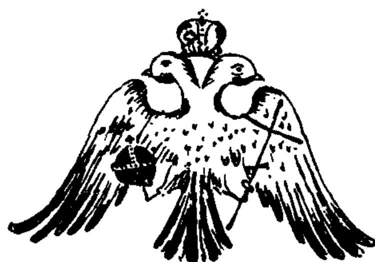
ΒΛΑΣΙΟΥ ΙΩ. ΦΕΙΔΑ
ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ Β′

Ἀπό τήν Εἰκονομαχία μέχρι τή Μεταρρύθμιση

ΑΘΗΝΑΙ 1994

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ ἐντυπωσιακή καί ὁπωσδήποτε ἀπρόβλεπτη ὑποδοχή τοῦ Α΄ τόμου τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, ὁ ὁποῖος καλύπτει τήν περίοδο ἀπό τήν ἀποστολική ἐποχή μέχρι τό τέλος τῆς Εἰκονομαχίας (843), προσδιόρισαν ὄχι μόνο τήν ἐπίσπευση τῆς ἐκδόσεως τοῦ Β΄ τόμου, ἀλλά καί τήν προσαρμογή τῆς ἐπεξεργασίας τῆς ἱστορικῆς ὕλης τῆς σκοτεινῆς αὐτῆς περιόδου στήν ἔντονη διπολικότητα τοῦ πνευματικοῦ βίου τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως. Πράγματι, τό μέγα σχίσμα τοῦ 1054 ἀποδείχθηκε καθοριστικό ὄχι μόνο γιά τίς συγχρονικές σχέσεις τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως, ἀλλά καί γιά τήν ἑρμηνεία τῆς κοινῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως τῆς πρώτης χιλιετίας τοῦ ἱστορικοῦ βίου τῆς Ἐκκλησίας. Ἄν ἡ πρώτη χιλιετία ἀνέδειξε τήν ἰσόρροπη ἀλληλοπεριχώρηση τῆς τοπικότητας καί τῆς οἰκουμενικότητας τοῦ χριστιανικοῦ μηνύματος, ἡ δεύτερη χιλιετία ἀποσυνέδεσε τήν τοπικότητα ἀπό τήν οἰκουμενικότητα καί εἰσήγαγε μία σοβαρή διάσπαση στήν ἑνότητα τῆς ἐμπειρίας τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου. Τό δράμα τῆς οἰκουμενικῆς ἑνότητας τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου, καίτοι ἔγινε αἰσθητότερο μέ τούς πλουσίους καρπούς τοῦ μεγαλόπνοου ἔργου τῆς χριστιανικῆς ἱεραποστολῆς στούς λαούς τῆς κεντρικῆς, τῆς βόρειας καί τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης, συγκλονίσθηκε πλέον ἀπό τόν ἀντιθετικό ἀνταγωνισμό τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως, ὁ ὁποῖος τραυμάτισε τήν ἐσωτερική εὐρωστία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος καί ἀποδυνάμωσε τόν παλαιότερο δυναμισμό στή σχέση του μέ τόν ἄνθρωπο καί τόν κόσμο.

Ἡ τραγωδία ὅμως τῆς ἐκκλησιαστικῆς διασπάσεως τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου βιωνόταν πάντοτε ὡς συνεχής ἀγωνία τόσο στήν Ἀνατολή, ὅσο καί στή Δύση, ἀλλά ἡ ὁδός πρός τήν ἑνότητα εἶχε γίνει πλέον δύσβατη ἀπό τήν ἰδιαιτερότητα τῶν ἱστορικῶν συγκυριῶν, οἱ ὁποῖες διηύρυναν τίς ὁποιεσδήποτε παλαιότερες θεολογικές ἤ καί ἐκκλησιαστικές διαφοροποιήσεις. Οἱ ἑτερόκεντρες ἱστορικές ἐξελίξεις στήν Ἀνατολή καί στή Δύση προσδιόρισαν καί τήν ἰδιαιτερότητα τῆς ἱστορικῆς ὕλης τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, οἱ ὁποῖες ὅμως δέν ἀμφισβήτησαν ποτέ τήν ἀναγκαιότητα τῆς κοινῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως τῆς πρώτης χιλιετίας γιά τήν πνευματική ζωή τῶν χριστιανικῶν λαῶν τόσο τῆς Ἀνατολῆς, ὅσο καί τῆς Δύσεως.

Ἀντιθέτως, κάθε μία ἀπό τίς δύο Ἐκκλησίες χρησιμοποιοῦσε τό κοινό αὐτό κριτήριο ὄχι μόνο γιά νά ὑπερασπισθῆ τή δική της ἐμμονή στήν κοινή παράδοση, ἀλλά καί γιά νά ἀποδοκιμάση τήν ἐκτροπή τῆς ἄλλης Ἐκκλησίας ἀπό τήν αὐθεντική πατερική παράδοση τῆς πρώτης χιλιετίας. Ἡ πορεία τους ὅμως ἦταν παράλληλη ἤ καί ἀποκλίνουσα μέ ἀναπότρεπτες συνέπειες στήν ἐξέλιξη τῆς θεολογίας, τῆς ὀργανώσεως καί τοῦ πνευματικοῦ βίου τῶν δύο Ἐκκλησιῶν. Οἱ πνευματικές ζυμώσεις τόσο στήν Ἀνατολή, ὅσο καί στή Δύση, καίτοι ἐπιβάρυναν μέ νέα προβλήματα τίς σχέσεις τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, κατέδειξαν ὅτι ὡς μόνη διέξοδος ἀπό τήν πολλαπλῆ σύγχυση παρέμενε πάντοτε ἡ ἐπιστροφή στά κριτήρια τῆς κοινῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως τῆς πρώτης χιλιετίας.

Οἱ μεταρρυθμιστικές σύνοδοι τῆς Δύσεως κατά τόν ΙΕ΄ αἰώνα καί ἡ κοινή ἑνωτική σύνοδος Φεράρας-Φλωρεντίας (1438-1439)ἐπιβεβαίωσαν τή διαπίστωση αὐτή, ἀλλά ἡ ὁδός τῆς ἐπιστροφῆς συνεπαγόταν πλέον τήν ἀπόθεση τῶν νέων βαρῶν, μέ τά ὁποῖα εἶχαν φορτισθῆ οἱ δύο θεολογικές παραδόσεις κατά τήν περίοδο τῶν συγκρούσεων. Ἡ παρακολούθηση τῶν παραλλήλων αὐτῶν ἐξελίξεων προϋπέθετε ἀφ'ἑνός μέν μία νέα προσέγγιση τῶν πηγῶν τῶν δύο παραδόσεων γιά τήν ἑρμηνεία τῶν ἐσωτερικῶν πνευματικῶν ζυμώσεων τόσο στήν Ἀνατολή, ὅσο καί στή Δύση, ἀφ'ἑτέρου δέ τήν ἀντικειμενική ἀναγωγή τῶν διαπιστωμένων θεολογικῶν ἤ ἐκκλησιολογικῶν διαφοροποιήσεων στά κριτήρια τῆς κοινῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως τῆς πρώτης χιλιετίας. Ἡ προσπάθεια αὐτή ἀποδείχθηκε ἐξαιρετικά δυσχερής καί ἐπίπονη ὄχι μόνο ἐπειδή ἡ δυτική ἔρευνα δέν ἀποδίδει συνήθως τήν πρέπουσα θέση στά παραδοσιακά κριτήρια, τά ὁποῖα ὅμως ἴσχυαν καί στή Δύση γιά τήν ἐκκλησιαστική συνείδηση τῆς συγκεκριμένης περιόδου, ἀλλά καί ἐπειδή οἱ ἱστορικές μεταβολές ἤ οἱ πνευματικές ἐξελίξεις στήν Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς κατά τήν περίοδο αὐτή δέν ἔχουν καλυφθῆ ἀπό τήν ἀναγκαία ἔρευνα γιά σημαντικές περιοχές τῆς διοικητικῆς ὀργανώσεως, τῆς συνοδικῆς λειτουργίας, τῆς σχέσεως τῆς θείας λατρείας πρός τήν ἀσκητική πνευματικότητα, τῆς λειτουργίας τοῦ ἐνοριακοῦ κλήρου στό εὐρύτερο πνευματικό ἔργο τῆς τοπικῆς ἐκκλησίας κ.λπ.

Εἶναι εὐνόητο ὅτι ἡ ἀξιολόγηση τῆς ἱστορικῆς ὕλης στό ἔργο αὐτό ἔγινε μέ μία νέα μεθοδολογική προσέγγιση. Βεβαίως, δέν ἀποσυνδέθηκε μέν ἀπό τήν καθιερωμένη θεματική της ὀργάνωση, ἀλλά ἀναφέρθηκε πλέον στή νέα προοπτική ἑρμηνείας τοῦ ἱστορικοῦ γίγνεσθαι, γι'αὐτό καί κρίθηκε ἀναγκαία ἡ σύντομη παράθεση τῶν βασικῶν τουλάχιστον κειμένων, τά ὁποῖα προσδιόρισαν τίς ἐξελίξεις τόσο στήν Ἀνατολή, ὅσο καί στή Δύση. Ὁ νηφάλιος προγραμματισμός τῆς παρουσίας τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς στή σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας σέ σύγκριση πρός τά κριτήρια τῆς πολεμικῆς της θεολογίας κατά τή μετά τό σχίσμα περίοδο

(1054-1438), ὅπως ἐπίσης καί ἡ δυναμική ἔκρηξη τῆς συνοδικῆς συνειδήσεως (via synodica) τῆς Ἐκκλησίας τῆς Δύσεως κατά τούς ΙΔ΄καί ΙΕ΄ αἰῶνες ἐναντίον τῶν νέων κυρίως στοιχείων τῆς ἀπολυταρχικῆς παπικῆς αὐθεντίας, ἐκφράζουν τά βαθύτερα ἐκκλησιαστικά ἀδιέξοδα τῆς περιόδου αὐτῆς. Ἡ ἑνωτική σύνοδος Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439) ἦταν ἡ καταλληλότερη ἴσως στιγμή τῆς δεύτερης χιλιετίας γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἑνότητας τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου. Ἡ ἀποτυχία της στήν ὕψιστη αὐτή ἀποστολή ὑπῆρξε καταλυτική ὄχι μόνο γιά τίς σχέσεις Ἀνατολῆς καί Δύσεως, ἀλλά καί γιά τήν ἴδια τήν ἐσωτερική ἑνότητα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Δύσεως, ἡ ὁποία δέν ἦταν πρόθυμη νά δεχθῆ τήν ἄκριτη ἀπόρριψη τῶν μεταρρυθμιστικῶν ἀναζητήσεων τῆς συνοδικῆς της συνειδήσεως. Ἡ προτεσταντική Μεταρρύθμιση ὑπῆρξε ἡ ἀναπότρεπτη συνέπεια τῆς πολλαπλῆς ἀποτυχίας τῆς ἑνωτικῆς συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας νά ἀνασυνδέση τόν παπικό θεσμό τόσο μέ τή συνοδική συνείδηση τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, ὅσο καί μέ τήν κοινή ἐκκλησιαστική παράδοση τῶν πρώτων αἰώνων. Ἡ εἴσοδος στήν τρίτη χιλιετία τοῦ ἱστορικοῦ βίου τῆς Ἐκκλησίας συνδέει πάλιν τό δράμα τῆς ἑνότητας τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου μέ τά ἴδια μέν προβλήματα, ἀλλά καί μέ τά πρόσθετα ἱστορικά βάρη.

Βλάσιος Ἰω. Φειδᾶς

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Γ'. ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ

ΑΙΡΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΡΙΔΕΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΔΥΣΕΩΣ ΚΑΙ Ο ΠΕΡΙ ΠΕΡΙΒΟΛΗΣ ΑΓΩΝΑΣ ΤΟΥ ΠΑΠΙΣΜΟΥ

Ζ΄. ΗΣΥΧΑΣΤΙΚΕΣ ΕΡΙΔΕΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ

Η΄. ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ ΑΝΑΤΟΛΗΣ ΚΑΙ ΔΥΣΕΩΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ ΚΑΙ ΣΤΗ ΔΥΣΗ

Βασικές πηγές γιά τή διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ στούς Σλάβους εἶναι: **α)** οἱ **Βίοι** Κωνσταντίνου (Κυρίλλου) καί Μεθοδίου, οἱ ὁποῖοι συντάχθηκαν στήν παλαιοσλαβική γλώσσα κατά τά τέλη τοῦ Θ΄ αἰώνα (FR. DVORNIK, Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance, Prague 1933, 339-393), **β)** τό πρῶτο **Ρωσικό Χρονικό**, τό ὁποῖο συντάχθηκε στίς ἀρχές τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα καί ἀποδίδεται στόν μοναχό Νέστορα (Povest Vremennikh Let, ἐκδ. D. LIKHATSEV καί B. ROMANOV, Μόσχα 1950. Ἀγγλ. μετάφρ. ἀπό τόν S. H. CROSS, The Russian Primary Chronicle, Cambridge Mass., 1953), γ) οἱ **βυζαντινοί χρονογράφοι** (Θεοφάνους Συνεχιστές, Ἰωάννης Σκυλίτζης, Γεώργιος Κεδρηνός, Ἰωάννης Ζωναρᾶς) κ.λπ. Ἀπό τήν ἐκτενῆ σχετική βιβλιογραφία σημαντικότερα εἶναι τά εἰδικά ἔργα: FR. DVORNIC, Les Slaves, Byzance et Rome, Paris 1926. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance, Prague 1933. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, The Making of Central and Eastern Europe, London 1949. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Le Schisme de Photius, Paris 1950. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, The Slavs. Their Early History and Civilization, Boston 1956. E. GOLUBINSKIJ, Istotija Russkoi Tserkvi, I, 1, Μόσχα 1901. V. N. ZLATARSKI, Geschichte der Bulgaren, τόμ. I, Leipzig 1917. M. VASMER, Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slawen, Leipzig 1923. L. NIEDERLE, Manuel de l'antiquité Slave, Paris 1923, 1926. S. RUNCIMAN, A History of the First Bulgarian Empire, London 1930. A. VASILIEV, The Russian Attack on Constantinople in 860, Cambridge Mass., 1946. D. OBOLENSKY, The Bogomils, Cambridge 1948. G. VERNADSKY, Kievan Russia, New Haven, 1948. VL. PHIDAS, Le Règlement du prince Vladimir. Origine et fondements juridiques, Strasbourg 1963, Athènes 1965. ΒΛ. ΙΩ. ΦΕΙΔΑ, Τό κήρυγμα τῆς Βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς καί οἱ ἀπόστολοι τῶν Σλάβων Κωνσταντῖνος (Κύριλλος) καί Μεθόδιος, Ἀθῆναι 1966. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Ἡ πρώτη ἐν Ρωσίᾳ ἐκκλ. ἱεραρχία καί αἱ ρωσικαί πηγαί, Ἀθῆναι 1966. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Ἡ ἡγεμονίς τοῦ Κιέβου Ὄλγα-Ἑλένη (945-964) μεταξύ Ἀνατολῆς καί Δύσεως, Ἀθῆναι 1973. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Ὁ ἱερός Φώτιος καί ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρωσίας, Ἀθῆναι 1988. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Ἐκκλησιαστική Ἱστορία τῆς Ρωσίας (988-1988), Ἀθῆναι 1988[3].ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Βυζάντιο. Βίος, Θεσμοί, Ἐκκλησία, Κοινωνία, Παιδεία, Τέχνη, Ἀθῆναι 1991 , ὅπου καί ἡ σχετική βιβλιογραφία.

1. Κήρυγμα καί μέθοδος δράσεως τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς

α΄. Τό περιεχόμενο τοῦ ἱεραποστολικοῦ κηρύγματος

Οἱ ἐπιτυχίες τῆς χριστιανικῆς ἱεραποστολῆς κατά τούς Θ΄, Ι΄ καί ΙΑ΄ αἰῶνες ὁλοκλήρωσαν τό δράμα τῆς χριστιανικῆς Εὐρώπης. Τό *κήρυγμα* ὑπῆρξε ὁ πυρήνας τοῦ ὅλου ἱεραποστολικοῦ ἔργου καί συνδύαζε τήν *ἱερά Κατήχηση* μέ την ἰδιαίτερη παράδοση γιά τή μεταστροφή τῶν λαῶν. Τό περιεχόμενο τῆς κατηχήσεως εἶχε κατασταλάξει σέ ἕνα συγκεκριμένο σχῆμα καί εἶχε ὡς βάση: *Πρῶτον*, μία σύντομη *ἱερά ἱστορία ἀπό τή δημιουργία τοῦ κόσμου μέχρι τήν ἐνανθρώπηση τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ* καί τήν ἵδρυση τῆς Ἐκκλησίας μέ τήν ὅλη ἐπίγεια δράση του, τό πάθος καί τήν ἀνάσταση. *Δεύτερον*, τήν παράθεση τοῦ *Συμβόλου τῆς πίστεως* Νικαίας-Κπόλεως ὡς τοῦ κυρίου *"μαθήματος"* καί τῆς ἀναγκαίας *"Ὁμολογίας"* τῆς πίστεως γιά ὅλους τούς χριστιανούς τῆς οἰκουμένης. *Τρίτον*, τή σύντομη ἔκθεση τῆς *ἱστορίας τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων* μέ εἰδικότερη ἀναφορά τόσο στή διδασκαλία τῶν μεγάλων αἱρεσιαρχῶν, ὅσο καί στή συμβολή τῶν μεγάλων Πατέρων γιά τήν περιφρούρηση καί τή διατύπωση τοῦ αὐθεντικοῦ περιεχομένου τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ὁ *σταθερός αὐτός ἄξονας τῆς χριστιανικῆς κατηχήσεως* διανθιζόταν καί ἐμπλουτιζόταν κατά περίπτωση ἀπό διάφορα *μεταβλητά στοιχεῖα*, τά ὁποῖα ἀποσκοποῦσαν νά ἐντάξουν τήν ἱστορική μεταστροφή κάθε λαοῦ στά πλαίσια τοῦ ὅλου σχεδίου τῆς θείας οἰκονομίας γιά τή σωτηρία τοῦ κόσμου. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό προβάλλονται συνήθως ὡς εἰδικότερα καί κατά συνέπειαν ὡς *μεταβλητά στοιχεῖα* τοῦ ἱεραποστολικοῦ κηρύγματος: *Πρῶτον*, ἡ κατά τρόπο θαυμαστό καί μέ *ἄμεση ἤ ἔμμεση θεία παρέμβαση* συνειδητοποίηση ἀπό τόν ἡγεμόνα ἤ τόν λαό του ἤ καί ἀπό τούς δύο, ὅτι ὁ θεός τῶν χριστιανῶν εἶναι ὁ *μόνος ἀληθινός θεός* καί ἡ χριστιανική πίστη εἶναι ἡ μόνη ἀληθινή πίστη. *Δεύτερον*, ἡ χριστιανική θρησκεία *εἶναι ἡ ὑπεροχώτερη* ὄχι μόνο ἔναντι τῆς πατροπαράδοτης εἰδωλολατρίας τοῦ κάθε συγκεκριμένου λαοῦ, ἀλλά καί ἔναντι τῶν ἄλλων μονοθεϊστικῶν θρησκειῶν, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἀναπτύξει ἱεραποστολική δράση στήν εὐρύτερη περιοχή (*Ἰουδαϊσμός, Ἰσλάμ κ.λπ.*). *Τρίτον*, ἡ ἀξιοποίηση κατά περίπτωση τῆς ἐπιχειρηματολογίας τῆς εἰδικότερης βυζαντινῆς γραμματείας γιά τή *συγκριτική ἀπόδειξη τῆς ὑπεροχῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ* τόσο ἔναντι τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ὅσο καί ἔναντι τοῦ Ἰσλάμ. *Τέταρτον*, ἡ προβολή τῆς ἰδεολογίας ὅτι ἡ *βυζαντινή Ὀρθοδοξία ὑπερεῖχε ἔναντι τῶν δυτικῶν ἐκφράσεων τοῦ Χριστιανισμοῦ (λατινικῆς καί φραγκικῆς)* ὄχι μόνο στό πνευματικό περιεχόμενο τῆς παραδόσεως, ἀλλά καί στίς πολιτιστικές πραγματώσεις κ.λπ.

Ἡ ἀνωτέρω σχηματική κωδικοποίηση τῶν ἀμετάβλητων *καί τῶν μεταβλητῶν στοιχείων τοῦ καθιερωμένου κηρύγματος τῆς βυζαντινῆς*

ἱεραποστολῆς εἶναι ἐξαιρετικά σημαντική ὄχι μόνο γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς μεθοδολογίας δράσεως τῶν βυζαντινῶν ἱεραποστόλων, ἀλλά καί γιά τήν ὀρθότερη ἱστορικο-φιλολογική ἀξιολόγηση τῶν σχετικῶν κειμένων τόσο τῆς βυζαντινῆς ὅσο καί τῆς πρώιμης σλαβικῆς γραμματείας. Ἡ *διεθνής ἔρευνα* περιέργως δέν ἐπεσήμανε ὄχι μόνο τήν ὕπαρξη ἑνός ἑνιαίου ἄξονα τοῦ κηρύγματος τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς μέ σταθερά καί μεταβλητά στοιχεῖα, ἀλλά καί τή σημασία τῆς διαπιστώσεως αὐτῆς γιά τήν ἀξιολόγηση τῶν σχετικῶν μέ τίς ἐπιτυχίες τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς μαρτυριῶν τῶν βυζαντινῶν καί τῶν παλαιοσλαβικῶν πηγῶν. Ἡ δυσχέρεια αὐτή δέν εἶναι βεβαίως ἄσχετη πρός τό γεγονός ὅτι ἡ συνδυασμένη χρήση τῶν *σταθερῶν* καί τῶν *μεταβλητῶν* στοιχείων τοῦ ἱεραποστολικοῦ κηρύγματος διασώθηκε μόνο σέ ἐλάχιστες γνωστές πηγές. Πράγματι, μόνο στό *πρῶτο ρωσικό Χρονικό τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα* (Povest Vremennikh Let), τό ὁποῖο ἀποδίδεται στόν ρῶσο μοναχό Νέστορα, παρεμβάλλεται στήν παλαιορωσική γλώσσα σχεδόν αὐτούσια ἡ ὅλη ἐκτενής παράδοση γιά τή μεταστροφή τοῦ ἡγεμόνα Βλαδιμήρου καί τοῦ λαοῦ τῆς Κιεβινῆς Ρωσίας στόν Χριστιανισμό. Βεβαίως, ἡ παράδοση αὐτή κατά τήν ὑποκειμενική ἱστορική κρίση τοῦ E. Golubinskij (Istorija Russkoj Tserkvi, I, 1, Moskva 1901, σελ. 105 κεξ.) *"δέν περιέχει τήν ἀλήθεια καί εἶναι μία μεταγενέστερη ἐπινόηση καί ὡς τοιαύτη κατά πᾶσαν πιθανότητα δέν εἶναι οὔτε κἄν ρωσική, ἀλλά μία ἑλληνική ἐπινόηση... Ἦταν μία μεταγενέστερη προσθήκη στό Χρονικό καί παρεμβλήθηκε σέ αὐτό χωρίς καμμία σύνδεση μέ ὅ,τι προηγεῖται"*. Ὡστόσο, ἡ μή συσχέτιση τῆς παραδόσεως αὐτῆς μέ τό κήρυγμα τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς στή Ρωσία, τό ὁποῖο συγκροτήθηκε μέ ἄξονα τό βάπτισμα τοῦ Βλαδιμήρου καί τῶν Κιεβινῶν, παρέσυρε τούς εἰδικούς ἐρευνητές σέ ἕνα πλῆθος παρερμηνειῶν ὄχι μόνο τῆς προελεύσεώς της, ἀλλά καί τῆς σχέσεώς της μέ τό πρῶτο ρωσικό Χρονικό. *Ἡ ἑλληνική προέλευση τοῦ πρωτότυπου κειμένου τῆς παραδόσεως εἶναι ἐμφανής, ὅπως εἶναι, καθ'ἡμᾶς, πρόδηλη καί ἡ πρώιμη μετάφρασή της στήν παλαιορωσική γλώσσα γιά σαφεῖς ἱεραποστολικούς σκοπούς.* Ἄλλωστε, ἔχουν ἤδη ἐπισημανθῆ ὁρισμένα ἀπό τά προγενέστερα κείμενα τῆς βυζαντινῆς γραμματείας, τά ὁποῖα περιέχουν βασικά στοιχεῖα τῆς παραδόσεως αὐτῆς.

Ἡ παρεμβολή τῆς παραδόσεως αὐτῆς στό ρωσικό Χρονικό ἀπό τόν συντάκτη του μοναχό Νέστορα ἦταν πράγματι ἀναπόφευκτη, ἀφ'ἑνός μέν γιατί ἀναφερόταν στή σημαντικότερη γιά τό ρωσικό λαό ἀπόφαση τοῦ ἡγεμόνα, ἀφ'ἑτέρου δέ γιατί στό Χρονικό καταγράφηκαν ὅλες οἱ μεγάλες *"πράξεις"* τῶν μεγάλων ἡγεμόνων τοῦ Κιέβου. Ἡ ὁποιαδήποτε παράλειψη ἀπό τόν χρονογράφο τῆς ἤδη καθιερωμένης διηγήσεως, ὅπως καί ἡ τυχόν ἀλλοίωση τοῦ περιεχομένου της, θά προκαλοῦσε τήν ὀξύτατη κατάκριση τόσο τῆς Ἐκκλησίας, ὅσο καί τῶν πιστῶν, οἱ ὁποῖοι τήν εἶχαν διδαχθῆ,

ὅπως καί ὁ μοναχός Νέστορας, ἀπό τούς βυζαντινούς ἱεραποστόλους. Ὁ χρονογράφος τήν παρέθεσε αὐτούσια στό Χρονικό, τό ὁποῖο δέν συντάχθηκε βεβαίως μέ τά κριτήρια τῆς ἱστορικοφιλολογικῆς κριτικῆς τῶν νεώτερων χρόνων, ὅπως ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπό τά ἀνάλογα κριτήρια τῆς σχετικῆς βυζαντινῆς χρονογραφίας. Ἡ σχέση ὅμως τῆς διηγήσεως τοῦ πρώτου ρωσικοῦ Χρονικοῦ πρός τά *πραγματικά γεγονότα* τοῦ βαπτίσματος τοῦ Βλαδιμήρου καί τῶν Κιεβινῶν ὑπόκεινται σέ κριτική ἀξιολόγηση, ἀλλά ὄχι ὡς πρός τά βασικά στοιχεῖα τῆς διηγήσεως, ἤτοι α) *τό βάπτισμα τοῦ Βλαδιμήρου* ἀπό τούς βυζαντινούς στή Χερσώνα πρίν ἀπό τό γάμο του μέ τή βυζαντινή πριγκίπισσα Ἄννα, β) *τό βάπτισμα τῶν Κιεβινῶν* κατ'ἐντολή τοῦ ἡγεμόνα ἀπό τούς συνοδούς του βυζαντινούς ἱεραποστόλους κ.λπ. Τά πραγματικά αὐτά καί ἀναντίρρητα γεγονότα ἀξιοποιοῦντο στά πλαίσια τοῦ τυποποιημένου περιεχομένου τοῦ κηρύγματος τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς (*ἱερά ἱστορία ἀπό τή δημιουργία μέχρι τήν ἐνανθρώπηση, Σύμβολο τῆς πίστεως, ἱστορία τῶν ἑπτά Οἰκουμενικῶν συνόδων κ.λπ.*) καί προσλάμβαναν τόν κηρυγματικό χαρακτήρα τους. Ἡ ἔκταση ὅμως τοῦ ἱεραποστολικοῦ κηρύγματος ἦταν πράγματι μεγάλη γιά νά χρησιμοποιηθῆ αὐτούσια ἀπό τούς βυζαντινούς χρονογράφους, ἀλλά ἦταν ἀναμφιβόλως ἀναγκαία γιά τό πρῶτο ρωσικό Χρονικό. Σέ ὅλες τίς ἄλλες γνωστές πηγές χρησιμοποιοῦνται συνήθως κατά τρόπο ἐπιλεκτικό *μόνο ὁρισμένα ἀποσπάσματα ἀπό τά σταθερά ἤ τά μεταβλητά στοιχεῖα* τοῦ ἱεραποστολικοῦ κηρύγματος γιά κάθε συγκεκριμένο λαό. Στίς *ἱστορικές πηγές* λ.χ. ἐπιλέγονται συνήθως ἀποσπάσματα μόνο ἀπό τά *μεταβλητά στοιχεῖα* τοῦ ἱεραποστολικοῦ κηρύγματος (*χρονογραφία, ἱστοριογραφία κ.λπ.*), ἐπειδή ἀναφέρονται κυρίως στά κίνητρα τῆς ἱστορικῆς μεταστροφῆς ἑνός λαοῦ στή χριστιανική πίστη, ἐνῶ σέ *ἄλλες πηγές* (*συναξάρια, ἐπιστολογραφία κ.λπ.*) προτιμῶνται στά *σταθερά στοιχεῖα* τοῦ ἱεραποστολικοῦ κηρύγματος.

Ὡστόσο, οὔτε ἡ αὐτούσια παράθεση, οὔτε ἡ ἀποσπασματική χρήση τῶν σταθερῶν καί τῶν μεταβλητῶν στοιχείων τοῦ κηρύγματος τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς προβλημάτισε πρός τήν κατεύθυνση αὐτή τή διεθνῆ ἔρευνα. Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι ἡ ἐκτενέστατη νεώτερη βιβλιογραφία γιά τήν ἱστορικοφιλολογική ἑρμηνεία τῆς παραδόσεως τοῦ πρώτου ρωσικοῦ Χρονικοῦ γιά τή μεταστροφή τοῦ Βλαδιμήρου καί τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ στή χριστιανική πίστη, *δέν διαισθάνθηκε τή σχέση τῆς παραδόσεως αὐτῆς πρός τό ἱεραποστολικό κήρυγμα*, καίτοι ἡ παράδοση αὐτή περιέχει μία ὀργανική σύνθεση τόσο τῶν *σταθερῶν* (*ἱερά ἱστορία, Σύμβολο πίστεως, ἱστορία τῶν ἑπτά Οἰκουμενικῶν συνόδων*), ὅσο καί τῶν *μεταβλητῶν στοιχείων* τοῦ κηρύγματος τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς (*προβληματισμός τοῦ Βλαδιμήρου γιά τήν ἐπιλογή τῆς θρησκείας τοῦ λαοῦ του, ἐπιβεβαίωση τῆς ὑπεροχῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ τοῦ Βυζαντίου*

ἔναντι τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, τοῦ Ἰσλάμ καί τοῦ δυτικοῦ Χριστιανισμοῦ, θαυμαστή μεταστροφή τοῦ Βλαδιμήρου μέ τή θεραπεία του ἀπό αἰφνίδια τύφλωση κ.λπ.). Ἐν τούτοις, οἱ διαπρεπεῖς ρῶσοι φιλόλογοι καί ἱστορικοί διεῖδαν στήν παράδοση αὐτή ὄχι βεβαίως μία ἁπλῆ ρωσική μετάφραση τοῦ πρωτοτύπου κηρύγματος τῶν βυζαντινῶν ἱεραποστόλων στή Ρωσία, *ἀλλά τά πρῶτα σπέρματα μιᾶς αὐθόρμητης πρώιμης ρωσικῆς γραμματείας, καίτοι τό ἴδιο τό κείμενο περιέχει πολλές ἐνδείξεις γιά τή μεταφορά του ἀπό κάποιο ἑλληνικό πρωτότυπο κείμενο.*

Ἀνάλογη σύγχυση ἐπικρατεῖ στήν ἔρευνα καί γιά τήν ἑρμηνεία τοῦ περιεχομένου τῆς περίφημης *Ἐπιστολῆς* τοῦ πατριάρχη Κπόλεως Φωτίου πρός τόν πρῶτο χριστιανό ἡγεμόνα τῆς Βουλγαρίας Βόρη-Μιχαήλ. Στό ἐκτενές *πρῶτο μέρος* (κεφ. α΄-κα΄) τῆς ἐκτενέστατης αὐτῆς ἐπιστολῆς (PG 102, 628-696) προβάλλονται κατά τρόπο ἐξαίρετο τά *σταθερά στοιχεῖα* τοῦ ἱεραποστολικοῦ κηρύγματος (*σύμβολο πίστεως, ἱστορία τῶν ἑπτά Οἰκουμενικῶν συνόδων*), ἐνῶ στό δεύτερο μέρος (κεφ. κβ΄-ριη΄) ἀξιοποιεῖται ἡ σχετική βυζαντινή παράδοση γιά νά ἐξαρθοῦν τά καθήκοντα τοῦ χριστιανοῦ ἡγεμόνα. Ὁ ἱ. Φώτιος, ὁ μεγαλόπνοος ἀνανεωτής τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς, ἀναφέρει εἰσαγωγικά ὅτι στήν ἐπιστολή του "*τῆς ἀχράντου καί καθαρᾶς ἡμῶν πίστεως τό ἱερόν καί θεόσοφον ἐντάξαντες μάθημα* (=Σύμβολον πίστεως), *τάς ἁγίας καί Οἰκουμενικάς ἑπτά συνόδους, οἱονεί χάρακάς τινας καί περιβόλους οὔσας τοῦ θείου τούτου καί ὀρθοδόξου μαθήματος, σαφεῖ τε καί συντόμῳ λόγῳ συμπαρατιθέμεθα... Ὥσπερ γάρ τό πάντα καταρχάς πειρᾶσθαι λέγειν ἀπειρόκαλον, οὕτω καί τό μηδέν λέγειν ἀφιλόκαλον..." (PG 102, 629). Ὁ σκοπός τοῦ πρώτου μέρους τῆς* Ἐπιστολῆς δηλώνεται στό κα΄ κεφάλαιο μέ ἔντονο ἱεραποστολικό χαρακτῆρα: "*Αὕτη τῆς πίστεως ἡμῶν τῶν χριστιανῶν ἡ καθαρά καί ἀμώμητος ὁμολογία. Αὕτη ἧς ἀχράντου καί εἰλικρινοῦς λατρείας ἡμῶν καί τῶν περί αὐτήν σεπτῶν μυστηρίων ἡ θεόσοφος μυσταγωγία... Ταύτην προσήκει καί τήν ὑμετέραν θεοφρούρητον σύνεσιν, ἤδη πρός τόν ἡμέτερον κλῆρον τῆς εὐσεβείας ἀφορῶσαν, εἰλικρινεῖ διαθέσει καί γνώμης εὐθύτητι καί ἀδιστάκτῳ πίστει ἀποδέχεσθαι καί στέργειν, καί μήτε δεξιᾷ μήτε ἀριστερᾷ, μηδέ ἐπί βραχύ,ταύτης ἀποκλίνειν. Τοῦτο γάρ τῶν ἀποστόλων τό κήρυγμα, τοῦτο τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων τό φρόνημα. Διό οὐ μόνον σεαυτόν φρονεῖν οὕτω δεῖ καί δοξάζειν, ἀλλά καί τούς ὑπό σέ τεταγμένους εἰς τό αὐτό τῆς ἀληθείας φρόνημα χειραγωγεῖν καί πρός τήν αὐτήν καταρτίζειν πίστιν, καί μηδέν τῆς τοιαύτης σπουδῆς καί ἐπιμελείας ἡγεῖσθαι τιμιώτερον. Ἄρχοντος γάρ, ὡς ἀληθῶς, μή τῆς ἰδίας μόνον σωτηρίας ποιεῖσθαι φροντίδα, ἀλλά καί τόν ἐμπιστευθέντα λαόν τῆς ἴσης ἀξιοῦν προνοίας καί εἰς τήν αὐτήν τῆς θεογνωσίας χειραγωγεῖν τε καί προσκαλεῖσθαι τελειότητα. Μή τοίνυν τῶν ἐλπίδων ἡμᾶς διαψευσθῆναι ποιήσῃς, ἅς ἡ σή περί τά καλά ροπή τε καί εὐηκοΐα*

παρέσχε προβάλλεσθαι, μηδέ τούς πόνους καί τούς ἀγῶνας, οὕς ὑπέρ τῆς ὑμετέρας σωτηρίας ἀνεδεξάμεθα χαίροντες, ματαίους ἐλέγξης, μηδ' ἄρχεσθαι μέν προθυμίᾳ τοῦ θείου κηρύγματος ὑποδέχεσθαι τούς λόγους αὐτόν ἐπιδείξης, εἰς ῥαθυμίαν δέ τήν προθυμίαν καταλύσεις, ἀλλ' ὅμοιον μέν τῇ ἀπαρχῇ τό τέλος, σύμφωνον δέ τήν πολιτείαν τῇ πίστει, κοινόν δέ ἀγαθόν καί γένους καί πατρίδος τήν σήν διδούς ἐξουσίαν καθορᾶσθαι καί ὀνομάζεσθαι..." (PG 102, 656-657).

Ἡ σπουδαία πράγματι Ἐπιστολή αὐτή τοῦ ἱ. Φωτίου, καίτοι ἀπασχόλησε εὐρύτατο κύκλο ἐρευνητῶν, δέν συσχετίσθηκε ποτέ μέ τό τυποποιημένο περιεχόμενο τοῦ κηρύγματος τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς, τῆς ὁποίας ὁ ἴδιος ὁ πατριάρχης Κπόλεως ὑπῆρξε ὁ μεγαλόπνοος δραματιστής καί ὁ ἐνθουσιώδης ὑποστηρικτής. Ἡ κατακλείδα τοῦ πρώτου μέρους τῆς Ἐπιστολῆς ἐπιβεβαιώνει τή διαπίστωση ὅτι τά ἀναπτυσσόμενα σέ αὐτό βασικά στοιχεῖα τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἀποτελοῦν τό αὐθεντικό περιεχόμενο τῆς ἀποστολικῆς παραδόσεως καί διαχωρίζουν τήν ὀρθοδοξία ἀπό τήν αἱρετική κακοδοξία. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό πρέπει νά ἑρμηνευθοῦν ἐπίσης καί πολλά ἀπό τά περίεργα πράγματι στοιχεῖα, τά ὁποῖα περιέχονται στούς *Βίους Κωνσταντίνου* (= Κυρίλλου) *καί Μεθοδίου*, ὅπως λ.χ. ἡ ἐκτενής ἐπιχειρηματολογία τοῦ Κωνσταντίνου(= Κυρίλλου) τόσο ἐνώπιον τοῦ χαγάνου τῶν Χαζάρων *γιά τήν ὑπεροχή τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔναντι τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ* (Vita Constantini, 8-11), *ὅσο καί ἔναντι τοῦ Ἰσλαμισμοῦ* (Vita Constantini, 5), *ἤ ἀκόμη καί ἡ ἐπιχειρηματολογία γιά τήν ἀναίρεση τῆς αἱρέσεως τῶν "τριγλωσσιτῶν" στή Βενετία* (Vita Constantini, 15-16) κ. ἄ. Πράγματι, ὁ βιογράφος τοῦ Κωνσταντίνου παρέλαβε ἀναμφιβόλως τίς θέσεις αὐτές ἀπό ἤδη ἐπεξεργασμένα σχετικά κείμενα τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς μέ τή βεβαιότητα, ὅτι καί ὁ Κωνσταντίνος χρησιμοποίησε τά ἴδια κείμενα, τά ὁποῖα εἶχαν προετοιμασθῆ γιά νά χρησιμοποιηθοῦν ἀπό τούς βυζαντινούς ἱεραποστόλους προφανῶς ἤ στούς λαούς τῆς περιοχῆς μεταξύ τοῦ Εὐξείνου Πόντου καί τῆς Κασπίας θάλασσας, ὅπου δροῦσαν οἱ ἱεραποστολές τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καί τοῦ Ἰσλάμ, ἤ στούς λαούς τοῦ Δ. Ἰλλυρικοῦ, ὅπου δροῦσαν παράλληλα οἱ ἱεραποστολές τοῦ παπικοῦ θρόνου καί τῶν Φράγκων.

Τοῦτο ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπό ἔμμεση μέν, ἀλλά πολύ σαφῆ μαρτυρία τοῦ βιογράφου τοῦ Κυρίλλου γιά τά κείμενα περί τῶν συζητήσεών του μέ τούς ἐκπροσώπους τοῦ Ἰσλάμ καί τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, καίτοι δέν ἀξιολογήθηκε ἡ μαρτυρία αὐτή στή νεώτερη ἔρευνα πρός τήν κατεύθυνση αὐτή: *"Παραθέσαμε αὐτά σέ ἐπιτομή ἀπό τό σύνολο καί τά καταγράψαμε ἀπό μνήμης σέ σύντομη μορφή τους, ὅποιος ὅμως ἐπιθυμεῖ νά ἀναγνώση τίς ἱερές αὐτές συζητήσεις, θά τίς εὕρη στά συγγράμματα, τά ὁποῖα μετέφρασε ὁ διδάσκαλός μας καί ἀρχιεπίσκοπος Μεθόδιος, ὁ ἀδελφός τοῦ φιλοσόφου Κωνσταντίνου, καί τά διαίρεσε σέ ὀκτώ βιβλία..."* (Vita

Constantini, 10). Εἶναι λοιπόν σαφές ὅτι: *Πρῶτον*, ὅτι οἱ σχετικές συζητήσεις τοῦ φιλοσόφου προϋπῆρχαν στήν ἑλληνική σέ ἐκτενέστερη μορφή, ἡ ὁποία κάλυπτε *ὀκτώ βιβλία* καί εἶχε μεταφερθῆ ἀπό τούς δύο θεσσαλονικεῖς ἀδελφούς στή Μοραβία γιά τίς ἀνάγκες τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου. *Δεύτερον*, ὁ Μεθόδιος μετέφρασε τά κείμενα τῶν *ὀκτώ βιβλίων* ἀπό τήν ἑλληνική στήν παλαιοσλαβική γλώσσα καί πάλι γιά τίς ἀνάγκες τῆς ἱεραποστολῆς. *Τρίτον*, τά μεταφρασμένα κείμενα εἶχαν κυκλοφορηθῆ εὐρύτερα ὑπό τό ὄνομα τοῦ Κυρίλλου, ὥστε ὁ βιογράφος νά παραπέμπτη ὅσους ἐπιθυμοῦν πληρέστερη ἐνημέρωση γιά τίς συζητήσεις στά βιβλία αὐτά. *Τέταρτον*, παρά τήν εὐρύτητα τῆς κυκλοφορίας τῶν κειμένων αὐτῶν ὁ βιογράφος δέν εἶχε στή διάθεσή του ἀντίγραφο, ἀφοῦ κατέγραψε τά σχετικά στοιχεῖα *"ἀπό μνήμης"*. *Πέμπτον*, ἡ λειτουργία τῆς μνήμης τοῦ βιογράφου δέν εἶναι ἄσχετη πρός τή σύνδεση τῶν κειμένων αὐτῶν μέ τό *κήρυγμα τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς*, τό ὁποῖο ὄφειλαν νά γνωρίζουν καλῶς οἱ μαθητές τῶν φωτιστῶν τῶν Σλάβων. Ἐν τούτοις, οἱ σύγχρονοι μελετητές τῶν *Βίων Κυρίλλου καί Μεθοδίου* δέν ἐπεσήμαναν περιέργως τή δυνατότητα αὐτή τοῦ βιογράφου νά ἀντλήση τά ἀναγκαῖα στοιχεῖα ἀπό τά σταθερά ἤ καί τά μεταβλητά στοιχεῖα τοῦ *τυποποιημένου κηρύγματος* τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς καί προβληματίζονται τόσο γιά τόν βιογράφο, ὅσο καί γιά τίς γραπτές ἤ προφορικές του πηγές (Fr. Dvornik, Les Légendes de Constantin et de Méthode, vues de Byzance, Paris 1933).

Ἡ ὀργανική ὅμως σχέση τῶν *Βίων Κωνσταντίνου* (=Κυρίλλου) *καί Μεθοδίου* πρός τό κήρυγμα τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπό τήν περίεργη πράγματι γιά συναξαριστικό κείμενο *ἐκτενῆ εἰσαγωγή τοῦ Βίου τοῦ Μεθοδίου, στήν ὁποία παρατίθενται στοιχεῖα τῆς ἱερᾶς ἱστορίας καί μία σύντομη ἔκθεση τῆς ἱστορίας τῶν ἕξι πρώτων Οἰκουμενικῶν συνόδων*, ἤτοι τοῦ βασικοῦ πυρήνα τοῦ κηρύγματος τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς. *Ἡ μή ἀναφορά τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου ὑποδηλώνει τήν παλαιότητα τοῦ ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου πυρήνα τοῦ ἱεραποστολικοῦ κηρύγματος*, ἀφοῦ μέχρι τήν ἀναχώρηση τῶν θεσσαλονικέων ἀδελφῶν γιά τή Μοραβία δέν εἶχε ὁλοκληρωθῆ ἡ ἐπίσημη ἀποδοχή καί συναρίθμηση τῆς συνόδου αὐτῆς μέ τίς προηγούμενες ἕξι Οἰκουμενικές συνόδους, λόγω κυρίως τῆς δεύτερης περιόδου τῆς εἰκονομαχίας (815-843). Τό ζήτημα ἀπασχόλησε σοβαρά τόν πατριάρχη Κπόλεως Φώτιο, ὁ ὁποῖος μετά ἀπό συνεχεῖς προσπάθειες πρίν καί κατά τή σύνοδο τῆς Κπόλεως (879-880) πέτυχε τήν *καθολική ἀποδοχή τῆς συναριθμήσεώς της* μεταξύ τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Ἀποδοχή καί συναρίθμησις τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου (787) εἰς τήν Ἀνατολήν καί τήν Δύσιν, Etudes théologiques, 9, 1990, 67-84). Ἡ ὁπωσδήποτε ἀσυνήθης καί γραμματειακά ἀδόκιμη εἰσαγωγή τοῦ *Βίου τοῦ Μεθοδίου* (Vita Methodii, 1) ὑποδηλώνει ἀφ' ἑνός μέν ὅτι *ἕνας ἦταν ὁ συντάκτης καί τῶν δύο Βίων*, ἀφ' ἑτέρου δέ

ὅτι *οἱ δύο Βίοι συγκροτοῦσαν ἕνα ἑνιαῖο σῶμα* γιά νά προβάλουν τή συνέχεια τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου τῶν δύο θεσσαλονικέων ἀδελφῶν στή Μοραβία καί στήν εὐρύτερη περιοχή. Ὁ προερχόμενος ἀπό τόν κύκλο τῶν λογίων μαθητῶν τῶν φωτιστῶν τῶν Σλάβων *συντάκτης τῶν Βίων* συνέμιξε τά γνωστά βιογραφικά στοιχεῖα τῶν δύο ἀδελφῶν μέ τό κατά περίπτωση πλούσιο ὑλικό τοῦ κηρύγματος τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς γιά νά συνθέση τούς δύο Βίους σέ ἑνιαῖο σῶμα γιά προφανεῖς ἱεραποστολικούς σκοπούς (Βλ. Ἰω Φειδᾶ, Τό κήρυγμα τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς καί οἱ ἀπόστολοι τῶν Σλάβων Κωνσταντῖνος (= Κύριλλος) καί Μεθόδιος, Ἀθῆναι 1966).

Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό καί ὁ *συντάκτης τοῦ πρώτου ρωσικοῦ Χρονικοῦ παρέθεσε αὐτούσιο τό κήρυγμα τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς στή Ρωσία*, ἤτοι μέ ὅλα τά σταθερά καί τά μεταβλητά του στοιχεῖα γιά τή μεταστροφή τοῦ ἡγεμόνα Βλαδιμήρου, γιά τό περιεχόμενο τῆς ὀρθῆς πίστεως καί γιά τό βάπτισμα τῶν Κιεβινῶν (Povest Vrem. Let, ἔτος 6496). Ἡ προσεγμένη παρεμβολή στήν ἑνιαία αὐτή παράδοση τῆς σύντομης *ἱστορίας τῶν ἑπτά Οἰκουμενικῶν συνόδων* ἐπιβεβαιώνει τήν αὐτούσια παράθεση ἀπό τόν χρονογράφο τῆς ὅλης ἱεραποστολικῆς παραδόσεως γιά τή θαυμαστή μεταστροφή τοῦ ἡγεμόνα καί τοῦ λαοῦ του στήν ἀληθινή πίστη τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. *Ἡ δυσχέρεια τῆς ἱστορικοφιλολογικῆς ἔρευνας νά ἑρμηνεύση τήν αὐτούσια παρεμβολή τῆς παραδόσεως αὐτῆς ὀφείλεται ἀναμφιβόλως στήν προσπάθεια ἀξιοποιήσεως τοῦ κειμένου πρός τήν κατεύθυνση τῆς γενέσεως τῆς πρώτης ρωσικῆς γραμματείας.* Ἡ πλήρης γνώση τῶν στοιχείων αὐτῶν τῆς πίστεως εἶναι βεβαίως πρώτιστο χρέος ὄχι μόνο τοῦ ἡγεμόνα, ἀλλά καί ὅλων τῶν πιστῶν, ἀφοῦ μόνο ἡ ὀρθή γνώση τῆς πίστεως ὁδηγεῖ τούς πιστούς στή σωτηρία. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή διακηρύσσεται ἀπό τόν ἱερό Φώτιο ὅτι ὁ ἡγεμόνας ἔχει τήν ἀποστολή, "*μή τῆς ἰδίας μόνον σωτηρίας ποιεῖσθαι φροντίδα, ἀλλά καί τόν ἐμπιστευθέντα λαόν τῆς ἴσης ἀξιοῦν προνοίας καί εἰς τήν αὐτήν τῆς θεογνωσίας χειραγωγεῖν τε καί προσκαλεῖσθαι τελειότητα*". Ἡ ἀποστολή του αὐτή ἐμπεριέχει καί τήν εὐθύνη τοῦ ἡγεμόνα ἔναντι τῶν ὑπηκόων του "*εἰς τό αὐτό τῆς ἀληθείας φρόνημα χειραγωγεῖν, καί πρός τήν αὐτήν καταρτίζειν πίστιν, καί μηδέν τῆς τοιαύτης σπουδῆς καί ἐπιμελείας ἡγεῖσθαι τιμιώτερον*" (PG 102, 656-657).

Ὁ *ἡγεμόνας* λοιπόν κάθε λαοῦ βρισκόταν στό ἐπίκεντρο τῆς μεθοδολογίας δράσεως τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς, ἀφοῦ ἦταν τό ἐξαίρετο ὑπόδειγμα πρός μίμηση γιά ὅλους τούς ὑπηκόους του. Ἡ ἀπόφασή του γιά τήν ἀποδοχή τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἐμπεριεῖχε κατά κανόνα καί τήν ὑποχρέωση τοῦ λαοῦ νά δεχθῆ τήν πίστη τοῦ ἡγεμόνα του, ἐκτός ἐάν ὁ ἴδιος ὁ ἡγεμόνας ἀπάλλασσε τούς ὑπηκόους του ἀπό τήν ὑποχρέωση αὐτή, ὅπως συνέβη στήν περίπτωση τοῦ βαπτίσματος τῆς ἡγεμονίδας τῆς Κιεβι-

νῆς Ρωσίας Ὄλγας στήν Κπολη (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Ἡ ἡγεμονίς τοῦ Κιέβου Ὄλγα-Ἑλένη, 945-964, μεταξύ Ἀνατολῆς καί Δύσεως, Ἀθῆναι 1973). Ἡ ἀποφασιστική σημασία τῆς θρησκείας τοῦ ἡγεμόνα γιά τή θρησκευτική πίστη τοῦ λαοῦ του ἐξηγεῖ τήν ἰδιαίτερη φόρτιση τοῦ ἱεραποστολικοῦ κηρύγματος μέ στοιχεῖα, *τά ὁποῖα θά θεμελίωναν εἴτε τήν ἐξαιρετική σοφία τοῦ ἡγεμόνα, εἴτε τήν ἄμεση καί θαυμαστή θεία ἐπέμβαση γιά τή μεταστροφή του στή θρησκεία τοῦ ἀποδεδειγμένα πλέον μόνου ἀληθινοῦ Θεοῦ τῶν χριστιανῶν, ἤ καί τόν συνδυασμό καί τῶν δύο στοιχείων*. Εἶναι εὐνόητο ὅτι *ἡ σύνθεση τῶν σταθερῶν καί τῶν μεταβλητῶν αὐτῶν στοιχείων* παρουσίαζε μία εὐεξήγητη ποικιλία, ἀφοῦ ἀποσκοποῦσε ὄχι μόνο στήν σύνδεση τοῦ σταθεροῦ πυρήνα τοῦ κηρύγματος μέ τή συγκεκριμένη ἱεραποστολική πραγματικότητα, ἀλλά καί στήν ἀπόδειξη ὅτι ἡ χριστιανική πίστη εἶναι ἡ μόνη ζώσα καί ἐνεργός γιά τούς πιστούς μέ πρώτη ἐπιβεβαίωση τή θαυμαστή μεταστροφή τοῦ ἡγεμόνα.

Συνεπῶς, οἱ διηγήσεις τόσο τῶν *βυζαντινῶν*, ὅσο καί τῶν *σλαβικῶν* πηγῶν, ἡ ἀξιοπιστία ἤ ἡ προέλευση τῶν ὁποίων προβληματίζει ἔντονα τή σύγχρονη ἱστορική ἔρευνα, ἀποτελοῦν κατά βάση ἀποσπασματικές ἐπιλογές τῶν χρονογράφων ἀπό τά *μεταβλητά* κυρίως στοιχεῖα τοῦ κηρύγματος τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς γιά κάθε συγκεκριμένο ἡγεμόνα ἤ λαό. Οἱ *βυζαντινοί χρονογράφοι* δέν εἶχαν λόγους νά ἀναφερθοῦν στά *σταθερά* στοιχεῖα τοῦ ἱεραποστολικοῦ κηρύγματος, ἀφοῦ ἡ γνώση τῶν στοιχείων αὐτῶν ἦταν οὐσιαστική προϋπόθεση γιά ὅλους τούς κληρικούς καί τούς ἁπλούς πιστούς τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ἀπό τό ἱεραποστολικό κήρυγμα ἐπέλεγαν μόνο τά στοιχεῖα ἐκεῖνα, τά ὁποῖα ἑρμήνευαν τήν ἐντυπωσιακή διάδοση τοῦ εὐαγγελίου στά διάφορα βαρβαρικά φύλα. Οἱ βυζαντινοί ὅμως χρονογράφοι δέν εἶχαν ἰδιαίτερους λόγους νά ἐλέγξουν τήν ἀξιοπιστία τῶν ἱεραποστολικῶν διηγήσεων γιά τή θαυμαστή μεταστροφή ἑνός ἡγεμόνα ἤ ἑνός λαοῦ, *ἀφοῦ ἡ ἐμπειρία τοῦ θαύματος ἀποτελοῦσε ὀργανικό στοιχεῖο τῆς ὅλης πνευματικῆς τους ζωῆς*. Ὡστόσο, ἡ βυζαντινή ἱεραποστολή εἶχε εἰδικότερους λόγους νά συνδέη τή μεταστροφή ἑνός ἡγεμόνα στή χριστιανική πίστη μέ μία *ἔκτακτη θεία ἐπέμβαση* ὄχι μόνο γιά τήν τυπολογική ἀναφορά τῆς μεταστροφῆς στό *ὑπόδειγμα τοῦ Μ. Κωνσταντίνου* γιά κάθε χριστιανό ἡγεμόνα, ἀλλά καί γιά τή δήλωση τῆς ἄμεσης θείας ἐπιλογῆς τοῦ συγκεκριμένου ἔθνους στήν ἐν Χριστῷ *νέα διαθήκη* του γιά τή σωτηρία τοῦ κόσμου. Τή μίμηση αὐτή τοῦ ὑποδείγματος τοῦ Μ. Κωνσταντίνου προέβαλε καί ὁ ἱ. Φώτιος στόν ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων Βόρη: "*Σύ τοίνυν, τῇ αἴγλῃ τοῦ θείου Πνεύματος τήν ψυχήν αὐγασθείς καί πρός τό τῆς εὐσεβείας φέγγος ἀναχθείς καί ἔργον ἐργασάμενος, δι'οὗ πρός τήν τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου πρᾶξιν ἀνυψώθης, κατά μίμησιν ἔχον τῆς ἀπ'ἀρχῆς σου γνώμης καί βουλῆς καί συνέσεως...*" (PG 102, 660). Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή ἡ μεταστροφή κάθε

συγκεκριμένου λαοῦ στή χριστιανική πίστη ἦταν γιά τούς βυζαντινούς ἱεραποστόλους ἔργο τοῦ ἰδίου τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος κατευθύνει τήν ἱστορία τῆς σωτηρίας τοῦ κόσμου πρός τήν τελική της τελείωση. Ἡ ἀναζήτηση εἰδικοτέρων στοιχείων γιά τήν ἀπόδειξη τῆς θείας οἰκονομίας στή μεταστροφή κάθε λαοῦ δέν ἐξαντλεῖτο βεβαίως σέ μία ἁπλῆ περιγραφή μόνο τῶν πραγματικῶν γεγονότων, ἀλλά προϋπέθετε καί τήν ἀναγωγή τους στόν κύριο σκοπό τῆς ἱστορίας καί τῆς σωτηρίας.

Οἱ *βυζαντινοί χρονογράφοι* εἶχαν μία χριστιανική προοπτική τῆς ἱστορίας, γι'αὐτό καί ἐπέλεγαν τά στοιχεῖα αὐτά ἀπό τό ἱεραποστολικό κήρυγμα. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ἐπιλέχθηκαν πράγματι ὁρισμένα στοιχεῖα γιά τήν περιγραφή ἀπό τούς "*Συνεχιστές*" τοῦ Θεοφάνη τῆς μεταστροφῆς τοῦ ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων Βόρη. Ὁ Βόρις εἶχε ἤδη γνωρίσει τόν Χριστιανισμό ἀπό τόν αἰχμάλωτό του μοναχό Θεόδωρο Κουφαρᾶ καί ἀπό τήν αἰχμάλωτη στήν Κπολη ἀδελφή του Μαρία, ἡ ὁποία μετά τήν ἀπελευθέρωσή της "*οὐ διέλιπεν ἐκθειάζουσά τε καί παρακαλοῦσα καί σπέρματα καταβάλλουσα τῆς πίστεως πρός αὐτόν*" (PG 109, 177). Ἐν τούτοις, οὔτε ἡ κατήχηση τοῦ Θεοδώρου Κουφαρᾶ, οὔτε οἱ παρακλήσεις τῆς ἀδελφῆς του Μαρίας ἤρκεσαν γιά νά πείσουν τό Βόρη νά δεχθῆ τή χριστιανική πίστη: "*Ἀλλά τις πληγή περιπεσοῦσα θεήλατος (λιμός δέ ἦν, οὕτω μᾶλλον τῶν παχυτέρων καί γαιωδεστέρων, ὡς ἔοικε, μεταπαιδευομένων καί τά κακά μεταμανθανόντων) τήν αὐτοῦ ἐπολιόρκει καί κατέτρυχε γῆν. Καί ὅς Θεόν ἐκεῖνον ἠνάγκαζεν ἐπικαλεῖσθαι πρός ἄμυναν τῶν δεινῶν, τόν ὑπό τοῦ Θεοδώρου μέν πολλάκις καί τῆς αὐτοῦ ἀδελφῆς θαυμαζόμενόν τε καί σεβόμενον, ὡς εἰκός. Τυχόντες οὖν τῆς ἀπαλλαγῆς τῶν δεινῶν, οὕτω δή πρός θεοσέβειαν μετατίθεται, καί τῆς τοῦ λουτροῦ τῆς παλιγγενεσίας καταξιοῦται καί Μιχαήλ κατονομάζεται, κατά τό ὄνομα τοῦ βασιλέως, παρά τοῦ πρός ἐκεῖνον ἀποσταλέντος ἀρχιερέως ἀπό τῆς βασιλίδος τῶν πόλεων*" (PG 109, 177). Συνεπῶς, ἡ θαυμαστή ἀπαλλαγή ἀπό τόν λιμό μέ τήν ἐπίκληση τοῦ Θεοῦ τῶν χριστιανῶν ἔπεισε τόν Βόρη νά βαπτισθῆ, κατά τό κήρυγμα τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς, καίτοι ἡ ἀπόφαση αὐτή εἶχε προετοιμασθῆ μέ τήν κατήχηση του ἀπό τόν μοναχό Θεόδωρο Κουφαρᾶ καί τήν ἀδελφή του Μαρία.

Προβάλλεται ὅμως παράλληλα καί μία ἄλλη διήγηση γιά τόν μοναχό καί ἁγιογράφο *Μεθόδιο*, ὁ ὁποῖο ζωγράφησε στήν οἰκία τοῦ Βόρη τήν παράσταση τῆς *Δευτέρας Παρουσίας* καί τόν ἔπεισε νά δεχθῆ τή χριστιανική πίστη. Ἡ τελευταία αὐτή παράδοση, τήν ὁποία πρῶτος κατέγραψε Συμεών ὁ Μεταφραστής, περιλαμβανόταν στό κήρυγμα τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς ὡς σταθερό προφανῶς στοιχεῖο τῆς κατηχητικῆς διδασκαλίας τοῦ ἡγεμόνα, ἀλλά δέν κρινόταν ἐπαρκές γιά νά ἑρμηνεύση τήν ἀπόφασή του γιά τό βάπτισμα. Ἦταν ἀναγκαία καί ἡ κατά τρόπο θαυμαστό ἀπαλλαγή τῆς χώρας του ἀπό τόν "λιμό" μέ τήν ἐπίκληση τοῦ Θεοῦ

τῶν χριστιανῶν γιά νά ὁδηγηθῆ στό βάπτισμα, καίτοι οἱ βυζαντινές πηγές παραθέτουν τή διήγηση γιά τήν ἐπινόηση τοῦ Μεθοδίου ὡς ἐπαρκές κίνητρο πρός τό βάπτισμα. Ὁ *μοναχός Μεθόδιος*, καίτοι προσκλήθηκε ἀπό τόν Βόρη νά ζωγραφίση σκηνές κυνηγίου, *"ἔκ τινος θείας προνοίας οὐ τάς ἐν πολέμῳ ἀνδροκτανσίας ἤ τάς ζώων καί θηρίων ἐπικελεῦσαι γράφειν σφαγάς, ἀλλ'ἅ βούλοιτο, τοῦτο μόνον ἐπειπών, ὡς εἰς φόβον τούς ὁρῶντας ἐκ τῆς θέας ἐνάγεσθαι βούλοιτο καί ἅμα παρακαλεῖσθαι πρός ἔκπληξιν ἀπό τῆς γραφῆς. Μηδέν γοῦν οὗτος πρός φόβον ἕτερον ἐνάγειν ἤ τήν τοῦ Θεοῦ Δευτέραν εἰδώς Παρουσίαν, ταύτην ἐκεῖσε καθυπέγραψε, καί τούς δικαίους ἐντεῦθεν τά βραβεῖα τῶν πόνων ἀπολαμβάνοντας, ἐκεῖθεν δέ τούς πεπλημμεληκότας τούς τῶν βεβιωμένων δρεπομένους καρπούς καί πρός τήν ἠπειλημένην Κόλασιν ἀπελαυνομένους τε καί ἀποπεμπομένους σφοδρῶς. Ταῦτ'οὖν, ἐπειδή πέρας εἶχεν ἡ γραφή, κατιδών καί δι'αὐτῶν τόν τοῦ Θεοῦ φόβον ἐν ἑαυτῷ συλλαβών καί κατηχηθείς τά καθ'ἡμᾶς θεῖα μυστήρια, νύκτωρ ἀωρί τοῦ θείου μεταλαγχάνει βαπτίσματος"* (PG 109, 177-180).

Ἡ ταύτιση τοῦ προσώπου τοῦ μοναχοῦ Μεθοδίου εἶναι δυσχερής, ἀλλά ἡ παράδοση συνέδεσε τόν μοναχό πρός τόν συνώνυμό του ἀδελφό τοῦ Κυρίλλου, ὁ ὁποῖος παρουσιάζεται στόν *"Βίον Κλήμεντος Ἀχρίδος"* ἀπό τόν πιθανό βιογράφο του ἀρχιεπίσκοπο Βουλγαρίας Θεοφύλακτο ὡς διδάσκαλος τοῦ ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων Βόρη: *"Οὐ μήν ἀλλά καί τόν τῶν Βουλγάρων ἄρχοντα Βορίσην, ὅς ἐπί τοῦ τῶν Ρωμαίων βασιλέως Μιχαήλ ἦν, καί τοῦτον ὁ μέγας Μεθόδιος καί πάλαι μέν τέκνον ἐποιήσατο καί τῆς οἰκείας γλώττης τῆς τά πάντα καλῆς ἐξηρτήσατο, καί τότε δέ ταῖς τῶν λόγων εὐεργεσίαις ἀδιαλείπτως εἶχε δωρούμενος"* (Βίος Κλήμεντος, 4). Προφανῶς, ἡ σύνδεση τοῦ Μεθοδίου μέ τήν ἱεραποστολή στή Βουλγαρία προβλήθηκε ἰδιαίτερα ἀπό τούς μαθητές τῶν φωτιστῶν τῶν Σλάβων (*Γοράσδο, Κλήμη, Λαυρέντιο, Ναούμ, Ἀγγελάριο κ.ἄ.*), οἱ ὁποῖοι μετά ἀπό πολλά βασανιστήρια καί φυλακίσεις διώχθηκαν ἀπό τούς Φράγκους τῆς Μοραβίας καί *"Βουλγαρίαν ἐπόθουν, Βουλγαρίαν περιενόουν. Βουλγαρίαν τούτοις δοῦναι ἄνεσιν ἐπηλπίζετο"* (Βίος Κλήμεντος, 14). Ὁ βούλγαρος διοικητής τοῦ Βελιγραδίου κατανόησε τή σημασία τῶν ἐμπερίστατων μαθητῶν τοῦ Μεθοδίου γιά τήν ἱεραποστολή στή Βουλγαρία καί τούς ἀπέστειλε στόν ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων Βόρη, ὁ ὁποῖος ὑποδέχθηκε *"ἐντίμως καί ὡς ἔδει τούς τά πάντα σεμνούς τε καί σεβασμίους... Ἀκούσας δέ ταῦτα ὁ ἄρχων μεγάλως ηὐχαρίστησε τῷ Θεῷ, τοιούτους αὐτῷ θεράποντας τῇ Βουλγαρίᾳ εὐεργέτας ἀποστείλαντι, διδασκάλους τε καί καταρτιστάς δωρησαμένῳ τῆς πίστεως οὐ τούς τυχόντας ἄνδρας, ἀλλ'ὁμολογητάς τε καί μάρτυρας..."* (Βίος Κλήμεντος, 14). Οἱ μαθητές τοῦ Μεθοδίου κατά τήν ἱεραποστολική δράση τους στή Μοραβία συνέδεσαν τό ὅλο ἔργο τῶν δύο θεσσαλονικέων ἀδελφῶν μέ τίς πνευματικές ἀνάγκες

τοῦ βουλγαρικοῦ λαοῦ, ὥστε νά εἶναι δυνατή ἡ ταύτιση τοῦ μοναχοῦ Μεθοδίου τῶν *βυζαντινῶν χρονογράφων* μέ τόν ἀρχιεπίσκοπο Μοραβίας Μεθόδιο.

Ἡ παράδοση αὐτή θεωρήθηκε ἀπό τόν περίφημο ἀκαδημαϊκό A. A. Shakhmatov (Raziskanija drevneishikh russk. letopisnikh svodakh, S. Peterburg 1908, 152 κέξ.) ὡς διήγηση μιᾶς παλαιᾶς *"βουλγαρικῆς πηγῆς"*, ἡ ὁποία χρησιμοποιήθηκε ὡς βασικό στοιχεῖο γιά τή σύνθεση καί τῆς σχετικῆς *"ἀπόκρυφης"* διηγήσεως τοῦ πρώτου ρωσικοῦ Χρονικοῦ. Οἱ *μεγάλοι ρῶσοι φιλόλογοι καί ἱστορικοί* ἐγκλωβίσθηκαν στίς εὐνόητες ἀλληλεπιδράσεις τῆς πρώιμης βουλγαρικῆς καί ρωσικῆς γραμματείας καί δέν διαισθάνθηκαν ὅτι κοινή πηγή καί τῶν δύο αὐτῶν γραμματειῶν ἦταν τό μεταφρασμένο ἀπό τήν ἑλληνική *τυποποιημένο κήρυγμα τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς*. Ἡ μεταφορά στίς ἱεραποστολικές ζῶνες τοῦ *σταθεροῦ περιεχομένου* τοῦ ἱεραποστολικοῦ κηρύγματος δέν ἀπέκλειε βεβαίως τή χρησιμοποίηση καί ὁρισμένων κοινῶν μεταβλητῶν στοιχείων, εἰδικότερα δέ σέ κείμενα μεταφρασμένα στήν παλαιοσλαβική γλώσσα. Ἄλλωστε, εἶναι προφανές ὅτι ἡ παράσταση τῆς *Μελλούσης Κρίσεως* εἶχε καθιερωθῆ στό θεματολόγιο τοῦ ἱεραποστολικοῦ κηρύγματος τόσο στήν Ἀνατολή, ὅσο καί στή Δύση, *ἀλλά συνδεόταν συνήθως μέ τή διαδικασία τῆς κατηχήσεως καί ὄχι μέ τήν τελική ἀπόφαση τοῦ ἡγεμόνα νά λάβη τό βάπτισμα.* Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό παρουσιάζεται ἡ ἴδια διήγηση γιά τόν σοφό βυζαντινό προφανῶς μοναχό, ὁ ὁποῖος γιά νά ἀντικρούση τόν Ἰσλαμισμό παρουσίασε στόν Βλαδίμηρο σύντομα την ἱερά ἱστορία ἀπό τή δημιουργία τοῦ κόσμου μέχρι τήν ἐνανθρώπηση καί τόν ἐπίγειο βίο τοῦ Χριστοῦ, ἔκλεισε δέ τούς λόγους του μέ τήν ἐπίδειξη τῆς εἰκόνας τῆς *Μελλούσης Κρίσεως* γιά νά πείση τόν ρῶσο ἡγεμόνα νά δεχθῆ τή χριστιανική πίστη: *"Ἐνῶ μιλοῦσε ἔτσι παρουσίασε στόν Βλαδίμηρο ὕφασμα, στό ὁποῖο ἦταν ζωγραφισμένη ἡ Ἡμέρα τῆς Κρίσεως καί ἔδειξε σέ αὐτόν στά δεξιά μέν τούς δικαίους νά πηγαίνουν στή μακαριότητα τοῦ Παραδείσου, ἐνῶ στά ἀριστερά τούς ἁμαρτωλούς πορευόμενους πρός τά βασανιστήρια. Τότε ὁ Βλαδίμηρος κοίταξε καί εἶπε: Εὐτυχεῖς εἶναι ὅσοι βρίσκονται δεξιά, ἀλλά ἀλλοίμονο σέ ὅσους βρίσκονται ἀριστερά. Ὁ σοφός ἀπάντησε: Ἄν ἐπιθυμῆς νά ἔχης θέση στά δεξιά μέ τούς δικαίους, τότε πρέπει νά δεχθῆς τό βάπτισμα ..."* (Povest Vrem. Let, ἔτος 6494).

Ὡστόσο, σύμφωνα μέ τήν ἴδια παράδοση, ὁ Βλαδίμηρος ἐνημέρωσε προηγουμένως τούς βογιάρους του γιά τίς ἀποστολές τῶν μουσουλμάνων Βουλγάρων τοῦ Βόλγα, τῶν χριστιανῶν Φράγκων καί τῶν χριστιανῶν τῆς Ἀνατολῆς Ἑλλήνων μέ τήν εὐνόητη ἔκφραση τοῦ θαυμασμοῦ του γιά ὅσα ἀνέπτυξε πρός αὐτόν ὁ βυζαντινός σοφός. Ἀποφασίσθηκε τελικά ἡ ἀποστολή μιᾶς *δεκαμελοῦς ἀντιπροσωπίας σοφῶν στούς λαούς αὐτούς* γιά νά μελετήσουν τήν πίστη τους καί νά εἰσηγηθοῦν στόν Βλαδίμηρο τήν κατάλ-

ληλη πίστη γιά τόν λαό του. Οἱ σοφοί ὅμως ἐντυπωσιάσθηκαν, κατά τήν παράδοση, μόνο ἀπό τή λατρεία τῶν Βυζαντινῶν στήν Κπολη, ἡ ὁποία εἶχε τέτοια λαμπρότητα καί ὡραιότητα, ὥστε νά ἦταν ἀδύνατη σέ αὐτούς ἡ περιγραφή της: "*Δέν γνωρίζαμε ἄν βρισκόμαστε στόν οὐρανό ἤ στή γῆ, ἀφοῦ στή γῆ δέν ὑπάρχει τέτοια λαμπρότητα καί ὡραιότητα καί ἀδυνατοῦμε νά τήν περιγράψουμε. Γνωρίζουμε μόνο ὅτι ἐκεῖ ὁ Θεός κατοικεῖ μεταξύ τῶν ἀνθρώπων καί ὅτι ἡ λατρεία τους εἶναι ὡραιότερη ἀπό τίς λατρεῖες τῶν ἄλλων ἐθνῶν, ἀφοῦ δέν μποροῦμε νά σβήσουμε ἀπό τή μνήμη μας τήν ὡραιότητά της. Ὁποιοσδήποτε γευθῆ τό γλυκύ εἶναι ἀπρόθυμος νά δεχθῆ μετά τό πικρότερο καί γι'αὐτό δέν μποροῦμε πλέον νά παραμείνουμε ἐδῶ*". Οἱ βογιάροι ἐντυπωσιάσθηκαν ἀπό τίς σκέψεις τῶν σοφῶν καί εἶπαν στόν Βλαδίμηρο: "*Ἄν ἡ πίστη τῶν Ἑλλήνων ἦταν κακή, δέν θά εἶχε γίνει δεκτή ἀπό τή μάμμη σου Ὄλγα, ἡ ὁποία ἦταν σοφώτερη ἀπό ὅλους τούς ἄλλους ἀνθρώπους*" (Povest Vrem. Let, ἔτος 6495). Πράγματι, ἡ ἡγεμονίδα τοῦ Κιέβου Ὄλγα εἶχε βαπτισθῆ στήν Κπολη (957). Ἡ προσωπική της ἐπιλογή δέν συνδέθηκε βεβαίως μέ τή θρησκευτική πίστη τοῦ λαοῦ της, ἀλλά ἡ ἀπόφασή της ἦταν σημαντική γιά τό κήρυγμα τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Ἡ ἡγεμονίς τοῦ Κιέβου Ὄλγα-Ἑλένη, 945-964, μεταξύ Ἀνατολῆς καί Δύσεως, Ἀθῆναι 1973). Ὁ Βλαδίμηρος ρώτησε τούς βογιάρους, ἄν ὅλοι ἦσαν ἕτοιμοι νά δεχθοῦν τό βάπτισμα, ἀλλά οἱ βογιάροι ἀπάντησαν ὅτι ἦσαν πάντοτε ἕτοιμοι νά δεχθοῦν τήν ὁποιαδήποτε ἀπόφασή του.

Στά πλαίσια τῆς παραδόσεως αὐτῆς ἐντάσσονται καί τά *ἱστορικά γεγονότα*, χωρίς ὅμως νά συνδεθοῦν μέ τίς γνωστές πολιτικές σκοπιμότητες. Ὁ Βλαδίμηρος κατέλαβε τή Χερσώνα, πρωτεύουσα τοῦ ὁμώνυμου βυζαντινοῦ θέματος στήν Κριμαία, ζήτησε δέ ὡς σύζυγο τήν πορφυρογέννητη πριγκίπισσα Ἄννα, ἀδελφή τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, μέ τήν ὁμολογία ὅτι ἦταν ἕτοιμος νά δεχθῆ τή χριστιανική πίστη ἀπό τούς βυζαντινούς κληρικούς, οἱ ὁποῖοι θά συνόδευαν τήν Ἄννα. Παρά τούς πρώτους δισταγμούς ἡ Ἄννα μετέβη τελικά στή Χερσώνα, ἀλλά βρῆκε τόν Βλαδίμηρο νά ἔχη χάσει τήν ὅρασή του ἀπό κάποια αἰφνίδια ἀσθένεια. Τοῦ ὑπέδειξε νά βαπτισθῆ γιά νά θεραπευθῆ. Ὁ Βλαδίμηρος δήλωσε ὅτι, "*ἄν αὐτό ἀποδειχθῆ ἀληθινό, τότε ἀναμφιβόλως ὁ Θεός τῶν χριστιανῶν εἶναι μέγας*". Μετά τό βάπτισμα καί τή θαυμαστή θεραπεία του ὁ Βλαδίμηρος ὁμολόγησε: "*Τώρα γνώρισα τόν ἕνα ἀληθινό Θεό*" (Povest Vrem. Let, ἔτος 6496), ἀκολουθεῖ δέ ἡ *Ὁμολογία πίστεως καί ἡ πίστη στίς ἀποφάσεις τῶν ἑπτά Οἰκουμενικῶν συνόδων*. Στό κήρυγμα τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς ἦταν ἀναγκαία ἡ σύνδεση τῆς ἀποφάσεως γιά τό βάπτισμα (988) τόσο μέ τή *θαυμαστή θεραπεία* του ἀπό τήν αἰφνίδια τύφλωση στή Χερσώνα, ὅσο καί μέ τήν *προσωπική ἐπίκληση* τοῦ Θεοῦ τῶν χριστιανῶν (Povest Vrem. Let, ἔτος 6496). Βεβαίως, ἡ ἀποδοχή τοῦ βαπτίσματος εἶχε ἤδη συμφωνη-

θῆ πρίν ἀπό τή θαυμαστή θεραπεία του, ἀφοῦ εἶχε ἤδη ζητηθῆ ἀπό τούς βυζαντινούς ἀπεσταλμένους καί εἶχε γίνει δεκτή ἀπό τόν Βλαδίμηρο ὡς προϋπόθεση γιά τόν γάμο του μέ τήν πορφυρογέννητη πριγκίπισσα Ἄννα (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Ἡ πρώτη ἐν Ρωσία ἐκκλ. ἱεραρχία καί αἱ ρωσικαί πηγαί, Ἀθῆναι 1966, 9 κἑξ). Τά στοιχεῖα ὅμως αὐτά δέν ἦσαν ἀναγκαῖα στό ἱεραποστολικό κήρυγμα, *τό ὁποῖο ἀποσκοποῦσε νά προβάλη κυρίως τήν ἰδιαίτερη πρόνοια τοῦ Θεοῦ γιά τή σωτηρία τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ.*

Ἡ ἔνταξη τοῦ βαπτίσματος τοῦ Βλαδιμήρου στήν προοπτική αὐτή κάλυπτε συγχρόνως καί ὁλόκληρο τόν ρωσικό λαό, ἐνῶ διευκόλυνε τό ἔργο τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς. Ὁ ἡγεμόνας δέν ἦταν βεβαίως πάντοτε στό ἱεραποστολικό κήρυγμα ὁ μόνος δέκτης τῆς θαυμαστῆς ἐπεμβάσεως τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ ἦταν δυνατή ἡ ἀποδεικτική διαδικασία τῆς *"θεοσημείας"* γιά τή βεβαίωση τοῦ λαοῦ ὅτι ὁ Θεός τῶν χριστιανῶν ἦταν ὁ μόνος ἀληθινός Θεός, ὁ ὁποῖος κατευθύνει τή ζωή τοῦ κόσμου. Πράγματι, κατά τό πρῶτο βάπτισμα τῶν Ρώσων τοῦ Κιέβου, ἤτοι μετά τήν ὀδυνηρή ἀποτυχία τῆς πρώτης ἐπιδρομῆς τους ἐναντίον τῆς Κπόλεως (860), ἡ παρέμβαση τοῦ Θεοῦ γιά τή μεταστροφή τους προκλήθηκε μέ *"θεοσημεία"*. Ἡ *"θεοσημεία"* αὐτή ἐντάχθηκε στό κήρυγμα τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς καί διασώθηκε ἀπό τίς βυζαντινές πηγές. Βεβαίως, ὅπως θά δοῦμε, ἡ ἀπόφαση τῶν ἡγεμόνων τοῦ Κιέβου Ἀσκόλντ καί Ντίρ νά δεχθοῦν τήν ἀποστολή βυζαντινῶν ἱεραποστόλων στό Κίεβο ἦταν βασική προϋπόθεση γιά τήν παραχώρηση στούς ρώσους ἐμπόρους ἐμπορικῶν προνομίων στήν ἀγορά τῆς Κπόλεως, ἐνῶ ἡ *"θεοσημεία"* ἦταν ἀναγκαία γιά τήν κηρυκτική δράση τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς στόν λαό τῆς Κιεβινῆς Ρωσίας. Εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ ἐπιλογή τῆς ρίψεως τοῦ Εὐαγγελίου στό πῦρ ὡς θέματος τῆς *"θεοσημείας"* δέν εἶναι ἄσχετη πρός τήν παραδοσιακή πυρολατρία τῶν σλαβικῶν φυλῶν τῆς εὐρύτερης περιοχῆς. Οἱ *"Συνεχιστές"* τοῦ Θεοφάνη διέσωσαν τήν παράδοση αὐτή:

"Ἀλλά καί τό τῶν Ρώς ἔθνος, δυσμαχώτατόν τε καί ἀθεώτατον ὄν, χρυσοῦ τε καί ἀργύρου καί σηρικῶν περιβλημάτων ἱκαναῖς ἐπιδόσεσιν εἰς συμβάσεις ἐφελκυσάμενος καί σπονδάς πρός αὐτούς σπεισάμενος εἰρηνικάς, ἐν μετοχῇ γενέσθαι καί τοῦ σωτηριώδους βαπτίσματος ἔπεισε καί ἀρχιεπίσκοπον, παρά τοῦ πατριάρχου Ἰγνατίου τήν χειροτονίαν δεξάμενον, δέξασθαι παρεσκεύασεν, ὅς κατά τήν τοῦ εἰρημένου ἔθνους χώραν παραγεγονώς ἀπό τοιαύτης πράξεως εὐπαράδεκτος τῷ ἔθνει γεγένηται. Τοῦ γάρ ἄρχοντος τοῦ τοιούτου γένους σύλλογον τοῦ ὑπηκόου ποιησαμένου καί μετά τῶν περί αὐτόν γερόντων προκαθεσθέντος, οἵ τῶν ἄλλων μᾶλλον τῇ δεισιδαιμονίᾳ διά τήν μακράν συνήθειαν προσπεπηκότες ἐτύγχανον, καί σκοπουμένων περί τε τῆς οἰκείας καί τῶν χριστιανῶν πίστεως, εἰσκαλεῖται ὁ ἄρτι πρός αὐτούς φοιτήσας ἀρχιερεύς καί τίνα τά παρ'αὐτοῦ καταγγελόμενα καί αὐτούς διδάσκεσθαι μέλλοντα ἐπυνθάνε-

το. Τοῦ δέ τήν ἱεράν τοῦ θείου Εὐαγγελίου βίβλον προτείναντος, καί τινα τῶν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν καί Θεοῦ θαυμάτων αὐτοῖς ἀπαγγείλαντος, καί τῶν ὑπό τοῦ Θεοῦ τερατουργηθέντων κατά τήν Παλαιάν τήν ἱστορίαν αὐτοῖς ἀναπτύξαντος: Εἰ μή τι τῶν ὁμοίων, ἔφασαν εὐθέως οἱ Ρώς, καί ἡμεῖς θεασόμεθα, καί μάλιστα οἷον τό ἐν τῇ καμίνῳ τῶν τριῶν λέγεις παίδων, οὐκ ἄν σοι ὅλως πιστεύσωμεν, οὐδέ τάς ἀκοάς ἡμῶν ἔτι τοῖς ὑπό σοῦ λεγομένοις ὑπόσχωμεν. Ὁ δέ... ἔφη πρός αὐτούς: Εἰ καί μή ἔξεστιν ἐκπειράζειν Κύριον τόν Θεόν, ἀλλ'ὅμως εἰ ἐκ ψυχῆς διεγνώκατε προσελθεῖν τῷ Θεῷ, αἰτήσασθε ὅπερ καί βούλεσθε καί ποιήσει τοῦτο πάντως διά τήν πίστιν ὑμῶν ὁ Θεός, κἄν ἡμεῖς ἐσμεν εὐτελεῖς καί ἐλάχιστοι. Οἱ δέ ᾐτήσαντο αὐτό τό θεῖον καί ἱερόν Εὐαγγέλιον ἐν τῇ ὑπ'αὐτῶν ἀναφθείσῃ ἐμβληθῆναι πυρκαϊᾷ καί, εἰ ἀβλαβές τηρηθείη καί ἄκαυστον, προσελθεῖν τῷ παρ'αὐτοῦ κηρυσσομένῳ Θεῷ. Ρηθέντων δέ τούτων, καί τοῦ ἱερέως πρός τόν Θεόν τούς ὀφθαλμούς καί τάς χεῖρας ἐπάραντος, καί εἰπόντος ὅτι: Δόξασόν σου τό ἅγιον ὄνομα, Ἰησοῦ Χριστέ ὁ Θεός ἡμῶν, καί νῦν ἐν ὀφθαλμοῖς τοῦ ἔθνους τούτου παντός, ἐρρίφθη εἰς τήν κάμινον τοῦ πυρός ἡ τοῦ ἁγίου Εὐαγγελίου βίβλος. Ὡρῶν δέ διεληλυθυιῶν ἱκανῶν, εἶτα τῆς καμίνου κατασβεσθείσης, εὑρέθη τό ἱερόν πυκτίον διαμεῖναν ἀπαθές καί ἀλώβητον καί μηδεμίαν ὑπό τοῦ πυρός δεξάμενον λύμην ἤ ἀλλοίωσιν, ὡς μηδέ τῶν ἐν τοῖς κλειδώμασι τῆς βίβλου κροσσῶν τήν οἱανοῦν ὑπομεινάντων φθοράν ἤ ἀλλοίωσιν. Ὅπερ ἰδόντες οἱ βάρβαροι καί τῷ μεγέθει καταπλαγέντες τοῦ θαύματος, ἀνενδοιάστως βαπτίζεσθαι ἤρξαντο" (PG 109, 360). Ἡ διήγηση αὐτή χρησιμοποιήθηκε αὐτούσια καί ἀπό τόν χρονογράφο Γεώργιο Κεδρηνό (PG 121, 1128-1129) κ.ἄ.

Ἀνάλογη εἶναι ἡ περιγραφή τοῦ ἐπεισοδίου στή χώρα τῶν Φούλλων, τό ὁποῖο περιγράφεται στόν *Βίον Κωνσταντίνου* (=Κυρίλλου). Οἱ κάτοικοι τῆς χώρας αὐτῆς λάτρευαν μία μεγάλη δρῦ ὑπό τό ὄνομα *Ἀλέξανδρος* καί συνέδεαν τίς προσφερόμενες σέ αὐτή θυσίες μέ τό φαινόμενο τῆς βροχῆς. Ὁ Κωνσταντίνος-Κύριλλος τούς ἔπεισε νά κόψουν καί νά καύσουν τό δένδρο, ἀλλά πρό τῶν ἐνδοιασμῶν τους ὁ ἴδιος *"ἅρπαξε τόν πέλεκυ καί κατέρριψε τό δένδρο μέ τριάκοντα τρία κτυπήματα, προέτρεψε δέ ὅλους νά τό ἐκριζώσουν καί νά τό κατακαύσουν. Τήν ἴδια νύκτα ἔστειλε ὁ Θεός βροχή καί ὅλοι δόξασαν τόν Θεό μέ μεγάλη χαρά..."* (Vita Constantini, 12). Ἡ χρησιμοποίηση λοιπόν τῆς θαυμαστῆς παρεμβάσεως τοῦ Θεοῦ γιά τή μεταστροφή τῶν λαῶν στόν Χριστιανισμό εἶχε τυπολογηθῆ ὡς ἀναγκαῖο στοιχεῖο στή μορφοποίηση τοῦ ἱεραποστολικοῦ κηρύγματος γιά νά δηλώσῃ ἀφ'ἑνός μέν ὅτι ὁ Θεός κατευθύνει τήν ἱστορία τῆς σωτηρίας ὅλων τῶν ἐθνῶν, ἀφ'ἑτέρου δέ ὅτι οἱ βυζαντινοί ἱεραπόστολοι ἐνεργοποιοῦν στόν συγκεκριμένο λαό τή θεία ἐπιλογή, ἡ ὁποία ἐκδηλώνεται μέ θαυμαστές πράξεις κατά τήν κρίσιμη στιγμή τῶν ἀποφάσεων. Τό

κήρυγμα τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς ἦταν τό οὐσιαστικότερο στοιχεῖο τῆς ἱεραποστολικῆς μεθοδολογίας, γιατί ἀφ'ἑνός μέν προσέφερε μία εὐσύνοπτη ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας (*"...τῶν ὑπό τοῦ Θεοῦ τερατουργηθέντων κατά τήν Παλαιάν τήν ἱστορίαν..."*) μέ ἔκθεση τοῦ περιεχομένου τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἀφ'ἑτέρου δέ συνέδεε *τήν ἐνέργεια τῆς πίστεως αὐτῆς μέ τήν ἱστορική συνείδηση κάθε συγκεκριμένου ἔθνους*, τό ὁποῖο ἐντασσόταν πλέον μέ τό βάπτισμα στό ὅλο σχέδιο τῆς ἐν Χριστῷ θείας οἰκονομίας γιά τή σωτηρία τοῦ κόσμου.

β'. Μέθοδος διεισδύσεως στόν δημόσιο καί τόν ἰδιωτικό βίο τῶν λαῶν

Ἡ λειτουργική σχέση *τοῦ ἱεραποστολικοῦ κηρύγματος μέ τή μυστηριακή ἐμπειρία* ἦταν αὐτονόητη γιά τούς βυζαντινούς ἱεραπόστολους, ἀφοῦ ὁ σκοπός τοῦ κηρύγματος ἦταν νά ὁδηγήση τούς ἀκροατές του στό μυστήριο τοῦ Βαπτίσματος, τό ὁποῖο συνδεόταν ἄρρηκτα στή βυζαντινή παράδοση μέ τά μυστήρια τοῦ Χρίσματος καί τῆς θείας Εὐχαριστίας, τά *"εἰσαγωγικά"* δηλαδή μυστήρια τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως. Μέ τό μυστήριο τῆς θείας εὐχαριστίας ἦσαν συνδεδεμένα καί τά ἄλλα μυστήρια *(ἱερωσύνη, μετάνοια, γάμος, εὐχέλαιο)* στά πλαίσια τῆς θείας Λειτουργίας. Εἶναι γενικῶς παραδεκτό ὅτι ἡ προετοιμασία τοῦ ἱεραποστολικοῦ κηρύγματος στή γλώσσα τοῦ συγκεκριμένου λαοῦ συνδυαζόταν πάντοτε μέ τήν παράλληλη μετάφραση τῆς βυζαντινῆς θείας λειτουργίας, ὅπως ἐπίσης καί τῶν εὐαγγελικῶν καί ἀποστολικῶν περικοπῶν, οἱ ὁποῖες εἶχαν καθιερωθῆ ὡς λειτουργικά ἀναγνώσματα κατά τίς Κυριακές καί τίς μεγάλες ἑορτές τοῦ ἔτους. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό οἱ φωτιστές τῶν Σλάβων ἀδελφοί Κωνσταντίνος (=Κύριλλος) καί Μεθόδιος μετέφρασαν τή θεία Λειτουργία καί τά λειτουργικά ἀναγνώσματα στήν ἐπινοηθεῖσα ἀπό τόν Κωνσταντίνο γραπτή παλαιοσλαβική γλώσσα ἤδη πρίν ἀπό τήν ἀναχώρησή τους γιά τήν ἱεραποστολική δράση στή Μοραβία. Ὁ Κωνσταντίνος (Κύριλλος), ἀφοῦ ἐπινόησε τό γλαγολιτικό ἀλφάβητο, *"ἔθεσε μετά τά γράμματα τό ἕνα παρά τό ἄλλο καί ἄρχισε νά καταγράφη τό κείμενο τοῦ εὐαγγελίου"*, προφανῶς τῶν προορισμένων γιά τήν ἀνάγνωση κατά τή θεία λειτουργία τῶν κυριακῶν τοῦ ἔτους (Vita Constantini, 13). Μετά τή μετάβασή του στή Μοραβία, ὁ Κωνσταντίνος, ἀφοῦ *"μεταφράσθηκαν συντόμως ὅλα τά ἐκκλησιαστικά βιβλία, δίδαξε αὐτούς τόν ὄρθρο, τή λειτουργία, τίς ὧρες, τόν ἑσπερινό, τό ἀπόδειπνο καί τό εὐχολόγιο. Καί ἄνοιξαν, κατά τόν Προφήτη, τά ὦτα τῶν κωφῶν γιά νά κατανοήσουν τά λόγια τῆς Γραφῆς καί οἱ γλῶσσες τῶν ἀλάλων λύθηκαν"* (Vita Constantini, 15).

Οἱ ἀντιδράσεις τῶν Φράγκων στή Μοραβία καί ἡ πολεμική τῶν Λατίνων στή Βενετία ἀπό τούς ὀπαδούς τῆς δυτικῆς θεωρίας τῶν τριῶν

"ἱερῶν γλωσσῶν" (τριγλωσσίτες ἤ πιλατιανούς) δέν ἔκαμψαν τή σταθερή ἐμμονή τῶν φωτιστῶν τῶν Σλάβων στήν παλαιά βυζαντινή παράδοση (Vita Constantini, 15-16), ἡ ὁποία τελικῶς ἀναγνωρίσθηκε καί ἀπό τόν πάπα Ἀδριανό Β΄ (867-872) κατά τήν ὑποδοχή τῶν δύο ἀδελφῶν στή Ρώμη. Πράγματι, παρά τούς ἐνδοιασμούς πολλῶν μελῶν τῆς παπικῆς ἱεραρχίας, *"ὁ πάπας παρέλαβε τά σλαβικά βιβλία, τά εὐλόγησε καί τά ἀπέθεσε στόν ναό τῆς Ἁγίας Μαρίας, τόν ὀνομαζόμενο Φάτνη, καί τέλεσε ἀπό αὐτά τή λειτουργία..."* (Vita Constantini, 17). Τό μεταφραστικό ἔργο συνεχίσθηκε καί μετά τόν θάνατο τοῦ Κυρίλλου. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Μεθόδιος *"μετέφρασε πλήρως ἀπό τήν ἑλληνική γλώσσα στή σλαβική ὅλα τά βιβλία τῆς Ἁγίας Γραφῆς, μέ ἐξαίρεση τό βιβλίο τῶν Μακκαβαίων, σέ σύντομο χρόνο, ἐντός ἕξι μηνῶν...Μέ τόν φιλόσοφο (=Κύριλλο) εἶχαν ἤδη μεταφράσει προηγουμένως μόνο τόν Ψαλτήρα, τό Εὐαγγέλιο, τόν Ἀπόστολο καί ἐκκλησιαστικές ἀκολουθίες κατ'ἐπιλογήν. Τότε μετέφρασε ἐπίσης ἕνα Νομοκάνονα, δηλαδή βιβλίο νόμων, καί συγγράμματα τῶν Πατέρων"* (Vita Methodii, 15). Ἡ σημασία τῆς τελέσεως τῆς θείας λατρείας στή μητρική γλώσσα τοῦ λαοῦ ἦταν ἀπόλυτη γιά τή βυζαντινή ἱεραποστολή, ἀφοῦ στή θεία λατρεία βιωνόταν ἐμπειρικά τό ὅλο περιεχόμενο τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ὁ ἱ. Φώτιος τονίζει τή σχέση αὐτή στήν ἐπιστολή του πρός τόν ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων Βόρη, ἀφοῦ ἡ *"μάθησις"* τῆς πίστεως, *"τῆς πολυμόρφου πλάνης τόν ἄνθρωπον ἐλευθερώσασα καί πᾶσαν ἐκείνης ἀχλύν ἀποσκεδάσασα, δύναμιν αὐτῷ τῷ κάλλει τῆς λατρείας καθαρῶς ἐνατενίζειν παρέχεται"* (PG 102, 628). Ἡ συστηματοποίηση τοῦ περιεχομένου τοῦ κηρύγματος τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς καί ἡ λειτουργική ἀναφορά του στό μυσταγωγικό περιεχόμενο τῆς βυζαντινῆς θείας λατρείας φανέρωναν, παρά τήν γλωσσική ἑτερότητα, τήν ἑνότητα τῆς πίστεως καί τοῦ λατρευτικοῦ ἤθους ὅλων τῶν τοπικῶν ἐκκλησιῶν τῆς ἀνατολικῆς πατερικῆς παραδόσεως. Ἡ ἑνότητα αὐτή βιώθηκε ὡς ὑπέρβαση τῶν ἐθνικῶν ἤ γλωσσικῶν κριτηρίων κυρίως στήν ἀσκητική πνευματικότητα τοῦ ὀρθόδοξου Μοναχισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐπωμίσθηκε καί τό μεγαλύτερο βάρος ὄχι μόνο τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου, ἀλλά καί τῆς πνευματικῆς καρποφορίας τῶν ἐθνικῶν Ἐκκλησιῶν.

Ἡ συνειδητή ὅμως βίωση τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως ἔπρεπε νά διαποτίζη τόν ὅλο δημόσιο καί ἰδιωτικό βίο τῶν νέων χριστιανικῶν κοινωνιῶν. Ὁ ἱ. Φώτιος παρατηρεῖ στήν Ἐπιστολή του πρός τόν ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων Βόρη, ὅτι *"δεῖ δέ τάς ἀρετάς τῇ πίστει παραπεπηγέναι καί δι'ἀμφοῖν τό σπουδαῖον καταρτίζεσθαι. Καί γάρ δογμάτων μέν εὐθύτης πολιτείας προβάλλεται κοσμιότητα, πράξεων δέ καθαρότης τῆς πίστεως ἀπαγγέλλει θειότητα. Ὧν ἑκάτερον χωρίς τοῦ ἑτέρου ῥᾷον εἴωθεν ὑπορρεῖν καί παρασύρεσθαι, μή ἀνεχόμενον καταμόνας ψυχαῖς ἀνθρώπων ἐγκατοικίζεσθαι"* (PG 102, 629). Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό καταγράφει

ἐκτενῶς στό *δεύτερο μέρος* τῆς Ἐπιστολῆς (κεφ. κβ΄- ριη΄) τά κύρια καθήκοντα τοῦ χριστιανοῦ ἡγεμόνα (PG 102, 657-698), τά ὁποῖα κωδικοποίησαν τή συγκροτημένη βυζαντινή παράδοση γιά τήν ὀρθή ἄσκηση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Οἱ φωτιστές τῶν Σλάβων Κύριλλος καί Μεθόδιος ἐπέδειξαν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά τήν καθιέρωση τοῦ βυζαντινοῦ ἤθους στήν ἄσκηση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἀπό τούς ἄρχοντες. Κατά τόν βιογράφο τοῦ Κλήμεντος Ἀχρίδος *"οὐκ ἔληγεν οὖν ὁ μέγας Μεθόδιος πᾶσαν νουθεσίαν τοῖς ἄρχουσι προσάγων ἑκάστοτε, καί τοῦτο μέν πρός βίον σεμνόν ὁδηγῶν, τοῦτο δέ τό τῆς Ἐκκλησίας ἀπαραποίητον παρατιθείς, οἷόν τι δόγμα βασιλικόν καί ἀκίβδηλον, καί ταῖς ψυχαῖς αὐτῶν ἐνσφραγίζων ἀνεπιβούλευτόν τε καί ἄσυλον... Ὅθεν τοῖς πιστοῖς καθ'ἑκάστην πλατυσμός ἐπεγίνετο καί ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ ηὔξανεν,...εἰ βούλει δέ μοι ἐκεῖνο τό παλαιόν, ὁ μέν οἶκος Δαβίδ ἐπορεύετο, ὁ δέ οἶκος Σαούλ ὑπεπόδιζε καθ'ἑκάστην ἐλαττονούμενος" (Βίος Κλήμεντος, 5).* Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή ὁ Μεθόδιος ἀντέδρασε στή φιλοφραγκική πολιτική τοῦ Σβιατοπόλκου, *"τοῦτο μέν ἀπό τῶν θείων Γραφῶν τήν τοῦ δόγματος εἰσάγων ὀρθότητα καί ταύταις προσέχειν ὡς τήν ζωήν προξενούσαις καί πηγαῖς οὔσαις τοῦ σωτηρίου διαταττόμενος,... τοῦτο δέ καί ἐκφοβῶν ὡς, εἰ τοῖς αἱρετικοῖς προσθοῖτο, καί ἑαυτόν διαφθερεῖ καί πάντας τούς ὑπ'αὐτόν, τοῖς ἐχθροῖς γινόμενος εὐεπιχείρητος καί εὐχείρωτος..." (αὐτόθι).*

Ἡ μεταφορά τῆς *πολιτικῆς ἰδεολογίας* τοῦ Βυζαντίου στούς λαούς, οἱ ὁποῖοι μετεστρέφοντο στόν Χριστιανισμό, ἦταν πρωταρχικός στόχος τῆς βυζαντινῆς διπλωματίας καί ἱεραποστολῆς, ἀφοῦ προσδιόριζε τίς θεσμικές σχέσεις ὅλων τῶν χριστιανῶν ἡγεμόνων μέ τόν μόνο νόμιμο φορέα τῆς θεοδώρητης βασιλικῆς ἐξουσίας, δηλαδή τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα. Ὁ ἱ. Φώτιος προβάλλει στό *δεύτερο μέρος* τῆς Ἐπιστολῆς του πρός τόν Βόρη τίς θεμελιώδεις ἀρχές τῆς βυζαντινῆς αὐτῆς παραδόσεως, οἱ ὁποῖες θεμελίωναν τό νέο ἰδεολογικό πλαίσιο γιά τήν ὀρθή ἑρμηνεία τῆς σχέσεως τοῦ χριστιανοῦ ἡγεμόνα τῆς Βουλγαρίας τόσο πρός τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα, ὅσο καί πρός τούς ἄλλους χριστιανούς ἡγεμόνες τῆς Οἰκουμένης. Οἱ συνέπειες τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως γιά τίς ὀρθές σχέσεις τῶν χριστιανῶν ἡγεμόνων πρός τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα καταγράφηκαν ἀπό τόν πατριάρχη Κπόλεως *Νικόλαο Α΄ τόν Μυστικό* στίς περίφημες ἐπιστολές του πρός τόν ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων Συμεών (893-927), ὅταν ὁ γιός καί διάδοχος τοῦ Βόρη ἀμφισβήτησε τήν ἀμετακίνητη ἰδεολογική βάση τῆς ὅλης βυζαντινῆς παραδόσεως γιά τήν μοναδική θέση τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα στήν οἰκογένεια τῶν χριστιανῶν ἡγεμόνων. Ἡ βίαιη διεκδίκηση ἀπό τόν Συμεών τοῦ τίτλου τοῦ *"βασιλέως"*, ὁ ὁποῖος ἦταν γιά τούς βυζαντινούς θεοδώρητο καί ἀποκλειστικό προνόμιο τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα, ἀπειλοῦσε τήν ὅλη ἰδεολογική δομή τῆς

πολιτικῆς τους θεωρίας, ἰδιαίτερα δέ τῆς *πολιτικῆς θεολογίας* τῆς Ἐκκλησίας, μέ σοβαρές μάλιστα προεκτάσεις καί στήν ἀξιολόγηση τῆς ὅλης μεθοδολογίας τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς. Οἱ λόγοι τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη πρός τόν Συμεών ἀποτελοῦν τήν συνισταμένη τῶν κοινῶν ἐνδιαφερόντων τῆς βυζαντινῆς διπλωματίας καί ἱεραποστολῆς γιά τή διάδοση τοῦ εὐαγγελίου στά βαρβαρικά ἔθνη, ἀφοῦ καί οἱ δύο προοπτικές ὑπηρετοῦσαν τό ὅραμα τῆς χριστιανικῆς Οἰκουμένης ὑπό τά σκῆπτρα τῆς θεοδώρητης βασιλείας τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα.

Ὁ Συμεών λοιπόν δέν εἶχε τό δικαίωμα νά διεκδικῆ τή βασιλεία, ἀφοῦ δέν ὑπῆρχε κανείς στόν κόσμο, ὁ ὁποῖος θά μποροῦσε νά τοῦ τήν παραχωρήση. Δωρητής ὅλων τῶν ἐξουσιῶν ἦταν ὁ ἴδιος ὁ Θεός, ὁ ὁποῖος ὅμως παραχώρησε τή βασιλεία στόν βυζαντινό αὐτοκράτορα καί μόνο αὐτός δύναται πλέον νά τοῦ τήν ἀφαιρέση. Ἡ διακήρυξη τοῦ πατριάρχη Κπόλεως, "*ὅτι οὐδείς λαμβάνει, καί μάλιστα τοιοῦτον ὑπερμέγεθες δώρημα, ἐάν μή ᾖ αὐτῷ ἄνωθεν*" (PG 111, 52), ἐξηγεῖ τήν πιεστική παρεμβασή του πρός τόν Συμεών νά παραιτηθῆ ἀπό τή βλάσφημη καί παράλογη ἀξιώσή του: "*Πάντως δέ οὐκ ἀμφιβάλλεις ὡς ἀθέτησίς ἐστι τοῦ μεγάλου ὀνόματος ἡ τῶν συμφώνων καί τῶν ὅρκων ἀθέτησις, καί τό βουληθῆναι ἁρπάσαι βασιλείαν τήν κατά μηδέν τῷ σῷ γένει προσήκουσαν. Ἐπί πᾶσι τοῖς εἰρημένοις καί ὡς πατήρ κατά πνεῦμα...δεσμῷ ὑποβάλλομέν σε ἐν Πατρί καί Υἱῷ καί ἁγίῳ Πνεύματι, ἵνα, εἴ τι τοιοῦτον βεβούλησαι καί, ὡς ἡ φήμη προέδραμεν, ἐπί τυραννίδι πρός τήν πόλιν διέγνως, καταργήσῃς τό ὅρμημα καί πρός τήν οἰκείαν ἐξουσίαν ὑποστρέψῃς καί τήν ἐξ ἀρχῆς εἰρήνην στέρξῃς καί μηδέν καινοτομῆσαι τολμήσῃς...*" (PG 111, 56). Ἡ ἀπειλή τοῦ ἀναθέματος ἀποδεικνύει τή σοβαρότητα τοῦ ζητήματος, τό ὁποῖο δημιουργοῦσε ὁ Συμεών μέ τίς παράλογες ἀξιώσεις του, τόσο γιά τήν πολιτική θεολογία τῆς Ἐκκλησίας, ὅσο καί γιά τή βυζαντινή εὐαισθησία. Ὁ πατριάρχης Κπόλεως χαρακτηρίζει τίς ἀξιώσεις αὐτές μέγιστο σκάνδαλο, τό ὁποῖο καταδικάσθηκε ἀπό τόν ἴδιο τόν Ἰησοῦ Χριστό (Ματθ. 16, 26), ἐπιτιμᾶ δέ τόν Συμεών μέ τούς κυριακούς λόγους: "*Πρόσχες νουνεχῶς εἰ τῷ σκανδαλίζοντι ἕνα τῶν μικρῶν τοῦτο συμφέρει* (=μύλος ὀνικός), *τί ἐροῦμεν περί τοσούτου σκανδάλου, ὅ οὐ πρός ἕνα διαβαίνει, οὐδέ πρός πέντε καί δέκα καί ἑκατόν, ἀλλά τίς ἄν ἀριθμήσοι τό πλῆθος; Οὐδέ πρός τινα τῶν μικρῶν, ἀλλά πρός βασιλείαν τήν ἐπάνω πάσης ἐπιγείου ἀρχῆς, ἥν μόνη ἐν γῇ ὁ τοῦ παντός ἔπηξε βασιλεύς...*" (PG 111, 64).

Βεβαίως, ἡ πολιτική αὐτή θεωρία ἐπηρέαζε τίς σχέσεις τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα μόνο μέ τούς χριστιανούς ἡγεμόνες, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἐνταχθῆ μέ τό βάπτισμά τους στή χριστιανική οἰκουμένη καί ὄφειλαν νά συνεργάζονται μέ τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα γιά τήν ὑπεράσπιση τῆς εἰρήνης τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου. Ἡ σύγκρουση χριστιανῶν ἡγεμόνων

καί ἐθνῶν ἦταν ἀπαράδεκτη γιά τήν *πνευματική συγγένεια*, ἡ ὁποία θεμελιώθηκε μέ τό κοινό βάπτισμα, γι'αὐτό καί οἱ βιαιότητες τοῦ Συμεών ἐναντίον τῶν χριστιανῶν τοῦ Βυζαντίου ἀποτελοῦσαν προσβολή τῆς πνευματικῆς αὐτῆς συγγένειας: "*Ἦν ποτε καιρός,* γράφει πρός τόν Συμεών ὁ πατριάρχης Κπόλεως, *ὅτε διΐσταντο Ρωμαῖοι καί Βούλγαροι, ὅτε πρός ἀλλήλους μεθ'ὅπλων ἐπήεσαν, διατειχίζοντος αὐτούς τοῦ μεσοτοίχου τῆς ἔχθρας, ὅ ἡ κατέχουσα ὑμᾶς* (=Βουλγάρους) *ἀσέβεια ὑπέβαλε. Θεοῦ δέ τοῦ τόν κόσμον ἀγαπήσαντος, τοῦ τό οἰκεῖον πλάσμα διά τοῦ σταυροῦ καί τοῦ θανάτου τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ πρός ἑαυτόν ἐπιστρέψαντος, καί ὑμᾶς ἐλλαμφθῆναι τῷ φωτί τῆς ἐπιγνώσεως αὐτοῦ εὐδοκήσαντος, καί καταλύσαντος μέν τό μεσότοιχον τῆ ἔχθρας, προσκεκληκότος δέ ὑμᾶς εἰς τόν φωτισμόν τῆς δόξης αὐτοῦ καί συνάψαντος Ρωμαίοις ὥσπερ τῇ πίστει, οὕτω καί τῇ ἀγάπῃ, κατήργητο μέν ἡ ἔχθρα, πέπαυτο δέ τῶν ὅπλων ἡ κίνησις, καί τήν διάστασιν ἡ ἀγάπη καί ἡ ἕνωσις καί ἡ πρός ἀλλήλους οἰκείωσις διεδέχετο*" (PG 111, 61-64). Ἡ πνευματική αὐτή συγγένεια τῶν χριστιανικῶν λαῶν ἦταν καρπός τῆς καινῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, "*ἐφ'ἧς ἡμᾶς κατέστησε διά τῆς ἁγίας κολυμβήθρας καί τῆς ἐν αὐτῇ ἀναγεννήσεως, ἑνώσας ὡς υἱούς πατράσι τῷ Ρωμαίων γένει*" (PG 111, 120). Ἡ ἑνότητα λοιπόν "*τοῦ τῶν χριστιανῶν γένους*" θεμελιωνόταν στό κοινό βάπτισμα καί ὁπωσδήποτε δέ ἐπέτρεπε "*γυμνῶσαι ὅπλα πατέρας πρός τέκνα καί τέκνα πρός πατέρας, οὕς τό πανάγιον Πνεῦμα τῇ τοιαύτῃ συνῆψε σχέσει*" (PG 111, 120), ἀφοῦ ἦταν πρόδηλο ὅτι "*κἄν τε ὑπό τῆς ρωμαϊκῆς μαχαίρας τό βουλγαρικόν ἀναλωθήσεται, κἄν τε ὑπό τῆς τῶν Βουλγάρων Ρωμαῖοι κατατμηθήσονται, χριστιανικά αἵματα ὑπό χριστιανῶν χέεται καί γῆ τῶν χριστιανῶν αἵμασι μολύνεται*" (PG 111, 116).

Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό κατανοεῖται πληρέστερα τό ἐντυπωσιακό πράγματι ἐνδιαφέρον τῆς βυζαντινῆς διπλωματίας γιά τήν εὐρύτερη ἀνάπτυξη καί τήν ἀποτελεσματικότερη δράση τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς. *Τό δράμα τῆς πολιτικῆς καί τῆς πνευματικῆς ἑνότητας* τῆς χριστιανικῆς οἰκουμένης στήν ὀρθή πίστη καί στήν ἀγάπη ὑπό τή θεοδώρητη βασιλεία τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα, καίτοι ἀναδείκνυε συνήθως τήν ἐσωτερική ἀνεξαρτησία τῶν χριστιανικῶν λαῶν, καθιέρωνε συγχρόνως καί ἕνα νέο πλαίσιο ἀρχῶν γιά τίς *διεθνεῖς* τους σχέσεις, οἱ ὁποῖες ἐνισχύοντο καί ἀπό τή συνεπῆ πολιτική θεολογία τῆς Ἐκκλησίας. *Οἱ ἀρχές τῆς ἀδελφοσύνης, τῆς ἀγάπης, τῆς δικαιοσύνης καί τῆς εἰρηνικῆς συμβιώσεως τῶν χριστιανικῶν λαῶν*, οἱ ὁποῖες ἀπέρρευσαν ἀπό τό λυτρωτικό ἔργο τοῦ Χριστοῦ, καθόριζαν τά νέα κριτήρια ἀξιολογήσεως τόσο τοῦ δημοσίου, ὅσο καί τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τοῦ γένους τῶν χριστιανῶν. Οἱ ἀρχές αὐτές εἶχαν ἀναπτυχθῆ συστηματικά στήν πατερική θεολογία τῆς Ἐκκλησίας καί εἶχαν διαποτίσει ὁλόκληρο τό βυζαντινό δίκαιο. Τόσο ὁ πατριάρχης Φώτιος στήν Ἐπιστολή του πρός τόν Βόρη, ὅσο καί ὁ πατριάρχης Νικόλαος Α΄ ὁ

Μυστικός στίς ἐπιστολές του πρός τόν Συμεών καί πρός τόν ἀρχιεπίσκοπο Βουλγαρίας προέβαλαν τίς ἀρχές αὐτές τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως γιά νά προσαρμόσουν στή νέα πραγματικότητα ὄχι μόνο τήν *ἐσωτερική λειτουργία* ἑνός νέου χριστιανικοῦ κράτους, ἀλλά καί τίς *ἐξωτερικές του σχέσεις* πρός τούς ἄλλους χριστιανικούς λαούς. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ὁ Μεθόδιος μετέφρασε στή Μοραβία τόν βυζαντινό *Νομοκάνονα*, ἤτοι τήν κωδικοποιημένη ἐναρμόνιση τοῦ βυζαντινοῦ καί τοῦ κανονικοῦ Δικαίου, μέ σκοπό τήν προσαρμογή τῶν Μοραβῶν στά βυζαντινά πρότυπα τοῦ δημοσίου καί τοῦ ἰδιωτικοῦ τους βίου (Vita Methodii, 15). Τό χρέος αὐτό τοῦ πρώτου χριστιανοῦ ἡγεμόνα τῆς Βουλγαρίας ἀναλύεται λεπτομερῶς στό *δεύτερο μέρος* τῆς ἐπιστολῆς τοῦ ἱ. Φωτίου πρός τόν Βόρη (PG 102, 657-698), ἰδιαίτερα δέ στόν βυζαντινό *Νομοκάνονα*, ὁ ὁποῖος μεταφέρθηκε στή Βουλγαρία ἀπό τούς μαθητές Κυρίλλου καί Μεθοδίου. Ὁ μεταφρασμένος στήν παλαιοσλαβική βυζαντινός *Νομοκάνων* ἦταν ἡ "*Συναγωγή εἰς Ν΄ τίτλους*" τοῦ πατριάρχη Κπόλεως Ἰωάννη τοῦ Σχολαστικοῦ (565-577), χρησιμοποιήθηκε δέ μετά ἕνα αἰώνα περίπου ἀπό τήν βυζαντινή ἱεραποστολή καί στή Ρωσία (Vl. I.Phidas, Le Règlement du prince Vladimir. Origines et fondements juridiques, Athènes 1965).

Σκοπός τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς ἦταν βεβαίως ὄχι μόνο ἡ γενικότερη διδασκαλία τῶν βασικῶν ἀρχῶν τοῦ βυζαντινοῦ Δικαίου, ἀλλά καί ὁ εἰδικότερος ἔλεγχος τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ *δικαίου τοῦ γάμου*, τό ὁποῖο ἀποτελοῦσε τόν πυρῆνα τοῦ ὅλου οἰκογενειακοῦ δικαίου. Ὡστόσο, ἡ ἀποσύνδεση τῶν βαρβαρικῶν φύλων ἀπό τά πατροπαράδοτα ἔθιμα τοῦ γάμου δέν ἦταν πάντοτε εὔκολη ὑπόθεση, οἱ δέ βυζαντινοί ἱεραπόστολοι ζητοῦσαν πάντοτε τήν ὑποστήριξη τοῦ ἡγεμόνα, ὅταν ἀντιμετώπιζαν τήν ἀπροθυμία τῶν νοεφωτίστων νά ἀλλάξουν τρόπο ζωῆς. Ἡ ἀπογοήτευση τῶν ἱεραποστόλων θεραπευόταν συνήθως μέ τή νομοθετική ἐξουσία τοῦ ἡγεμόνα ἤ καί μέ τόν προσωπικό τους ζῆλο, ἄλλα σέ ὁρισμένες περιπτώσεις τούς ὁδηγοῦσε καί στόν πειρασμό γιά τήν ἐγκατάλειψη τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου. Ὁ ὑπεύθυνος λ.χ. γιά τό ἱεραποστολικό ἔργο στόν νομαδικό λαό τῶν Ἀλανῶν ἀρχιεπίσκοπος Πέτρος γνωστοποίησε τήν ἀπογοήτευσή του στόν πατριάρχη Κπόλεως Νικόλαο Α΄ τόν Μυστικό, ὁ ὁποῖος ἀπηύθυνε ἔκληση στόν Πέτρο νά συνεχίση τήν "*θείαν ὑπηρεσίαν*" καί νά ἐπιδείξη αὐστηρότητα στά ζητήματα τῶν "*ἐκθέσμων*" γάμων: "*Περί δέ τοῦ ἀθέσμου γάμου, εἰ μέν οἷόν τε, παραινέσει καί διδασκαλίᾳ λῦσαι τήν συζυγίαν, πᾶσα Θεῷ χάρις. Εἰ δ'ἀντιβαίνοι τοῦ πράγματος ἡ δύναμις, τέως μηκέτι προκόπτειν τό κακόν, μηδ'ἀπό τοῦ νῦν ἐπιτρέψειν τοιούτοις γάμοις καταμολύνεσθαι τό γένος. Τοῦτο δέ πράξεις συνήθως τῷ ἡγεμόνι τοῦ ἔθνους ὑποτιθέμενος καί τῷ ἀνδρί, ᾧ συγχωρεῖται τό συνοικεῖν, διά τήν ἤδη φθάσασαν σύναψιν*" (PG 111, 353).

Σέ ἄλλη ἐπιστολή του πρός τόν ἀρχιεπίσκοπο Ἀλανίας ὁ πατριάρχης Κπόλεως ἐπαναλαμβάνει τίς ἴδιες συστάσεις, ἀλλά συγχρόνως ὑποδεικνύει καί τήν ἀναγκαιότητα μιᾶς ἰδιαίτερης τακτικῆς γιά νά μή διακινδυνευθῆ τό ἱεραποστολικό ἔργο: "*Περί δέ ὧν ἔγραψας τῶν τε κατά γάμον ἐναντιουμένων πραγμάτων τῇ καταστάσει τῆς Ἐκκλησίας, καί τῶν ἄλλων ὅσα πρός τόν ἐθνικώτερον τρόπον ὑπάγει τούς χρωμένους, οὐκ ἀγνοεῖ σου ἡ σύνεσις, ὅτι οὕτως ἀθρόον ἡ μετάστασις τῆς ἐθνικῆς ζωῆς πρός τήν ἀκρίβειαν τοῦ εὐαγγελίου τό ῥάδιον οὐ καταδέχεται. Διά τοῦτο χρή τήν μέν διδασκαλίαν καί τήν πρός τά καλά ὁδηγοῦσαν παραίνεσιν ἀδιαλείπτως πατρικῶς καί μετ'ἐπιεικείας προσάγειν. Καί οἷς μέν πειθομένους ἔχεις εὐχαριστεῖν τῷ διδόντι χάριν τῇ διδασκαλίᾳ, οἷς δέ δυσχεραίνοντας ὁρᾷς ἀνέχεσθαι μακροθύμως, καί μάλιστα τῶν ἀπειθούντων τῆς ὑψηλοτέρας τάξεως τοῦ ἔθνους ὑπαρχόντων, καί οὐ τῶν ἀρχομένων, ἀλλά τῶν ἄρχειν λαχόντων. Πρός μέν γάρ τούς ὑποχειρίους τυχόν καί αὐστηρότερον καί ἐξουσιαστικώτερον δυνατόν σοι προσενεχθῆναι, καί τό ἀτόπημα μηδαμῶς καταδέξασθαι. Πρός δέ τούς μέγα δυναμένους εἰς ἐναντίωσιν τῆς τοῦ παντός ἔθνους σωτηρίας ἀνάγκη λογίζεσθαι, μή πως τραχύτερον ἡμῶν πρός αὐτούς διατιθεμένων, λήσωμεν αὐτούς τέλεον ἐξαγριώσαντες, καί ἄνω καί κάτω τό πᾶν καταστήσαντες*" (PG 111, 245-248). Ἀνάλογα προβλήματα ἀντιμετώπισαν καί στή Μοραβία οἱ θεσσαλονικεῖς ἀδελφοί Κύριλλος καί Μεθόδιος, ὅπως φαίνεται ἀπό τή χρησιμοποίηση σχετικοῦ παραδείγματος στόν *Βίον Μεθοδίου* γιά καθαρῶς διδακτικούς σκοπούς: "*Ἕνας πολύ πλούσιος φίλος τοῦ ἡγεμόνα καί σύμβουλός του νυμφεύθηκε τήν κουμπάρα του, καίτοι δέ ὁ Μεθόδιος κήρυξε, δίδαξε καί ἔδωσε πολλές συμβουλές, δέν μπόρεσε νά τούς χωρίση. Ἄλλοι ὅμως τούς παραπλανοῦσαν κρυφά λόγω τοῦ πλούτου τους, λέγοντες ὅτι εἶναι δοῦλοι τοῦ Θεοῦ, ἀλλά τελικῶς τούς ἀπέκοψαν ἀπό τήν Ἐκκλησία. Καί εἶπε* (=Μεθόδιος) *θά ἔλθη ὥρα, ὅταν οἱ κόλακες αὐτοί δέν θά μποροῦν νά σᾶς βοηθήσουν, σεῖς ὅμως θά ἐνθυμηθεῖτε τούς λόγους μου, ἀλλά κανείς δέν θά μπορεῖ πλέον νά πράξη κάτι. Αἰφνιδίως μετά τήν ἀποστασία τους ἀπό τόν Θεό ἦλθε ἡ συμφορά καί στούς δύο καί οὔτε ἴχνος βρέθηκε ἀπό αὐτούς, ἀλλά ὅπως ὁ κυκλώνας περιστρέφει τή σκόνη, ἔτσι κατέστρεψε καί αὐτούς*" (Vita Methodii, 11).

Ἡ μέθοδος λοιπόν δράσεως τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς προϋπέθετε τή συνδρομή τοῦ ἡγεμόνα καί τῶν ἀρχόντων γιά τήν ἀποτελεσματικότερη ὀργάνωση τοῦ ἔργου της. Βεβαίως, ἡ ἄμεση ὀργάνωση σχολείων γιά τήν ἐκπαίδευση φιλομαθῶν νέων, οἱ ὁποῖοι ἐπιλέγοντο στήν ἀρχή ἀπό τήν ἄρχουσα κυρίως τάξη, ἐξασφάλιζε μία ἄμεση ἤ ἔμμεση ἐπιρροή τῶν ὑπευθύνων τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου στόν ἡγεμόνα καί στούς ἰσχυρούς συμβούλους του. Τή μέθοδο αὐτή ἐφάρμοσαν στή *Μοραβία* οἱ θεσσαλονικεῖς ἀδελφοί Κύριλλος καί Μεθόδιος μέ τήν προοπτική νά στελεχώσουν

τό τοπικό ἱερατεῖο μέ μορφωμένους νέους σημαντικῶν οἰκογενειῶν τοῦ λαοῦ. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ὁ ἡγεμόνας τῆς *Παννονίας Κότσελ* ἐμπιστεύθηκε ἐπίσης στούς δύο ἀδελφούς 50 ἐπίλεκτους καί φιλομαθεῖς νέους τῆς ἡγεμονίας του γιά νά μυηθοῦν, ὅπως καί οἱ Μοραβοί νέοι, στήν παλαιοσλαβική γραπτή γλώσσα καί ἐκκλησιαστική γραμματεία. Πράγματι,ὁ Κότσελ, "*στόν ὁποῖο ἄρεσε πολύ ἡ σλαβική γλώσσα*" καί ὑποδέχθηκε θερμά τόν Κωνσταντίνο (=Κύριλλο), "*τήν ἐξέμαθε καί ὁ ἴδιος καί παρέδωσε σέ αὐτόν πενήντα μαθητές γιά νά τήν μάθουν*" (Vita Constantini, 15). Ἡ σπουδαιότητα τῆς ἐκπαιδευτικῆς δραστηριότητας τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς ἐπιβεβαιώθηκε μέ τή συμβολή τῶν μαθητῶν τῶν φωτιστῶν τῶν Σλάβων γιά τή διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ στήν εὐρύτερη περιοχή τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης καί τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου, ἰδιαίτερα δέ μεταξύ τῶν Σέρβων καί τῶν Βουλγάρων. Μέ τόν ἴδιο τρόπο ὀργάνωσε τό ἔργο της ἡ βυζαντινή ἱεραποστολή καί στήν Κιεβινή Ρωσία μετά ἕνα περίπου αἰώνα. Πράγματι, μέ ὑπόδειξη τῶν βυζαντινῶν ἱεραποστόλων ὁ Βλαδίμηρος ἀμέσως μετά τό βάπτισμα "*ἐπέλεξε τά τέκνα τῶν ἀξιολογωτέρων οἰκογενειῶν καί τά ἀπέστειλε νά μορφωθοῦν στήν ἀνάγνωση τῶν βιβλίων*", παρά τίς ἐπιφυλάξεις τῶν μητέρων τους (Povest Vrem. Let, ἔτος 6496). Ἡ ἐκπαιδευτική αὐτή δραστηριότητα τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς λειτουργοῦσε παράλληλα πρός τήν κατήχηση καί τή λατρευτική ἐμπειρία, ἀποτελοῦσε δέ τή σημαντικότερη ἴσως πνευματική μυσταγωγία γιά τήν ἀμεσώτερη μεταφορά τῶν ἀρχῶν τοῦ δημοσίου καί τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν βυζαντινῶν στούς νεοφώτιστους βαρβαρικούς λαούς. Οἱ συνεχεῖς μεταφράσεις ἐπιλεγμένων ἔργων τῆς βυζαντινῆς νομοθεσίας (*Ἐκλογή, Πρόχειρος Νόμος κ.λπ.*) καί τῆς πατερικῆς γραμματείας (*Μ. Βασίλειος, Ἰωάννης Χρυσόστομος, Γρηγόριος Θεολόγος κ.ἄ.*) ἀποτελοῦσαν τίς κύριες πηγές μορφώσεως τῶν νέων. Ἡ παράλληλη ἀνάπτυξη τοῦ *Μοναχισμοῦ* διηύρυνε αἰσθητά τή βάση τῆς ἐκπαιδευτικῆς δραστηριότητας τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς καί ἐπιτάχυνε τή διαδικασία γιά τή στελέχωση τοῦ κλήρου μέ ἐπιλέκτους νέους κληρικούς ἀπό τούς πιστούς τῶν νεοπαγῶν Ἐκκλησιῶν.

Ἡ κίνηση ἀπό τίς ἐθιμικές παραδόσεις τῆς προγονικῆς εἰδωλολατρίας πρός μία συνεπῆ χριστιανική ζωή ἦταν βεβαίως βραδεία καί δυσχερής, ἀφοῦ, ὅπως παρατηρεῖ ὀρθῶς ὁ Νικόλαος Μυστικός, "*οὕτως ἀθρόον ἡ μετάστασις τῆς ἐθνικῆς ζωῆς πρός τήν ἀκρίβειαν τοῦ εὐαγγελίου τό ῥάδιον οὐ καταδέχεται*" (PG 111, 245). Βεβαίως, ἡ ἐφαρμογή τῶν ἀρχῶν τοῦ εὐαγγελίου ἀπό τόν λαό ἔπρεπε νά εἶναι αὐστηρή ἀξίωση τῶν βυζαντινῶν ἱεραποστόλων μέ τή συνδρομή πάντοτε τῶν κρατούντων, πρός τούς ὁποίους ὅμως ἡ ἀξίωση ἔπρεπε νά εἶναι κατά περίπτωση μετριοπαθέστερη, ὥστε νά μή δημιουργηθοῦν γενικότερα προβλήματα στό ἔργο τῆς ἱεραποστολῆς. Ἦταν λοιπόν ἀναγκαία ἡ προσεκτική συνεργασία μέ τούς

ἄρχοντες τοῦ λαοῦ γιά τήν προώθηση τῶν ἀρχῶν ὄχι μόνο τοῦ εὐαγγελίου, ἀλλά καί τῆς *"ρωμαϊκῆς πολιτείας"* στόν λαό, ἔστω καί ἄν οἱ ἄρχοντες δέν ἐπιδείκνυαν τήν ἐπιθυμητή συνέπεια πρός τίς ἀρχές αὐτές. Ὡστόσο, ὁ ἱ. Φώτιος στήν Ἐπιστολή του πρός τόν Βόρη προβάλλει τόν χριστιανό ἡγεμόνα ὡς τόν κατ'ἐξοχήν ὑπόδειγμα γιά τόν λαό του, ἡ ἀπουσία ὅμως τοῦ ὁποίου δέν θά ἔπρεπε νά ἀποτελέση ἀνυπέρβλητο ἐμπόδιο γιά τό ἔργο τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς. Ἄλλωστε, ἦταν γνωστή στούς βυζαντινούς ἱεραποστόλους ἡ δυσχέρεια ἐναρμονίσεως θεωρίας καί πράξεως καί σέ αὐτήν ἀκόμη τή βυζαντινή κοινωνία, ὥστε νά εἶναι κατανοητή ἡ ἐκλεκτική ἐφαρμογή τῆς ἀρχῆς τῆς διακριτικῆς ἐπιείκειας γιά τήν ἐξοικονόμηση τῶν πραγμάτων πρός ἐξυπηρέτηση τῶν σκοπῶν τῆς ἱεραποστολῆς, τουλάχιστον κατά τήν πρώτη καί μεταβατική περίοδο τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου. Ὁποιαδήποτε βεβιασμένη ἤ αὐστηρή ἀξίωση τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς ἀπό τούς ἄρχοντες τοῦ λαοῦ δέν ἔπρεπε νά παραθεωρῆ τήν ὑποκρυπτόμενη ἀπειλή γιά τήν ὅλη ἱεραποστολική προσπάθεια, *"μή πως τραχύτερον ἡμῶν πρός αὐτούς διατιθεμένων, λήσωμεν αὐτούς τέλεον ἐξαγριώσαντες, καί ἄνω καί κάτω τό πᾶν καταστάντες, ὁδηγήσωμεν αὐτούς εἰς ἐναντίωσιν τῆς τοῦ παντός ἔθνους σωτηρίας"* (PG 111, 248).

2. Βυζαντινή ἱεραποστολή καί ὁ κόσμος τῶν Σλάβων

Οἱ Σλάβοι κατοικοῦσαν τήν περιοχή μεταξύ τῶν ποταμῶν Πρίπετ καί Ὄντερ βορείως τῶν Καρπαθίων ὀρέων. Κατά τόν ΣΤ΄ αἰώνα μ.Χ. μεγάλες ὁμάδες ἄρχισαν νά κινοῦνται πρός τήν Ἀνατολή καί τή Δύση ἤ καί νά κατέρχονται νοτιότερα πρός τόν Δούναβη. Ζοῦσαν ἡμινομαδικό βίο μακράν τοῦ πολιτισμένου ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου, ἡ δέ ὀργάνωσή τους εἶχε τή μορφή μιᾶς εὐρείας οἰκογένειας (*ζάντρουγκα*). Τά ἀναγκαῖα γιά τήν ἐπιβίωσή τους ἐξασφάλιζαν ἀπό τό κυνήγι, τήν ἁλιεία, τά δάση, τά ποίμνια καί τήν ὑποτυπώδη γεωργία τους. Πολλές σλαβικές φυλές περιῆλθαν διαδοχικῶς ὑπό τήν κυριαρχία καί τήν ἐπιρροή τῶν Σαρματῶν, τῶν Γότθων καί τῶν Ἀντῶν, οἱ ὁποῖοι ἵδρυσαν κατά περιόδους ἰσχυρά κράτη στίς κατοικούμενες ἀπό σλαβικά φύλα περιοχές. Ἡ εἰσβολή τῶν Οὔννων στίς περιοχές αὐτές ἀνάγκασε ὁρισμένες σλαβικές φυλές νά κινηθοῦν πρός ἄλλες περιοχές. Πράγματι, οἱ Σέρβοι καί οἱ Κροάτες ἀναζήτησαν νέα κατοικία στήν περιοχή τοῦ κράτους τῶν Ἀντῶν στόν Μέσο Δνείπερο. Οἱ Κροάτες ἑνώθηκαν μέ γοτθικές φυλές καί ἵδρυσαν, μαζί μέ τίς ἐγκατεστημένες στήν περιοχή τῶν Καρπαθίων σλαβικές φυλές, ἰδιαίτερο κράτος, τή λεγόμενη *Λευκή Κροατία*. Οἱ Σέρβοι, οἱ ὁποῖοι μετακινήθηκαν δυτικότερα, ἵδρυσαν περί τό 500 μ.Χ. στήν περιοχή μεταξύ τῶν ποταμῶν Ἔλβα καί Σάαλε τή Λευκή Σερβία. Ἀπό τίς ἀρχές ὅμως τοῦ ΣΤ΄ αἰώνα ὁρισμένες ἀπό τίς σλαβικές φυλές, οἱ ὁποῖες μετακινήθηκαν πρός τόν

κάτω Δούναβη, ἔγιναν γνωστές στό Βυζάντιο, ἐνῶ ὁρισμένες ἀπό αὐτές ἄρχισαν νά μετακινοῦνται εἰρηνικῶς πρός νότο καί ἔφθασαν μέχρι τή Μακεδονία καί τή Δαλματία. Ἡ εἰσβολή τῶν Ἀβάρων καί ἡ ἐγκατάστασή τους στήν περιοχή τῆς σύγχρονης Οὐγγαρίας ἀνάγκασε τίς σλαβικές φυλές τῆς περιοχῆς νά ἀναγνωρίσουν τήν ἐπικυριαρχία τους καί νά πολεμήσουν μαζί μέ τούς Ἀβάρους ἐναντίον τῶν Φράγκων (561-567).

Τήν ἀβαρική κυριαρχία ἀναγνώρισαν σταδιακά καί οἱ σλαβικές φυλές τῆς Βαλαχίας, τῆς Παννονίας, τοῦ Νορικοῦ, τοῦ Ἰλλυρικοῦ, τῆς Μοραβίας καί τῆς Σλοβακίας. Ἐναντίον τῆς ἐπεκτατικῆς πολιτικῆς τῶν Ἀβάρων ἀγωνίσθηκαν οἱ Ἄντες μέ τήν ὑποστήριξη καί τῶν Βυζαντινῶν, ἀλλά ἡ συντριπτική ἥττα τους προκάλεσε καί τή διάλυση τοῦ κράτους τους (602 μ.χ.). Κατά τό δεύτερο ἥμισυ τοῦ ΣΤ΄ καί ἰδιαίτερα κατά τόν Ζ΄ αἰώνα, οἱ σλαβικές φυλές ἐνίσχυαν συνήθως τίς ληστρικές ἐπιδρομές τῶν Ἀβάρων ἐναντίον τῶν βορείων ἐπαρχιῶν τοῦ Βυζαντίου, ἐνῶ περί τό τέλος τοῦ ΣΤ΄ αἰώνα εἶχαν διεισδύσει σποραδικῶς μέχρι καί τήν Πελοπόννησο. Ἡ κατάληψη τοῦ Σιρμίου ἀπό τούς Ἀβάρους ἐπί τοῦ αὐτοκράτορα Μαυρικίου (582-602) θορύβησε τούς Βυζαντινούς, οἱ ὁποῖοι εἶχαν στρέψει τήν προσοχή τους πρός τή μεγαλύτερη ἀπειλή τῶν περσικῶν κατακτήσεων στήν Ἀνατολή. Ὁ Μαυρίκιος ἔστειλε ἐναντίον τῶν Ἀβάρων βυζαντινά στρατεύματα ὑπό τούς στρατηγούς Πρίσκο καί Πέτρο, οἱ ὁποῖοι κατανίκησαν τούς Ἀβάρους στό Δούναβη καί διασφάλισαν τή βυζαντινή κυριαρχία στή Βαλκανική. Ἐν τούτοις, στή Δαλματία, τή Μοισία, τή Δακία καί τή Δαρδανία τά σλαβικά φύλα εἶχαν διεισδύσει εἰρηνικῶς καί δέν προκαλοῦσαν πλέον τήν ἀντίδραση τοῦ Βυζαντίου.

Ὅλες οἱ σλαβικές φυλές εἶχαν μία κοινή *θρησκεία*, ἡ ὁποία παρουσίαζε πολλές ἰνδο-ιρανικές ἐπιδράσεις. Ἀνώτατος θεός τῆς σλαβικῆς θρησκείας καί κύριος τοῦ σύμπαντος ἦταν ὁ *Περούν*, ὁ θεός τοῦ κεραυνοῦ, τό ὄνομα τοῦ ὁποίου διασώθηκε σέ ὅλες σχεδόν τίς παλαιοσλαβικές διαλέκτους μέ ὁρισμένες βεβαίως διαφοροποιήσεις. Ἄλλη κοινή θεότητα τῶν Σλάβων ἦτο ὁ *Σβαρόγκου*, ὁ θεός τοῦ πυρός καί τοῦ φωτός, ὁ θεός τοῦ ἡλίου, ὁ ὁποῖος ἐμφανιζόταν ὑπό διάφορες μορφές ζώων καί πτηνῶν καί ἐθεωρεῖτο ὡς τό σύμβολο τῆς ἀνδρείας καί τοῦ πολέμου. Ὁ θεός *Βέλες* ἤ *Βόλος* ἦταν θεός τῶν ποιμνίων καί κατεῖχε ἐξέχουσα θέση στό σλαβικό πάνθεο, στό ὄνομα δέ αὐτοῦ τοῦ θεοῦ ὁρκίσθηκαν οἱ Ρῶσοι κατά τίς βυζαντινορωσικές συνθῆκες τοῦ Ι΄ αἰώνα. Ἄλλοι γνωστοί ἀπό τίς πηγές Θεοί τοῦ σλαβικοῦ πανθέου ἦσαν ἡ θεά *Μόκος*, ὁ *Νταζμπόγκ*, ὁ *Σιμάργκλ* κ.ἄ. Παράλληλα ὅμως πρός τούς θεούς αὐτούς οἱ Σλάβοι λάτρευαν ποταμούς, νύμφες καί ἄλλες φυσικές δυνάμεις, ἀλλά ἡ πλήρης σύνθεση τῆς σλαβικῆς θρησκείας δέν εἶναι δυνατόν νά ἀποκατασταθῆ, ἀφοῦ δέν ὑπάρχουν σχετικές πηγές. Οἱ Σλάβοι, παρά τίς δυσχέρειές τους νά διασπάσουν τήν ἰδιότυπη κοινωνική ὀργάνωση τῆς ζάντρουγκα καί

παρά τήν ταχεία προσαρμογή ή ἀφομοίωσή τους πρός τούς πολεμικούς λαούς, διαφύλαξαν τόν πυρήνα τῆς σλαβικῆς θρησκείας, τήν ὁποία μάλιστα ἐπέβαλαν καί στούς μή σλαβικῆς καταγωγῆς κυρίαρχους λαούς.

Ἡ ἐγκατάσταση σλαβικῶν φυλῶν στή Βαλκανική προκάλεσε βεβαίως τήν πλήρη σχεδόν ἀποσύνθεση τῶν ἐκκλησιῶν, οἱ ὁποῖες ἄκμαζαν στίς περιοχές αὐτές ἀπό τούς πρώτους ἤδη αἰῶνες, ἀλλά συγχρόνως προέβαλε καί τίς νέες προοπτικές γιά τήν ἄσκηση μιᾶς ὀργανωμένης ἱεραποστολῆς. Ὡστόσο, ἡ ἄσκηση τῆς ἱεραποστολῆς ἦταν δυσχερέστατη κατά τήν περίοδο τῆς κινήσεως τῶν σλαβικῶν φύλων σέ ζάντρουγκες, ἀφοῦ ὁ ἡμινομαδικός βίος καί οἱ συνεχεῖς μετακινήσεις τους ἀπό περιοχή σέ περιοχή, ἀναλόγως πρός τίς ἱστορικές συνθῆκες ἤ καί τίς περιστασιακές ἀνάγκες, δέν ἐπέτρεπαν μία καλύτερη κοινωνική ὀργάνωση. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἡ διάσπαση τῆς ζάντρουγκας καί ἡ ὀργάνωση σλαβικῶν κρατῶν δέν ἀναλήφθηκαν συνήθως ἀπό Σλάβους, ἀλλά πραγματοποιήθηκαν ἀπό ἀλλοεθνεῖς ἰσχυρές προσωπικότητες ἤ καί λαούς. Πράγματι, ὁ φραγκικῆς καταγωγῆς Σάμο ἡγήθηκε περί τό 623 τῆς ἐπαναστάσεως γιά τήν ἀνεξαρτησία ἀπό τόν ἀβαρικό ζυγό τῶν σλαβικῶν φυλῶν, οἱ ὁποῖες κατοικοῦσαν στίς περιοχές Μοραβίας, Βοημίας καί Λευκῆς Σερβίας. Οἱ Φράγκοι ἐνίσχυσαν τήν ἐπανάσταση αὐτή καί διεκδίκησαν μία μορφή ἐπικυριαρχίας ἐπί τῶν σλαβικῶν φυλῶν, ἀλλά ἡ βυζαντινή διπλωματία, ἡ ὁποία προφανῶς εἶχε ὑποκινήσει τήν ἐπανάσταση, εἶχε ἐστραμμένη τήν προσοχή της στόν ζωτικό αὐτό χῶρο γιά τήν αὐτοκρατορία. Ὁ ἡγεμόνας τῶν Φράγκων Δαγοβέρτος (628-638) καί ὁ αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου Ἡράκλειος (610-641) εἶχαν συνομολογήσει συνθήκη φιλίας, ἡ ὁποία στρεφόταν ἀναμφιβόλως ἐναντίον τοῦ κοινοῦ ἀβαρικοῦ κινδύνου.

Κατά τήν ἴδια ἐποχή οἱ *Κροάτες*, οἱ ὁποῖοι εἶχαν μετακινηθῆ ἀπό τήν περιοχή τῆς Δυτικῆς Γαλικίας πρός νότο, καί μία ὁμάδα Σέρβων τῆς Λευκῆς Σερβίας ζήτησαν ἀπό τόν αὐτοκράτορα Ἡράκλειο τήν ἄδεια νά ἐγκατασταθοῦν σέ περιοχές τῆς αὐτοκρατορίας, συνόδευσαν δέ τό αἴτημά τους μέ τήν πρόταση ἀποστολῆς ἱεραποστόλων γιά νά βαπτισθοῦν στόν Χριστιανισμό. Ὁ αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου, συμφώνως καί πρός τή σχετική μαρτυρία Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογέννητου (912-959), ζήτησε ἀπό τόν πάπα Ὀνώριο (625-638) τήν ἀποστολή ἱεραποστόλων: "*ὁ δέ βασιλεύς Ἡράκλειος ἀποστείλας καί ἀπό Ρώμης ἀγαγών ἱερεῖς καί ἐξ αὐτῶν ποιήσας ἀρχιεπίσκοπον καί ἐπίσκοπον καί πρεσβυτέρους καί διακόνους τούς Χρωβάτους ἐβάπτισε*". Τό ἴδιο ἀκριβῶς ἔγινε καί γιά τούς Σέρβους, "*οὕς ὁ βασιλεύς πρεσβεύσας ἀπό Ρώμης ἀγαγών, ἐβάπτισε καί διδάξας αὐτούς τά τῆς εὐσεβείας τελεῖν καλῶς αὐτοῖς τῶν χρόνων ἐξέθετο*". Ἡ ἐνέργεια αὐτή τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα ὀφειλόταν βεβαίως στό γεγονός ὅτι τό Α. Ἰλλυρικό εἶχε ἤδη ὑπαχθῆ ἀπό τό 535 ὑπό τήν πνευματική ἐποπτεία τοῦ παπικοῦ θρόνου ἀπό τόν Ἰουστινιανό Α΄ (527-

565), ἀλλά, ὅπως θά δοῦμε, ἀποσπάσθηκε βραδύτερον ἀπό τόν Λέοντα Γ' τόν Ἴσαυρο (717-740) καί ἐντάχθηκε στή δικαιοδοσία τοῦ Πατριαρχείου Κπόλεως (732/3). Τά ἀποτελέσματα τοῦ ἱεραποστολικοῦ αὐτοῦ ἔργου στούς Σλάβους δέν εἶναι γνωστά, ἡ δέ μαρτυρία περί ἐγκαθιδρύσεως μιᾶς πλήρους ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας δέν ἀποδεικνύει βεβαίως καί τήν ἄμεση ἤ εὐρεία ἀπήχηση τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου. Ἄλλωστε, ἡ ἐν λόγῳ ἱεραρχία εἶναι δυνατόν νά ἀφοροῦσε καί στήν ἀναδιοργάνωση τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν, οἱ ὁποῖες ὑφίσταντο ἀκόμη τουλάχιστον στίς παραλιακές πόλεις Ζάρα, Σπαλάτο καί Ραγούσα, καί εἶχαν τή δυνατότητα νά ἀναλάβουν τό ἱεραποστολικό ἔργο μεταξύ τῶν Κροατῶν καί τῶν Σέρβων.

Ἡ διάλυση τοῦ κράτους τῶν Ἀβάρων ἀπό τόν Καρλομάγνο συνετέλεσε ἀφ'ἑνός μέν στήν ἀπελευθέρωση τῶν Σλάβων ἀπό τόν ἀβαρικό ζυγό, ἀφ'ἑτέρου δέ στήν ἐκδήλωση τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν Φράγκων νά ἐπιβάλουν τήν κυριαρχία τους στούς δυτικούς Σλάβους. Ὁ κόσμος τῶν Σλάβων λοιπόν προσείλκυσε τό ἐνδιαφέρον τόσο τῶν Φράγκων, ὅσο καί τῶν Βυζαντινῶν, ἀλλά ἡ βραδεία ὀργάνωση τῶν σλαβικῶν κρατῶν συνετέλεσε στήν ἀποφυγή μιᾶς ἄμεσης συγκρούσεως τῶν φραγκικῶν καί τῶν βυζαντινῶν ἐνδιαφερόντων στή Βαλκανική. Μέ τή συνθήκη τοῦ Καίνιγκσχοφεν ὁ Καρλομάγνος ἐπεξέτεινε τήν ἐπιρροή του στήν Ἰστρία καί τή Δαλματία καί θορύβησε τή βυζαντινή αὐτοκρατορία. Οἱ Φράγκοι ἀνέπτυξαν πράγματι μία ἔντονη ἱεραποστολική δράση μεταξύ τῶν Σλοβένων, τῶν Κροατῶν καί τῶν Σέρβων τῶν περιοχῶν τῆς Παννονίας, τῆς Βοημίας, τῆς Μοραβίας καί τῆς Δαλματίας. Ὡστόσο, οἱ φράγκοι ἱεραπόστολοι δέν εἶχαν τά ἀναμενόμενα θετικά ἀποτελέσματα, ἕνεκα ὄχι μόνο τῶν ἐθνικῶν ἀντιδράσεων, ἀλλά καί τῆς παράλληλης δραστηριότητας τῆς βυζαντινῆς διπλωματίας, ἡ ὁποία ἐνίσχυε καί τίς ἐπαναστατικές τάσεις τῶν Σλάβων ἐναντίον τῆς φραγκικῆς κυριαρχίας. Πράγματι, ἡ ἐπανάσταση τοῦ Λιούντεβιτ (819-822) ὑποστηρίχθηκε ἀπό τίς περισσότερες φυλές τῶν δυτικῶν Σλάβων καί ἀπό τό Βυζάντιο, ἀλλά δέν κατόρθωσε νά ἐπικρατήση. Ἀντιθέτως, ἡ ἀνάπτυξη τῆς δυνάμεως τοῦ Βουλγαρικοῦ κράτους στή χερσόνησο τοῦ Αἵμου κατά τόν Η' αἰώνα ἔθετε τέρμα στήν ἐπεκτατική προσπάθεια τῶν Φράγκων, ἐνῶ συγχρόνως μποροῦσε νά χρησιμοποιηθῆ καί γιά τόν περιορισμό τῆς βυζαντινῆς ἐπιρροῆς στούς νότιους Σλάβους.

Οἱ *Βούλγαροι* ἦταν λαός τουρανικῆς καταγωγῆς, ὁ ὁποῖος μετανάστευσε ἀπό τά ὑψίπεδα τῆς Ἀσίας πρός Δυσμάς κατά τήν περίοδο τῶν ἀλλεπαλλήλων μεταναστεύσεων τῶν ἀσιατικῶν φύλων στήν Εὐρώπη. Τά πρωτοβουλγαρικά ἀσιατικά φύλα παρουσιάσθηκαν κατ'ἀρχάς στίς περιοχές τῶν ποταμῶν Βόλγα καί Κάμα (Οὐτηγοῦροι, Κουτρηγοῦροι) καί βραδύτερα τοῦ Δούναβη (Οὖννοι). Τά πρωτοβουλγαρικά φύλα, τά ὁποῖα ἐγκαταστάθηκαν στό Βόλγα καί τόν Κάμα, ἀσχολήθηκαν κυρίως μέ τό

διαμετακομιστικό ἐμπόριο καί ὀργανώθηκαν μέ κέντρο τήν πόλη Μπολγκάρ ὑπό τόν δραστήριο ἡγεμόνα Κουβράτ ἤ Κούρτ. Ἡ ἰσχυροποίηση ὅμως τοῦ Χαζαρικοῦ χαγανάτου τῆς Ἰτήλ στίς ἐκβολές τοῦ Βόλγα ἤδη ἀπό τίς ἀρχές τοῦ Ζ΄ αἰώνα καί ἡ ἐπέκταση τῆς κυριαρχίας τῶν Χαζάρων στίς σλαβικές φυλές τῆς Κριμαίας κατέστησε δυσχερέστατη τή θέση τῶν Βουλγάρων τοῦ Βόλγα. Πράγματι, οἱ Χάζαροι ὀργάνωσαν ἕνα πανίσχυρο κράτος μέ τήν ἐνίσχυση τῶν Βυζαντινῶν καί περιόρισαν τήν κίνηση τῶν Βουλγάρων τοῦ Βόλγα. Μετά τό θάνατο τοῦ Κουβράτ οἱ Χάζαροι ἐπέβαλαν τήν κυριαρχία τους στήν ἐθνότητα τῶν Βουλγάρων, οἱ ὁποῖοι διασπάσθηκαν καί ἀναγκάσθηκαν νά ἀκολουθήσουν τίς διαφορετικές ἀποφάσεις τῶν πέντε γιῶν του. Ὁ *πρῶτος* παρέμεινε μέ ἕνα μέρος τοῦ λαοῦ στήν πόλη Μπολγκάρ καί ἀναγνώρισε τήν ἐπικυριαρχία τῶν Χαζάρων. Ὁ *δεύτερος* ἐγκαταστάθηκε μέ τμῆμα τοῦ λαοῦ του στίς περιοχές δυτικῶς τοῦ ποταμοῦ Δόν. Ὁ *τρίτος* κατέφυγε στούς Ἀβάρους. Ὁ *τέταρτος* ἔφθασε μέχρι τή Β. Ἰταλία καί ἐγκαταστάθηκε στήν περιοχή τῆς Ραβέννας. Ὁ *πέμπτος*, ὁ Ἰσπερίχ (Ἀσπαρούχ), ἐγκαταστάθηκε κατ'ἀρχάς στήν τελματώδη περιοχή τῆς Δοβρουτσᾶς στό δέλτα τῶν ἐκβολῶν τοῦ ποταμοῦ Δούναβη (670) καί ἦταν μία ἐνοχλητική παρουσία γιά τούς βυζαντινούς ἐμπόρους. Ὁ αὐτοκράτορας Κωνσταντῖνος Δ΄ ὁ Πωγωνάτος (668-685) ἀποφάσισε νά ἀπωθήση τούς Βουλγάρους ἀπό τόν ζωτικό αὐτό γιά τό βυζαντινό ἐμπόριο χῶρο τῶν ἐκβολῶν τοῦ Δούναβη, ἀλλά τά βυζαντινά στρατεύματα ὑπέστησαν ἀπροσδόκητη ἧττα, ἡ ὁποία εὐνόησε τήν ἀκώλυτη διείσδυση τῶν Βουλγάρων στή χερσόνησο τοῦ Αἵμου. Οἱ Βούλγαροι ὑπέταξαν εὐχερῶς τίς διεσπαρμένες σλαβικές φυλές, ἔδωσαν δέ σέ αὐτές τήν ὀνομασία τους καί ἔλαβαν ἀπό αὐτές τή θρησκεία, τή γλώσσα, τά ἤθη καί τά ἔθιμα.

Τό νέο αὐτό Βουλγαροσλαβικό κράτος δέν συνάντησε σοβαρές δυσχέρειες γιά νά κυριαρχήση στίς σλαβικές φυλές τῆς εὐρύτερης περιοχῆς. Ὁ ἡγεμόνας τῶν Βουλγάρων Τέρβελ (701-718), ὁ ὁποῖος διαδέχθηκε στήν ἐξουσία τόν Ἀσπαρούχ, βοήθησε τόν ἐκθρονισμένο βυζαντινό αὐτοκράτορα Ἰουστινιανό Β΄ τόν Ρινότμητο (685-695, 705-711) νά ἀνακαταλάβη τό θρόνο (705), τιμήθηκε δέ ἀπό αὐτόν μέ τόν βυζαντινό τίτλο τοῦ καίσαρα. Ἦταν μία ἔμμεση νομιμοποίηση τῆς ἐγκαταστάσεως τοῦ νέου λαοῦ στή Βαλκανική, οἱ δέ βυζαντινοβουλγαρικές σχέσεις ἀναπτύχθηκαν ἀπό τῆς ἀρχές τοῦ Η΄ αἰώνα καί στόν ἐμπορικό τομέα. Ὡστόσο, μετά τόν θάνατο τοῦ Τέρβελ οἱ ἐσωτερικές ἀντιθέσεις βουλγαρικοῦ καί σλαβικοῦ στοιχείου ὁδήγησαν τό βουλγαρικό κράτος στήν παρακμή. Ὁ βυζαντινός αὐτοκράτορας Κωνσταντῖνος Ε΄ (741-775) ἀγωνίσθηκε νά διαλύση τό βουλγαρικό κράτος καί θά ἐπετύγχανε στόν στόχο του αὐτό, ἐάν δέν ἀναγκαζόταν νά στραφῆ ἐναντίον τῶν Ἀράβων. Ἡ μάχη τῆς Ἀγχιάλου (763) ὑπῆρξε ἐξοντωτική γιά τά βουλγαρικά στρατεύματα, τό δέ βουλγα-

ρικό κράτος ἐλεγχόταν πλέον πλήρως ἀπό τή βυζαντινή διπλωματία. Ὁ ἡγεμόνας Τέλεριχ (770-777) ἐκθρονίσθηκε ἀπό τούς ἀντιπάλους του καί κατέφυγε στήν Κπολη, ὅπου βαπτίσθηκε χριστιανός. Οἱ διάδοχοί του ὅμως Κάρδαμος (777-803) καί Κροῦμος (803-814) ἀνασυνέταξαν τίς βουλγαρικές δυνάμεις, νίκησαν ἐπανειλημμένως τά βυζαντινά στρατεύματα, ἐπεξέτειναν τή βουλγαρική κυριαρχία στή Βαλκανική καί ὑπῆρξαν μία σοβαρή ἀπειλή κατά τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Βυζάντιο, 90-92). Ὁ διάδοχος τοῦ Κρούμου Ὀμουρτάγ (814-831) συνῆψε τριακονταετῆ συνθήκη εἰρήνης μέ τούς Βυζαντινούς, ἐπέστρεψε πολλές περιοχές τῆς αὐτοκρατορίας, τίς ὁποῖες εἶχε καταλάβει ὁ Κροῦμος, καί ἀσχολήθηκε μέ τήν ἐσωτερική διοργάνωση τοῦ βουλγαρικοῦ κράτους. Οἱ διάδοχοί του ὅμως Μαλομίρ (831-836), Πρεσιάμ (836-852) καί Βόρις ἤ Βόγορις (852-889) συνέχισαν τόν ἀγώνα γιά τήν ἐπέκταση τῆς βουλγαρικῆς κυριαρχίας στή Βαλκανική. Ἡ προσπάθεια τοῦ Πρεσιάμ νά ὑποτάξη καί τούς ὑπό τή βυζαντινή ἐπικυριαρχία Σέρβους ἀποκρούσθηκε ἀπό τόν ἡγεμόνα τους Βλαστιμίρ. Οἱ φιλόδοξες ἐπιδιώξεις τῶν Βουλγάρων νά ὑποτάξουν ὅλους τούς Σλάβους τῆς Βαλκανικῆς εἶχαν ὡς συνέπεια τόσο τή συνάντηση τῶν συμφερόντων Βουλγάρων καί Φράγκων, ὅσο καί τήν ἐνεργότερη πλέον ἀνάμιξη τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας στή Βαλκανική, μέ τήν ὁποία ἄνοιξε καί ἡ ὁδός τῆς ὀργανωμένης ἱεραποστολῆς στόν σλαβικό κόσμο κατά τό δεύτερο ἥμισυ τοῦ Θ΄ αἰώνα.

Πράγματι, ἡ ἐπιτυχία τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου στόν σλαβικό κόσμο κατά τόν Θ΄ αἰώνα δέν πρέπει νά θεωρηθῆ συμπτωματική καί ὁπωσδήποτε δέν εἶναι ἄσχετη πρός τή γενικότερη διαδικασία κρατικῆς ὀργανώσεως τῶν σλαβικῶν λαῶν. Ἡ προώθηση τῆς διαδικασίας αὐτῆς ἀπό διαφορετικές δυνάμεις καί μέ διαφορετικούς τρόπους διευκόλυνε ἀφ'ἑνός μέν τή διάσπαση τῆς κλειστῆς κοινωνικῆς ὀργανώσεως τῶν νομαδικῶν φύλων, ἀφ'ἑτέρου δέ τήν ἔνταξή τους στό εὐρύτερο κοινωνικό σύνολο τῆς νέας κρατικῆς πραγματικότητας. Οἱ τάσεις αὐτές περιόρισαν μέν τήν εἰρηνική διείσδυση τῶν νομαδικῶν σλαβικῶν φύλων στίς βυζαντινές ἐπαρχίες τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, ἀλλά κατέστησαν ἀπειλητικότερη τήν παρουσία τῶν βαρβαρικῶν φύλων στά βόρεια σύνορα τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ σταδιακή ὀργάνωση τῶν σλαβικῶν κρατῶν θεμελίωνε πλέον τίς ἀναγκαῖες προϋποθέσεις γιά τή συστηματικότερη ἐνεργοποίηση τῆς χριστιανικῆς ἱεραποστολῆς. Ἡ ἐντυπωσιακή παρουσία τῶν σλαβικῶν φύλων στά βόρεια σύνορα καί ἡ συνειδητοποίηση τῆς παγιώσεως τῆς ἀραβικῆς κυριαρχίας στίς ἀνατολικές περιοχές τῆς αὐτοκρατορίας κατέστησαν ἀναγκαία τήν ἐπανεκτίμηση τῶν προοπτικῶν τῆς πολιτικῆς της πρός τούς βόρειους γείτονές της. Ἡ ἵδρυση τοῦ θέματος τῆς Χερσώνας καί ἡ γενικότερη εὐαισθησία τῆς βυζαντινῆς διπλωματίας ἀποκάλυψαν τίς εὐρύτατες προοπτικές τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς στόν κόσμο τῶν Σλάβων ἀπό τή

χερσόνησο τοῦ Αἵμου μέχρι τή Βαλτική καί ἀπό τήν Κεντρική Εὐρώπη μέχρι τόν Βόλγα. Ἡ ὀργάνωση ἑνός τόσο ἐκτεταμένου ἱεραποστολικοῦ ἔργου προϋπέθετε ὄχι μόνο τήν ἔξαρση τῆς ἱεραποστολικῆς συνειδήσεως τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως, ἀλλά καί τήν ἀνανέωση τῆς ὅλης μεθοδολογίας δράσεως τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς. Ἡ ἐπιλογή τῶν καταλλήλων στελεχῶν γιά κάθε συγκεκριμένη ἱεραποστολή ἀπό τόν κλῆρο, τόν μοναχισμό καί τόν λαό τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου ἐμπεριεῖχε καί τόν κίνδυνο πολυδιασπάσεως τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου στήν ἀχανῆ περιοχή τῆς Α. Εὐρώπης. Ἡ ἑνότητα τοῦ πνεύματος ἔπρεπε νά ἐκφράζεται μέ συγκεκριμένα αἰσθητά στοιχεῖα τόσο στή μεθοδολογία δράσεως, ὅσο καί στό περιεχόμενο τοῦ κηρύγματος τῶν ποικίλων ἱεραποστολῶν. Πράγματι, ἡ Βυζαντινή ἱεραποστολή τῆς περιόδου αὐτῆς παρουσιάζει μία ἐνυπωσιακή ὡριμότητα στή μεθοδολογία δράσεως, ἡ ὁποία ἐκφράζεται κατά τρόπο χαρακτηριστικό στό περιεχόμενο τοῦ ἑνιαίου ἱεραποστολικοῦ κηρύγματος, τή σημασία τοῦ ὁποίου δέν ἐπεσήμανε καί ὁπωσδήποτε δέν ἀξιοποίησε ἡ νεώτερη ἔρευνα.

3. Διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ στούς Δυτικούς καί τούς Νοτίους Σλάβους

α΄. Ἱεραποστολή στή Μοραβία. Κύριλλος καί Μεθόδιος

Ἡ πολιτική κατάσταση τῶν δυτικῶν καί τῶν νοτίων Σλάβων περί τά μέσα τοῦ Θ΄ αἰώνα μπορεῖ νά συνοψισθῆ στή σχηματική διαπίστωση ἀφ'ἑνός μέν τῆς ἐπεκτάσεως τῆς φραγκικῆς ἐπιρροῆς ἐπί τῶν Σλοβένων καί τῶν Κροατῶν, ἀφ'ἑτέρου δέ τῆς παγιώσεως τῆς βουλγαρικῆς κυριαρχίας ἐπί τῶν σλαβικῶν φύλων τῆς Βαλκανικῆς. Κύρια ἐξαίρεση ἦσαν μόνο οἱ Σέρβοι, οἱ ὁποῖοι ἀναγνώριζαν τήν βυζαντινή ἐπικυριαρχία. Ἡ φραγκική ἐπιρροή εὐνοοῦσε βεβαίως τήν ἐπέκταση τῆς ἱεραποστολῆς, τήν ὁποία ἀσκοῦσαν οἱ Φράγκοι στή Μοραβία καί στήν Παννονία. Ἐν τούτοις, ἡ φραγκική ἱεραποστολή προσέκρουε σέ σοβαρές ἀντιδράσεις ἀφ'ἑνός μέν ἕνεκα τῆς προκλητικῆς συνδέσεώς της μέ τήν ἐπεκτατική πολιτική τῶν Φράγκων, ἀφ'ἑτέρου δέ ἕνεκα τῶν τάσεων ἀνεξαρτησίας τῶν Σλάβων τῶν περιοχῶν αὐτῶν, οἱ ὁποῖες εἶχαν εὕρει τήν χαρακτηριστικότερη ἔκφρασή τους στόν ἀπελευθερωτικό ἀγῶνα τοῦ ἡγεμόνα τῆς Μοραβίας Ραστισλάβου (846-869). Πράγματι, ἡ φραγκοβουλγαρική συμμαχία τοῦ Λουδοβίκου τοῦ Γερμανικοῦ (843-876) καί τοῦ Βόρη τῶν Βουλγάρων στρεφόταν σαφῶς ἐναντίον τοῦ ἡγεμόνα τῶν Μοραβῶν Ραστισλάβου, ἀνάγκασε δέ τόν τελευταῖο νά στραφῆ πρός τό Βυζάντιο. Ζήτησε ἀπό τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα πολιτική ὑποστήριξη καί ἱεραποστόλους γιά νά κηρύξουν τό εὐαγγέλιο στή σλαβική γλώσσα (862). Μία μοραβική πρεσβεία ἔφθασε στήν Κπολη καί ὑπέβαλε τά αἰτήματα αὐτά τοῦ Ραστισλά-

βου στόν βυζαντινό αὐτοκράτορα Μιχαήλ Γ΄ (842-867). Ὁ Μιχαήλ, μέ τίς εἰσηγήσεις τοῦ πατριάρχη Φωτίου καί τῶν συμβούλων του, ἀξιολόγησε ὀρθῶς τίς τεράστιες προοπτικές, οἱ ὁποῖες διανοίγοντο στόν κόσμο τῶν Σλάβων ὄχι μόνο γιά τήν αὐτοκρατορία, ἀλλά καί γιά τήν Ἐκκλησία. Ὁ δραματιστής τῆς μεγαλόπνοης ἱεραποστολικῆς δράσεως τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου στόν κόσμο τῶν Σλάβων πατριάρχης Φώτιος (858-867, 877-886) ἦταν ἕτοιμος ὄχι μόνο νά ὑποδείξῃ τό συμφέρον τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλά καί νά ἐπωμισθῆ τήν εὐθύνη τῆς ὀργανώσεως τοῦ ὅλου ἱεραποστολικοῦ ἔργου. Τά αἰτήματα τοῦ ἡγεμόνα τῆς Μοραβίας Ραστισλάβου ἔγιναν ἀμέσως δεκτά ἀπό τόν αὐτοκράτορα Μιχαήλ Γ΄, ὁ δέ πατριάρχης Κπόλεως Φώτιος ἀνέλαβε τή συγκρότηση τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς, τήν ὁποία ἀνέθεσε στούς δύο περίφημους θεσσαλονικεῖς ἀδελφούς Κωνσταντίνο (Κύριλλο) καί Μεθόδιο.

Οἱ δύο ἀδελφοί κατήγοντο ἀπό τή Θεσσαλονίκη καί ἦσαν γόνοι εὐγενοῦς οἰκογενείας. Ὁ πατέρας τους συγκαταλεγόταν μεταξύ τῶν ἀξιωματούχων τοῦ Βυζαντίου καί ἦταν *δρουγγάριος* τοῦ στρατηγοῦ τοῦ θέματος τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ Μεθόδιος γεννήθηκε περί τό 815, ἐνῶ ὁ νεώτερος ἀδελφός του Κωνσταντίνος (Κύριλλος) περί τό 827. Οἱ δύο ἀδελφοί ἔχασαν σέ νεαρή ἡλικία τόν πατέρα τους, ἀλλά ὁ θεῖος τους, ὁ πανίσχυρος λογοθέτης Θεόκτιστος, ἀνέλαβε ὑπό τήν κηδεμονία του τόν Κωνσταντίνο καί φρόντισε γιά τή συνέχιση τῶν σπουδῶν του στό Πανδιδακτήριο τῆς Μαγναύρας στήν Κπολη. Ὁ Μεθόδιος ἔλαβε μέν ἀξιόλογη παιδεία, ἀλλά προτίμησε τόν διοικητικό κλάδο, κατά δέ τόν βιογράφο του διορίσθηκε "*διοικητής σλαβικῆς τινος ἡγεμονίας*". Ὁ Κωνσταντίνος ὑπῆρξε στή σχολή τῆς Κπόλεως μαθητής τοῦ Φωτίου, τόν ὁποῖο πιθανότατα καί διαδέχθηκε στή σχολή, ὅταν ὁ Φώτιος διορίσθηκε πρωτοσπαθάριος στίς ὑπηρεσίες τοῦ Παλατιοῦ. Κατά τήν περίοδο αὐτή πρέπει νά τοποθετηθῆ καί ἡ συμμετοχή του στήν βυζαντινή πρεσβεία πρός τόν Ἄραβα χαλίφη Μουταβακκίλ, ὑπό τήν ἡγεσία προφανῶς τοῦ Φωτίου, κατά τήν ὁποία ὁ Κωνσταντίνος διεδραμάτισε ἀξιόλογο ρόλο (Vita Constantini, 6). Οἱ πολιτικές ὅμως μεταβολές στά πράγματα τῆς αὐτοκρατορίας εἶχαν ἄμεσο ἀντίκτυπο καί στήν παραμονή τοῦ Κωνσταντίνου στήν Κπολη, ἰδιαίτερα μετά τή δολοφονία τοῦ προστάτη του λογοθέτη Θεόκτιστου ἀπό τόν Βάρδα (856). Πράγματι, ὁ Κωνσταντίνος ἀναγκάσθηκε νά καταφύγῃ σέ μονή τοῦ ὄρους Ὀλύμπου τῆς Βιθυνίας, ὅπου εἶχε καταφύγει ἐνωρίτερα καί ὁ ἀδελφός του Μεθόδιος (Vita Methodii, 2, 4). Οἱ δύο ἀδελφοί παρέμειναν σέ μονή τοῦ Ὀλύμπου προφανῶς μέχρι τήν ἐκλογή τοῦ Φωτίου στόν πατριαρχικό θρόνο τῆς Κπόλεως (858). Ὁ νέος πατριάρχης, γνώστης τῶν μεγάλων ἱκανοτήτων τοῦ Κωνσταντίνου, τοῦ ἀνέθεσε τήν ἀποστολή στούς Χαζάρους γιά τήν ὑποστήριξη τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἐναντίον τῆς πιεστικῆς προπαγάνδας τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καί τοῦ Ἰσλαμισμοῦ

(860). Στήν ἀποστολή συμμετέσχε προφανῶς καί ὁ Μεθόδιος, ὅπως ἀναφέρεται στόν Βίο του (Vita Methodii, 4). Βεβαίως, ἡ ἀποστολή αὐτή τῶν δύο θεσσαλονικέων ἀδελφῶν δέν στέφθηκε ἀπό τήν ἐλπιζόμενη ἐπιτυχία, ἀφοῦ τελικῶς ὁ χαγάνος τῶν Χαζάρων ἄφησε στούς ὑπηκόους του τήν ἐλευθερία ἐπιλογῆς τῆς θρησκείας τῆς ἀρεσκείας τους (Vita Constantini, 8-11). Ἐν τούτοις, οἱ εὐρύτερες συνέπειες ὑπῆρξαν ἀξιόλογες, γιατί ἔγινε γνωστή στήν Κπολη ἡ πραγματική κατάσταση τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων τῆς Κριμαίας καί ὁ ἔντονος θρησκειακός ἀνταγωνισμός στήν εὐρύτερη περιοχή. Κατά τή διάρκεια τῆς ἀποστολῆς αὐτῆς ὁ Κωνσταντίνος καί ὁ Μεθόδιος ἐπισκέφθηκαν τόν ἀρχιεπίσκοπο Χερσώνας, ὁ ὁποῖος ἐνίσχυε τό ἱεραποστολικό ἔργο στήν περιοχή αὐτή. Τότε ὁ Κωνσταντίνος ἀνεῦρε τόν τάφο τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης Κλήμη καί παρέλαβε τά λείψανα τοῦ ἁγίου, τά ὁποῖα μετέφερε στήν Κπολη (Vita Constantini, 8). Ὁ βιογράφος του προσφέρει ἀξιόλογες πράγματι λεπτομέρειες τῆς κοπιώδους αὐτῆς ἀποστολῆς, ἡ ὁποία συσχετίσθηκε ἐσφαλμένως ἀπό ὁρισμένους ἐρευνητές καί μέ τήν πρόσφατη ἐπιδρομή τῶν Ρώσων ἐναντίον τῆς Κπόλεως (860). Οἱ πηγές ὅμως δέν εὐνοοῦν τή σύνδεση αὐτή. Μετά τήν ἐπιστροφή τους ἀπό τήν ἀποστολή ὁ μέν Μεθόδιος ἔγινε ἡγούμενος τῆς μονῆς Πολυχρονίου, ὁ δέ Κωνσταντίνος διορίσθηκε καθηγητής τῆς φιλοσοφίας στήν πατριαρχική σχολή τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων.

Περί τό 862 ἔφθασε στήν Κπολη ἡ πρεσβεία τοῦ ἡγεμόνα τῆς Μοραβίας Ραστισλάβου, ἡ ὁποία ἐκτός ἀπό τήν πολιτική ὑποστήριξη ζήτησε καί τήν ἀποστολή βυζαντινῶν ἱεραποστόλων στή Μοραβία. Τό ἔργο αὐτό ἀνατέθηκε ἀπό τόν πατριάρχη Φώτιο καί πάλι στούς δύο ἀδελφούς, τόν Κωνσταντίνο καί τόν Μεθόδιο, οἱ ὁποῖοι γνώριζαν καλῶς τή σλαβική γλώσσα καί μποροῦσαν νά ἀνταποκριθοῦν στίς ἀπαιτήσεις τῆς ἱεραποστολῆς αὐτῆς. Ὁ Κωνσταντίνος ἀφιερώθηκε ἀμέσως στήν ὀργάνωση καί τήν προετοιμασία τῆς ἱεραποστολῆς, ἐπινόησε δέ τό γνωστό *γλαγολιτικό* ἀλφάβητο (glagol=λόγος). Ὡς βάση γιά τό γλαγολιτικό ἀλφάβητο χρησιμοποιήθηκε τό μεγαλογράμματο ἑλληνικό ἀλφάβητο, τό ὁποῖο μέ ὁρισμένες τροποποιήσεις καί προσθῆκες κάλυψε πλήρως τίς φθογγικές ἰδιαιτερότητες τῆς σλαβικῆς γλώσσας. Μέ τή βοήθεια τοῦ ἀδελφοῦ του Μεθοδίου καί τῶν μαθητῶν του μετέφρασε στή νέα γραπτή σλαβική γλώσσα τίς λειτουργικές περικοπές τῆς Ἁγίας Γραφῆς καί τά κύρια λειτουργικά βιβλία (Vita Constantini, 14). Μέ τίς μεταφράσεις τῶν λειτουργικῶν κειμένων τέθηκαν πράγματι οἱ βάσεις γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς πρώτης σλαβικῆς φιλολογίας. Ἡ βυζαντινή ἱεραποστολή ἦταν πολυπρόσωπη γιά νά συνεχίση τό μεταφραστικό ἔργο παράλληλα μέ τό κήρυγμα, εἶχε δέ παραλάβει ὅλα τά σχετικά νομοκανονικά καί πατερικά κείμενα τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως. Ὁ Κωνσταντίνος (Κύριλλος) παρέλαβε καί τά ἱερά λείψανα τοῦ ἁγίου Κλήμη Ρώμης, ὅπως καί ἄλλα λείψανα ἁγίων γιά

τήν ἐνίσχυση τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου. Ἡ ἱεραποστολή ἔγινε ἐνθουσιωδῶς δεκτή στή Μοραβία ἀπό τόν ἡγεμόνα Ραστισλάβο καί τόν λαό. Ἄλλωστε, ὁ ἡγεμόνας τῶν Βουλγάρων Βόρις εἶχε ἤδη ἐξαναγκασθῆ ἀπό τούς βυζαν- τινούς ὄχι μόνο νά μήν προσφέρη ὁποιαδήποτε βοήθεια στόν Λουδοβίκο τόν Γερμανικό, ἀλλά καί νά δεχθῆ τό βάπτισμα τοῦ λαοῦ του στόν Χριστιανισμό ἀπό τό πατριαρχεῖο Κπόλεως. Τό ἔργο τῶν δύο βυζαντινῶν ἱεραποστόλων στή Μοραβία προόδευσε μέ μεγάλη ταχύτητα παρά τίς πολλές δυσκολίες, τίς ὁποῖες παρενέβαλλαν οἱ φράγκοι ἐπίσκοποι Regensburg καί Passau. Ὁ Κωνσταντίνος συνέχισε στή Μοραβία τό μεταφραστικό του ἔργο καί μετέφρασε ὁλόκληρη τήν Καινή Διαθήκη στήν παλαιοσλαβική γλώσσα, παρά δέ τίς ἀντιδράσεις τῶν φράγκων ὀπαδῶν τῆς ἱερότητας τῆς λατινικῆς γλώσσας ἐπέμεινε στήν ἀποκλειστική χρήση τῆς παλαιοσλαβικῆς στή θεία λατρεία. Ἡ ἀπήχηση τοῦ κηρύγματος τῶν βυζαντινῶν ἱεραποστόλων ὑπῆρξε πράγματι ἄμεση καί εὐρύτατη στόν λαό (Vita Constantini, 15).

Οἱ δύο θεσσαλονικεῖς ἀδελφοί, ἀφοῦ ὁλοκλήρωσαν τόν πρῶτο κύκλο τοῦ ἔργου τους, ἀναχώρησαν μετά τριετία περίπου (*"τεσσαράκοντα μῆνες"*) ἀπό τή Μοραβία μέ πολλούς ἀπό τούς μαθητές τους γιά νά μεταβοῦν προφανῶς στήν Κπολη μέ σκοπό τή χειροτονία τους (Vita Constantini, 15). Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι ἡ ἡγεσία τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς στή Μοραβία δέν εἶχε ἀνατεθῆ σέ ἐπίσκοπο, ὁ ὁποῖος θά μποροῦσε νά χειροτονήση τούς ἐπίλεκτους μαθητές του. Ἡ ἀπόφασή τους νά μεταβοῦν στήν Κπολη πρέπει νά θεωρηθῆ βέβαιη, ἀφοῦ ἡ χειροτονία τῶν μαθητῶν τους στή Δύση δέν θά ἀπαιτοῦσε τήν κίνησή τους πρός τή Βενετία. Πλησιέστερα ὑπῆρχαν οἱ φράγκοι ἐπίσκοποι, οἱ ὁποῖοι ἐπιθυμοῦσαν νά ἀναμιχθοῦν στά ἐκκλησιαστικά πράγματα τῆς Μοραβίας. Κατά τή μετάβαση ἀπό τή Μοραβία πρός τή Βενετία οἱ δύο ἀδελφοί γνώρισαν καί ἄλλη μεγάλη ἐπιτυχία, ἀφοῦ τό ἔργο τους εἶχε ἤδη γίνει γνωστό στήν εὐρύτερη περιοχή. Ὁ ὑποτελής στούς Φράγκους ἡγεμόνας τῆς Παννονίας Κότσελ τούς ὑποδέχθηκε στή χώρα του μέ μεγάλες τιμές καί τούς παρέδωσε πενήντα νέους γιά νά καταρτισθοῦν στή γραπτή σλαβική γλώσσα (Vita Constantini, 15). Ἡ μετάβασή τους στή Βενετία ἐνισχύει προφανῶς τήν γνώμη ὅτι ἐπιθυμοῦσαν πράγματι νά μεταβοῦν στήν Κπολη, γι'αὐτό ἄλλωστε τό ταξίδι τους ἦταν ἄγνωστο στόν παπικό θρόνο. Ἐνῶ ὅμως ἀνέμεναν τό πλοῖο, τό ὁποῖο θά τούς μετέφερε στό Δυρράχιο, δέχθηκαν τήν πρόσκληση τοῦ πάπα Νικολάου Α΄ (858-867) γιά νά μεταβοῦν στή Ρώμη. Στή Βενετία λοιπόν οἱ δύο ἀδελφοί ἀναγκάσθηκαν νά ἀλλάξουν τό πρόγραμμά τους, ὄχι μόνο λόγω τῆς προσκλήσεως τοῦ πάπα Νικολάου Α΄, ἀλλά καί λόγω τῶν ἀνεπιθυμήτων σέ αὐτούς μεταβολῶν, οἱ ὁποῖες ἐπῆλθαν τόσο στήν Πολιτεία, ὅσο καί στήν Ἐκκλησία τοῦ Βυζαντίου μετά τή δολοφονία τοῦ αὐτοκράτορα Μιχαήλ Γ΄ καί τήν ἐκθρόνιση τοῦ πατριάρχη

Νικολάου Ἀδριανός Β΄ (867-872), ὁ ὁποῖος, παρά τίς σπασμωδικές ἀντιδράσεις ὁρισμένων μελῶν τῆς λατινικῆς ἱεραρχίας, ἐπικύρωσε στό σύνολό του τό ἱεραποστολικό τους ἔργο (868) καί δέχθηκε τήν καθιέρωση τῆς τελέσεως τῆς θ. λατρείας στή σλαβική γλώσσα (Vita Constantini, 17). Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Κύριλλος συνέδεε τήν ἀποστολή του στή Μοραβία κυρίως μέ τήν ἐντολή τοῦ αὐτοκράτορα Μιχαήλ, γι'αὐτό καί μετά τή μοναχική κουρά του στή Ρώμη δήλωνε, κατά τόν βιογράφο: *"ἀπό τώρα καί ἐφεξῆς δέν εἶμαι πλέον ὑπηρέτης τοῦ αὐτοκράτορα ἤ κανενός ἄλλου στόν παρόντα κόσμο, ἀλλά εἶμαι δοῦλος τοῦ παντοδύναμου Θεοῦ μόνο..."* (Vita Constantini, 18). Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ἑρμήνευσε τήν ἀποστολή τῶν δύο θεσσαλονικέων ἀδελφῶν στή Μοραβία καί ὁ πάπας Ἀδριανός στήν ἐπιστολή του πρός τούς ἡγεμόνες τῆς Μοραβίας καί τῆς Παννονίας, μέ τήν ὁποία συνιστοῦσε τόν ἀρχιεπίσκοπο Μεθόδιο ὡς ἀπεσταλμένο του πρός τίς σλαβικές χῶρες: *"Ζητήσατε διδάσκαλο ὄχι μόνο ἀπό τόν ἀρχιερατικό τοῦτο θρόνο* (=Ρώμης), *ἀλλ'ἐπίσης καί ἀπό τόν εὐσεβῆ αὐτοκράτορα Μιχαήλ. Ἔτσι λοιπόν ἐκεῖνος σᾶς ἀπέστειλε τόν μακάριο φιλόσοφο Κωνσταντίνο μέ τόν ἀδελφό του, ἀφοῦ ἐμεῖς δέν μπορούσαμε νά πράξουμε αὐτό. Ἀλλ'ὅταν καί οἱ δύο πληροφορήθηκαν ὅτι οἱ χῶρες σας ἀνήκουν στόν ἀποστολικό θρόνο, δέν ἔπραξαν κάτι ἀντικανονικό, ἦλθαν δέ πρός ἐμᾶς, κομίσαντες τά λείψανα τοῦ ἁγίου Κλήμη..."*. Συγχρόνως ὁ πάπας ἀνακοίνωνε τήν ἐπικύρωση τῆς τελέσεως τῆς θείας λειτουργίας στήν παλαιοσλαβική, ὑπό τόν ὅρο ὅτι ὁ Ἀπόστολος καί τό Εὐαγγέλιο ἔπρεπε νά ἀναγιγνώσκονται *"πρῶτον στή λατινική καί μετά στή σλαβική"*, ἐνῶ ἀποδοκίμασε ὁποιαδήποτε ἀντίδραση στήν ἀπόφαση του αὐτή (Vita Methodii, 8). Ὁ Κωνσταντίνος ὅμως ἀσθένησε αἰφνιδίως καί ἀπέθανε στή Ρώμη στίς 14 Φεβρουαρίου 869. Προηγουμένως ἔγινε μοναχός, ἔλαβε κατά τήν κουρά του τό μοναχικό ὄνομα Κύριλλος καί τάφηκε στή Βασιλική τοῦ Ἁγίου Κλήμη.

Τό ἱεραποστολικό ἔργο στή Μοραβία ἐναπετέθη πλέον ἐξ ὁλοκλήρου στούς ὤμους τοῦ Μεθοδίου. Ὁ πάπας ἐπανίδρυσε τήν παλαιά μητροπολιτική ἕδρα τοῦ Σιρμίου καί ὑπήγαγε ὑπό τή δικαιοδοσία τοῦ Μεθοδίου ὄχι μόνο τήν Παννονία, ἀλλά καί τίς χῶρες τῆς Μοραβίας. Πράγματι, ὁ πάπας Ἀδριανός τονίζει στήν ἀνωτέρω ἐπιστολή του, ὅτι *"ἀποφασίσαμε νά στείλουμε στίς χῶρες σας τόν χειροτονημένο ἀπό ἐμᾶς υἱό μας Μεθόδιο, ἄνδρα τέλειο κατά τό πνεῦμα καί ὀρθόδοξο, γιά νά σᾶς διδάξη, ὅπως μέ παρακαλέσατε ἤδη, καί γιά νά μεταφράση τά βιβλία στή γλῶσσα σας κατά τήν πλήρη ἐκκλησιαστική τάξη"* (Vita Methodii, 8). Ἡ πολιτική ὅμως κατάσταση στή Μοραβία εἶχε ἤδη ἀλλάξει ριζικῶς. Συνωμοσία τοῦ Σβιατοπόλκου, ἀνεψιοῦ τοῦ Ραστισλάβου, σέ συνεργασία μάλιστα μέ τόν Λουδοβίκο τόν Γερμανικό (855-875), κατέστησε καί πάλι τούς Φράγκους κυρίους τῆς καταστάσεως στή Μοραβία. Ὁ Ραστισλάβος τυφλώθηκε καί

φυλακίσθηκε (869), ὁ δέ Σβιατοπόλκος ἀνέλαβε τήν ἐξουσία ὡς ὑποτελής πλέον στούς Φράγκους. Ὁ φραγκικός κλῆρος ἐπέστρεψε στή Μοραβία καί ἀνέλαβε σκληρό ἀγώνα ἐναντίον τοῦ ἔργου τῶν βυζαντινῶν ἱεραποστόλων. Ἀποδοκίμαζε τή χρήση τῆς παλαιοσλαβικῆς γλώσσας στή θ. λατρεία καί κατηγοροῦσε τόν Μεθόδιο γιά ἔκπτωση σέ αἱρετικές δοξασίες (Vita Methodii, 9. Βίος Κλήμεντος, 5). Οἱ φράγκοι κληρικοί συνέλαβαν τελικῶς τόν Μεθόδιο, σύνοδος δέ ὑπό τήν προεδρία τοῦ ἀρχιεπισκόπου Σαλτσβοῦργου, πιθανότατα στό Φράιζιχ, καταδίκασε τόν Μεθόδιο, ὁ ὁποῖος ὑπέστη πολλά βασανιστήρια ἀπό τόν ἐπίσκοπο Πασσάου Χέρμανριχ (Hermanrich) καί φυλακίσθηκε σέ μοναστήρι τῆς Βαυαρίας (Ellwangen στόν Μέλανα Δρυμό). Βεβαίως, ἀπελευθερώθηκε μετά τριετία μέ τή δυναμική ἐπέμβαση τοῦ πάπα Ἰωάννη Η΄ (872-882), ὁ ὁποῖος μέ τόν ειδικό ἀπεσταλμένο του ἐπίσκοπο Ἀγκώνας Παῦλο πρός τόν Λουδοβίκο τόν Γερμανικό καί τούς βαυαρούς ἐπισκόπους κατέκρινε τήν ἀπαράδεκτη σκληρότητα πρός τόν Μεθόδιο. Πράγματι, ὁ Μεθόδιος ἀποφυλακίσθηκε καί ἐπανῆλθε στή Μοραβία γιά νά συνεχίση τό ἔργο του (Vita Methodii, 10). Ὡστόσο, ὁ πάπας Ἰωάννης Η΄, καίτοι ἐπέδειξε τό ὀφειλόμενο ἐνδιαφέρον γιά τόν ἀρχιεπίσκοπο Μεθόδιο, δέν ἔδειξε ἀνάλογη εὐαισθησία γιά τό ἱεραποστολικό ἔργο τῶν δύο θεσσαλονικέων ἀδελφῶν (Vita Methodii, 12), ἀφοῦ ὑποχώρησε στίς συνεχεῖς πιέσεις τῆς φραγκικῆς ἱεραρχίας καί τελικῶς ἀπαγόρευσε τή χρήση τῆς παλαιοσλαβικῆς γλώσσας στή θ. λατρεία.

Οἱ ἐπίσκοποι τῆς Βαυαρίας εἶχαν ἤδη ἀποδοκιμάσει τή χρήση τῆς παλαιοσλαβικῆς γλώσσας μέ ὑπόμνημά τους πρός τόν Λουδοβίκο τόν Γερμανικό (870), τό ὁποῖο ἀπεστάλη προφανῶς καί στή Ρώμη. Ὁ Μεθόδιος ἀγνόησε τήν παπική ἀπαγόρευση καί συνέχισε τή χρήση τῆς παλαιοσλαβικῆς γλώσσας στή θ. λατρεία παρά τίς ὀξύτατες ἀντιδράσεις τῶν φράγκων κληρικῶν. Ἄλλωστε, ὁ Σβιατοπόλκος ἀποδεσμεύθηκε σταδιακά ἀπό τή φραγκική ἐπικυριαρχία μετά τήν ὀδυνηρή ἐμπειρία τῆς ἐξορίας του ἀπό τούς Φράγκους, τούς ὁποίους νίκησε τελικῶς σέ κρίσιμη μάχη καί ἀνέκτησε τήν ἀνεξαρτησία του μέ τήν φραγκομοραβική συνθήκη εἰρήνης (874). Μέ συνεχεῖς ἀγῶνες ἐπεξέτεινε τό κράτος του στίς σλαβικές φυλές τῆς Γαλικίας μέχρι τήν Κρακοβία, τή Σιλεσία, τή Σαξωνία καί τή Βοημία (Vita Methodii, 10), ὁ δέ Μεθόδιος ἀνέπτυξε συστηματικότερα καί μέ ἐντυπωσιακά πράγματι ἀποτελέσματα τό ἱεραποστολικό ἔργο του στίς περιοχές αὐτές. Ὁ ἡγεμόνας τῆς Βοημίας Μποριβοῦ βαπτίσθηκε στή Μοραβία χριστιανός μετά τό 870, σύμφωνα δέ μέ τή μαρτυρία τοῦ Κοσμᾶ Πράγας, "*a venerabili Metudio episcopo in Moravia*". Ὁ Μεθόδιος, παρά τίς ἀντιδράσεις τοῦ πάπα Ἰωάννη Η΄ καί τοῦ φραγκικοῦ κλήρου, συνέχισε τή μετάφραση τῆς Ἁγίας Γραφῆς καί τοῦ βυζαντινοῦ Νομοκάνονα στήν παλαιοσλαβική γλώσσα. Ὡστόσο, οἱ ἀντιδράσεις τίς ὁποῖες ὑποκινοῦσε

συνεχῶς ὁ φραγκικός κλῆρος στό ἔργο τοῦ Μεθοδίου, ἰδιαίτερα δέ γιά τή χρήση τῆς παλαιοσλαβικῆς γλώσσας στή θ. λατρεία, δημιουργοῦσαν σοβαρά προβλήματα γιά τή συνέχιση τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου. Ὁ Μεθόδιος ἀναγκάσθηκε νά μεταβῆ καί πάλι στή Ρώμη γιά νά ζητήση μία νέα ἐπικύρωση τῆς παλαιοσλαβικῆς γλώσσας. Στήν ἀποστολή του ὅμως αὐτή συνοδεύθηκε ἀπό τόν σφοδρό πολέμιό του καί εὐνοούμενο τοῦ Σβιατοπόλκου φράγκο κληρικό Βίχιγκ (Wiching), ὁ ὁποῖος μέ δολοπλοκίες πέτυχε νά χειροτονηθῆ στή Ρώμη ἐπίσκοπος Νίτρας (Nitra). Παρά τή διακριτική ἐπικύρωση ἀπό τόν παπικό θρόνο τοῦ ὅλου ἱεραποστολικοῦ καί μεταφραστικοῦ ἔργου τοῦ Μεθοδίου, ὅπως ἐπίσης καί τῆς τελέσεως τῆς θ. λειτουργίας στήν παλαιοσλαβική γλώσσα, ὁ πολέμιος τοῦ Μεθοδίου Βίχιγκ (Wiching) διέδιδε ἐναντίον του τίς συκοφαντίες *"γιά ἀπειθαρχία καί αἵρεση"* καί δυσχέραινε τό ἱεραποστολικό του ἔργο. Τόν κατηγοροῦσε ἐπίσης ὡς *ἐπίορκο* μέ τό ψευδές ἐπιχείρημα, ὅτι ὁ Μεθόδιος εἶχε ὁρκισθῆ νά μή χρησιμοποιῆ στή θ. λατρεία τήν παλαιοσλαβική γλώσσα (Vita Methodii, 12).

Κατά τόν βιογράφο του (Vita Methodii, 13), ὁ Μεθόδιος ἔλαβε τότε πρόσκληση τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα Βασιλείου Α΄ (867-886) νά μεταβῆ στήν Κπολη. Ἡ πρόσκληση αὐτή ἑρμηνεύθηκε ἀπό τούς πολεμίους του ὡς μία ἔκφραση δυσφορίας τοῦ αὐτοκράτορα, ἀφοῦ ἐφημολογεῖτο ὅτι διέκειτο ἐχθρικῶς πρός τόν Μεθόδιο. Οἱ λόγοι τῆς δυσφορίας αὐτῆς δέν δηλώνονται στόν *Βίο* τοῦ Μεθοδίου καί προβληματίζουν τούς ἱστορικούς. Ὁ E. Honignann (Studies in Slavic Church History, Byzantium 17, 1945, 163-182) ὑποστήριξε ὅτι οἱ λόγοι ἦσαν πραγματικοί καί ἀπέρρεαν ἀπό τή στροφή τοῦ Μεθοδίου πρός τόν παπικό θρόνο, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐκτοπίσει τούς βυζαντινούς ἱεραποστόλους ἀπό τή Βουλγαρία μέ τήν ἀποστολή λατινικῆς ἱεραποστολῆς ὑπό λατίνο ἀρχιεπίσκοπο. Κατά τόν E. Honigmann ὁ πατριάρχης Κπόλεως Ἰγνάτιος χειροτόνησε, μετά τό 870, ὡς ἀρχιεπίσκοπο Μοραβίας τόν Ἀγάθωνα, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται ὑπό τήν ἰδιότητα τοῦ ἀρχιεπισκόπου ὡς μέλος τόσο μιᾶς βυζαντινῆς ἀποστολῆς στή Γερμανία (873), ὅσο καί τῆς μεγάλης συνόδου τῆς Κπόλεως γιά τήν ἀποκατάσταση τοῦ ἱ. Φωτίου (879-880). Ἡ χειροτονία τοῦ Ἀγάθωνα ἀπό τόν πατριάρχη Ἰγνάτιο θά μποροῦσε νά ἑρμηνευθῆ ὡς μία συνέπεια τῆς γνωστοποιήσεως στήν Κπολη τῆς ἐξορίας τοῦ Μεθοδίου, ἀφοῦ τό ζήτημα τῆς παπικῆς ἐπεμβάσεως στή Βουλγαρία εἶχε ἤδη διευθετηθῆ στή σύνοδο τῆς Κπόλεως (869-870) καί δέν θά μποροῦσε νά θεωρηθῆ ὡς ἐρέθισμα γιά μία ἀντιπαπική πρωτοβουλία τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου στή Μοραβία. Ἄλλωστε, ἡ ὀργανωμένη δράση τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς στά ἡμινομαδικά φύλα τῶν Σέρβων καθιστοῦσε ἀναγκαία τήν πύκνωση τῆς ἱεραρχίας τῆς εὐρύτερης περιοχῆς. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό πρέπει νά ἑρμηνευθῆ καί ἡ πρόσκληση τοῦ Μεθοδίου στήν Κπολη, παρά τίς σκόπι-

μες διαδόσεις τοῦ φραγκικοῦ κλήρου γιά τή δυσφορία τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα ἔναντι τοῦ Μεθοδίου. Πράγματι, οἱ συκοφαντικές αὐτές διαδόσεις τοῦ φραγκικοῦ κλήρου δέν ἐπαληθεύθηκαν. Ὁ Μεθόδιος ἔγινε δεκτός στήν Κπολη μέ ἐξαιρετικές τιμές καί μέ χαρακτηριστική ἐγκαρδιότητα τόσο ἀπό τόν αὐτοκράτορα, ὅσο καί ἀπό τόν πατριάρχη Φώτιο (882). Ὁ αὐτοκράτορας Βασίλειος Α΄ ζήτησε ἕνα πρεσβύτερο καί ἕνα διάκονο ἀπό τήν ἀκολουθία τοῦ Μεθοδίου, ὅπως ἐπίσης καί σλαβικά βιβλία γιά νά χρησιμοποιηθοῦν σέ ἄλλες ἱεραποστολές τοῦ Βυζαντίου στόν σλαβικό κόσμο. Συνεπῶς, ὁ Μεθόδιος ἐπέστρεψε ἐνισχυμένος στή Μοραβία καί συνέχισε τό μεταφραστικό ἔργο μέ τή συνδρομή καί τῶν ἐκλεκτῶν μαθητῶν του γιά τήν κάλυψη τῶν εὐρυτέρων πλέον ἀναγκῶν τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς. Μέχρι τόν θάνατό του (6 Ἀπριλίου 885) ἐργάσθηκε μέ ζῆλο γιά τήν παγίωση τοῦ ἔργου του, εἶχε δέ ὑποδείξει ὡς διάδοχό του τόσο στόν θρόνο, ὅσο καί στό ἱεραποστολικό ἔργο τόν ἐκλεκτό μοραβό μαθητή καί συνεργάτη του Γοράζδο (Vita Methodii, 17. Βίος Κλήμεντος, 7).

Μετά τόν θάνατο τοῦ Μεθοδίου οἱ ἐξελίξεις ὑπῆρξαν ραγδαῖες καί δυσμενεῖς γιά τή βυζαντινή ἱεραποστολή. Ὁ φράγκος ἐπίσκοπος Νίτρας Βίχιγκ μετέβη ἐσπευσμένως στή Ρώμη καί μέ τή χάλκευση πλαστῶν ἐγγράφων ὑποστήριξε: α) ὅτι ὁ Μεθόδιος περιφρόνησε τήν ἀπαγόρευση τοῦ πάπα Ἰωάννη Η΄ γιά τή χρήση τῆς παλαιοσλαβικῆς γλώσσας στή θ. λατρεία, β) ὅτι δίδασκε αἱρετικές δοξασίες, καί γ) ὅτι ὑπέδειξε τόν διάδοχό του κατά τρόπο ἀντικανονικό. Μέ τά πλαστά αὐτά ἔγγραφα πέτυχε ὄχι μόνο νά ἀναγνωρισθῆ ὁ ἴδιος ἀπό τόν πάπα Στέφανο ΣΤ΄ (885-891) ὡς διάδοχος τοῦ Μεθοδίου, ἀλλά καί νά κληθῆ ὁ Γοράζδος στή Ρώμη γιά νά δώση τίς ἀναγκαῖες ἐξηγήσεις. Ὁ Βίχιγκ ἀμέσως μετά τήν ἐπιστροφή του στή Μοραβία, ἐπωφελούμενος καί ἀπό τήν ἀπουσία τοῦ Σβιατοπόλκου σέ ἐκστρατεία, ὑπέβαλε σέ φρικτά βασανιστήρια καί τελικῶς ἐξεδίωξε μέ τήν ὑποστήριξη ἐνόπλων φράγκων μισθοφόρων καί κατά βίαιο τρόπο ὅλους τούς μαθητές τοῦ Μεθοδίου, οἱ ὁποῖοι μετά ἀπό πολλές περιπέτειες μετέβησαν στή Βουλγαρία καί στή Σερβία γιά νά συνεχίσουν τό ἔργο τῶν διδασκάλων τους, ὅπως φαίνεται ἀπό τούς *Βίους* τῶν ἁγίων Κλήμη καί Ναούμ (Βίος Κλήμεντος, 8-16). Τό ἱεραποστολικό ἔργο τῶν δύο θεσσαλονικέων ἀδελφῶν στή Μοραβία κατέρρευσε σύντομα ὑπό τά πλήγματα τῶν σφοδρῶν ἐπιθέσεων τοῦ φραγκικοῦ κλήρου. Μέ τή χρήση βιαίων μέσων ἐξουδετέρωσαν ὅλα σχεδόν τά στοιχεῖα τῆς ἀνατολικῆς παραδόσεως στήν ὀργάνωση τῆς νεοσύστατης Ἐκκλησίας Μοραβίας καί τήν ὑπήγαγαν τελικῶς στήν πλήρη κυριαρχία τῶν Φράγκων. Ὁ Σβιατοπόλκος δέν ἀντέδρασε, ἀφοῦ τό γερμανικό δίκαιο τοῦ ἐξασφάλιζε τόν ἀπόλυτο ἔλεγχο τῶν ναῶν. Ἡ μεταστροφή τοῦ παπικοῦ θρόνου στήν ἀξιολόγηση τοῦ ἔργου τῶν δύο θεσσαλονικέων ἀδελφῶν διευκόλυνε

ἀναμφιβόλως τόν φιλόδοξο Σβιατοπόλκο νά δεχθῆ τή νέα κατάσταση, ἡ ὁποία ὅμως ἀποδυνάμωνε ἔμμεσα καί τίς κανονικές σχέσεις τοῦ παπικοῦ θρόνου μέ τήν Ἐκκλησία τῆς Μοραβίας. Ὡστόσο, τό ἔργο τῶν ἀποστόλων τῶν Σλάβων Κυρίλλου καί Μεθοδίου δέν ἐξαφανίσθηκε. Οἱ μαθητές τους, οἱ ὁποῖοι ἐκδιώχθηκαν βιαίως ἀπό τή Μοραβία, συναποκόμισαν καί τό ἀξιόλογο μεταφραστικό τους ἔργο.

Ὁ Κωνσταντίνος (Κύριλλος), δεινός φιλόλογος, γλωσσολόγος καί γραμματικός, εἶχε ἤδη ἀνοίξει τήν ὁδό πρός μία ἀκμαία σλαβική φιλολογία μέ τή γλαγολιτική γραφή. Ἡ ἐξέλιξη τῆς γραφῆς αὐτῆς στήν πλέον εὔχρηστη καί ἁπλῆ μορφή τῆς *Κυριλλικῆς* γραφῆς διευκόλυνε τήν εὐρύτερη διάδοση τῶν μεταφράσεων στόν σλαβικό κόσμο. Πράγματι, τό ἔργο τῶν δύο ἀποστόλων τῶν Σλάβων γονιμοποίησε τό εὐρύτερο ἔργο τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς στή Βουλγαρία μέ τίς σχολές τῆς Ἀχρίδος ὑπό τόν ἅγιο Κλήμη καί τῆς Πλίσκας ὑπό τόν ἅγιο Ναούμ, παραλήφθηκε δέ ἀπό ὅλους τούς νότιους Σλάβους καί ἔφθασε μέχρι τήν Πολωνία (εἰσαγωγή τῆς θ. λατρείας στήν παλαιοσλαβική γλώσσα), ἐνῶ κατά τούς Ι΄ καί ΙΑ΄ αἰῶνες ἀποτέλεσε τή βασική προϋπόθεση γιά τήν ἐπιτυχία τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου τοῦ Βυζαντίου στήν Κιεβινή Ρωσία. Οἱ ἀπόστολοι τῶν Σλάβων Κύριλλος καί Μεθόδιος ἐπιτέλεσαν πράγματι περίλαμπρο ἔργο μέ τή δημιουργία τῆς ἄρτιας παλαιοσλαβικῆς γραφῆς, ἀλλά ἡ συμβολή τους καί σέ πολλούς ἄλλους τομεῖς τοῦ δημόσιου καί τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου παραθεωρήθηκε, ἕνεκα κυρίως τῆς μεγάλης σπουδαιότητας τοῦ ἐπιτεύγματος αὐτοῦ. Ἡ δημιουργία τῆς παλαιοσλαβικῆς γραφῆς ἀποτελοῦσε βεβαίως ἕνα σημαντικό στοιχεῖο τῆς γενικότερης ἀναγεννήσεως, ἡ ὁποία πραγματοποιήθηκε στούς κόλπους τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς, χάρη κυρίως στό ἔργο τῶν δύο ἀδελφῶν. Μεταρρυθμίσθηκε καί βελτιώθηκε, ὅπως εἴδαμε, ἡ γενικότερη μέθοδος ἱεραποστολικῆς δράσεως: α) μέ τήν ἁρμονική σύνδεση τῆς δογματικῆς διδασκαλίας καί τῶν βασικῶν ἀρχῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου, β) μέ τόν τρόπο ἀξιοποιήσεως τῆς παιδείας γιά τήν ἀμεσώτερη διείσδυση στίς ἀνοργάνωτες κοινωνικές ὁμάδες, γ) μέ τήν ὑπαγωγή ὑπό τόν πλήρη ἔλεγχο τῶν ἱεραποστόλων ὅλων σχεδόν τῶν προβλημάτων γάμου, διαζυγίου καί κληρονομίας, δ) μέ τήν μορφοποίηση ἑνός ἑνιαίου καί ἄρτιου ἱεραποστολικοῦ κηρύγματος, ὥστε νά προβάλλονται, ὅπως εἴδαμε, κατά τρόπο εὔληπτο καί προσαρμοσμένο σέ κάθε συγκεκριμένη πραγματικότητα οἱ βασικές ἀρχές τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Βεβαίως, ἡ Μοραβία ὑπό τήν πιεστική ἐπιρροή τοῦ φραγκικοῦ κλήρου δέν κατόρθωσε νά ἐπωφεληθῆ ἀπό τό ἔργο τῶν ἀδελφῶν Κυρίλλου καί Μεθοδίου, ἀλλά ὁ ἡγεμόνας της Σβιατοπόλκος κατανόησε βραδύτερον τό σφάλμα του καί ἐξεδίωξε τόν Βίχιγκ. Ἡ παρακμή τῆς Μοραβίας συνεχίσθηκε καί ἐπί τοῦ διαδόχου του Μοϊμίρ Β΄, ὁπότε ἀποσπάσθηκαν ἀπό τό Μοραβικό κράτος καί ὑπήχθησαν ἐκκλησιαστικῶς στή φραγ-

κική ἀρχιεπισκοπή Ρατισβόνης οἱ Σόρβοι καί οἱ Σλάβοι τῆς Βοημίας. Ἡ προσπάθεια τοῦ Μοϊμίρ Β΄ νά ἐξουδετερώση τή φραγκική ἐκκλησιαστική ἱεραρχία (901) δέν ἔφερε τά ἐλπιζόμενα θετικά ἀποτελέσματα γιά τό κράτος του. Μεταξύ τῶν ἐτῶν 906 καί 910 ἡ Μοραβία λεηλατήθηκε καί κατακτήθηκε ἀπό τούς Μαγυάρους, ἐνῶ τό ἱεραποστολικό ἔργο τῶν δύο ἀδελφῶν στήν Παννονία ἐξαρθρώθηκε ἀπό τήν οὐγγρική λαίλαπα. Οἱ Φράγκοι, οἱ ὁποῖοι εἶχαν χρησιμοποιήσει τούς Μαγυάρους ἐναντίον τῶν Μοραβῶν, μόλις κατόρθωσαν νά τούς ἀναχαιτίσουν μέ τή νίκη τοῦ Ὄθωνα Α΄ παρά τήν Αὐγούστα (Augsburg) τό 955.

Οἱ *Οὔγγροι* εἶχαν ἤδη γνωρίσει τό Χριστιανισμό ἀπό τούς βυζαντινούς ἱεραποστόλους κατά τή μακρά περίοδο τῆς κινήσεώς τους στήν περιοχή μεταξύ τῆς Ἀζοφικῆς θάλασσας καί τοῦ Δούναβη. Πρωτοβουλίες ἀναλήφθηκαν ἀπό τόν ἀρχιεπίσκοπο Μοραβίας Μεθόδιο, ὁ ὁποῖος εἶχε καί προηγούμενη ὀδυνηρή ἐμπειρία ἀπό τή συνάντηση μέ τούς Οὔγγρους κατά τήν ἀποστολή τῶν δύο θεσσαλονικέων ἀδελφῶν στή Χαζαρία (Vita Constantini, 8). Κατά τόν **Βίον** τοῦ Μεθοδίου, "*ὁ Οὔγγρος βασιλιάς ἐπιθυμοῦσε νά τόν συναντήση, ὅταν ἦλθε στήν περιοχή τοῦ Δούναβη. Καίτοι ὁρισμένοι ὑπέθεταν καί ἔλεγαν ὅτι δέν θά διαφύγη τά βασανιστήρια τοῦ βασιλιᾶ, ἐν τούτοις μετέβη πρός αὐτόν. Ὁ βασιλιάς ὅμως τόν ὑποδέχθηκε ἐπίσημα μέ τιμή καί χαρά, ὡς ἐάν ἐπρόκειτο γιά ἡγεμόνα, καί συνομίλησε μαζί του ὅπως πρέπει νά συνομιλοῦν μέ τέτοιους ἄνδρες. Ἐναγκαλίσθηκε καί ἀσπάσθηκε αὐτόν καί τόν προέπεμψε μέ πολλά δῶρα, εἶπε δέ πρός αὐτόν: Σεβαστέ πάτερ, μνήσθητί μου πάντοτε στίς ἅγιες προσευχές σου*" (Vita Methodii, 16). Οἱ δύο ἀνωτέρω ἀναφορές τοῦ βιογράφου ὑποδηλώνουν μία σταδιακή προσέγγιση τῶν Οὔγγρων πρός τόν Χριστιανισμό ἤδη κατά τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ Θ΄ αἰώνα. Ἡ βυζαντινή διπλωματία παρακολουθοῦσε μέ ἰδιαίτερη ἀνησυχία τήν ἐνοχλητική κινητικότητα τῶν Οὔγγρων στή περιοχή τοῦ Δούναβη, ἡ δέ πρωτοβουλία τοῦ Μεθοδίου δέν ἀποκλείεται νά ἀναλήφθηκε μέ προτροπή τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα Βασιλείου Α΄ τοῦ Μακεδόνα κατά τή συνάντησή τους στήν Κπολη (882). Ἡ μεταστροφή τῶν Μοραβῶν, τῶν Βουλγάρων καί τῶν Σέρβων στόν Χριστιανισμό ἀποτελοῦσε σταθερό κίνητρο γιά τίς ἐπιλογές καί τῶν ἡγεμόνων τῶν Οὔγγρων.

Κατά τίς ἀρχές τοῦ Ι΄ αἰώνα ἡ βυζαντινή διπλωματία ἀναζήτησε πολλές φορές ἐρείσματα στούς Οὔγγρους γιά νά δημιουργήση ἀντιπερισπασμό ἐναντίον τοῦ φιλόδοξου ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων Συμεών (893-927). Ἡ πολιτική αὐτή προσέγγιση Βυζαντίου καί Οὔγγρων εὐνόησε τή δράση βυζαντινῶν ἱεραποστόλων στίς οὐγγρικές φυλές. Ὅταν οἱ Οὔγγροι κατατροπώθηκαν ἀπό τά βυζαντινά στρατεύματα ἐπί Κωνσταντίνου Ζ΄ τοῦ Πορφυρογεννήτου (912-959), δύο ἀπό τούς ἡγεμόνες τους, ὁ Μπούλησου καί ὁ Γηνούλα, δέχθηκαν στήν Κπολη τό βάπτισμα. Ὁ ἡγεμόνας

τοῦ νοτιοανατολικοῦ τμήματος τῆς σύγχρονης Οὐγγαρίας Γηνούλα ὑπῆρξε θερμός ὑποστηρικτής τῶν βυζαντινῶν ἱεραποστόλων, ὁ δέ γάμος τῆς κόρης του Ἀδελαΐδας μέ τόν ἡγεμόνα τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς Οὐγγαρίας Γκέζα εὐνόησε τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἔργου τῶν βυζαντινῶν ἱεραποστόλων σέ ὁλόκληρη τήν Οὐγγαρία. Ὁ πατριάρχης Κπόλεως Θεοφύλακτος (933-956) χειροτόνησε τόν μοναχό Ἱερόθεο ἐπίσκοπο *"Τουρκίας"*, δηλαδή Οὐγγαρίας, τό δέ ἔργο τῶν βυζαντινῶν ἱεραποστόλων βρῆκε εὐρύτερη ἀπήχηση στήν Οὐγγαρία. Ὡστόσο, οἱ Φράγκοι εἶχαν στρέψει ἐπίσης τήν προσοχή τους στήν εὐαίσθητη αὐτή περιοχή γιά τή φιλόδοξη ἀνατολική τους πολιτική. Ὁ ἐπίσκοπος Ρατισβόνης Βόλφγκανγκ εἶχε ἤδη ἐργασθῆ ὡς ἱεραπόστολος μεταξύ τῶν Οὔγγρων, ἡ δέ ἐπισκοπή Πασσάου (Passau) διεκδικοῦσε τήν ἐπέκταση τῆς δικαιοδοσίας της στήν εὐρύτερη περιοχή μεταξύ τοῦ Δούναβη καί τῶν Ἄλπεων. Στά πλαίσια αὐτά ὁ ἐπίσκοπος Πασσάου Πίλγκριμ μέ ἐπιστολή του πρός τόν πάπα Βενέδικτο ΣΤ΄ (972-973) ἀνέπτυσσε τά σχέδιά του γιά τήν ἐνίσχυση τῆς φραγκικῆς ἱεραποστολῆς στούς Οὔγγρους, ἡ δέ ἧττα τῶν Οὔγγρων ἀπό τόν Ὄθωνα Α΄ (955) εὐνόησε τίς ἐπιδιώξεις αὐτές τῶν Φράγκων.

Στά πλαίσια τῶν γενικότερων αὐτῶν ζημιώσεων ὁ σύμμαχος τῶν Οὔγγρων ἡγεμόνας τῶν Τσέχων Βολέσλας κατέλαβε τή *Σλοβακία* καί τή *Μοραβία*, δολοφόνησε τόν ἀδελφό του ἅγιο Βενσέσλα καί ὑποστήριξε τή δράση τῶν δυτικῶν ἱεραποστόλων στήν Ἀνατολή. Πράγματι, οἱ φράγκοι ἱεραπόστολοι κατόρθωσαν νά ἐπεκταθοῦν μέχρι τήν Πολωνία μέ τήν ὑποστήριξη τῆς κόρης τοῦ Βολέσλα Ντόμπροσκας, ἡ ὁποία εἶχε νυμφευθῆ τόν ἡγεμόνα τῆς Πολωνίας Μιέσκο Α΄. Ὁ ἐπίσκοπος Πράγας Ἀδαλβέρτος, στή δικαιοδοσία τοῦ ὁποίου ἐντάχθηκε ἡ Μοραβία, ἔδειξε μεγάλο ἐνδιαφέρον γιά τό ἱεραποστολικό ἔργο στήν Οὐγγαρία, χωρίς ὅμως ἄμεσα καί θετικά ἀποτελέσματα. Ὡστόσο, ὁ γάμος τῆς Γκιζέλλας, κόρης τοῦ δούκα τῆς Βαυαρίας Ἑρρίκου, μέ τόν γιό τοῦ Γκέζα Στέφανο εὐνόησε τίς ἐπιδιώξεις τοῦ Ἀδαλβέρτου. Μετά τό θάνατο τοῦ Γκέζα (997) στόν θρόνο ἀνῆλθε ὁ Στέφανος (997-1038), ὁ ὁποῖος ἐπέβαλε τήν ὁριστική στροφή τῆς Οὐγγαρίας πρός τή Δύση. Ἔθεσε τή χώρα του ὑπό τήν προστασία τοῦ ἀποστόλου Πέτρου καί κατ'ἀκολουθίαν ἀναγνώρισε την ἐξάρτηση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Οὐγγαρίας ἀπό τόν παπικό θρόνο. Οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ Στεφάνου στή Ρώμη ἔφεραν πρός τόν πάπα Σίλβεστρο Β΄ (999-1003) βασιλικό στέμμα γιά τήν ἐξασφάλιση τῆς παπικῆς στέψεως. Ὁ πάπας Σίλβεστρος εὐλόγησε τό στέμμα καί μέ ἀπεσταλμένους του ἔστεψε τόν Στέφανο *"Βασιλέα ἀποστολικό"* (Χριστούγεννα τοῦ 1000) ἐνώπιον ἐκπροσώπων καί τοῦ βασιλέως τῶν Φράγκων Ὄθωνα Γ΄, μέ τήν ὑποχρέωση ὅμως τοῦ Στεφάνου νά πληρώνη στόν παπικό θρόνο φόρο ὑποτέλειας. Ὁ Στέφανος ἀναδιοργάνωσε πράγματι πολιτικῶς καί ἐκκλησιαστικῶς τό κράτος του, ἵδρυσε δέ τήν ἀνεξάρτητη ἀρχιεπισκοπή Στριγ-

γονίου μέ ὑποκειμένους ἐπισκόπους. Ὁ ἀριθμός τῶν ἐπισκοπῶν δέν εἶναι γνωστός, ἀλλά ἀναφέρονται στίς πηγές τῆς ἐποχῆς δέκα ἐπισκοπές. Τό ἱεραποστολικό ὅμως ἔργο συνεχίσθηκε ἀπό τούς μοναχούς τοῦ τάγματος τοῦ Κλουνιακοῦ, ἡ δέ Οὐγγαρία περιῆλθε πλέον ὁριστικῶς ὑπό τήν ἐπιρροή τοῦ παπικοῦ θρόνου. Ὅπως λοιπόν τό ἔργο τῶν θεσσαλονικέων ἀδελφῶν Κυρίλλου καί Μεθοδίου μετά τό θάνατό τους δέν ἐπέζησε στή Μοραβία, τήν Παννονία καί τήν Πολωνία, ἔτσι καί τό ἱεραποστολικό ἔργο τοῦ Βυζαντίου στήν Οὐγγαρία δέν εἶχε συνέχεια μετά τή στροφή τοῦ Στεφάνου πρός τή Δύση.

β΄. Ἱεραποστολή στή Βουλγαρία

Τό ἔργο τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς στή Βουλγαρία παρέμεινε ἀκλόνητο παρά τίς ἐπανειλημμένες προσπάθειες τοῦ παπικοῦ θρόνου νά τήν ἀποσπάση ἀπό τή δικαιοδοσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου. Ἡ διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ στή Βουλγαρία εἶχε ἀρχίσει ἤδη κατά τήν περίοδο τῆς εἰκονομαχίας (727-843), ἀλλά ὄχι μέ ὀργανωμένη ἱεραποστολή. Οἱ διωγμοί ἐναντίον τῶν εἰκονοφίλων ἀνάγκασαν πολλούς μοναχούς νά καταφύγουν στή Βουλγαρία καί νά κηρύξουν τό εὐαγγέλιο, ὅπως ἔπρατταν ἄλλωστε καί οἱ χριστιανοί αἰχμάλωτοι τῶν Βουλγάρων κατά τούς βυζαντινοβουλγαρικούς πολέμους. Κατά τή μαρτυρία τοῦ Γεωργίου Κεδρηνοῦ (Ἰωάννη Σκυλίτζη) ὁ Κροῦμος μετά τήν κατάληψη τῆς Ἀδριανουπόλεως αἰχμαλώτισε τόν μητροπολίτη Ἀδριανουπόλεως Μανουήλ, κληρικούς καί ἁπλούς πιστούς, τούς ὁποίους μετέφερε στή Βουλγαρία. Οἱ αἰχμάλωτοι αὐτοί ὄχι μόνο τελοῦσαν ἐλεύθερα τή χριστιανική λατρεία, ἀλλά συγχρόνως κήρυτταν τό εὐαγγέλιο καί στούς Βουλγάρους: "*αὐτός τε ὁ κλεινός ἀρχιερεύς καί οἱ τοῦ Βασιλείου* (= τοῦ Μακεδόνα) *γεννήτορες καί τό σύν τῷ ἀρχιερεῖ πλῆθος, ἀνόθευτον τήν εἰς Χριστόν πίστιν διατηρήσαντες, πολλούς τῶν Βουλγάρων πρός τήν ὀρθόδοξον πίστιν μετήγαγον, μήπω τοῦ ἔθνους μετηγμένου πρός θεοσέβειαν, καί πολλαχοῦ τῆς βουλγαρικῆς γῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας κατεβέβληντο σπέρματα...*" (PG 121, 1072. Πρβλ. καί PG 109, 232, 357). Ὡστόσο, παρά τίς μεμονωμένες καί περιοδικές πρωτοβουλίες ἱεραποστολικῆς δράσεως, ἡ πλειονότητα τῶν Βουλγάρων παρέμεναν ἀμετακίνητοι στήν πατροπαράδοτη σλαβική εἰδωλολατρία. Ἦταν ἄλλωστε γνωστό ὅτι μόνο ἡ μεταστροφή τοῦ ἡγεμόνα παρεῖχε τήν δυνατότητα μιᾶς ὀργανωμένης δράσεως τῆς βυζαν-τινῆς ἱεραποστολῆς, ἡ ὁποία θά ἀξιοποιοῦσε καί τά προγενέστερα ἐρείσματα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Πράγματι, ἡ ὀργανωμένη ἱεραποστολική δράση στή Βουλγαρία συνδέεται μέ τή στρατιωτική παρέμβαση, ὅπως εἴδαμε, τοῦ Βυζαντίου ὑπέρ τῆς Μοραβίας καί ἐναντίον τῆς φραγκοβουλγαρικῆς συμμαχίας.

῾Ο φιλόδοξος ἡγεμόνας τῶν Βουλγάρων Βόρις (852-889) αἰφνιδιάσθηκε ἀπό τά βυζαντινά στρατεύματα καί ἀναγκάσθηκε νά ἀκυρώση τήν φραγκοβουλγαρική συνθήκη, ἀποφάσισε δέ νά δεχθῆ τόν Χριστιανισμό καί νά τόν καταστήση ἐπίσημη θρησκεία τοῦ κράτους του. ῾Ο Βόρις καί οἱ βογιάροι βαπτίσθηκαν ἀπό τούς βυζαντινούς ἱεραποστόλους στή Βουλγαρία περί τό 864, ἀνάδοχος δέ τοῦ ἡγεμόνα ἦταν μέ εἰδικό ἐκπρόσωπό του ὁ βυζαντινός αὐτοκράτορας Μιχαήλ Γ΄ (842-867), ὁ ὁποῖος ἔδωσε στόν νεοφώτιστο Βούλγαρο ἡγεμόνα τό χριστιανικό ὄνομα Μιχαήλ. ῾Η ἀπόφαση γιά τό βάπτισμα τοῦ Βόρη (864) ὀφειλόταν βεβαίως στίς πολιτικές συγκυρίες τῆς ἐποχῆς, χωρίς ὅμως νά ἀποκλείονται καί οἱ ἐνδιάθετες προσωπικές του θρησκευτικές εὐαισθησίες, ἀφοῦ ὁ Χριστιανισμός ἦταν ἤδη γνωστός στή Βουλγαρία ἀπό τήν περιστασιακή δράση βυζαντινῶν ἱεραποστόλων κατά τήν περίοδο τῆς εἰκονομαχίας (727-843), πολλοί δέ Βούλγαροι ἔμποροι εἶχαν βαπτισθῆ χριστιανοί. Οἱ παραδόσεις περί τοῦ βαπτίσματος τοῦ Βόρη καί τῶν Βουλγάρων, οἱ ὁποῖες διασώθηκαν ἀπό τούς βυζαντινούς χρονογράφους, συνδέουν τό βάπτισμα εἴτε μέ τήν ἐπιρροή τοῦ αἰχμαλώτου μοναχοῦ Θεοδώρου Κουφαρᾶ ἤ καί τῆς χριστιανῆς ἀδελφῆς του Μαρίας, ἡ ὁποία ἔζησε ὡς αἰχμάλωτη ἐπί μακρόν στήν Κπολη, εἴτε μέ τή θαυμαστή καταστολή λιμοῦ, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐνσκήψει στή Βουλγαρία, ἤ καί μέ μία παράδοση γιά τήν ἐξεικόνιση στόν ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων τῆς μέλλουσας κρίσεως ἀπό κάποιο βυζαντινό ἱεραπόστολο Μεθόδιο (PG 109, 176-180). ῾Ωστόσο, οἱ παραδόσεις αὐτές δέν ἀνταποκρίνονται στά πραγματικά ἱστορικά γεγονότα, τά ὁποῖα ὁδήγησαν στό βάπτισμα τοῦ Βόρη καί τῶν Βουλγάρων. ᾿Αποδίδουν σαφῶς μία καθιερωμένη στή βυζαντινή ἱεραποστολή τάση ἐξιδανικεύσεως τῶν θρησκευτικῶν κινήτρων τοῦ βαπτίσματος τοῦ ἡγεμόνα, τά ὁποῖα ἐπινοήθηκαν ἀπό τή βυζαντινή ἱεραποστολή γιά νά καταδείξουν *τήν εἰδική πρόνοια τοῦ Θεοῦ* γιά τή σωτηρία τοῦ βουλγαρικοῦ ἔθνους. Παρεμφερεῖς παραδόσεις μέ ἀνάλογο περιεχόμενο διαμορφώθηκαν γιά τό βάπτισμα ὅλων σχεδόν τῶν ἡγεμόνων τῶν σλαβικῶν λαῶν, ἀποτελοῦσαν δέ, ὅπως εἴδαμε, ὀργανικό στοιχεῖο τοῦ ἱεραποστολικοῦ κηρύγματος τῶν βυζαντινῶν ἱεραποστόλων στούς λαούς αὐτούς.

῾Η ὀργάνωση τῆς νεοσύστατης Βουλγαρικῆς ᾿Εκκλησίας ἀνατέθηκε στή βυζαντινή ἱεραποστολή, ἡ ὁποία μέ τήν ἐνθουσιαστική συμπαράσταση τοῦ ἡγεμόνα δημιούργησε εὐρύτατα ἐρείσματα τοῦ Χριστιανισμοῦ σέ ὅλη σχεδόν τήν ἔκταση τῆς Βουλγαρίας. ῾Η σύμφωνη ὅμως πρός τούς ἱ. κανόνες ὑπαγωγή τῆς νεοσύστατης ᾿Εκκλησίας τῆς Βουλγαρίας ὑπό τόν Οἰκουμενικό θρόνο δέν ἱκανοποιοῦσε τόν φιλόδοξο ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων, ὁ ὁποῖος ἐπιθυμοῦσε νά συνδυάση τήν πολιτική καί τήν ἐκκλησιαστική ἀνεξαρτησία τῆς Βουλγαρίας μέ τή διεκδίκηση πατριαρχικῶν δικαίων. Μέ ἐπιστολή του ζήτησε ἀπό τόν πατριάρχη Κπόλεως Φώτιο τή

χειροτονία ἑνός πατριάρχη Βουλγαρίας, ἀλλά ὁ Φώτιος ἀπέστειλε στόν Βόρη ἀντί γιά πατριάρχη μία ἐκτενέστατη Ἐπιστολή τόσο περί τῶν βασικῶν ἀρχῶν τῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας, ὅσο καί περί τῶν καθηκόντων τοῦ χριστιανοῦ ἡγεμόνα ἔναντι τοῦ λαοῦ. Ἀντιπαρῆλθε δηλαδή διά σιγῆς τό είδικό αἴτημα τοῦ Βόρη γιά τήν πατριαρχική ὀργάνωση τῆς Ἐκκλησίας του. Ὁ ἡγεμόνας ὅμως τῶν Βουλγάρων ἀπευθύνθηκε τόσο πρός τούς Φράγκους, ὅσο καί πρός τόν παπικό θρόνο μέ τό ἴδιο αἴτημα καί ζήτησε τήν ἀποστολή φράγκων καί λατίνων ἱεραποστόλων. Τόσο οἱ Φράγκοι, ὅσο καί ὁ πάπας Νικόλαος Α΄ (958-967) ἀπέστειλαν διαφορετικές ἱεραποστολές. Ὁ πάπας Νικόλαος ἀπέστειλε τούς ἐπισκόπους Ποπουλανίας Παῦλο καί Πόρτο Φόρμοζο μέ πολλούς κληρικούς καί μοναχούς. Ἡ ἀποστολή τοῦ παπικοῦ θρόνου ὑπό *ἀρχιεπίσκοπο* (=μητροπολίτη) ἔγινε δεκτή μέ ἱκανοποίηση, καίτοι δέν ἱκανοποιοῦσε τίς φιλοδοξίες τοῦ βουλγάρου ἡγεμόνα, ἐπέδωσε δέ στόν Βόρη ἐπιστολή τοῦ πάπα Νικολάου Α΄ (PL 119, 979). Ἡ λατινική ἱεραποστολή ὑπερίσχυσε τῶν Φράγκων καί πέτυχε μέ δολοπλοκίες ὄχι μόνο νά ἀπομακρυνθοῦν ἀπό τόν Βόρη οἱ βυζαντινοί ἱεραπόστολοι, ἀλλά καί νά ἀποδοκιμασθῆ τό ὅλο ἔργο τους.

Οἱ ἀπρόβλεπτες αὐτές ἐξελίξεις στή Βουλγαρία ἦσαν ἐξαιρετικά ἐνοχλητικές ὄχι μόνο γιά τό Οἰκουμενικό πατριαρχεῖο, ἀλλά καί γιά τή βυζαντινή διπλωματία. Οἱ ἐξελίξεις βεβαίως αὐτές ἑρμηνεύοντο διαφορετικά στήν Κπολη καί διαφορετικά στή Ρώμη. Στή Ρώμη συνεδέοντο μέ τά δικαιώματα τοῦ παπικοῦ θρόνου στό Α. Ἰλλυρικό, ἐνῶ στήν Κπολη ἡ παρέμβαση τοῦ παπικοῦ θρόνου στή Βουλγαρία ἀποδοκιμαζόταν ὡς ἀντικανονική ἐπέμβαση στή δικαιοδοσία τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως, τό ὁποῖο εἶχε ἤδη ἐπιτύχει τή μεταστροφή τοῦ βουλγαρικοῦ λαοῦ στή χριστιανική πίστη. Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπό τίς ἑρμηνεῖες αὐτές ἡ πολιτική διάσταση τῶν ἐξελίξεων ἐπιβάρυνε καί τίς ἤδη τεταμένες ἐκκλησιαστικές σχέσεις Ἀνατολῆς καί Δύσεως. Ὁ πατριάρχης Φώτιος καθαίρεσε συνοδικῶς τόν πάπα Νικόλαο Α΄ καί ἀποδοκίμασε βίαια τήν εἰσαγωγή τῶν λατινικῶν ἐθίμων στή Βουλγαρία, ἐνῶ ἀντέκρουσε τή διδασκαλία περί τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος *"καί ἐκ τοῦ Υἱοῦ"* (filioque). Ἡ ὀξύτατη πράγματι καταδίκη τῶν λατινικῶν ἐθίμων ἀπό τόν πατριάρχη Κπόλεως θεμελιώθηκε στούς σχετικούς κανόνες τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς συνόδου (691-692), καίτοι οἱ συγκεκριμένοι κανόνες δέν εἶχαν γίνει δεκτοί ἀπό τόν παπικό θρόνο. Ἄλλωστε, καί ὁ πατριάρχης Φώτιος στήν ἀρχή τῆς πατριαρχίας του εἶχε ἀξιολογήσει μέ μετριοπάθεια τίς διαφορές αὐτές τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐθίμων (PG 102, 593 κέξ.). Τό αὐστηρό ὅμως ὕφος τῆς Ἐγκυκλίου Ἐπιστολῆς τοῦ 867 πηγάζει ἀναμφιβόλως ἀπό τήν εὔλογη δυσφορία τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου γιά τήν προσπάθεια τοῦ παπικοῦ θρόνου νά ἐπέμβη στή Βουλγαρία, σέ περιοχή δηλαδή τῆς δικαιοδοσίας καί τῆς πνευματικῆς ἐποπτείας τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρ-

χείου. Ὁ παπικός θρόνος θεωροῦσε τή Βουλγαρία ὡς περιοχή τοῦ Α. Ἰλλυρικοῦ, τό ὁποῖο ὑπέκειτο στήν πνευματική του ἐποπτεία καί ἀποσπάσθηκε ἀπό τόν εἰκονομάχο αὐτοκράτορα Λέοντα Γ' τόν Ἴσαυρο (732-3). Ἡ Βουλγαρία ὅμως κατεῖχε ἕνα μικρό μόνο τμῆμα τοῦ Α. Ἰλλυρικοῦ, ἐνῶ εἶχε προσαρτήσει μεγάλο μέρος τῆς παλαιᾶς Διοικήσεως τῆς Θράκης, ἡ ὁποία εἶχε ὑπαχθῆ μέ τόν κανόνα 28 τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς συνόδου (451) στήν κανονική δικαιοδοσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου. Ἡ παρέμβαση λοιπόν τοῦ παπικοῦ θρόνου στή Βουλγαρία ἦταν ἰδιαίτερα ἐνοχλητική στούς βυζαντινούς ὄχι μόνο βεβαίως γιά τήν προσβολή τῆς κανονικῆς τάξεως, ἀλλά καί γιά τίς πολιτικές προεκτάσεις της. Οἱ στενοί πλέον δεσμοί τοῦ παπικοῦ θρόνου μέ τούς Φράγκους καί ἡ πρόσφατη ἐμπειρία τῆς φραγκοβουλγαρικῆς συμμαχίας ἀποτελοῦσαν ἐπαρκῆ στοιχεῖα γιά τήν ἄμεση ἀντίδραση τοῦ πατριάρχη Φωτίου τόσο μέ τή συνοδική καταδίκη τοῦ πάπα Νικολάου Α', ὅσο καί μέ τή σκληρή ἀποδοκιμασία τῆς ἀντικανονικῆς ἐπεμβάσεώς του στή νεοσύστατη Ἐκκλησία τῆς Βουλγαρίας.

Οἱ ἀνωτέρω λόγοι εἶναι πρόδηλοι στήν Ἐγκύκλια ἐπιστολή, τοῦ Φωτίου: "*Ἀλλά γε δή καί Βουλγάρων ἔθνος βαρβαρικόν καί μισόχριστον εἰς τοσαύτην μετέκλινεν ἡμερότητα καί θεογνωσίαν, ὥστε τῶν δαιμονίων καί πατρῴων ἐκστάντες ὀργίων καί τῆς εἰδωλικῆς εἰδωλομανίας καί δεισιδαιμονίας ἀποσκευασάμενοι τήν πλάνην, εἰς τήν τῶν χριστιανῶν παραδόξως μετενεκεντρίσθησαν πίστιν. Ἀλλ'ὢ πονηρᾶς καί βασκάνου καί ἀθέου βουλῆς τε καί πράξεως! Ἡ γάρ τοιαύτη διήγησις, εὐαγγελίου οὖσα ὑπόθεσις, εἰς κατήφειαν μετατίθεται, τῆς εὐφροσύνης καί χαρᾶς εἰς πένθος μετατραπείσης καί δάκρυα. Οὔπω γάρ ἐκείνου τοῦ ἔθνους, οὐδ'εἰς δύο ἐνιαυτούς τήν ὀρθήν τῶν χριστιανῶν τιμῶντος θρησκείαν, ἄνδρες δυσσεβεῖς καί ἀποτρόπαιοι (καί τί γάρ οὐκ ἄν τις εὐσεβῶν τούτους ἐξονομάσειεν;), ἄνδρες ἐκ σκότους ἀναδύντες, (τῆς γάρ ἑσπερίου μοίρας ὑπῆρχον γεννήματα). Οἴμοι πῶς τό ὑπόλοιπον ἐκδιηγήσομαι; Οὗτοι πρός τό νεοπαγές εἰς εὐσέβειαν καί νεοσύστατον ἔθνος, ὥσπερ κεραυνός ἤ σεισμός ἤ χαλάζης πλῆθος, μᾶλλον δέ, οἰκειότερον εἰπεῖν, ὥσπερ ἄγριος μονιός ἐμπιδήσαντες, τόν ἀμπελῶνα τοῦ Κυρίου, τόν ἠγαπημένον καί νεόφυτον, καί ποσί καί ὀδοῦσιν, ἤτοι τρίβοις αἰσχρᾶς πολιτείας, καί διαφθορᾷ δογμάτων, τό γε εἰς τόλμαν ἧκον τήν ἑαυτῶν, κατανεμησάμενοι ἐλυμήναντο. Ἀπό γάρ τῶν ὀρθῶν καί καθαρῶν δογμάτων καί τῆς τῶν χριστιανῶν ἀμωμήτου πίστεως παραφθείρειν τούτους καί ὑποσπᾶν κατεπανουργήσαντο...Ταύτην τήν ἀσέβειαν οἱ τοῦ σκότους ἐκεῖνοι ἐπίσκοποι (ἐπισκόπους γάρ ἑαυτούς ἐπεφήμιζον) μετά τῶν ἄλλων ἀθεμίτων εἰς τό ἁπλοῦν ἐκεῖνο καί νεοσύστατον τῶν Βουλγάρων ἔθνος ἐνέσπειραν. Ἦλθεν ἡ τούτων φήμη εἰς τάς ἡμετέρας ἀκοάς, ἐπλήγημεν διά μέσων τῶν σπλάγχνων καιρίαν πληγήν, ὡς εἴ τις τά ἔκγονα τῆς κοιλίας αὐτοῦ κατ'ὀ-*

φθαλμούς ἴδοι ὑπό ἑρπετῶν καί θηρίων σπαρασσόμενά τε καί διασπώμενα. Καί γάρ οἷς κόποι καί πόνοι καί ἱδρῶτες εἰς τήν ἐκείνων ἀναγέννησίν τε καί τελείωσιν κατεβλήθησαν, ἀναλόγως αὐτοῖς συμπεσεῖν ἀφόρητον τήν λύπην καί τήν συμφοράν, τῶν γεννημάτων παραπολλυμένων, ἐξεγένετο... Ἀλλ'ἐκείνους μέν ἐθρηνήσαμέν τε καί θρηνοῦμεν καί ἀνορθωθῆναι τοῦ πτώματος οὐ δώσομεν τοῖς ὀφθαλμοῖς ἡμῶν ὕπνον, οὐδέ τοῖς βλεφάροις νυσταγμόν, ἕως ἄν αὐτούς εἰς τό τοῦ Κυρίου, κατά τό δυνατόν ἡμῖν, εἰσελάσωμεν σκήνωμα..." (PG 102, 724 κἑξ.).

Ἡ καταδίκη αὐτή ὁλοκλήρωσε μέν τό σχίσμα μεταξύ Ρώμης καί Κπόλεως (867), τό ὁποῖο εἶχε ἤδη ἀρχίσει μέ τήν καταδίκη τοῦ ἱ. Φωτίου ἀπό τήν παπική σύνοδο τῆς Ρώμης (863), ἀλλά οἱ λατίνοι ἱεραπόστολοι δέν εἶχαν τή δυνατότητα καί τήν ἱκανότητα νά συνεχίσουν τό ἱεραποστολικό ἔργο τῶν βυζαντινῶν στόν λαό τῆς Βουλγαρίας. Ὁ Βόρις διαπίστωσε σύντομα ὅτι δέν ἦταν δυνατόν νά συγκριθοῦν οἱ λατίνοι ἤ οἱ φράγκοι κληρικοί πρός τούς δραστήριους καί ἀκαταπόνητους βυζαντινούς ἱεραποστόλους, γι'αὐτό καί ἀποφάσισε νά στραφῆ πάλιν πρός τήν Κπολη. Πράγματι, ἀπεσταλμένοι του ἐμφανίσθηκαν ἐνώπιον τῆς παπόφιλης συνόδου τῆς Ἁγίας Σοφίας (869-870), ἡ ὁποία καθαίρεσε τόν Φώτιο, καί ζήτησαν τήν ὁριστική διευθέτηση τοῦ δικαιοδοσιακοῦ ζητήματος τῆς Ἐκκλησίας Βουλγαρίας. Δέχθηκαν τελικῶς τήν ὁριστική ὑπαγωγή της ὑπό τήν κανονική δικαιοδοσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου, παρά τίς εὐνόητες ἀντιρρήσεις τῶν παπικῶν ἀντιπροσώπων καί τίς διεκδικήσεις τοῦ παπικοῦ θρόνου. Οἱ βυζαντινοί ἱεραπόστολοι ἐπέστρεψαν στή Βουλγαρία, ἐνῶ ἐκδιώχθηκαν ἀπό τόν Βόρη οἱ λατίνοι καί οἱ φράγκοι ἱεραπόστολοι. Οἱ βυζαντινοί συνέχισαν ἀπερίσπαστοι τό ἔργο τους, τό ὁποῖο εἶχε διακοπῆ βίαια μετά τήν αὐθαίρετη ἐπέμβαση τοῦ παπικοῦ θρόνου. Τό ἔργο αὐτό ἐνισχύθηκε ἀπό τούς μαθητές τῶν φωτιστῶν τῶν Σλάβων Κυρίλλου καί Μεθοδίου, οἱ ὁποῖοι κατέφυγαν στή Βουλγαρία καί ἔγιναν ἐνθουσιωδῶς δεκτοί ἀπό τόν Βόρη. Διαπρεπέστεροι ὑπῆρξαν οἱ *Κλήμης, Ναούμ, Λαυρέντιος, Ἀγγελάριος κ.ἄ.*, οἱ ὁποῖοι, μετά ἀπό ὀλιγόχρονη παραμονή στήν Πρεσθλάβα, ἀνέλαβαν τό τεράστιο ἔργο τῆς βαθύτερης συνειδητοποιήσεως τῆς χριστιανικῆς πίστεως στή Βουλγαρία. Ὁ Κλήμης χειροτονήθηκε ἐπίσκοπος Βελίκας παρά τήν Ἀχρίδα καί ἀγωνίσθηκε γιά τήν χριστιανοπρεπῆ μόρφωση καί τήν κοινωνική ἀνάπτυξη τοῦ βουλγαρικοῦ λαοῦ τῆς εὐρύτερης περιοχῆς.

Ἡ παραίτηση τοῦ Βόρη-Μιχαήλ ἀπό τήν ἐξουσία (889) καί ἡ πραγματοποίηση τῆς ἐπιθυμίας του νά καρῆ μοναχός δημιούργησαν σοβαρά προβλήματα στή νεοσύστατη Ἐκκλησία τῆς Βουλγαρίας. Ὁ πρωτότοκος γιός καί διάδοχός του Βλαδίμηρος (889-893) ἐπιδίωξε κατά βίαιο τρόπο τήν ἀποκατάσταση τῆς προγονικῆς εἰδωλολατρίας. Ὁ Βόρις ἀναγκάσθηκε νά ἀνταλλάξη τό μοναχικό του ἔνδυμα μέ τό ξίφος καί σέ κρίσιμη μάχη

νίκησε τόν ἀποστάτη γιό του Βλαδίμηρο (893), τόν ὁποῖο καί τύφλωσε, ἀνέθεσε δέ τήν ἐξουσία στόν νεώτερο γιό του Συμεών (893-927) καί ἀποσύρθηκε πάλι στό μοναστήρι. Ὁ Συμεών, εἶχε ζήσει γιά μεγάλο χρονικό διάστημα στήν Κπολη καί εἶχε λάβει ἀξιόλογη ἑλληνική παιδεία, ἀλλά ἦταν ὑπερβολικά φιλόδοξος καί ἦλθε σέ ρήξη πρός τή Βυζαντινή αὐτοκρατορία. Ὡς ἀφορμή τῶν βυζαντινοβουλγαρικῶν συγκρούσεων προβάλλεται στίς βυζαντινές πηγές τόσο ἡ μεταφορά τῆς ἐμπορικῆς ἀγορᾶς τῶν Βουλγάρων ἀπό τήν Κπολη στή Θεσσαλονίκη, ὅσο καί ἡ τελωνειακή ἐπιβάρυνση τῶν βουλγαρικῶν ἐμπορευμάτων: "*Τάς ἐκ Βουλγαρίας εἰσαγομένας πραγματείας εἰς τήν Πόλιν μετέστησεν* (= Λέων ΣΤ΄) *εἰς Θεσσαλονίκην, καί τούς εἰρημένους ἐμπόρους* (=συμβούλους τοῦ Λέοντα) *τελώνας ἐκεῖσε κατέστησεν, οἵτινες κακῶς διετίθεσαν τούς τάς πραγματείας μετιόντας Βουλγάρους, βαρέα εἰσπραττόμενοι τελωνήματα*" (PG 121, 1141. 109, 373). Ἡ βυζαντινοβουλγαρική ὅμως σύγκρουση γιά τήν ἀνάκληση τῆς ἀποφάσεως αὐτῆς τροφοδότησε τήν ἐνδιάθετη φιλοδοξία τοῦ Συμεών, ὁ ὁποῖος εἶχε διαπιστώσει τήν ἀποδιοργάνωση τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ μετά τόν θάνατο Βασιλείου Α΄ τοῦ Μακεδόνα (886). Ἰδιαίτερα μετά τόν θάνατο τοῦ Λέοντα ΣΤ΄ (912) διεκδικοῦσε πλέον τόν τίτλο τοῦ "*βασιλέως*", ἐνῶ ἐπιδίωκε νά ἐπιτύχῃ καί τήν ἐκκλησιαστική ἀνεξαρτησία τῆς Βουλγαρίας μέ τήν αὐθαίρετη ἀνακήρυξή της σέ πατριαρχεῖο (924), καίτοι τό ἔργο τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς δέν εἶχε ἀκόμη ὁλοκληρωθῆ στή Βουλγαρία. Οἱ βυζαντινοβουλγαρικές συγκρούσεις κατά τήν περίοδο τῆς ἡγεμονίας τοῦ Συμεών δέν ἔπληξαν τήν ἐπικοινωνία αὐτή, ἀφοῦ οἱ φιλόδοξες διεκδικήσεις τοῦ Βούλγαρου ἡγεμόνα παρέμειναν πάντοτε βυζαντινοκεντρικές. Ἡ διεκδίκηση τοῦ τίτλου τοῦ "*βασιλέως*" γιά τόν ἑαυτό του καί τοῦ "*πατριάρχου*" γιά τόν ἀρχιεπίσκοπο τῆς Ἐκκλησίας Βουλγαρίας προσέκρουσε στή σθεναρή ἀντίθεση τοῦ πατριάρχη Κπόλεως Νικολάου Α΄ τοῦ Μυστικοῦ (901-907, 912-925), ὁ ὁποῖος ἦταν ἐπίτροπος τοῦ ἀνηλίκου αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ΄ (913-959) καί φίλος τοῦ Συμεών κατά τήν περίοδο τῶν σπουδῶν του στήν Κπολη. Ἡ ἀπόδοση τοῦ τίτλου τοῦ "*βασιλέως*" ἦταν ἀδιανόητη στά πλαίσια τῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας τῶν βυζαντινῶν, ἐνῶ ἡ παραχώρηση τοῦ τίτλου τοῦ "*πατριάρχου*" προσέκρουε στίς ἀρχές τοῦ κανονικοῦ θεσμοῦ τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν.

Ἐπί τοῦ φιλειρηνικοῦ ὅμως γιοῦ καί διαδόχου τοῦ Συμεών Πέτρου (927-969) παραχωρήθηκε ἀπό τόν Οἰκουμενικό θρόνο στήν Ἐκκλησία τῆς Βουλγαρίας ὁ ψιλός τίτλος τοῦ "*πατριάρχου*" (927), χωρίς βεβαίως νά τοῦ ἀναγνωρισθῆ καί τό δικαίωμα τῆς συναριθμήσεώς του στούς πέντε πατριαρχικούς θρόνους. Ὁ ψιλός δηλαδή τίτλος δέν συνδεόταν μέ τήν ἀναγνώριση τῆς πατριαρχικῆς τιμῆς καί ἀξίας καί καταργήθηκε μετά τό τέλος τῶν βυζαντινορωσικῶν πολέμων στή Βουλγαρία (971). Πράγματι,

ἡ εἰσβολή τῶν Ρώσων τοῦ Κιέβου ὑπό τόν ἡγεμόνα Σβιατοσλάβο στή Βουλγαρία, μετά ἀπό πρόσκληση τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα Νικηφόρου Β΄ Φωκᾶ (963-969), συνετέλεσε ἀφ'ἑνός μέν στήν ἀποσύνθεση τοῦ πρώτου βουλγαρικοῦ κράτους, ἀφ'ἑτέρου δέ στήν ἀναπόφευκτη βυζαντινορωσική σύγκρουση στή Βουλγαρία, ἡ ὁποία περατώθηκε μέ τή συνθήκη εἰρήνης (971) μεταξύ τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη Α΄ Τσιμισκῆ (969-976) καί τοῦ Σβιατοσλάβου. Ὁ βυζαντινός αὐτοκράτορας ἔγινε κύριος ὁλόκληρης τῆς Βουλαγρίας, ἤτοι τῆς *"ἀνατολικῆς"* καί τῆς *"δυτικῆς"*, ἐπέβαλε δέ τή διοικητική προσάρτησή της στή Βυζαντινή αὐτοκρατορία. Ὁ *"πατριάρχης"* Βουλγαρίας καθαιρέθηκε, τό δέ *"πατριαρχεῖον"* Βουλγαρίας ὑποβιβάσθηκε σέ ἁπλῆ ἀρχιεπισκοπή ὑπό τή δικαιοδοσία τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως (971). Μετά τό θάνατο ὅμως τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη Τσιμισκῆ (976) ἐκδηλώθηκαν, ὅπως θά δοῦμε, στίς δυτικές κυρίως ἐπαρχίες τῆς Βουλγαρίας ἐπαναστατικές τάσεις ἀπό τούς γιούς (*"Κομητόπουλοι"*) τοῦ ἀρμενικῆς καταγωγῆς βυζαντινοῦ κόμη Νικολάου. Ἡ ἐξουσία περιῆλθε τελικῶς στόν νεώτερο γιό τοῦ Νικολάου, τόν Σαμουήλ, ὁ ὁποῖος κατέστη σοβαρότατη ἀπειλή γιά τόν νεαρό αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου Βασίλειο Β΄ τόν Βουλγαροκτόνο (976-1025). Ὁ Βασίλειος Β΄ μετά τό 990 ἀνέλαβε προσωπικῶς τόν ἀγώνα ἐναντίον τοῦ Σαμουήλ, διεξήγαγε δέ μακροχρόνιους πολέμους μέχρι τήν ὁριστική κατάλυση τοῦ πρώτου Βουλγαρικοῦ κράτους (1018), ἡ ὁποία θεμελιώθηκε μέ τήν πλήρη συντριβή τοῦ Σαμουήλ στή μάχη τοῦ Κλειδίου (1014). Κατά τή μακρά αὐτή περίοδο τῶν πολιτικῶν ἀντιπαραθέσεων ὁ Χριστιανισμός παγιώθηκε στή Βουλγαρία καί διευκόλυνε τή δράση τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς στά ἄλλα σλαβικά φύλα τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου.

γ΄. Ἱεραποστολή στή Σερβία

Ἡ Σερβία δέχθηκε ἐπίσημα τόν Χριστιανισμό μετά ἀπό μία μακροχρόνια ἱεραποστολική διαδικασία. Πράγματι, ἡ διείσδυση τῶν ποικιλωνύμων σλαβικῶν φύλων στήν περιοχή τοῦ Α. Ἰλλυρικοῦ ὁλοκλήρωσε τήν διάλυση πολλῶν ἀκμαίων τοπικῶν Ἐκκλησιῶν τῶν ἕξι πρώτων αἰώνων καί κατέστησε πλέον ἀναγκαία τήν ἀνάληψη ὀργανωμένων ἱεραποστολικῶν πρωτοβουλιῶν ἤδη κατά τόν Ζ΄ αἰώνα. Κατά τή μαρτυρία Κωνσταντίνου Ζ΄ τοῦ Πορφυρογεννήτου (912-959) ὁ Ἡράκλειος (610-641) ζήτησε ἀπό τόν πάπα Ρώμης Ὀνώριο (625-638) νά ἀποστείλη ἱεραποστόλους στό Ἰλλυρικό γιά τόν ἐκχριστιανισμό τῶν *Κροατῶν*. Ἡ πρωτοβουλία τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα νά ἀπευθυνθῆ στόν παπικό θρόνο ἦταν εὐνόητη, ἀφοῦ τό Α. Ἰλλυρικό εἶχε ἤδη ὑπαχθῆ ἀπό τόν Ἰουστινιανό Α΄ (527-565) στήν πνευματική ἐποπτεία τοῦ παπικοῦ θρόνου (535-732). Ἡ μαρτυρία ὅμως Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου ὅτι ἐγκαθιδρύθηκε στήν πε-

ριοχή αὐτή ἐκκλησιαστική ἱεραρχία εἶναι ἐνθουσιατική, ἀφοῦ εἶναι ἀμφίβολα καί αὐτά ἀκόμη τά ἀποτελέσματα τοῦ ἱεραποστολικοῦ αὐτοῦ ἔργου. Ὡστόσο, ἐπιβεβαιώνεται τό πρώιμο καί συνεχές ἐνδιαφέρον τοῦ Βυζαντίου γιά τόν ἐκχριστιανισμό τῶν σλαβικῶν φυλῶν τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου, στίς ὁποῖες ἀνῆκαν καί οἱ διάφορες νομαδικές φυλές τῶν Σέρβων. Οἱ εὐμετάβλητες ὅμως συνθῆκες στό χῶρο τῆς Βαλκανικῆς καί οἱ συνεχεῖς μετακινήσεις τῶν νομαδικῶν σερβικῶν φυλῶν εἶχαν ἐκμηδενίσει τά τυχόν θετικά ἀποτελέσματα τῶν πρώτων ἱεραποστολικῶν πρωτοβουλιῶν. Κατά τούς Η΄ καί Θ΄ αἰῶνες οἱ Σέρβοι γνώρισαν τό Χριστιανισμό τόσο ἀπό τή συνεχῆ ἐπικοινωνία τους μέ τό Βυζάντιο, ὅσο καί ἀπό τίς σχέσεις τους πρός τίς ἀκμάζουσες παραλιακές βυζαντινές πόλεις τῆς Ἀδριατικῆς, ἀλλά μέχρι τά μέσα τοῦ Θ΄ αἰώνα καμμία ὀργανωμένη ἱεραποστολική δράση δέν εἶχε ἀναληφθῆ ἀπό τούς βυζαντινούς. Περί τά μέσα τοῦ Θ΄ αἰώνα τά διάφορα σλαβικά φῦλα διεκδίκησαν τήν αὐτονόμησή τους ἀπό τή βυζαντινή κυριαρχία: "*ἔτι γε μήν καί τῶν ἐν Παννονίᾳ καί Δαλματίᾳ καί τῶν ἐπέκεινα τούτων διακειμένων Σκυθῶν, Κρωβάτοι φημί καί Σέρβλοι καί Ζαχλουμοί,Τερβουνιῶταί τε καί Καναλῖται καί Διοκλητιανοί καί Ρεντανοί, τῆς ἀνέκαθεν Ρωμαίων ἐπικρατείας ἀφηνιάσαντες, αὐτόνομοί τε καί αὐτοδέσποτοι καθεστήκεισαν, ὑπό ἰδίων ἀρχόντων μόνον ἀρχόμενοι. Οἱ πλεῖστοι δέ, τήν ἐπί πλέον ἀπόστασιν ἐνδεικνύμενοι, καί τοῦ θείου βαπτίσματος ἑαυτούς ἠλλοτρίωσαν, ὡς ἄν μηδέν ἐνέχυρον τῆς πρός Ρωμαίους φιλίας καί δουλώσεως ἔχοιεν...*" (PG 109, 304-305).

Βεβαίως, οἱ ἀπόλυτες αὐτές κρίσεις τῶν *Συνεχιστῶν* τοῦ Θεοφάνη ἀποσκοποῦσαν κυρίως στήν ἀνάδειξη τῆς συμβολῆς τοῦ Βασιλείου Α΄ τοῦ Μακεδόνα (867-886) στό ἔργο τοῦ εὐαγγελισμοῦ τῶν Σέρβων, ἀλλά οἱ αὐτονομιστικές τάσεις εἶχαν πράγματι ἐκδηλωθῆ μετά τήν ὀργάνωση καί τήν ἐπεκτατική πολιτική τοῦ βουλγαρικοῦ κράτους στή χερσόνησο τοῦ Αἵμου. Ὁ ἀνταγωνισμός βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καί Βουλγαρίας γιά τήν ἐξασφάλιση τῆς ἐπιρροῆς στίς διεσπασμένες σερβικές φυλές (*ζουπανίες*) κατέληξε περί τά μέσα τοῦ Θ΄ αἰώνα στήν ἐπικράτηση τοῦ Βυζαντίου, ἡ ὁποία παγιώθηκε μετά τό 871 μέ τήν ἐπιβολή μιᾶς συνετῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας ἐπί τῶν διαφόρων "*ζουπανιῶν*" τῶν Σέρβων. Οἱ *Συνεχιστές* τοῦ Θεοφάνη ἐγκωμίασαν τή μετριοπάθεια τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα γιά τήν ἐπιβολή τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας στίς αὐτόνομες ἡγεμονίες τῶν σλαβικῶν φυλῶν τῶν δυτικῶν περιοχῶν τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου: "*Τό δέ περί τούς ἐν Δαλματίᾳ παρά τῆς ρωμαϊκῆς ἐπικουρίας γεγονός καί τά προμνημονευθέντα γένη θεασάμενοι, οἵ τε Χρωβάτοι καί Σέρβλοι καί οἱ λοιποί, καί τοῦ ἄρτι βασιλεύοντος Ρωμαίων τήν ἐπιείκειαν καί περί πάντα δικαιοσύνην καί ἀρετήν πυνθανόμενοι, καί τό καλῶς ἄρχεσθαι τοῦ ἐπισφαλῶς ἐκ θρασύτητος ἄρχειν προκρίναντες, σπουδήν*

ποιοῦνται πάλιν εἰς τήν προτέραν δεσποτείαν ἐπανελθεῖν καί πρός τήν ρωμαϊκήν ἐπαναχθῆναι δούλωσιν... Ὧν ὡς εὐλόγου τῆς δεήσεως ἐπακούσας ὁ βασιλεύς,...εὐμενῶς...καί αὐτός τούτους προσήκατο καί ἀνεδέξατο. Καί ἱερεῖς εὐθέως μετά καί βασιλικοῦ ἀνθρώπου σύν αὐτοῖς ἐξαπέστειλεν, ὡς ἄν πρό τῶν ἄλλων τοῦ ψυχικοῦ τούτους κινδύνου ἐξέληται καί πρός τήν προτέραν πίστιν ἐπανασώσηται καί τῶν ἐξ ἀγνοίας ἤ ἀνοίας ἀπαλλάξῃ πλημμελημάτων αὐτούς. Ἀνυσθέντος δέ τοῦ τοιούτου θεοφιλοῦς ἔργου, καί πάντων τοῦ θείου μετασχόντων βαπτίσματος καί εἰς τήν ρωμαϊκήν ἐπανελθόντων ὑπόπτωσιν, ἐδέξατο κατά τοῦτο τό μέρος τήν ὁλοκληρίαν ἡ βασιλέως ἀρχή, πάντων φιλανθρώπῳ τοῦ κρατοῦντος προστάγματι ἐκ τῶν οἰκείων καί ὁμοφύλων δεξαμένων ἄρχοντας εἰς ἐπιστασίαν αὐτῶν..." (PG 109, 308).

Ὁ Χριστιανισμός λοιπόν διαδόθηκε στή Σερβία μέ ὀργανωμένη ἱεραποστολική δράση ἐπί τῆς βασιλείας Βασιλείου Α΄ τοῦ Μακεδόνα (867-886) ὑπό τήν ἐπίδραση προφανῶς καί τῆς μεταστροφῆς τῶν Βουλγάρων, στό κράτος τῶν ὁποίων εἶχαν ἤδη προσαρτηθῆ ὁρισμένες σερβικές ζουπανίες. Πράγματι, τό 878 ὁ πάπας Ἰωάννης Η΄ (872-882) στήν ἐπιστολή του πρός τόν ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων Βόρη ἀναφέρει *ἐπίσκοπο Βελιγραδίου Σέργιο*, ἀφοῦ τό Βελιγράδι μέ τήν εὐρύτερη περιοχή του εἶχε προσαρτηθῆ στό βουλγαρικό κράτος. Στά πρακτικά τῆς συνόδου τῆς Ἁγίας Σοφίας (879-880) ἀναφέρεται ἐπίσης, ὅπως εἴδαμε, *ἐπίσκοπος Μοραβῶν Ἀγάθων*, ὁ ὁποῖος ἦταν προφανῶς μέλος τῆς βυζαντινῆς πρεσβείας πρός τόν Λουδοβίκο Β΄ (873) καί θεωρήθηκε ὡς ἐπίσκοπος τῶν σλαβικῶν φυλῶν τῆς περιοχῆς τοῦ Μοράβα ἤ καί τῆς Μοραβίας γενικότερα κατά τήν περίοδο τῆς αἰχμαλωσίας τοῦ Μεθοδίου. Ἡ πολιτική ὀργάνωση τῶν σερβικῶν ζουπανιῶν μέ κύρια κέντρα τῆς ζουπανίες τῆς Ρασκίας καί τῆς Διοκλείας (Ζέτας) διευκόλυνε τό ἔργο τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς, τό ὁποῖο ἐνισχύθηκε μέ τή δράση στίς περιοχές αὐτές τῶν μαθητῶν τῶν φωτιστῶν τῶν Σλάβων Κυρίλλου καί Μεθοδίου. Μετά τό 917 οἱ ζουπανίες τῆς Σερβίας περιῆλθαν ὑπό τήν κυριαρχία ἤ τήν ἐπιρροή τῆς Βουλγαρίας καί γνώρισαν πληρέστερα τήν πνευματική κληρονομία τοῦ ἔργου τῶν φωτιστῶν τῶν Σλάβων, ἀλλά διατήρησαν πάντοτε τόσο τούς πολιτικούς, ὅσο καί τούς ἐκκλησιαστικούς τους δεσμούς μέ τήν Κπολη.

Οἱ συνεχεῖς ἀγῶνες τῶν Σέρβων ἐναντίον τῆς ἐπεκτατικῆς πολιτικῆς τῶν Βουλγάρων ἐνίσχυαν τίς βυζαντινοσερβικές σχέσεις, μετά δέ τόν θάνατο τοῦ ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων Συμεών (927) ἀποκαταστάθηκε πλήρως ἡ βυζαντινή ἐπιρροή στούς Σέρβους. Ὁ ἡγεμόνας Τσασλάβος ἐπεξέτεινε τά ὅρια τοῦ κράτους του μέ τήν προσάρτηση τῆς Βοσνίας καί τῆς Τραβουνίας, ἀλλά κατά τήν περίοδο τῆς ἐπεκτάσεως τοῦ κράτους τοῦ ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων Σαμουήλ μεγάλες περιοχές τῶν σερβικῶν ἡγεμονιῶν τῆς Διοκλείας (Ζέτας) καί τῆς Ρασκίας προσαρτήθηκαν πάλι στό

βουλγαρικό κράτος. Μετά τό θάνατο τοῦ Σαμουήλ (1014) καί τήν όριστική διάλυση τοῦ *"πρώτου"* Βουλγαρικοῦ κράτους (1018) τό κέντρο τῶν σερβικῶν ζουπανιῶν μετατοπίσθηκε ἀπό τή Ρασκία στή Διόκλεια (Ζέτα), ἀλλά ἡ προσάρτηση τῶν ἐδαφῶν τῆς Βουλγαρίας στή βυζαντινή διοίκηση συμπαρέσυρε καί τίς σερβικές ζουπανίες, οἱ ὁποῖες ὑπήχθησαν ἐκκλησιαστικῶς, ὅπως θά δοῦμε, στή διοικητική δικαιοδοσία τῆς αὐτοκέφαλης ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος (1018-1020). Ἡ ἐπικυριαρχία τοῦ Βυζαντίου δέν ἐξουδετέρωσε τίς εὐνόητες τάσεις ἀναδιοργανώσεως τοῦ σερβικοῦ κράτους, ὁ δέ ἡγεμόνας Βογισλάβος (1036-1051) ἀγωνίσθηκε χωρίς ἐπιτυχία γιά τήν ἀνεξαρτησία τοῦ κράτους τῆς Ζέτας ἀπό τή βυζαντινή διοίκηση. Ἡ ἀναδιοργάνωση τοῦ σερβικοῦ κράτους πραγματοποιήθηκε, ὅπως θά δοῦμε, στό τέλος τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα καί θεμελίωσε τίς προϋποθέσεις γιά τήν αὐτόνομη ὀργάνωση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Σερβίας.

Οἱ ἄλλες νομαδικές σλαβικές φυλές, οἱ ὁποῖες εἶχαν σταδιακά ἐγκατασταθῆ στόν *ἑλλαδικό χῶρο*, δέχθηκαν προοδευτικά τόν Χριστιανισμό, ὄχι ὅμως μέ ὀργανωμένη ἱεραποστολική δράση. Οἱ ἀπομονωμένοι στίς ὀρεινές κυρίως περιοχές Σλάβοι διατήρησαν γιά πολλούς αἰῶνες τήν κλειστή κοινωνική τους ὀργάνωση καί ἀπέφυγαν τήν ἀφομοίωσή τους μέ τούς τοπικούς χριστιανικούς πληθυσμούς. Ἄλλωστε, ἡ συνεχής κινητικότητα τῶν νομάδων περιόριζε τή δυνατότητα ἀναλήψεως συστηματικῆς ἱεραποστολῆς. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή ἡ διαδικασία ἐκχριστιανισμοῦ τους ὑπῆρξε βραδεία καί συντελέσθηκε κατά τόν Θ΄ αἰώνα. Ὡστόσο, οἱ ἀπομονωμένες στίς ὀρεινές κυρίως περιοχές σλαβικές φυλές, ὅπως λ.χ. οἱ φυλές τῶν *Μηλιγγῶν* καί τῶν *Ἐζεριτῶν* τῆς νότιας Πελοποννήσου, παρέμειναν ἀμετακίνητες στόν νομαδικό βίο καί στήν προγονική τους εἰδωλολατρία μέχρι τόν ΙΑ΄ αἰώνα, ἀφοῦ ἀπέρριπταν ὁποιαδήποτε τάση ἀφομοιώσεώς τους μέ τούς τοπικούς πληθυσμούς. Ἡ δυσχέρεια αὐτή ἦταν κοινή σέ ὅλα τά νομαδικά σλαβικά φῦλα, τά ὁποῖα κινήθηκαν στόν ἑλλαδικό χῶρο, ἀλλά ἡ διαδικασία ἀφομοιώσεώς τους ἦταν διαφορετική σέ κάθε συγκεκριμένη περιοχή καί προσδιοριζόταν σέ μεγάλο βαθμό ἀπό τίς ἀντικειμενικές δυνατότητες ἐμμονῆς στήν πλήρη ἀπομόνωσή τους. Ἡ δυνατότητα αὐτή ἦταν ὁπωσδήποτε μεγαλύτερη στίς ὀρεινές περιοχές τοῦ Ταϋγέτου, ἀλλά ἀποδείχθηκε ἐξαιρετικά περιορισμένη στίς ἄλλες περιοχές τῆς Πελοποννήσου.

4. Διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ στούς Ἀνατολικούς Σλάβους

Ἡ διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ στούς ἀνατολικούς Σλάβους συγκεφαλαιώνεται μέ τόν ἐκχριστιανισμό τῆς Ρωσίας. Ἡ κίνηση τῶν Σλάβων ἀπό τήν ἀρχική τους κατοικία μεταξύ τῶν ποταμῶν Βιστούλα καί Δνει-

στέρου πρός άνατολάς (L. Niederlé, Manuel de l' antiquité slave, τόμ. 1, Paris 1923. Fr. Dvornik, The Slavs. Their early History and Civilisation, Boston 1956, 21 κέξ.) έγινε αίσθητή κατά τόν ΣΤ' αιώνα. Συμφώνως πρός τίς ειδήσεις τοῦ *πρώτου ρωσικοῦ Χρονικοῦ* (Povest Vremennikh Let) κινήθηκαν πρός τούς ποταμούς Δνείπερο, Λόβατ, Ντβίνα, Βολχώβ κ.λπ., όργάνωσαν δέ ορισμένα σημαντικά κέντρα στίς πυκνότερες έγκαταστάσεις κάθε φυλῆς *(Κίεβο, Τσερνιγκώφ, Λιοῦμπετς, Περεϊασλάβλ, Πολότσκ, Σμολένσκ, Ροστώβ, Νόβγκοροντ κ.λπ.).* Ἡ κατά τό Ζ' αιώνα όμως ισχυροποίηση τοῦ χαγανάτου τῶν Χαζάρων στίς έκβολές τοῦ Βόλγα καί ή έπέκτασή τους στήν Κριμαία είχαν ώς άποτέλεσμα τόν έλεγχο τοῦ έμπορίου άπό τίς ποτάμιες όδούς τοῦ Βόλγα καί τοῦ Δνειπέρου μέ τήν ύποστήριξη τῆς βυζαντινῆς διπλωματίας. Οἱ σλαβικές φυλές, όπως καί οἱ Βούλγαροι τοῦ Βόλγα, ύποχρεώθηκαν νά άναγνωρίσουν τήν έπικυριαρχία τῶν Χαζάρων, πρός τούς όποίους πλήρωναν έτήσιο φόρο ύποτέλειας (Povest Vrem. Let, έτος 6367). Παράλληλα όμως είχαν τήν έλευθερία νά άναπτύξουν έμπορικές σχέσεις τόσο μέ τό Βυζάντιο, όσο καί μέ τό άραβικό χαλιφάτο τῶν Ἀβασσιδῶν. Ἐμπορικές σχέσεις μέ τίς σλαβικές φυλές τοῦ Βορρᾶ είχαν άναπτύξει καί οἱ σκανδιναβοί Βάραγκοι-Ρῶς, οἱ όποῖοι έφθαναν στό Νόβγκοροντ γιά νά άγοράζουν προϊόντα άπό τίς σλαβικές φυλές τῆς εύρύτερης περιοχῆς. Ἡ κυριαρχία τῶν Σκανδιναβῶν συνδυαζόταν μέ τήν έπιβολή φόρου ύποτέλειας στίς σλαβικές φυλές τῆς περιοχῆς τοῦ Νόβγκοροντ (Povest Vrem. Let, έτος 6367). Ὡστόσο, *"οἱ φόρου ύποτελεῖς στούς Βαράγκους άπομάκρυναν αύτούς πέρα άπό τή θάλασσα καί άποφάσισαν νά αύτοδιοικοῦνται, άρνούμενοι πλέον νά πληρώνουν φόρους πρός αύτούς"* (Povest Vrem. Let, έτη 6368-6370).

Ἡ άποτυχία τῶν σλαβικῶν φυλῶν τοῦ βορρᾶ νά όργανώσουν ένα παραδεκτό σύστημα αύτοδιοικήσεως καί οἱ οἰκονομικές τους δυσχέρειες άπό τήν άπομάκρυνση τῶν σκανδιναβῶν έμπόρων τίς άνάγκασαν νά ζητήσουν ώς ήγεμόνες τρεῖς άδελφούς άπό τούς σκανδιναβούς Βαράγκους, *"τούς καλουμένους Ρώσους, άκριβῶς όπως ορισμένοι καλοῦνται Σουηδοί καί άλλοι Νορμανοί, Ἄγγλοι καί Γκοτλάνδοι, γιατί έτσι όνομάζοντο".* Οἱ τρεῖς άδελφοί συνοδεύθηκαν άπό μεγάλο άριθμό Βαράγκων-Ρώσων, ό δέ πρεσβύτερος Ρούρικ άνέλαβε τή διοίκηση τοῦ Νόβγκοροντ καί τῆς εύρύτερης περιοχῆς, ή όποία *"έγινε γνωστή ώς ή χώρα τῶν Ρώσων"* (Povest Vrem. Let, έτη 6368-6370). Ὁ Ρούρικ έπεξέτεινε τήν κυριαρχία του στήν εύρύτερη περιοχή καί έγκατέστησε διοικητές στά σημαντικότερα κέντρα τῶν σλαβικῶν φυλῶν *(Μπελόζερο, Ἴζμπόρσκ, Ροστώβ, Πολότσκ κ.λπ.).* Ὡστόσο, δύο άπό τούς έξέχοντες σκανδιναβούς συνοδούς τοῦ Ρούρικ, οἱ Ἄσκολντ καί Ντίρ, ζήτησαν τήν έγκρισή του νά μεταβοῦν μέ τίς "οίκογένειές" τους στήν Κπολη. Κατά τήν κάθοδό τους στόν Δνείπερο έντυπωσιάσθηκαν άπό τόν μικρό οίκισμό τοῦ Κιέβου, κάτοικοι τοῦ ό-

ποίου, ὅπως καί τῆς εὐρύτερης περιοχῆς, ἦσαν ἡ σλαβική φυλή τῶν Πολιάνων, φόρου ὑποτελής στούς Χαζάρους. Οἱ δύο Βάραγκοι ἐγκαταστάθηκαν στό Κίεβο μέ τίς οἰκογένειές τους, ἐνθάρρυναν τήν ἐγκατάσταση καί ἄλλων Βαράγκων, ἐπιβλήθηκαν στούς Πολιάνους καί στά ἄλλα σλαβικά φύλα τῆς περιοχῆς καί διοικοῦσαν πλέον *"τή χώρα τῶν Πολιάνων, ἐνῶ ὁ Ρούρικ διοικοῦσε τό Νόβγκοροντ"* (Povest Vrem. Let, ἔτη 6368-6370).

Ἡ ὀργανωμένη πρωτοβουλία γιά τή διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ στούς ἀνατολικούς Σλάβους, οἱ ὁποῖοι ἀναφέρονται πλέον στίς πηγές μέ τή σκανδιναβική ὀνομασία *"Ρῶσοι"*, συνδέεται μέ τήν ἐπιθυμία τῶν Βαράγκων ἡγεμόνων τοῦ Κιέβου νά ἐνισχύσουν τίς ἐμπορικές σχέσεις τους πρός τό Βυζάντιο. Ἡ ἐπιθυμία αὐτή ἐκδηλώθηκε ὑπό τή μορφή ἐπιδρομῆς ἐναντίον τῆς Κπόλεως, ἡ ὁποία ἐπιχειρήθηκε τό 860 καί ἄνοιξε τήν ὁδό τῶν Ρώσων πρός τόν Χριστιανισμό. Ἡ παλαιότερη ὑπόθεση, ὅτι δηλαδή ἡ ἐπιδρομή ἔγινε ἀπό τούς Ρώσους τῆς πόλεως Ταματάρχης (Τμουτορακάν), ὑποστηρίχθηκε ἀπό ὁρισμένους ἱστορικούς (E. Golubinskij, Istorija Russkoi Tserkvi, I, 1, Moskva 1901, 41 κἑξ. V. Moshin, Les Khazars et les Byzantins d'après l'anonyme de Cambridge, Byzantion, 6, 1931, 309-325. Πρβλ. καί Byzantinoslavica, 3, 1931, 33-58, 285-307. Slavia, 10, 1931, 109-136, 343-379, 501-537 κ. ἄ.). Ὡστόσο, δέν παρουσιάζει ἐπαρκῆ θεμελίωση στίς πηγές καί ἀποκρούσθηκε μέ ἰσχυρά ἐπιχειρήματα (G. Da Costa-Louillet, Y eut-il des invasions russes dans l'empire byzantin avant 860?, Byzantion, 15, 1941, 231-248. V. Vasiliev, The First Russian Attack on Constantinople, Cambridge, Mass., 1946. Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Ἐκκλ. Ἱστορία τῆς Ρωσσίας, Ἀθῆναι 1988, 13 κἑξ.). Εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ ἐπιδρομή πραγματοποιήθηκε ἀπό τούς ἡγεμόνες τοῦ Κιέβου, οἱ ὁποῖοι προετοίμασαν ἐντυπωσιακό στόλο ἀπό εὐκίνητα γιά τήν κάθοδο στόν Δνείπερο, ἀλλά καί εὐπρόσβλητα σέ ὁποιαδήποτε σύγκρουση μονόξυλα καί ἐμφανίσθηκαν αἰφνιδιαστικά πρό τῶν παράκτιων τειχῶν τῆς Κπόλεως (Ἰούνιο 860). Ἡ ἀπουσία τοῦ αὐτοκράτορα Μιχαήλ Γ΄ (842-867) σέ ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν Ἀράβων προκάλεσε πανικό στόν λαό τῆς Βασιλεύουσας, ὁ ὁποῖος ἀποτυπώθηκε στίς περίφημες ὁμιλίες τοῦ πατριάρχη Φωτίου *"ἐπί τῇ ἐπελεύσει τῶν Ρῶς"* (ἔκδ. Σ. Ἀριστάρχη, Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρός ἡμῶν Φωτίου, πατριάρχου Κπόλεως, Λόγοι καί Ὁμιλίαι ὀγδοήκοντα τρεῖς, τόμ. 2, Κπολις 1900).

Ἡ ἐπιδρομή τῶν Ρώσων τοῦ Κιέβου περιγράφεται ἀπό τούς βυζαντινούς χρονογράφους μέ σχετική συντομία (Θεοφάνους Συνεχισταί, PG 109, 209-212. Κεδρηνός-Σκυλίτζης, PG 121, 1057. Ἰωάννης Ζωναρᾶς, PG 135, 25-28), ὅπως ἐπίσης καί ἀπό τό παλαιότερο ρωσικό Χρονικό τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα (Povest Vrem. Let, ἔτος 6374), τό ὁποῖο ἐξαρτᾶται προφανῶς ἀπό τίς σχετικές βυζαντινές πηγές. Κατά τούς Σκυλίτζη-Κεδρηνό *"τά ἐντός*

Εὐξείνου καί πᾶσαν τήν αὐτοῦ παραλίαν ὁ τῶν Ρῶς ἐπόρθει καί κατέτρεχε στόλος. Ἔθνος δέ οἱ Ρῶς περί τόν ἀρκτῶον Ταῦρον κατῳκημένον, ἀνήμερόν τε καί ἄγριον. Καί αὐτῇ δέ τῇ βασιλίδι δεινόν ἐπέσειε κίνδυνον. Οἵ μετ'οὐ πολύ, τῆς θείας πειραθέντες ὀργῆς, οἴκαδε ὑπενόστησαν, πρεσβεία τε αὐτῶν τήν βασιλίδα καταλαμβάνει, τοῦ θείου μεταλαχεῖν βαπτίσματος λιτανεύουσα, ὅ καί γέγονε" (PG 121, 1058. Πρβλ. καί Θεοφάνους Συνεχιστές, PG 109, 209-212). Ἀνάλογη εἶναι καί ἡ περιγραφή τοῦ πρώτου ρωσικοῦ Χρονικοῦ: *"Ἀσκόλντ καί Ντίρ ἐπέδραμαν ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων κατά τό δέκατο τέταρτο ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ αὐτοκράτορα Μιχαήλ, ἐνῶ ὁ αὐτοκράτορας εἶχε πορευθῆ ἐναντίον τῶν ἀπίστων καί εἶχε φθάσει στόν Μαῦρο ποταμό. Ὁ Ἔπαρχος μήνυσε πρός αὐτόν ὅτι οἱ Ρῶσοι πλησίαζαν στή βασιλεύουσα καί ὁ αὐτοκράτορας ἐπέστρεψε. Κατά τήν ἄφιξή του μέσα στά στενά, οἱ Ρῶσοι κατέσφαξαν πολλούς χριστιανούς καί ἐπιτέθηκαν ἐναντίον τῆς βασιλεύουσας μέ διακόσια πλοῖα. Ὁ αὐτοκράτορας κατόρθωσε μέ δυσκολία νά εἰσέλθη στήν πόλη καί ἔσπευσε ἀμέσως μέ τόν πατριάρχη Φώτιο στόν ναό τῆς Παναγίας τῶν Βλαχερνῶν, ὅπου προσευχήθηκαν ὁλόκληρη τή νύκτα. Ἔψαλλαν ἐπίσης ὕμνους καί ἔφεραν τό ἱερό ἔνδυμα τῆς Παρθένου γιά νά τό ρίψουν στή θάλασσα. Ὁ καιρός ἦταν καλός καί ἡ θάλασσα ἤρεμη, ἀλλά ξέσπασε ἀνεμοθύελλα, ἡ ὁποία, ὅταν αἰφνιδίως σηκώθηκαν μεγάλα κύματα, παρέσυρε τά πλοῖα τῶν ἀθέων Ρώσων, τά ἔρριξε στήν ἀκτή καί τά καταθρυμμάτισε, ὥστε ὀλίγοι διέφυγαν ἀπό μιά τέτοια καταστροφή καί ἐπέστρεψαν στή γενέτειρά τους γῆ"* (Povest Vrem. Let, ἔτος 6374).

Ἡ πρόδηλη ἐπεξεργασία τῶν σχετικῶν βυζαντινῶν πηγῶν στό ρωσικό Χρονικό προφανῶς ἀπό τή βυζαντινή ἱεραποστολή ἀποσκοποῦσε νά προβάλη ὄχι μόνο τή θαυμαστή σωτηρία τῆς Κπόλεως, ἀλλά καί τήν καταστροφή τῶν *"ἀθέων"* ἀκόμη Ρώσων μέ τήν ἐπέμβαση τοῦ παντοδύναμου Θεοῦ τῶν χριστιανῶν. Ἡ καταστροφή τῶν ρωσικῶν μονοξύλων μέ τό ὑγρό πῦρ ἦταν εὔκολη ὑπόθεση γιά τή μικρή ναυτική δύναμη τῆς Κπόλεως, ἐνῶ ἡ ρωσική ἀπειλή γιά τήν πόλη ἦταν ἀσήμαντη, ἀφοῦ οἱ Ρῶσοι δέν διέθεταν τά ἀναγκαῖα ἐκπολιορκητικά μέσα γιά τήν κατάληψή της. Βεβαίως, οἱ βιαιότητες τῶν Ρώσων στήν ὕπαιθρο χώρα θορύβησαν τόν λαό τῆς Κπόλεως, ὁ δέ πατριάρχης Κπόλεως ἀξιοποίησε τήν ἀποτυχία τῆς αἰφνιδιαστικῆς αὐτῆς ἐπιδρομῆς γιά νά θεμελιώση τίς προϋποθέσεις ἱεραποστολικῆς δράσεως στήν Κιεβινή Ρωσία, ἡ ὁποία δέν ἦταν πλέον ἀδιάφορη γιά τά ποικίλα συμφέροντα τοῦ Βυζαντίου στό *"θέμα"* τῆς Χερσώνας καί στήν εὐρύτερη περιοχή τοῦ Εὐξείνου Πόντου. Οἱ διαπραγματεύσεις μέ τούς ἡγέτες τῆς ἐπιδρομῆς Ἀσκόλντ καί Ντίρ εἶχαν ὡς πυρήνα τό αἴτημα τῶν Ρώσων γιά τήν παραχώρηση ἐμπορικῶν προνομίων στίς ἀγορές τῆς Κπόλεως καί τῆς Χερσώνας. Οἱ βυζαντινοί ὄχι μόνο δέν εἶχαν ἐνδοιασμούς, ἀλλά καί εὐνοοῦσαν τή θετική αὐτή προοπτική γιά τό

βυζαντινό ἐμπόριο. Ἔθεσαν ὅμως ὡς προϋπόθεση τήν ὑποστήριξη ἀπό τούς ἡγεμόνες τοῦ Κιέβου τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς γιά τή μεταστροφή τῶν Ρώσων στόν Χριστιανισμό. Ἡ συμφωνία στούς ὅρους τῶν δύο πλευρῶν ἄνοιξε τίς νέες προοπτικές ἱεραποστολικῆς δράσεως στούς ἀνατολικούς Σλάβους. Κατά τήν ἐγκύκλια ἐπιστολή τοῦ πατριάρχη Φωτίου, ἡ ὁποία χρονολογεῖται τό 867, τό ἱεραποστολικό ἔργο στήν Κιεβινή Ρωσία εἶχε ἤδη ἀποδώσει τότε ἐντυπωσιακούς καρπούς: "*Τό παρά πολλοῖς πολλάκις θρυλούμενον καί εἰς ὠμότητα καί μιαιφονίαν πάντας δευτέρους ταττόμενον, τό Ρῶς, οἵ δή καί κατά τῆς ρωμαϊκῆς ἀρχῆς, τούς πέριξ αὐτῶν δουλωσάμενοι, κἀκεῖθεν ὑπέρογκα φρονιματισθέντες, χεῖρας ἀντῆραν. Ἀλλ'ὅμως νῦν καί οὗτοι τήν τῶν χριστιανῶν καθαράν καί ἀκίβδηλον θρησκείαν τῆς ἑλληνικῆς καί ἀθέου δόξης, ἐν ᾗ κατείχοντο πρότερον, ἐν ὑπηκόων ἀπηλλάξαντο ἑαυτούς καί προξένων τάξει, ἀντί τῆς πρό μικροῦ καθ'ἡμῶν λεηλασίας καί τοῦ μεγάλου τολμήματος, ἀγαπητῶς ἐγκαταστήσαντες. Καί ἐπί τοσοῦτον αὐτούς ὁ τῆς πίστεως πόθος καί ζῆλος ἀνέφλεξεν, ὥστε καί ἐπίσκοπον καί ποιμένα δέξασθαι καί τά τῶν χριστιανῶν θρησκεύματα διά πολλῆς σπουδῆς καί ἐπιμελείας ἀσπάζεσθαι...*" (PG 102, 736-737).

Συνεπῶς, σέ πολύ μικρό χρονικό διάστημα (860-867) ἡ βυζαντινή ἱεραποστολή ὑπό "*ἐπίσκοπον καί ποιμένα*" εἶχε ἀναλάβει δράση καί εἶχε ἐπιτύχει ἐντυπωσιακά ἀποτελέσματα μέ τήν ἀμέριστη ὑποστήριξη τῶν ἡγεμόνων Ἀσκόλντ καί Ντίρ, οἱ ὁποῖοι δέχθηκαν τό βάπτισμα καί ἔγιναν λαμπρό ὑπόδειγμα γιά τούς ὑπηκόους τους. Βεβαίως, οἱ βυζαντινοί χρονογράφοι Σκυλίτζης-Κεδρηνός (PG 121, 1128-1129), Ζωναρᾶς (PG 135, 61) καί Μιχαήλ Γλυκᾶς (PG 158, 553) ἀπέδωσαν ἐσφαλμένως τό ἱεραποστολικό αὐτό ἔργο στόν αὐτοκράτορα Βασίλειο Α΄ τόν Μακεδόνα (867-886) ὑπό τήν ἐπίδραση Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου (PG 109, 357-360), ὁ ὁποῖος ἐπιθυμοῦσε νά προβάλη τά ἐπιτεύγματα τοῦ πάππου του μέ ἀντίστοιχη ἀποσιώπηση τῶν ἐπιτυχιῶν τοῦ αὐτοκράτορα Μιχαήλ Γ΄ (842-867) γιά νά δικαιολογήση προφανῶς τή δολοφονία του. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ὁ Βασίλειος Α΄ ὁ Μακεδών παρουσιάζεται, ὅτι "*καί τοῖς Ρῶς συμβάσεις θέμενος ἐν μετοχῇ γενέσθαι τοῦ σωτηρίου βαπτίσματος αἴτιος γέγονε, πεμφθέντος αὐτοῖς καί ἀρχιερέως...*" (PG 109, 357-360). Ἐν τούτοις, ἡ χρονολογημένη καί ἀναντίρρητη μαρτυρία τῆς Ἐπιστολῆς τοῦ πατριάρχη Φωτίου ἐπιβεβαιώνει τή σκόπιμη προφανῶς παραποίηση τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, τά ὁποῖα παραδίδονται ὀρθῶς ἀπό τούς βυζαντινούς χρονογράφους ὡς μία ἄμεση συνέπεια τῆς ἐπιδρομῆς τοῦ 860 (Θεοφάνους Συνεχιστές, PG 109, 209-212. Σκυλίτζης-Κεδρηνός, PG 121, 1057. Ζωναρᾶς, PG 135, 25-28 κ.λπ.).

Καί οἱ δύο ὅμως περιγραφές συμφωνοῦν πλήρως στό οὐσιαστικό περιεχόμενο τοῦ ἔργου τῶν βυζαντινῶν ἱεραποστόλων στήν Κιεβινή Ρω-

σία, τό όποῖο συνδέουν, ὅπως θά δοῦμε, μέ τή θαυμαστή *"θεοσημεία"* (ρίψη στό πῦρ καί παραμονή ἀλωβήτου τοῦ ἱεροῦ εὐαγγελίου), ἡ ὁποία ἔπεισε τούς ἄρχοντες καί τόν λαό νά δεχθοῦν τό ὁμαδικό βάπτισμά τους στή χριστιανική πίστη. Βεβαίως, *ἡ παράδοση αὐτή ἐπινοήθηκε ἀπό τούς βυζαντινούς ἱεραποστόλους γιά νά προβάλη τόν θαυμαστό τρόπο ἐκδηλώσεως τῆς θείας πρόνοιας γιά τή μεταστροφή τῶν Ρώσων στόν Χριστιανισμό,* ἀλλά συγχρόνως ἐπιβεβαιώνει καί τήν ἐντυπωσιακή ἐπιτυχία τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς στήν Κιεβινή Ρωσία, ἡ ὁποία ἀξιοποίησε τούς ὅρους τῆς ἐμπορικῆς συμφωνίας. Τό ὄνομα τοῦ ἡγέτη τῆς βυζαντινῆς αὐτῆς ἱεραποστολῆς (*"ἐπισκόπου καί ποιμένος"* κατά τόν πατριάρχη Φώτιο, ἤ *"ἀρχιερέως"* κατά τούς βυζαντινούς χρονογράφους) παραμένει ἄγνωστο στίς πηγές. Μόνο στίς μεταγενέστερες ρωσικές πηγές τοῦ Χρονικοῦ *"Γκουστίνσκαγια"* καί τῆς *"Παλινωδίας"* τοῦ Ζαχαρία Κοπυστένσκυ (ΙΖ΄ αἰώνα) ἀναφέρεται ὑπό τό ὄνομα *Μιχαήλ*. Βεβαίως, οἱ μαρτυρίες αὐτές προεκτείνουν ἁπλῶς τή γενικότερη σύγχυση τῶν μεταγενέστερων ρωσικῶν Χρονικῶν γιά τόν Μιχαήλ, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται ὡς ἡγέτης καί τῆς μεταγενέστερης ἐπί Βλαδιμήρου βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς (988) καί μάλιστα ὡς ὁ πρῶτος μητροπολίτης Ρωσίας (988-991), ἤτοι μετά ἀπό 130 περίπου ἔτη ἀπό τήν πρώτη ἱεραποστολή στήν Κιεβινή Ρωσία. Ἡ σύγχυση στίς μεταγενέστερες ρωσικές πηγές προέρχεται ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ Μιχαήλ, ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε τήν ἡγεσία τῆς ἱεραποστολῆς τό 988 στή Ρωσία, θεωρεῖται ὅτι εἶχε χειροτονηθῆ ἀπό τόν πρό 100 περίπου ἐτῶν ἀποθανόντα πατριάρχη Κπόλεως Φώτιο. Ὁ *ἀναχρονισμός* αὐτός στίς περιγραφές τῶν μεταγενέστερων ρωσικῶν Χρονικῶν σέ συνδυασμό καί μέ τήν *πλήρη σιγή* τοῦ πρώτου ρωσικοῦ Χρονικοῦ (ΙΑ΄ αἰώνα) διευκόλυναν τήν ὑποστήριξη ὑποθέσεων γιά τή σχέση τοῦ Μιχαήλ πρός τήν ἐπί Φωτίου πρώτη ἱεραποστολή στήν Κιεβινή Ρωσία. Οἱ περίφημοι Ε. Golubinskij (Istorija., I, 1, 278-281) καί A. Shakhmatov (Korsunskaja Legenda., 1100), τούς ὁποίους ἀκολούθησαν καί πολλοί ἄλλοι ρῶσοι ἱστορικοί, ὑποστήριξαν ὅτι πράγματι ὁ Μιχαήλ ἦταν ὁ *"ἐπίσκοπος καί ποιμήν"*, τόν ὁποῖο ἀπέστειλε ὁ πατριάρχης Φώτιος στήν Κιεβινή Ρωσία (860), καί ὄχι ὁ ἡγέτης τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς κατά τήν ἐποχή τοῦ Βλαδιμήρου (988), ὅπως μαρτυρεῖται ἀπό ὅλα τά χειρόγραφα τοῦ *Βίου* τοῦ Βλαδιμήρου, ἀπό τή *Στεπένναγια Κνίγκα* καί ἀπό τό *Χρονικό Νικονόφσκαγια*. Ὡς κύρια ἐπιχειρήματα χρησιμοποιήθηκαν γιά τήν ὑπόθεση αὐτή ἀφ'ἑνός μέν ἡ ἐπισημαινόμενη προφανῶς ἀπό σύγχυση στά μεταγενέστερα ρωσικά Χρονικά ἀποστολή του ἀπό τόν πατριάρχη Φώτιο, ἀφ'ἑτέρου δέ τό γεγονός ὅτι σέ ὁρισμένα ἀπό τά Χρονικά αὐτά *(Νοβγκορόντφσκαγια, Σοφίσκαγια, Βοσκρεσσένσκαγια, Ἑρμολίνσκαγια καί Τυπογκράφσκαγια)* ὡς *πρῶτος μητροπολίτης* Ρωσίας ἀναφέρεται ὁ Λέων ἤ Λεόντιος.

Ὡστόσο, ἡ γενικότερη σύγχυση τῶν ρωσικῶν Χρονικῶν δέν ἀπέκλειε τήν ἀναχρονιστική χρήση καί τοῦ ὀνόματος τοῦ πατριάρχη Φωτίου. Πράγματι, στίς πηγές δέν ἀναφέρεται μέν τό ὄνομα τοῦ πατριάρχη Κπόλεως, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀποστείλει τό 988 τή βυζαντινή ἱεραποστολή στήν Ρωσία, ἐνῶ στό κήρυγμα τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς τό ὄνομα τοῦ πατριάρχη Φωτίου κατεῖχε ἐξέχουσα θέση γιά νά δηλώση τήν ἀπαρχή τῆς σχέσεως τῶν Ρώσων μέ τόν Χριστιανισμό. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή τό ὄνομα τοῦ πατριάρχη Φωτίου εἶχε γίνει *"ὄνομα-σύμβολο"* γιά τόν εὐαγγελισμό τῆς Ρωσίας, οἱ δέ μεταγενέστεροι ρῶσοι χρονογράφοι δέν ἦταν δύσκολο νά ὑποπέσουν σέ μία συνήθη ἄλλωστε γι'αὐτούς χρονολογική σύγχυση. Τό ὄνομα τοῦ ἐπί Φωτίου ἡγέτη τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς (860) παρέμεινε ἄγνωστο, ἀφοῦ δέν παραδόθηκε ἀπό τόν πατριάρχη Κπόλεως ἤ τίς ἄλλες βυζαντινές πηγές, ὁ δέ Μιχαήλ ὑπῆρξε πράγματι ὁ ἡγέτης τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς τοῦ 988 ἐπί Βλαδιμήρου (βλέπε τήν ὅλη προβληματική: Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Ἡ πρώτη ἐν Ρωσίᾳ ἐκκλ. ἱεραρχία καί αἱ ρωσικαί πηγαί, Ἀθῆναι 1966, σελ. 107 κέξ.).

Ἡ ἐντυπωσιακή ἐπιτυχία τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς στήν Κιεβινή Ρωσία δέν ὁλοκληρώθηκε μέ τήν ὁριστική παγίωση τοῦ Χριστιανισμοῦ. Περί τό 880-882 ὁ γιός τοῦ Ρούρικ Ὀλέγκ μέ τόν γιό τοῦ Ἰγκώρ ἔγιναν διά δόλου κύριοι τοῦ Κιέβου, φόνευσαν τούς χριστιανούς ἡγεμόνες Ἀσκόλντ καί Ντίρ καί ἐνίσχυσαν τό εἰδωλολατρικό στοιχεῖο μέ τή συρροή τῶν συνοδῶν τους Βαράγκων καί Σλάβων εἰδωλολατρῶν (Povest Vrem. Let, ἔτη 6388-6390). Βεβαίως, ὁ νέος ἡγεμόνας Ὀλέγκ δέν καταπολέμησε τόν Χριστιανισμό, ἀλλά ἡ ἐνίσχυση τοῦ εἰδωλολατρικοῦ στοιχείου καί ἡ ἀδιαφορία τοῦ ἡγεμόνα γιά τό ἔργο τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς ἐξουδετέρωσαν τίς πρῶτες ἐπιτυχίες της. Πολλοί ἀπό τούς νεοφώτιστους χριστιανούς ἐπέστρεψαν στήν προγονική τους εἰδωλολατρία, ἀλλά ἡ συνέχιση τῶν ἐμπορικῶν σχέσεων μέ τήν Κπολη καί τίς ἄλλες ἐμπορικές ἀγορές τοῦ Βυζαντίου διευκόλυναν τή σταδιακή διείσδυση τοῦ Χριστιανισμοῦ στήν Κιεβινή Ρωσία κατά τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ Ι' αἰώνα. Ἡ ἐπιδρομή τοῦ Ὀλέγκ ἐναντίον τῆς Κπόλεως (907) ἀποσκοποῦσε στήν κατοχύρωση καί τή διεύρυνση τῶν ἐμπορικῶν προνομίων στήν ἀγορά τῆς Κπόλεως, ὁ δέ αὐτοκράτορας Λέων ΣΤ' ὁ Σοφός (886-912) ἐπέδειξε προθυμία γιά τήν ἱκανοποίηση τοῦ αἰτήματος αὐτοῦ (Povest Vrem. Let, ἔτος 6415. A. Vasiliev, The second Russian Attack upon Constantinople, Dumbarton Oaks Papers, VI, 1952, 161-225). Τό 911 ὑπογράφηκε ἡ βυζαντινορωσική ἐμπορική συμφωνία, τό κείμενο τῆς ὁποίας διασώθηκε στό πρῶτο ρωσικό Χρονικό (Povest Vrem. Let, ἔτος 6420). Οἱ ὅροι, τούς ὁποίους ἔθεσαν οἱ Βυζαντινοί, ὑποδηλώνουν τήν ἔκταση τῶν ἐμπορικῶν σχέσεων: **α)** ἡ ἐπιχορηγία τοῦ Βυζαντίου θά παρείχετο μόνο σέ ὅσους Ρώσους ἔφθαναν στήν Κπολη μέ ἐμπορεύματα, **β)** ἡ εἴσοδος στήν πόλη θά

γινόταν βάσει καταλόγου τῶν ὀνομάτων τῶν ρώσων ἐμπόρων τοῦ Κιέβου, τοῦ Τσερνιγκώφ, τοῦ Περεϊασλάβ καί τῶν ἄλλων ρωσικῶν πόλεων, γ) οἱ ρῶσοι ἔμποροι θά εἰσήρχοντο στήν πόλη ἄοπλοι ἀπό μία μόνο πύλη καί κατά πεντηκοντάδες, ἐνῶ θά διέμεναν ὅλοι στό ἐμπορικό προάστιο τοῦ Ἁγίου Μάμα, δ) οἱ ἔμποροι τοῦ ρώσου ἡγεμόνα θά εἶχαν εἰδικές δασμολογικές ἀπαλλαγές γιά τά εἰσαγόμενα ἀγαθά κ.λπ. Στά πλαίσια αὐτά κατοχυρώθηκαν μέ τή συνθήκη καί οἱ γενικότερες σχέσεις συνεργασίας Βυζαντινῶν καί Ρώσων τόσο στό ἐμπόριο, ὅσο καί στήν εἰρηνική συνύπαρξη. Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι ἐνῶ οἱ Βυζαντινοί ὁρκίσθηκαν στόν τριαδικό Θεό γιά τήν τήρηση τῶν ὅρων τῆς συνθήκης, οἱ Ρῶσοι ὁρκίσθηκαν,*"σύμφωνα μέ τήν πίστη καί τό ἔθιμο τοῦ ἔθνους"* τους, στό ὄνομα τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα.

Εἶναι εὐνόητο ὅτι τό ἐμπορικό προάστιο τοῦ Ἁγίου Μάμα κατέστη πλέον τό κέντρο ἱεραποστολικῆς δράσεως μεταξύ τῶν ρώσων ἐμπόρων, πολλοί ἀπό τούς ὁποίους ἀσπάσθηκαν τόν Χριστιανισμό. Οἱ χριστιανοί ρῶσοι ἔμποροι μετέδιδαν τήν χριστιανική πίστη καί στόν εὐρύτερο κύκλο τῶν συγγενῶν τους, ἀφοῦ οἱ ἡγεμόνες τοῦ Κιέβου ἐπιδείκνυαν μεγάλη θρησκευτική ἀνοχή. Ὁ Ἴγκώρ, γιός καί διάδοχος τοῦ Ὀλέγκ, συνέχισε τήν ἴδια πολιτική τόσο ἔναντι τοῦ Βυζαντίου, ὅσο καί ἔναντι τῶν χριστιανῶν. Οἱ ἐμπορικές σχέσεις μέ τήν Κπολη ἦταν τό σημαντικότερο οἰκονομικό ἔρεισμα γιά τούς ἡγεμόνες τοῦ Κιέβου, ὁ δέ Ἴγκώρ ἀνέλαβε νέα ἐκστρατεία γιά νά κατοχυρώση τά ἐμπορικά του προνόμια (Povest Vrem. Let, ἔτος 6452), ἡ ὁποία κατέληξε στήν ὑπογραφή νέας βυζαντινορωσικῆς ἐμπορικῆς συνθήκης (945). Τό κείμενο τῆς συνθήκης αὐτῆς διασώθηκε στό πρῶτο ρωσικό Χρονικό (Povest Vrem. Let, ἔτος 6453) καί ὑποδηλώνει ἀφ'ἑνός μέν ὅτι τά ἐμπορικά προνόμια τῶν Ρώσων εἶχαν περιορισθῆ, ἀφ'ἑτέρου δέ ὅτι ὁ Ἴγκώρ δέν εἶχε τήν ἀναγκαία ἐπιτυχία στήν ἐκστρατεία του γιά νά διεκδικήση τήν πλήρη ἀποκατάσταση τῶν δασμολογικῶν προνομίων τῆς προηγούμενης συνθήκης (911). Ἡ διακήρυξη τῆς αἰώνιας εἰρήνης, φιλίας καί συμμαχίας μεταξύ Βυζαντινῶν καί Ρώσων (*"ὅσο ὁ ἥλιος λάμπει καί ἡ γῆ παραμένει σταθερή"*) κάλυπτε καί εἰδικότερες ρυθμίσεις τόσο γιά τήν εἴσοδο ἤ τήν παραμονή τῶν Ρώσων στήν Κπολη, ὅσο καί γιά τίς στρατιωτικές σχέσεις τους στήν εὐαίσθητη περιοχή τῆς Κριμαίας. Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι μεταξύ τῶν ρώσων ἐκπροσώπων στίς διαπραγματεύσεις αὐτές ὑπῆρχαν καί πολλοί χριστιανοί, οἱ ὁποῖοι ὁρκίσθηκαν γιά τήν τήρηση τῶν ὅρων τῆς συνθήκης στόν Τίμιο Σταυρό τοῦ ναοῦ τοῦ προφήτη Ἠλία τοῦ Κιέβου, ἐνῶ οἱ εἰδωλολάτρες στό εἴδωλο τοῦ Περούν (Povest Vrem. Let, ἔτος 6453). Ἡ ὕπαρξη χριστιανῶν Βαράγκων καί ναοῦ στό Κίεβο ἐπιβεβαιώνεται ἀπό σχετική μαρτυρία καί τοῦ Κοσμᾶ Πράγας (M. G. H., NS., II, 22, 44), ὑποδηλώνει δέ ὄχι μόνο τήν εὐρεία διείσδυση τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀλλά καί τήν ἐλεύθερη ἀνάπτυ-

ξή του στήν Κιεβινή Ρωσία.

Τό βάπτισμα τῆς μεγάλης ἡγεμονίδας τοῦ Κιέβου Ὄλγας (957) ὑπῆρξε ἕνα ἀποφασιστικό βῆμα γιά τήν ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ στήν Κιεβινή Ρωσία, παρά τό γεγονός ὅτι ἡ ἀπόφαση τῆς Ὄλγας εἶχε αὐστηρῶς προσωπικό χαρακτήρα καί δέν συνδεόταν ἀμέσως μέ τή θρησκεία τοῦ λαοῦ της. Ἡ μεγάλη ὅμως αὐθεντία τοῦ ἡγεμόνα στόν σλαβικό κόσμο δέν περιόρισε τίς συνέπειες τοῦ βαπτίσματος μόνο στήν προσωπική της πνευματικότητα, ἀφοῦ προσέφερε ὄχι μόνο τό λαμπρό ὑπόδειγμα, ἀλλά καί τήν ἐπίσημη νομιμότητα τῆς χριστιανικῆς πίστεως στή Ρωσία. Ἡ Ὄλγα βαπτίσθηκε τό 957 κατά τήν ἐπίσημη ἐπίσκεψή της στήν Κπολη, κατά τήν ὁποία ἔγινε δεκτή μέ μεγάλες τιμές ἀπό τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα Κωνσταντίνο Ζ΄ τόν Πορφυρογέννητο (PG 112, 1108-1112). Ὡστόσο, ἡ βυζαντινή πηγή δέν ἀναφέρεται στό βάπτισμα τῆς Ὄλγας στήν Κπολη, τό ὁποῖο ὅμως περιγράφεται ἀπό τό πρῶτο ρωσικό Χρονικό καί χρονολογεῖται τό 955: "*Ἡ Ὄλγα μετέβη στούς Ἕλληνες καί ἔφθασε στήν Κπολη. Αὐτοκράτορας ἦταν τότε ὁ Κωνσταντίνος, γιός τοῦ Λέοντα. Καί ἡ Ὄλγα μετέβη πρός αὐτόν. Ὁ αὐτοκράτορας, βλέποντας ὅτι αὐτή εἶναι ὡραιοτάτη κατά τήν ὄψη καί πάρα πολύ συνετή, θαύμασε τήν εὐφυΐα της, συνομίλησε δέ μαζί της καί εἶπε: Σύ εἶσαι ἄξια νά βασιλεύῃς μαζί μας στήν πόλη αὐτή. Αὐτή, ἀφοῦ ἄκουσε τούς λόγους τούτους, εἶπε στόν βασιλιά: Εἶμαι εἰδωλολάτρις. Ἄν θέλῃς νά μέ βοηθήσῃς, βάπτισέ με σύ ὁ ἴδιος, ἀλλιῶς δέν θά βαπτισθῶ. Καί ὁ αὐτοκράτορας τή βάπτισε μέ τόν πατριάρχη. Ἀφοῦ φωτίσθηκε, αἰσθάνθηκε ἀγαλλίαση στήν ψυχή καί στό σῶμά της καί ὁ πατριάρχης τήν κατήχησε στήν πίστη: Σύ εἶσαι εὐλογημένη μεταξύ τῶν γυναικῶν τῆς Ρωσίας, γιατί ἀγάπησες τό φῶς καί ἀπέρριψες τό σκότος. Τά τέκνα τῆς Ρωσίας θά σέ εὐλογοῦν σέ γενεά καί γενεά. Τήν κατήχησε στό δόγμα τῆς Ἐκκλησίας, στήν προσευχή, στή νηστεία, στήν ἐλεημοσύνη καί στό χρέος νά τηρεῖται τό σῶμα ἁγνό... Καί ἔδωσε σέ αὐτήν κατά τή βάπτιση τό ὄνομα Ἑλένη, ἡ ὁποία ἦταν παλαιότερα ἡ μητέρα τοῦ Μ. Κωνσταντίνου...*"(Povest Vrem. Let, ἔτος 6463).

Ο ρῶσος ὅμως μοναχός Ἰάκωβος στό *Ἐγκώμιο* τοῦ Βλαδιμήρου (Pamiat i Pokhvala) ἀναφέρεται στό βάπτισμα τῆς Ὄλγας στήν Κπολη, ἀλλά παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἡγεμονίδα τοῦ Κιέβου ἔζησε ὡς χριστιανή 15 ἔτη. Τό γεγονός ὅτι ἡ Ὄλγα πέθανε τό 969 ὁδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι ὁ μοναχός Ἰάκωβος χρονολογοῦσε τό βάπτισμά της περί τό 955 (τό κείμενο τῆς Pamiat i Pokhvala τοῦ Βλαδιμήρου ἐκδόθηκε ἀπό τόν E. Golubinskij, Istotija., I, 1, 241 κἑξ.). Ὁ E. Golubinskij (Istorija, I, 1, 73 κἑξ. 238 κἑξ.) δέχθηκε ὡς χρόνο ἐπισκέψεως τῆς Ὄλγας στήν Κπολη τό 957 καί ὡς χρόνο τοῦ βαπτίσματός της τό 955, ἀλλά στό Κίεβο καί ὄχι στήν Κπολη, ὅπως μαρτυρεῖ τό πρῶτο ρωσικό Χρονικό. Ἡ ὑπόθεση τοῦ E. Golubinskij βρῆκε εὐρύτερη ὑποστήριξη, ἀλλά εἶναι ἐσφαλμένη, ἀφοῦ τά σφάλματα

χρονολογήσεων εἶναι συνήθη στό ρωσικό Χρονικό καί δέν ἀποτελοῦν αὐτοδύναμο ἔρεισμα γιά τή θεμελίωση συμπερασμάτων (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Ἡ ἡγεμονίς τοῦ Κιέβου Ὄλγα-Ἑλένη, 945-964, μεταξύ Ἀνατολῆς καί Δύσεως, Ἀθῆναι 1973. Τοῦ αὐτοῦ, Ἐκκλ. Ἱστορία τῆς Ρωσσίας, Ἀθῆναι 1988 , 18-37). O M. Priselkov (Ocerki po tserkovno-politiceskoi istorii Kievskoi Rusi, 1913, 9 κἑξ.) ὑποστήριξε χωρίς σοβαρά ἐρείσματα τή γνώμη ὅτι ἡ Ὄλγα πραγματοποίησε δύο ταξίδια στήν Κπολη (955, 957), βαπτίσθηκε δέ κατά τό *πρῶτο ταξίδι* (955), ἐνῶ κατά τό *δεύτερο* ἁπλῶς ζήτησε τήν τήρηση τῶν προγενεστέρων ὑποσχέσεων, ἡ μή πραγματοποίηση τῶν ὁποίων τήν ἀνάγκασε νά στραφῆ πρός τή Δύση. Βεβαίως, ὁ σκοπός τοῦ ταξιδίου τῆς Ὄλγας ἦταν ἡ διεύρυνση τῶν ἐμπορικῶν προνομίων, γι'αὐτό συνοδευόταν ἀπό *"ἀποκρισιαρίους"* καί *"πραγματευτάς"*, ἀλλά τό βάπτισμά της ἦταν μία προσωπική ἐπιλογή, ἡ ὁποία θά μποροῦσε ἴσως νά προκαλέση τήν ἀντίδραση τῶν εἰδωλολατρῶν Βαράγκων τῆς αὐλῆς της. Ἡ εὐθύνη γιά τόν ἀνήλικο γιό της Σβιατοσλάβο δέν τῆς ἐπέτρεπε μέν νά ἐπιβάλη τόν Χριστιανισμό στόν λαό της, ἀλλά τῆς ἐπέτρεπε νά προτρέπη τό γιό της νά βαπτισθῆ, παρά τίς ἐπιφυλάξεις του γιά τίς πιθανές ἀντιδράσεις τῆς φρουρᾶς του (*"Πῶς νά δεχθῶ ξένη πίστη; θά γελᾶ εἰς βάρος μου ἡ ντρουζίνα"*). Ἡ Ὄλγα τόν προέτρεπε μέ τούς λόγους, ὅτι *"ἄν σύ βαπτισθῆς, τότε ὅλοι θά κάνουν τό ἴδιο"* (Povest Vrem. Let, ἔτος 6463).

Πράγματι, ἡ Ὄλγα δέν εἰσήγαγε ἐπίσημα τόν Χριστιανισμό στή Ρωσία, ἀλλά ἐνίσχυσε τίς βάσεις τῶν βυζαντινορωσικῶν σχέσεων καί τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ ἄραβας χρονογράφος Abu Firas (πέθανε τό 968) ἀναφέρει ὅτι τό 958 ὁ αὐτοκράτορας Κωνσταντίνος *"συνομολόγησε εἰρήνη μέ τόν βασιλιά τῶν Βουλγάρων, τῶν Ρώσων, τῶν Τούρκων, τῶν Φράγκων καί ἄλλων λαῶν, ζήτησε δέ τή βοήθειά τους"* (A. Vasiliev, Byzance et les Arabes, τόμ. II, 1, Bruxelles 1969, 368). Ἡ ἐπίσκεψη λοιπόν τῆς Ὄλγας στήν Κπολη δέν ἦταν ἄσχετη πρός ζητήματα εἰρήνης καί συμμαχίας, ὅπως ἄλλωστε καί οἱ προγενέστερες βυζαντινορωσικές συμφωνίες. Στά πλαίσια αὐτά πρέπει νά ἑρμηνευθῆ καί ἡ μαρτυρία τοῦ *Συνεχιστοῦ* τοῦ Ρεγγίνωνα, κατά τήν ὁποία "legati Helenae, reginae Rugorum, quae sub romano imperatore Constantinopolitano Constantinopoli baptisata est, ficte, ut post claruit, ad regem venientes episcopum et presbyteros eidem genti ordinari petebant" (M. G. H., SS., I, 624). Ἡ μαρτυρία αὐτή, ἡ ὁποία ἐπιβεβαιώνει πλήρως τό βάπτισμα τῆς Ὄλγας στήν Κπολη *(τό ἐπίρρημα ficte ἀναφέρεται στό ρῆμα petebant καί ὄχι στό ρῆμα baptisata est)*, συνδέεται ἀναμφιβόλως μέ τήν ἀποστολή ἀπεσταλμένων πρός τόν βασιλιά τῶν Φράγκων Ὄθωνα Α΄ γιά νά συνεργασθοῦν προφανῶς στόν ἀγώνα ἐναντίον τῆς κοινῆς ἀπειλῆς τῶν Οὔγγρων (G. Moravsick, Byzantium and the Magyars, Amsterdam 1970, 56 κἑξ.). Βεβαίως, ὁ βασιλιάς τῶν Φράγκων Ὄθων Α΄, νικητής τῶν Οὔγγρων στή μάχη τῆς Αὐγούστας (955), εἶχε

φιλόδοξα σχέδια γιά τή διεύρυνση τῆς ἐπιρροῆς του στούς ἀνατολικούς Σλάβους, ἡ δέ ἱεραποστολή ἦταν τό σημαντικότερο μέσο τῆς φραγκικῆς πολιτικῆς. Ὁραματιζόταν νά καταστήση τήν ἀρχιεπισκοπή Μαγδεμβούργου *ἱεραποστολικό κέντρο* γιά τούς ἀνατολικούς Σλάβους, δέν ἀποκλείεται δέ νά ὑπέβαλε καί συγκεκριμένες προτάσεις πρός τούς ἀπεσταλμένους τῆς Ὄλγας. Πράγματι, ὁ Ὄθων Α΄ συνέστησε τήν ἀποστολή στό Κίεβο τοῦ Λιβουτίου, μοναχοῦ τοῦ ἁγίου Ἀλβανοῦ, ὁ ὁποῖος χειροτονήθηκε μέν ἐπίσκοπος ἀπό τόν ἐπίσκοπο Βρέμης Ἀδαλδάγο, ἀλλά πέθανε τό 960 πρίν φθάση στό Κίεβο (M. G. H., SS., I, 624). Μέ ὑπόδειξη τοῦ ἀρχιεπισκόπου Γουλιέλμου ἐπιλέχθηκε ὁ Ἀδαλβέρτος, μοναχός τοῦ ἁγίου Μαξιμίνου, ὁ ὁποῖος χειροτονήθηκε ἐπίσκοπος τοῦ ἔθνους τῶν Ρώσων (M.G. H., SS., I, 624) καί μετέβη στό Κίεβο μέ πολλούς συνοδούς, ἀλλά ἀπογοητεύθηκε ἀπό τήν πλήρη ἀδιαφορία τῆς Ὄλγας καί ἐπέστρεψε ἄπρακτος (M. G. H., SS., I, 625). Ἄν ἡ ἡγεμονίς Ὄλγα εἶχε πράγματι ζητήσει ἀπό τόν βασιλιά τῶν Φράγκων τή χειροτονία ἐπισκόπου καί πρεσβυτέρων, τότε παραμένει ἀνεξήγητη ἡ πλήρης ἀδιαφορία της κατά τή μετάβαση τοῦ Ἀδαλβέρτου καί τῶν συνοδῶν του στό Κίεβο. Ὁ προσανατολισμός τῆς ὅλης πολιτικῆς τῆς Κιεβινῆς Ρωσίας εἶχε συνδεθῆ μέ τό Βυζάντιο, ὅπου ὑπῆρχαν καί τά τεράστια ἐμπορικά συμφέροντα τοῦ ἡγεμόνα τῶν Ρώσων, ὁποιαδήποτε δέ στροφή πρός τούς Φράγκους θά ζημίωνε σοβαρά τά συμφέροντα αὐτά.

Οἱ ἄριστες βυζαντινορωσικές σχέσεις ἐξηγοῦν τήν πρωτοβουλία τοῦ αὐτοκράτορα Νικηφόρου Φωκᾶ (963-969) νά ζητήση μέ τόν χερσωνίτη πατρίκιο Καλοκυρό ἀπό τόν ἡγεμόνα τῶν Ρώσων *Σβιατοσλάβο* (964-972), γιό τῆς Ὄλγας, νά ἀναλάβη ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν Βουλγάρων γιά νά ἐξουδετερωθοῦν οἱ τυχόν ἀπειλητικές τους τάσεις ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου. Ὁ Σβιατοσλάβος εἶχε ἤδη ἀποτινάξει τήν ἐπικυριαρχία τῶν Χαζάρων καί ἀνέλαβε πρόθυμα τήν ἀποστολή αὐτή , ἀλλά μετά τή νικηφόρα ἐκστρατεία του στή Βουλγαρία πείσθηκε ἀπό τόν πατρίκιο Καλοκυρό νά στραφῆ ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου καί εἶχε σημαντικές ἐπιτυχίες. Ὁ αὐτοκράτορας Ἰωάννης Τσιμισκῆς (969-976) χρησιμοποίησε τόν ἐπίλεκτο βυζαντινό στρατό καί στόλο γιά νά ἐξουδετερώση τή ρωσική ἀπειλή, πολιόρκησε δέ τούς Ρώσους στίς ὀχυρωμένες πόλεις *Δορύστολο* καί *Πρεσθλάβα,* ἐνῶ ἀπέκλεισε τήν ἀποχώρησή τους μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ στόλου στόν Δούναβη. Ὁ Σβιατοσλάβος ἀναγκάσθηκε τελικῶς νά ζητήση εἰρήνη μέ βασικά αἰτήματα α) τόν ἀνεφοδιασμό του σέ σίτο, β) τήν ἐξασφάλιση τῆς ἀνεμπόδιστης ἀπό τούς Πετσενέγκους ἐπιστροφῆς στό Κίεβο, καί γ) τή διατήρηση τῶν ἐμπορικῶν προνομίων στίς ἀγορές τοῦ Βυζαντίου. Κατά τόν Λέοντα Διάκονο, ὁ ὁποῖος παρακολούθησε καί περιέγραψε λεπτομερῶς τίς βυζαντινορωσικές συγκρούσεις στή Βουλγαρία, ὁ Σβιατοσλάβος ζήτησε πράγματι ἀπό τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα

γιά τούς Ρώσους *"φίλους ἡγεῖσθαι κατ'ἐμπορίαν πρός τό Βυζάντιον στελλομένους, καθάπερ ἀνέκαθεν ἔθιμον ἦν"* (PG 117, 880-881). Τό ρωσικό Χρονικό ἀναφέρεται ὄχι μόνο στίς βυζαντινορωσικές συγκρούσεις τῆς Βουλγαρίας, ἀλλά καί στό ἐπίσημο κείμενο τῆς συνθήκης εἰρήνης, τό ὁποῖο καί παραθέτει αὐτούσιο (Povest Vrem. Let., ἔτη 6477, 6478-6479). Ὁ Ἰωάννης Τσιμισκῆς δέχθηκε τά αἰτήματα τοῦ Σβιατοσλάβου, ὁ ὁποῖος ὅμως φονεύθηκε ἀπό τούς Πεστενέγκους κατά τήν ἐπιστροφή του στό Κίεβο (972). Ὁ φιλοπόλεμος χαρακτήρας του καί οἱ συνεχεῖς πόλεμοι ἐνίσχυσαν τήν ἐπιρροή τῶν εἰδωλολατρῶν τῆς φρουρᾶς του, χωρίς ὅμως νά καταπιεσθοῦν οἱ χριστιανοί. Τό βάπτισμα τῆς Ὄλγας εἶχε πλέον σφραγίσει τήν ἡγεμονική οἰκογένεια. Ἀπό τούς γιούς τοῦ Σβιατοσλάβου ὁ μέν διάδοχός του Ἰαροπόλκος εἶχε ἑλληνίδα σύζυγο καί συμπαθοῦσε τούς χριστιανούς, ὁ δέ ἡγεμόνας τοῦ Νόβγκοροντ Βλαδίμηρος, παρά τήν περιστασιακή ὑποστήριξη τῆς προγονικῆς εἰδωλολατρίας, ὑπῆρξε ὁ εἰσηγητής τοῦ Χριστιανισμοῦ στή Ρωσία.

Ὁ *Βλαδίμηρος* (980-1015) ἦταν γιός τοῦ Σβιατοσλάβου ἀπό τή θεραπαινίδα του Μαλούσα καί ὁρίσθηκε ἡγεμόνας τοῦ Νόβγκοροντ. Ὁ πρεσβύτερος ἀδελφός του Ἰαροπόλκος ἀνέλαβε τήν ἡγεμονία τοῦ Κιέβου, ἐνῶ ὁ Ὀλέγκ ἀνέλαβε τήν ἡγεμονία τῆς Ντέρεβα. Ἡ σύγκρουση Ἰαροπόλκου καί Ὀλέγκ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τη θανάτωση τοῦ Ὀλέγκ καί τή φυγή τοῦ Βλαδιμήρου στή Σκανδιναβία (Povest Vrem. Let, ἔτη 6484-6485. N. de Baumgarden, Olaf Tryggwison, roi de Norvège, et ses relations avec saint Vladimir de Russie, Orient. Christiana, 24, 1931). Ὁ Βλαδίμηρος ἐπέστρεψε ἀπό τή Σκανδιναβία στό Νόβγκοροντ μέ ἰσχυρό σῶμα Βαράγκων καί ὀργάνωσε τόν ἀγῶνα ἐναντίον τοῦ ἡγεμόνα τοῦ Κιέβου Ἰαροπόλκου. Ἡ θριαμβευτική πορεία τοῦ Βλαδιμήρου πρός τό Κίεβο ὁλοκληρώθηκε μέ τή θανάτωση τοῦ Ἰαροπόλκου καί τήν κατάληψη τοῦ Κιέβου (Povest Vrem. Let, ἔτος 6488), ἀλλά ἡ πανίσχυρη φρουρά τῶν Βαράγκων δημιουργοῦσε σοβαρά προβλήματα μετά τό τέλος τῶν πολεμικῶν συγκρούσεων. Ἡ ὑποστήριξη τῆς εἰδωλολατρίας στή μεγάλη ἡγεμονία τοῦ Κιέβου ἐνίσχυσε ὄχι μόνο τά ἐρείσματα τοῦ Βλαδιμήρου στόν λαό, ἀλλά καί τή ροπή του πρός τόν ἔκλυτο βίο (Povest Vrem. Let, ἔτος 6488). Τήν ἴδια πολιτική ἀκολούθησε καί ὁ πιστός του θεῖος Ντομπρύνια, ὁ ὁποῖος διορίσθηκε ἡγεμόνας τοῦ Νόβγκοροντ. Ἡ ἐνίσχυση τῆς εἰδωλολατρίας συνοδεύθηκε καί ἀπό διωγμούς ἐναντίον τῶν χριστιανῶν τοῦ Κιέβου, *ἀλλά πολλά ἀπό τά στοιχεῖα τῶν περιγραφῶν αὐτῶν τοῦ πρώτου ρωσικοῦ Χρονικοῦ ὑπερτονίζονται γιά νά ἀναδείξουν τή σημασία τῆς μεταστροφῆς τοῦ Βλαδιμήρου στόν Χριστιανισμό.* Τό πρῶτο ρωσικό Χρονικό διέσωσε μία ἐκτενέστατη παράδοση γιά τή μεταστροφή τοῦ Βλαδιμήρου (Povest Vrem. Let, ἔτη 6494, 6495, 6496). Συμφώνως πρός τήν παράδοση αὐτή *ὁ μέγας ἡγεμόνας* τοῦ Κιέβου τό ἔτος 986 δέχθηκε ἐκπροσώπους διαφόρων

θρησκειών, *ήτοι τών Βουλγάρων τοῦ Βόλγα καί τοῦ Κάμα γιά τόν Ἰσλαμισμό, τῶν Φράγκων γιά τό δυτικό Χριστιανισμό καί τῶν Χαζάρων γιά τόν Ἰουδαϊσμό*, ἀλλά τήν προσοχή τοῦ Βλαδιμήρου ἀπέσπασε ἡ συγκροτημένη ὁμιλία τοῦ φιλοσόφου, ὁ ὁποῖος ἐκπροσωποῦσε τή βυζαντινή παράδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ. Τό ἔτος 987 ὁ Βλαδίμηρος συγκάλεσε συμβούλιο βογιάρων καί γερόντων γιά νά συζητήσουν τό ζήτημα τῆς θρησκείας τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ, ἀποφασίσθηκε δέ ἡ ἀποστολή δέκα σοφῶν ἀνδρῶν νά ἐξετάσουν στίς χῶρες τους τίς προτεινόμενες θρησκεῖες. Οἱ σοφοί ἐντυπωσιάσθηκαν ἀπό τή λαμπρότητα καί τό μεγαλεῖο τῆς βυζαντινῆς λατρείας στό ναό τῆς Ἁγίας Σοφίας καί διακήρυξαν τήν ἐπιθυμία τους νά δεχθοῦν τή χριστιανική πίστη ἀπό τό Βυζάντιο. Οἱ βογιάροι συμφώνησαν μέ τή χαρακτηριστική δήλωση πρός τόν Βλαδίμηρο, ὅτι *"ἄν ἡ πίστη τῶν ἑλλήνων ἦταν κακή, τότε δέν θά εἶχε γίνει δεκτή ἀπό τή μάμμη σου Ὄλγα, ἡ ὁποία ἦταν σοφώτερη ἀπό ὅλους τούς ἄλλους"*. Τό ἔτος 988 ὁ Βλαδίμηρος κατέλαβε τή βυζαντινή πόλη τῆς Χερσώνας, στήν ὁποία ἐκτυλίχθηκαν τά γεγονότα τόσο τοῦ βαπτίσματος, ὅσο καί τοῦ γάμου του μέ τή βυζαντινή πριγκίπισσα Ἄννα.

Ὁ ρῶσος ἱστορικός E. Golubinskij (Istorija., I, 1, 105-145) ἀμφισβήτησε τήν ἀξιοπιστία τῆς παραδόσεως αὐτῆς τοῦ πρώτου ρωσικοῦ Χρονικοῦ (Povest Vrem. Let, ἔτη 6494, 6495, 6496), τήν ὁποία χαρακτήρισε στό σύνολό της ὡς μία μεταγενέστερη νοθεία τοῦ *Χρονικοῦ* ἀπό τούς βυζαντινούς τῆς Ρωσίας κατά τόν ΙΒ΄ αἰώνα. Ὡς βασικό ἐπιχείρημα γιά τήν ἀμφισβήτηση αὐτή χρησιμοποίησε πάλιν τήν ἀσαφῆ μαρτυρία τῆς Pamjat i Pokhvala τοῦ ρώσου μοναχοῦ Ἰακώβου τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα, *κατά τήν ὁποία ὁ Βλαδίμηρος πρέπει νά βαπτίσθηκε τρία ἔτη πρίν ἀπό τήν κατάληψη τῆς Χερσώνας προφανῶς στό Κίεβο ἤ καί σέ ἄλλη πόλη τῆς Κιεβινῆς Ρωσίας.* Τήν ὑπόθεση τοῦ E. Golubinskij ἀποδέχθηκαν πολλοί νεώτεροι ρῶσοι ἱστορικοί, ἀλλά ἡ μαρτυρία τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου δέν εὐνοεῖ τά συμπεράσματά της. Κατά τή μαρτυρία αὐτή *"μετά τό ἅγιο βάπτισμα ἔζησε ὁ μακάριος κνιάζ Βλαδίμηρος 28 ἔτη. Τό ἑπόμενο ἔτος ἀπό τό βάπτισμα μετέβη στούς καταρράκτες, τό τρίτο ἔτος κατέλαβε τήν πόλη Χερσώνα..."* (E. Golubinskij, Istorija., I, 1, 245). Ὡστόσο, στό ἴδιο κείμενο τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου ἀναφέρεται ἐπίσης, ὅτι *"ὁ ἡγεμόνας Βλαδίμηρος βαπτίσθηκε κατά τό δέκατο ἔτος ἀπό τόν θάνατο τοῦ ἀδελφοῦ του Ἰαροπόλκου"* (E. Golubinskij, Istorija., I, 1, 245). Ὁ Ἰαροπόλκος φονεύθηκε τό 980, ἡ δέ Χερσώνα καταλήφθηκε ἀπό τόν Βλαδίμηρο τό 988, *ἤτοι ἐννέα ἔτη μετά τόν θάνατο τοῦ Ἰαροπόλκου*. Ἡ μονομερής θεμελίωση λοιπόν συμπερασμάτων στίς *συγκεχυμένες* χρονολογικές ἐκτιμήσεις τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου ὁδηγεῖ τουλάχιστον σέ ἀνέρειστη εἰκοτολογία, ἀφοῦ καί ὁ ἴδιος ο E. Golubinskij ἀναγκάσθηκε νά προτείνῃ διόρθωση τῶν χρονολογικῶν δεδομένων τοῦ κειμένου γιά νά συναγάγῃ τά συμπεράσματά του (Βλ. Ἰω.

Φειδᾶ, Ἡ πρώτη ἐν Ρωσίᾳ ἐκκλ. ἱεραρχία, 61-72). Ἡ ἀξιοπιστία τῆς παραδόσεως τοῦ ρωσικοῦ Χρονικοῦ γιά τό βάπτισμα τοῦ Βλαδιμήρου τό 988 στή Χερσώνα εἶναι ἀναμφισβήτητη, ἀποτελοῦσε δέ, ὅπως εἴδαμε, ὀργανικό τμῆμα *(τό τρίτο)* τοῦ ἑνιαίου κηρύγματος τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς, τό ὁποῖο χρησιμοποίησαν τόσο οἱ βυζαντινοί ἱεραπόστολοι ἀμέσως μετά τό βάπτισμα τοῦ Βλαδιμήρου καί τῶν Κιεβινῶν, ὅσο καί ὁ ρῶσος χρονογράφος κατά τή σύνταξη τοῦ πρώτου ρωσικοῦ Χρονικοῦ. Ἡ περί νοθείας τοῦ ρωσικοῦ Χρονικοῦ ἀπό τούς βυζαντινούς κατά τόν ΙΒ΄ αἰώνα ὑπόθεση τοῦ E. Golubinkij ἀποτελεῖ μία ἐσφαλμένη ἤ καί σκόπιμη μεθοδολογία ἑρμηνείας ἁπλῶν ἱστορικῶν γεγονότων. Ἄλλωστε, τά γεγονότα ἐπιβεβαιώνονται καί ἀπό ἄλλες ἀναντίρρητες μαρτυρίες τῶν *βυζαντινῶν* ἤ καί τῶν *ἀραβικῶν πηγῶν*, οἱ ὁποῖες συνδέουν τό βάπτισμα τοῦ Βλαδιμήρου πρός τόν γάμο του μέ τή βυζαντινή πριγκίπισσα Ἄννα καί ἀποδεικνύουν τήν ἀξιοπιστία τῆς σχετικῆς περιγραφῆς τοῦ ρωσικοῦ Χρονικοῦ.

Πράγματι, τό ρωσικό Χρονικό συνδέει τό βάπτισμα τοῦ Βλαδιμήρου μέ τήν κατάληψη τῆς Χερσώνας, τήν ὁποία χρησιμοποίησε ὁ ἡγεμόνας τῶν Ρώσων γιά νά πιέση τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα νά τοῦ στείλη ὡς σύζυγο τήν ἀδελφή του Ἄννα: *"Ἰδού, κατέλαβα τήν ἔνδοξη πόλη σας. Πληροφορήθηκα ἐπίσης ὅτι ἔχετε μία ἄγαμη ἀδελφή. Ἄν δέν μοῦ τή δώσετε ὡς σύζυγό μου θά κάνω καί στή δική σας πόλη (=Κπολη) ὅ,τι ἔκανα στή Χερσώνα"*. Ἡ ἀπάντηση τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων ἦταν σαφής: *"Δέν ἐπιτρέπεται σέ χριστιανούς νά συνάψουν γάμο μέ εἰδωλολάτρες. Ἄν βαπτισθῆς, θά λάβης αὐτήν ὡς σύζυγο, θά κληρονομήσης τή Βασιλεία τοῦ Θεοῦ καί θά γίνης κοινωνός μας στήν πίστη. Ἄν ὅμως δέν πράξεις αὐτό, δέν μποροῦμε νά σοῦ δώσουμε τήν ἀδελφή μας σέ γάμο"*. Ἡ καταφατική ἀπάντηση τοῦ Βλαδιμήρου ἱκανοποίησε τούς αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου, οἱ ὁποῖοι πίεσαν τήν ἀδελφή τους Ἄννα νά μήν ἐπιμείνη στίς ἀντιρρήσεις της καί νά δεχθῆ νά γίνη ὄργανο τοῦ θείου σχεδίου: *"ὁ Θεός διά μέσου σοῦ ὁδηγεῖ τή χώρα τῶν Ρώσων πρός τή μετάνοια, καί θά λυτρώσης τήν Ἑλλάδα ἀπό τόν κίνδυνο ἑνός ὀδυνηροῦ πολέμου..."*(Povest Vrem. Let, ἔτος 6496). Ὡστόσο, οἱ συζητήσεις αὐτές ἔγιναν ἐνωρίτερα μεταξύ τοῦ Βλαδιμήρου καί τῶν ἀπεσταλμένων τοῦ αὐτοκράτορα, ὅταν αὐτός ζήτησε τή στρατιωτική ὑποστήριξη τοῦ ρώσου ἡγεμόνα γιά τήν ἐξουδετέρωση τῆς ἐπαναστάσεως τῶν στρατηγῶν του Βάρδα Φωκᾶ καί Βάρδα Σκληροῦ (986).

Ὁ Βλαδίμηρος ἔθεσε τούς ἀνωτέρω ὅρους γιά τήν ἱκανοποίηση τοῦ αἰτήματος, καίτοι ἐπιθυμοῦσε νά ἀπαλλαγῆ ἀπό τήν ἐνοχλητική πλέον φρουρά τῶν Βαράγκων (ντρουζίνα). Ἀλλά καί οἱ βυζαντινοί ἀπεσταλμένοι προέβαλαν τίς ἀναγκαῖες προϋποθέσεις γιά τήν ἱκανοποίηση τῆς ἐπιθυμίας τοῦ ρώσου ἡγεμόνα. Ἡ ἀρχική αὐτή συμφωνία κατέστησε

δυνατή τήν ἀποστολή 6000 Βαράγκων στήν Κπολη, οἱ ὁποῖοι ἑνώθηκαν μέ τόν πιστό στόν αὐτοκράτορα στρατό καί κατέστειλαν τήν ἐπανάσταση. Ὡστόσο, ἡ βυζαντινή παράδοση ἀπέκλειε τήν παραχώρηση πορφυρογέννητης πριγκίπισσας ὡς συζύγου βαρβάρου ἡγεμόνα, οἱ δέ ἀντιρρήσεις τῆς Ἄννας ἐπιβράδυναν τήν ἱκανοποίηση τοῦ αἰτήματος τοῦ Βλαδιμήρου, ὁ ὁποῖος κατέλαβε τότε τήν πρωτεύουσα τοῦ βυζαντινοῦ θέματος τῆς Χερσώνας γιά νά πιέση τούς βυζαντινούς αὐτοκράτορες νά τηρήσουν τούς ὅρους τῆς συμφωνίας (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Ἡ πρώτη ἐν Ρωσίᾳ ἐκκλ. ἱεραρχία., 49 κἑξ. 58 κἑξ.). Ἡ μετάβαση τῆς Ἄννας μέ μεγάλη συνοδεία καί συγκροτημένη ἱεραποστολική ὁμάδα στή Χερσώνα ἱκανοποίησε τίς προϋποθέσεις καί ἐπιτάχυνε τό βάπτισμα τοῦ Βλαδιμήρου καί τόν γάμο του μέ τήν πορφυρογέννητη βυζαντινή πριγκίπισσα στή Χερσώνα. Κατά τήν ἐπιστροφή του στό Κίεβο διέταξε νά καταστραφοῦν ἀμέσως καί νά ἐξαφανισθοῦν ὅλα τά εἴδωλα τῆς προγονικῆς εἰδωλολατρίας, κάλεσε δέ μέ ἀγγελιαφόρους ὅλους τούς Κιεβινούς νά προσέλθουν κατά τήν τακτή ἡμέρα γιά τό ὁμαδικό βάπτισμά τους ἀπό τούς βυζαντινούς ἱεραποστόλους. Ὅσοι δέν προσήρχοντο θά περιέπιπταν στή δυσμένεια τοῦ ἡγεμόνα. Οἱ Κιεβινοί ἀνταποκρίθηκαν στήν πρόσκληση μέ τή σκέψη ὅτι, "*ἄν τοῦτο δέν ἦταν καλό, τότε ὁ ἡγεμόνας καί οἱ βογιάροι του δέν θά τό εἶχαν ἀποδεχθῆ*" (Povest Vrem. Let, ἔτος 6496). Κατά τόν ρῶσο χρονογράφο, "*ὁ ἡγεμόνας μετέβη στόν Δνείπερο μέ τούς ἱερεῖς τῆς ἡγεμονίδας καί τῆς Χερσώνας, συγκεντρώθηκε δέ ἀναρίθμητο πλῆθος. Ὅλοι μπῆκαν στό νερό, ἄλλοι μέχρι τόν αὐχένα, ἄλλοι μέχρι τό στῆθος καί οἱ νεώτεροι κοντά στήν ὄχθη. Ὁρισμένοι ἀπό αὐτούς κρατοῦσαν παιδιά στήν ἀγκαλιά τους, ἐνῶ οἱ ἔφηβοι ἦσαν σέ μεγαλύτερη ἀπόσταση. Οἱ ἱερεῖς ἦσαν πλησίον καί προσηύχοντο, χαρά δέ γινόταν στούς οὐρανούς καί στή γῆ, γιατί σώθηκε τόσο μεγάλο πλῆθος ψυχῶν*" (Povest Vrem. Let, ἔτος 6496).

Ἡ περιγραφή τῶν γεγονότων αὐτῶν ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπό τή μαρτυρία τοῦ σύγχρονου ἄραβα χρονογράφου Yahya τοῦ Ἀντιοχέα, κατά τόν ὁποῖο τό βάπτισμα τοῦ Βλαδιμήρου ὑπῆρξε πράγματι ἀποτέλεσμα τῆς συμφωνίας γιά τή στρατιωτική ὑποστήριξη τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα Βασιλείου Β΄ τοῦ Βουλγαροκτόνου (976-1025): "*Στήν ἀδήριτη αὐτή ἀνάγκη ἀναγκάσθηκε νά ζητήση βοήθεια ἀπό τόν βασιλιά τῶν Ρώσων, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ἐχθροί τῆς αὐτοκρατορίας. Αὐτός συμφώνησε.' Αμέσως συνῆψαν συγγενική σχέση καί ὁ βασιλιάς τῶν Ρώσων νυμφεύθηκε τήν ἀδελφή τοῦ αὐτοκράτορα Βασιλείου, ὑπό τόν ὅρο ὅτι αὐτός θά βαπτιζόταν μαζί μέ ὅλο τόν λαό του. Ὁ πολυπληθής λαός τῶν Ρώσων δέν εἶχε τότε νόμο ἤ θρησκευτική πίστη. Μετά ὁ αὐτοκράτορας Βασίλειος ἀπέστειλε πρός αὐτόν μητροπολίτες καί ἐπισκόπους, οἱ ὁποῖοι βάπτισαν τόν βασιλιά καί ὅλο τόν λαό τῆς χώρας του. Συγχρόνως ἀπέστειλε πρός αὐτόν καί τήν ἀδελφή του, ἡ ὁποία ἔκτισε πολλούς ναούς στή χώρα τῶν Ρώσων. Ἀφοῦ*

συμφωνήθηκε μεταξύ τους τό θέμα τοῦ γάμου, κατέφθασαν ἐπίσης καί τά ρωσικά στρατεύματα στήν Κπολη" (Patrologia Orientalis, 23, 1932, 423-424). Πράγματι, ἡ βυζαντινή ἱεραποστολή ὀργάνωσε τήν κατήχηση τῶν Κιεβινῶν, ἐνῶ προγραμμάτισε τή δράση της καί στίς ἄλλες μεγάλες πόλεις τῆς ἡγεμονίας τοῦ Κιέβου. Τό κήρυγμα τοῦ εὐαγγελίου ἔπρεπε νά ἐπεκταθῆ προοδευτικά καί στίς ἄλλες ἡγεμονίες, οἱ ἡγεμόνες τῶν ὁποίων εἶχαν τήν ἀναφορά τους πρός τόν *μέγα ἡγεμόνα* (velikii Kniaz) τῆς ἡγεμονίας τοῦ Κιέβου. *Ἤδη πρό τοῦ θανάτου τοῦ Βλαδιμήρου (+ 1015) εἶχαν ἱδρυθῆ οἱ ἐπισκοπές Νόβγκοροντ, Τσερνιγκώφ, Ροστώβ, Βλαντιμίρ τῆς Βολυνίας καί Μπιελγκόροντ, ἐνῶ χειροτονήθηκαν ἐπίσκοποι γιά νά ὀργανώσουν τό ἔργο τῆς ἱεραποστολῆς στίς πόλεις Τμουτορακάν (βυζ. Ταματάρχα), Τουρώβ καί Πόλοτσκ, ὅπου εἶχαν σταλῆ ὡς ἡγεμόνες οἱ χριστιανοί γιοί τοῦ Βλαδιμήρου.* Ἡ νεοσύστατη Ἐκκλησία τῆς Ρωσίας ὀργανώθηκε, ὅπως θά δοῦμε, ὡς μητρόπολη τῆς δικαιοδοσίας τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως, ὁ δέ μητροπολίτης εἶχε ἕδρα τό Κίεβο, τήν μητέρα τῶν ρωσικῶν πόλεων, καί ἔφερε τόν τίτλο *"Μητροπολίτης Κιέβου καί πάσης Ρωσίας"*. Βεβαίως, τό ἔργο τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς στίς ἀχανεῖς ἐκτάσεις τῶν ρωσικῶν ἡγεμονιῶν ἦταν δυσχερέστατο, ἀλλά καί ἡ ἀφιέρωση τῶν βυζαντινῶν στή διάδοση τοῦ μηνύματος τοῦ εὐαγγελίου σέ ὅλες τίς ὀργανωμένες ρωσικές ἡγεμονίες ὑπῆρξε ἐντυπωσιακή. Τό δράμα τῆς χριστιανικῆς Εὐρώπης εἶχε πλέον θεμελιωθῆ μέ τήν ὁριστική μεταστροφή τῶν ἀνατολικῶν Σλάβων στόν Χριστιανισμό.

5. Διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ στή Δυτική καί στή Βόρεια Εὐρώπη

Ἡ διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ στή *Δυτική* καί στή *Βόρεια Εὐρώπη* ὑπῆρξε σταθερή ἀναζήτηση τοῦ Φραγκικοῦ κράτους. Ἡ πολιτική τοῦ Καρλομάγνου (768-814) συνέδεσε, ὅπως εἴδαμε (Ἐκκλ. ἱστορία, τόμ. Α', 374 κέξ.), τή δράση τῆς χριστιανικῆς ἱεραποστολῆς μέ τή σταθερή ἀπόφασή του νά ὑποτάξη ὅλα τά βαρβαρικά φύλα, τά ὁποῖα κατοικοῦσαν στήν περιοχή μεταξύ τοῦ Ρήνου καί τοῦ Ἔλβα. Ὁ ἐκχριστιανισμός δηλαδή τῶν βαρβαρικῶν φύλων ὑπηρετοῦσε τό πολιτικό κυρίως δράμα τοῦ Καρλομάγνου γιά τήν ἐπέκταση τῆς κυριαρχίας του στήν περιοχή αὐτή. Ὅταν ὅμως ἀποτύγχανε ἡ ἱεραποστολή, τότε ἀναλάμβανε ὁ φραγκικός στρατός τήν ἀποστολή νά πείση τούς βαρβάρους νά δεχθοῦν ὄχι μόνο τήν κυριαρχία του, ἀλλά καί τόν Χριστιανισμό. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή ὁ Καρλομάγνος ἀνέλαβε 18 ἀλλεπάλληλες ἐκστρατεῖες ἐναντίον τῶν ἀντιδρώντων στά φιλόδοξα σχέδιά του Σαξώνων καί δέν δίστασε νά μετοικίση τίς σκληρότερες ὁμάδες τους στό φραγκικό κράτος ἤ καί νά ἐποικίση τήν περιοχή τους μέ χριστιανούς Φράγκους. Πίστευε ὅτι ἡ ὑποτέλεια τῶν βαρβαρικῶν φύλων θά διευκόλυνε τή μεταστροφή τους στόν Χριστιανισμό, γι'αὐτό καί

οἱ πρῶτες μεγάλες ἐκστρατεῖες του συνοδεύθηκαν ἀπό τό μαζικό βάπτισμα ὅλων τῶν ἡττημένων βαρβαρικῶν φύλων. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ἡ νοτιοδυτική Σαξωνία ὑποδιαιρέθηκε σέ μικρές ἱεραποστολικές ζῶνες, οἱ ὁποῖες ἀνατέθηκαν στίς πλησιόχωρες ἀρχιεπισκοπές καί στά ἀκμαῖα μοναστήρια τους (777). Ὡστόσο, ἡ χρήση τῆς βίας γιά τόν ἐκχριστιανισμό τῶν Σαξώνων τροφοδοτοῦσε ὄχι μόνο τήν ὀξύτερη ἀντίδραση τῶν εἰδωλολατρῶν, ἀλλά καί τήν κλιμάκωση τῆς βιαιότητας τῶν Φράγκων. Στό Βέρντεν λ.χ. φονεύθηκαν σέ μία ἡμέρα 4.500 ἀντιδρῶντες εἰδωλολάτρες, οἱ ὁποῖοι ἔπρεπε νά ἐπιλέξουν μεταξύ τῆς ἀποδοχῆς τοῦ βαπτίσματος ἤ τοῦ θανάτου.

Τόν σκοπό αὐτό ὑπηρετοῦσε καί ἡ κοινοποίηση τῆς περιβόητης Capitulatio de partibus Saxoniae μέ τίς βίαιες διατάξεις της: "*Ὁποιοσδήποτε εἰσέλθει βιαίως σέ ναό καί ἀφαιρέσει μέ τή βία ἤ μέ κλοπή κάποιο πράγμα ἤ καύσει τό κτήριο, θά φονευθῆ. Ὁποιοσδήποτε ἀρνηθῆ νά σεβασθῆ τήν ἁγία νηστεία τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς καί φάγει κρέας ὡς περιφρόνηση τοῦ Χριστιανισμοῦ, θά φονευθῆ. Ὁποιοσδήποτε φονεύσει ἐπίσκοπο, πρεσβύτερο ἤ διάκονο, θά φονευθῆ. Ὁποιοσδήποτε παραδώσει στίς φλόγες τό σῶμα νεκροῦ κατά τό εἰδωλολατρικό ἔθος, θά φονευθῆ. Ὁποιοσδήποτε ἀβάπτιστος Σάξωνας προσπαθήσει νά κρυφθῆ μεταξύ τῶν συμπατριωτῶν του καί ἀρνηθῆ νά λάβη τό βάπτισμα, θά φονευθῆ. Ὁποιοσδήποτε συνωμοτήσει μέ τούς εἰδωλολάτρες ἐναντίον τῶν χριστιανῶν..., θά φονευθῆ...*". Η προοπτική αὐτή τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου, ἡ ὁποία ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τή γνωστή δράση τῶν Φράγκων ἱεραποστόλων καί στή Μοραβία, τή Βουλγαρία κ.λπ., διαφοροποιεῖται σαφῶς ἀπό τήν προοπτική τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς ὄχι μόνο στή μεθοδολογία, ἀλλά καί στούς στόχους. Πράγματι, ἐνῶ οἱ ἱεραποστολές τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως ἀποσυνέδεαν τό πνευματικό τους ἔργο ἀπό τίς ἄμεσες πολιτικές σκοπιμότητες τῆς αὐτοκρατορίας, οἱ ἱεραποστολές τῶν Φράγκων ἐνετάσσοντο ὀργανικά στούς συγκεκριμένους πολιτικούς στόχους, τούς ὁποίους προδιέγραφε ὁ βασιλιάς τῶν Φράγκων καί ὁπωσδήποτε ὄχι ὁ παπικός θρόνος. Βεβαίως, ἡ βυζαντινή ἱεραποστολή προέβαλλε, ὅπως εἴδαμε, στούς διάφορους λαούς τό θεωρητικό πλαίσιο τῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας τοῦ Βυζαντίου, ἀλλά ἡ ἀποδοχή τῆς ἰδεολογίας αὐτῆς δέν ἔθιγε τήν ἐθνική τους ἀνεξαρτησία, ὅπως συνέβαινε στήν περίπτωση τῶν φραγκικῶν ἱεραποστολῶν τῆς ἐποχῆς τοῦ Καρλομάγνου, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιοῦσε τήν ἱεραποστολή γιά νά ἐξασφαλίση ἤ καί νά παγιώση τήν ὑποτέλεια τῶν μεταστρεφόμενων στόν Χριστιανισμό λαῶν. Καίτοι, λοιπόν, ἡ πολιτική δύναμη τοῦ Βυζαντίου καί τῶν Φράγκων ἐπηρέαζε κατά τρόπο καθοριστικό τήν ἀποτελεσματικότητα τῶν ἱεραποστολῶν τους, ἡ μέν βυζαντινή ἱεραποστολή δροῦσε πάντοτε ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ὁποιεσδήποτε πολιτικές παρεμβάσεις, ἐνῶ οἱ ἱεραποστολές τῶν Φράγκων λειτουργοῦσαν

παραπληρωματικά πρός τίς πολιτικές ἤ καί πρός τίς στρατιωτικές ἀκόμη ἐπεμβάσεις γιά τήν ἐπίτευξη τῶν πολιτικῶν τους στόχων.

Ἡ διαφοροποίηση ὅμως αὐτή τῶν πολιτικῶν στόχων τῆς βυζαντινῆς καί τῆς φραγκικῆς ἱεραποστολῆς διαφοροποιοῦσε καί τίς σχέσεις τους πρός τούς συγκεκριμένους λαούς καί τίς ἐθνικές τους παραδόσεις. Ἡ μέν βυζαντινή ἱεραποστολή ἀξιοποιοῦσε μέ τό ἔργο της ὅλα τά στοιχεῖα τῆς ἐθνικῆς τους παραδόσεως (*γλώσσα, ὀργάνωση, κοινωνικές δομές, ἔθιμα* κ.λπ.) γιά τήν ἀνάδειξη τῆς αὐτοτέλειας τοῦ ἐθνικοῦ τους βίου, ἐνῶ οἱ φραγκικές ἱεραποστολές ἀπέρριπταν ὅλα τά ἰδιαίτερα στοιχεῖα τοῦ ἐθνικοῦ τους βίου γιά νά ἐπιταχύνουν τήν πληρέστερη ὑποταγή τους στή φραγκική κυριαρχία. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή κατανοεῖται τό γεγονός ὅτι, ἐνῶ οἱ φραγκικές ἱεραποστολές προσέκρουαν συνήθως στήν ἐρεθιζόμενη ἀπό τούς ὁρατούς πολιτικούς στόχους ἐθνική εὐαισθησία τῶν λαῶν καί εἶχαν ὡς ἀναπόφευκτη συνέπεια τήν ἐνίσχυση τῆς σχέσεώς τους μέ τήν προγονική τους εἰδωλολατρία, οἱ ἱεραποστολές τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως δέν ἀντιμετώπισαν ὀργανωμένες ἀντιδράσεις τῆς εἰδωλολατρίας γιά τήν περιφρούρηση τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας τῶν λαῶν. Ἡ διαφορετική προοπτική ἐξηγεῖ τό γεγονός ὅτι οἱ ἱεραποστολικές πρωτοβουλίες τῆς Δύσεως στηρίχθηκαν συνήθως σέ ὀλιγομελεῖς ὁμάδες, οἱ ὁποῖες ἦσαν κατά κανόνα ἀνέτοιμες νά ἐπωμισθοῦν τήν ἄμεση ὀργάνωση τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου σέ λαούς καί δέν πέτυχαν νά ἐξουδετερώσουν τήν εὔλογη καχυποψία τους γιά τήν ὅλη πολιτική τῶν Φράγκων. Ὁ ἐντυπωσιακός ζῆλος ὁρισμένων μοναχῶν δέν ἐξασφάλιζε τήν ἀναγκαία συνέχεια ἱεραποστολικῆς δράσεως, ἡ ὁποία δέν ἦταν βεβαίως δυνατόν νά θεμελιωθῆ στίς σκληρές διατάξεις τῆς Capitulatio τοῦ Καρλομάγνου. Ὡστόσο, καί οἱ βυζαντινοί ἱεραπόστολοι δέν ἀπέφυγαν σέ ὁρισμένες περιπτώσεις τή χρησιμοποίηση σκληρῶν μέσων, ἀλλά εἰσηγητής τῶν μέσων αὐτῶν ἦταν πάντοτε ὁ ἡγεμόνας τοῦ ἔθνους καί ὄχι βεβαίως ὁ βυζαντινός αὐτοκράτορας. Οἱ ἀνωτέρω μοναδικές σέ σκληρότητα διατάξεις τοῦ Καρλομάγνου ὑποδηλώνουν πράγματι ὅτι ἡ μέθοδος τῆς βίας προκαλοῦσε τή βίαιη ἐπίσης ἀντίδραση τῶν εἰδωλολατρῶν, οἱ ὁποῖοι ἀνανέωναν τή στενή σχέση τους μέ τήν προγονική εἰδωλολατρία, ἀφοῦ θεωροῦσαν τήν παρουσία τῆς χριστιανικῆς ἱεραποστολῆς ὡς μία ἀπειλή γιά τήν ἐπιβολή τῆς πολιτικῆς τους ὑποτέλειας στούς Φράγκους. Βεβαίως, ὁ Χριστιανισμός διεισέδυσε στή Σαξωνία τόσο ὑπό τήν ἀπειλή σκληρῶν ἀντιποίνων γιά κάθε ὀργανωμένη ἀντίδραση, ὅσο καί μέ τήν αὐτοθυσία ὁρισμένων δυτικῶν ἱεραποστόλων.

Περί τά μέσα τοῦ Θ΄ αἰώνα τά ὅρια τοῦ εἰδωλολατρικοῦ κόσμου εἶχαν ἤδη μετατοπισθῆ ἀπό τόν Ρῆνο στόν Ἔλβα, ἐνῶ εἶχαν ἤδη δημιουργηθῆ στήν ἀχανῆ αὐτή περιοχή 15 περίπου ἐπισκοπές γιά νά ὀργανώσουν τή συνέχεια καί τήν ἐπέκταση τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου. Ὁ ἐκχριστιανι-

σμός τῶν γερμανικῶν φύλων τῆς βορειοδυτικῆς Εὐρώπης δέν ὑπερέβαινε συνήθως τά γεωγραφικά ὅρια τῶν πολιτικῶν φιλοδοξιῶν τοῦ Καρλομάγνου, ἀλλά ὑπῆρξε ἀναμφιβόλως σημαντικό γεγονός γιά τή θρησκευτική ταυτότητα τῆς Εὐρώπης. Ἡ ἱεραποστολική ἔκρηξη στήν Ἀνατολή καί στή Δύση ἦταν ἄμεση ἀναγκαιότητα κατά τή μεταβατική αὐτή περίοδο, κατά τήν ὁποία δοκιμάσθηκαν ὑπό τά πλήγματα τῆς ἀραβικῆς ἐπεκτάσεως τά παραδοσιακά κέντρα τοῦ Χριστιανισμοῦ ὄχι μόνο στή Μέση Ἀνατολή ἤ τή βόρεια Ἀφρική, ἀλλά καί στή νοτιοδυτική Εὐρώπη. Ἡ διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ στά *γερμανικά* καί στά *σλαβικά* φύλα τῆς βόρειας καί τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης ὑπῆρξε καθοριστική γιά τή μορφοποίηση τοῦ ὁράματος τῆς χριστιανικῆς Εὐρώπης. Ἡ βίαιη ἔστω ἐπιβολή ἀπό τόν Καρλομάγνο τοῦ Χριστιανισμοῦ στή *Φρισία* καί στή *Σαξωνία* ἄνοιξε πράγματι τήν ὁδό πρός τή *Δανία* καί τίς ἄλλες *Σκανδιναβικές* χῶρες, στίς ὁποῖες ὅμως ἡ προγονική εἰδωλολατρία εἶχε ἰσχυρότερα ἐρείσματα στή θρησκευτική συνείδηση τῶν λαῶν. Ὁ Καρλομάγνος δέν συνέδεσε βεβαίως τά φιλόδοξα πολιτικά του σχέδια μέ τούς σκανδιναβικούς λαούς, ἀλλά ἔφερε τήν πρόκληση τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐγγύτερα στήν ἐσωτερική τους προβληματική.

Οἱ σκανδιναβοί ἔμποροι εἶχαν ἤδη ἀναπτύξει ἐντυπωσιακή δραστηριότητα τόσο στή Δ. Εὐρώπη, ὅσο καί στούς Σλάβους τῆς Α. Εὐρώπης ἀπό τίς ἀρχές ἤδη τοῦ Θ΄ αἰώνα. Ἡ παρουσία τῶν σκανδιναβῶν Βίκινγκς στίς Βρεταννικές νήσους καί στή Δ. Εὐρώπη γενικότερα ὑπῆρξε ἀνάλογη ἤ καί εὐρύτερη ἀπό τήν παρουσία τῶν σκανδιναβῶν Βαράγκων στόν κόσμο τῶν ἀνατολικῶν Σλάβων. Πολλοί ἀπό τούς Βίκινγκς εἶχαν συνάψει γάμους μέ χριστιανές κελτικῆς καταγωγῆς καί δέν ἀντιμετώπιζαν ἰδιαίτερες δυσχέρειες νά δεχθοῦν τό χριστιανικό βάπτισμα, χωρίς ὅμως νά ἐγκαταλείπουν πάντοτε καί τήν προγονική τους εἰδωλολατρία. Πράγματι, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ρείμων *Ἔμπον* (Ebbon) μέ δύο συνοδούς, τόν μοναχό *Χάλιτγκαρ* καί τόν ἐπίσκοπο Βρέμης *Βίλλεριχ*, ἀνέλαβαν μία ἱεραποστολή στή *Δανία* καί βάπτισαν πολλούς χριστιανούς (823), ἀλλά ἀπέτυχαν νά κερδίσουν τήν ὑποστήριξη τοῦ βασιλιᾶ ἤ τῶν ἰσχυρῶν ἀρχόντων του. Τό ἔργο τους ἐγκαταλείφθηκε, ἀλλά ὁ προσανατολισμός τῆς ἱεραποστολικῆς δραστηριότητας παρέμεινε σαφής, παρά τήν καχυποψία ἤ τήν ἀρνητική στάση τοῦ λαοῦ σέ ὁποιαδήποτε ἱεραποστολική πρωτοβουλία τῶν Φράγκων. Ἄλλωστε, ὁ διάδοχος τοῦ Καρλομάγνου Λουδοβίκος ὁ Εὐσεβής δέν μποροῦσε νά συνεχίση τή φιλόδοξη ἐπεκτατική πολιτική τοῦ προκατόχου του. Ἐπωφελήθηκε ὅμως ἀπό τίς ἐσωτερικές δυναστικές ἔριδες γιά νά προσφέρη τήν ὑποστήριξή του καί νά ἀναμιχθῆ στά ἐσωτερικά πράγματα τῆς Δανίας. Ὅταν ὁ διεκδικητής τοῦ θρόνου *Χάραλντ* διώχθηκε ἀπό τόν ἀντίπαλό του *Χάαρεκ* καί κατέφυγε στούς Φράγκους, ὁ Λουδοβίκος ἔδειξε προθυμία νά τόν ὑποστηρίξη στίς διεκδικήσεις του, ὑπό τόν ὅρο

ὅμως ὅτι θά βαπτιζόταν χριστιανός καί θά ἐνίσχυε τό ἔργο τῆς χριστιανικῆς ἱεραποστολῆς στή Δανία. Ὁ Χάραλντ στήν προσπάθειά του νά ἐπιστρέψη (826) συνοδεύθηκε ἀπό τόν περίφημο μοναχό τῆς Κορμπίας *Ἄνσγκαρ* (801-865), ἀλλά μετά τήν ἀποτυχία του νά γίνη κύριος τῆς ἐξουσίας ἐπανῆλθε στή Φρισία, ὅπου τοῦ παραχωρήθηκαν ἐκτάσεις ἀπό τόν βασιλιά τῶν Φράγκων. Ἀνάλογη ὑπῆρξε ἡ ἀποτυχία τῆς νέας πρωτοβουλίας τοῦ βασιλιᾶ τῶν Φράγκων Λοθαρίου νά ὑποστηρίξη τόν *Ρόρικ* γιά τήν ἀνάκτηση τοῦ θρόνου τῆς Δανίας (841). Ὡστόσο, ὁ μοναχός Ἄνσγκαρ προετοίμασε στή Φρισία δώδεκα νέους ἀπό ἐπίλεκτες οἰκογένειες Δανῶν, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἀκολουθήσει τόν Χάραλντ στή Φρισία, μέ ἀπώτερο στόχο τήν ὀργάνωση μιᾶς νέας ἱεραποστολικῆς προσπάθειας στή Δανία.

Εἶναι ὅμως σαφές ὅτι, παρά τήν ἀποτυχία γιά τήν ὀργάνωση τῆς ἱεραποστολικῆς δράσεως στή Δανία, ἡ χριστιανική πρόκληση λειτουργοῦσε συνεχῶς στούς λαούς τῆς Σκανδιναβίας. Πρεσβεία τῶν Σουηδῶν λ.χ. ἔφθασε τό 829 στή Βορματία καί ζήτησε ἀπό τόν βασιλιά τῶν Φράγκων νά ἐνδιαφερθῆ γιά τήν ἱκανοποίηση τοῦ αἰτήματος πολλῶν Σουηδῶν νά βαπτισθοῦν χριστιανοί. Ἡ ἀποστολή ἀνατέθηκε καί πάλι στόν μοναχό *Ἄνσγκαρ*, ὁ ὁποῖος μέ τή συνοδεία σκανδιναβῶν ἐμπόρων καί μετά ἀπό πολλές περιπέτειες ἔφθασε στήν πόλη *Μπίρκα*, ὅπου ἔλαβε τήν ἔγκριση νά κηρύξη τόν Χριστιανισμό ἀπό τόν βασιλιά *Μπιόρν* (Björn). Ἡ ἱεραποστολή αὐτή στέφθηκε ἀπό σχετική ἐπιτυχία, ἡ δέ πρώτη τοπική ἐκκλησία συγκροτήθηκε ἀπό τούς νεοφώτιστους καί τούς παλαιούς χριστιανούς αἰχμαλώτους. Ὁ Ἄνσγκαρ ὅμως ἐγκατέλειψε τή Μπίρκα, ἀφοῦ ἀναδείχθηκε μέ τήν ὑποστήριξη τοῦ αὐτοκράτορα ἐπίσκοπος Ἀμβούργου (832), καίτοι ὁ πάπας Γρηγόριος Δ΄ τοῦ ἀναγνώρισε ἐξουσίες *παπικοῦ λεγάτου* στούς Δανούς, τούς Σουηδούς καί τούς Σλάβους. Ὁ Ἄνσγκαρ ἀφιερώθηκε πράγματι στήν ὀργάνωση τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου στή Δανία, ἐνῶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἔμπον ἀνέλαβε τήν ὀργάνωση τῆς ἱεραποστολῆς στή Σουηδία, τήν ὁποία ἀνέθεσε στόν συγγενῆ του ἐπίσκοπο Γκάουζμπερτ. Ἡ καταστροφή ὅμως τοῦ Ἀμβούργου ἀπό τούς Δανούς Βίκινγκς (845) ἀπέδειξε τίς ἐξαιρετικές δυσχέρειες ἀποτελεσματικῆς ἱεραποστολικῆς δράσεως χωρίς στρατιωτική ὑποστήριξη. Τά ἀποτελέσματα ὑπῆρξαν καί πάλιν πενιχρά παρά τίς ἐνθουσιαστικές πρωτοβουλίες ὁρισμένων ἱεραποστολικῶν κύκλων. Μετά τόν θάνατο τοῦ Ἄνσγκαρ (865) τό ὅραμα μιᾶς ὀργανωμένης ἱεραποστολῆς στίς σκανδιναβικές χῶρες ἐγκαταλείφθηκε, ἀλλά οἱ δεσμοί τῶν Σκανδιναβῶν μέ τίς Βρεταννικές νήσους καί τούς Φράγκους συντήρησαν ἀδιάπτωτο τό ἐνδιαφέρον γιά τήν ἀνανέωση τῆς ἱεραποστολικῆς δράσεως.

Οἱ παροικίες τῶν σκανδιναβῶν Βίκινγκς στήν Ἰρλανδία καί στήν Ἀγγλία συνδέθηκαν μέ τόν Χριστιανισμό καί τροφοδοτοῦσαν συνεχῶς τό

θρησκευτικό ἐνδιαφέρον τῶν συμπατριωτῶν τους. Ἀνάλογη ἦταν καί ἡ ἀπήχηση τοῦ βαπτίσματος τῶν σκανδιναβῶν Βαράγκων στήν Κιεβινή Ρωσία. Ἡ ἀρνητική στάση τῶν Σκανδιναβῶν ἔναντι τοῦ Χριστιανισμοῦ ὑποχώρησε σταδιακά μέ τή μετριοπαθῆ στάση τῆς νέας βασιλικῆς δυναστείας τῆς Δανίας, ὅπως ἐπίσης καί μέ τό βάπτισμα τοῦ σουηδοῦ ἡγεμόνα *Γκνούπα* μετά τήν ἧττα του ἀπό τόν βασιλιά τῆς Γερμανίας Ἐρρίκο Α΄. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀμβούργου Οὔννι ἐπωφελήθηκε ἀπό τήν εὔνοια τοῦ βασιλιᾶ τῆς Δανίας *Χάραλντ* καί ἐνίσχυσε τούς δεσμούς του μέ τή μικρή χριστιανική κοινότητα τῆς Μπίρκα, ἀλλά μετά τόν θάνατό του στή Σουηδία (936) ὁ ἐνθουσιασμός καί πάλιν ἐκτονώθηκε. Τό βάπτισμα ὅμως τοῦ βασιλιᾶ τῆς Δανίας Χάραλντ ὑπῆρξε καθοριστικό γιά τή διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ στίς σκανδιναβικές χῶρες. Τά αἴτια τοῦ βαπτίσματος τοῦ βασιλιᾶ τῆς Δανίας συνδέθηκαν, ὅπως καί στήν Ἀνατολή, μέ διάφορες παραδόσεις. Κατά τόν χρονογράφο *Ἀδάμ Βρέμης* ὁ Χάραλντ ἡττήθηκε ἀπό τόν βασιλιά τῆς Γερμανίας Ὄθωνα Α΄ καί ὑποχρεώθηκε νά δεχθῆ τό βάπτισμα, ἐνῶ ἡ χώρα του διαιρέθηκε σέ τέσσαρες ἐκκλησιαστικές ἐπαρχίες ὑπό τήν πνευματική ἐποπτεία τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀμβούργου (948). Ἀντιθέτως, ὁ σάξωνας χρονογράφος *Βίντουκιντ* ἀναφέρει τήν παράδοση, ὅτι ὁ βασιλιάς τῆς Δανίας πείσθηκε νά δεχθῆ τό βάπτισμα ἀπό τό κήρυγμα τοῦ κληρικοῦ *Πόππο*, ἀφοῦ προηγουμένως δοκίμασε τήν πίστη του μέ πυρακτωμένο σίδηρο. Ὁ Ἀδάμ Βρέμης γνώριζε τήν παράδοση αὐτή, ἀλλά τή συνέδεε μέ τό βάπτισμα τοῦ *Σβέυν*, γιοῦ τοῦ βασιλιᾶ Χάραλντ. Ὁπωσδήποτε ὅμως εἶναι σαφές ὅτι ἡ ἀνανέωση τῆς ἐπιρροῆς τοῦ γερμανικοῦ κράτους στή Δανία ἐπηρέασε τήν ἐπιλογή τοῦ Χάραλντ, ἀλλά ἡ ἐπιλογή του αὐτή δέν πρέπει νά θεωρηθῆ ἄσχετη πρός τήν προγενέστερη σταδιακή διείσδυση τοῦ Χριστιανισμοῦ στή Δανία. Ὁ Χάραλντ ὑποστήριξε τόν Χριστιανισμό καί καταπολέμησε τήν προγονική εἰδωλολατρία, ἡ ὀργάνωση δέ τῆς Ἐκκλησίας ἀναλήφθηκε ἀπό τόν ἀρχιεπίσκοπο Ἀμβούργου Ἀδαλδάγο (937-988). *Στή σύνοδο τοῦ Ἰνγκελχάιμ (948) ἔλαβαν μέρος οἱ πρῶτοι Δανοί ἐπίσκοποι τῶν ἐπισκοπῶν Ἰουτλάνδης, Σλέσβικ, Ἄαρχους καί Ρίμπε, ἀλλά τά ὀνόματα τῶν ἐπισκόπων ὑποδηλώνουν σαφῶς τή γερμανική προέλευσή τους.* Ἡ προσπάθεια τοῦ Σβέυν, γιοῦ καί διαδόχου τοῦ Χάραλντ, νά ἐπαναφέρη τή Δανία τήν προγονική εἰδωλολατρία δέν εὕρισκε πλέον ἰσχυρά ἐρείσματα στόν λαό, ἐγκαταλείφθηκε δέ μετά τό 995. Ἡ ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ ὁλοκληρώθηκε κατά τήν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ *Κανούτου* τοῦ Μεγάλου (1015-1035), ὁ ὁποῖος εἶχε κυβερνήσει τήν Ἀγγλία, γιά μικρό δέ χρονικό διάστημα καί τή Νορβηγία. Κατά τήν περίοδο αὐτή ἡ ὀργάνωση τῶν ἐπισκοπῶν καί τῶν ἐνοριῶν ἀνατέθηκε σέ ἐπισκόπους, οἱ ὁποῖοι εἶχαν χειροτονηθῆ κυρίως στήν Ἀγγλία καί περιόρισαν αἰσθητά τή γερμανική ἐπιρροή στή Δανία.

Ἡ διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ στή *Νορβηγία* παρουσιάζει ἰσχυρότερους δεσμούς μέ τήν Ἐκκλησία τῆς Ἀγγλίας. Κατά τήν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ *Χακόν Α΄* (935-961) ἡ διείσδυση τοῦ Χριστιανισμοῦ στή Νορβηγία ἐνισχύθηκε μέ τίς ἱεραποστολικές πρωτοβουλίες τοῦ βασιλιᾶ τῆς Δανίας Χάραλντ, ἀλλά ἡ ἀπήχηση τοῦ κηρύγματος ἦταν μικρή μέχρι τή βασιλεία τοῦ χριστιανοῦ *Ὀλάφ Α΄ Τρύγγβισον* (995-1000), ὁ ὁποῖος εἶχε βαπτισθῆ προφανῶς στήν Ἀγγλία καί ἀνέθεσε τό ἱεραποστολικό ἔργο σέ ἄγγλους κληρικούς. Ὁ Χριστιανισμός διαδόθηκε μέν ταχύτατα στίς πλούσιες νοτιοδυτικές περιοχές τῆς Νορβηγίας, ἀλλά ἡ ἐνδοχώρα παρέμενε πιστή στήν προγονική εἰδωλολατρία. Ὁ *Ὀλάφ Β΄ ὁ Παχύς* (1014-1030) εἶχε ἐπίσης βαπτισθῆ στήν Ἀγγλία καί ἐνίσχυσε τό ἔργο τῆς ἱεραποστολῆς μέ ἐκλεκτούς ἄγγλους καί γερμανούς ἐπισκόπους. Κατά τήν περίοδο ὅμως τῆς βασιλείας του ἡ εἰδωλολατρία καταπιέσθηκε μέ βίαια μέσα, τά ὁποῖα προκάλεσαν ὄχι μόνο ὀξύτατες ἐσωτερικές ἀντιθέσεις, ἀλλά καί τήν ἐπέμβαση τοῦ πανίσχυρου βασιλιᾶ τῆς Δανίας Κανούτου γιά τόν ἀμεσώτερο ἔλεγχο τῆς καταστάσεως. Ὁ ἐκχριστιανισμός τῆς Νορβηγίας ὁλοκληρώθηκε κατά τήν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ *Μάγνου Α΄* (1035-1048), ἀλλά ἡ στελέχωση τῆς ἱεραρχίας μέ ἐπισκόπους ἀπό διάφορες χριστιανικές χῶρες διασποῦσε τήν ἐσωτερική ἐκκλησιαστική της ἑνότητα, παρά την κοινή δικαιοδοσιακή τους ἀναφορά στήν ἀρχιεπισκοπή Ἁμβούργου. Περί τό 1060 ὁ βασιλιᾶς *Χάραλντ ὁ Αὐστηρός* ἐπιδίωξε τήν αὐτονόμηση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Νορβηγίας ἀπό τήν ἀρχιεπισκοπή Ἁμβούργου καί ἀπευθύνθηκε χωρίς ἐπιτυχία στήν Ἀγγλία, τή Γαλλία καί τό Βυζάντιο γιά τήν ἀποστολή ἐπισκόπων. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Νορβηγίας εἶχε ἤδη ὀργανωθῆ κατά τόν ΙΑ΄ αἰώνα σέ τρεῖς ἐπισκοπές *(Νίνταρος, Σέλια καί Ὄσλο)*, ἐνῶ ὁ Μοναχισμός διεισέδυσε ἀπό τά τέλη τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα καί συνέβαλε τά μέγιστα στήν παγίωση τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Ἡ διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ στή *Σουηδία* εἶχε συνδεθῆ, ὅπως εἴδαμε, μέ τίς ἱεραποστολικές πρωτοβουλίες τῶν ἀρχιεπισκόπων Ἁμβούργου Ἄνσγκαρ καί Οὔννι, οἱ ὁποῖες ὅμως δέν εἶχαν τήν ἀναμενόμενη ἐπιτυχία. Οἱ δυσχέρειες μιᾶς ὀργανωμένης ἱεραποστολικῆς δράσεως παρακάμφθηκαν κατά τήν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ *Ὀλάφ Σκετκόνουνγκ* (994-1024), ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μέ τήν παράδοση, μεταστράφηκε στόν Χριστιανισμό περί τό 1008 ἀπό τόν ἄγγλο προφανῶς ἐπίσκοπο Σίγκφριντ. Ὡστόσο, ἡ χριστιανική ἱεραποστολή συνάντησε καί πάλι τή μεγάλη ἀντίδραση τῆς ἀνανεωμένης προγονικῆς εἰδωλολατρίας, ἡ ὁποία διατηρήθηκε ἀκμαία σέ πολλές περιοχές μέχρι καί τίς ἀρχές τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα (Οὐψάλα, Οὔπλαντ, Γκέταλαντ, κ.λπ.). Κέντρο τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὀργανώσεως τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου ἀναδείχθηκε ἡ *Σιγκτούνα*, ἡ ὁποία διαδέχθηκε τήν Μπίρκα καί στήν οἰκονομική ζωή τῆς εὐρύτερης περιοχῆς ἤδη ἀπό τά τέλη τοῦ Ι΄ αἰώνα. Γιά τή διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐργάσθηκαν σκανδινα-

βοί, ἄγγλοι καί γερμανοί ἱεραπόστολοι, ἀλλά ἡ διαδικασία μεταστροφῆς τοῦ λαοῦ ὑπῆρξε βραδεία, λόγω ὄχι μόνο τῆς μή ἄρτιας ὀργανώσεως τῆς ἱεραποστολῆς, ἀλλά καί τῶν ἀντιδράσεων τῆς ὀργανωμένης εἰδωλολατρίας. Πράγματι, τό 1060 οἱ εἰδωλολάτρες ἐξεγέρθηκαν καί ἔδιωξαν βίαια τόν ἐπίσκοπο τῆς Σιγκτούνα Ἄνταλβαρντ, ἐπειδή καταπολέμησε τίς εἰδωλολατρικές τελετές τῆς Οὐψάλας, ἐνῶ μετά τό 1070 ἐπαναστάτησαν καί ἀπομάκρυναν τόν ὑποστηρικτή τῶν χριστιανῶν βασιλιά Ἴνγκε. Ὡστόσο, ἡ βραδεία μέν, ἀλλά σταθερή διείσδυση τοῦ Χριστιανισμοῦ στόν λαό προσδιόρισε καί τήν τελική ἐπικράτησή του κατά τόν ΙΒ΄ αἰώνα, ἡ ὁποία ἐπιταχύνθηκε μέ τή σταδιακή ἀνάπτυξη τοῦ Μοναχισμοῦ. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι περί τά μέσα τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα ὁ βασιλιάς τῆς Σουηδίας Ἔρικ ἀνέλαβε σταυροφορία γιά τόν ἐκχριστιανισμό καί τῆς *Φιλλανδίας* (περί τό 1157), ἐνῶ στό τέλος τοῦ ΙΒ΄ καί στίς ἀρχές τοῦ ΙΓ΄ αἰώνα ἀνάλογος ζῆλος ἐπιδείχθηκε καί ἀπό τόν βασιλιά τῆς Δανίας (1191, 1202). Τά ἀποτελέσματα βεβαίως ὑπῆρξαν πενιχρά, ἀλλά ἡ διείσδυση τοῦ Χριστιανισμοῦ στή Φιλλανδία τόσο ἀπό τή Δύση, ὅσο καί ἀπό τό Νόβγκοροντ προδιέγραφε τίς μελλοντικές θετικές προοπτικές.

Ἡ δεύτερη λοιπόν χιλιετία τοῦ ἱστορικοῦ βίου τῆς Ἐκκλησίας ἐγκαινιάσθηκε μέ τόν ἐκχριστιανισμό ὅλων σχεδόν τῶν λαῶν, οἱ ὁποῖοι ἐκινοῦντο πέραν τοῦ Ρήνου, τοῦ Δουνάβεως καί τοῦ Εὐξείνου Πόντου. Ἡ μεταστροφή στόν Χριστιανισμό τῶν *γερμανικῶν*, τῶν *σλαβικῶν* καί τῶν *σκανδιναβικῶν* λαῶν ὑπῆρξε ὁ ὥριμος καρπός μιᾶς μακραίωνης ἱεραποστολικῆς διαδικασίας τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς καί τῆς Δύσεως, ἡ δέ ὁλοκλήρωσή της μορφοποίησε τήν εἰκόνα τῆς χριστιανικῆς Εὐρώπης καί θεμελίωσε τίς προϋποθέσεις τῆς πνευματικῆς της ἑνότητας. Ἡ ἀπρόβλεπτη ἀποδυνάμωση τῶν παραδοσιακῶν ἐκκλησιαστικῶν κέντρων τοῦ Χριστιανισμοῦ στήν Ἀσία καί στή Β. Ἀφρική καί ἡ συνεχής ἰσχυροποίηση τοῦ ἐξαιρετικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κύρους τῶν θρόνων τῆς Ρώμης καί τῆς Κπόλεως προσέδωσαν στό ἔργο τῆς χριστιανικῆς ἱεραποστολῆς καί τά στοιχεῖα τοῦ μακροχρόνιου δικαιοδοσιακοῦ τους ἀνταγωνισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐπηρεάσθηκε βαθύτατα ἀπό τόν ἀντίστοιχο πολιτικό ἀνταγωνισμό Βυζαντίου καί Φράγκων. Οἱ ὀξύτατες ἱεραποστολικές ἀντιπαραθέσεις στή Μοραβία καί στή Βουλγαρία ἐκφράζουν ὄχι μόνο τίς σημαντικές διαφορές τῆς ἱεραποστολικῆς μεθόδου, ἀλλά καί τήν ἔνταξη τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου στό εὐρύτερο πλαίσιο ἑνός γενικότερου ἀνταγωνισμοῦ Ἀνατολῆς καί Δύσεως. Ἡ κοινή ἐκκλησιαστική παράδοση τῆς πρώτης χιλιετίας δέν ἦταν πλέον ἐξ ἴσου δεσμευτική καί γιά τούς νέους χριστιανικούς λαούς, οἱ ὁποῖοι δέν εἶχαν ζήσει τά θεολογικά προβλήματα καί δέν εἶχαν συμμετάσχει στή δογματική διατύπωση τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως ἀπό τίς ἑπτά Οἰκουμενικές συνόδους καί ἀπό τούς μεγάλους Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Ο ἐνθουσιαστικός δυναμισμός τῶν νέων Ἐκκλησιῶν καί ἡ

παράλληλη ἐξασθένηση τῶν ἐμπερίστατων παλαιῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης ὄχι μόνο ἀποδυνάμωσαν τά παραδοσιακά κανονικά κριτήρια τῶν σχέσεων τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως, ἀλλά καί ἀποσυνέδεσαν πολλές φορές τόν ἀνταγωνισμό τους ἀπό τά κριτήρια αὐτά. Ἡ ὑπερίσχυση τοῦ γερμανικοῦ στοιχείου τόσο στή θεολογία τῆς Δύσεως, ὅσο καί στή διοίκηση τοῦ παπικοῦ θρόνου ὄχι μόνο ἐπιτάχυναν τή σύγκρουση τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως, ἀλλά καί ἐξουδετέρωσαν τίς παραδοσιακές συνοδικές διαδικασίες γιά τήν ἐκτόνωση τῆς κρίσεως. *Τό μέγα σχίσμα (1054)* ἁπλώθηκε μέ δικαιοδοσιακά κριτήρια μετά τήν ὁλοκλήρωση τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου σέ ὅλους τούς νέους χριστιανικούς λαούς τῆς Κεντρικῆς, τῆς Βόρειας καί τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης, οἱ ὁποῖοι ἔζησαν τήν τραγωδία τῆς ἐκκλησιαστικῆς διασπάσεως προτοῦ βιώσουν τήν ἐμπειρία τῆς πνευματικῆς τους ἑνότητας στήν κοινή χριστιανική πίστη. Ἄν λοιπόν ἡ *πρώτη χιλιετία* θεμελίωσε τό δράμα τῆς πνευματικῆς ἑνότητας τῆς χριστιανικῆς Εὐρώπης, ἡ *δεύτερη χιλιετία* συνδέθηκε μέ τήν τραγωδία τῶν πολλαπλῶν ἐκκλησιαστικῶν διασπάσεων τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄

ΤΟ ΣΧΙΣΜΑ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ ΑΝΑΤΟΛΗΣ ΚΑΙ ΔΥΣΕΩΣ

Κύριες πηγές γιά τήν παρακολούθηση τῶν γεγονότων τῆς κρίσεως τῶν σχέσεων Ρώμης καί Κπόλεως κατά τόν Θ΄ αἰώνα εἶναι: α) τά σωζόμενα πρακτικά τῆς *"Πρωτοδευτέρας"* συνόδου τῆς Κπόλεως τοῦ 861 (W. von GLANVEL, Die Kanonensammlung des Kardinals Deusdedit, Paderborn 1905, 603-616. MANSI, XVI, 636-549), τῆς συνόδου τοῦ Λατερανοῦ τοῦ 863 (M.G.H., Ep., VI, 518-523), τῆς παπόφιλης συνόδου τῆς Κπόλεως τοῦ 869-870 (MANSI, XVI, 1-208. Ἑλληνική ἐπιτομή MANSI, XVI, 300-413) καί τῆς συνόδου τῆς Κπόλεως τοῦ 879-880 (MANSI, XVII, 365-525). β) Οἱ ἐπιστολές τῶν πατριαρχῶν Κπόλεως Φωτίου (PG 102, 585-990. ἔκδ. Ἰω. Βαλλέττα, 1864) καί Νικολάου Μυστικοῦ (PG 111, 27-397), τῶν παπῶν Ρώμης Νικολάου Α΄ (M.G.H., Ep., VI, 257-690), Ἀδριανοῦ Β΄ (M.G.H., Ep., VI, 691-765), Ἰωάννου Η΄ (PL 126, 651-967. MANSI, XVII, 3-242) κ.ά. γ) Ὁ *Βίος* τοῦ πατριάρχη Ἰγνατίου ἀπό τόν Νικήτα Παφλαγόνα (PG 105, 487-574) κ.ά. Γιά τά γεγονότα τοῦ μεγάλου σχίσματος (1054) σημαντικότερες πηγές εἶναι: α) οἱ ἐπιστολές τοῦ πατριάρχη Κπόλεως Μιχαήλ Κηρουλαρίου (PG 120, 736-820), β) οἱ πραγματεῖες τοῦ καρδιναλίου Οὔμβερτου (PL 143, 930-974, 1002-1004. PG 120, 983-1000), γ) οἱ ἐπιστολές τοῦ πάπα Λέοντα Θ΄ (PL 143, 592-838), δ) οἱ πραγματεῖες τοῦ Λέοντα Ἀχρίδος (PG 120, 835-844) καί Νικήτα Στηθάτου (PG 120, 1011-1022), ε) οἱ ἐπιστολές Πέτρου Ἀντιοχείας καί τοῦ Μιχαήλ Κηρουλαρίου (PG 120, 781-796, 816-820) κ.λπ. Σημαντικότερες συμβολές στή μελέτη τοῦ θέματος εἶναι:C.-J. HEFELE-H. LECLERCQ, Histoire des Conciles, Paris 1907-1914. J. HERGENRÖTHER, Photius, Patriarch von Konstantinopel, τόμ. 3, Regensburg 1867-1869. A. PICHLER, Geschichte der kirchlichen Trennung zwischen Orient und Occident, τόμ. 2, München 1864, 1865. J. GAY, L'Italie méridionale et l'Empire byzantin (867-1071), Paris 1904. ΧΡ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Τό πρωτεῖον τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης, Ἀθῆναι 1930. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας, Ἀλεξάνδρεια 1951. A. MICHEL, Humbert und Kerullarios, τόμ. 2, Paderborn 1924, 1930. V. GRUMEL, La politique religieuse du patriarche saint Méthode, Echos d'Orient, 32, 1933. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Y eut-il un second schisme de Photius?, Revue des sciences phil. et théol., 22, 1933. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Les Regestes des Actes du patriarcat de Constantinople, τόμ. 2, 1932, 1936. E. AMANN, Photius, D.Th.C., XII, 1935, 1536-1604. E. CASPAR, Geschichte des Papsttums, τόμ 2, Tübingen, 1930, 1933. J. HALLER, Das Papsttum. Idee und Wirklichkeit, τόμ. 5, München 1965. M. JUGIE, Le schisme byzantin, Paris 1941. F. DVORNIK, Le schisme de Photius, Paris 1950. ΙΩ. ΚΑΡΜΙΡΗ, Δύο βυζαντινοί ἱεράρχαι καί τό σχίσμα τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι 1950. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, The Schism of the Roman Church, Θεολογία, 21, 1951, 400-433, 557-587. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Τά δογματικά καί συμβολικά μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου

Καθολικῆς Ἐκκλησίας, Ι, Ἀθῆναι 1952. S. RUNCIMAN, The Eastern Schism, Oxford 1955. Β. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία, Ἀθῆναι 1959. ΒΛ. ΙΩ. ΦΕΙΔΑ, Ἐκκλ. Ἱστορία, ΙΙ, Ἀθῆναι 1973 (πολυγραφημένη). ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Anathèmes et Schisme. Conséquences ecclésiologiques de la levée des anathèmes, Koinonia, 1975, 75-86. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Presupposés fondamentaux pour un dialogue théologique officiel entre l'Eglise orthodoxe et l'Eglise catholique-romaine, Proche Orient Chretien, 1977, 220-229. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Θεολογικός Διάλογος Ὀρθοδόξου καί Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας ἀπό τοῦ σχίσματος μέχρι τῆς ἁλώσεως (1054-1453), Ἀθῆναι 1977. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Αἱ περί σχέσεων Ἐκκλησίας καί Πολιτείας ἀντιλήψεις τοῦ Μ. Φωτίου, Ἀθῆναι 1980. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Primus inter pares, Kanon, 1989, 181-188. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Ἡ Ἰωάννειος ἀποστολικότης τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως, Ἀθῆναι 1989. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Βυζάντιο. Βίος-Θεσμοί-Κοινωνία-Ἐκκλησία-Παιδεία-Τέχνη, Ἀθῆναι 1991. Β. ΚΑΡΑΓΕΩΡΓΟΥ, Ἡ Ἁγία Ρωμαϊκή αὐτοκρατορία, Ἀθῆναι 1987. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Λιουτπράνδος, ὁ ἐπίσκοπος Κρεμώνης, ὡς ἱστορικός καί διπλωμάτης, Ἀθῆναι 1978, ὅπου καί πλούσια σχετική βιβλιογραφία.

1. Αἴτια τοῦ σχίσματος

Τό μέγα σχίσμα (1054) τῶν ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως θεωρεῖται τό συγκλονιστικότερο ἐκκλησιαστικό γεγονός τῆς περιόδου αὐτῆς, ἀφοῦ κατέστη τό δραματικό τέλος μιᾶς μακρᾶς διαδικασίας διαφοροποιήσεως τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας ἔναντι τῆς Ἀνατολικῆς, ἡ ὁποία εἶχε ἀρχίσει ἤδη ἀπό τό τέλος τοῦ Ε΄ αἰώνα καί κορυφώθηκε κατά τήν περίοδο τῆς κρίσεως τῶν σχέσεων Ρώμης καί Κπόλεως μέ πρόσχημα τήν κανονικότητα τῆς ἐκλογῆς τοῦ πατριάρχη Φωτίου (863-867). Ἡ κρίση βεβαίως αὐτή ἐσφαλμένως καί καταχρηστικῶς χαρακτηρίζεται ὡς *σχίσμα*, ἀφοῦ δέν εἶχε πράγματι ὅλα τά κανονικά στοιχεῖα ἑνός πραγματικοῦ σχίσματος, τά ὁποῖα δηλαδή νά μποροῦν νά συνδέσουν τή διαμόρφωση ἑνός σχισματικοῦ ἐκκλ. σώματος ἔξω ἀπό τά ὅρια τῆς μιᾶς, ἁγίας, καθολικῆς καί ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἀμφισβήτηση ἀπό τόν πάπα Ρώμης Νικόλαο τῆς κανονικότητας τῆς ἐκλογῆς τοῦ ἱ. Φωτίου ἤ τῆς ἐκθρονίσεως τοῦ Ἰγνατίου, καίτοι προκάλεσε τή μονομερῆ διακοπή τῆς κοινωνίας τῶν δύο θρόνων γιά μία τριετία περίπου, δέν ἔπληξε τήν ἑνότητα τοῦ ἐκκλ. σώματος καί ὁπωσδήποτε δέν παρήγαγε ἀπηρτισμένο σχίσμα μεταξύ τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως. Ἡ σκόπιμη καλλιέργεια ἐντάσεως μεταξύ τῶν δύο θρόνων γιά μία διαμφισβητούμενη ἑρμηνεία μιᾶς ἀσήμαντης ἤ καί ἀδιάφορης πτυχῆς τῆς κανονικῆς παραδόσεως (*"ἀθρόον"* χειροτονία) δέν ἐπαρκοῦσε γιά τή θεμελίωση σχίσματος καί ἐγκαταλείφθηκε ἀπό τόν ἴδιο τόν παπικό θρόνο στή συνολική θεώρηση τοῦ θέματος. Ἄλλωστε, καί ἡ διαδοχή τῶν ἱστορικῶν γεγονότων τῆς κρίσεως δέν ὁδήγησε στή γενική διακοπή τῆς κοινωνίας τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως.

Ὑπό τήν *κανονική* καί τήν *ἐκκλησιολογική* ἀξιολόγηση τῶν γεγονότων ἡ κρίση στίς σχέσεις τῶν δύο θρόνων μπορεῖ νά χαρακτηρισθῆ ἁπλῶς ὡς μία *κατάσταση ἀκοινωνησίας*, ἡ ὁποία ἐκτονώθηκε προτοῦ προσλάβει

τίς διαστάσεις ἐκκλησιαστικοῦ σχίσματος. Βεβαίως, ἡ ἀπόφαση τῆς συνόδου τῆς Κπόλεως (867) γιά τήν ἀνταπόδοση τῆς καθαιρέσεως στόν πάπα Νικόλαο θά μποροῦσε ἴσως νά ὁδηγήση σέ ἕνα σχίσμα τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως, ἀφοῦ στή σύνοδο αὐτή τέθηκαν ἀπό τόν πατριάρχη Φώτιο νέα σοβαρά *θεολογικά* (filioque) καί *ἐκκλησιαστικά* θέματα (παπικό πρωτεῖο, ἐπιβολή συνοδικῶς κατακριθέντων λατινικῶν ἐθίμων στή Βουλγαρία). Ἡ ἀπόφαση ὅμως τῆς συνόδου τῆς Κπόλεως (867) παρέμεινε ἀνενεργός μετά τήν ἐκθρόνιση τοῦ Φωτίου, ἡ ὁποία διευκόλυνε τήν ἐκτόνωση τῆς κρίσεως καί τήν ἀποκατάσταση τῶν κανονικῶν σχέσεων Ρώμης καί Κπόλεως. Ἐν τούτοις, ἡ ἔγερση μέ τήν Ἐγκύκλια ἐπιστολή τοῦ Φωτίου τοῦ ζητήματος τῶν σοβαρῶν θεολογικῶν καί ἐκκλησιαστικῶν διαφορῶν, οἱ ὁποῖες μάλιστα κυρώθηκαν συνοδικῶς, τροφοδότησε τή θεολογική γραμματεία τῆς Ἀνατολῆς, ἐνῶ ἡ προγενέστερη ἐπιστολή τοῦ πάπα Νικολάου πρός τόν ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων Βόρη εἶχε ἀνάλογες προεκτάσεις στή θεολογική γραμματεία τῆς Δύσεως μέ ἔντονο πολεμικό πνεῦμα ἐναντίον τῆς ἀνατολικῆς παραδόσεως. Ἡ εἰδική σχέση καί τῶν δύο *πολεμικῶν* κειμένων μέ τά δικαιοδοσιακά ζητήματα τῶν δύο θρόνων στόν χῶρο τῆς ἱεραποστολῆς ἐξηγοῦν πολλά ἀπό τά στοιχεῖα τῆς ἐπιλεγμένης ὀξύτητας, εἰδικότερα στά ζητήματα τῆς διαφορᾶς τῶν ἐκκλ. ἐθίμων. Ἡ ἐπίσημη ὅμως ἀποδοκιμασία τῶν διαφοροποιήσεων αὐτῶν στά πλαίσια τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἀνταγωνισμοῦ θεμελιώθηκε σέ μία νέα διαλεκτική θεολογικῆς δικαιώσεως ἤ κατακρίσεώς τους, ἡ ὁποία πολλαπλασίασε τίς ἀντιπαραθέσεις τῶν δύο θεολογικῶν παραδόσεων καί ἐπιτάχυνε τήν πορεία πρός τό μέγα σχίσμα τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως (1054).

Τά κύρια αἴτια τοῦ σχίσματος τῶν ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως προσδιορίζονται συνήθως ὡς *θεολογικά* (filioque), *πολιτικά* (ἵδρυση τοῦ παπικοῦ κράτους καί τῆς φραγκικῆς αὐτοκρατορίας ἀπό τό Καρλομάγνο) καί *ἐκκλησιαστικά* (παπικό πρωτεῖο, ἐκκλ. ἔθιμα κ.λπ.). Ὁ σχηματικός αὐτός διαχωρισμός δέν ἀνταποκρίνεται βεβαίως στή διαμορφωμένη πραγματικότητα, ἀφοῦ δέν μπορεῖ νά γίνη λόγος περί μονομεροῦς ἐπιδράσεως ἑνός ἑκάστου ἀπό τά αἴτια αὐτά στίς σχέσεις τῶν ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως. Πράγματι, δέν ὑπάρχει σαφής ἀλληλεξάρτηση τῶν πολιτικῶν καί τῶν ἐκκλησιαστικῶν αἰτίων, καίτοι, ὅπως θά δοῦμε, στήν ἵδρυση τόσο τοῦ παπικοῦ κράτους, ὅσο καί τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Δύσεως ὑπόκειται ἄμεσα ἤ ἔμμεσα ὡς βασική ἰδέα ἡ θεωρία περί τοῦ παπικοῦ πρωτείου. Ὁ ἀγώνας μεταξύ τῶν δύο ἐξουσιῶν (*βασιλείας* καί *ἱερωσύνης*) εἶχε ἀρχίσει ἤδη ἀπό τόν Δ´ αἰώνα τόσο στήν Ἀνατολή, ὅσο καί στή Δύση, ἀλλά στή μέν Ἀνατολή ὑπῆρξε ὑποτονικός, λόγω τῆς διαμορφώσεως ἁρμονικῶν σχέσεων μεταξύ Ἐκκλησίας καί Πολιτείας, ἐνῶ στή Δύση προσέλαβε εὐρύτατες διαστάσεις, λόγω κυρίως τῶν ἰδιο-

μόρφων πολιτικῶν συνθηκῶν καί τῆς ἀσαφοῦς ἐξουσίας τοῦ παπικοῦ θρόνου. Στή διαμάχη τῶν *δύο ἐξουσιῶν* ὁ παπικός θρόνος διαπνεόταν ἀπό τό ἴδιο πνεῦμα, ἀπό τό ὁποῖο διαπνεόταν καί κατά τή διεκδίκηση τοῦ πρωτείου ἐξουσίας σέ ὁλόκληρη τήν Ἐκκλησία. Ὡστόσο, τό μέν παπικό πρωτεῖο προβαλλόταν κυρίως στίς σχέσεις τοῦ παπικοῦ θρόνου πρός τίς Ἐκκλησίες τῆς Ἀνατολῆς, ἐνῶ ἡ θεωρία περί τῆς *ὑπαλλήλου* σχέσεως τῶν δύο ἐξουσιῶν προβλήθηκε κυρίως πρός τούς ἡγεμόνες τῆς Δύσεως (ψευδο-Κωνσταντίνεια δωρεά). Πράγματι, ἐνῶ ἡ παπική περί δύο ἐξουσιῶν θεωρία ὁδήγησε στήν ἵδρυση ἑνός μικροῦ παπικοῦ κράτους στήν Ἰταλία καί ὑπέθαλψε τή διεκδίκηση τῆς ὑπεροχῆς τῆς παπικῆς ἔναντι τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας κατά τήν περίοδο τοῦ περί *"περιβολῆς"* ἀγώνα, ἡ περί τοῦ παπικοῦ πρωτείου ἐξουσίας ἀξίωση κατέληξε τελικά στό σχίσμα τῶν ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως (1054). Τό γεγονός ὅτι καί αὐτές ἀκόμη οἱ ἤδη γνωστές ἀπό τόν Η΄ αἰώνα θεολογικές διαφορές (filioque) χρησιμοποιήθηκαν περιστασιακά καί καθυστερημένα, ἤτοι μετά τήν ἀντιπαράθεση στόν χῶρο τῆς ἱεραποστολῆς καί τήν ὀξεία ρήξη τῶν θρόνων τῆς Πρεσβυτέρας καί τῆς Νέας Ρώμης, ὑποδηλώνει ὅτι τό κύριο αἴτιο τοῦ μεγάλου σχίσματος τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως (1054) πρέπει νά ἀναζητηθῆ τόσο στό παπικό πρωτεῖο, τό ὁποῖο ἐνισχύθηκε μέ τίς ψευδο-Ἰσιδώρειες Διατάξεις, ὅσο καί στήν παπική ἀξίωση ἐπιβολῆς του σέ ὁλόκληρη τήν Ἐκκλησία. Ἡ περί τό κύριο αὐτό αἴτιο προσθήκη καί τῶν λοιπῶν διαφορῶν, μικρότερης ἴσως σημασίας γιά τήν ἐν λόγω ἐποχή, ὅπως λ.χ. τῶν θεολογικῶν (filioque), τῶν πολιτικῶν (ἵδρυση τοῦ παπικοῦ κράτους, εἰσαγωγή ρωμαϊκῶν ἐκκλ. ἐθίμων, ὑποχρεωτική ἀγαμία τοῦ κλήρου, τέλεση τοῦ χρίσματος ἀπό μόνους τούς ἐπισκόπους, περιορισμός τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς κατά μία ἑβδομάδα, τά ἄζυμα κ.λπ.), διηύρυνε τό ὑφιστάμενο χάσμα μεταξύ Ἀνατολῆς καί Δύσεως. Τό χάσμα ὅμως αὐτό ἦταν ἀποτέλεσμα μιᾶς μακραίωνης σειρᾶς ἐκκλησιαστικῶν μεταβολῶν καί ἐξελίξεων, οἱ ὁποῖες τόνισαν τήν ὑφιστάμενη διαφορότητα τοῦ *ρωμαϊκοῦ* καί τοῦ *ἑλληνικοῦ* πνεύματος καί κατέληξαν σέ μία ὀξεία ἀντίθεση μεταξύ τοῦ συγκεντρωτικοῦ ρωμαϊκοῦ πνεύματος τοῦ παπικοῦ θρόνου καί τῆς συνοδικῆς συνειδήσεως τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς.

Τό παπικό πρωτεῖο βασίσθηκε, ὅπως εἴδαμε, στά πρεσβεῖα τιμῆς τοῦ θρόνου τῆς Ρώμης, τά ὁποῖα ἀναγνωρίσθηκαν ἐθιμικῶς μέν κατά τούς τρεῖς πρώτους αἰῶνες, ἀλλά κατοχυρώθηκαν κανονικῶς μέ τούς κανόνες 6 τῆς Α΄, 3 τῆς Β΄ καί 28 τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου. Τά πρεσβεῖα τιμῆς δέν εἶχαν βεβαίως *διοικητικό* χαρακτήρα μέχρι τό τέλος τοῦ Δ΄ αἰ., ἀλλά καί οἱ λοιποί πατριαρχικοί θρόνοι Κπόλεως, Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καί Ἱεροσολύμων σέ αὐτά θεμελίωσαν ὅλες τίς διοικητικές διεκδικήσεις τους κατά τό πρῶτο ἥμισυ τοῦ Ε΄ αἰ., ὁπότε ἐμφανίσθηκε καί ἡ θεωρία περί τοῦ παπικοῦ πρωτείου. Τό παπικό πρωτεῖο ἦταν ὄχι βεβαίως μόνο

μία διεκδίκηση διοικητικής δικαιοδοσίας σέ ὁλόκληρη ἔστω τήν Ἐκκλησία, ἀλλά καί μία προοδευτικῶς ἐξελισσόμενη παράδοση περί τῆς ἐκκλησιολογικῆς θεμελιώσεως τῆς κυριαρχικῆς θέσεως τοῦ πάπα σέ ὁλόκληρη τήν Ἐκκλησία, ἰδιαίτερα δέ μέ τήν θεωρία γιά τή *μυστική ταύτιση* τῆς ἐξουσίας τοῦ ἀπ. Πέτρου πρός τήν ἐξουσία τῶν ἑκάστοτε παπῶν Ρώμης (papa Petrus ipse), ὅτι δηλαδή διά μέσου κάθε πάπα ἐνεργεῖ στήν Ἐκκλησία ὁ ἴδιος ὁ ἀπ. Πέτρος. Τήν ἰδέα αὐτή εἶχε διακηρύξει γιά πρώτη φορά, ὅπως εἴδαμε, ὁ παπικός ἀντιπρόσωπος Φίλιππος στήν Γ΄ Οἰκουμενική σύνοδο (431) καί εἶχαν τονίσει ἰδιαίτερα οἱ πάπες Λέων Α΄ (440-461) καί Γελάσιος Α΄ (492-496) κυρίως στόν ἀγώνα ἐναντίον τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως. Ἡ Ἀνατολή ἀντέδρασε μόνον ὅταν κατανόησε τή σοβαρότητα τῆς ἐκκλησιολογικῆς παρεκκλίσεως, ἀλλ'ἡ θεωρία περί τοῦ θείῳ δικαίῳ παπικοῦ πρωτείου εἶχε πλέον διαμορφωθῆ. Ἡ εὐρύτερη ἀπήχησή της στή ζωή τῆς Ἐκκλησίας διευκολύνθηκε ἀπό τίς ἀκόλουθες ἱστορικές μεταβολές: **Πρῶτον**, ἀπό τήν ὑποταγή τῶν πατριαρχείων τῆς Ἀνατολῆς (*Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καί Ἱεροσολύμων)* στούς Ἄραβες ἤδη ἀπό τά μέσα τοῦ Ζ΄ αἰ., ἡ ὁποία κατέστησε πλέον μονοσήμαντο τόν ἀνταγωνισμό Πρεσβυτέρας καί Νέας Ρώμης. **Δεύτερον**, ἀπό τή σταδιακή κατάρρευση τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας στήν Ἰταλία κατά τίς ἀρχές τοῦ Η΄ αἰ., ἰδιαίτερα μετά τήν κατάλυση τοῦ *ἐξαρχάτου τῆς Ραβέννας* ἀπό τούς Λογγοβάρδους. **Τρίτον**, ἀπό τήν κυριαρχία τοῦ φραγκικοῦ κράτους σέ ὁλόκληρη σχεδόν τή Δύση κατά τήν περίοδο τοῦ Καρλομάγνου, κατά τήν ὁποία αὐτονομήθηκε σταδιακά ὁ παπικός θρόνος ἀπό τή βυζαντινή πολιτική κηδεμονία. **Τέταρτον**, ἀπό τήν διαπίστωση ὅτι τό παπικό πρωτεῖο ἐξυπηρετοῦσε τό ἀντιβυζαντινό πνεῦμα τῶν Φράγκων, γι'αὐτό καί ἐνισχύθηκε μέ τίς ἐντυπωσιακές νοθεῖες τῶν ψευδο-Ἰσιδωρείων Διατάξεων ἀπό τίς ἀρχές ἤδη τοῦ Θ΄ αἰώνα.

Ἀπό τόν ἐναγκαλισμό ὅμως αὐτό τοῦ παπικοῦ θρόνου μέ τούς Φράγκους ἀνεφύη στή Δύση καί τό ζήτημα τοῦ filioque. Ἡ προέλευση τῆς διδασκαλίας περί τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγ. Πνεύματος ὄχι μόνο *"ἐκ τοῦ Πατρός"*, ἀλλά *"καί ἐκ τοῦ Υἱοῦ"* (filioque) συνδεόταν ἀναμφιβόλως μέ τίς βησιγοτθικές ἀρειανικές ρίζες τῆς φραγκικῆς θεολογίας. Τόν Ἀρειανισμό εἶχαν δεχθῆ οἱ Βησιγότθοι, οἱ ὁποῖοι πιεζόμενοι ἀπό τήν Ἀνατολή κατέφυγαν τελικῶς στήν Ἱσπανία, κατ'ἐπέκταση δέ καί ὅλα σχεδόν τά ἄλλα γερμανικά φύλα (Ὀστρογότθοι, Βάνδαλοι, Βουργούνδιοι, Σουηβοί κ.ἄ.), τά ὁποῖα τελικῶς ἀπορροφήθηκαν στό Φραγκικό κράτος. Ἔτσι ἐξηγεῖται τό γεγονός ὅτι ἤδη ἡ σύνοδος τοῦ Τολέδο (589) εἰσήγαγε τελικῶς τό filioque καί στό σύμβολο Νικαίας-Κπόλεως. Ἡ κατά τόν Η΄ αἰ. εἰσαγωγή τῆς καινοτομίας αὐτῆς στό Φραγκικό κράτος ἦταν συνέπεια τῆς ἀφομοιώσεως στό κράτος αὐτό ὅλων τῶν ἀρειανικῶν γερμανικῶν φύλων, τά ὁποῖα διέθεταν μία ἀνεπτυγμένη ἀρειανική θεολογία καί ἐπηρέασαν

τή γέννηση τῆς φραγκικῆς θεολογίας. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ἡ προσθήκη τοῦ filioque ἔγινε ἐπίσημα δεκτή ἀπό τή σύνοδο τῆς Φραγκφούρτης (796) καί ἀπό τή σύνοδο τοῦ Ἀκυϊσγράνου (809). Οἱ ὀρθόδοξοι μοναχοί τῆς Παλαιστίνης κατηγόρησαν σέ σχετική θεολογική συζήτηση μέ φράγκους μοναχούς τήν προσθήκη στό σύμβολο πίστεως ὡς αἵρεση. Ὁ πάπας Λέων Γ' (795-816) τήν ἀποδοκίμασε καί ἀνάρτησε δύο ἀργυρές πλάκες στό ναό τοῦ ἁγ. Πέτρου μέ τό σύμβολο τῆς πίστεως χωρίς τήν προσθήκη τοῦ filioque, ἐνῶ καταδίκασε κάθε προσθήκη ἤ ἀλλοίωση τοῦ παραδεδομένου συμβόλου τῆς πίστεως. Ἡ ἐπίσημη αὐτή ἀντίδραση τοῦ παπικοῦ θρόνου δέν εἶναι βεβαίως ἄσχετη πρός τήν ἐκλογή ἀνατολιτικῶν κυρίως ὑποψηφίων γιά τόν παπικό θρόνο κατά τήν πρώτη περίοδο τῆς εἰκονομαχίας (727-787), ἀλλά ἡ ἐπίδραση τῆς φραγκικῆς θεολογίας ἦταν πλέον αἰσθητή σέ ὁλόκληρη σχεδόν τή Δύση κατά τήν ἐποχή τοῦ Καρλομάγνου. Ἡ περί τοῦ filioque ὅμως διδασκαλία υἱοθετήθηκε προοδευτικά καί ἀπό λατίνους θεολόγους.

2. Ἡ ἐκλογή τόυ ἱ. Φωτίου καί ἡ σύγκρουση Ρώμης καί Κωνσταντινουπόλεως

α'. Ἡ ἐκλογή τοῦ ἱ. Φωτίου καί ἡ ἀντίδραση των "ἰγνατιανῶν"

Οἱ παρεκκλίσεις τῆς Δύσεως ἔγιναν ἀντικείμενο ὀξύτερης διαμάχης μεταξύ Ἀνατολῆς καί Δύσεως μέ ἀφορμή τό ζήτημα, τό ὁποῖο δημιουργήθηκε περί τήν κανονικότητα τῆς *διαδοχῆς* τοῦ Ἰγνατίου ἀπό τόν πατριάρχη Φώτιο στόν θρόνο Κπόλεως. Ἡ ἐσωτερική διάσπαση τῆς ἐκκλησίας τῆς Κπόλεως ἀπό τό γεγονός αὐτό ἔδωσε τήν εὐκαιρία στόν αὐταρχικό καί φιλόδοξο πάπα Ρώμης Νικόλαο Α' (858-867) νά ἐγείρῃ τίς παλαιές διεκδικήσεις τοῦ παπικοῦ θρόνου στό Ἀ. Ἰλλυρικό μέ τήν προβολή τοῦ παπικοῦ πρωτείου, ὅπως αὐτό προβαλλόταν καί στίς χαλκευμένες ψευδο-Ἰσιδώρειες Διατάξεις. Ἡ ἔκρυθμη ἐκκλησιαστική κατάσταση, ἡ ὁποία δημιουργήθηκε στό Βυζάντιο μετά τό πέρας τῆς εἰκονομαχικῆς ἔριδας, λόγω κυρίως τῆς ἀντιδράσεως τῶν ζηλωτῶν Στουδιτῶν στή μετριοπαθῆ ἀντιμετώπιση τῶν μετανοούντων εἰκονομάχων, ἀνάγκασε τόν πατριάρχη Μεθόδιο (843-847) νά ἀναθεματίσῃ τούς ἡγέτες τῶν ἀντιδρώντων (Mansi XVI, 444). Ὁ Μεθόδιος δέν διαφωνοῦσε βεβαίως πρός τούς Στουδίτες ὡς πρός τό κῦρος τῶν χειροτονιῶν αὐτῶν, οἱ ὁποῖες εἶχαν τελεσθῆ ἀπό τούς εἰκονομάχους πατριάρχες, ἀλλά ἔκρινε ἀναγκαία τήν ἄσκηση ἐκκλησιαστικῆς οἰκονομίας. Ὡστόσο, καίτοι ὑποστηριζόταν ἀπό τούς μοναχούς τοῦ Ὀλύμπου τῆς Βιθυνίας καί ἀπό τή βασίλισσα Θεοδώρα, δέν μπόρεσε νά καταστείλῃ τίς ἀντιδράσεις τῶν ζηλωτῶν μοναχῶν, οἱ ὁποῖες συνεχίσθηκαν μέχρι καί τήν ἄνοδο τοῦ Ἰγνατίου στόν πατριαρχικό

θρόνο (848). Τόσο ἡ Θεοδώρα, ὅσο καί ὁ πανίσχυρος ἀξιωματοῦχος Θεόκτιστος στήν ἀρχή εἶχαν ταχθῆ ὑπέρ τῆς φιλελεύθερης πλευρᾶς τῶν "*Πολιτικῶν*", ὁ δέ πατριάρχης Μεθόδιος ἀπό αὐτούς ἐπέλεγε συνήθως καί χειροτονοῦσε ἐπισκόπους στίς χηρεύουσες ἐπισκοπές. Στούς Πολιτικούς ἀνῆκαν διακεκριμένες καί ἰσχυρές προσωπικότητες, ὅπως ὁ καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Κπόλεως Λέων ὁ Φιλόσοφος, ὁ ἱ. Φώτιος, ὁ Γρηγόριος Ἀσβεστᾶς, ὁ Βάρδας κ.ἄ. Ὁ θάνατος ὅμως τοῦ Μεθοδίου προκάλεσε τήν ὀξύτατη ἀντιπαράθεση τῶν *Ζηλωτῶν* καί τῶν *Πολιτικῶν* ὡς πρός τόν ἐκλεγησόμενο νέο πατριάρχη. Εἰδικότερη μνεία πρέπει νά γίνη γιά τό πρόσωπο τοῦ ἀρχιεπισκόπου Συρακουσῶν Γρηγορίου Ἀσβεστᾶ, ὁ ὁποῖος ἦταν στενός φίλος τοῦ πατριάρχη Μεθοδίου καί εἶχε ἐγκατασταθῆ στήν Κπολη ἀμέσως μετά τήν ἀραβική ἐπιδρομή στή Σικελία (περί τό 827). Διακρινόταν γιά τήν εὐρύτατη παιδεία του καί τό καλλιγραφικό του τάλαντο, εἶχε δέ φιλοτεχνήσει πολλά χειρόγραφα. Ἡ ἔντονη ἀνάμιξή του στά ἐκκλησιαστικά πράγματα κατά τήν πατριαρχία τοῦ Μεθοδίου εἶχε προκαλέσει τήν ἀντίδραση τῶν Στουδιτῶν καί γενικότερα τῶν Ζηλωτῶν, δέν ἀποκλείεται δέ νά εἶχε καί προσωπικές φιλοδοξίες γιά τόν πατριαρχικό θρόνο μετά τόν θάνατο τοῦ Μεθοδίου. Εἶναι ὅμως βέβαιο ὅτι ὁ Γρηγόριος Ἀσβεστᾶς ἐργάσθηκε στό παρασκήνιο γιά τήν ἐκλογή ἑνός μετριοπαθῆ πατριάρχη, καίτοι ἡ Θεοδώρα ἀπό πεποίθηση καί ὁ Θεόκτιστος ἀπό πολιτική σκοπιμότητα τάχθηκαν ὑπέρ τοῦ ὑποστηριζόμενου ἀπό τούς ἀδιάλλακτους Ζηλωτές μοναχοῦ Ἰγνατίου, γιοῦ τοῦ αὐτοκράτορα Μιχαήλ Α΄ Ραγκαβέ (811-813). Ὅπως ἡ ἐκλογή τοῦ μετριοπαθοῦς Μεθοδίου εἶχε προκαλέσει τήν πείσμονα ἀντίδραση τῶν Ζηλωτῶν, ἔτσι καί ἡ ἐκλογή τοῦ ζηλωτῆ Ἰγνατίου προκάλεσε τήν ἀγανάκτηση τῶν Πολιτικῶν, οἱ ὁποῖοι προοδευτικά συσπειρώθηκαν γύρω ἀπό τόν συνεχῶς ἰσχυροποιούμενο καίσαρα Βάρδα.

Ἡ ἐκλογή τοῦ Ἰγνατίου (846-858, 867-877) δέν ἔγινε βεβαίως μέ κανονική σύγκληση καί συγκρότηση τῆς *Πατριαρχικῆς συνόδου*, ὀφειλόταν δέ σαφῶς στήν πρωτοβουλία τῆς βασίλισσας Θεοδώρας. Ἐν τούτοις, δέν ἐγέρθηκε οὐσιαστική ἀντίρρηση ἐκ μέρους τῶν ἐπισκόπων. Ἡ πρώτη ρήξη τοῦ Ἰγνατίου πρός τούς *Πολιτικούς* εἶχε ὡς ἀφετηρία τή σύγκρουσή του μέ τόν πολυπράγμονα λόγιο ἀρχιεπίσκοπο Συρακουσῶν Γρηγόριο Ἀσβεστᾶ, ὁ ὁποῖος ἦταν ἰδιαίτερα ἀντιπαθής στόν Ἰγνάτιο. Τοῦ ἀπαγόρευσε νά παραστῆ στήν τελετή τῆς ἐνθρονίσεώς του, ἐνῶ ἀργότερα μέ τοπική σύνοδο τόν καθαίρεσε καί ἀφόρισε τούς ὀπαδούς ἤ ὑποστηρικτές του (853). Ὁ Γρηγόριος Ἀσβεστᾶς, ὁ ὁποῖος ἀσκοῦσε προφανῶς μεγάλη ἐπιρροή στό συμπατριώτη του πατριάρχη Μεθόδιο, εἶχε ἴσως εἰσηγηθῆ καί τήν καταδίκη τῶν ζηλωτῶν Στουδιτῶν, οἱ ὁποῖοι διά μέσου τοῦ ὁμόφρονα πατριάρχη Ἰγνατίου ἀνταπέδιδαν πλέον τά ἴσα. Οἱ *Πολιτικοί* δέν ἠνείχοντο βεβαίως τόν ἀδιάλλακτο πατριάρχη, ἡ δέ ἰσχυροποίηση τοῦ

καίσαρα Βάρδα, ἡγέτη τῶν Πολιτικῶν, ἰδιαίτερα μετά τή δολοφονία τοῦ Θεοκτίστου (856), ὁδήγησε στήν ἐναντίον του σκλήρυνση τῆς θέσεως τοῦ Ἰγνατίου. Ἦταν λάθος τακτικῆς. Ὁ Βάρδας συκοφαντήθηκε ὅτι εἶχε δῆθεν ἀνήθικες σχέσεις μέ τή νύφη του ἀπό τόν ἀποθανόντα γιό του, ὁ δέ πατριάρχης Ἰγνάτιος, ἐπηρεασμένος καί ἀπό τούς ἀντιπάλους τοῦ Βάρδα στό Παλάτι, εἶχε δημόσια ἀρνηθῆ νά τοῦ προσφέρη τή θεία κοινωνία στό ναό τῆς ἁγ. Σοφίας. Ἡ ἠθική μείωση τοῦ καίσαρα δέν ἐξουδετέρωσε τήν ἐπιρροή του στά δημόσια πράγματα, ὅταν δέ διαμορφώθηκαν οἱ κατάλληλες προϋποθέσεις ὁ Βάρδας ἀποφάσισε νά ἐπιβάλη τόν μοναχικό βίο στήν ἀδελφή του Θεοδώρα καί στίς θυγατέρες της γιά νά ἀφαιρέση καί τά τελευταῖα ἐρείσματα τόσο τοῦ Ἰγνατίου, ὅσο καί τῶν ἀντιπάλων του. Ὁ Ἰγνάτιος ἀρνήθηκε νά συναινέση, οἱ δέ ἀντίπαλοι τοῦ Βάρδα ὀργάνωσαν ἐν γνώσει τῆς Θεοδώρας συνωμοσία ἐναντίον τοῦ νεαροῦ βασιλιᾶ Μιχαήλ Γ΄ (842-867). Ἡ συνωμοσία ἀποκαλύφθηκε, οἱ δέ ὀργανωτές της ἀποκεφαλίσθηκαν στόν Ἱππόδρομο. Ὁ πατριάρχης Ἰγνάτιος θεωρήθηκε συνένοχος, ἐπειδή εἶχε ἐνδιαφερθῆ γιά κάποιο μοναχό Γήβωνα, ὁ ὁποῖος παρουσίαζε τόν ἑαυτό του ὡς γιό τῆς βασίλισσας Θεοδώρας. Ὁ Ἰγνάτιος κατηγορήθηκε ὡς ἔνοχος ἐσχάτης προδοσίας καί ἐξορίσθηκε στή νῆσο Τερέβινθο (Ἰούλιος 858), ἀφοῦ ἐξαναγκάσθηκε προηγουμένως σέ παραίτηση ἀπό τόν πατριαρχικό θρόνο (Mansi XVI, 345, 349, 441), παρά τήν προσπάθεια τοῦ ἰγνατιανοῦ Νικήτα τοῦ Παφλαγόνα νά ὑποστηρίξη στήν ἄποψη ὅτι ὁ Ἰγνάτιος δέν παραιτήθηκε (PG 105, 505 κἑξ.).

Μετά τήν παραίτηση τοῦ Ἰγνατίου τέθηκε τό ὀξύ πλέον ζήτημα γιά τήν ἐκλογή τοῦ νέου πατριάρχη, ἀφοῦ ἡ ἐπιθυμία τῶν κρατούντων ἦταν νά ἐκλέξουν πατριάρχη ὁπωσδήποτε ἀπό τήν τάξη τῶν Πολιτικῶν μέ τήν αὐστηρή τήρηση τῆς κανονικῆς διαδικασίας. Πρίν ὅμως λυθῆ τό πρόβλημα τοῦ νέου πατριάρχη ἔπρεπε βεβαίως νά ἀντιμετωπισθῆ τό ζήτημα τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν ἀρχιερέων, οἱ ὁποῖοι εἶχαν καθαιρεθῆ ἀπό τόν Ἰγνάτιο, μεταξύ τῶν ὁποίων ἦταν προφανῶς καί ὁ Γρηγόριος Ἀσβεστᾶς. Πράγματι, οἱ καθηρημένοι ἀποκαταστάθηκαν μέ συνοπτικές συνοδικές διαδικασίες σέ ἐκκλησιαστική κοινωνία, ἡ δέ σύνοδος, στήν ὁποία συμμετεῖχαν φιλελεύθεροι καί συντηρητικοί ἐπίσκοποι, ἀντιμετώπισε καί τό θέμα τῆς ἐκλογῆς πατριάρχη. Ὡστόσο, οἱ διαφωνίες τῶν ἐπισκόπων καί ὁ ὑφιστάμενος κίνδυνος σχίσματος ὁδήγησαν στήν ἀπόφαση ἐπιλογῆς τοῦ νέου πατριάρχη ἀπό τούς ἀνώτατους ἀξιωματούχους τῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως εἶχε γίνει πολλές φορές καί κατά τό παρελθόν. Ἡ σύνοδος προέτεινε, μέ ἀπόλυτη πλειοψηφία καί μέ μόνη ἐξαίρεση τή διαφωνία ἑνός ἰγνατιανοῦ καί ἑνός ἀντιιγνατιανοῦ ἐπισκόπου, ὡς ὑποψήφιο πατριάρχη τόν πρωτοασηκρήτη τοῦ παλατιοῦ καί καθηγητή τοῦ Πανδιδακτηρίου τῆς Κπόλεως Φώτιο. Ὁ Φώτιος γεννήθηκε περί τό 820 ἀπό ἀριστοκρατική οἰκογένεια. Ὁ πατέρας του Σέργιος ἦταν ἀδελφός τοῦ πατριάρχη Ταρα-

σίου (784-806), ἐνῶ ὁ ἀδελφός τῆς μητέρας του εἶχε συζευχθῆ τήν ἀδελφή τῆς αὐτοκράτειρας Θεοδώρας. Ἡ πλήρης ἀφιέρωσή του στά γράμματα μαρτυρεῖται ἀπό τούς συγχρόνους του καί ἐξηγεῖ τήν ἐντυπωσιακή πράγματι εὐρύτητα τῆς παιδείας του. Ὁ σφοδρός πολέμιός του ἰγνατιανός Νικήτας Παφλαγών ἐκφράσθηκε μέ χαρακτηριστικό θαυμασμό γιά τό πρόσωπο καί τή μόρφωσή του: "*Ἦν δέ οὗτος ὁ Φώτιος οὐ τῶν ἀγενῶν τε καί ἀνωνύμων, ἀλλά καί τῶν εὐγενῶν κατά σάρκα καί περιφανῶν σοφίᾳ τε κοσμικῇ, συνέσει τῶν ἐν τῇ Πολιτείᾳ στρεφομένων εὐδοκιμώτατος πάντων ἐνομίζετο. Γραμματικῆς τε μέν γάρ καί ποιήσεως, ῥητορικῆς τε καί φιλοσοφίας καί δή ἰατρικῆς καί πάσης ὀλίγου δεῖν ἐπιστήμης τῶν θύραθεν τοιοῦτον ἑαυτῷ τό περιόν, ὡς μή μόνον σχεδόν φάναι τῶν κατά τήν αὐτοῦ γενεάν διενεγκεῖν, ἤδη δέ καί πρός τούς παλαιούς αὐτόν διαμιλλᾶσθαι. Πάντα γάρ συνέτρεχεν αὐτῷ, ἡ ἐπιτηδειότης τῆς φύσεως, ἡ σπουδή, ὁ πλοῦτος, δι'ὅν καί βίβλος ἐπ'αὐτόν ἔρρει πᾶσα*" (PG 105, 504). Τά ἐξαιρετικά αὐτά προσόντα ἐπιτάχυναν τήν ἀνάδειξή του ὄχι μόνο στά ὑψηλά ἀξιώματα τοῦ Παλατιοῦ (*πρωτοσπαθάριος, πρωτασηκρήτης*), ἀλλά καί στό ἐπίλεκτο διδακτικό προσωπικό τοῦ ἀνανεωμένου πανεπιστημίου τῆς Μαγναύρας. Ἡ ἔφεσή του γιά τή μελέτη ἀποτυπώθηκε στό πλούσιο καί πολυκεντρικό συγγραφικό του ἔργο. Ἡ "*Βιβλιοθήκη*" ἤ "*Μυριόβιβλος*" διέσωσε μία ἐντυπωσιακή εἰκόνα τῆς διδασκαλίας του στή Μαγναύρα, ἡ ὁποία κάλυπτε τήν κριτική παρουσίαση 28 σημαντικῶν ἔργων τῆς κλασικῆς καί τῆς πατερικῆς γραμματείας. Ἡ ἐκλογή του στόν πατριαρχικό θρόνο δέν ἐπέτρεψε βεβαίως τήν ὁλοκλήρωση τοῦ πολύτιμου αὐτοῦ ἔργου, ἀλλά καί δέν ἀνέστειλε τή συγγραφική του παρουσία. Σημαντικότερα θεολογικά ἔργα του ὑπῆρξαν οἱ πραγματεῖες "*Περί τῆς τῶν Μανιχαίων ἀναβλαστήσεως*" (PG 102, 15-26), "*Περί τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*" (PG 102, 263-391), "*Ἀμφιλόχια* " (ἐκδ. Σ.Κ. Οἰκονόμου, 1858), "*Ὁμιλίαι*" (ἐκδ. Β. Λαούρδα, 1959), "*Ἐπιστολαί*" (PG 102, 585 κεξ. ἐκδ.Ἰω. Βαλέττα, 1864), "*Ἐκκλησιαστικοί ὕμνοι*" κ.λπ. Στόν ἱ. Φώτιο ἀποδίδεται ἐπίσης ἡ ἀναθεώρηση τοῦ βυζαντινοῦ *Νομοκάνονα* (PG 104, 975-1218), οἱ πρῶτοι τίτλοι τῆς "*Ἐπαναγωγῆς*" ἤ "*Εἰσαγωγῆς τοῦ Νόμου*" κ.ἄ.

Ὁ ἱ.Φώτιος, μολονότι συμπαθοῦσε τούς Πολιτικούς, δέν εἶχε ἀναμιχθῆ στίς διαμάχες Ζηλωτῶν καί Πολιτικῶν, εἶχε δέ ἀναδειχθῆ ὑπέρμαχος τῆς ὀρθοδοξίας κατά τή δεύτερη περίοδο τῆς εἰκονομαχίας καί εἶχε ἀναθεματισθῆ γιά τίς εἰκονοφιλικές διακηρύξεις του. Ἀκολουθοῦσε τό ὑπόδειγμα τοῦ ὁμολογητῆ πατέρα του. Ἐπειδή διακρινόταν γιά τήν εὐρεία θεολογική καί τήν ἐγκύκλια μόρφωσή του, συγκέντρωνε τίς ἐλπίδες τόσο τῶν *Πολιτικῶν*, ὅσο καί τῶν *Ζηλωτῶν* γιά τήν εἰρήνευση τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ ἰγνατιανοί ἐπίσκοποι μποροῦσαν νά ἐλπίζουν, ἀφοῦ ὁ Φώτιος ἦταν συγγενής τῆς προσφιλοῦς σέ αὐτούς Θεοδώρας καί εἶχε διορισθῆ

καθηγητής τοῦ Πανδιδακτηρίου ἀπό τόν Θεόκτιστο, ὁ ὁποῖος ἦταν ἐπίσης ὑποστηρικτής τους. Στήν ἐκλογή του δέν ἀντέδρασε ἡ Πολιτεία, ἀφοῦ ὁ καίσαρας Βάρδας εὐνοοῦσε τήν ἐκλογή τοῦ Φωτίου, ὁ ὁποῖος ὅμως ἀρνήθηκε νά ἀναλάβη τό μεγάλο βάρος τῆς εὐθύνης σέ ἐξαιρετικά δυσχερεῖς γιά τήν Ἐκκλησία στιγμές. Ἀλλά καί ἡ συνάντηση Ζηλωτῶν καί Πολιτικῶν δέν θά μποροῦσε νά ἐπιτευχθῆ σέ πολλά πρόσωπα, γιά τά ὁποῖα δέν θά εἶχε ἀντίρρηση ἡ Πολιτεία, γι'αὐτό καί ὁ ἐκλεγείς πιέσθηκε καί τελικά δέχθηκε νά ἐπωμισθῆ τή μεγάλη εὐθύνη. Στή χειροτονία του συμμετέσχε καί ὁ ἀρχιεπίσκοπος Συρακουσῶν Γρηγόριος Ἀσβεστᾶς μέ ἄλλους δύο ἐπισκόπους, ἡ τέλεσή της δέ ἐπισπεύθηκε λόγω τῆς ἐγγύτητας τῶν ἑορτῶν τῶν Χριστουγέννων (858). Ὁ Φώτιος χειροτονήθηκε *"ἀθρόον"*, δηλαδή πέρασε μέσα σέ λίγες ἡμέρες καί ἀπό τούς τρεῖς βαθμούς τῆς ἱερωσύνης. Τέτοιες *"ἀθρόον"* χειροτονίες εἶχαν γίνει πολλές φορές στήν Ἀνατολή, ἀφοῦ ὁ ἀντίθετος κανόνας 10 τῆς συνόδου τῆς Σαρδικῆς (343), ὅπως καί οἱ ἄλλοι κανόνες τῆς δυτικῆς αὐτῆς συνόδου, μολονότι ἐπικυρώθηκαν ἀπό τήν Πενθέκτη σύνοδο τοῦ Τρούλλου (691), δέν ἐφαρμόσθηκαν στήν Ἀνατολή, ὡς ἀναφερόμενοι σαφῶς μόνο στίς ἰδιόμορφες συνθῆκες τῶν ἀρειανικῶν ἐρίδων τοῦ Δ΄ αἰ. Στή χειροτονία τοῦ ἱ. Φωτίου συμμετεῖχαν βεβαίως καί ἰγνατιανοί ἐπίσκοποι, οἱ ὁποῖοι τόν εἶχαν προτείνει. Ἀπό τούς ἐπισκόπους τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου μόνο πέντε ἐπίσκοποι ἀντέδρασαν στή χειροτονία του, ἡ δέ εἰρήνευση τῆς Ἐκκλησίας φαινόταν νά εἶχε ἐπιτευχθῆ στό πρόσωπό του. Ἐνῶ ὅμως οἱ Πολιτικοί καί οἱ Ζηλωτές ἰγνατιανοί συναντήθηκαν στήν ἐκλογή τοῦ ἱ.Φωτίου, δέν συμφιλιώθηκαν καί μεταξύ τους. Τό γεγονός ὅτι οἱ Πολιτικοί ὑποστηρίζοντο ἀπό τόν πανίσχυρο πλέον καίσαρα Βάρδα δυσαρεστοῦσε τούς παραγκωνισμένους ἰγνατιανούς.

Ὁ ἱ. Φώτιος μέ συνοδικά γράμματα ἀνακοίνωσε κατά τά καθιερωμένα τά τῆς ἐκλογῆς του στούς πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς καί τόνισε τήν ἀποκατάσταση τῆς εἰρήνης στήν ἐκκλησία Κπόλεως. Ἀλλά πρίν ἀκόμη προλάβη νά τήν παγιώση ἐπῆλθε ρήξη μεταξύ τῶν ἀκραίων Πολιτικῶν καί τῶν ἰγνατιανῶν. Ὁ Βάρδας ἐπωφελούμενος ἀπό τά γεγονότα ἐκδικήθηκε μέ διώξεις τούς ἀντιπαθεῖς σέ αὐτόν ἰγνατιανούς. Ὁ πατριάρχης Φώτιος διαμαρτυρήθηκε ἐγγράφως πρός τόν Βάρδα καί ἐπέρριψε τίς εὐθύνες στήν Πολιτεία, ἐνῶ μεσολάβησε γιά ὁρισμένους ἀπό τούς βασανιζόμενους, ὅπως λ.χ. γιά τόν γραμματέα Χριστόδουλο, τόν χαρτοφύλακα Βλάσιο κ.ἄ. Οἱ ἰγνατιανοί συσπειρώθηκαν καί πάλιν, συγκεντρώθηκαν δέ στόν ναό τῆς ἁγ. Εἰρήνης, ἀφόρισαν τόν Φώτιο καί ἀνακήρυξαν πατριάρχη τόν Ἰγνάτιο, τόν ὁποῖο μάλιστα κήρυξαν ἀθῶο ἀπό ὅλες τίς ἐναντίον του κατηγορίες. Ὁ ἱ. Φώτιος συγκάλεσε σύνοδο στό ναό τῶν ἁγ. Ἀποστόλων γιά τήν ἀντιμετώπιση τοῦ ἀνακύψαντος νέου ζητήματος. Ἡ σύνοδος καταδίκασε ὡς ἀντικανονικές τίς ἐνέργειες τῶν ἰγνατιανῶν καί τόνισε ὅτι

ὁ Ἰγνάτιος, ἀφοῦ παραιτήθηκε ἀπό τόν θρόνο, δέν ἦταν πλέον πατριάρχης, ἐάν δέ διεκδικοῦσε τήν ἐπιστροφή του στόν πατριαρχικό θρόνο, τότε αὐτομάτως θά ὑφίστατο τήν ποινή τῆς καθαιρέσεως καί τοῦ ἀφορισμοῦ (Mansi XVI, 416. PG 137, 1004 κἑξ.). Ὅσο ὅμως ὁ φανατισμός τῶν ἰγνατιανῶν ηὔξανε, τόσο ηὔξανε καί ἡ σκληρότητα τῶν ἐναντίον τους διωγμῶν, παρά τίς ἐπίμονες παραινέσεις τοῦ ἱ. Φωτίου πρός τόν Βάρδα γιά φιλάνθρωπη μετριοπάθεια. Ὁ φανατισμός τῶν ἰγνατιανῶν σκλήρυνε προοδευτικά καί τήν ἔναντι τοῦ ἱ. Φωτίου θέση τοῦ ἰδίου τοῦ Ἰγνατίου, ὁ ὁποῖος βρισκόταν πλέον ἐξόριστος στήν Μυτιλήνη. Ὁ ἱ. Φώτιος προέβη στή συνοδική καθαίρεση τῶν μή κοινωνούντων μέ αὐτόν ἰγνατιανῶν ἐπισκόπων, στούς δέ θρόνους τους χειροτόνησε ἄλλους ὁμόφρονες. Ἡ ἐνέργεια αὐτή ἦταν ὄχι βεβαίως ἐκδήλωση τῆς ἐπιθυμίας ἐνισχύσεως τῆς τάξεως τῶν ὀπαδῶν του ἐπισκόπων, ἀλλά μία ἐπιβεβλημένη κανονική ὑποχρέωση τοῦ πατριάρχη νά καθαιρέση τούς φατριάζοντες καί τούς μή κοινωνοῦντες πρός αὐτόν ἐπισκόπους, ἀφοῦ σέ ἀντίθετη περίπτωση θά καθίστατο ὁ ἴδιος ὑπόδικος. Ἄλλωστε, ὁ ἀριθμός τῶν ἰγνατιανῶν δέν ὑπερέβαινε τούς εἴκοσι ἐπισκόπους, ἐνῶ ὁ πυρήνας τῆς ἐναντίον τοῦ ἱ. Φωτίου πολεμικῆς προερχόταν κυρίως μόνο ἀπό τούς Στουδίτες μοναχούς. Οἱ μοναχοί τοῦ ὄρους Ὀλύμπου τῆς Βιθυνίας ὑποστήριζαν, ἐκτός ἀπό ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, τόν ἱ. Φώτιο, ὅπως παλαιότερα εἶχαν ὑποστηρίξει καί τόν Μεθόδιο ἔναντι τῆς πολεμικῆς τῶν Στουδιτῶν. Κατά τήν περίοδο αὐτή διώχθηκαν μόνο οἱ φανατικοί ἰγνατιανοί μοναχοί, ἀλλά, ὅπως ὁ ἀριθμός τῶν ἰγνατιανῶν δέν πρέπει νά θεωρηθῆ μεγάλος, ἔτσι δέν πρέπει νά συμπεράνη κανείς καί γενικότερους διωγμούς ἐναντίον τῶν μοναχῶν. Ὑπό ὁποιαδήποτε ὅμως προϋπόθεση ἡ εὐθύνη γιά τήν περίοδο ἐκείνη τῶν θλιβερῶν ἐκκλησιαστικῶν γεγονότων βαρύνει ὄχι τόν ἱ. Φώτιο ἤ τόν Ἰγνάτιο, ἀλλά κυρίως τήν αὐθαίρετη πολιτική τοῦ Βάρδα. Οἱ ἰγνατιανοί μέ σειρά ἀντικανονικῶν ἐνεργειῶν προσέβαλλαν τό πρόσωπο τοῦ πατριάρχη καί δημιουργοῦσαν ἐκ τοῦ μή ὄντος ζητήματα γιά νά κλονίσουν τήν εὔθραυστη ἐκκλ. ἑνότητα, ἡ ὁποία μόλις εἶχε ἀποκατασταθῆ. Ἀπό τήν ἐμπάθεια αὐτή τῶν φανατικῶν ἰγνατιανῶν ἀναρριπίσθηκε καί ἡ γενικότερη διαμάχη μεταξύ τῶν Ζηλωτῶν καί τῶν Πολιτικῶν μέ ἐπίκεντρο πλέον τήν κανονικότητα τῆς ἐκλογῆς τοῦ Φωτίου.

β΄. Σύγκρουση Ρώμης καί Κωνσταντινουπόλεως

Ὅταν στό θρόνο τῆς Κπόλεως ἀνερχόταν ὁ Φώτιος, στόν παπικό θρόνο εἶχε μόλις ἐπιβληθῆ ὁ πάπας Νικόλαος Α΄ (858-867), ὁ ὁποῖος εἶχε χρηματίσει σύμβουλος τοῦ προκατόχου του Βενεδίκτου Γ΄ (855-858) καί εἶχε ἀσκήσει μεγάλη ἐπιρροή στά ἐκκλ. πράγματα. Οἱ ψευδο-Ἰσιδώρειες Διατάξεις, ὅπως ἐμφανίσθηκαν στή Ρώμη, ἐρέθισαν τίς νέες αὐταρχικές

καί φίλαρχες τάσεις τοῦ παπικοῦ θρόνου καί ὑπῆρξαν ἀνεξάντλητη πηγή ἐπιχειρημάτων γιά τήν ὑπεράσπιση τοῦ διεκδικούμενου παπικοῦ πρωτείου. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ὁ Νικόλαος ἀναμίχθηκε στό ζήτημα τοῦ διαζυγίου τοῦ Λοθαρίου Β΄, τό ὁποῖο ἀπασχόλησε ἔντονα τούς κανονολόγους τῆς Δύσεως, ὅπως ἐπίσης καί στό ζήτημα τοῦ Ροθάδου τοῦ Σουασσών, τό ὁποῖο ὁδήγησε στή ρήξη τοῦ πάπα πρός τόν περίφημο ἀρχιεπίσκοπο Ρείμων Χίνκμαρ. Καί στίς δύο περιπτώσεις ὁ Νικόλαος προέβαλε τό παπικό πρωτεῖο καί τήν ἀνώτατη δικαστική ἐξουσία τοῦ πάπα σέ ἀμφισβητούμενες σοβαρές ὑποθέσεις (causae majores). Τή συγκεντρωτική ὅμως αὐτή δικαιοδοσία ἀμφισβήτησε μέ ἰσχυρά κανονικά ἐπιχειρήματα ὑπέρ τῶν μητροπολιτικῶν δικαίων ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ρείμων Χίνκμαρ, ἀλλά ὁ Νικόλαος ἐπέμεινε στή θέση ὅτι οἱ causae majores ἀνήκουν στήν ἀποκλειστική δικαιοδοσία τοῦ παπικοῦ θρόνου, ἤτοι τῆς Καθέδρας τοῦ Πέτρου, καί ὄχι στήν δικαιοδοσία τῶν ἀρχιεπισκόπων ἤ τῶν τοπικῶν τους συνόδων, ἀφοῦ καμμία σύνοδος, ἐπαρχιακή ἤ γενική, δέν θά μποροῦσε νά συγκληθῆ χωρίς τήν ἐντολή τοῦ παπικοῦ θρόνου. Γιά τήν ἐπιβολή τῶν διεκδικήσεων αὐτῶν ὁ Νικόλαος προέβαλε τό παπικό πρωτεῖο σέ ὅλους τούς Φράγκους, ἰδιαίτερα δέ στούς ἐπισκόπους τῆς Δύσεως, ἐπικαλούμενος τήν ἐξουσία τοῦ πάπα νά κρίνη ἀκόμη καί ὅλους τούς πατριάρχες, ἀφοῦ αὐτός ἦταν ὁ ἐνσαρκωτής τῆς *ζώσας* καί *δρώσας* παρουσίας τοῦ ἀπ. Πέτρου στήν Ἐκκλησία. Στόν ἀγώνα του αὐτόν ὁ πάπας Νικόλαος βρῆκε ἄν ὄχι τόν κύριο ἐμπνευστή, ὁπωσδήποτε ἕναν ἀξιόλογο συμπαραστάτη στό πρόσωπο Ἀναστασίου τοῦ Βιβλιοθηκαρίου, ὁ ὁποῖος συνέταξε, ἄν ὄχι ὅλες, τουλάχιστον τίς περισσότερες ἀπό τίς ἐπιστολές τοῦ φιλόδοξου πάπα, ἰδιαίτερα μετά τό 863.

Ὑπό τίς προϋποθέσεις αὐτές μπορεῖ νά κατανοηθῆ καλλίτερα ἡ ἀρνητική θέση τοῦ Νικολάου ἔναντι τοῦ ἱ. Φωτίου, ὁ ὁποῖος ἀπέστειλε κατά τό κανονικό ἔθος τό *κοινωνικό* ἤ *συνοδικό* γράμμα περί τῆς χειροτονίας του πρός ὅλους τούς πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς καί πρός τόν πάπα Ρώμης (860). Τό γράμμα κομίσθηκε ἀπό τόν πρωτοσπαθάριο Ἀρσαβηρό καί τούς ἐπισκόπους Γάγγρας Μεθόδιο, Κολοσσῶν Σαμουήλ, Ἀμορίου Θεόφιλο καί Ταορμίνης Ζαχαρία, οἱ ὁποῖοι μετέφεραν καί ἐπιστολή τοῦ αὐτοκράτορα Μιχαήλ Γ΄ πρός τόν πάπα Νικόλαο (PG 102, 585 κἑξ.). Τό *κοινωνικό* γράμμα τοῦ Φωτίου περιοριζόταν στά συνήθη στοιχεῖα, τά ὁποῖα περιείχοντο πάντοτε στά μεταξύ τῶν πέντε πατριαρχῶν ἀνταλλασσόμενα κατά κανόνα *κοινωνικά* ἤ *συνοδικά* γράμματα. Ὡστόσο, ἀναφερόταν εἰδικότερα καί στήν παρά τή θέλησή του καί κατόπιν πολλῶν πιέσεων ἀποδοχή τῆς ὑψίστης τιμῆς τοῦ ἐπισκοπικοῦ ἀξιώματος μετά τήν παραίτηση τοῦ προκατόχου του Ἰγνατίου: "*Εἰ καί βασιλικῶν ἀξιωμάτων τήν ὁρμήν καθέλκουσαν ἐφ'ἑτέρας μετατρέπειν ἐγχειρήσεις κατηνάγκαζον, ἀλλ'οὖν οὐδέποτε θάρσος ἐπῄει φορητόν ἐμοί τό τῆς ἀρχιερωσύνης*

ὑπεισελθεῖν ἐργαζόμενον ἀξίωμα. Ἦν γάρ, ἦν ἐμοί διά παντός αἰδέσιμόν τε καί φοβερόν... Ἄρτι τοιγαροῦν τοῦ πρό ἡμῶν ἱερατεύειν λαχόντος τῆς τοιαύτης ὑπεξελθόντος ἀξίας, οὐκ οἶδ'ὅπως ὁρμηθέντες ἐπιτίθενταί μοι κραταιῶς, ὅσοι τε κλήρῳ κατειλεγμένοι ἐτύγχανον καί τῶν ἐπισκόπων τε καί μητροπολιτῶν τό ἄθροισμα, καί πρό γε τούτων καί σύν αὐτοῖς ὁ φιλευσεβής καί φιλόχριστος βασιλεύς... Ἕν δή τοῦτο καί μελετήσασι καί λέγειν ἐξασκήσασι, τό δεῖν ἐμέ πάντως καί μή βουλόμενον τό φορτίον τῆς ἐπιστασίας αὐτῶν ἀναδέξασθαι. Ἐπεί δέ μοι πανταχόθεν οἱ ὁδοί τῶν ἐν τοῖς λόγοις παρακλήσεων ἀπεφράττοντο, προεπήδα τά δάκρυα καί ἡ τῆς ἀπορίας ἀχλύς, τά ἔνδοθεν πάντα πληρώσας τῆς συγχύσεως καί μέχρις αὐτῶν γε τῶν ὀμμάτων προσαράξασα εἰς ῥεῖθρον μετεσκευάζετο... Οὐ δ'οὕτω γάρ ἀνῆκαν οἱ βιαζόμενοι, μέχρις ἄν ὅπερ ἐμοί μέν ἀβούλητον, ἐκείνοις δέ ὅπερ ἦν εὐχῆς ἔργον διεπέπρακτο..." (PG 102, 585-589).

Ὁ πάπας Νικόλαος θεώρησε τήν εὐκαιρία μοναδική γιά νά καταστῆ ρυθμιστής τῶν ἐσωτερικῶν ἀντιθέσεων, οἱ ὁποῖες δημιουργήθηκαν στήν ἐκκλησία Κπόλεως, ὁραματίσθηκε δέ νά ἐπιβάλη τά ἀπορρέοντα ἀπό τό διεκδικούμενο παπικό πρωτεῖο δικαιώματά του καί στούς πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς. Τό γεγονός ὅτι ὁ αὐτοκράτορας ζητοῦσε ἀπό τόν πάπα τήν ἀποστολή ἀντιπροσώπων στήν Κπολη γιά τή συνοδική ἐπίλυση τῶν προβλημάτων, τά ὁποῖα ἀνέκυψαν μετά τόν θρίαμβο τῆς Ὀρθοδοξίας (843) κυρίως γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν μετανοούντων εἰκονομάχων ἐπισκόπων καί κληρικῶν, παρεῖχε τή δυνατότητα μιᾶς ἀνώδυνης προβολῆς τοῦ παπικοῦ πρωτείου. Πράγματι, μέ ὑπόδειξη τοῦ συμβούλου του Ἀναστασίου τοῦ Βιβλιοθηκαρίου, ὁ Νικόλαος ἐξέφρασε στίς ἀπαντητικές ἐπιστολές πρός τόν αὐτοκράτορα Μιχαήλ Γ΄ καί πρός τόν πατριάρχη Φώτιο τήν ἔκπληξή του ἀφ'ἑνός μέν ἐπειδή ὁ Ἰγνάτιος καθαιρέθηκε ἀπό σύνοδο, ἡ ὁποία συγκλήθηκε "sine romani consulto pontificis", ἀφ'ἑτέρου δέ ἐπειδή χειροτονήθηκε πατριάρχης κατά τρόπο ἀντικανονικό (*"ἀθρόον"*) ὁ λαϊκός (*"νεόφυτος"*) Φώτιος. Ὁ πάπας λοιπόν ἀρνήθηκε νά τόν δεχθῆ ἀμέσως σέ κοινωνία μέχρι νά γνωρίση τίς διαπιστώσεις τῶν ἀπεσταλμένων του στήν Κπολη ὡς πρός τήν τήρηση τῶν ἱ. κανόνων κατά τήν κρίση καί τήν καθαίρεση τοῦ Ἰγνατίου, ἀπέστειλε δέ στήν Κπολη τούς ἐπισκόπους Πόρτο Ροδοάλδο καί Ἀνάγνης Ζαχαρία, οἱ ὁποῖοι προφανῶς εἶχαν ἐντολή νά ζητήσουν καί τήν ἀναθεώρηση τῆς κρίσεως τοῦ Ἰγνατίου. Αὐτή τουλάχιστον ἦταν ἡ ἐπιθυμία τοῦ Νικολάου καί τῶν συμβούλων του. Πράγματι, ἡ προγραμματισμένη σύνοδος συγκλήθηκε στόν ναό τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων καί χαρακτηρίσθηκε *"Πρωτοδευτέρα"* (861). Ἡ ὀνομασία της συνδέεται προφανῶς μέ τόν παραλληλισμό της πρός τήν Α΄ Οἰκουμενική σύνοδο (325), λόγω κυρίως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν 318 μελῶν, τά ὁποῖα συμμετεῖχαν στίς ἐργασίες της. Ἡ σύνοδος δηλαδή κατέστη ἐξ ἐπόψεως ἀριθμοῦ μία *"ἄλλη πρώτη"* Οἰκουμενική σύνοδος. Τά πρακτικά

τῆς συνόδου δυστυχῶς ἀπολέσθηκαν, ἀλλά μαρτυρίες γιά τό περιεχόμενό τους διασώθηκαν ἀπό τούς σύγχρονους Νικήτα Παφλαγόνα, Θεόγνωστο, Ἀναστάσιο Βιβλιοθηκάριο, Στυλιανό κ.ἄ. (Mansi, XVI, 536-549). Μία συνοπτική ἔκθεση τῶν πεπραγμένων τῆς συνόδου διασώθηκε ἀπό τόν κανονολόγο καρδινάλιο Deusdedit (ΙΑ΄ αἰ.) στό ἔργο του Collectio canonum καί προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες γιά τό πνεῦμα καί τίς ἀποφάσεις της. Τό σχετικό κείμενο δημοσιεύθηκε ἀπό τόν Wolf von Glanvell (Die Kanonensammlung des Kardinals Deusdedit, Paderborn 1905, 604-610).

Οἱ ἀξιώσεις ὅμως τοῦ πάπα Νικολάου εἶχαν προκαλέσει τή σθεναρή ἀντίδραση τοῦ ἱ. Φωτίου. Ὁ πατριάρχης Κπόλεως θεωροῦσε τελεσίδικη καί δριστική τήν ποινή τῆς καθαιρέσεως, ἡ ὁποία εἶχε ἐπιβληθῆ κανονικῶς καί ἀνεκκλήτως στόν παραιτηθέντα πατριάρχη Ἰγνάτιο. Ὡστόσο, λόγω τῆς δυσχέρειας τῶν παπικῶν ἀντιπροσώπων νά μεταπεισθοῦν, ἀποφασίσθηκε μία τυπική ἀναθεώρηση τῆς ὑποθέσεως, ὑπό τόν ὅρο ὅμως ὅτι οἱ παπικοί ἐκπρόσωποι θά ἀπεφαίνοντο στή σύνοδο καί ὄχι μετά τήν ἐπιστροφή τους στή Ρώμη. Ἡ σημασία τοῦ ὅρου αὐτοῦ εἶναι προφανής. Ὁ Φώτιος θεωροῦσε παραδεκτή μία συνοδική ἐπιβεβαίωση τῆς κρίσεως μέ μία νέα συνοδική διαδικασία, ἀλλά ἀπέρριπτε τήν ἀξίωση τοῦ πάπα νά καταστῆ αὐτός οὐσιαστικός κριτής τῆς ἐπίμαχης ὑποθέσεως. Ἡ ἀναθεώρηση λοιπόν τῆς ὑποθέσεως τοῦ Ἰγνατίου προσλάμβανε κατ'οὐσίαν ἕναν ἁπλό *ἐνημερωτικό* ἤ καί *ἐπιβεβαιωτικό* χαρακτήρα ὡς πρός τήν κανονικότητα τῆς τηρηθείσης διαδικασίας κατά τήν κρίση τοῦ Ἰγνατίου. Εἶναι προφανές ὅτι οἱ παπικοί ἀντιπρόσωποι ἐπικαλέσθηκαν τούς κανόνες 3, 4 καί 5 τῆς συνόδου τῆς Σαρδικῆς ὡς πρός τήν ἀνάγκη ἀναθεωρήσεως τῆς ὑποθέσεως, ὁ δέ πατριάρχης Κπόλεως Φώτιος, καίτοι εἶχε τή γνώμη ὅτι οἱ κανόνες αὐτοί δέν ἐφαρμόσθηκαν στήν Ἀνατολή, δέχθηκε τήν ὑπό ὅρους ἀναθεώρηση τῆς ὑποθέσεως. Ἐπέβαλε δηλαδή στούς παπικούς ἀντιπροσώπους τήν ἀποδοχή τῆς πρώτης καθαιρετικῆς ἀποφάσεως ἐναντίον τοῦ Ἰγνατίου γιά νά γίνη δεκτή καί ἡ προτεινόμενη ἀναθεώρησή της ἀπό τήν Πρωτοδευτέρα σύνοδο καί ὄχι βεβαίως ἀπό τόν παπικό θρόνο. Ὁ Ἰγνάτιος προσκλήθηκε καί μετέβη στήν Κπολη, ἀλλά οἱ ἰγνατιανοί προσπάθησαν νά μεταθέσουν τήν ἁρμοδιότητα τῆς ἀναθεωρητικῆς κρίσεως ἀπό τήν σύνοδο στόν παπικό θρόνο. Τέτοιο αἴτημα ὅμως ἦταν ἀντικανονικό καί ἔθιγε τήν αὐτοτέλεια κρίσεως τῆς Πατριαρχικῆς συνόδου τῆς Κπόλεως, γι'αὐτό καί ἀπορρίφθηκε ἀπερίφραστα ἀπό τά μέλη τῆς *Πρωτοδευτέρας* συνόδου. Τή σαφῆ συνείδηση τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἀνατολῆς ὡς πρός τό *ἀνέκκλητον* τῆς ἀποφάσεως καθαιρέσεως, ἡ ὁποία ἐπιβλήθηκε κανονικῶς στόν Ἰγνάτιο, ἐκφράζει καί ἕνα περίεργο γεγονός. Ὁ Ἰγνάτιος μεταβαίνοντας νά κριθῆ περιβλήθηκε τήν ἀρχιερατική του ἐνδυμασία πρός ἀπόδειξη τῆς μή ἰσχύος ἤ καί τῆς ἀκυρώσεως τῆς

καθαιρέσεώς του μέ τήν ἀναθεώρηση τῆς δίκης, ἀλλά ἡ σύνοδος ἀντέδρασε ἀμέσως. Ὁ Ἰγνάτιος ἀναγκάσθηκε νά ἀποθέση βιαίως τά ἀρχιερατικά ἄμφια καί νά ἐμφανισθῆ ἐνώπιον τῆς συνόδου μέ τήν μοναχική περιβολή, δηλαδή ὄχι ὡς ὑπόδικος, ὅπως ἐπιθυμοῦσε, ἀλλ'ὡς ἤδη καθηρημένος. Οἱ παπικοί ἀντιπρόσωποι δέχθηκαν χωρίς ἀντιρρήσεις τίς ἀποφάσεις αὐτές τῆς Πρωτοδευτέρας συνόδου, οἱ ὁποῖες εἶχαν θεμελιωθῆ πλήρως στήν κανονική παράδοση τῆς Ἐκκλησίας.

Ἐν τούτοις, ὁ Ἰγνάτιος θεωροῦσε πλέον τόν ἑαυτό του ὡς τόν κανονικό πατριάρχη Κπόλεως, ἀξίωνε δέ τήν ἄμεση ἀναγνώρισή του καί ἀπό τούς παπικούς ἀντιπροσώπους. Στή σύνοδο ὅμως ὁ Ἰγνάτιος κατηγορήθηκε ὄχι μόνο ὅτι κανονικῶς καθαιρέθηκε μετά τήν παραίτησή του ἀπό τόν πατριαρχικό θρόνο, ἀλλά καί ὅτι ἀντικανονικῶς εἶχε ἀνέλθει στό θρόνο, διότι εἶχε προβληθῆ ἀπό τή βασίλισσα Θεοδώρα καί ὄχι ἀπό κανονική σύνοδο ἐπισκόπων. Ὅταν βεβαίως ὁ Ἰγνάτιος διαισθάνθηκε τή δυσμενῆ τοποθέτηση τῶν παπικῶν ἀντιπροσώπων, ἀμφισβήτησε εὐθέως τήν κανονική ἐκπροσώπηση τοῦ πάπα, ἀπέσχε ἀπό τή *δεύτερη* συνεδρία καί τήρησε σιγή κατά τήν *τρίτη* συνεδρία τῆς συνόδου. Ὁ Ἰγνάτιος ἀρνήθηκε νά δεχθῆ ὡς κριτές τούς παπικούς ἀντιπροσώπους, γιατί: **α**) δέν κόμισαν πρός αὐτόν παπικά γράμματα ("Suis vero litteras mihi non adduxistis, nec ego recipio vos"), **β**) δέν εἶχε ἀσκήσει στό παρελθόν καί δέν ἀσκοῦσε οὔτε τότε *"ἔκκλητον"* πρός τόν παπικό θρόνο γιά νά νομιμοποιεῖται ἡ παρουσία τῶν παπικῶν λεγάτων στή σύνοδο ("ego non appellavi Romam, nec appello"), καί *γ*) δέν θεωροῦσε τούς παπικούς λεγάτους κανονικούς κριτές του γιά νά ἀπολογηθῆ ("non judicor, quia judices missi non estis"). Ἡ μή ἄσκηση "ἐκκλήτου" πρός τόν παπικό θρόνο ἀπό τόν πατριάρχη Ἰγνάτιο, παρά τίς ἀντίθετες γνῶμες ρωμαιοκαθολικῶν ἱστορικῶν, ἐπιβεβαιώνει τήν κανονική εὐαισθησία τῶν πατριαρχῶν Κπόλεως καί στίς πλέον ὀδυνηρές γι'αὐτούς περιστάσεις. Ἀνάλογη ὑπῆρξε ἡ στάση καί τοῦ Φωτίου στήν παπόφιλη σύνοδο τῆς Κπόλεως (869-870). Στήν *τέταρτη* συνεδρία ἀναγνωρίσθηκε ἀπό τούς παπικούς ἀντιπροσώπους καί ἀπό τά λοιπά μέλη τῆς Πρωτοδευτέρας συνόδου ἡ κανονικότητα τόσο τῆς ποινῆς τῆς καθαιρέσεως, ἡ ὁποία εἶχε ἐπιβληθῆ στόν Ἰγνάτιο, ὅσο καί τῆς ἐκλογῆς τοῦ Φωτίου. Οἱ παπικοί ἀντιπρόσωποι ἐπέστρεψαν στή Ρώμη καί ἐνημέρωσαν τόν πάπα Νικόλαο γιά τά γεγονότα. Τόν ἱκανοποίησαν μέ τήν προβολή τοῦ παπικοῦ πρωτείου στήν Κπολη, καίτοι δέν μπόρεσαν νά ἀποσπάσουν ἀπό τό θρόνο τῆς Κπόλεως ὑπέρ τοῦ παπικοῦ θρόνου τίς διεκδικούμενες ἐπαρχίες τῆς Ν. Ἰταλίας καί τοῦ Ἀ. Ἰλλυρικοῦ. Ἄλλωστε, δέν ἦσαν ὅλα ἐφικτά σέ μία καί μόνη ἀποστολή. Ὁ πατριάρχης Φώτιος μετά τήν εὐνοϊκή ἐξέλιξη τῶν γεγονότων, ἀπέστειλε μέ τόν ἀπεσταλμένο τοῦ αὐτοκράτορα καί νέα φιλόφρονα (*"ἀπολογητική"*) ἐπιστολή πρός τόν πάπα Νικόλαο (PG 102, 593-617), στήν ὁποία ἐπανέλαβε τό περιεχόμενο

τῆς πρώτης καί αἰτιολόγησε τήν "ἀθρόον" χειροτονία του ὡς ὀφειλομένη στό γεγονός, ὅτι ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς δέν ἐφάρμοσε τόν κανόνα 10 τῆς συνόδου τῆς Σαρδικῆς καί δέν γνώριζε τά χρησιμοποιούμενα ἀπό τόν Νικόλαο παπικά δεκρετάλια:

"Ἀγάπης μέν ὡς ἀληθῶς οὐδέν κτῆμα σεμνότερον, οὐδέ τιμιώτερον καί ταῖς κοιναῖς ἐννοίαις ἀνωμολόγηται καί τοῖς θείοις λογίοις ἐπιμαρτύρεται. Δι'αὐτῆς γάρ τά διεστῶτα συνάπτεται καί εἰρηνοποιεῖται τά μαχόμενα καί τά οἰκεῖα μᾶλλον συσφίγγεται, ταῖς στάσεσι καί ταῖς φιλονεικίαις πάροδον οὐ παρεχόμενα... Κἄν που τύχοι θάτερον εἰς ἀπερισκέπτους μέμψεις θατέρου κατολισθῆσαι, τόν μέν μή λογίσασθαι, τόν δέ μεταμελεῖσθαι παρασκευάσασα, ῥᾶστα τό συμβάν ἀνενώσατο, τόν τῆς ἑνώσεως δεσμόν ἀρραγῆ συντηρήσασα. Αὕτη καί τήν ἡμετέραν μετριότητα ἀνεπαχθῶς οἴσειν τάς ἐπιτιμήσεις, αἵ παρά τῆς ὑμῶν πατρικῆς ὁσιότητος βολίδων δίκην ἠφέθησαν, ἔπεισεν... Ἐπεί δέ οὐδέν κωλύει καί ἀδελφοῖς ἀδελφούς καί πατράσι τέκνα ἐν τῷ ἀληθεύειν παρρησιάζεσθαι (οὐδέν γάρ τῆς ἀληθείας φιλαίτερον), ἔξεστι καί ἡμῖν παρρησιασαμένους εἰπεῖν οὐκ ἀναλογίαν γράφοντας, ἀλλ'ἀπολογίαν προϊσχοντας, ὡς ἐχρῆν τήν ὑμετέραν ἐπ'ἀρετῇ τελειότητα, πρό τῶν ἄλλων μέν ἁπάντων, τό ἄκοντας ἡμᾶς εἰς τόν ζυγόν τοῦτον ἑλκυσθῆναι διασκοποῦσαν μή ἐπιτιμᾶν, ἀλλ'ἐλεεῖν, μηδ'ὑπερορᾶν, ἀλλά συναλγεῖν... Βίαν γάρ ὑπέστημεν καί ἡλίκην Θεός, ᾧ πάντα καί τά κρύφια πεφανέρωται, αὐτός συνεπίσταται. Συνεσχέθημεν ἄκοντες, κακούργοις ἴσα καθειρχθημεν, ἐτηρούμεθα φυλασσόμενοι, ἐψηφίσθημεν ἀνανεύοντες, ἐχειροτονήθημεν κλαίοντες, ὀδυρόμενοι, κοπτόμενοι, ἴσασι ταῦτα πάντες... Ἀλλά κανόνες, φησί, παρεβάθησαν, ὅτι πρός τό τῆς ἀρχιερωσύνης ὕψος ἀπό λαϊκοῦ προῆλθες τοῦ σχήματος... Ποῖοι δέ κανόνες ὧν ἡ παράβασις, οὕς μέχρι καί σήμερον ἐν Κωνσταντινουπολιτῶν ἐκκλησίᾳ οὐ παρείληφεν... Ἐπεί δέ δι'ἡμᾶς σύν ἡμῖν καί οἱ πρό ἡμῶν ἅγιοι καί μακάριοι πατέρες συνδιαβεβλῆσθαι κινδυνεύουσιν, ὡς Νικηφόρος καί Ταράσιος, ἐκ λαϊκοῦ γάρ καί οὗτοι τοῦ σχήματος εἰς τό τῆς ἀρχιερωσύνης ἄκρον προέβησαν... Πολλοί κανόνες ἄλλοις μέν παραδέδονται, ἑτέροις δέ οὐδέ γνώριμοι. Ὁ παραλαβών καί ἀθετῶν δίκης ἄξιος, ὁ δέ μηδ'ἐγνωκώς ἤ μή παραδεξάμενος, πῶς ὑπεύθυνος;... Οὕτως, ἐν οἷς οὐκ ἔστι πίστις τό ἀθετούμενον, οὐδέ κοινοῦ τε καί καθολικοῦ ψηφίσματος ἔκπτωσις, ἄλλων παρ'ἄλλοις ἐθῶν τε καί νομίμων φυλαττομένων, οὔτε τούς φύλακας ἀδικεῖν, οὔτε τούς μή παραδεξαμένους παρανομεῖν, ὀρθῶς ἄν τις κρίνειν εἰδώς διορίσαιτο... Περί δέ γε τῶν τάς χειροτονίας αὐτόθεν πάλαι λαμβανόντων, ἐκοινολογήσαντο ἡμῖν οἱ τῆς ὑμῶν ὁσιότητος τοποτηρηταί, ὡς χρεών εἴη τούτοις ἐπαναστραφῆναι καί πρός τήν οἰκείαν παλινδρομῆσαι προμήτορα. Ἀλλ'εἰ μέν ἐν ἡμῖν τό τοῦ βουλήματος κῦρος ἔκειτο καί μή συνεμεμέριστο τῇ βασιλείᾳ ἡ πρᾶξις, οὐκ ἄν ἀπολογίας ἔδει, αὐτό δέ τό ἔργον, κρεῖττον ὄν τῆς ἀπολογίας

ἐδείκνυτο. Ἐπεί δέ τά ἐκκλησιαστικά, καί μάλιστά γε τά περί τῶν ἐνοριῶν δίκαια, ταῖς πολιτικαῖς ἐπικρατείαις τε καί διοικήσεσι συμμεταβάλλεσθαι εἴωθεν, ἡ τῆς ὑμῶν ὁσιότητος εὐγνωμοσύνη τό ἡμῶν ἐπί τό συνευδοκεῖν εἰς τό παρασχεῖν ἀποδεχομένη θέλημα, τό μή λαβεῖν τῆς πολεμικῆς, ἀλλ'οὐχ ἡμέτερον λογιζέσθω ἔγκλημα..." (PG 102, 593-613).

Εἶναι σαφές ὅτι ὁ ἱ. Φώτιος προσπάθησε νά ἀποφύγη τή σύγκρουση καί ἔδειξε ὑπερβολική ἴσως μετριοπάθεια στίς προκλητικές παπικές ἀξιώσεις. Ὡς πρός τήν κανονικότητα τῆς ἐκλογῆς του, ἡ ὁποία ἀμφισβητήθηκε μέ βάση τόν κανόνα 10 τῆς Σαρδικῆς (343), προέβαλε κυρίως τήν *ἀχρησία* τοῦ κανόνα στήν ἐκκλησιαστική πράξη μέ τήν ἀναφορά στά παρεμφερῆ παραδείγματα τῶν Ἀμβροσίου, Νεκταρίου, Θαλασσίου, Ταρασίου καί Νικηφόρου. Χαρακτήρισε ὡς ἐπουσιώδη τή διαφωνία αὐτή, ἡ ὁποία θεραπεύθηκε μέ τόν κανόνα 17 τῆς Πρωτοδευτέρας συνόδου. Συγχρόνως τόνισε ὅτι ἡ ὑπαγωγή τῶν ἐπαρχιῶν Ν. Ἰταλίας καί Ἀ. Ἰλλυρικοῦ στή δικαιοδοσία τοῦ παπικοῦ θρόνου ἀποκρουόταν ὄχι τόσο ἀπό αὐτόν, ἀλλά κυρίως ἀπό τόν αὐτοκράτορα, ἐνῶ ζήτησε νά μή γίνονται δεκτοί ἀπό τόν πάπα οἱ χωρίς συστατικά γράμματά του μεταβαίνοντες στή Ρώμη κληρικοί. Τό τελευταῖο αἴτημα τοῦ ἱ. Φωτίου ὑπονοοῦσε προφανῶς καί τίς δραστηριότητες τῶν ἀντιπάλων του ἰγνατιανῶν. Ὁ πάπας Νικόλαος, καθοδηγούμενος ἀπό τόν Ἀναστάσιο Βιβλιοθηκάριο καί μετά ἀπό μακρά σκέψη, ἀποφάσισε νά πιέση περισσότερο τά γεγονότα μέ τήν μή ἀναγνώριση τοῦ ἱ. Φωτίου, ἐλπίζοντας ἴσως σέ μία ὑπαναχώρηση τοῦ αὐτοκράτορα στό ζήτημα τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ν. Ἰταλίας καί τοῦ Ἀ. Ἰλλυρικοῦ. Τόν Μάρτιο τοῦ 862 ἐπιδόθηκαν στόν ἐπιστρέφοντα αὐτοκρατορικό ἀπεσταλμένο Λέοντα δύο ἐπιστολές πρός τόν αὐτοκράτορα καί πρός τόν πατριάρχη Φώτιο, στίς ὁποῖες ὁ πάπας ἠρνεῖτο νά δεχθῆ τήν κανονικότητα τῆς *"ἀθρόον"* χειροτονίας τοῦ ἱ. Φωτίου, προέβαλλε δέ τό πρωτεῖο τοῦ παπικοῦ θρόνου καί διακήρυττε ὅτι δέν θεωροῦσε πλέον τόν Ἰγνάτιο καθηρημένο ("nec venerabilem Ignatium patriarcham in aliquo damnamus, neque Photium quolibet modo suscipimus"). Ἡ νέα τροπή τῶν πραγμάτων ἀντιμετωπίσθηκε μέ σύνεση στήν Κπολη καί οἱ παπικές ἐπιστολές δέν ἔτυχαν ἀπαντήσεως, ἐπειδή συνιστοῦσαν σαφῶς ἀντικανονική παρέμβαση στά ἐσωτερικά τῆς ἐκκλησίας Κπόλεως. Ἡ μετάβαση ὅμως στή Ρώμη τοῦ ἰγνατιανοῦ ἡγουμένου Θεογνώστου δημιούργησε καί νέες προοπτικές στόν Νικόλαο. Ὁ πάπας συγκάλεσε σύνοδο τόν Αὔγουστο τοῦ 863 στό ναό τοῦ ἁγ. Πέτρου, ἡ ὁποία μεταφέρθηκε λόγω τῆς ἀνυπόφορης ζέστης στό ναό τοῦ Σωτῆρος τοῦ Λατερανοῦ (M.G.H., Ep., VI, 556). Ἡ σύνοδος αὐτή: **α)** καθαίρεσε τόν Φώτιο ὡς ἀντικανονικῶς χειροτονηθέντα (*νεόφυτον*), ὡς μοιχεπιβάτη τοῦ θρόνου, ὡς αἴτιο τῶν διωγμῶν τῶν ἰγνατιανῶν καί ὡς ἀπογυμνωμένο ἀπό κάθε ἱερατική ἐξουσία ("omni sacerdotali et nomine alienus, omni clericatus officio exutus"), **β)** ἀποδοκίμασε ὡς

αὐθαίρετη τήν ὑπέρβαση ἁρμοδιοτήτων ἀπό τούς παπικούς ἀντιπροσώπους Ζαχαρία καί Ροδοάλδο στήν Πρωτοδευτέρα σύνοδο (861), ἀπό τούς ὁποίους ὁ μέν πρῶτος καθαιρέθηκε ἀμέσως, ὁ δέ δεύτερος κατά τό ἑπόμενο ἔτος (864), καί γ) ἀναγνώρισε ὡς κανονικό πατριάρχη τόν Ἰγνάτιο ὑπό τόν ὅρο ὅτι αὐτός θά σεβόταν τά δικαιώματα τοῦ παπικοῦ θρόνου στή Βουλγαρία (M.G.H., Ep., VII, 294 κἑξ.). Οἱ ἐπιτυχεῖς, ὅπως εἴδαμε, βυζαντινές ἱεραποστολές στή Μοραβία (862) καί στή Βουλγαρία (864) προσέδωσαν μέν οὐσιαστικότερο περιεχόμενο στίς παπικές διεκδικήσεις, ἀλλά συγχρόνως αὔξησαν καί τήν πολιτική συνείδηση εὐθύνης τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα γιά τίς σχέσεις τῆς Πρεσβυτέρας καί τῆς Νέας Ρώμης. Πράγματι, οἱ προκλητικές παπικές ἐπιστολές ἀγνοήθηκαν πλήρως στήν Κπολη, ἡ ὁποία ζοῦσε τίς μεγαλειώδεις προοπτικές τοῦ εὐρύτατου πεδίου τῆς ἱεραποστολικῆς της δράσεως μέχρι τή Βαλτική θάλασσα.

Ὁ πάπας Νικόλαος προσπάθησε νά χαλαρώση τήν ἔνταση καί ἀπηύθυνε νέα μετριοπαθῆ ἐπιστολή πρός τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα ὡς πνευματικός πατέρας πρός τέκνο (865). Ἡ δριμεία ὅμως ἀπάντηση τοῦ Μιχαήλ Γ΄, ἡ ὁποία συντάχθηκε προφανῶς ἀπό τόν ἱ. Φώτιο, ἐκφράζει ἀφ'ἑνός μέν τήν ἀποδοκιμασία τῆς μέχρι τότε πολιτικῆς τοῦ παπικοῦ θρόνου, ἀφ'ἑτέρου δέ τή σαφῆ συνείδηση τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως περί τῆς πλήρους ἀνεξαρτησίας του. Ἡ σύνοδος τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου εἶχε λάβει τελεσίδικη καί ἀνέκκλητη ἀπόφαση στό ζήτημα τοῦ Ἰγνατίου καί κανένας δέν μποροῦσε νά τήν ἀνατρέψη, γι'αὐτό καί οἱ παπικοί ἀντιπρόσωποι προσκλήθηκαν στήν *Πρωτοδευτέρα σύνοδο* ὄχι βεβαίως γιά τήν ἀναθεώρηση τῆς ὑποθέσεως τοῦ Ἰγνατίου, ἀλλά γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν ζητημάτων, τά ὁποῖα ἀνέκυψαν μετά τό πέρας τῆς Εἰκονομαχίας. Οἱ ἐνεργοῦντες στόν παπικό θρόνο γιά τήν ἀνατροπή τῶν κανονικῶν αὐτῶν ἀποφάσεων ὄχι μόνο ὑπέπιπταν σέ σοβαρό κανονικό παράπτωμα, ἀλλά καί ἦσαν ὑπεύθυνοι γιά ἔκπτωση στό πολιτικό παράπτωμα τῆς ἐσχάτης προδοσίας. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό, ὁ πάπας Νικόλαος, ὡς ἐπηρεαζόμενος ἀπό τούς κύκλους αὐτούς, κρινόταν ἔνοχος ἐνώπιον τοῦ βασιλέως καί ἀπειλεῖτο ἀκόμη καί μέ στρατιωτική ἐπέμβαση. Δριμύτερη ὅμως ὑπῆρξε καί ἡ νέα *ἀπαντητική ἐπιστολή* τοῦ Νικολάου, ἡ ὁποία συντάχθηκε ἀναμφιβόλως ἀπό τόν Ἀναστάσιο Βιβλιοθηκάριο. Στήν ἐπιστολή αὐτή δηλωνόταν ἡ σταθερή ἐμμονή τοῦ παπικοῦ θρόνου στίς γνωστές περί Ἰγνατίου καί Φωτίου θέσεις, προβαλλόταν ὀξύτερα τό *παπικό πρωτεῖο* στήν Ἐκκλησία καί οἱ συνέπειές του στήν καθ'ὅλου ζωή της καί ἀμφισβητοῦντο τά *πατριαρχικά δίκαια* τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως ἐπί τῇ βάσει τῆς παπικῆς θεωρίας. Κατά τή θεωρία αὐτή μόνο οἱ ἄμεσα ἤ ἔμμεσα συνδεόμενοι μέ τόν ἀπ. Πέτρο θρόνοι ἐδικαιοῦντο νά διεκδικήσουν πατριαρχική τιμή, δηλαδή μόνο οἱ θρόνοι Ρώμης, Ἀλεξανδρείας καί Ἀντιοχείας. Παρά τό χάσμα, τό ὁποῖο δημιουργήθηκε μέ τήν ἀλληλογραφία, στήν παπική ἐπι-

στολή προτεινόταν ή κατ'ἀντιμωλίαν ("uterque Romam ad renovandum examen veniat") τῶν πατριαρχῶν Ἰγνατίου καί Φωτίου ἀναθεώρηση τοῦ ὅλου ζητήματος ἀπό τόν παπικό θρόνο (M.G.H., Ep., VI, 454-487). Προτεινόταν δηλαδή ἡ ἐφαρμογή τῆς διαδικασίας τοῦ *"ἐκκλήτου"* πρός τόν παπικό θρόνο. Τέτοια ὅμως πρόταση ἦταν πάντοτε ἀπαράδεκτη γιά τήν Ἀνατολή, ἡ ὁποία, γνωρίζοντας τίς προβαλλόμενες μέ τήν τακτική αὐτή παπικές διεκδικήσεις, εἶχε πλήρη συνείδηση ὅτι δέν ἔπρεπε νά προσφέρη ἐλεύθερο πεδίο προβολῆς νέων παπικῶν φιλοδοξιῶν.

Ἐνῶ ὅμως ὁ πάπας Νικόλαος ἐξουδετέρωσε μέ τίς ἄστοχες καί βεβιασμένες ἐνέργειές του τό ἐνισχυμένο παπικό κῦρος στήν *Πρωτοδευτέρα σύνοδο* (861), ὁ θρόνος τῆς Κπόλεως κινδύνευσε νά ἀποξενωθῆ ἀπό τό λαμπρό ἱεραποστολικό του ἔργο στή Βουλγαρία. Ὁ ἡγεμόνας τῶν Βουλγάρων Βόρις-Μιχαήλ ἐπιδίωξε νά ἀποκτήση τήν ἐκκλησιαστική του ἀνεξαρτησία ἀπό τήν Κπολη μέ τήν *πατριαρχική ὀργάνωση* τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ὅμως μόλις εἶχε ἱδρυθῆ ἀπό τούς βυζαντινούς ἱεραποστόλους. Τό αἴτημα αὐτό ὑπέβαλε κατ'ἀρχάς ὁ Βόρις πρός τό πατριαρχεῖο Κπόλεως, ἀλλ'ὁ πατριάρχης Φώτιος, καίτοι ἀπηύθυνε ἐκτενέστατη ἐπιστολή, δέν ἔδωσε τήν ἐλπιζόμενη ἀπάντηση στό ὑποβληθέν αἴτημα. Ὁ Βόρις ὅμως γνώριζε καί ἄλλες πηγές, ἀπό τίς ὁποῖες θά μποροῦσε νά ζητήση τήν ἀνεξαρτησία τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας. Τόν Αὔγουστο τοῦ 866 ἀπέστειλε πρεσβεία στόν παπικό θρόνο μέ τό ἴδιο αἴτημα καί μέ κατάλογο 114 ἐρωτήσεων (M.G.H., Ep., I, 379). Ἡ εὐκαιρία ἦταν μοναδική γιά τόν φιλόδοξο πάπα Νικόλαο, ὁ ὁποῖος δέν μποροῦσε μέν νά προσφέρη τήν *πατριαρχική τιμή* στήν Ἐκκλησία Βουλγαρίας, ἀλλά μποροῦσε νά τήν ἀποσπάση ἀπό τόν θρόνο τῆς Κπόλεως. Ὀργάνωσε πολυμελῆ ἀποστολή ὑπό τούς ἐπισκόπους Παῦλο Ποπουλανίας καί Φόρμοζο Πόρτο καί ἀπέστειλε 106 λεπτομερεῖς ἀπαντήσεις στά ἐρωτήματα τοῦ Βόριδος (Responsa ad consulta Bulgarorum), στίς ὁποῖες προέβαλλε μέν τό παπικό πρωτεῖο καί τήν ὑπεροχή τοῦ παπικοῦ θρόνου ἔναντι τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως, ἀλλ'ἀντί πατριάρχη εἰσηγεῖτο ἁπλῶς τή χειροτονία *ἀρχιεπισκόπου* (= μητροπολίτη) γιά τήν Ἐκκλησία τῆς Βουλγαρίας. Συγχρόνως ὅμως κατέκρινε τά ἐκκλ. ἔθιμα τῆς Ἀνατολῆς (ἀπαντήσεις 2, 6, 9, 10, 43, 54, 55, 57, 70, 90 κ.ἄ.), ἐνῶ ἀπέκλειε τόν θρόνο τῆς Κπόλεως ἀπό τούς πατριαρχικούς θρόνους (ἀπάντ. 92), ἀφοῦ τό προνόμιο αὐτό ἀνῆκε μόνο στούς θρόνους Ρώμης, Ἀλεξανδρείας καί Ἀντιοχείας (PL 119, 978 κἑξ.).

Ἡ παπική ἀποστολή ἔφθασε στή Βουλγαρία καί ἄρχισε τό ἔργο, ἀλλά συγχρόνως ἔφθασε καί ἡ ἀποστολή τῶν Φράγκων, πρός τούς ὁποίους ὁ Βόρις εἶχε ἐπίσης ἀπευθυνθῆ μέ τό ἴδιο αἴτημα. Οἱ φραγκο-βουλγαρικές σχέσεις ἦσαν γνωστές, θά ἐξυπηρετοῦντο δέ καλλίτερα ἀπό τήν αὐτόνομη δράση τῆς φραγκικῆς ἱεραποστολῆς στή Βουλγαρία. Ἡ παπική

ὅμως ἀποστολή ζήτησε τήν ἐκδίωξη ἀπό τή Βουλγαρία τόσο τῶν βυζαντινῶν, ὅσο καί τῶν φράγκων ἱεραποστόλων, εἰσήγαγε τά ρωμαϊκά ἔθιμα καί χρησιμοποίησε στό κήρυγμα τή φραγκική διδασκαλία περί τοῦ filioque, ἡ ὁποία δέν εἶχε ἀκόμη υἱοθετηθῆ ἀπό τόν παπικό θρόνο. Ὁ Νικόλαος μαζί μέ τήν παπική ἀποστολή στή Βουλγαρία ἀπέστειλε στήν Κπολη τόν ἐπίσκοπο Ὄστιας Δονάτο, τόν καρδινάλιο πρεσβύτερο Λέοντα καί τό διάκονο Μαρίνο μέ ἐπιστολές πρός τόν αὐτοκράτορα Μιχαήλ, τόν Φώτιο, τόν Βάρδα, τήν Θεοδώρα καί τή βασίλισσα Εὐδοκία, στίς ὁποῖες ἐπαναλάμβανε μετριοπαθέστερα τίς παπικές θέσεις περί τοῦ ζητήματος Ἰγνατίου καί Φωτίου. Οἱ παπικοί ὅμως ἀπεσταλμένοι δέν μπόρεσαν νά μεταβοῦν στήν Κπολη, ἀφοῦ ἡ παρέμβαση τοῦ παπικοῦ θρόνου στή Βουλγαρία καί ἡ ἐκδίωξη ἀπό αὐτή τῶν βυζαντινῶν ἱεραποστόλων θεωρήθηκαν ἀπαράδεκτες ἀντικανονικές ἐνέργειες καί δημιούργησαν νέα ὀξύτητα στίς σχέσεις Ρώμης-Κπόλεως μέ σοβαρές πολιτικές προεκτάσεις. Ἡ ὑπαγωγή τῆς Βουλγαρίας στόν παπικό θρόνο θά ἐνίσχυε τήν ἀνατολική πολιτική τῶν Φράγκων, οἱ δέ ἐκδιωχθέντες βυζαντινοί ἱεραπόστολοι ἐνημέρωσαν τόν πατριάρχη Φώτιο γιά τίς ρωμαϊκές καινοτομίες, οἱ ὁποῖες εἶχαν εἰσαχθῆ στή Βουλγαρία καί μάλιστα γιά τή διδασκαλία καί τήν προσθήκη τοῦ filioque στό σύμβολο τῆς πίστεως.

Ὁ πατριάρχης Φώτιος ἀναγκάσθηκε νά λύση τή μακροχρόνια σιγή καί ἀπέστειλε τήν περίφημη Ἐγκύκλια ἐπιστολή του (867), μέ τήν ὁποία ἀνήγγειλε στούς πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς τή συνοδική καταδίκη τόσο τῶν *ρωμαϊκῶν ἐθίμων,* τά ὁποῖα εἶχαν εἰσαχθῆ μέ τήν ἀντικανονική παρέμβαση στή Βουλγαρία, ὅσο καί τῆς *αἱρετικῆς διδασκαλίας* τοῦ filioque, τούς καλοῦσε δέ νά ἀποστείλουν ἀντιπροσώπους στή σύνοδο τῆς Κπόλεως γιά τήν αὐθεντικότερη διευθέτηση τοῦ δημιουργηθέντος ἐκκλ. ζητήματος (PG 102, 721-742). Ἡ σύνοδος τῆς Κπόλεως συνῆλθε τόν Ἰούλιο ἤ τόν Αὔγουστο τοῦ 867, ἀλλά δυστυχῶς τά πρακτικά δέν διασώθηκαν, λόγω τῆς καταστροφῆς τους ἀπό τήν παπόφιλη σύνοδο τοῦ 869-870. Στή σύνοδο παρέστησαν ὁ αὐτοκράτορας αὐτοπροσώπως, ἡ σύγκλητος καί ὅλοι σχεδόν οἱ ἐπίσκοποι τῆς δικαιοδοσίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου, πυρήνας δέ τοῦ κατηγορητηρίου ἦταν τό πρόσωπο καί οἱ ἀντικανονικές ἐνέργειες τοῦ πάπα Νικολάου, ἡ αἱρετική διδασκαλία τοῦ filioque καί ἡ αὐθαίρετη εἰσαγωγή τῶν ρωμαϊκῶν ἐθίμων στή Βουλγαρία. Τά ἔθιμα αὐτά εἶχαν θεωρηθῆ στή δεύτερη *("ἀπολογητική")* ἐπιστολή τοῦ ἱ. Φωτίου ὡς ἀνεκτά μόνο ἐφ'ὅσον περιορίζοντο στά ὅρια τῆς δικαιοδοσίας τοῦ παπικοῦ θρόνου, ἀλλά ἦσαν πλέον ἀπαράδεκτα γιά τήν Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς. Ὁ πάπας Νικόλαος καθαιρέθηκε γιά τίς ἀντικανονικές του ἐνέργειες, ἐνῶ ἡ παρέμβασή του στή Βουλγαρία, ἡ διδασκαλία τοῦ filioque καί τά ρωμαϊκά ἔθιμα ἀποδοκιμάσθηκαν. Οἱ παπικοί ἀπεσταλμένοι, οἱ ὁποῖοι ἀνέμεναν στά σύνορα τῆς αὐτοκρατορίας γιά νά μεταβοῦν

στήν Κπολη καί νά ἐπιδώσουν τά γράμματα τοῦ Νικολάου στούς ἀποδέκτες τους, ἔλαβαν τήν ἄδεια μόνο ὑπό τόν ὅρο ὅτι θά ὑπέγραφαν τά πρακτικά τῆς συνόδου καί θά ἀναγνώριζαν τόν Φώτιο ὡς τόν κανονικό πατριάρχη Κπόλεως.

Ἡ πολιτική λοιπόν τοῦ Νικολάου ἔβλαπτε τελικῶς τό παπικό κῦρος, ἡ δέ ἀποδοκιμασία της ἦταν, κατά τήν ὁμολογία Ἀναστασίου τοῦ Βιβλιοθηκαρίου, γενική καί σέ αὐτήν ἀκόμη τή Ρώμη (M.G.H., Ep., VII, 400 κἑξ.). Ἄλλωστε, οἱ ἀρχιεπίσκοποι Κολωνίας καί Τρεβήρων, οἱ ὁποῖοι εἶχαν καθαιρεθῆ ἐπειδή εἶχαν δεχθῆ τό διαζύγιο τοῦ Λοθαρίου, ἀπέστειλαν ὑπόμνημα πρός τόν πατριάρχη Φώτιο ἐναντίον τοῦ Νικολάου, ἐνῶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ραβέννας Ἰωάννης συνδεόταν στενά μέ τόν πατριάρχη Φώτιο. Οἱ προϋποθέσεις αὐτές καί οἱ γνωστές ἀντιθέσεις τοῦ Λουδοβίκου Β΄ καί τοῦ Νικολάου καθιστοῦσαν δυνατή τήν ἐφαρμογή τῶν ἀποφάσεων τῆς συνόδου τῆς Κπόλεως καί στή Δύση. Ἡ ἀποστολή αὐτή ἀνατέθηκε στόν δυναμικό μητροπολίτη Χαλκηδόνος Ζαχαρία, ὁ ὁποῖος κόμιζε ἐπιστολές τοῦ αὐτοκράτορα Μιχαήλ Γ΄ καί τοῦ πατριάρχη Φωτίου πρός τόν Λουδοβίκο Β΄ καί τή σύζυγό του ἀντίστοιχα (PG 105, 537). Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπό τήν ἐφαρμογή ἤ μή τῶν ἀποφάσεων τῆς συνόδου τοῦ 867 καί στή Δύση τό ἰδιότυπο *"σχίσμα"* τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως θεωρητικά τουλάχιστον ὁλοκληρώθηκε (863-867) μέ τήν ἀπόφαση τῆς συνόδου τῆς Κπόλεως (867). Ἡ *Ἐγκύκλια ἐπιστολή* τοῦ ἱ. Φωτίου (PG 102, 721-741), μετά τή συνοδική κατοχύρωση τοῦ περιεχομένου της, κατέστη de facto ἕνα σταθερό πλέον κριτήριο γιά τήν ἀξιολόγηση τῶν ἐκκλ. σχέσεων Ἀνατολῆς καί Δύσεως. Ἡ ἀμοιβαία ὑποχρέωση γιά τόν σεβασμό τῶν διαφορετικῶν ἐθίμων στή λατρεία καί στή ζωή τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως, καίτοι εἶχε διακηρυχθῆ ὡς ἀναγκαία ἀπό τόν ἱ. Φώτιο στή λεγομένη *"ἀπολογητική"* του Ἐπιστολή (PG 102, 593-617), δέν ἴσχυε πλέον, ἀφοῦ ὁ παπικός θρόνος προσπάθησε νά τά ἐπιβάλη ἀντικανονικῶς καί στήν νεοσύστατη Ἐκκλησία τῆς Βουλγαρίας, ἡ ὁποία ἀνῆκε στόν χῶρο τῆς δικαιοδοσίας τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως. Ὑπό τό πνεῦμα ἄλλωστε αὐτό ὁ ἱ. Φώτιος εἶχε ἀπορρίψει τή χρησιμοποίηση τοῦ κανόνα 10 τῆς συνόδου τῆς Σαρδικῆς (343), ἀφοῦ ὁ κανόνας αὐτός δέν εἶχε ἐφαρμοσθῆ στήν Ἀνατολή. Οἱ παπικοί ἀπεσταλμένοι *"πρός τό νεοπαγές εἰς εὐσέβειαν καί νεοσύστατον ἔθνος" τῶν Βουλγάρων ἀποδοκιμάζονται στήν Ἐπιστολή μέ σκληρούς λόγους, ἐπειδή "ὥσπερ κεραυνός ἤ σεισμός ἤ χαλάζης πλῆθος, μᾶλλον δ᾽οἰκειότερον εἰπεῖν ὥσπερ ἄγριος μονιός ἐμπηδήσαντες τόν ἀμπελῶνα Κυρίου τόν ἠγαπημένον καί νεόφυτον καί ποσί καί ὀδοῦσιν, ἤτοι τρίβοις αἰσχρᾶς πολιτείας καί διαφθορᾷ δογμάτων, τό γε εἰς τόλμαν ἧκον τήν αὐτῶν, κατανεμησάμενοι ἐλυμήναντο. Ἀπό γάρ τῶν ὀρθῶν καί καθαρῶν δογμάτων καί τῆς τῶν χριστιανῶν ἀμωμήτου πίστεως παραφθείρειν τούτους καί ὑποσπᾶν κατεπανουργήσαντο"* (PG 102, 724).

Βεβαίως, ἡ ἐπίθεση κατά τῶν λατινικῶν ἐθίμων κάλυπτε πλέον ὄχι μόνο τήν ἀντικανονικότητα τῆς ἐπιβολῆς τους στή Βουλγαρία, ἀλλά καί τήν ἀντίφασή τους πρός τήν καθιερωμένη πατερική παράδοση καί κανονική τάξη. Οἱ ἐθιμικές ὅμως καινοτομίες κορυφώθηκαν μέ τή δογματική παρέκκλιση τῆς προσθήκης τοῦ filioque στό κοινό Σύμβολο πίστεως, ἡ ὁποία δέν εἶχε γίνει μέν ἀκόμη δεκτή ἀπό τόν παπικό θρόνο, ἀλλά εἶχε εἰσαχθῆ στή Βουλγαρία ἀπό τούς φράγκους μέ τήν ἀνοχή καί τῶν λατίνων ἱεραποστόλων. Τό πνεῦμα καί οἱ συνέπειες τῆς Ἐπιστολῆς τοῦ ἱ. Φωτίου γιά τίς σχέσεις τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως ἀποτυπώνονται μέ σαφήνεια στά κατωτέρω ἐπιλεγμένα ἀποσπάσματα: *"Καί πρῶτον μέν αὐτούς ἐκθέσμους, εἰς τήν τῶν Σαββάτων νηστείαν μετέστησαν. Οἶδε δέ καί ἡ μικρά τῶν παραδοθέντων ἀθέτησις καί πρός ὅλην τοῦ δόγματος ἐπιτρίψαι καταφρόνησιν. Ἔπειτα δέ τήν τῶν νηστειῶν πρώτην ἑβδομάδα, τῆς ἄλλης νηστείας περικόψαντες, εἰς γαλακτοποσίας καί τυροῦ τροφήν καί τήν τῶν ὁμοίων ἀδηφαγίαν καθείλκυσαν. Ἐντεῦθεν αὐτοῖς τήν ὁδόν τῶν παραβάσεων ἐμπλατύνοντες καί τῆς εὐθείας τρίβου καί βασιλικῆς διαστρέφοντες καί δή καί τούς ἐνθέσμῳ γάμῳ πρεσβυτέρους διαπρέποντας, οἱ πολλάς κόρας χωρίς ἀνδρός γυναῖκας δεικνύντες καί γυναῖκας παῖδας ἐκτρεφούσας, ὧν οὐκ ἔστι πατέρα θεάσασθαι, οὗτοι τούς ὡς ἀληθῶς Θεοῦ ἱερεῖς μυσάττεσθαί τε καί ἀποστρέφεσθαι παρεσκεύασαν, τῆς Μανοῦ γεωργίας ἐν αὐτοῖς τά σπέρματα κατασπείροντες καί ψυχάς, ἄρτι βλαστάνειν ἀρξαμένας τόν σπόρον τῆς εὐσεβείας, τῇ τῶν ζιζανίων ἐπισπορᾷ λυμαινόμενοι. Ἀλλά γε δή, καί τούς ὑπό πρεσβυτέρων μύρῳ χρισθέντας, ἀναμυρίζειν αὐτοί οὐ πεφρίκασιν, ἐπισκόπους ἑαυτούς ἀναγορεύοντες, καί τό τῶν πρεσβυτέρων χρῖσμα ἄχρηστον εἶναι καί εἰς μάτην ἐπιτελεῖσθαι τερατευόμενοι...*

Ἀλλά γάρ οὐχί μόνον εἰς ταῦτα παρανομεῖν ἐξηνέχθησαν, ἀλλά καί εἴ τις κακῶν ἐστι κορωνίς, ταύτην ἀνέδραμον. Πρός γάρ τοι τοῖς εἰρημένοις ἀτοπήμασι, καί τό ἱερόν καί ἅγιον Σύμβολον, ὃ πᾶσι τοῖς συνοδικοῖς καί οἰκουμενικοῖς ψηφίσμασιν ἄμαχον ἔχει ἰσχύν, νόθοις λογισμοῖς καί παρεγγράπτοις λόγοις καί θράσους ὑπερβολῇ κιβδηλεύειν ἐπεχείρησαν· ὦ τῶν τοῦ πονηροῦ μηχανημάτων! τό Πνεῦμα τό ἅγιον οὐκ ἐκ τοῦ Πατρός μόνον, ἀλλά γε καί ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ἐκπορεύεσθαι, καινολογήσαντες. Τίς ποτε τοιαύτην, παρά τῶν πώποτε ἀσεβησάντων, φωνήν ἤκουσεν ραγεῖσαν; ποῖος σκολιός ὄφις εἰς τάς ἐκείνων καρδίας τοῦτο ἠρεύξατο; τίς ὅλως ἀνάσχοιτο, τῶν ἐν χριστιανοῖς τελούντων, ἐπί τῆς ἁγίας Τριάδος δύο εἰσάγειν αἴτια Υἱοῦ μέν καί Πνεύματος τόν Πατέρα, τοῦ Πνεύματος δέ πάλιν τόν Υἱόν καί εἰς διθεΐαν τήν μοναρχίαν λύειν, καί μηδέ ἧττον τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας τήν τῶν χριστιανῶν σπαράττειν θεολογίαν, καί τῆς ὑπερουσίου καί μοναρχικῆς Τριάδος ἐξυβρίζειν τό ἀξίωμα. Διά τί δέ καί ἐκπορευθείη τοῦ Υἱοῦ τό Πνεῦμα; Εἰ γάρ ἡ ἐκ τοῦ Πατρός ἐκπόρευσις

τελεία (τελεία δέ, ὅτι Θεός τέλειος, ἐκ Θεοῦ τελείου), τίς ἡ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπόρευσις, καί διά τί; Περιττόν γάρ ἄν εἴη τοῦτο καί μάταιον... Πλείοσιν ἄρα ἰδιότησι διαστέλλεται τό Πνεῦμα τοῦ Πατρός, ἤπερ ὁ Υἱός. Κοινόν μέν γάρ Πατρί καί Υἱῷ ἡ ἐξ αὐτῶν τοῦ Πνεύματος πρόοδος, ἰδία δέ τοῦ Πνεύματος ἥ τε ἐκ τοῦ Πατρός ἐκπόρευσις καί μήν καί ἡ ἐκ τοῦ Υἱοῦ. Εἰ δέ πλείοσιν διαφοραῖς διαστέλλεται τό Πνεῦμα, ἤπερ ὁ Υἱός, ἐγγυτέρω ἄν εἴη τῆς πατρικῆς οὐσίας ὁ Υἱός, ἤπερ τό Πνεῦμα καί οὕτως ἡ Μακεδονίου πάλιν, κατά του Πνεύματος, παρακύψει τόλμα, τό ἐκείνων ὑποδυομένη δρᾶμα καί τήν σκηνήν... Ἀλλά καί εἰ μόνου Πνεύματός ἐστι τό εἰς ἀρχάς ἀναφέρεσθαι διαφόρους, πῶς οὐκ ἔστι μόνου Πνεύματος τό πολύαρχον ἔχειν ἀρχήν; Ἔτι δέ, εἰ ἐν οἷς Πατρί καί Υἱῷ κοινωνίαν ἐκαινούργησαν, τό Πνεῦμα τούτοις ἀποτειχίζουσιν Πατήρ δέ κατ'οὐσίαν Υἱῷ, ἀλλ'οὐ κατά τι τῶν ἰδιωμάτων, εἰς κοινωνίαν συνάπτεται τῆς κατ'οὐσίαν ἄρα συγγενείας, τό Πνεῦμα περιορίζουσιν... Καί μυρία ἄν τις, τήν ἄθεον αὐτῶν γνώμην διελέγχων, τοῖς εἰρημένοις ἐπιμετρήσειεν, ἅ τῆς ἐπιστολῆς ὁ νόμος οὐκ ἐᾷ νῦν ἐντάττειν, οὐδέ παρατίθεσθαι. Δι'ὅ καί ἅπερ εἴρηται, στοιχειωδῶς τε καί ἐν τύπῳ ἀπηγγέλθησαν τῶν κατά μέρος ἐλέγχων καί τῆς ἐν πλάτει διδασκαλίας, Θεοῦ διδόντος, εἰς τήν κοινήν ταμιευομένων συνέλευσιν. Ταύτην τήν ἀσέβειαν οἱ τοῦ σκότους ἐκεῖνοι ἐπίσκοποι (ἐπισκόπους γάρ ἑαυτούς ἐπεφήμιζον) μετά τῶν ἄλλων ἀθεμίτων, Βουλγάρων ἔθνος ἐνέσπειραν. Ἦλθεν ἡ τούτων φήμη εἰς τά ἡμετέρας ἀκοάς, ἐπλήγημεν διά μέσων τῶν σπλάγχνων καιρίαν πληγήν, ὡς εἴ τις τά ἔκγονα τῆς κοιλίας αὐτοῦ κατ'ὀφθαλμούς ἴδοι ὑπό ἑρπετῶν καί θηρίων σπαρασσόμενά τε καί διασπώμενα. Καί γάρ οἷς κόποι καί πόνοι καί ἱδρῶτες εἰς τήν ἐκείνων ἀναγέννησίν τε καί τελείωσιν κατεβλήθησαν, ἀναλόγως αὐτοῖς συμπεσεῖν ἀφόρητον τήν λύπην καί τήν συμφοράν, τῶν γεννημάτων παραπολλυμένων, ἐξεγένετο" (PG 102, 724-732).

γ΄. Ἡ ἀποκατάσταση του Ἰγνατίου καί ἡ σύνοδος τῆς Κωνσταντινουπόλεως (869-870)

Ἡ δολοφονία τοῦ Μιχαήλ Γ΄ (24 Σεπτ. 867) ἀπό τόν Βασίλειο Α΄ τόν Μακεδόνα (867-886) συνοδεύθηκε ἀπό τήν ἐσπευσμένη ἀνάκληση τῶν ἀπεσταλμένων τοῦ ἱ. Φωτίου στή Δύση. Ὁ νέος αὐτοκράτορας δέν μποροῦσε νά στηριχθῆ στούς ὀπαδούς τοῦ ἱ. Φωτίου ἤ τῶν Βάρδα καί Μιχαήλ, οἱ ὁποῖοι εἶχαν δολοφονηθῆ ἀπό αὐτόν, ἀναζήτησε δέ ἐρείσματα στούς ἰγνατιανούς καί τάχθηκε ὑπέρ τῆς προσεγγίσεως Κπόλεως καί Ρώμης. Ὁ ἱ. Φώτιος ὑπῆρξε τό θύμα τῆς νέας αὐτῆς πολιτικῆς σκοπιμότητας τοῦ Βασιλείου, ὁ ὁποῖος ἐκθρόνισε τόν πατριάρχη καί ἀποκατέστησε στόν πατριαρχικό θρόνο τόν Ἰγνάτιο (23 Νοεμβ. 867). Ἡ ἐσωτερική ὅμως ἐκκλησιαστική ἀλλαγή συνεπαγόταν ἀλλαγή καί στίς σχέσεις μέ τόν

παπικό θρόνο, ἀφοῦ ὁ Ἰγνάτιος καί οἱ ἰγνατιανοί δέν μποροῦσαν νά ἀγνοήσουν τόν ἐναντίον τοῦ Φωτίου ἀγώνα τοῦ πάπα Νικολάου καί μάλιστα μετά τήν καθαίρεση τοῦ Νικολάου ἀπό τήν σύνοδο τῆς Κπόλεως τοῦ 867. Ὁ Βασίλειος ἀπέστειλε στή Ρώμη τόν σπαθάριο Εὐθύμιο, ὁ ὁποῖος κόμιζε ἐπιστολή πρός τόν πάπα γιά τήν ἐνημέρωσή του περί τῆς ἀλλαγῆς πού πραγματοποιήθηκε στόν θρόνο τῆς Κπόλεως. Ὁ Ἀδριανός Β' (867-872), ὁ ὁποῖος διαδέχθηκε τόν ἀποθανόντα Νικόλαο στόν παπικό θρόνο, παρά τήν ἀρχική διαφωνία του γιά τήν ὀξύτητα τῆς ἐκκλ. πολιτικῆς τοῦ προκατόχου του, ἀναγκάσθηκε ἀπό τά γεγονότα νά τήν υἱοθετήση. Ὁ παραγκωνισμένος ἰγνατιανός ἡγούμενος Θεόγνωστος ἐπανῆλθε στό προσκήνιο καί ἐστάλη ἀπό τόν Ἀδριανό στήν Κπολη, κομίζοντας δύο ἐπιστολές πρός τόν αὐτοκράτορα Βασίλειο καί τόν πατριάρχη Ἰγνάτιο (868) ἀντίστοιχα, μέ τίς ὁποῖες ἐπαινεῖτο ὁ Βασίλειος γιά τήν ἐφαρμογή τῆς ἀποφάσεως τοῦ πάπα Νικολάου Α' στό ζήτημα τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως (M.G.H., Ep., 747-762). Ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ Φωτίου καί ἡ ἐπιστροφή τοῦ Ἰγνατίου στόν πατριαρχικό θρόνο εἶχαν σοβαρές ἐπιπτώσεις καί στή σύνθεση τῆς ἱεραρχίας τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως. Ὁ Βασίλειος ἀπέστειλε στή Ρώμη (869) τόν σπαθάριο Βασίλειο καί τούς ἐπισκόπους Ἰωάννη Συλαίου καί Πέτρο Σάρδεων ὡς ἐκπροσώπους τῶν πατριαρχῶν Ἰγνατίου καί Φωτίου ἀντιστοίχως γιά τήν συζήτηση τόσο τῆς ἐπικυρώσεως τῆς ἀλλαγῆς, ὅσο καί τῆς τύχης τῶν ἐπισκόπων, οἱ ὁποῖοι εἶχαν χειροτονηθῆ ἀπό τόν Φώτιο. Οἱ ἐπιστολές τοῦ Βασιλείου καί τοῦ Ἰγνατίου, οἱ ὁποῖες στάλθηκαν συγχρόνως, συνιστοῦσαν μετριοπάθεια. Ὁ ἐκπρόσωπος ὅμως τοῦ Φωτίου Πέτρος ἀπέθανε καθ'ὁδόν καί δέν συμμετέσχε στή σύνοδο, ἡ ὁποία συγκλήθηκε τελικῶς στή Ρώμη (Ἰούνιος 869). Ἡ σύνοδος αὐτή ἀποδοκίμασε τίς ἀποφάσεις τῆς συνόδου τῆς Κπόλεως τοῦ 867 καί καθαίρεσε τόν Φώτιο, ὅπως ἐπίσης καί τούς ὑπογράψαντες τά πρακτικά τῆς συνόδου ἐκείνης, τά ὁποῖα κάηκαν ἐπίσημα πρό τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Πέτρου μετά τήν ἀνακοίνωση τῆς ἀποφάσεως.

Ὁ πάπας Ἀδριανός μέ ἐπιστολές του πρός τόν Βασίλειο καί τόν Ἰγνάτιο κοινοποίησε τίς ποινές αὐτές, ζήτησε τή σύγκληση συνόδου στήν Κπολη γιά τήν ὑπογραφή τῶν πρακτικῶν τῆς συνόδου τῆς Ρώμης καί ἀπέστειλε ὡς παπικούς ἐκπροσώπους τούς ἐπισκόπους Ὀστιας Δονάτο καί Νέπης Στέφανο καί τόν διάκονο Μαρίνο. Ἡ ἐξέλιξη τῶν γεγονότων ἀποδείκνυε στόν νέο αὐτοκράτορα τή σοβαρότητα τοῦ σφάλματος, τό ὁποῖο εἶχε μέ τόση ἀφέλεια διαπραχθῆ, ἀλλά τά γεγονότα εἶχαν ἤδη συντελεσθῆ καί διέψευσαν τίς προσδοκίες του. Ὁ Βασίλειος δέν εἶχε λόγους νά στραφῆ κατά τῶν ὀπαδῶν τοῦ Φωτίου ἐπισκόπων, ἀφοῦ ἡ ἁπλῆ ἐκθρόνιση τοῦ Φωτίου καί ἡ ἀποκατάσταση τοῦ Ἰγνατίου ἱκανοποιοῦσαν πλήρως τήν παράταξη τῶν ἰγνατιανῶν. Ὡστόσο, ὁ πάπας Ἀδριανός μέ τήν καθαίρεση ὅλων ὅσων ὑπέγραψαν τά πρακτικά τῆς συνόδου τοῦ 867

προκαλοῦσε ὀξύτερο ἐκκλησιαστικό καί πολιτικό ζήτημα. Ἡ σύνοδος συγκλήθηκε τελικῶς στό ναό τῆς ἁγίας Σοφίας (5 Ὀκτωβρίου 869), ὁ δέ αὐτοκράτορας συμμετεῖχε σέ μερικές μόνο συνεδρίες, ἐνῶ στίς λοιπές ἐξεπροσωπεῖτο ἀπό τόν πατρίκιο Βαάνη καί ἄλλους ἐξέχοντες ἀξιωματούχους. Στή σύνοδο ἐμφανίσθηκαν ὡς ἀντιπρόσωπποι τῶν πατριαρχικῶν θρόνων τῆς Ἀνατολῆς ὁ ἀρχιδιάκονος Ἰωσήφ γιά τόν θρόνο τῆς Ἀλεξανδρείας, ὁ τοποτηρητής τοῦ θρόνου τῆς Ἀντιοχείας μητροπολίτης Τύρου Θωμᾶς καί ὁ σύγκελλος Ἠλίας γιά τόν θρόνο τῶν Ἱεροσολύμων. Εἶχαν προφανῶς μεταβῆ στήν Κπολη γιά νά μεσιτεύσουν ὑπέρ τῆς ἀπελευθερώσεως ἀράβων αἰχμαλώτων, ἀλλ'ἀφοῦ βρέθηκαν στήν Κπολη προσκλήθηκαν καί στή σύνοδο. Ἡ παρουσία ἐκπροσώπων τῶν πατριαρχικῶν θρόνων τῆς Ἀνατολῆς θά προσέδιδε στή σύνοδο στοιχεῖα αὐθεντίας, τά ὁποῖα ἦσαν σημαντικά γιά τή συνοδική συνείδηση τῆς Ἀνατολῆς, ἰδιαίτερα ὅταν εἶχε τεθῆ ζήτημα κρίσεως ἑνός Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη. Βεβαίως, ἡ στάση τους αὐτή ἀποδοκιμάσθηκε ἀργότερα ἀπό τούς πατριαρχικούς θρόνους τῆς Ἀνατολῆς, ἀφοῦ δέν εἶχαν πράγματι ὁρισθῆ ὡς ἐκπρόσωποι τῶν πατριαρχείων τους γιά τή σύνοδο.

Ἡ ἀποδοκιμασία ἤ καί ἡ περιφρόνηση τῆς συνόδου ἀπό τούς ἐπισκόπους τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου ὑπῆρξε γενική. Στήν πρώτη συνεδρία συμμετεῖχαν μόνο ὁ πατριάρχης Ἰγνάτιος καί δώδεκα ἀπό τούς ὀπαδούς του ἐπισκόπους. Στή συνεδρία αὐτή οἱ παπικοί ἀντιπρόσωποι παρουσίασαν *Λίβελλο*, ὁ ὁποῖος προέβαλλε τό παπικό πρωτεῖο καί περιεῖχε τίς ἀποφάσεις τῆς πρόσφατης συνόδου τῆς Ρώμης. Κατά τίς παπικές ὁδηγίες τόν Λίβελλο ἔπρεπε νά ὑπογράψουν ὅλα τά μέλη τῆς συνόδου πρίν ἀπό τήν ἔναρξη τῶν ἐργασιῶν. Ὁ Λίβελλος αὐτός εἶχε συνταχθῆ μέ βάση τή Regula Fidei τοῦ πάπα Ρώμης Ὁρμίσδα (519), μέ τήν ἀποδοχή τῆς ὁποίας εἶχε ἀρθῆ τό λεγόμενο Ἀκακιανό σχίσμα (484-519). Στό πρότυπο αὐτό ἔγιναν ὁρισμένες τροποποιήσεις, προστέθηκε δέ ἡ ἀπόφαση καθαιρέσεως τοῦ Φωτίου καί τῶν ὀπαδῶν του. Ἡ συνοδική συνείδηση τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἀνατολῆς ἐξεγέρθηκε, ἀφοῦ ἡ συγκληθεῖσα σύνοδος καθίστατο κατ'οὐσίαν ἁπλό βῆμα κοινοποιήσεως τῶν παπικῶν ἀποφάσεων, οἱ ὁποῖες λήφθηκαν ἐρήμην τοῦ σώματος τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἀνατολῆς καί μάλιστα μή παριστάμενου, αὐτοπροσώπως ἤ δι'ἀντιπροσώπου, τοῦ καταδικασθέντος πατριάρχη Κπόλεως. Ὁ αὐτοκράτορας Βασίλειος καί ὁ πατριάρχης Ἰγνάτιος θεώρησαν τόν Λίβελλο ὡς κάτι νέο καί ἀνήκουστο ("novum et inauditum"), ἐνῶ τά εὐάριθμα μέλη τῆς συνόδου ἐξέφρασαν τή δυσφορία τους. Ἐν τούτοις, ὁ αὐτοκράτορας, ἀφοῦ εἶχε ἐμπλακῆ ἀσύνετα στήν περιπέτεια αὐτή, μερίμνησε, παρά τήν ἐνδόμυχη ἀντίθεσή του πρός τήν ὅλη ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων, νά πειθαναγκάση τά μέλη τῆς συνόδου, ὥστε μέ τήν ὑπογραφή τοῦ Λιβέλλου νά κλείση ἐσπευσμένα τό χρονίζον ζήτημα. Ἡ γενική ὅμως ἀποχή τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἀνατολῆς

ἀπό τή σύνοδο ἀνάγκασε τόν αὐτοκράτορα νά μεριμνήση καί γιά τό εἰδικότερο αὐτό ζήτημα. Πίεσε πολλούς ἐπισκόπους νά συμμετάσχουν στή σύνοδο καί νά ὑπογράψουν τόν Λίβελλο. Ὡστόσο, κατά τή *δεύτερη* συνεδρία ἐμφανίσθηκαν μόνο δέκα νέα μέλη τῆς συνόδου, τά ὁποῖα ἀναγκάσθηκαν βεβαίως νά ὑπογράψουν καί τόν Λίβελλο. Στήν *τρίτη* ὅμως συνεδρία οἱ μητροπολίτες Ἀγκύρας Θεόδουλος καί Νικαίας Νικηφόρος ἀρνήθηκαν νά ὑπογράψουν τό παπικό ἔγγραφο. Στήν τετάρτη συνεδρία παρέστησαν 36, στήν *ἐνάτη 66* καί στήν *τελευταία* μόνο 103 ἐπίσκοποι. Ὁ ἀριθμός τῶν συμμετασχόντων στήν τελευταία συνεδρία ἦταν μόλις τό 1/7 περίπου τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν μητροπολιτῶν, ἀρχιεπισκόπων καί ἐπισκόπων τῆς δικαιοδοσίας τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως.

Ἡ σθεναρή λοιπόν ἀντίδραση τῆς ἱεραρχίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου ἦταν αὐθεντική ἔκφραση ὄχι μόνο τοῦ γενικοῦ σεβασμοῦ πρός τό πρόσωπο τοῦ Φωτίου, ἀλλά καί τῆς συνειδήσεως εὐθύνης γιά τήν κανονική τάξη τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ παπική πρόκληση τοῦ Λιβέλλου εἶχε ὡς στόχο τήν ἐπιβολή ὄχι μόνο στόν Οἰκουμενικό θρόνο, ἀλλά καί στήν ὅλη Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς τοῦ πρωτείου τοῦ παπικοῦ θρόνου. Αὐτό κατενοεῖτο βεβαίως καί ἀπό τούς ἰγνατιανούς ἐπισκόπους, οἱ ὁποῖοι ὅμως δέν μποροῦσαν νά ἀντιδράσουν καί τελικῶς ὑπέκυψαν. Ὡστόσο, οἱ ἐξωτερικές τους ἐνέργειες στή σύνοδο δέν συμφωνοῦσαν μέ τίς ἐσωτερικές τους διαθέσεις. Τίς κανονικές δυσχέρειες τῶν ἰγνατιανῶν ἐπισκόπων συμμεριζόταν καί ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας, τό δέ βάρος τῆς ἐπωμιζόμενης εὐθύνης ἐπισήμαιναν ἀναμφίβολα τόσο ὁ Φώτιος, ὅσο καί οἱ προσκείμενοι σέ αὐτόν ἐπίσκοποι. Ἔτσι ἐξηγοῦνται καί τά ἀκόλουθα γεγονότα: **Πρῶτον**, *ἡ προεδρία τῆς συνόδου* ἀνατέθηκε ὄχι στούς παπικούς ἀντιπροσώπους, ἀλλά στό ἐκπρόσωπο τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα πατρίκιο Βαάνη. **Δεύτερον**, οἱ παπικοί ἀντιπρόσωποι ὑποχρεώθηκαν, παρά τίς ἀρχικές ἀντιρρήσεις τους, νά ἐπιδείξουν τίς *συστατικές ἐπιστολές* τοῦ πάπα γιά νά συμμετάσχουν στή σύνοδο. **Τρίτον**, οἱ κοινοποιούμενες μέ τόν Λίβελλο *παπικές ἀποφάσεις* ὑποβλήθηκαν σέ μία τυπική ἔστω συνοδική διαδικασία, παρά τήν εὐνόητη ἀδυναμία τῆς συνόδου νά διαφωνήση πρός αὐτές ἤ καί παρά τήν αὐταρχική ἐμμονή τῶν παπικῶν ἀντιπροσώπων γιά τήν ἀμετάβλητη υἱοθέτηση τοῦ παπικοῦ κειμένου ἀπό τή σύνοδο. **Τέταρτον**, ἐπιβλήθηκε, παρά τίς ἀντιρρήσεις τῶν παπικῶν ἀντιπροσώπων, *ἡ τυπική ἔστω ἀπολογία* ἐνώπιον τῆς συνόδου τοῦ πατριάρχη Φωτίου, χωρίς τήν ὁποία ὁ αὐτοκράτορας δέ θά ὑπέγραφε τά πρακτικά τῆς συνόδου. **Πέμπτον**, προβλήθηκε ἰδιαζόντως ὄχι μόνο ἀπό τούς ἐπισκόπους, ἀλλά καί ἀπό τόν πατρίκιο Βαάνη ἀντίθετα πρός τό παπικό πρωτεῖο *ὁ θεσμός τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν*. **Ἕκτον**, ἔγινε ἀνεπιτυχής προσπάθεια, μετά ἀπό ἐντολή μάλιστα τοῦ αὐτοκράτορα, νά ἀφαιρεθοῦν μέ δόλο τά ἔγγραφα, τά ὁποῖα ὑπογράφηκαν στή σύνοδο κ.λπ.

Οἱ συμμετασχόντες στή σύνοδο ἐπίσκοποι δέν μποροῦσαν βεβαίως κατά συνείδηση νά συμφωνήσουν πρός τή διαδικασία, ἡ ὁποία ἀκολουθήθηκε ἀπό τούς παπικούς ἀντιπροσώπους. Ἐν τούτοις, τόν μέν παπικό Λίβελλο ἦσαν ὑποχρεωμένοι νά ὑπογράψουν ἤ νά ἀπορρίψουν χωρίς τροποποίηση, τή δέ διαδικασία, παρά τίς αὐταρχικές παρεμβάσεις τῶν παπικῶν ἀντιπροσώπων, τήν κατέστησαν κατά τό ἐφικτό συνοδικότερη μέ τή συμπαράσταση καί τοῦ πατρικίου Βαάνη. Ἔτσι οἱ ἀνυπέρβλητες δυσχέρειες τῆς συνόδου νά τροποποιήση τόν Λίβελλο ὁδήγησαν, καθ'ἡμᾶς, στήν ἔμμεση κατά τή διαδικασία ἀποψίλωσή του ἀπό ὅλες τίς ἀρχές, οἱ ὁποῖες θεμελίωναν τή θεωρία γιά τό παπικό πρωτεῖο. Ἡ ἀντίδραση αὐτή τῶν μελῶν τῆς συνόδου κατά τοῦ περιεχομένου τοῦ Λιβέλλου ὀφειλόταν στήν διαπιστωμένη ἤδη ἀντίθεση τῆς παπικῆς ἀπολυταρχικῆς τάσεως πρός τήν ἀκλόνητη συνοδική συνείδηση τῆς Ἀνατολῆς, ἡ ὁποία ἐκφραζόταν μέ τόν κανονικό θεσμό τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν. Πράγματι, ἡ σύνοδος α) ἀρνήθηκε νά ψηφίση κανόνα, στόν ὁποῖο προβαλλόταν τό παπικό πρωτεῖο, ὅπως αὐτό διατυπωνόταν στόν Λίβελλο καί στίς ἐπιστολές τῶν παπῶν Νικολάου καί Ἀδριανοῦ, καί β) ἡ προβαλλόμενη ὡς τελεσίδικη καί ἀμετάκλητη παπική ἀπόφαση καθαιρέσεως τοῦ πατριάρχη Φωτίου ἀπό τή σύνοδο τῆς Ρώμης ἐντάχθηκε στό πνεῦμα τοῦ θεσμοῦ τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό διακηρύχθηκε στή σύνοδο ἀπό τόν φερόμενο ὡς ἐκπρόσωπο τοῦ πατριαρχείου Ἱεροσολύμων σύγκελλο Ἠλία: "*Διά τοῦτο τάς πατριαρχικάς κεφαλάς ἐν τῷ κόσμῳ ἔθετο τό Πνεῦμα τό ἅγιον, ἵνα τά ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ ἀναφυόμενα σκάνδαλα δι'αὐτῶν ἀφανίζωνται. Τοιγαροῦν τοῦ προκαθημένου θρόνου τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης μηδαμῶς ἀποδεξαμένου τόν Φώτιον, μήτε μήν τῶν τῆς ἀνατολικῆς τριῶν θρόνων, τοῦ Ἀλεξανδρείας, τοῦ Ἀντιοχείας, τοῦ Ἱεροσολύμων, οὐκ ἦν χρεία μετακαλεῖσθαι αὐτόν εἰς ἐξέτασιν καί ἀνάκρισιν*" (Mansi XVI, 317-320).

Ὁ κανονικός θεσμός τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν, ὁ ὁποῖος εἶχε εἰσαχθῆ στήν ἐκκλησιαστική διοίκηση ἤδη κατά τόν Ε΄ αἰ. καί καθιερώθηκε ὡς κανονική προϋπόθεση γιά τή συγκρότηση Οἰκουμενικῆς συνόδου ἤδη κατά τή σύγκληση τῆς Ε΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου (553), ἐνισχύθηκε, ὅπως εἴδαμε, κατά τήν περίοδο τῆς Εἰκονομαχίας (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Ὁ θεσμός τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν, τόμ. 2, Ἀθῆναι 1969-1970). Ἡ σύνοδος τῆς Ἁγίας Σοφίας (869) συγκλήθηκε ὡς Οἰκουμενική καί διεκδίκησε τήν ἐπιβολή τῆς νέας παπικῆς θεωρίας καί στήν Ἀνατολή. Ἔτσι ἐξηγεῖται τό γεγονός ὅτι οἱ παπικές ἀξιώσεις, οἱ ὁποῖες προβλήθηκαν μέ τόν Λίβελλο γιά πρώτη φορά στήν Ἀνατολή, προκάλεσαν μία σαφῆ τάση συνοδικῆς ἐξουδετερώσεως τοῦ παπικοῦ πρωτείου μέ τήν ἀντιπαράθεση τοῦ θεσμοῦ τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν. Τά γεγονότα ἐπιβάλλοντο ἀπό τόν αὐτοκράτορα, ἀλλά ἡ συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας ἐκφραζόταν ἀπό

τούς συμμετέχοντες στή σύνοδο ἐπισκόπους. Ὁ παπικός θρόνος κέρδισε μέ τόν Λίβελλο τή θεωρητική ἐπιβολή τῶν ἀξιώσεών του στήν Ἀνατολική Ἐκκλησία γιά τό συγκεκριμένο ζήτημα, ἀλλά συγχρόνως ἔχασε κάθε δυνατότητα συνοδικῆς ὑποστηρίξεως τοῦ παπικοῦ πρωτείου, λόγω τῆς ρητῆς ἐντάξεως τοῦ παπικοῦ θρόνου στό κανονικό θεσμό τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν. Στήν Ἐκκλησία δέν ὑπῆρχε μόνο μία διοικητική κεφαλή, ἀλλά τό *"πεντακόρυφον κράτος"* τῆς Ἐκκλησίας, ἤτοι οἱ πέντε πατριάρχες, οἱ ὁποῖοι ἀσκοῦσαν τή λειτουργία *τῶν πέντε αἰσθήσεων στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας* καί καταστάθηκαν ἀπό τό ἅγιο Πνεῦμα ὡς φύλακες τῆς αὐθεντικότητας τόσο τῆς ἀλήθειας τῆς πίστεως, ὅσο καί τῆς κανονικῆς τάξεως. Ὁ πατρίκιος Βαάνης τόνισε στήν *ὀγδόη* συνεδρία τῆς συνόδου, ὅτι "posuit Deus ecclesiam suam in quinque patriarchiis et definivit in evangeliis suis, ut nunquam aliquando penitus decidant, eo quod capita ecclesiae sunt (Mansi, XVI, 140 -141).

Ἡ σύνοδος συμφώνησε μέ τίς θέσεις, οἱ ὁποῖες προβλήθηκαν περί τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν καί τίς συμπεριέλαβε στόν 21 κανόνα τοῦ λατινικοῦ κειμένου τῶν πρακτικῶν τῆς συνόδου (13 τοῦ ἑλληνικοῦ συντετμημένου κειμένου) μέ τήν εἰδικότερη ἀναφορά καί στόν 6 κανόνα τῆς Α΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου (325). Στόν 21 κανόνα τῆς συνόδου ἀναγνωρίζεται ἡ κανονικῶς καθιερωμένη τάξη τοῦ θεσμοῦ τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν, ἡ ὁποία προβάλλεται ὡς ἡ ἀνώτατη ἐκκλησιαστική αὐθεντία στό δίκαιο τῶν χειροτονιῶν καί κρίσεως ἐπισκόπων τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ τῶν πέντε αὐτῶν πατριαρχικῶν θρόνων "praesules universorum metropolitanorum qui ab ipsis promoverunt et sive per manus impositionem, sive per palii dationem, episcopalis firmitatem accipiunt, habeant potestatem videlicet ad convocandium eos, urgente necessitate, ad synodalem conventum, vel etiam ad coercendum illos et corrigendum, cum fama eos super quibusdam delictis forsitam accusaverit" (Mansi XVI, 170-171). Στόν κανόνα αὐτόν ὁριζόταν ἐπίσης *ὅτι δέν θά ἔπρεπε ἕνας πατριάρχης νά κατηγορῆ τόν πάπα Ρώμης ἐγγράφως ἤ καί προφορικῶς, ὅπως λ.χ. ἔπραξαν οἱ Διόσκορος Ἀλεξανδρείας καί Φώτιος Κπόλεως, ἐνῶ ἀπαγορευόταν μέ τήν ἀπειλή τῆς ποινῆς τοῦ ἀναθέματος ἕνας κοσμικός ἄρχοντας νά ἐκδιώξη τόν πάπα Ρώμης ἤ κάποιον ἀπό τούς ἄλλους πατριάρχες ἀπό τούς θρόνους τους.* Τό ἔργο αὐτό ἀνήκει στήν ἁρμοδιότητα τῆς Οἰκουμενικῆς συνόδου, ὅπως τήν καθορίζει ἡ κατακλείδα τοῦ κανόνα καί ἀποδίδεται πιστά στό ἑλληνικό κείμενο: *"Εἰ δέ συγκροτηθείσης συνόδου οἰκουμενικῆς γένηταί τις καί περί τῆς ἐκκλησίας τῶν Ρωμαίων ἀμφιβολία, ἔξεστιν εὐλαβῶς καί μετά τῆς προσηκούσης αἰδοῦς διαπυνθάνεσθαι περί τοῦ προκειμένου ζητήματος καί δέχεσθαι τήν λύσιν, καί ἤ ὠφελεῖσθαι ἤ ὠφελεῖν, μή μέντοι θρασέως ἀποφέρεσθαι κατά τῶν τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης ἱεραρχῶν"* (Mansi, XVI, 406). Ἡ παραδοχή τῆς

κινήσεως συνοδικῆς διαδικασίας τόσο γιά τόν ἔλεγχο κάθε *"ἀμφιβολίας"* περί τῆς ἐκκλησίας τῆς Ρώμης, ὅσο καί γιά τήν *"λύσιν"* τοῦ ζητήματος ἀποσκοπεῖ στό *"ὠφελεῖσθαι ἤ ὠφελεῖν"* (κατά τό λατινικό κείμενον "aut proficare aut profectum facere") ἤ μέ τή διόρθωση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης ἤ καί τῶν ἀντιφρονούντων (Mansi XVI, 174).

Ἡ ἀρχή αὐτή θεμελιώνει κανονικῶς τήν ἀναγνώριση ἀπό τήν παπόφιλη σύνοδο τῆς Κπόλεως (869-870), *ἡ ὁποία ἀναγνωρίσθηκε μάλιστα καί ὡς Η΄ Οἰκουμενική σύνοδος ἀπό τή Ρωμαιοκαθολική Ἐκκλησία,* τῆς δυνατότητας κανονικῆς κρίσεως τῶν σφαλλομένων παπῶν Ρώμης ἀπό τίς Οἰκουμενικές συνόδους. Τό θέμα αὐτό θά ἀπασχολήσει, ὅπως θά δοῦμε, τή Δύση κατά τούς ΙΔ΄ καί ΙΕ΄ αἰῶνες. Ἡ ἀναντίρρητη ἀποψίλωση στή σύνοδο τοῦ προβαλλόμενου μέ τόν *Λίβελλο* παπικοῦ πρωτείου καθιστᾶ πρόδηλο, ὅτι ὁ παπικός θρόνος ἔχασε στήν σύνοδο τῆς Ἁγίας Σοφίας μεγάλο μέρος τοῦ διεκδικουμένου κύρους του στήν Καθολική Ἐκκλησία, τό ὁποῖο εἶχε προβληθῆ κατά συνετό τρόπο ἀπό τούς παπικούς ἀντιπροσώπους στήν *Πρωτοδευτέρα σύνοδο* (861). Ἡ ἔναντι τῆς συνόδου τῆς Ἁγίας Σοφίας θέση τοῦ πατριάρχη Φωτίου ὑπῆρξε ἀγέρωχη. Ὁ πατριάρχης Κπόλεως γνώριζε ὅτι ἡ σύνοδος *συγκλήθηκε ἁπλῶς* γιά νά ἐπικυρώση τίς ἀποφάσεις τῆς συνόδου τῆς Ρώμης (Mansi XVI, 860, 889-892, 894, 948), γι'αὐτό καί *ἀρνήθηκε νά δεχθῆ ὡς κριτές του* τούς παπικούς ἀντιπροσώπους καί κατ'ἐπέκταση τόν παπικό θρόνο. Κατά τήν ἐκκλ. συνείδηση τῆς Ἀνατολῆς *ὑπόδικος πατριάρχης μποροῦσε νά κριθῆ μόνο σέ Οἰκουμενική σύνοδο ἀπό κανονικούς ἐκπροσώπους καί τῶν πέντε πατριαρχικῶν θρόνων*. Ἡ συνείδηση αὐτή εἶχε προβληθῆ ἰδιαίτερα κατά τή δεύτερη περίοδο τῶν εἰκονομαχικῶν ἐρίδων τόσο ἀπό τόν ἐκθρονισθέντα πατριάρχη Νικηφόρο Α΄, ὅσο καί ἀπό τόν Θεόδωρο Στουδίτη. Ὁ πατριάρχης Κπόλεως Νικηφόρος ἦταν ἕτοιμος νά δεχθῆ τήν κρίση καί ἑνός ἑκάστου τῶν πέντε πατριαρχῶν: *"Εἰ ὁ τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης πηδαλιουχῶν ὁσίως τούς οἴακας ἐπικαλεῖ, παρέσομαι· εἰ ὁ τῆς Ἀλεξάνδρου ἱεροκήρυξ ἐπαιτιᾶται, οὐκ ἀπειθήσας ἐφέψομαι· εἰ ὁ Ἀντιόχου ἱεροποίμην ἕλκει πρός κρίσιν, οὐκ ἀπολειφθήσομαι· εἰ ὁ τά Ἱεροσόλυμα διέπων εἰς εὐθύνην ἡμᾶς καταστῆναι προσκέκληται, οὐκ ἀπολείψομαι"* (PG 100, 121-124). Βεβαίως, ὁ πατριάρχης Νικηφόρος ἀναγνώριζε τό δικαίωμα κρίσεως στόν κάθε πατριάρχη γιά νά δηλώση ὄχι βεβαίως τό μονομερές δικαίωμα τοῦ καθενός στήν κρίση ἑνός πατριάρχη, ἀλλά τήν ἀποκλειστική τους ἁρμοδιότητα στήν κρίση τῶν πατριαρχῶν. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ὁ Θεόδωρος Στουδίτης ἀπέκρουσε ὡς ἀντικανονική τήν ἐκθρόνιση τοῦ πατριάρχη Νικηφόρου καί ὑποστήριξε, ὅτι *"εἰ παρατραπῆ εἷς ἐκ τῶν πατριαρχῶν, ὑπό τῶν ὁμοταγῶν, καθά φησίν ὁ θεῖος Διονύσιος, τήν ἐπανόρθωσιν λήψεσθαι"* (PG 99, 1420).

Ὁ ἱ. Φώτιος στήν παπόφιλη σύνοδο ἀρνήθηκε καί αὐτή ἀκόμη τή γνωστοποίηση ἀπό τούς παπικούς ἀντιπροσώπους τῆς ποινῆς τῆς ἀντικανονικῆς καθαιρέσεώς του ἀπό μόνο τόν παπικό θρόνο. Ἀρνήθηκε δηλαδή νά δεχθῆ ὡς κανονικούς κριτές του τούς παπικούς ἀντιπροσώπους καί ἀξίωσε τήν αὐθεντική ἐκπροσώπηση τοῦ θεσμοῦ τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν γιά νά δεχθῆ τήν κανονική συγκρότηση τοῦ συνοδικοῦ ὀργάνου, τό ὁποῖο θά τόν ἔκρινε. Ἡ παπόφιλη σύνοδος ἦταν ἀναρμόδια, ἀφοῦ δέν εἶχε κανονική σύνθεση. Πράγματι, ὁ ἱ. Φώτιος ἀμφισβητοῦσε τήν περί τοῦ ζητήματος αὐτοῦ ἁρμοδιότητα τῶν ἀπεσταλμένων τῶν πατριαρχῶν Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καί Ἱεροσολύμων, οἱ ὁποῖοι εἶχαν μεταβῆ στήν Κπόλη γιά ἄλλο σκοπό. Βεβαίως, οἱ ἐνστάσεις τοῦ ἱ. Φωτίου δέν ἐμπόδισαν τή συνέχιση τῆς τυπικῆς ἄλλωστε διαδικασίας, ἡ ὁποία, ὅπως ἦταν ἤδη γνωστό, θά κατέληγε στήν ἐπικύρωση τῶν ἀποφάσεων τῆς συνόδου τῆς Ρώμης. Ὁ ἱ. Φώτιος δέν ἐδέχθη νά παρουσιασθῆ στή σύνοδο καί δήλωσε εὐθέως τήν ἀπόρριψη τῆς κλητεύσεως (*"ἐγώ προαιρέσει οὐκ ἔρχομαι, βίᾳ δέ ἐλεύσομαι"*), οἱ δέ παπικοί ἀντιπρόσωποι, ἐπιβεβαίωσαν μέ τούς λόγους τους τήν ὀρθότητα τῆς ἐπιλογῆς του: *"Ἡμεῖς οὐ δι'ἕτερόν τι προσκαλούμεθα αὐτόν, ἀλλ' ἵνα ἐνώπιον αὐτοῦ περατώσωμεν τά πεπραγμένα"*. Κατά τή βίαιη προσαγωγή τοῦ ἱ. Φωτίου στή σύνοδο γιά νά τοῦ ἀπαγγελθῆ ἡ ποινή, οἱ παπικοί ἀντιπρόσωποι συμπεριφέρθηκαν ὑποτιμητικά πρός τό πρόσωπό του, ἀλλά καί οἱ ἀπαντήσεις τοῦ πατριάρχη Κπόλεως ὑπῆρξαν ἀνάλογοι τῆς σημασίας τῶν γεγονότων: *"Καί εἶπον οἱ τοποτηρηταί· Οὗτός ἐστιν ὁ Φώτιος, δι'ὅν ἡ ἁγία τῶν Ρωμαίων ἐκκλησία ἐν ἑπτά ἔτεσι καί πλέον ὑπέμεινε κόπους πολλούς, ὁμοίως δέ οἱ ἀνατολικοί θρόνοι καί ἡ Κωνσταντινουπολιτῶν ἐκκλησία ἀνάστατος γέγονε; Καί ἠρώτησαν αὐτόν, εἰ ἀποδέχεται τάς διατάξεις τῶν ἁγίων πατέρων. Ὁ δέ οὐκ ἀπεκρίθη. Καί πάλιν ρωτηθείς εἶπε· Τῆς φωνῆς καί σιγῶντος ὁ Θεός ἀκούει. Οἱ τοποτηρηταί εἶπον· Διά τῆς σιωπῆς οὐκ ἐκφεύξῃ τήν προδηλοτέραν κατάκρισιν. Ὁ Φώτιος εἶπεν· Οὐδέ Ἰησοῦς σιωπῶν ἐξέφυγε τήν κατάκρισιν. Οἱ τοποτηρηταί εἶπον· Οὐκ ἄξιόν ἐστιν ἀπολογήσασθαί σοι, ἐπεί τοῖς τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τά σά παρωμοίωσας· οὐδεμία κοινωνία φωτί πρός σκότος· Περί ὧν ἠρωτήθης, ἀπόκριναι. Καί οὐκ ἀπεκρίθη. Οἱ τοποτηρηταί πάλιν εἶπον· Ἀναθεματισάτω τά ἀθέσμως γραφέντα καί πραχθέντα κατά τοῦ ἁγίου ἀνδρός Ἰγνατίου. Ἐξαγγειλάτω μηδεμίαν κατ'αὐτοῦ κίνησιν ποιήσειν, ἀλλά τοῦτον ὡς ἀληθινόν ἀρχιερέα δέξασθαι καί τάς τῆς ἀποστολικῆς καθέδρας περί αὐτοῦ κρίσεις στέρξαι. Φωτίου δέ ἔτι σιωπῶντος, ὡρίσθη ἀναγνωσθῆναι τάς περί αὐτοῦ πεμφθείσας ἐπιστολάς ἀπό τῆς τῶν Ρωμαίων ἐκκλησίας... Οἱ τοποτηρηταί τῆς Ρώμης εἶπον· Οὐκοῦν παρεγγυώμεθα αὐτῷ τοῦ προσπεσεῖν τῇ ἁγίᾳ ταύτῃ συνόδῳ καί ὑποκλῖναι τόν αὐχένα τῷ ἁγιωτάτῳ πατριάρχῃ Ἰγνατίῳ καί γενέσθαι μέλος τῆς Ἐκκλησίας καί συναφθῆναι τῇ τῶν*

χριστιανῶν κοινωνίᾳ ὡς ἕνα τῶν πιστῶν λαϊκῶν. Βαάνης ὁ πραιπόσιτος εἶπε· Λάλησον κύριε Φώτιε, τί ἔχεις δίκαιον; Φώτιος εἶπε· Τά ἐμά δικαιώματα οὐκ εἰσίν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ. Βαάνης εἶπεν· Ἀνοηταίνεις Φώτιε νῦν ἀπό αἰσχύνης...Ἀπροσωπόληπτος γάρ ἡ κρίσις, ὡς οὐκ ἐξ ἑνός μόνου θρόνου, ἀλλά τῶν τεσσάρων πατριαρχικῶν γενομένη. Καί μετανόησον, ἵνα λυθῇ ἡ κατά σοῦ ἐξενεχθεῖσα τοῦ ἀναθέματος ἀπόφασις... Ἐπί τούτοις ὁ Φώτιος οὐδέν ἀπεκρίνατο..." (Mansi, XVI, 340-344).

Ὁ πατριάρχης Φώτιος ἀναθεματίσθηκε, ὅσοι δέ ἐπίσκοποι χειροτονήθηκαν ἀπό αὐτόν ἤ παρέμειναν πιστοί σέ αὐτόν καθαιρέθηκαν καί ὅσοι ἀπό τούς μοναχούς ἤ λαϊκούς παρέμειναν πιστοί ὀπαδοί του ἀφορίσθηκαν. Ὁ ἱ. Φώτιος καθ'ὅλη τή διαδικασία καί παρά τήν προκλητική στάση τῶν παπικῶν ἀντιπροσώπων τήρησε ἀξιοπρεπῆ σιγή, τούς ὑπέδειξε κατά τήν Ζ΄ συνεδρία νά ὑποβληθοῦν σέ μετάνοια γιά τίς διαπραττόμενες ἀδικίες καί ἀρνήθηκε νά δεχθῆ τήν ἀντικανονική ποινή. Ὁ ἰγνατιανός Νικήτας Δαυίδ ὁ Παφλαγών ἀναφέρει τήν παράδοση, ὅτι τά μέλη τῆς συνόδου κατά τήν ὑπογραφή τῶν πρακτικῶν *χρησιμοποίησαν ἀντί μελάνης τό αἷμα τοῦ Σωτῆρος, δηλαδή τή θ. εὐχαριστία* (PG 105, 545). Τά πρακτικά τῆς συνόδου αὐτῆς χάθηκαν, ἀφοῦ τό μέν ἑλληνικό κείμενο καταστράφηκε μετά τήν ἀποκατάσταση τοῦ Φωτίου, τό δέ λατινικό κείμενο κλάπηκε ἀπό Σλάβους πειρατές τῆς Ἀδριατικῆς. Λατινική μετάφραση διέσωσε ὁ εὑρισκόμενος τότε στήν Κπολη ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ βασιλιᾶ Λουδοβίκου Β΄ γιά τή σύναψη πριγκιπικοῦ συνοικεσίου Ἀναστάσιος ὁ Βιβλιοθηκάριος (Mansi, XVI, 1-208). Τό σωζόμενο ἑλληνικό κείμενο ἀποτελεῖ συνοπτική μέν, ἀλλά κατά βάση ὀρθή ἀπόδοση τοῦ λατινικοῦ κειμένου.

δ΄. Τό Βουλγαρικό ζήτημα

Κατά τήν τελευταία συνεδρία τῆς παπόφιλης συνόδου (Φεβρ. 870) ἐμφανίσθηκε ἐπίσημα ἐνώπιον τῆς συνόδου μία βουλγαρική πρεσβεία, ἡ ὁποία ζήτησε ἀπό τή σύνοδο νά ἀποφασίση *γιά τή διοικητική ἀναφορά τῆς νεοσύστατης Ἐκκλησίας Βουλγαρίας στόν θρόνο τῆς Πρεσβυτέρας ἤ τῆς Νέας Ρώμης*. Οἱ παπικοί ἀντιπρόσωποι προσπάθησαν νά παρακάμψουν τό ζήτημα, τονίζοντας τήν περάτωση τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου καί τήν ἔλλειψη σχετικῆς ἐντολῆς ἤ εἰδικῆς γιά τό θέμα ἐκπροσωπήσεως τοῦ παπικοῦ θρόνου. Ἡ αὐθαίρετη ὑπαγωγή τῆς Ἐκκλησίας Βουλγαρίας στή δικαιοδοσία τοῦ παπικοῦ θρόνου εἶχε δημιουργήσει, ὅπως εἴδαμε, σοβαρό κανονικό πρόβλημα στή σύνοδο, ἡ ὁποία, ἀφοῦ εἶχε δεχθῆ τίς περί τοῦ παπικοῦ πρωτείου θέσεις τοῦ Λιβέλλου, δέν εἶχε πλέον τήν εὐχέρεια νά παρέμβη σέ ἐσωτερικά ζητήματα τοῦ παπικοῦ θρόνου. Ὡστόσο, οἱ δια-

μαρτυρίες τῶν παπικῶν ἀντιπροσώπων δέν εἰσακούσθηκαν, ἀφοῦ ἦταν σαφές ὅτι γιά τά μέλη τῆς συνόδου ἡ ὑπογραφή τοῦ Λιβέλλου δέν σήμαινε βεβαίως καί τήν κατά συνείδηση ἀναγνώριση τοῦ παπικοῦ πρωτείου. Οἱ παπικοί ἀντιπρόσωποι ἀναίρεσαν τήν προγενέστερη διαβεβαίωση, ὅτι δηλαδή δέν εἶχαν λάβει παπικές ἐντολές γιά τό βουλγαρικό ζήτημα, παρουσίασαν δέ σχετική ἐπιστολή τοῦ Ἀδριανοῦ πρός τόν νέο πατριάρχη Ἰγνάτιο, μέ τήν ὁποία ἀπαγορευόταν κάθε παρέμβαση τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως στή Βουλγαρία. Ὡστόσο, ὁ νέος πατριάρχης ἀρνήθηκε νά τήν ἀναγνώση, ἡ δέ σύνοδος ἀποφάνθηκε, ὅτι *ἡ Ἐκκλησία Βουλγαρίας ἀνῆκε πάντοτε στή δικαιοδοσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου*. Ἡ *ἔμμεση* δηλαδή ἀποδοχή τοῦ παπικοῦ πρωτείου κατά τήν ὑπογραφή τοῦ Λιβέλλου συνοδεύθηκε ἀπό τήν *ἄμεση* ἀναίρεσή του στήν πράξη κατά τήν ἀντιμετώπιση τοῦ βουλγαρικοῦ ζητήματος. Ὁ πάπας μέ ἐπιστολές του τόσο πρός τόν αὐτοκράτορα, ὅσο καί πρός τόν πατριάρχη διαμαρτυρήθηκε ἔντονα γιά τήν δοθείσα λύση καί ἀξίωσε νά ἀποσυρθοῦν ἀπό τή Βουλγαρία ὅλοι οἱ ἐπίσκοποι, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἀποσταλῆ ἀπό τόν Ἰγνάτιο μετά τήν ἐκδίωξη τῶν λατίνων ἱεραποστόλων ἀπό τόν Βόρη. Ὁ πατριάρχης Ἰγνάτιος ὑπέδειξε στόν πάπα: α) ὅτι πρίν ἀκόμη μεταβοῦν οἱ λατίνοι ἱεραπόστολοι ἡ Βουλγαρία ἀνῆκε κανονικῶς στό θρόνο τῆς Κπόλεως, β) ὅτι οἱ βυζαντινοί ἱεραπόστολοι ἐκδιώχθηκαν ἀπό τούς λατίνους βιαίως καί ἀντικανονικῶς, καί γ) ὅτι τό ὅλο ζήτημα ἀνῆκε στήν ἁρμοδιότητα τοῦ αὐτοκράτορα. Ἀγνόησε δηλαδή πλήρως τίς ἐπιστολιμαῖες παπικές ἀπειλές, τίς ὁποῖες ἀπηύθυναν ἐναντίον του τόσο ὁ Ἀδριανός, ὅσο καί ὁ διάδοχός του Ἰωάννης Η΄ (872-882). Πράγματι, ἡ Ἐκκλησία Βουλγαρίας ὀργανώθηκε ἀμέσως ὡς *μία ἀπό τίς μητροπόλεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου* καί ὄχι, κατά τή συνήθως ὑποστηριζόμενη ἄποψη, ὡς μία *αὐτοκέφαλη ἀρχιεπισκοπή*. Οἱ δυτικές μαρτυρίες τῶν ἐπιστολῶν τοῦ πάπα Ἰωάννη Η΄ πρός τόν Βόρη καί πρός τόν Κροάτη πρίγκηπα Ντομαγκόι περί ἀποστολῆς "*ἀρχιεπισκόπου*" στή Βουλγαρία ἀπό τόν πατριάρχη Ἰγνάτιο πρέπει νά θεωρηθοῦν εὐνόητες, λόγω τῆς ταυτότητας τῆς χρήσεως τοῦ λατινικοῦ τίτλου "*ἀρχιεπίσκοπος*" στή Δύση πρός τόν ἑλληνικό τίτλο "*μητροπολίτης*" στήν Ἀνατολή.

Ὁ πατριάρχης Ἰγνάτιος λοιπόν διέψευσε τίς προσδοκίες τοῦ παπικοῦ θρόνου, ἀλλά καί ἄν ὑπαναχωροῦσε δέν θά μποροῦσε νά προσφέρη τή Βουλγαρία στόν παπικό θρόνο. Ἡ τακτική μιᾶς διοικητικῆς ἐπιβολῆς τοῦ παπικοῦ πρωτείου, ἡ ὁποία ἐγκαινιάσθηκε ἀπό τόν Νικόλαο Α΄ τόσο στή Δύση, ὅσο καί στήν Ἀνατολή, δεχόταν πλέον ἀλλεπάλληλα πλήγματα. Ὁ Ἰγνάτιος δέν ἐφάρμοσε ἐπίσης τήν ἀπόφαση τῶν συνόδων τῆς Ρώμης καί τῆς Ἁγίας Σοφίας (869) γιά ὅλους τούς ὀπαδούς τοῦ Φωτίου, σέ ὁρισμένους δέ ἀπό αὐτούς ἐμπιστεύθηκε τή συνέχιση τοῦ διακοπέντος ἱεραποστολικοῦ καί ὀργανωτικοῦ ἔργου στή Βουλγαρία. Ἄλλωστε, ὁ ἱ.

Φώτιος καί οἱ κυριότεροι ὀπαδοί του δέν θεωροῦσαν κανονική τήν ποινή τῆς καθαιρέσεως, ἡ ὁποία τούς ἐπιβλήθηκε ἀπό ἀναρμόδιο καί ἀντικανονικό συνοδικό ὄργανο. Οἱ ἐναντίον τους ὅμως ποινές ὑπῆρξαν ἰδιαίτερα σκληρές τουλάχιστον κατά τήν πρώτη ἐφαρμογή τους. Ὁ ἱ. Φώτιος εἶχε ἐξορισθῆ καί εἶχε ὑποβληθῆ σέ ποικίλες καί πολλαπλές στερήσεις, βρισκόταν δέ σέ συνεχῆ ἐπικοινωνία μέ τούς ὀπαδούς του καί διεκτραγωδοῦσε τίς κακουχίες του (PG 102, 765 κἑξ.). Τήν ἴδια μέ τόν Φώτιο μεταχείριση εἶχαν καί οἱ κυριότεροι ὀπαδοί του. Ὁ Φώτιος μιλοῦσε γιά ἐσωτερικό σχίσμα στήν ἐκκλησία Κπόλεως (PG 102, 900), ἤτοι μεταξύ τῶν ἰγνατιανῶν καί τῶν φωτιανῶν, ἀλλά ὁ Βασίλειος Α΄ ἀναγνωρίσθηκε καί ἀπό τίς δύο παρατάξεις. Ὡστόσο, οἱ ὀπαδοί τοῦ ἱ. Φωτίου ἦσαν περισσότεροι καί χρησιμότεροι γιά τόν αὐτοκράτορα καί τήν αὐτοκρατορία, ἐνῶ ἡ διαίρεση διασποῦσε τίς δυνάμεις της, χωρίς νά ὑπηρετῆ πλέον κάποια πολιτική ἤ ἄλλη σκοπιμότητα τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα. Ὁ ἱ. Φώτιος ἀνακλήθηκε ἀπό τήν ἐξορία καί ἀνέλαβε τήν ἐκπαίδευση τῶν τέκνων τοῦ Βασιλείου, διορίσθηκε δέ πάλιν καθηγητής τοῦ Πανδιδακτηρίου τῆς Μαγναύρας. Ἐπακολούθησε βεβαίως καί ἡ *συμφιλίωση Ἰγνατίου καί Φωτίου,* ὁ ὁποῖος δέν θεωροῦσε τόν ἑαυτό του καθηρημένο καί συμπεριφερόταν ὡς κανονικός ἐπίσκοπος. Ὁ θάνατος τοῦ Ἰγνατίου (23 Ὀκτωβρίου 877) ἄφησε ἐλεύθερο τό πεδίο γιά τήν ἀποκατάσταση τοῦ ἱ. Φωτίου στόν πατριαρχικό θρόνο, ἀφοῦ ἤδη πρίν ἀπό τό θάνατο τοῦ Ἰγνατίου ὁ ἱ. Φώτιος εἶχε πείσει τόν αὐτοκράτορα γιά τήν ἀνάκληση ἀπό τήν ἐξορία ὅλων σχεδόν τῶν ὀπαδῶν του ἐπισκόπων, κληρικῶν καί μοναχῶν. Πράγματι, ὁ Βασίλειος ἀπέστειλε ἐπιστολή πρός τόν πάπα Ἰωάννη Η΄ (877) γιά τήν ἀποστολή ἀντιπροσώπων στή σύνοδο, ἡ ὁποία θά συνεκαλεῖτο τόσο γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς εἰρήνης καί τῆς ἑνότητας τῆς Ἐκκλησίας, ὅσο καί γιά τήν ἀναθεώρηση τῶν ἀποφάσεων τῆς συνόδου τῆς Ἁγίας Σοφίας.

3. Ἡ ἀποκατάσταση του ἱ. Φωτίου καί ἡ σύνοδος τῆς Κωνσταντινουπόλεως (879-880)

α΄. Ἡ σύνοδος τῆς Κωνσταντινουπόλεως (879-880)

Ὁ ἱ. Φώτιος ἀνῆλθε στόν πατριαρχικό θρόνο τρεῖς μόλις ἡμέρες μετά τό θάνατο τοῦ Ἰγνατίου, χωρίς ἄλλη κανονική διαδικασία. Ὁ Ἰγνάτιος εἶχε προφανῶς συμφωνήσει στή διαδοχή του ἀπό τόν Φώτιο, ἀφοῦ εἶχε ἤδη τεθῆ ζήτημα ἀποκαταστάσεώς του ἤδη πρίν ἀποθάνη ὁ Ἰγνάτιος, ἀλλά ὁ Φώτιος εἶχε ἀπορρίψει τήν πρόταση αὐτή (Mansi XVII, 424). Εἶναι

εὐνόητο ὅτι μέτα τή συμφιλίωσή τους ὁ Ἰγνάτιος ὄχι μόνο δέν εἶχε ἀντίρρηση, ἀλλά καί ἐμπιστεύθηκε στόν Φώτιο τούς οἰκειοτέρους του ἰγνατιανούς κατά τίς ὀδυνηρές ἡμέρες τῆς ἀσθένειάς του (Mansi XVII, 424). Ἡ ἀποκατάσταση τοῦ Φωτίου ἔγινε μέ τήν εὐνόητη συμφωνία καί τοῦ αὐτοκράτορα Βασιλείου, ὁ ὁποῖος τόν κάλεσε μέ πατρικίους δύο φορές καί ἔπειτα αὐτοπροσώπως νά ἀναλάβη τόν πατριαρχικό θρόνο. Ὁ Φώτιος ἔθεσε ὡς ὅρους ἀφ'ἑνός μέν τήν ἀνάκληση ὅλων τῶν ἐξορίστων ὀπαδῶν του, ἀφ'ἑτέρου δέ τήν ἀποκατάσταση τοῦ προσώπου του ἀπό τίς ἐναντίον του διατυπωθεῖσες συκοφαντίες (Mansi XVII, 425). Ἀναμφιβόλως ἐννοοῦσε τό κατηγορητήριο τῆς παπόφιλης συνόδου τῆς Ἁγίας Σοφίας (869-870). Τό περιεχόμενο τῶν ὅρων, οἱ ὁποῖοι τέθηκαν ἀπό τόν Φώτιο, εἶχε ἀπασχολήσει τήν ἐκκλησία Κπόλεως ἤδη πρίν ἀπό τό θάνατο τοῦ Ἰγνατίου, ὁ δέ αὐτοκράτορας εἶχε ἀποστείλει ἐπιστολή πρός τόν πάπα Ἰωάννη Η΄ (872-882) καί εἶχε ζητήσει τήν ἀποστολή ἐκπροσώπων γιά τή συνοδική διευθέτηση τοῦ θέματος τῶν ἐξορίστων ἐπισκόπων. Ὁ Ἰωάννης Η΄ θεώρησε τήν εὐκαιρία μοναδική γιά τήν ἀνανέωση τῶν διεκδικήσεων τοῦ παπικοῦ θρόνου στή Βουλγαρία, ὅπως ἐπίσης καί στίς ἐπαρχίες τοῦ Ἀ. Ἰλλυρικοῦ καί τῆς Ν. Ἰταλίας. Ἀπέστειλε ὡς ἀντιπροσώπους του τούς ἐπισκόπους Παῦλο Ἀγκώνας καί Εὐγένιο Ὀστίας, οἱ ὁποῖοι μετέφεραν παπικές ἐπιστολές πρός τόν αὐτοκράτορα καί τόν πατριάρχη Ἰγνάτιο, μέ τίς ὁποῖες ἐζητεῖτο πράγματι ἡ ἐπιστροφή τῆς Βουλγαρίας στή δικαιοδοσία τοῦ παπικοῦ θρόνου. Ὅταν ἔφθασαν ὅμως στήν Κπολη εἶχε ἤδη πεθάνει ὁ πατριάρχης Ἰγνάτιος (23 Ὀκτ. 877), βρῆκαν δέ στόν θρόνο τῆς Κπόλεως τόν Φώτιο. Φοβούμενοι τίς τυχόν συνέπειες ὁποιασδήποτε πρωτοβουλίας τους, δέν ἐκοινώνησαν μέ τόν πατριάρχη. Ἀνέμεναν προφανῶς νέες παπικές ἐντολές.

Ὁ αὐτοκράτορας μέ νέα ἐπιστολή του πρός τόν πάπα Ἰωάννη ἐπαναλάμβανε τό περιεχόμενο τῆς πρώτης, γνωστοποιοῦσε τήν ἀποκατάσταση τοῦ ἱ. Φωτίου στόν πατριαρχικό θρόνο καί ἀποδοκίμαζε τή διστακτική συμπεριφορά τῶν παπικῶν ἀντιπροσώπων πρός τό πρόσωπο τοῦ πατριάρχη. Παρεμφερές περιεχόμενο εἶχαν καί οἱ ἐπιστολές, τίς ὁποῖες ἀπέστειλαν στόν πάπα ὁ πατριάρχης Φώτιος καί ὁ κλῆρος τῆς Κπόλεως. Τό περιεχόμενό τους εἶναι γνωστό κυρίως ἀπό τίς ἀπαντητικές ἐπιστολές τοῦ πάπα Ἰωάννη, οἱ ὁποῖες ἀναγνώσθηκαν στή μεγάλη σύνοδο τῆς Κπόλεως (879-880). Ὁ αὐτοκράτορας ζητοῦσε ἀπό τόν πάπα νά γίνουν δεκτοί σέ ἐκκλησιαστική κοινωνία ὅλοι οἱ καταδικασθέντες ἀπό τή σύνοδο τῆς Ἁγίας Σοφίας (869-870) καί ὁ ἤδη ἀποκατασταθείς πατριάρχης Φώτιος (Mansi XVII, 397). Ὁ πατριάρχης Φώτιος εἶχε τήν πλήρη συνείδηση ὅτι μέ τήν κοινή ἐπιθυμία τῆς ἐκκλησίας Κπόλεως ἐπέστρεψε πάλι στόν ἰδικόν του (*"ἴδιον"*) πατριαρχικό θρόνο (Mansi XVII, 413), ἤτοι δέν ἀναγνώριζε τήν καθαίρεσή του ἀπό τήν ἀντικανονική σύνοδο τῆς Ἁγίας Σοφίας

(869-870) καί θεωροῦσε ἄκυρες ἤ καί ἀνυπόστατες ὅλες τίς ἀποφάσεις της. Ὁ πάπας Ἰωάννης Η΄ συγκάλεσε σύνοδο ἀπό 15 ἐπισκόπους στή Ρώμη, στήν ὁποία συζητήθηκαν τά θέματα τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως, ὁρίσθηκε δέ ὡς νέος παπικός ἀντιπρόσωπος ὁ καρδινάλιος-πρεσβύτερος Πέτρος, ὁ ὁποῖος θά ἑνωνόταν μέ τούς ἀναμένοντες στήν Κπολη ἄλλους δύο παπικούς ἀντιπροσώπους καί θά ἀκολουθοῦσε πιστά τίς παρεχόμενες ἐντολές στό εἰδικό παπικό ἔγγραφο (Commonitorium). Συγχρόνως μετέφερε καί νέες ἐπιστολές τοῦ πάπα πρός τόν αὐτοκράτορα, τόν πατριάρχη καί τόν κλῆρο τῆς Κπόλεως. Στήν ἐπιστολή πρός τόν αὐτοκράτορα (Mansi XVII, 396 κἑξ.) τονιζόταν: **α**) ἡ θεωρία τοῦ παπικοῦ πρωτείου, τό εὔλογο τῶν αἰτημάτων τοῦ αὐτοκράτορα καί ἡ συμφωνία τοῦ παπικοῦ θρόνου γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς ἑνότητας τῆς ἐκκλησίας Κπόλεως, **β**) ἡ πικρία τοῦ πάπα γιά τήν ἐσπευσμένη ἀποκατάσταση τοῦ Φωτίου πρίν ἀπό τή μετάβαση τῶν παπικῶν ἀντιπροσώπων: "*εἰ καί ἡ ὑμετέρα εὐσέβεια τόν ἄνδρα ἐκβιασαμένη ἔφθασεν ἀποκαταστήσασα καί πρό ἡμῶν, ἤτοι πρό τοῦ παραγενέσθαι τούς ἡμετέρους τοποτηρητάς ἐν τοῖς αὐτόθι*" (Mansi XVII, 397), **γ**) ἡ ρητή ἐπικύρωση τῶν ἤδη γενομένων στήν Κπολη (Mansi XVII, 397), **δ**) ἡ ἀποδοχή τοῦ Φωτίου σέ κοινωνία ἀπό τόν παπικό θρόνο (Mansi XVII, 400, 401), **ε**) ἡ ἀνάγκη ἀποφυγῆς στό μέλλον ὁποιασδήποτε "*ἀθρόον*" χειροτονίας ἀπό τήν τάξη τῶν λαϊκῶν (Mansi XVII, 404), **στ**) ἡ ἀξίωση ἀναγνωρίσεως τῆς παπικῆς δικαιοδοσίας στή Βουλγαρία καί ἀποφυγῆς ὁποιασδήποτε παρεμβάσεως σέ αὐτήν ἀπό τόν πατριάρχη Κπόλεως (Mansi XVII, 405), καί **ζ**) ἡ ἀκύρωση τῶν συνόδων, οἱ ὁποῖες συγκλήθηκαν ἐναντίον τοῦ Φωτίου ἐπί τῶν παπῶν Νικολάου καί Ἀδριανοῦ, "*οὐ γάρ ἀπεδέχθησαν παρ'αὐτῶν τά κατά τοῦ ἁγιωτάτου Φωτίου εὑρεθέντα*" (Mansi XVII, 401).

Στήν ἐπιστολή πρός τόν πατριάρχη Φώτιο (Mansi XVII, 412 κἑξ.) ὁ πάπας Ἰωάννης: **α**) δεχόταν τήν ἤδη γενομένη ἀποκατάστασή του καί ἐξέφραζε τή λύπη του γιά τήν ἔναντι τοῦ Φωτίου συμπεριφορά τῶν ἀντιπροσώπων του, οἱ ὁποῖοι "*εὐθέως οὐκ ἠθέλησαν συλλειτουργῆσαι*" (Mansi XVII, 413), ἐπειδή δέν εἶχαν λάβει σχετικές ἐντολές, **β**) προέτεινε τήν ἐφαρμογή τῆς ἀρχῆς τῆς ἐπιεικείας στούς ἰγνατιανούς ἐπισκόπους, οἱ ὁποῖοι δέν τόν ἀναγνώριζαν (Mansi XVII, 413-416), **γ**) ἀξίωνε τή ρητή ἀπαγόρευση τῆς "*ἀθρόον*" χειροτονίας στό μέλλον (Mansi XVII, 416), καί **δ**) ἀκύρωνε ρητῶς τή σύνοδο τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἡ ὁποία καταδίκασε τόν Φώτιο, μέ τούς χαρακτηριστικούς λόγους: "*τήν δέ γενομένην κατά τῆς σῆς εὐλαβείας σύνοδον ἐν τοῖς αὐτόθι ἠκυρώσαμεν καί ἐξωστρακίσαμεν παντελῶς καί ἀπεβαλόμεθα διά τε τά ἄλλα καί ὅτι ὁ πρό ἡμῶν μακάριος πάπας Ἀδριανός οὐχ ὑπέγραψεν ἐν αὐτῇ*" (Mansi XVII, 416). Ὁ πρεσβύτερος Πέτρος παρουσίασε τό νέο *Μνημόνιον* (Commonitorium) τῶν παπικῶν ἐντολῶν πρός τούς ἀντιπροσώπους τοῦ πάπα (Mansi XVII,

468-472), τό όποῖο μάλιστα ἀναγνώσθηκε καί ὑπογράφηκε στήν *τρίτη* συνεδρία τῆς συνόδου. Εἶναι πράγματι ἕνα πολύτιμο κείμενο γιά τή γνώση τοῦ τρόπου ὀργανώσεως καί λειτουργίας τῶν παπικῶν ἀποστολῶν κατά τούς μέσους χρόνους. Στό *Κομμονιτόριο* ὁριζόταν ἡ συμπεριφορά τῶν παπικῶν ἀντιπροσώπων κατά τήν ἐπίσκεψή τους πρός τόν βασιλέα *(κεφ. α-β)* καί πρός τόν πατριάρχη Φώτιο *(κεφ. γ-δ)*, ὅπως ἐπίσης καί οἱ παπικές θέσεις στά ἤδη γνωστά κύρια θέματα τῆς συνόδου *(κεφ. ε-ια)*, οἱ ὁποῖες συμπίπτουν πλήρως πρός τίς ἀντίστοιχες παπικές θέσεις τῶν ἐπιστολῶν. Χαρακτηριστική ὅμως εἶναι ἡ ἐπίσημη θέση τοῦ παπικοῦ θρόνου ἔναντι τῆς παπόφιλης συνόδου τῆς Ἁγίας Σοφίας: "*Θέλομεν ἐνώπιον τῆς Ἐνδημούσης συνόδου ἀνακηρυχθῆναι, ἵνα ἡ σύνοδος ἡ γεγονυῖα κατά τοῦ προρρηθέντος πατριάρχου Φωτίου ἐν τοῖς καιροῖς τοῦ Ἀδριανοῦ τοῦ ἁγιωτάτου πάπα ἐν τῇ Ρώμῃ καί ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει ἀπό τοῦ παρόντος ᾖ ἐξωστρακισμένη καί ἄκυρος καί ἀβέβαιος καί μή συναριθμῆται αὕτη μεθ'ἑτέρας ἁγίας συνόδου*" (Mansi XVII, 472). Ἀναμφιβόλως τόσο οἱ ἐπιστολές, ὅσο καί τό *Κομμονιτόριο*, κατά τή μεταγλώττισή τους ἀπό τήν λατινική ὑπέστησαν ὁρισμένες φραστικές τροποποιήσεις, χωρίς ὅμως καί νά ἀλλοιωθῆ κατ'οὐσίαν τό περιεχόμενό τους. Μόνη ἴσως ἐξαίρεση ἦταν ἡ παπική ἀξίωση νά ζητήση ὁ Φώτιος ἐνώπιον τῆς συνόδου *συγγνώμη* γιά τήν ἔναντι τοῦ παπικοῦ θρόνου συμπεριφορά του, ἡ ὁποία ὅμως ἀντικαταστάθηκε μέ μία ἁπλῆ εὐχαριστία τοῦ πατριάρχη Κπόλεως πρός τόν παπικό θρόνο. Ὁ ἱ. Φώτιος θεωροῦσε ἀδιανόητη τήν αἴτηση συγγνώμης ἀπό τόν παπικό θρόνο, στόν ὁποῖο ἀπέδιδε μεγάλη εὐθύνη γιά τίς ἐναντίον του ἀντικανονικές πράξεις.

Στή σύνοδο, ἡ ὁποία συγκροτήθηκε ἐπίσης στόν ναό τῆς Ἁγίας Σοφίας, συμμετεῖχαν ὑπό τήν προεδρία τοῦ Φωτίου οἱ παπικοί ἀντιπρόσωποι, οἱ ἐκπρόσωποι τῶν πατριαρχικῶν θρόνων τῆς Ἀνατολῆς καί 383 περίπου ἐπίσκοποι. Ὁ αὐτοκράτορας δέν παρέστη αὐτοπροσώπως καί δέν ἐκπροσωπήθηκε μέ ἀντιπροσώπους. Κατά τήν πρώτη συνεδρία (ἀρχές Νοεμ. 879), μετά τίς φιλόφρονες προσρήσεις τῶν παπικῶν ἀντιπροσώπων καί τίς φιλόφρονες ἀπαντήσεις τοῦ Φωτίου γιά τήν ἀποκατάστασή του στόν Οἰκουμενικό θρόνο, ὁ μητροπολίτης Χαλκηδόνος Ζαχαρίας ἔπλεξε τό ἐγκώμιο τῆς προσωπικότητας τοῦ Φωτίου καί ἀποδοκίμασε ὅλες τίς ἐναντίον του προγενέστερες ἀντικανονικές ἀποφάσεις: "*Πάντα δέ τά κατ'αὐτοῦ γεγονότα λῆρος μακρός καί φλυαρία νομίζεται... Ὀλίγοι δέ τινες καί λίαν εὐαρίθμητοι, φθονοῦντες τῇ τῆς Ἐκκλησίας εἰρήνῃ, κρατούμενοι δέ καί τῷ τῆς φιλαυτίας πάθει, κατάκρας ἐλήφθησαν. Κἄν τις αὐτούς ἔρηται τήν αἰτίαν καί ὅτου χάριν σφᾶς αὐτούς τοῦ κοινοῦ τῆς Ἐκκλησίας ἀποτέμνουσι σώματος, πρόχειρος ἡ ἀπολογία ὅτι ἡ τῶν Ρωμαίων Ἐκκλησία οὕτω βούλεται. Ὅμοιόν τι ποιοῦντες, ὡσανεί καί ἱερόσυλός τις ὤν ἤ καί φονεύς, ἐγκαλούμενος ἐπί τούτοις, ἔλεγεν ὅτι ἐπιτρο-*

πῆ τῶν Ρωμαίων πράττω τό κακόν" (Mansi XVII, 385). Στή *δεύτερη* συνεδρία (17 Νοεμβρίου 879) ἀναγνώσθηκαν οἱ μεταγλωττισθεῖσες στήν ἑλληνική ἐπιστολές τοῦ πάπα Ἰωάννη Η΄ πρός τόν αὐτοκράτορα καί τόν πατριάρχη Φώτιο, τίς ὁποῖες ἔπρεπε νά δεχθῆ καί ἡ σύνοδος. Ὁ παπικός ἀντιπρόσωπος Πέτρος, ἀπευθυνόμενος πρός τόν πατριάρχη Φώτιο, προέτεινε τήν ἀποκατάσταση στούς οἰκείους θρόνους τουλάχιστον τῶν κατά τήν πρώτη πατριαρχία του ἐκθρονισθέντων ἰγνατιανῶν (Mansi XVII, 417). Ἡ πρόταση αὐτή ἦταν προφανῶς καρπός προγενεστέρων μακρῶν συζητήσεων τοῦ Φωτίου καί τῶν παπικῶν ἀντιπροσώπων, ἀφοῦ ὁ πάπας Ἰωάννης δέν περιορίζεται στήν εἰδική μεταχείριση μόνο τῶν *"προχειροτονηθέντων"* ἐπισκόπων κατά τήν ἀποκατάσταση τῶν ἰγνατιανῶν ἐπισκόπων. Ὁ πατριάρχης Φώτιος ἀπάντησε ὅτι στήν περίπτωση αὐτή ἀνήκουν πλέον μόνο δύο ἐξόριστοι ἐπίσκοποι, οἱ ὁποῖοι ὅμως ἐξορίσθηκαν ὡς πρόξενοι ταραχῶν καί ὄχι γιά καθαρῶς ἐκκλησιαστικά ζητήματα.

Ἡ συζήτηση γιά τό κρίσιμο *Βουλγαρικό ζήτημα* ἦταν πολύ σημαντική. Τό ἔθεσε ἐπίσης ὁ παπικός ἀντιπρόσωπος Πέτρος μέ τή φράση τοῦ *Κομμονιτορίου*, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ πατριάρχης Κπόλεως δέν θά ἔπρεπε νά τελῆ χειροτονία ἤ νά στέλλη ὠμόφορο (pallium) στή Βουλγαρία (*"ὅπως ἐν τῇ τῶν Βουλγάρων χώρᾳ μήτε ὠμόφορον ἀποστείλητε, μήτε χειροτονίαν ποιήσητε"*). Τοῦτο σήμαινε πλήρη παραίτηση τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου ἀπό τή διοικητική του δικαιοδοσία στή Βουλγαρία. Τήν ἴδια ἀξίωση εἶχε ἤδη προβάλει ὁ πάπας Νικόλαος στήν πρώτη ἐπιστολή του πρός τόν πατριάρχη Φώτιο καί εἶχε λάβει, ὅπως εἴδαμε, ἀρνητική ἀπάντηση μέ τή γνωστή λεπτή βυζαντινή εὐγένεια. Ἀνάλογη ὑπῆρξε ἡ ἀπάντηση καί στή σύνοδο. Ὁ πατριάρχης Φώτιος δήλωσε ὅτι ὁ ἴδιος δέν προέβη μέν σέ παρεμφερῆ ἐνέργεια, *"καίτοι δικαιολογίας ἴσως καί τῆς πρός ἑτέρους μιμήσεως πάντα ἡμῖν εἰς κράτος ἐγχειριζούσης"* (Mansi XVII, 417-420), καί ὅτι ἦταν πρόθυμος *"καί τά οἰκεῖα..., ὅσον εἰς ἡμῶν ἀνῆκε γνώμην, θεσμῶν παλαιῶν οὐ λυομένων, τοῖς φίλοις χαρίζεσθαι"*, ἀλλά δέν ἦταν πλέον εὔκολο, γιατί οἱ διεκδικούμενες ἀπό τόν παπικό θρόνο ἐκκλησίες *"τῇ τῆς βασιλικῆς ἀνατολῇ συμπεριέχονται ἀρχῇ"*. Ὁ πατριάρχης Κπόλεως δηλαδή ἀπέκρουσε κατ'οὐσίαν τό αἴτημα τῶν παπικῶν ἀντιπροσώπων μέ τόν ὑπαινιγμό τῶν δυσχερειῶν γιά τήν ἱκανοποίησή του: *"εἰ δέ ...μή ταῖς βασιλικαῖς ἐστενοχωρεῖτο ἀνάγκαις, μηδέ τις ἄλλη με κανονική ἀνεχαίτιζε δίκη, εἶχον δέ καί τό ὑποτελοῦν ἱερατικόν συμπνέον ἐπί τούτῳ, οὐχ οὕστινας λέγεις ὑπό τόν Ρώμης θρόνον τελέσαι ποτέ, ἀλλά καί οἵ μηδέποτε ὑπ'ἐκεῖνον γεγόνασι, καί τούτους ἕτοιμος ἄν κατέστην ... αἰτουμένῳ σοι παρασχεῖν"* (Mansi XVII, 420).

Ἡ διπλωματική ὅμως ἄρνηση τοῦ Φωτίου ὁδήγησε σέ ἀδιέξοδο, ἀφοῦ οἱ παπικοί ἀντιπρόσωποι εἶχαν γιά τό ζήτημα αὐτό ρητές παπικές ἐντολές, ἀλλά ἡ σχετική συζήτηση περατώθηκε μέ τήν ἐνθουσιαστική

εἰσήγηση τοῦ μητροπολίτη Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας Προκοπίου καί τοῦ μητροπολίτη Ἐφέσου Γρηγορίου. Ὁ μητροπολίτης Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας Προκόπιος εἶπε, ὅτι "*πάντα τά ἔθνη ὑποταγῆναι ἔχουσι τῷ εὐσεβεῖ κράτει τῶν θεοπροβλήτων καί μεγάλων βασιλέων ἡμῶν· καί τούτου γενομένου, τότε, ὡς κελεύει ἡ κραταιοτάτη αὐτοῦ βασιλεία, ποιεῖ τακτικά καί ἀποδίδωσιν ἑκάστῳ τάς οἰκείας ἐνορίας ἀκαινοτομήτους*". Ὑπό ἀνάλογο πνεῦμα ὁ μητροπολίτης Ἐφέσου Γρηγόριος ὑποστήριξε, ὅτι "*ὁ περί ἐνοριῶν λόγος οὐκ ἔχει νῦν χώραν, μή συγκεφαλαιουμένων εἰς μίαν βασιλείαν ὁμοιότροπον πάντων τῶν ἀρχιερατικῶν θρόνων...*". Ἡ σύνοδος διακήρυξε τελικῶς ὅτι "*οὐκ ἐπί τῷ διαστέλλειν ἐνορίας ἡ ἁγία σύνοδος αὕτη συνηθροίσθη ταῦτα καιρός ἕτερος δοκιμάσει*" (Mansi XVII, 420). Τό ὀξύτατο δηλαδή ζήτημα θεωρήθηκε λῆξαν χωρίς νά ληφθῆ ὁποιαδήποτε σχετική ἀπόφαση.

Ἡ συζήτηση στράφηκε πλέον στό ζήτημα τῆς ἄμεσης ἀποκαταστάσεως τοῦ Φωτίου, κυρίως μετά τή δήλωση τοῦ παπικοῦ ἀντιπροσώπου, ὅτι "*οὐκ ἦν καλόν πρό τῆς ἐλεύσεως ἡμῶν ἀνελθεῖν αὐτόν*" στόν πατριαρχικό θρόνο (Mansi XVII, 420). Ἡ θέση τῆς συνόδου στό ζήτημα αὐτό ὑπῆρξε σαφής. Ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ πατριαρχείου Ἱεροσολύμων πρεσβύτερος Ἠλίας ἀπάντησε μέ ρητορικό ἐρώτημα ὅτι, παρά τίς ἀντίθετες ἀποφάσεις τῶν συνόδων Ρώμης καί Κπόλεως (863, 869-870), "*τά τρία τῆς Ἀνατολῆς πατριαρχεῖα ἀεί πατριάρχην αὐτόν εἶχον. Οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀρχιερεῖς καί ἱερεῖς μικροῦ πάντες πατριάρχην αὐτόν ἔχουσι. Καί τί ἐκώλυε τοῦ ἀνελθεῖν αὐτόν;*" (Mansi XVII, 420). Ὁ πατριάρχης Φώτιος ὅμως ἀνέφερε ὅλα ὅσα συνέβησαν κατά τήν ἀποκατάστασή του (Mansi XVII, 421-425), ἀναγνώσθηκαν δέ καί οἱ πρός τόν αὐτοκράτορα καί τόν πατριάρχη ἐπιστολές τῶν πατριαρχῶν Ἀλεξανδρείας (Mansi XVII, 428-440), Ἀντιοχείας καί Ἱεροσολύμων (Mansi XVII, 441-448). Μέ τίς ἐπιστολές αὐτές ἀποδοκιμάζοντο μέν οἱ καθ'ὑπέρβαση ἁρμοδιοτήτων συμμετασχόντες ὡς ἐκπρόσωποι τῶν πατριαρχῶν τῆς Ἀνατολῆς στή σύνοδο τῆς Κπόλεως, ἡ ὁποία καταδίκασε τόν πατριάρχη Φώτιο (869-870), προτεινόταν δέ ἡ συγχώρηση ἀπό τή σύνοδο τοῦ μόνου ἐπιζῶντος μητροπολίτη Τύρου Θωμᾶ. Τό ζήτημα ὅμως τῆς συγνώμης τοῦ Τύρου Θωμᾶ προκάλεσε νέες ἀντιθέσεις, ἐπειδή ὁ παπικός ἀντιπρόσωπος Πέτρος προέτεινε νά μή δοθῆ ἀπό τή σύνοδο, ἀλλά νά ἀνατεθῆ "*τοῦτο τῷ ἁγιωτάτῳ καί οἰκουμενικῷ πάπᾳ Ἰωάννῃ καί τό ἀρεστόν τοῖς ὀφθαλμοῖς αὐτοῦ ποιησάτω*". Ἡ πρόταση αὐτή ἦταν ἰσοδύναμη μέ τή συνοδική ἀναγνώριση ἀπό τήν Ἀνατολή μιᾶς μορφῆς *ἐκκλήτου* πρός τόν παπικό θρόνο, γι'αὐτό καί ἀποκρούσθηκε ἀπό τή σύνοδο μέ τή δήλωση, ὅτι "*εἰς Θεόν μέν οἴδαμεν ὅτι ἀνατρέχει τό ἁμάρτημα, πλήν κατά πρῶτον λόγον εἰς τόν ἀρχιερέα ἡμῶν ἐγένετο καί αὐτός πρό πάντων μᾶλλον, διά τό εἰς αὐτόν γενέσθαι τό ἁμάρτημα, τήν ἐξουσίαν ἔχει τοῦ λῦσαι αὐτόν*".

Ὁ Φώτιος δέχθηκε τό αἴτημα τῆς συνόδου καί συγχώρησε τόν Τύρου Θωμᾶ, οἱ δέ παπικοί ἀντιπρόσωποι συμφώνησαν μέ τή δήλωση, ὅτι *"οὐδέ ἐν τούτῳ ὁ ἁγιώτατος καί οἰκουμενικός πάπας Ἰωάννης ἔχει πρός τήν ὑμετέραν ἁγιωσύνην διαφρονῆσαι "* (Mansi XVII, 440-441).

Στήν *τρίτη* συνεδρία τῆς συνόδου ἀναγνώσθηκε ἡ ἐπιστολή τοῦ πάπα Ἰωάννη πρός τούς ἐπισκόπους τῆς ἐκκλησίας Κπόλεως καί τῶν λοιπῶν πατριαρχικῶν θρόνων τῆς Ἀνατολῆς (Mansi XVII, 449-456), ἡ ὁποία ἐπαναλαμβάνει τίς ἴδιες περίπου παπικές ἀντιλήψεις πρός ὅσες διατυπώθηκαν στίς παπικές ἐπιστολές πρός τόν αὐτοκράτορα καί τόν πατριάρχη. Ὡστόσο, κατά τή συζήτηση τῆς "ἀθρόον" χειροτονίας οἱ Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας Προκόπιος καί Χαλκηδόνος Ζαχαρίας ἀμφισβήτησαν ρητῶς τήν παπική ἑρμηνεία στόν κανόνα 10 τῆς συνόδου τῆς Σαρδικῆς, ὡς δῆθεν εἰσάγοντος γενική ἀπαγόρευση τῆς "ἀθρόον" χειροτονίας λαϊκῶν. Ὁ Καισαρείας Προκόπιος ὑποστήριξε ὀρθῶς ὅτι ὁ κανόνας τῆς Σαρδικῆς ὑπονοεῖ ὄχι ὅλους τούς λαϊκούς, ἀλλά μόνο *"ὡρισμένα πρόσωπα, τουτέστιν τόν ἀπό ἀγορᾶς σχολαστικόν"*, ἐνῶ ὁ Χαλκηδόνος Ζαχαρίας παρατήρησε ἐπίσης ὀρθῶς, ὅτι *"ὁ κανών φανερῶς καί διαρρήδην λέγει τήν αἰτίαν, δι' ἥν τινα κωλύει ἀπό λαϊκῶν ἐπί τόν μέγαν τοῦτον ἀναβιβάζεσθαι θρόνον... Ἐάν ἤ ἱκανά τῆς οἰκείας ἀρετῆς ἔργα παρεσχηκώς καί τόν τρόπον ἔχει δοκιμασθέντα, ὁ κανών τόν τοιοῦτον* (= λαϊκόν) *οὐ κωλύει"*. Ὁ μητροπολίτης Χαλκηδόνος ἀνέφερε σχετικά παραδείγματα (Νεκταρίου Κπόλεως, Ἀμβροσίου Μεδιολάνων, Εὐφραιμίου Ἀντιοχείας, Εὐσεβίου Καισαρείας), τά ὁποῖα θεμελίωναν τό συμπέρασμά του, ὅτι δηλαδή ἡ Ἐκκλησία μποροῦσε *"οὐ μόνον ἀπό λαϊκῶν προβιβάζειν εἰς ἀρχιερατικόν ἀξίωμα, ἀλλά καί ἀπό νεοφωτίστων"*. Ἡ ἑρμηνεία αὐτή ἦταν καθιερωμένη στήν κανονική θεωρία τῆς Ἀνατολῆς, παραμένει δέ περίεργο γιατί δέν χρησιμοποιήθηκε προηγουμένως ἀπό τόν Φώτιο στίς ἐπιστολές του πρός τόν πάπα Νικόλαο Α΄. Ὡστόσο, καί κατά τή συνοδική συζήτηση ὁ Φώτιος ἀπέφυγε νά ἀναφερθῆ στήν αὐθεντική ἑρμηνεία τοῦ κανόνα τῆς Σαρδικῆς. Ἴσως ἐπειδή ἀφοροῦσε στήν προσωπική του περίπτωση. Τό ἐγειρόμενο ὅμως κανονικό ζήτημα ἀποσκοποῦσε στήν ἀπογύμνωση τῆς ἀντικανονικῆς καθαιρέσεως τοῦ πατριάρχη Φωτίου ἀπό κάθε κανονικό ἔρεισμα καί στήν ἀπόκρουση τοῦ παλαιότερου χαρακτηρισμοῦ τῆς χειροτονίας του ἀπό τούς πάπες Ρώμης ὡς ἀντικανονικῆς. Οἱ παπικοί ἀντιπρόσωποι δέν μπόρεσαν νά συμμετάσχουν ἐνεργῶς στήν κανονική αὐτή συζήτηση (Mansi XVII, 456-460), ὁ δέ πατριάρχης Φώτιος συνέστησε ἁπλῶς *"τά μέν τότε γεγονότα Θεός λήθη βαθείᾳ παραδοίη καί ἡμᾶς αὐτούς ἀμνηστίαν τε καί ἀμνησικακίαν διατηρεῖν ἐνισχῦσαι, πολλῷ γάρ ἀμείνονα ποιεῖ ἡ σιγή ἤ καί βραχεῖά τις καί συντετμημένη περί τούτων διάλεξις"* (Mansi XVII, 465).

Κατά τήν *τετάρτη* συνεδρία (παραμονή Χριστουγέννων 879) ἔφθασε καί ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ πατριαχείου Ἀντιοχείας μητροπολίτης Βασίλειος, ὁ ὁποῖος δήλωσε στή σύνοδο, ὅτι ὁ Ἀντιοχείας Θεοδόσιος δέν δέχθηκε ποτέ τήν ἀπόφαση καθαιρέσεως τοῦ Φωτίου καί παρέδωσε τίς ἀναγνωσθεῖσες ἐπιστολές τῶν πατριαρχῶν Ἀντιοχείας καί Ἱεροσολύμων (Mansi XVII, 477-481). Στίς ἐπιστολές αὐτές ἀποδοκιμάζοντο οἱ ἐμφανισθέντες στή σύνοδο τοῦ 869-870 ὡς ἐκπρόσωποι τῶν πατριαρχῶν τῆς Ἀνατολῆς ὡς πλαστογράφοι τῶν πατριαρχικῶν ἐγγράφων, τά ὁποῖα ἐπιδόθηκαν στή σύνοδο τῆς Ἁγίας Σοφίας (869-870), καί τονιζόταν πάλιν ἡ μή ἀποδοχή τῆς καθαιρέσεως τοῦ Φωτίου ἀπό τούς πατριαρχικούς θρόνους τῆς Ἀνατολῆς. Πάντως μέ τήν εὐκαιρία τῆς ἀναγνώσεως τῶν ἐπιστολῶν αὐτῶν δηλώθηκε ἀπό τή σύνοδο ἡ συνείδηση τῆς πλήρους αὐτοτέλειας καί τῆς κανονικῆς ἀνεξαρτησίας του θρόνου τῆς Κπόλεως κατά τή διαδικασία ἀποκαταστάσεως τοῦ Φωτίου, ἀνεξαρτήτως μάλιστα ἀπό τή γνώμη τῶν ἄλλων πατριαρχικῶν θρόνων: *"Ἡμεῖς οὐκ ἐδεήθημεν τῶν ἐπιστολῶν εἰς τό τήν σήν ἀρχιερωσύνην ἀποδέξασθαι· ἡμεῖς καί πρό αὐτῶν ἡνώθημεν καί συνεδέθημεν πνευματικῶς"* (Mansi XVII, 484). Ἡ θέση τῶν ἄλλων πατριαρχικῶν θρόνων κατά τήν ἐκλογή ἑνός πατριάρχη περιοριζόταν ἁπλῶς καί μόνο στήν κρίση τῆς *ὀρθοδοξίας* καί τῆς *κανονικότητας* τῆς διαδικασίας ἐκλογῆς του μέ κύριο κριτήριο τίς συνοδικές ἐπιστολές του. Εἶναι εὐνόητο ὅτι δέν διατυπώθηκε ποτέ ἐπιφύλαξη ὡς πρός τήν ὁμολογία πίστεως τοῦ Φωτίου, ἡ δέ κατηγορία περί ἀντικανονικῆς "ἀθρόον" χειροτονίας διαφορετικά ἑρμηνευόταν στή Δύση καί διαφορετικά στήν Ἀνατολή, γι'αὐτό καί δέν μποροῦσε νά ἀποτελέση παραδεκτό κανονικό ἔρεισμα γιά τήν ἐπιβολή τῆς ποινῆς τῆς καθαιρέσεως. Διαφωνία ὅμως διαπιστώθηκε καί κατά τήν πρόταση τῶν παπικῶν ἀντιπροσώπων νά ἀπαγορευθῆ πλέον ἐπίσημα ἀπό τή σύνοδο ἡ *"ἀθρόον"* χειροτονία λαϊκῶν. Οἱ ἐκπρόσωποι τῶν τριῶν πατριαρχικῶν θρόνων τῆς Ἀνατολῆς ἀρνήθηκαν νά δεχθοῦν τήν πρόταση αὐτή, ἐπειδή *"τοῦτο κατ'οὐδέν ἐναντιοῦται τῷ ἐκκλησιαστικῷ θεσμῷ"* (Mansi XVII, 488-489). Ὑπῆρχε λοιπόν μία σαφής διαφωνία ὄχι μόνο ὡς πρός τήν κατανόηση ἤ τήν ἑρμηνεία τοῦ κανόνα 10 τῆς Σαρδικῆς, ἀλλά καί ὡς πρός τή γενικότερη κανονική ἀξιολόγηση τῆς *"ἀθρόον"* χειροτονίας. Πράγματι, στόν κανόνα 17 τῆς Πρωτοδευτέρας συνόδου (861), ὁ ὁποῖος θεσπίσθηκε κατά φιλόφρονα παραχώρηση τοῦ Φωτίου πρός τόν παπικό θρόνο, ἀπαγορευόταν ἡ "ἀθρόον" χειροτονία λαϊκοῦ ἤ μοναχοῦ σέ ἐπίσκοπο, ἐκτός ἀπό ἐξαιρετικές περιπτώσεις. Ὡστόσο, ὁ κανόνας δέν θεωρήθηκε ὑποχρεωτικός γιά κάθε χειροτονία ἤ καί γιά ὅλες τίς ἐκκλησίες, οἱ ὁποῖες μποροῦσαν νά ἔχουν διάφορα ἔθιμα σέ ἀδιάφορα ἤ δευτερεύοντα θέματα. Συνεπῶς, ὅλες οἱ ἐναντίον τοῦ Φωτίου σύνοδοι ἀποψιλώθηκαν κατ'αὐτόν τόν τρόπο ἀπό κάθε κανονικό ἔρεισμα καί ἀποδοκιμάσθηκαν, οἱ δέ παπικοί ἀντιπρόσωποι δήλωσαν ὅτι

ἡ καθαιρέσασα τόν Φώτιο σύνοδος τῆς Ἁγίας Σοφίας (869-870) ἀποκηρύχθηκε ἤδη ἀπό τόν παπικό θρόνο καί δέν μποροῦσε πλέον νά χαρακτηρίζεται κἄν σύνοδος: *"μήτε μήν σύνοδον ὅλως καλεῖσθαι ἤ ὀνομάζεσθαι, μή γένοιτο"* (Mansi XVII, 489). Στήν ἀποκήρυξη αὐτή συμφώνησαν ὁμοφώνως ὅλα τά μέλη τῆς συνόδου (Mansi XVII, 489-492).

Ἡ *πέμπτη* συνεδρία τῆς συνόδου (26 Ἰαν. 880) ἄρχισε μέ τή γενική ἐπιδοκιμασία τῆς παλαιότερης προτάσεως τοῦ πατριάρχη Φωτίου νά ἀναγνωρισθῆ ἡ σύνοδος τῆς Νικαίας (787) ὡς *Οἰκουμενική* καί νά συναριθμηθῆ ὡς *ἑβδόμη* μετά τίς ἕξι πρῶτες Οἰκουμενικές συνόδους (Mansi XVII, 493). Ἡ Ζ΄ Οἰκουμενική σύνοδος, καίτοι εἶχε γίνει δεκτή ὡς πρός τίς ἀποφάσεις της γιά τήν τιμή τῶν εἰκόνων, ἐν τούτοις δέν συναριθμεῖτο, ὅπως εἴδαμε (Ἐκκλ. Ἱστορία, Α΄, 880 κἑξ.), ὡς *ἑβδόμη* μεταξύ τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων τόσο ἀπό τό παπικό θρόνο, ὅσο καί ἀπό τούς πατριαρχικούς θρόνους τῆς Ἀνατολῆς (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Ἀποδοχή καί συναρίθμησις τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς σύνοδου, 787, εἰς τήν Ἀνατολήν καί εἰς τήν Δύσιν, Etudes Théologiques, 9, 1990, 67-84. Τοῦ αὐτοῦ, The Ecumenicity of the Seventh Ecumenical Council, στόν τόμο ICONS, Windows on Eternity, Geneva 1990, 10-22). Μέ ἰδιαίτερη εὐαισθησία ἀντιμετωπίσθηκε καί τό ζήτημα τοῦ μή κοινωνοῦντος μέ τόν Φώτιο Μητροφάνους Σμύρνης, ὁ ὁποῖος, καίτοι κλήθηκε τρεῖς φορές κανονικῶς νά παρουσιασθῆ ἐνώπιον τῆς συνόδου, προσποιήθηκε ἀσθένεια καί ἀποκόπηκε *"πάσης ἐκκλησιαστικῆς καί κοινωνίας καί συναυλίας ἕως ἐάν ἐπιστρέψη εἰς τόν ἴδιον ποιμένα"*. Μέ ἐρέθισμα τό ζήτημα αὐτό οἱ παπικοί ἀντιπρόσωποι προέτειναν παραδόξως, *"ἵνα οὕς ἄν ἔχη ὁ ἁγιώτατος καί οἰκουμενικός πάπας Ἰωάννης κανονικῶς καθῃρημένους ἐν οἱῳδήποτε τάγματι ἤ τόπῳ, ἔχει αὐτούς καί Φώτιος ὁ ἁγιώτατος πατριάρχης καθῃρημένους. Ὁμοίως καί οὕς ἄν ἔχη Φώτιος ὁ ἁγιώτατος πατριάρχης καθῃρημένους ἤ ἠθωωμένους, ἔχη αὐτούς καί ὁ ἁγιώτατος καί οἰκουμενικός πάπας Ἰωάννης κατακεκριμένους ἤ ἠθωωμένους"* (Mansi XVII, 496-497). Ἡ πρόταση αὐτή τῶν παπικῶν ἀντιπροσώπων ἀποτελοῦσε οὐσιαστική παραίτηση ἀπό ὅλες σχεδόν τίς παπικές διεκδικήσεις. Τό περιεχόμενο τῆς προτάσεως αὐτῆς, ἀφοῦ υἱοθετήθηκε ὁμόφωνα ἀπό ὅλα τά μέλη, ἀποτέλεσε τόν πυρήνα τοῦ κανόνα 1 τῆς συνόδου, μέ τόν ὁποῖο ἀναγνωριζόταν κανονικῶς ἡ πλήρης διοικητική αὐτονομία τῶν θρόνων Ρώμης καί Κπόλεως, κατ'ἐπέκταση δέ καί τῶν ἄλλων πατριαρχικῶν θρόνων τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ παρέμβαση λοιπόν τοῦ παπικοῦ θρόνου στό ζήτημα τῆς κανονικότητας τῆς χειροτονίας τοῦ πατριάρχη Κπόλεως Φωτίου μέ σκοπό τή διοικητική ἐπιβολή τοῦ παπικοῦ πρωτείου κατέληξε στήν πλήρη συνοδική ἐγκατάλειψη ὄχι μόνο τῶν νέων διοικητικῶν διεκδικήσεων, ἀλλά καί τῶν παλαιότερων τάσεων ἐπιβολῆς τῆς θεωρίας τοῦ παπικοῦ πρωτείου στήν Ἀνατολή. *Ὁ παπικός θρόνος ἀναγκάσθηκε τελι-*

κῶς νά δεχθῆ τήν ἔνταξη τοῦ παπικοῦ πρωτείου στόν κανονικό θεσμό τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν τόσο κατά τήν παπόφιλη (869-870), ὅσο καί στήν ἀποκαταστήσασα τόν Φώτιο σύνοδο τῆς Ἁγίας Σοφίας (879-880). Ἡ ἐξέλιξη αὐτή τῶν γεγονότων κατέστησε πλέον σαφῆ στή Ρώμη τήν ἀμετακίνητη θέση τῶν πατριαρχῶν τῆς Ἀνατολῆς ὑπέρ τοῦ κανονικοῦ θεσμοῦ τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν καί ἀπέκλεισε ἐφεξῆς κάθε δυνατότητα ἀναγνωρίσεως τοῦ παπικοῦ πρωτείου στήν Ἀνατολή.

Ἀπό τίς ἀντιθέσεις ὅμως αὐτές τῆς Πρεσβυτέρας καί τῆς Νέας Ρώμης ἀνεφύη, ὅπως εἴδαμε, καί τό θεολογικό ζήτημα τοῦ filioque, τό ὁποῖο δέν ἐμπόδισε μέν τότε τήν ἀποκατάσταση τῆς κοινωνίας Ρώμης καί Κπόλεως, ἀφοῦ δέν εἶχε περιληφθῆ στό Σύμβολο πίστεως ἀπό τόν παπικό θρόνο, ἀλλά προσέδωσε πλέον καί *δογματικό* χαρακτήρα στήν ἔκδηλη τάση διαφοροποιήσεως τῆς Δύσεως ἀπό τήν Ἀνατολή. Οἱ ἀποφάσεις ὑπογράφηκαν ἀπό ὅλα τά συμμετασχόντα μέλη τῆς συνόδου ἐκτός ἀπό τόν Φώτιο, ὁ ὁποῖος δέν ὑπέγραψε τά πρακτικά. Ἦταν τό πρόσωπο γιά τό ὁποῖο εἶχε συγκληθῆ ἡ σύνοδος (Mansi XVII, 508-512). Ἡ ὑπογραφή καί ἡ ἐπικύρωση τῶν πρακτικῶν ἀπό τόν αὐτοκράτορα ἔγινε στό Παλάτι, ὅπου στίς 3 Μαρτίου (880) πραγματοποιήθηκε ἡ *ἕκτη* συνεδρία τῆς συνόδου. Στή συνεδρία αὐτή συμμετεῖχαν ὁ πατριάρχης Φώτιος, οἱ παπικοί ἀντιπρόσωποι, οἱ ἐκπρόσωποι τῶν πατριαρχικῶν θρόνων τῆς Ἀνατολῆς καί 18 ἐπίλεκτοι ἐπίσκοποι ὡς ἐκπρόσωποι τῆς συνόδου (Mansi XVII, 512-520). Ἀκολούθησε ἀμέσως μετά καί ἡ *ἑβδόμη* συνεδρία στήν Ἁγία Σοφία γιά τήν ἐνημέρωση τῆς συνόδου ἐπί τῶν λαβόντων χώρα κατά τήν ἕκτη συνεδρία στό Παλάτι. Οἱ νεώτερες τάσεις ἀμφισβητήσεως τῶν δύο αὐτῶν συνεδριῶν ἀπό ρωμαιοκαθολικούς κυρίως ἱστορικούς δέν ἔγιναν δεκτές, ἀφοῦ δέν εἶχαν ἐρείσματα στίς πηγές. Κατά τήν ἕκτη συνεδρία μέ πρόταση τοῦ αὐτοκράτορα ἀποφασίσθηκε νά ἀναγνωσθῆ καί νά ἐπικυρωθῆ τό *Σύμβολο* Νικαίας-Κπόλεως ἀντί τῆς συντάξεως νέου Ὅρου τῆς συνόδου, ἀφοῦ ἡ σύνοδος εἶχε συγκληθῆ ὡς Οἰκουμενική: *"Ἐξ ἅπαντος τρόπου ὀφείλει ὁ τῆς Νικαίας συνόδου Ὅρος, ὅν καί αἱ λοιπαί ἅγιαι καί οἰκουμενικαί σύνοδοι ἐπεκύρωσάν τε καί ἐπῳκοδόμησαν, τοῦτον καί ἐν ταύτῃ τῇ μεγάλῃ καί οἰκουμενικῇ συνόδῳ ἀναγνωσθῆναι".* Πράγματι, οἱ παπικοί ἀντιπρόσωποι συμφώνησαν μέ τήν πρόταση αὐτή καί δήλωσαν, ὅτι *"πρέπον ἐστί μή ἕτερον Ὅρον καινουργηθῆναι, ἀλλ'αὐτόν τόν ἀρχαῖον καί ἀνά πᾶσαν τήν οἰκουμένην κρατουμένόν τε καί δοξαζόμενον ἀναγνωσθῆναί τε καί ἐπιβεβαιωθῆναι".* Προφανῶς οἱ παπικοί ἀντιπρόσωποι δέν εἶχαν ἀντιληφθῆ τήν σκοπιμότητα τῆς γενομένης προτάσεως καί τήν ἔμμεση σύνδεσή της μέ τήν ἐκ τῶν προτέρων καταδίκη τῆς προσθήκης τοῦ filioque στό Σύμβολο Νικαίας-Κπόλεως, ἡ ὁποία εἶχε ἤδη πραγματοποιηθῆ στή Δύση ἀπό τούς Φράγκους. Ἔτσι ἐξηγεῖται καί τό γεγονός ὅτι ὁ σχετικός "Ὅρος" τῆς συνόδου εἶχε ἤδη συνταχθῆ καί ἀναγνώσθηκε ἀπό

τόν πρωτονοτάριο διάκονο Πέτρο:

"...Στέργομεν δέ καί ἀποδοχῆς ἀξίους ἔχομεν, οὕς οἷα δή ὁμοδόξους ἤ καί τῆς εὐσεβείας καθηγητάς τιμήν καί σέβας ὅσιον ὀφειλομένους ἀπέφηναν, οὕτω περί τούτων φρονοῦντές τε καί κηρύττοντες τόν ἄνωθεν ἐκ Πατέρων καί μέχρι ἡμῶν κατεληλυθότα τῆς ἀκραιφνεστάτης τῶν χριστιανῶν πίστεως Ὅρον καί διανοίᾳ καί γλώσσῃ στέργομέν τε καί πᾶσι διαπρυσίᾳ τῇ φωνῇ περιαγγέλλομεν, οὐδέν ἀφαιροῦντες, οὐδέν προστιθέντες, οὐδέν ἀμείβοντες, οὐδέν κιβδηλεύοντες. Ἡ μέν γάρ ἀφαίρεσις καί ἡ πρόσθεσις μηδεμιᾶς ἀπό τῶν τοῦ πονηροῦ τεχνασμάτων ἀνακινουμένης αἱρέσεως κατάγνωσιν εἰσάγει τῶν ἀκαταγνώστων καί ὕβριν τῶν Πατέρων ἀναπολόγητον, τό δέ κιβδήλοις ἀμείβειν ῥήμασιν ὅρους Πατέρων πολύ τοῦ προτέρου χαλεπώτερον... Πιστεύω εἰς ἕνα Θεόν ... Οὕτω φρονοῦμεν, ἐν ταύτῃ τῇ ὁμολογίᾳ πίστεως ἐβαπτίσθημεν, δι'αὐτῆς πᾶσαν αἵρεσιν θραυομένην τε καί καταλυομένην ὁ τῆς ἀληθείας λόγος ἀπέδειξεν... Εἰ δέ τις ἑτέραν ἔκθεσιν παρά τοῦτο δή τό ἱερόν σύμβολον... τολμήσειεν ἀναγράψασθαι καί Ὅρον πίστεως ὀνομάσαι, συλῆσαι τό ἀξίωμα τῆς τῶν θεσπεσίων ἐκείνων ἀνδρῶν ὁμολογίας καί ταῖς ἰδίαις εὑρεσιλογίαις τοῦτο περιάψαι, κοινόν τε μάθημα τοῦτο προθεῖναι ἤ καί τοῖς ἐξ αἱρέσεώς τινος ἐπιστρέφουσι καί ῥήμασι νόθοις ἤ προσθήκαις ἤ ἀφαιρέσεσι τήν ἀρχαιότητα τοῦ ἱεροῦ τούτου καί σεβασμίου Ὅρου κατακιβδηλεῦσαι ἀποθρασυνθείη" (Mansi XVII, 516).

Ὅλοι οἱ συμμετασχόντες ἐπίσκοποι κατανόησαν τόν "*Ὅρον*" αὐτό τῆς συνόδου ὡς καταδικάζοντα τήν προσθήκη τοῦ filioque στό σύμβολο τῆς πίστεως. Αὐτό βεβαιώνει καί ὁ Φώτιος στήν ειδική μελέτη του "*Περί τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας*" (PG 102, 380, 820). Ὁ πάπας Ἰωάννης Η΄ δέχθηκε τίς ἀποφάσεις τῆς συνόδου γιά τήν ἀποκατάσταση τοῦ Φωτίου μέ τήν ἀόριστη ἐπιφύλαξη, ὅτι δέν θά ἀναγνώριζε ὁ,τιδήποτε θεσπίσθηκε στή σύνοδο αὐτή καθ'ὑπέρβαση τῶν ἐντολῶν, οἱ ὁποῖες εἶχαν δοθῆ στούς ἀντιπροσώπους του. Ἦταν μία παλαιά, συνηθισμένη καί κατά συνέπειαν ἀδιάφορη παπική ἐπιφύλαξη. Προφανῶς τά ἐρείσματα τοῦ Φωτίου στόν παπικό θρόνο ἦσαν πλέον πολύ ἰσχυρά καί συνεδέοντο μέ τή μεγάλη ἐπιρροή τοῦ παλαιοῦ φίλου του καί νέου Βιβλιοθηκαρίου Ζαχαρία Ἀνάγνης. Ὁ Ζαχαρίας εἶχε συμμετάσχει στήν Πρωτοδευτέρα σύνοδο (861) ὡς παπικός ἀντιπρόσωπος καί εἶχε καθαιρεθῆ ἀπό τή σύνοδο τῆς Ρώμης (863) γιά ὑπέρβαση τῶν παπικῶν ἐντολῶν, ἀποκαταστάθηκε δέ ὄχι μόνο στήν ἐκκλησιαστική κοινωνία, ἀλλά καί στόν οἰκεῖο θρόνο ἀπό τόν πάπα Ἀδριανό, ἐνῶ διαδέχθηκε τόν Ἀναστάσιο Βιβλιοθηκάριο στήν παπική αὐλή ὡς εὐνοούμενος προφανῶς τοῦ πάπα Ἰωάννη Η΄ (Mansi XVII, 425). Ἡ ἐπιρροή τοῦ Ζαχαρία στή μετριοπαθῆ πολιτική τοῦ πάπα Ἰωάννη ἔναντι τοῦ Φωτίου ὑπῆρξε ὁπωσδήποτε τεράστια καί ἀναγνωρίσθηκε ἀπό τόν πατριάρχη Κπόλεως σέ εὐχαριστήρια ἐπιστολή

του πρός αὐτόν (Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Φωτιακά, Πετρούπολις 1897, 6 κἑξ.). Οἱ ὑποθέσεις, ὅτι ὁ πάπας Ἰωάννης δέν ἐπικύρωσε ὅλες τίς ἀποφάσεις τῆς συνόδου τῆς Ἁγίας Σοφίας (879-880) ἤ ὅτι ὁ Φώτιος ἀναθεματίσθηκε ἀπό τούς διαδόχους τοῦ Ἰωάννη πάπες Ρώμης Μαρίνο Α΄ (882-884) καί Στέφανο Ε΄ (885-891) ἤ καί ὅτι προκλήθηκε *δεύτερο σχίσμα*, ἀποδείχθηκαν ἀνέρειστες στίς πηγές ἀπό τόν ρωμαιοκαθολικό ἱστορικό Fr. Dvornik (Le schisme de Photius, Paris 1950, 284-328). Βεβαίως, τόσο ὁ Μαρίνος, ὅσο καί ὁ Στέφανος δέν συμφωνοῦσαν πλήρως μέ ὅλες τίς παπικές ὑποχωρήσεις, οἱ ὁποῖες ἔγιναν στή σύνοδο τῆς Ἁγίας Σοφίας (879-880), ἀφοῦ ἀπό τίς ὑποχωρήσεις αὐτές δέν ἱκανοποιήθηκαν οἱ παπικές διεκδικήσεις στή Βουλγαρία, στό Ἀ. Ἰλλυρικό καί στή Ν. Ἰταλία. Ἡ ἀποκατάσταση ὅμως ἀπό τόν πάπα Μαρίνο τοῦ Φορμόζου, ὁ ὁποῖος εἶχε ἡγηθῆ τῆς παπικῆς ἱεραποστολῆς στή Βουλγαρία καί εἶχε ἀποκοπῆ τῆς ἐκκλ. κοινωνίας ἀπό τόν πάπα Ἰωάννη Η΄, ἀποδεικνύει ὅτι τό κέντρο βάρους στίς σχέσεις τοῦ παπικοῦ θρόνου καί τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως ἐπί τῶν διαδόχων τοῦ Ἰωάννη Η΄ ἦταν κυρίως ἡ ἀναγνώριση τῶν παπικῶν διεκδικήσεων στή Βουλγαρία. Ἦταν ὅμως πολύ ἀργά.

Ἡ ἔναντι τοῦ Φωτίου κανονική θέση τοῦ παπικοῦ θρόνου δέν μεταβλήθηκε, ὅπως φαίνεται καί ἀπό τήν παραμονή τοῦ φίλου του Ζαχαρία Ἀνάγνης στήν ὑψηλή θέση τοῦ Βιβλιοθηκαρίου τοῦ παπικοῦ θρόνου, τήν ὁποία διατήρησε προφανῶς καί ἐπί τῶν παπῶν Μαρίνου Α΄, Ἀδριανοῦ Γ΄ καί Στεφάνου Ε΄. Ὁ πάπας Ἀδριανός Γ΄ (884-885) ἀπέστειλε ἀντιπροσωπία στήν Κπολη μέ ἐπικεφαλῆς τόν ἐπίσκοπο Ὀρίας Θεοδόσιο, ὁ ὁποῖος ἔφερε τά καθιερωμένα συνοδικά γράμματα τοῦ πάπα πρός τόν αὐτοκράτορα, προφανῶς δέ καί πρός τόν πατριάρχη Φώτιο, ἐνῶ ὁ Στέφανος Ε΄ ζήτησε τή βοήθεια τῶν βυζαντινῶν γιά τήν ἀπόκρουση τῶν ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν στήν Ἰταλία, ὑποσχόμενος πιθανότατα καί τήν ἀναγνώριση τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας στή Ν. Ἰταλία. Ἐν τούτοις, οἱ διαδεχθέντες τόν Ἰωάννη Η΄ πάπες Ρώμης ἔβλεπαν πάντοτε στό πρόσωπο τοῦ πατριάρχη Κπόλεως Φωτίου ἕνα πανίσχυρο ἀντίπαλο γιά τίς παπικές διεκδικήσεις ὄχι μόνο στήν Ἀνατολή, ἀλλά καί στή Δύση, ἀφοῦ οἱ ἐπαρχίες τῆς Ν. Ἰταλίας, οἱ ὁποῖες ἀνακαταλήφθηκαν μετά τήν ἐκδίωξη τῶν Ἀράβων, ὑπήχθησαν πάλιν στή δικαιοδοσία τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως. Ἡ ἐκκλησιαστική ἀναδιοργάνωση τῶν ἐπαρχιῶν αὐτῶν ἀπό τόν Οἰκουμενικό θρόνο ἔφερε σέ ἀντίθεση τόν πάπα Ρώμης Στέφανο Ε΄ καί τό διοικητή τῆς Καλαβρίας πατρίκιο Γεώργιο, ἰδιαίτερα ὡς πρός τήν ἐκλογή καί τή χειροτονία τοῦ ἐπισκόπου Τάραντος. Ὁ πάπας Ρώμης διεκδικοῦσε τή χειροτονία τοῦ ἐπισκόπου Τάραντος καί θεωροῦσε ἀντικανονική τήν προβολή ἀπό τόν πατρίκιο, ἀντί τοῦ ἐκλεγέντος ἀπό τόν τοπικό πληθυσμό, ἄλλου ὑποψηφίου, ὁ ὁποῖος μάλιστα θά ἔπρεπε νά χειροτονηθῆ ἀπό τόν πατριάρχη Κπόλεως. Ἡ ἀναβίωση τοῦ βυζαντινοῦ ἐνδιαφέροντος γιά τίς

βυζαντινές κτήσεις στή Ν. Ἰταλία καί τό συνεχῶς ἐπιδεικνυόμενο κατά τό Ι΄ αἰ. ἐνδιαφέρον τῶν βυζαντινῶν γιά τήν ἀρτιότερη πολιτική καί ἐκκλησιαστική ὀργάνωση τῶν ἐπαρχιῶν αὐτῶν προκαλοῦσαν εὐνόητη ἔνταση στίς σχέσεις Ρώμης καί Κπόλεως, ἀποτελοῦσαν δέ σαφῆ προμηνύματα τοῦ ἐπερχόμενου μεγάλου σχίσματος τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα.

β΄. Παραίτηση Φωτίου καί συνέπειες τῆς συγκρούσεως Πρεσβυτέρας καί Νέας Ρώμης

Οἱ ἀποφάσεις τῆς συνόδου τῆς Κπόλεως (879-880), οἱ ὁποῖες κύρωσαν τήν ἀποκατάσταση τοῦ Φωτίου, ἔγιναν δεκτές ἀπό ὅλους στό Βυζάντιο μέ ἐλάχιστες μόνο ἐξαιρέσεις. Ἀντέδρασαν μόνο οἱ φανατικοί ἰγνατιανοί ἐπίσκοποι, οἱ ὁποῖοι καί ἐξορίσθηκαν ἀπό τόν αὐτοκράτορα. Ἀντιθέτως, οἱ μετριοπαθεῖς ἰγνατιανοί ἀναγνώρισαν τήν ἀποκατάσταση τοῦ Φωτίου. Οἱ φανατικοί ὅμως ἰγνατιανοί μέ ἐπικεφαλῆς τούς μητροπολίτες Νεοκαισαρείας Στυλιανό Μάπα καί Σμύρνης Μητροφάνη ἐπέμειναν καί ἀποσχίσθηκαν ἀπό τήν ἐκκλησιαστική κοινωνία, παρά τίς εἰρηνικές προσπάθειες τοῦ Φωτίου. Ὡστόσο, ὁ Φώτιος ἐξαναγκάσθηκε τελικῶς σέ παραίτηση (886) ἀπό τόν διαδεχθέντα τόν Βασίλειο δευτερότοκο γιό του Λέοντα ΣΤ΄ τόν Σοφό (886-912). Ἡ παραίτηση ἀναγνώσθηκε ἀπό τό μάγιστρο Ἀνδρέα καί τόν λογοθέτη Ἰωάννη Ἁγιοπολίτη ἐπίσημα ἀπό τόν ἄμβωνα τῆς Ἁγίας Σοφίας καί ἐκτελέσθηκε ἀμέσως. Τά αἴτια τῆς *δεύτερης* ἐκθρονίσεως τοῦ Φωτίου δέν εἶναι σαφῆ. Προφανῶς πρέπει νά ἀναζητηθοῦν ἀφ'ἑνός μέν στίς σχέσεις Βασιλείου Α΄ καί Λέοντος ΣΤ΄, ἀφ'ἑτέρου δέ στή θέση τοῦ Φωτίου ἔναντι στόν Λέοντα, ὁ ὁποῖος ἦταν νόθο τέκνο τοῦ Βασιλείου καί δέν εἶχε ἴσως τήν ἀνεπιφύλακτη στοργή τοῦ πατέρα του. Ὁ Βασίλειος Α΄ προόριζε ὡς διάδοχό του τόν γνήσιο πρωτότοκο γιό του Κωνσταντίνο, ὁ θάνατος τοῦ ὁποίου κατά τή διάρκεια τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου τοῦ 879-880 ἔφερε στό προσκήνιο τόν Λέοντα μέ τή στέψη του ὡς συμβασιλέως (880). Ἡ ἐξέλιξη αὐτή τῶν πολιτικῶν πραγμάτων δέν θεράπευσε βεβαίως καί τά παλαιότερα συναισθηματικά τραύματα τοῦ Λέοντα. Ἡ ὀξύτητα στίς σχέσεις πατέρα καί γιοῦ ὀφειλόταν προφανῶς καί στόν ἐξαναγκασμό τοῦ Λέοντα ἀπό τόν πατέρα του νά ἐγκαταλείψη τήν ἐρωμένη του Ζωή Καρβονοψίνα γιά νά νυμφευθῆ τή Θεοφανώ, ἡ ὁποία ὅμως, ὅταν πληροφορήθηκε τή συνέχιση τῶν σχέσεων Λέοντος καί Ζωῆς, παραπονέθηκε στόν αὐτοκράτορα. Ὁ Βασίλειος γιά νά δώση οριστική λύση στό ζήτημα ἐξανάγκασε τήν Ζωή νά παντρευθῆ κάποιον Θεόδωρο παρά τή θέλησή της. Ὁ Φώτιος ἐπίσης, τόσο ὡς διδάσκαλος τῶν τέκνων τοῦ Βασιλείου, ὅσο καί ὡς πατριάρχης Κπόλεως, δέν ἐνέπνεε προφανῶς ἐμπιστοσύνη στόν Λέοντα, ἐπειδή ὡς διδάσκαλος μέν δέν θά συμμεριζόταν τή ζηλοφθονία τοῦ Λέοντα ἐναντίον τοῦ ἑτεροθαλῆ ἀδελφοῦ του καί διαδόχου τοῦ θρόνου Κωνσταντίνου, ὡς πατριάρ-

χης δέ θά συντάχθηκε *προφανῶς* μέ τόν αὐτοκράτορα Βασίλειο κατά τή ρήξη του πρός τόν γιό του. Τό ἀνέκφραστο μίσος πρός τόν αὐτοκράτορα ἐκδηλωνόταν ἀπό τόν Λέοντα καί πρός ὅλους ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι ὑποστήριξαν τίς ἀπόψεις τοῦ πατέρα του, ἀφοῦ αὐτοί θεωρήθηκαν ὅτι τόν ἐπηρέαζαν ἐναντίον του. Ὁ Φώτιος κατατασσόταν βεβαίως ἀπό τόν Λέοντα στήν κατηγορία αὐτή.

Ὁ μητροπολίτης Εὐχαΐτων Θεόδωρος Σανταβαρηνός, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀποκτήσει τήν ἐμπιστοσύνη τοῦ αὐτοκράτορα Βασιλείου Α΄ καί τοῦ πατριάρχη Φωτίου, ἦταν πολέμιος τῶν φανατικῶν ἰγνατιανῶν καί διαδραμάτισε σοβαρό ρόλο στή σκλήρυνση τῶν σχέσεων Λέοντος καί Φωτίου. Εἶναι βέβαιο ὅτι τόν ἀντιπαθοῦντα τόν Φώτιο νόμιμο πλέον διάδοχο τοῦ θρόνου προσπάθησαν νά προσεταιρισθοῦν καί οἱ φανατικοί ἰγνατιανοί, ἐπωφελούμενοι τοῦ κοινοῦ μίσους τους ἐναντίον τοῦ Φωτίου. Τή στροφή αὐτή τοῦ Λέοντα πληροφορήθηκε ὁ Θεόδωρος Σανταβαρηνός, ὁ ὁποῖος ἐπιθυμοῦσε τήν ἀπαγγίστρωση τοῦ διαδόχου τοῦ θρόνου ἀπό τούς ἰγνατιανούς, παρουσίασε δέ στόν Βασίλειο Α΄ τίς ἁπλές ἴσως σχέσεις τους ὑπό τήν μορφή συνωμοσίας ἐναντίον τοῦ αὐτοκράτορα μέ τήν κατηγορία ὅτι ἀποσκοποῦσαν στήν ὀργάνωση τῆς δολοφονίας του. Ὁ Βασίλειος ἐξοργίσθηκε καί φυλάκισε τόν γιό του, ἀποφάσισε δέ νά τόν τιμωρήση μέ τύφλωση, ἀλλά ὁ πατριάρχης Φώτιος καί ἡ σύγκλητος παρενέβησαν καί ἀπέτρεψαν τήν αὐστηρότατη τιμωρία. Οἱ προσκείμενοι στόν Λέοντα ἀνώτατοι ἀξιωματοῦχοι ὑποβλήθηκαν σέ βασανιστικές ἀνακρίσεις, ὁρισμένοι δέ ἀπό αὐτούς ἐξορίσθηκαν, καίτοι οἱ σπασμωδικές αὐτές ἐκρήξεις καχυποψίας καί οἱ βίαιες ἀντιδράσεις τοῦ Βασιλείου δέν ἐπιβεβαιώνουν τήν ὀργάνωση συνωμοσίας ἀπό τόν Λέοντα. Τό γεγονός ὅτι ἀνατρεπτικές τάσεις καλλιεργήθηκαν στόν στρατό καί ὅτι ὁ Λέων ἤ ὁρισμένοι ἀπό τούς προσκείμενους σέ αὐτόν θά συνδέθηκαν ἀνύποπτα μέ ἀντιπάλους τοῦ αὐτοκράτορα στρατιωτικούς ἐξηγεῖ προφανῶς τή σκληρότητα τῆς τιμωρίας, ἡ ὁποία ἐπιβλήθηκε ἀπό τόν Βασίλειο στόν Λέοντα. Ὁ θάνατος ὅμως τοῦ Βασιλείου (886) καί ἡ ἄνοδος στόν θρόνο τοῦ Λέοντα ἀνέδειξε ὁλόκληρο τό βάθος τόσο τῆς ἔχθρας του πρός τόν πατέρα του, ὅσο καί τῆς ἀντιπάθειας πρός τούς εὐνοουμένους του. Πράγματι, οἱ πρῶτες ἐνέργειες τῆς βασιλείας του ὑπῆρξαν: **α)** ἡ ἐπίσημη καί τιμητική μεταφορά τῶν λειψάνων τοῦ Μιχαήλ Γ΄, ὁ ὁποῖος εἶχε δολοφονηθῆ ἀπό τόν πατέρα του, **β)** ἡ ἀποκατάσταση τῶν ἐξορισθέντων ἀπό τόν πατέρα του ἀξιωματούχων, *γ)* ἡ ἀπονομή τοῦ ἀξιώματος τοῦ "λογοθέτη τοῦ δρόμου" στόν πατέρα τῆς Ζωῆς Στυλιανό Ζαουτζῆ, **δ)** ἡ ἔγκλειση τοῦ Θεοδώρου Σανταβαρηνοῦ σέ μοναστήρι, **ε)** ἡ ἐκθρόνιση τοῦ Φωτίου, καί **στ)** ἡ ἰδιαίτερη εὔνοια πρός τούς ἀντιπάλους τοῦ Φωτίου ἰγνατιανούς.

Κοινός παρονομαστής ὅλων τῶν πρωτοβουλιῶν του αὐτῶν ἦταν τό βαθύτατο μίσος ἐναντίον τοῦ πατέρα του καί τῆς μνήμης του. Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι τό δικαστήριο, τό ὁποῖο συγκροτήθηκε γιά τήν κρίση

τοῦ Θεοδώρου Σανταβαρηνοῦ, ἀναγνώρισε τήν ἀθωότητα τοῦ Φωτίου, ἀλλά ὁ πατριάρχης ἀπομονώθηκε σέ μονή τῆς Ἱερείας καί ὁ Θεόδωρος Σανταβαρηνός ἐξορίσθηκε στήν Ἀθήνα. Ὅλα τά ἡγετικά στελέχη τῆς παρατάξεως τῶν *Πολιτικῶν* διώχθηκαν, ἐνῶ οἱ φανατικοί ἰγνατιανοί ἀνακλήθηκαν ἀπό τήν ἐξορία. Ἡ ἀρχική ὅμως σκληρότητα τοῦ Λέοντα κατά τῶν ἀντιπάλων του δέν ἐπηρέασε τήν ἐλεύθερη διαβίωση τοῦ Φωτίου στή μονή, ὅπου ἀσχολήθηκε μέ θεολογικές μελέτες, ὅπως ἡ πραγματεία του *"Περί τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας"* κ.ἄ.. Ἄλλωστε, ἡ ἐναντίον τοῦ Φωτίου ἀρχική δυσμένεια τοῦ Λέοντα προοδευτικά χαλαρώθηκε, ὅπως φαίνεται καί ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ ἀνεψιός του Νικόλαος ὄχι μόνο ἀνακλήθηκε ἀπό τήν ἐξορία, ἀλλά καί διορίσθηκε προσωπικός γραμματέας τοῦ αὐτοκράτορα *("μυστικός")*. Ἡ ἴδια ἀλλαγή παρατηρήθηκε καί στά συναισθήματα τοῦ Λέοντα ἔναντι τῆς μνήμης τοῦ πατέρα του. Ἡ μεταστροφή αὐτή ὀφειλόταν ἀναμφιβόλως καί σέ πολιτικές σκοπιμότητες. Ὁ Λέων διαπίστωσε προφανῶς ὅτι οἱ διωκόμενοι ὄχι μόνο ἦσαν τά ἱκανότερα στελέχη, ἀλλά καί ἐκπροσωποῦσαν τίς τάσεις τῆς πλειονότητας τοῦ λαοῦ τῆς αὐτοκρατορίας. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ὁ Λέων ΣΤ΄, παρά τίς πιέσεις τῶν ἀνακληθέντων ἀπό τήν ἐξορία ἰγνατιανῶν, δέν υἱοθέτησε τή σκληρή γραμμή τους. Ἀντιθέτως, ἀναζήτησε ἐρείσματα γιά νά προβάλη τό νεώτερο ἀδελφό του Στέφανο, ἡλικίας μόλις 18 ἐτῶν, στόν πατριαρχικό θρόνο ἀντί τοῦ παραιτηθέντος Φωτίου. Εἶναι εὐνόητο ὅτι στήν ἀπόφασή του αὐτή δέν μποροῦσε νά ἀναμένη τή συμπαράσταση τῶν ὀπαδῶν τοῦ ἰ. Φωτίου, ἀλλά λόγω καί τῆς δυσκολίας αὐτῆς δέν ἦταν δυνατόν νά ἀνακινήση τό ζήτημα τῆς ἐγκυρότητας τῶν χειροτονιῶν, οἱ ὁποῖες εἶχαν τελεσθῆ ἀπό τόν Φώτιο, ὅπως ἐπιθυμοῦσαν οἱ φανατικοί ἰγνατιανοί. Ἄλλωστε καί ὁ ἀδελφός του Στέφανος εἶχε χειροτονηθῆ διάκονος ἀπό τόν Φώτιο, ὁ δέ Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας Θεοφάνης, ὁ ὁποῖος χειροτόνησε τόν Στέφανο γιά τόν πατριαρχικό θρόνο, εἶχε ἐπίσης χειροτονηθῆ ἀπό τόν Φώτιο. Κατά τήν περίοδο αὐτή ἡ ἐπιστολογραφία τῶν ἰγνατιανῶν μέ τούς διαδόχους τοῦ Ἰωάννη Η΄ πάπες Ρώμης ἀναπτύχθηκε γιά νά προβάλη τίς ἀξιώσεις τῶν φανατικῶν κυρίως ἰγνατιανῶν ἐναντίον τοῦ Φωτίου καί τῶν ὀπαδῶν του, ἀλλά οἱ ὑποθέσεις γιά τήν ἀνανέωση τῆς παπικῆς καταδίκης ἐναντίον τοῦ Φωτίου ἐπί τῇ βάσει τῆς ἐπιστολογραφίας αὐτῆς ἀποδείχθηκαν ἀπό τόν Fr.Dvornik ὡς μή ἀνταποκρινόμενες στά πράγματα καί κατά συνέπειαν ὡς μή ἀξιόπιστες τουλάχιστον ὡς πρός τό συγκεκριμένο ζήτημα. Τά αὐτά ἰσχύουν καί γιά τήν ὑπόθεση ὅτι ὁ πάπας Φόρμοζος (891-896) καί ὄχι οἱ προκάτοχοί του ἀναγνώρισε τήν κανονικότητα τῶν χειροτονιῶν, οἱ ὁποῖες εἶχαν τελεσθῆ ἀπό τόν Φώτιο κατά τή δεύτερη πατριαρχία του, καί κατά συνέπειαν αὐτός ἦταν ὁ πρῶτος πού ἀναγνώρισε τήν ἀποκατάσταση τοῦ Φωτίου ἀπό τή σύνοδο τῆς Ἁγίας Σοφίας (879-880).

Ὁ Φώτιος πέθανε στίς 6 Φεβρουαρίου 892, οἱ δέ ἀπεσταλμένοι τοῦ πάπα Φορμόζου, Λανδοῦλφος Καπούης καί Ρωμανός, οἱ ὁποῖοι ἔφθασαν

μετά ἀπό λίγο στήν Κπολη, δέν υἱοθέτησαν τίς ἀκραῖες θέσεις τῶν φανατικῶν ἰγνατιανῶν, ἐπιβεβαίωσαν δέ τήν κανονικότητα τῶν χειροτονιῶν τοῦ Φωτίου, ἀφοῦ συμφώνησαν πλήρως μέ τή θέση τῆς ἐκκλησίας τῆς Κπόλεως. Ἔτσι ἐξηγεῖται τό γεγονός ὅτι ὁ ἰγνατιανός Στυλιανός Νεοκαισαρείας συμφιλιώθηκε μέ τόν πάπα Ἰωάννη Θ´ (898-900) μόλις τό 899, ὅταν δηλαδή συμφιλιώθηκε καί μέ τούς ὀπαδούς τοῦ Φωτίου ἐπί τῆς πατριαρχίας τοῦ Ἀντωνίου Β´ Καυλέα (893-901), ὁπότε ἀποκαταστάθηκε πλήρως ἡ εἰρήνη τῆς ἐκκλησίας στό Βυζάντιο μέ τή συμφιλίωση ὅλων τῶν φωτιανῶν καί τῶν ἰγνατιανῶν. Τό ζήτημα λοιπόν τοῦ πατριάρχη Φωτίου, τό ὁποῖο προκάλεσε τή ρήξη *Πολιτικῶν* καί *Ζηλωτῶν* στό Βυζάντιο, εὐνόησε μέν τήν προβολή τοῦ πρωτείου ἐξουσίας τοῦ παπικοῦ θρόνου στίς σχέσεις τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως, ἀλλά κατέληξε τελικῶς στήν πλήρη ἐπιβολή τῶν θέσεων τοῦ Φωτίου τόσο ἔναντι τῶν Ζηλωτῶν, ὅσο καί ἔναντι τῶν διεκδικήσεων τοῦ παπικοῦ θρόνου. Ἐνῶ ὅμως ἡ ρήξη *Πολιτικῶν* καί *Ζηλωτῶν* ἀποτελοῦσε ἀναπόφευκτη διαλεκτική τῶν φιλελευθέρων καί τῶν συντηρητικῶν τάσεων στό Βυζάντιο καί κατέληγε σχεδόν πάντοτε σέ μία σύνθεση τῶν ἀντιθέσεων μέ τήν τελική ἀπόκρουση τῶν ἀκραίων θέσεων τῶν δύο πλευρῶν, ἡ ρήξη τῶν θρόνων τῆς Πρεσβυτέρας καί τῆς Νέας Ρώμης δέν μποροῦσε πλέον νά ἐνταχθῆ πλήρως στίς συνήθεις κατά τό παρελθόν ἀντιθέσεις τῶν δύο θρόνων. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Δύσεως κατέληξε στήν τελική ἀποδοχή τῆς θεωρίας τοῦ παπικοῦ πρωτείου καί ἀξιοποίησε χαλκευμένα κείμενα (*ψευδο-Ἰσιδώρειες Διατάξεις, ψευδο-Κωνσταντίνεια Δωρεά*) γιά τήν ἐπιβολή της στήν Ἐκκλησία τόσο τῆς Δύσεως, ὅσο καί τῆς Ἀνατολῆς. Ἀντιθέτως, ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς διακήρυσσε ὁμόφωνα τήν ἀμετακίνητη ἐμμονή της στή συνοδική της συνείδηση, ἡ ὁποία ἐκφραζόταν μέ τήν ἀντιπαράθεση στήν παπική θεωρία τῆς κανονικῆς παραδόσεως περί τοῦ θεσμοῦ τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν. Ἡ μεγάλη σύνοδος τῆς Κπόλεως (879-880) ἐπισήμανε καί ἀποδοκίμασε ἔμμεσα τίς ὁποιεσδήποτε τάσεις εἰσαγωγῆς καινοτομιῶν, ἰδιαίτερα δέ τή *διδασκαλία* καί τήν *προσθήκη* τοῦ filioque στό σύμβολο τῆς πίστεως.

Τό χάσμα λοιπόν Ἀνατολῆς καί Δύσεως διευρυνόταν συνεχῶς, λόγω κυρίως τῆς ἀδυναμίας τῶν Φράγκων νά κατανοήσουν ὀρθά τήν κοινή πατερική παράδοση τῶν πρώτων αἰώνων, ἡ ὁποία εἶχε διατυπωθῆ ὑπό τήν ἐπίδραση τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ πνεύματος. Ἡ ἀποδοκιμασία τοῦ filioque ἀπό τόν πάπα Λέοντα Γ´ (795-816) ἀποτελοῦσε πλέον μία ἀσθενική κραυγή στήν ἀχανῆ φραγκική Δύση, ὁ ἀντίλαλος τῆς ὁποίας δέν ἦταν δυνατόν νά διαπεράση τά ὅρια τῆς Ἰταλίας. Ἡ δύναμη τῶν Φράγκων βασιλέων καί ἡ παράλληλη ἀνάπτυξη τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας τοῦ παπισμοῦ ἐπιτάχυναν τήν προϊοῦσα ἀποσύνδεση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Δύσεως ἀπό τίς πηγές τῆς κοινῆς παραδόσεως τῶν πρώτων αἰώνων. Πράγματι, οἱ

Καρολίνειοι Βίβλοι (Libri Carolini): α) καταδίκαζαν τήν Ἀνατολή γιά ἔκπτωση στήν αἱρετική πλάνη τῆς "λατρείας" τῶν εἰκόνων, καίτοι ἡ Ἐκκλησία τῆς Δύσεως διατηροῦσε ἀκαινοτόμητη τήν ἴδια ἀλήθεια τῆς πίστεως, β) ἀποδοκίμαζαν ὡς βλασφημία τήν δήλωση τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου (787) ὅτι ὁ Θεός συμβασιλεύει μέ τούς βυζαντινούς αὐτοκράτορες, ἐνῶ διακήρυσσαν ὅτι ὁ Θεός ἐξέλεξε τόν συνδέοντα τή δόξα μέ τήν ἀλήθεια Καρλομάγνο, γ) ἀπέδιδαν στόν δῆθεν ἀντικανονικῶς ("ἀθρόον") χειροτονηθέντα πατριάρχη Κπόλεως Ταράσιο τήν ἀποδοχή τῆς ἐσφαλμένης διδασκαλίας περί τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἀπό μόνο τόν Πατέρα καί ὄχι καί ἀπό τόν Υἱό (filioque) κ.λπ. Ἡ ἐπιρροή τῶν Καρολινείων Βίβλων (Libri Carolini) γιά τή διαμόρφωση τῆς θεολογικῆς κινήσεως στή Δύση, παρά τήν ἀπόκρουση τοῦ ἐναντίον τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου (787) περιεχομένου τους ἀπό τόν πάπα Ἀδριανό Ἀ, ἀποδεικνύεται καί ἀπό τήν περί αὐτῆς θέση τοῦ λόγιου ἀρχιεπισκόπου Ρείμων Χίνκμαρ. Ὁ ἀξιόλογος κανονολόγος τοῦ Θ΄ αἰ. δέν δεχόταν τήν οἰκουμενικότητα τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου ("septima apud Graecos vocata universalis pseudosynodus de imaginibus"), ἀφοῦ ἡ *"Ἐκκλησία τῶν Ἑλλήνων"* (Graecorum ecclesia) δέν συμβουλεύθηκε γιά τό ζήτημα αὐτό τόν παπικό θρόνο καί τίς ἄλλες ἐκκλησίες τῆς Δύσεως (Opusculum LV capitolorum. PL 126, 360). Ἄγνοια ἱστορική ἤ ἀνιστόρητη κρίση, ἀφοῦ ὁ μέν παπικός θρόνος ἐκπροσωπήθηκε στή σύνοδο, οἱ δέ ἐκκλησίες τῆς Δύσεως εἶχαν ἰδιαίτερα ἰσχυρή παρουσία στή Ζ΄ Οἰκουμενική σύνοδο.

Ὁ παπικός θρόνος δέν μπόρεσε βεβαίως νά μείνη ἀνεπηρέαστος ἀπό τίς ἀνθελληνικές αὐτές τάσεις τοῦ φραγκικοῦ κράτους, παρά δέ τίς ἀρχικές ἀντιρρήσεις προοδευτικά τίς υἱοθέτησε. Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι ὁ πάπας Νικόλαος Α΄, παράλληλα μέ τή γνωστοποίηση τῶν ἀποφάσεων τῆς συνόδου τῆς Κπόλεως (867), ζήτησε μέ ἐπιστολές του πρός τούς βασιλεῖς τῆς Δύσεως Κάρολο τόν Φαλακρό καί Λουδοβίκο τόν Γερμανικό τήν ἀναίρεση τῶν ἐναντίον τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας κατηγοριῶν τῶν Ἑλλήνων ἀπό τούς λογίους ἐπισκόπους τῶν κρατῶν τους (Jaffe, Regesta Pontificum Romanorum, 2879, 28-82). Ὁ πάπας Νικόλαος εἰδικότερα ζήτησε ἀπό τόν ἀρχιεπίσκοπο Μογουντίας (Mainz) Λιουτβέρτο νά συγκαλέση σύνοδο καί νά καταδικάση τίς κατηγορίες αὐτές τῶν Ἑλλήνων. Ὁ Λιουτβέρτος συγκάλεσε πράγματι σύνοδο τῶν γερμανῶν ἐπισκόπων στή Βορματία (Worms)τόν Μάιο τοῦ 868, ἡ ὁποία ἔδωσε τή *"δέουσα ἀπάντηση στίς συκοφαντίες τῶν Ἑλλήνων "* (Annales Fulda a. 868. M.G.H., SS, I, 380). Οἱ ἐπίσκοποι τοῦ γερμανικοῦ τμήματος τοῦ φραγκικοῦ κράτους συνέταξαν ἐπίσης ἀπάντηση, μέ τήν ὁποία ἐξέθεσαν τή διδασκαλία τῆς Δύσεως γιά τό τριαδικό δόγμα, γιά τήν ἀγαμία τοῦ κλήρου, γιά τή νηστεία τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς, γιά τήν "ἀθρόον" χειροτονία, γιά τά ἄζυμα, γιά τή γενειάδα τῶν κληρικῶν κ.ἄ. (PL 119, 1201-

1212), ἀπέφυγαν ὅμως συστηματικά νά προβάλουν τό παπικό πρωτεῖο. Ἀνάλογη ἀπάντηση συνέταξε καί ὁ ἀρχιεπίσκοπος Παρισίων Αἰνείας ὑπό τόν τίτλο "Adversus Graecos" (PL 121, 685-762), ἰδιαίτερα δέ ὁ ἡγούμενος τῆς Κορμπίας Ρατράμνος ὑπό τόν τίτλο "Contra Graecorum opposita" (PL 121, 225-346). Τόσο ὁ Αἰνείας Παρισίων, ὅσο καί ὁ Ρατράμνος ἀνεπτυξαν τή φραγκική διδασκαλία περί τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγ. Πνεύματος, τῆς νηστείας τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς, τοῦ χρίσματος, τῆς γενειάδας τῶν κληρικῶν, τῆς ἀγαμίας τοῦ κλήρου κ.ἄ.. Εἶναι ἐπίσης χαρακτηριστικό ὅτι ὁ πάπας Νικόλαος ἀνέθεσε στόν ἀρχιεπίσκοπο Ρείμων Χίνκμαρ τήν ὀργάνωση τοῦ ὅλου ἀγώνα ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων στό φραγκικό κράτος (Hincmari, Annales, a. 867. M.G.H., SS, I, 475). Οἱ ἐπίσκοποι τῆς μητροπόλεως Ρείμων ζήτησαν τή συμβολή τοῦ ἐπισκόπου τοῦ Μπωβαί Odon, ὁ ὁποῖος συνέταξε μία ἀπολεσθεῖσα ἀπάντηση. Ὁ Χίνκμαρ ὅμως ἔγραψε νέα εἰδική πραγματεία κατά τῶν Ἑλλήνων καί καταπολέμησε ὡς ἀνέρειστες τίς ἀξιώσεις τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως, κατά τίς ὁποῖες ἡ ἐγκατάσταση τῶν ρωμαίων αὐτοκρατόρων στήν Κπολη ἀφ'ἑνός μέν εἶχε ὡς συνέπεια τή μεταφορά στή νέα πρωτεύουσα μαζί μέ τή βασιλική τιμή καί τῶν προνομίων τοῦ παπικοῦ θρόνου ("romanae ecclesiae privilegia"), ἀφ'ἑτέρου δέ αἰτιολογοῦσε πλήρως τή χρησιμοποίηση ἀπό τόν πατριάρχη Κπόλεως Φώτιο τοῦ τίτλου *"ἀρχιεπίσκοπος καί οἰκουμενικός πατριάρχης"* (M.G.H., Ep., VI, 605). Ἡ ἑνότητα τῆς Ἐκκλησίας ἐξηρτᾶτο πλέον ἀπό τή δύναμη τοῦ παπικοῦ θρόνου νά ἐναρμονίση τήν παραδοσιακή, ἀλλά ἀδύναμη, λατινική μέ τήν ἐνθουσιώδη, ἀλλά ἀνερμάτιστη, φραγκική θεολογία μέσα στά πλαίσια τῆς κοινῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως τόσο τῆς Ἀνατολῆς, ὅσο καί τῆς Δύσεως. Ἡ ἀποδυνάμωση τοῦ παπικοῦ θρόνου δέν ἄφηνε πολλά περιθώρια ἐλπίδων γιά τήν ἑνότητα τῆς Ἐκκλησίας.

4. Τό μέγα σχίσμα τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως (1054)

α'. Τό ζήτημα τῆς τετραγαμίας Λέοντος ΣΤ' τοῦ Σοφοῦ (886-912)

Στόν θρόνο τῆς Κπόλεως ἀνῆλθε μετά τό θάνατο τοῦ πατριάρχη Ἀντωνίου Β' Καυλέα (893-901) ὁ συγγενής τοῦ Φωτίου καί ἔμπιστος τοῦ αὐτοκράτορα *Νικόλαος Α' ὁ Μυστικός* (901-907, 912-925), ὁ ὁποῖος εἶχε ὡς ἰδανικό του πρότυπο τόν θεῖο του Φώτιο. Ἡ ἀπόφαση ὅμως τοῦ αὐτοκράτορα Λέοντος ΣΤ' νά συνάψη καί *τέταρτο γάμο* μέ τή Ζωή Καρβονοψίνα, λόγω τοῦ θανάτου τῶν προηγουμένων τριῶν συζύγων του, προκάλεσε τή σθεναρή ἀντίδραση τοῦ πατριάρχη Νικολάου. Ὁ αὐτοκράτορας ἀπό τούς τρεῖς πρώτους γάμους δέν εἶχε ἀποκτήσει διάδοχο, ἐνῶ πρίν ἀπό τόν τέταρτο γάμο εἶχε ἤδη ἀποκτήσει ἕναν ἔκθεσμο γιό, τόν

Κωνσταντίνο Ζ΄ τόν Πορφυρογέννητο (912-959). Ὁ πατριάρχης Νικόλαος δέχθηκε μέν νά βαπτίση τό νόθο γιό τοῦ Λέοντα στόν ναό τῆς Ἁγίας Σοφίας κατά τήν ἑορτή τῶν Θεοφανείων (906), ὑπό τόν ὅρο ὅμως ὅτι θά ἐγκατέλειπε τήν Ζωή, μέ τήν ὁποία ἤδη συζοῦσε παράνομα στό Παλάτι. Ὁ Λέων δέχθηκε ὑποκριτικά τόν ὅρο τοῦ πατριάρχη, ἀλλά τρεῖς μέρες μετά τό βάπτισμα τοῦ Κωνσταντίνου ἡ Ζωή *"ἐν τοῖς βασιλείοις εἰσήγετο βασιλικῶς δορυφορουμένη"* (Νικολάου Μυστικοῦ, Ἐπιστ. 32. PG 111, 197). Μέ τόν τέταρτο γάμο ὁ Λέων ἀποκτοῦσε τελικῶς ὄχι μόνο τήν ἐπιθυμητή σύζυγο, ἀλλά καί τόν ποθητό νόμιμο διάδοχο τοῦ θρόνου. Ὁ πατριάρχης Νικόλαος Α΄ ἀπέκρουσε βεβαίως τόν ἀντίθετο πρός τήν κανονική παράδοση τῆς Ἐκκλησίας τέταρτο γάμο, ἀλλά καί ὁ Λέων ἦταν πλέον ἀνυποχώρητος, ἀνάγκασε δέ τόν πρεσβύτερο Θωμᾶ νά τελέση τόν γάμο του μέ τήν Ζωή ἐρήμην τοῦ πατριάρχη. Μετά τόν γάμο ἔθεσε, ἀπόντος καί πάλιν τοῦ πατριάρχη, ὁ ἴδιος στό κεφάλι τῆς Ζωῆς τό βασιλικό στέμμα (Νικολάου Μυστικοῦ, Ἐπιστ. 32. PG 111, 197). Τό ζήτημα ἦταν πλέον ὄχι μόνο θεολογικό, ἀλλά καί κανονικό. Ὁ πατριάρχης ἀπέκοψε τούς νεονύμφους ἀπό τήν ἐκκλ. κοινωνία καί καθαίρεσε τόν πρεσβύτερο, ὁ ὁποῖος εἶχε τελέσει τό μυστήριο. Ὁ αὐτοκράτορας ὅμως ἀπευθύνθηκε πρός τούς λοιπούς πατριαρχικούς θρόνους καί πρός τόν πάπα Ρώμης Σέργιο Γ΄ (904-911). Οἱ πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς συντάχθηκαν, προφανῶς κατ'οἰκονομίαν, μέ τό αἴτημα τοῦ αὐτοκράτορα, ὁ δέ πάπας Σέργιος ἀπέστειλε ἀντιπροσώπους στήν Κπολη. Στή σύνοδο, ἡ ὁποία συγκλήθηκε γιά τό ζήτημα αὐτό (907), συμμετεῖχαν οἱ παπικοί ἀντιπρόσωποι καί ἐκπρόσωποι τῶν πατριαρχείων Ἀντιοχείας καί Ἱεροσολύμων, ἀναγνωρίσθηκε δέ ἡ ἐγκυρότητα τοῦ τελεσθέντος τετάρτου γάμου τοῦ Λέοντα ΣΤ΄, ἐνῶ ἀπαλλάχθηκαν οἱ βασιλεῖς ἀπό τήν ἐπαχθῆ ποινή τοῦ πατριαρχικοῦ ἀφορισμοῦ.

Εἶναι εὐνόητο ὅτι οἱ παπικοί ἀντιπρόσωποι τιμήθηκαν ἰδιαίτερα στήν Κπολη, σέ αὐτούς δέ ἀναφέρεται προφανῶς τό κείμενο, τό ὁποῖο παρεμβλήθηκε στό *Κλητορολόγιον*, ὅτι δηλαδή *"ἐτιμήθησαν οἱ ἀπό Ρώμης ἐλθόντες διά τήν ἕνωσιν τῆς Ἐκκλησίας ἐπί Λέοντος τοῦ φιλοχρίστου δεσπότου, οἷον ὁ ἐπίσκοπος Νικόλαος καί καρδινάλιος Ἰωάννης, ἐπάνω πάσης τῆς τάξεως τῶν μαγίστρων"* (M.P. Maas, Der Interpolator des Philotheos, Byz. Zeitschrift, 34, 1934, 258 κἑξ.). Στή σύνοδο δέν συμμετεῖχαν ἐκπρόσωποι τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας, παρά τήν ἀντίθετη μαρτυρία τοῦ λόγιου πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Εὐτυχίου (PG 111, 1144). Πράγματι, στά πατριαρχεῖα τῆς Ἀνατολῆς εἶχε ἀποσταλῆ ὁ διπλωμάτης Λέων ὁ Χοιροσφάκτης, ὁ ὁποῖος σέ ἐπιστολή του πρός τόν αὐτοκράτορα Λέοντα δέν ἀναφέρει ἐκπροσώπους τοῦ πατριάρχη Ἀλεξανδρείας. Στήν ἐπιστολή του ὁ Λέων ἀναφέρει μόνο ὅτι *"καί τούς ἱερεῖς Ἀντιοχέων καί τούς τῆς Θεουπόλεως* (= Ἱεροσολύμων), *οὕς διά τήν ἐπί σοί σύνοδον*

ἠγαγόμην συνοδοιπόρους, ἄρας μέχρι τῆς πόλεως" (Γ. Κόλλια, Léon Choerosphactès, Athènes 1939, 133). Προφανῶς ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας ἤ ἀπέστειλε ἐπιστολή, μέ τήν ὁποία δεχόταν τήν ἐγκυρότητα τοῦ τελεσθέντος γάμου, ἤ ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ πατριάρχη Ἀλεξανδρείας ἔφθασε ἀργότερα στήν Κπολη καί ὑπέγραψε τίς συνοδικές ἀποφάσεις. Ὡστόσο, ὁ τέταρτος γάμος, ἐνῶ ἐπιτρεπόταν στήν Ἐκκλησία τῆς Δύσεως, δέν ἦταν ἀνεκτός στήν κανονική παράδοση τῆς Ἀνατολῆς. Ὁ αὐτοκράτορας ἐπιθυμοῦσε νά εἰσαγάγη μέ διάταγμα καί στήν Ἀνατολή τό λατινικό αὐτό ἔθιμο, ἀλλά ἡ ἀντίδραση θά ἦταν σοβαρή. Ἄλλωστε, ἡ νομιμοποίηση τοῦ δικοῦ του τέταρτου γάμου ἀποτελοῦσε πλέον μία ἀναγνώριση τῆς δυνατότητας ἀσκήσεως ἐκκλ. οἰκονομίας καί γιά τόν τέταρτο γάμο. Ὁ πατριάρχης Νικόλαος τήρησε μέν ἀξιοπρεπῆ στάση, ἀλλά ἀρνήθηκε νά συναντηθῆ μέ τούς παπικούς ἀντιπροσώπους. Ὁ αὐτοκράτορας ὅμως ἐκθρόνισε καί ἐξόρισε τόν πατριάρχη, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀποδοκιμάσει τίς συνοδικές ἀποφάσεις γιά τό ζήτημα τοῦ *τετάρτου* γάμου του. Ὁ πατριάρχης Νικόλαος ἐγκλείσθηκε στήν ἀνακαινισθεῖσα μονή τῶν Γαλακρηνῶν, μαζί του δέ φυλακίσθηκαν ἤ καί ἐξορίσθηκαν ὅλοι οἱ ὁμόφρονές του (Νικολάου Μυστικοῦ, Ἐπιστ. 32. PG 111, 204). Ὁ πατριάρχης ἐξαναγκάσθηκε προφανῶς σέ παραίτηση ἀπό τόν πατριαρχικό θρόνο μέ τήν ἀπειλή ὅτι θά κατηγορεῖτο γιά ἔγκλημα καθοσιώσεως. Στόν πατριαρχικό θρόνο προωθήθηκε ὁ ἰγνατιανός ἡγούμενος τῆς Ψαμαθίας Εὐθύμιος (907-912), ὁ ὁποῖος, καίτοι ἀνῆκε στήν τάξη τῶν Ζηλωτῶν, ἀναγνώρισε τόν τέταρτο γάμο κατ'οἰκονομίαν, λόγω καί τῶν στενῶν σχέσεών του μέ τόν αὐτοκράτορα.

Τό ζήτημα ὅμως τῆς τετραγαμίας τοῦ Λέοντα ἀναρρίπισε καί πάλι τίς παλαιότερες ἀντιθέσεις *ἰγνατιανῶν* καί *φωτιανῶν,* οἱ δέ ὀπαδοί τοῦ πατριάρχη Νικολάου ἀρνήθηκαν νά ἀναγνωρίσουν τόν Εὐθύμιο. Οἱ διαμάχες τῶν ὀπαδῶν τοῦ Εὐθυμίου καί τοῦ Νικολάου ἐπεκτάθηκαν σέ ὁλόκληρη τήν αὐτοκρατορία, εἶχαν δέ ὡς θέμα τήν κανονικότητα τοῦ τετάρτου γάμου τοῦ Λέοντα καί τῆς παρεμβάσεως τοῦ παπικοῦ θρόνου γιά τή ρύθμιση τοῦ ζητήματος. Οἱ ἀντιθέσεις αὐτές σέ μία ἐποχή, κατά τήν ὁποία ὁ ἡγεμόνας τῶν Βουλγάρων Συμεών λυμαινόταν μέ ἀλλεπάλληλες ἐπιδρομές τίς ἑλλαδικές ἐπαρχίες, ἐξασθένιζαν τήν ἐσωτερική συνοχή τῶ δυνάμεων τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ πατριάρχης Νικόλαος ὁ Μυστικός ἦταν συμμαθητής καί φίλος τοῦ ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων, τά δέ ἐρείσματά του στόν κλῆρο τῆς αὐτοκρατορίας καθιστοῦσαν ἀναγκαία ὄχι μόνο τήν ἀνάκλησή του ἀπό τήν ἐξορία, ἀλλά καί τήν ἀνάθεση σέ αὐτόν τοῦ εὐρύτερου τομέα τῶν διπλωματικῶν διαπραγματεύσεων μέ τούς Βουλγάρους. Πράγματι, λίγο πρίν ἀπό τό θάνατό του ὁ Λέων ἀνακάλεσε ἀπό τήν ἐξορία τόν Νικόλαο καί τόν ἀποκατέστησε στόν πατριαρχικό θρόνο (912). Αὐτό βεβαιώνεται ἀπό τόν ἴδιο τόν πατριάρχη Νικόλαο, ὁ ὁποῖος ἀναφέ-

ρει, ὅτι ὁ Λέων *"πρός τό τέλος τῆς ζωῆς γεγονώς,... τό μέν οἰκεῖον ἁμάρτημα ἐπιγνούς, συγγνώμην δέ καί λύσιν τῆς καταδίκης ἐξαιτησάμενος, ἥ παρ'ἡμῶν ὑποβέβλητο, καί ἀποδούς καί ἡμῖν τό ποίμνιον ἐξ οὗπερ ἠλάθημεν, καί πάντα διοικῆσαι ἡμῖν ἐπιτρέψας, καθώς συνορῶμεν καί θεῷ ἀρέσκον καί τοῖς θείοις καί ἱεροῖς κανόσιν ἁρμόδιον"* (PG 111, 217). Οἱ βυζαντινοί ὅμως χρονογράφοι ἀποδίδουν τήν ἀποκατάσταση τοῦ Νικολάου στόν διαδεχθέντα τόν Λέοντα ἀδελφό του Ἀλέξανδρο, ὁ ὁποῖος ἦταν συμβασιλεύς μέ τόν ἀνήλικο Κωνσταντίνο Ζ΄ τόν Πορφυρογέννητο. Οἱ ἀπόψεις διχάζονται, ἀλλά δέν εἶναι δυνατόν νά ἀγνοηθῆ ἡ προσεγμένη μαρτυρία τοῦ Νικολάου Μυστικοῦ. Κατά τήν ἄποψή μας, ἡ ἀνάκληση ἀπό τήν ἐξορία καί ἡ ἀποκατάστασή του στό θρόνο ἀποφασίσθηκε ἀπό τόν ἀσθενῆ αὐτοκράτορα Λέοντα, ἀλλά ἡ συνοδική ἐπικύρωση τῆς ἐκθρονίσεως τοῦ Εὐθυμίου καί τῆς ἐπανόδου τοῦ Νικολάου ἔγινε ἐπί τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὁ ὁποῖος ἁπλῶς συνέχισε τήν ἤδη ἀρξαμένη κανονική διαδικασία. Ἔτσι ἐξηγεῖται τό γεγονός ὅτι ἡ ἐκθρόνιση τοῦ Εὐθυμίου προηγήθηκε τῆς συνοδικῆς καθαιρέσεώς του. Πράγματι, ὁ Εὐθύμιος εἶχε ἤδη ἐγκλεισθῆ στή μονή τοῦ Ἀγαθοῦ, ὅταν κλήθηκε νά ἀπολογηθῆ ἐνώπιον τῆς συνόδου, ἡ ὁποία συγκλήθηκε στό Παλάτι τῆς Μαγναύρας ὑπό τήν προεδρία τοῦ πατριάρχη Νικολάου τοῦ Μυστικοῦ. Ὁ Εὐθύμιος καθαιρέθηκε καί ἐγκλείσθηκε πάλι στή μονή τοῦ Ἀγαθοῦ, ἀργότερα δέ στή μονή τῆς Ψαμαθίας, ὅπου καί πέθανε τήν 5 Αὐγούστου 917.

Οἱ ὀπαδοί τοῦ Νικολάου ἐξετράπησαν σέ βιαιότητες ἐναντίον τοῦ Εὐθυμίου καί τῶν εὐαρίθμων ὀπαδῶν του, οἱ ὁποῖοι δέν ἀναγνώρισαν τήν καθαίρεσή του. Ὁ πατριάρχης Νικόλαος μέ ἐπιστολή του πρός τόν πάπα Ἀναστάσιο Γ΄ (911-913) ἀποδοκίμασε τή συμπεριφορά τῶν παπικῶν ἀντιπροσώπων στή σύνοδο τοῦ 907 καί ἔθεσε ὡς ὅρο γιά τήν ἐπανεγγραφή τοῦ ὀνόματος τοῦ πάπα Ρώμης στά Δίπτυχα τῆς ἐκκλησίας Κπόλεως τήν καταδίκη τοῦ τετάρτου γάμου. Οἱ ἀντιδράσεις ὅμως γιά τήν ἀποκατάσταση τοῦ Νικολάου συνεχίσθηκαν. Ἡγέτης τῶν ἀντιδρώντων ἦταν ὁ λόγιος μητροπολίτης Καισαρείας Ἀρέθας, ὁ ὁποῖος θεωροῦσε ἀντικανονική τήν ἀποκατάστασή του στό θρόνο μέ τό πρόσχημα ὅτι εἶχε προηγηθῆ παραίτηση τοῦ Νικολάου ἀπό τόν πατριαρχικό θρόνο. Ἡ παραίτηση εἶχε χαρακτηρισθῆ ἀπό τή Γ΄ Οἰκουμενικη σύνοδο (431) ἀξιόποινο κανονικό παράπτωμα, ὁ δέ Νικόλαος ἐθεωρεῖτο ἔνοχος γιά τήν παραίτησή του αὐτή. Στούς ἀντιδρῶντες προστέθηκαν βεβαίως καί ὅσοι ἦσαν γιά διαφόρους λόγους δυσαρεστημένοι. Ἡ ὀδυνηρή περίοδος τῶν βυζαντινοβουλγαρικῶν πολέμων καί οἱ εὐθύνες, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἀναληφθῆ ἀπό τόν πατριάρχη καί ἐπίτροπο τοῦ ἀνήλικου Κωνσταντίνου Ζ΄ γιά τήν ἀνεύρεση μιᾶς εἰρηνικῆς διευθετήσεως τῶν ἀξιώσεων τοῦ ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων Συμεών, ἐμπόδισαν τήν ταχεία ἀντιμετώπιση τοῦ νέου ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος. Ὅταν ὅμως ἡ βασιλεία περιῆλθε στόν βασιλεοπάτορα (919)

καί συμβασιλέα (920) Ρωμανό Λακαπηνό, ὁ πατριάρχης Νικόλαος Μυστικός ἀποφάσισε νά ἀντιμετωπίση τό χρονίζον ἐκκλησιαστικό ζήτημα τῆς *"τετραγαμίας"*. Ζήτησε μέ ἐπιστολές του ἀπό τόν πάπα Ἰωάννη Ι´ (915-928) καί ἀπό τούς πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς τήν ἀποστολή ἀντιπροσώπων στή μέλλουσα νά συγκληθῆ σύνοδο. Στήν ἐπιστολή του πρός τόν πάπα ζητοῦσε τήν ἀποστολή τοῦ ἐπισκόπου Ἰωάννου (Ἰακώβου), ὁ ὁποῖος ἦταν ἀντάξιος τοῦ παπικοῦ θρόνου καί στήν προγενέστερη ἀποστολή του στήν Κπολη. Εἶχε προφανῶς διαφωνήσει μέ τή συνοδική ἀπόφαση τοῦ 907 καί εἶχε ἐπικοινωνήσει μέ τόν τότε ἐκθρονισμένο πατριάρχη. Ἡ ἐπιστολή αὐτή γράφηκε ἀναμφιβόλως μετά τήν ἀποκατάσταση τῆς ἑνότητας στήν Ἐκκλησία, ἤτοι μετά τήν ἀποδοχή τοῦ *"Τόμου Ἑνώσεως"*, ζητοῦσε δέ τήν ἀποκατάσταση τῆς κοινωνίας τῶν ἐκκλησιῶν Ρώμης καί Κπόλεως μέ τήν ἀποδοκιμασία ἀπό τόν παπικό θρόνο ὅλων τῶν ἀντικανονικῶς θεσπιθέντων στή σύνοδο τοῦ 907 (PG 111, 248-252).

Πρίν ἀπό τήν ἄφιξη τῶν παπικῶν ἀντιπροσώπων συγκλήθηκε συνοδική συνέλευση τῶν ἀντιτιθεμένων παρατάξεων (Ἰούλιος 920) μέ τήν πρωτοβουλία τοῦ βασιλεοπάτορα Ρωμανοῦ, κατά τήν ὁποία καί τά δύο μέρη συμφώνησαν νά ἀναγνωρισθῆ μέν κατ'οἰκονομίαν ὁ τέταρτος γάμος τοῦ Λέοντα ΣΤ´, ἀλλά νά καταδικασθῆ ἐκ τῶν προτέρων κάθε μελλοντική ἀπόπειρα ὡς ἀντίθετη πρός τήν κανονική τάξη τῆς Ἐκκλησίας (*"ἀπό τοῦ παρόντος ἔτους... τέταρτον γάμον μηδενί τολμᾶσθαι, ἀλλ'εἶναι ἀπόβλητον παντελῶς"*). Ἡ συμφωνία ἐπισφραγίσθηκε καί μέ τήν ὑπογραφή τοῦ *"Τόμου ἑνώσεως"*. Ὁ *"Τόμος"* ἐπικυρώθηκε ἀργότερα καί ἀπό τούς παπικούς ἀντιπροσώπους, οἱ ὁποῖοι δέν συμμετεῖχαν στή συνοδική αὐτή συνέλευση. Προφανῶς, οἱ παπικοί ἀντιπρόσωποι συμμετέσχον σέ μία εἰδικῶς συγκληθεῖσα Πατριαρχική σύνοδο, στήν ὁποία δέχθηκαν καί τίς ἀποφάσεις γιά τόν τέταρτο γάμο (921). Τό ὄνομα τοῦ πάπα Ρώμης ἀναγράφηκε πάλι στά Δίπτυχα, οἱ δέ παπικοί ἀντιπρόσωποι συλλειτούργησαν μέ τόν πατριάρχη Κπόλεως. Ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἑνότητας τῆς Ἐκκλησίας καί τῆς κοινωνίας τῶν θρόνων Ρώμης καί Κπόλεως παραγματοποιήθηκε καί πάλι μέ τήν ἐπιβολή τῆς ὀρθόδοξης κανονικῆς παραδόσεως, ὁ δέ παπικός θρόνος ἀναγκάσθηκε νά ὑποχωρήση καί νά καταδικάση τίς παλαιότερες ἀντικανονικές ἀποφάσεις γιά τόν τέταρτο γάμο, οἱ ὁποῖες εἶχαν ληφθῆ μέ τή συνδρομή καί τῶν παπικῶν ἀντιπροσώπων στή σύνοδο τοῦ 907. Ὁ Νικόλαος Μυστικός ἀναφέρεται ρητῶς στήν ἀποδοχή τῶν συνοδικῶν ἀποφάσεων περί τοῦ τετάρτου γάμου καί ἀπό τούς παπικούς ἀντιπροσώπους, τονίζει δέ ὅτι αὐτοί *"χάριτι Θεοῦ τά ἐνταῦθα καταλαβόντες, εἴ τι σκάνδαλον ἐκ τοῦ τετάρτου γάμου ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ συμβέβηκε, τοῦτο μετά τῆς ἡμῶν ταπεινότητος τῷ ἀναθέματι παραδεδώκασι καί πάντα ὅσα ἐδεῖτο θεραπείας ἔτυχε τῆς ὀφειλομένης ἰάσεως, καί λοιπόν κοινῇ τοῖς ἀχράντοις ὑπηρετήσαμεν μυστηρίοις καί τῆς κοινωνίας αὐτῶν μετέσχομεν*

καί τοῦ ἁγιασμοῦ καί γέγονε λοιπόν ἡ Ρωμαίων καί ἡ Κωνσταντινουπολιτῶν Ἐκκλησία μιᾶς συμπνοίας καί ὁμονοίας" (PG 111, 180).

β΄. Ἡ παρακμή τοῦ παπικοῦ θρόνου καί ἡ διαφοροποίηση Ἀνατολῆς καί Δύσεως

Ἡ ἐξέλιξη τοῦ παπικοῦ θρόνου καί τῆς Ἐκκλησίας τῆς Δύσεως μετά τήν Εἰκονομαχία καί μέχρι τό μέγα Σχίσμα (843-1054) χαρακτηρίζεται, ὅπως εἴδαμε, τόσο ἀπό τήν προϊοῦσα ἀποσύνδεση τῶν παπῶν Ρώμης ἀπό τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα, ὅσο καί ἀπό τή στροφή τους πρός τήν ταχέως ἀνερχόμενη δύναμη τῶν φράγκων ἡγεμόνων.Τά γεγονότα αὐτά εὐνόησαν τήν προβολή ἀπό τούς πάπες Ρώμης ἀφ'ἑνός μέν μιᾶς χαλκευμένης θεμελιώσεως τοῦ παπικοῦ πρωτείου, ἀφ'ἑτέρου δέ μιᾶς νέας θεωρίας περί τῆς ὑπεροχῆς τῆς ἱερατικῆς ἔναντι τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας. Ἡ θεωρητική θεμελίωση τῆς ἁρμονικῆς συνυπάρξεως τῶν δύο αὐτοτελῶν ἐξουσιῶν δέν κρινόταν πλέον ὡς μία ἀσφαλής βάση γιά τίς σχέσεις τοῦ παπικοῦ θρόνου πρός τούς ἡγεμόνες τῆς Δύσεως. Ὁ παπικός θρόνος ἔπρεπε νά διαφυλάξη τήν πλήρη αὐτονομία τῶν ἐπαρχιῶν τῆς δικαιοδοσίας του ὄχι μόνο μέ τή θεωρία τῶν δύο ἐξουσιῶν, ἀλλά καί μέ τήν ὀργανικότερη σύνδεση πρός τόν θρόνο τοῦ ἀποστόλου Πέτρου τῆς ὑπεροχῆς τῆς ἱερατικῆς ἔναντι τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας. Εἶναι εὐνόητο ὅτι ἡ θέση αὐτή τοῦ παπικοῦ θρόνου προϋπέθετε τήν περιφρούρηση τῆς ἀνεξαρτησίας του ἀπό τούς ἡγεμόνες τῆς Δύσεως, οἱ ὁποῖοι ἐπιδίωκαν τόσο τήν ὑποταγή τοῦ πάπα, ὅσο καί τήν κατάκτηση τῆς Ἰταλίας. Οἱ πάπες Ρώμης προέβαλλαν τή βασιλική ἐξουσία τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καί ἀπέφευγαν συνήθως νά ταυτίζουν τήν ἐξουσία κάποιου ἡγεμόνα τῆς Δύσεως μέ τή θεοδώρητη βασιλική ἐξουσία. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ὁ πάπας Ἀδριανός Α΄ (771-795) ἤδη ἀπό τόν Δεκέμβριο τοῦ 781 δέν χρησιμοποιοῦσε πλέον ὡς χρονολογική βάση τή βασιλεία τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα, εἰσήγαγε δέ τή φράση: *"βασιλεύοντος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ"*. Ἀργότερα ὅμως ὁ πάπας Λέων Γ΄ (795-816) χρονολογοῦσε τά γεγονότα μέ τό συνδυασμό τῆς ἀρχιερατείας του στή Ρώμη καί τῆς βασιλείας τοῦ Καρλομάγνου, ἐνῶ ὁ Λέων Θ΄ (1049-1054) κατάργησε τήν καθιερωμένη μνεία τῆς βασιλείας τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα (1048). Ἀπό τήν πληρότητα ὅμως τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας τοῦ Χριστοῦ προερχόταν καί ἡ ἐπί μέρους ἄσκησή της ἀπό τούς κοσμικούς βασιλεῖς, γι'αὐτό καί ὁ Καρλομάγνος σκανδαλιζόταν ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ βυζαντινοί αὐτοκράτορες ὑποστήριζαν ὅτι συμβασιλεύουν μέ τόν Θεό (Deum sibi conregnare etiam dicunt. Libri Carolini I, 1 καί 3). Ὁ ἴδιος ὁ Καρλομάγνος σέ Καπιτουλάριο τῆς 23 Μαρτίου 789 χρησιμοποίησε τή φράση *"βασιλεύοντος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ αἰωνίως"*.

Ἡ μερική ὅμως ἄσκηση τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀντετίθετο στούς χριστιανούς βασιλεῖς τῶν διαφόρων λαῶν, οἱ ὁποῖοι

ἐξελέγοντο ἀπό τό Θεό καί ἐπωμίζοντο τήν εὐθύνη τῆς προστασίας τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ πάπας προβαλλόταν συνήθως ὡς ἡ *"κεφαλή"* τῆς Ἐκκλησίας τῆς Δύσεως, ὡς ὁ *ἀντιπρόσωπος* τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ σέ αὐτήν (vicarius Christi) καί ὡς ὁ *κάτοχος*, ὅπως ὁ Πέτρος, τῶν κλειδῶν τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἐξάρτηση τῆς ἐξουσίας τῶν *"ὑπερασπιστῶν"* καί τῶν προστατῶν τῆς Ἐκκλησίας βασιλέων τῆς Δύσεως ἀπό τήν *"κεφαλή"* τῆς Ἐκκλησίας ὑποστηριζόταν ἤδη κατά τόν Η´ αἰώνα, ἀφοῦ ἡ *"Καθέδρα"* τοῦ Πέτρου ἐθεωρεῖτο ὡς ἡ ἀνεξάντλητη πηγή, ἀπό τήν ὁποία ἀπέρρεε ὄχι μόνο ἡ ἱερατική, ἀλλά καί αὐτή ἀκόμη ἡ βασιλική ἐξουσία. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή ὁ παπικός θρόνος μποροῦσε νά παρουσιασθῇ ὡς ὁ κύριος φορέας τῆς προβαλλομένης *"μοναρχίας"* τοῦ ἀποστόλου Πέτρου, ἡ ὁποία θά ἦταν κατά προέκταση καί μοναρχία τῶν παπῶν Ρώμης, ἀφοῦ οἱ πάπες προεκτείνουν τήν παρουσία τοῦ Πέτρου στή ζωή τῆς Ἐκκλησίας καί ὑποστήριζαν ὅτι ἐνεργοῦν στήν Ἐκκλησία ὡς ὁ *ἴδιος ὁ Πέτρος* (Petrus ipse). Ἀπό τόν κύκλο αὐτῶν τῶν ἰδεῶν ἀναδύθηκε ἡ τάση τῆς ἀξιώσεως τοῦ παπικοῦ θρόνου ἀφ'ἑνός μέν νά *παραχωρῇ* κατά τή στέψη τή βασιλική ἐξουσία, ἀφ'ἑτέρου δέ νά *κρίνῃ* τήν ὀρθή ἄσκησή της ἀπό τούς κατά τόπους φορεῖς της βασιλεῖς τῆς Δύσεως. Οἱ τάσεις αὐτές ἀποσκοποῦσαν κατ'ἀρχήν στή διασφάλιση τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ παπικοῦ θρόνου ἀπό κάθε κοσμική ἐξουσία τῆς Δύσεως, θεμελιώθηκαν δέ ἀργότερα μέ τήν ψευδο-Κωνσταντίνεια Δωρεά, ἡ ὁποία διαμορφώθηκε προοδευτικά περί τά τέλη τοῦ Η´ αἰώνα. Μέ τό πλαστό αὐτό κείμενο προβαλλόταν, ὅπως θά δοῦμε, ἡ παράδοση, κατά τήν ὁποία ὁ Μ. Κωνσταντῖνος ὅταν ἐγκατέλειψε τή Ρώμη ἄφησε στόν πάπα Ρώμης τό στέμμα τῆς βασιλείας, τό ὁποῖο θά μποροῦσε πλέον αὐτός νά διαθέτῃ κατά τήν κρίση του στούς ἡγεμόνες τῆς Δύσεως. Βεβαίως, οἱ πάπες δέν ἐπιδίωκαν ἀκόμη μέ τήν ψευδο-Κωνσταντίνεια Δωρεά νά σφετερισθοῦν οἱ ἴδιοι τή βασιλική ἐξουσία, ἀλλά νά τή χρησιμοποιήσουν ἀφ'ἑνός μέν γιά νά κατοχυρώσουν τίς κτήσεις τοῦ παπικοῦ θρόνου στήν περιοχή τῆς Ρώμης, τῆς Καμπανίας καί τῆς Τουσκίας ἤ καί νά τίς διευρύνουν, ἀφ'ἑτέρου δέ γιά νά διασφαλίσουν τήν ἐξάρτηση τῶν ἡγεμόνων τῆς Δύσεως ἀπό τήν αὐθεντία τοῦ παπικοῦ θρόνου, ὡς τοῦ μόνου ἁρμοδίου νά παρέχῃ τό νόμιμο χρίσμα τῆς βασιλείας. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή ὁ στεφθείς *"πατρίκιος τῶν Ρωμαίων"* Πιπίνος ὁ Βραχύς ἀναγνώρισε τίς κτήσεις τῆς Καθέδρας τοῦ Πέτρου καί παραχώρησε σέ αὐτήν ὅσες ἐπαρχίες κατέκτησε κατά τίς δύο ἐκστρατεῖες του στήν Ἰταλία, θεώρησε δέ τόν ἑαυτό του *προστάτη* ὄχι μόνο τῆς Καθέδρας τοῦ Πέτρου, ἀλλά καί τῶν περιοχῶν τῆς Ἰταλίας, οἱ ὁποῖες παραχωρήθηκαν στόν παπικό θρόνο (Restitutio).

Ὁ Καρλομάγνος ἀναγνώρισε καί διηύρυνε τίς δωρεές αὐτές τοῦ Πιπίνου πρός τήν Καθέδρα τοῦ Πέτρου, ἀλλά ὅταν στέφθηκε βασιλεύς διεξεδίκησε τήν ὑποταγή τοῦ παπικοῦ θρόνου στήν ἐξουσία του καί ἀρνήθηκε νά

περιορισθῆ στίς ἁρμοδιότητες ἑνός ἁπλοῦ προστάτη τοῦ παπικοῦ θρόνου. Οἱ σχέσεις τοῦ Καρλομάγνου πρός τόν παπικό θρόνο ἀπέδειξαν τούς κινδύνους, τούς ὁποίους διέτρεχε ὁ παπικός θεσμός ἀπό τόν ἐνθουσιαστικό ἐναγκαλισμό τῶν φράγκων ἡγεμόνων. Τότε προφανῶς ἀναπτύχθηκε τό περιεχόμενο τῆς ψευδο-Κωνσταντίνειας Δωρεᾶς γιά νά ἀντιπαρατεθοῦν οἱ νέες θεωρίες τόσο περί τῆς ὑπεροχῆς τῆς ἱερατικῆς ἐξουσίας, ὅσο καί περί τῆς ἐξαρτήσεως τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας ἀπό τόν πάπα Ρώμης, ὁ ὁποῖος τή μετέδιδε κατά τή στέψη καί εἶχε κατά συνέπειαν τό δικαίωμα νά τήν ἄρη. Εἶναι εὐνόητο ὅτι κανένας ἡγεμόνας δέν ἐθεωρεῖτο πλέον κάτοχος τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας πρίν ἀπό τή στέψη του ἀπό τόν πάπα Ρώμης, ὁ ὁποῖος μποροῦσε ἔτσι νά ἐλέγχη τούς βασιλεῖς καί ὡς πρός τόν τρόπο *ἀσκήσεως* τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας.Ὁ παπικός λοιπόν θρόνος ἐπεδίωκε ὄχι μόνο νά προβάλη, ἰδιαίτερα ἐπί τῶν παπῶν Νικολάου Α΄ καί Ἰωάννου Η΄, τήν παπική ἐξουσία ἐπί τῶν ἡγεμόνων τῆς Δύσεως, ἀλλά καί νά διεκδικήση τήν ἐπιβολή της σέ ὁλόκληρη τήν Οἰκουμένη. Πράγματι, ὁ πάπας Νικόλαος Α΄ συμπεριφερόταν ὡς ἐάν ἦταν κύριος ὅλου τοῦ κόσμου: "regibus ac tyrannis imperavit eisque ac si dominus orbis terrarum auctoritate praefuit" (M.G.H., SS, I, 579). Ἡ σημασία τῆς τελετῆς τῆς στέψεως τῶν βασιλέων ἀπό τούς πάπες προέβαλλε τόν πάπα Ρώμης ὄχι βεβαίως ὡς ἕνα ἁπλό *τελετουργικό ὄργανο*, ἀλλά καί ὡς ὑπεύθυνο ἔναντι τοῦ Θεοῦ χορηγό τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας. Τό ζήτημα τοῦ διαζυγίου τοῦ Λοθαρίου Β΄ τῆς Λωρραίνης ἀπέδειξε τήν ἰσχύ τοῦ παπικοῦ θρόνου στή Δύση. Ὁ Λοθάριος, εἶχε ἐγκαταλείψει τή νόμιμη σύζυγό του καί πέτυχε τόσο τήν ἔγκριση τοῦ διαζυγίου του ἀπό τή σύνοδο τοῦ Ἀκυϊσγράνου (860) μέ τή συμπαράσταση τῶν ἀρχιεπισκόπων Κολωνίας καί Τρεβήρων, ὅσο καί τήν ἔγκριση τῆς τελέσεως τοῦ νέου γάμου του μέ τήν παλλακή του. Ἐν τούτοις, ὁ κανονολόγος ἀρχιεπίσκοπος Ρείμων Χίνκμαρ ἀντέδρασε βίαια στήν ἀπόφαση αὐτή, συνέταξε δέ εἰδική πραγματεία ὑπό τόν τίτλο "De divortio Lotharii regis". Ἡ σύνοδος ὅμως τοῦ Μέτς (863), παρά τήν παρουσία παπικῶν ἀντιπροσώπων, ἀκύρωσε τόν πρῶτο γάμο τοῦ Λοθαρίου, ἀλλά ὁ πάπας Νικόλαος ἐπέμεινε στήν ἐγκυρότητα τοῦ πρώτου γάμου τοῦ Λοθαρίου. Πράγματι, ἀκύρωσε τίς ἀποφάσεις τῶν συνόδων Ἀκυϊσγράνου καί Μέτς καί ἀφόρισε τούς ἀρχιεπισκόπους Κολωνίας καί Τρεβήρων. Ὁ Λοθάριος ὑπέκυψε τελικῶς καί δέχθηκε πάλι τήν πρώτη του σύζυγο (865), χωρίς ὅμως νά ἐγκαταλείψη τίς ἐλπίδες γιά ἕναν εὐθετώτερο χρόνο. Ὁ αἰφνίδιος θάνατος τοῦ Λοθαρίου ἔδωσε τέλος τόσο στό ζήτημα τοῦ διαζυγίου, ὅσο καί στό κράτος του (869), τό ὁποῖο κατακτήθηκε ἀπό τούς θείους του Λουδοβίκο τόν Γερμανικό καί Κάρολο τόν Φαλακρό.

Ἡ προσπάθεια τοῦ πάπα Ἀδριανοῦ Β΄ (867-872) νά ὑποστηρίξη ὡς νόμιμες τίς διεκδικήσεις τοῦ Λουδοβίκου Β΄ (855-875), ἀδελφοῦ καί διαδόχου τοῦ Λοθαρίου, δέν στέφθηκε ἀπό ἐπιτυχία. Ἡ συνθήκη τοῦ

Μέρσεν (870), μέ τήν όποία ρυθμίσθηκε τό όλο ζήτημα, κατέστησε όξύτερο τό χωρισμό τοῦ φραγκικοῦ κράτους σέ ένα γερμανικό καί σέ ένα γαλλικό κράτος. Ὁ πάπας Ἰωάννης Η΄ παραθεώρησε τό δικαίωμα διαδοχῆς τοῦ πρωτότοκου καί έστεψε αὐτοκράτορα Κάρολο τόν Φαλακρό (875-878), ὁ ὁποῖος ἀναγνώρισε όλα τά προνόμια τοῦ παπικοῦ θρόνου καί προέβη σέ περαιτέρω παραχωρήσεις, ἀλλά δέν μπόρεσε νά διασφαλίση τίς παπικές κτήσεις καί ἀπό τίς ἐπιδρομές τῶν Σαρακηνῶν. Στή Ρώμη ἐντάθηκε ἡ δυσφορία τοῦ λαοῦ ἐναντίον τοῦ πάπα καί τοῦ αὐτοκράτορα, ἡ ὁποία ὑποθάλπετο ἀπό τό δούκα τοῦ Σπολέτου Λαμβέρτο καί ἀπό τόν μαργκράβο τῆς Τουσκίας Ἀδαλβέρτο, ὁ δέ πάπας ἀναγκάσθηκε νά καταφύγη στή Γαλλία. Ἡ στέψη τοῦ Καρόλου Γ΄ (882-887) εὐνόησε τήν προσωρινή ἑνοποίηση τοῦ κράτους τοῦ Καρλομάγνου, ἀλλά ἡ ἀνικανότητα τοῦ Καρόλου προκάλεσε τήν ἀγανάκτηση τῶν ὑπηκόων του καί τήν ἐκθρόνισή του ἀπό τόν Ἀρνοῦλφο. Στήν Ἰταλία ἡ διαμάχη τοῦ δούκα τοῦ Σπολέτου Γουΐδου καί τοῦ μαργκράβου τοῦ Φριούλου Βερεγγαρίου έληξε ὑπέρ τοῦ πρώτου, ὁ ὁποῖος στέφθηκε μέ τό αὐτοκρατορικό στέμμα ἀπό τόν πάπα Στέφανο Ε΄ (891), ἐνῶ ὁ πάπας Φόρμοζος έστεψε μέ τό αὐτοκρατορικό στέμμα τόν γιό τοῦ Γουΐδου Λαμβέρτο (892). Οἱ δοῦκες όμως τοῦ Σπολέτου δέν μποροῦσαν νά ἐπωφεληθοῦν ἀπό τήν παπική εὔνοια, ὁ δέ Φόρμοζος ζήτησε τή βοήθεια τοῦ βασιλέως τῆς Γερμανίας Ἀρνούλφου, στόν ὁποῖο προσέφερε ἐπίσης τό στέμμα τοῦ αὐτοκράτορα (896). Ὡστόσο, ἡ ἐνέργεια αὐτή δέν ὠφέλησε τόν παπικό θρόνο, ἀφοῦ ὁ Ἀρνοῦλφος 15 ἡμέρες μετά τή στέψη του ἐγκατέλειψε τήν Ἰταλία. Ὁ παπικός θρόνος έγινε πλέον τό μῆλο τῆς έριδας μεταξύ τῶν ἀντιζήλων τοπικῶν ἡγεμόνων τῆς Ἰταλίας. Ὁ πάπας Στέφανος ΣΤ΄ (896-897) ἐπιβλήθηκε στόν παπικό θρόνο ἀπό τό δούκα τοῦ Σπολέτου, ὁ δέ διάδοχός του Ρωμανός (897-898) ἐκθρονίσθηκε ένα τετράμηνο μετά τήν ἐκλογή του. Ὡς διάδοχός του ἐκλέχθηκε ὁ Θεόδωρος Β΄ (898), τόν ὁποῖο διαδέχθηκε ὁ Σέργιος (898). Ὁ Σέργιος ἐκθρονίσθηκε ἀπό τόν Λαμβέρτο, ὁ ὁποῖος έλαβε τόν τίτλο τοῦ αὐτοκράτορα καί ἐπέβαλε στόν παπικό θρόνο τόν Ἰωάννη Θ΄ (898-900). Μετά τόν θάνατο τοῦ Λαμβέρτου οἱ διαμάχες τῶν ἡγεμόνων γιά τήν κυριαρχία στήν Ἰταλία εἶχαν δυσμενῆ ἀπήχηση καί στόν παπικό θρόνο, ἀφοῦ, όταν ὁ Βερεγγάριος ἀγωνιζόταν νά ἐπιβληθῆ στήν Ἰταλία, ὁ πάπας Βενέδικτος Δ΄ (900-903) έστεψε αὐτοκράτορα τόν Λουδοβίκο Γ΄ τῆς Προβηγκίας (900), ὁ ὁποῖος όμως δέν μπόρεσε νά ἐξουδετερώση τόν φιλόδοξο Βερεγγάριο. Οἱ πάπες Λέων Ε΄ (903) καί Χριστόφορος (903-904) δέν μπόρεσαν νά παραμείνουν γιά πολύ στόν παπικό θρόνο, στόν ὁποῖο ἀνῆλθε ὁ εὐνοούμενος τοῦ συγκλητικοῦ Θεοφύλακτου καί τῆς πανίσχυρης συζύγου του Θεοδώρας Σέργιος Γ΄ (904-911).

Μέ τήν περίοδο αὐτή συνδέεται προφανῶς ἡ μεταγενέστερη παράδοση γιά τήν άνοδο στόν παπικό θρόνο τῆς *"Πάπισσας Ἰωάννας"*. Πρό-

κειται γιά μία περίεργη πράγματι παράδοση, ἡ ὁποία κυκλοφοροῦσε στούς κύκλους τῆς παπικῆς αὐλῆς πολύ πρίν χρησιμοποιηθῆ στήν πολεμική ἐναντίον τοῦ παπικοῦ θρόνου κατά τήν περίοδο τῆς Μεταρρυθμίσεως. Ὅλες οἱ σχετικές μαρτυρίες εἶναι τοῦ ΙΑ' καί τοῦ ΙΒ' αἰώνα, ἤτοι τοῦ μοναχοῦ τῆς περίφημης μονῆς τῆς Φούλντας *Μαρτίνου Σκώτου* καί τοῦ μοναχοῦ τῆς μονῆς Γενμπλού *Σιγκεμπέρτου*, καί τοῦ ΙΓ' αἰώνα, ἤτοι τῶν δομινικανῶν μοναχῶν *Ἰωάννου τοῦ Μαϊλλύ, Στεφάνου τῆς Βουρβώνης* καί *Μαρτίνου τοῦ Πολωνοῦ*, ὅπως ἐπίσης καί ἑνός ἀνώνυμου φραγκισκανοῦ μοναχοῦ τῆς Ἐρφούρτης. Πληρέστερη εἶναι ἡ περιγραφή τοῦ δομινικανοῦ μοναχοῦ Ἰωάννου τοῦ Μαϊλλύ, ἡ ὁποία ἐπαναλαμβάνεται καί στήν πραγματεία τοῦ Στεφάνου τῆς Βουρβώνης. Σύμφωνα μέ τήν περιγραφή τοῦ δομινικανοῦ μοναχοῦ: "*Κατά τά ἔτη ἐκεῖνα* (=τέλη τοῦ ΙΑ' αἰώνα) *ὑπῆρχε ἕνας πάπας ἤ μᾶλλον μία πάπισσα, ἀφοῦ ἦταν γυναίκα. Ἐμφανίσθηκε ὡς ἄνδρας, οἱ δέ μεγάλες της ἱκανότητες τῆς ἐπέτρεψαν νά γίνη γραμματέας στήν παπική αὐλή (curia), μετά καρδινάλιος καί τέλος πάπας. Κάποια μέρα καί ἐνῶ ἵππευε ἵππο γέννησε. Ἀμέσως ἡ ρωμαϊκή δικαιοσύνη τῆς ἔδεσε τά πόδια καί τήν προσέδεσε στήν οὐρά ἑνός ἵππου, σύρθηκε δέ ἔτσι καί λιθοβολήθηκε ἀπό τόν λαό σέ ἕνα ἀπόκεντρο τόπο. Τάφηκε ἐκεῖ, ὅπου ἀπέθανε, στό ἴδιο δέ σημεῖο γράφηκε ἡ ἐπιγραφή: Petre, Pater Patrum, Papisse, Prodito Patrum (P. P. P. P. P.). Κατά τήν περίοδο της παποσύνης της καθιερώθηκε ἡ νηστεία τῶν Τεσσάρων Ἐποχῶν, ἡ ὁποία καλεῖται νηστεία τῆς πάπισσας*" (M.G.H., XXIV,514). Ἡ περιγραφή Μαρτίνου τοῦ Πολωνοῦ, ὁ ὁποῖος ὑπηρέτησε στήν παπική αὐλή πέντε πάπες (1265-1280), εἶναι λεπτομερέστερη: "*Μετά τόν Λέοντα αὐτόν* (= Λέοντα Δ', 847-855) *Ἰωάννης ὁ Ἄγγλος* (Ἰωάννης Η';), *ὁ ὁποῖος εἶλκε τήν καταγωγή του ἀπό τή Μογουντία, ἐπάπευσε δύο ἔτη, ἕνα μήνα, τέσσαρες ἡμέρες καί πέθανε στή Ρώμη. Λέγεται ὅτι ἦταν γυναίκα. Ἤδη ἀπό τή νεότητά της μετέβη στήν Ἀθήνα μαζί μέ τόν ἐραστή της μέ ἀνδρικά ἐνδύματα. Ἀπέκτησε μία τέτοια μόρφωση στίς διάφορες ἐπιστῆμες, ὥστε δέν ὑπῆρχε ὅμοιός της. Μετά δίδαξε στή Ρώμη trivium-γραμματική, ρητορική, λογική- καί εἶχε μαθητές καί ἀκροατές μεγάλους διδασκάλους. Ἐπειδή ἡ ζωή της καί ἡ παιδεία της ἦσαν ἐπιβλητικές, ἐκλέχθηκε ὁμόφωνα πάπας, ἀλλά ἔμεινε ἔγγυος καί δέν γνώριζε πότε θά γεννήση. Κατά τή μετάβασή της ἀπό τόν Ἅγιο Πέτρο στό Λατερανό τήν ἔπιασαν οἱ ὠδίνες τοῦ τοκετοῦ καί γέννησε μεταξύ τοῦ Κολοσσαίου καί τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Κλήμη. Μετά τόν θάνατό της λέγεται ὅτι τάφηκε ἐπί τόπου. Τό γεγονός ὅτι ὁ πάπας δέν περνᾶ ποτέ ἀπό τό σημεῖο αὐτό θεωρεῖται ὅτι ἀποτελεῖ ἀπόδειξη ἀποδοκιμασίας της, δέν συναριθμεῖται δέ στόν κατάλογο τῶν παπῶν λόγω τοῦ φύλου της*" (M.G.H., SS., XXII, 428).

Ὁ βιβλιοθηκάριος ὅμως τοῦ παπικοῦ θρόνου Βαρθολομαῖος Σάκκι (Sacchi), γνωστός ὡς Πλατίνα (+ 1481), κατέτασσε τήν πάπισσα Ἰωάννα

(De vitis ac gestis summorum pontificum) πρό τοῦ πάπα Ἰωάννη Η΄ (872-882), τόν ὁποῖο ἀριθμεῖ ὡς Ἰωάννη Θ΄. Τό κείμενο Μαρτίνου τοῦ Πολωνοῦ ἐντάχθηκε κατά τόν ΙΔ΄ αἰώνα ὡς γλωσσάριο στό Liber pontificalis (ἔκδ. L. Duchesne, Paris 1892, τόμ. II, σελ. 560-561), τό δέ γεγονός αὐτό ὑποδηλώνει τήν ἐπίσημη καί γενικότερη παραδοχή τῆς παραδόσεως αὐτῆς ἀκόμη καί στήν παπική αὐλή. Ὁ μοναχός Ἀλμαρίκ τοῦ Ὠζιέ (Augier), σύμβουλος τοῦ πάπα Οὐρβανοῦ Ε΄ (1362-1370), συναρίθμησε τήν πάπισσα Ἰωάννα ὡς 110η στόν κατάλογο τῶν παπῶν Ρώμης (Acta pontificum romanorum), οἱ δέ πολέμιοι τῆς παπικῆς αὐθεντίας μεταρρυθμιστές τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα χρησιμοποίησαν τήν παράδοση αὐτή γιά νά μειώσουν τό κύρος τῶν παπῶν. Ὁ ὑπέρμαχος τῆς ὑπεροχῆς τῆς αὐθεντίας τῆ Οἰκουμενικῆς συνόδου ἔναντι τοῦ πάπα στή μεταρρυθμιστική σύνοδο τῆς Βασιλείας (1431-1449) Γκέρσον ὑποστήριξε σέ κήρυγμά του ἐνώπιον τοῦ πάπα Βενεδίκτου ΙΓ΄ στήν Ταρασκόν (1 Ἰαν. 1404), ὅτι ἡ Ἐκκλησία *"εἶναι δυνατόν νά πλανηθῆ, ὡς τοῦτο συνέβη πρό πολλοῦ χρόνου, ὅταν εἶχε ὡς πάπα μία γυναίκα"*. Ὁ μεταρρυθμιστής Ἰωάννης Χούς ἀναφέρθηκε ἐπίσης στήν παράδοση αὐτή μέ μετριοπάθεια κατά τή μεταρρυθμιστική σύνοδο τῆς Κωνσταντίας (1414-1418): *"Μπορεῖ νά συμβῆ, χωρίς νά εἶναι γι'αὐτό ἔνοχοι, οἱ ἐκλέκτορες τοῦ πάπα νά ἐκλέξουν στόν παπικό θρόνο μία γυναίκα, ὅπως τοῦτο συνέβη πράγματι στό πρόσωπο τῆς Ἄννας, καλουμένης Ἰωάννας, ἡ ὁποία κατέλαβε τό θρόνο γιά περισσότερα ἀπό δύο ἔτη"*. Καί αὐτός ἀκόμη ὁ πολέμιος τῶν μεταρρυθμιστῶν "συνοδικῶν" καρδινάλιος Ἰωάννης Τορκουεμάδα δεχόταν τήν παράδοση αὐτή, ἀλλά ὑποστήριζε ὅτι, *"καίτοι κάποτε μία γυναίκα ἀναγνωρίσθηκε πάπας ἀπό ὅλους τούς καθολικούς, δέν ἀνατράπηκε ἡ τάξη τῆς Ἐκκλησίας"*. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό εἶχε καθιερωθῆ ἤδη κατά τόν ΙΓ΄ αἰώνα μία εἰδική διαδικασία γιά τόν *ἔλεγχο τῆς ἀνδρότητας* τῶν ἐκλεγομένων παπῶν, οἱ ὁποῖοι ἔπρεπε νά καθήσουν σέ εἰδικό κάθισμα χωρίς βάση πρό τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Λατερανοῦ γιά νά ὑποβληθοῦν δημόσια στόν ἔλεγχο αὐτό ἀπό ἕνα διάκονο πρίν εἰσέλθουν στόν καθεδρικό ναό. Ἡ τελετή ἦταν γνωστή καί στό Βυζάντιο, ὁ δέ χρονογράφος Λαόνικος Χαλκοκονδύλης τή θεωροῦσε εὔλογη, ἀφοῦ οἱ δυτικοί κληρικοί δέν ἔφεραν γενειάδα.

Ἡ διαδικασία αὐτή καταργήθηκε ἐπί τοῦ πάπα Λέοντα Ι΄ (1513-1521), ἀφοῦ εἶχαν πλέον ἐνεργοποιηθῆ ἄλλοι τρόποι ἀποδείξεως τῆς ἀνδρότητας τῶν καρδιναλίων κατά τήν περίοδο τῆς Ἀναγεννήσεως. Εἶναι προφανές ὅτι ἡ μεταγενέστερη αὐτή παράδοση γιά τήν ἐκλογή τῆς πάπισσας Ἰωάννας δέν πρέπει νά συνδεθῆ πρός συγκεκριμένο πραγματικό πρόσωπο τοῦ Θ΄ ἤ τοῦ Ι΄ αἰώνα, ὄχι μόνο γιατί ἡ ὕπαρξή της δέν εὐοδώνεται ἀπό τίς πηγές, ἀλλά καί γιατί ἡ δημιουργία μιᾶς τέτοιας παραδόσεως μποροῦσε νά προκύψη καί ἀπό ἄλλες καταστάσεις. Ἡ διαδοχική κυριαρ-

χία στόν παπικό θρόνο τῶν θελκτικῶν γυναικῶν τῆς ρωμαϊκῆς ἀριστοκρατίας ἀπό τίς ἀρχές ἤδη τοῦ Ι΄ αἰώνα, τῆς Μαροκίας καί τῆς Θεοδώρας, ἐκδηλωνόταν μέ τήν ἐπιβολή τῶν ἐκλεκτῶν τους στόν παπικό θρόνο, οἱ ὁποῖοι λειτουργοῦσαν ὡς ἄβουλα ὄργανα τῶν ἀθεμίτων συνήθως ἐπιθυμιῶν τους. Οἱ περισσότεροι πάπες τῆς περιόδου αὐτῆς ἔφεραν τό ὄνομα Ἰωάννης, ἀλλά ἡ πραγματική διοίκηση τοῦ παπικοῦ θρόνου εἶχε περιέλθει στίς πανίσχυρες γυναῖκες κατά τήν περίοδο τῆς παρακμῆς τοῦ παπισμοῦ, ἡ ὁποία χαρακτηρίσθηκε ἀπό δυτικούς ἱστορικούς ὡς *"ἐποχή τῆς πορνοκρατίας"*. Εἶναι εὐνόητο ὅτι ἡ λαϊκές παραδόσεις τῆς διεσπασμένης καί ἀντιφατικῆς ρωμαϊκῆς κοινωνίας χρησιμοποιήθηκαν μετά τά μέσα τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα γιά νά ἐνισχύσουν τίς διεκδικήσεις τῶν βασιλέων τῆς Γερμανίας στήν ἐκλογή τῶν παπῶν Ρώμης, οἱ ὁποῖες ἀποκρούσθηκαν ἀπό τούς πάπες Ρώμης μέ ἰδιαίτερη ὀξύτητα κατά τήν περίοδο τοῦ περί "περιβολῆς" ἀγώνα (ΙΑ΄-ΙΓ΄ αἰ.). Ἡ ἐπίσημη προβολή τῶν λαϊκῶν αὐτῶν παραδόσεων καί ἀπό ἐκκλησιαστικούς κύκλους περιόριζε τήν ὁποιαδήποτε τάση γιά ἔλεγχο τῆς ἀξιοπιστίας τους καί προκάλεσε τήν ἐπίσημη διαδικασία ἐλέγχου τῆς ἀνδρότητος τῶν ἐκλεγομένων παπῶν (ΙΓ΄-ΙΕ΄ αἰ.). Ὡστόσο, ἡ σκόπιμη χρησιμοποίηση τοῦ ἐπιχειρήματος αὐτοῦ ἐναντίον τοῦ κύρους τοῦ παπικοῦ θρόνου, κατά τήν πάλη κυρίως Μεταρρυθμίσεως καί Ἀντιμεταρρυθμίσεως (ΙΣΤ΄ αἰ.), προκάλεσε μία συστηματική πλέον ἀξιολόγηση τῶν στοιχείων τῆς παραδόσεως (Baronius, Bellarmin, Labbe κ.ἄ.), ἡ ὁποία κλόνισε τήν ἀξιοπιστία της στή Ρωμαιοκαθολική Ἐκκλησία, χωρίς ὅμως νά περιορίση τήν ἀξία της γιά τή μυθιστοριογραφία (Ε. Ροΐδη, Ἡ πάπισσα Ἰωάννα, γαλλ. μετάφρ. A. Jarry - J. Saltas, 1908. Ἰταλ. μετάφρ., 1979. M. Pratz, La leggenda della papessa Giovanna, 1979. F. Vernet, Jeanne, la papesse, στό D. A. F. C., II, 1253-1270).

Στά ἔργα τοῦ ἐπισκόπου Κρεμώνας Λιουτπράνδου (Antapodosis καί De rebus regis Ottonis magni) περιέχονται πολλές εἰδήσεις, οἱ ὁποῖες ἀπηχοῦν τήν ἔκρυθμη κατάσταση τοῦ παπικοῦ θρόνου κατά τήν ἐν λόγω ἐποχή. Ὁ Λιουτπράνδος (Relatio., 5) στήν ἀπάντησή του πρός τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα Νικηφόρο Φωκᾶ (963-969) γιά τήν ὑπεράσπιση τῆς εἰσβολῆς τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γερμανίας Ὄθωνα Α΄ στήν Ἰταλία (961) περιέγραψε τήν τραγική κατάσταση τῆς Ρώμης: "*Ὁ Κύριός μου* (= ὁ Ὄθων) *δέν εἰσέβαλε στή Ρώμη βιαίως καί τυραννικῶς, ἀλλά τήν ἀπάλλαξε ἀπό τόν ζυγό τυράννου ἤ μᾶλλον τυράννων. Μήπως δέν τήν κυβερνοῦσαν θηλυπρεπεῖς ἤ, καί αὐτό εἶναι ἀκόμη χειρότερο καί αἰσχρότερο, πόρνες; Νομίζω ὅτι κοιμόταν τότε ἡ ἐξουσία σου ἤ καλλίτερα ἡ ἐξουσία τῶν προκατόχων σου, οἱ ὁποῖοι ὀνομάζοντο ὄχι στήν πραγματικότητα αὐτοκράτορες τῶν Ρωμαίων. Ἄν ἦσαν ἰσχυροί, ἄν ἦσαν αὐτοκράτορες τῶν Ρωμαίων, γιατί ἄφησαν τή Ρώμη νά πέση στήν ἐξουσία τῶν πορνῶν;* "(cur Romam in meretricum potestate sinebant?)". Πράγματι, οἱ μαρτυρίες γιά

τίς ἀθέμιτες σχέσεις τοῦ πάπα Ἰωάννη Ι΄ (914-928) καί τῆς Θεοδώρας, καί ἄν ἀκόμη δέν θεωροῦν ἀξιόπιστες στό σύνολό τους, εἶναι χαρακτηριστικές. Πρέπει νά θεωρηθῆ βέβαιο ὅτι τουλάχιστον ἡ ἐκλογή του ὀφειλόταν στήν ἐπιρροή, ἡ ὁποία ἀσκήθηκε ἀπό τίς πανίσχυρες αὐτές γυναῖκες καί ἰδιαίτερα ἀπό τήν Θεοδώρα. Ὁ πάπας Ἰωάννης Ι΄ ἔστεψε αὐτοκράτορα τόν Βερεγγάριο (916) καί ἀπέκρουσε τήν εἰσβολή τῶν Σαρακηνῶν, ἀλλά ἐκθρονίσθηκε ἀπό τόν δεύτερο σύζυγο τῆς Μαροκίας Γουΐδο τῆς Τουσκίας. Τόν διαδέχθηκαν ὁ Λέων ΣΤ΄ (928) καί ὁ Στέφανος Ζ΄ (928-931), μετά τό θάνατο τοῦ ὁποίου ἡ Μαροκία προώθησε στόν παπικό θρόνο τό γιό της ὡς Ἰωάννη ΙΑ΄ (931-935). Ἡ προσπάθεια ὅμως τῆς Μαροκίας νά διευρύνη τόν κύκλο τῶν φιλοδοξιῶν της μέ τόν γάμο της πρός τόν βασιλιά τῆς Προβηγκίας καί τῆς Ἰταλίας Οὔγο ἀπέτυχε, λόγω τῆς ἐξεγέρσεως τοῦ γιοῦ της Ἀλμπερίκου, ὁ ὁποῖος ἀνακηρύχθηκε *"συγκλητικός καί πρίγκιπας τῶν Ρωμαίων"* (Senator et princeps omnium Romanorum). Ὑπό τήν ἐπιρροή του ἐκλέχθηκαν καί οἱ διαδεχθέντες τόν ἀδελφό του στόν παπικό θρόνο Λέων Ζ΄ (936-939), Στέφανος Η΄ (939-942), Μαρίνος Β΄ (942-946) καί Ἀγαπητός Β΄ (946-955). Τόν Ἀλμπέρικο διαδέχθηκε στήν πολιτική ἐξουσία ὁ δεκαπενταετής γιός του Ὀκταβιανός (954), ὁ ὁποῖος ὅμως μετά τό θάνατο τοῦ Ἀγαπητοῦ ἀνῆλθε καί στόν παπικό θρόνο ὡς Ἰωάννης ΙΒ΄ (955-964), γιά νά συνενώση ἔτσι καί τίς δύο ἐξουσίες.

Κατά τήν περίοδο αὐτή στό προσκήνιο τῶν διαμαχῶν γιά τήν κυριαρχία στήν Ἰταλία ἐμφανίσθηκε καί ὁ φιλόδοξος βασιλιάς τῆς Γερμανίας Ὄθων Α΄ (936-973). Ἡ ἀνάμιξη τοῦ Ὄθωνα προκλήθηκε ἀπό τίς φιλοδοξίες τοῦ Βερεγγαρίου τοῦ Μεθύσου, ὁ ὁποῖος εἶχε λάβει τό στέμμα τῆς Ἰταλίας καί, γιά νά παγιώση τά δικαιώματά του στό θρόνο, ἐκβίαζε τή χήρα τοῦ ἀποθανόντος βασιλέως Λοθαρίου Ἀδελαΐδα νά πανδρευθῆ τό γιό του Ἀδαλβέρτο. Ἡ Ἀδελαΐδα ὅμως ἀρνήθηκε καί ζήτησε τήν προστασία τοῦ Ὄθωνα, ὁ ὁποῖος εἰσέβαλε στήν Ἰταλία (951), νίκησε τό Βερεγγάριο, νυμφεύθηκε ὁ ἴδιος τήν Ἀδελαΐδα, προσάρτησε στίς κτήσεις του τό δουκάτο τοῦ Φριούλου καί ἐπέστρεψε στή Γερμανία, ἀφοῦ παραχώρησε τήν ὑπόλοιπη Ἰταλία ὡς φέουδο στόν Βερεγγάριο καί στόν Ἀδαλβέρτο. Ὁ πάπας Ἰωάννης ΙΒ΄ ἐπιδίωξε ἀνεπιτυχῶς τήν ἀνακατάληψη τῶν ἀπολεσθέντων ἐδαφῶν τοῦ παπικοῦ θρόνου καί ἦλθε σέ σύγκρουση μέ τόν Βερεγγάριο, ζήτησε δέ καί αὐτός τή βοήθεια τοῦ Ὄθωνα. Ὁ βασιλιάς τῆς Γερμανίας ἔσπευσε πράγματι στή Ρώμη (961), στέφθηκε αὐτοκράτορας (962) καί διηύρυνε τίς δωρεές, οἱ ὁποῖες εἶχαν γίνει ἀπό τόν Πιπίνο καί τόν Καρλομάγνο πρός τόν παπικό θρόνο. Ὡστόσο, ἀμέσως μετά τήν ἀναχώρηση τοῦ Ὄθωνα ὁ πάπας προσπάθησε νά προσεταιρισθῆ τούς ἀντιπάλους τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος ἐπέστρεψε καί πάλι στή Ρώμη (963), ὅπου συγκάλεσε σύνοδο στόν ναό τοῦ ἀποστόλου Πέτρου,

καθαίρεσε τόν Ἰωάννη ΙΒ΄ καί ἐπέβαλε στόν παπικό θρόνο τόν Λέοντα Η΄ (963-965). Οἱ ἀποφάσεις αὐτές προκάλεσαν νέες ἀντιδράσεις, οἱ ὁποῖες ἐξουδετερώθηκαν βίαια ἀπό τόν αὐτοκράτορα, ἀλλά μετά τήν ἀποχώρησή του ὁ Ἰωάννης ΙΒ΄ συγκάλεσε νέα σύνοδο στόν ναό τοῦ ἀποστόλου Πέτρου καί ἀκύρωσε τίς ἀποφάσεις τῆς προγενέστερης συνόδου (964). Μετά τόν αἰφνίδιο θάνατο τοῦ πάπα Ἰωάννη ΙΒ΄ οἱ ρωμαῖοι ἐξέλεξαν ὡς πάπα τόν Βενέδικτο Ε΄ (964-966), μολονότι εἶχαν ὑποσχεθῆ στόν Ὄθωνα ὅτι δέν θά προέβαιναν σέ ἐκλογή πάπα χωρίς τή συγκατάθεση τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα. Ὁ Ὄθων ἀποφάσισε τήν *τρίτη* μετάβασή του στή Ρώμη καί κατοχύρωσε τά δικαιώματα τοῦ αὐτοκράτορα στήν ἐκλογή τῶν παπῶν. Ἄλλωστε, ὁ πάπας Ἰωάννης ΙΓ΄ (965-972) ὑπῆρξε ὑπέρμαχος τῶν δικαίων τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα καί πολέμιος τῶν ἀξιώσεων τῶν εὐγενῶν τῆς Ρώμης, ἀλλά μόλις ἐκλέχθηκε φυλακίσθηκε ἀπό τούς ἀντιπάλους τοῦ Ὄθωνα.

Ὁ ἔλεγχος τῆς ἐκλογῆς τοῦ πάπα (Privilegium Ottonis, 13 Φεβρουαρίου 963) συνεπαγόταν, ὅπως θά δοῦμε, καί τό δικαίωμα κρίσεώς του, ἀλλά πάντοτε ἀπό σύνοδο. Πράγματι, τό ζήτημα τῆς κρίσεως τῶν παπῶν εἶχε καταστῆ πολύπλοκο ζήτημα, λόγω κυρίως τῆς προβαλλόμενης στή θεωρία τοῦ παπικοῦ πρωτείου μυστικῆς σχέσεως πάπα καί ἀποστόλου Πέτρου. Οἱ πάπες Λέων Γ΄ (800), Πασχάλης Α΄ (823) καί Λέων Δ΄ (855) κατά τήν κρίση τους ἀρκέσθηκαν νά διαβεβαιώσουν ἐνόρκως γιά τήν ἀθωότητά τους τίς συνόδους, ἐνῶ ὁ πάπας Φόρμοζος ἀνακομίσθηκε νεκρός ἀπό τόν τάφο του γιά νά κριθῆ (Ἰανουάριος 897). Συνεπῶς, ὁ πάπας Ἰωάννης ΙΒ΄, ὁ ὁποῖος κατηγορήθηκε ἀπό τόν Ὄθωνα γιά ἐσχάτη προδοσία, κρίθηκε ἀπό σύνοδο καί καθαιρέθηκε (4 Δεκεμβρίου 963). Ἡ ἐπανεμφάνιση λοιπόν τῆς ἰδέας τῆς γερμανικῆς αὐτοκρατορίας ἐπί τοῦ Ὄθωνα Α΄ ἀκολούθησε νέα ὁδό στήν ἀξιολόγηση τῆς παπικῆς αὐθεντίας. Ἡ παλαιότερη παπική θεωρία περί τῆς ἐξαρτήσεως τῆς βασιλικῆς ἀπό τήν ἱερατική ἐξουσία δέν γινόταν δεκτή κατά τό δεύτερο ἥμισυ τοῦ Ι΄ αἰ., ἀφοῦ οἱ δύο ἐξουσίες ἦσαν πλέον ὄχι *ὑπάλληλες*, ἀλλά *παράλληλες*. Ὁ Ὄθων ἀναγκάσθηκε νά παραμείνη γιά μεγάλο χρονικό διάστημα στή Ρώμη καί στήν Ἰταλία (966-972) μέ κύριο στόχο νά ἐπιβάλη ὁριστικῶς τή θέλησή του στούς εὐγενεῖς τῆς Ρώμης, τῶν ὁποίων ἡγεῖτο ἡ ἰσχυρή οἰκογένεια τῶν Κρησκεντίων. Ὁ πάπας Βενέδικτος ΣΤ΄ (973-974) ρίφθηκε στίς φυλακές ἀμέσως μετά τό θάνατο τοῦ Ὄθωνα Α΄ (973) καί στή θέση του ἐκλέχθηκε ἀπό τούς εὐγενεῖς ὁ Βονιφάτιος Ζ΄ (974). Ὡστόσο, ὁ Ὄθων Β΄ (973-983) εἰσέβαλε στήν Ἰταλία, ὁ δέ Βονιφάτιος Ζ΄ ἀναγκάσθηκε νά καταφύγη στήν Κπολη. Τόν διαδέχθηκαν οἱ Βενέδικτος Ζ΄ (974-983) καί Ἰωάννης ΙΔ΄ (983-984), ἀλλά μετά τό θάνατο τοῦ Ὄθωνα Β΄ (983) ὁ Βονιφάτιος ἐπέστρεψε ἀπό τήν Κπολη στή Ρώμη καί ἔκλεισε τόν Ἰωάννη ΙΔ΄, μέ τή συμπαράσταση τῶν εὐγενῶν, στό *Φρούριο τοῦ*

Ἀγγέλου, ὅπου πέθανε ἀπό πείνα. Ὁ Βονιφάτιος, καίτοι ἀποκαταστάθηκε στόν παπικό θρόνο ἀπό τούς ρωμαίους εὐγενεῖς, φονεύθηκε κατά τή διάρκεια στάσεως, διάδοχός του δέ ἐκλέχθηκε μέ τήν ὑπόδειξη τοῦ πανίσχυρου εὐγενῆ Νουμεντάνου Κρησκεντίου ὁ Ἰωάννης ΙΕ΄ (985-996). Ἡ ρήξη ὅμως Ἰωάννη ΙΕ΄ καί Κρησκεντίου (995) ἀνάγκασε τόν πάπα νά ζητήση πάλι τή βοήθεια τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα Ὄθωνα Γ΄ (983-1002), ὁ ὁποῖος ἐπέβαλε στόν παπικό θρόνο ἀντί τοῦ παραιτηθέντος Ἰωάννη ΙΕ΄ τόν ἐξάδελφό του Μπροῦνο ὡς Γρηγόριο Ε΄ (996-997). Ὁ Νουμεντάνος Κρησκέντιος ἐπωφελήθηκε ἀπό τήν ἀναχώρηση τοῦ Ὄθωνα Γ΄ καί ἀνέβασε στόν παπικό θρόνο τόν Ἕλληνα ἀπό τήν Καλαβρία Ἰωάννη Φιλάγαθο ὡς Ἰωάννη ΙΣΤ΄ (997-998), ἀλλά ὁ Ὄθων Γ΄ ἐπέστρεψε στή Ρώμη, διέταξε τήν ἐκτέλεση τοῦ Κρησκεντίου καί ἐπέβαλε στόν παπικό θρόνο τόν Σίλβεστρο Β΄ (999-1003). Μετά τό θάνατο τοῦ Ὄθωνα Γ΄ (1002), ὁ διαδεχθείς τόν Νουμεντάνο Ἰωάννης Κρησκέντιος ἐπέβαλε διαδοχικά στόν παπικό θρόνο τούς πάπες Ἰωάννη ΙΖ΄ (1003), Ἰωάννη ΙΗ΄ (1004-1009) καί Σέργιο Δ΄ (1009-1012). Γιά τήν ἐκλογή ὅμως τοῦ διαδόχου τοῦ Σεργίου Δ΄ ἐπῆλθε σύγκρουση μεταξύ τοῦ Ἰωάννη Κρησκεντίου καί τοῦ Ἀλμπερίκου τοῦ Τουσκούλου, ἀπογόνου τοῦ Θεοφυλάκτου καί τῆς Θεοδώρας, ὁ ὁποῖος προκάλεσε τήν παρέμβαση τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα Ἐρρίκου Β΄ (1002-1024). Ὁ Ἰωάννης Κρησκέντιος ἐπέβαλε στόν παπικό θρόνο κάποιο Γρηγόριο, ὁ δέ Ἀλμπέρικος τόν Βενέδικτο Η΄ (1012-1024). Καί οἱ δύο ὅμως προσέφυγαν στόν Ἐρρίκο Β΄, ὁ ὁποῖος μετέβη στή Ρώμη καί τάχθηκε ὑπέρ τοῦ Βενεδίκτου, στέφθηκε δέ ἀπό αὐτόν αὐτοκράτορας (1014). Ἔφεξῆς ὅμως ἐπιβλήθηκε στήν ἐκλογή τῶν παπῶν ἡ οἰκογένεια τῶν κομήτων τοῦ Τουσκούλου. Τόν Βενέδικτο Η΄ διαδέχθηκε ὁ ἀδελφός του Ρωμανός ὡς Ἰωάννης ΙΘ΄ (1024-1032) καί μετά ἀπό αὐτόν ὁ δωδεκαετής ἀνεψιός του Θεοφύλακτος ὡς Βενέδικτος Θ΄ (1032-1044), ὁ ὁποῖος ζοῦσε ἀκόλαστο βίο καί προκάλεσε τήν ἐξέγερση τῶν ρωμαίων μέ συνέπεια τήν ἐκλογή ὡς πάπα τοῦ Σιλβέστρου Γ΄ (1045). Τό *παπικό σχίσμα* προκάλεσε, ὅπως θά δοῦμε, νέα ἀνάμιξη τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα Ἐρρίκου Γ΄ (1039-1056), ὁ ὁποῖος ὑποστήριξε τίς μεταρρυθμιστικές ἰδέες γιά τήν ἐξυγίανση τοῦ παπικοῦ θρόνου.

Ὁ παπικός λοιπόν θρόνος γνώρισε μεγάλη παρακμή κατά τήν περίοδο αὐτή τῆς *"πορνοκρατίας"* τοῦ Ι΄ καί τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα. Ἡ ἐκλογή τῶν παπῶν ἔγινε κατά περίπτωση προνόμιο ἤ τοῦ γερμανοῦ βασιλιᾶ ἤ τῶν ἀντιμαχόμενων ἰσχυρῶν οἰκογενειῶν τῶν εὐγενῶν τῆς Ρώμης. Ὡς πάπες ἐξελέγοντο συνήθως ἀνάξια λόγου πρόσωπα, στερούμενα παντελῶς ἐκκλησιαστικοῦ φρονήματος. Ἡ παρακμή, ἡ ὁποία ἐπῆλθε σέ ὅλους σχεδόν τούς τομεῖς τοῦ ἐκκλ. βίου, ἦταν ἀπερίγραπτη καί προέβαλλε τήν ἐπιτακτική ἀνάγκη ἀναγεννήσεως τοῦ παπισμοῦ καί τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Τά ἀνωτέρω λεχθέντα καθιστοῦν σαφέστερη τή

διαφοροποίηση τῆς Δύσεως, ἀφ'ἑνός μέν λόγω τῆς ρήξεως Βυζαντίου καί παπικοῦ θρόνου, ἀφ'ἑτέρου δέ λόγω τῶν στενῶν σχέσεων, οἱ ὁποῖες ἀναπτύχθηκαν μεταξύ τοῦ παπικοῦ θρόνου καί τοῦ φραγκικοῦ κράτους. Ἡ γέφυρα τοῦ Ἀ. Ἰλλυρικοῦ, ἡ ὁποία ἕνωνε παλαιότερα Ἀνατολή καί Δύση, κατέρρευσε μέ τή βεβιασμένη ἀπόφαση τοῦ εἰκονομάχου αὐτοκράτορα Λέοντος Γ΄ γιά τήν προσάρτησή του στή διοικητική δικαιοδοσία τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως (732/3). *Τό Ἀ. Ἰλλυρικό ὑπῆρξε πλέον ἡ ὁδός τῆς Κπόλεως πρός τή Δύση, ἀλλά σπανίως καί τῆς Δύσεως πρός τήν Ἀνατολή,* καίτοι οἱ διεκδικήσεις τοῦ παπικοῦ θρόνου εἶχαν προβληθῆ ἐντονώτατες κατά τόν Θ΄ αἰώνα. Ἄλλωστε, ἡ ἀθρόα διείσδυση σλαβικῶν φύλων στό χῶρο τῆς Βαλκανικῆς ἤδη ἀπό τόν Ζ΄ αἰ. ηὔξανε τήν ἀπόσταση μεταξύ τῆς λατινικῆς Δύσεως καί τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς, ἐνῶ οἱ βυζαντινές ἐπαρχίες τῆς Ν. Ἰταλίας, καίτοι εἶχαν ἐνταχθῆ ἐπίσης στή δικαιοδοσία τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως, ἀντιμετώπιζαν τεράστια προβλήματα. Ἡ μεγάλη ἀπόσταση ἀπό τήν ἐκκλησιαστική τους μητρόπολη, ἡ πλημμελής δοικητική τους ὀργάνωση καί ἡ βραδεία ἤ καί χαλαρή ἐπικοινωνία τους μέ τά λοιπά μέλη καί τήν κεφαλή τοῦ ἐκκλ. σώματος τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου ἀποτελοῦσαν τά βασικά προβλήματα γιά τήν ἐπιβίωσή τους. Οἱ ἐκκλησιαστικές αὐτές ἐπαρχίες ἀποτελοῦσαν, ὅπως θά δοῦμε, ἤδη κατά τόν Ι΄ αἰώνα, ὄχι μόνο πεδίο τοῦ πολιτικοῦ ἀνταγωνισμοῦ Βυζαντινῶν καί Φράγκων, ἀλλά καί μόνιμο ἐρέθισμα τῶν ἀντιθέσεων τῶν θρόνων Πρεσβυτέρας καί Νέας Ρώμης. Στά πλαίσια αὐτά ὁ ἀγώνας τους νά ἀντιμετωπίσουν τά χρονίζοντα πολλές φορές ἐκκλησιαστικά τους προβλήματα δέν μποροῦσε νά ἀποτελέση ἰσχυρό ἀντέρεισμα στήν στροφή τοῦ παπικοῦ θρόνου πρός τό φραγκικό κράτος, ἰδιαίτερα μετά τήν πλήρη κατάρρευση τοῦ βυζαντινοῦ ἐξαρχάτου τῆς Ραβέννας κατά τόν Η΄ αἰώνα.

Ἡ ἔξοδος λοιπόν τοῦ παπικοῦ θρόνου ἀπό τόν ἑλληνορωμαϊκό κόσμο ἀποτελοῦσε βεβαίως μία σταδιακή ἱστορική ἐξέλιξη, ἡ ὁποία συνειδητοποιήθηκε πληρέστερα μετά τήν κατάρρευση τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας στήν Ἰταλία. Ἡ ἱστορική διαδικασία ἦταν ἀναπόφευκτη, ἀλλά τό μεγάλο πρόβλημα ἦταν ἄν ὁ παπικός θρόνος θά διατηροῦσε τήν κοινή ἐκκλησιαστική παράδοση, ἡ ὁποία εἶχε διατυπωθῆ στόν ἑλληνορωμαϊκό κόσμο. Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ μεταφορά τῆς ἱ. παραδόσεως στούς νέους χριστιανικούς λαούς τῆς Δύσεως προκαλοῦσε προβλήματα ἀφομοιώσεως καί μάλιστα σέ μία ἐποχή, κατά τήν ὁποία ὁ παπικός θρόνος δέν διέθετε τίς ἀναγκαῖες πνευματικές προϋποθέσεις γιά νά χειραγωγήση μέ ἀσφάλεια τούς λαούς αὐτούς. Ἡ παπική ἐποπτεία δέν ἐπαρκοῦσε γιά τήν ὀρθή προβολή τῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας, γι'αὐτό καί παρεισέφρησαν διδασκαλίες, οἱ ὁποῖες ἤ ἀπέκλιναν ἀπό τήν αὐθεντική παράδοση τῆς ρωμαϊκῆς ἐκκλησίας ἤ ἐξέφραζαν μία ἰδιότυπη ἑρμηνεία τῆς παραδόσεως αὐτῆς ἀπό τά γερμανικά κυρίως φύλα. Ἀμέσως μετά τόν ἐναγκαλισμό τοῦ

παπικοῦ θρόνου καί τοῦ φραγκικοῦ κράτους ἄρχισε ἡ μακροχρόνια διαδικασία συνθέσεως τῶν εὐνόητων οὐσιωδῶν ἤ δευτερευουσῶν ἀντιθέσεων μεταξύ τοῦ ρωμαϊκοῦ καί τοῦ φραγκικοῦ πνεύματος. Ἡ ἀπήχηση τῆς διαδικασίας αὐτῆς ἐπηρέασε ὅλους σχεδόν τούς τομεῖς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου τῆς Δύσεως:

Πρῶτον, στό ζήτημα τῶν σχέσεων τοῦ παπικοῦ θρόνου καί τῶν φράγκων βασιλέων διαμορφώθηκε μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου, ἐπί τῇ βάσει κυρίως τῆς αὐγουστίνειας διδασκαλίας, μία νέα ἐκκλησιαστική προσέγγιση, ἡ ὁποία διαφύλασσε μέν τά βασικά στοιχεῖα τῆς προγενέστερης παραδόσεως ὡς πρός τίς σχέσεις παπικοῦ θρόνου καί βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα, ἀλλά συγχρόνως θεμελίωνε μία νέα θεωρητική βάση γιά τήν ὑποταγή στήν ἱερατική ἐξουσία τοῦ πάπα ὅλων τῶν φορέων τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας, ὅπως λ.χ. μέ τήν ἰδιάζουσα ἀνάπτυξη τοῦ παπικοῦ πρωτείου, μέ τήν ψευδο-Κωνσταντίνεια Δωρεά, μέ τή διαμόρφωση τῆς ἰδέας περί κοσμικῆς ἐξουσίας τῶν παπῶν στήν Ἰταλία, μέ τή στέψη τῶν βασιλέων ἀπό τίς ἀρχές τοῦ Ι΄ αἰώνα μέ χρίσμα ὄχι τῆς κεφαλῆς, ἀλλά μόνο τῶν ὤμων καί τῶν βραχιόνων, μέ τή χρίση ὄχι μέ τό ἅγιο μύρο, ἀλλά μέ τό ἔλαιο τῶν κατηχουμένων, μέ τή θεωρία τῶν δύο ξιφῶν κ.ἄ.

Δεύτερον, στήν παράδοση περί τοῦ παπικοῦ πρωτείου τονίσθηκε ἰσχυρότερα πλέον τό στοιχεῖο τῆς κατανοήσεως τοῦ πάπα ὡς τῆς ζώσας καί δρώσας παρουσίας τοῦ ἀποστόλου Πέτρου στήν Ἐκκλησία. Οἱ νέοι λαοί, οἱ ὁποῖοι δέχθηκαν τόν Χριστιανισμό ἀπό τή Ρώμη, γνώρισαν τήν Ἐκκλησία ὡς θεμελιωμένη πάνω στόν ἀπόστολο Πέτρο. Διά μέσου αὐτοῦ, ὁ ὁποῖος μάλιστα εἶχε καί τίς κλεῖδες τῆς Βασιλείας τῶν οὐρανῶν, ἤλπιζαν νά τύχουν τῆς σωτηρίας. Στά *ἱεραποστολικά* αὐτά πλαίσια τό παπικό πρωτεῖο προσέλαβε πράγματι μία νέα διάσταση γιά τήν ἐκκλησιαστική ζωή τῆς Δύσεως, ἐκφράσθηκε δέ μέ τήν ἀπόλυτη ἀγγλο-σαξωνική, φραγκική καί γερμανική ἀφοσίωση πρός τόν ἀπόστολο Πέτρο καί κατά συνέπειαν πρός τόν τοποτηρητή του στόν θρόνο τῆς Ρώμης, ὁ ὁποῖος ἐνσαρκώνει καί διασφαλίζει τή δρώσα παρουσία τοῦ Πέτρου στήν Ἐκκλησία. Οἱ πάπες Ρώμης ἐπωφελήθηκαν ἀπό τίς εὐνοϊκές αὐτές προϋποθέσεις τῆς Δύσεως καί τόνισαν ἰδιαίτερα τήν παράδοση τοῦ ἀποστόλου Πέτρου ὡς κατόχου τῶν κλειδῶν τῆς Βασιλείας τῶν οὐρανῶν, ἐπεξέτειναν δέ καί στόν οὐρανό τήν παράδοση αὐτή περί τῆς μυστικῆς ταυτίσεως Πέτρου καί πάπα Ρώμης. Πράγματι, ἐνῶ ὁ παπικός θρόνος περιέπεσε κατά τόν Ι΄ αἰώνα σέ μία χωρίς προηγούμενο παρακμή, τό θεωρητικό του κῦρος στή Δύση δέν μειώθηκε αἰσθητά, ἀφοῦ οἱ ἀποφάσεις τοῦ παπικοῦ θρόνου ἐθεωροῦντο ἀποφάσεις τοῦ ἰδίου τοῦ Πέτρου.

Τρίτον, στό ἀρχαῖο γερμανικό δίκαιο, *τό ὁποῖο εἶχε τίς ρίζες του στό γραπτό βησιγοτθικό δίκαιο* (Breviarium Alarichorum), δέν ὑπῆρχε σαφής διαχωρισμός, ὅπως ὑπῆρχε στό βυζαντινό ρωμαϊκό δίκαιο (Ἐπαναγωγή),

μεταξύ τῆς *ἐξουσίας* καί τοῦ *φορέα* της, γι'αὐτό ἄλλωστε δέν ὑπῆρχε στούς Φράγκους καί σαφής διάκριση μεταξύ *ἰδιωτικοῦ* καί *δημοσίου* δικαίου. Οἱ ἰδέες αὐτές εὐνόησαν τήν προϊοῦσα ἔνταξη τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὀργανώσεως στό φραγκικό σύστημα μέ τή σταδιακή ἀπομάκρυνση, ὅπως θά δοῦμε, ἀπό τήν κανονική βάση τῆς ἐνοριακῆς, τῆς ἐπισκοπικῆς, τῆς μητροπολιτικῆς καί τῆς ὑπερμητροπολιτικῆς ἐκκλησιαστικῆς διοργανώσεως, ἐναντίον τῆς ὁποίας στράφηκε κυρίως ἀργότερα ὁ περί "περιβολῆς" ἀγώνας τοῦ παπισμοῦ.

Τέταρτον, ἡ θεολογική ἀνάπτυξη γνώρισε μέν μεγάλη, ἀλλά ὁπωσδήποτε μονομερῆ ἀνάπτυξη, χάρη κυρίως στό ἐνδιαφέρον τοῦ Καρλομάγνου. Ὁ Ἀλκουῖνος (735-804) συνδέθηκε, ὅπως εἴδαμε, ἀπό τό 781 μέ τή βασιλική αὐλή καί θεμελίωσε τήν ὀργάνωση τῶν σχολῶν γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς φραγκικῆς παιδείας μέ ἐπίκεντρο τό Παλάτι. Ἡ θεολογική ὅμως ἀνάπτυξη ὁδήγησε σέ σοβαρές θεολογικές ἔριδες ὑπό τήν ἐπίδραση τῆς θεολογίας τῶν ἀπορροφηθέντων ἀρειανικῶν γερμανικῶν φύλων (Βησιγότθων, Ὀστρογότθων, Βανδάλων, Βουργουνδίων, Σουηβῶν κ.ἄ.). Οἱ ἱσπανοί λ.χ. ἐπίσκοποι Ἐλιπάνδος τοῦ Τολέδο καί Φῆλιξ τοῦ Οὔργκελ ὑποστήριξαν τόν ἤδη κατά τόν Γ' αἰώνα καταδικασμένο *Υἱοθετισμό* (Adoptionismus) καί δίδασκαν ὅτι ὁ Χριστός δέν ἦταν Υἱός τοῦ Θεοῦ κατά τή θεία φύση, ἀλλά μόνο κατά τήν ἀνθρώπινη, ἦταν δηλαδή Υἱός τοῦ Θεοῦ κατά υἱοθεσία. Βεβαίως, οἱ δοξασίες αὐτές ἀποδοκιμάσθηκαν ἀπό τίς συνόδους τοῦ Regensburg (792) καί τῆς Φραγκφούρτης (796), ἀλλ'ὑποδηλώνουν τήν ἀρειανική ὑποδομή καί αὐτῆς ἀκόμη τῆς διδασκαλίας περί τοῦ filioque.

Πέμπτον, ἡ ἀνανέωση τοῦ ἐνδαφέροντος γιά τή μελέτη τῶν ἔργων τοῦ ἱ. Αὐγουστίνου προκάλεσε νέες θεολογικές ἔριδες. Ὁ μοναχός τῆς Κορμπίας *Πασχάσιος Ραδβέρτος* μέ τό ἔργο του "De corpore et sanguini Domini" ὑποστήριξε ὅτι τῆς θ. εὐχαριστίας κοινωνοῦν μόνο οἱ μετέχοντες μέ πίστη καί ὅτι ὁ ἄρτος καί ὁ οἶνος τῆς εὐχαριστίας μετουσιώνονται στό ἴδιο τό σῶμα καί τό αἷμα τοῦ Χριστοῦ. Ὁ *Ραβανός Μαῦρος* (776-856) ἀντέδρασε, ἀλλά ἐκτενέστερη ὑπῆρξε ἡ ἀπάντηση ἑνός ἄλλου μοναχοῦ τῆς Κορμπίας, τοῦ *Ρατράμνου*, ὁ ὁποῖος ὑποστήριξε ὅτι τά στοιχεῖα τοῦ ἄρτου καί τοῦ οἴνου παραμένουν κατ'οὐσίαν ὅ,τι ἦσαν καί πρίν ἀπό τόν καθαγιασμό τους, ἀλλά καθίστανται στήν εὐχαριστία σῶμα καί αἷμα Χριστοῦ. Ἐν τούτοις, ἡ ἀόρατη χάρη τοῦ μυστηρίου λαμβάνεται μόνο ἀπό τούς μετέχοντες μέ πίστη, τά δέ στοιχεῖα δέν μετουσιώνονται στό ἴδιο τό σῶμα, τό ὁποῖο γεννήθηκε ἀπό τήν Παρθένο Μαρία. Οἱ πιστοί μεταλαμβάνουν ἁπλῶς τό *"πνεῦμα"* τοῦ Χριστοῦ, τή *"δύναμη τοῦ θείου Λόγου"*, τό συνδεόμενο μέ τό μυστήριο *"πνευματικό"* σῶμα τοῦ Χριστοῦ. Βεβαίως, ἡ ἀπάντηση στό πρόβλημα δέν δόθηκε ἀπό τήν Ἐκκλησία κατά τόν Θ αἰώνα, ἀφοῦ ὑπῆρχε γενικότερη σύγχυση θεολογικῶν κριτηρίων. Πρά-

γματι, ὁ μοναχός τῆς Φούλντας *Γκόττσαλκ* (808-868) ὑποστήριξε, ὑπό τή μονομερῆ ἐπίδραση τῆς αὐγουστίνειας θεολογίας, *διπλό ἀπόλυτο προορισμό* γιά τή ζωή ἤ καί τόν πνευματικό θάνατο, ἀποδοκιμάσθηκε δέ τόσο ἀπό τόν *Ραβανό Μαῦρο* καί τόν ἀρχιεπίσκοπο Ρείμων Χίνκμαρ (805-882), ὅσο καί ἀπό τή σύνοδο τῆς Μογουντίας (848). Ἡ ἄγνοια τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἀπέκοπτε τή φραγκική θεολογία ἀπό τόν πλοῦτο τῆς πατερικῆς παραδόσεως τῆς Ἀνατολῆς, οἱ δέ λατινικές μεταφράσεις πατερικῶν ἔργων δέν ἦσαν πάντοτε προσιτές. Ὁ *Ἰωάννης Σκῶτος* ἤ *Ἐριγένης* (+ 877) κατεῖχε στήν αὐλή τοῦ Καρόλου τοῦ Φαλακροῦ τήν ἴδια θέση πρός ἐκείνη, τήν ὁποία κατεῖχε ὁ Ἀλκουίνος στήν αὐλή τοῦ Καρλομάγνου, χρησιμοποίησε δέ τή νεοπλατωνική φιλοσοφία στίς θεολογικές του πραγματεῖες καί μεταγλώττισε τά ἔργα τοῦ ψευδο-Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτη. Ἀναμφιβόλως, ἡ θεολογική κίνηση στό φραγκικό κράτος ἦταν ἀπομονωμένη ἀπό τήν κοινή ἐκκλησιαστική παράδοση τῆς Ἀνατολῆς καί τῆς Δύσεως τῶν ἑπτά πρώτων αἰώνων, στηρίχθηκε δέ κυρίως στήν αὐγουστίνεια θεολογία, γι'αὐτό καί οἱ θεολογικές πραγματεῖες τῆς ἐποχῆς δέν μπόρεσαν νά ἐκφράσουν τήν *καθολική ἐκκλησιαστική συνείδηση* γιά τά ἀντιμετωπιζόμενα σοβαρά θεολογικά προβλήματα.

Ἕκτον, στή λατρευτική ζωή ὅσοι λαοί ἀσπάσθηκαν τό Χριστιανισμό ἀπό τή Ρώμη δέχθηκαν κατά κανόνα καί τόν *ρωμαϊκό τύπο* τῆς θ. λειτουργίας, ἀλλά σέ αὐτόν ἐναπέθεσαν τή δική τους ἰδιαίτερη σφραγίδα μέ πολλές προσθῆκες ἤ τροποποιήσεις. Διαμόρφωσαν δηλαδή ἕνα νέο λειτουργικό τύπο, τόν ὁποῖο ἀποδέχθηκε τελικῶς καί ἡ Ρώμη κατά τόν Ι΄ αἰώνα. Ἡ διαδικασία προσλήψεως ἀπό τόν παπικό θρόνο τῶν νέων μορφῶν λατρείας καί θεολογίας τοῦ φραγκικοῦ κόσμου ἐπιταχύνθηκε μετά τά μέσα τοῦ Ι΄ αἰώνα. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ὁ παπικός θρόνος δέχθηκε λ.χ. ἀπό τούς Φράγκους τή διδασκαλία περί ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος *"καί ἐκ τοῦ Υἱοῦ"* (filioque) καί τήν προσθήκη τοῦ filioque στό σύμβολο τῆς πίστεως (1014), ἀπό τούς Ἀγγλοσάξωνες τή διδασκαλία περί τῆς ἀσπίλου συλλήψεως τῆς Θεοτόκου καί ἀπό τά ἄλλα γερμανικά φύλα πολλά στοιχεῖα τῆς Μαριολογίας, ἡ ὁποία εἶχε ἀναπτυχθῆ ἰδιαζόντως στή Δύση κ.λπ.

Ἕβδομον, ἡ προοδευτική μορφοποίηση τῆς τάσεως μιᾶς νέας φραγκολατινικῆς θεολογικῆς συνθέσεως, ἡ ὁποία ἀναφερόταν σέ ὅλους σχεδόν τούς τομεῖς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου, ἐπιτάχυνε τήν ἀπομάκρυνση Ἀνατολῆς καί Δύσεως. Ἡ νέα φραγκολατινική σύνθεση ἀπέκτησε, ὅπως εἴδαμε, σαφῶς πολεμικό χαρακτῆρα ἐναντίον τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ὑπό τήν ἐπίδραση καί τοῦ ὀξύτατου ἀντιβυζαντινοῦ πνεύματος τῶν φράγκων βασιλέων. Ἡ ρήξη Ἀνατολῆς καί Δύσεως ἀποτελοῦσε πλέον ζήτημα ἁπλῆς ἀνταγωνιστικῆς συναντήσεως τῶν διοικητικῶν διεκδικήσεων τῶν θρόνων Ρώμης καί Κπόλεως, γι'αὐτό καί τό μέγα σχίσμα (1054)

εἶχε ὡς ἀφετηρία τίς ἐπαρχίες τῆς Ν. Ἰταλίας, οἱ ὁποῖες, καίτοι ὑπήγοντο στή δικαιοδοσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, παρέμεναν πάντοτε στή σφαίρα τῶν διεκδικήσεων τοῦ παπικοῦ θρόνου καί τῶν Φράγκων ἡγεμόνων.

γ'. Οἱ σχέσεις τῶν ἐκκλησιῶν Πρεσβυτέρας καί Νέας Ρώμης μέχρι τό μέγα σχίσμα (1054)

Τό ἐνδιαφέρον τοῦ παπικοῦ θρόνου γιά τίς ἐπαρχίες τῆς Ν. Ἰταλίας ἀτόνησε κατά τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ Ι' αἰώνα, ἀλλά ἀνανεώθηκε μετά τά μέσα τοῦ Ι' αἰώνα στά πλαίσια τῆς φραγκικῆς πολιτικῆς. Τόν Νικόλαο Μυστικό διαδέχθηκαν οἱ πατριάρχες Στέφανος Β' (925-928) καί Τρύφων (928-931), ἀλλά ὁ τελευταῖος ἐξαναγκάσθηκε σέ παραίτηση γιά τήν προώθηση στόν πατριαρχικό θρόνο τοῦ γιοῦ τοῦ αὐτοκράτορα Ρωμανοῦ Λαπακηνοῦ (920-944), τοῦ Θεοφυλάκτου (933-956). Ὁ Θεοφύλακτος μέ ἐπιστολές πρός τούς πατριάρχες Ἀλεξανδρείας Εὐτύχιο, Ἀντιόχειας Θεοδόσιο καί Ἱεροσολύμων Χριστόδουλο γνωστοποιοῦσε τά τῆς ἐκλογῆς του καί ζητοῦσε τήν ἀναγραφή τοῦ ὀνόματός του στά Δίπτυχα τῶν πατριαρχικῶν θρόνων τῆς Ἀνατολῆς. Τό ἴδιο ἔκανε κατά τό κανονικό ἔθος καί πρός τόν πάπα Ρώμης Ἰωάννη ΙΑ' (931-936). Ὁ ἐπίσκοπος Κρεμώνας Λιουτπράνδος, ἀγνοώντας προφανῶς τό κανονικό αὐτό ἔθος, ὑπέθεσε ἀπό παχυλή ἄγνοια στή Relatio (968), ὅτι ὁ αὐτοκράτορας ἐξαγόρασε ἀπό τόν παπικό θρόνο τήν ἀνεξαρτησία τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως μέ τήν παπική ἀναγνώριση στόν Θεοφύλακτο τοῦ δικαιώματος νά φέρη τό ὠμοφόριο χωρίς τήν ἄδεια τῶν παπῶν: "Scimus, immo videmus Constantinopolitanum episcopum pallio non uti, nisi sancti patris nostri permissu... Romanus imperator filium suum Theophylactum eunuchum patriarcham constituit, cumque cum Alberici cupiditas non lateret, missis ei muneribus satis magnis effecit, ut ex papae nomine Theofylacto patriarchae literae mitterentur, quarum auctoritate cum ipse tum successores eius absque paparum permissu palliis uterentur" (Relatio, 62). Ἡ ἀποστολή τοῦ *παλλίου* ἦταν συνδεδεμένη μέ τή θεωρία τοῦ παπικοῦ πρωτείου καί συμβόλιζε τήν ἀπόδοση τῆς ἐπισκοπικῆς αὐθεντίας ἀπό τόν πάπα στούς παραλῆπτες του. Στά πλαίσια τῆς παπικῆς αὐτῆς θεωρίας εἶχε χαλκευθῆ κατά τόν Ι' αἰ. στή Δύση ἡ παράδοση ὅτι καί ὁ θρόνος τῆς Κπόλεως ὑπαγόταν στή Ρώμη καί ὅτι δεχόταν τό πάλλιο ἀπό τόν παπικό θρόνο μέχρι τίς ἀρχές τοῦ Ι' αἰώνα. Ὁ Λιουτπράνδος εἶναι θύμα τῆς ψευδοῦς αὐτῆς παπικῆς παραδόσεως, γι'αὐτό ἦταν βέβαιος ὅτι *"καί ἡ ἴδια ἡ ἐκκλησία Κπόλεως δικαίως ὑπόκειται στήν ἡμέτερη ἁγία, καθολική καί ἀποστολική ἐκκλησία τῆς Ρώμης"* (ipsa Constantinopolitana ecclestia nostrae sanctae, catholicae atque apostolicae ecclesiae Romanae merito

sit subjecta). Ἡ προπαγάνδα αὐτή ἦταν χρήσιμη κυρίως γιά τίς παπικές διεκδικήσεις στίς βυζαντινές ἐπαρχίες τῆς Ν. Ἰταλίας.

Ὁ πατριάρχης Κπόλεως Θεοφύλακτος ἐπέδειξε ἀνοχή στούς περιορισμούς, οἱ ὁποῖοι τέθηκαν ἀπό τόν πατέρα του στή μοναστηριακή περιουσία καί οἱ ὁποῖοι διηυρύνθηκαν ἀπό τόν Νικηφόρο Φωκᾶ (963-969) μέ τήν περίφημη Νεαρά τοῦ 964. Ὁ διαδεχθείς ὅμως τόν Θεοφύλακτο στόν πατριαρχικό θρόνο *Πολύευκτος* (956-970) ἀναδείχθηκε σέ ὑπέρμαχο τῶν δικαιωμάτων τῆς Ἐκκλησίας καί τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐτονομίας. Ἡ μακρά πατριαρχία του ἐπί τῶν αὐτοκρατόρων Κωνσταντίνου Ζ΄ (912-959), Ρωμανοῦ Β΄ (959-963), Νικηφόρου Φωκᾶ (963-969) καί Ἰωάννη Τσιμισκῆ (969-976) ὑπῆρξε ἀξιόλογη τόσο ὡς πρός τίς σχέσεις Ἐκκλησίας καί Πολιτείας, ὅσο καί ὡς πρός τήν ἐκκλησιαστική ἀναδιοργάνωση τῶν βυζαντινῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ν. Ἰταλίας. Κατά τήν περίοδο τῆς πατριαρχίας τοῦ Πολυεύκτου ἀποκαταστάθηκε τό ὄνομα τοῦ πατριάρχη Εὐθυμίου στά δίπτυχα τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου, βαπτίσθηκε στήν Κπολη ἡ μάμμη τοῦ ἁγ. Βλαδιμήρου ἡγεμονίδα τοῦ Κιέβου Ὄλγα (957) καί ἐνισχύθηκε τό κῦρος τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη. Ὁ Πολύευκτος ἦλθε σέ σύγκρουση μέ τόν πανίσχυρο παρακοιμώμενο Ἰωσήφ γιά νά σώση τόν καταφυγόντα στόν ναό τῆς ἁγίας Σοφίας στρατηγό καί μετέπειτα αὐτοκράτορα Νικηφόρο Φωκᾶ, ἀφοῦ προηγουμένως αὐτός βεβαίωσε ἐνόρκως ἐνώπιον τοῦ πατριάρχη ὅτι δέ θά ἐπιδίωκε νά σφετερισθῆ τό θρόνο τῆς αὐτοκρατορίας. Βεβαίως, ὁ πατριάρχης εὐνόησε τήν κατάληψη τοῦ θρόνου ἀπό τόν Νικηφόρο Φωκᾶ καί τόν ἔστεψε αὐτοκράτορα, ἀλλά ἦλθε σέ σύγκρουση μαζί του, τοῦ ἐπέβαλε τό ἐπιτίμιο τῆς ἀκοινωνησίας γιά τούς δευτερογαμοῦντες καί τοῦ ἀπαγόρευσε τήν προσέγγιση στήν ἁγία Τράπεζα. Ἀξίωνε τήν ἄμεση διάζευξη τῆς Θεοφανοῦς μέ τήν ἀπειλή ἀφορισμοῦ, ἐπειδή εἶχε πνευματική συγγένεια μέ τήν αὐτοκράτειρα, ὡς ἀνάδοχος τέκνου της ἀπό τόν Ρωμανό. Ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς ἀναγκάσθηκε νά δεχθῆ τό ἐπιτίμιο, ἀλλά πέτυχε νά μεταπείση τόν πατριάρχη στό ζήτημα τῆς πνευματικῆς συγγένειας μέ τή Θεοφανώ, λαμβάνοντας συγχρόνως συνοδική ἐπικύρωση καί τῆς κανονικότητας τοῦ γάμου του. Ἐν τούτοις, ὁ πατριάρχης συγκρούσθηκε πάλι μέ τόν Νικηφόρο Φωκᾶ, λόγω τῶν ἀξιώσεων τοῦ αὐτοκράτορα νά ἐκλέξη τούς ὑποψηφίους τῶν χηρευουσῶν ἐπισκοπῶν καί νά ἐπιβάλη στήν Ἐκκλησία τήν ἀναγνώριση ὡς μαρτύρων τῆς πίστεως ὅλων τῶν πεσόντων στούς πολέμους κατά τῶν Ἀράβων. Ὁ πατριάρχης ἀντέδρασε σθεναρά καί στίς δύο ἀξιώσεις αὐτές, ἀνάγκασε δέ τόν αὐτοκράτορα νά ὑποχωρήση. Παραδόξως ὁ Πολύευκτος δέν ἀντέδρασε ἀμέσως κατά τῆς Νεαρᾶς τοῦ 964, μέ τήν ὁποία ἐπλήττετο καίρια ἡ μοναστηριακή περιουσία. Ἡ στάση του ὀφειλόταν προφανῶς στίς ἀντιθέσεις, οἱ ὁποῖες προκλήθηκαν ἐπί τοῦ ζητήματος αὐτοῦ καί μεταξύ τῶν ἐπισκόπων τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου. Ὁ διάδοχος ὅμως τοῦ Νικηφόρου Ἰωάννης

Τσιμισκῆς (969-976) ἐμποδίσθηκε νά εἰσέλθη στό ναό τῆς ἁγ. Σοφίας πρίν ἐκδιώξη ἀπό τό Παλάτι τή Θεοφανώ, ἔγινε δέ δεκτός σέ ἐκκλησιαστική κοινωνία μετά τήν ἀποπομπή της καί τή ρητή ὑπόσχεση περί τῆς ἀκυρώσεως τῆς κατά τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας Νεαρᾶς τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ. Ὁ πατριάρχης Πολύευκτος ἐπιχείρησε καί τήν ἀναδιοργάνωση τῶν βυζαντινῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ν. Ἰταλίας μέ τήν *προαγωγή τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ὑδροῦντος* (Ὀτράντο) *σέ μητρόπολη* καί μέ τό αὐτονόητο δικαίωμα νά χειροτονῆ τούς ἐπισκόπους τῶν πέντε ὑποκειμένων ἐπισκοπῶν.

Ἡ πρωτοβουλία τοῦ πατριάρχη Κπόλεως ὑπῆρξε ἰδιαίτερα ἐνοχλητική γιά τίς φιλοδοξίες τόσο τοῦ παπικοῦ θρόνου, ὅσο καί τοῦ ἀνανεωμένου *γερμανικοῦ κράτους. Οἱ ἀντιδράσεις τῆς Δύσεως ἐκφράζονται ἀπό* τόν λόγιο Λογγοβάρδο Λιουτπράνδο, ὁ ὁποῖος ἐπισκέφθηκε τό 968 τήν Κπολη ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ Ὄθωνα Α΄ (936-973) γιά τή διαπραγμάτευση τοῦ συνοικεσίου μέ τήν πορφυρογέννητη πριγκίπισσα Θεοφανώ. Ὁ Λιουτπράνδος εἶχε γεννηθῆ στήν Παβία (920) ἀπό ἀριστοκρατική οἰκογένεια καί ὑπηρέτησε στήν αὐλή τῶν ἡγεμόνων τῆς Ἰταλίας Οὔγου καί Βερεγγαρίου Β΄, ἀπό τόν ὁποῖο χρησιμοποιήθηκε καί σέ διπλωματική ἀποστολή στήν Κπολη (949). Ἡ θερμή ὑποδοχή καί ἡ φιλοξενία του ἀπό τόν αὐτοκράτορα Κωνσταντίνο Ζ΄ περιγράφεται μέ θαυμασμό στό ἕκτο βιβλίο τοῦ ἔργου του Antapodosis. Ὡστόσο, περιέπεσε στή δυσμένεια τοῦ Βερεγγαρίου καί, παρά τό γεγονός ὅτι εἶχε χειροτονηθῆ διάκονος τῆς ἐκκλησίας τῆς Παβίας (945), κατέφυγε στήν αὐλή τοῦ Ὄθωνα Α΄, στόν ὁποῖο προσέφερε σημαντικές ὑπηρεσίες καί τιμήθηκε μέ τήν ἐκλογή του ὡς ἐπισκόπου Κρεμώνας. Στό ἔργο του *"Βιβλίο τῶν πράξεων τοῦ αὐτοκράτορα Ὄθωνα τοῦ μεγάλου"* (Liber de rebus gestis Ottonis magni imperatoris) ἀποδεικνύεται ἡ ταύτισή του μέ τά φιλόδοξα σχέδια τοῦ Ὄθωνα Α΄ καί ἑρμηνεύεται τό ἀντιβυζαντινό μένος στό ἔργο του *"Ἀναφορά περί τῆς πρεσβείας στήν Κπολη"* (Relatio de legatione constantinopolitana), στό ὁποῖο ἀποδοκιμάζεται καί ἡ ἐκκλ. πολιτική τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως στίς βυζαντινές ἐπαρχίες τῆς Ἰταλίας (βλ.εἰδικότερα τό ἔργο τοῦ Βασ. Καραγεώργου, Λιουτπράνδος, ὁ ἐπίσκοπος Κρεμώνης, ὡς ἱστορικός καί διπλωμάτης, 1978). Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό κατακρίνει τόν αὐτοκράτορα Νικηφόρο Φωκᾶ καί τόν πατριάρχη Πολύευκτο τόσο γιά τήν προαγωγή τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ὑδροῦντος σέ μητρόπολη, ὅσο καί γιά τήν ἀπαγόρευση τῆς τελέσεως τῆς θ. λατρείας στή λατινική γλώσσα:"Nicephorus cum omnibus ecclesiis homo sit impius, livore quod in vos (= Ὄθωνα) abundat, Constantinopolitano patriarchae praecepit, ut Hydrontinam ecclesiam in archiepiscopatus honorem (= μητρόπλη) dilatet, nec permittat in omni Apulia seu Calabria latine amplius, sed grece divina mysteria celebrare" (Relatio, 62).

Συνεπῶς, ὁ μέν βυζαντινός αὐτοκράτορας Νικηφόρος ἔτρεφε κατά τόν Λιουτπράνδο μεγάλο μίσος ἐναντίον τοῦ Ὄθωνα Α΄ ("livore quod in vos abundat"), οἱ δέ βυζαντινές ἐπαρχίες τῆς Ν. Ἰταλίας ἐπιλέχθηκαν γιά τήν ἔκφραση τῆς πολιτικῆς τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα τόσο ἐναντίον τοῦ Ὄθωνα, ὅσο καί ἐναντίον τῶν διεκδικήσεων τοῦ παπικοῦ θρόνου. Ἡ ἀνάθεση τῶν ἐπισκοπικῶν χειροτονιῶν τῆς Ν. Ἰταλίας στόν μητροπολίτη Ὑδροῦντος καί ἡ ἀπαγόρευση τῆς λατινικῆς γλώσσας στή θ. λατρεία ὑποδηλώνουν ἀφ'ἑνός μέν τίς ἀντίθετες προσπάθειες τοῦ παπικοῦ θρόνου, ἀφ'ἑτέρου δέ τή χαλαρή μέχρι τότε στάση τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου ἔναντι τῶ παπικῶν διεκδικήσεων. Εἶναι εὐνόητο ὅτι ἡ πολιτική τοῦ Ὄθωνα Α΄ γιά τήν ἵδρυση τῆς *"Ἁγίας Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας τοῦ γερμανικοῦ ἔθνους"* (Sacrum Romanum imperium germanicae nationis), ἡ ὁποία θεμελιώθηκε κυρίως μέ τήν ἕνωση τοῦ λογγοβαρδικοῦ (951) καί τοῦ ρωμαϊκοῦ στέμματος (962) μετά τή νικηφόρα ἐκστρατεία του στήν Ἰταλία (961), εἶχε ὡς προοπτική τήν κατάκτηση καί τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ν. Ἰταλίας, οἱ ὁποῖες ἀνῆκαν στήν πολιτική καί στήν ἐκκλησιαστική δικαιοδοσία τοῦ Βυζαντίου. Στίς ἀρχές τοῦ 967 ὁ Ὄθων ὑπέταξε τίς ἀνεξάρτητες λογγοβαρδικές ἡγεμονίες τῆς Καπύης, τοῦ Βενεβέντου καί τοῦ Σαλέρνου καί ἀπειλοῦσε ἄμεσα τίς βυζαντινές αὐτές ἐπαρχίες. Ἡ προσπάθεια τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ νά ἐξουδετερώση τή γερμανική ἀπειλή μέ βυζαντινογερμανική συμμαχία κατέληξε σέ συμφωνία τόσο γιά τόν γάμο τοῦ ὁμώνυμου γιοῦ τοῦ Ὄθωνα Α΄ μέ τή βυζαντινή πριγκίπισσα Θεοφανώ, ὅσο καί γιά τήν παραχώρηση τῆς Ν. Ἰταλίας ὡς προίκας. Ὡστόσο, ἡ ἀποτυχημένη προσπάθεια τοῦ Ὄθωνα νά καταλάβη τό Μπάρι (968) ἐνίσχυσε τήν καχυποψία τῶν βυζαντινῶν ἔναντι τοῦ γερμανοῦ βασιλιᾶ, ὁ ὁποῖος διεκδικοῦσε συγχρόνως καί τήν ἀναγνώριση ἀπό τό Βυζάντιο τοῦ τίτλου τοῦ *"βασιλέως τῶν Ρωμαίων"*. Ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς ἀντέδρασε τότε ἄμεσα μέ τήν ἀναθεώρηση τῆς ὅλης βυζαντινῆς πολιτικῆς στή Ν. Ἰταλία. Ὁ Λιουτπράνδος μέ τίς ὑπερβολικές καί ἀδόκιμες ψυχολογικές του ἀντιδράσεις κατέγραψε στή Relatio τήν πράγματι ἐχθρική διάθεση τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα ἔναντι τῶν Φράγκων. Βεβαίως, ὁ διάδοχός τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ Ἰωάννης Τσιμισκῆς (969-976) ἀκολούθησε διαλλακτικότερη στάση καί συμφώνησε στήν ἐπιγαμία τῆς πριγκίπισσας Θεοφανοῦς μέ τόν Ὄθωνα Β΄, χωρίς ὅμως νά ἐμπλέξη καί τά ζητήματα τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ν. Ἰταλίας. Ὁ πάπας Ἰωάννης ΙΓ΄ εὐλόγησε τόν γάμο αὐτό στόν ναό τοῦ ἁγίου Πέτρου τῆς Ρώμης (972), ἀλλά οἱ βυζαντινοφραγκικές σχέσεις δέν βελτιώθηκαν σημαντικά. Κατά τήν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνα Β΄ (973-983) ἀποδυναμώθηκε ἡ αὐθεντία τοῦ γερμανοῦ βασιλιᾶ τόσο στό ἐσωτερικό, ὅσο καί στίς ἐξωτερικές σχέσεις τοῦ κράτους του.

δ'. Σύγκρουση Ρώμης καί Κωνσταντινουπόλεως καί τά ἀναθέματα τοῦ 1054

Οἱ εἰρηνικές σχέσεις Ρώμης καί Κπόλεως διαταράχθηκαν στίς ἀρχές τοῦ ΙΑ' αἰώνα γιά σοβαρό θεολογικό ζήτημα, ὅταν ὁ πατριάρχης Σέργιος Β' (1000-1019) ἦλθε σέ ρήξη μέ τόν παπικό θρόνο καί διέγραψε τό ὄνομα τοῦ πάπα ἀπό τά Δίπτυχα τῆς ἐκκλησίας Κπόλεως, λόγω τόσο τῆς χρησιμοποιήσεως τοῦ filioque στήν ὁμολογία πίστεως ἀπό τόν πάπα Σέργιο Γ' (1009), ὅσο καί τῆς παρεμβολῆς του στό Σύμβολο τῆς πίστεως ἀπό τόν πάπα Βενέδικτο ΙΗ' (1014) ὑπό τήν πίεση τοῦ αὐτοκράτορα Ἑρρίκου Β' (*"Σχίσμα τῶν δύο Σεργίων"*). Ἡ διακοπή ἀπό τόν πατριάρχη Σέργιο τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας πρός τόν παπικό θρόνο κοινοποιήθηκε καί στούς ἄλλους πατριαρχικούς θρόνους τῆς Ἀνατολῆς μέ τήν ἀποστολή συγχρόνως καί τῆς περίφημης *Ἐγκυκλίου* ἐπιστολῆς τοῦ πατριάρχη Φωτίου ὑπό τό ὄνομα τοῦ Σεργίου. Τά πράγματα ὀξύνθηκαν μέ ἐπίκεντρο τῆς κρίσεως τίς βυζαντινές ἐπαρχίες τῆς Ν. Ἰταλίας. Τά αἴτια τῆς συγκρούσεως τοῦ μεγάλου σχίσματος (1054) δέν εἶναι δυνατόν βεβαίως νά συνδεθοῦν ἀποκλειστικά καί μόνο μέ τούς πρωταγωνιστές πάπα Ρώμης Λέοντα Θ' καί πατριάρχη Κπόλεως Μιχαήλ Κηρουλάριο. Τά πρόσωπα ὅμως αὐτά ἀποτελοῦν· ἀναμφιβόλως τούς ἱστορικούς ἐκφραστές γενικοτέρων τάσεων, οἱ ὁποῖες ἐπικρατοῦσαν τόσο στή Δύση, ὅσο καί στήν Ἀνατολή. Ἀπό τήν ἱστορική ἔρευνα συνάγεται ἡ διαπίστωση, ὅτι κατά τή νέα σύγκρουση Ρώμης καί Κπόλεως τονίσθηκαν ἰδιαιτέρως ὄχι τόσο οἱ παλαιές παπικές ἀξιώσεις ἤ οἱ νέες ἀκραιφνῶς θεολογικές ἀντιθέσεις (filioque), ἀλλά κυρίως οἱ ἁπλές λειτουργικές ἤ καί ἐθιμικές διαφορές μεταξύ Ἀνατολῆς καί Δύσεως, οἱ ὁποῖες ὅμως ἀποτελοῦσαν πλέον σαφῆ καί ἐπίσημα στοιχεῖα διακρίσεως μεταξύ τῆς Ἀνατολικῆς καί τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Ὅπως κατά τόν Θ' αἰ. ἡ εἰσαγωγή τῶν λατινικῶν ἐθίμων στή Βουλγαρία εἶχε ὁδηγήσει στή ρήξη Ρώμης καί Κπόλεως, ἔτσι καί κατά τόν Ι' αἰ. ἡ προσπάθεια τοῦ παπικοῦ θρόνου νά εἰσαγάγη τά λατινικά ἔθιμα καί μέ αὐτά νά ὑποτάξη τίς ὑπαγόμενες στόν Οἰκουμενικό θρόνο ἐκκλησιαστικές ἐπαρχίες Ἀπουλίας, Καλαβρίας καί Σικελίας τῆς Ν. Ἰταλίας προκαλοῦσε τήν εὐνόητη ἀντίδραση τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως ὡς ὑπερμάχου ὄχι μόνο τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαίων, ἀλλά καί τῶν πολιτικῶν συμφερόντων τοῦ Βυζαντίου στήν περιοχή αὐτή. Ἡ σύγκρουση προερχόταν σαφῶς ἀπό τόν ἀνταγωνισμό τῶν ἐκκλησιαστικῶν διεκδικήσεων Ρώμης καί Κπόλεως στίς ἐπαρχίες τῆς Ν. Ἰταλίας, ἀλλά κατέληξε σέ ὀξύτατη ρήξη μεταξύ Ἀνατολῆς καί Δύσεως. Ἡ ρήξη ἦταν ἀναπόφευκτη, ἀλλά ἡ ἔνταση καί οἱ συνέπειές της προσδιορίσθηκαν κυρίως ἀπό τό νέο ἦθος τῶν προσώπων ἐκείνων, τά ὁποῖα ἀνέλαβαν τήν εὐθύνη γιά τήν ἐξυγίανση τοῦ παπικοῦ θρόνου.

Ὁ βασιλιάς τῆς Γερμανίας Ἐρρίκος Γ' (1039-1056) διεκδικοῦσε τίς βυζαντινές ἐπαρχίες τῆς Ν. Ἰταλίας ὡς *κληρονομικό δικαίωμα*, ἡ δέ ἐπιβολή ἀπό τόν ἴδιο στόν παπικό θρόνο τοῦ δευτέρου ἐξαδέλφου του Λέοντα Θ' (1049-1054) ἐνίσχυε τή συνεργασία τοῦ παπικοῦ θρόνου καί τῶν Φράγκων γιά τήν ἀπόσπαση τῶν ἐπαρχιῶν αὐτῶν ἀπό τήν πολιτική καί τήν ἐκκλησιαστική ἐπιρροή τοῦ Βυζαντίου. Ἡ κατάπτωση ὅμως τοῦ παπισμοῦ κατά τόν Ι' αἰώνα εἶχε ἐνισχύσει στούς μοναχικούς κυρίως κύκλους τήν ἀγωνιώδη ἀναζήτηση τόσο τῆς ἐπιστροφῆς τῆς Ἐκκλησίας στήν κανονική τάξη, ὅσο καί τῆς ἐσωτερικῆς της πνευματικῆς ἀναγεννήσεως. Κύριος φορέας τῆς τάσεως αὐτῆς ὑπῆρξε τό μοναχικό τάγμα τοῦ *Κλουνιακοῦ* τῆς Βουργουνδίας, τό ὁποῖο ἱδρύθηκε τό 910 καί σύντομα ἐπεκτάθηκε σέ ὁλόκληρη σχεδόν τή Δύση. Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό, ὅπως θά δοῦμε, ὅτι ἀπό τό τάγμα αὐτό ἀναδείχθηκαν ἤ μέ αὐτό συνδέθηκαν ὅλοι σχεδόν οἱ ἡγέτες ὄχι μόνο τοῦ σχίσματος Ἀνατολῆς καί Δύσεως, ἀλλά καί τοῦ περί *"περιβολῆς"* ἀγώνα τοῦ παπισμοῦ στή Δύση. Ὁ πάπας Λέων Θ' ἦταν, πρό τῆς ἐκλογῆς του ἀπό τόν αὐτοκράτορα, ἐπίσκοπος Τούλ, κατά δέ τή μετάβασή του στή Ρώμη συνοδεύθηκε ἀπό εἰδικά ἐπιλεγμένους συμβούλους. Ὁ Οὐμβέρτος, ἦταν ἕνας ἀπό τούς συμβούλους του καί χειροτονήθηκε τό Πάσχα τοῦ 1049 καρδινάλιος-ἐπίσκοπος τῆς Σίλβα-Κάνδιδα τῆς Σικελίας. Στήν Ἀνατολή ἡ κατάλυση τοῦ πρώτου Βουλγαρικοῦ κράτους ἀπό τόν Βασίλειο Β' τόν Βουλγαροκτόνο (1018), ἡ ἀποκατάσταση τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας στή Βαλκανική χερσόνησο καί τό ἐπιτυχές ἱεραποστολικό ἔργο στή Ρωσία εἶχαν ἀνανεώσει τήν ἀκτινοβολία τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου. Κατά τό πρῶτο ἥμισυ τοῦ ΙΑ' αἰώνα τό ἐνδιαφέρον τῆς αὐτοκρατορίας γιά τίς βυζαντινές κτήσεις στή Ν. Ἰταλία ἐνισχύθηκε, λόγω κυρίως τῆς ἀπειλῆς ἀπό τίς κατακτητικές τάσεις τοῦ λογγοβάρδου εὐγενῆ ἀπό τήν Ἀπουλία Μέλο, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐπαναστατήσει ἐναντίον τῶν βυζαντινῶν (1020). Στά πλαίσια αὐτά κατανοοῦνται τόσο ἡ ἵδρυση τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Σιπόντου στήν Ἀπουλία ἀπό τόν πατριάρχη Εὐστάθιο (1020-1025), κατ'ἐντολήν προφανῶς τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα (1023), ὅσο καί ἡ συμφωνία του μέ τόν πάπα Ἰωάννη ΙΘ' μετά ἀπό πρωτοβουλία καί πάλι τοῦ αὐτοκράτορα. Κατά τή συμφωνία αὐτή ὁ μέν πατριάρχης Κπόλεως ἔπρεπε νά ἀναγνωρίζεται ὡς *"Οἰκουμενικός"* στήν Ἀνατολή, ὁ δέ πάπας ὡς *"Οἰκουμενικός"* παντοῦ ("quatenus cum consensu romani pontificis liceret Ecclesiam constantinopolitanam in suo orbe, sicut romana in universo, universalem dici et haberi" (PL, 142, 670-672). Ἡ ρύθμιση αὐτή δέν θά μποροῦσε νά διεκδικήση κανονική θεμελίωση, ἀλλά ἦταν μία περιστασιακή σύμβαση γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν κοινῶν προβλημάτων στή Ν. Ἰταλία.

Ὡστόσο, οἱ μετά τό 1040 ἔντονες κατακτητικές τάσεις τῶν Νορμανδῶν ὁδήγησαν σέ μία μεγαλύτερη προσέγγιση τοῦ παπικοῦ θρόνου πρός τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος ἀνέθεσε τήν ἡγεσία τῶν βυζαντινῶν

δυνάμεων τῆς Ν. Ἰταλίας στόν γιό τοῦ Μέλο λογγοβάρδο Ἀργυρό. Ὁ Ἀργυρός εἶχε ζήσει στήν Κπολη, ἀλλά ἦταν λατινόφρων. Λατινόφρονες ὅμως ἦσαν καί οἱ Νορμανδοί, οἱ ὁποῖοι ἐνέτασσαν τίς κατακτώμενες περιοχές στήν ἐκκλησιαστική δικαιοδοσία τοῦ παπικοῦ θρόνου. Ὁ πάπας Λέων Θ΄ θεώρησε μοναδική τήν εὐκαιρία γιά νά εἰσαγάγη τά λατινικά ἔθιμα στίς βυζαντινές ἐπαρχίες τῆς Ν. Ἰταλίας. Πράγματι, παρά τή συμμαχία μέ τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα, καθαίρεσε τόν βυζαντινό ἀρχιεπίσκοπο Σιπόντου, κατάργησε τήν ἀρχιεπισκοπή καί τήν ὑπήγαγε στήν λατινική ἀρχιεπισκοπή Βενεβέντου. Ὁ Ἀργυρός δέν ἀντέδρασε, ἀφοῦ ἦταν ὑπέρμαχος τῶν ἀγαθῶν σχέσεων Βυζαντίου καί παπικοῦ θρόνου, ὁ δέ αὐτοκράτορας Κωνσταντίνος Θ΄ ὁ Μονομάχος (1042-1055) δέν ἀνησύχησε, ἀφοῦ εἶχε ἐπηρεασθῆ ἀπό τίς ἀπόψεις καί τίς εἰσηγήσεις τοῦ Ἀργυροῦ. Ὁ πατριάρχης *Μιχαήλ Κηρουλάριος* (1043-1058) ὅμως δέν συμμεριζόταν τή διστακτικότητα τοῦ αὐτοκράτορα, γιατί ἀφ'ἑνός μέν ὑποπτευόταν τόν Ἀργυρό, ἀφ'ἑτέρου δέ γνώριζε καλά τίς παπικές ἐπιδιώξεις. Ἄλλωστε, μετά τήν αὐθαίρετη κατάργηση τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Σιπόντου, ἡ ὁποία ἀνῆκε στήν κανονική δικαιοδοσία τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως, εἶχε ἤδη δημιουργηθῆ ἕνα σοβαρό ἐκκλησιαστικό ζήτημα, ἡ λύση τοῦ ὁποίου ἀνῆκε ἀποκλειστικά στόν πατριάρχη Κπόλεως.

Ὁ *Μιχαήλ Κηρουλάριος* καταγόταν ἀπό συγκλητική οἰκογένεια τῆς Κπόλεως, εἶχε λάβει εὐρεία μόρφωση καί ἐμφανίσθηκε στό δημόσιο βίο τῆς αὐτοκρατορίας ὡς ὕποπτος γιά συμμετοχή σέ συνωμοσία τῆς βυζαντινῆς ἀριστοκρατίας ἐναντίον τοῦ αὐτοκράτορα Μιχαήλ Δ΄ Παφλαγόνα (1034-1041). Ὅταν ἀποκαλύφθηκε ἡ συνωμοσία, ὁ Μιχαήλ Κηρουλάριος συνελήφθη μέ τόν ἀδελφό του καί ἐξορίσθηκαν σέ διαφορετικούς τόπους. Εἴτε ἐπειδή πιέσθηκε ἀπό τούς κρατοῦντες ἤ καί ἐπειδή συγκλονίσθηκε ἀπό τήν αὐτοκτονία τοῦ ἀδελφοῦ του ἔλαβε τό μοναχικό σχῆμα. Ὅταν ὁ διάδοχος τοῦ Μιχαήλ Δ΄ αὐτοκράτορας Μιχαήλ Ε΄ ὁ Καλαφάτης (1041-1042) ἀμνήστευσε καί ἀνακάλεσε ὅλους τούς ἐξορίστους, ὁ Μιχαήλ Κηρουλάριος ἐθεωρεῖτο ἀκόμη ὕποπτος. Ὡστόσο, μετά τήν πτώση τῆς δυναστείας τῶν Παφλαγόνων καί τήν ἄνοδο στό θρόνο τοῦ Κωνσταντίνου Θ΄ Μονομάχου (1042-1055) ἀπέκτησε μεγάλη ἰσχύ στό Παλάτι καί ἔστρεψε τίς φιλοδοξίες του πρός τόν πατριαρχικό θρόνο. Πράγματι, ὅταν πέθανε ὁ πατριάρχης Ἀλέξιος Στουδίτης (1025-1043), ὁ Μιχαήλ Κηρουλάριος παρουσιάσθηκε ὡς ὁ κυριότερος ὑποψήφιος καί τελικῶς ἀνῆλθε στόν πατριαρχικό θρόνο στίς 25 Μαρτίου τοῦ ἰδίου ἔτους. Ἄνδρας λαμπρῆς μορφώσεως, εὐφυής καί φιλόδοξος, γνώριζε τόν τρόπο ὄχι μόνο νά δέχεται, ἀλλά καί νά προσφέρη τή συμπαράστασή του. Ἡ ἰσχυρή του θέληση τόν ἀνέδειξε ὡς μία ἀπό τίς σταθερώτερες προσωπικότητες στήν εὐμετάβολη καί ἀντιφατική βυζαντινή κοινωνία τῆς ἐποχῆς του, γι'αὐτό καί μπόρεσε νά ἐπιβληθῆ τόσο στόν ἄβουλο βυζαντινό αὐτοκράτορα, ὅσο

καί στήν ἀλλοπρόσαλλη αὐλή τοῦ Παλατιοῦ. Ὁ Μιχαήλ Κηρουλάριος ἀντέδρασε βίαια, ὅταν πληροφορήθηκε ὅτι οἱ Νορμανδοί, κατά προτροπή καί τοῦ παπικοῦ θρόνου, ἀπαγόρευσαν τά ἀνατολικά ἔθιμα σέ ὅσες βυζαντινές ἐπαρχίες τῆς Ν. Ἰταλίας κατακτήθηκαν ἀπό αὐτούς καί ὅτι ὁ παπικός θρόνος μέ σειρά τοπικῶν συνόδων στήν Ἰταλία ἀποδοκίμασε τά ἀνατολικά ἔθιμα καί ὅσες ἐκκλησίες τά τηροῦσαν. Ἀποφάσισε τήν αὐστηρή ἀπαγόρευση τῆς τηρήσεως τῶν λατινικῶν ἐθίμων ἀπό τούς Λατίνους τῆς Κπόλεως καί τή βίαιη προσαρμογή τους στά ἀνατολικά ἔθιμα, σέ περίπτωση δέ ἀρνήσεώς τους νά πειθαρχήσουν ἔδωσε ἐντολή νά κλείσουν τά λατινικά μοναστήρια καί οἱ ναοί στή βασιλεύουσα (1052). Συγχρόνως, ὁ Μιχαήλ Κηρουλάριος ζήτησε ἀπό τόν βυζαντινό ἀρχιεπίσκοπο Ἀχρίδος Λέοντα νά γράψη ἐπιστολή πρός τόν χρηματίσαντα σύγκελλο τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου ἀρχιεπίσκοπο Τρανίας τῆς Ἀπουλίας Ἰωάννη, μέ τήν ὁποία θά ἀποδοκίμαζε τίς καινοτομίες τῶν λατινικῶν ἐθίμων. Ἡ ἐνέργεια αὐτή ἀποσκοποῦσε ἀφ'ἑνός μέν στήν τόνωση τοῦ φρονήματος ὅσων ἐκκλησιῶν τῆς Ν. Ἰταλίας ἀκολουθοῦσαν τά ἀνατολικά ἔθιμα, ἀφ'ἑτέρου δέ στήν ἀνάσχεση τῆς συστηματικῆς τάσεως τοῦ παπικοῦ θρόνου γιά τήν πλήρη ἐπιβολή τῶν λατινικῶν ἐθίμων. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ἡ ἐπιστολή θά ἔπρεπε νά κοινοποιηθῆ τόσο στόν παπικό θρόνο, ὅσο καί σέ ὅλους τούς ἐπισκόπους τῶν Φράγκων.

Τό περιεχόμενο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ *Λέοντα Ἀχρίδος* (PG 120, 836 κἑξ.) ὑποδείχθηκε προφανῶς ἀπό τόν Κηρουλάριο, ἀλλά εἶχε ὡς βασική πηγή τήν καταδίκη τῶν λατινικῶν ἐθίμων τόσο ἀπό τήν Πενθέκτη Οἰκουμενική σύνοδο (691-692), ὅσο καί ἀπό τήν *Ἐγκύκλια Ἐπιστολή* τοῦ ἱ. Φωτίου (867). Ἀναφερόταν βεβαίως ὄχι σέ ὅλα, ἀλλά μόνο στά δευτερεύουσας σημασίας ἔθιμα *(νηστεία Σαββάτων Μ. Τεσσαρακοστῆς, παράλειψη τοῦ Ἀλληλούια στήν ψαλμωδία τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς, χρήση πνικτῶν κ.λπ.)*. Παραλείφθηκαν δηλαδή σπουδαιότερες γνωστές διαφορές, ὅπως ἡ ὑποχρεωτική ἀγαμία τοῦ κλήρου, *ἡ τέλεση τοῦ χρίσματος μόνο ἀπό τούς ἐπισκόπους καί ἰδιαίτερα ἡ προσθήκη τοῦ filioque στό Σύμβολο τῆς πίστεως*, τά ὁποῖα εἶχαν ἐπίσης ἀποδοκιμασθῆ ἀπό τόν ἱ. Φώτιο. Ἀντιθέτως, καταπολεμεῖται μέ ἐντυπωσιακή ἔμφαση τό ἔθιμο τῆς χρήσεως *ἀζύμων* στή θ. εὐχαριστία, τό ὁποῖο εἶχε εἰσαχθῆ μόλις κατά τόν Θ΄ αἰώνα. Ἡ συμμαχία ὅμως τοῦ παπικοῦ θρόνου καί τοῦ Ἀργυροῦ ἐναντίον τῶν Νορμανδῶν ἀποδυναμώθηκε μετά τή νίκη τῶν Νορμανδῶν κατά τῶν παπικῶν στρατευμάτων, τῶν ὁποίων ἡγεῖτο ὁ ἴδιος ὁ πάπας Λέων Θ΄ (Φεβρ. 1053). Ὁ πάπας συνελήφθη καί ἐγκλείσθηκε στό κάστρο τοῦ Βενεβέντου, ὁ δέ καρδινάλιος Οὐμβέρτος ἔσπευσε ἀπό τή Ρώμη γιά νά συναντήση τόν ἐμπερίστατο πάπα. Κατά τή μετάβασή του πρός τό Βενεβέντο διῆλθε ἀπό τήν Ἀπουλία γιά νά συνεννοηθῆ προφανῶς μέ τόν Ἀργυρό, ἀλλά ἐπισκέφθηκε καί τόν Τρανίας Ἰωάννη, ὁ ὁποῖος τοῦ ἐπέδειξε τήν ἐπιστολή τοῦ Ἀχρίδος Λέοντα. Ὁ Οὐμβέρτος ἐνοχλήθηκε

ἀπό τό περιεχόμενό τῆς ἐπιστολῆς, κατά δέ τή συνάντησή του μέ τόν πάπα Λέοντα τοῦ γνωστοποίησε τό περιεχόμενό της. Χρησιμοποίησε ὀξύτερη προφανῶς ἀπό τό πρωτότυπο λατινική μετάφραση καί ἔλαβε τήν παπική ἐντολή νά συντάξη ἀφ'ἑνός μέν ἀπάντηση πρός τόν πατριάρχη Κπόλεως καί πρός τόν 'Αχρίδος Λέοντα (PL 143, 744-769), ἀφ'ἑτέρου δέ ἀναίρεση τῶν κατά τῶν λατινικῶν ἐθίμων κατηγοριῶν τῆς 'Ανατολῆς (Ad Graecorum calumnias. PL 143, 931, 974). Καί τά δύο αὐτά κείμενα συντάχθηκαν ἀπό τόν Οὐμβέρτο μέ τά γνωστά στήν παπική αὐλή στοιχεῖα, ἀλλά συγχρόνως ὁ Οὐμβέρτος ὑπερασπίσθηκε τό *παπικό πρωτεῖο* ἐξουσίας μέ τήν *Πέτρειο παράδοση* καί τήν *ψευδο-Κωνσταντίνεια Δωρεά*, ἐνῶ προέβαλε καί τό *ἀλάθητο* τῆς φυλασσόμενης ἀπό τόν παπικό θρόνο διδασκαλίας τοῦ ἀποστόλου Πέτρου.

Τό ἐπίπεδο τῆς θεολογικῆς παιδείας τοῦ Οὐμβέρτου θά μποροῦσε νά ἀξιολογηθῆ ἀπό τήν ἀτυχῆ πρωτοβουλία του στήν Κπολη νά κατηγορήση τούς ἀνατολικούς ὅτι ἀφαίρεσαν αὐθαιρέτως τό filioque ἀπό τό σύμβολο Νικαίας-Κπόλεως! Εἶναι προφανές ὅτι ἡ θεολογική του ὑποδομή εἶχε τίς ρίζες της μόνο στήν πολεμική γραμματεία τῶν Φράγκων ἐναντίον τῶν Βυζαντινῶν. Ὁ Οὐμβέρτος *θεωροῦσε τήν 'Εκκλησία ὡς ἕνα ὀργανισμό ὑπαγόμενο στήν παπική μοναρχία,* τῆς ὁποίας μέτοχοι εἶναι καί οἱ ἀνά τήν οἰκουμένη ἐπίσκοποι, *εἰσῆγε δέ ἕναν ὀξύτατο διαχωρισμό μεταξύ κλήρου καί λαοῦ,* μέχρι τότε ξένο πρός τό πνεῦμα τῆς λατινικῆς παραδόσεως. Παράλληλα λοιπόν πρός τή θεμελίωση τῆς διεκδικούμενης παπικῆς ἐξουσίας ἀναπτύχθηκε πλέον ἀπό τόν παπικό θρόνο καί μία *ἱεροκρατική* κατοχύρωσή της, ἡ ὁποία κυριάρχησε κατά τόν ΙΑ' αἰῶνα. Ἡ νέα ἑρμηνεία θεμελιωνόταν στίς ἀρχές τοῦ δημοσίου δικαίου καί προέβαλλε τόν παπικό θρόνο ὡς μία συνήθη μέν ἐξουσία, παράλληλα ὑφιστάμενη πρός τίς ἄλλες, ἀλλά καί ὡς ὑπερέχουσα ἔναντι ὅλων τῶν ἄλλων ἐξουσιῶν. Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπό τίς ἐξελίξεις αὐτές, ὁ 'Αργυρός ἀπέστειλε στήν Κπόλη τόν Τρανίας Ἰωάννη, ὁ ὁποῖος ἐνημέρωσε τόν αὐτοκράτορα καί τόν πατριάρχη γιά τήν πολιτική καί τήν ἐκκλησιαστική κατάσταση στήν Ἰταλία. Πρός τόν πάπα ἀπευθύνθηκαν δύο ἀκόμη Ἐπιστολές ἀπό τόν αὐτοκράτορα καί τόν πατριάρχη, συντεταγμένες σέ μετριοπαθέστερο ὕφος, οἱ ὁποῖες καλοῦσαν τόν παπικό θρόνο νά ἐνισχύση τή σύσφιγξη τῶν πολιτικῶν καί τῶν ἐκκλησιαστικῶν σχέσεων μέ τήν Κπολη. Παρά τή μετριοπάθεια τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Κηρουλαρίου ὁ πάπας Ρώμης ἐξεπλάγη ἀπό τή φράση, ὅτι ἡ σύσφιγξη τῶν σχέσεων θά συντελοῦσε στό *"μνημόσυνον"* τοῦ πάπα "in toto orbe terrarum". Τέτοιες ἰδέες δέν ἐναρμονίζοντο μέ τίς νέες ἀπολυταρχικές τάσεις τοῦ παπικοῦ θρόνου κατά τήν ἐν λόγω ἐποχή. Ὑπό ὁποιαδήποτε ὅμως προϋπόθεση τό ζήτημα τῶν σχέσεων Ρώμης καί Κπόλεως εἶχε περιέλθει πλέον στήν ἁρμοδιότητα τοῦ ἀδιαλλάκτου καί ἀνθέλληνα Οὐμβέρτου, ὁ ὁποῖος μέ τόν καρδινάλιο-διάκονο Φρειδερίκο, μετέπειτα πάπα Στέφανο Θ' (1057-1058), καί τόν μητροπο-

λίτη 'Αμάλφης Πέτρο μετέβησαν στήν Κπολη κομίζοντας έπιστολές τοῦ πάπα πρός τόν αὐτοκράτορα καί τόν πατριάρχη. Στίς ἐπιστολές αὐτές (PL 141, 773-881) ὁ Μιχαήλ Κηρουλάριος κατηγορεῖτο, ὅτι ἀνῆλθε *"ἀθρόον"* καί ἀντικανονικῶς στόν πατριαρχικό θρόνο, ὅτι ἐπιδίωκε τήν *ὑποταγή* τῶν θρόνων 'Αλεξανδρείας, 'Αντιοχείας καί 'Ιεροσολύμων ὑπό τή δικαιοδοσία τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως, ὅτι ἀπό φιλαρχία χρησιμοποιοῦσε τόν τίτλο *"Οἰκουμενικός"* καί ὅτι ἀσύνετα ἀποδοκίμαζε τά *λατινικά ἔθιμα* καί ἰδιαίτερα τή χρήση τῶν ἀζύμων. Συγχρόνως προβαλλόταν ἡ γνωστή θεωρία τοῦ *παπικοῦ πρωτείου* καί ἀποδοκιμαζόταν ἡ τόλμη τοῦ Κηρουλαρίου νά ἐλέγξη τόν παπικό θρόνο καί τή διδασκαλία του. Ὑποστήριζαν ὅτι ἡ ρωμαϊκή ἐκκλησία, *ὡς καθέδρα τοῦ Πέτρου καί ὡς πρῶτος θρόνος*, διδάσκει καί δέν διδάσκεται, κρίνει καί δέν κρίνεται ἀπό κανένα. Ἡ ἐκκλησιαστική καί ἡ κοσμική ἐξουσία τοῦ πάπα θεμελιωνόταν πλέον στήν ψευδο-Κωνσταντίνεια Δωρεά, ἐνῶ καλεῖτο ὁ πατριάρχης Κπόλεως νά μετανοήση, νά δεχθῆ τή διδασκαλία τοῦ παπικοῦ θρόνου καί νά ὑπαχθῆ σέ αὐτόν, ἀφοῦ ὁποιαδήποτε ἐκκλησία δέν συμφωνοῦσε μέ τόν παπικό θρόνο καθίστατο *φατρία αἱρετικῶν ἤ σχισματικῶν*.

Ἡ ὑπερφύαλη συμπεριφορά τῶν παπικῶν ἀντιπροσώπων, οἱ ὁποῖοι μετέβησαν στήν Κπολη κατά τόν 'Απρίλιο τοῦ 1054, δημιούργησε μεγαλύτερη ψυχρότητα μεταξύ αὐτῶν καί τοῦ πατριάρχη. Ὁ Μιχαήλ Κηρουλάριος τούς ὑποπτευόταν ὡς ὄργανα τοῦ προσωπικοῦ του ἀντιπάλου 'Αργυροῦ. Πράγματι, τόσο τό περιεχόμενο τῶν ἐπιστολῶν, ὅσο καί ἡ ἀπρεπής συμπεριφορά τῶν παπικῶν ἀντιπροσώπων ἐξέπληξαν τόν πατριάρχη, ὁ ὁποῖος θεμελίωσε τίς ὑποψίες του στή σκέψη ὅτι ὁ αἰχμάλωτος στό Βενεβέντο πάπας δέν θά μποροῦσε νά ὀργανώση μέ εὐχέρεια τέτοια ἀποστολή καί ὅτι οἱ *παπικές σφραγίδες* τῶν ἐπιστολῶν διέφεραν ἀπό τίς γνωστές *παπικές σφραγίδες* τοῦ παρελθόντος. Ὁ Κηρουλάριος γνώριζε ὅτι ὁ 'Αργυρός εἶχε σφετερισθῆ χρήματα, τά ὁποῖα εἶχαν ἀποσταλῆ ἀπό τόν αὐτοκράτορα πρός τόν πάπα, ὑπέθεσε δέ ὅτι στήν παπική ἀποστολή ἦταν ἀναμεμιγμένος καί ὁ 'Αργυρός. "Αλλωστε, ὁ πάπας Λέων Θ' εἶχε ἤδη πεθάνει στίς 15 'Απριλίου 1054, τό δέ γεγονός πρέπει νά ἔγινε γνωστό στήν Κπολη τό ἀργότερο μετά ἕνα δίμηνο, δηλαδή ὁπωσδήποτε πρό τῆς ἐπιδόσεως τοῦ ἀναθεματισμοῦ πρός τόν πατριάρχη ἀπό τούς παπικούς ἀντιπροσώπους (16 'Ιουλίου 1054). Εἶναι εὐνόητο ὅτι ὁ Κηρουλάριος θεωροῦσε τούς παπικούς ἀντιπροσώπους ὄχι μόνο ὡς μή ἐκφράζοντες τίς παπικές θέσεις, ἀλλά προφανῶς καί ὡς ἐκπεσόντες πλέον τῆς ἀποστολῆς τους μετά τό θάνατο τοῦ Λέοντα. Κατά τή μακρά παραμονή τῶν παπικῶν ἀντιπροσώπων στήν Κπολη ὑπό τή φιλόξενη μέριμνα τοῦ αὐτοκράτορα προκλήθηκαν ὀξύτατες θεολογικές ἀντιπαραθέσεις μεταξύ τοῦ στουδίτη μοναχοῦ *Νικήτα Στηθάτου* καί τοῦ *Οὐμβέρτου*. Ὁ *Νικήτας Στηθάτος* ἐπιχείρησε μία συστηματική ἀναίρεση τῶν λατινικῶν ἐθίμων (A.Michel, Humbert und Kerularios, II, 322-342), ὁ δέ Οὐμβέρτος ἐκτράπηκε σέ

ἀπαράδεκτες, ἀφελεῖς ἤ καί χυδαῖες, προσωπικές ὕβρεις ἐναντίον ὄχι μόνο τοῦ στουδίτη μοναχοῦ (PL 143, 973-983. PG 120, 1012-1022), ἀλλά καί τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας (PG 143, 983-1000). Οἱ ἀντιθέσεις αὐτές προκάλεσαν τήν παρέμβαση τοῦ αὐτοκράτορα ὑπέρ τῶν παπικῶν ἀντιπροσώπων, ὁ δέ Νικήτας Στηθάτος ἀναγκάσθηκε νά ἀπολογηθῆ γιά τήν σκληρότητα τῶν λόγων του. Ἡ τροπή αὐτή τῶν γεγονότων κατέστη νέο κίνητρο σκληρύνσεως τῆς θέσεως τοῦ Οὐμβέρτου, ὁ ὁποῖος συνέδεσε ἀτυχῶς ἤ καί ἀφελῶς τό ζήτημα τῆς διαφωνίας Ἀνατολῆς καί Δύσεως μέ τό ζήτημα τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγ. Πνεύματος καί τήν ἀφαίρεση τοῦ filioque ἀπό τό σύμβολο τῆς πίστεως στήν Ἀνατολή. Ὁ πατριάρχης ἀγνόησε συστηματικά καί τή νέα αὐτή ἀνόητη πρόκληση τοῦ Οὐμβέρτου, ὁ ὁποῖος ὅμως ἀποθρασύνθηκε καί ἀποφάσισε νά ἐπισπεύση τίς πιέσεις. Στίς 16 Ἰουλίου 1054, ἡμέρα Σάββατο, μετέβη μέ τούς συνοδούς του στόν ναό τῆς ἁγίας Σοφίας *κατά τή διάρκεια ἑσπερινῆς ἀκολουθίας καί ἄφησε ἐνώπιον τοῦ ἐκκλησιαζομένου λαοῦ μέ ἀγέρωχο ὕφος ἐπάνω στήν ἁγία τράπεζα τόν ἔγγραφο ἀναθεματισμό τοῦ πατριάρχη, τοῦ Λέοντα Ἀχρίδος καί ὅλων τῶν ὁμοφρόνων τους καί ἀνεχώρησε ἐπιδεικτικά.* Ἕνας διάκονος ζήτησε ἀπό τούς παπικούς ἀντιπροσώπους νά παραλάβουν τό ἔγγραφο, μετά δέ τή ρητή ἄρνησή τους πέταξε τό ἔγγραφο ἔξω ἀπό τόν ναό. Τό περιεχόμενο τοῦ ἐγγράφου (PL 143, 1002-1004. PG 120, 741-746) ἀποτελοῦσε πράγματι μία συγκεχυμένη σύνθεση πολλῶν πεπλανημένων θέσεων περί τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς, οἱ ὁποῖες ἴσχυαν πολύ περισσότερο γιά τή Δυτική Ἐκκλησία:

"*Ὅστις ἄν τῇ πίστει καί τῇ θυσίᾳ τῆς ρωμαϊκῆς καί ἀποστολικῆς καθέδρας ἀντιλέγοι, ἀνάθεμα ἔστω καί μήτε δεχέσθω ὀρθόδοξος, ἀλλά λεγέσθω προζυμίτης καί νέος ἀντίχριστος... Ἡ ἁγία ρωμαϊκή πρώτη καί ἀποστολική καθέδρα, πρός ἥν, ἅτε δή πρός κεφαλήν, ἡ φροντίς πασῶν τῶν ἐκκλησιῶν ἰδικῶς ἐφαρμόζει, τῆς ἐκκλησιαστικῆς εἰρήνης καί χρείας χάριν, πρός ταύτην τήν βασιλικήν πόλιν ἡμᾶς ἀποκρισιαρίους αὐτῆς ποιῆσαι κατηξίωσεν πρός τόν Μιχαήλ τόν καταχρηστικῶς λεγόμενον πατριάρχην καί τῆς αὐτοῦ ἀνοίας συνεργούς, πλεῖστα ζιζάνια τῶν αἱρέσεων καθ'ἑκάστην διασπείρεται ἐν μέσῳ αὐτῆς, ὅτι καθώς οἱ Σιμωνιανοί τήν δωρεάν τοῦ Χριστοῦ πιπράσκουσι, καί ὡς Βαλέσιοι τούς παροίκους αὐτῶν ἐξευνουχίζουσι καί οὐ μόνον πρός κληρικᾶτα, ἀλλά καί πρός ἐπισκοπᾶτα ἀνάγουσιν, ὡς οἱ Ἀρειανοί ἀναβαπτίζουσι τούς ἐν ὀνόματι τῆς ἁγίας Τριάδος βεβαπτισμένους καί μάλιστα τούς λατίνους, ὡς οἱ Δονατισταί ἐπικοροῦσιν ὅτι ἐκτός τῆς Ἐκκλησίας τῶν Γραικῶν τήν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ καί ἡ ἀληθινή θυσία καί τό βάπτισμα ἐξ ὅλου τοῦ κόσμου ἀπολωλεκέναι, ὡς οἱ Νικολαῖται τούς σαρκικούς γάμους παραχωροῦσι καί διεκδικοῦσι τοῖς τοῦ ἱεροῦ θυσιαστηρίου ὑπηρέταις, ὡς οἱ Σεβηριανοί ἐπικατάρατόν φασι τόν νόμον τοῦ Μωϋσέως, ὡς οἱ Πνευματομάχοι ἤ θεομάχοι ἀπέκοψαν ἀπό τοῦ συμβόλου τοῦ ἁγίου Πνεύματος*

τήν ἐκπόρευσιν ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ὡς οἱ Ναζωρηνοί τόν σαρκικόν τῶν Ἰουδαίων καθαρισμόν ἐπί τοσοῦτον τηροῦσιν, ὥστε τά βρέφη τά θνησκόγεννα πρό τῆς ὀγδόης ἡμέρας ἀπό τῆς γεννήσεως βαπτίζεσθαι ἀντιλέγειν καί τάς γυναῖκας τάς ἐν τοῖς καταμηνίοις αὐτῶν, εἴτε ἐν τῇ γέννᾳ κινδυνευούσας κοινωνήσασθαι, εἴτε ἀβάπτιστοί εἰσι βαπτίζεσθαι διακωλύειν, καί τήν κόμην τῆς κεφαλῆς καί τοῦ πώγωνος, ὡς οἱ Ναζωρηνοί, τρέφοντες τούς τάς κόμας κείροντας καί κατά τήν διάταξιν τῆς ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας τούς πώγωνας ξυρίζοντας εἰς τήν κοινωνίαν οὐ καταδέχονται... Ὅθεν ἡμεῖς τῆς ἁγίας αὐτῆς καί πρώτης ἀποστολικῆς καθέδρας τήν ἐξάκουστον βίαν καί ὕβριν οὐχ ὑποφέροντες, τήν τε καθολικήν πίστιν καταδύεσθαι πολυτρόπως ὑφορώμενοι,... οὕτω καθυπογράφομεν· Μιχαήλ ὁ καταχρηστικῶς πατριάρχης... καί μετ'αὐτοῦ Λέων ὁ τῆς Ἀχρίδος ἐπιλεγόμενος καί ὁ σακελλάριος τοῦ αὐτοῦ Μιχαήλ Νικηφόρος... καί πάντες οἱ ἑπόμενοι αὐτοῖς ἐν τοῖς προκειμένοις πλανίσμασι καί τολμήμασιν, ἔστωσαν ἀνάθεμα, μαραναθά, σύν τοῖς Σιμωνιακοῖς, Βαλεσίοις, Ἀρειανοῖς, Δονατισταῖς, Νικολαΐταις, Σεβηριανοῖς, Μανιχαίοις, σύν οἷς δογματίζουσι, καί τοῖς ἄλλοις ὅτι τό ἔνζυμον ἔμψυχον εἶναι καί σύν πᾶσι τοῖς αἱρετικοῖς, μᾶλλον δέ καί μετά τοῦ διαβόλου καί τῶν ἀγγέλων, ἐάν μή πεισθῶσιν. Ἀμήν, Ἀμήν, Ἀμήν".

Εἶναι σαφές ὅτι τό κείμενο αὐτό παρουσιάζει ἀνάγλυφη τήν ἄγνοια τῶν πραγμάτων ἀπό τούς παπικούς ἐκπροσώπους: *Πρῶτον*, χρησιμοποιήθηκαν σέ αὐτό ἐναντίον τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας τελείως ἐσφαλμένες κατηγορίες, ἤτοι α) ὅτι ἐπέτρεπε τόν γάμο τῶν ἤδη χειροτονημένων κληρικῶν, β) ὅτι θεωροῦσε ἔμψυχο κάθε πράγμα σέ ζύμωση, γ) ὅτι ἀναβάπτιζε τούς λατίνους, δ) ὅτι θεωροῦσε ἔγκυρα μόνο τά τελούμενα ἀπό τούς Ἀνατολικούς μυστήρια, ε) ὅτι οἱ κληρικοί της ἔτρεφαν γενειάδα, καί στ) ὅτι δέν παρεῖχαν τή θ. κοινωνία στούς ἀγένειους λατίνους. *Δεύτερον*, ἀποδοκιμάσθηκαν παλαιά κοινά ἔθιμα τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως:α) ἡ μή παροχή τῆς θ. κοινωνίας σέ γυναῖκες, οἱ ὁποῖες κυνδύνευαν ἤ εὑρίσκοντο σέ ἔμμηνο ρύση ἤ καί σέ τοκετό, β) ἡ μή βάπτιση τῶν κυνδυνευόντων νηπίων πρίν ἀπό τήν ὀγδόη ἡμέρα τοῦ καθαρμοῦ, καί γ) ἡ χειροτονία εὐνούχων στόν κλῆρο. *Τρίτον*, ἀποδόθηκαν στήν Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς βαρύτατες κατηγορίες, οἱ ὁποῖες χαρακτήριζαν μᾶλλον τή Δύση παρά τήν Ἀνατολή, ὅπως: α) τό κανονικό παράπτωμα τῆς σιμωνίας, β) ἡ ἐνθάρρυνση τοῦ εὐνουχισμοῦ, καί γ) ἡ δῆθεν ἀφαίρεση ἀπό τούς ἀνατολικούς τοῦ filioque ἀπό τό σύμβολο τῆς πίστεως κ.λπ. Οἱ παπικοί ἀντιπρόσωποι δέν ἀναγνώριζαν βεβαίως στόν Μιχαήλ Κηρουλάριο καί στόν θρόνο τῆς Κπόλεως τήν πατριαρχική τιμή καί ἀξία, κατηγοροῦσαν δέ τόν πατριάρχη ὅτι δέν μετανόησε γιά τίς ὕβρεις, τίς ὁποῖες ἐξετόξευσε ἐναντίον τῶν λατινικῶν ἐθίμων.

Ὁ Μιχαήλ Κηρουλάριος συγκάλεσε ἀμέσως *Ἐνδημούσα σύνοδο* (Κυριακή, 24 Ἰουλίου 1054), ἡ ὁποία ἀναθεμάτισε τό ἔγγραφο, τούς συντάκτες του, τούς ἐπιδόντες (*Οὐμβέρτο, Φρειδερίκο καί Πέτρο*) καί

ὅλους τούς συνεργήσαντες σέ αὐτό. Οἱ παπικοί ἀντιπρόσωποι εἶχαν ἐγκαταλείψει τήν Κπολη, ἀλλά ἀνακλήθηκαν μέ πρωτοβουλία τοῦ αὐτοκράτορα ἀπό τή Σηλυμβρία, γιά νά συμμετάσχουν σέ σύνοδο καί νά ἀποφευχθῆ ἡ κρίση. Ὡστόσο, ἀρνήθηκαν νά συμμετάσχουν στή σύνοδο, ἐπειδή *"οὐ βούλονται τῇ ἡμετέρᾳ μετριότητι προσελθεῖν ἤ τῇ ἱερᾷ καί μεγάλῃ συνόδῳ εἰς ὄψιν ἐλθεῖν καί ἀπόκρισίν τινα δοῦναι περί ὧν ἀσεβῶν ἀπηρεύξαντο, ἀλλ'ἀκολούθως μέν τῷ παρόντι αὐτῶν ἐκτεθέντι ἐγγράφῳ καί πλείω δέ τῶν ἐν αὐτῷ γραφέντων κατά τῆς τῆς ἡμετέρας πίστεως ἔχειν εἰπεῖν διατείνονται, αἱρεῖσθαι δέ θανεῖν μᾶλλον ἤ εἰς ὄψιν ἡμῖν καί τῇ συνόδῳ ἐλθεῖν"* (PG 120, 745). Στή σύνοδο ἔγιναν δεκτές οἱ ὑποψίες τοῦ πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλαρίου, ὅτι δηλαδή οἱ παπικοί ἀντιπρόσωποι δέν ἐξέφραζαν τίς ἀπόψεις τοῦ παπικοῦ θρόνου καί ὅτι ἦσαν ὄργανα τοῦ προσωπικοῦ ἀντιπάλου τοῦ πατριάρχη Ἀργυροῦ: *"Ἐκ τῆς Ρώμης μέν ἀφικέσθαι καί παρά τοῦ πάπα ἀποσταλῆναι σκηψάμενοι, ταῖς δέ ἀληθείαις ταῖς παρά τοῦ Ἀργυροῦ δολεραῖς ὑποθήκαις καί συμβουλαῖς. Οὗτοί τε ἀφ'ἑαυτῶν ἀφικόμενοι καί μήτε παρά τοῦ πάπα ἀποσταλέντες, ἀλλά καί τά γράμματα, ἅ ὡς ἀπ'ἐκείνου δῆθεν ἐπεφέροντο πλασάμενοι. Τοῦτο γάρ ἀπό τε ἄλλων διεγνώσθη πολλῶν καί ἀπό τοῦ τάς τῶν γραμμάτων σφραγῖδας νενοθευμένας φανερῶς φωραθῆναι"* (PG 120, 741). Τήν ὑποψία τοῦ πατριάρχη υἱοθέτησε καί ὁ αὐτοκράτορας, ὁ ὁποῖος ἐπίσης *"εὗρε τήν ρίζαν τοῦ κακοῦ γενομένην ἀπό τῶν ἑρμηνευτῶν καί τοῦ μέρους τοῦ Ἀργυροῦ"* (PG 120, 745). Εἶναι σαφές, ὅτι ἡ ἀπόφαση τῆς συνόδου δέν εἶχε τή συνείδηση ὅτι καταδίκαζε τόν παπικό θρόνο, ἀλλά μόνο τούς συνδεομένους μέ τό ἔγγραφο ἀόριστα, γι'αὐτό καί μόνο *"οἱ τοῦτο ἐκθέμενοι καί ἤ γνώμην εἰς τήν τούτου ποίησιν δεδωκότες, ἤ αὐτοῖς τοῖς ποιήσασι συναράμενοι ἐπί παρουσίᾳ τῶν πρός βασιλέως ἀπεσταλμένων ἐν τῷ μεγάλῳ σεκρέτῳ ἀναθέματι ὑπεβλήθησαν"* (PG 120, 748).

Τό παπικό ἔγγραφο ἀναγνώσθηκε ἐνώπιον τοῦ πλήθους καί καταστράφηκε διά πυρᾶς. Στή συνοδική ἀπόφαση ἀναιροῦντο ἐπί τῇ βάσει τῆς ἱ. παραδόσεως οἱ κατά τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς κατηγορίες, οἱ ὁποῖες εἶχαν περιληφθῆ στό παπικό ἔγγραφο, ἰδιαίτερα δέ ἡ περί τῆς δῆθεν ἀπαλείψεως τοῦ filioque ἀπό τό σύμβολο τῆς πίστεως: *"πρός δ'ἐπί πᾶσι τούτοις καί ὅτι τό ἱερόν καί ἅγιον σύμβολον, ὅ πᾶσιν τοῖς συνοδικοῖς καί οἰκουμενικοῖς ψηφίσμασιν ἄμαχον ἔχει τήν ἰσχύν, νόθοις λογισμοῖς καί παρεγγράπτοις λόγοις καί θράσους ὑπερβολῇ μή κιβδηλεύειν ἐθέλομεν, μηδέ παραπλησίως ἐκείνοις ἐκ τοῦ Πατρός καί τοῦ Υἱοῦ τό Πνεῦμα τό ἅγιον, ὤ τῶν τοῦ πονηροῦ μηχανημάτων, ἀλλ'ἐκ τοῦ Πατρός φαμεν ἐκπορεύεσθαι... οὔτε ἀπό εὐαγγελιστῶν τήν φωνήν ἔχουσι ταύτην, οὔτε ἀπό οἰκουμενικῆς συνόδου τό βλάσφημον τοῦτο κέκτηνται δόγμα"* (PG 120, 736-740). Οἱ ἀποφάσεις τῆς συνόδου κοινοποιήθηκαν μέ τίς καθιερωμένες συνοδικές ἐπιστολές πρός τόν *πατριάρχη Ἀντιοχείας Πέτρο Γ'*

(1052-1056) καί δι'αὐτοῦ πρός τούς πατριάρχες Ἀλεξανδρείας καί Ἱεροσολύμων (PG 120, 820). Ἡ ἀλληλογραφία Μιχαήλ Κηρουλάριου καί Πέτρου Ἀντιοχείας ἐπιβεβαιώνει, *ὅτι στή ρήξη τοῦ 1054 δέν ἀπεδίδοντο ἀκόμη οἱ πραγματικές διαστάσεις ἑνός ὁριστικοῦ σχίσματος τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως.* Ὁ πατριάρχης Πέτρος Γ' καταγόταν ἀπό τήν Ἀντιόχεια, ἀλλά εἶχε μορφωθῆ στήν Κπολη καί εἶχε διατελέσει σκευοφύλακας τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Σοφίας. Κατά τήν περίοδο αὐτή εἶχε συνδεθῆ μέ τόν πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλάριο, ἀπό τόν ὁποῖο καί χειροτονήθηκε μετά τήν ἐκλογή του γιά τό θρόνο τῆς Ἀντιοχείας. Στίς ἐπιστολές τοῦ πατριάρχη Κπόλεως πρός τόν Πέτρο Ἀντιοχείας ἀναδεικνύεται ἡ σαφής πεποίθησή του, ὅτι οἱ ἐμφανισθέντες ὡς παπικοί ἀντιπρόσωποι ἦσαν ὁπωσδήποτε ὄργανα τοῦ Ἀργυροῦ (PG 120, 784-785), στιγματίζεται δέ καί ἡ ἀπρεπής συμπεριφορά τους. Ἐν τούτοις, ζητεῖται ἡ διαγραφή τοῦ ὀνόματος τοῦ πάπα ἀπό τά Δίπτυχα τῶν θρόνων Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καί Ἱεροσολύμων (PG 120, 788-789) καί ἀποδοκιμάζονται οἱ λατινικές καινοτομίες (PG 120, 789-793). *Ἡ ἐπέκταση λοιπόν τῶν συνεπειῶν τῶν προσωπικῶν ἀναθεμάτων καί στόν παπικό θρόνο ἐπιβεβαιώνεται μέ τήν ἀπόφαση τῆς συνόδου γιά τή διαγραφή τοῦ ὀνόματος τοῦ πάπα ἀπό τά Δίπτυχα τῶν πατριαρχικῶν θρόνων τῆς Ἀνατολῆς.* Ἄν ὁ Μιχαήλ Κηρουλάριος πίστευε πράγματι ὅτι οἱ παπικοί ἀντιπρόσωποι ἐνεργοῦσαν ἁπλῶς καί μόνο ὡς ὄργανα τοῦ Ἀργυροῦ, ὅπως τουλάχιστον διαβεβαίωνε τή σύνοδο, τότε δέν θά ἔπρεπε νά ζητηθῆ ἡ *ἐπέκταση τῶν συνεπειῶν τοῦ ἀναθεματισμοῦ* καί στόν παπικό θρόνο.

Βεβαίως, ἡ σύνοδος εἶχε δεχθῆ τίς ἐπιφυλάξεις τοῦ Μιχαήλ Κηρουλαρίου γιά τή σχέση τῶν παπικῶν ἀντιπροσώπων πρός τόν Ἀργυρό, ἐνῶ ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας Πέτρος εἶχε ἤδη διατυπώσει τίς μετριοπαθεῖς θέσεις του ἔναντι τῶν λατινικῶν ἐθίμων καί ἰδιαίτερα ἔναντι τῶν ἀζύμων. Πράγματι, ἀμέσως μετά τή χειροτονία του εἶχε ἀποστείλει κοινωνικό γράμμα πρός ὅλους τούς πατριαρχικούς θρόνους καί πρός τόν πάπα Ρώμης Λέοντα Θ', ἀλλά ὁ πάπας ἦταν προφανῶς ἀπορροφημένος στούς ἀγῶνες ἐναντίον τῶν Νορμανδῶν καί δέν ἀπάντησε. Ἡ ἐντολή τοῦ πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλαρίου νά κλείσουν οἱ λατινικοί ναοί καί τά μοναστήρια στήν Κπολη εἶχε προκαλέσει γενικότερες ἀντιδράσεις στή Δύση, ἡ ὁποία ἀντιμετώπιζε μέ ἐνδιάθετη καχυποψία τίς ἀποφάσεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Grado Δομίνικος, αὐτοτιτλοφορούμενος *"πατριάρχης"* Ἀκυληίας, ἔγραψε πρός τόν Ἀντιοχείας Πέτρο (PG 120, 752-756), διαμαρτυρόμενος γιά τίς δῆθεν τάσεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου νά ὑποτάξη τά πατριαρχεῖα τῆς Ἀνατολῆς, γιά τήν μή ἀναγνώριση σέ αὐτόν τοῦ τίτλου *"πατριάρχης"* καί γιά τήν ἀπαγόρευση ἀπό τήν ἐκκλησία Κπόλεως τῶν λατινικῶν λειτουργικῶν ἐθίμων στήν Ἀνατολή (PG 120, 753 κἑξ.). Ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας στήν ἀπαντητική ἐπιστολή του (PG 120, 756-781) ἀντέκρουσε ὡς ἀνέρειστο τό αἴτημα ἀναγνωρίσεως

τῆς πατριαρχικῆς τιμῆς στόν ἐπίσκοπο τοῦ Grado καί προέβαλε τόν κλειστό χαρακτήρα τοῦ κανονικοῦ θεσμοῦ τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν (PG 120, 757-761), προέτρεψε δέ τούς λατίνους μέ ἐπιχειρήματα ἀπό τή σχετική πατερική παράδοση τῆς 'Ανατολῆς νά ἐγκαταλείψουν κυρίως τό νέο ἔθιμο τῶν ἀζύμων, ἐπειδή οἱ "*τῶν ἀζύμων μετέχοντες κινδυνεύουσι λανθανόντως εἰς τήν 'Απολιναρίου περιπίπτειν αἵρεσιν... καί οἱ τά ἄζυμα προσκομίζοντες νεκράν σάρκα καί οὐχί ζῶσαν προσφέρουσιν*" (PG 120, 764-777). 'Ο πατριάρχης Πέτρος ζήτησε μάλιστα ἀπό τόν Δομίνικο νά διαβιβάση πρός τόν πάπα Ρώμης καί τό ἀντίγραφο τοῦ συναποστελλομένου *κοινωνικοῦ* γράμματός του, μέ τήν ἐλπίδα ὅτι ὁ πάπας "*προσδέξηται τά ἀναγεγραμμένα καί ἀποδέξηται καί συνέλθη τοῖς περιποθοῦσι τήν αὐτοῦ σεβασμιότητα τιμίοις ἀδελφοῖς καί πατράσιν*" (PG 120, 781).

Στίς ἐπιστολές τοῦ Μιχαήλ Κηρουλαρίου ὁ πατριάρχης 'Αντιοχείας ἀπάντησε μέ τήν πεποίθηση ὅτι ἡ ρήξη Ρώμης καί Κπόλεως προῆλθε ἀπό τίς ἤδη ὡς βέβαιες παρουσιαζόμενες ὑποψίες τοῦ πατριάρχη Κπόλεως καί ὅτι τά λαβόντα χώρα στή βασιλεύουσα ἀποτελοῦσαν ραδιουργίες τοῦ 'Αργυροῦ. 'Υπό τήν ἔννοια αὐτή ἐκπλήσσεται καί διερωτᾶται, "*ὅθεν κινηθείς ἤ τί βουλόμενος ὁ 'Ιταλός εἰς τοσαύτην ἀνοδίαν ἐξέκλινεν 'Αργυρός καί τοῖς ἱεροῖς ἐπεχείρει ἀνίερος ὤν...*" (PG 120, 796). 'Η μετριοπαθής καί ὁπωσδήποτε φιλειρηνική διάθεση τοῦ πατριάρχη 'Αντιοχείας ὀφείλεται προφανῶς στό γεγονός ὅτι ἀξιολογοῦσε τά λατινικά ἔθιμα χωρίς νά τά συνδέη μέ τά συγκεκριμένα γεγονότα τοῦ 1054. 'Αποσκοποῦσε στήν ἀποκατάσταση καί στήν ἐνίσχυση τῆς ἑνότητας τῶν 'Εκκλησιῶν 'Ανατολῆς καί Δύσεως, ἡ ὁποία εἶχε κλονισθῆ ἤδη πρό πολλοῦ καί ὄχι βεβαίως κατά τήν κρίση τῶν πραγματικῶν γεγονότων τοῦ σχίσματος, γι'αὐτό καί συνιστοῦσε στόν πατριάρχη Κπόλεως σύνεση καί μετριοπάθεια: "*Δέος γάρ μήποτε ράψαι τό διερρωγός βουλομένη χεῖρον τό σχίσμα ποιήση καί τό καταπεπτωκός ἀνορθῶσαι σπουδάζουσα μείζονα τήν πτῶσιν ἐργάσηται. Σκόπησον δέ, εἰ μή φανερῶς ἐντεῦθεν, ἤγουν ἐκ τῆς μικρᾶς ταύτης διαστάσεως καί διχονοίας, τοῦ τῆς καθ'ἡμᾶς ἁγίας 'Εκκλησίας τόν μέγα τοῦτον καί ἀποστολικόν θρόνον ἀπορραγῆναι...*" (PG 120 812). 'Υπό τό πνεῦμα αὐτό, ἐπιχείρησε μία διάκριση μεταξύ τῶν σοβαρῶν παρεκκλίσεων τῆς Δύσεως (*filioque, ὑποχρεωτική ἀγαμία τῶν κληρικῶν καί χρήση ἀζύμων στή θ. εὐχαριστία*) καί τῶν δευτερεύουσας σημασίας ἰασίμων ἤ καί ἀδιαφόρων ἐθίμων: "*Καί τά μέν τούτων ἐδόκει ἀπευκταῖα καί φευκτά, τά δέ ἰάσιμα, τά δέ παροράσεως ἄξια...*" (PG 120, 800 κἑξ.). Τήν προσθήκη τοῦ filioque στό σύμβολο τῆς πίστεως τή χαρακτήρισε "κακόν καί κακῶν κάκιστον"(PG 120 804), ἀφοῦ, "*περί ὧν φανερώτατα ἡ θεία Γραφή ἐθέσπισεν, οὐ δεῖ ψηφίζεσθαι, ἀλλά μᾶλλον ἕπεσθαι*", "*τοῦ τῆς ἀληθείας λόγου μηδέν ἐξ αὐτῶν καταβλαπτομένου*" (PG 120, 805). Συγκλονισμένος ἀπό τή χαλεπότητα τῶν καιρῶν καί ἀπό τήν ἀνάγκη διαφυλάξεως τῆς ἑνότητας τῆς 'Εκκλησίας ἤ καί ἀγνοώντας τό βάθος τῶν

νέων διαφοροποιήσεων, ὁ εἰρηνοποιός πατριάρχης 'Αντιοχείας προχωροῦσε ἀκόμη καί στήν κατ'οἰκονομίαν ἄσκηση τῆς ἐπιείκειας γιά τήν περιφρούρηση τῆς ἑνότητας τῆς 'Εκκλησίας, διατύπωσε δέ τήν προσωπική του πρόταση, ὅτι *"εἰ τήν ἐν τῷ ἁγίῳ Συμβόλῳ προσθήκην διορθώσαιντο, οὐδ'ἄν ἕτερον ἐπεζήτουν ἀδιάφορον, καταλιπών σύν τοῖς ἄλλοις καί τό περί τῶν ἀζύμων ζήτημα..., ἵνα μή τό πᾶν ἐκζητήσαντες, τό πᾶν ἀπολέσωμεν"* (PG 120, 812-813). Τήν περί ἐπιεικείας εἰσήγησή του αὐτή θεμελίωσε στήν πλημμελῆ γνώση τῶν πραγμάτων τῆς Δύσεως, τονίζοντας ὅτι *"ἀδελφοί γάρ ἡμῶν καί οὗτοι κἄν ἐξ ἀγροικίας συμβαίνη τούτους πολλάκις ἐκπίπτειν τοῦ εἰκότως τῷ ἑαυτῶν στοιχοῦντες θελήματι καί μή τοσαύτην ἀκρίβειαν ἐπιζητεῖν ἐν βαρβάροις ἔθνεσιν, ἥν αὐτοί περί λόγους ἀναστρεφόμενοι ἀπαιτούμεθα. Μέγα γάρ κἄν παρ'αὐτοῖς ἀσφαλῶς ἡ ζωαρχική Τριάς ἀνακηρύττοιτο καί τό τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας κατά τήν ἡμετέραν δόξαν ἀνομολογεῖται μυστήριον"* (PG 120, 805-808).

Τό σχίσμα ὅμως 'Ανατολῆς καί Δύσεως, παρά τίς μετριοπαθεῖς θέσεις τῆς 'Ανατολῆς, συνειδητοποιήθηκε ταχύτερα στή Δύση, ἀφοῦ ἡ ἀντιβυζαντινή προπαγάνδα τῶν Φράγκων καλλιεργοῦσε, ὅπως εἴδαμε, τήν ἰδέα ὅτι ἡ ὀρθή πίστη εἶχε διαφθαρῆ ἀπό τούς Ἕλληνες στήν 'Ανατολή. Ὁ Οὐμβέρτος ἦταν ἕνα χαρακτηριστικό δεῖγμα τῶν συνεπειῶν τῆς προπαγάνδας αὐτῆς, ἰδιαίτερα ὅταν στόν παπικό θρόνο κυριάρχησαν οἱ ὁμόφρονες τοῦ Οὐμβέρτου, ὁ ὁποῖος διατήρησε ἰσχυρή ἐπιρροή στά ἐκκλησιαστικά πράγματα τῆς Δύσεως μέχρι τό θάνατό του (1061). Τό ἄλλο μέλος τῆς παπικῆς ἀντιπροσωπίας Φρειδερίκος ἐκλέχθηκε πάπας ὑπό τό ὄνομα Στέφανος Θ' (1057-1058), ἐνῶ ὁ στενός φίλος τοῦ Οὐμβέρτου Ἱλδεμβράνδης κατηύθυνε τήν ὅλη πολιτική τοῦ παπικοῦ θρόνου στόν περί *"περιβολῆς"* ἀγώνα ἐναντίον τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα. Ἡ ρήξη πρός τό Βυζάντιο ἦταν βαθύτατη. Ὁ πάπας Νικόλαος Β' (1059-1061) συμμάχησε μέ τούς Νορμανδούς καί ἀναγνώρισε τόν Ροβέρτο Γισκάρδο ὡς κύριο τῶν βυζαντινῶν ἐπαρχιῶν τῆς 'Απουλίας καί τῆς Καλαβρίας, ὅπως ἐπίσης καί τῶν λομβαρδικῶν περιοχῶν, οἱ ὁποῖες ὑπήχθησαν στήν ἐκκλησιαστική δικαιοδοσία τοῦ παπικοῦ θρόνου (1050). Ἡ πολεμική ἐναντίον τῶν 'Ανατολικῶν συνεχιζόταν πλέον ἐντονώτερα καί πυκνότερα στή Δύση. Ὁ *Πέτρος Damiani* (+ 1072) ἔγραψε εἰδική πολεμική πραγματεία ὑπό τόν τίτλο "Contra Graecorum errorem de processione Spiritus sancti" (PL 145, 633 κἑξ.), ἐνῶ ἡ *σύνοδος τῆς Βάρεως* (1098) καταδίκασε ὡς αἵρεση τή μή ἀποδοχή τῆς διδασκαλίας καί τῆς προσθήκης τοῦ filioque στό Σύμβολο τῆς πίστεως. Τή διδασκαλία αὐτή ἀνέπτυξε συστηματικότερα ὁ ἀρχιεπίσκοπος Καντέρμπουρυ *Ἄνσελμος* στήν πραγματεία του "Contra Graecos". Ἡ *ἀντιρρητική* καί ἡ *πολεμική* γραμματεία ὅμως ἀναπτύχθηκε, ὅπως θά δοῦμε, καί ἀπό τά δύο μέρη, ἀποτελοῦσε δέ ἐφεξῆς σοβαρό ἐμπόδιο σέ κάθε προσπάθεια γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς ἑνότητας τῆς 'Εκκλησίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄

ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ

MANSI, Sacrorum Conciliorum Oecumenicorum nova et amplissima Collectio, 1759-1798. FR. MIKLOSICH-I. MÜLLER, Acta et Diplomata Graeca medii aevi, sacra et profana, τόμ. 2, 1860. Γ. ΡΑΛΛΗ - Μ. ΠΟΤΛΗ, Σύνταγμα θείων καί ἱερῶν κανόνων, τόμ. 6, 1854. C.JIRECEK, Geschichte der Bulgaren, 1876. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Geschichte der Serben, 1911. V. N. ZLATARSKI-N.HANEFF, Geschichte der Bulgaren, τόμ. 2, 1917-1918. N. JORGA, Geschichte der rumänisches Volkes, 1905. E. GOLUBINSKIJ, Istorija Russkoi Tserkvi, τόμ. 4, 1901-1917. H. GELZER, Ungedruckte und ungenügend veroffentliche Texte der Notitiae Episcopatuum, 1901. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Der Patriarchat von Achrida, 1902. L. GÖTZ, Kirchengeschichtliche und kulturgeschichtliche Denkmäler Altrusslands, 1905. V. GRUMEL, Les Régestes des Actes du patriarcat de Constantinople, 1935 κέξ. FR. DVORNIK, Les Slaves, Byzance et Rome au IX siècle, 1926. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance, 1933. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, The Photian Schism, 1948. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, The Making of Central and Eastern Europe, 1949. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew, 1958. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Byzance et la primauté romaine, 1964. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, The Slavs. Their early History and Civilization, 1969. H.-G. BECK, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, 1959. J. DARROUZÈS, Documents inédits de l'ecclésiologie byzantine, 1966. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Le Registre synodal du patriarcat byzantin au XIVe siècle, 1971. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Notitiae Episcopatuum Ecclesiae constantinopolitanae, 1981. ΧΡ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Αἱ Ὀρθόδοξοι Ἐκκλησίαι Σερβίας καί Ρουμανίας, 1923. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Τό πρωτεῖον τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης, 1930. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων, 1935. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας, 1935. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας, 1951. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Βουλγαρίας, 1957. Β. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, Die geschichtliche Entwicklung der Synoden des Patriarchats von Konstantinopel, Zeitschr. für Kirchengeschichte, 55, 1936, 127-157. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Ἐκκλησιαστική Ἱστορία, 1959. ΙΩ. ΚΑΡΜΙΡΗ, Τά δογματικά καί συμβολικά μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, I, 1960. Γ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, Ἀχρίδος Πατριαρχεῖον καί ἀρχιεπισκοπή, Θ.Η.Ε., 3, 1963, 541-550. Ι. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Βίος Κωνσταντίνου (Κυρίλλου) - Βίος Μεθοδίου - Βίος Κλήμεντος Ἀχρίδος, 1968. ΒΛ. ΙΩ. ΦΕΙΔΑ, Le Règlement du prince Vladimir, 1963-1965. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Ἡ πρώτη ἐν Ρωσίᾳ ἐκκλ. ἱεραρχία καί αἱ ρωσικαί πηγαί, 1966. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Σύντομος Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας, 1967. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Ὁ θεσμός τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν, τόμ. 2, 1969-1970. ΤΟΥ

ΑΥΤΟΥ, Ἐνδημοῦσα Σύνοδος, 1971. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Τό Αὐτοκέφαλον καί τό Αὐτόνομον ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ, Ἱεροσόλυμα 1979. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Τό πρωτεῖον τοῦ Πρώτου εἰς τήν κοινωνίαν τῶν τοπικῶν Ἐκκλησιῶν, 1979. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Τό αὐτοκέφαλον τῆς Ἐκκλησίας Γεωργίας, 1980. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Ἐκκλησιαστική Ἱστορία τῆς Ρωσίας, 1988. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Τό Οἰκουμενικό πατριαρχεῖο καί ἡ διαχρονική ἐκκλ. διακονία του, στόν τόμο "Τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο", 1989, 13-43. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Ἡ Ἰωάννειος ἀποστολικότης τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, 1989. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Βυζάντιο. Βίος, Θεσμοί, Κοινωνία, Ἐκκλησία, Παιδεία, Τέχνη, 1991.

1. Κανονικά κριτήρια καί ἱστορικές μεταβολές

Ἡ διοικητική ὀργάνωση τῆς Ἐκκλησίας ἀπό τό τέλος τῆς Εἰκονομαχίας (843) μέχρι τήν ἅλωση τῆς Κπόλεως (1453) προσδιορίσθηκε σαφῶς τόσο ἀπό τή διαμόρφωση τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως κατά τήν πρώτη περίοδο, ὅσο καί ἀπό τήν κανονική θεμελίωσή της μέ τίς σχετικές ἀποφάσεις τῶν Οἰκουμενικῶν ἤ τοπικῶν συνόδων (Ἐκκλ. Ἱστορία, τόμ. Α΄, σελ. 806 κἑξ.). Βεβαίως, ἡ ἐξέλιξη τῆς δικαιοδοσίας τῶν θρόνων ἐπηρεάσθηκε ἀπό τή διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ στούς λαούς τῆς βόρειας καί τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης μέ πρωτοβουλία τῶν θρόνων τῆς *Πρεσβυτέρας* καί τῆς *Νέας Ρώμης*, ἀπό τό μέγα σχίσμα τοῦ 1054, ἀπό τή σταυροφορική ἐπιβάρυνση τῆς προβληματικῆς τῶν πατριαρχικῶν θρόνων *Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καί Ἱεροσολύμων*, ἀπό τίς συνέπειες τοῦ περί *"περιβολῆς"* ἀγώνα στή Δύση, ἀπό τόν ἀγώνα τῆς αὐτοκρατορίας στήν Ἀνατολή γιά τήν ἐπιβίωσή της καί γενικότερα ἀπό ὅλα τά μεγάλα ἱστορικά γεγονότα, τά ὁποῖα ἄφησαν ἀνεξίτηλη τή σφραγίδα τους στόν ἐκκλησιαστικό βίο τόσο τῆς Ἀνατολῆς, ὅσο καί τῆς Δύσεως.

Πρῶτον, ἡ διαμόρφωση τῆς διοικητικῆς ὀργανώσεως τῆς Ἐκκλησίας κατά τήν περίοδο τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων θεμελιώθηκε στή νέα πραγματικότητα τῆς Ἐκκλησίας μετά τήν ὁριστική ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ στόν ἑλληνορωμαϊκό κόσμο καί τή σταδιακή κατάρρευση τοῦ παγανισμοῦ κατά τόν Δ΄ αἰώνα. Ὅπως ἔχει ἤδη ἀναπτυχθῆ, ἡ Α΄ Οἰκουμενική σύνοδος (325) εἰσήγαγε γιά πρώτη φορά ὑπό τό σχῆμα τοῦ *Μητροπολιτικοῦ* συστήματος (καν. 4, 5 καί 6) μία μορφή διοικητικῶν σχέσεων μεταξύ τῶν τοπικῶν Ἐκκλησιῶν κάθε ἐπαρχιακῆς ἑνότητας, πάντοτε μέσα στά πλαίσια τῆς προγενέστερης τοπικῆς ἐκφράσεως τῆς συνοδικῆς συνειδήσεως τῆς Ἐκκλησίας (*Ἐπαρχιακή σύνοδος*). Τά πραγματικά προβλήματα ὀρθῆς λειτουργίας τοῦ μητροπολιτικοῦ συστήματος κατά τήν περίοδο τῶν ἀρειανικῶν ἐρίδων τοῦ Δ΄ αἰώνα, τά ὁποῖα ἀποτυπώθηκαν στούς σχετικούς κανόνες τῶν τοπικῶν συνόδων *Ἀντιοχείας* (341), *Σαρδικῆς* (343), *Καρθαγένης* (419) κ.ἄ., κατέστησαν ἀναγκαία τή διαμόρφωση μιᾶς *ὑπερμητροπολιτικῆς συνοδικῆς αὐθεντίας* γιά τήν ἀξιολόγηση τῶν ἀποφάσεων τῶν ἐπαρχιακῶν συνόδων. Προτάθηκαν κατά τόν Δ΄ αἰώνα

τέσσαρες λύσεις γιά τή δημιουργία μιᾶς *Μείζονος συνόδου* ἔναντι τῆς ἐπαρχιακῆς συνόδου, ἤτοι: α) ἡ διεύρυνση τῆς συνθέσεως τῆς ἐπαρχιακῆς συνόδου μέ πρωτοβουλία τοῦ προέδρου της *μητροπολίτη* γιά τήν πρόσκληση ἐπισκόπων ἀπό τίς πλησιόχωρες ἐπαρχίες (καν. 14 τῆς συνόδου τῆς Ἀντιοχείας), β) ἡ διεύρυνση τῆς συνθέσεως τῆς ἐπαρχιακῆς συνόδου μέ ἔκτακτη παρέμβαση τοῦ *ἐπισκόπου Ρώμης* κατά παράκληση τῶν ἐνδιαφερομένων (καν. 3, 4 καί 5 τῆς συνόδου τῆς Σαρδικῆς), γ) ἡ συγκρότηση μιᾶς *Μείζονος συνόδου* ἀπό τούς ἐπισκόπους τῶν ἐπαρχιῶν τῆς ἰδίας πολιτικῆς Διοικήσεως (καν. 2 καί 6 τῆς Β΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου), καί δ) ἡ ἀξιοποίηση τῶν ὑπερδιοικητικῶν *"πρεσβείων τιμῆς"* ὁρισμένων θρόνων *(Ρώμης, Κπόλεως, Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καί Ἱεροσολύμων)* γιά τήν *ὑπερμητροπολιτική* ἀνάπτυξη τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως καί τοῦ συνοδικοῦ συστήματος μέ τή σύζευξη τῶν *"πρεσβείων τιμῆς"* καί τοῦ *"δικαίου τῶν χειροτονιῶν καί κρίσεως ἐπισκόπων"*. Τελικῶς ἐπικράτησε ἡ τέταρτη λύση καί διαμορφώθηκε, ὅπως εἴδαμε, ὁ θεσμός τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν, ὁ ὁποῖος παρέμεινε μέχρι τούς νεώτερους χρόνους ὁ βασικός διοικητικός θεσμός τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς.

Δεύτερον, *ἡ τάξη προκαθεδρίας τῶν πέντε πατριαρχικῶν θρόνων δέν καταργοῦσε τήν πλήρη ἰσότητα τῶν φορέων τῆς πατριαρχικῆς τιμῆς καί ἀξίας*, ἀφοῦ στήν Ἐκκλησία κανείς δέν μπορεῖ νά διεκδικήση μείζονα ἐξουσία ἀπό ἐκείνη, ἡ ὁποία παρέχεται μέ τήν κανονική μυστηριακή χειροτονία. Ὡστόσο, ὁ *πρῶτος θρόνος* (prima sedes) στόν θεσμό τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν ἔχει ὅλα τά κανονικά προνόμια τοῦ *"πρώτου"* γιά τή σύγκληση, τήν προεδρία καί τήν ἐφαρμογή τῶν ἀποφάσεων τῶν Οἰκουμενικῶν ἤ καί τῶν μεγάλων συνόδων τῆς Ἐκκλησίας κατά τήν ἀντιμετώπιση σοβαρῶν ζητημάτων πίστεως ἤ καί κανονικῆς τάξεως. Ἡ διεκδίκηση τῶν προνομίων τοῦ *"πρώτου θρόνου"* (prima sedes) ἀπό τόν παπικό θρόνο καί ἡ ἀπόδοση τῶν προνομίων αὐτῶν ἀπό τόν 28 κανόνα τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου (451) καί στόν θρόνο τῆς Νέας Ρώμης μέ τήν ἀναγνώριση τῶν *"ἴσων"* πρεσβείων πρός τόν θρόνο τῆς Πρεσβυτέρας Ρώμης προκάλεσαν τόν ὀξύτατο ἀνταγωνισμό μεταξύ τῶν δύο θρόνων, ὁ ὁποῖος τροφοδότησε μέ περιστασιακά στοιχεῖα τόσο τή διαμόρφωση τῆς θεωρίας τοῦ παπικοῦ πρωτείου, ὅσο καί τήν κανονική ἀνάπτυξη τῶν δικαίων τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως. Ὁ ἀνταγωνισμός αὐτός ἐπιβαρύνθηκε, ὅπως εἴδαμε, μέ τίς κύριες συγκρούσεις τῶν δύο θρόνων κατά τήν περίοδο τοῦ Ἀκακιανοῦ σχίσματος (484-519), κατά τήν ἐπίσημη χρήση τοῦ τίτλου *"Οἰκουμενικός"* ἀπό τόν πατριάρχη Κπόλεως Ἰωάννη Δ΄ τόν Νηστευτή (585-595), κατά τήν περίοδο τοῦ "σχίσματος" τῶν δύο θρόνων (863-867) μέ πρόσχημα τήν κανονικότητα τῆς ἐκλογῆς τοῦ πατριάρχη Κπόλεως Φωτίου καί τέλος κατά τήν περίοδο τῆς ἰδιότυπης συγκρούσεως τῶν δύο θρόνων, ἡ ὁποία κατέληξε στό μέγα σχίσμα τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς

καί Δύσεως (1054). Εἶναι εὐνόητο ὅτι οἱ ὀξύτατες ἀντιπαραθέσεις τῶν δύο θρόνων πήγαζαν ἀπό τήν ἀμοιβαία ἀμφισβήτηση τῶν προβαλλομένων ἀπό τίς δύο πλευρές διεκδικήσεων καί διαμόρφωσαν, μέχρι τήν κατάληξή τους στό μέγα σχίσμα, τίς διαφορετικές *ἐκκλησιολογικές προϋπόθέσεις* γιά τήν κατανόηση καί τήν ἑρμηνεία τῆς σχετικῆς πρός τήν ἐκκλησιαστική διοίκηση κανονικῆς παραδόσεως. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ὁ μέν παπικός θρόνος διεκδικοῦσε τήν ἐκκλησιολογική θεμελίωση ἑνός ἀποκλειστικοῦ πρωτείου στήν Ἐκκλησία, ἐνῶ ὁ θρόνος τῆς Κπόλεως προέβαλλε τήν ἴση συμμετοχή του στά κανονικά προνόμια τοῦ "*πρώτου θρόνου*" (prima sedes) μέσα στά πλαίσια τοῦ κανονικῶς κατοχυρωμένου διοικητικοῦ θεσμοῦ τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν. Ὁ θεσμός αὐτός εἶχε υἱοθετηθῆ ἐπισήμως ὡς ἀστασίαστο κανονικό ὄργανο ὄχι μόνο γιά τήν ἀπρόσκοπτη λειτουργία τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως, ἀλλά καί γιά τήν κανονική συγκρότηση τῆς Οἰκουμενικῆς συνόδου. Ἐν τούτοις, ἡ μετά τήν Δ΄ Οἰκουμενική σύνοδο (451) ἀπόσχιση τῶν προχαλκηδονίων Ἀρχαίων Ἀνατολικῶν Ἐκκλησιῶν (*Νεστοριανικῆς, Κοπτικῆς, Συροϊακωβιτικῆς, Ἀρμενικῆς* κ.λπ.) διέσπασε τήν ἑνότητα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος τῶν πατριαρχικῶν θρόνων Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καί Ἱεροσολύμων καί προκάλεσε τήν προϊοῦσα παρακμή τους, ἡ ὁποία κορυφώθηκε κατά τήν περίοδο τῆς ἀραβοκρατίας καί τῶν σταυροφοριῶν. Ἡ πλήρης σχεδόν ἀδυναμία τῶν τριῶν πατριαρχικῶν θρόνων τῆς Ἀνατολῆς νά συμμετάσχουν στήν κανονική λειτουργία τοῦ θεσμοῦ τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν κατέστησε ἐμφανέστερη τή *διπολική ἀντιπαράθεση τῶν θρόνων τῆς Πρεσβυτέρας καί τῆς Νέας Ρώμης*, ἡ διοικητική δικαιοδοσία τῶν ὁποίων διευρύνθηκε μέ τή διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ στούς λαούς τῆς βόρειας καί τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης κατά τούς Η΄, Θ΄ καί Ι΄ αἰῶνες. Ὡστόσο, ἡ ἐντυπωσιακή διεύρυνση τῆς δικαιοδοσίας τῶν δύο αὐτῶν θρόνων, σέ συνδυασμό καί μέ τήν ὀδυνηρή ἀπίσχναση τῆς δικαιοδοσίας τῶν τριῶν ἄλλων πατριαρχικῶν θρόνων τῆς Ἀνατολῆς, κατέστησε τή διπολικότητα τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν θρόνων Ρώμης καί Κπόλεως γενικότερο πρόβλημα τῶν ἐκκλησιαστικῶν σχέσεων καί ἐπιτάχυνε τήν πορεία πρός τό μέγα σχίσμα τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως (1054).

Τρίτον, ἡ διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ στούς λαούς *τῆς βόρειας καί τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης* ἐνίσχυσε ἀναμφιβόλως τήν ἐθνική τους ἑνότητα, τήν ἐσωτερική τους ὀργάνωση καί τήν πνευματική τους ἀνάπτυξη, ἀλλά συγχρόνως ὑπέθαλψε καί τήν ἀναζήτηση τῆς ἐθνικῆς τους ἀνεξαρτησίας, ἡ ὁποία συνδεόταν ἄρρηκτα μέ τήν ἐκκλησιαστική τους αὐτονομία ἀπό τίς *Μητέρες Ἐκκλησίες*, ἤτοι ἀπό τόν παπικό θρόνο στή Δύση καί τόν θρόνο τῆς Κπόλεως στήν Ἀνατολή. Ἡ ἐξέλιξη ὅμως αὐτή ἦταν ἀντίρροπη στή Δύση καί στήν Ἀνατολή. Πράγματι, στή Δύση ἡ κατάρρευση τοῦ *βυζαντινοῦ ἐξαρχάτου* τῆς Ραβέννας κατά τόν Η΄ αἰώνα ὑπό τά πλήγματα

τῶν Λογγοβάρδων ἢ Λομβαρδῶν καί ἡ πολιτική πολυδιάσπαση τῆς Ἰταλίας σέ μικρά δουκάτα ἄφησε ἐλεύθερο πεδίο ἀναπτύξεως τῆς ἐπιρροῆς τῶν Φράγκων στόν παπικό θρόνο ἤδη ἀπό τόν Η΄ αἰώνα, τοῦ Γερμανικοῦ κράτους ἀπό τόν ΙΑ΄ αἰώνα καί τῆς Γαλλίας ἀπό τόν ΙΓ΄ αἰώνα. Ἀντιθέτως, στήν Ἀνατολή ἡ δύναμη τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καί ἡ οἰκουμενική της πολιτική θεωρία διευκόλυναν τή συνεχῆ ἀνάπτυξη τοῦ κύρους καί τῆς δικαιοδοσίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου ἀπό τή Μεσόγειο μέχρι τή Βαλτική θάλασσα καί ἀπό τήν κεντρική Εὐρώπη μέχρι τά Οὐράλια. Βεβαίως, ἀπό τίς ἀρχές τοῦ ΙΓ΄ αἰώνα καί εἰδικότερα μετά τή Δ΄ σταυροφορία (1204) ἡ παρακμή τῆς αὐτοκρατορίας διευκόλυνε τήν προβολή ἀπό τίς ὀργανωμένες πλέον Ἐκκλησίες τῶν νέων κρατῶν πιεστικῶν ἀξιώσεων *αὐτονομήσεως* ἀπό τή διοικητική δικαιοδοσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου γιά ἐθνικούς κυρίως λόγους. Ἐν τούτοις, ἡ ἐπίδραση τῶν πολιτικῶν αὐτῶν μεταβολῶν, καίτοι διαφοροποιοῦσε τήν ἔκταση τῆς δικαιοδοσίας, δέν κλόνιζε τό ἐξαιρετικό ἐκκλησιαστικό κύρος τῶν δύο θρόνων στή Δύση καί στήν Ἀνατολή ἀντίστοιχα, ἀφοῦ τό κύρος τους εἶχε κατοχυρωθῆ τόσο μέ κανόνες Οἰκουμενικῶν συνόδων (6 τῆς Α΄, 3 τῆς Β΄, 9, 17 καί 28 τῆς Δ΄ καί 36 τῆς Πενθέκτης), ὅσο καί μέ τή μακραίωνη ἐκκλησιαστική πράξη. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή ἡ σύγκρουση τοῦ παπικοῦ θρόνου πρός τόν βασιλιά τῆς Γερμανίας κατά τήν περίοδο τοῦ περί *"περιβολῆς"* ἀγώνα (ΙΑ΄- ΙΓ΄ αἰῶνες) δέν ἀφοροῦσε μόνο τήν διοικητική δικαιοδοσία τοῦ παπικοῦ θρόνου στήν Ἐκκλησία τῆς Δύσεως, ἀλλά εἶχε ὡς κίνητρο τόν περιορισμό τῆς παπικῆς αὐθεντίας κατά τήν ἐκλογή καί τήν ἐγκαθίδρυση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας τῆς Δύσεως. Ἀντιθέτως, στήν *Ἀνατολή* ἡ διεκδίκηση τῆς *διοικητικῆς αὐτοκεφαλίας* τῶν Ἐκκλησιῶν τῶν νέων κρατῶν τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης, καίτοι περιόριζε τή διοικητική δικαιοδοσία τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως, δέν ἀμφισβητοῦσε τά κανονικά προνόμιά του ὡς τοῦ *"πρώτου θρόνου"* τῆς Ἀνατολῆς. Καί οἱ δύο δηλαδή *"πρῶτοι"* πατριαρχικοί θρόνοι τῆς Ἐκκλησίας στόν κανονικό θεσμό τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν διατήρησαν τόσο στή Δύση, ὅσο καί στήν Ἀνατολή τά ἐξαιρετικά προνόμια τοῦ *"πρώτου θρόνου"*, τά ὁποῖα δέν ἦταν δυνατόν νά ἀμφισβητηθοῦν, λόγω κυρίως τῆς ἰσχυρῆς κανονικῆς τους θεμελιώσεως μέ ἀποφάσεις Οἰκουμενικῶν συνόδων. Εἶναι ὅμως εὐνόητο ὅτι οἱ δύο αὐτοί θρόνοι, ἡ συνεργασία τῶν ὁποίων ἦταν ἀναγκαία γιά τή λειτουργία ὅλων τῶν θεσμικῶν ἐκφράσεων τῆς ἑνότητας τῆς Ἐκκλησίας στήν ὀρθή πίστη καί στήν κανονική τάξη, ἀντιμετώπιζαν συνήθως σοβαρά προβλήματα εἰλικρινοῦς συνεννοήσεως, λόγω κυρίως τῆς ἐνδιάθετης καχυποψίας ἀπό τίς μακροχρόνιες ἀντιπαραθέσεις. Ἡ σκόπιμη ἔνταση στίς σχέσεις τους κατά τήν περίοδο τῆς πρώτης πατριαρχίας τοῦ Φωτίου ἀπέδειξε ὅτι ἡ αὐθαίρετη χρησιμοποίηση ἀπό τόν παπικό θρόνο τῶν κανονικῶν προνομίων τοῦ *"πρώτου θρόνου"* γιά τή θεμελίωση διοι-

κητικῶν διεκδικήσεων ἐναντίον τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως ἤ καί γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς θεωρίας περί τοῦ παπικοῦ πρωτείου ἀποδοκιμαζόταν σταθερῶς ἀπό τήν κανονική συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς, ὁδήγησε δέ στήν αὐστηρή κανονική θεσμοθέτηση μέ τόν κανόνα 1 τῆς συνόδου Κπόλεως (879-880) *τοῦ ἀπαραβίαστου τῶν δικαιοδοσιακῶν ὁρίων* τόσο τοῦ παπικοῦ θρόνου στή Δύση, ὅσο καί τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως στήν Ἀνατολή. Ἡ διπολικότητα τῆς κανονικῆς αὐτῆς ρυθμίσεως, ἡ ὁποία ἀγνόησε τούς ἄλλους τρεῖς πατριαρχικούς θρόνους τῆς Ἀνατολῆς, ὑπέτασσε ἀναμφιβόλως σέ δικαιοδοσιακά κριτήρια τόν ὑπερδιοικητικό χαρακτήρα τῶν *"πρεσβείων τιμῆς"* καί ἄνοιγε τήν ὁδό πρός τήν ὁριστική σύγκρουση τῶν θρόνων Ρώμης καί Κπόλεως (1054).

Τέταρτον, τό μέγα σχίσμα τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως (1054), καίτοι εἶχε ὡς ρίζα του τόν μακροχρόνιο δικαιοδοσιακό ἀνταγωνισμό τῶν θρόνων τῆς Πρεσβυτέρας καί τῆς Νέας Ρώμης, ἀνέδειξε πληρέστερα καί τίς συνδεόμενες μέ τόν ἀνταγωνισμό αὐτό ἀκραῖες θέσεις ἤ καί παρεκκλίσεις τους κατά τήν ἀξιολόγηση τῆς σχετικῆς κανονικῆς παραδόσεως. Οἱ θέσεις αὐτές εἶχαν πλέον προσλάβει στή θεωρία περί τοῦ παπικοῦ πρωτείου ἐπικίνδυνες ἐκκλησιολογικές διαστάσεις. Ὁ πολιτικός ἀνταγωνισμός Βυζαντίου καί Φράγκων κατά τούς Θ΄ καί Ι΄ αἰῶνες διευκόλυνε τή μετάγγιση τῶν θέσεων αὐτῶν τόσο στή δυτική ἐκκλησιαστική παράδοση *(ψευδο-Ἰσιδώρειες Διατάξεις, ψευδο-Κωνσταντίνεια Δωρεά)*, ὅσο καί στήν ἀντιρρητική θεολογία τῆς ἀνατολικῆς παραδόσεως. Ὑπό τίς ἱστορικές αὐτές συντεταγμένες τά *ἀμοιβαῖα ἀναθέματα* μεταξύ τῶν δύο θρόνων (1054), ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ὀρθή ἤ ἐπαρκῆ θεμελίωσή τους, ἐπισφράγισαν πράγματι de facto μία μακροχρόνια διαδικασία πνευματικῆς ἀποξενώσεως καί θεωρήθηκαν αὐτονόητη κατάληξη τῶν τεταμένων σχέσεων τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως. Ἡ συνείδηση αὐτή ἐπιβεβαιώθηκε ἀπό τά κίνητρα καί τίς ὀδυνηρές συνέπειες τῆς ἐκρήξεως τοῦ *σταυροφορικοῦ συνδρόμου* τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου τῆς Δύσεως γιά τήν Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ ἵδρυση τῶν λατινικῶν κρατιδίων στήν Ἀνατολή συνδυάσθηκε ἀφ'ἑνός μέν μέ τήν ἀξίωση τῆς ὑποταγῆς τῶν ὀρθοδόξων ἱεραρχιῶν στήν παπική αὐθεντία, ἀφ'ἑτέρου δέ μέ τήν περαιτέρω δικαιοδοσιακή συρρίκνωση ἤ καί ἀποδυνάμωση τῶν πατριαρχικῶν θρόνων τῆς Ἀνατολῆς. Οἱ πατριαρχικοί θρόνοι *Ἱεροσολύμων* καί *Ἀντιοχείας* ὑπέστησαν πρῶτοι τίς ὀδυνηρές συνέπειες τῆς ἱδρύσεως τῶν λατινικῶν κρατιδίων σέ ἐδάφη τῆς δικαιοδοσίας τους μετά τήν *πρώτη σταυροφορία*, ἀφοῦ οἱ σταυροφόροι ἐπέβαλαν στούς θρόνους αὐτούς λατίνους πατριάρχες καί ἀξίωναν τήν ὑποταγή τῆς ὀρθόδοξης ἱεραρχίας καί τοῦ κλήρου στήν παπική αὐθεντία μέ τήν ἀπειλή ἐκθρονίσεως ἤ καί διωγμῶν ἐναντίον τῶν ἀντιδρώντων. Πράγματι, οἱ πατριαρχικοί θρόνοι τῆς Ἀνατολῆς παρέμεναν κενοί γιά μεγάλες περιόδους, οἱ δέ πατριάρχες τῶν

θρόνων αὐτῶν ἐξελέγοντο καί διέμεναν στήν Κπολη, ἐφ'ὅσον δέν ἦταν δυνατή ἡ ἐγκαθίδρυσή τους στήν Ἀντιοχεία ἤ στά Ἱεροσόλυμα. Φυσική συνέπεια ὑπῆρξε καί ἡ ἀποδιοργάνωση τῆς ἱεραρχίας τῶν θρόνων αὐτῶν μέχρι τά μέσα τοῦ ΙΓ΄ αἰώνα. Ἄλλωστε, ἡ ἀπειλητική παρουσία τῶν σταυροφόρων στήν Ἀνατολή κατέστησε ἐχθρικότερη τή στάση τῶν Ἀράβων καί ἔναντι τοῦ ἐμπεριστάτου *πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας*, ὅπως αὐτό ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τούς ἀλλεπάλληλους διωγμούς ἐναντίον τῆς ἱεραρχίας, τοῦ κλήρου καί τοῦ λαοῦ τοῦ πατριαρχείου στήν Αἴγυπτο. Ἀνάλογες ὑπῆρξαν οἱ συνέπειες τῆς Δ΄ σταυροφορίας (1204) γιά τό *πατριαρχεῖο Κπόλεως* μετά τήν κατάλυση καί τόν διαμελισμό τῆς αὐτοκρατορίας, ἀφοῦ στή μέν Κπολη ἐγκαθιδρύθηκε λατῖνος πατριάρχης, στά δέ λατινικά κρατίδια ἐπιβλήθηκε λατινική ἱεραρχία μέ τή μόνιμη ἀξίωση τῆς ὑποταγῆς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας στήν παπική αὐθεντία. Ὁ πατριάρχης Κπόλεως κατέφυγε στή Νίκαια τῆς Βιθυνίας καί ἀνέλαβε ἀγώνα ἀφ'ἑνός μέν γιά τήν περιφρούρηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἑνότητας τοῦ πολιτικά διεσπασμένου στά ποικίλα ἑλληνικά ἤ λατινικά κράτη ὀρθοδόξου πληρώματος, ἀφ'ἑτέρου δέ γιά τήν ἐξουδετέρωση τῶν λατινικῶν πιέσεων γιά τήν προσχώρηση τῶν ὀρθοδόξων στό λατινικό δόγμα ἤ καί τήν ὑποταγή στήν παπική αὐθεντία μέχρι τήν παλινόρθωση τῆς αὐτοκρατορίας(1261). Οἱ ἱστορικές αὐτές περιπέτειες τῶν πατριαρχικῶν θρόνων τῆς Ἀνατολῆς ἀποδυνάμωσαν τά αὐστηρά κριτήρια τῆς κανονικῆς παραδόσεως γιά τήν ὀργάνωση καί τή λειτουργία τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως, ἐνῶ ἐπηρέασαν βαθύτατα ὄχι μόνο τήν *ἔκταση*, ἀλλά καί τήν *ποιότητα* τῆς διοικητικῆς δικαιοδοσίας τῶν πατριαρχικῶν θρόνων τῆς Ἀνατολῆς.

Πέμπτον, οἱ ὀδυνηρές συνέπειες τῶν *ἀμοιβαίων ἀναθεμάτων* μεταξύ τῶν θρόνων Ρώμης καί Κπόλεως γιά τήν ἑνότητα τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως συνειδητοποιήθηκαν προοδευτικά *ὄχι μόνο ὡς μία ἄμεση διακοπή τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας, ἀλλά καί ὡς μία σταδιακή ἀποδυνάμωση τῆς λειτουργικότητας τῶν κανονικῶν θεσμῶν τόσο στή Δύση, ὅσο καί στήν Ἀνατολή*. Ἡ κανονική παράδοση τῆς πρώτης χιλιετίας τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου εἶχε καθορίσει τά βασικά κριτήρια αὐθεντικῆς ἐκφράσεως τῆς συνοδικῆς συνειδήσεως τῆς Ἐκκλησίας στά διάφορα ἐπίπεδα λειτουργίας τοῦ συνοδικοῦ συστήματος, μέ κορυφαία βεβαίως ἔκφραση τόν θεσμό τῆς Οἰκουμενικῆς συνόδου. Τό σχίσμα τοῦ 1054 καί ἡ εὔλογη προσδοκία ἀποκαταστάσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἑνότητας προβλημάτισαν σοβαρῶς τούς κανονολόγους τῆς Ἀνατολῆς ὡς πρός τήν ὕπαρξη τῶν ἀναγκαίων κανονικῶν προϋποθέσεων γιά τή σύγκληση μιᾶς *Οἰκουμενικῆς συνόδου* χωρίς τήν ἐκπροσώπηση τοῦ παπικοῦ θρόνου ἤ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Δύσεως. Βεβαίως, ἡ προβληματική τῶν κανονολόγων ἀπέρρεε ἀπό τά κανονικά κυρίως κριτήρια, τά ὁποῖα εἶχαν προβληθῆ κατά περιό-

δους ἀπό τίς ἀναγνωρισμένες κοινές Οἰκουμενικές συνόδους τῆς πρώτης χιλιετίας. Ἔτσι ἀξίωναν τήν κανονική ἐκπροσώπηση τοῦ παπικοῦ θρόνου ἤ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Δύσεως, ἐνῶ δέν ἀξιοποιοῦσαν τήν ἐκκλησιολογική προοπτική, *συμφώνως πρός τήν ὁποία τό κριτήριο τῆς ὀρθοδοξίας τῆς πίστεως προσδιορίζει πλήρως τή σχέση Ἐκκλησίας καί Οἰκουμενικῆς συνόδου.* Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό παρέμεινε ἀδρανής πρός τήν κατεύθυνση αὐτή ἡ συνοδική συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς μέχρι τήν ἀπόφαση γιά τήν κοινή προετοιμασία τῆς ἑνωτικῆς συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439). Βεβαίως, *ἡ ἀποφυγή συγκλήσεως Οἰκουμενικῆς συνόδου* στήν Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς ὑποκαταστάθηκε ἀπό τόν θεσμό τῶν μεγάλων *Ἐνδημουσῶν συνόδων* τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου, στίς ὁποῖες ἐξεπροσωπεῖτο τό φρόνημα καί τῶν ἄλλων ἐμπεριστάτων πατριαρχικῶν θρόνων τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλά στή λειτουργία τῶν ποικίλων μορφῶν τοῦ θεσμοῦ τῆς Ἐνδημούσας συνόδου κατέστη πλέον αἰσθητότερη ἡ αὐθεντία τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα. Στή *Δύση* ἐπίσης ἀποδυναμώθηκε ἀκόμη περισσότερο μετά τό μέγα σχίσμα (1054) ἡ ἤδη ἀσθενής ἐκκλησιαστική συνείδηση ὡς πρός τήν ἀναγκαιότητα τοῦ θεσμοῦ τῆς Οἰκουμενικῆς συνόδου, *ἡ ὁποία ὑποκαταστάθηκε ἀπό τήν ὑπερτροφική ἐκκλησιολογική ἀνάπτυξη τῆς θεωρίας τοῦ παπικοῦ πρωτείου καί εἰδικότερα ἀπό τή θεολογική ὑποστήριξη τῆς ὑπεροχῆς τῆς αὐθεντίας τοῦ πάπα ἔναντι τῆς αὐθεντίας τῆς Οἰκουμενικῆς συνόδου.* Συνεπῶς, ἡ ἐνεργοποίηση τοῦ θεσμοῦ τῆς Οἰκουμενικῆς συνόδου ὑπῆρξε μετά τό μέγα σχίσμα γιά μέν τήν *Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς* μία συνεχής ἀναζήτηση σέ συνδυασμό μέ τήν ἐλπίδα γιά τήν θεραπεία τῶν πληγῶν τοῦ σχίσματος, γιά δέ τήν *Ἐκκλησία τῆς Δύσεως* ἕνας οὐδέτερος ἐκκλησιαστικός θεσμός γιά τήν εὐχερέστερη λειτουργία τῆς παπικῆς αὐθεντίας στή ζωή τῆς Ἐκκλησίας τῆς Δύσεως. Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι κατά τίς μετά τό μέγα σχίσμα ἑνωτικές ἀπόπειρες, ἐνῶ ἡ *Ἀνατολή* ἐπέμενε σταθερῶς στήν ἀνάγκη συγκλήσεως μιᾶς νέας Οἰκουμενικῆς συνόδου γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν ἤδη διαπιστωμένων θεολογικῶν διαφορῶν, ἡ *Δύση* ἀπέρριπτε ὁποιαδήποτε παρεμφερῆ πρόταση μέχρι τίς ἀρχές τοῦ ΙΕ΄ αἰώνα, ὁπότε ἀφυπνίσθηκε ἡ συνοδική της συνείδηση μέ τίς *μεταρρυθμιστικές συνόδους* τῆς Κωνσταντίας (1414-1418) καί τῆς Βασιλείας (1431-1449). Ἡ ἀδρανοποίηση λοιπόν τοῦ θεσμοῦ τῆς Οἰκουμενικῆς συνόδου ἔπληξε κατά τρόπο διαφορετικό τήν κανονική λειτουργία τοῦ συνοδικοῦ συστήματος τόσο στήν Ἀνατολή, ὅσο καί στή Δύση, ἀφοῦ οἱ ἐμπερίστατοι πατριαρχικοί θρόνοι Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καί Ἱεροσολύμων δέν εἶχαν πλέον τή δυνατότητα νά ἐπηρεάσουν τήν ἀνανέωση τῆς συνοδικῆς συνειδήσεως τῆς Ἐκκλησίας.

2. Ὁ Οἰκουμενικός πατριάρχης καί ἡ πατριαρχική αὐλή

α΄. Ὁ Οἰκουμενικός πατριάρχης

Ἡ μακρά περίοδος τῆς Εἰκονομαχίας (727-843) συνδέθηκε μέ τήν προκλητική περιφρόνηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν θεσμῶν ἀπό τούς εἰκονομάχους αὐτοκράτορες, ἀλλά συγχρόνως καί μέ τήν ἀγωνία τῆς ἐκκλησιαστικῆς συνειδήσεως νά προβάλη τούς καθιερωμένους ἀπό τήν κανονική παράδοση θεσμούς ὡς τή μόνη ἐγγύηση γιά τήν ἑνότητα τῆς Ἐκκλησίας στήν ὀρθή πίστη καί στήν ἀγάπη. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ἐξηγεῖται ἡ ἐντυπωσιακή προβολή ἀπό τούς ὑπερμάχους τῆς τιμῆς τῶν ἱ. εἰκόνων, δηλαδή τόν λόγιο πατριάρχη Κπόλεως Νικηφόρο Α΄ καί τόν κορυφαῖο ἐκπρόσωπο τοῦ μοναχισμοῦ Θεόδωρο τόν Στουδίτη, τῆς ἐξαιρετικῆς αὐθεντίας τῆς Οἰκουμενικῆς συνόδου καί τοῦ μοναδικοῦ κύρους τοῦ κανονικοῦ θεσμοῦ τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν. Ἡ ἐπιλογή αὐτή εἶχε κριθῆ ἀναγκαία ἀφ'ἑνός μέν γιά τήν ἐξουδετέρωση τοῦ κύρους τῆς συγκληθείσης χωρίς τή συμμετοχή κάποιου πατριάρχη εἰκονομαχικῆς συνόδου τῆς Ἱερείας (754), ἀφ'ἑτέρου δέ γιά τήν περιφρούρηση τῆς ὀρθοδοξίας τῆς πίστεως. Ἡ ἀξίωση τοῦ εἰκονομάχου αὐτοκράτορα Λέοντα Γ΄ (717-741) νά ἐπιβάλη στήν Ἐκκλησία μία ἀπαράδεκτη *θεοκρατική* ἀντίληψη τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας ("*βασιλεύς εἰμι καί ἱερεύς*") ἀπειλοῦσε καί αὐτές ἀκόμη τίς κανονικές δομές τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως, οἱ ὁποῖες εἶχαν συγκεφαλαιωθῆ μέ τήν κανονική κατοχύρωση τῆς ὑπερμητροπολιτικῆς αὐθεντίας τῶν πέντε πατριαρχῶν, τοῦ "*πενταχορύφου κράτους*" τῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι ὁ Θεόδωρος Στουδίτης δέν δίστασε νά συνδέση ἀκόμη καί τή "*διαδοχή πίστεως*" εἰδικότερα πρός τή "*διαδοχή τάξεως*" μόνο τῶν πέντε πατριαρχικῶν θρόνων καί ὑποστήριξε ὅτι "*περί θείων καί οὐρανίων δογμάτων, ὅ ἄλλοις οὐκ ἐπιτέτραπται ἤ ἐκείνοις, οἷς φησιν αὐτός ὁ θεός Λόγος: Ὅσα ἄν δήσητε ἐπί τῆς γῆς, ἔσται δεδεμένα ἐν τῷ οὐρανῷ, καί ὅσα ἄν λύσητε ἐπί τῆς γῆς, ἔσται λελυμένα καί ἐν τῷ οὐρανῷ. Τίνες δέ οὗτοι οἱ ἐντεταλμένοι; Ἀπόστολοι καί οἱ τούτων διάδοχοι. Τίνες δ'οὖν οἱ διάδοχοι; Ὁ τῆς Ρωμαίων νυνί πρωτόθρονος, ὁ τῆς Κπόλεως δευτερεύων, Ἀλεξανδρείας τε καί Ἀντιοχείας καί ὁ Ἱεροσολύμων. Τοῦτο τό πενταχόρυφον κράτος τῆς Ἐκκλησίας. Παρά τούτοις τό τῶν θείων δογμάτων κριτήριον*" (PG 99, 1417).

Συνεπῶς, οἱ ἐπίσκοποι τῆς Ἐκκλησίας μόνον σέ κοινωνία πρός τούς πέντε πατριάρχες (βλέπε σχετικῶς: Ἐκκλ. Ἱστορία, τόμ. Α΄, 855 κἑξ.) μποροῦσαν νά χαρακτηρισθοῦν "*κριτήριον*" τῶν θείων δογμάτων καί ὄχι βεβαίως χωρίς αὐτήν, ὅπως συνέβη στήν εἰκονομαχική σύνοδο τῆς Ἱερείας (754). Ἡ Ζ΄ Οἰκουμενική σύνοδος (787) ὑπό τήν ἔννοια αὐτή

καθόρισε τά κριτήρια τῆς *οἰκουμενικότητας* μιᾶς συνόδου, ἀφοῦ γιά νά ἀνακηρυχθῆ μία σύνοδος ὡς οἰκουμενική πρέπει νά ἔχη *"συνεργούς"* μέ τόν πάπα Ρώμης καί τόν πατριάρχη Κπόλεως, *"συμφρονοῦντας"* δέ τούς ἐμπεριστάτους κατά τήν ἀραβοκρατία πατριάρχες Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καί Ἱεροσολύμων (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Ἀποδοχή καί συναρίθμησις τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου εἰς τήν Ἀνατολήν καί εἰς τήν Δύσιν, Etudes théologiques, 9, 1990, 67-83). Στήν παπόφιλη σύνοδο τῆς Κπόλεως (869-870) ὁ φερόμενος ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ πατριαρχείου Ἱεροσολύμων σύγκελλος Ἠλίας διακήρυξε τήν ἀστασίαστη αὐτή ἐκκλησιαστική συνείδηση τόσο τῆς Ἀνατολῆς, ὅσο καί τῆς Δύσεως γιά τό ἐξαιρετικό ἐκκλησιαστικό κύρος τοῦ θεσμοῦ τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν. Ὑποστήριξε τή θέση ὅτι *"διά τοῦτο τάς πατριαρχικάς κεφαλάς ἐν τῷ κόσμῳ ἔθετο τό Πνεῦμα τό ἅγιον, ἵνα τά ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ ἀναφυόμενα σκάνδαλα δι'αὐτῶν ἀφανίζωνται* "(Mansi, XVI, 317-330). Βεβαίως, ἡ ἔμφαση αὐτή στρεφόταν κυρίως ἐναντίον τῆς ἀπειλῆς μιᾶς *πολιτικῆς θεοκρατίας*, ἀλλά συγχρόνως κατέγραφε καί τή συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας κατά τόν Θ΄ αἰώνα, ἡ ὁποία ἦταν πλέον ὑποχρεωτική καί γιά τήν Πολιτεία. Ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ αὐτοκράτορα Βασιλείου Α΄ τοῦ Μακεδόνα (867-886) στή σύνοδο αὐτή, ὁ πατρίκιος Βαάνης, ὄχι μόνο ἐπιβεβαίωσε τήν πολιτειακή ἀναγνώριση τοῦ κύρους τοῦ θεσμοῦ τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν, ἀλλά καί προέβαλε μέ περίεργη ἔμφαση τήν ἐκκλησιολογική του θεμελίωση. Πράγματι, παραλλήλισε τούς πέντε πατριάρχες πρός τίς *πέντε αἰσθήσεις* τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος καί ὑποστήριξε ὅτι "posuit Deus Ecclesiam suam in quinque patriarchiis et definivit in evangeliis suis, ut nunquam aliguando penitus decidam, eo quod capita Ecclesiae sunt" (Mansi, XVI, 140-141).

Τό ζήτημα λοιπόν, τό ὁποῖο εἶχε τεθῆ μέ τή *θεοκρατική διακήρυξη* τοῦ αὐτοκράτορα Λέοντα Γ΄ τοῦ Ἰσαύρου (717-741) καί μέ τή χωρίς παρουσία πατριαρχῶν λειτουργία τῆς εἰκονομαχικῆς συνόδου τῆς Ἱερείας (754) ὑπό τήν πίεση τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου Ε΄ (741-775), ἐνίσχυσε ὄχι μόνο τό κύρος τοῦ κανονικοῦ θεσμοῦ τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν, ἀλλά καί τό προσωπικό πλέον κύρος τοῦ πατριάρχη Κπόλεως ἔναντι τῆς αὐθεντίας τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα. Ἄλλωστε, κατά τήν περίοδο τῆς Εἰκονομαχίας εἶχε περιφρονηθῆ ἀπό τούς εἰκονομάχους αὐτοκράτορες ὄχι μόνο ἡ *ἐκκλησιαστική αὐθεντία* τοῦ κανονικοῦ θεσμοῦ τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν, ἀλλά καί ἡ *καταστατική ἀρχή* τῶν θεσμοθετημένων μέ τήν ΣΤ΄ Νεαρά τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α΄ (527-565) σχέσεων τῶν δύο ἐξουσιῶν (*Βασιλείας* καί *Ἱερωσύνης*). Ἀμφισβητήθηκε δηλαδή ἡ καταστατική αὐτή βάση ὄχι βεβαίως σέ *ἐπίπεδο ἐξουσιῶν*, ἀλλά στό ἐπίπεδο τῆς σχέσεως τῶν "φ ο ρ έ ω ν" τῶν δύο ἐξουσιῶν (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Βυζάντιο, 150-152). Ἡ *Ἐπαναγωγή* ἤ *Εἰσαγωγή* τοῦ Νόμου τῆς

ἐποχῆς τῶν Μακεδόνων, ἡ σύνταξη τῆς ὁποίας παρουσιάζει ἔντονη τή συμβολή τοῦ πατριάρχη Κπόλεως Φωτίου, θεραπεύει τή σύγχυση αὐτή περί τῶν *φορέων* τῶν δύο ἐξουσιῶν. Προσδιορίζει στούς τίτλους Β΄ καί Γ΄ τίς σχέσεις Ἐκκλησίας καί Πολιτείας ὄχι πλέον μόνο σέ ἐπίπεδο σχέσεως ἐξουσιῶν (*Βασιλείας* καί *Ἱερωσύνης*), ἀλλά καί σέ ἐπίπεδο σχέσεως τῶν *κυρίων φορέων* τῶν δύο ἐξουσιῶν (*Βασιλέως καί Πατριάρχου*). Στόν Γ΄ τίτλο τῆς Ἐπαναγωγῆς "Π ε ρ ί Π α τ ρ ι ά ρ χ ο υ" τονίζεται χαρακτηριστικά ὅτι ὁ *"Πατριάρχης ἐστίν εἰκών ζῶσα Χριστοῦ καί ἔμψυχος, δι'ἔργων καί λόγων χαρακτηρίζουσα τήν ἀλήθειαν. Σκοπός τῷ πατριάρχῃ πρῶτον μέν, οὕς ἐκ Θεοῦ παρέλαβεν εὐσεβείᾳ καί σεμνότητι βίου διαφυλάξαι, ἔπειτα δέ, καί πάντας τούς αἱρετικούς κατά τό δυνατόν αὐτῷ πρός τήν ὀρθοδοξίαν καί τήν ἕνωσιν τῆς Ἐκκλησίας ἐπιστρέψαι,... ἔτι δέ καί τούς ἀπίστους, διά τῆς λαμπρᾶς καί περιφανεστάτης καί θαυμασίας αὐτοῦ πράξεως ἐκπλήττων, μιμητάς ποιῆσαι τῆς πίστεως... Τά παρά τῶν παλαιῶν κανονισθέντα καί παρά τῶν ἁγίων Πατέρων ὁρισθέντα καί παρά τῶν ἁγίων Συνόδων ἐκτεθέντα τόν πατριάρχην μόνον δεῖν ἑρμηνεύειν. Τά παρά τῶ ἀρχαίων Πατέρων ἐν Συνόδοις ἤ ἐν ἐπαρχίαις ἰδικῶς καί καθολικῶς πραχθέντα καί οἰκονομηθέντα τόν πατριάρχην δεῖν διαιτᾶν καί διακρίνειν... Τῆς Πολιτείας ἐκ μερῶν καί μορίων ἀναλόγως τῷ ἀνθρώπῳ συνισταμένης, τά μέγιστα καί ἀναγκαιότατα μέρη Βασιλεύς ἐστι καί Πατριάρχης, διό καί ἡ κατά ψυχήν καί σῶμα τῶν ὑπηκόων εἰρήνη καί εὐδαιμονία βασιλείας ἐστί καί ἀρχιερωσύνης ἐν πᾶσι ὁμοφροσύνη καί συμφωνία. Ὁ Κπόλεως θρόνος βασιλείᾳ ἐπικοσμηθείς ταῖς συνοδικαῖς ψήφοις πρῶτος ἀνερρήθη, αἷς οἱ θεῖοι κατακολουθοῦντες νόμοι καί τάς ὑπό τούς ἑτέρους θρόνους γινομένας ἀμφισβητήσεις ὑπό τήν ἐκείνου προστάττουσιν ἀναφέρεσθαι διάγνωσιν καί κρίσιν..."*

Εἶναι βεβαίως εὐνόητο ὅτι τό κύρος τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη, ὅπως καί τοῦ θεσμοῦ τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν, ἐξῆλθε ἐνισχυμένο ἀπό τήν ὀξύτατη κρίση τῶν σχέσεων *Βασιλείας* καί *Ἱερωσύνης* τῆς εἰκονομαχικῆς περιόδου. Ἡ θεσμοθετημένη ἀρχή τῆς *"συναλληλίας"* τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καί Πολιτείας θεμελιωνόταν πλέον ὄχι μόνο στή *"συμφωνία"* τῶν δύο ἐξουσιῶν, ἀλλά καί στήν *"ὁμοφροσύνη"* τῶν ἀντιστοίχων φορέων τους, δηλαδή τοῦ αὐτοκράτορα καί τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη, ἐκφραζόταν δέ κατά θεσμικό τρόπο τόσο στή *"στέψιν"* τοῦ αὐτοκράτορα, ὅσο καί στήν *"πρόβλησιν"* τοῦ πατριάρχη. Πράγματι, παρά τήν αὐτοτέλεια καί τήν αὐτονομία τῶν δύο ἐξουσιῶν, καί οἱ δύο εἶχαν ἀπό κοινοῦ ὡς ἀποστολή τήν πραγματοποίηση τοῦ ὁράματος τῆς *χριστιανικῆς Οἰκουμένης* καί ἦσαν ἀλληλεγγύως ὑπεύθυνες γιά τόν ἀμοιβαῖο ἔλεγχο τῆς ὀρθῆς καί σύμφωνης πρός τή θεία βούληση ἐπιλογῆς τῶν *φορέων* τῶν δύο ἐξουσιῶν. Ἡ μεγαλοπρεπής τελετή τῆς *στέψεως* τοῦ αὐτοκράτορα ἀπό

τόν πατριάρχη Κπόλεως, ἡ ὁποία γινόταν ἀπό τόν Ε΄ αἰώνα στό παλάτι *Ἕβδομον*, προσέλαβε ἤδη ἀπό τόν Ζ΄ αἰώνα ἐκκλησιαστικότερο χαρακτῆρα καί ἐτελεῖτο στόν ναό τῆς Ἁγίας Σοφίας. Ὁ πατριάρχης τελοῦσε τή *στέψη* τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα ὄχι βεβαίως, ὅπως συνήθως ὑποστηρίζεται, ὡς ἕνας *ἐξέχων πολίτης* ἤ καί ὡς *ἐκπρόσωπος τοῦ λαοῦ* τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλά σαφῶς ὡς *ὁ φορέας* τῆς ἄλλης θεοδώρητης ἐξουσίας στήν αὐτοκρατορία. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή μέ τή στέψη συνδέθηκαν ἀφ'ἑνός μέν ἡ ὑποχρέωση τοῦ αὐτοκράτορα νά δίδη δημόσια *Ὁμολογία* περί τῆς ὀρθοδόξου πίστεως καί περί τῆς εὐθύνης του γιά τήν ὑπεράσπιση τῆς ὀρθοδοξίας, ἀφ'ἑτέρου δέ ἡ παροχή ἀπό τόν πατριάρχη στόν αὐτοκράτορα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ *χρίσματος* γιά τήν ἐπιβεβαίωση ὅτι ἡ ἐκλογή τοῦ φορέα τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας ἦταν σύμφωνη πρός τό θεῖο θέλημα. Ἤδη ὁ αὐτοκράτορας Ἀναστάσιος Α΄ (491-518) εἶχε ὑποχρεωθῆ νά ὑποβάλη ἔγγραφη *Ὁμολογία πίστεως* γιά τήν ἀπόδειξη τῆς ὀρθοδοξίας του, ἀφοῦ ἀπό τόν Ε΄ αἰώνα δέν ἦταν δυνατόν νά ἐκλεγῆ ὡς αὐτοκράτορας ἕνας αἱρετικός.

Ἡ ἐξέλιξη λοιπόν τῆς τελετῆς τῆς *στέψεως* τοῦ αὐτοκράτορα εἶχε ὁλοκληρωθῆ κατά τόν Ζ΄ αἰώνα καί περιελάμβανε: α) *τήν Ὁμολογία πίστεως*, β) *τήν ἀνακήρυξη*, γ) *τήν χρίση*, καί δ) *τή στέψη*. Κατά τήν καθορισμένη ἡμέρα συναθροίζοντο στόν ναό τῆς Ἁγίας Σοφίας οἱ ἄρχοντες καί ὁ λαός, ὁ δέ νέος αὐτοκράτορας ἀπήγγελλε ἐνώπιον τοῦ πατριάρχη Κπόλεως, τῶν ἐπισκόπων καί τοῦ λοιποῦ κλήρου τήν καθιερωμένη *Ὁμολογία πίστεως* μέ τή δήλωση ὅτι "*ὁ* (δεῖνα), *πιστός βασιλεύς καί αὐτοκράτωρ Ρωμαίων οἰκείᾳ χειρί προέταξα...*". Ἀμέσως μετά ἀκολουθοῦσε ἡ τελετή τῆς *ἀνακηρύξεως* στήν ἔξω ἀπό τήν Ἁγία Σοφία πλατεία τοῦ Αὐγουσταίου ἐνώπιον τῶν συναθροισμένων ἀρχόντων καί τοῦ λαοῦ, ὁ δέ αὐτοκράτορας ἔρριχνε ἀπό τόν "*Θωμαΐτην τρίκλινον*" τά "*ἐπικόμβια*" (τρία χρυσᾶ, τρία ἀργυρᾶ καί τρία χάλκινα νομίσματα) πρός τό συνηγμένο πλῆθος. Μετά τήν ἀνακήρυξη εἰσερχόταν στόν ναό τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἀνερχόταν σέ μία πολυτελῶς διακοσμημένη ἐξέδρα γιά τήν παρακολούθηση τῆς θείας λειτουργίας καί ἀνέμενε τήν στιγμή τῆς τελετῆς τῆς *χρίσεώς* του, ὁπότε κατευθυνόταν ὑπό τόν ἦχο τῆς ψαλμωδίας τοῦ τρισαγίου ὕμνου πρός τόν ἄμβωνα, ὅπου ὁ Οἰκουμενικός πατριάρχης "*τῷ θείῳ μύρῳ σταυροειδῶς χρίει τήν βασιλέως κεφαλήν, ἐπιλέγων μεγάλῃ τῇ φωνῇ: ἄξιος*" ὑπό τίς συνεχεῖς ἐπευφημίες τοῦ λαοῦ. Ἀκολουθοῦσε ἀμέσως ἡ *στέψη* τοῦ αὐτοκράτορα μέ τήν ἐπίθεση στήν κεφαλή του ἀπό τόν Οἰκουμενικό πατριάρχη τοῦ βασιλικοῦ στέμματος, τό ὁποῖο εἶχαν μεταφέρει ἐν πομπῇ οἱ διάκονοι ἀπό τό ἱ. βῆμα. Μετά τή στέψη ὁ ἐστεμμένος αὐτοκράτορας ἐπέστρεφε στήν ἐξέδρα ὑπό τίς ἐπευφημίες τοῦ λαοῦ καί τά εἰδικά ᾄσματα τῶν ψαλτῶν ("*ἀκτολογία τῶν δήμων*") γιά νά παρακολουθήση μέ ὅλη τή βασιλική οἰκογένεια τή συνέχεια τῆς θείας

λειτουργίας (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Βυζάντιο, 148 κἑξ.).

Ἀνάλογος ἦταν ὁ ρόλος τοῦ αὐτοκράτορα κατά τήν ἐκλογή καί τήν τελετή τῆς ἐγκαθιδρύσεως τοῦ πατριάρχη Κπόλεως (*"πρόβλησις"*), γιά νά δηλωθῆ καί πάλι ἡ συγγένεια τῆς *προελεύσεως* καί τῆς *ἀποστολῆς* τῶν δύο ἐξουσιῶν. Ὁ πατριάρχης Κπόλεως ἐπιλεγόταν ἀπό τόν αὐτοκράτορα ἀπό ἕνα κατάλογο τριῶν ὑποψηφίων, τούς ὁποίους εἶχε ἐκλέξει ἡ εἰδικῶς συγκαλουμένη Ἐνδημοῦσα σύνοδος τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως. Τό παραδοσιακό αὐτό δικαίωμα τοῦ αὐτοκράτορα νά ἐπιλέγη τόν Οἰκουμενικό πατριάρχη ἀπό τόν κατάλογο τῶν τριῶν ὑποψηφίων δέν ἐμπόδιζε βεβαίως τούς βυζαντινούς αὐτοκράτορες νά ἐνεργήσουν πολλές φορές αὐθαίρετα καί νά ἐπιβάλουν δικό τους εὐνοούμενο στόν πατριαρχικό θρόνο μέ τήν *ἀνοχή* ἤ καί μέ τή *συναίνεση* τῆς ἱεραρχίας τοῦ θρόνου. Ἡ τελετή τῆς ἐγκαθιδρύσεως τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη, καίτοι ὑπέστη πολλές διαφοροποιήσεις κατά ἐποχές, συνδεόταν πάντοτε μέ συγκεκριμένες ἁρμοδιότητες τοῦ αὐτοκράτορα κατά τήν τελετουργική της διαδικασία. Ἤδη κατά τόν ΣΤ΄ αἰώνα ὁ ἐκλεγόμενος Οἰκουμενικός πατριάρχης ἀπηύθυνε πρός τόν παριστάμενο κατά τήν ἐνθρόνισή του αὐτοκράτορα *"προσφωνητικόν λόγον"*, ὁ ὁποῖος περιεῖχε *Ὁμολογία πίστεως* καί ἐπιδιδόταν ἐνυπογράφως στόν αὐτοκράτορα (Mansi, XI, 440-441). Ὁ τρόπος αὐτός ἐγκαθιδρύσεως διατηρήθηκε καί κατά τόν Ζ΄ αἰώνα, μαρτυρεῖται δέ καί ἀπό τήν Πενθέκτη Οἰκουμενική σύνοδο τοῦ Τρούλλου (Mansi, XI, 668-680). Κατά τόν Η΄ αἰώνα εἶχε ἤδη ἐμπλουτισθῆ μέ νέα στοιχεῖα τό περιεχόμενο τῆς τελετῆς τῆς *"προβλήσεως"* τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη. Κατά τίς αὐθεντικές περιγραφές Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου ἡ τελετή τῆς *"προβλήσεως"* τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη γινόταν μέ μεγάλη ἐπισημότητα στή μεγάλη αἴθουσα τοῦ παλατιοῦ τῆς Μαγναύρας ἐνώπιον τοῦ αὐτοκράτορα καί μέ τή συμμετοχή τῆς συγκλήτου, τῶν ἀρχόντων, πολλῶν ἀρχιερέων καί κληρικῶν. Ὁ αὐτοκράτορας προσφωνοῦσε τόν νέο πατριάρχη μέ τήν χαρακτηριστική φράση: *"ἡ θεία χάρις καί ἡ ἐξ αὐτῆς Βασιλεία ἡμῶν προβάλλεται τόν εὐλαβέστατον τοῦτον πατριάρχην Κπόλεως"*. Ἡ τελετή αὐτή τῆς ἐγκαθιδρύσεως τοῦ πατριάρχη Κπόλεως ἀπό τόν αὐτοκράτορα ἐμπλουτίσθηκε καί μέ ἄλλα στοιχεῖα κατά τούς μεταγενεστέρους αἰῶνες. Μετά τίς συγχαρητήριες προσρήσεις τῶν παρισταμένων, ὁ νέος πατριάρχης ὁδηγεῖτο ἀπό τούς πραιποζίτους στό Πατριαρχεῖο, ἐνῶ, ἄν δέν ἦταν ἀρχιερέας, ἡ χειροτονία του ἐτελεῖτο τήν ἑπομένη Κυριακή στόν ναό τῆς Ἁγίας Σοφίας (PG 112, 1040-1048).

Κατά τόν ΙΔ΄ αἰώνα ἡ τελετή τῆς *"προβλήσεως"* τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη ἐτελεῖτο κατά τόν Κωδινόν στό *"τρίκλινον"* τοῦ παλατιοῦ τῶν Βλαχερνῶν, ὁ δέ αὐτοκράτορας προσφωνοῦσε τόν νέο πατριάρχη μέ τή φράση: *"Ἡ ἁγία Τριάς διά τῆς δωρηθείσης ἡμῖν βασιλείας προβάλλεταί σε ἀρχιερέα Κπόλεως, Νέας Ρώμης καί Οἰκουμενικόν Πατριάρχην"* (PG

157 κέξ.). Μετά τίς συγχαρητήριες προσρήσεις ὁ αὐτοκράτορας ἐπέδιδε τό *"δικανίκιον"* στόν νέο πατριάρχη, ὁ ὁποῖος διέσχιζε ἔφιππος τήν πόλη ὑπό τίς ἐπευφημίες τοῦ λαοῦ καί μετέβαινε στόν ναό τῆς Ἁγίας Σοφίας γιά τήν ἐνθρόνιση ἤ καί γιά τή χειροτονία του, ἄν δέν ἦταν ἀρχιερέας. Τό πνεῦμα τῆς τελετῆς τῆς *"προβλήσεως"* τοῦ πατριάρχη Κπόλεως περιγράφει πληρέστερα ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Συμεών, ὁ ὁποῖος καταγράφει ἐπίσης τήν πράξη τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα, καί διασώζει βεβαίως ὅλα τά στοιχεῖα τῆς προγενέστερης παραδόσεως: *"Μετά δέ γε τό μήνυμα καί ἕτερόν τι γίνεται πρό τῆς χειροτονίας ἤ τοῦ ἐνθρονισμοῦ, ὅ καλεῖται πρόβλησις. Τοῦτο δέ ἐστιν ὁμολογία τοῦ βασιλέως διά στόματος οἰκείου καί τιμή πρός τήν Ἐκκλησίαν, ὡς στέργει τόν ἐκλεγέντα παρ'αὐτῆς καί ἐψηφισμένον τήν Ἐκκλησίαν ποιμαίνειν καταδεξάμενον καί ἐν τῇ ἁγίᾳ Τριάδι τῇ δωρησαμένῃ τούτῳ τήν βασιλείαν ἔχει αὐτός καί αὐτόν ἀρχιεπίσκοπον Κπόλεως, Νέας Ρώμης καί Οἰκουμενικόν πατριάρχην. Οὐ μήν ἐνεργεῖ αὐτά αὐτός, οὐδέ δίδωσι τούτῳ τι, ἀλλά συμφωνεῖ καί ἐπακολουθεῖ τῷ ἔργῳ..."* (PG 155, 441-444). Ἡ ἀνωτέρω λοιπόν προσφώνηση γινόταν ὄχι ἀπό τόν ἴδιο τόν αὐτοκράτορα, ἀλλά ἀπό κάποιο συγκλητικό (*"διά στόματος οἰκείου"*), ἐνῶ ἡ ὅλη διαδικασία τῆς ἐκλογῆς καί ἡ τελετή τῆς προβλήσεως εἶχαν πλέον προσλάβει ἐκκλησιαστικότερο χαρακτήρα. Ἡ μνεία τῆς ἐκλογῆς τοῦ πατριάρχη ἀπό τήν Πατριαρχική σύνοδο ὑποδηλώνει τήν προοδευτική ἀποσύνδεσή της ἀπό τήν αὐθεντία τοῦ αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος ὅμως ἐπέδιδε στόν πατριάρχη τό *δικανίκιον*, τόν *μανδύα* καί τό *ἐγκόλπιον*.

Ὁ πατριάρχης Κπόλεως προσφωνεῖτο *"Παναγιώτατος"* καί τοῦ ἀποδιδόταν ὁ τίτλος *"Οἰκουμενικός"*, ἐπειδή μετεῖχε ἰσότιμα μέ τόν παπικό θρόνο στά κανονικά προνόμια τοῦ *"πρώτου θρόνου"* (prima sedes) τῆς Ἐκκλησίας, συμφώνως πρός τόν κανόνα 28 τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου (Βλέπε εἰδικότερα: Ἐκκλ. Ἱστορία, τόμ. Α΄, 845 κέξ.). Βεβαίως, οἱ τίτλοι αὐτοί *"δέν ἐχρησιμοποιοῦντο ὑπ'αὐτοῦ, ἀλλ'ἀπεδίδοντο ὑπ'ἄλλων εἰς αὐτόν"* (Β. Στεφανίδου, Ἐκκλ. Ἱστορία, 439), ὄχι ὅμως ὑπό τήν ἔννοια ὅτι ἡ ἀπόδοσή τους δέν ἦταν κανονικό δικαίωμα ἤ ὅτι ἡ χρησιμοποίησή τους ἦταν μεταγενέστερη διεκδίκηση. Εἶναι ὁπωσδήποτε μονομερής ἡ ἑρμηνεία τοῦ Β. Στεφανίδη, κατά τήν ὁποία "οἱ πατριάρχαι τῆς Κπόλεως, οἱ ἕνεκα τῆς ἁλώσεως τῆς πόλεως ταύτης ὑπό τῶν σταυροφόρων (1204) διαμένοντες ἐν Νικαίᾳ, προσέθεσαν πρῶτοι τόν τίτλον τοῦ Οἰκουμενικοῦ εἰς τήν ὑπογραφήν αὐτῶν. Τοῦτο μαρτυρεῖται ρητῶς περί τοῦ Γερμανοῦ τοῦ Β΄ (1222-1240). Ὁ Ναυπάκτου Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, γράφων πρός αὐτόν, λέγει τά ἑπόμενα: Ἦν δέ τό γράμμα καί τῇ σῇ τιμίᾳ ὑποσεσημασμένον ὑπογραφῇ... ἀσυνήθει μέν καί ἀγνώστῳ τέως ἐμοί· οὐδείς γάρ ἕως καί δεῦρο τῶν ἐν Κπόλει ἐπισκοπησάντων τό: καί Οἰκουμενικός πατριάρχης, ταῖς οἰκείαις ὑποσημείαις προσέθετο (Βυζαντινά

Χρονικά Πετρουπόλεως, Γ', 271). Οἱ ἄνθρωποι, ὅταν χάνωσι τά πράγματα, τότε δίδουσι σημασίαν εἰς τούς τίτλους" (Β. Στεφανίδη, ἔνθ'ἀν., 440). Εἶναι ὅμως γνωστόν ὅτι ἤδη ὁ πατριάρχης Κπόλεως Ἰωάννης Δ' ὁ Νηστευτής (585-595) εἶχε ὑπογράψει τίς ἀποφάσεις μιᾶς Ἐνδημούσας συνόδου τῆς Κπόλεως μέ τόν τίτλο *"Οἰκουμενικός"* καί κατηγορήθηκε ἀπό τόν πάπα Πελάγιο Β' (578-590) ὅτι "episcopum universales se subscribere". Ἡ ἀπόρριψη ἀπό τόν πατριάρχη Κπόλεως τῶν ἐντόνων καί γραπτῶν ἀξιώσεων τοῦ πάπα Γρηγορίου Α' (590-604) γιά τήν παραίτησή του ἀπό τόν *"ὑπερήφανο"* τίτλο ἐπιβεβαιώνει τήν ἤδη κατά τόν ΣΤ' αἰώνα ἐμμονή τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως στή χρησιμοποίηση τοῦ τίτλου αὐτοῦ. Βεβαίως, ἡ χρησιμοποίησή του συνδεόταν πρός τήν ἐνεργοποίηση τῆς ἐξαιρετικῆς αὐθεντίας τοῦ *"πρώτου θρόνου"* ὅπως ἤδη τονίσαμε (Ἐκκλ. Ἱστορία Α' 840 - 848), ἀλλά δέν εἶχε γενικευθῆ ἡ χρήση τοῦ τίτλου αὐτοῦ καί στή συνήθη ἐπιστολογραφία.

Ἡ γενίκευση τῆς χρήσεως τοῦ τίτλου ἀπό τίς ἀρχές κυρίως τοῦ ΙΓ' αἰώνα δέν θά ἔπρεπε νά χαρακτηρισθῆ ὡς μία ἀπόδοση σημασίας στούς τίτλους, ὅταν χάθηκαν τά πράγματα. Ἀποσκοποῦσε ἁπλῶς νά ἐξουδετερώση τήν ἀμφισβήτηση ἀπό τούς ἀρχιεπισκόπους Ἀχρίδος καί Τραπεζοῦντος τῆς αὐθεντικῆς συνέχειας τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου στή Νίκαια τῆς Βιθυνίας. Ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, ὅπως καί ὁ Δημήτριος Χωματηνός, ἀνῆκαν στούς κύκλους τῶν ἀμφισβητούντων τή συνέχεια αὐτή. Στά πλαίσια αὐτά κατανοεῖται ἡ μετά τήν ἅλωση τῆς Κπόλεως ἀπό τούς σταυροφόρους (1204) ἀνοχή τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου γιά τήν παραχώρηση τοῦ τίτλου *"Παναγιώτατος"* ἀπό τόν αὐτοκράτορα τόσο στούς ἀρχιεπισκόπους Θεσσαλονίκης καί Τραπεζοῦντος, ὅσο καί στόν μητροπολίτη Μονεμβασίας, λόγω τῆς μεγάλης πολιτικῆς σημασίας τῶν πόλεων αὐτῶν μετά τόν διαμελισμό τῆς αὐτοκρατορίας. Εἰδικότερα ὅμως ἡ παραχώρηση τοῦ τίτλου στόν μητροπολίτη Μονεμβασίας μέ *"χρυσόβουλλον Λόγον"* τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου (1282-1328) συνδέεται μέ σαφῶς πολιτικά κριτήρια (Γ. Ράλλη-Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., V, 333-340). Ἐν τούτοις, ἀμφισβητεῖται ἡ αὐθεντικότητα τοῦ μεταγενέστερου ἀπό τά δύο χειρόγραφα (Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης καί Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν), τό ὁποῖο εἶναι ἐκτενέστερο (Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης) καί περιέχει ὅλα τά προνόμια τῆς Μονεμβασίας. Κατά τόν *"χρυσόβουλλον Λόγον"* ὁ μητροπολίτης Μονεμβασίας ἔλαβε τό δικαίωμα *"φορεῖν καί σάκκον ἐν ταῖς θείαις ἱεροτελεστίαις, ὁμοίως δέ καί διβάμπουλον..., ἔξαρχον τοῦτον μόνον εἶναί τε καί λέγεσθαι πάσης δή τῆς Πελοποννήσου...Ὡσαύτως δέ πρός τοῖς ἄλλοις καί τοῦτο θεσπίζει καί παρακελεύεται, πάντας δηλαδή τούς ὑπ'αὐτόν ἐπισκόπους ἔν τε φήμαις καί γραφαῖς Παναγιώτατον προσαγορεύειν καί ὀνομάζεσθαι..."* (Γ. Ράλλη-Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα, V., 337).

Ὁ *σάκκος* καί τό *"μονοβάμπουλον"* ἤ *"διβάμπουλον"* (μικρό μανουάλιο μέ μία ἤ δύο λεκάνες ἀντίστοιχα) ἦσαν καθιερωμένα πατριαρχικά προνόμια (Θεοδώρου Βαλσαμῶνος, Μελέτη ἤγουν Ἀπόκρισις περί τῶν πατριαρχικῶν προνομίων. Γ. Ράλλη-Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., IV, 542-555), τά ὁποῖα παραχωρήθησαν ἀπό τούς αὐτοκράτορες *"ἀπό φιλοτιμίας βασιλικῆς ἰδικῆς"* καί σέ ὁρισμένους ἀρχιεπισκόπους (Κύπρου, Βουλγαρίας κ.ἄ.) ἤ καί μητροπολίτες (Μονεμβασίας κ.ἄ.). Κατά τόν Συμεών Θεσσαλονίκης *σάκκον* ἔφεραν μόνο οἱ πατριάρχες καί οἱ αὐτοκέφαλοι ἀρχιεπίσκοποι Κύπρου, Ἀχρίδος, Τυρνόβου καί Πεκίου, ἐνῶ οἱ μητροπολίτες ἔφεραν *φαιλόνιο*. Ἡ ἐξέλιξη τῆς πατριαρχικῆς περιβολῆς ἐπηρεάσθηκε βεβαίως ἀπό τήν περιβολή τοῦ αὐτοκράτορα, ἀλλά οἱ ὁποιεσδήποτε ὑπερβολές προκαλοῦσαν ἀντιδράσεις. Πράγματι, ἡ πρωτοβουλία τοῦ φιλόδοξου πατριάρχη Κπόλεως Μιχαήλ Κηρουλαρίου νά φέρη *ἐρυθρά πέδιλα* κατά μίμηση τῶν αὐτοκρατορικῶν πεδίλων δέν ἐπικράτησε. Ὡστόσο, κατά τόν ΙΔ΄ αἰώνα ὁ ἀντιησυχαστής πατριάρχης Ἰωάννης ΙΔ΄ Καλέκας (1334-1347) ὑπέγραφε μέ κυανή (*ὑακίνθηνη*) μελάνη, διεκδικοῦσε τό δικαίωμα νά φέρη *ἐρυθρά πέδιλα* καί διακόσμησε τήν πατριαρχική καλύπτρα τῶν μή ἐχόντων μοναστική κουρά πατριαρχῶν μέ μέταξα, χρυσό καί τρεῖς εἰκόνες (*Χριστοῦ, Θεοτόκου* καί *Προδρόμου*), διαμορφώνοντας ἔτσι μία προδρομική μορφή *μίτρας*.

β΄. Ἡ πατριαρχική αὐλή

Ὁ Οἰκουμενικός πατριάρχης διέμενε στό Πατριαρχεῖο, τό ὁποῖο βρισκόταν στή νότια πλευρά τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας καί εἶχε μεγάλο ἀριθμό γραφείων καί πολυτελῶν αἰθουσῶν (*σέκρετα, Θωμαΐτην, εὐκτήρια* κ.ἄ.), ἐπικοινωνοῦσε δέ μέ τά *Κατηχουμενεῖα* καί μέ τή μεγάλη πατριαρχική *Βιβλιοθήκη*. Ἡ εὐρύτατη διοικητική δικαιοδοσία καί ἡ μεγάλη εὐθύνη τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου ὡς τοῦ *"πρώτου θρόνου"* (prima sedes) τῆς Ἐκκλησίας καθιστοῦσαν ἀναγκαία τήν ἄρτια στελέχωση τῶν ὑπηρεσιῶν καί τῶν γραφείων τοῦ πατριαρχείου, παράλληλα βεβαίως μέ τήν τακτική λειτουργία τῆς Ἐνδημούσας συνόδου. Οἱ πατριαρχικές ὑπηρεσίες κάλυπταν τούς ποικίλους τομεῖς τῆς ἀποστολῆς τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Οἱ τομεῖς αὐτοί ὑποδηλώνονται καί στίς ποικίλες ἐκκλησιαστικές διακρίσεις ἤ ἀξιώματα (*ὀφφίκια*), τά ὁποῖα ἐξελίχθηκαν παραλλήλως πρός τήν ἀνάπτυξη τοῦ κύρους καί τῆς δικαιοδοσίας τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως. Σημαντικότερα ἀπό τά ἐκκλησιαστικά ἀξιώματα ὑπῆρξαν:

1) Τό ἀξίωμα τοῦ *Συγκέλλου* μαρτυρεῖται ἤδη ἀπό τόν Ε΄ αἰώνα σέ ὅλους τούς πατριαρχικούς θρόνους. Ὁ κάτοχος τοῦ ἀξιώματος αὐτοῦ κληρικός ἦταν συγκάτοικος (σύν-κέλλα), ὁμοδίαιτος, ὁμόψυχος καί ἔμπι-

στος τοῦ πατριάρχη, ἐπικουροῦσε δέ τόν πατριάρχη στήν ἄσκηση τῶν ποικίλων καθηκόντων του. Ἀπό τόν Ζ΄ αἰώνα πολλαπλασιάσθηκαν οἱ ἁρμοδιότητές του καί κατέστη πανίσχυρο πρόσωπο στίς ὑπηρεσίες τοῦ πατριαρχείου. Ἦταν οὐσιαστικά ὁ *πρῶτος* μετά τόν πατριάρχη, μποροῦσε δέ νά τιμᾶται καί μέ ἄλλα ἀξιώματα. Ἡ ἐγκαθίδρυση τοῦ συγκέλλου γινόταν ἀπό τόν αὐτοκράτορα στό παλάτι μέ τήν τελετή τῆς "*προβλήσεως*", κατά τήν ὁποία ὁ αὐτοκράτορας χρησιμοποιοῦσε τή χαρακτηριστική φράση: "*ἐπί ὀνόματος Πατρός καί Υἱοῦ καί ἁγίου Πνεύματος προβάλλεταί σε ἡ ἐκ Θεοῦ βασιλεία ἡμῶν σύγκελλον*". Ὁ σύγκελλος ἐχειροθετεῖτο ἀπό τόν πατριάρχη, ὁ ὁποῖος ἀνήγγελλε στούς παρευρισκόμενους μητροπολίτες καί ἀρχιεπισκόπους, ὅτι "*ὁ βασιλεύς ἡμῶν ὁ ἅγιος θεόθεν ὁδηγηθείς τοῦτον προεβάλλετο σύγκελλον*" καί τόν καλοῦσε νά παρακαθήση στή σύνοδο. Ὁ σύγκελλος καθόταν ἀριστερά μέν τοῦ πατριάρχη, ἄν δέν ὑπῆρχε ἄλλος ἀρχαιότερος σύγκελλος, δεξιά δέ τοῦ πατριάρχη σέ ἀντίθετη περίπτωση (Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις βασιλείου τάξεως, ΙΙ, 5). Ὁ θεσμός τοῦ συγκέλλου καθιερώθηκε καί στίς ὑπηρεσίες τῆς βασιλικῆς αὐλῆς κατά τήν περίοδο τῆς βασιλείας Βασιλείου Α΄ τοῦ Μακεδόνα (867-886) μέ ἰδιαίτερη ἀποστολή τήν κάλυψη διπλωματικῶν ἁρμοδιοτήτων ἤ ἀποστολῶν, γι'αὐτό καί προοδευτικῶς ταυτίσθηκε πρός τούς μαγίστρους. Ἀπό τόν Ι΄ αἰώνα τό ἀξίωμα τοῦ συγκέλλου παρεχωρεῖτο ἀπό τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα καί σέ ἐξέχοντες μητροπολίτες, οἱ ὁποῖοι κατελάμβαναν τήν τάξη τῶν μαγίστρων καί ἀποκτοῦσαν τό δικαίωμα συμμετοχῆς στή σύγκλητο. Ἡ ἐξέλιξη αὐτή τοῦ ἀξιώματος τῶν συγκέλλων μεταξύ τῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ πατριαρχείου καί τοῦ παλατιοῦ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τόν περιορισμό τῶν ἐκκλησιαστικῶν τους ἁρμοδιοτήτων, τίς ὁποῖες ἀνέλαβαν οἱ *ἐξωκατάκηλοι* ἤ *ἐξωκατάκοιλοι ὀφφικιάλιοι* . Τό ὀφφίκιο τῶν συγκέλλων κατέστη πλέον μία τιμητική διάκριση. Ὑπό τήν ἔννοια τῆς ἁπλῆς τιμητικῆς διακρίσεως ἀπεδίδοντο ἐπίσης ἀπό τόν ΙΑ΄ αἰώνα ὁ τίτλος τοῦ "*πρωτοσυγκέλλου*" καί ἀργότερα οἱ τίτλοι τοῦ "*Προέδρου τῶν πρωτοσυγκέλλων*" καί τοῦ "*Πρωτοπροέδρου τῶν πρωτοσυγκέλλων*". Ὅπου περιορίζεται ἡ ἐξουσία, ἐκεῖ πολλαπλασιάζονται οἱ τίτλοι.

2) Οἱ *Ἐξωκατάκηλοι ἤ Ἐξωκατάκοιλοι* ἄρχοντες ταυτίζονται μέ τούς ἀξιωματούχους τῆς πρώτης πεντάδας τοῦ δεξιοῦ χοροῦ τῶν πατριαρχικῶν ἀξιωματούχων, στήν ὁποία κατετάσσοντο οἱ *μέγας Οἰκονόμος, μέγας Σακελλάριος, μέγας Σκευοφύλαξ, Χαρτοφύλαξ καί Σακελλίων*. Περί τό τέλος τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα ἐντάχθηκε στήν τάξη τῶν Ἐξωκατακή(οί)λων καί ὁ *Πρωτέκδικος* ἀπό τήν τρίτη πεντάδα τοῦ δεξιοῦ χοροῦ. Κατά τό "*Πρόσταγμα*" τοῦ αὐτοκράτορα Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ (1081-1118) "*θεία καί ἱερά καί συνοδική ἐνεχειρίσθη τῇ βασιλείᾳ μου περί τῶν πέντε ἐξωκατακοίλων ὀφφικίων τῆς ἁγιωτάτης Μεγάλης τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας, ὅπως διεμερίσθησαν πρός πέντε εὐαγῆ λογοθέσια καί ἐτυπώθησαν παρά τῶν*

πρό ἡμῶν ὀρθοδόξων αὐτοκρατόρων... Τοῦτο οὖν ἡ βασιλεία μου δίκαιον ἡγησαμένη, ἐπικυροῦσα τά ὁροθετηθέντα παρά τῶν πρό ἡμῶν βεβασιλευκότων ὀρθοδόξων αὐτοκρατόρων, διορίζεται... ἀπαράθραυστον φυλάττεσθαι τήν τοιαύτην συνοδικήν τιμίαν ὁροθεσίαν" (Ἰ. καί Π. Ζέπου, Jus Graecoromanum, I, 649). Οἱ Ἐξωκατάκηλοι ὀφφικιάλιοι κάλυπταν εὐρύτατες περιοχές τῶν ὑπηρεσιακῶν δραστηριοτήτων τοῦ πατριαρχείου καί ἀπέκτησαν μεγάλη ἐπιρροή στά ἐκκλησιαστικά πράγματα. Ἐθεωροῦντο οἱ "*πέντε αἰσθήσεις*" τῆς πατριαρχικῆς ἐξουσίας καί εἶχαν δικαίωμα ἀκόμη καί προκαθεδρίας ἔναντι τῶν μητροπολιτῶν κατά τίς συνεδρίες τῆς Πατριαρχικῆς συνόδου (Θεοδώρου Βαλσαμῶνος, Μελέτη χάριν τῶν δύο ὀφφικίων, τοῦ τε χαρτοφύλακος καί τοῦ πρωτεκδίκου, Γ. Ράλλη-Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., IV., 530-541). Ὅλοι οἱ ἐξωκατάκηλοι ἄρχοντες καθίσταντο στό ἀξίωμά τους μέ χειροθεσία ἔξω ἀπό τό ἱ. βῆμα καί ἦσαν πρεσβύτεροι ἤ διάκονοι. Κάθε ἀξιωματοῦχος εἶχε βεβαίως δικό του *σέκρετον* καί ἰδιαίτερα καθήκοντα:

α) Ὁ *Μέγας Οἰκονόμος* ἀποτελεῖ συνέχεια καί ἐξέλιξη τοῦ κανονικοῦ θεσμοῦ τοῦ Οἰκονόμου (καν. 26 τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου), ὁ ὁποῖος εἶχε ἐπιβληθῆ ὡς ὑποχρεωτικός σέ ὅλους τούς πατριαρχικούς, μητροπολιτικούς καί ἐπισκοπικούς θρόνους, "*ὥστε μή ἀμάρτυρον εἶναι τήν οἰκονομίαν τῆς Ἐκκλησίας καί ἐκ τούτου σκορπίζεσθαι τά αὐτῆς πράγματα καί λοιδορίαν τῇ ἱερωσύνῃ προστρίβεσθαι*". Εἶναι εὐνόητο ὅτι ὁ Οἰκονόμος τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως ἀπέκτησε μεγάλη δύναμη καί ἐγκαθίστατο ἤδη κατά τόν Θ΄ αἰώνα ἀπό τόν αὐτοκράτορα. Ὡστόσο, ὁ πατριάρχης Μιχαήλ Κηρουλάριος πέτυχε τήν ἀπόσπασή του ἀπό τή δικαιοδοσία τοῦ αὐτοκράτορα μέ τήν προετοιμασία τῆς ἀποφάσεως τοῦ Ἰσαακίου Α΄ Κομνηνοῦ (1057-1059) νά ἀναθέση τήν ἐκλογή του στόν ἑκάστοτε πατριάρχη Κπόλεως ("*ὑπό τήν τοῦ πατριάρχου ἔθετο ἐξουσίαν*") καί νά τόν ὑπαγάγη στή δικαιοδοσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη (Ἰω. Ζωναρᾶ, Ἐπιτομή, 18, 4. Λαονίκου Χαλκοκονδύλη, Ἱστορία, 2. F. Dölger, Regesten., 938 κ.ἄ.). Ὁ Μέγας Οἰκονόμος εἶχε τήν ὅλη εὐθύνη τῆς διοικήσεως καί τῆς διαχειρίσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας, τῆς οἰκονομικῆς χορηγίας τοῦ αὐτοκράτορα καί γενικότερα τῆς ὅλης οἰκονομικῆς καταστάσεως τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου (F. Dölger, Regesten., 831, 1330, 1956 κ.λπ.). Κατά τόν Συμεών Θεσσαλονίκης ὁ Μέγας Οἰκονόμος "*χειροτονεῖται τῶν κτημάτων τε καί προσόδων καί τῶν διαδιδομένων ἑκάστῳ ποιούμενος πρόνοιαν. Δεῖ γάρ καί περί τούτων φροντίζειν εἰς λυσιτέλειαν τοῦ κοινοῦ καί σύστασιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν*" (PG 155, 461. Πρβλ. καί Κωδινοῦ, Περί τῶν ὀφφικιαλίων, Γ. Ράλλη-Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., V, 531).

β) Ὁ *Μέγας Σακελλάριος* ἀσκοῦσε ἐποπτεία ἐπί τῶν ἀνδρώων καί τῶν γυναικείων μοναστηρίων τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, ἐπικουρούμενος καί ἀπό τόν *"ἄρχοντα τῶν μοναστηρίων"*, ἐνῶ συγχρόνως εἶχε καί τήν εὐθύνη γιά τή τήρηση τῆς πειθαρχίας ἤ τόν σωφρονισμό τῶν ἀτακτούντων μοναχῶν. Κατά τόν Κωδινό (Περί ὀφφικίων, Γ.Ράλλη-Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., 534-535) ὁ Μέγας Σακελλάριος ἀσκοῦσε τήν ἐποπτεία στά μοναστήρια, *"ἔχων ὑπουργόν εἰς τοῦτο τόν ἄρχοντα τῶν μοναστηρίων"* καί ἐνημέρωνε σχετικῶς τόν Οἰκουμενικό πατριάρχη. Κατά τήν *"Ὑποτύπωσιν"* τοῦ πατριάρχη Κπόλεως Ματθαίου Α΄ (1397-1410;) ὁ Μέγας Σακελλάριος εἶχε εὐθύνη *"τῶν θείων καί σεβασμίων ἐπιμελεῖσθαι μονῶν καί τῶν ἀνηκόντων αὐταῖς κτημάτων καί κειμηλίων, καί εἰσηγεῖσθαι καί διδάσκειν καί παραινεῖν τούς ἐνασκουμένους αὐταῖς μονάζοντάς τε καί μοναζούσας τά ψυχωφελῆ καί σωτήρια,... Τούς γε μήν ἔξω τῶν μοναχῶν καταμένοντας καί ἀφυλάκτους ὄντας ἐπανάγειν εἰς μοναστήριον προτροπῇ πατριαρχικῇ, τούς δέ γε ἐμπεσόντας εἰς κανονικά παραπτώματα προσαγγέλλειν τούτους τῷ πατριάρχῃ, ὅς καί φροντίσει κανονικῶς τήν ἐκείνων διόρθωσιν"* (ἐκδ.J. Oudot, Patriarchatus Constantinopolitani, Acta Selecta, I, Roma 1941, 142 κἑξ.). Εἶναι εὐνόητο ὅτι σέ ζητήματα μοναστηριακῆς περιουσίας συνεργαζόταν μέ τόν Μέγα Οἰκονόμο.

γ) Ὁ *Μέγας Σκευοφύλαξ*, φύλακας *"τῶν ἱερῶν σκευῶν τῆς τοῦ Θεοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας"*, ἀσκοῦσε ὅλες τίς ἁρμοδιότητες τοῦ κειμηλιάρχη καί εἶχε τήν κύρια εὐθύνη τόσο γιά τήν καταλληλότητα, φύλαξη καί προετοιμασία ὅλων τῶν ἱ. σκευῶν, τῶν ἱ. ἀμφίων καί τῶν ἱ. βιβλίων, ὅσο καί γιά τήν ἀσφάλεια τῶν πολυτίμων ἱ. ἀντικειμένων τοῦ ναοῦ. Οἱ ἁρμοδιότητές του προοδευτικῶς διευρύνθηκαν καί ἀσκοῦσε μεγάλη ἐπιρροή στήν πατριαρχική αὐλή. Ἡ *"προχείρισίς"* του γινόταν μέχρι τόν ΙΑ΄ αἰώνα ἀπό τόν αὐτοκράτορα, ἀλλά ὁ πατριάρχης Μιχαήλ Κηρουλάριος, μέ τή συγκατάθεση καί τοῦ αὐτοκράτορα Ἰσαακίου Α΄ Κομνηνοῦ (1057-1059), πέτυχε νά τόν ἀποσπάση μαζί μέ τόν Μέγα Οἰκονόμο στήν ἀποκλειστική ἐποπτεία τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη, *"ἐκεῖνος δέ καί ἄμφω ὑπό τήν τοῦ πατριάρχου ἔθετο ἐξουσίαν, ἀποξενώσας ἀμφοῖν τό δημόσιον"*. Κατά τόν Συμεών Θεσσαλονίκης (ΙΕ΄ αἰ.) ὁ Μέγας Σκευοφύκαξ *"φυλάσσει τά σκεύη, καί τῶν ἱερῶν προνοεῖται, καί τό τῶν ὕμνων καί τοῦ λαοῦ εὐτακτεῖ, καί τῶν ἱεραρχικῶν ἐνδυμάτων καί τῶν λοιπῶν ἁγίων ἱερῶν κέκτηται φροντίδα"* (PG 155, 461).

δ) Ὁ *Μέγας Χαρτοφύλαξ* ἦταν κατ'ἀρχάς ὑπεύθυνος τῶν Ἀρχείων καί τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ πατριαρχείου (Mansi, XI, 214-216), ἀλλά οἱ ἁρμοδιότητές του προοδευτικῶς διευρύνθηκαν μέ τήν ἀφομοίωση τῶν καθηκόντων τοῦ ἀρχιδιακόνου καί τοῦ πριμικηρίου. Κατά τόν Θ΄ αἰώνα εἶχε καταστῆ πανίσχυρο πρόσωπο στίς ὑπηρεσίες τοῦ πατριαρχείου, οἱ δέ ἁρμοδιότητές του ἀνεφέροντο σέ ὅλους σχεδόν τούς τομεῖς τῆς πατριαρ-

χικῆς διοικήσεως, στήν ὁποία ἐνεργοῦσε πλέον ὡς γενικός ἀντιπρόσωπος τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη. Κατά τό *"Πρόσταγμα"* (1094) τοῦ αὐτοκράτορα Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ (1081-1118) ὁ Χαρτοφύλαξ ἦταν τό *"στόμα"* καί ἡ *"χείρ"* τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη, ἤ ὅ,τι ἀκριβῶς ὁ Ἀαρών γιά τόν Μωϋσῆ, καί εἶχε τήν εὐθύνη *"κατευθύνειν τά πατριαρχικά"*. Πράγματι, ἐνημέρωνε ὑπεύθυνα τόν πατριάρχη γιά τούς ὑποψηφίους πρός χειροτονία κληρικούς καί γιά τά μοναστήρια τῆς Κπόλεως, ὅπως ἐπίσης καί γιά τούς διερχομένους ἀπό τή βασιλεύουσα κληρικούς. Ἐπίσης παρουσίαζε τούς κληρικούς τῶν ἄλλων πατριαρχικῶν θρόνων στόν πατριάρχη, εἰσηγεῖτο τίς πρός αὐτόν ἀπευθυνόμενες ἐπιστολές (Mansi, XVI, 38), προήδρευε τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαστηρίου γιά τήν κρίση ὑποδίκων κληρικῶν ἤ καί γιά τή διευθέτηση ἀντιδικιῶν τους σέ κληρονομικά ζητήματα, ἦταν ὑπεύθυνος τοῦ πατριαρχικοῦ ἀρχείου καί τῆς βιβλιοθήκης, ἤλεγχε μέ συγκριτική ἀντιβολή τά κατατιθέμενα στή βιβλιοθήκη χειρόγραφα, κύρωνε μέ τήν ὑπογραφή του καί τήν πατριαρχική σφραγίδα τήν αὐθεντικότητα τῶν ἀρχειοθετουμένων ἐπισήμων ἐγγράφων, ἔδινε τήν ἄδεια γάμου καί ἀσκοῦσε τήν ἐποπτεία στούς τελούμενους γάμους κ.λπ. Ὡστόσο, κατά τόν ΙΒ΄ αἰώνα ὁρισμένες ἁρμοδιότητές του περιῆλθαν στόν *Πρωτέκδικο*, γι' αὐτό καί προκλήθησαν σοβαρές ἀντιθέσεις ὡς πρός τίς ἐξουσίες τοῦ Χαρτοφύλακα (Θεοδώρου Βαλσαμῶνος, Μελέτη χάριν τῶν δύο ὀφφικίων, τοῦ τε χαρτοφύλακος καί τοῦ πρωτεκδίκου, Γ. Ράλλη-Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., IV, 530-541). Κατά τό σχόλιο τοῦ Θεοδώρου Βαλσαμῶνα στόν κανόνα 9 τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου (787), ὁ Χαρτοφύλαξ ἐνεργοῦσε κατ'ἐντολή τοῦ πατριάρχη καί σέ ζητήματα, τά ὁποῖα προσιδίαζαν σέ ἐπισκόπους: *"Ἐπεί δέ τό μεγαλεῖον τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου διάφορα μέν σεκρέτα ἔχει ὑφ'ἑαυτό, ἰδικῶς δέ ἀφωρίσθησαν τῷ σεκρέτῳ τοῦ χαρτοφυλακείου τά ἐπισκοπικά δίκαια, καί ὁ κατά καιρούς χαρτοφύλαξ ἐνεργεῖ, δικαίῳ τοῦ κατά καιρούς ἁγιωτάτου πατριάρχου, πάντα τά τούτῳ ἀνήκοντα, ὡς ἐπισκόπῳ. Ἀφορίζει γάρ, διορθοῦται ψυχικά σφάλματα, διακόνους καί ἱερεῖς ἐπιτρέπει χειροτονεῖσθαι, τά τῶν ἱεροτελεστιῶν πιττάκια ἐκτίθεται καί ἄλλα τοιαῦτα τινά. Καλῶς ἐπισκοπεῖον κληθήσεται τό χαρτοφυλακεῖον"* (Γ. Ράλλη-Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., II, 587). Ὁ αὐτοκράτορας Ἀνδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος (1282-1328) ἀπέδωσε στόν Χαρτοφύλακα τό ἐπίθετο *"Μέγας"* (Ἰω. Κιννάμου, Ἱστορία, II, 1), ἡ δέ δικαιοδοσία του παρέμεινε κατά βάση ἀναλλοίωτη μέχρι τήν ἅλωση (1453). Ὡς βοηθούς του στήν ὑπηρεσία εἶχε πολλούς ὑπαλλήλους (*σεκρετικούς, ὑπομνηματογράφους, ἐπισκοπιανούς* κ.ἄ.).

Ἡ εὐρύτατη δικαιοδοσία τοῦ Μεγάλου Χαρτοφύλακα παρέσυρε ὁρισμένες φορές σέ αὐθαιρεσίες τούς φορεῖς τοῦ ἀξιώματος καί προκαλοῦσε ἀντιδράσεις. Ὁ Οἰκουμενικός πατριάρχης Ματθαῖος Α΄ (1397-1410) στήν *"Ὑποτύπωσίν"* του (ἔκδ. J. Oudot, ἔνθ' ἀν., 150 κἑξ.) προσπά-

θησε νά περιορίση τίς αὐθαιρεσίες αὐτές τοῦ Χαρτοφύλακα καί ὁρίζει *"μή ἔχειν ἄδειαν αὐτόν ἤ δι'ἑαυτοῦ ἀπαιτεῖν τι τόν εἰς ἱερωσύνην ἀναγόμενον ἤ δι'ἑτέρων, οὔτε πρό τῆς χειροτονίας, οὔτε μετά τήν χειροτονίαν... Ἐν ταῖς ἱεραῖς ψήφοις ταῖς τῶν ἀρχιερέων μή ἔχειν ἄδειαν αὐτόν μήτε εἰσάγειν πρόσωπον καί περί ἐκείνου ἀντιλέγειν ἤ φιλονικεῖν, μήτε τῶν ἀρχιερέων τά πρόσωπα ἐπιλεγομένων αὐτόν διαμάχεσθαι τούτοις... καί πρός τούς ἀρχιερεῖς μηδέν ἀντερεῖν... Προτροπῇ τῆς ἡμῶν μετριότητος διδόναι βοῦλλαν τῷ ἱερεῖ ἐπί τοῖς καθαρῶς εἰς γάμον ἐρχομένοις καί μή ἀπαιτεῖν ἐξ αὐτῶν ἑτέρως, εἰ μή ὅπερ ὁ γαμβρός προαιρεθείη. Εἰ δέ καί μηδέν δοῦναι βούλεται, τοῦτον μή ἀπαιτεῖν οὔτε δι'ἑαυτοῦ, οὔτε δι'ἄλλου τινός. Τοῦτο δέ πράττειν καί ἐν τοῖς διαζυγίοις, ὥστε τό μετά προκρίσεως διδόμενον παρά τοῦ διαζευχθέντος τοῦτο λαμβάνειν... Καί τέταρτον, μήτε ἐν τῇ οἰκίᾳ αὐτοῦ κρίνειν, μήτε ἀλλαχοῦ, ἄνευ ἐπιδόσεως τῆς ἡμῶν μετριότητος,... ἀλλά προσάγειν πάντας εἰς τήν ἡμῶν μετριότητα, ἵνα συνοδικῶς ἡ κρίσις τούτων καί ἡ ἐξέτασις γένηται καί ὑπ'ὄψιν πολλῶν· μήτε δέ πρό της κρίσεως δωροδοκηθῆναι, μήτε μετά τήν κρίσιν ἀπαιτῆσαί τι ἀπό τοῦ δικαιωθέντος..."*. Ἡ αὐστηρότητα καί ἡ σαφήνεια τῶν συστάσεων τοῦ πατριάρχη Κπόλεως Ματθαίου Α΄ ἐπιβεβαιώνουν ὄχι μόνο τήν εὐρύτητα τῶν ἁρμοδιοτήτων τοῦ Μεγάλου Χαρτοφύλακα, ἀλλά καί τίς πλέον εὐαίσθητες περιοχές τῶν αὐθαιρεσιῶν του ἤ καί τῶν οἰκονομικῶν του καταχρήσεων (*χειροτονία καί κρίση κληρικῶν, γάμος καί διαζύγιο* κ.λπ.).

ε) Ὁ *Σακελλίων* ἦταν ὑπεύθυνος γιά τήν αὐστηρή τήρηση τῆς λειτουργικῆς τάξεως στούς ἐνοριακούς (*"καθολικούς"*) ναούς ἀπό τούς κληρικούς, γιά τόν σωφρονισμό τῶν παρεκτρεπομένων ἀπό τήν κανονική τάξη κληρικῶν ἤ τήν καταγγελία τους στόν Οἰκουμενικό πατριάρχη, γιά τήν παρακολούθηση τῆς ὀρθῆς φυλάξεως τῶν πολυτίμων ἀντικειμένων τῶν ἐνοριακῶν ναῶν (*σακέλλη* = ταμεῖον), γιά τήν ἐποπτεία τῶν πατριαρχικῶν φυλακῶν (*σακέλλη*=φυλακή), στίς ὁποῖες ἐκλείοντο οἱ τιμωρούμενοι κληρικοί κ.ἄ. Κατά τόν Θεόδωρο Βαλσαμώνα *"παρά γε τοῖς ρωμαίοις, σάκελλον, παρά τό διοικεῖν καί φυλάττειν ἐστί. Καί ἡ τούς κακούργους δέ φυλάττουσα πατριαρχική σακέλλη ἐντεῦθεν καί οὐκ ἄλλοθεν μετωνόμασται, ὥσπερ δή καί τό Σακούλιον"* (ἔνθ' ἀν.).

3) Οἱ ἀξιωματοῦχοι ἤ ὀφφικιάλιοι τῆς πατριαρχικῆς αὐλῆς δέν περιορίζοντο βεβαίως μόνο στούς *Ἐξωκατακή(οι)λους ἄρχοντες* καί στίς ὑπηρεσίες τους, ἀφοῦ ὑπῆρχαν καί ἄλλοι ἀξιωματοῦχοι μέ κατώτερες ἤ ἀνάλογες πρός αὐτούς ἁρμοδιότητες. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ *Πρωτεκδίκου*, ὁ ὁποῖος ἤδη κατά τόν ΙΒ΄ αἰώνα ἀσκοῦσε πολλές ἀπό τίς ἁρμοδιότητες τοῦ Χαρτοφύλακα (Θεοδώρου Βαλσαμῶνος, Μελέτη χάριν τῶν δύο ὀφικκίων, τοῦ τε χαρτοφύλακος καί τοῦ πρωτεκδίκου, Γ. Ράλλη-Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., IV, 530-541). Σημαντικότερες ἀπό τίς ἁρμο-

διότητες τοῦ Πρωτεκδίκου ἦσαν οἱ δικαστικές, ἀφοῦ ἦταν ὁ πρόεδρος τοῦ συγκροτούμενου ἀπό *δώδεκα ἐκδίκους* δικαστηρίου γιά τήν κρίση τῶν ὑποπιπτόντων σέ σοβαρά κανονικά παραπτώματα κληρικῶν καί γιά τήν ὑπεράσπιση τῆς κανονικῆς τάξεως τῆς Ἐκκλησίας. Στίς ἁρμοδιότητές του ἀνῆκε ἐπίσης ἡ ἐποπτεία γιά τήν ὀρθή ἐφαρμογή τοῦ δικαίου τοῦ *ἀσύλου*, γιά τήν ὀρθή κατήχηση ἀπό τούς ἐκδίκους ὅσων ἀλλοεθνῶν ἐπιθυμοῦσαν νά βαπτισθοῦν, γιά τόν τρόπο ὑποδοχῆς τῶν ἐπιστρεφόντων στίς τάξεις τῆς Ἐκκλησίας αἱρετικῶν ἤ σχισματικῶν κ.λπ. Εἶναι εὐνόητο ὅτι οἱ ἁρμοδιότητες αὐτές μποροῦσαν νά ὁδηγήσουν σέ σύγχυση πρός τίς ἐξουσίες τοῦ *Σακελλίωνα* ἤ καί τοῦ *Χαρτοφύλακα*, ἀλλά πάντοτε διατήρησαν τόν ἰδιαίτερο χαρακτήρα τους. Κατά τόν Συμεών Θεσσαλονίκης ὁ Πρωτέκδικος *"τούς ἐπιστρέφοντας ἐξ ἀρνήσεως δέχεσθαι τάξιν ἔχει καί τούς θείους καί ἱερούς ἐκδικεῖν νόμους, τούς φόνῳ ἤ ἄλλῳ τινί ἁμαρτήματι περιπίπτοντας ἐξετάζων, καί ὅσα ὑπέρ βοηθείας αὐτῶν καί σωτηρίας διενεργεῖ, οἵ καί ἐξαιρέτως χειροτονοῦνται κριταί, τό θεῖον λαμβάνοντες εὐαγγέλιον, ὅ τό μεῖζον ἐγχείρημα"*.

Ὁ *Πρωτονοτάριος* χαρακτηρίζεται ἀπό τόν Κώδινο (I, 8) *"θύρα τῶν ἐξωκατακοίλων"*, ἦταν δέ ὁ προϊστάμενος τῶν πατριαρχικῶν νοταρίων μέ εὐρύτατες ἁρμοδιότητες σέ ζητήματα ἀγοραπωλησιῶν, συντάξεως ἐπισήμων ἐγγράφων καί μηνυμάτων τοῦ πατριάρχη κ.ἄ., ἐνῶ ἀσκοῦσε καί συγκεκριμένες διακονίες κατά τήν ἀρχιερατική θ. λειτουργία. Ὁ *Ρεφερενδάριος* ἦταν ὁ σύνδεσμος ἐπικοινωνίας μεταξύ τοῦ πατριάρχη καί τοῦ αὐτοκράτορα, πρός τόν ὁποῖο μετέφερε τά πατριαρχικά μηνύματα καί ἀπό τόν ὁποῖο λάμβανε τίς ἀπαντήσεις γιά νά τίς ἐπιδώση στόν πατριάρχη. Ἀνάλογα ἦταν καί τά λατρευτικά του καθήκοντα στόν ναό τῆς Ἁγίας Σοφίας κατά τίς μεγάλες καί ἐπίσημες ἑορτές. Λατρευτικά κυρίως καθήκοντα ἀσκοῦσε καί ὁ *Καστρίνσιος*, ὅπως καί πολλοί ἄλλοι ὀφφικιάλιοι τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Ἄλλωστε, ὁ ἱ. κλῆρος τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας καί τῆς περιοχῆς τῆς Κπόλεως γενικότερα προσέφερε πάντοτε ἐπίλεκτα στελέχη γιά τήν ἐπάνδρωση τῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, οἱ ὁποῖες ἦσαν ἀναγκαῖες ὄχι μόνο γιά τή διεκπεραίωση τοῦ τεραστίου ὄγκου τῶν δραστηριοτήτων τοῦ ἑκάστοτε Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη ἤ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Κπόλεως, ἀλλά καί γιά τήν ἀποτελεσματική ἄσκηση τῆς διοικήσεως μιᾶς εὐρύτατης πράγματι δικαιοδοσίας σέ ὁλόκληρη σχεδόν τήν Ἀνατολική Εὐρώπη καί στή Μ. Ἀσία.

3. Ὁ συνοδικός θεσμός καί ἡ Ἐνδημοῦσα σύνοδος.

Ὁ θεσμός τῆς Ἐνδημούσας συνόδου ὑπῆρξε τό σημαντικότερο ἐκκλησιαστικό ὄργανο ἐκφράσεως ὄχι μόνο τοῦ πατριαρχικοῦ δικαίου τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως στά πλαίσια τῆς διοικητικῆς του δικαιοδοσίας, ἀλλά

καί τῆς ἐξαιρετικῆς του διακονίας ὡς τοῦ *"πρώτου θρόνου"* (prima sedes) στή λειτουργία τοῦ θεσμοῦ τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν. Βεβαίως, ὁ θεσμός τῆς Ἐνδημούσας συνόδου διαμορφώθηκε, ὅπως εἴδαμε (Ἐκκλ. Ἱστορία, τόμ. Α΄, σελ. 831 κἑξ.), γιά νά καλύψη τό βασικό ζήτημα *τῆς χειροτονίας* τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κπόλεως. Πράγματι, μέχρι τή Δ΄ Οἰκουμενική σύνοδο (451) ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κπόλεως, παρά τήν κρατοῦσα ἀντίθετη ἄποψη, δέν ἐντάχθηκε στό μητροπολιτικό σύστημα τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως, *ἤτοι δέν ὑπῆρξε μητροπολίτης ἤ καί ἁπλός ἐπίσκοπος ὑπό τή δικαιοδοσία ἄλλου μητροπολίτη*, ὡς λ.χ. τοῦ Ἡρακλείας τῆς Θράκης, ὥστε ἡ Ἐπαρχιακή σύνοδος τῆς Θράκης νά ἀσκῆ τά κανονικά της δικαιώματα στήν ἐκλογή καί στή χειροτονία του. Ὁ θρόνος τῆς Κπόλεως ἐξαιρέθηκε ἀπό τό μητροπολιτικό σύστημα ὡς θρόνος τῆς νέας πρωτεύουσας τῆς αὐτοκρατορίας, ἡ ὁποία εἶχε ἐξαιρεθῆ ἐπίσης ἀπό τήν ὀργάνωση τῆς πολιτικῆς διοικήσεως καί εἶχε τεθῆ ὑπό τή δικαιοδοσία τοῦ *Ἐπάρχου τῆς Πόλεως* (Praefectus urbi). Ἡ ἀρχιεπισκοπή Κπόλεως δηλαδή παρέμεινε *αὐτόνομη* καί *ἀνεξάρτητη* ἀπό κάθε μητροπολιτική δικαιοδοσία, γι'αὐτό καί ἡ μέν ἐκλογή τοῦ ἀρχιεπισκόπου της ὑπῆρξε προνόμιο τοῦ κλήρου καί τοῦ λαοῦ τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας ὑπό τήν εὐνόητη καθοδήγηση τοῦ αὐτοκράτορα, ἡ δέ χειροτονία του παρέτεινε τό ἀρχαῖο ἔθος τῆς προσκλήσεως τῶν *γειτνιώντων μητροπολιτῶν καί ἐπισκόπων* τῶν ἐπαρχιῶν Θράκης καί Βιθυνίας, ὡς ἐπίσης καί τῶν συμπτωματικῶς παρευρισκομένων στήν Κπολη (*"ἐνδημούντων"*) ἐπισκόπων ἀπό ἄλλες ἐπαρχίες. Ἡ μεγάλη ἀκτινοβολία καί ἡ κανονική κατοχύρωση τῶν πρώτων στήν Ἀνατολή *"πρεσβείων τιμῆς"* τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως (καν. 3 τῆς Β΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου) κατέστησαν τήν *ἐκλογή* καί τή *χειροτονία* τοῦ ἀρχιεπισκόπου τῆς Κπόλεως σημαντικό ἐκκλησιαστικό γεγονός, τό ὁποῖο προσείλκυε τό ἐνδιαφέρον ὅλων τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἀνατολῆς καί διηύρυνε συνεχῶς τόν ἀριθμό τῶν συμμετεχόντων ἐπισκόπων. Ἄλλωστε, ἡ μετά τή Β΄ Οἰκουμενική σύνοδο (381) γενικότερη τάση συνδέσεως τῶν κανονικῶς κατοχυρωμένων *"πρεσβείων τιμῆς"* τῶν θρόνων Ρώμης, Κπόλεως, Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καί Ἱεροσολύμων μέ μία ὑπερμητροπολιτική δικαιοδοσία στό *"δίκαιον χειροτονιῶν καί κρίσεως ἐπισκόπων"* (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Ὁ θεσμός τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν, Ι, 175 κἑξ.) ἐπέτρεψε στόν μή ἔχοντα τακτική δικαιοδοσία ἀρχιεπίσκοπο Κπόλεως νά παρεμβαίνη σέ ζητήματα χειροτονιῶν καί κρίσεως ἐπισκόπων τῶν *διοικήσεων* Ἀσίας, Πόντου καί Θράκης καί νά διαμορφώνη ἐθιμικό δίκαιο μιᾶς ἰδιότυπης δικαιοδοσίας, ἡ ὁποία κατοχυρώθηκε κατ'ἀρχήν ἀπό τούς κανόνες 9 καί 17 τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου (451) καί θεμελίωσε τήν ὑπαγωγή τῶν μητροπόλεων τῶν *διοικήσεων* αὐτῶν στή δικαιοδοσία τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως μέ τόν κανόνα 28 τῆς συνόδου αὐτῆς.

Κατά τήν περίοδο αὐτή μεταξύ τῆς Β΄ καί τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου (381-451) ἡ λειτουργία τοῦ θεσμοῦ τῆς Ἐνδημούσας συνόδου δέν περιοριζόταν πλέον μόνο στή συνοδική συνέλευση γιά τή χειροτονία τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κπόλεως, ἀλλά συγκαλεῖτο καί γιά τήν ἀντιμετώπιση γενικοτέρων ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων πίστεως ἤ κανονικῆς τάξεως. Ὡστόσο, ἡ λειτουργία της ἀποτελοῦσε μία χαρακτηριστική ὑπέρβαση τῶν κανονικῶς καθιερωμένων διοικητικῶν πλαισίων τῆς "*Ἐπαρχίας*" (καν. 4, 5 καί 6 τῆς Α΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου) ἤ καί τῆς "*Διοικήσεως*" (καν. 2 καί 6 τῆς Β΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου), ἀφοῦ στή συγκεκριμένη περίπτωση δέν ἴσχυε ἡ αὐστηρή κανονική ἀπαγόρευση ὁποιασδήποτε ὑπερόριας ἐκκλησιαστικῆς πράξεως τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἐπαρχίας ἤ τῆς Διοικήσεως (εἰδικότερα γιά τή γένεση καί τήν ἐξέλιξη τοῦ θεσμοῦ τῆς συνόδου αὐτῆς βλέπε: Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Ἐνδημοῦσα σύνοδος, 1971, ὅπου καί ἡ σχετική βιβλιογραφία). Ἡ Δ΄ Οἰκουμενική σύνοδος (451) μέ τίς διοικητικές της ἀποφάσεις ἀφ'ἑνός μέν συνέδεσε τά "*πρεσβεῖα τιμῆς*" τῶν πέντε θρόνων μέ μία *ὑπερμητροπολιτική δικαιοδοσία* τους σέ συγκεκριμένη διοικητική ἤ γεωγραφική περιφέρεια, ἀφ'ἑτέρου δέ ἀπέδωσε γιά πρώτη φορά στόν θρόνο τῆς Κπόλεως μέ τούς κανόνες 9, 17 καί 28 ὄχι μόνο εὐρύτατη δικαιοδοσία στίς Διοικήσεις Ἀσίας, Πόντου καί Θράκης, ἀλλά καί ὅλα τά προνόμια ἀπό τήν "*ἴ σ η*" συμμετοχή του στά πρεσβεῖα τοῦ "*πρώτου θρόνου*" (prima sedes) μαζί μέ τόν θρόνο τῆς Πρεσβυτέρας Ρώμης. Συνεπῶς, ὁ θρόνος τῆς Νέας Ρώμης, ὡς ἕνας μέν ἀπό τούς πέντε πατριαρχικούς θρόνους, ἀσκοῦσε τακτική διοικητική δικαιοδοσία σέ ὅλες τίς μητροπόλεις τῶν Διοικήσεων Ἀσίας, Πόντου καί Θράκης, ὡς ὁ πρῶτος ὅμως θρόνος τῆς Ἀνατολῆς καί ὡς ἰσότιμος μέ τήν Πρεσβυτέρα Ρώμη μέτοχος στά προνόμια τοῦ "*πρώτου θρόνου*" τῆς Ἐκκλησίας εἶχε de facto τό κανονικό δικαίωμα ὑπερόριας ἔκτακτης παρεμβάσεως εἴτε στίς νεοσύστατες Ἐκκλησίες τῶν *βαρβαρικῶν ἐθνῶν ἤ μερῶν* (καν. 28) ἤ καί στίς *Διοικήσεις* τῆς Ἀνατολῆς ὑπό τή μορφή τοῦ δικαιώματος ἀποδοχῆς τοῦ *ἐκκλήτου*, ἀνεξάρτητα ἀπό τίς γνωστές ἑρμηνευτικές δυσχέρειες τῶν κανόνων 9 καί 17 τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Ὁ θεσμός τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν, Ι, 289 κ.ἑξ.). Βεβαίως, ἡ κανονική ἰδέα τῆς *αὐτοκεφαλίας* τῶν πέντε πατριαρχικῶν θρόνων, ἡ ὁποία κατοχύρωνε τήν ἐσωτερική διοικητική αὐτοτέλεια κάθε πατριαρχικοῦ θρόνου, δέν καταργοῦσε τήν κοινή εὐθύνη τους γιά τήν περιφρούρηση τῆς κοινωνίας τῆς πίστεως καί τοῦ συνδέσμου τῆς ἀγάπης.

Ἡ εὐθύνη αὐτή ἀναδείκνυε συγχρόνως καί τήν ἐξαιρετική διακονία τοῦ "πρώτου θρόνου", ὁ ὁποῖος ὄφειλε νά μεριμνᾶ γιά τόν συντονισμό καί τῶν πέντε πατριαρχικῶν θρόνων κατά τήν ἀντιμετώπιση σοβαρῶν προβλημάτων πίστεως ἤ καί κανονικῆς τάξεως. Ὁ πατριάρχης ὄφειλε βεβαίως νά συγκαλῇ κατ'ἔτος τακτικῶς ἤ ἐκτάκτως τήν Πατριαρχική σύνο-

δο, στήν όποία έπρεπε νά συγκαλοῦνται κατά τούς ί. κανόνες καί κατά τήν καθιερωμένη τάξη τους οἱ μητροπολίτες καί οἱ ἀρχιεπίσκοποι τῆς πατριαρχικῆς δικαιοδοσίας γιά τή συνοδική ἀντιμετώπιση τῶν ζητημάτων ἐκλογῆς, χειροτονίας καί κρίσεως τῶν ἐπισκόπων τῆς συγκεκριμένης δικαιοδοσίας ἤ καί γιά τή διευθέτηση ἄλλων κανονικῶν καί ποιμαντικῶν θεμάτων. Ὡστόσο, ἡ σύνθεση αὐτή τῆς *ἐνιαύσιας* Πατριαρχικῆς συνόδου προσέκρουε συνήθως σέ σοβαρές δυσχέρειες. Οἱ μητροπολίτες εἶχαν τήν κανονική εὐθύνη γιά τήν τακτική, τουλάχιστον μία φορά κατ'ἔτος, σύγκληση τῆς ἐπαρχιακῆς συνόδου, *"ἐπειδή διά τε τάς τῶν βαρβάρων ἐπιδρομάς, διά τε τάς προσπιπτούσας ἑτέρας αἰτίας, ἀδυνάτως οἱ τῶν ἐκκλησιῶν πρόεδροι ἔχουσι δίς τοῦ ἐνιαυτοῦ τάς συνόδους ποιεῖσθαι... Τούς δέ μή συνιόντας ἐπισκόπους, ἐνδημοῦντας ταῖς ἑαυτῶν πόλεσι καί ταῦτα ἐν ὑγείᾳ διάγοντας καί πάσης ἀπαραιτήτου καί ἀναγκαίας ἀσχολίας ὄντας ἐλευθέρους, ἀδελφικῶς ἐπιπλήττεσθαι"* (καν. 8 τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς συνόδου. Γ. Ράλλη-Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα, II, 324-325). Ὑπῆρχαν βεβαίως ἤδη κατά τό τέλος τοῦ Ζ΄ αἰώνα ὄχι μόνο ἀντικειμενικές δυσχέρειες, ἀλλά καί περίεργη ἀπροθυμία τῶν ἐπισκόπων νά συμμετέχουν στίς *Ἐπαρχιακές* ἤ καί στίς *Πατριαρχικές* συνόδους, γι'αὐτό καί ἡ Πενθέκτη Οἰκουμενική σύνοδος δέν ἐπέμεινε στή σύγκληση τῆς Ἐπαρχιακῆς συνόδου δύο φορές κατ'ἔτος. Συγχρόνως, ἡ σύνοδος τοῦ Τρούλλου ἀνανέωσε τήν ἰσχύ τῶν κανονικῶν λόγων μή συμμετοχῆς ὁρισμένων ἐπισκόπων, ἤτοι ἀσθενείας *"ἀπαραιτήτου καί ἀναγκαίας ἀσχολίας"*, μεγάλης ἀποστάσεως κ.λπ., οἱ ὁποῖοι ἴσχυαν ἀναλόγως πολύ περισσότερο γιά τήν εὐρύτατη δικαιοδοσία τῶν πατριαρχικῶν θρόνων. Ἄλλωστε, ὁ μεγάλος ἀριθμός μητροπολιτῶν καί ἀρχιεπισκόπων κάθε πατριαρχείου, ἰδιαίτερα δέ τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως, καθιστοῦσε ἴσως καί ἀνεπιθύμητη τήν τακτική προσέλευση στήν *Πατριαρχική σύνοδο* ὅλων τῶν μητροπολιτῶν καί ἀρχιεπισκόπων τῆς πατριαρχικῆς δικαιοδοσίας. Ἀρκοῦσε ἡ περιοδική συμμετοχή τους σέ μία *τακτική* ἤ *ἔκτακτη* συνέλευση τῆς πατριαρχικῆς συνόδου, ἀφοῦ ἡ διαδικασία προσκλήσεως ὅλων τῶν μητροπολιτῶν καί ἀρχιεπισκόπων τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως ἀπαιτοῦσε πολύ χρόνο καί καθιστοῦσε σχεδόν ἀδύνατη τήν κατ'ἔτος σύγκλησή της.

Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ἐνισχύθηκε σημαντικά ἤδη ἀπό τόν Θ΄ αἰώνα ἡ τάση προτιμήσεως τῆς πυκνότερης συγκλήσεως ἔκτακτων *Ἐνδημουσῶν* συνόδων, χωρίς βεβαίως νά παραθεωρεῖται ἡ κανονική ὑποχρέωση συγκλήσεως τῆς ἐτήσιας *Πατριαρχικῆς* συνόδου τοῦ πατριάρχη Κπόλεως. Ἡ παραλληλότητα αὐτή τῶν δύο μορφῶν ἐκφράσεως τῆς συνοδικῆς πράξεως τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως εἶχε ἤδη διακηρυχθῆ ἀπό τόν ἀρχιεπίσκοπο Κπόλεως Ἀνατόλιο στή Δ΄ Οἰκουμενική σύνοδο (451) καί εἶχε κατοχυρωθῆ ἀπό τή μακραίωνη ἐκκλησιαστική πράξη. Ἐν τούτοις, οἱ ἀντιδράσεις πολλῶν μητροπολιτῶν ἐναντίον τοῦ ὑπερτονισμοῦ τῆς αὐθεντίας καί

τῶν ἐξαιρετικῶν προνομίων τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη κατά τόν Ι΄ αἰώνα ἐκφράζεται στό κανονικό κείμενο "Ἀνωνύμου" ὑπό τόν χαρακτηριστικό τίτλο *"Περί προβολῆς καί ψήφου καί ἐκλογῆς καί καταστάσεως καί προνομίων μητροπολιτῶν καί ἀρχιεπισκόπων καί ἐπισκόπων καί τῆς καθόλου ἐκκλησιαστικῆς ἄνωθεν τάξεως καί συστάσεως"* (ἐκδ. J. Darrouzès, Documents inédits d' ecclésiologie byzantine, Paris 1966). Ὁ *"Ἀνώνυμος"* ὑπέρμαχος τῶν μητροπολιτικῶν δικαίων παρερμηνεύει τούς κανόνες 9 καί 17 τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου (451) καί ταυτίζει τούς *"ἐξάρχους"* τῶν δύο κανόνων μέ τούς μητροπολίτες τῶν ἐπαρχιῶν. Ἀποσκοποῦσε δηλαδή νά περιορίση τή διοικητική δικαιοδοσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη μόνο στό κανονικό δικαίωμα τῶν ἐπισκόπων τῶν ἐπαρχιῶν τῆς δικαιοδοσίας του νά ἀσκοῦν τό *"ἔκκλητον"* πρός τόν θρόνο τῆς Κπόλεως. Τό κείμενο τοῦ κανόνα 9 τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου, τό ὁποῖο ἐπαναλαμβάνεται καί στόν κανόνα 17, παρουσιάζει χαρακτηριστική ἀσάφεια στή φραστική του διατύπωση: *"Εἰ δέ πρός τόν τῆς αὐτῆς ἐπαρχίας μητροπολίτην ἐπίσκοπος ἤ κληρικός ἀμφισβητοίη, καταλαμβανέτω τόν ἔξαρχον τῆς διοικήσεως ἤ τόν τῆς βασιλευούσης Κπόλεως θρόνον καί ἐπ'αὐτῷ δικαζέσθω"* (Γ. Ράλλη-Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., II, 237, 258-259) Ὁ *"Ἀνώνυμος"* ταυτίζει τούς *"ἐξάρχους"* μέ ὅλους τούς μητροπολίτες τῶν ἐπαρχιῶν καί ὑποστηρίζει ὅτι *"ἐξάρχους οὐ μόνον τούς τρεῖς λέγει ἀρχιεπισκόπους* (= Ἡρακλείας, Ἐφέσου καί Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας), *ἀλλά καί πάντας τούς μητροπολίτας, φησίν ὁ ἐν Σαρδικῇ ἔκτος κανών...Οὐ μόνον δέ ἔξαρχοι, ἀλλά καί ἀρχιεπίσκοποι πάντες οἱ μητροπολῖται λέγονται, ἐπεί κἀν τῇ θείᾳ μυσταγωγίᾳ οὐχ ἑτέρως ἀναγορεύονται. Τά ὅμοια δέ τῷ πρό αὐτοῦ κανόνι καί ὁ ἑπτακαιδέκατος τῆς αὐτῆς συνόδου φησιν ἐξ ὧν ῥάδιον συνιδεῖν παντός ἐμφραττόμενον στόμα τοῦ διαστρέφειν καί ἐκτραχηλίζειν, στρεβλοῦν τε καί περιεργάζεσθαι τήν τῶν κανόνων εὐθύτητα βουλομένου καί τόν ἐκείνων ἱερόν νοῦν εἰς τό οἰκεῖον οὐκ εὐαγές μετάγειν βούλημα... Καί δῆλον ἐντεῦθεν ὡς οὐ περιεῖλον τήν τῶν διοικήσεων αὐθεντίαν, οὐδέ τι τῶν εἰωθότων ἠλλοίωσαν ἤ παρεκίνησαν, οὐδέ τό τῶν ἐξάρχων ὄνομα ἠκύρωσαν ἤ ὑπεβίβασαν ἤ ὅλως ἔπαυσαν, ὥστε τά ἀνακύπτοντα ἐν ταῖς αὐταῖς διοικήσεσι μή οὐχί ἐν ταῖς κατ'αὐτούς ἐκκλησίαις οἰκονομεῖσθαι ἔτι, ὡς ἐν Κπόλει μετατεθείσης ἤδη παρ'αὐτῶν τῆς αὐτῶν ἐν Πνεύματι ἐξουσίας, ἀλλά τά ἐξ ἀρχῆς προνόμια συνετήρησαν ἐν πάσαις ταῖς ἐκκλησίαις, ὥσπερ εἶχον ἀκέραια καί ἀκαινοτόμητα... Μετέδωκαν δέ καί τῷ Κπόλεως θρόνῳ τῆς αὐτῆς μετέχειν τοῖς μητροπολίταις ἀδείας, ὅπερ οὐ πρότερον εἶχεν, οὐκ ἐν ἄλλῳ δέ τινι πλήν τῷ τούς βουλομένους τῶν ἐπισκόπων παρ'αὐτῷ κρίνεσθαι, οὐ πάντως οὐδέ προηγουμένως, ἀλλ'ἤ πρῶτον μέν παρά τῷ ἐξάρχῳ, εἰ δέ μή βούλοιτο, τότε παρ'αὐτῷ..."* (J. Darrouzès, ἔνθ'ἀν., 126 κἑξ.).

Ἡ τάση τῶν μητροπολιτῶν νά κατοχυρώσουν τήν αὐτονομία τους μέ τόν ἀντίστοιχο περιορισμό τῶν κανονικῶν δικαίων τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως μόνο στό περιστασιακό δικαίωμά του νά δέχεται τό *"ἔκκλητον"* τῶν ἐπισκόπων τῆς δικαιοδοσίας του εἶχε ὡς ἀφετηρία τούς ἀσαφεῖς κανόνες 9 καί 17 τῆς Δ Οἰκουμενικῆς συνόδου καί ὡς στόχο νά ἀποδείξη ὅτι ὁ θρόνος τῆς Κπόλεως μέ τήν ἄσκηση τοῦ δικαιώματος αὐτοῦ μετεῖχε ἁπλῶς *"τῆς αὐτῆς τοῖς μητροπολίταις ἀδείας"*, ἀφοῦ δέν ἦταν δυνατόν νά ὑποστηριχθῆ ὅτι ἐπιχειρήθηκε μέ τούς ἀνωτέρω κανόνες ἡ μετάθεση *"παρ'αὐτῶν τῆς αὐτῶν ἐν Πνεύματι ἐξουσίας"*. Βεβαίως, ὁ ὅρος *"ἔξαρχος"* τῶν ἀνωτέρω κανόνων ἀναφέρεται σαφῶς ὄχι σέ ὅλους τούς μητροπολίτες, ἀλλά μόνο στούς *"πρώτους"* μητροπολίτες τῶν πρωτευουσῶν τῶν πολιτικῶν Διοικήσεων τῆς αὐτοκρατορίας (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Ὁ θεσμός τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν, I, 290-303), ἀλλά ἡ ἐπιχειρηματολογία τῶν μητροπολιτῶν ἐπηρέασε καί αὐτούς ἀκόμη τούς ἐγκρίτους κανονολόγους τῶν ΙΑ΄ καί ΙΒ΄ αἰώνων. Ὁ Ἰωάννης Ζωναρᾶς παρουσίασε τίς διαφορετικές ἑρμηνεῖες τῶν δύο κανόνων, ἀλλά συντάχθηκε μέ τήν ἑρμηνεία τῶν μητροπολιτῶν: *"Τινές μέν οὖν ἐξάρχους τῶν διοικήσεων τούς πατριάρχας φασίν*...(ἑρμηνεία Οἰκουμενικοῦ θρόνου)..., *ἄλλοι δέ δέ τούς μητροπολίτας τῶν ἐπαρχιῶν φασιν ὀνομάζεσθαι ἐξάρχους* (ἑρμηνεία μητροπολιτῶν)... *Κρεῖσσον δι'ἄν εἴη τούς μητροπολίτας τῶν ἐπαρχιῶν ἐξάρχους λέγεσθαι"* (Γ. Ράλλη-Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., II, 259-260). Ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών δέν δέχθηκε τήν ἑρμηνεία αὐτή. Ὑποστήριξε ὡς ὀρθότερη τή γνώμη ἐκείνη, κατά τήν ὁποία ὑπό τόν ὅρο "ἔξαρχος" πρέπει νά νοηθῆ *"οὐχ ὁ ἑκάστης ἐπαρχίας μητροπολίτης, ἀλλ'ὁ τῆς ὅλης διοικήσεως μητροπολίτης... Κἄν γάρ λέγωνται ἔξαρχοί τινες τῶν μητροπολιτῶν, ἀλλά τούς ἐν ταῖς διοικήσεσιν ὄντας ἑτέρους μητροπολίτας οὐκ ἔχουσιν ὅλως ὑποκειμένους αὐτοῖς"* (Γ. Ράλλη-Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., II, 239-240).

Ἡ διαλεκτική αὐτή ἀντιπαράθεση ὡς πρός τά προνόμια τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου, καίτοι δέν ἔθιξε τά κανονικά του δίκαια, ἐπηρέασε προφανῶς τά κριτήρια συγκλήσεως καί συγκροτήσεως τῆς *Πατριαρχικῆς συνόδου*, εἰδικότερα δέ τά κριτήρια τῆς συμμετοχῆς τῶν μητροπολιτῶν σέ αὐτήν. Ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών, σχολιάζοντας τόν κανόνα 8 τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς συνόδου, παρουσιάζει πράγματι μία νέα προοπτική κανονικῶν κριτηρίων γιά τή σύγκληση καί τή συγκρότηση τῆς Πατριαρχικῆς συνόδου κατά τόν ΙΒ΄ αἰώνα: *"Εἴποι δέ τις, ὡς, τῶν ἐπισκόπων ἀναγκαζομένων παρά τοῖς μητροπολίταις ἐτησίως συνέρχεσθαι, οἱ μητροπολῖται οὐκ ἀναγκασθήσονται παρά τῷ πατριάρχῃ συνελθεῖν. Ἤ γάρ οὗτοι* (=μητροπολῖται) *παρά τῷ πατριάρχῃ συνέρχονται, καί συμβαίνει τάς τῶν ἐπαρχιωτῶν ἐπισκόπων συνόδους ἀπρακτεῖν, ἤ οὐ συνέρχονται, καί αἱ πατριαρχικαί σύνοδοι οὐ γενήσονται. Καί ταῦτα μέν ἴσως ἐρεῖ τις. Σύ δέ ἀνάγνωθι ἐπιστατικώτερον τό Κ΄ κεφ. τοῦ α΄ τίτλου τοῦ γ΄ βιβλίου,*

λέγον ἐν μέρει οὕτω: Κελεύομεν πᾶσι τρόποις μίαν σύνοδον γίνεσθαι καθ' ἕκαστον ἔτος ἐν ἑκάστῃ ἐπαρχίᾳ, ἢ τῷ Ἰουνίῳ ἢ τῷ Σεπτεμβρίῳ μηνί, καί συνιέναι παρά μέν τοῖς μακαριωτάτοις πατριάρχαις ἐκείνους τούς παρ'αὐτῶν μέν χειροτονουμένους, μή ἔχοντας δέ δίκαιον ἄλλους ἐπισκόπους χειροτονεῖν παρά δέ τοις ὁσιωτάτοις μητροπολίταις ἑκάστης ἐπαρχίας τούς ὑπ'αὐτῶν χειροτονουμένους. Σημείωσαι οὖν ἀπό ταύτης τῆς Νεαρᾶς τήν αἰτίαν, δι'ἥν λέγονται ἐπαρχιῶται τοῦ πατριάρχου Κπόλεως ὁ Δέρκου, ὁ Μεσσήνης, ὁ Παρίου, ὁ Ἄπρου καί ἄλλοι τινές ἀρχιεπίσκοποι καί μητροπολῖται μή ἔχοντες ἐπισκόπους. Οὗτοι γάρ ἀναγκάζονται καί μόνοι παρά τῷ πατριάρχῃ ἅπαξ τοῦ ἐνιαυτοῦ συνέρχεσθαι, τάς δέ λοιπάς αἰτίας τάς παρά τινων λεγομένας μή παραδέχου" (Γ. Ράλλη-Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., II, 325-326). Τό σχόλιο αὐτό τοῦ κανονολόγου πατριάρχη Ἀντιοχείας, καίτοι ἐπιτείνει τή σύγχυση ὡς πρός τή λειτουργία τῶν διαφόρων μορφῶν Πατριαρχικῶν συνόδων, ἐν τούτοις προσφέρει ἀξιόλογα στοιχεῖα γιά μία συστηματικότερη προσέγγιση τοῦ θέματος:

Πρῶτον, τό σχόλιο τοῦ Θεοδώρου Βαλσαμῶνος ἐξετάζει τό εἰδικό ζήτημα *"περί τοῦ πῶς καί πότε ὀφείλουσιν οἱ ἐπίσκοποι παρά τοῖς πρώτοις αὐτῶν συνέρχεσθαι, ὥστε γίνεσθαι συνόδους καί λύεσθαι τά ἐκκλησιαστικά ζητήματα"* (αὐτόθι, II, 325), ἤτοι τό ζήτημα τῆς κανονικῆς ὑποχρεώσεως ὅλων τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἐκκλησίας νά συμμετέχουν κατ'ἔτος σέ μία τουλάχιστον συγκεκριμένη σύνοδο. Τό σχόλιο δηλαδή ἀναφέρεται ὄχι βεβαίως μόνο στή σύγκληση ἤ στή συγκρότηση τῆς Πατριαρχικῆς συνόδου, ἀλλά κυρίως στήν ὑποχρέωση ὅλων τῶν ἐπισκόπων τῆς δικαιοδοσίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου νά συμμετέχουν κατ'ἔτος σέ κάποια μορφή συνόδου. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή τό ὅλο ζήτημα ἐπικεντρώνεται μόνο στούς ἀρχιεπισκόπους καί σέ ὅσους μητροπολίτες δέν εἶχαν ὑποκειμένους ἐπισκόπους, ἤτοι σέ ὅλους ἐκείνους τούς ἀρχιερεῖς, οἱ ὁποῖοι δέν εἶχαν τήν κανονική δυνατότητα ἤ τήν ὑποχρέωση νά συμμετάσχουν σέ κάποια ἐπαρχιακή σύνοδο ὡς προσκαλοῦντες ἤ καί ὡς προσκαλούμενοι. Πράγματι, οἱ μέν ἀρχιεπίσκοποι δέν εἶχαν τό δικαίωμα νά ἔχουν ὑποκειμένους ἐπισκόπους μετά τήν αὐτονόμησή τους ἀπό τή δικαιοδοσία τοῦ ἐπιχωρίου μητροπολίτη καί τῆς οἰκείας ἐπαρχιακῆς συνόδου, ἐνῶ ὅσοι μητροπολίτες δέν διέθεταν ὑποκειμένους ἐπισκόπους δέν μποροῦσαν βεβαίως νά συγκαλέσουν ἐπαρχιακή σύνοδο καί μετέπιπταν στήν προβληματική τῶν ἀρχιεπισκόπων ὡς πρός τή συνοδική τους ἐμπειρία καί ὡς πρός τήν ἀναφορά τους στόν Οἰκουμενικό θρόνο. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό στή συγκεκριμένη Νεαρά χαρακτηρίζονται οἱ ἀρχιερεῖς τῆς κατηγορίας αὐτῆς ὡς *"ἐπαρχιῶται τοῦ πατριάρχου Κπόλεως"* καί ὑποχρεώνονται νά συμμετέχουν κατ'ἔτος σέ μία μορφή Πατριαρχικῆς συνόδου (*"οὗτοι γάρ ἀναγκάζονται καί μόνοι παρά τῷ πατριάρχῃ ἅπαξ τοῦ ἐνιαυτοῦ συνέρχεσθαι"*).

Ὡστόσο, ἡ περιγραφή αὐτή τῆς κανονικῆς ὑποχρεώσεως τῶν *"ἐπαρχιωτῶν"* τοῦ πατριάρχη Κπόλεως νά συνέρχονται κατ'ἔτος σέ μία τουλάχιστον συνοδική συνέλευση ὑπό τόν Οἰκουμενικό πατριάρχη ἀναφέρεται ὄχι βεβαίως μόνο στή μεγάλη *Πατριαρχική σύνοδο*, ἀλλά καί στήν Ἐνδημούσα σύνοδο τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως, στήν ὁποία ὁ πατριάρχης Κπόλεως ἐνεργεῖ ὡς *ἕνας ἁπλός μητροπολίτης* καί συγκαλεῖ τούς *"ἐπαρχιώτας"* του ἀρχιερεῖς, ὅπως ὁ μητροπολίτης συγκαλεῖ τούς *"ἐπαρχιώτας"* ἐπισκόπους του στήν *Ἐπαρχιακή σύνοδο*. Ὁ ἐπίσημος δηλαδή χαρακτηρισμός τῶν ἀρχιεπισκόπων καί τῶν ἄνευ δικαιοδοσίας μητροπολιτῶν ὡς *"ἐπαρχιωτῶν"* τοῦ πατριάρχη Κπόλεως σημαίνει στήν κανονική παράδοση, ὅτι οἱ ἀρχιερεῖς αὐτοί εἶχαν τήν ἄμεση ἀναφορά τους πρός τόν πατριάρχη, ὅπως οἱ *"ἐπαρχιῶται"* ἐπίσκοποι στόν μητροπολίτη τῆς ἐπαρχίας. Ἄλλωστε, ὁ θρόνος τῆς Κπόλεως δέν διέθετε ποτέ ἰδιαίτερη μητροπολιτική περιφέρεια, ὅπως οἱ ἄλλοι πατριαρχικοί θρόνοι, ἀφοῦ ὁ κανόνας 28 τοῦ ἀπέδωσε *μόνο ὑπερμητροπολιτική δικαιοδοσία* στίς ἐπαρχίες τῶν διοικήσεων Ἀσίας, Πόντου καί Θράκης. Ἡ κανονική λοιπόν ὑπαγωγή τῶν ἀρχιεπισκόπων καί τῶν ἄνευ δικαιοδοσίας μητροπολιτῶν στήν ἄμεση διοικητική του δικαιοδοσία ὡς "ἐπάρχιωτῶν" ἰσοδυναμοῦσε, παρά τήν ἐδαφική τους ἀσυνέχεια, πρός τήν κατοχύρωση τῶν *μητροπολιτικῶν δικαίων* τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως στίς μητροπόλεις αὐτές καί στίς ἀρχιεπισκοπές τῆς εὐρύτερης πατριαρχικῆς του δικαιοδοσίας. Ἡ κανονική αὐτή σχέση ἦταν αὐτονόητη, ἀφοῦ οἱ ἀνωτέρω ἀρχιερεῖς ἐξελέγοντο, ἐχειροτονοῦντο καί ἐκρίνοντο ἀπό εἰδική Πατριαρχική σύνοδο ὑπό τήν προεδρία τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη, ὁ ὁποῖος ἀσκοῦσε ἐπ'αὐτῶν ὅλα τά προβλεπόμενα ἀπό τούς ἱ. κανόνες *"μητροπολιτικά"* δίκαια. Ἡ εἰδική λοιπόν αὐτή Σύνοδος ἦταν ἀντίστοιχη πρός τήν ἐπαρχιακή σύνοδο τῶν μητροπόλεων καί ἀποσκοποῦσε στή συνοδική ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων τῶν ἀρχιεπισκοπῶν καί τῶν χωρίς ὑποκειμένους ἐπισκόπους μητροπόλεων τῆς κανονικῆς δικαιοδοσίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Ὑπῆρχαν ὅμως καί ἄλλες κανονικές ἑρμηνεῖες τοῦ εἰδικοῦ αὐτοῦ συνοδικοῦ θεσμοῦ, τίς ὁποῖες ἀπορρίπτει ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών (*"τάς δέ λοιπάς αἰτίας τάς παρά τινων λεγομένας μή παραδέχου"*).

Δεύτερον, ἡ νόμιμη καί κανονική λειτουργία τῆς εἰδικῆς συνόδου τῶν *"ἐπαρχιωτῶν"* ἀρχιερέων τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως χρησιμοποιήθηκε πράγματι ἀπό τούς ὑπερμάχους τῆς μητροπολιτικῆς αὐτονομίας γιά νά ὑποστηριχθῆ ἡ ἀξιώσή τους νά μή συμμετέχουν στίς κανονικές Πατριαρχικές συνόδους, στίς ὁποῖες ἔπρεπε νά προσκαλοῦνται κανονικῶς ὅλοι οἱ μητροπολίτες τῆς πατριαρχικῆς δικαιοδοσίας εἴτε συγχρόνως ἤ καί ἐκ περιτροπῆς. Οἱ ὑπέρμαχοι τῆς μητροπολιτικῆς αὐτονομίας ὑποστήριζαν ὅτι, *"τῶν ἐπισκόπων ἀναγκαζομένων παρά τοῖς μητροπολίταις ἐτησίως*

συνέρχεσθαι, οἱ μητροπολῖται οὐκ ἀναγκασθήσονται παρά τῷ πατριάρχῃ συνελθεῖν. Ἤ γάρ οὗτοι παρά τῷ πατριάρχῃ συνέρχονται, καί συμβαίνει τάς τῶν ἐπαρχιωτῶν ἐπισκόπων συνόδους ἀπρακτεῖν, ἤ συνέρχονται, καί αἱ Πατριαρχικαί σύνοδοι οὐ γενήσονται"(Γ. Ράλλη-Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., ΙΙ, 325). Ὑποστήριζαν δηλαδή ὅτι δέν ἔπρεπε νά προσκαλοῦνται στήν Πατριαρχική σύνοδο οἱ μητροπολίτες, γιατί, ἄν μέν συμμετεῖχαν σέ αὐτή, δέν θά ἦταν δυνατή ἡ σύγκληση τῆς ἰδικῆς τους ἐπαρχιακῆς συνόδου, ἐνῶ, ἄν συγκαλοῦσαν τήν ἐπαρχιακή τους σύνοδο, δέν θά ἦταν δυνατή ἡ συμμετοχή τους στήν Πατριαρχική σύνοδο. Τό ἐπιχείρημα αὐτό ἦταν εὔλογο γιά τούς πλέον ἀπομεμακρυσμένους μητροπολίτες (Ρωσίας, Ἰβηρίας, Ν. Ἰταλίας κ.ἄ.), ἀλλά δέν ἦταν ἰσχυρό γιά τήν πλειονότητα τῶν μητροπολιτῶν τῆς δικαιοδοσίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου. Ἡ ἐπιχειρηματολογία ὅμως ἐπιβεβαιώνει ὅτι στήν *Πατριαρχική σύνοδο* ὄφειλαν νά συμμετέχουν ὅλοι οἱ μητροπολίτες, ἀφοῦ ὑποστηρίζεται ὅτι, ἄν οἱ μητροπολίτες δέν προσέλθουν, τότε *"καί αἱ πατριαρχικαί σύνοδοι οὐ γενήσονται"*. Συνεπῶς, πέρα τῆς ἀνωτέρω εἰδικῆς συνόδου τῶν "ἐπαρχιωτῶν" τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως ἀρχιεπισκόπων καί τῶν ἄνευ δικαιοδοσίας μητροπολιτῶν, ὑπῆρχε καί ἡ κανονική *Πατριαρχική σύνοδος* τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου, στήν ὁποία συμμετεῖχαν ὅλοι οἱ μή κανονικῶς κωλυόμενοι μητροπολίτες, μετά ἀπό πρόσκληση ὅμως τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη. Ἡ διάκριση αὐτή ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τόν Θεόδωρο Βαλσαμώνα στό σχετικό σχόλιο τοῦ κανόνα 95 (104) τῆς συνόδου τῆς Καρθαγένης, στόν ὁποῖο τονίζεται, ὅτι *"οἱ μέν ἐπαρχιῶται ἀναγκαστικῶς ὀφείλουσιν ἐτησίως παρά τῷ πρώτῳ αὐτῶν συνέρχεσθαι, οἱ δέ λοιποί ὁσάκις κληθῶσι. Τῷ τοι καί παρά τοῦ πατριάρχου Κπόλεως, οἱ ἐπαρχίας ἔχοντες οἰκείας, ἤτοι οἱ μητροπολῖται, οὐκ ἀναγκάζονται καί μή μετακαλούμενοι ἐτησίως συνέρχεσθαι, ὡς παρά ταῖς ἐκκλησίαις αὐτῶν ὀφείλοντες τάς ἐτησίας συνόδους ποιεῖν"* (Γ. Ράλλη-Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., III, 536). Συνεπῶς, οἱ ἔχοντες ὑποκειμένους ἐπισκόπους μητροπολίτες συμμετεῖχαν στήν Πατριαρχική σύνοδο μόνο μετά ἀπό κανονική πρόσκληση τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη, ἐνῶ οἱ μή ἔχοντες ὑποκειμένους ἐπισκόπους μητροπολίτες καί οἱ ἀρχιεπίσκοποι ἦσαν ὑποχρεωμένοι νά συμμετέχουν κατ'ἔτος στήν Πατριαρχική σύνοδο ὡς ἁπλοί *"ἐπαρχιῶται"* τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου.

Τρίτον, ἡ διαφοροποίηση τῶν κανονικῶν ὑποχρεώσεων τῶν δύο αὐτῶν κατηγοριῶν ἀρχιερέων τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου δέν ἀπέκλειε βεβαίως καί τήν κοινή συμμετοχή τους στίς ἐργασίες τῆς Πατριαρχικῆς συνόδου, ὅπως δέν ἀπέκλειε καί τίς ἰδιαίτερες συνεδρίες τῶν *"ἐπαρχιωτῶν"* κατά τή συζήτηση ἑνός εἰδικοῦ κύκλου θεμάτων. Στίς περιπτώσεις αὐτές ἡ Πατριαρχική σύνοδος λειτουργοῦσε ὡς *Ἐνδημοῦσα σύνοδος*, ἡ ὁποία παρέμεινε πάντοτε μία ἀπό τίς κανονικές μορφές ἐκφράσεως τῆς συνοδικῆς συνειδήσεως τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως εἶτε ὑπό μία *στενότερη*

ἤ καί ὑπό μία *εὐρύτερη* σύνθεση ἔναντι τῆς τακτικῆς Πατριαρχικῆς συνόδου. Μία μορφή *εὐρύτερης συνθέσεως* τῆς Ἐνδημούσας συνόδου ἀναφέρεται λ.χ. κατά τήν κρίση τοῦ μητροπολίτη Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας Βασιλείου τοῦ Καραντηνοῦ (1352) μέ ἐντολή τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνοῦ (1341-1355), ὁ ὁποῖος ἀξίωσε "*ὡς ἄν ἐπί συνελεύσει τῶν ἐνδημούντων ἐν τῇ Νικαίᾳ ἱερωτάτων ἀρχιερέων, ὅσοι δήποτε ἄν καί ὦσι, κἄν ἴσως καί τοῦ κεκανονισμένου ἀριθμοῦ ἀποδέωσι, συγκαλέσηται καί τόν ἱερώτατον πατριάρχην Θεουπόλεως μεγάλης Ἀντιοχείας μετά τῶν ἄρτι συνόντων αὐτῷ κατά Νίκαιαν ἐπισκόπων, καί συνδιασκεψάμενοι κοινῇ τάς κανονικάς διατάξεις, ἀκόλουθον αὐταῖς περί τοῦ Καισαρείας ἐξενέγκητε ψῆφον...*" (MiKlosich-Müller, Acta., I 322). Μία μορφή *στενότερης συνθέσεως* τῆς Ἐνδημούσας συνόδου ἀναφέρεται λ.χ. κατά τήν κρίση τοῦ διακόνου Βασιλείου, ὁπότε "*ὁ Οἰκουμενικός πατριάρχης, μετακαλεσάμενος καί ἑτέρους δύο ἱερωτάτους ἀρχιερεῖς καί ὑπερτίμους, τόν Ἐφέσου καί τόν Ἀδριανουπόλεως, κοινοῦται τά τῆς ὑποθέσεως μετ'αὐτῶν, τριῶν ὄντων μετά τοῦ Βρύσεως...*" καί καθαίρεσε τόν διάκονο (Miklosich-Müller, Acta., I, 485-486).

Τέταρτον, θεωροῦμε ἐσφαλμένη τή συνήθη γνώμη, ὅτι οἱ ἔχοντες ὑποκειμένους ἐπισκόπους μητροπολίτες δέν ἦσαν ὑποχρεωμένοι νά συμμετέχουν τακτικῶς στήν *Πατριαρχική σύνοδο*, ὅπως ἐσφαλμένα ὑποστηρίζει καί ὁ Β. Στεφανίδης (Ἐκκλ. Ἱστορία, 451-453) ἐπί τῇ βάσει τῆς πρώτης μαρτυρίας τοῦ Θεοδώρου Βαλσαμῶνος: "Ἐκ τούτων καταφαίνεται, ὅτι μέχρι τοῦ τέλους τῆς ΙΒ΄ ἑκατονταετηρίδος ὑφίσταντο, τουλάχιστον ἐν τῷ Πατριαρχείῳ Κπόλεως, αἱ ἐνιαύσιοι Πατριαρχικαί (=σύνοδοι), μεταγενεστέρα ὅμως μαρτυρία δέν ὑπάρχει. Περί τῶν "ἐνδημουσῶν" συνόδων ἔχομεν ὑπ'ὄψιν μόνον τάς τοῦ Πατριαρχείου Κπόλεως...Τάς συνόδους ταύτας συνεκάλει ὁ πατριάρχης Κπόλεως, ὁσάκις παρουσιάζοντο ὑποθέσεις, περί τῶν ὁποίων ἔκρινεν ὅτι δέν ἠδύνατο νά τάς ἀναβάλῃ μέχρι τῆς συγκροτήσεως τῆς ἐνιαυσίου συνόδου, μετεῖχον δέ αὐτῶν οἱ τυχαίως ἐν Κπόλει παρεπιδημοῦντες μητροπολῖται τοῦ Πατριαρχείου τούτου (οἱ "ἐνδημοῦντες"), διά τοῦτο δύναταί τις νά ὀνομάσῃ αὐτάς τυχαίας συνόδους. Ἀλλά βραδύτερον ἐπῆλθε μεταβολή. Τήν μεταβολήν ταύτην πληροφορούμεθα ἔκ τινος ἐγγράφου τοῦ Πατριάρχου Κπόλεως Φιλοθέου πρός τόν μητροπολίτην Ρωσίας Ἀλέξιον, μέσα ΙΔ΄ ἑκατονταετηρίδος (1354). Ὅτι ἐν τῷ ἐγγράφῳ τούτῳ πρόκειται περί ἐνδημουσῶν συνόδων, οὐδείς ἀμφιβάλλει. Ἐκ τοῦ ἐγγράφου τούτου ἐξάγεται ὅτι ὁ μητροπολίτης Ρωσίας ἦτο ὑπόχρεως νά μεταβαίνῃ εἰς τήν ἐνδημοῦσαν σύνοδον τῆς Κπόλεως... Τό ἐν τῷ ἐγγράφῳ τούτῳ περί τοῦ Ρωσίας Ἀλεξίου λεγόμενον ἴσχυε, κατά τήν αὐτήν ἐποχήν, βεβαίως καί περί ὅλων τῶν ἄλλων μητροπολιτῶν τοῦ Πατριαρχείου ... Οὕτως, ἀντί τῶν ἐκτάκτων καί τυχαίων ἐνδημουσῶν συνόδων, ὑπῆρχε πλέον τακτική καί διαρκής

σύνοδος... Αἱ ἐνιαύσιοι Πατριαρχικαί σύνοδοι ἦσαν πλέον περιτταί καί ἔπαυσαν συνερχόμεναι... Ἡ μέν ὑπό τῶν κανόνων ἐπιβαλλομένη ὑποχρέωσις τοῦ πατριάρχου νά συγκαλῇ τάς ἐνιαυσίους Πατριαρχικάς συνόδους μετεβλήθη εἰς ὑποχρέωσιν νά συγκαλῇ τακτικῶς τάς ἐνδημούσας, ἡ δέ ὑπό τῶν κανόνων ἐπιβαλλομένη ὑποχρέωσις τῶν μητροπολιτῶν νά μετέχωσι τῶν ἐνιαυσίων Πατριαρχικῶν συνόδων μετεβλήθη εἰς ὑποχρέωσιν αὐτῶν νά μετέχωσι τῆς τακτικῆς καί διαρκοῦς ἐνδημούσης... 'Αλλά γεννᾶται τό σπουδαῖον ζήτημα, πότε ἡ ἐνδημοῦσα σύνοδος ἀπέκτησε τήν νέαν μορφήν, ἡ ὁποία ἀπαντᾷ κατά τά μέσα τῆς ΙΔ΄ ἑκατονταετηρίδος; Ἐπειδή, ὡς εἴδομεν, τέλη τῆς ΙΒ΄ ἑκατονταετηρίδος, ὅτε ἔγραφεν ὁ Βαλσαμών, ὑφίσταντο αἱ ἐνιαύσιοι πατριαρχικαί σύνοδοι (Γ. Ράλλη-Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., 2, 326. 3, 536), οἱ κανόνες αὐτῶν δέν ἐφηρμόζοντο ἀκόμη ἐπί τῆς Ἐνδημούσης· δέν ὑπῆρχε τότε ἡ τακτική καί διαρκής ἐνδημοῦσα σύνοδος. Ἑπομένως αὕτη ἐγεννήθη πρό τῶν μέσων τῆς ΙΓ΄ ἑκατονταετηρίδος (πρβλ. καί αὐτόθι, 6, 448 κἑξ.)... Ἐνιαύσιοι Πατριαρχικαί σύνοδοι καί ἔκτακτοι ἐνδημοῦσαι συνεχωνεύθησαν καί ἐγεννήθη ἡ τακτική καί διαρκής Ἐνδημοῦσα σύνοδος...".

Ἡ ἑρμηνεία αὐτή τοῦ Β. Στεφανίδη γιά τή συγχώνευση τῆς ἐνιαύσιας Πατριαρχικῆς καί τῆς ἔκτακτης Ἐνδημούσας συνόδου τοῦ Πατριαρχείου Κπόλεως σέ μία *"τακτικήν καί διαρκῆ Ἐνδημοῦσαν σύνοδον"* πρό τῶν μέσων τοῦ ΙΓ΄ αἰώνα θεμελιώνεται σέ μία προφανῆ παρανόηση τῆς προσκλήσεως τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Φιλοθέου Α΄ πρός τόν μητροπολίτη Ρωσίας Ἀλέξιο Α΄ (1354) νά συμμετάσχη στήν Πατριαρχική σύνοδο: *"Ἐπεί δέ ἀναγκαίως ἔχει ἐπιδημεῖν ἐνταῦθα, ὡς οἱ θεῖοι καί ἱεροί κανόνες παρακελεύονται, κατά τό χρέος τῆς ὑποταγῆς τῆς εἰς τήν ἁγίαν τοῦ Θεοῦ καθολικήν καί ἀποστολικήν Ἐκκλησίαν καί κατά τήν τούτων διάταξιν, οὐκ ἔχει δέ εὐκόλως ἑκάστου ἔτους ἐπιδημεῖν διά τε τό πολύ τῆς ὁδοῦ μῆκος καί τήν ἐν τῷ μέσῳ δυσχέρειαν, παρεγγυώμεθα, ἵνα κατά δύο χρόνους, εὐθύντου ὄντος τοῦ πράγματος, καταλαμβάνη ἐνταῦθα, δι'αὐτό τε τό χρεόν, ὅπερ ἔχει, καί τάς παρεμπιπτούσας ἐκκλησιαστικάς ἀναγκαίας χρήσεις"* (Miklosich- Müller, Acta., I, 339 κἑξ.). Ἡ ὑπόθεση τοῦ Β. Στεφανίδη ὅτι ἡ πρόσκληση αὐτή ὑποδηλώνει μία *"μεταβολή"* στή συνέχεια τῆς συνοδικῆς παραδόσεως τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου καί τή συγχώνευση τῆς *ἐνιαύσιας* μέ τήν *ἔκτακτη* Ἐνδημοῦσα σύνοδο σέ μία *"τακτικήν καί διαρκῆ Ἐνδημοῦσαν σύνοδον"* εἶναι τουλάχιστον ἀθεμελίωτη. Ἀντιθέτως, ἡ πρόσκληση αὐτή ἐπιβεβαιώνει τήν ἄποψη μας, ὅτι ὅλοι οἱ μητροπολίτες τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου ὄφειλαν πάντοτε νά συμμετέχουν τακτικῶς ἤ καί ἐκ περιτροπῆς στίς ἐργασίες τῆς Πατριαρχικῆς συνόδου, *ἀλλά μόνο μετά ἀπό πρόσκληση τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη*, ὅπως διαπιστώθηκε ἀνωτέρω ἀπό τήν ὀρθή ἑρμηνεία τῶν παρατηρήσεων τοῦ Θεοδώρου Βαλσαμώνα. Ἀπό τίς ἀρχές τοῦ ΙΓ΄ αἰώνα ὁ διαμελισμός

τῆς αὐτοκρατορίας σέ τρία κράτη (*Νικαίας, Τραπεζοῦντος καί Ἠπείρου*), οἱ ἔντονες αὐτονομιστικές ἐκκλησιαστικές τάσεις ἀπό τή δικαιοδοσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου καί ἡ ἀνακήρυξη τῆς αὐτοκεφαλίας τῶν ἀρχιεπισκοπῶν Τυρνόβου καί Πεκίου κατέστησαν τακτικότερη τήν πρόσκληση τῶν πλησιοχώρων μητροπολιτῶν στήν Πατριαρχική σύνοδο καί μακρότερη τήν παραμονή τους στήν Κπολη. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή ὁ Οἰκουμενικός πατριάρχης Φιλόθεος ἐπικαλεῖται τούς "*θείους καί ἱερούς κανόνας*" γιά νά θεμελιώση τήν πάγια κανονική ὑποχρέωση τοῦ μητροπολίτη Ρωσίας νά συμμετέχη τακτικότερα στήν Πατριαρχική σύνοδο, ὅπως ἐπίσης καί ὅλων τῶν ἄλλων μητροπολιτῶν τῆς δικαιοδοσίας τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως.

Πέμπτον, ἡ συμμετοχή στήν Πατριαρχική σύνοδο ἀναγραφόταν ὡς βασική κανονική ὑποχρέωση ὅλων τῶν μητροπολιτῶν ἤδη κατά τήν ἵδρυση μιᾶς νέας μητροπόλεως τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου. Κατά τήν προαγωγή λ.χ. τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Βρύσεως σέ μητρόπολη μέ βασιλική πρωτοβουλία (1323) ὁρίσθηκε "*συναπολαύειν τόν ἐν αὐτῷ ἀρχιερέα τοῖς λοιποῖς ἱερωτάτοις μητροπολίταις τῆς θείας καί ἱερᾶς μεγάλης συνόδου τῆς αὐτῆς κλήσεώς τε καί τιμῆς κατά πάντα τρόπον...*"(Miklosich-Müller, Acta., I, 96). Τό δικαίωμα τῆς συμμετοχῆς ἀποτελοῦσε συγχρόνως καί ὑποχρέωση τοῦ μητροπολίτη νά ἀνταποκρίνεται στήν πρόσκληση τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη γιά τή συμμετοχή του στήν Πατριαρχική σύνοδο. Οἱ μητροπόλεις αὐτές ἐχαρακτηρίζοντο κατά τόν ΙΔ΄ αἰώνα ὡς "*συνοδικαί*", ὅπως λ.χ. γίνεται λόγος γιά τή μητρόπολη Καυκασίων ὡς "*τῆς μεγάλης συνόδου ἁγιωτάτην μητρόπολιν καί τῇ πατριαρχικῇ περιωπῇ ἄνωθεν ὑποκειμένην καί τοῖς λοιπαῖς συνοδικαῖς μητροπόλεσι συνηριθμημένην...*" (Miklosich-Müller, Acta., I, 362). Ὡστόσο, οἱ ἱστορικές καί πραγματικές δυσχέρειες συμμετοχῆς στή Σύνοδο ὅλων τῶν μητροπολιτῶν τῆς κανονικῆς δικαιοδοσίας τοῦ Πατριαρχείου Κπόλεως καθιστοῦσαν τήν Πατριαρχική σύνοδο de facto Ἐνδημούσα, ἡ σύνθεση τῆς ὁποίας ποίκιλλε κατά περιόδους καί κατά θέματα. Τοῦτο ὅμως δέν συνεπάγεται ὅτι οἱ ἐνιαύσιες Πατριαρχικές σύνοδοι "*ἔπαυσαν συνερχόμεναι*" ἤ ὅτι ὑποκαταστάθηκαν ἀπό μίαν "*τακτικήν καί διαρκῆ Ἐνδημοῦσαν σύνοδον*", ὅπως ὑποστήριξε ὁ Β. Στεφανίδης. Οἱ σωζόμενες ὑπογραφές τῶν Πατριαρχικῶν συνόδων τῶν ΙΓ΄ καί ΙΔ΄ αἰώνων *ἐπιβεβαιώνουν τήν ποικιλία τῶν μορφῶν λειτουργίας τοῦ συνοδικοῦ συστήματος στό Οἰκουμενικό πατριαρχεῖο*, ὅπως ἐπίσης καί τόν ἔκτακτο χαρακτήρα τῶν συγκαλουμένων σέ ἐξαιρετικές περιπτώσεις μεγάλων Ἐνδημουσῶν συνόδων μέ τή συμμετοχή ἐκπροσώπων καί ἀπό ἄλλες ἐκκλησιαστικές δικαιοδοσίες.

Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή ἡ χρησιμοποίηση τοῦ ὅρου "*Ἐνδημούσα σύνοδος*" ἴσχυε γιά τίς ποικίλες , ἔκτακτες ἤ μή, συνελεύσεις τῆς Πατριαρχικῆς συνόδου τόσο μέ τήν περιορισμένη σύνθεση τῶν προσκαλουμένων ἤ καί

τῶν ἐνδημούντων στήν Κπολη μητροπολιτῶν καί ἀρχιεπισκόπων τῆς πατριαρχικῆς δικαιοδοσίας, ὅσο καί μέ τήν εὐρύτερη σύνθεση τῆς ἐκπροσωπήσεως καί ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν δικαιοδοσιῶν. Ἡ διαπίστωση αὐτή δέν ἀναιρεῖ τή θεμελιώδη κανονική ἀρχή, ὅτι ἡ Πατριαρχική σύνοδος ἀποτελοῦσε τόν κοινό πυρήνα ὅλων τῶν συνοδικῶν αὐτῶν μορφῶν, *"ὡς οἱ θεῖοι καί ἱεροί κανόνες παρακελεύονται"*. Βεβαίως, ἀπό τίς σωζόμενες ὑπογραφές τῶν ποικίλων συνοδικῶν ἀποφάσεων τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα διαπιστώνεται ὅτι συχνότερη ἦταν ἡ παρουσία τῶν πλησιοχώρων μητροπολιτῶν καί ἀρχιεπισκόπων στίς διάφορες μορφές τῆς Πατριαρχικῆς συνόδου (*Ἡρακλείας, Ἐφέσου, Νικομηδείας, Σάρδεων, Νικαίας, Χαλκηδόνος, Κυζίκου, Ποντοηρακλείας, Δυρραχίου, Φιλαδελφείας, Προύσσης, Βρύσεως* κ.λπ.), ἀλλά ἡ συχνότητα αὐτή ἦταν φυσικό ἐπακόλουθο τῆς μεγάλης συρρικνώσεως τῆς δικαιοδοσίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου καί ὄχι βεβαίως μιᾶς καινοφανοῦς θεσμικῆς μεταβολῆς στή λειτουργία τοῦ συνοδικοῦ συστήματος. Ἄλλωστε, παρά τή συχνότητα τῆς παρουσίας στήν Πατριαρχική σύνοδο τῶν ἀνωτέρω μητροπολιτῶν παρέμενε πάντοτε ἰσχυρή ἡ κανονική ἀρχή τόσο τῆς ὑποχρεώσεως ὅλων τῶν μητροπολιτῶν καί ἀρχιεπισκόπων τῆς πατριαρχικῆς δικαιοδοσίας νά συμμετέχουν στήν Πατριαρχική σύνοδο, ὅσο καί τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη νά τούς προκαλῆ γιά τήν τακτικότερη συμμετοχή ἤ ἐκπροσώπησή τους στήν Πατριαρχική σύνοδο.

Ἕκτον, ὁ σεβασμός τῆς κανονικῆς παραδόσεως στήν ποικιλία τῶν ἐκφράσεων τῆς συνοδικῆς συνειδήσεως τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου δέν ἐξουδετέρωσε τή μετά τό μέγα σχίσμα (1054) συνεχῆ διεύρυνση τῆς ἐπιρροῆς ἤ καί τῶν ἀναμίξεων τοῦ αὐτοκράτορα στή λειτουργία τῆς Ἐνδημούσας συνόδου, ἰδιαίτερα δέ κατά τήν ἀντιμετώπιση δογματικῶν ζητημάτων ἤ θεολογικῶν ἐρίδων. Πράγματι, ἤδη κατά τόν ΙΒ΄ αἰώνα ὁ βυζαντινός αὐτοκράτορας διεκδικοῦσε τόν ρόλο τοῦ *διαιτητῆ* ἤ καί τοῦ *τελικοῦ κριτῆ* μεταξύ τῶν ἀντιμαχομένων θεολογικῶν τάσεων, προσέδιδε δέ στίς συνοδικές συνελεύσεις τόν χαρακτῆρα ἐπίσημων πνευματικῶν ἐκδηλώσεων μέ τήν ἀθρόα συμμετοχή πολλῶν μελῶν τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας, ὑψηλῶν ἀξιωματούχων τῆς Πολιτείας καί ἐπιφανῶν πνευματικῶν προσωπικοτήτων, ἡ παρουσία τῶν ὁποίων δυσχέραινε σημαντικά τίς συνοδικές διαδικασίες. Ἡ ἀναντίρρητη κρίση στή λειτουργία τοῦ συνοδικοῦ συστήματος τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου κατά τούς ΙΒ΄ καί ΙΓ΄ αἰῶνες ἐξουδετερώθηκε σέ μεγάλο βαθμό μέ τίς μεγάλες συνόδους τῆς ἡσυχαστικῆς περιόδου (1341, 1347, 1351, 1368), οἱ ὁποῖες ἀνανέωσαν τά κανονικά κριτήρια τῆς συνοδικῆς παραδόσεως καί ἐνίσχυσαν τίς θεσμικές της ἐκφράσεις τόσο στόν Οἰκουμενικό θρόνο, ὅσο καί στίς κατά τόπους Ἐκκλησίες. Ἡ πρόσκληση τοῦ ἡσυχαστῆ πατριάρχη Κπόλεως Φιλοθέου Α΄ πρός τόν μητροπολίτη Ρωσίας Ἀλέξιο Α΄ γιά τήν τακτικότε-

ρη ἀνά διετία συμμετοχή ἤ ἐκπροσώπησή του στήν Πατριαρχική σύνοδο ἀποτελεῖ τήν πλέον αὐθεντική ἔκφραση τοῦ νέου πνεύματος τῶν ἡσυχαστῶν ὡς πρός τήν πιστή τήρηση τῆς κανονικῆς παραδόσεως γιά τή λειτουργία τοῦ συνοδικοῦ συστήματος. Ἡ πρόσκληση δηλαδή αὐτή ὄχι μόνο δέν ὑποδηλώνει *καινοτομία ἤ μεταβολή* στή λειτουργία τῆς Πατριαρχικῆς συνόδου, ἀλλά ἐπιβεβαιώνει τήν ἀνανέωση τῆς συνοδικῆς συνειδήσεως τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου ἐπί τῇ βάσει τῶν κριτηρίων τῆς κανονικῆς παραδόσεως (*"ὡς οἱ θεῖοι καί ἱεροί κανόνες παρακελεύονται"*). Συνεπῶς, ὑπό τήν ὀνομασία *Ἐνδημοῦσα* ἤ *Πατριαρχική* σύνοδος τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου νοοῦνται ὅλες οἱ κανονικές μορφές ἐκφράσεως τῆς συνοδικῆς του συνειδήσεως, ἤτοι: **α)** ἡ ἐνιαύσια *εἰδική Πατριαρχική σύνοδος* τῶν ἄνευ δικαιοδοσίας μητροπολιτῶν καί τῶν ἁπλῶν ἀρχιεπισκόπων ὡς *"ἐπαρχιωτῶν"* τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου, **β)** ἡ ἐνιαύσια *τακτική Πατριαρχική σύνοδος* μέ τήν ἐκ περιτροπῆς συμμετοχή ὅλων τῶν ἐχόντων ὑποκειμένους ἐπισκόπους μητροπολιτῶν μετά ἀπό εἰδική πρόσκληση τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη, *γ)* ἡ ἔκτακτη Ἐνδημοῦσα σύνοδος ὑπό τή στενότερη ἤ καί τήν εὐρύτερη σύνθεσή της ἔναντι τῆς τακτικῆς Πατριαρχικῆς συνόδου, ἡ ὁποία συνεκαλεῖτο γιά τήν ἀντιμετώπιση ἐπειγόντων ἤ γενικοτέρων ζητημάτων πίστεως ἤ κανονικῆς τάξεως.

4. Ἡ διοικητική δικαιοδοσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου

α΄. Τά "Τακτικά" καί ἡ ἐξέλιξη τῆς διοικητικῆς δικαιοδοσίας

Τό Οἰκουμενικό πατριαρχεῖο Κπόλεως εἶχε, ὅπως εἴδαμε, ὡς πυρήνα τῆς κανονικῆς διοικητικῆς του δικαιοδοσίας, συμφώνως πρός τόν κανόνα 28 τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου (451), ἀφ'ἑνός μέν τίς *Διοικήσεις* Ἀσίας, Πόντου καί Θράκης, ἀφ'ἑτέρου δέ τήν ὑπερόρια ἄσκηση τοῦ δικαίου τῶν χειροτονιῶν καί κρίσεως ἐπισκόπων *"ἐν τοῖς βαρβαρικοῖς"*, ἤτοι στίς ἐκκλησίες τῶν ἐκτός τῶν ἀνωτέρω διοικήσεων βαρβαρικῶν χωρῶν ἤ ἐθνῶν. Ὡστόσο, μέ τά προνόμια τοῦ *"πρώτου θρόνου"* (prima sedes) συνδέθηκε στήν ἐκκλησιαστική πράξη καί τό εἰδικότερο περιεχόμενο τῶν κανόνων 9 καί 17 τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου γιά τήν κατοχύρωση τοῦ δικαιώματος τῶν ἐπισκόπων τῶν Διοικήσεων τῆς Ἀνατολῆς νά ἀσκοῦν τό *"ἔκκλητον"* πρός τόν θρόνο τῆς Κπόλεως σέ περιπτώσεις ἀδυναμίας μιᾶς τοπικῆς ἀντιμετωπίσεως τῶν προβλημάτων τους. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή εἶχαν ἐνταχθῆ ἤδη ἀπό τόν Ε΄ αἰώνα ὑπό τή δικαιοδοσία τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως οἱ ὑπερόριες ἐπισκοπές τῶν Γότθων τῆς Κριμαίας, τῆς Ἰβηρίας, τῆς Λαζικῆς, τῆς Ἀβαζγίας κ.λπ. Κατά τήν περίοδο τῆς εἰκονομαχίας (727-843) διευρύνθηκε ἡ δικαιοδοσία τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως μέ τήν προσάρτηση τῶν ὑπερορίων ἐπίσης ἐπαρχιῶν τοῦ Ἀν. Ἰλλυ-

ρικοῦ καί τῆς Ν. Ἰταλίας (732/3), οἱ ὁποῖες ἀποσπάσθηκαν ἀπό τή δικαιοδοσία τοῦ παπικοῦ θρόνου μέ ἀπόφαση τοῦ εἰκονομάχου αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου Λέοντα Γ΄ τοῦ Ἰσαύρου (717-741), λόγω τῆς παπικῆς στάσεως στό ζήτημα τῆς εἰκονομαχίας.

Οἱ "*Ἐκθέσεις*" γιά τήν προκαθεδρία τῶν θρόνων ἤ τά "*Τακτικά*" (Notitiae Episcopatuum) παρουσιάζουν ἀνάγλυφη τήν εἰκόνα τῆς ἐξελίξεως τῆς ὅλης αὐτῆς διοικητικῆς δικαιοδοσίας τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως καί τῶν ἄλλων πατριαρχικῶν θρόνων τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ "*Ἔκθεσις τοῦ Ἐπιφανίου*" ἀποτυπώνει τή δικαιοδοσία τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως κατά τίς ἀρχές τοῦ Ζ΄ αἰώνα καί ἀναγράφει τήν "*τάξιν*" τῶν ὑποκειμένων σέ αὐτόν *33 μητροπόλεων, 34 ἀρχιεπισκοπῶν καί 352 περίπου ἐπισκοπῶν.* Βεβαίως, "*Ἐκθέσεις*" μέ σχετικό περιεχόμενο ἐκκλησιαστικῆς γεωγραφίας ἄρχισαν νά συντάσσονται μετά τά μέσα τοῦ Ε΄ αἰώνα, ἡ δέ "*Ἔκθεσις τοῦ Ἐπιφανίου*" εἶναι πράγματι τό ἀρχαιότερο σωζόμενο σχετικό κείμενο ἀπό τίς ἀρχές τοῦ Ζ΄ αἰώνα, ἄν δέν συνεκτιμηθοῦν οἱ ὑπογραφές τῶν πρακτικῶν τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων (G. Parthey, Hieroclis Synecdemus et Notitiae Graecae Episcopatuum, Berolini 1866. H. Gelzer, Ungerdruckte und ungenügend veröff. Texte der Notitiae Episcopatuum, München 1900. F. Miklosich-J.Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi, I-IV, Vindobonnae 1860-1890. V. Laurent-J. Darrouzés, Les Regestes des actes du Patriarchat de Constantinople, I-IV, Paris 1932-1979. J. Darrouzès Notitiae Episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae, Paris 1981). Πράγματι, περί τά μέσα τοῦ Η΄ αἰώνα ὑπό τή δικαιοδοσία τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως ὑπήγοντο *51 μητροπόλεις, 40 ἀρχιεπισκοπές καί 608 περίπου ἐπισκοπές* κατά τό "*Τακτικόν*" τοῦ Παρισινοῦ κώδικος 1555 Α΄ (Γ. Κονιδάρη, Αἱ μητροπόλεις καί ἀρχιεπισκοπαί τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου καί ἡ "τάξις" αὐτῶν, Ἀθῆναι 1933). Ἡ ἐντυπωσιακή, ὅπως εἴδαμε, ἱεραποστολική δράση τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου κατά τούς Θ΄ καί Ι΄ αἰῶνες *στή Χαζαρία, τή Μοραβία, τή Βοημία, τήν Πολωνία, τή Βουλγαρία, τή Σερβία, τήν Οὐγγαρία, τήν Ἀλανία, τή Ρωσία καί σέ ὁλόκληρη σχεδόν τήν Ἀ. Εὐρώπη* αὔξησε ὄχι μόνο τό κῦρος, ἀλλά καί τή δικαιοδοσία του. Βεβαίως, τό ἔργο τῶν θεσσαλονικέων ἀδελφῶν Κυρίλλου (Κωνσταντίνου) καί Μεθοδίου στή Μοραβία, τή Βοημία καί τήν Πολωνία ἐξαρθρώθηκε ἀπό τούς Φράγκους, ἀλλά διασώθηκε στούς νοτίους καί στούς ἀνατολικούς Σλάβους. Ἡ κατάλυση καί *ὁ διαμελισμός* τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἀπό τήν Δ΄ σταυροφορία (1204) καί ἡ ἀνακήρυξη *τῆς αὐτοκεφαλίας* τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Βουλγαρίας καί τῆς Σερβίας κατά τούς ΙΑ΄ καί ΙΓ΄ αἰῶνες περιόρισε τήν ἔκταση τῆς δικαιοδοσίας τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως, ἡ ὁποία ὑπέστη καίριο πλῆγμα ἀπό τήν τουρκική ἐπέκταση στή Μ. Ἀσία κατά τούς ΙΔ΄ καί ΙΕ΄ αἰῶνες.

Ἡ σημαντική ἱστορική ἐξέλιξη τῆς διοικητικῆς δικαιοδοσίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου ἀποτυπώθηκε στά *"Τακτικά"* τῆς περιόδου αὐτῆς. Τά *"Τακτικά"* τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ Θ΄ αἰώνα (τά ὑπ'ἀριθμ. 1, 6, 8 καί 9 παρά Parthey) συμπληρώνονται ἀπό τά *"Τακτικά"* τῆς ἐποχῆς τοῦ Λέοντα ΣΤ΄ τοῦ Σοφοῦ (886-912), στά ὁποῖα ἀναγράφονται ὑπό τή δικαιοδοσία τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως *51 μητροπόλεις, 49 ἀρχιεπισκοπές καί 522 ἐπισκοπές*. Στά *"Νέα Τακτικά"* τῆς ἐποχῆς Κωνσταντίνου Ζ΄ τοῦ Πορφυρογεννήτου (912-959) ἀναγράφονται *54 μητροπόλεις, 49 ἀρχιεπισκοπές καί 509 ἐπισκοπές*, ἐνῶ στό *"Τακτικόν"* τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰωάννη Τσιμισκῆ (969-976) οἱ *μητροπόλεις ἀνῆλθαν σέ 56 καί οἱ ἀρχιεπισκοπές σέ 50*. Τό *"Τακτικόν"* τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ (1081-1118) ἀναγράφει *80 μητροπόλεις καί 39 ἀρχιεπισκοπές*, ἐνῶ ἡ γενική εἰκόνα τῆς δικαιοδοσίας τῶν πατριαρχικῶν θρόνων κατά τόν ΙΒ΄ αἰώνα συμπληρώνεται ἀπό τό σχετικό ἔργο τοῦ ἀρχιμανδρίτη Νείλου Δοξαπατρῆ *"Περί τῆς τάξεως τῶν Πατριαρχικῶν θρόνων"* (1143) καί ἀπό τό *"Τακτικόν"* τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰσαακίου Β΄ Ἀγγέλου (1185-1195), στό ὁποῖο οἱ μητροπόλεις τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως ἀνέρχονται σέ 93. Βεβαίως, ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μητροπόλεων κατά τόν ΙΒ΄ αἰώνα προέρχεται ἀπό τήν προαγωγή τῶν ἀρχιεπισκοπῶν σέ μητροπόλεις καί δέν ἀντικατοπτρίζει μία νέα ἐδαφική διεύρυνση τῆς δικαιοδοσίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου κατά τήν περίοδο αὐτή, καίτοι ἡ συνεχής δραστηριότητα τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς στή Ρωσία ἐνέταξε πολλές νέες ἐπισκοπές στή δικαιοδοσία του. Ἡ μετά τή Δ΄ σταυροφορία (1204) διοικητική ὀργάνωση τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως ἀποτυπώνεται στό *"Τακτικόν"* τῆς ἐποχῆς τοῦ Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1259-1282), στό ὁποῖο ἀναγράφονται *100 μητροπόλεις καί 40 ἀρχιεπισκοπές*, ἀλλά οἱ μητροπόλεις εἶχαν πλέον μικρό ἀριθμό ὑποκειμένων ἐπισκοπῶν. Ἡ *"Ἔκθεσις Ἀνδρονίκου τοῦ Β΄"* Παλαιολόγου (1282-1328) ἀναγράφει *112 μητροπόλεις καί μία μόνο ἀρχιεπισκοπή*. Τό *"Τακτικόν"* τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΕ΄ αἰώνα ἀναγράφει μόνο 78 μητροπόλεις, ἐνῶ οἱ 40 ἀπό τούς ἀνωτέρω μητροπολίτες ἔφεραν τόν τίτλο τοῦ *"ὑπερτίμου καί ἐξάρχου"* (PG 107, 397-404). Τό ἐπίσημο ὅμως ἔγγραφο (1437) πρός τή μεταρρυθμιστική σύνοδο τῆς Βασιλείας (1431-1449) ἀναφέρει μόνο 67 μητροπόλεις ὑπό τή δικαιοδοσία τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως. Τό χρονολογούμενο στό δεύτερο ἥμισυ τοῦ ΙΕ΄ αἰώνα *"Τακτικόν"* παρουσιάζει μία σημαντική μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μητροπόλεων, ἐνῶ οἱ ἀρχιεπισκοπές περιορίσθηκαν σέ 8 καί οἱ ἐπισκοπές σέ 80 περίπου.

Ἡ ἀνωτέρω σχηματική παρακολούθηση τῆς ἐξελίξεως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μητροπόλεων καί τῶν ἀρχιεπισκοπῶν τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως, ὅπως ἐπίσης καί τῶν ἄλλων πατριαρχικῶν θρόνων τῆς Ἀνατολῆς, εἶναι μέν δυνατή μέ τά "Τακτικά" τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν καί τῶν Παλαιολόγων (J. Darrouzès, Notitiae Episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae, Paris 1981), ἀλλά μέ

αὐτά δέν ἀποδίδονται πλήρως καί οἱ πραγματικές μεταβολές τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας ἤ τῆς λειτουργίας τῶν κανονικῶν της θεσμῶν κατά τούς χαλεπούς καιρούς τῆς ὑστεροβυζαν- τινῆς περιόδου. Ὁπωσδήποτε ὅμως ὑποδηλώνονται τουλάχιστον στά *"Τακτικά"* τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα (Notitiae ὑπ'ἀριθμ. 17, 18 καί 19 παρά J. Darrouzès, ἔνθ'ἀν., 393 κἑξ.). Πράγματι, τά *"Τακτικά"* τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα δέν ἀντικατροπτίζουν καί τήν ἐσωτερική ἀπίσχναση τῶν μητροπόλεων καί ἀρχιεπισκοπῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου μέ τή φυγή τοῦ ποιμνίου τους, καίτοι οἱ ἀλλεπάλληλες συνοδικές πράξεις γιά τήν παραχώρηση ἀρχιεπισκοπῶν ἤ ἐπισκοπῶν σέ ἐμπεριστάτους μητροπολίτες, ὑπό τήν κανονική μορφή τῆς *"ἐπιδόσεως"*, ἀποσκοποῦσε κυρίως στήν ἐξασφάλιση τῆς ἐπιβιώσεώς τους. Ἄλλωστε, καί ὁ ἴδιος ὁ Οἰκουμενικός θρόνος ἀντιμετώπιζε σοβαρά οἰκονομικά προβλήματα γιά τήν κάλυψη τῶν ποικίλων ὑποχρεώσεών του, γι'αὐτό καί ζήτησε μέ συνοδική ἀπόφαση (1324) ἀπό κάθε εὔπορη μητρόπολη καί ἀρχιεπισκοπή τῆς δικαιοδοσίας του τήν *"προσήκουσαν προμήθειαν"* ὑπέρ τῆς Μητρός Ἐκκλησίας:

"Ὥσπερ ἄρα πατράσιν ὀφειλή τις ἐστιν ἀπαραίτητος τούς ἐξ αὐτῶν γεγονότας στέργειν ὅτι μάλιστα καί συναίρεσθαι τούτοις πάντα τρόπον καί βοηθεῖν, ὁπότ'ἄν τινας αὐτούς ἐν χρείᾳ καταστάντας ἴδωσι τοῖς φυσικοῖς δεσμοῖς τυραννούμενοι, οὕτω δή καί τούς ἐκγόνους περί τούς γεγεννηκότας τήν ἴσην γνώμην τηρεῖν δίκαιον, κήδεσθαι δηλονότι καί προμηθῶς διακεῖσθαι καί σπουδάζειν ὑπέρ αὐτῶν, ὀφειλόμενον ὄν τούτοις ἐξ ἀντιστρόφου χάριτας ἐκτιννύναι τῆς εἰς τόν βίον ἕνεκα προόδου καί παροχῆς... Τῷ λόγῳ τῷδε σκοπός, ὅτι δή ἡ ἁγιωτάτη Μεγάλη τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησία ἦν μέν πρόσθεν εὐθηνοῦσα καί πραγμάτων ἱκανῶς εὐποροῦσα, ὥστε καί ἑτέροις ἐπαρκεῖν ἔχειν ἐνδεῶς ἔχουσιν. Ἐπεί δέ ἡ τῶν πραγμάτων σύγχυσις καί ἀνωμαλία καί ἡ τοῦ πάντα φέροντος χρόνου ἀλλοίωσις καί μεταβολή καί τάς προσόδους αὐτῆς ἐν στενῷ καταντῆσαι πεποίηκεν, οὐχ ὅπως ἑτέροις, ἀλλ'οὐδ'ἑαυτῇ, οὐδέ γε τοῖς ἐν τῷ κλήρῳ ταύτης κατειλεγμένοις, δύναται βοηθεῖν. Ταῦτά τοι καί οὐ δίκαιον ἐκρίναμεν οἱ τόν τῆς ἱερᾶς συνόδου σύλλογον συμπληροῦντες, οὕτω ταύτην ἔχουσαν παριδεῖν, ἀλλά κοινῇ πάντες διασκεψάμενοι, δεῖν ἔγνωμεν καί ἐψηφισάμεθα, ὡς υἱοί γνήσιοι, ὑπέρ ταύτης διαναστῆναι καί συνεισενεγκεῖν τόν δυνατόν τρόπον αὐτῇ, ἅτε δή Μητρί τῶν Ἐκκλησιῶν, τάς τῶν μητροπόλεων καί ἀρχιεπισκοπῶν εὐπορούσας καί δυναμένας ἐκ τῶν ἐνόντων ἑκάστη καί τῆς ὀφειλομένης καί προσηκούσης προμηθείας αὐτήν ἀξιῶσαι, ἐπεί ταύτης καλῶς διακειμένης καί μετ'εὐπόρου τοῦ σχήματος, ἀνάγκη καί ταύτας τῆς ἐντεῦθεν εὐκλείας καί δόξης συναπολαύειν αὐτῇ..." (Miklosich-Müller, Acta., I, 126-128).

Τό προτεινόμενο ὕψος τῆς συνεισφορᾶς σέ βυζαντινά *"ὑπέρπυρα"* ἦταν γιά μέν τίς μητροπόλεις καί τή δικαιοδοσία τους, ὁπωσδήποτε μεγα-

λύτερο (*Ἡρακλείας 200, Κυζίκου 200, Θεσσαλονίκης 200, Ἀδριανουπόλεως 100, Βεροίας 100, Μονεμβασίας 800, Φιλιππουπόλεως 150, Τραϊανουπόλεως 70, Σερρῶν 150, Φιλίππων 100, Μυτιλήνης 100, Διδυμοτείχου 100, Παλαιῶν Πατρῶν 40, Μελενίκου 36, Αἴνου 100, Μαδύτων 36, Μηθύμνης 50, Βρύσεως 50 καί Ρωσίου 36*), ἐνῶ γιά τίς ἔστω ἀκμαῖες ἀρχιεπισκοπές ἡ συνεισφορά ἦταν πολύ μικρότερη (*Βιζύης 100, Μαρωνείας 36, Προικοννήσου 72, Γαρέλλης 24, Δέρκου 24, Ἀρκαδιουπόλεως 24, Λήμνου 50, Λοπαδίου 24, Κυψέλων 16, Ξανθείας 36, Μηδείας 50, Δράμας 24, Γάνου 50*). Ἡ ἔκτακτη αὐτή συνεισφορά κατέστη ἀναγκαία τόσο ἀπό τή συρρίκνωση τῆς δικαιοδοσίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου μέ τήν ἀνακήρυξη τῆς αὐτοκεφαλίας ἤ καί τῆς διοικητικῆς αὐτονομίας τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀχρίδος, Πεκίου, Τυρνόβου, Τραπεζοῦντος κ.ἄ., ὅσο καί ἀπό τή γενικότερη οἰκονομική παρακμή τῆς αὐτοκρατορίας, ἀπό τήν ὁποία ἐπηρεαζόταν καί ἡ οἰκονομική κατάσταση τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου. Ἄλλωστε, πολλές ὑποκείμενες στή δικαιοδοσία του μητροπόλεις καί ἀρχιεπισκοπές εὐνοοῦσαν μία γενικότερη χαλάρωση τῶν σχέσεών τους, ἐνῶ ἄλλες ἀντιμετώπιζαν σοβαρά προβλήματα ἐπικοινωνίας μέ τή Μητέρα Ἐκκλησία εἴτε λόγω ἀποστάσεως (Ρωσία, Γεωργία κ.λπ.) ἤ καί λόγῳ τῆς μεταβολῆς τῶν πολιτικῶν καί τῶν ἐκκλησιαστικῶν καταστάσεων. Πράγματι, τό μέγα σχίσμα τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως (1054) κατέστησε προβληματική τήν ἄσκηση τῆς δικαιοδοσίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου στίς ἐπαρχίες τῆς Ν. Ἰταλίας καί τῆς Σικελίας, καίτοι τό κῦρος καί ἡ δικαιοδοσία του ἐνισχύθηκαν στήν Ἀ. Εὐρώπη. Ἡ ἐντυπωσιακή, ὅπως εἴδαμε, δράση τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς κατά τούς Θ΄ καί Ι΄ αἰῶνες σέ ὁλόκληρη σχεδόν τήν Ἀ. Εὐρώπη διαμόρφωσε τά νέα εὐρύτερα γεωγραφικά πλαίσια τῆς διοικητικῆς δικαιοδοσίας τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως. Ὡστόσο, ἡ μετά τή Δ΄ σταυροφορία (1204) τραγική πολιτική καί οἰκονομική κατάσταση τῆς αὐτοκρατορίας ἀποδυνάμωσε τήν κανονική λειτουργία τῶν ἐκκλησιαστικῶν θεσμῶν καί ἔπληξε τήν ἐσωτερική συνοχή τῆς πατριαρχικῆς δικαιοδοσίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου σέ ἐξαιρετικά κρίσιμους καιρούς γιά τήν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία.

β΄. Ἡ Ἐκκλησία Βουλγαρίας

Ἡ Ἐκκλησία Βουλγαρίας, ἡ ὁποία ἱδρύθηκε, ὅπως εἴδαμε, μέ τή σύντονη δράση τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς, ἀμφιταλαντεύθηκε γιά λόγους πολιτικῆς κυρίως σκοπιμότητας μεταξύ τῶν θρόνων τῆς Πρεσβυτέρας καί τῆς Νέας Ρώμης. Τελικῶς ὅμως ἐντάχθηκε ὡς μητρόπολη στή δικαιοδοσία τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως μέ τήν ἀπόφαση τῆς ὑπό τόν πατριάρχη Ἰγνάτιο συνόδου τῆς Κπόλεως (869-870) καί παρά τήν ἀντίδραση τῶν ἐκπροσώπων τοῦ παπικοῦ θρόνου. Βεβαίως, ὁ παπικός θρόνος δέν παραιτήθηκε ἀπό τίς διοικητικές διεκδικήσεις του στό Ἀ. Ἰλλυρικό

καί στή Βουλγαρία, οἱ δέ ἀντιπρόσωποι τοῦ πάπα Ἰωάννη Η΄ μετά δεκαετία, στή σύνοδο τῆς Κπόλεως (879-880), ἐπανέθεσαν ἐπισήμως τό θέμα στόν ἀποκατασταθέντα πατριάρχη Φώτιο, ὁ ὁποῖος ὅμως ἀπέρριψε μέ μετριοπάθεια καί εὐελιξία τό παπικό αἴτημα, λόγῳ τῶν βεβαίων ἀντιδράσεων τοῦ αὐτοκράτορα καί τῆς ἱεραρχίας τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως (Mansi, XVII, 420). Ἡ μεταστροφή τῶν Βουλγάρων στόν Χριστιανισμό ἐπιταχύνθηκε μέ τό ἔργο τῶν μαθητῶν Κυρίλλου καί Μεθοδίου, οἱ ὁποῖοι κατέφυγαν μετά τόν θάνατο τοῦ Μεθοδίου στή Βουλγαρία καί στούς ἄλλους σλαβικούς λαούς τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου. Ὁ Συμεών, νεώτερος γιός τοῦ πρώτου χριστιανοῦ ἡγεμόνα τῆς Βουλγαρίας Βόρη-Μιχαήλ, ἀνέλαβε τήν ἐξουσία μετά τήν ἐξουδετέρωση τῆς προσπάθειας τοῦ πρεσβύτερου ἀδελφοῦ του Βλαδιμήρου (889-893) νά ἀποκαταστήση στή Βουλγαρία τήν προγονική εἰδωλολατρία, ἀλλά ἔδωσε συνέχεια στά παλαιότερα φιλόδοξα σχέδια τοῦ πατέρα του γιά μία ἀνεξάρτητη ἀπό τό Οἰκουμενικό πατριαρχεῖο Ἐκκλησία τῆς Βουλγαρίας.

Ὁ Συμεών (893-927) εἶχε σπουδάσει στήν Κπολη καί διεξεδίκησε τήν ἀνακήρυξη τῆς Ἐκκλησίας Βουλγαρίας σέ πατριαρχεῖο ὡς μία ἀναγκαία προϋπόθεση γιά τή νομιμότητα τοῦ διεκδικούμενου ἀπό αὐτόν τίτλου τοῦ *"βασιλέως"*. Ὁ πατριάρχης Κπόλεως Νικόλαος Α΄ ὁ Μυστικός, ἐπίτροπος τοῦ ἀνηλίκου Κωνσταντίνου Ζ΄ τοῦ Πορφυρογέννήτου καί συμμαθητής τοῦ Συμεών στήν Κπολη, ἀπέρριψε καί τά δύο αἰτήματα τοῦ ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων, μέ ἰδιαίτερη ὅμως ἔμφαση τή διεκδίκηση τῆς βασιλείας: *"Οὐδείς λαμβάνει, καί μάλιστα τοιοῦτον ὑπερμέγεθες δώρημα, ἐάν μή ᾖ αὐτῷ ἄνωθεν... Πάντως δέ οὐκ ἀμφιβάλλεις ὡς ἀθέτησίς ἐστι τοῦ μεγάλου ὀνόματος ἤ τῶν συμφώνων καί τῶν ὅρκων ἀθέτησις, καί τό βουληθῆναι ἁρπάσαι βασιλείαν τήν κατά μηδέν τῷ σῷ γένει προσήκουσαν. Ἐπί πᾶσι τοῖς εἰρημένοις καί ὡς πατήρ κατά πνεῦμα, εἰ καί ἐλάχιστος, καί ὡς ἱερεύς καί τοῦ ἁγίου θυσιαστηρίου παραστάτης, εἰ καί ἀνάξιος, καί λαβών ἐξουσίαν παρά τοῦ παναγίου Πνεύματος δεσμῷ ὑποβαλεῖν τούς ἐξαμαρτάνοντας, εἰ καί πάντων ἁμαρτωλῶν ἐγώ πρῶτος, δεσμῷ ὑποβάλλομέν σε ἐν Πατρί καί Υἱῷ καί ἁγίῳ Πνεύματι, ἵνα, εἴ τι τοιοῦτον βεβούλησαι,...καταργήσῃς τό ὅρμημα καί πρός τήν οἰκείαν ἐξουσίαν ὑποστρέψῃς καί τήν ἐξ ἀρχῆς εἰρήνην στέρξῃς καί μηδέν καινοτομῆσαι τολμήσῃς, γινώσκων ὡς, εἰ τοῦτο πράξεις, ἀλύτοις δεσμοῖς τόν πάντα αἰῶνα τοῦ παναγίου Πνεύματος ὑποβεβλημένος ἔσῃ καί τῶν ἱερῶν καί ἀχράντων μυστηρίων ἀκοινώνητος..."* (PG 111, 39 κέξ.). Ὁ Συμεών ὅμως προέβη στήν αὐθαίρετη ἀνακήρυξη τοῦ ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας σέ πατριάρχη (924) μέ ἕδρα τήν πρωτεύουσα τοῦ κράτους Πρεσθλάβα, ἀλλά ἡ ἀντικανονική αὐτή ἀνακήρυξη δέν ἀναγνωρίσθηκε ἀπό τό Οἰκουμενικό πατριαρχεῖο.

Ἐν τούτοις, μετά τήν ἀνάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπό τόν φιλειρηνικό γιό καί διάδοχό τοῦ Συμεών Πέτρο (927-969) ἀναγνωρίσθηκε στόν ἀρχιεπίσκοπο Βουλγαρίας ὡς ἁπλῆ τιμητική διάκριση ὁ ψιλός τίτλος *"Πατριάρχης"*, ὁ ὁποῖος δέν ἐπέτρεπε βεβαίως καί τή *συναρίθμηση* τῆς Ἐκκλησίας Βουλγαρίας μέ τούς ἄλλους πέντε πατριαρχικούς θρόνους. Ὁπωσδήποτε ὅμως συνεπαγόταν μία μορφή ἐσωτερικῆς *ἐκκλησιαστικῆς αὐτοδιοικήσεως* πάντοτε ὑπό τήν πνευματική ἐποπτεία τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, *ἀφοῦ ἡ ἔννοια τῆς τοπικῆς αὐτοκεφαλίας δέν ἦταν δυνατόν νά κατανοηθῇ ἐκτός τῶν ὁρίων τῆς οἰκουμενικῆς εὐθύνης τῶν πέντε πατριαρχῶν*. Ἡ ὑπό τόν μέγα ἡγεμόνα τῆς Κιεβινῆς Ρωσίας Σβιατοσλάβο εἰσβολή τῶν Ρώσων στή Βουλγαρία ἦταν συνέπεια μιᾶς περιττῆς πρωτοβουλίας τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ (963-969) καί τῆς βυζαντινῆς διπλωματίας, ἡ ὁποία, ὅπως εἴδαμε, κατέληξε σέ βυζαντινο-ρωσική σύγκρουση στή Βουλγαρία (969-971). Ὁ πλήρης ἀποκλεισμός τῶν Ρώσων στή Βουλγαρία ἀπό τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα Ἰωάννη Τσιμισκῆ (969-976) ἀνάγκασε τόν Σβιατοσλάβο νά ζητήσῃ συνθήκη εἰρήνης (971), ἐνῶ ὁλόκληρη ἡ ἀποδιοργανωμένη πλέον Βουλγαρία προσαρτήθηκε στή βυζαντινή αὐτοκρατορία. Ἡ *βουλγαρική θεωρία*, κατά τήν ὁποία ὁ Ἰωάννης Τσιμισκῆς ἔγινε κύριος μόνο τῆς *Ἀνατολικῆς Βουλγαρίας*, ἐνῶ ἡ *Δυτική Βουλγαρία* παρέμεινε πολιτικῶς καί ἐκκλησιαστικῶς ἀνεξάρτητη ἀπό τό Βυζάντιο (θεωρία τῶν *Δύο Βουλγαριῶν τοῦ Drinov*), δέν δύναται νά διεκδικήσῃ ὁποιαδήποτε θεμελίωση στίς πηγές. Θεωρεῖται ἀναντίρρητο ὅτι ὁ βυζαντινός αὐτοκράτορας ἔγινε κύριος *ὁλόκληρης τῆς Βουλγαρίας* καί τήν ἐνέταξε πλήρως στή βυζαντινή διοίκηση (G. Ostrogorsky, Histoire de l' Etat byzantin, 226, ὑποσ. 1). Μετά τή νίκη του ὁ Ἰωάννης Τσιμισκῆς, συμφώνως καί πρός τή μαρτυρία τοῦ *"Τακτικοῦ"* τῆς ἐποχῆς του, καθαίρεσε τόν διαμένοντα στή Δρίστρα *"πατριάρχην"* Βουλγαρίας Δαμιανό καί ὑποβίβασε τήν Ἐκκλησία Βουλγαρίας σέ ἁπλῆ μητρόπολη ὑπό τή δικαιοδοσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου (Γ.Κονιδάρη, Ἀχρίδος πατριαρχεῖον καί ἀρχιεπισκοπή, Θ.Η.Ε., 3, 541 κέξ.).

Ἐν τούτοις, παραμένει ἀσαφές τό διοικητικό καθεστώς τῆς Ἐκκλησίας Βουλγαρίας ἀπό τό 971 μέχρι τό 1018,ὁπότε ἱδρύθηκε ἡ αὐτοκέφαλη ἀρχιεπισκοπή *"Ἀχριδῶν καί πάσης Βουλγαρίας"*. Βάσει τῆς θεωρίας τῶν *"Δύο Βουλγαριῶν"* ὑποστηρίχθηκε ἡ ὑπόθεση, ὅτι ἡ ἐκκλησιαστική διοίκηση τῆς Βουλγαρίας διασπάσθηκε, ἀφοῦ ὁ μέν *"Πατριάρχης"* μετακινήθηκε στήν ὑποτιθέμενη αὐτόνομη Δυτική Βουλγαρία μέ τελική ἕδρα τήν Ἀχρίδα, ἐνῶ *ὁ μητροπολίτης Δρίστρας* παρέμεινε στήν ὑπό τούς βυζαντινούς Ἀνατολική Βουλγαρία (H. Gelzer, Der Patriarchat von Achrida, Leipzig 1902. Γ. Κονιδάρη, Zur Frage der Entstehung der Erzbistums von Achrida und der Not. 3 bei Parthey, 1959. Τοῦ αὐτοῦ, Ἀχρίδος πατριαρχεῖον καί ἀρχιεπισκοπή, Θ.Η.Ε., 3, 543-544. J.Snegarov, Dukhovno-

kulturi vrizki mezhdu B'lgarija i Russija prez srednite vekove, X-XVV., Σόφια 1950 κ.λπ.). Κατά τόν Γ. Κονιδάρη (ἔνθ'ἀν., 3, 543-544) *"τό συμπέρασμα τῆς ἐρεύνης εἶναι νά ἔχωμεν δύο βουλγαρικάς ἐκκλ. ἀρχάς, μίαν ὑπό τούς Βυζαντινούς ἐν Δρίστρᾳ ἀπό τοῦ 972 ὡς ἀρχιεπισκοπήν καί μίαν εἰς τήν ἐπαναστατημένην δυτικήν περιοχήν τῶν Βουλγάρων ὑπό τήν μορφήν τοῦ πατριαρχείου μετά τό 976. Καί τό μέν βουλγαρικόν πατριαρχεῖον, μετά τήν καθαίρεσιν τοῦ Δαμιανοῦ, ὑπεβιβάσθη εἰς ἀρχιεπισκοπήν εὐθύς μετά τό 971 ὑπό τόν τίτλον "ὁ Βουλγαρίας", εἶτα δέ (πρό τοῦ 1084) μετωνομάσθη εἰς μητρόπολιν 71ην ... Τό δέ ἐν Ἀχρίδι πατριαρχεῖον ὑπεβιβάσθη τό 1019 ὡσαύτως εἰς ἀρχιεπισκοπήν ὑπό τόν τίτλον "Ἀχριδῶν καί πάσης Βουλγαρίας", ἐφ'ὅσον ὁ βούλγαρος πατριάρχης ἐγκατεστάθη καί ἀπέβη καί ἐπίσκοπος Ἀχρίδος..."*. Τό συμπέρασμα αὐτό θεμελιώνεται ἀφ'ἑνός μέν στήν ἐσφαλμένη θεωρία τῶν *"Δύο Βουλγαριῶν"* (Ἀνατολικῆς καί Δυτικῆς), ἀφ'ἑτέρου δέ στίς ἐπί τῇ βάσει τῆς *συγχύσεως τίτλων καί ὀνομάτων* θέσεις τοῦ H. Gelzer, τίς ὁποῖες ὑποστήριξε ἡ βουλγαρική καί ἡ σλαβική γενικότερα ἱστοριογραφία. Ἡ σύγχρονη ὅμως γενικότερη ἀπόρριψη τῆς θεωρίας αὐτῆς καί ἡ διαπίστωση ὅτι *ὁλόκληρη* ἡ Βουλγαρία ἐντάχθηκε ἀπό τόν Ἰωάννη Τσιμισκῆ στήν πολιτική καί στήν ἐκκλησιαστική διοίκηση τοῦ Βυζαντίου ἀποκλείουν καί τήν ὑπόθεση γιά παράλληλη ὕπαρξη Ἀρχιεπισκοπῆς μέν στήν Ἀνατολική, Πατριαρχείου δέ στή Δυτική Βουλγαρία.

Καθοριστική σημασία γιά τήν ἀξιολόγηση τῶν μεταξύ τοῦ 971 καί τοῦ 1018 ἐξελίξεων στήν κατεχόμενη ἀπό τούς βυζαντινούς Βουλγαρία ἔχει ἡ χρονολόγηση τῆς ἐπαναστάσεως τῶν τεσσάρων ἀδελφῶν *"Κομητοπούλων"* στήν περιοχή τῆς Πρέσπας, ἡ ὁποία χρονολογεῖται μέν γενικῶς μετά τόν θάνατο τοῦ Ἰωάννη Τσιμισκῆ (976), ἀλλά ὑπέστη ἐσωτερικές ἐξελίξεις μέχρι νά καταλήξη στήν τελική ἐπιβολή τοῦ νεώτερου ἀπό τούς ἀδελφούς Σαμουήλ. Ὁ πατέρας τους Νικόλαος ἦταν προφανῶς βυζαντινός ἀξιωματοῦχος (*"κόμης"*) στήν περιοχή τῆς Πρέσπας καί Ἀχρίδας, ἡ ὁποία δέν ἀνῆκε βεβαίως στή Βουλγαρία μέχρι τή δημιουργία τοῦ κράτους τοῦ Σαμουήλ. Κατά τή μαρτυρία τοῦ Κεδρηνοῦ μετά τήν ὀργάνωση τῆς ἐπαναστάσεως *"τούτων τῶν τεσσάρων ἀδελφῶν Δαυίδ μέν εὐθύς ἀπεβίω, ἀναιρεθείς μέσῳ Καστρίας καί Πρέσπας καί τάς λεγομένας Καλάς Δρῦς παρά τινων Βλάχων ὁδιτῶν, Μωϋσῆς τάς Σέρρας πολιορκῶν, λίθῳ ἀπό τοῦ τείχους βληθείς, ἐτελεύτησε· καί τόν Ἀαρών δέ τά Ρωμαίων, ὡς λέγεται, φρονοῦντα ἤ τήν ἀρχήν εἰς ἑαυτόν σφετεριζόμενον, ἀνεῖλεν ὁ ἀδελφός Σαμουήλ..."*(PG 122-168). Συνεπῶς, ἡ κήρυξη τῆς ἐπαναστάσεως ἐναντίον τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας καί οἱ πρῶτες ἐπιτυχίες προκάλεσαν ἐσωτερικές ἀντιθέσεις μεταξύ τῶν ἀδελφῶν, ἰδιαίτερα μετά τόν θάνατο τοῦ Δαβίδ καί τοῦ Μωϋσῆ. Κατά τόν Ἰω. Ζωναρᾶ (PG 135, 153) μετά τόν θάνατο τῶν δύο πρώτων ἀδελφῶν, ὁ νεώτερος Σαμουήλ

"τόν 'Ααρών παγγενῆ τοῦ βίου ἐξήγαγεν... ἤ τήν ἀρχήν ἑαυτῷ μόνῳ περιποιούμενον ἤ τά Ρωμαίων αἱρούμενον, λέγεται γάρ καί ἀμφότερα...", ἤτοι ἐπιδίωκε μέ τήν ὑποστήριξη τῶν βυζαντινῶν νά γίνη μόνος κύριος τῆς ἀρχῆς. Εἶναι ὅμως χαρακτηριστικό ὅτι τήν ἀρχή διεκδικοῦσαν ἐπίσης καί οἱ γιοί καί νόμιμοι διάδοχοι τοῦ ἡγεμόνα τῆς Βουλγαρίας Πέτρου, δηλαδή ὁ *Ρωμανός* καί ὁ *Βόρις*, οἱ ὁποῖοι κατέφυγαν στήν Κπολη ἀμέσως μετά τήν κατάλυση τοῦ Βουλγαρικοῦ κράτους ἀπό τόν ἡγεμόνα τῶν Ρώσων Σβιατοσλάβο καί δραπέτευσαν ἀπό τήν Κπολη ἀμέσως μετά τή γνωστοποίηση τῆς ἐπαναστάσεως τῶν ἀδελφῶν "Κομητοπούλων". Ὡστόσο, ὁ μέν Βόρις φονεύθηκε κατά λάθος ἀπό τούς Βουλγάρους, ὁ δέ Ρωμανός, παρά τήν ἀντίθετη μαρτυρία τοῦ ἄραβα χρονογράφου Yahya (P.O., 1932), δέν κατόρθωσε νά γίνη κύριος τῆς ἐξουσίας (St.Runciman, The First Bulgarian Empire., 221. G. Ostrogorsky, Histoire., 325, ὑποσ. 2). Περί τό 1000 εἶχε ἀναλάβει τή διοίκηση τῶν Σκοπίων, τά ὁποῖα παρέδωσε τό 1004 στούς βυζαντινούς καί διορίσθηκε στρατηγός τοῦ *"θέματος"* τῆς 'Αβύδου μέ τόν τίτλο τοῦ *πατρικίου* (PG 122, 188).

Εἶναι λοιπόν σαφές ὅτι ἡ μετά τό 976 καί πρό τοῦ 986 ἐξέλιξη τῆς ἐπαναστάσεως τῶν *"Κομητοπούλων"* ἀδελφῶν δέν παρουσιάζεται μέ σαφήνεια στίς βυζαντινές πηγές, εἶχε δέ ὡς κέντρο της τήν περιοχή τῆς Πρέσπας, ὅπου μεταφέρθηκαν καί τά συληθέντα στή Λάρισα λείψανα τοῦ ἁγίου 'Αχιλλίου. Ἡ *μεταφορά* τοῦ κέντρου τῆς ἐπαναστατικῆς ἀρχῆς τοῦ Σαμουήλ ἀπό τήν Πρέσπα στήν 'Αχρίδα χρονολογεῖται συνήθως πρό ἤ καί μετά τό 986, ἤτοι μέ ἄξονα τή νίκη τοῦ Σαμουήλ ἐναντίον τῶν βυζαντινῶν στή μάχη τοῦ Σπερχειοῦ (St. Runciman, The First Bulgarian Empire, 220). Βεβαίως, ἡ ὑποστήριξη τῶν ὑποθέσεων αὐτῶν δέν δύναται νά διεκδικήση ὁποιαδήποτε ἀστασίαστη θεμελίωση στίς πηγές, προσδιορίζεται δέ ἀναμφιβόλως ἀπό τήν ἄκριτη παραδοχή τῆς ἤδη ἰσχυρῶς ἀμφισβητούμενης καί ὁπωσδήποτε ἐθεμελίωτης θεωρίας τῶν *"Δύο Βουλγαριῶν"*. Ἐν τούτοις, ἀπό τή μελέτη τῶν τριῶν *Σιγιλλίων* (1018-1020) Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου (976-1025) δυνάμεθα, κατά τήν γνώμη μας, νά καταλήξουμε στό συμπέρασμα, ὅτι ὁ Σαμουήλ δέν κατέστησε μέχρι τόν θάνατό του τήν 'Αχρίδα μόνιμο κέντρο τῆς ἐπαναστατικῆς του ἀρχῆς. Τό κέντρο τοῦ κράτους παρέμεινε ἡ Πρέσπα, ὁ δέ Σαμουήλ μετεφέρετο ἀπό πόλη σέ πόλη μετά τήν ἔναρξη τῶν συστηματικῶν καί ἐξουθενωτικῶν ἐκστρατειῶν τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα (991-1014). Εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ Σαμουήλ δέν ἔδειξε ἐνδιαφέρον γιά τήν ἐκκλησιαστική ὀργάνωση τοῦ κράτους του (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Βυζάντιο, 108-110). Ὡστόσο, μετά τή δολοφονία τοῦ γιοῦ του Γαβριήλ ἀπό τόν 'Ιωάννη Βλαδισλάβο, ὁ ὁποῖος ἀναδείχθηκε νέος ἡγεμόνας τοῦ κράτους τοῦ Σαμουήλ, ἀναλήφθηκαν πρωτοβουλίες πρός τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα γιά μία εἰρηνική διευθέτηση τῶν βυζαντινοβουλγαρικῶν διαφορῶν. Ὁ 'Ιωάννης Βλαδισλάβος κατέστησε τότε πρωτεύου-

σα τοῦ κράτους τήν Ἀχρίδα (1015) μέχρι τήν ὁριστική κατάλυση τοῦ πρώτου βουλγαρικοῦ κράτους (1018).

Κατά τήν περίοδο λοιπόν τῶν βυζαντινοβουλγαρικῶν πολέμων (991-1014) *δέν ὑπῆρχε στήν Ἀχρίδα οὔτε πατριαρχεῖο, οὔτε ἀρχιεπισκοπή,* ἀφοῦ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας διέμενε κατ'ἀρχάς στήν Δρίστρα καί ἀργότερα στήν Τριάδιτσα (=Σόφια). Μετά τήν κατάληψη τῆς Τριάδιτσας καί τῆς εὐρύτερης περιοχῆς ἀπό τόν Βασίλειο Βουλγαροκτόνο (1001) ὁ ἀρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας ἤ μᾶλλον ὁ διάδοχός του Γαβριήλ κινήθηκε πρός δυσμάς καί ἐγκαταστάθηκε στά Βοδενά, τά ὁποῖα ὅμως ἀναγκάσθηκε νά ἐγκαταλείψη κατά τήν ἅλωση καί τῆς πόλεως αὐτῆς ἀπό τούς βυζαντινούς (1002) γιά νά ἐγκατασταθῆ στά Μόγλαινα, ὅπου παρέμεινε προφανῶς μέχρι τήν κατάληψη τῆς πόλεως ἀπό τούς βυζαντινούς (1015). Ὁ διάδοχος τοῦ Γαβριήλ ἀρχιεπίσκοπος Ἰωάννης ἐγκαταστάθηκε τελικῶς στήν Ἀχρίδα μέ τήν προτροπή τοῦ νέου ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων Ἰωάννη Βλαδισλάβου. Ἡ σχέση αὐτή τῆς μετακινήσεως τῶν ἀρχιεπισκόπων Βουλγαρίας ἀπό τή Τριάδιτσα μέχρι τήν Ἀχρίδα πρός τή χρονολογική σειρά τῆς καταλήψεως τῶν ἀνωτέρω πόλεων ἀπό τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα ἐπιβεβαιώνεται καί στό σχετικό πρός τά προνόμια τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος *δεύτερο Σιγίλλιο* τοῦ Βασιλείου Βουλγαροκτόνου, ὁ ὁποῖος δηλώνει ρητῶς ὅτι, τῶν ἀρχιεπισκόπων Βουλγαρίας μεταβαινόντων ἀπό πόλη σέ πόλη *"τοῦ μέν εἰς Τριάδιτζαν, τοῦ δέ ἐν τοῖς Βοδηνοῖς καί Μογλαίνοις, εἶθ'οὕτως ἐν τῇ Ἀχρίδι τόν νῦν εὕρομεν ἀρχιεπίσκοπον, καί αὐτήν μέν τήν Ἀχρίδα τόν ἀρχιεπίσκοπον ἔχειν, ἐπίσκοπον δέ εἰς τήν Δρίστραν χειροτονῆσαι"* (H. Gelzer, B.Z., 1893.). Ἡ ἑρμηνεία τοῦ H. Gelzer ὅτι τό κείμενο ὑποδηλώνει τήν κίνηση τῶν ἀρχιεπισκόπων Βουλγαρίας μετά τόν θάνατο τοῦ ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων Πέτρου (927-969) καί μέχρι τό 1018 (Γ. Κονιδάρη, ἔνθ'ἀν., 543) δέν εἶναι ὀρθή, γιατί εἶναι σαφές ὅτι ἀναφέρεται μόνο στήν πρόσφατη καί προσωπική ἐμπειρία τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα (*"εὕρομεν"*). Ἄλλωστε, μέχρι τήν ἐντατικοποίηση τῶν ἐκστρατειῶν τοῦ Βασιλείου Βουλγαροκτόνου ἐναντίον τοῦ Σαμουήλ (μετά τό 999) δέν ὑπῆρχαν λόγοι μετακινήσεως πρός δυσμάς τῶν ἀρχιεπισκόπων Βουλγαρίας. Οἱ λόγοι ὅμως αὐτοί προέκυψαν κατά τίς ἀλλεπάλληλες ἐκστρατεῖες τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα.

Ἡ ὁριστική κατάλυση τοῦ *πρώτου* Βουλγαρικοῦ κράτους (1018) ἀπό τόν Βασίλειο Βουλγαροκτόνο εἶχε ὡς ἀναπόφευκτη συνέπεια τήν ἔνταξη τῆς Βουλγαρίας καί τῶν νέων κατακτήσεων τοῦ Σαμουήλ στήν πολιτική καί τήν ἐκκλησιαστική διοίκηση τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ ἐπέκταση τῆς βυζαντινῆς διοικήσεως στήν εὐρύτερη αὐτή περιοχή συνοδεύθηκε ἀπό τή γενναιόδωρη δικαιοδοσιακή προικοδότηση τῆς ἀρχιεπισκοπῆς *"Ἀχριδῶν καί πάσης Βουλγαρίας"* μέ τήν παραχώρηση πολλῶν ἐπισκοπῶν, οἱ ὁποῖες ἀνῆκαν προηγουμένως σέ ἄλλες πλησιόχωρες μητροπόλεις (*Δυρραχίου,*

Θεσσαλονίκης, Λαρίσης καί *Νικοπόλεως*). Πράγματι, ὁ βυζαντινός αὐτοκράτορας μέ τρία χρυσόβουλλα Διατάγματα (1018-1020) προσδιόρισε ἀφ'ἑνός μέν τό διοικητικό καθεστώς τῆς ἀρχιεπισκοπῆς 'Αχρίδος ὡς μιᾶς ἰδιότυπης *"αὐτοκέφαλης"* ἀρχιεπισκοπῆς, ἀφ'ἑτέρου δέ τόν ἀποχρωματισμό τῆς διοικητικῆς της δικαιοδοσίας ἀπό τόν καθαρῶς βουλγαρικό χαρακτῆρα. Μέ τό *πρῶτο Διάταγμα* (1018) ἀναγνώρισε τή δικαιοδοσία τοῦ ἀρχιεπισκόπου 'Αχρίδος μόνο σέ 15 ἐπισκοπές, ἀλλά μέ τά δύο ἑπόμενα Διατάγματα παραχωρήθηκαν καί ἄλλες 14 ἐπισκοπές, οἱ ὁποῖες εἶχαν προσαρτηθῆ περιστασιακά στό κράτος τοῦ Σαμουήλ, καίτοι ἀνῆκαν σέ ὅμορες μητροπόλεις. Τήν παραχώρηση αὐτή διεκδίκησε ὁ ἀρχιεπίσκοπος 'Αχρίδος 'Ιωάννης ἀπό τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα μέ τό ἐπιχείρημα, ὅτι οἱ 14 ἐπισκοπές αὐτές ἀνῆκαν στή δικαιοδοσία τῆς Βουλγαρικῆς 'Εκκλησίας ἐπί Πέτρου καί Σαμουήλ, ὁ δέ βυζαντινός αὐτοκράτορας δέν εἶχε πλέον πολιτικούς λόγους νά μήν ἱκανοποιήση τά αἰτήματα τοῦ ἀρχιεπισκόπου 'Αχρίδος μέ τήν ἀπόσπαση τῶν ἐπισκοπῶν αὐτῶν ἀπό τίς πλησιόχωρες μητροπόλεις. 'Υπό τό πνεῦμα αὐτό διακηρύχθηκε στό *δεύτερο Διάταγμα* ἡ βούληση τοῦ αὐτοκράτορα νά κατοχυρώση τίς διεκδικήσεις τοῦ ἀρχιεπισκόπου 'Αχρίδος: *"Εἰ γάρ τῆς χώρας ἐγκρατεῖς ἐγενόμεθα, ἀλλά τά ταύτης δίκαια ἀπερίσπαστα διετηρήσαμεν, ἐπικυροῦντες αὐτά διά χρυσοβούλλων καί σιγιλλίων ἡμῶν καί τόν νῦν ἁγιώτατον ἀρχιεπίσκοπον Βουλγαρίας τοσαύτην τήν ἐνορίαν ἔχειν θεσπίζομεν, οἵαν καί πόσην εἶχεν ἐπί Πέτρου τοῦ βασιλέως καί δεσπόζειν καί διακατέχειν πάσας τάς ἐπισκοπάς Βουλγαρίας, οὐχ ὅσαι δηλαδή τῷ προτέρῳ συγιλλίῳ ἔτυχον τεθεῖσαι, ἀλλά καί ὅσαι διαλαθοῦσαι οὐ ταύταις συνετάγησαν"*. 'Η γενναιοδωρία τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα κατανοεῖται πληρέστερα ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ κατάλυση τοῦ πρώτου Βουλγαρικοῦ κράτους καί ἡ προσάρτηση τῶν ἐδαφῶν του στή βυζαντινή διοίκηση ὑποβάθμισαν πλέον τόν *ἐθνικό ἤ κρατικό χαρακτῆρα* τῆς περιοχῆς.

'Η παραχώρηση τῆς *ἐκκλησιαστικῆς αὐτοκεφαλίας* στήν ἀρχιεπισκοπή 'Αχριδῶν καί πάσης Βουλγαρίας δέν ἦταν βεβαίως πραγματική, ἀφοῦ ὁ ἀρχιεπίσκοπος 'Αχρίδος ἔπρεπε νά ἐκλέγεται ἀπό τόν κλῆρο τοῦ ναοῦ τῆς 'Αγίας Σοφίας τῆς Κπόλεως μέ ὑπόδειξη τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα. 'Η ἀρχιεπισκοπή 'Αχρίδος δηλαδή ἔχασε τόν καθαρῶς βουλγαρικό της χαρακτῆρα μέ τήν ὑπαγωγή στή διοικητική της δικαιοδοσία καί μή βουλγαρικῶν ἐπισκοπῶν τῶν μητροπόλεων *Θεσσαλονίκης* (Σερβίων, Πέτρας, Βεροίας), *Δυρραχίου* (Γλαβινίτσης, Βελεγράδων-Πολυχεροπόλεως, Τζερνίκου), *Νικοπόλεως-Ναυπάκτου* (Χιμαίρας, 'Αδριανουπόλεως, Φωτικῆς, Βουθρωτοῦ, 'Ιωαννίνων) καί *Λαρίσης* (Σταγῶν, ἤτοι Πελλᾶς). 'Εν τούτοις, μετά τόν θάνατο τοῦ Βασιλείου Βουλγαροκτόνου (1025) ἡ ἀρχιεπισκοπή 'Αχρίδος ἔχασε πολλές ἀπό τίς ἐπισκοπές αὐτές, οἱ ὁποῖες περιῆλθαν καί πάλι στίς πλησιόχωρες μητροπόλεις, ἐνῶ ἡ ὑποβιβασθεῖσα

σέ άπλή έπισκοπή ύπό τόν Άχρίδος μητρόπολη Δρίστρας άνασυστήθηκε καί έντάχθηκε ώς 71η μητρόπολη στή δικαιοδοσία του Οικουμενικού πατριαρχείου. Ύπό τήν έννοια αύτή ή άρχιεπισκοπή Άχρίδος κατά τόν ΙΑ΄ αίώνα έχασε όχι μόνο πολλές μή βουλγαρικές έπισκοπές, άλλά καί ένα εύρύτατο τμήμα τής βουλγαρικής δικαιοδοσίας της, τό όποιο ύπήχθη στή μητρόπολη Δρίστρας. Άπό τά *"Τακτικά"* (Notitiae Episcopatuum) τής έποχής τού Άλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118) είναι σαφής ή δικαιοδοσιακή έξέλιξη τής άρχιεπισκοπής Άχρίδος κατά τόν ΙΑ΄ αίώνα, ή όποία είχε μέν χάσει πλέον τόν βουλγαρικό, άλλά διατηρούσε μεγάλο μέρος άπό τόν γενικότερο σλαβικό της χαρακτήρα. Στή δικαιοδοσία της ύπήγοντο μόνο 17 έπισκοπές άπό τίς άναγραφόμενες στά σιγίλλια τού Βασιλείου Β΄ Βουλγαροκτόνου *(Καστορίας, Σκοπίων, Βελεβούσδης, Τριαδίτζης, Μαλεσόβου, Μογλαίνων, Πριζδριάνων, Πελαγονίας, Στρουμμίτσης, Νίσης, Γλαβινίτσης, Βρανίτζης, Βελεγράδων, Λιπαινίου, Στριάμου, Βιδινίου καί Ραζού)*, ένώ είχαν άποσπασθή άπό αύτές καί 6 νέες έπισκοπές *(Διαβόλεως, Σλανίτσης ή Πελλών, Γρεβενών, Δεβρών, Βρεανότης ήτοι Βλάχων)*.

Ή πληροφορία τού Νείλου Δοξαπατρή (1143), κατά τήν όποία ή Έκκλησία Βουλγαρίας *"είχε έπισκοπάς πλείονας τών τριάκοντα, ών ύπερκάθηται καί πόλις Άχρίς"*, έχει προφανώς ώς πηγή της τά τρία διατάγματα τού Βασιλείου Β΄ Βουλγαροκτόνου (976-1025) καί δέν άποδίδει τή νέα πραγματικότητα τού τέλους τού ΙΑ΄ αίώνα. Ό Νείλος Δοξαπατρής καταγράφει καί τή γενικότερη συνείδηση τών βυζαντινών, κατά τήν όποία ή *"αύτεξούσιος"* δικαιοδοσία τής άρχιεπισκοπής Άχριδών καί πάσης Βουλγαρίας δέν ήταν αύστηρώς βουλγαρική καί όπωσδήποτε δέν ήταν πλήρως αύτοκέφαλη. Ή έκταση τής διοικητικής δικαιοδοσίας τής Έκκλησίας Βουλγαρίας, *"μή ούσα έξ άρχής Βουλγαρία, ύστερον δέ, διά τό αύτήν ύπό τών Βουλγάρων κυριευθήναι, λέγεται Βουλγαρία, έμεινεν ούν καί αύτή αύτοκέφαλος, διά τό ύπό τής βασιλικής έξουσίας άποσπασθήναι τής χειρός τών Βουλγάρων, ήτοι τού βασιλέως κυρού Βασιλείου τού Πορφυρογεννήτου, καί μή άνατεθήναί ποτε τή Έκκλησία Κπόλεως, διό καί έως τού νύν ή Κύπρος καί ή Βουλγαρία ύπό μέν τού βασιλέως λαμβάνουσιν έπισκόπους, χειροτονούνται δέ ούτοι ύπό τών ίδίων έπισκόπων καί καλούνται άρχιεπισκοπαί ώς αύτοκέφαλοι"* (Parthey, 285 κέξ.). Οί βυζαντινοί άρχιεπίσκοποι Άχρίδος άναζήτησαν καί παλαιότερα έρείσματα γιά τήν πληρέστερη θεμελίωση τής αύτοκεφαλίας τής άρχιεπισκοπής έναντι τού θρόνου τής Κπόλεως. Χρησιμοποίησαν ένα ψευδοϊουστινιάνειο χρυσόβουλλο γιά νά συνδέσουν τά προνόμια τής *"Πρώτης Ίουστινιανής"*, ή όποία είχε ίδρυθή άπό τόν Ίουστινιανό Α΄ (527-565) μέ έδρα τήν πατρίδα του Ταυρήσιο (535), πρός τήν αύτοκέφαλη άρχιεπισκοπή Άχρίδος. Κατά τόν ΙΒ΄ αίώνα οί άρχιεπίσκοποι Άχρίδος προσέθεσαν

στόν τίτλο τους τό στοιχεῖο αὐτό καί τό χρησιμοποίησαν γιά νά προτάσσονται τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κύπρου στίς μεγάλες συνοδικές συνελεύσεις. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ὁ βυζαντινός ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος Ἰωάννης Κομνηνός ὑπέγραψε στήν Ἐνδημοῦσα σύνοδο τῆς Κπόλεως ὡς *"Ὁ ταπεινός μοναχός Ἰωάννης καί ἐλέῳ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Πρώτης Ἰουστινιανῆς καί πάσης Βουλγαρίας..."* (PG 140, 197).

Ἡ πνευματική ὅμως ἐξάρτηση τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος ἀπό τόν Οἰκουμενικό θρόνο ἦταν ἀναπόφευκτη, *ἀφοῦ καί ἡ ἔννοια ἀκόμη μιᾶς πλήρους καί τελείας αὐτοκεφαλίας ἦταν ἀδιανόητη ἐκτός τοῦ κανονικοῦ θεσμοῦ τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν*, τοῦ *"πενταχορύφου κράτους"* τῆς Ἐκκλησίας. Πράγματι, οἱ ἀρχιεπίσκοποι Ἀχρίδος ἐπελέγοντο καθ'ὑπόδειξη τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα ἀπό τόν κλῆρο τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἦσαν δέ κατά κανόνα βυζαντινοί καί διατηροῦσαν στενώτατες πνευματικές σχέσεις μέ τό πατριαρχεῖο Κπόλεως. Ἄλλωστε, ἡ ὀργανική ἔνταξη τῆς ὅλης Βουλγαρίας στήν πολιτική διοίκηση τῆς αὐτοκρατορίας ἐνίσχυσε ὁρισμένες καί τάσεις γιά τήν ἐξουδετέρωση κάθε αὐτονομιστικῆς τάσεως τῶν Βουλγάρων κατά τόν ΙΒ΄ αἰώνα. Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι οἱ βυζαντινές πηγές ἀποφεύγουν συστηματικά κατά τήν περίοδο αὐτή καί τήν ἁπλῆ ἀκόμη χρησιμοποίηση τοῦ *ἐθνικοῦ ὀνόματος* τῶν Βουλγάρων ἤ τῆς Βουλγαρίας, προτιμοῦν δέ τή χρησιμοποίηση τῆς προβουλγαρικῆς ὀνομασίας τῆς περιοχῆς (*"Μοισία"*). Ἡ τάση αὐτή δέν εἶναι ἄσχετη καί πρός τήν ἀμφισβήτηση τῆς πραγματικῆς σχέσεως τῶ Βουλγάρων πρός τήν ὅλη ἔκταση τῆς περιοχῆς τῆς Βουλγαρίας, ὅπως φαίνεται καί ἀπό τήν ἀνωτέρω μαρτυρία τοῦ Νείλου Δοξαπατρῆ.

Ἡ ἵδρυση τοῦ *δεύτερου Βουλγαρικοῦ κράτους* ἀπό τούς ἀδελφούς Πέτρο καί Ἰωάννη Ἀσέν συνοδεύθηκε ἀπό τήν παράλληλη ἵδρυση τῆς βουλγαρικῆς ἀρχιεπισκοπῆς *Τυρνόβου* (1187) μέ συνέπεια τήν ἀπόσπαση ἀπό τήν δικαιοδοσία τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος ὅλων σχεδόν τῶν ἐπισκοπῶν τοῦ βουλγαρικοῦ κράτους καί τόν σταδιακό ἀποχρωματισμό της ἀπό τό βουλγαρικό στοιχεῖο. Ἄλλωστε, ἡ σύγχρονη σχεδόν ἵδρυση τοῦ *Σερβικοῦ κράτους* ἀπό τόν μέγα ζουπάνο Στέφανο Νεμάνια συνοδεύθηκε ἀπό τήν ἵδρυση καί τῆς αὐτοκέφαλης ἀρχιεπισκοπῆς *Πεκίου* (1219) μέ πρῶτο ἀρχιεπίσκοπο τόν γιό τοῦ Στεφάνου ἁγιορείτη μοναχό Σάβα. Τοῦτο εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τή γενικότερη ἀποψίλωση τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος ἀπό τόν σλαβικό της χαρακτήρα, παρά τίς ἀντιρρήσεις,ὅπως θά δοῦμε, τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος Δημητρίου Χωματηνοῦ τόσο πρός τόν ἀρχιεπίσκοπο Πεκίου Σάβα, ὅσο καί πρός τόν Οἰκουμενικό πατριάρχη Γερμανό Β΄ (1222-1240). Ἡ ὑπαγωγή τῶν βουλγαρικῶν ἐπαρχιῶν ὑπό τή δικαιοδοσία τοῦ ἀρχιεπισκόπου Τυρνόβου Βασιλείου, ὁ ὁποῖος ἔστεψε τόν Πέτρο Ἀσέν τσάρο τῶν Βουλγάρων στόν ναό τοῦ ἁγίου Δημητρίου τοῦ Τυρνόβου, ὑπῆρξε ὁ πυρήνας καί τό κίνητρο γιά τήν περαιτέρω

διεκδίκηση τῆς πατριαρχικῆς τιμῆς. Ὁ ἐγκατεστημένος στή Νίκαια Οἰκουμενικός πατριάρχης Γερμανός Β΄ πιέσθηκε ἀπό τόν ἐμπερίστατο αὐτοκράτορα τῆς Νικαίας νά ἀποδεχθῆ τό βουλγαρικό αἴτημα γιά τήν ἐξυπηρέτηση τῶν πολιτικῶν σκοπιμοτήτων τῆς ἐποχῆς. Ἡ συμμαχία τοῦ τσάρου τῶν Βουλγάρων Ἰωάννη Ἀσέν Β΄ (1218-1241) μέ τόν αὐτοκράτορα τῆς Νικαίας Ἰωάννη Βατάτζη ἐπιστέφθηκε ἀπό τόν γάμο τῆς κόρης τοῦ Ἰωάννη Ἀσέν Ἑλένης μέ τόν Θεόδωρο Λάσκαρη, ἀποσκοποῦσε δέ στήν ἐνίσχυση τῶν ἀγώνων τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας γιά τήν παλινόρθωση τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ γάμος ἄνοιγε νέες προοπτικές σχέσεων. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Τυρνόβου Ἰωακείμ, ὁ ὁποῖος εἶχε μετατεθῆ ἀπό τή μητρόπολη Φιλίππων, μετέβη μέ πολλούς ἱεράρχες καί ἄλλους κληρικούς τῆς Βουλγαρίας στή Λάμψακο, ὅπου τελέσθηκαν οἱ γάμοι τῆς Ἑλένης μέ τόν Θεόδωρο Λάσκαρη.

Ἡ πιεστική παρουσία τῶν λατινικῶν κρατῶν, τά ὁποῖα προέκυψαν ἀπό τή Δ΄ σταυροφορία (1204), δέν ἄφησε ἀνεπηρέαστες τίς κανονικές σχέσεις τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Τυρνόβου πρός τό Οἰκουμενικό πατριαρχεῖο. Πράγματι, ὁ νεώτερος ἀδελφός καί διάδοχος τῶν ἱδρυτῶν τοῦ βουλγαρικοῦ κράτους Ἰωαννίτσης (1197) στράφηκε πρός τή Ρώμη γιά νά διαπραγματευθῆ τήν πλήρη ἐκκλησιαστική ἀνεξαρτησία τῆς Βουλγαρίας. Κατά τήν περίοδο αὐτή συζητήθηκε καί τό ζήτημα τῆς ἀποδόσεως στόν ἀρχιεπίσκοπο Τυρνόβου τῆς πατριαρχικῆς τιμῆς, ἐκδόθηκε δέ ἀπό τόν Οἰκουμενικό πατριάρχη *Συνοδικός Τόμος* (1235), ὁ ὁποῖος τοῦ παραχωροῦσε τό δικαίωμα τοῦτο, *"συγκαταβάσεως λόγῳ... ὀνομάζεσθαι πατριάρχην Βουλγαρίας, οὐ μέντοι εἶναι καί συναρίθμιον τοῖς λοιποῖς ἁγιωτάτοις πατριάρχαις καί διά τοῦτο μηδέ μνημονεύεσθαι ἐν τοῖς ἱεροῖς διπτύχοις"* (Miklosich-Müller, Acta., I, 437). Ἡ ἀπόδοση τῆς πατριαρχικῆς *τιμῆς* δέν σήμαινε βεβαίως καί τήν προαγωγή τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Τυρνόβου στήν πατριαρχική *ἀξία*, γι'αὐτό καί ἀποκλείσθηκε ἀφ'ἑνός μέν ἡ συναρίθμησή της μέ τούς ἄλλους πέντε πατριαρχικούς θρόνους, ἀφ'ἑτέρου δέ ἡ ἀναγραφή τοῦ ὀνόματος τοῦ *"πατριάρχη"* Βουλγαρίας στά δίπτυχα τῶν πέντε πατριαρχικῶν θρόνων. Ἄλλωστε, ὡς κανονικές προϋποθέσεις γιά τήν τιμητική ἀπόδοση τοῦ πατριαρχικοῦ τίτλου εἶχαν τεθῆ ἀφ'ἑνός μέν τό κανονικό *"μνημόσυνον"* τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη ἀπό τόν *"πατριάρχη"* Βουλγαρίας, ἀφ'ἑτέρου δέ ἡ ἐκπλήρωση τῶν ἔναντι τῆς Μητρός Ἐκκλησίας *οἰκονομικῶν ὑποχρεώσεων* τῆς Ἐκκλησίας Βουλγαρίας κατ'ἀναλογίαν πρός τίς σχετικές ὑποχρεώσεις τῶν ὑπαγομένων στό πατριαρχεῖο Κπόλεως μητροπόλεων καί ἀρχιεπισκοπῶν. Οἱ παρατηρήσεις αὐτές κατέστησαν ἀναγκαῖες γιά τόν σωφρονισμό τοῦ *"πατριάρχη"* Τυρνόβου, ὁ ὁποῖος διέκοψε τό κανονικό μνημόσυνο τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη καί τῶν ἄλλων πατριαρχῶν τῆς Ἀνατολῆς ὡς ἀπάντηση γιά τή μή ἀναγραφή του στά *δίπτυχα* τῶν ἀνωτέρω πατριαρχικῶν θρόνων καί

γιά τή μή μνημόνευσή του στή θ. Λειτουργία.

Ὁ Οἰκουμενικός πατριάρχης Κάλλιστος Α΄ στήν *"Παραίνεσίν"* του (1355) ἀποδοκιμάζει τήν ἀπόφαση τοῦ "πατριάρχη" Τυρνόβου νά μή μνημονεύῃ *"ἐν ταῖς ἱεραῖς τελεταῖς καί ποιεῖται ἀναφοράν τοῦ ὀνόματος τῆς ἡμῶν μετριότητος καί τῶν ἑτέρων ἁγιωτάτων πατριαρχῶν"*, ἐπειδή *"οὐδέ ἡ μετριότης ἡμῶν μέμνηται τοῦ ὀνόματος τούτου κατά τόν ὅμοιον τρόπον"*, χαρακτηρίζει δέ τό μέν πρῶτο ὡς *"πάμπαν παραλογώτατόν τε καί ἀδικώτατον"*, τό δέ δεύτερο ὅτι *"ἔχει τόν προσήκοντα καί δίκαιον λόγον"*, ἀφοῦ κατά τήν *"κατά συγκατάβασιν"* ἀπόδοση τοῦ τιμητικοῦ τίτλου δέν τοῦ ἀποδόθηκαν καί τά πατριαρχικά δίκαια. Πράγματι, ἡ σύνοδος τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως ἐπί Γερμανοῦ Β΄ (1222-1240) τό αὐτοκέφαλον τοῦ Τυρνόβου *"ὁλόκληρον οὐκ ἐτομογράφησεν, ἀλλά δασμοφορήσει πάλιν, τοῦτ'ἔστι δώσει τέλη καί φόρους τῷ τιμήσαντι πατριάρχῃ, καί τήν τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ ἐπ'ἐκκλησίας ἀναφοράν, ὡς συνεισφοράν, ὡς εἷς τῶν ὑπό τήν Κπολιν μητροπολιτῶν, καί εἰς λιγοστεύσεις καί εὐθύνας, τοῦτ'ἔστι κρίσεις, ἀχθήσεταί ποτέ τις παρατραπείς τῆς δασμοφορίας ἐξελέχθῃ"* (Miklosich-Müller, Acta., I, 436). Οἱ ἐπαχθεῖς αὐτοί ὅροι ἐπιβεβαιώνουν ὅτι ἡ *πατριαρχική τιμή* ἦταν πράγματι ἕνας *ψιλός* καί χωρίς περιεχόμενο τίτλος, ὁ ὁποῖος δέν ἀπέκοπτε κατ'οὐσίαν τήν Ἐκκλησία Βουλγαρίας ἀπό τή δικαιοδοσία τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως. Τό προνόμιο ὅμως αὐτό καταργήθηκε ἀμέσως μετά τήν ἅλωση τοῦ Τυρνόβου ἀπό τούς Τούρκους (1393) καί τήν ἐξορία τοῦ τελευταίου πατριάρχη Βουλγαρίας Εὐθυμίου, ὁπότε ἡ διοίκηση τῆς Ἐκκλησίας Βουλγαρίας ἀνατέθηκε ἀπό τόν Οἰκουμενικό θρόνο στόν μητροπολίτη Μαυροβλαχίας Ἱερεμία. Μετά τή γνωστοποίηση τοῦ θανάτου τοῦ Εὐθυμίου τό Οἰκουμενικό πατριαρχεῖο ὑποβίβασε τό πατριαρχεῖο Βουλγαρίας σέ ἁπλῆ μητρόπολη τῆς κανονικῆς του δικαιοδοσίας καί ἀπέστειλε στό Τύρνοβο μητροπολίτη (μετά τό 1415). Βεβαίως, ἡ αὐτοκέφαλος ἀρχιεπισκοπή Ἀχρίδος δέν εἶχε καταργηθῆ, ἀλλά δέν εἶχε πλέον πραγματική σχέση πρός τήν Ἐκκλησία τῆς Βουλγαρίας. Μετά τήν ἅλωση τῆς Κπόλεως (1453) ὁ Οἰκουμενικός πατριάρχης Γεννάδιος Σχολάριος συγκάλεσε Ἐνδημοῦσα σύνοδο, ἡ ὁποία ἀποφάσισε τήν ὑπαγωγή τῶν ἀρχιεπισκοπῶν *Ἀχρίδος, Πεκίου* καί *Τυρνόβου* ὑπό τή δικαιοδοσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου μέ τό ἐπιχείρημα, ὅτι εἶχαν ἐκλείψει πλέον οἱ λόγοι τῆς ἐκκλησιαστικῆς τους ἀνεξαρτησίας (1454-1456).

γ΄. Ἡ Ἐκκλησία Σερβίας

Ἡ Σερβία διαμορφώθηκε ἀπό τή συνένωση διαφόρων νοτιοσλαβικῶν φυλῶν τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου, γνώρισε δέ πολύ ἐνωρίς τόν Χριστιανισμό κατά τίς ἐπαφές τῶν νομαδικῶν κυρίως σλαβικῶν φυλῶν μέ τούς χριστιανούς τῶν τοπικῶν ἐκκλησιῶν τῆς εὐρύτερης περιοχῆς.

Ὡστόσο, ἡ διαδικασία τῆς μεταστροφῆς τους ὑπῆρξε βραδεία καί ὁλοκληρώθηκε, ὅπως εἴδαμε, κατά τούς Θ΄ καί Ι΄ αἰῶνες. Ἡ μεταστροφή τῶν Βουλγάρων στόν Χριστιανισμό καί ἡ γενικότερη ἐνεργοποίηση τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς στούς νότιους Σλάβους ἐνίσχυσαν τήν ἐπιρροή τῶν ἤδη χριστιανῶν καί διευκόλυναν τήν ὁλοκλήρωση τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῶν Σέρβων, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀρχίσει ἤδη ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Ἡρακλείου (610-641), χωρίς ὅμως θεαματικά ἀποτελέσματα. Ὁ νομαδικός βίος τῶν Σλάβων δέν διευκόλυνε τήν παγίωση τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀφοῦ ἡ κινητικότητα τῶν νομαδικῶν φύλων καθιστοῦσε σχεδόν ἀδύνατη μία μόνιμη ἐκκλησιαστική διοργάνωση. Κατά τόν Θ΄ αἰώνα ἡ συντριπτική πλειονότητα τῶν νοτιοσλαβικῶν φύλων παρέμενε προσηλωμένη στήν πατροπαράδοτη εἰδωλολατρία, ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε κοινό καί ὀργανικό στοιχεῖο τοῦ ἰδιότυπου νομαδικοῦ τους βίου. Ὁ Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, ἀναφέρεται στήν πρώτη πρωτοβουλία τοῦ αὐτοκράτορα Ἡρακλείου (610-641) γιά τήν ὀργάνωση ἀπό τόν παπικό θρόνο μιᾶς ἱεραποστολῆς πρός τούς νότιους Σλάβους τῆς δυτικῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου (De adm. imperio, ἔκδ. Mporavcsik, σελ. 154) καί περιγράφει μέ ἐνθουσιασμό τήν πρωτοβουλία τῶν νοτίων Σλάβων νά ζητήσουν ἀπό τόν πάππο του Βασίλειο Α΄ τόν Μακεδόνα (867-886) τό βάπτισμα στόν Χριστιανισμό. Πράγματι, "*οἱ πλείονες τῶν τοιούτων Σκλάβων οὐδέ ἐβαπτίζοντο, ἀλλά μέχρι πολλοῦ ἔμενον ἀβάπτιστοι. Ἐπί δέ Βασιλείου τοῦ φιλοχρίστου βασιλέως ἀπέστειλαν ἀποκρισιαρίους, ἐξαιτούμενοι καί παρακαλοῦντες αὐτόν βαπτισθῆναι καί εἶναι, ὡς τό ἐξ ἀρχῆς, ὑποτεταγμένους τῇ βασιλείᾳ τῶν Ρωμαίων. Ὧν τινων εἰσακούσας ὁ μακάριος ἐκεῖνος καί ἀοίδιμος βασιλεύς ἐξαπέστειλεν βασιλικόν μετά καί ἱερέων καί ἐβάπτισεν αὐτούς πάντας τούς τῶν προρρηθέντων ἐθνῶν ἀβαπτίστους τυγχάνοντας. Καί μετά τό βαπτίσαι αὐτούς, τότε προεβάλετο εἰς αὐτούς ἄρχοντας, οὕς ἐκεῖνοι ἤθελον καί προέκριναν ἀπό τῆς γενεᾶς, ἧς ἐκεῖνοι ἠγάπων καί ἔστεργον*" (De adm. Imperio, ἔκδ. Moravcsik, 124-126).

Ἡ συνδυασμένη αὐτή πολιτική καί ἱεραποστολική παρέμβαση τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα στούς νότιους Σλάβους, μετά ἀπό κοινή προφανῶς πρωτοβουλία τῶν ποικιλωνύμων νοτιοσλαβικῶν φύλων, δέν εἶναι ἄσχετη πρός τήν ἀπειλητική παρουσία τοῦ βουλγαρικοῦ κράτους γιά ὅλες τίς νομαδικές σλαβικές φυλές τῆς περιοχῆς. Ὑπό τήν πίεση τῶν ἐξελίξεων αὐτῶν ἀποφασίσθηκε ἀναμφιβόλως ἡ συνένωση τῶν σλαβικῶν αὐτῶν φυλῶν καί ἡ πολιτική τους ἀναδιοργάνωση μέ τή συνδρομή καί τήν προστασία τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα. Ἡ ἐπίσημη δήλωση γιά τήν ὑποταγή τους στή "*βασιλείαν τῶν Ρωμαίων*" καί ἡ παράκληση γιά τή βασιλική ἔγκριση τῶν ἀρχόντων τους ἐπισφραγίσθηκαν μέ τό αἴτημα τῆς ἀποστολῆς ἱεραποστόλων γιά τό βάπτισμα ὅλων τῶν εἰδωλολατρῶν τῶν φυλῶν αὐτῶν. Ἐν τούτοις, οἱ σαφεῖς πολιτικές σκοπιμότητες τῆς πρωτο-

βουλίας τῶν νοτιοσλαβικῶν φυλῶν δέν ἐπαρκοῦσαν γιά τή συνειδητή βίωση τοῦ περιεχομένου τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἀπό τούς νεοφώτιστους Σλάβους, οἱ ὁποῖοι, *"τοῦ σωτηρίου βαπτίσματος τόν ἁγιασμόν καταδεξάμενοι ἄχρι τῶν ἡμετέρων χρόνων, τοῦτο, ὅσον κατ'αὐτούς, εἰς ἀρχαίας ἐλευθερίας συνήθειαν διατηροῦνται"* κατά τή μαρτυρία τοῦ *"Τακτικοῦ"* τῆς ἐποχῆς Λέοντα ΣΤ΄ τοῦ Σοφοῦ (886-912). Τό ἔργο τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς μόλις ἄρχιζε μέ τό θεαματικό βάπτισμα τῶν ἀβαπτίστων Σλάβων. Ἀπαιτοῦσε συστηματική καί μακροχρόνια προσπάθεια γιά τήν ὀργάνωση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου τῶν διατηρούντων τά βασικά στοιχεῖα τοῦ νομαδικοῦ βίου σλαβικῶν φυλῶν, οἱ ὁποῖες παρέμεναν διεσπασμένες ὑπό τούς ἀναγνωρισμένους ἀπό τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα ἄρχοντες καί δέν εἶχαν ἀκόμη συγκροτήσει ἑνιαῖο κράτος, ὅπως οἱ ὑπό τούς Βουλγάρους σλαβικές φυλές τῆς ἀνατολικῆς ζώνης τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου.

Ἡ ἐκκλησιαστική ὀργάνωση τῶν νοτίων Σλάβων τῆς δυτικῆς ζώνης τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου παραμένει ἀσαφής στίς πηγές τῶν Θ΄ καί Ι΄ αἰώνων. Εἶναι βέβαιο ὅτι παραλλήλως πρός τή δράση τῆς ὀργανωμένης βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς, ἡ ὁποία ἐνισχύθηκε μέ τή συρροή στήν εὐρύτερη περιοχή πολλῶν μαθητῶν τῶν θεσσαλονικέων ἀδελφῶν Κυρίλλου (Κωνσταντίνου) καί Μεθοδίου, ἐνισχύθηκε ὁ ἱεραποστολικός ρόλος καί τῶν ἤδη ὑφισταμένων μητροπόλεων καί ἐπισκοπῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου (*Δυρραχίου, Σπαλάτου* κ.ἄ.). Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι ὁ πάπας Ρώμης Ἰωάννης Η΄ στήν ἐπιστολή του πρός τόν ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων Βόρη ἀναφέρει τόν *ἐπίσκοπο Βελιγραδίου Σέργιο,* ἐνῶ στά πρακτικά τῆς συνόδου τῆς Κπόλεως (879-880) ἀναφέρεται ὁ ἐπίσκοπος *Μοραβῶν Ἀγάθων,* ὁ ὁποῖος τό 873 χρησιμοποιήθηκε στή βυζαντινή ἀποστολή πρός τόν βασιλιά τῆς Γερμανίας Λουδοβίκο Β΄ καί θεωρήθηκε ἐπίσκοπος τῶν ἐγκατεστημένων στήν περιοχή τοῦ Μοράβα σλαβικῶν φυλῶν. Οἱ βυζαντινο-βουλγαρικές συγκρούσεις κατά τίς ἀρχές τοῦ Ι΄ αἰώνα (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Βυζάντιο, 1991 , 102 κἑξ.) καί ἡ ἀδυναμία τῶν βυζαντινῶν νά ἐξουδετερώσουν τά ἐπεκτατικά σχέδια ἤ τίς φιλοδοξίες τοῦ ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων Συμεών (893-927) διευκόλυναν τήν ἐπέκταση τῆς βουλγαρικῆς κυριαρχίας, κυρίως μετά τό 917, σέ ὁρισμένες περιοχές τῆς Σερβίας. Ἡ βυζαντινοσερβική συμμαχία ἐνίσχυσε καί τίς ἑνωτικές τάσεις τῶν Σέρβων. Ὁ ἡγεμόνας τους Ζαχαρίας πέτυχε μία προσωρινή νίκη ἐναντίον τῶν Βουλγάρων (923), ἀλλά ὁ Συμεών ἐπανῆλθε καί λεηλάτησε τή Σερβία. Ἡ ἧττα τῶν Βουλγάρων κατά τήν εἰσβολή τους στήν Κροατία (926) καί ὁ θάνατος τοῦ Συμεών (927) ἔθεσαν τέρμα στή βουλγαρική ἐπιρροή στή Σερβία. Κατά τήν περίοδο τοῦ φιλειρηνικοῦ ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων Πέτρου (927-969) ὁ ἡγεμόνας τῶν Σέρβων Τσασλάβος ἐπεξέτεινε τά ὅρια τοῦ κράτους του στή *Βοσνία* καί στήν *Τραβουνία,*

παγιώθηκε δέ ὁ Χριστιανισμός στή Σερβία. Ἡ ἐπανάσταση τῶν ἀδελφῶν "Κομητοπούλων", ἡ ὁποία κατέληξε στήν ἵδρυση τοῦ Βουλγαρικοῦ κράτους τοῦ Σαμουήλ μεταξύ τῶν ἐτῶν 976 καί 986, προκάλεσε σοβαρά προβλήματα στήν εὐρύτερη περιοχή. Πολλές ἐπαρχίες τῆς Σερβίας προσαρτήθηκαν στό κράτος τοῦ Σαμουήλ, τό ὁποῖο εἶχε τό κέντρο του στήν περιοχή τῆς Πρέσπας μέχρι τό 1014 καί ἀπό τό 1015 τήν Ἀχρίδα. Ἡ ἵδρυση τῆς αὐτοκέφαλης ἀρχιεπισκοπῆς *Ἀχριδῶν καί πάσης Βουλγαρίας* μετά τήν κατάλυση τοῦ πρώτου Βουλγαρικοῦ κράτους (1018) ἀπό τόν Βασίλειο Β΄ Βουλγαροκτόνο (976-1025) κατοχυρώθηκε μέ τά *τρία Σιγίλλια* τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα (1018-1020), ἐνῶ ἡ διοικητική δικαιοδοσία τῆς ἀρχιεπισκοπῆς ἐπεκτάθηκε καί σέ πολλές παλαιές ἤ νέες ἐπισκοπές τῆς Σερβίας (*Νίσσης, Πριζδριάνων, Βελεγράδων, Λιπαινίου, Στριάμου, Ραζοῦ* κ.λπ.). Ἄλλες ἐπισκοπές τῆς Σερβίας ὑπήγοντο στή δικαιοδοσία τῶν μητροπόλεων Δυρραχίου καί Σπαλάτου μέχρι τά τέλη τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα.

Ἡ ἵδρυση καί ἡ ὀργάνωση τοῦ πρώτου Σερβικοῦ κράτους ἀπό τόν μέγα ζουπάνο Στέφανο Νεμάνια (1167-1196) εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τή συνένωση ὅλων σχεδόν τῶν Σέρβων σέ ἑνιαῖο καί ἀνεξάρτητο ἀπό τή βυζαντινή ἐπικυριαρχία κράτος μέ ἐπίκεντρο τή *Ρασκία*. Ὁ αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου Ἰσαάκιος Β΄ Ἄγγελος (1185-1195) ἀναγκάσθηκε νά συνάψη εἰρήνη μέ τόν ζουπάνο τῶν Σέρβων Στέφανο Νεμάνια (1190), παρά δέ τή νίκη του στήν περιοχή τοῦ Μοράβα ἀναγνώρισε τό νέο Σερβικό κράτος. Ἡ ἵδρυση τοῦ κράτους ἀνέδειξε τήν ἀνάγκη ἀναδιοργανώσεως καί τῆς Ἐκκλησίας τῆς Σερβίας, ἡ ὁποία ὑπέφερε ἀπό τήν ἀνεξέλεγκτη δράση τῶν αἱρετικῶν *Βογομίλων*. Σύμφωνα πρός τίς εἰδήσεις τῶν βιογράφων τῶν ἁγίων Σάβα καί Συμεών, καίτοι ἡ παγίωση τοῦ χριστιανικοῦ βίου στούς Σέρβους ἦταν ἀναντίρρητη, ἡ ἔλλειψη ἑνιαίας ἐκκλησιαστικῆς διοργανώσεως παρέτεινε τή σύγχυση δικαιοδοσιῶν καί διευκόλυνε τή δράση τῶν αἱρετικῶν. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ὁ γιός τοῦ ζουπάνου τῶν Σέρβων Στεφάνου Νεμάνια Ράτσκο ἀποσύρθηκε σέ ἡλικία μόλις δεκαέξι ἐτῶν στό Ἅγιον Ὄρος καί ὑπό τό μοναστικό ὄνομα Σάβας ἐγκαταβίωσε στή μονή Βατοπεδίου. Ὁ ἴδιος ὁ Στέφανος Νεμάνια παραιτήθηκε τό 1196 ἀπό τόν θρόνο ὑπέρ τοῦ δευτερότοκου γιοῦ του *Στεφάνου τοῦ Πρωτοστεφῆ* καί ἀποσύρθηκε ὑπό τό μοναστικό ὄνομα Συμεών κατ'ἀρχάς μέν στή μονή τῆς Στουντένιτσας καί ἀργότερα στή μονή Βατοπεδίου τοῦ Ἁγίου Ὄρους μαζί μέ τόν γιό του Σάβα. Ὁ νέος ἡγεμόνας τῶν Σέρβων Στέφανος ὁ Πρωτοστεφής (1195-1228) εἶχε νυμφευθῆ τήν Εὐδοκία, κόρη τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα Ἀλεξίου Γ΄ Ἀγγέλου (1195-1203), ὁ ὁποῖος παραχώρησε μέ χρυσόβουλλο διάταγμα τή μονή Χελανδαρίου τοῦ Ἁγίου Ὄρους στούς ἐξέχοντες Σέρβους μοναχούς (1198). Ὁ μοναχός Σάβας χειροτονήθηκε διάκονος καί πρεσβύτερος ἀπό τόν ἀρχιεπίσκοπο

Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνο Μεσοποταμίτη, ἀλλά ἡ δυναστική ἔριδα μεταξύ τῶν ἀδελφῶν του *Στεφάνου* καί *Βουκάν* τόν ἀνάγκασε νά ἐπιστρέψη στή Σερβία γιά νά συμφιλιώση τούς ἀδελφούς του καί νά ἐγκαταβιώση στή μονή τῆς Στουντένιτσας.

Κατά τήν περίοδο αὐτή ὁ Σάβας συνειδητοποίησε πληρέστερα τήν ἀνάγκη ἀναδιοργανώσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Σερβίας, ἀφοῦ ὁ ἀδελφός του Στέφανος δέχθηκε αὐθαίρετα τό στέμμα τοῦ κράλη τῆς Σερβίας ἀπό τόν πάπα Ὁνώριο Γ'. Ὅταν ἐπέστρεψε στό Ἅγιον Ὄρος (1217), μελέτησε τό ζήτημα τῆς διοικητικῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Σερβίας ἀπό τό Οἰκουμενικό πατριαρχεῖο. Τό 1219 μετέβη μέ πολλούς συνοδούς στή Νίκαια καί παρουσίασε τίς σκέψεις του στόν αὐτοκράτορα Θεόδωρο Α' Λάσκαρη (1204-1222) καί στόν Οἰκουμενικό πατριάρχη Μανουήλ Α' Σαραντηνό (1217-1222). Οἱ προτάσεις του ἔγιναν δεκτές, ἀλλά ὁ αὐτοκράτορας ἐπέμεινε στή χειροτονία τοῦ Σάβα ὡς ἀρχιεπισκόπου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Σερβίας ἀντί τοῦ προταθέντος προσώπου τῆς συνοδείας του. Πράγματι, ὁ Σάβας χειροτονήθηκε ἀπό τόν πατριάρχη Κπόλεως Μανουήλ Α' Σαραντηνό μετά τή συνοδική ἀνακήρυξη τῆς *αὐτοκεφαλίας* τῆς Ἐκκλησίας τῆς Σερβίας μέ ἕδρα τήν ἀρχιεπισκοπή Πεκίου. Ὁ σχετικός *Συνοδικός Τόμος* δέν σώθηκε στά ἑλληνικά, ἀλλά τό περιεχόμενό του περιγράφεται ἀπό τόν βιογράφο τοῦ ἁγίου Σάβα Δομετιανό (Zivot svetoga Save i svetoga Simeona, ἔκδ. D. Danitsic, Βελιγράδι 1965, 114 κἑξ.). Ἡ ὑπόθεση ὅτι τό αὐτοκέφαλο παραχωρήθηκε στήν Ἐκκλησία τῆς Σερβίας ὄχι κατά τήν πρώτη μετάβαση τοῦ ἁγίου Σάβα στή Νίκαια (1219), ἀλλά κατά τή δεύτερη μετάβασή του (1229), καί μάλιστα πρός ἐξουδετέρωση τοῦ μεγάλου κύρους τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος Δημητρίου Χωματηνοῦ, ὁ ὁποῖος εἶχε στέψει βασιλέα τό 1223 στή Θεσσαλονίκη τόν Δεσπότη τῆς Ἠπείρου Θεόδωρο Ἄγγελο, δέν εὐοδώνεται ἀπό τίς μαρτυρίες τῶν βιογράφων τοῦ ἁγίου Σάβα καί δέν παρουσιάζει ἰσχυρή θεμελίωση στίς πηγές. Ἡ διοικητική δικαιοδοσία τῆς *αὐτοκέφαλης Ἀρχιεπισκοπῆς Πεκίου* ἐκτεινόταν σέ ὅλες τίς μητροπόλεις καί ἐπισκοπές τοῦ Σερβικοῦ κράτους, οἱ ὁποῖες ἀποσπάσθηκαν ἀπό τήν ἀρχιεπισκοπή Ἀχρίδος καί ἀπό τίς ἄλλες μητροπόλεις.

Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό κατανοεῖται ἡ ἀντίδραση τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος *Δημητρίου Χωματηνοῦ* ἐναντίον τῆς ἀνακηρύξεως τῆς αὐτοκεφαλίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Σερβίας, ἀφοῦ θεωροῦσε ἀντικανονική ὄχι μόνο τήν ἀνακήρυξη τῆς αὐτοκεφαλίας, ἀλλά καί τή χειροτονία τοῦ ἁγίου Σάβα ἀπό τόν Οἰκουμενικό πατριάρχη. Τοῦτο φαίνεται ἀπό τήν πρώτη συνοδική ἐπιστολή του πρός τόν ἅγιο Σάβα, ἡ ὁποία χρονολογεῖται περί τό 1220 (G. Ostrogorski, Pismo Dimitrija Homatijana, Vizantija i Sloveni, 174 κἑξ.). Ὁ Δημήτριος Χωματηνός, *"ἐλέῳ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς καί πάσης Βουλγαρίας καί ἡ τῶν ἀρχιερέων τῶν*

ὑπό τήν κατ'αὐτόν ἐπαρχίαν ἱερά καί θεία ὁμήγυρις", δέν ἀναγνώρισε τήν κανονικότητα τῆς χειροτονίας τοῦ ἁγίου Σάβα καί ἀπευθύνεται ἁπλῶς *"τῷ τιμιωτάτῳ ἐν μοναχοῖς καί υἱῷ τοῦ μεγάλου ζουπάνου Σερβίας"*. Στήν ἐπιστολή ἀμφισβητεῖται ἡ κανονικότητα τῆς χειροτονίας του μέ τό πρόσχημα τῆς ἐγκαταλείψεως τοῦ μοναχικοῦ βίου, ἀφοῦ *"οὕτω τό ἀπαρρησίαστον, ὅ ἐκτήσατο κατά μοναχούς, εἰς λαϊκήν ἐπιμιξίαν ἀπέδοτο καί ὅλως τῶν ἐν τῷ κόσμῳ φροντίδων καί τῆς ἐν τούτῳ δοξοκομπίας γεγένηται....καί ἀξίας ἱεραρχικῆς ἐπεθύμησεν..."*. Ἡ ἀντικανονικότητα αὐτή ἐπιβαρυνόταν ἀφ'ἑνός μέν μέ τήν ἀντικανονική ἀποδοχή τῆς χειροτονίας ἀπό τόν Οἰκουμενικό πατριάρχη κατά περιφρόνηση τῶν δῆθεν δικαίων τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος, ἀφ'ἑτέρου δέ ἀπό τήν ὑποτιθέμενη ἀντικανονικότητα τῆς *"ἀθρόον"* χειροτονίας. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος εἶχε τήν ἐσφαλμένη κανονική γνώμη, ὅτι *"ἐχρῆν ἐπίσκοπον τυγχάνειν σε πρότερον, εἶτα ἐκ τοῦ ὑποδέους προελθεῖν εἰς τό τιμιώτερόν τε καί ὑψηλότερον"* (=ἀρχιεπισκοπική ἀξία). Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό μέμφεται τίς ἐνέργειες τοῦ ἁγίου Σάβα, ὁ ὁποῖος, κατά τήν κρίση του, *"ἀπελθών οὐκ οἴδαμεν ὅποι (=Οἰκουμενικό πατριαρχεῖο) καί τυχών τῆς ἀξίας ταύτης ἀθρόον, ἐπανῆλθεν εἰς τήν πατρίδα, Σερβίας ἀρχιερεύς μεγαλωστί κηρυττόμενος, ἔνθα δή καί πολλούς ἀρχιερεῖς προὐχειρίσατο..."*. Μετά τίς πράξεις του ὅμως αὐτές ὁ ἅγιος Σάββας *"οὐ μόνον ταῖς μοναχικαῖς ἐπαγγελίαις ἐμπεπράνηκεν, ἀλλά καί αὐτήν τήν τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων κατάστασιν ἀνεκύκησεν"*.

Ὁ Δημήτριος Χωματηνός ἀμφισβητοῦσε πράγματι τήν *αὐθεντική συνέχεια* στή Νίκαια ὄχι μόνο τῶν κανονικῶν δικαίων τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, ἀλλά καί τῆς βασιλικῆς αὐθεντίας: *"Ποῦ δέ καί βασιλεία νῦν, ἧς τά τε ἄλλα καί τό τοιοῦτον προνόμιον σέμνωμα πολλῶν ἄρτι κατά τόπους ἐξουσιαζόντων καί μηδενός ἀποσώζοντος ἀκέραιον τό τῆς βασιλείας ἀξίωμα"*; Συνεπῶς, *"εἰ οὐκ ἔστιν ἀληθινή βασιλεία, οἴχεταί σοι πάντη καί πάντως τό εὔλογον"* τόσο τῆς ἱδρύσεως τῆς αὐτοκέφαλης ἀρχιεπισκοπῆς, ὅσο καί τῆς χειροτονίας τοῦ ἁγίου Σάβα ὡς ἀρχιεπισκόπου, λόγω ἐλείψεως τῆς βασιλικῆς προχειρίσεως (*"τήν βασιλικήν δικαιοδοσίαν οὐδ'ὅλως ἔχεις, τήν σήν συγκυροῦσαν προχείρισιν"*). Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή κατανοοῦνται καί τά τιθέμενα πρός τόν ἅγιο Σάβα εἰδικότερα ἐρωτήματα: *"Εἰ τοίνυν ἀρχιερεύς, ὦ μακάριε, γέγονας,... θέλομεν μαθεῖν ποῦ· καί εἰ ἐν Σερβίᾳ, λέγομεν πῶς· καί εἰ παρά του ἁγιωτάτου πατριάρχου Κπόλεως, διά τί;"*. Εἶναι εὐνόητον ὅτι ὁ Δημήτριος Χωματηνός εἶχε σαφῆ τή συνείδηση, ὅτι *"ἡ Σερβία ὑπό τήν ἐπαρχίαν τοῦ θρόνου τῆς Βουλγαρίας* (= Ἀχρίδος) *τελεῖ, ἥτις δή Σερβία ἐπίσκοπον ἔλαχε τόν Ράσου ἀρχιερέα παρά τοῦ ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας χειροτονούμενον"*, γι'αὐτό καί κατηγορεῖ τόν ἅγιο Σάβα ὅτι ἔλαβε *"παρά κανόνας τήν τῆς ἀρχιερωσύνης ἀξίαν"* καί ὅτι ἦταν *"ἐπιβήτωρ ἐνορίας ἀλλοτρίας"*. Γιά

νά εἶχε κανονική τή χειροτονία θά ἔπρεπε νά ἀπευθυνθῆ *"οὐχ ἑτέρῳ τινί, ἀλλά τῷ τῆς βουλγαρικῆς* (= Ἀχρίδος) *ἐπαρχίας προκαθημένῳ ὡς αὐτοκεφάλῳ καί τοῖς κατ'αὐτόν ἐπαρχιώταις ἱεράρχαις"*, ἀφοῦ κατά τούς ἱ. κανόνες καί τούς νόμους εἶναι *"ἄτοπον"* τό *"λαβεῖν σε παρ'ἑτέρου χειροτονίαν εἰς τόπον αὐτοκεφάλου ἀρχιερέως"*. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος καί ἡ ὑπ'αὐτόν σύνοδος μέ τήν ἐπίκληση σχετικῶν ἱ. κανόνων Οἰκουμενικῶν καί τοπικῶν συνόδων κάλεσε τόν ἀρχιεπίσκοπο Σάβα νά παραιτηθῆ ἀπό τά *"ἀντικανονικῶς"* κεκτημένα *ὑπό τήν ἀπειλή ἀφορισμοῦ* καί ἀποκοπῆς του ἀπό τήν ἐκκλησιαστική κοινωνία σέ περίπτωση ἀπειθαρχίας: *"Εἰ μέν ὑπεκστῆς ἡμῖν τῶν ἀνέκαθεν ἁρμοζόντων τῇ καθ'ἡμᾶς ἐπαρχίᾳ δικαίων, ἅ κατέχεις νῦν ἐπιβατικῶς, εὖ ποιήσεις καί ἐπαναθήσῃ ὡς ἀναφρονήσας... καί τάχ'ἄν καί συγγνώμης τεύξῃ διά τήν σύνεσιν. Εἰ δέ τολμήματι στέρξεις ἀμεταθέτως καί τῆς ἰδίας μονοτονίας ἀνθέξει, τῆς ἡμετέρας ταύτης καταφρονήσας γραφῆς, ὑπόδικον αὐτός σεαυτόν ποιήσεις ἐπεξελεύσει κανονικῇ,... ἀφορισμῷ ἀπό τῆς ἁγίας καί ζωαρχικῆς Τριάδος καθυποβάλλομέν σε καί τῆς τῶν πιστῶν κοινωνίας ἐκκόπτομεν ὡς παραβάτην τῆς τῶν ἱερῶν καί θείων κανόνων διαταγῆς..."* (αὐτόθι).

Τήν ἀντικανονικότητα ὅμως τῆς ἐπεμβάσεως τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχου στήν ἀνακήρυξη τῆς αὐτοκεφαλίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Σερβίας καί στή χειροτονία τοῦ ἀρχιεπισκόπου της θεμελίωνε ὁ Δημήτριος Χωματηνός ἀφ'ἑνός μέν στήν ἀμφισβήτηση τῆς συνέχειας τῆς *"βασιλείας"* ἀπό τούς αὐτοκράτορες τῆς Νικαίας (*"οὐκ ἔστιν ἀληθινή βασιλεία"*), ἀφοῦ μόνο οἱ αὐθεντικοί φορεῖς τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας εἶχαν κατοχυρωμένα δικαιώματα ὡς πρός τήν κανονική ταυτότητα τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος καί τήν ἐκλογή τῶν ἀρχιεπισκόπων της, ἀφ'ἑτέρου δέ στήν ἀντικανονικότητα κάθε μονομεροῦς ἐπεμβάσεως τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη στή διοικητική δικαιοδοσία τῆς αὐτοκέφαλης ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν καί πάσης Βουλγαρίας. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ὁ Δημήτριος Χωματηνός διαμαρτυρήθηκε καί πρός τόν Οἰκουμενικό πατριάρχη Γερμανό Β΄ στή Νίκαια: *"Αὐτόθεν γάρ, ἵνα τό ἀπόρρητον εἴπω, ἐπί ἀδικίᾳ ἡμετέρᾳ ἐχειροτονήθη ἀρχιεπίσκοπος Σερβίας, ἥν εὐσέβεια κοσμεῖ καί εὐαγγελική πολιτεία καί παντός ἀγαθοῦ τρόπου εὐπρέπεια καί ἥν ποιμαίνουσι ἱεράρχαι καί ἰθύνουσι πρός τά φίλα Θεῷ καί καθήκοντα, ἄνωθεν καί ἐξ ἀρχῆς τῇ ἐπαρχίᾳ τοῦ θρόνου τῆς Βουλγαρίας* (= Ἀχρίδος) *ὑποκείμενοι, κατά τό ἀναπεφωνημένον Ἰουστινιάνειον θέσπισμα. Τίς οὖν ἦν λόγος, ἵνα ἀρχιερέων ὄντων ἐν τῷ τόπῳ* (= Σερβίας) *καί ἀρχιεπισκόπου ἐπαρχεώτου* (= Ἀχρίδος), *τοῦ Βουλγαρίας δηλονότι, αὐτοῖς ἐπενθρονιζομένου παρεμβόλιμος ἐπικηρυχθείη τούτοις ἀρχιεπίσκοπος"* (αὐτόθι, 188). Οἱ ἀντιθέσεις λοιπόν τοῦ Δημητρίου πρός τόν διαμένοντα στή Νίκαια Οἰκουμενικό πατριάρχη δέν περιορίζοντο μόνο στό ζήτημα τῆς

κανονικότητας τῆς ἀνακηρύξεως τῆς αὐτοκεφαλίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Σερβίας ἤ καί τῆς χειροτονίας τοῦ ἀρχιεπισκόπου της, ἀλλά συγκάλυπταν καί ἄλλες εὐρύτερες φιλοδοξίες του. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος ὑποστήριζε τή *"μερική"* συνέχεια τῆς ρωμαϊκῆς βασιλείας γιά ὅλους τούς φορεῖς τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας στά προκύψαντα μετά τή Δ΄ Σταυροφορία (1204) κράτη Νικαίας, Ἠπείρου καί Τραπεζούντας, ἀπέρριπτε δέ τήν ἰδέα ὅτι οἱ βασιλεῖς τῆς Νικαίας εἶχαν *"ὅλως"* τήν *"βασιλικήν δικαιοδοσίαν"*. *"Πολλῶν ἄρτι κατά τόπους ἐξουσιαζόντων"*, ἦταν, κατά τήν κρίση του, δυνατή ἡ συναγωγή τοῦ συμπεράσματος, ὡς *"μηδενός ἀποσώζοντος ἀκέραιον τό τῆς βασιλείας ἀξίωμα"*. Μέ τό ἐπιχείρημα αὐτό ὁ Δημήτριος Χωματηνός θεωροῦσε νομίμους φορεῖς *"μέρους"* ἔστω τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας καί τούς Δεσπότες τῆς Ἠπείρου, ἐνῶ συγχρόνως διεκδικοῦσε καί τήν ἐπέκταση τῆς ἐκκλ. δικαιοδοσίας του σέ ὁλόκληρο τό Δεσποτάτο τῆς Ἠπείρου. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό δέν δίστασε νά στέψη στή Θεσσαλονίκη βασιλέα τόν Δεσπότη τῆς Ἠπείρου Θεόδωρο Ἄγγελο (1223), καίτοι ἡ νόμιμη στέψη τοῦ βασιλέα ἦταν ἀποκλειστικό προνόμιο τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη. Ὁ Οἰκουμενικός πατριάρχης Γερμανός Β΄ (1222-1240) ἀποδοκίμασε μέ ὀξύτητα τήν ἀντικανονική αὐτή ἐνέργεια καί κάλεσε τόν Θεόδωρο Ἄγγελο νά ἀποβάλη τήν ἁλουργίδα καί νά μήν ὑπογράφη μέ ἐρυθρά μελάνη, *ἀφοῦ οἱ Ἕλληνες εἶναι ἕνα γένος καί δέν εἶναι δυνατόν νά ἔχουν δύο βασιλεῖς ἤ δύο πατριάρχες* (Νικηφόρου Βλεμμύδη, Διήγησις μερική, 15). Συγχρόνως μέ ἐπιστολή του πρός τόν ἀρχιεπίσκοπο Ἀχρίδος Δημήτριο Χωματηνό ἀπέκρουσε ὡς παράνομο καί ἀντικανονικό τόν σφετερισμό πατριαρχικῶν δικαίων κατά τή στέψη τοῦ Θεοδώρου Ἀγγέλου καί τόν προέτρεψε νά ὑποταγῆ στήν κανονική αὐθεντία τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη (Miklosich-Müller, Acta., VI, 483-486).

Οἱ ἀντιθέσεις αὐτές ἀντικατοπτρίζουν τή γενικότερη σύγχυση μετά τή Δ΄ σταυροφορία, ἐκτονώθηκαν δέ μετά τήν ἀποφασιστικῆς σημασίας ἧττα τοῦ Θεοδώρου Ἀγγέλου ἀπό τούς Βουλγάρους στή μάχη τῆς Κλοκοτινίτσας (1230), ἀφοῦ ὁ Ἰωάννης Γ΄Δούκας Βατάτζης (1222-1254) ἐπεξέτεινε τήν κυριαρχία του καί στίς εὐρωπαϊκές πλέον ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ ἀδελφός τοῦ Θεόδωρου Ἀγγέλου Μανουήλ ἀναγκάσθηκε νά ἀποδεχθῆ τή νέα πραγματικότητα καί νά περιορισθῆ στόν μετριοπαθῆ τίτλο *"Δεσπότης"*, ζήτησε δέ ἀπό τόν Οἰκουμενικό πατριάρχη Γερμανό Β΄ τήν ἀποστολή πατριαρχικοῦ ἐξάρχου στίς ἐπαρχίες τοῦ κράτους του καί ἀναγνώρισε τή δικαιοδοσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου (Miklosich-Müller, Acta., III, 59-62). Τοῦτο πραγματοποιήθηκε τό 1232, ὡς ἐκπρόσωπος δέ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη καί *ἔξαρχος* ὅλων τῶν δυτικῶν ἐπαρχιῶν ὁρίσθηκε ὁ μητροπολίτης Ἀγκύρας Χριστόφορος (Miklosich-Müller, Acta., III, 65), ἐνῶ ὡς μόνιμος *πατριαρχικός ἔξαρχος* ὁρίσθηκε ὁ

μητροπολίτης Θεσσαλονίκης. Ἡ πολιτική ὅμως ἀνεξαρτησία δέν ἀποτελοῦσε βεβαίως αὐτονόητη θεμελίωση τῆς διεκδικήσεως ἐκκλησιαστικῆς αὐτονομίας ἀπό τόν Οἰκουμενικό θρόνο, ἰδιαίτερα δέ κατά τή μεταβατική περίοδο γιά τήν παλινόρθωση τῆς αὐτοκρατορίας. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό καί ἡ *σύνοδος τῆς Καλλιπόλεως* (1261) ἀποδέχθηκε τούς κανονικούς ὅρους τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, ἤτοι α) γιά τήν παρουσία *πατριαρχικοῦ ἐκπροσώπου* κατά τήν ἐκλογή καί τή χειροτονία τοῦ μητροπολίτη Τραπεζοῦντας, ὡς κεφαλῆς τῆς ἐκκλησίας τοῦ ὁμώνυμου κράτους, β) γιά τήν ἀποδοχή *πατριαρχικοῦ ἐξάρχου* στήν Τραπεζοῦντα, καί γ) γιά τό *κανονικό μνημόσυνο* τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη ἀπό τόν μητροπολίτη Τραπεζοῦντας. Ἡ πολιτική διάσπαση τῆς αὐτοκρατορίας μετά τή Δ΄ σταυροφορία (1204) ὄχι μόνο δέν ἦταν δυνατόν νά χρησιμοποιηθῆ ὡς πρόσχημα καί γιά τή διοικητική διάσπαση τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλά ἔπρεπε νά ἀποτελέση τήν ἀμετακίνητη βάση τῆς νότητας τοῦ Ἑλληνισμοῦ γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς αὐτοκρατορίας.

Ἐν τούτοις, οἱ πολιτικές ἐξελίξεις στή χερσόνησο τοῦ Αἵμου ἀπό τήν ἐπέκταση τοῦ Σερβικοῦ κράτους ἐπηρέασαν τίς σχέσεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου καί πρός τήν Ἐκκλησία τῆς Σερβίας. Ὁ κράλης τῶν Σέρβων *Στέφανος Δουσάν* (1331-1355) ἐπωφελήθηκε ἀπό τίς δυναστικές καί τίς θεολογικές ἔριδες τοῦ Βυζαντίου γιά νά ἐπεκτείνη τήν κυριαρχία του στή Βαλκανική. Ὁ γάμος του μέ τήν κόρη τοῦ τσάρου τῶν Βουλγάρων Ἰωάννη Ἀλεξάνδρου ἐνίσχυσε τή σερβο-βουλγαρική συμμαχία εἰς βάρος τοῦ Βυζαντίου καί διευκόλυνε την κατάληψη τῶν πόλεων Ἀχρίδος, Πριλάπου, Στρούμμιτσας κ.ἄ. Ἡ ἀρχική συμμαχία του μέ τόν Ἰωάννη Καντακουζηνό (1343) ἐγκαταλείφθηκε σύντομα, ἀφοῦ ὁ ἀντίπαλος τοῦ διεκδικητῆ τοῦ θρόνου Ἀλέξιος Ἀπόκαυκος δέν μποροῦσε νά ἐμποδίση τά φιλόδοξα σχέδια τοῦ κράλη τῶν Σέρβων. Πράγματι, ἡ κυριαρχία του ἐπεκτάθηκε στή Μακεδονία καί τή Θράκη, παρά τήν ἀποτυχία του νά καταλάβη τή Θεσσαλονίκη (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Βυζάντιο, 135 κἑξ.). Κατέλαβε τήν Καστοριά, τή Βέροια, τίς Σέρρες, τό Διδυμότειχο καί ἄλλες πόλεις τῆς Μακεδονίας, ἐνῶ ἄρχισε νά τιτλοφορεῖται *"Βασιλεύς καί αὐτοκράτωρ Σέρβων καί Ρωμαίων"*. Τά φιλόδοξα πολιτικά σχέδιά του ἐπηρέασαν καί τήν ἐκκλησιαστική του πολιτική. Προετοίμασε καί συγκάλεσε στά Σκόπια μεγάλη σύνοδο τῶν ἐπισκόπων τοῦ κράτους του γιά τήν ἀνακήρυξη τοῦ ἀρχιεπισκόπου τῆς Σερβίας σέ πατριάρχη (1346). Στή σύνοδο αὐτή ἔλαβαν μέρος ὁ τιτλοφορούμενος πατριάρχης Τυρνόβου τῆς Βουλγαρίας Συμεών, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος Νικόλαος, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Πεκίου τῆς Σερβικῆς Ἐκκλησίας Ἰωαννίκιος (1338-1346), ἡ ἱ. Σύναξη τοῦ Ἁγίου Ὄρους, πολλοί ἐπίσκοποι, κληρικοί καί μοναχοί. Ἡ τοπική σύνοδος τῶν Σκοπίων ὑποτάχθηκε στήν ἀξίωση τοῦ Στεφάνου Δουσάν καί ἀποφάσισε τήν ἀντικανονική ἀνακήρυξη τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἰωαννικίου σέ πατριάρ-

χη, ἤτοι χωρίς τήν προβλεπόμενη ἀπό τήν κανονική παράδοση ἀπόφαση τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου καί τήν ἔκδοση τοῦ σχετικοῦ *Συνοδικοῦ Τόμου*. Ὁ ἀντικανονικός πατριάρχης Σερβίας Ἰωαννίκιος (1346-1354) ἔφερε τόν τίτλο τοῦ *"Πατριάρχη τῶν σερβικῶν καί παραθαλασσίων ἐπαρχιῶν"* καί ἔστεψε τόν Στέφανο τήν Κυριακή τοῦ Πάσχα (16 Ἀπριλίου 1346) *"βασιλέα καί αὐτοκράτορα Σέρβων καί Ρωμαίων"*. Στή δικαιοδοσία τοῦ *"πατριάρχη"* Σερβίας ἐντάχθηκαν ἀντικανονικῶς οἱ προσαρτημένες στό κράτος τοῦ Στεφάνου Δουσάν μητροπόλεις *Μελενίκου, Φιλίππων, Χριστουπόλεως, Σερρῶν, Βεροίας, Λαρίσης, Ναυπάκτου καί Ἰωαννίνων καί ἡ ἀρχιεπισκοπή Δράμας, οἱ ὁποῖες ἀποσπάσθηκαν ἀντικανονικῶς ἀπό τή δικαιοδοσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαχείου καί ἀπό τίς ὁποῖες ἐκδιώχθηκαν οἱ κανονικοί ἀρχιερεῖς*. Οἱ δραματικές ἐξελίξεις τῆς δυναστικῆς ἔριδας στό Βυζάντιο δέν ἐπέτρεψαν τήν ἄμεση ἀντίδραση τοῦ ἐμπεριστάτου Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Ἰωάννη Καλέκα (1334-1347), ἀλλά καί ἡ τελική ἐπικράτηση στόν θρόνο τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ (1347-1354) δέν ἔλυσε τό ὀξύτατο ζήτημα τῶν βυζαντινοσερβικῶν σχέσεων. Τό ἐνδιαφέρον του ἐπικεντρώθηκε κυρίως στήν ἀντιμετώπιση τῶν ἐσωτερικῶν ζητημάτων, τά ὁποῖα εἶχαν προκύψει ἀπό τίς ἡσυχαστικές ἔριδες.

Μετά τήν ὁριστική ἀντιμετώπιση τοῦ ζητήματος τῶν ἡσυχαστικῶν ἐρίδων ἀπό τή μεγάλη Σύνοδο τοῦ 1351, ὁ Οἰκουμενικός πατριάρχης Κάλλιστος Α΄ (1350-1353, 1354-1363), μέ τή σύμφωνη γνώμη καί τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ, ἀφόρισε τόν κράλη τῆς Σερβίας Στέφανο Δουσάν, τόν κλῆρο καί τόν λαό γιά τίς αὐθαίρετες καί ἀντικανονικές πράξεις τοῦ *"πατριάρχη"* της Ἰωαννικίου. Ἡ ἀπήχηση τοῦ πατριαρχικοῦ ἀφορισμοῦ ὑπῆρξε μεγάλη στόν εὐσεβῆ λαό τῆς Σερβίας, ὁ δέ κράλης Στέφανος Δουσάν ἀναζήτησε χωρίς ἐπιτυχία τρόπους γιά τή συμφιλίωσή του μέ τό Οἰκουμενικό πατριαρχεῖο καί γιά τήν ἄρση τοῦ ἀφορισμοῦ. Μετά τόν θάνατο τοῦ Στεφάνου Δουσάν (1355) ἄρχισε ἡ παρακμή τοῦ Σερβικοῦ κράτους, ἀφοῦ οἱ διάδοχοί του δέν εἶχαν τίς ἱκανότητες τοῦ Στεφάνου. Ὁ "πατριάρχης" τῶν Σέρβων Σάβας Δ΄ (1354-1375) ἦταν μετριοπαθέστερος τοῦ προκατόχου του Ἰωαννικίου, ὁ δέ βυζαντινός αὐτοκράτορας Ἰωάννης Ε΄ Παλαιολόγος (1341-1376) προέτρεψε τόν Οἰκουμενικό πατριάρχη Κάλλιστο Α΄ νά ἀναλάβη πρωτοβουλίες γιά τήν εἰρηνική διευθέτηση τοῦ ζητήματος καί τήν ἄρση τοῦ σχίσματος τῆς Σερβικῆς Ἐκκλησίας. Πράγματι, ὁ Οἰκουμενικός πατριάρχης ἐπισκέφθηκε τόν διαμένοντα στίς Σέρρες *"πατριάρχη"* τῶν Σέρβων γιά νά συζητήση τό θέμα, ἀλλά ὁ πρόωρος θάνατός του στίς Σέρρες (1364)δέν τοῦ ἐπέτρεψε νά ὁλοκληρώση τήν ἀποστολή του. Ὁ διάδοχός του στόν Οἰκουμενικό θρόνο *Φιλόθεος Α΄ Κόκκινος* (1353-1354, 1364-1379) δέχθηκε μέ κατανόηση τήν εἰρηνική πρωτοβουλία τοῦ Σέρβου δεσπότη τῆς

περιοχῆς τῶν Σερρῶν Ἰωάννη Οὔγκλεση, ὁ ὁποῖος διακατεχόταν ἀπό βαθύτατο σεβασμό πρός τό Οἰκουμενικό πατριαρχεῖο καί ἀπέστειλε ἀνιπροσώπους στήν Κπολη γιά νά συζητήσουν τόν τρόπο τῆς ἄρσεως τοῦ σχίσματος. Οἱ συζητήσεις ὑπῆρξαν ἐποικοδομητικές, ὁ δέ Οἰκουμενικός πατριάρχης ἀπέστειλε πρός τόν Ἰωάννη Οὔγκλεση τόν μητροπολίτη Νικαίας γιά νά ὁλοκληρώση τίς διαπραγματεύσεις. Ὁ Ἰωάννης Οὔγκλεσης ἀποδοκίμαζε τήν αὐθαίρετη ἀνακήρυξη τοῦ Στεφάνου Δουσάν σέ *αὐτοκράτορα* Σερβίας καί Ρωμανίας, τήν ἀντικανονική ἀνακήρυξη τοῦ Ἰωαννικίου σέ *"πατριάρχη"* καί τήν ἀντικανονική ἀπόσπαση ἐπαρχιῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου, θεωροῦσε δέ ἀναγκαία τή θεραπεία τῶν καταστάσεων αὐτῶν γιά τήν ἄρση τοῦ σχίσματος, ὅπως φαίνεται καί στήν ἐπιστολή του πρός τόν Οἰκουμενικό πατριάρχη:

"...Ἐπεί τοίνυν Στέφανος ἐκεῖνος ὁ Οὔρεσης, Σερβίας καί Ρωμανίας αὐτοκράτορα ἑαυτόν ἀνειπών, τῷ ὕψει τοῦ ἀξιώματος καί τῷ μεγέθει τῆς ἐξουσίας τήν καρδίαν συνεπαρθείς, οὐ μόνον τάς ἀλλοτρίας καί μή ὑποκειμένας αὐτῷ πόλεις πλεονεκτικοῖς ὀφθαλμοῖς ἑώρα καί ἄδικα ξίφη κατά τῶν μηδέν ἠδικηκότων ἐγύμνου καί τῆς ρωμαϊκῆς ἐλευθερίας καί πολιτείας τούς ταύτη φύντας καί τραφέντας καί αὐξηθέντας ἐλεεινῶς ἀπεστέρει, ἀλλά μέχρι τῶν θείων τήν ἀδικίαν ἐξέτεινε καί τά ἀρχαῖα τῆς Ἐκκλησίας θέσμια, ἔτι καί τά τῶν Πατέρων ὅρια κακῶς ὑπερβαίνειν καί διασπᾶν ἐπεχείρησε καί κατατέμνειν εἰς ἀνισότητα, ὥσπερ ἕτερός τις τῶν ἐξ οὐρανοῦ κριτής τε καί νομοθέτης τῶν τοιούτων κατατολμῶν καί νόμον κύριον μή ὅ,τι γε τῶν ἀνθρωπίνων, ἀλλά καί τῶν θείων πραγμάτων τό ἑαυτοῦ τιθείς θέλημα, αὐτοχειροτόνητον μέν ἀκανονίστως ἐπλάσατο πατριάρχην, οὐκ ὀλίγας δέ μητροπόλεις τῆς Καθολικῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας τολμηρῶς ἀφαρπάσας ἐπιδέδωκε τούτῳ, κἀντεῦθεν συνέβη σχίσμα τῆς Ἐκκλησίας οὔ τι σμικρόν γεγενῆσθαι καί τά μέλη τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ καί τῆς κεφαλῆς ἀθλίως ἀπορραγῆναι καί τῆς ἀπό τῆς κεφαλῆς ζωτικῆς προϊούσης δυνάμεως στερηθῆναι καί νεκρωθῆναι,... Ὅθεν πρεσβείαν ἐξαποστείλας πρός τόν παναγιώτατόν μου δεσπότην, τόν Οἰκουμενικόν πατριάρχην, θεραπείαν ᾐτησάμην τοῦ τοιούτου κακοῦ, ὅς δή που καί μή ἀμελήσας, ἀλλά πατρικοῖς σπλάγχνοις ἐπικαμφθείς, ἐξαπέστειλε τόν δεσπότην μου καί πατέρα μου καί τῆς ἐμῆς ψυχῆς προστάτην καί ἰατρόν, τόν πανιερώτατον μητροπολίτην Νικαίας, ὑπέρτιμον καί ἔξαρχον πάσης Βιθυνίας, ὅστις ἐλθών καί τό μεσότειχον τοῦ φραγμοῦ διαλύσας, πολλοῖς ἱδρῶσι καί πόνοις εἰρηνοποίησε τά διεστῶτα τῇ δυνάμει τοῦ παναγίου Πνεύματος καί κατήλλαξε τά τέκνα πρός τήν κοινήν Μητέρα, μεταδούς ἡμῖν ἁγιασμοῦ καί φωτισμοῦ, θείων τε καί πνευματικῶν χαρισμάτων. Διά τοῦτο κἀγώ ἀποδίδωμι δι' αὐτοῦ τῷ πάντων βασιλεῖ καί δεσπότῃ, τῷ Κυρίῳ ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστῷ, τῇ Καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ καί τῷ παναγιωτάτῳ μου δεσπότῃ, τῷ Οἰκουμενικῷ

πατριάρχη, πάσας τάς άρπαγείσας ἐκκλησίας καί μητροπόλεις καί πάντα τά πατριαχικά δίκαια ὅλη χειρί καί γνώμη...« (A. Solovjev.- V. Mosin, Grtske povelje srpskih Vladara, Beograd 1936, 262-266).

Ὁ Οἰκουμενικός πατριάρχης Φιλόθεος Α΄ Κόκκινος συγκάλεσε τήν Πατριάρχική σύνοδο (1371) καί ἐνέταξε τίς μητροπόλεις αὐτές στή δικαιοδοσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου: "*Καί ἡνώθησαν οἱ μητροπόλεις αὗται τῇ μεγάλῃ καί καθολικῇ· ἐκκλησίᾳ, ἀπολαβούσῃ πάλιν τά ἑαυτῆς, ἅπερ ἐστερήθη πρό χρόνων, καί ἐδεξάμεθα τούς ἀρχιερεῖς αὐτῶν εἰς κοινωνίαν, ἑτέρους δέ καί ἐχειροτονήσαμεν καί γέγονε καί ἀποκατάστασις, ὡς τό πρότερον...*" (Miklosich-Müller, Acta., I, 553-555). Τίς προσπάθειες γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας ὑποστήριζαν μέ ζῆλο οἱ ἡσυχαστές κυρίως μοναχοί τοῦ Ἁγίου Ὄρους καί τῆς Σερβίας, μετά δέ τή συντριπτική ἧττα τῶν Σέρβων ἡγεμόνων ἀπό τούς Τούρκους στή μάχη τῆς Μαρίτσας (1371) οἱ προσπάθεις αὐτές βρῆκαν εὐρύτερη ἀπήχηση. Ὁ κράλης τῶν Σέρβων Λάζαρος (1371-1389) ὑπό τήν πίεση τῆς τουρκικῆς ἀπειλῆς ἀποδέχθηκε τίς προτροπές τοῦ Σέρβου ἁγιορείτη μοναχοῦ Ἠσαΐα καί ἔπεισε τόν "*πατριάρχη*" τῶν Σέρβων Σάβα νά συγκροτήσῃ ἀποστολή πρός τόν Οἰκουμενικό πατριάρχη. Στήν ἐπιτροπή συμμετεῖχαν ὁ Ἠσαΐας, ὁ πρώην *Πρῶτος* τῆς Συνάξεως τοῦ Ἁγίου Ὄρους Θεοφάνης, οἱ μαθητές τοῦ Ἠσαΐα Σίλβεστρος καί Νήφων καί ὁ πρεσβύτερος Νικόδημος ὡς διερμηνέας. Ἡ ἐπιτροπή ἔγινε δεκτή μέ φιλοφροσύνη ἀπό τόν αὐτοκράτορα Ἰωάννη Ε΄ Παλαιολόγο καί ἀπό τόν πατριάρχη Φιλόθεο, κατά τίς συζητήσεις δέ ἀποφασίσθηκε ἡ ἄρση τοῦ ἀφορισμοῦ καί ἡ ἀποκατάσταση τῆς κοινωνίας μεταξύ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν. Ὁ Οἰκουμενικός πατριάρχης ἀπέστειλε μέ τά μέλη τῆς ἐπιτροπῆς αὐτῆς τούς ἱερομονάχους Ματθαῖο καί Μωυσῆ, οἱ ὁποῖοι συλλειτούργησαν στό Πρίζρεν μέ μητροπολίτες τῆς Σερβικῆς Ἐκκλησίας καί ἀνέγνωσαν στόν τάφο τοῦ Στεφάνου Δουσάν τήν ἄρση τοῦ ἀφορισμοῦ (1375). Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Σερβίας διατήρησε προφανῶς τόν ψιλό τίτλο τοῦ πατριάρχη κατά τό πρότυπο τοῦ "πατριάρχη" τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας, ἀλλά ἐντάχθηκε πλέον στήν πνευματική ἐποπτεία τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου (*κανονικό μνημόσυνο, οἰκονομικές ὑποχρεώσεις κ.λπ.*).

Ἡ νέα ἧττα τῶν Σέρβων ἀπό τούς Τούρκους στήν ἀποφασιστική μάχη τοῦ Κοσσυφοπεδίου (1389) καί ἡ παρακμή τοῦ Σερβικοῦ κράτους κατέστησαν ἀναγκαία τήν ἐπανυπαγωγή τῆς αὐτοκεφάλου ἀρχιεπισκοπῆς Πεκίου στή δικαιοδοσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Ὁ Οἰκουμενικός πατριάρχης Γεννάδιος Σχολάριος (1453-1456, 1458-1463;) *ἔκρινε ἀναγκαία τήν κατάργηση τῶν αὐτοκεφάλων ἀρχιεπισκοπῶν Ἀχρίδος, Πεκίου καί Τυρνόβου* μετά τήν ἅλωση τῆς Κπόλεως ἀπό τούς Τούρκους (1453), γι'αὐτό καί ἐπέμεινε στή λήψη σχετικῆς ἀποφάσεως ἀπό τήν Πατριαρχική σύνοδο (Ἀ.-Αἰ. Ταχιάου, Περί καταργήσεως τῶν ἀρχιεπι-

σκοπῶν 'Αχρίδος καί Πεκίου ἐπί Γενναδίου Σχολαρίου, Γρηγ. Παλαμᾶς 46, 1963, 202-211). 'Εν τούτοις, ἡ ἀπόφαση αὐτή δέν ἐφαρμόσθηκε ἀμέσως, παρά τήν πλήρη ἀποδυνάμωση τῆς ἔννοιας τῆς αὐτοκεφαλίας τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Πεκίου κατά τούς πρώτους αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας. Ἄλλωστε, μεγάλο τμῆμα τῆς δικαιοδοσίας της εἶχε προσαρτηθῆ στή διοικητική δικαιοδοσία τοῦ ἀρχιεπισκόπου 'Αχρίδος, ὁ ὁποῖος κατά τόν ΙΣΤ' αἰώνα ἔφερε τόν πομπώδη τίτλο: *"Ἀρχιεπίσκοπος πρώτης Ἰουστινιανῆς καί ἁπάντων τῶν Βουλγάρων καί Σέρβων, τῶν βορείων περιοχῶν καί τῶν λοιπῶν καί τῶν Ἑλλήνων"*. Ἡ συνειδητοποίηση τῆς νέας πραγματικότητας, ἡ πίεση τῆς λατινικῆς προπαγάνδας καί ἡ διόγκωση τῶν χρεῶν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς ἀνάγκασαν τούς ἀρχιερεῖς της (*Νύσσας, Βελιγραδίου, Ζίτσας, Σκοπίων, Βοσνίας, Σαμοκοβίου, Κεστεντηλίου, Ἐρσεκίου καί Πρεζρένης*) νά ζητήσουν μέ ἔγγραφη *"Ἀναφορά"* τους τήν ὑπαγωγή τῆς ἀρχιεπισκοπῆς ὑπό τή δικαιοδοσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου (1765). Στό ἔγγραφό τους τόνιζαν κυρίως οἰκονομικούς καί διοικητικούς λόγους, οἱ ὁποῖοι ἐπέβαλλαν τήν ἀπόφασή τους καί κατέληγαν: *"Τούτων δ'ἕνεκεν καί ἡμεῖς, εἰς ἀμοιβήν τῶν κόπων καί τῶν ἀγώνων ἡμῶν ἠξιώθημεν παρά τοῦ ὑψηλοῦ κράτους τά τῆς ἑνώσεως καί ὑποταγῆς τοῦ κλίματος Πεκίου πρός τόν καθ'ἡμᾶς ἁγιώτατον ἀποστολικόν Οἰκουμενικόν θρόνον, καί διά κοινῆς ἐγγράφου καί ἐνσφραγίστου 'Αναφορᾶς τῶν παρευρεθέντων ἐνταῦθα εἰς βασιλεύουσαν ἀρχιερέων τοῦ κλίματος Πεκίου... καί διά βασιλικοῦ προσκυνητοῦ Ὁρισμοῦ ἐπεκυρώθη τό Ἰσλάμι τοῦ κλίματος αὐτοῦ πρός τήν καθ'ἡμᾶς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλην Ἐκκλησίαν, ὡς εἶναι καί λέγεσθαι ἀπό τοῦ νῦν καί εἰς τόν ἑξῆς ἅπαντα χρόνον τούς τέως ὑποκειμένους ἀπαξάπαντας ἀρχιερεῖς τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Πεκίου ὑποκειμένους τῷ καθ'ἡμᾶς Οἰκουμενικῷ θρόνῳ, μηδενί διαφέροντας τῶν λοιπῶν ἀδελφῶν, ἀλλά χειροτονεῖσθαι καί διεξάγεσθαι καί κατά πάντα διευθετεῖσθαι ἀπαραλλάκτως καί ἀπαρεγκλίτως κατά τούς λοιπούς τῶν ὑποκειμένων τῷ Οἰκουμενικῷ θρόνῳ ἀρχιερέων..."* (Κ. Δελικάνη, Πατριαρχικά ἔγγραφα, ΙΙΙ, 921-923).

δ'. Ἡ Ἐκκλησία Ρουμανίας

Ἡ Ἐκκλησία Ρουμανίας ἀκολούθησε τήν ἐξέλιξη τῆς πολιτικῆς ὀργανώσεως τοῦ ρουμανικοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος ζοῦσε ἡμινομαδικό βίο καί εἶχε ἀναπτυχθῆ σέ διάφορες περιοχές τῆς Βαλκανικῆς. Εἶχε δεχθῆ τόν Χριστιανισμό συγχρόνως μέ τούς Σλάβους τῆς εὐρύτερης περιοχῆς, ἀλλά τά διάφορα νομαδικά φῦλα ὑπήγοντο στήν ἐκκλησιαστική δικαιοδοσία τῶν ἐγγυτέρων μητροπόλεων ἤ τῶν ἐπισκοπῶν τῆς περιοχῆς ἐγκαταστάσεώς τους. Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι στά *"Τακτικά"* τῆς ἐποχῆς τοῦ 'Αλεξίου Α' Κομνηνοῦ (1081-1118) ἀναφέρεται ὑπό τή δικαιοδοσία τοῦ ἀρ-

χιεπισκόπου 'Αχρίδος ή ἐπισκοπή *"Βρεανότης, ἤτοι Βλάχων"*, ἡ ὁποία ὅμως δέν ἐντάχθηκε στή διοικητική δικαιοδοσία τῆς αὐτοκέφαλης ἀρχιεπισκοπῆς Τυρνόβου (1187) καί δέν ἀναφέρεται κατά τά τέλη τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα στή δικαιοδοσία τῆς ἀρχιεπισκοπῆς 'Αχρίδος. Ἡ μεγάλη διασπορά τῶν *Βλάχων* στά νεοσύστατα κράτη τῆς Βουλγαρίας καί τῆς Σερβίας ἐπιβράδυνε τόσο τήν πολιτική, ὅσο καί τήν ἐκκλησιαστική τους ὀργάνωση.Μόλις κατά τόν ΙΔ΄ αἰώνα ἱδρύθηκαν οἱ ἀνεξάρτητες ἡγεμονίες τῆς *Μολδαβίας* καί τῆς *Βλαχίας*, οἱ ὁποῖες θεμελίωσαν τίς κανονικές προϋποθέσεις γιά τή δημιουργία δύο μητροπόλεων ἀντίστοιχα. Πράγματι, ὁ Οἰκουμενικός πατριάρχης Κάλλιστος Α΄ ἀνταποκρίθηκε στό αἴτημα τοῦ νικητῆ τῶν Οὔγγρων καί ἱδρυτῆ τοῦ κράτους τῆς Οὐγγροβλαχίας βοεβόδα τῆς Βλαχίας 'Αλεξάνδρου Βασσαράβα (1310-1352) καί ἵδρυσε τήν μητρόπολη Οὐγγροβλαχίας, στήν ὁποία μετέθεσε τόν ἐπίσκοπο τῆς ἐρημωμένης *Βιτζίνης* (Δοβρουτσᾶς) Ὑάκινθο (1359). Ἡ *μητρόπολη Οὐγγροβλαχίας* ὑπήχθη κανονικῶς στή δικαιοδοσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, οἱ δέ μητροπολίτες της συμμετεῖχαν στίς ἐργασίες τῆς Πατριαρχικῆς συνόδου.

Ἡ πρωτοβουλία αὐτή τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου ἀποτελοῦσε ὥριμη ἀνταπόκριση στά ἐπανειλημμένα αἰτήματα τοῦ βοεβόδα 'Αλεξάνδρου Βασσαράβα, ὁ ὁποῖος, *"ὑπό φιλοθέου γνώμης κεκινημένος καί πολλήν ἐνδεικνύμενος τήν στοργήν καί ὑποταγήν καί εὐπείθειαν εἰς τήν ἁγίαν τοῦ Θεοῦ καθολικήν καί ἀποστολικήν Ἐκκλησίαν, ἐζήτησεν οὐ μόνον ἅπαξ, ἀλλά καί πολλάκις διά γραμμάτων αὐτοῦ καί ἐδεήθη τῆς ἡμῶν μετριότητος καί τῆς περί αὐτήν θείας καί ἱερᾶς συνόδου, ὡς ἄν ᾖ τό ἀπό τοῦδε καί εἰς τό ἑξῆς οὗτος καί ἡ πᾶσα αὐτοῦ ἐπικράτεια καί ἀρχή ὑπό τήν ἐκκλησιαστικήν ἀνάκρισιν καί διεξαγωγήν τῆς καθ'ἡμᾶς ἁγιωτάτης τοῦ Θεοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας, καί δέξηται ἀρχιερέα χειροτονίαν ὄντα τῆς ἡμῶν μετριότητος καί εἰς τήν θείαν καί ἱεράν σύνοδον τελοῦντα, καί ἔχῃ τοῦτον ὡς γνήσιον ποιμένα πάσης Οὐγγροβλαχίας... Διό καί πρό τινος ἤδη καιροῦ προσεκαλέσατο πλησιάζοντα αὐτῷ τόν ἱερώτατον μητροπολίτην Βιτζίνης... κῦρ Ὑάκινθον... καί ἐζήτησε μετά πολλῆς παρακλήσεως, ἵνα κατά μέν τό παρόν μετατεθῇ ὅδε ὁ ἱερώτατος μητροπολίτης Βιτζίνης, ἀποδεκτός φανείς κατά πολύ τῷ τοιούτῳ μεγάλῳ βοϊβόδᾳ..."* (Miklosich-Müller, Acta., I, 383-385). Μέ τήν ἐπιστολή τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη πρός τόν βοεβόδα ἀνακοινώθηκε ἡ ἱκανοποίηση τῶν αἰτημάτων του, ἐφ'ὅσον *"διαβεβαιοῦται ἡ εὐγένεια του ἐνόρκως καί μετά πολλῆς ἀσφαλείας ὅτι καί μετά θάνατον αὐτοῦ μέλλει εἶναι τοῦτο ἀπαραποίητον καί ἀμετάθετον εἰς τούς κληρονόμους καί διαδόχους αὐτῆς εἰς τό μηδέποτε θελῆσαι δέξασθαι αὐτούς ἀρχιερέα ἑτέρωθεν, κἄν οἷος ἄρα καί ἔστιν, εἰ μή χειροτονίαν καί ἀποστολήν τῆς καθ'ἡμᾶς ἁγιωτάτης τοῦ Θεοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας..."* (Miklosich-Müller, Acta., I, 386 κἑξ.).

Ἡ κανονική αὐτή σχέση διευκόλυνε τήν εὐρύτατη διάδοση καί τῆς ἡσυχαστικῆς πνευματικότητας, ἀλλά προέκυψαν ζητήματα ὡς πρός τά δικαιώματα τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη στήν *ἐκλογή* τῶν μητροπολιτῶν Οὐγγροβλαχίας. Πρός διευθέτηση τῶν κανονικῶν ζητημάτων ὁ Οἰκουμενικός πατριάρχης Φιλόθεος Α΄ Κόκκινος ἀπέστειλε τόν λόγιο *δικαιοφύλακα* τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου Δανιήλ Κριτόπουλο, τόν ὁποῖο ὅμως ὁ βοεβόδας ζήτησε ὡς διάδοχο τοῦ Ὑακίνθου. Ὁ Φιλόθεος χειροτόνησε τόν Δανιήλ ὑπό τό μοναστικό ὄνομα τοῦ Ἀνθίμου (1370) μητροπολίτη "*μέρους τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Οὐγγροβλαχίας, δηλονότι τῆς ἡμίσεος*", ὑπό τόν ὅρο ὅτι θά σέβεται καί δέν θά παρενοχλῆ τόν γέροντα μητροπολίτη Οὐγγροβλαχίας Ὑάκινθο (Miklosich-Müller, Acta., I, 535-536). Ἀλλά οἱ ἀντιθέσεις συνεχίσθηκαν. Ἡ ὀργάνωση τῆς ἀνεξάρτητης ἡγεμονίας τῆς *Μολδαβίας* μέ τή συνένωση τῶν μικρῶν ἡγεμονιῶν τῆς εὐρύτερης περιοχῆς κατέστησε ἀναγκαία καί τήν ἐκκλησιαστική διοργάνωσή της. Ὁ βοεβόδας Πέτρος Μουσάτ (1375-1391) ζήτησε ἀπό μέν τόν μητροπολίτη Γαλικίας τή χειροτονία δύο ἐπισκόπων, τοῦ Ἰωσήφ καί τοῦ Μελετίου, ἀπό δέ τό Οἰκουμενικό πατριαρχεῖο τήν ἀναγνώριση τοῦ Ἰωσήφ ὡς μητροπολίτη Μολδαβίας. Ὁ Οἰκουμενικός πατριάρχης Ἀντώνιος Δ΄ (1389-1390, 1391-1397) ὀρθῶς ἀρνήθηκε νά ἀναγνωρίση τόν Ἰωσήφ ὡς μητροπολίτη, ἵδρυσε δέ μητρόπολη μέ τήν ὀνομασία *Μαυροβλαχίας* ἤ *Μολδοβλαχίας* καί χειροτόνησε ὡς μητροπολίτη της τόν Ἱερεμία (1392). Ὁ ἡγεμόνας ὅμως καί ὁ λαός τῆς Μολδοβλαχίας ἐπέμειναν τήν ἐκλογή τοῦ ἐπισκόπου Ἰωσήφ καί δέν δέχθηκαν τόν Ἱερεμία. Ὁ μετριοπαθής ἡγεμόνας τῆς Μολδαβίας Ἀλέξανδρος ὁ Ἀγαθός ἀπέστειλε πρεσβεία πρός τόν Οἰκουμενικό πατριάρχη Ματθαῖο Α΄ (1397-1410) μέ τήν παράκληση τῆς ἀναγνωρίσεως τοῦ Ἰωσήφ ὡς μητροπολίτη Μαυροβλαχίας ἤ Μολδαβίας, ὁ δέ Οἰκουμενικός πατριάρχης ἱκανοποίησε τήν παράκληση αὐτή τοῦ ἡγεμόνα καί ἀναγνώρισε τόν Ἰωσήφ ὡς κανονικό μητροπολίτη μέ ἕδρα τή Σουτσεάβα.

ε΄. Ἡ Ἐκκλησία Γεωργίας

Ἡ ὀργάνωση τῆς Ἐκκλησίας *Γεωργίας* (Ἰβηρίας) παρουσιάζει χαρακτηριστικές ἰδιομορφίες, λόγῳ τῆς συγχρονικῆς σχέσεώς της τόσο πρός τό Οἰκουμενικό πατριαρχεῖο, ὅσο καί πρός τόν πατριαρχικό θρόνο τῆς Ἀντιοχείας. Ὁ Χριστιανισμός ἔγινε γνωστός πολύ ἐνωρίς στήν Γεωργία, οἱ δέ τοπικές παραδόσεις καί τά μεταγενέστερα *γεωργιανά Χρονικά* τονίζουν τήν περιοδεία τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέα στίς βόρειες περιοχές τοῦ Εὐξείνου Πόντου. Ἐν τούτοις, ἡ διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ συνδέεται κυρίως, ὅπως εἴδαμε, μέ τήν ἱεραποστολική δράση τῆς ἁγίας Νίνας κατά τίς ἀρχές τοῦ Δ΄ αἰώνα (Σωκράτους, Ἐκκλ. Ἱστορία, I, 20. Σωζομενοῦ, Ἐκκλ. Ἱστορία, II, 7. Ρουφίνου, Hist. Eccl., I, 10. Θεοδωρήτου, Ἐκκλ.

Ἱστορία, I, 24). Κατά τούς Δ΄ καί Ε΄ αἰῶνες ἡ Ἐκκλησία τῆς Γεωργίας χαρακτηριζόταν ἀκόμη ἱεραποστολική ζώνη καί δέν εἶχε ὑπαχθῆ, ὅπως ὑποστηρίζεται συνήθως, στή δικαιοδοσία τῶν *"Καθολικῶν"* τῆς Ἀρμενίας ἤ τοῦ πατριαρχείου Ἀντιοχείας, τουλάχιστον μέχρι τή Δ΄ Οἰκουμενική σύνοδο (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Τό αὐτοκέφαλον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Γεωργίας, Ἀθῆναι 1980, 10 κἑξ.). Ὁ θρόνος τῆς Κπόλεως, καίτοι εἶχε ὑποστηρίξει ποικιλοτρόπως τό ἱεραποστολικό ἔργο, δέν ἀσκοῦσε τακτική κανονική δικαιοδοσία στή Γεωργία, ἀλλά μετά τήν κατανομή τῶν πατριαρχικῶν δικαιοδοσιῶν ἀπό τή Δ΄ Οἰκουμενική σύνοδο (451) ὁ βασιλιάς τῆς Ἰβηρίας ἤ Γεωργίας Βαχτάγκ (440-522) διαίρεσε τό κράτος του σέ 12 ἐπαρχίες καί ζήτησε ἀπό τόν πατριάρχη Κπόλεως τήν ἀποστολή ἀρχιεπισκόπου καί 12 ἐπισκόπων γιά τήν ὀργάνωση τῆς Ἐκκλησίας Γεωργίας. Κατά τίς γεωργιανές ὅμως πηγές, *οἱ ὁποῖες διασώζουν σαφῶς τήν ἀντιοχειανή παράδοση*, ὁ πατριάρχης Κπόλεως ἀπέκρουσε τό αἴτημα αὐτό μέ τό αἰτιολογικό ὅτι ὁ Μ. Κωνσταντίνος ὑπήγαγε τήν Ἐκκλησία τῆς Γεωργίας στόν θρόνο τῆς Ἀντιοχείας, ἐπειδή ὁ θρόνος τῆς Κπόλεως ἦταν τότε ἁπλῆ ἐπισκοπή τοῦ μητροπολίτη Ἡρακλείας τῆς Θράκης (αὐτόθι, 17-20). Ἡ ἀντιοχειανή αὐτή παράδοση ἐκφράζει βεβαίως μία μεταγενέστερη προσπάθεια γιά τή θεμελίωση τῶν διεκδικήσεων τοῦ θρόνου τῆς Ἀντιοχείας στή Γεωργία, ἀλλά ἀποδίδει ἐν μέρει καί τήν ἱστορική πραγματικότητα.

Πράγματι, ὁ αὐτοκράτορας Ζήνων (474-475, 476-491), μέ τήν ἀνοχή τοῦ πατριάρχη Κπόλεως Ἀκακίου (471-487), παραχώρησε τήν Ἀ. *Ἰβηρία* (μετά τό 474) στή δικαιοδοσία τοῦ θρόνου τῆς Ἀντιοχείας, ἐνῶ ἡ Δ. *Ἰβηρία* (Λαζική, Ἀβασγία) παρέμεινε στή δικαιοδοσία τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως. Ὁ ὀξύτατος ἀνταγωνισμός Βυζαντίου καί Περσῶν κατά τούς ΣΤ΄ καί Ζ΄ αἰῶνες γιά τόν ἔλεγχο τῆς Ἰβηρίας ἐνίσχυσε περισσότερο τούς δεσμούς τῆς μέν Δ. Ἰβηρίας μέ τόν θρόνο τῆς Κπόλεως, τῆς δέ ὑπό περσική κυριαρχία Ἀ. Ἰβηρίας μέ τόν θρόνο τῆς Ἀντιοχείας. Ὡστόσο, ἡ ἐγκαθίδρυση τῆς δυναστείας τῶν Βαγρατιδῶν κατά τόν ΣΤ΄ αἰώνα ἀποκατέστησε τούς πολιτικούς δεσμούς της μέ τό Βυζάντιο, οἱ ὁποῖοι ἐπισφραγίσθηκαν μέ τήν ἀπόδοση στόν βασιλιά τῆς Γεωργίας τοῦ βυζαντινοῦ τίτλου τοῦ *"κουροπαλάτη"*. Ἄλλωστε, οἱ ἐσωτερικές ἔριδες στό ἀραβικό χαλιφάτο τῶν Ἀβασσιδῶν κατά τόν Η΄ αἰώνα διευκόλυναν τήν ἀνάπτυξη τῆς βυζαντινῆς ἐπιρροῆς στήν Ἰβηρία. Ὁ βασιλιᾶς τῆς Ἰβηρίας Δαβίδ ὁ Μέγας ἐπέβαλε τήν κυριαρχία του καί στή Δ. Ἰβηρία (975), ἀνακηρύχθηκε *"κουροπαλάτης"* ἀπό τόν αὐτοκράτορα Βασίλειο Β΄ Βουλγαροκτόνο (976-1025) καί ἀνακήρυξε τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα *κληρονόμο* τοῦ κράτους του. Ὁ γιός καί διάδοχός του Βαγράτιος Γ΄ (980-1014) ἕνωσε στό βασίλειο τῆς Γεωργίας τή *δυτική* καί τήν *ἀνατολική* Ἰβηρία (1008)καί προσάρτησε σέ αὐτό τήν Καχετία καί τή Χολαρζηνή. Κατά τό ἔτος τοῦ θανάτου του (1014) τό βασίλειο τῆς Γεωργίας ἦταν ἡ σημαντικότερη πολιτική δύναμη

τῆς περιοχῆς. Ὁ γιός ὅμως καί διάδοχός του Γεώργιος Α΄ (1014-1027) διαφοροποιήθηκε ἀπό τήν πολιτική τοῦ πατέρα του ἔναντι τοῦ Βυζαντίου καί νικήθηκε ἀπό τά στρατεύματα τοῦ Βασιλείου Β΄ Βουλγαροκτόνου σέ δύο ἀποφασιστικές μάχες (1021, 1022) μέ σημαντικές ἀπώλειες ἐδαφῶν. Οἱ καλές βυζαντινο-γεωργιανές σχέσεις ἀποκαταστάθηκαν ἀπό τόν αὐτοκράτορα Ρωμανό Γ΄ Ἀργυρό (1028-1034), ὁ ὁποῖος ὑποδέχθηκε μέ τιμές στήν Κπολη τή βασιλομήτορα Μαρία μέ τόν καθολικό τῆς Γεωργίας Μελχισεδέκ καί ὑπέγραψε συνθήκη εἰρήνης (1031-1032). Ἡ συνθήκη ἐπισφραγίσθηκε μέ τήν παραχώρηση τοῦ τίτλου *"κουροπαλάτης"* καί τόν γάμο τῆς ἀνεψιᾶς του Ἑλένης μέ τόν βασιλιά τῆς Γεωργίας Βαγράτιο Δ΄. Ἐν τούτοις, οἱ σχέσεις παρέμειναν ἀσαφεῖς λόγω τῶν ἐσωτερικῶν διενέξεων στή Γεωργία. Ἡ ἀπειλητική ὅμως παρουσία τῶν Σελτζουκιδῶν-Τούρκων κατέστησε ἀναγκαία τήν ἀποκατάσταση τῆς παραδοσιακῆς βυζαντινο-γεωργιανῆς φιλίας. Ὁ ὑποστηριζόμενος ἀπό τό βυζάντιο βασιλιάς τῆς Γεωργίας Δαβίδ Γ΄ ὁ Ἀναμορφωτής (1089-1125) ὑπῆρξε θερμός ὑποστηρικτής τῆς φιλίας αὐτῆς.

Ἡ ἐξέλιξη τῶν πολιτικῶν πραγμάτων συνδυάσθηκε καί μέ τό αἴτημα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Γεωργίας. Ὡστόσο, οἱ σχετικές μέ τό *"αὐτοκέφαλον"* τῆς Ἐκκλησίας Γεωργίας πηγές εἶναι μεταγενέστερες καί ἀντιφατικές. Ὁρισμένες ἀπό τίς πηγές αὐτές ἀναφέρουν ὅτι ὁ Ἰουστινιανός Α΄ (527-565) μέ γράμμα του παρεχώρησε στούς ἐπισκόπους τῆς Γεωργίας τό δικαίωμα νά ἐκλέγουν τόν *"Καθολικόν"* τους (M. Tamarati, L' Eglise Géorgienne, Rome 1910, 351). Κατά τά γεωργιανά ὅμως *Χρονικά* τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα ἡ Ἐκκλησία Γεωργίας ὑπαγόταν μέχρι τόν Η΄ αἰώνα στήν κανονική δικαιοδοσία τοῦ θρόνου τῆς Ἀντιοχείας. Πράγματι, κατά τήν ἐποχή τῆς βασιλείας τοῦ Κωνσταντίνου Ε΄ (741-775) γεωργιανή ἀντιπροσωπία ἀπεστάλη πρός τόν πατριάρχη Ἀντιοχείας Θεοφύλακτο (744-751) γιά νά ζητήση τήν ἐκχώρηση τοῦ κανονικοῦ δικαιώματος νά ἐκλέγεται καί νά χειροτονεῖται ὁ *"Καθολικός"* ἀπό τήν ἱεραρχία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Γεωργίας, ἤτοι χωρίς τήν ἀνάμιξη τοῦ πατριάρχη Ἀντιοχείας. Ὡς κύριο ἐπιχείρημα χρησιμοποιήθηκαν οἱ ἀντικειμενικές δυσχέρειες τῶν πατριαρχῶν Ἀντιοχείας, λόγῳ κυρίως τῶν περσικῶν καί τῶν ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν, νά ἀσκοῦν τό κανονικό τους δικαίωμα ὡς πρός τή χειροτονία τοῦ *"Καθολικοῦ"* τῆς Γεωργίας ἤδη ἀπό τήν ἐποχή τῆς πατριαρχίας τοῦ Ἀναστασίου Β΄ (599-610). Οἱ εἰδήσεις αὐτές ἐπιβεβαιώνουν τό γεγονός, ἀφ'ἑνός μέν ὅτι μέχρι τά μέσα τοῦ Η΄ αἰώνα ἡ ἀνατολική Γεωργία ὑπαγόταν στόν θρόνο τῆς Ἀντιοχείας, ἀφ'ἑτέρου δέ ὅτι εἶχαν ἤδη διαμορφωθῆ οἱ αὐτονομιστικές τάσεις τῆς Ἐκκλησίας αὐτῆς. Τά δύο μέλη τῆς γεωργιανῆς ἀντιπροσωπίας εἶχαν ὑποδειχθῆ ὡς ἄξια γιά τό ἀξίωμα τοῦ *"Καθολικοῦ"* καί ζήτησαν ἀπό τόν πατριάρχη Ἀντιοχείας νά ἐπιλέξη καί νά χειροτονήση τόν ἕνα ἀπό τούς δύο ὡς *"Καθολικόν"*, παράλληλα ὅμως μέ τήν ἐκχώ-

ρηση ἐφεξῆς τοῦ κανονικοῦ δικαιώματος τῆς ἐκλογῆς καί τῆς χειροτονίας τῶν διαδόχων του στήν ἱεραρχία τῆς Ἐκκλησίας Γεωργίας (Χρ. Παπαδοπούλου, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας, Ἀλεξάνδρεια 1951, 775 κέξ.).

Ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας εἰσηγήθηκε τό ζήτημα στήν Πατριαρχική σύνοδο, ἡ ὁποία δέχθηκε τήν παραχώρηση τοῦ κανονικοῦ αὐτοῦ δικαιώματος γιά τήν ἐκλογή καί τή χειροτονία τοῦ "*Καθολικοῦ*" τῆς Γεωργίας, ἀλλά ἔθεσε ὡς ὅρους: **α**) τό "*κανονικόν μνημόσυνον*" τοῦ πατριάρχη Ἀντιοχείας, **β**) τή λήψη τοῦ *ἁγίου μύρου* ἀπό τόν θρόνο τῆς Ἀντιοχείας, **γ**) τό δικαίωμα ἀποστολῆς *πατριαρχικοῦ ἐξάρχου* γιά δογματικά, κανονικά καί οἰκονομικά ζητήματα, καί **δ**) τήν ὑποχρέωση τῆς Ἐκκλησίας Γεωργίας νά ἀποστέλλη κάθε χρόνο *χίλια χρυσά νομίσματα* γιά τήν ἐνίσχυση τοῦ πατριαρχείου Ἀντιοχείας (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Τό αὐτοκέφαλον τῆς Ἐκκλησίας Γεωργίας, 23 κέξ.). Οἱ γεωργιανοί ἱστορικοί ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ συνοδική αὐτή ἀπόφαση εἶναι ἰσοδύναμη πρός τήν ἀνακήρυξη τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς Ἐκκλησίας Γεωργίας, ἀλλά οἱ ἀνωτέρω ἐπαχθεῖς ὅροι δέν ἐπιτρέπουν τόσο ἐνθουσιαστικές ὑποθέσεις (M. Tarchnisvili, Die Entstehung und Entwicklung der kirchlichen Autocephalie Georgiens, Kyrios 3-4, 1940-1941, 177 κέξ. Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, ἔνθ'ἀν., 25 κέξ.). Πράγματι, τό "*Τακτικόν*" (ὑπ. ἀριθμ. 5 παρά Parthey) τοῦ Ι΄ αἰώνα περιγράφει κατά τρόπο ἐντυπωσιακό τή δικαιοδοσία τοῦ θρόνου τῆς Ἀντιοχείας: "*Τέταρτος ὁ ἁγιώτατος καί ἀποστολικός θρόνος Ἀντιοχείας καί πατριαρχικός τοῦ κορυφαίου τῶν ἀποστόλων πρώτιστος θρόνος, περιέχων ἕως τῶν ἀφ'ἡλίου ἀνατολῶν πορείαν ἐχόντων ἡμερῶν πζ΄ ἕως Ἰβερίας καί Ἀβασγίας καί Ἀρμενίας καί μέχρι τῆς ἐσωτέρας ἐρήμου τοῦ Χορασάν, Περσῶν καί Μήδων καί Χαλδαίων, ἕως ἄκρων τῆς Ἀναραβίας ἡγεμονίας, Πάρθων καί Ἐλαμιτῶν καί Μεσοποταμιτῶν*" (G. Parthey, Hieroclis Synecdemus et Notitia graecae Episcopatuum, Berlin 1866, 141). Πρός τήν περιγραφή αὐτή συγγενεύει καί τό ἐπ'ὀνόματι τοῦ πατριάρχη Ἀντιοχείας Ἀναστασίου Β΄ (ΣΤ΄ αἰ.) φερόμενο "*Τακτικόν*", τό ὁποῖο ἀναμορφώθηκε κατά τόν Ι΄ αἰώνα (S. Vailhé, Une Notitia Episcopatuum d'Antioche du X siècle, E.O., 10, 1907, 90-101. Τοῦ αὐτοῦ, La Notitia Episcopatuum d'Antioche du patriarche Anastase, VI siècle, E.O., 10, 1907, 139-145. Τοῦ αὐτοῦ, Les recensions de la Notitia Episcopatum d'Antioche du patriarche Anastase, E.O., 10, 1907, 363-386. E. Honigmann, Studien zur Notitia Antiochena, B.Z., 25, 1925, 60 κέξ.). Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ἡ Ἐκκλησία τῆς *ἀνατολικῆς Γεωργίας* ὑπέκειτο μέχρι τά μέσα τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα ὑπό τήν κανονική δικαιοδοσία τοῦ θρόνου τῆς Ἀντιοχείας, ἐνῶ ἡ *δυτική Ἰβηρία* παρέμεινε μέχρι τήν ἅλωση τῆς Κπόλεως (1453) ὑπό τή δικαιοδοσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου.

Κατά τή μαρτυρία ὅμως τοῦ πατριάρχη Ἀντιοχείας Θεοδώρου τοῦ Βαλσαμώνα (ΙΒ' αἰ.) στόν σχολιασμό τοῦ κανόνα 28 τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς συνόδου (451) ἡ Ἐκκλησία τῆς Γεωργίας εἶχε ἤδη ἀνακηρυχθῆ αὐτοκέφαλη κατά τόν ΙΑ' αἰώνα: "*Εἰ δέ καί ἑτέρας Ἐκκλησίας αὐτοκεφάλους εὑρίσκεις, ὡς τήν Βουλγαρίας, τήν Κύπρου καί τήν Ἰβηρίας, μή θαυμάσῃς. Τόν μέν γάρ ἀρχιεπίσκοπον Βουλγαρίας ἐτίμησεν ὁ βασιλεύς Ἰουστινιανός..., τόν ἀρχιεπίσκοπον Κύπρου ἐτίμησεν ἡ Γ' σύνοδος..., τόν δέ Ἰβηρίας ἐτίμησεν ἡ Διάγνωσις τῆς ἐν τῇ Ἀντιοχείᾳ συνόδου. Λέγεται γάρ ὅτι ἐπί τῶν ἡμερῶν τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου Θεουπόλεως μεγάλης Ἀντιοχείας κυροῦ Πέτρου γέγονε οἰκονομία συνοδική, ἐλευθέραν εἶναι καί αὐτοκέφαλον τήν ἐκκλησίαν Ἰβηρίας, ὑποκειμένην τότε τῷ πατριάρχῃ Ἀντιοχείας...*" (Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα., ΙΙ, 172). Ὅπως ἀποδείξαμε σέ εἰδική μελέτη γιά τό θέμα αὐτό, ἡ μαρτυρία τοῦ Θεοδώρου Βαλσαμώνα δέν εἶναι δυνατόν νά διεκδικήση ἀστασίαστη ἱστορική ἀξιοπιστία, γιατί ἀφ'ἑνός μέν θεμελιώνεται σέ ἀνεξέλεγκτες πληροφορίες ("*λέγεται γάρ...*"), ἀφ'ἑτέρου δέ δέν ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τίς σχετικές πληροφορίες τῶν *γεωργιανῶν Χρονικῶν* τῶν ΙΑ' καί ΙΒ' αἰώνων. Πράγματι, στόν *Βίον* τοῦ ἁγιορείτη μοναχοῦ Γεωργίου τοῦ Ἴβηρα ἡ συνοδική "*Διάγνωσις*" συνδέεται πρός τόν πατριάρχη Ἀντιοχείας Θεοδόσιο Γ' τόν Χρυσοβέργη (1057-1079) καί ὄχι πρός τούς πατριάρχες Πέτρο Γ' (1052-1056) ἤ Πέτρο Δ' (1056-1057), ὑπῆρξε δέ τρόπος δυναμικῆς ἐπεμβάσεως τοῦ πατριάρχη Ἀντιοχείας στά ἐσωτερικά τῆς Ἐκκλησίας Γεωργίας καί ὄχι βεβαίως μία κανονική διαδικασία ἀνακηρύξεως τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς Ἐκκλησίας αὐτῆς, ὅπως συνήθως ὑποστηρίζεται.

Κατά τόν *Βίον* τοῦ Γεωργίου τοῦ Ἴβηρα (Anal. Bollandiana, XXXVI-XXXVII, 113 κἑξ.) τό ζήτημα τῶν γεωργιανῶν διεκδικήσεων γιά τήν ἀνακήρυξη τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐτοκεφαλίας τέθηκε στόν πατριάρχη Ἀντιοχείας Θεοδόσιο Γ' καί συζητήθηκε στήν Πατριαρχική σύνοδο τοῦ θρόνου τῆς Ἀντιοχείας. Συμφώνως πρός τίς γεωργιανές πηγές ἡ ἀνακίνηση τοῦ ζητήματος ὀφείλετο στήν ἀμφισβήτηση τῆς κανονικῆς ὀργανώσεως τῆς Ἐκκλησίας Γεωργίας ἀπό τόν πατριάρχη Ἀντιοχείας Θεοδόσιο Γ', ὁ ὁποῖος ἐπιδίωκε προφανῶς τήν κατάργηση τῆς διοικητικῆς της ἀνεξαρτησίας καί τήν ἀποκατάσταση τῶν κανονικῶν δικαίων τοῦ θρόνου τῆς Ἀντιοχείας στήν ἐκλογή καί στή χειροτονία τοῦ "*Καθολικοῦ*" τῆς Γεωργίας. Τοῦτο συνεπήγετο τήν ἀφαίρεση παλαιῶν διοικητικῶν προνομίων, τά ὁποῖα εἶχαν ἀναγνωρισθῆ στήν Ἐκκλησία Γεωργίας ἀπό τόν πατριάρχη Ἀντιοχείας Θεοφύλακτο (744-751). Ἡ ἀνακίνηση ὅμως τοῦ ζητήματος προκάλεσε τή σθεναρή ἀντίθεση τοῦ ἁγιορείτη μοναχοῦ Γεωργίου τοῦ Ἴβηρα, ὁ ὁποῖος προέβαλε τήν *ἀποστολικότητα* καί τά παραδοσιακά *κανονικά δίκαια* τῆς Ἐκκλησίας τῆς Γεωργίας. Ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας καί ἡ Πατριαρχική σύνοδος συνειδητοποίησαν ὅτι ἦταν πλέον

ἀδύνατη ἡ πλήρης ἄρση τῶν ἤδη κατοχυρωμένων μέ μακροχρόνια πράξη κανονικῶν προνομίων τῆς Ἐκκλησίας Γεωργίας καί ἀνανέωσαν μέ συνοδική "Διάγνωσιν" τά προνόμια αὐτά, τά ὁποῖα ὅμως δέν παρεῖχαν καί πάλιν πλήρη ἐκκλησιαστική αὐτοκεφαλία (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Τό αὐτοκέφαλον τῆς Ἐκκλησίας Γεωργίας, 30-46). Ἐν τούτοις, οἱ θέσεις τοῦ ἁγιορείτη μοναχοῦ Γεωργίου τοῦ Ἴβηρα ἐπιβεβαιώνουν ὅτι τά κατοχυρωμένα προνόμια αὐτά ἑρμηνεύοντο στή Γεωργία ὑπό τήν ἔννοια μιᾶς μορφῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐτοκεφαλίας.

Ὁ Νεῖλος Δοξαπατρῆς στήν *"Τάξιν"* τῶν πατριαρχικῶν θρόνων (1143) ἀναφέρει ὅτι *"ὁ Ἀντιοχείας κατεῖχεν ἅπασαν τήν Ἀσίαν καί Ἀνατολήν, αὐτήν τε τήν Ἰνδίαν, ὅπου καί ἕως τοῦ νῦν Καθολικόν χειροτονῶν στέλλει, τόν καλούμενον Ρωμογύρεως, καί αὐτήν τήν Περσίαν, ἔτι καί αὐτήν τήν Βαβυλῶνα τήν νῦν καλουμένην Βαγδᾶ, κἀκεῖ γάρ ἔστελλεν ὁ Ἀντιοχείας Καθολικόν εἰς Εἰρηνούπολιν, τόν λεγόμενον Εἰρηνουπόλεως, καί τάς Ἀρμενίας καί Ἀβασγίαν καί Ἰβηρίαν, Μηδίαν καί τήν τῶν Χαλδαίων καί Παρθίαν καί Ἐλαμίτας καί Μεσοποταμίαν..."* (G. Parthey, ἔνθ᾽ἀν., 271-272). Βεβαίως, ὁ Νεῖλος Δοξαπατρῆς χρησιμοποίησε ὡς πηγές παλαιότερα *"Τακτικά"* καί δέν ἀποδίδει μέ σαφήνεια τήν κατάσταση τοῦ ΙΒ´ αἰώνα, δέν παραθεωρεῖται ὅμως καί ἡ δικαιοδοσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου στή δυτική Ἰβηρία: *"Νῦν οὖν κατέχει ὁ θεοφρούρητος θρόνος Κπόλεως, ὅν ὁ πρωτόκλητος Ἀνδρέας ἐνίδρυσε πρῶτον ἐπίσκοπον ἐν αὐτῷ καταστήσας ἔτι Βυζαντίου οὔσης, μέρος οὐκ ὀλίγον τῆς Εὐρώπης καί τῆς Ἀσίας, καθώς ἑξῆς δηλώσομεν, τά περί τοῦ Ἀδριατικοῦ πελάγους καί ἀπό τοῦ Ἰλλυρικοῦ ἕως τῆς Προποντίδος, ὅπου ἡ Κπολις, ἐκεῖσέ τε ἄχρι καί Χερσῶνος καί Χαζαρίας καί Γοτθείας καί Χαλδίας καί Ἀβασγίας καί Ἰβηρίας καί Ἀλανίας. Καί γάρ μητροπολῖται ἐν αὐτῇ στέλλονται παρά τοῦ πατριάρχου..."* (G. Parthey, ἔνθ᾽ἀν., 296-297). Ἐν τούτοις, ἡ μαρτυρία τοῦ Θεοδώρου Βαλσαμώνα ἐνίσχυσε τά κανονικά ἐρείσματα τῶν αὐτονομιστικῶν τάσεων τῆς Ἐκκλησίας Γεωργίας, ἡ ὁποία συνέχεε τό *αὐτοδιοίκητον* πρός τήν *αὐτοκεφαλία*. Στή σωζόμενη ἐπ᾽ὀνόματι τοῦ Γεωργίου Κωδινοῦ κουροπαλάτη (ΙΔ´ αἰώνας) *"Ἔκθεσιν"* ἡ Ἐκκλησία Ἰβηρίας ἐντάσσεται μέ τίς αὐτοκέφαλες ἀρχιεπισκοπές Τυρνόβου καί Πεκίου καί ὁρίζεται ἀνάλογος τρόπος προσφωνήσεως τοῦ Καθολικοῦ τῆς Γεωργίας ἀπό τόν Οἰκουμενικό πατριάρχη *("Μακαριώτατε ἀρχιεπίσκοπε, Καθολικέ πάσης Ἰβηρίας, ἐν ἁγίῳ Πνεύματι ἀγαπητέ ἀδελφέ τῆς ἡμῶν μετριότητος...").*

Βεβαίως, μετά τήν ἅλωση τῆς Κπόλεως (1453) ἡ παράδοση γιά τήν αὐτοκεφαλία τῆς Ἐκκλησίας Γεωργίας συνδέθηκε καί μέ τά δύο ἀνεξάρτητα Καθολικάτα τῆς *ἀνατολικῆς* καί τῆς *δυτικῆς* Ἰβηρίας, τά ὁποῖα κάλυπταν τή διάσπαση τοῦ βασιλείου τῆς Γεωργίας. Τήν παράδοση αὐτή διέσωσε ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Δοσίθεος (1669-1707), συμφώνως

πρός τίς σχετικές πληροφορίες τῶν Ἰβήρων μοναχῶν τῶν Ἱεροσολύμων. Ὁ Δοσίθεος ἀναφέρει ὅτι "*ἐν τῇ Ἰβηρίᾳ εἰσίν ἀρχιεπίσκοποι αὐτοκέφαλοι δύο, οὕς οἱ Ἴβηρες Καθολικούς ὀνομάζουσι. Καί ἡ μέν Κάτω Ἰβηρία, ἥτις τό παλαιόν ἐλέγετο Κολχική καί Λαζική, ἔχει ἐπαρχίας τό Ἰμετέρι, τήν Γκουρίαν, τήν Μεγγρελίαν, τήν Ἀπχαζίαν καί τήν Σουανίαν καί μέρος τῆς Μοσχικῆς. Ἦσαν δέ αἱ ἐπαρχίαι αὗται ὑποκείμεναι τῷ θρόνῳ τῆς Κπόλεως, ἔχουσαι μητροπολίτην τόν Φάσιδος, ὡς φαίνεται εἰς τήν Ἔκθεσιν τῆς τάξεως τῶν μητροπολιτῶν..., ὥστε μετά τόν Ἡράκλειον καί πρό τοῦ Ἰσαύρου γέγονεν ἡ Κάτω Ἰβηρία ἀρχιεπισκοπή αὐτοκέφαλος, οὐκ οἴδαμεν δέ ὑπό τίνος αὐτοκράτορος καί ὑπό ποίας συνόδου... Ἡ δέ Ἄνω Ἰβηρία ἐγένετο αὐτοκέφαλος ἐπί Κωνσταντίνου βασιλέως τοῦ Μονομάχου καί Πέτρου πατριάρχου Ἀντιοχείας, ἔχει δέ ἐπαρχίας τό Καρτέλι, ὅπερ καί κυρίως Ἰβηρία λέγεται, τήν Ἀλβανίαν καί τά Καυκάσια ὄρη ἕως Λέτζκων καί τῶν Κεραυνίων ὀρῶν, ἐν οἷς καί Κασπίαι πύλαι. Ἔχει δέ ἔτι καί μέρος τῆς Μοσχικῆς, ἔστι δέ ὁ θρόνος αὐτῆς ἡ Σχέτα, ὅπου ἑνοῦνται Κῦρος καί ὁ Ἄραγγος ποταμοί, ἦσαν δέ πρότερον αἱ ἐπαρχίαι ὑπό τόν Ἀντιοχείας. Ἔστι δέ σύνορον τῆς Ἄνω καί Κάτω Ἰβηρίας τό ὄρος τό ἀρχόμενον ἀπό τῶν Καυκασίων ὀρῶν καί πλατεινοῦ εἰς Μοσχικήν...*" (Περί τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων, V, 510. Πρβλ. καί Χρύσανθου, Συνταγμάτιον, 96).

στ΄. Ἡ Ἐκκλησία Ρωσίας

Ἡ μεταστροφή τῆς Κιεβινῆς Ρωσίας στόν Χριστιανισμό (988) ὑπῆρξε ἡ ἀφετηρία μιᾶς ἐντυπωσιακῆς προσπάθειας τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς νά διαδώσῃ τή χριστιανική πίστη σέ ὅλες τίς φόρου ὑποτελεῖς στόν "*μεγάλο ἡγεμόνα*" (velikii kniaz) τοῦ Κιέβου ἡγεμονίες. Ὁ εἰσηγητής τοῦ Χριστιανισμοῦ στή Ρωσία Βλαδίμηρος (980-1015) συνειδητοποίησε ἀμέσως τή μεγάλη σημασία τῆς νέας πίστεως γιά τά ἱστορικά πεπρωμένα τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ. Πράγματι, ἡ πίστη αὐτή τροφοδοτοῦσε ὄχι μόνο τήν πνευματική ἑνότητα τῶν διεσπασμένων σέ πολλές αὐτόνομες ἡγεμονίες ποικίλων ἐθνικῶν στοιχείων τῆς εὐρύτερης περιοχῆς μεταξύ Δνειστέρου καί Βόλγα, ἀλλά καί τίς νέες προοπτικές τῶν διεθνῶν σχέσεων τῆς Ρωσίας μέ τόν πολιτισμένο χριστιανικό κόσμο τῆς Ἀνατολῆς καί τῆς Δύσεως. Ἡ σύνδεση τῆς Ρωσίας μέ τόν ὑψηλότερο καί τόν ἀκμαιότερο πολιτισμό τῆς ἐποχῆς ἀκολούθησε βεβαίως μία μακροχρόνια διαδικασία, ἀλλ'ὅμως ἡ βυζαντινή ἱεραποστολή ἀξιοποίησε ἐξ ἀρχῆς μέ ἐντυπωσιακό ζῆλο καί μέ μοναδική αὐταπάρνηση ὁλόκληρο σχεδόν τόν πλοῦτο τῆς πνευματικῆς κληρονομίας τοῦ Βυζαντίου γιά νά προβάλῃ τίς θεμελιώδεις τουλάχιστον ἀρχές τῆς χριστιανικῆς πολιτείας τῶν Ρώσων. Ὁ Βλαδίμηρος καί οἱ διάδοχοί του ὑποστήριξαν μέ μεγάλο ἐνθουσιασμό τίς προσπάθειες τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς. Ὡστόσο, τά θεαματικά πράγματι ἀποτελέσμα-

τα δέν θά μποροῦσαν νά ἑρμηνευθοῦν χωρίς τή μακραίωνη συνέχεια τῆς ποιμαντικῆς μέριμνας καί φροντίδας τῆς Μητρός Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἐνισχύθηκε ἀπό τήν ὀργανική ἔνταξη τῆς νεοσύστατης Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας στή διοικητική δικαιοδοσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου. Ἡ διοικητική ὀργάνωση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας προσαρμόσθηκε στίς καθιερωμένες πλέον ἀρχές τῆς κανονικῆς παραδόσεως, ἡ ὁποία προσδιόριζε καί τά ἰδιαίτερα δικαιώματα τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως ὑπό τήν ἰδιότητα τόσο τῆς *Μητρός Ἐκκλησίας*, ὅσο καί τοῦ *"πρώτου θρόνου"* (prima sedes) στόν θεσμό τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν. Πράγματι, ἡ νεοσύστατη Ἐκκλησία τῆς Ρωσίας ὀργανώθηκε ὡς μία τῶν μητροπόλεων τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως ὑπό τόν *"Μητροπολίτην Κιέβου καί πάσης Ρωσίας"* μέ μητροπολιτική ἕδρα τή *μητέρα τῶν ρωσικῶν πόλεων* Κίεβο καί μέ πρῶτο μητροπολίτη τόν ἡγέτη τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς.

Ἡ ἄμεση ἔνταξη τῆς μητροπόλεως Ρωσίας στή δικαιοδοσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου ἦταν ὁ ὥριμος καρπός τῆς μακραίωνης ἱεραποστολικῆς του ἐμπειρίας καί ἐξασφάλιζε μία θεσμική συνέχεια πνευματικῶν σχέσεων μεταξύ τῆς Μητρός καί τῆς θυγατρός Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἦταν ἀναγκαία γιά τήν πληρέστερη οἰκοδομή τοῦ νέου ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. Ἡ διοικητική ἐξάρτηση κατέστη τό σταθερό καί ἀμετακίνητο θεσμικό πλαίσιο τῶν συνεχῶν πνευματικῶν τους σχέσεων γιά πέντε περίπου αἰῶνες, ἀφοῦ οἱ μητροπολίτες Ρωσίας τόσο τῆς *Κιεβινῆς* (Ι΄-ΙΓ΄ αἰῶνες), ὅσο καί τῆς *Μοσχοβιτικῆς* περιόδου (ΙΔ΄-ΙΕ΄ αἰῶνες) ἐξελέγοντο ἤ ἐχειροτονοῦντο ἀπό τό πατριαρχεῖο Κπόλεως. Ἡ κανονική αὐτή σχέση θεμελιωνόταν στόν κανόνα 28 τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου (451), ὁ ὁποῖος, κατά τόν κανονολόγο πατριάρχη Ἀντιοχείας Θεόδωρο Βαλσαμώνα (ΙΒ΄ αἰ.) *"ἀνατίθησι τῷ Κπόλεως καί τήν χειροτονίαν τῶν ἐπισκόπων τῶν ἐν τοῖς βαρβαρικοῖς ἔθνεσι, τοῖς οὖσιν ἐν ταῖς ρηθείσαις διοικήσεσιν, οἷοί εἰσιν οἱ Ἀλανοί καί οἱ Ρῶσοι. Οἱ μέν γάρ τῇ Ποντικῇ διοικήσει, οἱ δέ Ρῶσοι τῇ Θρακικῇ συμπαράκεινται"* (PG 137, 489). Τό δίκαιο τῆς χειροτονίας κάλυπτε καί τό δικαίωμα τῆς ἐκλογῆς τοῦ μητροπολίτη Ρωσίας, τήν ἄσκηση δέ τοῦ δικαιώματος αὐτοῦ περιγράφει ὁ Νεῖλος Δοξαπατρῆς (ΙΒ΄ αἰ.) μέ τήν παρατήρηση, ὅτι *καί εἰς τήν Μεγάλην Ρωσίαν ἀπό τοῦ πατριάρχου Κπόλεως στέλλεται μητροπολίτης* (PG 132, 1105). Πράγματι, ἡ μεγάλη πλειονότητα τῶν μητροπολιτῶν Ρωσίας μέχρι τήν ἅλωση τῆς Κπόλεως (1453) ἦσαν βυζαντινοί καί εἶχαν ἐπιλεγῆ ἀπό τόν Οἰκουμενικό θρόνο. Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι κατά τήν Κιεβινή περίοδο (988-1240) μόνο δύο μητροπολίτες ἦσαν Ρῶσοι, ἀλλά καί αὐτοί ὅμως εἶχαν ἐγκριθῆ ἀπό τή Μητέρα Ἐκκλησία (Ἱλαρίων, Κλήμης Σμολιάτιτς). Ἡ παράδοση αὐτή συνεχίσθηκε καί κατά τή μοσχοβιτική περίοδο μέ τελευταῖο βυζαντινό μητροπολίτη Ρωσίας τόν Ἰσίδωρο (1437-1441), ὁ ὁποῖος ἐκθρονίσθηκε ἐπειδή ὑπέγραψε τήν *"ἕνωση"* Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439).

1) Τό ζήτημα τῆς πρώτης ὀργανώσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας (988-1039)

Ἡ παραδοσιακή ἑρμηνεία τῆς διοικητικῆς ὀργανώσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας ἀμφισβητήθηκε κατά τούς νεώτερους χρόνους ἀπό τόν E. Golubinskij (Istorija., I, 1, σελ. 262 κέξ.), ὁ ὁποῖος, μέ μία προκατειλημμένη, ὑποκειμενική καί ἐπιλεκτική ἀναθεώρηση τῶν πηγῶν, προσπάθησε νά ἀποδείξη ὅτι τόσο κατά τό βάπτισμα τοῦ Βλαδιμήρου (988), ὅσο καί κατά τήν πρώτη περίοδο τῆς ὀργανώσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας (988-1039) τό Οἰκουμενικό πατριαρχεῖο δέν διαδραμάτισε ἕνα καθοριστικό ρόλο, ὅπως αὐτός τονίσθηκε στά μεταγενέστερα ρωσικά Χρονικά ὑπό τήν ἐπίδραση τῶν βυζαντινῶν ἱεραρχῶν καί λογίων τῆς Ρωσίας. Ὡς βασικά ἐπιχειρήματα γιά τήν ἀμφισβήτηση αὐτή χρησιμοποίησε: **α)** *τήν περίεργη σιγή καί τούς ἀναχρονισμούς* τοῦ πρώτου ρωσικοῦ *Χρονικοῦ* γιά τήν ὀργάνωση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας ἀπό τό 988 μέχρι τό 1039, ὁπότε ἀναφέρεται γιά πρώτη φορά ὁ βυζαντινός μητροπολίτης Κιέβου Θεόπεμπτος, **β)** *τή δυσερμήνευτη σιγή* τῶν συγχρόνων βυζαντινῶν πηγῶν τόσο γιά τό βάπτισμα τῶν Ρώσων, ὅσο καί γιά τήν ὀργάνωση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας, **γ)** *τίς ἀσάφειες, τούς ἀναχρονισμούς καί τίς ἀντιφάσεις* τῶν μεταγενεστέρων ρωσικῶν Χρονικῶν ὡς πρός τό ὄνομα τόσο τοῦ πατριάρχη Κπόλεως Φωτίου, ὅσο καί τοῦ πρώτου μητροπολίτη Κιέβου (Μιχαήλ ἤ Λέοντα), καί **δ)** τή χρήση τοῦ τίτλου "*Ἀρχιεπίσκοπος*" σέ ὁρισμένες πηγές γιά τόν ἱεράρχη τοῦ Κιέβου. Ἡ ἐξαντλητική καί κατευθυνόμενη πρός συγκεκριμένο στόχο ἑρμηνευτική προσέγγιση τῶν ἀποσπασματικῶν μαρτυριῶν τῶν πηγῶν χρησιμοποιήθηκε ἀπό τόν E. Golubinskij ὡς ἀφετηρία γιά τήν ὑποστήριξη τῆς ἀνέρειστης στίς πηγές ὑπόθεσεως, ὅτι ὁ Βλαδίμηρος εἶχε βαπτισθῆ τρία ἔτη πρίν ἀπό τήν κατάληψη τῆς Χερσώνας καί ἐπιθυμοῦσε τήν αὐτονομία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας, γι'αὐτό καί συγκρούσθηκε μέ τούς βυζαντινούς στή Χερσώνα (988). Ὡς φυσική προέκταση τῆς ὑποθέσεως αὐτῆς θεωρήθηκε τό συμπέρασμα, ὅτι κατά τήν πρώτη περίοδο (988-1039) ἡ μέν Ἐκκλησία τῆς Ρωσίας ὀργανώθηκε ὡς *αὐτοκέφαλη Ἀρχιεπισκοπή* κατά τό πρότυπο τῆς αὐτοκέφαλης ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος, ὁ δέ ἱεράρχης τοῦ Κιέβου ἔφερε τόν τίτλο "*Ἀρχιεπίσκοπος*" (Istorija., I, 1, 262-280). Κατά τόν E. Golubinskij στή σύγκρουσή του πρός τούς βυζαντινούς "*ὁ Βλαδίμηρος δέν μποροῦσε νά ἀρνηθῆ τίποτε ἀπό καθαρῶς κανονική ἄποψη, ἀφοῦ δέν γνώριζε τίποτε σέ σχέση μέ τήν ἀξίωση τῶν Ἑλλήνων νά ὑπαχθῆ ἡ Ρωσική Ἐκκλησία ὡς μία μητρόπολη τῆς Ἑλληνικῆς. Ἀλλά μποροῦσε νά διεκδικήση καί νά ἀπαιτήση ἀνεξαρτησία γιά τή Ρωσική Ἐκκλησία μέ ἔρεισμα ὄχι τό Δίκαιο, τό ὁποῖο δέν γνώριζε, ἀλλά τό ὑπόδειγμα, τό ὁποῖο ἔβλεπε. Εἶχε πρό ὀφθαλμῶν τή Βουλγαρική Ἐκκλησία, ἡ ὁποία ἦταν τόσο νέα, ὅσο καί νεοσύστατη. Ὅπως αὐτή εἶχε αὐτοκέφαλο ἀρχιεπίσκοπο, ἔτσι*

καί ὁ Βλαδίμηρος ἀξίωσε νά δοθῆ στή Ρωσική Ἐκκλησία ἐκεῖνο, τό ὁποῖο εἶχε δοθῆ σέ ἐκείνη" (Istorija., I, 1, 266).

Ὡστόσο, τό συγκεκριμένο ὑπόδειγμα δέν ὑπῆρχε κατά τή συνάντηση τοῦ Βλαδιμήρου μέ τούς βυζαντινούς στή Χερσώνα (988), ἀφοῦ ἡ ἀρχιεπισκοπή Ἀχρίδος ἱδρύθηκε, ὅπως εἴδαμε, μόλις τό 1018. Ἄλλωστε, καί ἡ χρήση τοῦ τίτλου *"Ἀρχιεπίσκοπος"* δέν θά ἦταν μιά ἐπαρκής βάση γιά τή θεμελίωση μιᾶς ἀντίθετης πρός τίς ἄλλες πηγές ὑποθέσεως, ἀφοῦ ὁ μέν τίτλος αὐτός εἶχε πολλαπλές χρήσεις στήν ἐκκλ. διοίκηση καί δήλωνε τόσο τόν *ἀνώτερο* ἀπό τόν μητροπολίτη, ὅσο καί τόν *κατώτερο* ἀπό αὐτόν ἁπλό ἐπίσκοπο, οἱ δέ ἐλάχιστες μαρτυρίες τῶν λατινικῶν κυρίως πηγῶν εἶναι ἀνεπαρκεῖς. Ὁ E. Golubinskij εἶχε πλήρη συνείδηση τῆς ἀνεπαρκοῦς θεμελιώσεως τῆς ὑποθέσεώς του καί ἦταν ἕτοιμος νά δεχθῆ τήν ἀναίρεσή της: *"Ἄν ὁ τίτλος τοῦ Ἀρχιεπισκόπου, τόν ὁποῖο ἔλαβαν οἱ μητροπολίτες μας, δέν ἦταν ὅπως ἀποδείξαμε, τότε μένει νά ὑποθέσουμε ὅτι ὁ πρῶτος μητροπολίτης μας τόν ἔλαβε ἀντικανονικῶς στήν ἐπιθυμία του νά γίνη μέ τόν τίτλο αὐτό ὅμοιος πρός τούς αὐτοκεφάλους ἀρχιεπισκόπους"*(Istorija., I, 1, 269, ὑποσ. 1). Ἡ ὑπόθεση τοῦ E. Golubinskij, παρά τήν πλημμελῆ θεμελίωσή της, ὑποστηρίχθηκε ἀπό πολλούς ρώσους ἱστορικούς αὐτούσια ἤ καί μέ ὁρισμένες παραλλαγές (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Ἡ πρώτη ἐν Ρωσίᾳ ἐκκλ. ἱεραρχία., 26 κέξ. Τοῦ αὐτοῦ, Ἐκκλ. Ἱστορία τῆς Ρωσίας, 57 κέξ. 366 κέξ.). Ἡ ἀμφισβήτηση ὅμως ἀπό τόν E. Golubinskij τῶν ρωσικῶν πηγῶν γιά τήν ὑπαγωγή τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας ὡς μητροπόλεως στή δικαιοδοσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου ἔγινε εὐρύτερα ἀποδεκτή κυρίως ἀπό σλάβους ἱστορικούς, καίτοι ἡ ὑπόθεση περί αὐτοκεφάλου ἀρχιεπισκοπῆς δέν θεωρήθηκε πειστική.

Βάσει τῆς ἀμφισβητήσεως τῶν πηγῶν ὁ G. Vernadsky (Kievan Russia, New Haven 1948, 342-344) ὑποστήριξε τήν ὑπόθεση ὅτι ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρωσίας ὑπήχθη ὑπό τή δικαιοδοσία τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ταματάρχης (ρωσ. Τμουτορακάν), ἡ ὁποία ἦταν κέντρο μιᾶς βαραγκο-γοτθικῆς ἀποικίας καί προήχθη γιά τόν σκοπό αὐτό σέ *αὐτοκέφαλη Ἀρχιεπισκοπή*. Ἡ ὑπόθεση ὅμως αὐτή δέν εἶναι δυνατόν νά ὑποστηριχθῆ μόνο μέ ἀνέρειστες συσχετίσεις ἐπισκοπῶν, ἀφοῦ ἡ ἐπισκοπή Ταματάρχης ἤ Τυματάρχης παρέμενε καί στά *"Τακτικά"* τῆς ἐποχῆς Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ (1081-1118) μία ἁπλῆ ἐπισκοπή τῆς μητροπόλεως Γοτθίας (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Ἡ πρώτη ἐν Ρωσίᾳ ἐκκλ. ἱεραρχία, 28-34). Πιθανότερη θά μποροῦσε ἴσως νά θεωρηθῆ ἡ ὑπόθεση τοῦ Fr. Dvornik (The Slavs., 209), κατά τήν ὁποία ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρωσίας ἐντάχθηκε στή δικαιοδοσία τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Χερσώνας, ἡ ὁποία εἶχε διαδραματίσει ἰδιαίτερο ρόλο στό βάπτισμα τόσο τοῦ Βλαδιμήρου, ὅσο καί τῶν Κιεβινῶν. Ὡστόσο, οἱ μέν ἀρχιεπισκοπές δέν εἶχαν κανονικό δικαίωμα νά ἔχουν ὑποκειμένους ἐπισκόπους, τό δέ Οἰκουμενικό πατριαρχεῖο ἀπέκρουε ρητῶς ὁποιαδήποτε

σχετική τάση τῶν ἀρχιεπισκόπων Χερσώνας (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, ἐνθ'ἀν., 34-38). Ἡ *Ρωμαιοκαθολική* ἐπίσης θεωρία προέρχεται ἀπό τίς προσπάθειες ρωμαιοκαθολικῶν κυρίως ἱστορικῶν νά συνδέσουν ἄμεσα ἤ ἔμμεσα τόν ἐκχριστιανισμό τῆς Ρωσίας μέ τόν παπικό θρόνο εἴτε διά μέσου τῶν σκανδιναβῶν Βαράγκων χριστιανῶν ἤ καί μέ ἄμεσες πρωτοβουλίες τοῦ παπικοῦ θρόνου (N. de Baumgarten, Olaf Tryggwison, roi de Norvège et ses relations avec saint Vladimir de Russie, Orient. Christiana, 26, 1931. Τοῦ αὐτοῦ, Saint Vladimir et la conversion de la Russie, Orient. Christiana, 27, 1932, 23-128 κ.ἄ.). Ὡστόσο, ἡ ρωμαιοκαθολική θεωρία θεωρήθηκε τελείως ἀνέρειστη στίς πηγές, ἀπορρίφθηκε δέ χωρίς ἰδιαίτερο σχολιασμό καί ἀπό ρωμαιοκαθολικούς ἀκόμη ἱστορικούς (Fr. Dvornik, The Slavs., 207-208. E. Honigmann, Studies in Slavic Church History, Byzantion 17, 1945, 128 κἑξ. V. Laurent, Aux origines de l'Eglise russe, Echos d'Orient, 38, 1939, 279-295. W. Müller, Zum Problem des hierarchisches Status und der jurisdiktionellen Abhängigkeit der Russischen Kirche vor 1039, Köln 1959, 26 κἑξ.).

Εὐρύτερη ὑποστήριξη, μεταξύ τῶν σλάβων κυρίως ἱστορικῶν, ἀπέκτησε ἡ *Βουλγαρική θεωρία*, ἡ ὁποία εἶχε μέν ὡς ἀφετηρία τήν κριτική τοῦ E. Golubinskij στίς μαρτυρίες τῶν μεταγενεστέρων ρωσικῶν Χρονικῶν, ἀλλά ἀξιοποίησε καί ὅλα τά ἄμεσα ἤ ἔμμεσα στοιχεῖα τῶ πηγῶν γιά νά θεμελιωθῆ ἡ ὑπόθεση, ὅτι ἡ Ἐκκλησία Ρωσίας ὑπήχθη ὑπό τή δικαιοδοσία τοῦ λεγόμενου *"πατριαρχείου"* Ἀχρίδος. Ὁ εἰσηγητής τῆς *Βουλγαρικῆς* θεωρίας M. D. Priselkov (Otserki po tserkovno-polititseskoi istorii Kievskoi Rusi, S. Petezburg 1913, 22 κἑξ.) ὑποστήριξε ὅτι ὁ πρῶτος χριστιανός ἡγεμόνας τοῦ Κιέβου στράφηκε πρός τούς *ὁμοφύλους* καί *ὁμογλώσσους* του Βουλγάρους γιά νά ζητήση ἀπό τόν ὅμαιμο *"πατριάρχη"* Ἀχρίδος ὅ,τι δέν μποροῦσε νά λάβη ἀπό τό *"αὐτοκρατορικό"* πατριαρχεῖο Κπόλεως. Ὡς κύρια ἐπιχειρήματα γιά τή θεμελίωση τῆς θεωρίας του χρησιμοποίησε: α) τήν ὑπόθεση τοῦ E. Golubinskij ὡς πρός τή *ρῆξη* Βλαδιμήρου καί Βυζαντινῶν στή Χερσώνα γιά τό ζήτημα τῆς δῆθεν ἀνεξαρτησίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας, β) τήν ὑπόθεση ὅτι *πρῶτος μητροπολίτης* Κιέβου ὑπῆρξε ὁ βουλγαρικῆς πιθανόν καταγωγῆς Ἀναστάσιος ὁ Χερσωνίτης, ἐνῶ οἱ ἀναφερόμενοι στά ρωσικά Χρονικά μητροπολίτες Λέων καί Ἰωάννης ἦσαν ἀντιστοίχως ὁ μέν πρῶτος *πατριάρχης*, ὁ δέ δεύτερος ὁ γνωστός *ἀρχιεπίσκοπος* Ἀχρίδος τό 1018, γ) τήν ὑπόθεση ὅτι οἱ *βουλγαρικές γραμματειακές ἐπιδράσεις*, οἱ ὁποῖες διαπιστώνονται πράγματι στήν πρώιμη ρωσική γραμματεία, ὑποδηλώνουν καί τή δικαιοδοσιακή ἐξάρτηση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας ἀπό τό "πατριαρχεῖο" Ἀχρίδος, καί δ) τήν ὑπόθεση ὅτι τά χριστιανικά ὀνόματα τῶν γιῶν τοῦ Βλαδιμήρου *Βόρη* καί *Γκλέμπ* ἦσαν βουλγαρικῆς προελεύσεως (*Ρωμανός*

καί Δαβίδ). Βάσει τῶν ἐπιχειρημάτων αὐτῶν κατέληξε στό συμπέρασμα, ὅτι *ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρωσίας ὑπήχθη κατά τήν πρώτη περίοδο* (988-1037) *ὑπό τή διοικητική δικαιοδοσία τοῦ "πατριαρχείου" Ἀχρίδος*, τό συμπέρασμα δέ αὐτό ἔγινε εὐρύτερα ἀποδεκτό (H. Koch, Byzanz, Ochrid und Kiev 987-1037, Kyrios, 3, 1938, 253-292. Τοῦ αὐτοῦ, Orchid und Byzanz, Bulgaria, 1940-1, 143-159. V. Nikolajev, Slavjanob'lgarskijat factor v hristianizasijata na kievska Rusija, Sofia 1949, 12 κἑξ. A. Kartasev, Otserki po istorii Russkoi Tserkvi, Pariz 1959, 160 κἑξ.).

Ὡστόσο, ἡ ὅλη ὑπόθεση γιά τήν ὕπαρξη κατά τή συγκεκριμένη περίοδο ἑνός βουλγαρικοῦ *"πατριαρχείου"* Ἀχρίδος στηρίζεται στήν ἀνέρειστη, ὅπως εἴδαμε, ὑπόθεση τοῦ βουλγάρου ἱστορικοῦ Drinov περί παραλλήλου ὑπάρξεως δύο βουλγαρικῶν κρατῶν, ἤτοι τοῦ *ἀνατολικοῦ τῶν Συμεωνιδῶν καί τοῦ δυτικοῦ τῶν Σισμανιδῶν*. Ἡ ἐκκλησιαστική προέκταση τῆς ὑποθέσεως αὐτῆς χρησιμοποιήθηκε γιά νά ὑποστηριχθῆ ὅτι μετά τό τέλος τῶν βυζαντινο-ρωσικῶν πολέμων στή Βουλγαρία (971) ὁ Ἰωάννης Τσιμισκῆς ἔγινε κύριος μόνο τοῦ ἀνατολικοῦ κράτους, ἐνῶ ὁ πατριάρχης Βουλγαρίας κατέφυγε στό ἐλεύθερο δυτικό κράτος τῶν Σισμανιδῶν. Ἐν τούτοις, ἡ θεωρία περί *"Δύο Βουλγαριῶν"* δέν εἶναι πλέον παραδεκτή (G. Ostrogorsky, Histoire de l'Etat byzantin, Paris 1956, 266, ὑποσ. 1), ἐνῶ ἡ ὑπόθεση γιά τήν ὕπαρξη "πατριαρχείου" στήν Ἀχρίδα μετά τό 971 εἶναι, ὅπως εἴδαμε, ἀνέρειστη στίς πηγές, ἀφοῦ μόλις τό 1018 ἡ Ἀχρίδα ἀνακηρύχθηκε ἐπίσημα αὐτοκέφαλη ἀρχιεπισκοπή μέ διάταγμα τοῦ Βασιλείου Β΄ τοῦ Βουλγαροκτόνου (976-1025). Οἱ βουλγαρικές γραμματειακές ἐπιδράσεις ἔφθασαν στή Ρωσία μέ τή βυζαντινή ἱεραποστολή, στήν ὁποία δέν ἀποκλείεται νά εἶχαν ἐνταχθῆ καί ὁρισμένοι βούλγαροι κληρικοί ἤ μοναχοί, ἀλλά δέν μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν ὡς ἐπιχείρημα γιά διοικητικές σχέσεις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας πρός τήν ἀρχιεπισκοπή Βουλγαρίας. Ἄλλωστε, ὁ χερσωνίτης Ἀναστάσιος, ὁ ὁποῖος προβάλλεται ὡς ἐπίσκοπος Κιέβου καί *"βικάριος"* τοῦ *"πατριάρχη"* Ἀχρίδος, δέν ἦταν κἄν ἐπίσκοπος. Ἀναφέρεται ὡς ἐπίσκοπος μόνο σέ ἕνα μεταγενέστερο (ΙΣΤ΄ αἰ.) χειρόγραφο τοῦ *Βίου* τοῦ ἁγίου Βλαδιμήρου τῆς μονῆς Τσουντώφ (Tsudovskoi spisok), ἐνῶ σέ ὅλα τά μεταγενέστερα ρωσικά *Χρονικά* ἀναφέρεται ὡς ἁπλός πρεσβύτερος μέ τό ὀφφίκιο τοῦ Οἰκονόμου στόν ναό τῆς *"Δεκάτης"* τοῦ Κιέβου ἤ καί χωρίς τίτλο (*"Ἀναστάσιός τις"* ἤ *"ἀνήρ τις"*). Εἶναι προφανές ὅτι ὅλα τά ἐπιχειρήματα γιά τή θεμελίωση τῆς Βουλγαρικῆς θεωρίας προέρχονται ἀπό μία αὐθαίρετη ἤ καταχρηστική ἐπιλογή καί ἑρμηνεία τῶν πηγῶν, οἱ ὁποῖες στό σύνολό τους μαρτυροῦν τήν ἄμεση καί κανονική ὀργάνωση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας ὡς μιᾶς τῶν μητροπόλεων τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου (Βλέπε κριτική θεώρηση τῶν ἐπιχειρημάτων: Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Ἡ πρώτη ἐν Ρωσίᾳ ἐκκλ. ἱεραρχία, 13-26. Τοῦ αὐτοῦ, Ἐκκλ. Ἱστορία τῆς Ρωσίας, 47 κἑξ. 360 κἑξ.).

Κοινό στοιχεῖο τῶν ἀνωτέρω θεωριῶν ἤ ὑποθέσεων εἶναι ἡ συνειδητή προσπάθεια ἀμφισβητήσεως ἑνός ἱστορικοῦ γεγονότος, τό ὁποῖο ὅμως δέν εἶναι δυνατόν νά ἀμφισβητηθῆ, παρά τίς ὁποιεσδήποτε παραλείψεις ἤ ἀντιφάσεις τῶν συγχρόνων βυζαντινῶν ἤ καί ρωσικῶν πηγῶν. Ἡ *σιγή τῶν συγχρόνων βυζαντινῶν πηγῶν* τόσο γιά τό βάπτισμα, ὅσο καί γιά τήν ὀργάνωση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας εἶναι πράγματι δυσερμήνευτη, καίτοι εἶναι συνήθης κατά τούς Θ΄ καί Ι΄ αἰῶνες. Ἄν λ. χ. δέν εἶχαν διασωθῆ οἱ σλαβικοί *Βίοι Κωνσταντίνου* (=Κυρίλλου) καί *Μεθοδίου* ἤ ὁ *Βίος Κλήμεντος Ἀχρίδος*, θά ἦταν ἀδύνατη ἡ ἀποκατάσταση τοῦ ἔργου ὄχι μόνο τῶν δύο θεσσαλονικέων ἀδελφῶν στή Μοραβία, ἀλλά καί τῶν μαθητῶν τους στή Βουλγαρία, ἀφοῦ οἱ βυζαντινές πηγές τῆς ἐποχῆς τηροῦν ἐπίσης περίεργη σιγή γιά τόσο σημαντικά γεγονότα. Ἡ ἔλλειψη ὅμως ὁποιασδήποτε μνείας στίς βυζαντινές πηγές γιά τό βάπτισμα τοῦ Βλαδιμήρου καί τῶν Κιεβινῶν θά μποροῦσε νά ἐξηγηθῆ καί ἀπό τή δυσφορία τῶν Βυζαντινῶν γιά τήν περιφρόνηση τῆς ἱερῆς παραδόσεώς τους νά μή δίδονται σέ γάμο μέ βαρβάρους ἡγεμόνες πορφυρογέννητες πριγκίπισσες (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Ἡ πρώτη ἐν Ρωσίᾳ ἐκκλ. ἱεραρχία, 91-97). Ἀντιθέτως, ἡ *σιγή* τοῦ *πρώτου ρωσικοῦ Χρονικοῦ* γιά τή διοικητική ὀργάνωση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας θά μποροῦσε νά ἑρμηνευθῆ μέ τόν εἰδικότερο σκοπό τοῦ χρονογράφου, ὁ ὁποῖος, καίτοι παρενέβαλε τήν ἐκτενέστατη παράδοση γιά τό βάπτισμα τοῦ Βλαδιμήρου, δέν ἐπέδειξε ἀνάλογο ἐνδιαφέρον γιά τήν ὀργάνωση καί τή δράση τῆς νεοσύστατης Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας. Περιορίσθηκε αὐστηρῶς στήν παράθεση μόνο τῶν μεγάλων πράξεων ἤ κατορθωμάτων κυρίως τῶν *"μεγάλων ἡγεμόνων"* τοῦ Κιέβου ἀπό τήν ἵδρυση τοῦ Κιεβινοῦ κράτους μέχρι τό 1113, ὑπό τήν ἔννοια δέ αὐτή προφανῶς ἐνέταξε στό Χρονικό καί τήν ὅλη παράδοση γιά τό βάπτισμα τοῦ Βλαδιμήρου καί τῶν Κιεβινῶν. Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι ὁ ρῶσος χρονογράφος ἀναφέρεται μόνο *πέντε φορές* στούς μητροπολίτες Κιέβου γιά μία περίοδο 125 περίπου ἐτῶν, ἐνῶ καί οἱ πέντε ἀναφορές συνδέονται μέ συγκεκριμένες σημαντικές πράξεις τῶν ἡγεμόνων τοῦ Κιέβου (Povest Vrem. Let, ἔτη 6547, 6559, 6580, 6582, 6594) καί εἶναι τελείως περιστασιακές (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Ἡ πρώτη ἐν Ρωσίᾳ ἐκκλ. ἱεραρχία, 82-91. Τοῦ αὐτοῦ, Ἐκκλ. Ἱστορίας τῆς Ρωσίας, 64-72).

Ὁ ρῶσος ὅμως χρονογράφος θεωροῦσε αὐτονόητη τή *μητροπολιτική ὀργάνωση* τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας καί τήν ἐξ ἀρχῆς ὑπαγωγή της στή δικαιοδοσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, γι'αὐτό καί παραθέτει χωρίς ἰδιαίτερο σχολιασμό τήν πρώτη ἀναφορά τοῦ Χρονικοῦ στόν μητροπολίτη Κιέβου Θεόπεμπτο (1039). Ὡστόσο, θά μποροῦσε νά ἀναφέρη τόν μητροπολίτη Κιέβου Ἰωάννη (1008-μετά τό 1026), ὁ ὁποῖος εἶναι γνωστός καί ἀπό ἄλλες πηγές, τόσο κατά τήν ἐπιδρομή τοῦ ἡγεμόνα τῶν Πολωνῶν Βολεσλάβου ἐναντίον τοῦ Κιέβου (1019), ὅσο καί κατά τή μετακομιδή τῶν

λειψάνων τῶν ἁγίων Βόρη καί Γκλέμπ (1020 ἤ 1026). Συμφώνως πρός τή μαρτυρία τοῦ δυτικοῦ χρονογράφου Thietmar (ΙΑ΄ αἰ.) κατά τήν ἐπιδρομή τοῦ Βολεσλάβου ἐναντίον τοῦ Κιέβου "archiepiscopus civitatis illius cum reliquis sanctorum et ceteris ornatibus diversis hoc advenientes honoravit in sanctae monasterio Sophiae, quod priori anno miserabiliter casu accidente combustum est" (M.G.H., SS, III. 870). Δύο εἶναι τά σημαντικότερα στοιχεῖα τῆς μαρτυρίας αὐτῆς: *Πρῶτον*, ἀναφέρεται *"Ἀρχιεπίσκοπος"* (archiepiscopus) Κιέβου, καί *δεύτερον, ναός* (monasterio) *τῆς Ἁγίας Σοφίας* στό Κίεβο, ὁ ὁποῖος μάλιστα εἶχε καταστραφῆ ἀπό πυρκαϊά τό 1017 (in priori anno). Ὡς πρός τόν τίτλο *"Ἀρχιεπίσκοπος"* εἶναι γνωστό ὅτι χρησιμοποιεῖται γενικῶς στίς λατινικές πηγές ὡς ἀντίστοιχος πρός τόν τίτλο *"Μητροπολίτης"* τῶν ἑλληνικῶν πηγῶν, γι'αὐτό καί δέν εἶναι δυνατόν νά χρησιμοποιηθῆ γιά τή θεμελίωση θεωριῶν περί τῆς ὀργανώσεως τῆ Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας ὡς αὐτοκέφαλης ἀρχιεπισκοπῆς.

Ἡ μαρτυρία ὅμως γιά τήν ὕπαρξη *ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας* στό Κίεβο ἤδη πρό τοῦ 1017 εἶναι ἰδιαίτερα σημαντική, ἀφοῦ στό πρῶτο ρωσικό Χρονικό ἀναφέρεται, ὅτι τό 1037 ὁ *"μέγας ἡγεμόνας"* τοῦ Κιέβου Ἰαροσλάβος ὁ Σοφός *"θεμελίωσε* (zalozhi) *καί τόν ναό τῆς Ἁγίας Σοφίας, τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας, τή μητρόπολη* (mitropoliju)", ἤτοι θεμελίωσε μή προϋπάρχοντα ναό (Povest Vrem. Let, ἔτος 6545). Ὡστόσο, τά μεταγενέστερα ρωσικά Χρονικά (Novgorodskaja, Sofiiskaja, Nikonovskaja, Tverskaja καί Typogravskaja) ἀναφέρουν ὑπό τά ἔτη 1017 ἤ 1018 ὅτι ὁ Ἰαροσλάβος εἶχε ἤδη κτίσει ναό τῆς Ἁγίας Σοφίας στό Κίεβο, ἐνῶ ὁ Thietmar ἀναφέρεται καί σέ ἄλλο ναό τῆς Ἁγίας Σοφίας, ὁ ὁποῖος καταστράφηκε ἀπό πυρκαϊά τό 1017. Ὁ D. Ainalov (Kievskii Sofiiskii Sobor, S. Peterburg 1889) προσπάθησε νά ἐναρμονίση τίς σχετικές μαρτυρίες καί ὑποστήριξε ὅτι ὁ ἴδιος ναός τῆς *Ἁγίας Σοφίας* θεμελιώθηκε μέν ἀπό τόν Ἰαροσλάβο τό 1017 ἤ 1018, ἀλλά ἐγκαινιάσθηκε τό 1037. Ὡστόσο, ἡ χρησιμοποίηση τοῦ ρήματος *"θεμελίωσε"* (zalozhi) ἀπό τόν ρῶσο χρονογράφο δυσχεραίνει τήν ἀποδοχή τῆς ἄλλως εὐλογοφανοῦς ἑρμηνείας τοῦ Ainalov. Προφανῶς, ὁ Ἰαροσλάβος ἔκτισε μετά τήν πυρκαϊά (1017) στήν ἴδια θέση ἕνα πρόχειρο ξύλινο ναό, ἐνῶ τό 1037 θεμελίωσε σέ ἄλλη τοποθεσία τόν σωζόμενο περικαλλῆ ναό τῆς Ἁγίας Σοφίας τοῦ Κιέβου. Εἶναι γεγονός, ἐπιβεβαιωμένο καί ἀπό τό πρῶτο ρωσικό Χρονικό, ὅτι ἡ πυρκαϊά τοῦ 1017 κατέστρεψε πολλούς ναούς τοῦ Κιέβου (Povest Vrem. Let, ἔτος 6525), μεταξύ τῶν ὁποίων καί τόν προϋπάρχοντα ναό τῆς Ἁγίας Σοφίας, τόν ὁποῖο ἀναφέρει ὁ Thietmar. Ὁ ναός ὅμως αὐτός εἶχε κτισθῆ ἀπό τόν πρῶτο χριστιανό ἡγεμόνα τῆς Ρωσίας Βλαδίμηρο (+1015) καί ἐπιβεβαιώνει ἐμμέσως τήν ἀπ'ἀρχῆς ὑπαγωγή τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας ὑπό τή δικαιοδοσία τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως. Πράγματι, *ἡ βυζαντινή ἱεραποστολή ἵδρυε πάντοτε ναούς τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας στίς πρωτεύουσες ὅλων τῶν*

λαῶν, οἱ ὁποῖοι ἐδέχοντο τόν Χριστιανισμό ἀπό τό πατριαρχεῖο Κπόλεως, ὡς σύμβολο τῆς πνευματικῆς σχέσεως μέ τή βασιλεύουσα πόλη τῆς χριστιανικῆς Οἰκουμένης (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Ἡ πρώτη ἐν Ρωσίᾳ ἐκκλ. ἱεραρχία, 87 κἑξ. Τοῦ αὐτοῦ, Ἐκκλ. Ἱστορία τῆς Ρωσίας, 72-80).

Ἡ ὑπό τό Οἰκουμενικό πατριαρχεῖο ἀπ'ἀρχῆς *μητροπολιτική ὀργάνωση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας* μαρτυρεῖται ρητῶς σέ ὅλα τά χειρόγραφα τοῦ *Βίου* τοῦ ἁγίου Βλαδιμήρου καί στά μεταγενέστερα *ρωσικά Χρονικά*, θεωρεῖται δέ αὐτονόητη τόσο στό πρῶτο ρωσικό Χρονικό, ὅσο καί στό κείμενο τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα *"Μνήμη καί Ἐγκώμιο τοῦ Βλαδιμήρου"* (Pamiat i Pokhvala). Ὁ συγγραφέας τῆς Pokhvala ρῶσος μοναχός Ἰάκωβος ἐγκωμιάζει μέν τόν ἡγεμόνα Βλαδίμηρο γιά τήν πίστη του καί τήν εἰσαγωγή τοῦ Χριστιανισμοῦ στή Ρωσία, ἀλλά μόνο περιστασιακά ἀναφέρεται στήν ὀργάνωση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας. Κατά τήν περιγραφή τῶν ἐντυπωσιακῶν συμποσίων τοῦ Βλαδιμήρου, τά ὁποῖα ἀποτελοῦσαν μίμηση τῶν βυζαντινῶν βασιλικῶν *"κλητορίων"* καί ὡς πρός αὐτήν ἀκόμη τήν αὐστηρότητα τοῦ πρωτοκόλλου, οἱ ἐκλεκτοί προσκεκλημένοι κατενέμοντο κατά τάξη σέ τρεῖς μεγάλες τράπεζες. Στή μέν *πρώτη* τράπεζα παρεκάθηντο ὁ *"μητροπολίτης"* προφανῶς τοῦ Κιέβου, οἱ ἐπίσκοποι, οἱ μοναχοί καί οἱ κληρικοί, στή δέ *δεύτερη* τράπεζα οἱ ἐπαῖτες καί οἱ πτωχοί, ἐνῶ στήν *τρίτη* τράπεζα ὁ Βλαδίμηρος μέ τούς βογιάρους καί τούς λοιπούς ἀξιωματούχους τοῦ κράτους (E. Golubinskij, Istorija., I, 1, 243). Ἡ ἀξιοπιστία τῆς περιστασιακῆς αὐτῆς μαρτυρίας τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου εἶναι ἀπόλυτη καί ἐπιβεβαιώνει ὅτι ἤδη πρό τοῦ θανάτου τοῦ Βλαδιμήρου (+1015) ὑπῆρχε μητροπολίτης στό Κίεβο.

Ἡ ἀπ'ἀρχῆς ὅμως διοικητική δικαιοδοσία τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως καθίσταται ἀναντίρρητη καί ἀπό τή σπουδαιότατη μαρτυρία τοῦ ἄραβα χρονογράφου *Yahya τοῦ Ἀντιοχέα*, ὁ ὁποῖος, μετά τήν περιγραφή τῆς ἀρχικῆς συμφωνίας γιά τό βάπτισμα καί τόν γάμο τοῦ Βλαδιμήρου, ὅπως εἴδαμε ἀνωτέρω, ἀπό τούς βυζαντινούς ἱεραποστόλους, ἀναφέρει ὅτι *"ὁ αὐτοκράτορας Βασίλειος ἀπέστειλε πρός αὐτόν* (=τόν Βλαδίμηρο) *μητροπολίτες καί ἐπισκόπους, οἱ ὁποῖοι βάπτισαν τόν βασιλέα καί ὅλο τόν λαό τῆς χώρας του, συγχρόνως δέ ἀπέστειλε πρός αὐτόν καί τήν ἀδελφή του, ἡ ὁποία ἀνήγειρε πολλούς ναούς στή χώρα τῶν Ρώσων"* (P.O., 23, 1932, 423-424). Ἡ σπουδαιότητα τῆς μαρτυρίας αὐτῆς λειτουργεῖ καταλυτικά γιά κάθε προσπάθεια ἀμφισβητήσεως τῆς ὑπαγωγῆς τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας στή δικαιοδοσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου ἀμέσως μετά τό βάπτισμα τοῦ Βλαδιμήρου, γι'αὐτό καί διατυπώθηκε ἡ αὐθαίρετη ὑπόθεση ὅτι τό ἀνωτέρω ἀπόσπασμα ἀποτελεῖ μία μεταγενέστερη νοθεία τοῦ κειμένου τοῦ ἄραβα χρονογράφου ἀπό τούς βυζαντινούς (H. Koch, Byzanz, Orhrid und Kiev 987-1037, Kyrios, 3, 1938, 270 κεξ.), παρά τό γεγονός ὅτι μία τέτοια ὑπόθεση δέν εὐοδώνεται ἀπό τή

χειρόγραφη παράδοση τοῦ κειμένου (V. Laurent, Aux origines de l'Eglise Russe, Echos d'Orient, 38, 1939, 288 κἑξ.). Ἡ τάση ὁρισμένων σλάβων καί δυτικῶν ἱστορικῶν νά παρουσιάζουν τούς βυζαντινούς ὡς συστηματικούς νοθευτές τῶν ρωσικῶν ἤ καί τῶν ἀραβικῶν ἀκόμη πηγῶν γιά τή θεμελίωση διεκδικήσεων κινδυνεύει νά ἀποδειχθῇ σχεδόν ἀστεία καί μόνο ἀπό τό γεγονός, ὅτι δέν κρίθηκε ἀναγκαία οὔτε μία σύντομη ἔστω ἀναφορά τῶν βυζαντινῶν χρονογράφων στά συγκλονιστικά γεγονότα τῆς μεταστροφῆς τῶν Ρώσων στόν Χριστιανισμό. Γιατί οἱ βυζαντινοί νά μή νοθεύσουν τίς βυζαντινές πηγές, ἀντί νά ἀναζητοῦν τίς ρωσικές ἤ τίς ἀραβικές πηγές; (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Ἡ πρώτη ἐν Ρωσίᾳ ἐκκλ. ἱεραρχία, 103 κἑξ. Τοῦ αὐτοῦ, Ἐκκλ. Ἱστορία τῆς Ρωσίας, 82 κἑξ.).

Οἱ βυζαντινές ὅμως πηγές, παρά τή δυσερμήνευτη σιγή γιά τά συγκλονιστικά γεγονότα, προσφέρουν μία ἀστασίαστη βάση ὄχι μόνο γιά τήν πλήρη ἀναίρεση τῶν ἀνωτέρω θεωριῶν ὡς πρός τήν πρώτη διοικητική ὀργάνωση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας (988-1039), ἀλλά καί γιά τήν ἀπ'ἀρχῆς ὀργάνωσή της ὡς μιᾶς τῶν μητροπόλεων τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Ἡ μαρτυρία αὐτή εἶναι ἔμμεση καί ἀναμφισβήτητη, προέρχεται δέ ἀπό τό *"Τακτικά"* (Notitiae Episcopatuum) τῆς ἐποχῆς τοῦ αὐτοκράτορα Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ (1081-1118). Στό *"Τακτικόν"* αὐτό ἀναγράφονται ὑπό τή δικαιοδοσία τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως 80 μητροπόλεις (H. Gelzer, Zur Zeitbestimmung der griechischen Notitiae Episcopatuum, Jahrb. für protest. Theologie, 12, 1886, 536-544), μεταξύ τῶν ὁποίων ἡ *"Μητρόπολις Ρωσίας"* καταλαμβάνει τήν *ἑξηκοστή θέση (...51. Εὐχάιτα. 52. Ἀμάστρις. 53. Χωναί. 54. Ὑδρούς. 55. Κελτζηνή. 56. Κολώνεια. 57. Θῆβαι. 58. Σέρραι. 59. Πομπεϊούπολις. 60. ΡΩΣΙΑ. 61. ΑΛΑΝΙΑ. 62. ΑΙΝΟΣ...).* Στά *"Τακτικά"* (*"Διατύπωσις"*) τῆς ἐποχῆς τοῦ αὐτοκράτορα Λέοντα ΣΤ΄ τοῦ Σοφοῦ (886-912) ἀναγράφονται ὑπό τόν θρόνο τῆς Κπόλεως μόνο 51 μητροπόλεις, εἶναι δέ εὐνόητο ὅτι μετά τήν *"Διατύπωσιν"* (περί τό 901) ἱδρύθηκαν 29 νέες μητροπόλεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Εἰδικότερο ἐνδιαφέρον γιά τό θέμα παρουσιάζουν οἱ μητροπόλεις *Ἀλανίας* καί *Αἴνου,* ἡ χρονολόγηση τῆς ἱδρύσεως τῶν ὁποίων εἶναι ἰδιαίτερα σημαντική καί γιά τή χρονολόγηση τῆς προτασσόμενης *μητροπόλεως Ρωσίας,* ἀφοῦ κατά τήν ἀναγραφή τῶν μητροπόλεων στά *"Τακτικά"* ἐφαρμοζόταν αὐστηρῶς ἡ *ἀρχή τῆς ἀρχαιότητας.*

Πράγματι, ἡ *μητρόπολη Αἴνου* ἱδρύθηκε πρίν ἀπό τό 1032, ἀφοῦ κατά τό ἔτος αὐτό ὁ μητροπολίτης Αἴνου Ἰωάννης ὑπέγραψε τόν συνοδικό *"Τόμον"* κατά τῶν Θεοπασχιτῶν ἤ Ἰακωβιτῶν (V. Grumel, Le patriarcat et les patriarches d'Antioche, Echos d'Orient, 33, 1934, 137-138). Τόν ἴδιο *"Τόμον"* ὑπέγραψε καί ὁ *μητροπολίτης Ἀλανίας* Κλήμης. Συνεπῶς, ὁ H. Gelzer (Zur Zeitbestimmung., ἔνθ'ἀν., 539-541. Τοῦ αὐτοῦ, Ungedruckte und wenigbekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche, Byz.

Zeitschrift, 2, 1893, 550) χρησιμοποίησε *ἐσφαλμένως* ὡς συμβατική βάση γιά τή χρονολόγηση τῆς ἱδρύσεως τῶν νέων μητροπόλεων τήν προτεινόμενη ἀπό ρώσους ἱστορικούς χρονολόγηση τῆς ἱδρύσεως τῆς μητροπόλεως Ρωσίας περί τό 1035, ἀφοῦ τό 1032 ὑπῆρχαν οἱ νεώτερες μητροπόλεις Ἀλανίας καί Αἴνου καί βεβαιώνουν τήν ὁπωσδήποτε πρό τοῦ 1032 ἵδρυση τῆς μητροπόλεως Ρωσίας. Ὡστόσο, ἡ ὕπαρξη τῆς μητροπόλεως Ἀλανίας μαρτυρεῖται πολύ πρό τοῦ 1032 σέ πολύ σημαντικό καί ἀστασίαστο κείμενο. Τό "*Υπόμνημα*" γιά τά δικαιώματα τῶν μητροπολιτῶν Ἀλανίας στήν πατριαρχική μονή τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου Κερασοῦντος χρονολογεῖται τόν Μάιο τοῦ 1024 κατά τήν πατριαρχία Ἀλεξίου τοῦ Στουδίτη (G. Ficker, Das Epiphanios Kloster., Byzant.-neugr. Jahrbücher, 3, 1922, 93 κἑξ.). Ἡ ὑποστήριξη ὅμως τῶν ἐθιμικῶν αὐτῶν δικαιωμάτων τῶν μητροπολιτῶν Ἀλανίας, τά ὁποῖα κατοχυρώθηκαν μέ τό πατριαρχικό αὐτό "*Υπόμνημα*" τοῦ 1024, θεμελιώθηκε σέ παλαιότερη σχετική συνοδική ἀπόφαση ("*Τυπικόν*") τοῦ ἔτους 6506 ἀπό κτίσεως κόσμου (1 Σεπτ. 997 μέχρι τήν 31 Αὐγ. 998). Πράγματι, ἡ συνοδική ἀπόφαση συνδέεται μέ τήν πατριαρχία τοῦ Σισινίου (996-999) στόν θρόνο τῆς Κπόλεως, τό κείμενο δέ τῆς ἀποφάσεως αὐτῆς ("*Τυπικόν*") παρατίθεται αὐτούσιο στό πατριαρχικό "*Υπόμνημα*" τοῦ ἔτους 1024. Προφανῶς, τό 997 ἡ ἀρχιεπισκοπή Ἀλανίας προήχθη σέ μητρόπολη, ὁ δέ ἀναφερόμενος στό "*Τυπικόν*" τοῦ 997 μητροπολίτης Νικόλαος, ὑπῆρξε ἀναμφιβόλως ὁ πρῶτος μητροπολίτης Ἀλανίας, ἀφοῦ ἀναφέρεται στό ἴδιο κείμενο καί ὡς "*ἀρχιεπίσκοπος*" ("*ταῖς δέ ταύτης χρείαις αὐτόν καί μόνον δεξιοῦσθαι διαταττόμεθα τόν ἀρχιεπίσκοπον ὁπηνίκα μέλλει τῇ βασιλευούσῃ ἐπιφοιτᾶν...*").

Ἄν ὅμως ἡ ἀναγραφόμενη ὡς 61η μητρόπολη Ἀλανίας ἱδρύθηκε περί τό 997 ἤ ὁπωσδήποτε πρό τοῦ 1024, τότε εἶναι εὐνόητη ἡ πρό τοῦ 997 ἵδρυση καί τῆς ἀναγραφομένης ὡς 60ῆς μητροπόλεως Ρωσίας. Ὁδηγούμεθα δηλαδή στό συμπέρασμα ὅτι καί μέ μόνη τή χρονολόγηση των μητροπόλεων του "*Τακτικοῦ*" τῆς ἐποχῆς Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ (1081-1118) ἀποδεικνύεται πλήρως *ἡ ἀμέσως μετά τό βάπτισμα τῶν Ρώσων (988) ὀργάνωση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας ὡς μιᾶς τῶν μητροπόλεων τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου* ((Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Ἡ πρώτη ἐν Ρωσίᾳ ἐκκλ. ἱεραρχία, 98-103. Τοῦ αὐτοῦ, Ἐκκλ. Ἱστορία τῆς Ρωσίας, 87 κἑξ.). Εἶναι σαφές ὅτι τό ζήτημα τοῦ *καταλόγου τῶν μητροπολιτῶν Κιέβου* καί πάσης Ρωσίας κατά τήν πρώιμη περίοδο (988-1039) ὑπῆρξε πολύπλοκο στήν ἱστορική ἔρευνα, λόγῳ κυρίως τῶν διαφορετικῶν προσεγγίσεων τοῦ θέματος ἀπό τίς ἀνωτέρω θεωρίες γιά τήν ὀργάνωση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας. Ὡστόσο, ἡ ἀπόδειξη τῆς ἀπ'ἀρχῆς ὀργανώσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας ὡς μιᾶς τῶν μητροπόλεων τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου ἐνίσχυσε καί τήν ἀξιοπιστία τῶν σχετικῶν μαρτυριῶν τῶν μεταγενεστέρων ρωσικῶν Χρονικῶν (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Ἡ πρώτη ἐν Ρωσίᾳ ἐκκλ.

ἱεραρχία, 107-139. Τοῦ αὐτοῦ, Ἐκκλ. Ἱστορία τῆς Ρωσίας, 93-112), τά ὁποῖα ἀναφέρουν τήν ἀκόλουθη σειρά στόν κατάλογο τῶν πρώτων μητροπολιτῶν Κιέβου: *Μιχαήλ* (888-991), *Λέων* ἤ *Λεόντιος* (991-περί τοῦ 1007), *Ἰωάννης Α΄* (1008-μετά τό 1026), Θεόπεμπτος (πρό τοῦ 1039-περί τό 1048) κ.λπ.

2) Ἐξέλιξη τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως καί ὀργάνωση τοῦ πνευματικοῦ βίου

Οἱ μητροπολίτες Ρωσίας ἐξελέγοντο λοιπόν καί ἐχειροτονοῦντο ἀπό τή σύνοδο τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως, προήρχοντο δέ κατά κανόνα ἀπό τήν ἱεραρχία ἤ τόν κλῆρο τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου. Ὡστόσο, μετά τόν θάνατο τοῦ μητροπολίτη Θεοπέμπτου (περί τό 1048) ἡ μητρόπολη Κιέβου παρέμεινε κενή γιά μία τριετία περίπου, ὁ δέ *μέγας ἡγεμόνας* τοῦ Κιέβου Ἰαροσλάβος ὁ Σοφός συγκάλεσε στό Κίεβο ἐπαρχιακή σύνοδο, ἡ ὁποία ἐξέλεξε τόν ρῶσο μοναχό τῆς μονῆς τοῦ Μπερέστοβο *Ἱλαρίωνα* ὡς μητροπολίτη Κιέβου καί πάσης Ρωσίας (1051-1054). Εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ Ἱλαρίων ζήτησε τήν ἐπικύρωση τῆς ἐκλογῆς του καί τήν εὐλογία τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη, ἀλλά εἶναι ἐπίσης βέβαιο ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τοῦ Μοναχισμοῦ στή Ρωσία τροφοδοτοῦσε πλέον μέ μορφωμένα στελέχη ὄχι μόνο τόν κλῆρο, ἀλλά καί τήν ἱεραποστολική δραστηριότητα στή Ρωσία. Ὁ ρῶσος μοναχός ἀπό τό Λιοῦμπετς *Ἀντώνιος* καί οἱ μαθητές του *Νίκων* καί *Θεοδόσιος* ὑπῆρξαν οἱ κύριοι ὀργανωτές τοῦ μοναχικοῦ βίου στή Ρωσία μέ κέντρο τήν *Πετσέρσκαγια Λαύρα* (*Λαύρα τῶν Σπηλαίων* ἤ *Κρυπτῶν*) τοῦ Κιέβου. Ὁ *Ἀντώνιος* εἶχε καρῆ μοναχός στό Ἅγιον Ὄρος καί ἐστάλη στή Ρωσία γιά νά ὀργανώση τόν μοναχικό βίο, ἐγκαταστάθηκε δέ περί τό 1051 στή Λαύρα τοῦ Κιέβου, ἡ ὁποία ἀναδείχθηκε πράγματι σέ μεγάλο πνευματικό κέντρο τῆς Ρωσίας. Ἀπό τούς μοναχούς τῆς Λαύρας ἐπιλέχθηκαν πολλοί ἐπίσκοποι, ἐνῶ ἱδρύθηκαν μονές σέ ὅλες σχεδόν τίς ρωσικές ἡγεμονίες. Κατά τόν ΙΒ΄ αἰώνα ὑπῆρχαν στό Κίεβο 17 μονές, στό Νόβγκοροντ 20 μονές καί στήν εὐρύτερη περιοχή 40 μονές, στίς πόλεις Περεϊασλάβλ καί Τσερνιγκώφ 4 μονές, στήν ἡγεμονία τῆς Γαλικίας 3 μονές, στό Πολότσκ 4 μονές, στό Σμολένσκ 5 μονές, στό Ροστώβ 2 μονές, στήν ἡγεμονία τῆς Σουζνταλίας 4 μονές, στό Βλαντιμίρ 5 μονές κ.λπ. Ἡ ἐντυπωσιακή ἀνάπτυξη τοῦ μοναχισμοῦ ὑπῆρξε καθοριστική ὄχι μόνο γιά τήν ταχύτερη διείσδυση τοῦ Χριστιανισμοῦ στή πνευματική ζωή τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ, ἀλλά καί γιά τήν ἀρτιότερη ὀργάνωση τῶν νέων ἐπισκοπῶν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Ἐκκλ. Ἱστορία τῆς Ρωσίας, 116 κέξ.). Οἱ μητροπολίτες Ρωσίας εἶχαν ὡς πρώτιστο χρέος τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου καί τήν ὀργάνωση τῶν ἐπισκοπῶν στίς νεοσύστατες τοπικές ἐκκλησίες. Ἤδη ἐπί Βλαδιμήρου (+ 1015) εἶχαν ἱδρυθῆ

οἱ ἐπισκοπές *Νόβγκοροντ, Τσερνιγκώφ, Ροστώβ, Βλαντιμίρ* τῆς Βολυνίας καί *Μπιέλγκοροντ*, ἐνῶ εἶχαν ἀποσταλῆ ἐπίσκοποι στό *Τμουτορακάν* (βυζ. Ταματάρχα), στό *Τουρώβ* καί στό *Πολότσκ*, ὅπου εἶχαν ὁρισθῆ ὡς ἡγεμόνες οἱ γιοί τοῦ Βλαδιμήρου. Ἐπί Ἰαροσλάβου τοῦ Σοφοῦ (+ 1054) ἱδρύθηκαν οἱ ἐπισκοπές *Γιούριεφ* καί *Περεϊασλάβλ*, ἀργότερα δέ οἱ ἐπισκοπές *Σμολένσκ* (1137), *Γαλικίας* (πρό τοῦ 1165), *Ριαζάν* (πρό τοῦ 1207), *Περεμύσλ* καί *Οὐγκρόβσκ* (πρό τοῦ 1220).

Οἱ *μητροπολίτες Κιέβου* ἦσαν ἡ διοικητική κεφαλή τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας. Συγκαλοῦσαν καί προήδρευαν τίς συνόδους ὅλων τῶν ἐπισκόπων τῆς Ρωσίας, ἐνῶ εἶχαν τήν εὐθύνη γιά τήν ὀρθή ἐκτέλεση τῶν ἀποφάσεων τῆς συνόδου, οἱ ὁποῖες ἀναφέρονto στήν *ἐκλογή*, τή *χειροτονία* καί τήν *κρίση* τῶν ἐπισκόπων ἤ καί τῶν ἄλλων κληρικῶν, σέ θέματα ἱεραποστολικῆς δράσεως, σέ ζήτημα πίστεως, λατρείας καί κανονικῆς τάξεως καί γενικότερα στόν συντονισμό τοῦ ὅλου ἐκκλησιαστικοῦ ἔργου στίς ρωσικές ἡγεμονίες. Οἱ πόροι γιά τήν ὕπαρξη καί τή δράση τοῦ μητροπολίτη, τῶν ἐπισκόπων καί τοῦ ἐνοριακοῦ κλήρου προήρχοντο ἀπό τή "*Δεκάτη*" τῶν ἐσόδων τοῦ ἡγεμόνα, ἀπό τά δικαιώματα γιά τήν ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης, ἀπό τή φύλαξη τῶν μέτρων τοῦ ἐμπορίου, ἀπό τήν ἀκίνητη ἐκκλ. περιουσία, ἀπό τίς δωρεές τῶν ἡγεμόνων, ἀπό τίς εἰσφορές τῶν πιστῶν κ.ἄ. Ἄλλωστε, ἡ συμβολή τῶν βυζαντινῶν μητροπολιτῶν Ρωσίας στή διαδικασία τῆς πνευματικῆς καί τῆς ἐθνικῆς ἀναγεννήσεως τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ ὑπῆρξε ἀνεκτίμητη, *ἀφοῦ στή Ρωσία ὑπῆρχαν πολλοί μέν ἡγεμόνες, ἕνας ὅμως μητροπολίτης*. Σημαντικότερος ἀπό τούς μητροπολίτες Ρωσίας τοῦ ΙΑ΄ αἰ. ὑπῆρξε ὁ λόγιος Ἰωάννης Β΄ (1080-1088), ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζεται στά μεταγενέστερα ρωσικά Χρονικά ὡς ὁ πλέον μορφωμένος ἀπό ὅλους τούς μέχρι τότε μητροπολίτες Ρωσίας. Ὁ χαρακτηρισμός ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπό τήν περίφημη πραγματεία του "*Κανονικές ἀποκρίσεις*", ἡ ὁποία ἀντιμετώπιζε μέ εὐρύτητα πνεύματος τά νέα προβλήματα τῆς Ἐκκλησίας στίς ἀχανεῖς ἐκτάσεις τῆς Ρωσίας (L. Goetz, Kirchenrechtliche und kulturgeschichtliche Denkmäler Altrusslands, Stuttgart 1906, 98-170). Ὡστόσο, ὅλοι οἱ μητροπολίτες Ρωσίας εἶχαν ἐφοδιασθῆ ἀπό τόν Βλαδίμηρο καί ἀπό τούς διαδόχους του μέ ἐξαιρετικά πράγματι προνόμια τόσο γιά τόν συντονισμό τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου, ὅσο καί γιά τή μεταφύτευση στή Ρωσία τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως γιά τόν δημόσιο καί τόν ἰδιωτικό βίο ὅλων τῶν χριστιανικῶν λαῶν. Οἱ μεταφρασμένες στήν παλαιοσλαβική γλώσσα *Ἁγία Γραφή* καί *Θεία Λειτουργία* συμπληρώθηκαν μέ τήν ἐκλεκτική μετάφραση σημαντικῶν ἔργων τῆς πατερικῆς παραδόσεως γιά νά συνδέσουν τόν ρωσικό λαό μέ τήν πνευματική κληρονομία τοῦ Βυζαντίου. Μεταφράσθηκαν στήν παλαιορωσική οἱ *Λόγοι* τοῦ Μ. Ἀθανασίου κατά τῶν Ἀρειανῶν, ἀποσπάσματα ἀπό ἐπιλεγμένες *Ὁμιλίες* τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύ-

μων, περισσότερες ἀπό *200 Ὁμιλίες* τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου σέ αὐτοτελῆ συλλογή (*Ζλατόουστ*), συλλογή *Ὁμιλιῶν* Ἐφραίμ τοῦ Σύρου ὑπό τόν τίτλο "*Παραίνεσις*", ἔργα τῶν ἁγίων Νείλου τοῦ Σιναΐτη (Ε΄ αἱ.) καί Ἰωάννη τῆς Κλίμακος (ΣΤ΄ αἱ.), ἡ *Ἔκθεσις τῆς Ὀρθοδόξου πίστεως* Ἰωάννη τοῦ Δαμασκηνοῦ (Η΄ αἱ.) καί πολλά ἄλλα *θεολογικά, ἐξηγητικά* καί *ἀσκητικά* ἔργα. Ἰδιαίτερη ὅμως εὐαισθησία ἐπιδείκνυαν οἱ Ρῶσοι ὄχι μόνο γιά τήν πατερική παράδοση, τήν *αὐθεντία τῆς ὁποίας δέν τήν διέκριναν ἀπό τήν αὐθεντία τῆς Ἁγίας Γραφῆς*, ἀλλά καί γιά τούς *Βίους τῶν ἁγίων, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦσαν προσφιλῆ πνευματικά ἀναγνώσματα.*

Στόν κύκλο τῶν μεταφράσεων ἐξαιρετική θέση κατεῖχαν καί τά ἐπιλεγμένα ἀπό τή βυζαντινή ἱεραποστολή *ἱστορικά* ἤ *χρονογραφικά* ἔργα, ὅπως τό "*Χρονικόν*" τοῦ Ἰωάννη Μαλάλα, ἕνα *σύντομο Χρονικό* πού ἀποδόθηκε στόν Νικηφόρο ἤ Γεώργιο Σύγκελλο, ἡ *Κοσμογραφία* Κοσμᾶ τοῦ Ἰνδικοπλεύστη, τό *Χρονικόν* Γεωργίου τοῦ Ἁμαρτωλοῦ, τό βυζαντινό ἔπος τοῦ *Διγενῆ Ἀκρίτα* κ.ἄ. Ἡ εὐρύτητα τῶν βυζαντινῶν μεταφράσεων ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τήν σαφῆ ὑπεροχή τους ἔναντι τῶν καθαρῶς ρωσικῶν συγγραμμάτων, ἡ ὁποία διαπιστώθηκε τόν ΙΣΤ΄ αἰώνα ἀπό τόν ρῶσο μητροπολίτη Ρωσίας Μακάριο στήν προσπάθειά του νά συγκεντρώσῃ ὅλα τά ἱερά "*βιβλία πού ὑπάρχουν στή ρωσική γῆ*" (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Ἐκκλ. Ἱστορία τῆς Ρωσίας, 119 κέξ.). Ἡ μεταφορά τοῦ μεταφρασμένου ἀπό τόν Κύριλλο καί τόν Μεθόδιο *βυζαντινοῦ Νομοκάνονα* ἀποτελοῦσε πάντοτε τή σταθερή ἐπιλογή τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς, ἀλλά ἡ ἐφαρμογή του στή ρωσική κοινωνία δέν ἦταν βεβαίως μία εὔκολη ὑπόθεση. Ὁ Βλαδίμηρος εἶχε δεχθῆ τίς εἰσηγήσεις, τῆς βυζαντινῆς ἱεραποστολῆς καί εἶχε ἐκχωρήσει μέ "*Διάταγμα*" στήν Ἐκκλησία εὐρύτατες ἁρμοδιότητες ὄχι μόνο σέ ζητήματα Οἰκογενειακοῦ δικαίου (*γάμος, διαζύγιο, κληρονομική διαδοχή* κ.λπ.), ἀλλά καί στή φύλαξη τῶν "*μέτρων καί σταθμῶν*" τοῦ ἐμπορίου. Βεβαίως, τό κείμενο τοῦ *Διατάγματος* αὐτοῦ ὑπέστη πολλές μεταγενέστερες προσθῆκες καί τροποποιήσεις, ἀλλά ὁ πυρήνας τοῦ περιεχομένου του παρέμεινε ἀναλλοίωτος (Vl. Phidas, Le Règlement du prince Vladimir. Origine et fondements juridiques, Strasbourg 1963. Athènes 1965). Βάσει του *Διατάγματος* του Βλαδιμήρου συντάχθηκε ἀργότερα καί τό *Διάταγμα τοῦ Ἰαροσλάβου* τοῦ Σοφοῦ, τό ὁποῖο ἐπίσης ὑπέστη μεταγενέστερες προσθῆκες καί τροποποιήσεις τόσο στή *σύντομη*, ὅσο καί στήν *ἐκτενῆ* του μορφή.

Ἡ *Κόρμτσαγια Κνίγκα*, ἤτοι τό Πηδάλιο, περιελάμβανε ἐκτός ἀπό τούς ἱ. κανόνες τοῦ *πρώτου μέρους* καί ἕνα *δεύτερο μέρος* μέ ποικίλα νομικά κείμενα, ἤτοι: **α)** *ἀποσπάσματα ἀπό τόν Μωσαϊκό νόμο*, **β)** *τήν Ἐκλογή τῶν Ἰσαύρων*, *γ) μία σλαβική μετάφραση τῆς Ἐκλογῆς* (Κώδικα Κωνσταντίνου ἤ Νόμο τῶν Δικαστηρίων), **δ)** *τόν Πρόχειρο Νόμο τῶν Μακεδόνων*, **ε)** *τό ὅλο κείμενο ἤ ἀποσπάσματα τῶν Διαταγμάτων τῶν*

πρώτων χριστιανῶν ἡγεμόνων τῆς Ρωσίας Βλαδιμήρου (+1015) καί Ἰαροσλάβου τοῦ Σοφοῦ (+1054) κ.λπ. Στήν *Κόρμτσαγια Κνίγκα* εἶχε προσαρτηθῆ ἐπίσης καί ἡ *Ρούσκαγια Πράβντα* (= Ρωσική Ἀλήθεια), ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε ἕνα εἶδος *νομικοῦ κώδικα* καί εἶχε συνταχθῆ ὡς συμπλήρωμα τοῦ βυζαντινοῦ Νομοκάνονα γιά νά διευκολυνθῆ ἡ προσαρμογή του στή ρωσική πραγματικότητα καί στό ἔργο τῶν ἐκκλησιαστικῶν κυρίως δικαστηρίων. Οἱ βυζαντινοί μητροπολίτες Ρωσίας εἶχαν τήν εὐθύνη νά δίδουν ὁδηγίες γιά τήν ὀρθότερη ἐφαρμογή τῶν ἀρχῶν τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου στή Ρωσία. Οἱ *"Κανονικές"* *"Ἀποκρίσεις"* τοῦ μητροπολίτη Ρωσίας Ἰωάννη Β΄ (1080-1088) καλύπτουν συγκεκριμένες πτυχές τῆς ἀνάγκης αὐτῆς, ὅπως ἐπίσης καί οἱ *"Ἀποκρίσεις"* τοῦ ἀρχιεπισκόπου Νόβγκοροντ Νήφωνα. Οἱ *"Ἀποκρίσεις"* αὐτές συντάχθηκαν περί τά μέσα τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα, πολλές δέ ἀπό αὐτές ἀναφέρονται σέ τελετουργικά κυρίως καθήκοντα κληρικῶν ἤ λαϊκῶν καί ἀνήκουν σέ ἄλλα πρόσωπα (L. Goetz, ἔνθ'ἀν., 171-342).

Εἶναι εὐνόητο ὅτι ἡ πολιτική ἑνότητα τῶν ρωσικῶν ἡγεμονιῶν ὑπό τόν *μεγάλο ἡγεμόνα* τοῦ Κιέβου ἐνισχύθηκε μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς δικαιοδοσίας καί τῆς πνευματικῆς ἐπιρροῆς τῶν μητροπολιτῶν Κιέβου καί πάσης Ρωσίας, οἱ ὁποῖοι λειτουργοῦσαν πλέον ὡς σύμβολα ὄχι μόνο τῆς ἐσωτερικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἤ ἐθνικῆς ἑνότητας τῶν Ρώσων, ἀλλά καί τῆς αὐθεντικῆς κοινωνίας τους μέ ὅλους τούς ὀρθοδόξους λαούς διά τῆς διοικητικῆς τους ἀναφορᾶς πρός τή Μητέρα Ἐκκλησία. Κατά τό δεύτερο ἥμισυ ὅμως τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα κυριάρχησε στίς στέππες τό ληστρικό φύλο τῶν *Πολόβτσυ* (βυζ. *Κουμάνοι*), τό ὁποῖο ὄχι μόνο κατέστησε σχεδόν ἀδύνατη τήν κάθοδο τῶν ρώσων ἐμπόρων ἀπό τόν Δνείπερο, ἀλλά συγχρόνως ἀπειλοῦσε μέ τίς ληστρικές του ἐπιδρομές καί αὐτό ἀκόμη τό Κίεβο. Ἡ διάσπαση τῆς μεγάλης ἡγεμονίας τοῦ Κιέβου μέ τή δημιουργία περιφερειακῶν ἡγεμονιῶν, ἡ ἀνεξαρτητοποίηση τῆς *ἡγεμονίας τοῦ Νόβγκοροντ* καί ἡ ἐντυπωσιακή ἀνάπτυξη τῶν ἡγεμονιῶν *Σουζνταλίας, Γαλικίας* καί *Βολυνίας* προκάλεσαν τήν ἐπίσπευση τῆς παρακμῆς τῆς ἡγεμονίας τοῦ Κιέβου. Κατά τόν ΙΒ΄ αἰώνα οἱ κάτοικοι τῆς ἡγεμονίας αὐτῆς κινήθηκαν βορειότερα πρός τήν ἡγεμονία τῆς Σουζνταλίας γιά νά ἀποφύγουν τίς ληστρικές ἐπιδρομές τῶν Πολόβτσυ. Ἡ σταδιακή ἀποδυνάμωση τῶν *μεγάλων ἡγεμόνων* τοῦ Κιέβου συνδέθηκε μέ τή σταδιακή ἔνταση τῶν ἐμφυλίων ἐρίδων, οἱ ὁποῖες κορυφώθηκαν μέ τή βίαιη σύγκρουση τοῦ μεγάλου ἡγεμόνα τοῦ Κιέβου Ἰζιασλάβου πρός τόν πανίσχυρο θεῖο του ἡγεμόνα τῆς Σουζνταλίας Γιούρι Ντολγκορούκι.

Ὁ βυζαντινός μητροπολίτης Κιέβου Μιχαήλ (1130-1147) κατέβαλε μεγάλες προσπάθειες γιά τήν εἰρήνευση τῶν ρώσων ἡγεμόνων, ἀλλά μέ τίς πρωτοβουλίες του δυσαρέστησε τόν ἡγεμόνα τοῦ Κιέβου Ἰζιασλάβο, ὁ ὁποῖος ἐπωφελήθηκε ἀπό τή μετάβαση τοῦ Μιχαήλ στήν Κπολη καί

συγκάλεσε σύνοδο γιά νά ἐκλέξη ἄλλο ρῶσο μητροπολίτη. Στή σύνοδο ἔλαβαν μέρος ἐννέα ἐπίσκοποι (*Νήφων Νόβγκοροντ, Μανουήλ Σμολένσκ, Κοσμᾶς Πολότσκ, Ὀνούφριος Τσερνιγκώφ, Εὐθύμιος Περεϊασλάβλ, Δανιήλ Γιούριεφ, Θεόδωρος Μπιελγκόροντ, Θεόδωρος Βλαντιμίρ καί Ἰωάννης Τουρώβ*), ὡς διάδοχος δέ τοῦ Μιχαήλ προτάθηκε ὁ μορφωμένος ρῶσος κληρικός *Κλήμης Σμολιάτιτς*. Κατά τή διαδικασία τῆς ἐκλογῆς του διαφώνησαν οἱ τρεῖς πρῶτοι μέ τό ἐπιχείρημα, ὅτι μία τέτοια ἐκλογή ἦταν *ἀντικανονική*, ἀφοῦ τό δικαίωμα τῆς ἐκλογῆς τῶν μητροπολιτῶν Κιέβου ἀνῆκε στόν πατριάρχη Κπόλεως. Οἱ λοιποί ἕξι ἐπίσκοποι ὑποστήριξαν τήν κανονικότητα τῆς ἐκλογῆς ἀπό τήν τοπική τους σύνοδο, τέλεσαν τή χειροτονία τοῦ Κλήμη (27 Ἰουλίου 1147) καί ζήτησαν τήν εὐλογία τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη. Οἱ ἀντιφρονοῦντες δέν ἀναγνώρισαν τόν νέο μητροπολίτη μέ ἐπικεφαλῆς τόν λόγιο ἀρχιεπίσκοπο Νόβγκοροντ Νήφωνα, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἐγκλείσθηκε ἀπό τόν Ἰζιασλάβο στήν Πετσέρσκαγια Λαύρα. Ὡστόσο, μέ πατριαρχικό γράμμα ἀναγνωρίσθηκε ὁ Κλήμης ὡς κανονικός μητροπολίτης Κιέβου (1148). Ἡ κατάληψη ὅμως τοῦ Κιέβου ἀπό τόν Γιούρι Ντολγκορούκι (1148) εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τόσο τήν ἀπελευθέρωση τοῦ Νήφωνα, ὅσο καί τή φυγή τοῦ Κλήμη στό Βλαντιμίρ τῆς Βολυνίας μαζί μέ τόν *μεγάλο ἡγεμόνα* τοῦ Κιέβου Ἰζιασλάβο, τόν ὁποῖο ἀκολούθησε καί κατά τήν ἐπιστροφή του στό Κίεβο.

Μετά τόν θάνατο τοῦ Ἰζιασλάβου (1155) τό Κίεβο καταλήφθηκε πάλι ἀπό τόν Γιούρι Ντολγκορούκι, ὁ ὁποῖος δέχθηκε ὡς μητροπολίτη Ρωσίας τόν λόγιο βυζαντινό *Κωνσταντίνο*, ἀλλά μετά τόν θάνατο καί τοῦ Ντολγκορούκι (1158;) ἡ ἡγεμονία τοῦ Κιέβου περιῆλθε στό Ροστισλάβο, ἀδελφό καί νόμιμο διάδοχο τοῦ Ἰζιασλάβου. Ὁ Ροστισλάβος δέν δέχθηκε ὡς μητροπολίτη τόν Κωνσταντίνο καί ζήτησε ἄλλο μητροπολίτη ἀπό τό Οἰκουμενικό πατριαρχεῖο, τό ὁποῖο ἀπέστειλε τόν ἐπίσης βυζαντινό Θεόδωρο (1161-1162). Ἡ ἀποτυχία λοιπόν τῶν μητροπολιτῶν Κιέβου στήν προσπάθεια γιά τήν εἰρήνευση τῶν συγκρουομένων ρώσων ἡγεμόνων ἔπληξε καί τήν ἐκκλησιαστική ἑνότητα τῆς Ρωσίας. Τό 1161 ὑπῆρχαν τρεῖς *μητροπολίτες Κιέβου*, ἤτοι ὁ Θεόδωρος στό Κίεβο, ὁ προκάτοχός του Κωνσταντίνος στό Τσερνιγκώφ ὡς φιλοξενούμενος τοῦ τοπικοῦ ἐπισκόπου καί ὁ ρῶσος Κλήμης Σμολιάτιτς στό Βλαντιμίρ τῆς Βολυνίας, ὅπου εἶχε καταφύγει μετά τόν θάνατο τοῦ Ἰζιασλάβου. Μετά τόν θάνατο τοῦ μητροπολίτη Θεοδώρου (1162) ὁ Ροστισλάβος ἀπέστειλε ἀντιπροσωπία πρός τό Οἰκουμενικό πατριαρχεῖο μέ αἴτημα τήν ἔγκριση τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ Κλήμη στόν μητροπολιτικό θρόνο, ἀλλά καθ' ὁδόν ἡ ἀντιπροσωπία συνάντησε τήν ἀποστολή τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη, ἡ ὁποία συνόδευε τόν νέο μητροπολίτη Κιέβου Ἰωάννη Δ' (1164-1167). Ὁ διάδοχος ὅμως τοῦ Γιούρι Ντολγκορούκι στήν ἡγεμονία τῆς Σουζνταλίας Ἀνδρέας Μπογκολιούμπσκι (1158-1174) ἔλαβε τόν ἐπίζηλο τίτλο τοῦ *"μεγάλου ἡγεμό-*

να", ὁ ὁποῖος ἐπιβεβαίωνε ἔτσι τή θεσμική του ὑπεροχή ἔναντι τῶν ἄλλων ρώσων ἡγεμόνων. Τό γεγονός αὐτό ἐπιτάχυνε τήν παρακμή τοῦ Κιέβου. Ἡ πρωτεύουσα τῆς Σουζνταλίας Βλαντιμίρ ἀπέκτησε πλέον τήν παλαιότερη ἀκτινοβολία τοῦ Κιέβου, ἀλλά οἱ μητροπολίτες Ρωσίας ἀποστέλλοντο πάντοτε ἀπό τό Οἰκουμενικό πατριαρχεῖο καί διέμεναν συνήθως στό Κίεβο.

3) Ἡ μογγολική κυριαρχία καί ἡ μεταφορά τῆς μητροπόλεως στή Μόσχα

Ἡ εἰσβολή τῆς μογγολικῆς *Χρυσῆς Ὀρδῆς* τοῦ Μπατού χάν (1237-1240) εἶχε ὡς συνέπεια τήν ὑποταγή στόν μογγολικό ζυγό ὅλων τῶν ρωσικῶν ἡγεμονιῶν, μέ μόνη ἐξαίρεση τήν ἡγεμονία τοῦ Νόβγκοροντ. Τό Κίεβο καταλήφθηκε καί λεηλατήθηκε (Δεκέμβριος 1240), ὁ δέ μητροπολίτης Ἰωσήφ ἐξαφανίσθηκε (1237). Βεβαίως, ἡ μογγολική κυριαρχία ἦταν χαλαρή καί δέν ἄλλαξε τήν ὀργάνωση τῶν ρωσικῶν ἡγεμονιῶν, ἀλλά οἱ ρῶσοι ἡγεμόνες ἔπρεπε πλέον νά λαμβάνουν γραπτή ἐπικύρωση τῆς ἐξουσίας τους ἀπό τόν χάν τῆς Χρυσῆς Ὀρδῆς (*γιαρλύκ*) καί νά τοῦ καταβάλλουν ἀνελλιπῶς τόν βαρύ φόρο ὑποτέλειας (*βυχόντ*). Ὁ τίτλος τοῦ *"μεγάλου ἡγεμόνα"* παραχωρήθηκε ἀπό τόν χάν τῶν Μογγόλων στούς ἀπογόνους τοῦ Ἰαροσλάβου, ἀλλά ὁ νικητής τῶν Σουηδῶν στόν Νέβα (1240) Ἀλέξανδρος Νέβσκυ ἵδρυσε τό 1260 τήν ἡγεμονία τῆς Μόσχας καί ἀνέθεσε τή διοίκησή της στόν γιό του Δανιήλ (1263-1303). Ἡ ἐντυπωσιακή ἀνάπτυξη τῆς ἡγεμονίας τῆς Μόσχας συνεχίσθηκε ἐπί τῶν διαδόχων του Γιούρι (1303-1325) καί Ἰβάν Α΄ Καλιτά (1325-1340), ὁ ὁποῖος μάλιστα πέτυχε νά τοῦ παραχωρηθῆ ἀπό τόν χάν τῆς *Χρυσῆς Ὀρδῆς* καί ὁ τίτλος τοῦ *"μεγάλου ἡγεμόνα"* (1328). Συγχρόνως ἰσχυροποιήθηκε μέ κέντρο τό Πολότσκ καί ἡ *ἡγεμονία τῆς Λιθουανίας*, ἰδιαίτερα ἐπί τοῦ ἡγεμόνα Μιντάουγκας (1239-1263). Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρωσίας *ἀπαλλάχθηκε ἀπό ὁποιαδήποτε φορολογική ὑποχρέωση ἔναντι τῆς Χρυσῆς Ὀρδῆς*, ἀλλά ἡ μογγολική κυριαρχία ἔπληξε σοβαρά τόσο τήν ὀργάνωση, ὅσο καί τήν πνευματική της δράση. Ὁ διάδοχος τοῦ Ἰωσήφ μητροπολίτης Κιέβου καί πάσης Ρωσίας *Κύριλλος Β΄* (1243-1281) ἦταν ρωσικῆς καταγωγῆς καί ἀπεστάλη στή Νίκαια γιά νά λάβη ἀπό τόν πατριάρχη Κπόλεως τήν ἐπικύρωση τῆς ἐκλογῆς του, ἀλλά κατά τήν ἐπιστροφή ἀντιμετώπισε σοβαρό δίλημμα γιά τήν ἐγκατάστασή του στό Κίεβο ἤ στό Βλαντιμίρ. Τελικῶς ἀπέφυγε νά ἐγκατασταθῆ σέ μία ἀπό αὐτές καί περιόδευε σέ ὅλες τίς σημαντικές πόλεις τῆς ἀχανοῦς μητροπόλεώς του, καίτοι συμπαθοῦσε τό Βλαντιμίρ. Τό 1274 συγκάλεσε στό Βλαντιμίρ σημαντική σύνοδο, στήν ὁποία ἔλαβαν μέρος οἱ ἐπίσκοποι *Νόβγκοροντ, Ροστώβ, Περεϊασλάβλ* καί *Πολότσκ*. Ἡ σύνοδος ἐνημερώθηκε ἀπό τόν Κύριλλο γιά τά

σοβαρά ἐκκλ. προβλήματα τῶν τοπικῶν ἐκκλησιῶν καί τοῦ κλήρου, συνέταξε ἐννέα *"κεφάλαια"* γιά τά οἰκονομικά δικαιώματα τοῦ μητροπολίτη σέ ὁλόκληρη τή Ρωσία, γιά ὁρισμένα σοβαρά παραπτώματα τῶν κληρικῶν (*σιμωνία, μέθη κ.ἄ.*) ἤ λαϊκῶν (*δαιμονικά παίγνια, δεισιδαιμονίες κ.ἄ.*) καί ἀποδέχθηκε τήν ὑπομνηματισμένη *Κόρμτσαγια Κνίγκα*, ἡ ὁποία εἶχε μεταφερθῆ τό 1262 στή Ρωσία ἀπό τή Βουλγαρία.

Ὁ διάδοχος τοῦ Κυρίλλου *Μάξιμος* (1283-1305) ἦταν βυζαντινός καί ἐκλέχθηκε ἀπό τόν Οἰκουμενικό πατριάρχη, ἔλαβε δέ τήν ἐπικύρωση τῆς ἐκλογῆς του καί ἀπό τόν χάν τῆς *Χρυσῆς Ὀρδῆς*. Τό 1299 μετά ἀπό πολυετῆ περιπλάνηση ἐγκαταστάθηκε στό Βλαντιμίρ, ἡ δέ ἀπόφασή του αὐτή συνδέθηκε στήν παράδοση μέ θαυμαστή ὑπόδειξη τῆς Θεοτόκου, ἡ ὁποία τοῦ ἐνεχείρισε καί τό περίφημο ὠμοφόριο. Ἡ αἴτηση γιά τή μεταφορά τῆς ἕδρας τῆς *μητροπόλεως Κιέβου καί πάσης Ρωσίας* ἀπό τό Κίεβο στό Βλαντιμίρ ἐπικυρώθηκε ἀπό τό πατριαρχεῖο Κπόλεως, ἀφοῦ, λόγῳ τῶν ἱστορικῶν περιπετειῶν, *"οἱ προϊστάμενοι ἀρχιερατικῶς τῆς Ρωσίας, μή τήν ἀνήκουσαν καί ὀφειλομένην αὐτοῖς κυβέρνησιν ἔχοντες,... ἐπεί οὐδέ τῆς τῶν ἀναγκαίων ηὐπόρουν προσόδου, μετῴκησαν εἰς τήν ἁγιωτάτην αὐτῆς ἐπισκοπήν Βλαντιμήρου, ἱκανήν οὖσαν παρέχειν αὐτοῖς καταμονήν καί ἀνάπαυσιν πάντων τῶν χρειωδῶν..."*. Ἡ συνοδική ὅμως ἀπόφαση ὅριζε σαφῶς τό Κίεβο ὡς τήν πρώτη ἕδρα τοῦ μητροπολίτη Ρωσίας: *"εἶναι καί εὑρίσκεσθαι τόν τε ἱερώτατον μητροπολίτην Ρωσίας καί τούς μετ'αὐτόν πάντας ἐν τῷ Βλαντιμήρῳ καί ἔχειν τοῦτο ὡς οἰκεῖον κάθισμα ἀναφαιρέτως καί ἀναποσπάστως εἰς αἰῶνα τόν ἅπαντα, καί ἔνι μέν τό Κίεβον ὡς οἰκεῖος θρόνος καί πρῶτον κάθισμα τοῦ ἀρχιερέως, ἐάν περισώζηται, μετ'ἐκεῖνο καί σύν ἐκείνῳ δεύτερον κάθισμα καί καταμονή καί ἀνάπαυσις ἡ ἁγιωτάτη ἐπισκοπή Βλαντιμήρου..."* (Miklosich-Müller, Acta., I, 351-353). Ἡ ἐγκατάσταση τοῦ μητροπολίτη Ρωσίας στό Βλαντιμίρ ἐνεργοποίησε νέες διασπαστικές τάσεις, ἤδη δέ πρό τοῦ θανάτου τοῦ Μαξίμου (1305) εἶχε δημιουργηθῆ ἡ *Μητρόπολη Γαλικίας*, ἡ ὁποία ἀναγνωρίσθηκε καί ἀπό τό πατριαρχεῖο Κπόλεως. Πράγματι, ὁ ἀνταγωνισμός τῶν ἡγεμόνων κατέστη ἀπειλή γιά τήν ἑνότητα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας. Ὁ καταγόμενος ἀπό τή Βολυνία *μοναχός Πέτρος* ἀπεστάλη στήν Κπολη γιά νά χειροτονηθῆ μητροπολίτης Γαλικίας, ἐνῶ ὁ ἡγεμόνας τοῦ Τβέρ Μιχαήλ (1304-1319) ἀπέστειλε τόν *μοναχό Γερόντιο* ὡς ἰδικό του ὑποψήφιο γιά τή μητρόπολη Ρωσίας. Ὁ Οἰκουμενικός πατριάρχης Ἀθανάσιος Α΄ (1289-1293, 1304-1310) χειροτόνησε τόν Πέτρο ὄχι ὅμως μόνο γιά τή μητρόπολη Γαλικίας, ἀλλά καί γιά ὁλόκληρη τή Ρωσία (1308). Ὁ *Πέτρος* (1308-1326) ἐγκαταστάθηκε στό Βλαντιμίρ, ἀλλά κατά τή σύγκρουση τῶν ἡγεμόνων τοῦ Τβέρ Μιχαήλ καί τῆς Μόσχας Γιούρι ὑποστήριξε τόν δεύτερο, γι'αὐτό καί κατέφυγε στή Μόσχα ὡς φιλοξενούμενος τοῦ φίλου του Ἰβάν Καλιτά, ἀδελφοῦ τοῦ Γιούρι. Ὁ Ἰβάν

πέτυχε νά ἀναγνωρισθῆ *"μέγας ἡγεμόνας"* ἀπό τόν χάν τῆς *Χρυσῆς Ὀρδῆς* (1326) καί ἐνίσχυσε τήν τάση γιά τή μεταφορά τῆς ἕδρας τῆς μητροπόλεως Ρωσίας στή Μόσχα, ἀλλά ἡ διαμάχη τῶν ἡγεμόνων Μόσχας καί Τβέρ συνεχίσθηκε ἐντονώτερη.

Διάδοχος τοῦ Πέτρου ἀπεστάλη ἀπό τό πατριαρχεῖο Κπόλεως ὁ ἕλληνας *Θεόγνωστος* (1328-1353), ὁ ὁποῖος ἐγκαταστάθηκε στή Μόσχα καί πέτυχε τήν κατάργηση τῆς μητροπόλεως Γαλικίας μέ συνοδική ἀπόφαση τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως (1347), ἐνῶ οἱ ἐπισκοπές τῆς μητροπόλεως Γαλικίας ὑπήχθησαν στή δικαιοδοσία τοῦ μητροπολίτη Κιέβου καί πάσης Ρωσίας Θεογνώστου: *"Ἀκυροῦμεν γάρ καί τήν ἐν τῷ πρό ὀλίγου καιρῷ τῆς συγχύσεως γενομένην παρά τοῦ πρό ἡμῶν πατριαρχεύσαντος συνοδικήν ἐπί τῆς Γαλλίτζης πρᾶξιν καί λύομεν καί συγχωροῦμεν συνοδικῶς καί τόν ἐκφωνηθέντα τῷ τότε ἐκκλησιαστικόν δεσμόν καί τῶν μή πειθομένων τῷ Γαλλίτζης ἐπισκόπων καί τῶν ἄλλων ὡς παραλόγως γεγονότα. Διό δή καί ἔσονται τῇ τῆς Κυγέβου καί αὖθις ὑποκείμεναι καί ἠριθμημέναι αὗται ἁγιώταται ἐπισκοπαί, καί ἡ κατάστασις αὕτη, ὡς ἀρχαία καί δικαία καί πολύ τό εὔλογον ἔχουσα καί ἐπί συμφέροντος ἔθνους τοσούτου, τῆς μετ'ἀλλήλων δηλονότι εἰρηνικῆς ὁμονοίας ἕνεκα γεγονυῖα, τό ἀπαραποίητον καί παρά τῶν μεθ'ἡμᾶς ἁγιωτάτων πατριαρχῶν λήψεται, καί ὁ νῦν τε ἱερώτατος μητροπολίτης Κυγέβου ὑπέρτιμος καί ἔξαρχος πάσης Ρωσίας..."* (Miklosich-Müller, Acta., I, 270-271). Ἐν τούτοις, ὁ μητροπολίτης Θεόγνωστος ἔδειξε ἰδιαίτερη συμπάθεια πρός τόν ἡγεμόνα τῆς Μόσχας καί τόν ὑποστήριξε στόν ἀγώνα ἐναντίον τοῦ ἡγεμόνα τοῦ Τβέρ. Τοῦτο προκάλεσε τήν προσφυγή τοῦ ἡγεμόνα τοῦ Τβέρ στό Οἰκουμενικό πατριαρχεῖο μέ τήν ἀξίωση νά κριθῆ ὁ Θεόγνωστος γιά τή μεροληπτική στάση του. Ὁ Οἰκουμενικός πατριάρχης Κάλλιστος Α΄ (1350-1354, 1355-1363) μέ ἐπιστολή του πρός τόν Θεόγνωστο τοῦ ὑπέδειξε τήν καθολική πνευματική του εὐθύνη: *"ἡ ἱερότης σου γινώσκεις ἀκριβῶς ὅτι, ὅτε σέ ἐχειροτονήσαμεν, Κιέβου καί πάσης Ρωσίας μητροπολίτην ἐχειροτονήσαμεν, οὐχ ἑνός δέ μέρους, ἀλλά πάσης Ρωσίας. Νῦν δέ ἀκούω ὅτι οὔτε εἰς τόν Κύεβον ὑπάγεις, οὔτ'εἰς τήν Λητβᾶν, ἀλλ'εἰς ἕν μέρος, τό δέ ἄλλον ἀφῆκες ἀποίμαντον καί χωρίς ἐπισκέψεως καί διδασκαλίας πατρικῆς, ὅπερ ἔνι βαρύ καί ἔξω τῆς παραδόσεως τῶν ἱερῶν κανόνων. Δίκαιον δ'ἔνι, ἤνα καί τήν γῆν πάσης Ρωσίας ἐπιβλέπης καί ἔχης μετά πάντων τῶν ῥηγῶν ἀγάπην καί διάθεσιν πατρικήν καί ἀγαπᾷς αὐτούς ὁμοίως καί δεικνύης εἰς αὐτούς τήν αὐτήν καί ὁμοίαν διάθεσιν καί εὐμένειαν καί ἀγάπην, καί μή τινας ἐξ αὐτῶν ἀγαπᾷς καί ἔχης ὡς υἱούς, τούς δέ οὐδέν ἀγαπᾷς..."* (Miklosich-Müller, Acta., I, 320-322).

Οἱ ἀνταγωνισμοί λοιπόν τῶν ἡγεμόνων εἶχαν ἄμεση ἀναφορά καί στήν ἑνότητα τῆς μητροπόλεως Ρωσίας, ἡ ὁποία μποροῦσε νά διαφυλαχθῆ μόνο μέ τή διοικητική ἑνότητα ὑπό τόν μητροπολίτη Κιέβου καί πάσης

Ρωσίας, ὅπως ἐπίσης καί μέ τή συνεχῆ μέριμνα τῆς Μητρός Ἐκκλησίας. Ὁ Θεόγνωστος εἶχε συστήσει στό Οἰκουμενικό πατριαρχεῖο ὡς διάδοχό του τόν μορφωμένο ρῶσο ἐπίσκοπο τοῦ Βλαντιμήρ Ἀλέξιο ὡς *"ἀξίως καί δυνατῶς ἔχοντα καί αὐτήν τήν ἁγιωτάτην μητρόπολιν Κυέβου καί πάσης Ρωσίας ἀρχιερατικῶς διεξάγειν"* (Miklosich-Müller, Acta., I, 337). Ὁ Ἀλέξιος μετέβη πράγματι στήν Κπολη (1353), ἀλλά συνάντησε ἐκεῖ καί τόν προτεινόμενο ἀπό τόν ἡγεμόνα τῆς Λιθουανίας Ὀλγκέρντ (1341-1380) ὡς ὑποψήφιο μητροπολίτη Ρωμανό, ὁ ὁποῖος μάλιστα ὑποστηριζόταν ἀπό τούς *Βαρλααμίτες*. Ὁ Ἀλέξιος (1353-1378) κέρδισε τήν ὑποστήριξη τῶν *Παλαμιτῶν* καί ἐκλέχθηκε κατά παραχώρηση μητροπολίτης Κιέβου καί πάσης Ρωσίας, παρά τούς ἐνδοιασμούς ὡς πρός τήν ὀρθότητα τῆς ἐκλογῆς ἑνός ρώσου ὡς μητροπολίτη. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή κατανοεῖται ἡ δέσμευση τῆς συνόδου νά μή ἐπιτρέψη στό μέλλον ἀνάλογες ἐκλογές: *"πλήν εἰς αὐτόν δή τοῦτον καί μόνον τόν κῦρ Ἀλέξιον, οὐ μήν δή παραχωροῦμεν, οὐδέ ἐνδιδόαμεν ὅλως ἕτερόν τινα εἰς τό ἑξῆς ἀπό τῆς Ρωσίας ὁρμώμενον ἀρχιερέα ἐκεῖσε γενέσθαι, ἀλλά ἀπό ταύτης τῆς θεοδοξάστου καί θεομεγαλύντου καί εὐδαίμονος Κπόλεως"* (Miklosich-Müller, Acta.,I, 337, 350-353). Ἐν τούτοις, οἱ ἔριδες συνεχίσθηκαν, ἀφοῦ ὁ Ρωμανός πέτυχε νά χειροτονηθῆ μητροπολίτης Λιθουανίας καί ἀγωνίσθηκε νά ἐκθρονίση τόν Ἀλέξιο, ὁ ὁποῖος μετέβη καί πάλι στήν Κπολη (1356) γιά τήν κανονική ρύθμιση τοῦ θέματος. Πράγματι, ἡ πατριαρχική σύνοδος ἐπικύρωσε ὄχι μόνο τήν ἐκλογή, ἀλλά καί τήν εὐρύτατη δικαιοδοσία του στήν Ἐκκλησία τῆς Ρωσίας, ἀφοῦ ὁ Ἀλέξιος ἐξουσιοδοτεῖτο πλέον νά *"κατάσχη πᾶσαν τήν ὑπ'αὐτόν ἐνορίαν"* (Miklosich-Müller, Acta., I, 425-430). Ὁ Ρωμανός ὅμως διατήρησε τή μητρόπολη Λιθουανίας μέ ἕδρα τό *Νόβογκροντκ* καί μέ δύο ὑποκείμενες ἐπισκοπές (*Πολότσκ* καί *Τουρώβ*). Μετά τό θάνατο τοῦ Ρωμανοῦ (1361) ὁ Οἰκουμενικός πατριάρχης Φιλόθεος Α΄ ὁ Κόκκινος (1350-1354, 1364-1376) ἀποφάσισε τήν ἑνοποίηση τῆς μητροπόλεως Ρωσίας (1364), ἡ ὁποία ὅμως γνώρισε συντόμως νέα διάσπαση.

Ὁ ἡγεμόνας τῆς Πολωνίας πέτυχε τήν ἵδρυση τῆς *Μητροπόλεως Γαλικίας* (1371), ἐνῶ ὁ ἡγεμόνας τῆς Λιθουανίας κατάγγειλε τόν Ἀλέξιο γιά μεροληπτική στάση στά πολιτικά πράγματα καί πέτυχε νά χειροτονηθῆ ὁ λόγιος ἱερομόναχος *Κυπριανός Τσάμπλακ* ὡς μητροπολίτης Κιέβου καί πάσης Ρωσίας (1376). Ὁ Ἀλέξιος ἀναγνωριζόταν πλέον μόνο ἀπό τίς βόρειες ἐπαρχίες, ἐνῶ ὁ Κυπριανός ἀπό τίς νότιες. Μετά τόν θάνατο τοῦ Ἀλεξίου (1378) ὁ *μέγας ἡγεμόνας* τῆς Μόσχας Δημήτριος Ντόνσκοϊ (1358-1389) προέτεινε ὡς διάδοχό του τόν μοναχό *Μιχαήλ* (Μιτιάι), παρά τή σφοδρή ἀντίδραση τοῦ ἐπισκόπου Σουζνταλίας Διονυσίου (Miklosich-Müller, Acta.,II, 31-34). Ὁ Μιχαήλ ὅμως πέθανε κατά τή μετάβασή του

στήν Κπολη (1379), ὁ δέ συνοδός του ἀρχιμανδρίτης *Ποιμήν* πέτυχε νά ἐκλεγῆ μέ μηχανοραφίες μητροπολίτης Ρωσίας. Ὁ Κυπριανός Τσάμπλακ ἐπωφελήθηκε ἀπό τή δυσφορία τοῦ *μεγάλου ἡγεμόνα* Δημητρίου γιά τήν ἐκλογή τοῦ Ποιμένα καί ἀναγνωρίσθηκε μητροπολίτης Ρωσίας. Ἡ συμπεριφορά του ὅμως κατά τήν ἐπιδρομή τοῦ χάν Τοχταμίς διευκόλυνε τήν περιστασιακή ἔστω ἀποδοχή τοῦ Ποιμένα καί τήν μετ'ὀλίγον ἀποστολή τοῦ ἐπισκόπου *Σουζνταλίας Διονυσίου* στήν Κπολη γιά τήν ἐκλογή του ὡς μητροπολίτη Ρωσίας. Πράγματι, ὁ Διονύσιος ἐκλέχθηκε στήν Κπολη μητροπολίτης Ρωσίας, ἀλλά κατά τήν ἐπιστροφή του φυλακίσθηκε ἀπό τούς Λιθουανούς στό Κίεβο καί πέθανε τό 1385. Τό πατριαρχεῖο Κπόλεως ὑποστήριξε τελικῶς τήν ἐπιστροφή στόν θρόνο τοῦ Κυπριανοῦ Τσάμπλακ, ἡ ὁποία ὅμως κατέστη δυνατή μετά τόν θάνατο τοῦ Δημητρίου (1389), εἶχε δέ ὡς συνέπεια τήν ἑνοποίηση τῆς μητροπόλεως ὑπό τόν μητροπολίτην Κιέβου, Γαλικίας καί πάσης Ρωσίας (Miklosich-Müller, Acta., I, 116-119, 177-192, 278-285). Ἡ σταδιακή ἀποδυνάμωση τοῦ μογγολικοῦ ζυγοῦ καί ἡ ἑνοποίηση τῆς μητροπόλεως Ρωσίας ὑπό τόν λόγιο μητροπολίτη Κυπριανό (1389-1406) διευκόλυναν τίς προσπάθειές του γιά τή λειτουργική ἀνανέωση καί τήν προώθηση τῆς ἡσυχαστικῆς ἀσκητικῆς πνευματικότητας (Ἀ.-Αἰ. Ταχιάου, Ὁ μητροπολίτης Ρωσίας Κυπριανός Τσάμπλακ, Θεσσαλονίκη 1961).

Ὁ περίφημος ἀσκητής *Σέργιος Ραντονέζ* (1314-1392) ὑπῆρξε κύριος ἐκφραστής τῆς ἀγωνίας γιά τήν ἐξυγίανση τοῦ παρηκμασμένου κατά τή μογγολική περίοδο μοναχικοῦ βίου τῆς Ρωσίας. Ἡ ἵδρυση 180 περίπου νέων μονῶν σέ ὅλες σχεδόν τίς ἡγεμονίες τῆς Ρωσίας ὑποδηλώνει τή συμβολή του στόν καθ'ὅλου πνευματικό βίο τῆς Ρωσίας (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Ἐκκλ. Ἱστορία τῆς Ρωσίας, 162-171). Ὁ Σέργιος εἶχε ὑποδειχθῆ καί ὡς διάδοχος τοῦ Ἀλεξίου, ἀλλά προέβαλε σταθερή ἄρνηση στήν πρόταση αὐτή τοῦ μητροπολίτη Ρωσίας. Ὁ πελοποννήσιος διάδοχος τοῦ Ἀλεξίου *Φώτιος* (1408-1431) παρέμεινε κατ'ἀρχάς στό Κίεβο ὑπό τήν πίεση τοῦ ἡγεμόνα τῆς Λιθουανίας Βιτόβτ, ἀλλά τό 1410 ἐγκαταστάθηκε στή Μόσχα καί ἀφιερώθηκε στήν ἀναδιοργάνωσή της. Ὁ ἡγεμόνας τῆς Λιθουανίας ἀντέδρασε καί συγκάλεσε σύνοδο τῶν ἐπισκόπων τῆς Λιθουανίας (1415), οἱ ὁποῖοι ἐξέλεξαν ὡς μητροπολίτη Λιθουανίας τόν *Γρηγοριο Τσάμπλακ*, ἀνεψιό τοῦ Κυπριανοῦ Τσάμπλακ. Ὡστόσο, ὁ Γρηγόριος ἀναγκάσθηκε τελικῶς νά ἐγκαταλείψη τή Λιθουανία (1418) καί οἱ ἐπισκοπές της ἐντάχθηκαν πάλι στή δικαιοδοσία τοῦ μητροπολίτη Φωτίου, ὁ ὁποῖος παρενέβαλε στόν ὅρκο τῆς χειροτονίας τῶν νέων ἐπισκόπων τή χαρακτηριστική φράση, ὅτι δέν θά δεχθοῦν ἄλλο μητροπολίτη, *"εἰ μή τόν ὑπό τῆς Κπόλεως χειροτονούμενον, ὡς ἐδεχόμεθα τούτους ἀπ'ἀρχῆς"* (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Ἐκκλ. Ἱστορία τῆς Ρωσίας, 154 κεξ.). Ἡ καθιέρωση τῆς *ἐπισκοπικῆς ὑποσχέσεως* νά δέχονται ὡς μητροπολίτες μόνο τούς ἐκλεγομένους κανονι-

κῶς ἀπό τό Οἰκουμενικό πατριαρχεῖο ἀποτελοῦσε ἀναμφιβόλως μία προσπάθεια ἐξουδετερώσεως διαπιστωμένων αὐτονομιστικῶν τάσεων, οἱ ὁποῖες ἐξέφραζαν κυρίως τήν πολιτική τῶν *"μεγάλων ἡγεμόνων"* τῆς Μόσχας ἤ καί τῶν ἀντιπάλων τους. Πράγματι, ὁ ἡγεμόνας τῆς Μόσχας Βασίλειος, μετά τόν θάνατο τοῦ Φωτίου (1431) καί τήν καθυστέρηση ἀποστολῆς νέου μητροπολίτη ἀπό τήν Κπολη, συγκάλεσε τοπική *σύνοδο στή Μόσχα* (1433) καί ἐπέλεξε ὡς ὑποψήφιο μητροπολίτη τόν ἐπίσκοπο *Ριαζάν Ἰωνᾶ*, ὁ ὁποῖος μετέβη στήν Κπολη γιά νά λάβη τήν ἐπικύρωση τῆς ἐκλογῆς καί τήν εὐλογία τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη. Ὡστόσο, στήν Κπολη μητροπολίτης Ρωσίας ἐξελέγη ὁ πελοποννήσιος *Ἰσίδωρος* (1433-1441), ἐνῶ ὁ Ἰωνᾶς ἔλαβε τήν ὑπόσχεση ὅτι θά τόν διαδεχόταν στό μέλλον. Συγχρόνως ἐκλέχθηκε καί *μητροπολίτης Λιθουανίας* ὁ ἐπίσκοπος Σμολένσκ Γεράσιμος (1433-1435), ὁ ὁποῖος μετέβη ἐπίσης στήν Κπολη γιά τήν ἐπικύρωση τῆς ἐκλογῆς του, ἀλλά ὁ Οἰκουμενικός πατριάρχης Ἰωσήφ Β΄ (1416-1439) ἀπέρριψε τό αἴτημα μέ τό ἐπιχείρημα ὅτι ὁ Ἰσίδωρος ἦταν μητροπολίτης ὁλόκληρης τῆς Ρωσίας.

Ὁ *"μέγας ἡγεμόνας"* τῆς Μόσχας Βασίλειος, παρά τίς ἀρχικές ἀντιρρήσεις του, περιέβαλε τελικῶς μέ μεγάλη ἐκτίμηση τόν εὐφυέστατο Ἰσίδωρο, ὁ ὁποῖος τόν ἔπεισε μάλιστα νά δεχθῆ τήν ἀποστολή ἀντιπροσωπίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας στήν ἑνωτική σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439). Ἡ ὑπογραφή τοῦ ἑνωτικοῦ *"Ὅρου"* τῆς συνόδου καί ἡ ἀποδοχή τοῦ τίτλου τοῦ *καρδιναλίου* καί *παπικοῦ λεγάτου* ἀπό τόν μητροπολίτη Ἰσίδωρο ἐξόργισαν τόν ἡγεμόνα Βασίλειο, ὁ ὁποῖος τόν ἀποδοκίμασε ὡς προδότη τῆς ὀρθοδοξίας καί τόν ἐνέκλεισε στή μονή Τσουντώφ (1441). Βεβαίως, ὁ Ἰσίδωρος πέτυχε νά διαφύγη καί νά καταφύγη τελικῶς στή Ρώμη (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Ἐκκλ. Ἱστορία τῆς Ρωσίας, 155-160), ἀλλά ἡ ὁδός πρός τή μητρόπολη Ρωσίας ἔγινε πλέον ἐξαιρετικά δύσκολη γιά κάθε βυζαντινό ἱεράρχη. Τά γεγονότα αὐτά ἐνίσχυσαν σημαντικά τίς αὐτονομιστικές τάσεις. Ὁ Ἰωνᾶς ἀπεστάλη καί πάλι στήν Κπολη, ἀλλά ὁ ἡγεμόνας διέταξε τήν ἐπιστροφή του, ὅταν πληροφορήθηκε ὅτι ἡ *"ἑνωτική"* ἀπόφαση τῆς Φλωρεντίας εἶχε γίνει δεκτή καί ἀπό τό πατριαρχεῖο Κπόλεως. Ὁ Ἰωνᾶς ἐγκαταστάθηκε μητροπολίτης Ρωσίας ἀπό τοπική σύνοδο, ἀπέστειλε δέ ἐπιστολή γιά νά λάβη τήν εὐλογία τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη (1448). Τό 1459 συγκλήθηκε νέα *τοπική σύνοδος* στή Μόσχα, ἡ ὁποία ἀποδοκίμασε κάθε διάσπαση τῆς μητροπόλεως Ρωσίας, ἀνέθεσε δέ τήν ἐκλογή τῶν μητροπολιτῶν στή σύνοδο τῶν ἐπισκόπων τῆς Ρωσίας καί εἰσήγαγε τήν ὀνομασία *"Μητρόπολις Μόσχας"* ἀντί τῆς παραδοσιακῆς ὀνομασίας *"Μητρόπολις Κιέβου"*.

Οἱ ἀποφάσεις αὐτές δέν μετέβαλαν βεβαίως τήν κανονική σχέση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας πρός τό Οἰκουμενικό πατριαρχεῖο, ἀλλά ἡ ἅλωση τῆς Κπόλεως (1453) περιόρισε τίς δυνατότητες τῆς Μητρός Ἐκκλησίας νά

ἀσκῆ τακτικῶς τήν κανονική της δικαιοδοσία. Ἡ εὐρύτατη πράγματι διοικητική δικαιοδοσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου ἐκτεινόταν ἀπό τή Ν. Ἰταλία καί τήν Ἀδριατική μέχρι τήν Κασπία θάλασσα καί τόν Βόλγα καί ἀπό τήν Κρήτη μέχρι τήν Βαλτική θάλασσα, ἤτοι σέ ὁλόκληρη τήν Ἀ. Εὐρώπη καί σέ σημαντικό τμῆμα τῆς Δ. Ἀσίας. Ὡστόσο, ὅπως εἴδαμε, ἡ παρακμή τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καί ἡ τουρκική ἐπέκταση στά ἐδάφη τῆς Μ. Ἀσίας προκάλεσαν τή σταδιακή μετακίνηση τῶν πληθυσμῶν πρός τίς δυτικές ἐπαρχίες καί κατά συνέπεια τή μεγάλη μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν χριστιανῶν στίς *μητροπόλεις, ἀρχιεπισκοπές, ἐπισκοπές* καί *ἐνορίες* ὅλων σχεδόν τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν. Ἡ μεγάλη ἔκταση τῆς διοικητικῆς δικαιοδοσίας τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως μειώθηκε αἰσθητά μέ τήν ἀνακήρυξη τῆς αὐτοκεφαλίας τῶν Ἐκκλησιῶν *Βουλγαρίας* καί *Σερβίας*, ἀλλά *ἡ ἔννοια τῆς κανονικῆς αὐτοκεφαλίας κατά τήν ὑστεροβυζαντινή περίοδο δέν συνεπαγόταν τήν πλήρη ἀπόσπαση τῶν αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν ἀπό τήν τακτική πνευματική ἐποπτεία τῆς Μητρός Ἐκκλησίας*. Ὁ θεσμός τῆς αὐτοκεφαλίας παρεῖχε μέν *μία μορφή αὐτοδιοικήτου* στήν τοπική Ἐκκλησία, ἐνῶ ὁ θρόνος τῆς Κπόλεως διατηροῦσε ἀπαραβίαστα τά κανονικά δίκαια ὄχι μόνο τῆς Μητρός Ἐκκλησίας, ἀλλά καί τοῦ "πρώτου θρόνου" τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ ἄσκηση τῆς εὐρύτατης διοικητικῆς δικαιοδοσίας καθιστοῦσε ἀναγκαία τή συνεχῆ λειτουργία τοῦ *συνοδικοῦ συστήματος* τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, στή δέ *Ἐνδημούσα σύνοδο* συμμετεῖχαν κατά περίπτωση ὄχι μόνο οἱ *αὐτοκέφαλοι ἀρχιεπίσκοποι*, ἀλλά καί οἱ *πατριάρχες* τῶν ἐμπερίστατων πατριαρχικῶν θρόνων Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καί Ἱεροσολύμων. Ἄλλωστε, ἡ Ἐνδημούσα σύνοδος στήν εὐρύτερη σύνθεσή της κάλυπτε τήν *ἐνδιάθετη κανονική ἐπιφύλαξη* τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς νά ἐνεργοποιήση μετά τό μέγα σχίσμα (1054) τόν θεσμό τῆς Οἰκουμενικῆς συνόδου, χωρίς δηλαδή τήν ἐκπροσώπηση καί τῆς Ἐκκλησίας τῆς Δύσεως. Ἡ ἐπιφύλαξη ὅμως αὐτή ἀναδείκνυε πλέον ὡς ἐξαίρετη αὐθεντία τήν *"ὁμοφωνία"* τῶν ὀρθοδόξων πατριαρχῶν τῆς Ἀνατολῆς, ἡ ὁποία εἶχε κατοχυρωθῆ στήν ἐκκλ. συνείδηση ἤδη πρό τοῦ σχίσματος καί ἰδιαίτερα κατά τήν περίοδο τῆς εἰκονομαχίας (727-843).

Ὁ κανονικός θεσμός τῆς *Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν*, ἔστω χωρίς τόν ἀποσχισθέντα παπικό θρόνο, παρέμενε ἀστασίαστη ἐκκλ. αὐθεντία καί μάλιστα στά πλαίσια τῆς *Ἐνδημούσας συνόδου* τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως, ἡ ὁποία εἶχε ἤδη κατοχυρωθῆ ἀπό τή Δ΄ Οἰκουμενική σύνοδο (451). Βεβαίως, τό αἴτημα τῆς συγκλήσεως μιᾶς *Οἰκουμενικῆς συνόδου* συνδέθηκε μετά τό σχίσμα μέ τό ὅραμα τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς ἑνότητας τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως, ἀλλά ὁ παπικός θρόνος ἦταν ἀπρόθυμος νά ἀνταποκριθῆ στή μόνιμη πρόταση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς κατά τίς ἑνωτικές συζητήσεις. Ὑπό τήν πίεση ὅμως τῶν μεταρρυθμιστικῶν

συνόδων τῆς Κωνσταντίας (1414-1418) καί τῆς Βασιλείας (1431-1449) ὁ παπικός θρόνος ἀναζήτησε τήν διάσωση τῆς κανονικῆς τουλάχιστον αὐθεντίας του στήν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς καί εἰδικότερα στόν θεσμό τῆς Οἰκουμενικῆς συνόδου. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή κατά τήν προετοιμασία τῆς ἑνωτικῆς συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439) ἔγινε πλήρως ἀποδεκτή ἀπό τόν παπικό θρόνο ἡ συνοδική παράδοση τῆς Ἀνατολῆς, ἔστω καί ἄν κατά τίς συνεδρίες τῆς συνόδου στή Φλωρεντία ἐγκαταλείφθηκαν πλήρως, ὅπως θά δοῦμε, τά προσυμφωνηθέντα συνοδικά κριτήρια. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς παρέμεινε ἀμετακίνητη μέχρι τούς νεωτέρους χρόνους στή *συνοδική παράδοση*, τήν ὁποία ἀξιοποιοῦσε πλέον στά πλαίσια τοῦ κανονικοῦ θεσμοῦ τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν. Ἄλλωστε, *στήν ὀρθόδοξη παράδοση ἡ μέν διοίκηση ἀποτελεῖ φανέρωση τῆς συνοδικῆς της συνειδήσεως, ἡ δέ σύνοδος βεβαιώνει τόν λειτουργικό χαρακτήρα τῆς διοικήσεως στά πλαίσια τῆς ἐκκλησιολογίας τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας. Σύνοδος* καί *Διοίκηση* περιχωροῦν καί ἐνυπάρχουν ἀσυγχύτως, ἀτρέπως, ἀχωρίστως καί ἀδιαιρέτως, ὥστε ἡ μία νά λειτουργῆ διά τῆς ἄλλης γιά τήν ἀνάδειξη τῆς *ἑνότητας τῆς Ἐκκλησίας* στήν ὀρθή πίστη καί στήν ἀγάπη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ΄

ΑΙΡΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΡΙΔΕΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ

Δ. ΖΑΓΟΡΑΙΟΥ, Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου τὰ Ἅπαντα, 1890. ΧΡ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων, 1909. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας, 1935. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας, 1951. G. CERETELI, Ioannis Itali, Opuscula selecta, 1924-1926. I. HAUSHERR, Un grand mystique byzantin, 1928. Κ. ΜΠΟΝΗ, Ἰωάννης ὁ Ξιφιλῖνος., 1937. D. ANGELOV, Bogomilstvoto v Balgarija, 1947. D. OBOLENSKY, The Bogomils, 1948. P. E. STEPHANOU, Jean Italos, Philosophe et humaniste, 1949. K. KIRCHHOF, Symeon der Neue Theologe, Licht von Licht Hymnen, 1951 . H. M. BEIDERMANN, Das Menschenbild bei Symeon dem Jungeren, dem Theologe, 1949. D. KRIVOCHEINE, The Writings of St. Symeon the New Theologian, Orient. Christ. Periodica, 20, 1954. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, The most Enthousiastic Zelot (Ζηλωτὴς μανικώτατος) St. Symeon the New Theologian as Abbot and Spiritual Instructor, Γρηγ. Παλαμᾶς, 38-39, 1955-1956. Ἰ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Οἱ Παυλικιανοί, 1959. H.- G. BECK, Kirche und theologische Literatur im byzant. Reich, 1959. F. MASAI, Pléthon et le platonism de Mistra, 1956. P. ΙΟΑΝΝΟΥ, Ioannes Italos, Quaestiones quodlibetales, 1956. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Christliche Metaphysik in Byzanz. I. Michael Psellos und Ioannes Italos, 1956. Β. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία, 1959. V. VERPEAUX, Nicéphore Choumnes, homme d'Etat et humaniste, 1959. L. BENAKIS, Studien zu den Aristoteles-Kommentaren des Michael Psellos, 1961-1962. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Περὶ τῶν ἰδεῶν, ἃς ὁ Πλάτων λέγει, Φιλοσοφία 5-6, 1975-1976. I. SEVCENCO, Etudes sur la polémique entre Théodore Metochites et Nicéphore Choumnos, 1962. J. KODER, Die Hymnen Symeons des Neuen Theologen, Osterr. Byz. Ges., 15, 1966. G. PAPACOSTAS, Gemistos-Plethon, 1967. Β. Ν. ΤΑΤΑΚΗ, Ὁ Ψελλὸς καὶ ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία, Χριστ. Συμπόσιο 5, 1971. Ἀ. ΓΛΑΒΙΝΑ, Ἡ ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1081-1118) περὶ τῶν ἱερῶν σκευῶν, κειμηλίων καὶ ἁγίων εἰκόνων ἔρις, 1972. G. WEISS, Ostéomische Beamte im Spiegel der Schriften des Michael Psellos, 1973. Θ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Αἱ περὶ πολιτείας καὶ δικαίου ἰδέαι τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνος, 1974. Θ. ΖΗΣΗ, Νικήτα Σεΐδου, Λόγος κατὰ Εὐστρατίου Νικαίας, 1976. L. CLUCAS, The Trial of John Italos, 1981. C. M. WOODHOUSE, Gemistos Plethon, The Last of the Hellenes, 1986. ΒΛ. ΙΩ. ΦΕΙΔΑ, Ἐκκλ. Ἱστορία τῆς Ρωσίας, 1988 . ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Δομὲς τῆς ἑλληνοχριστιανικῆς παραδόσεως, 1989. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Βυζάντιο. Βίος, Θεσμοί, Κοινωνία, Ἐκκλησία, Παιδεία, Τέχνη, 1991 .

1. Ἡ προβληματική ἀπό τήν ἀναγέννηση τῶν κλασικῶν σπουδῶν

α΄. Θεολογική παραδοσιαρχία καί πνευματικές ἀναζητήσεις

Ἡ ἐντυπωσιακή στροφή τόσο τῆς Ἀνατολῆς, ὅσο καί τῆς Δύσεως πρός τή σπουδή τῶν ἔργων τῆς κλασικῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἦταν ἤδη αἰσθητή κατά τόν Ι΄ αἰώνα καί θεμελίωσε τίς προϋποθέσεις γιά μία βαθύτερη ἀνανέωση τοῦ ὅλου πνευματικοῦ βίου τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου. Ἡ περίοδος τῆς εἰκονομαχίας (727-843) εἶχε μεταφέρει, ὅπως εἴδαμε, στόν χῶρο τῆς παιδείας τή διαλεκτική ἀντιπαράθεση ὑπό τήν μορφή τῆς μονομεροῦς ἐπιβολῆς τῶν θετικῶν μαθημάτων στά ἀναλυτικά προγράμματα τῶν ἐλεγχόμενων ἀπό τούς εἰκονομάχους σχολείων ὅλων τῶν βαθμίδων τῆς ἐκπαιδεύσεως, ἐνῶ τά ἐλεγχόμενα ἀπό τήν Ἐκκλησία καί τούς εἰκονοφίλους σχολεῖα διατήρησαν τά παραδοσιακά ἀναλυτικά προγράμματα, τά ὁποῖα εἶχαν ὡς πυρήνα τῆς διδασκόμενης ὕλης τή *Ρητορική* καί τά ἄλλα θεωρητικά μαθήματα. Ἡ διαλεκτική αὐτή ἀντιπαράθεση διατηρήθηκε καί μετά τό πέρας τῆς εἰκονομαχίας, ἀφοῦ στή μέν ἀνώτερη σχολή τῆς Μαγναύρας ὑποστηρίχθηκε τό πρόγραμμα τῶν εἰκονομάχων, στή δέ ἐποπτευόμενη ἀπό τήν Ἐκκλησία ἀνώτερη ἐκπαίδευση ἐνισχύθηκε ἡ διδασκαλία τῶν θεωρητικῶν κυρίως μαθημάτων. Εἶναι εὐνόητο ὅτι ἡ πρώτη τάση ἔτρεφε ἰδιαίτερη συμπάθεια πρός τόν ἀριστοτελισμό, ἐνῶ ἡ δεύτερη διατήρησε τήν παραδοσιακή προτίμηση τῆς Ἐκκλησίας πρός τόν πλατωνισμό καί εἰδικότερα πρός τόν νεο-πλατωνισμό. Ἡ περίοδος ὅμως τῆς εἰκονομαχίας κληροδότησε καί μία ἄλλη ἀντιπαράθεση λόγῳ τῆς ἐξάρσεως τόσο τῶν παραδοσιαρχικῶν τάσεων τῶν εἰκονοφίλων, ὅσο καί τῶν τάσεων τῶν λογίων κυρίως κύκλων τῶν εἰκονομάχων νά ἀμφισβητοῦν τήν αὐθεντία καί τήν αὐτάρκεια τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως γιά τόν πνευματικό βίο τῶν χριστιανῶν, ἀφοῦ διακηρυσσόταν ἡ ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα τῶν *"ἑλληνικῶν μαθημάτων"* γιά τήν πληρότητα τῆς πνευματικῆς τους ζωῆς. Ἡ αὐστηρή παρέμβαση τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου (787) γιά τήν ὁριοθέτηση τῆς χρησιμότητας τῶν *"ἑλληνικῶν μαθημάτων"* στήν παιδεία τῶν χριστιανῶν ἀποδοκίμαζε συγχρόνως, ὅπως εἴδαμε, κάθε τάση ἀνατροπῆς τῆς παραδοσιακῆς ἰσορροπίας στίς σχέσεις Ἑλληνισμοῦ καί Χριστιανισμοῦ, ἡ ὁποία εἶχε καθιερωθῆ μέ τήν ὡριμότητα καί τή νηφαλιότητα τῆς σκέψεως τῶν μεγάλων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας *(Μ. Βασιλείου, Γρηγορίου Θεολόγου, Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Γρηγορίου Νύσσης κ.ἄ.)* καί εἶχε ἐφαρμοσθῆ χωρίς ἰδιαίτερες δυσκολίες ἐπί πολλούς αἰῶνες.

Οἱ τάσεις αὐτές, σέ συνδυασμό μέ τίς αἱρετικές παρεκκλίσεις τῶν κυρίων ἐκπροσώπων τους, προβλημάτιζαν τόν κλῆρο τῆς Ἐκκλησίας καί προκαλοῦσαν τήν ἐνεργοποίηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐθεντίας γιά τήν

ἐξουδετέρωση τῆς ἀπηχήσεως τῶν διαφόρων αἱρετικῶν διδασκαλιῶν στόν λαό (*Παυλικιανῶν, Βογομίλων, παγανιστῶν κ.ἄ.*). Τό μέγα σχίσμα τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως (1054) καί ἡ ἵδρυση λατινικῶν κρατιδίων στήν Ἀνατολή κατά τήν περίοδο τῶν σταυροφοριῶν λειτούργησαν ὡς νέο ἐρέθισμα ὄχι μόνο γιά τή διαφοροποίηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν σχέσεων Ἀνατολῆς καί Δύσεως, ἀλλά καί γιά τή συστηματικότερη προβολή τοῦ κριτηρίου τῆς πατερικῆς παραδόσεως κατά τήν θεολογική ἀξιολόγηση τῶν σχέσεων αὐτῶν. Ἄλλωστε, ἡ δραστηριότητα στίς ἀνατολικές ἐπαρχίες τῶν προχαλκηδονίων Ἀρχαίων Ἀνατολικῶν Ἐκκλησιῶν (*Ἀρμενικῆς, Συροϊακωβιτικῆς, Μαρωνιτικῆς κ.λπ.*) εὕρισκε μεγάλη ἀπήχηση στούς μοναστικούς κυρίως κύκλους, οἱ ὁποῖοι δέν μποροῦσαν νά παραθεωρήσουν τόσο τήν αὐστηρή προσήλωση τῶν ἀντιχαλκηδονίων μοναχῶν στήν ἀρχαία πατερική παράδοση, ὅσο καί τήν ἐντυπωσιακή ἀσκητική πνευματικότητά τους. Ἡ συνδρομή ὅλων αὐτῶν τῶν παραγόντων ἐξηγοῦν ὄχι μόνο τήν ἔκδηλη παραδοσιαρχική τάση στή θεολογία τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλά καί τήν αὐστηρότητα ἐναντίον κάθε τάσεως παρεκκλίσεως ἀπό τήν καθιερωμένη πατερική παράδοση τῶν πρώτων αἰώνων.

Τό πνεῦμα αὐτό εἶχε ἤδη καθιερωθῆ ἐπισήμως μέ τόν κανόνα 19 τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς συνόδου (691-692), ὁ ὁποῖος ἀπαγόρευσε τίς ὑποκειμενικές ἑρμηνεῖες ἀπό τά ἁπλά μέλη τῆς Ἐκκλησίας τῶν δυσερμήνευτων χωρίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἐπέβαλε ὡς μόνη παραδεκτή ἑρμηνεία τῶν χωρίων αὐτῶν τίς γνῶμες τῶν "ἐγκρίτων" Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καί ὑπέβαλε τήν ὁποιαδήποτε ἑρμηνευτική προσπάθεια ὑπό τόν ἔλεγχο τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας: *"Δεῖ τούς τῶν Ἐκκλησιῶν προεστῶτας ἐν πάσῃ μέν ἡμέρᾳ, ἐξαιρέτως δέ ταῖς Κυριακαῖς, πάντα τόν κλῆρον καί τόν λαόν ἐκδιδάσκειν τούς τῆς εὐσεβείας λόγους, ἐκ τῆς θείας Γραφῆς ἀναλεγομένους τά τῆς ἀληθείας νοήματά τε καί κρίματα καί μή παρεκβαίνοντας τούς ἤδη τεθέντας ὅρους ἤ τήν ἐκ τῶν θεοφόρων πατέρων παράδοσιν. Ἀλλά καί, εἰ γραφικός ἀνακινηθείη λόγος, μή ἄλλως τοῦτον ἑρμηνευέτωσαν, ἤ ὡς ἄν οἱ τῆς Ἐκκλησίας φωστῆρες καί διδάσκαλοι διά τῶν οἰκείων συγγραμμάτων παρέθεντο καί μᾶλλον ἐν τούτοις εὐδοκιμείτωσαν ἤ λόγους οἰκείους συντάττοντες, ἵνα μή ἔστιν ὅτε πρός τοῦτο ἀπόρως ἔχοντες, ἀποπίπτοιεν τοῦ προσήκοντος. Διά γάρ τῆς τῶν προειρημένων Πατέρων διδασκαλίας οἱ λαοί ἐν γνώσει γινόμενοι τῶν τε σπουδαίων καί αἱρετῶν, καί τῶν ἀσυμφόρων καί ἀποβλήτων, τόν βίον μεταρρυθμίζουσι πρός τό βέλτιον καί τῷ τῆς ἀγνοίας οὐχ ἁλίσκονται πάθει, ἀλλά προσέχοντες τῇ διδασκαλίᾳ ἑαυτούς πρός τό μή κακῶς παθεῖν παραθήγουσι καί φόβῳ τῶν ἐπηρτημένων τιμωριῶν τήν σωτηρίαν αὐτοῖς ἐξεργάζονται"* (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα, II, 346-347). Εἶναι εὐνόητο ὅτι ὁ κανόνας αὐτός, καίτοι προσδιορίζει τήν ποιμαντική κυρίως εὐθύνη τοῦ κλήρου, ἐν τούτοις ἐκφράζει σαφῶς καί τίς γενικότερες

ἐκκλησιαστικές τάσεις τοῦ Ζ΄ αἰώνα, οἱ ὁποῖες μποροῦσαν νά ἐπηρεάσουν καί ἐπηρέασαν ὁπωσδήποτε τίς προοπτικές τῆς ὅλης θεολογικῆς γραμματείας. Πράγματι, τόσο ἡ ἀκμή, ὅσο καί ἡ παρακμή τῆς θεολογικῆς γραμματείας ἐπηρεάσθηκε πάντοτε ἀπό τήν ἀντίστοιχη ἀκμή ἤ παρακμή τῆς *ἑρμηνευτικῆς* τῆς Ἁγ. Γραφῆς, ἡ ὀρθή ἀξιοποίηση τῆς ὁποίας προσέφερε μία ἀσφαλῆ ἤ τουλάχιστον σταθερή βάση γιά κάθε συστηματική θεολογική πρωτοβουλία.

Ἡ αὐθεντική παρέμβαση τῆς ποιμαίνουσας Ἐκκλησίας καί ὁ καθορισμός ὡς παραδεκτῶν κριτηρίων τῆς *ἑρμηνευτικῆς θεολογίας* τῶν καθιερωμένων πατερικῶν ἑρμηνειῶν ἀποθάρρυνε τήν ἐλεύθερη θεολογική ἀναζήτηση καί περιόρισε τόν θεολογικό λόγο σέ μία δουλική σχεδόν ἐπανάληψη *"πατερικῶν χρήσεων"* ἀπό τίς τυποποιημένες θεματικές συλλογές (*"Σειρές"*), οἱ ὁποῖες εἶχαν συγκροτηθῆ μέ τήν κατά θέμα σταχυολόγηση τῶν σχετικῶν ἀποσπασμάτων ἀπό τά ἔργα τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας (*Μ. Ἀθανασίου, Μ. Βασιλείου, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Γρηγορίου Νύσσης, Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, ψευδο-Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτη, Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητῆ, Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ κ.ἄ.*). Ἡ δουλική ὅμως στροφή πρός τήν αὐθεντία τῶν μεγάλων Πατέρων ἀκόμη καί κατά τήν ἀντιμετώπιση νέων θεολογικῶν προβλημάτων εὐνόησε βεβαίως τήν ἀνάπτυξη τοῦ γραμματειακοῦ εἴδους τῶν *"Σειρῶν"* ἤ καί τήν προβολή τῆς πατερικῆς αὐθεντίας, ἀλλά κατέστησε ἀτροφική τή δημιουργική θεολογική σκέψη ὄχι μόνο σέ προσωπικό, ἀλλά καί σέ ἐκκλησιαστικό πλαίσιο. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι καί αὐτή ἀκόμη ἡ θεολογική πρόκληση τῆς εἰκονομαχικῆς ἔριδας γιά μία ὁλόκληρη ἑκατονταετία (727-843) δέν λειτούργησε ὡς ἐρέθισμα γιά μία γόνιμη θεολογική ἀντιπαράθεση μεταξύ τῶν εἰκονομάχων καί τῶν εἰκονοφίλων στά πλαίσια τῆς ἀχανοῦς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ μόνος συγκροτημένος θεολογικός λόγος ὑπέρ τῆς τιμῆς τῶν ἱ. εἰκόνων ἀναπτύχθηκε βασικῶς σέ τρεῖς *Λόγους* ἀπό τόν λόγιο μοναχό Ἰωάννη τόν Δαμασκηνό τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Σάβα στήν ἀραβοκρατούμενη Παλαιστίνη. Ἰσχνός πράγματι ἀπολογισμός γιά μία θεολογική καί ἐκκλησιαστική ἔριδα, ἡ ὁποία συγκλόνισε ὁλόκληρο τόν χριστιανικό κόσμο γιά μία ὁλόκληρη ἑκατονταετία. Ἡ θεολογική αὐτή ἀπίσχναση εἶχε γίνει αἰσθητή ἤδη κατά τίς ἐργασίες τῆς ΣΤ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου (680-681), τό ὅλο ἔργο τῆς ὁποίας ἐξαντλήθηκε στόν ἔλεγχο καί στήν ἑρμηνευτική τῶν σχετικῶν πρός τίς μία ἤ δύο θελήσεις ἤ ἐνέργειες τοῦ Χριστοῦ *"πατερικῶν χρήσεων"* ἀπό τά ἔργα τῶν "ἐγκρίτων" πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Πράγματι, παρασιωπήθηκε τό ὄνομα τοῦ μεγάλου θεολόγου τοῦ Ζ΄ αἰώνα Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητῆ, ὁ ὁποῖος ἀξιοποίησε δημιουργικά τήν πατερική παράδοση τόσο γιά τή θεολογική ἀναίρεση τῆς αἱρέσεως τοῦ Μονοθελητισμοῦ καί τοῦ Μονοενεργητισμοῦ, ὅσο καί γιά τήν ἀνανέωση τοῦ θεολο-

γικοῦ λόγου. Ἰσχνότερη ὑπῆρξε ἡ θεολογική διαλεκτική κατά τίς ἐργασίες τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου (787), παρά τήν ἀρτιότητα τοῦ θεολογικοῦ λόγου τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ καί τή σοβαρότητα τῆς νέας αἱρετικῆς προκλήσεως γιά τόν καθ'ὅλου πνευματικό βίο τῆς Ἐκκλησίας.

Οἱ διαπιστώσεις αὐτές εἶναι πολύ χρήσιμες γιά νά ἐκτιμηθῆ ὀρθῶς ἡ ἄρρηκτη σχέση μεταξύ τῆς ποιότητας τῆς θεολογίας καί τῆς ἀσκήσεως τῆς διδακτικῆς αὐθεντίας τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ θεολογική ὅμως παρακμή ἀπό τά μέσα τοῦ Ζ΄ μέχρι καί τά μέσα τοῦ Θ΄ αἰώνα δέν εἶναι βεβαίως ἄσχετη πρός τίς δύο μεγάλες διασπάσεις τῆς παιδείας λόγω τῶν θεολογικῶν ἐρίδων, ἤτοι α) τῆς διασπάσεως μετά τήν ἀπόσχιση τῶν ἀντιχαλκηδονίων περί τά μέσα τοῦ ΣΤ΄ αἰώνα, καί β) τῆς διασπάσεως ἀπό τή σύγκρουση τῶν εἰκονοφίλων καί τῶν εἰκονομάχων κατά τόν Η΄ αἰώνα. Οἱ διασπάσεις αὐτές κατέστησαν δυσδιάκριτες τίς συνεχῶς ἰσχυροποιούμενες τάσεις μιᾶς ἐσωτερικῆς θεολογικῆς ἀναπτύξεως μέ πυρήνα τόν Μοναχισμό, ἡ ὁποία ἀπέδωσε σημαντικούς καρπούς στήν ἀνανέωση τῆς ὑμνογραφίας καί τῆς ἀσκητικῆς γραμματείας. Ἄλλωστε, ἡ συγκρότηση ὀργανωμένων ἀντιγραφικῶν ἐργαστηρίων στά ἀκμαῖα μοναστήρια γιά τή μεταγραφή τῶν *μεγαλογράμματων* κωδίκων τῆς κλασικῆς ἤ τῆς πατερικῆς γραμματείας σέ *μικρογράμματη* γραφή δημιουργοῦσε θετικές προϋποθέσεις γιά τήν ἐνίσχυση τῆς στροφῆς πρός τήν κλασική ἑλληνική γραμματεία. Ὁ πατριάρχης Κπόλεως Φώτιος (Θ΄ αἰώνας) καί ὁ ἀρχιεπίσκοπος Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας Ἀρέθας (Ι΄ αἰώνας) εἶναι οἱ κορυφαῖοι ἐκπρόσωποι μιᾶς γενικότερης στροφῆς γιά τήν ἀξιοποίηση τοῦ ἀνεξαντλήτου πλούτου τῆς κλασικῆς ἑλληνικῆς σοφίας. Ἡ στροφή αὐτή εὐνόησε τήν ἀνάπτυξη καί τῆς θεολογικῆς γραμματείας μέ ἰδιαίτερη ἔμφαση στήν ἑρμηνευτική τῆς Ἁγ. Γραφῆς, ἡ ὁποία ἐνθαρρύνθηκε ἀπό τόν *Ἀρέθα* καί συνεχίσθηκε μέ τά συστηματικότερα ἑρμηνευτικά ἔργα τοῦ *Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας*, τοῦ *Εὐθυμίου Ζυγαδηνοῦ* κ.ἄ. κατά τούς ΙΑ΄ καί ΙΒ΄ αἰῶνες, χωρίς ὅμως νά ἀποσυνδεθῆ ἀπό τό καθιερωμένο κριτήριο τῶν ἑρμηνευτικῶν ἔργων τῶν ἐγκρίτων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἀνανέωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιά τήν καλλιέργεια τῆς *ἑρμηνευτικῆς θεολογίας* εἶχε ἀποδειχθῆ ἐπιτακτική ἀνάγκη καί ὁπωσδήποτε ἀζήμια γιά τήν ἀποστολή τῆς Ἐκκλησίας ἀφ'ἑνός μέν γιατί εἶχε τήν ἀναφορά της στήν Ἁγ. Γραφή, ἀφ'ἑτέρου δέ γιατί ἀξιοποιοῦσε τήν ἑρμηνευτική παράδοση τῶν Πατέρων.

Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό συστηματοποιήθηκε καί ἡ διδασκαλία τῆς ἑρμηνείας τῆς Ἁγ. Γραφῆς στήν Πατριαρχική σχολή τῆς Κπόλεως, στήν ὁποία δίδασκαν οἱ πλέον διακεκριμένοι γνῶστες τῆς πατερικῆς παραδόσεως. Ἡ καλλιέργεια δηλαδή τῆς ἑρμηνευτικῆς θεολογίας, ἡ ὁποία ἦταν ἀναγκαία γιά τή μόρφωση τοῦ ἐνοριακοῦ κλήρου, ἐνισχύθηκε ἐπίσημα ἀπό τήν ἐκκλησιαστική ἱεραρχία καί ἐξυπηρετοῦσε τίς βασικότερες ποι-

μαντικές ἀνάγκες. Ἐν τούτοις, ἡ ἀνανέωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιά τήν ἑρμηνευτική παράδοση ἐπανέφερε στό προσκήνιο καί τίς παλαιότερες ἑρμηνευτικές τάσεις τῶν σχολῶν τῆς Ἀλεξανδρείας καί τῆς Ἀντιοχείας, οἱ ὁποῖες εἶχαν διαφορετική φιλοσοφική ὑποδομή καί διαφορετική μεθοδολογία στήν ἑρμηνεία τῆς Ἁγ. Γραφῆς. Ὅπως ἔχει ἤδη λεχθῆ, ἡ μέν *σχολή τῆς Ἀλεξανδρείας* εἶχε ὡς ὑποδομή τήν πλατωνική φιλοσοφία καί ἐφάρμοζε τήν ἀλληγορική μέθοδο γιά τήν ἀναγωγή τοῦ γράμματος στό πνευματικό περιεχόμενο τῆς πίστεως, ἐνῶ ἡ *σχολή τῆς Ἀντιοχείας* εἶχε ὡς φιλοσοφική ὑποδομή τόν ἀριστοτελισμό καί ἐφάρμοζε τήν ἱστορικογραμματική μέθοδο γιά νά ἀναδείξη τόν βιβλικό ρεαλισμό τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως. Ὡστόσο, καί στίς δύο σχολές ἀποδείχθηκε ἐξαιρετικά δυσχερής ἡ ὑποταγή τῆς φιλοσοφικῆς μεθοδολογίας στήν ἐμπειρική βίωση τοῦ γεγονότος τῆς πίστεως, γι'αὐτό καί οἱ αἱρέσεις τῶν πρώτων αἰώνων δημιουργήθηκαν ἤ τροφοδοτήθηκαν ἀπό τίς μονομερεῖς ἑρμηνευτικές ἀρχές τους. Ἡ ἐκκλησιαστική ἐνθάρρυνση τῆς *ἑρμηνευτικῆς θεολογίας* ἀνέσυρε στό προσκήνιο τίς φιλοσοφικές προϋποθέσεις καί τίς μεθοδολογικές ἀρχές τῆς πλατωνικῆς καί τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας μέσα ἀπό τά ἑρμηνευτικά ἔργα τῆς πατερικῆς παραδόσεως τῶν πρώτων αἰώνων καί συντονίσθηκε μέ τή γενικότερη τάση τῶν λογίων κύκλων τῆς ἐποχῆς νά ἐνισχύσουν παραλλήλως τήν ἀνανέωση τῆς σπουδῆς τῆς κλασικῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, εἰδικότερα δέ τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας.

Συνεπῶς, ἡ κίνηση τῶν δύο αὐτῶν τάσεων κατέστη τελικῶς μία συγκλίνουσα κίνηση πρός τήν ἀνανέωση τῆς σπουδῆς τῆς κλασικῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καί γραμματείας γενικότερα, ἡ ὁποία κατέληξε στήν ἀναγέννηση τῶν κλασικῶν σπουδῶν στό Βυζάντιο. Ἡ συγκλίνουσα αὐτή κίνηση ἐξηγεῖ ἀφ'ἑνός μέν τόν ἀφετηριακό ἐκκλησιαστικό χαρακτήρα καί τήν ἐφαρμογή τοῦ *πατερικοῦ κριτηρίου* κατά τή διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας, ἀφ'ἑτέρου δέ τή διαμόρφωση σαφῶν τάσεων *παγανιστικῆς αὐτονομήσεως* τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἀπό τήν πατερική παράδοση μέ ἀναπότρεπτη συνέπεια τίς θεολογικές παρεκκλίσεις καί ἔριδες τοῦ ΙΑ΄ καί τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα, οἱ ὁποῖες ἐπανελάμβαναν τή γνωστή θεολογική διαλεκτική τῶν σχολῶν τῆς Ἀλεξανδρείας καί τῆς Ἀντιοχείας κατά τούς πρώτους αἰῶνες. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό θά μποροῦσε νά ὑποστηριχθῆ μέ ἰσχυρά ἐπιχειρήματα ὅτι τό πρωτογενές καί βασικό στοιχεῖο τῆς ἀναγεννήσεως τῶν κλασικῶν σπουδῶν κατά τήν περίοδο τῶν Κομνηνῶν ὑπῆρξε κυρίως ἡ ἐκκλησιαστική ἐνθάρρυνση γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς ἑρμηνευτικῆς θεολογίας, ἡ ὁποία ἐμπεριεῖχε καί τό κίνητρο γιά τήν ἐνίσχυση τῆς σπουδῆς τόσο τῆς κλασικῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ὅσο καί τῆς κλασικῆς ἑλληνικῆς γραμματείας γενικότερα. Βασική ὅμως προϋπόθεση γιά τήν πληρέστερη ἀξιοποίηση τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας στήν ἐκκλησιαστική θεολογία παρέμενε πάντοτε *ὁ σεβασμός τοῦ ἀπολύτου κριτηρίου τῆς πατερικῆς παρα-*

δόσεως γιά τήν ἰσόρροπη καί ἁρμονική σύνθεση τῆς χριστιανικῆς ἀποκαλύψεως μέ τό περιεχόμενο τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἤτοι τῆς χριστιανικῆς θεολογίας μέ τή φιλοσοφική ἀνθρωπολογία καί κοσμολογία (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Βυζάντιο, 318-382. Τοῦ αὐτοῦ, Ἐκκλ. Ἱστορία, Α΄, 885 κἑξ.). Ὁποιαδήποτε τάση ἀνατροπῆς τῆς παραδοσιακῆς αὐτῆς ἰσορροπίας μποροῦσε νά ὁδηγήση στήν αἵρεση ἤ τουλάχιστον στή σύγκρουση τῶν δύο μεγεθῶν τῆς συνθέσεως. Ἡ ὁποιαδήποτε ὅμως κρίση στίς σχέσεις τῶν δύο μεγεθῶν δέν ἦταν δυνατόν νά ἀλλοιώση τήν καθολική ἐκκλησιαστική συνείδηση γιά τή χρησιμότητα τῶν *"ἑλληνικῶν μαθημάτων"* πρός *"παίδευσιν"* τῶν χριστιανῶν, ὅπως δέν ἦταν δυνατόν νά ὑπερβῆ ἀκινδύνως τά καθιερωμένα πλαίσια τῆς *πατερικῆς παραδόσεως* καί νά νοθεύση τό περιεχόμενο τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ὁ σαφῶς *παιδευτικός χαρακτήρας* τῆς κλασικῆς ἑλληνικῆς σοφίας δέν ἦταν βεβαίως μόνο ἕνα ἁπλό μεθοδολογικό στοιχεῖο τῆς παιδείας τῶν χριστιανῶν, ἀφ'ἑνός μέν γιατί κάλυπτε βασικούς τομεῖς τῆς χριστιανικῆς κοσμοθεωρίας, ἀφ'ἑτέρου δέ γιατί διατηρήθηκε πάντοτε ζωντανή μέσα ἀπό τή χριστιανική ἐκπαίδευση καί λειτουργοῦσε πάντοτε ὡς ἐρέθισμα γιά τήν ὑπέρβαση τῶν αὐστηρῶν πλαισίων τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως.

Ὁ ἐνθουσιασμός γιά τίς ἐντυπωσιακές πνευματικές πτήσεις τῶν σοφῶν τῆς κλασικῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητας τόσο στόν χῶρο τῆς *κοσμολογίας*, ὅσο καί στόν τομέα τῆς *ἀνθρωπολογίας* δέν ἦταν ἀποσυνδεδεμένος ἀπό τίς ἔντονες μεταφυσικές ἀναζητήσεις καί προκαλοῦσε τόν θαυμασμό τῶν χριστιανῶν λογίων. Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι ἕνας ἀπό τούς ἐνθουσιώδεις ὑποστηρικτές τῆς ἀναγεννήσεως τῶν κλασικῶν σπουδῶν στό Βυζάντιο, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Εὐχαΐτων *Ἰωάννης Μαυρόπους*, δέν προβληματίσθηκε νά συντάξη ἐπίκληση πρός τόν Θεό τῶν χριστιανῶν γιά τήν ἐξοικονόμηση τῆς σωτηρίας τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Πλουτάρχου μέ τό ἐπιχείρημα, ὅτι τόσο ἡ διδασκαλία τους, ὅσο καί ἡ ζωή τους ὑπῆρξαν ἀνάλογες πρός τίς ἀρχές τῆς χριστιανικῆς πίστεως: *"Εἴπερ τινάς βούλοιο τῶν ἀλλοτρίων τῆς σῆς ἀπειλῆς ἐξελέσθαι, Χριστέ μου, Πλάτωνα καί Πλούταρχον ἐξέλοιό μοι· ἄμφω γάρ εἰσι καί λόγον καί τόν τρόπον τοῖς σοῖς νόμοις ἔγγιστα προσπεφυκότες. Εἰ δ'ἠγνόησαν ὡς Θεός σύ τῶν ὅλων, ἐνταῦθα τῆς σῆς χρηστότητος δεῖ μόνον, δι'ἥν ἅπαντας δωρεάν σώζειν θέλεις"* (PG 120, 1156). Ὁ *Ἰωάννης Μαυρόπους* ὑπῆρξε ἕνας ἀπό τούς σημαντικότερους *ἐπιγραμματοποιούς* τῆς ἐποχῆς του καί διακρίθηκε γιά τό πλούσιο *ὑμνογραφικό* του ἔργο (Σωφρ. Εὐστρατιάδου, Ἰωάννης ὁ Μαυρόπους., Ἐναίσιμα Χρυσ. Παπαδοπούλου, 1934, 405-437). Ἔγραψε *Λόγους, Βίους* ἁγίων, *ἀκολουθίες* καί περισσότερους ἀπό *ἑκατό Κανόνες (72 στή Θεοτόκο, 26 στόν Χριστό, 11 στόν Ἰωάννη τόν Πρόδρομο, 8 στούς ἀποστόλους Πέτρο καί Παῦλο, 9 στόν Ἰωάννη τόν Χρυσόστομο, 8 στόν Ἰωάννη τόν Δαμασκηνό, 2 στούς Τρεῖς Ἱεράρχες* κ.λπ.). Ἡ ὑγεία του δέν

τοῦ ἐπέτρεψε νά παραμείνη στά Εὐχάιτα, ἐπέστρεψε δέ στήν Κπολη μέ τήν ὑποστήριξη τοῦ φίλου του Μιχαήλ Ψελλοῦ, ὁ ὁποῖος ἔγραψε καί *ἐγκώμιο* στόν Ἰωάννη Μαυρόποδα (Κ. Σάθα, Μεσαιων. Βιβλιοθήκη, V, 142 κἑξ.). Συνέστησε τήν ἑορτή τῶν *Τριῶν Ἱεραρχῶν* (30 Ἰανουαρίου) καί ἔγραψε εἰδική ἀκολουθία γιά τήν ἑορτή μέ προφανῆ σκοπό νά ἐξάρη τή μεγάλη τους μόρφωση καί συμβολή γιά τήν καθιέρωση τῆς ἑλληνικῆς σοφίας στήν παιδεία τῶν χριστιανῶν. Οἱ λόγοι τοῦ Ἰωάννη Μαυρόποδα ὑποδηλώνουν βεβαίως τήν προσωπική του προτίμηση γιά τόν Πλάτωνα καί τόν Πλούταρχο, ἀφοῦ ὁ ἐνθουσιασμός ἦταν γενικότερος καί δέν περιοριζόταν μόνον στούς δύο αὐτούς σοφούς. Ὁπωσδήποτε ὅμως ἐπιβεβαιώνουν μία ἐκκλησιαστική ἐνθάρρυνση τῆς στροφῆς πρός τήν κλασική ἑλληνική σοφία. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό διαμορφώθηκαν καί οἱ πρῶτες ἀντιδράσεις ἀπό τίς τάξεις τῶν ζηλωτῶν μοναχῶν *ὡς πρός τήν ἀναγκαιότητα ἤ καί τή χρησιμότητα τῶν "ἑλληνικῶν μαθημάτων"* γιά τήν παιδεία τῶν χριστιανῶν. Κυριότερος ἀπό τούς συγχρόνους πνευματικούς ἀνθρώπους, οἱ ὁποῖοι ἀντέδρασαν στήν ἐνθουσιαστική στροφή πρός τή "θύραθεν" σοφία, ὑπῆρξε ὁ Συμεών, ὁ Νέος Θεολόγος.

Ὁ *Συμεών*, ὁ *Νέος Θεολόγος*, καταγόταν ἀπό ἀριστοκρατική οἰκογένεια τῆς Παφλαγονίας, ὅπου γεννήθηκε μετά τό 950 καί πρό τοῦ 968, σπούδασε δέ στήν Κπολη καί ἔδειξε ἰδιαίτερη κλίση πρός τό ἀσκητικό ἰδεῶδες. Συνδέθηκε μέ τόν περίφημο ἀσκητή *Συμεών τόν Εὐλαβῆ*, τόν Στουδίτη, ἀπό τόν ὁποῖο καθοδηγήθηκε στή μελέτη τῆς νηπτικῆς παραδόσεως τοῦ ἀνατολικοῦ Μοναχισμοῦ. Ἡ περίοδος τῆς δοκιμασίας του στή μονή τοῦ Στουδίου προκάλεσε τή δυσφορία τοῦ ἡγουμένου Πέτρου, λόγω τῆς μή προσαρμογῆς στούς κοινοβιακούς κανόνες τῆς μονῆς. Ἀπομακρύνθηκε ἀπό τή μονή καί κατέφυγε στή μονή τοῦ ἁγίου Μάμαντα Ξηροκέρκου, ἀλλά διατήρησε τήν πνευματική του σχέση μέ τόν Συμεών τόν Εὐλαβῆ καί μετά τήν ἀνάδειξή του σέ ἡγούμενο τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Μάμαντα. Ἡ αὐστηρή πνευματικότητα τῆς ἀσκήσεως προκάλεσε τή δυσφορία ὁρισμένων μοναχῶν (*"πρακτικῶν"*), οἱ ὁποῖοι κατάγγειλαν τόν Συμεών στόν πατριάρχη Σισίνιο (996-999), ἀλλά ὁ πατριάρχης τιμώρησε τούς φιλοκατήγορους μοναχούς. Ὡστόσο, ὁ Συμεών μετά εἰκοσιπενταετῆ ἡγουμενία παρέδωσε τή διοίκηση τῆς μονῆς στόν μαθητή του Ἀρσένιο, παρέμεινε δέ στό ἡσυχαστήριό του στή μονή καί *"ἡσυχάζων εἰργάζετο τήν ἡσυχασταῖς ἁρμόζουσαν ἐργασίαν"* (Βίος, 72). Ἡ ἀφιέρωσή του στή μνήμη τοῦ διδασκάλου του Συμεών τοῦ Εὐλαβῆ (*ἀκολουθία, εἰκόνα*) προκάλεσε τήν ἀντίδραση τοῦ ἀσκοῦντος καθήκοντα πρωτοσυγκέλλου τοῦ πατριαρχείου πρώην μητροπολίτη Νικομηδείας Στεφάνου, ὁ ὁποῖος ὑποκίνησε τούς ἀντιπάλους του καί πέτυχε μετά ἀπό ἑξαετεῖς διαδικασίες συνεχῶν κρίσεων τήν ἐξορία τοῦ Συμεών στήν ἀπέναντι ἀκτή τῆς Προποντίδας (1019). Κατά τήν περίοδο αὐτή ἀναδείχθηκε ὁ μαθητής καί ὑπέρμαχός του *Νική-*

τας *Στηθάτος*, ὁ ὁποῖος μαζί μέ πολλούς μαθητές τόν ἀκολούθησε στή σύντομη ἐξορία. Βεβαίως, ὁ πατριάρχης Σέργιος ὁ Στουδίτης (999-1020) τόν ἀνακάλεσε ἀπό τήν ἐξορία, ἀλλά ὁ ἴδιος δέν θέλησε νά ἐπιστρέψη στήν Κπολη. Ὁ θάνατός του πρέπει νά χρονολογηθῆ ὄχι τό 1022 (J. Hausherr, Un grand mystique byzantin, Rome 1928), ἀλλά περί τό 1040, ἡ δέ προσπάθεια τοῦ βιογράφου του Νικήτα Στηθάτου γιά τήν ἁγιοποίησή του ἀπέτυχε, ὅπως ἀπέτυχαν καί οἱ προσπάθειες γιά τήν προώθηση τῶν ἀσκητικῶν του ἰδεῶν.

Ὁ χαρακτηρισμός τοῦ Συμεών ὡς *"Νέου Θεολόγου"* ἀποδόθηκε προφανῶς στόν Συμεών ἀπό τούς μαθητές του εἴτε πρός διάκριση ἀπό τόν Συμεών τόν Εὐλαβῆ ἤ καί κατ'ἀναφοράν πρός τούς παλαιούς *"Θεολόγους"* τῆς Ἐκκλησίας (*Ἰωάννη τόν Θεολόγο, Γρηγόριο τόν Θεολόγο*) γιά τήν ἔξαρση τοῦ πνευματικοῦ περιεχομένου τῆς διδασκαλίας του. Ἀντιθέτως, ἡ *εἰρωνική* ἤ *περιφρονητική* ἀπόδοση τοῦ χαρακτηρισμοῦ αὐτοῦ ἀπό τούς ἀντιπάλους του δέν φαίνεται πιθανή. Ἀπό τά ἔργα του πολλά παραμένουν ἀνέκδοτα, σημαντικότερα δέ εἶναι: *Θείων Ἐρώτων Ὕμνοι, Κεφάλαια (Πρακτικά καί Θεολογικά ἑκατόν, Γνωστικά καί Θεολογικά εἴκοσι πέντε,* Θεολογικά *καί Πρακτικά ἑκατόν), Κατηχήσεις, Λόγοι (κατηχητικοί, θεολογικοί, ἠθικοί), Ἐπιστολές κ.λπ.* Ὁ βιογράφος του Νικήτας Στηθάτος ἀναφέρει (Βίος , 131) ὅτι τοῦ παρέδιδε τά σχεδιαζόμενα ἔργα του, τά ὁποῖα καί μετέγραφε μέ θαυμασμό γιά τόν βαθύτατο θεολογικό τους περιεχόμενο (B. Krivochéine, The Writing of St Symeon the New Theologian, Orient. Christ. Periodica, 20, 1954, 298-328. Τοῦ αὐτοῦ, The most Enthousiastic Zelot (Ζηλωτής μανικώτατος)., Γρηγ. Παλαμᾶς, 38-39, 1955-1956 κ.ἄ.).Ἡ ἀμφισβήτηση τῆς χρησιμότητας τῆς *"θύραθεν"* σοφίας ἀναφερόταν κυρίως στίς *ὑπερβολές* τῶν θαυμαστῶν της χριστιανῶν λογίων, οἱ ὁποῖοι θεωροῦσαν ἀναγκαία τή σπουδή τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας γιά τήν κατάκτηση τῆς ἀλήθειας καί ἀμφισβητοῦσαν τήν αὐτάρκεια τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως. Τίς ἐνθουσιαστικές αὐτές θέσεις ἀπέρριπτε μέ τό ἐπιχείρημα ὅτι τό ἅγιο Πνεῦμα ἐλάλησεν: *"οὐ τοῖς ἀπίστοις, οὐδέ τοῖς φιλοδόξοις, οὐ τοῖς ῥήτορσιν, οὐδέ τοῖς φιλοσόφοις, οὐ τοῖς μαθοῦσι συγγραφάς τῶν Ἑλλήνων, οὐ τοῖς ἀναγνώσασι γραφάς τάς ἔξω, οὐ τοῖς ἐξασκήσασι σκηνικόν βίον..., ἀλλά τοῖς πτωχοῖς πνεύματι καί τῷ βίῳ"* . Ἡ προτεραιότητα τῆς *πνευματικῆς ἐμπειρίας* τῆς πίστεως ἔναντι τῆς *νοησιαρχικῆς γνωστικῆς διαδικασίας* ἦταν αὐτονόητη γιά τόν ἀσκητικό μυστικισμό τῶν νηπτικῶν, λειτουργοῦσε δέ στή συγκεκριμένη ἐποχή καί ὡς μία ἀντίρροπη πνευματική τάση γιά τόν ἔλεγχο τῆς γενικότερης ἐνθουσιαστικῆς στροφῆς πρός τή *"θύραθεν"* σοφία γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν πνευματικῶν προβλημάτων. Οἱ ἐπιφυλάξεις ὅμως τοῦ Συμεών τοῦ Νέου Θεολόγου ἐξέφραζαν καί τίς γενικότερες ἐπιφυλάξεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας καί τοῦ Μοναχισμοῦ γιά τήν ὑπέρβαση τῶν πατερι-

κῶν κριτηρίων τῆς συνθέσεως τῆς χριστιανικῆς ἀποκαλύψεως πρός τήν ἑλληνική φιλοσοφία.

β΄. Ὁ Μιχαήλ Ψελλός μεταξύ τῆς πατερικῆς παραδόσεως καί τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας

Κύριος θεσμικός φορέας γιά τήν συστηματική καλλιέργεια τῶν νέων τάσεων στόν χῶρο τῆς παιδείας ὑπῆρξε ἡ ἀνώτερη Ἀκαδημία τῆς Κπόλεως, στήν ὁποία, παράλληλα πρός τή φιλοσοφία, διδασκόταν καί ἡ Ἑρμηνεία τῆς Ἁγ. Γραφῆς. Κύριος ἐκφραστής τῆς τάσεως αὐτῆς κατά τόν ΙΑ΄ αἰώνα ὑπῆρξε ὁ Μιχαήλ Ψελλός, καθηγητής τῆς φιλοσοφίας καί ἄριστος γνώστης ὅλων τῶν τάσεων τῆς κλασικῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, παρά τήν εὔλογη προτίμησή του πρός τόν Πλατωνισμό.Τό συγγραφικό ἔργο τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ ὑποδηλώνει τήν ἀφετηριακή σχέση μεταξύ τῆς ἑρμηνευτικῆς θεολογίας καί τῆς ἀκμῆς τῶν φιλοσοφικῶν σπουδῶν, ἐνῶ ἀσχολήθηκε καί ὁ ἴδιος συστηματικά μέ τήν ἑρμηνεία τῆς Ἁγ. Γραφῆς. Πράγματι, συνέταξε *Ὑπομνήματα στό Ἆσμα Ἀσμάτων*, στά ὁποῖα ἐφάρμοσε τήν ἀλληγορική μέθοδο τῆς Ἀλεξανδρινῆς σχολῆς καί ἀξιοποίησε κατ'ἐπιλογήν τίς σχετικές ἑρμηνεῖες τῶν παλαιοτέρων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας (*Γρηγορίου Νύσσης, Νείλου, Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητῆ κ.ἄ.), Ἑρμηνεῖες σέ δυσερμήνευτα χωρία τῆς Ἁγ. Γραφῆς, ἔμμετρη ἑρμηνεία 72 ψαλμῶν, Πραγματεία περί τοῦ "ἀποδιοπομπαίου τράγου" κ.ἄ.* Ἐν τούτοις, κατά τή διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας δέν θεωροῦσε ἀμετάθετα τά καθιερωμένα ὅρια τῆς πατερικῆς παραδόσεως γιά τήν ἀξιοποίηση τῶν ἑλληνικῶν μαθημάτων στήν παιδεία τῶν χριστιανῶν καί ἀνέτρεπε τήν παραδοσιακή ἰσορροπία τῆς ἑλληνοχριστιανικῆς συνθέσεως μέ τήν ἐνθουσιαστική χρήση φιλοσοφικῶν συλλογισμῶν στήν ἑρμηνεία τῆς χριστιανικῆς ἀποκαλύψεως. Πράγματι, τό ἀνήσυχο πνεῦμα του ἀμφιταλαντευόταν μεταξύ τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας καί τῆς πατερικῆς παραδόσεως, ἀλλά ὁ *ἀσταθής* καί *ἀντιφατικός* χαρακτήρας του ἀπέκλειε τήν ἀμετακίνητη ἐμμονή του στούς συλλογιστικούς πειρασμούς. Ὡστόσο, ἡ ἐνθουσιαστική χρήση τῆς νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας κατά τήν προσέγγιση θεολογικῶν ζητημάτων προκάλεσε ἐνωρίς σοβαρές ὑποψίες γιά τήν ὀρθοδοξία του

Ὁ πατριάρχης Κπόλεως *Μιχαήλ Κηρουλάριος* (1043-1059) ἦταν ὑποστηρικτής τῆς παραδοσιακῆς ἰσορροπίας καί περιέβαλλε μέ ἐπιφυλάξεις τίς προσπάθειες τοῦ Μιχάηλ Ψελλοῦ νά ἀναπτύξη τή δογματική διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας μέ τή συνδρομή τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας. Βεβαίως, ὁ πατριάρχης δέν καταδίκασε ἐπίσημα τίς προσπάθειες αὐτές, ἀφοῦ καί ὁ Μιχαήλ Ψελλός ἔσπευδε συνήθως νά ὑπαναχωρῆ ἀπό τίς προβληματικές ἀκραῖες θέσεις του. Ὁ Μιχαήλ Κηρουλάριος θεωροῦσε

ἀμετακίνητο καί ἀναμφισβήτητο κριτήριο γιά κάθε νέα θεολογική ἀναζήτηση τήν πατερική παράδοση καί κατέκρινε ὁποιαδήποτε παρέκκλιση ἀπό τό κριτήριο αὐτό. Τοῦτο ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπό τόν Μιχαήλ Ψελλό, ὁ ὁποῖος στόν "*Ἐγκωμιαστικόν εἰς Μιχαήλ Κηρουλάριον*" τονίζει, ὅτι ὁ πατριάρχης Κπόλεως "*περί ὧν ἀμφισβητοῦσιν ἄνθρωποι παρά τῶν θείων κανόνων τάς λύσεις ποιούμενος, ῥᾷστά τε τό ἀμφίβολον ἔλυε καί ὁμονοεῖν τούς ἀντικρινομένους ἔπειθε τῷ ἀκριβεῖ καί δικαίῳ τῆς ἀποφάσεως. Οὕτω γάρ τάς πατρικάς παραδόσεις ἠκρίβου, οὕτω τάς ἀποστολικάς διατάξεις ἐσέβετο, ὡς Θεοῦ ταύτας ἡγεῖσθαι φωνάς, πᾶσαν ὑπερηχούσας ἀκοήν καί ψυχήν*" (Κ. Σάθα, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, IV, 336-337). Βεβαίως, ὁ "*Ἐγκωμιαστικός*" λόγος ὑποκατέστησε τόν σύγχρονο κατηγορητήριο *Λίβελλο* τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ ἐναντίον τοῦ πατριάρχη Κπόλεως, ὁ ὁποῖος ἀπέθανε πρίν ἀπό τή δίκη του. Οἱ ἀντιθέσεις τους ἦταν γνωστές καί δέν περιορίζοντο μόνο στίς διδακτικές παρεκκλίσεις τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ, ὁ ὁποῖος ἀσκοῦσε κατά περιόδους μεγάλη ἐπιρροή στόν δημοσίο βίο τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ Μιχαήλ Κηρουλάριος δέν συμπαθοῦσε τόν πολιτικό ἀκτιβισμό τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ καί δέν ἀπέκρυπτε τίς ἐπιφυλάξεις του γιά τό περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας του στήν Ἀκαδημία. Ὁ Μιχαήλ Ψελλός σέ ἐπιστολή του πρός τόν πατριάρχη Κπόλεως ἐπισημαίνει τήν ὑφιστάμενη ἀντίθεσή τους ὡς πρός τήν *ἀναγκαιότητα* τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλιοθήκη, V, 506-509), ἀλλά ἀπέφευγε ἐπιμελῶς νά προκαλέση καί ἀνοικτή σύγκρουση.

Ἐν τούτοις, τό ζήτημα τῆς ἐνθουσιαστικῆς στροφῆς πρός τήν πλατωνική φιλοσοφία, σέ συνδυασμό καί μέ τήν ἀμφισβήτηση τῆς πληρότητας τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως, εἰσῆγε σοβαρότερο πρόβλημα στήν Ἐκκλησία ἀπό τίς συνήθως ἀποδιδόμενες διαστάσεις του. Τοῦτο ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπό τή σχετική διαμάχη τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ πρός τόν στενό φίλο του πατριάρχη Κπόλεως *Ἰωάννη Ξιφιλίνο* (1063-1075), ὅπως ἐπίσης καί πρός τόν προκάτοχο του πατριάρχη *Κωνσταντίνο Γ΄ Λειχούδη* (1059-1063). Καί οἱ τρεῖς ἦσαν σύγχρονοι καί ἔτρεφαν μεγάλο θαυμασμό πρός τήν ἑλληνική φιλοσοφία, ἀλλά ἀξιολογοῦσαν διαφορετικά τή *σχέση* της πρός τήν πατερική παράδοση ἤ τήν *ἀναγκαιότητά* της γιά τή ζωή τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ πατριάρχης Κωνσταντίνος Γ΄ Λειχούδης ὑποστήριζε μέν τόν κύκλο τῶν θαυμαστῶν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, στόν ὁποῖο ἀνῆκε καί ὁ λόγιος ἀρχιεπίσκοπος Εὐχαΐτων Ἰωάννης Μαυρόπους, ἀλλά θεωροῦσε τήν ἑλληνική φιλοσοφία χρήσιμη μόνο πρός "*παίδευσιν*" τῶν χριστιανῶν καί ὄχι βεβαίως γιά τή *συμπλήρωση* ἤ τήν *ὑποκατάσταση* τῆς πατερικῆς παραδόσεως. Στή βάση αὐτή συμφωνοῦσε καί ὁ Ἰωάννης Μαυρόπους, ὅπως ἐπίσης καί ὁ στενός φίλος τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ πατριάρχης Ἰωάννης Ξιφιλίνος. Ὁ Ξιφιλίνος καταγόταν ἀπό τήν Τραπεζούντα, σπούδασε στήν Κπολη καί συνδέθηκε φιλικά μέ τόν Μιχαήλ Ψελλό.

Πρίν ἀπό τήν ἐκλογή του γιά τόν πατριαρχικό θρόνο εἶχε χρηματίσει καθηγητής τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ καί τοῦ Βυζαντινοῦ Δικαίου γενικότερα στήν Ἀκαδημία τῆς Κπόλεως. Κατά τόν Μιχαήλ Ψελλό ὁ Ἰωάννης Ξιφιλῖνος *"τούς τῆς Ἐκκλησίας συλλέγων τροφίμους καί χορείαν θαυμασίαν ποιούμενος, τάς ἱεράς Βίβλους ὑπανεγίγνωσκε καί μάλιστα οὕς οἱ Πατέρες κανόνας συγγεγραφήκασιν, ἡρμήνευέ τε τούτοις τά δύσφραστα καί ἐξωμάλιζε τά ἀμφήριστα, ἀνέπτυσσέ τε τά τῆς εὐσεβείας ὀνόματα καί τό καθ'ἡμᾶς διεσάφει δόγμα ποικίλως πρός τάς αἱρέσεις ὀνομαζόμενόν τε καί μεριζόμενον"* (Ἐπιτάφιος εἰς Ἰωάννην Ξιφιλῖνον, Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλιοθήκη, IV, 451).

Ἡ στενή φιλία τοῦ *Μιχαήλ Ψελλοῦ* μέ τόν *Ἰωάννη Ξιφιλίνο* παρέμεινε ἀκλόνητη κατά τήν περίοδο τῆς κοινῆς τους διδασκαλίας στήν Ἀκαδημία τῆς Κπόλεως. Κατά τήν ὁμολογία τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ *"συνεπεφύκειμεν ἀλλήλοις καί τρόπον τινά οἷς εἶχεν ἕκαστος καλοῖς ἀντεκείμεθα καί ἀντιμετρούμεθα, οὐκ ἀντικειμένως ἔχοντες, οὐδ'ἀντιθέτως τήν χείρω ἀντίθεσιν, ἀλλ'ἰσοφυῶς καί ἰσοπαλῶς, ἀντισπουδάζοντες δέ ταῖς πρός τά κρείττονα ἐπιδόσεσι"* (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλιοθήκη, IV, 427). Ὡστόσο, ὁ Ἰωάννης Ξιφιλῖνος, παρά τόν θαυμασμό του πρός τήν ἑλληνική φιλοσοφία, τή θεωροῦσε θεραπαινίδα τῆς χριστιανικῆς ἀποκαλύψεως. Πράγματι, τῆς *"φιλοσοφίας ξυμπάσης ἐν μέσῳ γενόμενος, τῆς τε καθαρῶς ἡμετέρας καί ὅσον μέρος τῆς θύραθεν, ἄμφω τά μέρη διηυκρίνησέ τε καί διεσάφησε. Καί τῆς μέν τό νοούμενον οὐχ εὗρε μόνον, ἀλλά καί ἔπραξε, τῆς δέ ἑλληνικῆς φιλοσοφίας τό ἐγκείμενον ἤ διεσάλευσεν ἤ διελών τό μέν φαρμακῶδες ἀπέρριψε, τό δέ τρόφιμον εἰσεδέξατο"* (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλιοθήκη, IV, 456). Ἡ ὁμολογία αὐτή τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ γιά τόν φίλο του Ἰωάννη Ξιφιλίνο προβάλλει τήν ἐμμονή τοῦ πατριάρχη Κπόλεως στά πατερικά κριτήρια γιά τήν ἀξιολόγηση τῆς σχέσεως τῆς χριστιανικῆς πίστεως καί τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἀπό τήν ὁποία *"τό μέν φαρμακῶδες ἀπέρριψε, τό δέ τρόφιμον εἰσεδέξατο"*. Ἡ ἀπόφαση τῶν δύο ἐπιστηθίων φίλων νά ἀσπασθοῦν τόν μοναχισμό καί νά ἐγκαταβιώσουν σέ μονή τοῦ Ὀλύμπου τῆς Βιθυνίας ὑπῆρξε ἡ ἀφετηρία ὄχι μόνο τῆς ἐξασθενήσεως τῆς φιλίας τους, ἀλλά καί τῆς ἀναδείξεως τῶν σοβαρῶν τους ἀντιθέσεων στό ζήτημα τῆς ἀξιολογήσεως τῆς *ἀναγκαιότητας* τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Ὁ Μιχαήλ Ψελλός δέν μπόρεσε νά λησμονήση στόν Ὄλυμπο τῆς Βιθυνίας τήν κοσμική ἀτμοσφαίρα τῆς Κπόλεως. Ἐπέστρεψε σέ αὐτήν, ἀφοῦ ἐγκατέλειψε τόν μοναχικό βίο. Τό γεγονός αὐτό βάρυνε σημαντικά τίς σχέσεις τῶν δύο φίλων, οἱ ὁποῖες ἐντάθηκαν κατά τήν περίοδο τῆς πατριαρχίας τοῦ Ἰωάννη Ξιφιλίνου.

Ὁ Οἰκουμενικός πατριάρχης ἄσκησε πράγματι δριμύτατη κριτική ἐναντίον τῶν ἀκραίων θέσεων τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ καί τόν παρουσίασε ὡς ἀπομακρυθέντα ἀπό τόν θεό τοῦ Χριστιανισμοῦ καί ὡς παρασυρθέντα

στήν πλατωνική φιλοσοφία (*"ἀφεστηκέναι μέν τοῦ Θεοῦ, Πλάτωνι δέ καί τῇ Ἀκαδημίᾳ προστετηκέναι"*. Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλιοθήκη, V, 446). Ὁ Μιχαήλ Ψελλός στήν ἀπαντητική του ἐπιστολή δέν ἀρνήθηκε τήν ἰδιαίτερη ἀγάπη του τόσο πρός τόν Πλατωνισμό, ὅσο καί πρός τόν Ἀριστοτελισμό, *"οὔτε μέν τά Πλάτωνος ἔλαθεν, οὐ γάρ ἄν ἀρνηθείην, οὔτε τήν Ἀριστοτέλους παρεῖδον φιλοσοφίαν"* (Κ. Σάθα, ἔνθ'ἀν., V, 444). Ἐν τούτοις, προσπάθησε μέ εὐέλικτους συλλογισμούς ἀφ'ἑνός μέν νά ἀποδείξη τήν κριτική του διάθεση ἔναντι τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἤ τήν ἐκλεκτική ἐπιλογή ἀπό αὐτή μόνο τῶν ὀρθῶν στοιχείων, ἀφ'ἑτέρου δέ νά ὑπομνήση τήν ἀναίρεση τῶν ἐσφαλμένων θέσεών της, τήν ὁποία οὔτε κάν ἀποτόλμησε ὁ πολέμιός του πατριάρχης: *"Δέδοικα μή μᾶλλον σός* (= Πλάτων), *ἵνα σε τῷ ῥήματί σου διώξω, ὅς οὐδεμίαν ἐκείνου δόξαν ἀνῄρηκας, ἐγώ δέ μικροῦ δεῖν ἁπάσας, ἐπεί μηδέ πᾶσαι φαῦλαι"* (Κ. Σάθα, ἔνθ'ἀν., V, 444). Ἡ εὐνόητη καί χαρακτηριστική πικρία τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ γιά τήν προσωπική ἐπίθεση τοῦ ἐπιστήθιου κάποτε φίλου του διευκόλυνε τόν *"ὕπατον τῶν φιλοσόφων"* ἀφ'ἑνός μέν νά ἑρμηνεύση μετριοπαθέστερα τή σχέση του μέ τήν πλατωνική φιλοσοφία, ἀφ'ἑτέρου δέ νά ἐγκαταλείψη ὁρισμένες ἀπό τίς ἐπίμαχες θέσεις του, τονίζοντας τήν ἀπόλυτη συμμόρφωσή του πρός τήν παραδοσιακή πατερική θέση ἔναντι τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας: *"Πλάτωνας δέ οὕς λέγεις καί Χρυσίππους ἠγάπησα μέν, πῶς γάρ οὔ; ἀλλ'ἄχρι τοῦ τέλους καί τῆς ἐπιφαινομένης λειότητος· τῶν δέ παρ' ἐκείνοις δογμάτων, ἅ μέν εὐθύς παρεώρακα, τινά δέ ὡς πρός τάς ἡμεδαπάς συνεργά ὑποθέσεις, εὖ μάλα λαβών, τοῖς ἱεροῖς λόγοις συνέμιξα, ὥς που δή καί Γρηγόριος καί Βασίλειος οἱ μεγάλοι τῆς Ἐκκλησίας φωστῆρες πεπράχασι..."* (Κ. Σάθα, ἔνθ'ἀν., V, 447). Τό ἀπολογητικό πράγματι ὕφος τῆς ἀπαντητικῆς ἐπιστολῆς ἦταν ἀναπόφευκτη συνέπεια τῆς ὀξύτητας τῆς ἐπιθέσεως τοῦ Ἰωάννη Ξιφιλίνου, ἡ δέ ἐπίκληση τῆς πατερικῆς παραδόσεως, εἰδικότερα δέ τοῦ Μ. Βασιλείου καί τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, ἀποτελοῦσε τό μόνο ἰσχυρό *ἐκκλησιαστικό ἐπιχείρημα* γιά τήν ἐξουδετέρωση τῆς μομφῆς. Πράγματι, ὁ Μιχαήλ Ψελλός ἐξεπλάγη ἀπό τήν ὀξύτητα τῆς ἐπιστολῆς τοῦ παλαιοῦ φίλου του καί φοβήθηκε τίς συνέπειες τῆς σοβαρῆς κατηγορίας γιά ἔκπτωση ἀπό τή χριστιανική πίστη μέ τήν ἀπόλυτη προσκόλλησή του στήν πλατωνική φιλοσοφία. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή διαμαρτύρεται πρός τόν κατήγορό του γιά τήν ἐπιστολή: *"Ἐγώ δέ τοῖς πᾶσιν ἐξαπορήσας, οἷς γέγραφας, καί πολλούς λογισμούς ἀνελίξας, τέλος δυοῖν θάτερον εἴκασα: ἤ τήν ἐμήν μή ἐπεγνωκέναι σ'ἐπιστολήν, ἤ πρός Εὐνόμιόν τινα γεγραφέναι, ἤ τούς περί Κλεάνθην καί Ζήνωνα, οἵ πάντα δόντες συλλογισμοῖς, οὐδέν ἀσυλλόγιστον ᾠήθησαν καί ὑπέρ ἀπόδειξιν"* (Κ. Σάθα, ἔνθ'ἀν., V, 445).

Ἡ ὀξύτητα αὐτή ἐξηγεῖ ὄχι μόνο τήν ἀναγνώριση ὁρισμένων μεθοδολογικῶν σφαλμάτων τοῦ παρελθόντος (Κ. Σάθα, ἔνθ'ἀν., V, 450-451),

ἀλλά καί τήν *ἀπολογητική διάθεση* τῆς ἀπαντητικῆς ἐπιστολῆς του γιά τήν ἐκτόνωση τῆς ἐντάσεως. Ἡ ἀναφορά του στήν ἀναίρεση τῶν περισσοτέρων θέσεων τοῦ Πλάτωνα καί ἡ ἐκλεκτική ἐπιλογή ἀπό τίς ὀρθές ἰδέες του μόνον ἐκείνων, οἱ ὁποῖες ἐναρμονίζονται πρός τήν ἐκκλησιαστική παράδοση, ἀποτελοῦν μία *σκόπιμη κίνηση* τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ γιά τήν ἔνταξη τῆς διδασκαλίας του στά παραδοσιακά πλαίσια. Ἐν τούτοις, ἔθεσε μέ ἔμφαση καί τό *γενικότερο μεθοδολογικό ζήτημα τῆς θεολογίας*, ἀφοῦ ὑποστήριξε ὅτι τό *"γάρ συλλογίζεσθαι, ἀδελφέ, οὔτε δόγμα ἐστί τῆς Ἐκκλησίας ἀλλότριον, οὔτε θέσις τις τῶν κατά φιλοσοφίαν παράδοξος, ἀλλ'ἤ μόνον ὄργανον ἀληθείας καί ζητουμένου πράγματος εὕρεσις"* (Κ. Σάθα, ἐνθ'ἀν., V, 447). Ἡ θέση αὐτή γιά τή *γνωσιολογική μέθοδο* στή θεολογία τῆς Ἐκκλησίας εἶναι βεβαίως ἀσαφής ἀφ'ἑνός μέν γιατί δέν προσδιορίζονται τά ἀκρότατα ὅρια τοῦ συλλογισμοῦ μέ κριτήριο τή θεμελιώδη πατερική διάκριση μεταξύ *"κτιστοῦ"* καί *"ἀκτίστου"*, ἀφ'ἑτέρου δέ δέν ἀναφέρονται τά εἴδη τοῦ συλλογισμοῦ, τά ὁποῖα θά μποροῦσαν νά χαρακτηρισθοῦν ὡς *"ὄργανον ἀληθείας"* στή σπουδή τῆς χριστιανικῆς ἀποκαλύψεως. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό συμπληρώνει τήν ἀσάφεια ὡς πρός τή διάκριση τοῦ φιλοσοφικοῦ ἀπό τό θεολογικό συλλογισμό, μεμφόμενος τόν Κλεάνθη καί τόν Ζήνωνα, *"οἵ πάντα δόντες συλλογισμοῖς, οὐδέν ἀσυλλόγιστον ᾠήθησαν καί ὑπέρ ἀπόδειξιν"*. Εἶναι σαφές ὅτι ἡ *νομιμότητα* τοῦ νοησιαρχικοῦ συλλογισμοῦ στή θεολογία τῆς Ἐκκλησίας δέν καλύπτει καί τήν *"ὑπέρ ἀπόδειξιν"* ἀλήθεια τῆς ἀποκαλύψεως. Ὁ Μιχαήλ Ψελλός ἀνέλυσε στήν ἴδια ἐπιστολή κατά τρόπο ἐξαίρετο τήν προσωπική του μέθοδο θεολογικοῦ συλλογισμοῦ μεταξύ τῆς φιλοσοφίας καί τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως: *"οὐ μήν, εἰ καθαρός εἰμι τοῦ Χριστοῦ, τούς σοφωτέρους τῶν λόγων ἀρνήσομαι καί τήν γνῶσιν τῶν ὄντων, ὅσα τε νοητά καί ὅσα αἰσθητά πέφυκεν, ἀποδύσομαι, ἀλλ'ἐντεύξομαι μέν Θεῷ δι'εὐχῆς ὁπόσα δυνήσομαι καί ἁρπασθήσομαι, εἴ γε δοθείη μοι, καταβάς δ'ἐκεῖθεν διά τό τῆς φύσεως πολυκίνητον ἐπί τοῦ λειμῶνας βαδιοῦμαι τῶν λόγων..., νῦν δέ ἄλλο τι τῶν ἡμετέρων ἀπανθίσας τῇ ψυχῇ συλλέξω, αὖθις δέ καταβάς ἐκεῖθεν καί συλλογιοῦμαι καί φυσικοῖς ὁμιλήσω δόγμασι καί τούς λόγους τῶν γιγνομένων ζητήσω καί τόν νοῦν πολυπραγμονήσω καί τό ἐπέκεινα τούτου ἴσως δέ καί περί σχήματος ζητήσω"* (Κ. Σάθα, ἔνθ'ἀν., V, 450).

Ἡ προσεκτική διατύπωση τῶν ἀνωτέρω θέσεων δέν ἦταν προφανῶς ἀνάλογη πρός τήν ἐλευθεριάζουσα διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας στήν Ἀκαδημία, ἀπό τούς μαθητές τῆς ὁποίας διατυπώθηκαν ἀναμφιβόλως οἱ ἐναντίον του κατηγορίες γιά τή σχετικοποίηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως. Ὁ Μιχαήλ Ψελλός ἀναγκάσθηκε νά συντάξη *"Ἀπολογία"* γιά τήν ἀπόκρουση τῶν ἐναντίον του κατηγοριῶν καί εἶχε συνειδητοποιήσει τούς κινδύνους ἀπό ὁποιαδήποτε τάση παρεκκλίσεως ἀπό τά κριτήρια τῆς

πατερικῆς παραδόσεως ὡς πρός τήν ἀναγκαιότητα τῆς *"θύραθεν"* σοφίας γιά τήν *"παίδευσιν"* τῶν χριστιανῶν. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό θά μποροῦσαν νά ἑρμηνευθοῦν πληρέστερα οἱ λόγοι του πρός τούς μαθητές του ὡς πρός τόν σκοπό τῆς διδασκαλίας τῆς φιλοσοφίας: *"Ταῦτα διηριθμησάμην ὁμοῦ μέν ὑμᾶς εἰς πολυμάθειαν ἄγων, ὁμοῦ δέ καί ταῖς ἑλληνικαῖς δόξαις ποιούμενος ἐντριβεῖς. Καί οἶδα ὡς ἐνίαις γε τούτων ἀντιπεσεῖται τά ἡμέτερα δόγματα· ἐγώ γάρ οὐχ ὥστε τούτων ἐκεῖνα ἀνταλλάξασθαι ἐσπούδασα πρός ὑμᾶς, μαινοίμην γάρ ἄν, ἀλλ'ἵνα τούτοις μέν ἦτε προσκείμενοι, ἐκείνων δέ μόνον τήν εἴδησιν ἔχητε, εἰ δέ πῃ καί συνεργοῖεν ἡμῶν πρός τόν ἀληθῆ λόγον διακινδυνεύοντα καταχρήσασθαι"* (Michaelis Pselli, Scripta minora, ἐκδ. Kurtz-Drexl, I, 456). Συνεπῶς, οἱ ἐναντίον του συνήθεις κατηγορίες πρέπει νά ἀναφέροντο στήν προτροπή πρός τούς μαθητές του, *"ὥστε τούτων ἐκεῖνα ἀνταλλάξασθαι"*, γι'αὐτό καί ἐπιμένει στήν ἁπλῆ παιδευτική ἀξία τῆς διδασκαλίας τῆς φιλοσοφίας (*"ταῖς ἑλληνικαῖς δόξαις ποιούμενος ἐντριβεῖς"... "μόνον τήν εἴδησιν ἔχητε"*) πρός *"πολυμάθειαν"* καί ὄχι βεβαίως γιά τήν προσέλκυση τῶν μαθητῶν του *"ταῖς ἑλληνικαῖς δόξαις"*. Ἡ συλλογιστική εὐελιξία καί τό εὐμετάβολο τῆς γνώμης παρεῖχαν στόν Μιχαήλ Ψελλό τήν εὐχέρεια νά ἐγκαταλείπη συνήθως μέ μεγαλοπρέπεια τίς ἀκραῖες θέσεις του καί νά προσαρμόζεται στίς ἀρχές τῆς πατερικῆς παραδόσεως, γι'αὐτό καί δέν ἀποκόπηκε ἀπό τήν ἐκκλησιαστική κοινωνία. Ὡστόσο, οἱ μαθητές του δέν διέθεταν οὔτε τήν αὐθεντία, οὔτε τήν εὐελιξία τοῦ διδασκάλου τους γιά νά συγκαλύπτουν τίς ἐνθουσιαστικές ἀξιολογήσεις τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καί προκάλεσαν σοβαρά ἐκκλησιαστικά ζητήματα.

γ΄. Ἰωάννης Ἰταλός καί ἡ τάση ὑπερβάσεως τῆς πατερικῆς παραδόσεως

Ὁ *Ἰωάννης Ἰταλός* ὑπῆρξε ὁ σημαντικότερος μαθητής τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ καί διάδοχός του στήν Ἀκαδημία τῆς Κπόλεως. Καταγόταν ἀπό τή Ν. Ἰταλία, ὅπου περάτωσε τίς σπουδές του, συνέχισε δέ τή σπουδή τῆς φιλοσοφίας καί στήν Κπολη. Διδάχθηκε τήν ἀριστοτελική φιλοσοφία στή Ν. Ἰταλία καί τήν πλατωνική φιλοσοφία ἀπό τόν Μιχαήλ Ψελλό, διακρίθηκε δέ γιά τήν εὐρύτατη φιλοσοφική του παιδεία καί τήν ἐξαιρετική διαλεκτική του δεινότητα, μέ τίς ὁποῖες ἐντυπωσίασε τούς λογίους κύκλους τῆς Κπόλεως. Ὡστόσο, παρά τήν πολυμάθεια καί τήν ἄριστη γνώση τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου, δέν ἦταν προικισμένος μέ ἀνάλογο ρητορικό τάλαντο, τό ὁποῖο θά ἔθελγε τούς βυζαντινούς. Κατά τήν ὁμιλία του ἐκτρεπόταν συνήθως σέ σπασμωδικές κινήσεις τῶν χειρῶν ἤ τῆς κεφαλῆς καί χρησιμοποιοῦσε προκλητικά τό εἰρωνικό ὕφος, ὥστε νά χαρακτηρίζεται ἀπό τούς συγχρόνους του ὡς *"βάσκανος, λοίδορος, ὑπόκουφος, οἰηματίας"* κ.ἄ. Ἡ ἐντυπωσιακή χρησιμοποίηση τῶν ἀριστοτελικῶν συλ-

λογισμῶν καί ἡ εὐρύτητα τῆς φιλοσοφικῆς του παιδείας ἀναγνωρίσθηκαν ἀπό τούς λογίους κύκλους τῆς Κπόλεως, χρησιμοποιήθηκε δέ καί σέ ἐπίσημη διπλωματική ἀποστολή πρός τόν Νορμανδό ἡγεμόνα Ροβέρτο Γισκάρδο στό Δυρράχιο. Ἡ ἀποτυχία ὅμως τῆς ἀποστολῆς αὐτῆς ἀποδόθηκε στόν Ἰωάννη Ἰταλό, ὁ ὁποῖος μάλιστα θεωρήθηκε ὕποπτος γιά προδοσία καί ἀναγκάσθηκε νά καταφύγη πάλι στή Δύση. Κατά τήν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Νικηφόρου Βοτανειάτη (1078-1081) ἐπέστρεψε στήν Κπολη καί διαδέχθηκε τόν Μιχαήλ Ψελλό στή διεύθυνση τῆς Ἀκαδημίας μέ τόν ἐπίζηλο τίτλο τοῦ *"ὑπάτου τῶν φιλοσόφων"*. Κατά τή διδασκαλία τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας χρησιμοποιοῦσε τήν ἀριστοτελική μέθοδο καί ἀσκοῦσε μεγάλη ἐπίδραση στούς μαθητές του παρά τίς γλωσσικές του ἀδυναμίες, τήν πλημμελῆ γνώση τῆς λογικῆς καί τό ἐγωϊστικό ὕφος του κατά τή διαλεκτική ἀνάπτυξη τῶν φιλοσοφικῶν του συλλογισμῶν. Κατά τήν Ἄννα Κομνηνή *"ἦν μέν τῷ δόξαι πολυμαθέστατος, δεινός δέ μᾶλλον εἴπερ τις ἄλλος διερευνήσασθαι τῶν ἀνθρώπων τήν δεινοτάτην περιπατητικήν καί ταύτης πλέον τήν διαλεκτικήν. Πρός δέ τάς ἄλλας τέχνας τῶν λόγων οὐ πάνυ τι εὐφυῶς εἶχεν, ἀλλά περί τήν γραμματικήν ἐχώλευε τέχνην καί τοῦ ῥητορικοῦ νέκταρος οὐκ ἐγεύσατο οὐδ' ἐκεῖθεν ὁ λόγος τούτῳ ἐφήρμοστο καί εἰς κάλλος ἀπέξεστο"*. Ἀπό τά διασωθέντα φιλοσοφικά ἔργα του σημαντικότερα εἶναι οἱ 83 *Ἀποκρίσεις* σέ ἀντίστοιχες φιλοσοφικές ἐρωτήσεις (ἔκδ. P. Ioannou, Ioannes Italos, Quaestiones quodlibetales, Ettal 1956), τά εὐσύνοπτα κείμενα τῶν παραδόσεων του στή *Διαλεκτική* καί στή *Ρητορική* (ἔκδ. G. Cereteli, Ioannis Itali Opuscula, selecta, 2 τεύχη, Τιφλίδα 1924-1926), *Ὑπομνήματα* στά βιβλία (Β΄-Δ΄) τῶν *"Τοπικῶν"* τοῦ Ἀριστοτέλη, διάφορα *Κεφάλαια Λογικῆς* κ.λπ.

Ἡ διαδοχή τοῦ εὐέλικτου καί πανούργου Μιχαήλ Ψελλοῦ σέ μία περίοδο ἰδιαίτερης εὐαισθησίας γιά τόν ἔλεγχο τῶν ἀκραίων ἐκδηλώσεων ὑπέρ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἦταν ἀρνητικό στοιχεῖο γιά τόν ἐγωϊστή Ἰωάννη Ἰταλό, ὁ ὁποῖος διακρινόταν ὄχι μόνο γιά τήν ἰσχυρογνωμοσύνη του, ἀλλά καί γιά τήν παραθεώρηση τῶν κριτηρίων τῆς πατερικῆς παραδόσεως ὡς πρός τή σχέση τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας πρός τήν ἐκκλησιαστική παράδοση. Ἡ ἀδιαφορία του γιά τά κριτήρια τῆς πατερικῆς παραδόσεως συνοδευόταν ἀπό τήν ὑποστήριξη ἀκραίων θέσεων καί κατά τή διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας, οἱ ὁποῖες σκανδάλιζαν ὁρισμένους ἀπό τούς ζηλωτές μοναχούς τοῦ κύκλου τῶν μαθητῶν του. Κατά τόν Ἰωάννη Ἰταλό ἡ διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας ἀποσκοποῦσε ὄχι μόνο στήν ἁπλῆ *"παίδευσιν"* τῶν μαθητῶν του, ἀλλά καί στήν ἀξιοποίησή της γιά τή δημιουργία ἑνός νέου *θρησκειο-φιλοσοφικοῦ συστήματος*, στό ὁποῖο θά ἐντασσόταν ὡς ἕνα ἀπό τά κύρια συστατικά του στοιχεῖα καί ἡ ἐκκλησιαστική παράδοση. Οἱ βασικές φιλοσοφικές ἀρχές τοῦ συστήματος αὐτοῦ ἐλαμβάνοντο

κυρίως ἀπό τήν πλατωνική φιλοσοφία καί ἀξιοποιοῦντο μέ τίς ἀρχές τῆς ἀριστοτελικῆς λογικῆς γιά νά μορφοποιήσουν τή νέα φιλοσοφική σύνθεση, ἡ ὁποία φιλοδοξοῦσε νά προσφέρῃ μία νέα προοπτική στή νοησιαρχική κίνηση πρός τή γνώση τῆς ἀληθείας. Οἱ ἀλήθειες τῆς χριστιανικῆς ἀποκαλύψεως γιά νά γίνουν δεκτές ἔπρεπε νά ἐναρμονισθοῦν πρός τίς ἀρχές τοῦ νέου φιλοσοφικοῦ συστήματος μέ τή βοήθεια τῶν ἀριστοτελικῶν συλλογισμῶν. Ὡστόσο, οἱ περιορισμένες θεολογικές γνώσεις τοῦ Ἰωάννη Ἰταλοῦ δέν τοῦ ἐπέτρεπαν νά κατανοήσῃ τόν σοβαρό κίνδυνο τοῦ ἐγχειρήματός του, ἀντιμετώπιζε δέ τίς ἀντιδράσεις τῶν ζηλωτῶν μοναχῶν μέ αὐστηρά φιλοσοφικά κριτήρια γιά νά ἀποφεύγῃ τίς ἐμπλοκές του σέ λεπτές θεολογικές συζητήσεις. Ἡ εὔνοια ὅμως πρός τό πρόσωπό του ἀπό τόν αὐτοκράτορα Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα (1071-1078) περιόριζε τή σημασία τῶν ἀντιδράσεων, ἀφοῦ μεταξύ τῶν θαυμαστῶν του συγκατελέγοντο καί πολλοί ἱεράρχες, οἱ ὁποῖοι δέν μποροῦσαν νά ἀντιληφθοῦν τόσο τή μείωση τοῦ κύρους τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως, ὅσο καί τή σχετικοποίηση τῆς αὐτοδύναμης σωτηριολογικῆς ἀξίας τῶν ἀληθειῶν τῆς χριστιανικῆς ἀποκαλύψεως στό προτεινόμενο νέο φιλοσοφικό σχῆμα.

Οἱ συνέπειες τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰωάννη Ἰταλοῦ κατανοήθηκαν σαφέστερα ἀπό τίς ἀκραῖες θέσεις τοῦ κύκλου τῶν μαθητῶν του, οἱ ὁποῖοι προέβαιναν σέ μειωτικές κρίσεις καί ἀξιολογήσεις τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως φαίνεται καί ἀπό τό περιεχόμενο τῶν καταδικασθέντων *"Κεφαλαίων"* τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰωάννη Ἰταλοῦ. Πράγματι, τά καταδικασθέντα *"Κεφάλαια"*, τά ὁποῖα δέν ἀποδίδονται ὀνομαστικῶς στόν Ἰωάννη Ἰταλό, δέν ἀναφέρονται σέ συγκεκριμένες προσωπικές του κακοδοξίες. Ἐν τούτοις, *ἀποδίδουν ὁπωσδήποτε τίς ἐνθουσιαστικές ἰδέες τῶν μαθητῶν του,* οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἐπηρεασθῆ ἀπό τίς ἀκραῖες τάσεις τῆς ἀναγεννήσεως τῶν κλασικῶν σπουδῶν ἤ καί ἀξίωναν τήν ἀναθεώρηση τῆς ὅλης δογματικῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας μέ κριτήρια τίς ἀρχές τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας καί τή μέθοδο τῶν ἀριστοτελικῶν συλλογισμῶν. Ἄλλωστε, ὁ Ἰωάννης Ἰταλός ἀπέφευγε συνήθως νά θεολογῆ κατά τή διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας ἤ παρέκαμπτε χωρίς συζήτηση τά τιθέμενα θεολογικά ζητήματα. Τό πνεῦμα ὅμως τῆς ὅλης διδασκαλίας ὁδηγοῦσε τούς μαθητές του στό συμπέρασμα, ὅτι δέν ἦταν ἀναγκαία ἡ ὁποιαδήποτε ἐκκλησιαστική αὐθεντία γιά τή διατύπωση τῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως. Οἱ πιστοί μέ τήν ὀρθή χρήση τῶν φιλοσοφικῶν συλλογισμῶν καί τήν ἀξιοποίηση τῶν ἀρχῶν τῆς φιλοσοφίας θά μποροῦσαν νά ἀναχθοῦν αὐτοδυνάμως πρός τήν ἀλήθεια τῆς πίστεως καί νά διατυπώσουν σαφέστερα ἤ καί ὀρθότερα τίς ἤδη διατυπωμένες ἀπό τίς Οἰκουμενικές συνόδους ἤ τούς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἀλήθειες τῆς πίστεως. Οἱ ἀντιλήψεις αὐτές, οἱ ὁποῖες καταδικάζονται καί στά προαναφερθέντα *"Κεφάλαια"*, ἀπέρρεαν προφανῶς ἀπό τή διδασκαλία τοῦ

Ἰωάννη Ἰταλοῦ, ἀλλά διαδόθηκαν ἀπό τούς μαθητές του μέσα στά πλαίσια τοῦ γενικότερου ἐνθουσιασμοῦ ἀπό τήν ἀπήχηση τῶν *"ἑλληνικῶν μαθημάτων"* στή βυζαντινή κοινωνία τῆς ἐποχῆς.

Ἡ ἐπίσημη ἀντίδραση τῆς Ἐκκλησίας ἐναντίον τῶν παρεκκλίσεων αὐτῶν ὑπῆρξε διακριτική μέν γιά τό πρόσωπο τοῦ Ἰωάννη Ἰταλοῦ, ἀλλά ἀποφασιστική γιά τό τιθέμενο θεωρητικό ζήτημα. Ἡ Ἐνδημούσα σύνοδος τῆς Κπόλεως (1077) ἐξέτασε μέ μεγάλη προσοχή ὅλες τίς πτυχές τοῦ θέματος πρίν καταλήξη σέ συγκεκριμένες ἀποφάσεις. Ἦταν ὁπωσδήποτε σαφές ὅτι ὁ Ἰωάννης Ἰταλός καί οἱ μαθητές του ἀμφισβητοῦσαν ὄχι μόνο τήν ἀναγκαιότητα τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως γιά τή σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλά καί τήν αὐθεντικότητα τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως. Δέν θεωροῦσαν δηλαδή τή δογματική διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας ὑποχρεωτική γιά τούς πιστούς τῆς Ἐκκλησίας καί ὁπωσδήποτε ὄχι ἀμετάβλητη, γι'αὐτό καί ὑποστήριζαν ὅτι εἶναι δυνατόν νά ὑποβληθῆ σέ μία ἀπροϋπόθετη ἀναθεώρηση ἐπί τῇ βάσει τῶν ἀρχῶν τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας καί τῆς μεθοδολογίας τῶν ἀριστοτελικῶν συλλογισμῶν. Οἱ παρεκκλίσεις ἀπό τήν πατερική παράδοση καί πίστη τῆς Ἐκκλησίας ἦσαν ἀναπόφευκτες, ἀφοῦ ὁ Ἰωάννης Ἰταλός καί οἱ μαθητές του εἰσῆγαν νέες θεωρίες γιά τίς ἀνθρώπινες ψυχές, γιά τόν οὐρανό καί τή γῆ, γιά τή μετεμψύχωση τῶν ἀνθρωπίνων ψυχῶν, γιά τήν ἀιδιότητα τῆς ὕλης καί γιά τήν γενικότερη εἰσαγωγή *"μυθικῶν πλασμάτων"*, μέ τά ὁποῖα *"ἀφ'ἑαυτῶν καί τήν καθ'ἡμᾶς πλᾶσιν μεταπλάττουσι καί τάς πλατωνικάς ἰδέας ὡς ἀληθεῖς"* ἀποδέχονται κ.λπ. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι οἱ θιασῶτες τῆς στροφῆς αὐτῆς πρός τήν κλασική ἑλληνική σοφία ἀπέρριπταν τήν αὐθεντία καί αὐτῶν ἀκόμη τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων γιά τήν καταδίκη τῶν αἱρέσεων καί γιά τή δογματική διατύπωση τῆς ἀμφισβητούμενης ἀπό αὐτές ἀληθείας τῆς πίστεως. Ὑποστήριζαν δηλαδή ὅτι *"οἱ τῶν Ἑλλήνων σοφοί καί πρῶτοι τῶν αἱρεσιαρχῶν, οἱ παρά τῶν ἑπτά ἁγίων καί καθολικῶν Συνόδων καί παρά πάντων τῶν ἐν ὀρθοδοξίᾳ λαμψάντων Πατέρων ἀναθέματι καθυποβληθέντες,... κρείττονές εἰσι κατά πολύ καί ἐνταῦθα καί ἐν τῇ μελλούσῃ κρίσει"* (κεφ. ε'). Ἄν οἱ ἀκραῖες θέσεις τῶν ἐκφραστῶν τοῦ νέου πνεύματος ἔφθαναν μέχρι τῆς διακηρύξεως θέσεων σχετικοῦ πρός τήν ἀνωτέρω καταγγελία περιεχομένου, τότε οἱ φορεῖς τῶν νέων ἰδεῶν ἀμφισβητοῦσαν εὐθέως τήν *ἀναγκαιότητα* ὄχι μόνο τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως ἤ τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλά καί αὐτῆς ἀκόμη τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Υἱοῦ καί Λόγου τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ κατά τή μέλλουσα κρίση οἱ ἀρχαῖοι ἕλληνες σοφοί καί οἱ μεγάλοι αἱρεσιάρχες θά εἶναι *"κρείττονες"* ἀπό τούς πιστούς τῆς Ἐκκλησίας. Τότε πρός τί ἡ ἐνανθρώπηση τοῦ Χριστοῦ;

Οἱ θεολογικές αὐτές αὐθαιρεσίες στοιχειοθετοῦσαν πλέον γιά τήν Ἐκκλησία ὄχι βεβαίως μία ἁπλῆ θεολογική διαμάχη, ἀλλά μία καταλυτική ἀπειλή γιά τήν ὅλη σωτηριολογική ἀποστολή της στόν κόσμο. Ὡστόσο, οἱ

τάσεις αὐτές θά μποροῦσαν νά ἀξιολογηθοῦν καί ὡς μία περιοδική ἐνθουσιαστική ἔκρηξη ἐναντίον τοῦ πνεύματος τῆς αὐστηρῆς παραδοσιαρχίας, τό ὁποῖο ἐπικρατοῦσε σέ ὁρισμένους κύκλους τῆς Ἱεραρχίας καί τοῦ Μοναχισμοῦ. Κατέληγαν ὅμως πάντοτε στήν ἄμεση ἤ ἔμμεση ἀμφισβήτηση ἤ καί ἀπόρριψη τῆς αὐθεντίας τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως, ἀφοῦ ὑποστήριζαν ὅτι εἶναι δυνατή ἡ *ἀναθεώρηση* ἤ ἡ *συμπλήρωση* ἤ καί ἡ *διόρθωση* ἀκόμη δογματικῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως μέ κριτήριο τίς φιλοσοφικές ἀρχές ἤ μεθόδους. Βεβαίως, ἡ ὑποβολή στό κριτήριο τῶν φιλοσοφικῶν συλλογισμῶν τῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως, οἱ ὁποῖες εἶχαν διατυπωθῆ ἀπό Οἰκουμενικές συνόδους ἤ ἐπιβεβαιώνοντο ἀπό τή συμφωνία τῶν "ἐγκρίτων" Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας (consensus patrum), ἀποτελοῦσε ἔμμεση ἀμφισβήτηση ὄχι μόνο τῶν συγκεκριμένων δογματικῶν διατυπώσεων, ἀλλά καί τῆς ἰδίας τῆς αὐθεντίας τῆς Ἐκκλησίας νά φυλάσση καί νά ἐκφράζη κατά τρόπο ἀσφαλῆ καί ὑποχρεωτικό τό περιεχόμενο τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Τό ὑποκείμενο δηλαδή ἔμμεσο *ἐκκλησιολογικό* ζήτημα ἦταν ὁπωσδήποτε σοβαρότερο ἀπό τήν ἐκκλησιαστική διαμάχη καί ἀπό τά χρησιμοποιούμενα κατ'αὐτήν ἐπιχειρήματα.

Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ἡ σύνοδος θεμελίωσε τήν ἀπόφασή της στήν προγενέστερη πατερική παράδοση ἀφ'ἑνός μέν γιά τήν χρησιμότητα τῆς κλασικῆς ἑλληνικῆς σοφίας πρός *"παίδευσιν"* τῶν χριστιανῶν, ἀφ'ἑτέρου δέ γιά τήν ἀποδοκιμασία ὁποιασδήποτε προσπάθειας νοθεύσεως τοῦ περιεχομένου τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως μέ τήν αὐθαίρετη ἀποδοχή φιλοσοφικῶν ἰδεῶν ἤ συλλογισμῶν. Πράγματι, ἡ σύνοδος ἀναγνώρισε μέν τά *"ἑλληνικά μαθήματα"* ὡς χρήσιμα ἤ καί ἀναγκαῖα *"διά παίδευσιν μόνον... τοῖς παιδευομένοις"* (κεφ. ζ΄), ἀποδοκίμασε δέ τήν τάση ὁρισμένων λόγιων κύκλων νά ὑποστηρίζουν τήν *"προτίμησιν"* τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἔναντι τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως (κεφ. γ΄) ἤ τή νόθευση τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας μέ τήν υἱοθέτηση ἀκραίων φιλοσοφικῶν ἰδεῶν (κεφ. β΄) καί τήν ἀλλοίωση τοῦ περιεχομένου τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως κατά τήν αὐθαίρετη κρίση τῶν φιλοσοφούντων σέ κάθε ἐποχή (κεφ. η΄). Συνεπῶς, οἱ *ἐκκλησιολογικές* καί οἱ *σωτηριολογικές* προεκτάσεις τῆς θεολογικῆς ἔριδας δέν περιορίζοντο πλέον στίς φιλοσοφικές δοξασίες τοῦ Ἰωάννη Ἰταλοῦ, ὁ ὁποῖος κλήθηκε ἀπό τή σύνοδο σέ ἀπολογία καί ὑποχρεώθηκε νά ἀναθεματίση ὅλες τίς ἀναγραφόμενες στούς σχετικούς συνοδικούς ἀναθεματισμούς κακοδοξίες. Ἐν τούτοις, δέν ἀναφέρεται στά *"Κεφάλαια"* τῆς συνόδου *τό ὄνομα* τοῦ Ἰωάννη Ἰταλοῦ, ὁ ὁποῖος μετά τήν ἀποδοχή τῶν ἀναθεματισμῶν συνέχισε καί τή διδασκαλία του στήν Ἀκαδημία τῆς Κπόλεως. Βεβαίως, διατήρησε πολλές ἀπό τίς ἀκραῖες θέσεις του, ἀλλά κατέστη πλέον προσεκτικότερος κατά τήν ἀνάπτυξη τοῦ θέματος τῆς σχέσεως τῶν ἀρχῶν τῆς φιλοσοφίας πρός τίς δογματικές ἀλήθειες τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ συνέχιση τῆς διδασκα-

λίας τοῦ Ἰωάννη Ἰταλοῦ στήν Ἀκαδημία τῆς Κπόλεως θά μποροῦσε νά ἐξηγηθῆ μέ τήν εὔνοια πρός τό πρόσωπό του τοῦ αὐτοκράτορα Μιχαήλ Ζ΄ Δούκα (1071-1078), ὁ ὁποῖος θά πρέπει νά ἐπηρέασε καί τήν Ἐνδημούσα σύνοδο γιά τή μή προσωπική καταδίκη τοῦ εὐνοουμένου του φιλοσόφου.

2. Θεολογικές ἔριδες

α΄. Χριστολογικό δόγμα καί εἰκονομαχικές τάσεις

Ὁ θεωρητικός χαρακτήρας τῆς συνοδικῆς ἀποφάσεως δέν ἀποθάρρυνε τούς ἐνθουσιαστικούς φορεῖς τῶν νέων ἰδεῶν. Συνέχισαν τή δράση τους στήν Κπολη μέ τή διακριτική συνδρομή καί τοῦ Ἰωάννη Ἰταλοῦ, ὁ ὁποῖος ἐπέμενε στίς φιλοσοφικές του δοξασίες. Τοῦτο ἀποδεικνύεται τόσο ἀπό τίς ἀντιθέσεις κατά τίς συζητήσεις του μέ τόν σεβαστοκράτορα Ἰσαάκιο (Ἄννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς, V, 9), ὅσο καί ἀπό τήν ἀνάμιξη τοῦ ὀνόματός του στίς ἑπόμενες θεολογικές ἔριδες. Ὁ *πρῶτος κύκλος* τῶν ἐρίδων αὐτῶν προέκυψε ἀπό τήν ἀπόφαση τῆς Ἐνδημούσας συνόδου, προφανῶς μετά ἀπό ὑπόδειξη καί τοῦ σεβαστοκράτορα Ἰσαακίου, γιά τήν προσφορά τῶν καθιερωμένων στή θεία λατρεία χρυσῶν καί ἀργυρῶν ἱ. σκευῶν, ὅπως ἐπίσης καί τοῦ ποικίλου πολυτίμου διακόσμου τῶν ἱ. εἰκόνων, γιά τήν κάλυψη οἰκονομικῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀγώνα τοῦ αὐτοκράτορα Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ (1081-1118) ἐναντίον τῶν εἰσβαλόντων στίς δυτικές ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας Νορμανδῶν (1081). Ὁ πατριάρχης Κπόλεως Εὐστράτιος Γαριδᾶς (1081-1084) ὑποστήριξε τό αἴτημα στήν Ἐνδημούσα σύνοδο. Ἡ ἀπόφαση τῆς συνόδου προκάλεσε τήν ἀντίδραση τοῦ λόγιου μητροπολίτη Χαλκηδόνος Λέοντα, ὁ ὁποῖος παρομοίασε τήν ἐνέργεια αὐτή πρός μία νέα μορφή *Εἰκονομαχίας* μέ ὅλες τίς γνωστές θεολογικές προεκτάσεις. Ὁ Ἰωάννης Ἰταλός συντάχθηκε οὐσιαστικά μέ τό αἴτημα τοῦ Ἰσαακίου καί μέ τήν ἀπόφαση τῆς συνόδου, ὑποστήριξε δέ τή θέση του μέ τόν συλλογισμό ὅτι ἡ *"λατρεία"* τῆς ἱ. εἰκόνας ἀποδίδεται στό εἰκονιζόμενο *"πρωτότυπον"* καί δέν ἐξαντλεῖται στήν εὐτελῆ της ὕλη, γι'αὐτό καί θά μποροῦσε νά χαρακτηρισθῆ ὡς μία *ἁπλῆ σκιά τοῦ "πρωτοτύπου"* ἤ καί ὡς ἕνα ἁπλό *χειροποίητο "ὁμοίωμά"* του. Ἡ προσπάθειά του νά συνδυάση τήν ἀπόφαση τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου (787) μέ τόν ἁπλουστευτικό του συλλογισμό παραθεωροῦσε τήν ὅλη θεολογία τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου γιά τήν ἐσώτερη *μυστική σχέση* μεταξύ τῆς εἰκόνας καί τοῦ εἰκονιζόμενου *"πρωτοτύπου"*, ἡ ὁποία θεμελίωνε καί τήν πίστη τῆς Ἐκκλησίας γιά τίς *θαυματουργές* ἱ. εἰκόνες. Ὁ Ἰωάννης Ἰταλός θεωροῦσε τή σχέση αὐτή δευτερεύουσας σημασίας στοιχεῖο, γι'αὐτό ὑποστήριζε ὅτι οἱ ἱ. εἰκόνες μποροῦσαν ἀκόμη καί νά καταστραφοῦν.

Ἐναντίον του στράφηκαν πολλοί ἀπό τούς ἀντιπάλους του, οἱ ὁποῖοι τόν κατηγόρησαν ὡς εἰκονομάχο μέ ὅλες τίς θεολογικές προεκτάσεις τῆς κατηγορίας αὐτῆς καί ἀνακίνησαν τό ὅλο ζήτημα τῆς διδασκαλίας του. Ὁ δεύτερος κύκλος τῶν θεολογικῶν ἐρίδων μέ ἐρέθισμα τή διδασκαλία τοῦ Ἰωάννη Ἰταλοῦ ἐνθαρρύνθηκε προφανῶς καί ἀπό τόν πολέμιό του σεβαστοκράτορα Ἰσαάκιο, θεμελιώθηκε δέ μέ τή συγκέντρωση σέ ἑνιαῖο κατάλογο ὅλων τῶν ἐναντίον του διαδιδομένων ἀπό τούς ἀντιπάλους του κατηγοριῶν γιά αἱρετικές κακοδοξίες. Τόν ἑνιαῖο αὐτό κατάλογο ὑπέβαλε στήν Ἐνδημοῦσα σύνοδο ἀνυπόγραφο ὁ Μιχαήλ Κασπάκης, ὁ ὁποῖος, ἐκτός ἀπό τίς παλαιότερες κατηγορίες τῶν ἐννέα *"Κεφαλαίων"*, ἐπέμεινε καί στήν καταγγελία τῶν εἰκονομαχικῶν του φρονημάτων μέ τήν ἐπίκληση τοῦ γεγονότος τῆς ῥίψεως λίθου ἐναντίον ἱ. εἰκόνας γιά τήν ἀπόδειξη τῶν θέσεών του. Ὁ πατριάρχης Κπόλεως Εὐστράτιος ὁ Γαριδᾶς κάλεσε τόν Ἰωάννη Ἰταλό νά ἀπολογηθῆ ἐνώπιον τῆς συνόδου γιά τίς ἐναντίον του κατηγορίες (Μάρτιος 1082), ἀλλά ὁ Ἰωάννης Ἰταλός ὑπέβαλε πρός τή σύνοδο μία *Ὁμολογία πίστεως*, ἡ ὁποία εἶχε συνταχθῆ χωρίς ἰδιαίτερη προσοχή καί περιεῖχε ὁρισμένες θεολογικές ἤ φραστικές ἀσάφειες. Πράγματι, ἀφ'ἑνός μέν ἀπέφυγε νά χρησιμοποιήση τήν καθιερωμένη στήν ἐκκλησιαστική πράξη γιά ἀνάλογες περιπτώσεις Ὁμολογία πίστεως, προφανῶς γιά νά μήν ὁμολογήση τήν πίστη του στίς δογματικές ἀποφάσεις τῶν ἑπτά Οἰκουμενικῶν συνόδων, ἀφ'ἑτέρου δέ ὑπέπεσε σέ συγκεκριμένες θεολογικές πλάνες ὡς πρός τήν *"ἐπιστροφήν"* τοῦ Υἱοῦ πρός τόν Πατέρα καί ὡς πρός τή χριστολογική διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας γενικότερα, προφανῶς ὑπό τήν ἐπίδραση τῶν νεοπλατωνικῶν του ἰδεῶν. Ὁ Ἰωάννης Ἰταλός ἀποδέχθηκε τίς κρίσεις τῆς Ἐνδημούσας συνόδου καί διακήρυξε τήν προθυμία του νά ἀποκηρύξη δημοσίως τίς διαπιστωθεῖσες στήν Ὁμολογία του κακοδοξίες *("καί ἀναθέματι παραδοῦναι ταῦτα τό ἀπό τοῦδε κατατιθεμένου μετά μεγάλης προθυμίας")*.

Ἡ διστακτικότητα τῆς συνόδου νά προβῆ στήν καταδίκη τοῦ Ἰωάννη Ἰταλοῦ προκάλεσε θορυβώδεις διαδηλώσεις τῶν ἀντιπάλων του, οἱ ὁποῖοι κατηγοροῦσαν πλέον καί τόν πατριάρχη γιά ἔκπτωση στήν πλάνη. Συγκλήθηκε πάλιν ἡ σύνοδος *"ἐν τοῖς κατηχουμενείοις πρό τοῦ εὐκτηρίου οἴκου τοῦ ἁγίου Ἀλεξίου"* καί καταδίκασε τόν Ἰωάννη Ἰταλό. Πράγματι, ἡ ἀποδοχή ἐνώπιον τῆς συνόδου τόσο τοῦ καταλόγου τῶν κακοδοξιῶν του, ὁ ὁποῖος εἶχε ὑποβληθῆ ἀπό τόν Μιχαήλ Κασπάκη, ὅσο καί τῶν κακοδοξιῶν τῶν ἐννέα ἀπό τά δέκα *"Κεφάλαια"*, τά ὁποῖα εἶχαν καταδικασθῆ ἀπό τήν παλαιότερη Ἐνδημοῦσα σύνοδο (1077), ἀποτελοῦσε ἐπαρκῆ θεμελίωση ὄχι μόνο τῆς καταδίκης του, ἀλλά καί τῆς κινήσεως τῆς συνοδικῆς διαδικασίας ἐναντίον τῶν ὀπαδῶν του ἀπό τόν κύκλο τῶν μαθητῶν του. Τήν προτροπή αὐτή ἀπηύθυνε καί ὁ αὐτοκράτορας Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνός (1081-1118)μέ ἔγγραφό του (*"πιττάκιον"*, *"σημείωσις"*), τό ὁ-

ποῖο ἀπέστειλε στή σύνοδο μέ τόν ἔμπιστό του Ἰωάννη Σεβαστοφόρο Πεπαγωμένο. Ὁ αὐτοκράτορας προέτρεπε τή σύνοδο, μετά τήν ἐμμονή τοῦ Ἰωάννη Ἰταλοῦ στίς κακοδοξίες του, νά κρίνη τούς μαθητές του, ἀπό τούς ὁποίους ὅσοι μέν ἀποκήρυσσαν τίς συγκεκριμένες κακοδοξίες θά ἔπρεπε νά γίνουν δεκτοί σέ ἐκκλησιαστική κοινωνία, ἐνῶ ὅσοι ἐνέμεναν σέ αὐτές θά ἔπρεπε νά ἀποκοποῦν ἀπό τό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας ὡς αἱρετικοί. Ἀπό τόν κύκλο τῶν μαθητῶν του κλητεύθηκαν στή σύνοδο μόνον ὅσοι ὑποδείχθηκαν ἀπό τόν Ἰωάννη Ἰταλό ὡς ὁμόφρονές του, ἤτοι ὁ *Μιχαήλ ὁ τῆς Ματζοῦς*, ὁ ὁποῖος εἶχε διορισθῆ ἀπό τόν πατριάρχη Ἰωάννη Ξιφιλῖνο ἔξαρχος τῶν δυτικῶν μοναστηρίων, ὁ *Μιχαήλ Δοξαπατρῆς*, ὁ *Μιχαήλ Τζηρός*, ὁ *Ἰωάννης ὁ τοῦ Γαγγρῶν* καί ὁ *Εὐστράτιος*, ὁ ὁποῖος εἶχε χρηματίσει παλαιότερα *"πρόξιμος"* τῆς σχολῆς τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Σφωρακίου. Ὁ ἀριθμός τῶν ὑποδειχθέντων ὀπαδῶν τοῦ Ἰωάννη Ἰταλοῦ εἶναι πράγματι μικρός, ἀλλά καί αὐτοί ἀποκήρυξαν τίς κακοδοξίες τοῦ διδασκάλου τους μέ τή δήλωση ὅτι εἶχαν ἐπαφές μέ τόν Ἰωάννη Ἰταλό μόνο *"χάριν μαθημάτων"*.

Ἡ σύνοδος ὄχι μόνο δέν τούς ἐπέβαλε κάποια ἐκκλησιαστική ποινή, ἀλλά καί τούς ἄφησε ἐλεύθερους νά συνεχίσουν τό διδακτικό τους ἔργο, ἐνῶ ὁ Ἰωάννης Ἰταλός εἶχε ἤδη ἐγκλεισθῆ σέ μοναστήρι ἀμέσως μετά τήν καταδίκη του. Ἡ σύνοδος ἀνανέωσε καί συμπλήρωσε τούς ἀναθεματισμούς τῶν ἐννέα *"Κεφαλαίων"*, οἱ ὁποῖοι καταχωρίσθηκαν στό *"Συνοδικόν"* τῆς Κυριακῆς τῆς Ὀρθοδοξίας γιά τήν ὁριστική καταδίκη κάθε τάσεως ἐκτροπῆς ἀπό τά πλαίσια τῆς πατερικῆς παραδόσεως στό ζήτημα τῆς σχέσεως τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας πρός τή δογματική διδασκαλία καί παράδοση τῆς Ἐκκλησίας. Τά *"ἑλληνικά μαθήματα"* καί ἡ *"θύραθεν"* σοφία γενικότερα ἦσαν ἀναγκαῖα πρός *"παίδευσιν"* τῶν χριστιανῶν, ἀλλά δέν ἦταν δυνατόν νά διεκδικήσουν *παράλληλη* ἤ *ὑπέρτερη* αὐθεντία ἔναντι τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως. Ἡ ἐπίσημη δηλαδή θέση τῆς Ἐκκλησίας ἀπέκρουε τόσο τήν περιφρόνηση τῶν ζηλωτῶν μοναχῶν πρός τή *"θύραθεν"* σοφία, ὅσο καί τόν πρός αὐτήν ὑπερβολικό θαυμασμό ὁρισμένων λόγιων κύκλων, ὁ ὁποῖος ἀνέτρεπε τήν καθιερωμένη ἀπό τούς μεγάλους Πατέρες ἰσορροπία τῆς ἑλληνοχριστιανικῆς συνθέσεως καί λειτουργοῦσε ὡς μία ἀπειλή ἐναντίον τῆς ἀποστολῆς τῆς Ἐκκλησίας στόν κόσμο. Ἡ συνοδική ὅμως καταδίκη τοῦ Ἰωάννη Ἰταλοῦ δέν ἔκλεισε τόν κύκλο τῶν *θεολογικῶν ἐρίδων*, ἀφοῦ ὁ μητροπολίτης *Χαλκηδόνος Λέων* ἐπέμενε στήν ἀποδοκιμασία τῆς πράξεως τοῦ πατριάρχη Εὐστρατίου Γαριδᾶ (1081-1084) γιά τήν προσφορά τόσο τῶν χρυσῶν καί ἀργυρῶν ἱ. σκευῶν, ὅσο καί τοῦ ποικίλου διακόσμου τῶν ἱ. εἰκόνων. Χαρακτήριζε τήν πράξη αὐτή εἰκονομαχία καί διέκοψε τήν ἐκκλησιαστική κοινωνία μέ τόν Οἰκουμενικό πατριάρχη, ὁ ὁποῖος ζήτησε δι' *"ἐντεύξεως"* πρός τόν αὐτοκράτορα τή διεξαγωγή ἀνακρίσεων γιά ὅλες τίς ἐναντίον του κατη-

γορίες. Ὁ αὐτοκράτορας ἔδωσε τήν ἔγκριση γιά τή διεξαγωγή τῶν ἀνακρίσεων, ἀπό τίς ὁποῖες ἀποδείχθηκαν ἀσύστατες ὄχι μόνο οἱ κατηγορίες γιά ὠφελιμιστικά κριτήρια τοῦ πατριάρχη, ἀλλά καί τό σύνολο τῶν κατηγοριῶν τοῦ Λέοντα Χαλκηδόνος. Ὁ Λέων ὅμως ἐπέμεινε στίς θέσεις του καί δέν ἀποδέχθηκε τήν ἀθωωτική ἀπόφαση τῆς συνόδου γιά τόν πατριάρχη.

Ὁ διάδοχος τοῦ Εὐστρατίου Γαριδᾶ στόν πατριαρχικό θρόνο Νικόλαος Γ΄ ὁ Γραμματικός (1084-1111) ἀποφάσισε τή συνοδική ἀναθεώρηση τοῦ ὅλου ζητήματος. Κάλεσε τόν μητροπολίτη Χαλκηδόνος νά ἀποδείξη τίς ἐναντίον τοῦ προκατόχου του πατριάρχη Εὐστρατίου κατηγορίες καί νά ἀποκαταστήση τήν κοινωνία του μέ τόν νέο πατριάρχη, γιατί σέ ἀντίθετη περίπτωση θά ὑποβαλλόταν στίς προβλεπόμενες ἀπό τούς ἱ. κανόνες ποινές. Ἡ ἄρνηση τοῦ Λέοντα νά συμμορφωθῆ πρός τίς πατριαρχικές ὑποδείξεις κατέστησε ἀναγκαία τή σύγκληση καί νέας συνόδου, μετά ἀπό σύμφωνη γνώμη καί τοῦ αὐτοκράτορα (Ἰανουάριος 1086). Ἡ σύνοδος ἔκρινε ὅτι ἡ προσφορά πολυτίμων ἱ. σκευῶν γιά τήν ἐξυπηρέτηση ἱερῶν σκοπῶν δέν ἀντίκειται στό πνεῦμα τῶν ἱ. κανόνων καί τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως, ἀπείλησε δέ τόν Λέοντα μέ τήν ποινή τῆς καθαιρέσεως σέ περίπτωση ἀρνήσεώς του νά δεχθῆ τίς ἀποφάσεις της. Ὁ Λέων παρέμεινε καί πάλιν ἀμετακίνητος στίς θέσεις του καί καταδικάσθηκε μέ τήν ποινή τῆς καθαιρέσεως ἀπό νέα σύνοδο (Φεβρουάριος ἤ Μάρτιος 1086), ἐνῶ νέα σύνοδος (περί τό 1089) ζήτησε τήν ἀπομάκρυνσή του ἀπό τή Χαλκηδόνα καί τήν ἐπιβολή σέ αὐτόν τῆς ποινῆς τῆς ἐξορίας. Τό ὅλο ζήτημα ἐπανεξετάσθηκε σέ νέα σύνοδο (1092), στήν ὁποία παρέστη καί ὁ αὐτοκράτορας Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνός. Στή σύνοδο κλήθηκε καί ὁ Λέων, οἱ δέ συζητήσεις περιστράφηκαν περί τό θεολογικό περιεχόμενο τοῦ Ὅρου τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου καί τῆς σημασίας του γιά τό συγκεκριμένο ζήτημα. Ὁ αὐτοκράτορας συνόψισε τά συμπεράσματα τῶν θεολογικῶν συζητήσεων στίς προτάσεις, ἀφ'ἑνός μέν ὅτι στήν ὕλη τῆς εἰκόνας ἀποδίδεται ἁπλῆ τιμή καί ὄχι λατρεία, ἡ ὁποία ἀναφέρεται μόνο στόν Ἰησοῦ Χριστό, ἀφ'ἑτέρου δέ ὅτι ἡ μεταξύ Ἰησοῦ Χριστοῦ καί τῶν εἰκόνων του σχέση εἶναι σχετική. Ὁ Λέων ἀποδέχθηκε τίς προτάσεις τοῦ αὐτοκράτορα καί ἀποκαταστάθηκε στόν θρόνο του.

Ἐν τούτοις, ἡ ὅλη περί τό ζήτημα τῶν ἱ. εἰκόνων προβληματική ἀνέδειξε ἄλλες πτυχές μιᾶς εὐρύτερης θεολογικῆς ζυμώσεως τῆς ἐποχῆς περί τήν κατανόηση τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἐπίσης τίς ρίζες τους στή διδασκαλία τοῦ Ἰωάννη Ἰταλοῦ. Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι συμφώνως πρός τό περιεχόμενο τοῦ πρώτου ἀπό τά ἀναθεματισθέντα ἐννέα *"Κεφάλαια"* γιά τίς κακοδοξίες τῶν μαθητῶν τοῦ Ἰωάννη Ἰταλοῦ συνεζητοῦντο στούς κύκλους αὐτούς σοβαρά χριστολογικά ζητήματα, ὅπως *"οἵῳ τρόπῳ αὐτός ὁ Θεός Λόγος τῷ ἀνθρωπίνῳ φυρά-*

ματι ἥνωται, καί τήν προσληφθεῖσαν σάρκα κατά τίνα λόγον ἐθέωσε, καί λόγοις διαλεκτικοῖς φύσιν καί θέσιν ἐπί τῆς ὑπέρ φύσιν καινοτομίας τῶν δύο φύσεων τοῦ Θεοῦ καί ἀνθρώπου λογομαχεῖν πειρωμένοις". Ἐπομένως, στούς κύκλους τῶν μαθητῶν τοῦ Ἰωάννη Ἰταλοῦ εἶχαν ἀνακινηθῆ χριστολογικές συζητήσεις γιά μία νέα ἀξιολόγηση ἐπί τῇ βάσει τῶν φιλοσοφικῶν συλλογισμῶν τῶν σχετικῶν δογματικῶν Ὅρων τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων, χωρίς νά προβληματίζονται ὡς πρός τή δυνατότητα ἀμφισβητήσεως τῆς αὐθεντίας τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων ἤ τῶν δογματικῶν τους Ὅρων. Βεβαίως, ὁ Ἰωάννης Ἰταλός ἀναίρεσε σέ εἰδική πραγματεία τή μονοφυσιτική φράση *"μία σύνθετος φύσις"* ἐπί τῇ βάσει τοῦ Ὅρου τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου, ἀλλά ἡ πραγματεία του αὐτή ἀφ'ἑνός μέν δέν διακρινόταν γιά τή σαφήνεια τῶν θεσεών της στό χριστολογικό δόγμα, ἀφ'ἑτέρου δέ ὑποδήλωνε τήν πραγματική ὕπαρξη σχετικοῦ ζητήματος στόν κύκλο τῶν μαθητῶν του. Πράγματι, ὁ μαθητής του μοναχός *Νεῖλος* εἶχε ὑποστηρίξει τή σαφῶς αἱρετική θέση, ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη φύση τοῦ Χριστοῦ θεώθηκε *"φύσει"* καί ὄχι *"θέσει"* κατά τήν ἕνωσή της μέ τή θεία φύση στήν ὑπόσταση τοῦ θείου Λόγου (Ἄννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς, Χ, 1). Κατά τόν Νικήτα Ἀκομινάτο, ὁ Νεῖλος *"συνελογίζετο δέ καί οὕτως πάνυ κακοήθως καί ἐπιβούλως ἐπιβάλλων ταῖς πεύσεσιν, ἡ τοῦ Κυρίου σάρξ θέσει ἤ φύσει τεθέωται, συνάγων δέ ἀμφοῖν τό ἄπορον καί πείθων τόν ἀκροώμενον ἀμηχάνως ἔχειν πρός τήν ἀπόκρισιν".* Ὁ Νεῖλος δηλαδή ὑπέβαλλε τούς Ὅρους τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων γιά τό *χριστολογικό δόγμα* στή διαδικασία τῆς λογικῆς ἐπαληθεύσεως μέ τή χρησιμοποίηση τῶν ἀριστοτελικῶν συλλογισμῶν, ἡ δέ μέθοδος τοῦ μοναχοῦ Νείλου δέν πρέπει νά θεωρηθῆ ἄσχετη πρός τή διδασκαλία τοῦ Ἰωάννη Ἰταλοῦ. Συμφώνως πρός τόν σχολιαστή τῶν ἔργων Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητῆ, ὁ Ἰωάννης Ἰταλός συζητοῦσε τό ζήτημα αὐτό μέ τούς μαθητές του, οἱ ὁποῖοι χαρακτηρίζονται ἀπό τόν σχολιαστή ὡς *"φυσιθεσῖται"* (PG 90, 661), καίτοι στρέφεται εἰδικότερα πρός τόν μοναχό Νεῖλο μέ χαρακτηριστική προτροπή: *"ἀκούσας δέ τούτων καί σύ, Νεῖλε, καί φρονήσαις ἅ φρονοῦσιν οἱ τῆς ἀληθείας διδάσκαλοι"* (PG 91, 37).

Τό νέο ζήτημα ἀντιμετωπίσθηκε ἀπό τήν Ἐνδημοῦσα σύνοδο τῆς Κπόλεως (1087), ἡ ὁποία συγκλήθηκε ἀπό τόν πατριάρχη Νικόλαο Γ΄ τόν Γραμματικό, διακήρυξε τήν ἀμετακίνητη ἐμμονή της στόν Ὅρο τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου καί *"αἰωνίῳ καθυπέβαλεν ἀναθέματι"* τόν αἱρετικό μοναχό Νεῖλο. Τό γεγονός ὅτι συντάχθηκε εἰδικός ἀναθεματισμός, ὁ ὁποῖος προστέθηκε στούς ἀναθεματισμούς τοῦ *"Συνοδικοῦ"* τῆς Ὀρθοδοξίας, ὑποδηλώνει ὅτι οἱ ἀντιλήψεις τοῦ Νείλου ἀπασχολοῦσαν εὐρύτερους κύκλους πιστῶν. Ἄλλωστε, ὁ ἀναθεματισμός ὑπαινίσσεται καί τούς ὀπαδούς τοῦ Νείλου, ἀφοῦ ἐπεβλήθη *"τοῖς δογματισθεῖσι δυσσεβῶς παρά τοῦ ἀμονάχου Νείλου καί πᾶσι τοῖς κοινωνοῦσιν αὐτοῖς".* Ἡ ἰδία ἤ ἄλλη

σύνοδος κατά τό αὐτό ἔτος ὑπέβαλε σέ *"αἰώνιον ἀνάθεμα"* καί τόν Βλαχερνίτη, ὁ ὁποῖος δίδασκε τίς δοξασίες τῶν καταδικασμένων ἀπό τή Γ΄ Οἰκουμενική σύνοδο (431) *Μεσσαλιανῶν ἤ Ἐνθουσιαστῶν*. Ἀπό τόν κύκλο τῶν μαθητῶν τοῦ Ἰωάννη Ἰταλοῦ προερχόταν καί ὁ μητροπολίτης *Νικαίας Εὐστράτιος*, ὁ ὁποῖος εἶχε συμμετάσχει σέ συζητήσεις πρός τούς Λατίνους καί κατέγραψε τίς θέσεις του, ἀλλά *"οὐκ ἀσφαλῶς, οὐδέ ἐπαινετῶς τούς περί τοῦ Πνεύματός λόγους ἐξήνεγκε"* (PG 140, 137). Στή χριστολογία ἠρνεῖτο τήν ἑνότητα τοῦ προσώπου καί ἀπέδιδε ἰδιαίτερο πρόσωπο στήν ἀνθρωπίνη φύση τοῦ Χριστοῦ. Ὑποστήριζε ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη φύση τοῦ Χριστοῦ ἦταν ἀτελής καί κατακτοῦσε τήν τελειότητα μέ τή συνεχῆ ἄσκηση τῆς ἀρετῆς, γι'αὐτό καί διακήρυσσε ὅτι *"καί πρότερον καί νῦν τῷ Πατρί λατρεύει τοῦ Κυρίου τό πρόσλημμα"* (PG 140, 137). Οἱ δοξασίες του αὐτές προσήγγιζαν τόν Νεστοριανισμό, ἀπέρρεαν δέ ἀπό τήν παρανόηση σημαντικοῦ χριστολογικοῦ χωρίου τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας ἀπό τό *"Ὑπόμνημα"* στό κατά Ἰωάννη εὐαγγέλιο, στό ὁποῖο ἀναφερόταν ὅτι *"ὅλον εἶναι προσκυνούμενον τόν Χριστόν, ἀλλ'οὐ καθό ἄνθρωπον, καί ὅλον εἶναι προσκυνοῦντα, ἀλλ'οὐ καθό Θεόν"*.

Τίς θέσεις αὐτές ἀνέπτυξε ὁ Εὐστράτιος ὡς ἀπάντηση στόν *"Λόγον"* τοῦ αὐτοκράτορα Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ πρός τούς Ἀρμενίους, στόν ὁποῖο ὁ αὐτοκράτορας ὑποστήριζε ὀρθῶς, ὅτι κατά τήν ἕνωση τῆς ἀνθρωπίνης μέ τή θεία φύση στήν ὑπόσταση τοῦ θείου Λόγου *"ἐθεώθη τό πρόσλημμα καί ὅτι ἐν αὐτῷ τῷ Υἱῷ καί Λόγῳ τοῦ Θεοῦ ἔσχε τήν ὕπαρξιν καί ἀχώριστόν ἐστιν αὐτοῦ τῆς θεότητος"*. Ἐναντίον του ὅμως ἀντέδρασαν ὄχι μόνο οἱ ἐκπρόσωποι τῶν Ἀρμενίων, ἀλλά καί οἱ λόγιοι σύμβουλοι τοῦ αὐτοκράτορα, οἱ ὁποῖοι *"ὡς αἱρετίζοντι τῷ Εὐστρατίῳ ἐπέπληττον"* (PG 140, 137 κἑξ.). Τίς δοξασίες του αὐτές θεμελίωνε μέ φιλοσοφικούς συλλογισμούς σέ δύο *"Λόγους"*, οἱ ὁποῖοι κατέγραφαν τίς συζητήσεις πρός τούς ἀντιχαλκηδονίους Ἀρμενίους, ἀλλά προκάλεσαν εὐρύτερες θεολογικές ἀντιθέσεις καί στό Βυζάντιο. Ἡ παράκαμψη τοῦ Ὅρου τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου καί ἡ προσπάθεια ἀναιρέσεως τοῦ Μονοφυσιτισμοῦ μέ τούς προσφιλεῖς του φιλοσοφικούς *"συλλογισμούς"* παρέσυραν τόν Εὐστράτιο στίς νεστοριανίζουσες ἰδέες του. Ὁ πατριάρχης Κπόλεως Ἰωάννης Θ΄ ὁ Ἀγαπητός (1111-1134) συγκάλεσε μεγάλη Ἐνδημοῦσα σύνοδο, στήν ὁποία συμμετέσχον, ἐκτός ἀπό τόν αὐτοκράτορα καί ὁρισμένα μέλη τῆς συγκλήτου, οἱ παρεπιδημοῦντες στήν Κπολη πατριάρχες Ἀλεξανδρείας Σάβας καί Ἀντιοχείας Ἰωάννης, πολλοί ἐπίσκοποι κ.ἄ. Ὁ μητροπολίτης Νικαίας Εὐστράτιος κλήθηκε στή σύνοδο νά ἀπολογηθῆ γιά τίς κακοδοξίες του, ὑπέβαλε δέ *Ὁμολογία πίστεως* (Ἰ. Σακελλίωνος, Ἀθήναιον, IV, 1875, 227-233), στήν ὁποία ἀποδοκίμαζε ὡς ἀσεβῆ καί ἀνόητη τή χρησιμοποίηση φιλοσοφικῶν συλλογισμῶν σέ ζητήματα πίστεως: *"Ὁ λέγων ἐπί τῶν ἀναποδείκτων ἀρχῶν τῆς πίστεως δεῖν*

συλλογίζεσθαι καί ἐφ'ὧν οὐκ ἐχρήσαντο συλλογισμοῖς οἱ ἅγιοι, καθώς τινες ἡμᾶς ὑπώπτευσαν εἰπεῖν, ἀποβάλλεσθαι οὐ μόνον ὡς ἀσεβής, ἀλλά καί ὡς μωρός καί ἀνόητος". Ὁ Εὐστράτιος στήν ἀπολογία του ἀπέρριψε ὡς ψευδεῖς τίς ἐναντίον του κατηγορίες καί ὑποστήριξε ὅτι οὐδέποτε δίδαξε παρεμφερεῖς κακοδοξίες, *οἱ δέ Λόγοι του δέν προορίζοντο νά δοθοῦν στή δημόσια χρήση, γι'αὐτό καί περιεῖχαν ὁρισμένες ἀτυχεῖς ἐκφράσεις.* Ἡ σύνοδος ἀποδέχθηκε τόσο τίς ἐξηγήσεις, ὅσο καί τή μεταμέλεια τοῦ Εὐστρατίου, τόν ὁποῖο ἀθώωσε μέν, ἀλλά συγχρόνως τοῦ ἀπαγόρευσε τή σύνταξη θεολογικῶν πραγματειῶν μέ μόνη τήν ἐπιλογή ὁρισμένων ἀσαφῶν χωρίων ἀπό τά ἔργα τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας καί καταδίκασε τίς νεστοριανίζουσες κακοδοξίες τοῦ μητροπολίτη Νικαίας.

β'. Ἡ θεία εὐχαριστία καί οἱ τριαδολογικές προεκτάσεις

Οἱ χριστολογικές λοιπόν συζητήσεις προβλημάτιζαν προφανῶς μέ ἰδιαίτερη εὐαισθησία τούς λόγιους κύκλους τοῦ ΙΑ' καί τοῦ ΙΒ' αἰώνα, οἱ ὁποῖοι εἶχαν συνδεθῆ μέ τή διδασκαλία τοῦ Ἰωάννη Ἰταλοῦ καί ἐφάρμοζαν τούς φιλοσοφικούς συλλογισμούς στόν θεολογικό τους στοχασμό (*φυσιθεσῖται, χριστολῦται* κ.λπ.). Ἡ εὐαισθησία αὐτή ἐπηρέασε ἀμέσως ἤ ἐμμέσως καί τήν ἑρμηνευτική τῆς Ἁγ. Γραφῆς, στήν ὁποία παρέμενε πάντοτε ἰσχυρή ἡ φιλοσοφική ὑποδομή τῆς Ἀλεξανδρινῆς καί τῆς Ἀντιοχειανῆς σχολῆς διά μέσου τῶν ἑρμηνευτικῶν ἔργων τῶν μεγάλων Πατέρων τῶν πρώτων αἰώνων. Κατά τόν Νικήτα Χωνιάτη, *"βασιλεύοντος Μανουήλ..., ἐκινήθη δόγμα περί τοῦ: Σύ ὁ προσφέρων καί ὁ προσφερόμενος καί προσδεχόμενος. Καί οἱ μέν μόνῳ τῷ Πατρί καί τῷ Πνεύματι τήν ἐπί τοῦ σταυροῦ θυσίαν προσηνέχθαι ἔφασκον, οὐ μήν καί αὐτῷ τῷ προσενέγκαντι Λόγῳ, φάσκοντες ὡς, εἰ τοῦτο δοίη τις, εἰς δύο πρόσωπα πάντως ὁ εἷς τοῦ Θεοῦ Λόγος διαστήσεται, ὁποῖα ὁ λῆρος παρεισῆγε Νεστόριος. Οἱ δέ καί αὐτῷ τῷ Υἱῷ γενέσθαι τήν προσφοράν ἰσχυρίζοντο, ὡς ἑνί καί ἀχωρίστῳ τῆς ὑπεραρχίου ὄντι Τριάδος. Οἱ γοῦν τότε λογιότητι χαίροντες τῇ προτέρᾳ προσεφύησαν δόξῃ, ἦσαν δέ οὗτοι Σωτήριχος ὁ Παντεύγενος,... ὁ Δυρραχίου Εὐστάθιος, ὁ Νικηφόρος Βασιλάκης καί ὁ Θεσσαλονίκης Μιχαήλ, οἵ καί καθήρηνται πάντες. Τούτων δέ οἱ μέν ἄλλοι ὑπ'ὀδόντα ἔμυσσον, οἱ δέ παρρησίᾳ καί διαρρήδην τάς ἑαυτῶν ἐξέφερον γνώμας καί ταῖς τῶν πολλῶν ἐνήχουν ὠσίν..."* (PG 140, 138-140). Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό πρέπει νά ἑρμηνευθῆ ἡ θεολογική διαμάχη μεταξύ τοῦ ἱεροκήρυκα τῆς ἐκκλησίας Κπόλεως διακόνου *Βασιλείου* πρός τόν μάγιστρο τῶν ρητόρων καί καθηγητή τῆς ἑρμηνείας τῶν Εὐαγγελίων στό ναόν τῆς Ἁγ. Σοφίας *Νικηφόρο Βασιλάκη* καί πρός τόν καθηγητή τῆς ἑρμηνείας τῶν ἐπιστολῶν τοῦ ἀπ. Παύλου πρωτέκδικο *Μιχαήλ τόν Θεσσαλονικέα.*

Ὁ διάκονος Βασίλειος σέ ὁμιλία του στόν ναό τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ὑποστήριξε ἐνώπιον τοῦ Νικηφόρου Βασιλάκη καί τοῦ Μιχαήλ τοῦ Θεσσαλονικέα, ὅτι ὁ ἕνας καί ὁ αὐτός Υἱός τοῦ Θεοῦ εἶναι τόσο ὁ *θυόμενος*, ὅσο καί ὁ *προσδεχόμενος* μαζί μέ τόν Πατέρα τή θυσία αὐτή. Μέ τή θέση του αὐτή ὁ διάκονος Βασίλειος ἐπιχείρησε μία *συγκεκαλυμμένη ἐπίθεση* ἐναντίον τῶν δύο ἑρμηνευτῶν καθηγητῶν, οἱ ὁποῖοι ὑποστήριζαν ὅτι ἡ *θυσία τῆς θ. εὐχαριστίας* προσφέρεται μόνο στόν Πατέρα καί στό ἅγιο Πνεῦμα, ἀφοῦ ὁ Υἱός προσέφερε τή σταυρική του θυσία μόνο στόν Πατέρα καί στό ἅγιο Πνεῦμα καί ὄχι στόν ἑαυτό του. Οἱ δύο ἑρμηνευτές ἀντέδρασαν καί ἀποδοκίμασαν ὡς αἱρετική τή θέση τοῦ διακόνου Βασιλείου μέ τό ἐπιχείρημα, ὅτι κατά τόν τρόπο αὐτό εἰσήγοντο δύο ὑποστάσεις τοῦ Υἱοῦ, ἤτοι ἀφ'ἑνός μέν ἡ *προσφέρουσα*, ἀφ'ἑτέρου δέ ἡ *δεχομένη τή θυσία* τῆς θ. εὐχαριστίας. Ἡ θεολογική αὐτή διαμάχη προβλημάτισε ὄχι μόνο τούς λόγιους κύκλους τῆς Κπόλεως, ἀλλά καί τούς πιστούς, ἐπειδή συνδεόταν μέ τή θ. εὐχαριστία καί τή θεολογία τῆς θ. λατρείας. Ὁ ἐκλεγείς στήν Κπολη ὡς μητροπολίτης Κιέβου καί πάσης *Ρωσίας Κωνσταντίνος* ἀναμίχθηκε στήν ἔριδα καί ζήτησε ἀπό τόν πατριάρχη Κπόλεως Κωνσταντίνο Δ΄ τόν Χλιαρηνό (1154-1157) τήν ἐπίσημη συνοδική ἀντιμετώπιση τῆς θεολογικῆς διαμάχης.Ὡστόσο, καί οἱ δύο πλευρές χρησιμοποιοῦσαν καί ἑρμήνευαν ὑπέρ τῶν ἀποψεών τους τή σχετική φράση τῆς Λειτουργίας τοῦ Μ. Βασιλείου καί τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου: "*Σύ εἶ ὁ προσφέρων καί ὁ προσφερόμενος, καί προσδεχόμενος καί διαδιδόμενος*".

Ὁ πατριάρχης Κπόλεως ἀναγκάσθηκε νά συγκαλέση Ἐνδημοῦσα σύνοδο στήν αἴθουσα "*Θωμαΐτης*" τοῦ πατριαρχείου γιά τήν ἀντιμετώπιση τοῦ ζητήματος (26 Ἰανουαρίου 1156). Ἡ σύνοδος συζήτησε τό θέμα καί *τόνισε τό δογματικό κύρος τῶν λειτουργικῶν διατυπώσεων*, διακήρυξε δέ ὅτι ἡ θυσία τῆς θ. εὐχαριστίας προσφέρεται ὄχι μόνο στόν Πατέρα καί στό ἅγιο Πνεῦμα, ὅπως ὑποστήριζαν οἱ ἑρμηνευτές καθηγητές, ἀλλά καί πρός τόν Υἱό, ἤτοι πρός τήν ἀδιαίρετη καί ἀχώριστη Ἁγία Τριάδα, ὅπως ὑποστήριζε ὁ διάκονος Βασίλειος, ἀφοῦ ἡ σταυρική θυσία τοῦ Χριστοῦ προσεφέρθη ὄχι σέ μία ἤ σέ δύο ἀπό τίς τρεῖς ὑποστάσεις, ἀλλά σέ ὁλόκληρη τήν Ἁγία Τριάδα ("*οὐ μόνον τῷ Πατρί, ἀλλά δή καί τῷ Υἱῷ καί τῷ ἁγίῳ Πνεύματι, τῇ μιᾷ Θεότητι, τό Μονογενοῦς προσηνέχθη τίμιον αἷμα...*"). Ὁ Μιχαήλ Θεσσαλονικεύς ἀποδέχθηκε ἀμέσως τήν ἀπόφαση τῆς συνόδου, ἐνῶ ὁ Νικηφόρος Βασιλάκης δέν προσῆλθε στή σύνοδο καί ἀποκόπηκε προφανῶς ἀπό τήν ἐκκλησιαστική κοινωνία. Ὡστόσο, ὁ μητροπολίτης *Δυρραχίου Εὐστάθιος* ὑπέβαλε γραπτῶς τίς ἀπόψεις του στή σύνοδο καί ζήτησε διευκρινήσεις γιά ὁρισμένες θέσεις τῆς ἀποφάσεως. Ἡ σύνοδος συζήτησε τίς ἐπιφυλάξεις τοῦ Εὐσταθίου καί ἔδωσε τίς ἀναγκαῖες διευκρινήσεις μέ τήν ἐπίκληση σχετικῶν μαρτυριῶν ἀπό τά

ἔργα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας γιά νά θεμελιώση τήν ὀρθότητα τῆς ἀποφάσεως. Τελικῶς, ὁ μητροπολίτης Δυρραχίου ἐγκατέλειψε τίς ἐπιφυλάξεις του καί δέχθηκε τή συνοδική ἀπόφαση (PG 140, 148-154), ἀλλά ἡ θεολογική ἔριδα συνεχίσθηκε.

Ὁ λόγιος κληρικός τῆς ἐκκλησίας Κπόλεως καί ἐψηφισμένος πατριάρχης Ἀντιοχείας *Σωτήριχος Παντεύγενος* τάχθηκε ὑπέρ τῶν απόψεων τοῦ Νικηφόρου Βασιλάκη. Συνέγραψε μάλιστα καί εἰδική πραγματεία ὑπό τή μορφή πλατωνικοῦ διαλόγου (PG 140, 140-148) γιά νά ὑποστηρίξη τήν καταδικασθεῖσα ἀπό τή σύνοδο τοῦ 1156 θέση, ὅτι δηλαδή *"μόνῳ τῷ Πατρί καί τῷ Πνεύματι τήν ἐπί τοῦ Σταυροῦ θυσίαν προσενεχθῆναι, οὐ μήν καί αὐτῷ τῷ προσενεγκόντι Λόγῳ, ὡς εἰ τοῦτο δοίη τις, εἰς δύο πρόσωπα πάντως ὁ τοῦ Θεοῦ Υἱός διαστήσεται"*. Ὁ Σωτήριχος Παντεύγενος λοιπόν φοβόταν ὅτι ἡ συνοδική ἀπόφαση μποροῦσε νά ὁδηγήση στόν Νεστοριανισμό, θεμελίωνε δέ τίς θέσεις του μέ φιλοσοφικούς καί θεολογικούς συλλογισμούς: *"Εἰ γάρ δή τῶν φύσεών ἐστι τό τήν μέν προσάγειν, τήν δέ προσίεσθαι, πᾶσα ἀνάγκη καί τήν προσάγουσαν ὡς ἀρχιερέα καί θύτην λέγειν ὑπόστασιν, καί τήν προσιεμένην τά περί τήν θυσίαν ὁμοίως ὑπόστασιν. Τοῦτο δή τό τοῦ Νεστορίου θανατῶδες ἁμάρτημα"* (PG 140, 141). Ὁ Σωτήριχος δηλαδή συνέδεε τό ζήτημα ὄχι μόνο μέ τή δογματική διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας περί τῆς ἁγίας Τριάδος, ἀλλά καί μέ μία περίεργη ἑρμηνεία τοῦ μυστηρίου τῆς ἐν Χριστῷ θείας οἰκονομίας. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ὑποστήριζε τόν συλλογισμό, ὅτι *"ἡ αὐτή μέν θεότης ἀμερίστως ἐνθεωρεῖσθαι ταῖς τρισσαῖς ὑποστάσεσι ὡμολόγηται πλήν, ὅ πολάκις εἴρηται..., ὡς οὐχί τῇ φύσει τοῦ Πατρός, τῇ δέ τοῦ Πατρός ὑποστάσει προσήγετο ὡς καί τόν προσάγοντα προσάγειν ὑποστατικῶς καί τόν δεχόμενον ὑποστατικῶς ὑποδέχεσθαι... Πρός δέ τούτοις, ἐν τῷ εἶναι κοινήν Υἱῷ καί τῷ Πατρί τήν φύσιν, διά ταῦτα συμβαίνει κοινή εἶναι καί τήν τῆς θυσίας ὑποδοχήν, ἀνάγκη εἶναι λέγειν κοινήν καί τήν σάρκωσιν ἀμφοῖν. Εἰ γάρ ἡ τοῦ Λόγου θεότης σεσάρκωται, ἡ αὐτή δέ ἐστι θεότης καί ἐν Πατρί καί ἐν Πνεύματι, ἀνάγκη καί τόν Πατέρα καί τό Πνεῦμα σεσαρκῶσθαι λέγειν"* (PG 140, 145).

Τούς θεολογικούς αὐτούς συλλογισμούς ἀνέπτυσσε ἐλεύθερα καί στό θέμα τῆς *σωτηριολογικῆς* ἑρμηνείας τοῦ μυστηρίου τῆς ἐν Χριστῷ θείας οἰκονομίας. Ὑποστήριζε ὅτι ἡ καταλλαγή τοῦ ἀνθρωπίνου γένους μέ τόν Θεό δέν πραγματοποιήθηκε συγχρόνως καί μέ τά τρία πρόσωπα τῆς ἁγίας Τριάδος, γιατί προηγήθηκε μέ τήν ἐνανθρώπηση ἡ καταλλαγή τοῦ ἀνθρωπίνου γένους πρός τόν Υἱό καί Λόγο τοῦ Θεοῦ καί ἐπακολούθησε ἡ καταλλαγή του πρός τόν Πατέρα καί τό ἅγιο Πνεῦμα μέ τήν προσφορά τῆς σταυρικῆς θυσίας τοῦ Χριστοῦ: *"Ἐπειδήπερ οὖν καί ἡμᾶς δι'ἔχθραν γεγονότας Θεῷ ἐχρῆν καταλλάττεσθαι,... πρότερον αὐτός ὁ καί τήν ἀρχήν ὑποστήσας Λόγος, τήν ἡμεδαπήν εἰληφώς οὐσίαν, ἀντέδω-*

κεν ἡμῖν ἁμαρτημάτων ἄφεσιν... Ἐπεί δέ καί τόν Πατέρα ἐχρῆν λαβόντα τι παρ'ἡμῶν τήν υἱοθεσίαν ἀντιχαρίσασθαι, προσῆν δέ ἡμῖν οὐδέν καθαρόν, οὐδέ τῆς αὐτοῦ μεγαλειότητος ἄξιον,... αὐτός ὁ θεάνθρωπος Λόγος, τό τῆς ἡμεδαπῆς ἀπορίας ἀναπληρῶν, ἅτε μεσίτης, ἐν προσώπῳ τῆς ἀνθρωπότητος τό αὐτοῦ προσενήνοχεν αἷμα, ἄχραντον θῦμα, σωτήριον καλλιέρημα, τῆς πρός τόν Πατέρα καταλλαγῆς ἡμῖν αἰτιώτατον... Πῶς οὖν οὐκ ἐπιεικῶς ἐστιν ἄτοπον ταύτην προσενεχθῆναι τήν θυσίαν λέγειν τῷ Θεῷ Λόγῳ; Πῶς δέ οὐκ ἀνόητον λέγειν διά τῆς θυσίας ταύτης αὐτόν ἑαυτῷ καταλλάττεσθαι;" (PG 140, 144). Κατά τούς συλλογισμούς αὐτούς ἡ θυσία τῆς θ. εὐχαριστίας δέν ἦταν δυνατόν νά προσφέρεται καί πρός τόν Υἱό λόγω τῆς *κοινότητας τῆς φύσεως* τῶν τριῶν προσώπων τῆς ἁγίας Τριάδος, καθ'ὅσον ἡ θ. εὐχαριστία προσφερόταν ὄχι στή μία φύση τοῦ Θεοῦ, ἀλλά *ὑποστατικῶς* μεταξύ τῶν προσώπων τῆς ἁγίας Τριάδος. Ἄν ὁ ὅμως Υἱός προσέφερε *ὑποστατικῶς* τή σταυρική του θυσία πρός μόνο τόν Πατέρα, τότε δέν εἶναι δυνατόν καί νά τήν ἀποδέχθηκε ὑποστατικῶς ὡς ἕνα ἀπό τά πρόσωπα τῆς ἁγίας Τριάδος. Ἄν ὅμως ὁ Υἱός προσέφερε τή σταυρική του θυσία στή μία φύση τῆς τρισυποστάτου θεότητας, τότε καί ἡ ἐνανθρώπηση τοῦ Υἱοῦ δέν θά ἦταν ὑποστατική, ἀλλά θά ἦταν ἐνανθρώπηση καί τῶν ἄλλων δύο προσώπων τῆς ἁγίας Τριάδος, ὁπότε ἡ προσφέρουσα καί προσδεχομένη τή σταυρική θυσία θά ἦταν ἡ ὅλη ἁγία Τριάδα κατά τήν κοινότητα τῆς φύσεώς της. Στήν καταδίκη τῶν ἀκραίων αὐτῶν θεολογικῶν συλλογισμῶν ἀναφέρεται καί ὁ συνοδικός ἀναθεματισμός: *"Τοῖς χρονικάς διαστάσεις ἐπί τῆς καταλλαγῆς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως πρός τήν θείαν καί μακαρίαν φύσιν τῆς ζωαρχικῆς καί πανακηράτου Τριάδος ἐπινοοῦσι καί παρεισάγουσι, καί πρότερον μέν τῷ μονογενεῖ Λόγῳ νομοθετοῦσιν ἐξ αὐτῆς κατηλλάχθαι ἡμᾶς τῆς προσλήψεως, ὕστερον δέ τῷ Θεῷ καί Πατρί κατά τό σωτήριον πάθος τοῦ δεσπότου Χριστοῦ, καί διαιροῦσι τά ἀδιαίρετα, τῶν θείων καί μακαρίων Πατέρων διά τοῦ τῆς οἰκονομίας μυστηρίου παντός καταλλάξαι ἡμᾶς ἑαυτῷ τῷ Μονογενεῖ διδασκόντων καί δι'ἑαυτοῦ καί αὐτῷ τῷ Θεῷ καί Πατρί, ἀκολούθως δέ πάντως καί τῷ παναγίῳ καί ζωοποιῷ Πνεύματι, ὡς καινῶν ζητημάτων καί ἐκφύλων ἐφευρεταῖς, ἀνάθεμα"* (PG 140, 177).

Ἡ θεολογική αὐτή διαλεκτική προκάλεσε νέα ἔνταση στή θεολογική ἔριδα, ὁ δέ πατριάρχης Κπόλεως Κωνσταντῖνος Δ΄ ὁ Χλιαρηνός συγκάλεσε νέα Ἐνδημούσα σύνοδο γιά τήν ἀντιμετώπισή της (12 Μαΐου 1157). Ἡ σύνοδος ἀντέκρουσε τούς θεολογικούς συλλογισμούς τῶν κακοδοξιῶν τοῦ Σωτηρίχου μέ τήν ἐπίκληση χωρίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς καί τῆς πατερικῆς παραδόσεως (*Μ. Βασιλείου, Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Θεοδωρήτου Κύρου κ.ἄ.*). Τά ἴδια χωρία εἶχαν ἐπιλεγῆ γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν θεολογικῶν ἐπιφυλάξεων καί τοῦ μητροπολίτη Δυρραχίου Εὐ-

σταθίου ὡς πρός τή συνοδική ἀπόφαση ἐναντίον τοῦ Νικηφόρου Βασιλάκη καί τοῦ Μιχαήλ Θεσσαλονικέα. Στίς πατερικές αὐτές χρήσεις δέν ὑπάρχει κἄν ὑπαινιγμός γιά τήν προσφορά τῆς σταυρικῆς θυσίας ἀπό τόν Υἱό πρός μόνο τόν Πατέρα, *ἡ δέ σύνοδος ἀποφάνθηκε ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστός ὡς Θεάνθρωπος προσέφερε τή σταυρική του θυσία καί στά τρία πρόσωπα τῆς ἁγίας Τριάδος.* Τήν ἀπόφασή της συνέδεσε ἡ σύνοδος καί μέ τό ὅλο μυστήριο τῆς ἐν Χριστῷ θείας οἰκονομίας, ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος πλάσθηκε μέ κοινή ἐνέργεια καί τῶν τριῶν προσώπων, προσέβαλε μέ τήν πτώση του καί τά τρία πρόσωπα καί ἔπρεπε ἡ διά τῆς σταυρικῆς θυσίας τοῦ Χριστοῦ καταλλαγή νά ἀναφέρεται καί στά τρία πρόσωπα τῆς ἁγίας Τριάδος. Ὁ θεάνθρωπος Ἰησοῦς Χριστός ὡς ὁ ὑπέρτατος ἀρχιερέας προσέφερε ἑαυτόν θυσία ὡς ἄνθρωπος καί ὄχι ὡς Θεός, ἀλλά ἀποδέχθηκε τή θυσία αὐτή μαζί μέ τόν Πατέρα καί τό ἅγιο Πνεῦμα. Ἡ σύνοδος λοιπόν τόνισε ὀρθῶς τή σωτηριολογική διάσταση τοῦ ὅλου ζητήματος, ἀλλά ὁ Σωτήριχος Παντεύγενος ἐπέμεινε στούς θεολογικούς του συλλογισμούς καί ὑποστήριζε ὅτι ἡ μέν προσφορά τῆς θυσίας ἀνήκει στήν ἰδιότητα τοῦ Υἱοῦ, ἐνῶ ἡ ἀποδοχή τῆς θυσίας αὐτῆς συνδέεται ἄρρηκτα πρός τήν *"ἀγεννησία"* τοῦ Πατρός. Ἡ σύνοδος ὑπέδειξε στόν Σωτήριχο τίς θεολογικές συνέπειες τῶν θέσεών του, καθ'ὅσον ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ὁ Πατήρ δέν θά ἦταν πάντοτε Θεός, λόγῳ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ προσφορά τῆς θυσίας δέν εἶναι αἰώνια, ἀλλά ἔγινε ἐν χρόνῳ μετά τήν ἐνανθρώπηση τοῦ Υἱοῦ καί Λόγου τοῦ Θεοῦ. Συνεπῶς, ἡ ἐμμονή στόν συλλογισμό γιά τήν ἄρρηκτη σχέση τῆς ἰδιότητας τῆς *"ἀγεννησίας"* τοῦ Πατρός πρός τήν ἀποδοχή ἀπό τόν Πατέρα τῆς σταυρικῆς θυσίας τοῦ Χριστοῦ εἶναι δογματικῶς ἐσφαλμένη, ἀφοῦ ὁ Πατήρ ἀποδέχθηκε ἐν χρόνῳ τήν προσφορά τῆς θυσίας τοῦ Υἱοῦ.

Ὁ *Σωτήριχος Παντεύγενος* ἀδυνατοῦσε πλέον νά συνεχίση τούς θεολογικούς του συλλογισμούς καί μετά ἀπό προτροπή τοῦ αὐτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνοῦ (1143-1180) μεταμελήθηκε καί ἀναθεμάτισε τίς ἐσφαλμένες δοξασίες του. Ἡ σύνοδος βεβαίως ἀποδέχθηκε τήν μεταμέλειά του, ἀλλά τόν ἔκρινε πλέον ἀκατάλληλο γιά τό ἐπισκοπικό ἀξίωμα (PG 140, 177-197). Κατά τή συνεδρία τῆς 13 Μαΐου 1156 συντάχθηκε ἡ συνοδική ἀπόφαση ἐναντίον τῶν πεπλανημένων δοξασιῶν τοῦ Σωτηρίχου Παντευγένου, ὁ ὁποῖος, καίτοι προσκλήθηκε, δέν παρέστη στή σύνοδο, γι'αὐτό καί καθαιρέθηκε ἀπό τό βαθμό τοῦ διακόνου (*"Τόμος συνοδικός ἐνώπιον τῆς βασιλείου περιοπῆς γεγονώς ἐπί τῇ καθαιρέσει τοῦ διακόνου Σωτηρίχου Παντευγένου, τοῦ καί ὑποψηφίου χρηματίσαντος εἰς πατριάρχην τῆς Θεουπόλεως μεγάλης Ἀντιοχείας"*). Ἡ ἀπόφαση αὐτή ἐπικυρώθηκε ἀπό τή σύνοδο καί ἐπί τοῦ νέου πατριάρχη Κπόλεως Λουκᾶ Χρυσοβέργη (1157-1169), ὁ ὁποῖος ὑπέγραψε τόν σχετικό *"Τόμον"* μέ χαρακτηριστικό τρόπο: *"Ὁ ταπεινός μοναχός Λουκᾶς καί ἐλέῳ Θεοῦ*

ἀρχιεπίσκοπος Νέας Ρώμης τοῖς ἐν τῷ παρόντι Τόμῳ γεγραμμένοις ἐπί τοῦ πρό ἡμῶν μακαριωτάτου πατριάρχου κυροῦ Κωνσταντίνου στοιχήσας αὐτός καί ὁρίσας ὑπέγραψα". Προφανῶς, ἀποδόθηκε ἰδιαίτερη βαρύτητα στήν κακοδοξία τοῦ Σωτηρίχου Παντευγένου, ὁ ὁποῖος, ὅπως καί ὁ Νικηφόρος Βασιλάκης, συνέχισε νά διαδίδη τίς ἰδέες του σέ μυστικές συνάξεις μέ συστηματικότερη ἀνάπτυξη τῶν φιλοσοφικῶν συλλογισμῶν στό ἐπίμαχο ζήτημα. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ὁ λόγιος ἱεράρχης *Νικόλαος Μεθώνης* ἄσκησε ὀξύτατη κριτική ἐναντίον τῶν κακοδοξιῶν αὐτῶν, τίς ὁποῖες ἀποδοκίμαζε ὡς πλατωνίζουσες αἱρετικές καί ὡς παρεκκλίσεις ἀπό τήν πατερική παράδοση (Ἀ. Δημητρακοπούλου, Ἐκκλ. Βιβλιοθήκη, 345 κέξ.). Ἐν τούτοις, ἡ τάση γιά τήν ἐφαρμογή τῶν φιλοσοφικῶν συλλογισμῶν τόσο ὡς πρός τήν ἀξιολόγηση ἤ ἑρμηνεία τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας, ὅσο καί ὡς πρός τήν ἀνάπτυξη τοῦ σύγχρονου θεολογικοῦ λόγου εἶχε καταστῆ πλέον τρόπος σκέψεως μέσα ἀπό τίς δομές τῆς ἐκπαιδευτικῆς διαδικασίας. Οἱ ἀλλεπάλληλες συνοδικές ἀποφάσεις ὁριοθετοῦσαν ἁπλῶς τή διαχωριστική γραμμή μεταξύ τῆς *ὀρθοδοξίας* καί τῆς *ἑτεροδοξίας*, ἀλλά δέν ἦταν δυνατόν νά ἐπηρεάσουν καί τόν συνεχῆ ἀνεφοδιασμό τῶν τάσεων αὐτῶν ἀπό τήν ἐνθουσιαστική προβολή τῶν *"ἑλληνικῶν μαθημάτων"* στήν ἐκπαιδευτική διαδικασία. Τά ἴδια θεολογικά ζητήματα, τά ὁποῖα εἶχαν ἀντιμετωπισθῆ μέ προγενέστερες συνοδικές ἀποφάσεις, παρέμεναν ὡς σταθερά ἐρεθίσματα στή σκέψη τῶν λογίων κύκλων γιά τήν ἐπιβεβαίωσή τους μέ τή μεθοδολογία τῶν διαλεκτικῶν συλλογισμῶν.

Περί τό τέλος τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα, ὁ λόγιος μοναχός *Μύρων* (Μιχαήλ) *Συκιδίτης*, κατά τόν Νικήτα Χωνιάτη, *"λογικαῖς μεθόδοις ἐχρῆτο καί ἀποδείξεσι βιαζομέναις εἰς συγκατάθεσιν τόν προσδιαλεγόμενον ἐν τοῖς ὑπερφυέσι καί μηδέν ἔξωθεν δεομένοις ἐπιτεχνήσεως"* (PG 139, 893-896), διατύπωσε νέες δοξασίες γιά τή θεολογική ἑρμηνεία τόσο τῆς σταυρικῆς θυσίας τοῦ Χριστοῦ, ὅσο καί τῆς θυσίας τῆς θ. εὐχαριστίας. Κατά τόν Νικήτα Χωνιάτη, *"ζητήσεως γάρ οὔσης, εἰ τό μεταλαμβανόμενον ἅγιον σῶμα Χριστοῦ ἄφθαρτόν ἐστιν, ὁποῖον μετά τό πάθος καί τήν ἀνάστασιν, εἴτε μήν φθαρτόν ὡς πρό τοῦ πάθους, οἱ μέν ἔλεγον ἄφθαρτον... (οἱ δέ) μή καί ἀναστάσεως ὁμολογίαν, ἀλλά θυσίαν μόνην τό τελούμενον εἶναι, καί φθαρτόν ἀκολούθως καί ἄνουν καί ἄψυχον, μηδέ τόν ἐν τῇ μεταλήψει προσιόντα ὅλον δέχεσθαι τόν Χριστόν, ἀλλά μέρος ὡς ἐκ μέρους μεταλαβόντα..."* (PG 139, 896-897). Ὑποστήριζε δηλαδή τήν ἄποψη ὅτι στόν σταυρό προσφέρθηκε ὡς θυσία μόνο ἡ ἀνθρώπινη φύση τοῦ Χριστοῦ, ἀλλά καί αὐτή ὄχι ὁλόκληρη, ἀφοῦ δέν εἶναι δυνατή ἡ θυσία τῆς ψυχῆς. Συνεπῶς, στόν σταυρό προσφέρθηκε ὡς θυσία μόνο τό φθαρτό ἀνθρώπινο σῶμα τοῦ Χριστοῦ, γι'αὐτό καί καί στή θυσία τῆς θ. εὐχαριστίας τά στοιχεῖα τοῦ ἄρτου καί τοῦ οἴνου ἀναπαριστοῦν τή θυσία μόνο

τοῦ σώματος καί τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ καί μεταβάλλονται βεβαίως σέ σῶμα καί αἷμα τοῦ νεκροῦ καί ὄχι τοῦ ἀναστάντος Χριστοῦ, ἀφοῦ τό ἀναστάν καί δοξασθέν σῶμα τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἄφθαρτο καί ἀόρατο. Ὁ *Μύρων Συκιδίτης* συνδύαζε τήν ἑρμηνευτική τῶν σχετικῶν χωρίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς μέ τή φιλοσοφική μεθοδολογία τῶν διαλεκτικῶν συλλογισμῶν καί προσέδιδε στή διδασκαλία του ἔντονο *σωτηριολογικό* χαρακτήρα. Ὁ πατριάρχης Κπόλεως Ἰωάννης Ι΄ ὁ Καματηρός (1198-1206) ἐπέδειξε πνεῦμα ἀνοχῆς καί δέν ἀντέδρασε στίς δοξασίες τοῦ Συκιδίτη, ἀλλά τελικῶς ὑποχώρησε στίς πιέσεις καί συγκάλεσε Ἐνδημούσα σύνοδο στήν Κπολη (1199), ἡ ὁποία στηρίχθηκε στίς προγενέστερες σχετικές συνοδικές ἀποφάσεις καί ἀναθεμάτισε ὡς αἱρετικές τίς θέσεις τοῦ Συκιδίτη: α) ὅτι ἡ *καταλλαγή* τοῦ ἀνθρωπίνου γένους δέν ἔγινε συγχρόνως πρός *ὁλόκληρη* τήν ἁγία Τριάδα, β) ὅτι ἡ θ. εὐχαριστία εἶναι ἕνα *ἁπλό σύμβολο* καί ὄχι ἡ *ἀναπαράσταση* τῆς ἀληθινῆς σταυρικῆς θυσίας τοῦ Χριστοῦ, γ) ὅτι κατά τή σταυρική θυσία προσφέρθηκε μόνο τό σῶμα καί τό αἷμα τοῦ Χριστοῦ, δ) ὅτι ὁ ἄρτος καί ὁ οἶνος τῆς θ. εὐχαριστίας μεταβάλλονται στό *νεκρό* καί ὄχι στό *ἀναστημένο* σῶμα τοῦ Χριστοῦ, καί ε) ὅτι οἱ πιστοί κατά τή θεία μετάληψη δέν λαμβάνουν πάντες ὁλόκληρο τό ἄφθαρτο καί ἀναστάν σῶμα τοῦ Χριστοῦ (PG 139, 893-897. 143, 244-245).

γ΄. Ὑποτακτική ἑρμηνεία τῆς σχέσεως τοῦ Υἱοῦ πρός τόν Πατέρα

Οἱ ἀλλεπάλληλοι λοιπόν ἀναθεματισμοί τῶν Ἐνδημουσῶν συνόδων τῆς Κπόλεως, καίτοι ὁριοθετοῦσαν μέ σαφήνεια τά ὅρια μεταξύ *ὀρθοδοξίας* καί *ἑτεροδοξίας*, δέν ἀνέκοπταν καί τίς ἐνθουσιαστικές τάσεις γιά τή ἀνακίνηση νέων ἤ παρεμφερῶν θεολογικῶν ζητημάτων μεταξύ τῶν λογίων κύκλων. Βεβαίως, στό ἐπίκεντρο τῶν θεολογικῶν αὐτῶν ἐρίδων ὑπῆρξε τό *χριστολογικό* κυρίως δόγμα, ὑπό τίς προοπτικές τόσο τῆς συλλογιστικῆς ἐπαληθεύσεως τῶν δογματικῶν Ὅρων τῶν Οἰκουμενικῶν σύνοδων, ὅσο καί τῆς ἐσωτερικῆς συνεπείας τους στό μυστήριο τῆς θ. εὐχαριστίας ἤ καί στήν καθ'ὅλου μυστηριακή ἐμπειρία τῶν πιστῶν. Ἀπό τή συνάντηση τῶν παραλλήλων αὐτῶν θεολογικῶν τάσεων προέκυψε ἕνας *νέος κύκλος θεολογικῶν ἐρίδων*, οἱ ὁποῖες κατέληξαν στήν ἑρμηνευτική διαφωνία ὡς πρός τήν κατανόηση τῆς κυριακῆς ρήσεως: *"ὁ Πατήρ μου μείζων μού ἐστιν"* (Ἰω. 14. 29). Εἰσηγητής τῆς θεολογικῆς αὐτῆς ἔριδας ὑπῆρξε ὁ *Δημήτριος ἐκ Λάμπης* τῆς Φρυγίας, ὁ ὁποῖος εἶχε χρησιμοποιηθῆ ἀπό τόν αὐτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνό (1143-1180) σέ διάφορες διπλωματικές ἀποστολές στήν Ἰταλία, στή Γερμανία κ.λπ. Ὁ Δημήτριος, ὅπως ὅλοι οἱ λόγιοι τῆς ἐποχῆς, ἐπιδείκνυε μεγάλο ἐνδιαφέρον γιά τίς συνήθεις πλέον θεολογικές συζητήσεις. Κατά τήν τελευταία μετάβασή του στή Γερμανία ἀναμίχθηκε προφανῶς σέ θεολογικές συζητήσεις μέ σχο-

λαστικούς θεολόγους, παρά τήν περιορισμένη θεολογική του κατάρτιση. Κατά τήν ἐπιστροφή του στήν Κπολη ἀνέφερε στόν αὐτοκράτορα ὅτι στή Δύση τόν Υἱό τοῦ Θεοῦ *"ἐλάσσω τόν αὐτόν καί ἴσον τῷ φύσαντι Θεῷ λέγειν τολμῶσιν"*. Ὁ αὐτοκράτορας δέν συμμερίσθηκε τήν ἀνησυχία τοῦ Δημητρίου, ἀφοῦ βρῆκε ὀρθή τή διατύπωση ὑπό τήν ἔννοια βεβαίως, ὅτι *"ἐν τῷ ἄνθρωπος μέν τό ἧττον, ἐν δέ τῷ Θεός τό ἴσον ὁμολογοῦμεν..., ἄρα καλῶς τοῖς ἀνθρώποις ὁ λόγος ἔχει, ὅσα γε τέως κράτος εἰδέναι τό ἡμέτερον"* (Ἰω. Κιννάμου, ἐκδ. Βόννης 1886, 251, 256). Ὁ αὐτοκράτορας γιά τή θεμελίωση τῆς θέσεώς του, ὅτι δηλαδή ὁ Χριστός εἶναι ὡς ἄνθρωπος *κατώτερος* τοῦ Πατρός καί ὡς Θεός *ἴσος* πρός τόν Πατέρα, χρησιμοποίησε τό ἀνωτέρω εὐαγγελικό χωρίο *"ὁ Πατήρ μου μείζων μού ἐστιν"*. Ὁ Δημήτριος μεταπείσθηκε στήν ἀρχή ἀπό τούς λόγους τοῦ αὐτοκράτορα, ἀλλά συζήτησε τό θέμα καί μέ ἄλλους λογίους τῆς Κπόλεως, συνέταξε δέ καί εἰδική ἐπί τοῦ θέματος θεολογική πραγματεία, μέ τήν ὁποία ὑποστήριξε ὅτι οἱ ἀνωτέρω λόγοι τοῦ Κυρίου ἀναφέρονται στή θεία καί ὄχι στήν ἀνθρώπινη φύση τοῦ Χριστοῦ. Κατά συνέπειαν, ὁ Υἱός εἶναι κατώτερος ἀπό τόν Πατέρα καί κατά τή θεότητα αὐτοῦ. Τίς ἰδέες αὐτές διέδιδε μεταξύ τῶν κληρικῶν καί τῶν λογίων κύκλων τῆς Κπόλεως τόσο μέ τήν διανομή τῆς πραγματείας, ὅσο καί μέ τήν ὀργάνωση θεολογικῶν συζητήσεων.

Ἡ διδασκαλία του βρῆκε μεγάλη ἀπήχηση στούς πρόθυμους γιά χριστολογικές συζητήσεις πιστούς τῆς Κπόλεως μέ ἀντίστοιχη ἀμφισβήτηση τῆς θεολογικῆς θέσεως τοῦ αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος θορυβήθηκε ἀπό τήν ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων καί διέταξε τόν Δημήτριο νά καταχώση στή γῆ τή βλάσφημη πραγματεία του. Συγχρόνως, ὁ αὐτοκράτορας ἀσχολήθηκε μέ τή μελέτη τῆς σχετικῆς πατερικῆς παραδόσεως καί κάλεσε τόν κλῆρο καί τούς λογίους τῆς Κπόλεως σέ θεολογικές συζητήσεις γιά τήν ἀντιμετώπιση τοῦ νέου θεολογικοῦ ζητήματος. Ὁ Δημήτριος ὅμως ἀρνήθηκε νά πειθαρχήση στίς βασιλικές ἐντολές καί συνέχισε τίς σχετικές συζητήσεις. Ὁ αὐτοκράτορας ὑπέδειξε τήν ἀνάγκη συγκλήσεως μεγάλης Ἐνδημούσας συνόδου, ἡ ὁποία θά ἔπρεπε νά ἀποφανθῆ ἐπί τοῦ θέματος. Ὁ πατριάρχης Κπόλεως Λουκᾶς Χρυσοβέργης (1157-1169) συγκάλεσε τήν Ἐνδημοῦσα σύνοδο (6 Μαρτίου 1166), στήν ὁποία συμμετέσχον καί οἱ πατριάρχες Ἀντιοχείας Ἀθανάσιος (1166-1180) καί Ἱεροσολύμων Νικηφόρος Β΄ (1166-1170). Ὁ Μανουήλ Κομνηνός ὑπέβαλε στή σύνοδο βασιλικό *"Σημείωμα"*, τό ὁποῖο ἀναιροῦσε ὡς κακόδοξη τή διδασκαλία τοῦ Δημητρίου ἐπί τῇ βάσει τῆς σχετικῆς πατερικῆς παραδόσεως. Ἡ σύνοδος συζήτησε τό ὅλο θεολογικό ζήτημα καί τίς προεκτάσεις του, ἔκρινε δέ ὅτι οἱ *"πατερικές χρήσεις"* τοῦ βασιλικοῦ *"Σημειώματος"* καί ἄλλες συναφεῖς ἀποδεικνύουν τήν κακοδοξία ὄχι μόνο τοῦ Δημητρίου, ἀλλά καί τῶν ὑποστηρικτῶν του. Πράγματι, κακοδοξίες εἶχαν διαπιστωθῆ καί στίς

σχετικές μέ τό θέμα αὐτό παραγματεῖες τοῦ μεγάλου σκευοφύλακα τῆς Ἁγίας Σοφίας *Ἰωάννη Παντευχνῆ*, ὁ ὁποῖος πέτυχε νά ἀποσπάση τίς ὑπογραφές πολλῶν ἐπισκόπων *(Χρυσοστόμου Μύρων, Ἰωάννη Λαρίσης, Λέοντα Ρόδου, Λέοντα Ἀδριανουπόλεως, Εὐθυμίου Νέων Πατρῶν, Ἰωάννη Θηβῶν καί Νικήτα Μαρωνείας)* καί τοῦ λογίου διακόνου *"καστρινσίου"* Σαμουήλ. Κατά τίς ἐργασίες τῆς μεγάλης Ἐνδημούσας συνόδου, στήν ὁποία παρίσταντο ὁλόκληρη σχεδόν ἡ βασιλική οἰκογένεια, ἡ πλειονότητα τῶν μελῶν τῆς Συγκλήτου καί πολλοί ἄρχοντες, βάρυνε ἡ αὐθεντία τῶν πατριαρχῶν Κπόλεως Λουκᾶ, Ἀντιοχείας Ἀθανασίου καί Ἱεροσολύμων Νικηφόρου. Οἱ συμμετέχοντες μητροπολίτες καί ἀρχιεπίσκοποι τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου κλήθηκαν νά ἐκφράσουν κατά τήν τάξη τή γνώμη τους ὡς πρός τό περιεχόμενο τοῦ βασιλικοῦ *"Σημειώματος"*, οἱ δέ πατριάρχες διατύπωσαν τήν τελική ἀπόφανση:

"Ὁ ἁγιώτατος ἡμῶν δεσπότης καί Οἰκουμενικός πατριάρχης εἶπεν ὅτι: Ἐμοί δοκοῦσιν ὅσοι εἶπον τῶν ἀρχιερέων καί τῶν ἀρχόντων κατά τό ἐν Χριστῷ ἀνθρώπινον εἰρῆσθαι τό "Ὁ Πατήρ μου μείζων μού ἐστιν", ἤγουν κατά τήν ἐν αὐτῷ ἀνθρωπίνην κτιστήν φύσιν, καθ'ἥν καί πέπονθεν, ὀρθῶς καί ἀπροσκόπτως καί πρός τήν ἐρώτησιν ἀποκρίνασθαι οἱ δέ ἄλλως εἰρηκότες, ἀσαφῆ ποιησάμενοι τήν ἀπόκρισιν καί μᾶλλον πρός ἀλλήλους μή συμφωνήσαντες, οὐδέ πρός τήν ἐρώτησιν δοκοῦσί μοι ἀποκρίνασθαι. Ὁ ἁγιώτατος πατριάρχης Θεουπόλεως μεγάλης Ἀντιοχείας εἶπεν: εἰρῆσθαι τό "Ὁ Πατήρ μου μείζων μού ἐστιν" παρά τοῦ Χριστοῦ καί κατά τήν ἐνανθρώπησιν καί τό ἐν αὐτῷ τῷ Χριστῷ κτιστόν τε καί παθητόν. Ὁ ἁγιώτατος πατριάρχης Ἱεροσολύμων εἶπεν Ἔφθασε τό Πνευμᾶ τό ἅγιον τό "Ὁ Πατήρ μου μείζων μού ἐστιν" ἑρμηνεῦσαι διά τῶν ἁγίων καί μεγάλων φωστήρων τῆς Ἐκκλησίας καί τῶν ἁγίων καί ἱερῶν συνόδων. Δέχομαι γοῦν πάσας τάς ἐκδοχάς καθ'ἅς ἡρμήνευσαν αὐτό, ἐπειδή εἰρήκασιν ὅτι ὡς Θεός τέλειος καί ὡς ἄνθρωπος τέλειος εἴρηκεν ὁ αὐτός Χριστός τό τοιοῦτον ρητόν, ἤγουν ὡς ἔχων ἐν ἑαυτῷ τήν κτιστήν φύσιν καί παθητήν, καθ'ἥν καί πέπονθε, λέγω καί αὐτός τά αὐτά καί οὐ δύναμαι ἀρνεῖσθαι" (PG 140, 249). Ὁ αὐτοκράτορας Μανουήλ ἀποδέχθηκε τή σύμφωνη γνώμη τῶν τριῶν πατριαρχῶν, πρός τήν ὁποία συντάχθηκαν τελικῶς ὅλα τά μέλη τῆς συνόδου, ὅπως ἐπίσης καί οἱ διαφωνήσαντες ἀρχιερεῖς καί κληρικοί, κατέγραψε δέ μέ ἐρυθρά γράμματα τή συμφωνία αὐτή: *"Μανουήλ ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστός βασιλεύς, πορφυρογέννητος καί αὐτοκράτωρ Ρωμαίων, ὁ Κομνηνός στοιχῶ ταῖς γνώμαις τῶν ἁγιωτάτων πατριαρχῶν καί τῆς θείας ἱερᾶς συνόδου καί λέγω, ὅτι αὕτη ἡ σάρξ τοῦ Κυρίου ἐξ αὐτῆς ἑνώσεως ὑπερυψωθεῖσα καί ἀνωτάτω πάσης τιμῆς ὑπερκειμένη, ὡς ἐξ ἄκρας ἑνώσεως ὁμόθεος γενομένη, ἀμεταβλήτως, ἀναλλοιώτως καί ἀτρέπτως διά τήν καθ'ὑπόστασιν ἕνωσιν, καί ἀχώριστος καί ἀδιάσπαστος μένουσα τῷ προσλαβομένῳ αὐτήν Θεῷ Λό-*

γῳ, ἰσοκλεῶς αὐτῷ τιμᾶται καί προσκυνεῖται μιᾷ προσκυνήσει, καί τοῖς βασιλικοῖς καί θείοις ἐγκαθίδρυται θώκοις ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρός, ὡς τά τῆς θεότητος αὐχήματα καταπλουτήσασα, σωζομένων τῶν ἰδιοτήτων τῶν φύσεων" (PG 140, 257).

Μέ τή συνοδική λοιπόν ἀπόφαση ἐντάχθηκε πλήρως ἡ νέα διαλεκτική στό πνεῦμα τῶν δογματικῶν Ὅρων τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων γιά τήν πραγματική ἕνωση τῶν δύο φύσεων τοῦ Χριστοῦ. Ἡ σύνοδος ἀποφάσισε τόν ἀναθεματισμό ὅλων τῶν κακοδοξιῶν, οἱ ὁποῖες διατυπώθηκαν γιά τή θεολογική ἑρμηνεία τοῦ ἐπιμάχου εὐαγγελικοῦ χωρίου (*"Ὁ Πατήρ μου μείζων μού ἐστιν"*), προσέθεσε δέ τούς *"Ἀναθεματισμούς"* στό Συνοδικόν τῆς Ὀρθοδοξίας (13 Μαρτίου 1166) ἐναντίον ὅλων ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι συνδέουν τήν Κυριακή ρήση εἴτε πρός τήν ἀνεξάρτητη ἀπό τήν ἀνθρώπινη φύση *"κένωσιν"* τοῦ Υἱοῦ καί Λόγου τοῦ Θεοῦ, εἴτε καί πρός μόνη τήν ὁμιλοῦσα ἀνεξαρτήτως καί κεχωρισμένως ἀπό τή θεία ἀνθρώπινη φύση τοῦ Χριστοῦ, ἀφοῦ καί στίς δύο ἑρμηνεῖες παραθεωρεῖται ἤ ἀπορρίπτεται ἡ ὑποστατική ἕνωση τῶν δύο φύσεων στό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ. Στόν συνοδικό *"Τόμον"* περιλήφθηκαν ὡς *"Μακαρισμοί"* καί ὡς *"Ἀναθεματισμοί"* σέ διακεκριμένα *"Κεφάλαια"* οἱ δογματικές θέσεις τῆς συνόδου:

"α΄. Τοῖς μή ὀρθῶς τάς τῶν ἁγίων διδασκάλων τῆς τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας θείας φωνάς ἐκλαμβανομένοις καί τά σαφῶς καί ἀριδήλως ἐν αὐταῖς διά τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος χάριτος εἰρημένα παρερμηνεύειν τε καί περιστρέφειν πειρωμένοις, ἀνάθεμα. β΄. Τῶν παραδεχομένων τήν τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ καί Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ φωνήν τήν, "Ὁ Πατήρ μου μείζων μού ἐστι", λέγεσθαι, σύν ταῖς λοιπαῖς ἑρμηνείαις τῶν ἁγίων Πατέρων, καί κατά τήν ἐν αὐτῷ ἀνθρωπότητα, καθ'ἥν πέπονθε, καθώς διαρρήδην ἐν πολλοῖς τῶν θεοπνεύστων λόγων αὐτῶν οἱ ἅγιοι Πατέρες ἀνακηρύττουσιν, ἔτι δέ καί λεγόντων τόν αὐτόν Χριστόν κατά τήν ἑαυτοῦ σάρκα παθεῖν, αἰωνία ἡ μνήμη. γ΄. Τοῖς νοοῦσι καί φθεγγομένοις τήν θέωσιν τοῦ προσλήμματος μετάμειψιν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως εἰς θεότητα, καί μή φρονοῦσιν ἐξ αὐτῆς ἑνώσεως θείας μέν ἀξίας καί μεγαλειότητος μετασχεῖν τό σῶμα τοῦ Κυρίου, καί προσκυνεῖσθαι μιᾷ προσκυνήσει ἐν τῷ προσλαβομένῳ αὐτό Θεῷ Λόγῳ καί εἶναι ὁμότιμον, ὁμόδοξον, ζωοποιόν, ἰσοκλεές τῷ Θεῷ καί Πατρί καί τῷ Παναγίῳ Πνεύματι καί ὁμόθρονον, μή μέντοι γε γενέσθαι ὁμοούσιον τῷ Θεῷ, ὡς ἐκστῆναι τῶν φυσικῶν ἰδιοτήτων τῶν κτιστῶν, τοῦ περιγραπτοῦ καί τῶν λοιπῶν τῶν ἐν τῇ ἀνθρωπείᾳ φύσει τοῦ Χριστοῦ θεωρουμένων, μεταμειφθῆναι δέ εἰς τήν θεότητος οὐσίαν, ὡς ἐκ τούτου εἰσάγειν ἤ φαντασίᾳ καί οὐκ ἀληθείᾳ γεγονέναι τήν ἐνάνθρωπησιν τοῦ Κυρίου καί τά πάθη, ἤ τήν τοῦ Μονογενοῦς θεότητα παθεῖν, ἀνάθεμα. δ΄. Τῶν λεγόντων ὅτι ἡ σάρξ τοῦ Κυρίου ἐξ αὐτῆς ἑνώσεως ὑπερυψωθεῖσα καί ἀνωτάτω πάσης τιμῆς ὑπερ-

κειμένη, ὡς ἐξ ἄκρας ἑνώσεως ὁμόθεος γενομένη, ἀμεταβλήτως, ἀναλλοιώτως, ἀσυγχύτως καί ἀτρέπτως διά τήν καθ'ὑπόστασιν ἕνωσιν, καί ἀχώριστος καί ἀδιάσπαστος μένουσα τῷ προσλαβομένῳ αὐτήν Θεῷ Λόγῳ, ἰσοκλεῶς αὐτῷ τιμᾶται καί προσκυνεῖται μιᾷ προσκυνήσει, καί τοῖς βασιλικοῖς καί θείοις ἐγκαθίδρυται θώκοις ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρός, ὡς τά τῆς θεότητος αὐχήματα καταπλουτήσασα, σωζομένων τῶν ἰδιοτήτων τῶν φύσεων, αἰωνία ἡ μνήμη..." (PG 140, 261-264).

Οἱ ὑποστηρικτές τῶν κακοδόξων ἑρμηνειῶν τοῦ εὐαγγελικοῦ χωρίου ἐπίσκοποι καί κληρικοί κλήθηκαν νά ἀπολογηθοῦν ἐνώπιον τῆς συνόδου, ἀλλά ἐγκατέλειψαν τίς θέσεις τους καί ἀποδέχθηκαν τούς συνοδικούς ἀναθεματισμούς. Ἡ ἀνάμιξη ὅμως τοῦ λογίου μητροπολίτη *Νικαίας Γεωργίου* στή θεολογική διαμάχη μέ τή διατύπωση ὑποκειμενικῶν καί ἀσαφῶν θεολογικῶν συλλογισμῶν ἀπασχόλησε τή σύνοδο, ἡ ὁποία κάλεσε τόν μητροπολίτη Νικαίας νά δεχθῆ τίς ἀποφάσεις τῆς συνόδου μέ τήν ἀπειλή αὐστηρῶν κανονικῶν ποινῶν. Ἡ ἀπροθυμία τοῦ Γεωργίου νά ὑπακούση στήν ἐντολή τῆς συνόδου προκάλεσε τήν παρέμβαση τοῦ αὐτοκράτορα γιά ἐπιεική κρίση τοῦ μητροπολίτη, ὁ ὁποῖος τελικῶς μεταμελήθηκε καί τιμωρήθηκε μέ τήν ποινή τῆς ἐτήσιας ἀργίας. Οἱ θεολογικές ὅμως συζητήσεις συνεχίσθηκαν καί κατά τήν περίοδο τῆς πατριαρχίας τοῦ Μιχαήλ Γ΄ (1170-1178) μέ ἐρέθισμα τίς σχετικές κακοδοξίες τοῦ μητροπολίτη *Κερκύρας Κωνσταντίνου* καί τοῦ μοναχοῦ *Ἰωάννη Εἰρηνικοῦ*. Αὐτοί ὑποστήριζαν, ἐπί τῇ βάσει τοῦ ἰδίου εὐαγγελικοῦ χωρίου, ὅτι ἡ κυριακή ρήση ἀναφερόταν μόνο στήν ἀναληφθεῖσα ἀπό τόν Ἰησοῦ Χριστό σάρκα, ἤτοι ἁπλῶς ὡς σάρκα καί ὄχι ὡς σάρκα Χριστοῦ, γιά νά μή μειωθῆ ἡ θεία φύση μέ τήν ἀναφορά της σέ ὁλόκληρη τή θεωθεῖσα ἀνθρώπινη φύση τοῦ Χριστοῦ. Ὁ μητροπολίτης *Κερκύρας Κωνσταντίνος* καθαιρέθηκε ἀπό τήν Ἐνδημοῦσα σύνοδο (30 Ἰανουαρίου 1170), στήν ὁποία ἔλαβαν μέρος τόσο ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Νικηφόρος,ὅσο καί οἱ ἀρχιεπίσκοποι Κύπρου Ἰωάννης καί Βουλγαρίας Κωνσταντίνος, ἐκτός ἀπό τούς μητροπολίτες, ἀρχιεπισκόπους καί ἐπισκόπους τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Σέ νέα συνεδρία τῆς συνόδου (18 Φεβρουαρίου 1170) καταδικάσθηκαν οἱ κακοδοξίες τοῦ μοναχοῦ Εἰρηνικοῦ καί ἀναθεματίσθηκε ὁ Κερκύρας Κωνσταντίνος γιά τήν ἐμμονή του στίς ἀνωτέρω κακοδοξίες. Ὁ μοναχός *Ἰωάννης Εἰρηνικός* ἀναθεματίσθηκε σέ μεταγενέστερη συνεδρία τῆς συνόδου, ὁ δέ σχετικός πρός τίς κακοδοξίες του ἀναθεματισμός προστέθηκε στό *"Συνοδικόν"* τῆς Ὀρθοδοξίας. Εἶναι εὐνόητον, ὅτι οἱ συνοδικοί ἀναθεματισμοί περιόρισαν μέν τήν ἀνακίνηση νέων θεολογικῶν ἐρίδων, ἀλλά δέν ἀνέκοψαν τή ροπή πρός τούς θελκτικούς φιλοσοφικούς συλλογισμούς σέ χριστολογικά θέματα, παρά τήν κρισιμότητα τῶν καιρῶν.

Οἱ θεολογικές ἔριδες τοῦ ΙΑ΄ καί τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα ἀντικατοπτρίζουν τίς πνευματικές ζυμώσεις ἀπό τήν ἐνθουσιαστική ὑποδοχή τῆς ἀναγεννή-

σεως τῶν κλασικῶν σπουδῶν. Οἱ ζυμώσεις ὅμως αὐτές περιορίσθηκαν μόνο στούς λογίους κυρίως κύκλους τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας καί δέν βρῆκαν εὐρύτερη ἀπήχηση στόν λαό, ὁ ὁποῖος παρέμενε προσηλωμένος στήν αὐστηρῶς παραδοσιαρχική θέση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή τόσο ἡ *προβολή*, ὅσο καί ἡ *καταδίκη* τῶν νέων θεολογικῶν ἀναζητήσεων ὑπῆρξαν μία ἁπλῆ ὑπόθεση συνοδικῶν διαδικασιῶν καί ἀποφάσεων, οἱ ὁποῖες εὑρίσκοντο στό περιθώριο τῶν πνευματικῶν ἀνησυχιῶν τῶν πιστῶν καί δέν μποροῦσαν νά ἀπειλήσουν τήν ἑνότητα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. Τό κύρος τῶν δογματικῶν ἀποφάσεων τῶν ἑπτά Οἰκουμενικῶν συνόδων ἦταν ἡ σταθερή καί ἀμετακίνητη βάση γιά τήν προσέγγιση ὁποιουδήποτε νέου τριαδολογικοῦ, χριστολογικοῦ καί σωτηριολογικοῦ ζητήματος. Ἡ νέα τάση γιά μία αὐτονόμηση τῶν διαλεκτικῶν συλλογισμῶν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἀπό τήν αὐθεντία τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως κατά τήν ἄρθρωση τοῦ θεολογικοῦ λόγου ἦταν κατά βάση ἕνας γνωστός μεθοδολογικός πειρασμός στή χριστιανική γνωσιολογία, τά ὅρια τοῦ ὁποίου εἶχαν καθορισθῆ μέ σαφήνεια ἀπό τούς μεγάλους πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ δυσχέρειες τῆς νέας τάσεως ἦσαν γνωστές καί στούς ὑποστηρικτές της, οἱ ὁποῖοι ἐγκατέλειπαν συνήθως τίς θεολογικές δοξασίες τους μέ τήν ἴδια εὐχέρεια, μέ τήν ὁποία τίς εἶχαν διατυπώσει. Μία ἁπλῆ σύγκριση πρός τούς μεγάλους αἱρεσιάρχες τῆς πρώτης περιόδου (*Ἄρειο, Εὐνόμιο, Ἀπολινάριο, Νεστόριο, Πελάγιο, Εὐτυχῆ* κ.ἄ.) ἐπιβεβαιώνει τόν καθαρῶς θεωρητικό χαρακτῆρα τῶν θεολογικῶν ἐρίδων τῆς περιόδου αὐτῆς, οἱ ὁποῖες θά μποροῦσαν νά χαρακτηρισθοῦν ὡς *ἀκαδημαϊκοῦ* μᾶλλον ἐπιπέδου συζητήσεις παρά ὡς μία πραγματική ἀγωνία γιά τήν ὀρθή βίωση ἤ διατύπωση τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως.

Ἐν τούτοις, ἡ γενίκευση τῶν τάσεων αὐτῶν μεταξύ τῶν λογίων κύκλων ἀποτελοῦσε ἔμμεσα μία σοβαρή ἀπειλή ἐναντίον τοῦ ὀρθοδόξου φρονήματος τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πληρώματος, ἀφοῦ ἡ νέα μεθοδολογία γιά τήν ἀξιολόγηση τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας υἱοθετήθηκε καί ἀπό πολλούς λογίους ἀρχιερεῖς καί λειτούργησε διαβρωτικά γιά τήν ἑνότητα τῆς *διδακτικῆς αὐθεντίας* τῆς Ἐκκλησίας. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό πρέπει νά κατανοηθῆ τό γεγονός ὅτι οἱ *εὐρύτερης* ἤ καί *στενότερης* συνθέσεως Ἐνδημοῦσες σύνοδοι τῆς Κπόλεως δέν περιορίσθηκαν ἁπλῶς καί μόνο στήν καταδίκη τῶν δογματικῶν παρεκκλίσεων, ἀλλά ἐνέτασσαν τούς συνοδικούς *"ἀναθεματισμούς"* κατά τῶν παρεκλίσεων αὐτῶν στό *"Συνοδικόν"* τῆς Ὀρθοδοξίας μέ σκοπό τόσο τήν ἀνάδειξη τῶν παραδοσιακῶν κριτηρίων τῆς πατερικῆς παραδόσεως, ὅσο καί τήν προβολή τῆς συνοδικῆς αὐθεντίας τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ ὑποκειμενικές πρωτοβουλίες γιά τήν ἔνταξη τῶν ὀρθολογιστικῶν συλλογισμῶν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας σέ μία διαδικασία ἀναθεωρήσεως ἤ ἐπαληθεύσεως τῆς δογματικῆς διδα-

σκαλίας τῆς Ἐκκλησίας ἀποδοκιμάσθηκαν ὡς ἀτυχεῖς ἤ καί ἐπικίνδυνες γιά τήν αὐθεντικότητα τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως, ἀφοῦ οὔτε ὁ κτιστός ἀνθρώπινος νοῦς ἔχει τήν ἱκανότητα νά διεισδύση στήν ὑπερβατική καί ἄκτιστη θεία πραγματικότητα, οὔτε ὁ καθ'ἕκαστον πιστός δύναται νά ἐξαρθῆ ὑπεράνω τῆς συνοδικῆς συνειδήσεως τοῦ ὅλου ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. Μόνο ἡ ἐκκλησιαστική συνείδηση μέ τήν ἐνεργοποίηση τοῦ συνοδικοῦ συστήματος δύναται νά κατανοῆ ἤ ἑρμηνεύη κατά τρόπο αὐθεντικό τίς δογματικές ἀποφάνσεις τῶν ἑπτά Οἰκουμενικῶν συνόδων καί νά προφυλάσση τό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας ἀπό κάθε τάση νοθεύσεως ἤ παρανοήσεως ἤ καί ἀλλοιώσεως τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας.

3. Ἡ αἵρεση τῶν Βογομίλων

α΄. Διδασκαλία καί διάδοση τῆς αἱρέσεως

Οἱ πνευματικές ζυμώσεις μεταξύ τῶν λογίων κύκλων, οἱ ἐκκλησιαστικές ἀντιπαραθέσεις μεταξύ τῶν ἱεραρχῶν καί ἡ ἀποδιοργάνωση τῶν καθιερωμένων κριτηρίων κοινωνικῆς δικαιοσύνης, ἰδιαίτερα στίς μεθόριες ἐπαρχίες, διευκόλυναν τήν ἀνάπτυξη καί τήν ἀπήχηση τῆς δραστηριότητας διαφόρων αἱρετικῶν ὁμάδων. Σημαντικότερη ἀπό αὐτές ὑπῆρξε ἡ αἵρεση τῶν Βογομίλων. Ἡ Ἐνδημοῦσα σύνοδος τοῦ 1087 εἶχε ἤδη καταδικάσει τίς πλάνες τοῦ *Βλαχερνίτη*, οἱ ὁποῖες ἐταυτίζοντο πρός τίς ἰδέες τῶν *Μεσσαλιανῶν* ἤ *Ἐνθουσιαστῶν* καί ὑποδηλώνουν μία εὐρύτερη ἀπήχηση τῆς αἱρέσεως τῶν Βογομίλων. Ἡ ἐμφάνιση τῆς αἱρέσεως χρονολογεῖται ἤδη κατά τήν περίοδο τῆς ἡγεμονίας στή Βουλγαρία τοῦ Πέτρου (927-969) καί συνδέεται μέ τούς διαδοχικούς μετοικισμούς πολλῶν *Παυλικιανῶν*, *Μεσσαλιανῶν* καί ἄλλων αἱρετικῶν ἀπό τίς ἐπαρχίες τῆς Ἀνατολῆς στή Θράκη. Πράγματι, οἱ Παυλικιανοί τῆς Θράκης συγκρότησαν πανίσχυρη κοινότητα μέ ὀργανωμένο στρατό καί ἀποτελοῦσαν πηγή ταραχῶν γιά τήν εὐρύτερη περιοχή, ἀνέπτυξαν δέ μεγάλη προσηλυτιστική δράση τόσο στή Θράκη, ὅσο καί στή Βουλγαρία, ἰδιαίτερα μετά το τέλος τῶν βυζαντινορωσικῶν πολέμων στή Βουλγαρία (971) καί τήν προσάρτησή της στή βυζαντινή διοίκηση. Ἡ εὐνόητη ἀντίδραση τῆς Βουλγαρίας ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου ἐκδηλώθηκε μέ τήν ἐπανάσταση τῶν ἀδελφῶν "Κομητοπούλων", ἡ ὁποία κατέληξε στήν ἐγκαθίδρυση τῆς ἐπαναστατικῆς ἀρχῆς τοῦ Σαμουήλ (976-1014), ἐνῶ οἱ αὐθαιρεσίες τῶν βυζαντινῶν διοικητῶν καί τά ἐπαχθῆ φορολογικά μέτρα προκαλοῦσαν τή γενικότερη δυσφορία τοῦ βουλγαρικοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος ἔδειξε ἰδιαίτερη εὐαισθησία γιά τό κοινωνικό περιεχόμενο καί τό ἀντιβυζαντινό πνεῦμα τῆς δραστηριότητας τῶν Βογομίλων, ἰδιαίτερα μετά τήν ὁριστική κατάλυση τοῦ

πρώτου Βουλγαρικοῦ κράτους (1018) ἀπό τόν Βασίλειο Β΄ τόν Βουλγαροκτόνο (976-1025).

Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι οἱ *Παυλικιανοί* καί κατά συνέπειαν καί οἱ *Βογόμιλοι* ἐπέδειξαν προδοτική στάση ἔναντι τοῦ Βυζαντίου κατά τήν εἰσβολή τῶν Νορμανδῶν στίς δυτικές ἐπαρχίες τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου καί προκάλεσαν τόσο τήν ὀργή τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ (1081-1118), ὅσο καί τή σκληρή τιμωρία τῶν Παυλικιανῶν. Ἐν τούτοις, ὁ δυναμισμός τοῦ αἱρετικοῦ αὐτοῦ στοιχείου δέν ἦταν δυνατόν νά ἀγνοηθῆ ἐνώπιον τῶν νέων προβλημάτων γιά τήν ἄμυνα τῶν δυτικῶν ἐπαρχιῶν τῆς αὐτοκρατορίας. Ἄλλωστε, μέ τήν ὀργανωμένη παρουσία τῶν Παυλικιανῶν στή Θράκη εἶχε συνδεθῆ ἡ δραστηριότητα καί τῶν αἱρετικῶν *Μεσσαλιανῶν* ἤ *Ἐνθουσιαστῶν* ἤ *Εὐχιτῶν*, τούς ὁποίους ὁ Μιχαήλ Ψελλός χαρακτηρίζει *Μανιχαίους* καί οἱ ὁποῖοι εἶχαν δεχθῆ σημαντικές ζωροαστρικές ἐπιδράσεις στή διδασκαλία τους. Ἀπεδέχοντο τήν ὕπαρξη ἑνός τελείου καί ὑψίστου Ὄντος, ἀπό τό ὁποῖο προῆλθαν ὡς δύο Υἱοί, ὁ *Χριστός* ὡς κύριος τῶν οὐρανίων καί ὁ *Σαταναήλ* ὡς κύριος τῶν ἐπιγείων. Ἡ ἠθική τους διδασκαλία εἶχε δυαλιστικό καί ἀντινομιστικό χαρακτήρα, ἐνῶ ἡ λατρεία τους περιοριζόταν στήν ἁπλῆ καί μυστική ἀπαγγελία ὁρισμένων εὐχῶν. Κατηγοροῦντο ἀπό τούς πολεμίους τους ὅτι ἀσκοῦσαν τή μαγεία καί ὅτι ἐξετρέποντο σέ ἀκατονόμαστα ὄργια κατά τίς λατρευτικές τους συνάξεις. Ἀπό τή σύνθεση τῶν συγγενῶν στοιχείων τῆς αἱρέσεως τοῦ *Παυλικιανισμοῦ* καί τῆς αἱρέσεως τῶν *Μεσσαλιανῶν* ἤ *Ἐνθουσιαστῶν* διαμορφώθηκε ἡ διδασκαλία τῶν Βογομίλων, ἡ ὁποία ἦταν σέ τελευταία ἀνάλυση μία εἰδικότερη ἔκφρασή τους στόν σλαβικό κόσμο. Ἡ ὀνομασία *Βογόμιλοι* προέρχεται εἴτε ἀπό τή σλαβική μορφή τῆς λατρευτικῆς ἐπικλήσεως "*Μπόγκ Μίλουϊ*" (Κύριε ἐλέησον) ἤ καί ἀπό τό ὄνομα τοῦ πρώτου κήρυκα τῆς αἱρέσεως αὐτῆς στή Βουλγαρία περί τά μέσα τοῦ Θ΄ αἰώνα ἱερέα Μπογκομίλ. Οἱ ὀπαδοί τῆς αἱρέσεως αὐτοί ἐχαρακτηρίζοντο ἐπίσης "*Φουνδαΐτες*" ἀπό τόν θύλακα (funda), τόν ὁποῖο ἔφεραν οἱ Βογόμιλοι κατά τήν συνδυασμένη κηρυκτική καί ἐπαιτική τους δραστηριότητα.

Ἡ οἰκονομική καί κοινωνική ἐξαθλίωση τῆς Βουλγαρίας τόσο κατά τήν περίοδο τῶν ἀλλεπαλλήλων βυζαντινοβουλγαρικῶν πολέμων, ὅσο καί μετά τήν προσάρτηση τῆς Βουλγαρίας στή βυζαντινή διοίκηση ἀπό τόν Ἰωάννη Τσιμισκῆ (969-976) εὐνόησε τή διάδοση τῆς αἱρέσεως, ἡ ὁποία παρουσιάζεται μετριοπαθέστερη σέ σύγκριση πρός τίς ἀκραῖες ἰδέες τῶν Βογομίλων τοῦ Βυζαντίου, ἄν ἀξιολογηθοῦν ὀρθῶς οἱ εἰδήσεις τοῦ μέν ἱερέα Κοσμᾶ γιά τούς πρώτους, τοῦ δέ Εὐθυμίου Ζυγαδηνοῦ γιά τούς δεύτερους. Τά βασικά στοιχεῖα τῆς διδασκαλίας τῶν Βογομίλων θά μποροῦσαν νά συνοψισθοῦν στά ἀκόλουθα: Ὁ ὕψιστος καί τέλειος Θεός εἶχε δύο Υἱούς. Ὁ πρωτότοκος Σαταναήλ, ὁ ὁποῖος ἦταν στά δεξιά τοῦ Θεοῦ-

Πατρός, ἀποστάτησε μέ ὁρισμένους κατώτερους ἀγγέλους καί καταρρίφθηκε στήν ἀκατασκεύαστη γῆ. Ὡστόσο, κατά τήν πτώση του διατήρησε ὁρισμένες δημιουργικές δυνάμεις, μέ τήν ἐνεργοποίηση τῶν ὁποίων ἔπλασε τόν ὁρατό κόσμο, ὅπως περιγράφεται στή Γένεση *(ἀντιϊουδαϊσμός)*, διαχώρισε τήν ξηρά ἀπό τά ὕδατα καί στερέωσε νέο οὐρανό καί νέα γῆ. Ἀπέτυχε ὅμως στήν προσπάθειά του νά πλάση ἄνθρωπο ἀπό *"ὕδωρ"* καί *"χοῦν"*, ἀφοῦ παρέμενε χωρίς *πνοή ζωῆς* τό σῶμα, τό ὁποῖο εἶχε πλασθῆ ἀπό τά στοιχεῖα αὐτά. Τό *ἐμφύσημα* τοῦ Σαταναήλ ἐξερχόταν ἀπό τό μεγάλο δάκτυλο τοῦ δεξιοῦ ποδιοῦ ὑπό τή μορφή ὄφεως, γι'αὐτό καί ὁ Σαταναήλ παρακάλεσε τόν Θεό-Πατέρα νά ζωοποιήση τό *ἄπνουν σῶμα* καί νά συνεξουσιάζουν τόν ἄνθρωπο. Ὁ Θεός ἐμφύσησε πράγματι πνοή ζωῆς στό πλάσμα τοῦ Σαταναήλ, γι'αὐτό καί ὁ ἄνθρωπος *(Ἀδάμ)* ἦταν δημιούργημα κατά μέν τό σῶμα τοῦ Σαταναήλ, κατά δέ τήν ψυχή τοῦ Θεοῦ *(δυαλισμός)*. Ὁ Σαταναήλ ὅμως φθόνησε τά χαρίσματα, τά ὁποῖα ἔδωσε ὁ Θεός στόν ἄνθρωπο, γι'αὐτό ἀπάτησε ὑπό τή μορφή ὄφεως τήν Εὔα καί γέννησε ἀπό αὐτήν τόν Κάιν καί τήν ἀδελφή του Καλωμενά, ἐνῶ ὁ Ἀδάμ γέννησε ἀπό τήν Εὔα τόν Ἄβελ, ὁ ὁποῖος ὅμως φονεύθηκε ἀπό τόν φορέα τοῦ πνεύματος τοῦ κακοῦ Κάιν. Ὁ Θεός τιμώρησε τόν Σαταναήλ καί τοῦ ἀφαίρεσε τή δημιουργική του δύναμη, ἐνῶ οἱ ἐκπεσόντες ἄγγελοι *(Δαίμονες)* ἐπαναστάτησαν ἐναντίον τοῦ Σαταναήλ καί γέννησαν ἀπό τίς θυγατέρες τῶν ἀνθρώπων *"Γίγαντες"*. Ὁ Θεός κατέστρεψε τούς γίγαντες μέ τόν κατακλυσμό, κατά τόν ὁποῖο διασώθηκε μόνο ὁ Νῶε μέ τήν οἰκογένειά του, ἀλλά ὁ Σαταναήλ παρουσίασε τόν ἑαυτό του ὡς τόν ὕψιστο Θεό στούς Ἰουδαίους καί παρεδωσε σέ αὐτούς τόν Νόμο του στό ὄρος Σινᾶ *(ἀντιϊουδαϊσμός)*. Γιά τήν ἀπελευθέρωση τῶν ἀνθρώπων ἀπό τήν κυριαρχία τοῦ Σαταναήλ ἔλαβε τήν ὕπαρξή του ὁ Υἱός τοῦ Θεοῦ, ὁ Ἰησοῦς Χριστός, κατά τό ἔτος 5500 ἀπό τή δημιουργία τοῦ κόσμου.

Ὁ *Ἰησοῦς Χριστός* ἔλαβε πράγματι μέν ἄυλο καί φαινομενικῶς ἀνθρώπινο σῶμα, διῆλθε *"ὡς διά σωλῆνος"* ἀπό τό δεξιό οὖς τῆς παρθένου Μαρίας, ἐλευθέρωσε τόν ἄνθρωπο μέ τή διδασκαλία του, ἔπαθε φαινομενικῶς, σταυρώθηκε φαινομενικῶς, ἐξῆλθε ἀπό τόν τάφο τήν τρίτη ἡμέρα, ἔρριξε τόν Σαταναήλ στό Τάρταρο, ὅπου κατέστη Σατανᾶς, ἐπέστρεψε στούς κόλπους τοῦ Πατρός μετά τόν θρίαμβό του καί θά ἀναλυθῆ στόν Πατέρα μετά τό τέλος τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ του ἔργου. Μετά τήν ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ ὁ Θεός προέβαλε τό *Ἅγιο Πνεῦμα*, τό ὁποῖο ἐνεργεῖ τή σωτηρία τῶν ἀνθρώπων καί θά ἐπιστρέψη μετά τό πέρας τῆς ἀποστολῆς του πρός τόν Πατέρα γιά νά ἀναλυθῆ σέ αὐτόν ὅπως καί ὁ Χριστός. Ἡ τριαδολογική αὐτή διδασκαλία εἶχε σαφῶς σαβελλιανικό χαρακτήρα, ἀφοῦ ὁ Υἱός καί τό Ἅγιο Πνεῦμα δέν ἐθεωροῦντο διακεκριμένες ὑποστάσεις τῆς θεότητας. Ἦσαν ἁπλές *φανερώσεις* καί *ὀνόματα* ἀνυποστάτων δυνάμεων τῆς θεότητας, οἱ ὁποῖες ἐκπορεύονται ὡς δύο

ἀκτίνες ἀπό τόν κρόταφο τοῦ Θεοῦ Πατέρα, ἐνῶ ἡ Ἐκκλησία ἦταν ἔργο τοῦ Σατανᾶ καί τά μέλη της ἐθεωροῦντο τέκνα τοῦ Σατανᾶ. Οἱ Βογόμιλοι ἀπέρριπταν τόν καθιερωμένο *Κανόνα* τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἀλλά οἱ μέν Βογόμιλοι τῆς Βουλγαρίας ἀπεδέχοντο μόνο τούς *Ψαλμούς*, ἐνῶ οἱ Βογόμιλοι τοῦ Βυζαντίου ἀπεδέχοντο τούς Ψαλμούς καί τούς *Προφῆτες*. Καί οἱ δύο ὅμως κλάδοι τῆς αἱρέσεως ἀπεδέχοντο τόν *Κανόνα* τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἀλλά ἑρμήνευαν τά βιβλία της κατά τρόπο ἀλληγορικό καί πάντοτε σύμφωνα πρός τίς δοξασίες τους. Ἀπέρριπταν τή *λατρεία* τῆς Ἐκκλησίας καί περιορίζοντο μόνο στήν ἀπαγγελία τῆς Κυριακῆς προσευχῆς, ὁρισμένων μυστικῶν εὐχῶν καί ὕμνων. Ἀποδοκίμαζαν τήν τέλεση τῆς *θ. εὐχαριστίας* ὡς *θυσίας* δαιμόνων, ὅπως καί ὅλα τά ἄλλα μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας, εἶχαν δέ καθιερώσει ἰδικό τους *βάπτισμα* μέ τήν ἁπλῆ ἐπίθεση τῶν χειρῶν καί τήν ἐπίκληση τοῦ ἁγίου Πνεύματος γιά νά δηλώσουν τήν ἐμμονή τους στήν ἀποστολική παράδοση. Περιφρονοῦσαν τούς ὀρθοδόξους κληρικούς, τούς ὁποίους χαρακτήριζαν Φαρισαίους καί Σαδουκαίους, ἐνῶ θεωροῦσαν τούς *ἱ. ναούς* κατοικητήρια τῶν δαιμόνων. Ἀπέρριπταν τήν τιμή τῆς *Θεοτόκου*, τῶν *ἁγίων*, τοῦ *Σταυροῦ* καί τῶν *ἱ. εἰκόνων*, προέβαλλαν δέ τά μέλη τῆς αἱρέσεώς τους ὡς τούς μόνους ἀληθινούς καί *γνησίους* χριστιανούς.

Οἱ ἡγέτες τῆς αἱρέσεως ἐχαρακτηρίζοντο "*ἀπόστολοι*", τά δέ μέλη της διεκρίνοντο στίς τάξεις τῶν "*τελείων*" ἤ "*ἐκλεκτῶν*", τῶν "*θεοτόκων*" καί τῶν "*πιστῶν*" ἤ "*ἀκροατῶν*". Ἡ πνευματική τους ζωή, ὅπως καί ἡ διδασκαλία τους, παρουσιάζουν πολλά στοιχεῖα ἀπό τή διδασκαλία καί τήν πνευματικότητα τῶν διαφόρων συστημάτων τοῦ Γνωστικισμοῦ τῶν πρώτων αἰώνων. Οἱ δυαλιστικές δοξασίες προσδιόριζαν τόσο τή διδασκαλία, ὅσο καί τήν πνευματικότητά τους, ἀφοῦ ὁ ὑλικός κόσμος ἦταν κατά τή διδασκαλία τους ἔργο τοῦ Σαταναήλ. Ἀσκοῦσαν , ὅπως καί οἱ Γνωστικοί, αὐστηρή ἐγκράτεια, ἀπέφευγαν δέ τόν *γάμο*, τήν *κρεωφαγία*, τήν *οἰνοποσία*, τήν *ἰδιοκτησία* κ.ἄ. Ἀντιθέτως ὅμως ἀπό τούς Γνωστικούς, περιφρονοῦσαν τά γράμματα, κήρυτταν τήν ἀπειθαρχία τόσο ἔναντι τῶν ἐκκλησιαστικῶν, ὅσο καί ἔναντι τῶν πολιτικῶν ἀρχῶν καί ἀποτελοῦσαν μέ τίς κοινωνικές τους ἰδέες συνεχές ἐρέθισμα γιά τήν κοινωνική διάσπαση καί τήν ἀναρχία. Ἡ ἀπήχηση τῆς αἱρέσεως ἔγινε ἰδιαίτερα αἰσθητή στό Βυζάντιο κατά τόν ΙΑ΄ αἰώνα. Ὁ ἡγέτης τους, ἰατρός κατά τό ἐπάγγελμα, μοναχός Βασίλειος ἐνίσχυσε τή δράση τῆς αἱρέσεως στή βυζαντινή κοινωνία, ἡ ὁποία ἀντιμετώπιζε τίς πρῶτες συνέπειες τῆς πνευματικῆς συγχύσεως καί τῆς κοινωνικῆς κρίσεως τόσο ἀπό τίς ἀκραῖες τάσεις τῶν δραματιστῶν τῆς αὐτονομήσεως τῶν κλασικῶν σπουδῶν ἀπό τήν ἐκκλησιαστική παράδοση, ὅσο καί ἀπό τήν ἐπέκταση τῆς παρουσίας τῶν Σελτζουκιδῶν Τούρκων στή Μ. Ἀσία μετά τή νίκη τους στή μάχη τοῦ Ματζικέρτ (1071).

Ὁ αὐτοκράτορας Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνός (1081-1118) ἔδειξε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ὄχι μόνο γιά τήν ἐναρμόνιση τῆς διδασκαλίας τῶν *"ἑλληνικῶν μαθημάτων"* πρός τήν ἐκκλησιαστική παράδοση, ἀλλά καί γιά τήν ἐξουδετέρωση τῆς κοινωνικῆς διαβρώσεως ἀπό τή δράση τῶν Βογομίλων. Συνέλαβε τόν ἡγέτη τους Βασίλειο καί τούς σημαντικότερους *"ἀποστόλους"* του, οἱ ὁποῖοι ὅμως ἀρνήθηκαν τίς καταγγελίες καί διακήρυξαν ὅτι παραμένουν πιστά μέλη τῆς Ἐκκλησίας. Ὡστόσο, ἡ μυστική καί συγκεκαλυμμένη κηρυκτική τους δράση ἀποκαλύφθηκε μέ πονηρή ἐνέργεια τοῦ αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος προσποιήθηκε ὅτι ἐπιθυμοῦσε νά μυηθῆ στή διδασκαλία τῶν Βογομίλων καί παρέσυρε τόν ἡγέτη τους Βασίλειο νά προβῆ τόσο στήν πλήρη ἀνάπτυξη τῆς αἱρετικῆς διδασκαλίας, ὅσο καί στήν ἀποκάλυψη τῶν ἡγετικῶν στελεχῶν τῆς αἱρέσεως. Ἡ διαδικασία αὐτή σκηνοθετήθηκε καί πραγματοποιήθηκε σέ μία ἀπό τίς αἴθουσες τοῦ Παλατιοῦ. Ὁ Βασίλειος δέν ὑποψιάσθηκε τίς προθέσεις τοῦ αὐτοκράτορα καί ἀποκάλυψε ὁλόκληρη τή δομή τῆς αἱρέσεως, ἐνῶ μέσα στήν ἴδια αἴθουσα καί πίσω ἀπό ἕνα καταπέτασμα παρακολουθοῦσαν, χωρίς νά γίνονται ἀντιληπτοί, ὁ πατριάρχης καί ἡ Ἐνδημοῦσα σύνοδος μέ ταχυγράφους, οἱ ὁποῖοι κατέγραφαν τήν ὅλη συζήτηση. Μετά τήν ὁλοκλήρωση τῶν ἀποκαλύψεων καί τῆς αἱρετικῆς διδασκαλίας ἀφαιρέθηκε τό καταπέτασμα, ὁ δέ Βασίλειος αἰφνιδιάσθηκε καί ἀναγκάσθηκε νά ὁμολογήση τά αἱρετικά του φρονήματα. Ὁ ἴδιος, οἱ δώδεκα *"ἀπόστολοι"* τῆς αἱρέσεως καί ὁρισμένα ἀπό τά ἄλλα δραστήρια στελέχη της, τά ὀνόματα τῶν ὁποίων εἶχαν ἀποκαλυφθῆ ἀφελῶς ἀπό τόν Βασίλειο, συνελήφθησαν καί καταδικάσθηκαν στόν διά πυρᾶς θάνατο. Ἡ Ἐνδημοῦσα σύνοδος τῆς Κπόλεως (1110), ἐπί τῇ βάσει τῶν νέων στοιχείων, καταδίκασε τίς κακοδοξίες τῶν Βογομίλων, ἐξέδωσε δέ 14 ἀναθεματισμούς ἐναντίον τῆς αἱρετικῆς τους διδασκαλίας, ὅπως καί ἐναντίον τῶν Μεσσαλιανῶν καί τῶν ἄλλων σχετικῶν αἱρέσεων (PG 131, 40-48). Ἡ συνοδική αὐτή καταδίκη τῆς αἱρέσεως τῶν Βογομίλων συνοδεύθηκε ἀπό συνεχεῖς διωγμούς ἐναντίον τῶν μελῶν της, πολλά ἀπό τά ὁποῖα κατέφυγαν στή Βουλγαρία γιά νά ἀποφύγουν τίς σκληρές ποινές. Ἡ ἐνίσχυση ὅμως τῶν Βογομίλων τῆς Βουλγαρίας διηύρυνε τήν κηρυκτική τους δράση, ἡ ὁποία προσέλαβε πλέον ὀξύτερο ἀντιβυζαντινό χαρακτήρα καί συνεχίσθηκε στό δεύτερο Βουλγαρικό κράτος, παρά τή καταδίκη τῆς αἱρέσεως ἀπό τή σύνοδο τοῦ Τυρνόβου (1211). Κλάδος τῶν Βογομίλων, οἱ *Παταρέγοι*, διέδωσαν τήν αἵρεση καί στή Βοσνία, ἐνῶ οἱ *"ἀπόστολοι"* της δροῦσαν σέ ὁλόκληρη σχεδόν τή χερσόνησο τοῦ Αἵμου. Βεβαίως, οἱ ἀλλεπάλληλες συνοδικές καταδίκες καί ἡ ἀνασυγκρότηση τῶν σλαβικῶν κρατῶν τῆς χερσονήσου περιόρισαν τήν ἀπήχηση τῆς αἱρέσεως, ἡ ὁποία παρήκμασε ἀπό τόν ΙΓ΄ αἰώνα καί στή Βουλγαρία.

β΄. Ἐπίδραση τῆς αἱρέσεως στούς λογίους κύκλους τοῦ Βυζαντίου

Οἱ ἰδέες ὅμως τῆς αἱρέσεως τῶν Βογομίλων παρέμειναν ζωντανές στό Βυζάντιο κατά τή μεταβατική περίοδο τῶν πνευματικῶν ζυμώσεων καί τῶν θεολογικῶν ἐρίδων τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα. Ὑπῆρξαν πρόσθετο ἐρέθισμα, παράλληλα πρός τίς ἐνθουσιαστικές παρεκκλίσεις τῆς στροφῆς πρός τά "*ἑλληνικά μαθήματα*", γιά τήν ἀμφισβήτηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως. Ὁ αὐτοκράτορας Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνός εἶχε ἀναθέσει στόν *Εὐθύμιο Ζυγαδηνό* τή σύνταξη συστηματικοῦ ἀντιαιρετικοῦ ἔργου, τό ὁποῖο ἔφερε τόν χαρακτηριστικό τίτλο "*Δογματική Πανοπλία*", ἀλλά οἱ ἰδέες τῶν Βογομίλων εἶχαν ἐπηρεάσει ὄχι μόνο ὁρισμένους λογίους κύκλους, ἀλλά καί ἱεράρχες τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ *Κωνσταντίνος Χρυσόμαλλος* καί οἱ ἀκραῖες θέσεις τῆς διδασκαλίας του ὑποδηλώνουν τήν ἀπήχηση τῶν κακοδοξιῶν τῆς αἱρέσεως τῶν Βογομίλων στούς λογίους κυρίως κύκλους τοῦ Βυζαντίου. Τή διδασκαλία του ἀνέπτυξε σέ ἐκτενές σύγγραμμα, εἶχε δέ ὑποδιαιρεθῆ σέ 200 περίπου κεφάλαια, τά ὁποῖα "*οὐκ ἐρεσχελειῶν μόνον, καινολογιῶν καί μωρολογιῶν, ἀλλά καί αἱρέσεων προφανῶν ἀνάμεστα εὕρομεν καί πλέον τῶν ἄλλων Ἐνθουσιαστῶν καί Βογομίλων*", κατά τήν κρίση τῆς Ἐνδημούσας συνόδου τῆς Κπόλεως (1140). Χειρόγραφα τοῦ ἔργου του ἀνευρέθηκαν στή μονή τοῦ ἁγίου Νικολάου, στόν ἡγούμενο τῆς μονῆς Ἀθηνογένους Πέτρο καί σέ κάποιο Γεώργιο Πάμφιλο μετά τόν θάνατο τοῦ Κωνσταντίνου Χρυσομάλλου. Ὁ Κωνσταντίνος, ὅπως καί οἱ Βογόμιλοι, ἀπέρριπτε κάθε μορφή θείας λατρείας καί τίς παραδοσιακές ἐκφράσεις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου, ὑποστήριζε δέ ὅτι ἡ σωτηρία δέν ἦταν δυνατόν νά κατορθωθῆ μέ μόνα τά ἁγιαστικά μέσα τῆς Ἐκκλησίας ἤ καί μέ τά ἀγαθά ἔργα τῶν μελῶν της. Ὁ πιστός μποροῦσε νά κατορθώση τή σωτηρία του μόνο μέ τήν προσωπική του πίστη καί μέ τήν ἀπελευθέρωσή του ἀπό τήν ἐξουσία τοῦ Σατανᾶ, ἡ ὁποία εἶναι δυνατή ὄχι βεβαίως μέ τό βάπτισμα, ἀλλά μέ τήν πνευματική "*μεταστοιχείωσιν*" ἤ "*ἀναστοιχείωσιν*" τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ "*ἀναστοιχείωσις*" ἐπιτυγχάνεται "*διά πίστεως καί χειρῶν ἐπιθέσεως τῶν οἰκονόμων τῆς Χριστοῦ χάριτος, ἥτις ἐκ πίστεως χαρίζεται, οὐκ ἐξ ἔργων*", ἀφοῦ μόνο μέ τήν πίστη ὁ ἄνθρωπος λαμβάνει νοερά αἴσθηση τοῦ θείου πνεύματος, ἡ ὁποία εἶναι ἀναγκαία προϋπόθεση γιά τή σωτηρία: "*Ὅστις οὐ νοερᾷ αἰσθήσει νοερῶς αἰσθάνεται, ποιοῦντος ἐν αὐτῷ τοῦ Θεοῦ τό θέλημα αὐτοῦ διά Ἰησοῦ Χριστοῦ, εἰς κενόν κοπιᾷ*".

Ἡ "*ἀναστοιχείωσις*" αὐτή εἶναι ἀναγκαία γιά ὅλους τούς βαπτισμένους καί εἶναι ἐφικτή, συμφώνως πρός τή διδασκαλία τοῦ Κωνσταντίνου, μέ τή διάνυση συγκεκριμένων σταδίων *κατηχήσεως, μυήσεως*, "*μυστικῆς διαμεσιτείας καί ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν τῶν ἐπιγνωμόνων οἰκονόμων τοῦ μεγάλου τούτου μυστηρίου καί τῆς ἱερᾶς γνώσεως ἐπιστημόνων*". Κατά

τόν Κωνσταντίνο, ὁ ἄνθρωπος εἶχε δύο ψυχές, ἀπό τίς ὁποῖες ἡ μία εἶναι *"ἀναμάρτητος"* καί ἡ ἄλλη *"ἁμαρτητική"*. Καί οἱ δύο ὅμως ψυχές ἔχουν τήν ἱκανότητα νά ἀποκαθαίρονται μέ τήν *"ἀναστοιχείωσιν"* ἀπό τό *"θέλειν ἤ δύνασθαι ἁμαρτάνειν"*. Ὡστόσο, ἡ δυνατότητα αὐτή ὑπάρχει μόνο γιά τούς μυημένους στήν προτεινόμενη ἀπό τόν Κωνσταντίνο πνευματική ἐμπειρία. Ὁ μή μυημένος μέ τή μετάνοια καί τήν ἐξομολόγηση τῶν μετά τό βάπτισμα προσωπικῶν του ἁμαρτημάτων δέν δύναται νά σωθῆ, ἀφοῦ ὑποβάλλεται σέ *"δεσμά καί φάρμακα θεραπευτικά ἄνευ διδαχῆς θείας καί μυήσεως καί πίστεως"*. Συνεπῶς, ἡ συμμετοχή τῶν πιστῶν στή μυστηριακή καί στήν καθ'ὅλου πνευματική ἐμπειρία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου δέν ὠφελεῖ τόν ἀγώνα τοῦ πιστοῦ γιά τήν κατόρθωση τῆς σωτηρίας του: *"Μηδέν τι τούς χριστιανούς ὠφελεῖσθαι, κἄν πᾶσαν ἐργάσωνται ἀρετήν, καί κακίαν πᾶσαν ἐκκλίνωσι, κἄν διά τόν Θεόν ταῦτα ποιῶσιν, εἰ μή νοεράν αἴσθησιν τοῦ θείου Πνεύματος δέξωνται, φυσικῶς τε καί ἀνωδύνως ἐν αὐτοῖς ἐνεργοῦντος τό ἀγαθόν καί ἀκινήτους πάντη ποιοῦντος πρός τό κακόν"*. Μόνο ἡ "ἀναστοιχείωσις" ἤ "μεταστοιχείωσις" τῶν βαπτισμένων μέ τήν κατάκτηση τῆς *"νοερᾶς αἰσθήσεως"* τοῦ θείου Πνεύματος παρέχει τή βεβαιότητα γιά τή σωτηρία, γι'αὐτό καί ὅσοι ἀπέκτησαν τήν *"νοεράν αἴσθησιν"* ὀφείλουν *"μήτε εἰς Ἐκκλησίαν εἰσιέναι, μήτε ψάλλειν, μήτε προσεύχεσθαι, μήτε Χριστόν ὀνομάζειν, μήτε τά χριστιανῶν τελεῖν"*. Προφανῶς, ἡ κατάκτηση τῆς *"νοερᾶς αἰσθήσεως"* ἀποτελοῦσε ὑπέρβαση τῶν λατρευτικῶν ἐκφράσεων τοῦ πνευματικοῦ βίου τῶν ἁπλῶν πιστῶν (Γ. Ράλλη - Μ.Ποτλῆ, Σύνταγμα,V, 76-82).

Οἱ δοξασίες τοῦ Κωνσταντίνου Χρυσομάλλου ἀποτελοῦσαν μία περίεργη σύνθεση, ἡ ὁποία εἶχε τίς ρίζες της στήν αἵρεση τῶν Βογομίλων καί στίς ἄλλες θεολογικές ἀναζητήσεις τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἀπήχηση τῶν ἰδεῶν τοῦ Κωνσταντίνου στούς κύκλους αὐτούς κατέστησε ἀναγκαία τήν ἀντιμετώπισή τους. Ὁ πατριάρχης Κπόλεως Λέων ὁ Στυππῆς (1134-1143) συγκάλεσε Ἐνδημοῦσα σύνοδο (1140) καί καταδίκασε τίς αἱρετικές δοξασίες τοῦ Κωνσταντίνου, τίς ὁποῖες χαρακτήρισε ὡς περισσότερο ἐπικίνδυνες καί ἀπό αὐτές ἀκόμη τίς αἱρετικές διδασκαλίες τῶν Μεσσαλιανῶν ἤ Ἐνθουσιαστῶν καί τῶν Βογομίλων (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα, V, 76 κἑξ.). Ἐν τούτοις, ἡ προβολή τῆς πίστεως καί τῆς *"νοερᾶς αἰσθήσεως"* ὡς βασικῶν στοιχείων τῆς πνευματικῆς ἐμπειρίας γοήτευαν ὄχι μόνο τούς ὀπαδούς τῆς ὑπεροχῆς τῆς κλασικῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἔναντι τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως, ἀλλά καί ὅλους τούς αἱρετικούς, οἱ ὁποῖοι ἀπέρριπταν τήν ἐκκλησιαστική αὐθεντία καί τήν παραδοσιακή θεία λατρεία. Ἄλλωστε, παρεμφερεῖς ἰδέες εὕρισκαν ἀπήχηση καί στή μυστική εὐαισθησία πολλῶν μοναχῶν, ἡ ὁποία δέν ἀπέκλειε καί αὐτήν ἀκόμη τήν αἱρετική διδασκαλία τῶν Βογομίλων. Πράγματι, δύο ἐπίσκοποι, ὁ *Σασίμων Κλήμης* καί ὁ *Βαλβίσσης Λεόντιος*, διέδιδαν κατά μυστικό

τρόπο τήν αἵρεση τῶν Βογομίλων στήν Καππαδοκία καί καλοῦσαν τούς πιστούς νά μυηθοῦν στήν αἵρεση. Ἡ διδασκαλία τους προέβαλλε μέ ἰδιαίτερη ἔμφαση τά ἀσκητικά στοιχεῖα τῆς αἱρέσεως τῶν Βογομίλων, ἀξίωνε δέ τήν ἐγκράτεια τῶν ἐγγάμων, τήν ἐγκατάλειψη τῶν ἐγκοσμίων, τήν προσχώρηση στόν μοναχικό βίο τῶν ἐγγάμων ἀνδρῶν καί γυναικῶν, τήν ἀναβάπτιση τῶν βαπτισμένων ἀπό κληρικούς τῆς Ἐκκλησίας κ.ἄ. Ὑποστήριζαν ὅτι οἱ πιστοί ἔπρεπε *"ἀπέχεσθαι τῶν νομίμων τούτοις συναφθεισῶν γυναικῶν συνουσίας, κρέατός τε καί γάλακτος καί ἰχθύος καί οἴνου... μηδένα σώζεσθαι κοσμικόν κἄν πᾶσαν ἀρετήν διαπράξηται, εἰ μή μοναχός γένηται... ἀποκείρειν ἄνδρας παρά γνώμην τῶν γαμετῶν, καί γυναῖκας παρά τήν τῶν ἀνδρῶν θέλησιν...μή συγχωρεῖσθαι ἄλλως προσκυνεῖσθαι σταυρόν, εἰ μή ἐπιγραφήν ἐπιφέρηται Ἰησοῦς Χριστός ὁ Υἱός τοῦ Θεοῦ... ἐξαναβαπτίσαι τά παιδία χριστιανῶν ὅτι... ἁμαρτωλοί εἰσιν οἱ βαπτίσαντες, καί χειροτονῆσαι γυναῖκας διακονίσσας καί ἐπιτρέπειν αὐταῖς τάς συνήθεις ἐκκλησιαστικάς αἰτήσεις ποιεῖσθαι καί τήν τῶν ἁγίων εὐαγγελίων ἀνάγνωσιν καί συλλειτουργῆσαι ταύτας..., τάς ἁγίας καταστρέψαι εἰκόνας"* (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα, V, 86).

Οἱ ἀκραῖες αὐτές θέσεις τους παρουσιάζουν σαφεῖς ἀναλογίες πρός τίς θέσεις τῶν Εὐσταθιανῶν τοῦ Δ΄ αἰώνα, οἱ ὁποῖες εἶχαν καταδικασθῆ, ὅπως εἴδαμε, ἀπό τήν τοπική σύνοδο τῆς Γάγγρας, ἀλλά εἶχαν συνδυασθῆ καί μέ τίς μετριοπαθεῖς θέσεις τῆς διδασκαλίας τῶν Βογομίλων. Ὁ μητροπολίτης *Τυάνων Βασίλειος*, στή διοικητική δικαιοδοσία τοῦ ὁποίου ὑπήγοντο οἱ δύο ἐπίσκοποι, κατάγγειλε τήν αἱρετική τους δράση στήν Ἐνδημούσα σύνοδο τῆς Κπόλεως (1143;), ἡ ὁποία καθαίρεσε τούς δύο ἐπισκόπους καί ἀναθεμάτισε τή διδασκαλία τους (Γ. Ράλλη — Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα, V, 83-88). Παρεμφερεῖς δοξασίες ἀποδεχόταν καί ὁ μοναχός *Νήφων*, ὁ ὁποῖος ἀντέδρασε στή συνοδική ἀπόφαση καί δέν δίσταξε *"τούς ἀποβληθέντας...συνοδικῶς ὡς ἑτεροδόξους δύο ἐπισκόπους τοῦ μητροπολίτου Τυάνων εὐσεβεῖς ὀνομάζειν καί ὀρθῶς φρονοῦντας..."*. Ὁ πατριάρχης Κπόλεως Μιχαήλ Β΄ ὁ Κουρκούας (1143-1146) κάλεσε δύο φορές τόν μοναχό Νήφωνα νά ἀπολογηθῆ ἐνώπιον τῆς Ἐνδημούσας συνόδου (1143, 1144), ὁ ὁποῖος τελικῶς καταδικάσθηκε καί ἐγκλείσθηκε στή μονή τῆς Περιβλέπτου. Συγχρόνως τοῦ ἀπαγορεύθηκε αὐστηρῶς νά δεχθῆ ὁποιαδήποτε ἐπίσκεψη ἤ νά ἐπικοινωνήση μέ τούς μοναχούς τῆς μονῆς ἤ καί μέ πρόσωπα ἐκτός τῆς μονῆς προφορικῶς ἤ καί μέ ἐπιστολές (Γ. Ράλλη - Μ.Ποτλῆ, Σύνταγμα, V, 88-91). Ὡστόσο, ὁ νέος πατριάρχης Κπόλεως Κοσμᾶς Β΄ ὁ Ἀττικός (1146-1147) ἔδειξε συμπάθεια πρός τόν μοναχό Νήφωνα, τόν ὁποῖο ἐλευθέρωσε ἀπό τίς δεσμευτικές ἀποφάσεις καί τόν προστάτευσε ἀπό τούς πολεμίους του. Ὁ Νήφων ὅμως συνέχισε νά κηρύττη τίς κακοδοξίες του, ὁ δέ πατριάρχης ἀπέρριπτε τίς ἐναντίον του καταγγελίες, γι'αὐτό καί κατηγορήθηκε καί ὁ ἴδιος γιά ἔκπτωση στήν

αἵρεση καί γιά συνωμοσία ἐναντίον τοῦ αὐτοκράτορα. Ὁ πατριάρχης Κοσμᾶς καθαιρέθηκε ἀπό τήν Ἐνδημοῦσα σύνοδο τῆς Κπόλεως (1147), ἀλλά ἡ αἵρεση τῶν Βογομίλων, ὅπως καί οἱ νέες ἰδέες ἀπό τήν ἀναγέννηση τῶν κλασικῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν, συνέχισαν νά προβληματίζουν τήν Ἐκκλησία, ἰδιαίτερα κατά τίς Ἡσυχαστικές ἔριδες τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα.

4. Ἡ παραδοσιακή ἰσορροπία καί οἱ ἀναζητήσεις τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ

Ἡ ἅλωση τῆς Κπόλεως ἀπό τούς σταυροφόρους (1204) καί ὁ διαμελισμός τοῦ Βυζαντίου κατά τόν ΙΓ΄ αἰώνα μετέθεσαν τό κέντρο τῶν πνευματικῶν ἀναζητήσεων στήν περισυλλογή γιά τήν παλινόρθωση τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλά οἱ νέες ἰδέες ἀπό τήν ἀναγέννηση τῶν κλασικῶν σπουδῶν ἐπιβίωσαν καί λειτούργησαν μέχρι τήν ἅλωση τῆς Κπόλεως ἀπό τούς Τούρκους (1453) ὡς ἕνας μόνιμος πειρασμός στή διαλεκτική μεταξύ τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως καί τῆς "θύραθεν" σοφίας. Ἄλλωστε, οἱ ἰδέες αὐτές εἶχαν διαποτίσει καί τήν ὅλη μεθοδολογία τῆς σχολαστικῆς θεολογίας τῆς Δύσεως, ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε συνεχῆ πρόκληση γιά τούς βυζαντινούς λογίους τόσο μέ τήν ἐπιβίωση τῶν σταυροφορικῶν κρατιδίων τῆς Ἀνατολῆς, ὅσο καί μέ τήν ἐξέλιξη τῶν πολιτικῶν, ἐμπορικῶν καί ἐκκλησιαστικῶν σχέσεων Ἀνατολῆς καί Δύσεως. Τοῦτο κατέστη σαφέστερο, ὅπως θά δοῦμε, τόσο κατά τήν περίοδο τῶν *Ἡσυχαστικῶν ἐρίδων* τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα, ὅσο καί κατά τίς θεολογικές συζητήσεις γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς ἐκκλησιατικῆς ἑνότητας μεταξύ Ἀνατολῆς καί Δύσεως. Κατά τούς ΙΓ΄ καί ΙΔ΄ αἰῶνες οἱ κυριότεροι ἐκπρόσωποι τῶν τάσεων αὐτῶν (*Νικηφόρος Βλεμμύδης, Θεόδωρος Μετοχίτης, Νικηφόρος Χοῦμνος* κ.ἄ.) ἀπέφυγαν τίς γνωστές ἀκραῖες θέσεις τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ καί τοῦ Ἰωάννη Ἰταλοῦ καί ἐπέδειξαν μεγαλύτερο σεβασμό στά κριτήρια τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως. Ἐν τούτοις, ἡ διδασκαλία τους ἄφηνε στούς μαθητές τους εὐρύτατα περιθώρια ἀμφισβητήσεων τῆς παραδόσεως αὐτῆς μέ καθαρῶς φιλοσοφικούς συλλογισμούς, ὅπως λ.χ. οἱ *Γρηγόριος Ἀκίνδυνος καί Νικηφόρος Γρηγορᾶς* κατά τήν περίοδο τῶν Ἡσυχαστικῶν ἐρίδων. Ἡ ἐνδιάθετη αὐτή εὐχέρεια πήγαζε ἀπό τή φιλοσοφική γνωσιολογία καί τήν ἀπόλυτη ἐξάρτησή της ἀπό τόν διαλεκτικό συλλογισμό, ἀλλά μποροῦσε νά ὁδηγήση καί στίς γνωστές φιλοσοφικές ἤ καί παγανιστικές παρεκκλίσεις. Ἡ φιλοσοφική γνωσιολογία προσδιόρισε τίς διαστάσεις τῶν *Ἡσυχαστικῶν ἐρίδων,* συντηροῦσε δέ, ὅπως θά δοῦμε, καί μία ἐνδιάθετη ἤ ἐκπεφρασμένη ἀμφισβήτηση τῶν κριτηρίων τῆς ἐκκλ. παραδόσεως. Οἱ ἀντιησυχαστές περιορίσθηκαν στήν ἐνδιάθετη θεολογική ἀμφισβήτηση, ἀλλά ὑπῆρχαν καί ἐκπρόσωποι τῆς θεωρητικῆς ἀπορρίψεως τῆς ἐκκλ. παραδόσεως.

Ὁ *Γεώργιος Γεμιστός ἤ Πλήθων* ὅμως ὑπερέβη τήν προβληματική

αὐτή καί ὑπῆρξε ὁ χαρακτηριστικότερος ἐκπρόσωπος τῆς ἐσώτερης ροπῆς τῶν ὑπερμάχων τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας πρός *παγανιστικές* ἰδέες. Ὁ Πλήθων γεννήθηκε στήν Κπολη περί τό 1360 καί πέθανε στόν Μυστρᾶ τό 1452 (Σ. Λάμπρου, Νέος Ἑλληνομνήμων, 7, 1910, 160). Σπούδασε τόν *Πλατωνισμό* καί τίς διάφορες τάσεις τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ, χωρίς νά παραλείψη τή σπουδή καί τοῦ *Ἀριστοτελισμοῦ*. Ἔδειξε ὅμως ἰδιαίτερη εὐαισθησία γιά τή διδασκαλία τοῦ *Ζωροαστρισμοῦ*, τήν ὁποία διδάχθηκε ἀπό τόν ἰουδαϊκῆς καταγωγῆς διδάσκαλο Ἐλισαῖο καί ἀξιοποίησε στό πλούσιο συγγραφικό του ἔργο. Μετά τό 1393 ἐγκαταστάθηκε στόν Μυστρᾶ καί τιμήθηκε μέ ποικίλα ἀξιώματα, ἐνῶ ἀφιερώθηκε στή διδασκαλία καί στή συγγραφική δράση μέ σκοπό τήν ἀφύπνιση τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπό τόν λήθαργο τῆς παρακμῆς. Ὡς μόνη ἐλπίδα πρός τήν κατεύθυνση αὐτή ἔβλεπε τήν ἀναβίωση τῶν πλατωνικῶν ἰδεῶν, ἀφοῦ πίστευε ὅτι ὁ Χριστιανισμός ἔπρεπε νά τεθῆ στό περιθώριο ὡς μία ἁπλῆ παρένθεση στή συνέχεια τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Μόνο ἡ ἀναγέννηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ καί ἡ ἐφαρμογή τῶν ἀρχῶν τοῦ Πλατωνισμοῦ μποροῦσαν νά ὁδηγήσουν τήν αὐτοκρατορία στή σωτηρία της, ἐνῶ κρινόταν ὡς παραδεκτή καί ἡ ἀξιοποίηση ὁρισμένων ἀρχῶν τοῦ Ζωροαστρισμοῦ, ὅπως φαίνεται ἀπό τίς σχετικές πραγματεῖες του: α) *"Διασάφησις τῶν ἐν τοῖς Ζωροάστρου λόγοις ἀσαφέστερον εἰρημένων"* καί β) *"Ζωροαστρίων καί πλατωνικῶν δογμάτων συγκεφαλαίωσις"*. Τό κυριότερο ἔργο του *"Περί Νόμων"* ἤ *"Νόμων συγγραφή"* περιεῖχε τίς βασικές ἀρχές του γιά τήν ἀναβίωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ στή βυζαντινή κοινωνία, ἀλλά θεωρήθηκε βλάσφημο καί παραδόθηκε στήν πυρά ἀπό τόν πατριάρχη Κπόλεως Γεννάδιο Σχολάριο μετά τήν ἅλωση τῆς Κπόλεως (1453). Τό περίφημο ἔργο του *"Περί ὧν Ἀριστοτέλης πρός Πλάτωνα διαφέρεται"*, τό ὁποῖο γράφηκε στή Φλωρεντία (1439), ἐπιβεβαιώνει ὄχι μόνο τήν προτίμηση του πρός τόν Πλατωνισμό, ἀλλά καί τήν παραδοσιακή ἐπιφυλακτικότητα τῶν βυζαντινῶν ἔναντι τῆς μεταφυσικῆς, τῆς ἠθικῆς καί τῆς ψυχολογίας τοῦ ἀριστοτελισμοῦ, ἀπό τόν ὁποῖο θαύμαζαν κυρίως τά *"Φυσικά"*.

Ἡ φιλοσοφική ἀναζήτηση τοῦ Πλήθωνα συνδύαζε πλατωνικά, νεοπλατωνικά, ζωροαστρικά καί παγανιστικά στοιχεῖα ἀφ'ἑνός μέν γιά νά ἐμπλουτίση τήν ἀρχαία ἑλληνική θρησκεία, ἀφ'ἑτέρου δέ γιά νά τονίση πρακτικότερες *ἀνθρωπολογικές* καί *κοινωνικές* προοπτικές. Στά ὑπομνήματά του πρός τόν αὐτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο (1328-1344) *"Περί τῶν ἐν τῇ Πελοποννήσῳ πραγμάτων"* καί πρός τόν Δεσπότη τοῦ Μορέως Θεόδωρο Β΄ Παλαιολόγο *"Συμβουλευτικός περί τῆς Πελοποννήσου"*, προέτεινε ὄχι μόνο συγκεκριμένα ὀχυρωματικά ἔργα, ἀλλά καί τήν ὀργάνωση τῆς μέν αὐτοκρατορίας ἐπί τῇ βάσει τῶν ἀρχῶν τῆς πλατωνικῆς *"Πολιτείας"*, τῆς δέ κοινωνίας ἐπί τῇ βάσει τῶν διακρίσεων τῆς ψυχῆς (*λογιστικοῦ, θυμοειδοῦς καί ἐπιθυμητικοῦ*). Ὑπό τό πνεῦμα

αὐτό θεωροῦσε ἀσύμφορες ἤ καί ἀτιμωτικές τίς ἑνωτικές πρωτοβουλίες πρός τή Δύση, ἀφοῦ ὁ Χριστιανισμός δέν μποροῦσε νά προσφέρη λύση στό πρόβλημα τῆς αὐτοκρατορίας. Ἐν τούτοις, ἀνταποκρίθηκε στήν ἐπιθυμία τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη Η΄ Παλαιολόγου καί συμμετέσχε στήν ὀρθόδοξη ἀντιπροσωπία τῆς ἑνωτικῆς συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439), ὅπου ἐντυπωσίασε τούς λογίους τῆς Δύσεως καί ἐνέπνευσε στόν φλωρεντινό ἡγεμόνα Κόζιμο Μέδικο τήν ἰδέα τῆς ἱδρύσεως στή Φλωρεντία μιᾶς πλατωνικῆς Ἀκαδημίας. Βεβαίως, ἡ προσφορά του στίς ἐργασίες τῆς ἑνωτικῆς συνόδου ἦταν ἀσήμαντη, παρά τίς ἀντίθετες εἰδήσεις τοῦ Σίλβεστρου Συρόπουλου, ἀλλά ἡ συμβολή του στήν κατάρρευση τοῦ δυτικοῦ σχολαστικισμοῦ ὑπῆρξε ἀναντίρρητη. Ὡστόσο, τό ὅραμά του γιά τήν ἀναβίωση μιᾶς ἀνανεωμένης ἑλληνικῆς θρησκείας προσωπικῆς του συνθέσεως ἦταν οὐτοπικό, ἀφοῦ παραθεωροῦσε την κοινωνική δυναμική τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας καί μετέθετε τήν πραγματοποίησή του στόν *φιλόσοφο ἡγεμόνα* τῆς πλατωνικῆς μοναρχίας. Ἡ ἀπήχηση τῶν ἰδεῶν του περιορίσθηκε μόνο στούς ἀκραίους θαυμαστές τοῦ Πλατωνισμοῦ, ἐνῶ προκάλεσε τίς ὀξύτατες ἀντιδράσεις τῶν ὀπαδῶν τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ.

Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς ἀντιμετώπισε μέ ἀδιαφορία τά παγανιστικά ὁράματα τοῦ Πλήθωνος καί τῶν ὁμοφρόνων του, τά ὁποῖα ἐπιβεβαίωναν τήν ὀρθότητα τῶν παρεμβάσεών της γιά τήν περιφρούρηση τῆς παραδοσιακῆς ἰσορροπίας στίς σχέσεις τῆς χριστιανικῆς πίστεως πρός τή "θύραθεν" σοφία. Ἡ ἅλωση τῆς Κπόλεως (1453) ἔκλεισε τόν κύκλο τῶν θεωρητικῶν ἀναζητήσεων τῶν βυζαντινῶν φιλοσόφων γιά τόν ἀνακαθορισμό τῆς σχέσεως τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας πρός τή χριστιανική πίστη, ἀφοῦ ἡ Ἐκκλησία ἀνέλαβε τήν εὐθύνη γιά περιφρούρηση τῆς θρησκευτικῆς ταυτότητας καί τῆς ἐθνικῆς αὐτοσυνειδησίας τοῦ δούλου Γένους. Ἡ αὐστηρή ἐφαρμογή τῶν κριτηρίων τῆς πατερικῆς παραδόσεως ὑπέκειτο πλέον στόν διακριτικό ἔλεγχο τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐθεντίας καί ἐπηρέασε βαθύτατα τήν ἐποπτευόμενη ἀπό τήν Ἐκκλησία παιδεία τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου. Οἱ ἀποφάσεις τῶν συνόδων τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα (1341, 1347, 1351, 1368) γιά τό ζήτημα τῆς ἡσυχαστικῆς ἀσκήσεως καί πνευματικότητας εἶχαν ἤδη καθορίσει, ὅπως θά δοῦμε, τά αὐστηρά κριτήρια τῶν σχέσεων πατερικῆς παραδόσεως, καί ἑλληνικῆς φιλοσοφίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΔΥΣΕΩΣ ΚΑΙ Ο ΠΕΡΙ ΠΕΡΙΒΟΛΗΣ ΑΓΩΝΑΣ ΤΟΥ ΠΑΠΙΣΜΟΥ

Κύριες πηγές γιά τήν περίοδο τοῦ περί "περιβολῆς" *ἀγώνα τοῦ παπισμοῦ* εἶναι: α) *οἱ συγγραφές τῶν παπῶν τῆς περιόδου*, οἱ ὁποῖες ἔχουν ἐκδοθῆ στή σειρά τοῦ Migne, Patrologia Latina (PL τόμ. 110 κέξ.), β) *τά πρακτικά καί οἱ ἀποφάσεις τῶν γενικῶν ἤ καί τῶν τοπικῶν συνόδων τῆς Δύσεως*, τά ὁποῖα ἔχουν ἐκδοθῆ στή σειρά τοῦ Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio (τόμ. XVI κέξ.), γ) ἡ σειρά Regesta pontificum romanorum (τόμ. 1-2, ἔκδ. Ph. Jaffé, 1885. τόμ. 3-4 ἔκδ. A. Potthast, 1886, 1892), δ) οἱ σειρές (Leges, Capitularia, Diplomata, Constitutiones, Libri de lite imperatorum et pontificum, Scriptores, Epistolae) τοῦ ἔργου Monumenta Germaniae Historica (500-1500), ε) τό Liber pontificalis (ἔκδ. L. Duchesne, 1886), στ) Pontificum romanorum vitae (ἔκδ. Watterich 1891) κ.ἄ. *Ἀξιολογώτερα βοηθήματα γιά τήν περίοδο αὐτή εἶναι, μαζί μέ τά ἀναγραφόμενα στά κεφάλαια ΣΤ΄ καί Η΄, τά ἀκόλουθα:* J. HEFELE - H. LECLERCQ, Histoire de Conciles, τόμ. 8, 1907-1921. F. CHALANDON, Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile, τόμ. 2, 1907. Cambridge Medieval History, ἔκδ. M.M. GWATKIN καί J.P. WHITNEY, τόμ 6, 1911-1929. G. DUMEIGE, Histoire des Conciles oecuméniques, τόμ. 6-9, 1963-1965 (γενικές σύνοδοι τῆς Δύσεως). E. CASPAR, Geschiche des Papsttums, τόμ. 2, 1930-1933. ΧΡ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Τό πρωτεῖον τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης, 1930. T.R.S. BOASE, Boniface VIII, 1933. C. MIRBT, Quellen zur Geschichte des Papsttums und des römischen Katholizismus, 1924. A. FLICHE, La Reforme grégorienne, 1936. R.W. καί A.J. CARLYLE, The History of Political Thought in the West, τόμ. 1-5, 1930-1938, 1950 . W. ULLMANN, Medieval Papalism, 1949. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, The Growth of Papal Government in the Middle Ages, 1955. J. HALLER, Das Papstum. Idee und Wircklichkeit, τόμ. 5, 1950. H. TILLMAN, Papst Innocenz III, 1954. G. BORINO (ἐκδ.) Studi Gregoriani, τόμ. 1-7, 1947-1960. A. DEMPF, Sacrum Imperium, 1954 . F.X. SEPPELT, Geschichte der Papste, τόμ. 5, 1954-1959. A. BECKER, Studien zum Investiturproblem in Frankreich, 1955. H.X. ARQUILLIERE, Saint Grégorie VII et sa conception du pouvoir pontifical, 1934. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, L'Augustinisme politique, 1955 W. GOETZ, Translatio Imperii, 1958. F. KEMPF, Papstum und Kaisertum bei Innocent III, 1954. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Die papstliche Gewalt in der mittelalterlichen Welt, Miscellanea Hist. Pontificiae, 21, 1959, 117-169. Β. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία, 1959. M.J. WILKS, The Problem of Sovereignty, 1962. F. DVORNIK, Byzance et la primautΓ romaine, 1964. D. KNOWLES - D. OBOLENSKY, Le Moyen Age, Nouv. Hist. de l'Eglise, 2, 1968. H. JAKOBS, Kirchenreform und Hochmittelalter 1046-1215, 1980. Β. ΚΑΡΑΓΕΩΡΓΟΥ, Ἡ Ἁγία Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία, 1987. ΒΛ. ΙΩ. ΦΕΙΔΑ, Présupposés ecclésiologiques des tentatives d' Union (1054-1453), Etudes Thé-

ologiques, 5, 1985, 78-96. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Primus inter pares, Kanon, 9, Wien 1989, 181 κἑξ. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Βυζάντιο. Βίος, Θεσμοί, Κοινωνία, Ἐκκλησία, Παιδεία, Τέχνη, 1991 , ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία.

1. Τό ζήτημα τῆς σχέσεως Ἐκκλησίας καί Πολιτείας στή Δύση

Ἡ ἱστορική ἐξέλιξη τῆς Ἐκκλησίας τῆς Δύσεως ἀπό τόν Θ΄ μέχρι καί τόν ΙΕ΄ αἰώνα, προσδιορίσθηκε κυρίως ἀπό τίς μεγάλες μεταβολές, οἱ ὁποῖες συντελέσθηκαν σταδιακά ὄχι μόνο στίς σχέσεις της μέ τήν Ἀνατολή, ἀλλά καί στή μακροχρόνια διαδικασία διαμορφώσεως τοῦ θεσμικοῦ πλαισίου τῶν σχέσεών της μέ τή φιλόδοξη πολιτική ἐξουσία τῆς Δύσεως. Ἡ ἐνδιάθετη καί εὐνόητη ἱστορική διαφοροποίηση τῆς θεολογικῆς παραδόσεως Ἀνατολῆς καί Δύσεως εἶχε ἐπηρεάσει βαθύτατα, ὅπως εἴδαμε, ὁρισμένες ἐκφράσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς καί τῆς πνευματικότητας τῆς Δύσεως, ἡ ὁποία δέν διέθετε τόν πανίσχυρο μηχανισμό μιᾶς οἰκουμενικῆς αὐτοκρατορίας γιά τήν ἀφομοιωτική λειτουργία τῶν ἐμφανιζομένων ποικίλων διασπαστικῶν τάσεων. Μέχρι τήν ἔκρηξη τῆς εἰκονομαχικῆς ἔριδας τοῦ Η΄ αἰώνα λειτουργοῦσε βεβαίως ἡ ἐξισορροπητική δύναμη τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας στήν Ἰταλία, ἡ ὁποία ὅμως εἶχε ἀποδυναμωθῆ κατά τόν Η΄ αἰώνα ὑπό τήν πίεση τῆς ἐπεκτατικῆς πολιτικῆς τῶν Λογγοβάρδων καί ἀπό τή δυσφορία τῶν ἀνατολικῶν συνήθως παπῶν γιά τήν ἐκκλησιαστική πολιτική τῶν εἰκονομάχων αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου. Ἄλλωστε, ἡ ἐν Τρούλλῳ Πενθέκτη Οἰκουμενική σύνοδος (691-692) ἀποδοκίμασε ὁρισμένα ἔθιμα τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας μέ τήν προφανῆ ἀξίωση τῆς *ἀπόλυτης ὁμοιομορφίας* τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου Ἀνατολῆς καί Δύσεως ἤ μᾶλλον τῆς ἐπιβολῆς τῶν ἐκκλησιαστικῶν παραδόσεων τῆς Ἀνατολῆς καί στή Δύση. Ὁ ἀπόηχος τῶν ἀντιδράσεων καί αὐτῶν ἀκόμη τῶν ἀνατολικῶν παπῶν χάθηκε μέσα στήν ἔνταση τῶν ἀντιπαραθέσεων τῆς πρώτης περιόδου τῆς εἰκονομαχικῆς ἔριδας, ἡ ὁποία τροφοδότησε πλέον καί μέ νέα στοιχεῖα τήν καχυποψία τοῦ παπικοῦ θρόνου γιά τόν θεσμικό ρόλο τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα στή χριστιανική οἰκουμένη. Ἡ ἀπόσπαση ἀπό τή δικαιοδοσία τοῦ παπικοῦ θρόνου τῶν βυζαντινῶν ἐπαρχιῶν τοῦ Α. Ἰλλυρικοῦ καί τῆς Ν. Ἰταλίας καί ἡ βεβιασμένη ὑπαγωγή τους ὑπό τή δικαιοδοσία τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως (732-733) ἀποκάλυπταν τήν ἤδη γνωστή ἀρνητική προδιάθεση τῆς βυζαντινῆς Πολιτείας γιά τόν ρόλο τοῦ παπικοῦ θρόνου στή ζωή τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ προδιάθεση αὐτή εἶχε ἤδη ἐκφρασθῆ μέ χαρακτηριστική βιαιότητα στή συστηματική προσπάθεια τῶν βυζαντινῶν ἐξάρχων τῆς Ἰταλίας νά ὑποβαθμίσουν τόν παπικό θρόνο μέ τή συνεχῆ διεύρυνση τῶν ἐξουσιῶν τοῦ βυζαντινοῦ ἀρχιεπισκόπου Ραβέννας.

Ἡ ρήξη τοῦ παπικοῦ θρόνου πρός τούς εἰκονομάχους αὐτοκράτορες θά μποροῦσε νά ἐξελιχθῆ μέ ταχύτερους ρυθμούς, ἄν ὑπῆρχε στή Δύση

ἀνάλογη πολιτική αὐθεντία, ἡ ὁποία θά μποροῦσε νά ἀναλάβη τήν προστασία τοῦ παπικοῦ θρόνου καί νά ἐλέγχη τούς φιλόδοξους τοπικούς ἡγεμόνες τῆς Ἰταλίας. Ἡ ἀπουσία μιᾶς ἰσχυρῆς πολιτικῆς δυνάμεως στή Δύση συντηροῦσε τόν παραδοσιακό παπικό σεβασμό πρός τή θεοδώρητη βασιλεία τοῦ Βυζαντίου, ἀλλά συγχρόνως τροφοδοτοῦσε καί τίς τάσεις αὐτονομήσεως τοῦ παπικοῦ θρόνου ἀπό τήν ἐπαχθῆ αὐτή ἐξάρτηση. Ἡ προοπτική αὐτή δέν πρέπει νά παραθεωρεῖται κατά τήν ἑρμηνεία τῶν σκοπῶν τῶν γνωστῶν χαλκευμένων κειμένων τῆς *ψευδο-Κωνσταντινείου Δωρεᾶς* καί τῶν *ψευδο-Ἰσιδωρείων Διατάξεων,* τά ὁποῖα θεμελίωναν, ὅπως εἴδαμε, τόσο τίς πολιτικές, ὅσο καί τίς ἐκκλησιαστικές διεκδικήσεις τοῦ παπικοῦ θρόνου. Ἡ αὐθεντία τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα λειτουργοῦσε καταπιεστικά γιά τίς φιλόδοξες ἀναζητήσεις τοῦ παπικοῦ θρόνου, ἀλλά δέν ἦταν δυνατή καί ἡ δυναμική ἀπόρριψή της, χωρίς τόν κίνδυνο μιᾶς σύγχρονης μειώσεως καί τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κύρους τοῦ παπικοῦ θρόνου. Ἄλλωστε, οἱ ἀνατολικοί πάπες τοῦ Η΄ αἰώνα δέν εἶχαν λόγους νά ἀρνηθοῦν τή βυζαντινή πολιτική θεωρία, ἡ ὁποία εἶχε κατοχυρωθῆ καί ἀπό τήν πολιτική θεολογία τῆς πατερικῆς παραδόσεως τῶν πρώτων αἰώνων. Ἡ δυναμική ὅμως ἐμφάνιση τοῦ *Φραγκικοῦ κράτους* καί ἡ ἐντυπωσιακή ἀνάπτυξή του κατά τόν Η΄ αἰώνα δέν ἦταν δυνατόν νά περάσουν ἀπαρατήρητες στόν ἐμπερίστατο παπικό θρόνο, καίτοι δέν ἦταν ἀκόμη δυνατή ἡ θεωρητική ἀμφισβήτηση τῆς οἰκουμενικῆς πολιτικῆς θεωρίας τοῦ Βυζαντίου. Ἡ στροφή τῶν παπῶν Ρώμης πρός τό Φραγκικό κράτος ἤδη ἀπό τά μέσα τοῦ Η΄ αἰώνα καί ἡ ἐνθουσιαστική στέψη τοῦ Καρλομάγνου (800) δημιουργοῦσαν de facto μία νέα προοπτική γιά τήν ἐπανεκτίμηση τῶν σχέσεων τοῦ παπικοῦ θρόνου πρός τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα, ἰδιαίτερα στόν εὐαίσθητο χῶρο τῆς Δύσεως. Ἄλλωστε, ἡ κατάρρευση τοῦ βυζαντινοῦ ἐξαρχάτου τῆς Ραβέννας εἶχε ὁλοκληρωθῆ στά μέσα τοῦ Η΄ αἰώνα καί διευκόλυνε μία ἄνετη *διπολικότητα* τῆς πολιτικῆς τοῦ παπικοῦ θρόνου.

Ἡ στέψη τοῦ Καρλομάγνου (800) ἐπιβεβαιώνει ὄχι μόνο τήν ἐπιλογή τοῦ παπικοῦ θρόνου νά ἀποστασιοποιηθῆ ἀπό τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα, ἀλλά καί τήν ἐπιθυμία του νά συνδέση τόν ἡγεμόνα τῶν Φράγκων μέ τή μοναδική θεοδώρητη ἐξουσία τῆς χριστιανικῆς Οἰκουμένης, τῆς ὁποίας ἀστασίαστος φορέας ἦταν ὁ βυζαντινός αὐτοκράτορας. Στόν πομπώδη τίτλο, ὁ ὁποῖος ἀποδόθηκε στόν Καρλομάγνο κατά τή στέψη του (Carolus serenissimus, augustus, a Deo coronatus, magnus pacificus imperator, Romanum gubernans imperium), ἀποφεύχθηκε σκόπιμα ὁ χαρακτηρισμός του ὡς *"αὐτοκράτορα τῶν ρωμαίων"* (imperator romanorum). Ἐν τούτοις, ἔγινε ἀναφορά στή *"Ρωμαϊκή αὐτοκρατορία"* (imperium romanum) καί στήν ἄμεση στέψη του ἀπό τόν Θεό (a Deo coronatus) γιά

νά διοικήση τή Ρωμαϊκή αὐτοκρατορία (Romanum gubernans imperium). Ὁ Καρλομάγνος δηλαδή στέφθηκε ἀπό τόν Θεό ὄχι *"αὐτοκράτορας τῶν Ρωμαίων"*, ἀλλά *"διοικητής"* τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, προφανῶς γιά νά ἀποφευχθῆ ἡ ἀντίδραση τοῦ Βυζαντίου. Εἶναι ὅμως ἀναντίρρητο ὅτι ἡ σύνδεση τῆς στέψεως αὐτῆς μέ τή ρωμαϊκή ἰδέα τῆς οἰκουμενικῆς αὐτοκρατορίας τροφοδότησε ὅλες τίς μεταγενέστερες θεωρίες τῆς Δύσεως γιά τή *"μεταφορά τῆς αὐτοκρατορίας"* (translatio Imperii) ἀπό τό Βυζάντιο στούς Φράγκους. Ἡ ἰδέα περί τῆς μεταφορᾶς τῆς αὐτοκρατορίας (translatio Imperii) ἀπό τούς Ἕλληνες στούς Φράγκους ἐμφανίσθηκε ἤδη κατά τήν ἐποχή τοῦ Καρλομάγνου μετά τή στέψη του ἀπό τόν πάπα Λέοντα Γ΄ καί ἔγινε παράδοση στή Δύση (800). Ἡ μεταφορά τῆς αὐτοκρατορίας προβλήθηκε πλέον ὡς δικαίωμα τοῦ πάπα, τό ὁποῖο ἀπέρρεε ἀπό τήν ψευδο-Κωνσταντίνεια Δωρεά. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ἀργότερα ὁ πάπας Ἰννοκέντιος Γ΄ (1198-1216) τόνιζε ὅτι ὁ ἀποστολικός θρόνος τῆς Ρώμης "Romanum imperium in persona magnifici Caroli a Graecis transtulit in Germanos" (M.G.H., Constit., II, 505). Ἡ ἴδια ἰδέα προβλήθηκε καί στήν ἐπιστολή τοῦ πάπα Γρηγορίου Θ΄ (1227-1241) πρός τόν βασιλιά τῆς Γερμανίας Φρειδερίκο Β΄ (1236) μέ ἰδιαίτερη ἔμφαση τόσο στόν ρόλο τοῦ παπικοῦ θρόνου, ὅσο καί στήν ὑπεροχή τῆς παπικῆς ἔναντι τῆς βασιλικῆς αὐθεντίας (M.G.H., Epist., I, 604 κέξ).

Οἱ συμβατικές αὐτές ρυθμίσεις δέν ἦσαν νέες. Ἤδη ὁ γιός καί διάδοχος τοῦ Καρλομάγνου Λουδοβίκος ὁ Εὐσεβής εἶχε κωδικοποιήσει σέ ἑνιαῖο κείμενο τά ἰδιαίτερα προνόμια τοῦ βασιλιᾶ τῶν Φράγκων στόν παπικό θρόνο. Ἡ *"Ρωμαϊκή Διάταξη"* (Constitutio romana, 824) ὅριζε ὅτι ὁ μέν πάπας ἔπρεπε νά δίδη *ὅρκο ἀφοσιώσεως* στόν αὐτοκράτορα ἐνώπιον τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἀπεσταλμένου καί τοῦ λαοῦ ἀμέσως μετά τήν ἐκλογή του ἀπό τόν κλῆρο καί τούς εὐγενεῖς τῆς Ρώμης, ὁ δέ γερμανός αὐτοκράτορας εἶχε τό δικαίωμα νά ἀσκῆ τήν ἀνώτατη δικαστική ἐξουσία σέ διαμφισβητούμενα ζητήματα καί νά ἀποστέλλη ἀντιπροσώπους του στό παπικό κράτος (missi). Οἱ ἐπαχθεῖς γιά τόν παπικό θρόνο ρυθμίσεις τῆς *"Ρωμαϊκῆς Διατάξεως"* ἀτόνησαν μέν μετά τήν τριχοτόμηση τοῦ Φραγκικοῦ κράτους (*Συνθήκη Βερντέν*, 843), ἀλλά μποροῦσαν νά χρησιμοποιηθοῦν σέ περιόδους κρίσεως τῶν σχέσεων τοῦ πάπα πρός τούς βασιλεῖς τῶν Φράγκων. Μόνη δυνατότητα γιά τήν ἐξουδετέρωσή τους ἦταν ἡ διεύρυνση τῆς παπικῆς αὐθεντίας καί στά κοσμικά πράγματα. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ὁ φιλόδοξος πάπας Νικόλαος Α΄ (858-867) ἐπικαλέσθηκε σέ ἐπιστολή του πρός τούς φράγκους ἐπισκόπους τά *Δεκρετάλια* τῶν ψευδο-Ἰσιδωρείων Διατάξεων γιά νά ὑποστηρίξη τήν ὑπεροχή τῆς παπικῆς ἐξουσίας ὄχι μόνο στά *ἐκκλησιαστικά*, ἀλλά καί σέ αὐτά ἀκόμη τά *πολιτικά* πράγματα, ἰδιαίτερα δέ στίς σχέσεις πρός τούς ἡγεμόνες τῆς Δύσεως (PL 119, 901 κέξ.). Μέ κύρια ἐρείσματα τήν ψευδο-Κωνσταντί-

νεια Δωρεά καί τίς ψευδο-Ἰσιδώρειες Διατάξεις ὁ πάπας Νικόλαος Α΄ διεκδικοῦσε τήν ὑπεροχή τῆς παπικῆς αὐθεντίας ἔναντι καί τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας, δέν δίσταζε δέ, κατά τή μαρτυρία τοῦ συγχρόνου του λογίου ἀρχιεπισκόπου Ρείμων Χίνκμαρ, νά παρουσιάζη τόν ἑαυτό του ὡς *αὐτοκράτορα ὁλοκλήρου τοῦ κόσμου* ("Nicolaus totius mundi imperatorem se fecit". M.G.H., SS., I, 463). Προφανῶς ἑρμήνευε τή *στέψη* τῶν βασιλέων ἀπό τόν πάπα ὡς μία ἔκφραση ὄχι μόνο τῆς *βεβαιώσεως*, ἀλλά καί τῆς *παραχωρήσεως* σέ αὐτούς ἀπό τόν πάπα τῆς θεοδώρητης βασιλικῆς ἐξουσίας, ἡ ὁποία εἶχε μέν σαφῶς, ὅπως καί ἡ παπική αὐθεντία, θεία τήν προέλευση, ἀλλά ἡ παραχώρησή της στόν συγκεκριμένο φορέα γινόταν μόνο μέ τή σύμπραξη τοῦ πάπα κατά τήν τελετή τῆς στέψεως. Ἡ ἀντίθετη λοιπόν πρός τόν θεῖο νόμο ἄσκηση τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας θά μποροῦσε κατ'ἀκολουθίαν νά θεμελιώση δικαίωμα ἐπεμβάσεως τοῦ πάπα ἀκόμη καί γιά τήν καθαίρεση τοῦ ἐκτρεπόμενου ἡγεμόνα, ἀλλά ἡ παρακμή τοῦ παπισμοῦ κατά τόν Ι΄ αἰώνα δέν ἐπέτρεψε παρεμφερεῖς πρωτοβουλίες.

Ἡ στέψη τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γερμανίας Ὄθωνα Α΄ (936-973) ἀπό τόν πάπα Ἰωάννη ΙΒ΄ στόν ναό τοῦ Ἁγίου Πέτρου τῆς Ρώμης (2 Φεβρ. 962) ὁλοκλήρωσε καί τόν κύκλο τῶν νέων πολιτικῶν ἰδεῶν ὄχι μόνο γιά τήν ἵδρυση στή Δύση τῆς *"Ἁγίας Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας"* (sacrum Romanum imperium), ἀλλά καί γιά τήν ἐπίσημη καταγραφή τῶν ἀμοιβαίων δικαιωμάτων καί ὑποχρεώσεων τοῦ πάπα καί τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα (Privilegium Ottonis ἤ Ottonianum). Ὁ πάπας ἀνέλαβε τήν ὑποχρέωση νά σέβεται τήν αὐτοκρατορική ἐξουσία καί τά δικαιώματα τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος ἔπρεπε μέ τή σειρά του νά ἐγκρίνη τήν ἐκλογή τοῦ πάπα ἀπό τόν κλῆρο καί τούς εὐγενεῖς τῆς Ρώμης. Ὁ γερμανός αὐτοκράτορας ἀνέλαβε ἐπίσης τήν ὑποχρέωση τόσο τῆς ἐπιστροφῆς στό παπικό κράτος ὅλων τῶν παλαιότερων κτήσεών του, ὅσο καί τῆς γενικότερης προστασίας τῆς Ἐκκλησίας (defensio Ecclesiae). Ἡ ρωγμή στήν πολιτική θεωρία τῶν Βυζαντινῶν γιά τήν ἑνότητα τῆς χριστιανικῆς Οἰκουμένης ὑπό τή θεοδώρητη ἐξουσία τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα εἶχε πλέον συντελεσθῆ ὄχι μόνο μέ τίς θεωρητικές διεκδικήσεις, ἀλλά καί μέ τήν ὁμόλογη πρός αὐτές τροφοδότηση τῆς συνειδήσεως τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου τῆς Δύσεως. Ἐν τούτοις, ἡ *συμβατική* περιγραφή τῶν ἀμοιβαίων δικαιωμάτων ἤ ὑποχρεώσεων τοῦ πάπα καί τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα (Privilegium Ottonis) δέν κατέγραφε μέ τήν πρέπουσα σαφήνεια τήν καταστατική βάση τῶν σχέσεων τῆς *ἱερατικῆς* καί τῆς *βασιλικῆς* ἐξουσίας ἤ τῶν ἀντίστοιχων *φορέων* τους (*πάπα-αὐτοκράτορα*), ὅπως εἶχε λ.χ. καταγραφῆ στήν *ΣΤ΄ Νεαρά* τοῦ Ἰουστινιανοῦ (535) ἤ στήν *Ἐπαναγωγή ἤ Εἰσαγωγή τοῦ Νόμου* τῶν Μακεδόνων γιά τίς θεσμικές σχέσεις *"Βασιλείας"* καί *"Ἱερωσύνης"* ἤ καί τῶν φορέων τους (*Βασιλέως-Πατριάρχου*) στή βυζαντινή αὐτοκρατορία. Ἡ ἀσάφεια αὐτή ἀποδείχθηκε καθοριστική

στούς μεταγενέστερους χρόνους καί ὑπῆρξε ἡ κύρια αἰτία τοῦ περί *"περιβολῆς"* ἀγώνα μεταξύ τοῦ παπικοῦ θρόνου καί τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας. Πράγματι, ἡ παρακμή τοῦ παπισμοῦ διευκόλυνε τίς καισαροπαπικές ἀξιώσεις τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα, ἀλλά ἡ παράλληλη ἀνάπτυξη τῆς θεωρίας γιά τήν ὑπεροχή τῆς παπικῆς αὐθεντίας ἔναντι τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας συντηροῦσε τή σύγχυση. Ὁ βιογράφος τοῦ ἀρχιεπισκόπου Πράγας Ἀδαλβέρτου ἐξέφρασε ἤδη στίς ἀρχές τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα τίς ἐνδιάθετες παποκαισαρικές ἀναζητήσεις τῆς παπικῆς αὐλῆς: *"Ἀφοῦ ἡ Ρώμη εἶναι καί ἀποκαλεῖται πρωτεύουσα τοῦ κόσμου καί κυρία ὅλων τῶν πόλεων, μόνο αὐτή μπορεῖ νά δώση τήν αὐτοκρατορική ἐξουσία στούς βασιλεῖς. Καί ἀφοῦ ἔχει στούς κόλπους της τόν ἀρχηγό τῶν ἁγίων (= ἀπόστολο Πέτρο), μόνο αὐτή ἡ ἴδια ἔχει τό δικαίωμα νά διορίζη τόν ἡγεμόνα τοῦ κόσμου"* (Vita s. Adalberti, M.G.H., IV, σελ. 590).

Οἱ παποκαισαρικές ἰδέες πήγαζαν ἀπό τήν ψευδο-Κωνσταντίνεια Δωρεά, στήν ὁποία ὑποστηριζόταν ὅτι ὁ Μ. Κωνσταντῖνος παραχώρησε στόν ἐπίσκοπο Ρώμης, *"τόν ἀνώτερο καί πρῶτο ἀπό ὅλους τούς ἱερεῖς ὅλου τοῦ κόσμου", τό ἀνάκτορο τοῦ Λατερανοῦ, τήν αὐτοκρατορική ἐξουσία, τά αὐτοκρατορικά διάσημα (στέμμα, σκῆπτρο, πορφυρή χλαμύδα καί κόκκινο χιτώνα) καί τή διοίκηση τοῦ δυτικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους.* Στό ἴδιο πλαστό κείμενο προβαλλόταν γιά τό λόγο αὐτό ἡ ὑπερέχουσα τιμή καί ἐξουσία τοῦ παπικοῦ θρόνου ἔναντι τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας ("eius sacrosanctam Romanam ecclesiam decrevimus veneranter honorare et amplius, quam nostrum imperium et terrenum thronum, sedem sacratissimam beati Petri gloriose exaltari..."). Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι ἤδη ὁ βασιλιάς τῆς Γερμανίας Ὄθων Γ΄ (983-1002) αἰσθάνθηκε *πρῶτος* τήν ἀνάγκη νά ἀμφισβητήση τή γνησιότητα τοῦ πλαστοῦ αὐτοῦ κειμένου, τό ὁποῖο τροφοδοτοῦσε τίς παποκαισαρικές ἰδέες τῆς παπικῆς αὐλῆς (M.G.H., Dipl., II, 2, σελ. 820). Ἡ σύγκρουση πάπα καί γερμανοῦ αὐτοκράτορα ἦταν ἀναπόφευκτη, ἀλλά δέν μποροῦσε νά ἐκδηλωθῆ κατά τήν περίοδο τῆς παρακμῆς τοῦ παπισμοῦ, ἀφοῦ ἡ ἀνανεωμένη βασιλική ἐξουσία τῶν Ὀθώνων ἤλεγχε πλήρως τή λειτουργία τοῦ παπικοῦ θρόνου μέχρι τίς ἀρχές τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα. Ὁ Ὄθων Α΄ ἔδειξε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά τόν ἔλεγχο τῆς ἐκλογῆς τῶν παπῶν, ὑποχρέωσε δέ τούς κατοίκους τῆς Ρώμης νά ὁρκισθοῦν ὅτι δέν θά ἐξέλεγαν ποτέ πάπα χωρίς τή δική του συγκατάθεση ἤ καί τοῦ γιοῦ του (M.G.H., SS., I, 627). Ἡ βούλλα τοῦ πάπα Λέοντα Η΄ (963-965) γιά τήν κατοχύρωση τοῦ δικαιώματος τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα νά ἐγκαθιδρύη μέ εἰδική πράξη *"περιβολῆς"* τόν πάπα καί τούς ἐπισκόπους τῆς Δύσεως θεωρεῖται μεταγενέστερη ἐπινόηση, ἀλλά ὁπωσδήποτε ἀποδίδει τήν ἔκταση τῶν διεκδικήσεων τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα στά ἐκκλησιαστικά πράγματα. Ἄλλωστε, ὁ γερμανός αὐτοκρά-

τορας εἶχε καί ἄλλους λόγους νά ἐνδιαφέρεται γιά τή διεύρυνση τῶν δικαιωμάτων του.

Κατά τήν περίοδο τῆς βασιλείας τῶν Ὀθώνων πραγματοποιήθηκε μία περίεργη πράγματι ἀνάμιξη τῆς *βασιλικῆς* καί τῆς *ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας*, ἀφοῦ οἱ βασιλεῖς ἀφ'ἑνός μέν παραχωροῦσαν στούς ἐπισκόπους τῆς Ἐκκλησίας βασιλικά κτήματα, ἀφ'ἑτέρου δέ χαρακτήριζαν ὡς βασιλική περιουσία καί τίς μεγάλες ἐκκλησιαστικές ἐκτάσεις. Ἡ ἔντονη καισαροπαπική νοοτροπία τοῦ Ὄθωνα Α΄ καί τῶν διαδόχων του κατέτασσε τούς ἐπισκόπους στήν τάξη τῶν *βασιλικῶν ἀξιωματούχων*, γι'αὐτό τούς παραχωροῦσε εὐρύτατες πολιτικές ἁρμοδιότητες καί μεγάλες ἐκτάσεις βασιλικῆς γῆς. Οἱ ἐπίσκοποι δηλαδή ἀναδείχθηκαν σταδιακά σέ τοπικούς *ἡγεμόνες* ἤ *φεουδάρχες*, οἱ ὁποῖοι προσέφεραν στόν αὐτοκράτορα τήν πλήρη ἀφοσίωσή τους καί ἐδέχοντο ἀπό αὐτόν σημαντικά οἰκονομικά καί πολιτικά προνόμια. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό οἱ ἐπίσκοποι ὀφειλαν τό μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐξουσιῶν καί τῶν προνομίων τους στόν αὐτοκράτορα. *Οἱ κληρικοί ἦσαν προτιμότεροι ἀπό τούς λαϊκούς ἡγεμόνες*, γιατί λόγω μέν τῆς ἱερωσύνης τους δέν εἶχαν βλέψεις πρός τό αὐτοκρατορικό ἀξίωμα, λόγω δέ τῆς ὑποχρεωτικῆς ἀγαμίας τοῦ κλήρου δέν μποροῦσαν νά συγκροτήσουν, τουλάχιστον νόμιμα, φιλόδοξες ἡγεμονικές οἰκογένειες. Ἡ εὔνοια τοῦ αὐτοκράτορα καί ἡ ἀφοσίωση τῶν ἐπισκόπων τροφοδοτοῦσαν τήν *κοσμική* κυρίως δύναμη τῶν ἐπισκόπων, ἡ ὁποία ὅμως καθιστοῦσε ἀναγκαία τήν παρέμβαση τοῦ αὐτοκράτορα στήν ἐκλογή καί στήν ἐγκαθίδρυσή τους. Πράγματι, ὁ αὐτοκράτορας ἐπέλεγε συνήθως τούς ἐπισκόπους ἀπό τόν κύκλο τῶν συγγενῶν ἤ καί τῶν εὐνοουμένων του, ὥστε νά ἀσκῆ μέ αὐτούς πλήρη ἔλεγχο στό κράτος του. Οἱ ἐπιλεγόμενοι ἔδιδαν γονυκλινεῖς *ὅρκο* ὄχι μόνο προσωπικῆς ἀφοσιώσεως στόν αὐτοκράτορα, ἀλλά καί ὑποτελοῦς ἡγεμόνα (homagium). Ὁ ὅρκος διδόταν πρό τῆς ἐγκαθιδρύσεως τοῦ ἐπισκόπου στόν θρόνο του, ἡ ὁποία γινόταν ἐπίσης ἀπό τόν βασιλιά μέ τήν ἐπίδοση τῆς *ποιμαντορικῆς ράβδου*, ἀργότερα δέ μέ τήν ἐπίδοση καί τοῦ *ἐπισκοπικοῦ δακτυλίου*, ἡ ὁποία ἀποδίδεται στόν αὐτοκράτορα Ἐρρίκο Γ΄ (1039-1056). Μέ τόν ὅρκο οἱ ἐπίσκοποι καθίσταντο σέ τελευταία ἀνάλυση ὄχι μόνο *ἐκκλησιαστικοί ποιμένες*, ἄλλα καί *κοσμικοί ἄρχοντες*, ἀφοῦ ἀφ'ἑνός μέν ὀφειλαν καλούμενοι νά παρουσιάζονται στόν αὐτοκράτορα καί νά συμμετέχουν στά ποικίλα βασιλικά συμβούλια, ἀφ'ἑτέρου δέ νά μετέχουν στίς ἐκστρατεῖες μέ τούς ὑπηκόους τους σέ περίοδο πολέμου. Οἱ καισαροπαπικές τάσεις καί οἱ συνέπειές τους γιά τήν κανονική ὀργάνωση τῆς Ἐκκλησίας εἶχαν ἤδη ἐφαρμοσθῆ στήν Ἀγγλία μέν ἀπό τόν βασιλιά Μ. Ἀλφρέδο στό τέλος τοῦ Θ΄ αἰώνα, στή Γαλλία δέ ἀπό τόν βασιλιά Οὖγο Καπέτο (987). Οἱ ἴδιες τάσεις διαδόθηκαν σέ μεγαλύτερο ἤ μικρότερο βαθμό σέ ὁλόκλη-

ρη σχεδόν τή Δύση καί στοιχειοθετοῦσαν τίς σοβαρές διαστάσεις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ προβλήματος.

Βεβαίως, ἡ ἀπόλυτη ἀφοσίωση τῶν ἐπισκόπων στούς βασιλεῖς περιόριζε τήν ἀφοσίωσή τους ὄχι μόνο πρός τήν ἐκκλησιαστική τους ἀποστολή, ἀλλά καί πρός τόν παπικό θρόνο. Ἡ παρακμή ὅμως, ὅπως εἴδαμε, τοῦ παπισμοῦ κατά τόν Ι΄ αἰώνα δέν ἐπέτρεπε ὁποιαδήποτε ἀντίδραση ἔναντι τῶν καισαροπαπικῶν τάσεων τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα Ὄθωνα Α΄, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζεται στήν *"Ἀναφορά"* τοῦ Λιουτπράνδου (Relatio., 5) ὡς ἐλευθερωτής τοῦ παπικοῦ θρόνου ἀπό τή διαφθορά τῆς Ρώμης καί ἀπό τήν τυραννία τῶν *"θηλυπρεπῶν"* ἡγεμόνων ἤ καί τῶν "πορνῶν" (nonne effeminati dominabantur eius? et quod gravius sive turpius, nonne meretrices?...). Ὡστόσο, ἡ ἐπίσημη αὐτή ἀποδοκιμασία τοῦ *"αἰώνα τῆς πορνοκρατίας"* τοῦ παπικοῦ θρόνου, κατά τόν προτεστάντη ἱστορικό V. Loescher (F. Seppelt, Geschichte der Päpste, II, 348), δέν συνεπαγόταν καί τήν αὐτόματη ἐξυγίανσή του, ἀφοῦ οἱ καισαροπαπικές τάσεις τῶν γερμανῶν αὐτοκρατόρων συντηροῦσαν ἀσύνειδα τήν κρίση τόσο τοῦ παπικοῦ θρόνου, ὅσο καί τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας γενικότερα. Ἡ ὑποταγή τοῦ παπικοῦ θρόνου σέ μία ἀπώτερη καί πανίσχυρη κρατική αὐθεντία ἀντί τῆς ἐγγύτερης καί διεσπασμένης αὐθεντίας τῶν τοπικῶν ἡγεμόνων τῆς Ἰταλίας δέν θά μποροῦσε νά ἑρμηνευθῆ ὡς ἐλευθερία τῆς Ἐκκλησίας νά ἐπιχειρήση μία ριζική ἐξυγίανση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ της βίου. Ἀντιθέτως, τά νέα προβλήματα τοῦ παπικοῦ θρόνου ἀπό τίς καισαροπαπικές ἐκρήξεις τῶν γερμανῶν αὐτοκρατόρων ἐξαπλώθηκαν μέ ταχύτατο ρυθμό σέ ὅλες τίς τοπικές Ἐκκλησίες τῆς Δύσεως. Ἄλλωστε, ἡ θεωρητική διακήρυξη περί τῆς ὑπεροχῆς τῆς παπικῆς ἔναντι τῆς βασιλικῆς αὐθεντίας ἐξυπηρετοῦσε στήν πράξη πολύ περισσότερο τά αὐτοκρατορικά ὁράματα τῶν γερμανῶν βασιλέων παρά τό καθολικό αἴτημα γιά τήν ἐξυγίανση τῆς ἱεραρχίας καί τοῦ ἐνοριακοῦ κλήρου τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας ἀπό τήν ἠθική του κατάπτωση (*σιμωνία, νεπωτισμός, νικολαϊτισμός, γάμος κληρικῶν* κ.λπ.). Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι, παρά τήν ὑποχρεωτική ἀγαμία τοῦ κλήρου, ἡ πλειονότητα τῶ κληρικῶν τοῦ Ι΄ αἰώνα ἦσαν, κατά τόν ἐπίσκοπο Βερόνας Ραθέριο, ἔγγαμοι ἤ συζοῦσαν μέ παλλακές, ἐνῶ πολλοί ἐπίσκοποι καί κληρικοί ἐξαγόραζαν τά ἐκκλησιαστικά τους λειτουργήματα ἀπό κοσμικούς ἄρχοντες κατά σαφῆ παρέκλιση ἀπό τήν κανονική τάξη τῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ **Μοναχισμός** τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, παρά τήν ἀκμή του κατά τόν Η΄ αἰώνα, δέν διέφυγε τίς δυσμενεῖς ἐπιδράσεις τῆς γενικότερης ἐκκλησιαστικῆς παρακμῆς τοῦ Ι΄ αἰώνα. Ἡ χαλάρωση τῆς αὐστηρότητας τοῦ μοναχικοῦ βίου κατά τή μεταβατική αὐτή περίοδο, καίτοι ἐπηρεαζόταν ἀπό τήν ἠθική κατάπτωση τῆς Ἱεραρχίας καί τοῦ ἐνοριακοῦ κλήρου, μποροῦσε νά θεραπευθῆ μέ τήν ἐπιστροφή τῶν μονῶν στούς παραδοσια-

κούς κανόνες ἀσκήσεως. Ἡ ἀναχώρηση τοῦ μοναχοῦ ἀπό τόν κόσμο ἐμπεριεῖχε τίς ὑποσχέσεις του γιά τήν ἄρνηση τοῦ κόσμου, οἱ ὁποῖες μποροῦσαν νά θεμελιώσουν ὁποιαδήποτε σοβαρή προσπάθεια ἀνανεώσεως τοῦ μοναχικοῦ βίου. Ἡ σοβαρότερη προσπάθεια γιά τήν ἀνύψωση τοῦ μοναχικοῦ βίου ἀναλήφθηκε ἀπό τήν περίφημη μονή τοῦ **Κλουνιακοῦ** (Cluny) τῆς Βουργουνδίας, ἡ ὁποία ἱδρύθηκε μέ τή συνδρομή τοῦ ἡγεμόνα τῆς Ἀκιτανίας Γουλιέλμου (910) καί γνώρισε ἐντυπωσιακή ἀνάπτυξη κατά τόν ΙΑ΄ αἰώνα στή Γαλλία, τή Γερμανία, τήν Ἰταλία, τήν Ἱσπανία καί τήν Ἀγγλία. Ἡ μονή ὀργανώθηκε ἐπί τῇ βάσει τῶν κανόνων τοῦ τάγματος τῶν *Βενεδικτίνων*, ὅπως αὐτοί κωδικοποιήθηκαν τό 817 σέ εἰδικό γιά τόν Μοναχισμό *Καπιτουλάριο* τοῦ Καρλομάγνου (Concordia regularum). Τρία ὑπῆρξαν τά βασικά στοιχεῖα τῆς ταχείας ἀναπτύξεως τοῦ Κλουνιακοῦ: *Πρῶτον*, ὁ δωρητής τῆς ἐκτάσεως ἡγεμόνας Γουλιέλμος ἔθεσε ὡς βασικό ὅρο τήν ἀνεξαρτησία τῆς μονῆς ἀπό κάθε ἐπισκοπική ἤ ἡγεμονική ἐπέμβαση κατά τήν ἐκλογή τοῦ ἡγουμένου της. *Δεύτερον*, οἱ ἰσόβιοι ἡγούμενοι τῆς μονῆς ἐπεῖχαν πράγματι, κατά τόν Κανόνα τοῦ ἁγίου Βενεδίκτου, *"τόν τόπον τοῦ Χριστοῦ στή μονή"*. *Τρίτον*, ὅλοι οἱ ἡγούμενοι τῆς μονῆς ὑπῆρξαν μακρόβιοι καί μεγάλες ἀσκητικές μορφές ἤ, ὅπως ἀναγνώρισε ὁ πάπας Γρηγόριος Ζ΄, *"κανένα ἄλλο μοναστήρι δέν ἦταν ἴσο του, γιατί στό Κλουνιακό οὐδείς ἡγούμενος ὑπῆρξε, ὁ ὁποῖος δέν ἦταν ἅγιος"*. Σημαντικότερη ὅμως ὑπῆρξε ἡ συμβολή τῶν τριῶν μεγάλων ἡγουμένων τοῦ Ι΄ καί τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα, ἤτοι τῶν Μαγιέλ (948-994), Ὀντιλόν (994-1049) καί Οὔγου (1049-1109). Κατά τόν θάνατο τοῦ τελευταίου (1109) τό μοναστικό τάγμα τοῦ Κλουνιακοῦ εἶχε ἤδη 1184 ἐξαρτηματικές ἐπαρχιακές μονές, ἀπό τίς ὁποῖες 833 στή Γαλλία, 99 στή Γερμανία καί τήν Ἑλβετία, 54 στήν Ἰταλία, 44 στήν Ἀγγλία καί 31 στή Β. Ἱσπανία. Οἱ ἡγούμενοι τῶν ἐξαρτηματικῶν αὐτῶν μονῶν ἐξελέγοντο ἀπό τόν ἡγούμενο τῆς κυρίας (= μητέρας) μονῆς καί εἶχαν τήν ἀναφορά τους πρός αὐτόν, ὁ ὁποῖος εἶχε τήν ἀναφορά του μόνο στόν πάπα γιά ὅλες τίς μεταρρυθμιστικές τους πρωτοβουλίες σέ ὅλους σχεδόν τούς τομεῖς τοῦ πνευματικοῦ βίου τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ ἐπιστροφή στούς παλαιούς κανόνες τοῦ μοναχικοῦ βίου γιά τήν ἀνύψωση τοῦ Μοναχισμοῦ εἶχε ὡς ἄμεση συνέπεια τή σταδιακή περιστολή τῶν σοβαρῶν παραπτωμάτων τῶν μοναχῶν. Ἡ αὐστηρότητα ὅμως τῆς ἀσκήσεως σέ ὅλες τίς μονές κατέστησε ἐμφανέστερες τίς ἐκτροπές τῆς ἱεραρχίας καί τοῦ ἐνοριακοῦ κλήρου, ἡ ἐξυγίανση τῶν ὁποίων ὑπῆρξε σημαντικός τομέας τῆς εὐρύτερης δραστηριότητας τῶν μονῶν. Ὡστόσο, διαπιστώθηκε πολύ ἐνωρίς ὅτι ἡ ἐξάρτηση τῆς ἱεραρχίας καί τοῦ κλήρου ἀπό τούς κοσμικούς ἄρχοντες ἀφ'ἑνός μέν συντηροῦσε τίς ἠθικές ἤ τίς ποιμαντικές τους ἐκτροπές, ἀφ'ἑτέρου δέ καθιστοῦσε δυσχερῆ τήν ἐφαρμογή τῶν ἱ. κανόνων τῆς Ἐκκλησίας. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό οἱ μονές τοῦ

Κλουνιακοῦ τάγματος ἀναζήτησαν στήν παλαιά κανονική παράδοση τά κριτήρια γιά τήν ἐξυγίανση τοῦ κλήρου καί τήν ἀπελευθέρωση τῆς Ἐκκλησίας ἀπό τόν δυναστικό καισαροπαπισμό τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας. Ἡ ἀναζήτηση ἱκανοποιήθηκε πλήρως ἀπό τό σχετικό περιεχόμενο τῶν ψευδο-Ἰσιδωρείων Διατάξεων. Οἱ μοναχοί τοῦ Κλουνιακοῦ ἐπί τῇ βάσει τοῦ πλαστοῦ αὐτοῦ κειμένου συνέδεσαν τούς πνευματικούς τους ἀγῶνες μέ μία συστηματική προσπάθεια γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς ἀπόλυτης καί συγκεντρωτικῆς αὐθεντίας τοῦ παπικοῦ θεσμοῦ ὄχι μόνο στόν ἐσωτερικό βίο τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλά καί στίς σχέσεις του πρός τούς φορεῖς τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Ἐπομένως, ἡ προσπάθεια γιά τήν ἀνύψωση τοῦ μοναχικοῦ βίου ὑπηρέτησε, συνειδητά ἤ ἀσύνειδα, καί τήν εὐρύτατη διάδοση τοῦ ἐκπεφρασμένου *"παποκαισαρισμοῦ"* τῶν ψευδο-Ἰσιδωρείων Διατάξεων. Οἱ βασιλεῖς τῆς Δύσεως, ἰδιαίτερα δέ οἱ γερμανοί αὐτοκράτορες, ἀντιμετώπιζαν στήν ἀρχή μέ συμπάθεια τούς πνευματικούς ἀγῶνες τοῦ Κλουνιακοῦ γιά τήν ἠθική ἐξυγίανση τοῦ κλήρου, γι'αὐτό καί ὑποστήριξαν σέ μεγαλύτερο ἤ μικρότερο βαθμό τίς μεταρρυθμιστικές του ἰδέες. Προφανῶς δέν διέβλεπαν τίς ἀπώτερες συνέπειες, ἀφοῦ καί οἱ μοναχοί δέν ἔσπευδαν σέ μία δημόσια προβολή τῶν θεσμικῶν συνεπειῶν τῶν μεταρρυθμιστικῶν τους ἰδεῶν γιά τίς σχέσεις πάπα καί γερμανοῦ αὐτοκράτορα. Ἄλλωστε, ὁ γερμανός αὐτοκράτορας δέν ἤλεγχε πλέον μετά τόν θάνατο τοῦ Ὄθωνα Γ΄ (1002) τήν ἐκλογή τοῦ πάπα, ἀφοῦ τά κατοχυρωμένα δικαιώματά του (Privilegium Ottonis, 962) εἶχαν ἀτονήσει ὑπό τήν πίεση τῶν εὐγενῶν τῆς Ρώμης καί τῶν τοπικῶν ἡγεμόνων τῆς Ἰταλίας.

Ἡ ἔμμεση σύνδεση τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ ἀγώνα τοῦ Κλουνιακοῦ μέ τήν ἐπίσημη πολιτική τοῦ παπικοῦ θρόνου πραγματοποιήθηκε μέ τήν ἐνθουσιαστική συμβολή τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γερμανίας Ἐρρίκου Γ΄ (1039-1056), ὁ ὁποῖος θεωροῦσε τόν ἑαυτό του *"βασιλέα καί ἱερέα"* (rex et sacerdo) καί ὑπεύθυνο γιά τήν ἐξυγίανση τοῦ ἠθικοῦ βίου τοῦ κλήρου. Κύριοι σύμβουλοί του ὑπῆρξαν κατά κανόνα ἐπίσκοποι καί ἡγούμενοι, οἱ ὁποῖοι εἶχαν συνδεθῆ μέ τίς μεταρρυθμιστικές ἰδέες τοῦ Κλουνιακοῦ. Ὁ Ἐρρίκος ἐνδιαφέρθηκε καί γιά τόν παπικό θρόνο. Ἡ ἀπειλητική ἐπέκταση τῶν Νορμανδῶν στή Ν. Ἰταλία ἀπασχολοῦσε σοβαρῶς ὄχι μόνο τόν παπικό θρόνο, ἀλλά καί τόν φιλόδοξο βασιλιά τῆς Γερμανίας, ὁ ὁποῖος ἐνέτασσε στά συμφέροντα τοῦ κράτους του καί τήν ἀνανέωση τῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς τῶν προκατόχων του ἔναντι τοῦ παπικοῦ θρόνου. Ὑποστήριζε δηλαδή τίς μεταρρυθμιστικές ἰδέες τοῦ Κλουνιακοῦ γιά τήν ἐξυγίανση τοῦ κλήρου καί τοῦ μοναχισμοῦ, ἀλλά κατανοοῦσε τήν ἀξίωση γιά τήν ἐπιστροφή στήν κανονική τάξη ὑπό τίς καισαροπαπικές ἀντιλήψεις τοῦ Ὄθωνα Α΄ (Privilegium Ottonis). Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ἀνέλαβε ὄχι μόνο τίς ἀλλεπάλληλες ἐκστρατεῖες στήν Ἰταλία, ἀλλά καί τήν ἀντιμετώπιση τῆς ἐσωτερικῆς κρίσεως τοῦ παπικοῦ θρόνου, ἡ ὁποία ἐντεινόταν

ἀπό τήν παράλληλη συνύπαρξη τῶν ὑποστηριζομένων ἀπό τίς ἀντίπαλες τοπικές πολιτικές παρατάξεις τριῶν παπῶν. Οἱ δύο ἀπό τούς τρεῖς πάπες (Βενέδικτος Θ΄ καί Σιλβέστρος Γ΄) εἶχαν ἐκλεγῆ (1044) μέ τήν ὑποστήριξη, ὅπως εἴδαμε, τῶν ἀντιπάλων πολιτικῶν παρατάξεων τῶν *Τουσκουλάνων* καί τῶν *Κρησκεντίων*. Ὁ ὑποστηριζόμενος ἀπό τήν τοσκανική παράταξη νεαρός πάπας Βενέδικτος Θ΄ ἦταν διαβόητος γιά τόν ἀνήθικο βίο του καί ἐπιθυμοῦσε νά νυμφευθῆ τήν ἐξαδέλφη του, ἀλλά ὁ θεῖος του ἔθετε ὡς προϋπόθεση τήν παραίτησή του ἀπό τόν παπικό θρόνο γιά νά ἐγκρίνη τόν γάμο αὐτό. Ὁ Βενέδικτος Θ΄ γιά νά ἐξοικονομήση τά ἀναγκαῖα γιά τόν γάμο χρήματα παραιτήθηκε μέν ἀπό τόν παπικό θρόνο, *ἀλλά πώλησε τό παπικό ἀξίωμα ἔναντι τοῦ εὐτελοῦς ποσοῦ τῶν χιλίων λιτρῶν ἀργύρου στόν ἀνάδοχό του*, ὁ ὁποῖος ἀναδείχθηκε πάπας ὑπό τό ὄνομα Γρηγόριος ΣΤ΄. Ὁ Βενέδικτος Θ΄ ὅμως ἔχασε τελικῶς ὄχι μόνο τόν παπικό θρόνο, ἀλλά καί τήν ἐξαδέλφη του, γι'αὐτό μετά τό ναυάγιο τοῦ γάμου παρέμεινε διεκδικητής τοῦ παπικοῦ θρόνου. Ἡ ἐναλλαγή τῶν τριῶν παπῶν στόν παπικό θρόνο προσδιοριζόταν ἀπό τήν ἐπιρροή στή Ρώμη τῶν ἀντιπάλων πολιτικῶν παρατάξεων καί ἀπό τήν προθυμία τῶν διεκδικητῶν νά ὑποκύψουν στίς ἀξιώσεις τῶν παρατάξεων αὐτῶν.

Ὁ Ἐρρίκος Γ΄ συνέδεσε τήν ἐκστρατεία του στήν Ἰταλία ἀφ'ἑνός μέν μέ τήν ἀντιμετώπιση τῆς ἐντεινόμενης νορμανδικῆς ἀπειλῆς, ἀφ'ἑτέρου δέ μέ τήν ἐπίσημη στέψη του ἀπό τόν πάπα, ἀλλά ἡ παράλληλη συνύπαρξη τριῶν παπῶν περιέπλεκε τά πράγματα. Ἡ συμβιβαστική διευθέτηση τῆς νορμανδικῆς ἀπειλῆς μέ τήν ἀναγνώριση τῆς κυριαρχίας τῶν Νορμανδῶν τοῦ Ροβέρτου Γισκάρδου στή βυζαντινή Ἀπουλία (1047) συνδυάσθηκε μέ τήν κίνηση τῆς διαδικασίας γιά τήν ἄρση τοῦ σχίσματος στόν παπικό θρόνο. Ὁ Ἐρρίκος Γ΄ συγκάλεσε δύο συνόδους στό βορειοδυτικό προάστιο τῆς Ρώμης **Σουτρίον** (Sutri) καί στήν ἴδια τή Ρώμη (1046) γιά τήν κρίση τῆς *κανονικότητας* τῆς ἐκλογῆς τῶν τριῶν παπῶν. Ἡ σύνοδος τοῦ Σουτρίου ἀφ'ἑνός μέν καθαίρεσε τόν πάπα Σίλβεστρο Γ΄ καί ἀποφάσισε τή φυλάκισή του, ἀφ'ἑτέρου δέ ἀποφάσισε τήν καθαίρεση καί τήν ἐξορία τοῦ "σιμωνιακοῦ" Γρηγορίου ΣΤ΄, ὁ ὁποῖος ὁμολόγησε τήν ἐξαγορά τοῦ παπικοῦ θρόνου ἀπό τόν Βενέδικτο Θ΄. Ἡ ἄλλη σύνοδος τῆς Ρώμης καθαίρεσε καί τόν Βενέδικτο Θ΄ ἀπό τόν παπικό θρόνο μέ προτροπή τοῦ Ἐρρίκου Γ΄, ὁ ὁποῖος ἔπεισε τή σύνοδο ὅτι μόνο ἕνας νέος πάπας μέ τήν ἔγκριση καί τοῦ γερμανοῦ βασιλιᾶ θά μποροῦσε νά ἀποκαταστήση τήν εἰρήνη καί τήν κανονική τάξη στόν παπικό θρόνο. Ὡς μόνο κατάλληλο προέτεινε τόν ἀρχιεπίσκοπο Βρέμης Ἀδαλβέρτο, μετά δέ τήν ἄρνησή του πάπας ἐκλέχθηκε ὁ ἐπίσκοπος τοῦ Μπάμπεργκ ὑπό τό ὄνομα τοῦ Κλήμη Β΄, ὁ ὁποῖος ἔστεψε καί τόν Ἐρρίκο αὐτοκράτορα (Χριστούγεννα 1046). Τά γεγονότα αὐτά περιγράφονται στά δυτικά **Χρονικά**,ἀλλά τά Χρονικά τῆς Κορμπίας (Annales Corbeiensis) προσφέρουν τήν πληρέστερη περι-

γραφή: "*Η δεύτερη σύνοδος τοῦ Σουτρίου, στήν ὁποία μέ τήν παρουσία τοῦ βασιλιᾶ ἐκθρονίσθηκαν δύο πάπες συμφώνως πρός τίς διατάξεις τῶν κανόνων... Ἡ τρίτη τῆς Ρώμης, στήν ὁποία ἐκθρονίσθηκε ὁ πάπας Βενέδικτος κανονικῶς καί μέ συνοδική ἀπόφαση..*" (M.G.H., SS., III, 6). Βεβαίως, οἱ ἐσωτερικές ἀντιθέσεις συνεχίσθηκαν, ὁ δέ ἐπικίνδυνος διεκδικητής τοῦ παπικοῦ θρόνου Γρηγόριος ΣΤ΄ ἐξορίσθηκε στήν Κολωνία τῆς Γερμανίας, ὅπου τόν ἀκολούθησε ὁ πιστός ὑποστηρικτής του Ἰλδεμβράνδης, ὁ μετέπειτα περίφημος μεταρρυθμιστής πάπας Γρηγόριος Ζ΄. Ἡ ἄρση τοῦ σχίσματος τοῦ παπικοῦ θρόνου ἀνανέωσε de facto ἀφ'ἑνός τά θεσμικά δικαιώματα (Privilegium Ottonis) τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γερμανίας στήν ἐκλογή τῶν παπῶν, ἀφ'ἑτέρου δέ τήν ὑπόσχεση τῶν ρωμαίων ὅτι δέν θά ἐξέλεγαν πάπα χωρίς τήν προηγούμενη συγκατάθεση τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γερμανίας. Ὑπό τίς προϋποθέσεις αὐτές ἐξηγεῖται τό γεγονός ὅτι οἱ διάδοχοι τοῦ Κλήμη ἦσαν ὅλοι σχεδόν *γερμανικῆς καταγωγῆς* καί ἐνεφοροῦντο ἀπό τίς συμπαθεῖς στόν γερμανό βασιλιά μεταρρυθμιστικές ἰδέες τοῦ Κλουνιακοῦ.

Σημαντικότερος ἀπό τούς πάπες αὐτούς ὑπῆρξε ὁ συγγενής τοῦ Ἐρρίκου Γ΄ πάπας Λέων Θ΄ (1049-1054), ὁ ὁποῖος εἶχε χρηματίσει προηγουμένως ἐπίσκοπος Τούλ τῆς Λοθαριγγίας ὑπό τό ὄνομα Μπρούνων. Ἡ Λοθαριγγία ἦταν ἀξιόλογο κέντρο δραστηριότητας τοῦ τάγματος τοῦ Κλουνιακοῦ, ὁ δέ Λέων ἦταν θερμός ὑποστηρικτής τῶν μεταρρυθμιστικῶν του ἰδεῶν. Ἀνεξάρτητα ἀπό τήν παράδοση γιά τήν ἐγκαταβίωσή του ἤ μή σέ μονή τοῦ Κλουνιακοῦ πρίν ἀπό τή χειροτονία του σέ ἐπίσκοπο, εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ Λέων διατηροῦσε στενούς πνευματικούς δεσμούς μέ τίς μονές τοῦ Κλουνιακοῦ τῆς Λοθαριγγίας. Αὐτό ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τά ἀκόλουθα γεγονότα: *Πρῶτον*, ἡ ἐκλογή του ὑποδείχθηκε στόν κλῆρο καί στόν λαό ἀπό τόν ὑποστηρικτή τῶν μεταρρυθμιστικῶν ἰδεῶν Ἐρρίκο Γ΄, ὁ ὁποῖος ἦταν δεύτερος ἐξάδελφος τοῦ Λέοντα. *Δεύτερον*, κατά τή μετάβασή του στή Ρώμη πέρασε ἀπό τήν πόλη Μπεζανσόν καί συναντήθηκε μέ τόν ἡγούμενο τοῦ Κλουνιακοῦ Οὔγο. *Τρίτον*, ἀμέσως μετά τήν ἐγκατάστασή του στή Ρώμη κάλεσε στήν παπική αὐλή τόν Βουργούνδιο μοναχό μιᾶς μονῆς τοῦ Κλουνιακοῦ τῆς Λοθαριγγίας Οὔμβερτο, στόν ὁποῖο ἀνέθεσε σημαντικές ἁρμοδιότητες γιά τή διοίκηση τοῦ παπικοῦ θρόνου. *Τέταρτον*, στίς ὑπηρεσίες τῆς παπικῆς αὐλῆς χρησιμοποίησε πολλά πρόσωπα, τά ὁποῖα ὑποστήριζαν μέ ζῆλο τίς μεταρρυθμιστικές ἰδέες τοῦ Κλουνιακοῦ. *Πέμπτον*, συνοδεύθηκε στή Ρώμη ἀπό τόν μετέπειτα πάπα Γρηγόριο Ζ΄ λογγοβαρδικῆς καταγωγῆς τοσκανό Ἰλδεμβράνδη, ὁ ὁποῖος ἦταν ἔμπιστος τοῦ ἐξόριστου στήν Κολωνία καθηρημένου πάπα Γρηγορίου ΣΤ΄, ὁπωσδήποτε ἄριστος γνώστης τῆς δυναμικῆς τῶν πολιτικῶν παρατάξεων τῆς Ρώμης καί ἀναμφιβόλως θερμός ὑποστηρικτής τῶν μεταρρυθμιστικῶν ἰδεῶν, ὅπως φαίνεται καί ἀπό τήν ἐπιλογή του στόν

κύκλο τοῦ Λέοντα Θ'. Ἕκτον, ἐφάρμοσε ἀπό τήν πρώτη ἡμέρα τῆς ἀρχιερατείας του στή Ρώμη ὅλες τίς βασικές ἀρχές τῶν μεταρρυθμιστικῶν ἰδεῶν τοῦ Κλουνιακοῦ τόσο γιά τήν ἠθική ἐξυγίανση τοῦ κλήρου καί τοῦ μοναχισμοῦ (*γάμος κληρικῶν, σιμωνία, νεπωτισμός κ.λπ.*), ὅσο καί γιά τήν ἀποκατάσταση τοῦ κύρους τοῦ παπικοῦ θρόνου μέ τήν ἀναχαίτιση τῆς πιεστικῆς νορμανδικῆς ἐπεκτάσεως στά ἐδάφη τοῦ παπικοῦ κράτους καί μέ τίς ἀλλεπάλληλες ποιμαντικές του περιοδεῖες.

Ἐν τούτοις, ἡ ὅλη πολιτική τοῦ δραστήριου Λέοντα Θ' στόν παπικό θρόνο ἐπιβεβαιώνει τό γεγονός ὅτι δέν εἶχε ἀντιληφθῆ τό βαθύτερο πνεῦμα τῶν μεταρρυθμιστικῶν ἰδεῶν, οἱ ὁποῖες ἀπέβλεπαν τελικῶς σέ μία ριζική ἀνεξαρτητοποίηση τοῦ παπικοῦ θρόνου καί τῆς Ἐκκλησίας τῆς Δύσεως ἀπό τίς δυναστικές ἐπεμβάσεις τῶν κοσμικῶν ἀρχόντων. Ἡ ἐκλογή του ἀπό τόν βασιλιά τῆς Γερμανίας ἦταν κοινή συνείδηση καί δέν ἀποκρύπτεται ἀπό τά *Χρονικά* τῆς ἐποχῆς. Στά Annales Corbeiensis ἀναφέρεται ὅτι "*ὁ Μπρούνων, ἐπίσκοπος Τούλ, ἀφοῦ ἐξελέγη ἀπό τόν αὐτοκράτορα καί ἐστάλη στή Ρώμη, ἔγινε δεκτός μέ μεγάλη τιμή...*" ("Brun, Leucorum episcopus, ab imperatore electus Romamque missus, summo honore suscipitur..." M.G.H., SS., III, 6). Ἡ ἀποφασιστική ἐπέμβαση τοῦ Ἑρρίκου Γ' στήν ἐκλογή του καί οἱ στρατιωτικοί ἀγῶνες τοῦ πάπα γιά τήν ἀπώθηση τῶν Νορμανδῶν ἀπό τά ἐδάφη τοῦ παπικοῦ κράτους στή Ν. Ἰταλία ἐπέτρεπαν στόν Λέοντα ὄχι μόνο νά δραματίζεται τήν ὀργάνωση μιᾶς πολιτικῆς καί στρατιωτικῆς λίγκας μέ κοσμικούς ἄρχοντες γιά τήν ἐπίτευξη τῶν σκοπῶν του, ἀλλά καί νά ἀποφεύγη ὁποιαδήποτε ἐπίθεση ἐναντίον τῶν καισαροπαπικῶν ἰδεῶν ἤ καί συμφερόντων τῶν βασιλέων τῆς Δύσεως. Προφανῶς, ἡ ἰδέα τῆς συγκρούσεως τοῦ παπικοῦ θρόνου πρός τούς φορεῖς τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας δέν εἶχε ὡριμάσει ἀκόμη στούς ἐπιλεγμένους συμβούλους τῆς παπικῆς αὐλῆς, οἱ ὁποῖοι ἀσκοῦσαν μεγάλη ἐπιρροή στή διαμόρφωση τῆς ἐκκλησιαστικῆς του πολιτικῆς. Ὁ Οὔμβερτος, ὁ ὁποῖος εἶχε γίνει ἐπίσκοπος τῆς Σίλβα Κάνδιδα καί καρδινάλιος, εἰσηγεῖτο ἤ τουλάχιστον συναινοῦσε στήν πολιτική τοῦ Λέοντα. Ἡ παντοδυναμία του στήν παπική αὐλή δέν ἄφηνε πολλά περιθώρια ἐπιρροῶν στόν Ἱλδεμβράνδη, ὁ ὁποῖος εἶχε τίς θεωρητικές προϋποθέσεις καί τίς προσωπικές ἐμπειρίες ἀπό τήν ἐκθρόνιση τοῦ προστάτη του Γρηγορίου ΣΤ' γιά νά ὁλοκληρώση τόν κύκλο τῶν μεταρρυθμιστικῶν ἰδεῶν σέ μία συγκεκριμένη πολιτική τοῦ παπικοῦ θρόνου. Πράγματι, ὁ πάπας Λέων δέν ἐπιθυμοῦσε σύγκρουση μέ τόν γερμανό αὐτοκράτορα, ἀνέλαβε δέ προσωπικῶς τήν ἡγεσία τοῦ στρατιωτικοῦ ἀγώνα ἐναντίον τῶν Νορμανδῶν ὄχι μόνο γιατί καταδυνάστευαν τούς κατοίκους τῆς Ν. Ἰταλίας, ἀλλά καί γιατί "*δέν ἀναγνώριζαν, παρά μόνο στούς λόγους, οὔτε τόν ἀποστολικό ποντίφηκα, οὔτε καί αὐτόν ἀκόμη τόν αὐτοκράτορα*" ("nec iam

apostolico pontifici, nec ipsi imperatori, nisi tantum verbotenus cedere". Herimanus, Chronicon, M.G.H., SS., V, 132).

Ἡ πολιτική αὐτή τοῦ Λέοντα στή Ν. Ἰταλία κατακρίθηκε ἀπό τόν *Πέτρο Νταμιάνι* καί ἀπό ἄλλους ἐκπροσώπους τῶν μεταρρυθμιστικῶν ἰδεῶν, οἱ ὁποῖοι δέν μποροῦσαν νά κατανοήσουν τήν ἐμπλοκή τοῦ πάπα σέ στρατιωτικές ἐπιχειρήσεις. Ὁ Λέων ὅμως ἀντιμετώπισε μέ ἀνάλογο ζῆλο καί τήν καταπολέμηση κάθε ἐκτροπῆς ἀπό τήν ὑποχρεωτική ἀγαμία τοῦ κλήρου, τόν νεπωτισμό καί τή σιμωνία. Κατά τήν πενταετῆ περίπου ἀρχιερατεία του παρέμεινε στή Ρώμη μόνο ἕξι μῆνες, οἱ ὁποῖοι δέν ἦσαν ὁπωσδήποτε ἐπαρκεῖς γιά τήν ἐνημέρωσή του στήν παράδοση τοῦ παπικοῦ θρόνου. Κατά τίς ἀλλεπάλληλες ποιμαντικές περιοδεῖες του στήν Ἰταλία (6), στή Γερμανία (3) καί στή Γαλλία (3) συγκάλεσε *δώδεκα* περίπου τοπικές Συνόδους γιά νά ἐπιβάλη τήν ἐξυγίανση τῆς ἱεραρχίας μέ τήν ἐπιβολή αὐστηρῶν ποινῶν στούς ἐκτρεπόμενους ἀρχιερεῖς. Σέ μία λ.χ. τοπική *σύνοδο τῶν Ρείμων* (Reims) καθαιρέθηκαν ὁρισμένοι ἐπίσκοποι, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἐγκαθιδρυθῆ ἀπό κοσμικούς ἄρχοντες, ἐνῶ καί ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ρείμων ἀκόμη ὑποχρεώθηκε μαζί μέ ἄλλους νά παραιτηθῆ ἀπό τό ἀξίωμά του καί νά ἀποκατασταθῆ πάλι σέ αὐτό ἀπό τόν πάπα (A. Fliche, La Réforme grégorienne, I, 1924, 129-159). Ἡ σύγχυση ἰδεῶν καί ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς τοῦ στενοῦ ἐπιτελείου τῶν συμβούλων τοῦ Λέοντα, ἰδιαίτερα δέ τοῦ Οὐμβέρτου, γιά τήν ἀποκατάσταση τοῦ κύρους τοῦ παπικοῦ θρόνου στή Ν. Ἰταλία δέν εἶναι ἄσχετη, ὅπως εἴδαμε, πρός τά τραγικά πράγματι γεγονότα τοῦ μεγάλου σχίσματος τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως (1054). Ὁ πάπας Λέων, ὅπως καί ὁ σύμβουλός του Οὐμβέρτος, δέν μποροῦσαν νά ἀποσυνδέσουν τήν ἀξιολόγηση τῶν σχέσεων τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως ἀπό τά στενά παπικά συμφέροντα στή Ν. Ἰταλία. Ἄλλωστε, καί ὁ πατριάρχης Κπόλεως Μιχαήλ Κηρουλάριος δέν ἦταν ἕτοιμος νά ἀπεμπολήση τά βυζαντινά συμφέροντα στήν ἴδια περιοχή, ἀφοῦ ἦταν γνωστή στήν Κπολη ἡ ἐξάρτηση τοῦ παπικοῦ θρόνου ἀπό τόν βασιλιά τῆς Γερμανίας.

Ὁ καρδινάλιος Οὐμβέρτος, κύριος ὑπεύθυνος γιά τό σχίσμα τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως, ἀσκοῦσε μεγάλη ἐπιρροή στόν παπικό θρόνο ἐπί τῶν διαδόχων τοῦ Λέοντα Θ΄ καί ἐπέμεινε στήν προώθηση τῶν μεταρρυθμιστικῶν ἰδεῶν ὄχι μόνο μέ διοικητικές πράξεις, ἀλλά καί μέ θεολογικές πραγματεῖες ἐναντίον τῆς *"σιμωνίας"* καί τῆς *"περιβολῆς"* τῶν ἀρχιερέων ἀπό κοσμικούς ἄρχοντες. Ὁ θάνατος τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γερμανίας Ἑρρίκου Γ΄ (1056) καί ἡ διαδοχή του ἀπό τόν ἑξαετῆ γιό του Ἑρρίκο Δ΄ (1056-1106) περιόρισαν τήν μέχρι τότε παντοδυναμία του Οὐμβέρτου. Καίτοι διορίσθηκε ἀπό τόν πάπα Στέφανο Θ΄ (1057), ἀδελφό τοῦ δούκα τῆς Λοθαριγγίας, *Βιβλιοθηκάριος* τοῦ παπικοῦ θρόνου, ἡ σταδιακή ἀποδυνάμωση τῆς γερμανικῆς παρατάξεως ἦταν ἤδη αἰσθητή

καί στήν ἐκλογή τοῦ Στεφάνου Θ΄, γιά τήν ὁποία δέν ζητήθηκε προηγουμένως ἡ καθιερωμένη συγκατάθεση τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γερμανίας. Ἡ Ἀγνή, μητέρα καί ἐπίτροπος τοῦ ἀνήλικου Ἐρρίκου Δ΄, ἔδωσε μέν τήν ἐκ τῶν ὑστέρων ἀναγνώριση, ἀλλά εἶχε ἤδη ἐπέλθει ἡ ρωγμή στήν παράδοση γιά τά δικαιώματα τοῦ γερμανοῦ βασιλιᾶ στήν ἐκλογή τῶν παπῶν. Μετά τήν ὀκτάμηνη ἀρχιερατεία τοῦ Στεφάνου Θ΄ ἐπανεμφανίσθηκε στό προσκήνιο ἡ παράταξη τῆς ρωμαϊκῆς ἀριστοκρατίας, ἡ ὁποία ἐξέλεξε ὡς πάπα τόν Βενέδικτο Ι΄ καί περιφρόνησε τά δικαιώματα τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γερμανίας. Μεταξύ τῆς ἄβουλης βασιλομήτορας Ἀγνῆς καί τῶν σπασμωδικῶν διεκδικήσεων τῆς παρατάξεως τῶν εὐγενῶν τῆς Ρώμης κινήθηκε μέ ἀποφασιστικότητα ἡ μεταρρυθμιστική ὁμάδα τῆς παπικῆς αὐλῆς, ἡ ὁποία ἀπέρριψε τόν Βενέδικτο Ι΄ καί ζήτησε τή συναίνεση τῆς Ἀγνῆς γιά τήν ἐκλογή νέου πάπα.

2. Γρηγόριος Ζ΄ ὁ Ἰλδεμβράνδης καί ὁ περί "περιβολῆς" ἀγώνας τοῦ παπισμοῦ

Κατά τήν κρίσιμη καί μεταβατική αὐτή περίοδο ἀναδείχθηκε ἡ προσωπικότητα τοῦ Ἰλδεμβράνδη, ὁ ὁποῖος ἦταν ἕνας *"ἀνθρωπίσκος ἰσχνοῦ παραστήματος"* ("homuncio exilis staturae". M.G.H., SS., X, 474) καί ἀνέλαβε τήν ἡγεσία τῆς μεταρρυθμιστικῆς ὁμάδας τοῦ παπικοῦ θρόνου. Ὁ λογγοβάρδος Ἰλδεμβράνδης μετά τόν θάνατο τοῦ προστάτη του πάπα Γρηγορίου ΣΤ΄ (1047) εἶχε ἀποσυρθῆ προφανῶς σέ μονή τοῦ Κλουνιακοῦ καί γνώρισε τίς μεταρρυθμιστικές ἰδέες, οἱ ὁποῖες εἶχαν ὡς κύρια βάση τά πλαστά κείμενα τῶν *ψευδο-Ἰσιδωρείων Διατάξεων* καί τῆς *ψευδο-Κωνσταντινείου Δωρεᾶς*. Ἡ ἐπιλογή του μεταξύ τῶν συμβούλων τοῦ μεταρρυθμιστῆ πάπα Λέοντα Θ΄ (1049) καί ἡ ἀναστροφή του στήν παπική αὐλή μέ τούς ὑπερμάχους τῶν μεταρρυθμιστικῶν ἰδεῶν τοῦ Κλουνιακοῦ (1049-1057) προσδιόρισαν στή σκέψη του τούς βασικούς στόχους τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ ἀγώνα. Ὁ μέχρι τότε ἡγέτης τοῦ ἀγώνα αὐτοῦ καρδινάλιος Οὐμβέρτος, καίτοι σέ εἰδική πραγματεία (Adv. Simoniacos) θεωροῦσε τήν ἀνάμιξη τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας ὑπεύθυνη γιά τήν κατάπτωση τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, ἀναγνώριζε ἐν τούτοις τό δικαίωμά της νά παρέχη τή συγκατάθεση κατά τήν ἐκλογή τῶν ἀρχιερέων. Βεβαίως, ὁ Οὐμβέρτος ὑποστήριζε τήν ὑπεροχή τῆς *ἱερατικῆς* (sacerdotium) ἔναντι τῆς *πολιτικῆς* (regnum) ἐξουσίας καί ἀπέρριπτε τόν *ἱερατικό χαρακτήρα* τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας, ἀλλά δέν ἦταν ἕτοιμος νά ἀπορρίψη καί τόν θεσμικό ρόλο της στήν ἐκλογή τοῦ πάπα ἤ τῶν ἐπισκόπων τῆς Δύσεως. Ὁ Οὐμβέρτος ἀποδοκίμαζε τήν ἀνάμιξη τῶν κοσμικῶν ἀρχόντων στήν ἐκλογή καί στήν *"περιβολή"* τῶν ἐπισκόπων μέ τό εὔλογο ἐρώτημα: *"Τί σχέση λοιπόν ἔχουν οἱ λαϊκοί μέ τή χορήγηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν μυστηρίων*

καί τῆς ἐπισκοπικῆς ἤ ποιμαντικῆς χάριτος, δηλαδή μέ τήν ἐπίδοση τῆς ἐπισκοπικῆς ράβδου καί τοῦ δακτυλίου, μέ τά ὁποῖα τελειοῦται, ἀσκεῖται καί ἐνδυναμοῦται ἡ ὅλη ἐπισκοπική καθιέρωση;" ("Quid enim ad laicas pertinet personas sacramenta ecclesiastica et pontificalem seu pastoralem gratiam distribuere, camyros scilicet babulos et anulos, quibus praecipue perficitur, militat et innititur tota episcopalis consecratio?. Adv. Simoniacos, III, 6). Ἐν τούτοις, δεχόταν, σέ περίπτωση ἐκτροπῆς ἀπό τήν κανονική τάξη, τήν παρέμβαση τῶν κοσμικῶν ἀρχόντων ὄχι μόνο γιά τήν ὀφειλόμενη προστασία τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλά καί γιά τόν ἔλεγχο τῶν ἀδιαφορούντων ἤ παρεκτρεπομένων κληρικῶν: "Quas (= i. κανόνες), si ecclesiastici dissimulant aut minime curant, demum saeculares principes et fideles laici pro defensione et recuperatione, quam matri suae Ecclesiae debent, necesse est insistant eosque oportune conveniant et moneant, ne destructoribus ecclesiarum Dei et indisciplinatis tacendo et dissi mulando faveant, sed secum ad reformandum eius suos canones exurgant..." (Adv. Simoniacos, III, 11).

Ἀντιθέτως, ὁ ἤδη καρδινάλιος-διάκονος Ἱλδεμβράνδης ἀφ'ἑνός μέν συνδύαζε στή σκέψη του τίς μεταρρυθμιστικές ἰδέες τῶν *Βενεδικτίνων* καί τοῦ *Κλουνιακοῦ*, ἀφ'ἑτέρου δέ ἦταν ἕτοιμος νά ἀποδοκιμάση ἐξ ἴσου τίς ἐπεμβάσεις τόσο τῶν εὐγενῶν τῆς Ρώμης, ὅσο καί τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γερμανίας. Οἱ ἰδέες του ἐπικράτησαν στόν ἀγώνα τῆς παπικῆς αὐλῆς ἐναντίον τοῦ ἐκλεκτοῦ τῶν εὐγενῶν πάπα Βενεδίκτου Ι΄, ὁ ὁποῖος παραγκωνίσθηκε μέν μέ τή συναίνεση τῆς Ἁγνῆς, ἀλλά συγχρόνως προσέφερε τό κατάλληλο ἐρέθισμα γιά μία ριζική ἀντιμετώπιση τοῦ ὅλου προβλήματος τῆς παπικῆς ἐκλογῆς. Πάπας ἐκλέχθηκε ὁ ὑποστηριζόμενος ἀπό τόν Ἱλδεμβράνδη καί τούς μεταρρυθμιστές Νικόλαος Β΄ (1058-1061), ὁ ὁποῖος ὑποστήριξε μέ τή σειρά του τίς προτάσεις τοῦ Ἱλδεμβράνδη γιά τήν ἀλλαγή τοῦ καθεστῶτος ἐκλογῆς τοῦ πάπα. Ἡ ἐπιρροή τοῦ ἀρχιδιακόνου πλέον Ἱλδεμβράνδη στόν νέο πάπα ἦταν ἀπόλυτη, ὥστε οἱ ἀντίπαλοί του νά τόν μέμφονται, ὅτι "*τάιζε τόν Νικόλαο στό Λατερανό, ὅπως τόν γάιδαρό του στόν ἀχυρώνα*". Ἦταν ὁπωσδήποτε τό "*ἄγρυπνο μάτι τοῦ πάπα*", ὅπως ἔλεγαν οἱ φίλοι του. Τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1059 συγκλήθηκε σύνοδος στό Λατερανό, ἡ ὁποία συνέταξε τόν νέο "*Καταστατικό τῆς ἐκλογῆς τοῦ πάπα*" (Statutum de electione papae). Ἡ ἐκλογή τοῦ πάπα καθίστατο ἀποκλειστικό προνόμιο τῶν καρδιναλίων τῆς ἐπισκοπικῆς περιφέρειας τῆς Ρώμης, ἐνῶ ὁ λοιπός κλῆρος καί ὁ λαός διατήρησαν μόνο *τό δικαίωμα τῆς ἐπιφωνήσεως*. Εἶναι σαφές ὅτι μέ τόν νέο *Καταστατικό* ἀπεκλείοντο ἀπό τήν παπική ἐκλογή ὄχι μόνο οἱ διάφορες παρατάξεις τῶν εὐγενῶν τῆς Ρώμης, ἀλλά καί ὁ βασιλιάς τῆς Γερμανίας, τά δικαιώματα τοῦ ὁποίου εἶχαν ἀνανεωθῆ ἀπό τίς συνόδους τοῦ Σουτρίου καί τῆς Ρώμης (1046). Βεβαίως, στό κείμενο ὑπῆρχε ἡ ἀσαφής φράση: "*σωζομένης τῆς ὀφειλο-*

μένης τιμῆς καί σεβασμοῦ πρός τόν Ἐρρίκο καί τούς διαδόχους του" (salvo debito honore et reverentia Heinrici et successorum illius), ἀλλά ἡ φράση αὐτή μποροῦσε νά ἑρμηνευθῆ μέ πολλούς τρόπους. Τό ζήτημα τῆς ὑπάρξεως δύο σχετικῶν κειμένων, ἀπό τά ὁποῖα τό μέν *πρῶτο* προέβαλλε κυρίως τό δικαίωμα τῶν καρδιναλίων (M.G.H., SS., VIII, 288 κέξ.), τό δέ *δεύτερο* τόνιζε κυρίως τό δικαίωμα τοῦ γερμανοῦ βασιλιᾶ στήν παπική ἐκλογή (Codex Berolinensis., 9, 324), ἐμφανίσθηκε μεταγενέστερα καί εἶναι εὐνόητη συνέπεια τῆς συγκρούσεως παπικοῦ θρόνου καί γερμανοῦ βασιλιᾶ. Τό *πρῶτο* εἶναι τό γνήσιο κείμενο τοῦ *Καταστατικοῦ* τῆς παπικῆς ἐκλογῆς, ἐνῶ τό *δεύτερο* ἐκφράζει τίς διεκδικήσεις τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γερμανίας. Εἶναι ὅμως ἀναντίρρητο, ὅτι ἡ προβολή τῶν δικαιωμάτων τῆς τάξεως τῶν *καρδιναλίων* στήν ἐκλογή τοῦ πάπα ἦταν ἤδη μία σημαντική καινοτομία.

Ὁ τίτλος *"Καρδινάλιος"* ἀποδιδόταν κατά τόν Η΄ αἰώνα στούς ἐπισκόπους τῆς περιφέρειας τῆς Ρώμης (*Καρδινάλιοι-ἐπίσκοποι*), ἀλλά παραχωρήθηκε καί σέ ἐξέχοντες πρεσβυτέρους καί διακόνους τῆς Ρώμης, οἱ ὁποῖοι ἀσκοῦσαν μόνιμη ὑπηρεσία στήν παπική αὐλή (*Καρδινάλιοι-πρεσβύτεροι, Καρδινάλιοι-διάκονοι*). Κατά τήν περίοδο τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Λέοντα Θ΄ (1049-1054) οἱ περισσότεροι καρδινάλιοι ἦσαν κληρικοί τῆς Ρώμης, ἀλλά ὁ Λέων Θ΄ ἀπέδωσε τόν τίτλο αὐτό καί σέ κληρικούς, οἱ ὁποῖοι προήρχοντο ἀπό ἄλλες περιοχές τῆς Δύσεως καί χρησιμοποιήθηκαν ὡς σύμβουλοί του στίς διάφορες ὑπηρεσίες τοῦ παπικοῦ θρόνου. Οἱ *"Καρδινάλιοι-ἐπίσκοποι"* ἀποφάσιζαν κατ'ἀρχήν γιά τόν κατάλληλο ὑποψήφιο πάπα καί μετά συνεσκέπτοντο μέ τούς ἄλλους καρδιναλίους. Ὑποψήφιοι γιά τόν παπικό θρόνο ἦσαν ὅλοι οἱ κληρικοί τῆς Δ. Ἐκκλησίας, ἡ δέ ἐκλογή τοῦ πάπα μποροῦσε νά γίνη καί ἔξω ἀπό τή Ρώμη. Οἱ ἀποφάσεις αὐτές ἐπικυρώθηκαν καί ἀπό νέα σύνοδο τοῦ Λατερανοῦ (1060) καί διαμόρφωσαν τό τελικό κείμενο τοῦ *"Καταστατικοῦ ἐκλογῆς τοῦ πάπα"*. Μέ τό γνήσιο *Καταστατικό* ἐκλέχθηκε ὁ πάπας Ἀλέξανδρος Β΄ (1061-1073), ὁ ὁποῖος ἦταν προηγουμένως ἐπίσκοπος Λούκκας καί ὑποστηριζόταν ἀπό μία δημοκρατική λαϊκή κίνηση (Pataria=ὄχλος) γιά τήν ἐξυγίανση τῆς Ἐκκλησίας στήν κεντρική καί στή βόρεια στήν Ἰταλία. Ἐναντίον τῆς ἐκλογῆς τοῦ Ἀλεξάνδρου κινήθηκαν οἱ εὐγενεῖς τῆς Ρώμης καί οἱ φεουδάρχες ἐπίσκοποι τῆς Β. Ἰταλίας, οἱ ὁποῖοι ἔπεισαν τή βασιλομήτορα Ἁγνή νά συναινέση στήν ἐκλογή ἄλλου πάπα. Αὐτό θά ἦταν δύσκολο, ἄν ἡ Ἁγνή εἶχε ἤδη, σύμφωνα μέ τό δεύτερο κείμενο, συναινέσει στήν ἐκλογή τοῦ Ἀλεξάνδρου. Πράγματι, ἡ *σύνοδος τῆς Βασιλείας* ἐξέλεξε τόν ἐπίσκοπο Πάρμας Κάδαλο ὡς πάπα Ὀνώριο Β΄, ὁ ὁποῖος ὅμως δέν εἶχε καί τήν ἀναγκαία ὑποστήριξη γιά νά ἐγκατασταθῆ στή Ρώμη. Στή *σύνοδο τῆς Μάντουας* (1064), στήν ὁποία μετεῖχαν καί ἐπίσκοποι ἀπό τή Γερμανία, ἀναγνωρίσθηκε ὁ Ἀλέξανδρος καί

ἀφορίσθηκε ὁ ἀντίπαπας Ὀνώριος Β΄. Ὁ ρόλος τοῦ πανίσχυρου ἀρχιδιακόνου Ἰλδεμβράνδη ὑπῆρξε καθοριστικός στήν ὅλη ἐξέλιξη τῶν γεγονότων τοῦ παπικοῦ σχίσματος.

Ἡ ἐκλογή τοῦ Ἰλδεμβράνδη ὑπό τό ὄνομα τοῦ Γρηγορίου Ζ΄ (1073-1085) ὑπῆρξε ἀξίωση τοῦ λαοῦ τῆς Ρώμης ἀμέσως μετά τόν θάνατο τοῦ Ἀλεξάνδρου Β΄ (1073), ὑπό τήν πίεση βεβαίως καί τῶν ὀργανωμένων ὑποστηρικτῶν του. Ὑπό τίς ἐπευφημίες τοῦ ὄχλου (*"Ὁ ἅγιος Πέτρος θέλει πάπα τόν Ἰλδεμβράνδη"*) ἡ σύναξη τῶν καρδιναλίων εἶχε ἁπλῶς ἐπικυρωτικό χαρακτήρα καί ἐπιβεβαίωσε τήν ἐκλογή τοῦ λαοῦ. Ὁ νέος πάπας Γρηγόριος Ζ΄ ζήτησε, παρά τίς ἀντίθετες γνῶμες (Β. Στεφανίδου, Ἐκκλ. Ἱστορία, 489), τήν ἐπικύρωση τῆς ἐκλογῆς του ἀπό τόν βασιλιά τῆς Γερμανίας, ὁ δέ Ἐρρίκος Δ΄ ἔσπευσε νά τοῦ τήν προσφέρη. Σύντομα ὅμως μετανόησε γιά τή σπουδή του αὐτή. Ὁ Γρηγόριος Ζ΄ ἦταν ὑπέρμαχος τῶν μεταρρυθμιστικῶν ἰδεῶν, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦσαν τή μόνη ἐλπίδα γιά τήν ἐξυγίανση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου. Κατά τήν περίοδο τῶν προκατόχων του εἶχε διαπιστώσει ὅτι κοινός παρανομαστής ὅλων τῶν ἀντικανονικῶν ἤ καί ἀνηθίκων πράξεων τοῦ κλήρου ἦταν σέ τελευταία ἀνάλυση ἡ ἀντικανονική *"περιβολή"* τῶν ἐπισκόπων ἀπό τούς κοσμικούς ἄρχοντες. Αὐτή σχετικοποιοῦσε τή λειτουργία τῶν κανονικῶν σχέσεων τοῦ πάπα μέ τούς ἐπισκόπους τῆς δικαιοδοσίας του, οἱ ὁποῖοι χρησιμοποιοῦσαν τήν πολιτική τους ἐπιρροή γιά νά ἀπορρίψουν τίς μεταρρυθμιστικές τάσεις τῆς παπικῆς αὐλῆς. Οἱ εὐρύτερες ἀντιδράσεις τῶν ἐπισκόπων εἶχαν ἀναγκάσει τόν πάπα Νικόλαο Β΄ (1059-1061) νά ὑποχωρήση. Ἡ ἀξιοπιστία τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ ὁράματος κρινόταν πλέον στά συγκεκριμένα σημεῖα τριβῶν, τά ὁποῖα λειτουργοῦσαν μέ ἄξονα τήν *"περιβολή"* τῶν ἐπισκόπων ἀπό τούς κοσμικούς ἄρχοντες καί ἀπό τήν ἀπροθυμία τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γερμανίας νά δεχθῆ τίς συνέπειες τῶν μεταρρυθμιστικῶν ἰδεῶν. Οἱ ἰδέες αὐτές γιά τήν ἀπόλυτη ἐξουσία τοῦ πάπα στήν Ἐκκλησία καί γιά τήν ὑπεροχή τῆς παπικῆς αὐθεντίας ἔναντι τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας εἶχαν ἤδη ἀναπτυχθῆ, ἀλλά ὁ Γρηγόριος Ζ΄ τίς κατέστησε ἀμετακίνητη βάση τῆς ὅλης ἐκκλησιαστικῆς του πολιτικῆς.

Τήν ἐξάρτηση τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας ἀπό τήν παπική αὐθεντία παραλλήλιζε πρός τήν ἀντίστοιχη σχέση *σελήνης* καί *ἡλίου* (Epist. XXV. PL 148, 568 κἑξ.), ὑπό τήν ἔννοια βεβαίως ὅτι καί οἱ δύο ἐξουσίες (*ἱερατική* καί *βασιλική*) δόθηκαν ἀπό τόν Θεό στόν πάπα, ἡ μέν *πρώτη* γιά νά ἀσκεῖται ἀμέσως ἀπό αὐτόν στήν Ἐκκλησία, ἡ δέ *ἄλλη* γιά νά παραχωρεῖται στούς κοσμικούς ἄρχοντες κατά τή στέψη τους ἀπό τόν πάπα. Ἡ ἰδέα αὐτή ἦταν ἐπίσης γνωστή, ἀλλά ἡ προβολή της στή λειτουργία τῶν *θεσμικῶν σχέσεων τῶν δύο ἐξουσιῶν* ἦταν πάντοτε ἐπικίνδυνη. Ὁ Γρηγόριος Ζ΄, ἐπηρεασμένος ἀπό τήν αὐγουστίνεια διάκριση μεταξύ τῆς *βασιλείας τοῦ Θεοῦ* καί τῆς *ἐπίγειας βασιλείας*, δέχθηκε τίς μεταγε-

νέστερες ἑρμηνεῖες τῶν κανονολόγων γιά τήν ὑπεροχή τῆς *ἱερατικῆς* ἔναντι τῆς *βασιλικῆς* ἐξουσίας καί γιά τήν ἐξάρτηση τῆς δεύτερης ἀπό τήν πρώτη. Οἱ δύο δηλαδή ἐξουσίες ἦσαν ὄχι *παράλληλες* ἤ *ἀνεξάρτητες*, ἀλλά *ὑπάλληλες*, ἀφοῦ ἡ βασιλική ἐξουσία ἦταν κατώτερη ἀπό τήν ἱερατική. Ἡ θεωρητική ἱεράρχηση τῶν δύο *ἐξουσιῶν* δέν συνεπαγόταν κατ'ἀνάγκην καί τήν ἐξάρτηση τῆς δεύτερης ἀπό τήν πρώτη, ὅπως εἶχε ἀποδειχθῆ στό σύστημα τῆς *βυζαντινῆς συναλληλίας* (ΣΤ' Νεαρά τοῦ Ἰουστινιανοῦ, 535), ἡ ὁποία δέν ἦταν ἄγνωστη στούς λογίους κύκλους τῆς Δύσεως. Ἡ ἔννοια τῆς ἐξαρτήσεως τῆς μιᾶς ἐξουσίας ἀπό τήν ἄλλη προέκυψε ἀπό τήν *ἐσφαλμένη παπική ἑρμηνεία τῆς στέψεως* τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα ἀπό τόν πάπα, ἔγινε δέ αἰσθητότερη μετά τήν ἀπόρριψη κάθε ἀναμίξεως τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα στήν ἐκλογή τοῦ πάπα. Ἡ *στέψη* δηλαδή ἑρμηνεύθηκε ὡς *τελετή παραχωρήσεως* τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας ἀπό τόν πάπα καί ὄχι ἀπό τόν Θεό, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀναθέσει τή διαχείρισή της στόν ἐπίγειο ἐκπρόσωπό του (vicarius Christi). Ὡστόσο, ἡ αὐθαίρετη αὐτή ἑρμηνεία τῆς στέψεως εἶχε ὡς *παρεπόμενη συνέπεια* τήν ἐπίσης αὐθαίρετη μετάθεση τοῦ θέματος τῆς σχέσεως τῶν δύο θεοδώρητων ἐξουσιῶν, ἤτοι τῆς βασιλείας καί τῆς ἱερωσύνης, στό ἐπίπεδο τῆς σχέσεως τῶν *κυρίων ἐκπροσώπων* τῶν δύο ἐξουσιῶν στή Δύση, ἤτοι τοῦ πάπα καί τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα. Ἡ αὐθαίρετη μετάβαση ἀπό τίς δύο ἐξουσίες στούς ἀντιστοίχους φορεῖς τους ἦταν ἕνας μόνιμος πειρασμός, ὁ ὁποῖος ἔτρεφε τίς *καισαροπαπικές* (Ὄθων Α') ἤ καί τίς *παποκαισαρικές* τάσεις (Γρηγόριος Ζ'). Ἀνάλογη σύγχυση παρουσιάσθηκε καί στό Βυζάντιο κατά τήν πρώτη περίοδο τῆς εἰκονομαχίας (727-787) μέ τή διακήρυξη τοῦ αὐτοκράτορα Λέοντα Γ' ὅτι ἦταν ὁ ἴδιος φορέας καί τῶν δύο ἐξουσιῶν (*"βασιλεύς εἰμι καί ἱερεύς"*). Ὡστόσο, ὅπως εἴδαμε, μετά τό πέρας τῆς εἰκονομαχίας ρυθμίσθηκε στήν *Ἐπαναγωγή* ἤ *Εἰσαγωγή τοῦ νόμου* ἡ *συνάλληλη σχέση* καί τῶν φορέων τῶν δύο ἐξουσιῶν, ἤτοι τοῦ αὐτοκράτορα καί τοῦ πατριάρχη Κπόλεως.

Στή Δύση τό ζήτημα αὐτό τέθηκε μέ τόν περί *"περιβολῆς"* ἀγώνα τοῦ παπισμοῦ, ἀλλά ἡ συνεπής πρός τήν ἐκκλησιαστική παράδοση ἀναγνώριση τῆς **συναλληλίας** τῶν δύο ἐξουσιῶν καί τῆς *"ὁμοφροσύνης"* τῶν φορέων τους ἐξατμίσθηκε στήν ὀξύτητα τῶν συγκρούσεων. Ὁ πάπας ὡς vicarius Christi διεκδικοῦσε μία θείου δικαίου *παπική μοναρχία* ὄχι πλέον μόνο στήν Ἐκκλησία, ἀλλά καί σέ ὁλόκληρη τή χριστιανική Οἰκουμένη, θεωροῦσε δέ ἁπλούς τοποτηρητές του τόσο τούς ἐπισκόπους, ὅσο καί τούς κοσμικούς ἄρχοντες (vicarii papae). Τό ὑποτιθέμενο λοιπόν δικαίωμα τοῦ πάπα *νά παραχωρῆ* τή βασιλική ἐξουσία στούς συγκεκριμένους ἱστορικούς φορεῖς της κατά τήν στέψη τους ἑρμηνεύθηκε καί ὡς αὐτονόητο δικαίωμα τοῦ πάπα *νά ἀφαιρῆ* τήν ἐξουσία ἀπό ὅσους, κατά τήν κρίση τοῦ πάπα, ἀπειθαρχοῦσαν πρός τόν θεῖο νόμο ἤ τήν Ἐκκλησία. Ὁ Γρηγόριος

Ζ΄ διεκδικοῦσε πράγματι μία *παγκόσμια ἱεροκρατική μοναρχία*, ἡ ὁποία ἔπρεπε νά ἐγκαθιδρυθῆ μέ τήν ὑποταγή ὅλων τῶν ἐπισκόπων καί ὅλων τῶν κοσμικῶν ἀρχόντων στήν παπική αὐθεντία. Τήν ὑποταγή τῆς βασιλικῆς στήν παπική αὐθεντία ὑποστήριζε μέ τή θεωρία τῶν "δύο ξιφῶν", τήν ὁποία συνέδεε μέ τόν σχετικό ἁγιογραφικό διάλογο τοῦ Χριστοῦ καί τῶν μαθητῶν του: *"Κύριε, ἰδού μάχαιραι ὧδε δύο. Ὁ δέ εἶπεν αὐτοῖς ἱκανόν ἐστι"* (Λουκ., 22, 38). Ὁ Γρηγόριος Ζ΄ διακήρυσσε, ὅτι *"ὁ Θεός ἄφησε δύο ξίφη στή γῆ, τό ἕνα στόν πάπα καί τό ἄλλο στόν αὐτοκράτορα γιά τήν προστασία τῶν χριστιανῶν"*. Καί τά δύο αὐτά ξίφη παραδόθηκαν ἀπό τόν Χριστό στήν Ἐκκλησία, ἀλλά τό μέν ἕνα, *τό πνευματικό*, χρησιμοποιεῖται ἀπό τόν πάπα γιά τήν Ἐκκλησία, τό δέ ἄλλο, *τό ὑλικό*, χρησιμοποιεῖται ἀπό τόν αὐτοκράτορα ὑπέρ τῆς Ἐκκλησίας μέ τήν ἀνοχή ἤ τή συναίνεση τοῦ πάπα. Ἡ βασική ἰδέα ἐξελίχθηκε μέ τή σαφέστερη σύνδεση τῶν *"δύο ξιφῶν"* πρός τήν αὐθεντία τῆς Ἐκκλησίας, στήν ὁποία ἀνῆκαν καί τά δύο ξίφη (uterque ergo Ecclesiae) κατά τή διδασκαλία Βερνάρδου τοῦ Κλαιρβώ (1091-1153) καί τῶν κανονολόγων τῆς παπικῆς αὐλῆς (curia romana)τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα (PL 182, 776). Ἡ θεωρία αὐτή χρησιμοποιήθηκε, ὅπως θά δοῦμε, περισσότερο ἀνεπτυγμένη ἀπό τόν πάπα Ἰννοκέντιο Δ΄ ἐναντίον τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γερμανίας (1245) καί ἀπό τόν πάπα Βονιφάτιο Η΄ ἐναντίον τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας (1302).

Ὁ μεταρρυθμιστής πάπας Γρηγόριος Ζ΄ ἀμέσως μετά τήν ἐνθρόνισή του συγκάλεσε σύνοδο στή Ρώμη (1074), ἡ ὁποία ἀνανέωσε τίς ἀποφάσεις τῆς συνόδου τοῦ Λατερανοῦ (1059) καί διακήρυξε τήν ἐμμονή της στίς μεταρρυθμίσεις γιά τήν ἐξυγίανση τοῦ κλήρου. Οἱ ἀποφάσεις τῆς συνόδου τῆς Ρώμης κοινοποιήθηκαν σέ ὅλους τούς ἐπισκόπους τῆς Δύσεως μέ τήν ὑπόμνηση τῶν σοβαρῶν κανονικῶν συνεπειῶν σέ περίπτωση μή ἐφαρμογῆς τους. Συγχρόνως μέ τήν παπική ἐπιστολή *οἱ ἐπίσκοποι τέθηκαν ὑπό τήν κρίση τῶν πιστῶν*, οἱ ὁποῖοι καλοῦντο νά μή πειθαρχοῦν πλέον σέ ἔγγαμους κληρικούς. Ἡ σύγκρουση μεταφέρθηκε πλέον σέ κάθε ἐπισκοπή. Σέ ὅσες ἐπισκοπές οἱ ἐπίσκοποι προσπάθησαν νά ἐφαρμόσουν τίς ἀποφάσεις ἀντιμετώπισαν ὀξύτατες ἀντιδράσεις, πολλοί δέ ἔγγαμοι κληρικοί ἐγκατέλειψαν τήν ἱερωσύνη. Ὅσοι ἐπίσκοποι ἀγνόησαν τίς ἀποφάσεις ὑπέκειντο στίς ἐκκλησιαστικές ποινές, τίς ὁποῖες προσπαθοῦσε νά ἐπιβάλη ὁ πάπας ἀκόμη καί μέ τή συνδρομή κοσμικῶν ἀρχόντων. Ἐν τούτοις, ἡ στροφή τῆς παπικῆς πολιτικῆς ἐναντίον τῆς *"περιβολῆς"* τῶν ἐπισκόπων καί τῶν ἡγουμένων ἀπό κοσμικούς ἄρχοντες, ἐπικυρώθηκε μέ τή σύγκληση καί νέας συνόδου στή Ρώμη (ἀρχές 1075). Οἱ ἀποφάσεις της ἀπαγόρευαν αὐστηρῶς ὁποιαδήποτε μορφή *"περιβολῆς"* κληρικῶν ἀπό κοσμικούς ἄρχοντες καί ἐπέβαλλαν στούς μέν ἀντιδρῶντες κληρικούς τήν ποινή τῆς καθαιρέσεως, στούς δέ λαϊκούς τήν ποινή τοῦ ἀφορισμοῦ (M.G.H., SS., VIII, 27). Ὁ παπικός ἀφορισμός κατά τοῦ Ροβέρτου Γι-

σκάρδου (1074) γιά τήν ἐπεκτατική πολιτική τῶν Νορμανδῶν εἰς βάρος τῶν παπικῶν κτήσεων στήν κεντρική Ἰταλία ἀποτελοῦσε μία πρώτη καί συνεπῆ ἐφαρμογή τῶν ἱεροκρατικῶν ἰδεῶν τοῦ Γρηγορίου Ζ΄, ὁ ὁποῖος δέν ἀπέκλειε καί τή συγκρότηση ὀργανωμένου ἐκκλησιαστικοῦ στρατοῦ (militia s. Petri) γιά τήν προστασία τῶν συμφερόντων τοῦ παπικοῦ θρόνου. Οἱ βασικές ἰδέες τοῦ μεταρρυθμιστῆ πάπα διατυπώθηκαν στίς 27 σύντομες προτάσεις τοῦ περίφημου κειμένου "Dictatus papae" (1075), οἱ ὁποῖες ἔχουν ὡς ἀκολούθως (PL 148, 107):

"*1) Ἡ Ρωμαϊκή Ἐκκλησία ἱδρύθηκε ἀπό τόν ἴδιο τόν Θεό. 2) Μόνο ὁ ρωμαῖος ποντίφηκας νομίμως καλεῖται Οἰκουμενικός (solus Romanus pontifex iure dicatur universalis). 3) Μόνος αὐτός δύναται νά καθαιρῆ καί νά ἀποκαθιστᾶ ἐπισκόπους. 4) Ὁ ἀντιπρόσωπός του προκάθηται ὅλων τῶν ἐπισκόπων στή σύνοδο, ἔστω καί ἄν εἶναι κατώτερου βαθμοῦ, καί δύναται νά ἐκφέρη κατ'αὐτῶν ἀπόφαση καθαιρέσεως. 5) Ὁ πάπας δύναται νά καθαιρῆ καί ἀπόντες. 6) Ὀφείλουμε, ἐκτός τῶν ἄλλων, νά μή διαμένουμε στήν ἴδια κατοικία μέ τούς ἀφορισμένους ἀπό ἐκεῖνον (= πάπα). 7) Μόνο σέ αὐτόν ἐπιτρέπεται γιά τήν ἀνάγκη τῶν καιρῶν νά ἐκδίδη νέους νόμους, νά συγκροτῆ νέες κοινότητες, νά ἱδρύη ἕνα κανονικό μοναστήρι, ὅπως ἐπίσης νά διαιρῆ πλούσιες ἐπισκοπές καί νά συνενώνη τίς πτωχές σέ μία. 8) Μόνος αὐτός δύναται νά χρησιμοποιῆ τά αὐτοκρατορικά διάσημα (solus possit uti imperialibus insigniis). 9) Μόνου τοῦ πάπα τούς πόδες ἀσπάζονται ὅλοι οἱ ἡγεμόνες (solius papae pedes omnes principes deosculentur). 10) Μόνου ἐκείνου τό ὄνομα ἀναφέρεται στίς ἐκκλησίες. 11) Τοῦτο (= πάπας) εἶναι μοναδικό ὄνομα στόν κόσμο (Hoc unicum est nomen in mundo). 12) Σέ αὐτόν ἐπιτρέπεται νά ἐκθρονίζη αὐτοκράτορες (illi liceat imperatores deponere). 13) Σέ αὐτόν ἐπιτρέπεται σέ περίπτωση ἀνάγκης νά μεταθέτη ἐπισκόπους ἀπό τή μία ἐπισκοπή σέ ἄλλη. 14) Αὐτός δύναται νά χειροτονῆ ὁποιονδήποτε θέλει κληρικό ἀπό κάθε ἐκκλησία. 15) Ὁ χειροτονημένος ἀπό αὐτόν (= πάπα) δύναται νά προΐσταται σέ ἄλλη ἐκκλησία, ἀλλά ὄχι καί νά ὑπηρετῆ σέ αὐτήν, δέν πρέπει δέ νά λάβη ἀνώτερο βαθμό ἀπό ἄλλον ἐπίσκοπο. 16) Καμμία σύνοδος δέν δύναται χωρίς τήν ἐντολή ἐκείνου νά ὀνομασθῆ γενική (nulla synodus absque precepto eius debet generalis vocari). 17) Κανένα Διάταγμα (capitulum) καί κανένα κανονικό βιβλίο δέν γίνεται δεκτό χωρίς τήν αὐθεντία (auctoritate) ἐκείνου. 18) Οἱ ἀποφάσεις ἐκείνου πρέπει νά μήν ἀκυρώνονται ἀπό κανένα, ἀλλ'αὐτός μόνος δύναται νά ἀκυρώνη (= τίς ἀποφάσεις) ὅλων (Sententia illius a nullo debeat retractari et ipse omnium solus retractare possit). 19) Αὐτός δέν πρέπει νά κρίνεται ἀπό κανένα (a nemine ipse iudicari debeat). 20) Κανείς δέν δύναται νά καταδικάση τόν προσφεύγοντα στόν ἀποστολικό θρόνο (nullus audeat condemnare apostolicam sedem apellantem). 21) Πρός αὐτόν πρέπει νά παραπέμπονται*

οἱ μείζονες ὑποθέσεις ὁποιασδήποτε Ἐκκλησίας (majores causae cuiuscunque ecclesiae ad eam referri debeant). 22) Ἡ Ρωμαϊκή Ἐκκλησία δέν πλανήθηκε ποτέ καί κατά τή μαρτυρία τῆς Γραφῆς δέν θά πλανηθῆ εἰς τόν αἰώνα (Romana ecclesia nunquam erravit nec in perpetuum Scriptura testante errabit). 23) Ὁ Ρωμαῖος ποντίφηκας, ἄν ἔχη χειροτονηθῆ κανονικῶς, καθίσταται ἀναμφιβόλως ἅγιος διά τῶν ἀξιομισθιῶν τοῦ μακαρίου Πέτρου... (Romanus pontifex, si canonice fuerit ordinatus, meritis beati Petri indubitanter efficitur sanctus...). 24) Μέ ἐντολή καί ἔγκριση ἐκείνου οἱ ὑποκείμενοι ἐπιτρέπεται νά καταγγέλλουν. 25) Δύναται χωρίς συνοδική ἀπόφαση νά καθαιρῆ καί νά ἀποκαθιστᾶ ἐπισκόπους. 26) Δέν θεωρεῖται καθολικός, ὅποιος δέν συμφωνεῖ μέ τή Ρωμαϊκή Ἐκκλησία (Catholicus non habeatur, qui non concordat Romanae ecclesiae). 27) Δύναται νά ἀπαλλάσση τούς ὑπηκόους ἀπό τήν ὑποχρέωση πίστεως πρός ἀδίκους (a fidelitate iniquorum subiectos potest absolvere)."

Ἡ γνησιότητα τοῦ συντόμου αὐτοῦ κειμένου δέν μπορεῖ νά ἀμφισβητηθῆ, ἀλλά εἶναι ἀβάσιμη καί ἡ ἱστορική ἑρμηνεία του ὡς *προγραμματικοῦ* κειμένου τῆς ἐπιχειρούμενης μεταρρυθμίσεως. Ἡ ὑπόθεση τοῦ G.B. Borino (Archivio della R. Deputazione Romana de storia patria, 67, 1944, 237-252), ὅτι τό κείμενο ἀποτελεῖ *ἁπλές καί σύντομες θεματολογικές σημειώσεις* πρός ἔρευνα γιά ἐπαλήθευση στίς κανονικές συλλογές, ἔτυχε εὐνοϊκῆς ὑποδοχῆς (K.Hofmann, Studi Gregoriani, I, 533-540) καί θά μποροῦσε νά χαρακτηρισθῆ εὔλογη τόσο ἀπό τήν ἰδιότυπη μορφή τῶν προτάσεων, ὅσο καί ἀπό τήν ἄτακτη παράθεση ἤ σύνδεσή τους. Εἶναι ὅμως ἀναντίρρητο ὅτι καί ὑπό τήν ἔννοια αὐτή ἡ ἐπιλογή τῶν ἔστω πρός μελέτη θεμάτων τῶν κανονικῶν παραπομπῶν ὑποδηλώνει τήν ἀναφορά τῶν συγκεκριμένων προτάσεων σέ μία ἤδη συγκροτημένη θεωρία στή σκέψη τοῦ Γρηγορίου Ζ΄ περί τῆς παπικῆς αὐθεντίας. Ὅλες οἱ προτάσεις ἀπορρέουν μέν ἀπό τήν ἤδη ὑφιστάμενη κανονική θεωρία, ἀλλά ὅλες ἔχουν καί μία συγκεκριμένη ἀναφορά στά εἰδικότερα πρακτικά προβλήματα τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ ἀγώνα τοῦ Γρηγορίου Ζ΄. Εἶναι γεγονός ὅτι στίς προτάσεις αὐτές τοῦ Dictatus papae ἀποδόθηκε ἀπό τήν ἱστορική ἔρευνα, τό ὅλο βάρος τοῦ περί *"περιβολῆς"* ἀγώνα τοῦ παπισμοῦ καί οἱ συγκρούσεις δύο αἰώνων περίπου μεταξύ τῶν παπῶν καί τῶν γερμανῶν αὐτοκρατόρων. Συμπεριλαμβάνονται βεβαίως στό παπικό αὐτό κείμενο προτάσεις γιά τό *πρωτεῖο τοῦ πάπα* στήν Ἐκκλησία (18, 19, 22, καί 23), οἱ ὁποῖες προκύπτουν ἀπό παλαιότερες ἑρμηνεῖες τῶν κανονολόγων στά πλαστά κείμενα τῆς ψευδο-Κωνσταντινείου Δωρεᾶς καί τῶν ψευδο-Ἰσιδωρείων Διατάξεων καί ἦσαν ἀναγκαῖες στόν ἀγώνα τοῦ πάπα γιά τήν *"περιβολή"* τῶν ἐπισκόπων ἀπό τούς κοσμικούς ἄρχοντες. Οἱ προτάσεις αὐτές μποροῦν νά ἀξιολογηθοῦν μέ κριτήριο τήν εὔλογη ἀγωνία ἑνός *πάπα, ὁ ὁποῖος δέν μποροῦσε νά ἀσκῆ τά κανονικά του δικαιώματα σέ*

ὁποιαδήποτε ἀρχιεπισκοπή ἤ ἐπισκοπή τῆς τακτικῆς του δικαιοδοσίας χωρίς τήν προηγούμενη συναίνεση τῶν τοπικῶν ἡγεμόνων. Ὁ πάπας δηλαδή δέν μποροῦσε πλέον νά ἀσκήση στή Δύση οὔτε τά θεμελιώδη κανονικά του δικαιώματα στό *δίκαιο τῶν χειροτονιῶν καί κρίσεως ἐπισκόπων,* τά ὁποῖα ἀσκοῦσαν τακτικῶς ἤδη ἀπό τόν Ε΄ αἰώνα ὅλοι οἱ πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς στή δικαιοδοσία τους. Αὐτά προέβαλλε ὁ Γρηγόριος Ζ΄ σέ ὅλες τίς ἄλλες προτάσεις τοῦ Dictatus papae μέ τήν ἐπίκληση τῆς *ἐξαιρετικῆς αὐθεντίας* (auctoritas) τοῦ *πάπα* ὄχι μόνο στήν Ἐκκλησία, ἀλλά καί στή σχέση της μέ τή δυναστική βασιλική ἐξουσία. Ἡ ἑρμηνεία τοῦ Dictatus papae ὑπό τήν προοπτική τοῦ *πατριαρχικοῦ δικαίου* στή Δύση ἀπομυθεύει τό κείμενο ἀπό τίς μεταγενέστερες ἑρμηνευτικές φαντασιώσεις ἤ πρακτικές. Ἡ σκληρή καί ἄκαμπτη διατύπωση τῶν προτάσεων ἀναδύεται ἀπό τήν τραγική διαπίστωση, ὅτι *δέν μποροῦσε νά παρέμβη σέ καμμία σχεδόν ἐκλογή ἀρχιεπισκόπου ἤ ἐπισκόπου τῆς κανονικῆς του δικαιοδοσίας.* Πράγματι, τό περιεχόμενο τῶν προτάσεων καταγράφει σέ τελευταία ἀνάλυση τά βασικά κανονικά δικαιώματα τοῦ παπικοῦ θρόνου στό δίκαιο χειροτονιῶν καί κρίσεως ἐπισκόπων. Ὡστόσο, *τά δικαιώματα τοῦ θρόνου ἀναφέρονται πλέον στό πρόσωπο τοῦ πάπα,* γι' αὐτό προκαλοῦν ἑρμηνευτική σύγχυση.

Ἡ σύγκρουση τοῦ παπικοῦ θρόνου ὄχι μόνο μέ τόν γερμανό αὐτοκράτορα, ἀλλά καί μέ ὅλους τούς ἡγεμόνες τῆς Δύσεως ἦταν ἀναπόφευκτη. Τόσο οἱ ἀπολυταρχικές ἰδέες τοῦ ἰδιότυπου παπικοῦ κειμένου (Dictatus papae), ὅσο καί ὁ συνδυασμός τῆς ἐξυγιάνσεως τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου μέ τήν ἀπαγόρευση τῆς *"περιβολῆς"* ἔπλητταν ὄχι μόνο τό κῦρος, ἀλλά καί τά συμφέροντα τῶν τοπικῶν ἡγεμόνων. Οἱ ἐκκλησιαστικοί ἄρχοντες, πέρα ἀπό τίς ἄλλες ὑποχρεώσεις τους ἔναντι τῶν βασιλέων, διοικοῦσαν καί μεγάλες κρατικές ἐκτάσεις, οἱ ὁποῖες τούς εἶχαν παραχωρηθῆ ἀπό τούς βασιλεῖς ἤ ἀπό ἄλλους τοπικούς ἡγεμόνες. Εἰδικότερα στή Γερμανία ἤλεγχαν τή μισή περίπου κρατική περιουσία, ἡ ὁποία εἶχε καταστῆ ἐκκλησιαστική μέ τίς δωρεές τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γερμανίας πρός τούς ἐκκλησιαστικούς ἄρχοντες. Ὁ Γρηγόριος Ζ΄, ὅπως καί οἱ ἄλλοι ὑπέρμαχοι τῶν μεταρρυθμιστικῶν ἰδεῶν, ὑποστήριζε ὅτι ἡ ἐκκλησιαστική περιουσία σύμφωνα μέ τούς ἱ. κανόνες ἦταν ἀναπαλλοτρίωτη καί συνεπῶς δέν ἦταν δυνατόν νά ἐπιστραφῆ στό κράτος μετά τήν κατάργηση τῆς *"περιβολῆς"* τῶν ἐπισκόπων ἀπό τούς κοσμικούς ἄρχοντες. Οἱ βασιλεῖς δηλαδή τῆς Δύσεως ἔπρεπε νά παραιτηθοῦν ὄχι μόνο ἀπό τά παραδοσιακά δικαιώματά τους στήν Ἐκκλησία, ἀλλά καί ἀπό τή δική τους περιουσία. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή ἡ πολιτική τοῦ Γρηγορίου Ζ΄ δέν θά εἶχε προοπτικές ἐπιτυχίας, ἄν δέν ἦσαν σπασμωδικές οἱ πρῶτες ἀντιδράσεις τοῦ αὐτοκράτορα καί τῶν διαφωνούντων ἐπισκόπων. Ὁ μέν βασιλιάς τῆς Γερμανίας, παρά τήν ἀποδοχή τῆς θεωρίας τῶν δύο ἀνεξαρτήτων ἐξουσιῶν, ἐπέμενε

στή διεκδίκηση τῶν παραδοσιακῶν δικαιωμάτων του κατά τήν ἐκλογή τοῦ πάπα καί κατά τήν ἐγκαθίδρυση τῶν ἐπισκόπων, ἐνῶ οἱ διαφωνοῦντες ἐπίσκοποι ἀπέρριπταν τίς μεταρρυθμιστικές ἰδέες ὡς πρός τήν ἠθική ἀνύψωση τοῦ κλήρου γιά νά διατηρήσουν τά κοσμικά τους προνόμια. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντίας Ὄθων λ.χ., παρά τήν παπική ἀπαγόρευση, ἐπέτρεψε ὄχι μόνο στούς ἔγγαμους κληρικούς νά διατηρήσουν τίς γυναῖκες τους, ἀλλά καί στούς ἀγάμους νά τελέσουν γάμο. Πολλοί ἀπό τούς ἀντιδρῶντες κληρικούς προτίμησαν τόν γάμο ἀπό τήν ἱερωσύνη μέ τήν ἐπίκληση τῶν σχετικῶν λόγων τοῦ ἀποστόλου Παύλου (Α΄ Κορ. 7, 9. Α΄ Τιμ. 3, 2), ἤ καί τοῦ Παφνουτίου στήν Α΄ Οἰκουμενική σύνοδο (325). Δέν ἔπειθαν ὅμως τούς πιστούς.

Ὁ Γρηγόριος Ζ΄ κινήθηκε μέ μεγάλη ἀποφασιστικότητα γιά τήν ἐπιβολή τῶν ἐκκλησιαστικῶν μεταρρυθμίσεων, παρά τό γεγονός ὅτι δέν εἶχε σοβαρά πολιτικά ἐρείσματα. Στηριζόταν κυρίως στήν ἀφοσίωση τοῦ ρωμαϊκοῦ λαοῦ καί στήν ὑποστήριξη τῆς λαϊκῆς κινήσεως (pataria) τῆς κεντρικῆς καί τῆς βόρειας Ἰταλίας, ἡ ὁποία γινόταν σημαντικότερη μέ τήν ἀμέριστη συμπαράσταση τῆς νεαρῆς καί πανίσχυρης κόμισσας τῆς Τοσκάνης Ματθίλδης. Ὁ παλαιός φίλος καί τελικῶς πολέμιος τοῦ πάπα καρδινάλιος Οὖγος κατηγόρησε τόν Γρηγόριο Ζ΄ στή σύνοδο τῆς Βορματίας (Worms, 1076) γιά ἀθέμιτη συμβίωση μέ τή Ματθίλδη, ἀκόλαστο βίο, σιμωνιακή ἐκλογή στόν παπικό θρόνο καί παράλειψη αἰτήσεως κατά τήν ἐκλογή του τῆς συγκαταθέσεως τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γερμανίας, συμφώνως πρός τήν καθιερωμένη παράδοση. Οἱ κατηγορίες ἦσαν βεβαίως ἀβάσιμες, ἐκτός ἴσως ἀπό τήν τελευταία, ἀλλά μποροῦσαν νά χρησιμοποιηθοῦν ἀπό τούς ἐχθρούς του. Ὁ Ἐρρίκος Δ΄, καίτοι θεωροῦσε τόν πάπα ἐπικίνδυνο ἄνθρωπο (homo periculosus), ὑποτίμησε τή σημασία τῶν ἀποφάσεων τῶν συνόδων τῆς Ρώμης, συνέχισε δέ νά παρεμβαίνη στά ἐκκλησιαστικά πράγματα μέ τήν ἐνθάρρυνση καί πολλῶν συμβούλων του. Ἐπέβαλε αὐθαίρετα στή Β. Ἰταλία τόν ἀρχιεπίσκοπο *Μιλάνου* καί στήν κεντρική Ἰταλία τούς ἐπισκόπους *Σπολέτου καί Φέρμου,* ἐνῶ ἀποφάσισε τήν ἐφαρμογή σκληρῶν μέτρων ἐναντίον τῶν πολιτικῶν καί τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων, οἱ ὁποῖοι ὑπέκυπταν στίς ἀπειλές τοῦ πάπα (*καθαίρεση ἀπό τό ἀξίωμα, προσωπικές διώξεις, φυλάκιση, δήμευση τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας* κ.λπ.). Ὁ πάπας ἐπίσης καθαίρεσε πολλούς ἐπισκόπους καί ἀφόρισε τέσσαρες συμβούλους τοῦ Ἐρρίκου, ἐνῶ σέ ἐπιστολή του (1075) ἀπειλοῦσε μέ ἀφορισμό καί τόν ἴδιο τόν αὐτοκράτορα, ἄν συνέχιζε νά ἀναμιγνύεται στά ἐκκλησιαστικά πράγματα καί δέν διέκοπτε τήν ἐπικοινωνία μέ τούς ἀφορισμένους συμβούλους του.

Ὁ Ἐρρίκος, συγκάλεσε *τή σύνοδο τῆς Βορματίας* (1076), στήν ὁποία ἔλαβαν μέρος οἱ περισσότεροι ἐπίσκοποι τῆς Γερμανίας καί πολλοί ἐχθροί τοῦ πάπα. Ἡ σύνοδος ἱκανοποίησε τήν ἐπιθυμία τοῦ Ἐρρίκου καί

καθαίρεσε τόν Γρηγόριο Ζ΄ ὡς *ἀντικανονικό, ἐπίορκο, ἀνήθικο καί ταραξία* τῆς Ἐκκλησίας. Μόνο δύο ἐπίσκοποι διαφώνησαν πρός τήν ἀπόφαση τῆς συνόδου (Ἀδαλβέρτος τοῦ Βύρτσμπουργκ καί Χέρμαν τοῦ Μέτς). Ἡ συνοδική ἀπόφαση γιά τήν καθαίρεση τοῦ πάπα κοινοποιήθηκε σέ ὁλόκληρη τή Γερμανία καί στή Β. Ἰταλία, ἐπιδόθηκε δέ καί στόν ἴδιο τόν πάπα μέ βασιλικό ἀπεσταλμένο, ὁ ὁποῖος μετέφερε καί τή σκληρή ἐπιστολή τοῦ Ἐρρίκου πρός τόν πάπα: *"Ἐρρίκος ὄχι διά σφετερισμοῦ, ἀλλά δι'εὐσεβοῦς χειροτονίας Θεοῦ βασιλιάς, πρός τόν ὄχι πλέον ἀποστολικό (= πάπα), ἀλλά ψευδο-μοναχό Ἰλδεμβράνδη"* (Heinricus non usurpative, sed pia Dei ordinatione rex, Hildebrando iam non apostolico, sed falso monacho). Ἡ ἐπιστολή κατακλειόταν μέ βίαιο τρόπο: *"Ἐγώ Ἐρρίκος, ἐλέῳ Θεοῦ βασιλεύς, μέ ὅλους τοῦ ἐπισκόπους μου λέγομε πρός σέ: παραιτήσου, παραιτήσου, αἰωνίως ἀναθεματισμένε"* (Ego Heinricus, Dei gratia rex, cum omnibus episcopis tibi dicimus: Descende, descende, per seculae damnade". Ἡ ἐπιστολή ἀπέρριπτε τήν παπική θεωρία γιά τήν ἐξάρτηση τῆς βασιλικῆς ἀπό τήν παπική ἐξουσία καί ἀποδοκίμαζε τίς ἀνατρεπτικές ἐνέργειες τοῦ πάπα γιά τήν κανονική τάξη καί τήν εἰρήνη τῆς Ἐκκλησίας: *"Ἀλλά σύ θεώρησες τήν ταπείνωσή μας ὡς φόβο καί δέν φοβήθηκες νά ἐξεγερθῆς ἐναντίον καί αὐτῆς ἀκόμη τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας, ἡ ὁποία μᾶς παραχωρήθηκε ἀπό τόν Θεό καί τήν ὁποία σύ τόλμησες νά ἀπειλήσης ὅτι θά μᾶς ἀφαιρέσης, ὡς ἐάν ἐλάβαμε ἀπό σέ τή βασιλεία, ὡς ἐάν εἶναι στό δικό σου καί ὄχι στό χέρι τοῦ Θεοῦ ἡ βασιλική ἤ ἡ αὐτοκρατορική ἐξουσία. Αὐτός ὁ κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός μᾶς κάλεσε στό βασιλικό ἀξίωμα, ἐνῶ δέν κάλεσε σέ στό ἱερατικό ἀξίωμα"* (Sed tu humilitatem nostram timorem fore intellexisti, ideoque et in ipsam regiam potestatem nobis a Deo concessam exurgere non timuisti, quam te nobis auferre ausus es minari, quasi nos a te regnum acceperimus, quasi in tua et non in Dei manu sit vel regnum vel imperium. Qui dominus noster Jesus Christus nos ad regnum, te autem non vocavit ad sacerdotium).

Ὁ Γρηγόριος Ζ΄ ἀνέγνωσε μέ ἐντυπωσιακή ἠρεμία στή σύνοδο τήν ἐπιστολή καί τήν ἀπόφαση, ἀλλά ἀντέδρασε μέ μεγάλη βιαιότητα στήν πράξη. Ἐφάρμοσε γιά πρώτη φορά τίς ἰδέες τοῦ Dictatus papae καί συγκάλεσε νέα σύνοδο στή Ρώμη (Φεβρ. 1076), ἡ ὁποία καθαίρεσε τούς ἡγέτες τῶν ἐπισκόπων τῆς συνόδου τῆς Βορματίας *(ἀρχιεπίσκοπο τοῦ Μάιντς, Καρδινάλιο Οὔγο καί τούς ὁμόφρονες ἐπισκόπους τῆς Λομβαρδίας)*, ἐπέβαλε ἀργία στούς ἄλλους ἐπισκόπους τῆς συνόδου, οἱ ὁποῖοι ὑπέγραψαν ὑπό τό κράτος τῆς βίας, ἔδωσε σέ αὐτούς τή δυνατότητα νά ἀνακαλέσουν τήν ὑπογραφή τους σέ ὁρισμένη προθεσμία καί ἐνέκρινε τόν παπικό ἀφορισμό τοῦ Ἐρρίκου Δ΄. Ὁ πάπας ἀπάγγειλε τόν ἀφορισμό ἐναντίον τοῦ γερμανοῦ βασιλιᾶ γιά σοβαρά πνευματικά παραπτώματα,

τόν κήρυξε ἔκπτωτο ἀπό τό βασιλικό ἀξίωμα καί ἔλυσε τούς ὑπηκόους του ἀπό τόν ὅρκο πίστεως καί ὑποταγῆς πρός αὐτόν. Ὁ Γρηγόριος Ζ΄ ἐφάρμοζε δηλαδή *γιά πρώτη φορά στήν πράξη* τίς παποκαισαρικές ἑρμηνεῖες τόσο τῆς στέψεως τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα ἀπό τόν πάπα, ὅσο καί τῆς ψευδο-Κωνσταντινείου Δωρεᾶς. Ὁ πάπας προβαλλόταν ὄχι μόνο ὡς ὁ κάτοχος τῆς πληρότητας τῆς ἱερατικῆς ἐξουσίας (plenitudo potestatis), ἀλλά καί ὡς ὁ μόνος νόμιμος διαχειριστής τῆς θεοδώρητης βασιλικῆς ἐξουσίας, τήν ὁποία παραχωροῦσε μέν κατά τή στέψη, ἀλλά δέν ἔχανε τό δικαίωμα νά τήν ἀφαιρῆ κατά τήν κρίση του. Ὁ σεβασμός τῶν ἀποφάσεών του ἀπό τούς ἡγεμόνες ἀνετίθετο στήν εὐθύνη τῶν πιστῶν, οἱ ὁποῖοι ὄχι μόνο ἐλύοντο ἀπό τόν ὅρκο πίστεως πρός ἐκπτώτους ἡγεμόνες, ἀλλά εἶχαν καί τήν ὑποχρέωση νά μήν ἀναγνωρίζουν κάθε παράνομο ἡγεμόνα. Σέ περίπτωση ἀδιαφορίας τῶν πιστῶν μποροῦσε νά χρησιμοποιηθῆ ὡς μέσο πιέσεως ἡ *"Ἀπαγόρευσις"* (interdictum) τελέσεως ὁποιασδήποτε ἱεροπραξίας στήν ἐπικράτεια τοῦ ἔκπτωτου ἡγεμόνα.

Ἡ ποινή τῆς *"Ἀπαγορεύσεως"* (interdictum) συνδεόταν συνήθως μέ προσωπικό ἀφορισμό ἤδη κατά τόν Ι΄ αἰώνα, ἀλλά ἀποσυνδέθηκε κατά τόν ΙΑ΄ αἰώνα *(σύνοδος Λιμόζ, 1031)* καί καθιερώθηκε κατά τόν ΙΒ΄ αἰώνα ὡς μέτρο πιέσεως ἐναντίον τῶν βασιλέων τῆς Δύσεως. Ἡ ἐπιβολή τῆς *"ἀπαγορεύσεως"* δέν καταργοῦσε μέν τή συνέχεια τῆς θείας λατρείας ἀπό τούς κληρικούς, ἀλλά ἀπέκλειε τή συμμετοχή σέ αὐτήν τοῦ λαοῦ. Ἡ θεία λατρεία ἐτελεῖτο χαμηλόφωνα, μέ κλειστές τίς πόρτες τῶν ναῶν καί χωρίς κωδωνοκρουσίες, ἐνῶ ἡ ἐξομολόγηση, ἡ θ. εὐχαριστία καί τά ἄλλα μυστήρια παρείχοντο ὡς *"τελευταῖον ἐφόδιον"* μόνο στούς ἑτοιμοθανάτους. Ἀπαγορευόταν ἐπίσης ἡ ἐκκλησιαστική κήδευση τῶν νεκρῶν, μέ ἐξαίρεση τούς κληρικούς, τά βρέφη, τούς ἐπαῖτες καί τούς ξένους. Τό μέτρο ἦταν φοβερό ἀκόμη καί κατά τήν πρώτη του ἐφαρμογή. Πράγματι, ὁ ἀφορισμός τοῦ αὐτοκράτορα ἐνεργοποίησε ποικίλες ἀντιδράσεις μεταξύ τῶν ἀντιπάλων του γερμανῶν ἡγεμόνων. Οἱ δοῦκες τῆς Σουηβίας, τῆς Βαυαρίας καί τῆς Καρινθίας μέ πολλούς ἄλλους τοπικούς ἡγεμόνες καί ἐπισκόπους συνῆλθαν στό Τριμπούρ (10 Ὀκτ. 1076), ὅπου κατέφθασαν καί δύο ἀπεσταλμένοι τοῦ πάπα, ἔλαβαν δέ σημαντικές ἀποφάσεις. Ἀναγνώρισαν τόν παπικό ἀφορισμό τοῦ Ἐρρίκου Δ΄, τοῦ ἔθεσαν προθεσμία μέχρι τίς 2 Φεβρ. 1077 γιά νά λάβη τήν παπική ἄφεση ὑπό τήν ἀπειλή ἐκλογῆς ἄλλου βασιλιᾶ καί συμφώνησαν νά συναντηθοῦν τόν Φεβρουάριο τοῦ 1077 στήν Αὐγούστα (Augsburg) τῆς Βαυαρίας μέ τή συμμετοχή καί τοῦ πάπα γιά τήν ὁριστική ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος. Ἡ ἀπρόβλεπτη ἐξέλιξη τῶν γεγονότων δημιουργοῦσε στόν Ἐρρίκο σοβαρό ἐσωτερικό πρόβλημα, ἐνῶ συγχρόνως ἰσχυροποιοῦσε τή θέση τοῦ πάπα καί τῶν ἀντιπάλων του ἡγεμόνων. Ἡ καθαίρεσή του στό συνέδριο τῆς Αὐγούστας ἦταν, ἄν ὄχι βέβαιη, ὁπωσδήποτε πολύ πιθανή, ἀφοῦ καί ἡ μετάβαση

τοῦ πάπα στή Γερμανία θά προκαλοῦσε γενικότερη ἀναστάτωση. Μόνη διέξοδος ἦταν ἡ ἄμεση συμφιλίωση τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα μέ τόν ἐπικίνδυνο πάπα πρίν ἀπό τή σύγκληση τοῦ συνεδρίου τῆς Αὐγούστας.

Ὁ Ἐρρίκος ζήτησε μέ ἀπεσταλμένους του ἀπό τόν πάπα νά μεταβῆ στή Ρώμη καί νά ζητήση συγγνώμη, ἀλλά ὁ πάπας ἀρνήθηκε, ἀφοῦ ἤδη ἑτοιμαζόταν νά ἀναχωρήση γιά τήν Αὐγούστα. Πλησίαζε δηλαδή ἡ κρίσιμη στιγμή γιά τόν γερμανό βασιλιά, ὁ ὁποῖος, μέ τήν προτροπή τοῦ πνευματικοῦ του πατέρα καί ἡγουμένου τοῦ Κλουνιακοῦ Οὔγου, ἀποφάσισε νά κινηθῆ πρός συνάντηση τοῦ πάπα πρό τῆς μεταβάσεώς του στήν Αὐγούστα. Μαζί μέ τή σύζυγό του Βέρθα καί τόν διετῆ γιό του Κορράδο ἀκολούθησε τήν ὁδό πρός τή Β. Ἰταλία, συνοδευόταν δέ ἀπό τόν ἡγούμενο Οὔγο καί πολυπρόσωπη ἀκολουθία. Οἱ δρόμοι τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα καί τοῦ πάπα συναντήθηκαν πράγματι στή Β. Ἰταλία, ὅπου εἶχε ἤδη φθάσει ὁ Γρηγόριος Ζ΄ κατά τή μετάβασή του πρός τήν Αὐγούστα. Ἡ εἴδηση ὅμως ὅτι ὁ Ἐρρίκος Δ΄ βρισκόταν ἤδη στήν Ἰταλία θορύβησε τόν πάπα, ὁ ὁποῖος κατέφυγε στήν *Κανόσσα*, ἕνα ὀχυρό κάστρο τῆς ἐξαδέλφης τοῦ αὐτοκράτορα καί θαυμάστριας τοῦ πάπα κόμισσας τῆς Τοσκάνης Ματθίλδης στά Ἀπέννινα ὄρη. Ὁ βασιλιάς πληροφορήθηκε εὔκολα τίς κινήσεις τοῦ Γρηγορίου Ζ΄ καί ἀκολούθησε τά ἴχνη του μέχρι τούς πρόποδες τοῦ κάστρου, ὅπου ἐγκαταστάθηκε σέ πρόχειρο κατάλυμα καί ὑποβλήθηκε σέ μετάνοια ὑπό τήν καθοδήγηση τοῦ ἡγουμένου Οὔγου, ὁ ὁποῖος προσπαθοῦσε νά ἐπιτύχη τή συμφιλίωση. Ὁ πάπας στήν ἀρχή ἀρνήθηκε σκόπιμα νά τόν δεχθῆ ἐπί τρεῖς ἡμέρες. Ὡστόσο, οἱ διηγήσεις τῶν μεταγενέστερων πηγῶν, ὅτι δηλαδή ὁ Ἐρρίκος παρέμεινε πρό τῆς πύλης τοῦ κάστρου μέ χιτώνα μετανοίας τρεῖς μέρες καί τρεῖς νύκτες χωρίς τροφή καί ἀνυπόδητος, εἶναι ἀναληθεῖς καί ἀποσκοποῦσαν στή μείωση τοῦ κύρους τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα. Ἡ ὑποχώρηση τοῦ πάπα ἀποδίδεται στίς πιέσεις τῆς κόμισσας Ματθίλδης καί τοῦ ἡγουμένου Οὔγου, ἀλλά καί ὁ ἴδιος ὁ πάπας προτιμοῦσε προφανῶς μία ἀμεσώτερη νίκη ἀπό τίς ἀβέβαιες ἀποφάσεις τοῦ συνεδρίου τῆς Αὐγούστας. Ὁ Ἐρρίκος μαζί μέ ἄλλους ἀφορισμένους παρουσιάσθηκαν στόν πάπα μέ ταπείνωση καί ἔλαβαν παπική ἄφεση καί εὐλογία, ἐπακολούθησε δέ ἡ τέλεση τῆς θ. λειτουργίας στόν ναό τοῦ κάστρου καί ἔγινε *ὁ ἀσπασμός τῆς εἰρήνης* μεταξύ τοῦ πάπα καί τοῦ αὐτοκράτορα (28 Ἰαν. 1077).

Ἡ ἄρση τοῦ ἀφορισμοῦ τοῦ Ἐρρίκου Δ΄ καί ἡ συμφιλίωση ἔγινε βεβαίως ὑπό συγκεκριμένους ὅρους, οἱ ὁποῖοι καταγράφηκαν στόν *Ὅρκο* τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα. Ὁ Ἐρρίκος ἔναντι τῆς ἄρσεως τοῦ ἀφορισμοῦ ἀναλάμβανε τήν ὑποχρέωση ἀφ'ἑνός μέν τῆς προστασίας τοῦ πάπα κατά τίς ποιμαντικές ἐπισκέψεις του στή Γερμανία, ἀφ'ἑτέρου δέ τῆς συμφιλιώσεως μέ τούς δοῦκες, κόμητες, ἀρχιεπισκόπους, ἐπισκόπους καί ἄλλους ἀξιωματούχους τῆς Γερμανίας κατά τήν κρίση τοῦ πάπα καί

μέσα σέ προθεσμία, ἡ ὁποία θά ὁρίζετο ἀπό τόν πάπα. Ἐν τούτοις, ἡ ὑποχρέωση τῆς συμφιλιώσεως αὐτῆς τελοῦσε πάντοτε ὑπό τήν αἵρεση, ὅτι δέν θά παρουσιαζόταν κάποιο ἐμπόδιο στόν γερμανό αὐτοκράτορα ἤ τόν πάπα (nisi certum impedimentum mihi vel sibi obstiterit). Ὁ πρῶτος λοιπόν κύκλος τῆς συγκρούσεως τοῦ πάπα πρός τόν γερμανό αὐτοκράτορα ἔκλεισε μέ τήν θεαματική νίκη τοῦ Γρηγορίου Ζ΄. Ὡστόσο, ὁ πάπας εἶχε ὑπερεκτιμήσει ὄχι μόνο τήν ἐκκλησιαστική εὐαισθησία τῶν ἀντιπάλων τοῦ Ἐρρίκου τοπικῶν ἡγεμόνων τῆς Γερμανίας, ἀλλά καί τήν εἰλικρίνεια τῆς μετάνοιας τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα. Ἡ ἐμπρόθεσμη συμφιλίωση τοῦ Ἐρρίκου μέ τόν πάπα κατάργησε βεβαίως τήν ἀναγκαιότητα τοῦ συνεδρίου τῆς Αὐγούστας, ἀλλά ὄχι καί τή δυσφορία τῶν ἀντιπάλων τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα ἡγεμόνων, οἱ ὁποῖοι ἔχασαν μία σημαντική εὐκαιρία γιά τήν ἐκθρόνισή του μέ τήν ἀξιοποίηση καί τῶν ἰσχυρῶν λαϊκῶν ἐρεισμάτων τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ συμφιλίωση ἦταν γενικῶς ἀνεπιθύμητη, ἡ δέ ἀπρόβλεπτη ἐπίτευξή της μετέβαλε τίς προοπτικές τοῦ ἀγώνα τῶν γερμανῶν ἡγεμόνων κατά τοῦ Ἐρρίκου. Ἀποφάσισαν τή σύγκληση νέου *συνεδρίου στό Φορχάιμ* τῆς Βαυαρίας τόν Μάρτιο τοῦ 1077, στό ὁποῖο προσκλήθηκε καί ὁ πάπας. Ὁ πάπας ὅμως ἀπέστειλε δύο ἐκπροσώπους μέ τήν ἐντολή νά ἀντιδράσουν στήν ἐκλογή νέου βασιλιᾶ ἤ νά τηρήσουν τουλάχιστον οὐδέτερη στάση. Οἱ γερμανοί ἡγεμόνες πραγματοποίησαν τήν ἐπιθυμία τους καί κήρυξαν ἔκπτωτο ἀπό τόν θρόνο τόν Ἐρρίκο Δ΄, ἐπιβεβαιώνοντας ἔτσι τήν ὑποψία ὅτι οἱ πρωτοβουλίες τους ἐναντίον τοῦ αὐτοκράτορα μετά τόν παπικό ἀφορισμό ἐξυπηρετοῦσαν σαφῶς τίς πολιτικές τους ἐπιδιώξεις καί ὁπωσδήποτε ὄχι τίς ἐκκλησιαστικές εὐαισθησίες τους γιά τίς μεταρρυθμιστικές ἰδέες τοῦ πάπα. Ὡς νέο βασιλιά ἐξέλεξαν τόν *δούκα τῆς Σουηβίας Ροδόλφο*, γαμβρό τοῦ Ἐρρίκου Δ΄, ὁ ὁποῖος στέφθηκε στό Μάιντς, χωρίς ὅμως μεγάλες προοπτικές ἐπιβολῆς του στόν θρόνο. Ὁ πάπας δέν ἀναγνώρισε τόν νέο βασιλιά, ἀλλά προσπάθησε νά τηρήση οὐδέτερη στάση.

Ὁ Ἐρρίκος Δ΄ ἀντέδρασε ἀποφασιστικά, ἀνέλαβε δέ τή διοίκηση τῶν δουκάτων καί κήρυξε πόλεμο ἐναντίον τῶν ἀποστατῶν ἡγεμόνων (1077-1080). Κατά τήν περίοδο τοῦ ἐμφυλίου πολέμου ὁ πάπας μέ συνοδική ἀπόφαση (1078) ἀνανέωσε τήν ἀπαγόρευση τῆς *"περιβολῆς"* τῶν κληρικῶν ἀπό κοσμικούς ἄρχοντες. Ὁ Ροδόλφος συμμορφώθηκε πρός τήν παπική ἀπαγόρευση, ἀλλά ὁ Ἐρρίκος τήν ἀγνόησε ἐπανειλημμένως. Ὁ πάπας ἀποφάσισε στή *σύνοδο τῆς Ρώμης* (1080) τήν ἐπιβολή νέου ἀφορισμοῦ στόν Ἐρρίκο Δ΄, τόν ὁποῖο κήρυξε ἔκπτωτο ἀπό τόν θρόνο καί ἔλυσε τούς ὑπηκόους του ἀπό τόν ὅρκο πίστεως. Συγχρόνως ἀναγνώρισε ὡς νόμιμο βασιλιά τῆς Γερμανίας τόν Ροδόλφο. Ἦταν ὅμως ἀργά. Οὔτε *ὁ δεύτερος ἀφορισμός*, οὔτε ἡ παρέμβαση στό δυναστικό ζήτημα τῆς Γερμανίας εἶχαν τά ἐπιθυμητά γιά τόν πάπα ἀποτελέσματα. Ὁ Ἐρρίκος

ἀντέδρασε καί συγκάλεσε *νέα σύνοδο* (1080) στή πόλη Μπρίξεν (Brixen) τῶν γερμανοϊταλικῶν συνόρων μέ τή συμμετοχή 20 ἐπισκόπων ἀπό τήν Ἰταλία, 6 ἀπό τή Γερμανία καί 1 ἀπό τή Βουργουνδία. Ἡ σύνοδος ἐπανέλαβε τό ἐναντίον τοῦ πάπα κατηγορητήριο τῆς συνόδου τῆς Βορματίας, καθαίρεσε τόν Γρηγόριο Ζ΄ καί ἐξέλεξε ὡς νέο πάπα τόν ἀρχιεπίσκοπο Ραβέννας Γιμπέρτο. Ὁ θάνατος τοῦ Ροδόλφου σέ κρίσιμη μάχη (Ὀκτ. 1080) ἄφησε ἀπερίσπαστο τόν Ἐρρίκο νά ρυθμίση παλαιές καί νέες ἐκκρεμότητες μέ τόν πάπα. Ἦταν πλέον σέ θέση νά ἀσχοληθῆ μέ τήν ἐφαρμογή τῶν ἀποφάσεων τῆς συνόδου τοῦ Brixen. Ἄλλωστε, ἡ συνεχής ἐπέκταση τῶν Νορμανδῶν στήν κεντρική Ἰταλία ἀποτελοῦσε χρήσιμη πρόκληση γιά τόν γερμανό αὐτοκράτορα, ἀφοῦ ἡ κίνηση τῶν ἀντιπάλων του γερμανῶν ἡγεμόνων μετά τήν ἐκλογή τοῦ κόμη Ἑρμάννου ὡς διαδόχου τοῦ Ροδόλφου δέν βρῆκε ἀπήχηση στόν λαό. Τήν ἄνοιξη τοῦ 1081 εἰσέβαλε στήν Ἰταλία, νίκησε τόν στρατό τῆς Ματθίλδης μέ τήν ὑποστήριξη καί τῶν λομβαρδῶν ἡγεμόνων τῆς Β. Ἰταλίας καί κατευθύνθηκε πρός τή Ρώμη. Τήν ὑπεράσπιση τῆς πόλεως εἶχε ὀργανώσει ὁ ἴδιος ὁ πάπας Γρηγόριος, μέ τήν ἐλπίδα ὅμως τῆς στρατιωτικῆς ἐνισχύσεως καί ἀπό τούς συμμάχους του Νορμανδούς.

Οἱ ἐναλλασσόμενες μεταξύ *ἐχθρότητας καί συμμαχίας* σχέσεις τοῦ παπικοῦ θρόνου καί τῶν Νορμανδῶν ἔπληττα βεβαίως τά συμφέροντα καί τοῦ *Βυζαντίου* στή Ν. Ἰταλία. Ὁ Ροβέρτος Γισκάρδος ἦταν κοινός ἐχθρός ὄχι μόνο τοῦ γερμανοῦ, ἀλλά καί τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα, γι'αὐτό καί ὁ Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνός (1081-1118) ὑποστήριξε πολιτικῶς καί οἰκονομικῶς τόν ἀγώνα τοῦ Ἐρρίκου στήν Ἰταλία. Ἡ πολιορκία τῆς Ρώμης κάλυψε μία ὁλόκληρη διετία, ἐνῶ ὁ πάπας ἀνέμενε τή στρατιωτική ὑποστήριξη τοῦ Ροβέρτου Γισκάρδου. Τό 1083 ὁ Ἐρρίκος Δ΄ ἔγινε κύριος τῆς Ρώμης, μετά δέ τήν ἀποτυχία συμβιβαστικῆς διευθετήσεως τῶν ἀντιθέσεών του μέ τόν πάπα συγκάλεσε *σύνοδο στό Λατερανό*, ἡ ὁποία ἀφ'ἑνός μέν καθαίρεσε τόν Γρηγόριο Ζ΄, ἀφ'ἑτέρου δέ ἀνανέωσε τήν ἐκλογή τοῦ Γιμπέρτου ὡς νέου πάπα ὑπό τό ὄνομα τοῦ Κλήμη Γ΄. Ὁ Γρηγόριος Ζ΄ παρέμεινε ἔγκλειστος καί ἀνίσχυρος στό *Φρούριο τοῦ Ἀγγέλου* (Sant' Angelo), ἐνῶ ὁ Ἐρρίκος Δ΄ στέφθηκε καί πάλι αὐτοκράτορας στή βασιλική τοῦ Ἁγίου Πέτρου (31 Μαρτ. 1084). Ἡ ἀπόφαση τοῦ Ροβέρτου Γισκάρδου νά ἀναλάβη ἀγώνα ἐναντίον τοῦ Ἐρρίκου Δ΄ μέ τήν κινητοποίηση τοῦ πανίσχυρου στρατοῦ του (30 χιλιάδες) ἀνάγκασε τόν γερμανό αὐτοκράτορα νά ἐγκαταλείψη τή Ρώμη στή ληστρική μανία τῶν Νορμανδῶν. Ὁ Γρηγόριος Ζ΄ ἀπελευθερώθηκε, ἀλλά ὁ λαός τῆς Ρώμης τόν θεωροῦσε πλέον ὑπεύθυνο γιά τίς ἀπερίγραπτες βιαιότητες τῶν Νορμανδῶν. Ἡ ἐπανάσταση τῶν Ρωμαίων καταπνίγηκε στό αἷμα, ἀλλά καί ὁ Γρηγόριος Ζ΄ ἀναγκάσθηκε νά ἐγκαταλείψη την πόλη γιά νά μήν ὑποστῆ τίς συνέπειες τοῦ ἐναντίον του μίσους τῶν Ρωμαίων. Ἀναγκάσθηκε νά

καταφύγη ἀνίσχυρος πλέον στό Μόντε Κασσίνο καί μετά στό Σαλέρνο τῆς Ν. Ἰταλίας γιά νά συνεχίση τόν μάταιο ἀγώνα του ἐναντίον τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα καί τοῦ ἀντίπαπα Κλήμη Γ΄, ὁ ὁποῖος εἶχε ἤδη ἐγκατασταθῆ στή Ρώμη. Οἱ ἀφορισμοί τοῦ Γρηγορίου Ζ΄ ἐναντίον τοῦ Ἑρρίκου Δ΄ καί τοῦ ἀντίπαπα ὄχι μόνο δέν ἄνοιγαν τήν ὁδό τῆς ἐπιστροφῆς του στή Ρώμη, ἀλλά καί ἀντιμετωπίσθηκαν μέ ἐντυπωσιακή ἀδιαφορία σέ ὁλόκληρη τή Δύση. Τό ὄραμα τῆς κοσμοκρατορίας τοῦ παπισμοῦ δέν ἀρκοῦσε πλέον νά προστατεύση οὔτε τόν ἴδιο τόν ἐμπνευστή του, χωρίς τή συναλλαγή μέ τά ἑτερόκλητα συμφέροντα τῶν κοσμικῶν ἀρχόντων. Οἱ θεωρητικές ἀρχές τοῦ Dictatus papae ἀποδείχθηκαν ἀνεπαρκεῖς χωρίς στρατιωτική ὑποστήριξη. Ἡ τραγική εἰκόνα τοῦ ἀπολογισμοῦ τῶν σκληρῶν ἀγώνων τοῦ μεγαλόπνοου πάπα καταγράφεται στίς τελευταῖες λέξεις του πρίν ἀπό τόν θάνατό του: *"Ἀγάπησα τή δικαιοσύνη καί μίσησα τήν ἀδικία, γι'αὐτό πεθαίνω στήν ἐξορία"* (1085).

3. Ἱστορικός συμβιβασμός καί διαλεκτική ἀμφισβήτηση

Τό μεταρρυθμιστικό ἔργο τοῦ Γρηγορίου Ζ΄ (1073-1085) ἐξέφραζε μία μακροχρόνια ἀγωνία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Δύσεως γιά τήν ἐξυγίανση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ της βίου. Τήν ἀγωνία αὐτή τῆς ἐκκλησιαστικῆς συνειδήσεως σάρκωσε σέ συγκεκριμένο ἀγώνα ὁ μεταρρυθμιστής πάπας μέ τήν τακτική μιᾶς δυναμικῆς ἀντιπαραθέσεως πρός τούς κοσμικούς ἄρχοντες. Βεβαίως, ὁ Γρηγόριος Ζ΄ δέν ἦταν οὔτε ὁ **πρῶτος**, οὔτε ὁ **μόνος** ἐκφραστής τῶν μεταρρυθμιστικῶν ἰδεῶν. Ὑπῆρξαν προηγουμένως πολλοί ἄλλοι. Ὡστόσο, ὁ Γρηγόριος Ζ΄ ὑπῆρξε ὁ **πρῶτος** καί ὁ **μόνος** πάπας μέχρι τόν ΙΑ΄ αἰώνα, ὁ ὁποῖος ὄχι μόνο τόλμησε νά ἀξιώση τήν ὑπεροχή τῆς παπικῆς ἔναντι τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας, ἀλλά καί δέν δίστασε νά ἐφαρμόση τό μέτρο τῆς λύσεως τῶν ὑπηκόων ἀπό τόν ὅρκο πίστεως πρός τόν βασιλιά. Ἦταν ὄχι μόνο ἕνα νέο, ἀλλά καί ἕνα πολύ ἐπικίνδυνο μέτρο! Οἱ ἐπιλογές του μορφοποίησαν μία συγκροτημένη ἰδεολογική βάση γιά τήν προβολή τοῦ χιμαιρικοῦ ἱεροκρατικοῦ ὁράματος τῆς κοσμοκρατορίας τοῦ παπισμοῦ καί πέρα ἀπό τά ὅρια τῆς πνευματικῆς ἀποστολῆς τῆς Ἐκκλησίας. Τό ὄραμα αὐτό συνεπαγόταν τήν ἀξίωση ὑποταγῆς στήν παπική αὐθεντία ὅλων τῶν ἐκπροσώπων τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ἡ ὁποία ὅμως εἶχε τή δική της καθιερωμένη ἰδεολογική βάση μέ συγκεκριμένη ἐφαρμογή στήν πραγματικότητα τῆς ζωῆς τῶν χριστιανικῶν λαῶν. Ἡ ἐκκλησιαστική παράδοση τῆς πρώτης χιλιετίας τῆς Ἀνατολῆς καί τῆς Δύσεως εἶχε κατοχυρώσει μία συγκροτημένη **πολιτική θεολογία** ἀφ'ἑνός μέν γιά τήν *ἰσότιμη παραλληλότητα*, ἀφ'ἑτέρου δέ γιά τήν *ἀνεξαρτησία* τῶν δύο θεοδώρητων ἐξουσιῶν *("ἄλλοι οἱ ὅροι τῆς βασιλείας καί ἄλλοι οἱ ὅροι τῆς ἱερωσύνης")*. Ὁ Γρηγόριος Ζ΄ ἀγωνίσθηκε νά ὑπερβῆ τά ὅρια

αὐτά. Οἱ συνεχεῖς κριτικές ὑπομνήσεις τῆς σχετικῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως γιά τήν ἰσότιμη συνεργασία τῶν δύο ἀνεξαρτήτων ἐξουσιῶν ἀπό τόν ὑπέρμαχο τῶν μεταρρυθμιστικῶν ἰδεῶν καρδινάλιο *Πέτρο Νταμιάνι* (1007-1072) δέν εὕρισκαν πάντοτε τήν πρέπουσα ἀπήχηση στόν ἀνερμάτιστο ἐνθουσιασμό τῶν μεταρρυθμιστῶν τῆς παπικῆς αὐλῆς (Οὐμβέρτου, Ἰλδεμβράνδη κ.ἄ.). Ὁ Πέτρος *Νταμιάνι* θαύμαζε τήν ἐνθουσιαστική ἀγωνιστικότητα τῶν προσώπων αὐτῶν, ἀλλά θεωροῦσε τίς ἰδέες τους ἐπικίνδυνες γιά τήν ἴδια τήν Ἐκκλησία, γι'αὐτό καί, ἐνῶ χαρακτήριζε μέ θετικό πνεῦμα τόν Ἰλδεμβράνδη *"ἅγιο Σατανᾶ"*, ἀποδοκίμαζε τίς ἐκτροπές του ἀπό τήν μακραίωνη παράδοση γιά τίς σχέσεις Ἐκκλησίας καί Πολιτείας (PL 144, 113-146. J.P. Whitney, Hildebrandine Essays, 1932, 95-120. J. J. Ryan, Saint Peter Damiani and his canonical sources, 1956).

α'. Συμβιβαστική λύση στήν Ἀγγλία καί στή Γαλλία. Τό ζήτημα τοῦ Ἀνσέλμου Καντέρμπουρυ

Οἱ ἀγῶνες τοῦ πάπα Γρηγορίου Ζ' πέτυχαν νά συνδέσουν σέ μία συγκροτημένη ἰδεολογική θεωρία τήν ἀξίωση *γιά τήν ἄμεση ἐξυγίανση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου μέ τό ὅραμα τῆς κοσμοκρατορίας τοῦ παπισμοῦ.* Ἡ σύνδεση αὐτή εἶχε ἤδη καλλιεργηθῆ στή συνείδηση ὅλων τῶν λαῶν τῆς Δύσεως μέ τίς μεταρρυθμιστικές ἰδέες τοῦ Κλουνιακοῦ καί δέν ἦταν δυνατόν νά ἐγκαταλειφθῆ μετά τόν θάνατο τοῦ Γρηγορίου Ζ'. Ἀντιθέτως, τό αἴτημα τῶν μεταρρυθμίσεων συντηροῦσε σέ ὁλόκληρη τή Δύση καί τίς ἀκραῖες ἀκόμη θέσεις τῆς ἰδεολογικῆς θεωρίας τοῦ Γρηγορίου Ζ' τόσο γιά τήν ὑπεροχή τῆς παπικῆς αὐθεντίας ἔναντι τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ὅσο καί γιά τήν κατάργηση τῆς *"περιβολῆς"* τῶν ἀξιωματούχων τῆς Ἐκκλησίας ἀπό κοσμικούς ἄρχοντες. Ἤδη ὁ πάπας Γρηγόριος Ζ' εἶχε ἀπειλήσει τόν βασιλιά τῆς Γαλλίας Φίλιππο Α' μέ τήν καθαίρεσή του ἀπό τόν θρόνο καί μέ τήν ἐπιβολή τῆς ποινῆς τῆς *"ἀπαγορεύσεως"* (interdictum), ἄν δέν συμμορφωνόταν πρός τήν παπική ἀπαγόρευση τῆς *"περιβολῆς"* τῶν ἐπισκόπων στό κράτος του. Ὁ Φίλιππος Α' ἀπέφυγε τή σύγκρουση, χωρίς ὅμως νά συμμορφωθῆ, ἀφοῦ καί ὁ Γρηγόριος Ζ' δέν ἐπιθυμοῦσε διεύρυνση τοῦ ἀγώνα του καί δέν ἔδωσε συνέχεια στό ζήτημα. Ὑπό τό αὐτό πνεῦμα ἀπέφυγε ὁποιαδήποτε δυναμική ἐπέμβαση καί στήν Ἀγγλία μέ τήν ἐλπίδα ὅτι θά μποροῦσε νά χρησιμοποιήση τόν Γουλιέλμο τόν Κατακτητή στήν ὀξύτατη διαμάχη του πρός τόν Ἐρρίκο Δ' ἔναντι καί αὐτῆς ἀκόμη τῆς πιθανῆς προσφορᾶς σέ αὐτόν τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στέμματος.

Οἱ πολιτικοί ἑλιγμοί τοῦ πάπα καί τά μεταβαλλόμενα συμφέροντα τῶν βασιλέων τῆς Δύσεως δέν ἔπληξαν τόν πυρήνα τῶν μεταρρυθμιστικῶν ἰδεῶν τοῦ Γρηγορίου Ζ'. Στή Ρώμη οἱ καρδινάλιοι δέν ἀναγνώρισαν ὡς

κανονικό πάπα τόν ἐκλεκτό τοῦ Ἐρρίκου ἀντίπαπα Κλήμη Γ' καί ἐξέλεξαν τόν ἡγούμενο τῆς μονῆς Μόντε Κασσίνο Ντεσιντέριο ὡς νέο πάπα ὑπό τό ὄνομα τοῦ Βίκτωρα Γ', μετά δέ τόν σύντομο θάνατό του τόν καρδινάλιο-ἐπίσκοπο τῆς Ὄστιας Ὄθωνα ὑπό τό ὄνομα τοῦ Οὐρβανοῦ Β' (1088-1099), ὁ ὁποῖος εἶχε ἐγκαταβιώσει παλαιότερα σέ μονή τοῦ Κλουνιακοῦ (1073-1077) καί ἦταν ὑπέρμαχος τῶν μεταρρυθμιστικῶν ἰδεῶν τοῦ Γρηγορίου Ζ'. Ἡ ἀπόφαση τοῦ Ἐρρίκου Δ' νά ἐπιβάλη στόν παπικό θρόνο τόν εὐνοούμενό του Κλήμη Γ' καί νά ἀπομακρύνη τόν Οὐρβανό Β' ἀποδυναμώθηκε ἀπό σειρά γεγονότων, τά ὁποῖα ἐνίσχυσαν τή θέση τοῦ πάπα καί τῶν προσωπικῶν ἀντιπάλων τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα *(γάμος Ματθίλδης μέ τόν γιό τοῦ δούκα τῆς Βαυαρίας, στέψη τοῦ ἀποστάτη γιοῦ τοῦ Κορράδου ὡς βασιλιᾶ τῆς Ἰταλίας, σύγκρουση μέ τή δεύτερη σύζυγό του ρωσίδα πριγκίπισσα Πραξέδη κ.λπ.)*. Ἄλλωστε, ὁ πάπας Οὐρβανός Β' ἀναγνωρίσθηκε εὐρύτερα στή Δύση μέ τή σύγκληση τῶν συνόδων τῆς *Πλακεντίας* τῆς Ἰταλίας καί τῆς *Κλερμόν* τῆς Γαλλίας (1095) γιά τήν κήρυξη σταυροφορίας τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου ἐναντίον τῶν ἀπίστων καί γιά τήν ἀπελευθέρωση τῶν Ἁγίων Τόπων. Ἡ προοπτική τῆς σχέσεως τῶν δύο ἐξουσιῶν ὑπερέβη πλέον τά στενά ὅρια τῶν κρατῶν τῆς Δύσεως καί κατανοήθηκε ὡς μία κοινή ὑπόθεση τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή ὁ Οὐρβανός ὑπῆρξε ὁ **πρῶτος** πάπας, ὁ ὁποῖος διεξεδίκησε τήν ἡγεσία ὁλόκληρου τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου. Ἐν τούτοις, τό πρόβλημα τῶν ἐκκλησιαστικῶν μεταρρυθμίσεων ἦταν πραγματικό καί ἔπρεπε νά ἀναζητηθοῦν *συμβατικές* ἤ καί *συμβιβαστικές* λύσεις γιά τήν ἐφαρμογή τους στά κράτη τῆς Δύσεως, ἀλλά πάντοτε μέσα στά πλαίσια τῆς κανονικῆς παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας.

Μία *πρώτη προσπάθεια* ἀναλήφθηκε στήν *Ἀγγλία* ἀπό τόν λόγιο ἀρχιεπίσκοπο Καντέρμπουρυ *Ἄνσελμο*, ὁ ὁποῖος ἦταν λομβαρδικῆς καταγωγῆς, ἔζησε στή Βουργουνδία, ἀσκήτευσε στή μονή Μπέκ τῆς Νορμανδίας, ὑπό τόν περίφημο ἡγούμενο Λαφράγκ, διακρίθηκε γιά τίς σπουδές του στή θεολογία τοῦ Αὐγουστίνου καί ἔγραψε πολλά θεολογικά ἔργα. Σημαντικότερα γιά τή δυτική θεολογία θεωροῦνται τό *"Μονολόγιον"* (Monologion) καί τό *"Προσλόγιον"* (Proslogion) κυρίως γιά τήν *"ὀντολογική ἀπόδειξη"* τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, ὅπως ἐπίσης καί τό σπουδαῖο γιά τή Δύση ἔργο του περί τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου ὑπό τόν τίτλο: *"Διατί ὁ Θεός ἄνθρωπος;"* (Cur Deus Homo?). Ἡ ἐκλογή τοῦ Λαφράγκ γιά τόν ἀρχιεπισκοπικό θρόνο τοῦ Καντέρμπουρυ (1070-1089) συνέδεσε τόν Ἄνσελμο στενώτερα καί μέ τήν ἀγγλική πραγματικότητα. Ὡς ἡγούμενος τῆς μονῆς Μπέκ διατήρησε τούς στενούς πνευματικούς του δεσμούς μέ τόν Λαφράγκ, ὁ δέ κλῆρος τῆς Ἀγγλίας ἐπιθυμοῦσε τήν ἐκλογή του ὡς ἀρχιεπισκόπου Καντέρμπουρυ μετά τόν θάνατο τοῦ Λαφράγκ (1089), ἀλλά ὁ βασιλιάς Γουλιέλμος Β' ἐπέμεινε στή διατήρηση

τοῦ θρόνου κενοῦ ἐπί τέσσερα ἔτη γιά νά εἰσπράττη αὐτός τά εἰσοδήματα ἀπό τήν ἐκκλησιαστική περιουσία (regalia). Ὑπό τήν πίεση μιᾶς σοβαρῆς ἀσθένειας ὁ Γουλιέλμος δέχθηκε τελικῶς νά ἐγκαθιδρύση τόν Ἄνσελμο ὡς ἀρχιεπίσκοπο Καντέρμπουρυ. Ὁ Ἄνσελμος, καίτοι ἦταν ὑπέρμαχος τῶν μεταρρυθμιστικῶν ἰδεῶν, δέχθηκε τήν *"περιβολή"* ἀπό τόν βασιλιά τῆς Ἀγγλίας καί ἔδωσε τόν καθιερωμένο ὅρκο ὑποταγῆς πρός τόν βασιλιά, ἀλλά προσέφερε κατά τήν ἐγκαθίδρυσή του ὡς ἑκούσιο δῶρο στόν βασιλιά μόνο 500 λίτρες ἀργύρου γιά νά μήν κατακριθῆ ὡς *σιμωνιακός*. Ἦταν μία de facto *συμβιβαστική λύση*, ἡ ὁποία ὅμως δέν ἦταν εὔκολο νά γενικευθῆ.

Ἡ πλήρωση τῶν κενῶν ἐκκλησιαστικῶν θέσεων στήν Ἀγγλία ὑπῆρξε τό κύριο αἴτιο τῆς συγκρούσεως τοῦ Ἀνσέλμου πρός τόν Γουλιέλμο Β΄ καί τόν διάδοχό του Ἐρρίκο Α΄, οἱ ὁποῖοι ἐπέμεναν νά ἐπιλέγουν αὐθαίρετα τούς ἐκκλησιαστικούς ἀξιωματούχους. Ὁ Ἄνσελμος, ὡς ἡγούμενος τῆς μονῆς Μπέκ, εἶχε ἤδη ἀναγνωρίσει ὡς κανονικό πάπα τόν Οὐρβανό Β΄, ὑποστήριξε δέ ὡς ἀρχιεπίσκοπος Καντέρμπουρυ ὄχι μόνο τήν ὑπεροχή τῆς ἱερατικῆς ἔναντι τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας, ἀλλά καί τά κανονικά δικαιώματα τοῦ παπικοῦ θρόνου στήν Ἐκκλησία τῆς Ἀγγλίας. Οἱ ἰδέες τοῦ Ἀνσέλμου ἐναντίον τῆς *"περιβολῆς"* ἐνοχλοῦσαν ὄχι μόνο τόν βασιλιά, ἀλλά καί τούς τοπικούς ἄρχοντες, ὁδήγησαν δέ στήν ἀπομάκρυνσή του ἀπό τήν Ἀγγλία (1097). Κατέφυγε τελικῶς στή Ρώμη, ὅπου μυήθηκε βαθύτερα στό πνεῦμα τῶν μεταρρυθμιστικῶν ἰδεῶν τοῦ Γρηγορίου Ζ΄ καί τιμήθηκε γιά τήν εὐρύτατη θεολογική του παιδεία. Στήν ἑνωτική *σύνοδο τῆς Βάρεως* (Bari, 1098) ὑπερασπίσθηκε τή διδασκαλία περί τοῦ filioque ἐναντίον τῶν Ὀρθοδόξων τῆς Ν. Ἰταλίας. Ἡ ἄνοδος στόν θρόνο τῆς Ἀγγλίας τοῦ Ἐρρίκου Α΄ (1100) διευκόλυνε τήν ἐπιστροφή τοῦ Ἀνσέλμου στήν Ἀγγλία, ἀλλά ὁ νέος βασιλιάς ἀξίωσε ἀπό αὐτόν νά δώση καί νέο ὅρκο ὑποταγῆς. Ἡ ἄρνηση τοῦ Ἀνσέλμου νά δεχθῆ τούς ὅρους τοῦ βασιλιᾶ τόν ἀνάγκασαν νά καταφύγη καί πάλι στή Ρώμη (1003), ὅπου εἰδοποιήθηκε μέ βασιλικό ἀπεσταλμένο νά μήν ἐπέστρεφε πλέον ποτέ στήν Ἀγγλία, ἄν συνέχιζε νά ἀρνεῖται τήν ὑποταγή του στόν βασιλιά. Ὁ Ἄνσελμος ἐγκαταστάθηκε στή Γαλλία ὡς φιλοξενούμενος τοῦ ἀρχιεπισκόπου τῆς Λυών Οὔγου, ἀρνήθηκε δέ νά δεχθῆ τούς ὅρους τοῦ βασιλιᾶ. Ἀκολουθοῦσε προφανῶς τίς σκληρές ὑποδείξεις τοῦ Οὐρβανοῦ Β΄, ὁ ὁποῖος ἀπέρριπτε ὁποιαδήποτε συμβιβαστική λύση. Ἡ σκληρότητα τῶν θέσεων καί τῶν δύο πλευρῶν ὑποστηριζόταν μέ πάθος ἀπό ἐξέχοντες κανονολόγους, οἱ ὁποῖοι δέν διέβλεπαν καμμία δυνατότητα γιά τή γεφύρωση τοῦ χάσματος στό ζήτημα τῆς *"περιβολῆς"*. Δυνατότητες βεβαίως ὑπῆρχαν, ἀλλά ἔλειπε ἡ προσωπικότητα, ἡ ὁποία θά ἀναλάμβανε τήν εὐθύνη μιᾶς *συμβιβαστικῆς προτάσεως*, χωρίς τήν ἀπόρριψη τῶν κυρίων θέσεων τῶν δύο πλευρῶν. *Πρῶτος* ἀνέλαβε τήν εὐθύνη ὁ *Γουΐδος* (Guy)

τῆς Φερράρας (περί τό 1086) καί τόν ἀκολούθησε ὁ *Ὑβ τοῦ Σάρτρ* (Yves de Chartres), ὁ ὁποῖος ἤδη ἀπό τό 1090 προέτεινε μία συγκροτημένη συμβιβαστική λύση. Ὡς βάση χρησιμοποιήθηκε ὁ *διπλός* χαρακτήρας τῆς *"περιβολῆς"*, ἤτοι ὁ **ἐκκλησιαστικός** *(ἐπίδοση ποιμαντικῆς ράβδου καί δακτυλίου)* καί ὁ **πολιτικός** *(ἐπίδοση σκήπτρου καί ὅρκος ὑποταγῆς)*. Μέ τή διάκριση αὐτή ὁ Ὑβ τοῦ Σάρτρ ὑποστήριζε ὅτι ἡ *"περιβολή"* κληρικῶν, ἡ ὁποία συνδυάζει τή δωρεά ἐκτάσεων ἀπό τόν κοσμικό ἄρχοντα καί τόν ὅρκο πίστεως ἀπό τόν κληρικό, δέν εἶναι καθ'ἑαυτήν ἀντίθετη πρός τούς ί. κανόνες, ἀλλά πρέπει νά εἶναι συνειδητή καί σαφής ἡ διάκριση μεταξύ τῆς πνευματικῆς ἀποστολῆς τῶν ἐπισκόπων καί τῆς κοσμικῆς διοικήσεως ἑνός φεούδου.

Ἡ *συμβιβαστική* αὐτή λύση χρησιμοποιήθηκε ἀπό τή κόμισσα τοῦ Μπλουά (Blois) Ἀδέλα, θαυμάστρια τοῦ Ἀνσέλμου καί ἀδελφή τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ἀγγλίας Ἐρρίκου Α', κατά τήν ἐπίσκεψη ἀπό τόν τελευταῖο τῶν κτήσεών του στή Β. Γαλλία. *Ἡ γυναικεία μεσολάβηση ὑπερίσχυσε τῶν κανονολόγων,* ὅπως εἶχε ὑπερισχύσει καί ἡ μεσολάβηση τῆς κόμισσας Ματθίλδης γιά τή συμφιλίωση τοῦ πάπα Γρηγορίου Ζ' μέ τόν βασιλιά τῆς Γερμανίας Ἐρρίκο Δ' στήν Κανόσσα. Ἄλλωστε, ὁ βασιλιάς τῆς Ἀγγλίας ἀντιμετώπιζε σοβαρά ἐσωτερικά προβλήματα ἀπό τίς διεκδικήσεις τοῦ πρωτοτόκου ἀδελφοῦ του Ροβέρτου, ἡγεμόνα τῆς Νορμανδίας, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐπιστρέψει ἀπό τήν Α' Σταυροφορία καί προέβαλλε ἀξιώσεις γιά τόν θρόνο τῆς Ἀγγλίας. Ἡ συμβιβαστική λύση ἱκανοποιοῦσε καί τίς δύο πλευρές, ἀφοῦ ὁ μέν βασιλιάς παραιτήθηκε ἀπό τό δικαίωμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς *"περιβολῆς"* τῶν ἐπισκόπων, ὁ δέ Ἄνσελμος δέχθηκε τήν ὑποχρέωση τῶν ἐπισκόπων νά δίδουν *ὅρκο ὑποταγῆς* στόν βασιλιά πρίν ἀπό τή χειροτονία τους. Ἡ Ἀγγλία λοιπόν ὑπῆρξε ἡ *πρώτη χώρα*, στήν ὁποία ἐφαρμόσθηκε ὁ **ἱστορικός συμβιβασμός**, ὁ ὁποῖος ἐγκρίθηκε καί ἀπό τόν μετριοπαθῆ πάπα Πασχάλη Β' (1106). Ἡ λύση αὐτή ἔγινε ὑπόδειγμα γιά τή ρύθμιση τοῦ ζητήματος καί στή **Γαλλία**, στήν ὁποία ἄλλωστε τό ζήτημα τῆς *"περιβολῆς"* δέν ἦταν ὀξύ, ἀφοῦ ὅλοι οἱ τοπικοί ἡγεμόνες της ἦσαν κατά κανόνα λαϊκοί καί δέν προέκυπτε τό ζήτημα τῆς **διπλῆς** *"περιβολῆς"* ἤ τῆς διοικήσεως βασιλικῆς περιουσίας ἀπό ἐπισκόπους, ὅπως λ.χ. στή Γερμανία.

β'. Τό Κογκορδάτο τῆς Βορματίας (Worms)

Ὁ διάδοχος τοῦ Οὐρβανοῦ Β' στόν παπικό θρόνο Πασχάλης Β' (1099-1118), καίτοι ἀρχικά καταδίκασε τήν *"περιβολή"*, ὑποστήριζε συνήθως μετριοπαθέστερες ἤ καί συμβιβαστικές λύσεις. Ἀντιμετώπιζε ὅμως τίς ἀντιδράσεις καί τῶν δύο πλευρῶν, ἰδιαίτερα στή Γερμανία, ὅπου οἱ πληγές τῆς συγκρούσεως παρέμεναν ἀνοιχτές. Ἡ ἀμφισβήτηση τοῦ Ἐρ-

ρίκου Δ΄ ἀπό τόν γιό του Κορράδο δέν ἐκτονώθηκε μέ τόν θάνατο τοῦ φιλόδοξου διαδόχου (1101), ἡ δέ ὑπό ὅρους συμφωνία τοῦ Ἑρρίκου Δ΄ γιά τή στέψη ὡς βασιλιᾶ τοῦ νεώτερου καί συνώνυμου γιοῦ του Ἑρρίκου Ε΄ (1106-1125) δέν περιόρισε τήν ἀντίθεση τῶν τοπικῶν ἡγεμόνων πρός τό πρόσωπό του, ἰδιαίτερα μετά τίς νίκες τῆς Ματθίλδης στή Β. Ἰταλία καί τήν ἀνανέωση τοῦ ἐναντίον του ἀφορισμοῦ ἀπό τόν πάπα Πασχάλη Β΄ (1102). Ὁ νεαρός Ἑρρίκος Ε΄ συγκάλεσε συνέδριο στό Μάιντς (1105) μέ τήν παρουσία καί ἐκπροσώπων τοῦ πάπα γιά νά ἀποφασίση περί τῆς τύχης τοῦ θρόνου, φυλάκισε δέ τόν πατέρα του καί τόν ἐξανάγκασε βιαίως σέ παραίτηση πρίν ἀπό τό συνέδριο, στό ὁποῖο ἀνακηρύχθηκε ὁ ἴδιος νόμιμος βασιλιάς τῆς Γερμανίας. Ἀμέσως ὅμως ὁ Ἑρρίκος Ε΄ σκλήρυνε τή στάση του καί ἔναντι τοῦ παπικοῦ θρόνου, ἀξίωσε δέ ἀπό τόν πάπα μέ ἀπεσταλμένους του τήν ἀναγνώριση ὅλων τῶν βασιλικῶν δικαιωμάτων στήν *"περιβολή"* τῶν ἐπισκόπων (jus regni). Ὁ Πασχάλης Β΄, καίτοι μέχρι τότε ἦταν ὑποστηρικτής μιᾶς συμβιβαστικῆς λύσεως, ἀντέδρασε ἄμεσα καί ἐπανῆλθε στή γενική ἀπαγόρευση τῆς *"περιβολῆς"* (σύνοδος Troyes, 1107). Ἡ παλαιά λοιπόν διαμάχη δέν εἶχε λησμονηθῆ. Ὁ Ἑρρίκος Ε΄ ζήτησε νά ἐπισκεφθῆ τή Ρώμη προφανῶς γιά νά στεφθῆ αὐτοκράτορας ἀπό τόν πάπα, ὁ ὁποῖος δέν διαφώνησε μέν, ἀλλά καί δέν μετέβαλε τή νέα σκληρή θέση του στό ζήτημα τῆς περιβολῆς. Τό 1110 μέ τή συνοδία ἀξιόμαχου στρατοῦ ὁ Ἑρρίκος Ε΄ ἐμφανίσθηκε στήν Β. Ἰταλία, ὅπου ἔγινε δεκτός μέ βασιλικές τιμές ἀκόμη καί ἀπό τήν φιλοπαπική κόμισσα τῆς Τοσκάνης Ματθίλδη. Ὅταν ὅμως ἔφθασε στό προάστιο Σούτριον τῆς Ρώμης ἐπανέλαβε πρός τόν πάπα τίς ἀξιώσεις του, ὁ δέ Πασχάλης Β΄ ἀντιπροέτεινε μία *νέα συμβιβαστική λύση*, ἤτοι *ὁ μέν βασιλιάς νά παραιτηθῆ ἀπό τό δικαίωμα τῆς περιβολῆς, ἡ δέ Ἐκκλησία νά παραιτηθῆ ἀπό τά δικαιώματά της στίς βασιλικές γαῖες*. *Ἡ συμφωνία τοῦ Σουτρίου* (1111) σήμαινε σέ τελευταία ἀνάλυση τόν θρίαμβο τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γερμανίας καί τήν ἀπογύμνωση τῆς Ἐκκλησίας ἀπό τό μεγαλύτερο μέρος τῆς περιουσίας της, γι'αὐτό καί ὁ πάπας ἔθεσε ὡς ὅρο γιά τήν ὁριστικοποίηση τοῦ συμβιβασμοῦ αὐτοῦ τήν ἐξασφάλιση τῆς συμφωνίας καί τῶν ἐπισκόπων.

Ἡ ἐπικύρωση τῆς συμφωνίας θά γινόταν κατά τήν ἔναρξη τῆς τελετῆς τῆς στέψεως τοῦ Ἑρρίκου Ε΄, ὁ ὁποῖος δέν εἶχε λόγους νά μήν αἰσθάνεται ἰδιαίτερα εὐτυχής. Συνεπῶς, οἱ παραχωρημένες στούς ἐκκλησιαστικούς ἄρχοντες βασιλικές ἐκτάσεις (regalia) ἀποτελοῦσαν πλέον τό κύριο σημεῖο τριβῆς στή σύγκρουση μεταξύ τοῦ πάπα καί τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα στόν περί *"περιβολῆς"* ἀγώνα. Ἡ ἀνάγνωση ὅμως τῶν κειμένων τῆς συμφωνίας κατά τήν τελετή τῆς στέψεως τοῦ Ἑρρίκου Ε΄ στόν ναό τοῦ Ἁγίου Πέτρου ἐνώπιον πολλῶν ἐπισκόπων καί τοπικῶν ἡγεμόνων προκάλεσε τίς θυελώδεις ἀντιδράσεις τόσο τῶν λαϊκῶν ἡγεμόνων τῆς Ἰταλίας καί τῆς Γερμανίας, ὅσο καί τῶν ἐπισκόπων. Ἐθίγοντο σοβαρά συμφέρον--

τα καί τῶν δύο. Ὁ πάπας ὑποχώρησε καί ἀρνήθηκε τή στέψη, ἐνῶ ὁ Ἐρρίκος Ε΄ διακήρυξε τή διατήρηση τοῦ δικαιώματος τῆς "περιβολῆς". Ἡ τελετή τῆς στέψεως διακόπηκε, ὁ δέ Ἐρρίκος Ε΄, παρά τίς ἀντίθετες ὑποσχέσεις του γιά τή μή χρήση βίας κατά τῶν ἀντιδρώντων, συνέλαβε καί φυλάκισε ἐπί δίμηνο τόν πάπα, ἀφοῦ ὁ κίνδυνος τῆς φυγῆς τοῦ πάπα προβλημάτιζε σοβαρά τόν αὐτοκράτορα. Ὁ Πασχάλης Β΄ ἀναγκάσθηκε ὄχι μόνο νά ἀναγνωρίση στόν αὐτοκράτορα τό δικαίωμα τῆς περιβολῆς, ἀλλα καί νά δώση ἔνορκη διαβεβαίωση ὅτι δέν θά τόν ἀφόριζε μετά τήν ἀναχώρησή του ἀπό τή Ρώμη. Ἡ στέψη τοῦ Ἐρρίκου Ε΄ πραγματοποιήθηκε στόν ναό τοῦ Ἁγίου Πέτρου, ἀλλά μετά τήν ἀναχώρησή του ὁ Πασχάλης, ὑπό τήν πίεση τῶν ὀπαδῶν τῆς μεταρρυθμίσεως, ἀνακάλεσε τίς παραχωρήσεις πρός τόν γερμανό αὐτοκράτορα. Ὡστόσο, στή *σύνοδο τῆς Ρώμης* (1112) ὁ πάπας τήρησε μετριοπαθῆ στάση ἔναντι τῆς *"περιβολῆς"*, ἐνῶ στή συγκληθεῖσα κατά τόν Μάρτιο τοῦ ἰδίου ἔτους σύνοδο τοῦ Λατερανοῦ ἀκύρωσε τό προνόμιο (privilegium), τό ὁποῖο εἶχε παραχωρηθῆ στόν Ἐρρίκο Ε΄ μέ τή συμφωνία τοῦ Σουτρίου. Ἡ σύγκρουση τοῦ Ἐρρίκου Ε΄ μέ τούς ἀντιπάλους του τοπικούς ἡγεμόνες τῆς Γερμανίας καί ἡ ἧττα του στή Σαξωνία δέν τοῦ ἐπέτρεψαν νά ἀσχοληθῆ μέ τόν παπικό θρόνο, ἀλλά τό 1116 ἐμφανίσθηκε στή Β. Ἰταλία μέ μεγάλο στρατό, ἔλαβε τήν πλούσια κληρονομία τῆς κόμισσας Ματθίλδης καί παραχώρησε σημαντικά προνόμια στούς τοπικούς ἡγεμόνες τῆς Ἰταλίας. Ὁ Πασχάλης Β΄ ἐγκατέλειψε θορυβημένος τή Ρώμη (1117) καί δέν δέχθηκε τίς νέες προτάσεις τοῦ Ἐρρίκου γιά συμβιβαστική λύση. Εἶχε πικρή ἐμπειρία ἀπό τήν προηγούμενη συμφωνία τοῦ Σουτρίου καί τίς συνέπειές της. Ὁ πάπας ἐπέστρεψε στή Ρώμη μόνο μετά τήν ἀναχώρηση τοῦ Ἐρρίκου Ε΄ ἀπό αὐτήν, ἀλλά ἀμέσως μετά τήν ἐπιστροφή του ἀπέθανε (1118). Ὁ διάδοχός του Γελάσιος Β΄ (1118-1119) δέν ἀναγνωρίσθηκε ἀπό τόν Ἐρρίκο Ε΄, ὁ ὁποῖος διόρισε δικό του πάπα, τόν Γρηγόριο Η΄. Ὁ Γελάσιος Β΄ ἔδειξε διαθέσεις συμβιβασμοῦ μέ τόν γερμανό αὐτοκράτορα, ὅταν ὅμως οἱ προσπάθειές του ἀπέτυχαν, τότε δέν δίστασε νά τόν ἀφορίση. *Ἡ ποινή τοῦ ἀφορισμοῦ ἦταν πλέον τό προχειρότερο μέσο πιέσεως ἐναντίον τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα, ἀλλά δέν ἀποτελοῦσε πλέον ἕνα ἀξιόπιστο μέσο.*

Ἡ *συμβιβαστική λύση* τοῦ προβλήματος δόθηκε ἀπό τόν πάπα Κάλλιστο Β΄ (1119-1124), ὁ ὁποῖος ἦταν συγγενής τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα, εἶχε χρηματίσει ἀρχιεπίσκοπος Βιέννης τῆς Βουργουνδίας, ἡ ὁποία ἀνῆκε τότε στή Γερμανία, καί ἦταν θερμός ὑποστηρικτής τῶν μεταρρυθμιστικῶν ἰδεῶν τοῦ Γρηγορίου Ζ΄. Ὁ Κάλλιστος ἀνέλαβε πρωτοβουλία εἰρηνικῆς διευθετήσεως τοῦ ζητήματος τῆς *"περιβολῆς"* ἐπί τῇ βάσει τῶν προηγουμένων γνωστῶν συμβιβαστικῶν λύσεων. Δύο ἀπεσταλμένοι τοῦ Καλλίστου *(ὁ Ἐπίσκοπος Chalons Γουλιέλμος καί ὁ ἡγούμενος τοῦ Κλουνιακοῦ Πόντιος)* προσπάθησαν νά πείσουν τόν Ἐρρίκο Ε΄ ὅτι ἡ

συμβιβαστική λύση τῆς Γαλλίας στό ζήτημα τῆς περιβολῆς δέν στέρησε τόν βασιλιά ἀπό τά οἰκονομικά καί τά στρατιωτικά προνόμιά του. Οἱ διαπραγματεύσεις ὁδηγοῦσαν πρός τόν ἐπιθυμητό *συμβιβασμό* (Μουζόν 1119), ἀλλά ἡ αἰφνίδια ὑποχώρηση τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα προκάλεσε καί πάλιν τήν ἀνανέωση τοῦ ἀφορισμοῦ κατά τοῦ προσώπου του, κατά τοῦ ἀντίπαπα Γρηγορίου Η΄ καί κατά τῶν ὀπαδῶν τους. Ἡ ἐπανάσταση κατά τοῦ Ἐρρίκου Ε΄ τῶν ἀντιπάλων του ἡγεμόνων τῆς Γερμανίας δέν ἦταν μέν τελείως ἄσχετη πρός τήν ἀποτυχία τῶν διαπραγματεύσεων, ἀλλά ὑποχρέωσε τόν αὐτοκράτορα νά δεχθῆ νέο κύκλο διαπραγματεύσεων γιά τήν ὁριστική ρύθμιση τοῦ ζητήματος τῆς *"περιβολῆς"*. Ἡ κρίσιμη συνάντηση πραγματοποιήθηκε στή Βορματία (Worms) μέ τή συμμετοχή τοῦ αὐτοκράτορα, πολλῶν τοπικῶν ἡγεμόνων καί ἐπισκόπων τῆς Γερμανίας καί τριῶν καρδιναλίων ὡς ἐκπροσώπων τοῦ πάπα. Μετά ἀπό σύντομες διαπραγματεύσεις συνομολογήθηκε ἡ περίφημη *Συμφωνία τῆς Βορματίας* (23 Σεπτ. 1122) μέ τήν ἀποδοχή *δύο χωριστῶν ἐγγράφων* γιά τά ἀντίστοιχα προνόμια τοῦ αὐτοκράτορα καί τοῦ πάπα (Privilegium imperatoris, Privilegium pontificis). Τά κείμενα αὐτά χαρακτηρίσθηκαν ἀργότερα μέ τήν ὀνομασία *"Κογκορδάτο τῆς Βορματίας"* καί ἔδωσαν μία *συμβιβαστική λύση* στό πρόβλημα τῆς *"περιβολῆς"*.

Τό ἔγγραφο τοῦ αὐτοκράτορα (Privilegium imperatoris) ἔχει ὡς ἀκολούθως: *"Εἰς τό ὄνομα τῆς ἁγίας καί ἀδιαιρέτου Τριάδος. Ἐγώ ὁ Ἐρρίκος, ἐλέῳ Θεοῦ αὐτοκράτορας τῶν Ρωμαίων αὔγουστος, τόσο γιά τήν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ καί τῆς ἁγίας ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας καί τοῦ κυρίου πάπα Καλλίστου, ὅσο καί γιά τή θεραπεία τῆς ψυχῆς μου, ἀποδίδω στόν Θεό καί στούς ἁγίους ἀποστόλους τοῦ Θεοῦ Πέτρο καί Παῦλο καί στήν ἁγία καθολική Ἐκκλησία πᾶσα περιβολή μέ δακτύλιο καί ποιμαντορική ράβδο, ἀποδέχομαι δέ νά γίνονται κανονικές ἐκλογές καί ἐλεύθερες χειροτονίες σέ ὅλες τίς Ἐκκλησίες, οἱ ὁποῖες ὑπάρχουν στό βασίλειο ἤ στήν αὐτοκρατορία μου. Ἐπιστρέφω στήν αὐτή ἁγία ρωμαϊκή Ἐκκλησία τίς κτήσεις καί τά βασιλικά κτήματα (regalia) τοῦ μακαρίου Πέτρου, τά ὁποῖα κατέχω καί τά ὁποῖα ἀφαιρέθηκαν ἀπό τήν ἀρχή τῆς ἔριδας αὐτῆς, εἴτε κατά τήν ἐποχή τοῦ πατέρα μου ἤ καί τή δική μου. Ὅσα ὅμως δέν κατέχω θά βοηθήσω εἰλικρινῶς νά ἐπιστραφοῦν. Θά ἐπιστρέψω μετά ἀπό γνώμη τῶν ἀρχόντων ἤ τῆς δικαιοσύνης ἀκόμη τίς κτήσεις ὅλων τῶν ἄλλων Ἐκκλησιῶν καί ἡγεμόνων καί τῶν ἄλλων, τόσο κληρικῶν, ὅσο καί λαϊκῶν, τίς ὁποῖες κατέχω καί οἱ ὁποῖες χάθηκαν κατά τόν πόλεμο αὐτό, θά βοηθήσω δέ εἰλικρινῶς νά ἐπιστραφοῦν καί ὅσες δέν κατέχω. Προσφέρω ἐπίσης ἀληθινή εἰρήνη στόν κύριο πάπα Κάλλιστο καί στήν ἁγία Ρωμαϊκή Ἐκκλησία καί σέ ὅλους ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἤ ἦσαν μέ τό μέρος του. Θά βοηθήσω εἰλικρινῶς ἐπίσης καί σέ ὅσα ἤθελε ζητήσει τή βοήθειά μου*

ἡ ἁγία Ρωμαϊκή Ἐκκλησία σέ ὅσα δέ ὑπῆρξε ἀμφισβήτηση ἀπό ἐμέ, θά συμβάλω νά σοῦ ἀποδοθῆ ἡ ὀφειλόμενη δικαιοσύνη".

Τό ἔγγραφο τοῦ πάπα (Privilegium pontificis) ἔχει ὡς ἀκολούθως: *"Ἐγώ ὁ ἐπίσκοπος Κάλλιστος, δοῦλος τῶν δούλων τοῦ Θεοῦ (servus servorum Dei), συμφωνῶ μέ σέ τό ἀγαπητό τέκνο Ἐρρίκο, ἐλέῳ Θεοῦ αὐτοκράτορα Ρωμαίων αὔγουστο, οἱ ἐκλογές τῶν ἐπισκόπων καί τῶν ἡγουμένων τοῦ βασιλείου τῶν Τευτόνων (= Γερμανίας), οἱ ὁποῖοι ἀνήκουν στό βασίλειο, νά γίνονται μέ τή δική σου παρουσία, χωρίς ὅμως σιμωνία καί ὁποιαδήποτε βία, ὥστε σέ ὁποιαδήποτε διαφωνία ἤθελε προκύψει μεταξύ τῶν μερῶν νά προσφέρης τή συγκατάθεση καί τή βοήθεια στό ὑγιέστερο μέρος, συμφώνως πρός τή γνώμη ἤ τήν κρίση τῶν μητροπολιτῶν καί τῶν ἐπαρχιωτῶν (= ἐπισκόπων). Ὅποιος ὅμως ἐκλεγῆ, θά λαμβάνη ἀπό σέ τό σκῆπτρο καί τά βασιλικά κτήματα, ὀφείλει δέ νά ἐκπληρώνη νομίμως ὅλες τίς πρός σέ ὑποχρεώσεις του. Ὅποιος ὅμως ἀπό ἄλλα μέρη τῆς αὐτοκρατορίας χειροτονηθῆ, θά λαμβάνη μέσα σέ ἔξι μῆνες ἀπό σέ τό σκῆπτρο καί τά βασιλικά κτήματα καί ὀφείλει νά ἐκπληρώνη νομίμως ὅλες τίς πρός σέ ὑποχρεώσεις του, ἐξαιρουμένων ὅσων γνωρίζονται ὅτι ἀνήκουν στή Ρωμαϊκή Ἐκκλησία. Σέ ὅσα δέ μοῦ ἀμφισβητήσεις καί μοῦ ζητήσεις βοήθεια θά σοῦ προσφέρω τή συμφώνως πρός τό ἀξίωμά μου ὀφειλόμενη βοήθεια. Προσφέρω εἰλικρινῆ εἰρήνη εἰς σέ καί εἰς ὅλους ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἤ ἦσαν μέ τό μέρος σου κατά τόν χρόνο τῆς διαφωνίας αὐτῆς"* (M.G.H., Const., I, 159 κἑξ.).

Ἀπό τά ἀνωτέρω κείμενα εἶναι σαφής ὁ *ἱστορικός συμβιβασμός* μεταξύ τοῦ πάπα καί τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος θεμελιώθηκε μέ τίς ἀκόλουθες ρυθμίσεις:

Πρῶτον, ἔγινε δεκτή καί ἀπό τά δύο μέρη ἡ ἀρχή τῆς διακρίσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀπό τήν πολιτική *"περιβολή"*, ἀφοῦ ὁ μέν αὐτοκράτορας παραιτήθηκε ἀπό τήν ἐκκλησιαστική περιβολή *(ἐπίδοση δακτυλίου καί ποιμαντορικῆς ῥάβδου)*, ὁ δέ πάπας δέχθηκε τήν πολιτική "περιβολή" ἀπό τόν αὐτοκράτορα ὅλων τῶν ἐπισκόπων καί τῶν ἡγουμένων *(ἐπίδοση σκήπτρου καί βασιλικῶν κτημάτων)*, οἱ ὁποῖοι ἔδιδαν μέ τή σειρά τους ὅρκο ὑποταγῆς στόν αὐτοκράτορα καί δῶρα, ἀλλά ὄχι ὕποπτα γιά ἐκτροπή στό παράπτωμα τῆς σιμωνίας.

Δεύτερον, *ἀποσυνδέθηκε ἡ ἐκλογή τῶν ἐπισκόπων τῆς αὐτοκρατορίας ἀπό τήν αὐθεντία τοῦ αὐτοκράτορα*, ἀφοῦ γινόταν πλέον ἀπό τή σύνοδο τῶν ἐπισκόπων τῆς ἐπαρχίας συμφώνως πρός τήν κανονική παράδοση τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ βασιλιάς διατήρησε μόνο τό *δικαίωμα τῆς παρουσίας* (praesentia regis) στήν ἐκλογή τῶν ἐπισκόπων μόνο στό βασίλειο τῆς Γερμανίας (=Τευτόνων) καί ὄχι στά ἄλλα βασίλεια ἤ μέρη τῆς αὐτοκρατορίας (Βουργουνδία, Ἰταλία κ.λπ.), ἐνῶ ἡ ὁποιαδήποτε παρέμ-

βασή του σέ περίπτωση διαφωνιών κατά τήν ἐκλογή θά ἔπρεπε νά εἶναι πάντοτε σύμφωνη πρός τή γνώμη τῶν ἐπισκόπων τῆς ἐπαρχίας.

Τρίτον, ἡ *πολιτική "περιβολή"* τῶν ἐπισκόπων καί τῶν ἡγουμένων ἀπό τόν αὐτοκράτορα διαχωρίσθηκε τόσο ἀπό τήν ἐκλογή, ὅσο καί ἀπό τή χειροτονία τους, ἀλλά στό μέν βασίλειο τῆς Γερμανίας ἔπρεπε νά γίνη ἀμέσως μετά τήν ἐκλογή καί *πρό τῆς χειροτονίας*, ἐνῶ στά ἄλλα βασίλεια ἤ μέρη τῆς αὐτοκρατορίας ἔπρεπε νά γίνη μετά τή χειροτονία καί μέσα σέ διάστημα ἕξι μηνῶν.

Τέταρτον, *οἱ ἐπίσκοποι θά συνέχιζαν νά κατέχουν τά βασιλικά κτήματα, ὅπως καί οἱ λαϊκοί ἄρχοντες θά συνέχιζαν νά κατέχουν τά ἐκκλησιαστικά κτήματα*, ἀλλά ὁ αὐτοκράτορας ὑποχρεώθηκε νά ἐπιστρέψη ἀμέσως μέν στόν παπικό θρόνο τά παπικά καί τά βασιλικά κτήματα τῶν παπικῶν κρατῶν, ἀργότερα δέ καί τά κτήματα τῶν ἄλλων Ἐκκλησιῶν, τά ὁποῖα κατέλαβε ἤ κατεῖχε ὁ αὐτοκράτορας κατά τήν περίοδο τῆς ἔριδας τῆς περιβολῆς, ἤ ἔστω νά βοηθήση εἰλικρινῶς γιά τήν ἐπιστροφή τους, ἄν αὐτά εἶχαν περιέλθει σέ ἄλλους ἡγεμόνες.

Πέμπτον, οἱ δεχόμενοι τήν πολιτική "περιβολή" ἐπίσκοποι ἀναλάμβαναν τήν εὐθύνη νά ἐκπληρώνουν ὅλες τίς ὑποχρεώσεις τους πρός τόν αὐτοκράτορα *(ὅρκο ὑποταγῆς, δῶρα κ.λπ.)*, ἐφ'ὅσον ὅμως οἱ ὑποχρεώσεις αὐτές δέν ἦσαν ἀντίθετες πρός τίς *κανονικές ὑποχρεώσεις* τους ἔναντι τοῦ παπικοῦ θρόνου ("exceptis omnibus quae Romanam Ecclesiam pertinere noscuntur").

Ἕκτον, τόσο ὁ αὐτοκράτορας, ὅσο καί ὁ πάπας ἀνέλαβαν τή δέσμευση νά δεχθοῦν μέ εἰρηνική διάθεση ὅλους τούς πολιτικούς ἤ ἐκκλησιαστικούς ἀξιωματούχους, οἱ ὁποῖοι κατά τήν περίοδο τῆς ἔριδας συντάχθηκαν μέ τό μέρος τοῦ ἑνός ἤ τοῦ ἄλλου καί ὁπωσδήποτε νά συμβάλουν κατά τρόπο θετικό γιά τήν ἐπίλυση τῶν ὑφισταμένων διαφορῶν.

Εἶναι ὅμως εὐνόητο, *ὅτι ἕνα κείμενο ἱστορικοῦ συμβιβασμοῦ ἀξιολογεῖται πλήρως ὄχι βεβαίως ἀπό μόνη τήν περιγραφή τῶν σημείων συμφωνίας, ἀλλά κυρίως καί πρωτίστως ἀπό τήν προσεκτική ἐπιλογή ὅλων τῶν σημείων ἐκείνων, τά ὁποῖα δέν συμπεριλήφθηκαν στά δύο κείμενα*. Μία ἁπλῆ ἀντιβολή τῶν κειμένων αὐτῶν πρός τό Dictatus papae τοῦ Γρηγορίου Ζ΄ ἤ καί πρός τή *συμβιβαστική λύση* τῆς Γαλλίας θά ἦταν ἀρκετή νά δείξη τήν ἔκταση τῶν παπικῶν ὑποχωρήσεων ἔναντι τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή οἱ ἀκραῖοι ὑπέρμαχοι τῆς γρηγοριανῆς μεταρρυθμίσεως θεωροῦσαν τή συμφωνία αὐτή *ὡς μία προσωρινή πράξη "ἐλέους"* (misericordia) τοῦ παπικοῦ θρόνου. Ὡστόσο, ἡ συμφωνία ἐπικυρώθηκε ἀπό τή σύνοδο τοῦ Λατερανοῦ (1123), στήν ὁποία ἔλαβαν μέρος περισσότεροι ἀπό 300 ἐπισκόπους τῆς Δύσεως καί ἡ ὁποία προβλήθηκε γιά αἰῶνες ὡς ἡ *Θ΄ Οἰκουμενική σύνοδος* τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας. Αὐτό σημαίνει ὅτι ἔκλεισε ὁ κύκλος τοῦ περί *"περιβο-*

λῆς" ἀγώνα τοῦ παπισμοῦ μέ τή συμβιβαστική λύση τοῦ *"Κογκορδάτου τῆς Βορματίας"*, καίτοι ἐγκαταλείφθηκε ἡ θεωρητική βάση τῆς ἔριδας, *ἤτοι ἡ θεωρητική ἀξίωση γιά τήν παραδοχή τῆς παπικῆς αὐθεντίας ὡς πηγῆς καί ὡς κριτοῦ τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας στά χριστιανικά κράτη.* Πράγματι, στό τέλος τῆς ἔριδας, καίτοι ἀποσαφηνίσθηκε ἡ διάκριση μεταξύ τῆς πνευματικῆς καί τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας, *ὅλα τά μέρη διατήρησαν στήν πράξη ὅσα εἶχαν καί πρίν ἀπό τήν ἔκρηξη τοῦ περί περιβολῆς ἀγώνα.* Εἶναι σαφές ὅτι ὁ ἱστορικός συμβιβασμός δέν ἔσβησε ἀπό τή μνήμη τῆς Ἐκκλησίας τῆς Δύσεως τόν *ἱεροκρατικό πειρασμό* τῆς παπικῆς αὐλῆς καί τῶν κανονολόγων, ἀλλά οἱ θεολογικές ἀντιπαραθέσεις τους συντηροῦσαν ἁπλῶς τήν ἱστορική μνήμη μιᾶς διαλεκτικῆς ἀναζητήσεως, ἡ ὁποία ἀπελευθέρωσε τουλάχιστον τήν Ἐκκλησία ἀπό τή δυναστική παρέμβαση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας στά ἐσωτερικά ζητήματα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος (sacra interna corporis Ecclesiae). Συνεπῶς, ἡ Ἐκκλησία τῆς Δύσεως εἶχε πλέον τή δυνατότητα νά προβάλη σέ πιθανές μελλοντικές συγκρούσεις τήν ἤδη διαμορφωμένη αὐτοσυνειδησία της γιά μία *συμβατική σχέση* μέ τήν πολιτική ἐξουσία.

4. Ἀνανέωση τῆς ἔριδας μεταξύ τοῦ πάπα καί τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα Φρειδερίκου Α΄ Βαρβαρόσσα (1152-1190)

Τό *"Κογκορδάτο τῆς Βορματίας"* καθόρισε μέν τούς συμβατικούς ὅρους γιά τήν εἰρήνευση μεταξύ τοῦ παπικοῦ θρόνου καί τοῦ αὐτοκράτορα, ἀλλά δέν κατάργησε καί τά διαπιστωμένα σημεῖα τριβῶν στή λειτουργία τῶν εἰρηνικῶν σχέσεων. Ἄλλωστε, ὁ θάνατος τοῦ Ἐρρίκου Ε΄ (1125) σήμανε τό τέλος τῆς *φραγκονικῆς δυναστείας*, διάδοχός του δέ ἐκλέχθηκε ἀπό τό συνέδριο τοῦ Μάιντς ὁ δούκας τῆς Σαξωνίας Λοθάριος (1125-1137), ὁ ὁποῖος δέν εἶχε συμμετάσχει στίς διαπραγματεύσεις τῆς Βορματίας καί εἶχε ἀντιδράσει στήν πολιτική τοῦ Ἐρρίκου Ε΄. Ἐν τούτοις, ὁ νέος αὐτοκράτορας ζήτησε τήν *ἐπικύρωση* (confirmatio) τῆς ἐκλογῆς του ἀπό τόν πάπα, προφανῶς γιά νά ἀποδυναμώση τήν ἀντίδραση τοῦ δούκα τῆς Σουηβίας Φρειδερίκου, ἀνεψιοῦ τοῦ Ἐρρίκου Ε΄ καί πατέρα τοῦ μετέπειτα γερμανοῦ αὐτοκράτορα Φρειδερίκου Α΄ Βαρβαρόσσα (1152-1190). Ὁ *ἐμφύλιος πόλεμος* ἐντάθηκε μέ τήν ἀνακήρυξη στή Νυρεμβέργη (1127) ὡς βασιλιᾶ τοῦ Κορράδου, νεώτερου ἀδελφοῦ τοῦ δούκα τῆς Σουηβίας Φρειδερίκου. Ὁ Κορράδος ἀφορίσθηκε ἀπό τόν πάπα καί τούς ἐπισκόπους τῆς Γερμανίας, ἀλλά ἀναγνωρίσθηκε στήν Ἰταλία καί στέφθηκε ἀπό τόν ἀρχιεπίσκοπο τοῦ Μιλάνου (1128). Ὁ Λοθάριος ὅμως πέτυχε νά ἐπικρατήση στή δυναστική ἔριδα, ἐπωφελήθηκε δέ ἀπό τό παπικό σχίσμα γιά νά ἐπισκεφθῆ τή Ρώμη καί νά στεφθῆ αὐτοκράτορας. Δύο μεγάλες ἀριστοκρατικές οἰκογένειες τῆς Ρώμης (Pierleoni καί Frangipani) εἶχαν

ἐκλέξει δύο πάπες ἀπό τόν κύκλο τῶν εὐνοουμένων τους, τούς *Ἀνάκλητο Β' καί Ἰννοκέντιο Β'* ἀντίστοιχα. Ὁ *πρῶτος* ἀναγνωρίσθηκε ἀπό τούς Ρωμαίους, ἐνῶ ὁ *δεύτερος* κατέφυγε τελικῶς στή Γερμανία καί κέρδισε τήν ὑποστήριξη τοῦ Λοθαρίου. Τό 1133 μετέβησαν μαζί στή Ρώμη, ἀλλά δέν ἐξουδετερώθηκε ἡ ἀντίδραση τῶν ὑποστηρικτῶν τοῦ Ἀνακλήτου Β'. Ὁ Λοθάριος στέφθηκε αὐτοκράτορας ἀπό τόν Ἰννοκέντιο Β' στή βασιλική τοῦ Λατερανοῦ καί ἐπέστρεψε στή Γερμανία, ἀλλά ἡ διαμάχη τῶν δύο παπῶν συνεχίσθηκε. Ὁ Ἀνάκλητος Β' ὑποστηριζόταν ἀπό τόν ἡγεμόνα τῶν Νορμανδῶν Ρογῆρο Β' καί ἔγινε κύριος τῆς Ρώμης, ἐνῶ ὁ Ἰννοκέντιος Β' ἀναγκάσθηκε νά καταφύγη στήν Πίζα. Ἡ ἀπειλητική παρουσία τῶν Νορμανδῶν στήν κεντρική Ἰταλία ἐνοχλοῦσε ὄχι μόνο τόν Λοθάριο, ἀλλά καί τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα Ἰωάννη Β' Κομνηνό (1118-1143), ὁ ὁποῖος ὑποσχέθηκε (1135) οἰκονομική ὑποστήριξη τῆς ἐκστρατείας τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα ἐναντίον τῶν Νορμανδῶν. Ὁ Λοθάριος εἶχε ἤδη ἀναγνωρισθῆ ἀπό τόν δούκα τῆς Σουηβίας Φρειδερίκο καί τόν ἀνταπαιτητή τοῦ θρόνου Κορράδο (1134), ὁ ὁποῖος καί τόν συνόδευσε κατά τήν ἐκστρατεία του στήν Ἰταλία (1136-1137).

Ἡ ἐπιτυχία τῆς ἐκστρατείας αὐτῆς ἐναντίον τῶν Νορμανδῶν ἐπανέφερε στό προσκήνιο *τίς παλαιές διαφωνίες πάπα καί αὐτοκράτορα* ὡς πρός τόν διορισμό τῶν τοπικῶν ἡγεμόνων. Ὁ Λοθάριος ὅμως ἀποφάσισε αἰφνιδίως νά ἐπιστρέψη στή Γερμανία, κατά τήν ἐπιστροφή του δέ ἀσθένησε σοβαρά καί ὑπέδειξε ὡς διάδοχο τόν γαμβρό του καί πανίσχυρο δούκα τῆς Βαυαρίας καί τῆς Σαξωνίας Ἑρρίκο τόν Ὑπερήφανο, ὁ ὁποῖος εἶχε ὑποστηρίξει τά δικαιώματα τοῦ αὐτοκράτορα στόν διορισμό τῶν τοπικῶν ἀρχόντων τῆς Ἰταλίας. Βασιλιάς ὅμως ἐκλέχθηκε ὁ δούκας τῆς Σουηβίας Κορράδος Γ' (1138-1152), ὁ ὁποῖος στέφθηκε ἀπό παπικό ἀντιπρόσωπο στό Ἀκυΐσγρανο (Aachen) καί ἔγινε *ἱδρυτής τῆς δυναστείας τῶν Χοενστάουφεν* (Hohenstaufen = ὀνομασία χωριοῦ τοῦ δουκάτου τῆς Σουηβίας). Παρά τήν ἀντίδραση τῆς *φιλοπαπικῆς παρατάξεως τῶν Γουέλφων* (Guelfi) κατά τῆς ἐκλογῆς του, ὁ νέος βασιλιάς ἀπέφυγε ὁποιαδήποτε σύγκρουση μέ τόν παπικό θρόνο. Ἄλλωστε, ἡ σύγκρουση τοῦ πάπα Εὐγενίου Γ' (1145-1153) μέ τή δημοκρατική παράταξη τῆς Ρώμης εἶχε ἀποδυναμώσει τόν παπικό θρόνο καί εἶχε ἐνισχύσει τή θέση τοῦ αὐτοκράτορα. Πράγματι, ἡ δημοκρατική παράταξη κάλεσε τόν Κορράδο Γ' νά μεταβῆ στή Ρώμη καί *νά λάβη τό στέμμα ἀπό τόν ρωμαϊκό λαό καί ὄχι ἀπό τόν πάπα*, ὁ ὁποῖος δέν μποροῦσε πλέον νά ἐγκατασταθῆ στή Ρώμη. Ἡ συμμετοχή ὅμως τοῦ Κορράδου στή Β' Σταυροφορία (1147-1148) τόν ἄφησε ἀδιάφορο γιά τίς ἐσωτερικές ἀντιθέσεις τῶν Ρωμαίων. Ἀπέφυγε νά ἀναμιχθῆ στή διαμάχη, ἡ ὁποία ἐκτονώθηκε σύντομα, ἀλλά ὁ πάπας ἀναγκάσθηκε πάλι νά ἐγκαταλείψη τή Ρώμη καί ζήτησε τή βοήθεια τοῦ γερμανοῦ βασιλιᾶ μέ τήν ὑπόσχεση ὅτι θά τόν ἔστεφε αὐτο-

κράτορα. Ὁ Κορράδος Γ΄ ἔφερε ἤδη τόν τίτλο τῶν προκατόχων του (Romanorum imperator augustus), *γιατί δέν θεωροῦσε πλέον τήν παπική στέψη καθοριστική γιά τήν αὐτοκρατορική του ἐξουσία.* Κατά τίς διαπραγματεύσεις του μέ τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνό (1143-1180) ζήτησε τήν ἀναγνώριση τοῦ τίτλου τοῦ *ρωμαίου αὐτοκράτορα* καί τῆς ἰσότιμης ἀξίας του πρός τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα. Οἱ ἰδέες τοῦ Κορράδου ἔχουν ἀποτυπωθῆ στήν ἐπιστολή του πρός τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα Ἰωάννη Β΄ Κομνηνό (12 Φεβρ. 1142), στήν ὁποία χρησιμοποιεῖ ἀνεπιφύλακτα γιά τόν ἑαυτό του τόν τίτλο *"αὐτοκράτωρ τῶν Ρωμαίων αὔγουστος"* (Romanorum imperator augustus), ἐνῶ γιά τόν Ἰωάννη Β΄ Κομνηνό τόν κατώτερο τίτλο *"αὐτοκράτωρ Κπόλεως"* (imperator Constantinopolitanus). Στήν ἐπιστολή του ὑποστήριζε ὅτι *ἡ Νέα Ρώμη ἦταν θυγατέρα τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας* ("nostrae romanae rei publicae vestram novam Romam et dici et fore filiani") καί *ὅτι ἀναγνώριζε τήν κληρονομία τῆς μητρός πρός τή θυγατέρα* ("propter quod haereditatem quae a matrem debetur filiae"). Ἡ σχέση αὐτή θεμελίωνε, κατά τήν κρίση του, καί τή συνεργασία τους ὄχι μόνο ἔναντι τῶν Νορμανδῶν, ἀλλά καί ἔναντι ὅλων τῶν κοινῶν ζητημάτων. Οἱ σκέψεις αὐτές δέν ἦσαν βεβαίως παραδεκτές στήν Κπολη, ἀλλά προκαλοῦσαν ἀντιδράσεις καί στή Δύση.

Ὁ Κορράδος Γ΄ λίγο πρίν ἀπό τόν θάνατό του (1152) ὅρισε ὡς διάδοχο τόν ἀνεψιό του δούκα τῆς Σουηβίας Φρειδερίκο Α΄ Βαρβαρόσσα (1152-1190), ἀφοῦ ὁ ὁμώνυμος γιός του ἦταν μόλις 6 ἐτῶν. Ἡ ἐκλογή του ἦταν ὁμόφωνη στό συνέδριο τῆς Φραγκφούρτης καί ἡ στέψη του ἔγινε ἀμέσως στό Ἀκυΐσγρανο. Ἡ ὁμοφωνία ὅμως τῶν τοπικῶν ἡγεμόνων τῆς Γερμανίας γιά τήν ἐκλογή τοῦ Φρειδερίκου συνέπεσε μέ μία περίοδο, κατά τήν ὁποία ἐντάθηκε ἡ ἀμφισβήτηση τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα ἀπό τά ἄλλα κράτη τῆς Δύσεως. Ἡ *ἰσχυροποίηση τῆς μοναρχίας* στήν Ἀγγλία, στή Γαλλία, στήν Ἱσπανία καί στά ἄλλα κράτη τῆς Δύσεως συνδέθηκε μέ τήν ἰδέα, ὅτι *"κάθε βασιλιάς εἶναι αὐτοκράτορας στό βασίλειό του"* (rex est imperator in regno suo). Ἡ θεωρητική αὐτή ἀμφισβήτηση ἐνεθάρρυνε ὄχι μόνο τίς αὐτονομιστικές τάσεις τῶν ἡγεμόνων τῆς Ἰταλίας, ἀλλά καί τήν ἐπανεμφάνιση τῶν παπικῶν θεωριῶν γιά τήν ὑπεροχή τῆς αὐθεντίας τοῦ πάπα ἔναντι τῆς ἀμφισβητούμενης πλέον αὐθεντίας τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα. Ὁ Φρειδερίκος Α΄ ἐπέδειξε ἰδιαίτερη εὐαισθησία ἔναντι τῶν τάσεων αὐτῶν καί ἀγωνίσθηκε νά ἐπιβάλη μέ κάθε δυνατό τρόπο τήν αὐθεντία τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα ὄχι μόνο στή Δύση, ἀλλά καί στήν Ἀνατολή, *χαρακτήριζε δέ τούς ἄλλους βασιλεῖς τῆς Δύσεως "βασιλεῖς ἐπαρχιῶν"* (reges provinciarum). Καθοριστική σημασία γιά τά φιλόδοξα σχέδιά του εἶχαν οἱ σχέσεις του μέ τόν παπικό θρόνο. Οἱ διαπραγματεύσεις μέ τόν ἐμπερίστατο πάπα Εὐγένιο Γ΄ κατέληξαν στή *"Συμφωνία τῆς*

Κωνστάντζας" (1153). Ὁ Φρειδερίκος Α΄ ἀνέλαβε τήν προστασία τοῦ παπικοῦ θρόνου καί ὁ πάπας τήν ὑποχρέωση νά τόν *στέψη* αὐτοκράτορα. Ἡ συμφωνία ἦταν θετική γιά τόν γερμανό αὐτοκράτορα, ἀλλά ἡ ἄνοδος στόν παπικό θρόνο τοῦ ἀγγλικῆς καταγωγῆς Ἀδριανοῦ Δ΄ (1154-1159) ἄλλαξε τίς προοπτικές. Ὁ νέος πάπας, καίτοι ἀναγνώρισε τή *"Συμφωνία τῆς Κωνστάντζας"*, κάλεσε τόν Φρειδερίκο στή Ρώμη καί ἔθεσε σέ νέα βάση τό ζήτημα τῶν σχέσεων πάπα καί γερμανοῦ αὐτοκράτορα. Πράγματι, ἐνῶ ὁ Φρειδερίκος ἐπιθυμοῦσε νά ἐπαναφέρη τό καθεστώς τῶν σχέσεων στήν πρό τοῦ πάπα Γρηγορίου Ζ΄ περίοδο, ὁ Ἀδριανός διεκδικοῦσε τήν ἀνανέωση τῶν ἰδεῶν τοῦ πάπα Γρηγορίου Ζ΄. Ὁ Φρειδερίκος ἀποδέχθηκε τήν πρόσκληση, ἐπέβαλε τήν αὐθεντία του στίς ἡγεμονίες τῆς Β. Ἰταλίας (regnum Italicum) καί κατευθύνθηκε πρός τή Ρώμη γιά νά στεφθῆ αὐτοκράτορας.

Ἡ συνάντηση τοῦ πάπα καί τοῦ αὐτοκράτορα πραγματοποιήθηκε στό Σουτρίον, ὁ δέ Ἀδριανός ἀξίωσε ἀπό τόν αὐτοκράτορα νά ἐκπληρώση **"καθήκοντα ἱπποκόμου"**. Τά καθήκοντα τοῦ *"ἱπποκόμου"* συνεδέοντο κυρίως μέ τήν τελετή τῆς στέψεως τοῦ αὐτοκράτορα καί εἶχαν προβληθῆ στήν παπική αὐλή ὡς *παλαιά συνήθεια*. Εἶχε τίς ρίζες της στήν ψευδο-Κωνσταντίνεια Δωρεά (Η΄ αἰώνας), στήν ὁποία ὁ Μ. Κωνσταντίνος παρουσιάζετο ὅτι δῆθεν ἄσκησε ἀνάλογα καθήκοντα στόν ἐπίσκοπο Ρώμης Σίλβεστρο (314-335). Ἡ μεταγενέστερη εἴδηση ὅτι τά καθήκοντα αὐτά ἄσκησε καί ὁ ἡγεμόνας τῶν Φράγκων Πιπίνος ὁ Βραχύς στόν ἐπίσκοπο Ρώμης Στέφανο Β΄ (754) δέν θεωρεῖται ἀξιόπιστη. Εἶναι ὅμως βέβαιο ὅτι κατά τόν ΙΑ΄ αἰώνα προβλήθηκε ὡς *παλαιά συνήθεια*, ἡ ὁποία περιελάμβανε: **α)** *κράτημα τοῦ χαλινοῦ τοῦ ἵππου τοῦ πάπα*, καί **β)** *κράτημα τοῦ ἀναβολέα τοῦ ἐφιππίου καί βοήθεια πρός τόν πάπα κατά τήν ἀνάβαση ἤ τήν κατάβαση ἀπό τόν ἵππο* (officium marscalci). Τό *πρῶτο* ἐθεωρεῖτο ὑψηλότερη ὑπηρεσία καί προσφερόταν ἀπό τόν ἴδιο τόν αὐτοκράτορα ἤδη κατά τόν ΙΑ΄ αἰώνα. Τό *δεύτερο* ἐθεωρεῖτο ταπεινότερη ὑπηρεσία καί προσφερόταν ἀπό ἕνα βασιλικό ὑπάλληλο κατά τόν ΙΑ΄ αἰώνα. Ὡστόσο, κατά τόν ΙΒ΄ αἰώνα ὁ αὐτοκράτορας ἀσκοῦσε καί τά δύο καθήκοντα ἱπποκόμου αὐτοτελῶς ἤ καί συνδυασμένα μέ ἄλλες ὑπηρεσίες τοῦ αὐτοκράτορα πρός τόν πάπα (*ἀσπασμός ποδῶν, καθήκοντα ὀστιαρίου* κ.λπ). Ὁ Κορράδος, γιός τοῦ Ἐρρίκου Δ΄, τέλεσε μόνο τό κράτημα τοῦ χαλινοῦ καί ὁδήγησε τόν παπικό ἵππο σέ μικρή ἀπόσταση διά μέσου τοῦ πλήθους (officium stratoris) κατά τή στέψη του μέ τό στέμμα τῆς Λομβαρδίας (1095). Ὁ Φρειδερίκος Α΄ τέλεσε καί τά *δύο ἱπποκομικά καθήκοντα* τόσο πρός τόν πάπα Ἀδριανό Δ΄ στό Σουτρίον (1154), ὅσο καί ἀργότερα πρός τόν πάπα Ἀλέξανδρο Γ΄ (1177). Εἶναι σαφές ὅτι ἡ ὑπηρεσία αὐτή τοῦ αὐτοκράτορα πρός τόν πάπα μποροῦσε νά ἑρμηνευθῆ καί ὡς μία μορφή ἀναγνωρίσεως τῆς παπικῆς ὑπεροχῆς ἔναντι τῆς βασιλικῆς ἐξου-

σίας (R. Holtzmam, Der Kaiser als Marschall des Papstes, 1928). Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ὁ Φρειδερίκος ἀντέδρασε στήν ἀρχή, ἀλλά τελικῶς ὑποχώρησε, *ἀφοῦ ἡ παπική ἀξίωση θεωρήθηκε μία ἁπλῆ τελετουργική καί ἀρχαία συνήθεια γιά τήν ἔκφραση σεβασμοῦ πρός τούς μακαρίους ἀποστόλους Πέτρο καί Παῦλο.* Ἡ ἀντίδρασή του ὅμως ὑποδήλωνε τήν ἐνδιάθετη ἀπόρριψη ὁποιασδήποτε ὑποβαθμίσεως τῆς αὐθεντίας του ἔναντι τῆς παπικῆς αὐθεντίας, τήν ὁποία ἐπιθυμοῦσε νά θέση ὑπό τόν ἀπόλυτο ἔλεγχό του. Στίς 18 Ἰουνίου 1155 στέφθηκε αὐτοκράτορας στή Ρώμη ἀπό τόν πάπα Ἀδριανό Δ', ὁ ὁποῖος ἀξίωσε ἀνεπιτυχῶς ὡς ἀντάλλαγμα 5000 λίτρες χρυσοῦ καί τήν κατοχύρωση τῶν προνομίων τῆς Ρώμης. Ὁ Φρειδερίκος ἀρνήθηκε, κατέστειλε μέ βίαια μέσα τήν ἐξέγερση τοῦ ρωμαϊκοῦ λαοῦ καί μετά τή στέψη του ἐπέστρεψε στή Γερμανία μέ τήν βεβαιότητα ὅτι εἶχε ἐπιβάλει ὁριστικά τή θέλησή του στόν παπικό θρόνο.

Οἱ σχέσεις τοῦ Φρειδερίκου Α' μέ τόν πάπα Ἀδριανό ἐντάθηκαν καί πάλιν ἀπό ἕνα ἀτυχές γεγονός. Στό *συνέδριο* τῶν ἡγεμόνων τῆς Γερμανίας ὑπό τήν προεδρία τοῦ Φρειδερίκου, τό ὁποῖο ἔγινε στή Μπεζανσόν τῆς Βουργουνδίας (1157), ὁ ἐπί κεφαλῆς τῆς παπικῆς ἀντιπροσωπίας καρδινάλιος *Ρολάνδος Μποντινέλλι* μετέφερε στόν αὐτοκράτορα παπική ἐπιστολή. Ὁ πολυπράγμων ἀρχιγραμματέας τοῦ Φρειδερίκου *Ραϊνάλδος τοῦ Ντάσσελ* μετέφρασε ἐσφαλμένα μία κρίσιμη φράση τῆς ἐπιστολῆς, στήν ὁποία ὁ πάπας διακήρυσσε ὅτι ὄχι μόνο δέν μετανόησε γιά τήν ἱκανοποίηση ὅλων τῶν ἐπιθυμιῶν τοῦ αὐτοκράτορα, ἀλλά καί ὅτι θά εἶχε μεγαλύτερη χαρά, ὅπως ἔγραφε, "*ἄν ἡ ἐξοχότητά σου εἶχε δεχθῆ ἀπό τίς χεῖρες μας μεγαλύτερα beneficia*" ("si maiora beneficia excellentia tua de manu nostra sussepisset"). Ὁ κρίσιμος ὅρος beneficia ἀποδόθηκε ἀπό τόν μεταφραστή μέ τόν ὅρο "*τιμάριο*" ("feudum") καί θεωρήθηκε προσβλητική γιά τόν γερμανό αὐτοκράτορα ἀπό τούς παριστάμενους γερμανούς ἡγεμόνες. Μποροῦσε νά ἑρμηνευθῆ ὑπό τήν ἔννοια ὅτι τά βασίλεια τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα ἦσαν *τιμάρια* (feuda) τοῦ παπικοῦ θρόνου. Οἱ ἀντιδράσεις ἐνέπλεξαν περισσότερο τά πράγματα, ἀφοῦ ὁ καρδινάλιος Ρολάνδος ἐπιβάρυνε τήν κατάσταση μέ ἕνα ὀξύτερο ἐρώτημα πρός τούς ἀντιδρῶντες ἡγεμόνες: "*Ἀπό ποῖον λοιπόν ὁ αὐτοκράτορας ἔλαβε τό αὐτοκρατορικό ἀξίωμα, ἄν ὄχι ἀπό τόν κύριο πάπα;*". Ὁ καρδινάλιος διασώθηκε ἀπό τήν ὀργή τῶν ἡγεμόνων μέ τήν ἐπέμβαση τοῦ αὐτοκράτορα, ἀλλά τό ζήτημα ἔπαυσε πλέον νά εἶναι ἕνα ἁπλό μεταφραστικό σφάλμα. Ἦταν πολύ μεγαλύτερο. Ἔθιγε τόν ἴδιο τόν πυρήνα τῆς αὐτοκρατορικῆς ἰδέας μέ ἤδη γνωστές ἀπό τό παρελθόν ἀξιώσεις. Ὁ Φρειδερίκος μέ ἐγκύκλια ἐπιστολή του πρός τούς ἡγεμόνες ἀπέρριψε τίς θέσεις τοῦ παπικοῦ ἀντιπροσώπου καί ὑποστήριξε τήν πλήρη ἀνεξαρτησία τῆς **βασιλικῆς ἐξουσίας** (potestas regalis) ἀπό τήν "*ἱερή αὐθεντία τῶν παπῶν*" (sacrata pontificum auctoritas), ἀφοῦ τό αὐτοκρατορικό ἀξίωμα παρέχεται *μόνο ἀπό τόν Θεό* (a solo Deo) κατά τήν ἐκλογή τοῦ

ἡγεμόνα (per electionem principum a solo Deo regnum et imperium nostrum sit). Τό αὐτοκρατορικό στέμμα τοῦ Φρειδερίκου ἦταν λοιπόν **θεία δωρεά** (divino beneficio) καί ὄχι *παπική δωρεά,* ὅποιος δέ ὑποστήριζε ὅτι παραχωρήθηκε "ἀπό τόν κύριο *πάπα ὡς τιμάριο εὑρίσκεται σέ ἀντίθεση πρός τούς θείους νόμους καί πρός τή διδασκαλία τοῦ ἀποστόλου Πέτρου*" (M.G.H., Constit., I, 231).

Ὁ Ἀδριανός Δ΄ ἀναγκάσθηκε νά δώση τίς ἀναγκαῖες πλέον ἐξηγήσεις μέ νέα ἐπιστολή γιά νά ἄρη τίς παρερμηνεῖες (1158) καί δήλωσε ὅτι μέ τόν ὅρο beneficia ἐννοοῦσε ἁπλῶς *"καλές πράξεις"* καί ὄχι *"τιμάρια"* ("dicitur beneficium apud nos non feudum, sed bonum factum". M.G.H., Constit., I, 235). Ἡ ἐπίσημη παπική διασάφηση ἱκανοποιοῦσε τόν Φρειδερίκο ὄχι μόνο γιατί ἦταν ἡ *ὀρθή ἑρμηνεία* τῆς πρώτης ἐπιστολῆς, ἀλλά καί γιατί ἡ νέα ἑρμηνεία ὑποδήλωνε μία *εὐρύτερη παπική παραίτηση* ἀπό πιθανές μελλοντικές διεκδικήσεις, ἤτοι ὅτι ἡ αὐτοκρατορία καί τό βασίλειο τῆς Γερμανίας δέν ἦσαν παπικά τιμάρια. Τό 1158 ὁ Φρειδερίκος ἔφθασε μέ ἰσχυρό στρατό στή Β. Ἰταλία γιά νά ἐπιβάλη τήν κυριαρχία του, πέτυχε δέ τούς σκοπούς του χωρίς ἰδιαίτερες δυσκολίες. Ἡ ἀντίσταση τοῦ Μιλάνου ἐξουδετερώθηκε ἀμέσως, συγκλήθηκε δέ στή *Ρογγάλια τῆς Λομβαρδίας* (τέλη 1158) συμβούλιο τῶν ἡγεμόνων τῆς Β. Ἰταλίας γιά τήν περιγραφή τῶν δικαιωμάτων τοῦ αὐτοκράτορα στήν Β. Ἰταλία. Συγκροτήθηκε *Ἐπιτροπή* ἀπό 4 καθηγητές τῆς περίφημης Νομικῆς σχολῆς τῆς Μπολώνιας (doctores) καί ἀπό 28 ἀντιπροσώπους τῶν πόλεων τῆς Β. Ἰταλίας γιά νά καθορίσουν τά *αὐτοκρατορικά δικαιώματα* μέ κριτήριο τίς ἀρχές τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου. Ἡ *Ἐπιτροπή* ἐπιβεβαίωσε τήν ἀξίωση τοῦ αὐτοκράτορα νά ἀσκῆ ὄχι μόνο τήν ἀπόλυτη ἐξουσία σέ ὅλα τά τμήματα τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλά καί τά *βασιλικά δικαιώματα* (regalia) σέ ὅλες τίς τοπικές ἡγεμονίες (*δουκάτα, μαρκιωνίες, κομητεῖες* κ.λπ.). Οἱ ρυθμίσεις αὐτές εἶχαν ἄμεση ἀναφορά καί στό παπικό κράτος. Ὁ Ἀδριανός Δ΄ ἀπέστειλε στή Μπολώνια καρδιναλίους γιά νά ὑπερασπισθοῦν τά παπικά δικαιώματα καί νά ἐξασφαλίσουν ἔστω μία ἐπίσημη δήλωση τοῦ Φρειδερίκου γιά τήν κατοχύρωση τῆς ἀκεραιότητας καί τῆς προστασίας τοῦ παπικοῦ κράτους. Ὁ αὐτοκράτορας ὅμως διακήρυξε τά ἀναπαλλοτρίωτα δικαιώματα τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα γιά τή Ρώμη καί ἀρνήθηκε νά ἱκανοποιήση τά παπικά αἰτήματα, γι'αὐτό ὁ πάπας ἐνίσχυσε τίς σχέσεις του μέ τούς Νορμανδούς καί σκεπτόταν νά ἀφορίση τόν Φρειδερίκο. Τόν προέλαβε ὅμως ὁ θάνατος (1 Σεπτ. 1159).

Ὁ θρίαμβος τοῦ Φρειδερίκου Α΄ διηύρυνε τίς ἀντιδράσεις ὄχι μόνο στήν Ἰταλία, ἀλλά καί σέ ὁλόκληρη τή Δύση. Ἡ ἀμφισβήτηση στρεφόταν πλέον ὄχι μόνο κατά τῆς κυριαρχίας, ἀλλά καί κατά τῶν θεωρητικῶν δικαιωμάτων τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γερμανίας στό αὐτοκρατορικό στέμμα. Ὁ ἄγγλος ἱστορικός τῆς ἐποχῆς Ἰωάννης τοῦ Σαλίσμπουρυ ἔθεσε ὁρισμένα

κρίσιμα ἐρωτήματα, τά ὁποῖα προβλημάτιζαν ὅλες τίς μοναρχίες τῆς Δύσεως: *"Ποιός διόρισε τούς Γερμανούς ὡς κριτές τῶν ἐθνῶν; Ποιός ἔδωσε τό δικαίωμα αὐτό σέ αὐτούς τούς ἀνόητους καί ἄγριους ἀνθρώπους νά ἐπιβάλλουν αὐθαίρετα ἕναν ἡγεμόνα στά κεφάλια τῶν ἄλλων ἀνθρώπων;"* (PL 119,39). Στή Ρώμη, μετά τόν θάνατο τοῦ Ἀδριανοῦ Δ΄, ἡ ἀντιβασιλική παράταξη τῶν καρδιναλίων ἐξέλεξε ὡς πάπα τόν γνωστό ἀπό τό συμβούλιο τῆς Μπεζανσόν καρδινάλιο Ρολάνδο ὡς πάπα Ἀλέξανδρο Γ΄ (1159-1181), ἐνῶ ἡ φιλοβασιλική παράταξη τῶν καρδιναλίων τόν Βίκτωρα Δ΄ (1159-1164). Ὁ Φρειδερίκος τήρησε ἐπιφανειακή οὐδετερότητα μεταξύ τῶν δύο παπῶν, οἱ ὁποῖοι δέν εἶχαν ἐξασφαλίσει τή μέχρι τότε ἀπαιτούμενη γιά τήν ἐκλογή ὁμοφωνία τῶν καρδιναλίων, συγκάλεσε δέ *σύνοδο στήν Παβία* γιά τήν ἄρση τοῦ σχίσματος (1160). Ὁ Ἀλέξανδρος Γ΄ ἀρνήθηκε νά παραστῆ στή *σύνοδο τῆς Παβίας*, ἡ ὁποία ἀναγνώρισε ὡς κανονικό πάπα τόν Βίκτωρα Δ΄ καί ἀφόρισε τόν Ἀλέξανδρο. Ἡ ἀντίδραση τοῦ δυναμικοῦ πάπα ὑπῆρξε ἄμεση. Ἀφόρισε τόν Βίκτωρα καί τόν Φρειδερίκο, ἐνῶ ἔλυσε τούς ὑπηκόους του ἀπό κάθε μορφῆς ὅρκου πίστεως πρός αὐτόν ("qui ei iuramento fidelitatis tenebantur abstricti... ab ipso iuramento absolvit"). Ὁ Φρειδερίκος ὅμως ἀγνόησε τόν ἀφορισμό, εἰσέβαλε πάλι στή Β. Ἰταλία (1167), ὑπέταξε τό Μιλάνο, τρομοκράτησε τούς ἀντιπάλους του καί προσπάθησε χωρίς ἐπιτυχία νά συναντήση τόν βασιλιά τῆς Γαλλίας Λουδοβίκο Ζ΄ στή Βουργουνδία γιά μία κοινή ἀντιμετώπιση τοῦ παπικοῦ σχίσματος. Τό 1163 ἐπέστρεψε στή Β. Ἰταλία, ἀλλά πέθανε ὁ εὐνοούμενός του πάπας Βίκτωρ Δ΄ (1164). Ὡς διάδοχός του προβλήθηκε ὁ Πασχάλης Γ΄ (1164-1168). Ὑπέρ τοῦ Ἀλεξάνδρου ὅμως τάχθηκαν τελικῶς ὄχι μόνο οἱ πόλεις τῆς Β. Ἰταλίας (*Βερόνεια Ἕνωση*, 1164. *Λομβαρδική Ἕνωση*, 1167) καί οἱ Νορμανδοί, ἀλλά καί τά περισσότερα κράτη τῆς κεντρικῆς καί τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, ἐνῶ τόν Πασχάλη Γ΄ στήριζαν μόνο ὁ γερμανός αὐτοκράτορας καί οἱ ὑπαγόμενοι σέ αὐτόν ἡγεμόνες τῆς Β. Ἰταλίας.

Ὁ βασιλιάς τῆς Ἀγγλίας *Ἐρρίκος Β΄ ὁ Πλανταγενέτης* (1154-1189) προσέφερε μέ τήν ἐκκλησιαστική του πολιτική ἀνέλπιστα ἐρείσματα στόν Φρειδερίκο Α΄ γιά τή σκλήρυνση τῆς γραμμῆς του ἔναντι τοῦ παπικοῦ θρόνου. Ὁ βασιλιάς τῆς Ἀγγλίας εἶχε ἰδιαίτερους λόγους νά συνεργασθῆ μέ τόν βασιλιά τῆς Γερμανίας, ἀφοῦ οἱ *τολμηρές μεταρρυθμίσεις του* (Constitutions of Clarendon, 1164) ἔπλητταν ὄχι μόνο τούς φεουδάρχες, ἀλλά καί τήν Ἐκκλησία. Ὁ δυναμικός ἀρχιεπίσκοπος Καντέρμπουρυ *Θωμᾶς Μπέκετ* (1162-1170) ἀντέδρασε στήν ἀξίωση τοῦ Ἐρρίκου Β΄ νά ἀναγνωρισθοῦν ὅλα τά παλαιά βασιλικά δικαιώματα, τά ὁποῖα εἶχε ἐπιβάλει στήν Ἀγγλία ὁ προκάτοχός του Ἐρρίκος Α΄. Μέ τά 16 συνεπτυγμένα ἄρθρα τῶν *Διατάξεων τοῦ Κλάρεντον* ἀναγνωρίσθηκαν τά δικαιώματα τοῦ βασιλιᾶ στήν ἐκλογή καί στήν κρίση τῶν ἐπισκόπων, τοῦ παραχωρή-

θηκαν τά ἔσοδα τῶν χηρευουσῶν ἐπισκοπῶν, ἀπαγορεύθηκε ὁ ἀφορισμός τῶν βασιλικῶν ἀξιωματούχων, ἀποκλείσθηκε ἡ προσφυγή στόν παπικό θρόνο κ.λπ. Ὁ *Θωμᾶς Μπέκετ* εἶχε χρηματίσει καγκελλάριος τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ἀγγλίας (1155-1162) καί γνώριζε τίς συνέπειες τῶν μεταρρυθμίσεων γιά τήν Ἐκκλησία, γι'αὐτό καί, παρά τήν ἀρχική ἀμφιταλάντευσή του, ἀπέρριψε τελικῶς τίς μεταρρυθμίσεις καί κατέφυγε στή Γαλλία, ὅπου εἶχε καταφύγει καί ὁ πάπας Ἀλέξανδρος Γ΄. Ὁ ἐμπερίστατος πάπας ἐνέκρινε τή στάση τοῦ Μπέκετ, ἀλλά θεωροῦσε ἄκαιρη ὁποιαδήποτε βίαιη ἀντίδραση ἐναντίον τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ἀγγλίας, ἀφοῦ εἶχε ἤδη κορυφωθῆ ἡ σύγκρουση τοῦ πάπα μέ τόν βασιλιά τῆς Γερμανίας. Ὁ Φρειδερίκος Α΄ ἐπωφελήθηκε ἀπό τή σύγκρουση αὐτή Ἐρρίκου Β΄ καί Μπέκετ γιά νά πλήξη τόν πάπα Ἀλέξανδρο Γ΄, ὁ ὁποῖος εἶχε χάσει τόν ἰσχυρό σύμμαχό του βασιλιά τῶν Νορμανδῶν μετά τόν θάνατο του Γουλιέλμου Α΄ καί προσπαθοῦσε νά πείση τόν αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου Μανουήλ Α΄ Κομνηνό γιά μία συμμαχία κατά τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γερμανίας μέ τή συμμετοχή τῆς Γαλλίας καί τῶν Νορμανδῶν. Ὁ Φρειδερίκος ἀπέστειλε στή Γαλλία τόν ἔμπιστο σύμβουλό του Ραϊνάλδο τοῦ Ντάσσελ γιά νά συνάψη συμμαχία μέ τήν Ἀγγλία, ἡ ὁποία ἐπισφραγίσθηκε μέ *διπλό* ἀγγλογερμανικό συνοικέσιο. Ὁ Ἐρρίκος Β΄ ἀπέστειλε ἀντιπροσωπία στό *συνέδριο τοῦ Βύρτσμπουργκ* (23 Μαΐου 1163), στό ὁποῖο ὁ Φρειδερίκος Α΄ ἐπέβαλε ὅρκο στούς ἐπισκόπους καί στούς τοπικούς ἡγεμόνες νά μήν ἀναγνωρίσουν ποτέ ὡς πάπα τόν Ἀλέξανδρο. Ἡ ἀγγλογερμανική συμμαχία στρεφόταν ἐναντίον τοῦ παπικοῦ θρόνου, ὁ δέ Ἐρρίκος Β΄ ἀναγνώρισε ὡς πάπα τόν Πασχάλη Γ΄. Στό *συνέδριο τοῦ Νορθάμπτον* (1164) δέχθηκε καί τήν εἰσήγηση τοῦ ἐπισκόπου Λονδίνου Γιλβέρτου Φόλιο νά ἀξιώση τήν παραίτηση ἤ καί νά φυλακίση τόν Μπέκετ.

Ἡ μετριοπαθής στάση τοῦ πάπα Ἀλεξάνδρου Γ΄ ἔναντι τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ἀγγλίας διευκόλυνε τήν προσέγγιση τοῦ τελευταίου μέ τόν Μπέκετ. Ἡ πρώτη ὅμως συνάντηση Ἐρρίκου Β΄ καί Μπέκετ διηύρυνε τό χάσμα, ἀφοῦ ὁ Ἐρρίκος προσέθεσε νέες ἀντιπαπικές θέσεις στίς *Διατάξεις τοῦ Κλάρεντον*. Ἡ στέψη τοῦ πρεσβύτερου γιοῦ τοῦ Ἐρρίκου Β΄ ὡς συμβασιλιᾶ ἀπό τόν *ἀρχιεπίσκοπο τῆς Ὑόρκης* (1170) θεωρήθηκε σκανδαλώδης παραβίαση τῶν παραδοσιακῶν προνομίων τοῦ ἀρχιεπισκόπου Καντέρμπουρυ καί προκάλεσε νέα βίαιη ἀντίδραση τοῦ Μπέκετ, ὁ ὁποῖος μέ τήν ἔγκριση τοῦ πάπα ἀφόρισε τόν βασιλιά τῆς Ἀγγλίας. Ὁ ἄμεσος κίνδυνος ἐφαρμογῆς καί στήν Ἀγγλία τοῦ αὐστηροῦ μέσου τῆς *"ἀπαγορεύσεως"* (interdictum) κατέστησε διαλλακτικότερο τόν Ἐρρίκο Β΄, ὁ ὁποῖος συναντήθηκε μέ τόν Μπέκετ στό Φρετεβάλ (22 Ἰουλίου 1170) γιά μία συμβιβαστική ἀντιμετώπιση τοῦ ζητήματος. Ὁ βασιλιάς δέχθηκε νά ἐπιστρέψη στόν ἀρχιεπίσκοπο τοῦ Καντέρμπουρυ τήν ἐκκλησιαστική περιουσία, ὁ δέ Μπέκετ δέχθηκε νά ἄρη τόν ἀφορισμό καί νά ἐπιστρέψη στήν ἕδρα

του. Ὡστόσο, καί οἱ δύο συμφώνησαν νά ἀποφύγουν ὁποιαδήποτε ἀναφορά στίς *Διατάξεις τοῦ Κλάρεντον*. Τά ἐλάχιστα σημεῖα συμφωνίας ἄφηναν ἀκάλυπτες πολλές ἔκρυθμες καταστάσεις, ὅπως λ.χ. τήν ἄρση τῶν ἀφορισμῶν ἐναντίον τῶν βασιλικῶν ἤ καί τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωματούχων. Ὁ Μπέκετ ἀρνήθηκε νά ἄρῃ τούς ἀφορισμούς τῶν προσωπικῶν του ἀντιπάλων καί συντήρησε τήν ἔνταση, ἡ ὁποία προκάλεσε τή βίαιη δολοφονία του ἀπό τέσσαρες ἱππότες πρό τῆς ἁγίας τράπεζας τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Καντέρμπουρυ (29 Δεκ. 1170). Ὁ Ἐρρίκος θορυβήθηκε ἀπό τή δολοφονία καί μέ ἐπιτηδευμένη ἐπιστολή πρός τόν πάπα Ἀλέξανδρο Γ΄ τήν ἀπέδωσε στήν ὀργή τῶν ἀφορισμένων, οἱ ὁποῖοι δέν ἀνέχθηκαν τόσο τήν ἔναντί τους σκληρότητα τοῦ Μπέκετ, ὅσο καί *"τήν ἀμφισβήτηση τῶν βασιλικῶν δικαιωμάτων καί τοῦ στέμματος"* τοῦ Ἐρρίκου Β΄ ("dum contra me de regno et corona proposuit questionem". Recueil des actes de Henri II., ἔκδ. E. Berger, τόμ. I, Paris 1916, 454).

Οἱ διπλωματικές κινήσεις τοῦ πάπα Ἀλέξανδρου Γ΄, τόσο στή Δύση, ὅσο καί στήν Ἀνατολή προκάλεσαν τή βίαιη ἀντίδραση τοῦ Φρειδερίκου Α΄, ὁ ὁποῖος εἰσέβαλε μέ ἰσχυρό στρατό στήν Ἰταλία καί κατέλαβε τή Ρώμη (1166). Ὁ Ἀλέξανδρος κατόρθωσε νά διαφύγῃ τήν ὀργή τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα μέ τή βοήθεια τῶν Νορμανδῶν καί κατέφυγε μεταμφιεσμένος στό Βενεβέντο, ἐνῶ ὁ ἀντίπαπας Πασχάλης Γ΄ ἐγκαθιδρύθηκε στόν παπικό θρόνο καί ἔστεψε αὐτοκράτειρα τή σύζυγο τοῦ Φρειδερίκου Βεατρίκη. Ἐνῶ ὅμως ὁ Φρειδερίκος Α΄ *"φαινόταν νά ἵσταται ὑπεράνω τῆς πόλεως* (=Ρώμης), *τοῦ κόσμου καί ὁλόκληρης τῆς Ἐκκλησίας"*, κατά τήν παρατήρηση τοῦ ἄγγλου ἱστορικοῦ Ἰωάννου τοῦ Σαλίσμπουρυ (PL 199, 223), ἡ φοβερή ἐπιδημία ἑλονοσίας τόν ἀνάγκασε νά ἐπιστρέψῃ μέ πολλά θύματα στήν Παβία καί τελικῶς στή Γερμανία (1168) ὑπό τήν πίεση τῆς δραστήριας *Λομβαρδικῆς Ἑνώσεως*, ἡ ὁποία ἐνισχυόταν οἰκονομικά ἀπό τόν αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου Μανουήλ Α΄ Κομνηνό. Ἡ ἐπιστροφή τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα στήν Ἰταλία (1174) μέ ἀξιόμαχο στρατό προσέκρουσε στή σοβαρή ἀντίδραση τῶν πόλεων τῆς Β. Ἰταλίας καί στήν τελική ἧττα τοῦ Φρειδερίκου στή *μάχη τοῦ Λεγνάνου* (29 Μαΐου 1176). Ὁ Φρειδερίκος κατόρθωσε, αὐτός τώρα, νά διαφύγῃ μεταμφιεσμένος στήν Παβία, ἔστειλε δέ ἀντιπροσώπους του πρός τόν πάπα Ἀλέξανδρο στήν Ἀνάγνη γιά νά διαπραγματευθοῦν τήν εἰρήνη ἐπί τῇ βάσει τῶν ἀρχῶν τοῦ *Κογκορδάτου τῆς Βορματίας*. Ὁ Φρειδερίκος θά ἀναγνώριζε τόν Ἀλέξανδρο ὡς κανονικό πάπα, ὑποσχέθηκε δέ ἀφ'ἑνός μέν νά ἐπιστρέψῃ τίς βασιλικές γαῖες στόν παπικό θρόνο, ἀφ'ἑτέρου δέ νά συμφιλιωθῇ μέ τή *Λομβαρδική Ἕνωση* καί τόν βασιλιά τῶν Νορμανδῶν. Ὁ πάπας ὑποσχέθηκε ἐπίσης ὅτι θά ἦρε τόν ἀφορισμό τοῦ αὐτοκράτορα καί θά ἔστεφε τόν γιό του Ἐρρίκο βασιλιά. Οἱ διαπραγματεύσεις κατέληξαν στήν ὑπογραφή τῆς *"Εἰρήνης τῆς Βενετίας"* (1177), ἡ ὁποία ἐπισφραγίσθηκε μέ τήν πανη-

γυρική συνάντηση τοῦ πάπα καί τοῦ αὐτοκράτορα στόν ναό τοῦ ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας.

Ὁ Ἀλέξανδρος ὑποδέχθηκε στήν εἴσοδο τοῦ ναοῦ τόν Φρειδερίκο, ὁ ὁποῖος φίλησε τό πόδι τοῦ πάπα καί ἔλαβε ἀπό αὐτόν τήν καθιερωμένη εὐλογία καί τόν ἀσπασμό τῆς εἰρήνης. Τήν ἑπομένη μέρα τελέσθηκε θ. λειτουργία, κατά τήν ὁποία ὁ αὐτοκράτορας ἄσκησε *καθήκοντα ὀστιαρίου* (θυρωροῦ) καί ὁδήγησε τόν πάπα ἀπό τήν εἴσοδο τοῦ ναοῦ μέχρι τήν ἁγία τράπεζα. Μετά τή θ. λειτουργία ὁ Φρειδερίκος Α΄ ἄσκησε γιά δεύτερη φορά καθήκοντα *"ἱπποκόμου"* καί ὁδήγησε τόν ἔφιππο πάπα διά μέσου τοῦ πλήθους σέ μία ἀπόσταση ἔξω ἀπό τήν περιοχή τοῦ ναοῦ. Ὁ Ἀλέξανδρος Γ΄ ἐπέστρεψε θριαμβευτής στή Ρώμη (1178) καί συγκάλεσε κατά τό ἑπόμενο ἔτος μεγάλη σύνοδο στό *Λατερανό* (1179), ἡ ὁποία θεωρήθηκε στή Δύση ὡς μία *Οἰκουμενική σύνοδος*, καί ἀποφάσισε, *ὅτι γιά τήν ἐκλογή τοῦ πάπα δέν θά ἦταν πλέον ἀναγκαία ἡ ὁμοφωνία τῶν καρδιναλίων*. Ἀρκοῦσε ἡ πλειοψηφία τῶν 2/3 τοῦ ἀριθμοῦ τῶν καρδιναλίων, ἐνῶ ἀγνοήθηκαν τά δικαιώματα τοῦ αὐτοκράτορα ἤ τοῦ κλήρου καί τοῦ λαοῦ τῆς Ρώμης στήν ἐκλογή τῶν παπῶν. Ἡ σύγκρουση τοῦ Φρειδερίκου Α΄ πρός τόν παπικό θρόνο εἶχε καθοριστική σημασία γιά τόν χριστιανικό κόσμο τῆς Δύσεως. Στό τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Φρειδερίκου Α΄ εἶχε καταστῆ σαφές:

Πρῶτον, ὅτι ἦταν ἀναγκαία *ἡ διάκριση μεταξύ τῆς πολιτικῆς καί τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐθεντίας*, ἡ ὁποία εἶχε συνειδητοποιηθῆ μέσα ἀπό τίς μακροχρόνιες συγκρούσεις τῶν ἐκπροσώπων τους. Βεβαίως, ἡ διάκριση αὐτή, καίτοι θεμελιώθηκε στήν ἀνεξαρτησία τῶν δύο ἐξουσιῶν, δέν ἔσβησε ἀπό τήν ἱστορική μνήμη καί τίς ἐνδιάθετες τάσεις τῶν ἐκπροσώπων τους γιά τήν ὑπέρβαση τῶν *συμβατικῶν ὁρίων* τῆς διακρίσεως αὐτῆς.

Δεύτερον, ὅτι *ὁ βασιλιάς τῆς Γερμανίας εἶχε χάσει μετά τήν ἧττα στό Λεγνάνο ὄχι μόνο σημαντικά στοιχεῖα τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ὁράματος, ὅπως λ.χ. τή Λομβαρδία, ἀλλά καί τήν εὐρύτερη παραδοχή τῶν κρατῶν τῆς Δύσεως γιά τήν εἰδικότερη σχέση του μέ τήν αὐτοκρατορική ἰδέα*, ἀφοῦ ὁ ἀνταγωνισμός ἐπιρροῶν τῶν κρατῶν τῆς Δύσεως (Γαλλίας, Ἰσπανίας, Ἀγγλίας κ.λπ.) δέν ἐπέτρεπε πλέον τίς μονομερεῖς διεκδικήσεις τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γερμανίας.

Τρίτον, ὅτι τό *βασίλειο τῆς Γερμανίας* εἶχε ἤδη εἰσέλθει κατά τήν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Φρειδερίκου Α΄ στήν ἱστορική διαδικασία *ἐσωτερικῆς του διασπάσεως* μέ τίς αὐτονομιστικές τάσεις τῶν μεγάλων δουκῶν (Ἐρρίκου τοῦ Λέοντα κ.ἄ.), οἱ ὁποῖες κατέληξαν στή σταδιακή διάλυσή του μέ εὐνόητες συνέπειες ὄχι μόνο γιά τήν ἐσωτερική ἑνότητα τοῦ γερμανικοῦ ἔθνους, ἀλλά καί γιά τήν ἀνάπτυξη τῶν ἄλλων ἐθνοτήτων τῆς Δ. Εὐρώπης.

Τέταρτον, ὅτι ὁ βασιλιάς τῆς Γερμανίας δέν μποροῦσε πλέον νά

διεκδική τήν ἐκπροσώπηση ὁλοκλήρου τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου τῆς Δύσεως, καίτοι δέν παραιτήθηκε ποτέ ἀπό τό οἰκουμενικό ὅραμα τῆς αὐτοκρατορικῆς ἰδέας.

Πέμπτον, ὅτι ὁ παπικός θρόνος ἐνισχύθηκε σημαντικά ὄχι μόνο μέ τήν ἀνανέωση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου ἀπό τήν ἐντυπωσιακή δράση τῶν *νέων μοναστικῶν ταγμάτων*, ἀλλά καί ἀπό τόν νέο ρόλο του στά πλαίσια *τοῦ σταυροφορικοῦ συνδρόμου* τῶν χριστιανικῶν λαῶν τῆς Δύσεως.

5. Ὁ πάπας Ἰννοκέντιος Γ΄ (1198-1216) καί τό ὅραμα τῆς κοσμοκρατορίας τοῦ παπισμοῦ

Ἡ συνεργασία τοῦ Φρειδερίκου Α΄ μέ τούς βασιλεῖς τῆς Γαλλίας Φίλιππο Β΄ Αὔγουστο καί τῆς Ἀγγλίας Ριχάρδο τόν Λεοντόκαρδο γιά τήν πραγματοποίηση τῆς Γ΄ Σταυροφορίας (1190), στήν ὁποία ὁ βασιλιάς τῆς Γερμανίας βρῆκε τραγικό θάνατο (10 Ἰουνίου 1190), ἐκφράζει τό τέλος μιᾶς ἐποχῆς. Ἡ σύντομη βασιλεία τοῦ γιοῦ του Ἐρρίκου ΣΤ΄ (1190-1197) ἄρχισε μέ τίς ἐπιφυλάξεις τοῦ πάπα Κελεστίνου Γ΄ (1191-1198) γιά τήν πολιτική του στήν Ἰταλία, ἀλλά μετά τή στέψη του ἀπό τόν πάπα (15 Ἀπρ. 1191) ὁ Ἐρρίκος συνέχισε τή φιλόδοξη πολιτική τοῦ πατέρα του στήν Ἰταλία. Ἡ συμμαχία του μέ τόν βασιλιά τῆς Γαλλίας Φίλιππο Β΄ ἐναντίον τοῦ ἐμπερίστατου βασιλιᾶ τῆς Ἀγγλίας Ριχάρδου τοῦ Λεοντόκαρδου διευκόλυνε ὄχι μόνο τήν προσωρινή ἔστω ἐπιβολή *ὅρκου ὑποταγῆς* τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ἀγγλίας πρός τόν γερμανό αὐτοκράτορα, ἀλλά καί τή θεαματική κατάκτηση τοῦ βασιλείου τῆς Σικελίας (1194) μέ ὅλες τίς θεωρητικές διεκδικήσεις του στήν Ἀνατολή. Ὁ βυζαντινός χρονογράφος Νικήτας Χωνιάτης περιγράφει τό ὑπερήφανο αἴσθημα ὑπεροχῆς τοῦ νεαροῦ βασιλιᾶ τῆς Γερμανίας, ὁ ὁποῖος συμπεριφερόταν πλέον *"ὡς εἰ κυρίων κύριος καθειστήκει καί βασιλεύς ἀναδέδεικται βασιλέων"* (Χρονική Διήγησις, σελ. 476). Ἡ προσπάθειά του νά πείση τούς γερμανούς ἡγεμόνες νά δεχθοῦν τήν κληρονομική διαδοχή στόν θρόνο τῆς Γερμανίας μέ ἀντιπαροχή τήν ἀντίστοιχη ἀναγνώριση τοῦ κληρονομικοῦ τους δικαιώματος στά *φέουδα* ἔγινε μέν δεκτή ἀπό τήν πλειοψηφία τῶν λαϊκῶν ἡγεμόνων *στό συνέδριο τοῦ Βύρτσμπουργκ* (1196), ἀλλά προκάλεσε τή βίαιη ἀντίδραση τῶν ἐκκλησιαστικῶν κυρίως ἡγεμόνων μέ ἐπικεφαλῆς τόν ἀρχιεπίσκοπο Κολωνίας Ἀδόλφο. Ἐναντίον τῆς προτάσεως αὐτῆς τάχθηκε καί ὁ πάπας Κελεστίνος Γ΄, *ὁ ὁποῖος ἀξίωσε ἀπό τόν γερμανό βασιλιά ὅρκο ὑποταγῆς καί τιμαριωτική ἐξάρτηση τοῦ βασιλείου τῆς Σικελίας ἀπό τόν παπικό θρόνο*. Ὁ Ἐρρίκος ΣΤ΄ ἀπέρριψε τίς παπικές ἀξιώσεις. Ὁ πρόωρος ὅμως θάνατός του (1197) συμπαρέσυρε ὄχι μόνο τά αὐτοκρατορικά ὁράματα τῆς δυναστείας τῶν Χοενστάουφεν, ἀλλά καί τήν ἄμεση ἀπειλή της ἐναντίον τῶν παπικῶν συμφερόντων.

Ὡς διάδοχος τοῦ Ἐρρίκου ΣΤ' ἐκλέχθηκε ἀπό τούς γερμανούς ἡγεμόνες σέ ἡλικία δύο μόλις ἐτῶν ὁ γιός του *Φρειδερίκος Β'*, ὁ ὁποῖος δέν ἦταν δυνατόν νά συνεχίση τή φιλόδοξη πολιτική τοῦ πατέρα του, οὔτε νά φέρη στήν ἀσχημάτιστη ἀκόμη κεφαλή του τά *τέσσαρα στέμματα* τῆς αὐτοκρατορικῆς του κληρονομίας (*γερμανικό, λογγοβαρδικό, σικελικό καί αὐτοκρατορικό*). Ἡ ἐπιθυμία τοῦ δούκα τῆς Σουηβίας καί τῆς Τουσκίας Φιλίππου, ἀδελφοῦ τοῦ Ἐρρίκου ΣΤ', νά ὁδηγήση τόν ἀνήλικο Φρειδερίκο στή Γερμανία γιά τήν ἐπίσημη στέψη προσέκρουσε στή σθεναρή ἄρνηση τῆς φιλόστοργης μητέρας του Κωνσταντίας, ἡ ὁποία θεώρησε γιά πολλούς λόγους προτιμότερο τό *σικελικό* ἀπό τό *γερμανικό* στέμμα, ἀναγνώρισε τήν τιμαριωτική ἐπικυριαρχία τοῦ παπικοῦ θρόνου στό βασίλειο τῆς Σικελίας καί κατέστησε πρίν ἀπό τόν θάνατό της ἐπίτροπο τοῦ ἀνήλικου γιοῦ της τόν πάπα Ἰννοκέντιο Γ'. Ἡ συνετή ἐπιλογή τῆς μητρικῆς ἀγωνίας προκάλεσε ὀξύτατες δυναστικές ἔριδες καί ἐμφύλιο πόλεμο στή Γερμανία. Ἡ πλειοψηφία τῶν γερμανῶν ἡγεμόνων ἐξέλεξε ὡς βασιλιά τόν δούκα τῆς Σουηβίας Φίλιππο (1198-1208), ἀλλά ἡ μειοψηφία τῶν ἡγεμόνων τῆς φιλοπαπικῆς παρατάξεως τῶν Γουέλφων ἐξέλεξε ὡς βασιλιά τόν Ὄθωνα Δ' (1198-1218), γιό τοῦ δούκα τῆς Σαξωνίας Ἐρρίκου τοῦ Λέοντα καί ἀνεψιό τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ἀγγλίας Ριχάρδου τοῦ Λεοντόκαρδου. Στή δυναστική σύγκρουση, ἡ ὁποία ταλαιπώρησε τή Γερμανία γιά μία εἰκοσαετία περίπου, ὁ μέν Φίλιππος εἶχε τήν συμπαράσταση τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας Φιλίππου Β' Αὐγούστου, ὁ δέ Ὄθων τήν πλήρη ὑποστήριξη τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ἀγγλίας Ριχάρδου, ὁ ὁποῖος ὅμως πέθανε τό 1199. Ὁ Φίλιππος εἶχε πλέον τήν ἀπόλυτη ὑπεροχή ἔναντι τοῦ Ὄθωνα Δ', ἀλλά ἡ δυναστική ἔριδα ἀναβάθμιζε καί τόν ρόλο τοῦ παπικοῦ θρόνου στά ἐσωτερικά πράγματα τῆς Γερμανίας. Ἡ νομιμότητα τῆς ἐκλογῆς βεβαιωνόταν μέ τήν παπική στέψη, ἡ ὁποία ὅμως μποροῦσε νά τελεσθῆ μόνο στόν ἕνα ἀπό τούς δύο διεκδικητές τοῦ γερμανικοῦ στέμματος. Ὁ πάπας ὄφειλε νά ἐπιλέξη, ἀλλά ἡ ἐπιλογή του προσδιοριζόταν σαφῶς ἀπό τίς προτιμήσεις τῆς πλειοψηφίας τῶν γερμανῶν ἡγεμόνων.

Ὁ πάπας Ἰννοκέντιος Γ' (1198-1216) εἶχε ὅλες τίς προϋποθέσεις ἀφ'ἑνός μέν νά ἀξιολογήση μέ διορατικότητα τούς ὀξύτατους ἀνταγωνισμούς τῶν ἐκπροσώπων τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας στή Γερμανία καί στά κράτη τῆς Δύσεως γενικότερα, ἀφ'ἑτέρου δέ νά προβάλη τή διεκδικούμενη οἰκουμενική αὐθεντία τοῦ πάπα μέ *ἐντυπωσιακή εὐελιξία* σέ κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Καταγόταν ἀπό τήν ἀριστοκρατική οἰκογένεια τῶν κομήτων τοῦ Σένι, εἶχε δέ σπουδάσει θεολογία στό Παρίσι καί Κανονικό Δίκαιο στήν περίφημη Νομική σχολή τῆς Μπολώνιας. Ἡ καταγωγή του ἐπέτρεπε στενές σχέσεις μέ τούς εὐγενεῖς τῆς Ρώμης, ὁ δέ πάπας Κλήμης Γ' τόν ἔκανε καρδινάλιο. Οἱ πρῶτες θεολογικές του *πραγματεῖες* γιά τήν κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου καί γιά τή θεία λειτουργία, οἱ *ὁμιλίες*

καί οἱ *ἐπιστολές* του (PL τόμ. 214-217) δέν ὑποδήλωναν τήν ἄριστη σχέση του μέ τό Κανονικό Δίκαιο, τό ὁποῖο ἀξιοποίησε μέ ἰδιαίτερη εὐαισθησία μετά τήν ἐκλογή του στόν παπικό θρόνο (1198). Ὡς πάπας ἦταν θερμός ὑποστηρικτής τῆς θεωρίας τοῦ Γρηγορίου Ζ΄ γιά τήν ὑπεροχή τῆς παπικῆς ἔναντι τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας καί δέν ἀντιμετώπιζε πρόβλημα γιά τή θεωρητική προβολή της, ἀλλά ἀπέφευγε τή δυναμική ἐφαρμογή της σέ κάθε συγκεκριμένη πραγματικότητα. *Ἦταν δηλαδή μετριοπαθέστερος ἔναντι τοῦ Γρηγορίου Ζ΄, ἀλλά κατόρθωσε νά προβάλη τό κῦρος τοῦ παπικοῦ θρόνου κατά τρόπο ἀποτελεσματικότερο ἀπό ἐκεῖνον σέ ὅλους τούς λαούς τῆς Δύσεως*. Οἱ βασικές του ἰδέες γιά τή σχέση τῆς παπικῆς καί τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας πήγαζαν ἀπό τά ἴδια πλαστά κείμενα (*ψευδο-Ἰσιδώρειες Διατάξεις* καί *ψευδο-Κωνσταντίνεια Δωρεά*), ἀλλά ἡ ἀξίωση τῆς ὑπεροχῆς τῆς παπικῆς αὐθεντίας δέν κατέληγε, ὅπως στόν Γρηγόριο Ζ΄, σέ μία ἀπροϋπόθετη ὑποταγή τῶν βασιλέων στήν αὐθεντία τοῦ πάπα. Ὁ Ἰννοκέντιος Γ΄ δηλαδή, καίτοι ὑποστήριζε τήν πνευματική ὑπεροχή τῆς παπικῆς ἔναντι τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας, ἀπέφευγε νά διεκδικήση δυναμικά τήν ὑποταγή τῶν βασιλέων τῆς Δύσεως στόν πάπα, ὅταν δέν κινδύνευαν τά συμφέροντα τοῦ παπικοῦ θρόνου.

Ἡ ὑπεροχή τῆς πνευματικῆς ἐξουσίας τοῦ πάπα ἔναντι τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα ἐκφράσθηκε κατά συστηματικότερο τρόπο μέ τόν παραλληλισμό τῆς σχέσεως τῶν δύο θεοδώρητων ἐξουσιῶν πρός τή σχέση τοῦ *ἡλίου* καί τῆς *σελήνης*. Ὅπως ὁ Δημιουργός ἔδωσε στόν κόσμο τούς δύο μεγάλους λαμπτῆρες γιά νά φωτίζουν ὁ μέν ἥλιος τήν ἡμέρα, ἡ δέ σελήνη τή νύκτα, ἔτσι ἔδωσε καί στήν Καθολική Ἐκκλησία δύο μεγάλες ἐξουσίες, δηλαδή τή *μεγαλύτερη* (pontificalis auctoritas) καί τή *μικρότερη* (regalis auctoritas). *Ὅπως λοιπόν ἡ σελήνη δέχεται τό φῶς ἀπό τόν ἥλιο καί εἶναι γιά τό λόγο αὐτό κατώτερη κατά τήν ποσότητα καί τήν ποιότητα, ἔτσι καί ἡ βασιλική ἐξουσία λαμβάνει τή λάμψη τοῦ ἀξιώματός της ἀπό τήν παπική ἐξουσία, γι'αὐτό καί ὅσο ἐγγύτερα εἶναι σέ αὐτή, τόσο περισσότερο λάμπει, ὅσο δέ μακρύτερα τόσο χάνει σέ λάμψη*. Καί οἱ δύο αὐτές ἐξουσίες ἔχουν τήν πηγή τους στήν Ἰταλία, ἡ ὁποία εἶχε μέ τή θέληση τοῦ Θεοῦ τήν ἡγεμονία σέ ὅλες τίς χῶρες τοῦ κόσμου, γι'αὐτό καί ἡ φροντίδα καί τῶν δύο ἐξουσιῶν πρέπει νά ἐπεκτείνεται σέ ὅλες τίς χῶρες, *ἰδιαίτερα ὅμως στήν Ἰταλία, ὅπου τέθηκαν τά θεμέλια τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καί ἀναδείχθηκε μέ τό πρωτεῖο τοῦ ἀποστολικοῦ θρόνου ἡ ὑπεροχή τῆς ἱερωσύνης καί τῆς βασιλείας* (PL 214, 377). Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ἑρμηνεύθηκε καί ἡ στέψη τοῦ Καρλομάγνου (800) ὡς *μεταφορά τῆς αὐτοκρατορίας* (translatio Imperii) ἀπό τούς Ἕλληνες στούς Γερμανούς (M.G.H., Constit., II, 505) μέ κριτήριο τήν ψευδο-Κωνσταντίνεια Δωρεά, ἡ ὁποία ἐπέτρεπε στόν Ἰννοκέντιο νά χαρακτηρίζη τούς βασιλεῖς τῆς Δύσεως ὡς "*τοποτηρητές τοῦ πάπα*" (vicarii

papae). Ἡ ὅλη πολιτική του θά μποροῦσε νά ἑρμηνευθῆ μέ τήν ἀξίωσή του ἀφ'ἑνός μέν νά μήν ἀμφισβητηθῆ ἡ ἀπόλυτη *πνευματική αὐθεντία* του σέ ὁλόκληρο τόν χριστιανικό κόσμο, ἀφ'ἑτέρου δέ νά μήν ἀποδυναμωθοῦν κατά τρόπο ἄμεσο ἤ ἔμμεσο ἀπό τόν βασιλιά τῆς Γερμανίας τά συμφέροντα τοῦ παπικοῦ θρόνου στό παπικό κράτος καί στίς τιμαριωτικές ἡγεμονίες τῆς Ἰταλίας μέ μία πιθανή διεκδίκηση τῆς προσαρτήσεώς τους στή γερμανική αὐτοκρατορία. Ἡ κατάλυση τοῦ Βυζαντίου ἀπό τήν Δ΄ Σταυροφορία (1204) ἱκανοποιοῦσε τήν πρώτη του ἀξίωση, ἐνῶ ὁ ὀξύτατος ἀνταγωνισμός τῶν κρατῶν τῆς Δ. Εὐρώπης καί οἱ ἐσωτερικές ἀκόμη δυναστικές ἔριδες στά κράτη αὐτά διευκόλυναν τούς διπλωματικούς ἑλιγμούς ἑνός πάπα, ὁ ὁποῖος δέν ἀπέρριπτε τόν ἰδιαίτερο ρόλο τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα γιά τήν προστασία τοῦ παπικοῦ θρόνου καί τῆς οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ δυναστική ἔριδα καί ὁ ἐμφύλιος πόλεμος τῆς Γερμανίας ἀνάγκασαν τόν Ἰννοκέντιο νά τοποθετηθῆ ἀπό τήν ἀρχή τῆς παποσύνης του στό εὐαίσθητο ζήτημα τῆς λειτουργίας τῶν πραγματικῶν σχέσεων πάπα καί γερμανοῦ αὐτοκράτορα. Εἶναι βέβαιο ὅτι προτιμοῦσε τόν ἐκλεκτό τῆς φιλοπαπικῆς παρατάξεως τῶν Γουέλφων Ὄθωνα Δ΄, ἀλλά ἐφοβεῖτο τή δύναμη τῶν Χοενστάουφεν, τήν ὁποία ἐξέφραζε ὁ Φίλιππος. Ἡ ἀρχική παθητική οὐδετερότητα ἦταν ὁ ἀναγκαῖος χρόνος γιά τή συνετή προετοιμασία τῆς παπικῆς θέσεως, ἀφοῦ τελικῶς καί οἱ δύο διεκδικητές τοῦ θρόνου θά ζητοῦσαν τήν ἀναγνώριση τοῦ πάπα. Ὁ Ἰννοκέντιος ἔθεσε τέσσαρες ὅρους γιά τήν ἀναγνώριση καί τή στέψη: **Πρῶτον**, ὁ αὐτοκράτορας δέν θά ἐπεμβαίνη στίς ἐκλογές τῶν ἐπισκόπων καί θά παραιτηθῆ ἀπό τά σχετικά προνόμια τοῦ *Κογκορδάτου τῆς Βορματίας*. **Δεύτερον**, οἱ καταδικαζόμενοι κληρικοί τῆς Ἐκκλησίας τῆς Γερμανίας θά μποροῦν νά ἀσκοῦν ἀκώλυτα τό ἔνδικο μέσο τοῦ *ἐκκλήτου* (appellatio) πρός τόν πάπα. **Τρίτον**, ὁ γερμανός αὐτοκράτορας ὤφειλε ἀφ'ἑνός μέν νά ἀναγνωρίση τή διευρυμένη ἐπικυριαρχία τοῦ παπικοῦ θρόνου στήν κεντρική καί στή νότια Ἰταλία, ἀφ'ἑτέρου δέ νά παραιτηθῆ ἀπό κάθε σκέψη μελλοντικῆς ἑνώσεως τοῦ βασιλείου τῆς Σικελίας μέ τήν αὐτοκρατορία. **Τέταρτον**, νά μή θιγοῦν τά εὐρύτερα οἰκονομικά προνόμια τοῦ παπικοῦ θρόνου. Τούς ὅρους αὐτούς ἀποδέχθηκε μέ προθυμία ὁ Ὄθων Δ΄ καί ἀναγνωρίσθηκε ἀπό τόν πάπα, ἐνῶ ὁ Φίλιππος τούς ἀπέρριψε καί ἀποδοκίμασε τίς παπικές ἀξιώσεις, γι'αὐτό καί ἀφορίσθηκε ἀπό τόν πάπα. Ὡστόσο, ὁ Φίλιππος ὑποστηριζόταν ἀπό τήν πλειοψηφία ὄχι μόνο τῶν λαϊκῶν, ἀλλά καί τῶν κληρικῶν ἡγεμόνων τῆς Γερμανίας, εἶχε δέ μεγάλες ἐπιτυχίες στόν ἐμφύλιο πόλεμο. Ὁ Ἰννοκέντιος ἀναγκάσθηκε νά ἐπανεκτιμήση τίς ἐξελίξεις καί εὐνόησε τίς διαπραγματεύσεις μέ τόν ἀφορισμένο Φίλιππο, ὁ ὁποῖος ἦταν πλέον πρόθυμος νά δεχθῆ ὁρισμένες παραχωρήσεις πρός τόν παπικό θρόνο. Ἡ τελική συμφωνία εἶχε ὡς συνέπεια τήν ἄρση τοῦ

ἀφορισμοῦ τοῦ Φιλίππου, ὁ ὁποῖος ὅμως δολοφονήθηκε κατά τήν προετοιμασία τῆς ἀποφασιστικῆς συγκρούσεώς του πρός τόν Ὄθωνα (21 Ἰουνίου 1208).

Ὁ Ὄθων Δ΄ συμφιλιώθηκε μέ τούς ἀντιπάλους του ἡγεμόνες καί ἐκλέχθηκε πάλι βασιλιάς τῆς Γερμανίας. Ὁ πάπας ἔσπευσε νά τόν ἀναγνωρίση. Μετά τήν ἀποδοχή τῶν ὅρων ὁ Ὄθων στέφθηκε αὐτοκράτορας στή Ρώμη (1209), ἀλλά σύντομα συνειδητοποίησε ὅτι ἡ ἐφαρμογή τῶν ὑποσχέσεων ἦταν ἀδύνατη, ἰδιαίτερα ὡς πρός τά συμφέροντα τοῦ αὐτοκράτορα στήν κεντρική καί στή νότια Ἰταλία. Πράγματι, ὁ Ὄθων χαρακτήρισε *ἄκυρες* τίς ὑποσχέσεις, *οἱ ὁποῖες εἶχαν δοθῆ χωρίς τή συγκατάθεση τῶν ἡγεμόνων τῆς Γερμανίας,* κατέλαβε τήν Καλαβρία καί τήν Ἀπουλία καί ἐπιθυμοῦσε τήν προσάρτηση τοῦ βασιλείου τῆς Σικελίας στήν αὐτοκρατορία. Οἱ πράξεις αὐτές ἔπλητταν τόν πυρήνα τῶν εὐαισθησιῶν τοῦ Ἰννοκεντίου, ὁ ὁποῖος ἀπέκρουε κάθε σκέψη ἑνώσεως τοῦ βασιλείου τῆς Σικελίας μέ τήν αὐτοκρατορία, ἔσπευσε δέ νά ἀφορίση τόν Ὄθωνα καί νά τόν κηρύξη ἔκπτωτο ἀπό τόν θρόνο του. Ὡς ἔρεισμα τῆς πολιτικῆς του αὐτῆς εἶχε τόν πανίσχυρο βασιλιά τῆς Γαλλίας Φίλιππο Β΄ Αὔγουστο (1180-1223), ὁ ὁποῖος εἶχε ἐπίσης τιμωρηθῆ ἀπό τόν πάπα μέ τίς ποινές τοῦ ἀφορισμοῦ καί τῆς *"ἀπαγορεύσεως"* γιά τή διάζευξη τῆς συζύγου του Ἰγγεβόργης. Μετά ἀπό μία δωδεκαετία ὅμως ὑποχώρησε στήν παπική ἀξίωση, μαζί δέ μέ τή σύζυγό του ἔλαβε καί τήν εὔνοια τοῦ πάπα γιά τά φιλόδοξα σχέδιά του. Ὁ Ἰννοκέντιος προέτεινε ὡς διάδοχο τοῦ Ὄθωνα Δ΄, μετά ἀπό ὑπόδειξη τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας Φιλίππου Β΄, τόν γιό τοῦ Ἐρρίκου ΣΤ΄ καί βασιλιά τῆς Σικελίας Φρειδερίκο, ὁ ὁποῖος δέν θά εἶχε ἀντιρρήσεις νά δεχθῆ τούς παπικούς ὅρους. Πράγματι, οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Ὄθωνα Δ΄ γερμανοί ἡγεμόνες ἐξέλεξαν τόν δεκαεπταετῆ πλέον Φρειδερίκο Β΄ βασιλιά (1211) καί ἀνέκοψαν τά φιλόδοξα σχέδια τοῦ Ὄθωνα, ὁ ὁποῖος ἀναγκάσθηκε νά ἐπιστρέψη στή Γερμανία γιά νά ὑποστηρίξη τόν θρόνο του.

Ὁ *Φρειδερίκος Β΄* (1112-1250) ἀποδέχθηκε τήν ἐκλογή, ἐπισκέφθηκε τόν πάπα στή Ρώμη, ἔδωσε τόν καθιερωμένο ὅρκο ἀφοσιώσεως στόν παπικό θρόνο καί ὑποσχέθηκε νά τηρήση τούς τέσσαρες σταθερούς παπικούς ὅρους, ἰδιαίτερα δέ τή μή προσάρτηση τοῦ βασιλείου τῆς Σικελίας στήν αὐτοκρατορία. Ἡ μετάβαση στή Γερμανία καί ἡ στέψη τοῦ Φρειδερίκου ἀπό τόν ἀρχιεπίσκοπο τοῦ Μάιντς (1212) προκάλεσε τή βίαιη ἀντίδραση τοῦ Ὄθωνα Δ΄, ὁ ὁποῖος ζήτησε τήν ὑποστήριξη τοῦ θείου του βασιλιᾶ τῆς Ἀγγλίας Ἰωάννη τοῦ Ἀκτήμονα ἐναντίον τοῦ ἐχθροῦ του βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας Φιλίππου Β΄ Αὐγούστου. Ὁ βασιλιάς τῆς Ἀγγλίας εἶχε καί προσωπικούς λόγους νά ἀναμιχθῆ στή δυναστική ἔριδα τῆς Γερμανίας ἐναντίον τοῦ Φρειδερίκου Β΄. Ὁ Ἰωάννης Ἀκτήμων εἶχε ὑποχρεωθῆ σέ ταπεινωτική εἰρήνη ἀπό τόν βασιλιά τῆς Γαλλίας (*Εἰρήνη*

τοῦ Γκουλέ, 1200), εἶχε δεχθῆ τό καθεστώς τοῦ *ὑποτελοῦς ἡγεμόνα* ἔναντι τοῦ Φιλίππου Β΄ καί εἶχε χάσει ὅλες σχεδόν τίς κτήσεις του στή Β. Γαλλία (1204). Εἶχε λοιπόν ἰδιαίτερους λόγους νά ὑποστηρίξη τόν Ὄθωνα Δ΄, ὁ ὁποῖος ἦταν ἀντίπαλος τοῦ ἐχθροῦ του βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας. Ὡστόσο, ὁ Ἰωάννης Ἀκτήμων εἶχε ἔλθει σέ σύγκρουση καί πρός τόν παπικό θρόνο, ἐπειδή εἶχε ἀρνηθῆ νά ἀναγνωρίση τόν ἀρχιεπίσκοπο Καντέρμπουρυ *Στέφανο Λάνγκτον*, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐκλεγῆ χωρίς τή συγκατάθεσή του ἀπό τόν κλῆρο καί τούς μοναχούς τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ.

Ὁ Ἰννοκέντιος ἀφόρισε τόν Ἰωάννη, ἐπέβαλε τήν ποινή τῆς *"ἀπαγορεύσεως"* (interdictum) καί κίνησε ἐναντίον του τόν βασιλιά τῆς Γαλλίας Φίλιππο Β΄, ὁ ὁποῖος ἐπιθυμοῦσε νά ἀπομακρύνη τούς Ἄγγλους ἀπό ὅλες τίς κτήσεις τους στή Β. Γαλλία. Οἱ ἐσωτερικές ἀντιδράσεις τῶν εὐγενῶν καί ἡ ἀπειλή τῆς Γαλλίας θορύβησαν τόν Ἰωάννη, ὁ ὁποῖος ἀνέθεσε τό κράτος του στόν Θεό καί στόν πάπα καί τό παρέλαβε *ὡς παπικό τιμάριο (1213) ἔναντι ἐτήσιου φόρου ὑποτέλειας*. Ἡ ἐμπλοκή ὅμως στή δυναστική ἔριδα τῆς Γερμανίας ἐπιφύλασσε μεγαλύτερη ταπείνωση στόν βασιλιά τῆς Ἀγγλίας. Τά στρατεύματά του μαζί μέ τόν στρατό τοῦ Ὄθωνα Δ΄ νικήθηκαν στήν ἀποφασιστική μάχη πλησίον τῆς γαλλικῆς πόλεως Μπουβίν (Bouvines) ἀπό τό πανίσχυρο ἱππικό τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας Φιλίππου Β΄ (27 Ἰουλίου 1214), ὁ ὁποῖος ἀπέστειλε στόν Φρειδερίκο Β΄ ὡς λάφυρο καί ὡς σύμβολο τῆς νέας δυνάμεως τῆς Εὐρώπης *τόν ἀετό τοῦ αὐτοκρατορικοῦ λαβάρου τῆς Γερμανίας μέ σπασμένα τά πτερά*. Ὁ βασιλιάς τῆς Ἀγγλίας ἀναγκάσθηκε νά ἐγκαταλείψη ὅλες τίς κτήσεις του στή Β. Γαλλία, ἡ δέ Γερμανία νά συνειδητοποιήση τήν ἰσχύ τῆς Γαλλίας. Ὁ Ἰωάννης Ἀκτήμων ὑπέκυψε στίς πιέσεις τῶν εὐγενῶν καί τοῦ κλήρου τῆς Ἀγγλίας καί ὑπέγραψε τόν *"Μέγα Χάρτη τῶν ἐλευθεριῶν"* (Magna Charta Libertatum, 1215), ὁ ὁποῖος εἰσήγαγε τό κοινοβουλευτικό πολίτευμα στή Δ. Εὐρώπη. Ἡ *Βουλή* ἀπετελεῖτο στήν ἀρχή ἀπό βαρώνους καί ἐπισκόπους, ἀλλά ἀργότερα προστέθηκαν δύο ἱππότες ἀπό κάθε κομητεία καί ἀντιπρόσωποι τῶν πόλεων. Ὁ βασιλιάς Ἰωάννης ἐξέφρασε τίς διαφωνίες του πρός τόν πάπα Ἰννοκέντιο Γ΄, ὁ ὁποῖος ἀκύρωσε τόν *"Μέγα Χάρτη"* μέ τό αἰτιολογικό ὅτι συντάχθηκε χωρίς τή σύμφωνη γνώμη του καί ἀπείλησε μέ ἀφορισμό τούς ὑποστηρικτές του, ἀλλά οἱ ἀρχές του ἐφαρμόσθηκαν μέ χαρακτηριστική σταθερότητα στό βασίλειο τῆς Ἀγγλίας.

Οἱ σημαντικές πράγματι ἐπιτυχίες τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Γ΄ στίς σχέσεις του μέ τούς βασιλεῖς τῆς Δύσεως θά μποροῦσαν νά ἑρμηνευθοῦν ἀπό τίς εὐνοϊκές ἱστορικές συγκυρίες, οἱ ὁποῖες ἐπέτρεψαν μέν τήν καιρική ἔστω ἐπιβολή τῶν παλαιοτέρων παπικῶν ἀξιώσεων στή Δύση, ἀλλά συγχρόνως τροφοδότησαν καί τήν ἀντιπαλότητα τῶν δυτικῶν κρατῶν. Ἡ ἰδιαίτερη ἀκτινοβολία τοῦ Ἰννοκεντίου ὀφείλεται κυρίως στίς ἀπρόβλεπτες ἐξελίξεις τῆς Δ΄ Σταυροφορίας (1204), ἡ ὁποία ἑρμηνεύθη-

κε στή Δύση ὡς ὑποταγή καί τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς στήν παπική αὐθεντία. Ὁ Ἰννοκέντιος δέν γνώριζε βεβαίως τά φιλόδοξα σχέδια τῆς Βενετίας, ἀλλά μετά τήν ἅλωση τῆς Κπόλεως ἀπό τούς σταυροφόρους ὑπέκυψε στό χιμαιρικό ὄραμα τοῦ παπισμοῦ γιά τήν ὑποταγή τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς. Ἦταν μία ἐσφαλμένη ἐκτίμηση τῶν πραγμάτων, ἡ ὁποία τοῦ ἐπέτρεπε νά διεκδικῆ τόν ρόλο τοῦ ἡγέτη τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου, γι'αὐτό δέχθηκε ὄχι μόνο τόν διορισμό λατίνων πατριαρχῶν στούς θρόνους Κπόλεως, Ἀντιοχείας καί Ἱεροσολύμων, ἀλλά καί τή βίαιη ἐπιβολή λατινικῶν ἱεραρχιῶν στούς ἐμπερίστατους ὀρθόδοξους λαούς (*ἀρχή τῆς Οὐνίας*). Ἡ σύγκληση (1213) τῆς μεγάλης Δ΄ συνόδου τοῦ Λατερανοῦ (1215), ἡ ὁποία ἀριθμήθηκε ὡς ΙΒ΄ Οἰκουμενική σύνοδος τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ἀντικατόπτριζε τήν οἰκουμενική ἀκτινοβολία τοῦ πάπα ὄχι μόνο στή Δύση, ἀλλά καί στήν Ἀνατολή (Mansi, XXII).

Στή σύνοδο συμμετεῖχαν 412 ἐπίσκοποι ἀπό ὅλες σχεδόν τίς χριστιανικές χῶρες, 800 ἡγούμενοι τῶν μεγάλων μοναστικῶν ταγμάτων καί ἐκπρόσωποι ὅλων σχεδόν τῶν βασιλέων καί ἡγεμόνων τῆς Δύσεως. Οἱ ἐργασίες τῆς συνόδου εἶχαν προετοιμασθῆ ἀπό προσυνοδικές θεολογικές ἐπιτροπές, ἀλλά ἡ ὅλη συνοδική διαδικασία γιά τήν ἔγκριση τῶν συνοδικῶν ἀποφάσεων παραμένει ἀσαφής. Ὁ Ἰννοκέντιος χαιρετίσθηκε ἀπό τή σύνοδο ὡς *ἀντιπρόσωπος τοῦ Θεοῦ στή γῆ*, οἱ δέ συνοδικές ἀποφάσεις, παρά τήν ἰσχνή θεολογική τους ἀνάπτυξη, ὑπῆρξαν σημαντικές γιά τήν ὀργάνωση καί τή ζωή τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Ὁ *καισαροπαπισμός* ἀποδοκιμάσθηκε, καίτοι οἱ βασιλεῖς τῆς Δύσεως διατήρησαν τά καθιερωμένα οἰκονομικά προνόμια στά ἑνιαῖα βασιλικά καί ἐκκλησιαστικά κτήματα. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Δύσεως ὑποτάχθηκε γιά πρώτη φορά πλήρως στήν παπική ἐξουσία, ἀφοῦ οἱ ἐπίσκοποι ἀπαλλάχθηκαν ἀπό τήν ἀναφορά στούς κοσμικούς ἄρχοντες καί ὑποχρεώθηκαν νά ἀσκοῦν κανονική ἐποπτεία γιά τή μόρφωση, τήν ἐκλογή καί τή διακονία τοῦ ἐνοριακοῦ κλήρου. Τά μοναστικά τάγματα, τά ὁποῖα εἶχαν τήν ἄμεση ἀναφορά τους στόν πάπα καί στήριζαν τούς ἀγῶνες τοῦ παπικοῦ θρόνου, ἀπέκτησαν νέα προνόμια γιά τή διδασκαλία τοῦ λαοῦ, ἀλλά ἡ ἵδρυση νέων μοναστικῶν ταγμάτων θά ἦταν πλέον δυνατή μόνο μέ τήν ἀποδοχή τῶν ἤδη καθιερωμένων κανόνων τοῦ δυτικοῦ μοναχισμοῦ. Οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ ἐσωτερικοῦ βίου τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας εἶχαν ἀποδειχθῆ ἀναγκαῖες, ἀλλά ἡ ἐφαρμογή στήν πράξη τῶν συνοδικῶν ἀποφάσεων ἦταν δυσχερέστερη ἀπό τήν ἔγκρισή τους. Ἄλλωστε, ἡ ὅλη πολιτική τοῦ Ἰννοκεντίου Γ΄ ἀπέδιδε μεγαλύτερη σπουδαιότητα στήν περιστασιακή ἐπιβολή τῆς παπικῆς αὐθεντίας παρά στίς μόνιμες θεσμικές ρυθμίσεις.

6. Σύγκρουση Φρειδερίκου Β΄ καί παπικοῦ θρόνου

Ὁ θάνατος τοῦ μεγαλύτερου πάπα τοῦ Μεσαίωνα, ἕνα μόλις ἔτος μετά τή σύνοδο τοῦ Λατερανοῦ (1216), κληροδότησε στούς διαδόχους του ὄχι μόνο τόν θαυμασμό γιά τίς ἐντυπωσιακές του ἐπιτυχίες, ἀλλά καί τά ἀντίστοιχα προβλήματα γιά τή συνέχιση τῆς πολιτικῆς του. Ἡ διαπίστωση αὐτή ἐπιβεβαιώθηκε κυρίως στίς σχέσεις τοῦ παπικοῦ θρόνου πρός τόν γερμανό αὐτοκράτορα Φρειδερίκο Β΄ (1212-1250), ὁ ὁποῖος, καίτοι εὐεργετήθηκε ἀπό τήν πολιτική τοῦ Ἰννοκεντίου Γ΄, δέν παραιτήθηκε ἀπό τά παλαιά αὐτοκρατορικά ὁράματα τοῦ πάππου του Φρειδερίκου Α΄, ἰδιαίτερα δέ ἀπό τά δικαιώματα τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα στό βασίλειο τῆς Σικελίας. Ὁ θαυμασμός του πρός τήν *ἀραβική φιλοσοφία καί θεοκρατία* μορφοποίησε στό πρόσωπό του ἕνα εἶδος χριστιανοῦ μονάρχη, τόν ὁποῖο οἱ Ἄραβες χαρακτήριζαν *"μέγα χριστιανό σουλτάνο"*. Πράγματι, ἐνδυόταν, συμπεριφερόταν καί διασκέδαζε ὡς ἄραβας χαλίφης, ἐνῶ ἀντιμετώπιζε μέ ἀδιαφορία τά παραδοσιακά θρησκευτικά καθήκοντα τοῦ χριστιανοῦ βασιλιᾶ. Κατά τόν Ματθαῖο τῶν Παρισίων (Mattheus Parisiensis, Chronica majora, M.G.H., SS., XXVIII, 176) οἱ ἀντίπαλοί του τόν κατηγοροῦσαν ὅτι χαρακτήριζε τόν Μωϋσῆ, τόν Χριστό καί τόν Μωάμεθ ὡς τούς μεγαλύτερους *"ἀπατεῶνες"* (baratores) τοῦ κόσμου (a tribus baratoribus, scilicet Jesu Christo, Moyse et Mahometo totum mundum fuisse deceptum). Κατά τόν ἴδιο χρονογράφο, τόν κατηγοροῦσαν ἐπίσης, ὅτι πίστευε περισσότερο στόν νόμο τοῦ Μωάμεθ παρά στόν νόμο τοῦ Χριστοῦ, ὅτι θεωροῦσε ἀνόητους ὅσους πίστευαν στή γέννηση τοῦ Δημιουργοῦ ἀπό τήν Παρθένο καί ὅτι ἀπέρριπτε ὅσα δέν μποροῦσαν νά ἀποδειχθοῦν μέ τήν ἀνθρώπινη λογική (ἔνθ'ἀν., 176). Ὁ ἴδιος ὁ Φρειδερίκος ὅμως χαρακτήριζε τίς ἐναντίον του κατηγορίες ὡς συνωμοσίες καί μύθους τοῦ πάπα, τοῦ *"ψευδοῦς ἐκπροσώπου τοῦ Χριστοῦ"* (falsus Christi vicarius), ἐνῶ ὁμολογοῦσε μέ μεγάλη προθυμία τήν πίστη του, ὅτι ὁ μονογενής Υἱός τοῦ Θεοῦ γεννήθηκε ἀπό τήν ἔνδοξη Παρθένο Μαρία, ὅτι ἀναστήθηκε τρεῖς ἡμέρες μετά τή σταύρωσή του, ὅτι ἡ Ἐκκλησία εἶναι κατά τή φύση της ἁγία (sancta est in genere suo) καί ὅτι εἶναι ἄξια ἀποδοκιμασίας ὅσα πρόσωπα ὑπέκυψαν στήν πλάνη (Historia diplomatica Frederici II. imperatoris, ἐκδ. J.L.A. Huillard-Bréholles I, Paris 1852, 349 κἑξ.).

Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ὁ Φρειδερίκος δέν ἀπέρριπτε τίς θεσμικές σχέσεις τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα πρός τόν παπικό θρόνο. Πράγματι, δέν ἀπέρριπτε καί αὐτή ἀκόμη τήν ὑπεροχή τῆς πνευματικῆς αὐθεντίας τοῦ πάπα ἔναντι τοῦ αὐτοκράτορα καί ἦταν πρόθυμος νά δεχθῆ τήν παπική ἀξίωση γιά τή μή ἀνάμιξη τῶν κοσμικῶν ἀρχόντων στίς ἐκλογές τῶν ἐπισκόπων τῆς Γερμανίας. Ἤδη στό *συνέδριο τοῦ Ἔγκερ* (1213)

προσέφερε στόν παπικό θρόνο τίς άναγκαῖες ἐγγυήσεις, οἱ ὁποῖες ἀνανεώθηκαν καί μέ νέες ὑποσχέσεις (Privilegium, 1220). Οἱ θεωρητικές αὐτές προϋποθέσεις θά μποροῦσαν νά θεμελιώσουν μία εἰρηνική συνεργασία τοῦ Φρειδερίκου Β΄ μέ τόν παπικό θρόνο, ἀλλά οἱ παιδικές ἀναμνήσεις τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα ἀπό τό βασίλειο τῆς Σικελίας καί ἡ σφοδρή του ἐπιθυμία γιά τήν ἕνωση τοῦ *γερμανικοῦ* μέ τό *σικελικό* στέμμα ἀποτελοῦσαν μόνιμο ἐρέθισμα γιά νέες συγκρούσεις. Ἡ λατρεία του γιά τή Ν. Ἰταλία ἦταν πραγματική καί ἀποροῦσε, *γιατί ὁ Θεός τῆς Π. Δ. ἀσχολήθηκε τόσο πολύ μέ τήν Παλαιστίνη, ἀφοῦ ὑπῆρχε καί ἡ Ἰταλία*. Ἐν τούτοις, τό βασίλειο τῆς Σικελίας εἶχε κηρυχθῆ *τιμάριο* τοῦ παπικοῦ θρόνου γιά τήν προστασία τοῦ ἴδιου τοῦ αὐτοκράτορα στά πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του, ὁ δέ πάπας Ἰννοκέντιος Γ΄ εἶχε καταστήσει κέντρο τῆς ὅλης παπικῆς πολιτικῆς τήν ἀπόρριψη ὁποιασδήποτε ἀξιώσεως γιά τήν ἕνωση τοῦ βασιλείου τῆς Σικελίας μέ τό γερμανικό στέμμα τῆς αὐτοκρατορίας (unio regni ad imperium). Ὁ ἴδιος ὁ Φρειδερίκος Β΄ εἶχε διαβεβαιώσει τόν πάπα Ὀνώριο Γ΄ (1216-1227) κατά τή δεύτερη ἐπίσκεψή του στή Ρώμη (1220) ὅτι δέν θά ἔθιγε τήν παπική ἐπικυριαρχία στό βασίλειο τῆς Σικελίας καί δέν θά διεκδικοῦσε τό σικελικό στέμμα. Ὡστόσο, ὁ πάπας ἀποδέχθηκε τήν *προσωπική ἐπιθυμία* τοῦ Φρειδερίκου Β΄ νά ἑνώση ἔστω προσωρινῶς τά δύο στέμματα στήν κεφαλή του, ἀφοῦ ἦταν πλέον σαφές ὅτι δέν μποροῦσε νά ἐμποδίση τήν πραγματοποίησή της μέ θεωρητικές διακηρύξεις.

Ἡ μή τήρηση ὅμως τῆς ὑποσχέσεως γιά τήν ὀργάνωση Σταυροφορίας καί ἰδιαίτερα ἡ ἄρνηση τοῦ Φρειδερίκου νά ἐγκαταλείψη τή Ν. Ἰταλία προκάλεσαν τή *νέα σύγκρουση* πάπα καί γερμανοῦ αὐτοκράτορα. Ἄλλωστε, ἦταν σαφές ὅτι ὁ Φρειδερίκος ἐπιδίωκε πλέον νά ἀποκτήση τόν πλήρη ἔλεγχο σέ ὁλόκληρη τήν Ἰταλία. Κατά τή στέψη τοῦ γιοῦ του Ἐρρίκου στό Ἀκυΐσγρανο (1222) διακήρυξε ἐπίσημα τήν πρόθεσή του νά τοῦ προσφέρη τή διαδοχή σέ ὁλόκληρη τήν αὐτοκρατορία, ἤτοι καί στό βασίλειο τῆς Σικελίας. Στήν αὐλική *συνέλευση τῆς Κρεμώνας* (1226) εἶχε προταθῆ ὡς κύριο θέμα ἡ ἀποκατάσταση τῶν δικαιωμάτων τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα σέ ὁλόκληρη τήν Ἰταλία, ἦταν δέ διανθισμένο μέ τά παπικά αἰτήματα γιά τήν ὀργάνωση Σταυροφορίας καί τήν ἐξόντωση τῶν αἱρετικῶν τῆς Δύσεως. Ἡ ἀντίδραση ὅμως τοῦ πάπα καί τῶν λομβαρδικῶν πόλεων ματαίωσαν τά σχέδια τοῦ Φρειδερίκου γιά τή συνέλευση τῆς Κρεμώνας, ἀλλά ὄχι καί τά εὐρύτερα σχέδιά του. Ἡ δέσμευσή του ἔναντι τοῦ πάπα Ὀνωρίου Γ΄ νά ὀργανώση Σταυροφορία μέχρι τό 1227 γιά τήν ἀπελευθέρωση τῆς Ἱερουσαλήμ εἶχε ἀναληφθῆ ὑπό τήν ἀπειλή παπικοῦ ἀφορισμοῦ καί ἀποκτοῦσε πλέον ἀπόλυτη προτεραιότητα, ἀλλά ὁ θάνατος τοῦ πάπα (1227) τόν ἀποδέσμευσε προσωρινά ἀπό τήν ἐπαχθῆ αὐτή ὑπόσχεση. Ὁ νέος πάπας Γρηγόριος Θ΄ (1227-1241) καταγόταν ἀπό τήν

ἀριστοκρατική οἰκογένεια τῶν κομήτων τοῦ Σένι καί ἦταν ἀνεψιός ἤ ἐξάδελφος τοῦ Ἰννοκεντίου Γ΄. Ὡς καρδινάλιος Οὑγολίνος ἦταν γνωστός γιά τήν παροιμιώδη σκληρότητά του. Στή *"θεία Κωμωδία"* τοῦ Δάντη παρουσιάζεται στόν Ἅδη νά τρώγη τό κρανίο νεκροῦ. Μέ μεγάλη σκληρότητα ὑπεράσπιζε καί τίς ἰδέες τῆς γρηγοριανῆς μεταρρυθμίσεως, ἐνῶ ὁπωσδήποτε διαφωνοῦσε μέ τή μετριοπάθεια τοῦ προκατόχου του ἔναντι τοῦ Φρειδερίκου. Ἀμέσως μετά τήν ἐκλογή του ἀξίωσε ἀπό τόν γερμανό αὐτοκράτορα νά ἐκπληρώση τήν ὑπόσχεσή του γιά τήν ὀργάνωση Σταυροφορίας στούς Ἁγίους Τόπους μέχρι τό 1227. Ὁ Φρειδερίκος ὀργάνωσε πράγματι Σταυροφορία, ἀλλά ἡ φοβερή ἐπιδημία πανούκλας τόν ἀνάγκασε νά ἐγκαταλείψη τήν προσπάθεια. Ὁ πάπας θεώρησε ψευδεῖς τίς δικαιολογίες τοῦ αὐτοκράτορα καί τόν ἀφόρισε, κοινοποίησε δέ τόν ἀφορισμό του στούς χριστιανούς ἡγεμόνες μέ τίς βαρύτατες κατηγορίες γιά *ἐπιορκία, ἀπιστία καί ἀγνωμοσύνη.*

Ὁ Φρειδερίκος Β΄, παρά τόν παπικό ἀφορισμό, πραγματοποίησε τελικῶς τή Σταυροφορία (1248), ἀλλά ἡ ἐχθρική στάση τῶν *Ἰωαννιτῶν* καί τῶν *Ναϊτῶν* ἱπποτῶν πρός τόν ἀφορισμένο αὐτοκράτορα τόν ἀνάγκασαν νά διαπραγματευθῆ μία εἰρηνική διευθέτηση τοῦ ζητήματος τῶν Ἁγίων Τόπων. Πράγματι, ὑπέγραψε *δεκαετῆ εἰρήνη* μέ τόν θαυμαστή του σουλτάνο τῆς Αἰγύπτου Καμίλ (al-Kamil) γιά τήν παραχώρηση στούς χριστιανούς σημαντικῶν προσκυνημάτων (Ἱεροσόλυμα, Ναζαρέτ, Βηθλεέμ κ.ἄ.) καί ἐμπορικῶν πόλεων ἤ λιμένων. Στά Ἱεροσόλυμα καί πρό τῆς ἁγίας τράπεζας τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως ἔθεσε μόνος στήν κεφαλή του τό βασιλικό *"στέμμα τοῦ Δαβίδ"* καί θεωροῦσε πλέον τόν ἑαυτό του νόμιμο κληρονόμο τῆς δαβιδικῆς βασιλείας. Ὁ πάπας ὅμως ἀποδοκίμασε τή συνθήκη εἰρήνης μέ τόν σουλτάνο τῆς Αἰγύπτου ὡς προδοσία τῆς πίστεως, κίνησε τή *Λομβαρδική Ἕνωση* σέ ἀγώνα ἐναντίον τῆς δυναστείας τῶν Χοενστάουφεν, ἔλυσε τούς ὑπηκόους ἀπό τόν ὅρκο πίστεως καί ἀπείλησε τήν ἐπιβολή *"ἀπαγορεύσεως"* (interdictum). Ὁ Φρειδερίκος μετά τήν ἐπιστροφή του ἀποκατέστησε τήν πλήρη κυριαρχία του στή Ν. Ἰταλία καί προέτεινε στόν πάπα διαπραγματεύσεις γιά τήν εἰρηνική ἀντιμετώπιση τῶν διαφορῶν. Ὁ Γρηγόριος Θ΄ ἀναγκάσθηκε τελικῶς ἀπό τά πράγματα νά δεχθῆ τήν πρόταση γιά διαπραγματεύσεις, οἱ ὁποῖες κατέληξαν στή *συμφωνία τοῦ Ἁγίου Γερμανοῦ* (San Germano, 1230). Στή συμφωνία ὁ μέν αὐτοκράτορας ὑποσχέθηκε σεβασμό τῶν παπικῶν δικαιωμάτων στήν Ἰταλία, ὁ δέ πάπας τόν ἀπάλλαξε ἀπό τόν ἀφορισμό. Ἡ συμφωνία τοῦ Ἁγίου Γερμανοῦ (1230) ἀποκατέστησε μέν τήν εἰρήνη, ἀλλά δέν βελτίωσε τό καθεστώς τῶν σχέσεων τοῦ πάπα καί τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα.

Ἡ εἰρηνική περίοδος διατηρήθηκε, γιατί ὁ Φρειδερίκος Β΄ ἔπρεπε νά ἀσχοληθῆ καί μέ τά εἰδικότερα προβλήματα τοῦ βασιλείου τῆς Γερμα-

νίας, στό όποῖο εἶχε ἤδη ἐκλεγῆ βασιλιάς ὁ γιός του Ἐρρίκος Ζ' (1216). Οἱ ἀντιδράσεις τῶν γερμανῶν ἡγεμόνων γιά τή συγκεντρωτική ἐξουσία τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γερμανίας κατέληξαν στήν παραχώρηση πρός αὐτούς σημαντικῶν προνομίων στό *συνέδριο τῆς Βορματίας* (1231) μέ τό *"Διάταγμα ὑπέρ τῶν ἡγεμόνων"* (Statutum in favorem principum). Τό Διάταγμα, καίτοι ἐπικυρώθηκε ἀπό τόν Φρειδερίκο μέ ὁρισμένες τροποποιήσεις (1232), δέν ἱκανοποιοῦσε τόν γιό του Ἐρρίκο, ὁ ὁποῖος ὄχι μόνο δέν τό ἐφάρμοσε, ἀλλά καί συμμάχησε μέ τή *Λομβαρδική Ἕνωση* ἐναντίον τοῦ πατέρα του. Ὡστόσο, ὁ πάπας Γρηγόριος Θ' ἀφόρισε τόν Ἐρρίκο γιά τήν ἀπροθυμία του νά κηρύξη διωγμό ἐναντίον τῶν αἱρετικῶν, ἐνῶ ὁ ἐκκεντρικός Φρειδερίκος Β' ἀποφάσισε μία θεαματική ἐπίσκεψη στή Γερμανία χωρίς μάλιστα συνοδία στρατοῦ (1235). Ἀρκοῦσαν οἱ γερμανοί ἡγεμόνες, οἱ ὁποῖοι εἶχαν κάθε λόγο νά στραφοῦν ἐναντίον τοῦ Ἐρρίκου. Ὁ βασιλιάς τῆς Γερμανίας Ἐρρίκος μέ τούς πιστούς του ἀξιωματούχους καί συμβούλους παραδόθηκαν στόν αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος τούς παρέπεμψε στήν κρίση τοῦ αὐτοκρατορικοῦ δικαστηρίου. Τό δικαστήριο συνῆλθε στή Βορματία (1235) καί ἀποφάσισε τήν ἐκθρόνιση τοῦ Ἐρρίκου, ὁ ὁποῖος φυλακίσθηκε στήν Ἀπουλία μέχρι τόν θάνατό του (1242).

Ὁ Φρειδερίκος Β' ἦταν πανίσχυρος στή Γερμανία, ἰδιαίτερα μετά τόν νέο γάμο του μέ τήν Ἰσαβέλλα, ἀδελφή τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ἀγγλίας Ἐρρίκου Γ'. Ἐπέβαλε χωρίς δυσκολίες τόν ἐννεαετῆ γιό του Κορράδο στόν θρόνο τῆς Γερμανίας (1237) καί ἀποφάσισε νά ἀποκαταστήση τό κῦρος του στή Β. Ἰταλία, ὅπου ἡ *Λομβαρδική Ἕνωση* ἐνεργοῦσε πάντοτε ἐναντίον τῶν διεκδικήσεών του. Μέ ἀξιόμαχο στρατό εἰσέβαλε στή Β. Ἰταλία καί συνέτριψε τόν στρατό τῆς Λομβαρδικῆς Ἑνώσεως στή *μάχη τῆς Κορτενουόβα* (Cortenuova, 1237). Οἱ ἐπαναστατημένες πόλεις τῆς Β. Ἰταλίας μέ ἐπί κεφαλῆς τό Μιλάνο ζήτησαν διαπραγματεύσεις γιά τήν περιγραφή τῶν δικαιωμάτων τοῦ αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος ὅμως ἀξίωνε πλέον τήν ἄνευ ὅρων ὑποταγή. Τό Μιλάνο καί ἄλλες πέντε πόλεις ἀντέδρασαν καί ἀναδιοργάνωσαν τόν στρατό τους γιά νά ἀμυνθοῦν ἐναντίον τῆς καταπιεστικῆς πολιτικῆς τοῦ Φρειδερίκου, ὁ ὁποῖος ζήτησε καί ἔλαβε τή βοήθεια τῶν βασιλέων τῆς Δύσεως γιά νά συντρίψη τούς ἐπαναστάτες. Ἡ ἀποτυχία του ὅμως νά καταλάβη μετά τρίμηνη πολιορκία τή μικρή πόλη τῆς Βρεσκίας (1238) ἀπομύθευσε τή φήμη γιά τή στρατιωτική του δύναμη καί ἐνίσχυσε τίς τάξεις τῶν ἐπαναστατῶν. Ὁ πάπας Γρηγόριος Θ' ἀναθάρρησε καί ἐγκατέλειψε τή διστακτική του στάση, ἀφοῦ ὁ Φρειδερίκος ἐπωφελήθηκε ἀπό τόν γάμο τοῦ γιοῦ του Ἔνσιο (Ensius) μέ τήν κληρονόμο τῆς Σαρδηνίας Ἀδελασία καί τόν ὀνόμασε βασιλιά τῆς νήσου. Ἡ Σαρδηνία ὅμως ἦταν *παπικό τιμάριο*, γι'αὐτό καί ἡ ἐνέργεια τοῦ Φρειδερίκου θεωρήθηκε ἐχθρική πρός τόν παπικό θρόνο. Ὁ Γρηγόριος Θ' ἀφόρισε τόν αὐτοκράτορα γιά δεύτερη φορά (1239) καί μάλιστα μέ

βαρύτατες κατηγορίες. Τόν κατηγοροῦσε *ὡς ἄθεο, βλάσφημο καί ἐχθρό τῆς Ἐκκλησίας*, ἐνῶ τόν χαρακτήριζε *ὡς πρόδρομο τοῦ Ἀντιχρίστου καί* δράκοντα τῆς Ἀποκαλύψεως.

Ὁ Φρειδερίκος Β΄ ἀπέρριψε τίς κατηγορίες αὐτές καί προέβαλε τήν ἰδιαίτερη ἀποστολή του γιά τήν προστασία τῆς Ἐκκλησίας ὄχι μόνο ἀπό τούς ἐξωτερικούς της ἐχθρούς, ἀλλά καί ἀπό ὅσους διαταράσσουν τήν ἐσωτερική λειτουργία της (= πάπας), ἀπηύθυνε δέ ἔκκληση πρός τούς ἡγεμόνες τῆς Δύσεως γιά νά συμπαρασταθοῦν στόν ἀγώνα του ἐναντίον τοῦ Γρηγορίου Θ΄, ὁ ὁποῖος ὁραματιζόταν τήν ὑποταγή ὅλων τῶν βασιλέων ὑπό τήν παπική αὐθεντία. Ἡ ἔκκλησή του βρῆκε εὐρύτερη ἀπήχηση στούς βασιλεῖς τῆς Δύσεως, οἱ ὁποῖοι ἀντιμετώπιζαν ἀνάλογα ἐσωτερικά προβλήματα μέ τήν πολιτική τοῦ παπικοῦ θρόνου. Οἱ πιστές στόν πάπα λομβαρδικές πόλεις τῆς Β. Ἰταλίας δέν μποροῦσαν πλέον νά ἐμποδίσουν τήν πλήρη κυριαρχία τοῦ Φρειδερίκου σέ ὁλόκληρη τήν Ἰταλία. Ἄλλωστε, καί ὁ λαός ἀναζητοῦσε τήν εἰρήνη, ἐνῶ ὁπωσδήποτε δέν συμμεριζόταν ὅλες τίς παπικές διεκδικήσεις. Ὁ Γρηγόριος Θ΄ εἶχε πλέον ὡς μόνη διέξοδο *τή σύγκληση μιᾶς μεγάλης συνόδου στή Ρώμη* (1241) μέ τή συμμετοχή ἐπισκόπων ἀπό ὅλες σχεδόν τίς χῶρες τῆς Δύσεως (*Ἀγγλίας, Γαλλίας, Ἰσπανίας, Β. Ἰταλίας* κ.λπ.) γιά τήν ἐκθρόνιση τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα. Ὡστόσο, ὁ Φρειδερίκος χρησιμοποίησε τόν στόλο τῆς Πίζας, νίκησε τόν φιλοπαπικό γενουατικό στόλο παρά τή νῆσο Ἔλβα καί αἰχμαλώτισε περισσότερους ἀπό 100 καρδινάλιους, ἀρχιεπισκόπους, ἐπισκόπους καί ἡγουμένους, οἱ ὁποῖοι φυλακίσθηκαν μέ διαταγή του σέ φυλακές τῆς Ἀπουλίας. Ἡ σύνοδος βεβαίως δέν πραγματοποιήθηκε, ἀλλά ἡ φυλάκιση ἱεραρχῶν προκάλεσε μεγαλύτερη δυσφορία στή Δύση ἀπό ὁποιαδήποτε συνοδική ἀπόφαση ἐναντίον τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα. Ἡ προθυμία τοῦ Φρειδερίκου νά συμφιλιωθῆ μέ τόν πάπα προσέκρουσε στήν πείσμονα ἀντίθεση τοῦ Γρηγορίου Θ΄, ὁ ὁποῖος ὅμως πέθανε τό ἴδιο ἔτος (1241) καί ἄφησε στόν διάδοχό του μεγαλύτερα προβλήματα ἀπό ὅσα εἶχε ὁ ἴδιος ἐπωμισθῆ κατά τήν ἐκλογή του.

Ἡ ἐσωτερική διάσπαση τοῦ σώματος τῶν καρδιναλίων καθυστέρησε τήν ἐκλογή νέου πάπα γιά δέκα ὀκτώ περίπου μῆνες, ἀλλά ὁ Φρειδερίκος Β΄ ἀπέφυγε νέες ἐχθρικές ἐνέργειες κατά τοῦ παπικοῦ θρόνου μέ τήν ἐλπίδα ὅτι ὁ νέος πάπας δέν θά συνέχιζε τήν πολιτική τοῦ προκατόχου του. Ἡ ἐκλογή τοῦ μετριοπαθοῦς καρδιναλίου Ἰννοκεντίου Δ΄ (1243-1254) δικαίωσε τόν Φρειδερίκο, οἱ δέ διαπραγματεύσεις γιά τήν εἰρηνική διευθέτηση τῶν διαφορῶν προχώρησαν χωρίς σοβαρές δυσκολίες. Ὁ πάπας θά ἔλυε τόν ἀφορισμό τοῦ Φρειδερίκου (1239), ὁ δέ γερμανός αὐτοκράτορας θά ἀποσυρόταν ἀπό τό παπικό κράτος (1244). Ὡστόσο, ἡ ἀξίωση τοῦ Φρειδερίκου νά διατηρήση τήν κυριαρχία του στίς λομβαρδικές πόλεις καί ἡ ἄρνηση τοῦ πάπα νά συνομολογήση εἰρήνη χωρίς τήν

κατοχύρωση τῶν ἐλευθεριῶν τους κατέστησαν ἀδύνατη μία τελική συμφωνία. Ὁ Φρειδερίκος ἀντέδρασε δυναμικά καί πολιόρκησε τή Ρώμη, ἐνῶ ὁ Ἰννοκέντιος Δ΄ πέτυχε νά διαφύγη κατ'ἀρχήν στή Γένουα μεταμφιεσμένος σέ ἀξιωματικό καί τελικῶς στή Λυών τῆς Βουργουνδίας. Ἦταν ἀξιόλογος κανονολόγος, ὅπως φαίνεται ἀπό τόν πεντάβιβλο σχολιασμό τῶν *παπικῶν Δεκρεταλίων* (Apparatus in quinque libros Decretalium), καί γνώριζε ἄριστα τίς θεωρίες τῶν κανονολόγων τόσο γιά τίς σχέσεις τῶν δύο ἐξουσιῶν, ὅσο καί γιά τήν ὑπεροχή τῆς παπικῆς ἔναντι τῆς βασιλικῆς αὐθεντίας. Ἡ πολιτική ὅμως τοῦ Φρειδερίκου, καίτοι δέν ἔπληττε τή θεωρητική βάση τῆς σχέσεως τῶν δύο ἐξουσιῶν, ὁπωσδήποτε καταργοῦσε στήν πράξη βασικά προνόμια τοῦ παπικοῦ θρόνου. Ὁ Ἰννοκέντιος Δ΄ συγκάλεσε *τή σύνοδο στή Λυών* (1245), ἡ ὁποία εἶχε μέν συγκληθῆ προηγουμένως ἀπό τόν Γρηγόριο Θ΄, ἀλλά τελικῶς δέν συνῆλθε στή Ρώμη μετά τή βίαιη ἐπέμβαση τοῦ Φρειδερίκου.

Τό κύριο θέμα *τῆς συνόδου τῆς Λυών* (1245), στήν ὁποία ἔλαβαν μέρος μόνο 3 λατίνοι πατριάρχες, 18 ἀρχιεπίσκοποι, 140 ἐπίσκοποι, οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ Φρειδερίκου, ὁ λατίνος αὐτοκράτορας τῆς Κπόλεως Βαλδουῖνος, ὁ κόμης τῆς Τουλούζης καί ἄλλοι ἡγεμόνες, ἦταν ἡ κρίση τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα. Τό κατηγορητήριο ἦταν γνωστό καί ἐπαναλήφθηκε. Ὁ Φρειδερίκος κατηγορεῖτο γιά περιφρόνηση τῶν ἱ. κανόνων (sacrilegium), γιά *ἀνήθικο βίο* μέ σαρακηνές ἑταῖρες (ancillae curiae), γιά *φιλία* μέ ἄπιστους ἄραβες ἡγεμόνες, γιά τόν γάμο τῆς κόρης του μέ τόν *"σχισματικό"* αὐτοκράτορα τῆς Νικαίας Ἰωάννη Δούκα Βατάτζη, γιά *ἐπιορκία* ἔναντι τοῦ παπικοῦ θρόνου κ.ἄ. Ἡ σύνοδος ἀφ'ἑνός μέν ἀνανέωσε τόν ἐναντίον τοῦ Φρειδερίκου παλαιότερο ἀφορισμό τοῦ πάπα Γρηγορίου Θ΄ (1239), ἀφ'ἑτέρου δέ τόν κήρυξε ἔκπτωτο ἀπό τόν θρόνο καί ἐπέβαλε τήν ποινή τῆς *"ἀπαγορεύσεως"* (interdictum) στίς περιοχές τῶν ἡγεμόνων ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι θά παρέμεναν πιστοί στόν γερμανό αὐτοκράτορα. Οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ Φρειδερίκου ἀμφισβήτησαν τό κῦρος τῶν συνοδικῶν ἀποφάσεων, λόγω τῆς μή συμμετοχῆς πολλῶν ἐπισκόπων, ἀλλά στήν ἀπάντηση τοῦ πάπα *ὁ μικρός ἀριθμός* τῶν ἐπισκόπων καί τῶν ἡγεμόνων ἀποδόθηκε στόν αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος ἐμπόδισε ὅσους ἐπισκόπους ὑπήγοντο στήν ἐξουσία του (J. Hefele-H.Leclercq, Hist. des Conciles, V, 1913, 1677 κἑξ.). Οἱ ἀποφάσεις τῆς συνόδου τῆς Λυών δέν εἶχαν τά ἐλπιζόμενα ἄμεσα ἀποτελέσματα ἤ μᾶλλον διευκόλυναν τόν ἀγώνα τοῦ Φρειδερίκου ἐναντίον τοῦ παπικοῦ θρόνου (Mattheus Parisiensis, ἔνθ'ἀν., 268 κἑξ.). Πράγματι, ἡ ἔκκληση τοῦ πάπα πρός τούς γερμανούς ἡγεμόνες νά ἐκλέξουν ἕνα νέο αὐτοκράτορα βρῆκε ἀπήχηση μόνο στούς ἀντιπάλους τοῦ Φρειδερίκου, οἱ ὁποῖοι ἐξέλεξαν ὡς αὐτοκράτορα τόν Ἑρρίκο καί μετά τόν θάνατο τοῦ Ἑρρίκου τόν βασιλιά τῆς Ὀλλανδίας Γουλιέλμο (1247).

Ἐν τούτοις, ὁ Φρειδερίκος Β΄ παρέμεινε κύριος τῆς καταστάσεως στή Γερμανία, καίτοι ἀντιμετώπιζε σοβαρές δυσκολίες στή Β. Ἰταλία, ἰδιαίτερα μετά τήν ἧττα του στήν Πάρμα (1247). Ἡ αἰφνίδια ὅμως ἀσθένεια τοῦ αὐτοκράτορα περιόρισε τήν ἔνταση τῶν συγκρούσεων στήν Ἰταλία, ἐνῶ ὁ πάπας γιά νά ἀντιμετωπίση τίς μεγάλες δαπάνες τοῦ ἀγώνα του, στόν ὁποῖο εἶχε ἐπιστρατεύσει ἕναν εὐρύτατο κύκλο συγγενῶν του, διένειμε σέ αὐτούς ἐπισκοπές τῆς Ἀγγλίας καί τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ προσπάθεια τοῦ πάπα νά ὀργανώση μεγάλες κτήσεις γιά τήν οἰκογένειά του στή Λιγουρία καί νά ἐπιβάλη στίς ἐκκλησιαστικές θέσεις συγγενικά του πρόσωπα (*νεπωτισμός*) προκάλεσε τή γενικότερη ἀντίδραση ὄχι μόνο τῶν ἐπισκόπων, ἀλλά καί τῶν τοπικῶν ἡγεμόνων. Ὁ Φρειδερίκος ὅμως δέν ἦταν πλέον σέ θέση νά ἐκμεταλλευθῆ τά λάθη τοῦ πάπα καί προβληματιζόταν γιά τή διαδοχή του. Ὡς διάδοχό του στό αὐτοκρατορικό στέμμα προέτεινε τόν γιό του καί ἤδη βασιλιά τῆς Γερμανίας Κορράδο Δ΄. Στήν ἐπιθανάτια κλίνη του ἔλαβε ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν ἀπό τόν ἀρχιεπίσκοπο τοῦ Παλέρμο καί πέθανε τό 1250 μέ τήν ἐπανάληψη τῶν λόγων: "*Ὁ Θεός, ὁ Θεός ἐλέησόν με τόν ἁμαρτωλό*" (Deus, Deus, propitius esto mihi peccatori). Ἡ πράξη του νά ἀσπασθῆ τό μοναχικό σχῆμα πρό τοῦ θανάτου του κατά τό πρότυπο τῶ βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων ὑποδηλώνει τήν ἐπίδραση τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως ὄχι μόνο στίς προσωπικές του ἐπιλογές, ἀλλά καί στίς σχέσεις του μέ τήν Ἐκκλησία. Στήν ἐπιστολή πρός τούς χριστιανούς βασιλεῖς τῆς Δύσεως μετά τόν ἀφορισμό του ἀπό τή σύνοδο τῆς Λυών (1245) ἔγραφε, μέ σαφῆ πάντοτε ἀναφορά στόν πάπα καί στήν παπική αὐλή: "*Ἔχουμε καθαρή τή συνείδησή μας καί συνεπῶς τόν Θεό μαζί μας, τή μαρτυρία τοῦ ὁποίου ἐπικαλούμεθα, ὅτι ἐπιθυμία μας ὑπῆρξε πάντοτε ἡ ἐπαναφορά τῶν κληρικῶν ὅλων τῶν βαθμῶν καί ἰδιαίτερα τῶν ἀνωτέρων σέ τέτοιο σημεῖο, ὅπως ἦσαν στήν ἀρχέγονη Ἐκκλησία, ὥστε νά ζοῦν τήν ἀποστολική ζωή καί νά μιμοῦνται τήν ἁπλότητα τοῦ Κυρίου... Σήμερα ὅμως εἶναι προσηλωμένοι στόν παρόντα κόσμο, ἐπιδίδονται στίς ἀπολαύσεις καί ἀδιαφοροῦν γιά τόν Θεό. Ἡ εὐσέβειά τους πνίγεται ἀπό τήν ἀφθονία τοῦ πλούτου. Συνεπῶς, εἶναι ἔργο ἀγάπης νά ἀπομακρυνθοῦν οἱ κληρικοί αὐτοί ἀπό τά ἐπιβλαβῆ πλούτη, μέ τά ὁποῖα βαρύνονται κατά τρόπο ἐπαίσχυντο, γι'αὐτό σεῖς, καί ὅλοι οἱ ἡγεμόνες μαζί μας, ὀφείλετε νά φροντίσετε, ὥστε νά παραιτηθοῦν ἀπό ὅλα τά περιττά καί νά περιορισθοῦν στά πλέον ἀπαραίτητα πράγματα καί νά γίνουν πραγματικοί διάκονοι τοῦ Θεοῦ*" (Matthcus Parisiensis, ἔνθ'ἀν., 270). Τήν ἴδια ἀγωνία διακήρυσσαν ὄχι μόνο τά αἱρετικά κινήματα τῆς Δύσεως (*Καθαροί, Βάλδιοι*), ἀλλά καί τά "*ἐπαιτικά*" μοναστικά τάγματα (*Φραγκισκανοί, Δομινικανοί*). Ἡ προτεινόμενη ὅμως ὁδός δέν ἦταν πλέον εὔκολη γιά τόν παπικό θρόνο.

7. Παρακμή καί κατάπτωση τοῦ παπισμοῦ

Ἡ θεαματική ἐπιστροφή τοῦ Ἰννοκεντίου Δ´ στή Ρώμη (1253) δέν ἦταν δυνατόν νά συγκαλύψη τό τέλος μιᾶς ἐποχῆς, ἡ ὁποία σφραγίσθηκε ἀφ'ἑνός μέν μέ τήν πλήρη σχεδόν *ἐξαφάνιση τοῦ θρησκευτικοῦ χαρακτήρα* τῆς ἰδέας τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ἀφ'ἑτέρου δέ μέ τή σταδιακή *κατάρρευση τῆς παπικῆς αὐθεντίας* στόν χριστιανικό κόσμο τῆς Δύσεως, κυρίως ἀπό τήν κατάχρηση τῶν πνευματικῶν μέσων γιά τήν ἐξυπηρέτηση τῶν πολιτικῶν στόχων ἤ καί τῶν χιμαιρικῶν ὁραμάτων τῶν παπῶν. Ὅλοι δηλαδή οἱ πάπες ἀπό τά μέσα τοῦ ΙΑ´ μέχρι τά μέσα τοῦ ΙΓ´ αἰώνα ἔθεσαν ὡς κύριο σκοπό τους νά ἀποδυναμώσουν τούς γερμανούς αὐτοκράτορες, οἱ ὁποῖοι ὅμως ἀποτελοῦσαν σέ τελευταία ἀνάλυση τό *μοναδικό ἔρεισμα τῆς παπικῆς δυνάμεως καί ἀκτινοβολίας*. Ἡ ἰδέα τῆς Ἁγίας Ρωμαϊκῆς *αὐτοκρατορίας τοῦ γερμανικοῦ ἔθνους* ἐξατμίσθηκε πλέον στά στενά ὅρια ἑνός συρρικνωμένου γερμανικοῦ κράτους. Ἀναδύθηκε ὅμως στό προσκήνιο τῆς Δύσεως *ἡ ἰσχυροποιημένη συνείδηση* τῶν ἐθνικῶν κρατῶν, τά ὁποῖα δέν ἔδειχναν τήν ἴδια εὐαισθησία οὔτε πρός τούς γερμανούς αὐτοκράτορες, οὔτε πρός τό περιεχόμενο τῆς πνευματικῆς ἀποστολῆς τοῦ παπικοῦ θρόνου στόν χριστιανικό κόσμο. Οἱ ἀπειλούμενες ἀπό τόν παπικό θρόνο πνευματικες ποινές ἐναντίον τῶν βασιλέων τῆς Δύσεως ἦσαν πλέον τόσο συνηθισμένες, ὥστε νά ἀντιμετωπίζονται ὡς ἀδιάφορες καί ἀπό αὐτούς ἀκόμη τούς χριστιανικούς λαούς τῆς Δύσεως. Ἄλλωστε, καί οἱ ἴδιοι οἱ πάπες ἐνεργοῦσαν περισσότερο ὡς κοσμικοί παρά ὡς πνευματικοί ἡγέτες τῶν λαῶν. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ἡ βασιλεία τοῦ Φρειδερίκου Β´ σφράγισε τό τέλος μιᾶς ἐποχῆς καί ἄνοιξε τήν ὁδό γιά τή χειραφέτηση τῶν λαῶν τῆς Δύσεως καί γιά τήν εἴσοδό τους *στήν ἐποχή τῆς Ἀναγεννήσεως*.

Ἀποφασιστικό ρόλο στήν ἐξέλιξη αὐτή διαδραμάτισε καί ἡ διάδοση στή Δύση τῶν *Πολιτικῶν* τοῦ Ἀριστοτέλη, τά ὁποῖα δέν εἶχαν μέχρι τότε ἀξιοποιηθῆ συστηματικά στή θεολογία ἤ μᾶλλον ἀντιμετωπίζοντο μέ ἀντιπάθεια. Ἐν τούτοις, ἡ ἀριστοτελική θεωρία γιά τήν ἑρμηνεία τῆς κοινωνίας σέ συνδυασμό πρός τήν κατανόηση τοῦ ἀνθρώπου ὡς *"κοινωνικοῦ ζώου"*, τό ὁποῖο ἔχει συγκεκριμένα δικαιώματα καί ὑποχρεώσεις ἔναντι τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, ἐπηρέασε καί τή σχολαστική θεολογία. Ἡ ἀριστοτελική ἀναγωγή τῶν πάντων σέ *μία ὑπέρτατη αἰτία* χρησιμοποιήθηκε κυρίως ἀπό τούς μαθητές τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη γιά νά θεμελιωθῆ ἡ ἀναγωγή ὅλων τῶν ἐξουσιῶν σέ μία ὑπέρτατη πηγή, ὅπως λ.χ. *στήν κεφαλή γιά τά μέλη ἤ στήν ψυχή γιά τό σῶμα*. Ἡ ὑπεροχή τῆς ἱερατικῆς ἐξουσίας ἔναντι τῆς βασιλικῆς θά μποροῦσε νά θεμελιώση τό συμπέρασμα τῆς ἀναγκαίας ἀναγωγῆς τῆς δεύτερης στήν παπική ἐξουσία γιά τήν ἑρμηνεία ὄχι μόνο τῆς *σχέσεως*, ἀλλά καί τῆς *προελεύσεως* τῶν δύο

ἐξουσιῶν. Αὐτή ἦταν μία *χρηστική προσέγγιση* τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπό τούς κανονολόγους τοῦ παπικοῦ θρόνου, ἀλλά οἱ θεολόγοι καί οἱ ἄλλοι λόγιοι ἀναζητοῦσαν τίς βασικές φιλοσοφικές ἀρχές γιά μία *νέα λειτουργία* τόσο τῆς βασιλικῆς, ὅσο καί τῆς παπικῆς ἐξουσίας στή χριστιανική κοινωνία τῆς Δύσεως.

Ὁ Ἰννοκέντιος Δ΄ συνέχισε νά ὁραματίζεται τήν προσάρτηση τοῦ *βασιλείου τῆς Σικελίας* στό παπικό κράτος, ὅπως καί ὁ διάδοχός του Ἀλέξανδρος Δ΄ (1254-1261), ἀλλά ὁ διάδοχος τοῦ Φρειδερίκου βασιλιάς τῆς Γερμανίας Κορράδος Δ΄ ἐπιβεβαίωσε τήν κυριαρχία του στό βασίλειο αὐτό μέ τή ναυτική ὑποστήριξη τῆς Βενετίας. Ὁ ἀφορισμός του ἀπό τόν πάπα Ἰννοκέντιο Δ΄ ἦταν πλέον ἀδιάφορος, ὅπως ἦταν ἀδιάφορη καί ἡ διαδοχική προσφορά ἀπό τόν πάπα τοῦ στέμματος τῆς Σικελίας στόν Ριχάρδο τῆς Κορνουάλης, στόν Κάρολο τόν Ἀνδεγαυικό καί τέλος στόν Ἑρρίκο Γ΄ τῆς Ἀγγλίας, ὁ ὁποῖος καί τό ἀποδέχθηκε στό ὄνομα τοῦ γιοῦ του Ἐδμόνδου. Μετά τόν θάνατο τοῦ Κορράδου Δ΄ (Μάιος 1254) ὁ Μανφρέδος, ἔκθεσμος γιός τοῦ Φρειδερίκου Β΄ καί ἀντιβασιλιάς τοῦ ἀνήλικου Κορραδίνου, νίκησε τόν παπικό στρατό τοῦ Ἰννοκεντίου Δ΄ (1254) καί στέφθηκε βασιλιάς τῆς Σικελίας στό Παλέρμο (1258), διακήρυξε δέ τήν ἐπιθυμία νά ἐπιβάλη τήν κυριαρχία του σέ ὁλόκληρη τήν Ἰταλία. Ὁ γάμος τῆς κόρης τοῦ Μανφρέδου μέ τόν διάδοχο τοῦ ἱσπανικοῦ θρόνου Πέτρο Γ΄ (1262) ἐπισφράγισε μία συμμαχία, ἡ ὁποία ἐνίσχυσε σημαντικά τή θέση τοῦ Μανφρέδου στήν Ἰταλία. Ὁ γαλλικῆς καταγωγῆς πάπας Οὐρβανός Δ΄ (1261-1264) ἀναζήτησε νέο προστάτη στό πρόσωπο τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας, παραχώρησε δέ ὡς φέουδο τό βασίλειο τῆς Σικελίας στόν Κάρολο Α΄ τόν Ἀνδεγαυικό (1265), ἀδελφό τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας Λουδοβίκου Θ΄, καί τόν ἔστεψε βασιλιά τοῦ *"Βασιλείου τῶν δύο Σικελιῶν"* (1266). Οἱ ἀποφασιστικές νίκες τοῦ Καρόλου ἐναντίον τοῦ Μανφρέδου στό Βενεβέντο (1266) καί τοῦ Κορραδίνου (Tagliacozzo, 1268) κατοχύρωσαν τήν παρουσία τῆς Γαλλίας σέ ὁλόκληρη τήν Ἰταλία. Ὁ γαλλικῆς καταγωγῆς πάπας Κλήμης Δ΄ (1265-1268) ἀναγκάσθηκε νά ἀναγνωρίση τόν Κάρολο ὡς *παπικό βικάριο* στήν περιοχή τῆς Τοσκάνης, ἀλλά οἱ διάδοχοί του Γρηγόριος Ι΄ (1271-1276) καί Νικόλαος Γ΄ (1277-1280) ἀγωνίσθηκαν καί πέτυχαν νά περιορίσουν τόν Κάρολο μόνο στή Σικελία.

Ἡ *σύνοδος τῆς Λυών* (1274) ἐνεθάρρυνε τίς ἑνωτικές πρωτοβουλίες τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου(1259-1282) καί ἐξουδετέρωσε τά φιλόδοξα σχέδια τοῦ Καρόλου στήν Ἀνατολή. Ὁ γαλλικῆς καταγωγῆς πάπας Μαρτίνος Δ΄ (1281-1285) ὑποστήριξε μέ πάθος τά πολιτικά σχέδια τοῦ Καρόλου καί ἀφόρισε τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος εἶχε συμφωνήσει μέ τόν βασιλιά τῆς Ἀραγωνίας Πέτρο Γ΄ γιά τήν ἐξουδετέρωση τῆς ἐπεκτατικῆς πολιτικῆς τοῦ Καρόλου. Ἄλλωστε,

ἡ καταπιεστική διοίκηση τῶν Γάλλων εἶχε ἤδη προκαλέσει τήν ἀγανάκτηση τῶν Σικελῶν. Οἱ κάτοικοι τοῦ Παλέρμου ἐξεγέρθηκαν καί φόνευσαν τούς γάλλους στρατιῶτες, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ἕτοιμοι νά ἀναχωρήσουν μέ τόν στόλο ἐναντίον τῆς Κπόλεως (30 Μαρτίου 1282), ἔδωσαν δέ τό σύνθημα γιά τή θανάτωση καί ὅλων τῶν Γάλλων τῆς Σικελίας (*Σικελικός Ἑσπερινός*). Ὁ Μιχαήλ Παλαιολόγος στήν αὐτοβιογραφία του ἀναφέρει τήν ἀνάμιξή του στήν προετοιμασία τοῦ Σικελικοῦ Ἑσπερινοῦ: "*Σικελοί δέ τῆς λοιπῆς ἰσχύος ἐκείνου* (= Καρόλου) *ὡς οὐδέν οὔσης καταφρονήσαντες, αἴρειν ἐτόλμησαν ὅπλα καί τῆς δουλείας ἑαυτούς ἀνεῖναι. Ὥστε, εἰ λέγοιμι καί τήν νῦν ἐκείνων ἐλευθερίαν Θεόν μέ παρασκευάσαι, δι'ἡμῶν δέ παρασκευάσαι τῇ ἀληθείᾳ συμβαίνοντα λέγοιμι*" (H. Grégoire, Byzantion, 12/30, 1959-1960, 461).

Ἡ ἧττα τοῦ Καρόλου ὑπῆρξε ἧττα καί τοῦ παπικοῦ θρόνου, ὄχι μόνο γιατί ὁ Πέτρος Γ΄ τῆς Ἀραγωνίας στέφθηκε στό Παλέρμο μέ τό στέμμα τοῦ πενθεροῦ του Μανφρέδου (1282), ἀλλά καί γιατί ἐξουδετερώθηκαν οἱ παραδοσιακές παπικές διεκδικήσεις στό βασίλειο τῆς Σικελίας. Οἱ ἀφορισμοί τοῦ πάπα Μαρτίνου Δ΄ ἐναντίον τῶν Ἱσπανῶν καί τῶν Σικελῶν ἀντιμετωπίσθηκαν μέ ἀδιαφορία, ἀφοῦ δέν ὑπῆρξε καί ἡ ἀναγκαία στρατιωτική ὑποστήριξή τους ἀπό τή Γαλλία. Ἡ ἀντίδραση τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας Φιλίππου Γ΄ (1270-1285) ὑπῆρξε ὑποτονική, ἐνῶ ὁ Φίλιππος Δ΄ ὁ Ὡραῖος (1285-1314) συγκρούσθηκε μέ τόν παπικό θρόνο καί ἔδειξε ἀδιαφορία γιά τή Ν. Ἰταλία. Τό βασίλειο τῆς Γερμανίας ἐπίσης ἀντιμετώπιζε μακροχρόνια δυναστική κρίση μέχρι τήν ἐκλογή ὡς αὐτοκράτορα τοῦ Ἀψβούργου Ρουδόλφου (1273), ὁ ὁποῖος ἔγινε καί *ὁ ἱδρυτής τῆς δυναστείας τῶν Ἀψβούργων*. Πράγματι, κατά τήν εἰκοσαετία τῆς δυναστικῆς κρίσεως (1250-1273) καί ἰδιαίτερα μετά τόν θάνατο τοῦ Γουλιέλμου τῆς Ὁλλανδίας (1256), ἡ ἀνάμιξη τῆς Ἀγγλίας καί τῆς Γαλλίας στά ἐσωτερικά τῆς Γερμανίας κατέληξε τό 1257 στήν ἐκλογή δύο βασιλέων τῆς Γερμανίας, ἤτοι τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ἀγγλίας κόμη Ριχάρδου τῆς Κορνουάλης καί τοῦ βασιλιᾶ τῆς Καστίλλης Ἀλφόνσου Ι΄. Κατά συνέπειαν ἦταν αὐτονόητη ἡ ἀποδυνάμωση ὁποιασδήποτε σκέψεως γιά τήν ἀνανέωση τῶν γερμανικῶν διεκδικήσεων στή Ν. Ἰταλία. Ἡ κρίση λοιπόν τοῦ παπισμοῦ ὑπῆρξε τό ἀναπόφευκτο ἀποτέλεσμα τῆς ἀδυναμίας τῶ παπῶν ἀφ'ἑνός μέν νά παρακολουθήσουν τίς ραγδαῖες πολιτικές ἐξελίξεις τῆς Δύσεως, ἀφ'ἑτέρου δέ νά προσαρμόσουν τίς παλαιότερες παπικές θεωρίες στή νέα πραγματικότητα τῶν ἐθνικῶν κρατῶν τῆς Δύσεως.

Ὁ Βονιφάτιος Η΄ (1294-1303) εἶναι μιά χαρακτηριστική καί συγχρόνως τραγική φυσιογνωμία κανονολόγου πάπα, ὁ ὁποῖος μετεωριζόταν ἀκόμη στίς παπικές θεωρίες τῶν κανονολόγων τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα γιά τήν παπική αὐθεντία. Καταγόταν ἀπό πλούσια οἰκογένεια τῆς Ἀνάγνης, εἶχε σπουδάσει Κανονικό Δίκαιο καί εἶχε ὑπηρετήσει ὡς παπικός λεγάτος στή

Γαλλία, ὅπου εἶχε συνδεθῆ προσωπικῶς μέ τόν βασιλιά τῆς Γαλλίας Φίλιππο Δ΄ τόν Ὡραῖο (1285-1314), ἕναν πολύ χαρακτηριστικό ἐκπρόσωπο τῆς νέας ἀντιλήψεως γιά τήν ἐκκοσμικευμένη μοναρχία. Ὁ Βονιφάτιος διεκδικοῦσε ἀκόμη μέ πάθος ὄχι μόνο τήν ὑπεροχή τῆς παπικῆς ἔναντι τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας, ἀλλά καί τά δικαιώματα τοῦ διαδόχου τοῦ ἀποστόλου Πέτρου σέ κάθε συγκεκριμένο πιστό. Στήν παπική *"τιάρα"* προσέθεσε καί δεύτερο ἐπάλληλο στέμμα γιά νά δηλώση τήν κατοχή καί τῶν δύο ἐξουσιῶν, τῆς ἱερατικῆς καί τῆς βασιλικῆς, ἐνῶ δέν μποροῦσε οὔτε κἄν νά ἐξουδετερώση στή Ρώμη μέν τήν ἐπιρροή τῆς ἀντίπαλης πανίσχυρης οἰκογένειας τῶν Κολόννα, στή γενέτειρά του δέ Ἀνάγνη τούς ἀντιπάλους τῆς οἰκογένειάς του. Ἐπέμενε στά ὁράματα τῶν παπῶν τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα καί πίστευε ὅτι ἦταν δυνατή ἡ πραγματοποίησή τους μετά τήν κατάρρευση τῆς Γερμανίας. Ἡ σύγκρουσή του πρός τούς βασιλεῖς τῆς Γαλλίας Φίλιππο Δ΄ καί τῆς Ἀγγλίας Ἐδουάρδο Α΄ ἐπικεντρώθηκε κατ'ἀρχήν στήν ἀποδοκιμασία τῆς αὐθαίρετης φορολογίας τῶν ἐκκλησιαστικῶν κτήσεων ἀπό τούς δύο βασιλεῖς γιά τήν κάλυψη τῶν μεγάλων δαπανῶν τοῦ μεταξύ τους μακροχρόνιου πολέμου. Ὁ Βονιφάτιος Η΄ ἐξέδωσε μία σημαντική βούλλα (Clericis laicos, 1296), μέ τήν ὁποία ἀπαγόρευε μέν τήν φορολογία τῶν ἐκκλησιαστικῶν κτήσεων χωρίς τήν προηγούμενη ἔγκριση τοῦ πάπα, κατηγοροῦσε δέ τούς λαϊκούς ὅτι *"ἐπιδείκνυαν πάντοτε μίαν ἐχθρότητα ἐναντίον τοῦ κλήρου"* καί ἀπειλοῦσε τήν ἐφαρμογή τῆς ποινῆς τῆς *"ἀπαγορεύσεως"* (interdictum) σέ περίπτωση μή συμμορφώσεως τῶν δύο βασιλέων.

Κατά τό ἴδιο ὅμως ἔτος ὁ βασιλιάς τῆς Γαλλίας ἀπαγόρευσε τήν ἐξαγωγή ἀπό τό κράτος του κάθε εἴδους χρυσοῦ ἤ ἀργύρου καί τήν παραμονή στό κράτος ξένων ἐμπόρων ἤ ἀργυραμοιβῶν. Εἴτε πρόκειται γιά ἀντίποινα, εἴτε γιά ἁπλῆ συγκυρία, εἶναι βέβαιο ὅτι ἀπαγορευόταν πλέον ἡ παραμονή στή Γαλλία καί αὐτῶν ἀκόμη τῶν παπικῶν εἰσπρακτόρων. Ὁ πάπας μέ νέα βούλλα (Ineffabilis, 1296) διακήρυξε τό δικαίωμά του νά ἐλέγχη τίς πράξεις τοῦ βασιλιᾶ, ἀλλά ὁ Φίλιππος Δ΄ συνέχισε νά λαμβάνη τά ἔσοδα ἀπό τίς χηρεύουσες ἐπισκοπές (regalia) καί ἀγνόησε τήν παπική βούλλα. Ἡ ὑποχώρηση τοῦ πάπα ἔναντι τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας προκάλεσε τίς διαμαρτυρίες τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ἀγγλίας, ὁ δέ Βονιφάτιος ἐξέδωσε πράγματι νέα βούλλα (Etsi de statu, 1297), μέ τήν ὁποία ἀκύρωσε τήν προηγούμενη ἐπίμαχη βούλλα Clericis laicos καί μείωσε προσωρινῶς τήν ἔνταση. Νέα ὅμως σύγκρουση Βονιφατίου Η΄ καί Φιλίππου Δ΄ προέκυψε ἀπό τήν ἀπόφαση τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας νά συλλάβη τόν παπικό ἀντιπρόσωπο καί ἐπίσκοπο τῆς γαλλικῆς πόλεως Παμιέ (Pamiers) Βερνάρδο Σαισσέτ (Saisset) μέ τήν κατηγορια ὅτι ἐρέθιζε τόν λαό ἐναντίον τοῦ βασιλιᾶ καί ὀργάνωνε συνωμοσία. Ἡ πράξη αὐτή θεωρήθηκε καί ἦταν ἐχθρική πρός τόν παπικό θρόνο, προκάλεσε δέ

τή βίαιη ἀντίδραση τοῦ Βονιφατίου, ὁ ὁποῖος μέ τή βούλλα Auscultafili (1301) ἀνανέωσε τήν ἀπαγόρευση γιά τή φορολόγηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐκτάσεων. Τελικῶς ὁ πάπας συγκάλεσε σύνοδο στή Ρώμη γιά τήν 1 Νοεμ. 1302, στήν ὁποία προσκλήθηκαν νά συμμετάσχουν καί οἱ ἐπίσκοποι τῆς Γαλλίας, κάλεσε δέ τόν Φίλιππο νά δεχθῆ τήν κρίση του, ἀφοῦ *"ὁ Θεός τόν εἶχε θέσει ὑπεράνω τῶν βασιλέων"*.

Ὁ Φίλιππος Δ΄ ἀντέδρασε ἄμεσα καί συγκάλεσε σέ ἐθνοσυνέλευση τούς εὐγενεῖς, τόν κλῆρο καί τοῦς ἀντιπροσώπους τῶν κυριοτέρων γαλλικῶν πόλεων στόν ναό τῆς Παναγίας τῶν Παρισίων (10 Ἀπρ. 1302). Στήν ἐθνοσυνέλευση παρουσίασε συντομώτερο καί προφανῶς σκόπιμα ἀλλοιωμένο τό παπικό ἔγγραφο (Ausculta fili) μέ πολλές ὑβριστικές φράσεις ἐναντίον τοῦ βασιλιᾶ: *"Ἐπιθυμοῦμε νά γνωρίζης ὅτι στά πνευματικά καί στά κοσμικά ὑπόκεισαι σέ μᾶς, ὅσους δέ φρονοῦν διαφορετικά τούς θεωροῦμε αἱρετικούς"* (Scire te volumus, quod in spiritualibus et temporalibus nobis subes; aliud credentes haereticos reputamus). Πρός τό σκόπιμα ἀλλοιωμένο παπικό ἔγγραφο προσαρμόσθηκε σκόπιμα καί ἡ δῆθεν βίαιη ἀπάντηση τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας πρός τόν πάπα: *"Ἄς γνωρίζη ἡ μεγίστη Μωρία σου, ὅτι στά κοσμικά ἐμεῖς δέν ὑποκείμεθα σέ ἄλλον, ὅσους δέ φρονοῦν διαφορετικά τούς θεωροῦμε μωρούς καί παράφρονες"* ("Sciat maxima tua Fratuitas in temporalibus nos alicui non subesse; secus credentes ratuos et dementes reputamus"). Ἡ δημόσια ἀνάγνωση των πλαστῶν αὐτῶν κειμένων παραπλάνησε τήν ἐθνοσυνέλευση καί ἐνίσχυσε τήν ὑποστήριξή της πρός τόν Φίλιππο, ὁ ὁποῖος χαιρετίσθηκε ἀπό τά μέλη της ὡς *"κύριος καί φίλος"*. Ὁ Φίλιππος Δ΄ ἀπαγόρευσε αὐστηρῶς τή συμμετοχή τῶν ἐπισκόπων τῆς Γαλλίας στή σύνοδο τῆς *Ρώμης*, ἀλλά ὁ πάπας ἐπέμεινε στή σύγκλησή της, στήν ὁποία ἔλαβαν μέρος 39 ἐπίσκοποι καί ἡγούμενοι, διδάκτορες θεολογίας, πτυχιοῦχοι τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου καί προϊστάμενοι τῶν μητροπολιτικῶν ναῶν. Ὁ Βονιφάτιος Η΄ παρουσίασε στή σύνοδο τίς παποκαισαρικές του ἰδέες γιά τήν ὑπεροχή τῆς παπικῆς ἔναντι τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας. Τίς ἰδέες αὐτές συμπεριέλαβε καί στήν περίφημη παπική βούλλα (Unam Sanctam, 1302), στήν ὁποία ἀποδοκιμαζόταν ἡ ἀνεξαρτησία τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας ὡς *μανιχαϊκή αἵρεση* καί τονιζόταν ἡ ἀνάγκη ὑποταγῆς της στήν ὑπεροχώτερη παπική ἐξουσία. Καί οἱ δύο ἐξουσίες δόθηκαν ἀπό τόν Θεό στόν πάπα ὑπό τά σύμβολα τῶν *δύο ξιφῶν* (Λουκ. 22, 38), τό μέν πρῶτο, τό *πνευματικό*, γιά νά χρησιμοποιεῖται ἀπό τόν ἴδιο τόν πάπα, τό δέ ἄλλο, τό *κοσμικό*, γιά νά ἀνατίθεται ἀπό τόν πάπα στούς κοσμικούς ἄρχοντες καί νά ἀσκεῖται μετά ἀπό προηγούμενη ἔγκριση ἤ καί μέ τήν ἀνοχή τῆς Ἐκκλησίας. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ἡ πνευματική ἐξουσία ἔχει τό δικαίωμα νά ἐγκαθιδρύη (instituere) τούς κοσμικούς ἄρχοντες, οἱ ὁποῖοι ὀφείλουν βεβαίως νά ὑποτάσσονται στούς ἐκπροσώπους της. *Ἡ ὑποταγή ὅλων τῶν*

ἀνθρώπων στόν ρωμαῖο ποντίφηκα ὁρίσθηκε καί διακηρύχθηκε ὡς ἀπολύτως ἀναγκαία καί γι'αὐτή ἀκόμη τή σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου ("subesse romano pontifici omni humanae creaturae declaramus dicimus, definimus et pronuntiamus omnino esse de necessitate salutis"). Ἦταν ὅμως πολύ ἀργά γιά παρεμφερεῖς διεκδικήσεις, οἱ ὁποῖες δέν εὕρισκαν πλέον ἀπήχηση στόν λαό.

Ὁ Φίλιππος Δ΄ συγκάλεσε στό παλάτι τοῦ Λούβρου συμβούλιο στέμματος μέ τή συμμετοχή κληρικῶν καί λαϊκῶν (1303) γιά τή λήψη μέτρων ἐναντίον τοῦ δυναμικοῦ πάπα, ὁ ὁποῖος κατηγορήθηκε γιά *αἵρεση, σιμωνία, τυραννία, ἀκολασία* κ.λπ. Τό ἀποδεικτικό ὑλικό εἶχε ἀποσταλῆ ἀπό τήν πανίσχυρη ρωμαϊκή οἰκογένεια τῶν Κολόννα, ἡ ὁποία εἶχε δικούς της λόγους νά ἀγωνίζεται γιά τήν ἐκθρόνιση τοῦ πάπα. Τό συμβούλιο προέτεινε τή σύγκληση *Οἰκουμενικῆς συνόδου* γιά τήν καθαίρεση τοῦ πάπα, κοινοποίησε δέ τίς ἀποφάσεις του στόν λαό μέ τήν αὐστηρή ἀξίωση τῆς ἀποδοχῆς τους. Οἱ ἀποφάσεις αὐτές ἔθεταν πλέον τό ζήτημα τῆς *κρίσεως τοῦ πάπα* ἀπό τά καθιερωμένα συνοδικά ὄργανα τῆς Ἐκκλησίας καί προέβαλλαν τήν *ὑπεροχή τῆς αὐθεντίας τῆς Οἰκουμενικῆς συνόδου ἔναντι τοῦ πάπα. Ἡ ὁδός τῶν μεταρρυθμιστικῶν συνόδων εἶχε ἤδη ἀνοίξει.* Ὁ Βονιφάτιος μέ νέα βούλλα (Super Petri solio) ἀπέκρουσε τίς ἐναντίον του κατηγορίες, ὑποστήριξε ὅτι ἡ σύγκληση Οἰκουμενικῆς συνόδου ἦταν ἀποκλειστικό δικαίωμα τοῦ πάπα, ὅπως εἶχε τονισθῆ στό Dictatus papae τοῦ Γρηγορίου Ζ΄, καί ἔλυσε τούς ὑπηκόους τοῦ Φιλίππου ἀπό τόν ὅρκο πίστεως πρός αὐτόν. Συγχρόνως εἶχε ὀργανωθῆ καί συνωμοσία γιά τόν ἐξαναγκασμό σέ παραίτηση τοῦ πάπα μέ συντονιστή πάντοτε τόν πανίσχυρο σύμβουλο τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας Φίλιππο τοῦ Νογκαρέτ, ἀλλά ὁ Βονιφάτιος ὁρκίσθηκε νά μή παραιτηθῆ παρά τίς λαϊκές πιέσεις (7 Σεπτ. 1303). Ἡ μεταστροφή τοῦ λαοῦ ὑπέρ τοῦ πάπα θά μποροῦσε νά προκαλέση ἴσως καί νέες συγκρούσεις, ἀλλά ὁ Βονιφάτιος πέθανε χωρίς νά ἀναλάβη νέες πρωτοβουλίες (11 Ὀκτ. 1303). Ὁ διάδοχός του Βενέδικτος ΙΑ΄ (1304) ἀκύρωσε ὅλες τίς καταδίκες τοῦ προκατόχου του ἐναντίον τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας, ἀλλά δέν ἔκλεισε τόν κύκλο τῶν περιπετειῶν τοῦ παπικοῦ θρόνου ἀπό τήν πολιτική τῆς Γαλλίας. Ἡ ἐνίσχυση τῆς *ἐθνικῆς συνειδήσεως* καί τῆς *μοναρχίας* ὅλων τῶν λαῶν τῆς Δ. Εὐρώπης ἔθετε πλέον σέ ἄλλη βάση τό ζήτημα τῶν σχέσεων τοῦ παπικοῦ θρόνου πρός τή βασιλική ἐξουσία.

8. Χειραφέτηση τῶν κρατῶν τῆς Δύσεως ἀπό τήν παπική αὐθεντία

Ἡ στροφή τῆς σχολαστικῆς θεολογίας καί τῆς φιλοσοφίας πρός τήν *νομιναλισμό* καί ἡ νέα ἐκκοσμικευμένη ἑρμηνεία τῆς πολιτικῆς ζωῆς ἀπό τόν *Μαρσίλιο Παδούης*, τόν *Γουλιέλμο Ὄκκαμ* καί τούς ἄλλους ὁμόφρο-

νές τους κατά τόν ΙΔ΄ αἰώνα ἐπιβεβαίωσαν τήν εἴσοδο σέ μία νέα ἐποχή γιά τίς σχέσεις Ἐκκλησίας καί Πολιτείας στά κράτη τῆς Δύσεως. Βεβαίως, οἱ διάδοχοι τοῦ Βονιφατίου Η΄ δέν παραιτήθηκαν ποτέ ἀπό τή συγκροτημένη θεωρητική βάση τῆς παπικῆς αὐθεντίας, ὅπως αὐτή διατυπώθηκε στήν βούλλα Unam Sanctam, ἀλλά ἦταν πλέον ἀδύνατον νά τή χρησιμοποιήσουν στήν πολιτική θεωρία ἤ στή συγκεκριμένη προβληματική τοῦ παπικοῦ θρόνου. Ἄλλωστε, καί αὐτή ἀκόμη ἡ Γερμανία ἀποσυνδέθηκε *ἀπό τό παλαιό αὐτοκρατορικό σύνδρομο τῆς παπικῆς στέψεως*, παρά τίς ὀξύτατες δυναστικές ἔριδες καί μετά τήν ἐκλογή τοῦ ἱδρυτῆ τῆς δυναστείας τῶν Ἁμβούργων Ρουδόλφου (1273). Ὁ ἔγγονός του Λουδοβίκος Δ΄, μετά τή νίκη του καί τήν αἰχμαλωσία τοῦ ἐξαδέλφου του καί διεκδικητῆ τοῦ θρόνου (1322), *θεώρησε τόν ἑαυτό του αὐτοδικαίως αὐτοκράτορα καί δέν ζήτησε τή συναίνεση τοῦ πάπα Ἰωάννη ΚΒ΄* (1316-1334). Ὁ πάπας γιά λόγους κυρίως οἰκονομικούς ἀπαγόρευσε στόν Λουδοβίκο νά λάβη τό αὐτοκρατορικό ἀξίωμα χωρίς τήν παπική ἔγκριση (1323) καί τελικῶς τόν ἀφόρισε καί τόν κήρυξε ἔκπτωτο ἀπό τόν θρόνο (1324). Ὡστόσο, ὁ πάπας διέμενε πλέον στήν Ἀβινιόν (1309-1378) καί ἐθεωρεῖτο ὄργανο τῆς γαλλικῆς πολιτικῆς. Ὁ Λουδοβίκος Δ΄ ἀπάντησε μέ βίαιο τρόπο (1324), ὑποστήριξε δέ ὅτι ὁ πάπας ἦταν πράγματι ἕνας αἱρετικός, μέ τό κριτήριο τῶν ζηλωτῶν Φραγκισκανῶν μοναχῶν γιά τήν πτωχεία τοῦ Χριστοῦ, καί ὅτι δέν εἶχε κανένα δικαίωμα στήν ἐκλογή τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα, μέ τά κριτήρια τῶν πολιτικῶν θεωριῶν τοῦ Μαρσιλίου Παδούης. Ὁ λαός βεβαίως ἀδιαφοροῦσε γιά τίς ἀντιθέσεις αὐτές πάπα καί γερμανοῦ αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος τό 1327 εἰσέβαλε στήν Ἰταλία καί τό 1328 εἰσῆλθε θριαμβευτικά στή Ρώμη, *ὅπου ἔλαβε τό στέμμα ἀπό τίς ἀρχές τῆς πόλεως καί ὄχι ἀπό τόν πάπα*. Μετά τή στέψη του ἐξέλεξε καί ἐγκαθίδρυσε δικό του πάπα, προφανῶς μετά ἀπό ὑπόδειξη τῶν ἐκλεκτῶν του συμβούλων (*Οὐβερτίνου τοῦ Καζάλ, Μαρσιλίου Παδούης* κ.ἄ.). Ὁ Λουδοβίκος Δ΄ συνοδεύθηκε πράγματι στήν Ἰταλία ἀπό τούς γνωστούς πολεμίους τῆς παπικῆς αὐθεντίας Μαρσίλιο Παδούης, Ἰωάννη τοῦ Ζαρντέν, Γουλιέλμο Ὄκκαμ, τόν *"γενικό"* ἡγούμενο τῶν Φραγκισκανῶν Μιχαήλ κ.ἄ.

Ὁ Λουδοβίκος Δ΄ πέτυχε στή *δίαιτα τῆς Φραγκφούρτης* (1338) νά γίνη δεκτή ἡ διακήρυξή του, *ὅτι ὁ βασιλιάς τῶν Ρωμαίων μποροῦσε νά ἐκλεγῆ καί νά λάβη ὅλα τά δικαιώματα τοῦ βασιλιᾶ καί τοῦ αὐτοκράτορα χωρίς ὁποιαδήποτε παρέμβαση του πάπα, ἡ ὁποία ἦταν προφανῶς ἀναγκαία μόνο γιά τήν τελετή τῆς στέψεως*. Τό ζήτημα τῆς σχέσεως πάπα καί αὐτοκράτορα εἶχε ἤδη ἀπασχολήσει τόν *Δάντη Ἀλιγκέρι* (1265-1321) στήν πραγματεία του *"Περί Μοναρχίας"*, στήν ὁποία δεχόταν τή θεία προέλευση καί τήν πλήρη ἀνεξαρτησία τῶν δύο ἐξουσιῶν, ἐνῶ κατέκρινε μέ διακριτικό τρόπο τίς παποκαισαρικές τάσεις. Σκοπός τῆς βασιλικῆς

ἐξουσίας εἶναι ἡ ἐξασφάλιση τῆς εἰρήνης καί τῆς εὐταξίας στόν κόσμο, ἐνῶ σκοπός τῆς ἱερατικῆς ἐξουσίας τοῦ παπισμοῦ εἶναι ἡ καθοδήγηση τῶν πιστῶν στήν αἰώνια μακαριότητα. Ὁ *Μαρσίλιος Παδούης* δέν ἔμεινε στήν παραδοσιακή αὐτή βάση. Ὁ σύμβουλος τοῦ Λουδοβίκου εἶχε ὑποστηρίξει ἀκραῖες ἰδέες ὑπό τήν ἐπίδραση τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας στό περίφημο ἔργο του Defensor pacis (1324). *Δεχόταν ὡς πραγματική αὐθεντία μεταξύ τῶν ἀνθρώπων μόνο τή νομοθετική ἐξουσία, ἡ ὁποία πηγάζει ἀπό τόν λαό καί ἐκχωρεῖται στόν ἡγεμόνα* (princeps, pars principans) *ἤ στούς νομοθέτες.* Πηγή τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας τῆς Ἐκκλησίας εἶναι τό σύνολο τῶν πιστῶν, οἱ ὁποῖοι ἀναδεικνύουν τούς πνευματικούς τους ἡγέτες. Ὑψίστη αὐθεντία στήν Ἐκκλησία εἶναι ἡ Καινή Διαθήκη, τό δέ ἱερατεῖο ἀσκεῖ μόνο πνευματική ἐξουσία *(μυστήρια, πνευματικές ποινές),* κατανοεῖται δέ ἁπλῶς ὡς ἕνα αἰσθητό στοιχεῖο τῆς δομῆς τοῦ κράτους. Ὁ Χριστός κατέστησε στήν Ἐκκλησία μόνο πρεσβυτέρους, ἐνῶ ὁ πάπας καί οἱ ἐπίσκοποι εἶναι ἁπλοί ἀνθρώπινοι θεσμοί. Ἀνώτατη ἐξουσία στήν Ἐκκλησία εἶναι ἡ *Γενική Σύνοδος,* ἡ ὁποία συγκαλεῖται ἀπό τούς πολίτες ἤ τόν ἡγεμόνα καί ἀπό τήν ὁποία ἀντλοῦσε καί ὁ ἴδιος ὁ πάπας τή δική του αὐθεντία. Ἡ Καινή Διαθήκη δέν κηρύσσει ὑπεροχή τοῦ Πέτρου ἔναντι τῶν ἄλλων ἀποστόλων ἤ ἑνός ἐπισκόπου ἔναντι τῶν ἄλλων ἐπισκόπων, ὅπως ἐπίσης δέν ἐπετρέπει σέ κληρικούς νά κατέχουν ἡγεμονίες ἤ κοσμικά ἀξιώματα. Ἐφ' ὅσον τό χριστιανικό κράτος καί ἡ Ἐκκλησία ταυτίζονται, ὁ βασιλιάς μπορεῖ ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ σώματος τῶν πιστῶν τοῦ κράτους του νά συγκαλῆ συνόδους, νά ἐκλέγη ἐπισκόπους καί νά ἀσκῆ ἐποπτεία στήν ἐκκλησιαστική περιουσία.

Ὁ Ἰωάννης ΚΒ΄ καταδίκασε βεβαίως τόν Μαρσίλιο Παδούης καί τό ἔργο του, τό ὁποῖο ὅμως προσδιόρισε ὄχι μόνο τήν ἐξέλιξη τῶν πολιτικῶν θεωριῶν στή Δύση, ἀλλά καί τό πνεῦμα τῶν μεταρρυθμιστικῶν ἀναζητήσεων μέσα στούς κόλπους τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας μέχρι καί τήν προτεσταντική Μεταρρύθμιση τοῦ ΙΣΤ΄ αἰώνα. Οἱ θέσεις τοῦ Μαρσιλίου Παδούης ὑποστηρίχθηκαν μέ μετριοπάθεια καί ἀπό τόν περίφημο φραγκισκανό νομιναλιστή *Γουλιέλμο Ὄκκαμ,* ὁ ὁποῖος θεωροῦσε τόν πάπα Ἰωάννη ΚΒ΄ *"αἱρετικό"* καί ἄσκησε βίαιη κριτική ἐναντίον τοῦ παπισμοῦ. Μέ τό πρῶτο ἔργο του (Opus monaginta dierum) ἀποδοκίμαζε τίς θέσεις τοῦ πάπα γιά τήν πτωχεία τοῦ Χριστοῦ, ἐνῶ μέ τό ἔργο του *"Διάλογος"* (Dialogue) ἀμφισβητοῦσε καί αὐτή ἀκόμη τή θεία προέλευση τοῦ παπικοῦ θεσμοῦ. Ὑποστήριζε ὅτι ἡ Ἐκκλησία εἶναι *κοινωνία πιστῶν* καί ὄχι *κοινωνία ἱερατείου,* ἀπέρριπτε τό *ἀλάθητο* τῆς Ἐκκλησίας, ἐπετίθετο δέ ἐναντίον τῶν αἱρετικῶν θέσεων τοῦ πάπα Ἰωάννη ΚΒ΄ καί ὑπερασπιζόταν τή θεία προέλευση τῆς ἐξουσίας τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα. Ὑπό τήν ἐπίδραση τῶν ἰδεῶν αὐτῶν οἱ γερμανοί ἡγεμόνες ἀπέρριψαν τήν παπική παρέμβαση καί ὑποστήριξαν ὅτι ὁ βασιλιάς τῆς Γερμανίας ἐκλέγεται μόνο

ἀπό αὐτούς καί χωρίς τήν παπική συναίνεση, μετά δέ τήν νόμιμη ἐκλογή του ἀπό τούς ἐκλέκτορες ἡγεμόνες καθίσταται αὐτοδικαίως καί αὐτοκράτορας (1344).

Ὁ βασιλιάς τῆς Γερμανίας Κάρολος Δ΄ ἐξέδωσε μάλιστα καί εἰδικό διάταγμα ("**Χρυσῆ Βούλλα**", 1356) γιά τήν ἐκλογή τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα, στήν ὁποία ἀποφεύχθηκε ὁποιαδήποτε ἀναφορά στήν παπική συναίνεση. Ἡ ἐκλογή τοῦ αὐτοκράτορα ἀπό *ἑπτά ἐκλέκτορες* (Kurfütrsten) εἶχε καθιερωθῆ ὡς συνήθεια μετά τή διπλῆ ἐκλογή τοῦ 1257. Στή *"Χρυσῆ Βούλλα"* καθορίσθηκε ὅτι οἱ ἡγεμονίες τῶν ἑπτά ἐκλεκτόρων εἶναι ἀπαραβίαστες καί ἀδιαίρετες, οἱ δέ ἐκλέκτορες ἀποτελοῦσαν πλέον ἕνα *μόνιμο συμβούλιο* ὑπό τήν προεδρία τοῦ αὐτοκράτορα. Ἡ μή μνεία τοῦ πάπα καλυπτόταν προφανῶς ἀπό τούς τρεῖς ἐκλέκτορες ἀρχιεπισκόπους. Πράγματι, στό ἐκλεκτορικό σῶμα συμμετεῖχαν οἱ τρεῖς ἀρχιεπίσκοποι *Μογουντίας* (Μάιντς), *Κολωνίας* καί *Τρεβήρων* ὡς τοπικοί ἡγεμόνες, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἤδη ἐκλέξει παλαιότερα μέ ὑπόδειξη τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Δ΄ ἀνταγωνιστές βασιλεῖς τοῦ ἔκπτωτου Φρειδερίκου Β΄, ὅπως ἐπίσης καί οἱ λαϊκοί ἡγεμόνες τῆς *Βοημίας*, τοῦ *Παλατινάτου*, τῆς *Σαξωνίας* καί τοῦ *Βρανδεμβούργου*. Ὁ *ἀρχιεπίσκοπος Μογουντίας* (Μάιντς) συγκαλοῦσε τήν ἐκλογική συνέλευση, ὁ *ἀρχιεπίσκοπος Κολωνίας* ἔστεφε τόν ἐκλεγέντα στό Ἀκυΐσγρανο (Aachen) καί ὁ *ἀρχιεπίσκοπος Τρεβήρων* τόν ὁδηγοῦσε στόν θρόνο τοῦ Καρλομάγνου, ὁ ὁποῖος ὑπῆρχε στόν καθεδρικό ναό τοῦ Ἀκυϊσγράνου. Οἱ λαϊκοί ἡγεμόνες ἀσκοῦσαν κατά τήν τάξη τους ἁπλά καθήκοντα ἀξιωματούχων τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς (*ἱπποκόμου, οἰνοχόου, κρεονόμου* καί *θαλαμηπόλου*). Ἡ αὐτονόμηση τῆς ἐκλογῆς τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα ἀπό τήν παπική αὐθεντία καθιστοῦσε πλέον ἀδιανόητη ὁποιαδήποτε ἀνάμιξη τοῦ παπικοῦ θρόνου στήν ἐκλογή τῶν βασιλέων τῆς Δύσεως, ἀλλά καί ὁποιαδήποτε ἀνάμιξη τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα στά πράγματα τοῦ παπικοῦ θρόνου.

Τελικῶς, οἱ σχέσεις Γερμανίας καί παπικοῦ θρόνου μετά ἀπό μακροχρόνιες διαπραγματεύσεις κατέληξαν στή *συμφωνία τῆς Κωνσταντίας* (1418), ἡ ὁποία ἀνανεώθηκε κατά τά οὐσιώδη σημεῖα της μέ τή *συμφωνία τῆς Βιέννης* (1448). Ἡ συμφωνία αὐτή ἀποδείχθηκε ἀναγκαία στά πλαίσια καί τῶν ἀποφάσεων τῶν μεταρρυθμιστικῶν συνόδων τῆς *Κωνσταντίας* (1414-1418) καί τῆς *Βασιλείας* (1431-1449), οἱ ὁποῖες ὑποστηρίχθηκαν, ὅπως θά δοῦμε, ἀπό τούς βασιλεῖς τῆς Γερμανίας. Ἡ συμφωνία τοῦ 1448 προέκυψε πράγματι ἀπό τίς διαπραγματεύσεις μεταξύ τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γερμανίας Φρειδερίκου Γ΄ (1440-1493) καί τοῦ πάπα Εὐγενίου Δ΄ (1431-1447) γιά τήν ἐγκατάλειψη, ἔναντι σοβαρῶν οἰκονομικῶν καί ἄλλων ἀνταλλαγμάτων, τῶν μεταρρυθμιστικῶν ἀποφάσεων τῆς συνόδου τῆς Βασιλείας, τίς ὁποῖες εἶχε προηγουμένως ἀποδεχθῆ ὁ βασιλιάς τῆς Γερμανίας Ἀλβέρτος Ε΄. Μεταξύ τῶν ἀνταλλαγμάτων περιλαμβανόταν καί ἡ

στέψη στή Ρώμη ἀπό τόν πάπα ὡς αὐτοκράτορα τοῦ Φρειδερίκου Γ', *ὁ ὁποῖος μάλιστα ὑπῆρξε καί ὁ τελευταῖος γερμανός αὐτοκράτορας πού στέφθηκε στή Ρώμη. Ἡ συμφωνία τῆς Βιέννης (Κογκορδάτο Βιέννης,* 1448), μέ τήν ὁποία ἐγκαταλείφθηκαν οἱ ἀποφάσεις τῆς *συνόδου τῆς Βασιλείας,* ὑπογράφηκαν ἀπό τόν πάπα Νικόλαο Ε' (1447-1455) καί κατέστησαν τό *νέο θεσμικό πλαίσιο* (status quo) τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καί Πολιτείας στή Γερμανία μέχρι τήν προτεσταντική Μεταρρύθμιση. Ὁ παπικός λοιπόν θρόνος ἐπωφελήθηκε ἀπό τήν ἀποδυνάμωση τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας καί ἀπό τόν ἀνταγωνισμό τῶν τοπικῶν ἡγεμόνων γιά νά διατηρήση σημαντικά προνόμια στή Γερμανία. Τά προνόμια αὐτά ἀφο*ροῦσαν κυρίως στά παπικά εἰσοδήματα καί στίς* ἐκλογές τῶν ἐπισκόπων, ρυθμίσθηκαν δέ μέ βάση τό καθεστώς τοῦ ΙΓ' αἰώνα. Ἡ ἐγκατάλειψη ὅμως τῶν μεταρρυθμιστικῶν ἀποφάσεων τῆς συνόδου τῆς Βασιλείας καί ἡ διατήρηση τῶν παπικῶν προνομίων στή διεσπασμένη Γερμανία, ἀφ'ἑνός μέν ἀπογοήτευσαν τούς δραματιστές τῶν ἐκκλησιαστικῶν μεταρρυθμίσεων, ἀφ'ἑτέρου δέ ἄφησαν ἀνυπεράσπιστο τόν γερμανικό λαό στίς ἁρπακτικές αὐθαιρεσίες τῶν παπικῶν εἰσπρακτόρων, ἀφοῦ τά δικαιώματα τοῦ παπικοῦ θρόνου εἶχαν περιορισθῆ σημαντικά σέ ὅλες τίς ἄλλες χῶρες τῆς Δ. Εὐρώπης.

Στήν **Ἀγγλία** εἶχαν ἤδη κατοχυρωθῆ στό τέλος τοῦ ΙΒ' αἰώνα τά κανονικά δικαιώματα τοῦ παπικοῦ θρόνου εἰς βάρος τῶν προνομίων τοῦ βασιλιᾶ ὡς πρός τίς ἐκλογές τῶν ἐπισκόπων καί τήν κρίση τῶν κληρικῶν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀγγλίας. Ἡ βούλλα Clericis laicos (1296) τοῦ πάπα Βονιφατίου Η' (1294-1303) ἀπειλοῦσε ἀφορισμό σέ ὁποιονδήποτε ἀπαιτοῦσε ἤ πλήρωνε φόρους γιά τήν ἐκκλησιαστική περιουσία χωρίς προηγούμενη παπική ἔγκριση. Τό καθεστώς αὐτό ἐνισχύθηκε, ὅπως εἴδαμε, ἀπό τήν *ἀντιφατική πολιτική* τοῦ ἐμπερίστατου βασιλιᾶ τῆς Ἀγγλίας Ἰωάννη τοῦ Ἀκτήμονα, ὁ ὁποῖος ἀποδέχθηκε τήν παπική ἐπικυριαρχία καί ἀνέλαβε τήν ὑποχρέωση νά πληρώνη στόν παπικό θρόνο ἐπαχθῆ ἐτήσιο φόρο ὑποτέλειας (1213). Τό καθεστώς αὐτό δέν καταργήθηκε ἀπό τούς εὐγενεῖς μέ τόν *"Μέγα Χάρτη τῶν ἐλευθεριῶν"* (Magna Charta libertatum, 1215), τόν ὁποῖο ὅμως ἀποδοκίμασαν τόσο ὁ βασιλιάς Ἰωάννης Ἀκτήμων, ὅσο καί ὁ πάπας Ἰννοκέντιος Γ' *ὡς ἐπικυρίαρχος τῆς Ἀγγλίας.* Τά ἐπαχθῆ αὐτά παπικά προνόμια ἀμφισβητήθηκαν ἀπό τόν βασιλιά τῆς Ἀγγλίας Ἐδουάρδο Α' (1272-1307) μέ ἰσχυρά ἐπιχειρήματα καί εἰδικότερα μέ τήν ἐπίκληση τῆς πολιτικῆς τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας Φιλίππου Δ' τοῦ Ὡραίου. Ἡ ἀμφισβήτηση κορυφώθηκε κατά τήν περίοδο τῆς *"Βαβυλώνιας αἰχμαλωσίας"* τοῦ παπισμοῦ στήν Ἀβινιόν (1309-1378). Μέ εἰδικά διατάγματα (1351, 1353) ἀπαγορεύθηκε στούς Ἄγγλους νά δέχονται ὁποιεσδήποτε παροχές ἀπό τή Ρώμη, νά ἀσκοῦν ἐφέσεις στή Ρώμη γιά ὁποιαδήποτε ἐπίδικη ὑπόθεση τῶν ἀγγλικῶν δικαστηρίων καί

νά δέχονται όποιαδήποτε παπική βούλλα. Τό πλῆγμα ἦταν σημαντικό γιά τά οἰκονομικά τῶν παπῶν τῆς 'Αβινιόν, ἀφοῦ ἀμφισβητήθηκαν πλέον καί οἱ ἄλλες οἰκονομικές ὑποχρεώσεις τῆς 'Αγγλίας πρός τόν παπικό θρόνο. Ἤδη οἱ βασιλεῖς τῆς 'Αγγλίας εἶχαν ἀνακτήσει τά παλαιά δικαιώματά τους στόν διορισμό τῶν ἐπισκόπων καί στά ἐκκλησιαστικά εἰσοδήματα (regalia), ἐνῶ κατάργησαν καί τήν ὑποχρέωση καταβολῆς φόρου ὑποτέλειας στόν παπικό θρόνο. Ἡ ἀξίωση τοῦ πάπα τῆς 'Αβινιόν Οὐρβανοῦ Ε' (1366) νά τοῦ καταβληθῆ ὁ φόρος ὑποτέλειας ἀπό τόν βασιλιά τῆς 'Αγγλίας προσέκρουσε στή σθεναρή ἀντίδραση τῆς ἀγγλικῆς Βουλῆς, ἡ ὁποία ἀπέρριψε τή νομιμότητα τῆς παπικῆς ἀπαιτήσεως καί ὑποστήριξε, *ὅτι ὁ 'Ιωάννης 'Ακτήμων δέν εἶχε δικαίωμα νά δεχθῆ τήν καταβολή φόρου ὑποτέλειας ἀπό τόν βασιλιά τῆς 'Αγγλίας χωρίς τήν ἔγκριση τοῦ ἔθνους, ἐνῶ ὁ σύγχρονος τοῦ Οὐρβανοῦ βασιλιάς δέν εἶχε τήν ὑποχρέωση νά πληρώνη ἕνα παράνομο φόρο*, ὁ ὁποῖος μάλιστα ὑποδήλωνε καί τήν ἀμφισβήτηση τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς 'Αγγλίας. Τά διατάγματα (1351, 1353) καί οἱ ἀποφάσεις τῆς Βουλῆς ἐπικυρώθηκαν τό 1380 καί ἀποτέλεσαν τό *σταθερό νομικό* πλαίσιο (status quo) τῶν σχέσεων τῆς 'Αγγλίας πρός τόν παπικό θρόνο, ὁ ὁποῖος ἔχασε μέν σημαντικά εἰσοδήματα σέ μία μεταβατική περίοδο, ἀλλά ἀντιμετώπιζε καί χειρότερα προβλήματα σέ ἄλλες χῶρες τῆς Δύσεως.

Στή **Γαλλία** ἡ πολιτική τοῦ φιλόδοξου βασιλιᾶ Φιλίππου Δ' τοῦ Ὡραίου (1285-1314) εἶχε προσδιορίσει, ὅπως εἴδαμε, ὄχι μόνο τήν ἀρνητική του στάση ἔναντι τῆς παπικῆς βούλλας Clericis laicos (1296), ἀλλά καί τόν ἀπόλυτο ἔλεγχο τοῦ παπικοῦ θρόνου κατά τήν περίοδο τῆς *"Βαβυλώνιας αἰχμαλωσίας"* στήν 'Αβινιόν (1309-1378). Οἱ ἐθνικές σύνοδοι τῶν ἐπισκόπων τῆς Γαλλίας ὑπερασπίσθηκαν ἐπανειλημμένως τά ἰδιαίτερα προνόμιά του μεταξύ τῆς αὐθεντίας τοῦ πάπα καί τῆς αὐθεντίας τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας, ἀλλά τά προνόμια αὐτά συστηματοποιήθηκαν κυρίως κατά τήν περίοδο τοῦ μεγάλου παπικοῦ σχίσματος(1378-1415) καί θεμελίωσαν τίς βασικές ἀρχές τῶν λεγομένων *"γαλλικανικῶν ἐλευθεριῶν"*. Ἡ συνεργασία τοῦ γαλλικανικοῦ κλήρου μέ τούς θεολόγους τοῦ πανεπιστημίου τῶν Παρισίων θεμελίωσε τήν πρωτοβουλία γιά νά προσδιορισθοῦν τά σταθερά κριτήρια τῶν σχέσεων τῆς Γαλλίας πρός τόν παπικό θρόνο, ἰδιαίτερα μετά τή σταδιακή ἀποστασιοποίηση τῆς Γαλλίας ἀπό τούς πάπες τῆς 'Αβινιόν (1398). Ἡ ἐθνική σύνοδος κληρικῶν καί λαϊκῶν θεολόγων τοῦ 1398 ἀποφάνθηκε ὅτι οἱ πάπες καταπάτησαν τίς παλαιές ἐλευθερίες τῆς Ἐκκλησίας τῆς Γαλλίας, σύμφωνα πρός τίς ὁποῖες μόνο ὁ βασιλιάς εἶχε τό δικαίωμα νά ἐπιβάλη φόρους στούς κληρικούς της, νά λαμβάνη τά εἰσοδήματα τῶν χηρευουσῶν ἐπισκοπῶν κ.λπ. Ἡ ἐθνική σύνοδος τοῦ 1406 διηύρυνε τόν κύκλο τῶν *"γαλλικανικῶν ἐλευθεριῶν"* καί σέ σοβαρά ἐκκλησιαστικά ζητήματα. Οἱ ἀποφάσεις της ἐπικυ-

ρώθηκαν ἀπό τόν βασιλιά τῆς Γαλλίας Κάρολο ΣΤ΄ (1407) καί ἐνισχύθηκαν μέ τίς ἀποφάσεις τῶν μεταρρυθμιστικῶν συνόδων τῆς *Πίζας* (1407) καί τῆς *Κωνσταντίας* (1414-1418). Ὅλοι οἱ τακτικοί ἤ ἔκτακτοι ὁποιασδήποτε μορφῆς παπικοί φόροι θεωρήθηκαν ἀπαράδεκτοι καί καταργήθηκαν, χωρίς ὅμως νά ἀμφισβητηθῆ ἡ αὐθεντία τοῦ παπικοῦ θρόνου στά πνευματικά ζητήματα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Γαλλίας. Ἐν τούτοις, τά ὅρια τῆς αὐθεντίας αὐτῆς εἶχαν καθορισθῆ στό Κανονικό Δίκαιο κυρίως μέ ἀποφάσεις Οἰκουμενικῶν συνόδων, τό δέ γεγονός αὐτό ἐπιβεβαίωνε τήν ὑπεροχή τῆς αὐθεντίας τῶν γενικῶν συνόδων ἔναντι τῆς παπικῆς αὐθεντίας. Συνεπῶς, ὅσα παπικά διατάγματα καί βοῦλλες δέν συμφωνοῦσαν πρός τίς παλαιές συνοδικές ἀποφάσεις καί πρός τό πρίν ἀπό τόν Γρατιανό Κανονικό Δίκαιο ἦσαν ἀνίσχυρα, ἐκτός ἄν λάμβαναν μεταγενέστερη συνοδική ἔγκριση. Οἱ ἰδέες τοῦ Μαρσιλίου Παδούης, τοῦ Γουλιέλμου Ὄκκαμ καί τῶν μαθητῶν τους τροφοδοτοῦσαν μέ ἰσχυρά ἐπιχειρήματα κάθε ἀμφισβήτηση τῆς παπικῆς αὐθεντίας, ἀλλά ὁ πάπας Μαρτίνος Ε΄ (1417-1431) ὑπερασπίσθηκε μέ μεγάλη εὐελιξία τά δικαιώματα τοῦ παπικοῦ θρόνου καί ἀποδυνάμωσε τήν ὀξύτητα τῶν γαλλικανικῶν μεταρρυθμιστικῶν διεκδικήσεων.

Ἡ μεταρρυθμιστική ὅμως γενική *σύνοδος τῆς Βασιλείας* (1431-1449) ἀποκατέστησε τήν ἀξιοπιστία τῶν βασικῶν γαλλικανικῶν διεκδικήσεων, οἱ ὁποῖες ἐπικυρώθηκαν καί ἀπό τήν ἐθνική *σύνοδο τῆς Μπούρζ* (Bourges, 1438). Οἱ ἀποφάσεις τῆς συνόδου τῆς Μπούρζ (Sanctio pragmatica) ἀποσκοποῦσαν σέ τελευταία ἀνάλυση ἀφ'ἑνός μέν νά ἐφαρμόσουν τίς σχετικές ἀποφάσεις τῆς συνόδου τῆς Βασιλείας, ἀφ'ἑτέρου δέ νά ἐπαναφέρουν ἤ καί νά καθορίσουν τίς σχέσεις τῆς Γαλλίας μέ τόν παπικό θρόνο στό πρό τῆς περιόδου τῆς Ἀβινιόν καθεστώς. Εἰδικότερα οἱ συνοδικές ἀποφάσεις: α) ἀποκατέστησαν ἐμμέσως *τό δικαίωμα τοῦ βασιλιᾶ* νά ἐπεμβαίνη στήν πλήρωση ἐκκλησιαστικῶν θέσεων, ἀφοῦ ἀπορρίφθηκαν τά νεώτερα παπικά Δεκρετάλια καί περιορίσθηκαν τά παπικά δικαιώματα μέ κριτήριο τό πρό τῆς Ἀβινιόν καθεστώς, β) καταργήθηκαν ὅλοι οἱ *τακτικοί φόροι* καί τά *ἔκτακτα εἰσοδήματα* τοῦ παπικοῦ θρόνου, σύμφωνα μέ τίς σχετικές ἀποφάσεις τῆς συνόδου τῆς Βασιλείας, μέ μόνη ἐξαίρεση τήν προσωρινή οἰκονομική ὑποστήριξη τοῦ πάπα Εὐγενίου Δ΄, γ) ρυθμίσθηκε τό *καθεστώς τῶν ἐφέσεων* (appellationes) πρός τόν παπικό θρόνο μέ κριτήριο τά ἰσχύοντα ἐπί τοῦ πάπα Βονιφατίου Η΄ (1294-1303), ἐνῶ ὅλες οἱ δίκες γιά ἐκκλησιαστικά ζητήματα ἔπρεπε νά γίνονται ἀπό τά τοπικά δικαστικά ὄργανα, ἐφ'ὅσον οἱ ὑπόδικοι ἀπεῖχαν περισσότερο ἀπό τετραήμερη πορεία μέχρι τήν *παπική αὐλή* (curia romana) καί τά θέματα δέν ἀφοροῦσαν σέ σοβαρά κανονικά παραπτώματα ἐπισκοπῶν καί μοναστηρίων, δ) ἀνακηρύχθηκε *ἡ ὑπεροχή τῆς Οἰκουμενικῆς συνόδου* ἔναντι τῆς αὐθεντίας τοῦ πάπα καί ἀποφασίσθηκε ἡ

ἀνά δεκαετία τακτική σύγκληση τῆς γενικῆς συνόδου (διάταγμα Frequens), ἐνῶ διακηρύχθηκε ὅτι ὁ βασιλιάς τῆς Γαλλίας δέν ὑπάγεται σέ καμμία ὑπέρτερη αὐθεντία γιά τά πολιτικά πράγματα. Ἡ Sanctio pragmatica ὑπῆρξε πράγματι ὁ *καταστατικός χάρτης* τῶν γαλλικανικῶν ἐλευθεριῶν, ἀλλά προκάλεσε καί τίς ὀξύτατες ἀντιδράσεις τοῦ παπικοῦ θρόνου. Ἡ ἀνάκλησή της ἀπό τόν βασιλιά τῆς Γαλλίας Λουδοβίκο ΙΑ΄ (1461) ἦταν προσωρινή καί δέν ἔπληξε τό κύρος της, τό ὁποῖο ἐνισχύθηκε μέ τή συμφωνία τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας Φραγκίσκου Α΄ καί τοῦ πάπα Λέοντα Ι΄ *(Κογκορδάτο τοῦ 1516)*. Ἡ ἐφαρμογή της ὅμως στήν πράξη ὑπερέβαινε πάντοτε τίς θεσμικές ρυθμίσεις καί ἔτεινε πρός μία συμφωνία τοῦ βασιλιᾶ καί τοῦ κλήρου τῆς Γαλλίας νά ἀσκοῦν αὐτοτελῶς τή διοίκηση τῆς Ἐκκλησίας καί νά ἀποκλείουν τίς ὁποιεσδήποτε παπικές ἐπεμβάσεις.

Στήν **Ἱσπανία**, ἡ ὁποία μετά τήν ὁλοκλήρωση τῆς ἀπελευθερώσεώς της (ΙΓ΄ αἰ.) ὀργανώθηκε σέ βασίλεια (*Ἀραγωνίας, Λεώνης, Καστίλλης* κ.λπ.) μέχρι τήν ἑνοποίησή της ἀπό τόν βασιλιά τῆς Ἀραγωνίας Φερδινάρδο τόν Καθολικό (1479), ἐφαρμόσθηκε γιά τίς σχέσεις μέ τόν παπικό θρόνο κατ'ἀναλογίαν τό καθεστώς τῶν σχέσεων τῶν ἄλλων δυτικῶν κρατῶν (*Γαλλίας, Ἀγγλίας* κ.λπ.). Οἱ βασιλεῖς ὅμως τῆς Ἱσπανίας ὑπερασπίσθηκαν τήν ἀνεξαρτησία τῆς ἐξουσίας τους μέ μεγαλύτερη ἀποφασιστικότητα καί ἀποτελεσματικότητα σέ σύγκριση πρός τούς βασιλεῖς τῆς Ἀγγλίας ἤ καί τῆς Γαλλίας. Μέ τήν ὑποστήριξη τῆς ἱσπανικῆς Βουλῆς (Cortes) οἱ ἱσπανοί βασιλεῖς ἀπέρριπταν ὁποιαδήποτε τάση διευρύνσεως τῶν παπικῶν προνομίων στήν Ἐκκλησία τῆς Ἱσπανίας, ἀπαγόρευαν μέ τήν ἀπειλή μή ἐφαρμογῆς τους ὁποιαδήποτε δημοσίευση παπικῶν ἐγγράφων χωρίς τή γραπτή βασιλική ἔγκριση (*placet = ἀρέσκει, ἐγκρίνει*), ἐπέμεναν στήν ἀξίωση νά διατηροῦν τό δικαίωμα προτάσεως τῶν καταλλήλων προσώπων γιά τίς ἀνώτερες ἐκκλησιαστικές θέσεις, διόριζαν τόν ἀρχηγό τῆς Ἱερᾶς Ἐξετάσεως γιά τή δίωξη τῶν αἱρετικῶν, ἀναγνώριζαν τό δικαίωμα τῆς ἐφέσεως κατά τῶν ἀποφάσεων τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων στά πολιτικά δικαστήρια καί γενικότερα διατηροῦσαν τόν πλήρη σχεδόν ἔλεγχο στήν Ἐκκλησία τῆς Ἱσπανίας. Τά προνόμια αὐτά ἐκφράσθηκαν μέ σαφήνεια καί στή συμφωνία τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ἱσπανίας Φερδινάρδου τοῦ Καθολικοῦ μέ τόν πάπα Σίξτο Δ΄ *(Κογκορδάτο τοῦ 1482)* καί προσδιόρισαν τίς σχέσεις τῆς Ἱσπανίας μέ τόν παπικό θρόνο κατά τούς ἑπόμενους κρίσιμους αἰῶνες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ΄

ΟΡΓΑΝΩΣΗ, ΘΕΙΑ ΛΑΤΡΕΙΑ ΚΑΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΣ ΒΙΟΣ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Ἐκτός ἀπό τή βιβλιογραφία τῶν Ε΄ καί Η΄ κεφαλαίων, βλέπε εἰδικότερα ἔργα: α) *γιά τήν ἐξέλιξη τῆς Διοικητικῆς ὀργανώσεως:* A.A. WERMINHOFF, Gesch. des kirchenverfassung Deutschlands im Mittelalter, I, 1905. A. BOEHMER, Kirche und Staat in England und in der Normandie in XI und XII Jahrh., 1899. G. MOLLAT, Les papes d'Avignon 1305-1378, 1950 [9]. W. ULLMANN, The Origins of the Great Schism, 1948. G. LE BRAS, Les Institutions de la chrétienté médiévale, 1959. G. BARRACLOUGH, Papal Provisions, 1935. W. E. LUNT, Papal Revenues in the Middle Ages, τόμ. 3, 1934-1962. M.MACCARONE, Vicarius Christi, 1952. V. RENOUARD, La Papauté d'Avignon, 1954. B. TIERNEY, Foundations of the Conciliar Theory, 1956. A. FRANZEN - W. MÜLLER, Das Konzil von Konstanz, 1964 κ.λπ. β) *γιά τόν Μοναχισμό:* G.R. GALBRAITH, The Constitution of the Dominican Order, 1925. M. HEIMBUCHER, Die Orden und Congregationen der Kath. Kirche, τόμ. 2, 1933-34 [2]. G. DE VALOUS, Le Monachisme clunisien, τόμ. 2, 1935. J.B. MAHON L'Ordre cistercien, 1951 [2]. P. SCHMITZ, Histoire de l Ordre de St Bénoit, τόμ. 7, 1942-1956. A. CHAGNY, Cluny et son empire 1949. P. COUSIN, Précis d'histoire monastique, 1956. M.-H. VICAIRE, Histoire de Saint Dominique, 1957. R.B. BROOKE, Early Franciscan Government, 1959. G. DECARREAUX, Les moines et la civilisation en Occident, 1962. J. LECLERCQ, Saint Bernard et l'esprit cistercien, 1966. γ) *γιά τή Σχολαστική θεολογία καί τά θεολογικά γράμματα:* R.W. CHURCH, Saint Anselm , 1905. C.R.S. HARRIS, Duns Scotus, τόμ. 2, 1927. E. GILSON, The Philosophy of St Thommas Aquinas, 1929. M. GRABMANN, Gesch. der scholastischen Methode, τόμ. 2, 1909-1911. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Thomas Aquinas, His Personality and Thought, 1929. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Gesch. des kathol.Theologie, 1933. J. CHUZEVILLE, Les Mystiques allemands du XIII s au XIX s., 1935. E. GILSON, La théologie mystique de Saint Bernard, 1934. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Histoire de la philosophie médiévale, 1943. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Jean Duns Scot, 1952. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, History of Christian Philosophy in the Middle Ages, 1955. F. VAN STEENBERGEN, Aristote en Occident, 1946. H.O.TAYLOR, The Medieval Mind, τόμ.2, 1949 [4]. L. BAUDRY, Guillaume d Occam, 1950. B. SMALLEY, The Study of the Bible in the Middle Ages, 1952[2]. D. KNOWLES, The Mystical Tradition, 1957. H. DE LUBAC, Exégèse médiévale, τόμ. 4, 1959-1964. M. - D. CHENU, Saint Thomas d'Aquin et la Théologie, 1959. J. - B. BOUGEROL, Saint Bonaventure et la sagesse chré tienne, 1963. H.A. OBERMAN, The Harvest of Medieval Theology, 1963 κ.λπ. δ) *γιά τή θ. Λατρεία, τά Μυστήρια καί τήν πνευματική ζωή:* P. BATTIFOL, Histoire du Bréviaire romain, 1893. O.D.

WATKINS, A History of Penance, 1920. N. PAULUS, Gesch. des Ablasses im Mittelalter, τόμ. 3, 1922-1923. M. GRABMANN, Mittelalterliches Geistesleben, τόμ. 3, 1926, 1936, 1956. E. W. KEMP, Canonization and Authority in the Roman Church, 1948. B. POSCHMANN, Der Ablass ins Licht d. Bussgeschichte, 1948. D.A.M. VAN DEN EYNDE, Les definitions des sacréments...1050-1240, 1956. H. FUHRMANN, Das Mittelalter Lebensformen und Leitideen, 1977. ε) *γιά τίς Αἱρέσεις, τούς αἱρετικούς καί τήν Ἱερά Ἐξέταση τῆς Δύσεως:* F.W. BUSSEL, Religious Thought and Heresy in the Middle Ages, 1918. A.S. TURBERVILLE, Medieval Heresy and Inquisition, 1920. A. BORST, Die Katharer, 1953. H.B. WORKMAN, John Wyclif, 1926. K.B. McFARLANE, John Wycliffe, 1952. M. VISCHER, Jan Hus, sein Leben und seine Zeit, 1955 . P. DE VOOGHT, L'hérésie de Jean Huss, 1960. TOY AYTOY, Hussiana, τόμ. 2, 1960. J. GUIRAUD, Histoire de l'Inquisition au Moyen Age, τόμ. 2, 1935-1938. H.C. LEA, The Inquisition of the Middle Ages, 1963. στ) *γιά τήν χριστιανική Τέχνη τῆς Δύσεως:* M. AUBERT, L'Art français époque romane, τόμ. 3, 1930-1933. E. MALE, L'Art religieux du XII s è cle en France, 1931. E. PANOFSKY, Architecture and Scholasticism, 1951 κ.λπ.

1. Ἐξέλιξη τῆς διοικητικῆς ὀργανώσεως

α΄. Διαμόρφωση τῆς παπικῆς αὐθεντίας

Ἡ διοικητική ὀργάνωση τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας ἐπηρεάσθηκε κατά τή μετά τό μέγα Σχίσμα περίοδο καί μέχρι τήν προτεσταντική Μεταρρύθμιση (1054-1517) ἀπό πολλούς ἐκκλησιαστικούς καί ἱστορικούς παράγοντες, οἱ ὁποῖοι προσδιόρισαν σέ μεγάλο βαθμό καί τή σχέση της πρός τήν κανονική παράδοση τῆς πρώτης χιλιετίας τοῦ ἱστορικοῦ βίου τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ παράγοντες αὐτοί παρουσιάσθηκαν, ἀναλύθηκαν καί ἀξιολογήθηκαν μέσα ἀπό τήν ἱστορική διαλεκτική τῶν σχέσεων τοῦ παπικοῦ θρόνου πρός τούς φορεῖς τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας στά κράτη τῆς Δύσεως. Οἱ ζυμώσεις αὐτές εἶχαν ἄμεση ἤ ἔμμεση ἀναφορά τόσο στό περιεχόμενο τῆς σχέσεως τοῦ παπικοῦ θρόνου πρός τίς ὑπαγόμενες ὑπό τή δικαιοδοσία του ἀρχιεπισκοπές καί ἐπισκοπές, ὅσο καί στήν ἱστορική ἐξέλιξη τῆς θεωρίας τοῦ παπικοῦ πρωτείου. Εἶναι εὐνόητο, ὅτι οἱ ἐξελίξεις αὐτές παραγματοποιήθηκαν μέσα ἀπό *μία ἀγωνιώδη ἀναζήτηση γιά τήν ἐπιστροφή στήν κανονική παράδοση τῆς Ἐκκλησίας τῶν πρώτων αἰώνων*, ἡ ὁποία προβαλλόταν ὡς ἡ μόνη ἐλπίδα γιά τήν ἐξυγίανση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου τῆς Δύσεως. Ὡστόσο, ἡ μεταρρυθμιστική ἀναζήτηση τοῦ μοναστικοῦ τάγματος τοῦ *Κλουνιακοῦ* συνέδεσε ἀσύνειδα τήν ἐπιστροφή αὐτή μέ τά πλαστά κείμενα τῶν ψευδο-Ἰσιδωρείων Διατάξεων καί τῆς ψευδο-Κωνσταντινείου Δωρεᾶς γιά νά ἐξουδετερώση τόν *θεσμικό καισαροπαπισμό* τῶν γερμανῶν αὐτοκρατόρων, ὁ ὁποῖος λειτουργοῦσε ὡς ἡ κύρια πηγή ὅλων τῶν κανονικῶν παρεκκλίσεων τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. *Ὁ παπικός θρόνος ἦταν πράγματι ἐγκλωβισμένος στίς ἀσφυκτικές ἀγκάλες ἑνός ἀδυσώπητου καισαροπαπισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐναλλασσόταν μεταξύ τῆς καταχρηστικῆς αὐθεντίας τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα καί τῶν καιροσκοπικῶν αὐθαιρε-*

σιῶν τῶν τοπικῶν ἡγεμόνων τῆς Ἰταλίας. Ἡ σύνδεση τοῦ πολύμορφου δυτικοῦ καισαροπαπισμοῦ μέ τήν ἐκλογή καί τήν ἐγκαθίδρυση (*"περιβολή"*) ὅλων σχεδόν τῶν ἐπισκόπων τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας ἀναδυόνταν μέν ὡς εὐνόητη ἀπό τίς *φεουδαλικές δομές* τῆς δυτικῆς κοινωνίας, ἀποδιοργάνωνε ὅμως τήν ὅλη κανονική βάση τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως, *ἀφοῦ ἡ ἐκλογή τόσο τοῦ πάπα, ὅσο καί τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἐκκλησίας τῆς Δύσεως εἶχε περιέλθει πλέον ὑπό τόν πλήρη ἔλεγχο τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα ἤ τῶν τοπικῶν ἡγεμόνων.*

Συνεπῶς, ἡ ἄσκηση καί αὐτῆς ἀκόμη τῆς προβλεπόμενης ἀπό τούς ἱ. κανόνες δικαιοδοσίας τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης ὡς τοῦ πατριάρχη τῆς Δύσεως εἶχε καταστῆ σχεδόν ἀδύνατη σέ ὁλόκληρη τή Δύση. Πράγματι, ἡ πατριαρχική δικαιοδοσία τοῦ πάπα τόσο στό *δίκαιο τῶν χειροτονιῶν,* ὅσο καί στό *δίκαιο κρίσεως* τῶν ἀρχιεπισκόπων καί τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἐκκλησίας τῆς Δύσεως εἶχε περιέλθει κατ'οὐσίαν στούς βασιλεῖς ἤ τούς τοπικούς ἡγεμόνες τῶν διαφόρων κρατῶν. Τοῦτο κατέστη σαφέστερο τόσο μέ τίς μεταρρυθμιστικές ἀναζητήσεις τοῦ *Κλουνιακοῦ,* ὅσο καί μέ τούς ἀγῶνες τοῦ παπισμοῦ κατά τή μακραίωνη ἔριδα τῆς *"περιβολῆς".* Τά δύο βασικά κείμενα τῆς περιόδου (*Dictatus papae, Κογκορδάτο τῆς Βορματίας*), ἀλλά καί τά παρεπόμενα ἔγγραφα τῶν συγκρούσεων, ἐπιβεβαιώνουν, ὅπως εἴδαμε, ὅτι ἡ ὅλη διαλεκτική γιά τή σχέση τῶν δύο ἐξουσιῶν (*παπικῆς* καί *βασιλικῆς*) εἶχε ὄχι μόνο τήν ἀφετηρία, ἀλλά καί τήν τελική της ἀναφορά στήν πραγματική ἀμφισβήτηση ἀπό τήν κοσμική ἐξουσία τῶν κανονικῶς κατοχυρωμένων δικαιωμάτων τοῦ πάπα στό *δίκαιο τῶν χειροτονιῶν* καί κρίσεως ἐπισκόπων, τά ὁποῖα ἀσκοῦσαν κατά τήν ἴδια ἐποχή ὅλοι οἱ ὁμόλογοί του πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς χωρίς θεσμικές παρεμβάσεις τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Στή Δύση ὁ γερμανός αὐτοκράτορας, οἱ βασιλεῖς τῶν κρατῶν καί οἱ τοπικοί ἡγεμόνες γιά διαφόρους λόγους εἶχαν ἐπιβάλει ἕνα θεσμικό ἔλεγχο στήν ἐκλογή ὄχι μόνο τῶν ἐπισκόπων, ἀλλά καί τοῦ ἴδιου τοῦ πάπα. Ἐνῶ ὅμως *ὁ περί "περιβολῆς" ἀγώνας τοῦ παπισμοῦ ἦταν μία ὑγιής ἔκρηξη τῆς κανονικῆς συνειδήσεως τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας,* τά χρησιμοποιηθέντα ἐπιχειρήματα ὑπερέβαιναν τά ὅρια τῆς κανονικῆς παραδόσεως καί νόθευαν τό πνεῦμα τῶν ἐκκλησιαστικῶν διεκδικήσεων. Ἔτσι, ἐνῶ ἡ παπική αὐθεντία ἦταν στήν ἀρχή τοῦ ἀγώνα ἕνα *"μέσον"* γιά τήν ἐπίτευξη τοῦ σκοποῦ, κατά τήν ἐξέλιξη τοῦ ἀγώνα κατέστη ὁ τελικός *"σκοπός"* ὅλων τῶν ἐκκλησιαστικῶν διεκδικήσεων. Ἔγινε δηλαδή μία *σταδιακή ἀντιμετάθεση στόχων* μεταξύ τῶν κανονικῶν δικαιωμάτων τοῦ παπικοῦ θρόνου καί τῆς προσωπικῆς αὐθεντίας τοῦ πάπα. Ἡ *ἀντιστροφή* αὐτή διαπότισε τελικῶς τήν ὅλη δυτική παράδοση περί τῆς δομῆς καί τῆς ὀργανώσεως τῆς Ἐκκλησίας.

Πράγματι, οἱ μεταρρυθμιστές, ἐνῶ ἀξίωναν στήν ἀρχή τήν ἀποδέσμευση τῶν ἐπισκόπων ἀπό τόν ἀσφυκτικό ἔλεγχο τῶν κοσμικῶν ἀρχόντων

(ΙΑ΄-ΙΓ΄ αἰ.) κατέληξαν, ὅπως θά δοῦμε, στό τέλος νά ἀγωνίζονται μέ τίς μεταρρυθμιστικές συνόδους γιά τήν περιφρούρηση τῶν κανονικῶν δικαίων τῶν ἐπισκόπων ἀπό τήν ὑπερτροφική παπική ἀπολυταρχία (ΙΔ΄-ΙΕ΄ αἰῶνες). *Οἱ ἐπίσκοποι δηλαδή τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, μόλις ἀπελευθερώθηκαν μέ τούς ἀγῶνες τοῦ παπικοῦ θρόνου ἀπό τούς δυναστικούς φορεῖς τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ὑποχρεώθηκαν νά ὑποταχθοῦν σέ μία ξένη πρός τούς ἱ. κανόνες λειτουργία τῆς παπικῆς αὐθεντίας, ἡ ὁποία εἶχε μορφοποιηθῆ κατά τήν περίοδο τοῦ περί "περιβολῆς" ἀγώνα.* Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι ὅλοι οἱ ἀγῶνες τῶν ἐπισκόπων, τῶν κανονολόγων καί τῶν θεολόγων τῆς περιόδου τῶν μεταρρυθμιστικῶν συνόδων τοῦ ΙΕ΄ αἰώνα ἐπικεντρώθηκαν στήν ἀναζήτηση τῆς αὐθεντικῆς θέσεως τοῦ πάπα στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας, *ἡ ὁποία ὅμως ἔπρεπε νά θεμελιωθῆ στίς πρό τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα πηγές τῆς κανονικῆς παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας καί ὁπωσδήποτε ὄχι στίς πηγές τῆς περιόδου τοῦ περί "περιβολῆς" ἀγώνα.* Ἦταν λοιπόν κοινή συνείδηση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος τῆς Δύσεως ὅτι κατά τήν περίοδο αὐτή *ἀλλοιώθηκε* ἡ ἀρχαία κανονική παράδοση γιά τή σχέση τοῦ πάπα πρός τό σῶμα τῶν ἐπισκόπων τῆς δικαιοδοσίας του.

Ἡ κανονική σχέση τῆς ἀρχαίας ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως περιεῖχε δύο βασικά στοιχεῖα: **Πρῶτον**, τήν *τοπική ἐκκλησία* στά πλαίσια μιᾶς εὐρύτερης διοικητικῆς περιφέρειας ὑπό τή δικαιοδοσία ἑνός Ἀρχιεπισκόπου (archiepiscopus), ὅπως ἀποδόθηκε στή Δύση ὁ ἀνατολικός τίτλος τοῦ *Μητροπολίτη* γιά τό μητροπολιτικό σύστημα. **Δεύτερον**, τήν *πατριαρχική δικαιοδοσία* τοῦ θρόνου τῆς Ρώμης, ὅπως αὐτή εἶχε διαμορφωθῆ στήν ἐκκλησιαστική συνείδηση τῆς πρώτης χιλιετίας μέ τή συνδρομή τόσο τῆς κανονικῆς παραδόσεως *(κανόνες 6 τῆς Α΄, 3 τῆς Β΄, 28 τῆς Δ΄ καί 36 τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς συνόδου, 3, 4 καί 5 τῆς συνόδου τῆς Σαρδικῆς, κανόνες συνόδου Καρθαγένης κ.λπ.)*, ὅσο καί τῆς σχετικῆς ἐκκλησιαστικῆς πράξεως. Τά στοιχεῖα αὐτά ἦσαν κοινά τόσο στήν Ἀνατολή, ὅσο καί στή Δύση, ἀλλά προέκυψαν σημαντικές διαφοροποιήσεις θεσμικῶν καί ἐθιμικῶν ἐκφράσεων, οἱ ὁποῖες ὅμως δέν ἔθιγαν τήν ἑνότητα τῶν δύο Ἐκκλησιῶν στήν ὀρθή πίστη καί στήν κανονική τάξη *(ὑποχρεωτική ἀγαμία τοῦ κλήρου τῆς Δύσεως, διεκδικήσεις τοῦ παπικοῦ πρωτείου κ.ἄ.)*. Οἱ διαφοροποιήσεις αὐτές ἑρμηνεύοντο ὡς νόμιμες ἐξελίξεις στή ζωή τῆς Ἐκκλησίας τῆς Δύσεως, ἡ ὁποία μετά τήν κατάρρευση τοῦ δυτικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους (476) ἀντιμετώπισε, ὅπως εἴδαμε, ποικίλα προβλήματα ἀπό τήν ἀπουσία μιᾶς ἑνιαίας ἐκφράσεως τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Βυζαντινοί, Γότθοι, Φράγκοι, Λογγοβάρδοι καί τοπικοί ἡγεμόνες τῆς Ἰταλίας ἄσκησαν παράλληλη ἤ διαδοχική ἐξουσία στόν παπικό θρόνο, ἡ ὁποία ἐξηγεῖ κατά κάποιο τρόπο τήν ἰδιαίτερη εὐαισθησία τῶν ἐπισκόπων Ρώμης νά ἀναπτύξουν ξένες πρός τήν κανονική παράδοση θεωρίες γιά νά προβάλουν τά ἐξαιρετικά ἐκκλησιαστικά προνόμια τοῦ θρόνου τῆς Ρώμης

(θεωρίες Πετρείου ἀποστολικότητας τῶν πατριαρχικῶν θρόνων, πρωτείου ἐξουσίας τοῦ θρόνου τῆς Ρώμης, ἀναθέσεως στόν ἐπίσκοπο Ρώμης ἀπό τόν Μ. Κωνσταντίνο τῆς διαχειρίσεως τοῦ στέμματος τῆς Δύσεως κ.λπ.). Ὡστόσο, τόσο οἱ διαφοροποιήσεις, ὅσο καί οἱ διεκδικήσεις τοῦ παπικοῦ θρόνου ἀντιμετωπίζοντο ὡς εὐνόητες ἤ καί ὡς παραδεκτές ἐκφράσεις τῆς *πολυμορφίας* τῶν τοπικῶν παραδόσεων, ἐφ'ὅσον λειτουργοῦσαν μέσα στήν ἑνότητα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος καί δέν ἀμφισβητοῦσαν τήν κοινή κανονική παράδοση. Ἡ προσπάθεια τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς συνόδου (691-692) νά ἐπιβάλη τήν *ὁμοιομορφία* τῶν ἐθίμων τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως προήρχετο περισσότερο ἀπό τήν πολιτική ἰδεολογία τοῦ Βυζαντίου παρά ἀπό μία αὐθόρμητη ἐκκλησιαστική ἀναζήτηση, ὅπως ἀποδείχθηκε κατά τή σχετική συζήτηση στήν περίοδο τῆς πατριαρχίας τοῦ ἱ. Φωτίου (857-867, 877-886), ὅταν δηλαδή ἡ ἀξίωση τῆς *ὁμοιομορφίας* χρησιμοποιήθηκε πλέον ἀπό τόν παπικό θρόνο καί ὄχι ἀπό τόν θρόνο τῆς Κπόλεως.

Ἡ ἔνταξη τῶν *ψευδο-Ἰσιδωρείων Διατάξεων* καί τῆς *ψευδο-Κωνσταντινείου Δωρεᾶς* στίς αὐθεντικές πηγές τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας ὑπῆρξε καθοριστική ὄχι μόνο γιά τόν ἀγώνα τῆς ἐξυγιάνσεως τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου, ἀλλά καί γιά τήν προβολή τῶν *παποκαισαρικῶν τάσεων* μετά τό μέγα σχίσμα τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς Δύσεως (1054). Ὁ μοναχός τοῦ τάγματος τῶν Καμαλδούλων καί καθηγητής τῆς Νομικῆς σχολῆς τῆς Μπολώνιας *Γρατιανός* (Gratianus) ἐπιχείρησε μία συστηματική κωδικοποίηση τῶν ἱ. κανόνων τῶν παλαιῶν Οἰκουμενικῶν καί τῶν τοπικῶν συνόδων, στούς ὁποίους ἐνέταξε τόσο τά *γνήσια*, ὅσο καί τά *πλαστά* παπικά Δεκρετάλια (ψευδο-Ἰσιδώρειες Διατάξεις, ψευδο-Κωνσταντίνεια Δωρεά κ.λπ.). Τό ἔργο του: *"Συμφωνία τῶν διαφωνούντων κανόνων"* (Concordia discordantium canonum), τό ὁποῖο εἶναι γνωστό καί ὡς Decretum Gratiani, ἐξετόπισε ὅλες τίς παλαιότερες συλλογές καί ἔγινε ἡ βασική πηγή γιά τή σπουδή τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου στή Δύση. Ἡ σύνταξη τοῦ κωδικοποιητικοῦ αὐτοῦ ἔργου ἀποσκοποῦσε νά στηρίξη τόν ἀγώνα τοῦ παπισμοῦ ἐναντίον τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα, ἀλλά καθιερώθηκε καί ὡς ἐπίσημος *Κώδικας τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου* τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας (corpus iuris canonici), στόν ὁποῖο προστέθηκαν καί μεταγενέστερα παπικά Δεκρετάλια. Τό πνεῦμα τοῦ *Κώδικα* θεμελίωνε ὅλες τίς παπικές διεκδικήσεις τόσο γιά τή σχέση τοῦ πάπα πρός τόν γερμανό αὐτοκράτορα *(παποκαισαρισμός)*, ὅσο καί γιά τή σχέση του πρός τό σῶμα τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἐκκλησίας *(παπικό πρωτεῖο)*, τροφοδότησε δέ μέχρι τό τέλος τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα ὅλες τίς θεωρίες τῶν κανονολόγων γιά τό νέο περιεχόμενο τῆς παπικῆς αὐθεντίας. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό κατανοεῖται ἡ ἀπόλυτη ἀξίωση τῶν μεταρρυθμιστικῶν συνόδων τοῦ ΙΕ΄ αἰώνα *νά περιγραφῆ ἡ θέση τοῦ πάπα στήν Ἐκκλησία μέ κριτήριο τίς πρό*

τοῦ Διατάγματος τοῦ Γρατιανοῦ (Decretum Gratiani) πηγές τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, ἀφοῦ στό Διάταγμα αὐτό ὅλοι οἱ παλαιοί κανονικοί θεσμοί ἀξιολογοῦντο πλέον μονομερῶς καί κατ'ἀναφοράν πρός τήν *παπική αὐθεντία* καί ὄχι βεβαίως πρός τή *συνοδική συνείδηση* τῆς Ἐκκλησίας. Συνεπῶς, τό *Κανονικό Δίκαιο* ὑπό τή νέα λειτουργία του στή ζωή τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας ὑπῆρξε τό *βασικό ὄργανο* γιά τήν ἐπιβολή τῆς παπικῆς αὐθεντίας ὄχι μόνο στόν γερμανό αὐτοκράτορα ἤ τούς βασιλεῖς τῆς Δύσεως, ἀλλά καί στό σῶμα τῶν ἐπισκόπων τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ πληρέστερη προβολή τῆς παπικῆς αὐθεντίας στό *δίκαιο τῶν χειροτονιῶν* καί στό *δίκαιο κρίσεως* ἐπισκόπων ὑπῆρξε πάντοτε τό πρώτιστο μέλημα τῶν κανονολόγων τῆς Δύσεως ὄχι μόνο γιατί ἀπέρρεε ἀπό τήν παλαιά κανονική παράδοση, ἀλλά καί γιατί βρισκόταν στό ἐπίκεντρο τῆς προβληματικῆς τοῦ περί *"περιβολῆς"* ἀγώνα τοῦ παπισμοῦ. Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι καί αὐτό ἀκόμη τό θεμελιακό κείμενο τοῦ Γρηγορίου Ζ' (Dictatus papae) γιά τόν περί *"περιβολῆς"* ἀγώνα προβάλλει, ὅπως εἴδαμε, σέ τελευταία ἀνάλυση τή νέα κατανόηση τῆς ἐξαιρετικῆς παπικῆς αὐθεντίας στό *δίκαιο τῶν χειροτονιῶν* (προτάσεις 7, 10, 13, 14, 15) καί στό *δίκαιο κρίσεως ἐπισκόπων* (προτάσεις 3, 4, 5, 6, 18, 19, 20, 21, 24, 27). Ἡ νέα αὐτή κατανόηση προσδιορίζεται ἀπό τήν προβολή τῆς ὑπεροχῆς τῆς παπικῆς αὐθεντίας ὄχι μόνο ἔναντι τῶν ἐκπροσώπων τῆς *πολιτικῆς ἐξουσίας* (προτάσεις 8, 9, 12, 27), ἀλλά καί ἔναντι τῶν *ἐκκλησιαστικῶν συνόδων* (προτάσεις 4, 7, 16, 17, 18, 22, 25). Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή διακηρύχθηκε ὅτι *"μόνο ὁ ρωμαῖος ποντίφηκας νομίμως καλεῖται οἰκουμενικός"* (solus romanus pontifex iure dicatur universalis), ὅτι *"μόνος αὐτός δύναται νά χρησιμοποιῆ αὐτοκρατορικά διάσημα"* (solus possit uti imperialibus insigniis), ὅτι τό ὄνομα πάπας *"εἶναι μοναδικό ὄνομα στόν κόσμο"* (hoc unicum est nomen in mundo), ὅτι *"οἱ ἀποφάσεις ἐκείνου πρέπει νά μήν ἀκυρώνονται ἀπό κανένα, ἀλλά αὐτός μόνος δύναται νά ἀκυρώνη ὅλων"* (sententia illius a nullo debeat retractari et ipse omnium solus retractare possit), ὅτι *"αὐτός δέν πρέπει νά κρίνεται ἀπό κανένα"* (a nemine ipse iudicari debeat), ὅτι *"πρός αὐτόν πρέπει νά παραπέμπονται οἱ μείζονες ὑποθέσεις ὁποιασδήποτε Ἐκκλησίας"* (maiores causae cuiuscunque ecclesiae ad eam referri debeant), ὅτι *"ἡ ρωμαϊκή Ἐκκλησία δέν πλανήθηκε ποτέ καί κατά τή μαρτυρία τῆς Γραφῆς δέν θά πλανηθῆ εἰς τόν αἰῶνα"* (Romana ecclesia nunquam erravit nec in perpetuum Scriptura testante errabit), ὅτι *"ὁ ρωμαῖος ποντίφηκας, ἄν ἔχη χειροτονηθῆ κανονικῶς, καθίσταται ἀναμφιβόλως ἅγιος διά τῶν ἀξιομισθιῶν τοῦ μακαρίου Πέτρου"* (Romanus pontifex, si canonice fuerit ordinatus, meritis beati Petri indubitanter efficitur sanctus...) κ.λπ.

Ὑπό τίς προοπτικές αὐτές εἶναι εὐνόητο ὅτι ἡ ὅλη κανονική παρά-

δοση τῆς πρώτης χιλιετίας ἑρμηνεύθηκε κατά τρόπο *παποκεντρικό* στή νέα θεωρία τῶν κανονολόγων τῆς Δύσεως, *στήν ὁποία ὁ πάπας προσωπικῶς ἀπέκτησε πλέον προτεραιότητα ὡς θεσμός ἔναντι τοῦ παπικοῦ θρόνου.* Ὁ πάπας ἦταν πλέον *"τό μοναδικό ὄνομα στόν κόσμο"* καί αὐτός καθίστατο ἡ *"κεφαλή"* τῆς Ἐκκλησίας (caput Ecclesiae) τῆς Δύσεως ὡς *τοποτηρητής* τοῦ ἀποστόλου Πέτρου στήν Ἐκκλησία (vicarius Petri) ἤ καί ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ Χριστοῦ στή γῆ (vicarius Christi). Βεβαίως, ὁ τίτλος *"πάπας"* (= πατήρ, ποιμήν) μέχρι τό σχίσμα τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως (1054) δέν εἶχε προσλάβει τό ἀποδιδόμενο σέ αὐτόν μετά τό σχίσμα ἀπόλυτο κανονικό περιεχόμενο, εἶχε δέ χρησιμοποιηθῆ κατά τήν πρώτη χιλιετία μέ ποικίλο περιεχόμενο καί ἀπό ἄλλες τοπικές ἐκκλησίες. Πράγματι, ὁ ὅρος *"πάπας"* ἀποδιδόταν ἤδη κατά τόν Γ΄ αἰώνα στόν ἀρχιεπίσκοπο Ἀλεξανδρείας, ὁ δέ Ἀλεξανδρείας Διονύσιος (248-265) τόν ἀπέδιδε στόν προκάτοχό του Ἡρακλᾶ (232-247) ὑπό τόν τύπο *"τοῦ μακαρίου πάπα ἡμῶν Ἡρακλᾶ"* (Εὐσεβίου, Ἐκκλ. Ἱστορία, VII, 7, 4). Κατά τήν ἴδια περίοδο ἀποδιδόταν καί στόν ἐπίσκοπο Ρώμης (Μαρτύριον Περπέτουας, 13), ἀναφέρεται δέ προφανῶς καί ἀπό τόν Τερτυλλιανό (De pudicitia, 13, 7. "benedictus papa") καί ἀπό τόν Καρθαγένης Ὀπτάτο ("papa noster"). Ἐν τούτοις, ὁ ὅρος δέν εἶχε καταστῆ ἀκόμη ἐκκλησιαστικός τίτλος, γι'αὐτό καί ἀποδιδόταν ἐλευθέρως καί σέ πρεσβυτέρους ὄχι μόνο τῆς Αἰγύπτου (P. Batiffol, L'Eglise naissante et le catholicisme, Paris 1927, 353), ἀλλά καί στήν Ἀνατολή γενικότερα. Μέ τόν τίτλο αὐτό χαρακτηρίζεται *("πάπας Εὐσέβιος")* ὁ πανίσχυρος πρεσβύτερος καί κειμηλιάρχης τοῦ ναοῦ τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας τῆς Κπόλεως Εὐσέβιος, ὁ ὁποῖος ἦταν σύμβουλος τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α΄ (527-565) καί συμπαθοῦσε τούς ὠριγενιστές τῆς Παλαιστίνης (E. Schwartz, Kyrillos von Skythopolis, 190 κἑξ.). Ἐν τούτοις, ἀποδιδόταν μέ ἰδιαίτερη συχνότητα στόν ἐπίσκοπο Ρώμης ἤδη ἀπό τίς ἀρχές τοῦ Ε΄ αἰώνα (Βικεντίου Λειρίνου, Commonitorium, 434), καίτοι μέχρι τίς ἀρχές τοῦ Η΄ αἰώνα δέν χρησιμοποιήθηκε μέ ἰδιαίτερη ἔμφαση στήν παπική αὐλή, ἀφοῦ μέχρι τά τέλη τοῦ Ι΄ αἰώνα ἀποδιδόταν ἀκόμη καί σέ ἐπισκόπους. Ὁ Γρηγόριος Ζ΄ στό Dictatus papae καθιέρωσε τόν ὅρο *ὡς μοναδικό καί ἀποκλειστικό τίτλο τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης* καί συνέδεσε τόν τίτλο αὐτό μέ τό ὅλο περιεχόμενο τῶν διεκδικήσεών του.

Οἱ πάπες Ρώμης διέμεναν μέχρι τή μεταφορά τους στήν Ἀβινιόν (1309) στό *Παλάτι τοῦ Λατερανοῦ*, τό ὁποῖο εἶχε παραχωρήσει ὁ Μ.Κωνσταντῖνος στόν ἐπίσκοπο Ρώμης Σίλβεστρο, ἀλλά μετά τήν ἐπιστροφή τους ἀπό τήν Ἀβινιόν (1378) ἐγκαταστάθηκαν στό *Παλάτι τοῦ Βατικανοῦ*, τό ὁποῖο βρισκόταν πλησίον τοῦ ναοῦ καί κατά συνέπεια καί τοῦ τάφου τοῦ ἀποστόλου Πέτρου. Ἡ ἀπόλυτη καί συγκεντρωτική αὐθεντία τοῦ πάπα ἀνέδειξε περισσότερο τήν ἤδη σημαντική θέση τῆς *"παπικῆς αὐλῆς"* (curia romana) στή διοίκηση τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Στήν *παπική αὐλή* ὑπηρε-

τοῦσαν συνήθως ἐπίλεκτοι πρεσβύτεροι καί διάκονοι τῆς ἐκκλησίας τῆς Ρώμης μέ ἐπικεφαλῆς τούς *"Καρδιναλίους"* (cardinales), οἱ ὁποῖοι ἐξεῖχαν γιά τή θεολογική παιδεία καί τά διοικητικά τους προσόντα *(καρδινάλιοι-πρεσβύτεροι, καρδινάλιοι-διάκονοι)*. Ὁ ὅρος σήμαινε τούς *"ἐντός τῆς πύλης"* τοῦ παπικοῦ παλατιοῦ τοῦ Λατερανοῦ ὑπηρετοῦντες ἀξιωματούχους τῆς παπικῆς αὐλῆς, οἱ ὁποῖοι ἦσαν κατ'ἀρχήν *δώδεκα* καί ἀποτελοῦσαν κυρίως τούς διευθυντές τῶν γραφείων τῆς παπικῆς αὐλῆς. Ὁ πάπας Στέφανος Γ΄ (768-772) ἐνέταξε στούς καρδιναλίους καί τούς ἐπισκόπους τῆς ρωμαϊκῆς ἐπαρχίας (Ὀστίας, Πόρτο, Ἁγίας Ρουφίνης, Ἀλβάνου, Φρασκάτης, Σαβίνας καί Παλαιστρίνας), οἱ ὁποῖοι συνδέθηκαν πλέον ὄχι μόνο μέ τήν διοίκηση, ἀλλά καί μέ τήν ἄσκηση τῆς ὅλης πολιτικῆς τοῦ παπικοῦ θρόνου. Ὁ πάπας Λέων Θ΄ (1049-1054) ἐνέταξε στήν τάξη τῶν καρδιναλίων καί κληρικούς ἄλλων ἐκκλησιῶν τῆς Δύσεως, ἐνῶ ὁ πάπας Νικόλαος Β΄ (1058-1061) μέ συνοδική ἀπόφαση (Ἀπρ. 1059) τούς ἀνέθεσε ἀποφασιστικό, ἄν καί ὄχι ἀκόμη ἀποκλειστικό, ρόλο στήν ἐκλογή τοῦ πάπα. Ὁ πάπας Ἰννοκέντιος Γ΄ (1198-1216) καθιέρωσε τήν ἀπονομή τοῦ τίτλου τοῦ καρδιναλίου καί σέ κληρικούς, οἱ ὁποῖοι δέν διέμεναν στή Ρώμη (1201). Ὁ ἀριθμός τῶν καρδιναλίων ποίκιλλε στίς διάφορες ἐποχές μέχρι τήν καθιέρωση ἀπό τόν πάπα Σίξτο Ε΄ (1587) τοῦ ἀριθμοῦ 70, εἴτε κατά τόν τύπο τῶν 70 πρεσβυτέρων τοῦ Ἰσραήλ ἤ καί κατ'ἀναφοράν πρός τά 70 ἔθνη τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Ἡ πλειοψηφία τῶν καρδιναλίων μέχρι τή *"βαβυλώνια αἰχμαλωσία"* τοῦ παπισμοῦ (1309-1378) ἦσαν ἰταλοί, ἀλλά κατά τήν περίοδο αὐτή ἡ πλειοψηφία περιῆλθε στούς γάλλους καρδιναλίους. Τό 1378 ὑπῆρχαν 1 ἱσπανός, 4 ἰταλοί καί 11 γάλλοι καρδινάλιοι. Ἡ μεταρρυθμιστική *σύνοδος τῆς Βασιλείας* (1431-1449) ἀποφάσισε, *ὅτι καμμία ἐθνότητα δέν πρέπει νά ἔχῃ ἀριθμό μεγαλύτερο ἀπό τό 1/3 τοῦ συνόλου τῶν καρδιναλίων*, ἀλλά ὁ περιορισμός αὐτός δέν ἴσχυσε στήν πράξη. Οἱ καρδινάλιοι ἔφεραν ὡς διακριτικό γνώρισμα *ἐρυθρό πίλο* ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Ἰννοκεντίου Δ΄ (1243-1254) καί *πορφυρό μανδύα* ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Παύλου Β΄ (1464-1471), εἶχαν δέ σημαντικό μερίδιο στά ἔσοδα τοῦ παπικοῦ θρόνου, τό ὁποῖο προσπαθοῦσαν πάντοτε νά αὐξήσουν. Ὁ πάπας Νικόλαος Δ΄ (1288-1292) τούς παραχώρησε τό ἥμισυ ἀπό τά περισσότερα παπικά ἔσοδα, ἀλλά ἡ πολυτελής διαβίωσή τους ἀπαιτοῦσε συνεχῶς περισσότερα.

Ἡ *σύνδεση τοῦ σώματος τῶν καρδιναλίων μέ τήν παπική ἐκλογή* εἶχε, ὅπως εἴδαμε, ἰδιαίτερη σημασία στόν ἀγώνα τοῦ παπισμοῦ ἐναντίον τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα καί ταυτίσθηκε πρός τό νέο περιεχόμενο τῆς παπικῆς αὐθεντίας. Ἡ *σύνοδος τοῦ Λατερανοῦ* (1179) ἀναγνώρισε στό Κολλέγιο τῶν καρδιναλίων τήν *ἀποκλειστική ἁρμοδιότητα γιά τήν ἐκλογή τοῦ πάπα*, ἡ ὁποία ἀνανεώθηκε καί διευρύνθηκε ἀπό τή *σύνοδο τῆς Λυών* (1274). Τό *Κονκλάβιο τῶν καρδιναλίων* συνήρχετο δέκα ἡμέρες μετά τόν

θάνατο τοῦ πάπα κατ'ἀρχάς μέν στήν πόλη τοῦ θανάτου του, ἀργότερα δέ καί σέ ἄλλη πόλη γιά τήν ἐκλογή τοῦ νέου πάπα. Οἱ καρδινάλιοι παρέμεναν κλεισμένοι στό οἴκημα χωρίς καμμία ἐπικοινωνία μέ τόν ἔξω κόσμο καί ὄφειλαν νά ἐκλέξουν κατ'ἀρχάς ὁμόφωνα ἤ ἀργότερα καί κατά πλειοψηφία τῶν 2/3 τόν νέο πάπα. *Ἡ πίεση γιά τήν ταχύτερη ἐκλογή συνδέθηκε μέ τή δίαιτα τῶν καρδιναλίων.* Στίς τρεῖς πρῶτες ἡμέρες λάμβαναν *ἕνα μόνο γεῦμα*, ἐνῶ κατά τίς ἑπόμενες πέντε ἡμέρες τούς παρείχετο *μόνο ἄρτος, οἶνος καί νερό.* Βεβαίως, ἡ αὐστηρή αὐτή τάξη τροποποιήθηκε πολλές φορές, ἀλλά δέν ἐγκαταλείφθηκε μέχρι καί τούς νεώτερους χρόνους. Τό ἀποκλειστικό τους δικαίωμα στήν ἐκλογή τοῦ πάπα κατέστησε ἀναγκαῖο καί τόν προσδιορισμό τῆς θέσεως τῶν καρδιναλίων μεταξύ τόσο τοῦ πάπα, ὅσο καί τοῦ σώματος τῶν ἐπισκόπων τῆς Δυτικῆς Εκκλησίας. Οἱ θεωρητικοί τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου (P. d'Ailly, Zabarella κ.ἄ.) ὑποστήριζαν, ὅπως θά δοῦμε, ὅτι οἱ καρδινάλιοι λόγω τῆς ἐκλογῆς τοῦ πάπα ἦσαν ὀργανικά *"μέλη τοῦ παπικοῦ σώματος"* (partes corporis papae) καί *διάδοχοι τῶν ἀποστόλων* στήν κύρια ἐκκλησιαστική τους ἀποστολή (P. d'Ailly, De Ecclesiae, Concilii generalis, Romani pontificis et Cardinalium auctoritate, παράρτημα στήν ἔκδοση J. Gersonii, Opera, Anvers 1706, II, 925-960). *Αὐτοί ἔδιναν στήν Ἐκκλησία τόν πάπα, ὅπως ὁ πάπας ἔδινε στήν Ἐκκλησία τούς ἐπισκόπους.* Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή ὑποστηρίχθηκε στίς μεταρρυθμιστικές συνόδους τοῦ ΙΕ΄ αἰώνα, *ὅτι οἱ καρδινάλιοι μποροῦσαν νά συγκαλέσουν γενική σύνοδο χωρίς τήν ἔγκριση τοῦ πάπα, ἐνῶ εἶχαν συγχρόνως καί τό δικαίωμα νά εἰσαγάγουν σέ κρίση ἤ καί νά καθαιρέσουν τόν ἴδιο τόν πάπα.* Οἱ ἰδέες αὐτές ἀποσκοποῦσαν βεβαίως στή σχετικοποίηση τῆς ἀπολυταρχικῆς αὐθεντίας τοῦ πάπα, ἀλλά θεωρήθηκαν πάντοτε προβληματικές στή θεωρία τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, γι'αὐτό καί ἐγκαταλείφθηκαν. Οἱ καρδινάλιοι παρέμειναν πάντοτε ὀργανικό στοιχεῖο τῆς παπικῆς αὐλῆς καί αὐθεντίας, τό ὁποῖο ὑπερεῖχε τῶν τοπικῶν ἱεραρχῶν καί καταλάμβανε ὑπερέχουσα θέση στίς γενικές συνόδους τῆς Δύσεως. Στήν ἑνωτική σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439), ἡ ὁποία εἶχε συγκληθῆ μέ τά κριτήρια τῆς ἀρχαίας συνοδικῆς παραδόσεως, κατατάχθηκαν μετά τούς ἐκπροσώπους τῶν πατριαρχικῶν θρόνων τῆς Ἀνατολῆς. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή ὁ πάπας Εὐγένιος Δ΄ (1431-1447) ζήτησε τήν ἔναρξη τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου μέ τό ἐπιχείρημα, ὅτι *"ἔνθα εἰμί ἐγώ* (=πάπας) *μετά τοῦ βασιλέως* (= τοῦ Βυζαντίου) *καί τοῦ πατριάρχου* (= Κπόλεως), *ἐκεῖ ἐστιν ἡ σύνοδος ἅπασα τῶν χριστιανῶν* (= Οἰκουμενική σύνοδος). *Καί μάλιστα ὅτι πάρεισιν οἱ πατριάρχαι πάντες* (= Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας, Ἱεροσολύμων) *καί οἱ καρδινάλεις ἡμῶν..."* (Mansi, XXXI, 494).

β'. Ἐξέλιξη τῆς παπικῆς δικαιοδοσίας

Πυρήνας τῆς διοικητικῆς δικαιοδοσίας τοῦ πάπα ἦταν κατά τήν κανονική παράδοση *ἡ πατριαρχική του αὐθεντία στό δίκαιο τῶν χειροτονιῶν καί στό δίκαιο κρίσεως τῶν ἐπισκόπων τῆς Δύσεως*. Ὡστόσο, ἐνῶ τό *δίκαιο κρίσεως* ἐκφράσθηκε ἤδη ἀπό τόν Δ' αἰώνα ὑπό τή μορφή τοῦ *ἐκκλήτου* (appellatio), τό *δίκαιο τῶν χειροτονιῶν* (ius ordinandi) παρέμεινε ἀσαφές στήν ἐκκλησιαστική πράξη τῆς Δύσεως μέχρι τίς ἀρχές τοῦ ΣΤ' αἰώνα. Ἡ ἄρρηκτη σχέση μεταξύ τοῦ δικαίου τῶν χειροτονιῶν καί τοῦ δικαίου κρίσεως τῶν ἐπισκόπων *(ὁ κρίνων χειροτονεῖ καί ὁ χειροτονῶν κρίνει)* συνειδητοποιήθηκε πληρέστερα στόν παπικό θρόνο κατά τήν περίοδο τοῦ λεγομένου *Ἀκακιανοῦ σχίσματος* (484-519), ἀφοῦ ἀπορρίφθηκε στήν Ἀνατολή ἡ ἀξίωση τῶν παπῶν νά κρίνουν ἀρχιερεῖς, οἱ ὁποῖοι δέν ἀνῆκαν στήν κανονική τους δικαιοδοσία. Ὁ πάπας Σύμμαχος (498-514) εἰσήγαγε προφανῶς τήν πρακτική τῆς ἀποστολῆς τοῦ *Παλλίου* (Pallium=ὠμόφορο) στούς ἀρχιεπισκόπους (= μητροπολίτες) τῆς Δύσεως γιά νά δηλώση τήν ἐπικύρωση τῆς ἐπισκοπικῆς τους ἐξουσίας. Ὡς *πρώτη γνωστή μαρτυρία* γιά τήν ἀποστολή τοῦ *Παλλίου* ἀναφέρεται ἡ ἀποστολή του ἀπό τόν πάπα Ρώμης Σύμμαχο στόν ἀρχιεπίσκοπο Ἀρελάτης Καισάριο (513). Ἡ πράξη αὐτή πρέπει νά ἑρμηνευθῆ ὄχι ὑπό τήν ἔννοια ὅτι τό ὠμόφορο ἦταν ἄγνωστο στούς ἐπισκόπους τῆς Δύσεως (Β.Στεφανίδη, Ἐκκλ. Ἱστορία, 521), ἀλλά ὡς μία συνειδητή προσπάθεια τοῦ παπικοῦ θρόνου νά βεβαιώση τήν κανονική δικαιοδοσία του στό δίκαιο τῶν χειροτονιῶν στίς ἐπαρχίες τῆς Δύσεως. Ἡ πρακτική αὐτή συνδέθηκε προοδευτικά μέ τή θεωρία τοῦ παπικοῦ πρωτείου, τό δέ ἀποστελλόμενο στούς ἀρχιεπισκόπους τῆς Δύσεως Πάλλιο τοποθετεῖτο πρό τῆς ἀποστολῆς του στόν δεικνυόμενο τάφο τοῦ ἀποστόλου Πέτρου, ὁ ὁποῖος προβαλλόταν ὡς ἡ πηγή τῆς ἐπισκοπικῆς ἐξουσίας στήν Ἐκκλησία. Ἤδη κατά τόν Θ' αἰώνα εἶχε καθιερωθῆ ὡς γενικός κανόνας ἡ ὑποχρέωση τῶν ἀρχιεπισκόπων τῆς Δύσεως νά ἀποστέλλουν *Ὁμολογία πίστεως* γιά νά λάβουν τό Πάλλιο, σέ περίπτωση δέ παραλείψεως ἔχαναν τό δικαίωμα νά χειροτονοῦν ἄλλους ἐπισκόπους.

Ἡ σύνδεση βεβαίως τοῦ Παλλίου μέ τό δίκαιο τῶν χειροτονιῶν τοῦ παπικοῦ θρόνου ἀτόνησε κατά τόν Ι' αἰώνα μέ τήν εἰσαγωγή τῆς *"περιβολῆς"* τῶν ἐπισκόπων ἀπό τούς κοσμικούς ἡγεμόνες, ἀλλά, καίτοι δέν ἀναφέρεται στό Dictatus papae τοῦ Γρηγορίου Ζ', ἐμπεριείχετο στόν ἀγώνα τοῦ παπισμοῦ γιά τήν ἀποκατάσταση τῶν κανονικῶν του δικαίων στό δίκαιο τῶν χειροτονιῶν καί κρίσεως ἐπισκόπων τῆς Δύσεως. Ἡ *σύνοδος τοῦ Λατερανοῦ* (1215) ἐπέβαλε ὡς ἀναγκαία προϋπόθεση γιά τήν κανονική ἀνάδειξη στό ἀρχιεπισκοπικό ἀξίωμα τήν παραλαβή τοῦ Παλλίου ἀπό τόν πάπα κατά τήν παλαιά ἐκκλησιαστική τάξη. Κατά τήν

παραλαβή τοῦ Παλλίου οἱ ἀρχιεπίσκοποι ἔδιναν *Ὁμολογία πίστεως* στόν πάπα, ἡ ὁποία καθιερώθηκε μέ σχετικό διάταγμα τοῦ πάπα Γρηγορίου Θ΄ (1227-1241). Ἡ παλαιά ὅμως κανονική συνήθεια ἑρμηνευόταν πλέον μέ τά νέα κριτήρια τῆς παπικῆς αὐθεντίας ὡς μία μορφή ὑποτέλειας στόν πάπα ἀντί τῆς προγενέστερης ὑποτέλειας τῶν ἐπισκόπων στούς κοσμικούς ἄρχοντες. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή ἔδιναν *Ὅρκο ὑποτέλειας* στόν πάπα καί ἀναλάμβαναν τήν ὑποχρέωση νά ἐκπληρώνουν τίς ἐπαχθεῖς οἰκονομικές ὑποχρεώσεις τους πρός τόν παπικό θρόνο. Ἡ εὐρεία *δικαστική δικαιοδοσία* τοῦ παπικοῦ θρόνου ἐπί τῶν ἀρχιεπισκόπων καί τῶν ἐπισκόπων τῆς δικαιοδοσίας του περιγράφηκε σαφῶς στό Dictatus papae τοῦ Γρηγορίου Ζ΄, ἀλλά ἐνεργοποιήθηκε στήν πράξη κυρίως μετά τό Κογκορδάτο τῆς Βορματίας. Ὁ πάπας παρενέβαινε στίς ἀρχιεπισκοπές μέ *ἐκτάκτους ἀπεσταλμένους* (legati), οἱ ὁποῖοι ἐφοδιάζοντο καί μέ ἔκτακτες πράγματι ἐξουσίες. Ὁ πάπας Γρηγόριος Ζ΄ διακήρυσσε ὅτι ὁ ἀντιπρόσωπος τοῦ πάπα (legatus) *"προκάθηται ὅλων τῶν ἐπισκόπων στή σύνοδο, ἔστω καί ἄν εἶναι κατωτέρου βαθμοῦ, καί δύναται νά ἐκφέρη κατ'αὐτῶν ἀπόφαση καθαιρέσεως"* (Dictatus papae, 4). Εὐρύτερες ἁρμοδιότητες ἀσκοῦσαν στίς ἀρχιεπισκοπικές περιφέρειες οἱ *μόνιμοι διαπιστευμένοι τοῦ πάπα* (nuntii), οἱ ὁποῖοι ἐφάρμοζαν σέ κάθε χώρα τήν πολιτική τοῦ παπικοῦ θρόνου καί εἰσέπρατταν τούς ἐπαχθεῖς συνήθως παπικούς φόρους μέ βίαιες ἤ καί καταχρηστικές μεθόδους.

Ὁ πάπας, ὡς ἀνώτατος *νομοθέτης* καί *δικαστής* τῆς Ἐκκλησίας (Dictatus papae, 7, 17, 18, 19, 20, 21), διεκδικοῦσε τήν *ἀλάθητη κρίση* σέ ὅλα τά ἐκκλησιαστικά ζητήματα (Dictatus papae, 19, 22) καί *καθίστατο ἅγιος* ἀμέσως μετά τήν κανονική του ἐκλογή ἀπό τίς ἀξιομισθίες τοῦ ἀποστόλου Πέτρου. *Ὁποιοσδήποτε δέν ἀναγνώριζε τόν πάπα δέν ἦταν μέλος τῆς Ἐκκλησίας* (Dictatus papae, 26), μόνο δέ ὁ πάπας εἶχε τό δικαίωμα νά *ἀνακηρύσση τούς ἁγίους* (canonisatio) μετά ἀπό τήν ἐφαρμογή μιᾶς *ἰδιότυπης δικαστικῆς διαδικασίας* καί τόν ὁρισμό συνηγόρων γιά τήν ὑπεράσπιση ἤ καί τήν ἀπόρριψη (advocatus diaboli)τῆς ἁγιότητας τοῦ προτεινομένου προσώπου. Ἡ δικαστική ἐξουσία τοῦ πάπα ἐφαρμοζόταν καί στούς κοσμικούς ἄρχοντες εἴτε μέ μόνη τήν *ποινή τοῦ ἀφορισμοῦ* ἤ καί μέ τόν συνδυασμό της μέ τήν *ποινή τῆς ἀπαγορεύσεως* (interdictum), οἱ ὁποῖες χρησιμοποιήθηκαν κατά τήν περίοδο τοῦ περί *"περιβολῆς"* ἀγώνα γιά τήν ἐξυπηρέτηση τῶν σκοπῶν τοῦ παπισμοῦ (Dictatus papae, 5, 26, 27). Ὁ συνδυασμός τῶν ποινῶν αὐτῶν μέ τήν καθαίρεση τῶν κοσμικῶν ἀρχόντων ἀπό τά ἀξιώματά τους ἀπέρρεε ἀπό τή θεωρία τῆς ὑπεροχῆς τῆς παπικῆς ἔναντι τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας καί ἔτρεφε τίς παποκαισαρικές τάσεις τοῦ παπισμοῦ. Ὁ Γρηγόριος Ζ΄ εἶχε διακηρύξει, *ὅτι μόνο ὁ πάπας "δύναται νά χρησιμοποιῆ αὐτοκρατορικά διάσημα"* (Solus possit uti imperialibus insigniis. Dictatus papae, 8), ὅτι

"μόνου τοῦ πάπα τούς πόδες ἀσπάζονται ὅλοι οἱ ἡγεμόνες" (solius papae pedes omnes principes deosculentur. Dictatus papae, 9), ὅτι *"σέ αὐτόν ἐπιτρέπεται νά ἐκθρονίζη αὐτοκράτορες"* (illi liceat imperatores deponere. Dictatus papae, 12) καί ὅτι αὐτός *"δύναται νά ἀπαλλάσση τούς ὑπηκόους ἀπό τήν ὑποχρέωση πίστεως πρός ἄδικους"* ἄρχοντες (a fidelitate iniquorum subiectos potest absolvere. Dictatus papae, 27).

Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ἤδη ὁ πάπας Νικόλαος Β΄ φόρεσε "ἁπλό" βασιλικό στέμμα (1059), τό ὁποῖο ἔγινε *"διπλό"* ἐπί τοῦ πάπα Βονιφατίου Η΄ (1294-1303) γιά νά δηλωθῆ ἡ κατοχή τῶν δύο ἐξουσιῶν *(ἱερατικῆς καί βασιλικῆς)* καί ἀμέσως μετά ἐξελίχθηκε σέ *"τριπλό"* στέμμα (1315) γιά νά δηλωθῆ ἡ παπική ἐξουσία *στά ἐπίγεια* (ἀφορισμοί κ.λπ.), *στά οὐράνια* (ἁγιοποίηση κ.λπ.) καί *στά καταχθόνια* (ἀφέσεις κ.λπ.). *Τά τρία αὐτά ἐπάλληλα στέμματα ὀνομάσθηκαν "τιάρα" καί ἀποτελοῦν τό ἐπίσημο σύμβολο τῆς παπικῆς ἐξουσίας.* Ἡ ἀπόλυτη ὅμως δικαστική ἐξουσία τοῦ παπικοῦ θρόνου ἀξιοποίησε τόσο τά *καταχθόνια (καθαρτήριο πῦρ)*, ὅσο καί τά οὐράνια *(κλεῖδες τῆς Βασιλείας τῶν οὐρανῶν)* γιά νά λύση τά *ἐπίγεια* κυρίως προβλήματα τοῦ παπικοῦ θρόνου. Ἡ συντήρηση μιᾶς πολυπρόσωπης καί πολυδάπανης *"παπικῆς αὐλῆς"* προϋπέθετε καί ἀνάλογα εἰσοδήματα τοῦ παπικοῦ θρόνου ἀπό ποικίλες πηγές. Ἡ ἀνάμιξη τῆς *ἐκκλησιαστικῆς* καί τῆς *βασιλικῆς* περιουσίας κάλυπτε, ὅπως εἴδαμε, τίς οἰκονομικές ἀνάγκες τῶν ἀρχιεπισκοπῶν, τῶν ἐπισκοπῶν καί τῶν μοναστηρίων τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας στίς περισσότερες χῶρες, ἀλλά οἱ μεγάλες δαπάνες τῆς *παπικῆς αὐλῆς* δέν ἦταν δυνατόν νά ἀντιμετωπισθοῦν ἀπό τά ποικίλα ἔσοδα τοῦ παπικοῦ κράτους. Ἡ διασφάλιση τῆς παπικῆς κυριαρχίας ἀπό τούς ξένους εἰσβολεῖς ἤ καί ἀπό τίς ἐξεγέρσεις τοπικῶν ἡγεμόνων προϋπέθετε τήν πολυδάπανη συντήρηση *παπικοῦ στρατοῦ* ἤ τή χρησιμοποίηση *μισθοφορικῶν σωμάτων*, τά ὁποῖα ἀπορροφοῦσαν τό μεγαλύτερο μέρος τῶν παπικῶν ἐσόδων. Κατά τόν ΙΓ΄ αἰώνα τά 2/3 τῶν ποικίλων εἰσοδημάτων ἀπό τό παπικό κράτος κάλυπταν κυρίως τίς δαπάνες τῶν στρατιωτικῶν ἤ ἀστυνομικῶν ὑποχρεώσεων τοῦ παπικοῦ θρόνου. Κατά τήν περίοδο τῆς λεγόμενης *"Βαβυλωνίου αἰχμαλωσίας"* στήν Ἀβινιόν (1309-1378) τά εἰσοδήματα ἀπό τό παπικό κράτος ἐκμηδενίσθηκαν, γιά τήν κάλυψη δέ τῶν ἀναγκῶν τῆς πολυδάπανης *παπικῆς αὐλῆς* ἀξιοποιήθηκαν οἱ παλαιοί ἤ ἐπινοήθηκαν νέοι τρόποι αὐξήσεως τῶν παπικῶν εἰσοδημάτων.

Τά βασικά παπικά Εἰσοδήματα προήρχοντο: **α)** *ἀπό τόν τακτικό φόρο ("δηνάριον Πέτρου")*, **β)** ἀπό τά δικαιώματα γιά τήν *πλήρωση ἐκκλησιαστικῶν θέσεων* τῶν ἀρχιεπισκοπῶν, ἐπισκοπῶν, ἡγουμενιῶν καί ἄλλων ἀξιωμάτων (annatae=ἐτήσια), γ) ἀπό *τήν περιουσία* τῶν ἀποθνησκόντων ἐπισκόπων, **δ)** ἀπό τά ἔσοδα τῶν *χηρευουσῶν ἀρχιεπισκοπῶν* καί ἐπισκοπῶν κατά τήν περίοδο τῆς χηρείας τους, **ε)** ἀπό τήν παροχή

διαφόρων *εὐεργετημάτων* κατά τήν ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης ἀπό τίς ὑπηρεσίες τῆς παπικῆς αὐλῆς, ὅπως ἡ *ἐπιείκεια ἤ ἡ ἀναστολή ἐφαρμογῆς νόμου* (dispensatio), **στ)** ἀπό τήν προσφορά *δικαστικῶν ὑπηρεσιῶν* γιά ποινικά ἤ ἀστικά (= γάμος) ζητήματα, **ζ)** ἀπό τίς *ἀφέσεις ἁμαρτιῶν μέ συγχωροχάρτια* (indulgentiae) ἔναντι ἑνός ὁρισμένου ἤ καί ἀορίστου κατά περίπτωση ποσοῦ, **η)** ἀπό τίς *ἔκτακτες φορολογίες* τοῦ κλήρου, **θ)** ἀπό τίς *ἔκτακτες εἰσφορές* τῶν μοναστικῶν ταγμάτων, **ι)** ἀπό τόν ἑορτασμό τῶν *"ἰωβηλαίων"* ἐτῶν σέ συνδυασμό μέ τίς ἀφέσεις στήν ἀρχή κάθε *ἑκατό χρόνια* (1300 ἀπό τόν Βονιφάτιο Η΄), ἤ ἀργότερα κάθε *πενήντα χρόνια* (1340 ἀπό τόν Βενέδικτο ΙΒ΄), ἤ τέλος κάθε *εἴκοσι πέντε χρόνια* (1389 ἀπό τόν Οὐρβανό ΣΤ΄). Ὡστόσο, κατά τήν περίοδο τοῦ περί *"περιβολῆς"* ἀγώνα οἱ βασιλεῖς τῆς Δύσεως ἐπιδείκνυαν, ὅπως εἴδαμε, συνεχῶς μεγαλύτερη ἀπροθυμία γιά τήν ἀνοχή τῶν παπικῶν φορολογιῶν καί ἀντιμετώπιζαν μέ ἐχθρική διάθεση τούς παπικούς εἰσπράκτορες φόρων, ὅπως λ.χ. οἱ βασιλεῖς τῆς Γαλλίας καί τῆς Ἀγγλίας κατά τόν ΙΓ΄ αἰώνα. Σημαντικότερα ἦσαν τά ἔσοδα τοῦ παπικοῦ θρόνου ἀπό τόν *φόρο ὑποτέλειας*, τόν ὁποῖο κατέβαλλαν κατά περιόδους οἱ βασιλεῖς ἤ οἱ τοπικοί ἡγεμόνες τῆς Δύσεως, ὅταν ἀναγνώριζαν τό μέν κράτος ἤ τήν ἡγεμονία τους ὡς *τιμάριο (φέουδο) τοῦ ἀποστόλου Πέτρου*, τόν δέ πάπα ὡς *ἐπικυρίαρχό* τους. Ἐν τούτοις, οἱ φόροι ὑποτέλειας ἦσαν περιστασιακοί καί κατεβάλλοντο συνήθως μόνο γιά τήν ἐξυπηρέτηση ἄλλων πολιτικῶν σκοπῶν, γι'αὐτό καί ὑπῆρχαν πάντοτε πολλές καθυστερημένες ὀφειλές. Ἄλλωστε, ἡ συνδυαστική ἤ καί καταχρηστική ἐφαρμογή τῶν τακτικῶν καί τῶν ἐκτάκτων φορολογιῶν ἐξασφάλιζε συνήθως τά ἀναγκαῖα οἰκονομικά μέσα γιά τήν πολυτελῆ διαβίωση τοῦ πάπα, τῶν καρδιναλίων καί τῶν λοιπῶν μελῶν τῆς παπικῆς αὐλῆς.

γ΄. Λειτουργία τοῦ συνοδικοῦ θεσμοῦ

Ὁ **Συνοδικός θεσμός** καί ἡ λειτουργία του στή Δυτική Ἐκκλησία μετά τό μέγα σχίσμα (1054) προσδιορίσθηκαν ὄχι μόνο ἀπό τίς ἱστορικές συγκυρίες τοῦ περί *"περιβολῆς"* ἀγώνα, ἀλλά καί ἀπό τήν ἱστορική ἐξέλιξη τῆς θεωρίας τοῦ παπικοῦ πρωτείου ὡς μιᾶς *ἀπολυταρχικῆς μοναρχίας* στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ὅλη προβληματική τῶν κανονολόγων καί τῶν θεολόγων τῆς Δύσεως κατά τήν περίοδο τοῦ περί *"περιβολῆς"* ἀγώνα ἐπηρεάσθηκε ἀπό τίς σχετικές προτάσεις τοῦ Dictatus papae τοῦ Γρηγορίου Ζ΄, οἱ ὁποῖες προέβαλλαν τήν *πληρότητα τῆς παπικῆς αὐθεντίας* (plenituto potestatis) καί ἔθεταν σέ τελευταία ἀνάλυση τό δίλημμα τῆς σχέσεως τῆς αὐθεντίας τοῦ πάπα καί τῆς αὐθεντίας τῆς Ἐκκλησίας. Στίς προτάσεις αὐτές διακηρύχθηκε *ἡ ὑπεροχή τῆς αὐθεντίας τοῦ πάπα ἔναντι καί αὐτῆς ἀκόμη τῆς αὐθεντίας τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων* καί ἐπιχειρή-

θηκε ἡ ἐπιβολή μιᾶς παπικῆς μοναρχίας στή ζωή τῆς Ἐκκλησίας. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή ἑρμηνεύθηκαν στή θεωρία τῶν κανονολόγων καί στή σχολαστική θεολογία οἱ προτάσεις τοῦ Dictatus papae, ὅτι *"καμμία σύνοδος δέν δύναται χωρίς τήν ἐντολή ἐκείνου νά ὀνομασθῇ γενική"* (nulla synodus absque precepto eius debet generalis vocari, 16), ὅτι *"κανένα διάταγμα καί κανένα κανονικό βιβλίο δέν γίνεται δεκτό χωρίς τήν αὐθεντία ἐκείνου"* (17), ὅτι *"οἱ ἀποφάσεις ἐκείνου πρέπει νά μήν ἀκυρώνονται ἀπό κανένα, ἀλλ'αὐτός μόνος δύναται νά ἀκυρώνη ὅλων"* τίς ἀποφάσεις (18), ὅτι *"αὐτός δέν πρέπει νά κρίνεται ἀπό κανένα"* (19), ὅτι *"ἡ ρωμαϊκή Ἐκκλησία δέν πλανήθηκε ποτέ καί κατά τή μαρτυρία τῆς Γραφῆς δέν θά πλανηθῇ εἰς τόν αἰῶνα"* (22), ὅτι αὐτός *"δύναται χωρίς συνοδική ἀπόφαση νά καθαιρῇ καί νά ἀποκαθιστᾶ ἐπισκόπους"* (25) κ.λπ. Ἐν τούτοις, *τό ἀλάθητο τῆς ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας* (Romanae Ecclesia) προβλημάτιζε τούς κανονολόγους, ἀφοῦ ἡ ταύτισή της πρός μόνο τόν πάπα προσέκρουε στίς γνωστές περιπτώσεις παπῶν, οἱ ὁποῖοι πλανήθηκαν. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή συζητήθηκε ἔντονα *ἡ σχέση πάπα καί Ἐκκλησίας* στή λειτουργία τοῦ συνοδικοῦ θεσμοῦ, ἀφοῦ κατά τή θεωρία τῶν κανονολόγων ἡ Ρωμαϊκή Ἐκκλησία (Ecclesia Romana) εἶναι ὄχι μόνο ὁ *"πρῶτος θρόνος"* (prima sedes), ἀλλά καί ἡ *"κεφαλή"* (caput), τό *"θεμέλιο"* (fundamentum), ἡ *"πηγή καί ἡ ἀρχή"* (fons et origo), ἡ *"μητέρα καί διδάσκαλος"* (mater et magistra) τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἡ ὁποία ἐκφράζεται ἀπό τόν πάπα σέ ἄρρηκτη ἑνότητα μέ τό σῶμα τῶν καρδιναλίων τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας. Συνεπῶς, ἡ σύγκληση τῶν ἐπισκόπων τῆς Δύσεως σέ *γενικές Συνόδους* κατά τούς ΙΒ΄ καί ΙΓ΄ αἰῶνες δέν εἰσῆγε παράλληλη συνοδική αὐθεντία πρός τήν αὐθεντία τοῦ πάπα, ἐφ'ὅσον οἱ γενικές σύνοδοι κατενοοῦντο ὡς ἁπλά συμβουλευτικά σώματα τῆς λειτουργίας τῆς παπικῆς αὐθεντίας. Ὁ πάπας συγκαλοῦσε καί προήδρευε στή σύνοδο, προέτεινε καί ἐξέδιδε τίς συνοδικές ἀποφάσεις ὡς παπικά διατάγματα, *ἐνῶ ἡ σύνοδος τῶν ἐπισκόπων παρίστατο ἤ καί ἐπιδοκίμαζε ἁπλῶς τίς παπικές εἰσηγήσεις.* Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή ἑρμηνεύθηκαν καί οἱ καθιερωμένοι τύποι τῶν παπικῶν διαταγμάτων, τά ὁποῖα ἐξεδίδοντο *"μέ τήν παρουσία τῆς ἱερᾶς συνόδου"* (sacro presente concilio) ἤ καί *"μέ τή συναίνεση τῆς συνόδου"* (sacro approbante concilio).

Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό συγκλήθηκαν καί λειτούργησαν, ὅπως εἴδαμε, οἱ τέσσαρες Σύνοδοι τοῦ Λατερανοῦ κατά τόν ΙΒ΄ καί τον ΙΓ΄ αἰώνα: **α)** Ἡ *Α΄ σύνοδος τοῦ Λατερανοῦ* (Μάρτ.-Ἀπρ. 1123), ἡ ὁποία συγκλήθηκε ἀπό τόν πάπα Κάλλιστο Β΄ γιά τήν ἐπικύρωση τῆς συμφωνίας τῆς Βορματίας *(Κογκορδάτο τῆς Βορματίας)* μέ τή συμμετοχή 300 περίπου ἐπισκόπων. Ἡ σύνοδος ἐπέμεινε στίς ἀρχές τῆς γρηγοριανῆς μεταρρυθμίσεως καί ἔλαβε σημαντικές ἀποφάσεις γιά τήν ἐξυγίανση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου, τίς ἱερές ὁδοιπορίες, τίς σταυροφορίες, τά μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας κ.λπ. **β)** *Ἡ Β΄ σύνοδος τοῦ Λατερανοῦ* (Ἀπρ. 1139), ἡ ὁποία συγκλήθηκε

ἀπό τόν πάπα Ἰννοκέντιο Β΄ γιά τήν ἀντιμετώπιση κυρίως τοῦ παπικοῦ σχίσματος μετά τήν ἐκλογή τοῦ ἀντίπαπα Ἀνικήτου Β΄ (1130-1138). Στή σύνοδο ἔλαβαν μέρος 500 περίπου μέλη καί λήφθηκαν ἀποφάσεις γιά τήν ἄρση τῶν συνεπειῶν τοῦ παπικοῦ σχίσματος, γιά τήν ἐφαρμογή τῆς ἀπαγορεύσεως τοῦ γάμου τῶν κληρικῶν, γιά τήν ἐκλογή τῶν ἐπισκόπων ἀπό τούς κληρικούς τῶν καθεδρικῶν ναῶν, γιά τά μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας μέ ἰδιαίτερη ἔμφαση στήν καταδίκη ὅσων ἀπέρριπταν τόν νηπιοβαπτισμό καί τή θ. εὐχαριστία κ.λπ. γ) Ἡ *Γ΄ σύνοδος τοῦ Λατερανοῦ* (Μάρτ. 1179), ἡ ὁποία συγκλήθηκε ἀπό τόν πάπα Ἀλέξανδρο Γ΄ στά πλαίσια τοῦ ἀγώνα του ἐναντίον τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα Φρειδερίκου Α΄ Βαρβαρόσσα μέ κύριο σκοπό νά ἐνισχύση τίς παπικές θέσεις καί νά ἀποδοκιμάση τήν ἐκλογή τοῦ ἀντίπαπα Καλλίστου Γ΄ (1168-1178). Στή σύνοδο ἔλαβαν μέρος 300 περίπου μέλη καί λήφθηκαν ἀποφάσεις γιά τήν ἄρση τοῦ παπικοῦ σχίσματος, γιά τήν παπική ἐκλογή (καθιερώθηκε *ἡ ἀρχή τῆς πλειοψηφίας* τῶν 2/3 ἀντί τῆς προηγούμενης *ἀρχῆς τῆς ὁμοφωνίας* τοῦ σώματος τῶν καρδιναλίων), γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν Καθαρῶν καί τῶν ἄλλων αἱρετικῶν κ.λπ. δ) Ἡ *Δ΄ σύνοδος τοῦ Λατερανοῦ* (Νοέμβ. 1215), ἡ ὁποία συγκλήθηκε, ὅπως εἴδαμε, ἀπό τόν πάπα Ἰννοκέντιο Γ΄ γιά τήν προβολή τῆς οἰκουμενικῆς ἀκτινοβολίας τοῦ παπικοῦ θρόνου καί τή λήψη σημαντικῶν ἀποφάσεων γιά τήν ὀργάνωση, τήν πίστη καί τή ζωή τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Στή σύνοδο ἔλαβαν μέρος 400 περίπου ἐπίσκοποι, 800 ἡγούμενοι καί πολλοί ἐκπρόσωποι κρατῶν τῆς Δύσεως (Γερμανίας, Γαλλίας, Ἀγγλίας, Ἀραγωνίας, Οὐγγαρίας κ.λπ.). Ἡ σύνοδος ἀνανέωσε τήν καταδίκη τῶν Καθαρῶν καί τῶν ἄλλων αἱρετικῶν, καταδίκασε τίς ἀκραῖες θέσεις τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰωακείμ τοῦ Φλόρε περί τῆς Ἁγίας Τριάδος καί τῆς περί ἐποχῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καί τοῦ Βερεγκαρίου περί τῆς θείας Εὐχαριστίας, καίτοι δέχθηκε ὡς ὀρθή τή χρήση τοῦ ὅρου *"μετουσίωσις"* γιά τή μεταβολή τῶν τιμίων δώρων, εἰσήγαγε μεταρρυθμίσεις γιά τήν ὀργάνωση καί τή λειτουργία τῶν τοπικῶν ἱεραρχιῶν, ἐνέκρινε τήν ἐγκαθίδρυση λατινικῶν ἱεραρχιῶν στά κράτη τῶν σταυροφόρων τῆς Ἀνατολῆς (= *Οὐνία*) καί τή δράση τῆς *Ἱερᾶς Ἐξετάσεως* ἐναντίον τῶν αἱρετικῶν, θέσπισε διατάξεις γιά ζητήματα γάμου κ.λπ.

Ἡ Α΄ *σύνοδος τῆς Λυών* (Ἰούν.-Ἰούλ. 1245), συγκλήθηκε ἀπό τόν πάπα Ἰννοκέντιο Δ΄ γιά τήν λήψη ἀμέσων μέτρων ἐναντίον τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα Φρειδερίκου Β΄. Ἡ σύνοδος, στήν ὁποία ἔλαβαν μέρος μόνο 140 μέλη κυρίως ἀπό τήν Γαλλία καί τήν Ἱσπανία, κήρυξε ἔκπτωτο ἀπό τόν θρόνο τόν Φρειδερίκο Β΄, ἀποφάσισε τήν ὑποστήριξη τοῦ λατίνου αὐτοκράτορα τῆς Κπόλεως, ζήτησε τήν ὀργάνωση σταυροφορίας γιά τήν ἀπελευθέρωση τῶν Ἱεροσολύμων κ.λπ. Ἡ *Β΄ σύνοδος τῆς Λυών* (Μάιος-Ἰούλ. 1274), ἡ ὁποία συγκλήθηκε ἀπό τόν πάπα Γρηγόριο Ι΄ κυρίως γιά τήν ἀντιμετώπιση προβλημάτων τῶν κρατῶν τῶν σταυροφόρφων στήν

'Ανατολή καί τοῦ ζητήματος τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως. Ἡ σύνοδος, στήν ὁποία ἔλαβαν μέρος 200 περίπου μέλη, ζήτησε τήν ὀργάνωση νέας σταυροφορίας καί δέχθηκε, ὅπως θά δοῦμε, τίς προτάσεις τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου γιά τήν ἕνωση τῶν Ἐκκλησιῶν, ἔλαβε δέ καί ὁρισμένες ἀποφάσεις γιά πρακτικά ζητήματα τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. *Ἡ σύνοδος τῆς Βιέννης τῆς Γαλλίας* (Ὀκτ. 1311-Μάιος 1312) συγκλήθηκε ἀπό τόν πάπα τῆς Ἀβινιόν Κλήμη Ε΄ (1305-1314) μετά ἀπό ἐπίμονη ἀξίωση τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας Φιλίππου Δ΄ τοῦ Ὡραίου γιά τή διάλυση τοῦ ἱπποτικοῦ τάγματος τῶν *Ναϊτῶν* καί γιά τήν κρίση τοῦ ἤδη ἀποθανόντος ἀντιπάλου του Βονιφατίου Η΄. Ἡ σύνοδος, στήν ὁποία ἔλαβον μέρος 170 μέλη κυρίως ἀπό τή Γαλλία καί τήν Ἰταλία, δέχθηκε τελικῶς τήν παπική ἀπόφαση γιά τή διάλυση τοῦ τάγματος τῶν Ναϊτῶν, ἀλλά ἀντέδρασε στήν κρίση τοῦ ἀποθανόντος πάπα, ἀποδοκίμασε τίς ἀκραῖες τάσεις τοῦ τάγματος τῶν *Φραγκισκανῶν* γιά τήν τήρηση τῆς ἀπόλυτης πτωχείας τοῦ Χριστοῦ καί ἐνίσχυσε τίς ἁρμοδιότητες τῆς παπικῆς αὐλῆς. Ὡστόσο, ἡ ἀξίωση πολλῶν κληρικῶν καί λαϊκῶν γιά τήν προώθηση ἐκκλησιαστικῶν μεταρρυθμίσεων προανήγγειλε τίς μεγάλες μεταρρυθμιστικές συνόδους τοῦ ΙΕ΄ αἰώνα.

Ἡ ἐπίδραση τῶν προτάσεων τοῦ Dictatus papae τοῦ Γρηγορίου Ζ΄ στή *συνοδική θεωρία* τῆς Δύσεως ἐπιβεβαιώνεται μέ τή σχηματική παρατήρηση ὅτι, *ἐνῶ ὅλοι οἱ πρό τοῦ Γρηγορίου Ζ΄ κανονολόγοι τῆς Δύσεως ἀποδίδουν προτεραιότητα στήν αὐθεντία τῆς Ἐκκλησίας ἔναντι τοῦ πάπα, ὅλοι οἱ ὑπέρμαχοι τῆς γρηγοριανῆς μεταρρυθμίσεως κανονολόγοι* (*Οὔμβερτος, Ἄνσελμος, Deusdedit* κ.λπ.) *ἀποδίδουν προτεραιότητα στήν αὐθεντία τοῦ πάπα ἔναντι τῆς Ἐκκλησίας*. Οἱ συνέπειες τῆς ἀντιστροφῆς αὐτῆς γιά τή λειτουργία τοῦ συνοδικοῦ θεσμοῦ ἀναδεικνύονται ἀπό τό γεγονός, ὅτι οἱ ὑπέρμαχοι τῆς *συνοδικῆς θεωρίας* κατά τόν ΙΔ΄ καί τόν ΙΕ΄ αἰώνα (*Μαρσίλιος Παδούης, Γουλιέλμος Ὄκκαμ, Πέτρος ντ' Ἀιλλύ, Ἰω. Γκέρσον κ.ἄ.*) γιά νά θεμελιώσουν τήν ὑπεροχή τῆς αὐθεντίας τῆς συνόδου ἔναντι τοῦ πάπα ἐπέστρεψαν, ὅπως θά δοῦμε, στίς ἐκκλησιολογικές ἀρχές τῆς προγρηγοριανῆς περιόδου, *ἤτοι δέχθηκαν τήν προτεραιότητα τῆς αὐθεντίας τῆς Ἐκκλησίας ἔναντι τῆς αὐθεντίας τοῦ πάπα*. Πράγματι, τό *Παπικό σχίσμα* (1378-1415) καί ἡ ἐκκλησιαστική ἀγωνία γιά τήν ἄρση του ἀφ' ἑνός μέν μείωσαν τό ἐκκλησιαστικό κύρος τῶν δύο ἀντιπάλων παπῶν, ἀφ' ἑτέρου δέ κατηύθυναν, ὅπως θά δοῦμε, τήν κανονική προβληματική πρός τήν ἐνεργοποίηση τοῦ *συνοδικοῦ συστήματος* (via synodica) ὄχι μόνο γιά τήν κρίση τῶν δύο παπῶν, ἀλλά καί γιά τήν προώθηση τῶν ἀναγκαίων μεταρρυθμίσεων στή ζωή τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Οἱ μεταρρυθμιστικές σύνοδοι τῆς *Πίζας* (1409), *Κωνσταντίας* (1414-1418) καί *Βασιλείας* (1431-1449) ἐπανέφεραν στό προσκήνιο τῆς ἐκκλησιαστικῆς συνειδήσεως τήν πρό τοῦ Γρατιανοῦ (Decretum Gratiani) ἐκ-

κλησιολογία. Ἡ δυσχέρεια τῶν μεταρρυθμιστικῶν συνόδων νά λάβουν συγκεκριμένες ἀποφάσεις γιά τή μεταρρύθμιση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου "in capite et in membris" δέν ἦταν ἄσχετη πρός τή χαλαρή ἤ καί ἁπλῶς χρηστική σχέση τῶν θεωρητικῶν τῆς *συνοδικῆς ὁδοῦ* (via synodica) πρός τίς θεμελιώδεις ἀρχές τῆς πατερικῆς διδασκαλίας γιά τήν κατανόηση τῆς Ἐκκλησίας ὡς τοῦ ἱστορικοῦ *"σώματος Χριστοῦ"*. Ἡ ἀνασύνδεση ἐπιχειρήθηκε μέ τήν ἐπίμονη ἀξίωση τῶν ἐκπροσώπων τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς στήν *ἑνωτική σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας* (1438-1439), ἀλλά κατά τή λειτουργία τῆς συνόδου διαπιστώθηκε ἡ δυσχέρεια τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας νά παραιτηθῆ ἀπό τήν παποκεντρική δομή της. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή *ἡ ἑνωτική σύνοδος Φερράρας-Φλωρεντίας*, ὅπως θά δοῦμε, *ὄχι μόνο ἀπέτυχε νά γεφυρώση τό χάσμα μεταξύ τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως, ἀλλά καί ἀποδυνάμωσε πλήρως τή συμβατική συνοδική συνείδηση τῆς Δύσεως μέχρι τήν προτεσταντική Μεταρρύθμιση τοῦ ΙΣΤ´ αἰώνα.*

2. Παρακμή τοῦ παπισμοῦ καί νέες περί Ἐκκλησίας ἀντιλήψεις

Ἡ κατάρρευση τῆς *Ἁγίας Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας τοῦ γερμανικοῦ ἔθνους*, καίτοι σήμανε, ὅπως εἴδαμε, τό τέλος τῶν μακροχρόνιων συγκρούσεων πάπα καί γερμανοῦ αὐτοκράτορα, ἐν τούτοις μετέφερε τήν ἀντιπαράθεση *τῆς παπικῆς καί τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας ἀπό τόν οὐρανό στή γῆ*. Τό ἀρχέτυπο τῆς διαμάχης τῶν δύο ἐξουσιῶν, ὅπως διακηρύχθηκε ἀπό τόν πάπα Γρηγόριο Ζ´ μέχρι καί τόν πάπα Βονιφάτιο Η´ (1073-1303), γιά τή σχέση τῶν δύο θεοδώρητων ἐξουσιῶν δέν εἶχε πλέον περιεχόμενο οὔτε γιά τόν πάπα, οὔτε γιά τόν γερμανό αὐτοκράτορα. Οἱ βασιλεῖς τῶν χριστιανικῶν κρατῶν τῆς Δύσεως εἶχαν σαφῶς ἐθνική συνείδηση καί δέν διεκδικοῦσαν πλέον τήν ἐκπροσώπηση ὁλόκληρης τῆς χριστιανικῆς οἰκουμένης, γι'αὐτό καί ἑρμήνευαν τή σχέση τους πρός τόν παπικό θρόνο μέ αὐστηρῶς *ἐθνικά* ἤ καί *πολιτικά* κριτήρια. Ὁ τελευταῖος μεγάλος πάπας τῆς γρηγοριανῆς μεταρρυθμίσεως *Βονιφάτιος Η´* (1294-1303) συνειδητοποίησε στή διαμάχη του πρός τόν βασιλιά τῆς Γαλλίας Φίλιππο Δ´ τόν Ὡραῖο τό τέλος μιᾶς ἐποχῆς μέ τίς τραγικές ἐμπειρίες τῶν τελευταίων ἡμερῶν του . Σύμφωνα μέ μία παράδοση, οἱ συνωμότες βρῆκαν τόν Βονιφάτιο στή κλίνη τῆς οἰκίας του στήν Ἀνάγνη νά φέρη σταυρό ἀπό τίμιο ξύλο καί νά ἀναμένη παθητικά, μέ ἤ καί χωρίς τήν ἀρχιερατική στολή, τήν ἄφιξη τῶν δημίων του, τούς ὁποίους συντόνιζε ὁ σύμβουλος τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας Φίλιππος τοῦ Νογκαρέτ. Ὁ βασιλιάς τῆς Γαλλίας, ὅπως καί οἱ ἄλλοι μονάρχες τῆς Δύσεως, εἶχαν πλέον τά βλέμματα προσηλωμένα *ὄχι στόν οὐρανό* γιά νά διερευνήσουν ἤ νά ἑρμηνεύσουν τή βούληση τοῦ Θεοῦ ὡς τῆς μοναδικῆς πηγῆς ὅλων τῶν ἐξουσιῶν τοῦ

κόσμου, *ἀλλά στή γῆ* γιά νά προσδιορίσουν τό περιεχόμενο τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας κατά τήν ἄσκησή της στόν συγκεκριμένο λαό. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή κατανοεῖται τό γεγονός ὅτι ἡ ὅλη διαμάχη ἐπικεντρώθηκε κυρίως στή *φορολογία τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας*, ἡ ὁποία εἶχε ἀποδειχθῆ ἀναγκαία τόσο γιά τόν πάπα, ὅσο καί γιά τούς βασιλεῖς τῆς Δύσεως. Τά θεωρητικά ζητήματα τῶν κανονολόγων παπῶν τῶν ΙΒ΄ καί ΙΓ΄ αἰώνων γιά τήν ὑπεροχή τῆς παπικῆς αὐθεντίας ἔναντι τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας ἀντηχοῦσαν στίς ἀρχές τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα *ὡς ἕνας περίεργος ἀπόηχος τῶν προβλημάτων μιᾶς ἄλλης ἐποχῆς*, γιά τά ὁποῖα δέν ὑπῆρχαν πλέον *ὁμόλογοι* ἤ *ὁμότιμοι* συζητητές. Ἡ ἀπελευθέρωση τοῦ Βονιφατίου Η΄ ἀπό τούς δημίους του *μέ τήν ἐξέγερση τοῦ λαοῦ τῆς Ἀνάγνης* ἀποτελοῦσε τόν αὐθεντικότερο ἐκφραστή τόσο τῆς πνευματικῆς ἀποστολῆς, ὅσο καί τῶν ἐρεισμάτων τοῦ παπικοῦ θρόνου, τά ὁποῖα εἶχαν ἀγνοηθῆ κατά τήν περίοδο τοῦ περί *"περιβολῆς"* ἀγώνα τοῦ παπισμοῦ.

α΄. Ἡ Βαβυλώνια αἰχμαλωσία τοῦ πασπισμοῦ (1309-1378)

Ἡ **"βαβυλώνια αἰχμαλωσία"** τοῦ παπισμοῦ στήν Ἀβινιόν τῆς Γαλλίας ἐπιβεβαίωσε τή σταδιακή ἐξάρτηση τοῦ παπικοῦ θρόνου ἀπό τούς βασιλεῖς τῆς Δύσεως. Πρῶτος ἐγκαταστάθηκε στήν Ἀβινιόν ὁ πάπας Κλήμης Ε΄ (1305-1314), ὁ ὁποῖος ἦταν γαλλικῆς καταγωγῆς καί εἶχε χρηματίσει ἐπίσκοπος τῆς κατεχόμενης ἀπό τούς Ἄγγλους γαλλικῆς πόλεως Μπορντώ. Ἡ ἐκλογή του ἀπό τό σῶμα τῶν καρδιναλίων ἔγινε στήν Περούτζια τοῦ παπικοῦ κράτους καί ἡ ἐγκαθίδρυσή του στή Λυών τῆς Γαλλίας, ὅπου συνήθιζαν νά καταφεύγουν οἱ πάπες τοῦ ΙΓ΄ αἰώνα σέ περιόδους συγκρούσεώς τους πρός τόν γερμανό αὐτοκράτορα. Ὁ Κλήμης ἀποδέχθηκε τήν πρόταση τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας Φιλίππου Δ΄ τοῦ Ὡραίου νά αναμείνη στή Γαλλία γιά σχετικές συζητήσεις, ἀφοῦ ἔπρεπε νά προετοιμάση καί τή *σύνοδο τῆς Βιέννης* (1311-1312). Ὡς τόπο τῆς παπικῆς διαμονῆς ἐπέλεξε τήν γαλλική πόλη Ἀβινιόν, ἡ ὁποία πολιτικῶς ὑπαγόταν στόν βασιλιά τῆς Ν. Ἰταλίας. Βεβαίως, ἡ παπική αὐλή παρέμενε ἀκόμη στή Ρώμη, ἀλλά τόσο οἱ ἀντιπαπικές ἐξεγέρσεις στή Ρώμη καί σέ ὁρισμένα παπικά κράτη, ὅσο καί ἡ ἀνάγκη πολιτικῆς ἤ οἰκονομικῆς ὑποστηρίξεως τοῦ παπικοῦ θρόνου ἀπό τή Γαλλία ἐπιτάχυναν τή σταδιακή μεταφορά της σέ πολυτελές παλάτι τῆς Ἀβινιόν. Οἱ συνέπειες τῆς ἐπιλογῆς αὐτῆς ὑπῆρξαν ὀδυνηρές γιά τόν παπικό θρόνο, ὁ ὁποῖος ὄχι μόνο στερήθηκε τό μεγαλύτερο μέρος ἀπό τά εἰσοδήματα τῶν παπικῶν κρατῶν, ἀλλά καί ὑποτάχθηκε στίς ἀξιώσεις τῶν βασιλέων τῆς Γαλλίας, μέ ὅλες τίς δυσμενεῖς προεκτάσεις γιά τό κῦρος του στά ἄλλα ἐθνικά κράτη τῆς Δ. Εὐρώπης. *Ὁ ἀνταγωνισμός τῶν ἐθνοτήτων τῆς Δύσεως δέν ἐπέτρεπε πλέον μία μονομερῆ ἐθνική ἐπιρροή στήν πολιτική τῶν παπῶν*, ἡ ὁποία ζημίωνε

ἀναμφιβόλως καί τήν ἐκκλησιαστική τους πολιτική. Ἤδη ὁ βασιλιάς τῆς Γαλλίας Φίλιππος Δ΄ ὁ Ὡραῖος ἀξίωσε ἀπό τόν πάπα Κλήμη ἀφ'ἑνός μέν τήν εἰσαγωγή σέ δίκη τοῦ ἀποθανόντος ἀντιπάλου του πάπα Βονιφατίου Η΄, ἀφ'ἑτέρου δέ τή διάλυση τοῦ πλούσιου ἱπποτικοῦ τάγματος τῶν Ναϊτῶν, τό ὁποῖο εἶχε ἐγκατασταθῆ μετά τό τέλος τῶν σταυροφοριῶν καί τήν πτώση τῆς Ἄκκρας (1291) στή Γαλλία καί εἶχε ἀποκτήσει μεγάλα οἰκονομικά προνόμια, ἀκμαῖες τράπεζες καί τεράστια ἀκίνητη περιουσία.

Ὁ Κλήμης Ε΄ ὑπέκυψε στήν πίεση καί ἀκύρωσε ὅλες τίς κατηγορίες τοῦ Βονιφατίου Η΄ ἐναντίον τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας, παρέπεμψε δέ τό εἰδικό ζήτημα τῆς κρίσεως τοῦ πάπα στήν ἐπικείμενη σύνοδο τῆς Βιέννης. Πίστευε λοιπόν ὅτι ἦταν δυνατή. Μέ τήν ἴδια προθυμία δέχθηκε καί τή σκέψη τοῦ Φιλίππου Δ΄ γιά τή διάλυση τοῦ τάγματος τῶν Ναϊτῶν, τό ὁποῖο δέν εἶχε πλέον ἰδιαίτερο λόγο ὑπάρξεως. Τό πλούσιο ἱπποτικό τάγμα κατηγορήθηκε ἀπό τόν βασιλιά τῆς Γαλλίας γιά ἔκπτωση σέ αἱρετικές δοξασίες καί σέ ἀνήθικο βίο μέ βάση κυρίως τίς λαϊκές παρερμηνεῖες τῶν μυητικῶν γιά τά νέα μέλη τελετῶν του. Βεβαίως, ὁ Φίλιππος ὀρεγόταν σαφῶς μόνο τήν περιουσία τῶν Ναϊτῶν, ἀλλά ἀποδέχθηκε τήν πρόταση τοῦ Φιλίππου τοῦ Νογκαρέτ γιά τήν κίνηση μιᾶς σκληρῆς διαδικασίας πρός ἀπόδειξη καί τῶν αἱρετικῶν τους φρονημάτων. Σέ ἀλλεπάλληλες δίκες καί μετά ἀπό φρικτά βασανιστήρια οἱ ἀνακρινόμενοι Ναΐτες ὑπέκυπταν καί τελικῶς ἐδέχοντο ὑπό τό κράτος τῆς βίας τίς κατηγορίες. Ὁ Φίλιππος τοῦ Νογκαρέτ ἦταν ὁ ἐκτελεστής τῶν βασιλικῶν ἀποφάσεων μέ πολύ βίαια μέσα (1307), τά ὁποῖα ἐνόχλησαν καί τόν πάπα. Ὁ Κλήμης Ε΄ ἀξίωσε νά παραπεμφθοῦν ὅλοι οἱ αἰχμάλωτοι Ναΐτες στήν κρίση τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοσύνης, ἀλλά ὁ Φίλιππος Δ΄ πίεσε τόν πάπα νά μήν ἀντιδράση στή δίωξή τους. Ἡ κρίση τῶν Ναϊτῶν ἔγινε τόσο ἀπό τά πολιτικά, ὅσο καί ἀπό τά ἐκκλησιαστικά δικαστήρια. Οἱ περισσότεροι καταδικάσθηκαν γιά αἵρεση, ἐνῶ ὅσοι ἀνακάλεσαν τήν παλαιότερη ὁμολογία τους ρίφθηκαν ζωντανοί στήν πυρά (1310). Ὁ πάπας στή σύνοδο τῆς Βιέννης (1312) ἀνέγνωσε τή βούλλα γιά τή διάλυση τοῦ τάγματος καί γιά τήν ἀπόδοση τῆς περιουσίας του στό τάγμα τῶν Ἰωαννιτῶν, παρά τίς ἔντονες ἀντιδράσεις πολλῶν μελῶν τῆς συνόδου. Εἶναι εὐνόητο ὅτι ἡ περιουσία τοῦ τάγματος στή Γαλλία ἁρπάχθηκε κυρίως ἀπό τόν βασιλιά καί τούς εὐγενεῖς. Οἱ Ναΐτες ὀργάνωσαν τόν ἀγώνα τους ἔξω ἀπό τή Γαλλία μέ ἐπί κεφαλῆς τόν ἀρχηγό τοῦ τάγματος Ἰάκωβο Μολαίης, ὁ ὁποῖος ὅμως μεταφέρθηκε διά δόλου στή Γαλλία καί ρίφθηκε ζωντανός στήν πυρά (1314). Ἡ δίκη τοῦ ἀποθανόντος πάπα Βονιφατίου Η΄ στή σύνοδο τῆς Βιέννης προκάλεσε σοβαρές ἀντιδράσεις καί τελικῶς ἐγκαταλείφθηκε, ἀλλά δύο καταλανοί ἱππότες ἀξίωσαν νά ἀποδείξουν τήν ἀθωότητά του σέ μονομαχία μέ ἐπίλεκτους γάλλους εὐγενεῖς. Ὁ θάνατος τῶν γάλλων μονομάχων θά βεβαίωνε τήν ἀθωότητα τοῦ νεκροῦ πάπα!...

Ὁ διάδοχος τοῦ Κλήμη πάπας Ἰωάννης ΚΒ΄ (1316-1334) ἐκλέχθηκε μετά διετῆ περίπου χηρεία τοῦ παπικοῦ θρόνου, κατά τήν περίοδο δέ τῆς παποσύνης του παραγματοποιήθηκαν σημαντικές μεταρρυθμίσεις στήν παπική αὐλή. Τό *Κονσιστόριο* (consistorium) τῶν καρδιναλίων δίκαζε ὑπό τήν προεδρία τοῦ πάπα τίς ἐφέσεις ἀπό ὅλη τήν Ἐκκλησία, ἐνῶ συγκροτήθηκαν τακτικά δικαστήρια καρδιναλίων γιά τήν κρίση ὅλων τῶν παραπεμπομένων στόν πάπα ὑποθέσεων. Ἕνα *εἰδικό δικαστήριο* (rota romana) κατέστη ἡ ἀνώτατη αὐθεντία γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν ζητημάτων γάμου (1331) κ.ἄ. Ἡ ἐκκλησιαστική δικαιοσύνη ἀποδείχθηκε χρήσιμο ὄργανο γιά τήν ἐνίσχυση ὄχι μόνο τῆς κλονισμένης παπικῆς αὐθεντίας, ἀλλά καί τῶν παπικῶν εἰσοδημάτων. Ἡ συντήρηση μιᾶς πολυτελοῦς καί πολυδάπανης παπικῆς αὐλῆς στήν Ἀβινιόν, καί μάλιστα χωρίς τά ἔσοδα ἀπό τά παπικά κράτη τῆς Ἰταλίας, ἀπέδειξε πράγματι τήν ἀνάγκη εὑρέσεως νέων πηγῶν ἐσόδων. *Ἡ αὔξηση τῶν παπικῶν φόρων καί ἡ πιεστικότερη πολιτική γιά τήν εἴσπραξή τους ὑπῆρξαν τά πρῶτα μέτρα.* Οἱ παπικοί εἰσπράκτορες ἐφοδιάσθηκαν μέ ἐξαιρετικά δικαιώματα γιά τήν ἀμεσώτερη εἴσπραξη τῶν φόρων ἀπό τούς ἐπισκόπους (*οἰκονομικό ἔλεγχο, πρόστιμα, ἀφορισμό* κ.λπ.). Καθιερώθηκαν ὅμως καί νέοι φόροι τόσο γιά κάθε ἐπίσκεψη στήν παπική αὐλή, ὅσο καί γιά κάθε ὑπηρεσία ἀπό ὁποιοδήποτε ὄργανο τῆς παπικῆς αὐλῆς. Παλαιότερα τά 2/3 τῶν παπικῶν ἐσόδων κάλυπταν συνήθως τίς ἀνάγκες τῆς μισθοδοσίας τῶν μισθοφορικῶν σωμάτων γιά τήν προστασία τῶν παπικῶν κρατῶν, ἐνῶ στήν Ἀβινιόν τό σύνολο τῶν τεραστίων παπικῶν ἐσόδων κάλυπτε τήν πολυτελῆ διαβίωση τοῦ πάπα, τῶν καρδιναλίων καί τῆς παπικῆς αὐλῆς. Ἡ βιαιότητα, οἱ καταχρήσεις καί ἡ ἁρπακτική μανία τῶν παπικῶν εἰσπρακτόρων προκαλοῦσαν μέν θύελλα ἀντιδράσεων στούς λαούς τῆς Δ. Εὐρώπης, ἀλλά ἐξασφάλιζαν τήν προκλητική ἄνεση τῆς παπικῆς αὐλῆς.

Ὁ πάπας Ἰωάννης ΚΒ΄, καίτοι ἐκλέχθηκε πάπας σέ ἡλικία 72 ἐτῶν προφανῶς ὡς μία μεταβατική λύση, διέψευσε τούς ὑπολογισμούς ἐχθρῶν ἤ φίλων καί παρέμεινε στόν θρόνο μέχρι τόν θάνατό του σέ ἡλικία 90 ἐτῶν (1334). Ἄριστος γνώστης τῶν οἰκονομικῶν ἀναγκῶν τοῦ παπικοῦ θρόνου, ὑπῆρξε ὁ κύριος εἰσηγητής τῆς νέας οἰκονομικῆς πολιτικῆς. Στή δυναστική διαμάχη τῆς Γερμανίας γιά τό αὐτοκρατορικό στέμμα τήρησε κατ'ἀρχήν ἀδιάφορη στάση, ἀλλά, ὅταν ὁ Λουδοβίκος Δ΄ ἐπικράτησε καί διόρισε ἕναν εὐνοούμενό του ὡς παπικό ἀντιπρόσωπο γιά τήν εἴσπραξη τῶν φόρων, ὁ Ἰωάννης ἀντέδρασε, ὅπως εἴδαμε, μέ βίαιο τρόπο. Βεβαίως, ὁ πάπας ἀποδοκιμάσθηκε ἀπό τόν γερμανό αὐτοκράτορα ὡς κατ'οὐσίαν αἱρετικός μέ τό κριτήριο τῶν ἐπαιτικῶν μοναστικῶν ταγμάτων γιά τήν πτωχεία τοῦ Χριστοῦ, ἀλλά ὁ Λουδοβίκος Δ΄ ἐξέφραζε μέ τήν κρίση του αὐτή μία γενικότερη δυσφορία τοῦ λαοῦ ὄχι μόνο γιά τήν πολυτελῆ διαβίωση τῆς παπικῆς αὐλῆς, ἀλλά καί γιά τό μεγάλο βάρος τῆς παπικῆς

φορολογίας. Οἱ διάδοχοι τοῦ Ἰωάννη πάπες τῆς Ἀβινιόν συνέχισαν τήν ὀργανωτική καί τήν οἰκονομική του πολιτική, ἡ ὁποία εἶχε ἀποδειχθῆ ἐξαιρετικά ἀποτελεσματική. Ὁ Βενέδικτος ΙΒ΄ (1334-1342) ἔδειξε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά τήν ἀνανέωση τῶν παλαιῶν κυρίως μοναστικῶν ταγμάτων τῆς Δύσεως. Ὁ Κλήμης ΣΤ΄ (1342-1352) ἀγόρασε τήν κομητεία τῆς Ἀβινιόν ἀπό τή βασίλισσα τῆς Ν. Ἰταλίας Ἰωάννα (1348) καί ὑποστήριξε μέ ἐνθουσιασμό τά γράμματα καί τίς τέχνες. Ὁ Ἰννοκέντιος ΣΤ΄ (1352-1362) προσπάθησε νά μειώση τίς ὀδυνηρές συνέπειες τῶν ἀτυχῶν πολέμων τῶν προκατόχων του στήν Ἰταλία. Ὁ Οὐρβανός Ε΄ (1362-1370) ἐνίσχυσε τή θέση τοῦ παπικοῦ θρόνου στήν Ἰταλία καί παρέμεινε στή Ρώμη γιά μία τριετία (1367-1370). Τέλος, ὁ Γρηγόριος ΙΑ΄ (1370-1378) ἔθεσε τέρμα στή *"βαβυλώνια αἰχμαλωσία"* τοῦ παπισμοῦ μέ τή μεταφορά τῆς παπικῆς αὐλῆς ἀπό τήν Ἀβινιόν στή Ρώμη (1377).

β΄. Τό παπικό σχίσμα (1378-1415)

Ἡ ἀπόφαση τοῦ πάπα Γρηγορίου ΙΑ΄ νά ἐγκατασταθῆ μονίμως στή Ρώμη καί νά μεταφέρη ἐκεῖ τήν παπική αὐλή ἀπό τήν Ἀβινιόν εἶχε καταστῆ ἀναγκαία γιά πολλούς λόγους. *Πρῶτον*, ἡ μακροχρόνια ἀπουσία τῶν παπῶν ἀπό τή Ρώμη κατέστησε ἀδύνατο τόν ἔλεγχο τοῦ παπικοῦ κράτους στήν κεντρική Ἰταλία, μέ συνέπεια ὄχι μόνο τίς ἀλλεπάλληλες ἐπαναστάσεις τῶν τοπικῶν ἡγεμόνων, ἀλλά καί τήν ἀπώλεια σημαντικῶν παπικῶν εἰσοδημάτων. *Δεύτερον*, ἡ ἔναρξη (1337) καί οἱ καταστρεπτικές γιά τή Γαλλία συνέπειες τοῦ *ἑκατονταετοῦς πολέμου* ἐξουδετέρωσαν τή σκοπιμότητα τῆς παραμονῆς τῶν παπῶν στήν Ἀβινιόν. *Τρίτον*, ἡ οἰκονομική παρακμή τῶν λαῶν τῆς Δ. Εὐρώπης ἀπό τή συνέχιση τοῦ *ἑκατονταετοῦς πολέμου* καί ἀπό τή φοβερή ἐπιδημία πανούκλας (1348-1349) ἔγινε ἰδιαίτερα αἰσθητή μέ τή σοβαρή μείωση τῶν ἐσόδων τῆς παπικῆς αὐλῆς, ἡ ὁποία ἔπρεπε νά ἀναζητήση καί πάλι τίς νέες λύσεις στό ἀποδιοργανωμένο μέν, ἀλλά πάντοτε προσοδοφόρο παπικό κράτος. *Τέταρτον*, εἶχε ἤδη κορυφωθῆ ἡ δυσφορία τῶν ρωμαίων εὐγενῶν καί ἡ γενικότερη ἀμφισβήτηση ἀπό τόν λαό τῆς Ρώμης τῆς *νομιμότητας* μιᾶς μόνιμης ἐγκαταστάσεως τῶν παπῶν ἔξω ἀπό τή Ρώμη. *Πέμπτον*, ἡ μονομερής ἐξάρτηση τῶν παπῶν ἀπό τόν βασιλιά τῆς Γαλλίας ἦταν ἐπαχθής γιά τό κῦρος τοῦ παπικοῦ θρόνου, ἀφοῦ ἡ εὐνόητη ὑπεροχή τοῦ ἀριθμοῦ τῶν γάλλων καρδιναλίων ἐπηρέαζε τήν ὅλη λειτουργία τῆς παπικῆς αὐλῆς καί προκαλοῦσε τίς εὔλογες ἀνησυχίες τῶν ἄλλων ἐθνικῶν κρατῶν τῆς Δύσεως κ.ἄ.

Ἐν τούτοις, ἡ ἀναγκαιότητα τῆς ἐπιστροφῆς τῶν παπῶν στή Ρώμη προσέκρουε πλέον καί σέ ἀντίστοιχες δυσκολίες γιά τήν πραγματοποίησή της. Τό κύριο ἐμπόδιο ἦταν ὄχι μόνο ἡ ἐπιθυμία τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας νά διατηρήση τόν παπικό θρόνο ὑπό τόν ἔλεγχό του στήν Ἀβινιόν, ἀλλά

καί ἡ ἀπροθυμία τῶν γάλλων κυρίως καρδιναλίων νά ἀνταλλάξουν τίς πολυτελεῖς ἀνέσεις τοῦ οἰκείου περιβάλλοντος μέ τήν ἔκρυθμη συνήθως κατάσταση τῆς Ρώμης. Ἀπό τούς 16 καρδιναλίους, οἱ ὁποῖοι συνόδευσαν τόν Γρηγόριο ΙΑ΄ στή Ρώμη οἱ 11 ἦσαν γάλλοι, οἱ 4 ἰταλοί καί ὁ 1 ἰσπανός, ὅλοι ὅμως εἶχαν ἐθισθῆ στίς ἴδιες ἀνέσεις τῆς Ἀβινιόν καί ἀντιμετώπιζαν μεγάλες δυσκολίες προσαρμογῆς στή νέα πραγματικότητα τῆς Ρώμης. Ὁ ἀπρόβλεπτος καί αἰφνίδιος θάνατος τοῦ Γρηγορίου ΙΑ΄ ἐπιτάχυνε τήν κρίση. Κατά τήν διαδικασία ἐκλογῆς τοῦ διαδόχου του ὁ λαός τῆς Ρώμης ἀξίωσε τήν ἐκλογή ἰταλοῦ πάπα, δέν ἀπέφυγε δέ τή χρησιμοποίηση καί τῶν πλέον πειστικῶν ἐπιχειρημάτων τῆς βίας γιά νά ἐπιβάλη τή θέλησή του στούς τρομοκρατημένους καρδιναλίους. Πράγματι, οἱ καρδινάλιοι ἐξέλεξαν τόν ἰταλό ἀρχιεπίσκοπο τοῦ Μπάρι Βαρθολομαῖο Πριγκνάνο ὡς πάπα Οὐρβανό ΣΤ΄ (1378-1389), ὁ ὁποῖος ὅμως ἀποδείχθηκε αὐταρχικός καί βίαιος πρός τούς ἀριστοκράτες καρδιναλίους τῆς γαλλικῆς παραδόσεως. Οἱ γάλλοι ἐγκατέλειψαν ὁμαδικῶς τή Ρώμη, ἐνῶ σύντομα τούς ἀκολούθησαν καί οἱ ἰταλοί καρδινάλιοι στήν ὁδό τῆς φυγῆς. *Ἡ σύγκρουση αὐτή πάπα καί καρδιναλίων δέν εἶχε βεβαίως στήν ἀρχή ἐθνικό χαρακτήρα, ἀλλά κατά τήν ἐξέλιξη τῆς διαμάχης ἀπέκτησε, ἰδιαίτερα μετά τήν ἀποτυχία τῶν συμβιβαστικῶν πρωτοβουλιῶν.* Οἱ καρδινάλιοι κέρδισαν χωρίς δυσκολία τή συναίνεση τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας Καρόλου Ε΄ τοῦ Σοφοῦ γιά τήν ἐκλογή ἄλλου πάπα, προέβαλαν δέ ὡς αἰτιολογικό, *ὅτι ἡ ἐκλογή τοῦ Οὐρβανοῦ ΣΤ΄ ἔγινε ὑπό τό κράτος τῆς ἀπερίγραπτης βίας τοῦ ρωμαϊκοῦ ὄχλου.* Μέ τό ἐπιχείρημα αὐτό κήρυξαν ἄκυρη τήν ἐκλογή τοῦ Οὐρβανοῦ καί ἐξέλεξαν ὁμοφώνως ὡς κανονικό πάπα τόν καρδινάλιο τῆς Γενεύης Ροβέρτο ὑπό τό ὄνομα τοῦ Κλήμη Ζ΄ (1378-1394), ὁ ὁποῖος ὅμως ἐγκαταστάθηκε στήν Ἀβινιόν. *Τό μέγα παπικό σχίσμα εἶχε ἤδη συντελεσθῆ καί διέσπασε τίς ἐθνότητες τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου τῆς Δύσεως (1378).* Καί οἱ δύο πλευρές διέκοψαν τή μεταξύ τους ἐκκλησιαστική κοινωνία μέ ἀμοιβαίους ἀφορισμούς, ἐξέλεξαν νέους καρδιναλίους καί ἀναζήτησαν παράλληλα ἐρείσματα στά κράτη τῆς Δύσεως. *Δημιουργήθηκαν δηλαδή δύο πλήρεις παπικές αὐλές, οἱ ὁποῖες λειτουργοῦσαν κανονικῶς καί διεκδικοῦσαν οἰκουμενική ἀναγνώριση.* Τίς ὑπέρογκες δαπάνες δύο παπικῶν αὐλῶν κλήθηκαν νά καλύψουν οἱ λαοί τῆς Δύσεως. Ὑπέρ τοῦ Οὐρβανοῦ ΣΤ΄ ἐκδηλώθηκαν ἡ Γερμανία, ἡ Ἀγγλία, ἡ Οὐγγαρία, ἡ Βοημία, ἡ Φλάνδρα, οἱ Κάτω Χῶρες, ἡ Καστίλλη καί ὁρισμένες ἡγεμονίες τῆς Ἰταλίας, ἐνῶ ὑπέρ τοῦ Κλήμη Ζ΄ τάχθηκαν ἡ Γαλλία, ἡ Σκωτία, ἡ Ν. Ἰταλία, ἡ Αὐστρία, ἡ Σαβοΐα καί ὁρισμένες ἡγεμονίες τῆς Γερμανίας.

Τό *παπικό σχίσμα* δημιουργήθηκε μέν χωρίς ἰδιαίτερες δυσκολίες, ἀλλά οἱ προσπάθειες γιά τήν ἄρση του προσέκρουσαν σέ σοβαρά κανονικά καί πραγματικά ἐμπόδια, τά ὁποῖα προβλήθηκαν μέ μεγάλη ταχύτητα

ἀπό τούς κανονολόγους καί τῶν δύο πλευρῶν. Ἡ *ἄρση τοῦ σχίσματος* προϋπέθετε ἀναμφιβόλως τή συμφωνία τῶν δύο πλευρῶν γιά τήν κανονικότητα τῆς ἐκλογῆς τοῦ ἑνός ἀπό τούς δύο πάπες. Οἱ ἐκλέκτορες τοῦ Κλήμη Ζ΄ καρδινάλιοι συνέταξαν *Διακήρυξη* (Declaratio), μέ τήν ὁποία ἐξηγοῦσαν τούς λόγους τῆς *ἀντικανονικότητας* τῆς ἐκλογῆς τοῦ Οὐρβανοῦ ΣΤ΄ καί προέβαλλαν τήν *κανονικότητα* τῆς ἐκλογῆς τοῦ Κλήμη Ζ΄. Η αὐλή τοῦ πάπα Οὐρβανοῦ ΣΤ΄ ἀπάντησε μέ πολύ σκληρό τρόπο στούς καρδιναλίους καί προσπάθησε νά ἀναιρέση τά ἐπιχειρήματά τους. Οἱ κανονολόγοι καί τά πανεπιστήμια (Παρισίων, Ὀξφόρδης κ.ἄ.) ἀνέλαβαν νά ἐξετάσουν ὅλες τίς πιθανές πτυχές τοῦ ζητήματος. Ἡ *πρώτη παπική ἐκλογή* εἶχε ὡς τεκμήριο ἀντικανονικότητας τίς ἀναντίρρητες βιαιότητες τοῦ ρωμαϊκοῦ ὄχλου, ἐνῶ *ἡ δεύτερη παπική ἐκλογή* εἶχε ὡς τεκμήριο ἀντικανονικότητας τήν αὐτονόμηση τῶν καρδιναλίων ἀπό τόν πάπα, *ἀφοῦ οἱ καρδινάλιοι συγκροτοῦσαν ἕνα ἑνιαῖο σῶμα μαζί ὅμως μέ τόν πάπα, ἀλλά ὄχι καί χωρίς αὐτόν*. Δύο λύσεις ἦσαν πράγματι δυνατές: α) *ἡ ὁδός τῆς "παραιτήσεως"* τοῦ ἑνός ἤ καί τῶν δύο παπῶν (via cessionis) ὡς προϋπόθεση γιά τήν ἐκλογή ἑνός νέου πάπα, καί β) ἡ *σύγκληση συνόδου* (via synodica) γιά τήν ἀναγνώριση τῆς κανονικότητας τοῦ ἑνός ἤ τήν ἐκθρόνιση καί τῶν δύο παπῶν. Ἡ ἔνταση τῶν ἀντιπαραθέσεων τῶν δύο παπικῶν αὐλῶν καί τῶν ἀντιστοίχων θεωρητικῶν ὑποστηρικτῶν τους δέν ἐπέτρεπε μία πρακτική καί ἄμεση ἀντιμετώπιση τοῦ ζητήματος. Οἱ καρδινάλιοι καί τῶν δύο πλευρῶν εἶχαν σοβαρούς λόγους νά συντηροῦν τό σχίσμα καί νά προχωροῦν στήν ἐκλογή νέων παπῶν ἀμέσως μετά τόν θάνατο τῶν προκατόχων τους. Πράγματι, τό *παπικό σχίσμα* διατηρήθηκε μία ὁλόκληρη τεσσαρακονταετία (1378-1415). Ἡ πιεστική προσπάθεια τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας νά πείση τούς καρδινάλιους τῆς Ἀβινιόν νά μήν ἐκλέξουν διάδοχο τοῦ Κλήμη Ζ΄ μετά τόν θάνατό του (1294) εἶχε προσωπικά καί πολιτικά κίνητρα, γι'αὐτό ἀπέτυχε. Ὡς διάδοχός του ἐκλέχθηκε ὁ ἱσπανός Βενέδικτος ΙΓ΄ (1394-1409), παρά τή βίαιη ἀντίδραση τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας καί γιά εἰδικότερους πολιτικούς λόγους. Ἡ *ὁδός τῆς παραιτήσεως* (via cessionis) δέν μποροῦσε νά ἐφαρμοσθῆ, ἀφοῦ οἱ καρδινάλιοι τῶν δύο πλευρῶν δέν μποροῦσαν νά θυσιάσουν τά ἰδιαίτερα συμφέροντά τους ἀπό τήν παράλληλη συνύπαρξη τῶν δύο παπικῶν αὐλῶν.

γ΄. Μεταρρυθμιστικές σύνοδοι

Ἡ μόνη ὁδός γιά τήν ἄρση τοῦ παπικοῦ σχίσματος ἦταν ἡ σύγκληση μιᾶς γενικῆς συνόδου ὡς ὑπερέχουσας αὐθεντίας ἔναντι τοῦ πάπα. Ἡ *συνοδική πρόταση* (via synodica) εἶχε διατυπωθῆ ἀπό τούς περίφημους θεολόγους Κορράδο τοῦ Γκελνχάουζεν στήν *"Ἐπιστολή τῆς συμφωνίας"* (Epistola concordiae, 1380), Ἑρρίκο τοῦ Λαγκενστάιν στήν *"Ἐπιστολή*

τῆς εἰρήνης" (Epistola pacis, 1381) κ.ἄ. Βεβαίως, τόσο ἡ *συμφωνία*, ὅσο καί ἡ *εἰρήνη* μεταξύ τῶν δύο πλευρῶν ἦταν ἀδύνατη χωρίς ἐξωτερική πολιτική πίεση ἤ ἔστω χωρίς τή σύγχρονη διαφοροποίηση τῶν καρδιναλίων τῶν δύο παπικῶν αὐλῶν ἀπό τούς ἀντίστοιχους πάπες. Μποροῦσαν ὅμως νά συνδυασθοῦν καί οἱ δύο ἀνωτέρω προϋποθέσεις μέ τήν κοινή ἐμμονή ὅλων στήν *ἀξίωση τῆς παραιτήσεως* καί τῶν δύο παπῶν (via cessionis). Πράγματι, ἡ προσέγγιση τῶν δύο παπῶν ὑπό τήν πίεση γιά τήν παραίτησή τους προκάλεσε τή συνάντηση τῶν καρδιναλίων καί τῶν δύο παπικῶν αὐλῶν, οἱ ὁποῖοι ἀνακοίνωσαν τήν κοινή ἀπόφασή τους (1408) γιά τή σύγκληση γενικῆς συνόδου στήν Πίζα (25 Μαρτίου 1409). *Πρώτη φορά μία γενική σύνοδος τῆς Δύσεως θά συγκαλεῖτο ἀπό τούς καρδιναλίους καί ὄχι ἀπό τόν πάπα.* Ὁ πάπας Γρηγόριος Ζ΄ εἶχε διακηρύξει, ὅτι *"καμμία σύνοδος δέν δύναται χωρίς τήν ἐντολή ἐκείνου νά ὀνομασθῆ γενική"* (nulla synodus absque precepto eius debet generalis vocari. Dict. papae, 16), ἡ δέ διακήρυξη αὐτή, ὅπως εἴδαμε, εἶχε ἐφαρμοσθῆ κατά τήν περίοδο τοῦ περί *"περιβολῆς"* ἀγώνα. Ἄν λοιπόν εἶχε συναινέσει ἕνας ἀπό τούς δύο πάπες ἤ ἔστω ὁ αὐτοκράτορας δέν θά ἦταν σοβαρή καινοτομία. Οἱ δύο ὅμως πάπες (Γρηγόριος ΙΒ΄ καί Βενέδικτος ΙΓ΄) θορυβήθηκαν καί συγκάλεσαν δικές τους χωριστές συνόδους, ἀλλά ἡ σύνοδος τῆς Πίζας, παρά τά προβλήματα, τελικῶς συνῆλθε χωρίς τήν παρουσία τῶν δύο παπῶν.

1) Ἡ σύνοδος τῆς Πίζας (1409)

Ἡ σύγκληση τῆς συνόδου τῆς Πίζας ἀντικατόπτριζε τίς νέες θεωρίες γιά τόν συνοδικό θεσμό, οἱ ὁποῖες ἀπέρριπταν τήν παλαιά προβληματική τῶν παραδοσιακῶν κανονολόγων τῆς παπικῆς αὐλῆς. Ὁ Μαρσίλιος Παδούης εἶχε προβάλει στό περίφημο ἔργο του Defensor pacis (1324) τήν Οἰκουμενική σύνοδο *ὡς τήν ὑπέρτατη αὐθεντία στήν Ἐκκλησία, ἀλλά κατανοοῦσε τή σύνοδο αὐτή ὡς ἕνα ἰδιότυπο ἐκπρόσωπο τοῦ ὅλου σώματος τῶν χριστιανῶν καί ὡς ἕνα ἀνεξάρτητο ὄργανο ἀπό κάθε παπική ἤ ἄλλη αὐθεντία.* Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό στή σύνοδο τῆς Πίζας ἔλαβαν μέρος ὡς μέλη 100 περίπου *ἐπίσκοποι,* πολλοί *προϊστάμενοι* (canonici) τῶν καθεδρικῶν ναῶν ὡς *ἐκπρόσωποι τοῦ κλήρου,* ἡγούμενοι καί ἀντιπρόσωποι τῶν ἱπποτικῶν ταγμάτων ὡς *ἐπρόσωποι τοῦ μοναχισμοῦ, θεολόγοι, κανονολόγοι* καί *νομικοί* τῶν πανεπιστημίων καί ἀντιπρόσωποι διαφόρων κρατῶν τῆς Δύσεως ὡς ἐκπρόσωποι τοῦ λαοῦ. Ἡ σύνοδος θά ἀντιμετώπιζε δύο βασικά προβλήματα ὡς πρός τήν κανονικότητα τῆς συγκλήσεώς της, τουλάχιστον μέ τά κριτήρια τῶν κανονολόγων τῆς παπικῆς αὐλῆς: **α)** *συγκλήθηκε μόνο ἀπό τούς καρδιναλίους χωρίς παπική ἔγκριση,* καί **β)** *εἶχε ὡς σκοπό νά κρίνη δύο πάπες χωρίς νά θεμελιώνεται τέτοιο δικαίωμα*

στή θεωρία τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου, ἐκτός ἀπό τήν εἰδική περίπτωση αἱρετικοῦ πάπα. Οἱ ὑπέρμαχοι τῆς *συνοδικῆς ὁδοῦ* (via synodica) ὑποστήριζαν ὅτι ἡ σύνοδος εἶχε τό δικαίωμα νά κρίνη τόν πάπα ὄχι μόνο γιά αἵρεση, ἀλλά καί γιά ἄλλα σοβαρά κανονικά παραπτώματα. Μποροῦσε λοιπόν νά συγκληθῆ χωρίς αὐτόν ἤ καί ἐναντίον αὐτοῦ, ἀφοῦ ὁ πάπας προΐσταται στήν Ἐκκλησία γιά τήν οἰκοδομή (ad aedificationem) καί ὄχι βεβαίως γιά τή διάλυσή της (ad destructionem). Συνεπῶς, ὁ πάπας ὄφειλε νά ὑποτάσσεται στή σύνοδο, ὅπως καί ὅλοι οἱ ἄλλοι ἐπίσκοποι, *ἀλλά ἐθεωρεῖτο ἁπλῶς ἕνα ἀναγκαῖο ἐκτελεστικό ὄργανο τῶν συνοδικῶν ἀποφάσεων* καί ἀπό αὐτούς ἀκόμη τούς ὑπερμάχους τῆς ὑπεροχῆς τῆς συνοδικῆς αὐθεντίας.

Ἐν τούτοις, οἱ ὑπέρμαχοι τῆς συνόδου κατανοοῦσαν κατά δύο διαφορετικούς τρόπους τήν *ὑπερτάτη συνοδική αὐθεντία* στή ζωή τῆς Ἐκκλησίας. Ὁρισμένοι συνέδεαν τή διοίκηση τῆς Ἐκκλησίας κυρίως μέ τή *νομοθετική ἐξουσία τῆς συνόδου τῶν ἐπισκόπων* καί εἶχαν ὡς κυριότερο ἐκπρόσωπο τόν Ἰω. Γκέρσον (J. Gerson, 1363-1429), ὁ ὁποῖος ἔγραψε ἀξιόλογες σχετικές πραγματεῖες (De unitate ecclesiastica, Opera, Anvers 1706, II, 113-118. De auferibilitate papae ab Ecclesia, ἔνθ'ἀν., II, 209-224). De statibus ecclesiasticis, Opera., Paris 1606, 186-194 κ.ἄ.). Ἄλλοι ὅμως συνέδεαν τή διοίκηση τῆς Ἐκκλησίας κυρίως μέ *τήν ἐκτελεστική ἐξουσία τοῦ συλλογικοῦ σώματος τῶν Καρδιναλίων* καί εἶχαν ὡς σημαντικότερο ἐκπρόσωπο τόν Πέτρο ντ' Ἀιλλύ (P. d' Ailly, 1350-1420), ὁ ὁποῖος ἔγραψε ἐπίσης ἀξιόλογες πραγματεῖες γιά τό θέμα (De Ecclesiae, Concilii generalis, Romani pontificis et Cardinalium auctoritate, παράρτημα στήν ἔκδοση J. Gersonii, Opera, Anvers, 1706, II, 925-960. Monita de necessitate reformationis Ecclesiae in capite et in membris, ἔνθ'ἀν., II, 885-902 κ.ἄ.). Ὁ Π. ντ' Ἀιλλύ καί πολλοί ἄλλοι (Zabarella κ.ἄ.) ὑποστήριζαν τήν ἱεροκρατική θεωρία, ὅτι *"ἀποστολικός θρόνος" τῆς Ρώμης δέν ἦταν μόνο ὁ πάπας, ἀλλά ὁ πάπας μαζί μέ τούς καρδιναλίους του, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ἐπίσης μέλη τοῦ σώματος τοῦ πάπα (partes corporis papae) καί διάδοχοι τῶν ἀποστόλων στήν κύρια ἐκκλησιαστική τους ἀποστολή*. Ἡ λοιπή ἱεραρχία, ὁ κλῆρος καί ὁ λαός δέν ἀποτελοῦσαν κατ'αὐτούς συστατικό στοιχεῖο τοῦ θρόνου καί εἶχαν ὑποκατασταθῆ ἀπό τούς καρδινάλιους. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή οἱ καρδινάλιοι ἦσαν στήν ἀρχή *"καρδινάλιοι τῆς Οἰκουμένης"* (cardinales Orbis) προτοῦ καταστοῦν *"καρδινάλιοι πόλεως"* (cardinales urbis), γι'αὐτό καί ὁ μέν πάπας εἶχε τήν ἐξουσία νά χειροτονῆ τούς ἐπισκόπους, ἐνῶ οἱ καρδινάλιοι εἶχαν ὡς ἀποστολή νά ἀναδεικνύουν τόν ἴδιο τόν πάπα (P. d' Ailly, De Ecclesiae., ἔνθ'ἀν., II, 929). Συνεπῶς, οἱ καρδινάλιοι εἶχαν καί τό δικαίωμα νά κρίνουν ἤ καί νά καθαιροῦν ἕναν αἱρετικό ἤ καί περιφρονητή τῆς κανονικῆς τάξεως πάπα.

Εἶναι εὐνόητο ὅτι ἡ σύνοδος τῆς Πίζας, παρά τή μειωμένη ἐκπροσώπηση τοῦ σώματος τῶν ἐπισκόπων, κάλυπτε τίς βασικές ἀρχές ὅλων τῶν συνοδικῶν τάσεων τῆς ἐποχῆς καί εἶχε συνείδηση τῆς πληρότητας τῆς αὐθεντίας της, ὥστε νά ἀποφασίση τήν καθαίρεση τόσο τοῦ πάπα τῆς Ρώμης Γρηγορίου ΙΒ΄, ὅσο καί τοῦ πάπα τῆς Ἀβινιόν Βενεδίκτου ΙΓ΄. Ἡ ἔνσταση τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γερμανίας Ροῦμπρεχτ τοῦ Παλατινάτου γιά τή νομιμότητα καί τήν κανονική συγκρότηση τῆς συνόδου ἀπορρίφθηκε ἀπό τή σύνοδο, ἀλλά οἱ ἐνιστάμενοι ἀποχώρησαν ἀπό τίς ἐργασίες της. Ἡ ἐξέταση τῶν θεμάτων τῆς ἡμερησίας διατάξεως ἀνατέθηκε γιά πρώτη φορά σέ *Ἐπιτροπές τῶν διαφόρων ἐθνῶν*, ὥστε νά εἶναι ἐνεργός τόσο ἡ συμμετοχή, ὅσο καί ἡ δέσμευσή τους στίς συνοδικές ἀποφάσεις. Μετά τήν καθαίρεση τῶν δύο παπῶν ἡ σύνοδος ἐξέλεξε ὡς κανονικό πάπα, ὑπό τό ὄνομα Ἀλέξανδρος Ε΄ (1409-1410), τόν γηραιό ἀρχιεπίσκοπο Μιλάνου Πέτρο Φιλάργη. Ὁ Πέτρος Φιλάργης καταγόταν ἀπό τόν Χάνδακα τῆς Κρήτης, εἶχε ἐνταχθῆ στό τάγμα τῶν Φραγκισκανῶν, εἶχε σπουδάσει στά ἀξιολογώτερα πανεπιστήμια τῆς Δύσεως *(Πάδουας, Μπολώνιας, Ὀξφόρδης καί Παρισίων)*, εἶχε διδάξει θεολογία στό πανεπιστήμιο τῶν Παρισίων καί εἶχε γράψει ἀξιόλογες πραγματεῖες στίς *"Γνῶμες"* (Sententiae) τοῦ Πέτρου Λομβαρδοῦ. Ἦταν πράγματι μία πολύ σημαντική διπλῆ συνοδική ἀπόφαση *(διπλῆ καθαίρεση καί ἐκλογή νέου πάπα)*, ἡ ὁποία ὅμως εἶχε συνδεθῆ ὀργανικά μέ τό δράμα καί τῶν ἐσωτερικῶν μεταρρυθμίσεων τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ καρδινάλιοι δηλαδή εἶχαν δεσμευθῆ ἀπό τήν ἀρχή ὅτι ὁ νέος πάπας δέν θά διέλυε τήν σύνοδο χωρίς νά ληφθοῦν ἀποφάσεις γιά τήν μεταρρύθμιση τῆς Ἐκκλησίας. Τελικῶς ὅμως παρέπεμψαν τό ζήτημα αὐτό σέ μία νέα σύνοδο, μετά τριετία, μέ τό αἰτιολογικό ὅτι δέν εἶχε γίνει ἡ κατάλληλη προετοιμασία τῶν θεμάτων.

Ἡ σύνοδος τῆς Πίζας λοιπόν, ἡ ὁποία συγκλήθηκε χωρίς παπική ἔγκριση καί ἀπέφυγε νά λάβη μεταρρυθμιστικές ἀποφάσεις, δέν ἔγινε δεκτή ἀπό πολλά κράτη τῆς Δύσεως, προκάλεσε δέ δυσφορία καί στούς ὀπαδούς τῶν μεταρρυθμίσεων. Ἐν τούτοις, ἐφάρμοσε μέ συνέπεια στήν πράξη τίς συνοδικές θεωρίες καί ἄνοιξε τήν ὁδό τῶν ἑπομένων μεταρρυθμιστικῶν συνόδων. Ὅπως ἡ σύνοδος, ἔτσι καί ὁ νέος πάπας Ἀλέξανδρος Ε΄ ἀναγνωρίσθηκαν ἀπό τήν Ἀγγλία, ἀπό τή Γαλλία καί ἀπό μερικές ἡγεμονίες τῆς Γερμανίας. Τά ἄλλα κράτη συνέχιζαν νά ἀναγνωρίζουν ἕναν ἀπό τούς δύο καθηρημένους πάπες. Ὁ Ἀλέξανδρος Ε΄ δέν μπόρεσε βεβαίως νά ἐγκατασταθῆ στή Ρώμη, παρέμεινε δέ μέχρι τόν σύντομο θάνατό του (1410) στήν Πίζα καί στή Μπολώνια. Συνεπῶς, *ἡ σύνοδος τῆς Πίζας, ἀντί νά ἄρη τό ὑφιστάμενο παπικό σχίσμα, προσέθεσε καί ἕναν τρίτο στούς ἤδη ὑπάρχοντες δύο πάπες*. Διάδοχος ὅμως τοῦ Ἀλεξάνδρου Ε΄ ἐκλέχθηκε ἀπό τούς καρδιναλίους ὁ δραστήριος σύμβουλός του Μπαλταζάρ Κόσσα ὡς πάπας Ἰωάννης ΚΓ΄ (1410-1415), ὁ ὁποῖος, καίτοι ἦταν ἄσχετος

πρός τή θεολογία καί τήν ήθική, διακρινόταν γιά τήν έξαιρετική έπιτηδειότητά του στά πολιτικά πράγματα (in temporibus magnus). Τίς άδυναμίες του κάλυψε μέ τήν έκλογή ώς συμβούλων του δύο σπουδαίων θεολόγων τής έποχής, τών καρδιναλίων Πέτρου ντ' Αιλλύ καί Ζαμπαρέλλα, οί όποίοι ύποστήριζαν τίς μεταρρυθμιστικές ίδέες. Ό Ίωάννης ΚΓ΄ πέτυχε όχι μόνο νά έκδιώξη τόν Γρηγόριο ΙΒ΄ γιά νά έγκατασταθή ό ίδιος στή Ρώμη, άλλά καί νά άναγνωρισθή εύρύτερα στή Δύση, ίδιαίτερα δέ άπό τόν πανίσχυρο αύτοκράτορα Σιγισμοΰνδο (1411-1437). Έν τούτοις, *ό νέος πάπας άποτελοΰσε ένα νέο συστατικό στοιχεΐο καί όχι τή λύση τοΰ έκκλησιαστικοΰ προβλήματος, καίτοι ό ίδιος πίστευε ότι ήταν ή μόνη παραδεκτή λύση.* Ύπό τήν έννοια αύτή ύπέκυψε στήν πίεση τοΰ Σιγισμούνδου νά συγκαλέση νέα σύνοδο στήν Κωνσταντία τής Έλβετίας τό 1414 γιά νά άρθή τό παπικό σχίσμα, νά προωθηθοΰν οί άναγκαΐες έκκλησιαστικές μεταρρυθμίσεις καί νά άντιμετωπισθοΰν οί αίρέσεις *(Καθαρών, Βαλδίων)*, οί όποίες εύρισκαν μεγάλη άπήχηση στόν λαό. Πίστευε ότι ή σύνοδος θά τόν άναγνώριζε ώς κανονικό πάπα όχι μόνο μέ τήν ύποστήριξη τοΰ Σιγισμούνδου, άλλά καί μέ τή δική του παρασκηνιακή προσπάθεια.

2) Ή σύνοδος τής Κωνσταντίας (1414-1418)

Ή **σύνοδος τής Κωνσταντίας** (1414-1418) συγκλήθηκε γιά νά είναι μία αύθεντική έκφραση τής άνανεωμένης συνοδικής *συνειδήσεως τής Έκκλησίας τής Δύσεως*, άλλά τελικώς έξελίχθηκε σέ μία ίδιότυπη έκπροσώπηση κυρίως τής *πολιτικής συνειδήσεως τών δυτικών έθνών* γιά τήν άρση τοΰ παπικοΰ σχίσματος. Ή συγκρότηση τής συνόδου έγινε μέ τά γνωστά κριτήρια τής συνόδου τής Πίζας (1409), άλλά ή έκπροσώπηση ήταν ύψηλότερη καί εύρύτερη. Ύπήρξε ή μεγαλύτερη σέ άριθμό μελών γενική σύνοδος τής Δύσεως μέχρι τή σύνοδο τοΰ Τριδέντου (1545-1563). Πράγματι, συμμετεΐχαν σέ αύτήν, έκτός τών καρδιναλίων, 200 περίπου έπίσκοποι, πολλοί θεολόγοι καί νομικοί άντιπρόσωποι τών πανεπιστημίων καί πολυμελεΐς άντιπροσωπίες τών κρατών τής Δύσεως, ένώ συνέρρευσαν στήν πόλη καί ποικίλα έτερόκλητα στοιχεΐα τής δυτικής κοινωνίας μέ ποικίλους στόχους (*έμποροι, ήθοποιοί, έργάτες, γυναΐκες έλευθερίων ήθών κ.ά.*). Ή σύνοδος τής Κωνσταντίας δέν είχε τίς κανονικές άμφισβητήσεις, οί όποΐες προβλήθηκαν κατά τή σύγκληση τής συνόδου τής Πίζας, γιατί άφ'ένός μέν είχε συμπράξει στή σύγκλησή της ό ένας άπό τούς τρεΐς πάπες (Ίωάννης ΚΓ΄), άφ'έτέρου δέ παρίστατο αύτοπροσώπως ό αύτοκράτορας Σιγισμοΰνδος. Προέκυψαν όμως άλλα σοβαρά λειτουργικά προβλήματα κατά τίς έργασίες τής συνόδου:

Πρώτον, προέκυψε διαφωνία γιά τόν *τρόπο τής ψηφοφορίας* κατά

τήν ἔγκριση τῶν συνοδικῶν ἀποφάσεων. Ἡ ἀρχική ἀπόφαση γιά τήν ἀπόδοση τοῦ δικαιώματος ψήφου σέ ὅλους τοῦ συμμετέχοντες παρουσίαζε σοβαρά προβλήματα, ἀφοῦ ὁ πάπας Ἰωάννης ΚΓ΄ εἶχε σκόπιμα συνοδευθῆ ἀπό μεγάλο ἀριθμό ἰταλῶν ἐπισκόπων, οἱ ὁποῖοι θά ἀποτελοῦσαν τό ἥμισυ περίπου τῶν δικαιουμένων ψήφου καί θά ἐξασφάλιζαν ἰσχυρά ἐρείσματα μόνο στόν ἕνα ἀπό τούς τρεῖς πάπες. Γιά τή λύση τοῦ προβλήματος ἀποφασίσθηκε ἡ καθιέρωση *διπλῆς ψηφοφορίας* σέ ὅλα τά θέματα. Στήν *πρώτη ψηφοφορία* θά ἀπεφαίνοντο σέ κάθε ζήτημα οἱ ἀντιπροσωπίες κατά *"ἔθνη"* (*Ἄγγλοι, Γάλλοι, Γερμανοί, Ἰταλοί*), κάθε ἔθνος δέ θά εἶχε μία ψῆφο. Μία ψῆφο θά εἶχαν καί οἱ Καρδινάλιοι ὡς ἑνιαῖο σῶμα, ἐνῶ οἱ Πολωνοί, οἱ Οὔγγροι καί οἱ Σκανδιναβοί ἐντάχθηκαν στήν ψῆφο τῶν Γερμανῶν. Μία ψῆφος δόθηκε τελικῶς καί στούς Ἱσπανούς, ὅταν ἔφθασε καθυστερημένα στή σύνοδο ἡ ἀντιπροσωπία τους. Συνεπῶς, *στήν πρώτη ψηφοφορία ὑπῆρχαν ἕξι ψῆφοι*, οἱ ὁποῖες ἦσαν καθοριστικές γιά τήν παραπομπή τῶν θεμάτων στή συνέλευση τῆς ὁλομέλειας τῆς συνόδου πρός τελική ἔγκρισή τους μέ τή *δεύτερη ψηφοφορία*. Ἦταν πλέον σαφές ὅτι ἡ σύνοδος ἀμφισβητοῦσε ὄχι μόνο τούς τρεῖς πάπες, ἀλλά καί τόν αὐτόνομο ρόλο τῶν καρδιναλίων. Ἦταν ὅμως ἐπίσης σαφής καί ἡ ἀφύπνιση τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τῶν λαῶν τῆς Δύσεως.

Δεύτερον, ἡ καθιέρωση τῆς *διπλῆς ψηφοφορίας*, παρά τίς ἀντιδράσεις τῆς πολυμελοῦς ἰταλικῆς ἀντιπροσωπίας, δημιούργησε καί νέο ζήτημα στή σύνοδο. Ὁ πάπας Ἰωάννης ΚΓ΄ παρέστη μέν αὐτοπροσώπως στίς πρῶτες συνεδρίες τῆς συνόδου ὑπό τήν πιεστική ἀξίωση τῶν καρδιναλίων, ἀλλά, ὅταν ἀνατράπηκαν τά σχέδιά του μέ τήν καθιέρωση *τῆς κατά ἔθνη πρώτης ψηφοφορίας*, ἐγκατέλειψε αἰφνιδίως τήν πόλη (20 Μαρτίου 1415). Εἶχε τήν ἐλπίδα ἤ ὅτι θά ἐπιτύχη τή διάλυση τῆς συνόδου, ἤ ὅτι θά ἀποτρέψη δυσμενεῖς ἐξελίξεις γιά τό πρόσωπό του. Τό ζήτημα ἦταν ἀπρόβλεπτο, καίτοι ὁ Ἰωάννης ΚΓ΄ εἶχε ἤδη δεχθῆ κατ'ἀρχήν νά παραιτηθῆ, ὑπό τόν ὅρο ὅμως ὅτι θά παραιτοῦντο καί οἱ ἄλλοι δύο πάπες. Ἡ ἀποχώρηση τοῦ πάπα δημιουργοῦσε ὁπωσδήποτε κανονικό ζήτημα γιά τή συνέχιση τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου. Ἄλλωστε, τό ζήτημα εἶχε ἤδη τεθῆ στή σύνοδο τῆς Πίζας (1409), ἀλλά καί οἱ ὑπέρμαχοι τῆς συνοδικῆς θεωρίας εἶχαν ἤδη ἕτοιμες πλέον τίς ἀπαντήσεις.

Ὁ Ἰωάννης Γκέρσον ἦταν ὁ ἡγέτης τους, ὑποστήριξε δέ στίς 6 Ἀπριλίου ὅτι ἡ σύνοδος, *"ἐκπροσωποῦσα τή στρατευομένη Καθολική Ἐκκλησία, ἀντλεῖ τήν ἐξουσία της κατ'εὐθεῖαν ἀπό τόν Χριστό καί ὅλοι, ἀνεξαρτήτως θέσεως καί βαθμοῦ καί αὐτῆς ἀκόμη τῆς παπικῆς αὐθεντίας, ὀφείλουν νά ὑπακούσουν σέ αὐτήν γιά ὅλα ὅσα ἀφοροῦν στήν πίστη, στή θεραπεία τοῦ σχίσματος καί στή γενική μεταρρύθμιση τῆς Ἐκκλησίας"*. Αὐτή ἦταν καί ἡ τελική θέση τῆς συνόδου, ἡ ὁποία συνέχισε τίς ἐργασίες της μέ τήν ὑποστήριξη τοῦ Σιγισμούνδου καί ἐξέφρασε μέ σαφήνεια τή

συνείδηση, ὅτι ἡ ἀποχώρηση τοῦ πάπα δέν μείωνε τό κύρος της, παρά τίς ἀντίθετες ἀπόψεις τῶν ὑποστηρικτῶν τοῦ Ἰωάννη ΚΓ'. Στήν τρίτη συνεδρία της (26 Μαρτίου 1415) ἡ σύνοδος διακήρυξε (Mansi XXVII, 580) τή συνείδηση της: α) *ὅτι συγκλήθηκε καί λειτούργησε νομίμως καί κανονικῶς* (ipsa synodus fuit et est rite et juste convocata... et similiter recte et rite et juste celebrata), β) *ὅτι ἡ ἀποχώρηση τοῦ πάπα Ἰωάννη ΚΓ' ἤ ἄλλων ἐπισκόπων δέν συνεπαγόταν τή διάλυση τῆς συνόδου* (per recessum domini nostri papa... vel etiam per recessum aliorum praelatorum... non est dissolutum hoc sacrum concilium), γ) *ὅτι ἡ ἀπουσία τοῦ πάπα δέν μείωνε τήν πληρότητα καί τήν αὐθεντία τῆς συνόδου* ("remanet in sua integritate et auctoritate), δ) *ὅτι τό κύρος τῆς συνόδου καί τῶν ἀποφάσεών της δέν θά θιγόταν ἀπό τήν πιθανή ἀμφισβήτηση τῆς παπικῆς ἐκλογῆς* (si quae ordinationes factae essent in contrarium), ε) *ὅτι ἡ σύνοδος ὄφειλε νά μή διαλυθῆ μέχρι νά ὁλοκληρώση τό ἔργο της τόσο ὡς πρός τήν ἄρση τοῦ παπικοῦ σχίσματος, ὅσο καί ὡς πρός τή μεταρρύθμιση τῆς Ἐκκλησίας "κατά τήν κεφαλή καί τά μέλη"* (usque ad perfectam extirpationem praesentis schismatis et quo usque Ecclesia sit reformata in fide et moribus, in capite et in membris), καί στ) *ὅτι κατ'ἀρχήν ἀποκλειόταν ἡ χωρίς σοβαρό λόγο μεταφορά τῆς συνόδου σέ ὁποιονδήποτε ἄλλο τόπο* (ipsum concilium non transferatur ad alium locum).

Ἡ σύνοδος λοιπόν συνέχισε τίς ἐργασίες μέ πλήρη συνείδηση τόσο τῆς νομιμότητας τῆς συγκλήσεως, ὅσο καί τῆς πληρότητας τῆς αὐθεντίας της γιά νά ἄρη τό παπικό σχίσμα καί νά ἀποφασίση τίς ἀναγκαῖες ἐκκλησιαστικές μεταρρυθμίσεις. Ἤδη εἶχε καταδικασθῆ ὡς αἱρετικός ὁ Ἰωάννης Χούς, ἐνῶ εἶχε ὡριμάσει καί ἡ ἰδέα τῆς λήψεως ἀποφάσεων γιά τήν ἄρση τοῦ σχίσματος. Στίς 29 Μαρτίου 1415 οἱ ἐθνικές ἀντιπροσωπίες τῆς Γερμανίας, τῆς Ἀγγλίας καί τῆς Γαλλίας προέτειναν τήν τελική ἔγκριση ἀπό τή σύνοδο ἑνός κειμένου, *τό ὁποῖο ἀφ'ἑνός μέν διακήρυσσε τήν ὑπεροχή τῆς αὐθεντίας τῆς συνόδου ἔναντι τῆς αὐθεντίας τοῦ πάπα (ἄρθρο 1), ἀφ'ἑτέρου δέ ἀποδοκίμαζε ὁρισμένες ἀκραῖες θέσεις καί πράξεις τοῦ πάπα Ἰωάννου ΚΓ' (ἄρθρα 2, 3, 4)*. Ὁ καρδινάλιος Ζαμπαρέλλα ἀντέδρασε στό κείμενο μέ ἰσχυρά ἐπιχειρήματα καί πέτυχε τήν ἀπάλειψη ὡς μή ἀναγκαίων τόσο τῶν τριῶν τελευταίων ἄρθρων (2, 3, 4), ὅσο καί τῆς ἐπίμαχης φράσεως γιά τή *"μεταρρύθμιση κατά τήν κεφαλή καί τά μέλη"* (reformatio in capite et in membris). Οἱ συνοδικές συζητήσεις γιά τό τροποποιημένο κείμενο συνεχίσθηκαν μέχρι τήν τελική ἔγκριση τοῦ σχετικοῦ *συνοδικοῦ Διατάγματος* (Decretum Sacrosancta, 6 Ἀπριλίου 1415) κατά τήν *πέμπτη συνεδρία* τῆς συνόδου (Mansi, XXVII, 584 κἑξ.). Οἱ δυσκολίες ἦσαν ἀναπόφευκτες ὄχι μόνο ἀπό τίς ἀντιδράσεις τῶν ὑποστηρικτῶν τοῦ Ἰωάννη ΚΓ', ἀλλά καί ἀπό τίς διάφορες, ὅπως εἴδαμε, τάσεις μεταξύ τῶν ὁπαδῶν τῆς συνοδικῆς θεωρίας. Ὁ γνωστός Πέτρος ντ' Ἀιλλύ

(d' Ailly), σύμβουλος τοῦ Ἰωάννη ΚΓ' καί ὑπέρμαχος τῆς συνοδικῆς θεωρίας, αἰσθάνθηκε τήν ἀνάγκη ἀκόμη καί νά ἀπολογηθῆ γιά τίς κυκλοφορούμενες διαδόσεις, ὅτι δῆθεν ὑποβάθμιζε τό κύρος τῆς συνόδου (P. d' Ailly, De Ecclesiae, Concilii generalis, Romani pontificis et Cardinalium auctoritate, ἔνθ'ἀν., II, 951). Ἡ σύνοδος ἀποφάσισε τελικῶς τήν καθαίρεση τοῦ πάπα Ἰωάννη ΚΓ' (29 Μαΐου 1415), ἐνῶ δέχθηκε καί τήν παραίτηση τοῦ πάπα Γρηγορίου ΙΒ' (4 Ἰουλίου 1415). Προσέκρουσε ὅμως στή πεισματική ἄρνηση τοῦ πάπα Βενεδίκτου ΙΓ', ὁ ὁποῖος ἐπωφελήθηκε ἀπό τήν ἀπουσία τοῦ Σιγισμούνδου καί ἀπό τίς ἐσωτερικές διαφωνίες τῶν μελῶν τῆς συνόδου ὡς πρός τίς ἀναγκαῖες μεταρρυθμίσεις γιά νά διατηρῆ τόν τίτλο του. Μέ τίς παρεμβάσεις ὅμως τοῦ Σιμισμούνδου ὁ Βενέδικτος ΙΓ' ἐγκαταλείφθηκε ἀπό ὅλους τούς ὑποστηρικτές του (*Ἰσπανία, Σκωτία*) καί καθαιρέθηκε ἀπό τή σύνοδο μέ τή σύμφωνη ψῆφο καί τῶν ἰσπανῶν ἐκπροσώπων (26 Ἰουλίου 1417), ἐνῶ δόθηκε ἡ διαβεβαίωση τῶν ἐθνικῶν ἀντιπροσωπιῶν ὅτι κανένα ἔθνος δέν θά ὑποστήριζε πλέον τούς καθηρημένους πάπες.

Ἡ χηρεία τοῦ παπικοῦ θρόνου ἄνοιξε τήν ὁδό γιά τήν ἐκλογή ἑνός νέου πάπα, ἀλλά *προέκυψε καί πάλι νέα σοβαρή διαφωνία ὡς πρός τήν προτεραιότητα μεταξύ τῆς παπικῆς ἐκλογῆς καί τῶν ἐκκλησιαστικῶν μεταρρυθμίσεων.* Οἱ συμμετέχοντες στή σύνοδο εἶχαν ἤδη πικρή ἐμπειρία. Στή σύνοδο τῆς Πίζας (1409) εἶχε προηγηθῆ ἡ παπική ἐκλογή μέ συνέπεια τήν ἐγκατάλειψη τῶν ἐκκλησιαστικῶν μεταρρυθμίσεων. Ὡστόσο, στήν Κωνσταντία ἦσαν ἤδη ἕτοιμες οἱ προτάσεις τῆς Γερμανίας *(εὐρύτατες καί οὐσιαστικές)*, τῆς Ἀγγλίας *(περιορισμένες καί μετριοπαθεῖς)* καί τῆς Γαλλίας *(ἀκραῖες καί βαθύτατες)*. Ὁ ἀγγλογαλλικός ὅμως πόλεμος ἐπηρέασε τήν ψηφοφορία τῶν "ἐθνῶν" στό ζήτημα τῆς προτεραιότητας. Οἱ ἀντιπροσωπίες τῆς Γερμανίας καί τῆς Ἀγγλίας ἀξίωναν τήν πρόταξη τῶν μεταρρυθμίσεων, ἐνῶ οἱ καρδινάλιοι μαζί μέ τίς ἀντιπροσωπίες τῆς Γαλλίας καί τῆς Ἰσπανίας ὑποστήριζαν τήν πρόταξη τῆς παπικῆς ἐκλογῆς. Ἡ δεύτερη πρόταση εἶχε ἤδη τήν πλειοψηφία, ἡ ὁποία ἐνισχύθηκε μέ τήν προσχώρηση καί τῆς Ἀγγλίας. Προέκυψε ὅμως νέο ζήτημα ὡς πρός τή *σύνθεση τοῦ ἐκλεκτορικοῦ σώματος γιά τήν ἐκλογή τοῦ πάπα*, τό ὁποῖο συγκροτήθηκε τελικῶς ἀπό τούς 23 παρόντες καρδιναλίους καί ἀπό 6 ἐκπροσώπους κάθε ἐθνικῆς ἀνιπροσωπίας, ἤτοι ἀπό 30 ἀντιπροσώπους τῶν συμμετεχόντων "ἐθνῶν". *Ἡ διεύρυνση αὐτή τοῦ ἐκλεκτορικοῦ σώματος ἔθιγε τό μέχρι τότε ἀποκλειστικό προνόμιο τῶν καρδιναλίων στήν ἐκλογή τοῦ πάπα*, γι'αὐτό καί διευκρινήθηκε ὅτι ἡ διεύρυνση ἴσχυε μόνο γιά τή συγκεκριμένη ἐκλογή. Πρό τῆς ἐκλογῆς ὅμως τοῦ νέου πάπα δημοσιεύθηκε τό συνοδικό Διάταγμα γιά τίς ἐκκλησιαστικές μεταρρυθμίσεις (Frequens, 9 Ὀκτ. 1417), τό ὁποῖο ὅριζε ὅτι ἡ ἑπόμενη σύνοδος ἔπρεπε νά συγκληθῆ μετά ἀπό *πέντε* ἔτη, ἡ μεθεπόμενη μετά ἀπό *ἑπτά*

ἔτη καί οἱ ἄλλες τακτικῶς κάθε *δέκα* ἔτη (Mansi, XXVII, 1159). Πάπας ἐκλέχθηκε ὁ ρωμαῖος καρδινάλιος-ὑποδιάκονος Ὄντον Κολόννα (Νοέμβ. 1417) ὑπό τό ὄνομα Μαρτίνος Ε΄ (1417-1431).

Ὁ νέος πάπας ἐπωφελήθηκε ἀπό τίς διαφωνίες τῶν "ἐθνῶν" γιά τίς ἐκκλησιαστικές μεταρρυθμίσεις καί διαπραγματεύθηκε χωριστά τό περιεχόμενό τους σέ ἰδιαίτερη συμφωνία μέ κάθε ἐθνική ἀντιπροσωπία. *Κοινά ὅμως αἰτήματα ὅλων τῶν συμφωνιῶν ἦσαν κυρίως ὁ περιορισμός τῆς εὐρύτατης δικαστικῆς ἐξουσίας καί ἡ κατάργηση τῶν ἐπαχθῶν οἰκονομικῶν ἀπαιτήσεων τοῦ παπικοῦ θρόνου*. Συνεπῶς, οἱ κύριες ἀποφάσεις τῆς μεταρρυθμιστικῆς συνόδου τῆς Κωνσταντίας, ἡ ὁποία περάτωσε τίς ἐργασίες της τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1418, θά μποροῦσαν νά συνοψιθοῦν στά δύο βασικά *συνοδικά Διατάγματα*, ἤτοι: α) *στό Διάταγμα* Sacrosancta, (6 Ἀπρ. 1415) *γιά τήν ὑπεροχή τῆς αὐθεντίας τῶν γενικῶν συνόδων ἔναντι τῆς αὐθεντίας τοῦ πάπα*, καί β) *στό Διάταγμα* Frequens, (9 Ὀκτ. 1417) *γιά τήν τακτική ἀνά δεκαετία σύγκληση τῶν γενικῶν συνόδων*. Τά ἀποτελέσματα δέν φαίνονται πράγματι ἐντυπωσιακά, ἀλλά ἐκφράζουν πλήρως τίς ἀρχές τῆς συνοδικῆς θεωρίας. *Πρῶτον*, ἀναγνωρίσθηκε καί ἐφαρμόσθηκε ἡ ἀρχή, ὅτι ἡ γενική Σύνοδος, μέ τή συμμετοχή ἤ καί χωρίς τή συμμετοχή τοῦ πάπα, εἶναι *αὐτοτελής* καί *καταστατική* ἔκφραση τῆς συνειδήσεως τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας, ἀντλεῖ δέ τήν αὐθεντία της ὄχι ἀπό τόν πάπα, ἀλλά ἀπό τόν ἴδιο τόν ἱδρυτή τῆς Ἐκκλησίας Ἰησοῦ Χριστό καί πρέπει νά συνέρχεται τακτικῶς γιά νά βεβαιώνη τήν αὐθεντικότητα τῆς πίστεως καί τήν κανονική ἑνότητα τῆς Ἐκκλησίας. *Δεύτερον*, ἡ αὐθεντία τοῦ πάπα ἔχει ἁπλῶς *θεσμικό* καί *ἐκτελεστικό* κυρίως χαρακτήρα, ὁ ὁποῖος θά προσδιορίζεται πλέον ὄχι ἀπό τίς παλαιές θεωρίες τῶν κανονολόγων γιά τό θείου δικαίου παπικό πρωτεῖο, ἀλλά ἀπό τίς ἀποφάσεις τῶν παλαιῶν καί τῶν σύγχρονων *γενικῶν Συνόδων* ὡς τοῦ ἀνωτάτου νομοθετικοῦ ὀργάνου τῆς Ἐκκλησίας, τό ὁποῖο ἐκφράζει τή συνείδηση τοῦ ὅλου ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. *Τρίτον*, ὁ πάπας ὑπόκειται γιά σοβαρά ζητήματα πίστεως καί ἑνότητας τῆς Ἐκκλησίας *στήν κρίση τῶν γενικῶν συνόδων*, ὅπως συνέβη καί στή γενική σύνοδο τῆς Κωνσταντίας, ἡ ὁποία καθαίρεσε τούς δύο πάπες (Ἰωάννη ΚΓ΄ καί Βενέδικτο ΙΓ΄) καί δέχθηκε τήν παραίτηση τοῦ Γρηγορίου ΙΒ΄ γιά νά ἄρη τό παπικό σχίσμα καί νά ἀποκαταστήση τήν ἑνότητα τῆς Ἐκκλησίας.

3) Ἡ σύνοδος τῆς Βασιλείας (1431-1449)

Ἡ **σύνοδος τῆς Βασιλείας** (1431-1449) ὑπῆρξε ὁ ὥριμος καρπός τόσο τῶν ἀποφάσεων τῆς συνόδου τῆς Κωνσταντίας, ὅσο καί τῆς εὐρύτερης ἀποδοχῆς τῆς συνοδικῆς θεωρίας. Ὁ πάπας Μαρτίνος Ε΄ εἶχε ἀναγνωρισθῆ ἀπό ὅλα τά κράτη τῆς Δύσεως, ἀλλά εἶχε συγχρόνως ὑποσχεθῆ

καί τή συμμόρφωσή του στίς ἀποφάσεις (διάταγμα Frequens) τῆς συνόδου τῆς Κωνσταντίας γιά τό χρονοδιάγραμμα τῆς συγκλήσεως τῶν ἐπομένων γενικῶν συνόδων. Πράγματι, εἶχε ἀποφασισθῆ ἡ σύγκληση τῆς ἐπόμενης συνόδου μετά ἀπό πέντε ἔτη, ὁ δέ πάπας, καίτοι θά αἰσθανόταν ἰδιαίτερη χαρά γιά τήν ἀναβολή της, συγκάλεσε τελικῶς τή σύνοδο στήν Παβία (1423). Ἡ ἐπιδημία τῆς πανούκλας περιόρισε τή προσέλευση ἀντιπροσώπων, ὁ δέ πάπας ἀναγκάσθηκε νά μεταφέρη τή σύνοδο στή Σιέννα καί τελικῶς νά ἀποφασίση τή διάλυσή της. Ἡ ἀπροθυμία τοῦ πάπα νά συγκαλέση καί πάλι τή σύνοδο προκάλεσε νέες ζυμώσεις μεταξύ τῶν ὑπερμάχων τῆς συνοδικῆς θεωρίας καί τῶν ἐκκλησιαστικῶν μεταρρυθμίσεων. Οἱ τελευταῖοι ἐπικαλοῦντο τό σχετικό Διάταγμα τῆς συνόδου τῆς Κωνσταντίας (Frequens) καί ἀξίωναν τήν ἄμεση σύγκλησή της μέ τήν ἐπίκληση ἰσχυρῶν ἐπιχειρημάτων (*δράση Χουσιτῶν καί ἄλλων αἱρετικῶν κ.λπ.*). Ὁ Μαρτίνος Ε΄ ὑπέκυψε τελικῶς καί συγκάλεσε τή σύνοδο στή Βασιλεία τῆς Ἑλβετίας τόν Ἰανουάριο τοῦ 1431, ἤτοι ἑπτά ἔτη μετά τήν ἀποτυχία τῆς συνόδου τῆς Παβίας (1423), ὅπως ὅριζε καί τό σχετικό διάταγμα τῆς Κωνσταντίας. Ὡς ἐκπρόσωπό του καί πρόεδρο τῆς συνόδου ὅρισε τόν μετριοπαθῆ καρδινάλιο Ἰουλιανό Καισαρίνι (Cesarini), ἀλλά ὁ πάπας πέθανε πρίν ἀπό τήν ἔναρξη τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου (20 Φεβρ.1431). Ὁ διάδοχος του Εὐγένιος Δ΄ (1431-1447) ἐκλέχθηκε στίς 3 Μαρτίου 1431 καί εἶχε περισσότερες ἐπιφυλάξεις ἀπό τόν προκάτοχό του γιά τήν ἀναγκαιότητα τῆς συνόδου, ἀλλά ἐνέκρινε κατ'ἀρχήν τίς ἀποφάσεις τοῦ Μαρτίνου. Οἱ δύο ἀντιπρόεδροι τῆς συνόδου (Ἰωάννης τοῦ Παλομάρ καί Ἰωάννης Ραγούζας) ἔφθασαν στή Βασιλεία στίς 19 Ἰουλίου, ἐνῶ ὁ πρόεδρος Ἰουλιανός Καισαρίνι στίς 9 Σεπτεμβρίου τοῦ 1431. Στή συγκρότηση τῆς συνόδου ἐφαρμόσθηκαν τά κριτήρια τῆς συνόδου τῆς Κωνσταντίας, ἀλλά ἀπό τούς 600 περίπου συμμετέχοντες μόνο 20 ἦσαν ἐπίσκοποι. Ὁ αὐτοκράτορας Σιγισμοῦνδος δέν παρίστατο στήν ἔναρξη τῶν ἐργασιῶν, ἀλλά ἐπισκέφθηκε τή σύνοδο τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1433 καί παρέμεινε γιά ἕνα μικρό χρονικό διάστημα στή Βασιλεία.

Ὁ πρόεδρος τῆς συνόδου Ἰουλιανός Καισαρίνι γνώριζε τήν πρόθεση τοῦ πάπα νά διαλύση τή σύνοδο καί εἶχε ἐξουσιοδοτηθῆ, ὅπως καί ἀπό τόν Μαρτίνο Ε΄, νά ἀναλάβη κάθε σχετική πρωτοβουλία, ἀλλά εἶχε τή σύνεση νά ἀποφύγη βεβιασμένες κινήσεις. Στήν *πρώτη συνεδρία* τῆς συνόδου ἐπικυρώθηκε τό σχετικό διάταγμα (Frequens) τῆς συνόδου τῆς Κωνσταντίας (14 Δεκ. 1431), ἀλλά στίς 23 Δεκεμβρίου ὁ εἰδικός ἀπεσταλμένος τοῦ πάπα Δανιήλ τοῦ Παρέντσο ἀνακοίνωσε στή σύνοδο ὅτι μετέφερε παπική βούλλα γιά τή διάλυσή της. Πρό τῶν βιαίων ἀντιδράσεων ἀναγκάσθηκε νά δηλώση ὅτι δέν εἶχε ἐντολή νά διαλύση τή σύνοδο, ἀλλά στίς 13 Ἰαν. 1432 ὁ συνοδός του (Separelli) προσπάθησε νά ἀναγνώση στή σύνοδο τήν παπική βούλλα γιά τή διάλυσή της. Τά μέλη τῆς συνόδου

ἐγκατέλειψαν τήν αἴθουσα καί γνωστοποίησαν μέ ἐπιστολή τους στόν πάπα ὅτι ἦταν ἀποφασισμένοι νά παραμείνουν στή Βασιλεία. Τά γεγονότα αὐτά περιγράφηκαν στή *δεύτερη συνεδρία* τῆς συνόδου (15 Φεβρ. 1432), συνοδεύθηκαν δέ ἀφ'ἑνός μέν ἀπό τήν ἀξίωση ἀνακλήσεως τῆς παπικῆς βούλλας, ἀφ'ἑτέρου δέ ἀπό τή δήλωση, *ὅτι σέ ἀντίθετη περίπτωση ἡ σύνοδος θά συνέχιζε τό ἔργο της συμφώνως πρός τό θεῖο καί τό ἀνθρώπιμο δίκαιο γιά τό καλό τῆς Ἐκκλησίας* (Mansi, XXIX, 24 κἑξ.). Ἡ μεσολαβητική πρωτοβουλία τοῦ Σιγισμούνδου δέν εἶχε τά ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα, ἀφοῦ ὁ πάπας ὑποσχέθηκε στόν αὐτοκράτορα ἐπίσημη στέψη στή Ρώμη μέ τήν ἀξίωση πίστεως πρός τόν παπικό θρόνο. Στίς 26 Αὐγ. 1432 ὁ παπικός ἀπεσταλμένος ἀρχιεπίσκοπος Τάραντος Ἰωάννης ἀνέπτυξε στή σύνοδο τήν παραδοσιακή πλέον θεωρία περί τοῦ παπικοῦ πρωτείου (Mansi, XXIX, 484 κἑξ.), ἀλλά ἡ ἀπάντηση τῆς συνόδου (3 Σεπτ. 1432) ὑπῆρξε ἀποφασιστική. Ἡ σύνοδος: α) *ἀξίωνε τήν ἀνάκληση τῆς παπικῆς βούλλας γιά τή διάλυση τῆς συνόδου ὡς σκανδαλώδους* (revocet praetensam dissolutionem et sublatum est scandalum), β) *διακήρυσσε ὅτι μόνο ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἀλάθητη, ἡ ὁποία ἐπικύρωσε τά 4 εὐαγγέλια, ἐνῶ οἱ πάπες μποροῦν νά ἐκπέσουν σέ αἵρεση καί σέ πλάνες* (quorum nonnulli in haereses et errores lapsi dicuntur et leguntur), γ) *τόνιζε ὅτι ὁ πάπας εἶναι ἁπλῶς διοικητική κεφαλή τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλά ὄχι καί ἀνώτερος ἀπό τήν ὅλη Ἐκκλησία* (caput ministeriale ecclesiae, non tamen est major tota ecclesia), *γιατί σέ ἀντίθετη περίπτωση, ἄν τυχόν πλανηθῆ ὁ πάπας, τότε θά ἐπλανᾶτο ἡ ὅλη Ἐκκλησία, ὅπερ ἀδύνατον* (errante pontifice... tota errasset ecclesia, quod esse non potest), καί δ) *ὑπογράμμιζε ὅτι ὅπως ἡ ἀπόρριψη τοῦ πάπα εἶναι μία αἵρεση, ἔτσι καί ἡ ἀπόρριψη τῆς γενικῆς συνόδου εἶναι μία ἄλλη αἵρεση* (Mansi, XXIX, 243 κἑξ.).

Ὡς μέθοδος τῶ ἐργασιῶν τῆς συνόδου υἱοθετήθηκε στήν ἀρχή ἡ μέθοδος τῆς Κωνσταντίας, ἀλλά διαπιστώθηκαν πολλές δυσκολίες, οἱ ὁποῖες ὁδήγησαν στήν τροποποίησή της (10 Ὀκτ. 1432). Οἱ συμμετέχοντες στή σύνοδο κατανεμήθηκαν, ἄσχετα πρός τήν ἰδιότητά τους, σέ τέσσαρες μεγάλες Ἐπιτροπές *(πίστεως, εἰρήνης, μεταρρυθμίσεως, κοινῶν ζητημάτων)*. Οἱ ἀποφάσεις σέ κάθε ἐπιτροπή ἐλαμβάνοντο κατά πλειοψηφία καί κοινοποιοῦντο στίς ἄλλες ἐπιτροπές, εἰσήγοντο δέ στήν ὁλομέλεια τῆς συνόδου μόνο ὅταν συγκέντρωναν τήν συναίνεση τριῶν ἐπιτροπῶν. Ἡ μέθοδος αὐτή ἀποδείχθηκε ἀποτελεσματική στήν *πρώτη περίοδο* (1431-1434), ἀλλά ἦταν ἀνεπαρκής στή *δεύτερη περίοδο* τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου (1434-1438). Αὐτό ἐξηγεῖται ἀπό τό γεγονός ὅτι στήν πρώτη περίοδο ἀντιμετωπίσθηκε *τό θέμα τῆς σχέσεως τῆς συνόδου πρός τόν πάπα* καί εἰδικότερα ἡ ἀξίωση τοῦ Εὐγενίου Δ΄ νά διαλύση τή σύνοδο. Στό ζήτημα αὐτό διαπιστώθηκε ἀπό τήν ἀρχή μία εὐρύτατη συμφωνία ὅλων τῶν μελῶν τῆς συνόδου, ἡ ὁποία ἀντικατοπτρίζεται σέ ὅλες τίς

συνεδρίες της. Πράγματι, ή συζήτηση τοῦ κρισίμου θέματος συνεχίσθηκε στίς ἑπόμενες συνεδρίες τῆς συνόδου μέ σκληρότερες διακηρύξεις, οἱ ὁποῖες προετοίμαζαν τήν ἀπόφαση γιά τήν εἰσαγωγή τοῦ πάπα σέ δίκη. Στήν *ὀγδόη συνεδρία* (18 Δεκ. 1432) ἀνακοινώθηκε ἡ ἀπόφαση γιά τήν κρίση τοῦ πάπα σέ περίπτωση μή ἀνακλήσεως τῆς βούλλας, ἐνῶ στή *δεκάτη συνεδρία* (18 Φεβρ. 1433) συγκροτήθηκε, μετά ἀπό πρόταση τοῦ Ἰουλιανοῦ Καισαρίνι, συνοδική ἐπιτροπή γιά τόν ὁρισμό τῶν κατηγόρων τοῦ Εὐγενίου Δ΄. Ὁ πάπας θορυβήθηκε ἀπό τίς ἐξελίξεις καί ἀπέστειλε ἐκπροσώπους του στή σύνοδο μέ *ἔξι διαφορετικές βοῦλλες* γιά νά διαπραγματευθοῦν τό θέμα. *Δύο ὅμως ἦσαν οἱ κύριες προτάσεις τῶν παπικῶν κειμένων*. Ἡ *μία* εἰσηγεῖτο τή μεταφορά τῆς συνόδου στήν Μπολώνια ἤ σέ ἄλλη πόλη τῆς Ἰταλίας ἤ ἀκόμη καί τῆς Γερμανίας. Ἡ *ἄλλη* δεχόταν μέν τήν παραμονή τῆς συνόδου στή Βασιλεία, ἀλλά ζητοῦσε νά μετατεθῆ στό μέλλον ἡ ἔναρξη τῶν ἐργασιῶν της. *Ἡ σύνοδος ἀπέρριψε καί τίς δύο*, ὑποστήριξε δέ ὅτι ὁ πάπας ὀφείλει ὑπακοή στή σύνοδο καί ὁπωσδήποτε δέν ἔχει τήν ἐξουσία νά τή διαλύση ἤ νά τή μεταθέση ἤ καί νά τήν ἀναβάλη.

Ἡ σύνοδος προχώρησε καί σέ συγκεκριμένα μέτρα. Στή *δωδεκάτη συνεδρία* (13 Ἰουλίου 1433) κατάργησε τό δικαίωμα τοῦ πάπα νά ἀπονέμη ὑψηλά ἐκκλησιαστικά ἀξιώματα καί τοῦ ἔθεσε προθεσμία 60 ἡμερῶν γιά νά συμμορφωθῆ πρός τίς ἀποφάσεις τῆς συνόδου. Ὡστόσο, ὁ Εὐγένιος προέβη σέ δύο ἀντιφατικές ἐνέργειες. Μέ διάταγμά του (29 Ἰουλ. 1433) κήρυξε ἄκυρες καί ἀνυπόστατες ὁποιεσδήποτε συνοδικές ἀποφάσεις ἐναντίον του, ἐνῶ μετά ἀπό τρεῖς ἡμέρες (1 Αὐγ. 1433) ἐξέδωσε νέα παπική βούλλα (Dudum sacrum), μέ τήν ὁποία δεχόταν τή συνέχιση τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου στή Βασιλεία καί ζητοῦσε τήν ἀνάκληση ὅλων τῶν ἐναντίον του συνοδικῶν ἀποφάσεων. Ἀναγνώριζε συνεπῶς ὅλες τίς ἄλλες ἀποφάσεις της, ἀλλά ἀπέρριπτε τήν ὑποταγή τοῦ πάπα στή σύνοδο. Πρόκειται γιά συγκεχυμένες εἰσηγήσεις στόν ἀμφιταλαντευόμενο *μεταξύ αὐθεντίας καί ἀδυναμίας* πάπα ἀπό τόν ἐκπρόσωπό του στή σύνοδο Ἰουλιανό Καισαρίνι. Ἡ σύνοδος ὅμως ἀπάντησε στή *δεκάτη τρίτη συνεδρία* (11 Σεπτ. 1433) μέ τήν ἀκύρωση ὅλων τῶν ἐναντίον τῆς συνόδου ἀποφάσεων τοῦ Εὐγενίου Δ΄, ὁ ὁποῖος μετά διήμερο (13 Σεπτ. 1433) ἀπέρριψε τίς ἀποφάσεις τῆς *δωδεκάτης συνεδρίας* καί ἀπείλησε ὅσους τίς ἐδέχοντο μέ ἀφορισμό (βούλλα In arcano, Mansi, XXIX, 81-82). Ἡ κυρία διαφωνία ἐπικεντρωνόταν στήν ἀξίωση τῆς συνόδου ἀπό τόν πάπα νά ἀντικαταστήση *δύο ρήματα* (volumus et contentamur) μέ τό προτεινόμενο ἀπό τή σύνοδο ρῆμα (decernimus) στήν παπική βούλλα τῆς 1 Αὐγ. 1433 (Dudum sacrum) γιά τή συνέχιση τῶν ἐργασιῶν της στή Βασιλεία. Τελικῶς ὁ πάπας ὑπό τήν πίεση καί τῆς ἐπεκτατικῆς πολιτικῆς τοῦ Φραγκίσκου Σφόρτσα στήν Ἰταλία, ὄχι μόνο ὑπέκυψε στήν ἀξίωση τῆς συνόδου (Mansi, XXIX, 78-79), ἀλλά ἔγινε καί θερμός ὑποστηρικτής της. Ἡ

σύνοδος ἦταν πλέον ἐλεύθερη νά διακηρύξη τήν ὑπεροχή τῆς συνόδου ἔναντι τοῦ πάπα μέ τήν κατά λέξη σχεδόν ἐπανάληψη τοῦ διατάγματος Sacrosancta τῆς συνόδου τῆς Κωνσταντίας (Mansi, XXIX, 409). Ἡ ἀπόφαση αὐτή ἐπαναλήφθηκε κατά τρόπο πανηγυρικό καί στή *δεκάτη ὀγδόη συνεδρία* τῆς σύνοδου (26 Ἰουνίου 1434). Ὁ θρίαμβος τῶν ὑπερμάχων τῆς συνοδικῆς θεωρίας ἦταν πλήρης καί ἀπόλυτος.

Ἡ *δεύτερη περίοδος* τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου (1434-1438) ἀφιερώθηκε στίς ἀναγκαῖες ἐκκλησιαστικές μεταρρυθμίσεις, ἀλλά οἱ ἀποφάσεις της ἔπληττταν κατά τρόπο συστηματικό ἤ καί ὑποτιμητικό τά δικαιώματα τοῦ πάπα καί τῆς παπικῆς αὐλῆς. Ἡ οὐσία τῶν ἀποφάσεων ἦταν ὀρθή, ἀλλά τό πνεῦμα τους ἐριστικό. Οἱ στρεφόμενες κατά τοῦ πάπα καί τῆς παπικῆς αὐλῆς (curia romana) ἀποφάσεις ἀφοροῦσαν κυρίως: α) τό μέτρο τῆς "*ἀπαγορεύσεως*" (interdictum), β) τίς παπικές "*ἀφέσεις*" (indulgentiae = *συγχωροχάρτια*), γ) τούς ποικίλους *παπικούς φόρους*, δ) τίς *ἐφέσεις* πρός τόν παπικό θρόνο (appellationes), ε) τή σύνθεση τοῦ σώματος τῶν *καρδιναλίων* κ.λπ. Πράγματι, οἱ ἀποφάσεις τῆς συνόδου περιόρισαν ἤ καί κατάργησαν σημαντικά προνόμια γιά τή συντήρηση τοῦ παπικοῦ θρόνου. Εἰδικότερα, ἡ σύνοδος ἀποδυνάμωσε τό μέτρο τῆς "*ἀπαγορεύσεως*", ἔθεσε αὐστηρά κριτήρια γιά τήν ἄσκηση τῶν *ἀφέσεων* (=συγχωροχαρτίων), τό ὁποῖο θεώρησε δικαίωμα καί τῆς συνόδου (14 Ἀπρ. 1436), μείωσε κατά τρόπο ἐκδικητικό ὅλους τούς *τακτικούς ἤ ἐκτάκτους φόρους* πρός τόν παπικό θρόνο, ὑπερασπίσθηκε τίς τοπικές ἐκλογές τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωματούχων ἀντί τῶν παπικῶν διορισμῶν, ὅρισε σέ 24 τόν ἀνώτερο *ἀριθμό τῶν καρδιναλίων*, ἀπαγόρευσε τήν *ἐκπροσώπηση ἑνός ἔθνους* μέ περισσότερους ἀπό τό 1/3 τοῦ ἀριθμοῦ αὐτοῦ (ἐναντίον τῶν Ἰταλῶν), ἀνανέωσε τήν ἀπόφαση τῆς συνόδου τῆς Κωνσταντίας γιά τή τακτική σύγκληση τῶν *γενικῶν συνόδων ἀνά δεκαετία*, ἀποφάσισε τη *σύγκληση τῶν συνόδων κάθε ἐπαρχίας* κατ'ἔτος καί τῶν εὐρυτέρων ἀρχιεπισκοπῶν ἀνά διετία κ.ἄ. Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι σέ καμμία ἀπό τίς συνοδικές ἀποφάσεις δέν ὑπάρχει ἐνδιάθετη ἤ ἐκπεφρασμένη ἡ ἀγωνία γιά τήν ὑλική ἤ ἠθική ὑποστήριξη τοῦ ἐμπεριστάτου παπικοῦ θρόνου, ὁ ὁποῖος καταδικαζόταν σέ οἰκονομικό μαρασμό. Ὁ Εὐγένιος Δ΄ ἦρθε σέ νέα σύγκρουση πρός τή σύνοδο μέ ἐρέθισμα κυρίως τήν ἀπόφασή της, ὅτι ἡ σύνοδος ἔχει αὐτοδύναμη τήν ἐξουσία νά παρέχη "*ἀφέσεις*" σέ ὅσους θά προσέφεραν οἰκονομική ὑποστήριξη πρός αὐτήν (14 Ἀπρ. 1436). Ἄλλωστε, οἱ ἐπαχθεῖς γιά τόν παπικό θρόνο συνοδικές ἀποφάσεις δέν ἄφηναν στόν Εὐγένιο ἄλλα περιθώρια συμβιβασμῶν.

Ἡ σύγκρουση ἦταν ἀναπόφευκτη καί γιά πολλούς ἄλλους λόγους. Παράλληλα πρός τή σύνοδο τῆς Βασιλείας διεξήγοντο οἱ διαπραγματεύσεις γιά μία *κοινή Οἰκουμενική σύνοδο τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως* μέ σκοπό τήν ἀποκατάσταση τῆς ἑνότητας τῆς Ἐκκλησίας. Μία

τέτοια προοπτική ἐνδιέφερε ὄχι μόνο τόν παπικό θρόνο, ἀλλά καί τή σύνοδο τῆς Βασιλείας, ἡ ὁποία ὅμως περνοῦσε ἤδη περίοδο παρακμῆς. Ἡ παρουσία μόνο 20 περίπου ἐπισκόπων μεταξύ τῶν 500 καί πλέον συμμετεχόντων κληρικῶν, μοναχῶν καί λαϊκῶν ἐνοχλοῦσε καί τήν ἴδια τή σύνοδο, ἀλλά οἱ ἐκκλήσεις της γιά εὐρύτερη συμμετοχή ἐπισκόπων δέν εὕρισκαν τήν ἐπιθυμητή ἀπήχηση. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς εἶχε, ὅπως θά δοῦμε, σοβαρούς κανονικούς λόγους νά προτιμήση τήν πρόσκληση τοῦ πάπα Εὐγενίου Δ', ὑπό τόν αὐστηρό ὅμως ὅρο ὅτι στήν κοινή Οἰκουμενική σύνοδο θά συμμετεῖχαν καί οἱ *"Συνοδικοί"* τῆς Βασιλείας. Ὁ *πάπας* εἶχε συμφωνήσει μέ τούς βυζαντινούς γιά τή σύγκληση τῆς ἑνωτικῆς συνόδου σέ μία πόλη τῆς Ἰταλίας, ἀλλά ἡ πλειοψηφία τῆς συνόδου τῆς Βασιλείας προτιμοῦσε τήν Ἀβινιόν ἤ μία πόλη τῆς Σαβοΐας. Ὡστόσο, προέκυψε σοβαρή διαφωνία καί μεταξύ τῶν μελῶν τῆς συνόδου, ἀφοῦ ἡ μέν *πλειονότητα τῶν μελῶν* ἀπέρριπτε, ἐνῶ ἡ *πλειονότητα τῶν ἐπισκόπων* τῆς συνόδου συμφωνοῦσε μέ τήν παπική πρόταση. Οἱ δύο πλευρές ἑτοίμασαν χωριστά κείμενα συνοδικῶν ἀποφάσεων, τά ὁποῖα προσπάθησαν νά ἀναγνώσουν συγχρόνως σέ μία τεταμένη ἀτμοσφαίρα μιᾶς παρωδίας συνοδικῆς συνεδρίας (7 Μαΐου 1437).

Ὁ προϊστάμενος τῆς ἀποστολῆς τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς Δισύπατος ἦταν ἐκφραστής τῆς συνοδικῆς παραδόσεως τῆς Ἀνατολῆς, ἡ ὁποία μάλιστα εἶχε γίνει δεκτή ἀπό τόν πάπα καί γιά τήν συγκρότηση τῆς ἑνωτικῆς συνόδου, δήλωσε δέ ὅτι ἀναγνώριζε ὡς συνοδική ἀπόφαση τῆς Βασιλείας τό κείμενο τῶν ἐπισκόπων, δηλαδή τῆς μειοψηφίας τῆς συνόδου (1 Ἰουλίου 1437). Ἡ ἐπιλογή ἦταν αὐτονόητη γιά ἕναν ὀρθόδοξο, ἀλλά δέν ἦταν αὐτονόητη καί γιά τήν πλειοψηφία τῶν μελῶν τῆς συνόδου τῆς Βασιλείας, ἡ ὁποία ἀνακίνησε τή διαδικασία γιά τήν κρίση τοῦ πάπα Εὐγενίου Δ' (31 Ἰουλίου 1437), ἐνῶ ἀπέρριψε τήν ἀπόφαση γιά τή μεταφορά τῆς συνόδου τῆς Φερράρα. Ἡ ἑνωτική σύνοδος Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439) καί ἡ ὑπογραφή τῆς ἑνώσεως (Ἰούλιος 1439) συνέπεσε μέ τήν ἀπόφαση τῆς συνόδου τῆς Βασιλείας γιά τήν καθαίρεση τοῦ πάπα Εὐγενίου (25 Ἰουνίου 1439). Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι στή συνεδρία αὐτή τῆς συνόδου παρίσταντο μόνο 9 ἐπίσκοποι. Ἡ σημασία τῆς ἑνωτικῆς συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας ἐπιτάχυνε τήν οὐσιαστική διάλυση τῆς μεταρρυθμιστικῆς συνόδου τῆς Βασιλείας, ἡ ὁποία ἀναγνωριζόταν πλέον μόνο ἀπό τήν Ἑλβετία καί τή Σαβοΐα. Πάπας ἐκλέχθηκε ὁ δούκας τῆς Σαβοΐας Ἀμεδαῖος ὡς Φήλιξ Ε'. Ἡ ἐκλογή ἔγινε ἀπό ἐκλεκτορικό σῶμα, *τό ὁποῖο συνῆλθε ὑπό τή προεδρία τοῦ μόνου παρόντος καρδιναλίου*, τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀρελάτης Λουδοβίκου, *καί συγκροτήθηκε μόνο ἀπό ὀκτώ ἀντιπροσώπους μέ ἱερατικό βαθμό κάθε μιᾶς ἀπό τίς μετέχουσες τέσσαρες ἐθνότητες (9 ἐπίσκοποι, 7 ἡγούμενοι, 5 θεολόγοι καί 9 κανονολόγοι).* Μετά τόν θάνατο τοῦ Εὐγενίου Δ' (1447) καί τήν

ἐκλογή τοῦ πάπα Νικολάου Ε΄ (1447-1455) ὁ μέν Ἀμεδαῖος παραιτήθηκε ἀπό τό παπικό ἀξίωμα (1449), ἡ δέ σύνοδος, ἀφοῦ ἐξέλεξε καί ὡς δικό της πάπα τόν Νικόλαο Ε΄, κήρυξε τή λήξη τῶν ἐργασιῶν της (1449). Μαζί μέ τή διάλυση τῆς συνόδου ἔσβησε καί ὁ τελευταῖος ἀπόηχος τῆς συνοδικῆς κινήσεως τοῦ ΙΕ΄ αἰώνα. Ἡ ἰδέα μιᾶς νέας γενικῆς συνόδου τῆς Δύσεως ἐπανῆλθε στό προσκήνιο τῆς ἐκκλησιαστικῆς συνειδήσεως μετά τήν ἔκρηξη τῆς προτεσταντικῆς Μεταρρυθμίσεως τοῦ ΙΣΤ΄ αἰώνα.

3. Θεία Λατρεία

Ἡ θεία λατρεία παρέμεινε ὁ πυρήνας τοῦ πνευματικοῦ βίου τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου τῆς Δύσεως, καίτοι ἡ ἀσυνέπεια τῆς ἱεραρχίας καί τοῦ ἐνοριακοῦ κλήρου πρός τήν κανονική τάξη καί τόν ἠθικό βίο προκαλοῦσαν τή δυσφορία ἤ καί τήν ἀντίδραση τῶν πιστῶν. Οἱ ἐπίσημες καταγγελίες τῶν παπῶν τῆς γρηγοριανῆς μεταρρυθμίσεως γιά τόν ἀντικανονικό *γάμο* ἤ γιά τή *σιμωνιακή* κατάληψη ἐκκλησιαστικῶν θέσεων ἤ καί γιά τόν *νικολαϊτισμό* ἐπιβεβαιώθηκαν, ὅπως εἴδαμε, ἀπό τίς γενικότερες ἀντιδράσεις ὄχι μόνο τῆς ἱεραρχίας, ἀλλά καί τοῦ ἐνοριακοῦ κλήρου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Δύσεως στόν ἀγώνα γιά τήν ἐξυγίανση τοῦ κλήρου. Ἐν τούτοις, ὁ λαός παρέμεινε προσηλωμένος στή πνευματική ἐμπειρία τῆς θ. λατρείας, ἡ ὁποία εἶχε ὡς πυρήνα της τή θ. λειτουργία. Αὐτό ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τίς συνέπειες τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ μέτρου τῆς παπικῆς *"ἀπαγορεύσεως"* (interdictum) στίς κοινωνίες τῆς Δύσεως κατά τούς ΙΑ΄, ΙΒ΄ καί ΙΓ΄ αἰῶνες. Ἡ θ. λειτουργία εἶχε διαμορφωθῆ μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ παλαιοῦ *ρωμαϊκοῦ τύπου* (Ἐκκλ. Ἱστορία, τόμ. Α΄, 903-904) καί εἶχε ἐπιβληθῆ σέ ὁλόκληρη σχεδόν τή Δύση ἤδη ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Καρλομάγνου, καίτοι οἱ τοπικές λειτουργικές δέλτοι διατηρήθηκαν σέ ὁρισμένα μοναστήρια τῆς Δύσεως. Οἱ ρωμαϊκές λειτουργικές ὁδηγίες (ordines) ἐπιβεβαιώνουν ὅτι ὁ τύπος τῆς θ. λειτουργίας ἀπό τά *ἀποστολικά* καί τά *εὐαγγελικά* ἀναγνώσματα μέχρι καί τή μετάληψη τῶν πιστῶν παρέμενε κατά βάση ἀμετάβλητος σέ ὅλο τόν ἐνιαύσιο λειτουργικό κύκλο, παρά τίς δευτερεύουσες προσθῆκες σέ ὁρισμένες περιοχές (Ἰταλία, Γαλλία κ.λπ.). Κατά τήν περίοδο αὐτή ἔγινε σαφέστερη στή θεολογία τῆς Δύσεως ἡ διάκριση τῶν *μυστηρίων* (sacramenta) ἀπό τίς *μυστηριακές τελετές* (sacramentalia), ἐνῶ ὑποστηρίχθηκε *τό ἑπτάριθμο τῶν μυστηρίων* κατά τόν ΙΒ΄ αἰώνα κυρίως ἀπό τόν Πέτρο Λομβαρδό (+ 1164).

Ἡ διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ σέ ὁλόκληρη σχεδόν τή Β. Εὐρώπη μέχρι τά τέλη τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα καί ἡ ἐπιβολή τῆς τελέσεως τῆς θ. λειτουργίας στή λατινική γλώσσα ὡς μιᾶς τῶν *τριῶν ἱερῶν γλωσσῶν* (*ἑλληνικῆς, λατινικῆς, ἑβραϊκῆς*) κατέστησε τή θ. λατρεία παράγοντα πνευματικῆς ἑνότητας γιά ὅλους τούς λαούς τῆς Δύσεως. Ἡ βραδεία ὅμως διάδοση τοῦ

Χριστιανισμοῦ στούς λαούς τῆς βόρειας καί τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης ἀποτελοῦσε σοβαρό πρόβλημα γιά τούς χριστιανικούς λαούς τῆς Δύσεως, οἱ ὁποῖοι ὑπέφεραν ἀπό τίς ληστρικές ἐπιδρομές τῶν σκανδιναβῶν Βίκινγκς, τῶν γερμανικῶν φύλων, τῶν μαγυαρικῶν φυλῶν κ.ἄ. Οἱ ἐπίσκοποι τῆς Γαλλίας ὑπέφεραν ἰδιαιτέρως ἀπό τίς ἐπιδρομές αὐτές καί εἰσηγήθηκαν ἤδη κατά τόν ΙΑ΄ αἰώνα τήν καθιέρωση πενταετοῦς καταπαύσεως κάθε ἐχθροπραξίας μεταξύ τῶν χριστιανικῶν λαῶν (*"Εἰρήνη τοῦ Θεοῦ"*) ἤ τουλάχιστον μιᾶς περιοδικῆς ἀναστολῆς τῶν ἐχθροπραξιῶν σέ ὁρισμένες σημαντικές περιόδους γιά τήν πνευματική ζωή τῶν πιστῶν, *ἤτοι ἀπό τή νηστεία τῶν Χριστουγέννων μέχρι τήν ἑορτή τῶν Ἐπιφανείων, ἀπό τή Μ.Τεσσαρακοστή μέχρι τήν Κυριακή τοῦ Θωμᾶ καί ἀπό τήν Κυριακή πρό τῆς Ἀναλήψεως μέχρι τό τέλος τῆς ἑβδομάδας μετά τήν Πεντηκοστή* (*σύνοδος Ναρβόννης*, 1054). Ἡ περιοδική αὐτή ἀναστολή τῶν ἐχθροπραξιῶν ὀνομάσθηκε *"Ἀνακωχή τοῦ Θεοῦ"* (Treuga Dei), ἐφαρμόσθηκε δέ ἐπανειλημμένως στή Δύση ὑπό τήν παπική ἀπειλή τῆς ποινῆς τῆς *"ἀπαγορεύσεως"*(interdictum) καί ἐνίσχυσε τήν εὐαισθησία τῶν πιστῶν γιά τή συμμετοχή στή λατρευτική ζωή τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ πάπας Ἀλέξανδρος Γ΄ ἐξέδωσε σέ εἰδικό παπικό Δεκρετάλιο τήν ἀπόφαση τῆς συνόδου τοῦ Λατερανοῦ (1179) γιά τήν ἐπίσημη καθιέρωση τῆς *"Ἀνακωχῆς τοῦ Θεοῦ"* στή Δυτική Ἐκκλησία. Ἄλλωστε, ἡ πνευματική ἀνομοιογένεια τῶν παλαιῶν καί τῶν νέων χριστιανικῶν λαῶν τῆς Δύσεως συντηροῦσε στίς χριστιανικές κοινωνίες ποικίλα *παγανιστικά ἔθιμα (μαγεία, εἰδωλολατρικά ἔθιμα γάμου, κηδείας κ.λπ.)*, ἡ ἐξάλειψη τῶν ὁποίων ἀπαιτοῦσε ὀργανωμένη καί συνεχῆ ποιμαντική δράση τοῦ κλήρου. Ἡ ἑνότητα τῆς θ. λατρείας δέν ἀρκοῦσε γιά τήν πλήρη ἔνταξη τῶν λαῶν αὐτῶν στό πνευματικό περιεχόμενο τῆς χριστιανικῆς ζωῆς. Βεβαίως, ἡ ἑνότητα αὐτή ἐνισχύθηκε μέ τήν ἀνάπτυξη σέ ὅλα σχεδόν τά κράτη τῆς Δύσεως τῶν παλαιῶν καί τῶν νέων Μοναστικῶν ταγμάτων, τά ὁποῖα καλλιέργησαν ὄχι μόνο τά θεολογικά γράμματα, ἀλλά καί τή συνέχεια τῆς μοναστικῆς παραδόσεως.

Ἡ ἔντονη συμμετοχή τοῦ *Κλουνιακοῦ*, τῶν *Βενεδικτίνων*, τῶν *Δομινικανῶν*, τῶν *Φραγκισκανῶν* καί τῶν ἄλλων μοναστικῶν ταγμάτων στόν ἀγῶνα γιά τήν ἀνύψωση τοῦ κλήρου καί τήν ἐξυγίανση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου ὑπῆρξε καθοριστική καί συνέβαλε τά μέγιστα στή ἀπελευθέρωση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας ἀπό τή δυναστική *"περιβολή"* τῶν κοσμικῶν ἀρχόντων. Ἡ προοδευτική ἐξύψωση τοῦ ἐνοριακοῦ κλήρου ἐνισχύθηκε σημαντικά ἀπό τή μεγάλη ἐπιρροή τῶν μοναστικῶν κυρίως κέντρων στίς κοινωνίες τῆς Δύσεως, ἀφοῦ ἡ μέν θ. λατρεία ἦταν τό ἐπίκεντρο τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῶν μοναχῶν, ἡ δέ θεολογία μία σημαντική συμβολή τῶν μοναχῶν τόσο στούς ἀγῶνες τοῦ παπισμοῦ, ὅσο καί στήν πληρέστερη συνειδητοποίηση τῆς μυστηριακῆς ἐμπειρίας τῶν πιστῶν. Ἡ *ἱεροκρατική*

ὅμως ἐξέλιξη τοῦ περί *"περιβολῆς"* ἀγώνα τοῦ παπισμοῦ ἐναντίον τῶν λαϊκῶν κυρίως βασιλέων καί τοπικῶν ἀρχόντων *ἐμπεριεῖχε μία ἐνδιάθετη τάση ὑποβαθμίσεως τοῦ λαϊκοῦ στοιχείου ἔναντι τοῦ κλήρου*, ἡ ὁποία διακηρύχθηκε καί ἐπίσημα στή βούλλα (Clericis laicos) τοῦ πάπα Βονιφατίου Η´ (1294-1303) ὑπό τή μορφή ὅτι *"οἱ λαϊκοί ἐπιδεικνύουν πάντοτε μία ἐχθρότητα ἐναντίον τοῦ κλήρου"*. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή προφανῶς ἀποκλείσθηκαν οἱ λαϊκοί ἀπό τή μετάληψη τοῦ αἵματος καί περιορίσθηκαν στή μετάληψη *μόνου τοῦ σώματος* τοῦ Κυρίου, ἐνῶ τά νήπια ἀποκλείσθηκαν τελείως ἀπό τή θ. εὐχαριστία. Βεβαίως, ἡ Δυτική Ἐκκλησία διατηροῦσε τήν ἀρχαία συνήθεια τῆς *χωριστῆς μεταδόσεως* τοῦ ἄρτου καί τοῦ οἴνου τῆς εὐχαριστίας, ἡ δέ μετάληψη τοῦ αἵματος τοῦ Κυρίου γινόταν χωρίς λαβίδα ἀπό τό ἅγιο Ποτήριο. Ὑπῆρχε λοιπόν ὁ *κίνδυνος βεβηλώσεως* τοῦ μυστηρίου ὄχι μόνο μέ τή χύση τοῦ οἴνου τῆς εὐχαριστίας ἔξω ἀπό τό στόμα τῶν πιστῶν, ἀλλά καί μέ τή πτώση ψιχίων κατά τόν τεμαχισμό τοῦ ἄρτου τῆς εὐχαριστίας. Ἔτσι ἑρμηνεύθηκε στή Δύση ἡ καθιέρωση τοῦ *ἀζύμου* ἀντί τοῦ *ἐνζύμου* ἄρτου *(ἄζυμα)* ὑπό τή μορφή τῆς *"ὄστιας"*. Ἡ χρήση τοῦ ἀζύμου ἀντί τοῦ ἐνζύμου ἄρτου κατά τόν Θ´ αἰώνα συνδέθηκε στήν Ἀνατολή μέ τή θεολογική ἀντίληψη, ὅτι στή θ. εὐχαριστία προσφέρεται τό *σῶμα τοῦ νεκροῦ καί ὄχι τοῦ ἀναστάντος Χριστοῦ*, γι'αὐτό καί ἡ καινοτομία ἀποδοκιμάσθηκε μέ χαρακτηριστική ὀξύτητα ἀπό τόν πατριάρχη Ἀντιοχείας Πέτρο Γ´ (1052-1056) τόσο στήν ἐπιστολή του πρός τόν Κπόλεως Μιχαήλ Κηρουλάριο (PG 120, 800 κἑξ.), ὅσο καί πρός τόν λατίνο ἀρχιεπίσκοπο Ἀκυληΐας Δομίνικο (PG 120, 764 κἑξ.). Στίς ἑνωτικές συζητήσεις ἡ χρήση ἀζύμου ἄρτου προβαλλόταν πάντοτε ἀπό τούς Ὀρθοδόξους ὡς μία σημαντική διαφορά, ἐνῶ στήν ἑνωτική σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439) ἔγινε δεκτή μία συμβιβαστική ἀντιμετώπιση τῆς διαφορᾶς αὐτῆς, ὥστε *"ἐν ἀζύμῳ ἤ ἐνζύμῳ ἄρτῳ σιτίνῳ τοῦ Χριστοῦ σῶμα τελεῖσθαι ἀληθῶς..."*.

Βεβαίως, ἡ ὄψιμη εὐαισθησία γιά τόν *κίνδυνο βεβηλώσεως τοῦ μυστηρίου* προέκυψε ἀπό ἀνάλογες θεολογικές ἐξελίξεις για τήν ἑρμηνεία τῆς θ. εὐχαριστίας καί τῆς Ἐκκλησίας. Πράγματι, ἡ ἀπαγόρευση τῆς μεταδόσεως τῆς θ. εὐχαριστίας στά νήπια ὑπῆρξε συνέπεια ὄχι κυρίως τοῦ φόβου γιά τήν πιθανή βεβήλωση τοῦ μυστηρίου, ἀλλά τῆς θεολογικῆς ἀντιλήψεως ὅτι τό βάπτισμα παρεῖχε στά νήπια ὅλα τά ἀναγκαῖα πνευματικά στοιχεῖα γιά τή χριστιανική τους ζωή. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό εἰσήχθη τό διά *ραντισμοῦ βάπτισμα ("βάπτισμα τῶν κλινικῶν")* μέ τήν αἰτιολογία τοῦ ψύχους, ὅπως ἐπίσης καί ὁ χωρισμός τοῦ βαπτίσματος ἀπό τό χρίσμα, τό ὁποῖο μετατέθηκε στήν ἡλικία τῶν 10-12 ἐτῶν καί παρείχετο μόνο ἀπό τούς ἐπισκόπους. *Ὁ χωρισμός τοῦ βαπτίσματος ἀπό τό χρίσμα καί τή θ. εὐχαριστία ὑποδηλώνει ἀναμφιβόλως τίς ἐσωτερικές δυσχέρειες τῆς δυτικῆς θεολογίας νά διατηρήση τήν κοινή ἐκκλησιαστική παράδοση γιά τήν*

ἄρρηκτη φανέρωση στή ζωή τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Πασχαλίου μυστηρίου τοῦ Χριστοῦ καί τοῦ μυστηρίου τῆς Πεντηκοστῆς. Ἡ ἐπίδραση τῆς θεολογίας τῶν σχολῶν τῶν Φράγκων στήν παραδοσιακή λατινική θεολογία ἐξηγεῖ τίς ἔντονες *χριστομονιστικές τάσεις,* οἱ ὁποῖες ἐπηρέασαν γενικότερα τή σχολαστική θεολογία τῆς Δύσεως.

Ἀνάλογες ὑπῆρξαν οἱ διακρίσεις καί γιά *τή συχνότητα τῆς συμμετοχῆς τῶν λαϊκῶν στή θ. εὐχαριστία.* Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι ὁ *Κανόνας* τοῦ ἁγίου Βενεδίκτου ἐπέβαλλε στούς Βενεδικτίνους μοναχούς τή *συχνή* ἤ καί τήν *καθημερινή* θεία κοινωνία. Ὑπῆρχαν ἀνάλογες τάσεις καί στίς ἐνορίες, στίς ὁποῖες ὅμως καθιερώθηκε νά τελεῖται ἡ θ. λειτουργία μόνο κατά τίς Κυριακές καί τίς μεγάλες ἑορτές τοῦ ἔτους. Ἄλλωστε, οἱ ἑορτές εἶχαν πολλαπλασιασθῆ, ἡ δέ ἰδιαίτερη ἔμφαση στήν *ἐξομολόγηση* ἐνίσχυε τήν τάση τῶν πιστῶν πρός τή συχνή κοινωνία. Κατά τόν ΙΑ΄ αἰώνα χαλάρωσε βεβαίως ἡ ἀξίωση τῆς καθημερινῆς τελέσεως τῆς θ. λειτουργίας ἀκόμη καί στά μοναστήρια, ἀλλά οἱ μοναχοί τελοῦσαν συνήθως κάθε ἡμέρα τή θ. λειτουργία. Πράγματι, ὁ *Κανόνας* τῶν Κιστερσιανῶν τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα συνιστοῦσε στούς ἁπλούς μοναχούς νά κοινωνοῦν κάθε ἑβδομάδα καί κατά προτίμηση τήν Κυριακή, ἐνῶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Καντέρμπουρυ Λαφράγκ στόν *Κανονισμό* γιά τούς μοναχούς τοῦ Καντέρμπουρυ δέν ἀναφέρει τίποτε σχετικό γιά τή θ. κοινωνία. Ἐν τούτοις, κατά τόν ΙΓ΄ αἰώνα ὁ περίφημος σχολαστικός θεολόγος *Θωμᾶς Ἀκινάτης* τελοῦσε τή θ. λειτουργία κάθε ἡμέρα, ὅπως συνήθως συνέβαινε καί σέ πολλά μοναστήρια τῆς Δύσεως. Ἡ μετάληψη τῶν πιστῶν ἀντιμετωπίσθηκε κατά διαφορετικούς τρόπους. Ἡ *σύνοδος τῶν Τουρρώνων* (Tours, 813) εἶχε ἀποφασίσει ὅτι οἱ πιστοί ἔπρεπε νά κοινωνοῦν τουλάχιστον τρεῖς φορές τόν χρόνο *(Χριστούγεννα, Πάσχα, Πεντηκοστή),* ἀλλά ἡ σύνοδος τοῦ Ἀκυϊσγράνου (836) συνιστοῦσε τή συμμετοχή στή θ. κοινωνία κάθε Κυριακή. Κατά τόν ΙΑ΄ αἰώνα ἐπικράτησε γενικότερα ἡ συνήθεια τῆς κοινωνίας τῶν πιστῶν *τρεῖς ἤ καί τέσσαρες φορές τόν χρόνο,* καίτοι δέν ἐγκαταλείφθηκαν οἱ πνευματικές συστάσεις γιά τή συχνή συμμετοχή στή θ. κοινωνία. Ὁ βενεδικτίνος *Πέτρος Νταμιάνι* συνιστοῦσε στούς πιστούς τήν καθημερινή κοινωνία, ὅπως ἀργότερα καί ὁ *Πέτρος Λομβαρδός,* ἀλλά ὁ *Θωμᾶς Ἀκινάτης* ὑποστήριζε ὅτι ὁ πιστός ἔπρεπε νά κοινωνῆ, ὅταν συμμετεῖχε στή θ. λειτουργία καί ἄν δέν βαρυνόταν ἀπό βαρέα παραπτώματα.

Τό μυστήριο τῆς *Ἐξομολογήσεως* γνώρισε ἰδιαίτερη ἀνάπτυξη στήν πνευματική ζωή τῆς Δύσεως, ἀφ'ἑνός μέν λόγω τῆς διδασκαλίας περί τῆς μέσης καταστάσεως τῶν ψυχῶν (*"καθαρτηρίου πυρός"*), ἀφ'ἑτέρου δέ λόγω τῆς σταδιακῆς συνδέσεως τῆς πνευματικῆς ἐξουσίας γιά τήν ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν (remissio peccatorum) μέ τήν ἀπαλλαγή ὄχι μόνο ἀπό τίς

πνευματικές τιμωρίες (*ἐπιτίμια*) στόν παρόντα βίο, ἀλλά καί ἀπό τίς τιμωρίες τοῦ καθαρτηρίου πυρός (indulgentiae). Ἡ εἰσαχθεῖσα στή Δύση πρακτική τῆς *"ἐξαγορᾶς"* τῶν ἁμαρτιῶν (redemptiones) καί τῶν πνευματικῶν ποινῶν *(ἐπιτιμίων)* ἔναντι τῆς προσφορᾶς χρηματικῶν ποσῶν γιά ἱερούς σκοπούς ἤ ἔναντι τῆς προσωπικῆς συμμετοχῆς σέ ἀγῶνες ἐναντίον τῶν αἱρετικῶν ἤ καί τῶν ἀπίστων (*σταυροφορίες* κ.λπ.) ὁδήγησε στήν ἰδέα ἐπεκτάσεως τῶν ἀφέσεων καί στή μεταθανάτια ζωή. Ὑποστηρίχθηκε ἡ δυνατότητα ἀπαλλαγῆς ἀπό τίς τιμωρίες τοῦ καθαρτηρίου πυρός γιά τούς αὐτούς λόγους (indulgentiae), οἱ ὁποῖοι μάλιστα κατέληξαν νά θεμελιώνουν καί τή δυνατότητα ἐξαγορᾶς ἀπό τούς ζῶντες τῶν τιμωριῶν ἀκόμη καί τῶν ἤδη ἀποθανόντων συγγενῶν ἤ ἄλλων προσώπων, μέ *κριτήριο τήν ἄρρηκτη ἑνότητα μεταξύ τῆς στρατευομένης καί τῆς θριαμβεύουσας Ἐκκλησίας*. Ἡ βεβαίωση ὅτι ὁ πιστός ἀπαλλάχθηκε ἀπό τίς πνευματικές τιμωρίες τοῦ παρόντος βίου *(ἐπιτίμια)* καί ἀπό τίς τιμωρίες τοῦ καθαρτηρίου πυρός παρείχετο ἀπό τόν ἐξομολόγο μέ εἰδικά ἔγγραφα *(συγχωροχάρτια)*, τά ὁποῖα ἀπέφεραν συνήθως μεγάλα οἰκονομικά ὀφέλη στήν Ἐκκλησία καί στόν κλῆρο. Ἡ σχολαστική θεολογία (*Ἀλέξανδρος Χαλέσιος, Θωμᾶς Ἀκινάτης* κ.ἄ.) συνέδεσε τήν ἐκκλησιαστική αὐτή πράξη μέ τό ἐξαιρετικό περιεχόμενο τῆς παπικῆς αὐθεντίας, ἡ ὁποία μποροῦσε νά διαθέτη τήν *περισσεύουσα ἀξιομισθία τῶν ἀγαθῶν ἔργων τοῦ Χριστοῦ καί τῶν ἁγίων* γιά νά ἀντισταθμίζη τίς ὁποιεσδήποτε ἐλλείψεις τῶν τιμωρημένων στό καθαρτήριο πῦρ καί νά τούς ἀπαλλάσση ἀπό τίς αἰώνιες τιμωρίες.

Οἱ μεγάλες οἰκονομικές ἀνάγκες τοῦ παπικοῦ θρόνου καί ἡ ἐντυπωσιακή προθυμία τῶν πιστῶν νά ἐξασφαλίσουν μέ προσιτά ἀντάλλαγματα τίς ἀνέσεις τῆς μελλούσης ζωῆς ἤδη ἀπό τόν παρόντα βίο διευκόλυναν τήν καθιέρωση τῶν *"Ἰωβηλαίων ἐτῶν"* στήν Ἐκκλησία τῆς Δύσεως. Ὁ πάπας Βονιφάτιος Η΄ (1294-1303), ὁ ὁποῖος συστηματοποίησε τόν τρόπο πωλήσεως τῶν συγχωροχαρτίων, συνέδεσε πρῶτος τόν θεσμό τῶν Ἰωβηλαίων ἐτῶν μέ τίς *"ἀφέσεις"* (indulgentiae). Ὁ θεσμός εἶχε τίς ρίζες του στήν ἰουδαϊκή παράδοση (Λευιτ. 25, 8 κἑξ.), ἡ ὁποία ἀφιέρωνε κάθε *πεντηκοστό ἔτος* στόν Θεό μέ σημαντικές κοινωνικές συνέπειες (*ἀπελευθέρωση δούλων, ἐπιστροφή πωληθέντων κτημάτων* κ.λπ.). Ἡ ὀνομασία προέρχεται ἀπό τήν τελετή γιά τήν κήρυξη τῆς ἐνάρξεως τοῦ ἰωβηλαίου ἔτους ὑπό τόν ἦχο σάλπιγγας *(ἑβρ. γιομπέλ=σάλπιγγα)*. Ὁ Βονιφάτιος ὅρισε τόν ἑορτασμό τῶν Ἰωβηλαίων κάθε *ἑκατό χρόνια* (1300), ἀλλά οἱ πιεστικότερες οἰκονομικές ἀνάγκες τοῦ παπικοῦ θρόνου, ἰδιαίτερα κατά τή *"βαβυλώνια αἰχμαλωσία"* (1309-1378), κατέστησαν ἀναγκαία τή συντόμευση τοῦ χρόνου τῶν Ἰωβηλαίων σέ κάθε *πεντηκοστό ἔτος* ἀπό τόν Βενέδικτο Β΄ (1340), ἀργότερα δέ σέ κάθε τριακοστό ἔτος ἀπό τόν Οὐρβανό ΣΤ΄ (1389) καί τέλος σέ κάθε *εἰκοστό πέμπτο ἔτος* ἀπό τόν Παῦλο Β΄ (1470). Κατά τή διάρκεια τοῦ ἰωβηλαίου ἔτους οἱ πιστοί τῆς Δύσεως ὄφειλαν νά

πραγματοποιοῦν ἱερές ὁδοιπορίες γιά προσκύνημα στή Ρώμη, στήν ὁποία παρέμεναν γιά 15 ἡμέρες τουλάχιστον, συμμετεῖχαν σέ εἰδικές τελετές, ἐξομολογοῦντο στούς πνευματικούς καί λάμβαναν *"ἀφέσεις"* ἁμαρτιῶν καί τιμωριῶν *(συγχωροχάρτια)*. *Ὅσοι ἀδυνατοῦσαν νά πραγματοποιήσουν τό προσκύνημα στή Ρώμη μποροῦσαν νά ἀποστείλουν χρηματικό ποσό γιά νά λάβουν τά συγχωροχάρτια,* τά ὁποῖα συνδέθηκαν πλέον ὀργανικά ὄχι μόνο μέ τόν οἰκονομικό, ἀλλά καί μέ τόν πνευματικό βίο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Δύσεως. Ἡ συμβολή τῶν μή *ἐπαιτικῶν* κυρίως μοναστικῶν ταγμάτων ὑπῆρξε σημαντική στή διάδοση καί στήν ἀνάπτυξη ὅλων αὐτῶν τῶν λατρευτικῶν καί παραλατρευτικῶν ἐκφράσεων τοῦ πνευματικοῦ βίου τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, ἀφοῦ ὁ λαός ἔτρεφε ἰδιαίτερη συμπάθεια πρός τούς μοναχούς ὄχι μόνο λόγω τῆς καταπτώσεως τοῦ ἐνοριακοῦ κλήρου, ἀλλά καί λόγω τῶν πνευματικῶν τους ἀγώνων γιά τή γενικότερη ἐξυγίανση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου μέ πρότυπο τή ζωή καί τή δράση τῶν ἀποστόλων.

Ὁ *ἱ. Ναός* ὑπῆρξε πάντοτε τό σταθερό κέντρο τῆς ὅλης λατρευτικῆς ζωῆς καί αἰσθητοποίησε μέ χαρακτηριστικό τρόπο τόσο τήν ἐξέλιξη τῶν πνευματικῶν ἀναζητήσεων τῶν χριστιανικῶν λαῶν τῆς Δύσεως, ὅσο καί τίς ἱεροκρατικές τάσεις τῆς ἀκμῆς τοῦ μεσαιωνικοῦ παπισμοῦ. Βεβαίως, ἡ ἄρρηκτη σχέση τοῦ ἱ. ναοῦ μέ τή θ. λατρεία προσδιόριζε σέ μεγάλο βαθμό καί τά ὅρια τῆς ἐξελίξεως κυρίως τῶν ἀρχιτεκτονικῶν του τύπων, ἀφοῦ ἡ βυζαντινή θεολογία τῆς εἰκόνας δέν ἔγινε ποτέ ὀργανικό στοιχεῖο τῆς χριστιανικῆς ζωγραφικῆς τῆς Δύσεως καί δέν ἐπηρέασε καθοριστικά τή χριστιανική ἀρχιτεκτονική. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή ἡ ἐξέλιξη τῆς χριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Δύσεως ἐκφράσθηκε διαδοχικά κατά τούς μέσους χρόνους ἀπό τόν *"ρωμανικό"* καί ἀπό τόν *"γοτθικό"* ρυθμό, οἱ ὁποῖοι ἀνέδειξαν σέ ὕψος καί ὄγκο ὅλα τά βασικά στοιχεῖα τῆς βυζαντινῆς τρουλλαίας Βασιλικῆς. Ὁ *"Ρωμανικός"* ρυθμός εἶχε ἐπικρατήσει κυρίως στό φραγκικό κράτος ἤδη κατά τόν Θ΄ αἰώνα μέ ἐξύψωση καί προέκταση τοῦ *μεσαίου* καί τοῦ *ἐγκάρσιου* κλίτους τῆς Βασιλικῆς, τά ὁποῖα προέβαλλαν τό σταυροειδές σχῆμα τοῦ ναοῦ. Στή συνάντηση τῶν δύο ὑπερυψωμένων κλιτῶν ὑψωνόταν μέ χαρακτηριστικό τύμπανο ὁ ἐντυπωσιακός *κυκλικός ἤ ἐξαγωνικός τροῦλλος,* ὁ ὁποῖος ἕνωνε τίς τέσσαρες κεραῖες τοῦ σταυροῦ. Κυρίαρχο στοιχεῖο τοῦ *ρωμανικοῦ ρυθμοῦ* ἦταν τό ἡμικυκλικό τόξο, στό ὁποῖο κατέληγαν οἱ θύρες, τά παράθυρα, οἱ συνδέσεις τῶν κιόνων ἤ τῶν πεσσῶν, ὅλα τά ἐσωτερικά ἀνοίγματα τοῦ ναοῦ καί ὅλα τά διακοσμητικά του στοιχεῖα. Ἡ κυριαρχία τοῦ ἡμικυκλικοῦ τόξου στήν ὅλη ἀρχιτεκτονική δομή τοῦ ναοῦ τόνιζε τήν αἰσθητική ἑνότητα ὅλων τῶν ἐπί μέρους στοιχείων του, τά ὁποῖα ἀναπτύχθηκαν περισσότερο στούς μνημειακούς ναούς τοῦ ΙΑ΄ καί τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα. Τά *κωδωνοστάσια* ὑψώνοντο στή δυτική πλευρά τοῦ ναοῦ ὡς ἐπιβλητικοί πύργοι καί ἀποτελοῦσαν *ὁμόλογο καί ὀργανικό στοιχεῖο τοῦ ναοῦ* ὄχι μόνο μέ τήν ἀρχιτεκτονική τους κατασκευή, ἀλλά καί μέ την ἐξαιρετική γλυπτική τους διακόσμηση.

Ἡ εὐρύτερη διάδοση τοῦ ρυθμοῦ αὐτοῦ στή Δύση ὀφείλετο ἀναμφιβόλως καί στήν ἐπιλογή του ἀπό τό τάγμα τοῦ Κλουνιακοῦ, χαρακτηριστικότερα δέ μνημεῖα ρωμανικοῦ ρυθμοῦ θεωροῦνται οἱ καθεδρικοί ναοί τῆς Μογουντίας (Mainz), τῆς Βορματίας (Worms), τοῦ Σπάυερ (Speyer) κ.ἄ.

Ἀπό τόν ρωμανικό προέκυψε σταδιακά κατά τόν ΙΒ΄ αἰώνα ὁ *"Γοτθικός"* ρυθμός μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ κυκλικοῦ σέ ὀξυκόρυφο τόξο, τήν ἀνάδειξη τῶν νευρώσεων τοῦ θόλου καί τήν ἀξιοποίηση τῶν ἐπίστεγων ἀντηρίδων, τά ὁποῖα παρεῖχαν τή δυνατότητα ὄχι μόνο μεγαλύτερης ὑψώσεως τοῦ ὅλου ὄγκου τοῦ ναοῦ, ἀλλά καί ἀνετώτερης καλύψεως τῶν πολυπλόκων ἐσωτερικῶν του χώρων. *Προδρομικοί τύποι* τοῦ ρυθμοῦ αὐτοῦ ὑπῆρξαν στά τέλη μέν τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα ὁ καθεδρικός ναός τοῦ Ντάραμ (Durham) στήν Ἀγγλία, στά μέσα δέ τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα τό ἀβαεῖο τοῦ Ἁγίου Διονυσίου (Saint Denys) στό Παρίσι καί ὁ ναός τῆς Παναγίας τῶν Παρισίων (Notre Dame), ὁ ὁποῖος θεμελιώθηκε τό 1163. Σημαντικότερες ἀρχιτεκτονικές δυσκολίες τῶν ὀγκωδῶν αὐτῶν κτηρίων, πέραν ἀπό τά στατικά τους προβλήματα, ἦσαν ἀφ'ἑνός μέν ἡ ἀνάδειξη τῆς ἐξωτερικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τους ἑνότητας, ἀφ'ἑτέρου δέ ἡ ὀρθή κατανομή τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου καθ'ὕψος. Στό ἐξωτερικό ὁ συνδυασμός τῶν ὀξυκορύφων διακοσμητικῶν στοιχείων τοῦ ναοῦ καί τῶν ἀνεπτυγμένων κωδωνοστασίων μέ τά τεράστια παράθυρα, τά ὁποῖα κατέληγαν ἐπίσης σέ ὀξυκόρυφα τόξα, διέσωζαν τήν ἀρχιτεκτονική ἑνότητα τοῦ κτηρίου. Στόν ἐσωτερικό χῶρο λειτουργοῦσε ὁ συνδυασμός τῆς τοξοστοιχίας μέ τά ὑπερκείμενα μέρη τοῦ ναοῦ *(γυναικωνίτης, στοές)* ἤ τίς *ἐπίστεγες ἀντηρίδες* καί τίς ἐπάλληλες σειρές μεγάλων *τριλόβων ἤ πολυλόβων παραθύρων*, τά ὁποῖα, ἐκτός ἀπό τόν πλούσιο φωτισμό τοῦ ναοῦ, ἀναδείκνυαν καί τίς ἄλλες αἰσθητικές ἐπιλογές στή διακόσμηση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου.

Ὁ *γοτθικός ρυθμός* προτιμήθηκε ἀπό τό μοναστικό τάγμα τῶν Κιστερσιανῶν, ἀλλά γνώρισε εὐρύτερη διάδοση σέ ὁλόκληρη τή Δύση. Ἐξέφραζε μέ μεγαλύτερη σαφήνεια τῆς ἀναζητήσεις ὄχι μόνο τοῦ παπισμοῦ, ἀλλά καί τῆς σχολαστικῆς θεολογίας νά διεισδύσουν στήν οὐράνια θεία πραγματικότητα εἴτε μέ τήν παπική αὐθεντία ἤ καί μέ τή δύναμη τοῦ θεολογικοῦ στοχασμοῦ. Σημαντικότερα μνημεῖα *γοτθικοῦ ρυθμοῦ* θεωροῦνται τό "χοροστάσιο" τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τοῦ Καντέρμπουρυ (τέλη ΙΒ΄ αἰώνα), ὁ καθεδρικός ναός Ρείμων (Reims) στή Γαλλία (ἀρχές ΙΓ΄ αἰώνα), οἱ σύγχρονοι καθεδρικοί ναοί τοῦ Μποῦργκος καί τοῦ Τολέδο στήν Ἱσπανία (ἀρχές ΙΓ΄ αἰώνα), οἱ καθεδρικοί ναοί τῆς Κολωνίας (θεμελιώθηκε στά μέσα τοῦ ΙΓ΄ αἰώνα) καί τοῦ Οὔλμ στή Γερμανία, τοῦ Στρασβούργου στή Γαλλία κ.ἄ. Ἡ νέα ἀρχιτεκτονική δέν προσέφερε κατάλληλες ἐπιφάνειες γιά τήν ἀνάπτυξη εἰκονογραφικῶν προγραμμάτων, κυριάρχησε δέ ὁ ἐξωτερικός γλυπτός διάκοσμος τῶν ναῶν. Προτιμήθηκαν οἱ *ὑαλογραφίες* (vitreaux) στά μεγάλα παράθυρα τῶν γοτθικῶν

ναῶν καί ἐγκαταλείφθηκε ἡ τοιχογραφία. Μόνο στήν Ἰταλία ἡ βραδεία διείσδυση τοῦ *γοτθικοῦ ρυθμοῦ* ἐπέτρεψε τή διατήρηση τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως. Ἡ βυζαντινή ζωγραφική συνεχίσθηκε μέ *τοιχογραφίες* καί *φορητές εἰκόνες* ὄχι μόνο στή Σικελία καί στή Ν. Ἰταλία, ἀλλά καί σέ ὅλες τίς ἀκμαῖες ναυτικές δημοκρατίες τῆς Ἰταλίας *(Βενετία, Γένουα, Πίζα, Λούκκα κ.ἄ.)*, οἱ ὁποῖες χρησιμοποιοῦσαν συνήθως βυζαντινούς ζωγράφους γιά τήν ἁγιογράφηση τῶν ναῶν. Βεβαίως, οἱ δυτικές ἐπιδράσεις εἶναι ἔντονες ἤδη κατά τόν ΙΔ΄ αἰώνα καί προσδιορίζουν τή σταδιακή ἀφομοίωση τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως στίς νατουραλιστικές ἀναζητήσεις τῆς τέχνης τῆς Ἀναγεννήσεως.

4. Μοναχισμός

Ἡ κατάπτωση τοῦ παπικοῦ θρόνου κατά τόν Ι΄ αἰώνα συνέπεσε μέ τήν προοδευτική ἀκμή τοῦ μοναχικοῦ βίου, ἡ ὁποία συνειδητοποιήθηκε πληρέστερα μέ τήν ἐντυπωσιακή, ὅπως εἴδαμε, ἀνάπτυξη τοῦ *τάγματος τοῦ Κλουνιακοῦ* σέ ὁλόκληρη σχεδόν τή Δ. Εὐρώπη κατά τήν περίοδο τοῦ περί *"περιβολῆς"* ἀγώνα τοῦ παπισμοῦ (ΙΑ΄-ΙΒ΄ αἰ.). Ὡστόσο, τό *τάγμα τοῦ Κλουνιακοῦ* ἐκφράζει καί μία γενικότερη τάση ἀνανεώσεως τῆς παραδοσιακῆς αὐστηρότητας τοῦ μοναχικοῦ βίου καί στά παλαιά ἀκόμη μοναστικά κέντρα, στά ὁποῖα ἴσχυε συνήθως ὁ *Κανόνας* τοῦ ἁγίου Βενεδίκτου. Ἡ συρροή στήν Ἰταλία πολλῶν μοναχῶν ἀπό τήν Ἀνατολή κατά τήν περίοδο τῆς Εἰκονομαχίας (727-843) εἶχε προετοιμάσει τήν ἀναζωογόνηση τοῦ μοναχισμοῦ μέ τήν ἀσκητική πνευματικότητα τοῦ ἀνατολικοῦ μοναχισμοῦ, ἡ ὁποία ὄχι μόνο ἐνίσχυσε τίς τάξεις τῶν ἐρημιτῶν στήν Τοσκάνη καί στήν περιοχή τῶν Ἀπεννίνων, ἀλλά καί ἐπηρέασε τόν ἀσκητικό βίο τοῦ Κλουνιακοῦ τῆς Βουργουνδίας. Στά μοναστικά κέντρα *Φόντε Ἀβελλάνα* (Fonte Avellana) καί *Καμάλντολι* (Camaldoli) οἱ ἀσκητές ζοῦσαν ὡς ἐρημίτες καί ἐφάρμοζαν αὐστηρούς κανόνες ἀσκήσεως, διακρίθηκαν δέ οἱ μορφές τοῦ *Ρομουάλδου* ἀπό τή Φλωρεντία (990-1073) καί τοῦ *Πέτρου Νταμιάνι* ἀπό τή Ραβέννα (1000-1072), οἱ ὁποῖοι ἐπηρέασαν σημαντικά μέ τό ὑπόδειγμά τους καί τή συγγραφική τους δράση ἀντίστοιχα τήν εὐρύτερη ἀνανέωση τοῦ μοναχικοῦ βίου στήν Ἰταλία. Ἀνάλογη κίνηση παρουσιάσθηκε ἐπίσης στά παραδοσιακά μοναστικά κέντρα τῆς περιοχῆς τῆς Μασσαλίας καί τῶν Ἄλπεων. Ἡ ἀκμή τοῦ μοναχισμοῦ τῆς Δύσεως κατέληξε στήν ὀργάνωση νέων μεγάλων μοναστικῶν ταγμάτων, τά ὁποῖα ἵδρυαν ἐξαρτηματικά μοναστήρια σέ ὅλες σχεδόν τίς χῶρες τῆς Δύσεως καί ἐξασφάλιζαν τήν ἐσωτερική τους ἑνότητα εἴτε μέ τή ἀπόλυτη καί συγκεντρωτική αὐθεντία τοῦ ἡγουμένου τῆς μητέρας μονῆς *(Κλουνιακό)*, εἴτε μέ τήν αὐστηρή προσήλωση στίς ἀρχές τοῦ ἰδιαίτερου *Κανόνα* τοῦ τάγματος *(Κιστερσιανῶν)* ἤ καί μέ τόν συνδυασμό

τῶν δύο. Ὁπωσδήποτε ὅμως ἡ τακτική *γενική συνέλευση* ἀνά τριετία ὅλων τῶν ἡγουμένων τῶν ἐξαρτηματικῶν μονῶν στή μητέρα-μονή, *ὅπως θεσπίσθηκε ἀπό τόν κανόνα 12 τῆς συνόδου τοῦ Λατερανοῦ (1215)*, ἐπιβεβαίωνε τήν ἐπιθυμία γιά τήν πιστή καί κοινή ἐφαρμογή τῶν διατάξεων τοῦ μοναστικοῦ Κανόνα.

Βεβαίως, ἡ ἀνάπτυξη τῶν μοναστικῶν ταγμάτων τῆς Δύσεως διευκολύνθηκε ἀπό τή συγκεντρωτική διοικητική δικαιοδοσία τοῦ παπικοῦ θρόνου σέ ὁλόκληρη τή Δύση, ἡ ὁποία ἐπέτρεπε τή δημιουργία ἐξαρτηματικῶν μονῶν σέ περισσότερα ἀπό ἕνα κράτη. Ἀντιθέτως, στήν Ἀνατολή ὁ κοινός μοναστικός *Κανόνας (Τυπικόν Στουδίου, Τυπικόν Ἁγίου Ὄρους κ.ἄ.)*, καίτοι ἐφαρμόσθηκε σέ πολλά μοναστήρια τῶν ὀρθοδόξων λαῶν τῆς Ἀ. Εὐρώπης, δέν δημιούργησε ἐξαρτηματικές σχέσεις μεταξύ τῶν μονῶν, ἀφοῦ τά μοναστήρια κάθε τοπικῆς Ἐκκλησίας ὑπήγοντο στήν κανονική δικαιοδοσία τοῦ ἐπιχωρίου ἐπισκόπου. Τά μεγάλα μοναστικά κέντρα τῆς Ἀνατολῆς μποροῦσαν νά δεχθοῦν μοναχούς ἀπό ὅλα τά ὀρθόδοξα ἔθνη, ἀλλά δέν εἶχαν τό κανονικό δικαίωμα νά ἱδρύσουν στίς ἄλλες τοπικές Ἐκκλησίες ἐξαρτηματικά μοναστήρια, τά ὁποῖα νά ὑπέκειντο στή δικαιοδοσία ἤ τόν ἔλεγχο τῆς μητέρας-μονῆς. Συνεπῶς, ἡ ἐνίσχυση στή Δύση τῆς διοικητικῆς ἐξουσίας τοῦ πάπα κατά τόν ΙΑ΄ αἰώνα καί ἡ ἐνίσχυση τῆς συνειδήσεως γιά τήν ἑνότητα τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου κατά τήν περίοδο τῶν Σταυροφοριῶν διευκόλυναν τήν ἀνάπτυξη τῶν μοναστικῶν ταγμάτων. Ἡ ἐξάρτηση ὅμως τῶν ἡγουμένων τῶν μεγάλων μοναστικῶν ταγμάτων ἀπό τούς τοπικούς φεουδάρχες ἤ ἡγεμόνες, καίτοι ἐξασφάλιζε τήν οἰκονομική ὑποστήριξή τους μέ τή δωρεά γαιῶν καί οἰκονομικῶν προνομίων, προκάλεσε σοβαρή κρίση τοῦ μοναχισμοῦ τῆς Δύσεως κατά τόν ΙΒ΄ αἰώνα, ἡ ὁποία ἔγινε αἰσθητή μέ τήν παρακμή καί τοῦ τάγματος τοῦ Κλουνιακοῦ. Ἡ τάση γιά τή δημιουργία τῶν μοναστικῶν ταγμάτων *(Κιστεριανῶν, Δομινικανῶν, Φραγκισκανῶν), τά ὁποῖα εἶχαν ὡς ἰδεῶδες τήν αὐστηρή μίμηση τῆς πτωχείας τοῦ Χριστοῦ καί τῶν ἀποστόλων*, ὑπῆρξε ἡ φυσική συνέπεια τῆς ἀποδοκιμασίας τοῦ ἐκκοσμικευμένου ἤ καί πλουτομανοῦς μοναχισμοῦ ἀπό τή συνείδηση τῶν πιστῶν τῆς Δύσεως.

α΄. Τάγμα τῶν Κιστερσιανῶν

Παράλληλα πρός τήν ἀκμή τοῦ μοναστικοῦ τάγματος τοῦ Κλουνιακοῦ παρατηρήθηκε, ὅπως εἴδαμε, μία γενικότερη στροφή πρός τόν μοναχικό βίο ἤδη κατά τόν Ι΄ αἰώνα, ἡ ὁποία ἔδειχνε ἰδιαίτερη προτίμηση πρός τόν ἐρημιτικό βίο. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ἱδρύθηκε ἀπό τόν ἡγούμενο Ροβέρτο τό μοναστήρι *Κιστέρσιον* (Cistersion) σέ μία ἔρημη περιοχή τῆς Βουργουνδίας (Citeaux, 1098), τό ὁποῖο ἀναδείχθηκε σέ κέντρο τοῦ

μοναστικοῦ τάγματος τῶν Κιστερσιανῶν. Στό μοναστήρι αὐτό καθιερώθηκε ἡ αὐστηρή τήρηση τοῦ παλαιοῦ μοναστικοῦ *Κανόνα* τοῦ ἁγίου Βενεδίκτου *μέχρι κεραίας* (ad apicem litterae) ὄχι μόνο μέ τήν ἄρνηση τοῦ ἡγουμένου νά δεχθῆ δωρεές ἐκτάσεων γῆς, ναῶν, φεουδαρχικῶν εἰσοδημάτων, δούλων κ.λπ. ἀπό τούς τοπικούς ἡγεμόνες, ἀλλά καί μέ τήν ἀπαγόρευση ὅλων τῶν ἐνδυμάτων, τῶν τροφῶν καί ὁποιωνδήποτε ἄλλων τελετῶν, οἱ ὁποῖες δέν ἀνεγράφοντο στόν Κανόνα. Συνδύαζαν στήν ἄσκησή τους τήν προσευχή μέ χειρωνακτική ἐργασία, πέτυχαν δέ μέ τήν συρροή πολλῶν δοκίμων νά ἀναπτύξουν τό μοναστήρι καί νά διαδώσουν τό ἀσκητικό τους ἰδεῶδες στήν εὐρύτερη περιοχή. Ὁ δεύτερος ἡγούμενος τῆς μονῆς *Στέφανος Χάρντιγκ* (1109-1134) ἦταν ἄγγλος στήν καταγωγή καί ἔδειξε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά τήν αὐστηρή τήρηση τοῦ *Κανόνα* καί στά ἐξαρτημένα μοναστήρια τοῦ τάγματος. Ἡ *ἐτήσια συνέλευση* τῶν ἡγουμένων στό κεντρικό μοναστήρι τοῦ Σιτώ (Citeaux) καί ἡ κατ'ἔτος ἐπίσκεψη τοῦ ἡγουμένου τοῦ κεντρικοῦ μοναστηρίου σέ ὅλα τά ἐξαρτηματικά μοναστήρια τοῦ τάγματος ἀποτελοῦσαν τούς βασικούς θεσμούς ἑνότητας καί πειθαρχίας του, οἱ ὁποῖοι καταγράφηκαν (1118) σέ σύντομο κείμενο (Carta caritatis). Ὁ σύντομος αὐτός *Κανόνας* ἴσχυε παράλληλα πρός τόν Κανόνα τοῦ ἁγίου Βενεδίκτου.

Ἕνα ἀπό τά ἐξαρτηματικά μοναστήρια ἱδρύθηκε τό 1115 στό *Κλαιρβώ* (Clairvaux) μέ πρῶτο ἡγούμενο τόν περίφημο θεολόγο *Βερνάδο τοῦ Κλαιρβώ,* ὁ ὁποῖος ἐνίσχυσε μέ τό προσωπικό του κύρος τήν εὐρύτερη ἀκτινοβολία τοῦ τάγματος τῶν Κιστερσιανῶν. Ἡ αὐστηρότητα τῆς ἀσκήσεως καί ἡ ἀποφυγή πλουτομανῶν πειρασμῶν ἐπιτάχυναν τή διάδοση τοῦ τάγματος, τό ὁποῖο ἤδη στά μέσα τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα ἀριθμοῦσε 343 καί στό τέλος τοῦ ΙΓ΄ αἰώνα 694 μοναστήρια. Ἡ ἀκμή τοῦ τάγματος τῶν Κιστερσιανῶν ὑποκατέστησε τήν ἀκτινοβολία τοῦ τάγματος τοῦ Κλουνιακοῦ ἤδη ἀπό τά μέσα τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα, ἀφοῦ ἡ αὐστηρότητα τῆς ἀσκήσεως συνοδευόταν καί ἀπό τή σχετική αὐτονομία τῶν ἐξαρτηματικῶν μονῶν ἔναντι τῆς *μητέρας-μονῆς* τοῦ Σιτώ. Ὁ ἡγούμενός της δέν εἶχε μέν τή συγκεντρωτική ἐξουσία τοῦ ἡγουμένου τοῦ Κλουνιακοῦ, ἀλλά ἡ ἐτήσια συνέλευση τῶν ἡγουμένων ἐπιβεβαίωνε τήν ἑνότητα ὅλων τῶν μονῶν τοῦ τάγματος στήν αὐστηρή ἐφαρμογή τοῦ *Κανόνα* τοῦ ἁγίου Βενεδίκτου. Οἱ Κιστερσιανοί ὀνομάσθηκαν *λευκοί* ἤ *φαιοί* (albi, grisei) ἀπό τό ἰδιαίτερο χρῶμα τοῦ ἐνδύματός τους, τό ὁποῖο διαφοροποιήθηκε ἀπό τό *μαῦρο μοναστικό ἔνδυμα* τοῦ Κλουνιακοῦ καί τῶν ἄλλων Βενεδικτίνων. Ἡ ἵδρυση τῶν μοναστηρίων σέ ἄγριες συνήθως ἐκτάσεις καί ἡ ἐπίμονη προσπάθεια τῶν μοναχῶν γιά τήν μετατροπή τους σέ καλλιεργήσιμες γαῖες (*γεωργία, κτηνοτροφία, βιοτεχνία* κ.λπ.) ἐξασφάλιζαν ὄχι μόνο τή συντήρηση τῶν μοναχῶν, ἀλλά καί τήν τεράστια συμβολή τους στήν ἀνάπτυξη τῆς γεωργίας σέ πολλές χῶρες τῆς Δύσεως. Οἱ μεγάλες μορφές τοῦ ἡγουμένου τοῦ

Κλουνιακοῦ *Πέτρου τοῦ Σεβάσμιου* (1122-1156) καί τοῦ ἡγουμένου τοῦ Κλαιρβώ *Βερνάρδου* (1115-1153) σφράγισαν μέ τήν ἀκτινοβολία τους τίς δύο τάσεις τοῦ δυτικοῦ μοναχισμοῦ κατά τόν ΙΒ΄ αἰώνα. Παρά τήν ἀκμή ὅμως τῶν δύο αὐτῶν κυρίων μοναστικῶν ταγμάτων καί τῶν ἄλλων παλαιῶν καί νέων μοναστηρίων (*Βενεδικτίνων, Αὐγουστινιανῶν κ.ἄ.*), ἡ εὐρύτατη ἀπήχηση τῆς δράσεως τῶν αἱρετικῶν ὁμάδων (*Καθαρῶν, Βαλδίων κ.ἄ.*), οἱ ὁποῖοι διακήρυσσαν τήν ἀνάγκη τῆς ἐπιστροφῆς στίς ἀρχές τῆς πτωχείας τοῦ Χριστοῦ καί τῶν ἀποστόλων, προκάλεσε τήν ἵδρυση τῶν *"ἐπαιτικῶν"* μοναστικῶν ταγμάτων γιά τήν ἐξουδετέρωση τῶν αἱρετικῶν μέ τήν προβολή τῶν ἰδίων ἀρχῶν τοῦ βίου τῶν ἀποστόλων.

β΄. Τάγμα τῶν Δομινικανῶν

Ἱδρυτής τοῦ τάγματος ὑπῆρξε ὁ Δομίνικος, ὁ ὁποῖος γεννήθηκε τό 1170 στήν Καλαρόγκα τῆς Καστίλλης, διακρίθηκε κατά τίς θεολογικές του σπουδές στήν Παλέντσια καί χειροτονήθηκε κληρικός (canonicus) ἀπό τόν ἐπίσκοπο τῆς πόλεως Ὄσμα ζηλωτή Ντιέγκο, ὁ ὁποῖος ἐπιδείκνυε ἰδιαίτερο ζῆλο γιά τήν ἱεραποστολική δράση μεταξύ τῶν εἰδωλολατρῶν καί τῶν αἱρετικῶν. Ὁ Δομίνικος συνόδευε τόν ἐπίσκοπό του στίς ἱεραποστολικές του πρωτοβουλίες καί διδάχθηκε τήν ἀξία *τῆς μιμήσεως τοῦ ἀποστολικοῦ ζήλου τόσο γιά τό κήρυγμα, ὅσο καί γιά τήν ἀδιαφορία πρός τά ἐγκόσμια ἀγαθά.* Σέ μία ἱεραποστολική, μέ ἤ καί χωρίς πολιτικές προεκτάσεις, περιοδεία στή Ν. Γαλλία, ὅπου ἦσαν ἐντυπωσιακές οἱ ἐπιτυχίες τῶν αἱρετικῶν *Καθαρῶν*, ὁ ἐπίσκοπος Ντιέγκο μέ τόν Δομίνικο συνάντησαν στό Μομπελλιέ τούς ἡγέτες τοῦ ἀντιαιρετικοῦ ἀγώνα καί συνειδητοποίησαν τούς λόγους τῆς ἀποτυχίας τῶν ἐφαρμοζομένων μεθόδων (1204). Ὁ Ντιέγκο ἐπέμεινε ὅτι *ἡ μόνη ὁδός γιά τήν ἀντιμετώπισή τους ἦταν ἡ αὐστηρή ἐφαρμογή ἀπό τούς κήρυκες τῆς Ἐκκλησίας τῆς ἀποστολικῆς πτωχείας καί τοῦ κηρυκτικοῦ ζήλου τουλάχιστον τῶν "τελείων" τῆς αἱρέσεως τῶν Καθαρῶν,* ὥστε νά ἐπιστρέψουν οἱ πλανηθέντες ἀπό τούς αἱρετικούς στούς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἀπήχηση τῶν λόγων τοῦ ἐπισκόπου ὑπῆρξε ἄμεση καί υἱοθετήθηκε ὡς μία νέα μέθοδος δράσεως. Ἡ ἐπιστροφή τοῦ Ντιέγκο στήν ἐπισκοπή του καί ὁ αἰφνίδιος θάνατός του (1206) κληροδότησαν τόν ἀποστολικό ἐνθουσιασμό στόν συνεργάτη του Δομίνικο, ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε πλέον τήν ἡγεσία τοῦ ἀντιαιρετικοῦ ἀγώνα. Ὡς κέντρο χρησιμοποίησε τό κτήριο μιᾶς γυναικείας μονῆς στήν περιοχή τῆς Τουλούζης, τό ὁποῖο προοριζόταν γιά ὅσες γυναῖκες ἐπέστρεφαν στούς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας ἀπό τήν αἵρεση τῶν Καθαρῶν. Ὁ Δομίνικος ὀργάνωσε μία ἐπίλεκτη ὁμάδα ζηλωτῶν κηρύκων, οἱ ὁποῖοι ἀκολούθησαν τό ὑπόδειγμα τοῦ ἀποστόλου Παύλου καί ἀνέλαβαν συστηματικό ἀντιαιρετικό ἀγώνα ἐναντίον τῶν Καθαρῶν. Ἡ

αὐστηρή ἐφαρμογή στή ζωή καί στή δράση τους τῶν ἀποστολικῶν προτύπων ὑπῆρξε καταλυτική γιά τήν ἀπήχηση τοῦ κηρύγματος τῶν Καθαρῶν, ἡ δέ Τουλούζη ἔγινε τό μεγάλο κέντρο τοῦ ἀντιαιρετικοῦ ἀγώνα.

Ὁ Δομίνικος μετέβη στή Ρώμη μέ τήν εὐκαιρία τῆς συγκλήσεως τῆς Δ' συνόδου τοῦ Λατερανοῦ (1215) καί ζήτησε τήν ἐπικύρωση τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Γ' τόσο γιά τήν ἵδρυση, ὅσο καί γιά τή δράση τοῦ τάγματος. Ἡ ἀρχική ἄρνηση τοῦ πάπα δέν τόν ἀπογοήτευσε, ἀφοῦ ἐνθαρρύνθηκε ἡ ἀντιαιρετική του δράση. Ὁ Δομίνικος υἱοθέτησε τόν *"Κανόνα"* τοῦ τάγματος τῶν Αὐγουστινιανῶν καί ὀργάνωσε τίς ὁμάδες τῶν περιοδευτῶν κηρύκων σέ μοναστικές ἀδελφότητες, οἱ ὁποῖες ἀναγνωρίσθηκαν τελικῶς ὡς μοναστικό τάγμα τό 1216 ἀπό τόν πάπα Ὀνώριο Γ' (1216-1227). Ἡ δράση τοῦ τάγματος δέν περιορίσθηκε βεβαίως μόνο στή Ν. Γαλλία, ἀφοῦ πολλά μέλη του συνδέθηκαν μέ τά μεγάλα κέντρα θεολογικῆς παιδείας (*Ρώμη, Μπολώνια, Παρίσι* κ.ἄ) καί ἔκαναν αἰσθητή τήν πνευματική ἀκτινοβολία τοῦ ἐπαιτικοῦ τάγματος. Ἄλλωστε, ὁ ἀποστολικός ζῆλος τῶν περιοδευτῶν κηρύκων κάλυπτε ὅλες σχεδόν τίς περιοχές, στίς ὁποῖες ὑπῆρχε ὀργανωμένη δράση τῶν Καθαρῶν. Τό 1220 τό τάγμα ἀπέκτησε τόν πρῶτο *"Κανόνα"* του, ὁ ὁποῖος συμπληρώθηκε κατά τό ἑπόμενο ἔτος καί προσδιόρισε τούς βασικούς κανόνες ζωῆς καί δράσεως τῆς *"τάξεως τῶν κηρύκων"* ἤ τῶν *"Δομινικανῶν"*, ὅπως τούς ἀποκαλοῦσε ὁ λαός. Θεμελιώδης κανόνας ἦταν ἡ *ἀπόλυτη πτωχεία*, ὅπως καί στό τάγμα τῶν Φραγκισκανῶν, οἱ δέ κήρυκες ὄφειλαν νά ἐπαιτοῦν καί γι'αὐτή ἀκόμη τήν ἡμερήσια τροφή τους. Ἡ ἐντυπωσιακή ἀνάπτυξη τοῦ τάγματος σέ ὀκτώ μεγάλες περιοχές *(Τουλούζη, Προβηγκία, Ν. Γαλλία, Λομβαρδία, Ἰταλία, Ἰσπανία, Γερμανία καί Ἀγγλία)* ἦταν συνέπεια ὄχι μόνο τοῦ ἀντιαιρετικοῦ ἀγώνα, ἀλλά καί τοῦ διδακτικοῦ χαρίσματος τῶν Δομινικανῶν, *οἱ ὁποῖοι ἐπιδείκνυαν τόν ἴδιο ζῆλο γιά τή διδασκαλία καί γιά τήν ἀντιαιρετική δράση*. Ὁ ἱδρυτής τοῦ τάγματος κατά τίς περιόδους τῆς παραμονῆς του στή Ρώμη δίδασκε στό παλάτι τοῦ Λατερανοῦ τίς ἐπιστολές τοῦ ἀποστόλου Παύλου, ἡ δέ παράδοση αὐτή συνδέεται τόσο μέ τήν ἀνάθεση σέ Δομινικανούς τοῦ ἀξιώματος τοῦ *θεολόγου τῆς παπικῆς αὐλῆς* (magister sacri palatii), ὅσο καί μέ τόν ρόλο τῶν Δομινικανῶν *ὡς συμβούλων* τοῦ πάπα σέ δογματικά ζητήματα.

Ἡ ὀργάνωση τοῦ τάγματος προσαρμόσθηκε στίς γενικές ἀρχές τοῦ μαναχικοῦ βίου τῆς ἐποχῆς, μέ ἰδιαίτερη ὅμως ἔμφαση στή σχέση μεταξύ τοῦ κεντρικοῦ καί τῶν ἐπαρχιακῶν μοναστηρίων. Ὁ ἐπί κεφαλῆς τοῦ τάγματος ὀνομαζόταν *"γενικός διδάσκαλος"* (magister generalis), ἐνῶ οἱ ἡγούμενοι τῶν περιφερειακῶν μονῶν ἔφεραν τόν τίτλο *"ἐπαρχιακοί"* (provinciales). Ὁ πρῶτος ἦταν ἰσόβιος καί ἐκλεγόταν ἀπό τή γενική συνέλευση τοῦ τάγματος, στήν ὁποία συμμετεῖχαν ὁ *"γενικός διδάσκαλος"*, οἱ *ἐπαρχιακοί ἡγούμενοι* καί ἕνας αἱρετός ἐκπρόσωπος ἀπό κάθε

ἐπαρχιακή μονή. Οἱ *"ἐπαρχιακοί ἡγούμενοι"* ἐξελέγοντο γιά μία τετραετία ἀπό τήν ἐπαρχιακή τους συνέλευση. Πρῶτος *"γενικός διδάσκαλος"* τῶν Δομινικανῶν ὑπῆρξε ὁ ἱδρυτής του. Ὅταν πέθανε ὁ Δομίνικος (1221) τό τάγμα εἶχε ἤδη 60 μοναστήρια στίς ἀνωτέρω 8 ἐπαρχίες, ἐνῶ ἡ προσωπική ἀκτινοβολία τῶν Δομινικανῶν διευκόλυνε τήν εὐρύτερη διάδοσή του. Ἡ συστηματική ἐπίδοσή τους στήν καλλιέργεια τῆς θεολογικῆς παιδείας διευκόλυνε τή σύνδεσή τους μέ τά μεγάλα πανεπιστημιακά κέντρα τῆς Δύσεως, ἐνῶ ἡ θεολογική τους προσφορά ἐξηγεῖ τήν ἰδιαίτερη χρησιμοποίησή τους στόν ἀγώνα τῆς Ἱερᾶς Ἐξετάσεως ἐναντίον τῶν αἱρετικῶν. Ἡ πλειονότητα τῶν ἱεροεξεταστῶν ἦσαν Δομινικανοί μοναχοί, ἀπό τίς τάξεις τους δέ ἀναδείχθηκαν ὄχι μόνο οἱ μεγάλοι σχολαστικοί (*Ἀλβέρτος Μέγας, Θωμᾶς Ἀκινάτης κ.ἄ.*), ἀλλά καί μεγάλοι μυστικοί θεολόγοι τῆς Δύσεως (*Μάιστερ Ἔκκαρτ, Τάουλερ κ.ἄ.*). Ἡ ἐπίσημη ἐκκλησιαστική ἀναγνώριση τῶν Δομινικανῶν ὡς τῶν κατ'ἐξοχήν θεολόγων τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας ἐξηγεῖ καί τήν ὑπερήφανη συμπεριφορά τους *ὡς τῶν κατ'ἐξοχήν ἐκπροσώπων τῆς θεολογικῆς σκέψεως*, ἡ ὁποία συντηροῦσε ὁρισμένες ἀποστάσεις *ἀπό τόν λαϊκό χαρακτήρα τοῦ ἱεραποστολικοῦ κηρύγματος* τοῦ ἱδρυτῆ τοῦ τάγματος. Ἐν τούτοις, ἡ ἐξέλιξη αὐτή δέν ἐμπόδισε τήν ἀνάπτυξη τοῦ τάγματος, τό ὁποῖο στίς ἀρχές τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα διέθετε 562 μοναστήρια σέ 21 μεγάλες περιφέρειες τῆς Δ. Εὐρώπης. Ἄλλωστε, τό κήρυγμα στόν ἁπλό λαό καλύφθηκε ἀπό τόν ἐντυπωσιακό ζῆλο τοῦ ἄλλου *"ἐπαιτικοῦ"* τάγματος, τῶν Φραγκισκανῶν.

γ΄. Τάγμα τῶν Φραγκισκανῶν

Ἱδρυτής τοῦ τάγματος τῶν Φραγκισκανῶν ὑπῆρξε ὁ *Φραγκίσκος τῆς Ἀσσίζης*, ὁ ὁποῖος ὀνομαζόταν Ἰωάννης Μπερναντόνε (Giovanni Bernadone) καί ἦταν γιός ἰταλοῦ ἐμπόρου ἐνδυμάτων ἀπό γαλλίδα μητέρα. Τό παρωνύμιο *"Φραγκίσκος"* (Francesco=γαλλάκι) ὀφείλεται στήν καταγωγή τῆς μητέρας του καί στή γνώση τῆς γαλλικῆς γλώσσας, ἐπικράτησε δέ ἔναντι τοῦ βαπτιστικοῦ του ὀνόματος. Γεννήθηκε τό 1182 καί ἔζησε ἄνετα τά παιδικά του χρόνια μέ τά παιδιά τῆς ἡλικίας του, τά ὁποῖα τοῦ ἀπέδιδαν συνήθως ἡγετικό ρόλο στίς ἀπείθαρχες ἐκδηλώσεις τους. Ἡ φυλάκισή του ὡς αἰχμαλώτου πολέμου γιά ἕνα χρόνο στήν Περούτζια καί ἡ βαρειά του ἀσθένεια μετέβαλαν τόν ἀνήσυχο χαρακτήρα του. Ἐγκατέλειψε μία στρατιωτική ἐκστρατεία στήν Ἀπουλία γιά ἄγνωστους λόγους καί ἀναζήτησε λύσεις στά πνευματικά του προβλήματα. Ὁ ἴδιος στή *"Διαθήκη"* του ἑρμηνεύει τή μεταστροφή του ὡς ἔργο τοῦ Θεοῦ, ἐκφράσθηκε δέ αὐτή μέ τήν ἔμπρακτη ἐκδήλωση τῆς συμπάθειάς του πρός ὅσους εἶχε βλάψει κατά τήν περίοδο τῆς *"ἁμαρτωλῆς"* του ζωῆς. Σέ προσκύνημά του στή Ρώμη αἰσθάνθηκε ἀμεσώτερη τήν κλήση νά ἀναστη-

λώση τόν οἶκο τοῦ Θεοῦ, ἑρμήνευσε δέ τήν κλήση αὐτή ὡς θεία ἐντολή γιά νά ἀναστηλώση ἕναν ἐρειπωμένο ναό τοῦ ἁγίου Δαμιανοῦ στήν περιοχή τῆς Ἀσσίζης. Πώλησε ἐνδύματα ἀπό τό κατάστημά τους γιά τόν σκοπό αὐτό, ἀλλά προκάλεσε τήν ὀργή τοῦ πατέρα του, ὁ ὁποῖος παρουσιάσθηκε στόν ἐπίσκοπο καί ζήτησε τήν ἀποκλήρωση τοῦ γιοῦ του (1206). Ὁ Φραγκίσκος λυπήθηκε γιά τή συμπεριφορά τοῦ πατέρα του καί δήλωσε ὅτι, *ἐνῶ δέν εἶχε πλέον πατέρα στή γῆ, ἀπέκτησε Πατέρα στόν οὐρανό.* Ἄρχισε νά περιοδεύη καί νά κηρύσση τόν λόγο τοῦ Θεοῦ μεταξύ τῶν πτωχῶν καί τῶν ἀναξιοπαθούντων. Κατά τή θεία λειτουργία σέ ἕνα ναό τῆς περιοχῆς (Portiuncula, 24 Φεβρ. 1208) ἐντυπωσιάσθηκε ἀπό τούς λόγους τοῦ Κυρίου πρός τούς μαθητές του νά κηρύξουν τό εὐαγγέλιο χωρίς νά διαθέτουν χρυσό ἤ ἀργυρό, ὑποδήματα ἤ ράβδο (Ματθ. 10, 7-14) καί ἀποφάσισε νά ἀκολουθήση τήν ἐντολή αὐτή κατά γράμμα μαζί μέ τούς ὀλίγους πιστούς συνοδούς του. Ἡ ἐντολή τοῦ Χριστοῦ καί τό ὑπόδειγμα τῶν ἀποστόλων ἐνέπνεαν πλέον τήν ὅλη δράση του, ὁ ἴδιος δέ στή *"Διαθήκη"* του τονίζει ὅτι *"ὁ Ὕψιστος μοῦ ἀποκάλυψε, ὅτι ὄφειλα νά ζῶ κατά τό ὑπόδειγμα τοῦ ἁγίου Εὐαγγελίου".* Συνέταξε ἕνα σύντομο *"Κανόνα"* (20 ἄρθρα) ἀπό τίς βασικές ἐντολές τοῦ Κυρίου πρός τούς ἀποστόλους καί συνέχισε τό κήρυγμα μέ τή συμπαράσταση 11 ἤ 12 ὁμοφρόνων του. Δροῦσαν ὡς περιοδευτές κήρυκες καί ζοῦσαν σέ ἀπόλυτη πενία, ἐξασφάλιζαν δέ τήν τροφή τῆς ἡμέρας μέ τήν προσωπική ἐργασία ἤ καί μέ τήν ἐπαιτεία.

Ἡ παπική ἔγκριση γιά τήν ἵδρυση καί τή δράση τοῦ νέου τάγματος συνδέθηκε μέ πολλές παραδόσεις. Ὅταν ὁ Φραγκίσκος παρουσιάσθηκε στόν παντοδύναμο πάπα Ἰννοκέντιο Γ΄ (1198-1216) γιά νά ζητήση τήν ἔγκριση τοῦ *"Κανόνα"* τοῦ τάγματος, ὁ πάπας ἐντυπωσιάσθηκε ἀπό τά πτωχά καί τριμμένα ἐνδύματα τοῦ ζηλωτῆ μοναχοῦ καί τοῦ συνέστησε νά πάη νά ζήση μέ τούς χοίρους. Ὅταν ὅμως μετά ἀπό καιρό ἐπισκέφθηκε πάλιν τόν πάπα γιά νά τοῦ ἀνακοινώση ὅτι ἐξεπλήρωσε την ἐντολή του, ὁ Ἰννοκέντιος Γ΄ φέρεται νά εἶπε: *θά ἔλεγα ὅτι ἔχεις μέσα σου τόν διάβολο, ἄν δέν φοβόμουν μήπως ἔχης τόν Θεό.* Ἡ παράδοση αὐτή, καίτοι δέν εἶναι πραγματική, ἀποδίδει τό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς στόν παπικό θρόνο, ἐνῶ συγχρόνως ἐξηγεῖ καί τήν ἐντυπωσιακή ἀπήχηση τοῦ νέου τάγματος στόν λαό. Ἡ τήρηση τῆς ἀπόλυτης πτωχείας μέ τή μίμηση τοῦ ὑποδείγματος τοῦ Χριστοῦ, καίτοι ἦταν ἐνοχλητική γιά τίς ἀνέσεις τῆς ἱεραρχίας καί τοῦ ἐνοριακοῦ κλήρου, συγκινοῦσε τούς πιστούς. Ἤδη ἀπό τό 1216 χαρακτηρίσθηκαν *"Μικρότεροι ἀδελφοί"* (Fratres minores), περιόδευαν καί κήρυσσαν ἀνά δύο, βοηθοῦσαν στίς ἐργασίες τούς ἀγρότες καί συμπαρίσταντο μέ κάθε πρόσφορο τρόπο στούς ἐνδεεῖς. Ἐν τούτοις, ἡ ὀργάνωση τοῦ τάγματος ἦταν χαλαρή, ἀφοῦ οἱ *"ἀδελφοί"* εἶχαν συγχρόνως τήν ὑποχρέωση ὄχι μόνο νά κηρύσσουν μετάνοια καί νά τηροῦν τήν ἀπόλυτη πτωχεία

τοῦ Χριστοῦ, ἀλλά καί νά ζοῦν σέ μοναστικές ἀδελφότητες. Ἡ ἐναρμόνιση τῶν τριῶν αὐτῶν ὑποχρεώσεων ἦταν δύσκολη. Ἡ ταχύτατη ἀνάπτυξη τοῦ τάγματος κατέστησε ἐμφανέστερες τίς ὀργανωτικές του ἀδυναμίες. Ὅ,τι ἴσχυε γιά τήν πρώτη μικρή ὁμάδα τῶν συνεργατῶν τοῦ Φραγκίσκου, δέν ἦταν πλέον εὔκολο νά ἐφαρμοσθῇ καί στούς χιλιάδες *"Μικρότερους ἀδελφούς"*. Ἡ ἀπουσία τοῦ Φραγκίσκου κατά τήν ἱεραποστολική του μετάβαση μέ τούς σταυροφόρους στήν Αἴγυπτο (1219) προκάλεσε ἐσωτερική κρίση στό τάγμα, ὁ δέ ἱδρυτής του ἀναγκάσθηκε νά κωδικοποιήση τίς ὑποχρεώσεις τῶν ἀδελφῶν σέ ἕνα νέο γραπτό *"Κανόνα"* (1221), ὁ ὁποῖος ἐπικυρώθηκε μέ μικρές τροποποιήσεις ἀπό τόν πάπα Ὀνώριο Γ' σέ εἰδική παπική βούλλα (Solet annuere, 1223). Οἱ ἐπιτυχίες τοῦ τάγματος στή Γαλλία, τή Γερμανία, τήν Ἱσπανία, τήν Ἀγγλία, τήν Οὐγγαρία καί τή Συρία προσδιόρισαν τίς ἕξι πρῶτες μεγάλες ἐπαρχίες, οἱ ὁποῖες θεμελίωσαν τήν εὐρύτερη ἀκτινοβολία του στήν Εὐρώπη.

Ἡ ὀργάνωση τοῦ τάγματος τῶν Φραγκισκανῶν παρουσίαζε σαφεῖς ἀναλογίες πρός τήν ὀργάνωση τοῦ τάγματος τῶν Δομινικανῶν. Ὁ γενικός ἀρχηγός τοῦ τάγματος (minister generalis) ἐκλεγόταν γιά 12 ἔτη ἀπό τή γενική συνέλευση τοῦ τάγματος, ἡ ὁποία εἶχε καί τό δικαίωμα τῆς καθαιρέσεώς του. Οἱ ἀρχηγοί τοῦ τάγματος σέ κάθε ἐπαρχία (ministri provinciales) εἶχαν εὐρύτατες ἁρμοδιότητες στόν συντονισμό τῆς κηρυκτικῆς δράσεως τῶν μοναχῶν, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ὀργανωθῆ σέ ὁμάδες μέ ἰδιαίτερο ἀρχηγό (custos), ἀφοῦ οἱ Φραγκισκανοί δέν εἶχαν ὀργανωμένα μοναστήρια κατά τήν πρώτη τουλάχιστον περίοδο τῆς δράσεώς τους. Παράλληλα πρός τό ἀνδρικό τάγμα ἱδρύθηκε, ὅπως καί στό τάγμα τῶν Δομινικανῶν, *γυναικεῖο τάγμα Φραγκισκανῶν* (1212) ἀπό τήν Κλάρα Σκίφφι τῆς Ἀσσίζης (1194-1253) μέ τήν ἔγκριση καί τήν ἐνθάρρυνση τοῦ Φραγκίσκου τῆς Ἀσσίζης. Ὁ Φραγκίσκος ὅμως ἀναγκάσθηκε νά ἀποσυρθῆ ἀπό τήν ἡγεσία τοῦ τάγματος λόγω τῆς σοβαρῆς παθήσεως τῶν ὀφθαλμῶν του. Ἀποσύρθηκε στό ὅρος Ἀλβέρνο (Alverno) καί ἀφιερώθηκε στή νηστεία καί στήν προσευχή μέχρι τόν θάνατό του (1226). Ἡ πνευματική του ἀγωνία γιά τή μίμηση τοῦ ὑποδείγματος τοῦ Χριστοῦ μέ τή μυστική ταύτισή του μέχρι καί τοῦ σταυρικοῦ πάθους θεωρήθηκε πρόσφορη ἑρμηνεία γιά τήν ἐμφάνιση τῶν *"στιγμάτων"* τοῦ ἐσταυρωμένου στίς παλάμες, τούς πόδες καί τά πλευρά τοῦ Φραγκίσκου, ὁ ὁποῖος ἀνακηρύχθηκε ἅγιος ἀπό τή Ρωμαιοκαθολική Ἐκκλησία δύο ἔτη μετά τόν θάνατό του (1228). Ἡ *"Διαθήκη"* τοῦ ἁγίου Φραγκίσκου ἐπέμενε στή διατήρηση *τῆς ἀρχῆς τῆς ἀπόλυτης πτωχείας* τῶν ἀδελφῶν τοῦ τάγματος, ἀλλά ἡ τήρησή της δέν ἦταν πλέον εὔκολη. Ὑπῆρχαν σοβαρές ἐσωτερικές διαφωνίες, οἱ ὁποῖες ἀπειλοῦσαν καί αὐτή ἀκόμη τήν ἐσωτερική ἑνότητα τοῦ τάγματος. Μία πτέρυγα τοῦ τάγματος ὑποστήριζε ὅτι ἡ ἀξίωση τῆς ἀπόλυτης πτωχείας δέν ἀπέκλειε τουλάχιστον τήν *ἀποδοχή ἐλεημοσυνῶν*,

ἐνῶ οἱ ζηλωτές μοναχοί ἀπέρριπταν καί τήν ἑρμηνεία αὐτή. Ὁ πάπας Γρηγόριος Ι΄ παρενέβη μεταξύ τῶν ἀντιμαχομένων καί μέ παπικό διάταγμα διευκρίνησε ὅτι ἡ *"Διαθήκη"* τοῦ Φραγκίσκου δέν δέσμευε τίς ἀποφάσεις τοῦ τάγματος, ὅπως ὑποστήριζε ἡ ὁμάδα τῶν ζηλωτῶν φραγκισκανῶν μοναχῶν (1230). Ἀντιθέτως, ὁ πάπας ἐνέκρινε τή συγκρότηση μιᾶς ὁμάδας ἐκλεκτῶν λαϊκῶν ἐκπροσώπων (nuntii), οἱ ὁποῖοι θά συνέλεγαν τίς ἐλεημοσύνες γιά τούς μοναχούς καί θά ὑποβοηθοῦσαν τήν ἀνάπτυξη τοῦ τάγματος. Ἄλλωστε, μέ τήν παπική βούλλα (Quo elongati, 1230) διευρύνθηκε ἡ ἀποστολή τοῦ τάγματος στόν χῶρο *τῆς θεολογικῆς παιδείας* (ordo studens) καί ἔγινε ἰδιαίτερα αἰσθητή ἡ παρουσία μεγάλων φραγκισκανῶν θεολόγων στά πανεπιστήμια τῆς Ἀγγλίας, τῆς Γαλλίας, τῆς Ἰταλίας καί τῶν ἄλλων χωρῶν τῆς Δύσεως. Ἀπό τίς τάξεις τῶν Φραγκισκανῶν ἀναδείχθηκαν μεγάλες μορφές τῆς θεολογίας καί τοῦ πνεύματος στή Δύση *(Ἀλέξανδρος Χαλέσιος, Βοναβεντούρα, Θωμᾶς τῆς Ὑόρκης, Γουλιέλμος Ὄκκαμ, Δούνς Σκῶτος, Γουλιέλμος ντέλλα Μάρε, Ρογῆρος Βάκων κ.ἄ.).*

Ἡ ἐγκατάλειψη τῆς ἀξιώσεως τῆς *"Διαθήκης"* τοῦ Φραγκίσκου γιά τήν ἀπόλυτη πτωχεία τοῦ τάγματος δέν ἱκανοποίησε βεβαίως τούς ζηλωτές μοναχούς καί ἡ ἔνταση συνεχίσθηκε στίς τάξεις τοῦ τάγματος. Ὁ πάπας Ἰννοκέντιος Δ΄ (1243-1254) ἐξέδωσε παπική βούλλα (1245), ἡ ὁποία χαρακτήρισε τήν περιουσία τοῦ τάγματος *ἰδιοκτησία τοῦ παπικοῦ θρόνου,* ἐπέτρεπε δέ ἁπλῶς *τή χρήση* της ἀπό τούς μοναχούς ὑπό τήν ἐποπτεία τοῦ πάπα. Ἦταν μία σολωμόντεια ἀλλά χρήσιμη λύση. Ἐν τούτοις, τό ζήτημα τῆς περιουσίας, καίτοι διευκόλυνε τήν ἀνάπτυξη τοῦ τάγματος, δίχαζε συνεχῶς τούς φραγκισκανούς μοναχούς. Ὁρισμένοι μοναχοί ἐπέμεναν ὅτι ἔπρεπε νά γίνουν δεκτές ὁρισμένες μετριοπαθεῖς ἤ καί συμβιβαστικές ρυθμίσεις τουλάχιστον γιά τούς σπουδάζοντες καί τούς κήρυκες μοναχούς (Conventuales), ἐνῶ πολλοί ἄλλοι μοναχοί ἐπέμεναν στήν αὐστηρή τήρηση τοῦ *"Κανόνα"* τοῦ τάγματος γιά τήν ἀπόλυτη πτωχεία (Observantes). Οἱ αὐστηροί ὑπέρμαχοι τῆς μιμήσεως τῆς πτωχείας τοῦ Χριστοῦ καί τῶν ἀποστόλων εἶχαν ἐπηρεασθῆ καί ἀπό τά ἐνθουσιαστικά ἔργα τοῦ ἡγουμένου τοῦ τάγματος τοῦ Κιστερσιανῶν *Ἰωακείμ τοῦ Φλόρε* (1145-1202) τῆς Ν. Ἰταλίας, ὁ ὁποῖος διέκρινε τήν ἱστορία τοῦ κόσμου στήν ἐποχή τοῦ Πατρός, στήν ἐποχή τοῦ Υἱοῦ καί στήν ἐποχή τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἐνῶ προανήγγειλε τήν ἔλευση τοῦ ἁγίου Πνεύματος τό 1260 γιά τήν ἐπιβολή τῆς πνευματικῆς ἑρμηνείας τοῦ Εὐαγγελίου. *Ἡ ἐγκαθίδρυση τῆς ἐποχῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος θά συνδεόταν μέ τήν ἐπικράτηση τόν αὐστηρῶν ἀρχῶν τοῦ μοναχικοῦ βίου.* Οἱ ἰδέες αὐτές προβλήθηκαν μέ ἰδιαίτερη ἔμφαση ἀπό τούς ζηλωτές ὀπαδούς τῆς τηρήσεως τοῦ *"Κανόνα"* τοῦ τάγματος καί δημιούργησαν σοβαρή ἐσωτερική κρίση, ἡ ὁποία προκάλεσε καί τήν καθαίρεση τοῦ *"γενικοῦ"* Ἰωάννη τῆς Πάρμας ἀπό τή γενική συνέλευση τοῦ τάγματος (1257). Ὁ διάδοχός του

στήν ἡγεσία τοῦ τάγματος *Βοναβεντούρα* (1257-1274) ἀγωνίσθηκε νά συμβιβάση τίς ἐσωτερικές αὐτές ἀντιθέσεις τῶν μοναχῶν μέ τήν εἰσαγωγή τῆς ἰδέας τῆς *διακριτικῆς ἀσκητικῆς μετοχῆς* τῶν μοναχῶν στά ἀγαθά, χωρίς ὅμως τήν παραίτηση καί τοῦ τάγματος ἀπό κάθε μορφῆς περιουσία. Συνέταξε τίς "*Διατάξεις τῆς Ναρβόννης*" (1260), οἱ ὁποῖες ἐπικυρώθηκαν μέ δεκρετάλιο τοῦ πάπα Νικολάου Γ΄ (Exiit, 1279) καί ἐπέτρεψαν τή διατήρηση τῆς πνευματικῆς ἑνότητας τῶν τριῶν μεγάλων κλάδων τοῦ τάγματος, χωρίς ὅμως νά ἐξουδετερώσουν καί τίς ἀκραῖες τάσεις τῶν ζηλωτῶν μοναχῶν.

Ἡ νέα θεολογική διαφωνία τῶν μοναχῶν γιά τόν *χαρακτήρα τῆς πτωχείας τοῦ Χριστοῦ* προκάλεσε νέες ἔριδες κατά τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα. Ὁρισμένοι μοναχοί ὑποστήριζαν ὅτι *ἡ πτωχεία τοῦ Χριστοῦ ἦταν σχετική*, ἐνῶ οἱ ζηλωτές μοναχοί, μέ ἐπί κεφαλῆς τόν σπουδαῖο νομιναλιστή θεολόγο *Γουλιέλμο Ὄκκαμ, ὑποστήριζαν ὅτι ἡ πτωχεία τοῦ Χριστοῦ ἦταν ἀπόλυτη*. Ἡ διαφωνία εἶχε προεκτάσεις καί στήν ἐσωτερική ζωή τοῦ τάγματος. Ὁ εὐαίσθητος στά οἰκονομικά θέματα πάπας Ἰωάννης ΚΒ΄ (1316-1334) τάχθηκε ὑπέρ τῶν μετριοπαθῶν (1322), διέταξε δέ τή φυλάκιση τοῦ Γουλιέλμου Ὄκκαμ καί τῶν ὁμοφρόνων του φραγκισκανῶν μοναχῶν. Ἄλλωστε, ἤδη ἡ *Ἱερά Ἐξέταση* εἶχε καταδικάσει στόν διά πυρᾶς θάνατο τούς πλέον ἀκραίους ἀπό τούς ζηλωτές φραγκισκανούς μοναχούς (1318) μέ τό αἰτιολογικό ὅτι εἶχαν ἐκπέσει στήν αἵρεση. Οἱ ζηλωτές ὅμως ὄχι μόνο ἐπέμειναν στίς θέσεις τους, ἀλλά καί πέτυχαν τελικῶς τήν ἐπίσημη ἀναγνώρισή τους μέσα στό γενικότερο πλαίσιο τοῦ τάγματος. Ἡ παράλληλη καί νόμιμη συνύπαρξη τῶν δύο τάσεων (Observantes, Conventuales) ἐπικυρώθηκε τό 1415 μέ εἰδικό διάταγμα (Supplicationes personarum) καί ἐνίσχυσε σημαντικά τό κύρος τῶν ζηλωτῶν μοναχῶν. Τό ζήτημα ρυθμίσθηκε τελικῶς ἀπό τόν πάπα Λέοντα Ι΄ (1513-1521), ὁ ὁποῖος μέ εἰδική βούλλα (Ite et vos, 1517) ἀναγνώρισε καί τούς δύο κλάδους τοῦ τάγματος (Fratres minores, Fratres conventuales). Ἀπό τήν τάξη τῶν ζηλωτῶν προέκυψε τό 1519 *ὁ τρίτος κλάδος τοῦ τάγματος*, ὁ κλάδος τῶν *Καπουτσίνων* (Fratres minores capuccini).

δ΄. Ἱπποτικά τάγματα

Οἱ Σταυροφορίες εἶχαν συνδεθῆ στή συνείδηση τῶν λαῶν τῆς Δύσεως μέ τήν ἀπελευθέρωση τῶν Ἁγίων Τόπων καί μέ τήν ἐξασφάλιση τῶν προϋποθέσεων στούς χριστιανούς νά πραγματοποιοῦν χωρίς κίνδυνο ἱερές ὁδοιπορίες γιά προσκυνηματικούς σκοπούς. Τούς σκοπούς αὐτούς ἀνέλαβαν νά ἐξυπηρετήσουν τά *Ἱπποτικά τάγματα*. Σημαντικότερα ὑπῆρξαν οἱ *Ἰωαννίτες* καί οἱ *Ναΐτες*. Ἤδη πρίν ἀπό τίς Σταυροφορίες ὑπῆρχε στά Ἱεροσόλυμα ἕνα σωματεῖο, τό ὁποῖο εἶχε τήν ἀποστολή νά συντηρῆ

ξενώνα καί *νοσοκομεῖο* γιά τήν ἐξυπηρέτηση τῶν προσκυνητῶν τῆς Δύσεως. Τό συγκρότημα αὐτό εἶχε ὡς κέντρο του τόν ναό τοῦ *Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Βαπτιστῆ* καί ὑποστηριζόταν ἀπό τούς ἐμπόρους τῆς Ἀμάλφης, ἀλλά λειτουργοῦσε μέ τήν συνδρομή τῶν Βενεδικτίνων μοναχῶν. Οἱ Σταυροφορίες ἐνίσχυσαν τό ρεῦμα τῶν προσκυνηματικῶν ἐπισκέψεων στούς Ἁγίους Τόπους καί προκάλεσαν τήν ἀνάγκη ἀναδιοργανώσεως τῶν ὑπηρεσιῶν αὐτῶν μέ τήν ἵδρυση τῶν *"ἱπποτικῶν"* λεγομένων ταγμάτων, τά ὁποῖα ἐξασφάλιζαν μέ τό ἀζημίωτο στούς προσκυνητές ὄχι μόνο τή *φιλοξενία*, ἀλλά καί τήν *προστασία* κατά τήν διάρκεια τῆς παραμονῆς καί τῆς κινήσεώς τους στήν εὐρύτερη περιοχή. Ἀμέσως μετά τήν εἴσοδο τῶν Σταυροφόρων στά Ἱεροσόλυμα (1099) ὁ διευθυντής τοῦ ξενώνα *Γεράρδος* εἰσηγήθηκε στόν Γοδεφρεῖδο τῆς Μπουγιόν τήν ἀναδιοργάνωση τοῦ σωματείου μέ τήν ἀντικατάσταση τῶν Βενεδικτίνων μοναχῶν ἀπό ἄλλα μέλη, *τά ὁποῖα θά συνδύαζαν πληρέστερα τόν μοναχικό μέ τόν στρατιωτικό βίο*. Τά νέα μέλη ὄφειλαν νά τηροῦν τίς τρεῖς βασικές μοναστικές ὑποσχέσεις *(ἀγαμία, ἀκτημοσύνη, ὑπακοή)* καί νά εἶναι ἕτοιμα νά προσφέρουν τίς πολύτιμες ὑπηρεσίες τους στούς προσκυνητές. Τό ἀνανεωμένο τάγμα τῶν *Ἰωαννιτῶν* ἤ *"Ξενοδόχων" (Ὁσπιταλίων)* τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Βαπτιστῆ ὀργανώθηκε ἀπό τόν Γεράρδο καί λειτουργοῦσε μέ βάση τό Καταστατικό του, τό ὁποῖο ἐπικυρώθηκε ἀπό τόν πάπα Πασχάλη Β΄ (1113). Ὁ διάδοχος τοῦ Γεράρδου στήν ἡγεσία τοῦ τάγματος τῶν Ἰωαννιτῶν Ραϊμόνδος ὀργάνωσε καί *εἰδικό στρατιωτικό σῶμα* τόσο γιά τήν προστασία τῶν προσκυνητῶν στούς δρόμους τῆς Παλαιστίνης, ὅσο καί γιά τήν ὑποστήριξη τῶν λατίνων ἡγεμόνων τοῦ Βασιλείου τῆς Ἰερουσαλήμ.

Ἀνωτάτη αὐθεντία τοῦ τάγματος τῶν Ἰωαννιτῶν ἦταν ὁ ἀρχηγός, ὁ ὁποῖος ἦταν αἱρετός καί ἀσκοῦσε ἀπόλυτες ἐξουσίες μέ τήν ὑποστήριξη ἑνός *Ἀνωτάτου Συμβουλίου*. Στήν ἐκλογή του συμμετεῖχαν μόνο ὅσοι ἱππότες εἶχαν συμπληρώσει τό δέκατο ὄγδοο ἔτος. Ἀπό τούς 77 ἀρχηγούς τοῦ τάγματος οἱ 48 ἦσαν Γάλλοι, ὅπως ἄλλωστε καί ἡ πλειονότητα τῶν μελῶν του. Τό τάγμα ὑποδιαιρεῖτο σέ 8 *"ἔθνη"* ἤ *"γλῶσσες" (Προβηγκία, Ὠβέρνη, Γαλλία, Ἰταλία, Ἀραγώνα, Γερμανία, Καστίλλη, Πορτογαλία)*. Ὁ ἀρχηγός ἔπρεπε νά εἶναι ἄγαμος ἤ ἐν χηρείᾳ, ἀπό τό 1267 δέ ἔφερε τόν τίτλο τοῦ *"πρωτομαγίστρου"*. Τό τάγμα ἀπέκτησε μεγάλη περιουσία ὄχι μόνο στήν Παλαιστίνη, ἀλλά καί στά σημαντικότερα κέντρα τῆς ἐμπορικῆς ὁδοῦ ἀπό τήν Δύση πρός τήν Ἀνατολή. Οἱ οἰκονομικές του δραστηριότητες στή Δύση καί ἰδιαίτερα στή Γαλλία ὑποστηρίχθηκαν μέ προνομιακές ρυθμίσεις, οἱ ὁποῖες ἐπιτάχυναν ὄχι μόνο τόν πλουτισμό τοῦ τάγματος, ἀλλά καί τή χαλάρωση τῶν ἀσκητικῶν του ὑποσχέσεων. Ἡ κατάληψη τῆς Ἰερουσαλήμ ἀπό τόν Σαλαντίν (1187) ἀνάγκασε τό τάγμα νά μεταφερθῆ στόν Ἅγιο Ἰωάννη τῆς Ἄκκρας, μετά δέ τήν ἐκδίωξη τῶν Σταυροφόρων ἀπό τήν Παλαιστίνη (1291) οἱ Ἰωαννίτες κατέφυγαν γιά

λίγο στή Λεμεσό τῆς Κύπρου καί τελικῶς στή Ρόδο (1309), ὅπου παρέμειναν μέχρι τήν ἅλωση τῆς νήσου ἀπό τούς Τούρκους (1522). Τότε κατέφυγαν στή Μάλτα, ἡ ὁποία παραχωρήθηκε στό τάγμα ἀπό τόν Κάρολο Ε΄ (1530) γιά τή μόνιμη ἐγκατάστασή του. Τό τάγμα ὅμως περιέπεσε σέ παρακμή, διαλύθηκε δέ μετά τήν κατάληψη τῆς Μάλτας ἀπό τόν Ναπολέοντα (1798) καί τή δήμευση τῆς περιουσίας του.

Ἀνάλογους σκοπούς πρός τό τάγμα τῶν Ἰωαννιτῶν ἐξυπηρετοῦσε καί ἡ ἵδρυση τοῦ ἱπποτικοῦ *τάγματος τῶν Ναϊτῶν* (Templarii), τό ὁποῖο ἱδρύθηκε τό 1119 ἀπό τόν Οὖγο ντέ Παγιέν (Payens) καί ὁρισμένους γάλλους ἱππότες μέ τήν ἐνθάρρυνση τοῦ λατίνου βασιλιᾶ τῆς Ἱερουσαλήμ Βαλδουΐνου Β΄. Ἡ ὀνομασία τους προῆλθε ἀπό τόν παλαιό ναό τοῦ Σολομῶντος, μέ τόν ὁποῖο γειτνίαζε τό παλάτι τοῦ Βαλδουΐνου καί ἡ παραχωρηθεῖσα στό τάγμα πτέρυγά του *("Ἀκτήμονες Ἱππότες τοῦ Χριστοῦ καί τοῦ Ναοῦ τοῦ Σολομῶντος")*. Τό τάγμα ὀργανώθηκε μέ βάση τόν "Κανόνα" τῶν Αὐγουστινιανῶν καί μέ τίς ἀναγκαῖες προσαρμογές στήν ἰδιαιτερότητα τῶν σκοπῶν του. Ὁ ἀρχηγός τοῦ τάγματος *("μέγας μάγιστρος")* ἦταν αἱρετός καί ἰσόβιος, ἐτιμᾶτο δέ συνήθως καί μέ ἡγεμονικό ἀξίωμα. Μέλη τοῦ τάγματος ἦσαν εὐγενεῖς ἱππότες, ἐκλεκτοί κληρικοί καί ἁπλοί ἀδελφοί, εἶχαν δέ ὀργανωθῆ σέ τέσσαρες τάξεις *(ἱππότες, ἀξιωματούχους, κληρικούς καί ὑπηρέτες)*. Ὅλα τά μέλη τοῦ τάγματος ἔδιναν τίς βασικές μοναστικές ὑποσχέσεις *(ἀκτημοσύνη, ἐγκράτεια,ὑπακοή)* καί πειθαρχοῦσαν πλήρως στίς ἐντολές τοῦ προϊσταμένου κάθε τοπικοῦ κλάδου. Ὡς ἰδιαίτερο ἔνδυμά τους ἐγκρίθηκε ἀπό τόν πάπα (1148) *ὁ λευκός μανδύας μέ ἐπίχρυσο σταυρό*. Ἡ στελέχωση τοῦ τάγματος ὑποστηρίχθηκε πολύ ἀπό τόν Βερνάδο τοῦ Κλαιρβώ καί ἀπό τό τάγμα τῶν Κιστερσιανῶν, ἰδιαίτερα μετά τήν ὑπαγωγή του στήν ἄμεση παπική ἐποπτεία (1139) ἀπό τόν πάπα Ἰννοκέντιο Β΄ καί μετά τήν ἐξαίρεσή του ἀπό τήν ἐποπτεία τῶν τοπικῶν ἐπισκόπων. Ἡ παραχώρηση πολλῶν προνομίων καί δωρεῶν τόσο στήν Παλαιστίνη, ὅσο καί στή Γαλλία ἐπιτάχυνε ὄχι μόνο τήν ἀνάπτυξη, ἀλλά καί τόν ἐντυπωσιακό πλουτισμό τοῦ τάγματος, τό ὁποῖο σέ περιόδους ἀκμῆς ἀριθμοῦσε εἴκοσι χιλιάδες μέλη περίπου.

Πράγματι, ἡ μεγάλη αὔξηση τῆς περιουσίας τοῦ τάγματος στή Δύση μέ τίς δωρεές τῶν βασιλέων τῆς Γαλλίας, τῆς Ἱσπανίας, τῆς Ἀγγλίας καί τῶν ἄλλων δυτικῶν ἡγεμόνων συνδυάσθηκε μέ τήν παράλληλη ἀνάπτυξη καί ἑνός πολύπλοκου *τραπεζικοῦ συτήματος*, τό ὁποῖο ἐξυπηρετοῦσε ὄχι μόνο τούς σκοπούς του, ἀλλά καί τά φιλόδοξα σχέδια πολλῶν δυτικῶν ἡγεμόνων. *Ἡ σύγχυση ὅμως μεταξύ ναῶν καί τραπεζικῶν καταστημάτων προκάλεσε γενικότερη δυσφορία ἰδιαίτερα στή Γαλλία*, οἱ βασιλεῖς τῆς ὁποίας εἶχαν δεχθῆ πολλές φορές τήν οἰκονομική ὑποστήριξη τοῦ τάγματος μέ ἐπαχθῆ πάντοτε ἀνταλλάγματα. Ἡ ἀνάκτηση τῆς Παλαιστίνης ἀπό τούς Ἄραβες ἀνάγκασε τούς *Ναΐτες* ὄχι μόνο νά μεταφέρουν τίς τραπε-

ζικές τους δραστηριότητες στήν Κύπρο καί στή Γαλλία, ἀλλά καί νά περιορίσουν σημαντικά τίς θεσμικές θρησκευτικές τους ὑπηρεσίες. Ἡ ἀποδυνάμωση τοῦ θρησκευτικοῦ χαρακτήρα τοῦ τάγματος διευκόλυνε τίς ἁρπακτικές διαθέσεις τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας Φιλίππου Δ΄ τοῦ Ὡραίου, ὁ ὁποῖος πίεσε, ὅπως εἴδαμε, τόν πρῶτο πάπα τῆς Ἀβινιόν Κλήμη Ε΄ νά δεχθῆ τή διάλυση τοῦ τάγματος τῶν Ναϊτῶν μέ τήν κατηγορία τῆς ἐκπτώσεώς του στήν αἵρεση (1307). Ὁ πάπας συνέστησε τελικῶς τή διάλυση τοῦ τάγματος στή σύνοδο τῆς Βιέννης καί δέχθηκε τήν παραχώρηση τῆς περιουσίας του στούς Ἰωαννίτες (1312), ἀλλά ἡ μεγάλη περιουσία του στή Γαλλία περιῆλθε σχεδόν ἐξ ὁλοκλήρου στόν βασιλιά τῆς Γαλλίας καί στούς τοπικούς ἡγεμόνες. Τά *ἱπποτικά τάγματα* λοιπόν δέν ἄντεξαν στήν περιστασιακή πρόκληση τοῦ πλούτου τῆς ἐποχῆς τῶν Σταυροφοριῶν, ἐνῶ τά *ἐπαιτικά τάγματα* δέν ἄντεξαν στή μόνιμη πρόκληση τῆς πτωχείας τοῦ Χριστοῦ καί τῶν ἀποστόλων. Ἄλλωστε, ὁ δυτικός Μοναχισμός συμμετεῖχε στήν κρίση τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, παρά τήν εὐρύτερη προσφορά του στόν πνευματικό καί στόν κοινωνικό βίο τῶν λαῶν τῆς Δύσεως, γι'αὐτό καί ἀπορρίφθηκε τελείως ἀπό τήν προτεσταντική Μεταρρύθμιση.

5. Ἀντίδραση κατά τοῦ παπισμοῦ καί ἐμφάνιση τῶν αἱρέσεων

Ὁ περί *"περιβολῆς"* ἀγώνας τοῦ παπισμοῦ, ἐνῶ κηρύχθηκε μέ τήν ἀξίωση τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Ἐκκλησίας ἀπό τόν ἀσφυκτικό ἐναγκαλισμό τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας τῶν ἡγεμόνων τῆς Δύσεως *(καισαροπαπισμός)*, κατέληξε στήν ἀνάδειξη μιᾶς νέας θεοκρατικῆς πολιτικῆς ἐξουσίας μέ νέο ἐκπρόσωπό της τόν πάπα *(παποκαισαρισμός)*. Οἱ θεσμικές ἀντιπαραθέσεις τῶν παπῶν πρός τόν γερμανό αὐτοκράτορα καί τούς βασιλεῖς τῶν κρατῶν τῆς Δ. Εὐρώπης συγκινοῦσαν ὄχι μόνο τήν παπική αὐλή ἤ τούς ἐξέχοντες θεωρητικούς τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου, ἀλλά καί τόν εὐσεβῆ λαό, ὁ ὁποῖος ὑποστήριξε στήν ἀρχή τίς μεταρρυθμιστικές ἰδέες γιά τήν ἐξυγίανση τοῦ ἠθικοῦ βίου τῶν κληρικῶν καί κατ'ἐπέκταση τήν ἀναγκαιότητα ἀπελευθερώσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας ἀπό τόν ἔλεγχο τῶν κοσμικῶν ἀρχόντων. *Ἀπό τά μέσα ὅμως τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα εἶχε πλέον συνειδητοποιηθῆ εὐρύτερα ὅτι ὁ περί "περιβολῆς" ἀγώνας εἶχε περιορισθῆ σέ ἕνα θεωρητικό καί μονοσήμαντο ἀνταγωνισμό τοῦ πάπα καί τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα γιά τήν ὑπεροχή τῆς παπικῆς ἤ τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας.* Ἡ ἐλευθερία τῆ Ἐκκλησίας εἶχε ἀποσυνδεθῆ πλέον ἀπό τήν ἀξίωση γιά τήν ἀνύψωση τοῦ κλήρου καί τροφοδοτοῦσε ἁπλῶς τόν ἀνταγωνισμό τῶν δύο ἐξουσιῶν. Εἶναι ἀναντίρρητο ὅτι ὁ παπικός θεσμός ἐξῆλθε ἐνισχυμένος ἀπό τόν περί *"περιβολῆς"* ἀγώνα, ἀλλά εἶναι ἐπίσης διαπιστωμένο ὅτι ἡ ἐξυγίανση τοῦ κλήρου δέν ἦταν κατά τόν ΙΒ΄ αἰώνα ζήτημα πρώτης προτεραιότητας, ὅπως ἦταν στά μέσα τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα. Οἱ *ἱστορικοί συμβι-*

βασμοί γιά τήν *κατανομή* ἤ καί γιά τή *νομή τῆς ἐξουσίας* μεταξύ τοῦ πάπα καί τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα ὄχι μόνο δέν ἱκανοποιοῦσαν, ἀλλά ἀντιθέτως προκαλοῦσαν τήν ἐνδιάθετη ἤ καί ἐκπεφρασμένη δυσφορία τοῦ λαοῦ γιά τήν παρατεινόμενη κατάπτωση τοῦ ἐνοριακοῦ κλήρου, οἱ ἀδυναμίες τοῦ ὁποίου ἔγιναν αἰσθητότερες μετά τήν ἐντυπωσιακή ἀνάπτυξη τῶν *ἐπαιτικῶν* μοναστικῶν ταγμάτων. Ἡ πλουτομανία τῆς φεουδαλικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας ἐπηρέαζε μέ ἀνάλογα κριτήρια τήν ἀποστολή τοῦ ἐνοριακοῦ κλήρου, ἐνῶ τά νέα μοναστικά τάγματα ἀποτελοῦσαν μία ἀξιόπιστη διαμαρτυρία μέ τήν αὐστηρή ἀξίωση μιμήσεως τῆς πτωχείας τοῦ Χριστοῦ καί τῶν ἀποστόλων. Ἄλλωστε, ἡ ἀνανέωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιά τή σπουδή τῆς θεολογίας τοῦ ἱ. Αὐγουστίνου ἐπανέφερε στό προσκήνιο νεο-μανιχαϊκές τάσεις, οἱ ὁποῖες ἐνισχύθηκαν ὄχι μόνο μέ τόν πρωτόγνωρο ἐνθουσιασμό τῶν λαϊκῶν μαζῶν ἀπό τήν κήρυξη τῶν Σταυροφοριῶν, ἀλλά καί μέ τή φυγή στή Δύση πολλῶν ἀπό τούς διωκομένους *Βογομίλους* τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου.

α'. Ἡ αἵρεση τῶν Καθαρῶν ἤ Ἀλβιγίων

Ἡ αἵρεση τῶν *Καθαρῶν* ἤ *Ἀλβιγίων* διέδωσε τίς νεομανιχαϊκές τάσεις περί τά μέσα τοῦ ΙΒ' αἰώνα κυρίως στή Β. Ἰταλία, στή Ν. Γαλλία καί στή Β. Ἱσπανία. Ἡ ὀνομασία *"Καθαροί"* προσδιόριζε τόν πνευματικό τους βίο κατ'ἀναφοράν πρός τόν κλῆρο τῆς Ἐκκλησίας, ἐνῶ ἡ ὀνομασία *"Ἀλβίγιοι"* ἤ *"Ἀλβιγηνοί"* προῆλθε ἀπό τήν ὀνομασία ἑνός ἀπό τά κύρια κέντρα δράσεώς τους (Albi) στή Ν. Γαλλία. Ἡ ἀποτυχία τῆς Β' Σταυροφορίας (1147) καί ἡ συνεχιζόμενη κατάπτωση τοῦ ἐνοριακοῦ κλήρου ἄφηναν εὐρύτατα περιθώρια δράσεως τῶν ζηλωτῶν κηρύκων τῆς αἱρέσεως μέ θεαματικά πράγματι ἀποτελέσματα. Ἡ ἐντυπωσιακή συνέλευσή τους τό 1167 στήν περιοχή τῆς Τουλούζης ἀπέδειξε τή μεγάλη ἀπήχηση τοῦ κηρύγματός τους στίς λαϊκές τάξεις, τό ὁποῖο ὑποστηρίχθηκε σέ ὁρισμένες περιπτώσεις καί ἀπό τοπικούς ἡγεμόνες τῆς Ν. Γαλλίας. Ἡ ἀντιαιρετική δράση τοῦ ἡγουμένου τοῦ Κλαιρβώ Βερνάρδου (+1153), ὅπως καί οἱ ἐπίσημες παπικές καταδίκες τῆς αἱρέσεως, δέν ἀνέκοψαν τήν ἀθρόα προσέλευση τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας στήν αἵρεση, στήν ὁποία κατά τό τέλος τοῦ ΙΒ' αἰώνα εἶχε προσχωρήσει τό 1/3 περίπου τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ν. Γαλλίας καί μεγάλες ὁμάδες τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Β. Ἰταλίας. Ὑπολογίζεται ὅτι τό 1228 τό 1/3 τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Φλωρεντίας ἀνῆκε στήν αἵρεση τῶν Καθαρῶν. Ἡ εὐρύτατη διάδοση τῆς αἱρέσεως ἀποτελοῦσε βεβαίως μεγάλη ἀπειλή γιά τήν Ἐκκλησία τῆς Δύσεως, ἀλλά συγχρόνως ἐπιβεβαίωνε καί τήν ἀδυναμία τοῦ ἐνοριακοῦ κλήρου νά ἀνταποκριθῆ στήν ἀποστολή του. Ρίζες τῆς αἱρέσεως, ὅπως καί τῶν Βογομίλων τῆς Ἀνατολῆς, ἦσαν ὁ *Μανιχαϊσμός* καί ὁ *Μεσσαλιανισμός.*

Ὡς βασική πηγή τῆς διδασκαλίας τους εἶχαν τήν Ἁγία Γραφή, καίτοι ὁρισμένες μέν ὁμάδες ἀπέρριπταν τελείως τήν Παλαιά Διαθήκη ὡς ἔργο τῆς δυνάμεως τοῦ κακοῦ, ἐνῶ ἄλλες ὁμάδες ἐδέχοντο ἀπό αὐτή μόνο τούς *Ψαλμούς* καί τούς *Προφῆτες*. Ὅλοι ὅμως κήρυσσαν ὅτι ἡ Καινή Διαθήκη ἦταν ἔργο τοῦ ἀγαθοῦ Θεοῦ. Ὅπως ὅλες οἱ δυαλιστικές αἱρέσεις, δίδασκαν ὅτι ὁ Χριστός κατά τήν ἐνανθρώπησή του δέν ἔλαβε πραγματικό σῶμα καί δέν ὑπέστη πραγματικό σταυρικό θάνατο, γι'αὐτό ἀπέρριπταν τό σύμβολο τοῦ σταυροῦ καί τά μυστήρια μέ τά ὑλικά τους στοιχεῖα. Ἡ λατρεία τους εἶχε ὡς κέντρο τή *σύναξη*, τήν *ἀνάγνωση* τῆς Ἁγίας Γραφῆς, τό *κήρυγμα*, τήν *εὐλογία* τῶν γονυκλινῶν *"πιστῶν"* ἀπό τούς *"τελείους"*, τήν *ἀπαγγελία* τῆς Κυριακῆς προσευχῆς, περιοδικές κοινές *συνεστιάσεις* κ.ἄ.

Ἡ διδασκαλία τους κυμαινόταν στίς διάφορες ὁμάδες μεταξύ δυαλισμοῦ καί διαρχίας. Οἱ *Καθαροί* τῆς Ἰταλίας, ὅπως καί οἱ Βογόμιλοι τῆς Ἀνατολῆς, δίδασκαν ὅτι ὁ ἀγαθός θεός εἶχε δύο υἱούς, *τόν Σατανιήλ καί τόν Χριστό*, ἀλλά ὁ πρῶτος ἐπαναστάτησε καί ἔγινε ἀρχηγός τοῦ κακοῦ στόν κόσμο. Ἀντιθέτως, οἱ *Καθαροί* τῆς Ν. Γαλλίας πίστευαν σέ δύο αἰώνιες δυνάμεις, τήν καλή καί τήν κακή, ἀλλά ὅλες οἱ ὁμάδες τῶν *Καθαρῶν* συμφωνοῦσαν ὅτι ὁ κόσμος μας εἶναι ἔργο τοῦ κακοῦ Θεοῦ καί ὅτι παραμένουν αἰχμάλωτες σέ αὐτόν οἱ ψυχές, οἱ ὁποῖες ἀποσπάσθηκαν ἀπό τό βασίλειο τοῦ καλοῦ Θεοῦ. Ὡς μεγαλύτερη ἁμαρτία θεωροῦσαν τήν ἀναπαραγωγή τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, γιατί μέ τόν τρόπο αὐτό πολλαπλασιάζονται οἱ αἰχμάλωτες ψυχές. Ἡ σωτηρία ἦταν δυνατή μέ τήν πραγματική μετάνοια, τήν αὐστηρή ἄσκηση καί τήν τελετή τῆς *"παρακλήσεως"* (consolamentum). Ἡ τελετή τῆς *"παρακλήσεως"* γινόταν μέ τήν ἐπίθεση τῶν χειρῶν τῶν *"τελείων"* καί τοῦ εὐαγγελίου τοῦ Ἰωάννου γιά τή μετάδοση τοῦ ἁγίου Πνεύματος (*"παράκλητος"*), τή συγχώρηση τῶν ἁμαρτιῶν καί τήν ἐπιστροφή στό βασίλειο τοῦ καλοῦ Θεοῦ, ἐξασφάλιζε δέ ὁριστικῶς τή μέλλουσα μακαριότητα, ἄν δέν καταστρεφόταν ἡ ἐνέργειά της μέ κάποια ἄλλη πολύ σοβαρή ἁμαρτία. Ὅσοι λάμβαναν τό consolamentum, λάμβαναν καί τήν ἀληθινή διαδοχή τῶν ἀποστόλων, χαρακτηρίζοντο δέ *"τέλειοι"* (perfecti). Αὐτοί ἀποτελοῦσαν τήν ἡγετική τάξη τῶν *Καθαρῶν*, ἔφεραν ἱερατικούς τίτλους (*ἐπίσκοποι, πάπας* κ.λπ), χωρίς νά εἶναι σαφής ἡ διάκριση τῶν καθηκόντων τους, καί ἔπρεπε νά ζοῦν αὐστηρό ἀσκητικό βίο (*ἀποφυγή γάμου, πολέμου, ἰδιοκτησίας, κρεωφαγίας* κ.λπ.). Οἱ ἄλλοι ὀπαδοί τῆς αἱρέσεως ἀνῆκαν στήν τάξη τῶν ἁπλῶν *"πιστῶν"* (credentes), οἱ ὁποῖοι ζοῦσαν ὅπως ὅλοι οἱ ἄλλοι χριστιανοί, ἀλλά ἔπρεπε πρίν ἀπό τόν θάνατό τους νά λάβουν ὁπωσδήποτε τό consolamentum, γιατί σέ ἀντίθετη περίπτωση θά σαρκώνοντο πάλι σέ σώματα ἀνθρώπων ἤ καί ζώων μέχρι νά σωθοῦν. Ἡ μεγάλη ἀπήχηση τῆς διδασκαλίας αὐτῆς τῶν *Καθαρῶν* ἐξηγεῖ τό γεγονός, ὅτι ἡ Ἐκκλησία τῆς

Δύσεως ὄχι μόνο προσάρμοσε τό *μυστήριο τοῦ Εὐχελαίου* στό πνεῦμα τῆς τελετῆς τῶν *Καθαρῶν* καί τό ἀπέδιδε ὡς *τελευταῖο ἐφόδιο* γιά τήν ἄλλη ζωή, ἀλλά καί ἐνεργοποίησε τήν *Ἱερά Ἐξέταση* γιά τήν ἀμεσώτερη ἐξόντωση τῶν αἱρετικῶν.

β΄. Οἱ Βάλδιοι

Ἡ κίνηση τῶν *Βαλδίων* ἤ *Βαλδησίων* δέν εἶχε μέν ἄμεση σχέση πρός τήν αἵρεση τῶν Καθαρῶν, ἀλλά ἀσκοῦσε ἀνάλογη κριτική στή Δυτική Ἐκκλησία. Ἡ ὀνομασία τους προέρχεται ἀπό τόν πλούσιο ἔμπορο τῆς Λυών *Βάλδο* (Valdus ἤ Valdez), ὁ ὁποῖος, κατά τήν περίοδο τῆς πείνας τοῦ 1176 καί μετά τόν θάνατο ἑνός ἀπό τούς φίλους του, ἀποφάσισε νά ἀφιερώσῃ τόν ἑαυτό του στόν Θεό. Πράγματι, ζήτησε τή γνώμη ἑνός διδασκάλου τῆς θεολογίας γιά τήν καλλίτερη ὁδό πρός τόν Θεό καί ἔλαβε ὡς ἀπάντηση τούς λόγους τοῦ Κυρίου: *"εἰ θέλεις τέλειος εἶναι, ὕπαγε πώλησόν σου τά ὑπάρχοντα καί δός πτωχοῖς καί ἕξεις θησαυρόν ἐν οὐρανῷ καί δεῦρο ἀκολούθει μοι"* (Ματθ. 19, 21). Ἀνάλογη αὐστηρότητα ἔδειξε ὁ Κύριος, ὅταν ἀπέστειλε τούς μαθητές του γιά τό κήρυγμα τοῦ εὐαγγελίου: *"Μή κτήσησθε χρυσόν, μηδέ ἄργυρον, μηδέ χαλκόν εἰς τά ζώνας ὑμῶν, μή πήραν εἰς ὁδόν, μηδέ δύο χιτῶνας, μηδέ ὑποδήματα, μηδέ ράβδον, ἄξιος γάρ ἐστιν ὁ ἐργάτης τῆς τροφῆς αὐτοῦ..."* (Ματθ. 10, 9 κέξ.). Ὁ Βάλδος μέ κριτήριο τίς ἐντολές αὐτές τοῦ Κυρίου πρός τούς ἀποστόλους ὀργάνωσε στή Λυών τήν πρώτη κοινότητα ἀφιερωμένων προσώπων. Διέθεσε τά ὑπάρχοντά του στούς πτωχούς, ἀφοῦ προηγουμένως φρόντισε γιά τή διαβίωση τῆς συζύγου καί τῶν θυγατέρων του, καί ἀφιερώθηκε στό κήρυγμα μέ αὐστηρό ὑπόδειγμα τήν ἀποστολική πτωχεία. Τό 1177 τόν ἀκολούθησαν καί πολλοί ἄλλοι (ἄνδρες καί γυναῖκες), οἱ ὁποῖοι συγκινήθηκαν ἀπό τό ἁπλοϊκό περιεχόμενο τοῦ κηρύγματός του. Ἡ δράση τους εἶχε πνευματικό χαρακτήρα καί δέν ἀποσκοποῦσε στήν ἀπόσχισή τους ἀπό τήν Ἐκκλησία. Κατανοοῦσαν τήν ἀποστολή τους ὡς μία λειτουργία μέσα στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας καί ζήτησαν τήν ἐπίσημη ἔγκριση τῆς Γ΄ συνόδου τοῦ Λατερανοῦ (1179) γιά τή συνέχιση τοῦ κηρύγματος. Πράγματι, ὁ πάπας Ἀλέξανδρος Γ΄ (1159-1181) τούς θεωροῦσε *ἁπλούς καί ἀδαεῖς λαϊκούς* καί δέν τούς ἀπέδιδε αἱρετικά φρονήματα, ἀλλά ἀρνήθηκε νά τούς παραχωρήσῃ ἐπίσημη ἔγκριση γιά τό κήρυγμα. Ὁ Βάλδος ὅμως ἑρμήνευσε τήν ἀρνητική αὐτή ἀπόφαση ὡς *προσβολή τοῦ λόγου Θεοῦ* καί συνέχισε πλέον χωρίς ἐκκλησιαστική ἔγκριση τό κήρυγμά του, τό ὁποῖο βρῆκε εὐρύτατη ἀπήχηση. Ὁ διάδοχος τοῦ Ἀλεξάνδρου πάπας Λούκιος Γ΄ (1181-1185) ἀναγκάσθηκε νά δεχθῇ τίς εἰσηγήσεις τῶν συμβούλων του γιά τήν ἀποκοπή τοῦ Βάλδου καί τῶν ὀπαδῶν του ἀπό τήν ἐκκλησιαστική κοινωνία (1184). Ἡ σύγχρονη καταδίκη μιᾶς λαϊκῆς κινήσεως τοῦ Μιλά-

νου (Humiliati) συνέδεσε στενώτερα τούς Βαλδίους μέ τούς Λομβαρδούς τοῦ Μιλάνου καί ἐνίσχυσε τήν ἐπιρροή τους στή Β. Ἰταλία. Ὡστόσο, μετά τόν ἀφορισμό τῶν Βαλδίων (1184) ἐνισχύθηκε καί ὁ *ἀντιεκκλησιαστικός* χαρακτήρας τῆς δράσεώς τους.

Πηγή τῆς διδασκαλίας τους ἦταν ἡ Ἁγία Γραφή καί ἰδιαίτερα ἡ Καινή Διαθήκη, ἡ ὁποία ἀναγνωριζόταν ὡς ὁ μοναδικός κανόνας πίστεως καί ζωῆς καί ἔπρεπε νά τηρεῖται κατά γράμμα. Οἱ κήρυκες τοῦ εὐαγγελίου ἦσαν ἡ ἡγετική τους τάξη (*"τέλειοι"*), τά μέλη τῆς ὁποίας λάμβαναν ειδική χειροτονία, ἔφεραν συνήθως ἐκκλησιαστικούς τίτλους (*ἐπίσκοποι, πρεσβύτεροι, διάκονοι* κ.λπ.) καί εἶχαν ἕνα κοινό ἀρχηγό ὡς διοικητική κεφαλή. Πρῶτος ἀρχηγός τους ἦταν ὁ Βάλδος, ἀλλά οἱ διάδοχοί του ἀναδεικνύοντο μέ ἐκλογή. Οἱ κήρυκες γνώριζαν συνήθως ἀπό στήθους μεγάλες ἑνότητες τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἔφεραν μάλινο χιτώνα καί σανδάλια ἤ κυκλοφοροῦσαν γυμνόποδες, ζοῦσαν ἀπό τίς προσφορές τῶν ἀκροατῶν τους, νήστευαν Δευτέρα, Τετάρτη καί Παρασκευή, ἀπαγόρευαν τόν ὅρκο κ.λπ. Οἱ Βάλδιοι δέν ἀπέρριπταν, ὅπως οἱ Καθαροί, τά μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλά θεωροῦσαν ἄκυρα ὅσα μυστήρια ἐτελοῦντο ἀπό ἀναξίους κληρικούς, ὅπως καί οἱ Δονατιστές κατά τούς πρώτους αἰῶνες. Ἀναξίους ὅμως θεωροῦσαν ὅλους σχεδόν τούς κληρικούς τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας καί κατά συνέπειαν ὅλα τά τελούμενα ἀπό αὐτούς μυστήρια ἦσαν ἄκυρα. Ἀπέρριπταν ἐπίσης ὅλες τίς νεώτερες καινοτομίες τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖες εἶχαν συνδεθῆ μέ τήν ἐξομολόγηση καί τήν ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν *(ἀφέσεις, συγχωροχάρτια, καθαρτήριο πῦρ, μνημόσυνα, λειτουργία ὑπέρ τῶν νεκρῶν κ.λπ.)*. Ὡστόσο, εἶχαν δημόσια ἐξομολόγηση, τελοῦσαν τή θ. λειτουργία ὡς ἀνάμνηση τοῦ μυστικοῦ Δείπνου καί χειροτονοῦσαν τό ἱερατεῖο τους μέχρι τά μέσα τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα. Ἔδιναν ἰδιαίτερη βαρύτητα στό κήρυγμα τοῦ εὐαγγελίου ἀπό τούς λαϊκούς κήρυκες (ἄνδρες καί γυναῖκες) καί θεωροῦσαν ἀποτελεσματικότερη τή μυστική προσευχή ἀπό τή δημόσια λατρεία τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ ἀπήχηση τοῦ κηρύγματος τῶν Βαλδίων ὑπῆρξε μεγάλη, γιατί δέν εἶχε στήν ἀρχή ἔντονο ἀντιεκκλησιαστικό χαρακτῆρα. Οἱ Βάλδιοι καταπολεμοῦσαν κυρίως τήν ἐκκοσμίκευση καί τή διαφθορά τοῦ κλήρου, ἐνῶ προέβαλλαν ὡς ἀπόλυτο ἀσκητικό ἰδεῶδες τήν πτωχεία τοῦ Χριστοῦ καί τῶν ἀποστόλων. Ἡ αὐστηρότητα τοῦ ἀσκητικοῦ βίου τῶν ζηλωτῶν Βαλδίων συγκινοῦσε τόν λαό, ὁ ὁποῖος δυσφοροῦσε γιά τή διαφθορά τοῦ ἐνοριακοῦ κλήρου τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Ἄλλωστε, οἱ Βάλδιοι, ἐκτός ἀπό τόν στενό κύκλο τῶν ζηλωτῶν κηρύκων *("τέλειοι")*, ἐνθάρρυναν τήν ὀργάνωση καί ἑνός εὐρύτερου κύκλου πιστῶν, οἱ ὁποῖοι συμπαθοῦσαν ἤ καί ἐδέχοντο τίς ἀρχές τους, ἀλλά παρέμεναν στήν κοινωνία τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας *("πιστοί")*. Μετά τήν ἀποκοπή τους ὅμως ἀπό τήν ἐκκλησιαστική κοινωνία (1184), οἱ Βάλδιοι δέχθηκαν σημαντικές ἐπιδράσεις ἀπό

τούς Καθαρούς τῆς Β. Ἰταλίας ὄχι μόνο στήν ὀργάνωση, ἀλλά καί στή διδασκαλία τους, παρά τή συνείδησή τους ὅτι δέν εἶχαν κοινά στοιχεῖα μέ τήν αἵρεση αὐτή. Ἡ ἀπήχηση τοῦ κηρύγματος τῶν Βαλδίων, ὅπως καί τῶν Καθαρῶν, προβλημάτισε ἔντονα τόν παπικό θρόνο καί τήν Ἐκκλησία τῆς Δύσεως. Ἡ ἵδρυση τῶν "*ἐπαιτικῶν*" ταγμάτων (*Δομινικανῶν, Φραγκισκανῶν*) ἐγκρίθηκε κυρίως γιά τήν ἐξουδετέρωση τῆς ἀπηχήσεως τῶν αἱρέσεων αὐτῶν μεταξύ τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ πάπας Ἰννοκέντιος Γ΄ (1198-1216) ἔδειξε ἰδιαίτερη εὐαισθησία γιά τήν ὀργάνωση τοῦ ἀντιαιρετικοῦ ἀγώνα στή Β. Ἰταλία, τή Ν. Γαλλία καί τή Β. Ἱσπανία. Ἡ ἀντιαιρετική ὀργάνωση "*Πτωχοί καθολικοί*" (pauperos catholici) ἱδρύθηκε τό 1208 καί ἔλαβε τήν παπική ἔγκριση γιά τήν υἱοθέτηση πολλῶν πρακτικῶν τῶν Βαλδίων, ὑπό τήν αὐστηρή ὅμως ἐποπτεία τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ δράση τῆς ἀντιαιρετικῆς ὀργανώσεως "*Πτωχοί καθολικοί*" καί τῶν "*ἐπαιτικῶν*" ταγμάτων ἀνέκοψε τήν παλαιότερη ἀθρόα προσέλευση τῶν πιστῶν στίς τάξεις τῶν Καθαρῶν καί τῶν Βαλδίων. Ἄλλωστε, ἡ διάσπαση τῶν Βαλδίων τῆς Β. Ἰταλίας (1210) ἔπληξε τήν ἀξιοπιστία τους. Ἡ διάδοσή τους στή Β. Ἱσπανία, τή Γερμανία καί τήν Αὐστρία ὑπῆρξε σημαντική, ἀλλά οἱ ἀλλεπάλληλοι διωγμοί ἀπό τούς ἡγεμόνες καί τήν Ἱερά Ἐξέταση τούς ἀνάγκασαν νά καταφύγουν στήν περιοχή τοῦ Τουρίνου τῆς Β. Ἰταλίας. Κατά τήν ἔκρηξη τῆς Μεταρρυθμίσεως τοῦ ΙΣΤ΄ αἰώνα ἀποδέχθηκαν τίς βασικές ἀρχές τοῦ Προτεσταντισμοῦ, ἀλλά διατήρησαν πολλά στοιχεῖα τῆς παραδόσεώς τους τόσο στήν ὀργάνωση, ὅσο καί στή διδασκαλία τους.

γ΄. Πρόδρομοι τῆς Μεταρρυθμίσεως

Ἡ παρακμή τοῦ παπισμοῦ καί ἡ χειραφέτηση τῶν κρατῶν τῆς Δύσεως ἀπό τήν παπική αὐθεντία διευκόλυναν τή θεολογική ὑποστήριξη τῶν μεταρρυθμιστικῶν τάσεων στήν Ἐκκλησία τῆς Δύσεως μέ τή συνδρομή διακεκριμένων πανεπιστημιακῶν καθηγητῶν Θεολογίας, οἱ ὁποῖοι διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο καί στίς ἐργασίες τῶν μεταρρυθμιστικῶν συνόδων τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΕ΄ αἰώνα. Ἡ ἐνεργοποίηση τῶν καθηγητῶν τῆς Θεολογίας καί τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου στίς μεταρρυθμιστικές ἀναζητήσεις λειτούργησε ἀμφίδρομα καί μετέφερε τίς νέες ἰδέες στήν πανεπιστημιακή διδασκαλία τῆς θεολογίας. Ἡ σύνδεση τῶν "*ἐπαιτικῶν*" μοναστικῶν ταγμάτων μέ τή διδασκαλία τῆς θεολογίας στά πανεπιστήμια τῆς Δύσεως (*Δομινικανῶν καί Φραγκισκανῶν*) προσέδωσε σημαντικά ἐκκλησιαστικά ἐρείσματα στίς νέες θεολογικές ζυμώσεις, οἱ ὁποῖες κατέγραφαν τή δυσφορία τῶν πιστῶν ὄχι μόνο γιά τίς ἀρχές τῆς σχολαστικῆς θεολογίας, ἀλλά καί γιά τίς ἱεροκρατικές παρεκκλίσεις τοῦ κλήρου. Ὅπως ἡ σχολαστική θεολογία εἶχε ὑποστηρίξει τό μεσαιωνικό οἰκοδόμημα τοῦ παπισμοῦ, ἔτσι καί οἱ νεώτερες θεολογικές τάσεις κατέληγαν στήν ἀμφισβήτηση τοῦ

οἰκοδομήματος αὐτοῦ. Ἡ θεολογική ὑποδομή τῶν ἀποφάσεων τῶν μεταρρυθμιστικῶν συνόδων τοῦ ΙΕ΄ αἰώνα ἐπιβεβαιώνει τήν κατεύθυνση τῶν νέων θεολογικῶν ἀναζητήσεων. Οἱ ἀναζητήσεις αὐτές ἦσαν διάχυτες σέ ὅλα τά κράτη τῆς Δύσεως, ἀλλά ἐκδηλώθηκαν μέ μεγαλύτερη ἔμφαση ἀπό ὁρισμένους θεολόγους, οἱ ὁποῖοι πέτυχαν νά μεταγγίσουν τίς μεταρρυθμιστικές τους ἰδέες σέ ἕναν εὐρύτερο κύκλο τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. Ὁ *Ἰωάννης Οὐίκλιφ* καί ὁ *Ἰωάννης Χούς* ἀποτελοῦν δύο ἀπό τούς χαρακτηριστικότερους ἐκπροσώπους τῶν τάσεων αὐτῶν.

1) Ἰωάννης Οὐίκλιφ

Ὁ *Ἰωάννης Οὐίκλιφ* (Wyclif, 1324-1384) ἦταν κληρικός καί καθηγητής τῆς θεολογίας καί τῆς φιλοσοφίας στό Πανεπιστήμιο τῆς Ὀξφόρδης. Ἡ ἀνανέωση τοῦ ἐνδιαφέροντος στήν Ἀγγλία γιά τή σπουδή τῆς θεολογίας τοῦ ἱ. Αὐγουστίνου εἶχε ἐνισχυθῆ ἀπό τόν διακεκριμένο θεολόγο τῆς Ὀξφόρδης καί ἀρχιεπίσκοπο Καντέρμπουρυ Θωμᾶ Μπραντγόρντιν (Bradwardine, + 1349), ὁ ὁποῖος τόνιζε μέ βάση τή διδασκαλία τοῦ ἱ. Αὐγουστίνου *ὄχι μόνο τήν προσωπική σχέση τῆς ψυχῆς μέ τόν Θεό, ἀλλά καί τόν ἀπόλυτο προορισμό τῶν πιστῶν γιά τή σωτηρία.* Παράλληλα λοιπόν πρός τόν *σχολαστικό νομιναλισμό* εἶχαν ἀναπτυχθῆ στήν Ὀξφόρδη καί ἄλλες θεολογικές τάσεις. Οἱ τάσεις αὐτές ἐπηρέασαν τόν ἀνήσυχο Ἰωάννη Οὐίκλιφ, ὁ ὁποῖος ἔτρεφε ἐπίσης βαθύτατο θαυμασμό γιά τή θεολογία τοῦ ἱ. Αὐγουστίνου καί γιά τόν νεοπλατωνισμό. Ἡ μεγάλη ἀπήχηση τῆς διδασκαλίας του στήν Ὀξφόρδη τόν κατέστησε εὐρύτερα γνωστό, χρησιμοποιήθηκε δέ τό 1374 στήν *Ἐπιτροπή* τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ἀγγλίας γιά τίς διαπραγματεύσεις μέ τούς ἐκπροσώπους τοῦ πάπα Γρηγορίου Θ΄ στή Μπρύζ (Bruges) γιά τό ζήτημα τῆς ἀπονομῆς τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωμάτων, ἀφοῦ ὁ βασιλιάς καί ἡ Βουλή τῆς Ἀγγλίας εἶχαν ἀπορρίψει ἐπανειλημμένως τίς παπικές ἐπεμβάσεις στήν Ἀγγλία. Ἡ ρήξη μεταξύ τοῦ πάπα Οὐρβανοῦ Ε΄ καί τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ἀγγλίας Ἐδουάρδου Γ΄ γιά τήν ἀπόδοση, ὅπως εἴδαμε, τῶν καθυστερημένων ἐτησίων φόρων ὑποτέλειας τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ἀγγλίας πρός τόν παπικό θρόνο ἐνίσχυσε τίς ἐνδιάθετες ἀντιπαπικές του τάσεις. Τό ζήτημα τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας καί τῶν οἰκονομικῶν ἀξιώσεων τοῦ παπικοῦ θρόνου ὑπῆρξε τό κύριο θέμα τῆς διδασκαλίας τοῦ Οὐίκλιφ στήν Ὀξφόρδη τό 1376. Ὑποστήριξε ὅτι ὁ Θεός εἶναι ὁ κύριος τῶν πάντων, αὐτός δέ παραχωρεῖ στόν ἄνθρωπο ὅλα τά ἐγκόσμια καί τά πνευματικά ἀγαθά ὡς φέουδα καί ὄχι ὡς ἰδιοκτησία γιά τήν πιστή διαχείρισή τους ἀπό τούς κοσμικούς καί τούς ἐκκλησιαστικούς ἄρχοντες. Ὁ κακός οἰκονόμος τῶν θείων δωρεῶν χάνει καί τήν ἀνατεθείσα σέ αὐτόν οἰκονομία. *Εἰδικότερα στήν Ἐκκλησία, ὅπως ὁ κακός κληρικός χάνει τό ἀξίωμά του, ἔτσι καί ὁ κακός διαχειριστής τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας χάνει τήν κυριότητά του στά ἐγκόσμια πράγματα.* Ἄλλωστε, ὁ Θεός ἀνέθεσε τή διαχείρισή τους στούς κοσμι-

κούς ἄρχοντες, ὅπως ἀνέθεσε στούς κληρικούς τή διαχείριση τῶν πνευματικῶν ἀγαθῶν.

Οἱ θέσεις τοῦ Οὐίκλιφ δέν ἦσαν βεβαίως νέες, ἀλλά ἦσαν ὁπωσδήποτε ἐπίκαιρες. Ἱκανοποιοῦσαν ὄχι μόνο τόν βασιλιά καί τούς εὐγενεῖς τῆς Ἀγγλίας, οἱ ὁποῖοι ἐπιθυμοῦσαν νά σφετερισθοῦν τήν ἐκκλησιαστική περιουσία, ἀλλά καί τά *"ἐπαιτικά"* μοναστικά τάγματα, τά ὁποῖα εἶχαν ὡς καταστατική τους ἀρχή τή μίμηση τῆς πτωχείας τοῦ Χριστοῦ καί τῶν ἀποστόλων. Δυσαρεστοῦσαν ὅμως τόν ἀνώτερο κλῆρο, τά παλαιά μοναστικά τάγματα καί ὁπωσδήποτε τόν παπικό θρόνο. Ὁ Οὐίκλιφ κλήθηκε ἀπό τόν ἐπίσκοπο τοῦ Λονδίνου νά δώση ἐξηγήσεις γιά τίς θέσεις τους (1377), ὁ δέ πάπας Γρηγόριος ΙΑ΄ ἐξέδωσε *πέντε βοῦλλες* γιά τή σύλληψη καί τήν κρίση του, ἀλλά οἱ ὑποστηρικτές του ἦσαν πολλοί καί πολύ ἰσχυροί. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Καντέρμπουρυ καί ὁ ἐπίσκοπος Λονδίνου δέν μπόρεσαν νά συνεχίσουν τίς ἀνακρίσεις (1378), ὁ δέ Οὐίκλιφ ἀνέλαβε πλέον συστηματικό ἀγώνα ἐναντίον τοῦ παπισμοῦ μέ μικρές πραγματεῖες, οἱ ὁποῖες κυκλοφορήθηκαν στή λατινική καί στήν ἀγγλική γλώσσα. *Κεφαλή τῆς Ἐκκλησίας εἶναι μόνο ὁ Χριστός καί ὄχι ὁ πάπας, ὁ ὁποῖος μπορεῖ καί νά μήν ἀνήκη κἄν στούς ἐκλεκτούς τοῦ Θεοῦ.* Ἄν βεβαίως ὁ πάπας παραμένη πιστός στήν ἁπλότητα τοῦ ἀποστόλου Πέτρου καί τῶν ἄλλων ἀποστόλων, τότε εἶναι δυνατόν νά ἔχη καί ἐξέχουσα θέση στή διοίκηση τῆς Ἐκκλησίας. Ἄν ὅμως ὁ πάπας διεκδικῆ κοσμική δύναμη καί εἰσοδήματα ἀπό τή φορολογία τῶν πιστῶν, τότε ὁπωσδήποτε δέν εἶναι ἐκλεκτός τοῦ Θεοῦ καί θά μποροῦσε νά χαρακτηρισθῆ ἀκόμη καί Ἀντίχριστος. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ὑποστήριζε, *ὅτι ὁ κατά τῶν πιστῶν ἀφορισμός τοῦ πάπα ἤ τῶν ἐπισκόπων πλήττει μόνο ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἤδη ἀφορισθῆ ἀπό τόν Θεό.* Ἡ ἀναγνώριση τῆς Ἁγίας Γραφῆς *ὡς τῆς μόνης ὑπερτάτης αὐθεντίας στήν Ἐκκλησία* τοῦ ἐπέτρεπε νά ἀμφισβητῆ τήν αὐθεντία τῶν ἀποφάσεων τοῦ πάπα καί τῶν συνόδων. Ἄλλωστε, ἡ ἀποδοχή τῆς διδασκαλίας τοῦ ἱ. Αὐγουστίνου γιά τόν *ἀπόλυτο προορισμό* ἐπηρέαζε τίς ἀντιλήψεις του ὄχι μόνο γιά τήν Ἐκκλησία, ἀλλά καί γιά τά μυστήρια. Ὑποστήριζε *ὅτι ἡ Ἐκκλησία εἶναι τό σύνολο τῶν προορισμένων γιά τή σωτηρία* (communio praedestinatorum) *καί ὅτι τό κύρος τῶν μυστηρίων ἐξηρτᾶτο ἀπό τόν προορισμό ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι ἔχουν τήν ἐξουσία νά τά τελοῦν.* Συνεπῶς, δέν ἀπέρριπτε ἐξ ὁλοκλήρου τά μυστήρια, ἀλλά καί δέν δεχόταν τή σχετική διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας. *Στή θ. εὐχαριστία ἀπέρριπτε μέν τή λατινική διδασκαλία γιά τή μετουσίωση, ἀλλά δεχόταν τήν πραγματική παρουσία τῆς δυνάμεως τοῦ σώματος καί τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ στά στοιχεῖα τοῦ ἄρτου καί τοῦ οἴνου κ.λπ.*

Ἡ μετάφραση τῆς Ἁγίας Γραφῆς στήν ἀγγλική γλώσσα (1382-1384) ἔδωσε μία νέα προοπτική στόν ἀγώνα του. Ὁ ἴδιος ὁ Οὐίκλιφ μετέφρασε προφανῶς μόνο τήν Καινή Διαθήκη, ἐνῶ ἡ Παλαιά Διαθήκη μεταφράσθη-

κε πιθανότατα ἀπό τόν Νικόλαο Χέρεφορντ. Ὀργάνωσε τούς ὀπαδούς του κατά τό πρότυπο τῶν Φραγκισκανῶν ἤ τῶν Βαλδίων καί τούς ἀπέστειλε νά κηρύξουν τό εὐαγγέλιο στόν λαό. Οἱ ὀπαδοί του ὀνομάσθηκαν *"Λολλάρδοι"*, τηροῦσαν τήν ἀποστολική πτωχεία, ἔφεραν ἀπέριττο ἔνδυμα, κυκλοφοροῦσαν γυμνόποδες καί κήρυσσαν τό εὐαγγέλιο ἀνά δύο. Οἱ ἰδέες τοῦ Οὐίκλιφ, οἱ ὁποῖες ἀναπτύχθηκαν συστηματικότερα στό βασικό του ἔργο *"Τριάλογος"* (Trialogus) καί ἰδιαίτερα οἱ ἀντιλήψεις του γιά τή θ. εὐχαριστία, προκάλεσαν ὀξύτατες θεολογικές καί ἐκκλησιαστικές ἀντιδράσεις. Οἱ συνάδελφοί του στό πανεπιστήμιο τῆς Ὀξφόρδης ἀπομακρύνθηκαν ἀπό τήν ἐπιρροή του, ἀλλά ἡ ἀπήχηση τῆς διδασκαλίας του ἦταν εὐρύτατη στόν λαό. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Καντέρμπουρυ συγκάλεσε τό 1382 σύνοδο στό Λονδίνο, ἡ ὁποία καταδίκασε 24 προτάσεις ἀπό τά ἔργα τοῦ Οὐίκλιφ, χωρίς ὅμως καί νά ὀνομάση τόν ἴδιο. Τά ἐρείσματά του στό παλάτι καί στόν λαό δέν ἐπέτρεπαν τήν προσωπική του καταδίκη. Οἱ *"πτωχοί κληρικοί"* (poor priests) ὅμως, οἱ ὁποῖοι κήρυσσαν τίς ἰδέες του, ὑπέστησαν σκληρές διώξεις. Ὁ θάνατος τοῦ Οὐίκλιφ (1384) ἔπληξε καίρια τήν ἀπήχηση τῶν ἰδεῶν του, ἀφοῦ δέν ὑπῆρξε ἀντάξιος διάδοχός του στήν ἡγεσία τῆς κινήσεως. Ὡστόσο, παρά τίς διώξεις, οἱ *"Λολλάρδοι"* συνέχισαν τή δράση τους κατά τήν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Ριχάρδου Β΄ (1377-1399), ἀλλά ὁ βασιλιάς Ἑρρίκος Δ΄ (1399-1413) ἐπέτρεψε μέ διάταγμά του (De haeretico comburendo, 1401) τή δράση τῆς *Ἱερᾶς Ἐξετάσεως* καί στήν Ἀγγλία. Πολλοί *"Λολλάρδοι"* καταδικάσθηκαν στόν διά πυρᾶς θάνατο καί ἡ δράση τους ἐξουδετερώθηκε. Οἱ ἰδέες ὅμως τοῦ Οὐίκλιφ διαδόθηκαν σέ ὁλόκληρη τήν Εὐρώπη ἀπό τούς Χουσίτες καί τούς φοιτητές τῆς Ὀξφόρδης.

2) Ἰωάννης Χούς

Ὁ *Ἰωάννης Χούς* (1373-1416) ἦταν κληρικός καί καθηγητής τοῦ πανεπιστημίου τῆς Πράγας. Στή Βοημία ἡ Ἐκκλησία κατεῖχε τεράστια περιουσία καί ὁ κλῆρος εἶχε ὑποστῆ τίς συνέπειες, τίς ὁποῖες προκαλοῦσαν ἡ κριτική τῶν θεολόγων καί ἡ δυσφορία τοῦ λαοῦ. Ὁ γάμος τῆς βοημῆς πριγκίπισσας Ἄννας μέ τόν βασιλιά τῆς Ἀγγλίας Ριχάρδο Β΄ (1383) ἄνοιξε τήν ὁδό τόσο γιά τίς σπουδές Βοημῶν στήν Ὀξφόρδη, ὅσο καί γιά τή διάδοση στό πανεπιστήμιο τῆς Πράγας τῶν ἔργων καί τῶν ἰδεῶν τοῦ Οὐίκλιφ. Ὑποστηρικτής τους ὑπῆρξε ὁ Ἰωάννης Χούς, παρά τήν ἀντίδραση τῆς Ἐκκλησίας καί τήν ἐπιβολή λογοκρισίας στό πανεπιστήμιο τῆς Πράγας (1403). Ο Χούς ἐντυπωσιάσθηκε ἀπό τόν φιλοσοφικό ρεαλισμό τοῦ Οὐίκλιφ καί ἀπό τίς θεολογικές θέσεις του γιά τήν Ἐκκλησία, ἀποδέχθηκε δέ τή διδασκαλία του γιά τόν ἀπόλυτο προορισμό καί τίς ἐκκλησιολογικές του συνέπειες. Ὡστόσο, ἀρνήθηκε νά δεχθῆ τίς ἀκραῖες θέσεις του γιά τή θ. εὐχαριστία. *Ἡ Ἐκκλησία ἦταν τό σύνολο τῶν προορισμένων γιά τή σωτηρία, οἱ ὁποῖοι ἀναγνωρίζουν ὡς Κεφαλή τους τόν*

Χριστό καί ὄχι τόν πάπα καί μιμοῦνται στή ζωή τους τήν πτωχεία τοῦ Χριστοῦ. Τό ὑπόμνημά του στίς *"Γνῶμες"* τοῦ Πέτρου Λομβαρδοῦ ἦταν πολύ ἀξιόλογο, ἀλλά στίς μικρές *πραγματεῖες* καί στίς *ὁμιλίες* του δέχθηκε ἔντονη τήν ἐπίδραση ἀπό τά ἔργα τοῦ Οὐίκλιφ. Ἡ ἀντίδραση τοῦ παντοδύναμου κλήρου στίς ἀντικληρικές καί ἀντιεκκλησιαστικές του ἰδέες ὑπῆρξε ἄμεση, ἀφοῦ οἱ ἀκραῖες θέσεις τοῦ Οὐίκλιφ εἶχαν ἤδη καταδικασθῆ ἀπό τήν πλειοψηφία τῶν καθηγητῶν τοῦ πανεπιστημίου τῆς Πράγας (1403). Ἡ ἀρχική εὔνοια *τοῦ ἀρχιεπισκόπου Πράγας Ζβύνεκ* (1403-1411) μεταβλήθηκε σέ ἀντίθεση πρός τίς ἰδέες τοῦ Χούς, ὁ ὁποῖος ὅμως ἀπέκτησε μεγάλη ἐπιρροή στή Βοημία ἀπό ἱστορικές συγκυρίες. Ὁ βασιλιάς τῆς Βοημίας Βεντσέσλας συγκρούσθηκε μέ τόν ἀρχιεπίσκοπο Πράγας, τούς γερμανούς καθηγητές τοῦ πανεπιστημίου καί τόν γερμανικό κλῆρο τῆς Βοημίας, ἐπειδή ὑποστήριζαν τόν πάπα Γρηγόριο ΙΒ΄ (1406-1415) καί ἀντέδρασαν ἔντονα στήν ἀπόφαση τοῦ βασιλιᾶ νά τηρήση οὐδέτερη στάση μεταξύ τῶν παπῶν τοῦ παπικοῦ σχίματος. Ὁ Χούς ὑποστήριξε τόν βασιλιά ὄχι μόνο στήν οὐδέτερη στάση του, ἀλλά καί στή βίαιη ἀπομάκρυνση τοῦ γερμανικοῦ στοιχείου ἀπό τό πανεπιστήμιο τῆς Πράγας καί ἀπό τόν κλῆρο τῆς Βοημίας (1409). Ἐν τούτοις, ὁ ἀρχιεπίσκοπος τῆς Πράγας ἔπεισε τόν ἐκλεκτό τῆς συνόδου τῆς Πίζας (1909) πάπα Ἀλέξανδρο Ε΄ (1409-1410) νά ἐγκρίνη τήν καταδίκη τῶν ἀκραίων θέσεων τοῦ Οὐίκλιφ (1410). Ὁ Χούς ἀντέδρασε καί ἀφορίσθηκε ἀπό τόν ἀρχιεπίσκοπο Πράγας (1410), ἀλλά ὁ λαός ὀργάνωσε ἐκδηλώσεις διαμαρτυρίας στήν Πράγα.

Ἡ πρόσκληση τοῦ πάπα Ἰωάννου ΚΓ΄ (1410-1415) πρός τόν λαό τῆς Βοημίας γιά τή συμμετοχή του στή σταυροφορία ὑπό τόν βασιλιά τῆς Νεαπόλεως Λαδίσλαο μέ τήν ὑπόσχεση ἀφέσεων (indulgentiae) προκάλεσε τήν ὀξύτατη ἀντίθεση τοῦ Χούς καί τή *θεαματική καύση τῆς παπικῆς βούλλας* ὑπό τίς ἐνθουσιώδεις ἐπευφημίες τοῦ συγκεντρωμένου πλήθους. Ὁ Χούς ἀφορίσθηκε ἀπό τόν Ἰωάννη ΚΓ΄ καί ἡ Πράγα τέθηκε ὑπό *παπική ἀπαγόρευση* (interdictum). Ὁ βασιλιάς Βεντσέσλας θορυβήθηκε, ἔπεισε δέ τόν Χούς νά ἐγκαταλείψη τήν Πράγα καί νά ἀποσυρθῆ σέ πύργο ἑνός ἀπό τούς ὀπαδούς του εὐγενεῖς. Κατά τή διάρκεια τῆς ἐξορίας του ἔγραψε τήν πραγματεία *"Περί Ἐκκλησίας"* (De ecclesia), στήν ὁποία ἐπανέλαβε τίς σχετικές θέσεις τοῦ Οὐίκλιφ. Μία *σύνοδος τῆς Ρώμης* (1413) καταδίκασε ἐπίσημα τά ἔργα τοῦ Οὐίκλιφ καί κατ'ἐπέκταση τή διδασκαλία τοῦ Χούς. Ἡ σύγκληση τῆς μεταρρυθμιστικῆς *συνόδου τῆς Κωνσταντίας* (1414-1418) ἄνοιξε νέα προοπτική στό ὅλο ζήτημα, ἀφοῦ δέν ἦταν δυνατόν νά ἀποφευχθῆ ἡ συζήτησή του. Ὁ Χούς ἔλαβε ἐγγυήσεις γιά τήν ἀσφάλειά του καί πείσθηκε ἀπό τόν αὐτοκράτορα Σιγισμοῦνδο νά παρουσιασθῆ στή σύνοδο. Εἶχε τήν ἐντύπωση ὅτι θά μποροῦσε νά πείση καί τή σύνοδο γιά τήν ὀρθότητα τῶν θέσεών του, ἀλλά ἀμέσως μετά

τή μετάβασή του στήν Κωνσταντία φυλακίσθηκε. Ὁ Σιγισμοῦνδος εἶχε ἤδη λησμονήσει τίς ὑποσχέσεις του. Οἱ βοημοί ἀντίπαλοί του στοιχειοθέτησαν τό ἐναντίον του κατηγορητήριο, ὁ δέ Χούς κατά τήν ἀπολογία του ἀρνήθηκε νά ἐγκαταλείψη τίς θέσεις του. Ἡ σύνοδος δέχθηκε τό κατηγορητήριο γιά αἱρετικές πλάνες καί τόν καταδίκασε στόν *διά πυρᾶς θάνατο* (4 Μαΐου 1415). Ἡ ποινή ὅμως ἐκτελέσθηκε στίς 6 Ἰουλίου 1415, ἀφοῦ ὁ Χούς ἀρνήθηκε νά συμμορφωθῆ πρός τήν ἀπόφαση τῆς συνόδου. Οἱ ὀπαδοί του στήν Πράγα παρέμειναν ἑνωμένοι καί πιστοί στόν διδάσκαλό τους καί συνέχισαν νά προσφέρουν τό ἅγιο ποτήριο στούς λαϊκούς κατά τήν τέλεση τῆς θ. λειτουργίας, καίτοι ἡ κοινωνία τῶν πιστῶν ἀπό τά δύο στοιχεῖα τῆς θ. εὐχαριστίας ἀποδοκιμάσθηκε στή σύνοδο τῆς Κωνσταντίας. Ὁ μαθητής τοῦ Χούς *Ἱερώνυμος τῆς Πράγας* καταδικάσθηκε ἐπίσης γιά τόν λόγο αὐτό στόν διά πυρᾶς θάνατο (30 Μαΐου 1416).

Οἱ ὀπαδοί του *(Χουσίτες)* πολλαπλασιάσθηκαν μέ τή διακριτική πάντοτε ὑποστήριξη καί τοῦ βασιλιᾶ τῆς Βοημίας Βεντσέσλα, ἀλλά διασπάσθηκαν σέ δύο τάσεις, *τούς Οὐτρακβίτες καί τούς Θαβωρίτες*. Οἱ *Οὐτρακβίτες* (κοινωνία ἀπό τά δύο στοιχεῖα) προήρχοντο ἀπό τίς τάξεις τῶν εὐγενῶν καί ἦσαν συντηρητικοί, ἐνῶ οἱ *Θαβωρίτες* προήρχοντο ἀπό τίς λαϊκές τάξεις καί ὑποστήριζαν τίς ἀκραῖες θέσεις τῆς διδασκαλίας τοῦ Χούς. Οἱ ἀντιθέσεις τῶν δύο τάσεων ἦσαν ὀξύτατες, ἀλλά συμμαχοῦσαν πάντοτε γιά τήν ἀπόκρουση τῶν ἐναντίον τους ἀλλεπαλλήλων ἐκστρατειῶν. Οἱ ἐπιτυχίες τους στά πεδία τῶν μαχῶν δέν μείωσε τίς ἐσωτερικές τους διαφωνίες. Ἡ μεταρρυθμιστική *σύνοδος τῆς Βασιλείας* (1431-1449) υἱοθέτησε τή θέση τῶν *Οὐτρακβιτῶν* γιά τή κοινωνία τῶν λαϊκῶν καί ἀπό τά δύο στοιχεῖα (1433), ἀλλά ἡ σύγκρουση Οὐτρακβιτῶν καί Θαβωριτῶν συνεχίσθηκε μέχρι τή συντριβή τῶν τελευταίων (1434). Οἱ *Οὐτρακβίτες* ἀποδέχθηκαν τήν ἀπόφαση τῆς συνόδου τῆς Βασιλείας καί ἀποκατέστησαν τήν κοινωνία τους μέ τήν Ἐκκλησία, ὁ δέ πάπας Πίος Β΄ (1458-1464) ἐνέκρινε τή συμφωνία αὐτή (1462). Οἱ διαφωνοῦντες Οὐτρακβίτες καί οἱ Θαβωρίτες ὀργανώθηκαν στήν "*Ἕνωση τῶν ἀδελφῶν*" (Unitas fratrum, 1453), ἡ ὁποία παρέμεινε πιστή στίς βασικές θέσεις τῆς διδασκαλίας τοῦ Χούς. Οἱ μεταρρυθμιστικές ἰδέες τοῦ Οὐίκλιφ καί τοῦ Χούς ἐπιβίωσαν ὡς μία *θεολογική ἀμφισβήτηση* τῶν παπικῶν διεκδικήσεων καί τῆς διαφθορᾶς τοῦ κλήρου τῆς Ἐκκλησίας. Ὁρισμένες ἀπό τίς ἰδέες αὐτές πήγαζαν ἀπό μία μονομερῆ ἀνάπτυξη τῆς διδασκαλίας τοῦ Αὐγουστίνου *(ἀπόλυτη αὐθεντία τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἀπόλυτος προορισμός, ἀπόλυτη προτεραιότητα στή θεία χάρη, σχετικοποίηση τῆς Ἐκκλησίας, τῶν μυστηρίων, τοῦ ἱερατείου κ.λπ.).* ἀλλά προανήγγειλαν τίς συστηματικότερες ἰδέες τῆς προτεσταντικῆς Μεταρρυθμίσεως.

δ'. Ἱερά Ἐξέταση

Ἡ *Ἱερά Ἐξέταση* (Inquisitio) ὑπῆρξε συνέπεια τῆς ἀποτυχίας τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας νά ἐξουδετερώση τίς ἐντυπωσιακές ἐπιτυχίες τῶν αἱρετικῶν στή Ν. Γαλλία, τή Β. Ἱσπανία καί τή Β. Ἰταλία, ὅπου ἡ θέση τῆς Ἐκκλησίας εἶχε κλονισθῆ σημαντικά. Ἄλλωστε, ὁρισμένοι τοπικοί ἡγεμόνες ἔδειχναν ἰδιαίτερη συμπάθεια πρός τούς ζηλωτές κήρυκες τῶν αἱρέσεων, ἐνῶ ὁ ἐνοριακός κλῆρος δέν εἶχε τίς προϋποθέσεις γιά τή διεξαγωγή ἑνός ἀποτελεσματικοῦ ἀντιαιρετικοῦ ἀγώνα. Ἡ ἐμμονή τοῦ πάπα Ἀλεξάνδρου Γ' νά ἀναληφθῆ σταυροφορία γιά τόν βίαιο διωγμό τῶν αἱρετικῶν (1181) ἐπιβεβαίωνε μέν τήν κρισιμότητα τῆς καταστάσεως, ἀλλά δέν προσέφερε καί τή λύση τοῦ προβλήματος. Ἡ διάδοση τῶν αἱρέσεων ἦταν ἐντυπωσιακή, παρά τούς ἐπιτυχεῖς ἀγῶνες τῶν *"ἐπαιτικῶν"* ταγμάτων. Ὁ πάπας Ἰννοκέντιος Γ' (1198-1216) ἐπωφελήθηκε ἀπό τή δολοφονία ἑνός παπικοῦ λεγάτου (1208) καί πέτυχε, μέ τήν ὑποστήριξη καί τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας, τήν ὀργάνωση μιᾶς σταυροφορίας ἐναντίον τῶν Καθαρῶν τῆς Ν. Γαλλίας καί τῶν ὑποστηρικτῶν τους τοπικῶν ἡγεμόνων, οἱ ὁποῖοι διεκδικοῦσαν τήν αὐτονομία τους καί δέν ἐπιθυμοῦσαν καλές σχέσεις μέ τόν βασιλιά τῆς Γαλλίας. Ἡ ἀντιαιρετική σταυροφορία ἄρχισε τό 1209 καί συνεχίσθηκε γιά μιά ὁλόκληρη εἰκοσαετία (1209-1229). Κατά τήν περίοδο αὐτή καταστράφηκαν ὁλόκληρες πόλεις καί ἐπαρχίες τῆς Ν. Γαλλίας, στίς ὁποῖες ἦταν ἰσχυρή ἡ παρουσία τῶν Καθαρῶν, ἐνῶ οἱ ὑποστηρικτές τους ἡγεμόνες ὄχι μόνο ἔχασαν τήν αὐτονομία τους ἔναντι τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας, ἀλλά καί ὑποχρεώθηκαν νά ἐνισχύσουν τόν ἀντιαιρετικό ἀγώνα. Ἡ *σύνοδος τῆς Τουλούζης* (1229) ἐπισφράγισε τόν θρίαμβο τῆς σταυροφορίας ἐναντίον τῆς αἱρέσεως τῶν Καθαρῶν. Ἡ σύνοδος ἀπαγόρευσε στούς πιστούς νά κρατοῦν τήν Ἁγία Γραφή, ἐπειδή εἶχε γίνει σύμβολο τῶν αἱρετικῶν, μέ ἐξαίρεση τούς προορισμένους γιά λατρευτική χρήση *Ψαλμούς*, ἐνῶ ἀποφάσισε τόν συστηματικό ἔλεγχο καί τήν αὐστηρή τιμωρία τῶν αἱρετικῶν. Ὁ Ἰννοκέντιος Γ' εἶχε ὑποστηρίξει *ὅτι ἡ αἵρεση εἶναι προδοσία τοῦ Θεοῦ καί κατά συνέπειαν εἶναι πολύ βαρύτερο ἔγκλημα ἀπό τήν προδοσία τοῦ βασιλιᾶ, γι'αὐτό καί ἔπρεπε νά τιμωρεῖται αὐστηρότερα.* Ὁ βασιλιάς τῆς Ἀραγωνίας Πέτρος Β' εἶχε ἤδη καθιερώσει τόν διά πυρᾶς θάνατο τῶν αἱρετικῶν (1197), ἀλλά ἡ θανατική ποινή προκαλοῦσε ἀντιδράσεις καί στούς ἐκκλησιαστικούς κύκλους.

Ὁ πάπας Γρηγόριος Θ' (1227-1241) ἀποφάσισε τή συγκρότηση εἰδικοῦ ὀργάνου γιά τήν ἐπισήμανση τῶν αἱρετικῶν, ἡ πλειονότητα δέ τῶν μελῶν τοῦ σώματος αὐτοῦ προήρχετο συνήθως ἀπό τό τάγμα τῶν Δομινικανῶν (1231). Ἡ *Ἱερά Ἐξέταση* εἶχε ὡς ἀποστολή τήν ἀποδοχή καταγγελιῶν καί τή διεξαγωγή ἀνακρίσεων γιά κάθε ὑποψία ἐκτροπῆς τῶν

πιστῶν πρός τήν αἵρεση. Ὁ ἱεροεξεταστής εἶχε τό δικαίωμα νά δέχεται καταγγελίες χωρίς νά ἀποκαλύπτη τούς κατηγόρους, νά καλῆ μάρτυρες κατά τήν ἀνακριτική διαδικασία καί νά ὑποβάλη τόν κατηγορούμενο σέ ποικίλα βασανιστήρια γιά τήν ἀπόσπαση τῆς ἐπιθυμητῆς ὁμολογίας. Τό σῶμα τῶν ἱεροεξεταστῶν ἀναπτύχθηκε ταχύτατα σέ ὅλες τίς περιοχές, στίς ὁποῖες εἶχαν διαδοθῆ οἱ αἱρέσεις τῶν Καθαρῶν, τῶν Βαλδίων κ.ἄ., ἔγινε δέ ὁ φόβος καί ὁ τρόμος γιά ὅλους τούς πιστούς τῶν περιοχῶν αὐτῶν. Ἡ ἀνακριτική διαδικασία ἦταν βεβαίως μυστική, ἀλλά ὁ ἱεροεξεταστής εἶχε τό δικαίωμα νά φυλακίση καί νά ὑποβάλη σέ φρικτά βασανιστήρια τόν κατηγορούμενο. Ὁ πάπας Ἰννοκέντιος Δ΄ (1243-1254) μέ εἰδική βούλλα (1252) ἐπέτρεψε ἐπίσημα τήν ἀνεξέλεγκτη χρήση βασανιστηρίων γιά τήν ἀπόσπαση τῆς ὁμολογίας τῶν κατηγορουμένων. Ἡ ὁμολογία τῆς ἐνοχῆς συνεπαγόταν τήν ἄμεση ἐπιβολή μιᾶς ἀπό τόν εὐρύτατο κύκλο ποινῶν, ὁ ὁποῖος ἄρχιζε ἀπό τήν ἁπλῆ ἐπιβολή ἐκκλ. ἐπιτιμίων *(νηστεία, προσευχή κ.λπ.)* μέχρι τή δήμευση τῆς περιουσίας καί τήν ἰσόβια φυλάκιση. Ὅσοι ἀπό τούς αἱρετικούς ἐπέμεναν ἤ ἐπέστρεφαν στήν αἵρεση παραδίδοντο στόν *κοσμικό κλάδο τῆς Ἱερᾶς Ἐξετάσεως*, ὁ ὁποῖος μόνος μποροῦσε νά τούς ἐπιβάλη ὁποιαδήποτε ἀπό τίς καθιερωμένες μορφές τῆς θανατικῆς ποινῆς. Ἡ δημευόμενη περιουσία τῶν αἱρετικῶν ἀποδιδόταν στούς τοπικούς ἄρχοντες, οἱ ὁποῖοι ἐπιδείκνυαν εὐνόητο ζῆλο γιά τήν ἀνεύρεση καί τήν καταδίκη νέων αἱρετικῶν. Κατά τόν ΙΓ΄ αἰώνα νομοθετήθηκε ἡ θανατική ποινή ἐναντίον τῶν αἱρετικῶν τόσο στή Γερμανία ἀπό τόν Φρειδερίκο Β΄, ὅσο καί στή Γαλλία ἀπό τόν Λουδοβίκο Θ΄, ὑπῆρξε δέ πανίσχυρο ὅπλο στή διάθεση τῆς Ἱερᾶς Ἐξετάσεως, ἡ ὁποία πέτυχε *μέ τήν καταχρηστική ἐφαρμογή τῶν βασανιστηρίων καί τῶν σκληρῶν ποινῶν* νά ἐξαφανίση τήν αἵρεση τῶν Καθαρῶν καί νά ἀποδυναμώση τή δράση τῶν Βαλδίων. Ἡ Ἱερά Ἐξέταση ἐπανῆλθε στό προσκήνιο κατά τόν ΙΕ΄ αἰώνα μέ τήν ἐπίμονη ἀξίωση τῶν ρωμαιοκαθολικῶν μοναρχῶν τῶν κρατιδίων τῆς Ἱσπανίας *(Καστίλλης, Ἀραγωνίας, Βαλένθιας, Καταλωνίας)*. Ὁ πάπας Σίξτος Δ΄ ἐνέκρινε τό 1478 τήν ἵδρυση τῆς ἱσπανικῆς Ἱερᾶς Ἐξετάσεως γιά τή δίωξη τῶν Ἑβραίων, τῶν Μουσουλμάνων καί τῶν αἱρετικῶν, δέχθηκε δέ νά παραχωρήση στούς ἱσπανούς μονάρχες καί τό δικαίωμα τοῦ διορισμοῦ τοῦ *"μεγάλου ἱεροεξεταστῆ"*. Ἡ ἱσπανική Ἱερά Ἐξέταση ὑπῆρξε, ὅπως θά δοῦμε, τό πρότυπο γιά τή γενικότερη ἀνάπτυξή της στή Δύση κατά τήν περίοδο τῆς προτεσταντικῆς Μεταρρυθμίσεως.

6. Θεολογικά Γράμματα

α΄. Διαμόρφωση τῆς σχολαστικῆς θεολογίας

Ἡ θεολογία τῆς Δύσεως ἐπηρεάσθηκε βαθύτατα ἀπό τήν ἐξέλιξη τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος, τό ὁποῖο εἶχε συστηματοποιηθῆ μέ τή συμβο-

λή τῶν πρωτοπόρων στήν ἀνανέωση τῆς παιδείας *Βέδα, Ἀλκουΐνου, Ραβανοῦ Μαύρου* κ.ἄ. Βεβαίως, ἡ καλλιέργεια τῶν θεολογικῶν γραμμάτων καί τῆς παιδείας γενικότερα συνδέθηκε μέ τό σύστημα τῶν *Σχολῶν,* οἱ ὁποῖες ἱδρύοντο στά παλάτια τῶν ἡγεμόνων, στίς ἀρχιεπισκοπές καί στά μοναστήρια καί διατήρησαν τήν παραδοσιακή μέθοδο διδασκαλίας (trivium καί quadrivium). Πυρήνας τῆς θεολογικῆς διδασκαλίας ἦσαν τά ἔργα τοῦ ἱ. Αὐγουστίνου καί τοῦ πάπα Γρηγορίου Α΄ τοῦ Διαλόγου, ἀλλά ἦταν πάντοτε ἐμφανής ἡ τάση διευρύνσεως τῆς βάσεως αὐτῆς. Ὁ *Ἰωάννης Σκῶτος Ἐριγένης* (+ 877) εἶχε μεταφράσει τά ἔργα ψευδο-Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτη καί ἀνέπτυξε τή διδασκαλία του ὑπό τήν ἐπίδραση τῆς νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας. Ἡ ἀνανέωση τῆς μελέτης τοῦ ἔργου τοῦ ἱ. Αὐγουστίνου προκάλεσε νέες θεολογικές ἀντιθέσεις, ὅπως λ.χ. τήν *Εὐχαριστιακή ἔριδα* μεταξύ τῶν Πασχασίου Ραβδέρτου, Ραβανοῦ Μαύρου καί Ρατράμνου στά μέσα τοῦ Θ΄ αἰώνα. Ἡ ἀνάπτυξη ὅμως τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ *συστήματος τῶν σχολῶν,* ἰδιαίτερα στή Γαλλία, ἦταν ἐντυπωσιακή κατά τόν ΙΑ΄ αἰώνα, κατά τόν ὁποῖο διευρύνθηκε καί ἡ φιλοσοφική βάση τῆς θεολογικῆς παιδείας μέ τήν ἀξιοποίηση τῶν μεταφρασμένων ἀπό τόν Βοήθιο (Boëthius, + 524) ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη *(Περί κατηγοριῶν, Περί ἑρμηνείας)* καί τοῦ Πορφυρίου *(Εἰσαγωγή).* Ἡ χρησιμοποίηση τῶν ἔργων αὐτῶν στήν παιδεία θεμελίωσε τίς προϋποθέσεις εἰσαγωγῆς τῆς *διαλεκτικῆς μεθόδου* στή συζήτηση καί τῶν θεολογικῶν ζητημάτων, ἡ ὁποία συνέβαλε τά μέγιστα τόσο στήν ἀνάπτυξη, ὅσο καί στή συστηματοποίηση τῆς θεολογίας τῶν σχολῶν, ἤτοι τῆς λεγόμενης *"σχολαστικῆς"* θεολογίας τῆς Δύσεως.

Ἡ διαλεκτική μέθοδος ἐπηρέασε τό ὅλο σύστημα τῆς παραδοσιακῆς γνωσιολογίας, ἀφοῦ ὁ ἀριστοτελισμός ἀπέρριπτε τήν ὀξεία νεοπλατωνική διάκριση μεταξύ τῶν καθολικῶν καί αἰωνίων ἀρχετύπων τοῦ ἀόρατου πνευματικοῦ κόσμου (*"ἰδέαι"*) καί τῶν φαινομένων πραγματικοτήτων τοῦ ὁρατοῦ κόσμου (*"ὄντα"*). Στόν ἀριστοτελισμό οἱ "ἰδέες" καί τά πράγματα συνυπάρχουν πάντοτε, εἶναι ἡ οὐσία τῶν πραγμάτων στόν χῶρο τῆς μεταφυσικῆς (*"ἡ κατά λόγον οὐσία"*), ὁ δέ κόσμος ἀποτελεῖ τό πρῶτο ἐρέθισμα γιά τήν κίνηση τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ ἀπό τά αἰσθητά πρός τά ὑπεραισθητά, πρός τό *"ἕν κινοῦν ἀκίνητον".* Ἡ διάκριση ἐπίσης μεταξύ τῶν *"γενικῶν"* καί τῶν *"μερικῶν"* ἐννοιῶν (genera καί species) εἶχε προβληθῆ μέ ἰδιαίτερη πληρότητα στήν *"Εἰσαγωγή"* τοῦ Πορφυρίου καί ἔγινε βασικό στοιχεῖο τῆς σχολαστικῆς μεθοδολογίας. Κατά τόν Πορφύριο οἱ *"γενικές"* ἔννοιες προϋπῆρχαν καί ἦσαν ἡ αἰτία τῶν *"μερικῶν"*, ἐνῶ κατά τόν Ἀριστοτέλη ἦσαν κοινές ἰδιότητες πολλῶν πραγμάτων, ἀλλά ὄχι καί κάθε συγκεκριμένου πράγματος *("συμβεβηκότα").* Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή ἡ *σχολαστική θεολογία,* ὡς μέθοδος θεολογικῆς σκέψεως, χρησιμοποίησε τήν παραδοσιακή σχέση τῆς θεολογίας μέ τήν πλατωνική καί τήν ἀριστο-

τελική φιλοσοφία γιά νά ἑρμηνεύση μέ *λογοκρατικούς συλλογισμούς* θεμελιώδεις ἀλήθειες τῆς χριστιανικῆς πίστεως.

Βεβαίως, ἡ διδασκαλία τοῦ Πλάτωνα γιά τήν προϋπαρξη τῶν αὐθυποστάτων, αἰωνίων καί ἀύλων ἐννοιῶν ἔναντι τῶν ὑλικῶν ὄντων τοῦ ὁρατοῦ κόσμου δέν ἔφθασε μέχρι τήν ἰδέα ἑνός προσωπικοῦ Θεοῦ, ἀλλά οἱ *νεοπυθαγόρειοι* καί οἱ *νεοπλατωνικοί* ἐνέταξαν τίς καθολικές ἔννοιες στόν λόγο τοῦ Θεοῦ. Οἱ καθολικές ἔννοιες εὑρίσκονται μέσα στόν νοῦ τοῦ Θεοῦ. *Στόν ἀριστοτελισμό τονιζόταν ἡ αἰώνια συνύπαρξη τῶν καθολικῶν ἐννοιῶν καί τῶν ὄντων, ἀλλά οἱ καθολικές ἔννοιες στόν μέν μεταφυσικό χῶρο ἐταυτίζοντο μέ τήν οὐσία τῶν ὄντων, ἐνῶ στόν ὁρατό κόσμο ἦσαν ἁπλές ἰδιότητες τῶν πραγμάτων.* Ὡστόσο, ὁ ἀριστοτελισμός ἔγινε γνωστός στή Δύση μέχρι τόν ΙΑ΄ αἰώνα μέν *κατά τρόπο μερικό (Κατηγορίες)* καί ὑπό τό πρίσμα τοῦ νεοπλατωνικοῦ σχολιασμοῦ τοῦ Πορφυρίου (*"Εἰσαγωγή"*), ὅπως μεταφράσθηκαν στή λατινική ἀπό τόν Βοήθιο (+ 524), ἐνῶ μετά τόν ΙΒ΄ αἰώνα οἱ μεταφράσεις καί τῶν ἄλλων ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη (*Φυσικά, Μετά τά Φυσικά* κ.ἄ) ἔγιναν καί πάλι μέ τόν νεοπλατωνικό σχολιασμό τοῦ ἀραβοϊσπανοῦ φιλοσόφου Ἀβερρόη. Ἡ ἀπόδοση ἀπό τόν Βοήθιο τοῦ ἀριστοτελικοῦ ὅρου *"οὐσία"* μέ τόν ὅρο *"substantia"* στίς *"Κατηγορίες"* ἀπέδιδε τή θεολογική εὐαισθησία του γιά τούς ἐπίμαχους ὅρους στό χριστολογικό ζήτημα, ἀλλά προκαλοῦσε σύγχυση στή φιλοσοφική ἑρμηνεία τῶν σχέσεων *"οὐσίας"* καί *"ὄντος"*, ἰδιαίτερα κατά τήν ἐφαρμογή του στήν ἀριστοτελική μεταφυσική. Ἡ ἀπόδοση τοῦ ὅρου *"οὐσία"*, καίτοι ἦταν σύμφωνη πρός τή νεοπλατωνική ὁρολογία τοῦ Πορφυρίου, δέν ἦταν *ἰσοδύναμη* ἤ *ταυτόσημη* πρός τόν ἀντίστοιχο ἀριστοτελικό ὅρο, ἰδιαίτερα γιά τήν *"πρώτη οὐσία"*.Ἐν τούτοις, υἱοθετήθηκε ἀπό τόν Θωμᾶ Ἀκινάτη καί καθιερώθηκε στή δυτική φιλοσοφία.Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ἡ σχολαστική θεολογία προέβαλλε τήν προτεραιότητα τῆς *"οὐσίας"* ἔναντι τοῦ *"ὄντος"*, ἀφοῦ δέχθηκε ὅτι ἡ *"substantia"* προϋπάρχει τοῦ *"ὄντος"* ὡς *"πρώτη οὐσία"*. Ἡ ὀρθόδοξη θεολογία τῆς Ἀνατολῆς δέν ἀντιμετώπιζε ἀνάλογη διχοτομική προβληματική γιά τή σχέση *"ὄντος"* καί *"οὐσίας"*: *"Οὐ γάρ ἐκ τῆς οὐσίας ὁ ὤν, ἀλλ'ἐκ τοῦ ὄντος ἡ οὐσία. Αὐτός γάρ ὁ ὤν ἑαυτῷ συνείληφε τό εἶναι"* (Γρηγορίου Παλαμᾶ, Ὑπέρ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων, 3, 2, 12).

Οἱ φιλοσοφικές βεβαίως διακρίσεις δέν ἐπηρέασαν κατά τρόπο καθοριστικό τή θεολογία μέχρι τόν ΙΑ΄ αἰώνα, ἀφοῦ τόσο οἱ νεοπλατωνίζοντες, ὅσο καί οἱ ἀριστοτελίζοντες θεολόγοι συμφωνοῦσαν ὅτι οἱ *καθολικές ἔννοιες ἦσαν πραγματικές,* ἔστω καί ἄν τίς κατανοοῦσαν κατά διαφορετικό τρόπο, ἤτοι εἴτε, ὅπως τόν νεοπλατωνισμό, ὡς ὑφιστάμενες *"πρό τῶν πραγμάτων"* (ante rem), ἤ καί, ὅπως στόν ἀριστοτελισμό, ὡς ὑφιστάμενες *"εἰς τά πράγματα"* (in re). Ἀπό τόν ΙΑ΄ αἰώνα ὅμως ἡ κοινή αὐτή φιλοσοφική βάση δέν ἦταν αὐτονόητη στή σχολαστική θεολογία, οἱ

ἐκπρόσωποι τῆς ὁποίας ἀξιοποίησαν κατά διαφορετικούς τρόπους τίς κοινές φιλοσοφικές προϋποθέσεις, ἰδιαίτερα ὡς πρός *τή σχέση τῶν καθολικῶν ἐννοιῶν πρός τά ὄντα: Πρῶτον,* οἱ *"ἀκραῖοι πραγματιστές"* ὑποστήριζαν, ὑπό τήν ἐπίδραση τοῦ νεοπλατωνισμοῦ, ὅτι οἱ *καθολικές ἔννοιες* εἶναι αὐθυπόστατες καί πραγματικές, προϋπάρχουν δέ τῶν ἐπί μέρους πραγμάτων (ante rem), γι'αὐτό καί ὁ,τιδήποτε ἀποδεικνύεται μέ τόν ἀνθρώπινο λόγο ὡς ὑπάρχον, αὐτό ὑπάρχει καί στήν πραγματικότητα *(ὀντολογική ἀπόδειξη γιά τήν ὕπαρξη τοῦ Θεοῦ τοῦ Ἀνσέλμου Καντέρμπουρυ καί ἄλλων σχολαστικῶν θεολόγων).* *Δεύτερον,* οἱ *"μετριοπαθεῖς πραγματιστές"* ὑποστήριζαν, ὑπό τήν ἐπίδραση τοῦ ἀριστοτελισμοῦ, *ὅτι οἱ καθολικές ἔννοιες ἐνυπάρχουν στά πράγματα καί ἀποτελοῦν τήν οὐσία αὐτῶν* (in re), καίτοι κατηγορήθηκαν ὡς *ὀνοματοκράτες* ἤ *νομιναλιστές*, ἐπειδή ἀπέρριπταν τήν προϋπαρξη τῶν *καθολικῶν ἐννοιῶν* ἔναντι τῶν πραγμάτων. *Τρίτον,* οἱ *ὀνοματοκράτες* ἤ *νομιναλιστές* ὑποστήριζαν, ὑπό τήν ἐπίδραση καί τῆς στωϊκῆς φιλοσοφίας, ὅτι οἱ γενικές ἔννοιες δέν ὑπάρχουν πράγματι, ἀλλά εἶναι ἀφηρημένα *"ὀνόματα"* ἤ *"πλάσματα"* τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ, γι'αὐτό καί ἡ ὕπαρξή τους ἐξαρτᾶται ἀπό τά προϋπάρχοντα πράγματα (post rem).

Ἡ ἐφαρμογή τῶν φιλοσοφικῶν αὐτῶν διακρίσεων στή σχολαστική θεολογία προσδιόρισε καί τήν ἱστορική της ἐξέλιξη, στήν ὁποία κυριάρχησε ἡ διαμάχη μεταξύ τῶν *πραγματιστῶν* καί τῶν *νομιναλιστῶν*. Ἡ διαφοροποίηση τῆς θεολογικῆς μεθόδου, ὑπό τήν ἐπίδραση τῶν διαφόρων φιλοσοφικῶν προϋποθέσεων, ἔγινε αἰσθητή μέ τήν ἀνανέωση τῆς παλαιότερης *Εὐχαριστιακῆς ἔριδας* μεταξύ τοῦ Πασχασίου Ραδβέρτου καί τοῦ Ρατράμνου (Θ΄αἰ.). Κατά τόν ΙΑ΄ αἰώνα ὁ κύριος ἐκπρόσωπος τῆς ἐπισκοπικῆς θεολογικῆς σχολῆς τῶν Τουρρώνων (Tours) *Βερεγκάριος* (+ 1088) χρησιμοποίησε τήν ἀριστοτελική λογική ἀφ'ἑνός μέν γιά νά ἀποκρούση τήν παραδοσιακή πλέον διδασκαλία, ὅτι δηλαδή στή θ. εὐχαριστία τά *στοιχεῖα τοῦ ἄρτου καί τοῦ οἴνου* μεταβάλλονται *"κατ'οὐσίαν"* σέ σῶμα καί αἷμα Χριστοῦ, ἀφ'ἑτέρου δέ γιά νά ὑποστηρίξη τίς θέσεις τῆς σχετικῆς πραγματείας τοῦ Ρατράμνου (De corpore et sanguine Domini). Ὁ *Βερεγκάριος* δηλαδή, ὅπως καί ὁ *Ρατράμνος,* δεχόταν, *ὅτι μέ τόν καθαγιασμό τοῦ ἄρτου καί τοῦ οἴνου προστίθεται στά στοιχεῖα αὐτά ἁπλῶς ἡ δύναμη τοῦ σώματος καί τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ ὡς κάτι ἀόρατο, ἀλλά ὁπωσδήποτε πραγματικό, ὅπως λ.χ. καί στό καθαγιασμένο νερό τοῦ βαπτίσματος.* Ἀπέρριπτε ὅμως τήν ἰδέα τῆς μεταβολῆς τῆς οὐσίας τῶν στοιχείων καί ὑποστήριζε ὅτι οἱ πιστοί μεταλαμβάνουν μόνο τῆς δυνάμεως τοῦ Χριστοῦ. Τήν ἀναίρεση τῶν θέσεων αὐτῶν ἀνέλαβε ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ Μπέκ τῆς Νορμανδίας καί μετέπειτα *ἀρχιεπίσκοπος Καντέρμπουρυ Λαφράγκ* (+ 1089), ὁ ὁποῖος ἦταν σπουδαῖος θεολόγος καί ἀντιπαρέθεσε τήν παραδοσιακή διδασκαλία τῆς Ἐκκλη-

σίας. Οἱ θέσεις τοῦ Βερεγκαρίου καταδικάσθηκαν ἀπό τίς *συνόδους τῆς Ρώμης* (1050) *καί τῶν Τουρρώνων* (Tours, 1054), ὁ ἴδιος δέ ὑποχρεώθηκε ἀπό τόν καρδινάλιο Οὐμβέρτο νά ὑπογράψη *Λίβελλο πίστεως* (1059), στόν ὁποῖο τονιζόταν ὅτι ὁ μέν τελετουργός ψαύει μέ τά χέρια του τό ἴδιο σῶμα καί τό ἴδιο τό αἷμα τοῦ Χριστοῦ, ὁ δέ πιστός δαγκώνει μέ τά δόντια του τό ἴδιο τό σῶμα τοῦ Χριστοῦ. Ὁ Βερεγκάριος ἐπανῆλθε ἀργότερα στίς δοξασίες του, ἀλλά καί πάλιν τίς ἐγκατέλειψε ὑπό τήν ἀπειλή νέων ἐκκλησιαστικῶν ποινῶν (1079). Τό ζήτημα ὅμως παρέμεινε ἀνοικτό μέχρι τήν ἀπόφαση τῆς Δ΄ συνόδου τοῦ Λατερανοῦ (1215), ἡ ὁποία ἐπέβαλε γενικῶς τή διδασκαλία τῆς "*μετουσιώσεως*" (transubstantiatio).

Ὁ ***Ἄνσελμος***, ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Καντέρμουρυ (+ 1109), *ὑπῆρξε ὁ κατ'ἐξοχήν εἰσηγητής τῆς σχολαστικῆς μεθόδου στή θεολογία, ὅπως ἡ εὐχαριστιακή ἔριδα ὑπῆρξε πράγματι ἡ εἰσαγωγή στή "σχολαστική" μεθοδολογία.* Ἀκολούθησε στήν ὅλη θεολογία του τήν ἴδια διαλεκτική μέθοδο, τήν ὁποία εἶχε χρησιμοποιήσει ὁ Βερεγκάριος γιά τή θεμελίωση τῆς διδασκαλίας του περί τῆς θ. εὐχαριστίας. Πράγματι, ὁ Ἄνσελμος, καίτοι ἦταν μαθητής καί θαυμαστής τοῦ Λαφράγκ, τόν ὁποῖο μάλιστα διαδέχθηκε τόσο στήν ἡγουμενία τῆς μονῆς τοῦ Μπέκ, ὅσο καί στήν ἀρχιεπισκοπή τοῦ Καντέρμπουρυ, προτίμησε τή διαλεκτική μέθοδο τοῦ Βερεγκαρίου, καίτοι αὐτή εἶχε ὁδηγήσει τόσο στήν ἀντίδραση τοῦ Λαφράγκ, ὅσο καί στήν ἐκκλησιαστική καταδίκη τῆς διδασκαλίας του. Ἡ *αὐτονόμηση τῆς θεολογικῆς σκέψεως ἀπό τά παραδοσιακά κριτήρια τῆς Ἐκκλησίας ἀποτελοῦσε ἐνδιάθετη τάση τῆς σχολαστικῆς θεολογίας, ἀλλά ἡ ἐλεγχόμενη ἀπό τόν παπικό θρόνο λειτουργία τῶν σχολῶν ἀπέτρεψε τή σύγκρουση Ἐκκλησίας καί θεολογίας.* Ὁ Ἄνσελμος εἶχε ὡς θεμελιῶδες κριτήριο τῆς θεολογικῆς του μεθόδου τήν αὐγουστίνεια ἀρχή: "*πιστεύω γιά νά κατανοῶ*" (credo, ut intelligam), ἡ ἀρχή δέ αὐτή κυριάρχησε ὑπό διάφορες μορφές στή σχολαστική θεολογία. Ἐν τούτοις, συνδύαζε τή διαλεκτική αὐτή μέθοδο μέ τήν εὐαισθησία τῶν "*ἀκραίων πραγματιστῶν*", τουλάχιστον κατά τή διαδικασία ἀποδείξεως τῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως. Στά ἔργα του "*Προσλόγιον*" (Proslogium) καί "*Μονολόγιον*" (Monologium) ἀνέπτυξε τή διδασκαλία του γιά τήν *ὀντολογική ἀπόδειξη* τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ μέ τά κριτήρια τοῦ νεοπλατωνισμοῦ. Ὁ Θεός εἶναι ἡ ὑψίστη πραγματικότητα ἔναντι ὅλων τῶν ἄλλων ὄντων, ἡ *δέ ἔννοια τῆς ὑψίστης τελειότητας τοῦ Θεοῦ ἐμπεριέχει κατ'ἀνάγκην καί τή βεβαιότητα γιά τήν ὕπαρξή του.* Πράγματι, ὁ Θεός ὡς τέλειος ὑπάρχει τόσο στήν πραγματικότητα, ὅσο καί στή σκέψη τοῦ ἀνθρώπου, γιατί, ἄν ὑπῆρχε μόνο στή σκέψη τοῦ ἀνθρώπου, τότε θά ἔπρεπε νά ὑπάρχη ἕνα τελειότερο ὄν ἀπό τόν Θεό, τό ὁποῖο θά ὑπῆρχε καί στήν πραγματικότητα, ὅπερ ἀδύνατον.

Ἡ διαλεκτική θεμελίωση τῆς *ὀντολογικῆς ἀποδείξεως* τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ κατακρίθηκε ὡς *μονομερής* ἀπό τούς διαφωνοῦντες θεολόγους.

Ἕνας μοναχός τῆς μονῆς τοῦ Μαρμουτιέ (Marmoutiers), ὁ *Γκαουνίλο* (Gaunilo), ἀντέκρουσε τούς *συλλογισμούς* τοῦ Ἀνσέλμου σέ εἰδική πραγματεία *"Βιβλίο γιά τόν τρελλό"* (Liber pro insipente). Ὑποστήριξε ὅτι ἡ *ὀντολογική ἀπόδειξη* δέν ἀποδείκνυε τήν ὕπαρξη τοῦ Θεοῦ, γιατί ἴσχυε μόνο ὑπό τήν προϋπόθεση τῆς παραδοχῆς τῆς τελειότητας τοῦ Θεοῦ. Ἄν δηλαδή δεχθῆ κάποιος τόν Θεό ὡς τέλειο, τότε εἶναι ὑποχρεωμένος νά τόν δεχθῆ καί ὡς ὑπάρχοντα. Ἄν ὅμως δέν λάβη ὡς ἀφετηρία τή σκέψη γιά τήν τελειότητα τοῦ Θεοῦ, τότε δέν ὁδηγεῖται στήν ἀπόδειξη καί τῆς ὑπάρξεώς του. Ἡ θεολογική ἀπάντηση τοῦ Ἀνσέλμου μέ τό *"Ἀπολογητικό Βιβλίο"* (Liber apologeticus) θεμελιώθηκε στίς νεοπλατωνικές ἀρχές τῶν *"ἀκραίων πραγματιστῶν"*. Εἶναι εὐνόητο ὅτι οἱ προϋποθέσεις αὐτές δέν ἴσχυαν γιά τούς *"νομιναλιστές"*, οἱ ὁποῖοι ἀκολουθοῦσαν διαφορετική μεθοδολογία. Ὁ λόγιος λ.χ. κληρικός Ροσελίν ὑποστήριζε, ὑπό τήν ἐπίδραση τῶν ἀκραίων νομιναλιστῶν, ὅτι ὁ Πατήρ, ὁ Υἱός καί τό ἅγιο Πνεῦμα ἤ ταυτίζονται ὡς πρόσωπα ἤ εἶναι τρεῖς διακεκριμένοι Θεοί. Ὁ Ἄνσελμος ἀποδοκίμασε τόν νομιναλισμό ὡς αὐτοτελῆ αἵρεση, οἱ θέσεις δέ τοῦ Ροσελίν καταδικάσθηκαν στή σύνοδο τῆς Σουασόν (Soissons, 1092), ἀλλά ἡ διαλεκτική ἀντιπαράθεση πραγματιστῶν καί νομιναλιστῶν συνεχίσθηκε κατά τούς ἑπόμενους αἰῶνες.

Σημαντικότερη ὑπῆρξε ἡ θεολογική συμβολή τοῦ Ἀνσέλμου μέ τήν πραγματεία του *"Διατί ὁ Θεός ἄνθρωπος"* (Cur Deus homo), ἡ ὁποία ἔμεινε κλασική στή θεολογία τῆς Δύσεως γιά τό θέμα τῆς ἐν Χριστῷ δικαιώσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Ἄνσελμος ἀπέρριψε τήν παλαιότερη *"περί λύτρων"* τοῦ ἀνθρώπου πρός τόν Σατανᾶ διδασκαλία καί ὑποστήριξε ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ἐπειδή μέ τήν ἁμαρτία του προσέβαλε τόν Θεό, ὄφειλε νά ἐκπληρώση τό χρέος του μόνο πρός τόν Θεό, γιά νά τοῦ προσφέρη τήν ἀναγκαία ἱκανοποίηση (satisfactio). Ὁ ἄνθρωπος ὅμως ὀφείλει πάντοτε ὑπακοή στόν Θεό καί δέν διαθέτει τή δύναμη ἀπό μόνος του νά θεραπεύση μία παλαιότερη παρακοή. Συνεπῶς, τήν ἱκανοποίηση αὐτή μποροῦσε νά προσφέρη μόνο ἕνας *θεάνθρωπος*, ὁ ὁποῖος θά ἦταν τέλειος ἄνθρωπος καί θά εἶχε, ὡς τέλειος Θεός, τή δύναμη νά προσφέρη κάτι τό ἄπειρο. Ὁ θεάνθρωπος ὄχι μόνο κάλυψε μέ τή θυσία τοῦ σταυροῦ τήν ἱκανοποίηση τοῦ Θεοῦ, ἀλλά καί προσέφερε στούς ἀνθρώπους καί τήν ἀνταμοιβή τῆς αἰώνιας εὐλογίας τοῦ Θεοῦ. Ἡ ὅλη νοοτροπία τοῦ ἔργου ἔχει ἐπηρεασθῆ ἀπό τά πρότυπα λειτουργίας τῆς φεουδαλικῆς κοινωνίας τῆς Δύσεως, ἀλλά ἡ ὅλη θεολογική ἐπιχειρηματολογία τῆς διαλεκτικῆς του μεθόδου κατέστησε τό ἔργο μοναδικό στή σχολαστική παράδοση. Στά ἔργα του *"Περί τῆς Ἁγίας Τριάδος καί τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου"* (De Trinitate et de incarnatione Verbi) καί *"Περί τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος"* (De processione Spiritu) ἐφαρμόσθηκε ἡ ἴδια διαλεκτική

μέθοδος γιά τήν προβολή τῆς σχετικῆς διδασκαλίας τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ **Πέτρος Ἀβαιλάρδος** (1079-1142) ὑπῆρξε ὁ σημαντικότερος ἐπρόσωπος τῆς σχολαστικῆς διαλεκτικῆς μεθόδου κατά τόν ΙΒ΄ αἰώνα. Καταγόταν ἀπό τή γαλλική Βρετάννη καί ἦταν γιός ἱππότη, ἀλλά ἐπιθυμοῦσε νά σπουδάση φιλοσοφία καί λογική. Διακρινόταν γιά τό κριτικό του πνεῦμα καί τή *διαλεκτική* του δεινότητα, κατά τή διάρκεια δέ τῶν σπουδῶν του συγκρούσθηκε τόσο μέ τόν νομιναλιστή *Ροσελίν*, ὅσο καί μέ τόν ἀκραῖο πραγματιστή *Γουλιέλμο τοῦ Σαμπώ* (Champeaux, 1070-1121). Ὁ Ἀβαιλάρδος κατά τίς ἀντιπαραθέσεις του γιά τίς *καθολικές ἔννοιες* ἀκολούθησε μέση ὁδό μεταξύ τῆς *ὀνομακρατίας* (nominalism) καί τοῦ *πραγματισμοῦ* (realism). Τόσο οἱ *καθολικές*, ὅσο καί οἱ *μερικές ἔννοιες* εἶναι ἁπλῶς κάτι περισσότερο ἀπό ἁπλᾶ ὀνόματα, ὅπως ὑποστήριζαν καί οἱ νομιναλιστές. *Οἱ καθολικές ἔννοιες δηλαδή δέν προϋπάρχουν μέν τῶν πραγμάτων, ὅπως ὑποστήριζαν οἱ πραγματιστές, ἀλλά εἶναι κάτι περισσότερο ἀπό ἁπλᾶ πλάσματα τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ* (universale est in intellectu cum fundamento in re). Βασικό ἀξίωμα τῆς διαλεκτικῆς του μεθόδου ἦταν ἡ ἀρχή, ὅτι "*οὐδέν πρέπει νά πιστευθῆ, ἄν προηγουμένως δέν κατανοηθῆ*" (nihil credendum, nisi prius intellectum). Παρά τίς ἐρωτικές του περιπέτειες μέ τή μαθήτριά του Ἐλοΐζα, οἱ θεολογικές του πραγματεῖες ἐντυπωσίαζαν μέ τήν πρωτότυπη ἐφαρμογή τῶν μεθόδων τῆς λογικῆς στίς ἀρχές τῆς πίστεως, ὅπως παρατηρεῖ καί ὁ ἴδιος στήν αὐτοβιογραφία του (Historia calamitatum). Τό κύριο ἔργο του ἔφερε τόν χαρακτηριστικό τίτλο "*Ναί καί ὄχι*" (Sic et non), πραγματευόταν δέ σέ αὐτό διάφορα δογματικά καί ἠθικά θέματα. Οἱ πραγματεῖες του ὅμως γιά τή "*θεολογία τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ*" (Theologia summi boni) καί "*Περί τῆς θείας ἑνότητας καί τριαδικότητας*" (De unitate et trinitate divina) προκάλεσαν σοβαρές ἀντιδράσεις. Πράγματι, ὁ Ἀβαιλάρδος παρουσίαζε τά τρία πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριάδος *ὡς τρεῖς ἀνυπόστατες ἰδιότητες τοῦ Θεοῦ (παντοδυναμία, σοφία καί ἀγάπη)* καί πλησίαζε τήν αἵρεση τοῦ δυναμικοῦ Μοναρχιανισμοῦ, ἐνῶ τήν ἐνανθρώπηση τοῦ Λόγου κατανοοῦσε ὡς μία *ἁπλῆ ἐνοίκηση* τοῦ Θεοῦ στόν ἄνθρωπο Ἰησοῦ καί πλησίαζε τήν αἵρεση τοῦ Νεστοριανισμοῦ. *Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή ἑρμήνευε καί τό ὅλο λυτρωτικό ἔργο τοῦ Χριστοῦ, τό ὁποῖο τελέσθηκε ὄχι μέ τή σταυρική του θυσία, ἀλλά μόνο μέ τή διδασκαλία καί τό ὑπόδειγμά του.* Ἡ ἐνανθρώπηση τοῦ Χριστοῦ καί ἡ θυσία τοῦ σταυροῦ εἶχαν *μόνο ἠθική καί ψυχολογική σημασία,* ἀφοῦ ἡ μέχρι θυσίας ἀγάπη τοῦ Χριστοῦ γεννᾶ καί στόν ἄνθρωπο ἀντίστοιχη ἀγάπη, ἡ ὁποία τόν ἐλευθερώνει ἀπό τή δουλεία τῆς ἁμαρτίας καί ἀποκαθιστᾶ τήν κοινωνία του μέ τόν Θεό.

Οἱ ἰδέες αὐτές προκάλεσαν ὀξύτατες ἀντιδράσεις ὄχι μόνο γιά τό θεολογικό τους περιεχόμενο, ἀλλά καί γιά τήν ὀρθολογιστική μέθοδο τῶν

θεολογικῶν του συλλογισμῶν. Ἄλλωστε, ἡ διαλεκτική μέθοδος στό κύριο ἔργο του (Sic et non) *ἀντιπαρέθετε τίς γνῶμες τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας σέ βασικά θέματα πίστεως καί ἠθικῆς,* χωρίς ὅμως νά ἐπιχειρῆ ἐναρμόνιση τῶν φαινομενικῶν ἤ καί τῶν πραγματικῶν ἀντιθέσεων. Ἡ *σύνοδος τῆς Σουασσόν* (1121) καταδίκασε τό σύγγραμμά του "*Περί τῆς θείας ἑνότητας καί τριαδικότητας*" καί τόν ὑποχρέωσε νά τό παραδώση στό πῦρ, καίτοι ὁ ἴδιος χαρακτήριζε τή σύνοδο αὐτή ὡς μία "*παρασυναγωγή*". Εἶναι γεγονός ὅτι δέν εἶχε τήν πρόθεση νά προσβάλη τήν παραδοσιακή πίστη τῆς Ἐκκλησίας καί δήλωνε πάντοτε μέ εἰλικρίνεια: "*Δέν θέλω νά εἶμαι φιλόσοφος, ἄν πρέπει νά ἔλθω σέ ἀντίθεση μέ τόν Παῦλο. Δέν θέλω νά γίνω Ἀριστοτέλης, ἄν αὐτό μέ χωρίζη ἀπό τόν Χριστό*". Ἐν τούτοις, ἦταν γενικότερη ἡ ἐντύπωση ὅτι οἱ διαλεκτικοί συλλογισμοί του σέ θεμελιώδεις ἀρχές τῆς πίστεως εἰσῆγαν ἐπικίνδυνες καινοτομίες στήν ἐκκλησιατική παράδοση. Ἡ σύγκρουσή του πρός τόν μυστικό θεολόγο Βερνάρδο τοῦ Κλαιρβώ ἦταν σοβαρό πλῆγμα γιά τό θεολογικό του κύρος, ζήτησε δέ νά ὑπερασπισθῆ τίς θέσεις του σέ ἐπισκοπική σύνοδο. Ὡστόσο, *ἡ σύνοδος τοῦ Σάνς* (Sens, 1140) καταδίκασε πάλι ἐπιλεγμένες θεολογικές προτάσεις τῶν ἔργων του ἀπό τόν πανίσχυρο ἡγούμενο τοῦ Κλαιρβώ, ὁ ὁποῖος ἐξουδετέρωσε καί τήν προσφυγή του (appellatio) στόν παπικό θρόνο. Ὁ πάπας Ἰννοκέντιος Β΄ ἀφόρισε τόν Ἀβαιλάρδο καί τούς οπαδούς του, καταδίκασε δέ τά ἔργα του σέ καύση. Ἡ ἀπόφαση τοῦ ἐμπερίστατου θεολόγου νά μεταβῆ προσωπικῶς στή Ρώμη ἦταν ἴσως ἡ μόνη διέξοδος ἀπό τήν προσωπική του περιπέτεια, ἀλλά κατά τή μετάβασή του ἀναγκάσθηκε νά παραμείνη στό Κλουνιακό. Ἐκεῖ ἔγινε δεκτός μέ μεγάλη συμπάθεια ἀπό τόν ἐπίσης πανίσχυρο ἡγούμενο τοῦ Κλουνιακοῦ Πέτρο τόν Σεβάσμιο (Venerabilis), ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε τήν πρωτοβουλία ὄχι μόνο γιά τή συμφιλίωση τοῦ Ἀβαιλάρδου μέ τόν Βερνάρδο τοῦ Κλαιρβώ, ἀλλά καί γιά τήν ἀποκατάστασή του στήν ἐκκλησιαστική κοινωνία ἀπό τόν παπικό θρόνο. Οἱ εἰσηγήσεις τοῦ ἡγουμένου τοῦ Κλουνιακοῦ συνοδεύθηκαν μέ τήν προσεγμένη *Ἀπολογία* τοῦ Ἀβαιλάρδου καί ἔγιναν δεκτές τόσο ἀπό τόν πάπα, ὅσο καί ἀπό τόν ἡγούμενο τοῦ Κλαιρβώ. Ὁ μεγαλύτερος σχολαστικός τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα ἐγκαταβίωσε στή μονή τοῦ Κλουνιακοῦ μέχρι τόν θάνατό του (1142), οἱ ἰδέες του δέ ἐπιβίωσαν στούς μαθητές του.

Ὁ **Πέτρος Λομβαρδός** (+ 1160) ὑπῆρξε ὁ σημαντικότερος ἀπό τούς μαθητές καί τούς συνεχιστές τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου τοῦ Ἀβαιλάρδου. Καταγόταν ἀπό τή Νοβάρα τῆς Β. Ἰταλίας καί σπούδασε στά πανεπιστήμια τῆς Μπολώνιας καί τῶν Παρισίων. Δέν εἶναι βέβαιο ὅτι εἶχε διδάσκαλο τόν Ἀβαιλάρδο, ἐνῶ εἶναι βέβαιο ὅτι μαθήτευσε στόν σπουδαῖο θεολόγο *Οὔγο τοῦ Ἁγίου Βίκτωρα* (1094-1141), ὁ ὁποῖος συνδύαζε μέ ἐπιτυχία τή διαλεκτική μέθοδο καί τόν νεοπλατωνικό μυστικισμό τόσο στόν ὑπομνηματισμό τῶν ἀρεοπαγιτικῶν ἔργων, ὅσο καί στήν πραγματεία

"Περί τῶν μυστηρίων τῆς χριστιανικῆς πίστεως" (De sacramentis christianae fidei). Ὁ Πέτρος Λομβαρδός, μέ τήν ὑποστήριξη καί τοῦ ἡγουμένου τοῦ Κλαιρβώ Βερνάρδου, δίδαξε θεολογία στή σχολή τῆς Παναγίας τῶν Παρισίων καί τό 1159 ἐκλέχθηκε ἀρχιεπίσκοπος Παρισίων. Ἡ μελέτη τῶν ἔργων τοῦ Ἀβαιλάρδου, ἰδιαίτερα δέ τοῦ ἔργου του "Sic et non", ἄσκησε μεγάλη ἐπίδραση στή μέθοδο καί στό περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας τοῦ Πέτρου Λομβαρδοῦ. Ὡστόσο, ὅπως ὅλοι οἱ μαθητές τοῦ Ἀβαιλάρδου, ἔτσι καί ὁ Πέτρος Λομβαρδός τήρησε κριτική στάση ἔναντι τῶν ἀκραίων θέσεων τοῦ διδασκάλου του. Τό κύριο ἔργο του *"Γνωμῶν βιβλία τέσσαρα"* (Sententiarum libri quattuor) διαιρεῖται σέ τέσσαρα μέρη *(Περί Θεοῦ, δημιουργίας, σωτηρίας, μυστηρίων καί ἐσχάτων)* καί ἀποτελεῖ μία συστηματική προσπάθεια θεραπείας τῶν ἀκροτήτων τοῦ Ἀβαιλάρδου μετά ἀπό προτροπή προφανῶς τοῦ προστάτη του Βερνάρδου τοῦ Κλαιρβώ. Τό ἔργο γράφηκε μεταξύ τῶν ἐτῶν 1147 καί 1150 καί ἀξιοποίησε μέ διαλεκτικό τρόπο τά συγκεντρωμένα ἀπό τά ἔργα τῶν Πατέρων χωρία γιά ὅλα τά ἀναπτυσσόμενα θέματα. Ὡστόσο, καίτοι χρησιμοποίησε κατά κόρον τό σχετικό ἔργο τοῦ Ἀβαιλάρδου (Sic et non), *ἀπέφυγε τήν προβολή τῶν ἀντιθέσεων τῶν πατερικῶν χωρίων καί κατέβαλε μεγάλη προσπάθεια γιά νά ἀναδείξη τήν ἐσωτερική τους πνευματική συμφωνία.* Ἡ συνεχής ἀναφορά στίς γνῶμες συγχρόνων του θεολόγων ὄχι μόνο πλούτιζε τήν ἀνάπτυξη τῶν θεμάτων, ἀλλά καί σχετικοποιοῦσε τά ὑποκειμενικά κριτήρια τῆς διαλεκτικῆς του μεθόδου. Τό ἔργο του ἀναγνωρίσθηκε ἀπό τόν παπικό θρόνο καί καθιερώθηκε ὡς βασικό ἐγχειρίδιο τῆς δογματικῆς θεολογίας σέ ὅλες τίς θεολογικές σχολές τῆς Δύσεως μέχρι τήν προτεσταντική Μεταρρύθμιση.

β΄. Ἀκμή τῆς σχολαστικῆς θεολογίας

Ἡ μεγάλη ἀκμή τῆς σχολαστικῆς θεολογίας πραγματοποιήθηκε κατά τόν ΙΓ΄ αἰώνα. Οἱ κύριοι λόγοι τῆς ἀκμῆς αὐτῆς δέν εἶναι ἄσχετοι: α) *πρός τήν ἵδρυση τῶν πανεπιστημίων*, στά ὁποῖα συστηματοποιήθηκε ἡ διδασκαλία μέ βάση κυρίως τήν ἀνάγνωση (lectura) καί τή διαλεκτική ἀντιπαράθεση (disputatio), β) *πρός τή διεύρυνση τῆς βάσεως τῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη* καί τῶν ἄλλων ἑλλήνων φιλοσόφων, τά ὁποῖα ἔγιναν πλέον προσιτότερα στή Δύση κατά τήν περίοδο τῶν Σταυροφοριῶν, γ) *πρός τή συστηματική ἀφιέρωση τῶν "ἐπαιτικῶν" μοναστικῶν ταγμάτων* (Δομινικανῶν καί Φραγκισκανῶν) *στήν πανεπιστημιακή διδασκαλία* τῆς θεολογίας καί τῆς φιλοσοφίας, δ) *πρός τήν ἄρση τῶν συγχύσεων καί τήν χαλάρωση τῶν παλαιῶν ἐπιφυλάξεων τῶν παραδοσιακῶν θεολόγων τῆς Δύσεως ἔναντι τοῦ ἀριστοτελισμοῦ,* ὁ ὁποῖος χρησιμοποιήθηκε πλέον ἐλεύθερα καί συστηματικά ἀπό τούς μεγάλους σχολαστικούς τοῦ ΙΓ΄

αἰώνα γιά τή θεμελίωση τῆς *"νέας θεολογίας"*, ε) *πρός τήν πληρέστερη συνειδητοποίηση τῶν γνωστικῶν ὁρίων τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου*, ὁ ὁποῖος δέν δύναται νά διεισδύση στίς ἐξ ἀποκαλύψεως θεμελιώδεις ἀλήθειες τῆς χριστιανικῆς πίστεως *(τριαδικότητα τοῦ Θεοῦ, δημιουργία, ἐνανθρώπηση τοῦ Λόγου κ.λπ.)*, καίτοι δύναται νά προσφέρη θετικές ὑπηρεσίες στήν πληρέστερη διατύπωση ἤ κατανόησή τους, στ) *πρός τόν ἐκκλησιαστικότερο πλέον χαρακτήρα τῆς θεολογίας*, ἀφοῦ οἱ σημαντικότεροι θεολόγοι προήρχοντο κυρίως ἀπό τά ἀφιερωμένα στή διακονία τοῦ παπισμοῦ καί τῆς Ἐκκλησίας "ἐπαιτικά" μοναστικά τάγματα. Σημαντικότεροι ἀπό τούς σχολαστικούς θεολόγους τῆς νέας αὐτῆς ἐποχῆς ὑπῆρξαν:

Ὁ **Ἀλέξανδρος Χαλέσιος** (+ 1245), ὁ ὁποῖος καταγόταν ἀπό τήν Ἀγγλία καί ὄφειλε τό παρωνύμιό του στή μονή Hales τῆς περιοχῆς τοῦ Γκλούσεστερ. Ὡς καθηγητής θεολογίας στό Παρίσι ἀπέκτησε μεγάλη φήμη, ἡ ὁποία ἐνισχύθηκε μέ τήν ἔνταξή του στό τάγμα τῶν Φραγκισκανῶν. Τό κύριο ἔργο του ἔφερε τόν τίτλο *"Σύστημα γενικῆς θεολογίας"* (Summa universae theologiae), ὑπῆρξε δέ ὁ πρῶτος σχολαστικός θεολόγος, ὁ ὁποῖος χρησιμοποίησε τόν ἀμφίσημο λατινικό ὅρο "summa" (= ὕψιστο, ἄθροισμα) μέ τήν ἔννοια τῆς συστηματικῆς ἐκθέσεως. Ὁ Χαλέσιος δέν ἀποκόπηκε βεβαίως ἀπό τή διαλεκτική μέθοδο τοῦ Ἀβαιλάρδου καί τῶν σχολαστικῶν θεολόγων τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα, ἀλλά εἶχε τό προνόμιο νά θεολογῆ ἀφ'ἑνός μέν ὑπό τό φῶς τῆς προγενέστερης σχολαστικῆς παραδόσεως, ἀφ'ἑτέρου δέ *μέ τήν ἀξιοποίηση τοῦ ὅλου ἔργου τοῦ Ἀριστοτέλη*. Ὑπέρτατο κριτήριο σέ κάθε διαλεκτικό του συλλογισμό ἦταν ἡ διδασκαλία τῆς Ἁγίας Γραφῆς καί τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως, ἀφοῦ ὁ Χαλέσιος ἦταν ἕνας μετριοπαθής πραγματιστής, καίτοι συνεχιζόταν ἡ ὀξύτατη ἀντιπαράθεση μεταξύ τῶν ἀκραίων πραγματιστῶν καί τῶν νομιναλιστῶν. Οἱ *καθολικές ἔννοιες προϋπῆρχαν τῶν πραγμάτων στή βουλή τοῦ Θεοῦ* (ante rem), *ἐνυπῆρχαν στά ἴδια τά πράγματα* (in re) *καί κατενοοῦντο ἐκ τῶν ὑστέρων ἀπό τόν ἀνθρώπινο λόγο* (post rem). Ἔβλεπε δηλαδή σύνθεση ἐκεῖ, ὅπου οἱ παλαιότεροι σχολαστικοί ἔβλεπαν διακρίσεις. Ἡ σύνθεση αὐτή ἦταν πρωτότυπη καί ἔγινε κλασική στή σχολαστική θεολογία *(Ἀλβέρτος Μάγνος, Θωμᾶς Ἀκινάτης κ.ἄ)*, ὅπως καί ἡ αὐστηρή ἐφαρμογή τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου. Ὁ Χαλέσιος ἀναζητοῦσε σέ κάθε θεολογικό ζήτημα ὅλα τά πιθανά προβλήματα, σέ κάθε πρόβλημα ὅλες τίς πιθανές ἀπαντήσεις καί σέ κάθε ἀπάντηση ὅλα τά δυνατά ἐπιχειρήματα ἀπό τήν Ἁγία Γραφή, τήν ἐκκλησιαστική παράδοση καί τίς ἀρχές τῆς λογικῆς.

Ὁ **Ἰωάννης Βοναβεντούρα** (1221-1274) ὑπῆρξε μαθητής τοῦ Ἀλεξάνδρου Χαλέσιου, μοναχός καί *"γενικός"* (1257-1274) τοῦ τάγματος τῶν Φραγκισκανῶν, ἐπίσκοπος Ἀλβάνου τῆς Ἰταλίας καί καθηγητής θεολογίας στό πανεπιστήμιο τῶν Παρισίων, ἔλαβε δέ μέρος καί στήν ἑνωτική

σύνοδο τῆς Λυών (1274). Ἀνῆκε στήν τάση τῶν *ἀκραίων πραγματιστῶν,* οἱ ὁποῖοι προτιμοῦσαν τόν νεοπλατωνισμό ἀπό τόν ἀριστοτελισμό. Κατά συνέπειαν δέν ἀκολούθησε πλήρως τή διαλεκτική μέθοδο τοῦ διδασκάλου του. Ἡ συμπάθειά του πρός τή θεολογία τοῦ ἱ. Αὐγουστίνου καί πρός τά ἀρεοπαγιτικά ἔργα ὑποδηλώνουν τήν ἐνδιάθετη κλίση του πρός τή μυστική θεολογία, ἡ ὁποία σχετικοποιοῦσε τούς ἀκραίους κανόνες τῆς σχολαστικῆς μεθόδου. Στό ἔργο του *"Πορεία τοῦ νοῦ πρός τόν Θεό"* ὑποστήριζε ὅτι ὁ πιστός μέ τή συνεχῆ προσευχή μπορεῖ νά ἀναχθῆ σέ μία μυστική ἕνωση μέ τόν Θεό, ἡ ὁποία ἐκφράζει καί τήν ὑψίστη γνώση τῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως. Ἐν τούτοις, στό ἔργο του *"Βραχυλόγιον"* (Breviloquium) προσέφερε μία συνοπτική ἔκθεση τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας μέ τή σαφῆ πρόθεση νά ἀποδείξη ὅτι αὐτή συμφωνεῖ πρός τίς ἀρχές τῆς λογικῆς, ἐνῶ στήν πραγματεία του *"Περί τῆς ἀναγωγῆς τῶν ἐπιστημῶν στή θεολογία"* (De reductione artium ad theologiam) προέβαλε τή θεολογία ὡς τόν ὕψιστο σκοπό κάθε ἀνθρωπίνης γνώσεως.

Ὁ **Ἀλβέρτος Μάγνος** (Magnus, + 1280) ὑπῆρξε πιστότερος συνεχιστής τῆς μεθοδολογίας τοῦ Ἀλεξάνδρου Χαλεσίου καί ὁπωσδήποτε ὁ πολυμαθέστερος θεολόγος τῆς ἐποχῆς του. Ἦταν ἀλχημιστής καί εἶχε κατηγορηθῆ ὡς *μάγος* (Magus). Οἱ μαθητές του ὅμως τόν ἐγκωμίασαν ὡς *μέγα* (Magnus). Καταγόταν ἀπό πλούσια οἰκογένεια τῆς Γερμανίας καί σπούδασε στό πανεπιστήμιο τῆς Πάντοβας ἀριστοτελική φιλοσοφία, θεολογία καί φυσικές ἐπιστῆμες. Ἡ ἔνταξή του στό τάγμα τῶν Δομινικανῶν διευκόλυνε τίς θεολογικές του σπουδές στό Παρίσι, ὅπου μελέτησε ὅλα τά ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη ὄχι μόνο ἀπό τίς λατινικές μεταφράσεις, ἀλλά καί ἀπό τό πλούσιο νεοπλατωνικό σχολιασμό τοῦ μεγάλου ἀραβοϊσπανοῦ φιλοσόφου Ἀβερρόη. Ὁ θαυμασμός του γιά τόν Ἀριστοτέλη ἐξηγεῖ τήν πλήρη σχεδόν ἀφιέρωσή του στή μελέτη καί στόν σχολιασμό ὅλων τῶν ἔργων του. Ὑπῆρξε ὁ μόνος ἀπό τούς φιλοσόφους τῶν μέσων χρόνων, ὁ ὁποῖος ἔγραψε σχόλια σέ ὅλα τά γνωστά στή Δύση, γνήσια ἤ νόθα, ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη. Σκοπός του ἦταν νά προσφέρη στήν ἐποχή του ὁλόκληρο τό ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη, χωρίς τίς μονομερεῖς ἤ ἐσφαλμένες ἑρμηνεῖες τοῦ παρελθόντος. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή, στόν πρόλογο τῶν *"Φυσικῶν"* ὁμολογοῦσε τήν ἐπιθυμία του νά εἰσαγάγη στήν παιδεία τῆς Δύσεως ὅλους τούς κλάδους τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, τῆς λογικῆς, τῆς ρητορικῆς, τῆς πολιτικῆς καί τῆς μεταφυσικῆς. Ὁ *Ρογῆρος Βάκων* (Bacon), καίτοι δέν συμπαθοῦσε τόν Ἀλβέρτο, τόν ἀναγνώριζε *"ὡς τόν πλέον ἐπιφανῆ χριστιανό ἐπιστήμονα".* Κατά τήν περίοδο τῆς διδασκαλίας του στό Παρίσι εἶχε μαθητή του καί τόν περίφημο σχολαστικό θεολόγο Θωμᾶ Ἀκινάτη, ὁ ὁποῖος συνέχισε τό ἔργο του. Ἡ ἀνάθεση ἀπό τό τάγμα τῶν Δομινικανῶν τῆς ἀποστολῆς νά ὀργανώση τίς πανεπιστημιακές σπουδές στήν Κολωνία (1248) διέκοψε μέν τήν ἐντατική ἐργασία του στό Παρίσι (1248-1254),

ἀλλά ὄχι καί τήν ἀκάματη συγγραφική του δραστηριότητα. Ὁ διορισμός του ὡς *ἐπαρχιακοῦ μαγίστρου τοῦ τάγματος τῶν Δομινικανῶν* (1254) καί ἡ ἐκλογή του ὡς ἐπισκόπου Ρέγκενσμπουργκ (1260) δέν ἔθελγαν τόν ἀφιερωμένο στήν ἀναζήτηση τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως. Τό 1261 παραιτήθηκε ἀπό τήν ἐπισκοπή καί συνέχισε τή διδασκαλία στήν Κολωνία, ὅπου πέθανε τό 1280. Πέραν ἀπό τόν σχολιασμό τῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη, ἡ θεολογική του προσφορά ὑπῆρξε ἀξιόλογη. Διέκρινε σαφῶς τήν χριστιανική ἀποκάλυψη καί τήν πίστη ἀπό τή φιλοσοφία καί τή γνώση, ἀλλά δέν τίς θεωροῦσε ἀντίθετες καί διακήρυσσε τή χρησιμότητα τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας γιά ὅλους τούς τομεῖς τῆς γνώσεως. Πράγματι, ἀπέρριπτε τό δίλημμα τῆς *"διπλῆς ἀλήθειας"* ὁρισμένων σχολαστικῶν φιλοσόφων, οἱ ὁποῖοι ὑποστήριζαν ὅτι ἡ ἀλήθεια τῆς πίστεως δέν ταυτίζεται πάντοτε μέ τήν ἀλήθεια τῆς φιλοσοφίας. Ὁ Ἀλβέρτος, ὑποστήριζε ὅτι δέν νοεῖται ἀντίθεση σέ ὅ,τιδήποτε εἶναι ἀληθινό. Ἀπό τά θεολογικά του ἔργα σημαντικότερα εἶναι: **α)** *"Σύστημα θεολογίας"* (Summa Theologiae), στό ὁποῖο προφανῶς περιείχοντο ἀξιόλογα θεολογικά κεφάλαια (De quatuor coaevis, De hominibus, De bono, De sacramentis, de resurrectione κ.ἄ). **β)** *"Εἰς Γνωμῶν βιβλία τέσσαρα"* (In IV libros Sententiarum), στό ὁποῖο ὑπομνηματίζει τό καθιερωμένο στήν παιδεία θεολογικό ἔργο τοῦ Πέτρου Λομβαρδοῦ. *γ)* *"Σύστημα Θεολογικό"* (Summa Theologica), στό ὁποῖο κωδικοποιήθηκαν μετά τό 1270 οἱ βασικές του θεολογικές θέσεις. Τό εὐρύτατο συγγραφικό καί ὑπομνηματιστικό ἔργο τοῦ Ἀλβέρτου ἐκδίδεται ἀπό τό ἀφιερωμένο στόν μεγάλο σχολαστικό θεολόγο εἰδικό Ἰνστιτοῦτο τῆς Κολωνίας, οἱ ἰδέες του ὅμως ἀναπτύχθηκαν ἐνωρίτερα καί συστηματικότερα ἀπό τόν περίφημο μαθητή του Θωμᾶ Ἀκινάτη.

Ὁ **Θωμᾶς Ἀκινάτης** (1225-1274) ὑπῆρξε *ὁ κορυφαῖος τῶν σχολαστικῶν θεολόγων*, τό δέ ἔργο του προσδιόρισε καί προσδιορίζει μέχρι σήμερα τήν ἐξέλιξη τῆς θεολογίας τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας. Ἦταν γιός τοῦ κόμη τοῦ Ἀκουίνο (Aquino) Λανδούλφου. Σέ ἡλικία 18 ἐτῶν καί παρά τή θέληση τῶν γονέων του εἰσῆλθε στό τάγμα τῶν Δομινικανῶν (1243) καί ἀπεστάλη στήν Κολωνία νά σπουδάση πλησίον τοῦ Ἀλβέρτου Μάγνου, τόν ὁποῖο ἀκολούθησε καί στό Παρίσι. Τό 1248 συνόδευσε πάλι τόν Ἀλβέρτο στήν Κολωνία καί ἀνέλαβε διδακτικά καθήκοντα στό νέο πανεπιστημιακό κέντρο τῶν Δομινικανῶν. Παρά τήν ἀντίδραση τῶν φραγκισκανῶν καθηγητῶν διορίσθηκε τό 1257 καθηγητής στό Παρίσι καί συνέχισε τήν διδασκαλία, μέ μακροχρόνιες ὅμως διακοπές, μέχρι τό 1272, ὁπότε ἐπέστρεψε στή Νεάπολη. Πέθανε καθ'ὁδόν πρός τή Λυών (1274), ὅπου εἶχε προσκληθῆ νά συμμετάσχη στήν ἑνωτική σύνοδο. Ἡ εὐρύτητα τῆς θεολογικῆς του παιδείας πήγαζε ἀπό τήν εὐρύτητα τοῦ ἔργου τοῦ διδασκάλου του Ἀλβέρτου, ἀλλά διέθετε συστηματικότερη σκέψη καί μεγαλύτερη θεολογική εὐαισθησία ἀπό τόν διδάσκαλό

του. Ἡ ἐπιλογή του *ὡς θεολογικοῦ συμβούλου* τοῦ παπικοῦ θρόνου (1259) καί τῶν παπῶν Ἀλεξάνδρου Δ' καί Οὐρβανοῦ Δ' ἀποτελοῦσε ὄχι μόνο μία ἁπλῆ συνέχεια τῶν παραδοσιακῶν προνομίων τῶν Δομινικανῶν, ἀλλά σαφῶς καί μία προσωπική του ἀναγνώριση γιά τόν ἐντυπωσιακό συνδυασμό λειτουργικοῦ ἤθους καί θεολογικῆς παιδείας. Παρά τίς ἀντίθετες τάσεις τελοῦσε καθημερινῶς τή θεία λειτουργία, ἀπό τήν ὁποία ἀντλοῦσε δύναμη τόσο γιά τό συγγραφικό του ἔργο, ὅσο καί γιά τήν εὐρύτερη ἐκκλησιαστική του διακονία.

Τό πλούσιο συγγραφικό του ἔργο καλύπτει τό σύνολο σχεδόν τῶν θεολογικῶν ζητημάτων τῆς ἐποχῆς του: **α)** *"Σχόλιο στά τέσσαρα βιβλία τῶν Γνωμῶν"* τοῦ Πέτρου Λομβαρδοῦ (Scriptum super IV libros Sententiarum, 1254-1256), **β)** *"Σύστημα...κατά τῶν ἐθνικῶν"* (Summa...contra gentiles, 1258-1264), **γ)** *"Σύστημα θεολογίας"* (Summa theologiae, 1266-1273), **δ)** *"Περί ἀληθείας"* (De veritate, 1256-1259), **ε)** *"Περί τῆς δυνάμεως τοῦ Θεοῦ"* (De potentia Dei, 1259-1268), **στ)** *"Περί τοῦ κακοῦ"* (De malo), **ζ)** *"Περί τῶν πνευματικῶν ὄντων"* (De spiritualibus creaturis), **η)** *"Περί τῆς ἑνώσεως τοῦ σαρκωθέντος Λόγου"* (De unione Verbi incarnati), **θ)** *"Περί ψυχῆς"* (De anima), **ι)** *"Περί ἀρετῶν"* (De virtutibus, 1269-1272), **ια)** *"Περί τοῦ ὄντος καί τῆς οὐσίας"* (De ente et essentia, 1254-1256), **ιβ)** *"Περί τελειώσεως τῆς πνευματικῆς ζωῆς"* (De perfectione vitae spiritualis, 1269-1270). **ιγ)** *"Περί τῆς ἑνότητας τοῦ νοῦ, κατά τῶν Ἀβερροϊστῶν"* (De unitate intellectu, contra Averroistas, 1270), **ιδ)** *"Περί τῆς αἰωνιότητας τοῦ κόσμου"* (De aeternitate mundi, 1270-1272), **ιε)** *"Περί διακεκριμένων οὐσιῶν ἤ περί τῆς φύσεως τῶν ἀγγέλων"* (De substantiis separatis seu de angelorum natura), **ιστ)** *"Περί βασιλείας"* (De regno), **ιζ)** *Ἐξηγητικά ὑπομνήματα στά εὐαγγέλια τοῦ Ματθαίου καί τοῦ Ἰωάννη, στίς Ἐπιστολές τοῦ ἀποστόλου Παύλου, στούς Ψαλμούς καί στόν Ἰώβ*, **ιη)** *Φιλοσοφικά ὑπομνήματα στά Φυσικά, στά Μετά τά Φυσικά, στό Περί ψυχῆς καί σέ ἄλλα ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη κ.ἄ.*

Ἡ θεολογία τοῦ μεγαλύτερου σχολαστικοῦ θεολόγου κωδικοποιήθηκε στό περίφημο ἔργο του *"Σύστημα Θεολογίας"* (Summa theologiae, 1266-1273). *Σκοπό τῆς θεολογίας θεωροῦσε τή γνώση τοῦ Θεοῦ καί τοῦ ἀνθρώπου*, ἡ ὁποία δέν μπορεῖ νά κατακτηθῆ στήν πληρότητά της μόνο ἀπό τόν ἀνθρώπινο λόγο. Οἱ ἀλήθειες τῆς ἀποκαλύψεως δέν εἶναι δυνατόν νά ἐξηγηθοῦν μόνο μέ τόν ὀρθό λόγο, ἀλλά δέν εἶναι καί ἀντίθετες πρός αὐτόν, περιέρχονται δέ στήν Ἁγία Γραφή, στίς συνοδικές ἀποφάσεις καί στά ἔργα τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ ἀνθρώπινος λόγος μπορεῖ βεβαίως νά τίς ὑπερασπισθῆ ἔναντι τῶν πολεμίων τους, γιατί λειτουργεῖ τόσο μέσα στά πλαίσια τῆς πίστεως, ὅσο καί αὐτόνομα μέ τούς δικούς του νόμους. Ὁ Ἀκινάτης ἀπέρριπτε τό δίλημμα τῆς *"διπλῆς ἀλήθειας"*, δηλαδή τῆς θεολογικῆς καί τῆς φιλοσοφικῆς, καί ὑποστήριζε τήν

ἁρμονική σχέση μεταξύ πίστεως καί ὀρθοῦ λόγου. Καίτοι κάθε *"γνωστόν"* δέν εἶναι κατ'ἀνάγκην καί *"πιστευτόν", ἐν τούτοις ἡ γνωστική ἱκανότητα τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου μπορεῖ νά προσφέρη στή θεολογία βασικές ἰδέες γιά τήν πληρέστερη κατανόηση τοῦ Θεοῦ, τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ κόσμου.* Στήν κατανόηση τοῦ Θεοῦ συνδύαζε ἀριστοτελισμό καί νεοπλατωνισμό γιά νά προβάλη τόν Θεό ὡς τήν *πρώτη αἰτία* καί ὡς τήν *"καθαρή ἐνέργεια"* (actus purus), ὡς τό *ἀπόλυτο ἀγαθό* καί ὡς τήν *πηγή ὅλων τῶν ὄντων*. Ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου ὑπῆρξε ἐλεύθερη ἔκφραση τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ καί ὄχι ἀποτέλεσμα κάποιας ἀνάγκης. Τό προπατορικό ἁμάρτημα τοῦ Ἀδάμ ἀφαίρεσε τίς *πρόσθετες δωρεές τοῦ Θεοῦ στόν ἄνθρωπο* καί διέφθειρε τήν ἀνθρωπίνη φύση, ἡ δέ διαφθορά αὐτή μεταβιβάσθηκε σέ ὁλόκληρο τό ἀνθρώπινο γένος, τό ὁποῖο δέν μποροῦσε πλέον μέ μόνο τίς δικές του δυνάμεις νά ἀποκαταστήση τήν κοινωνία του μέ τόν Θεό. Ἡ ἀποκατάσταση τοῦ ἀνθρώπου ἦταν λοιπόν δυνατή μόνο μέ τήν ἄπειρη χάρη τοῦ Θεοῦ, *ἡ ὁποία ἀποκατέστησε τίς πρόσθετες θεῖες δωρεές στήν ἀνθρωπίνη φύση, συγχώρησε τίς ἁμαρτίες της καί τῆς ἔδωσε τήν ἱκανότητα νά ἀσκῆ τίς τρεῖς χριστιανικές ἀρετές (πίστη, ἐλπίδα καί ἀγάπη).* Ἡ *ἀποκατάσταση αὐτή πραγματοποιήθηκε μέ τό ὅλο λυτρωτικό ἔργο τοῦ Χριστοῦ, καίτοι ὁ Θεός, κατά τόν Ἀκινάτη, μποροῦσε νά τήν πραγματοποιήση καί χωρίς αὐτό.* Ἀπό τό ἔργο ὅμως τοῦ Χριστοῦ προέκυψε ὄχι μόνο ἡ ἱκανοποίηση τοῦ Θεοῦ, ἀλλά καί μία *περισσεύουσα ἀξιομισθία*, ἡ ὁποία πρέπει νά ἀνταμειφθῆ καί ἡ ὁποία κινεῖ τόν ἄνθρωπο νά ἐνεργοποιήση τή δική του ἀγάπη. Ἀφοῦ ὁ Χριστός ὡς Θεός εἶναι ὑπεράνω κάθε ἀνάγκης, *ἡ ἀνταμοιβή τῆς ἀξιομισθίας τῆς σταυρικῆς του θυσίας ἀποδίδεται στούς ἀνθρώπους,* οἱ ὁποῖοι ἱκανώνονται ἀπό τή θεία χάρη γιά νά τήν ἀποδεχθοῦν. Ὡστόσο, ἡ ἀποδοχή αὐτή εἶναι δυνατή μόνο μέσα ἀπό τήν ἐμπειρική βίωση τῶν ἑπτά μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας *(βάπτισμα, χρίσμα, θ. εὐχαριστία, μετάνοια, εὐχέλαιο, ἱερωσύνη, γάμος).*

Σέ ὅλα *τά ἐπίμαχα ζητήματα πίστεως καί πνευματικότητας* ὁ Ἀκινάτης προσπάθησε νά μήν ἀπομακρυνθῆ ἀπό τήν ἐπίσημη θέση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Δύσεως, τήν ὁποία ὅμως προσπάθησε πάντοτε νά ἑρμηνεύση στά πλαίσια τῆς θεολογίας του. Στό ζήτημα τῆς εὐχαριστιακῆς ἔριδας δέχθηκε τήν περί *"μετουσιώσεως"* ἀπόφαση τῆς Δ΄ συνόδου τοῦ Λατερανοῦ (1215). Κατά τήν ἐκφώνηση τῶν Κυριακῶν λόγων (*"Λάβετε φάγετε..., Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες..."*) συντελεῖται μέ τή δύναμη τοῦ Θεοῦ τό θαῦμα τῆς μεταβολῆς τῆς *"οὐσίας"* τῶν στοιχείων τοῦ ἄρτου καί τοῦ οἴνου σέ σῶμα καί αἷμα Χριστοῦ, καίτοι τά στοιχεῖα αὐτά διατηροῦν τά *"συμβεβηκότα"* τοῦ ἄρτου καί τοῦ οἴνου (*μορφή, γεύση, ὁμοιότητα* κ.λπ.). Ἐν τούτοις, ὁ Ἀκινάτης δέν ἀναφέρεται στήν *"ἐπίκληση"* τοῦ ἁγίου Πνεύματος γιά τόν *καθαγιασμό* καί τή *μεταβολή* τῶν τιμίων δώρων, ὅπως δεχόταν πάντοτε ἡ πατερική παράδοση, αἰτιολογεῖ δέ τή μή κοινωνία τῶν λαϊκῶν ἀπό τά δύο

στοιχεῖα μέ τήν καθιερωμένη στή Δύση ἑρμηνεία τοῦ *κινδύνου βεβηλώσεως* τοῦ μυστηρίου. Ὑποστήριζε ὅμως ὅτι *σέ κάθε ἕνα ἀπό τά δύο στοιχεῖα εἶναι παρόν τό ὅλο σῶμα καί τό ὅλο αἷμα τοῦ Χριστοῦ*. Ἀνάλογες συμβατικές ἑρμηνεῖες ἔδωσε καί στό ὀξύτερο ζήτημα τῶν *"ἀφέσεων"* (indulgentiae), ἀφοῦ δέχθηκε ὅτι ἡ Ἐκκλησία δύναται νά διαθέτη *τήν περισσεύουσα ἀξιομισθία τοῦ Χριστοῦ καί τῶν ἁγίων* σέ ὅσους ἁμαρτωλούς ἔχουν πράγματι ἀνάγκη ἀπό τήν ἐνίσχυση αὐτή. Βεβαίως, *ἀπέφευγε νά ἀποσυνδέση τά συγχωροχάρτια ἀπό τή μετάνοια τῶν πιστῶν*. Ἀντιθέτως, ἐνῶ τίς *"ἀφέσεις"* σέ ὅσους εἶχαν ἀποθάνει ἤ εὑρίσκοντο στό *καθαρτήριο πῦρ* (purgatorium) ἑρμήνευε μέ τήν ἄρρηκτη ἑνότητα τῆς *θριαμβευούσας* καί τῆς *στρατευομένης* Ἐκκλησίας στόν οὐρανό, στή γῆ καί στό purgatorium. *Ὅταν πάσχη ἕνα μέλος τῆς Ἐκκλησίας, συμπάσχουν ὅλα τά μέλη της, γι'αὐτό καί ὅλα τά μέλη τῆς Ἐκκλησίας, ζῶντα ἤ τεθνεῶτα, μποροῦν νά μετέχουν καί στούς πνευματικούς θησαυρούς τῆς στρατευομένης Ἐκκλησίας*. Ἐναντίον τοῦ θεολογικοῦ συστήματος τοῦ δομινικανοῦ μοναχοῦ, τό ὁποῖο ἱκανοποιοῦσε τόν παπικό θρόνο καί συμβίβαζε τίς γνωστές ἀντιθέσεις τῶν σχολαστικῶν θεολόγων μέ τή διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας, ἀντέδρασαν ἀφ'ἑνός μέν οἱ φραγκισκανοί θεολόγοι, ἀφ'ἑτέρου δέ οἱ ὑπέρμαχοι τῆς παραδοσιακῆς θεολογίας τοῦ ἱ. Αὐγουστίνου. Ὁ φραγκισκανός θεολόγος καί συνάδελφος τοῦ Ἀκινάτη στό Παρίσι *Ἰωάννης Βοναβεντούρα* ἄσκησε δριμύτατη κριτική στήν ἀριστοτελική φιλοσοφία καί σέ βασικούς τομεῖς τοῦ θεολογικοῦ συστήματος τοῦ Ἀκινάτη ὡς πρός τή διάκριση φιλοσοφίας καί θεολογίας, ὡς πρός τή σχέση ψυχῆς καί σώματος, ὡς πρός τήν αἰτιοκρατία στόν φυσικό κόσμο, ὡς πρός τή σχέση ὕλης καί πνεύματος κ.λπ. Οἱ ὑπέρμαχοι τοῦ *Αὐγουστινισμοῦ* κατέκριναν τό θεολογικό σύστημα τοῦ Ἀκινάτη, ἐπειδή, κατά τήν κρίση τους, ἀποσυνέθετε τήν πίστη μέσα στήν πρόνοια τοῦ Θεοῦ, ἀπέκλειε μία μή αἰτιοκρατική πράξη τοῦ Θεοῦ, ἀποδυνάμωνε τήν προσωπική ἐλευθερία καί εὐθύνη τοῦ ἀνθρώπου, περιόριζε τήν παραδοσιακή βίωση τῆς ἐμπειρίας τῆς θείας χάριτος κ.λπ.

Ὁ **Ἰωάννης Δούνς Σκῶτος** (1265-1308) *ὑπῆρξε ὁ κυριότερος πολέμιος τοῦ θεολογικοῦ συστήματος τοῦ Ἀκινάτη* καί ὁ σπουδαιότερος θεολογικός ἐκπρόσωπος τοῦ τάγματος τῶν Φραγκισκανῶν. Ἦταν προφανῶς ἀγγλικῆς καταγωγῆς, παρά τήν ἀντίθετη δήλωση τῶν παρωνυμίων του *(Δούνς, Σκῶτος)*, καί σπούδασε στήν Ὀξφόρδη, ὅπου δίδαξε θεολογία. Κατέστη περίφημος γιά τή συστηματική κριτική βασικῶν θέσεων τοῦ θεολογικοῦ συστήματος τοῦ Ἀκινάτη. Ὑπερεῖχε ἔναντι ὅλων τῶν σχολαστικῶν θεολόγων τοῦ ΙΓ΄ αἰώνα μέ τήν ἐντυπωσιακή πράγματι διαλεκτική του ἱκανότητα καί τό ὀξύτατο κριτικό του πνεῦμα. Μέ ἀπόφαση τοῦ *"γενικοῦ"* τοῦ τάγματος τῶν Φραγκισκανῶν μετατέθηκε στό Παρίσι (1304), ὅπου συνέχισε τόσο τή διδασκαλία τῆς θεολογίας, ὅσο καί τήν

κριτική τοῦ ἔργου τοῦ Ἀκινάτη. Τό κύριο θεολογικό του σύγγραμμα φέρει τόν τίτλο "*Ἔργον Ὀξόνειο*" (Opus Oxoniense) καί ἀντικατροπτίζει τίς θεμελιώδεις ἀρχές τῆς διδασκαλίας του. Ὁ Σκῶτος, ὅπως καί ὁ Ἀκινάτης, ἦταν ἀριστοτελικός καί ἀνῆκε στούς μετριοπαθεῖς πραγματιστές, ἀλλά δέν συμμεριζόταν τίς διαλεκτικές θεολογικές συμβάσεις τοῦ Ἀκινάτη. Διαφωνοῦσε πρός τόν Ἀκινάτη γιά τήν *παραπληρωματική σχέση πίστεως καί γνώσεως, θεολογίας καί φιλοσοφίας*. Ὁ Σκῶτος ἀπέρριπτε τίς βασικές θέσεις τοῦ Ἀκινάτη, *ὅτι δηλαδή εἶναι ἀδύνατη ὁποιαδήποτε πραγματική διαφωνία μεταξύ τῆς θεολογίας καί τῆς φιλοσοφίας καί ὅτι δύναται ἡ φιλοσοφία νά συμβάλη, ἔστω καί μερικῶς, στήν κατάκτηση τῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως*. Ὑποστήριζε ὅτι πολλές ἀλήθειες τῆς πίστεως θεωροῦνται ἀπίθανες γιά τή φιλοσοφία, ἀλλά εἶναι θεμελιώδεις γιά τήν πίστη καί γίνονται ἀποδεκτές μέ τή διδακτική αὐθεντία τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ ἀνθρώπινος λόγος, κατά τόν Σκῶτο, δέν διέθετε τίς ἀποδιδόμενες σέ αὐτόν ἀπό τόν Ἀκινάτη ἱκανότητες νά κατακτήση θεμελιώδεις ἀλήθειες τῆς πίστεως, οἱ ὁποῖες ἀνήκουν στόν χῶρο τῆς θείας ἀποκαλύψεως. *Ἡ ὑποβάθμιση αὐτή τῶν ἱκανοτήτων τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου στόν χῶρο τῆς θεολογίας ἀπονεύρωνε ὄχι μόνο τό θεολογικό σύστημα τοῦ Ἀκινάτη, ἀλλά καί τήν ὅλη λογοκρατική παράδοση τῆς σχολαστικῆς θεολογίας*. Ἡ βασική τους διαφωνία ἐπιβεβαιωνόταν μέ τή διαλεκτική ἀνιπαράθεση καί σέ συγκεκριμένα θεολογικά ζητήματα. *Ἐνῶ κατά τόν Ἀκινάτη ἡ ὕπαρξη ἦταν ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ, κατά τόν Σκῶτο ἡ ὑψίστη θέληση ἦταν ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ. Κατά τόν Ἀκινάτη ὁ Θεός ἔπραξε ὅ,τι εἶδε ὅτι εἶναι καλό, ἐνῶ κατά τόν Σκῶτο ὅ,τι ὁ Θεός θέλει αὐτό εἶναι καλό, ἁπλῶς ἐπειδή ἔτσι τό θέλησε ὁ Θεός. Ἡ ἐνανθρώπηση τοῦ Χριστοῦ γιά τή σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου δέν ἦταν ἁπλῶς ἡ καλλίτερη ἀπό πολλές ἄλλες δυνατότητες τοῦ Θεοῦ, ὅπως ἔλεγε ὁ Ἀκινάτης, ἀλλά ἡ μόνη ὁδός, ἡ ὁποία ἀπορρέει ἀπό τήν ἀπόλυτη θέληση τοῦ Θεοῦ*. Ἡ σταυρική θυσία τοῦ Χριστοῦ δέν ἦταν ἡ σοφώτερη ὁδός γιά τή σωτηρία, ὅπως δίδασκε ὁ Ἀκινάτης, ἀλλά ἡ μόνη ὁδός γιά τή σωτηρία, τήν ὁποία θέλησε ὁ Θεός, γιατί, σέ ἀντίθετη περίπτωση, θά σχετικοποιεῖτο ἡ ἀπολυτότητα τῆς θελήσεως τοῦ Θεοῦ κ.λπ. Ἡ ὑποστήριξη τῆς θεολογίας τοῦ Σκώτου ὄχι μόνο ἀπό τούς φραγκισκανούς, ἀλλά καί ἀπό τούς ἄλλους πολεμίους τοῦ θεολογικοῦ συστήματος τοῦ Ἀκινάτη, διαμόρφωσε τόν ὀξύτατο ἀνταγωνισμό μεταξύ τῶν "*Θωμιστῶν*" καί τῶν "*Σκωτιστῶν*" θεολόγων τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας μέχρι τήν προτεσταντική Μεταρρύθμιση.

Ὁ **Γουλιέλμος Ὄκκαμ** (+ 1349) ἐπισφράγισε τήν ἀποσύνθεση τῆς σχολαστικῆς θεολογίας μέ τή ριζική ἀποσύνδεση τῆς θεολογίας ἀπό τή φιλοσοφία. Ἦταν ἐπίσης ἀγγλικῆς καταγωγῆς φραγκισκανός μοναχός, ὁ ὁποῖος σπούδασε στήν Ὀξφόρδη καί δίδαξε φιλοσοφία καί θεολογία στό Παρίσι. Ὑπῆρξε ὁ ἀξιολογώτερος θεολογικός ἐκπρόσωπος τοῦ τάγματος τῶν Φραγκισκανῶν καί ὑπέρμαχος τῆς παρατάξεως τῶν ζηλωτῶν μονα-

χῶν, οἱ ὁποῖοι ὑποστήριζαν, ὅπως εἴδαμε, *τήν ἀναγκαιότητα τῆς μιμήσεως τῆς πτωχείας τοῦ Χριστοῦ καί τῶν ἀποστόλων ὄχι μόνο ἀπό τούς μοναχούς τοῦ τάγματος, ἀλλά καί ἀπό τόν ἴδιο τόν παπικό θρόνο.* Ὁ πάπας Ἰωάννης ΚΒ΄ διέταξε τή φυλάκισή του, ἀλλά διέφυγε (1328) καί κατέφυγε στόν ἐπίσης πολέμιο τοῦ πάπα βασιλιά τῆς Γερμανίας Λουδοβίκο τόν Βαυαρό (1314-1347). Κυριότερα ἔργα του θεωροῦνται: *"Ζητήματα καί ἀποφάσεις"* (Quaestiones et decisiones), *"Ἑκατολλόγιον"* (Centiloquium) κ.ἄ. Ὁ Ὄκκαμ ἦταν ἐνθουσιώδης νομιναλιστής καί ἀπέκρουε τόσο τόν ἀκραῖο, ὅσο καί τόν μετριοπαθῆ πραγματισμό στή θεολογία. *Ὁποιεσδήποτε σχέσεις μεταξύ τῶν καθολικῶν ἐννοιῶν καί τῶν πραγμάτων ἐθεωροῦντο ὑποκειμενικά πλάσματα τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ καί δέν ὑπῆρχαν στήν πραγματικότητα.* Ἦσαν ἁπλᾶ *"ὀνόματα"* ἤ *συμβολικοί "ὅροι"*, ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος δέν δύναται νά ἀποκτήση πραγματική γνώση καί αὐτῶν ἀκόμη τῶν πραγμάτων. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή ἦταν ἀδύνατη ὁποιαδήποτε φιλοσοφική ἀπόδειξη τῶν ἀποκεκαλυμμένων ἀληθειῶν τῆς πίστεως, ἀφοῦ ἦταν ἀδύνατη ἡ αὐθεντική ἀναγωγή τοῦ νοῦ ἀπό τίς ἐπί μέρους *"παραστάσεις"* τῶν πραγμάτων στίς *καθολικές ἔννοιες.*

Ἡ πλήρης ἀποσύνδεση τῆς θεολογίας ἀπό τή φιλοσοφία τόν ὁδήγησε στήν ἀποδοχή τῆς ἀρχῆς τῆς *"διπλῆς ἀλήθειας"*. Κατά τή θεολογία λ.χ. ὁ Θεός εἶναι τριαδικός, ἐνῶ κατά τή φιλοσοφία δέν εἶναι τριαδικός, ἀλλά καί οἱ δύο παραδοχές εἶναι ἀληθεῖς. Οἱ ἀλήθειες τῆς πίστεως βεβαιώνονται ἀπό τήν αὐθεντία τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλά ἡ αὐθεντία τῆς Ἁγίας Γραφῆς ὑπερέχει τῶν ἀποφάσεων τῶν συνόδων καί τῶν παπῶν. *Ὀξύτερη ἦταν ἡ ἀποσύνδεση τῶν καθολικῶν ἐννοιῶν ἀπό τά πράγματα. Ὁ νοῦς συνάγει βεβαίως τίς ἐπί μέρους ἐντυπώσεις ἤ παραστάσεις τῶν αἰσθήσεων ἀπό τά πράγματα καί σχηματίζει ὁ ἴδιος κατά τρόπο ἀπολύτως ὑποκειμενικό τίς καθολικές ἔννοιες, οἱ ὁποῖες ὄχι μόνο δέν ἐκφράζουν πραγματικές σχέσεις, ἀλλά εἶναι ἁπλά ὑποκειμενικά σύμβολα τῶν ἐπίσης ὑποκειμενικῶν ἐντυπώσεων τοῦ νοῦ ἀπό τά ἐπί μέρους πράγματα.* Ἄν δηλαδή οἱ ὑποκειμενικές ἐντυπώσεις τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ ἀπό τά πράγματα εἶναι ἁπλά σύμβολα, τότε καί οἱ ὑποκειμενικές ἀναγωγές τῶν ἐντυπώσεων αὐτῶν σέ καθολικές ἔννοιες εἶναι *"σύμβολα τῶν συμβόλων"*. Κατέρρεε δηλαδή ὁποιαδήποτε πραγματική σχέση μεταξύ τῶν καθολικῶν ἐννοιῶν καί τῶν καθ'ἕκαστα πραγμάτων. Μόνο τά καθ'ἕκαστα πράγματα ὑπάρχουν στήν πραγματικότητα, ἔστω καί ἄν ὁ ἀνθρώπινος νοῦς δέν μπορεῖ νά ἀποκτήση πλήρη γνώση γι'αὐτά. Ἡ θεολογία λοιπόν εἶχε ἤδη ὁδηγηθῆ στά πρόθυρα τοῦ σκεπτικισμοῦ. Ἡ νομιναλιστική θεολογία τοῦ Ὄκκαμ χαρακτηρίσθηκε ὡς ἡ *"νέα μέθοδος"* (via moderna) κατ'ἀντίθεση πρός τήν *"παλαιά μέθοδο"* (via antiqua) τῶν *Θωμιστῶν* καί τῶν *Σκωτιστῶν*, ἀλλά καί οἱ δύο "ὁδοί" δημιουργοῦσαν σοβαρά πνευματικά ἀδιέξοδα στήν Ἐκκλησία τῆς Δύσεως καί στούς πιστούς.

γ΄. Μυστική θεολογία

Ἡ **Μυστική θεολογία** ὑπῆρξε μία συνεχής καί παράλληλη ἀμφισβήτηση τῆς διαλεκτικῆς καί λογοκρατικῆς μεθοδολογίας τῆς σχολαστικῆς θεολογίας στή Δύση. Ἀναπτύχθηκε ἀνεξάρτητα μέν ἀπό τή σχολαστική θεολογία, ἀλλά ἀποτελοῦσε πάντοτε ἕνα σταθερό κριτήριο γιά τόν ἔλεγχο τῶ ἀκραίων τάσεων τῶν σχολαστικῶν θεολόγων. Πηγή ὅλων τῶν μυστικῶν τάσεων τῆς δυτικῆς θεολογίας ὑπῆρξαν τά ἀποδιδόμενα στόν Διονύσιο τόν Ἀρεοπαγίτη ἔργα, τά ὁποῖα ἐνίσχυαν τήν ἀνανέωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιά τή σπουδή ὄχι μόνο τῶν ἔργων τοῦ ἱ. Αὐγουστίνου, ἀλλά καί τοῦ νεοπλατωνισμοῦ. Κύριος ἐκφραστής τῶν τάσεων αὐτῶν ὑπῆρξε *ἡ μονή τοῦ Ἁγίου Διονυσίου* (Saint Denys) τῶν Παρισίων, ἡ ὁποία ἔδειξε ἰδιαίτερο καί σταθερό ἐνδιαφέρον γιά τό ἔργο τοῦ θεωρουμένου ἀπό τήν παράδοση ὡς ἱδρυτῆ τῆς τοπικῆς ἐκκλησίας τῶν Παρισίων καί φερωνύμου πάτρωνα τῆς μονῆς. Ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς αὐτῆς *Χιλδουῖνος* εἶχε ἐπιχειρήσει μία πρώτη ἀνεπιτυχῆ μετάφραση τῶν ἔργων τοῦ ψευδο-Διονυσίου, ἀλλά ὁ Ἰωάννης *Σκῶτος Ἐριγένης* (+ 890) ὁλοκλήρωσε τήν προσπάθεια αὐτή καί προσέφερε στή δυτική θεολογία μία μόνιμη πηγή πνευματικοῦ ἀνεφοδιασμοῦ. Οἱ μυστικοί θεολόγοι τῆς Δύσεως συμμετεῖχαν στίς θεολογικές ζυμώσεις τοῦ ΙΒ΄ καί ΙΓ΄ αἰώνα καί δέν ἀπέκλειαν τελείως τή διαλεκτική μέθοδο τῶν σχολαστικῶν θεολόγων, καίτοι κατανοοῦσαν διαφορετικά ἀπό αὐτούς τή λειτουργία τῆς θεολογίας στή ζωή τῆς Ἐκκλησίας. Μέ ἀνάλογα κριτήρια καί οἱ σχολαστικοί ἐπίσης θεολόγοι δέν ἀποκόπηκαν τελείως ἀπό τό πνεῦμα τῆς *μυστικῆς θεολογίας* τῆς Δύσεως, ἀφοῦ κατανοοῦσαν τό ὅλο θεολογικό τους οἰκοδόμημα *ὡς μία βεβαιότερη ὁδό πρός τήν αὐθεντική βίωση* τοῦ περιεχομένου τῆς χριστιανικῆς πίστεως.

Ἄλλωστε, ἡ κυριαρχία τοῦ ἀριστοτελισμοῦ δέν ἀπέκλεισε τελείως τόν νεοπλατωνισμό στίς φιλοσοφικές προϋποθέσεις τῆς σχολαστικῆς θεολογίας, ὄχι μόνο ἐπειδή ἦταν ἀδύνατη ἡ πλήρης ἀποκοπή της ἀπό τίς νεοπλατωνικές ἀρχές τοῦ παραδοσιακοῦ στή δυτική θεολογία Αὐγουστινισμοῦ, ἀλλά καί ἐπειδή οἱ σχολαστικοί θεολόγοι δέν ἀπέφυγαν τίς συγχύσεις μεταξύ τοῦ ἀριστοτελισμοῦ καί τοῦ νεοπλατωνισμοῦ. Στή σύγχυση αὐτή συνέβαλε τά μέγιστα τόσο ἡ εὐρύτατη διάδοση στή Δύση ὑπό τό ὄνομα τοῦ Ἀριστοτέλη ἑνός ἔργου (Liber de causis) τοῦ νεοπλατωνικοῦ φιλοσόφου Πρόκλου (410-485), ὅσο καί ἡ ἐπίδραση τοῦ νεοπλατωνικοῦ σχολιασμοῦ τῶν ἀριστοτελικῶν ἔργων ἀπό τόν ἀραβοϊσπανό φιλόσοφο Ἀβερρόη (1126-1198) καί ἀπό ἄλλους ἄραβες φιλοσόφους. Στά πλαίσια αὐτά τά μεταφρασμένα ἔργα ψευδο-Διονυσίου ἀποκτοῦσαν μέν ἐξαιρετική, ἀλλά συνήθως ἐνοχλητική αὐθεντία γιά τούς σχολαστικούς θεολόγους. Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι ὁ συστηματικότερος ἐκπρόσωπος

τῆς σχολαστικῆς μεθόδου κατά τόν ΙΒ΄ αἰώνα *Πέτρος Ἀβαιλάρδος* (1079-1142), μοναχός τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Διονυσίου τῶν Παρισίων, αἰσθάνθηκε τήν ἀνάγκη νά ἐρευνήση καί νά ἀμφισβητήση *πρῶτος* τήν αὐθεντικότητα τῶν ἀρεοπαγιτικῶν ἔργων, καίτοι αὐτό συνεπαγόταν τήν ἀπομάκρυνσή του ἀπό τή μονή, ἡ ὁποία παρέμεινε τό κέντρο τῆς συνεχοῦς ἀκτινοβολίας τους στή θεολογία τῆς Δύσεως. Πράγματι, καί αὐτός ἀκόμη ὁ κορυφαῖος ἐκφραστής τῆς σχολαστικῆς θεολογίας, ὁ *Θωμᾶς Ἀκινάτης* (1221-1274), ἐπηρεάσθηκε βαθύτατα στή θεολογία του ἀπό τά ἀρεοπαγιτικά ἔργα καί δέν ἀπέκρυψε τίς ἐνδιάθετες μυστικές τάσεις του στό ἔργο: "*Περί τελειώσεως τῆς πνευματικῆς ζωῆς*" (De perfectione vitae Spiritualis).

Ὁ **Βερνάρδος τοῦ Κλαιρβώ** (1090-1153), ἡγούμενος τῆς περίφημης μονῆς τοῦ Κλαιρβώ τοῦ τάγματος τῶν Κιστερσιανῶν, ὑπῆρξε, ὅπως εἴδαμε, ὄχι μόνο ὁ κυριότερος ἐκφραστής τῆς ἀσκητικῆς πνευματικότητας τῆς Δύσεως κατά τόν ΙΒ΄ αἰώνα, ἀλλά καί ὁ σκληρότερος πολέμιος τῶν ἀκραίων θέσεων τῆς σχολαστικῆς μεθόδου τοῦ Πέτρου Ἀβαιλάρδου. Ὁ Βερνάρδος ἀναδείχθηκε πράγματι στόν σημαντικότερο πολέμιο τοῦ ὀρθολογισμοῦ τῶν σχολαστικῶν θεολόγων. Συνδύαζε τόν ἀσκητικό μυστικισμό μέ τήν ἐνθουσιαστική ὑποστήριξη τῆς κοινωνικῆς ἀποστολῆς τῆς Ἐκκλησίας. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό αἰσθανόταν αὐθόρμητη τήν ἀνάγκη ὄχι μόνο νά ὑποδείξη, μέ τό εἰδικό ἔργο του "*Περί περισκέψεως*" (De consideratione), στόν μαθητή του πάπα Εὐγένιο Γ΄ τήν ὑψηλή ἀποστολή τῶν φορέων τοῦ παπικοῦ ἀξιώματος στήν Ἐκκλησία, ἀλλά καί νά ἀναλάβη εὐρύτατες πρωτοβουλίες γιά τήν ὀργάνωση τῆς Β΄ Σταυροφορίας καί γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἱπποτικοῦ τάγματος τῶν Ναϊτῶν. Ἦταν καί ὁ ἴδιος γιός γάλλου ἱππότη. Ἡ θεολογία του ἀναπτύχθηκε σέ ἀξιόλογες πραγματεῖες (De contemptu Dei, De diligendo Deo, Adversus Abaelardum κ.ἄ.) καί στά κηρύγματά του στό "*Ἆσμα Ἀσμάτων*", χαρακτηρίσθηκε δέ ὡς ἡ "*θεολογία τῆς καρδίας*" γιά νά δηλωθῆ ἡ ἀντίθεσή της πρός τή "*θεολογία τοῦ νοῦ*" τῶν σχολαστικῶν θεολόγων. Ἡ μυστική του θεολογία παρουσίαζε ἕναν ἰδιότυπο *χριστοκεντρικό μονισμό*, ὁ ὁποῖος εἶχε στό κέντρο του τόν ἐσταυρωμένο Χριστό καί ὡς κύρια ἔκφρασή του τόν πνευματικό δυναμισμό τῆς ἀγάπης. Ὑποστήριζε ὅτι "*ὁ Θεός γνωρίζεται τόσο, ὅσο ἀγαπᾶται*" (in tantum Deus cognoscitur, in quamtum amatur) καί ὄχι βεβαίως *ὅσο κατανοεῖται*, ὅπως στούς λογοκρατικούς συλλογισμούς τῶν σχολαστικῶν θεολόγων.

Ὁ **Ἰωάννης Μάιστερ Ἔκχαρτ** (Meister Eckhart, 1260-1327) ὑπῆρξε ὁ κυριότερος ἐκπρόσωπος τῆς μυστικῆς θεολογίας κατά τήν περίοδο τῆς διαλεκτικῆς ἀντιπαραθέσεως τῶν *πραγματιστῶν* καί τῶν *νομιναλιστῶν* σχολαστικῶν θεολόγων. Ἡ προσωνυμία τοῦ *Μάιστερ* (= διδάσκαλος) ὑποδηλώνει τή μεγάλη ἀπήχηση τοῦ διδακτικοῦ του ἔργου. Καταγόταν

ἀπό τή Γερμανία καί ἐντάχθηκε στό τάγμα τῶν Δομινικανῶν, ὑπῆρξε δέ μαθητής τοῦ Ἀλβέρτου Μάγνου στό Παρίσι, ὅπου ἐντυπωσιάθηκε ὄχι μόνο ἀπό τή εὐρυμάθεια τοῦ διδασκάλου του, ἀλλά καί ἀπό τόν ἀβερροϊκό ὑπομνηματισμό τῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη. Παράλληλα πρός τή σύντομη περίοδο ἐποπτείας τῶν μονῶν τῶν Δομινικανῶν στή Σαξωνία (1304) καί στή Βοημία (1307), ἄσκησε καί διδακτικά καθήκοντα στό Παρίσι (1300), στό Στρασβοῦργο καί ἀργότερα στήν Κολωνία. Ἔγραψε τίς θεολογικές του πραγματεῖες στή λατινική, ἀλλά ἀνέπτυξε τίς μυστικές του ἰδέες στή γερμανική γλώσσα μέ πραγματεῖες ἤ καί μέ προφορικά κηρύγματα, τά ὁποῖα καταγράφηκαν ἀπό ἄλλους. Ἡ θεολογία τοῦ Ἔκκαρτ εἶχε διαποτισθῆ ἀπό τόν νεοπλατωνισμό καί τόν ἀβερροϊσμό, ἔρρεπε δέ σαφῶς πρός πανθεϊστικές ἰδέες. *Ὑποστήριζε ὅτι ἡ μόνη ἀληθινή πραγματικότητα ὅλων τῶν ὄντων εἶναι τό θεῖο καί ἡ μόνη ἀληθινή πραγματικότητα γιά τόν ἄνθρωπο εἶναι ἡ ἐνυπάρχουσα στή ψυχή του ἀκτίνα τοῦ Θεοῦ. Ὁλόκληρη ἡ πνευματική ζωή τοῦ ἀνθρώπου πρέπει νά ἔχη ὡς ἀπόλυτο σκοπό τή γέννηση τοῦ Θεοῦ στήν ψυχή του,* ἡ ὁποία ὁδηγεῖ στή μυστική του κοινωνία μέ τόν Θεό καί στήν πλήρωση τῆς ψυχῆς του ἀπό ἀγάπη καί δικαιοσύνη. Ἡ μυστική αὐτή κοινωνία τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν Θεό εἶναι ἡ ὑψίστη πνευματική τελείωση, *ὑπερέχει δέ ἀπό τήν κοινωνία, ἡ ὁποία κατορθώνεται μέ τή συμμετοχή στή λατρεία τῆς Ἐκκλησίας ἤ μέ τά ἀγαθά ἔργα,* ἀφοῦ μόνο ἡ καταυγασμένη ἀπό τήν παρουσία τοῦ Θεοῦ ψυχή μπορεῖ νά πράττη ἔργα ἀγάπης καί δικαιοσύνης. Ὑπόδειγμα καί αὐθεντικό πρότυπο τῆς ἑνώσεως τῆς ψυχῆς μέ τόν Θεό εἶναι ὁ Χριστός, στόν ὁποῖο κατοίκησε ὁλόκληρο τό πλήρωμα τῆς θεότητας.

Οἱ μυστικές αὐτές ἰδέες σχετικοποιοῦσαν ἀναμφιβόλως τή μυστηριακή ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας, καίτοι ὁ Ἔκκαρτ ἀπέφευγε ὁποιαδήποτε δημόσια ἤ εὐθεία ἀμφισβήτηση τῆς σημασίας τῶν μυστηρίων γιά τήν πνευματική ζωή τῶν πιστῶν. Ἐν τούτοις, τά κηρύγματά του δημιούργησαν ἐκκλησιαστικό ζήτημα. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κολωνίας Ἐρρίκος συγκέντρωσε τίς ἐπίμαχες θέσεις τῶν κηρυγμάτων του καί τόν κατηγόρησε γιά ἔκπτωση σέ αἱρετικές δοξασίες, ἀνέθεσε δέ σέ εἰδική ἀνακριτική ἐπιτροπή τή βαθύτερη ἐξέταση τοῦ ὅλου θέματος (1326). Ἡ καταγγελία ἀπέδιδε στόν Ἔκκαρτ ἐκτροπή πρός πανθεϊστικές ἰδέες, ἀλλά εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ καταγγελία αὐτή δέν προέκυπτε ἀπό τό ὅλο θεολογικό του ἔργο. Χρησιμοποιήθηκαν, ὡς συνήθως, ἐπιλεγμένες ἀσαφεῖς προτάσεις, κυρίως ἀπό τά κηρύγματά του, οἱ ὁποῖες ἦσαν πράγματι ἀτυχεῖς. Ὡστόσο, ὑποστηρίχθηκε στή νεώτερη ἔρευνα (R. Otto, 1929) ὅτι ὁ Ἔκκαρτ ἦταν ὄχι βεβαίως πανθεϊστής, ἀλλά *"θεοπαντιστής"*, ἤτοι δέν ταύτιζε τόν Θεό μέ τόν κόσμο *(πανθεϊσμός)*, ἀλλά προέβαλλε τήν ἀνάγκη ταυτίσεως τοῦ κόσμου μέ τόν Θεό (*"θεοπαντισμός"*) ὑπό τήν ἔννοια μιᾶς ἐσώτερης μυστικῆς σχέσεως. Ὁ Ἔκκαρτ συγκλονίσθηκε ἀπό τήν ἐξέλιξη τῶ πραγμάτων ὄχι μόνο

ἐπειδή δέν δεχόταν τήν ἔκπτωσή του σέ αἱρετικές δοξασίες, ἀλλά καί ἐπειδή δέν ἐπιθυμοῦσε νά ἀμφισβητήση μέ τή διδασκαλία του τήν παραδοσιακή πίστη τῆς Ἐκκλησίας. Ἐπικαλέσθηκε παλαιότερο κήρυγμά του στόν ναό τῶν Δομινικανῶν, στό ὁποῖο εἶχε διακηρύξει ὄχι μόνο τήν ἀντίθεσή του πρός κάθε αἱρετική παρέκκλιση, ἀλλά καί τήν προθυμία του νά ἀποκηρύξη ὁποιαδήποτε κακοδοξία, ἡ ὁποία θά διαπιστωνόταν τυχόν στή διδασκαλία του. Ἡ προνομιακή σχέση τῶν δομινικανῶν θεολόγων μέ τήν παπική αὐλή ὡς *θεολογικῶν συμβούλων τοῦ πάπα* τοῦ ἐπέτρεψε νά ἀρνηθῆ τήν ἁρμοδιότητα τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κολωνίας καί νά ἀσκήση τό ἔκκλητον (appellatio) πρός τόν πάπα Ἰωάννη ΚΒ΄, ὁ ὁποῖος διέμενε στήν Ἀβινιόν. Τό παπικό δικαστήριο ἀπέφυγε μέν νά καταδικάση προσωπικῶς τόν Ἔκκαρτ, ἀλλά καταδίκασε ὁρισμένες θέσεις του ὡς αἱρετικές. Ὁ Ἔκκαρτ εἶχε ἤδη ἀποθάνει (1327), ἀλλά οἱ ἰδέες του ἐπηρέασαν τή διδασκαλία πολλῶν μαθητῶν του. Σημαντικότεροι ἀπό τούς μαθητές του ὑπῆρξαν οἱ *Ἰωάννης Τάουλερ* (Tauler, 1300-1361), *Ἑρρίκος Σοῦσο* (Suso, 1295-1366), *Ἰωάννης Ρούισμπρουκ* (Ruysbroeck, 1293-1381) κ.ἄ., οἱ ὁποῖοι συντήρησαν τήν ἐπίδραση τῆς μυστικῆς θεολογίας στήν ὅλη ἐξέλιξη τῆς θεολογίας τῆς Δύσεως (J.M. Clarc, The Great German Mystics: Eckhart, Tauler and Suso, Oxford 1949) μέχρι τήν προτεσταντική Μεταρρύθμιση.

Ὁ **Νικόλαος τῆς Λύρας** (+ 1340) προεξέτεινε τίς μυστικές ἰδέες στήν *ἐξηγητική θεολογία.* Ἦταν γαλλικῆς καταγωγῆς φραγκισκανός μοναχός, ὁ ὁποῖος ἀφιερώθηκε στήν ἑρμηνεία τῆς Ἁγίας Γραφῆς καί ἐφάρμοσε στό ἔργο του τή λησμονημένη στή Δύση παλαιά ἱστορικογραμματική μέθοδο τῆς Ἀντιοχειανῆς σχολῆς. Τό ἐξηγητικό ἔργο του (Postilla) εἶχε μεγάλη ἀπήχηση. Ὡστόσο, τήν *ἱστορικογραμματική* ἑρμηνεία συμπλήρωσε ἀργότερα μέ τή *μυστική καί ἠθική ἑρμηνεία* τῆς Ἁγίας Γραφῆς σέ νεώτερο ἔργο του (Moralitates), τό ὁποῖο προσαρτήθηκε στό πρῶτο καί διαδόθηκε εὐρύτατα στή Δύση. Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι ὁ *Μαρτίνος Λούθηρος* ἔτρεφε μεγάλο σεβασμό πρός τό ἔργο αὐτό, τό ὁποῖο χρησιμοποίησε συστηματικά στή διατύπωση τῶν θεολογικῶν του θέσεων. Ἡ εὐαισθησία τῶν Φραγκισκανῶν νά προβάλλουν συνεχῶς ὡς ἰδανικό πρότυπο τοῦ πνευματικοῦ τους βίου τή μίμηση τῆς πτωχείας τοῦ Χριστοῦ καί τῶν ἀποστόλων ἦταν διάχυτη στό ἔργο τοῦ Νικολάου καί ἐξυπηρετοῦσε τόν ἀγώνα τοῦ Λουθήρου ἐναντίον τοῦ ἐκκοσμικευμένου παπισμοῦ. Ἡ ἐξάρτησή του ἦταν τόσο μεγάλη, ὥστε νά γίνη παροιμιώδης ἡ ἀποφθεγματική καί λογοπαικτική διατύπωση, ὅτι *"ἄν ὁ Λύρας δέν ἔπαιζε τή λύρα, δέν θά χόρευε ὁ Λούθηρος"* (Si Lyra non lyrasset, Lutherus non saltasset).

Ὁ **Θωμᾶς ὁ ἐκ Κέμπης** (1380-1471) ἀνασυνέδεσε τίς μυστικές ἰδέες τῆς ἐποχῆς του μέ τόν *χριστοκεντρικό μυστικισμό* τοῦ Βερνάρδου τοῦ Κλαιρβώ. Καταγόταν ἀπό τήν περιοχή τῆς Κολωνίας καί ἔζησε πολλά ἔτη

στήν Ὀλλανδία. Ἐκεῖ συνδέθηκε μέ τήν ἡμιμοναστική ἀδελφότητα τῶν "*Ἀδελφῶν τῆς Κοινῆς Ζωῆς*", ἡ ὁποία ἐμπνεόταν ἀπό τίς μυστικές ἰδέες τοῦ Γεράρδου Γκρούτ (Groot, 1340-1384), μαθητῆ τοῦ Ἰωάννη Ρούισμπρουκ, καί ἄσκησε μεγάλη ἐπίδραση στήν ἀνανέωση τῆς ἀσκητικῆς πνευματικότητας τόσο στήν Ὀλλανδία, ὅσο καί στή Γερμανία. Ἡ ἀδελφότητα αὐτή εἶχε τό μοναστικό της κέντρο στό Βιντεσάιμ καί συνέδεε σαφέστερα ἀπό τόν Ἔκκαρτ τίς μυστικές της ἰδέες μέ τή μυστηριακή ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας. Μεταξύ τῶν ἱδρυτῶν τῆς ἀδελφότητας καί τοῦ μοναστικοῦ κέντρου ἦταν καί ὁ *Ἰωάννης*, πρεσβύτερος ἀδελφός τοῦ Θωμᾶ. Ὁ Θωμᾶς συνδέθηκε μέ τό μοναστήρι τῆς Ἁγίας Ἁγνῆς, τό ὁποῖο ἀνῆκε στήν ἴδια μοναστική ἀδελφότητα, ἀφιερώθηκε δέ στήν ἀντιγραφή παλαιῶν χειρογράφων, στήν ἐξομολόγηση καί στό κήρυγμα. Κατά τήν ἀντιγραφή χειρογράφων ἐντυπωσιάσθηκε ἀπό τήν πνευματικότητα τῶν ἔργων τοῦ Βερνάρδου τοῦ Κλαιρβώ, σώζεται δέ χειρόγραφο τῶν ἔργων αὐτῶν, τό ὁποῖο ἀντιγράφηκε ἀπό τόν ἴδιο τόν Θωμᾶ. Ὁ ἰδιότυπος *χριστοκεντρικός μυστικισμός* τῆς "*θεολογίας τῆς καρδίας*" τοῦ Βερνάρδου ἀνακεφαλαίωνε τίς μυστικές ἰδέες τῆς ἀδελφότητας. Ὁ Θωμᾶς κατανόησε ὅτι *ἡ ὅλη μυστική πνευματικότητα συνοψίζεται στή συνεχῆ μελέτη καί μίμηση τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ*. Τίς σκέψεις του αὐτές κατέγραψε μέ ἐντυπωσιακή ἁπλότητα καί μυστική πνευματικότητα στό περίφημο ἔργο του "*Μίμηση Χριστοῦ*" (De imitatione Christi ἤ ἁπλούστερα Imitatio Christi), τό ὁποῖο ἔγινε τό προσφιλέστερο ἀνάγνωσμα τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου τῆς Δύσεως κατά τούς μέσους χρόνους καί ἐπηρέασε βαθύτατα τήν πνευματική του ζωή γιά πολλούς αἰῶνες. Κανένα ἄλλο βιβλίο, ἐκτός ἀπό τήν Ἁγία Γραφή, δέν κυκλοφόρησε εὐρύτερα ἀπό τό πνευματικό αὐτό ἔργο, τό ὁποῖο ἔθρεψε τήν πνευματικότητα τῶν πιστῶν χωρίς τούς *διαλεκτικούς συλλογισμούς* τῶν σχολαστικῶν θεολόγων καί χωρίς τή *σχετικοποίηση τῆς μυστηριακῆς ἐμπειρίας* τῶν μυστικῶν θεολόγων τῆς Δύσεως.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ΄

ΗΣΥΧΑΣΤΙΚΕΣ ΕΡΙΔΕΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ

ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, Συγγράμματα, ἐκδ. Π. Χρήστου, τόμ. 1-3, Θεσσαλονίκη 1962-1970. ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ, Βίος καί πολιτεία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρός ἡμῶν Γρηγορίου τοῦ Σιναΐτου, ἐκδ. I. Pomialovskij, Zitie ize vo svjatych otsa nasevo Grigorija Sinaita, Πετρούπολις 1894. ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ, Zitie i zizn prepodobnago otsa nasego Feodosija, ἐκδ. V. N. Zlatarski, Sbornik za narodni umotvorenija, 1905, 1-41. ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΓΡΗΓΟΡΑ, Ἀντιρρητικοί, I, ἐκδ. H.- V. Beyer, Nikephoros Gregoras, Antirrhetika, I, Wien 1976. ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΓΡΗΓΟΡΑ, Ἀντιρρητικοί,. II (Laur. plut. 56, 14 ff 1 - 90. 120 - 162). ΓΡΗΓΟΡΑ, Ἱστορία, ἐκδ. Βόννης, τόμ. 1-3, 1829, 1830, 1835. ΦΙΛΟΘΕΟΥ, Ἀντιρρητικοί. PG 151, 773-1138. ΦΙΛΟΘΕΟΥ, Βίος καί πολιτεία καί ἐγκώμιον τοῦ ἐν ἁγίοις πατρός ἡμῶν Ἰσιδώρου, ἐκδ. Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Zitija dvukh vselenskikh patriarkhov XIV v., Πετρούπολις 1905, 52-149. ΦΙΛΟΘΕΟΥ, Λόγος ἐγκωμιαστικός εἰς τόν ἐν ἁγίοις πατέρα ἡμῶν Γρηγόριον... τόν Παλαμᾶν. PG 151, 551-656. ΦΙΛΟΘΕΟΥ, Τόμος συνοδικός κατά Προχόρου ἱερομονάχου τοῦ Κυδώνη. PG 151, 693-716. ΣΥΜΕΩΝ Θεσσαλονίκης, Περί τοῦ ἁγίου ναοῦ., PG 155, 305κἑξ. *Ἀξιολογώτερα ἔργα γιά τόν Μοναχικό βίο καί τίς ἡσυχαστικές ἔριδες εἶναι:* Γ. ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ, Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 1911. O. TAFRALI, Thessalonique au XIVe siècle, 1913. Χ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς καί ἡ Λατινική Ἐκκλησία, Γρηγ. Παλαμᾶς, 2, 1913, 345-354. G. MERCATI, Notitie di Procoro e Dimitrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota., 1931. M. JUGIE, La controverse palamite, Echos d'Orient, 30, 1931, 397-421. B. KRIVOSHEINE, Asketitseskoe i bogosloveskoe utsenie sv. Grigorija Palamy, Semin. Kondakovianum, 8, 1936, 99-154. J. GOUILLARD, Autour du palamisme, Echos d'Orient, 37, 1938, 424-464. M. AMMANN, Die Gottesschau im palamitischen Hesychasmus, 1938. K. KERN, Les éléments de la théologie de Grégoire Palamas, Irénikon 20, 1947, 6-33, 164-193. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Antropologija sv. Grigorija Palamy, 1950. M.CANDAL, Origen ideologico del Palamismo en un documento de David Disipato, Orient. Christ. Periodica 15, 1949, 85-124. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Un escrito trinitario de Isaac Argiro en la contienda palamita del siglo XIV, Orient. Christ. Periodica, 22, 1956, 92-137. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Juan Ciparisiota y el problemo trinitario palamitico, Orient, Christ. Periodica, 25, 1959, 127-164. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, La confession antipalamitica de Gregorio Akindino, Orient. Christ. Periodica, 25, 1959, 215-264. J. HAUSHERR, L'Hésychasme, Γtude de spiritualitΓ, Orient. Christ. Periodica 22, 1956, 5-40, 247-285. J. MEYENDORFF, Les débuts de la controverse hésychaste, Byzantion, 22, 1953, 87-120. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Introduction à l'étude de Grégoire Palamas, 1959. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, St. Grégoire Palamas et la mystique orthodoxe, 1959. G. SCHIRO, Barlaam Calabro, Epistole greche, i primordi episodici e dottrinari delle lotte esicaste, 1954. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Ὁ Βαρλαάμ

καί ἡ φιλοσοφία εἰς τήν Θεσσαλονίκην κατά τόν ΙΔ' αἰῶνα, 1959. E. VON IVANKA, Palamismus und Vätertradition, L'Eglise et les Eglises, II, 1955, 29-46. H.- G. BECK, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, 1959. R. J. LOENERTZ, Dix-huit lettres de Grégoire Acindyne analysées et datées, Orient. Christ. Periodica, 23, 1957, 114-144. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, Γρηγόριος Παλαμᾶς καί ἡ θεολογία εἰς τήν Θεσσαλονίκην κατά τόν ΙΔ' αἰῶνα, 1957. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Γρηγόριος Παλαμᾶς, 1960. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, 'Αθωνική Πολιτεία, 1963. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Τό Ἅγιον Ὄρος, 1987. Γ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΟΥ, Ἡ περί θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, 1963. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, Τό λειτουργικόν ἔργον Συμεών τοῦ Θεσσαλονίκης, 1966. Σ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ἑλληνικαί μεταφράσεις θωμιστικῶν ἔργων, 1967. D. M. NICOL, The Byzantine Family of Kantakouzenos ca. 1100-1460, 1968. Κ. ΜΑΝΑΦΗ, Μοναστηριακά Τυπικά-Διαθῆκαι, 1970. Δ. ΤΣΑΜΗ, Ὁ Δαβίδ Δισύπατος, 1973. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Ἰωσήφ Καλοθέτου, Συγγράμματα, 1979. Σ. ΚΟΥΡΟΥΣΗ, Μανουήλ Γαβαλᾶς, εἶτα Ματθαῖος μητροπολίτης Ἐφέσου (1271/2-1355/60), 1972. Θ. ΖΗΣΗ. Γεννάδιος Β' Σχολάριος, 1988 . Δ. ΓΟΝΗ, Τό συγγραφικόν ἔργον τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Καλλίστου Α', 1980. ΒΛ. ΙΩ. ΦΕΙΔΑ, Ἐκκλησιαστική Ἱστορία τῆς Ρωσίας, 1988 . ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Βυζάντιο. Βίος-Θεσμοί-Κοινωνία-Ἐκκλησία-Παιδεία-Τέχνη 1991[3].

1. Ἀσκητική πνευματικότητα καί ἡσυχαστική τριβή

Ὁ μοναχός μέ τήν ἀναχώρησή του ἀπό τόν κόσμο καί μέ τήν ἀδιάλειπτη καί καθαρά προσευχή στήν ἡσυχία καί στή μόνωση τῆς ἀσκήσεως ἀγωνίζεται νά κατορθώση τήν κάθαρση τοῦ νοῦ, τή νέκρωση τοῦ σαρκικοῦ φρονήματος, τήν ὑπέρβαση τῆς ἀτομικότητας, τή βίωση τῆς πνευματικῆς ἐμπειρίας τῆς κοινωνίας μέ τόν Θεό, τήν πρόγευση ἤδη ἀπό τήν παροῦσα ζωή τῶν ἀγαθῶν τῆς μέλλουσας μακαριότητας καί τήν ὕψωση γιά τήν πνευματική του ἕνωση μέ τόν Θεό. Ἐπιδιώκει δηλαδή μέ τά πνευματικά του ἀγωνίσματα νά βιώση στήν πληρότητά της τή νέα πραγματικότητα τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας. Ἀπερίσπαστος ἀπό τίς κοσμικές φροντίδες καί τούς πειρασμούς τοῦ σαρκικοῦ φρονήματος, προσπαθεῖ νά ὑψώση τήν ἐν Χριστῷ ἀποκατασταθεῖσα εἰκόνα τοῦ Θεοῦ στό "*καθ'ὁμοίωσιν*" καί νά ἀναζητήση τή θέωση ὡς μία συνεχῆ ἐμπειρία τῆς κοινωνίας του μέ τόν Θεό. Πράγματι, ὁ ἕκτος μακαρισμός τοῦ Κυρίου, στόν ὁποῖο προβάλλονται ὡς "*μακάριοι οἱ καθαροί τῇ καρδίᾳ, ὅτι αὐτοί τόν Θεόν ὄψονται*" (Ματθ. 5, 8), τροφοδοτοῦσε τίς πνευματικές ἀναζητήσεις τῶν μοναχῶν καί ἔθετε τόν ὑπέρτατο στόχο τοῦ θεωρητικοῦ βίου τῆς ἀσκήσεως κατά τό πρότυπο τοῦ Μωϋσῆ, ὁ ὁποῖος κατά τήν κάθοδό του ἀπό τό Ὄρος Σινᾶ μέ τίς πλάκες τοῦ Νόμου εἶχε "*δεδοξασμένην τήν ὄψιν τοῦ χρώματος τοῦ προσώπου αὐτοῦ*" (Ἔξοδ. 34, 30). Τό πρότυπο αὐτό εἶχε συνδεθῆ ἤδη ἀπό τόν Δ' αἰῶνα μέ τήν ὕψιστη ἔκφραση τοῦ θεωρητικοῦ βίου τῆς ἀσκήσεως, ἀφοῦ ὁ Μωϋσῆς, κατά τόν Γρηγόριο Νύσσης, ἔζησε μία περίοδο σαράντα ἐτῶν "*τῆς μετά τῶν ἀνθρώπων ἐπιμιξίας ἑαυτόν ἀποικίσας καί μόνος μόνῳ συζῶν ἑαυτῷ καί διά τῆς ἡσυχίας ἀμετεωρίστως τῇ θεωρίᾳ τῶν ἀοράτων ἐνατενίζων*". Ἡ πνευματική αὐτή ἐμπειρία τοῦ Μωϋσῆ ὑπῆρξε

κίνητρο τῶν ἀσκητῶν. Τό γεγονός ὅτι ὁ Μωϋσῆς καταξιώθηκε νά δῆ συγκεκαλυμμένη τή δόξα τοῦ Θεοῦ ἐπιβεβαιώνει καί τήν δυνατότητα τοῦ χριστιανοῦ μοναχοῦ νά κατακτήση τή θέα τῆς θείας δόξας *"ἀνακεκαλυμμένῳ προσώπῳ"* (Β΄ Κορ. 3, 18).

Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ἀναφέρει ὅτι ὁ Μ. Βασίλειος δέχθηκε *"φωτός ἔλλαμψιν"* κατά τήν ὥρα τῆς προσευχῆς, *"ἄυλον δέ τι τό φῶς ἐκεῖνο, θείᾳ δυνάμει καταφωτίζον τό οἴκημα, ὑπ'οὐδενός πράγματος ὑλικοῦ ἐξαπτόμενον"* (PG 46, 809). Ἡ ἐμπειρία τῆς νοερᾶς αἰσθήσεως τοῦ ἀκτίστου θείου φωτός ὑπῆρξε πάντοτε ὀργανικό στοιχεῖο τοῦ θεωρητικοῦ βίου τῶν ἀσκητῶν, ὅπως φαίνεται μέ τήν μυστική θεωρία τῆς μοναστικῆς ἀσκήσεως, ἡ ὁποία ἀποτυπώθηκε κατά τήν πρώτη περίοδο στά σχετικά ἔργα τῶν Γρηγορίου Νύσσης, Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου, τοῦ συγγραφέως τῶν ἀποδιδομένων στόν Μακάριο τόν Αἰγύπτιο ἀσκητικῶν πραγματειῶν Εὐαγρίου τοῦ Ποντικοῦ, ψευδο-Διονυσίου, Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, Ἰωάννου τῆς Κλίμακος καί στά ἀποφθέγματα τῶν Πατέρων τῆς ἐρήμου κ.ἄ. Ἡ πνευματική αὐτή παράδοση γιά τόν *θεωρητικό βίο τῶν* μοναχῶν τροφοδοτήθηκε κυρίως ἀπό τό πνευματικό περιεχόμενο τῶν ἔργων τοῦ Ὠριγένη, πρός τά ὁποῖα οἱ μοναχοί ἔτρεφαν πάντοτε ἐντυπωσιακό θαυμασμό. Ὡστόσο, θά ἦταν δυνατόν νά ὑποστηριχθῆ ὅτι ἡ τάση αὐτή εἶχε ἐπηρεασθῆ ἀπό τόν δυαλισμό τοῦ νεοπλατωνικοῦ μυστικισμοῦ ἤ ἀπό τήν ἀνθιερουργική καί ἀντιεκκλησιαστική ἐξατομίκευση τῆς καθαρᾶς προσευχῆς τοῦ Μεσσαλιανισμοῦ. Ἐν τούτοις, ὁ πνευματικός ἀγώνας τοῦ θεωρητικοῦ βίου τῶν μοναχῶν δέν στρέφεται κατά τοῦ σώματος τοῦ ἀνθρώπου ἤ τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας. *Καταπολεμᾶ ὄχι τό σῶμα, ἀλλά τό σαρκικό φρόνημα, τό ὁποῖο ἔχει τίς ρίζες του στήν πνευματική ὑπόσταση καί ὄχι βεβαίως στό σῶμα τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῶ δέν ἐνθαρρύνει τήν περιφρόνηση ἤ καί τήν ὑποβάθμιση τῆς μετοχῆς τοῦ μοναχοῦ στή μυστηριακή ἐμπειρία τοῦ ἐκκλ. σώματος.* Ὡστόσο, παρατηρήθηκαν ὁρισμένες ὑπερβολές ἤ καί παρεκκλίσεις κατά τήν ἀξιολόγηση τῆς προσωπικῆς μυστικῆς ἐμπειρίας τοῦ μοναχοῦ, ὅπως λ.χ. στά ἔργα τοῦ Εὐαγρίου τοῦ Ποντικοῦ, στίς ἀποδιδόμενες στόν Μακάριο τόν Αἰγύπτιο ἀσκητικές πραγματεῖες κ.ἄ. Οἱ ὑπερβολές αὐτές, καίτοι κατατείνουν στήν αὐτονόμηση τῆς πνευματικῆς ἀξίας τῆς *ἀδιάλειπτης καί καθαρᾶς προσευχῆς* ἀπό τή συμμετοχή στή μυστηριακή ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας, ἐν τούτοις δέν προβάλλουν τήν ἀδιάλειπτη προσευχή ὡς αὐτοδύναμο τρόπο γιά τήν κατάκτηση καί τήν *"γεῦσιν"* τῆς θείας χάριτος. Βεβαίως, ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ *"γεῦσις"* αὐτή εἶναι γιά κάθε μοναχό *"ἐνεργητική ἐν πληροφορίᾳ δύναμις Πνεύματος, διακονοῦσα ἐν καρδίᾳ. Ὅσοι γάρ υἱοί τοῦ φωτός καί τῆς διακονίας τῆς Καινῆς Διαθήκης ἐν τῷ Πνεύματι τῷ ἁγίῳ, οὗτοι παρά ἀνθρώπων οὐδέν μανθάνουσι, θεοδίδακτοι γάρ εἰσιν. Αὐτή γάρ ἡ χάρις ἐπιγράφει ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν τούς νόμους τοῦ Πνεύματος"* (PG

34, 589). Οἱ ὑπερβολικές αὐτές ἐκφράσεις, οἱ ὁποῖες ὑπενθυμίζουν πράγματι μεσσαλιανικές δοξασίες, ἀποδυναμώνονται μέ τήν ἔνταξή τους στό γενικότερο πνευματικό περιεχόμενο τῆς ἀσκήσεως καί ὑποτάσσονται στόν γενικό κανόνα τοῦ ἀνατολικοῦ μοναχισμοῦ, ὁ ὁποῖος διαφύλαξε πάντοτε τήν *αὐθεντική ἰσορροπία* μεταξύ τῆς καθολικότητας τῆς πνευματικῆς ἐμπειρίας τοῦ ἐκκλ. σώματος καί τῆς ἰδιαιτερότητας τῶν στοιχείων τῆς ἀσκητικῆς πνευματικότητας.

Ἡ ἀσκητική πνευματικότητα ἀποτελεῖ τόν ὥριμο καρπό τῆς μυστηριακῆς ἐμπειρίας, ἡ δέ μυστηριακή ἐμπειρία συγκεφαλαιώνει τά κατορθώματα τῆς ἀσκητικῆς πνευματικότητας μέσα στή κοινωνία τῶν μελῶν τοῦ ἐκκλ. σώματος πρός ἄλληλα καί πρός τή θεία κεφαλή τῆς Ἐκκλησίας, τόν Ἰησοῦ Χριστό. Ἡ ἀδιάλειπτη προσευχή καί ἡ συνεχής μυστηριακή ἐμπειρία εἶναι ὄχι βεβαίως παράλληλοι ἤ αὐτόνομοι τρόποι πνευματικῆς τελειώσεως, ἀλλά ἰδιαίτερα στοιχεῖα τῆς ποικιλίας τῶν χαρισμάτων τῶν πιστῶν γιά τήν ὁλοκληρία τῆς ἐμπειρίας τῆς βιώσεως τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως. Ἡ κάθαρση τῆς καρδίας ἀπό τούς κακούς λογισμούς (*"νῆψις"*) γιά τήν κατόρθωση τῆς νεκρώσεως τοῦ σαρκικοῦ φρονήματος εἶναι δυνατή μόνο μέ τή χάρη τῶν μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτή ἐνδυναμώνει τόν πιστό στόν πνευματικό του ἀγώνα γιά τήν ὑπέρβαση τῆς ἀτομικότητάς του μέσα στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας, γιά τήν *"γεῦσιν"* τῶν καρπῶν τῆς θείας χάριτος, γιά τή μέθεξη στίς ἄκτιστες θεῖες ἐνέργειες, γιά τή συνεχῆ κοινωνία μέ τόν Θεό καί γιά τήν ἀπόκτηση τῆς νοερᾶς αἰσθήσεως τοῦ ἀκτίστου θείου φωτός. Ἡ ἀσκητική αὐτή πνευματικότητα τονίσθηκε μέ ἰδιαίτερη ἔμφαση ἤδη ἀπό τούς Ἀκοιμήτους μοναχούς κατά τούς Ε΄ καί ΣΤ΄ αἰῶνες καί διαφυλάχθηκε σέ πολλά μοναστικά κέντρα τῆς Ἀνατολῆς ὡς καθιερωμένη ἀσκητική παράδοση. Ὁ *Ἰωάννης τῆς Κλίμακος* (+649) ἐξῆρε τή σημασία τῆς ἀδιάλειπτης προσευχῆς καί ἦταν γνώστης πρακτικῆς μεθόδου *"ἐν μιᾶς μορφῆς ἡσυχίᾳ"* νοερᾶς προσευχῆς. Ἡ ἴδια ἀσκητική πνευματικότητα ὑπῆρξε ἡ πηγή τῶν πνευματικῶν ἀναζητήσεων τοῦ Μοναχισμοῦ καί μετά τό πέρας τῶν σκληρῶν ἀγώνων τῆς εἰκονομαχικῆς περιόδου (727-843), παρά τό γεγονός ὅτι κατά τήν περίοδο αὐτή ὁ Μοναχισμός θεμελίωσε, ὅπως θά δοῦμε, στή γενική ἀναγνώριση τῶν ἀγώνων του γιά τήν ὑπεράσπιση τῆς ὀρθοδοξίας τῆς πίστεως καί τή νόμιμη διεκδίκηση ἀφ'ἑνός μέν μιᾶς μεγαλύτερης ἀνεξαρτησίας ἀπό τήν ἐκκλ. ἱεραρχία καί εἰδικότερα ἀπό τήν αὐθεντία τοῦ ἐπιχωρίου ἐπισκόπου, ἀφ'ἑτέρου δέ μία εὐρύτερη ἀνάμιξή του στή διαμόρφωση τῶν προοπτικῶν τοῦ καθ'ὅλου πνευματικοῦ βίου τῶν πιστῶν.

Οἱ τάσεις αὐτές δέν ἀποδυνάμω[illegible]ιακά στοιχεῖα τῆς ἀσκητικῆς πνευματικότητας, τά ὁποῖα [illegible]ν παράλληλα πρός τίς περιοδικές τάσεις ἀγωνιστικ[illegible]έ αὐτήν ἀκόμη τήν ἀκμαία μονή τοῦ Στουδίου τῆς [illegible] ἤδη τοῦ Ι΄ αἰώνα.

Συμεών ὁ Στουδίτης καί ἰδιαίτερα ὁ μαθητής του *Συμεών ὁ Νέος Θεολόγος* (+1042) συνδέθηκαν μέ τή συνέχεια τῆς παραδόσεως αὐτῆς καί ὑπῆρξαν θερμοί ὑποστηρικτές τῆς ἡσυχαστικῆς μεθόδου ἀσκήσεως μέ τήν προβολή ὡς τελικοῦ σκοποῦ τῆς ἀδιάλειπτης καί καθαρᾶς προσευχῆς τῆς νοερᾶς αἰσθήσεως τοῦ ἀκτίστου θείου φωτός. Ὡς ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Μάμα τῆς Κπόλεως ἀκολούθησε ὁ ἴδιος τή μέθοδο τῆς ἀδιάλειπτης προσευχῆς καί τῆς ἡσυχαστικῆς ἀσκήσεως, συνέγραψε δέ μυστικό ἀσκητικό ἔργο ὑπό τόν τίτλο "*Ἔρωτες θείων ὕμνων*" γιά νά προβάλη ὡς τελικό σκοπό τῆς ἀσκήσεως τήν ἕνωση τοῦ πιστοῦ μέ τόν Χριστό "*ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν*" κατά τόν τύπο τῆς ἑνώσεως τοῦ Χριστοῦ μέ τή Θεοτόκο (PG 120, 525). Ἡ συνεχής ἄσκηση καθιστοῦσε συνεχῶς αἰσθητότερη στόν ἀσκητή τή θεία χάρη, ἡ ὁποία κορυφωνόταν μέ τήν ἐμπειρία τῆς νοερᾶς αἰσθήσεως τοῦ ἀκτίστου θείου φωτός: "*Ἐξανατέλλει ἐν ἐμοί ἔνδοθεν τῆς ταλαίνης καρδίας μου ὡς ἥλιος ἤ ὡς ἡλίου δίσκος, σφαιροειδής δεικνύμενος, φωτοειδής, ἅπαντα τά μέλη μου ἀκτῖσι καταυγάζων, ὅλος περιπλεκόμενος, ὅλον καταφιλεῖ μέ, ὅλον τε δίδωσιν αὐτόν ἐμοί τῷ ἀναξίῳ καί ἐμφοροῦμαι τῆς αὐτοῦ ἀγάπης, καί τοῦ κάλλους καί ἡδονῆς καί γλυκασμοῦ ἐμπίμπλαμαι τοῦ θείου*" (PG 120, 510). Ἡ θέα τοῦ ἀκτίστου θείου φωτός δέν ἐθεωρεῖτο βεβαίως ὡς ὁ ἀποκλειστικός σκοπός τῆς ἀσκήσεως, ἀφοῦ καί στήν ἐμπειρία αὐτή ὑπῆρχε συνεχής πνευματική πρόοδος, ἡ ὁποία κατέτεινε πρός τήν τελείωση τῆς κοινωνίας μέ τόν Θεό. Ὡστόσο, οἱ ἰδέες τοῦ Συμεών τοῦ Νέου Θεολόγου γιά τό περιεχόμενο ἤ τόν σκοπό τῆς ἀσκήσεως προβλημάτισαν ὄχι μόνο τήν ἱεραρχία τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλά καί τούς μοναστικούς κύκλους, οἱ ὁποῖοι ἀκολουθοῦσαν τούς καθιερωμένους ἀπό τά *Τυπικά* τῶν μονῶν κανόνες τοῦ κοινοβιακοῦ βίου.

Ἡ τάση ὅμως τῆς ἡσυχαστικῆς ἀσκήσεως κατακτοῦσε συνεχῶς ἔδαφος καί στά μεγάλα μοναστικά κέντρα τῆς Ἀνατολῆς *(Σινᾶ, Ὀλύμπου τῆς Βιθυνίας, Ἁγίου Ὄρους κ.λπ.)* ἤδη κατά τόν ΙΒ´ αἰώνα. Πράγματι, τό 1219 ἐπισκέφθηκε τό Ἅγιον Ὄρος ὁ ρῶσος ἀρχιμανδρίτης τῆς Πετσέρσκαγια Λαύρας τοῦ Κιέβου Δοσίθεος, ὁ ὁποῖος περιγράφει μέ χαρακτηριστικό τρόπο τήν ἡσυχαστική μέθοδο τῶν κελλιωτῶν μοναχῶν: "*Ὅσοι ἀδελφοί ζῶσιν ἐν ἰδίοις κελλίοις τηροῦσι τόν ἴδιον κανόνα ἀπ'ἀρχῆς μέχρι τέλους τοῦ βίου αὐτῶν, ἤτοι τάς προσευχάς τοῦ ἡμίσεος Ψαλτηρίου καθ'ἡμέραν* (ἀναγιγνώσκοντες) *καί* (λέγοντες) *ἑξακοσίας προσευχάς "Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ". Ἐάν δέ τις ἐπιθυμῇ ὑπερβῆναι (τόν κανόνα) ἀπόκειται τῷ θελήματι αὐτοῦ.* (Ποιοῦσι) *δέ ἀνά τριακοσίας μετανοίας καί ἀνά πεντακοσίας. Πρός δέ τούτοις ἀνά πᾶσαν στιγμήν καθήμενοι ἤ βαδίζοντες, κατακεκλιμένοι ἤ ἐργόχειρον ποιοῦντες ἀδιακόπως λέγουσι γλώττῃ τε καί ἀναπνοῇ καρδίας "Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ". Τοῖς δέ μή εἰδόσιν ἀνάγνωσιν ὥρισται ποιεῖν ἀνά ἑπτά χιλιάδας εὐχῶν τοῦ Ἰησοῦ, παρεκτός τῶν κατά τό ἐκκλησιαστικόν τυπικόν μετανοιῶν, τοῖς δέ*

34, 589). Οἱ ὑπερβολικές αὐτές ἐκφράσεις, οἱ ὁποῖες ὑπενθυμίζουν πράγματι μεσσαλιανικές δοξασίες, ἀποδυναμώνονται μέ τήν ἔνταξή τους στό γενικότερο πνευματικό περιεχόμενο τῆς ἀσκήσεως καί ὑποτάσσονται στόν γενικό κανόνα τοῦ ἀνατολικοῦ μοναχισμοῦ, ὁ ὁποῖος διαφύλαξε πάντοτε τήν *αὐθεντική ἰσορροπία* μεταξύ τῆς καθολικότητας τῆς πνευματικῆς ἐμπειρίας τοῦ ἐκκλ. σώματος καί τῆς ἰδιαιτερότητας τῶν στοιχείων τῆς ἀσκητικῆς πνευματικότητας.

Ἡ ἀσκητική πνευματικότητα ἀποτελεῖ τόν ὥριμο καρπό τῆς μυστηριακῆς ἐμπειρίας, ἡ δέ μυστηριακή ἐμπειρία συγκεφαλαιώνει τά κατορθώματα τῆς ἀσκητικῆς πνευματικότητας μέσα στή κοινωνία τῶν μελῶν τοῦ ἐκκλ. σώματος πρός ἄλληλα καί πρός τή θεία κεφαλή τῆς Ἐκκλησίας, τόν Ἰησοῦ Χριστό. Ἡ ἀδιάλειπτη προσευχή καί ἡ συνεχής μυστηριακή ἐμπειρία εἶναι ὄχι βεβαίως παράλληλοι ἤ αὐτόνομοι τρόποι πνευματικῆς τελειώσεως, ἀλλά ἰδιαίτερα στοιχεῖα τῆς ποικιλίας τῶν χαρισμάτων τῶν πιστῶν γιά τήν ὁλοκληρία τῆς ἐμπειρικῆς βιώσεως τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως. Ἡ κάθαρση τῆς καρδίας ἀπό τούς κακούς λογισμούς (*"νῆψις"*) γιά τήν κατόρθωση τῆς νεκρώσεως τοῦ σαρκικοῦ φρονήματος εἶναι δυνατή μόνο μέ τή χάρη τῶν μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτή ἐνδυναμώνει τόν πιστό στόν πνευματικό του ἀγώνα γιά τήν ὑπέρβαση τῆς ἀτομικότητάς του μέσα στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας, γιά τήν *"γεῦσιν"* τῶν καρπῶν τῆς θείας χάριτος, γιά τή μέθεξη στίς ἄκτιστες θεῖες ἐνέργειες, γιά τή συνεχῆ κοινωνία μέ τόν Θεό καί γιά τήν ἀπόκτηση τῆς νοερᾶς αἰσθήσεως τοῦ ἀκτίστου θείου φωτός. Ἡ ἀσκητική αὐτή πνευματικότητα τονίσθηκε μέ ἰδιαίτερη ἔμφαση ἤδη ἀπό τούς *Ἀκοιμήτους* μοναχούς κατά τούς Ε΄ καί ΣΤ΄ αἰῶνες καί διαφυλάχθηκε σέ πολλά μοναστικά κέντρα τῆς Ἀνατολῆς ὡς καθιερωμένη ἀσκητική παράδοση. Ὁ *Ἰωάννης τῆς Κλίμακος* (+649) ἐξῆρε τή σημασία τῆς ἀδιάλειπτης προσευχῆς καί ἦταν γνώστης πρακτικῆς μεθόδου *"ἐν μιᾶς μορφῆς ἡσυχίᾳ"* νοερᾶς προσευχῆς. Ἡ ἴδια ἀσκητική πνευματικότητα ὑπῆρξε ἡ πηγή τῶν πνευματικῶν ἀναζητήσεων τοῦ Μοναχισμοῦ καί μετά τό πέρας τῶν σκληρῶν ἀγώνων τῆς εἰκονομαχικῆς περιόδου (727-843), παρά τό γεγονός ὅτι κατά τήν περίοδο αὐτή ὁ Μοναχισμός θεμελίωσε, ὅπως θά δοῦμε, στή γενική ἀναγνώριση τῶν ἀγώνων του γιά τήν ὑπεράσπιση τῆς ὀρθοδοξίας τῆς πίστεως καί τή νόμιμη διεκδίκηση ἀφ'ἑνός μέν μιᾶς μεγαλύτερης ἀνεξαρτησίας ἀπό τήν ἐκκλ. ἱεραρχία καί εἰδικότερα ἀπό τήν αὐθεντία τοῦ ἐπιχωρίου ἐπισκόπου, ἀφ'ἑτέρου δέ μία εὐρύτερη ἀνάμιξή του στή διαμόρφωση τῶν προοπτικῶν τοῦ καθ'ὅλου πνευματικοῦ βίου τῶν πιστῶν.

Οἱ τάσεις αὐτές δέν ἀποδυνάμωσαν τά παραδοσιακά στοιχεῖα τῆς ἀσκητικῆς πνευματικότητας, τά ὁποῖα καλλιεργήθηκαν παράλληλα πρός τίς περιοδικές τάσεις ἀγωνιστικῆς κινητικότητας καί σέ αὐτήν ἀκόμη τήν ἀκμαία μονή τοῦ Στουδίου τῆς Κπόλεως ἀπό τά μέσα ἤδη τοῦ Ι΄ αἰώνα.

Συμεών ὁ Στουδίτης καί ἰδιαίτερα ὁ μαθητής του *Συμεών ὁ Νέος Θεολόγος* (+1042) συνδέθηκαν μέ τή συνέχεια τῆς παραδόσεως αὐτῆς καί ὑπῆρξαν θερμοί ὑποστηρικτές τῆς ἡσυχαστικῆς μεθόδου ἀσκήσεως μέ τήν προβολή ὡς τελικοῦ σκοποῦ τῆς ἀδιάλειπτης καί καθαρᾶς προσευχῆς τῆς νοερᾶς αἰσθήσεως τοῦ ἀκτίστου θείου φωτός. Ὡς ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Μάμα τῆς Κπόλεως ἀκολούθησε ὁ ἴδιος τή μέθοδο τῆς ἀδιάλειπτης προσευχῆς καί τῆς ἡσυχαστικῆς ἀσκήσεως, συνέγραψε δέ μυστικό ἀσκητικό ἔργο ὑπό τόν τίτλο "*Ἔρωτες θείων ὕμνων*" γιά νά προβάλη ὡς τελικό σκοπό τῆς ἀσκήσεως τήν ἕνωση τοῦ πιστοῦ μέ τόν Χριστό "*ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν*" κατά τόν τύπο τῆς ἑνώσεως τοῦ Χριστοῦ μέ τή Θεοτόκο (PG 120, 525). Ἡ συνεχής ἄσκηση καθιστοῦσε συνεχῶς αἰσθητότερη στόν ἀσκητή τή θεία χάρη, ἡ ὁποία κορυφωνόταν μέ τήν ἐμπειρία τῆς νοερᾶς αἰσθήσεως τοῦ ἀκτίστου θείου φωτός: "*Ἐξανατέλλει ἐν ἐμοί ἔνδοθεν τῆς ταλαίνης καρδίας μου ὡς ἥλιος ἤ ὡς ἡλίου δίσκος, σφαιροειδής δεικνύμενος, φωτοειδής, ἅπαντα τά μέλη μου ἀκτῖσι καταυγάζων, ὅλος περιπλεκόμενος, ὅλον καταφιλεῖ μέ, ὅλον τε δίδωσιν αὐτόν ἐμοί τῷ ἀναξίῳ καί ἐμφοροῦμαι τῆς αὐτοῦ ἀγάπης, καί τοῦ κάλλους καί ἡδονῆς καί γλυκασμοῦ ἐμπίμπλαμαι τοῦ θείου*" (PG 120, 510). Ἡ θέα τοῦ ἀκτίστου θείου φωτός δέν ἐθεωρεῖτο βεβαίως ὡς ὁ ἀποκλειστικός σκοπός τῆς ἀσκήσεως, ἀφοῦ καί στήν ἐμπειρία αὐτή ὑπῆρχε συνεχής πνευματική πρόοδος, ἡ ὁποία κατέτεινε πρός τήν τελείωση τῆς κοινωνίας μέ τόν Θεό. Ὡστόσο, οἱ ἰδέες τοῦ Συμεών τοῦ Νέου Θεολόγου γιά τό περιεχόμενο ἤ τόν σκοπό τῆς ἀσκήσεως προβλημάτισαν ὄχι μόνο τήν ἱεραρχία τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλά καί τούς μοναστικούς κύκλους, οἱ ὁποῖοι ἀκολουθοῦσαν τούς καθιερωμένους ἀπό τά *Τυπικά* τῶν μονῶν κανόνες τοῦ κοινοβιακοῦ βίου.

Ἡ τάση ὅμως τῆς ἡσυχαστικῆς ἀσκήσεως κατακτοῦσε συνεχῶς ἔδαφος καί στά μεγάλα μοναστικά κέντρα τῆς Ἀνατολῆς *(Σινᾶ, Ὀλύμπου τῆς Βιθυνίας, Ἁγίου Ὄρους κ.λπ.)* ἤδη κατά τόν ΙΒ´ αἰώνα. Πράγματι, τό 1219 ἐπισκέφθηκε τό Ἅγιον Ὄρος ὁ ρῶσος ἀρχιμανδρίτης τῆς Πετσέρσκαγια Λαύρας τοῦ Κιέβου Δοσίθεος, ὁ ὁποῖος περιγράφει μέ χαρακτηριστικό τρόπο τήν ἡσυχαστική μέθοδο τῶν κελλιωτῶν μοναχῶν: "*Ὅσοι ἀδελφοί ζῶσιν ἐν ἰδίοις κελλίοις τηροῦσι τόν ἴδιον κανόνα ἀπ'ἀρχῆς μέχρι τέλους τοῦ βίου αὐτῶν, ἤτοι τάς προσευχάς τοῦ ἡμίσεος Ψαλτηρίου καθ'ἡμέραν* (ἀναγιγνώσκοντες) *καί* (λέγοντες) *ἑξακοσίας προσευχάς "Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ". Ἐάν δέ τις ἐπιθυμῇ ὑπερβῆναι (τόν κανόνα) ἀπόκειται τῷ θελήματι αὐτοῦ.* (Ποιοῦσι) *δέ ἀνά τριακοσίας μετανοίας καί ἀνά πεντακοσίας. Πρός δέ τούτοις ἀνά πᾶσαν στιγμήν καθήμενοι ἤ βαδίζοντες, κατακεκλιμένοι ἤ ἐργόχειρον ποιοῦντες ἀδιακόπως λέγουσι γλώττῃ τε καί ἀναπνοῇ καρδίας "Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ". Τοῖς δέ μή εἰδόσιν ἀνάγνωσιν ὥρισται ποιεῖν ἀνά ἑπτά χιλιάδας εὐχῶν τοῦ Ἰησοῦ, παρεκτός τῶν κατά τό ἐκκλησιαστικόν τυπικόν μετανοιῶν, τοῖς δέ*

πρεσβυτέροις (ὥρισται ἐνδιατρίβειν) *ἐπί πλέον τῇ τοῦ Ἰησοῦ εὐχῇ καί μετανοίας ποιεῖν τό κατά δύναμιν"* (Ἀ. - Αἰ. Ταχιάου, Αἱ μετά τοῦ Ἁγίου Ὄρους σχέσεις τῆς Ρωσίας μέχρι τοῦ 14ου αἰ., στήν Ἀθωνιτική Πολιτεία, ἔκδ. Π. Χρήστου, 1963, 505-506). Ἡ ἀσκητική αὐτή πρακτική ἀναπτύχθηκε ὡς πρός τή μέθοδο καί διαδόθηκε σέ πολλά μοναστικά κέντρα, ὅπως φαίνεται καί ἀπό τό σχετικό ἔργο τοῦ Νικηφόρου τοῦ Ἡσυχαστοῦ *"Περί νήψεως καί φυλακῆς καρδίας"* (PG 147, 945 κἑξ), συστηματοποιήθηκε δέ ἀπό τόν Γρηγόριο τόν Σιναΐτη.

Ὁ *Γρηγόριος Σιναΐτης* καταγόταν ἀπό τήν κώμη Κούκουλο, τῆς περιοχῆς τῶν Κλαζομενῶν, ἀσπάσθηκε δέ τόν μοναχικό βίο στήν ἀκμαία μονή τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης τοῦ Σινᾶ καί ἀκολούθησε αὐστηρότατο ἀσκητικό βίο. Στή μονή τοῦ Σινᾶ γνώρισε πληρέστερα τή μέθοδο τῆς ἡσυχαστικῆς πρακτικῆς, τήν ὁποία τελειοποίησε ὑπό τήν ἐπίδραση τοῦ περίφημου ἀσκητῆ Ἀρσενίου κατά τήν παραμονή του στήν Κρήτη. Ὁ Ἀρσένιος δίδαξε στόν Γρηγόριο τή θεωρία καί τήν *"ἡσυχαστικήν τριβήν"*, ἤτοι τήν καθαρά ἤ νοερά προσευχή, τή φυλακή τοῦ νοῦ, τή νήψη τῆς καρδίας καί τίς βασικές ἀρχές τοῦ θεωρητικοῦ βίου τῆς ἀσκήσεως. Ὁ ἡσυχαστής Ἀρσένιος θεωροῦσε ἀναγκαία τήν τελείωση τῆς ἡσυχαστικῆς πρακτικῆς (*"πράξεως"*) τοῦ Γρηγορίου μέ τόν θεωρητικό βίο (*"θεωρία"*) γιά τήν ἁρμονική σύνδεση *"ἡσυχίας καί πρακτικῆς"* (Βίος Γρηγορίου τοῦ Σιναΐτου, ἔκδ. I. Pomjalovskij, Zhitic., 1894, 8). Πράγματι, ὁ Γρηγόριος διδάχθηκε ἀπό τόν Ἀρσένιο *"περί τε φυλακῆς νοός, περί νήψεως εἰλικρινοῦς καί καθαρᾶς προσευχῆς, ὅπως διά τῆς τῶν ἐντολῶν ἐργασίας ὁ νοῦς καθαίρεται, κἀντεῦθεν ὁ οὕτω θεοφιλῶς μεριμνῶν καί μελετῶν ἄνθρωπος ἐλλαμπόμενος φωτοειδής γίνεται* (αὐτόθι, 9). Ὁ Γρηγόριος ἀφομοίωσε τίς ἀρχές τῆς *"θεωρίας"* καί τῆς *"πράξεως"* τῆς *"ἡσυχαστικῆς τριβῆς"*, τήν ὁποία μετέφερε καί στό Ἅγιον Ὄρος, ὅπου ἔγινε δεκτή μέ ἐνθουσιασμό ἀπό τούς ἐκεῖ θιασῶτες τῆς ἡσυχαστικῆς πρακτικῆς. Ἄλλωστε, οἱ ἁγιορεῖτες ἡσυχαστές ἐπιδείκνυαν, ὅπως καί οἱ Σιναΐτες, μεγαλύτερη εὐαισθησία γιά τήν πρακτική μέθοδο ἔναντι τῆς *"θεωρίας"* τῆς ἀσκήσεως, ἀφοῦ, κατά τόν βιογράφο τοῦ Γρηγορίου, οἱ ἁγιορεῖτες ἡσυχαστές *"τήν ἅπασαν μέν σπουδήν ἐποιοῦντο περί τό πρακτικόν, εἰς ἡσυχίαν δέ ἤ καί νοός τήρησιν καί θεωρίαν ἐπερωτώμενοι, οὐδέ εἰ ὀνόματι ἐγνώριζον τοῦτο ἔλεγον"* (αὐτόθι, 10). Βεβαίως, ἡ παρατήρηση αὐτή ἀποτελεῖ ὑπερβολήν τοῦ βιογράφου γιά νά ἐξαρθῇ ἡ προσφορά τοῦ Γρηγορίου στήν ἀνανέωση τοῦ θεωρητικοῦ βίου τῶν ἁγιορειτῶν ἀσκητῶν, πολλοί ἀπό τούς ὁποίους δέν πρέπει νά ἀγνοοῦσαν τήν *"θεωρίαν"* τῆς ἡσυχαστικῆς πρακτικῆς.

Ὁ Γρηγόριος Σιναΐτης ὑπῆρξε τό λαμπρό ὑπόδειγμα τῶν καρπῶν τῆς ἡσυχαστικῆς τριβῆς στήν πνευματική ἐμπειρία τοῦ θεωρητικοῦ βίου. Κατά τόν βιογράφο του ὁ Γρηγόριος, ἐπανειλημμένως *"ὅλας τάς αἰσθήσεις εἰς*

ἑαυτόν ἔνδον συναγωγών καί τήν διάνοιαν εὖ μάλα συντείνας τῷ πνεύματι καί προσαρμόσας τε καί συνδήσας καί τό ὅλον εἰπεῖν τῷ σταυρῷ τοῦ Χριστοῦ καθηλώσας, τό 'Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, υἱέ τοῦ Θεοῦ', ἔλεγε προσευχόμενος, ἐλέησόν με τόν ἁμαρτωλόν, ἐν ψυχῇ κατοδύνῳ καί καρδιακῇ συντριβῇ μετά στεναγμῶν ἐκ βάθους καί πνεύματι κατανύξεως, διάβροχον τό τῆς γῆς ποιῶν ἔδαφος τοῖς χύδην προϊοῦσιν ἀπό τῶν ὀφθαλμῶν θερμοῖς δάκρυσιν... Ἔνθεν τοι καί πυρωθείς ψυχήν ὁμοῦ καί καρδίαν τῇ ἐνεργείᾳ τοῦ παναγίου καί τελειοποιοῦ Πνεύματος καί ἀλλοιωθείς τήν καλήν καί ξένην ἀλλοίωσιν, τόν οἶκον ἐκεῖνον πεπληρωμένον εἶναι φωτός, τῇ αἴγλῃ τῆς χάριτος, χαρᾶς δέ ἀρρήτου καί εὐφροσύνης πλησθείς,... οὐκοῦν ὡς ἔξω σαρκός καί τοῦ διακόσμου τούτου γενόμενος ὅλος τῆς θείας ἐνεφορήθη ἐφέσεως, κἀντεῦθεν οὐ διέλιπεν ἐκεῖνο τό φῶς καταλάμπον τόν δίκαιον" (Βίος., 11). Ὁ Γρηγόριος ἐγκατέλειψε ὅμως τό Ἅγιον Ὄρος γιά νά ἐπισκεφθῆ τήν Κπολη, ἀσκήτευσε δέ γιά μία μικρή χρονική περίοδο στήν τοποθεσία Μεσομίλιον τοῦ ὄρους Κατακεκρυωμένου καί ἐπέστρεψε πάλι στό Ἅγιον Ὄρος γιά νά συνεχίση τή διδασκαλία τοῦ θεωρητικοῦ βίου στούς ἁγιορεῖτες ἀσκητές. Ὡστόσο, ἐγκατέλειψε καί πάλι τό Ἅγιον Ὄρος γιά νά ἀποσυρθῆ καί νά συνεχίση τήν ἄσκηση στήν τοποθεσία Παρόρια, ὅπου κατέφυγαν πολλοί ἀσκητές καί ἱδρύθηκαν πολλές μονές γιά νά ἀκολουθήσουν τήν τελειοποιημένη πλέον σύνδεση τῆς ἡσυχαστικῆς πρακτικῆς μέ τό πνευματικό περιεχόμενο τοῦ θεωρητικοῦ βίου. Ἡ διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου γιά τή μέθοδο τῆς ἡσυχαστικῆς προσευχῆς καί πρακτικῆς καταγράφηκε στίς σχετικές πραγματεῖες του (PG 150, 1240-1345). Εἰδικότερα ὅμως τή μέθοδο τῆς *"ἡσυχαστικῆς τριβῆς"* περιγράφει στίς πραγματεῖες του: **α)** *"Περί ἡσυχίας καί περί τῶν δύο τρόπων τῆς προσευχῆς"* (PG 150, 1313-1329), καί **β)** *"Περί τοῦ πῶς δεῖ καθέζεσθαι τόν ἡσυχάζοντα εἰς τήν εὐχήν"* (PG 150, 1329-1345). Μέ τή μέθοδο αὐτή τῆς ἀσκήσεως τά ἀνθρώπινα πάθη συστέλλονται καί ὑποτάσσονται, ἡ δέ *"ψυχή, τῷ Θεῷ κολληθεῖσα καί τῷ τούτου ἔρωτι τρωθεῖσα καί στομωθεῖσα, λαμπρῶς δέ καί πᾶσαν ὑπεραναβᾶσα τήν κτίσιν καί ὑπέρ τά ὁρώμενα ζῶσα καί ὅλη συνδεθεῖσα τῷ πρός αὐτόν πόθῳ"* (Βίος., 12), δέχεται τή θεία ἔλλαμψη καί ἀποκτᾶ νοερά αἴσθηση τοῦ ἀκτίστου θείου φωτός, ἀφοῦ μέ τήν ἡσυχαστική τριβή *"φωτίζεται ὁ νοῦς καί ἡ διάνοια, τό ἡγεμονικόν καί κυριεῦον τῆς ψυχῆς μέρος, ἅτινα καί δίκην ὀφθαλμοῦ πρόσεισι τῇ ψυχῇ"* (αὐτόθι, 24).

Ἡ συγκλονιστική αὐτή ἐμπειρία τῆς νοερᾶς αἰσθήσεως τοῦ ἀκτίστου θείου φωτός ἦταν γιά τόν ἡσυχαστή μοναχό ὄχι βεβαίως *μία στατική κατάσταση πνευματικῆς θεωρίας*, ἀλλά *μία ἀτελεύτητη προσπάθεια πνευματικῆς τελειώσεως μέ τή συνεχῆ ἄνοδο τῆς "πνευματικῆς κλίμακος"*, *ἀφοῦ "ἔπειτα κατά μικρόν, διά τό πλῆθος τῶν θεωριῶν, ἡ τόν ἀρραβῶνα τοῦ Πνεύματος δεξαμένη ψυχή ἀνάγεται πρός τά ἄνω καί θειότερα, ἐν*

δευτέρῳ τιθεμένη τά πρότερα" (αὐτόθι, 14). Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ἡ ἐμπειρία τῆς νοερᾶς θέας τοῦ ἀκτίστου θείου φωτός ἀποτελεῖ γιά τόν ἡσυχαστή μοναχό ὄχι βεβαίως ἕναν αὐτοσκοπό. Ἡ θεωρία πρέπει νά γίνη μία μόνιμη καί δυναμική κατάσταση μακαριότητας, κατά τήν ὁποία ἡ ψυχή, *"εἰς τό ἀνείδεον καί ἀπόρρητον φθάσασα κάλλος, μόνη μόνῳ τῷ Θεῷ διαλέγεται, καταλαμπομένη φαιδρῶς ὑπό τῆς τοῦ παναγίου Πνεύματος αἴγλης καί χάριτος"* (αὐτόθι 14). Ὡστόσο, ἡ πνευματική αὐτή ἐμπειρία τοῦ ἡσυχαστῆ παραλληλίζεται πρός τήν *προπτωτική κοινωνία τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν Θεό*, ἀφοῦ μέ τή συνεχῆ ἡσυχαστική τριβή, *"διανοιχθέντων τῶν ὀφθαλμῶν, ἐξαπλοῦται μέν ἐλλαμπόμενον τό νοερόν τῆς ψυχῆς κάλλος καί ὁ κατά Θεόν ἐν πνεύματι γεγονώς ἄνθρωπος βλέπει φυσικῶς, καθάπερ ἐκεῖνος ὁ πρῶτος Ἀδάμ πρό τῆς παραβάσεως..."* (αὐτόθι, 24). Ἡ ὅλη λοιπόν ἐμπειρία τῆς ἡσυχαστικῆς τριβῆς κατατείνει πρός τήν ἀποκατάσταση τῆς προπτωτικῆς κοινωνίας τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν Θεό. Πράγματι, ἡ ψυχή, *"εἰς τό ἀνείδεον καί ἀπόρρητον φθάσασα κάλλος, μόνη μόνῳ τῷ Θεῷ διαλέγεται"* καί *"ὑπό τοῦ ἀπείρου ἐκείνου καταλαμπομένη φωτός μόνην ἔχει τήν κίνησιν πρός αὐτόν τόν Θεόν καί διά τῆς θαυμασίας ταύτης καί καινῆς ἀλλοιώσεως οὐδαμῶς ἐπαισθάνεται τοῦ ταπεινοῦ καί γεώδους καί ὑλικοῦ τοῦδε σώματος. Ψυχή γάρ δίχα τινός ἐπιπροσθέσεως καί ὑλικῆς προσπαθείας νοερά πάντως διαφαίνεται φύσις, ὥσπερ ἄρα πρό τῆς παραβάσεως ἐτύγχανεν ὤν ὁ Ἀδάμ ἐκεῖνος ὁ προπάτωρ ἡμῶν, σκεπόμενος μέν πρότερον τῇ ἐνεργείᾳ καί χάριτι τοῦ ἀπείρου ἐκείνου φωτός, ὕστερον δέ διά τήν πικράν - οἴμοι - παράβασιν γυμνωθείς τῆς φωτοειδοῦς δόξης ἐκείνης"* (αὐτόθι, 14). Συνεπῶς, ὡς ὕψιστος στόχος τῆς ἡσυχαστικῆς τριβῆς καί θεωρίας προβαλλόταν ἡ *"θαυμασία"* καί *"καινή ἀλλοίωσις"* τοῦ ἀσκητῆ γιά τήν ἀνάκτηση τῆς *"φωτοειδοῦς δόξης"*, μέ τήν ὁποία εἶχε καταστολισθῆ ἡ ἀνθρωπίνη φύση τοῦ Ἀδάμ καί ἀπό τήν ὁποία ἀπογυμνώθηκε μέ τήν πτώση. Ἡ συνεχής κίνηση τῆς ψυχῆς πρός τόν Θεό ἀποδυναμώνει ἤ καί ἐξουδετερώνει τίς αἰσθήσεις *"τοῦ ταπεινοῦ καί γεώδους καί ὑλικοῦ τοῦδε σώματος"* γιά νά ὑψωθῆ στήν ποθητή *"καινήν ἀλλοίωσιν"* τῆς *"νοερᾶς φύσεως"*. Ἡ νοερά αἴσθηση τῆς *"φωτοειδοῦς δόξης"* τοῦ Θεοῦ ἦταν ὄχι βεβαίως καί ὁ τελικός σκοπός τῆς *"ἡσυχαστικῆς τριβῆς"*, ἀλλά ἡ ἐγγύηση τῆς πνευματικῆς τελειώσεως τοῦ ἀσκητῆ καί τό συνεχές κίνητρο γιά τόν ἀτελεύτητο πνευματικό ἀγώνα πρός κατόρθωση τῆς *"καινῆς"*, τῆς *"θαυμασίας"* καί τῆς *"ξένης"* ἀλλοιώσεως καί τῆς πνευματικῆς ἐμπειρίας τῆς *ἑνώσεως* καί τῆς κοινωνίας του μέ τόν Θεό.

Ὁ Γρηγόριος Σιναΐτης κατά τή διδασκαλία τῆς ἡσυχαστικῆς τριβῆς ὑποδείκνυε πρός κάθε ἡσυχαστή τούς βασικούς κανόνες τῆς μεθόδου: *"Καθεζόμενος ἐν σπιθαμιαίᾳ καθέδρᾳ, ἄγξον τόν νοῦν ἐκ τοῦ ἡγεμονικοῦ ἐν καρδίᾳ καί κράτει αὐτόν ἐν αὐτῇ, κύπτων δέ ἐμπόνως καί τά*

στέρνα, τούς ὤμους τε καί τόν τράχηλον σφοδρῶς περιαλγῶν, ἐπιμόνως κράξε νοερῶς ἤ ψυχικῶς τό· Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ἐλέησόν με. Εἶτα, διά τό στενόν καί ἐπίπονον ἴσως καί ἀηδῶς διά τό συνεχές ἔχειν, μεταλάσσων τόν νοῦν εἰς τό ἕτερον ἥμισυ, λέγε· Υἱέ τοῦ Θεοῦ, ἐλέησόν με... Κράτει δέ καί τόν ἀνασπασμόν τοῦ πνεύματος, ἵνα μή ἀδεῶς πνῆς, ἡ γάρ αὔρα τῶν πνευμόνων ἀπό καρδίας ἀναδιδομένη σκοτίζει τόν νοῦν καί ριπίζει τήν διάνοιαν, ἐκεῖθεν αὐτόν ἀπείργων καί ἤ αἰχμάλωτον τῇ λήθῃ παραδίδωσιν, ἤ ἀλλ'ἀντ'ἄλλων μελετῶν αὐτόν παρασκευάζει, ἀναισθήτως εἰς ἅ μή δεῖ εὑρισκόμενον. Ἐάν δέ ἴδῃς τάς ἀκαθαρσίας τῶν πονηρῶν πνευμάτων, ἤτοι λογισμῶν, ἀναδιδομένας ἤ μεταμορφουμένας ἐν τῷ νοΐ σου, μή θαμβηθῇς κἄν ἀγαθά νοήματα πραγμάτων ἀναφαίνωνταί σοι, μή πρόσχῃς αὐτοῖς, ἀλλά κρατῶν τήν ἐκπνοήν, ὡς δυνατόν, καί τόν νοῦν ἐν καρδίᾳ συγκλείων καί τήν ἐπίκλησιν τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ συνεχῶς καί ἐπιμόνως ἐνεργῶν, ταχέως κατακαίεις καί συστέλλεις αὐτά, μαστίζων αὐτούς ἀοράτως διά τοῦ θείου ὀνόματος" (PG 150, 1316). Ἡ τελειοποιημένη αὐτή μέθοδος τῆς ἡσυχαστικῆς τριβῆς διδασκόταν ὄχι βεβαίως μέ ὁμιλίες ἤ πραγματεῖες, ἀλλά μέσα ἀπό τή συνεχῆ ἐμπειρία τῆς ἀσκήσεως, οἱ δέ λόγοι εἶχαν νόημα μόνο γιά τήν καταγραφή τοῦ πνευματικοῦ ἀγωνίσματος καί τῆς πλούσιας καρποφορίας του. Ὁ Γρηγόριος Σιναΐτης ὑπῆρξε τό λαμπρό ὑπόδειγμα τῆς ἡσυχαστικῆς ἀσκήσεως, ἡ ὁποία διαδόθηκε ταχύτατα ὄχι μόνο στά μεγάλα μοναστικά κέντρα τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλά καί σέ ὅλους τούς ὀρθοδόξους σλαβικούς λαούς.

Πράγματι, μεταξύ τῶν μαθητῶν τοῦ Γρηγορίου στά Παρόρια ὑπῆρχαν πολλοί *Βούλγαροι*, *Σέρβοι* καί ἄλλοι μοναχοί, οἱ ὁποῖοι ἐφάρμοζαν στήν ἄσκηση τήν ἡσυχαστική τριβή. Σημαντικότερος ἀπό τούς μαθητές του ὑπῆρξε ὁ Βούλγαρος μοναχός *Θεοδόσιος*, ὁ ὁποῖος μαθήτευσε πλησίον τοῦ Γρηγορίου στά Παρόρια. Ὁ Θεοδόσιος (+1363), ἀφοῦ ἐπισκέφθηκε τό Ἅγιον Ὄρος καί ἄλλα μοναστικά κέντρα τῆς Ἀνατολῆς, ἵδρυσε τελικῶς μονή στό ὄρος Κελιφάρεβο πλησίον τοῦ Τυρνόβου καί ἔγινε ὁ εἰσηγητής τῆς ἡσυχαστικῆς ἀσκήσεως στή Βουλγαρία. Τό ἔργο τοῦ Γρηγορίου Σιναΐτη *"Κεφάλαια δι'ἀκροστιχίδος"* μεταφράσθηκε στή βουλγαρική γλώσσα καί ἔγινε ὁ βασικός ὁδηγός γιά τήν ἀνανέωση τοῦ μοναχικοῦ βίου. Σημαντικότερος ἀπό τούς μαθητές τοῦ Θεοδοσίου καί συνεχιστής τοῦ ἔργου του ὑπῆρξε *ὁ μοναχός Εὐθύμιος*, ὁ ὁποῖος ἀναδείχθηκε ἀργότερα καί "πατριάρχης" τῆς Ἐκκλησίας Βουλγαρίας. Ὁ Εὐθύμιος ἦταν ἄριστος γνώστης τῆς ἑλληνικῆς καί διακρίθηκε ὄχι μόνο γιά τίς *μεταφράσεις* ἀξιολόγων θεολογικῶν ἔργων, ἀλλά καί γιά τή συγγραφή *ἐγκωμιαστικῶν λόγων* γιά ὁρισμένους ἁγίους, *ἐπιστολές* κ.ἄ. Ἀπό τό Ἅγιον Ὄρος καί τή Βουλγαρία ἡ ἡσυχαστική ἄσκηση διαδόθηκε καί στούς ἄλλους ὀρθοδόξους λαούς. Στή *Ρωσία* ἡ ἡσυχαστική ἄσκηση μεταφέρθηκε καί ὑποστηρίχθηκε ἀπό τόν *Κυπριανό Τσάμπλακ*, ὁ ὁποῖος εἶχε πιθα-

νότατα ἀσκητεύσει στή μονή τοῦ Θεοδοσίου στό υρος Κελιφάρεβο καί χειροτονήθηκε *μητροπολίτης Κιέβου καί πάσης Ρωσίας* ἀπό τόν πατριάρχη Κπόλεως Φιλόθεο Α΄ Κόκκινο (1354-1355, 1364-1376). Ἡ διάδοση τῆς ἡσυχαστικῆς ἀσκήσεως στούς σλαβικούς λαούς σέ μία περίοδο γενικότερης παρακμῆς τοῦ μοναχικοῦ βίου ἐπέδρασε στήν ἀνανέωση ὄχι μόνο τοῦ Μοναχισμοῦ, ἀλλά καί τοῦ ὅλου ἐκκλησιαστικοῦ τους βίου. Αἰσθητότερη ὑπῆρξε ἡ ἀνανέωση τοῦ ἀποδιοργανωμένου κατά τήν περίοδο τῆς μογγολικῆς κυριαρχίας *ρωσικοῦ μοναχισμοῦ* (ΙΓ΄-ΙΕ΄ αἰώνας) μέ σημαντική συμβολή καί στήν ἐξυγίανση τοῦ ὅλου ἐκκλησιαστικοῦ βίου (Βλ. Ιω. Φειδᾶ, Ἐκκλ. Ἱστορία τῆς Ρωσίας, 162-171).

2. Εἰσηγητές τῆς ἡσυχαστικῆς ἔριδας

Ἡ ἡσυχαστική τριβή, ὡς μία νέα μέθοδος ἀσκήσεως, ἀποτελοῦσε ὄχι μόνο κίνητρο γιά τήν ἀνανέωση τῆς καθιερωμένης ἀσκητικῆς πρακτικῆς, ἀλλά συγχρόνως καί ἐρέθισμα ποικίλων ἀντιδράσεων μεταξύ τῶν μοναχῶν, οἱ ὁποῖοι ἀκολουθοῦσαν τούς παλαιούς κανόνες ἀσκήσεως τῶν μοναστηριακῶν *"Τυπικῶν"*. Ἐν τούτοις, δέν ὑπῆρξε σοβαρή θεωρητική ἀμφισβήτηση τῆς ἡσυχαστικῆς τριβῆς, ἡ ὁποία προβαλλόταν γενικῶς ὡς μία αὐθεντική ἔκφραση τῆς ἀσκητικῆς παραδόσεως καί τῶν πνευματικῶν ἀναζητήσεων τοῦ ἀνατολικοῦ μοναχισμοῦ. Πράγματι, ἡ ἔκρηξη τῶν ἡσυχαστικῶν ἐρίδων τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα, μετά τή δριμύτατη πολεμική Βαρλαάμ τοῦ Καλαβροῦ ἐναντίον τῶν ἡσυχαστῶν μοναχῶν καί τῆς ἡσυχαστικῆς μεθόδου, ἀπέδειξε ὅτι οἱ ἀντιησυχαστές τῆς Ἀνατολῆς, καίτοι συμφωνοῦσαν μέ τή θεολογική κριτική τοῦ Βαρλαάμ, ἀπέρριπταν τίς ἀρχικές θέσεις του ἐναντίον τῆς ἡσυχαστικῆς πρακτικῆς. Καίτοι ὅμως δέν ἀποδοκίμαζαν τή μέθοδο τῆς *"ἡσυχαστικῆς τριβῆς"*, ἡ ὁποία δέν ἐθεωρεῖτο ὡς μία καινοτομία στή μοναστική παράδοση τῆς Ἀνατολῆς, ἐν τούτοις δέν ἦσαν ἕτοιμοι νά δεχθοῦν τή μαρτυρία τῶν ἡσυχαστῶν μοναχῶν γιά τήν ἐμπειρία τῆς νοερᾶς αἰσθήσεως τοῦ ἀκτίστου θείου φωτός. Ὁ μαθητής καί βιογράφος τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Σιναΐτη καί μετέπειτα πατριάρχης Κπόλεως Κάλλιστος Α΄ (1350-1354, 1355-1363) ἀνέλαβε τήν *"ἀπολογία"* ὑπέρ τοῦ διδασκάλου του ἔναντι τῶν πολεμίων του, εἰδικότερα δέ ἔναντι τοῦ Γρηγορίου Ἀκινδύνου. Ὡς κύριο σκοπό ἔθεσε τήν ἐπιβεβαίωση τῶν πνευματικῶν καρπῶν τῆς ἡσυχαστικῆς ἀσκήσεως, εἰδικότερα δέ τῆς ἐμπειρίας τῆς νοερᾶς αἰσθήσεως τοῦ ἀκτίστου θείου φωτός. Ὁ βιογράφος τοῦ Γρηγορίου κατακρίνει τούς πολεμίους τῶν ἡσυχαστῶν μοναχῶν, οἱ ὁποῖοι, *"ἀτεχνῶς τυφλώττοντες τήν διάνοιαν καί τήν βλεδυράν νόσον τῶν ἐκφύλων καί παρεγγράπτων καί θολερῶν δογμάτων τοῦ Ἀκινδύνου νοσοῦντες, τάς ἐγγινομένας δωρεάς καί θεοφανείας οὐ τοῖς ἁγίοις κατά ψυχήν τήν καρδίαν κεκαθαρμένοις ἐθελοκακοῦντες βούλονται παραδέ-*

ξασθαι, κακῶς εἰδότες καί λίαν ἐπικινδύνως, εἰ γάρ τήν χάριν ταύτην καί δωρεάν βλασφημοῦντες ἀφρόνως καί κτίσμα λέγειν ἀποτολμῶντες, αὐτήν καί τάς θείας γραφάς ἀνατρέποντες ἐντεῦθεν ἀπελέγχονται, μάλιστα τό τῆς οἰκονομίας μυστήριον ἀνατρέποντες" (Βίος., 23).

Συνεπῶς, ἡ ἀμφισβήτηση στρεφόταν ὄχι κυρίως πρός τήν *ἡσυχαστική πρακτική*, ἀλλά πρός *τά ἀποτελέσματα* τῆς ἡσυχαστικῆς ἀσκήσεως μέ ἰδιαίτερη ἔμφαση στόν ἄκτιστο ἤ κτιστό χαρακτήρα τοῦ θεωμένου φωτός. Βεβαίως, ὁ Βαρλαάμ ἀξιολογοῦσε τήν ἀνατολική πνευματικότητα μέ τά πρότυπα τῆς *δυτικῆς διαλεκτικῆς*, ἡ ὁποία προσδιοριζόταν ἀπό τίς *νοησιαρχικές* κυρίως ἀναζητήσεις τῆς σχολαστικῆς θεολογίας καί τόν *κοινωνικό ἀκτιβισμό* τῶν δυτικῶν μοναστικῶν ταγμάτων, γι'αὐτό καί ἀμφισβήτησε στήν ἀρχή ὄχι μόνο τήν πνευματική ἐμπειρία τῶν ἡσυχαστῶν μοναχῶν, ἀλλά καί τήν ἴδια τήν ἀσκητική μέθοδο τῆς ἡσυχαστικῆς τριβῆς. Ἀντιθέτως, οἱ *ἀνατολικοί πολέμιοι* τῶν ἡσυχαστῶν, καίτοι συντάχθηκαν μέ τόν Βαρλαάμ ὡς πρός τήν ἀξιολόγηση τῆς πνευματικῆς ἐμπειρίας, δέν προβληματίσθηκαν κἄν ὡς πρός τή μέθοδο τῆς ἡσυχαστικῆς τριβῆς, ἡ ὁποία ἦταν μία παραδεκτή ἔκφραση τῆς ἀνατολικῆς ἀσκητικῆς παραδόσεως. Οἱ ἡσυχαστικές ὅμως ἔριδες, καίτοι ἐπικεντρώθηκαν στή θεολογική ἀξιολόγηση τῆς πνευματικῆς ἐμπειρίας τῶν ἡσυχαστῶν μοναχῶν, ἀποκάλυψαν τελικῶς τίς ὑφιστάμενες οὐσιαστικές θεολογικές διαφοροποιήσεις ὡς πρός τήν κατανόηση ἤ ἑρμηνεία ὄχι μόνο τοῦ *σκοποῦ τῆς ἀσκητικῆς πνευματικότητας*, ἀλλά καί τοῦ θεμελιώδους θεολογικοῦ ζητήματος *τῆς διακρίσεως τῶν προσιτῶν στόν ἄνθρωπο ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν ἀπό τήν ἀπρόσιτη οὐσία τοῦ Θεοῦ.*

α'. Βαρλαάμ ὁ Καλαβρός καί οἱ βυζαντινοί φιλόσοφοι

Ἡ ἀναζήτηση τῶν αἰτίων τῶν ἡσυχαστικῶν ἐρίδων καθίσταται πράγματι ἕνα πολύ λεπτό ζήτημα. *Οἱ ὑποστηριζόμενες σχετικές ὑποθέσεις, καίτοι ἀναφέρονται σέ πραγματικά στοιχεῖα τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως τῶν ἐρίδων, δέν εἶναι δυνατόν νά ταυτισθοῦν πάντοτε μέ τά ἀφετηριακά τους αἴτια.* Βεβαίως, κατά τίς ἡσυχαστικές ἔριδες διαμορφώθηκαν ὀξύτατες ἀντιπαραθέσεις μεταξύ *ἀριστοτελικῶν* καί *πλατωνικῶν*, *ὀρθολογιστῶν* καί *μυστικῶν*, *πολιτικῶν* καί *ζηλωτῶν*, *ἑνωτικῶν* καί *ἀνθενωτικῶν*, *ἐνοριακοῦ κλήρου* καί *μοναχῶν* κ.ἄ., ἀλλά οἱ ἀντιπαραθέσεις αὐτές ἐκδηλώθηκαν κατά τήν ἐξέλιξη τῶν ἡσυχαστικῶν ἐρίδων καί δέν ὑπῆρξαν τά προκαλέσαντα αὐτές αἴτια. *Κύριο αἴτιο* ὑπῆρξε ἀναμφιβόλως ἡ ἔναντι τῆς ἡσυχαστικῆς πρακτικῆς ἀντίδραση τοῦ ὀρθοδόξου μοναχοῦ ἀπό τή Σεμιναρία τῆς Καλαβρίας. Ὁ Βαρλαάμ εἶχε σπουδάσει φιλοσοφία, φυσική, μαθηματικά καί θεολογία στίς ἀκμαῖες σχολές τῆς Ν. Ἰταλίας καί ἀναδείχθηκε θιασώτης τῆς ἰδέας τῆς ἐπιβολῆς τῆς ἀριστοτελικῆς καί τῆς πλατω-

νικῆς φιλοσοφίας στόν πνευματικό βίο τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ Βαρλαάμ, ὅπως κατά τόν ΙΑ' αἰώνα ὁ Ἰωάννης Ἰταλός, ἐπιθυμοῦσε νά γνωρίση τή γῆ τῶν προγόνων του, μεταξύ δέ τῶν ἐτῶν 1328-1330 διαπεραιώθηκε στήν Ἄρτα καί ἀπό ἐκεῖ μετέβη διά μέσου Θεσσαλονίκης στήν Κπολη. Ἐκεῖ ἐντυπωσίασε μέ τήν εὐρύτητα τῆς φιλοσοφικῆς του παιδείας καί τιμήθηκε ἀπό τόν αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικο Γ' Παλαιολόγο (1328-1341) μέ τήν ἀνάθεση τῆς διδασκαλίας τῆς φιλοσοφίας στήν ἀνώτερη σχολή τῆς Κπόλεως. Ὁ φλογερός του ζῆλος γιά τήν ἐνίσχυση τῶν κλασικῶν σπουδῶν βρῆκε μεγάλη ἀπήχηση στούς λογίους κύκλους τῆς βασιλεύουσας, οἱ ὁποῖοι ἔτρεφαν μέν τόν ἴδιο θαυμασμό πρός τήν κλασική φιλοσοφία, ἀλλά ἦσαν ὑποχρεωμένοι νά μήν ἐκτρέπονται ἀπό τά καθιερωμένα, ὅπως εἴδαμε, μέ συνοδικές ἀποφάσεις πλαίσια σχέσεων τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας πρός τήν ἐκκλ. παράδοση. Ὁ Βαρλαάμ δέν αἰσθανόταν τήν πίεση τῶν συνοδικῶν αὐτῶν ἀποφάσεων καί ἔγινε δεκτός μέ ἐνθουσιασμό στούς λογίους κύκλους τῆς Κπόλεως, οἱ ὁποῖοι ἀναγνώριζαν στίς θέσεις τοῦ Καλαβροῦ μοναχοῦ τούς ἀνέκφραστους πόθους τους. Μυήθηκε σύντομα στή βυζαντινή παράδοση γιά τή διδασκαλία τῆς κλασικῆς φιλοσοφίας, ὅπως ἐπίσης καί στά αὐστηρά ἐκκλ. κριτήρια γιά τή διδασκαλία αὐτή.

Ὁ Βαρλαάμ ἦταν βεβαίως καλλίτερος θεολόγος ἀπό τόν Ἰωάννη Ἰταλό καί εἶχε πρό ὀφθαλμῶν τούς ἀναθεματισμούς τοῦ "*Συνοδικοῦ*" τῆς Ὀρθοδοξίας, οἱ ὁποῖοι περιχαράκωναν τήν καθαρῶς παιδευτική ἀποστολή τῆς "θύραθεν" σοφίας. Ὁ Καλαβρός μοναχός δέν αἰσθανόταν μέν τήν πίεση τῶν κριτηρίων αὐτῶν, ἀλλά ἀπέφευγε τίς ἀκραῖες ἐπιλογές τοῦ προδρόμου του Ἰωάννη Ἰταλοῦ, γι'αὐτό καί ἡ διδασκαλία του στήν Κπολη δέν προκάλεσε ἄμεσες ἤ σοβαρές ἀντιδράσεις. Μέ τήν ὑποστήριξη τοῦ πανίσχυρου δομέστικου καί προστάτη τῶν κλασικῶν σπουδῶν *Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ* προσπάθησε νά καταστήση οὐσιαστικότερες γιά τή θεολογία τίς ἀρχές τῆς κλασικῆς σοφίας, ἀλλά ἀπέφυγε τίς συγκρούσεις πρός τούς κύκλους τῶν ζηλωτῶν τῆς αὐτοκρατορίας. Ἔγραψε ἀξιόλογες πραγματεῖες *ἀστρονομίας, μουσικῆς, λογικῆς, ἀριθμητικῆς* καί *φιλοσοφίας*. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ πραγματεῖες: *Περί καταλήψεως τοῦ Θεοῦ, Περί γνώσεως, Περί θεώσεως, Περί φωτός, Περί ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος, Περί πρωτείου τοῦ πάπα, Κατά Μασσαλιανῶν, Κατά Θωμᾶ,* καί οἱ *Ἐπιστολές* του. Οἱ βασικές ἰδέες τῆς διδασκαλίας του παρουσιάζουν ὁρισμένες μεθοδολογικές ἀναλογίες, ἀλλά δέν συμπίπτουν πλήρως πρός τίς ἀρχές τῆς σχολαστικῆς θεολογίας τῆς Δύσεως, ἡ ὁποία δεχόταν, ὅπως εἴδαμε, ἀφ'ἑνός μέν τή δυνατότητα κατ'ἀναλογίαν γνώσεως τοῦ Θεοῦ, ἀφ'ἑτέρου δέ τήν πραγματική ὑπόσταση τῶν ἀποδιδομένων στόν Θεό ἰδιωμάτων. Ὁ Βαρλαάμ δηλαδή ἐκινεῖτο πέρα καί ἀπό αὐτά τά ὅρια τῆς σχολαστικῆς θεολογίας, γι'αὐτό καί ἐπιχείρησε μία θεολογική ἀναίρεση τῆς διδασκαλίας τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας καί τοῦ

Θωμᾶ Ἀκινάτη. Ἡ φιλοσοφική ὑποδομή τῶν θεολογικῶν του συλλογισμῶν ἐξηγεῖ τήν ἀπήχηση τῆς διδασκαλίας του στούς λογίους κύκλους τῆς Κπόλεως. Οἱ πραγματεῖες του *"Κατά Λατίνων"* (PG 151, 1225-1342) εἶναι χαρακτηριστικό δεῖγμα τῶν φρονημάτων τόυ. Πράγματι, στή διδασκαλία του ἀξιοποιοῦσε κατά τρόπο ἐντυπωσιακό τή μέθοδο τοῦ *διαλεκτικοῦ συλλογισμοῦ*, ὁ ὁποῖος ἔθελγε καί ἐνθουσίαζε τούς ἀκροατές του, ἀλλά ἡ θεολογία του παρουσίαζε σημαντικές παρεκκλίσεις.

Βεβαίως, ὁ Βαρλαάμ *δέν ἀπέρριπτε τήν πληρότητα ἤ τήν αὐτάρκεια τοῦ περιεχομένου τῆς χριστιανικῆς ἀποκαλύψεως γιά τή σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλά περιόριζε τήν ἐνέργειά της μόνο στήν καινοδιαθηκική περίοδο, ἐνῶ παραθεωροῦσε ἤ μείωνε τήν ἐνέργεια τοῦ ἁγίου Πνεύματος στή ζωή τῆς Ἐκκλησίας*. Ἡ πλατωνίζουσα ἀντίληψή του περί τοῦ Θεοῦ ἐπηρέαζε αἰσθητῶς τή θεολογία τοῦ Βαρλαάμ, *ὁ ὁποῖος θεωροῦσε τόν Θεό τῶν χριστιανῶν ὡς ἀκίνητο στήν ὑπερβατικότητά του καί ὡς ὑπερκείμενο ἀπό κάθε συλλογιστική ἤ γνωστική ἱκανότητα τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ*, ἀφοῦ, κατά τήν ἀριστοτελική γνωσιολογία, ἀντικείμενα τῆς γνωστικῆς ἱκανότητας τοῦ νοῦ εἶναι μόνο ὅσα ἐμπίπτουν στά πλαίσια τῆς ἐμπειρίας διά τῶν αἰσθήσεων. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή *ἔτεινε πρός μία πλατωνίζουσα ἰδεοποίηση τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀφοῦ ταύτιζε τίς ἐνέργειες πρός τήν οὐσία καί ἀπέρριπτε ὁποιαδήποτε ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ πρός τόν κόσμο*.Ὁ ὑπερβατικός καί ἀκίνητος Θεός τῆς φιλοσοφίας ταυτιζόταν πρός τήν ἀπολύτως ἀπρόσιτη στόν ἀνθρώπινο νοῦ θεία οὐσία, *ὑπό τήν ἀριστοτελική προφανῶς ταύτιση οὐσίας καί ἐνεργείας*, προβαλλόταν δέ στή θέση τοῦ αὐτοαποκαλυπτόμενου Θεοῦ τῆς χριστιανικῆς πίστεως , ὁ ὁποῖος ὅμως ἀκτινοβολεῖ τίς ἄκτιστες καί οὐσιώδεις θεῖες ἐνέργειες πρός τόν ἄνθρωπο καί τόν κόσμο καί γίνεται γνωστός ὄχι βεβαίως *κατά τήν οὐσίαν*, ἀλλά *"ἐν ταῖς ἐνεργείαις"* αὐτοῦ. Ὁ Βαρλαάμ λοιπόν, καίτοι διαφωνοῦσε πρός τή σχολαστική θεολογία, παρουσίαζε ὄχι μόνο *"μεθοδολογική* (J. Meyendorf), ἀλλά καί *οὐσιαστική θεολογική* σύγκλιση. Ἡ ἀπόρριψη τῆς ἀκτινοβολίας πρός τόν κόσμο τῶν οὐσιωδῶν θείων ἐνεργειῶν καί ἡ θεμελιώδης ἀρχή τῆς πατερικῆς παραδόσεως γιά τήν πλήρη ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου νά ἀποκτήση γνῶσιν τῆς θείας οὐσίας θά *μποροῦσαν νά ὁδηγήσουν τόν Βαρλαάμ πρός ἕνα ὁλοτελῆ ἀγνωστικισμό*. Τόν κίνδυνο ὅμως αὐτό παρέκαμπτε μέ τήν προβολή τῆς δυνατότητας μιᾶς διαλεκτικῆς κινήσεως τοῦ νοῦ πρός μία λογική ἑρμηνεία τοῦ ὑπερβατικοῦ Θεοῦ, βάσει τῶν ἀρχῶν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Ὡστόσο, ἡ νοησιαρχική αὐτή κίνηση πρός τόν Θεό δέν εἰσέδυε στήν οὐσία τοῦ Θεοῦ, *ἀλλά περιοριζόταν στήν ἀπόδοση ὁρισμένων ἰδιοτήτων ἤ ἰδιωμάτων, τά ὁποῖα ἦσαν ἁπλᾶ σύμβολα, ἤτοι κατά κάποιο τρόπο πλάσματα τῆς ἀνθρωπίνης φαντασίας*.

Ἀνάλογες ἰδέες εἶχαν ἤδη διατυπωθῆ καί στό Βυζάντιο ἀπό τούς

θιασῶτες τῆς ἀναγκαιότητας τῶν κλασικῶν σπουδῶν γιά τήν ἀνανέωση τῆς θεολογικῆς σκέψεως πολύ πρό τῆς ἀφίξεως τοῦ Βαρλαάμ στήν Κπολη. Ὡστόσο, οἱ βυζαντινοί ἀνθρωπιστές δέν μποροῦσαν νά ἀγνοήσουν τήν αὐστηρή διάκριση τῶν ὁρίων τῆς φιλοσοφίας καί τῆς ἐκκλ. παραδόσεως, τά ὁποῖα εἶχαν τεθῆ μέ τούς *συνοδικούς ἀναθεματισμούς* τῶν ΙΑ΄ καί ΙΒ΄ αἰώνων. Ὁ *Θεόδωρος Μετοχίτης* (1270-1331) καί ὁ *Νικηφόρος Χοῦμνος* (1261-1327) ὑπῆρξαν οἱ σημαντικότεροι ἐκπρόσωποι τῶν βυζαντινῶν ἀνθρωπιστῶν καί οἱ κύριοι διδάσκαλοι τῶν βυζαντινῶν λογίων τῆς περιόδου τῶν ἡσυχαστικῶν ἐρίδων. Ὁ *Θεόδωρος Μετοχίτης*, ὕπατος τῶν φιλοσόφων καί μέγας λογοθέτης τῆς αὐτοκρατορίας, εἶχε σπουδάσει πλατωνική καί ἀριστοτελική φιλοσοφία. Καίτοι ἐπιδείκνυε σαφῆ προτίμηση πρός τήν πλατωνική φιλοσοφία ὑπό τόν νεοπλατωνικό ὑπομνηματισμό της, ἔτρεφε μεγάλο θαυμασμό καί πρός τήν ἀριστοτελική φιλοσοφία, χαρακτηριζόταν δέ ἀπό τόν μαθητή του Νικηφόρο Γρηγορᾶ *"ἔμψυχος βιβλιοθήκη"*. Ὡς διδάσκαλος τῆς φιλοσοφίας καί τῆς ἀστρονομίας ὑπῆρξε ὑπέρμαχος τῆς ἀναγκαιότητας τῶν κλασικῶν σπουδῶν γιά τήν ἀρτιότητα τῆς παιδείας τῶν χριστιανῶν, ἀλλά ἀπέφευγε νά θίξη τά καθιερωμένα παραδοσιακά πλαίσια. Τιμήθηκε μέ ὑψηλά ἀξιώματα ἀπό τόν αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο (1282-1328), ἰδιαίτερα δέ μετά τή σταδιακή ἀπομάκρυνση ἀπό τή βασιλική εὔνοια (μετά τό 1315) τοῦ ἐπίσης μεγάλου λογοθέτη καί ἔξοχου ἀνθρωπιστῆ Νικηφόρου Χούμνου. Ἔγραψε ἀξιόλογα φιλοσοφικά καί ἐπιστημονικά ἔργα, ὅπως *"Ὑπομνηματισμοί καί σημειώσεις γνωμικαί"* (ἐκδ. Ch. G. Müller-Th. Kiessling, Miscellanea philosophica et historica, Leipzig 1821. PG 144, 936-954), *Περί ἐκλείψεων ἡλίου καί σελήνης, Στοιχεῖα Ἀστρονομίας, Εἰσαγωγή εἰς τήν Ἀστρονομίαν, Εἰσαγωγή εἰς τήν "σύνταξιν" τοῦ Πολεμαίου* κ.ἄ. (ἐκδ. Κ. Ν. Σάθα, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, Ι, 1872, 85 κἑξ.), *Λόγους, Ἐγκώμια, Ποιήματα καί Ἐπιστολές*. Πλησίον τοῦ Θεοδώρου Μετοχίτη σπούδασαν πολλοί ἀνθρωπιστές τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα, τά δέ ἔργα του ἄσκησαν μεγάλη ἐπίδραση στούς μεταγενέστερους. Τόσο ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης, ὅσο καί ὁ Νικηφόρος Χοῦμνος, παρά τίς προσωπικές ἀντιθέσεις τους, ἀπέφευγαν συστηματικά κάθε ἀμφισβήτηση τῆς παραδοσιακῆς συνθέσεως τῆς φιλοσοφίας καί τῆς πατερικῆς παραδόσεως. Τό ὑπόδειγμά τους ἀκολούθησαν καί οἱ σημαντικότεροι ἀπό τούς μαθητές τους.

Βεβαίως, καί οἱ δύο αὐτοί μεγάλοι φιλόσοφοι πίστευαν ἀπόλυτα ὅτι ἡ φιλοσοφική γνώση εἶναι ἀναγκαία γιά τήν κάθαρση τοῦ νοῦ ἀπό τήν ἄγνοια, ἀλλά δέν ἀπέδιδαν στή φιλοσοφική αὐτή γνώση *τίς γνωστές σωτηριολογικές προεκτάσεις*, τίς ὁποῖες δέν δίστασε νά ἀποδώση ὁ Ἰωάννης Ἰταλός. Τόσο ὁ Νικηφόρος Χοῦμνος στό ἔργο του *"Περί ὕλης"*, ὅσο καί ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης στά ἀστρονομικά του ἔργα ὑποστήριζαν ὀρθῶς τήν αὐτονομία τῆς φιλοσοφικῆς γνώσεως ἔναντι τῆς πίστεως, ἀφοῦ

ἡ μέν πρώτη ἀναφέρεται στή γνώση τῆς κτιστῆς, ἡ δέ δεύτερη στή γνώση τῆς ἄκτιστης πραγματικότητας. Ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης θεωροῦσε τή φιλοσοφική γνώση *"ἀκίνδυνον"* καί *"ἀζήμιον"* γιά τήν πίστη, ὑπό τήν ἔννοια ὅτι δέν μποροῦσε νά διεισδύση στήν ἄκτιστη θεία παραγματικότητα. Πράγματι, χαρακτήριζε ὡς ἀσύγκριτο τόν Ἀριστοτέλη στά Φυσικά καί στή Λογική, ἐνῶ θεωροῦσε τά *"Μετά τά φυσικά"* ὡς μία ἀποτυχημένη προσπάθεια, *τήν ὁποία θά ἦταν προτιμότερο νά μήν εἶχε ἐπιχειρήσει,* ἀφοῦ τόν χῶρο αὐτό κάλυπτε πλήρως ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψη. Οἱ ἰσόρροπες αὐτές ἀρχές τῶν δύο μεγάλων φιλοσόφων καί ἀνθρωπιστῶν τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα εἶχαν ἀναφορά καί στόν καθ'ὅλου ἐκκλ. βίο, ὁ ὁποῖος ἐπηρεαζόταν ἀπό τίς μεγάλες πνευματικές ζυμώσεις τῆς ἐποχῆς. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ἀπέδιδαν μεγαλύτερη σημασία στό *πνευματικό* ἤ καί στό *κοινωνικό* περιεχόμενο τοῦ μοναχικοῦ βίου, εἶχαν δέ σοβαρές ἐπιφυλάξεις γιά τήν προοπτική τῆς ἡσυχαστικῆς τριβῆς τῶν ἀσκητῶν. Ἐν τούτοις, ὁρισμένοι μαθητές τους δέν εἶχαν τήν ἱκανότητα τῶν διδασκάλων τους γιά νά ὁριοθετήσουν τήν αὐτονομία τῆς φιλοσοφικῆς γνώσεως στά πλαίσια τῆς καθιερωμένης πατερικῆς παραδόσεως.

Ὁ μαθητής τοῦ Θεόδωρου Μετοχίτη *Νικηφόρος Γρηγορᾶς*, ὁ χαρακτηριζόμενος ὡς *"ὁ φιλόσοφος"*, δέν παρέμεινε πιστός στόν κανόνα τοῦ σοφοῦ διδασκάλου του καί ἀναμίχθηκε στίς ἡσυχαστικές ἔριδες. Μέ τήν ὑποστήριξη τοῦ Θεόδωρου Μετοχίτη ἀπέκτησε τήν εὔνοια τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρονίκου Β΄, ἀλλά μετά τήν παραίτησή του (1328) ὑπέρ τοῦ Ἀνδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου (1328-1341) ἔχασε, ὅπως καί ὁ διδάσκαλός του, τίς προσβάσεις του στό Παλάτι. Τό συγγραφικό του ἔργο καλύπτει εὐρύτατους πράγματι τομεῖς (*ἱστορία, φιλοσοφία, ρητορική, θεολογία, ἀστρονομία, φυσική, μαθηματικά* κ.λπ.), σημαντικότερα δέ ἀπό τά ἔργα του εἶναι: **α)** *Ἱστορία* (37 βιβλία) **β)** *Φλωρέντιος ἤ Περί σοφίας,* γ) *Ὑπόμνημα εἰς τό Περί ὀνείρων τοῦ Συνεσίου,* **δ)** *Φιλομαθής ἤ Περί τῶν ὑβριστῶν,* **ε)** *Ἀντιλογία* (ἀνέκδοτη), **στ)** *Κατά τῶν Παλαμιτῶν* (λόγοι), **ζ)** *Βίοι καί ἐγκώμια ἁγίων,* **η)** *Ὁμιλίες,* **θ)** *Ἐπιστολές* κ.ἄ. *Τό 1324 παρουσίασε στόν αὐτοκράτορα μία συγκροτημένη μελέτη γιά τή διόρθωση τοῦ Ἰουλιανοῦ ἡμερολογίου ἐπί τῇ βάσει τοῦ ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα.* Ἡ θεωρία του εἶχε ὅλα σχεδόν τά στοιχεῖα τῆς μεταγενέστερης ἡμερολογιακῆς διορθώσεως, ἡ ὁποία καθιερώθηκε ἀπό τόν πάπα Γρηγόριο ΚΓ΄ (1528). Ἡ εὐρύτητα τῆς παιδείας καί τῆς συγγραφικῆς του δραστηριότητας δέν περιόρισε τά ἐνδιαφέροντά του γιά τά θεολογικά ζητήματα τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἀποκατάσταση τῶν σχέσεών του μέ τόν αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικο Γ΄ πραγματοποιήθηκε σύντομα (1330) μέ τήν παρέμβαση τοῦ φίλου του Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ. Κατά τό ἴδιο μάλιστα ἔτος συμμετέσχε σέ δημόσια συζήτηση μέ τόν Βαρλαάμ, μέ τόν ὁποῖο διαφωνοῦσε μέν στήν ἀξιολόγηση τῶν *ἑνωτικῶν προτάσεων* τῶν παπικῶν ἀπεσταλμένων, ἀλλά

παρουσίαζε πολλά κοινά στοιχεῖα στή φιλοσοφική σκέψη. Βεβαίως, ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς προτιμοῦσε, ὅπως καί ὁ διδάσκαλός του, τήν πλατωνική ἔναντι τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας καί εἶχε δεχθῆ τήν *περί ψυχῆς τοῦ κόσμου* πλατωνική θεωρία (Νικηφόρου Γρηγορᾶ, Ἱστορία, IV, 8), γι'αὐτό καί στό διαλογικό ἔργο του *"Φλωρέντιος ἤ Περί σοφίας"* καταπολεμεῖται ὁ αὐστηρός ἀριστοτελισμός τοῦ Καλαβροῦ φιλοσόφου (ἔκδ. A. Jahn, Jahrb. für Philol. und Paedagogik, 10, 1884, 485-536. 11, 1885, 387-392). Ὡστόσο, ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς, ὅπως καί ὁ Βαρλαάμ, ἀμφισβητοῦσε *τήν πραγματική ὕπαρξη τῶν θείων ἰδιωμάτων*, τά ὁποῖα θεωροῦσε *"ὀνόματα μόνον καί οὐδέν ἄλλο"*, ἀφοῦ δέν δεχόταν ὁποιαδήποτε σχέση τους μέ τή θεία οὐσία. Τά *"ὀνόματα"* δέν ἔχουν σχέση μέ τήν οὐσία τῶν πραγμάτων καί εἶναι ἁπλές *"σκιές"* τῶν πραγμάτων, ἡ δέ ἀπερίγραπτη οὐσία τοῦ Θεοῦ δέν εἶναι δυνατόν νά περιορισθῆ σέ μία ἁπλῆ περιγραφή ὀνομάτων. Δεχόταν ἐπίσης, ὅπως καί ὁ Βαρλαάμ, τή δυνατότητα νοητικῆς κινήσεως *"ἐκ τῶν ἐν αἰσθήσει γνωρίμων καί φανερῶν"* πρός τή γνώση τοῦ Θεοῦ, ἀλλά ἡ γνώση αὐτή κατ'οὐδένα τρόπο μποροῦσε νά ἀναχθῆ στή γνώση τῆς θείας φύσεως, γι'αὐτό καί δέν ἀπέρριπτε πλήρως τήν αὐθεντικότητα καί τή γνωστική ἀξία τῆς πίστεως τῆς Ἐκκλησίας.

Κατά τή σύγκρουση τοῦ Βαρλαάμ πρός τόν Γρηγόριο Παλαμᾶ εἶχε ἐκδηλώσει μέ ἐπιστολές πρός φίλους του σαφεῖς ἀντιπαλαμικές τάσεις, ἀλλά ἀπέφευγε νά ἀναμιχθῆ φανερά στή διαμάχη. Ἡ *ἀποφυγή δημοσίας ἀναμίξεως στίς ἡσυχαστικές ἔριδες* κατά τήν περίοδο 1341-1346 ὀφείλεται ἀναμφιβόλως ὄχι μόνο στίς προσωπικές αὐτές ἀμφιταλαντεύσεις, ἀλλά καί στήν πιεστική ἐπίκληση ἀπό τίς συνόδους τῆς περιόδου αὐτῆς τοῦ κανόνα 19 τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς συνόδου (691-692). Κατά τόν κανόνα αὐτό ἡ ἀντιμετώπιση κάθε θεολογικοῦ ζητήματος ἦταν ἀποκλειστική εὐθύνη τῶν *"προεστώτων"* τῶν ἐκκλησιῶν ἐπισκόπων, οἱ ὁποῖοι ὀφείλουν *"πάντα τόν κλῆρον καί τόν λαόν ἐκδιδάσκειν τούς τῆς εὐσεβείας λόγους"* μέ ἀπόλυτο κριτήριο τήν παλαιότερη πατερική παράδοση, *"ἵνα μή, ἔστιν ὅτε, πρός τοῦτο ἀπόρως ἔχοντες, ἀποπίπτοιεν τοῦ προσήκοντος"* (Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα., II, 346). Ἡ μεταγενέστερη ἑρμηνεία τοῦ κανόνα αὐτοῦ ὡς ἀπαγόρευση πρός τούς μή ἐπισκόπους νά θεολογοῦν καί ἡ αὐστηρή ἐφαρμογή της στήν περίπτωση τοῦ Γρηγορίου Ἀκινδύνου ἐξηγοῦν ἀφ'ἑνός μέν τούς ἐνδοιασμούς τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ νά ἀναμιχθῆ στή θεολογική ἔριδα κατά τήν κρίσιμη περίοδο 1341-1346, ἀφ'ἑτέρου δέ τή δυναμική του ἀνάμιξη στίς θεολογικές ἀντιθέσεις μετά τό 1346, ὅταν δηλαδή *μία ὁμάδα ἀρχιερέων* τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου τάχθηκε ἐπίσημα ἐναντίον βασικῶν θέσεων τῆς παλαμικῆς θεολογίας. Ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς ἔκρινε ὅτι *δέν ἴσχυε πλέον τό κανονικό κώλυμα γιά τή θεολογική ἀντίκρουση τῆς παλαμικῆς διδασκαλίας*, ἔστω καί ἄν οἱ θεολογικές θέσεις

του δέν συνέπιπταν πλήρως πρός τίς ἀντιρρήσεις τῶν ἀντιπαλαμιτῶν ἀρχιερέων, ὅπως θά δοῦμε στή συνέχεια. Ὁπωσδήποτε ὅμως ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς παρουσιάζεται στίς ἡσυχαστικές ἔριδες ὡς μία προσωπικότητα, ἡ ὁποία ἀμφιταλατεύεται μεταξύ τῆς ἐλευθερίας τοῦ θεολογικοῦ λόγου καί τοῦ σεβασμοῦ τῶν καθιερωμένων ἐκκλ. κριτηρίων. Ἡ ἐπιλογή τῆς μιᾶς ἤ τῆς ἄλλης στάσεως προσδιορίσθηκε συνήθως ὄχι μόνο ἀπό τίς προσωπικές του εὐαισθησίες, ἀλλά καί ἀπό τίς ἱστορικές συγκυρίες κατά τήν ἐξέλιξη τῆς θεολογικῆς ἔριδας. Ἡ φιλία του μέ τόν ὑποστηρικτή τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ Ἰωάννη Καντακουζηνό λειτουργοῦσε ἀνασταλτικά σέ ὁποιαδήποτε ἀντιπαλαμική του διάθεση. Ὡστόσο, ἀποδέχθηκε στή σύνοδο τοῦ 1346 τή δικαίωση τοῦ ἀντιπαλαμίτη πατριάρχη Κπόλεως Ἰωάννη Καλέκα (1334-1347), διασώθηκε δέ στή σύνοδο τοῦ 1347, ἡ ὁποία καταδίκασε τόν Ἰωάννη Καλέκα καί τόν Γρηγόριο Ἀκίνδυνο, χάρη στήν ὑποστήριξη τοῦ πανίσχυρου πλέον Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ. Ἡ ἀποτυχία τῆς προσπάθειάς του νά στρέψη ἐναντίον τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ τόν Ἰωάννη Καντακουζηνό δέν ἀποδυνάμωσε τίς ἀντιπαλαμικές του ἰδέες, ἀλλά ἀπέτυχε καί ἡ πρωτοβουλία τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ νά καλέση τούς δύο διαφωνοῦντες στό Παλάτι μέ σκοπό νά τούς ὁδηγήση σέ συμφωνία. Ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς παρέμεινε ἀντίθετος πρός τή διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, ἐνῶ ἀπό τό 1349 ἐξελίχθηκε καί σέ ἡγέτη τῆς ἀντιπαλαμικῆς παρατάξεως, μέ συνέπεια τήν καταδίκη του ἀπό τή σύνοδο τοῦ 1351.

Σημαντικός ἐκπρόσωπος τῶν βυζαντινῶν φιλοσόφων κατά τήν περίοδο τῶν ἡσυχαστικῶν ἐρίδων ὑπῆρξε καί ὁ *Γρηγόριος Ἀκίνδυνος*, ὁ ὁποῖος καταγόταν ἀπό τήν περιοχή τοῦ Πριλάπου τῆς Μακεδονίας καί εἶχε ὡς διδασκάλους του τόν Θωμᾶ Μάγιστρο, Βαρλαάμ τόν Καλαβρό, τόν Γρηγόριο Παλαμᾶ κ.ἄ. Ἀσπάσθηκε τόν μοναχικό βίο, ἀλλά δέν ἔγινε δεκτός στίς μονές τοῦ Ἁγίου Ὄρους, παρά τίς συστάσεις τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ καί τοῦ ἡσυχαστῆ μετέπειτα πατριάρχη Κπόλεως Καλλίστου Α΄ (1350-1353, 1355-1363), γι'αὐτό καί ἐπέστρεψε στή Θεσσαλονίκη. Οἱ δεσμοί του μέ τόν Βαρλαάμ καί τόν Γρηγόριο Παλαμᾶ ἐξηγοῦν ἤ τήν ἀρχική του διστακτικότητα ἤ τήν τήρηση ἴσων ἀποστάσεων ἀπό τούς δύο διαφωνοῦντες. Ἐν τούτοις, ὅπως καί ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς, συμφωνοῦσε μέ τόν Γρηγόριο Παλαμᾶ μέν *στή νομιμότητα τῆς μεθόδου τῆς ἡσυχαστικῆς τριβῆς*, μέ τόν Βαρλαάμ δέ στήν *ἀπόρριψη τῆς δυνατότητας μετοχῆς τῶν ἡσυχαστῶν ἀσκητῶν στίς ἄκτιστες θεῖες ἐνέργειες*, ἀφοῦ καί αὐτός ὁ ἴδιος δέν δεχόταν τή διάκριση θείας οὐσίας καί ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό στή μέν σύνοδο τοῦ 1341 ὑποστήριξε ἔμμεσα τούς ἡσυχαστές μοναχούς ἐναντίον τοῦ πολεμίου τους Βαρλαάμ, ἐνῶ ἀμέσως μετά τή σύνοδο αὐτή καί τή φυγή τοῦ Βαρλαάμ στή Δύση στράφηκε ἐναντίον τῶν θέσεων τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ γιά τή διάκριση θείας

οὐσίας καί ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν. Μέ τήν ὑποστήριξη τοῦ ἀντιπαλαμίτη πατριάρχη Κπόλεως Ἰωάννη Καλέκα καί τοῦ ὀπαδοῦ του πατριάρχη Ἀντιοχείας Ἰγνατίου Β΄ (1342-1353) ἀνέλαβε εὐρύτατη συγγραφική δράση ἐναντίον τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, ὁ ὁποῖος καταδικάσθηκε ἀπό τήν πατριαρχική σύνοδο (1344). Ὡστόσο, ἡ ἐπικράτηση κατά τή δυναστική ἔριδα τοῦ ὑποστηρικτῆ τῶν ἡσυχαστῶν Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ (1341-1355) ἐξουδετέρωσε τήν ἐπιρροή τοῦ Γρηγορίου Ἀκινδύνου στήν Κπολη, ἡ δέ σύνοδος τοῦ 1347 τόν καταδίκασε ὡς πολέμιο τῶν ἀποφάσεων τῆς συνόδου τοῦ 1341. Ἡ μεγάλη σύνοδος τοῦ 1351 ἀνανέωσε τήν καταδίκη αὐτή καί ἐνέταξε στό "Συνοδικόν" τῆς Ὀρθοδοξίας *εἰδικό ἀναθεματισμό* ἐναντίον τῶν θέσεων του. Σημαντικότερα ἔργα του ὑπῆρξαν: α) *Κατά Βαρλαάμ, βιβλία πέντε* (PG 150, 875 κἑξ.) β) *"Λόγος πρός τόν μακαριώτατον πατριάρχην κῦρ Ἰωάννην καί τήν πρός αὐτόν σύνοδον, διεξιών ὅπως ἡ τοῦ Παλαμᾶ καί Βαρλαάμ φιλονεικία τήν ἀρχήν συνέστη"* (Th. Uspenskij, Sinodik, 1893, 86 κἑξ.), γ) *Ἀντιρρητικοί Λόγοι κατά Παλαμᾶ, ἑπτά* (αὐτόθι, 92 κἑξ.), δ) *"Η τοῦ Παλαμᾶ Ὁμολογία ἀνεσκευασμένη"* (M. Candal, Orient.Chr. Periodica, 29, 1963, 360-407), ε) *"Διάλογος ἀσεβοῦς Παλαμᾶ μετά Ὀρθοδόξου"* (Marc. gr. 155, ff. 91-98), στ) *Ἀνασκευή τῆς Γ΄ πρός Ἀκίνδυνον ἐπιστολῆς τοῦ Παλαμᾶ* (Monac. gr. 223, ff. 32-51), ζ) *Κατά τῶν αἱρέσεων Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, Ἴαμβοι* (PG 150, 843-862), η) *Ἐπιστολές* (PG 148, 29-30, 68-71, 72-73;, 84-86. Th. Uspenskij, ἔνθ'ἀν., 77-84 κ.πλ.). Οἱ δύο αὐτοί ἐκπρόσωποι τῆς βυζαντινῆς φιλοσοφικῆς παραδόσεως ἐκφράζουν μία γενικότερη τάση, ἡ ὁποία ἐξηγεῖ τόσο τήν ἀπήχηση τῆς διδασκαλίας τοῦ Βαρλαάμ στήν Κπολη, ὅσο καί τή συνέχεια τῶν ἡσυχαστικῶν ἐρίδων στό Βυζάντιο μετά τήν καταδίκη καί τήν ἀναχώρηση τοῦ Βαρλαάμ στή Δύση.

β΄. Σωτηριολογική διάσταση τῆς διαφωνίας Βαρλαάμ καί Γρηγορίου Παλαμᾶ

Κύριος καί σφοδρός πολέμιος τοῦ Βαρλαάμ καί τῆς διδασκαλίας του ἀναδείχθηκε ὁ *Γρηγόριος Παλαμᾶς*, μαθητής ἐπίσης τοῦ περίφημου φιλοσόφου Θεοδώρου τοῦ Μετοχίτη. Γεννήθηκε στήν Κπολη περί τό 1296 καί ἔλαβε ἀξιόλογη *θεολογική* καί *φιλοσοφική* μόρφωση, ἀλλά προτίμησε τόν μοναχικό βίο. Ἀσκήτευσε στό ὄρος Παπίκιο καί στό Ἅγιον Ὄρος, ἀλλά τό 1325 μετέβη στή Θεσσαλονίκη καί χειροτονήθηκε *πρεσβύτερος* (1326), γιά νά ἐπιστρέψη καί πάλι στό Ἅγιον Ὄρος (1331), μετά ἀπό μία πενταετῆ ἄσκηση στήν περιοχή τῆς Βέροιας. Κατά τήν ἄσκησή του ἐφάρμοσε πιθανότατα καί τή μέθοδο τῆς *"ἡσυχαστικῆς τριβῆς"*, τήν ὁποία εἶχε διδαχθῆ ἀπό τόν ἡσυχαστή ἐπίσκοπο *Φιλαδελφείας Θεόληπτο* καί ἀπό ἄλλους περίφημους ἡσυχαστές τῆς ἐποχῆς *(Νεῖλο τόν ἐξ Ἰταλῶν, Σελιώτη,*

Ἠλία, Γαβριήλ καί Ἀθανάσιο), καίτοι στά ἔργα του ἀποφεύγει νά περιγράψη τήν ἐμπειρία του αὐτή. Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς ἐγκωμιάζει ἰδιαίτερα τόν μέν Θεόληπτο Φιλαδελφείας (1324-1326) *"ὡς ἀληθῶς θεολόγον καί τῆς ἀληθείας τῶν Θεοῦ μυστηρίων ἐπόπτην ἀσφαλέστατον"*, τόν δέ πατριάρχη Κπόλεως Ἀθανάσιο Α΄ (1289-1293, 1303-1309) *"ὡς ἀπό λυχνίας τόν κόσμον φωτίσαντα"* (Ὑπέρ τῶν ἱερῶν ἡσυχαζόντων, 1, 2, 12). Κατά τήν παραμονή του στή Θεσσαλονίκη πληροφορήθηκε τίς καινοφανεῖς δοξασίες τοῦ Βαρλαάμ καί εἰδικότερα τίς θέσεις του κατά τή συζήτηση τοῦ filioque μέ τούς παπικούς ἀπεσταλμένους στήν Κπολη (1334). Βεβαίως, ὁ Βαρλαάμ ἀπέκρουσε *τή λατινική προσθήκη* στό σύμβολο Νικαίας-Κπόλεως, ἀλλά ὄχι μέ τά παραδοσιακά θεολογικά ἐπιχειρήματα τῆς Ἀνατολῆς. Τίς θέσεις του κατέγραψε ὁ Βαρλαάμ στίς πραγματεῖες *"Κατά Λατίνων"*. *Σέ αὐτές ὑποστήριζε, βάσει τῶν ἰδεῶν του γιά τό ἀκατάληπτο καί τήν ἀδυναμία γνώσεως τοῦ Θεοῦ, ὅτι δέν ἦταν δυνατή ἡ αὐθεντική διατύπωση μιᾶς δογματικῆς διδασκαλίας γιά τήν ὑποστατική σχέση τῶν τριῶν προσώπων τῆς ἁγίας Τριάδος καί κατέληγε στό συμπέρασμα ὅτι οἱ διαφορές τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως στό ζήτημα τοῦ* filioque *δέν εἶναι οὐσιώδεις.* Οἱ διδασκαλίες δηλαδή τῶν δύο πλευρῶν κατά τόν Βαρλαάμ ἀφ'ἑνός μέν δέν ἦταν δυνατόν νά περιγράψουν τήν οὐσία τοῦ ἀκαταλήπτου τριαδικοῦ Θεοῦ, ἀφ'ἑτέρου δέ ὑπέκειντο στή διαλεκτική κρίση καί ἀξιολόγηση τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ. Οἱ ἰδέες αὐτές τοῦ Βαρλαάμ διέγραφαν τήν ὁμόφωνη πατερική παράδοση καί τίς δογματικές ἀποφάσεις τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων γιά τίς ὑποστατικές σχέσεις τῶν τριῶν προσώπων τῆς ἁγίας Τριάδος καί ὑπέβαλλαν τό ὅλο ζήτημα στή διαδικασία τῶν διαλεκτικῶν συλλογισμῶν. Ὁ Βαρλαάμ δηλαδή, μέ τήν θεωρητική ἀπόρριψη κάθε γνώσεως τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ, *κατέληγε ἔμμεσα στή σχετικοποίηση ὄχι μόνο τοῦ ὅλου περιεχομένου τῆς δογματικῆς διδασκαλίας, ἀλλά, ὅπως θά δοῦμε, καί αὐτῆς ἀκόμη τῆς αὐθεντίας τῆς Ἐκκλησίας νά διατυπώνη ὀρθῶς τό περιεχόμενο τῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως.*

Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς κατανόησε τό μέγεθος τῆς ἀπειλῆς ἐναντίον τῆς ἐκκλ. παραδόσεως καί ἔγραψε (1336) κατά Λατίνων τούς δύο *"Ἀποδεικτικούς Λόγους"* γιά νά ἀναιρέση τίς ἀνωτερω ἐπικίνδυνες δοξασίες τοῦ Βαρλαάμ, βάσει τῆς διδασκαλίας τῶν πολεμίων κυρίως τοῦ Ἀρειανισμοῦ μεγάλων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Δ΄ αἰώνα *(Μ. Ἀθανασίου, Μ. Βασιλείου, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Γρηγορίου Νύσσης κ.ἄ.)*. Ἡ σύγκρουση ὅμως τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ πρός τόν Βαρλαάμ γιά τό ζήτημα *τῆς ἡσυχαστικῆς τριβῆς καί τῆς πνευματικῆς ἐμπειρίας τῶν ἡσυχαστῶν μοναχῶν ἀνέδειξε τίς βαθύτερες θεολογικές τους ἀντιθέσεις.* Ὁ Βαρλαάμ μέ ἀφετηρία τήν ἀμφισβήτηση *τῆς ἡσυχαστικῆς μεθόδου ἀσκήσεως* κατέληγε ὄχι μόνο στήν ἀπόρριψη τῆς θεμελιώδους ἀρχῆς τῆς χριστιανικῆς

πίστεως γιά τή διάκριση θείας οὐσίας καί ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν, ἀλλά καί στήν ἄρνηση τῆς αὐτοδυναμίας τῆς ἐκκλ. παραδόσεως γιά τήν κίνηση τοῦ νοῦ τοῦ ἀνθρώπου πρός τή γνώση τοῦ ἀκαταλήπτου Θεοῦ, χωρίς δηλαδή τό ἔρεισμα τῶν διαλεκτικῶν συλλογισμῶν τῆς φιλοσοφίας. Ὁ Βαρλαάμ ὑποστήριζε πράγματι ὅτι ὁ ἀνθρώπινος νοῦς δύναται νά κινηθῆ πρός τήν κατανόηση τοῦ ἀκαταλήπτου Θεοῦ μέ τήν ἀναγωγική ἀξιοποίηση τῶν *"ἐν αἰσθήσει γνωρίμων καί φανερῶν"* καί ὅτι ἡ κίνηση αὐτή εἶναι ἀδύνατη γιά ὁποιοδήποτε πιστό, *"εἰ μή ταύτην ἔλθοι προτέραν τήν ὁδόν, καί Πυθαγόρᾳ καί Ἀριστοτέλει καί Πλάτωνι συγγενόμενος"*. Ἡ *"κατάληψις τῆς ἀληθείας"* ἦταν, *κατά τόν Βαρλαάμ, ἀδύνατη χωρίς τή μύηση στή φιλοσοφία τῶν "ἔξω σοφῶν"*, τούς ὁποίους χαρακτήριζε *"θαυμασίους", "πεφωτισμένους", "θεόπτας"* κ.λπ. καί οἱ ὁποῖοι ἀνήχθησαν στήν ὕψιστη βαθμίδα τῆς θεογνωσίας, δηλαδή στή θεοπτία, ὄχι μόνο δέ αὐτοί, ἀλλά καί οἱ *"κατ'ἐκείνους σοφοί καί οἱ παρά τούτων ἀκηκοότες καί πιστεύσαντες"* (Γρηγορίου Παλαμᾶ, Α΄ πρός Βαρλαάμ, 22. 38). Συνεπῶς, ἡ πατερική παράδοση ἀποτελοῦσε γιά τόν Βαρλαάμ ὄχι τήν αὐθεντική καί πλήρη διατύπωση τῆς πίστεως, ἀλλά ἕνα ἁπλό καί πρόσθετο στοιχεῖο γιά τή θεμελίωση τῶν διαλεκτικῶν συλλογισμῶν κατά τήν κίνηση τοῦ νοῦ πρός τήν *"κατάληψιν τῆς ἀληθείας"*. Ἡ ἱ. παράδοση δηλαδή ἦταν κατώτερη τῆς *θύραθεν σοφίας* καί ἱκανοποιοῦσε μόνο τούς ἀμαθεῖς καί ἀπαιδεύτους, ἀφοῦ ἀπέκλειε τούς διαλεκτικούς συλλογισμούς τῆς φιλοσοφίας γιά τήν κίνηση πρός τήν ἀλήθεια. Ὁ Βαρλαάμ μεμφόταν τούς ὑποστηρικτές τῶν ἡσυχαστῶν μέ τό χαρακτηριστικό ἐπιχείρημα, ὅτι αὐτοί ἰσχυρίζοντο, ὅτι *"ὅπερ τοῖς γεωμέτραις ἀρχή καί ἀξίωμα, τοῦθ'ἡμῖν αἱ τῶν πατέρων ἀποφάνσεις οὐδεμίαν ἄρα χρή* (=ἀρχήν) *ἐκ συλλογισμοῦ λαβεῖν..."* (Γρηγορίου Παλαμᾶ, Β΄ πρός Βαρλαάμ, 38).

Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ἐξηγεῖται ἡ ὀξύτατη ἀντίδραση τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ καί ἡ ἀφετηριακή ἔμφαση, τήν ὁποία ἀπέδωσε στήν ἀξιολόγηση τοῦ *διαλεκτικοῦ* καί τοῦ *ἀποδεικτικοῦ συλλογισμοῦ* γιά τόν χῶρο τῆς θεολογίας. Ὑποστήριζε ὅτι ἡ μέθοδος τοῦ *διαλεκτικοῦ συλλογισμοῦ* δέν μποροῦσε νά χρησιμοποιηθῆ γιά μία ἀπροϋπόθετη ἀξιολόγηση τῆς δογματικῆς παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας, παρά τό γεγονός ὅτι ἡ μέθοδος αὐτή εἶχε χρησιμοποιηθῆ ἀπό τήν ἑλληνική φιλοσοφία γιά τήν κίνηση τοῦ νοῦ πρός τήν κατανόηση τοῦ ὑπερβατικοῦ Θεοῦ. Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς ἐπισήμανε τίς οὐσιαστικές διαφορές τοῦ *διαλεκτικοῦ* καί τοῦ *ἀποδεικτικοῦ συλλογισμοῦ* στήν πραγματεία του ἐναντίον τοῦ Γρηγορίου Ἀκινδύνου (Α΄ πρός Ἀκίνδυνον, 13), ὁ ὁποῖος συμφωνοῦσε κατά βάση πρός τήν ἀρχή τοῦ Βαρλαάμ, ὅτι δηλ. *εἶναι ἀδύνατον "ἀποδεικτικῶς ἐπί τῶν θείων συλλογίσασθαι"* (Β΄ πρός Βαρλαάμ, 2). Καί οἱ δύο λοιπόν ὑποστήριζαν, ὅτι ὁ μέν ἀποδεικτικός συλλογισμός περιορίζεται μόνο στά *"ἐν τῇ αἰσθήσει γνώριμα καί φανερά"*, *ἐνῶ ὁ διαλεκτικός συλλογισμός μπορεῖ νά*

χρησιμοποιηθῆ καί γιά τή γνώση τῆς ὑπερβατικῆς θείας πραγματικότητας ("τήν τῶν θείων γνῶσιν θηρώμεθα". Β΄ Πρός Βαρλαάμ, 17). Πράγματι, ὁ Βαρλαάμ καί οἱ ὁμόφρονές του βυζαντινοί λόγιοι ὑποστήριζαν, ὅτι ὁ χριστιανός, *"εἰ μή πανταχόθεν τό εἰδέναι συλλέξει, μάλιστα δέ τῆς καθ' Ἕλληνας παιδείας, Θεοῦ γάρ καί αὕτη δῶρον τοῖς προφήταις καί ἀποστόλοις δι'ἀποκαλύψεως δεδομένον ὁμοίως, καί γνῶσις δι'αὐτῆς τῶν ὄντων τῇ ψυχῇ προσγίνεται καί τό γνωστικόν, κρεῖττον ὄν ἁπασῶν τῶν τῆς ψυχῆς δυνάμεων, κοσμεῖ, πᾶσάν τε ἄλλην κακίαν ἐξορίζει τῆς ψυχῆς..., ἀλλά καί εἰς τήν τοῦ Θεοῦ γνῶσιν ποδηγεῖ τόν ἄνθρωπον· ἄλλως γάρ οὐκ ἔνι γνῶναι τόν Θεόν, εἰ μή διά τῶν αὐτοῦ κτισμάτων"* (Γρηγορίου Παλαμᾶ, Ὑπέρ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων., 1, 1. 1, 4. 2, 1, 5. 2, 1, 7. 2, 1, 36. κ.ἄ.).

Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς ἀποδοκίμαζε τίς ἤδη γνωστές καί ἀπό τό παρελθόν ἀκραῖες αὐτές θέσεις γιά τή σχέση φιλοσοφίας καί χριστιανικῆς πίστεως, οἱ ὁποῖες σέ τελευταία ἀνάλυση ἀπέρριπταν τήν πλήρη καί αὐθεντική βίωση στήν Ἐκκλησία τοῦ περιεχομένου τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως, ἀφοῦ ὁ κάθε πιστός μποροῦσε νά ἀναχθῆ στή γνώση τοῦ Θεοῦ μόνο μέ τήν ἀξιοποίηση τῶν ἀρχῶν τῆς κλασικῆς φιλοσοφίας (αὐτόθι, 47-48). Ὑποστήριζε δηλαδή ὅτι οἱ ἀποκεκαλυμμένες ἀλήθειες τῆς χριστιανικῆς πίστεως καταγράφηκαν ὑπό τήν καθοδήγηση τοῦ ἁγίου Πνεύματος στήν Ἁγία Γραφή καί στήν πατερική παράδοση καί δέν ὑπόκεινται στήν γνωστική ἱκανότητα τοῦ κτιστοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι πεπερασμένος καί δέν μπορεῖ νά συλλάβη ἤ νά κατανοήση τήν ἀπειρότητα τῆς θείας πραγματικότητας. Τά ὅρια τῆς *γνωστικῆς ἱκανότητας* τοῦ κτιστοῦ νοῦ ἐξαντλοῦνται στά πλαίσια μόνης τῆς κτιστῆς πραγματικότητας, ὁ δέ Θεός ἀποκαλύπτεται στούς ἀνθρώπους " ἐν ταῖς ἐνεργείαις αὐτοῦ", τελείως δέ μέ τήν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψη. Οἱ θέσεις αὐτές τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ ἀποτελοῦσαν *τή συγκεφαλαίωση τῆς πατερικῆς θεολογίας* τῶν πρώτων αἰώνων τόσο γιά τό ζήτημα τῆς διακρίσεως τῆς θείας οὐσίας καί τῶν ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν, ὅσο καί γιά τή δυνατότητα τοῦ πιστοῦ νά ἀναλάβη τόν προσωπικό του ἀγώνα πρός τήν πνευματική του τελείωση καί τή μετοχή του στίς ἄκτιστες θεῖες ἐνέργειες, ἤτοι στήν ἐμπειρική βίωση τῆς θείας χάριτος. Ἡ πατερική παράδοση περιέχει ὅλα τά ἀναγκαῖα στοιχεῖα γιά τήν κατόρθωση τῆς ὑψίστης αὐτῆς πνευματικῆς ἐμπειρίας ἀπό ὅλους τούς πιστούς, ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἐπίπεδο τῆς παιδείας τους ἤ ἀπό τό βαθμό τῆς μυήσεώς τους στήν ἑλληνική φιλοσοφία. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς ἀποδοκίμαζε τίς ἀντίθετες θέσεις τοῦ Βαρλαάμ καί ἀνιπαρέθετε τήν ἐκκλ. παράδοση ὡς τή μόνη πνευματική ὁδό γιά τήν πορεία τοῦ πιστοῦ πρός τήν πληρότητα τῆς ἐμπειρίας τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως: *"Συνῆκας ᾗ κακοῦ φέρει, φιλότης (=Βαρλαάμ), τό μή πάντα στοιχεῖν ταῖς θεοπνεύστοις Γραφαῖς, ἀλλά καί τούς ἐπ'αὐτάς αὐταῖς χρωμένους ἐξελέγχειν ἐθέλειν, αὐτόν δέ* (=Βαρλαάμ)

ζητεῖν τήν ὑπέρ τούς Πατέρας εὐσέβειαν; Ἐντεῦθεν γάρ τούς μεμωραμένους σοφούς δεῖν οἴεσθαι πεφωτισμένους ἀναγράφειν ἐπήρθης, οἵ καί τόν Θεόν ὑπό τήν σφῶν αὐτῶν πεποίηνται νόησιν, χαλεπόν εἶναι λέγοντες, ἀλλ'οὐκ ἀδύνατον, νοῆσαι Θεόν" (Α΄ Πρός Βαρλαάμ, 55).

Εἶναι λοιπόν εὐνόητον ὅτι οἱ θεολογικές προϋποθέσεις τῶν ἡσυχαστικῶν ἐρίδων *δέν ἐξαντλοῦντο ἁπλῶς σέ μία θεωρητική ἀντιπαράθεση δύο διαφορετικῶν μεθοδολογικῶν προσεγγίσεων τοῦ θέματος τῆς διακρίσεως θείας οὐσίας καί ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν ἤ καί τοῦ ζητήματος τῆς δυνατότητας τῶν ἡσυχαστῶν μοναχῶν νά ἀναχθοῦν μέ τήν ἡσυχαστική τριβή στή μέθεξη τῶν ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν, ἀλλά ἀναφέρονται στό ὅλο μυστήριο τῆς ἐν Χριστῷ θείας οἰκονομίας μέ τίς αὐτονόητες προεκτάσεις στή χριστολογία, στήν ἐκκλησιολογία καί στή σωτηριολογία τῆς Ἐκκλησίας.* Ὡστόσο, οἱ θέσεις τοῦ Βαρλαάμ δέν εἶναι δυνατόν, ὅπως ἤδη τονίσαμε, νά ταυτισθοῦν μέ τίς ἀρχές τῆς σχολαστικῆς θεολογίας ἤ νά χαρακτηρίσουν τόν Καλαβρό μοναχό λατινόφρονα. Βεβαίως, ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς θεωροῦσε ὕποπτη τή συμπεριφορά καί τήν *"συνεσκιασμένην βουλήν"* τοῦ Βαρλαάμ, ὁ ὁποῖος χαριζόταν *"τοῖς ὁμοφύλοις λατίνοις"* καί συμπαθοῦσε *"τό τῶν λατίνων φρόνημα"* (αὐτόθι, 3, 1, 3. 3, 1, 4.). Τίς ὑποψίες του αὐτές ἐνίσχυε καί τό γεγονός, ὅτι κανείς δέν μποροῦσε νά βεβαιώση ὅτι ὁ Καλαβρός μοναχός κατά τήν μακροχρόνια παραμονή του στήν Ἀνατολή εἶχε συμμετάσχει ποτέ σέ ὀρθόδοξη θεία εὐχαριστία (*"τῆς ἁγιωτάτης εὐχαριστίας ἐν μέθεξει γενόμενον"*) ἤ σέ *"ὅν τινοῦν ἁγιασμόν ἀπό τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας προσήκασθαι"* (αὐτόθι, 3, 1, 5.). Οἱ σοβαρές αὐτές κατηγορίες ἐναντίον ἑνός ὀρθοδόξου μοναχοῦ τῆς Καλαβρίας εἶχαν ὡς βάση τήν ἀπαράδεκτη γιά τήν ὀρθόδοξη Ἀνατολή θεολογία τοῦ Βαρλαάμ στό εἰδικό ζήτημα τοῦ filioque, ἀλλά δέν ἦταν δυνατόν νά ἀμφισβητήσουν καί τήν ἀντίθεσή του πρός τή λατινική διδασκαλία περί τοῦ filioque. Ἡ *"συνεσκιασμένη βουλή"* του στό ζήτημα αὐτό δέν ἦταν ἄγνωστη καί στούς φιλενωτικούς ὀρθοδόξους μοναχούς τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλά δέν μποροῦσε νά ὁδηγήση στόν προβληματισμό τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, ἄν ὁ Βαρλαάμ ἦταν *"αὐτόπλαστος"* ἤ *"ἐπίπλαστος"* μοναχός (αὐτόθι, 3, 1, 5.). *Ἡ συνέχεια τῶν ἐρίδων ἀπέδειξε τή σύγχυση κριτηρίων τῆς ὅλης θεολογίας τοῦ Βαρλαάμ, ἀλλά ὄχι καί τήν προσχώρησή του στό λατινικό δόγμα.* Τήν ἴδια σύγχυση κριτηρίων παρουσίασαν καί οἱ ὑποστηρικτές τοῦ Βαρλαάμ βυζαντινοί λόγιοι. Ἡ προσπάθεια δηλαδή τοῦ Βαρλαάμ καί τῶν μετριοπαθέστερων βυζαντινῶν ἀνθρωπιστῶν νά σχετικοποιήσουν τό περιεχόμενο τῆς ἐκκλ. παραδόσεως, τόσο μέ τήν προβολή τῆς ἀνάγκης *συμπληρώσεώς* της ἀπό τήν ἑλληνική σοφία, ὅσο καί μέ τήν ὑποβολή της στήν *ὑποκειμενική κρίση τοῦ διαλεκτικοῦ συλλογισμοῦ*, κατέληγε τελικῶς σέ μία ἔμμεση ἀμφισβήτηση τῆς ὅλης ἀποστολῆς τῆς Ἐκκλησίας στήν ἱστορία τῆς σωτηρίας.

Ἄλλωστε, ὁ σαφής *σωτηριολογικός* χαρακτήρας τῶν θεολογικῶν ἀντιθέσεων κατέστησε τίς ἡσυχαστικές ἔριδες σοβαρό ἐκκλ. ζήτημα, τό ὁποῖο ἀπασχόλησε γιά πολλές δεκαετίες τήν Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς καί ἐνεργοποίησε τή συνοδική της συνείδηση. Πράγματι, ὁ ἴδιος ὁ Βαρλαάμ προσέδιδε στή θεωρία του γιά τήν ἀναγκαιότητα τῆς ἔξω σοφίας στόν χῶρο τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως ἔντονο σωτηριολογικό *περιεχόμενο*, ἀφοῦ προέβαλλε τήν κατακτώμενη ἀπό τή σπουδή τῆς ἑλληνικῆς σοφίας γνώση ὡς *"τέλος θεωρίας καί σωτήριον"* (Ὑπέρ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων, 1, 1, 8. 1, 1, 10), *ὡς "μυστικωτέραν καί ὑψηλοτέραν θεωρίαν", ὡς "σωτηριώδη, καθαρτικήν τε καί τελεστικήν"* θεωρίαν κ.λπ. (αὐτόθι, 2, 1, 39). Ὑποστήριζε δηλαδή ὅτι εἶναι ἀναγκαῖο ὅλοι οἱ πιστοί *"τῶν μέν ἑλληνικῶν ἀπρίξ ἀντέχεσθαι μαθημάτων, τῶν δ'εὐαγγελικῶν κατολιγωρεῖν διδαγμάτων"* (αὐτόθι, 1, 1, 4), ἐνῶ θεωροῦσε τάς *"εὐαγγελικάς ἐντολάς οὐχί ἱκανάς εἶναι τελείως καθᾶραι τήν ψυχήν τοῦ ταύτας τηρήσαντος"* (αὐτόθι, 2, 1, 36) καί διακήρυσσε ὅτι *"τάς τοῦ Θεοῦ ἐντολάς τῶν* (ἑλληνικῶν) *μαθημάτων ἄνευ μή δύνασθαι καθᾶραι καί τελειῶσαι τόν ἄνθρωπον"* (αὐτόθι, 2, 1, 18). Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή χαρακτήριζε τούς ἀγνοοῦντες ἤ περιφρονοῦντες τήν ἑλληνική σοφία πιστούς ὡς *"ἀνάγνους καί ἀτελεῖς"* (αὐτόθι 1, 1, 4), ἀφοῦ ἀφ'ἑνός μέν *"οὐκ ἐστιν ἅγιον εἶναί* (τινα) *μή τήν γνῶσιν εἰληφότα τῶν ὄντων καί τῆς ἀγνοίας ταύτης κεκαθαρμένον"* (αὐτόθι, 2, 1, 34), ἀφ'ἑτέρου δέ μόνο μέ τή γνώση αὐτή ἦταν δυνατόν *"τό κατ'εἰκόνα τόν ἄνθρωπον λαμβάνειν καί δι'αὐτῆς κατά Θεόν μορφοῦσθαι τῆς ψυχῆς"* (αὐτόθι, 1, 1, 20). Συνεπῶς, ἡ λύτρωση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι δυνατή ὄχι βεβαίως μόνο μέ τήν ἐμπειρική βίωση τοῦ ὅλου ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ μέσα στή ζωή τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλά κυρίως μέ *"τήν γνῶσιν"* τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἡ ὁποία καθαίρει τήν ἄγνοια καί ἀναμορφώνει τό *"κατ'εἰκόνα"* στήν ψυχή τοῦ πιστοῦ. Τό περιεχόμενο δηλαδή τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως δέν ἐθεωρεῖτο αὔταρκες μέσον γιά τή σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλά ἔπρεπε νά συμπληρωθῆ μέ τό περιεχόμενο τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, *ἀφοῦ χωρίς αὐτήν εἶναι ἀδύνατον σέ κάθε πιστό "τελειότητός τε καί ἁγιότητος ἐπιτυχεῖν"* (αὐτόθι, 2, 1, 36). Ἡ σωτηρία λοιπόν ἦταν δυνατή μόνο μέ τή γνωστική διαδικασία γιά τήν κάθαρση τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τήν ἄγνοια καί τά ψεύδη, ἡ δέ κάθαρση αὐτή ἦταν δυνατή μόνο μέ τή γνώση, *ἡ ὁποία ἀποκτᾶται μόνο μέ τή σπουδή τῶν "ἑλληνικῶν μαθημάτων" καί συμπληρώνει τό ἀτελές περιεχόμενο τῶν "θείων ἐντολῶν"*. Ἔτσι ἡ σωτηρία ἦταν καρπός τῆς λυτρωτικῆς δυνάμεως τῆς γνωστικῆς κυρίως ἱκανότητας τοῦ ἀνθρώπου καί ὄχι βεβαίως τῆς οἰκειώσεως ἀπό τόν ἄνθρωπο τῆς πηγάζουσας ἀπό τό λυτρωτικό ἔργο τοῦ Χριστοῦ ἄκτιστης θείας χάριτος καί τῆς ἐμπειρικῆς βιώσεως τοῦ ἔργου αὐτοῦ στή μυστηριακή ζωή τῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς δέν ἀπέρριπτε βεβαίως τήν ἀναγνωρισμένη

καί ἀπό τούς μεγάλους Πατέρες χρησιμότητα τῆς ἑλληνικῆς σοφίας πρός *"παίδευσιν"* τῶν χριστιανῶν, ἀλλά, ὅπως καί ἐκεῖνοι, ἀποδοκίμαζε κάθε τάση *ὑποβαθμίσεως* ἤ *ὑποκαταστάσεως* μέ αὐτή τῆς πληρότητας ἤ τῆς αὐτάρκειας τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ γιά τή σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό θεωροῦσε ἀναγκαία τή διευκρίνηση, ὅτι *"ταῦτα δέ ἐστιν ἅ κωλύομεν διά τῶν λόγων ἡμεῖς, τήν παράχρησιν καί τήν κατάχρησιν καί τό παρά τό προσῆκον περιεχόμενον τοῖς* (ἑλληνικοῖς) *μαθήμασι σέβας"* ἀπό *ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι "τό εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ ὡς ἀτελές τελειοῦσιν ἐκ μαθημάτων" ἑλληνικῶν* (αὐτόθι, 2, 1, 27). Παρατηροῦσε ὀρθῶς, ὅτι *"οὐ γάρ περί φιλοσοφίας ἡμεῖς ἁπλῶς λέγομεν νῦν, ἀλλά περί τῆς τῶν τοιούτων φιλοσοφίας"* (αὐτόθι, 1, 1, 16), οἱ ὁποῖοι ἀποδίδουν ἀπόλυτο λυτρωτικό χαρακτήρα στή φιλοσοφική γνώση καί σχετικοποιοῦν τό περιεχόμενο τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως. Ἑπομένως, ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς δέν ἀμφισβητοῦσε τή χρησιμότητα τῶν *"ἑλληνικῶν μαθημάτων"* πρός *"παίδευσιν"* τῶν χριστιανῶν, στήν ὁποία καί ὁ ἴδιος εἶχε μυηθῆ, ἀλλά ἀπέρριπτε τήν τάση ὁρισμένων λογίων νά προβάλλουν τήν ἑλληνική σοφία *ὡς τελειότερη ἀπό τή χριστιανική πίστη καί ὡς περισσότερο ἀναγκαία γιά τή συμπλήρωση τῆς ἀτέλειας τοῦ εὐαγγελίου.* Διακήρυσσε συνεπῶς ὅτι *"προσδοκᾶν δέ τι τῶν θείων ἀκριβῶς παρ' αὐτῆς* (ἑλληνικῆς σοφίας) *εἴσεσθαι καί τελείως ἀπαγορεύομεν"* (αὐτόθι, 1, 1. 12), ἀφοῦ εἶναι βέβαιον, ὅτι πλανᾶται, *"εἴ τις αὖθις ταύτῃ προσέχει τόν νοῦν ὡς παρ' αὐτῆς πρός θεογνωσίαν ὁδηγεῖσθαι μέλλων ἤ ψυχῆς σχήσειν κάθαρσιν"* (αὐτόθι, 1, 1, 14).

Ἡ ἀληθής *θεογνωσία* καί ἡ *σωτηρία* κατορθώνοται μόνο μέ τή βίωση ἀπό τούς πιστούς μέσα στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας τοῦ περιεχομένου τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως, ὑπό τήν ἔννοια δέ αὐτή θέτει καί τό κρίσιμο γιά τούς πιστούς ἐρώτημα: *"Τί οὖν; ἡ τοῖς χριστιανοῖς ἐνυπάρχουσα θεογνωσία καί ἡ δι' αὐτήν σωτηρία διά γνώσεως φιλοσοφίας ἤ διά πίστεως, ἥτις δι' ἀγνοίας τήν ταύτης γνῶσιν καταργεῖ";* (αὐτόθι, 2, 3, 43). Ἡ σωτηριολογική αὐτή διάσταση τῆς διαφωνίας κατανοεῖται πληρέστερα μέ τόν χαρακτηρισμό ἀπό τόν Βαρλαάμ ὡς *"ἀνάγνων καί ἀτελῶν"* (αὐτόθι, 1, 1, 4,) ὅλων τῶν χριστιανῶν ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι ἀγνοοῦσαν τήν ἑλληνική φιλοσοφία καί δέν εἶχαν λάβει *"ἐκ τῆς γνώσεως"* τόσο τό *"κατ' εἰκόνα"*, ὅσο καί τήν κατά Θεόν μόρφωση τῆς ψυχῆς (αὐτόθι, 1, 1, 20). Πράγματι, εἰσήγοντο μέ τή διδασκαλία τοῦ Βαρλαάμ *διάφοροι κατά ποιότητα βαθμίδες σωτηρίας,* οἱ ὁποῖες προσδιορίζοντο ἀπό τήν ποιότητα τῆς σχέσεως τῶν πιστῶν πρός τή *"λυτρωτική"* φιλοσοφική γνώση καί ὄχι ἀπό τή ποιότητα τῆς βιώσεως τοῦ περιεχομένου τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως. Ἄλλωστε, δέν ἀποκλειόταν ἡ ἔμμεση συναγωγή καί τοῦ συμπεράσματος, ὅτι οἱ ἄγευστοι τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας δέν εἶχαν ἐλπίδα σωτηρίας, ἀφ' ὅσον παρέμεναν στήν ἄγνοια καί δέν εἶχαν τήν *"ἐκ τῆς γνώσεως"* κάθαρση τῆς ψυχῆς

γιά τήν ἀναμόρφωση τοῦ *"κατ'εἰκόνα"* τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι λοιπόν εὐνόητος ὁ *σωτηριολογικός χαρακτήρας τῆς ἀρχικῆς διαφωνίας* τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ πρός τόν Βαρλαάμ ὡς πρός τό ζήτημα τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία ἀπέρρεε ἀπό τή διαφορετική ἀξιολόγηση τόσο τοῦ ἴδιου τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ, ὅσο καί τῆς προεκτάσεώς του στή ζωή τῆς Ἐκκλησίας. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ἡ προβολή τῆς ἀνάγκης συμπληρώσεως τοῦ περιεχομένου τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως μέ τό *"ἰσόκυρον δῶρον"* τοῦ Θεοῦ, δηλαδή μέ τή φιλοσοφία, καθίστατο σέ τελευταία ἀνάλυση σοβαρή σωτηριολογική ἔριδα, ἡ ὁποία συνεπαγόταν καί τήν ἀπόρριψη καί τῆς δυνατότητας τῶν ἡσυχαστῶν μοναχῶν νά κατορθώσουν *μέ μόνη τήν ἡσυχαστική τριβή* τήν πνευματική τους τελείωση καί νά κατακτήσουν τή *"θεοπτία"*, ἤτοι τή μετοχή τους στίς ἄκτιστες θεῖες ἐνέργειες.

3. Πρώτη περίοδος τῶν ἡσυχαστικῶν ἐρίδων

α΄. Σύγκρουση Βαρλαάμ καί Γρηγορίου Παλαμᾶ

Οἱ σωτηριολογικές προεκτάσεις τῶν ἀρχικῶν θεολογικῶν ἀντιθέσεων μεταξύ τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ καί τοῦ Βαρλαάμ ὡς πρός *τό ζήτημα τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ, τήν πληρότητα τῆς φυλασσομένης καί βιουμένης ἀπό τήν Ἐκκλησία σωτηριώδους ἀλήθειας τῆς πίστεως καί τή θέση τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας στόν χῶρο τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως* εἶχαν ἄμεση ἀναφορά καί στό συγκεκριμένο ἐκκλ. θέμα τῆς ἀξιολογήσεως τῆς πνευματικῆς ἐμπειρίας τῶν ἡσυχαστῶν μοναχῶν. Οἱ ἡσυχαστές μοναχοί ὑποστήριζαν ὅτι μέ τήν *ἡσυχαστική τριβή* καί χωρίς ἐπίδοση στή σπουδή τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας βίωναν τή μυστική ἐμπειρία τῆς *θεοπτίας*, καίτοι ὁ Βαρλαάμ συνέδεε τήν ἐμπειρία αὐτή μόνο πρός τήν κίνηση τῆς γνωστικῆς δυνάμεως τοῦ νοῦ γιά τήν κατάκτηση μιᾶς μορφῆς *πλατωνικῆς θεωρίας*. Ἡ ἐκκλ. συνείδηση θεωροῦσε, βάσει τοῦ κριτηρίου τῆς πατερικῆς παραδόσεως, ἐφικτή τήν ἐμπειρία τῆς νοερᾶς αἰσθήσεως τοῦ ἀκτίστου θείου φωτός ἀπό τούς ἡσυχαστές μοναχούς μέ τή μέθοδο τῆς ἡσυχαστικῆς τριβῆς καί τήν ἀδιάλειπτη νοερά προσευχή, γι'αὐτό καί ἀπέρριπτε ὡς ἐσφαλμένες τίς δοξασίες τοῦ Βαρλαάμ. Οἱ δοξασίες ὅμως αὐτές προκάλεσαν ἀντιδράσεις καί σέ αὐτούς ἀκόμη τούς κύκλους τῶν βυζαντινῶν ἀνθρωπιστῶν, οἱ ὁποῖοι δέν συμφωνοῦσαν πλήρως πρός τίς ἰδέες τοῦ Βαρλαάμ γιά τήν ἀναγκαιότητα τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας πρός συμπλήρωση τῆς ἐκκλ. παραδόσεως. Ἤδη ὁ *Νικηφόρος Γρηγορᾶς* σέ δημόσια συζήτηση πρός τόν Βαρλαάμ ἀναίρεσε, ὅπως εἴδαμε, τίς βασικές του θέσεις καί ἐκφράσθηκε ὑποτιμητικά γιά τό πρόσωπο τοῦ Καλαβροῦ μοναχοῦ, ὅπως φαίνεται στήν ὑπό μορφή διαλόγου πραγματεία του *"Φλωρέντιος ἤ Περί σοφίας"*. Ὅταν ὁ Βαρλαάμ κατέφυγε στή Θεσσαλονίκη,

ὅπου ἵδρυσε σχολή καί συνέχισε τή διδασκαλία του, τότε πληροφορήθηκε πολλές λεπτομέρειες τόσο γιά τήν ἡσυχαστική μέθοδο ἀσκήσεως, ὅσο καί γιά τούς πνευματικούς της καρπούς, ἤτοι γιά τήν ἀπόκτηση τῆς νοερᾶς αἰσθήσεως τοῦ ἀκτίστου θείου φωτός, γι'αὐτό καί προσπάθησε νά συγκεντρώση περισσότερες πληροφορίες ἀπό *ἀρχάριους* κυρίως ἡσυχαστές μοναχούς.

Ὁ Βαρλαάμ ἀναφέρει ὅτι ἔλαβε πολλές πληροφορίες ἀπό *"μειρακίσκον"* ἡσυχαστή μοναχό (Ἐπιστ. Πρός Ἰγνάτιον, ἔκδ. Schirò, σελ. 324), ὁ δέ Γρηγόριος Παλαμᾶς ἀποδοκιμάζει τόν τρόπο συγκεντρώσεως τῶν σχετικῶν πληροφοριῶν ἀπό τόν Βαρλαάμ, ὁ ὁποῖος *"προσῆλθε μέν γάρ τισι τῶν ἡμετέρων* (=ἡσυχαστῶν), *καί τούτων τοῖς ἁπλουστέροις, τόν μαθητιῶντα ὑποκρινόμενος, ἀπέστη δ'ἐπί τοσούτῳ κατεγνωκέναι δείξας αὐτῶν, ὡς καί συγγράμματα κατ'αὐτῶν οὐδέν μικρόν, οὐδέ μέτριον ἐπικαλοῦντα συνθεῖναι καί μετά τῶν συγγραμμάτων τούτων παρρησιάζεσθαι κατ'αὐτῶν, οὐκ ἐπ'ἐκείνων αὐτῶν, ἀλλ'ἐπί τῶν φοιτώντων αὐτῷ καί περιβομβούντων μειρακίων"* (Ὑπέρ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων, 2, 1, 1. Βλ. καί Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ, Κατά Βαρλαάμ καί Ἀκινδύνου, PG 154, 696). Ἡ ὀξύτατη ἐπίθεση τοῦ Βαρλαάμ ἐναντίον τῶν ἡσυχαστῶν μοναχῶν εἶχε ὡς ἀφετηρία τή *μέθοδο τῆς ἡσυχαστικῆς τριβῆς*, κατηγοροῦσε δέ τούς ἡσυχαστές *"κακῶς ποιεῖν ἔνδον τοῦ σώματος σπεύδοντας... ἐμπερικλείειν (τόν) νοῦν"* καί ὑποστήριζε ὅτι *"ἔξω τοῦ σώματος μᾶλλον χρῆναι παντί τρόπῳ τοῦτον ἐξωθεῖν"* (Ἐρώτησις δευτέρα. Ὑπέρ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων, 1, 2). Οἱ ἡσυχαστές μέ τήν *ἐσωστρέφεια* τοῦ νοῦ εἰσῆγαν μία μορφή χωρισμοῦ μεταξύ τῆς *ψυχῆς* καί τοῦ *νοῦ* καί ἀναζητοῦσαν νέες συζεύξεις, οἱ ὁποῖες χαρακτηρίζοντο ἀπό τόν Βαρλαάμ ὡς *"διαζεύξεις τινές τερατώδεις καί αὖθις συζεύξεις νοῦ πρός ψυχήν"* (Βαρλαάμ, Ἐπιστ. Πρός Ἰγνάτιον, ἔκδ. Schirò, σελ. 323). Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή ἔθετε τό ἐρώτημα, *"τόν οὖν μή κεχωρισμένον, ἀλλ'ἐνόντα (νοῦν), πῶς ἄν αὖθις εἴσω πέμποι τις"* (Ὑπέρ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων, 1, 2), ἐνῶ κατηγοροῦσε τούς ἡσυχαστές μοναχούς ὅτι ὑποστήριζαν *"τήν θείαν χάριν διά τῶν μυκτήρων εἰσοικίζεν"* (αὐτόθι, Βλ. καί Βαρλαάμ, Ἐπιστ. Πρός Ἰγνάτιον, ἔκδ. Schirò, σελ. 323). Μέ τίς κατηγορίες αὐτές τοῦ Βαρλαάμ *"ἤρξατο διαδίδοσθαι πᾶσιν ὁ λόγος, ὡς ἀποτροπαίου φρονήματος ὑπό τῶν ἡσυχαζόντων πρεσβευομένου, καί ὄνομα γάρ αὐτοῖς περιέθηκε τῶν φαυλοτάτων, ὀμφαλοψύχους προσαγορεύσας καί τήν ἥν αὐτός ἔλεγεν αἵρεσιν ὀμφαλοψυχίαν προσειρηκώς"* (Ὑπέρ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων, 2, 1, 1. 2, 1, 3. 1, 2, 11 κ.ἄ.). Συνεπῶς, ὁ Βαρλαάμ κατηγοροῦσε τούς ἡσυχαστές μοναχούς ὡς ἐκτρεπομένους πρός τήν αἵρεση τόσο μέ τήν εἰσαγωγή τῆς καινοτομίας τῆς ἡσυχαστικῆς τριβῆς, ὅσο καί μέ τή διακήρυξή τους ὅτι μέ τήν ἡσυχαστική ἄσκηση ἀποκτοῦν νοερά αἴσθηση τοῦ ἀκτίστου θείου φωτός. Ὁ Βαρλαάμ

ἐπίσης μεμφόταν τούς ἡσυχαστές μοναχούς ὅτι δῆθεν θεωροῦσαν "*τήν θείαν πᾶσαν γραφήν ἀνωφελῆ πᾶσι παντάπασι,... πονηράν δέ τήν τῶν ὄντων γνῶσιν, τήν τε τοῦ Θεοῦ οὐσίαν αἰσθητῶς εἶναι θεωρητήν καί πρός ταύτην ἄγειν τήν θεωρίαν...*" (αὐτόθι, 2, 1, 2).

Βεβαίως, οἱ ἀκραῖες αὐτές θέσεις περί τῶν ἡσυχαστῶν δέν ἦταν μία συκοφαντική κατασκευή μόνο τοῦ Βαρλαάμ, ἀλλά ὁπωσδήποτε ἦσαν ἐπεξεργασμένες γνῶμες καί ὁρισμένων ἀκραίων ἤ ἀρχαρίων ἡσυχαστῶν μοναχῶν, ἀπό τούς ὁποίους ἀντλοῦσε τίς πληροφορίες του ὁ Καλαβρός μοναχός. Ὡστόσο, ἀντέδρασαν πολλοί λόγιοι μοναχοί, ὅπως οἱ Ἰγνάτιος καί Ἰωσήφ Καλόθετοι, Δαβίδ Δισύπατος, Λουκᾶς κ.ἄ. Ὁ *Ἰγνάτιος Καλόθετος* μέ ἐπιστολή του, τήν ὁποία ἀπέστειλε πρός τόν Βαρλαάμ διά τοῦ θεσσαλονικέως Δαβίδ Δισυπάτου, κατέκρινε τήν ἐπίθεση τοῦ Καλαβροῦ μοναχοῦ ἐναντίον τῶν ἡσυχαστῶν. Ὁ Βαρλαάμ δέν πείσθηκε βεβαίως ἀπό τά ἐπιχειρήματα τοῦ Ἰγνατίου, ἀλλά στήν ἀπαντητική του ἐπιστολή τόνιζε ὅτι οἱ ἐπικρίσεις του δέν εἶχαν ἀναφορά στούς λογίους μοναχούς (Ἐπιστ. IV καί V πρός Ἰγνάτιον, ἔκδ. Schirò, σελ. 318 κἑξ.). Ἀνάλογες ἐπιστολές ἔλαβε καί ὁ *Δαβίδ Δισύπατος* (Ἐπιστ. VI καί VII Πρός Δισύπατον, ἔκδ. Schirò), ὁ ὁποῖος μόνασε στά Παρόρια καί ὑπῆρξε ὑπέρμαχος τῆς ἡσυχαστικῆς μεθόδου. Ἔγραψε "*Ἱστορία διά βραχέων, ὅπως τήν ἀρχήν συνέστη ἡ κατά τόν Βαρλαάμ καί τόν Ἀκίνδυνον πονηρά αἵρεσις*" (ἔκδ. E. Candal, Orient. Christ. Periodica, 15, 1949, 116-125) καί "*Λόγον περί τῶν τοῦ Βαρλαάμ καί Ἀκινδύνου βλασφημιῶν*". *Λόγους* καί *Ἐπιστολές* ἐναντίον τῶν πολεμίων τῶν ἡσυχαστῶν ἔγραψε καί ὁ *Ἰωσήφ Καλόθετος*. Εἶναι σαφές ὅτι οἱ ὑποστηρικτές τῶν ἡσυχαστῶν θεωροῦσαν αἱρετική τή διδασκαλία τοῦ Βαρλαάμ καί τῶν ὁμοφρόνων του. Ἡ ἀρχική λοιπόν διαμάχη εἶχε μέν ὡς ἀφετηρία τήν ἡσυχαστική μέθοδο, ἀλλά κατέληγε στήν ἀπόρριψη τῆς ἡσυχαστικῆς ἐμπειρίας τῆς θεοπτίας. Βεβαίως, ἡ πρώτη ἀλληλογραφία τοῦ Βαρλαάμ μέ τούς λογίους μοναχούς δέν ἦταν δυνατόν νά ὁδηγήση τόν Καλαβρό μοναχό στήν ἐγκατάλειψη τῶν φιλοσοφικῶν του ἰδεῶν γιά τή γνώση τοῦ Θεοῦ, ἀλλά τόν ὑποχρέωνε νά συντάξη εἰδική πραγματεία γιά τούς ἡσυχαστές καί γιά τήν ἡσυχαστική μέθοδο ἀσκήσεως μέ σκοπό νά προσδώση μεγαλύτερη ἔμφαση στόν ἀγώνα του ἐναντίον τῶν ἡσυχαστῶν.

Περί τά μέσα τοῦ 1337 μετέβη στήν Κπολη μέ τήν ἐλπίδα ὅτι θά ἔστρεφε ἐναντίον τῶν ἡσυχαστῶν α) τόν πανίσχυρο δομέστικο Ἰωάννη Καντακουζηνό, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐπιδείξει κατ᾽ἀρχάς φιλικά αἰσθήματα πρός τόν Καλαβρό μοναχό, β) τόν φιλόδοξο πατριάρχη Ἰωάννη ΙΔ´ Καλέκα (1334-1447), γ) τόν εὐνοούντα τίς ἰδέες του περί τοῦ ἀκαταλήπτου τοῦ Θεοῦ φιλόσοφο Γρηγόριο Ἀκίνδυνο, καί δ) ἄλλους λογίους ἀπό τόν κύκλο τῶν βυζαντινῶν ἀνθρωπιστῶν. Πράγματι, ὁ Βαρλαάμ στήν Κπολη "*πικρός αὐτοῖς* (=τοῖς ἡσυχασταῖς μοναχοῖς) *ἐπί συνόδου κατέστη κατή-*

γορος, ὀμφαλοψύχους ὀνομάζων αὐτούς" (Γρηγορίου Παλαμᾶ, Β΄ Πρός Βαρλαάμ, 50), ἤτοι στοιχειοθέτησε *ἐπίσημη πλέον καταγγελία* ἐναντίον τους γιά ἔκπτωση στήν *αἵρεση τῆς ὀμφαλοψυχίας*. Βεβαίως, οἱ προσπάθειές του γιά τήν καταδίκη τῆς ἡσυχαστικῆς μεθόδου ἀσκήσεως δέν βρῆκαν τήν ἀναμενόμενη ἀπήχηση στούς λογίους κύκλους τῆς Κπόλεως, οἱ ὁποῖοι δέν ἀντιμετώπιζαν τίς ἴδιες δυσκολίες γιά τήν ἔνταξη τῆς ἡσυχαστικῆς τριβῆς στήν παραδοσιακή ποικιλία ἐκφράσεων τῆς ἀσκητικῆς πνευματικότητας. Ἐν τούτοις, ὁ Βαρλαάμ συνέχισε τόν ἀγώνα του ἐναντίον τῶν ἡσυχαστῶν μέ τήν κυκλοφόρηση ἑνός τρίπτυχου ἔργου (*"Περί γνώσεως, Περί προσευχῆς καί τελειότητος ἀνθρωπίνης, καί Περί φωτός"*), τό ὁποῖο περιεῖχε τίς βασικές θέσεις του ἀφ'ἑνός μέν ὡς πρός τή *νοησιαρχική κίνηση* ἀπό τά αἰσθητά πρός τά ὑπεραισθητά μέχρι καί τή θεογνωσία, ἀφ'ἑτέρου δέ ὡς πρός τήν *ἀδιάλειπτη προσευχή* καί τήν ἡσυχαστική τριβή γιά τήν ἀπόκτηση τῆς νοερᾶς αἰσθήσεως τοῦ ἀκτίστου θείου φωτός. Στήν πραγματικότητα ἡ κυκλοφόρηση τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἀποτελοῦσε *μία νέα καί γενικότερη ἐπίθεση ἐναντίον τῶν ἡσυχαστῶν*, οἱ ὁποῖοι δέν μποροῦσαν νά ἀπαντήσουν στά χρησιμοποιούμενα ἀπό τόν Βαρλαάμ θεολογικά καί φιλοσοφικά ἐπιχειρήματα. Ἀναζήτησαν λοιπόν τόν ὑπερασπιστή τους στόν κύκλο τῶν λογίων μοναχῶν, οἱ ὁποῖοι θά εἶχαν προφανῶς καί προσωπική ἐμπειρία τῆς ἡσυχαστικῆς μεθόδου ἀσκήσεως. Μέ ἐπί κεφαλῆς τόν ἡσυχαστή μοναχό καί μετέπειτα Οἰκουμενικό πατριάρχη *Ἰσίδωρο Βουχερᾶ* (1347-1350) οἱ μοναχοί τῆς Θεσσαλονίκης ἀπευθύνθηκαν στόν λόγιο μοναχό Γρηγόριο Παλαμᾶ καί τοῦ ζήτησαν νά ἀναλάβη τήν ἀναίρεση τῆς πολεμικῆς τοῦ Βαρλαάμ ἐναντίον τῶν ἡσυχαστῶν.

Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς ἀνταποκρίθηκε στήν ἔκκληση, μετέβη στή Θεσσαλονίκη καί ἀνέλαβε τόν ἀγώνα γιά τήν ὑπεράσπιση τῶν ἡσυχαστῶν. Τότε ἔγραψε (1338) τήν *πρώτη* ἀπό τίς τρεῖς τριάδες Λόγων *"Ὑπέρ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων" (Περί λυσιτελείας τῆς ἔξω παιδείας, Περί κατοχῆς νοῦ, καί Περί θείου φωτός)*, στήν ὁποία α) ἀπέρριπτε τόν προβαλλόμενο ἀπό τόν Βαρλαάμ λυτρωτικό χαρακτήρα τῆς ἑλληνικῆς σοφίας, β) περιόριζε τή χρησιμότητα τῆς φιλοσοφικῆς γνώσεως στή σπουδή μόνο τῆς κτιστῆς πραγματικότητας, γ) ἀπέκλειε τήν ἱκανότητα τῆς φιλοσοφικῆς γνώσεως νά διεισδύση στόν χῶρο τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ, δ) ἀπέκρουε ὡς αὐθαίρετη τήν κατηγορία τοῦ Βαρλαάμ ἐναντίον τῶν ἡσυχαστῶν *γιά ἔξωση τοῦ νοῦ ἀπό τό σῶμα* ἤ γιά τόν διαχωρισμό νοῦ καί ψυχῆς καί ε) προέβαλλε, βάσει τῆς ἁγίας Γραφῆς καί τῆς πατερικῆς παραδόσεως, τήν ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου νά ἐπιτύχη μέ τήν ἡσυχαστική ἄσκηση τήν πνευματική του τελείωση, τή νοερά αἴσθηση τοῦ ἀκτίστου θείου φωτός καί τή συνεχῆ κοινωνία του μέ τόν Θεό. Ὡς σκοπός τῆς ἡσυχαστικῆς μεθόδου ἀσκήσεως, ὅπως καί κάθε ἄλλης ἀσκητικῆς ἐμπειρίας, προβάλλονται ἀπό τόν Γρηγόριο Παλαμᾶ *"αἱ παρά τοῦ Θεοῦ ἐπαγγελίαι τῶν*

μελλόντων ἀγαθῶν, ἡ υἱοθεσία, ἡ ἐκθέωσις, ἡ τῶν οὐρανίων θησαυρῶν ἀποκάλυψις καί κτῆσις καί ἀπόλαυσις" (Ὑπέρ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων, 1, 3, 14), ἀφοῦ μέ τήν ἡσυχαστική τριβή καθαίρεται ὁ ἀνθρώπινος νοῦς καί γίνεται ἄξιος καί αὐτῆς ἀκόμη τῆς θεοπτίας (αὐτόθι, 1, 3, 9). Ἡ ἀναγωγή τοῦ ἀσκητῆ στή νοερά αἴσθηση τοῦ ἀκτίστου θείου φωτός κατορθώνεται μέ τήν ἀφαίρεση τοῦ "*καλύμματος σκότους*", τό ὁποῖο κάλυψε τήν ψυχή τοῦ ἀνθρώπου μέ τό προπατορικό ἁμάρτημα (αὐτόθι, 1, 3, 11). Πράγματι, μέ τή μέθοδο τῆς ἡσυχαστικῆς ἀσκήσεως κατορθώνεται ἡ "*ἀφαίρεσις*" καί ἡ "*ἀπόφασις*" ἀπό κάθε γήινη ἐξάρτηση μέ συνέπεια τήν "*ἀπόπαυσιν*" ἀπό κάθε νοερά φυσική ἐνέργεια ("*ἀπόπαυσις μεῖζόν ἐστι τῆς ἀφαιρέσεως*"), τήν "*ἕνωσιν*" "*πρός τό ὑπερθεν φῶς*" καί τήν "*ἐκθέωσιν*". Εἶναι εὐνόητο ὅτι ἡ πνευματική κίνηση τοῦ ἡσυχαστῆ κατορθώνεται μόνο ὑπό τῶν "*κεκαθαρμένων καί κεχαριτωμένων τήν καρδίαν*", ἡ δέ ἐμπειρία τῆς μεθέξεως τοῦ ἀκτίστου θείου φωτός καί τῆς συνεχοῦς κοινωνίας μέ τόν Θεό "*βιοῦται ὥς τι πάθος καί τέλος θεουργόν*" (αὐτόθι, 1, 3, 17-18). Ἡ πνευματική αὐτή τελείωση τοῦ ἡσυχαστῆ εἶναι καρπός τῆς *ἀδιάλειπτης προσευχῆς* καί τῆς *ἄκτιστης χάριτος* τοῦ ἁγίου Πνεύματος, τό δέ δρώμενο μέ τή νοερά αἴσθηση τοῦ ἡσυχαστῆ φῶς δέν εἶναι κάτι τό αἰσθητό ἤ κτιστό, ὅπως ὑποστήριζε ὁ Βαρλαάμ, ἀλλά ἄκτιστη θεία ἐνέργεια, ἀφοῦ ὁ ἡσυχαστής βλέπει τό φῶς αὐτό ὄχι μέ τούς σωματικούς, ἀλλά μέ τούς ὀφθαλμούς τῆς νοερᾶς αἰσθήσεως (αὐτόθι, 1, 3, 38).

Ὁ Βαρλαάμ ἀναγκάσθηκε νά ἀπαντήση (1339) στόν Γρηγόριο Παλαμᾶ μέ τήν παρεμβολή τῶν ἀναγκαίων προσθηκῶν καί τροποποιήσεων στό προαναφερθέν σχετικό τρίπτυχο ἔργο του. Στό ἔργο του αὐτό ἀφαιρέθηκαν πλέον οἱ ὑβριστικές ἐκφράσεις ἐναντίον τῶν ἡσυχαστῶν μοναχῶν καί προστέθηκαν νέες ἑνότητες γιά τήν ἀναίρεση τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, τά ὁποῖα κλόνιζαν τίς θέσεις του γιά τή γνώση τοῦ Θεοῦ. Ἡ *μετριοπαθέστερη* αὐτή παρουσία τοῦ Καλαβροῦ μοναχοῦ δέν ἦταν ἄσχετη πρός τίς γενικότερες ἀντιδράσεις τῶν λογίων μοναχῶν, οἱ ὁποῖες θά ἔθιγαν πλέον καί τήν προσωπική του ἀκτινοβολία στό Παλάτι. Βεβαίως, ὁ αὐτοκράτορας Ἀνδρόνικος Γ΄ Παλαιολόγος (1328-1341) χρησιμοποίησε τόν Βαρλαάμ σέ μία ἀποστολή πρός τόν πάπα Βενέδικτο ΙΒ΄ (ἄνοιξη τοῦ 1339) στήν Ἀβινιόν γιά τή συζήτηση τοῦ θέματος τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως, ἀλλά στήν Ἀνατολή συνεχίσθηκαν οἱ ἀντιδράσεις ἐναντίον τῶν θέσεών του γιά τήν ἡσυχαστική μέθοδο ἀσκήσεως καί τίς θεολογικές της συνέπειες. Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς συνέγραψε τό 1339 τή *δεύτερη τριάδα Λόγων "Ὑπέρ τῶν ἱερῶν ἡσυχαζόντων"* (*Περί σωτηρίου γνώσεως καί ἔξω παιδείας, Περί προσευχῆς,* καί *Περί ἱεροῦ φωτός*), μέ τήν ὁποία α) ἀντέκρουε καί πάλι τή θέση τοῦ Βαρλαάμ *περί τῆς ἑνότητας τῆς φιλοσοφικῆς καί τῆς θεολογικῆς γνώσεως καί ἀληθείας*, ἀφ'ἑνός μέν προβάλλοντας τήν ἑτερότητα

τῆς γνώσεως τῶν κτιστῶν ὄντων ἔναντι τῆς γνώσεως τῆς ἄκτιστης θείας πραγματικότητας, ἀφ'ἑτέρου δέ ἀρνούμενος τήν ἀπόλυτη ἀξία τῆς κατακτώμενης μέ τή φιλοσοφική γνώση ἀληθείας, β) ἀποσαφήνιζε τήν πνευματική τελείωση τοῦ ἀνθρώπου ὡς ψυχοσωματικῆς ἑνότητας μέ τήν ἡσυχαστική ἄσκηση καί τήν ἀδιάλειπτη προσευχή, καί γ) ὑπερασπιζόταν, παρά τήν ὀξύτητα τῶν ἀντιθέσεων τοῦ Βαρλαάμ, τή δυνατότητα ἀποκτήσεως τῆς ἐμπειρίας καί νοερᾶς ὁράσεως τοῦ ἀκτίστου θείου φωτός ἀπό τούς ἡσυχαστές μοναχούς, τήν ὁποία θεμελίωνε μέ πλούσιες παραθέσεις πατερικῶν χρήσεων. Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς, καίτοι δέν ἀναφέρεται εἰδικότερα στή μέθοδο τῆς ἡσυχαστικῆς τριβῆς, εἶναι βέβαιο ὅτι καί ὁ ἴδιος εἶχε ἐφαρμόσει τή μέθοδο αὐτή, ἑρμήνευε δέ κατά τρόπο αὐθεντικό τήν ἡσυχαστική ἐμπειρία. Τήν προσωπική του ἐμπειρία ἐπιβεβαίωσε κατά τίς συζητήσεις του καί μέ ἄλλους γνωστούς ἡσυχαστές, μετέβη δέ στό Ἅγιον Ὄρος γιά τήν ὀργάνωση τοῦ ἀγώνα. Ἐκεῖ συνέταξε τό 1340 τόν περίφημο *"Ἁγιορειτικόν Τόμον ὑπέρ τῶν ἡσυχαζόντων"* (PG 150, 1225-1236), ὁ ὁποῖος περιεῖχε τή βασική γιά τό θέμα διδασκαλία του καί ὑπογράφηκε ἀπό τόν ἐπίσκοπο Ἱερισσοῦ καί 19 μοναχούς.

Ὁ Βαρλαάμ κατά τήν ἐπιστροφή του ἀπό τή Δύση ἔλαβε γνώση τῆς *δεύτερης τριάδας Λόγων* τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ "Ὑπέρ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων" καί ἔκρινε ἀναγκαία τήν ἀπάντηση. Ὡστόσο, ὁ Γρηγόριος Ἀκίνδυνος, καίτοι συμφωνοῦσε μέ τόν Βαρλαάμ σέ πολλά σημεῖα τῆς διδασκαλίας του γιά τή δυνατότητα γνώσεως τοῦ ἀκαταλήπτου Θεοῦ, τόν προέτρεψε ἀφ'ἑνός μέν νά μή συνεχίση τίς ἐπιθέσεις του ἐναντίον τῶν ἡσυχαστῶν μοναχῶν, ἀφ'ἑτέρου δέ νά ἐπιδείξη μεγαλύτερη μετριοπάθεια στήν κριτική τῶν περί τῆς θεοπτίας τῶν ἡσυχαστῶν θέσεων τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ. Ἦταν μία *συμβιβαστική παρέμβαση τοῦ βυζαντινοῦ φιλοσόφου*, ἡ ὁποία θά μποροῦσε ἴσως νά ἐκτονώση τήν ἔνταση. Ὁ Βαρλαάμ ὅμως ἔσπευσε νά καταγγείλη τόν Γρηγόριο Παλαμᾶ καί τούς ἡσυχαστές στήν Πατριαρχική σύνοδο μέ τά γνωστά προφανῶς ἐπιχειρήματα. Ὁ πατριάρχης Ἰωάννης Καλέκας, καίτοι δέν ἔτρεφε ἰδιαίτερη συμπάθεια πρός τούς ἡσυχαστές, δέχθηκε τήν ὑπόδειξη τοῦ Γρηγορίου Ακινδύνου καί συνέστησε στόν Βαρλαάμ νά σταματήση τήν πολεμική καί νά ἀποφύγη τίς ἔριδες. Ὁ Βαρλαάμ κατέφυγε πάλι στή Θεσσαλονίκη, ὅπου πραγματοποιήθηκε ἡ συνάντησή του μέ τόν ἐπιστρέφοντα ἀπό τό Ἅγιον Ὄρος Γρηγόριο Παλαμᾶ. Ἡ *δημόσια συζήτηση* ἔγινε μέ τήν παρουσία τοῦ *"μεγάλου διοικητοῦ"* καί *"καθολικοῦ τῶν Ρωμαίων κριτοῦ"* Γκλαβᾶ, ὁ δέ Βαρλαάμ δέχθηκε νά μή συνεχίση τή διαμάχη καί νά ἀπαλείψη ἀπό τά ἔργα του ὅλες τίς ὑβριστικές ἐκφράσεις ἐναντίον τῶν ἡσυχαστῶν μοναχῶν. Οἱ ὑποσχέσεις ὅμως αὐτές δέν τηρήθηκαν ἀπό τόν Βαρλαάμ, ὁ ὁποῖος κυκλοφόρησε νέα πραγματεία ἐναντίον τῶν ἡσυχαστῶν ὑπό τόν χαρακτηριστικό τίτλο *"Κατά Μασσαλιανῶν"* (1340). Στήν πραγματεία του αὐτή

κατηγοροῦσε τούς ἡσυχαστές μοναχούς ὅτι ἐξέπεσαν στήν *πλάνη τῶν Μεσσαλιανῶν καί τῶν Βογομίλων,* ἐνῶ παρουσίαζε τόν ἑαυτό του ὡς ὑπέρμαχο τῆς ὀρθοδόξου πίστεως. *Συγχρόνως ἑρμήνευε τό θαβώριο φῶς ὡς ἕνα ἁπλό καί κτιστό "σύμβολον θεότητος"* ('Υπέρ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων, 3, 1, 11), ἀφοῦ τό φῶς ἐκεῖνο δέν ἦταν δυνατόν νά ταυτισθῆ πρός τήν ἄυλη καί ἀναλλοίωτη θεία οὐσία, τήν εὑρισκόμενη *"πάσης θεωμένης τε καί νοουμένης κτίσεως ἐπέκεινα"* (αὐτόθι, 3, 1, 24). Τό ὁρώμενο λοιπόν μέ τή νοερά αἴσθηση φῶς ἀπό τούς ἡσυχαστές μοναχούς δέν ἦταν δυνατόν νά θεωρηθῆ *θεῖο καί ἄκτιστο,* γιατί, ἄν ἦταν ἄκτιστο, τότε *"ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ λοιπόν ἦν"* (Δαβίδ Δισυπάτου, 'Ιστορία, ἔκδ. Candal, Orient. Christ. Periodica, 15, 1949, 118) καί συνεπῶς *"οὐδενός ἔσται διαφέρων ὁ Θεός τῶν ὁρωμένων, εἰ ἐκ τῶν περί αὐτόν ὁρᾶται"* ('Υπέρ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων, 3, 3, 11).

'Ωστόσο, ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς διέκρινε τή θεία οὐσία ἀπό τίς ἄκτιστες ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ καί ὑποστήριζε ὅτι τό ὁρώμενο ἀπό τούς ἡσυχαστές φῶς εἶναι ὄχι ἡ οὐσία, ἀλλά ἡ ἄκτιστη καί οὐσιώδης ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία εἶναι μεθεκτή ἀπό τούς ἀνθρώπους, καίτοι ἡ θεία οὐσία εἶναι ἀμέθεκτη. *'Ο Βαρλαάμ ἀπέρριπτε τή διάκριση αὐτή θείας οὐσίας καί ἀκτίστων ἐνεργειῶν, κατηγοροῦσε δέ τόν Γρηγόριο Παλαμᾶ γιά ἔκπτωση στή διθεΐα μέ τή διάκριση αὐτή* (αὐτόθι, 3, 1, 24). Πράγματι, ὁ Βαρλαάμ ὑποστήριζε, κατά τόν Δαβίδ Δισύπατο, ὅτι, *"ἐπειδή λέγετε ὅτι ἡ μέν οὐσία τοῦ Θεοῦ ἐστιν ἀμέθεκτος καί ἀόρατος, ἡ δέ ἐνέργεια αὐτοῦ καί ἡ χάρις μεθεκτή καί χορηγουμένη πρός τούς ἁγίους, λοιπόν δύο θεούς λέγετε, ὑπερκείμενον καί ὑφείμενον· ὑπερκείμενον μέ τήν οὐσίαν, ἥτις ἐστίν ἀόρατος καί ἀμέθεκτος, ὑφείμενον δέ τήν ἐνέργειαν καί τήν χάριν, ἥν τινα δέχονται οἱ ἅγιοι παρά τοῦ Θεοῦ"* ('Ιστορία, ἔκδ. Candal, ἔνθ'ἀν., 118). 'Ο Βαρλαάμ δηλαδή θεωροῦσε ὡς ἄκτιστη καί ἀμέθεκτη μόνο τήν οὐσία τοῦ Θεοῦ, ἐνῶ ὅλα τά μεθεκτά τά θεωροῦσε *"κτιστά καί οὐχί τά ἔργα πάντα μόνον, ἀλλά καί τάς δυνάμεις καί ἐνεργείας πάσας τοῦ Θεοῦ ἀρχήν ἔχειν χρονικήν καί τέλος"* ('Υπέρ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων, 3, 2, 11). 'Υποστήριζε μάλιστα ὅτι ἡ θεία οὐσία προϋπῆρχε τῆς θείας ὑπάρξεως, *("ἕν μόνον ἄναρχον, ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ"),* ἤτοι ὅτι προϋπῆρχε ἡ οὐσία ἔναντι τοῦ ὄντος. Κατά τόν Δαβίδ Δισύπατο, ὁ Βαρλαάμ προσπαθοῦσε νά ἀποδείξη ὅτι τό θαβώριο φῶς ἦταν *"ὑλικόν καί φθαρτόν, λέγων ὅτι οὐκ ἦν ἐκεῖνο τό φῶς ἀεί, ἀλλά τότε ἐγένετο, ἵνα ἴδωσιν οἱ μαθηταί, ἰδιῶται ὄντες, καί θαυμάσωσι, καί πάλιν διελύθη καί ἔφθαρται καί ἐχώρησεν εἰς τό μή ὄν"* ('Ιστορία, ἔκδ. Candal, ἔνθ'ἀν., 116). 'Υπό τήν ἔννοια αὐτή ἡ *"μίμησις τοῦ Θεοῦ"* δέν εἶναι, κατά τόν Βαρλαάμ, *"θεοποιόν δῶρον"* τῆς θείας χάριτος, ἀλλά μία ἁπλῆ *"ἕξις τῆς νοερᾶς καί λογικῆς φύσεως, ἀπό τῆς πρώτης διακοσμήσεως ἀρχομένη καί ἐν τοῖς ἐσχάτοις τῶν λογικῶν περατουμένη"* ('Υπέρ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων, 3, 1, 25).

Ἡ ἀπάντηση τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ ὑπῆρξε ἄμεση (1341) μέ τήν *τρίτη τριάδα Λόγων "Ὑπέρ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων"*, στήν ὁποία ἀντικρούει τήν προσπάθεια τοῦ Βαρλαάμ νά ταυτίση τό θαβώριο φῶς μέ τά *"σύμβολα"* τῶν φιλοσοφικῶν του θεωριῶν καί νά τό ἑρμηνεύση ὡς μία φυσική ἤ κτιστή ἐνέργεια. Ἀξιοποίησε τήν πατερική παράδοση γιά νά ἀποδείξη ὅτι τό θαβώριο φῶς *"οὔτε τῶν καθ'ἑαυτό ὑφεστηκότων καί τῆς θεότητος οὐκ ἀλλότριον ἐστιν"* (αὐτόθι, 3, 1, 17), ἀφοῦ εἶναι *οὐσιώδης* καί συνεπῶς ἄκτιστη ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ (αὐτόθι, 3, 1, 23). Οἱ *οὐσιώδεις ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ* εἶναι μέν ἄκτιστες καί ἄναρχες, ἀλλά συγχρόνως εἶναι καί μεθεκτές, καίτοι ἡ θεία οὐσία εἶναι ἄκτιστη καί ἀμέθεκτη. Ἡ διάκριση αὐτή δέν χωρίζει τίς ἄκτιστες ἐνέργειες ἀπό τήν οὐσία τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ σέ κάθε θεία ἐνέργεια φανερώνεται ὁ ὅλος Θεός, λόγω τοῦ ἀμερίστου τῆς θείας οὐσίας. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό τό θαβώριο φῶς, τό ὁποῖο βλέπουν οἱ ἡσυχαστές μοναχοί μέ τή νοερά αἴσθηση τῆς ὁράσεως, εἶναι *"ἄλλο παρά τήν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ, οὐχί οὐσία καί αὐτό ὑπάρχον, ἀλλ'ἐνέργεια τῆς ὑπερουσιότητος ἐκείνης"* (αὐτόθι, 3, 2,14). Τό φῶς αὐτό εἶναι *"ἀίδιον"* καί *"ἄναρχον"*, ὁπωσδήποτε δέ ὄχι *"κτιστόν"* ἤ *"αἰσθητόν"*, ὅπως διατεινόταν ὁ Βαρλαάμ, κατά τόν ὁποῖο ἦταν *"ἕν μόνον ἄναρχον, ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ"* (αὐτόθι, 3, 2, 22). Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς δέν ἀποδεχόταν τή θέση αὐτή τοῦ Βαρλαάμ γιά τήν πρόταξη τῆς *"οὐσίας"* ἔναντι τοῦ *"ὄντος"* καί ὑποστήριζε ὅτι ἡ ἄναρχος ὕπαρξη τοῦ Θεοῦ προτάσσεται τῆς ἐπίσης ἀνάρχου οὐσίας του, ἤτοι ὅτι τό *"ὄν"* προτάσσεται τῆς *"οὐσίας"* του (αὐτόθι, 3, 2, 12). Ἄλλωστε, ἡ *ἀιδιότητα* δέν περιορίζεται μόνο στή θεία οὐσία, ἀλλ'ἐκτείνεται καί στίς *τρεῖς ὑποστάσεις* τῆς ἁγίας Τριάδος, ὅπως ἐπίσης καί στά *ὑποστατικά ἰδιώματα* καί στίς *ἄκτιστες ἐνέργειες* τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἀίδια ὕπαρξη τόσο τῆς θείας οὐσίας, ὅσο καί τῶν ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν δέν εἰσάγει βεβαίως *διθεΐα* ἤ *πολυθεΐα*, ἀλλ'οὔτε καταργεῖ τήν *ἀπόλυτη ἁπλότητα* τοῦ Θεοῦ, ὅπως διακήρυσσε ὁ Βαρλαάμ (αὐτόθι, 3, 2, 21), ἀφοῦ οἱ ἄκτιστες ἐνέργειες εἶναι *δυνάμεις τοῦ Θεοῦ* καί πηγάζουν ἀπό τήν *ἑνότητα τῆς θείας οὐσίας*. Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς μέ τήν *τρίτη τριάδα Λόγων* ἀπέδειξε, κατά τόν Δαβίδ Δισύπατο, ὅτι τό ἄκτιστο φῶς *"οὐκ ἔστιν οὐσία τοῦ Θεοῦ, ἀλλ'ἐνέργεια καί χάρις καί δόξα ἐκ τῆς θείας οὐσίας εἰς τούς ἁγίους πεμπομένη"*, ἡ δέ ἐνέργεια αὐτή, καίτοι εἶναι μεθεκτή, *"ἀχώριστός ἐστι πάλιν τῆς θείας οὐσίας καί ἀδιαίρετος...Ἀλλά εἷς ἐστι Θεός, ὁ τήν οὐσίαν ἔχων καί τήν ἐνέργειαν"* (Ἱστορία, ἔκδ. Candal, Orient. Christ. Periodica, 15, 1949, 118-120). Πράγματι, ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς τόνιζε χαρακτηριστικά, ὅτι *"οὐχί τῆς θείας οὐσίας ἡ θεότης κυρίως ὄνομά ἐστιν; ἡ γάρ ἐνέργεια κίνησίς ἐστιν οὐσίας, ἀλλ'οὐκ οὐσία. Κίνησις δέ καί ἐνέργεια τίνος; Πάντως τοῦ Θεοῦ... Οὕτως οὖν, εἰ καί τῆς θείας οὐσίας ἡ θεία διενήνοχεν ἐνέργεια, ἀλλ'ἐν οὐσίᾳ καί ἐνεργείᾳ*

μία ἐστί θεότης τοῦ Θεοῦ, καί οὐ μόνον μία, ἀλλά καί ἁπλῆ" (Περί ἑνώσεως καί διακρίσεως, 22).

β'. Ἡ ἐκκλησιαστική ἐπέμβαση στή διαμάχη καί ἡ σύνοδος τοῦ 1341

Ἡ *νέα ἀπάντηση* τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ ἐνόχλησε ἰδιαίτερα τόν Βαρλαάμ, ἀφοῦ προσέβαλλε πλέον τόν ὅλο θεωρητικό πυρήνα τῆς διδασκαλίας του, μέ τόν ὁποῖο συμφωνοῦσαν κατά βάση καί πολλοί βυζαντινοί φιλόσοφοι. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό πρέπει νά κατανοεῖται ἡ νέα ἀπόφαση τοῦ Βαρλαάμ νά καταγγείλη τόν Γρηγόριο Παλαμᾶ στόν Οἰκουμενικό πατριάρχη καί στήν Πατριαρχική σύνοδο ὄχι μόνο ὡς ὑπέρμαχο τῆς *"ὀμφαλοψυχίας καί σφαλλομένης εὐχῆς"*, ἀλλά καί ὡς κήρυκα *"βλασφήμου θεολογίας, ὅτι καινοτέρας εἰσάγει φωνάς ἐν τῇ μυστικῇ τῆς Ἐκκλησίας θεολογίᾳ καί θεωρίας τερατεύεται βλέπειν, κόμπου καί οἰήσεως μεστάς"* (Νικηφόρου Γρηγορᾶ, Ἱστορία, XI, 10). Στήν Κπολη ὁ Γρηγόριος Ἀκίνδυνος προσπάθησε καί πάλι νά συμβιβάση τά πράγματα. Εἶχε ἤδη λάβει τήν ἐπιστολή τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ *(Γ' Πρός Ἀκίνδυνον)* καί, παρά τή διαφωνία του πρός τόν Γρηγόριο Παλαμᾶ στό ζήτημα τῆς διακρίσεως οὐσίας καί ἐνεργείας (Γ' Πρός Ἀκίνδυνον, 3 κἑξ.), συνέστησε στόν Βαρλαάμ μετριοπάθεια, ὑπέδειξε δέ ὡς μόνη ὀρθή ὁδό γιά τήν ἄρση τῆς διαφορᾶς τή σύγκληση συνόδου. Ὁ Οἰκουμενικός πατριάρχης Ἰωάννης Καλέκας τελοῦσε ὑπό τήν ἐπιρροή τοῦ Ἀκινδύνου καί δέν ἐπιθυμοῦσε τήν ἀνακίνηση δογματικῶν ζητημάτων. Ὁ Βαρλαάμ ὅμως ἐπεξέτεινε τήν καταγγελία μέ τήν προσθήκη καί κανονικῶν παραπτωμάτων, ἀφοῦ κατηγόρησε τόν Γρηγόριο Παλαμᾶ, ὅτι *"παρασυναγωγάς ἐν τῷ Ὄρει τῷ Ἁγίῳ ποιεῖ κἀν τῇ Θεσσαλονίκῃ, παρά τούς θείους καί ἱερούς κανόνας"* (Γρηγορίου Ἀκινδύνου, Λόγος πρός τόν μακαριώτατον πατριάρχην κῦρ Ἰωάννην., ἔκδ. Th. Uspenskij, Sinodik, 1893, 86-87). Πράγματι, ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς, μετά τήν ὑπογραφή τοῦ *"Ἁγιορειτικοῦ Τόμου"*, εἶχε προφανῶς πετύχει τήν ὑπογραφή σχετικοῦ κειμένου καί ἀπό τούς μοναχούς τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ πατριάρχης Ἰωάννης Καλέκας ἀναγκάσθηκε τελικῶς νά ζητήση μέ ἐπιστολή του πρός τόν μητροπολίτη Θεσσαλονίκης τή μετάβαση τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ καί τῶν ὀπαδῶν του μοναχῶν στήν Κπολη γιά νά δώσουν τίς ἀναγκαῖες ἐξηγήσεις. Ὁ Γρηγόριος Ἀκίνδυνος ἔπεισε τον Οἰκουμενικό πατριάρχη νά ἀπευθύνη καί προσωπική πρόσκληση πρός τόν Γρηγόριο Παλαμᾶ, τήν ὁποία ἀπέστειλε ὁ ἴδιος ὁ Ἀκίνδυνος μέ *Ἐπιστολή* του καί μέ εἰδική ἀναφορά στίς προσπάθειές του γιά τήν εἰρηνική διευθέτηση τοῦ ζητήματος (Ph. Uspenskij, Sinodik, 87-88). Δέν ἦταν προφανῶς βέβαιος γιά τήν ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων, ἀφοῦ εἶχε ἤδη διογκωθῆ τό ρεῦμα ὑπέρ τῶν ἡσυχαστῶν μοναχῶν. Ἄλλωστε, ὑπέρ τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ καί τῶν ἡσυχαστῶν

μοναχῶν εἶχε ἐκδηλωθῆ πλέον καί ὁ αὐτοκράτορας 'Ανδρόνικος Γ' Παλαιολόγος, ὁ ὁποῖος διαχείμασε στή Θεσσαλονίκη κατά τήν ἐκστρατεία του στήν 'Ακαρνανία, ἀλλά καί αὐτός ἐπιθυμοῦσε μία εἰρηνική λύση τοῦ προβλήματος.

'Ο Γρηγόριος Παλαμᾶς ἀνταποκρίθηκε στήν πατριαρχική πρόσκληση καί μετέβη στήν Κπολη (ἄνοιξη 1341), συνοδευόταν δέ ἀπό τούς ὀπαδούς του μοναχούς 'Ισίδωρο Βουχερᾶ, Δωρόθεο καί Μάρκο Βλατῆ κ.ἄ., ἐνῶ ἀνέμενε τήν ἐνεργό συμπαράσταση τῶν λογίων μοναχῶν Δαβίδ Δισύπατου, 'Ιωσήφ Καλοθέτου κ.ἄ. 'Η γενικότερη ἀτμοσφαίρα στήν Κπολη δέν ἦταν στήν ἀρχή εὐνοϊκή γιά τούς ἡσυχαστές (Φιλοθέου, 'Εγκώμιον. PG 151, 596), ἐξηγεῖ δέ τό γεγονός αὐτό τήν περίεργη ἐμμονή τοῦ Βαρλαάμ καί τῶν ὑποστηρικτῶν του στήν προώθηση τῆς συνοδικῆς κρίσεως. 'Ο πατριάρχης 'Ιωάννης Καλέκας ἐπιθυμοῦσε πλέον νά ἐπισπεύση τήν κρίση καί νά μήν ἀναμείνη τήν ἐπιστροφή τοῦ αὐτοκράτορα, ἀλλά προσέκρουσε στήν ἀντίθεση τῆς αὐτοκράτειρας "Αννας. 'Υπέρ τοῦ Βαρλαάμ εἶχε κατ'ἀρχάς ταχθῆ καί ὁ μέγας δομέστικος 'Ιωάννης Καντακουζηνός, ἀλλά, ὅπως καί ὁ Γρηγόριος 'Ακίνδυνος, δέν συμμεριζόταν τή σπουδή του γιά τή συνοδική καταδίκη τῶν ἀντιπάλων του. Κατά τόν Καλόθετο, τότε *"πάντες παρεσύρθησαν τῇ σοφιστικῇ ἀπάτῃ τῶν λόγων"* τοῦ Βαρλαάμ. "Ολοι προτιμοῦσαν μία εἰρηνική διευθέτηση τοῦ ζητήματος, τή θέση δέ αὐτή υἱοθέτησε καί ὁ αὐτοκράτορας κατά τήν ἐπιστροφή του στήν Κπολη. Πράγματι, ὁ 'Ανδρόνικος Γ', μετά τήν ἐνημέρωσή του γιά τό ζήτημα, *"πρῶτα μέν κατασιγάζειν ἐπειρᾶτο, ἑκατέρους παραινῶν τῆς ἀντιλογίας ἀποσχέσθαι καί τήν ἔχθραν καταλύσαντας, ὥσπερ καί πρότερον ἀλλήλοις εἶναι φίλους καί μή διά φιλονεικίαν σφίσι τε αὐτοῖς καί τοῖς ἄλλοις ταραχήν παρέχειν..."* ('Ιω. Καντακουζηνοῦ, 'Ιστορία, II, 39). 'Η συρροή τῶν ἡσυχαστῶν μοναχῶν στή βασιλεύουσα καί ἡ θερμή συμπαράσταση πρός αὐτούς τῶν μοναχῶν τῆς περιοχῆς τῆς Κπόλεως κατά τήν περίοδο τῆς ἀναμονῆς τοῦ αὐτοκράτορα ἀπάλυναν τήν ἐναντίον τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ ἀρχική δυσφορία, ὁ δέ Βαρλαάμ προσπαθοῦσε πλέον νά ἀποτρέψη τή σύγκληση τῆς συνόδου.

'Η Σύνοδος ὅμως συγκλήθηκε τελικῶς στίς 10 Ιουνίου 1341, στίς ἐργασίες της δέ συμμετεῖχαν ὁ αὐτοκράτορας, ὁ πατριάρχης, μητροπολίτες, ἀρχιεπίσκοποι, ἐπίσκοποι, ἀρχιμανδρίτες καί κληρικοί, ἐνῶ παρίσταντο ὁ μέγας δομέστικος 'Ιωάννης Καντακουζηνός, συγκλητικοί, "καθολικοί" κριτές κ.ἄ. 'Ο Βαρλαάμ ἐπέμεινε στίς κατηγορίες ἐναντίον τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ γιά τήν ἐσφαλμένη διάκριση θείας οὐσίας καί ἀκτίστων ἐνεργειῶν, βάσει κυρίως τῶν ἐπιχειρημάτων τῆς πραγματείας του *"Κατά Μασσαλιανῶν"*, ἀλλά ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς καί οἱ ἡσυχαστές μοναχοί ἀντέκρουσαν τίς κατηγορίες αὐτές, βάσει τῶν ἀρχῶν καί τῶν ἐπιχειρημάτων τῆς πατερικῆς διδασκαλίας. Μετά ἀπό μακρές θεολογικές συζητήσεις καί

ἀντιπαραθέσεις, ἡ σύνοδος ἀποδέχθηκε ὡς ὀρθή καί σύμφωνη πρός τήν πατερική παράδοση *τή διάκριση θείας οὐσίας καί ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν*, στίς ὁποῖες ἐνέταξε καί τό ὁρώμενο ἀπό τούς ἡσυχαστές μοναχούς μέ τή νοερά αἴσθηση ἄκτιστο φῶς, ἐνῶ διέταξε τήν καταστροφή τῶν ἀντιησυχαστικῶν πραγματειῶν τοῦ Βαρλαάμ καί ἐξέδωσε σχετικό *Συνοδικό Τόμο* (Miklosich-Müller, Acta, I, 201 κἑξ.). Ὁ Βαρλαάμ μετά ἀπό ὑπόδειξη τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ ζήτησε καί ἔλαβε συγγνώμη ἀπό τόν Γρηγόριο Παλαμᾶ καί ἀπό τούς ἡσυχαστές μοναχούς (Ἰω. Καντακουζηνοῦ, Ἱστορία, II, 40). Ἀναγκάσθηκε τότε νά καταφύγη στή Δύση, ὅπου χειροτονήθηκε *ἐπίσκοπος Ἱέρακος* καί προσέφερε σημαντικές ὑπηρεσίες στήν ἀνατέλλουσα δυτική Ἀναγέννηση μέ τή διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καί φιλοσοφίας στόν *Πετράρχη* καί στούς λόγιους κύκλους τῆς Δύσεως.

Ἡ ἡσυχαστική ὅμως ἔριδα δέν περατώθηκε μέ τή διακριτική συνοδική δικαίωση τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ καί τῆς διδασκαλίας του. Ὁ Γρηγόριος Ἀκίνδυνος διαφώνησε καί ἀποχώρησε ἀπό τή σύνοδο, ἡ ἀπόφαση τῆς ὁποίας γιά τή διάκριση θείας οὐσίας καί ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν ἀναιροῦσε ἤδη γνωστές καί ἐκπεφρασμένες θέσεις του. Ὁ Γρηγόριος Ἀκίνδυνος εἶχε τήν ἐντύπωση ὅτι ἡ σύνοδος ἐπηρεάσθηκε ἀπό τή θετική ἔναντι τῶν ἡσυχαστῶν στάση τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρονίκου Γ΄, γι'αὐτό καί ἀμέσως μετά τό θάνατό του θεώρησε ἀναγκαία τήν ἀνακίνηση τοῦ ζητήματος. Πίστευε ὅτι ὁ θάνατος τοῦ αὐτοκράτορα (15 Ιουνίου 1341) περιόριζε τά ἐρείσματα τῶν ἡσυχαστῶν, ἀφοῦ ὁ πανίσχυρος μέγας δομέστικος Ἰωάννης Καντακουζηνός, ἐπίτροπος τοῦ ἀνήλικου αὐτοκράτορα Ἰωάννη Ε΄ Παλαιολόγου (1341-1376, 1379-1391), εἶχε κατ'ἀρχάς ἐκδηλωθῆ ὑπέρ τοῦ Βαρλαάμ, ὑπολόγιζε δέ καί στήν ἐπιρροή του στόν πατριάρχη Ἰωάννη Καλέκα καί στόν κύκλο τῶν ἀνθρωπιστῶν τῆς Κπόλεως. Ἔσπευσε ὅμως νά διαχωρίση τή θέση του ἀπό τόν Βαρλαάμ, *τόν ὁποῖο ἀναθεμάτισε ὡς αἱρετικό* (Δαβίδ Δισυπάτου, Ἱστορία, ἔκδ. Candal, Orient. Christ. Periodica, 15, 1949, 124. Φιλοθέου, Ἐγκώμιον.PG 151, 600), γιά νά ἀποσυνδεθῆ προφανῶς ἀπό τή καταδικαστική ἀπόφαση τῆς συνόδου ἐναντίον τῶν ἔργων τοῦ Καλαβροῦ μοναχοῦ, ἀφιερώθηκε δέ στήν ἀνασκευή τῶν δογματικῶν ἀποφάσεων τῆς συνόδου καί εἰδικότερα τῆς παραδοχῆς τῆς δυνατότητας νοερᾶς θέας ἀπό τούς ἡσυχαστές τοῦ ἀκτίστου θείου φωτός. Ὡστόσο, ὁ πατριάρχης Ἰωάννης Καλέκας δέν ἐπιθυμοῦσε πλέον νά ἀναμιχθῆ στήν ἀνακίνηση τοῦ ζητήματος, καίτοι οἱ ἡσυχαστές μοναχοί ἀξίωναν τή συνοδική ἀντιμετώπιση καί τῶν νέων θεολογικῶν συζητήσεων. Ὁ πανίσχυρος Ἰωάννης Καντακουζηνός, παρά τήν διστακτικότητα τοῦ πατριάρχη, συντάχθηκε πρός τήν πρόταση τῶν ἡσυχαστῶν μοναχῶν γιά *μία νέα συνοδική κρίση* ἐπί τοῦ θέματος, ὁ δέ Οἰκουμενικός πατριάρχης "*σύνοδον καί αὖθις δευτέραν συναθροίζει κατά τόν αὐτόν τῆς*

τοῦ Θεοῦ Σοφίας νεών, συνεδριάζοντος αὐτῷ καί τοῦ μεγάλου δομεστίκου" (Ἰω. Καντακουζηνοῦ, Ἱστορία, II, 40. Φιλοθέου, Ἐγκώμιον. PG 151, 596-601. Γρηγορίου Ἀκινδύνου, Λόγος., Ph.Uspenskij, Sinodik, 89).

Ἡ σύνοδος συγκλήθηκε τόν Αὔγουστο τοῦ 1341, ἐπικύρωσε τήν ἀπόφαση τῆς προγενέστερης συνόδου καί ἐξέδωσε νέο *Τόμο*, μέ τόν ὁποῖο καταδικάζοντο οἱ δοξασίες τῶν Βαρλαάμ καί Ἀκινδύνου. Ἡ σύνοδος δηλαδή δέν ἀποδέχθηκε τή διαφοροποίηση τοῦ Γρηγορίου Ἀκινδύνου ἀπό τή διδασκαλία τοῦ Βαρλαάμ, ἀλλά καί δέν καταδίκασε προσωπικῶς τόν βυζαντινό φιλόσοφο, καθ'ὑπόδειξη προφανῶς τοῦ πατριάρχη Ἰωάννη Καλέκα, παρά τή μεταγενέστερη προσπάθειά του νά μειώση τόν ρόλο του στή σύνοδο (Περί τοῦ Τόμου. PG 150, 901). Ἡ σύνοδος λοιπόν δέν προέβη στήν καταδίκη τοῦ Γρηγορίου Ἀκινδύνου ὑπό τόν ὅρο, ὅτι αὐτός θά ἀποδεχόταν τήν ἀπόφασή της, ἀφοῦ σέ περίπτωση ἐμμονῆς στίς ἰδέες του (= "*εἰ μή ἐπιστρέφοιεν, ἀλλ'ἐπιμένοιεν τῇ κακίᾳ*") θά ἴσχυε ἡ προβλεπόμενη συνοδική καταδίκη. Πράγματι, ὁ Γρηγόριος Ἀκίνδυνος ὑπέβαλε σχετικό *Λίβελλο* γιά τήν ἀποδοχή τῆς συνοδικῆς ἀποφάσεως καί ἀπέφυγε τήν καταδίκη, ἀλλά δέν ἐγκατέλειψε καί τίς ἰδέες του. Ὁ *Συνοδικός Τόμος* (PG 151, 679-692. Ἰω. Καρμίρη, Τά δογματικά καί συμβολικά μνημεῖα., I, 354-366) πρέπει νά θεωρηθῆ ἔργο τῆς δεύτερης αὐτῆς συνόδου τοῦ 1341, ἀφοῦ οἱ μέν προκαλοῦσες σύγχυση *ἐπιγραφές τοῦ Τόμου* εἶναι ὁπωσδήποτε μεταγενέστερες, ἡ δέ *νέα καταδίκη* τῶν θέσεων τοῦ Βαρλαάμ συνδέεται μέ τή γενικότερη πεποίθηση, ὅτι ὁ Γρηγόριος Ἀκίνδυνος ἀναπαρῆγε ἁπλῶς τίς ἤδη καταδικασμένες δοξασίες τοῦ Βαρλαάμ (Δαβίδ Δισυπάτου, Ἱστορία, ἐκδ. Candal, Orient. Christ. Periodica, 15, 1949, 124. Φιλοθέου, Ἐγκώμιον. PG 151, 600). Ἡ γενικότερη αὐτή πεποίθηση ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπό τόν *Τόμο τῆς συνόδου τοῦ 1347* (Ἰω. Καρμίρη, Τά δογματικά καί συμβολικά μνημεῖα, I, 368. Ἰω. Καντακουζηνοῦ, Ἱστορία, II, 40). Ὁ Τόμος τῆς συνόδου τοῦ 1341 κατοχύρωσε τίς θεμελιώδεις ἀρχές τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ γιά τή διάκριση μεταξύ τῆς ἀμέθεκτης θείας οὐσίας καί τῶν μεθεκτῶν ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν, ἀλλά δέν ἔκλεισε καί τό ζήτημα τῶν ἡσυχαστικῶν ἐρίδων, ἀφοῦ ὁ μέν Γρηγόριος Ἀκίνδυνος συνέχιζε τήν προφορική ἤ γραπτή διάδοση τῶν ἰδεῶν του, ὁ δέ κύκλος τῶν ἡσυχαστῶν διευρύνετο μέ τήν προσχώρηση καί ὁρισμένων ἀπό τούς ὑπογράψαντες τόν Τόμο (PG 151, 679-692. Miklosich-Müller, Acta, I 202-216. 243-255).

Παραθέτουμε τά κυριότερα ἀποσπάσματα τοῦ Τόμου τῆς συνόδου τοῦ 1341: "*Ὁ ἐκ Καλαβρίας ὁρμώμενος μοναχός Βαρλαάμ, εἰς τό τῆς οἰήσεως πέλαγος ἐξ ἀφροσύνης πάντως καί ἰδιορρυθμίας καθείς ἑαυτόν καί μέγα φρονῶν ἐπί τῇ τῆς θύραθεν ἐπιστήμῃ φιλοσοφίας, κατά τῆς ὑπερφυοῦς καί ὄντως φιλοσοφίας ἐχώρησεν, ἐπιστρατεύσας τῇ διδασκαλίᾳ τοῦ Πνεύματος τήν μηδέ χωρεῖν ὅλως τά τοῦ Πνεύματος δυνα-*

μένην ψυχικήν καί ἀποδεδοκιμασμένην φιλοσοφίαν. Τόν μαθητιῶντα γάρ οὗτος ὑποκριθείς, προσῆλθέ ποτε σύν δόλῳ τισί τῶν παρ'ἡμῖν μοναχῶν, οἱ τόν ἡσύχιον προελόμενοι βίον, τοῖς ἄλλοις χαίρειν εἰπόντες, Θεῷ προσανέχουσι. Καί τούτων οὐδενί μέν τῶν ἐλλογιμωτέρων, τοῖς ἁπλουστέροις δέ μᾶλλον ἐφοίτησεν ἐξεπίτηδες, δέει πάντως τοῦ μή φωραθῆναι. Μετά μικρόν μέντοι καί αὐτῶν ἀποστάς, ἀποτρόπαιον ἐγγράφως τούτων κατηγόρησε φρόνημα, ὡς δῆθεν ὑπ'αὐτῶν πρεσβευόμενον. Ἀκούσας γάρ ἐκείνων λεγόντων, ὡς ἀπό παραδόσεως ἐχόντων τῶν ἁγίων Πατέρων, ὅτι οἱ διά τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ κεκαθαρμένοι τάς καρδίας ἐλλάμψεις θείας μυστικῶς καί ἀπορρήτως ἐγγινομένας αὐτοῖς δέχονται, κατηγόρησεν αὐτῶν ὡς τήν οὐσίαν αὐτήν τοῦ Θεοῦ μεθεκτήν λεγόντων. Τῶν δέ ἀπολογουμένων, οὐ τήν οὐσίαν, ἀλλά τήν ἄκτιστον καί ἀΐδιον καί θεοποιόν χάριν τοῦ Πνεύματος, διθεῖας αὐτοῖς ἐντεῦθεν ἔγκλημα προστρίψασθαι ἐπεχείρησεν. Οὐ μήν ἀλλά καί εἰς τήν Ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ παρελθών καί τά περί τούτου ἀνενέγκας τῇ ἡμῶν μετριότητι, κατηγορῶν μάλιστα τοῦ τιμιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις κυρίου Γρηγορίου Παλαμᾶ, ἐζήτησε μετακληθῆναι καί αὐτούς εἰς τήν καθ'ἡμᾶς ἱεράν καί θείαν σύνοδον. Μετακληθέντων τοίνυν ἑτέραν ὁ Βαρλαάμ ἐτράπετο, ἀποφεύγων καί μή καταπειθής ὅλως γινόμενος εἰς τήν σύνοδον ἀπαντῆσαι, καί τοῖς κατηγορηθεῖσι παρ'αὐτοῦ μοναχοῖς εἰς λόγους ἐλθεῖν καί ἀντικατασταθῆναι αὐτοῖς, ἐφ'οἷς κατ'αὐτῶν συνεγράψατο, πρόφασιν μέν τῆς ἀποφυγῆς ποιούμενος τηνικαῦτα τήν βασιλικήν ἀποδημίαν, τῇ δ'ἀληθείᾳ ἑαυτοῦ καταγνούς, καί τόν ἐντεῦθεν ἔλεγχον δεδιώς.

Ἔπειτα Συνόδου συγκροτηθείσης, παρουσίᾳ καί τοῦ ἐκ Θεοῦ βασιλέως, τοῦ ἀοιδίμου καί μακαρίτου, ἐν τῷ περιωνύμῳ ναῷ τῆς τοῦ Θεοῦ Λόγου Σοφίας, τῆς τε συγκλήτου καί οὐκ ὀλίγων ἀπό τε τῶν τιμιωτάτων ἀρχιμανδριτῶν καί καθηγουμένων καί τῶν τῆς Πολιτείας συνειλεγμένων, μεταπεμφθείς καί ὁ αὐτός Βαρλαάμ καί προτραπείς εἰπεῖν ἅ ἔχει κατά τῶν καθ'ἡσυχίαν ζώντων μοναχῶν, παρόντων ἤδη καί αὐτῶν τῇ συνόδῳ, αὐτός ὡσπερεί τοῦ προκειμένου λήθην παθών, μάλιστα δέ συγχέειν πειρώμενος τά τῆς ὑποθέσεως, εἰς ἐρωτήσεις καί ἀπορίας ἐχωρεῖτο δογματικάς καί λύσεις τῶν ἀπορημάτων ἐζήτει. Εἰς ὅ καί ἐνιστάμενος καί ἰσχυριζόμενος μηδέν τι πρότερον εἰπεῖν, πρίν ἄν τήν ἐπί ταῖς ἐρωτήσεσι ταύταις ἀπόκρισιν καί λύσιν κομίσηται, ἐπειδή καί ἅπαξ καί δίς καί μετ'ἐμβριθείας ἀποκρουσθείς, οὐκ ἐνεδίδου τῆς ἐνστάσεως ταύτης, οὐδέ ἐπείθετο λέγειν περί τῆς τῶν προκειμένων ἐξετάσεως, τῆς κατά τῶν μοναχῶν δηλαδή ἐγγράφου παρ'αὐτοῦ κατηγορίας...Μετά μέντοι τήν ἀνάγνωσιν τῶν αὐτῶν ἱερῶν καί θείων κανόνων προσεκομίσθησαν ἐπί τοῦ μέσου ἅς ὁ Βαρλαάμ φθάσας ἐποιήσατο ἀναφοράς κατά τῶν μοναχῶν. Καί ἀναγνωσθεισῶν τῶν τοιούτων ἀναφορῶν, προετράπη ὁ διαληφθείς ἱερομόναχος κύριος Γρηγόριος Παλαμᾶς τήν ἐπ'αὐταῖς

ποιήσασθαι ἀπολογίαν, ὡς αὐτοῦ μάλιστα καθαπτομέναις. Ὅστις καί εἰπών ἐν προοιμίου λόγῳ καί ἀπολογησάμενος ὅσα εἰκός, ἔπειτα διηγήσατο καί ὡς ἐπισυνέβη τά τῆς αὐτῶν διαφορᾶς, προτέρου τοῦ αὐτοῦ Βαρλαάμ συγγραψαμένου καί κατηγορήσαντος αὐτῶν, ἅπερ ἀνωτέρω εἴρηται, καί ἐναντία τοῖς τῶν Πατέρων θείοις λόγοις, ὡς ἀπεδείχθη, ἐκθεμένου, καί ὡς ἐξ ἀνάγκης καί αὐτός πρός τήν ἀπολογίαν καί ἀντίρρησιν κεκίνηται. Ἔπειτα ὡρίσθη ἐνεχθῆναι τά τοῦ Βαρλαάμ συγγράμματα, ἅ καί πρός ἐξαπάτην τῶν ἀκουόντων "Κατά Μασσαλιανῶν" ἐπέγραφεν. Ἐν οἷς συγγράμμασιν ἔλεγε καί περί τοῦ ἀπροσίτου φωτός τῆς μεταμορφώσεως τοῦ Δεσπότου Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καί τῶν τῆς τοῦ φωτός τούτου θέας ἠξιωμένων προκρίτων μαθητῶν αὐτοῦ καί ἀποστόλων λέξεσιν αὐταῖς τάδε. "Τό ἐν Θαβωρίῳ λάμψαν φῶς θεότητος οὐκ ἀπρόσιτον ἦν, οὐδέ κατά ἀλήθειαν ὑπῆρχε φῶς θεότητος, οὐδέ ἀγγέλων ὅλως ἱερώτερον ἤ θειότερον, ἀλλά καί χεῖρον καί κατώτερον καί αὐτῆς τῆς ἡμετέρας νοήσεως. Πάντα γάρ τά τε νοήματα καί τά νοούμενα σεμνότερά ἐστι τοῦ φωτός ἐκείνου, ὡς τῇ ὄψει διά τοῦ ἀέρος προσπίπτοντος καί αἰσθητικῇ δυνάμει ὑποπίπτοντος, καί τά αἰσθητά μόνα δεικνύντος τοῖς ὁρῶσιν, ὑλικοῦ τε ὄντος καί ἐσχηματισμένου, καί ἐν τόπῳ καί ἐν χρόνῳ φαινομένου καί τόν ἀέρα χρωματίζοντος, καί νῦν μέν συνισταμένου τε καί φαινομένου, νῦν δέ διαλυομένου καί εἰς τό μή εἶναι χωροῦντος, ἅτε φανταστοῦ, μεριστοῦ τε καί πεπερασμένου. Διό καί ὁρώμενον ἦν ὑπό τήν στέρησιν πασχόντων τῶν νοερῶν ἐνεργειῶν, μᾶλλον δέ μηδέπω ταύτας ὅλως κτησαμένων καί μήπω κεκαθαρμένων ὄντων, ἀλλά ἀτελῶν καί ἐπ'αὐτῆς ἐκείνης τῆς ἐπί τοῦ ὄρους θέας, ὡς μηδέπω ἀξιωθέντων τῆς τῶν θεοειδῶν νοήσεως. Ἀναγόμεθα δέ ἀπό τοῦ τοιούτου φωτός ἐπί νοήματα καί θεωρήματα, ἅ κρείττω ἐστίν ἀσυγκρίτως τοῦ φωτός ἐκείνου. Τοιγαροῦν οἱ λέγοντες αὐτό ὑπέρ νοῦν καί ἀληθινόν καί ἀπρόσιτον καί τά τοιαῦτα, πεπλανημένοι εἰσί καθάπαξ, καί οὐδέν τῶν φαινομένων καλῶν ὑψηλότερον εἰδότες, ἀσεβεῖς τε διά τοῦτο καί ὀλεθριώτατα δόγματα εἰς τήν Ἐκκλησίαν εἰσάγοντες". Ταῦτα μέν οὖν ὁ Βαρλαάμ, ἑτερόδοξα προδήλως καί ἐναντία τοῖς περί τοῦ θείου τούτου φωτός ῥηθεῖσι παρά τῶν ἁγίων...

Εἰ γάρ καί μηδενί τῶν ἁπάντων ἀκοινώνητόν ἐστι καθόλου τό ἀγαθόν, ἀλλ'οὐχί ὅ, τί ποτέ ἐστιν, ἀλλ'ὅσον καί ὅπως τοῖς μετέχουσιν ἐφικτόν, χωρητόν γίνεται. Καί τοῦτο δι'ἄκραν ἀγαθότητα ταῖς ἀπειροδώροις ἐλλάμψεσιν ὁδεῦον ἐπί πάντα καί προχεόμενον. Ἀπόδειξις δέ τῶν λεγομένων αὐτό ἄν εἴη τό μακάριον πάθος καί πολυΰμνητον, ὅπερ ἐπί τοῦ ὄρους πεπόνθασιν οἱ ἀπόστολοι, ἡνίκα τό ἀπρόσιτον καί ἄχρονον φῶς τήν οἰκείαν σάρκα μεταμορφῶσαν τῷ ὑπερβάλλοντι τῆς οἰκείας φωτοβλυσίας ὑπερουσίως ἐλάμπρυνεν· ὤ τοῦ θαύματος! κατ'ἔκστασιν τελειοτάτην τῆς φύσεως πίπτουσιν ὕπνῳ βαρεῖ, καί φόβῳ κρατούμενοι, μύσαν-

τες τάς αἰσθήσεις, πᾶσαν νοεράν κίνησιν καί ἀντίληψιν παντελῶς ἑαυτῶν ἀποσπάσαντες. Οὕτω κατά τόν θεῖον ἐκεῖνον καί ὑπέρφωτον καί ἀόρατον γνόφον τῷ Θεῷ συνεγένοντο, τῷ μηδόλως ὁρᾶν, τό ὄντως ὁρᾶν εἰσδεχόμενοι, καί τῷ πάσχειν ἀγνώστως, τήν καθ'ὑπεροχήν ἀγνωσίαν ποριζόμενοι, καί τήν πάσης νοερᾶς ἐπιστασίας ὑψηλοτέραν ἐγρήγορσιν ὕπνῳ μυσταγωγούμενοι, ἔξω πάντων ἐγένοντο τῶν ὁρωμένων τε καί νοουμένων, ἔτι δέ καί αὐτῶν, ἵνα τό πάσης θεώσεώς τε καί ἀφαιρέσεως ἐκβεβηκός, καθ'ὑπεροχήν ὑπερούσιον, τῇ ἐκφάνσει τοῦ Λόγου καί τῇ ἐπισκιάσει τοῦ Πνεύματος καί τῇ ἄνωθεν ἐκ τῆς νεφέλης φερομένῃ φωνῇ τοῦ γεννήτορος, δι'ἀγνωσίας καί ἀβλεψίας παιδευθῶσι μυστήριον... Μηδείς δέ ἡμῶν ἀκούων, αὖθις εἶπεν ὁ καί τά θεῖα σοφός βασιλεύς, ἐφ'ὅσον εἰκός ἐξυμνούντων τό θειότατον ἐκεῖνο φῶς, τήν τοῦ Θεοῦ φύσιν θεατήν λέγειν ἡμᾶς ὑπολαμβανέτω· εἰ γάρ καί πρός τοσοῦτον ὕψος θεωρίας ἀνέδραμον, χάριν καί δόξαν εἶδον θείαν, ἀλλ'οὐ τήν φύσιν αὐτήν τήν χορηγοῦσαν τήν χάριν. Καί γάρ ἴσμεν ἐκείνην ὑπό τῶν θείων λογίων μεμυημένοι, ἀμέθεκτον, ἄληπτον, ἀόρατον καί αὐταῖς ταῖς ὑπερκοσμίοις καί ἀνωτάταις δυνάμεσιν, ὡς οὐδ'ἴχνος ὅλως καταλήψεως κἄν ψιλόν τοῖς μετ'αὐτήν καταλείψασαν...

Ἔτι τε εὕρηται ὁ τοιοῦτος Βαρλαάμ πολλά καί τῶν τῆς ἡσυχίας ἐθίμων ἐγγράφως διαστρέψας καί κατηγορήσας, ἅμα δέ τῇ συνήθει τούτοις, μᾶλλον δέ πᾶσι τοῖς χριστιανοῖς προσευχῇ ἐπιθέμενος, τῇ "Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Υἱέ τοῦ Θεοῦ, ἐλέησόν με". Διελάμβανε γάρ καί περί ταύτης ἐπ'αὐτῶν τῶν λέξεων οὕτως: "Ἐγώ πολλῶν ὄντων, ἅ τις ἄν ἔχοι δικαίως ἐγκαλεῖν τῷ τῆς τοιαύτης διδασκαλίας ὑφηγητῇ, οὐδενός ἔλαττον ἡγοῦμαι καί τοῦτο, ὅτι τά χριστιανῶν ἐπιχειρῶν διά τῶν εἰσπνοῶν ἀνατρέπειν μυστήρια, συκοφαντεῖ καί τούς Πατέρας, ὡς ἅπερ νῦν αὐτός ἐκδιδάσκει, ταῦτα κἀκείνους φρονήσαντας πρότερον". Ἐμβρόντητε καί μιαρέ, καί τίς πώποτε ἐκείνων νῆψιν καί φυλακήν καρδίας καί προσοχήν, τοιαύτην τερατείαν, οἷαν σύ παραδίδως, ὠνόμασε; Φασί δέ τοῦτον νενομοθετηκέναι τοῖς μύσταις, εὐχῇ χρῆσθαι διαπαντός οὕτως ἐχούσῃ: Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Υἱέ τοῦ Θεοῦ, ἐλέησόν με... Ἀνεφάνη οὖν καί ἀπηλέγχθη ἐκ τούτων ὁ Βαρλαάμ βλασφήμως καί κακοδόξως λαλῶν περί τε τοῦ ἐν τῷ Θαβωρίῳ θείου φωτός, καί ὧν κατά τῶν μοναχῶν περί τῆς μελετωμένης αὐτοῖς καί προφερομένης συχνῶς ἱερᾶς εὐχῆς συνεγράφετο. Οἱ δέ μοναχοί ἀπεδείχθησαν ἀνώτεροι τῆς κατηγορίας αὐτοῦ, ὡς στέργοντες καί ἐμμένοντες ταῖς περί τούτων τῶν ἁγίων Πατέρων ἐξηγήσεσι καί παραδόσεσι, καθώς καί αὐτοί ἀριδήλως διωμολόγησαν καί διεβεβαιώσαντο. Ἔνθεν τοι καί κοινῇ συνοδικῇ ψήφῳ, ἅτε κακῶς καί ἐπισφαλῶς τοῖς θείοις ἐπιβαλών ὁ αὐτός Βαρλαάμ, ὡς εἴρηται, καταψηφισθείς, συγγνώμην ἐπί τούτοις δῆθεν ᾐτήσατο. Καί γοῦν ἀποφαινόμεθα, ὡς εἰ μέν ἐνδείξεται ἀληθῶς μετάνοιαν καί διορθώσεται ἑαυτόν, καί οὐδαμῶς

οὐκέτι περί τῶν τοιούτων λέγων καί συγγραφόμενος τῆς ἁγίας τοῦ Χριστοῦ καθολικῆς καί ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας καί τοῦ ὀρθοδόξου τῶν χριστιανῶν συστήματος. Ἀλλά καί εἰ τις ἕτερός τι τῶν ὑπ'ἐκείνου βλασφήμως καί κακοδόξως κατά τῶν μοναχῶν, μᾶλλον δέ τῆς Ἐκκλησίας αὐτῆς, λαληθέντων ἤ συγγραφέντων φανείη πάλιν τῶν μοναχῶν κατηγορῶν ἤ ὅλως τούτων ἐν τοῖς τοιούτοις καθαπτόμενος, τῇ αὐτῇ καταδίκῃ παρά τῆς ἡμῶν μετριότητος καθυποβαλλόμενος, ἀποκήρυκτος ἔσται καί αὐτός καί ἀποτετμημένος τῆς ἁγίας τοῦ Χριστοῦ καθολικῆς καί ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας καί τοῦ ὀρθοδόξου τῶν χριστιανῶν συστήματος...".

4. Ἡ δεύτερη περίοδος τῶν ἡσυχαστικῶν ἐρίδων (1341-1351)

α΄. Ἡ ἀνακίνηση τῆς ἔριδας καί ὁ Τόμος τῆς συνόδου τοῦ 1347

Ἡ παρατεταμένη δυναστική ἔριδα καί οἱ συναφεῖς πολιτικές ζυμώσεις στήν αὐτοκρατορία προκάλεσαν τήν ἀνακίνηση νέων θεολογικῶν συζητήσεων ἀμέσως μετά τίς συνοδικές ἀποφάσεις τοῦ 1341. Ἡ ἀδυναμία τοῦ ἐννεαετοῦς αὐτοκράτορα Ἰωάννη Ε΄ Παλαιολόγου νά ἀσκήση τήν ἐξουσία καί οἱ φιλοδοξίες τοῦ ἐπιτρόπου του μεγάλου δομεστίκου Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ γιά τόν θρόνο προκάλεσαν ποικίλες ἀντιδράσεις στό Παλάτι καί στόν στρατό (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Βυζάντιο, 1991, 135 κἑξ.). Ὁ φιλόδοξος στρατηγός Ἀλέξιος Ἀπόκαυκος διέδωσε τή φήμη ὅτι ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός ἐπιδίωκε τόν παραγκωνισμό τοῦ νομίμου αὐτοκράτορα καί τόν σφετερισμό τοῦ θρόνου τῆς αὐτοκρατορίας, πέτυχε δέ ὄχι μόνο νά πείση τούς ἀντιπάλους τοῦ μεγάλου δομεστίκου, ἀλλά καί νά παρασύρη πολλούς ἀξιωματούχους σέ μία ὀργανωμένη ἀντίδραση. Μέ τούς κύκλους αὐτούς συντάχθηκε καί ὁ πατριάρχης Κπόλεως Ἰωάννης Καλέκας, ὁ ὁποῖος παρακολουθοῦσε μέ εὔλογη δυσφορία τή μεγάλη προσπάθεια τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ νά σφετερισθῆ τήν ἀποκλειστικότητα τῆς κηδεμονίας τοῦ ἀνηλίκου αὐτοκράτορα. Ἡ φιλοδοξία αὐτή ἔθιγε ὄχι μόνο τά παραδοσιακά σέ παρεμφερεῖς περιπτώσεις *ἐπιτροπείας δίκαια* τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη, ἀλλά καί τή ρητή ἐπιθυμία τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρονίκου Γ΄, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐγγράφως ἀναθέσει στόν πατριάρχη τή μέριμνα γιά τή βασιλική οἰκογένεια κατά τήν περίοδο μιᾶς ἐκστρατείας του. Πράγματι, ὁ Οἰκουμενικός πατριάρχης ἀμέσως μετά τόν θάνατο τοῦ Ἀνδρονίκου Γ΄, διεκδίκησε τήν ἐπιτροπεία τοῦ ἀνηλίκου Ἰωάννη Ε΄ (Νικηφόρου Γρηγορᾶ, Ἱστορία, XII, 2). Ἀντέδρασε ὅμως ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός καί προκάλεσε ὄχι μόνο τήν ἀντίδραση τῶν ἀντιπάλων του, ἀλλά καί τήν καχυποψία τῶν οὐδετέρων. Ὁ Ἀλέξιος Ἀπόκαυκος κατηγοροῦσε τόν Ἰωάννη Καντακουζηνό ὅτι ἐποφθαλμιοῦσε τόν θρόνο τῆς αὐτοκρατορίας, ἐνῶ συγχρόνως διέδιδε ὅτι εἶχε καί τήν

πρόθεση νά ἀντικαταστήση τόν Ἰωάννη Καλέκα μέ τήν προώθηση τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ στόν πατριαρχικό θρόνο. Οἱ φῆμες αὐτές θορύβησαν καί τή βασιλομήτορα Ἄννα, ἡ ὁποία ἐπιδείκνυε εὐνόητη εὐαισθησία γιά κάθε σχετική φήμη. Συντάχθηκε τελικῶς μέ τούς ἀντιπάλους τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ, ὁ ὁποῖος καθαιρέθηκε ἀπό τά ἀξιώματά του καί κηρύχθηκε *ἐχθρός τῆς πατρίδας*, ἐνῶ βρισκόταν σέ ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν Βουλγάρων.

Ὁ Ἀλέξιος Ἀπόκαυκος ἔγινε κύριος τῆς καταστάσεως στήν Κπολη, ἀλλά ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός διατηροῦσε τά ἰσχυρά ἐρείσματά του στόν στρατό καί στόν λαό τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ ἐμφύλιος πόλεμος ἦταν ἀναπόφευκτος καί προσέλαβε τόν χαρακτῆρα ὀξύτατης δυναστικῆς συγκρούσεως. Ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός ἀνακηρύχθηκε αὐτοκράτορας ἀπό τόν στρατό στό Διδυμότειχο (26 Ὀκτωβρίου 1341), ἐνῶ ὁ νόμιμος διάδοχος Ἰωάννης Ε΄ Παλαιολόγος στέφθηκε στήν Κπολη ἀπό τόν πατριάρχη Ἰωάννη Καλέκα (19 ἤ 20 Νοεμβρίου 1341). Ἡ διάσπαση εἶχε πλέον συντελεσθῆ μέ τή διαμόρφωση τῶν δύο ἀντιπάλων στρατοπέδων, ἐπεκτάθηκε δέ σέ ὁλόκληρη τήν αὐτοκρατορία. Κατά τόν Νικηφόρο Γρηγορᾶ, "*εἰς δύο μοίρας σχισθέν τό τῶν Ρωμαίων γένος ἅπαν κατά πᾶσαν πόλιν καί χώραν*" (Ἱστορία, XII, 12, 5), ἀντιμετώπιζε τό φάσμα μιᾶς καταστρεπτικῆς συγκρούσεως, ἡ ὁποία εἶχε προεκτάσεις καί στίς ἡσυχαστικές ἔριδες. Ἡ ἀποτυχία τοῦ πατριάρχη Ἰωάννη Καλέκα νά προσεταιρισθῆ τούς ἡγέτες τῶν ἡσυχαστῶν ὑπέρ τοῦ Ἰωάννη Ε΄ Παλαιολόγου διευκόλυνε τόν Γρηγόριο Ἀκίνδυνο νά θέση πάλι τό ζήτημα τῶν θεολογικῶν του ἀντιθέσεων πρός τόν Γρηγόριο Παλαμᾶ (Γρηγορίου Παλαμᾶ, Πρός Φιλόθεον, 10). Ὁ Γρηγόριος Ἀκίνδυνος σέ *Λόγον* του πρός τόν πατριάρχη Ἰωάννη Καλέκα ἀναφέρεται στήν ὑπό ὅρους ἀποδοχή τοῦ συνοδικοῦ Τόμου τοῦ 1341. Μεταξύ τῶν ὅρων ἀναφέρεται καί ἡ ἀξίωσή του, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ πατριάρχης ὄφειλε νά καταστείλη "*τήν τόλμην τοῦ Παλαμᾶ, μᾶλλον δέ ἀφανιεῖ καθόλου*". Ὡστόσο, ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς ὄχι μόνο δέν εἶχε πειθαρχήσει στούς συνοδικούς ὅρους, ἀλλά ἀντιθέτως, "*λαβόμενος τοῦ Τόμου πᾶσαν τήν βασιλίδα πόλιν διέσειεν,... ὡσανεί τι μέγα τῶν ἑαυτοῦ συγγραμμάτων φέρων δικαίωμα καί, διϊών τήν Οἰκουμένην σχεδόν, ἔλεγε κεκυρῶσθαι πάντα αὐτοῦ τά συγγράμματα συνοδικῶς, καί ὅστις ἔχοι καί λογίζοιτο τοῦτο, τοῦτον ἀποκηρύττεσθαι διά Τόμου*" (Ph.Uspenskij, Sinodik, 88-90).

Βεβαίως, ἡ σύνοδος τοῦ 1341 εἶχε ἀπαγορεύσει τήν ἀνακίνηση δογματικῶν ζητημάτων ἀπό τούς ἐπισκόπους, ἀλλά οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, κυρίως δέ ὁ Γρηγόριος Ἀκίνδυνος, ἑρμήνευαν τόν "*Τόμον*" ὑπό τήν ἔννοια, ὅτι *ἀναγνώρισε μόνο τήν ἡσυχαστική μέθοδο τῆς νοερᾶς προσευχῆς καί τήν παλαμική διδασκαλία περί τοῦ θαβωρίου φωτός, ἀλλά ὄχι καί τή διδασκαλία γιά τή διάκριση μεταξύ τῆς ἀμέθεκτης*

θείας οὐσίας καί τῶν μεθεκτῶν ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν. Ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός ἀναφέρει, ὅτι *"μετά τό κεκινῆσθαι τόν πόλεμον εὐθύς φθονερῶς ὁ πατριάρχης ἔχων πρός Παλαμᾶν, οἷα δή ὑπωπτευκώς ἐφεδρεύειν αὐτοῦ πρός τήν καθέδραν τήν ἀρχικήν, ἐπεχείρει κακουργεῖν καί πρῶτα μέν ἐκέλευε βασιλεῖ τῷ Καντακουζηνῷ συμπολεμεῖν καί πρός τάς ἐκτιμήσεις καί τούς ἀφορισμούς συγκοινωνεῖν. Ὡς δ'ἀπείπατο ἐκεῖνος φανερῶς πρός τήν τῶν ἀτόπων κοινωνίαν, συνιδών ὡς οὐδέν ἄν ἐκεῖνον βλάπτειν δύναιτο δημόσια ἐγκλήματα, ἐπίσημον ὄντα δι'ἀρετήν καί φιλοσοφίαν, δυσσεβείας ἐδίωκε μεταβαλών"* (Ἱστορία, ΙΙΙ, 88). Πρός τόν σκοπό αὐτό ὁ πατριάρχης στράφηκε πάλι πρός τόν Γρηγόριο Ἀκίνδυνο (*"συνάπτει ἑαυτόν Ἀκινδύνῳ"*. Γρηγορίου Παλαμᾶ, Πρός Γέροντας, 6), ὁ ὁποῖος ὑποστηριζόταν καί ὑλικῶς ἀπό τήν Εἰρήνη-Εὐλογία Χούμναινα-Παλαιολογίνα, σύζυγο τοῦ ἀποθανόντος (1307) γιοῦ τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ (1282-1328) δεσπότη Ἰωάννη Παλαιολόγου. Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς ὑπέστη πολλές διώξεις καί καταπιέσεις τόσο στή *μονή τοῦ ἀρχιστρατήγου Μιχαήλ τοῦ Σωσθενίου*, ὅσο καί σέ ἄλλες μονές τῆς Κπόλεως, τῆς Ἡρακλείας κ.λπ. Κατά τήν περίοδο αὐτή τῶν διωγμῶν ἔγραψε ἀξιόλογες θεολογικές πραγματεῖες γιά τό ἀνακινούμενο ζήτημα (*Ἀπολογία, Περί ἑνώσεως καί διακρίσεως, Περί θείων ἐνεργειῶν, Περί θείας καί θεοποιοῦ μεθέξεως, Διάλεξις Ὀρθοδόξου μετά Βαρλααμίτου κ.ἄ.*). Στίς πραγματεῖες αὐτές ἀνέπτυσσε συστηματικότερα τή διδασκαλία του γιά τή διάκριση μεταξύ τῆς ἀμέθεκτης θείας οὐσίας καί τῶν μεθεκτῶν ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν, ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε ἐφεξῆς τό ἐπίκεντρο τῆς πολεμικῆς τῶν ἀντιπάλων του. Συγχρόνως ὅμως καί ὁ διαμένων στή μονή Φιλανθρώπου τῆς Κπόλεως (1341-1344) Γρηγόριος Ἀκίνδυνος συνέγραφε ἀλλεπάλληλα ἔργα ἐναντίον τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ (*Ἰάμβους, Λόγον πρός τόν πατριάρχην Ἰωάννην Καλέκαν, Ὁμολογίαν, Ἀνασκευήν Ὁμολογίας Παλαμᾶ, Διάλογον ἀσεβοῦς Παλαμᾶ μετά Ὀρθοδόξου, Ἀντιρρητικούς πρός Παλαμᾶν κ.ἄ.*).

Ὁ πατριάρχης Ἰωάννης Καλέκας ἀπέδιδε, ὅπως εἴδαμε, στόν Γρηγόριο Παλαμᾶ ἀντικανονική ἀνάμιξη στά πολιτικά πράγματα καί ἦταν ἕτοιμος νά χρησιμοποιήση τίς κατηγορίες τοῦ Γρηγορίου Ἀκινδύνου γιά νά εἰσαγάγη τό ζήτημα στήν Πατριαρχική σύνοδο. Πράγματι, σέ ἀλλεπάλληλες συνοδικές συνελεύσεις (Μάρτιος, Ἰούνιος, Σεπτέμβριος 1342) πέτυχε τή συνοδική καταδίκη τῶν ἔργων τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, ὁ ὁποῖος ἐγκλείσθηκε ἀπό τόν πατριάρχη σέ κάποια μονή (Σεπτέμβριος 1342) καί ἀργότερα στή μονή Ἀκαταλήπτου ὑπό αὐστηρή ἐπιτήρηση καί μέ αὐτονόητες καταπιέσεις. Ὡστόσο, πέτυχε νά καταφύγη μέ 16 ἡσυχαστές μοναχούς στόν ναό τῆς Ἁγίας Σοφίας γιά νά χρησιμοποιήση *τό δικαίωμα τοῦ ἀσύλου* καί νά ζητήση τή σύγκληση κανονικῆς συνόδου. Τελικῶς ἐγκλείσθηκε γιά μία ὁλόκληρη τετραετία *"ἐν δεσμωτηρίοις ἔνδον βασι-*

λείων" (Ἰω. Καντακουζηνοῦ, Ἱστορία, III, 10), ὅπου συνέταξε ἑπτά *Ἀντιρρητικούς πρός Ἀκίνδυνον* καί πολλές *Ἐπιστολές* γιά τό ἐπίμαχο θεολογικό ζήτημα. Οἱ ἀλλεπάλληλες ὅμως νίκες τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ καί ὁ θάνατος τοῦ Ἀλεξίου Ἀποκαύκου (11 Ἰουνίου 1345) κατέστησαν πλέον δυσχερῆ τή θέση τοῦ πατριάρχη, ὁ ὁποῖος συγκάλεσε *Ἐνδημούσα σύνοδο* (4 Νοεμβρίου 1344), καθαίρεσε τόν ἐψηφισμένο *Μονεμβασίας Ἰσίδωρο Βουχερᾶ* καί ἀναθεμάτισε τόν Γρηγόριο Παλαμᾶ καί τούς σημαντικότερους ὀπαδούς του. Πράγματι, ἡ σύνοδος καταδίκασε "*τόν Παλαμᾶν καί τούς ὁμόφρονας αὐτοῦ, καί πάντα τά ἀσεβῆ αὐτῶν δόγματα, οἰκειότερον δ'εἰπεῖν παραληρήματα, τούς τε ἐκδικοῦντας καί ἐκλαμβάνοντας καί ἐκδεχομένους τά ἐν τῷ Τόμῳ κατά τήν αὐτῶν ἐξήγησιν, μᾶλλον δέ φλυαρίαν, καί οὐ κατ'ἔννοιαν θεοπρεπῆ*" (Le Quien, I, 299). Τόν ἀναθεματισμό, ὁ ὁποῖος ὑπογράφηκε ἀπό τόν πατριάρχη Ἰωάννη Καλέκα, ἀποδέχθηκαν ὁ ἀντιησυχαστής πατριάρχης Ἀντιοχείας Ἰγνάτιος Β΄ (1342-1352) καί πολλοί ἐπίσκοποι. Οἱ συνοδικές αὐτές ἀποφάσεις κοινοποιήθηκαν μέ ἐγκύκλιο *Λόγον* τοῦ πατριάρχη πρός τόν κλῆρο καί τούς πιστούς (PG 150, 891-894) καί μέ ἐγκύκλιο *Γράμμα* του πρός τούς μοναχούς τοῦ Ἁγίου Ὄρους (Miklosich-Müller, Acta., I, 238-242), ἀλλά οἱ σπασμωδικές αὐτές ἐνέργειες τοῦ πατριάρχη δέν βρῆκαν τήν ἐλπιζόμενη ἀπήχηση.

Ἡ σταδιακή ἀλλά σταθερή ἐπικράτηση τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ, ὁ ὁποῖος ὑποστηριζόταν πλέον ἀπό ὅλους τούς ἡσυχαστές, ὄχι μόνο περιόριζε τή σημασία τῶν συνοδικῶν ἀποφάσεων στά στενά πλαίσια τῶν καιρικῶν πολιτικῶν σκοπιμοτήτων, ἀλλά διάνοιγε καί τήν ὁδό γιά τήν ὁριστική δικαίωση τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ καί τῶν ἡσυχαστῶν. Αὐτό εἶχε γίνει ἀντιληπτό καί στό Παλάτι τῆς Κπόλεως, ἡ δέ βασιλομήτωρ Ἄννα ἐπιδείκνυε πλέον μία χαρακτηριστική στροφή ὑπέρ τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, ἐνῶ ὁ πατριάρχης Ἰωάννης Καλέκας ἐπιδίωξε νά προσεγγίση τόν πανίσχυρο Ἰωάννη Καντακουζηνό, ὁ ὁποῖος ὅμως στέφθηκε γιά δεύτερη φορά βασιλεύς ἀπό τόν πατριάρχη Ἱεροσολύμων Λάζαρο στήν Ἀδριανούπολη (21 Μαΐου 1346). Συγκάλεσε μάλιστα καί σύνοδο, ἡ ὁποία ἀποφάσισε τή διακοπή τῆς κοινωνίας καί τοῦ μνημοσύνου τοῦ πατριάρχη Κπόλεως μέ τό αἰτιολογικό ὅτι χειροτόνησε κληρικό τόν ἤδη καταδικασμένο ὡς αἱρετικό Γρηγόριο Ἀκίνδυνο. Ἡ θέση τοῦ πατριάρχη Κπόλεως ἦταν πλέον ἐξαιρετικά δυσχερής, ἀφοῦ εἶχαν ἤδη φθάσει στή βασιλομήτορα Ἄννα ἡ "*Ἐπιστολή*" τῶν ἁγιορειτῶν μοναχῶν μέ ἀναίρεση τῶν ἐναντίον τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ κατηγοριῶν, ἡ "*Ἱστορία*" τοῦ Δαβίδ Δισυπάτου, *Ἐπιστολή* τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ κ.ἄ. Ὁ πατριάρχης Ἰωάννης Καλέκας ἀναγκάσθηκε νά συντάξη εἰδική πραγματεία "*Περί τοῦ Τόμου*" (PG 150, 900-903), τήν ὁποία ὑπέβαλε στή βασιλομήτορα μέ ἄλλα ἀντιπαλαμικά ἔργα. Ἀποφασίσθηκε ἡ σύγκληση μιᾶς νέας συνόδου ὑπό

τήν προεδρία τοῦ βασιλιᾶ Ἰωάννη Ε΄ καί τῆς βασιλομήτορας (2 Φεβρουαρίου 1347), ἐνῶ ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός βρισκόταν ἤδη πρό τῶν τειχῶν τῆς πόλεως.

Ἡ Σύνοδος διακήρυξε τήν ἐμμονή της στόν *Συνοδικό Τόμο* τοῦ 1341, καθαίρεσε τόν πατριάρχη Ἰωάννη Καλέκα καί ἀθώωσε τόν Γρηγόριο Παλαμᾶ, ὁ ὁποῖος ἀπελευθερώθηκε καί ἐπευφημήθηκε ἀπό τούς ἡσυχαστές ὡς *ὁ πρόμαχος τῆς εὐσεβείας*. Ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός εἰσῆλθε θριαμβευτικά στήν πόλη καί συμμετέσχε στή συνέχεια τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου. Κατά τίς *δύο συνοδικές συνεδρίες* καί μετά τίς σχετικές συζητήσεις ἐπικυρώθηκε ἡ καταδίκη τοῦ Γρηγορίου Ἀκινδύνου, ἐνῶ συντάχθηκε *Συνοδικός Τόμος* γιά τή συμπλήρωση τοῦ Τόμου τῆς συνόδου τοῦ 1341. Ὁ Ἰωάννης Καλέκας ἐξορίσθηκε στό Διδυμότειχο, νέος δέ πατριάρχης Κπόλεως ἐκλέχθηκε ὁ ὑπέρμαχος τῶν ἡσυχαστῶν Ἰσίδωρος Βουχερᾶς (1347-1350). Ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός στέφθηκε γιά *τρίτη φορά* βασιλεύς (13 Μαΐου 1347), ὁ δέ Γρηγόριος Παλαμᾶς χειροτονήθηκε ἀπό τόν νέο Οἰκουμενικό πατριάρχη ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης. Ὡστόσο, ἡ πανίσχυρη παράταξη τῶν *Ζηλωτῶν* τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ ὁποία ἀπέκτησε μεγάλη ἐπιρροή κατά τή σύντομη περίοδο τῶν δυναστικῶν ἐρίδων καί εἶχε κηρυχθῆ ἐναντίον τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ, ἀντέδρασε στήν ἐκλογή τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ καί ἐμπόδισε τήν ἐνθρόνισή του. Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς ἀποσύρθηκε στό Ἅγιον Ὄρος, ἀλλά μετά ἀπό σύντομη παραμονή ἐπέστρεψε στήν Κπολη καί μετέβη στή Λῆμνο. Ἡ τελική ὅμως ἐπικράτηση τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ περιόρισε αἰσθητά τήν ἐπιρροή τῶν Ζηλωτῶν στή Θεσσαλονίκη, ὁ δέ Γρηγόριος Παλαμᾶς ἐγκαταστάθηκε στήν μητρόπολή του (1350). Σύγχρόνως εἶχαν προωθηθῆ στήν ἱεραρχία τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου καί πολλοί ἄλλοι παλαμίτες ἀρχιερεῖς, οἱ ὁποῖοι ὑποστήριζαν μέ ζῆλο τούς ἡσυχαστές καί τήν παλαμική διδασκαλία περί τῆς διακρίσεως τῆς ἀμέθεκτης θείας οὐσίας καί τῶν μεθεκτῶν ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν. Τό κείμενο τοῦ *Τόμου* τῆς συνόδου εἶναι ἐκτενές καί παρέχει συνοπτική ἔκθεση τοῦ ἔργου τῶν σχετικῶν συνόδων, γι'αὐτό καί παραθέτουμε ὁρισμένα χαρακτηριστικά ἀποσπάσματα γιά τό θέμα αὐτό:

"Συνοδικός Τόμος, ἐπικυρῶν τόν ἐπ'ἐλέγχῳ καί καταδίκῃ τῶν τοῦ Βαρλαάμ καί Ἀκινδύνου δογμάτων πρότερον Τόμον, καί σύν Ἀκινδύνῳ πάλιν (1347). Ὄντως οὐδείς οὕτως ἀρχιτέκτων οὐδενός τῶν ποικίλων ὡς ποριστής καί προστάτης παντοδαπῆς δυσσεβείας ὁ ἀντικείμενος. Πάλαι μέν γάρ οὗτος, τοῦ Θεοῦ διϊστάς τό ἀνθρώπειον φῦλον, πληθύν θεῶν φρονεῖν καί σέβειν ἀνέπειθεν, ὡς ἑνός Θεοῦ μή δυναμένου σῴζειν τό οὐράνιον καί ἐπίγειον καί παντοδαπόν ζῶον τουτί, τόν ἄνθρωπον. Ἐπεί δ'ἐξηλέγχθη τά τῆς ἀπάτης, μόνου πάντων ἀναπεφηνότος Χριστοῦ, Θεοῦ παντοδυνάμου καί παντοκράτορος, ὅς οὐρανόθεν ἐνδημήσας τῇ γῇ, καί

καταβάς αὖθις ἀπό ταύτης εἰς ᾅδου, κἀκεῖθεν παλινδρομήσας καί εἰς οὐρανούς μετά τοῦ ἀνθρωπίνου προσλήμματος ἀναλύσας, πάντα ὅσα ἠθέλησεν ἐν πᾶσιν ἐποίησεν, ἑτέραν ὁ καθηγεμών τῆς ἀπάτης ἐτράπετο, καί ἀπωθεῖσθαι μέν ὑποκρίνεται τήν πολύθεον πλάνην... Πάλιν ὑποτίθεται λέγειν τούς ὑπηρετουμένους τῇ πλάνῃ, Θεόν μέν ἕνα δῆθεν καί τοῦτον τρισυπόστατον σέβειν, οὐ μήν ὡς μιᾶς οὔσης τῶν τριῶν φύσεως, θελήσεως, δυνάμεως, ἐνεργείας, βασιλείας, σοφίας, ἀγαθότητος, ἀπειρίας, ἁπλότητος καί πάντων ὡς εἰπεῖν τῶν τῆς θεότητος αὐχημάτων, ἀλλ'ὡς τούτων ἁπασῶν ἕν οὐσῶν οὐσίας μόνης, κτιστῶν δέ τῶν παρά ταύτην ἁπάντων. Εἰ γάρ ἄκτιστός ἐστι, φασί, καί ἡ θεία θέλησις καί δύναμις καί ἐνέργεια, οὐδέν τῆς ἀκτίστου οὐσίας διενηνόχασιν. Εἰ δέ διενηνόχασιν αὗται ἐκείνης ὁπωσοῦν, μία ἄκτιστος θεότης ἡ τούτων ὡς αἰτία τούτων ὑπερκειμένη οὐσία τοῦ Θεοῦ, αἱ δ' ἐξ ἐκείνης αὗται κἀκείνης ὁπωσοῦν διαφέρουσαι τοῖς τοῦ Θεοῦ κτίσμασίν εἰσιν ἐναρίθμιοι. Ταῦτ'ἄρα καί τήν λαμπρότητα τῆς θείας φύσεως, τό τοῦ μέλλοντος αἰῶνος φῶς, οὗ καί τό προοίμιον ἐν Θαβώρ τοῖς ὀφθαλμοῖς ἑωράκασιν οἱ μαθηταί, νῦν μέν οὐσίαν θείαν λέγουσι τά Μασσαλιανῶν ἄντικρυς νοσοῦντες, νῦν δέ εἰς κτίσμα κατασπῶσιν, ὡς οὐκ οὐσίαν θείαν, ἀλλ'ἐνέργειάν τε καί ἔλλαμψιν ὑπάρχον. Τί διά τούτων κατασκευάζοντες καί τούς πειθομένους ἐνάγοντες φρονεῖν; Ἀθεΐαν ἅμα καί πολυθεΐαν, τά ἐκ διαμέτρου κακά, καί την κακίαν ὁμότιμα, τήν μέν ἐκ τοῦ κατατέμνειν εἰς κτιστά καί ἄκτιστα τήν μίαν θεότητα, τήν δέ ἀθεΐαν οὐκ ἐντεῦθεν μόνον εἰσάγοντες. Ἧς γάρ οὐσίας ἡ δύναμις καί ἡ ἐνέργεια καί ἡ θέλησις καί ἡ ἔλλαμψις κτιστή, πῶς αὕτη ἄκτιστος; Ἀλλά καί ἀπό τοῦ τήν διαφοράν ἀνελεῖν τῆς θείας οὐσίας πρός τήν θείαν ἐνέργειαν, ἑκατέρα γάρ οὕτως ὑφ'ἑκατέρας κατά πᾶσαν ἀνάγκην ἐξωθουμένη, χωρήσει πρός τό μή ὄν, καί δι'ἀλλήλων ἀμφότεραι, καί οὕτω συμβήσεται μηδεμίαν εἶναι θεότητα ἄκτιστον.

Τούτου δή τοῦ νεήλυδος Ἀρειανισμοῦ τε καί Σαβελλιανισμοῦ καί τῆς ἀθέου ταύτης καί πολυθέου συστολῆς τε καί κατατομῆς τῆς θεότητος ἀρχηγός καί προστάτης ὑπῆρξε πρῶτος ὁ Καλαβρός Βαρλαάμ. Ὑποκρινόμενος δέ τῷ ἑνιαίῳ συνηγορεῖν τῆς θεότητος, πολλούς ὑπηγάγετο καί τῶν ὡς ἀληθῶς ἕνα σεβόντων Θεόν ἐν μιᾷ καί ὄντως ἀκτίστῳ θεότητι καί γλώττῃ καί γράμμασι κατατρέχων, ὡς ἄκτιστον εἶναι φρονούντων μετά τῆς ὑπέρ πᾶσαν ἔκφανσιν οὐσίας καί τήν τοῖς ἀξίοις ἐπιφαινομένην θείαν ἔλλαμψιν δύο θεότητας ἀκτίστους πρεσβεύειν, ὑπερκειμένην καί ὑφειμένην, δυσσεβῶς κατηγόρει, κτιστήν αὐτός καί ὄντως ὑφειμένην, ὡς κτιστήν καί ὁρωμένην τοῖς κεχαριτωμένοις, θείως ἀποφαινόμενος εἶναι, τήν θείαν καί θεοποιόν ἐνέργειαν καί χάριν καί ἔλλαμψιν, μάλιστα πάντων ἐν τούτοις καταφερόμενος, ὡς καί ὁ Τόμος διαλαμβάνει τοῦ τιμιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις κῦρ Γρηγορίου Παλαμᾶ, ὡς καί λόγοις καί γράμμασι τήν αὐτοῦ τοιαύτην δυσσέβειαν ἀνατρέποντος. Μετακαλεῖται τοίνυν πόρ-

ρωθεν οὗτος, συγκροτεῖται σύλλογος ἀρίστων, χεῖται πᾶσα ἡ πόλις αὐτεπάγγελτος πρός τήν ἀκρόασιν. Βασιλέως τοίνυν ἐκείνου τοῦ ἀοιδίμου καί μακαρίτου καί τοῦ πατριάρχου προκαθημένων, ἱεραρχῶν τε καί τῶν ἐν τέλει καί τῶν καθολικῶν κριτῶν, τῆς τε συγκλήτου καί τῶν τοῦ κλήρου λογάδων παρακαθημένων αὐτοῖς καί τῶν ἄλλων ἁπάντων περιεστώτων, ἐξηλέγχθη ὁ Βαρλαάμ παρά τοῦ εἰρημένου ἱερομονάχου κῦρ Γρηγορίου Παλαμᾶ, παρών παρόντος, τἀναντία τοῖς ἱεροῖς τῶν Πατέρων λόγοις καί τῇ κοινῇ τῶν χριστιανῶν εὐσεβείᾳ καί δοξάζων καί λέγων καί συγγραφόμενος, ἐν οἷς τοῦ τε Παλαμᾶ καί τῶν σύν αὐτῷ μοναχῶν κατηγόρει, καθάπερ ἐπί λέξεως ὁ προβάς ἐπί τούτοις μετάνοιαν ἐπηγγείλατο, τήν δ'ὑστεραίαν ᾤχετο φεύγων ἀδήλως, τήν ᾅδου κυνῆν, ὅ φασιν, ὑποδύς. Οὐ πολύ τό ἐν μέσῳ, καί βασιλεύς ἐκεῖνος, ὁ παντός μᾶλλον ἐπί τῆς συνόδου παρρησιασάμενος καί κυρώσας τό εὐσεβές, ἀπολείπει τόν βίον. Κἀντεῦθεν οἱ τῆς τοῦ Βαρλαάμ αἱρέσεως μαθηταί, καί μάλιστα πάντων κατ'ἐκεῖνον ὑπ'ἐκείνου τήν πονηράν πεπλασμένος πλάσιν Ἀκίνδυνος, θορυβεῖν αὖθις ἄρχονται, κλέπτουσι τούς πολλούς πάλιν, ὡς μέν τήν Βαρλααμίτιδα πλάνην ἐπεκδικοῦντες, ἀναθέματι πυκνῷ καθυποβάλλοντες ἐκεῖνον καί μηδενός ἀναγκάζοντος. Μανθάνει ταῦτα πάλιν ὁ ἱερός Παλαμᾶς, ἐξελέγχει τόν Ἀκίνδυνον, οὐκ ὀλίγων ἀκροωμένων πολλάκις, ὡς καί μηδέν αὐτόν ἀντιλέγειν ἔχοντα, οἰκειοχείρῳ γράμματι μαρτυρῆσαι τῷ Παλαμᾷ τήν διά πάντων, ὧν λέγει τε καί γράφει, πρός τούς ἁγίους ἀκριβῆ συμφωνίαν, ὅ καί πάρεστι τοῖς βουλομένοις ὁρᾶν. Ἀθετεῖ μετ'ὀλίγον καί τήν αὐτόχειρα ταύτην ἑαυτοῦ γραφήν καί ὑπογραφήν, καί πάλιν θορυβῶν περιήει. Καί πάλιν Σύνοδος ἱερά, τῆς προτέρας ἐκείνης κατ'οὐδέν μείων, τοῦ μέν μακαρίτου βασιλέως αὐτῆς ἀπόντος, ἐπεί καί τῶν ἀνθρώπων ἀπῆν, ἀντ'ἐκείνου δέ παρόντος καί προλάμποντος τῇ συνόδῳ, καί γενναίως ἅμα καί θαυμασίως τάς Ἀκινδύνου παρακεκινδυνευμένας ἐξελέγχοντος πλάνας...

Πάλιν οὖν ἀνάρρησις περιφανεστάτη καί ἐπ'αὐτῆς τῆς συνόδου τῆς τοῦ Παλαμᾶ καί τῶν αὐτῷ συνᾳδόντων ἀσφαλοῦς εὐσεβείας, τοῦ πρός αὐτούς ἀντιλέγοντος Ἀκινδύνου τελέως καταδίκῃ καθυποβληθέντος ὡς δυσσεβοῦς καί τῷ Βαρλαάμ σαφῶς ὁμοφρονοῦντος δειχθέντος, κἀντεῦθεν οὐ παρά τῆς δευτέρας ταύτης μόνης συνόδου καταψηφισθέντος, ἀλλά καί παρά τῆς προτέρας ἐκείνης. Καθάπερ γάρ ἡ καταψηφισαμένη τοῦ Ἀρείου σεπτοτάτη σύνοδος καί τούς ὕστερον ἀναφανέντας ὁμολόγους ἐκείνῳ συγκαταδικάζει πάντας, οὕτω καί ἡ τόν Βαρλαάμ καταδικάσασα ψῆφος τούς τά Βαρλαάμ ὅτε δήποτε φρονοῦντάς τε καί φρονήσοντας καταδικάζει. Μετά δή καί τήν Ἀκινδύνου τοῦ Βαρλααμίτου πεφηνότος συνοδικήν καταδίκην ὁ συνοδικός συνεγράφη τε καί ὑπεγράφη Τόμος, συνεπτυγμένως μέν, πάντα δ'ὅμως διαλαμβάνων, καί τήν τοῦ Παλαμᾶ καί τῶν μοναχῶν εὐσέβειαν, ὡς ἀσφαλῆ τε καί ὄντως κοινήν τῶν χριστιανῶν

εὐσέβειαν ἀνακηρύττων, καί τούς ἐκ τοῦ Βαρλαάμ καί Ἀκινδύνου φενακιζομένους ἀπαλλάττων τῆς πλάνης...

Τίνα ἦν ταῦτα; Ἵν'ἐξ ὀλίγων καί ἀπό τούτων ἀναφανῇ τό ἀσεβές καί ἀσύστατον τῶν Ἀκινδύνου καί τοῦ συμφωνοῦντος ἐκείνῳ πατριάρχου δογμάτων. Οὐ δυνάμεθα, φησί, τήν φυσικήν τοῦ Θεοῦ ἐνέργειαν ἄλλο τι φρονῆσαι τῆς οὐσίας αὐτοῦ καί τῆς φύσεως, ἀλλ'οὐδέ τῆς θείας οὐσίας ταύτης διαφέρον ὁπωσοῦν φῶς ἄκτιστον καί τῷ Θεῷ συναΐδιον ἤ δόξαν ἤ χάριν ἤ ἔλλαμψιν. Καί πάλιν, οὐδέν, ὅπερ εἰς ὅρασιν ἔρχεται καθ'ἑαυτό σωματικῶν ὀφθαλμῶν, ὁπωσδήποτε ἄκτιστόν ἐστι, κἄν Μωσῆς, κἄν Παῦλος, ὁ εἰς τρίτον οὐρανόν ἀνελθών, κἄν ἄγγελος ἤ ὁ τῆς θεωρίας ἁπτόμενος. Καί πάλιν, πῶς ἡ κτιστή φύσις ἄκτιστον ἐνέργειαν ὄψεται σωματικοῖς ὀφθαλμοῖς, κἄν ἰσάγγελος ἤ τις, κἄν ἄγγελος; Καί πάλιν, εἴ τις τό ἐν Θαβωρίῳ λάμψαν ὑπέρλαμπρον φῶς διά τό εἰρῆσθαι θεότητα παραδεχθεῖσαν τῷ Θεολόγῳ καί Ἰωάννῃ τῷ θείῳ Δαμασκηνῷ ἄκτιστον καί ἀίδιον, διά ταῦτα Θεόν ὑπερούσιον αὐτό καλεῖ, ἕτερον δέ τῆς θείας οὐσίας, οὐκ ἀσφαλῶς αὐτόν ὑπολαμβάνω θεολογεῖν καί γάρ φῶς ἄκτιτον μέν καί ἀίδιον καί προαιώνιον εἴρηται, ἕτερον δέ παρά τήν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ οὐκ εἴρηται οὐκοῦν οὐδέ ἐγώ τοῦτο λέγω, ἀλλ'ὁ διά τούτων τό αὐτό φῶς καί οὐσίαν τοῦ Θεοῦ καί κτίσμα λέγων εἶναι, δυσσεβῶς, μᾶλλον δέ ἀσεβῶς καί ἀθέως... Διό δοκιμώτερον φησίν εἶναι τό ὁμολογεῖν ἀγνοεῖν ταῦτα καί μή δέχεσθαι, ἵνα μή ἐκ τούτων εἰς διθεΐαν περιπέσωμεν, ἀναγκασθέντες δύο πρεσβεύειν Θεούς καί θεότητας, διθεΐαν σαφῶς κατά τόν Βαρλαάμ ἀποκαλῶν τό μή μόνον τήν πᾶσι παντάπασιν ἀόρατον οὐσίαν τοῦ Θεοῦ, ἀλλά καί τήν ἐπιφαινομένην καί χορηγουμένην τοῖς ἁγίοις θείαν ἔλλαμψιν καί χάριν καί ἐνέργειαν λέγειν θεότητα ἄκτιστον.

Διά ταῦτα τοίνυν τά οὕτω δυσσεβῆ καί ἀλλόκοτα τοῦ Βαρλααμίτου Ἀκινδύνου καί τῶν οἷος αὐτός γράμματά τε καί δόγματα, ἅπερ ἐξηλέγχθη, φρονῶν καί στέργων, καί πολυτρόπως ἔργοις τε καί λόγοις καί γράμμασι...καί ἀκριβῆ καί προσήκουσαν τήν περί τούτων σκέψιν τε καί ἐξέτασιν ποιησάμενοι, καί συμψήφους ἔχοντες τήν ἔνθεον καί νουνεχῆ ζῆλον ὑπέρ τῆς εὐσεβείας ἐνδειξαμένην θεοστεφῆ βασιλίδα μετά τοῦ ἐρασμιωτάτου υἱοῦ αὐτῆς, τοῦ κραταιοῦ καί ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καί βασιλέως, κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου, ἔτι τε καί τήν σύγκλητον πᾶσαν μετά τῶν τῆς πολιτείας ἐκκρίτων, ἀλλά δή καί τούς συνειλεγμένους ἑτέρους πάντας, ἐκκλησιαστικούς τε λογάδας καί τῶν εὐσεβεστάτων ἀρχιμανδριτῶν καί ἡγουμένων καί μοναχῶν καί λογίων ἀνδρῶν οὐκ ὀλίγους,...ἐκκηρύκτους ἐγγράφως καί ἀποτετμημένους τῆς τοῦ Θεοῦ καθολικῆς καί ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας, ἅτε δεσσεβεῖς συνοδικῶς ἀναπεφηνότας, Ἀκίνδυνον καί τούς κατ'αὐτόν εἰς κοινωνίαν, οὐ μεταμελουμένους, μᾶλλον δέ καί προστιθέντας τῇ δυσσεβείᾳ προσέμενον, τούς δ'ὑπεραγωνισαμένους τῆς

κατ'εὐσέβειαν ἀληθείας καί συνοδικῶς ἐπί ταύτῃ δικαιωθέντας, τόν εἰρημένον δηλονότι κῦρ Γρηγόριον τόν Παλαμᾶν καί τούς οἷος αὐτός παραλόγως τε καί ἀθέσμως ἀποβαλλόμενον... Εἰ δέ μή μεταμεληθείη καί τά πονηρά ταῦτα καί δυσσεβῆ καί ἀλλόκοτα δόγματα καί τούς τούτοις ἐμμένοντας γνησίως ἀποβάλλοιτο δι'οἰκείου Λιβέλλου, κατά τήν πάλαι ἐπικρατοῦσαν ἐπί τοῖς τοιούτοις ἐκκλησιαστικήν παράδοσιν, καί ἀναθέματι τοῦτον καθυποβάλλομεν, ὡς καί ὁ πρότερος συνοδικός διαλαμβάνει Τόμος, ἀποκόπτων τελέως παντός τοῦ χριστιανικοῦ καί ὀρθοδόξου πληρώματος οὐ μόνον τόν Βαρλαάμ, ἀλλά καί εἴ τις ἕτερος φανείη τι τῶν ὑπ'αὐτοῦ κατά τῶν μοναχῶν ῥηθέντων τούτων αὖθις κατηγορῶν ἤ ὅλως αὐτῶν ἐν τοῖς τοιούτοις καθαπτόμενος. Αὐτήν γάρ ἐκείνην τήν τοῦ Τόμου καταδίκην ἐφ'ἑαυτόν ἐπεσπάσατο. Ἀκυροῦμεν δέ καί ἀπρόσδεκτα πᾶσι τελέως ἀποφαινόμεθα τό παρ'αὐτοῦ τε καί παντός ἑτέρου κατά τοῦ Παλαμᾶ καί τῶν ὁμοφρονούντων αὐτῷ συντεθέντα οἱαδήποτε γράμματα, ὡς πάσης ὄντα διαβολῆς καί δυσσεβείας ἀνάμεστα καί κατά τῶν ἱερῶν θεολόγων καί τῆς εὐσεβείας καί τῆς Ἐκκλησίας αὐτῆς μᾶλλον ἤ τούτων ἐκκείμενα. Ἀκίνδυνον δέ, ὡς κατά τῆς εὐσεβείας οὕτω μανέντα, καί τά πρότερον συνοδικῶς, ὡς εἴρηται, καταδικασθέντα, καί ὡς ἕρμαιον ἁρπάσαντα τήν ἐμφύλιον στάσιν καί ἀναίδην τῇ τοῦ καιροῦ χαλεπωτάτῃ συγχύσει καί μοχθηρίᾳ καί τῇ τοῦ χριστεπώνυμου γένους λύμῃ καταχρησάμενον, καί μετά τόν Βαρλαάμ ἐκεῖνον κατ'ἐκεῖνον προφάσει τοῦ κατά τοῦ Παλαμᾶ χωρεῖν κατά τῶν ἀπ'αἰῶνος ἁγίων κεχωρηκότα, καί τήν τοῦ Χριστοῦ συνταράξαντα δεινῶς Ἐκκλησίαν, ταῖς αὐταῖς φρικώδεσι καταδίκαις ὑπάγομεν καί πάσης ἱερατικῆς λειτουργίας ἀπηλλοτριωμένον ἔχομεν, ἔτι τε καί ἀποκήρυκτον αὐτόν εἶναι ἀποφαινόμεθα καί ἀποτετμημένον τῆς ἁγίας τοῦ Χριστοῦ καθολικῆς καί ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας, εἰ μή μεταμεληθείη, καί τοῦ ὀρθοδόξου τῶν χριστιανῶν συστήματος. Τούς δ'ὑπό τούτων συναρπαγέντας τε καί παρασυρέντας καί μή τῶν ἐξάρχων τῆς αἱρέσεως ὄντας, ἀμεταμελήτους μέν μένοντας, τοῖς ὁμοίοις καθυποβάλλομεν, μεταμεληθέντας δέ γνησίως καί ἀναθεματίζοντας τήν τε τοιαύτην κακοδοξίαν καί τούς ἐμμένοντας ταύτῃ, μή μόνον εἰς κοινωνίαν τήν κατ'εὐσέβειαν, ἀλλά καί εἰς ἱερωσύνην ἀσμενέστατα προσιέμεθα..." (Ἰω. Καρμίρη, Τά δογματικά καί συμβολικά μνημεῖα, I, 366-374).

β'. Ὁ θρίαμβος τῶν ἡσυχαστῶν καί ὁ Συνοδικός Τόμος τοῦ 1351

Ὁ *Συνοδικός Τόμος* τῆς συνόδου τοῦ 1347 θεμελιώθηκε στό περιεχόμενο τοῦ συνοδικοῦ Τόμου τῆς συνόδου τοῦ 1341 καί ἀποδοκίμασε ὅλα τά ἐν τῷ μεταξύ λαβόντα χώραν, ἤτοι τή στροφή τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Ἰωάννη Καλέκα ἐναντίον τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ καί τῶν ἡσυχαστῶν, τήν ἀμφισβήτηση τῆς συνοδικῆς κατοχυρώσεως τῆς παλαμι-

κῆς διδασκαλίας, τήν ἀντιπαλαμική συγγραφική δραστηριότητα τοῦ Γρηγορίου Ἀκινδύνου, τίς ἀποφάσεις τῆς ἀντιπαλαμικῆς συνόδου (1344) κ.λπ. Εἰδικότερη ὅμως ἔμφαση ἀποδόθηκε στήν ἀναίρεση τῆς πρωτοβουλίας τοῦ πατριάρχη Ἰωάννη Καλέκα νά προβάλη μία διαφορετική ἑρμηνεία τοῦ Τόμου τῆς συνόδου τοῦ 1341, τήν ὁποία ὑποστήριζε καί ὁ Γρηγόριος Ἀκίνδυνος, γιά νά ἀποδείξη ἀφ' ἑνός μέν ὅτι ἡ σύνοδος ἐκείνη δέν εἶχε ἀποδεχθῆ τήν ὀρθοδοξία τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, ἀφ' ἑτέρου δέ ὅτι ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς ἔδινε ἐσφαλμένη ἑρμηνεία στίς ἀποφάσεις τῆς συνόδου, διαδίδοντας προφορικῶς καί γραπτῶς ὅτι ἡ σύνοδος εἶχε ἐγκρίνει τή διδασκαλία του. Κατά τήν κρίση τῆς συνόδου τοῦ 1347, ἡ μέν ἐξήγηση τοῦ Τόμου τοῦ 1341 ἀπό τόν Ἰωάννη Καλέκα εἶχε γραφῆ *"ἐν ὑποκρίσει καί προφάσει τοῦ ἐξηγεῖσθαι τόν Τόμον"* καί ἀποτελοῦσε πρόδηλη *"παρεξήγησιν αὐτοῦ καί ἀνατροπήν καί κατάλυσιν παντελῆ"*, ἡ δέ μομφή ἐναντίον τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, ὅτι δῆθεν εἰσῆγε *"ὄχλον θεοτήτων"* μέ τή διδασκαλία του γιά τή διάκριση μεταξύ τῆς ἀμέθεκτης θείας οὐσίας καί τῶν μεθεκτῶν ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν, ἀποδικιμάσθηκε ὡς κακόδοξη. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή καταδικάσθηκαν ἐπίσης: **α)** ὅλοι οἱ προγενέστεροι ἀναθεματισμοί, οἱ ὁποῖοι εἶχαν συνταχθῆ ἐναντίον τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, **β)** ὅλα τά ἀντιπαλαμικά ἔργα τοῦ Γρηγορίου Ἀκινδύνου καί οἱ θέσεις του γιά τό ζήτημα τῆς διακρίσεως οὐσίας καί ἐνεργείας, καί γ) ὅλοι οἱ κεκηρυγμένοι πολέμιοι τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ καί τῆς διδασκαλίας του.

Ὡστόσο, *δέκα ἐπίσκοποι*, μεταξύ τῶν ὁποίων καί οἱ λόγιοι ἀρχιερεῖς *Ἐφέσου Ματθαῖος, Γάνου Ἰωσήφ, Φιλίππων Νεόφυτος* κ.ἄ., ἀντέδρασαν στίς ἀποφάσεις τῆς συνόδου τοῦ 1347. Συγκρότησαν ἀντικανονική σύνοδο, ἡ ὁποία ἀποδοκίμασε κατά τρόπο ἀσαφῆ τίς κακοδοξίες τοῦ Βαρλαάμ, τοῦ Γρηγορίου Ἀκινδύνου καί τῶν ὁμοφρόνων τους, ἐνῶ καθαίρεσε τόν νέο πατριάρχη Ἰσίδωρο καί τόν ἀρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης Γρηγόριο Παλαμᾶ. Ἡ σύνοδος αὐτή συνέταξε καί σχετικό *Τόμο*, ὁ ὁποῖος ὑπογράφηκε καί ἀπό ἄλλους δώδεκα ἐπισκόπους διαφόρων ἐπαρχιῶν (PG 150, 877-885), γιά νά προβάλη τίς ἀντιρρήσεις της στίς ἀποφάσεις τῆς συνόδου τοῦ 1347. Ὁ πατριάρχης Ἰσίδωρος συγκάλεσε πάλι τήν *Ἐνδημούσα σύνοδο* γιά νά ἀντιμετωπίση τό νέο ζήτημα τῆς διασπάσεως τῆς ἱεραρχίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου. Ἡ σύνοδος αὐτή ἐνέμεινε βεβαίως στίς ἀποφάσεις τῆς συνόδου τοῦ 1347 καί ἐπέβαλε τήν ποινή τῆς καθαιρέσεως σέ ὅσους ἐπισκόπους ἐπέμεναν στίς πλάνες τοῦ Βαρλαάμ καί τοῦ Γρηγορίου Ἀκινδύνου. Ὑπέρ τῶν καταδικασθέντων καί τῶν θεολογικῶν τους ἐπιφυλάξεων ἐκδηλώθηκε ὁ σημαντικός, ὅπως εἴδαμε, βυζαντινός φιλόσοφος Νικηφόρος Γρηγορᾶς καί ὁ εὐρύτερος κύκλος τῶν μαθητῶν του. Ἡ φιλοσοφική καί ἡ ἐπιστημονική του παιδεία ἐκτεινόταν καί στόν χῶρο τῆς θεολογίας, εἶχε δέ διαφωνήσει πρός τόν Βαρλαάμ σέ δημόσια συζήτηση,

ἀλλά δέν εἶχε μέχρι τότε ἀναμιχθῆ στίς ὀξύτατες θεολογικές ἀντιπαραθέσεις τῶν ἡσυχαστικῶν ἐρίδων. Ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς δέν εἶχε πράγματι ἀναμιχθῆ στήν ἔριδα, ὅπως καί ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ: *"Ἐγώ ἐν εἰρήνη ἐκαθήμην καί οὐδενί τῶν ἀντιλεγόντων ἤθελον συμφωνεῖν, ἀλλ'ἔλεγον ὅτι οὐ δεῖ θεολογεῖν"*. Ἡ ἐπιλογή του αὐτή ἦταν, ὅπως εἴδαμε, σύμφωνη πρός τήν ἀπόφαση τῆς συνόδου τοῦ 1341 (*"μηκέτι δογματίζειν ὅλως"*), ἀλλά συγχρόνως καί προσωπική του ἐπιλογή γιά νά ἀποφύγη τήν ἐμπλοκή του σέ ἕνα ὀξύτατο ζήτημα. Ἡ διάσπαση τῆς ἱεραρχίας τοῦ πατριαρχείου τοῦ παρεῖχε πλέον τή δυνατότητα νά ἐκφράση τίς θέσεις του. Ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς, καίτοι διαφωνοῦσε πρός τόν Βαρλαάμ, ἦταν σαφές ὅτι θά ἀντιμετώπιζε σοβαρές φιλοσοφικές δυσκολίες γιά νά δεχθῆ τή διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, μέ τόν ὁποῖο διατηροῦσε ἐπίσης στενές φιλικές σχέσεις. Ἡ στροφή του ἐναντίον τοῦ προσώπου καί τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ δέν ἦταν βεβαίως ἄσχετη καί πρός τίς προσωπικές του φιλοδοξίες, ἀνέλαβε δέ συστηματικό ἀγώνα ἐναντίον τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, τόν ὁποῖο χαρακτήριζε *"ἀναλφάβητον"*, *"ἀδαῆ"*, *"ἀμαθῆ"*, *"ἀσύνετον"* κ.λπ. Ἔγραψε πολλές πραγματεῖες ἀφ'ἑνός μέν γιά τήν κατάκριση τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, ἀφ'ἑτέρου δέ γιά τήν ὑποστήριξη τῶν θέσεων τῶν ἀντιπαλαμιτῶν Ματθαίου Ἐφέσου, Ἰωσήφ Γάνου, Θεοδώρου τοῦ Δεξιοῦ καί τῶν ἄλλων ὁμοφρόνων τους, οἱ ὁποῖοι καί μετά τή συνοδική καταδίκη τους συνέχισαν τήν ἀντιπαλαμική τους δράση. Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι καί ὁ θαυμαστής τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ Γεώργιος Λαπίθης (PG 148, 58), ἀπό τήν Λάπιθο τῆς Κύπρου, ἔγραψε ἀξιόλογη ἀντιπαλαμική πραγματεία ὑπό τόν τίτλο *"Διαίρεσις τῶν τῆς εὐσεβοῦς πίστεως κεφαλαίων"* γιά νά ἀποδείξη τίς πλάνες τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ.

Ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς *ἀναδείχθηκε λοιπόν σέ ἡγέτη τῶν νέων πολεμίων τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ* καί ὑποστήριξε τίς ἰδέες τους σέ δημόσια συζήτηση μέ τόν Γρηγόριο Παλαμᾶ στήν Κπολη (1348). Οἱ νέες θεολογικές ἔριδες ἀπειλοῦσαν τήν ἑνότητα τῆς Ἐκκλησίας, ἀφοῦ οἱ ἀντιπαλαμίτες, κατά τόν Τόμο τῆς συνόδου τοῦ 1351, *"σύστημα ποιησάμενοι καί ἄλλους προσεταιρισάμενοι ἀνθρωπίσκους, οὐδέν ὑγιές διανοηθέντες οὐδέποτε, θόρυβον ἐγείρουσι κατά τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ, σπουδήν ποιούμενοι ἀποπλανᾶν τούς πολλούς καί τῆς Ἐκκλησίας ἀποτέμνειν ἐλεεινῶς, δόξαν ἑαυτοῖς ἐκ τούτου πορίζειν οἰόμενοι"*. Εἶναι προφανές ὅτι ὁ πατριάρχης Ἰσίδωρος δέν πέτυχε νά θέση ὑπό τόν ἔλεγχό του τίς συνεχῶς διευρυνόμενες τάξεις τῶν ἀντιπαλαμιτῶν ἱεραρχῶν, οἱ ὁποῖοι εὕρισκαν ἐρείσματα καί στούς κύκλους τῶν ἀντιπάλων τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ. Ὁ διάδοχος ὅμως τοῦ Ἰσιδώρου πατριάρχης Κπόλεως Κάλλιστος Α΄ (1350-1353, 1355-1363) ἦταν ἐξ ἀρχῆς θερμός ὑποστηρικτής τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ καί τῶν ἡσυχαστῶν, εἶχε δέ ὑπογρά-

ψει καί τόν *Ἁγιορειτικό Τόμο*. Ἡ συγγραφική του δραστηριότητα δέν θά μποροῦσε νά χαρακτηρισθῆ ἰδιαίτερα σημαντική. Ἔγραψε τόν *Βίον τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Σιναΐτη* (ἔκδ. I. Pomialovsky, Πετρούπολις 1894), τόν σωζόμενο σέ σλαβονική μετάφραση *Βίον τοῦ Θεοδώρου Τυρνόβου* καί πολλές *Ὁμιλίες* (κώδ. 8 τῆς μονῆς Χελανδαρίου), ἀπό τίς ὁποῖες ἐλάχιστες ἔχουν ἐκδοθῆ (Δ. Γόνη, Τό συγγραφικό ἔργο τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Καλλίστου Α΄, Ἀθῆναι 1980). Ἐν τούτοις, ἡ συμβολή του στόν ἀγώνα γιά τήν ἐπικράτηση καί τή διάδοση τῆς ἡσυχαστικῆς ἀσκήσεως ὑπῆρξε ἀποφασιστική. Τό 1353 ἀναγκάσθηκε νά παραιτηθῆ ἀπό τόν πατριαρχικό θρόνο μετά τήν ἄρνησή του νά στέψη αὐτοκράτορα τόν Ματθαῖο Καντακουζηνό, γιό τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ. Ἡ τελική ὅμως ἀπομάκρυνση τοῦ Ματθαίου καί ἡ ἐπιβολή τοῦ Ἰωάννη Ε΄ Παλαιολόγου στόν θρόνο τῆς αὐτοκρατορίας συνδυάσθηκαν μέ τήν ἀνάκληση τοῦ Καλλίστου στόν πατριαρχικό θρόνο.

Ἡ ἄνοδος τοῦ Καλλίστου στόν πατριαρχικό θρόνο συνδέθηκε μέ τήν κινητοποίηση τῆς συνοδικῆς διαδικασίας γιά τήν ὁριστική ἀντιμετώπιση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος. Συγκάλεσε μεγάλη *Ἐνδημοῦσα σύνοδο* στήν Κπολη (Μάιος-Ἰούνιος 1351), στήν ὁποία συμμετεῖχαν ὁ βασιλιάς Ἰωάννης Καντακουζηνός μέ πολλούς ἀνωτάτους ἀξιωματούχους τῆς αὐτοκρατορίας, πολλοί μητροπολίτες, ἀρχιεπίσκοποι καί ἐπίσκοποι καί ὁ εἰδικῶς προσκληθείς ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Γρηγόριος Παλαμᾶς, πολλοί ἡγούμενοι, ἀρχιμανδρίτες, ἱερομόναχοι, κληρικοί καί μοναχοί, ὅπως ἐπίσης καί ὁρισμένοι λαϊκοί, οἱ ὁποῖοι ἐπιδείκνυαν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά τό ἐπίμαχο ζήτημα (*"ὅσον ἐν τούτοις φιλήκοον"*). Οἱ ἐργασίες τῆς συνόδου διεξήχθησαν σέ *πέντε συνεδρίες, ἀλλά οἱ πολέμιοι τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ*, οἱ ὁποῖοι εἶχαν κληθῆ ἀπό τήν σύνοδο γιά νά ἐξηγήσουν τίς θέσεις τους, *ἔλαβαν μέρος μόνο στίς τέσσαρες πρῶτες συνεδρίες καί ἀποχώρησαν στήν πέμπτη* (Ἰούλιος 1351). Κατά τήν *πρώτη συνεδρία* (27 Μαΐου) τέθηκε τό ὅλο ζήτημα καί κλήθηκαν νά διατυπώσουν τίς θέσεις τους οἱ πολέμιοι τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ὡς ἡγέτες τούς *Νικηφόρο Γρηγορᾶ, Ματθαῖο Ἐφέσου καί Ἰωσήφ Γάνου*. Οἱ ἀντιπαλαμίτες *"ᾐτιάσαντο προσθήκην τινά ἐν τῇ Ὁμολογίᾳ τῶν χειροτονουμένων γεγενημένην, ἐν αἰτίαις δέ ἐποιοῦντο καί τόν Θεσσαλονίκης* (=Γρηγόριο Παλαμᾶ), *ἐπειδή σκανδαλίζεσθαι ἔλεγον κατ'αὐτοῦ ἔν τισι τῶν πρός Βαρλαάμ καί Ἀκίνδυνον ἀντιρρητικῶς αὐτῷ συγγεγραμμένων"* (Συνοδικός Τόμος 1351. Ἰω. Καρμίρη, τά δογματικά καί συμβολικά μνημεῖα, I, 374-407). Κατηγοροῦσαν δηλαδή τό μέν ἀποθανόντα πατριάρχη Ἰσίδωρο ὅτι εἰσήγαγε καινοτομία στήν *Ὁμολογία* τῶν χειροτονουμένων ἐπισκόπων, βάσει προφανῶς καί τῶν ἀποφάσεων τῆς συνόδου τοῦ 1347, τόν δέ ἀρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης Γρηγόριο Παλαμᾶ γιά συγκεκριμένες ἀσαφεῖς θέσεις στίς ἀντιρρητικές πραγματεῖες του ἐναντίον τοῦ

Βαρλαάμ καί τοῦ Γρηγορίου Ἀκινδύνου. Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς ἀπάντησε, ὅτι ἡ *"προσθήκη"* στήν Ὁμολογία τῆς χειροτονίας ἀπό τόν πατριάρχη Ἰσίδωρο ἦταν συνέπεια τῶν ἀποφάσεων τῆς συνόδου τοῦ 1347 καί *"οὐδέν ἕτερόν ἐστι ἤ ἀποκήρυξις Βαρλαάμ τε καί Ἀκινδύνου"* (αὐτόθι, 378). Βεβαίως, οἱ ἀντιπαλαμίτες ἀμφισβητοῦσαν τήν *κανονικότητα τῆς προσθήκης* ἀνεξάρτητα ἀπό τό περιεχόμενό της, ἐνῶ ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς θεωροῦσε *αὐτονόητη τή δυνατότητα τῆς προσθήκης* πρός ἀπόκρουση αἱρετικῶν κακοδοξιῶν. Οἱ πρῶτοι συνέχεαν τήν *Ὁμολογία* τῆς χειροτονίας μέ τό Σύμβολο τῆς πίστεως, στό ὁποῖο ἀπαγορευόταν αὐστηρῶς ὁποιαδήποτε προσθήκη, ἐνῶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης εἶχε πλήρη συνείδηση τῆς διακρίσεως τῆς αὐθεντίας τῶν δύο Ὁμολογιῶν πίστεως καί δεχόταν ὀρθῶς τή δυνατότητα προσθηκῶν στήν Ὁμολογία τῆς χειροτονίας γιά τήν καταδίκη νέων αἱρετικῶν κακοδοξιῶν.

Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή οἱ ἐκπρόσωποι τῶν δύο πλευρῶν εἰσῆλθαν κατά τή *δεύτερη συνεδρία* στή συζήτηση τῶν θεολογικῶν τους διαφωνιῶν μέ τήν ἀνιπαράθεση τῶν ἰδιαιτέρων ἐπιχειρημάτων κάθε πλευρᾶς ἀπό τήν Ἁγία Γραφή καί τήν πατερική παράδοση, τά ὁποῖα ἄλλωστε ἦσαν ἤδη γνωστά ἀπό τήν προγενέστερη πλούσια *ἀντιρρητική ἤ πολεμική γραμματεία* καί τῶν δύο πλευρῶν. Ἐπίκεντρο τῶν θεολογικῶν τους ἀντιπαραθέσεων ὑπῆρξαν οἱ διδασκαλίες τόσο τῶν συνοδικῶς καταδικασμένων Βαρλαάμ καί Γρηγορίου Ἀκινδύνου, ὅσο καί τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ. Κατά τήν *τρίτη συνεδρία* οἱ ἀντιπαλαμίτες ἀποδέχθηκαν μέν τήν καταδίκη τοῦ Βαρλαάμ καί τοῦ Γρηγορίου Ἀκινδύνου γιά τίς ἀποδιδόμενες σέ αὐτούς κακοδοξίες, ἀλλά διατύπωσαν τήν κατηγορία, ὅτι καί ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς *"ἔν τισι τῶν ἑαυτοῦ συγγραμμάτων γράφει πολλάκις δύο καί πολλάς θεότητας καί ταύτας ὑπερκειμένας καί ὑφειμένας"* (αὐτόθι, 378). Ἐπανέφεραν δηλαδή στό προσκήνιο τή βασική κατηγορία τοῦ Βαρλαάμ καί τοῦ Γρηγορίου Ἀκινδύνου ἐναντίον τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, ὁ ὁποῖος ἀντέκρουσε καί πάλιν μέ τά ἤδη γνωστά καί ἰσχυρά ἐπιχειρήματα τήν κατηγορία αὐτή (αὐτόθι, 379-380). Κατά τήν *τετάρτη συνεδρία* ἀναγνώσθηκαν οἱ σχετικοί *Τόμοι τῶν συνόδων τοῦ 1341 καί τοῦ 1347*, ἐνῶ διακηρύχθηκε ἡ ὀρθοδοξία τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ γιά τή διάκριση τῆς ἀμέθεκτης θείας οὐσίας καί τῶν μεθεκτῶν ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν μέ τήν ἐκλεκτική ἐπίκληση μαρτυριῶν ἀπό τήν πατερική παράδοση. Οἱ διαφωνοῦντες μητροπολίτες Ἐφέσου Ματθαῖος καί Γάνου Ἰωσήφ καθαιρέθηκαν, ὅπως ἐπίσης καί ὅσοι ἀπό τούς ὁμόφρονές τους δέν ἀποδέχθηκαν τίς ἀποφάσεις τῆς συνόδου ἤ συνέχιζαν νά θεωροῦν ὡς ἐσφαλμένες τίς βασικές θέσεις τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ.

Ὁ βασιλεύς διατύπωσε τίς ἀντιρρήσεις του ὑπό τή μορφή ἐρωτημάτων πρός τή σύνοδο, ἡ ὁποία συνῆλθε καί πάλιν στήν *πέμπτη συνεδρία* της (Ἰούλιος 1351) γιά νά ἀπαντήση στά βασιλικά ἐρωτήματα. Πράγματι, ἡ

σύνοδος συνέταξε ἀπαντήσεις σέ κάθε ἕνα ἀπό τά ἐρωτήματα αὐτά ("*δογματικά κεφάλαια*"), βάσει τῆς Ἁγίας Γραφῆς καί τῆ πατερικῆς παραδόσεως, διατύπωνε δέ στό τέλος τῆς ἐκτεταμένης θεμελιώσεως κάθε ἀπαντήσεως καί τήν πρόταση τῆς συνόδου, ἡ ὁποία ἀπέκλειε συγχρόνως καί τήν ἀντίστοιχη πλάνη τῶν ἀντιφρονούντων. Οἱ ἀποφάσεις τῆς συνόδου τοῦ 1351 συγκροτήθηκαν σέ *ἑνιαῖο Συνοδικό Τόμο*, ἐνῶ συντάχθηκαν ἐννέα *Ἀναθεματισμοί* καί ἕξι *Ἀνακηρύξεις* γιά τήν ἀποδοκιμασία τῶν κακοδοξιῶν τῶν ἀντιπαλαμιτῶν, προστέθηκαν δέ στούς ἄλλους ἀναθεματισμούς τοῦ *Συνοδικοῦ τῆς Ὀρθοδοξίας* (Τριώδιον, ἔκδ. Ἀποστ. Διακονίας, 148 κἑξ.). Ὁ *Συνοδικός Τόμος* καί οἱ ἄλλες ἀποφάσεις ὑπογράφηκαν ἀπό τόν πατριάρχη Κάλλιστο καί τά λοιπά μέλη τῆς συνόδου, ὅπως ἐπίσης καί ἀπό τόν Ἰωάννη Καντακουζηνό. Ὁ Ἰωάννης Ε΄ Παλαιολόγος ἀπουσίαζε κατά τήν περίοδο αὐτή ἀπό τήν Κπολη, ἀλλά μετά τήν ἐπιστροφή του ὑπέγραψε τόν *Συνοδικό Τόμο* γιά νά μήν ἑρμηνευθῆ ἀπό τούς ἀντιπαλαμίτες ὡς διαφωνία ἡ ἀπουσία τῆς ὑπογραφῆς του. Τά παρατιθέμενα ἀποσπάσματα τοῦ *Συνοδικοῦ Τόμου*, ἰδιαίτερα δέ τῶν *Ἀναθεματισμῶν* καί τῶν *Ἀνακηρύξεων*, ἐκφράζουν τή σαφῆ ἐκκλ. συνείδηση τόσο γιά τήν ὁριστική ἀντιμετώπιση τοῦ θεολογικοῦ ζητήματος, ὅσο καί γιά τήν ἑνότητα ὅλων τῶν σχετικῶν συνοδικῶν ἀποφάσεων (1341, 1347, 1351) περί τῆς πίστεως τῆς Ἐκκλησίας:

"Τόμος συνοδικός, ἐκτεθείς παρά τῆς θείας καί ἱερᾶς Συνόδου, τῆς συγκροτηθείσης κατά τῶν φρονούντων τά Βαρλαάμ τε καί Ἀκινδύνου, ἐπί τῆς βασιλείας τῶν εὐσεβῶν καί ὀρθοδόξων βασιλέων ἡμῶν Καντακουζηνοῦ καί Παλαιολόγου (1351). Οὔτε τήν κατά τῆς Ἐκκλησίας τοῦ κοινοῦ πολεμίου μανίαν ἀγνοεῖν οὐδένα νομίζομεν, οὔτε τήν παρά τοῦ Σωτῆρος ῥοπήν, δι'ἥν μυρίων ἐπιρρυέντων αὐτῇ τῶν δεινῶν, οὐ τῶν βελῶν περιγίγνεται μόνον, ἀλλά καί λαμπρά διαδείκνυται. Ἀπόδειξις δέ τῆς μέν ἐκείνου μανίας αἷμα Θεοῦ καί πάθος ἑκούσιον καί σταυρός, τῆς δέ παρά τοῦ Θεοῦ συμμαχίας οἱ τήν Ἐκκλησίαν διώκοντες μαρτύριον ἀκριβές. Οἱ μέν εἰς εὐαγγελιστάς μετασκευασθέντες, οἱ δέ τρόπαιον τῆς τοῦ Θεοῦ δυνάμεως οὐ δι'ὧν ἀνεστάθησαν, ἀλλά δι'ὧν κατέπεσον ἀνακηρυχθέντες... Πολλούς δέ καί ἄλλους κύκλους ὁ πονηρός οὗτος κατά τῆς Ἐκκλησίας περιβαλλόμενος, καί νῦν μέν ὑποχωρῶν, νῦν δέ προσβάλλων, ποτέ μέν δόγμασιν οὐδέν ὑγιές ἔχουσι, ποτέ δέ ἡδοναῖς, αἷς ἐκεῖνος εἴωθε χαίρειν, ὧν τέλος ὁ ἀπό Θεοῦ χωρισμός, ἔσχατον τόν Βαρλαάμ ὑποδύς, ἐπιστρατεύει τῇ ἀληθείᾳ. Οὗτος δή, μοναχός ὤν καί τῆς Καλαβρίας ὁρμώμενος καί τῇ τῶν Ἑλλήνων παδείᾳ πολύς γεγονώς καί ὅλον ἐκείνης ἑαυτόν ἐξαρτήσας, κατά τῆς ἀληθείας χωρεῖ καί τῶν ἱερῶς ἀντεχομένων αὐτῆς, καί διθεΐαν τούτων κατηγορήσας, οὐ μόνον τήν τρισυπόστατον καί πᾶσιν ἀμέθεκτον οὐσίαν τοῦ Θεοῦ ἄκτιστον εἶναι λεγόντων, ἀλλά καί τήν ἀΐδιον καί θεοποιόν καί τοῖς ἀξίοις μετεχομένην χάριν τοῦ

Πνεύματος. Συνόδου θείας ἐπί τούτοις συγκροτηθείσης, ἐξηλέγχθη καί ἀπεκηρύχθη παρά τῆς τοῦ Χριστοῦ ἁγίας, καθολικῆς καί ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας διά τῶν τοῖς ἁγίοις Πατράσι θεολογικῶς συγγραφέντων, τοῦ τῆς ἀληθείας λόγου προϊσταμένων τοῦ τε νῦν ἱερωτάτου μητροπολίτου Θεσσαλονίκης τοῦ Παλαμᾶ καί τῶν μοναχῶν. Μετά μικρόν δέ, τῆς ἐκείνου πονηρᾶς δόξης γενόμενος ὁ Ἀκίνδυνος, μηδαμῶς τῇ τοῦ διδασκάλου καταδίκῃ σωφρονισθείς, μηδέ βελτίων γενόμενος, τῶν αὐτῶν πάλιν ἐπί τοῖς αὐτοῖς κατηγορεῖν ἐπεχείρησεν, ἔξαρνος μέν σύν δόλῳ τοῦ διδασκάλου γενόμενος καί τά δεινότατα ἐπαράμενος ἐκείνῳ καί μηδέποτε τά αὐτά τῷ Βαρλαάμ ἤ φρονεῖν ἤ λέγειν ἰσχυριζόμενος, ἵν'ἐντεῦθεν αὐτῷ λέγειν ἐξῇ· οἷς δέ ἔλεγε, τόν κρυπτόμενον ὑποδεικνύς Βαρλαάμ καί τήν αὐτήν ἐκείνῳ πονηράν δόξαν καί φρονῶν καί λέγων καί συγγραφόμενος.

Ταύτῃ τοι καί Συνόδου συγκροτηθείσης δευτέρας, ἧς προεκάθητο ὁ νῦν κραταιός καί ἅγιος ἡμῶν αὐτοκράτωρ, ὁ κύριος Ἰωάννης Καντακουζηνός, ἐξηλέγχθη τά αὐτά τῷ Βαρλαάμ καί φρονῶν καί λέγων καί τῶν μοναχῶν κατηγορῶν. Δι'ἅ καί τήν αὐτήν τῷ Βαρλαάμ ἐπεσπάσατο καταδίκην, Τόμου προβάντος συνοδικοῦ κατά τῶν τοῦ Βαρλαάμ ἐκείνου βλασφημιῶν, δι'οὗ παντός τοῦ χριστιανικοῦ πληρώματος ἀποκέκοπται, ὡς αὐτός οὗτος ὁ συνοδικός Τόμος διέξεισι, πολλῶν τε ἄλλων ἕνεκεν, καί ὅτι τό φῶς τῆς τοῦ Κυρίου μεταμορφώσεως, τό τοῖς συναναβᾶσιν αὐτῷ μακαρίοις μαθηταῖς καί ἀποστόλοις ὀφθέν, κτιστόν ἐπεχείρει δεικνῦναι καί περιγραπτόν καί τῶν αἰσθητῶν φώτων πλέον ἔχον οὐδέν. Οὐχ οὗτος δέ μόνον ὁ Βαρλαάμ τῷ συνοδικῷ ἀποκεκήρυκται Τόμῳ, ἀλλά ταῖς αὐταῖς ἐπιτιμίαις ἔνοχον ἑαυτόν καθίστησι καί εἴ τις ἐκείνῳ ἑπόμενος τοῖς μοναχοῖς καί τῇ Ἐκκλησίᾳ Θεοῦ πολεμεῖ... Ἀλλ'ὁ τοῖς ἡμετέροις κακοῖς ἐπιχαίρων ἀεί, οὐδ'οὕτως ἡσυχίαν ἄγειν ἐγνώκει, οὐδέ γάρ ὀργάνων ἀπορῶν περιῄει ταῦτα ζητῶν, ἀλλ'ἔχων ἔτι τινάς παρά τόν Βαρλαάμ καί τόν Ἀκίνδυνον ἐκεῖνον φοιτήσαντας, καί τά ἐκείνων ἐσχάτως νοσοῦντας, δι'ἐκείνων ὑφ'ἑαυτόν ποιεῖται τόν τε χρηματίσαντα Ἐφέσου καί τόν Γάννου, Γρηγορᾶν τε καί Δεξιόν. Οἵ καί σύστημα ποιησάμενοι καί ἄλλους προσεταιρισάμενοι ἀνθρωπίσκους, οὐδέν ὑγιές διανοηθέντας οὐδέποτε, θόρυβον ἐγείρουσι κατά τῆς Ἐκκλησίας Θεοῦ, σπουδήν ποιούμενοι ἀποπλανᾶν τούς πολλούς καί τῆς Ἐκκλησίας ἀποτέμνειν ἐλεεινῶς, δόξαν ἑαυτοῖς ἐκ τούτου πορίζειν οἰόμενοι. Ἐδέησε γοῦν διά ταῦτα Σύνοδον συγκροτηθῆναι μεγάλην, τοῦ γαληνοτάτου βασιλέως ἡμῶν ἔλεος λαβόντος τῶν ἀπολλυμένων ψυχῶν... Προσεκλήθησαν καί οἱ θορυβοῦντες καί τήν Ἐκκλησίαν κατατέμνοντες οὗτοι καί ἠρωτήθησαν, τίνος ἕνεκεν, βασιλέως εὐσεβῶς ζῶντος, παρ'αὐτῶν τοιαῦτα κατά τῆς εὐσεβείας τολμᾶται. Οἱ δέ ᾐτιάσαντο προσθήκην τινά ἐν τῇ Ὁμολογίᾳ τῶν χειροτονουμένων ἀρχιερέων γεγενημένην, ἐν αἰτίαις δέ ἐποιοῦντο καί τόν Θεσσαλονί-

κης, ἐπειδή σκανδαλίζεσθαι ἔλεγον κατ'αὐτοῦ ἔν τισι τῶν πρός Βαρλαάμ καί Ἀκίνδυνον ἀντιρρητικῶς αὐτῷ συγγεγραμμένων...

Ἡμεῖς δέ πᾶσα ἡ συναθροισθεῖσα ἐν τῷ τρικλίνῳ τῷ οὕτως ἐπιλεγομένῳ Ἀλεξιακῷ τῶν ἱερῶν Βλαχερνῶν θεία καί ἱερά Σύνοδος, χάριτι Χριστοῦ καί νῦν τῆς εὐσεβείας ὑπερμαχοῦντες, καί ἀκριβῆ καί προσήκουσαν τήν περί τῶν προκειμένων σκέψιν καί ἐξέτασιν ποιησάμενοι, καί τούς πρώην ἐπί τούτοις συνοδικούς Τόμους ὡς εὐσεβεστάτους ἐπικυροῦντες, μᾶλλον δέ καί τούτοις ἑπόμενοι, τόν μέν Βαρλαάμ ἐκεῖνον καί τόν Ἀκίνδυνον, ὡς εἰς αὐτά τά καίρια τῆς εὐσεβείας ἐμπαροινήσαντας καί μηδαμῶς μεταμεληθέντας ἔτι περιόντας τῷ βίῳ, τῷ ἀπό Χριστοῦ ἀναθέματι δικαίως καθυποβάλλομεν. Τούς δέ νῦν ἀναφανέντας καί συνοδικῶς ἐξελεγχθέντας ἐκείνοις ὁμόφρονας, καί ἁπλῶς ὅσοι τῆς συμμορίας αὐτῶν, ἀποκηρύκτους τε καί ἀποβλήτους ἔχομεν τῆς καθολικῆς καί ἀποστολικῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, εἰ μή μεταμεληθεῖεν, καί τῷ ἀπό Χριστοῦ ἀναθέματι καθυποβάλλομεν, καί τούς κοινωνοῦντας τούτοις ἐν γνώσει ἀκοινωνήτους ἔχομεν, καί πάσης ἱερατικῆς λειτουργίας τούς ἔχοντας ἀπογυμνοῦμεν. Τούς δ'ὑπό τούτων συναρπαγέντας τε καί παρασυρέντας, εἰ μή τῶν ἐξάρχων τῆς αἱρέσεως ὄντας, ἀμεταμελήτους μέν μένοντας, τοῖς ὁμοίοις καθυποβάλλομεν, μεταμεληθέντας δέ γνησίως καί ἀναθεματίζοντας τήν τε ταύτην κακοδοξίαν καί τούς εἰς τέλος ἐμμείναντας ταύτῃ, μή μόνον εἰς κοινωνίαν τήν κατ'εὐσέβειαν, ἀλλά καί εἰς ἱερωσύνην ἀσμενέστατα προσιέμεθα, μηδαμῶς τούτους ὑποβιβάζοντες, κατά τήν ἐπί τοῖς τοιούτοις διάγνωσιν καί ἀπόφασιν τῇ ἁγίας καί Οἰκουμενικῆς ἑβδόμης συνόδου... Ἀλλά καί εἴ τις ἕτερος τῶν ἁπάντων τά αὐτά ποτε φωραθείη ἤ φρονῶν ἤ λέγων ἤ συγγραφόμενος κατά τοῦ ἱερωτάτου Θεσσαλονίκης, μᾶλλον δέ κατά τῶν ἱερῶν θεολόγων καί τῆς Ἐκκλησίας αὐτῆς, τά αὐτά κατ'αὐτοῦ ψηφιζόμεθα καί τῇ αὐτῇ καταδίκῃ καθυποβάλλομεν, εἴτε τῶν ἱερωμένων εἴη τις, εἴτε τῶν λαϊκῶν. Αὐτόν μέντοι τόν πολλάκις ῥηθέντα Θεσσαλονίκης ἱερώτατον μητροπολίτην, μηδέν ἀπᾷδον τῶν θείων λογίων γράφοντά τε καί φρονοῦντα μετ'ἐξετάσεως καταλαβόντες, μᾶλλον δέ τῶν θείων λογίων καί τῆς κοινῆς ἡμῶν εὐσεβείας καί παραδόσεως, ὡς προσῆκεν, ὑπερμαχοῦντα, οὐκ ἀνώτερον μόνον παντάπασι τῶν κατ'αὐτοῦ, μᾶλλον δέ τῶν κατά τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας ἐρεσχελιῶν, ὡς καί οἱ πρώην συνοδικοί Τόμοι προβάντες ἔχομεν, ἀλλά καί ἀσφαλέστατον τῆς Ἐκκλησίας καί εὐσεβείας πρόμαχον καί προαγωνιστήν καί βοηθόν ταύτης ἀποφαινόμεθα. Οὕτω γάρ καί οἱ ἐπί ταῖς συνόδοις ἐκείναις προβάντες Τόμοι ἕξουσι, καθάπερ οὖν ἔχουσι, τό ἀσφαλές τε καί βέβαιον..." (Ἰω. Καρμίρη, Τά Δογματικά καί συμβολικά μνημεῖα, I, 374-406).

Τό θεολογικό περιεχόμενο τοῦ ὑπό τη μορφή θεολογικῆς πραγματείας ἐκτενεστάτου πράγματι Συνοδικοῦ Τόμου τῆς συνόδου τοῦ 1351

κωδικοποιήθηκε στούς ἐννέα *'Αναθεματισμούς* καί στίς ἕξι *'Ανακηρύξεις*, οἱ ὁποῖοι ἐντάχθηκαν στό Συνοδικό τῆς 'Ορθοδοξίας (Τριώδιον, ἐκδ. 'Αποστ. Διακονίας, 148 κἑξ.): *"Τοῖς αὐτοῖς, φρονοῦσι καί λέγουσι τό λάμψαν ἀπό τοῦ Κυρίου ἐπί τῆς θείας αὐτοῦ Μεταμορφώσεως φῶς ποτέ μέν εἶναι ἴνδαλμα καί κτίσμα καί φάσμα ἐπί βραχύ φανέν καί διαλυθέν παραχρῆμα, ποτέ δέ αὐτήν τήν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ... 'Ανάθεμα. Ἔτι τοῖς αὐτοῖς, φρονοῦσι καί λέγουσι μηδεμίαν ἐνέργειαν φυσικήν ἔχειν τόν Θεόν, ἀλλά μόνην οὐσίαν εἶναι, ταὐτόν τε καί ἀδιάφορον παντελῶς οἰομένοις τε τήν θείαν οὐσίαν καί τήν θείαν ἐνέργειαν, καί μηδεμίαν νοεῖσθαι τούτων κατά τι διαφοράν, ἀλλά τήν αὐτήν ποτέ μέν οὐσίαν, ποτέ δέ ἐνέργειαν λέγεσθαι, ὡς καί αὐτήν ἀνοήτως τήν θείαν οὐσίαν παντάπασιν ἀναιροῦσι καί εἰς τό μή ὄν ἄγουσιν...τούτοις οὖν τοῖς τοιαῦτα δυσσεβοῦσιν, 'Ανάθεμα. Ἔτι τοῖς αὐτοῖς, φρονοῦσι καί λέγουσι κτιστήν εἶναι πᾶσαν φυσικήν δύναμιν καί ἐνέργειαν τῆς τρισυποστάτου θεότητος, ὡς κτιστήν ἐκ τούτου πάντως καί αὐτήν τήν θείαν οὐσίαν ἀναγκαζομένοις δοξάζειν... 'Ανάθεμα. Ἔτι τοῖς αὐτοῖς, φρονοῦσι καί λέγουσι σύνθεσίν τινα ὅλως διά ταῦτα γίνεσθαι ἐπί Θεοῦ, μή πειθομένοις δέ τῇ τῶν ἁγίων διδασκαλίᾳ, μηδεμίαν σύνθεσιν ἀπό τῶν φυσικῶν ἐν τῇ φύσει γίνεσθαι διδασκόντων... 'Ανάθεμα. Ἔτι τοῖς αὐτοῖς, φρονοῦσι καί λέγουσιν ἐπί τῆς θείας οὐσίας μόνης τό τῆς θεότητος ὄνομα λέγεσθαι, μή ὁμολογοῦσι δέ, κατά τάς τῶν ἁγίων θεοπνεύστους θεολογίας καί τό τῆς 'Εκκλησίας εὐσεβές φρόνημα, καί ἐπί τῆς θείας ἐνεργείας οὐχ ἧττον αὐτό τίθεσθαι... 'Ανάθεμα. Ἔτι τοῖς αὐτοῖς, φρονοῦσι καί λέγουσι μεθεκτήν τήν θείαν οὐσίαν εἶναι,... μή ὁμολογοῦσι δέ, κατά τάς τῶν ἁγίων θεοπνεύστους θεολογίας καί τό τῆς 'Εκκλησίας εὐσεβές φρόνημα, ἄληπτον μέν εἶναι παντελῶς αὐτήν καί ἀμέθεκτον, μεθεκτήν δέ τήν θείαν χάριν τε καί ἐνέργειαν, 'Ανάθεμα...*

Πάντων τῶν ὑπέρ τῆς 'Ορθοδοξίας συναγωνισαμένων τῷ ἀοιδίμῳ καί μακαρίῳ τούτῳ βασιλεῖ, καί δή καί τοῖς μετ'ἐκεῖνον καί λόγοις καί διαλέξεσι, συγγράμμασί τε καί διδασκαλίαις καί παντί λόγῳ καί πράγματι γενναίως τῆς 'Εκκλησίας προστάντων Χριστοῦ, καί τάς μέν πονηράς καί πολυειδεῖς αἱρέσεις Βαρλαάμ τε καί 'Ακινδύνου καί τῶν ὁμοφρόνων ἐκείνοις ἐπ' 'Εκκλησίας ἐξελεγξάντων τε καί ἀποκηρυξάντων ὁμοῦ, τά δέ ἀποστολικά τε καί πατρικά τῆς εὐσεβείας δόγματα λαμπρῶς ἀνακηρυξάντων, καί διά τοῦτο κακῶς ἀκουόντων παρά τῶν κακοδόξων καί συκοφαντουμένων καί συνυβριζομένων τοῖς ἱεροῖς θεολόγοις καί θεοφόροις ἡμῶν Πατράσι καί διδασκάλοις, Αἰωνία ἡ μνήμη. Τῶν ὁμολογούντων ἕνα Θεόν τρισυπόστατον, παντοδύναμον, οὐ μόνον ἄκτιστον κατά τήν οὐσίαν καί τάς ὑποστάσεις, ἀλλά καί κατά τήν ἐνέργειαν, καί λεγόντων προϊέναι μέν τήν θείαν ἐνέργειαν ἐκ τῆς θείας οὐσίας, προϊέναι δέ ἀδιαιρέτως, διά μέν τοῦ προϊέναι, τήν ἀπόρρητον διάκρισιν παριστώντων, διά δέ τοῦ ἀδιαιρέ-

τως, ὑπερφυᾶ δεικνύντων τήν ἕνωσιν, ὡς καί ἡ ἁγία καί Οἰκουμενική ἕκτη σύνοδος ἀπεφήνατο, Αἰωνία ἡ μνήμη. Τῶν ὁμολογούντων τόν Θεόν, ὥσπερ κατ'οὐσίαν ἄκτιστον καί ἄναρχον, οὕτω δή καί κατ'ἐνέργειαν, τοῦ ἀνάρχου δηλαδή οὐ κατά χρόνον λαμβανομένου, κατά μέν τήν θείαν οὐσίαν ἀμέθεκτον καί ἀπερινόητον πάντη τόν Θεόν λεγόντων, μεθεκτόν δέ αὐτόν εἶναι τοῖς ἀξίοις κατά τήν θείαν καί θεοποιόν ἐνέργειαν, ὡς οἱ τῆς Ἐκκλησίας θεολόγοι φασίν, Αἰωνία ἡ μνήμη..."

5. Σύγκρουση τῆς ὀρθοδόξου καί τῆς σχολαστικῆς θεολογίας

α΄. Στροφή πρός τή σχολαστική θεολογία

Ὁ *συνοδικός Τόμος* τοῦ 1351 καί ἡ προσθήκη στό *Συνοδικόν τῆς Ὀρθοδοξίας* τῶν ἐννέα *Ἀναθεματισμῶν* καί τῶν ἕξι *Ἀνακηρύξεων* τῆς συνόδου ἔκλεισαν τόν κύκλο τῆς συνοδικῆς ἀντιμετωπίσεως τῆς ὀξύτατης θεολογικῆς διαφωνίας ὄχι μόνο ὡς πρός τή δυνατότητα τῶν ἡσυχαστῶν μοναχῶν νά ἀποκτήσουν νοερά αἴσθηση τοῦ ἀκτίστου θείου φωτός μέ τήν ἀδιάλειπτη προσευχή καί τή μέθοδο τῆς ἡσυχαστικῆς τριβῆς, ἀλλά καί ὡς πρός τή δυνατότητα διακρίσεως τῆς ἀμέθεκτης θείας οὐσίας καί τῶν μεθεκτῶν ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν. *Οἱ πολέμιοι τῶν ἡσυχαστῶν ἤ τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ καί οἱ κορυφαῖοι ἐκπρόσωποι τῶν βυζαντινῶν φιλοσόφων τῆς ἐποχῆς εἶχαν ἐπηρεασθῆ βαθύτατα ἀπό τίς ἰσχυρές τάσεις αὐτονομήσεως τῆς φιλοσοφικῆς μεθοδολογίας καί γνωσιολογίας ἀπό τά καθιερωμένα κριτήρια τῆς πατερικῆς παραδόσεως.* Πράγματι, διεκδικοῦσαν νά τίς καταστήσουν ἀπόλυτα κριτήρια ὄχι μόνο γιά τή *λογική ἀξιολόγηση* τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλά καί γι'αὐτήν ἀκόμη τή *δυνατότητα* ἤ τήν *πληρότητα* τῆς σωτηρίας τῶν πιστῶν. Ὁ ἀκίνητος δηλαδή στήν ὑπερβατικότητά του Θεός τῆς φιλοσοφικῆς διανοήσεως δέν ἦταν δυνατόν νά καταστῆ γνωστός στόν ἄνθρωπο, εἰ μή μόνο μέ τήν κίνηση τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ διά τῶν αἰσθητῶν πρός τά ὑπεραισθητά. Ἡ νοησιαρχική ὅμως κίνηση τοῦ ἀνθρώπου πρός τή γνώση τοῦ Θεοῦ ἦταν ἀποτελεσματική μόνο μέ τή συνεχῆ σπουδή τῆς κλασικῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, *ἀφοῦ μόνο ἡ φυσική γνώση τῶν ὄντων ὁδηγεῖ τόν ἄνθρωπο ἐνώπιον τοῦ Δημιουργοῦ.* Ἡ κατ'ἐπιστήμην λοιπόν ἀποκτωμένη διά τοῦ ὀρθοῦ λόγου ὑποκειμενική γνώση τῶν ὄντων θεωρήθηκε ἀναγωγική πρός τόν Θεό καί ὁπωσδήποτε ἀναγκαῖο ὄργανο γιά τή γνώση τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία ἐνεργεῖ καθ'ἑαυτήν λυτρωτικά στόν ἄνθρωπο. *Μόνη ἡ ἐκκλησιαστική παράδοση καθ'ἑαυτήν δέν δύναται νά βοηθήση τόν ἄνθρωπο, ὥστε νά ἀκολουθήση τήν ὁδό αὐτή πρός τόν Θεό καί πρέπει νά συμπληρωθῆ μέ τή σπουδή τῆς φιλοσοφίας γιά νά ἐνεργήση λυτρωτικά στόν ἄνθρωπο.* Ἄλλωστε, ὁ Θεός τῆς φιλοσοφικῆς διανοήσεως παραμέ-

νει ἀκίνητος στήν ὑπερβατικότητά του καί κατ'οὐσίαν ἄγνωστος στόν ἄνθρωπο, ἀφοῦ ὁ μέν Θεός δέν φανερώνεται στόν ἄνθρωπο, ὁ δέ ἄνθρωπος δέν μπορεῖ νά γνωρίση τόν Θεό, χωρίς τήν κίνηση τοῦ νοῦ διά τῆς *φυσικῆς πρός τήν ὑπερφυσική γνώση*.

Συνεπῶς, ἐθεωρεῖτο ἀδιανόητη ἡ μαρτυρία τῶν ἡσυχαστῶν μοναχῶν, οἱ ὁποῖοι ὑποστήριζαν ὅτι μέ τή μέθοδο τῆς ἡσυχαστικῆς τριβῆς καί τήν ἀδιάλειπτη προσευχή ἀποκτοῦσαν νοερά αἴσθηση τοῦ ἀκτίστου θείου φωτός καί ὅτι ἦταν δυνατόν νά φανερώνεται ὁ ὑπερβατικός Θεός στόν ἄνθρωπο διά τῶν ἀκτίστων ἐνεργειῶν του, οἱ ὁποῖες εἶναι *οὐσιώδεις*, ἤτοι πηγάζουν ἀπό τή θεία οὐσία, ὅπως λ.χ. οἱ ἀκτίνες τοῦ ἡλίου ἀπό τόν ἥλιο. *Μία ἐμπειρική βίωση τῶν ἀκτίστων καί οὐσιωδῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ ἀνέτρεπε πράγματι τήν ὅλη φιλοσοφική γνωσιολογία, ὅπως ἐπίσης καί ἡ ἐπιβολή τῆς φιλοσοφικῆς γνωσιολογίας στόν χῶρο τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως σχετικοποιοῦσε τήν αὐτοτέλεια ἤ καί τήν αὐτάρκεια τῆς ἱ. παραδόσεως γιά τήν κατόρθωση τῆς λυτρωτικῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ.* Ἡ ἱ. παράδοση διακήρυσσε ὅτι ἡ λυτρωτική ἐμπειρία τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς κοινωνίας τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν Θεό κατέστη δυνατή μόνο μέ τό ἀπολυτρωτικό ἔργο τοῦ Χριστοῦ, τό ὁποῖο προεκτείνεται αὐθεντικά καί βιώνεται πλήρως μόνο μέ τή συμμετοχή τῶν πιστῶν στήν πνευματική ζωή τῆς Ἐκκλησίας. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή ἡ σωτηριώδης ἀλήθεια τῆς πίστεως, ὅπως βιώνεται ἐμπειρικά μέσα στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας, εἶναι πλήρης καί δέν ἔχει ἀνάγκη *συμπληρώσεως* ἤ *τελειώσεως* μέ τήν πρόσκτηση τῆς φυσικῆς γνώσεως τῆς ἀληθείας τῶν ὄντων γιά νά ἀναχθῆ μέ τόν ὀρθό λόγο στήν προσέγγιση τοῦ ὑπερβατικοῦ Θεοῦ τῆς φιλοσοφικῆς μεταφυσικῆς. Εἶναι λοιπόν εὐνόητο ὅτι οἱ φιλοσοφικές δοξασίες τῶν Βαρλαάμ, Γρηγορίου Ἀκινδύνου, Νικηφόρου Γρηγορᾶ καί τῶν ἄλλων βυζαντινῶν ἀνθρωπιστῶν ἀμφισβητοῦσαν ὄχι μόνο τήν πληρότητα ἤ τήν αὐθεντικότητα τῆς ἀλήθειας τῆς πίστεως, ἀλλά καί αὐτή ἀκόμη τή δυνατότητα τῆς Ἐκκλησίας νά προσφέρη στούς πιστούς τά ἀναγκαῖα γιά τή σωτηρία τους πνευματικά μέσα.

Πράγματι, οἱ ἀνθρωπιστές, οἱ ὁποῖοι *"τό εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ τελειοῦσιν ἐκ μαθημάτων ἑλληνικῶν"* (Γρηγορίου Παλαμᾶ, Ὑπέρ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων, 2, 1, 27), ὑποστήριζαν ὅτι *"οὐκ ἔστιν ἅγιον εἶναί (τινα) μή τήν γνῶσιν εἰληφότα τῶν ὄντων καί τῆς ἀγνοίας ταύτης κεκαθαρμένον"* (αὐτόθι,2, 1, 34). Ἐδέχοντο δηλαδή, ὅπως εἴδαμε, ὄχι μόνο ὅτι ἐκ τῆς φιλοσοφικῆς *"γνώσεως τό κατ'εἰκόνα τόν ἄνθρωπον λαμβάνειν καί δι'αὐτῆς κατά Θεόν μορφοῦσθαι τῆς ψυχῆς"* (αὐτόθι, 1, 1, 20), ἀλλά καί ὅτι *"τάς εὐαγγελικάς ἐντολάς οὐχ ἱκανάς εἶναι τελείως καθᾶραι τήν ψυχήν τοῦ ταύτας τηρήσαντος"* χωρίς τή βοήθεια τῆς φιλοσοφίας (αὐτόθι, 2, 1, 36). Ἡ σωτηριολογική αὐτή προέκταση τῶν ἡσυχαστικῶν ἐρίδων ἐξηγεῖ ὄχι μόνο τήν ἔνταση τῶν θεολογικῶν ἀνιπαραθέσεων, ἀλλά καί τή συνεχῆ

προσπάθεια τῆς Ἐκκλησίας νά ἀναδείξη τό αὐθεντικό περιεχόμενο τῆς πίστεως μέ τήν ἐνεργοποίηση τῆς συνοδικῆς της συνειδήσεως γιά τήν αὐθεντική ἔκφραση τῆς πατερικῆς παραδόσεως στήν ἀσκητική πνευματικότητα τῶν ἡσυχαστῶν μοναχῶν. Ἡ διάκριση μεταξύ τῆς ἀμέθεκτης θείας οὐσίας καί τῶν μεθεκτῶν ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν ὑπῆρξε ἡ θεμελιώδης γιά τήν ὀρθοδοξία τῆς πίστεως δογματική διδασκαλία τῶν ἡσυχαστικῶν συνόδων (1341, 1347, 1351), οἱ ὁποῖες ἀνέδειξαν τόσο τήν ἐν Χριστῷ ἀποκατάσταση τῆς κοινωνίας τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν Θεό, ὅσο καί τήν ἱκάνωση τοῦ ἀνθρώπου νά βιώνη στούς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας τήν πληρότητα τῆς σωτηριώδους ἀλήθειας τῆς πίστεως. *Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή οἱ ἀνωτέρω ἡσυχαστικές σύνοδοι ἐμπεριέχουν τόν χαρακτήρα τῆς οἰκουμενικότητας, ἀφοῦ διέκριναν καί διατύπωσαν θεμελιώδη ἀλήθεια τῆς πίστεως, χωρίς τήν ὁποία δέν νοεῖται πλέον ἡ ὀρθοδοξία τῆς πίστεως καί τό σωτηριολογικό της περιεχόμενο.* Ὁ Τόμος καί οἱ ἀποφάσεις τῆς μεγάλης Ἐνδημούσας συνόδου τοῦ 1351 ἀφ'ἑνός μέν ἐπισφράγισαν καί ὁλοκλήρωσαν τό ἔργο τῶν προγενεστέρων σχετικῶν συνόδων τοῦ 1341 καί 1347, ἀφ'ἑτέρου δέ διακήρυξαν κατά τρόπο δεσμευτικό γιά τό πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας τήν ὀρθόδοξη πίστη στό ζήτημα τῆς διακρίσεως τῆς ἀμέθεκτης θείας οὐσίας καί τῶν μεθεκτῶν ἀκτίστων ἐνεργειῶν τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ, συμφώνως πρός τή διαχρονική παράδοση καί πίστη τῆς Ἐκκλησίας.

Ἐν τούτοις, οἱ θεολογικές ἀντιθέσεις συνεχίσθηκαν σέ ὁρισμένους κύκλους λογίων, οἱ ὁποῖοι δέν ἀποδέχθηκαν τίς ἀποφάσεις καί τή θεολογία τῆς συνόδου. Ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς, καίτοι ἐγκλείσθηκε στή μονή τῆς Χώρας, συνέχισε νά διδάσκη καί νά γράφη τίς ἀντιπαλαμικές του δοξασίες. Τό ὑπόδειγμά του ἀκολουθοῦσαν καί ἄλλοι ὁμόφρονες ἤ μαθητές του, ἰδιαίτερα μετά τήν παραίτηση ἀπό τόν θρόνο τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ ὑποστηρικτῆ τῶν ἡσυχαστῶν Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ (1354). Τόν Τόμο ἀποδέχθηκε καί ὁ Ματθαῖος Καντακουζηνός, ἐπιβεβαίωσε δέ τήν ἀποδοχή του σέ πανηγυρική συνεδρία (8 Φεβρουαρίου 1354) τῆς Πατριαρχικῆς συνόδου ὑπό τήν προεδρία τοῦ πατριάρχη Φιλοθέου Κοκκίνου (1353-1354, 1363-1376) καί προσέθεσε στόν Τόμο ἕνα δικό του θεολογικό *"Ὁρισμόν"* (Ἰω. Καρμίρη, Τά δογματικά καί συμβολικά μνημεῖα, Ι, 406-407). Ἡ ἄνοδος ὅμως στόν θρόνο τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Ἰωάννη Ε΄ Παλαιολόγου, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐπίσης δεχθῆ τόν Τόμο τῆς συνόδου τοῦ 1351, ἐνίσχυσε τήν ἐπιρροή τῶν ἀντιπαλαμιτῶν ἤ τουλάχιστον περιόρισε τήν ἐπιρροή τῶν ἐκπροσώπων τῆς παλαμικῆς θεολογίας στόν δημόσιο βίο τῆς αὐτοκρατορίας. Βεβαίως, οἱ ἀποφάσεις τῶν συνόδων 1341, 1347 καί 1351 εἶχαν ἤδη κρίνει ὁριστικά τίς θεολογικές διαστάσεις τοῦ ζητήματος καί εἶχαν γίνει ἤδη ἀποδεκτές μέ ἐνθουσιασμό ἀπό τό πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας, παρά τίς ἐπιφυλάξεις ἤ καί τίς ἀντιρρήσεις ὁρισμένων λογίων κύκλων τῆς Κπόλεως. Ἡ γενικότερη ἀνακίνηση τοῦ

ζητήματος δέν ἦταν πλέον δυνατή, ἀλλά δέν ἦταν ἐπίσης δυνατή καί ἡ παρεμπόδιση τῶν διαλεκτικῶν ἀντιπαραθέσεων, οἱ ὁποῖες ὄχι μόνο ἔτρεφαν τήν ἀναζήτηση τῶν βυζαντινῶν φιλοσόφων, ἀλλά καί συντηροῦσαν τίς πνευματικές ζυμώσεις τῆς παλαιολόγειας ἐποχῆς καί στόν ἐσώτερο ἀκόμη χῶρο τῆς Ἐκκλησίας.

Εἶναι εὐνόητο ὅτι οἱ πνευματικές αὐτές ζυμώσεις ἀπέκτησαν εἰδικότερο θεολογικό περιεχόμενο *ἀπό τή διαλεκτική συνάντηση τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως μέ τή σχολαστική θεολογία τῆς Δύσεως*, ἡ ὁποία, ὅπως εἴδαμε, εἶχε θεμελιωθῆ μονομερῶς στήν ἀριστοτελική φιλοσοφία καί εἶχε συστηματοποιηθῆ ὑπό τήν ἐπίδραση τοῦ ἀραβικοῦ ἀβερροϊσμοῦ μέ κορυφαῖο ἐκπρόσωπό της τόν Θωμᾶ Ἀκινάτη. Ἡ *σχολαστική θεολογία* ἐπιχείρησε νά θεμελιώση τήν ἐναρμόνιση τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν τῆς φιλοσοφίας πρός τή διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας καί πρός τό περιεχόμενο τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως γενικότερα μέ τήν παραδοχή τόσο τῆς *νοησιαρχικῆς* κινήσεως διά τῶν αἰσθητῶν πρός τά ὑπεραισθητά, ὅσο καί τῆς *φιλοσοφικῆς μεθοδολογίας* τῶν διαλεκτικῶν συλλογισμῶν γιά τήν ἀναγωγή στή γνώση τῆς ἀλήθειας καί τήν κατάκτηση τῆς θεογνωσίας. *Ἡ ἐνδιάθετη αὐτή τάση τῆς σχολαστικῆς θεολογίας νά δεχθῆ τή φιλοσοφική μεθοδολογία γιά τήν προσέγγιση τῆς ἀλήθειας τῆς πίστεως κατέληξε σέ μία ἀσύνειδη κίνηση γιά τόν μετασχηματισμό τῆς θεολογίας σέ μία φιλοσοφική μεταφυσική ἀναζήτηση, μέ ἐπικίνδυνες συνέπειες γιά τήν ἀξιολόγηση τῆς ἀξίας καί τῆς ποιότητας τῆς βιωματικῆς ἐμπειρίας τῆς πίστεως στή μοναστική καί στή γενικότερη πνευματική ζωή τῆς Ἐκκλησίας.* Ὡστόσο, ἡ ἀνακήρυξη τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη ὡς ἁγίου τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας (1323) ὄχι μόνο νομιμοποίησε τήν ἔνταξη τῆς σχολαστικῆς θεολογίας στήν ἐκκλησιαστική παράδοση τῆς Δύσεως, ἀλλά καί διευκόλυνε τήν πλήρη ἐπιβολή της σέ ὅλο σχεδόν τό σύστημα τῆς θεολογικῆς παιδείας τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας μέχρι τήν ἀντιμεταρρυθμιστική σύνοδο τοῦ Τριδέντου κατά τόν ΙΣΤ´ αἰώνα. Οἱ πνευματικές αὐτές ζυμώσεις στή θεολογική παράδοση τῆς Δύσεως δέν ἦσαν ἀδιάφορες γιά τήν Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς. Πράγματι, ἡ νέα θεολογική διαλεκτική διαχεόταν καί στίς συγκροτημένες λατινικές Ἐκκλησίες τῆς Ἀνατολῆς, οἱ ὁποῖες δροῦσαν στούς ὀρθόδοξους πληθυσμούς τῶν σταυροφορικῶν κρατιδίων τῆς Ἀνατολῆς, ἐνῶ ἐπηρέαζε καί τούς Ὀρθοδόξους τῆς δικαιοδοσίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου στήν Ν. Ἰταλία. Ἤδη ὁ ὀρθόδοξος Βαρλαάμ ὁ Καλαβρός εἶχε αἰσθανθῆ τήν ἀνάγκη νά ἀσκήση ὀξύτατη κριτική ἐναντίον τῆς σχολαστικῆς θεολογίας τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη, ἔγραψε δέ δύο σημαντικούς ἀντιρρητικούς *Λόγους* γιά τήν ὑπόδειξη τῶν μεθοδολογικῶν καί τῶν θεολογικῶν παρεκκλίσεών της ἀπό τήν ἐκκλησιαστική θεολογική παράδοση.

Τά σημαντικότερα ὅμως θεολογικά ἔργα τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη καί ἄλλων σχολαστικῶν θεολόγων κυκλοφοροῦσαν στίς πιό ὀργανωμένες

λατινικές Ἐκκλησίες τῆς Ἀνατολῆς, ἦσαν δέ ὁπωσδήποτε γνωστά σέ ὁρισμένους βυζαντινούς λογίους, οἱ ὁποῖοι διατηροῦσαν πνευματικές ἐπαφές μέ τούς λατινικούς κύκλους τῆς Ἀνατολῆς. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό κατανοεῖται καί ἡ πρωτοβουλία τῶν θεσσαλονικέων ἀδελφῶν *Δημητρίου* καί *Προχόρου Κυδώνη* γιά τή μετάφραση ἔργων τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη. Ὁ *Δημήτριος Κυδώνης* εἶχε προσχωρήσει στούς ἐπιτελικούς κύκλους τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ καί ἀναρριχήθηκε στά ἀνώτατα ἀξιώματα μετά τήν ἄνοδο τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ στόν θρόνο τῆς αὐτοκρατορίας. Εἶχε λάβει ἀξιόλογη παιδεία καί ἔτρεφε μεγάλο θαυμασμό γιά τή σχολαστική θεολογία, ἐνῶ παρουσίαζε μία ἔκδηλη κριτική στάση ἔναντι τῶν θεολογικῶν ἐκφράσεων τῆς ἐκκλ. αὐθεντίας στήν Ἀνατολή. Εἶχε ἐκμάθει τή λατινική γλώσσα ἀπό ἱσπανό δομινικανό κληρικό, ὁ ὁποῖος δροῦσε στήν περιοχή τοῦ Πέραν τῆς Κπόλεως, καί εἶχε μυηθῆ ἀπό αὐτόν στή θεολογία τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη. Ὑπό τήν ἐπίδραση τῆς σχολαστικῆς θεολογίας εἶχε προσχωρήσει στίς τάξεις τῶν *"ἑνωτικῶν"* καί συνόδευσε τό 1369 τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα στή Ρώμη γιά τή συζήτηση τοῦ θέματος τῆς ἐκκλ. ἑνώσεως σέ συνδυασμό πρός τή δυτική ὑποστήριξη τοῦ ἀγώνα ἐναντίον τῆς τουρκικῆς ἀπειλῆς. Ὁ θαυμασμός του γιά τή σχολαστική θεολογία δέν σήμαινε βεβαίως καί τήν ἐγκατάλειψη τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, εἶχε δέ γράψει καί ειδική πραγματεία κατά τῶν Λατίνων *"Περί ἐμπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος"*. Ἐν τούτοις, ἐπιδόθηκε μέ ζῆλο τόσο στή μετάφραση ἔργων δυτικῶν θεολόγων *(Αὐγουστίνου, Ἀνσέλμου Καντέρμπουρυ, Πέτρου Πικταβίου κ.ἄ.)* καί θωμιστικῶν ἔργων ἀπό τή λατινική γλώσσα (Contra Gentiles, Summa Theologiae κ.ἄ), ὅσο καί στήν ὑπεράσπιση τῆς θωμιστικῆς θεολογίας ἔναντι τῶν πολεμίων της στήν Ἀνατολή μέ πραγματεῖες, ὅπως ἡ *"Ἀπολογία"* ὑπέρ τοῦ Ἀκινάτη καί ἐναντίον τοῦ Νείλου Καβάσιλα, ἡ *"Ἀπολογία"* ὑπέρ ἑαυτοῦ καί τοῦ ἀδελφοῦ του Προχόρου κ.ἄ. Παρά τή συνεχῆ μεταφραστική του δραστηριότητα ἀπέφυγε νά ἀναμιχθῆ στήν ἡσυχαστική ἔριδα μέχρι τήν κίνηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς διαδικασίας ἐναντίον τοῦ ἀντιπαλαμίτη νεώτερου ἀδεφοῦ του Προχόρου. *Ὁ Πρόχορος Κυδώνης* εἶχε ἀσπασθῆ τόν μοναχικό βίο στό Ἅγιον Ὄρος καί ἔτρεφε ἀνάλογο θαυμασμό πρός τή θεολογία τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη, τήν ὁποία γνώρισε κυρίως ἀπό τίς μεταφράσεις τοῦ πρεσβύτερου ἀδελφοῦ του Δημητρίου. Ὡστόσο, καί ὁ ἴδιος ἦταν γνώστης τῆς λατινικῆς γλώσσας καί ἐπιδόθηκε στή μετάφραση ἔργων ἤ ὁρισμένων κεφαλαίων ἀπό τά ἔργα τοῦ Αὐγουστίνου καί τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη. Ὑπό τήν ἐπίδραση τῆς σχολαστικῆς θεολογίας οἱ δύο θεσσαλονικεῖς ἀδελφοί κατέληξαν νά συνταχθοῦν μέ τούς πολεμίους τῆς παλαμικῆς θεολογίας, τήν ὁποία προσπαθοῦσαν νά ἀναιρέσουν μέ τά ἐπιχειρήματα τῆς σχολαστικῆς κυρίως θεολογίας καί εἰδικότερα τῆς συστηματικότερης θεολογίας τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη.

Ὡστόσο, *ἡ συνάντηση τῆς ὀρθοδόξου μέ τή σχολαστική θεολογία τῆς Δύσεως* πραγματοποιήθηκε σέ μία περίοδο, κατά τήν ὁποία εἶχε ἤδη εὐαισθητοποιηθῆ ἡ παραδοσιακή προοπτική τῆς ὀρθοδόξου θεολογίας μέ τήν ὀξύτατη ἀντιπαράθεση τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ πρός τόν Καλαβρό μοναχό Βαρλαάμ τόσο γιά τό ζήτημα τῆς πνευματικῆς ἐμπειρίας τῶν ἡσυχαστῶν μοναχῶν, ὅσο καί γιά τή δυνατότητα διακρίσεως τῆς ἀμέθεκτης θείας οὐσίας καί τῶν μεθεκτῶν ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν. Τό ἀπόλυτο κριτήριο τῆς πατερικῆς παραδόσεως εἶχε ἤδη δικαιώσει τή θεολογία τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ μέ σειρά συνοδικῶν ἀποφάσεων καί συνοδικῶν Τόμων (1341, 1347, 1351) καί εἶχε ἤδη ἀποδοκιμάσει τίς ἀντιπαλαμικές θεολογικές τάσεις *(Βαρλαάμ, Γρηγόριο Ἀκίνδυνο, Νικηφόρο Γρηγορᾶ κ.ἄ.)*. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό θεωρήθηκε νέα πρόκληση ἡ ἀντιπαλαμική προβολή ἤ ἀξιοποίηση στήν Ἀνατολή τῶν ἀρχῶν τῆς θεολογίας τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη ἀπό τούς ἀδελφούς Δημήτριο καί Πρόχορο Κυδώνη. Ἡ τάση τους νά προβάλουν τή σχολαστική μέθοδο ὡς βάση μιᾶς νέας ἐναρμονίσεως τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως μέ τίς ἀρχές τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἦταν σαφῶς ἔξω ἀπό τά ὅρια τῆς πατερικῆς παραδόσεως τῆς περιόδου τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων, ἡ δέ Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς εἶχε ἀποδοκιμάσει παλαιότερα ὁποιαδήποτε παρέκκλιση ἀπό τά ὅρια αὐτά. Ἡ συνείδηση αὐτή τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς εἶχε ἐκφρασθῆ τόσο κατά τήν καταδίκη τῶν παρεκκλίσεων τοῦ Ἰωάννη Ἰταλοῦ (ΙΑ΄ αἰώνας), ὅσο καί κατά τήν πρώτη περίοδο τῶν ἡσυχαστικῶν ἐρίδων, ὅπως φαίνεται καί ἀπό τήν *πρώτη τριάδα* λόγων τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ *"Ὑπέρ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων"*. Συνεπῶς, ἡ πρωτοβουλία τοῦ Δημητρίου καί τοῦ Προχόρου Κυδώνη γιά τήν προβολή τῆς σχολαστικῆς θεολογίας στήν Ἀνατολή συνδέθηκε μέ τό εἰδικότερο ζήτημα τῶν ἡσυχαστικῶν ἐρίδων καί ἀξιολογήθηκε πάντοτε ὑπό στή συγκεκριμένη αὐτή προοπτική ἐπί τῇ βάσει τῆς θεολογίας τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ καί τῆς συνοδικῆς ἐπικυρώσεώς της μέ τούς Τόμους τῶν ἡσυχαστικῶν συνόδων (1341, 1347, 1351).

Ἡ σχολαστική θεολογία ἦταν στή βάση της ἀντιπαλαμική, γι'αὐτό καί θεωρήθηκε ὅτι ἡ ἑλληνική μετάφραση τῶν *θωμιστικῶν ἔργων* στήν Ἀνατολή προωθοῦσε μία σαφῶς νέα θεολογική ἀμφισβήτηση τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ. Ὅπως εἴδαμε, ὁ *Θωμᾶς Ἀκινάτης ταύτιζε τή θεία οὐσία καί τίς ἄκτιστες θεῖες ἐνέργειες,* ἐνῶ ὑποστήριζε ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὄχι μόνο διά τῆς πίστεως, ἀλλά καί διά τῶν γνωστικῶν δυνάμεων τοῦ νοῦ δύναται νά ἀναχθῆ καί σέ αὐτήν ἀκόμη τή θεωρία τῆς θείας οὐσίας. Ἡ διά μόνης τῆς πίστεως γνώση τοῦ Θεοῦ χαρακτηριζόταν ἀνεπαρκής, *ἀφοῦ δι'αὐτῆς καί μόνης ὁ Θεός δέν εἶναι τελείως παρών στόν νοῦ τοῦ ἀνθρώπου.* Μέ τή νοησιαρχική κίνηση τοῦ ἀνθρώπου πρός τόν Θεό, ἀλλά καί μέ τή θεία συναντίληψη ὁ ἄνθρωπος ἀποκτᾶ οὐσιαστική γνώση τοῦ Θεοῦ καί εἰσέρχεται στή μακαριότητα τῆς θεωρίας ὄχι βεβαίως

τῶν ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν, ἀλλά τῆς ἴδιας τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ, *καίτοι ὁ κτιστός νοῦς δέν ἔχει καθ'ἑαυτόν τήν ἱκανότητα νά ἀποκτήση θέα ὅλων τῶν δυναμένων νά καταστοῦν ὁρατά.* Ἐκτός λοιπόν ἀπό τήν ἀποκτώμενη διά τῶν αἰσθήσεων γνώση τῶν ὄντων ὑπάρχει καί ἡ κατακτώμενη διά τῆς κινήσεως τοῦ νοῦ θεογνωσία. Βεβαίως, διά τῆς γνώσεως τῶν ὄντων ἀνάγεται ὁ νοῦς στήν *κατ'ἀναλογίαν γνώση τοῦ Θεοῦ*, ἀλλά μέ τή γνώση αὐτή δέν δύναται νά ἀποκτήση καί τή θεωρία τῆς θείας οὐσίας. Μόνο ἡ αὐτοτελής κίνηση τοῦ νοῦ πρός τή γνώση τοῦ Θεοῦ καί ἡ ὑπό τοῦ Θεοῦ ἱκάνωση τοῦ νοῦ πρός θεογνωσία καθιστοῦν δυνατή τή θεωρία τῆς θείας οὐσίας. Ἡ κίνηση ὅμως αὐτή τοῦ νοῦ εἶναι σαφῶς νοησιαρχική καί δέν ἐνεργεῖται κατ'ἀνάγκην διά τῆς λατρευτικῆς ἐμπειρίας τῆς πίστεως. Ἡ ἐμπειρία τῆς θεωρίας τῆς θείας οὐσίας καθιστᾶ τή θεογνωσία *"εἶδος" τοῦ νοῦ* κατ'ἀναλογίαν πρός τή γνώση τῶν ὄντων διά τῶν αἰσθήσεων, τά ὁποῖα μέ τή φυσική αὐτή γνώση καθίστανται *"εἴδη" τοῦ νοῦ.*

Εἶναι λοιπόν εὐνόητο ὅτι ἡ ὀρθολογική αὐτή ἑρμηνεία τῆς *θεογνωσίας* καί τῆς *θεωρίας* τοῦ Θεοῦ ἀπέκλειε τήν ὀρθόδοξη διάκριση τῆς παλαμικῆς θεολογίας γιά τή σχέση τῆς ἀμέθεκτης θείας οὐσίας καί τῶν μεθεκτῶν ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν, ἐνῶ καθιστοῦσε ἀδιανόητη τήν ἐμπειρία τῶν ἡσυχαστῶν μοναχῶν. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή ὅσοι Ὀρθόδοξοι δέχθηκαν τήν ἐπίδραση τῆς θωμιστικῆς ἤ καί τῆς σχολαστικῆς θεολογίας γενικότερα ἐκδηλώθηκαν ἐναντίον τῆς θεολογίας τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ καί συντάχθηκαν μέ τούς ἀντιπαλαμίτες, οἱ ὁποῖοι μετά τό 1354 ἀνακίνησαν ἕνα νέο κύκλο ἡσυχαστικῶν ἐρίδων. Στά πλαίσια αὐτά ὁ Πρόχορος Κυδώνης ἔγραψε τήν ἀντιπαλαμική πραγματεία του *"Περί οὐσίας καί ἐνεργείας"*, ἡ ὁποία εἶναι ἕνα συμπίλημα χωρίων ἀπό τά ἔργα τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη (Summa Theologiae, Summa contra Gentiles κ.ἄ.), ἀφ'ἑνός μέν γιά νά ἀπορρίψη κάθε δυνατότητα διακρίσεως θείας οὐσίας καί ἐνεργείας ἤ καί γιά νά ἀποκλείση τόν χαρακτηρισμό ὡς ἀκτίστου τοῦ θαβωρίου φωτός, ἀφ'ἑτέρου δέ γιά νά ἀναδείξη τήν αὐτοδύναμη κίνηση τῆς γνωστικῆς δυνάμεως τοῦ νοῦ ὡς τή μόνη ὁδό πρός τήν ἀπόκτηση τῆς θεογνωσίας καί τῆς θεωρίας τῆς θείας οὐσίας. Συγχρόνως, ἀποδοκίμασε καί τή θεολογική βάση τοῦ συνοδικοῦ Τόμου τοῦ 1351 μέ τήν πραγματεία του *"Ἔλεγχος εἰς τάς παραχρήσεις τῶν κειμένων ρητῶν ἐν τῷ κατά τοῦ Ἐφέσου* (=Ματθαίου) *καί Γρηγορᾶ Τόμῳ"*, ἐνῶ ἔγραψε ειδική πραγματεία ὑπό τόν τίτλο *"Περί καταφατικοῦ καί ἀποφατικοῦ τρόπου ἐπί τῆς θεολογίας καί περί τῆς ἐν τῷ ὄρει τοῦ Κυρίου θεοφανείας"*, γιά νά ἀποδείξη ὅτι τό θαβώριο φῶς ἦταν κτιστό καί δέν μποροῦσε νά χαρακτηρισθῆ ἄκτιστη ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ, ὅπως ὑποστήριζε ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς. Οἱ ἀκραῖες αὐτές θέσεις του τόν ἔφεραν σέ ὀξύτατη ἀντίθεση πρός τούς ἡσυχαστές μοναχούς τοῦ Ἁγίου Ὄρους, οἱ ὁποῖοι ἀντιπαρέθεταν συνήθως τή διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ καί τούς Τόμους τῶν

ἡσυχαστικῶν συνόδων. Ὁ Πρόχορος Κυδώνης ἔγραψε ἀπαντητική πραγματεία ὑπό τόν τίτλο *"Ἀπάντησις πρός τούς παλαμίτας μοναχούς τοῦ Ἁγίου Ὄρους"* γιά τήν ἀναίρεση τῶν ἐπιχειρημάτων τους, ἀλλά περιῆλθε σέ πολύ δύσκολη θέση. Παρά τή συμπαράσταση τοῦ πανισχύρου ἀδελφοῦ του Δημητρίου καί τῶν ἄλλων ἀντιπαλαμιτῶν ἀναγκάσθηκε νά μεταβῆ στήν Κπολη, ὅπου συνέχισε τήν πολεμική ἐναντίον τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ μέ φιλοσοφικούς συλλογισμούς (PG 151, 170).

Ὁ πατριάρχης Κπόλεως *Φιλόθεος Κόκκινος* (1354-1355, 1364-1376) ἦταν γνωστός ὑπέρμαχος τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ. Εἶχε διακριθῆ τόσο κατά τή σύνταξη τοῦ συνοδικοῦ Τόμου τοῦ 1351, ὅσο καί μέ τίς πραγματεῖες του ἐναντίον τῶν ἀντιπαλαμικῶν θέσεων τοῦ Γρηγορίου Ἀκινδύνου (*"Τά Κεφάλαια ιδ΄ τῆς αἱρέσεως Ἀκινδύνου καί Βαρλαάμ", "Λόγοι δογματικοί πρός τε Ἀκίνδυνον καί τό μέρος αὐτοῦ"* κ.ἄ.) καί τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ (*"Κατά Νικηφόρου Γρηγορᾶ Λόγοι δέκα καί πέντε ἀντιρρητικοί"* κ.ἄ.). Ἦταν λοιπόν ἕτοιμος νά κατανοήση τίς θεολογικές παρεκκλίσεις τοῦ Προχόρου καί νά τοῦ συστήση, μετά ἀπό ἔντονη θεολογική ἀντιπαράθεση, νά συμμορφωθῆ πρός τό περιεχόμενο τοῦ Τόμου τῆς συνόδου τοῦ 1351. Ἐν τούτοις, ὁ Πρόχορος δέν ἀκολούθησε τή σύσταση τοῦ πατριάρχη καί συνέχισε τήν ἀντιπαλαμική του δραστηριότητα, γι'αὐτό καί κλήθηκε νά ἀπολογηθῆ ἐνώπιον τῆς *Ἐνδημούσας συνόδου* (Ἀπρίλιος 1368). Ἡ σύνοδος τελικῶς α) ἀναθεμάτισε τόν Πρόχορο Κυδώνη καί τή διδασκαλία του, μετά τήν ἄρνησή του νά δεχθῆ τόν Τόμο τοῦ 1351, β) διέταξε τήν καύση τῶν ἔργων του, γ) ἀποφάσισε τήν ἔνταξη τοῦ ἀναθεματισμοῦ στό *Συνοδικόν τῆς Ὀρθοδοξίας,* δ) ἀνακήρυξε ἅγιο τόν Γρηγόριο Παλαμᾶ, καί ε) ὅρισε τόν ἑορτασμό τῆς μνήμης του κατά τή δεύτερη Κυριακή τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς. Ὁ Πρόχορος Κυδώνης καί ὁ πανίσχυρος ἀδελφός του Δημήτριος συνέταξαν *"Ἀπολογία"*, στήν ὁποία ἀπέρριπταν τήν κατηγορία ἐναντίον τοῦ Προχόρου γιά ἀντιπαλαμικές θέσεις καί ὑποστήριζαν ὅτι ἡ καταδίκη του ἦταν συνέπεια τῆς προσωπικῆς ἐμπάθειας τοῦ πατριάρχη. Ὁ Δημήτριος Κυδώνης μέ προσωπική ἐπιστολή του πρός τόν πατριάρχη ἀποδοκίμασε τήν ἐναντίον τοῦ ἀδελφοῦ του ἀπόφαση τῆς συνόδου τοῦ 1368, ἐνῶ μετά τόν θάνατο τοῦ Προχόρου (1370) ἔγραψε καί μία νέα *εἰρωνική* ἐναντίον τοῦ πατριάρχη *"Ἀπολογία"*. Ἐν τούτοις, ἡ καταδίκη τοῦ Προχόρου Κυδώνη καί τῆς διδασκαλίας του ἀπό τή σύνοδο τοῦ 1368 κατέστη πλέον τό κριτήριο γιά τήν ἀντιμετώπιση τῆς ἀντιπαλαμικῆς θεολογίας, ἡ ὁποία ἀναπτύχθηκε ἐπί τῇ βάσει κυρίως τῶν ἀρχῶν τῆς σχολαστικῆς θεολογίας τῆς Δύσεως.

Πράγματι, ἐμφανίσθηκαν καί νέοι ὑποστηρικτές τῶν ἀρχῶν τῆς σχολαστικῆς θεολογίας, οἱ ὁποῖοι καταπολέμησαν τή διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ. Σημαντικότεροι ὑπῆρξαν ὁ *Ἰωάννης Κυπαρισσιώτης* καί ὁ *Μανουήλ Καλέκας*. Ὁ *Ἰωάννης Κυπαρισσιώτης* ὑπῆρξε προφανῶς

μαθητής τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ καί συνέχισε τούς ἀγῶνες του ἐναντίον τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ καί τοῦ συνοδικοῦ Τόμου τοῦ 1351. Ἦταν κάτοχος εὐρύτατης παιδείας καί γνώστης τῆς σχολαστικῆς θεολογίας ἀπό τίς μεταφράσεις τῶν ἀδελφῶν Δημητρίου καί Προχόρου Κυδώνη. Μετά τήν ἀπόφαση τῆς συνόδου 1368 κατέφυγε στήν Κύπρο, ὅπου εἶχαν βρεῖ ἀπήχηση οἱ ἀντιπαλαμικές ἰδέες τοῦ *Γεωργίου Λαπίθη*, ἀλλά τελικῶς κατέληξε στή Ρώμη (1376). Ἐκεῖ παρέμεινε μέ τήν οἰκονομική ἐνίσχυση τοῦ πάπα Γρηγορίου ΙΑ΄ (1370-1378) μέχρι τό 1377, ὁπότε ἐπέστρεψε πάλι στήν Κπολη. Τό συγγραφικό του ἔργο στρεφόταν ὄχι μόνο ἐναντίον τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ ἤ τῆς διδασκαλίας του, ἀλλά καί ἐναντίον τοῦ συνοδικοῦ Τόμου τοῦ 1351 καί ὅλων τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς παλαμικῆς διδασκαλίας. Ἀντιπαλαμικό χαρακτήρα ἔχουν ὅλες σχεδόν οἱ θεολογικές πραγματεῖες του (*"Τῶν θεολογικῶν ῥήσεων στοιχειώδης ἔκθεσις"*, *"Περί τῆς θείας οὐσίας καί θείας ἐνεργείας διαφορᾶς, ὅτι οὐκ ἔστιν αὐτήν παρά τῷ Θεῷ εὑρεῖν"*, *"Περί τῶν ὑποστατικῶν τῆς ὑπερφυοῦς Τριάδος"* κ.ἄ.). Εἰδικότερα ὅμως στό ἔργο του *"Κατά τῆς τῶν Παλαμιτῶν αἱρέσεως"* ἐπιχειρεῖται μία συστηματική ἀναίρεση τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ (βιβλ. α΄ καί γ΄) καί τῶν ὀπαδῶν του μέ ἰδιαίτερη ἔμφαση στήν καταπολέμηση τῶν θέσεων τοῦ Νείλου Καβάσιλα (βιβλ. ε΄), ὅπως ἐπίσης καί ἡ ἀντίκρουση τῆς θεολογίας ὅλων τῶν συνοδικῶν Τόμων (1341, 1347, 1351) μέ ἰδιαίτερη ἔμφαση τοῦ *συνοδικοῦ Τόμου* τοῦ 1351 (βιβλ. β΄) καί τοῦ περιεχομένου τῶν *"Ἀναθεματισμῶν"* καί *"Ἀνακηρύξεων"* (βιβλ.δ΄) τῆς συνόδου τοῦ 1351 (Β.Δεντάκη, Ἰωάννης Κυπαρισσιώτης, ὁ σοφός καί φιλόσοφος, Ἀθῆναι 1965). Βεβαίως, ἡ θεολογία τοῦ Ἰωάννη Κυπαρισσιώτη δέν βρῆκε ἀπήχηση στήν Ἀνατολή καί ἀποδοκιμάσθηκε μέ τούς *"Ἀντιρρητικούς Λόγους"* τοῦ Ἰωάννη (Ἰωάσαφ-Χριστοδούλου) Καντακουζηνοῦ.

Ὁ *Μανουήλ Καλέκας* (+ 1410) ἦταν ἐπίσης κάτοχος εὐρύτατης φιλοσοφικῆς μορφώσεως καί εἶχε γνωρίσει ἀπό τόν Δημήτριο Κυδώνη τή σχολαστική θεολογία, πρός τήν ὁποία ἔτρεφε μεγάλο θαυμασμό. Στήν Κπολη δίδασκε γραμματική, ῥητορική καί φιλοσοφία, ἀλλά ἔδειχνε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον καί γιά τά θεολογικά ζητήματα. Συνδεόταν μέ τούς μοναχούς τῆς λατινικῆς μονῆς τῶν Δομινικανῶν τοῦ Πέραν καί τελικῶς μεταστράφηκε στό λατινικό δόγμα (1396). Τό 1401 μετέβη στήν Ἰταλία, ὅπου σπούδασε συστηματικότερα τή σχολαστική θεολογία, ἐπέστρεψε δέ τό 1403 γιά νά ἐνταχθῆ ὡς μοναχός στή μονή τῶν Δομινικανῶν τῆς Μυτιλήνης. Στό ἔργο του χρησιμοποίησε τίς ἀρχές τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη καί τῶν ἄλλων σχολαστικῶν θεολόγων τῆς Δύσεως γιά νά ἀσκήσῃ ὀξύτατη κριτική ἐναντίον τῆς παλαμικῆς διδασκαλίας μέ πολεμικές πραγματεῖες (*"Περί οὐσίας καί ἐνεργείας"*, *"Κατά Βρυεννίου"*, Β΄ *Ἀπολογία* κ.ἄ.). Ἔμμεσα κατακρίνεται ἡ παλαμική διδασκαλία καί σέ ἄλλες θεολογικές

πραγματεῖες του (*"Περί πίστεως καί περί ἀρχῶν τῆς καθολικῆς πίστεως"*, *"Περί τῆς θείας ἁπλότητος"* κ.ἄ.), ἐνῶ ἔγραψε *"Ἀπολογία"* γιά τή μεταστροφή του στό λατινικό δόγμα, πραγματεία *"Περί τῶν διαφορῶν τῶν μεταξύ Γραικῶν καί Λατίνων περί τήν ἐκπόρευσιν τοῦ ἁγίου Πνεύματος"* (PG 152, 11κἑξ.) κ.ἄ. Μετέφρασε ἐπίσης ἔργα τοῦ ἀρχιεπισκόπου Καντέρπουρυ Ἀνσέλμου (Cur Deus homo), τοῦ Βοηθίου (De Trinitate) κ.ἄ. Ὡστόσο, τά ἔργα ἑνός ἀρνητῆ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως δέν ἦταν δυνατόν νά βροῦν ἀπήχηση στήν Ἀνατολή καί μεταφέρθηκαν ἀπό τούς λατινόφρονες ἀδελφούς Θεόδωρο καί Ἀνδρέα Χρυσοβέργη στή Δύση, στή θεολογία τῆς ὁποίας ἀνῆκαν. Ἡ μεταστροφή ὅμως ὁρισμένων ἀντιπαλαμιτῶν στό λατινικό δόγμα ἐξουδετέρωσε πλήρως καί τήν ἐπιρροή τους στίς θεολογικές ζυμώσεις τῆς Ἀνατολῆς, ἐνῶ ἐπιτάχυνε τή γενική ἀποδοχή τοῦ συνοδικοῦ Τόμου τοῦ 1351. Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι ὁ μητροπολίτης Ἀγκύρας Μακάριος, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίσθηκε ἀπό τόν Μανουήλ Καλέκα ὡς *"ὁ ἡγεμών τῶν παλαμιτῶν"*, κατέτασσε πλέον τίς δοξασίες τοῦ Βαρλαάμ καί τοῦ Γρηγορίου Ἀκινδύνου στίς κακοδοξίες τῶν Λατίνων. Στήν πραγματεία του (*"πόνημα"*) *Κατά τῶν Λατίνων* (120 κεφάλαια) ἀφιέρωσε δέκα περίπου κεφάλαια (80-90) γιά τήν ἀναίρεση τῶν κακοδοξιῶν τοῦ Βαρλαάμ καί τοῦ Γρηγορίου Ἀκινδύνου. Ἡ σύνδεση λοιπόν τῶν *ἀντιπαλαμιτῶν* μέ τούς *λατινόφρονες* κατέστησε ὕποπτη στήν Ἀνατολή ὁποιαδήποτε ἀντιπαλαμική δραστηριότητα, ἀφοῦ καί οἱ ὑπέρμαχοι τῆς παλαμικῆς διδασκαλίας χρησιμοποιοῦσαν τό ἐπιχείρημα αὐτό γιά τήν ἀποδυνάμωση τῶν ἀντιπάλων τους (R. J. Loenertz, Correspondence de Manuel Calecas, Vatican 1950, 314).

β'. Σχέση τῆς ἀσκητικῆς πνευματικότητας πρός τήν ὀρθόδοξη λατρεία

Ὁ νέος κύκλος τῶν ἡσυχαστικῶν ἐρίδων προκάλεσε νέες θεολογικές ἀντιπαραθέσεις μεταξύ τῶν ὑποστηρικτῶν καί τῶν ἀντιπάλων τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ καί τοῦ Τόμου τῆς συνόδου τοῦ 1351. Στίς ἔριδες αὐτές ἀναμίχθηκε καί ὁ πρώην βασιλεύς *Ἰωάννης Καντακουζηνός*, ὁ ὁποῖος μετά τήν παραίτησή του ἀπό τόν θρόνο τῆς αὐτοκρατορίας (1354) ἀσπάσθηκε τόν μοναχικό βίο ὑπό τό ὄνομα Ἰωάσαφ-Χριστόδουλος καί ἐγκαταβίωσε κατ'ἀρχάς στή μονή τῶν Μαγγάνων, ἐνῶ ἀργότερα κινεῖτο μεταξύ Κπόλεως, Μυστρᾶ καί Ἁγίου Ὄρους. Ἦταν κάτοχος εὐρείας παιδείας καί ἐπιδείκνυε μεγάλο ἐνδιαφέρον γιά τά θεολογικά ζητήματα, ἀναδείχθηκε δέ ἱκανότατος ὑπερασπιστής τῆς παλαμικῆς διδασκαλίας μέ σειρά ἀντιρρητικές πραγματεῖες καί λόγους ἐναντίον τῶν ἀντιπαλαμιτῶν. Μέ τό ἔργο του *"Λόγοι Ἀντιρρητικοί"* (PG 154, 694-710) ἐναντίον τοῦ ἀντιπαλαμίτη Ἰωάννη Κυπαρισσιώτη ἐπιχείρησε μία συστηματική ἀναίρεση τοῦ ἔργου του (*"Κατά τῆς τῶν Παλαμιτῶν αἱρέσεως"*), ἐνῶ μετά τή

συνοδική καταδίκη τοῦ Προχόρου Κυδώνη (1368) ἔγραψε *"Λόγους ἀντιρρητικούς"* γιά τά ἀντιπαλαμικά ἔργα του (*"Περί οὐσίας καί ἐνεργείας"*, *"Ὅτι τό ἐν θαβωρίῳ φῶς κτιστόν"* κ.ἄ.). Παραλλήλως ἔγραψε καί ἄλλα ἔργα *"Κατά Λατίνων, Ἰουδαίων καί Μωαμεθανῶν"*, ὅπως ἐπίσης καί ἀξιόλογη *"Ἱστορία"* σέ 4 βιβλία (PG 153. 154, 15-370), ἡ ὁποία καλύπτει τά γεγονότα τῆς περιόδου 1320-1362 καί εἶναι ἐξαιρετικά πολύτιμη πηγή γιά τήν παρακολούθηση τῆς ἐξελίξεως τῶν ἡσυχαστικῶν ἐρίδων.

Σημαντικότερη ὑπῆρξε ἡ θεολογική συμβολή τοῦ *Νείλου Καβάσιλα* (+1363), ὁ ὁποῖος, παρά τίς ἀρχικές του ἀμφιταλαντεύσεις, ἀναμίχθηκε στίς θεολογικές ἔριδες γιά τήν ἀντίκρουση τῆς θεολογίας τῶν ἀντιπαλαμιτῶν (PG 149). Ὑπῆρξε διδάσκαλος τῶν ἀδελφῶν Δημητρίου καί Προχόρου Κυδώνη καί διαδέχθηκε προφανῶς τόν Γρηγόριο Παλαμᾶ στόν ἀρχιεπισκοπικό θρόνο τῆς Θεσσαλονίκης (1361-1363), εἶχε δέ ἐνεργό συμμετοχή στή σύνταξη τοῦ συνοδικοῦ Τόμου τοῦ 1351. Ἔγραψε *"Λόγον"* ἐναντίον τῶν δοξασιῶν τοῦ Γρηγορίου Ἀκινδύνου καί *"Ἀντίγραμμα"* κατά τῶν θέσεων τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ, ἐνῶ ἀπέστειλε *Ἐπιστολή* πρός τούς μαθητές του Δημήτριο καί Πρόχορο Κυδώνη γιά νά τούς συστήση τήν ἐμμονή στή θεολογία τοῦ συνοδικοῦ Τόμου τοῦ 1351. Στήν εἰδική πραγματεία του *"Κατά Λατίνων"* ἀπέκρουσε τή χρήση τῆς σχολαστικῆς μεθόδου στήν ὀρθόδοξη παράδοση καί ἐπιχείρησε μία σύντομη ἀναίρεση τῆς διδασκαλίας τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη γιά τήν ἐκπόρευση τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Τό ἀντιρρητικό ἔργο του *"Περί τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος"* διαιρεῖται σέ δύο μέρη. Στό *πρῶτο μέρος* ἀναιρεῖται ἡ λατινική προσθήκη στό σύμβολο πίστεως ἐπί τῇ βάσει τῶν ἀποφάσεων τῶν ἑπτά Οἰκουμενικῶν συνόδων, ἐνῶ στό δεύτερο ἀναπτύσσονται θεολογικές *"Λύσεις τῶν προτάσεων τῶν Λατίνων, ἐξ ὧν οἴονται συνάγειν τό Πνεῦμα τό ἅγιον ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι"* σέ 49 κεφάλαια. Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι ὁ Δημήτριος Κυδώνης ἔγραψε ἀναίρεση τοῦ ἔργου αὐτοῦ γιά νά ὑπερασπισθῆ τή θεολογική μέθοδο τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη. Μέ ἐξαίρεση τήν ἀναίρεση τῶν φιλοσοφικῶν συλλογισμῶν τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη, τό ἔργο αὐτό παραμένει ἀνέκδοτο (E. Candal, Nilus Cabasilas et theologia S. Thomae de processione Spiritus sancti, Βατικανό 1945), ἀλλά χρησιμοποιήθηκε εὐρύτατα κατά τίς ἑνωτικές συζητήσεις μέ τή Δυτική Ἐκκλησία. Ἡ σταδιακή ἐκτόνωση τῆς ἐντάσεως τῶν θεολογικῶν ἀντιπαραθέσεων μεταξύ τῶν παλαμιτῶν καί τῶν ἀντιπαλαμιτῶν ὑποδηλώνει τήν ἀντίστοιχη *"ἀποδοχή"* ἀπό τό πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας τοῦ συνοδικοῦ Τόμου τοῦ 1351 καί τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ ὄχι μόνο γιά τή διάκριση μεταξύ ἀμέθεκτης θείας οὐσίας καί μεθεκτῶν ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν, ἀλλά καί γιά τούς καρπούς τῆς ἡσυχαστικῆς τριβῆς στό εὐρύτερο πλαίσιο τῆς ἀσκητικῆς πνευματικότητας τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας.

Ὁ μοναχός μέ τή μέθοδο τῆς ἡσυχαστικῆς τριβῆς καί τήν ἀδιάλειπτη

νοερά προσευχή μποροῦσε πράγματι νά ἀναχθῆ στή μέθεξη τῶν ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν, νά ἀποκτήση νοερά αἴσθηση τῆς φωτοειδοῦς δόξας τοῦ Θεοῦ καί νά βιώση τήν ἐμπειρία τῆς συνεχοῦς κοινωνίας μέ τόν Θεό ὡς μία ἀτελεύτητη πνευματική πορεία πρός τή θέωση. Ὡστόσο, *ἡ ἕνεκα τῶν θεολογικῶν ἀντιθέσεων εὐνόητη ἔμφαση στό ζήτημα αὐτό δέν διευκόλυνε τή συγχρονική ἀνάπτυξη τῆς σημασίας τῆς μυστηριακῆς ἐμπειρίας γιά τήν ὀρθόδοξη πνευματικότητα.* Βεβαίως, ἡ προβολή τῆς μυστηριακῆς ἐμπειρίας ὡς τοῦ πυρήνα τῆς ὀρθοδόξου πνευματικότητας δέν εἶχε κριθῆ ἀναγκαία, ἀφοῦ δέν εἶχε ἀμφισβητηθῆ εὐθέως ἀπό τούς πολεμίους τῶν ἡσυχαστῶν, ὁπωσδήποτε ὅμως ὑποβαθμιζόταν ἔμμεσα ἡ σωτηριολογική της σημασία. Ἄλλωστε, ἡ ἐπικέντρωση τῆς ὅλης θεολογικῆς ἀντιπαραθέσεως στό περιεχόμενο καί στά ἀποτελέσματα τῆς ἀσκητικῆς πνευματικότητας *μποροῦσε νά παρανοηθῆ ὡς μία ὑπεροχώτερη πνευματική ἐμπειρία ἔναντι τῆς μυστηριακῆς ἐμπειρίας τῶν μελῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος.* Ἡ ἐκκλησιαστική συνείδηση ἀναπλήρωσε τήν εὔλογη μονομέρεια τοῦ θεολογικοῦ λόγου μέ τήν προβολή τῆς μεγάλης ἀξίας τῆς μυστηριακῆς ἐμπειρίας γιά τούς πιστούς. Κυριότεροι ἐκφραστές τῆς συνειδήσεως αὐτῆς ἀναδείχθηκαν οἱ ὑπέρμαχοι τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ Νικόλαος Καβάσιλας καί ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Συμεών.

Ὁ *Νικόλαος Καβάσιλας ἤ Χαμαετός* γεννήθηκε στή Θεσσαλονίκη περί τό 1320, σπούδασε ρητορική, φιλοσοφία, φυσική, μαθηματικά καί ἀστρονομία στήν Κπολη (1335-1340) καί διακρίθηκε γιά τά ἐξαιρετικά πνευματικά του προσόντα. Ἀπό τό 1345 ἐντάχθηκε στήν ὑπηρεσία τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ, ἐνῶ τό 1347 ὁρίσθηκε συνοδός τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ γιά τήν ἐνθρόνισή του στήν ἀρχιεπισκοπή Θεσσαλονίκης. Ἡ ἀντίδραση τῶν Ζηλωτῶν ἐμπόδισε τήν ἐγκαθίδρυση τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, ὁ ὁποῖος κατέφυγε στό Ἅγιον Ὄρος. Ὁ Νικόλαος Καβάσιλας τόν συνόδευσε καί παρέμεινε πλησίον του γιά ἕνα περίπου ἔτος, ἀλλά ἡ μόρφωσή του τόν κατέστησε ἰδιαίτερα προσφιλῆ στόν Ἰωάννη Καντακουζηνό, ὁ ὁποῖος τόν προέτεινε (1353), καίτοι ἦταν λαϊκός, ὡς ὑποψήφιο γιά τόν θρόνο τῆς Κπόλεως μαζί μέ τούς μητροπολίτες Ἡρακλείας Φιλόθεο καί Φιλαδελφείας Μακάριο (Ἰω. Καντακουζηνοῦ, Ἱστορία, IV, 37). Ἡ ἐκλογή τοῦ Φιλοθέου Κοκκίνου γιά τόν πατριαρχικό θρόνο δέν μείωσε τό κῦρος τοῦ Νικολάου Καβάσιλα, στόν ὁποῖο μάλιστα ἀνατέθηκε ὁ πανηγυρικός λόγος κατά τήν τελετή τῆς στέψεως τοῦ Ματθαίου Καντακουζηνοῦ (Φεβρουάριος 1354). Ἡ τελική ἐπικράτηση τοῦ Ἰωάννη Ε΄ Παλαιολόγου στόν θρόνο τῆς αὐτοκρατορίας περιόρισε τήν ἐπιρροή τοῦ Νικολάου Καβάσιλα, ὅπως καί τῶν ἄλλων ὑποστηρικτῶν τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, στό δημόσιο βίο τοῦ Βυζαντίου. Κατά τήν περίοδο αὐτή ἀσπάσθηκε προφανῶς τόν μοναχικό βίο καί διέμεινε σέ πολλές μονές, μέ ἰδιαίτερη ὅμως προτίμηση στή μονή τῶν Ξανθοπούλων, ἀφιερώθηκε δέ

στή μελέτη καί στή συγγραφή θεολογικῶν πραγματειῶν μέχρι τό θάνατό του (μετά τό 1391 καί πρό τοῦ 1396). Τό πλούσιο συγγραφικό του ἔργο παραμένει ἐν πολλοῖς ἀνέκδοτο (Paris. gr., 1213), ἀναφέρεται δέ ὄχι μόνο στή θεολογική προβληματική τῆς ἐποχῆς γιά τήν πνευματική ἐμπειρία τῶν ἡσυχαστῶν μοναχῶν, ἀλλά καί στό πλούσιο πνευματικό περιεχόμενο τῆς θείας λατρείας. Ὑποστήριξε μέ ἀξιόλογες ἀντιρρητικές πραγματεῖες τή διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, ἐνῶ καταπολέμησε τή φιλοσοφική μεθοδολογία καί προβληματική τῶν ἀντιπαλαμιτῶν Γρηγορίου Ἀκινδύνου καί Νικηφόρου Γρηγορᾶ (*"Κατά τῶν Γρηγορᾶ καί Ἀκινδύνου παραληρημάτων", "Περί τοῦ κριτηρίου τῆς ἀληθείας", "Περί συλλογισμοῦ"* κ.ἄ.). Ἐν τούτοις, ἀποδοκίμαζε καί τίς ἀκραῖες θέσεις ὁρισμένων ἡσυχαστῶν μοναχῶν, οἱ ὁποῖοι περιφρονοῦσαν τή θύραθεν σοφία, συνέταξε δέ ἐναντίον τους καί εἰδική πραγματεία *(Λόγοι τῶν βουλομένων ἀποδεικνύειν ὅτι ἡ περί τόν λόγον σοφία μάταιον").*

Εἶναι γεγονός ὅτι δέχθηκε τήν ἐπίδραση τῶν ἀρεοπαγιτικῶν ἔργων καί τοῦ *Συμεών τοῦ Νέου Θεολόγου*, ὅπως ἄλλωστε καί οἱ ἄλλοι ὑποστηρικτές τῶν ἡσυχαστῶν, ἀλλά ἀπέφυγε τή δουλική ἐξάρτηση ἀπό τά ἔργα τους. Πράγματι, ἀποδεσμεύθηκε στά ἔργα του ἀπό τόν θεοκεντρικό μυστικισμό τῶν ἀρεοπαγιτικῶν ἔργων καί ἔδειξε μεγαλύτερη εὐαισθησία ἀπό τόν Συμεών τόν Νέο Θεολόγο πρός τόν χριστοκεντρικό μυστικισμό, τόν ὁποῖο συνέδεε πληρέστερα μέ τή μυστηριακή ζωή τῆς Ἐκκλησίας. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ὁ Νικόλαος Καβάσιλας προέβαλε τόν βαθύ συμβολισμό καί τόν πνευματικό χαρακτήρα τῆς θείας Λειτουργίας στά ἔργα του *"Ἑρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας"* σέ 53 κεφάλαια (PG 150, 368-492), *"Περί τῶν ἐν τῇ θείᾳ Λειτουργίᾳ τελουμένων"* κ.λπ. Οἱ λειτουργικές πραγματεῖες ἀποτελοῦν τή σημαντικότερη πτυχή τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ Νικολάου Καβάσιλα, ὁ ὁποῖος προέβαλε, παραλλήλως πρός τήν ἡσυχαστική ὁδό τῆς ἑνώσεως μέ τόν Θεό, τή μυστηριακή μετοχή ὡς ἀναγκαία ἐμπειρία γιά τήν κατόρθωση τῆς *ἐν Χριστῷ ζωῆς* καί τῆς θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ πιστός μέ τή συμμετοχή του στά μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας καί εἰδικότερα στά μυστήρια τοῦ βαπτίσματος, τοῦ χρίσματος καί τῆς θείας εὐχαριστίας, γίνεται μέ τή βοήθεια τῆς θείας χάριτος κοινωνός τῆς ζωῆς, τοῦ πάθους καί τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ, ζεῖ ἐν Χριστῷ καί ἑνώνεται μέ τόν Χριστό. Ὁ χριστοκεντρικός αὐτός μυστικισμός, στόν ὁποῖο συγκεφαλαιώνεται ἡ ὅλη ὀρθόδοξη μυστική παράδοση καί πνευματικότητα, ἀναπτύσσεται συστηματικότερα στά 7 βιβλία τοῦ περίφημου ἔργου του *"Περί τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς"* (PG 150, 493-725). Ἡ αὐστηρή προσήλωσή του στήν ὀρθόδοξη πατερική παράδοση τροφοδοτοῦσε τό ἔκδηλο ἀντιλατινικό του φρόνημα, τό ὁποῖο ἀπέρριπτε ὄχι μόνο τήν ὀρθολογική μεθοδολογία τῆς σχολαστικῆς θεολογίας, ἀλλά καί τίς καινοτομίες τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας. Τό ἀντιλατινικό του φρό-

νημα ἐκφράσθηκε ὄχι μόνο στήν *"Προθεωρίαν"* τοῦ *"Κατά Λατίνων"* ἔργου τοῦ Νείλου Καβάσιλα, ἀλλά καί στό ἔργο του *"Ερμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας"* (κεφ. 29-30). Ὁ Νικόλαος Καβάσιλας μέ τό συγγραφικό του ἔργο ὑψώθηκε ὑπεράνω τῶν θεολογικῶν ἀντιπαραθέσεων τῆς ἐποχῆς του καί προσέφερε μία καθολικότερη εἰκόνα τῆς πατερικῆς παραδόσεως γιά τό αὐθεντικό περιεχόμενο τῆς ὀρθοδόξου πνευματικότητας.

Τήν προσπάθειά του συνέχισε ὁ *ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Συμεών* (1410-1429), ὁ ὁποῖος ἐπιχείρησε νά ἐξηγήση τόν συμβολισμό τῶν τελετῶν καί τῶν προσευχῶν τῆς θείας λατρείας (PG 155). Ὁ Συμεών ὑπῆρξε ὁ τελευταῖος τῆς σειρᾶς τῶν μεγάλων ἀρχιεπισκόπων Θεσσαλονίκης, οἱ ὁποῖοι διακρίθηκαν γιά τήν προσφορά τους στήν ἑρμηνεία τῆς σχέσεως τῆς πατερικῆς παραδόσεως καί τῆς ὀρθοδόξου πνευματικότητας. Στήν ἐποχή του εἶχαν ἤδη κοπάσει οἱ ἡσυχαστικές ἔριδες καί ὑπῆρχε ἔντονο ἐνδιαφέρον γιά τή συστηματικότερη προβολή τῆς λειτουργικῆς πνευματικότητας. Εἶναι πολύ χαρακτηριστικές οἱ λειτουργικές του πραγματεῖες, πολλές ἀπό τίς ὁποῖες παραμένουν ἀνέκδοτες (Ἰω. Φουντούλη, Τό λειτουργικόν ἔργον Συμεών τοῦ Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1966), γιατί ἀποτυπώνουν τό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς του: *"Διάλογος ἐν Χριστῷ κατά πασῶν τῶν αἱρέσεων καί περί τῆς μόνης πίστεως τοῦ Κυρίου Θεοῦ καί Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τῶν ἱερῶν τελετῶν τε καί μυστηρίων πάντων τῆς Ἐκκλησίας"*, *"Ἑρμηνεία περί τε τοῦ θείου ναοῦ καί τῶν ἐν αὐτῷ ἱερέων τε καί διακόνων, ἀρχιερέων τε καί τῶν ὧν ἕκαστος τούτων στολῶν περιβάλλεται, οὐ μήν ἀλλά καί περί τῆς θείας μυσταγωγίας..."*, *"Ἑρμηνεία συνοπτική κατά δύναμιν εἰς τό...θεῖον καί ἱερόν σύμβολον"*, *"Περί ἱερωσύνης..."*, *"Ὑποτύπωσις ἐν συνόψει τῶν ἀκολουθιῶν τῶν ἑορτῶν τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ..."* κ.λπ.

6. Συμπεράσματα

Ἐπί τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω εἶναι δυνατή ἡ συναγωγή ὁρισμένων συμπερασμάτων γιά τή σημασία τῶν ἡσυχαστικῶν ἐρίδων στήν κατοχύρωση τῆς αὐθεντικῆς συνέχειας τῆς πατερικῆς παραδόσεως καί τῆς ἀσκητικῆς πνευματικότητας στή ζωή τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας:

Πρῶτον, ἡ ἡσυχαστική τριβή ὡς μεθοδολογία καί ὡς προοπτική ἦταν ὄχι βεβαίως μία καινοφανής ἤ ἐκκεντρική ἐπινόηση τῶν μοναχῶν τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα, ἀλλά μία ἀπ'ἀρχῆς ἐνδιάθετη ροπή τῆς ἀσκητικῆς πνευματικότητας τοῦ ἀνατολικοῦ Μοναχισμοῦ, ἡ ὁποία ἐκφράσθηκε κατά ποικίλους τρόπους στίς διάφορες ἐποχές τῆς ἱστορικῆς του πορείας. Ἡ ἐν ἡσυχίᾳ ἄσκηση καί ἡ ἀδιάλειπτη προσευχή ἀποτελοῦσαν πάντοτε ὀργανικά καί ἀναπαλλοτρίωτα στοιχεῖα τῶν πνευματικῶν ἀναζητήσεων τοῦ ἀνατολικοῦ μοναχισμοῦ, τά ὁποῖα συστηματοποιήθηκαν σταδιακά γιά νά διαμορφώ-

σουν *μία νέα μεθοδολογία ἀσκήσεως* καί νά προσδώσουν ὑψηλότερο πνευματικό περιεχόμενο στό ἀσκητικό ἰδεῶδες. Συνεπῶς, *ἡ μέθοδος τῆς ἡσυχαστικῆς τριβῆς* προϋπῆρχε τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα στόν ἀνατολικό μοναχισμό, ἀλλά τελειοποιήθηκε στή σιναϊτική ἀσκητική πρακτική καί μεταλαμπαδεύθηκε ἀπό τόν Γρηγόριο τόν Σιναΐτη στό Ἅγιον Ὄρος, ἀποδείχθηκε δέ τό κύριο κίνητρο γιά τήν ἀνανέωση τῆς χαλαρωμένης ἀσκητικῆς πνευματικότητας τοῦ ἀνατολικοῦ μοναχισμοῦ καί διαδόθηκε, μετά τό πέρας τῶν ἡσυχαστικῶν ἐρίδων, σέ ὅλα τά μεγάλα μοναστικά κέντρα τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς.

Δεύτερον, τά πνευματικά ἀγωνίσματα τῆς ἡσυχαστικῆς ἀσκήσεως ἐντάσσονται στή *σωτηριολογική προοπτική* τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ *"κατ'εἰκόνα"* στόν ἄνθρωπο καί τῆς συνεχοῦς κοινωνίας του μέ τόν Θεό διά τῆς μετοχῆς στίς ἄκτιστες θεῖες ἐνέργειες, οἱ ὁποῖες πηγάζουν ἀπό τήν ἀμέθεκτη θεία οὐσία καί εἶναι μεθεκτές διά τῆς θείας χάριτος καί τῆς πνευματικῆς τελειώσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ διαλεκτική ἀντίθεση μεταξύ τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ καί τοῦ Βαρλαάμ τοῦ Καλαβροῦ ἐπικεντρώθηκε ἀφ'ἑνός μέν στή δυνατότητα διακρίσεως τῆς θείας οὐσίας καί τῶν ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν, ἀφ'ἑτέρου δέ στή μέθοδο προσπελάσεως τοῦ ἀνθρώπου στόν χῶρο τῆς ἄκτιστης θείας πραγματικότητας. *Ὁ Βαρλαάμ, ὅπως καί πολλοί σχολαστικοί θεολόγοι, ἐδέχοντο τήν προτεραιότητα τῆς ἀπρόσωπης θείας οὐσίας ἔναντι τοῦ προσωπικοῦ εἶναι τῆς τρισυποστάτου θεότητας, ἐκινεῖτο δηλαδή ἀπό τό ὀντολογικό πρός τό ὀντικό ἐπίπεδο.* Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς, ὅπως καί ἡ ὅλη πατερική παράδοση, προέτασσε τό προσωπικό εἶναι τοῦ Θεοῦ, στό ὁποῖο ἐνέτασσε τή θεία οὐσία: *"Οὐ γάρ ἐκ τῆς οὐσίας ὁ ὤν, ἀλλ'ἐκ τοῦ ὄντος ἡ οὐσία. Αὐτός γάρ ὁ ὢν ἐν ἑαυτῷ συνείληφε τό εἶναι"* (Ὑπέρ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων, 3, 2, 12).

Τρίτον, ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς καί οἱ ὁμόφρονές του ὑποστήριζαν, ἐπί τῇ βάσει τῆς πατερικῆς παραδόσεως, τή διάκριση μεταξύ τῆς ἀμέθεκτης θείας οὐσίας καί τῶν μεθεκτῶν θείων ἐνεργειῶν καί θεωροῦσαν ὅτι μέ τήν ἀδιάλειπτη προσευχή καί τήν ἡσυχαστική τριβή εἶναι δυνατή ἡ ἀναγωγή τοῦ πιστοῦ στή θεωρία τῆς θείας δόξας καί στή νοερά αἴσθηση τοῦ ἀκτίστου θείου φωτός. *Τό ἄκτιστο θεῖο φῶς τῆς ἡσυχαστικῆς ἐμπειρίας εἶναι φυσικό, ἀλλά ὄχι κτιστό, σύμβολο καί προάγγελος τοῦ φωτός τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ὅπως τό φῶς τῆς αὐγῆς προαναγγέλλει τό φῶς τοῦ ἡλίου.* Ἡ σχολαστική θεολογία τῆς Δύσεως δέν κατανοοῦσε τή λεπτή διάκριση μεταξύ τοῦ *φυσικοῦ* καί τοῦ *κτιστοῦ*, γι'αὐτό καί ταύτιζε τά δύο στή θεολογική ἑρμηνεία τοῦ θαβωρίου φωτός. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό, ὁ Βαρλαάμ καί οἱ ὁμόφρονές του βυζαντινοί φιλόσοφοι (*Γρηγόριος Ἀκίνδυνος, Νικηφόρος Γρηγορᾶς, Δημήτριος καί Πρόχορος Κυδώνης, Μανουήλ Καλέκας* κ.ἄ.) θεωροῦσαν ἀδιανόητη, ἐπί τῇ βάσει καί τῶν φιλοσοφικῶν ἀρχῶν, ὁποιαδήποτε διάκριση μεταξύ θείας οὐσίας καί θείας

ἐνέργειας καί ὑποστήριζαν ὅτι εἶναι ἀδύνατη ἡ γνώση τοῦ ἀκίνητου στήν ὑπερβατικότητά του Θεοῦ χωρίς τήν προηγούμενη μύηση στήν *καθαρτική δύναμη* τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Μόνο ἡ φιλοσοφία ἱκανώνει τόν νοῦ ὄχι μόνο γιά τήν κατ'ἀναλογίαν πρός τή γνώση τῶν ὄντων *φυσική γνώση τοῦ Θεοῦ,* ἀλλά καί γιά τήν εὐθεία ἀναγωγή του στήν ἄκτιστη θεία πραγματικότητα, γι'αὐτό καί οἱ ἄμοιροι τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἡσυχαστές μοναχοί δέν ἦταν δυνατόν νά ἀναχθοῦν στή θεωρία τῆς θείας δόξας.

Τέταρτον, ἡ θεολογική διαφωνία ὡς πρός τή διάκριση τῆς θείας οὐσίας καί τῶν ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν *ἐμπεριεῖχε ὅλα τά σπέρματα τῶν σωτηριολογικῶν της προεκτάσεων.* Αὐτές κατέστησαν σαφέστερες ὄχι μόνο μέ τήν ἀμφισβήτηση ἀπό τόν Βαρλαάμ καί τούς ὁμόφρονές του τῆς πνευματικῆς ἐμπειρίας τῶν ἡσυχαστῶν, ἀλλά καί μέ τήν προβολή ἑνός ἀκίνητου στήν ὑπερβατικότητά του φιλοσοφικοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος δέν ἐνεργεῖ καί δέν κατευθύνει τήν ἱστορία τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Συνεπῶς, ὁ ἄνθρωπος μόνο μέ τήν *"σωτηριώδη, καθαρτικήν τε καί τελεστικήν"* δύναμη τῆς φιλοσοφίας καθαίρεται ἀπό τό *"πάθος τῆς ἀγνοίας"*, κατακτᾶ *"ἐκ τῆς γνώσεως τό κατ'εἰκόνα"* καί ἀνάγεται *"εἰς μυστικωτέραν καί ὑψηλοτέραν θεωρίαν"* τοῦ Θεοῦ. Ὁ ἁπλός πιστός δέν μπορεῖ νά κατακτήση τή θεωρία αὐτή μέ μόνη τή συμμετοχή του στή μυστηριακή ζωή τῆς Ἐκκλησίας ἤ μέ τήν τήρηση τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ μόνες αὐτές δέν ἀρκοῦν *"τελείως καθᾶραι τήν ψυχήν τοῦ ταύτας τηρήσαντος"*, ἡ δέ κατόρθωση *"τελειότητός τε καί ἁγιότητος"* εἶναι ἀδύνατη χωρίς τήν καθαρτική δύναμη τῆς φιλοσοφικῆς γνώσεως.

Πέμπτον, ἄν ὅμως ὁ *"τέλειος ἄνθρωπος καί φιλόσοφος καί κεκαθαρμένος"* εἶναι μόνο ὁ τέλειος γνώστης τῆς φιλοσοφίας, ἐνῶ ὁ ἁπλός ἄνθρωπος τῆς πίστεως εἶναι *"ἄναγνος καί ἀτελής"*, τότε σχετικοποιεῖται ὄχι μόνο ἡ λυτρωτική ἀξία τῆς ἐν Χριστῷ θείας οἰκονομίας, ἀλλά καί ἡ ὅλη σωτηριολογική ἀποστολή τῆς Ἐκκλησίας. Ὑπό τή σωτηριολογική αὐτή προοπτική κατανοεῖται πληρέστερα τόσο ἡ ἔνταση τῆς θεολογικῆς ἀντιπαραθέσεως, ὅσο καί ἡ ἐνεργοποίηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς συνειδήσεως γιά τή συνοδική ἀντιμετώπιση τοῦ ὅλου ζητήματος. Οἱ ἀποφάσεις τῶν συνόδων τοῦ 1341, 1347 καί 1351 διακήρυξαν τήν αὐτάρκεια τῶν ἐξ ἀποκαλύψεως ἀληθειῶν τῆς χριστιανικῆς πίστεως γιά τή σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου. Ὑπό τήν ἀσφαλῆ καθοδήγηση τῆς Ἐκκλησίας καί ὑπό τό φῶς τῆς πατερικῆς παραδόσεως ὁ πιστός δύναται, ἕνεκα τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ καί μέ τή βοήθεια τῆς θείας χάριτος, νά τελειωθῆ καί διά τῆς συνεχοῦς ἀσκήσεως, τῆς ἀδιαλείπτου προσευχῆς καί τῆς μυστηριακῆς μετοχῆς νά ἀναχθῆ στή θεωρία τῆς θείας δόξας καί στήν ἕνωσή του μέ τόν Θεό, ἔστω καί ἄν στερεῖται τή φιλοσοφική παιδεία ἤ τήν ἐπιστημονική γνώση.

Ἕκτον, ἡ ταύτιση ἀπό τόν Βαρλαάμ καί τούς ὁμόφρονές του τῆς

θείας οὐσίας καί τῆς θείας ἐνέργειας κατά τήν ἐπίθεσή του στή διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ εἶχε ἤδη καθιερωθῆ καί στή σχολαστική θεολογία τῆς Δύσεως. Ἡ διάδοση τῶν σχολαστικῶν ἔργων καί εἰδικότερα τῶν συστηματικῶν ἔργων τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη μεταξύ τῶν λατινικῶν κοινοτήτων καί μονῶν τῆς περιοχῆς τῆς Κπόλεως καί τῆς Ἀνατολῆς διευκόλυνε *τή διαλεκτική συνάντηση τῆς ὀρθοδόξου καί τῆς σχολαστικῆς θεολογίας μέ ἐπίκεντρο τό συγκεκριμένο ζήτημα τῶν ἡσυχαστικῶν ἐρίδων.* Κατά τή συνάντηση αὐτή ἀποδείχθηκαν οἱ εὐρύτερες διαστάσεις τῆς θεολογικῆς διαφωνίας τοῦ Βαρλαάμ καί τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ. Πράγματι, *ὅλοι οἱ ἀντιπαλαμίτες βυζαντινοί φιλόσοφοι κατέστησαν λατινόφρονες, ὅπως καί ὅλοι οἱ λατινόφρονες ἦσαν κατά πεποίθηση ἀντιπαλαμίτες,* παρά τίς ἀφετηριακές τους ἐπιφυλάξεις ἔναντι τῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας τῶν πρώτων ἐκπροσώπων τῆς ἀντιπαλαμικῆς τάσεως (Βαρλαάμ, Γρηγορίου Ἀκινδύνου καί Νικηφόρου Γρηγορᾶ). Ἡ προβολή τῶν οὐσιαστικῶν ἀντιθέσεων τῆς ὀρθοδόξου θεολογίας πρός τήν ἀντίστοιχη προβληματική τῆς σχολαστικῆς θεολογίας προκάλεσε μία γενικότερη σύγκρουση τῶν δύο θεολογικῶν παραδόσεων, ἀφοῦ ἡ συνοδική καταξίωση τῆς παλαμικῆς θεολογίας στήν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία προσέδωσε σαφέστερο θεολογικό περιεχόμενο στίς διαφορές μεταξύ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν. Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι τόσο ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς, ὅσο καί οἱ ὑπέρμαχοι τῆς παλαμικῆς διδασκαλίας ἔγραψαν ἀξιόλογες ἀντιρρητικές πραγματεῖες *"Κατά Λατίνων"* μέ ἰδιαίτερη ἔμφαση στήν ἀναίρεση τῆς σχολαστικῆς θεολογικῆς βάσεως τοῦ filioque, ὅπως καί ὅλοι οἱ βυζαντινοί θαυμαστές τῆς σχολαστικῆς θεολογίας ἔγραψαν πραγματεῖες *"Κατά τῆς αἱρέσεως τῶν παλαμιτῶν".* Οἱ βυζαντινοί δηλαδή ἀντιπαλαμίτες φιλόσοφοι, *κατά κανόνα ὀνοματοκράτες ἤ νομιναλιστές,* προέβαλαν κατά τρόπο θετικό τίς ἀρχές τῆς σχολαστικῆς θεολογίας, ὁ ὁποία ὅμως ἐξαρθρώθηκε τελικῶς ὅπως εἴδαμε, ἀπό τήν πολεμική τῶν *νομιναλιστῶν φιλοσόφων* τῆς Δύσεως.

Ἕβδομον, ἡ συνοδική κατοχύρωση τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ ἀνέδειξε τήν ὑπεροχή τῆς αὐθεντίας *τόσο τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως ἔναντι τῶν φιλοσοφικῶν συλλογισμῶν, ὅσο καί τοῦ ἀποδεικτικοῦ ἔναντι τοῦ διαλεκτικοῦ συλλογισμοῦ στόν χῶρο τῆς θεολογίας.* Ἡ κίνηση πρός τή θεογνωσία δέν εἶναι μία ἁπλῆ νοησιαρχική ἀναγωγή διά τῶν αἰσθητῶν πρός τά ὑπεραισθητά ἤ διά τῆς καθαρτικῆς δυνάμεως τῆς γνώσεως πρός τή θεωρία τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ ὁ κτιστός καί πεπερασμένος νοῦς δέν δύναται νά διαπεράση τά ὅρια τοῦ κτιστοῦ καί νά διεισδύση στά βάθη τῆς ἄκτιστης θείας πραγματικότητας. Ἀντιθέτως, ὁ ἄνθρωπος δύναται νά γνωρίση καί νά βιώση διά τῆς πίστεως τό περιεχόμενο τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως καί νά ἀναχθῆ διά τῆς συνεχοῦς προσευχῆς καί

τῆς μυστηριακῆς ἐμπειρίας στή μέθεξη τῶν ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν, στήν κοινωνία μέ τόν Θεό καί στή γνώση τοῦ Θεοῦ.

Ὄγδοον, ἡ ἐπικέντρωση τῶν θεολογικῶν ἀντιπαραθέσεων στήν εἰδικότερη *προοπτική τῆς ἀσκητικῆς πνευματικότητας* ἀπέρρεε ἀπό τήν ἀμφισβήτηση κυρίως τῆς ἐμπειρίας τῶν ἡσυχαστῶν μοναχῶν καί ὁπωσδήποτε δέν *ὑποδήλωνε τήν ὑποβάθμιση τῆς μυστηριακῆς ἐμπειρίας ἔναντι τῆς ἀσκητικῆς θεωρίας*, ἀφοῦ στήν ὀρθόδοξη πατερική παράδοση ἡ μία ἐμπεριέχει τήν ἄλλη, ὅπως μάλιστα ἑρμηνεύθηκε ἀπό ἐξέχοντες ἐκπροσώπους τῆς παλαμικῆς θεολογίας (Νεῖλο καί Νικόλαο Καβάσιλα, Συμεών Θεσσαλονίκης κ.ἄ.).

Ἔνατον, ἡ ἐπίσημη καί ἐπανειλημμένη συνοδική κατοχύρωση (1341, 1347, 1351, 1368) τόσο τῆς ἡσυχαστικῆς μεθόδου ἀσκήσεως, ὅσο καί τῶν ἐξόχων πνευματικῶν καρπῶν τῆς ἡσυχαστικῆς ἐμπειρίας συνετέλεσαν, ὅπως θά δοῦμε, τά μέγιστα στήν ἀνανέωση ὄχι μόνο τοῦ μοναχικοῦ βίου, ἀλλά καί τῆς λειτουργίας τῆς συνοδικῆς συνειδήσεως τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἐνθουσιαστική ὑποδοχή τῆς μεθόδου τῆς *"ἡσυχαστικῆς τριβῆς"* στά μεγάλα μοναστικά κέντρα ὅλων τῶν ὀρθοδόξων λαῶν συνδέθηκε κατ'ἀνάγκην καί πρός τήν πανορθόδοξη ἀποδοχή τῆς θεολογίας τῶν *συνοδικῶν Τόμων*, ἡ ὁποία ἐντάχθηκε πλέον ὀργανικά στήν ὀρθόδοξη δογματική διδασκαλία καί πνευματικότητα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η

ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ ΑΝΑΤΟΛΗΣ ΚΑΙ ΔΥΣΕΩΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Κύριες πηγές καί βοηθήματα, ἐκτός ἀπό τά ἱστορικά καί χρονογραφικά ἔργα, γιά τήν παρακολούθηση τῶν ἑνωτικῶν ἀποπειρῶν καί τῶν θεολογικῶν συζητήσεων μεταξύ τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως μετά τό μέγα σχίσμα εἶναι: **α)** *Τά πρακτικά τῶν δυτικῶν ἑνωτικῶν καί μεταρρυθμιστικῶν συνόδων τῆς Λυών τοῦ 1274* (MANSI, XXIV, 35-135), τῆς Πίζας τοῦ 1409 (MANSI, XXVII, 1-502), *τῆς Κωνσταντίας, 1414-1418* (MANSI, XXVII, 519-1240), *τῆς Βασιλείας, 1431-1442* (MANSI, XXIX-XXX) *καί τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας, 1438-1439* (MANSI, XXXI, 463-1998. ΣΙΛΒΕΣΤΡΟΥ ΣΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀπομνημονεύματα, ἐκδ. Creyghton, Hagae 1660). **β)** *Οἱ ἀντιρρητικές ἤ πολεμικές πραγματεῖες ὀρθοδόξων καί λατίνων ἐκκλ. συγγραφέων γιά τίς κύριες θεολογικές διαφορές μεταξύ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν,* ἤτοι: ΦΩΤΙΟΥ (PG 102, 279-400), ΛΕΟΝΤΑ ΑΧΡΙΔΟΣ (PG 120, 835-844), καρδιναλίου ΟΥΜΒΕΡΤΟΥ (PG 120, 983-1000. PL 143, 930-974, 1002-1004), ΝΙΚΗΤΑ ΣΤΗΘΑΤΟΥ (PG 120, 1011-1022), ΛΕΟΝΤΑ ΡΩΣΙΑΣ (ἐκδ. A. Pavlov, Krititseskie Opyty, 1878, 115-132), ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΥ Ἀχρίδος (PG 126, 221-249), ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ Νικαίας (ἐκδ. Ἀ. Δημητρακοπούλου, Ἐκκλ. Βιβλιοθήκη, 1866), ΑΝΣΕΛΜΟΥ Ἀβελβέργης (PL 188, 1139-1248), ΠΕΤΡΟΥ ΧΡΥΣΟΛΑΝΟΥ (PG 127, 911-920), πάπα ΙΝΝΟΚΕΝΤΙΟΥ Γ΄ Ἐπιστολές (PL 215), ΙΩΒ Ἰασίτη (ἐκδ. J. Hergenröther, Photius., II, 526 κέξ), ΙΩΑΝΝΗ ΒΕΚΚΟΥ (PG 141, 15-157, 925-941), ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΜΕΛΙΤΗΝΙΩΤΗ (PG 141, 1032-1273), ΜΑΞΙΜΟΥ ΠΛΑΝΟΥΔΗ (PG 141, 1276-1308), ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΑΚΡΟΠΟΛΙΤΗ (ἐκδ. Ἀ. Δημητρακοπούλου, Ἐκκλ. Βιβλιοθήκη, 1866, 395-411), ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΒΛΕΜΜΥΔΗ (PG 142, 533-584), ΘΕΟΛΗΠΤΟΥ ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΙΑΣ (PG 143, 381-404), ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ (ἐκδ. Π. Χρήστου, Γρηγορίου Παλαμᾶ συγγράμματα, τόμ. 5, 1962-1992), ΝΕΙΛΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ (PG 149, 683-729), ΒΑΡΛΑΑΜ ΚΑΛΑΒΡΟΥ (PG 151, 1266-1330), ΜΑΝΟΥΗΛ ΚΑΛΕΚΑ (PG 152, 17-258), ΜΑΞΙΜΟΥ ΧΡΥΣΟΒΕΡΓΗ (PG 154, 1217-1230), ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ (PG 155, 33-176), ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΜΑΜΜΑ (PG 160, 13-205), ΜΑΡΚΟΥ ΕΥΓΕΝΙΚΟΥ (ἐκδ. Ἰω. Καρμίρη, Τά δογματικά καί συμβολικά μνημεῖα., I, 421-429), Καρδιναλίου ΒΗΣΣΑΡΙΩΝΑ (PG 160, 13-205), ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ ΣΧΟΛΑΡΙΟΥ (PG 160, 161), ΔΟΣΙΘΕΟΥ Ἱεροσολύμων (*Τόμος Καταλλαγῆς*, Ἰάσιον 1692. *Τόμος Χαρᾶς*, Ἰάσιον 1705) κ.ἄ. *γ) Ἀπό τήν πλουσιότατη διεθνῆ βιβλιογραφία χρησιμότερα εἶναι τά ἀκόλουθα ἔργα:* L. ALLATIUS, De Ecclesiae occidentalis et orientalis perpetua consensione, Coloniae Agr., 1648. Α. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Ἱστορία τοῦ σχίσματος τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας ἀπό τῆς Ὀρθοδόξου Ἑλληνικῆς, Λειψία, 1867. J. HERGENRöTHER, Photius, Patriarch von Konstantinopel, τόμ. 3, Regensburg 1867-1869. Α. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ, Μᾶρκος ὁ Εὐενικός καί ἡ ἐν Φλωρεντίᾳ

σύνοδος, 'Αθῆναι 1899. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Σίλβεστρος Συρόπουλος καί τά ἀπομνημονεύματα αὐτοῦ τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ συνόδου, Νέα Σιών, 18, 1923. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Αἱ κατά τόν ΙΕ' αἰῶνα ἀπόπειραι πρός ἕνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν, Θεολογία, 1, 1923. Ν. ΚΑΛΟΓΕΡΑ, Μᾶρκος ὁ Εὐγενικός καί Βησσαρίων ὁ Καρδινάλις, 'Αθῆναι 1893. W. MILLER, The Latins in the Levant (1204-1566), 1908. C. J. HEFELE - H. LECLERCQ, Histoire des Conciles, Paris 1907-1914. A. PICHLER, Geschichte der Kirchlichen Trennung Zwischen Orient und Occident, τόμ. 2, München 1864,1865. L. MOHLER, Kardinal Bessarion, Paderborn 1923. A. D'ALLES, La question du purgatoire au concile de Florence en 1438, Gregorianum, 3, 1922, 9-50. M. VILLER, La question de l'Union des Eglises entre Grecs et Latins depuis le Concile de Lyon jusqu' à celui de Florence (1274-1438), Louvain 1922. G. MERCATI, Scritti d'Isidoro il cardinale Ruteno, Roma 1926. A. MICHEL, Humbert und Kerullarios, τόμ. 2, Paderborn 1924, 1930. V. GRUMEL, Les Regestes de Actes du patriarcat de Constantinople, τόμ. 2, 1932, 1936. F. BECKER, Giuliano Cesarini, Kallmünz 1935. ΧΡ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, 'Απόπειραι ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν (1204-1261), Θεολογία, 14, 1936, 5-23. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Τό πρωτεῖον τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης, 'Αθῆναι 1930. G. HOFFMAN, Die Konzilsarbeit in Ferrara, Orient. Christ. Periodica, III, Roma 1937. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Formae praeviae ad definitionem concilii Florentini de processione Spiritus sancti, Acta Acad. Valehradensis, 13, 1937, 81-105, 237-260. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Die Konzilsarbeit in Florenz, 26 Febr. 1438-26 Febr. 1448, Orient. Christ. Periodica, IV, 1938, 157-188, 372-422. A. ZIEGLER, Die Union des Konzils von Florenz in der russischen Kirche, Würzburg 1939. M.JUGIE, La question du purgatoire au concile de Ferrare-Florence, Echos d'Orient 20, 1921, 269-282. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Le schisme byzantin, Paris 1941. A. FLICHE, Le problème oriental au second Concile oecuménique de Lyon 1274, Orient. Christ. Periodica, XIII, 1947, 475-485. Α. ΚΥΡΟΥ, Βησσαρίων ὁ Ἕλλην, τόμ. 2, 'Αθῆναι 1947. O. HALECKI, From Florence to Brest, Rome 1958. Ι. ΚΑΡΜΙΡΗ, Τά δογματικά καί συμβολικά μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, τόμ. 2, 'Αθῆναι 1952-3.S. RUNCIMAN, A History of the Crusades, τόμ. 3, Cambridge 1951-1954. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, The Eastern Schism, Oxford 1955. J. GILL, The Council of Florence, Cambridge 1959. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Constance, Bâle, Florence, Paris 1965. V. LAURENT, Les préliminaires du concile de Florence, Revue des Etudes Byzantines 20, 1962, 5-60. Β. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία, 'Αθῆναι 1959. D. J. GEANACOPOULOS, The Council of Florence (1438-1439) and the Problem of Union between the Greek and the Latin Churches, Church History, 24, 1955, 324-346. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Emperor Michael Paleologus and the West, Cambridge Mass. 1959. B. ROBERG, Die Union zwishen der griechischen und der lateinischen Kirche auf dem II. Konzil von Lyon (1274), Bonn 1964. J. DE GARREAUX, L'union des Eglises au conceil de Ferrare-Florence, Chêvetogne 1966. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Les Grecs au concil d'union Ferrare-Florence 1438-1439, Paris 1969. Μ. ΦΑΡΑΝΤΟΥ, Ἡ θεολογία Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου, 'Αθῆναι 1969. Θ. ΖΗΣΗ, Γεννάδιος Β' Σχολάριος, Θεσσαλονίκη 1980. ΒΛ. ΙΩ. ΦΕΙΔΑ, Ἐκκλ. Ἱστορία, ΙΙ, 'Αθῆναι 1973 (πολυγρ.). ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Anathèmes et schisme. Conséquences ecclésiologiques de la levée des anathèmes, Koinonia, 1975, 75-86. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Presupposés fondamentaux pour un dialogue théologique officiel entre l'Eglise orthodoxe et l'Eglise catholique-romaine, Proche Orient Chrétien, 1977, 220-229. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Θεολογικός διάλογος Ὀρθοδόξου καί Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας ἀπό τοῦ σχίσματος μέχρι τῆς ἁλώσεως (1054-1453), 'Αθῆναι 1977. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Αὐτόματος διερμηνεία καί μεταφράσεις εἰς τήν σύνοδον Φερράρας-Φλωρεντίας, Νομοκ. Ἐπιθεώρ. "Χριστιανός", 28, 1989, 121-130. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Herméneutique et patristique au concile de Florence, 1989. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Μεθοδολογικά προβλήματα τῆς συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας, 'Αθῆναι 1990. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία τῆς Ρωσίας

(988-1988), Ἀθῆναι 1988. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Βυζάντιο. Βίος - Θεσμοί -Κοινωνία - Ἐκκλησία - Παιδεία - Τέχνη, Ἀθῆναι 1991³.

1. Οἱ Σταυροφορίες καί οἱ ἐκκλησιαστικές συνέπειες

Οἱ σχέσεις τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως ἀπό τό μέγα σχίσμα (1054) καί μέχρι τήν ἅλωση τῆς Κπόλεως ἀπό τούς Τούρκους (1453) προσδιορίσθηκαν ἀφ'ἑνός μέν ἀπό τίς διαφορετικές πολιτικές ἐξελίξεις στήν Ἀνατολή καί στή Δύση, ἀφ'ἑτέρου δέ ἀπό τήν πιεστική πολιτική καί οἰκονομική παρουσία τῆς Δύσεως στήν Ἀνατολή, ἡ ὁποία συνδύαζε τήν ἐμπορική ἐκμετάλλευση τῆς αὐτοκρατορίας ἀπό τίς ναυτικές δημοκρατίες τῆς Ἰταλίας (*Βενετία, Γένουα, Πίζα κ.ἄ.*) καί τήν πολιτικο-ἐκκλησιαστική δραστηριότητα τῶν σταυροφορικῶν κρατιδίων τῆς Ἀνατολῆς κατά τήν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό οἱ σχέσεις τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως μετά τό μέγα σχίσμα (1054) ἀναπτύχθηκαν ἀσχέτως πρός τήν ἐπιθυμία ἤ τόν στόχο μιᾶς κανονικῆς ἀποκαταστάσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἑνότητας. Ὁ παπικός θρόνος, ἀπορροφημένος, ὅπως εἴδαμε, στόν περί "*περιβολῆς*" ἀγώνα ἐναντίον τῶν βασιλέων τῆς Γερμανίας καί κατευθυνόμενος ἀπό τούς δραματιστές μιᾶς παγκόσμιας κυριαρχίας σχολαστικούς θεολόγους ἤ τούς ἀνθέλληνες φράγκους ἐκφραστές τῆς παπικῆς μεταρρυθμίσεως, δέν μπόρεσε νά ἐπανεκτιμήση τά αἴτια τοῦ σχίσματος. Ἄλλωστε, καί ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς, ἡ ὁποία ζοῦσε τίς πολιτικές περιπέτειες τῆς αὐτοκρατορίας κυρίως μετά τή μάχη τοῦ Ματζικέρτ (1071) καί εἶχε σαφῆ συνείδηση τῶν παπικῶν παρεκκλίσεων, δέν ἀνέλαβε μία ἐπίσημη ἑνωτική πρωτοβουλία. Ὡστόσο, οἱ βυζαντινοί αὐτοκράτορες εἶχαν πλήρη συνείδηση τῆς ἀνάγκης ἀγαθῶν σχέσεων πρός τόν παπικό θρόνο καί πρός τή Δύση γενικότερα, λόγῳ κυρίως τῆς ἀναπτύξεως τῆς δυνάμεως τῶν Νορμανδῶν καί τῶν ἀπειλητικῶν βλέψεών τους στίς δυτικές ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ νεοφανής δυτικός κίνδυνος, σέ ἐποχή μάλιστα κατά τήν ὁποία τά βλέμματα τῆς αὐτοκρατορίας ἦσαν ἐστραμμένα πρός τήν Ἀνατολή γιά τήν ἐξουδετέρωση τῆς ἀπειλητικῆς ἐπεκτάσεως τῶν Σελτζουκιδῶν Τούρκων, προϋπέθετε τήν ἐκτόνωση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐντάσεως ἤ καί τήν ἐνεργό συμπαράσταση τοῦ παπικοῦ θρόνου γιά τήν ἐξασφάλιση ἐνισχύσεων καί ἀπό τή Δύση.

Οἱ *Σταυροφορίες* ὑπῆρξαν θεωρητικῶς μία ἰδιότυπη μορφή συμπαραστάσεως τῆς Δύσεως πρός τήν Ἀνατολή, οἱ ὁποῖες ὅμως ἔπληξαν, ὅπως θά δοῦμε, τήν ἴδια τήν ὑπόσταση τῆς αὐτοκρατορίας. Ἐν τούτοις, κατέστησαν ἐπιτακτικότερη τήν ἀνάγκη ἀμβλύνσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀντιθέσεων Ἀνατολῆς καί Δύσεως. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό καί μέ πρωτοβουλία τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων διεξήχθησαν πολλές *θεολογικές*

συζητήσεις (1054-1204) ἤ ἀναλήφθηκαν ὁρισμένες *ἑνωτικές πρωτοβουλίες* (1204-1453) γιά νά ἐξυπηρετηθοῦν τά πολιτικά κυρίως συμφέροντα τῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ προσπάθειες ὅμως αὐτές ὄχι μόνο ἀπέτυχαν, ἀλλά θά μποροῦσε νά ὑποστηριχθῆ βασίμως ὅτι καί ἐπέσπευσαν τήν πτώση τῆς αὐτοκρατορίας. Πράγματι, οἱ σταυροφόροι διέβρωσαν, διέσπασαν καί ἀποδυνάμωσαν τόν ὀργανισμό τῆς αὐτοκρατορίας στήν Ἀνατολή, ἐνῶ οἱ ναυτικές πόλεις τῆς Βενετίας, τῆς Γένουας καί τῆς Πίζας ἀπορρόφησαν μέ τά ἐπαχθῆ γιά τή βυζαντινή οἰκονομία ἐμπορικά τους προνόμια καί τήν τελευταία δυνατότητα οἰκονομικῆς ἀναρρώσεώς της. Ἡ ἀπρόβλεπτη καί δυναμική αὐτή δυτική παρέμβαση στή ζωή τῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως ἐπίσης καί ἡ ἀποδιοργάνωση τῆς ἐσωτερικῆς κοινωνικῆς συνοχῆς μέ τήν προοδευτική συνειδητοποίηση τῶν συνεπειῶν τῆς μετατροπῆς τῆς βυζαντινῆς *"Προνοιας"* σέ μία ἀνατολική μορφή φεδουαρχικοῦ συστήματος, προδιέγραφαν μέ ἀπαισιοδοξία τά ὅρια ἐπιβιώσεώς της καί ἄφηναν ἐλεύθερο ἔδαφος στήν τουρκική ἐπέκταση. Τοῦτο μπορεῖ νά κατανοηθῆ σαφέστερα καί ἀπό μόνο τό γεγονός ὅτι ἡ πρώτη ἅλωση τῆς Κπόλεως καί ἡ διάλυση τῆς αὐτοκρατορίας (1204) ἦταν ἀποτέλεσμα τοῦ σταυροφορικοῦ συνδρόμου τῆς Δύσεως. Πράγματι, χωρίς τήν ἀποσυνθετική γιά τήν αὐτοκρατορία εἰσβολή τῶν ἀλλεπαλλήλων κυμάτων τῶν σταυροφόρων τῆς Δύσεως θά ἦταν ὑπερβολική ὁποιαδήποτε ἀπόδοση μιᾶς ἀποφασιστικῆς σημασίας στόν ἐξ Ἀνατολῶν τουρκικό κίνδυνο, τουλάχιστον μέχρι τίς ἀρχές τοῦ ΙΕ΄ αἰώνα. Ἡ αὐτοκρατορία θά μποροῦσε, ἄν ἦταν ἀπερίσπαστη ἀπό τίς διαλυτικές δυνάμεις τῆς Δύσεως σέ ὅλους τούς τομεῖς τοῦ δημοσίου βίου της, νά ἀπωθήση τούς Τούρκους ἀκόμη καί κατά τίς ἀρχές τοῦ ΙΕ΄ αἰώνα.

Ὁ παπικός θρόνος, μετεωριζόμενος στό χιμαιρικό ὄραμα τῆς κοσμοκρατορίας, δέν μπόρεσε νά διίδη τίς ὀδυνηρές συνέπειες τῶν σταυροφοριῶν γιά τήν ἑνότητα ὄχι μόνο τοῦ ἀνατολικοῦ χριστιανικοῦ κόσμου, ἀλλά καί τῆς Ἐκκλησίας τῆς Δύσεως. Ἄν οἱ συνέπειες τοῦ περί *"περιβολῆς"* ἀγώνα ὑπῆρξαν τελικῶς ὀδυνηρές γιά τό κῦρος τοῦ παπικοῦ θρόνου στή Δύση, οἱ σταυροφορίες δέν θά ἔπρεπε νά θεωρηθοῦν ἄσχετες πρός τήν ἀνάπτυξη κριτικῆς διαθέσεως τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου τῆς Δύσεως ἔναντι τοῦ παπικοῦ θεσμοῦ. Βεβαίως, οἱ συνέπειες αὐτές γιά τή Δύση δέν ἦσαν αἰσθητές κατά τήν πρώτη περίοδο τοῦ ἐνθουσιασμοῦ γιά τήν πολιτική καί τήν οἰκονομική κυριαρχία της στήν ὀρθόδοξη Ἀνατολή, ἀλλά ἡ ἰδιόμορφη συνάντηση τοῦ ἀνατολικοῦ καί τοῦ δυτικοῦ κόσμου κατέδειξε προοδευτικά ὅτι οἱ δομές καί ἡ θεολογία τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς λειτουργοῦσαν κριτικά καί κατακριτικά τόσο ἔναντι τῶν νέων διεκδικήσεων τοῦ παπικοῦ θρόνου, ὅσο καί ἔναντι τῶν νέων κατευθύνσεων τῆς σχολαστικῆς θεολογίας. Ἡ συνεχής πνευματική ἐπικοινωνία τοῦ δυτικοῦ καί τοῦ ἀνατολικοῦ χριστιανικοῦ κόσμου εἶχε πλέον *ὡς μόνιμη γέφυρα τά λατινικά κρατίδια*

τῆς *'Ανατολῆς*, τά ὁποῖα τροφοδοτοῦσαν τή Δύση μέ λατινικές μεταφράσεις τῶν ἔργων ὄχι μόνο τῶν σοφῶν τῆς κλασικῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητας, ἀλλά καί τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς 'Εκκλησίας τῶν πρώτων αἰώνων. 'Η παρουσία τῶν λατινικῶν αὐτῶν κρατιδίων λειτουργοῦσε συγχρόνως καί ὡς ἐρέθισμα γιά τή συνειδητοποίηση τῆς ἀνάγκης ἑνότητας τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου, τήν ὁποία αἰσθανόταν ἐπιτακτικότερη ἡ αὐτοκρατορία, λόγῳ τῆς πιεστικῆς τουρκικῆς ἀπειλῆς κατά τούς ΙΔ΄ καί ΙΕ΄ αἰῶνες. 'Υπό τήν πίεση τῆς παρουσίας τῶν λατινικῶν αὐτῶν κρατιδίων στήν 'Ανατολή *οἱ ἀνεπίσημες θεολογικές συζητήσεις προσέλαβαν ἐκκλησιαστικότερο χαρακτήρα* κατά τόν ΙΓ΄ αἰώνα καί μετασχηματίσθηκαν σέ ἑνωτικές προσπάθειες τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων γιά τήν ἐπιβίωση τῆς αὐτοκρατορίας.

'Υπό τήν ὀνομασία τῶν *Σταυροφοριῶν* εἶναι γνωστές πολλές ἐκστρατεῖες τῶν χριστιανῶν τῆς Δ. Εὐρώπης στήν 'Ανατολή ἀπό τό 1095 μέχρι καί τά μέσα τοῦ ΙΕ΄ αἰώνα μέ τό πρόσχημα τῆς ἀπελευθερώσεως ἤ τῆς ὑπερασπίσεως τοῦ Παναγίου Τάφου ἀπό τούς μουσουλμάνους. Οἱ ἐκστρατεῖες αὐτές περιβλήθηκαν τό κύρος τοῦ πάπα Ρώμης καί ἔλαβαν τελικῶς τόν χαρακτήρα ὄχι μόνο ἑνός πολέμου ἐναντίον τῶν *"ἀπίστων"* μουσουλμάνων, ἀλλά καί ἐναντίον τῶν μή ἐπιθυμούντων νά ὑποταγοῦν στή διοικητική δικαιοδοσία τοῦ πάπα *"αἱρετικῶν"* χριστιανῶν τῆς 'Ανατολῆς. Τά αἴτια τῶν σταυροφοριῶν ὑπῆρξαν ποικίλα καί πολλαπλᾶ, ὁπωσδήποτε ὅμως δέν ἦσαν σαφῆ καί ἐκπεφρασμένα τουλάχιστον κατά τήν κήρυξή τους. Ἄμεσο αἴτιο πρέπει νά θεωρηθῆ ἡ ἀπελευθέρωση τοῦ Παναγίου Τάφου ἀπό τούς Σελτζουκίδες Τούρκους, οἱ ὁποῖοι μετά τήν ὀδυνηρή γιά τή βυζαντινή αὐτοκρατορία μάχη τοῦ Ματζικέρτ (1071) ἔγιναν κύριοι τῆς καταστάσεως στίς ἀνατολικές ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας. 'Η ἅλωση τῆς 'Ιερουσαλήμ ἀπό τούς ἀλλοθρήσκους εἶχε μεγάλη ἀπήχηση στή Δ. Εὐρώπη, ἀφοῦ κατέστησε δυσχερέστατη τή μετάβαση τῶν προσκυνητῶν στήν Παλαιστίνη καί ἔθιξε τό θρησκευτικό αἴσθημα τῶν χριστιανῶν. Εἶναι εὐνόητο, ὅτι ἀπό τήν ἐπέκταση τῶν Σελτζουκιδῶν εἶχε πληγῆ καίρια ἡ βυζαντινή αὐτοκρατορία, ὁ δέ αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου 'Αλέξιος Α΄ Κομνηνός (1081-1118) δραματιζόταν ἐπίσης τήν ἀπελευθέρωση τῶν 'Αγίων Τόπων. 'Ο πόλεμος κατά τῶν *"ἀπίστων"* ἦταν συνήθης καί μακραίωνη ἐνασχόληση τῶν Βυζαντινῶν, ὁ δέ 'Αλέξιος Α΄ μετά τό πέρας τῶν πολέμων ἐναντίον τῶν Πετσενέγκων ἤ Πατζινακιτῶν καί τῶν Κουμάνων προετοιμαζόταν γιά μία ἀποφασιστική ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν Σελτζουκιδῶν. 'Απευθύνθηκε καί στή Δύση γιά ἐνισχύσεις, μέ ἐπιστολή του δέ πρός τόν Ροβέρτο τῆς Φλάνδρας ζήτησε ἐπικουρικά στρατεύματα, ἐνῶ οἱ διαπραγματεύσεις του μέ τόν πάπα Οὐρβανό Β΄ (1088-1099), πρός τόν ὁποῖο προτεινόταν ἡ ἕνωση τῶν 'Εκκλησιῶν, ἐξυπηρετοῦσαν τόν ἴδιο σκοπό. Βεβαίως, ὁ 'Αλέξιος Α΄ ζητοῦσε ἀπό τή Δύση ἐπικουρικά

στρατεύματα καί ὄχι σταυροφόρους. Ἡ Δύση ὅμως, ἀντί νά ἀποστείλη ἐπικουρικά στρατεύματα, ἀπέστειλε σταυροφόρους, τούς ὁποίους δέν εἶχε ζητήσει ὁ βυζαντινός αὐτοκράτορας.

Κατά τόν ΙΑ΄ αἰώνα εἶχαν κοπάσει στή Δύση οἱ ἀλλεπάλληλες ληστρικές ἐπιδρομές τῶν Βίκινγκς, τῶν Σαρακηνῶν καί τῶν Μαγυάρων, ἐνῶ οἱ μεγάλοι φεουδάρχες εἶχαν ὀργανώσει τίς ἡγεμονίες τους. Ὡστόσο, ἐνῶ οἱ ἡγεμόνες ἀναζητοῦσαν περιπέτειες, οἱ λαϊκές μάζες ὑπέφεραν ἀπό βαθειά οἰκονομική κρίση καί ἐθέλγοντο ἀπό τήν ἰδέα ἑνός συνδυασμοῦ τῆς περιπέτειας μέ τήν πλούσια λεία. Ὁ ἐμπερίστατος πάπας Οὐρβανός Β΄, ὅταν κάλεσε στή σύνοδο τοῦ Κλερμόν τούς ἡγεμόνες καί τούς χριστιανούς τῆς Δύσεως σέ μία σταυροφορία ἐναντίον τῶν *"ἀπίστων"* Σελτζουκιδῶν γιά τήν ἀπελευθέρωση τῶν Ἁγίων Τόπων, ὁπωσδήποτε δέν ἀνέμενε νά βροῦν οἱ λόγοι του μεγάλη ἀπήχηση. Καί ὁ ἴδιος ὅμως ἔδινε στίς βλέψεις του εὐρύτερες διαστάσεις καί πέρα ἀπό τόν διακηρυχθέντα μέ τήν ἔκκλησή του σκοπό. Πράγματι, ὁ Οὐρβανός Β΄ ἦταν εὐνοούμενος τοῦ Γρηγορίου Ζ΄ καί προερχόταν ἀπό τούς κόλπους τῆς μεταρρυθμιστικῆς κινήσεως τοῦ Κλουνιακοῦ, ἀπέβλεπε δέ στήν ἐπιβολή τῆς δικαιοδοσίας τοῦ πάπα σέ ὁλόκληρη τήν Ἐκκλησία. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό οἱ σταυροφορίες κατέστησαν προοδευτικά ἕνα νέο μέσο ἐκφράσεως τῆς σφοδρῆς ἐπιθυμίας τοῦ παπικοῦ θρόνου γιά τήν ὑποταγή καί τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Ὁ πόλεμος κατά τῶν *"ἀπίστων"* στήν Ἀνατολή μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου ἔγινε σκληρός ἀγώνας καί κατά τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἐνῶ ἡ ἀπελευθέρωση ἤ ἡ διαφύλαξη τῶν Ἁγίων Τόπων κατέστη ἐφεξῆς δευτερεύουσας σημασίας σκοπός. Οἱ συνέπειες τῆς ἀναπόφευκτης αὐτῆς ἐκτροπῆς τῶν σταυροφοριῶν ὑπῆρξαν ὀδυνηρές γιά τίς σχέσεις τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως, ἀφοῦ ἀφ'ἑνός μέν ἀλλοιώθηκε ὁ *ἐκκλησιαστικός χαρακτήρας* τῶν σχέσεων, ἀφ'ἑτέρου δέ φορτίσθηκε τό σχίσμα μέ τίς ποικίλες *πολιτικο-κοινωνικές ἀντιθέσεις* τῶν βυζαντινῶν ἔναντι ὁποιασδήποτε δυτικῆς παρουσίας στήν Ἀνατολή.

α΄. Ἡ πρώτη Σταυροφορία

Τήν ἄνοιξη τοῦ 1095 ὁ πάπας Οὐρβανός Β΄ συγκάλεσε σύνοδο στήν Πιατσέντσα γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν σοβαρῶν ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας κατά τόν ἀγώνα ἐναντίον τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα. Στή σύνοδο αὐτή κατέφθασαν καί ἀντιπρόσωποι τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ μέ αἴτημα τήν ἐνίσχυση τῶν βυζαντινῶν στρατευμάτων μέ ἐπικουρικά σώματα τῆς Δύσεως, ἀλλά ὁ Οὐρβανός παρέπεμψε τό θέμα σέ ἄλλη σύνοδο, ἡ ὁποία θά συνεκαλεῖτο στήν Κλερμόν τόν Νοέμβριο τοῦ 1095. Στή σύνοδο ὅμως αὐτή ὁ πάπας ζήτησε ὄχι μόνο τήν ἀποστολή ἐπικουρικῶν στρατευμάτων, ἀλλά καί τήν ὀργάνωση παπικοῦ στρατοῦ,

τοῦ ὁποίου σύμβολο θά ἦταν ὁ σταυρός καί ἡγέτης ὁ παπικός ἀντιπρόσωπος. Ἡ ἰδέα μιᾶς παπικῆς σταυροφορίας στήν Ἀνατολή ἐρέθισε τή φαντασία τοῦ ὄχλου, πρωτοπόρος δέ τῆς σταυροφορίας ὑπῆρξε ὁ *Πέτρος τῆς Ἀμιένης*, ὁ ἐπικαλούμενος *Ἐρημίτης*, ὁ ὁποῖος, συνοδευόμενος ἀπό ἕνα ἀπείθαρχο καί ἀνοργάνωτο πλῆθος, διέσχισε τήν Οὐγγαρία καί τή Βαλκανική χερσόνησο καί ἐμφανίσθηκε τήν 1 Αὐγούστου 1096 πρό τῆς Κπόλεως, ἀφοῦ προηγουμένως ὑπέφεραν οἱ τοπικοί πληθυσμοί ἀπό τή ληστρική μανία τῶν σταυροφόρων του. Ὁ αὐτοκράτορας τούς μετέφερε ἐσπευσμένα στή Μ. Ἀσία, ὅπου ὑπέστησαν φοβερή καταστροφή ἀπό τά τουρκικά στρατεύματα καί μόνο ἐλάχιστοι μπόρεσαν νά ἐπιστρέψουν στήν Κπολη μέ τά διατεθέντα ἀπό τόν Ἀλέξιο πλοῖα. Ἡ ἔκκληση ὅμως τοῦ πάπα Οὐρβανοῦ Β΄ βρῆκε ὁπωσδήποτε μεγαλύτερη ἀπό τήν ἀναμενόμενη ἀπήχηση στή Δύση. Ἀπό τό τέλος τοῦ 1096 κατέφθαναν στήν Κπολη μεγάλοι φεουδάρχες τῆς Δύσεως μέ τίς ἀκολουθίες τους. Ὁ πανίσχυρος καί πλούσιος κόμης τῆς Τουλούζης Ραϋμόνδος Δ΄ ἡγεῖτο τῶν στρατευμάτων τῆς Προβηγκίας καί συνοδευόταν ἀπό τόν ἐπίσκοπο Ἀδεμάρ τῆς Μοντέιγ, ὡς ἀντιπρόσωπο τοῦ πάπα. Ἡ ἡγεσία τῶν στρατολογημένων στή Β. Γαλλία στρατευμάτων περιῆλθε στόν δούκα τῆς Νορμανδίας Ροβέρτο Β΄, γιό τοῦ Γουλιέλμου τοῦ Κατακτητῆ καί ἀδελφό τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ἀγγλίας, στόν κόμη τῆς Φλάνδρας Ροβέρτο Β΄, στόν δούκα τῆς Κάτω Λωρραίνης Γοδεφρεῖδο τῆς Μπουγιόν καί στόν ἀδελφό τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας κόμη Οὖγο. Συμμετεῖχε ἐπίσης καί ὁ Νορμανδός Βοημοῦνδος, γιός τοῦ Ροβέρτου Γισκάρδου κ.ἄ. Εἶναι εὐνόητο ὅτι οἱ ἡγέτες τῆς σταυροφορίας αὐτῆς δέν ἦσαν διατεθειμένοι νά τεθοῦν ὑπό τίς διαταγές τοῦ κόμη τῆς Τουλούζης Ραϋμόνδου Δ΄, ἀπό τίς ἀντιθέσεις δέ αὐτές ὁ ρόλος τοῦ παπικοῦ ἀντιπροσώπου κατέστη σημαντικός.

Ἡ αἰφνίδια συρροή σταυροφόρων στήν Κπολη ἐξέπληξε τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος κατανόησε πλέον ὅτι οἱ σταυροφόροι, ἀντί νά τοῦ προσφέρουν τήν ἐλπιζόμενη ἐνίσχυση, προσέθεταν ἕνα ἀκόμη πρόβλημα στήν αὐτοκρατορία. Ὡστόσο, οἱ περιστάσεις τόν ἀνάγκασαν νά ἀκολουθήση διπλωματική ὁδό, ἐπέδειξε δέ προθυμία νά ἀναλάβη τόν ἀνεφοδιασμό τῶν σταυροφόρων. Ἔθεσε ὅμως ὡς ὅρο τήν ἐπιστροφή στήν αὐτοκρατορία τῶν καταλαμβανομένων χωρῶν, οἱ ὁποῖες παλαιότερα ἀνῆκαν σέ αὐτήν. Δέν ἀποκλειόταν λοιπόν ἡ ἰδέα τῆς διατηρήσεως ἀπό τούς σταυροφόρους τῶν χωρῶν ἐκείνων, οἱ ὁποῖες δέν ἀνῆκαν παλαιότερα στό Βυζάντιο. Ὁ ὅρος ἦταν ἀσαφής, ἀφοῦ μποροῦσε νά ἑρμηνευθῆ διαφορετικά καί ἀπό τίς δύο πλευρές. Οἱ σταυροφόροι, παρά τίς ἀντιρρήσεις τοῦ κόμη τῆς Τουλούζης, δέχθηκαν τούς ὅρους τοῦ Ἀλεξίου καί ὑπέγραψαν τή συνθήκη (1097). Ἡ πρώτη σημαντική ἐπιτυχία τους ὑπῆρξε ἡ κατάληψη τῆς Νικαίας (Ἰούνιος 1097), ἡ ὁποία ἀποδόθηκε, κατά τή συμφωνία, στόν βυζαντινό αὐτοκράτορα, ἐνῶ ὁ Ἀλέξιος ἐκμεταλλεύθηκε

τήν ἐπιτυχία αὐτή καί κατέλαβε τίς πόλεις Σμύρνη, Ἔφεσο, Σάρδεις καί πολλές ἄλλες πόλεις τῆς ἀρχαίας Λυδίας. Τόν Ἰούλιο οἱ σταυροφόροι κατέλαβαν τό Δορύλαιο καί συνέχισαν τήν προέλασή τους πρός Ἀνατολάς ἀπό τή γνωστή στρατιωτική ὁδό διά μέσου τῶν πόλεων Ἰκονίου, Καισαρείας καί Γερμανικείας. Ὡστόσο, ἀποσπάσθηκε ἀπό τούς σταυροφόρους ὁ ἀδελφός τοῦ Γοδεφρείδου Βαλδουῖνος καί ἀνακηρύχθηκε τόν Μάρτιο 1098 ἡγεμόνας τῶν Ἀρμενίων τῆς Ἔδεσσας, ἐνῶ οἱ σταυροφόροι ἔφθασαν τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1097 στά περίχωρα τῆς Ἀντιόχειας, τήν ὁποία ὑπερασπιζόταν ὁ Γιαγκί-Σιγιάν μέχρι τόν Ἰούνιο τοῦ 1098. Οἱ σταυροφόροι ἀνέμεναν τήν ἐμφάνιση τοῦ Ἀλεξίου, ὁ ὁποῖος ὅμως εἶχε ἀναγκασθῆ νά ἐπιστρέψη στό Φιλομήλιο, λόγω τῶν ἀνησυχιτικῶν εἰδήσεων ἀπό τόν λιποτάκτη Στέφανο Ἐρρίκο τῆς Μπλουά, κατά τίς ὁποῖες ὁ διοικητής (*ἀταμπέγκ*) τῆς Μοσούλης Κέρμπογκα βάδιζε μέ στρατό ἐναντίον τῆς Ἀντιοχείας. Ἡ Ἀντιόχεια καταλήφθηκε ἀπό τούς σταυροφόρους στίς 3 Ἰουνίου 1098, ἐνῶ ὁ Κέρμπογκα ἔφθασε πράγματι στίς 5 Ἰουνίου τοῦ ἰδίου ἔτους καί πολιόρκησε τούς σταυροφόρους. Οἱ σταυροφόροι εἶχαν περιέλθει σέ ὀξύτατη ἐσωτερική διαμάχη γιά τήν κατοχή τῆς σπουδαίας ἐμπορικῆς πόλεως, ἡ ὁποία διαμφισβητεῖτο κυρίως μεταξύ τοῦ Ραϋμόνδου τῆς Τουλούζης καί τοῦ Βοημούνδου. Στή διαμάχη αὐτή ὑπερίσχυσε ὁ Νορμανδός Βοημοῦνδος, ὁ ὁποῖος διοργάνωσε τήν Ἀντιόχεια ὡς μία ἀνεξάρτητη ἡγεμονία, ἐνῶ ὁ ἀδελφός τοῦ Γοδεφρείδου τῆς Μπουγιόν Βαλδουῖνος καί ὁ ἀνεψιός τοῦ Βοημούνδου Ταγκρέδος διεκδικοῦσαν τήν Ταρσό.

Ὁ αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου Ἀλέξιος Α΄ διαμαρτυρήθηκε γιά τίς ἐκτροπές τῶν σταυροφόρων ἀπό τούς ὅρους τῆς συμφωνίας, ἀλλά τελικῶς ἐπῆλθε προσέγγιση μεταξύ αὐτοῦ καί τοῦ Ραϋμόνδου τῆς Τουλούζης, ἡ ὁποία ἐνισχύθηκε μετά τήν ἀπελευθέρωση τῆς Ἰερουσαλήμ (15 Ἰουνίου 1099). Πράγματι, γιά δεύτερη φορά παραγκωνίσθηκε ὁ Ραϋμόνδος καί τό συσταθέν *Βασίλειο τῆς Ἰερουσαλήμ* δόθηκε στόν Γοδεφρεῖδο τῆς Μπουγιόν, ὁ ὁποῖος ὁρίσθηκε καί ὑπερασπιστής (advocatus) τοῦ Παναγίου Τάφου. Ὁ Γοδεφρεῖδος ὅμως δέν ἀποκατέστησε στά Ἱεροσόλυμα τόν ὀρθόδοξο Πατριάρχη Ἱεροσολύμων, ἀλλά ἐξέλεξε ὡς πατριάρχη τόν λατίνο Ἀρνοῦλφο. Τελικῶς, ὁ Ἀρνοῦλφος παραγκωνίσθηκε καί ἀντικαταστάθηκε ἀπό τόν ἀρχιεπίσκοπο Πίζας Δαϊμβέρτο, ὁ ὁποῖος ὑποσχέθηκε στόν Γοδεφρεῖδο τή συμπαράσταση τοῦ στόλου τῆς Πίζας γιά τήν κατάληψη τῶν λιμένων τῆς Παλαιστίνης. Ὁ Βοημοῦνδος χρίσθηκε διοικητής Ἀντιοχείας ἀπό τόν Δαϊμβέρτο, ἐνῶ ὁ Γοδεφρεῖδος ἀντιμετώπισε τή φιλοδοξία τοῦ λατίνου πατριάρχη, ὁ ὁποῖος διεκδικοῦσε νά καταστῆ ὄχι μόνο ἐκκλησιαστικός, ἀλλά καί πολιτικός διοικητής τῶν Ἱεροσολύμων. Μετά τό θάνατο τοῦ Γοδεφρείδου (18 Ἰουλίου 1100) ὁ ἀδελφός του Βαλδουῖνος στέφθηκε βασιλιάς τῆς Βηθλεέμ (Χριστούγεννα τοῦ 1100) μέ

τή βοήθεια τοῦ 'Αρνούλφου, ἐξεδίωξε τόν Δαϊμβέρτο καί ἐπανέφερε τόν 'Αρνοῦλφο στόν πατριαρχικό θρόνο τῶν 'Ιεροσολύμων. 'Εκτός ὅμως ἀπό τό *Βασίλειο τῆς 'Ιερουσαλήμ* ἱδρύθηκαν καί ἄλλα τρία λατινικά κρατίδια, ὅπως ἡ *κομητεία τῆς 'Εδέσσης*, ἡ *ἡγεμονία τῆς 'Αντιοχείας* καί ἡ *κομητεία τῆς Τριπόλεως*. 'Ο αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου μποροῦσε ἴσως νά ἀδιαφορῇ γιά ὅλα τά ἄλλα κρατίδια, ἀλλά ἡ ἡγεμονία τῆς 'Αντιοχείας ἀποτελοῦσε διαρκῆ κίνδυνο γιά τήν αὐτοκρατορία καί μάλιστα ὅταν ὁ Βοημοῦνδος ἤδη ἀπό τό 1099 ἄρχισε τίς ἐχθροπραξίες ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου. 'Η ἧττα ὅμως τῶν Λατίνων ἀπό τούς Σελτζουκίδες Τούρκους στή Χαρράν (1104) εὐνόησε τήν αὐτοκρατορία, ὁ στρατός τῆς ὁποίας κατέλαβε τήν Ταρσό, τά 'Αδανα καί ἄλλες πόλεις, ἐνῶ ὁ στόλος κατέλαβε τή Λαοδίκεια καί τίς παράλιες πόλεις μέχρι τήν Τρίπολη. 'Ο Βοημοῦνδος κατέφυγε στή Δύση γιά νά στρατολογήσῃ νέες δυνάμεις, ἐπέστρεψε δέ μέ ἰσχυρό στρατό καί ἀποβιβάσθηκε στήν Αὐλώνα, ὅπου ὑπέστη συντριπτική ἧττα ἀπό τούς Βυζαντινούς καί ἀναγκάσθηκε νά δεχθῆ τή συνθήκη τοῦ 1108, μέ τήν ὁποία ὑποβιβαζόταν σέ ὑποτελῆ ἡγεμόνα τῆς αὐτοκρατορίας. Τή συνθήκη αὐτή δέν δέχθηκε ὁ διάδοχός του Ταγκρέδος, ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε νέους συνεχεῖς ἀγῶνες ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου.

'Η ἵδρυση λοιπόν τῶν λατινικῶν κρατιδίων στίς ἀνατολικές ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας ἀμέσως μετά τήν Α΄ Σταυροφορία *ὑπῆρξε μία νέα καί ὀδυνηρή ἐμπειρία τῆς 'Εκκλησίας τῆς 'Ανατολῆς ἀπό τή Δύση*. Οἱ ὀρθόδοξοι πληθυσμοί τῶν κρατιδίων αὐτῶν πιέσθηκαν ὄχι μόνο νά ὑποταγοῦν στήν πολιτική καί στήν ἐκκλησιαστική ἡγεσία τῆς Δύσεως, ἀλλά καί νά προσαρμοσθοῦν στούς δυτικούς κανόνες ἐκκλησιαστικῆς καί κοινωνικῆς ὀργανώσεως, οἱ ὁποῖοι ἀποτυπώθηκαν στίς *'Ασσίζες*. Οἱ *'Ασσίζες τῆς 'Ιερουσαλήμ* καί σέ μικρότερο βαθμό τίς *'Ασσίζες τῆς 'Αντιοχείας* ἀναφέρουν τούς νόμους καί τά ἔθιμα τῶν λατινικῶν αὐτῶν ἡγεμονιῶν. Οἱ *'Ασσίζες τῆς 'Ιερουσάλημ* ἀναφέρονται στίς ἐξουσίες τοῦ ἡγεμόνα ἤ βασιλιᾶ, στόν ρόλο τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ βασιλικοῦ φεουδαρχικοῦ συμβουλίου (*'Υψηλή Αὐλή*), στήν πλήρη ἀνάπτυξη μιᾶς λατινικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας, μοναστηρίων κ.ἄ. 'Ο βασιλιάς ἐκλεγόταν ἀπό τήν 'Υψηλή Αὐλή, ἐνῶ οἱ μέν ἰταλικές παροικίες ἀπολάμβαναν ἐξαιρετικά φορολογικά προνόμια, τά δέ τρία ἱπποτικά τάγματα (*Ναϊτῶν, 'Ιωαννιτῶν* καί *Τευτόνων*) ἐνισχύοντο στίς οἰκονομικές καί στίς στρατιωτικές τους δραστηριότητες. Οἱ κομητεῖες τῆς 'Εδέσσης καί τῆς Τριπόλεως ἦσαν ὑποτελεῖς στόν βασιλιά τοῦ λατινικοῦ Βασιλείου τῆς 'Ιερουσαλήμ. Παρά τήν ἀνοχή, τήν ὁποία ἐπέδειξαν τά λατινικά κράτη ἔναντι τῶν μουσουλμάνων, ὁ διοικητής (*ἀταμπέγκ*) τῆς Μοσούλης 'Ιμάντ-ἀλ-Ντίν (Τσάνγκι) ὀργάνωσε ἀξιόμαχο στρατό, κατέλαβε τό 'Αλέπιο (1128), πολιόρκησε τή Δαμασκό καί ὑπέταξε τήν κομητεία τῆς 'Εδέσσης (1144). 'Ο διάδοχός του

Νουρεντίν συνέχισε τόν ἱερό πόλεμο ἐναντίον τῶν σταυροφόρων καί ἔφερε σέ πολύ δυσχερῆ θέση τά λατινικά κρατίδια τῆς Ἀνατολῆς.

β΄. Ἡ δεύτερη Σταυροφορία

Ἡ κατάληψη τῆς Ἐδέσσης καί ἡ ἐπέκταση τῆς δυνάμεως τῶν μουσουλμάνων ἀνησύχησαν τή Δ. Εὐρώπη, ὁ δέ πάπας Εὐγένιος Γ΄ (1145-1153) κάλεσε τούς χριστιανούς τῆς Δύσεως σέ μία νέα σταυροφορία ἐναντίον τῶν "*ἀπίστων*", τήν ἡγεσία τῆς ὁποίας ἀνέλαβαν οἱ βασιλεῖς Λουδοβίκος Ζ΄ τῆς Γαλλίας καί Κορράδος Γ΄ τῆς Γερμανίας. Τά ἐνθουσιώδη κηρύγματα τοῦ Βερνάρδου τοῦ Κλαιρβώ βρῆκαν εὐρύτερη ἀπήχηση, τήν ἄνοιξη δέ τοῦ 1147 ὁ Κορράδος διά μέσου τῆς Οὐγγαρίας ἔφθασε στή Μ. Ἀσία, ἀλλά τά στρατεύματά του ὑπέστησαν μεγάλη ἧττα ἀπό τούς Τούρκους στό Δορύλαιο (25 Ὀκτ. 1147), ἐνῶ τά στρατεύματα τοῦ Λουδοβίκου εἶχαν τήν ἴδια τύχη στή Λαοδίκεια τῆς Πισιδίας (Ἰαν. 1148). Βεβαίως, γιά τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνό (1143-1180) ἡ *δεύτερη* σταυροφορία ἦταν τόσο ἀνεπιθύμητη, ὅσο ἡ *πρώτη* γιά τόν Ἀλέξιο, ἀφοῦ ἡ τυχόν ἐπιτυχία τῶν σταυροφόρων θά σήμαινε τήν περαιτέρω ἐνίσχυση τῶν λατινικῶν ἡγεμονιῶν τῆς Ἀνατολῆς καί ἰδιαίτερα τῆς ἡγεμονίας τῆς Ἀντιοχείας. Ἡ ἀποτυχία ὅμως τῶν σταυροφόρων ἐνίσχυσε τή θέση τῶν Τούρκων καί τῶν Νορμανδῶν. Ὁ Κορράδος ἀσθένησε καθ'ὁδόν καί ἐγκατέλειψε τούς σταυροφόρους στήν Ἔφεσο, ὁ δέ Λουδοβίκος μέ τούς βαρώνους του ἀπέπλευσε ἀπό τήν Ἀττάλεια γιά τή Συρία, ἐγκαταλείποντας τούς σταυροφόρους στήν τύχη τους. Τελικῶς, ὁ Λουδοβίκος κατέφυγε στόν Ἅγιο Συμεών στήν Ἀντιόχεια, ὁ δέ Κορράδος στήν Ἄκκρα. Στήν Ἀντιόχεια ὁ πρίγκιπας Ραϋμόνδος τοῦ Πουατιέ, θεῖος τῆς βασίλισσας τῆς Γαλλίας Ἐλεωνόρας τῆς Ἀκιτανίας, προσπάθησε χωρίς ἐπιτυχία νά πείση τόν Λουδοβίκο νά στραφῆ ἐναντίον τοῦ Ἀλεπίου, τῆς κύριας στρατιωτικῆς βάσεως τοῦ Νουρεντίν στή Β. Συρία, ἀλλά ὁ βασιλιάς τῆς Γαλλίας προτίμησε νά μεταβῆ στόν Πανάγιο Τάφο. Ὁ Λουδοβίκος καί ὁ Κορράδος ἀποφάσισαν τότε νά ἐπιτεθοῦν ἐναντίον τῆς Δαμασκοῦ, ἀλλά ἐπῆλθε μεταξύ τους διχόνοια καί ἡ πολιορκία λύθηκε (28 Ἰουλίου 1148). Ὁ Νουρεντίν νίκησε καί φόνευσε τόν Ραϋμόνδο τῆς Ἀντιοχείας (1149), ἐνῶ ἡ Δαμασκός τοῦ ἄνοιξε τίς πύλες της (1154). Τόν Ἰανουάριο τοῦ 1169 ὁ Σιρκούχ στρατηγός τοῦ Νουρεντίν, κατέλαβε τό Κάιρο καί ἔγινε, καίτοι ἦταν σουννίτης, βεζύρης τοῦ χαλιφάτου τῶν Φατιμιδῶν. Τό 1171 ὁ Σιρκούχ πέθανε καί τόν διαδέχθηκε ὁ ἀνεψιός του Σαλαντίν. Μετά τόν θάνατο τοῦ Νουρεντίν ἐπακολούθησαν νέες ἔριδες γιά τή διαδοχή, ἀλλά ὑπερίσχυσε τελικῶς ὁ Σαλαντίν, ὁ ὁποῖος κατέλαβε καί τήν Ἰερουσαλήμ (2 Ὀκτ. 1178).

γ'. Ἡ τρίτη Σταυροφορία

Ἡ κατάληψη τῆς Ἰερουσαλήμ ἀπό τόν Σαλαντίν θορύβησε καί πάλι τή Δύση, ὁ δέ πάπας Γρηγόριος Η' (1187) καί ὁ διάδοχός του Κλήμης Γ' (1178-1191) κάλεσαν τούς χριστιανούς τῆς Δύσεως νά ἀναλάβουν πάλιν τά ὅπλα γιά μία νέα σταυροφορία, τήν ἡγεσία τῆς ὁποίας ἀνέλαβαν οἱ βασιλεῖς τῆς Γερμανίας Φρειδερίκος Α' Βαρβαρόσα, τῆς Γαλλίας Φίλιππος Β' ὁ Αὔγουστος καί τῆς Ἀγγλίας Ριχάρδος Α' ὁ Λεοντόκαρδος. Τό θέρος τοῦ 1189 ὁ φιλόδοξος Φρειδερίκος κατερχόταν ἤδη στή Βαλκανική, ἀφοῦ προηγουμένως εἶχε συνάψει συνθήκη στή Νυρεμβέργη (1188) μέ τούς Βυζαντινούς γιά τή μεταφορά τῶν σταυροφόρων στή Μ. Ἀσία καί εἶχε ἔλθει σέ συνεννοήσεις μέ τούς Σέρβους καί τόν σουλτάνο τοῦ Ἰκονίου. Πράγματι, στή Βαλκανική ἔγινε δεκτός μέ ἐνθουσιασμό ἀπό τόν Στέφανο Νεμάνια, ἐνῶ Σέρβοι καί Βούλγαροι τοῦ προέτειναν συμμαχία ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου. Ἀντιθέτως, οἱ Βυζαντινοί ἀνανέωσαν τή συμμαχία τους μέ τόν Σαλαντίν γιά τήν παρεμπόδιση τῶν Γερμανῶν νά διέλθουν στή Μ. Ἀσία. Ὁ Φρειδερίκος κατέλαβε τή Φιλιππούπολη καί τήν Ἀδριανούπολη, ἀπέστειλε τόν γιό του Ἑρρίκο μέ τόν στόλο στήν Κπολη καί ἀποφάσισε νά ἐπιτεθῆ ἐναντίον τῆς πρωτεύουσας τῆς αὐτοκρατορίας. Τόν Φεβρουάριο τοῦ 1190 συνομολογήθηκε συνθήκη στήν Ἀδριανούπολη, μέ τήν ὁποία ὁ Φρειδερίκος πέτυχε νά πείση τούς Βυζαντινούς γιά τή μεταφορά τῶν στρατευμάτων του στή Μ. Ἀσία καί γιά τόν ἀνεφοδιασμό τοῦ στρατοῦ του σέ προσιτές τιμές.

Πράγματι, τήν ἄνοιξη τοῦ 1190 ὁ Φρειδερίκος πέρασε στή Μ. Ἀσία, ἀλλά πνίγηκε στόν Καλυκάνδο ποταμό (10 Ἰουνίου 1190). Οἱ Γερμανοί σταυροφόροι διασπάσθηκαν, ἀφοῦ ὁρισμένοι μέν συνέχισαν τήν πορεία τους, ἄλλοι δέ ἐπέστρεψαν στή Γερμανία. Οἱ βασιλεῖς τῆς Γαλλίας καί τῆς Ἀγγλίας προτίμησαν νά μεταβοῦν στήν Παλαιστίνη διά θαλάσσης. Μεταξύ τους ὅμως ὑπῆρχε μεγάλο μίσος, ὅπως εἴδαμε, γιά τά φέουδα τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ἀγγλίας στή Β. Γαλλία. Ἀναχώρησαν ἀπό τή Δύση τόν Ἰούλιο τοῦ 1190, ἀλλά ὁ μέν Φίλιππος ἔφθασε στήν Ἄκκρα (20 Ἀπρ. 1191), ὁ δέ Ριχάρδος ἀναγκάσθηκε ἀπό τή θαλασσοταραχή νά καταφύγη στήν Κύπρο, ὅπου ἦλθε σέ σύγκρουση πρός τόν αὐτόκλητο βασιλιά τῆς Κύπρου Ἰσαάκιο Δούκα Κομνηνό, κατέλαβε τή νῆσο καί ἔφθασε καθυστερημένα στήν Ἄκκρα (8 Ἰουνίου 1191). Ἡ πολιορκία τῆς Ἄκκρας, τήν ὁποία εἶχε ἀρχίσει μετά τήν ἀπελευθέρωσή της ἀπό τούς μουσουλμάνους ὁ βασιλιάς τῆς Ἰερουσαλήμ Γουΐδος Λουζινιάν τόν Αὔγουστο τοῦ 1189, ἔληξε μέ τήν κατάληψη τῆς πόλεως (12 Ἰουλίου 1191). Ὁ βασιλιάς τῆς Γαλλίας Φίλιππος ἐπέστρεψε στή χώρα του, ἀφοῦ ὑποσχέθηκε ὅτι δέν θά παρέβλαπτε τά φέουδα τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ἀγγλίας στή Β. Γαλλία. Ὁ Ριχάρδος παρέμεινε στήν Παλαιστίνη μέχρι τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1192, ἀνακατέλαβε τούς λιμέ-

νες στά νότια τῆς Ἄκκρας (*Χάιφα, Καισάρεια, Ἀρσούφ, Ἰόππη*) καί ἐπέβαλε μέ συνθήκη τό δικαίωμα τῆς ἐλεύθερης ἐπισκέψεως τοῦ Παναγίου Τάφου ἀπό ὅλους τούς χριστιανούς προσκυνητές. Ὁ ἔκπτωτος βασιλιάς τῆς Ἱερουσαλήμ Γουίδος Λουζινιάν ἔλαβε τελικῶς τήν Κύπρο, ὅπου ἱδρύθηκε ἕνα νέο κράτος τῶν σταυροφόρων, τό ὁποῖο ἐπέζησε μέχρι τό 1489, ὁπότε περιῆλθε στούς Ἐνετούς.

δ΄. Ἡ τετάρτη Σταυροφορία

Ἡ ἰδέα μιᾶς νέας σταυροφορίας, μετά τήν ἀποτυχία τῆς *τρίτης*, οὐδέποτε ἐγκαταλείφθηκε στή Δύση. Ἤδη τό 1199 ὁρισμένοι Γάλλοι εὐγενεῖς ἀποφάσισαν νά ὀργανώσουν μία νέα σταυροφορία πρός τήν Ἀνατολή, τά δέ σχέδιά τους ἐγκρίθηκαν ἀπό τόν πάπα Ἰννοκέντιο Γ΄ (1198-1216). Οἱ σταυροφόροι συμφώνησαν τό θέμα τῆς μεταφορᾶς τους στήν Αἴγυπτο μέ τόν δόγη τῆς Βενετίας Ἐρρίκο Δάνδολο καί συγκεντρώθηκαν στή Βενετία. Ὡστόσο, δέν μποροῦσαν νά ἀνταποκριθοῦν στά ἔξοδα τῆς μεταφορᾶς καί δέχθηκαν τήν πρόταση τοῦ δόγη νά τόν βοηθήσουν στήν κατάληψη τῆς πόλεως Ζάρας γιά λογαριασμό τῆς Βενετίας. Οἱ σταυροφόροι δέχθηκαν τήν πρόταση καί τέθησαν πλέον στήν ὑπηρεσία τῶν ἐμπορικῶν καί κατακτητικῶν σχεδίων τῆς Βενετίας. Ἡ Ζάρα καταλήφθηκε τόν Νοέμβριο τοῦ 1202, οἱ δέ σταυροφόροι λεηλάτησαν τήν πόλη. Ἐνῶ ὅμως διαχείμαζαν στή Ζάρα τούς δόθηκε ἡ εὐκαιρία νά ἀναμιχθοῦν καί στίς ἐσωτερικές ὑποθέσεις τοῦ Βυζαντίου. Ὁ Ἀλέξιος, γιός τοῦ ἐκθρονισμένου καί τυφλωθέντος αὐτοκράτορα Ἰσαακίου Β΄ Ἀγγέλου ἀπέδρασε καί κατέφυγε στή Δύση, ὅπου ζήτησε τή βοήθεια τοῦ Ἰννοκεντίου Γ΄ καί τοῦ Φιλίππου γιά τήν ἀνακατάληψη τοῦ θρόνου. Ὁ Φίλιππος τόν παρέπεμψε στούς σταυροφόρους καί στούς Βενετούς, ὁ δέ Ἀλέξιος ὑποσχέθηκε στούς σταυροφόρους τήν καταβολή τοῦ χρέους πρός τή Βενετία, τή συμμετοχή στή σταυροφορία καί τήν ὑποταγή τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας στόν πάπα. Ὁ ἡγέτης τῆς σταυροφορίας Βονιφάτιος ὁ Μομφερρατικός ὑποστήριξε τήν ἰδέα αὐτή, ἡ ὁποία τοῦ ἔδινε τήν εὐκαιρία νά ἀναμιχθῆ καί στά ἐσωτερικά τοῦ Βυζαντίου, ἐνῶ ὁ δόγης Ἐρρίκος Δάνδολος ἐνθουσιάσθηκε. Τόν Μάιο τοῦ 1203 ὑπογράφηκε συνθήκη στήν Κέρκυρα καί στίς 24 Ἰουνίου ὁ στόλος τῶν σταυροφόρων ἔπλευσε πρός τήν Κπολη. Μετά τήν κατάληψη τοῦ Γαλατᾶ τά πλοῖα τῶν σταυροφόρων εἰσέδυσαν στόν λιμένα τῆς Κπόλεως, ἐνῶ ἄρχισε ἡ ἐπίθεση καί ἀπό τήν ξηρά. Παρά τή γενναία ἄμυνα τῆς μικρῆς φρουρᾶς, ἡ πόλη περιῆλθε τελικῶς στόν ἔλεγχο τῶν σταυροφόρων (17 Ἰουλίου 1203). Ὁ Ἀλέξιος Γ δραπέτευσε, ὁ δέ Ἰσαάκιος Β΄ καί ὁ Ἀλέξιος Δ΄ ἀνακηρύχθηκαν βασιλεῖς τοῦ Βυζαντίου. Ὁ Ἀλέξιος Δ΄ δέν μποροῦσε βεβαίως νά ἀνταποκριθῆ στίς ὑποχρεώσεις, τίς ὁποῖες εἶχε ἀναλάβει μέ τή συνθήκη τῆς Κέρκυρας,

ἀλλά καί οἱ σταυροφόροι ὑπό τήν πίεση τῶν Βενετῶν δέν προέβαιναν σέ ὑποχωρήσεις. Ὁ λαός τῆς Κπόλεως ἀγανάκτησε καί στράφηκε ἐναντίον τοῦ αὐτοκράτορα, περί τό τέλος δέ τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1204 ἐξερράγη ἐπανάσταση, κατά τήν ὁποία ὁ μέν Ἀλέξιος Δ΄ φονεύθηκε, ὁ δέ πατέρας του φυλακίσθηκε. Ὁ θρόνος περιῆλθε στόν Ἀλέξιο Ε΄ Δούκα Μούρτζουφλο, τό δέ ἀντιλατινικό πνεῦμα κυριάρχησε στήν Κπολη.

Οἱ σταυροφόροι ἀποφάσισαν τήν κατάληψη τῆς Κπόλεως καί τόν διαμελισμό τῆς αὐτοκρατορίας. Παρά τά τείχη τῆς Κπόλεως ὑπογράφηκε συνθήκη, μέ τήν ὁποία ὁριζόταν σαφῶς ὁ διαμελισμός τῆς αὐτοκρατορίας καί ἡ ἵδρυση λατινικοῦ κράτους Κπόλεως (partitio Romaniae). Ἡ Πόλη καταλήφθηκε στίς 13 Ἀπριλίου 1204 καί γνώρισε φρικώδεις στιγμές λεηλασίας καί βιαιοτήτων. Ἐπί τρεῖς ἡμέρες ἐγκαταλείφθηκε στή βάρβαρη διάθεση τῶν κατακτητῶν, οἱ ὁποῖοι ὄχι μόνο λεηλάτησαν καί σύλησαν τά πάντα, ἀλλά καί ἐξετράπησαν σέ κάθε εἴδους βιαιότητες ἤ καί βαρβαρότητες ἐναντίον τοῦ τοπικοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ διανομή τῆς αὐτοκρατορίας ἔγινε συμφώνως πρός τούς ὅρους τῆς συνθήκης. Αὐτοκράτορας ἐκλέχθηκε ὁ κόμης Βαλδουίνος τῆς Φλάνδρας καί ἡ στέψη του ἔγινε στίς 16 Μαΐου στήν Ἁγία Σοφία, ἐνῶ ὡς πατριάρχης διορίσθηκε ὁ Βενετός Θωμᾶς Μοροζίνι. Ὁ αὐτοκράτορας ἔλαβε τή Θράκη, τή ΒΔ Μικρά Ἀσία καί ὁρισμένες νήσους τοῦ Αἰγαίου. Ὁ Βονιφάτιος Μομφερρατικός κατέλαβε τή Θεσσαλονίκη καί ἵδρυσε ἰδιαίτερο βασίλειο, τό ὁποῖο περιλάμβανε τή Μακεδονία καί τή Θεσσαλία. Ἡ Βενετία ἔλαβε τή μερίδα τοῦ λέοντος, ἤτοι τά 3/8 τῆς Κπόλεως, τήν Ἤπειρο, τήν Ἀκαρνανία, τήν Αἰτωλία καί τήν Πελοπόννησο, ἀλλά διατήρησε ἀπό τίς περιοχές αὐτές μόνο τίς σπουδαῖες ἐμπορικές πόλεις καί τά νησιά. Στήν κεντρική καί στή νότια Ἑλλάδα ἱδρύθηκαν πολλές ἡγεμονίες, ὁ δέ βασιλιάς τῆς Θεσσαλονίκης Βονιφάτιος ὁ Μομφερρατικός παραχώρησε τήν μέν Ἀττική καί Βοιωτία στόν Ὄθωνα ντέ λά Ρός, τή δέ Πελοπόννησο στούς Γουλιέλμο Σαμπλίττη καί Γοδεφρεῖδο Βιλλεαρδουίνο, οἱ ὁποῖοι ἵδρυσαν τή φραγκική ἡγεμονία τῆς Ἀχαΐας ἤ τοῦ Μορέως. Οἱ Βυζαντινοί ὀργανώθηκαν σέ τρία ἀνεξάρτητα κράτη, ἤτοι τῆς *Νικαίας*, τῆς *Τραπεζούντας* καί τοῦ δεσποτάτου τῆς *Ἠπείρου*. Ἡ ἐπιβολή τῆς Φραγκοκρατίας στά ἐδάφη τῆς αὐτοκρατορίας κατά τόν ΙΓ΄ αἰώνα κατέστη νέο ἐρέθισμα γενικότερων συγκρούσεων τῶν τοπικῶν πληθυσμῶν πρός τούς κατακτητές τῆς Δύσεως, οἱ ὁποῖοι ἐπιδίωκαν μέ τήν ἐγκαθίδρυση λατινικῆς ἱεραρχίας σέ ὅλες τίς φραγκικές ἡγεμονίες νά ὑποτάξουν τούς ὀρθοδόξους πληθυσμούς στήν αὐθεντία τοῦ παπικοῦ θρόνου.

ε΄. Οἱ ἄλλες Σταυροφορίες τοῦ ΙΓ΄ αἰώνα

Τό σταυροφορικό σύνδρομο τῆς Δύσεως ὄχι μόνο δέν ἐκτονώθηκε,

ἀλλά ἀντιθέτως ἐνισχύθηκε μετά τήν κατάλυση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ὀργανώθηκαν δέ καί ἄλλες σταυροφορίες ὑπό διάφορα προσχήματα. Ἀμέσως μετά τήν καταστρεπτική γιά τή βυζαντινή αὐτοκρατορία Σταυροφορία ὁ πάπας Ἰννοκέντιος Γ΄ καί ὁ διάδοχός του Ὀνώριος Γ΄ (1216-1227) κάλεσαν τούς χριστιανούς τῆς Δύσεως σέ νέα σταυροφορία, ἡ ὁποία ἀναλήφθηκε τό 1218 ἀπό τόν παπικό ἀντιπρόσωπο Πελάγιο. Κατ'ἀρχάς ὁ τιτουλάριος βασιλιάς τῆς Ἱερουσαλήμ Ἰωάννης Βρυέννιος πολιόρκησε τή Δαμιέττη τῆς Αἰγύπτου (Ἰούνιος 1218), ὁ δέ σουλτάνος ἀλ-Καμίλ τῆς Αἰγύπτου δέχθηκε τήν ἐπανίδρυση τοῦ βασιλείου τῆς Ἱερουσαλήμ στά δυτικά τοῦ Ἰορδάνη, ὑπό τόν ὅρο ὅμως ὅτι οἱ σταυροφόροι θά ἐγκατέλειπαν τήν Αἴγυπτο.Ὁ ὅρος δέν ἔγινε δεκτός ἀπό τόν Πελάγιο. Ἡ Δαμιέττη καταλήφθηκε (5 Νοεμβρίου 1219), ἀλλά τά στρατεύματα τοῦ Πελαγίου διαλύθηκαν καί ὁ Πελάγιος ἀναγκάσθηκε νά ἐπιστρέψη στήν Ἄκκρα (*Πέμπτη Σταυροφορία*). Μία νέα σταυροφορική πρωτοβουλία ἀναλήφθηκε, ὅπως εἴδαμε, ἀπό τόν αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας Φρειδερίκο Β΄, ὁ ὁποῖος νυμφεύθηκε (1225) τή Πολάντα (Ἰσαβέλλα), κόρη τοῦ Ἰωάννη Βρυεννίου καί κληρονόμο τῶν δικαιωμάτων του στόν θρόνο τῆς Ἱερουσαλήμ. Ὁ Φρειδερίκος εἶχε προβληματισθῆ καί παλαιότερα γιά τήν ὀργάνωση σταυροφορίας (1215), ἀλλά μετά τόν γάμο του ἀντιμετώπισε τό ζήτημα ἀποφασιστικότερα. Τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1227 ἀναχώρησε πρός τήν Παλαιστίνη, ἀλλά ἀναγκάσθηκε λόγῳ ἀσθενείας νά ἐπιστρέψη ἀμέσως, ἐνῶ ὁ στόλος του ἔπλεε πρός τήν Ἄκκρα. Ὁ πάπας θεωροῦσε, ὅπως εἴδαμε, τόν Φρειδερίκο ἀδιάφορο καί τόν ἀφόρισε, ἀλλά αὐτός τό θέρος τοῦ 1228 ἐπανέλαβε τή σταυροφορία, ἡ ὁποία κατέληξε στήν εἰρηνική ὑπογραφή συνθήκης (18 Φεβρ. 1229) μέ τόν φίλο του σουλτάνο τῆς Αἰγύπτου ἀλ-Καμίλ. Ἀργότερα ὅμως ἦλθε σέ ρήξη καί πρός τόν ἀλ-Νασίρ τῆς Δαμασκοῦ καί κέρδισε τίς πόλεις Ἱερουσαλήμ, Βηθλεέμ, Ναζαρέτ, Σιδώνα, Λύδδα καί μερικές ἄλλες, καθώς καί δεκαετῆ εἰρήνη. Οἱ ἐσωτερικές ἔριδες ὅμως τῶν Φράγκων διέλυσαν τό ἔργο τοῦ Φρειδερίκου. Ἡ Ἱερουσαλήμ ἀνακαταλήφθηκε ἀπό τούς μουσουλμάνους τόν Ἰούλιο τοῦ 1244, ὁ δέ σουλτάνος τῆς Αἰγύπτου Ἀγιούπ κατέλαβε προοδευτικά μέχρι τό 1245 ὁλόκληρη τή φραγκοκρατούμενη Παλαιστίνη (*Ἕκτη Σταυροφορία*).

Οἱ ἐξελίξεις αὐτές ὑπῆρξαν κίνητρο γιά μία νέα σταυροφορική πρωτοβουλία, ἡ ὁποία ὀργανώθηκε ἀπό τόν βασιλιά τῆς Γαλλίας Λουδοβίκο Θ΄ (Δεκ. 1244). Ἡ ἀναχώρηση ἀπό τή Γαλλία ἔγινε τό 1248 καί κατευθύνθηκε πρός τήν Αἴγυπτο. Ὁ Λουδοβίκος κατέλαβε τή Δαμιέττη (Ἰούνιος 1249), τήν ὁποία ἐπιθυμοῦσε νά ἀνταλλάξη μέ τήν Ἱερουσαλήμ, ἀλλά ὅταν ὁ σουλτάνος τῆς Αἰγύπτου Ἀγιούπ δέχθηκε τήν ἀνταλλαγή τῶν δύο πόλεων, ὁ Λουδοβίκος Θ΄ προτίμησε τήν κατάληψη καί τοῦ Καΐρου. Αἰχμαλωτίσθηκε ὅμως (Ἀπρ. 1250) καί ἀναγκάθηκε νά δεχθῆ τήν κατα-

βολή μεγάλων ποσών καί τήν ἐπιστροφή τῆς Δαμιέττης γιά τήν ἐξαγορά τῆς ἐλευθερίας του. Μετά τήν ἀπελευθέρωσή του μετέβη στήν Παλαιστίνη, ὅπου προσπάθησε μέ διπλωματικούς ἐλιγμούς νά καταλάβη τήν Ἱερουσαλήμ, ἀπέτυχε ὅμως καί ἀναγκάσθηκε νά ἐπιστρέψη (1254) ἄπρακτος στή Γαλλία (*Ἑβδόμη Σταυροφορία*). Ἀμέσως μετά τήν ἐπιστροφή του σχεδίασε τήν ὀργάνωση μιᾶς νέας σταυροφορίας, τήν ὁποία πραγματοποίησε μετά ἀπό μία δεκαπενταετία περίπου (1270) γιά τήν ἐξουδετέρωση τῆς ἀναπτύξεως τῆς δυνάμεως καί τῆς κυριαρχίας τοῦ κράτους τῶν Μαμελούκων τῆς Αἰγύπτου, τό ὁποῖο εἶχε κλονισθῆ ἀπό τίς ἀλλεπάλληλες ἐπιτυχίες τῶν Μογγόλων. Ὡστόσο, ὁ Μπαϋμπάρ, στρατηγός τοϋ σουλτάνου τῆς Αἰγύπτου Κουτούζ, νίκησε τελικῶς τούς Μογγόλους στή Ναζαρέτ (3 Σεπτ. 1260) καί φόνευσε τόν νεστοριανό ἡγέτη τους Κιτμπούγκα. Πράγματι, οἱ σταυροφόροι ἀποβιβάσθηκαν στήν Τυνησία, ἀλλά ὁ αἰφνίδιος θάνατος τοῦ Λουδοβίκου Θ΄ (1270) ἄφησε τόν Μπαϋμπάρ ἀδιαφιλονίκητο κυρίαρχο τῶν χωρῶν αὐτῶν(*Ὀγδόη Σταυροφορία*). Ἐκτός ἀπό τίς σταυροφορίες αὐτές ἀναλήφθηκαν καί ἄλλες, ὄχι ὅμως γιά τήν ἀνακατάληψη τῶν Ἁγίων Τόπων. Αὐτές ἐστρέφοντο κυρίως ἐναντίον τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων. Τό 1365 λεηλατήθηκε ἡ Ἀλεξάνδρεια, τό 1344 ἀναλήφθηκε ἐκστρατεία κατά τῆς Σμύρνης, τό 1346 ἐπιχειρήθηκε εἰσβολή διά μέσου τῶν Βαλκανίων, ἡ ὁποία ἀποκρούσθηκε στή Νικόπολη, καί τό 1444 στή Βάρνα. Βεβαίως, ἡ ἰδέα τῆς σταυροφορίας δέν ἔσβησε στή Δύση, ἀλλά περιορίσθηκαν σοβαρῶς πλέον οἱ δυνατότητες πραγματοποιήσεως μιᾶς ὀργανωμένης σταυροφορίας ἐναντίον τῶν Τούρκων, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἐπικρατήσει στήν Ἀνατολή καί εἶχαν ὀργανώσει ἀξιόμαχο στρατό.

στ΄. Συνέπειες τῶν Σταυροφοριῶν

Οἱ Σταυροφορίες, ἀφοῦ πέτυχαν τήν ἀποσύνθεση τῆς βυζαντινῆς αὐτκρατορίας, ὄχι μόνο δέν μπόρεσαν νά προσφέρουν κάτι θετικό στούς χριστιανούς τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλά ἀντίθετα μέ τή διάσπασή τους συνετέλεσαν τά μέγιστα στήν ἀνάπτυξη τῆς δυνάμεως τοῦ Ἰσλαμισμοῦ. Τό ὄραμα τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν ὑπό τόν παπικό θρόνο ὄχι μόνο δέν πραγματοποιήθηκε, ἀλλά καί ὁδήγησε σέ μία βαθειά καί αἰτιολογημένη ἀποστροφή τῶν Ὀρθοδόξων ἐναντίον τῶν Λατίνων, λόγω τῶν διώξεων, τίς ὁποῖες ὑπέστησαν ὁ ὀρθόδοξος κλῆρος καί οἱ πιστοί. Οἱ περισσότεροι ὀρθόδοξοι ἱεράρχες ἀντικαταστάθηκαν ἀπό λατίνους, ὁ δέ πατριάρχης Κπόλεως ἀναγκάσθηκε νά ἐγκατασταθῆ στή Νίκαια, ὅπου ὀργανώθηκε ἀπό τούς βυζαντινούς ἡ αὐτοκρατορία τῆς Νικαίας. Βεβαίως, ἡ Κπολη ἀνακαταλήφθηκε ἀπό τούς βυζαντινούς τό 1261, ἀλλά ἡ βυζαντινή αὐτοκρατορία δέν ἐπανῆλθε πλέον στό προγενέστερο μεγαλεῖο της μέχρι τήν ἅλωση τῆς Κπόλεως ἀπό τούς Τούρκους (1453). Ἡ ἀποστροφή ἐναντίον τῶν Λατί-

νων ἦταν βαθύτατη καί εἶχε ὡς συνέπεια ὄχι μόνο νά ἀποτύχουν, ὅπως θά δοῦμε, ὅλες οἱ ἀναληφθεῖσες κατά καιρούς ἑνωτικές προσπάθειες, ἀλλά, κατά τίς παραμονές ἤδη τῆς πτώσεως τῆς αὐτοκρατορίας, οἱ ὀρθόδοξοι νά προτιμοῦν τήν ὑποταγή τους στούς Τούρκους ἀπό τήν ἕνωσή τους μέ τόν πάπα Ρώμης. Οἱ συνέπειες τῶν σταυροφοριῶν ὑπῆρξαν πράγματι ὀδυνηρές γιά τήν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία καί συνετέλεσαν στή διεύρυνση τῶν διαστάσεων τόσο τοῦ σχίσματος (1054), ὅσο καί τοῦ γενικοτέρου χάσματος μεταξύ Ἀνατολῆς καί Δύσεως. Ἡ κατά τήν Α΄ Σταυροφορία κατάληψη τῆς *Ἀντιοχείας* καί τῶν *Ἱεροσολύμων* ἀπό τούς σταυροφόρους καί ἡ δημιουργία ἀνεξαρτήτων λατινικῶν κρατῶν περί τά κέντρα αὐτά δημιούργησαν δυσεπίλυτα προβλήματα ὄχι μόνο γιά τήν αὐτοκρατορία, ἀλλά καί γιά τήν Ἀνατολική Ἐκκλησία, ἀφοῦ ἡ πολιτική τῶν Λατίνων ὑπῆρξε ἰδιαίτερα ἐχθρική πρός τήν ὀρθόδοξη ἱεραρχία κυρίως τῶν πατριαρχικῶν θρόνων Ἀντιοχείας καί Ἱεροσολύμων. Ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας Ἰωάννης Ε΄ ὁ Ὀξείτης (1089-1100) ἀναγκάσθηκε νά ἐγκαταλείψη τήν Ἀντιόχεια, νά μεταβῆ στήν Κπολη καί τελικά νά παραιτηθῆ ἀπό τόν πατριαρχικό θρόνο.

Ὁ λατίνος ἡγεμόνας τῆς Ἀντιοχείας Βοημοῦνδος ὁραματιζόταν τήν ὑποταγή τῶν "*σχισματικῶν*" ὀρθοδόξων τῆς Ἀνατολῆς στόν παπικό θρόνο, γι'αὐτό καί οἱ Λατίνοι ἐξέλεξαν ὡς πατριάρχη Ἀντιοχείας τόν λατίνο Βερνάρδο (1100-1132), ὁ ὁποῖος ἐπέδειξε σχετική μετριοπάθεια ἔναντι τῶν ὀρθοδόξων τῆς Συρίας. Ὁ Βοημοῦνδος μετά τήν ἧττα του ἀπό τόν Ἀλέξιο Α΄ Κομνηνό (1108) δέχθηκε μαζί μέ τούς ταπεινωτικούς ὅρους τήν κατάργηση τοῦ λατινικοῦ πατριαρχείου Ἀντιοχείας, ὅσο καί τήν ἐκλογή πατριάρχη ἀπό τούς Ὀρθοδόξους. Ὡστόσο, ὁ ἀνεψιός του Ταγκρέδος ἀρνήθηκε νά ἐφαρμόση τούς ὅρους τῆς συνθήκης, γι'αὐτό καί οἱ πατριάρχες Ἀντιοχείας, προερχόμενοι συνήθως ἀπό τόν κλῆρο τῆς βασιλεύουσας, ἀναγκάζοντο νά διαμένουν στήν Κπολη. Ἡ ἐγκαθιδρυθεῖσα στό πατριαρχεῖο Ἀντιοχείας λατινική ἱεραρχία ὑφίστατο παράλληλα πρός τήν ὀρθόδοξη ἱεραρχία, ἀφοῦ παρά τίς διώξεις πολλοί ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι καί κληρικοί παρέμεναν στίς ἐκκλησίες τους. Τό χρησιμοποιούμενο γιά ἐκφοβισμό ἀπό τούς λατίνους μέτρο τοῦ ἀφορισμοῦ δέν θορυβοῦσε τούς ὀρθοδόξους, οἱ ὁποῖοι παρέμεναν ἀμετακίνητοι στήν πίστη τους καί ὑποκρίνοντο ὑπακοή στούς πανίσχυρους λατίνους ἱεράρχες. Ὁ διάδοχος τοῦ Βερνάρδου, ὁ Ραούλ (1132-1141), ἐπιδίωξε μεγαλύτερη ἀνεξαρτησία ἔναντι τοῦ παπικοῦ θρόνου καί καθαιρέθηκε (1141), στή θέση του δέ ἐξελέγη ὁ Ἀμαλάριχος (Amaury), ὁ ὁποῖος ὑπέστη πολλούς διωγμούς ἀπό τόν ἡγεμόνα Ρενάλδο. Ὁ αὐτοκράτορας Μανουήλ Α΄ Κομνηνός (1143-1180) κατέλαβε τήν Ἀντιόχεια καί εἰσῆλθε σέ αὐτήν κατά τρόπο θριαμβευτικό (1159), ἀφοῦ προηγουμένως εἶχε πραγματοποιηθῆ ἡ ἐγκατάσταση στήν πόλη τοῦ πατριάρχη Ἀντιοχείας Ἀθανασίου

Α΄. Οἱ Λατίνοι ὅμως ἡγεμόνες τῆς Ἀντιοχείας προτιμοῦσαν λατίνο πατριάρχη, γι'αὐτό καί περί τό τέλος τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα οἱ ὀρθόδοξοι πατριάρχες δέν μποροῦσαν νά ἐγκατασταθοῦν στήν πόλη καί διέμεναν πάλι στήν Κπολη. Ἡ ἀπόφαση τοῦ ἡγεμόνα Βοημούνδου νά ἀποκαταστήσῃ στόν πατριαρχικό θρόνο τόν ὀρθόδοξο Συμεών προκάλεσε τή βίαιη ἀντίδραση τοῦ πάπα Ρώμης Ἰννοκεντίου Γ΄, ὁ ὁποῖος τόν ἀπείλησε μέ ἀφορισμό σέ περίπτωση μή ἀπομακρύνσεως τοῦ *"σχισματικοῦ"*, δηλαδή τοῦ ὀρθοδόξου, πατριάρχη. Ὁ Συμεών κατέφυγε στήν Ἀρμενία καί περί τό 1214 στή Νίκαια. Οἱ καταλυτικές γιά τή βυζαντινή αὐτοκρατορία συνέπειες τῆς Δ΄ Σταυροφορίας αὔξησαν τό ἐνδιαφέρον τοῦ παπικοῦ θρόνου γιά τήν δυναμική ἐπιβολή τοῦ λατινικοῦ κλήρου σέ ὁλόκληρη τήν Ἀνατολή.

Παρεμφερής ὑπῆρξε ἡ στάση τῶν σταυροφόρων καί ἔναντι τοῦ ὀρθόδοξου κλήρου τοῦ *πατριαρχείου Ἱεροσολύμων*. Ὁ πατριάρχης Συμεών παραγκωνίσθηκε καί πατριάρχης ἐξελέγη ὁ λατίνος δούκας τῆς Νορμανδίας Ἀρνοῦλφος, ὁ ὁποῖος ὅμως δέν μπόρεσε νά ἀνέλθη στόν πατριαρχικό θρόνο, ἀφοῦ τελικῶς προτιμήθηκε ὁ παπικός ἀπεσταλμένος Δαϊμβέρτος (1099). Οἱ βασιλεῖς τοῦ Βασιλείου τῆς Ἱερουσαλήμ ἦλθαν πολλές φορές σέ σύγκρουση πρός τούς λατίνους πατριάρχες Ἱεροσολύμων, οἱ ὁποῖοι ἐγκαθίδρυσαν λατίνους ἱεράρχες στίς ἀξιολογώτερες μητροπόλεις καί ἐπισκοπές τοῦ πατριαρχείου. Ἐλάχιστες ἐπισκοπές ἀφέθηκαν στούς ὀρθόδοξους ἱεράρχες, ἐνῶ προέκυψαν εὐνόητες ἀντιθέσεις καί ὡς πρός τήν κατοχή τῶν ἱερῶν Προσκυνημάτων. Οἱ ὀρθόδοξοι πατριάρχες Ἱεροσολύμων, μή δυνάμενοι νά ἐγκαστασταθοῦν στόν οἰκεῖο θρόνο, διέμεναν συνήθως κατά τόν ΙΒ΄ αἰώνα στήν Κπολη, ἐνῶ πνευματικό κέντρο τῶν ὀρθοδόξων τῆς Παλαιστίνης κατέστη πλέον τό μετόχιο τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Σάβα στήν εὐρύτερη περιοχή τῶν Ἱεροσολύμων. Ἡ *Κύπρος*, ἡ ὁποία εἶχε καταληφθῆ κατά τήν Γ΄ Σταυροφορία ἀπό τόν βασιλιά τῆς Ἀγγλίας Ριχάρδο τόν Λεοντόκαρδο (1191), πωλήθηκε κατ'ἀρχάς μέν στό ἱπποτικό τάγμα τῶν Ναϊτῶν καί ἔπειτα στόν Γουίδο Λουζινιάν, γεγονός τό ὁποῖο συνετέλεσε στήν ἐγκαθίδρυση λατινικῆς ἱεραρχίας μέχρι τήν κατάληψή της ἀπό τούς Τούρκους (1571).

Ἡ ἅλωση τῆς Κπόλεως (1204) κατά τήν Δ΄ Σταυροφορία καί ἡ διανομή τῶν ἐδαφῶν τῆς αὐτοκρατορίας μεταξύ τῶν ἡγετῶν της διηύρυνε πράγματι τά πολιτικά ἐρείσματα τοῦ παπικοῦ θρόνου στήν Ἀνατολή, ὁ ὁποῖος διεκδίκησε τήν ἄμεση ὑποταγή τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας στόν πάπα Ρώμης. Ὁ δόγης τῆς Βενετίας Ἐρρίκος Δάνδολος, ὁ ὁποῖος ἔλαβε κατά τή διανομή αὐτή καί τόν ναό τῆς Ἁγίας Σοφίας, προώθησε στόν πατριαρχικό θρόνο τόν ἐνετό Θωμᾶ Μοροζίνι, ὁ ὁποῖος κατέστη ὁ πρῶτος λατίνος πατριάρχης Κπόλεως καί ὁ πνευματικός ἡγέτης τῆς ἀδύναμης λατινικῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ λατίνος αὐτοκράτορας Βαλδουῖνος ἀνακήρυξε τόν ἑαυτό του ὑποτελῆ τοῦ πάπα Ρώμης Ἰννοκεντίου Γ΄, ὁ ὁποῖος

διακήρυξε τόν ἐνθουσιασμό του γιά τά τρέφοντα τή δόξα τοῦ παπικοῦ θρόνου συγκλονιστικά γεγονότα καί κάλεσε ὅλους τούς χριστιανούς νά συμπαρασταθοῦν στήν ἀποστολή τοῦ λατίνου αὐτοκράτορα. Ὁ Ἰννοκέντιος Γ΄, παρά τό γεγονός ὅτι ἀποδοκίμασε τίς βιαιοπραγίες τῶν σταυροφόρων, εὐφράνθηκε γιά τίς ἀπροσδόκητα εὐνοϊκές προϋποθέσεις ἐπιβολῆς τοῦ παπικοῦ κύρους στήν ὀρθόδοξη Ἀνατολή, ἐνδιαφέρθηκε δέ γιά τήν ὀργάνωση τῆς λατινικῆς ἱεραρχίας καί διοργάνωσε τόν ἀγώνα γιά τήν ταχύτερη μεταστροφή τῶν Ὀρθοδόξων. Ὅσοι δέν ἀναγνώριζαν τόν λατίνο αὐτοκράτορα καί τή λατινική ἱεραρχία ἀποδοκιμάζοντο ὡς σχισματικοί. Ἡ ἐκλογή τοῦ λατίνου πατριάρχη ἀπό τόν ἐνετικό κλῆρο τῆς Ἁγίας Σοφίας χωρίς τή ρητή ἀναγνώριση τῆς παπικῆς αὐθεντίας ἦταν σέ βάρος τῶν παπικῶν οἰκονομικῶν συμφερόντων, ἀλλά ἡ ἀδυναμία τοῦ λατίνου αὐτοκράτορα νά ἀνταποκριθῆ στό μέγεθος τῆς ἀποστολῆς μείωσε τή σημασία τῆς παραλείψεως αὐτῆς. Γιά τή διοργάνωση τοῦ ἀγώνα τῆς ὑποταγῆς τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς ἀπεστάλησαν ἀπό τόν παπικό θρόνο ὡς ἀντιπρόσωποι τοῦ πάπα (λεγάτοι) κατ'ἀρχάς ὁ Βενέδικτος καί ἔπειτα ὁ Πελάγιος. Πολλοί ὀρθόδοξοι ἱεράρχες ἐγκατέλειψαν τίς καταληφθεῖσες ἀπό τούς Λατίνους περιοχές καί κατέφυγαν στά τρία μεγάλα ἑλληνικά κέντρα, ἤτοι τά κράτη τῆς Νικαίας, τῆς Τραπεζοῦντας καί τῆς Ἠπείρου. Οἱ παραμείναντες στούς οἰκείους θρόνους ὀρθόδοξοι ἱεράρχες καταπιέζοντο γιά νά ὑποταγοῦν στόν παπικό θρόνο, ἐνῶ στίς κενές ἤ χηρεύουσες μητροπόλεις καί ἐπισκοπές χειροτονήθηκαν λατίνοι ἱεράρχες. *Ὑπό τό λατινικό πατριαρχεῖο Κπόλεως ὑπήχθησαν 22 ἀρχιεπισκοπές (= μητροπόλεις) καί 56 ἐπισκοπές*. Βεβαίως, ὁ ὀρθόδοξος κλῆρος διαμαρτυρόταν γιά τίς ἀσκούμενες ἀπό τούς λατίνους φοβερές καταπιέσεις, ἀλλά ἀπέρριπτε τούς τιθέμενους ὅρους ὑποταγῆς στόν παπικό θρόνο. Ἡ χαλάρωση τοῦ πρώτου ἐνθουσιασμοῦ τοῦ Ἰννοκεντίου Γ΄ ἦταν σαφής στή σύνοδο τοῦ Λατερανοῦ (1215), στήν ὁποία ἔγινε δεκτή ἡ διατήρηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐθίμων ἀπό τούς Ὀρθοδόξους παρά τήν ρητή ἀπόφαση ὑποταγῆς τῶν πατριαρχικῶν θρόνων τῆς Ἀνατολῆς στόν παπικό θρόνο *(Οὐνία)*. Ἡ τακτική αὐτή τοῦ παπικοῦ θρόνου κατά τήν ἐν λόγω περίοδο κατέστησε ὀξύτερες τίς ἀντιθέσεις Ἀνατολῆς καί Δύσεως καί προσέθεσε στίς ἐκκλησιαστικές διαφορές βαθύτατο ἐθνικό μίσος.

Ἀπό τίς Σταυροφορίες ἐπλήγη ἐμμέσως καί τό *πατριαρχεῖο τῆς Ἀλεξανδρείας*, ἀφοῦ οἱ σταυροφόροι δέν ἀγνόησαν τήν Αἴγυπτο. Πράγματι, κατά τήν Α΄ Σταυροφορία ἀντιμετώπισαν τό δίλημμα ἐπιλογῆς τοῦ στόχου μεταξύ τῆς *Ἀλεξανδρείας* καί τῶν *Ἱεροσολύμων*, ἀλλά τελικῶς ἐπικράτησαν οἱ ἐμμένοντες στήν ἀπελευθέρωση τῶν Ἁγίων Τόπων. Ὁ λατίνος βασιλιάς τῶν Ἱεροσολύμων ἀνέλαβε *τρεῖς ἐκστρατεῖες ἐναντίον τῆς Αἰγύπτου* (1163, 1164, 1167), κατά τήν τρίτη δέ ἐκστρατεία ἔφθασε πρό τῶν τειχῶν τῆς Ἀλεξανδρείας, ἀλλά ἀποκρούσθηκε ἀπό τόν Σαλαντίν. Ἐναν-

τίον τῆς Ἀλεξανδρείας στράφηκε καί ὁ Γουλιέλμος Β΄ τῆς Σικελίας, ἀλλά ἀναγκάσθηκε νά ἀποσυρθῆ λόγω τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ Σαλαντίν. Κατά τήν Γ΄ Σταυροφορία (1191) οἱ βασιλεῖς τῆς Γαλλίας Φίλιππος Αὔγουστος καί τῆς Ἀγγλίας Ριχάρδος ὁ Λεοντόκαρδος δραματίσθηκαν τήν κατάληψη τῆς Αἰγύπτου, ἀλλά συνειδητοποίησαν ὅτι δέν μποροῦσαν νά τήν πραγματοποιήσουν. Πέραν ὅμως ἀπό τίς εἰδικές αὐτές ἐπιδιώξεις, τό γενικότερο φαινόμενο τῶν σταυροφοριῶν προκάλεσε πολλαπλά προβλήματα στούς χριστιανούς τῆς Αἰγύπτου. Οἱ Ἄραβες μποροῦσαν νά ἐκδικηθοῦν εὐχερέστερα τούς σταυροφόρους στά πρόσωπα τῶν χριστιανῶν τῆς Αἰγύπτου, οἱ ὁποῖοι ὑφίσταντο πολλά βασανιστήρια ἤ καί ἐξορίζοντο. Ἐπιστολή τοῦ πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Νικολάου πρός τόν πάπα Ρώμης Ὁνώριο Γ΄ (1216-1227) διεκτραγωδεῖ τά ἀπερίγραπτα βασανιστήρια τῶν Ἀράβων ἐναντίον τῶν χριστιανῶν τῆς Αἰγύπτου καί τόν προτρέπει γιά τήν ὀργάνωση μιᾶς νέας σταυροφορίας. Ὡστόσο, ὁ πάπας Ὁνώριος, ἀντί ἄλλης θετικῆς συμπαραστάσεως, χειροτόνησε τόν λατίνο Ἀθανάσιο τῆς Κλερμόν ὡς πατριάρχη Ἀλεξανδρείας (1219). Βεβαίως, ὁ βασιλιάς τῆς Κύπρου Πέτρος Α΄ Λουζινιάν κατέλαβε τήν Ἀλεξάνδρεια (10 Ὀκτωβρίου 1365), ἀλλά μετά τετραήμερο καί παρά τήν ἀντίδραση τοῦ παπικοῦ ἀντιπροσώπου Πέτρου-Θωμᾶ ἐγκατέλειψε τήν πόλη, ἀφοῦ προηγουμένως τή λεηλάτησε καί τήν πυρπόλησε. Κάθε νέα προσπάθεια τῶν Λατίνων γιά τήν ὀργάνωση σταυροφορίας ἐναντίον τῆς Αἰγύπτου εἶχε ὡς αὐτονόητη συνέπεια τά σκληρά ἀντίποινα τῶν Ἀράβων ἐναντίον τῶν χριστιανῶν.

Συνεπῶς, οἱ Σταυροφορίες χωρίς νά ἀνακουφίσουν τούς χριστιανούς τῆς Ἀνατολῆς προκάλεσαν νέα καί ὀξύτερα ἐκκλησιαστικά προβλήματα στίς τεταμένες σχέσεις Ἀνατολῆς καί Δύσεως. Ἡ κατάλυση τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἡ ἵδρυση λατινικῶν κρατιδίων στήν Ἀνατολή καί ἡ ἐγκαθίδρυση λατινικῆς ἱεραρχίας στά ὀρθόδοξα πατριαρχεῖα τῆς Ἀνατολῆς ὑπῆρξαν πλέον οἱ νέες προϋποθέσεις ἀξιολογήσεως τῶν σχέσεων Ἀνατολῆς καί Δύσεως. Ἐν τούτοις, οἱ σταυροφορίες ὑπῆρξαν ὁπωσδήποτε εὐεργετικές γιά τή Δύση, ἡ ὁποία διά τῶν σταυροφόρων ἀπομύζησε τά οἰκονομικά ἀποθέματα τοῦ Βυζαντίου καί πλουτίσθηκε ἀπό τήν ἀνασύνδεσή της μέ τίς πηγές τῆς κοινῆς πνευματικῆς κληρονομίας. *Ἡ ἐκκλησιαστική συνάντηση ὅμως τῶν δύο κόσμων ὑπῆρξε ὀδυνηρή ἐμπειρία ὄχι μόνο γιά τήν Ἀνατολή, ἀλλά καί γιά τόν ἴδιο τόν παπικό θρόνο, ἀφοῦ συνειδητοποιήθηκαν ἀπό τούς σταυροφόρους τόσο οἱ ὑπερβολές τῆς παπικῆς ἀπολυταρχίας, ὅσο καί τό περιεχόμενο τῆς ἄγνωστης στή Δύση ὀρθοδόξου παραδόσεως περί τῆς συνοδικῆς λειτουργίας τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας.* Ὁ βασιλιάς τῆς Γερμανίας Φρειδερίκος Β΄ Χόενστάουφεν, θεωρούμενος ἀπό πολλούς ὄχι χωρίς λόγο ὡς πρόδρομος τῆς Ἀναγεννήσεως, ἐκφράζει σαφῶς τήν ἐπελθοῦσα διαφοροποίηση τοῦ πνεύματος τῆς Δύσεως ἔναντι τῆς παπικῆς ἀπολυταρχίας. Οἱ ἀντιπαπικές θέσεις

του θεμελιώθηκαν, όπως εἴδαμε, στήν καλή γνώση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὀργανώσεως τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς, ἐνῶ οἱ μεταρρυθμιστικές σύνοδοι τῆς Δύσεως, οἱ ὁποῖες συγκλήθηκαν στήν Κωνσταντία (1414-1418) καί στή Βασιλεία (1431-1449), εὑρίσκοντο ἐξ ἐπόψεως διδασκαλίας ὁπωσδήποτε ἐγγύτερα ἀπό τόν παπικό θρόνο στήν ὀρθόδοξη ἐκκλησιολογία καί συνοδική παράδοση. Ὑπό τίς προϋποθέσεις αὐτές ἦσαν ἐκ τῶν προτέρων καταδικασμένες σέ ἀποτυχία ὄχι μόνο οἱ ἑνωτικές πρωτοβουλίες τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων κατά τούς ΙΑ΄-ΙΔ΄ αἰῶνες, ἀλλά καί αὐτές ἀκόμη οἱ ἑνωτικές ἀποφάσεις τῆς συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439).

2. Ἑνωτικές πρωτοβουλίες ἀπό τό Σχίσμα μέχρι τήν Δ΄ Σταυροφορία (1054-1204)

Τό σχίσμα καί ἡ ἀπορρόφηση τοῦ παπικοῦ θρόνου στόν περί *"περιβολῆς"* ἀγώνα δέν ἐπέτρεψαν τήν ἐπανεκτίμηση τῶν ὀδυνηρῶν γιά τήν ἑνότητα τῆς Ἐκκλησίας γεγονότων καί δέν περιόρισαν, ὅπως εἴδαμε, τήν προσπάθεια τῶν παπῶν Ρώμης νά ἐπιβάλουν τήν κυριαρχία τους στίς βυζαντινές ἐπαρχίες *Ἀπουλίας, Καλαβρίας* καί *Σικελίας*. Τό 1059 ὁ πάπας Νικόλαος Β΄ ὑπέγραψε συνθήκη εἰρήνης μέ τούς Νορμανδούς καί ἀναγνώρισε τόν Ροβέρτο Γισκάρδο ὡς κύριο τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ἀπουλίας καί τῆς Καλαβρίας, ὅπως ἐπίσης καί τῶν λομβαρδικῶν ἡγεμονιῶν τῆς Ν. Ἰταλίας, ὑπό τήν ἐπικυριαρχία βεβαίως τοῦ παπικοῦ θρόνου. Ὡστόσο, ἡ μεταξύ Κπόλεως καί Ρώμης πολιτική ἐπικοινωνία δέν διακόπηκε. Εἶναι πολύ χαρακτηριστική ἡ ἀποτυχημένη προσπάθεια τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα νά ἐπιβάλη στόν παπικό θρόνο τόν Ὀνώριο, ὅπως ἐπίσης καί τό γεγονός ὅτι ὁ πάπας Ἀλέξανδρος Β΄ (1061-1073)ἀπέστειλε ὡς ἀντιπρόσωπό του τόν Πέτρο Ἀνάγνης (1072) γιά νά συγχαρῆ τόν Μιχαήλ Ζ΄ μέ τήν εὐκαιρία τῆς ἀνόδου του στόν θρόνο τῆς αὐτοκρατορίας. Βεβαίως, ἤδη κατά τίς παραμονές τῆς ἐκρήξεως τοῦ περί περιβολῆς ἀγώνα κάθε ἀπόπειρα ἀποκαταστάσεως τῆς ἑνότητας τῆς Ἐκκλησίας συνδεόταν ἀπό τούς δυτικούς καί μέ τήν ἀναγνώριση τοῦ *παπικοῦ πρωτείου*, γι'αὐτό καί ἡ σχετική πρωτοβουλία, τήν ὁποία ἀνέλαβε ὁ Πέτρος Ἀνάγνης, ἀποκρούσθηκε ἀπό τόν πατριάρχη Κπόλεως Ἰωάννη Η΄ Ξιφιλίνο (1064-1075). Ἐν τούτοις, ὁ αὐτοκράτορας Μιχαήλ Ζ΄ μέ πρεσβεία του πρός τόν πάπα Ρώμης Γρηγόριο Ζ΄ Ἰλδεβράνδη ζήτησε τήν παρέμβασή του γιά τήν ἀποτροπή μιᾶς βυζαντινο-νορμανδικῆς ρήξεως καί ὑποσχέθηκε τήν ἐκκλησιαστική ἕνωση (1073). Πράγματι, ἡ βυζαντινο-νορμανδική εἰρήνη συνομολογήθηκε, ἐπιστέφθηκε δέ μέ τόν γάμο τῆς θυγατέρας τοῦ Ροβέρτου Γισκάρδου Ἑλένης καί τοῦ Κωνσταντίνου, γιοῦ καί διαδόχου τοῦ Μιχαήλ. Τό συμβόλαιο τοῦ γάμου ὑπέγραψε καί ὁ πατριάρχης Κπόλεως

Ἰωάννης Η΄ Ξιφιλίνος. Ἡ ἐκθρόνιση ὅμως τοῦ Μιχαήλ Ζ΄ ἀπό τόν Νικηφόρο Βοτανειάτη (1078) ἐξόργισε τόν Ροβέρτο Γισκάρδο καί προκάλεσε τόν *ἀφορισμό* τοῦ νέου αὐτοκράτορα ἀπό τόν πάπα Γρηγόριο Ζ΄. Ὁ ἀφορισμός ἐπαναλήφθηκε καί ἐναντίον τοῦ καταλαβόντος τόν θρόνο Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ (1081-1118), ἀλλά δέν εἶχε στήν Ἀνατολή τό περιεχόμενο, τό ὁποῖο τοῦ ἀποδιδόταν στή Δύση, γι'αὐτό καί ἀγνοήθηκε ὡς ἀδιάφορος. Ἡ εἰσβολή τῶν Νορμανδῶν στήν Ἤπειρο καί ἡ ἔναντι τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα ἐχθρική στάση τοῦ πάπα ἀνάγκασαν τόν Ἀλέξιο νά κλείση τούς λατινικούς ναούς τῆς Κπόλεως μέ μόνη ἐξαίρεση τούς ναούς τῶν Βενετῶν. Συγχρόνως, ὁ βυζαντινός αὐτοκράτορας ἀρνήθηκε νά ἀναγνωρίση τόν πάπα Κλήμη Γ΄, ὁ ὁποῖος εἶχε προβληθῆ στόν παπικό θρόνο ἀπό τόν βασιλιά τῆς Γερμανίας Ἑρρίκο Δ΄. Ἐπικοινώνησε ὅμως μέ τόν Κλήμη ὁ ἕλληνας μητροπολίτης Κιέβου καί πάσης Ρωσίας Ἰωάννης, ὁ ὁποῖος ἐξέφρασε τή λύπη του γιά τό γεγονός, ὅτι ὁ παπικός θρόνος ἐξέκλινε ἀπό τή διατυπωθεῖσα κατά τίς ἑπτά Οἰκουμενικές συνόδους ὀρθόδοξη πίστη καί εἰσήγαγε καινοτομίες στήν πίστη (filioque) καί στά ἐκκλησιαστικά ἔθιμα (*ἄζυμα, νηστεία Μ. Τεσσαρακοστῆς* κ.ἄ.).

Ὁ πάπας Οὐρβανός Β΄ (1088-1099) ἐπιδίωξε μία προσέγγιση τοῦ παπικοῦ θρόνου καί τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα μέ τήν ἀποστολή ὡς ἀντιπροσώπων του στήν Κπολη τοῦ καρδιναλίου Ρογήρου, μετέπειτα ἀρχιεπισκόπου Ρηγίου, καί τοῦ ἡγουμένου τοῦ μοναστηρίου τῆς Κρυπτοφέρρης (Γκρόττα-Φερράτα) Νικολάου (1089). Οἱ παπικοί ἀντιπρόσωποι κόμιζαν ἐπιστολή τοῦ πάπα, μέ τήν ὁποία ἀφ'ἑνός μέν κοινοποιεῖτο ἡ ἄρση τοῦ προσωπικοῦ ἀφορισμοῦ τοῦ αὐτοκράτορα, ἀφ'ἑτέρου δέ ζητεῖτο ἡ ἀνάκληση τῆς ἀποφάσεως γιά τό κλείσιμο τῶν λατινικῶν ναῶν τῆς Κπόλεως. Τελικῶς, ὁ πατριάρχης Νικόλαος Γ΄ ὁ Γραμματικός (1084-1111) συγκάλεσε σύνοδο στήν Κπολη (1089), ἡ ὁποία ἐπέτρεψε τή λειτουργία τῶν λατινικῶν ναῶν τῆς βασιλεύουσας. Ὁ πατριάρχης Κπόλεως μέ φιλόφρονα ἐπιστολή πρός τόν πάπα ἀνακοίνωσε τίς ἀποφάσεις τῆς συνόδου καί δικαιολογοῦσε μέ περίεργη μετριοπάθεια *τή διαγραφή τοῦ ὀνόματος τῶν παπῶν ἀπό τά Δίπτυχα τῆς ἐκκλησίας Κπόλεως.* Ἔγραφε δηλαδή ὅτι ἡ διαγραφή προῆλθε ἁπλῶς ἀπό πιθανή ἀμέλεια ἤ καί ἀπό τήν παράλειψη τοῦ πάπα νά στείλη μετά τή χειροτονία του τήν καθιερωμένη συνοδική ἐπιστολή. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό προέτεινε τή μετάβαση ἐντός 18 μηνῶν τοῦ Οὐρβανοῦ στή βασιλεύουσα γιά τή διευθέτηση τῶν ὑφισταμένων διαφορῶν μεταξύ Ἀνατολῆς καί Δύσεως καί γιά τήν ἀποκατάσταση τοῦ ὀνόματος τοῦ πάπα στά δίπτυχα. Ὁ πατριάρχης Νικόλαος Γ΄ μέ ἐπιστολή του πρός τόν Βασίλειο Καλαβρίας τοῦ ἀνέθετε τήν ἀποστολή νά συναντήση τόν πάπα καί νά συζητήση τίς προϋποθέσεις ἀποκαταστάσεως τῆς ἑνότητας τῆς Ἐκκλησίας βάσει τῶν ἀποφάσεων τῆς *Πατριαρχικῆς συνόδου* τῆς Κπόλεως. Ἡ σύνοδος τόνιζε ὅτι γιά τήν ἀποκατάσταση τοῦ

ὀνόματος τοῦ πάπα στά Δίπτυχα θά ἔπρεπε αὐτός νά ἀποστείλῃ συνοδική ἐπιστολή, στήν ὁποία θά περιεχόταν βεβαίως κατά τά καθιερωμένα: α) *ὀρθόδοξη Ὁμολογία πίστεως*, β) *ἡ ἀποδοχή τῶν ἑπτά Οἰκουμενικῶν συνόδων καί τῶν ἐπικυρωθεισῶν ἀπό αὐτές τοπικῶν συνόδων*, γ) *ἡ ἀποδοκιμασία ὅλων τῶν καταδικασθεισῶν ἀπό τήν Ἐκκλησία αἱρέσεων*, καί δ) *ἡ προσήλωση στούς κυρωθέντες ἀπό τήν Πενθέκτη Οἰκουμενική σύνοδο τοῦ Τρούλλου (691-692) κανόνες*. Σέ ἀντίθετη περίπτωση θά ἐφαρμόζοντο οἱ σχετικοί κανόνες, ἐνῶ ὁποιαδήποτε ἀπόφαση θά ἔπρεπε νά γίνῃ ἀποδεκτή καί ἀπό τούς πατριάρχες Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καί Ἱεροσολύμων (Holtzmann, Die Unionsverhandlungen zwischen Alexios I und Papst Urban II im Jahre 1089, BZ, 1928, 60-62).

Ὁ πάπας Οὐρβανός ἀπέφυγε βεβαίως νά ἀκολουθήσῃ τίς ὑποδείξεις τῆς συνόδου τῆς Κπόλεως καί δέν ἀπέστειλε συνοδική ἐπιστολή, τό δέ ὄνομά του δέν ἀναγράφηκε στά Δίπτυχα τῶν πατριαρχικῶν θρόνων τῆς Ἀνατολῆς. Ἀντιθέτως, συγκάλεσε ὁ ἴδιος μετά δεκαετία τη σύνοδο τῆς Βάρεως (1098) γιά τήν ἕνωση τῶν ὀρθοδόξων καί τῶν λατινικῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ν. Ἰταλίας καί τῆς Σικελίας. Στή σύνοδο αὐτή συμμετεῖχαν ὀρθόδοξοι μόνο ἀπό τή Ν. Ἰταλία, ἀλλά ὁ πάπας Οὐρβανός παρέστη προσωπικῶς στή σύνοδο, στήν ὁποία μετεῖχε καί ὁ ἐξόριστος ἀρχιεπίσκοπος Καντέρμπουρυ Ἄνσελμος. Οἱ ὀρθόδοξοι ἀποδοκίμασαν τήν προσθήκη τοῦ filioque στό σύμβολο τῆς πίστεως. Τήν ὑπεράσπιση τῆς λατινικῆς διδασκαλίας ἀνέλαβε κατά προτροπή τοῦ πάπα ὁ Ἄνσελμος, ὁ ὁποῖος ὑποστήριξε ὅτι ἡ προσθήκη τοῦ filioque στό σύμβολο τῆς πίστεως ἔγινε *ἀφ'ἑνός μέν ἐπειδή διευκρίνιζε τήν περί ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγ. Πνεύματος λατινική διδασκαλία, ἀφ'ἑτέρου δέ ἐπειδή καθιστοῦσε σαφέστερο τό ἴδιο τό Σύμβολο*, ἐνῶ ἡ μή ἀποτολμηθεῖσα ἀπό τούς Ἕλληνες προσθήκη δέν ἀποδείκνυε ὁπωσδήποτε καί τήν πλάνη τῆς προσθήκης. Ἐν τούτοις, σέ ἄλλα κείμενά του ὁ Ἄνσελμος (De fide Trinitatis. PL 158, 259 κἑξ. De sancti Spiritus processione. PL 158, 258 κἑξ. De azymo et fermento. PL 158, 541 κἑξ.) ὄχι μόνο διακήρυσσε τήν ὀρθότητα τῆς λατινικῆς διδασκαλίας, ἀλλά καί ὑποστήριζε τήν πλάνη τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας περί τοῦ filioque, καίτοι δέν θεωροῦσε ὅτι ἡ διαφορά αὐτή μποροῦσε νά προκαλέσῃ σχίσμα στήν Ἐκκλησία.

Ὁ πάπας Οὐρβανός εἶχε ἤδη δεχθῆ μέ φιλοφροσύνη τούς ἀπεσταλμένους τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ, οἱ ὁποῖοι ζητοῦσαν ἐνισχύσεις γιά τόν ἀγώνα τοῦ Βυζαντίου ἐναντίον τῶν Σελτζουκιδῶν Τούρκων, τούς ἐπέτρεψε δέ νά προβάλουν τό αἴτημά τους στή σύνοδο τῆς Πιατσέντσα (1095). Ἄλλωστε, ὁ ἴδιος ὁ πάπας ἔγινε ἐνθουσιώδης κήρυκας τῆς ἰδέας μιᾶς σταυροφορίας στή σύνοδο τῆς Κλερμόν. Οἱ σταυροφορίες ὅμως, οἱ ὁποῖες, ὅπως εἴδαμε, ἐξετράπησαν πολλές φορές ἀπό τήν ἀποστολή τους, διηύρυναν ἀντί νά γεφυρώσουν τό ἐκκλησιαστικό χάσμα Ἀνατολῆς καί

Δύσεως καί ὄξυναν τίς θεολογικές ἀντιθέσεις. Ὁ αὐτοκράτορας Ἀλέξιος διατήρησε φιλόφρονη ἀλληλογραφία μέ τόν ἡγούμενο τοῦ Μόντε-Κασσίνο Ὀδερίσιο (+ 1105), ἐξέφρασε τήν πικρία του πρός τόν ἡγούμενο τοῦ Μόντε-Κασσίνο Γεράρδο γιά τή βίαιη συμπεριφορά τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γερμανίας Ἑρρίκου Ε΄ πρός τόν πάπα Πασχάλη Β΄ (1099-1118) καί συνεχάρη μέ ἄλλη ἐπιστολή του τούς Ρωμαίους γιά τήν παρασχεθεῖσα βοήθεια πρός τόν πάπα. Ἄλλωστε, ὁ ἀπόηχος τοῦ *περί περιβολῆς ἀγώνα* στή Δύση δέν ἄφησε ἀδιάφορο τό Βυζάντιο, τό ὁποῖο παρακολουθοῦσε μέ μεγάλη προσοχή ὅλες τίς ἐξελίξεις του. Ὁ Πασχάλης Β΄ ὅμως σέ ἐπιστολή του πρός τόν Ἀλέξιο (PL 163, 388-390) ἀξίωνε τήν ἀναγνώριση τοῦ παπικοῦ πρωτείου ἀπό τόν πατριάρχη Κπόλεως καί προέτεινε τή σύγκληση μιᾶς γενικῆς συνόδου γιά τή διευθέτηση τῶν λοιπῶν διαφορῶν (1112) μέ σκοπό τήν ἀποκατάσταση τῆς ἑνότητας τῆς Ἐκκλησίας (PL 163, 388-390).

Οἱ δυσχέρειες βεβαίως γιά τήν ἄρση τῶν συνεπειῶν τῶν ἀμοιβαίων ἀναθεμάτων τοῦ 1054 καθίσταντο συνεχῶς σαφέστερες, εἰδικότερα δέ μέ τήν ἐπικέντρωση τοῦ ἐνδιαφέροντος στίς ἤδη διαπιστωμένες ἤ καί στίς ἀναφαινόμενες νέες θεολογικές διαφορές. Ἐπί τῆς πατριαρχίας Ἰωάννου Θ΄ τοῦ Ἀγαπητοῦ (1111-1134) ὁ ἀρχιεπίσκοπος Μεδιολάνων *Πέτρος Χρυσολάνος* (1113 ἤ 1114) μετέβη στήν Κπολη, ὅπου συζήτησε μέ ἐκπροσώπους τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς, ὑπό τήν παρουσία καί τοῦ αὐτοκράτορα, τίς θεολογικές διαφορές τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως, *ἰδιαίτερα δέ τά ζητήματα τῆς προσθήκης τοῦ filioque καί τῆς χρήσεως τῶν ἀζύμων*. Ὡς ὀρθόδοξοι ἐκπρόσωποι κατά τίς συζητήσεις αὐτές ὁρίσθηκαν ὁ μητροπολίτης *Νικαίας Εὐστράτιος* καί ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς Γάνου *Ἰωάννης Φουρνῆς*. Οἱ συζητήσεις διεξήχθηκαν μέ τήν ἀντιπαράθεση τῆς ἔναντι τῶν ἀνωτέρω ζητημάτων λατινικῆς καί ὀρθοδόξου παραδόσεως. Ἡ παράλληλη καί ἀντιρρητική ἀνάπτυξη τῶν ἐπιχειρημάτων τῶν δύο πλευρῶν δέν ἦταν δυνατόν νά καταλήξη σέ θετικά ἀποτελέσματα. Ἀναμφιβόλως, ἡ θεμελίωση τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας μέ τήν ἐκτενῆ ἀναφορά στήν πατερική παράδοση τῆς ἀδιαιρέτου Ἐκκλησίας ἦταν μέν ἐντυπωσιακή, ἀλλά δέν ἀρκοῦσε γιά νά μεταπείση τόν Πέτρο Χρυσολάνο. Οἱ συζητήσεις ἀποδόθηκαν σέ αὐτοτελεῖς μελέτες ἀπό τούς Εὐστράτιο Νικαίας καί Ἰωάννη Φουρνῆ, ἐνῶ συγχρόνως συντάχθηκαν καί ἄλλες σχετικές μελέτες ἀπό τόν *Νικήτα Σεΐδη*, τόν μοναχό *Ἰωάννη Ζωναρᾶ* καί τούς λαϊκούς *Θεόδωρο Πρόδρομο* καί *Θεόδωρο τόν ἐκ Σμύρνης*. Οἱ μελέτες αὐτές προστέθηκαν στήν ἀντιλατινική πραγματεία τοῦ πατριάρχη Ἀντιοχείας *Ἰωάννη Ὀξείτη*, ὁ ὁποῖος διέμενε στήν Κπολη μετά τήν ἅλωση τῆς Ἀντιοχείας ἀπό τούς σταυροφόρους. Ἡ προδρομική αὐτή *ἀντιλατινική γραμματεία* ὄχι μόνο ἀνέδειξε, ἀλλά καί θεμελίωσε τήν εὐρύτητα τῶν

θεολογικῶν ἀντιθέσεων Ἀνατολῆς καί Δύσεως, μέ ἐκτενῆ μάλιστα ἀναφορά στήν κοινή πατερική παράδοση.

Ἡ ἔναντι τῶν Λατίνων θέση τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς γινόταν συνεχῶς σκληρότερη ὄχι μόνο λόγω τοῦ παπικοῦ πρωτείου, ἀλλά καί λόγω τῶν ἀγνώστων στήν κοινή ἐκκλησιαστική παράδοση καινοτομιῶν, οἱ ὁποῖες εἶχαν εἰσαχθῆ σταδιακῶς στή Δύση. Ἄλλωστε, *ὁ περί περιβολῆς ἀγώνας* εἶχε χαρακτηρισθῆ ἀπό τήν Ἄννα Κομνηνή ὡς ἕνας ἀγώνας γιά τή διεκδίκηση τῆς παπικῆς κοσμοκρατορίας, ὑπό τό πνεῦμα δέ αὐτό θά ἀξιολογοῦντο προφανῶς καί οἱ ἐκτροπές τῶν σταυροφόρων. Ἐν τούτοις, ὁ Ἰωάννης Κομνηνός ὑπῆρξε μετριοπαθέστερος ἀπό τόν πατέρα του καί εὐνόησε τήν προσέγγιση Ἀνατολῆς καί Δύσεως. Πράγματι, τό 1136 ἔφθασε στήν Κπολη ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γερμανίας Λοθαρίου Γ΄ ὁ ἐπίσκοπος *Ἀβελβέργης Ἄνσελμος*, ὁ ὁποῖος εἶχε σκοπό νά προετοιμάση μία κοινή βυζαντινο-γερμανική ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ βασιλιᾶ τῆς Σικελίας Ρογήρου Β΄. Κατά τήν παραμονή τοῦ Ἀνσέλμου στήν Κπολη ὀργανώθηκε ὑπαίθρια δημόσια συζήτηση μεταξύ αὐτοῦ καί τοῦ μητροπολίτη *Νικομηδείας Νικήτα*, ὑπό τήν παρουσία καί τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα, ὡς διερμηνέας δέ χρησιμοποιήθηκε κάποιος ἰταλός Μωσῆς. Οἱ συζητήσεις εἶναι κατά βάση γνωστές ἀπό τούς τρεῖς *"Διαλόγους"*, οἱ ὁποῖοι συντάχθηκαν ἀπό τόν Ἄνσελμο (PL 188, 1140-1248), περιστράφηκαν δέ περί τό παπικό πρωτεῖο, τό filioque καί τά ἄζυμα καί διείποντο ἀπό μετριοπαθές πνεῦμα. Ὁ Νικομηδείας Νικήτας ἀπέκρουσε **α)** τό παπικό *πρωτεῖο ἐξουσίας*, ἐνῶ δέχθηκε τό *πρωτεῖο τιμῆς τοῦ πάπα* στά πλαίσια τοῦ θεσμοῦ τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν, **β)** τήν *προσθήκη* τοῦ filioque στό Σύμβολο τῆς πίστεως, ἐνῶ θεωροῦσε ὀρθότερη τή *"δι' Υἱοῦ"* διδασκαλία, καί γ) τή *χρήση τῶν ἀζύμων* μέ τήν εἰδικότερη μνεία τῶν ἀντιτιθεμένων πρός τή λατινική αὐτή καινοτομία μαρτυριῶν τῶν παπῶν τοῦ Δ΄ αἰώνα Μιλτιάδου καί Σιρικίου. Ὁ Ἄνσελμος ὑπερασπίσθηκε ὅμως ἀπό τήν πλευρά του τό παπικό πρωτεῖο μέ τή γνωστή θεωρία τῆς Πέτρειας ἀποστολικότητας.

Παρεμφερεῖς, ἀλλά σέ ὀξύτερο τόνο, συζητήσεις διεξήχθηκαν καί στή Θεσσαλονίκη κατά τή δεύτερη μετάβαση τοῦ *Ἀνσέλμου* στήν Κπολη μέ τόν ἀρχιεπίσκοπο *Ἀχρίδας Βασίλειο* (1154), ὁ ὁποῖος ὅμως ὑπῆρξε ὑπέρμαχος τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως καί σφοδρός πολέμιος τοῦ παπικοῦ πρωτείου. Ὑπῆρχαν ὅμως σοβαροί λόγοι. Ἡ ἐπιστολή τοῦ πάπα Ἀδριανοῦ Δ΄ (1154-1159), ἡ ὁποία ἀπεστάλη πρός αὐτόν μέ τούς μεταβαίνοντες στήν Κπολη δύο παπικούς ἀντιπροσώπους πρός σύναψη συμφωνίας γιά μία κοινή κατά τῶν Νορμανδῶν δράση, προέβαλλε προκλητικά τό παπικό πρωτεῖο ὡς θεσμό θείου δικαίου, καλοῦσε σέ μετάνοια καί ἐπιστροφή τήν πλανηθεῖσα Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς, *κατά τόν τύπο τοῦ πλανηθέντος προβάτου καί τῆς ἀπολεσθείσης δραχμῆς*, καί ἀξίωνε τή

φιλόφρονη ὑποδοχή τῶν ἀντιπροσώπων του. Ἡ ἀπάντηση τοῦ Βασιλείου Ἀχρίδας ἐκφράζει κατά τρόπο αὐθεντικό τήν ἔναντι τοῦ παπικοῦ θρόνου συνείδηση τῆς Ἀνατολῆς κατά τόν ΙΒ΄ αἰώνα: "*Τί πρός ἡμᾶς ἡ παραβολή τοῦ πλανηθέντος προβάτου, ἁγιώτατε πάπα; Τί δέ ἡ εἰκών τῆς ἀπολωλυΐας δραχμῆς; Ἡμεῖς γάρ οὔτε ἐκπεσόντας ἑαυτούς φαμέν, ἑστήκαμεν δέ Θεοῦ χάριτι ἐπί τῆς τοῦ μακαρίου Πέτρου ὁμολογίας ἀσφαλῶς τε καί ἀκλινῶς, καί Ὅν ἐκεῖνος ὡμολόγησε καί ἐκήρυξεν ὁμολογοῦμεν καί κηρύττομεν, μή ξενίζοντές τι τῶν τοῖς ἁγίοις πατράσι συνοδικῶς δεδογμένων, μή προστιθέντες τοῖς εὐαγγελικοῖς λόγοις ἄχρι μιᾶς κεραίας ἤ ἰῶτα ἑνός*" (Mansi, XXI, 799-802). Ἡ εἰδικότερη ἀναφορά τῆς ἐμμονῆς τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς στήν "*ὁμολογίαν*" τοῦ ἀποστόλου Πέτρου ἐμπεριέχει τόν σαφῆ ὑπαινιγμόν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδας γιά τήν ἔκπτωση τοῦ παπικοῦ θρόνου ἀπό τήν "*ὁμολογίαν*" αὐτή, καίτοι χρησιμοποιοῦσαν οἱ πάπες τήν Πέτρεια ἀποστολικότητα γιά τή διεκδίκηση τοῦ πρωτείου σέ ὁλόκληρη τήν Ἐκκλησία. Ἐπί τοῦ αὐτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνοῦ (1143-1180) οἱ ἑνωτικές προσπάθειες συνεχίσθηκαν, λόγω προφανῶς καί τῶν ἤδη γνωστῶν βλέψεών του νά ἐπιβληθῆ στή Δύση ὡς ὁ προστάτης τοῦ παπικοῦ θρόνου καί ὡς ὁ μοναδικός βασιλεύς τόσο τῆς Πρεσβυτέρας, ὅσο καί τῆς Νέας Ρώμης. Πράγματι, τό 1169 σέ ἐπιστολή του πρός τόν πάπα τόνιζε ὅτι, ὅταν τά βυζαντινά στρατεύματα θά εἰσήρχοντο στή Ρώμη, τότε θά πραγματοποιεῖτο ἡ ἕνωση τῆς Πρεσβυτέρας καί τῆς Νέας Ρώμης μέ τή μετάθεση κατά κάποιον τρόπο τοῦ πάπα στήν Κπολη.

Ὁ πάπας Ἀλέξανδρος Γ΄ (1159-1181) ἐπωφελήθηκε ἀπό τίς ὑπεραισιόδοξες αὐτές τάσεις τοῦ Μανουήλ καί διαβεβαίωσε τόν αὐτοκράτορα γιά τήν συμπαράσταση του, ἀλλά ὡς ὅρους γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς ἑνότητας τῆς Ἐκκλησίας ἔθεσε ἀφ'ἑνός μέν τήν ἀναγνώριση ἀπό τόν πατριάρχη Κπόλεως τοῦ *παπικοῦ πρωτείου* καί τοῦ *ἐκκλήτου*, ἀφ'ἑτέρου δέ τήν ἀναγραφή τοῦ ὀνόματος τοῦ πάπα στά Δίπτυχα τῶν πατριαρχείων τῆς Ἀνατολῆς. Ὁ διαδεχθείς τόν Λουκᾶ Χρυσοβέργη (1157-1169) στόν πατριαρχικό θρόνο Κπόλεως Μιχαήλ Γ΄ (1170-1178), πρός τόν ὁποῖο διαβιβάσθηκε ἀπό τόν αὐτοκράτορα ἡ παπική ἐπιστολή, ἀποδοκίμασε τούς προβαλλομένους παπικούς ὅρους σέ δημόσιο "*Διάλογόν*" του μέ τόν αὐτοκράτορα, παρουσίᾳ τῆς Ἐνδημούσας συνόδου καί πολλῶν λατίνων κληρικῶν: "*Διάλογος, ὅν ἐποίησεν ὁ ἁγιώτατος καί σοφώτατος πατριάρχης Κπόλεως κῦρ Μιχάηλ ὁ Ἀγχιάλου πρός τόν πορφυρογέννητον βασιλέα κῦρ Μιχαήλ τόν Κομνηνόν περί τῆς τῶν λατίνων ὑποθέσεως, ὅτε πολλοί τῶν ὑπό τόν πάπα ἀρχιερέων καί ἐπισκόπων καί φρερίων εἰς τήν Κπολιν κατέλαβον, τῶν ἐκκλησιῶν ζητοῦντες τήν ἕνωσιν καί μηδέ τι ἕτερον ἀπαιτοῦντες ἤ παραχωρῆσαι τῷ πάπᾳ τῶν πρωτείων καί τοῦ ἐκκλήτου, δοῦναι καί τούτῳ καί τό μνημόσυνον*". Στόν "*Διάλογον*" ὁ πατριάρχης Κπόλεως Μιχαήλ, παρά τή μετριοπάθεια τοῦ αὐτοκράτορα,

ἀπέκρουσε τίς ἀνωτέρω παπικές θέσεις, ἀναίρεσε δέ τίς περί *πρωτείου καί ἐκκλήτου* ἀξιώσεις τοῦ πάπα Ρώμης. Ἀντιπαρέθεσε στή γνωστή θεωρία περί τῆς Πετρείου ἀποστολικότητας τοῦ παπικοῦ θρόνου τόν κανονικό θεσμό τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν καί *ἔκρινε προτιμότερο τόν τουρκικό ἀπό τόν παπικό ζυγό*. Εἶναι πλέον προφανεῖς οἱ διαστάσεις τῶν σχέσεων τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς πρός τή λατινική Δύση, ἀφοῦ κατά τόν Οἰκουμενικό πατριάρχη, ἡ Ἐκκλησία τῆς Δύσεως εἶχε ἀναθεματισθῆ, λόγῳ τῆς προσθήκης τοῦ filioque στό Σύμβολο τῆς πίστεως. Τά μέλη τῆς Ἐνδημούσας συνόδου συντάχθηκαν μέ τίς θέσεις τοῦ πατριάρχη, ὁ δέ αὐτοκράτορας ἀναγκάσθηκε νά περιορίσῃ πλέον τίς ἑνωτικές του πρωτοβουλίες καί νά δεχθῆ τόν σχετικό *"Τόμον"* τῆς συνόδου. Στόν *Τόμον* παρετίθετο τό Σύμβολο τῆς πίστεως χωρίς τήν προσθήκη βεβαίως τοῦ filioque, ἀποδοκιμάζοντο πολλές ἀπό τίς καταδικασθεῖσες πλάνες τῶν Λατίνων καί προβαλλόταν τό ἀδύνατον τῆς ἑνώσεως χωρίς τήν προγενέστερη ἐγκατάλειψη ὅλων τῶν πλανημένων δοξασιῶν τους. Πληροφορίες περί τοῦ περιεχομένου τοῦ ἀπολεσθέντος *"Τόμου"* διέσωσε ὁ Μακάριος Ἀγκύρας, κατά τόν ὁποῖο *"ὅ τε βασιλεύς καί ἡ σύνοδος καί πᾶσα ὁμοῦ ἡ σύγκλητος βουλήν κατεβάλοντο, ἵνα τελείως ἀποκόψωσι τελείῳ χωρισμῷ τόν πάπαν καί πάντας τούς σύν αὐτῷ, τήν κρίσιν τοῦ Θεοῦ ἀφέντες εἰς τοῦτο καί οὔτε αὐτούς τελείῳ ἀναθεματισμῷ παρέδωσαν, καθώς καί τάς λοιπάς αἱρέσεις, διά τό ἕνι αὐτούς μέγα καί περιβόητον ἔθνος"* (Allatius, De ecclesisae... concessione, 665).

Οἱ σταυροφορίες καί ἡ ἵδρυση τῶν λατινικῶν κρατιδίων στήν Ἀνατολή ἀπό τούς σταυροφόρους εἶχαν προκαλέσει, ὅπως εἴδαμε, γενικότερη καχυποψία καί εὐνόητη προκατάληψη στίς ἐκκλησιαστικές σχέσεις Ἀνατολῆς καί Δύσεως. Ἡ Δ΄ σταυροφορία (1204) καί ἡ κατάλυση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἀπό τούς σταυροφόρους ἀποκάλυψαν ἐμμέσως τίς πραγματικές διαθέσεις καί τοῦ παπικοῦ θρόνου ἔναντι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς. Οἱ Ὀρθόδοξοι γνώριζαν ἤδη καλῶς τήν ἐκκλησιαστική πολιτική τῶν ἐγκατασταθέντων μετά τήν Α΄ σταυροφορία στήν Ἀνατολή Λατίνων ἔναντι τῆς ὀρθοδόξου ἱεραρχίας τῶν πατριαρχείων Ἀντιοχείας καί Ἱεροσολύμων. Τό συσσωρευόμενο ὅμως μίσος τῶν βυζαντινῶν ἐναντίον τῶν Λατίνων ἐκδηλώθηκε μετά τόν θάνατο τοῦ Μανουήλ Α΄ Κομνηνοῦ, ὅταν ἡ ἐξουσία περιῆλθε στή λατινόφρονα βασιλομήτορα Μαρία, ἡ ὁποία ἐπιτρόπευε τόν δωδεκαετῆ γιό της Ἀλέξιο Β΄ καί τελοῦσε ὑπό τήν ἀπόλυτη ἐπιρροή τοῦ ἐξαδέλφου τοῦ ἀποθανόντος συζύγου της Μανουήλ, τοῦ πρωτοσεβαστοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ, καί τῶν ἐξεχόντων Λατίνων τῆς Κπόλεως. Ἄλλωστε, τό μίσος ἐναντίον τῶν Λατίνων ὄχι μόνο ἐκδηλωνόταν βίαιο στίς γενικότερες ἀντιδράσεις τοῦ λαοῦ ἐναντίον τῆς βασιλομήτορας, ἀλλά καί ὑπέθαλπε τίς φιλοδοξίες τοῦ Ἀνδρονίκου Κομνηνοῦ, ὁ ὁποῖος παρουσίαζε τόν ἑαυτό του ὡς τόν μόνο ἱκανό νά ἀπελευθερώσῃ

τήν αὐτοκρατορία ἀπό τούς Λατίνους. Ἀρκοῦσε προφανῶς ἡ θέση αὐτή γιά νά ὁδηγήση τόν Ἀνδρόνικο στήν ἐξουσία (1182). Πράγματι, ὁ λαός στασίασε καί ἐξετράπη σέ μία γενική σφαγή τῶν λατίνων καί τῶν Φράγκων τῆς βασιλεύουσας. Ὁ Ἰσαάκιος Β΄ Ἄγγελος (1185-1195) δέν συνέχισε τήν ἀντιλατινική πολιτική τοῦ προκατόχου του, ἀλλά ὁ ἀδελφός καί διάδοχός του Ἀλέξιος Γ Ἄγγελος (1195-1203) στηρίχθηκε κατ'ἀρχάς μέν στήν *ἀντιλατινική παράταξη*, καίτοι συγχρόνως ἐπιδίωξε τήν προσέγγιση του καί μέ τόν παπικό θρόνο. Μέ ἐπιστολή του συνεχάρη τόν πάπα Ἰννοκέντιο Γ΄ γιά τήν ἐκλογή του (1198) καί τοῦ προέτεινε συμμαχία, ἀλλ'ὁ πάπας τοῦ γνωστοποίησε μέ ἀπεσταλμένους του ὅτι δέν ἦταν δυνατή ἡ συμμαχία τοῦ παπικοῦ θρόνου μέ ἕναν ἡγεμόνα, ἡ Ἐκκλησία τοῦ ὁποίου δέν ἀναγνώριζε τό παπικό πρωτεῖο. Ἐν τούτοις, ὑποσχόταν βοήθεια γιά τήν ὀργάνωση μιᾶς σταυροφορίας, ἐάν ἡ ἐκκλησία τῆς Κπόλεως ὑποτασσόταν στό πρωτεῖο τοῦ παπικοῦ θρόνου (PL 214, 327). Ὁ Ἀλέξιος Γ΄ μέ ἐπιστολή του πρός τόν πάπα παρατήρησε, ὅτι ἡ ἕνωση ἦταν ὑπόθεση ὄχι τοῦ αὐτοκράτορα, ἀλλά *μιᾶς Οἰκουμενικῆς συνόδου*, στήν ὁποία, ὑπό τήν καθοδήγηση τοῦ ἁγίου Πνεύματος, θά ἦταν δυνατή ἡ ἀνεύρεση μιᾶς ὀρθῆς λύσεως μέ τήν ἐπιβολή τῆς θείας θελήσεως (PL 214, 765-768).

Ἀναλόγου περιεχομένου ἐπιστολή τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Γ΄ ἐπέδωσαν καί στόν πατριάχη Ἰωάννη Ι΄ τόν Καματηρό (1198-1206) οἱ παπικοί ἀντιπρόσωποι ὑποδιάκονος Ἀλβέρτος καί νοτάριος Ἀλβερτίνος (PL 214, 327-329). Ὁ πατριάρχης Κπόλεως ἀπάντησε ἐπαινώντας μέν τόν ζῆλο τοῦ πάπα γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς ἑνότητας τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλά διαφωνώντας ριζικῶς πρός τό περιεχόμενο τῆς παπικῆς ἐπιστολῆς (ἡ ἐπιστολή τοῦ πατριάρχη Κπόλεως διασώθηκε στόν κώδικα Paris. gr., 1302, 273-275). Ὁ πατριάρχης ἐξέφρασε τήν ἔκπληξή του γιά *τήν προβολή τοῦ παπικοῦ θρόνου ὡς πρωτείου τῆς Μητρός-Ἐκκλησίας*, ἀφοῦ ὁ τίτλος αὐτός ἀνῆκε μᾶλλον στήν ἐκκλησία Ἱεροσολύμων, ὅπου ὁ Ἰησοῦς Χριστός γεννήθηκε, ἔδρασε καί ἐξεπλήρωσε τό ὅλο ἀπολυτρωτικό του ἔργο. Ὁ Χριστός ἐμπιστεύθηκε τήν Ἐκκλησία του ὄχι βεβαίως στόν ἐπίσκοπο Ρώμης, ἀλλά σέ ὅλους τούς ἐπισκόπους, ἐνῶ τό σχίσμα τῆς Ἐκκλησίας προκλήθηκε ἀπό τήν αὐθαίρετη καί παρά τή σχετική ἐκκλησιαστική παράδοση προσθήκη τοῦ filioque στό Σύμβολο τῆς πίστεως, τό ὁποῖο διαφύλαξαν ἀκαινοτόμητο τόσο οἱ Οἰκουμενικές σύνοδοι, ὅσο καί οἱ ἀποδεχθέντες τίς ἀποφάσεις τους προηγούμενοι πάπες Ρώμης. Στήν προβολή ἀπό τόν Ἰννοκέντιο Γ΄ μέ νέα ἐπιστολή τῆς θεωρίας τοῦ παπικοῦ πρωτείου σέ ὁλόκληρη τήν Ἐκκλησία (PL 214, 758-765), ὁ πατριάρχης Κπόλεως ἐπανέλαβε τίς διατυπωθεῖσες στήν προγενέστερη ἐπιστολή του ὀρθόδοξες θέσεις. Ἀντιπαρέθετε στή διεκδικούμενη ἀπό τόν πάπα ἐκκλησιαστική μοναρχία τήν ὀρθόδοξη παράδοση περί τοῦ θεσμοῦ τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν, κατ'ἀναλογίαν πρός τίς πέντε αἰσθήσεις τοῦ

ἀνθρώπου, *οἱ ὁποῖες συνεργάζονται ἁρμονικῶς καί δέν ὑποτάσσονται ἡ μία στήν ἄλλη* (Paris. gr., 1302, 270-273).

Ἡ Δ΄ σταυροφορία (1204) ἄνοιξε ὅμως νέες προοπτικές γιά τίς παπικές φιλοδοξίες στήν Ἀνατολή. Ὁ πάπας Ἰννοκέντιος Γ΄, παρά τίς ἀρχικές του ἐπιφυλάξεις, θεώρησε μοναδική τήν εὐκαιρία γιά τήν ἄνετη ὑποταγή τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς στόν παπικό θρόνο. Μέ εἰδικούς ἀπεσταλμένους του προσπάθησε νά θέση ὑπό τόν ἔλεγχο τοῦ παπικοῦ θρόνου τίς ἐκκλησίες τῶν λατινικῶν ἡγεμονιῶν τῆς Ἀνατολῆς μέ τήν ἐπιβολή λατινικῆς ἱεραρχίας. Πράγματι, τό 1204 ἔφθασε στήν Κπολη παπική ἀντιπροσωπία καί ὀργάνωσε σύσκεψη στόν ναό τῆς Ἁγίας Σοφίας μέ τόν ὀρθόδοξο κλῆρο τῆς βασιλεύουσας γιά τήν ἐπιβολή τοῦ παπικοῦ πρωτείου. Σπουδαῖο πρόσωπο στίς συζητήσεις αὐτές ὑπῆρξε ὁ διάκονος *Νικόλαος Μεσαρίτης*. Οἱ συζητήσεις αὐτές δέν κατέληξαν βεβαίως σέ κάποιο θετικό ἀποτέλεσμα, λόγω καί τῶν ὑπερβολικῶν ἀξιώσεων τῶν παπικῶν ἀντιπροσώπων. Ἡ μεγάλη διάσταση ἀπόψεων μεταξύ τῶν Λατίνων καί τῶν Ὀρθοδόξων ἐπιβεβαιώθηκε καί πάλιν, ἀλλά τό πρόβλημα κατέστη ὀξύτερο, ὅταν ἀπέθανε ὁ καταφυγών στή Νίκαια πατριάρχης Κπόλεως Ἰωάννης Ι΄ Καματηρός (1206). Ὁ ὀρθόδοξος κλῆρος ζήτησε τήν ἄδεια γιά τήν ἐκλογή νέου πατριάρχη, ἀλλά ὁ λατίνος αὐτοκράτορας τῆς Κπόλεως Ἐρρίκος ἔθεσε ὡς ἀπαράβατο ὅρο τήν ἀναγνώριση τοῦ παπικοῦ πρωτείου. Ὁ ὀρθόδοξος κλῆρος ἀρνήθηκε, οἱ δέ διεξαχθεῖσες συζητήσεις (30 Αὐγούστου 1206) ἀνέδειξαν καί πάλιν τήν προσωπικότητα καί τό φρόνημα τοῦ διακόνου Νικολάου Μεσαρίτη, ὁ ὁποῖος προέβαλε τήν ὀρθόδοξη κανονική παράδοση μέ πραγματεῖες ὑπό μορφήν Διαλόγου πρός τόν λατίνο πατριάρχη Θωμᾶ Μοροζίνι (A. Heisenberg, Die Unionverhandlungen von 30 August 1206, München 1923). Οἱ συζητήσεις διακόπηκαν, ἀλλά συνεχίσθηκαν τό 1214 τόσο στήν Κπολη, ὅσο καί στή Μ. Ἀσία. Τῶν Λατίνων ἡγεῖτο ὁ καρδινάλιος Πελάγιος, ἐνῶ τῶν Ὀρθοδόξων προΐστατο καί πάλιν ὁ ἐν τῷ μεταξύ χειροτονηθείς μητροπολίτης Ἐφέσου Νικόλαος Μεσαρίτης, ὁ ὁποῖος ἀντέκρουσε μέ ἰσχυρά ἐπιχειρήματα τίς ἀξιώσεις τῶν Λατίνων τόσο γιά τήν ἀναγνώριση τοῦ παπικοῦ πρωτείου, ὅσο καί γιά τήν ὑποταγή στόν πάπα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἐξέδωσε δέ καί εἰδική ἀντιλατινική πραγματεία (A. Heisenberg, Der Bericht der Nikolaos Mesarites über die politischen und kaiserlichen Ereignisse des Jahres 1214, München 1923). Οἱ σύντονες προσπάθειες τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Γ΄ νά ἐπιτύχη τήν ὑποταγή τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τῶν λατινικῶν τουλάχιστον ἡγεμονιῶν τῆς Ἀνατολῆς ἀπέτυχε, λόγω τῆς σθεναρῆς ἀντιστάσεως τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου στίς προκλητικές πιέσεις καί τίς βιαιότητες τῶν λατινοφρόνων ἡγεμόνων.

Συνεπῶς, οἱ κατά τούς ΙΑ΄ καί ΙΒ΄ αἰῶνες ἀναληφθεῖσες ἑνωτικές

πρωτοβουλίες εἶχαν *πολιτικά* συνήθως κίνητρα, ὑποστηρίζοντο δέ ἀπό τούς βυζαντινούς αὐτοκράτορες γιά τήν ἀπόκτηση πολιτικῶν ἐρεισμάτων στή Δύση. Ἐν τούτοις, περιορίσθηκαν σέ *ἄκαρπες ἤ καί ἀτελεύτητες θεολογικές συζητήσεις,* οἱ ὁποῖες ἀποσκοποῦσαν κυρίως στήν παράλληλη ἤ καί στήν κατ'ἀντιπαράθεση *ἀντιρρητική ἔκθεση* τῆς λατινικῆς καί τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως ἐπί τῶν γνωστῶν θεολογικῶν διαφορῶν. Πράγματι, δέν καταβλήθηκε κάποια ἀξιόλογη προσπάθεια γιά τή συνάντηση τῶν ἐκπροσώπων τῆς Ἀνατολῆς καί τῆς Δύσεως σέ μία κοινή ἀφετηριακή βάση καί δέν ἔγινε καμμία ὑποχώρηση ἀπό τίς δύο πλευρές ἀκόμη καί σέ θέματα δευτερεύουσας σημασίας. Ὡς ἀπώτερος στόχος τῶν θεολογικῶν αὐτῶν συζητήσεων προβαλλόταν *ἡ ἀπόδειξη τῆς ὑπεροχῆς τῶν ἑκατέρωθεν ὑποστηριζομένων θέσεων ἔναντι τῆς ἄλλης πλευρᾶς,* ἡ δέ ἀντιπαράθεση τῶν τυποποιημένων πλέον ἐπιχειρημάτων δέν λειτουργοῦσε δημιουργικά γιά τήν ἐξέλιξη τοῦ διαλόγου τῶν ἀντιφρονούντων, οἱ ὁποῖοι συνέδεαν συνήθως τίς συζητήσεις καί πρός τήν ἀνάδειξη τοῦ προσωπικοῦ θεολογικοῦ τους κύρους. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή κατέστη πλέον κοινή συνείδηση *ἀφ'ἑνός μέν ὅτι οἱ ἀνεπίσημες αὐτές θεολογικές συζητήσεις δέν μποροῦσαν νά προσφέρουν κάτι τό νέο, ἀφ'ἑτέρου δέ ὅτι οἱ διαπιστωμένες θεολογικές διαφορές θά ἔπρεπε νά συζητηθοῦν σέ μία κοινή Οἰκουμενική σύνοδο.* Πράγματι, κατά τή μέχρι τῆς ἁλώσεως τῆς Κπόλεως ἀπό τούς Τούρκους περίοδο (1204-1453) ἀναζητήθηκε ἡ ἀντιμετώπιση τῶν θεολογικῶν διαφορῶν μέ τήν ἐνεργοποίηση πλέον τοῦ συνοδικοῦ κυρίως θεσμοῦ, χωρίς ὅμως νά ἀγνοηθοῦν καί οἱ *προκαταρκτικές* θεολογικές συζητήσεις.

3. Ἑνωτικές ἀπόπειρες ἀπό τήν Δ΄ Σταυροφορία μέχρι τήν ἑνωτική σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας (1438)

α΄. Οἱ ἑνωτικές συζητήσεις στήν αὐτοκρατορία τῆς Νικαίας (1204-1261)

Οἱ ἑνωτικές πρωτοβουλίες ἀπό τό σχίσμα μέχρι τήν ἅλωση τῆς Κπόλεως ἀπό τούς σταυροφόρους (1054-1204) εἶχαν, ὅπως εἴδαμε, τόν χαρακτήρα *ἀντιρρητικῶν θεολογικῶν συζητήσεων,* γι'αὐτό καί δέν κατέληξαν σέ κάποιο θετικό ἀποτέλεσμα. Ἦταν πλέον κοινή συνείδηση ὅτι ἡ μόνη ὁδός συναντήσεως Ἀνατολῆς καί Δύσεως ἦταν ἡ ὁδός τῆς πρό τοῦ σχίσματος κοινῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως, ἡ ὁποία εἶχε διατυπωθῆ μέ τήν κοινή συμβολή τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως στίς ἑπτά *Οἰκουμενικές συνόδους* καί εἶχε ἀναπτυχθῆ μέ τή διδασκαλία τῶν μεγάλων ἑλλήνων καί λατίνων Πατέρων. Κατά τήν *πρώτη περίοδο* (1054-1204) τῶν ἑνωτικῶν συζητήσεων δέν ἀπουσίαζε βεβαίως ἡ πολιτική σκοπιμότητα, ἀλλά δέν κατέστη ἰδιαίτερα πιεστική γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς

ἐκκλησιαστικῆς ἑνότητας. Ἀντιθέτως, κατά τή *δεύτερη περίοδο* (1204-1453) ἡ ἀγωνία τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων νά ἀνεύρουν ἐρείσματα γιά τήν ἀπόκρουση τῶν κινδύνων, οἱ ὁποῖοι ἀπειλοῦσαν την ἴδια τήν ὑπόσταση τῆς αὐτοκρατορίας, κατέστησε τό θέμα τῆς ἑνώσεως κίνητρο τῆς βυζαντινῆς διπλωματίας γιά μία βεβιασμένη ἔστω ἀναζήτηση τῆς ἐξομαλύνσεως τῶν σχέσεων Ἀνατολῆς καί Δύσεως. Οἱ ἑνωτικές αὐτές ἀπόπειρες, οἱ ὁποῖες ὑπηρετοῦσαν μία συγκεκριμένη πλέον πολιτική σκοπιμότητα, ὑποκινοῦντο μέν συνήθως ἀπό τή *βυζαντινή διπλωματία*, ἀλλά ἀποδοκιμάζοντο πάντοτε ἀπό τήν πλειοψηφία τοῦ ὀρθόδοξου πληρώματος. Ἄλλωστε, οἱ πολιτικές καί οἱ ἐκκλησιαστικές συνθῆκες, οἱ ὁποῖες διαμορφώθηκαν στήν Ἀνατολή μετά τήν Δ΄ Σταυροφορία, καθιστοῦσαν de facto ἀναγκαία τήν ἀναθεώρηση τοῦ θέματος τῆς ἑνώσεως, ἀφοῦ οἱ ἱδρυθεῖσες στήν Ἀνατολή λατινικές ἡγεμονίες ἐπέβαλλαν βιαίως τόν λατινικό κλῆρο καί ἐξεδίωκαν τούς ἀρνουμένους νά ὑποταγοῦν στόν πάπα ὀρθοδόξους κληρικούς. Τό ζήτημα αὐτό εἶχε ἤδη ἀντιμετωπισθῆ, ὅπως εἴδαμε, στήν Κπολη κατά τίς διεξαχθεῖσες συζητήσεις μεταξύ Ὀρθοδόξων καί Λατίνων γιά τήν ἐκλογή ὀρθοδόξου ἀρχιερέως στήν Κπολη. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό, ὁ ἐγκατεστημένος στή Νίκαια Οἰκουμενικός πατριάρχης Θεόδωρος Β΄ Εἰρηνικός (1214-1216) προέτρεψε μέ ἐπιστολή του τούς Ὀρθοδόξους τῆς Κπόλεως νά ἀποκρούσουν τίς ἀξιώσεις τοῦ παπικοῦ λεγάτου γιά τήν ὑποταγή τους στόν πάπα καί στόν λατίνο πατριάρχη τῆς Κπόλεως. Ἀπειλοῦσε μέ ἀφορισμό κάθε ὑποκύπτοντα Ὀρθόδοξο καί προέβαλλε τήν ὀρθόδοξη πίστη σέ πλήρη ἀντίθεση πρός τή ρωμαϊκή πλάνη, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ τούς πιστούς στήν ἀπώλεια τῆς σωτηρίας. Μέ τήν πατριαρχική αὐτή ἐπιστολή οἱ πιστοί καλοῦντο ἐπίσης νά ἀποφύγουν ὁποιαδήποτε θεολογική συζήτηση πρός τούς Λατίνους, ἀφοῦ οἱ θεολογικές συζητήσεις ἔπρεπε νά διεξαχθοῦν κανονικῶς μόνο ἀπό τόν Οἰκουμενικό πατριάρχη (BZ, 10, 1901, 186-192), συμφώνως πρός τήν ὀρθόδοξη παράδοση.

Ἐν τούτοις, ἡ συγκληθεῖσα ἀπό τόν πάπα Ἰννοκέντιο Γ΄ σύνοδος τοῦ Λατερανοῦ (1215), στήν ὁποία παρέστησαν ἐκπρόσωποι τῶν λατινικῶν *"πατριαρχείων"* Κπόλεως καί Ἀντιοχείας καί ὁ λατίνος *"πατριάρχης"* Ἱεροσολύμων, ἐπέτρεψε στούς Ὀρθοδόξους τῶν λατινικῶν ἡγεμονιῶν τῆς Ἀνατολῆς τήν τέλεση τῆς θείας λατρείας στή γλώσσα τους καί τή διατήρηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν τους ἐθίμων. Μέ τήν ἀπόφαση αὐτή θεσμοποιήθηκε ἡ ἤδη διαμορφωμένη στήν πράξη κατά τόν ΙΒ΄ αἰώνα προοπτική τῆς *λατινικῆς Οὐνίας*. Παρά τό ἐναντίον τῶν Λατίνων συνεχῶς διογκούμενο μίσος τῶν Ὀρθοδόξων ὁ βασιλιάς τῆς Νικαίας Θεόδωρος Α΄ Λάσκαρις ζήτησε ἀπό τόν Οἰκουμενικό πατριάρχη Μανουήλ Α΄ Σαραντηνό (1217-1222) συνοδική ἔγκριση γιά τήν ἀνάληψη μιᾶς νέας ἑνωτικῆς πρωτοβουλίας πρός τόν παπικό θρόνο μέ τή σαφῆ ἐπιδίωξη νά

ἐξουδετερώση τήν παπική ὑποστήριξη πρός τούς Λατίνους τῆς Κπόλεως. Ἡ σύνοδος ἐνέκρινε τό αἴτημα τοῦ αὐτοκράτορα, δέχθηκε δέ κατ'ἀρχήν καί μόνο γιά τούς ἀνωτέρω λόγους νά συζητηθῆ τό θέμα τοῦ *μνημοσύνου τοῦ πάπα* καί ἀπέστειλε στή Ρώμη πρεσβεία γιά τή διεξαγωγή σχετικῶν συζητήσεων. Παράλληλα ὅμως ἀποφάσισε τή σύγκληση μιᾶς *μεγάλης Συνόδου στή Νίκαια* κατά τήν περίοδο τοῦ Πάσχα τοῦ 1220, στήν ὁποία θά συμμετεῖχαν ἐκπρόσωποι τῶν πατριαρχικῶν θρόνων Κπόλεως, Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καί Ἱεροσολύμων. Τήν ἀπόφασή της ἡ σύνοδος κοινοποίησε καί πρός τόν Δεσπότη τῆς Ἠπείρου Θεόδωρο Δούκα μέ τήν παράκληση νά ἀποσταλοῦν πολλοί ἐπίσκοποι ἀπό τό κράτος του. Παρεμφερεῖς ἐπιστολές ἀπέστειλε ὁ πατριάρχης πρός τόν μητροπολίτη Ναυπάκτου Ἰωάννη Ἀπόκαυκο (Viz. Vrem., III, 264) καί τούς λοιπούς μητροπολίτες, ἀλλά ἡ ἰδέα προσέκρουσε σέ ὀξύτατες ἀντιδράσεις. Ἡ πρωτοβουλία αὐτή συνδέεται σαφῶς πρός τή σταθερή καί ἀμετακίνητη θέση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς ὡς πρός τή μόνη κανονική ὁδό γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς ἑνότητας τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως, ἡ ὁποία ταυτιζόταν μέ τήν ἐνεργοποίηση τοῦ θεσμοῦ τῆς Οἰκουμενικῆς συνόδου. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ἀποφασίσθηκε ἡ πρόσκληση στήν προγραμματιζόμενη μεγάλη σύνοδο ἐκπροσώπων ἀπό ὅλους τούς πατριαρχικούς θρόνους τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ ἐκπροσώπηση ὅλων τῶν πατριαρχικῶν θρόνων, ἤ τουλάχιστον τοῦ φρονήματος τῶν ἐμπεριστάτων θρόνων τῆς Ἀνατολῆς, ἀποτελοῦσε, ὅπως ἔχει ἤδη τονισθῆ, βασικό κανονικό κριτήριο γιά τήν ὀρθή σύγκληση καί συγκρότηση μιᾶς *Οἰκουμενικῆς συνόδου*, συμφώνως καί πρός τή σχετική ἀπόφανση τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου (787). Τελικῶς, ἡ μεγάλη Σύνοδος συγκλήθηκε, ἀλλά διεξήχθησαν μόνο θεολογικές συζητήσεις γιά τήν ἄρση τῶν θεολογικῶν διαφορῶν.

Ὁ διάδοχος τοῦ Θεοδώρου Α΄ Λασκάρεως Ἰωάννης Βατάτζης ἔλαβε ὡς δεύτερη σύζυγο τή θυγατέρα τοῦ βασιλιᾶ τῆς Γερμανίας Φρειδερίκου Β΄ Κωνσταντία, ἡ ὁποία ἀσπάσθηκε τήν Ὀρθοδοξία καί ἔλαβε τό ὄνομα Ἄννα. Ἡ συμμαχία τοῦ βασιλιᾶ τῆς Νικαίας μέ τόν ἄσπονδο ἐχθρό τοῦ παπισμοῦ Φρειδερίκο Β΄ προβλημάτισε σοβαρῶς τόν παπικό θρόνο καί διευκόλυνε τήν ἔναρξη διαπραγματεύσεων γιά τήν ἕνωση. Οἱ συζητήσεις διεξήχθησαν στό *Νυμφαῖον* (Ἰαν. - Μάιος 1324). Στήν ἰδιότυπη συνοδική συνέλευση συμμετεῖχαν ὁ Οἰκουμενικός πατριάρχης Γερμανός Β΄ (1222-1240), τέσσαρες παπικοί ἀντιπρόσωποι, ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι καί θεολόγοι. Οἱ συζητήσεις περιστράφηκαν κυρίως περί τίς λατινικές διδασκαλίες τοῦ filioque καί τῶν ἀζύμων, ἀλλά δέν διασώθηκαν πρακτικά τῶν συζητήσεων. Οἱ λατινικές θέσεις συνάγονται ἀπό τό κείμενο τῆς ἀπαντήσεως τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη καί τῆς Συνόδου στή σχετική ἔκθεση τῶν παπικῶν ἀντιπροσώπων. Τό κείμενο τῆς ἀπαντήσεως αὐτῆς συντάχθηκε ἀπό τόν περίφημο φιλόσοφο καί θεολόγο *Νικηφόρο Βλεμμύ-*

δη, ἀλλά δέν ἔγινε δεκτό ἀπό τούς παπικούς ἀντιπροσώπους, οἱ ὁποῖοι διέκοψαν τίς συζητήσεις καί κατέφυγαν στήν Κπολη. Οἱ περί τοῦ filioque *ἕξι λατινικές θέσεις* εἶχαν ἔκδηλη τήν ἐπίδραση τῶν φιλοσοφικῶν συλλογισμῶν τῆς ἀκμάζουσας πλέον σχολαστικῆς θεολογίας (P. Canart, Nicéphore Blemmydes et le mémoire adressé aux envoyés..., Or.Chr.Per., 25, 1959, 319-325). Στό κείμενο φαίνεται σαφῶς ἡ ὑπό τήν ἐπίδραση τῆς σχολαστικῆς μεθοδολογίας ἀνάπτυξη τῆς περί τοῦ filioque διδασκαλίας τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, ἐνῶ οἱ βυζαντινοί θελόγοι ἀντιπαρέταξαν τήν πατερική παράδοση, χωρίς νά ἀποφύγουν τόσο τή δριμεία κριτική τῆς ἀκολουθουμένης ἀπό τούς Λατίνους *σχολαστικῆς μεθόδου τῶν φιλοσοφικῶν συλλογισμῶν*, ὅσο καί τήν ἀπόρριψη τῆς ὁποιασδήποτε *ἀποδεικτικῆς τους ἀξίας* γιά καθαρῶς θεολογικά ζητήματα. Ἡ ἀποτυχία τοῦ *πρώτου κύκλου* τῶν συζητήσεων δέν ἱκανοποίησε τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα, ἀλλά ὁ πατριάρχης Γερμανός Β΄ ἀναγκάσθηκε νά καλέση πάλιν μέ ἐπιστολή του τούς παπικούς ἀντιπροσώπους σέ σύνοδο, στήν ὁποία ὅμως θά συμμετεῖχαν πλέον καί οἱ λοιποί πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς. Προέτεινε δηλαδή τή σύγκληση μιᾶς *μεγάλης Συνόδου*, ὅπως εἶχε ἤδη προταθῆ. Οἱ παπικοί ἀντιπρόσωποι ἀρνήθηκαν νά δεχθοῦν τήν πρόσκληση, ζήτησαν δέ προφανῶς ἔγγραφη ἀπάντηση τοῦ πατριάρχη ἐπί τῶν θέσεων, οἱ ὁποῖες εἶχαν διατυπωθῆ στήν προηγούμενη συνοδική συνέλευση.

Ὁ πατριάρχης ἐξέφρασε τή λύπη του γιά τή συμπεριφορά τῶν παπικῶν ἀντιπροσώπων, οἱ ὁποῖοι τοῦ δημιουργοῦσαν τήν ἐντύπωση ὅτι δέν μετέβησαν στή Νίκαια γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς εἰρήνης, ἀρνήθηκε δέ νά ἀναλάβη προσωπικῶς τήν εὐθύνη ὁποιασδήποτε ἀπαντήσεως, τήν ὁποία παρέπεμψε στήν ἁρμοδιότητα τῆς προτεινόμενης Συνόδου (Mansi XXIII, 292). Στή Σύνοδο αὐτή προσκλήθηκαν καί πάλι οἱ παπικοί ἀντιπρόσωποι, ὁ δέ Οἰκουμενικός πατριάρχης μέ ἐπιστολή πρός τούς ἐξέχοντες στήν Κπολη φραγκισκανούς μοναχούς *Βενέδικτο* καί *Ἰάκωβο* ζητοῦσε τήν παρέμβασή τους γιά τή συμμετοχή τῶν παπικῶν ἀντιπροσώπων στήν προτεινόμενη Σύνοδο (Mansi XXIII 292, 294). Τελικῶς, οἱ παπικοί ἀντιπρόσωποι μεταπείσθηκαν καί μετέβησαν στή Σύνοδο, ἀλλά οἱ Ὀρθόδοξοι ἐπέμειναν στίς θεολογικές θέσεις τους. Τοῦτο ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπό τήν "*Ἀπάντησιν τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου καί τῆς σύν αὐτῷ συνόδου πρός τούς ἀπό τοῦ πάπα Γρηγορίου σταλέντας φραμενουρίους καί τούς λοιπούς*", στήν ὁποία ἀποδοκιμάζετο μέν ἡ παπική περί τοῦ filioque διδασκαλία ὡς ἀντίθετη πρός τήν Ἁγία Γραφή, πρός τή διδασκαλία τῶν Πατέρων καί ἰδιαίτερα τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, "*τοῦ δεκάτου τρίτου τῶν ἀποστόλων*", καί πρός τίς ἀποφάσεις τῶν ἑπτά Οἰκουμενικῶν συνόδων, ἐνῶ διαδηλωνόταν ἡ σταθερή προσήλωση στήν ὀρθόδοξη πίστη (Mansi XXIII, 307-319). Ἡ σύνοδος συνέταξε "*Ὅρον ὀρθοδοξίας συνοδικόν εἰς τήν ἐκπόρευσιν τοῦ ἁγίου Πνεύματος*" (Ἀ. Παπαδοπούλου-Κε-

ραμέως, 'Ανέκδοτος συνοδικός "Ορος, θεσπισθείς ὑπό τῆς ἐν Νυμφαίῳ συγκληθείσης συνόδου τῷ 1233 ἔτει, 'Εκκλ. 'Αλήθεια 3, 1882, 72-74). Πέραν ὅμως ἀπό τήν ἀποδοκιμασία τῆς περί τοῦ filioque λατινικῆς διδασκαλίας, ἡ Σύνοδος καταδίκασε καί τή *χρήση τῶν ἀζύμων* στή θεία εὐχαριστία (Mansi, XXIII, 298-299). Ἡ σπουδαιότητα τῶν συζητήσεων αὐτῶν ἔγκειται ἀφ'ἑνός μέν στήν προταθείσα ἀπό τόν ὀρθόδοξο μοναχό *Νικηφόρο Βλεμμύδη* συμβιβαστική λύση γιά τή διδασκαλία περί τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος *"ἐκ τοῦ Πατρός δι' Υἱοῦ"* μέ ὀρθόδοξη ὅμως ἔννοια, ἀφ'ἑτέρου δέ στήν προβολή ἀπό τούς παπικούς ἀντιπροσώπους γιά πρώτη φορά τῆς λατινικῆς διδασκαλίας περί τοῦ *καθαρτηρίου πυρός* (purgatorium). Ἡ ἀποτυχία τῶν θεολογικῶν αὐτῶν συζητήσεων λύπησε βεβαίως τόν αὐτοκράτορα τῆς Νικαίας, ὁ ὁποῖος ὅμως ἀπέφυγε νά παρέμβη πιεστικά γιά τήν ἀνεύρεση μιᾶς συμβιβαστικῆς λύσεως. Οἱ διαπιστωμένες σοβαρές ἀντιθέσεις δέν ἐπέτρεπαν βίαιη πολιτειακή παρέμβαση, ἡ ὁποία θά κλόνιζε τήν ἐσωτερική ἐκκλησιαστική ἑνότητα στήν 'Ανατολή καί θά μείωνε τίς προοπτικές τοῦ διεξαγόμενου ἀπό τό βασιλιᾶ τῆς Νικαίας ἀγώνα γιά τήν ἐκδίωξη τῶν Λατίνων.

Μετά τόν θάνατο τοῦ ἐχθροῦ τοῦ παπισμοῦ βασιλιᾶ τῆς Γερμανίας Φρειδερίκου Β΄ (1250) ἐκδηλώθηκε ἡ προσπάθεια τοῦ πάπα 'Ιννοκεντίου Δ΄ (1243-1254) νά κινήση τή Βενετία καί τούς Φράγκους τῆς 'Ανατολῆς ἐναντίον τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας. Ἡ προσπάθεια αὐτή προκάλεσε *νέα ἑνωτική πρωτοβουλία* τοῦ βασιλιᾶ τῆς Νικαίας. Βεβαίως, ὁ 'Ιωάννης Βατάτζης εἶχε ἐκφράσει τήν ἐπιθυμία αὐτή καί πρό τοῦ θανάτου τοῦ Φρειδερίκου Β΄, σέ ἐπιστολή του δέ πρός τόν βασιλιά τῆς Γερμανίας (1250) γνωστοποιοῦσε τή ληφθείσα ἀπόφαση νά ἀποστείλη ἀντιπροσωπία πρός τόν πάπα Ρώμης στή Λυών (Fr. Dölger, Regesten., n. 1804). Ἡ ἀντιπροσωπία συγκροτήθηκε ἀπό τόν πατριάρχη Μανουήλ Β΄ (1243-1254), ἀπό ἀρχιεπισκόπους καί ἐπισκόπους, οἱ ὁποῖοι θά συνοδεύοντο καί ἀπό στρατιωτικούς ἀξιωματούχους, ἀφοῦ παράλληλα πρός τό θέμα τῆς ἑνώσεως θά ἔπρεπε νά συζητηθῆ καί ἡ πολιτική συμπαράσταση τοῦ παπικοῦ θρόνου πρός τόν βασιλιᾶ τῆς Νικαίας (*'Επιστολή τοῦ Φρειδερίκου Β΄* πρός τόν 'Ιωάννη Βατάτζη στό Archivio Storico Italiano, V, 1894, 21-28). Τά ἀποτελέσματα τῆς ἀποστολῆς αὐτῆς δέν ὑπῆρξαν βεβαίως θετικά, ἀλλά οἱ ἑνωτικές προσπάθειες τοῦ βασιλιᾶ τῆς Νικαίας δέν διακόπηκαν. 'Εντάχθηκαν ὅμως σαφέστερα πλέον στή συγκεκριμένη πολιτική σκοπιμότητα τῆς συμπαραστάσεως τοῦ παπικοῦ θρόνου γιά τή διάλυση τῆς λατινικῆς αὐτοκρατορίας τῆς Κπόλεως. Κατά τό θέρος τοῦ 1253 ἀπεστάλησαν στή Ρώμη πρός τόν πάπα 'Ιννοκέντιο Δ΄ οἱ μητροπολίτες *Κυζίκου Γεώργιος Κλειδᾶς καί Σάρδεων 'Ανδρόνικος*, ὅπως ἐπίσης καί ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς τῆς νήσου 'Οξείας καί μετέπειτα πατριάρχης Κπόλεως *'Αρσένιος Αὐτωρειανός*, οἱ ὁποῖοι θά συζητοῦσαν μέ τόν πάπα

τίς ἀξιώσεις του γιά τήν ἕνωση τῶν Ἐκκλησιῶν. Οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα εἶχαν λάβει σαφεῖς ὁδηγίες ὡς πρός τό περιεχόμενο τῶν συζητήσεων καί ρητές ἐντολές νά δεχθοῦν μόνο τό *παπικό πρωτεῖο*, τόν *ὅρκο πίστεως* τῶν ὀρθοδόξων κληρικῶν πρός τόν πάπα, τό *μνημόσυνον τοῦ πάπα* καί τό *ἔκκλητον*. Ὁ αὐτοκράτορας δηλαδή ἦταν ἕτοιμος νά δεχθῆ ὅλες τίς παπικές ἀξιώσεις μέ μόνη ἐξαίρεση τήν *προσθήκη* τοῦ filioque στό Σύμβολο τῆς πίστεως. Ὁ πατριάρχης Μανουήλ Β΄ ἀπέστειλε Ἐπιστολή "*τῷ ἁγιωτάτῳ καί μακαριωτάτῳ πάπᾳ τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης κυρίῳ Ἰννοκεντίῳ τῷ προέδρῳ τοῦ ὑψηλοτάτου ἀποστολικοῦ θρόνου*", στήν ὁποία διαφαίνονται τόσο οἱ συγκεκαλυμμένες γιά εὐνοήτους λόγους ἀντιρρήσεις του, ὅσο καί οἱ ἐπιφυλάξεις τῶν περί αὐτόν συνοδικῶν γιά τίς αὐθαίρετα ἐπιβαλλόμενες ἀπό τόν βασιλιά ὑποχωρήσεις τῶν Ὀρθοδόξων (G. Hofmann, Patriarch von Nikaia Manuel II und Papst Innozenz VI, Or.Chr.Per., 19, 1953, 67-70). Ἐν τούτοις, ἡ βυζαντινή ἀντιπροσωπία, ὑπό τήν ἡγεσία τοῦ μητροπολίτη Σάρδεων Ἀνδρονίκου, ἀκολούθησε κατά τίς διεξαχθεῖσες συζητήσεις στή Ρώμη ὄχι βεβαίως τίς συγκεκαλυμμένες ἐπιφυλάξεις τοῦ πατριάρχη, ἀλλά τίς ρητές ἐντολές τοῦ αὐτοκράτορα, ἀναγνώρισε δέ τό *παπικό πρωτεῖο*, τό *μνημόσυνον τοῦ πάπα* καί τό *ἔκκλητον* ("*τρία Κεφάλαια*"). Ὁ πάπας Ἰννοκέντιος Δ΄ γνώριζε τήν ἐπικείμενη ἀποσύνθεση τῆς λατινικῆς αὐτοκρατορίας τῆς Κπόλεως, δέχθηκε δέ προθύμως τούς ὅρους τοῦ βασιλιᾶ τῆς Νικαίας καί ἐπέδειξε φιλόφρονη συμπεριφορά πρός τούς βυζαντινούς ἱεράρχες. Ἡ συμφωνία ὅμως αὐτή τοῦ πάπα καί τῶν ἐκπροσώπων τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Νικαίας δέν εἶχε συνέχεια.

Ὁ διαδεχθείς τόν Ἰωάννη Βατάτζη γιός του Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις (1254-1258) δέν συμμεριζόταν τίς ἔναντι τοῦ παπικοῦ θρόνου θέσεις τοῦ πατέρα του. Ἀποδοκίμασε τίς γενόμενες ὑποχωρήσεις καί ἐπιτίμησε τά μέλη τῆς ἀντιπροσωπίας γιά τήν ἀποδοχή τῶν θέσεων τοῦ αὐτοκράτορα. Ὁ ἡγέτης τῆς ἀποστολῆς μητροπολίτης Σάρδεων Ἀνδρόνικος κατηγορήθηκε περιέργως ὅτι ἐξαγοράσθηκε καί μέ δῶρα γιά νά δεχθῆ τίς παπικές ἀξιώσεις (Theodori Ducae Lascaris, Epistolae CCXVI, ἐκδ. N. Festa, 1898, Ἐπιστ. 18, σελ. 24-25). Ἡ ἐξαγορά του δέν ἦταν βεβαίως ἀναγκαία, ἀφοῦ ἀρκοῦσε ἡ ἐντολή τοῦ αὐτοκράτορα. Προφανῶς ὁ Ἀνδρόνικος ὑπερέβη τά πλαίσια τῆς ἐντολῆς καί ἀνέλαβε προσωπικές πρωτοβουλίες, οἱ ὁποῖες ἀμείφθηκαν μέ δῶρα. Τά δῶρα ὅμως, ἐνῶ λύνουν προβλήματα προσώπων, πολλαπλασιάζουν τά προβλήματα τῆς Ἐκκλησίας. Πέρα ἀπό τίς γενόμενες ὑποχωρήσεις ἔγιναν καί συγκεκριμένες προτάσεις τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Δ΄ ἀφ'ἑνός μέν γιά τήν παραμονή τοῦ λατίνου πατριάρχη στήν Κπολη καί μετά τήν παλινόρθωση τῆς αὐτοκρατορίας, ἀφ'ἑτέρου δέ γιά τήν ἀποδοχή ἀπό τούς Ὀρθοδόξους καί τῆς *λατινικῆς διδασκαλίας* περί τοῦ filioque, χωρίς ὅμως τήν *προσθήκη τοῦ ὅρου* αὐτοῦ στό Σύμβολο.

Οἱ προτάσεις αὐτές διαβιβάσθηκαν μέ παπικούς ἀπεσταλμένους στή Νίκαια. Ὁ νέος ὅμως αὐτοκράτορας ἀπέρριψε ὄχι μόνο τίς νέες παπικές προτάσεις, ἀλλά καί τίς γενόμενες ὑποχωρήσεις στή Ρώμη. Ἡ παπική πρεσβεία, ἡ ὁποία ἀπεστάλη ἀργότερα (1254) γιά τόν σκοπό αὐτό ἀπό τόν πάπα Ἀλέξανδρο Δ΄ (1254-1261), διατάχθηκε ἀπό τόν αὐτοκράτορα, ἐνῶ βρισκόταν ἤδη στή Βέροια, νά ἐπιστρέψη στή Ρώμη (Γεωργίου Ἀκροπολίτου, Χρονική Συγγραφή, 67). Ὁ Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις εἶχε δεχθῆ τή σταθερή θέση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς, ὅτι ἡ ὀρθή ἀντιμετώπιση τοῦ ζητήματος τῆς ἑνώσεως ἦταν πλέον δυνατή ὄχι μέ *διμερεῖς θεολογικές συζητήσεις*, ἀλλά μόνο μέ τή σύγκληση μιᾶς *κανονικῆς Οἰκουμενικῆς συνόδου*, στήν ὁποία θά παρίστατο καί ὁ ἴδιος γιά νά ἀναλάβη σέ περίπτωση διαφωνιῶν τή διαιτησία μεταξύ τῶν ἀντιτιθεμένων ἀπόψεων. Ἡ ἐνεργοποίηση τοῦ *συνοδικοῦ θεσμοῦ* ἦταν πλέον ἡ μόνη παραδεκτή διαδικασία.

β΄. Ἑνωτικές ἀπόπειρες καί συνοδική αὐθεντία (1261-1438)

Ὁ πατριάρχης Ἀρσένιος Αὐτωρειανός (1254-1260, 1261-1264) συμφωνοῦσε πρός τήν ἔναντι τῶν παπικῶν ἀξιώσεων παραδοσιακή θέση τοῦ αὐτοκράτορα. Σέ ἐπιστολή του, τήν ὁποία ἀπέστειλε *"τῷ ἁγιωτάτῳ καί τιμιωτάτῳ καί μακαριωτάτῳ πάπᾳ τῆς Πρεσβυτέρας Ρώμης κῦρ Ἀλεξάνδρῳ, τῷ μεγάλῳ ἀρχιερεῖ τοῦ ὑψηλοτάτου ἀποστολικοῦ θρόνου"*, προέβαλλε τό μεγάλο χάσμα τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως, τόνιζε τήν ἀδιάλειπτη προσευχή του ὑπέρ τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἑνότητας καί ὑποδείκνυε ὡς μόνη δυνατότητα γιά τήν ἐπίτευξή της τήν πλήρη συμφωνία τοῦ πάπα καί τοῦ πατριάρχη στήν ὀρθή πίστη. Ὡς πρός τή μέθοδο προετοιμασίας τῆς ἑνώσεως ἀπερρίπτετο ὁ τρόπος τῶν ἤδη γενομένων διαπραγματεύσεων, *ἀφοῦ οἱ συμμετέχοντες σέ αὐτές παπικοί ἀντιπρόσωποι, παρά τή σύνεση, τή σοφία καί τήν εὐσέβειά τους , δέν εἶχαν τήν ἀναγκαία παπική ἐξουσιοδότηση καί γιά ἐπουσιώδεις ἀκόμη ὑποχωρήσεις ἔναντι τῶν δοθεισῶν ἐντολῶν*. Ὡς ὀρθότερος τρόπος συνεχίσεως τῶν ἑνωτικῶν προσπαθειῶν προβαλλόταν *ἡ σύγκληση μιᾶς μεγάλης Συνόδου* ἀπό τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα, τόν μόνο δυνάμενο νά συμβάλη ἀποτελεσματικά στήν ἄρση τῆς πέτρας τοῦ σκανδάλου, ἡ ὁποία χώριζε τίς Ἐκκλησίες Ἀνατολῆς καί Δύσεως. Ὁ πάπας ἔπρεπε νά συνεργασθῆ εἰλικρινῶς μαζί του καί νά ἀποφασίση τήν ἀποστολή πληρεξουσίων ἀποκρισιαρίων στήν προτεινόμενη Σύνοδο, στήν ὁποία ὁ πατριάρχης θά προσκαλοῦσε περισσότερους ἀπό 500 ὀρθοδόξους ἐπισκόπους (Th. Haluscynskyj - M.M. Wojnar, Acta Alexandri P. P. IV, Roma 1966, 133-136). Οἱ προτάσεις ὅμως αὐτές δέν βρῆκαν ἀπήχηση στή Ρώμη.

Ὁ Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος (1259-1282), ὁ ὁποῖος παραγκώνισε τόν υἱό τοῦ Θεοδώρου Β΄ Λασκάρεως ἀνήλικο Ἰωάννη Δ΄ καί κατέλαβε τήν Κπολη μέ τόν στρατηγό Ἀλέξιο Μελισσηνό ἤ Στρατηγόπουλο, διεξεδίκησε γιά τόν ἑαυτό του ὅλα τά ἀναγνωριζόμενα μέ τήν ἐπιστολή τοῦ πατριάρχη Ἀρσενίου προνόμια στόν βασιλιά Θεόδωρο Β΄ γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς ἑνότητας τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως. Ὡστόσο, ὁ Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος συγκρούσθηκε πρός τόν πατριάρχη Ἀρσένιο Αὐτωρειανό, νόμιμο ὑπερασπιστή τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνηλίκου καί νομίμου διαδόχου Ἰωάννου Δ΄ ἐπί τοῦ θρόνου. Βεβαίως, ὁ Μιχαήλ Παλαιολόγος εἶχε τιμηθῆ τό 1258, μετά ἀπό πρόταση τοῦ πατριάρχη Ἀρσενίου καί τῆς Πατριαρχικῆς συνόδου, μέ τόν τίτλο τοῦ *"δεσπότη"* (PG 140, 949. Γεωργίου Παχυμέρη, Ι΄, 27-28 κ.λπ.) καί εἶχε ὁρκισθῆ νά σεβασθῆ τά δικαιώματα τοῦ νομίμου διαδόχου (Θεόδωρος Σκουταριώτης, ἐκδ. Κ. Σάθα, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, XII, 538. Γεωργίου Παχυμέρη, II, 1-4), τελικῶς δέ στέφθηκε καί αὐτοκράτορας (1259) μέ τή σύμφωνη γνώμη τοῦ πατριάρχη, ὑπό τόν ὅρο ὅμως ὅτι θά ἀπέδιδε τόν θρόνο στόν νόμιμο διάδοχο ἀμέσως μετά τήν ἐνηλικίωσή του. Οἱ πιέσεις, οἱ ὁποῖες ἀσκήθηκαν ἀπό τούς συγγενεῖς τοῦ Ἰωάννη Δ΄ στόν πατριάρχη καί οἱ προοδευτικά ἀποκαλυπτόμενες φίλαρχες διαθέσεις τοῦ Μιχαήλ Παλαιολόγου ἀνάγκασαν τόν Ἀρσένιο νά ἀναθεωρήση τήν ἀρχική του στάση καί νά ἀφορίση τόν φιλόδοξο αὐτοκράτορα ὡς ἐπίορκο καί ὡς σφετεριστή τῶν δικαιωμάτων τοῦ νομίμου διαδόχου (PG 140, 956. Νικηφόρου Γρηγορᾶ, Ἱστορία, IV, 1).

Ὁ πατριάρχης ἐκθρονίσθηκε γιά τήν πράξη του αὐτή, διάδοχός του δέ ἐκλέχθηκε ὁ Νικηφόρος Β΄ (1260-1261). Ὡστόσο, ὁ Ἀρσένιος ἀποκαταστάθηκε σύντομα στόν πατριαρχικό θρόνο (1261-1264), ἀφοῦ ὁμολόγησε ἐγγράφως τόσο τίς ἀγαθές του προθέσεις γιά τοῦ αὐτοκράτορα, ὅσο καί τήν ἀναγνώριση τῶν γενομένων ἀπό τόν Νικηφόρο Β΄ χειροτονιῶν (Γεωργίου Παχυμέρη, III, 2). Ὁ Μιχαήλ Παλαιολόγος δέν ἦταν βεβαίως διατεθειμένος νά παραδώση τόν θρόνο στόν νόμιμο διάδοχο, δέν δίστασε δέ νά τυφλώση τόν Ἰωάννη Δ΄ κατά τήν ἡμέρα τῶν Χριστουγέννων τοῦ 1261. Ὁ πατριάρχης ἀντέδρασε σθεναρῶς στή νέα πρόκληση καί ἐπέβαλε στόν αὐτοκράτορα *νέο ἀφορισμό* (Γεωργίου Παχυμέρη III, 14. Νικηφόρου Γρηγορᾶ Ἱστορία, IV, 4, 2). Ὁ πνευματικός τοῦ Μιχαήλ Παλαιολόγου καί μετέπειτα πατριάρχης Ἰωσήφ ἔλυσε ἀντικανονικῶς τόν αὐτοκράτορα ἀπό τόν ἀφορισμό, ἀλλά ἀφορίσθηκε καί ὁ ἴδιος ἀπό τόν πατριάρχη Ἀρσένιο (Γεωργίου Παχυμέρη, IV, 2 καί 28. Νικηφόρου Γρηγορᾶ, VI, 1, 4. Μακαρίου, στά Ἑλληνικά, I, 289. Ἰωάννου Χειλᾶ, ἐν Darrouzès, Documents inédits d' ecclésiologie byzantine, 1966, 375-376, 383-387). Ὁ πατριάρχης κλήθηκε σέ ἀπολογία ἐνώπιον δικαστηρίου τῆς συγκλήτου καί πολιτικῶν ἀξιωματούχων, στό ὁποῖο θά προήδρευε ὁ αὐτοκράτορας, γιά τίς χαλκευμένες ἐναντίον του κατηγορίες ἀπό κάποιο πατριαρχικό

νοτάριο (Ἀπρίλιος 1264). Ὁ πατριάρχης ἀπέρριψε τήν κανονική ἁρμοδιότητα τοῦ συγκροτηθέντος δικαστηρίου γιά τήν κρίση τοῦ πατριάρχη (Γεωργίου Παχυμέρη, IV, 3-4) καί ἀρνήθηκε νά ἀπολογηθῆ, καθαιρέθηκε δέ καί ἐξορίσθηκε. Οἱ ὀπαδοί του ὅμως παρέμειναν πιστοί στόν ἐξόριστο πατριάρχη καί δέν ἀποδέχθηκαν σέ κοινωνία τόν νέο πατριάρχη Γερμανό Γ'. Μέ τήν ἀπόσχισή τους προκάλεσαν τό *"Σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν"* καί ἀποτέλεσαν ἰσχυρό πυρήνα ἀντιδράσεως ἐναντίον τῆς ὅλης ἑνωτικῆς πολιτικῆς τοῦ Μιχαήλ Παλαιολόγου.

Ἐξαιρετικά δυσμενεῖς ὅμως συνθῆκες διαμορφώθηκαν γιά τό Βυζάντιο καί στή Δύση, ἰδιαίτερα μετά τήν παραχώρηση ἀπό τόν παπικό θρόνο τοῦ Βασιλείου τῶν *"Δύο Σικελιῶν"* στόν Κάρολο τόν Ἀνδεγαυικό. Οἱ ἐξελίξεις αὐτές καθιστοῦσαν ἀναγκαία τήν ἀναζήτηση νέων ἐρεισμάτων στή Δύση καί εἰδικότερα στόν παπικό θρόνο, ὁ ὁποῖος ἔφερε βαρέως τήν ἐκδίωξη τοῦ λατίνου πατριάρχη ἀπό τήν Κπολη. Πράγματι, ὁ Μιχαήλ Παλαιολόγος ἐπιθυμοῦσε νά ἀποκτήση τή συμπαράσταση τοῦ παπικοῦ θρόνου γιά τήν ἐξουδετέρωση τῶν ἐπεκτατικῶν διαθέσεων Καρόλου τοῦ Ἀνδεγαυικοῦ, ἄρχισε δέ διαπραγματεύσεις μέ τούς πάπες Ρώμης μέ πρόσχημα τήν ἕνωση τῶν ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως. Ἄλλωστε, ὁ Κάρολος μέ τή συνεχῆ ἐπέκτασή του στή Ν. Ἰταλία εἶχε καταστῆ ἐπικίνδυνος καί γιά τόν ἴδιο τόν παπικό θρόνο, ἰδιαίτερα μετά τή μάχη τοῦ Βενεβέντου (26 Φεβρ. 1266). Περί τό τέλος τοῦ 1266 ἤ κατά τίς ἀρχές τοῦ 1267 ὁ πατριάρχης Κπόλεως Ἰωσήφ Α' Καλεσιώτης, καί ὄχι ὁ προκάτοχός του Γερμανός Γ' (1265 -1266), ἀπηύθυνε μετά ἀπό ἐπίμονη ἀξίωση τοῦ αὐτοκράτορα ἐπιστολή πρός τόν πάπα Ρώμης Κλήμη Δ' (1265-1268), στήν ὁποία προέτεινε τήν ἀποκατάσταση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἑνότητας μεταξύ Ἀνατολῆς καί Δύσεως (L. Waddingius, Annales Minorum, IV, Roma 1732, 275, 308). Ὁ παπικός ὅμως θρόνος δέν ἦταν διατεθειμένος νά προβῆ σέ ὑποχωρήσεις, γι'αὐτό καί ὁ Μιχαήλ Παλαιολόγος ἀνέλαβε τήν πρωτοβουλία μιᾶς πολιτικῆς προετοιμασίας τῆς ἑνώσεως. Οἱ ἔντονες ἀνθενωτικές τάσεις τῶν βυζαντινῶν ἔπρεπε νά παρακαμφθοῦν, ἀλλά ἡ παράταξη τῶν *ἀνθενωτικῶν* παρουσίαζε πλέον ἰσχυρά ἐρείσματα στόν λαό. Τῶν ἀνθενωτικῶν ἡγεῖτο ὁ πανίσχυρος χαρτοφύλαξ *Ἰωάννης Βέκκος*, ἀλλά καί ὁ πατριάρχης *Ἰωσήφ* ἀπέκρουε μέ σύνεση τίς βεβιασμένες ἑνωτικές πρωτοβουλίες τοῦ αὐτοκράτορα. Ὁ Ἰωάννης Βέκκος *"συνετός ἀνήρ ἐν τοῖς μάλιστα καί λόγου καί παιδείας τρόφιμος, τοσούτοις δέ καί παρά τῆς φύσεως συγκεκροτημένος χαρίσμασιν, ὅσοις τῶν τότε ἀνθρώπων οὐδείς... Τούτοις ἄριστα τοῦτον ἡ φύσις ἐξώπλισεν, ὡς εἶναι βασιλεῦσι καί ἄρχουσι καί πᾶσι σοφοῖς αἰδέσιμον καί λαμπρόν περιλάλημα"* (Νικηφόρου Γρηγορᾶ, V, 2). Παρά τήν ἔνταση στίς σχέσεις του μέ τόν αὐτοκράτορα ἀπό τήν ἐπιβολή τῆς ποινῆς τῆς ἀργίας γιά ἀντικανονική ἱεροπραξία σέ πρεσβύτερο τοῦ βασιλικοῦ κλήρου (Παχυμέρη, II, 24), χρησιμοποιήθηκε σέ εὐαίσθη-

τες διπλωματικές ἀποστολές πρός τόν βασιλιᾶ τῆς Σερβίας (αὐτόθι, V, 6) καί τόν *"ρῆγα τῆς Φραγγίας"* Λουδοβίκο (αὐτόθι, V, 9) γιά τήν ἐξουδετέρωση τῶν ἀπειλητικῶν διαθέσεων Καρόλου τοῦ Ἀνδεγαυικοῦ.

Ἐν τούτοις, ὁ Μιχαήλ Παλαιολόγος συνέταξε προσωπική *"Ὁμολογία πίστεως"* ἐπί τῇ βάσει καί τῶν προβαλλομένων παπικῶν ἀξιώσεων, προέτεινε δέ τή σύγκληση μιᾶς *Οἰκουμενικῆς συνόδου* γιά τήν ἐξέταση τῶν θεολογικῶν διαφορῶν, οἱ ὁποῖες χώριζαν τίς Ἐκκλησίες Ἀνατολῆς καί Δύσεως. Ὁ πάπας Κλήμης Δ΄ δέν δέχθηκε τήν *Ὁμολογία* τοῦ αὐτοκράτορα καί ἀπέστειλε *ἄλλη λατινική Ὁμολογία πίστεως,* τήν ὁποία θά ἔπρεπε ὄχι μόνο νά ὑπογράψη ὁ αὐτοκράτορας, ἀλλά καί νά τήν δεχθοῦν οἱ ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι. Μόνο τότε θά πραγματοποιεῖτο ἡ ἕνωση τῶν Ἐκκλησιῶν, *χωρίς βεβαίως τή σύγκληση Οἰκουμενικῆς συνόδου,* ἤτοι μέ τήν πλήρη ὑποταγή τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας στίς ἀξιώσεις τοῦ παπικοῦ θρόνου. Ἡ πρόταση τοῦ παπικοῦ θρόνου δέν ἦταν δυνατόν νά γίνη δεκτή καί ἀπό αὐτούς ἀκόμη τούς μετριοπαθεῖς ὀρθοδόξους, ἀλλά ὁ αὐτοκράτορας εἶχε πιεστικούς πολιτικούς λόγους νά διατηρῆ συνεχῶς στό προσκήνιο τῶν σχέσεών του πρός τό παπικό θρόνο τό θέμα τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν, γι'αὐτό καί συνέχισε τίς ἑνωτικές του πρωτοβουλίες. Πράγματι, συγκάλεσε *Διάσκεψη* στήν Κπολη, μέ τή συμμετοχή τοῦ πατριάρχη Ἰωσήφ καί ἄλλων ἐπισκόπων, γιά τή συζήτηση τοῦ θέματος τῶν σοβαρῶν διαφορῶν, οἱ ὁποῖες χώριζαν τίς Ἐκκλησίες Ἀνατολῆς καί Δύσεως. Ἡ *Διάσκεψη* αὐτή συγκλήθηκε περί τό τέλος τοῦ 1272 μέ τήν εὐκαιρία τῆς ἀφίξεως τῶν ἀπεσταλμένων τοῦ πάπα Γρηγορίου Ι΄ (1271-1276), οἱ ὁποῖοι μετέφεραν στήν Κπολη καί παπικά γράμματα. Στά παπικά γράμματα τονιζόταν ἡ δυνατότητα ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως ἐπί τῇ βάσει τῶν θέσεων τῆς λατινικῆς *Ὁμολογίας* τοῦ Κλήμη Δ΄, προσκαλοῦντο δέ ὁ πατριάρχης καί ὁ αὐτοκράτορας στή μέλλουσα νά συγκληθῆ ρωμαιοκαθολική σύνοδο στή *Λυών* (1274). Στή *Διάσκεψη* ὁ αὐτοκράτορας ὑποστήριξε ὅτι οἱ διαφορές ἦσαν ἐπουσιώδεις, ἀφοῦ τό μέν *μνημόσυνον τοῦ πάπα* δέν εἶναι ἀντικανονικό, τό δέ *παπικό πρωτεῖο καί τό ἔκκλητον,* λόγῳ τῆς ἀποστάσεως, δέν εἶχαν πρακτική ἐφαρμογή.

Ὁ πατριάρχης Ἰωσήφ παραχώρησε τόν λόγο στόν ἡγέτη τῶν ἀνθενωτικῶν *Ἰωάννη Βέκκο,* ὁ ὁποῖος ὄχι μόνο δέν δέχθηκε τή μετριοπαθῆ ἀξιολόγηση τῶν διαφορῶν, ἀλλά καί τόνισε τήν ἐξαιρετική τους βαρύτητα μέ τό σκεπτικό, ὅτι *"ὀνομάζονταί τινες αἱρετικοί μή ὄντες τοιοῦτοι, ἄλλοι δέ εἰσί, καίπερ μή ὀνομαζόμενοι" (Γεωργίου Παχυμέρη, V, 12). Ὁ Ἰωάννης Βέκκος ὅμως, "ὑπό τοῦ βασιλέως ἀναγκαζόμενος, ἵνα πρός τό αὐτοῦ κατανεύσῃ θέλημα, οὐδόλως κατένευσε... καί οὕτως εἴρηκε: Δέσποτα Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ οὐράνιε βασιλεῦ, εἰ βουληθείην κατανεῦσαι εἰς τό δοῦναι τῷ πάπᾳ τήν ἡμετέραν ἁγίαν Ἐκκλησίαν ἤ πρωτεῖον ἤ ἔκκλητον ἤ μνημόσυνον, μετά τῶν σταυρωσάντων σε ταχθείην καί ὡς ὁ Ἰούδας*

λακίσας μέσον διαρραγείησαν τά ἔγκατά μου" ('Ανωνύμου, κατά Βέκκου, ἐκδ. V. Laurent - J. Darrouzès, Dossier grec de l' union de Lyon 1273-1277, Paris 1976, 333 κἑξ.). Ὡστόσο, ἐνῶ ὁ αὐτοκράτορας εἶχε καί ἄλλα μέσα πιέσεως (Παχυμέρη, V, 13), ὁ Ἰωάννης Βέκκος δέν εἶχε τά ἀνάλογα πρός τίς ἀρχικές του διακηρύξεις ἀποθέματα ἀντιστάσεως. Τά μέσα τοῦ αὐτοκράτορα περιγράφονται ἀπό τόν Νικηφόρο Γρηγορᾶ (V, 2) στά πλαίσια τῆς γνωστῆς μεθόδου, *"ἧς πρός πολλά καί διάφορα μεριζομένης εἴδη, πάντα ἦσαν ἐνεργά τῷ βασιλεῖ, δημεύσεις, ἐξορίαι, φυλακαί,ὀφθαλμῶν ἀφαιρέσεις, μάστιγες, χειρῶν ἐκτομαί, πάντα οἷς αἱ γνῶμαι τῶν ἀνδρικῶν καί μή δοκιμάζονται"*. Κατά τόν Παχυμέρη (V, 13), ὅταν ὁ *"βασιλεύς τῶν ἐντεῦθεν ἐλπίδων ἐσφάλη, τήν ἑτέραν ἐβάδισε καί, συλλαβών αὐτόν καί γένος μικροῦ πᾶν, δεσμωτηρίοις καθείργνυσι δεινοτάτοις"*. Ἐπίσης, τοῦ ἀπέστειλε τά σχετικά συγγράμματα τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδη (1197-1272) καί ἄλλων ὑποστηρικτῶν τῆς διδασκαλίας του γιά τήν ἐκπόρευση τοῦ ἁγίου Πνεύματος *"καί ἐκ τοῦ Υἱοῦ"* (filioque) μέ τήν ἐλπίδα ὅτι θά ἀναθεωροῦσε τίς θέσεις του (Παχυμέρη, V, 15). Ὁ Νικηφόρος Βλεμμύδης, ἦταν *"θείων γραφῶν ἐμπειρότατος, ὅς σχολῇ δεδωκώς ἑαυτόν ἤρξατο συλλέγειν πολλάς παρά τῶν θείων γραφῶν μαρτυρίας, συγκροτεῖν δοκούσας τῷ τῶν Λατίνων δόγματι καί λογογραφεῖν ἐπί τούτοις, λάθρα μέν διά τήν τῶν πολλῶν ὑπόληψιν"* (Νικηφόρου Γρηγορᾶ, V, 2). Εἶχε εἰσηγηθῆ ὡς ὀρθόδοξη τήν *"δι' Υἱοῦ"* ἐκπόρευση τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐκ τοῦ Πατρός, ἀλλ'ἀπέκλειε τή θεώρηση τοῦ Υἱοῦ ὡς δευτέρου *"αἰτίου"* τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἀφοῦ ρητῶς ὑποστήριζε ὅτι εἶναι *"μόνος αἴτιος ὁ Πατήρ"* (PG 142, 533-566). Βεβαίως, ὁ Νικηφόρος Βλεμμύδης ἀπέρριπτε τήν *προσθήκη* τοῦ filioque, ἔστω καί μετά τήν ἀπόρριψη τῆς ἰδέας τῆς εἰσαγωγῆς *δύο ἀρχῶν* ἤ *δύο αἰτίων* στήν Ἁγία Τριάδα, ἀφοῦ οἱ Λατίνοι, *"εἰ καί τῇ γλώσσῃ τά δύο εἰσάγειν αἴτια ἤ δύο ἀρχάς ἀποφεύγουσιν, ἀλλά καί πάλιν ἐκ τοῦ Υἱοῦ τό Πνεῦμα λέγοντες ἐκπορεύεσθαι εἰς τοῦτο μᾶλλον τῷ νοΐ ἐκπίπτουσιν"* (PG 142, 604).

Εἶναι λοιπόν εὐνόητο ὅτι ἡ φράση *"δι' Υἱοῦ"* θά μποροῦσε νά ἑρμηνευθῆ καί ὀρθόδοξα, ὁ δέ Ἰωάννης Βέκκος εἶχε πλέον πιεστικούς λόγους νά υἱοθετήση τήν ἑρμηνεία αὐτή. Πράγματι, ὁ Ἰωάννης Βέκκος ἀναγκάσθηκε νά ὑποχωρήση καί νά δεχθῆ ὅτι: α) μέ τήν ἀφαίρεση τοῦ filioque ἀπό τό Σύμβολο τῆς πίστεως, καί β) μέ τήν προσαρμογή τῆς σχετικῆς λατινικῆς διδασκαλίας στή φράση *"δι' Υἱοῦ"* ἦταν δυνατή ἡ πραγματοποίηση τῆς ἑνώσεως. Τοῦτο σήμαινε ὅτι ἀναγκάσθηκε νά προσχωρήση στίς θέσεις τοῦ αὐτοκράτορα γιά τήν ἀναγνώριση *τοῦ παπικοῦ πρωτείου, τοῦ μνημοσύνου καί τοῦ ἐκκλήτου*, ἔναντι μόνης τῆς *ἀπαλείψεως τῆς προσθήκης* τοῦ filioque ἀπό τό Σύμβολο τῆς πίστεως. Ἡ πρόταση τῆς διδασκαλίας γιά τήν ἐκπόρευση τοῦ ἁγίου Πνεύματος ὑπό τοῦ Πατρός *"δι' Υἱοῦ"* εἶχε μέν ὑποστηριχθῆ παλαιότερα ἀπό τούς Μαρωνείας Νικήτα καί

Νικηφόρο Βλεμμύδη, ἀλλά δέν εἶχε θεωρηθῆ ἐπαρκής θεολογική βάση γιά τήν ἕνωση. Ὁ Μιχαήλ Παλαιολόγος δέχθηκε τελικῶς τή *λατινική Ὁμολογία*, προέταξε ὅμως κάποια διασαφητική *Εἰσαγωγή* μέ τό ὄνομα τοῦ παραλήπτη πάπα Γρηγορίου Ι΄ καί προσέθεσε ὡς *Ἐπίλογο* τήν προσωπική του δήλωση γιά τήν ἀποδοχή τῆς *Ὁμολογίας*, ὅπως ἐπίσης καί τήν εὐρύτερη παράκληση νά διατηρήσουν οἱ Ὀρθόδοξοι ἀνόθευτα τό Σύμβολο τῆς πίστεως καί τά ἐκκλησιαστικά τους ἔθιμα (Mansi, XXIV, 67-74).

Ἡ ἀποτυχία ὅμως τῆς Διασκέψεως κλόνιζε σοβαρῶς τά ἐρείσματα τοῦ αὐτοκράτορα στήν Ἀνατολή, ἰδιαίτερα μετά τήν προσωπική του ἀποδοχή τῆς λατινικῆς *Ὁμολογίας πίστεως*, γι'αὐτό καί ζήτησε τήν παροχή *Ὅρκου πίστεως* ἀπό τούς ἐπισκόπους πρός αὐτόν καί τήν ἔκφραση αἰτιολογημένης *"γνώμης"* ἐπί τῶν διαφορῶν, οἱ ὁποῖες χώριζαν τίς Ἐκκλησίες Ἀνατολῆς καί Δύσεως. Οἱ ἐνέργειες αὐτές τοῦ αὐτοκράτορα συνοδεύθηκαν ὄχι μόνο ἀπό τήν ἀφόρητη πίεση ἐναντίον τῶν ἐπισκόπων, ἀλλά καί ἀπό τή σθεναρή ἀντίδραση τῶν αὐστηρῶν ἀνθενωτικῶν. Στήν ὀργανωμένη ἀντίδραση συμμετεῖχαν ὄχι μόνο ὅλοι οἱ προσωπικοί του ἀντίπαλοι, ἀλλά καί οἱ ὀπαδοί τοῦ ἐκθρονισμένου πατριάρχη Ἀρσενίου. Ἡγέτες τῶν ἀνθενωτικῶν ἀναδείχθηκαν ὁ λόγιος μοναχός *Ἰώβ ὁ Ἰασίτης*, ὁ *Γεώργιος Παχυμέρης* κ.ἄ., ὁ δέ πατριάρχης Ἰωσήφ κλήθηκε εἰδικά ἀπό τόν αὐτοκράτορα νά λάβη σαφῆ θέση. Ὁ πατριάρχης υἱοθέτησε σέ συνεδρία τῆς Πατριαρχικῆς συνόδου τόν συνταχθέντα ἀπό τόν Ἰώβ τόν Ἰασίτη ἀντιρρητικό κατά τῶν λατίνων *"Τόμον"* καί τόν ἀπέστειλε ὡς συνοδική ἀπάντηση πρός τόν αὐτοκράτορα (Γεωργίου Παχυμέρη, V, 14). Ἡ ἐπιγραφή τῆς ἀπαντήσεως δηλώνει περιληπτικῶς καί τό περιεχόμενό της: *"Ἀπολογία τοῦ παναγιωτάτου καί Οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κυροῦ Ἰωσήφ ἐπί τοῖς προβληθεῖσιν ὑπέρ τῶν Λατίνων ἐπί τῶν ἡμερῶν τῶν θεομεγαλύντων καί ἁγίων βασιλέων Μιχαήλ καί Θεοδώρας, ἐκπονηθεῖσα τῷ ἱερομονάχῳ Ἰώβ τῷ μαθητῇ τούτου διά τῆς τούτου παρακελεύσεως καί δεικνῦσα, μή δεῖν εἶναι μήτε τῶν πρωτείων ὡς ἀρχιερεῖ τῷ πάπᾳ παραχωρῶν, μήτε ἔκκλησιν τούτῳ διδόναι, μήτε ἀναφέρειν ἐν τοῖς ἱεροῖς διπτύχοις αὐτόν, ἕως ἄν στέργῃ τά καινοτομηθέντα τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης παρά τάς τῶν ἁγίων πατέρων παραδόσεις. Καί τά θεσπίσματα ταῦτα προεβάλλοντό τινες τά τρία κεφάλαια καί εὐπροκριμάτιστον εἰσηγοῦντο τή τούτων δόσιν, κἄν ὅπως ἄρα καί ἔχῃ ὁ πάπας τό βασιλικόν ἀναλαμβάνοντες πρόσωπον· πρός οὕς ὁ θεῖος πατριάρχης ἀνθιστάμενος καί ἀντιπίπτων μετά τῆς συμμαχίας τοῦ Πνεύματος τοὐναντίον δείκνυσιν ἅπαν καί ἀνασκευάζει τά προβαλλόμενα ἐκ περιουσίας ὡς ἐν τοῖς κατά μέρος παντί τῷ βουλομένῳ ἐντυγχάνειν γνωσθήσεται"* (Τό κείμενο τῆς *"Ἀπολογίας"* βρίσκεται στόν κώδικα Vindob. theol. 281, ff. 1-49). Στό κείμενο αὐτό ἀποκρούονται οἱ ἑνωτικές θέσεις τοῦ αὐτοκράτορα καί τῶν ὁμοφρόνων του, ἀποδοκιμάζεται ἡ προσθήκη τοῦ filioque

ἀπό τούς Λατίνους στό Σύμβολο τῆς πίστεως, ἀναιροῦνται τά ἐπιχειρήματα τοῦ αὐτοκράτορα, ἰδιαίτερα δέ ἡ προβολή τῆς ἐθνικῆς ἀνάγκης, καί καλοῦνται οἱ πιστοί νά ἐμμείνουν ἀμετακίνητοι στήν ὀρθοδοξία τῆς πίστεως, καταδικάζοντες κάθε ἑνωτική ἀπόπειρα.

Ὁ αὐτοκράτορας ἀντέδρασε βίαια. Στή ἐπίσημη προβολή τῶν ἀνθενωτικῶν τάσεων τόνισε πάλι τήν πολιτική σημασία τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν καί πίεσε τόν πατριάρχη νά δεχθῆ τίς θέσεις του. Ὁ πατριάρχης παρέμεινε ἀμετακίνητος καί συνέταξε *Ὁμολογία πίστεως*, στήν ὁποία δήλωνε ὅτι, παρά τίς ἀσκούμενες πιέσεις (*"ἐπεί βιάζομαι παρά τινων συνθέσθαι τῷ λατινικῷ δόγματι..."*), ἠρνεῖτο νά υἱοθετήση τίς λατινικές καινοτομίες, ἀφοῦ αὐτές ἦσαν ἀντίθετες: **α)** *πρός τήν Ἁγία Γραφή*, **β)** *πρός τό δόγμα τῆς Β΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου*, **γ)** *πρός τούς ἀναθεματισμούς τῶν ἄλλων συνόδων γιά κάθε προσθήκη στό σύμβολο τῆς πίστεως*, *καί* **δ)** *πρός τή δοθεῖσα κατά τή χειροτονία του Ὁμολογία πίστεως*, ὅτι θά διαφυλάξη ἀλώβητα τό σύμβολο τῆς πίστεως καί τούς ἱ. κανόνες. Ὅσοι θά ἀποδέχοντο τήν περί τοῦ filioque λατινική διδασκαλία θά ἀποκόπτοντο ἀπό τήν ἐκκλησιαστική κοινωνία (Νεκταρίου Ἱεροσολύμων, Περί τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα ἀντίρρησις, Ἰάσιον 1682, 237-239). Μέ τήν *Ὁμολογία* αὐτή ὄχι μόνο καταδικάζοντο οἱ ἑνωτικοί, ἀλλά ἐνισχύοντο καί οἱ ἀνθενωτικοί. Ὁ πατριάρχης συνέταξε καί *"Ὅρκον"*, στόν ὁποῖο ἠρνεῖτο ὁποιαδήποτε ὑποχώρηση στίς παπικές ἀξιώσεις, προέτεινε τή *σύγκληση Οἰκουμενικῆς συνόδου* μέ τή συμμετοχή καί τῶν πατριαρχῶν Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καί Ἱεροσολύμων, προέβαλλε ὡς δυνατή τήν *ἄσκηση τῆς οἰκονομίας* σέ ὁρισμένα σημεῖα καί δήλωνε ρητῶς ὅτι, ἐάν δέν υἱοθετοῦντο οἱ προτάσεις του, τότε δέν θά συναινοῦσε ποτέ στήν ἕνωση μέ τή Ρώμη (V. Laurent, Le serment antilatin du patriarche Joseph, E.O., 26, 1927, 405-407). Ἐν τούτοις, ὁ αὐτοκράτορας δέν ἦταν διατεθειμένος νά παραιτηθῆ ἀπό τίς προσπάθειες, ἀφοῦ ὁρισμένοι ἐπίσκοποι εἶχαν ἤδη ὑποκύψει στίς πιέσεις του καί εἶχαν δεχθῆ μέ κάποιες τροποποιήσεις ἤ καί ἐπιφυλάξεις ὅλες τίς προτάσεις του. Πράγματι, εἶχαν ὑποκύψει 28 μητροπολίτες μέ τούς ὑποκειμένους ἐπισκόπους τους καί 9 ἀρχιεπίσκοποι (Mansi, XXIV, 74 κέξ.). Εὐνοϊκή θέση ἔναντι τῆς προτεινόμενης ἑνώσεως ἔλαβαν καί οἱ ἐκκλησίες *Σερβίας* καί *Βουλγαρίας*, οἱ ὁποῖες ἀναγκάσθηκαν νά συνταχθοῦν μέ τήν πολιτική τοῦ αὐτοκράτορα.

Ὡστόσο, ὁ πατριάρχης Ἰωσήφ, πιεζόμενος συνεχῶς νά ὑποχωρήση γιά τήν ἐπικείμενη ἀποστολή ἀντιπροσωπίας στή σύνοδο τῆς Λυών, ἀναγκάσθηκε νά ἀποσυρθῆ στή μονή Περιβλέπτου (1274). Προηγουμένως ὅμως παραχώρησε στούς ἐπισκόπους τήν ἄδεια νά ἐγκρίνουν καί νά ὑποστηρίξουν τόν αὐτοκράτορα στήν ἑνωτική του πολιτική μέ τήν ὑποχώρηση μόνο στά *"τρία κεφάλαια"*, ἤτοι στά κεφάλαια τοῦ *πρωτείου*, τοῦ *ἐκκλήτου* καί τοῦ *μνημοσύνου*. Οἱ ἑνωτικές ἀποφάσεις τῆς συνόδου τῆς

Λυών θά έδειχναν τίς δυνατότητες ἐπιστροφῆς τοῦ Ἰωσήφ στόν πατριαρχικό θρόνο. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό εἶχε συνταχθῆ καί τό *"Πιτάκιον τοῦ πατριάρχου Ἰωσήφ": "Ἐγχωρῶ τοῖς ὑπό τήν ἐμήν ἐπαρχίαν ἀρχιερεῦσι, κατά Κύριον ἀγαπητοῖς ἀδελφοῖς καί συλλειτουργοῖς τῆς ἡμῶν μετριότητος, διδόναι γνώμην τῷ κρατίστῳ μου αὐτοκράτορι, ἤγουν τῶν ὧν ὁ πάπας ᾐτήσατο τριῶν κεφαλαίων,ὅπως, πραγματευσάμενος εἰρήνην μετ'αὐτοῦ, ποιήσῃ τό βουλητόν αὐτῷ. Ὑποστραφέντων δέ ἐκεῖθεν τῶν βασιλικῶν πρέσβεων, εἴπερ ἀναπαυθῇ τό πνεῦμά μου τοῖς πραγματευθεῖσι παρ'αὐτῶν, ἵνα καί ἔτι πατριάρχης εἰμί· εἰ δ' οὔ, παραχωρήσω τοῖς βουλομένοις τόν θρόνον"* (J.Gill, The Church union of the Council of Lyon, Orient. Periodica 40, 1974, 20-22). Συνεπῶς, ἡ διαπραγμάτευση τῆς ἑνώσεως θά γινόταν ὑπό *"βασιλικῶν πρέσβεων"* καί ὄχι ἀπό κανονικούς ἐκπροσώπους τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς, ἡ ὁποία ὅμως εἶχε δείξει κατανόηση στήν κατ'οἰκονομίαν ἀποδοχή τῶν *"τριῶν κεφαλαίων"*.

Στή *σύνοδο τῆς Λυών* (1274) ἀπεστάλησαν ὁ πρώην πατριάρχης Γερμανός Γ', ὁ Νικαίας Θεοφάνης, ὁ Γεώργιος Ἀκροπολίτης κ.ἄ., ἐνῶ συμμετεῖχαν καί μερικοί ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι καί ἡγούμενοι ἀπό τή Ν. Ἰταλία. Οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ αὐτοκράτορα ἔφθασαν στή Λυών στίς 24 Ἰουνίου 1274 καί ἐπέδωσαν στόν πάπα Γρηγόριο Ι' τά συνταχθέντα στήν Κπολη σχετικά ἔγγραφα. Ὁ πάπας κατά τήν ἐναρκτήρια συνεδρία τῆς συνόδου (4 Μαΐου 1274) προέβαλε ὡς κύρια θέματα τῆς συνόδου τήν ὀργάνωση μιᾶς νέας Σταυροφορίας στήν Ἀνατολή, τήν ἕνωση τῶν Ἐκκλησιῶν καί τήν ἐσωτερική μεταρρύθμιση τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Στή σύνοδο εἶχαν προσκληθῆ ἐπίσκοποι, κληρικοί, μοναχοί καί ἡγεμόνες τῆς Δύσεως. Ὁ περίφημος σχολαστικός θεολόγος Θωμᾶς Ἀκινάτης, ὁ ὁποῖος προσκλήθηκε στή σύνοδο τόσο γιά τήν εὐρεία θεολογική του κατάρτιση, ὅσο καί γιά τό εἰδικό ἔργο του (Contra errores Graecorum), πέθανε καθ'ὁδόν, ἐνῶ ὁ ἄλλος περίφημος θεολόγος καρδινάλιος Ἰωάννης Βοναβεντούρα πέθανε κατά τή διάρκεια τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου (15 Ἰουλίου 1274). Οἱ *δύο πρῶτες συνεδρίες* ἀφιερώθηκαν στήν ὀργάνωση Σταυροφορίας, οἱ δέ ἐπίσκοποι ὑποσχέθηκαν γιά τόν σκοπό αὐτό τή *"δεκάτη"* ἀπό τά ἔσοδά τους. Οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ αὐτοκράτορα τάχθηκαν μετά τούς καρδιναλίους-πρεσβυτέρους, κατά τήν ἑορτή δέ τῶν ἀποστόλων Πέτρου καί Παύλου (29 Ἰουνίου) τελέσθηκε λειτουργία, στήν ὁποία παρέστησαν καί οἱ ὀρθόδοξοι ἀπεσταλμένοι. Κατ'αὐτήν ἀπαγγέλθηκε τό Σύμβολο τῆς πίστεως μέ τό filioque, ὁ δέ Βοναβεντούρα μίλησε ἀπό τόν ἄμβωνα. Τό θέμα τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως ἐξετάσθηκε στήν *τετάρτη συνεδρία* τῆς συνόδου (6 Ἰουλίου). Ὁ μέγας λογοθέτης Γεώργιος Ἀκροπολίτης ἔδωσε ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ αὐτοκράτορα *Ὅρκον πίστεως* στήν ἕνωση, οἱ δέ ἀπεσταλμένοι τοῦ Μιχαήλ Παλαιολόγου δέχθηκαν τίς γνωστές παπικές ἀξιώσεις, πλήν τῆς προσθήκης

τοῦ filioque στό Σύμβολο τῆς πίστεως. Ὁ πάπας Γρηγόριος ἔψαλε τή δοξολογία ("Te Deum") καί στήν ὁμιλία του ἐπί τοῦ εὐαγγελικοῦ χωρίου *"ἐπιθυμία ἐπεθύμησα τοῦτο τό Πάσχα φαγεῖν μεθ'ὑμῶν"* (Λουκ. 22, 15), τόνισε τήν σημασία ὅσων εἶχαν λάβει χώρα (Mansi XXIV, 64 κέξ.).

Ἐν τούτοις, στήν ὑπογραφεῖσα ἀπό τούς *"βασιλικούς πρέσβεις"* ἕνωση ἐκφραζόταν ὄχι βεβαίως τό φρόνημα τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἀλλά ἡ πολιτική σκοπιμότητα τοῦ Μιχαήλ Παλαιολόγου, ὁ ὁποῖος πίστευε *"μηδέ γάρ ἄλλως ἔχειν πείθειν τόν πάπαν ὑπερμαχεῖν τῶν Γραικῶν, εἰ μή ταῦτα λέγοι καί πράττοι"* (Γεωργίου Παχυμέρη, V, 10). Ἄλλωστε, στή σύνοδο δέν συμμετεῖχαν αὐτοπροσώπως ἤ μέ τοποτηρητές οἱ τέσσαρες πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς, τό δέ ὀρθόδοξο πλήρωμα ἀποδοκίμασε τήν ἑνωτική πρωτοβουλία τοῦ αὐτοκράτορα. Ἡ ἀντίδραση ἐναντίον τῆς ἑνώσεως ἦταν γενική στήν Ἀνατολή, ἡ δέ προσπάθεια τοῦ αὐτοκράτορα νά τήν ἐπιβάλη μέ τή βία προκάλεσε μεγαλύτερη ἔνταση. Κατά τόν Νικηφόρο Γρηγορᾶ, ἡ ἕνωση ἔγινε *"ὑφ'ὅρῳ τριῶν κεφαλαίων, ἑνός μέν ἐν ταῖς ἱεραῖς ὑμνῳδίαις τόν πάπαν εἰς τά δίπτυχα μνημονεύεσθαι ὁμοῦ τοῖς ἑτέροις τέτταρσι πατριάρχαις, δευτέρου τοῦ ἐκκλήτου καί τρίτου τοῦ πρωτεύειν ἐν πᾶσι. Περί τῆς προσθήκης, ἥν ἐκεῖνοι εἰς τό ἱερόν καινοτομοῦσι σύμβολον, ἤ περί τινος ἄλλης οἱασοῦν ὑποθέσεως, ἀναγκαστική τις ἔρις οὐ συνηνέχθη"* (V, 2). Ὁ ἀνθενωτικός πατριάρχης Ἰωσήφ δέν ἐπανῆλθε στόν πατριαρχικό θρόνο, ὡς μή ἀποδεχόμενος τίς ἀποφάσεις τῆς συνόδου τῆς Λυών. Βεβαίως, ὁ ἴδιος ἐπιθυμοῦσε τήν ἐπιστροφή του, ἀλλά οἱ ὑποστηρικτές τῆς πολιτικῆς τοῦ αὐτοκράτορα ἀρχιερεῖς, ἐπειδή ἀξιολόγησαν τό *"Πιττάκιον"* ὡς παραίτηση, *"ἀργίαν ἐκείνου καταψηφίζονται,... παύεται τό τούτου μνημόσυνον καί πρός τήν κατά τόν Ἀνάπλουν Λαύραν ἐκ τῆς Περιβλέπτου μεταφοιτᾷ"* (Παχυμέρη, V, 22). Προτιμοῦσαν τόν Ἰωάννη Βέκκο (1275-1282), ὁ ὁποῖος εἶχε πλέον συνταχθῆ μέ τήν παράταξη τῶν ἑνωτικῶν (αὐτόθι, V, 18) καί διαδέχθηκε τόν ἀνθενωτικό πατριάρχη (26 Μαΐου - 2 Ἰουνίου 1275). Ὁ νέος πατριάρχης εἶχε ὡς ἀποστολή νά ἐπιβάλη μέ τήν ὑποστήριξη καί τοῦ αὐτοκράτορα τήν ἕνωση στήν Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς, γι'αὐτό καί *"πάντα ἦν αὐτός τῷ βασιλεῖ καί γλῶσσα καί χείρ καί κάλαμος γραμματέως ὀξυγράφου καί λέγων καί γράφων καί δογματίζων..."* (Νικηφόρου Γρηγορᾶ, V, 2). Εἶχε ὡς *"συνεργούς καί συλλήπτορας τοῦ ἀγῶνος τόν τε Μελιτηνιώτην καί τόν Μετοχίτην, ἀρχιδιακόνους ὄντας τοῦ βασιλικοῦ κλήρου, καί ἔτι Γεώργιον τόν ἐκ Κύπρου"* (αὐτόθι). Ὁ αὐτοκράτορας ἀξίωνε τήν γενική ἀποδοχή τῆς ἑνώσεως μέ τή σκόπιμη μείωση τῆς σημασίας τῶν γενομένων ὑποχωρήσεων. Μέ ἐπίσημη ἀξίωση τοῦ αὐτοκράτορα εἶχε συγκληθῆ *συνοδική Διάσκεψη* (1274), ἡ ὁποία εἶχε διακηρύξει ἐγγράφως ὅτι ἡ ἕνωση ἔγινε χωρίς ὑποχώρηση τῶν Ὀρθοδόξων σέ ζητήματα πίστεως: *"Λόγος χρυσοβούλλειος, πλήρης μέν φρικωδεστάτων ἀρῶν, πλήρης δέ καί ὅρκων πα-*

λαμναιωτάτων, ἦ μήν μή ἐκβιάσασθαι πλέον, μή διαπράξασθαι, μή παρεγχειρῆσαι, μηδ'εἰς νοῦν βαλεῖν μέχρι καί εἰς κεραίαν μίαν καί ἰῶτα τοῦ συμβόλου παραγαγεῖν, μή πλέον τῶν τριῶν κεφαλαίων, πρωτείου καί ἐκκλήτου καί μνημοσύνου, καί τούτων ἐπί ψιλοῖς ὀνόμασι κατ'οἰκονομίαν ζητῆσαι, εἰ δ'οὖν, ἐξώλη τε καί προώλη γενέσθαι καί τά φοβερώτερα ὑποσχεῖν" (Γεωργίου Παχυμέρη, V, 20).

Ὡστόσο, οἱ ἀνθενωτικοί, μέ τήν ἐνθάρρυνση καί τοῦ ἐκθρονισμένου πατριάρχη Ἰωσήφ, ἀποδοκίμαζαν τήν ἕνωση *"ὡς σφαλεράν καί Θεοῦ πόρρω βάλλουσαν, ἅμα δέ καί τούς ἰταλούς ἐνόχους αἱρέσεσιν οὐ συνεσκιασμέναις ἄλλως καί ἀμφιβόλοις, ἀλλ'ἐμφανέσι τε καί λαμπραῖς..."* (Παχυμέρη, V, 28). Οἱ προσπάθειες τοῦ Ἰωάννη Βέκκου νά κερδίση τή συμπαράσταση τοῦ Ἰωσήφ ἀπέτυχαν, ἐνῶ οἱ ἀνθενωτικοί ἀξίωναν μέ τήν ὑποστήριξη καί τῶν φανατικῶν Ἀρσενιατῶν τήν ἀπόσχισή τους (αὐτόθι, V, 29 *"τελέως σχίζεσθαι"*) ἀπό τήν κοινωνία τοῦ πατριάρχη, ὁ ὁποῖος ἀπέστειλε τόν Γεώργιο Μετοχίτη καί ὡς διερμηνέα τόν μέγα διοικητή Θεόδωρο (Ἰούν. 1275) γιά νά διαβεβαιώση τόν πάπα Γρηγόριο Ι΄ (1271-1276), ὅτι ἡ σύνοδος τῆς Λυών ἔγινε δεκτή στήν Κπολη (Παχυμέρη, V, 26). Ὁ Ἰωάννης Βέκκος κατ'ἐντολήν τοῦ αὐτοκράτορα προσπάθησε νά διασπάση τή γενική ἀντίδραση ἐναντίον τῆς ἑνώσεως καί συγκάλεσε νέα σύνοδο (Φεβρ. 1277), ἡ ὁποία ἀνανέωσε βεβαίως τήν ἐμμονή της στήν ἕνωση καί ἀπείλησε μέ καθαίρεση καί ἀφορισμό μέν τούς ἀνθενωτικούς κληρικούς, μέ ἀφορισμό δέ τούς ἀντιδρῶντες λαϊκούς. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ἐκδόθηκε (Ἰούλ. 1277) *πατριαρχικός ἀφορισμός* ἐναντίον πάντων τῶν *"σχισματικῶν"* ἀνθενωτικῶν, μάλιστα δέ καί τοῦ δεσπότη τῆς Ἠπείρου Νικηφόρου Δούκα καί τοῦ σεβαστοκράτορα τῶν Νέων Πατρῶν Ἰωάννη Δούκα (Mansi, XXIV, 189-190). Οἱ ἀνθενωτικοί ὅμως κατηγοροῦσαν τούς ἑνωτικούς κληρικούς ὅτι ἐξέπεσαν τῆς ἱερωσύνης καί ὅτι τελοῦσαν πλέον ἄκυρα μυστήρια, γι'αὐτό καί προέτρεπαν τούς πιστούς νά μήν εἰσέρχονται σέ ναούς ἑνωτικῶν κληρικῶν. Κατ'ἐντολήν τοῦ αὐτοκράτορα συγκλήθηκε νέα σύνοδος στό παλάτι τῶν Βλαχερνῶν (Ἀπρ. 1277) γιά τήν ἱκανοποίηση τῶν ἀξιώσεων τοῦ πάπα, παρά δέ τίς ὀξύτατες ἐσωτερικές ἀντιθέσεις ὁ πατριάρχης Ἰωάννης Βέκκος διαβεβαίωσε (Φεβρ. - Μάρτ. 1277) τόν πάπα Ρώμης Ἰωάννη ΚΑ΄ (1276-1277) γιά τήν πλήρη πραγματοποίηση τῆς ἑνώσεως καί ὑπερασπιζόταν τίς διδασκαλίες τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας γιά τό filioque, τό καθαρτηρίο πῦρ κ.ἄ. (A. Theiner - F. Miklosich, Monumenta spectantia ad unionem ecclesiarum graecae et romanae, 1872, 21-28).

Ὁ πάπας Νικόλαος Γ΄ (1277-1280) ἀξίωσε τήν ὑποταγή τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας μέ τήν ἐπιβολή *Ὅρκου πίστεως* ὅλων τῶν κληρικῶν πρός τόν πάπα, τῆς *προσθήκης* τοῦ filioque στό Σύμβολο τῆς πίστεως καί τῆς *Ὁμολογίας* ἀπό τόν λαό τοῦ πλήρους περιεχομένου τῆς λατινικῆς

διδασκαλίας. Οἱ ἀντιδράσεις τῶν ἀνθενωτικῶν ἐντάθηκαν, ὁ δέ πατριάρχης, ὁ ὁποῖος κατηγορήθηκε ὅτι τάσσεται ὑπέρ τῆς ἱκανοποιήσεως καί τῶν νέων παπικῶν ἀξιώσεων, βρέθηκε ἐκτεθειμένος ἔναντι τοῦ αὐτοκράτορα καί ὑπέβαλε τήν παραίτησή του, ἡ ὁποία δέν ἔγινε δεκτή (Παχυμέρη, VI, 13). Τελικῶς, ὁ πατριάρχης ἀποσύρθηκε στή μονή τοῦ Παντοκράτορος (1279), ἀλλά ἐπέστρεψε καί πάλι στόν πατριαρχικό θρόνο καί προσπάθησε νά ἐπιβάλη τήν ἕνωση στούς μοναχούς τοῦ Ἁγίου Ὄρους, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἤδη διακόψει τό *"μνημόσυνον"* τοῦ αὐτοκράτορα. Μετά τόν θάνατο τοῦ Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (11 Δεκ. 1282), ὁ διάδοχός του Ἀνδρόνικος Β΄ (1282-1328) ἐγκατέλειψε τήν ἑνωτική πολιτική τοῦ πατέρα του, καίτοι μέ ἐπιστολές πρός τούς πάπες Ρώμης Γρηγόριο Ι΄, Ἰωάννη ΚΑ΄ καί Νικόλαο Γ΄ εἶχε ἐπαινέσει τήν πολιτική τοῦ πατέρα του (F. Dölger, Regesten., III, no 2072, 2074, 2075). Ὁ Ἰωάννης Βέκκος ἀναγκάσθηκε νά ἐγκαταλείψη τόν πατριαρχικό θρόνο *"καί ἄλλως εὐθύς ὤν, ἔτι δέ καί τῆς τοῦ πατριάρχου τιμῆς ἐπικόρως ἔχων, ὡς πολλάκις καί λέγων καί πράττων ἔδειξεν, ἐλπίζων δέ καί τι γενέσθαι τῶν ἀγαθῶν ἐκ τῆς τοῦ Ἰωσήφ ἀναβάσεως..., ἀφείς τά πάντα τῇ ὑστεραίᾳ τῆς ἑορτῆς κάτεισι καί τῇ τῆς Παναχράντου μονῇ φέρων ἑαυτόν δίδωσιν"*. Ἡ θριαμβευτική ἐπιστροφή τοῦ Ἰωσήφ στόν πατριαρχικό θρόνο ἐπισφράγισε τήν ἐγκατάλειψη τῆς ἑνώσεως τῆς Λυών. Ἄλλωστε, καί ὁ διαδεχθείς τόν Νικόλαο Γ΄ στόν παπικό θρόνο Μαρτίνος Δ΄ (1281-1285), ὁ ὁποῖος ὄφειλε τήν ἐκλογή του στήν παρέμβαση τοῦ Καρόλου τοῦ Ἀνδεγαυικοῦ, εἶχε μεταβάλει τελείως τήν ἔναντι τῆς Ἀνατολῆς πολιτική τῶν προκατόχων του καί ὑποστήριξε τίς φιλοδοξίες τοῦ ὁμοεθνῆ του βασιλιᾶ τῶν *"Δύο Σικελιῶν"*. Στίς 18 Νοεμβρίου 1281 ὁ πάπας Μαρτίνος Δ΄ ἀφόρισε τόν αὐτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο, ἀλλά ὁ *"Σικελικός Ἑσπερινός"* (30 Μαρτ. 1282) ἔθεσε ὀδυνηρό καί ὁριστικό τέρμα στίς φιλόδοξες ἐπιδιώξεις τοῦ Καρόλου Ἀνδεγαυικοῦ. Ἡ ἕνωση τῆς Λυών δέν ἐξυπηρετοῦσε πλέον τά πολιτικά συμφέροντα τῆς αὐτοκρατορίας, γι'αὐτό καί μετά τόν θάνατο τοῦ Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου ἀποκηρύχθηκε ἐπισήμως στήν Ἀνατολή.

Ὁ πατριάρχης Ἰωσήφ Α΄ ἀνέλαβε νά καταδικάση τήν ἑνωτική σύνοδο. Συγκλήθηκε σύνοδος, ἡ ὁποία καθαίρεσε τόν Ἰωάννη Βέκκο, ἐπειδή σφετερίσθηκε ἀντικανονικῶς τόν πατριαρχικό θρόνο καί ὑποστήριξε διδασκαλίες ξένες πρός τήν ὀρθόδοξη πίστη. Κατά τή συνοδική καταδίκη δέν κλητεύθηκε νά ἀπολογηθῆ ὁ Ἰωάννης Βέκκος, ὁ ὁποῖος δέν κατανοοῦσε προφανῶς καί τό περιεχόμενο τῆς ποινῆς, γι'αὐτό καί διερωτᾶται: *"Καί τί ἄν εἴη τό τέλος; ὁ πατριαρχικός θρόνος; Ἀλλ'οὗτος προαφῃρέθη, ἄλλος ἐπ'αὐτοῦ κεῖται"* (Περί ἀδικίας, 7. PG 141, 960). Ὡστόσο, ἡ κλήτευσή του στό συνοδικό δικαστήριο *"δίχα παντός ἀρχιερατικοῦ σημείου"* ὑποδήλωνε καί τό πλῆρες κανονικό της περιεχόμενο, τό ὁποῖο ἔπληττε τήν ἀρχιερωσύνη του. Ὁ *"Λίβελλος πίστεως"*, τόν ὁποῖο ὑπέβαλε στόν πα-

τριάρχη Ἰωσήφ (Παχυμέρη, II, 1, 10), ἀποσκοποῦσε στή δικαίωσή του καί διατύπωνε τήν κατανόηση τῆς φράσεως "δι' Υἱοῦ": "...*Ὁμολογῶ δέ καρδίᾳ καί στόματι καί φρονῶ, καθώς ἄνωθεν ὁμολογεῖ ἡ ἁγία καί καθολική Ἐκκλησία, τήν ἁγίαν Τριάδα, τόν ἕνα Θεόν, οὕτως: ὅτι ὁ Πατήρ οὔτε ἐξ ἑτέρου, οὔτε ἐξ ἑαυτοῦ τό εἶναι ἔχει, ἀλλ'ἄναρχός ἐστι καί ἀναίτιος. Ὁ δέ μονογενής Υἱός τοῦ Θεοῦ ἐκ Πατρός τήν ὕπαρξιν γεννητῶς καί αἴτιον ἔχει τόν Πατέρα. Τό δέ Πνεῦμα τό ἅγιον ὁμολογῶ καί πιστεύω, ὅτι ἐκ τοῦ Πατρός τήν ὕπαρξιν ἔχει ἐκπορευτῶς. Καί ὁ Πατήρ κατά τάς ἱεράς τῶν διδασκάλων φωνάς αἴτιός ἐστι τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ Πνεύματος, τῆς διά τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι φωνῆς μηδ'ὅλως εἰσαγούσης τόν Υἱόν αἴτιον εἶναι τοῦ Πνεύματος, ἤ καθ'ἑαυτόν ἤ μετά τοῦ Πατρός, ὡς εἶναι τόν Υἱόν καί τόν Πατέρα, κατά τήν ἐπισφαλῆ τινων καί ἀλλοκότων ὑπόληψιν, ἕν αἴτιον καί μίαν ἀρχήν τοῦ Πνεύματος...*" (Γρηγορίου Κυπρίου, Ἔκθεσις τοῦ Τόμου τῆς πίστεως κατά τοῦ Βέκκου., PG 142, 233-246). Καθαιρέθηκαν ἐπίσης καί οἱ χρησιμοποιηθέντες ἀπό τόν αὐτοκράτορα ὡς ἀπεσταλμένοι του στή Δύση μητροπολίτης Νικαίας Θεοφάνης, χαρτοφύλαξ Κωνσταντίνος Μελιτηνιώτης καί ἀρχιδιάκονος Γεώργιος Μετοχίτης, ἐπειδή παρέστησαν στήν τέλεση λατινικῆς λειτουργίας εἴτε στή Λυών ἤ καί στή Ρώμη. Ὅσοι ἐπίσκοποι, πρεσβύτεροι καί διάκονοι δέχθηκαν σέ κοινωνία Λατίνους ἀποκόπηκαν ἀπό τήν ἐκκλησιαστική κοινωνία, ἀλλά τό ἐπιτίμιο αὐτό ἤρθη μετά τρίμηνο περίπου (14 Ἀπρ. 1283). Ἠπιότερα ἐπιτίμια ἐπιβλήθηκαν στούς λαϊκούς ἑνωτικούς (Παχυμέρη, I, 6-8, 15. Ἰωάννου Βέκκου, De depositione. PG 141, 953-964. Γεωργίου Μετοχίτου, I, 68-69, ἔκδ. A. Mai, Novum Patrum Bibliotheca, VIII, 2, 90-91). Ὁ πατριάρχης Ἰωσήφ Α΄ παραιτήθηκε (Μάρτ. 1283), διάδοχός του δέ ἐξελέγη ὁ Γρηγόριος Β΄ ὁ Κύπριος (1283-1289), ὁ ὁποῖος ἀμέσως μετά τήν ἄνοδό του στόν πατριαρχικό θρόνο ἀνανέωσε συνοδικῶς τήν καθαίρεση τῶν ἡγετῶν τῆς ἑνωτικῆς πολιτικῆς τοῦ αὐτοκράτορα (Γεωργίου Μετοχίτου, I, 74-75, 79. Νικηφόρου Γρηγορᾶ, VI, 2, 5, 6).

Ὁ καθηρημένος ὅμως πατριάρχης Ἰωάννης Βέκκος, καίτοι ἐγκλείσθηκε στή μονή τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων ἤ τοῦ Κοσμιδίου, συνέχισε τήν ὑποστήριξη τῶν ἑνωτικῶν μέ σειρά θεολογικῶν πραγματειῶν ἤ καί ἐπιστολῶν, στίς ὁποῖες ἀνέπτυσσε συστηματικά τίς λατινίζουσες θέσεις του περί τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Νέα σύνοδος ὅμως, ἡ ὁποία συγκλήθηκε τόν Αὔγουστο τοῦ 1285, ἀναθεμάτισε τόν Ἰωάννη Βέκκο καί τούς ὀπαδούς του Κωνσταντίνο Μελιτηνιώτη καί Γεώργιο Μετοχίτη, ὅπως ἐπίσης καί τίς ξένες πρός τήν ὀρθόδοξη πατερική παράδοση λατινικές κακοδοξίες τους, ὅτι "*τό ἐκ τοῦ Πατρός δι' Υἱοῦ τό Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι ταυτόν καί ἀδιάφορον εἶναι τῷ ἐκ τοῦ Πατρός καί Υἱοῦ τό Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι ἤ τήν ὕπαρξιν ἔχειν*" (Τό κείμενο τῆς συνοδικῆς ἀποφάσεως στήν PG 142, 233-246). Παρά τή συνέχιση τῶν θεολογικῶν ἀντιθέ-

σεων, οἱ ἑνωτικές πρωτοβουλίες περιορίσθηκαν αἰσθητῶς, λόγω τόσο τῆς *"βαβυλώνιας αἰχμαλωσίας"* τοῦ παπισμοῦ στήν Ἀβινιόν (1309-1378), ὅσο καί τοῦ μεγάλου *παπικοῦ σχίσματος* (1378-1415). Ἐν τούτοις, κατά τό φθινόπωρο τοῦ 1333, ἐπί τῇ βασιλείας Ἀνδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου (1328-1342), ἔφθασαν στήν Κπολη ὡς ἀπεσταλμένοι τοῦ πάπα τῆς Ἀβινιόν Ἰωάννου ΚΒ΄ (1316-1334) οἱ *Φραγκίσκος ντά Καμερίνο καί Ριχάρδος ἀρχιεπίσκοπος Χερσῶνος*, διεξήχθησαν δέ θεολογικές συζητήσεις μέ βυζαντινούς θεολόγους. Κατά τίς συζητήσεις αὐτές διακρίθηκε Βαρλαάμ ὁ Καλαβρός, ὁ ὁποῖος μέ φιλοσοφικούς συλλογισμούς ἀντέκρουσε τήν περί filioque λατινική διδασκαλία καί ἀρνήθηκε τή δυνατότητα γνώσεως ἤ ἀκριβοῦς περιγραφῆς τῆς οὐσίας τοῦ ἀπερινοήτου Θεοῦ ἤ τῶν ὑποστατικῶν σχέσεων τῶν τριῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος. Οἱ θέσεις του ὅμως προκάλεσαν, ὅπως εἴδαμε, τήν ἀντίδραση πολλῶν Ὀρθοδόξων μέ ἐπικεφαλῆς τόν Γρηγόριο Παλαμᾶ, ἐνῶ ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς ἔπεισε τόν πατριάρχη καί τή σύνοδο νά ἀποφύγουν κάθε ἑνωτική συζήτηση μέ τούς παπικούς ἀπεσταλμένους. Ἡ ἐντεινόμενη τουρκική ἀπειλή κατέστησε ἐν τούτοις ἀναγκαία τήν ἐκ νέου πολιτική στροφή πρός τή Δύση. Τό 1339 ἀπεστάλη βυζαντινή ἀποστολή πρός τόν πάπα Βενέδικτο ΙΒ΄ (1334-1342) μέ ἐπικεφαλῆς πάλιν τόν λόγιο μοναχό Βαρλαάμ τόν Καλαβρό, ὁ ὁποῖος προέτρεψε τόν πάπα νά δεχθῆ τή *σύγκληση Οἰκουμενικῆς συνόδου* γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν θεολογικῶν διαφορῶν καί συνέστησε τή διατήρηση φιλικῶν σχέσεων μεταξύ Ἀνατολῆς καί Δύσεως μέχρι τήν ἀποκατάσταση τῆς ἑνότητας στήν πίστη.

Ὁ διάδοχος τοῦ Ἀνδρονίκου Γ΄ στόν θρόνο Ἰωάννης Ε΄ Παλαιολόγος (1341-1391) γιά τήν ἀντιμετώπιση τῆς ταχείας ἐπεκτάσεως τῶν Τούρκων στή Βαλκανική στράφηκε πάλιν πρός τή Δύση. Ἀπέστειλε πρεσβεία πρός τόν διαμένοντα στήν Ἀβινιόν πάπα Ἰννοκέντιο ΣΤ΄ (1352-1362) γιά νά ζητήση βοήθεια καί ὑποσχέθηκε τήν ὑποταγή τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς στόν παπικό θρόνο. Γιά νά ἀποδείξη τήν εἰλικρίνεια τῶν διαθέσεών του ὁ αὐτοκράτορας ἀπέστειλε ὡς ὅμηρο τόν γιό του Μανουήλ (1355). Ὁ πάπας προσπάθησε ἀνεπιτυχῶς νά ὑποκινήση σέ σταυροφορία τούς Ἐνετούς, τούς Γενουάτες, τούς Ἰωαννίτες ἱππότες τῆς Ρόδου καί τόν Γάλλο βασιλιά τῆς Κύπρου. Τό 1367 ἀπεστάλη νέα *βυζαντινή πρεσβεία* πρός τόν παπικό θρόνο μέ τά ἴδια αἰτήματα καί τίς ἴδιες προσφορές. Οἱ βυζαντινοί ἀντιπρόσωποι κατά τή διέλευσή τους ἀπό τή Ρώμη συνάντησαν καί τόν ἐκεῖ εὑρισκόμενο πάπα Οὐρβανό Ε΄ (1362-1370), στόν ὁποῖο ἀνήγγειλαν τήν ἀπόφαση τοῦ αὐτοκράτορα νά δεχθῆ τίς παπικές ἀξιώσεις, ὅπως ἐπίσης καί τήν ἐπιθυμία του νά πετύχη προσωπική συνάντηση μέ τόν πάπα. Πράγματι, ὁ αὐτοκράτορας Ἰωάννης Ε΄ ἔφθασε στή Ρώμη διά θαλάσσης μέσω Νεαπόλεως, συνοδευόμενος καί ἀπό πολλούς ἀνώτερους πολιτικούς ἀξιωματούχους τῆς αὐτοκρατορίας. Στήν πρωτοβουλία

του αὐτή δέν ἀναμίχθηκε βεβαίως ἡ Ἐκκλησία, γι'αὐτό καί κανένας κληρικός δέν συνόδευσε τόν αὐτοκράτορα. Σύμβουλός του ἦταν ὁ προσκείμενος στή λατινική διδασκαλία Δημήτριος Κυδώνης. Ὁ αὐτοκράτορας δέχθηκε, τουλάχιστον κατά τίς λατινικές πηγές, νά ἀναγνώση τή συνταχθείσα κατ'ἐντολήν τοῦ πάπα λατινική *Ὁμολογία πίστεως* (Ὀκτ. 1369), τήν ὁποία ἀνέγνωσε πάλιν κατά τήν τελεσθείσα ἀπό τόν πάπα ἐπίσημη λειτουργία στό ναό τοῦ ἁγίου Πέτρου. Ὁ πάπας μέ *Ἐγκύκλια ἐπιστολή* του ἐξέφρασε τή χαρά γιά τή μεταστροφή τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα καί τήν πεποίθηση ὅτι τό παράδειγμά του θά ἀκολουθοῦσαν ὅλοι οἱ *"σχισματικοί"*, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἀποδεχθῆ τίς πλάνες τῶν Ἑλλήνων.

Ὁ πατριάρχης Φιλόθεος Κόκκινος (1353-1354, 1364-1376) ἀπέκρουσε τίς ἑνωτικές αὐτές πρωτοβουλίες τοῦ αὐτοκράτορα καί μέ ἐπιστολές του κάλεσε ὅλους τούς ὀρθοδόξους τῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως ἐπίσης καί τούς πιστούς τῶν πατριαρχείων τῆς Ἀνατολῆς καί τῶν Σλαβικῶν Ἐκκλησιῶν, νά παραμείνουν ἀμετακίνητοι στήν ὀρθόδοξη πίστη. Ὁ αὐτοκράτορας Ἰωάννης Ε΄, ὁ ὁποῖος ταπεινώθηκε στή Βενετία γιά τά χρέη τῆς αὐτοκρατορίας καί ἀποφυλακίσθηκε μέ τίς ἀγωνιώδεις προσπάθειες τοῦ γιοῦ του Μανουήλ, δέν πέτυχε θετικά ἀποτελέσματα κατά τήν πρωτοβουλία του αὐτή. Βεβαίως, ὁ πάπας κήρυξε μία νέα σταυροφορία κατά τῶν Τούρκων, ἀλλά οἱ ἐκκλήσεις του πρός τούς ἡγεμόνες τῆς Δύσεως δέν βρῆκαν ἀπήχηση, ὅπως ἄλλωστε δέν βρῆκε ἀπήχηση στήν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία καί ἡ λατινική *Ὁμολογία πίστεως* τοῦ αὐτοκράτορα. Παρέμεινε ἁπλῶς μία προσωπική του ὑπόθεση χωρίς συνέπεια ἤ συνέχεια. Ὁ διάδοχός του *Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος* (1391-1425), καίτοι ἀνέμενε, ὅπως καί ὁ πατέρας του, τή σωτηρία τῆς αὐτοκρατορίας ἀπό τή Δύση, συνέδεε πλέον τήν ἐλπίδα αὐτή ὄχι τόσο μέ τόν παπικό θρόνο, ἀλλά κυρίως μέ τούς ἰσχυρούς βασιλεῖς ἤ ἡγεμόνες τῆς Δύσεως. Πράγματι, ὁ Μανουήλ ἀναχώρησε τό 1399 ἀπό τήν Κπολη μέ μεγάλη ἀκολουθία ἀξιωματούχων καί κληρικῶν γιά νά ἐπισκεφθῆ τή *Βενετία*, τό *Παρίσι* καί τό *Λονδίνο*, ἀλλά οἱ δοθεῖσες ὑποσχέσεις δέν ἐκπληρώθηκαν παρά τή μακρά παραμονή του (1399-1403) στή Δύση (Γεωργίου Φραντζῆ, Ι, 15). Κατά τήν περίοδο αὐτή τῆς ἀπουσίας του ἀπό τήν Ἀνατολή χάθηκε ἴσως ἡ πλέον σημαντική εὐκαιρία ἀξιοποιήσεως τῆς συντριπτικῆς ἧττας τῶν Τούρκων (1404) ἀπό τόν πανίσχυρο μογγολικό στρατό τοῦ Ταμερλάνου (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Βυζάντιο, 136 κἑξ.). Ὡστόσο, τό ζήτημα τῆς ἑνώσεως προσέλαβε νέες διαστάσεις καί γιά τή Δύση, *ἀφοῦ οἱ δυτικές μεταρρυθμιστικές σύνοδοι τῆς Πίζας (1409) καί τῆς Κωνσταντίας (1414-1418) προέβαλλαν τήν ὑπεροχή τῆς Συνόδου ἔναντι τοῦ πάπα καί ἔπλητταν τό παπικό πρωτεῖο.* Ἡ via synodica ἦταν, ὅπως εἴδαμε, ἡ μόνη αὐθεντική ὁδός γιά τή λύση ὅλων τῶν ἐκκλησιαστικῶν προβλημάτων.

4. Ἡ ἑνωτική σύνοδος Φερράρας - Φλωρεντίας (1438-1439)

α'. Κανονικά κριτήρια συγκλήσεως καί συγκροτήσεως τῆς συνόδου

Ἡ σημαντικότερη ἑνωτική προσπάθεια ἔγινε μέ τή ἐπίσημη συμμετοχή τῶν Ὀρθοδόξων στή σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439). Μέχρι τή σύγκληση τῆς ἑνωτικῆς αὐτῆς συνόδου οἱ ποικίλες ἑνωτικές πρωτοβουλίες εἶχαν ἀποδείξει, ὅτι *δύο ἦσαν οἱ μόνοι ἀποδεκτοί καί ἀπό τήν Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς τρόποι* γιά τήν κίνηση τῆς διαδικασίας πρός ἀποκατάσταση τῆς ἑνότητας τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ **πρῶτος** τρόπος συνδεόταν μέ τήν ἐνεργοποίηση τῶν καθιερωμένων διαδικασιῶν γιά *τήν ὀρθή λειτουργία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ θεσμοῦ τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν*, στόν ὁποῖο ὁ πάπας ἦταν ὁ *"πρῶτος μεταξύ ἴσων"* (primus inter pares). Ὁ **δεύτερος** τρόπος συνδεόταν μέ τήν ἐνεργοποίηση τῆς *συνοδικῆς συνειδήσεως τῆς Ἐκκλησίας γιά τή σύγκληση μιᾶς νέας Οἰκουμενικῆς συνόδου*, ἡ ὁποία θά ἀντιμετώπιζε ὅλες τίς ὑφιστάμενες θεολογικές διαφορές τῶν ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως. Ὡστόσο, ὁ **πρῶτος** τρόπος *προϋπέθετε τή μονομερῆ ἀπό τόν παπικό θρόνο ἀπάλειψη τῆς προσθήκης τοῦ filioque* ἀπό τό Σύμβολο τῆς πίστεως καί τήν ἀποστολή ἀπό τόν πάπα Ρώμης πρός τούς πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς τοῦ καθιερωμένου στίς σχέσεις τους *Συνοδικοῦ ἤ Κοινωνικοῦ γράμματος*, ὁπότε οἱ πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς θά μποροῦσαν νά ἀναγράψουν στά *Δίπτυχα* τῶν θρόνων τους τό ὄνομα τοῦ πάπα γιά νά δηλώσουν τήν ἀποδοχή του στήν ἐκκλησιαστική κοινωνία καί κατά συνέπειαν τήν ἄρση τοῦ σχίσματος. Ὅλες ὅμως οἱ σχετικές προτάσεις τῶν πατριαρχῶν Κπόλεως ἤδη ἀπό τήν ἐποχή τοῦ σχίσματος (1054) δέν εἶχαν γίνει ἀποδεκτές ἀπό τούς ἑκάστοτε πάπες τῆς Ρώμης, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἐγκλωβισθῆ στό πνεῦμα τῆς ἀντιπαραθέσεώς τους πρός τόν βασιλιά τῆς Γερμανίας κατά τήν περίοδο τοῦ περί *"περιβολῆς"* ἀγώνα (ΙΑ'-ΙΓ' αἰῶνες) καί δέν μποροῦσαν πλέον νά ἐπιστρέψουν στήν παραδοσιακή βάση τῶν σχέσεων τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως. Ὁ **δεύτερος** τρόπος ἦταν ἡ *σύγκληση μιᾶς Οἰκουμενικῆς συνόδου*, ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε καί τή μόνιμη σχεδόν πρόταση τῶν πατριαρχῶν Κπόλεως τόσο πρός τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα, ὅσο καί πρός τόν παπικό θρόνο γιά τή συνοδική ἀντιμετώπιση ὅλων τῶν θεολογικῶν διαφορῶν. Ἐν τούτοις, ἐνῶ ὁ *πρῶτος τρόπος* μποροῦσε νά καταλήξη σέ μία ἄμεση ἄρση τοῦ σχίσματος μέ τήν ἀποκατάσταση τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας, ὁ *δεύτερος τρόπος* δέν ἦταν βέβαιο ὅτι θά κατέληγε ὁπωσδήποτε σέ συμφωνία τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, ἡ ὁποία ἦταν ἀναγκαία γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς ἑνότητας.

Ἄλλωστε, ἡ μετά τό σχίσμα τοῦ 1054 ἐξέλιξη τῆς θεωρίας τοῦ παπικοῦ πρωτείου ἀπέρριπτε τήν κανονική ἀρχή τῆς ὑπεροχῆς τῆς αὐθεν-

τίας τῆς Οἰκουμενικῆς συνόδου ἔναντι τῆς αὐθεντίας ὁποιουδήποτε τοπικοῦ ἐπισκόπου τῆς Ἐκκλησίας, ἀφοῦ στή θεωρία τοῦ παπικοῦ πρωτείου ὁ ἐπίσκοπος Ρώμης διεκδικοῦσε τήν αὐθεντία τοῦ οἰκουμενικοῦ ἐπισκόπου τῆς ὅλης Ἐκκλησίας. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό, *οἱ μέν πάπες δέν θεωροῦσαν ἀναγκαία* τή σύγκληση μιᾶς Οἰκουμενικῆς συνόδου, ἐνῶ *ὁ βυζαντινός αὐτοκράτορας ἐφοβεῖτο τή σύγκλησή της*, ἀφοῦ τά κριτήρια τοῦ σώματος τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἀνατολῆς θά περιόριζαν τά πλαίσια τῶν διπλωματικῶν του ἑλιγμῶν στό ζήτημα τῶν σχέσεων Ἀνατολῆς καί Δύσεως. Ἡ κρίση τοῦ παπισμοῦ κατά τήν περίοδο τῆς *"βαβυλώνιας αἰχμαλωσίας"* του στήν Ἀβινιόν (1309-1378) καί οἱ τραγικές συνέπειες τοῦ μεγάλου *παπικοῦ σχίσματος* (1378-1414) διευκόλυναν τήν ἀφύπνιση τῆς συνοδικῆς συνειδήσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Δύσεως, ἡ ὁποία ἀναζητοῦσε τήν ἀποδυνάμωση τῆς ὑπερτροφικῆς αὐθεντίας τοῦ παπικοῦ θεσμοῦ καί τήν ἐπανένταξή του στή συνοδική λειτουργία τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ συνοδική ἀφύπνιση εἶχε ἤδη κυριαρχήσει, ὅπως εἴδαμε, *στίς μεταρρυθμιστικές συνόδους τῆς Πίζας (1409), τῆς Κωνσταντίας (1414-1418) καί τῆς Βασιλείας (1431-1449)*. Ἡ παπική αὐθεντία εἶχε ἐνταχθῆ στή συνοδική λειτουργία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος τῆς Δύσεως μέ τίς ἀποφάσεις τῆς συνόδου τῆς Βασιλείας, οἱ ὁποῖες δέν ἦταν δυνατόν νά ἀπορριφθοῦν ἀπό τόν ἐμπερίστατο πάπα Εὐγένιο Δ΄. Οἱ ἐξελίξεις αὐτές στή Δύση διευκόλυναν τήν προσέγγιση τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως στήν ἰδέα τῆς συγκλήσεως μιᾶς *Οἰκουμενικῆς συνόδου* γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἑνότητας, ἀφοῦ καί στήν Ἀνατολή εἶχε περιορισθῆ ἡ αὐθεντία τοῦ ἐμπεριστάτου βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα κατά τήν ἀντιμετώπιση ζητημάτων πίστεως. Ἦταν πράγματι ἡ κατάλληλη στιγμή γιά τήν ἀνάληψη πραγματικῶν ἑνωτικῶν πρωτοβουλιῶν.

Ὁ αὐτοκράτορας Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, ὅπως καί οἱ προκάτοχοί του, εἶχε στραμμένο τό βλέμμα του πρός τή Δύση καί εἶχε ἀντιληφθῆ τήν ἀφύπνιση τῆς συνοδικῆς συνειδήσεως τῆς Δύσεως, γι'αὐτό καί ὑποστήριζε κάθε εἰλικρινῆ προσπάθεια γιά τήν ἕνωση. Τό παράδειγμά του ἀκολούθησε καί ὁ διάδοχός του Ἰωάννης Η΄ Παλαιολόγος (1425-1448), ὁ ὁποῖος στράφηκε πάλιν πρός τή Δύση καί ζήτησε βοήθεια γιά τή σωτηρία τῆς αὐτοκρατορίας. Προσέφερε, ὅπως καί οἱ προκάτοχοί του, ὡς ἀντάλλαγμα τήν ἕνωση τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως. Τήν ἕνωση ὅμως τῶν Ἐκκλησιῶν ἐπιθυμοῦσε πλέον γιά διαφορετικούς λόγους καί ὁ πάπας Ρώμης Εὐγένιος Δ΄ (1431-1447), ἀφοῦ θά ἀποκτοῦσε ἕνα σημαντικό ἔρεισμα στόν ἀγώνα του γιά τήν ἐξουδετέρωση ἤ τουλάχιστον γιά τή μετάθεση τῆς μεταρρυθμιστικῆς συνόδου της Βασιλείας (1431-1449). Ἡ δύσκολη θέση τοῦ πάπα θά μποροῦσε νά διευκολυνθῆ σημαντικά μέ τήν ὑλοποίηση τοῦ σχεδίου του νά μεταφέρη τή μεταρρυθμιστική σύνοδο στήν Ἰταλία. Οἱ προτάσεις του ὅμως πρός τή μεταρρυθμιστική σύνοδο εἶχαν

ἀπορριφθῆ, ἀφοῦ ὁ πάπας δέν διέθετε πλέον τά ἀναγκαῖα ἐκκλησιαστικά ἤ καί πολιτικά ἐρείσματα στή Δύση. Ἡ μόνη ἐλπίδα τοῦ πάπα νά σωθῆ ἀπό τή μεταρρυθμιστική σύνοδο ἦταν πράγματι ἡ στροφή του πρός τήν Ἀνατολή, ἡ ὁποία θά μποροῦσε νά ὑποστηρίξη τά κανονικά τουλάχιστον προνόμια τοῦ *"πρώτου"* θρόνου μεταξύ τῶν πέντε πατριαρχικῶν θρόνων.Ὁ πάπας Εὐγένιος Δ΄ καί ὁ βυζαντινός αὐτοκράτορας Ἰωάννης Η΄ Παλαιολόγος εὑρίσκοντο σέ ἀπελπιστική θέση καί συνέδεσαν τίς ἐλπίδες τους σέ μία ἀμοιβαία ἐξυπηρέτηση τῶν ἀναγκῶν τους. Ὁ βυζαντινός αὐτοκράτορας μποροῦσε νά τόν ὑποστηρίξη μέ τήν ἰδέα μιᾶς ἑνωτικῆς συνόδου μεταξύ Ἀνατολῆς καί Δύσεως, ἡ ὁποία θά ἀποδιοργάνωνε τήν πιεστική μεταρρυθμιστική σύνοδο τῆς Βασιλείας, ἐνῶ ὁ ἐμπερίστατος πάπας μποροῦσε νά τοῦ προσφέρη μόνο ὑποσχέσεις γιά μιά μελλοντική πολιτική καί στρατιωτική ὑποστήριξη ἀπό τή Δύση στόν ἀγώνα ἐναντίον τῶν Τούρκων. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ἀνταλλάχθηκαν ἀλλεπάλληλες πρεσβεῖες τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα τόσο μέ τόν πάπα Εὐγένιο Δ΄, ὅσο καί μέ τήν συνόδο τῆς Βασιλείας. Οἱ διαπραγματεύσεις γιά τή σύγκληση μιᾶς *Οἰκουμενικῆς συνόδου* εἶχαν ἤδη ἀρχίσει κατά τήν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου, ἀλλά κατέστησαν πυκνότερες καί πιεστικότερες ἀπό τήν πλευρά τοῦ παπικοῦ θρόνου μετά τή σύγκληση τῆς μεταρρυθμιστικῆς συνόδου τῆς Βασιλείας, *οἱ ἀποφάσεις τῆς ὁποίας ἐπέβαλλαν τήν ὑποταγή τῆς παπικῆς αὐθεντίας στήν αὐθεντία τῆς Οἰκουμενικῆς συνόδου* (βλ. σχετικῶς J. Gill, The Council of Florence, Cambridge 1961, 46 κἑξ.).

Ὁ ἀνταγωνισμός τοῦ *παπικοῦ θρόνου* καί τῆς *συνόδου τῆς Βασιλείας* γιά τήν ἐκπροσώπηση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς στίς *ἑτερόκεντρες συνοδικές* τους ἀναζητήσεις διευκόλυνε τούς ἐκπροσώπους τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς νά ἐπιβάλουν τούς ὅρους τους γιά *μία κανονική σύγκληση καί συγκρότηση τῆς προτεινόμενης Οἰκουμενικῆς συνόδου.* Τό θέμα αὐτό συζητήθηκε διεξοδικῶς κατά τίς διμερεῖς συναντήσεις τους τόσο μέ τούς παπικούς ἀντιπροσώπους, ὅσο καί μέ τούς ἐκπροσώπους τῆς συνόδου τῆς Βασιλείας στήν Κπολη. Βεβαίως, ἡ συνοδική συνείδηση τῆς Ἀνατολῆς βρισκόταν ἐγγύτερα στό πνεῦμα τῆς συνόδου τῆς Βασιλείας, ἡ ὁποία εἶχε ἤδη διακηρύξει τήν ὑπεροχή τῆς αὐθεντίας τῆς Οἰκουμενικῆς συνόδου ἔναντι τοῦ πάπα. Ἀλλά καί ὁ πάπας Εὐγένιος Δ΄ δέν ἐπέμενε πλέον στίς γνωστές ἀκραῖες θέσεις τῶν προκατόχων του γιά τή σχέση πάπα καί Οἰκουμενικῆς συνόδου. Μία *καθαρῶς ἱστορική ἀξιολόγηση τῆς ἐπιλογῆς τῶν Βυζαντινῶν* νά προτιμήσουν τή συμμετοχή στήν παπική σύνοδο τῆς Φερράρας ἀντί στή μετερρυθμική σύνοδο τῆς Βασιλείας δέν μπορεῖ καί δέν πρέπει νά παραθεωρήση τήν *αὐστηρή προσήλωση τῆς Ἀνατολῆς στή συνοδική παράδοση τῆς πρώτης χιλιετίας τοῦ ἱστορικοῦ βίου τῆς Ἐκκλησίας.* Τό δίλημμα τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐκπροσώπων τῆς

'Ανατολῆς συνδεόταν ὄχι βεβαίως μέ τήν *ἐπιλογή τῆς μιᾶς ἀπό τίς δύο δυνατότητες*, ὅπως εἰσηγοῦντο οἱ ἐκπρόσωποι τῶν δύο δυτικῶν τάσεων, ἀλλά μέ τή *συνένωση καί τῶν δύο δυτικῶν τάσεων* στό πλαίσιο τῆς προτεινόμενης Οἰκουμενικῆς συνόδου. Πράγματι, *κατά τήν ὀρθόδοξη συνοδική παράδοση, οὔτε ὁ πάπας χωρίς τό φρόνημα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Δύσεως, οὔτε ἕνα μέρος τῶν ἐπισκόπων τῆς Δύσεως χωρίς τόν πάπα θά μποροῦσαν νά ἐκπροσωπήσουν τό αὐθεντικό φρόνημα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Δύσεως σέ μία Οἰκουμενική σύνοδο.* Κατά τίς μακροχρόνιες διαπραγματεύσεις οἱ 'Ανατολικοί ἐπέβαλαν τίς θέσεις τους γιά τήν κανονική σύγκληση καί συγκρότηση τῆς προτεινόμενης Οἰκουμενικῆς συνόδου, *ἤτοι συμφώνως πρός τά κανονικά κριτήρια συγκλήσεως καί συγκροτήσεως τῶν ἀναγνωρισμένων ἑπτά Οἰκουμενικῶν συνόδων.* Οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ πάπα ἀποδέχθηκαν τούς ὅρους αὐτούς τῶν 'Ανατολικῶν καί ἀνέλαβαν συγκεκριμένες δεσμεύσεις γιά τή συγκρότηση τῆς συνόδου (Περί τῶν προκαταρκτικῶν διαπραγματεύσεων ἔστω καί ὑπό διαφορετική ἀξιολόγηση βλέπε J. Gill, The Council of Florence, 46 κἑξ.). Κατά τίς διαπραγματεύσεις αὐτές ἀντιμετωπίσθηκαν ὅλα σχεδόν τά σοβαρά ζητήματα γιά τή σύγκληση, τή συγκρότηση καί τή λειτουργία τῆς συζητουμένης συνόδου, ἤτοι:

Πρῶτον, ἔγινε παραδεκτή ἀπό τούς παπικούς ἀντιπροσώπους καί τόν ἴδιο τόν πάπα ἡ θεμελιώδης ἀρχή τῆς *συνοδικῆς συνειδήσεως τῆς προ-σχισματικῆς περιόδου γιά τήν ἀστασίαστη ὑπεροχή τῆς αὐθεντίας τῆς Οἰκουμενικῆς συνόδου ἔναντι τῆς παπικῆς ἤ καί ὁποιασδήποτε ἄλλης τοπικῆς αὐθεντίας*. Ἡ ἴδια ἡ συμφωνία γιά τή σύγκληση τῆς συνόδου ἀποτελεῖ ἀπτή ἀπόδειξη τῆς κοινῆς παραδοχῆς τῆς ὑπερέχουσας αὐθεντίας τῆς Οἰκουμενικῆς συνόδου. Ὁ φιλενωτικός μητροπολίτης Νικαίας Βησσαρίων διακήρυσσε στή σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας, ὅτι ἡ παράταση τῆς διαιρέσεως 'Ανατολῆς καί Δύσεως ὀφείλετο κυρίως στήν ἄρνηση τῆς Δύσεως νά δεχθῆ τήν κρίση τῆς Οἰκουμενικῆς συνόδου γιά τίς ὑφιστάμενες θεολογικές διαφορές: *"Εἰκότως τῆς τῶν Λατίνων ἀπέστημεν κοινωνίας, μή ἀνεχόμενοι πρός ἕνωσιν αὐτοῖς συνελθεῖν, πρίν ὑποπεσεῖν Οἰκουμενικῇ κρίσει τό παρ'αὐτῶν εἰσαχθέν. Καί διχῇ διετελοῦμεν ἐγκαλοῦντες αὐτοῖς τό μέν τῆς δίχα τῆς καί ἡμῶν αὐτῶν γνώμης εἰσαγαγοῦσιν εἰς τήν κοινήν Ἐκκλησίαν, τό δέ μηδ'ἀνεχομένοις συστήσασθαι Σύνοδον κατά τάς ἀρχαίας ἐκείνας τάς πρό ἡμῶν..."* (Mansi, XXXI, 898-900). Ἡ φράση *"κατά τάς ἀρχαίας ἐκείνας τάς πρό ἡμῶν" Οἰκουμενικάς συνόδους* ἐπιβεβαιώνει, ὅτι ἡ παλαιότερη ἄρνηση τῶν παπῶν νά συγκληθῇ κανονική Οἰκουμενική σύνοδος γιά τήν αὐθεντική ἀπόφανση ἐπί τῶν θεολογικῶν διαφορῶν εἶχε ἐγκαταλειφθῆ πλέον κατά τήν προετοιμασία καί τή σύγκληση τῆς συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας. Ἐν τούτοις, ὅπως ἡ ἄρνηση ἀπέρρεε ἀπό τήν *ἔμφαση* στή θεωρία τοῦ παπικοῦ πρωτείου, ἔτσι καί ἡ

ἐπιθυμία τοῦ παπικοῦ θρόνου γιά τή σύγκληση μιᾶς Οἰκουμενικῆς συνόδου σήμαινε, ὅπως εἴδαμε, *ὕφεση* τῆς θεωρίας τοῦ παπικοῦ πρωτείου καί πλήρη παραδοχή τῆς ὑπεροχώτερης αὐθεντίας τῆς Οἰκουμενικῆς συνόδου ἔναντι τῆς αὐθεντίας τοῦ πάπα. Πράγματι, κατά τή συζήτηση στή σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας τοῦ δικαιώματος τοῦ πάπα νά εἰσαγάγη προσθῆκες σέ ἀποφάσεις Οἰκουμενικῶν συνόδων, τό ὁποῖο ὑποστήριξε περιστασιακά καί μέ διακριτικότητα ὁ λατίνος ἀρχιεπίσκοπος Ρόδου Ἀνδρέας Χρυσοβέργης, ὁ μητροπολίτης Νικαίας Βησσαρίων ἀπάντησε κατά τρόπο χαρακτηριστικό γιά τήν ὀρθόδοξη συνοδική συνείδηση: "*Εἰδέναι βουλόμεθα τήν αἰδεσιμότητα ὑμῶν, ὅτι ταύτην ἡμεῖς τήν ἄδειαν ἀπό πάσης ἀφαιροῦμεν ἐκκλησίας τε καί συνόδου* (= τοπικῆς), *καί αὐτῆς τῆς Οἰκουμενικῆς* (= συνόδου). *Ἐπειδή οὖν, κἄν ὁπόσα ἰσχύῃ ἡ Ρωμαϊκή ἐκκλησία, ἧττον ὅμως ἰσχύει Οἰκουμενικῆς συνόδου καί τῆς καθόλου Ἐκκλησίας, ἡμεῖς δέ ἀπό πάσης Ἐκκλησίας τοῦτο ἀφαιροῦμεν, πολλῷ γε μᾶλλον ἀπό τῆς Ρωμαϊκῆς ἐκκλησίας τοῦτ'ἀφαιρήσομεν. Ἀφαιροῦμεν δέ οὐκ ἀφ'ἑαυτῶν, ἀλλά νομίζομεν τοῦτο τοῖς ὅροις τῶν Πατέρων κεκωλῦσθαι...*" (Mansi, XXXI, 625). Ἡ ἀποφυγή τῶν ἐκπροσώπων τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας νά ἀπαντήσουν στόν Βησσαρίωνα σέ ἕνα τόσο σοβαρό ζήτημα ὑποδηλώνει ὅτι τό θέμα εἶχε ἤδη συζητηθῆ καί εἶχε ἀντιμετωπισθῆ στίς προκαταρκτικές διαπραγματεύσεις *μέ κοινή ἀποδοχή τῆς ὑπεροχῆς τῆς αὐθεντίας τῆς Οἰκουμενικῆς συνόδου ἔναντι τῆς αὐθεντίας τοῦ πάπα*. Τοῦτο ἄλλωστε εἶχε ἤδη γίνει ἀποδεκτό ἀπό τόν πάπα Εὐγένιο Δ΄ καί ἔναντι τῆς σύγχρονης μεταρρυθμιστικῆς συνόδου τῆς Βασιλείας.

Δεύτερον, ἡ σύγκληση τῆς συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας ἐξουδετέρωνε ὄχι μόνο τίς νέες, ἀλλά καί τίς παλαιότερες διεκδικήσεις γιά τήν ἀποδοχή τῆς θεωρίας τοῦ παπικοῦ πρωτείου. Ἡ κοινή παραδοχή τῆς ὑπεροχῆς τῆς αὐθεντίας τῆς Οἰκουμενικῆς συνόδου συμπαρέσυρε καί τή θεωρία περί τοῦ παπικοῦ πρωτείου, *εἶχε δέ προφανῶς συμφωνηθῆ νά μή γίνη σχετική συζήτηση στή σύνοδο*. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή πρέπει νά ἑρμηνευθοῦν οἱ λόγοι τοῦ μητροπολίτη Ἐφέσου Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ στή σύνοδο γιά τήν ἀντίκρουση τῆς δηλώσεως τοῦ καρδιναλίου Ἰουλιανοῦ Καισαρίνι, ὅτι ὁ ἐπίσκοπος Ρώμης ὡς "*ἄκρος ἀρχιερεύς*" ἔχει τό δικαίωμα "*μεταποιεῖν τό κοινόν σύμβολον*". Ὁ μητροπολίτης Ἐφέσου παρατήρησε σχετικῶς: "*Ἐπειδή δέ καί νῦν ἐν τοῖς λόγοις εἴρηκας, τήν καθολικήν Ἐκκλησίαν καί τόν προεστῶτα ταύτης δύνασθαι μεταποιεῖν τό κοινόν σύμβολον, καί πολλάκις ἄλλοτε πρότερον εἴρηται τοῦτο, δῆλον δέ ὅτι πρός τήν Ρωμαϊκήν Ἐκκλησίαν ἀποβλέπων καί τόν ἄκρον ἀρχιερέα τοῦτον εἴρηκας, ἡμεῖς τοῦτο καταλιπεῖν ἀνεξέταστον, εἰρημένον οὕτω πολλάκις, οὐκ ἀνεχόμεθα... Ἔχομεν γάρ πολλά καί γενναῖα εἰπεῖν εἰς ἡμέτερον δίκαιον συμβαλλόμενα. Ὑποπτεύομεν δέ μήποτε οἱ περί τούτων λόγοι σκάνδαλόν τι εἰσενέγκωσιν...*" (Mansi, XXXI, 684-685). Συνεπῶς, ὁ μη-

τροπολίτης Ἐφέσου δέν ἔκρινε ἀναγκαία τή συζήτηση τοῦ θέματος τοῦ πρωτείου, καίτοι ἦταν ἕτοιμος *"πολλά καί γενναῖα εἰπεῖν εἰς ἡμέτερον δίκαιον συμβαλλόμενα"*, ἐπειδή ἐφοβεῖτο ὅτι ὑπῆρχε κίνδυνος *"μήποτε οἱ περί τούτων λόγοι σκάνδαλόν τι εἰσενέγκωσι"* στίς ἐργασίες τῆς συνόδου. Ὡστόσο, ἐάν ἡ πλευρά τῶν Λατίνων συνέχιζε νά ἀναφέρεται ἀμέσως ἤ ἐμμέσως στά διεκδικούμενα παπικά δικαιώματα (*"εἰρημένον οὕτω πολλάκις"*), τότε καί οἱ Ὀρθόδοξοι δέν θά ἦταν δυνατόν νά ἀποφύγουν τήν ἀντιπαράθεση τῶν ἐπιχειρημάτων τους. Ἡ ὅλη συζήτηση ὑποδηλώνει προγενέστερη συμφωνία γιά τήν *ἀποφυγή ὁποιασδήποτε προβολῆς ἤ ἀναιρέσεως τοῦ παπικοῦ πρωτείου*, τό ὁποῖο ὅμως,*"εἰρηνένον οὕτω πολλάκις"* ἀπό τήν πλευρά τῶν Λατίνων, δέν ἦταν δυνατόν νά μήν προκαλῆ τούς Ὀρθοδόξους. Τό ζήτημα ὅμως τοῦ παπικοῦ πρωτείου ἦταν βασική διαφορά μεταξύ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, ἡ ὁποία δέν ἦταν δυνατόν νά παρακαμφθῆ χωρίς συζήτηση. Ἡ διαμαρτυρία τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ γιά τήν ἐπανειλημμένη ἀναφορά τῶν Λατίνων στήν αὐθεντία τοῦ πάπα θά ἦταν ἀδιανόητη, ἄν δέν ὑπῆρχε μία προηγούμενη συμφωνία γιά τήν κανονική θέση τοῦ πάπα ὡς *"πρώτου μεταξύ ἴσων"* (primus inter pares) στόν θεσμό τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν. Ἡ σιγή τῶν Ὀρθοδόξων ὡς πρός τό παπικό πρωτεῖο ἦταν προφανής συνέπεια τῆς κοινῆς συμφωνίας, τήν ὁποία παραθεωροῦσαν ἔμμεσα κατά τίς συζητήσεις οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή πρέπει νά ἑρμηνευθῆ καί ἡ ἀπάντηση τοῦ ἑνωτικοῦ μητροπολίτη Νικαίας Βησσαρίωνα πρός τόν λατίνο ἀρχιεπίσκοπο Ρόδου Ἀνδρέα, κατά τήν ὁποία ὁ Βησσαρίων δήλωσε, ὅτι *"περί τῆς ἐξουσίας τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας εἴχομεν πολλά λέγειν, εἰ μή ἄλλο ἡμῖν τό προκείμενον, εἰδότες μέν καί τά τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας δίκαια καί πρωτεῖα, οὐδέν ἧττον εἰδότες καί μέχρι πόσου αὐτῇ τά πρωτεῖα"* (Mansi, XXXI, 598 κἑξ.). Συνεπῶς, ἐπειδή ἦταν *"ἄλλο...τό προκείμενον"*, ἤτοι μόνο *ἡ προσθήκη καί ἡ θεολογική θεμελίωση* τῆς προσθήκης τοῦ filioque, τό ζήτημα τοῦ παπικοῦ πρωτείου δέν εἶχε ἐνταχθῆ στό θεματολόγιο τῆς συνόδου, ἀφοῦ ὁ παπικός θρόνος εἶχε ἤδη ἐνταχθῆ στά κανονικά πλαίσια τοῦ θεσμοῦ τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν. Καί αὐτοί ἀκόμη οἱ ἑνωτικοί ἐπίσκοποι τῆς Ἀνατολῆς ἀντέδρασαν στήν ἀξίωση τῶν Λατίνων, ὅτι *"ἔξεστιν αὐτῷ (= πάπᾳ) προσθεῖναι καί ἔστι δίκαιον αὐτοῦ"* μέ τή χαρακτηριστική δήλωση, κατά τήν ὁποία *"ἡμεῖς οὐκ ἔχομεν ἄδειαν παρά τοῦ βασιλέως ἡμῶν ἀπολογήσασθαι τό τυχόν, ἀλλ' ἰδίως ὡς φίλοι ἀπολογούμεθα καί λέγομεν, ὅτι τό πρῶτον ζήτημά ἐστιν ἀδικώτατον· πῶς γάρ ἔχομεν ἡμεῖς εἰπεῖν τήν ἐκκλησίαν Ρώμης ἐξουσίαν προσθεῖναι ἤ ἀφαιρεῖν ἄνευ τῶν ἀδελφῶν αὐτῆς τῶν πατριαρχῶν"* τῆς Ἀνατολῆς (Mansi, XXXI, 1005-1008).

Τρίτον, ἡ σφαιρική ἀντιμετώπιση ὅλων τῶν κανονικῶν ζητημάτων κατά τίς προκαταρκτικές διαπραγματεύσεις ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπό τήν

ἐπιβολή τῶν ὀρθοδόξων θέσεων ὡς πρός τή σύγκληση καί τή συγκρότηση τῆς ἰδίας τῆς συνόδου, *οἱ ὁποῖες ἔγιναν ἐπί τῇ βάσει τοῦ κανονικοῦ θεσμοῦ τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν*, ἤτοι *"κατά τάς ἀρχαίας ἐκείνας τάς πρός ἡμῶν"* Οἰκουμενικάς συνόδους. Πράγματι, τόσο οἱ παπικοί ἀντιπρόσωποι, ὅσο καί ὁ ἴδιος ὁ πάπας Εὐγένιος Δ΄ ἀποδέχθηκαν τό παραδοσιακό κριτήριο τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν ὄχι μόνο γιά τή σύγκληση καί τή συγκρότηση τῆς συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας, ἀλλά καί γιά τήν αὐθεντική ἐκπροσώπηση στή σύνοδο τοῦ καθ'ὅλου φρονήματος κάθε πατριαρχικῆς δικαιοδοσίας. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι οἱ Ὀρθόδοξοι κατά τίς προκαταρκτικές διαπραγματεύσεις ἔθεσαν στούς παπικούς ἀντιπροσώπους τό ζήτημα τῆς αὐθεντικῆς ἐκπροσωπήσεως τοῦ φρονήματος τῆς ὅλης Ἐκκλησίας τῆς Δύσεως καί ὄχι μόνο τοῦ παπικοῦ θρόνου, ἐπέβαλαν δέ ὡς ὅρο sine qua non τή συμμετοχή στήν προετοιμαζόμενη σύνοδο καί ὅλων τῶν μελῶν (*"Συνοδικῶν"*) τῆς μεταρρυθμιστικῆς συνόδου τῆς Βασιλείας. Οἱ παπικοί ἀντιπρόσωποι ἀποδέχθηκαν τόν ὅρο αὐτό, ὁ δέ πάπας ἀποφάσισε τή μεταφορά τῆς συνόδου τῆς Βασιλείας στή Φερράρα γιά νά ἱκανοποιηθῆ ἡ ἀξίωση τῶν Ἀνατολικῶν. Πράγματι, ἡ ἀπροθυμία τῶν *"Συνοδικῶν"* τῆς Βασιλείας νά δεχθοῦν τήν παπική ἀπόφαση καί ἡ ἀπουσία τους ἀπό τή Φερράρα κατά τήν ἄφιξη τῶν Ὀρθοδόξων κατέστησαν ἀδύνατη τήν κήρυξη τῆς ἐνάρξεως τῶν ἐργασιῶν τῆς ἑνωτικῆς συνόδου, ἀφοῦ οἱ Ἀνατολικοί ἐπέμεναν στήν ἀναμονή τῶν *"Συνοδικῶν"* (Mansi, XXXI, 482-483, 491-494 κ.ἄ.). Ἡ μάταιη ὅμως ἐπί μῆνες ἀναμονή τῶν *"Συνοδικῶν"* καί ἡ εὐνόητη ἔνταση ἀπό τήν ἀδυναμία ἐνάρξεως τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου ἀντιμετωπίσθηκαν μέ συμβιβαστικό πνεῦμα ἀπό τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα καί τόν πάπα, ὁ δέ πάπας Εὐγένιος Δ΄ ἐπικαλέσθηκε τή γνωστή κανονική θέση τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου (787) γιά τήν συγκρότηση μιᾶς Οἰκουμενικῆς συνόδου μέ τόν σκοπό νά μεταπείση τούς Ὀρθοδόξους.

Τέταρτον, κατά τή συνοδική παράδοση μία Οἰκουμενική σύνοδος ἔπρεπε νά ἔχη ὡς *"συνεργούς"* μέν τόν πάπα Ρώμης καί τόν πατριάρχη Κπόλεως, ὡς *"συμφρονοῦντας"* δέ τούς ἄλλους πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ὁ πάπας ὑποστήριξε ὅτι *"ἔνθα εἰμί ἐγώ μετά τοῦ βασιλέως* (= τοῦ Βυζαντίου) *καί τοῦ πατριάρχου* (= Κπόλεως), *ἐκεῖ ἐστιν ἡ σύνοδος ἅπασα τῶν χριστιανῶν καί μάλιστα ὅτι πάρεισιν οἱ πατριάρχαι πάντες* (= Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καί Ἱεροσολύμων) *καί οἱ καρδινάλεις ἡμῶν..."* (Mansi, XXXI, 494). Πράγματι, ἐκτός ἀπό τόν συμμετέχοντα πατριάρχη Κπόλεως Ἰωσήφ Β΄, οἱ πατριαρχικοί θρόνοι Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καί Ἱεροσολύμων ἐκπροσωπήθηκαν κανονικῶς ἀπό μητροπολίτες τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, ἤτοι τούς μητροπολίτες Ἡρακλείας Ἀντώνιο, Ἐφέσου Μάρκο τόν Εὐγενικό καί Σάρδεων Διονύσιο ἀντίστοιχα. *Ἡ οἰκουμενικότητα τῆς ἑνωτικῆς συνόδου προϋπέθετε τήν*

κανονική ἐκπροσώπηση καί τῶν πέντε πατριαρχικῶν θρόνων, ἡ τυχόν δέ ἀπουσία ἤ ἀποχώρησή τους θά μποροῦσε νά δημιουργήση θεμελιωμένη ἀμφισβήτηση τοῦ οἰκουμενικοῦ της κύρους. Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό τό περιστατικό, τό ὁποῖο συνέβη μετά τήν ἀπόφαση γιά τή μεταφορά τῆς συνόδου ἀπό τή Φερράρα στή Φλωρεντία. Ἀπό τούς ἀντιδρῶντες στή μεταφορά αὐτή οἱ μητροπολίτες Ἡρακλείας Ἀντώνιος καί Ἐφέσου Μάρκος ὁ Εὐγενικός, μαζί μέ τόν ἀδελφό του Ἰωάννη τόν Νομοφύλακα, ἔλαβαν ἄδεια ἀπό τόν αὐτοκράτορα νά μεταβοῦν στή Βενετία γιά νά διαπραγματευθοῦν τήν ἐπιστροφή τους στήν Κπολη. Μετά τήν ἀναχώρησή τους πληροφορήθηκε τό γεγονός ὁ πατριάρχης Κπόλεως, *ὁ ὁποῖος ἀξίωσε τήν ἄμεση ἀνάκληση τῶν δύο μητροπολιτῶν μέ τό αἰτιολογικό ὅτι ἦσαν ἐκπρόσωποι ἀπόντων πατριαρχῶν καί ὅτι ἡ ἀπουσία τους ἀπό τή σύνοδο ἀπέκλειε τή δυνατότητα τόσο τοῦ χαρακτηρισμοῦ της ὡς οἰκουμενικῆς, ὅσο καί τῆς καθολικῆς ἐπιβολῆς τῶν ἀποφάσεών της.* Τό κανονικό λοιπόν κριτήριο τοῦ θεσμοῦ τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν εἶχε προβληθῆ κατά τίς προκαταρκτικές διαπραγματεύσεις ὡς δεσμευτικό ὄχι μόνο γιά τόν παπικό θρόνο, ἀλλά καί γιά τήν Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς.

Πέμπτον, ἡ δογματικές ἀποφάσεις τῶν ἑπτά Οἰκουμενικῶν συνόδων καί ἡ διδασκαλία τῶν "*ἐγκρίτων*" πατέρων τῆς Ἐκκλησίας τέθηκαν μέ κοινή συμφωνία ὡς ἀπόλυτα κριτήρια γιά τήν ἀξιολόγηση τῶν προβαλλομένων καί ἀπό τίς δύο πλευρές ἐπιχειρημάτων στά συζητούμενα θέματα. Ὁ μητροπολίτης Ἐφέσου Μάρκος ὁ Εὐγενικός ἑρμήνευσε τή σημασία τῆς συμφωνίας αὐτῆς γιά τά κριτήρια τῶν συνοδικῶν συζητήσεων καί τήν ἔννοια τῆς ἐπιμονῆς του γιά τήν ἀνάγνωση ὅλων τῶν Ὅρων τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων. Θεωροῦσε ἀναγκαία τήν ἀνάγνωση αὐτή, "*ἵνα δείξωμεν ἑαυτούς συμφωνοῦντας καί ἑπομένους ἐκείνοις, οὐ τῇ τάξει μόνον, ἀλλά καί τοῖς φρονήμασιν. Οὕτω γάρ ἔσται καί ἡ σύνοδος αὕτη ταῖς προηγουμέναις ἐκείναις ἀκόλουθος... Τοῦτο δέ ἀναγκαῖον νομίζομεν, οὐ διά τά προειρημένα μόνον καί ἵνα προεγνωσμένον ὑπάρχῃ τῶν Πατέρων τό φρόνημα, ἀλλ' ἵνα καί διά τῶν εὐχῶν ἐκείνων εἰς τό προκείμενον ἔργον εὐοδωθῶμεν καί ὥσπερ ἐπί θεμελίῳ τοῖς ἐκείνων λόγοις τούς ἡμετέρους ἐποικοδομήσωμεν*" (Mansi, XXXI, 512-513, 517). Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ὁ ἐκπρόσωπος τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας παρατήρησε, ὅτι "*διά τοῦτο δοκεῖ δεῖν μεταξύ συντηρεῖσθαι, ἵνα ἔχωμεν ἐν ταῖς παρούσαις διαλέξεσι τάς μαρτυρίας τῶν Γραφῶν καί τῶν ἁγίων Πατέρων, οὕς ἡ ἁγία Ἐκκλησία προσίεται, ἔπειτα τούς λόγους τούς κομισθησομένους, οὕς οὐκ ἔξεσται παραθῆναι μήτε τῷ ἐπιχειροῦντι, μήτε τῷ ἀποκρινομένῳ*" (Mansi, XXXI, 720). Πράγματι, *τό κριτήριο τῆς πατερικῆς παραδόσεως* ἀποτελοῦσε τήν ἀφετηρία ἤ καί τόν τελικό σκοπό κάθε θεολογικῆς συζητήσεως, ἀφοῦ ἡ τυχόν διαφωνία στήν ἑρμηνεία ἑνός σημαντικοῦ πατερικοῦ χωρίου θά ἀποτελοῦσε τήν ἀφετηρία γιά τήν ἀνάπτυξη διαδοχικῶν θεολο-

γικῶν συλλογισμῶν καί ἀπό τίς δύο πλευρές. Μάρκος ὁ Εὐγενικός ἀποδοκίμασε τή Ρωμαϊκή Ἐκκλησία, ἡ ὁποία *"ἐκύρωσε καί προήνεγκε δόγμα καθ'ἑαυτήν, οὔτε παρά τῇ θείᾳ Γραφῇ ρητῶς κείμενον, οὔτε ταῖς Οἰκουμενικαῖς ἐγνωσμένον συνόδοις, οὔτε παρά τοῖς ἐγκρίτοις τῶν Πατέρων ἡμῶν δεδοκιμασμένον, ὅ καί γέγονεν αἴτιον τοῦ τήν εἰρήνην λυθῆναι..."* (Mansi, XXXI, 511). Κατά τίς συνεδρίες τῆς ἑνωτικῆς συνόδου στή Φλωρεντία ἡ ἐπίκληση ἀπό τούς Δυτικούς συγκεκριμένων *"πατερικῶν χρήσεων"* γιά τή θεολογική δικαίωση τῆς προσθήκης τοῦ filioque προκάλεσε τήν ἀντίδραση τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ, *ὁ ὁποῖος κατέδειξε τή νοθεία τῶν πατερικῶν αὐτῶν χωρίων.* Ἡ καταγγελία τῆς νοθεύσεως τῶν πατερικῶν κειμένων στρεφόταν κατά τῶν Δυτικῶν, ἀφοῦ ὑποστηρίχθηκε, ὅτι α) ὅλα τά νοθευμένα πατερικά χωρία μποροῦσαν νά χρησιμοποιηθοῦν μόνο *γιά τή θεολογική δικαίωση* τῆς προσθήκης τοῦ filioque στό Σύμβολο τῆς πίστεως, καί β) ἡ αὐθεντική μορφή τῶν νοθευμένων αὐτῶν πατερικῶν χωρίων θά μποροῦσε νά χρησιμοποιηθῆ σαφῶς *γιά τήν ἀπόκρουση* κάθε θεολογικῆς θεμελιώσεως τῆς προσθήκης αὐτῆς καί μέ τόν πρόσθετο λόγο τῆς νοθεύσεως τους ἀπό τούς Λατίνους (βλέπε περισσότερα: Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Μεθοδολογικά προβλήματα τῆς συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας, 55-69).

β'. Προβλήματα συνθέσεως καί μεθόδου ἐργασιῶν τῆς συνόδου στή Φερράρα

Ἡ ρητή κατοχύρωση τοῦ σεβασμοῦ καί ἀπό τίς δύο πλευρές πρός τά ἀνωτέρω κριτήρια εἶχε κριθῆ ἀναγκαία ἀπό τούς Ὀρθοδόξους κατά τίς διπλές συζητήσεις στήν Κπολη τόσο μέ τούς παπικούς ἀντιπροσώπους, ὅσο καί μέ τούς ἐκπροσώπους τῆς συνόδου τῆς Βασιλείας. Ἡ εὐχέρεια τῶν Ὀρθοδόξων νά ἐπιβάλουν τά αὐστηρά κανονικά κριτήρια τῆς καθιερωμένης ἀπό τίς ἑπτά Οἰκουμενικές συνόδους συνοδικῆς παραδόσεως λειτουργοῦσε συγχρόνως δεσμευτικά καί γιά τίς ἐπιλογές τους, ἀφοῦ δέν εἶχαν τήν κανονική εὐχέρεια νά ἐπιλέξουν τή συμμετοχή τους στή σύνοδο τῆς Βασιλείας χωρίς τή συμμετοχή σέ αὐτήν τοῦ πάπα Ρώμης, ὡς τοῦ κανονικοῦ πατριάρχη τῆς Δύσεως. Βεβαίως, ὁ αὐτοκράτορας Ἰωάννης Η' Παλαιολόγος δέν ἀντιμετώπιζε τό θέμα μέ ἀνάλογες κανονικές εὐαισθησίες, ἀλλά δέν εἶχε καί τή δυνατότητα νά ἐπιβάλη στόν πατριάρχη Κπόλεως ἤ στούς ὀρθόδοξους ἱεράρχες τίς πολιτικές του προσδοκίες. Ἄλλωστε, ὁ ἱκανότατος παπικός ἀντιπρόσωπος Χριστόφορος Καραντόνι εἶχε κατορθώσει νά πείση τόν αὐτοκράτορα ἀφ'ἑνός μέν ὅτι μποροῦσε νά ἐλπίζη σέ ἀμεσώτερη βοήθεια ἀπό τόν πάπα παρά ἀπό τή σύνοδο τῆς Βασιλείας, ἀφ'ἑτέρου δέ ὅτι τά προβλήματα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Δύσεως εἶχαν ἤδη διευθετηθῆ. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ὁ αὐτοκράτορας, παρά τή

ἀντίθετη ὑπόδειξη τῶν ἀπεσταλμένων τῆς συνόδου τῆς Βασιλείας καί τοῦ πατέρα του Μανουήλ Β΄, ὁ ὁποῖος εἶχε ἤδη καρῆ μοναχός ὑπό τό ὄνομα Ματθαῖος, *ὅτι δηλαδή τίποτα θετικό δέν θά προερχόταν ἀπό τήν πρωτοβουλία αὐτή*, ἀποφάσισε νά ἐπωμισθῆ τό βάρος τῆς εὐθύνης. Οἱ ἀντιρρήσεις τῶν ἀνθενωτικῶν δέν μετέπειθαν βεβαίως τόν αὐτοκράτορα, ἀλλά καί αὐτός ἀκόμη ὁ νεοπλατωνικός φιλόσοφος Γεώργιος Πλήθων ἤ Γεμιστός εἶχε προείπει στόν αὐτοκράτορα ὅτι ἡ συμμετοχή του στήν ἑνωτική σύνοδο ἐνέκρυπτε πολλούς κυνδύνους καί ὅτι θά μεταβαλλόταν τελικῶς σέ *"κατάκρισιν"* τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ὁ πατριάρχης Ἰωσήφ Β΄ (1416-1439) εἶχε ἐπίσης διατυπώσει σοβαρές ἐπιφυλάξεις, ἀλλά τελικῶς ὑποχώρησε πρό τῆς προβολῆς τῆς ἐθνικῆς ἀνάγκης.

Ὁ αὐτοκράτορας θά προΐστατο τῆς ὀρθόδοξης ἀντιπροσωπίας, τῆς ὁποίας ἀξιολογώτερα μέλη ἦσαν ὁ πατριάρχης Ἰωσήφ Β΄, οἱ ἐκπροσωποῦντες τά πατριαρχεῖα τῆς Ἀνατολῆς μητροπολίτες Ἡρακλείας Ἀντώνιος, Ἐφέσου Μάρκος ὁ Εὐγενικός καί Σάρδεων Διονύσιος ἀντίστοιχα, ὁ μητροπολίτης Νικαίας Βησσαρίων, ὁ ἕλληνας μητροπολίτης Ρωσίας Ἰσίδωρος, ὁ μητροπολίτης Μονεμβασίας Δωρόθεος, ὁ ὁποῖος μάλιστα ὁρίσθηκε καί ἐκπρόσωπος τοῦ πατριαρχείου Ἱεροσολύμων μετά τό θάνατο τοῦ Σάρδεων Διονυσίου, ἐκπρόσωποι τῶν ἐκκλησιῶν Τραπεζοῦντος, Ἰβηρίας καί Μολδοβλαχίας, ὁ μετέπειτα πατριάρχης Γεώργιος Σχολάριος, ὁ ἀδελφός τοῦ αὐτοκράτορα Δημήτριος, ὁ φιλόσοφος Γεώργιος Πλήθων ἤ Γεμιστός καί ἄλλοι. Ἡ πολυμελής αὐτή ἀντιπροσωπία μετέβη τελικῶς στή Φερράρα ἐν γνώσει τῆς παρατεινόμενης ἐκκλησιαστικῆς διασπάσεως στή Δύση, ἀφοῦ παράλληλα πρός τά ἑνετικά πλοῖα, τά ὁποῖα ἀνέμεναν νά παραλάβουν τήν ὀρθόδοξη ἀντιπροσωπία, κατέφθασαν καί τά ἀποσταλέντα ἀπό τή μεταρρυθμιστική σύνοδο τῆς Βασιλείας. Ἡ ἀναχώρηση ἔγινε ἀπό τήν Κπολη στίς 27 Νοεμβρίου 1437, ἡ δέ ἀντιπροσωπία ἔφθασε τήν 8 Φεβρουαρίου 1438 στή Βενετία καί τέλεσε τή θ. λειτουργία στόν ναό τοῦ ἁγίου Μάρκου, πρίν μεταβῆ στή Φερράρα. Κατά τήν ἐπίσημη ὑποδοχή ὁ πάπας Εὐγένιος Δ΄ ἀξίωσε ἀπό τόν πατριάρχη Κπόλεως καί τούς ὀρθοδόξους ἐπισκόπους νά δεχθοῦν τό λατινικό ἔθιμο καί *νά ἀσπασθοῦν τό πόδι του*, ἀλλά ὁ πατριάρχης ἀπέκρουσε κατηγορηματικῶς τήν παπική αὐτή ἀξίωση καί ἀπείλησε μέ ἀποχώρηση. Ἀντί τῆς παπικῆς ἀξιώσεως προέτεινε τόν ἀδελφικό ἀσπασμό, *"εἰ δέ τοῦτο οὐκ ἀποδέχεται, παραιτοῦμαι πάντα καί ὑποστρέφω"* (Σιλβέστρου Συροπούλου, Vera historia unionis non verae inter Graecos et Latinos, IV, 19-21. ἔκδ. R. Creyghton, Hagae 1660, 92-95). Ἡ δυσφορία τῶν μελῶν τῆς ἀντιπροσωπίας ἦταν πρόδηλη καί μεγάλος ὁ κίνδυνος ματαιώσεως τῆς συμμετοχῆς τῶν Ὀρθοδόξων, γι'αὐτό καί ὁ πάπας Εὐγένιος Δ΄, φοβούμενος καί τήν παρέμβαση τῆς συνόδου τῆς Βασιλείας, ὑποχώρησε. Κατά τήν ἔναρξη τῶν ἐργασιῶν δημιουργήθηκαν νέα ζητήματα μεταξύ τοῦ πάπα καί τοῦ αὐτο-

κράτορα ώς πρός τά δικαιώματά τους στό *ύπερυψωμένο κάθισμα*, τό όποῖο εἶχε τοποθετηθῆ στό μέσον τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Γεωργίου μεταξύ τῶν Ὀρθοδόξων καί τῶν Λατίνων. Ἀναζητήθηκε καί πάλι μία συμβιβαστική λύση. Ὁ μέν πάπας κάθησε μέ τούς Λατίνους στό δεξιό μέρος τοῦ ναοῦ, ὁ δέ αὐτοκράτορας καί ὁ πατριάρχης στό ἀριστερό μέ τούς Ὀρθοδόξους. Στό μέσον, προφανῶς κατά πρόταση τῶν Ὀρθοδόξων, τέθηκε τό ἱερό εὐαγγέλιο, συμφώνως καί πρός τήν παράδοση τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων. Ὡστόσο, προκλήθηκαν καί ἄλλες ἀντεγκλήσεις ἀπό τήν ἀξίωση τοῦ πάπα νά καθήση καί στή νέα του θέση σέ ὑψηλότερο καί πολυτελέστερο θρόνο, ὅπως ἐπίσης καί ἀπό τήν πρότασή του νά τοποθετηθῆ κενός ὁ θρόνος τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορα.

Ἡ ἔναρξη τῶν ἐργασιῶν εἶχε προγραμματισθῆ γιά τίς 9 Ἀπριλίου 1438, ἀλλά στή σύνοδο δέν παρίσταντο οὔτε οἱ ἡγεμόνες τῆς Δύσεως, οἱ ὁποῖοι ἐνδιέφεραν κυρίως τόν βυζαντινό αὐτοκράτορα, οὔτε τά μέλη τῆς συνόδου τῆς Βασιλείας, ὅπως εἶχε ὑποσχεθῆ ὁ πάπας. Ἀποφασίσθηκε ἡ τετράμηνη ἀναμονή τους, κατά τό διάστημα δέ αὐτό θά διεξήγοντο ἁπλῶς *ἀνεπίσημες θεολογικές συζητήσεις* μεταξύ Λατίνων καί Ὀρθοδόξων. Κυριότεροι ἐκπρόσωποι τῶν Ὀρθοδόξων ὁρίσθηκαν ἀπό τόν αὐτοκράτορα οἱ μητροπολίτες Ἐφέσου Μάρκος ὁ Εὐγενικός καί Νικαίας Βησσαρίων. Κατά τή μακρά αὐτή περίοδο τῶν προκαταρκτικῶν συζητήσεων καί τῆς ἀναμονῆς τῶν *"Συνοδικῶν"* τῆς Βασιλείας ἀνέκυψαν καί ἄλλα ζητήματα, τά ὁποῖα αὔξησαν τή δυσφορία τῶν Ὀρθοδόξων. Τό ζήτημα *τῆς συντηρήσεως τῆς ὀρθοδόξου ἀντιπροσωπίας* εἶχε μέν λυθῆ κατά κάποιο τρόπο μέ τήν παραχώρηση ἀπό τόν πάπα ἑνός *ἡμερησίου χρηματικοῦ ποσοῦ*, ἀλλά ἡ ἀπόδοσή του συνήθως καθυστεροῦσε λόγω καί τῶν γνωστῶν οἰκονομικῶν δυσχερειῶν τοῦ παπικοῦ θρόνου. Ἑρμηνεύθηκε ὅμως ὡς ἐκβιασμός. Τό ζήτημα ἐπίσης τῆς λατρευτικῆς ζωῆς τῆς ὀρθοδόξου ἀντιπροσωπίας δέν εἶχε διευθετηθῆ. Ὁ πατριάρχης Ἰωσήφ ζήτησε τήν παραχώρηση ἰδιαίτερου ναοῦ γιά τήν τέλεση τῆς θείας λειτουργίας ἀπό τούς Ὀρθοδόξους, ἀλλά ὁ πάπας παρέπεμψε τόν πατριάρχη στόν ἐπίσκοπο τῆς πόλεως, ὁ ὁποῖος ἀρνήθηκε ἔμμεσα τήν ἱκανοποίηση τοῦ αἰτήματος τῶν Ὀρθοδόξων. Περί τά μέσα τοῦ Αὐγούστου κατέφθασε στή Φερράρα καί ὁ ἕλληνας μητροπολίτης Ρωσίας Ἰσίδωρος, συνοδευόμενος ἀπό πολυμελῆ ἀντιπροσωπία. Ἕνα ἑξάμηνο περίπου μετά τήν ἄφιξη τῆς ὀρθοδόξου ἀντιπροσωπίας στή Φερράρα ἄρχισαν οἱ ἐπίσημες συζητήσεις, χωρίς νά ἀφιχθοῦν οἱ προσκληθέντες ἡγεμόνες καί οἱ ἀναμενόμενοι *"Συνοδικοί"* τῆς Βασιλείας. Κατά τίς προκαταρκτικές συζητήσεις εἶχε διαπιστωθῆ ἡ δυσχέρεια συμφωνίας καί ἐπί τῶν ἐκκλησιαστικῶν καινοτομιῶν, οἱ ὁποῖες εἶχαν εἰσαχθῆ στή Δύση μετά τό μέγα σχίσμα (1054).

Ἡ κοινή συμφωνία γιά τήν κανονική συγκρότηση τῆς ἑνωτικῆς συνόδου ὡς μιᾶς συνέχειας τῶν ἑπτά Οἰκουμενικῶν συνόδων δέν ἀμφισβη-

τήθηκε, ἀλλά καί ὁ ἰδιαίτερος σκοπός τῆς συγκλήσεώς της προσδιόρισε τόν τρόπο λειτουργίας της. Κατ'οὐσίαν ὑπῆρξε μία *μορφή Διασκέψεως* (negotio) τῶν δύο διαφωνουσῶν πλευρῶν καί λειτούργησε *ὡς ἀντιπαράθεση* (contradictio) τῶν δύο παραδόσεων. Ἡ κάθε πλευρά ἐπέλεξε μία ὀλιγομελῆ ὁμάδα ἀπό τό σύνολο τῶν ἐκπροσώπων της γιά νά προβάλη ἤ καί νά ἀντιτάξη τά ἐπιχειρήματά της στίς ἀπόψεις τῆς ἄλλης πλευρᾶς. Οἱ συζητήσεις διεξήγοντο ὑπό τή μορφή γραπτῶν ἤ καί προφορικῶν *"διαλέξεων"*, οἱ ὁποῖες εἴτε προέβαλλαν τίς θέσεις τῆς μιᾶς πλευρᾶς, εἴτε ἀποτελοῦσαν ἀπάντηση στίς θέσεις τῆς ἄλλης πλευρᾶς. Ὁ διάλογος μεταξύ τῶν ἐπιλέκτων ὁμάδων διεξαγόταν μέ τήν ὑποστήριξη *μεταφραστῶν*, ἐνῶ εἰδικευμένοι *γραμματεῖς* κρατοῦσαν σημειώσεις ἁπλῶς γιά νά διευκολύνουν τίς ἀπαντήσεις. Ὅσοι δέν ἀνῆκαν στίς ἐπίλεκτες ὁμάδες δέν μετεῖχαν μέν στίς συζητήσεις, ἀλλά προσέφεραν τίς ὑπηρεσίες τους κατά τή σύνταξη τοῦ κειμένου τῆς εἰσηγητικῆς ἤ τῆς ἀπαντητικῆς *"διαλέξεως"* σέ χωριστή συνέλευση τῆς κάθε πλευρᾶς. Παρά τίς ἔντονες ἀντεγκλήσεις τοῦ αὐτοκράτορα, τοῦ πάπα καί τοῦ πατριάρχη *γιά τή θέση*, τό *ὕψος καί τήν ποιότητα τοῦ θρόνου* τους στήν αἴθουσα τῶν συνοδικῶν συνεδριῶν, οἱ θρόνοι τους παρέμεναν κατά κανόνα κενοί. Παρενέβαιναν μόνον ὅταν οἱ ἐξουσιοδοτημένοι ἐκπρόσωποί τους κατέληγαν σέ ἀδιέξοδα μέ τίς ἀντιρρητικές ἤ ἀπολογητικές τους *"διαλέξεις"*, οἱ ὁποῖες προκαλοῦσαν τή δυσφορία ὄχι μόνο τῶν μεταφραστῶν, ἀλλά καί τῶν γραμματέων ἀκόμη τῶν δύο πλευρῶν. Συνεπῶς, *οἱ φορεῖς τῆς αὐθεντίας τῆς συνόδου εὑρίσκοντο ἔξω ἀπό τήν αἴθουσα τῶν ἐργασιῶν, λειτουργοῦσαν διεσπασμένα κατά τή μεταξύ δύο συνεδριῶν ἐνδιάμεση περίοδο ἁπλῶς γιά νά συντονίσουν τίς θέσεις τῆς κάθε πλευρᾶς καί συνεργάζοντο μόνο σέ περίπτωση συγκρούσεων ἤ ἀδιεξόδου στίς συνοδικές συζητήσεις.*

Ἡ μέθοδος τῶν *θεολογικῶν συζητήσεων* εἶχε καθορισθῆ κατά τίς προκαταρκτικές διαπραγματεύσεις, ἀφοῦ ὡς κριτήριο γιά τή θεολογική ἀξιολόγηση τῶν παραδεδομένων διαφορῶν εἶχε τεθῆ ἡ κοινή πατερική παράδοση τῆς πρώτης χιλιετίας. Ὡστόσο, ἡ ὅλη μεθοδολογία τῆς συνόδου προσδιορίσθηκε καί ἀπό τόν ἰδιότυπο χαρακτήρα τοῦ θεματολογίου, *ἀφοῦ εἶχε προφανῶς συμφωνηθῆ ὅτι τό κύριο θέμα τῆς συνόδου θά ἦταν σαφῶς ἡ ἄρση τῆς διαφωνίας στό ζήτημα τόσο τῆς "προσθήκης", ὅσο καί τῆς "θεολογικῆς θεμελιώσεως" τοῦ filioque.* Καί οἱ δύο πλευρές εἶχαν συγκεντρώσει τό ἀποδεικτικό ὑλικό ἀπό τήν πατερική παράδοση γιά τήν ὑποστήριξη τῶν διαφορετικῶν τους θέσεων, ἀλλά οἱ μέν Ἀνατολικοί ἀπέδιδαν ἀπόλυτη σημασία στήν *ἀπάλειψη τῆς "προσθήκης"* τοῦ filioque ἀπό τό Σύμβολο τῆς πίστεως, οἱ δέ Δυτικοί στή *"θεολογική" θεμελίωσή* της. Ἡ πρόταξη τοῦ ζητήματος τῆς *"προσθήκης"* μετά ἀπό τήν ἐπίμονη ἀξίωση τῶν Ἀνατολικῶν κατέστησε δυσχερῆ τή θέση τῶν Δυτικῶν, οἱ ὁποῖοι πίστευαν ὅτι μέ τή βοήθεια τῶν διαλεκτικῶν συλλογισμῶν τῆς

σχολαστικῆς θεολογίας θά μποροῦσαν νά ὑποστηρίξουν εὐχερέστερα τή θεολογική θεμελίωση τῆς *"προσθήκης"*. Ὡστόσο, οἱ Ἀνατολικοί ἀποδοκίμαζαν τήν *"προσθήκη"* ἀνεξάρτητα ἀπό τή δυνατότητα ἤ μή θεολογικῆς της θεμελιώσεως, *γιατί θεωροῦσαν τήν "προσθήκη" καθ'ἑαυτήν ὡς μία σοβαρή ἐκκλησιολογική παρέκκλιση, μέ εἰδικότερη μάλιστα ἀναφορά στήν ἀμφισβήτηση τῆς παπικῆς αὐθεντίας*. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό διευκρίνησε τή θέση τῶν ὀρθοδόξων Μάρκος ὁ Εὐγενικός στήν ἀπάντησή του πρός τόν λατίνο ἀρχιεπίσκοπο Ρόδου Ἀνδρέα: *"Οὐκ εἶπον ὅτι τό σαφηνισθῆναι τό δόγμα ἐνώσει τάς Ἐκκλησίας, ἀλλά τό περιαιρεθῆναι τήν προσθήκην, ἥν, εἰ καί ἀληθής ἐστιν, οὐ δυνάμεθα παραδέξασθαι, ὅτι οὐκ ἔχομεν ἄδειαν παρά τῶν πατέρων ἤ προσθεῖναι τῷ συμβόλῳ τῆς πίστεως ἤ ἀφαιρεῖν. Καί περί τούτου τόν ἅπαντα ποιησόμεθα λόγον"* (Mansi, XXXI, 517).

Ἡ ἀπόλυτη αὐτή ἀξίωση τῶν Ὀρθοδόξων προσδιόρισε τό περιεχόμενο τῶν συζητήσεων σέ ὅλες τίς συνοδικές συνεδρίες, οἱ ὁποῖες πραγματοποιήθηκαν στή Φερράρα. Ὁ Μάρκος Εὐγενικός ἔλαβε τόν λόγον ἀμέσως μετά τήν ὁμιλία τοῦ Νικαίας Βησσαρίωνα καί ἀξίωσε τή μεθόδευση τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου μέ τή συζήτηση ἐπί τοῦ αἰτίου, τό ὁποῖο προκάλεσε τό σχίσμα (filioque), καί μέ τήν ἀνάγνωση τῶν *Ὅ ρ ω ν* τῶν ἑπτά Οἰκουμενικῶν συνόδων. Οἱ λατίνοι ἀναγκάσθηκαν νά δεχθοῦν μέ μεγάλη δυσφορία τήν πρόταση αὐτή. Μετά τήν ἀνάγνωση τῶν *Ὅρων* τῶν ἑπτά Οἰκουμενικῶν συνόδων, ἀπό τούς ὁποίους ἀπουσίαζε κάθε ἔρεισμα γιά τήν προσθήκη τοῦ filioque, ὁ Μάρκος Εὐγενικός ἀξίωσε τήν ἀποκατάσταση τῆς ἑνότητας τῆς Ἐκκλησίας ἐπί τῇ βάσει τῶν *Ὅρων* αὐτῶν, μέ τήν ἐπιστροφή τῶν Λατίνων στήν πρό τοῦ σχίσματος κοινή παράδοση καί μέ τήν ἐγκατάλειψη τῆς καινοτομίας στό Σύμβολο τῆς πίστεως: *"Ζητοῦμεν τοίνυν καί παρακαλοῦμεν εἰς ἐκεῖνον ἐπανελθεῖν τόν καιρόν, καθ'ὅν ἡνωμένοι ὄντες τό αὐτό πάντες ἐλέγομεν καί οὐκ ἦν ἐν ἡμῖν σχίσμα"* (Mansi, XXXI, 511). Ἡ ἐπίκληση ἑνός χειρογράφου ἀπό τούς Λατίνους, στό ὁποῖο ὁ *Ὅρος* τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου εἶχε τήν προσθήκη τοῦ filioque, ἀποκρούσθηκε ἀπό τούς Ὀρθοδόξους ὡς μεταγενέστερη νοθεία τοῦ κειμένου τοῦ Ὅρου, ἀφοῦ κατά τήν παρατήρηση τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ, ἐάν τό κείμενο αὐτό ἦταν αὐθεντικό, θά εἶχε ἤδη χρησιμοποιηθῆ πρό πολλοῦ ἀπό τούς λατίνους θεολόγους. Τό τεθέν ἀπό τόν Μάρκο Εὐγενικό ζήτημα ἀναφερόταν κατ'ἀρχάς στή νόθευση τοῦ αὐθεντικοῦ κειμένου τοῦ Συμβόλου τῆς πίστεως, τήν καινοτομία δέ αὐτή καταδίκασε ὁ μητροπολίτης Ἐφέσου ὡς προσβάλλουσα τό κῦρος τῆς Α΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου, ἡ ὁποία εἶχε θεσπίσει τό Σύμβολο. Πρός θεμελίωση τῆς θέσεώς του αὐτῆς χρησιμοποίησε καί τήν ἀπαγόρευση ἀπό τήν Γ΄ Οἰκουμενική σύνοδο κάθε προσθήκης ἤ μεταβολῆς στό σύμβολο τῆς Νικαίας (*"μηκέτι ἐξεῖναι μηδενί μεταποιεῖν ὅλως τό ἐν Νικαίᾳ σύμβολον"*), ἡ ὁποία

μάλιστα ἐπαναλήφθηκε στόν κανόνα 7 τῆς συνόδου. Πρός ἐνίσχυση τῆς θέσεως αὐτῆς Μάρκος ὁ Εὐγενικός προέβαλε τό ἐπιχείρημα, ὅτι ἡ Γ' Οἰκουμενική σύνοδος δέν τόλμησε νά παρεμβάλη οὔτε τόν ὅρο *"Θεοτόκος"* στό σύμβολο τῆς Νικαίας, καίτοι θεωροῦσε ἀναγκαία τήν προβολή τοῦ καιρίου γιά μία ὀρθόδοξη χριστολογία ὅρου αὐτοῦ. Τόν ὅρο ὅμως *"Θεοτόκος"* χρσιμοποίησε ἡ σύνοδος μόνο στόν δογματικό *Ὅρο* της.

Ἡ ὅλη λοιπόν θεολογική συζήτηση περιστράφηκε περί τήν ἀξιολόγηση τῆς δυνατότητας *"προσθηκῶν"* μέ κριτήριο τούς *Ὅρους* τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων. Οἱ Δυτικοί μέ ἐπικεφαλῆς τόν λατίνο ἀρχιεπίσκοπο Ρόδου Ἀνδρέα Χρυσοβέργη καί τόν καρδινάλιο Ἰουλιανό Καισαρίνι ὑποστήριξαν ὅτι οἱ Γ' καί Δ' Οἰκουμενικές σύνοδοι εἰσήγαγαν προσθῆκες στή δογματική διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Ἰουλιανός Καισαρίνι μέ τό ἐπιχείρημα αὐτό προσπαθοῦσε νά ἀποδείξη τή δυνατότητα *προσθηκῶν* στό σύμβολο τῆς πίστεως, *ἄν οἱ προσθῆκες ἦσαν ἀληθεῖς ἤ ἔστω ἄν ἦσαν μία ἁπλῆ περαιτέρω ἀνάπτυξη ἤ καί διευκρίνηση τῶν ἤδη διατυπωθεισῶν ἀληθειῶν*. Πράγματι, ὁ λατίνος καρδινάλιος μέ ἀτελεύτητες συζητήσεις προσπαθοῦσε νά παρουσιάση τό filioque ὡς μία ἐπουσιώδη προσθήκη στό Σύμβολο τῆς πίστεως, ἡ ὁποία ἔγινε γιά τή διευκρίνηση τῆς περί ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος διδασκαλίας τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, ὑποστήριζε δέ ὅτι δέν θά ἔπρεπε νά διεξάγονται γι' αὐτήν τόσο εὐρεῖες θεολογικές συζητήσεις. Ἀντιθέτως, Μάρκος ὁ Εὐγενικός ἐνέμεινε στή σοβαρότητα τῆς γενομένης *προσθήκης* καί ἀντιστρέφοντας τό ἐπιχείρημα τοῦ λατίνου καρδιναλίου ἀποροῦσε γιατί, ἄν ἦταν τόσο ἐπουσιώδης ἡ προσθήκη, οἱ Λατίνοι ἐπέμεναν ἀμετακίνητοι σέ αὐτήν καί παρακώλυαν γιά ἐπουσιῶδες ζήτημα τήν ἀποκατάσταση τῆς ἑνότητας τῆς Ἐκκλησίας. Κατά τήν περίοδο λοιπῶν τῶν συνεδριῶν τῆς ἑνωτικῆς συνόδου στή Φερράρα ἀντιμετωπίσθηκε κυρίως το θέμα τῆς προσθήκης τοῦ filioque στό σύμβολο τῆς πίστεως μέ ἰδιαίτερη ἔμφαση ἀφ' ἑνός μέν στήν ἑρμηνεία τῆς *ἀπαγορεύσεως κάθε προσθήκης* ἀπό τήν Γ' Οἰκουμενική σύνοδο καί τίς ἄλλες Οἰκουμενικές συνόδους, ἀφ' ἑτέρου δέ στήν *ἑρμηνεία τῆς προσθήκης ὡς ἁπλῆς ἀναπτύξεως, διασαφήσεως καί ἀνακεφαλαιώσεως*. Σημαντικότερες ὑπῆρξαν οἱ θεολογικές συζητήσεις στό δεύτερο ζήτημα τόσο μέ τήν ἑρμηνευτική προσέγγιση σχετικῶν πατερικῶν μαρτυριῶν, ὅσο καί μέ τήν θεολογική ἀνάπτυξη διαλεκτικῶν συλλογισμῶν. Ὡστόσο, τά φαινόμενα τῆς *σκόπιμης μακρηγορίας*, τῆς ἄσχετης πρός τό θέμα *περιττολογίας* καί τῶν *συνεχῶν ἐπαναλήψεων* τῶν ἰδίων ἐπιχειρημάτων ὑποβίβαζαν τήν ποιότητα τῶν συνοδικῶν διαδικασιῶν. Ὁ καρδινάλιος Ἰουλιανός Καισαρίνι ἀπέρριψε τήν ἔκκληση Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ γιά τήν ἀπάλειψη τῆς *"προσθήκης"* μέ τή χαρακτηριστική φράση: *"Ἐάν δέκα κεφάλαια προτείνης, μύρια μέλλω σοι ἀπολογησάσθαι"* (Mansi, XXXI, 689-692). Αὐτό ἦταν τό πνεῦμα τῶν συζητήσεων.

γ΄. Κατάργηση τῶν συνοδικῶν κριτηρίων στή Φλωρεντία

Ἡ ποιότητα τῶν θεολογικῶν συζητήσεων βελτιώθηκε κατά τίς συνεδρίες τῆς συνόδου στή Φλωρεντία, ἀφοῦ ἡ προσέγγιση *τῆς θεολογίας* τοῦ filioque διευκόλυνε συστηματικότερες θεολογικές ἀναλύσεις τῶν θέσεων τῶν δύο πλευρῶν. Ἡ μετάθεση τῆς συνόδου ἀπό τή Φερράρα στή Φλωρεντία ὀφειλόταν κυρίως στίς ὑποσχέσεις τοῦ Κόσιμου Μεδίκου περί παροχῆς σεβαστοῦ χρηματικοῦ ποσοῦ γιά τή συντήρηση τῆς συνόδου ἤ καί στήν ἐλπίδα τοῦ πάπα ὅτι στή Φλωρεντία θά ἦταν εὐχερέστερη ἡ πίεση τῆς ὀρθοδόξου ἀντιπροσωπίας γιά τήν ἀποδοχή τῶν παπικῶν ἀξιώσεων, ἀποφασίσθηκε δέ τόν Ἰανουάριο τοῦ 1439. Ὁ πάπας ὑποσχέθηκε στόν μέν αὐτοκράτορα τήν παροχή *τριῶν πλοίων* καί *δώδεκα χιλιάδων φλωρινίων* γιά τόν ἀγῶνα του ἐναντίον τῶν Τούρκων, στούς δέ ἐπισκόπους τήν καταβολή ὅλων τῶν καθυστερουμένων *σιτηρεσίων*, ἤτοι τῶν καθορισθέντων χρηματικῶν ποσῶν πέντε μηνῶν. Ἡ ἀποτυχία τῶν θεολογικῶν συζητήσεων, οἱ ὁποῖες εἶχαν διεξαχθῆ στή Φερράρα, καθιστοῦσε ἐπιτακτική γιά τούς Λατίνους τήν παράκαμψη τοῦ εἰδικοῦ θέματος τῆς *"προσθήκης"* τοῦ filioque στό σύμβολο τῆς πίστεως καί τή στροφή τῆς συζητήσεως στό ζήτημα, *ἄν ἡ γενόμενη προσθήκη εἶναι ὀρθή ἤ ἐσφαλμένη ἀπό δογματικῆς ἀπόψεως*. Ἤδη ὅμως μεταξύ τῶν μελῶν τῆς ὀρθοδόξου ἀντιπροσωπίας εἶχε σχηματισθῆ ἀπό τόν αὐτοκράτορα μία μερίδα ὑπό τούς μητροπολίτες Νικαίας Βησσαρίωνα καί Ρωσίας Ἰσίδωρο, ἡ ὁποία θεωροῦσε ἄσκοπες τίς ἀτελεύτητες θεολογικές συζητήσεις καί προέτεινε τήν καταβολή συντόνων προσπαθειῶν γιά τήν ἐπίτευξη συμφωνίας. Ἡ μερίδα αὐτή ὑποστηριζόταν καί κατευθυνόταν συνεχῶς κατά τρόπο πιεστικό ἀπό τόν ἴδιο τόν αὐτοκράτορα.

Οἱ συνεδρίες τῆς συνόδου τῆς Φλωρεντίας ἄρχισαν τήν 26 Φεβρουαρίου 1439 στόν ναό τῆς Ἁγίας Μαρίας, οἱ δέ συζητήσεις περιστράφηκαν πράγματι περί τήν ὀρθότητα καί τή θεολογική δικαίωση τῆς διδασκαλίας τοῦ filioque κυρίως μεταξύ Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ καί τοῦ δομινικανοῦ μοναχοῦ Ἰωάννη Montenegro. Ὡστόσο, ὁ αὐτοκράτορας δυσφοροῦσε γιά τή χωρίς θετικά ἀποτελέσματα ἐπιμήκυνση τῶν θεολογικῶν συζητήσεων, συνέστησε δέ τήν ἐπίσπευση τῆς συμφωνίας μέ τούς Λατίνους. Οἱ Ἐφέσου Μάρκος ὁ Εὐγενικός καί Ἡρακλείας Ἀντώνιος παρέμειναν ἀμετακίνητοι στήν ὀρθόδοξη διδασκαλία καί ἀπομονώθηκαν. Οἱ πρωτοβουλίες περιῆλθαν πλέον στούς ἑνωτικούς μητροπολίτες Νικαίας Βησσαρίωνα καί Ρωσίας Ἰσίδωρο, στόν προχειρισθέντα σέ πρωτοσύγκελλο Γρηγόριο Μελισσηνό ἤ Μάμμα καί σέ μερικούς ἄλλους ἐπισκόπους, οἱ ὁποῖοι ἐκμεταλλεύθηκαν τόν γενικό πόθο ἐπιστροφῆς στήν Κπολη καί ἐργάσθηκαν γιά τήν ἀνεύρεση συμβιβαστικῶν λύσεων. Ἄλλωστε, ὁ πάπας Εὐγένιος Δ΄ μέ ὑπαινιγμούς καί μέ τή γενικότερη συμπεριφορά του πρός τούς Ὀρθοδό-

ξους καθιστοῦσε σαφές ὅτι δέν θά μποροῦσε νά γίνη κανένας λόγος περί ἐπιστροφῆς πρίν ἐπιτευχθῆ τελική συμφωνία γιά τήν κήρυξη τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως. Ὁ αὐτοκράτορας συγκρότησε νέα *εἰδική Ἐπιτροπή* ἀπό ἑνωτικούς κυρίως Ὀρθοδόξους, στήν ὁποία συμμετεῖχαν οἱ Νικαίας Βησσαρίων, Ρωσίας Ἰσίδωρος, Μυτιλήνης Δωρόθεος κ.ἄ. Ἡ Ἐπιτροπή αὐτή σέ ἀλλεπάλληλες συνεδρίες μέ ἀντιπροσώπους τῶν Λατίνων ἐργάσθηκε γιά τήν ἀνεύρεση μιᾶς συμβιβαστικῆς λύσεως ἐπί τῶν κυριοτέρων διαφορῶν. Στό ζήτημα τοῦ filioque δέν ἐπιτεύχθηκε πλήρης συμφωνία, ἀφοῦ οἱ ὀρθόδοξοι ἐπέμειναν στή φράση *"δι' Υἱοῦ"* καί δέν δέχθηκαν τόν Υἱό ὡς *"ἀ ρ χ ή"* τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Ἀκολούθησαν τήν ἤδη γνωστή στό Βυζάντιο θέση τοῦ Νικήτα Μαρωνείας, Νικηφόρου Βλεμμύδη καί Ἰωάννη Βέκκου, ἀλλά *ἀρνήθηκαν διαρρήδην τήν προσθήκη τοῦ filioque στό Σύμβολο τῆς πίστεως*. Ὁ πατριάρχης Ἰωσήφ, λόγω καί τῆς σοβαρῆς ἀσθενείας του, δέν μποροῦσε νά συμμετέχη στίς τελευταῖες συζητήσεις. Στίς 10 Ἰουνίου 1439 ἀπέθανε καί τάφηκε στό παρεκκλήσιο τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Μαρίας τῆς Νέας.

Τήν ἑπομένη τοῦ θανάτου τοῦ πατριάρχη ὁ πάπας Εὐγένιος ἀνακοίνωσε στήν ὀρθόδοξη ἀντιπροσωπία, ἀποτελούμενη ἀπό τούς μητροπολίτες Ρωσίας Ἰσίδωρο, Νικαίας Βησσαρίωνα καί Μυτιλήνης Δωρόθεο, τά ἄλλα πρός συζήτηση θέματα, *ἤτοι τήν προσθήκη τοῦ filioque, τίς λατινικές διδασκαλίες περί τοῦ καθαρτηρίου πυρός, τῶν ἀζύμων, τοῦ καθαγιασμοῦ τῶν τιμίων δώρων ὄχι κατά τήν ἐπίκληση, ἀλλά κατά τήν ἐκφώνηση τῶν Κυριακῶν λόγων ("Τοῦτό ἐστι τό σῶμά μου") καί τό παπικό πρωτεῖο*. Οἱ ὀρθόδοξοι ὑπό τήν πίεση τοῦ αὐτοκράτορα ἀναγκάσθηκαν νά ἀναζητήσουν συμβιβαστικές λύσεις, οἱ δέ *"ἑνωτικοί"* Ὀρθόδοξοι δέχθηκαν τίς λατινικές διδασκαλίες τόσο περί τοῦ *καθαρτηρίου πυρός*, ὅσο καί περί τῆς ἀμοιβῆς τῶν ἀγαθῶν ἤ τῆς τιμωρίας τῶν κακῶν ἀμέσως μετά τό θάνατο, ἀλλά ἀρνήθηκαν νά δεχθοῦν τή λατινική διδασκαλία, ὅτι *ὁ καθαγιασμός τῶν τιμίων δώρων γίνεται κατά τήν ἐκφώνηση τῶν Κυριακῶν λόγων* καί ὑποστήριξαν τήν ὀρθόδοξη θέση ὅτι τελεσιουργεῖται κατά τήν *"Ἐπίκληση"*. Στό ζήτημα τῶν *ἀζύμων*, τό ὁποῖο τόσο πολύ ἀπασχόλησε τίς θεολογικές συζητήσεις τοῦ ΙΓ΄ αἰώνα, ἀφέθηκε πλήρης ἐλευθερία διατηρήσεως τοῦ οἰκείου ἔθους, ἐνῶ κάθε Ἐκκλησία θά διατηροῦσε ὅλα τά ἄλλα ἐκκλησιαστικά της ἔθιμα. Οἱ ὑποχωρήσεις αὐτές τῶν *"ἑνωτικῶν"* Ὀρθοδόξων ἔγιναν μετά ἀπό ἐπίμονη πίεση αὐτοκράτορα, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι Ὀρθόδοξοι ἀναγκάσθηκαν ἐκ τῶν ὑστέρων νά δεχθοῦν τίς συμβιβαστικές λύσεις. Παρά τήν ἀναζήτηση συμβιβαστικῶν λύσεων στά περισσότερα θέματα τελικῶς δέν ἐπῆλθε πλήρης συμφωνία, ἀφοῦ προκλήθηκαν καί νέες ὀξύτατες ἀντιθέσεις κυρίως κατά τή συζήτηση τοῦ θέματος τοῦ *παπικοῦ πρωτείου*. Ὁ πάπας ἀξίωνε νά ἀναγνωρισθῆ ἀπό τούς ὀρθοδόξους: **α)** *ὡς "ἄκρος ἀρχιερεύς καί διάδοχος τοῦ Πέτρου καί τοπο-*

τηρητής τοῦ Χριστοῦ", β) ὅτι *"κρίνει τε καί ἰθύνει τήν Καθολικήν Ἐκκλησίαν ὡς διδάσκαλος καί ποιμήν"*, γ) *ὡς ἀνώτερος τῶ Οἰκουμενικῶν συνόδων*, καί δ) *ὡς κριτής τῶν πατριαρχῶν τῆς Ἀνατολῆς*. Οἱ ἑνωτικοί, ὅπως καί οἱ ἀνθενωτικοί, ἀπέκρουσαν τήν πλήρη ἀναγνώριση τοῦ παπικοῦ πρωτείου, ἀλλά πιέσθηκαν πάλιν ἀπό τόν αὐτοκράτορα καί τόν πάπα καί ἀναγκάσθηκαν νά προτείνουν μία συμβιβαστική λύση. *Ἀποδέχθηκαν τίς ἀνωτέρω παπικές ἀξιώσεις ὑπό τούς ὅρους ἀφ'ἑνός μέν ὅτι ὁ πάπας δέν θά δύναται νά συγκαλῆ Οἰκουμενική σύνοδο χωρίς συμμετοχή τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα καί τῶν ἄλλων πατριαρχῶν τῆς Ἀνατολῆς, ἀφ'ἑτέρου δέ ὅτι τό δικαίωμα τοῦ ἐκκλήτου θά ἀσκῆται μέ τήν ἀποστολή παπικῶν ἀπεσταλμένων στόν πατριαρχικό θρόνο τοῦ ἐκκαλοῦντος ὁποιαδήποτε πατριαρχική ἀπόφαση ἐπισκόπου.*

Ὁ πάπας ὅμως δέν ἀποδέχθηκε τή *συμβιβαστική* αὐτή πρόταση καί κοινοποίησε μέ τρεῖς καρδιναλίους τήν ἀξίωσή του, ἤτοι *"ὅτι θέλει ἔχειν πάντα τά προνόμια τῆς Ἐκκλησίας αὐτοῦ καί θέλει ἔχειν τό ἔκκλητον καί ἰθύνειν καί ποιμαίνειν πᾶσαν τήν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ, ὥσπερ ποιμήν τῶν προβάτων. Πρός τούτοις, ἵνα ἔχῃ ἐξουσίαν καί δύναμιν συγκροτεῖν σύνοδον Οἰκουμενικήν, ὅτε δεήσειε καί πάντας τούς πατριάρχας ὑπείκειν τῷ θελήματι αὐτοῦ"* (Mansi, XXXI, 1017). Ὁ αὐτοκράτορας, ἐπειγόμενος νά ἐπιστρέψη στήν Κπολη, συνέστησε καί νέες ὑποχωρήσεις, ἡ δέ ὀκταμελής *Ἐπιτροπή* τῶν Ὀρθοδόξων συνέταξε μία νέα συμβιβαστική πρόταση, μέ τήν ὁποία θά διαφυλάσσοντο ἐμμέσως τά βασικά κανονικά δίκαια τῶν πατριαρχικῶν θρόνων: *"Ὁμολογοῦμεν αὐτόν ἄκρον ἀρχιερέα καί ἐπίτροπον καί τοποτηρητήν καί βικάριον τοῦ Χριστοῦ, ποιμένα τε καί διδάσκαλον πάντων χριστιανῶν, ἰθύνειν τε καί κυβερνᾶν τήν Ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ, σωζομένων τῶν προνομίων καί τῶν δικαίων τῶν πατριαρχῶν τῆς Ἀνατολῆς"* (Mansi, XXXI, 1020). Ὡστόσο, τήν ἀσαφῆ διατύπωση τῆς προτάσεως αὐτῆς ὁ μέν πάπας μποροῦσε νά ἑρμηνεύη κατά τήν ἐπιθυμία του, οἱ δέ Ἀνατολικοί ἐπί τῇ βάσει τῆς ὑφιστάμενης κανονικῆς παραδόσεως περί τά δίκαια τῶν πατριαρχικῶν θρόνων. Ὁ πάπας δέχθηκε τή νέα πρόταση καί ζήτησε τήν ὑπόδειξη τῶν Ὀρθοδόξων ἀντιπροσώπων γιά τή σύνταξη τοῦ ἑνωτικοῦ *"Ὅρου"* τῆς συνόδου, ὁ ὁποῖος θά ὑπογραφόταν κατά τήν ἑορτή τῶν ἀποστόλων Πέτρου καί Παύλου (29 Ἰουν. 1439). Ὁ *"Ὅρος"* συντάχθηκε ἀπό μία μικτή Ἐπιτροπή *Ὀρθοδόξων καί Λατίνων*, ἐπιδόθηκε δέ στόν πάπα στίς 5 Ἰουλίου 1439. Βεβαίως, κατά τή σύνταξη τοῦ *"Ὅρου"* προέκυψαν καί νέα ζητήματα, ἀφοῦ ὁ πάπας ἐπιθυμοῦσε νά τεθῆ στήν ἀρχή τοῦ *"Ὅρου"* μόνο τό ὄνομά του, ἀλλά τήν αὐτή ἀξίωση εἶχε καί ὁ αὐτοκράτορας. Τελικῶς, τόσο ὁ πάπας, ὅσο καί ὁ αὐτοκράτορας ὑποχώρησαν, ἀφοῦ ἔγινε δεκτό καί ἀπό τίς δύο πλευρές νά τεθῆ μετά τό ὄνομα τοῦ πάπα ἡ φράση *"συναινοῦντος τοῦ γαληνοτάτου βασιλέως, τῶν πατριαρχῶν καί λοιπῶν ἀντιπροσώπων τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας"*.

Ὀξύτερες ἀντιθέσεις προκάλεσε τό ἀναφερόμενο στό παπικό πρωτεῖο καί στά δίκαια τῶν πατριαρχῶν τῆς Ἀνατολῆς κείμενο, τό ὁποῖο μέ ἀμοιβαῖες ὑποχωρήσεις διατυπώθηκε καί ἐντάχθηκε στόν "*Ὅρο*" (Mansi, XXXI, 1032). Τό κείμενο αὐτό ἐκφράζει τήν ἀγωνία καί αὐτῶν ἀκόμη τῶν "*ἑνωτικῶν*" Ἀνατολικῶν νά περιορίσουν μέ τήν ἀσαφῆ φραστική διατύπωση τήν παπική ἀξίωση γιά τήν πλήρη ἀναγνώριση τοῦ παπικοῦ πρωτείου. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή πρέπει νά κατανοηθῆ καί ἡ φράση, ὅτι τό παπικό πρωτεῖο ἀναγνωρίζεται, "*καθ' ὅν τρόπον καί ἐν τοῖς πρακτικοῖς τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων καί ἐν τοῖς ἱεροῖς κανόσι διαλαμβάνεται*" ("quemadmodum et (iam) in gestis oecumenicorum conciliorum et in sacris canonibus continetur"). Πράγματι, ἀποτελοῦσε μία σαφῆ ἐπιφύλαξη ἔναντι κάθε περαιτέρω παραχωρήσεως πρός τόν πάπα Ρώμης, ὁ ὁποῖος κατατασσόταν ἔμμεσα *ὡς ὁ πρῶτος μεταξύ τῶν πέντε πατριαρχῶν*, γι'αὐτό καί στή συνέχεια τοῦ κειμένου τονίζεται ἡ τάξη "*τῶν λοιπῶν σεβασμίων πατριαρχῶν*", ὅλα τά κανονικά δίκαια τῶν ὁποίων ἀναγνωρίζοντο ἀναπαλλοτρίωτα καί στόν *Ὅρο* τῆς συνόδου.

Ὁ *Ὅρος* συντάχθηκε στή λατινική καί στήν ἑλληνική, ἔγινε δέ δεκτός ἀπό τόν πάπα καί τόν αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος πίεσε ὅλα τά μέλη τῆς ὀρθοδόξου ἀντιπροσωπίας νά τόν ὑπογράψουν. Πρῶτος ὑπέγραψε ὁ αὐτοκράτορας, ἐνῶ ἡ θέση τοῦ ἀποθανόντος πατριάρχη Κπόλεως Ἰωσήφ παρέμεινε κενή. Ἀντ'αὐτοῦ ὑπέγραψε ὁ πρωτοσύγκελλος Γρηγόριος Μελισσηνός ἤ Μάμμας. *Τόν Ὅρο ὅμως δέν ὑπέγραψαν ὁ Ἐφέσου Μάρκος ὁ Εὐγενικός, ὁ ὁποῖος διαφωνοῦσε πρός τό περιεχόμενό του, ὁ ἀδελφός του Ἰωάννης ὁ Εὐγενικός, ὁ Σταυρουπόλεως Ἡσαΐας καί οἱ διαφυγόντες ἐκπρόσωποι τῆς Ἰβηρίας. Δέν ὑπέγραψαν ἐπίσης ὁ μεταβάς στή Βενετία ἀδελφός τοῦ αὐτοκράτορα Δημήτριος, οἱ συνοδοί του Γεώργιος Πλήθων ἤ Γεμιστός καί ὁ Γεώργιος Σχολάριος.* Ἡ μή ὑπογραφή τοῦ "*Ὅρου*" ἀπό τόν Μάρκο Εὐγενικό καί οἱ ἀσκηθεῖσες ποικίλες πιέσεις στούς ὑπογράψαντες μείωσαν τήν εὐνόητη ἱκανοποίηση τοῦ πάπα Ρώμης. Τόσο στή Φερράρα, ὅσο καί στή Φλωρεντία εἶχε καταστῆ πρόδηλη ὄχι μόνο ἡ δύναμη τῆς προσωπικότητας Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ, ἀλλά καί τό βάθος τῶν θεολογικῶν του ἐπιχειρημάτων, τά ὁποῖα ἐξέφραζαν τήν ἔναντι τοῦ filioque καί τῶν ἄλλων θεολογικῶν διαφορῶν αὐθεντική θέση τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως. Ὁ σθεναρός καί θαρραλέος ἀγώνας τοῦ μητροπολίτη Ἐφέσου ἦταν ἡ ὑψίστη ἔκφραση τῆς ὀρθοδόξου συνειδήσεως, γι'αὐτό καί οἱ ὑποχωρήσεις τῶν ἑνωτικῶν στή σύνοδο τῆς Φλωρεντίας ὀφείλοντο στήν ἐπιρροή ἤ στήν καταπίεση τοῦ αὐτοκράτορα. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ἐξηγεῖται καί τό γεγονός ὅτι ὁ πάπας, ὅταν πληροφορήθηκε τή μή ὑπογραφή τοῦ "*Ὅρου*" ἀπό τόν μητροπολίτη Ἐφέσου, δήλωσε μέ χαρακτηριστική πικρία: "*Λοιπόν, ἐποιήσαμεν οὐδέν*". Πράγματι, στήν Ἀνατολή εἶχε ἤδη διαμορφωθῆ μία πλούσια καί ἀντίθετη πρός τόν "*Ὅρο*" παράδοση περί

τῶν θεολογικῶν διαφορῶν, οἱ ὁποῖες χώριζαν τήν Ἀνατολή καί τή Δύση, *γι'αὐτό καί τό περιεχόμενο τοῦ "Ὅρου" θά ἐθεωρεῖτο ὡς μία ἀπαράδεκτη προδοσία τῆς ὀρθοδόξου πίστεως.* Ἡ ἀπόφαση τῆς συνόδου ἐκδόθηκε ὡς παπική βούλλα στίς 6 Ἰουλίου 1439 (*"Εὐφραινέσθωσαν οἱ οὐρανοί"*). Οἱ ἀνησυχίες καί οἱ ἐπιφυλάξεις ἔναντι τῆς διακηρυχθείσης ἑνώσεως ἦσαν ἔκδηλες καί σέ αὐτούς ἀκόμη τούς πρωταγωνιστές της. *Ἡ ἀξίωση τοῦ πάπα νά κρίνη τόν μή ὑπογράψαντα Μάρκο τόν Εὐγενικό δέν ἱκανοποιήθηκε ἀπό τόν αὐτοκράτορα,* ὁ ὁποῖος προέτρεψε τόν μητροπολίτη Ἐφέσου νά ὁμιλήση πρός τόν πάπα κατά τήν ὀρθόδοξη συνείδησή του, χωρίς δηλαδή κανένα φόβο γιά περαιτέρω συνέπειες. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ἀποκρούσθηκε ἀπερίφραστα ἀπό τόν αὐτοκράτορα καί μία ἄλλη ἐπιθυμία τοῦ πάπα, *ἤτοι νά ὑποδειχθῆ ἀπό αὐτόν ὁ διάδοχος τοῦ ἀποθανόντος πατριάρχη Ἰωσήφ.* Ὁ αὐτοκράτορας ὑποστήριξε ὅτι ὁ νέος πατριάρχης ἔπρεπε νά ἐκλεγῆ στήν Κπολη κατά τήν κανονική παράδοση τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας.

Ἡ μή ἐμμονή τοῦ πάπα Εὐγενίου στήν ἐπιβολή καί τῶν ἀξιώσεών του αὐτῶν συνδέεται ὄχι μόνο πρός τόν φόβο ἐγέρσεως γενικοτέρων ἀντιδράσεων ἔναντι τοῦ *"Ὅρου"* τῆς ἑνώσεως ἀπό τήν προβολή ἀμέσων στήν πράξη διεκδικήσεων, ἀλλά καί πρός τίς ὀδυνηρές γιά τό κύρος τοῦ παπικοῦ θρόνου συνέπειες τῆς συνεχίσεως τῶν ἐργασιῶν τῆς μεταρρυθμιστικῆς συνόδου τῆς Βασιλείας. Πράγματι, ἡ σύνοδος τῆς Βασιλείας, λίγες μόνο ἡμέρες πρό τῆς ἐκδόσεως τῆς παπικῆς βούλλας γιά τήν ἀνακήρυξη τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καί Δύσεως, εἶχε καθαιρέσει τόν πάπα Εὐγένιο Δ', πρώην Γαβριήλ (25 Ἰουν. 1439), *ὡς σιμωνιακό, ἐπίορκο, σχισματικό, φυγόδικο, αἱρετικό, ἀπειθῆ στίς ἐντολές καί στά προστάγματα τῆς Οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας, πείσμονα παραβάτη καί περιφρονητή τῶν ἱερῶν κανόνων καί τῆς συνόδου, καταστροφέα τῆς εἰρήνης καί τῆς ἑνότητας τῆς Ἐκκλησίας* (Monum. Concil. Generalium saec. XV, τόμ. III, 326). Ἡ ἀπόφαση αὐτή κοινοποιήθηκε μέ ἐγκύκλια συνοδική ἐπιστολή πρός ὅλες τίς Ἐκκλησίες τῆς Δύσεως (2 Ἰουλίου 1439), ἀλλά στήν Ἰταλία ἔγινε γνωστή μετά τήν ὑπογραφή τοῦ *"Ὅρου"* τῆς ἑνώσεως. Ὁ πάπας Εὐγένιος μέ βούλλα του (4 Σεπτ. 1439) ἀπείλησε βαρειές ποινές κατά τῶν μελῶν τῆς συνόδου τῆς Βασιλείας, ἡ ὁποία θά μποροῦσε νά καταστρέψη τό ἔργο τῆς ἑνώσεως μέ τούς Ὀρθοδόξους. Ἡ διάδοση στή Φλωρεντία τῆς εἰδήσεως περί τῆς καθαιρέσεως τοῦ πάπα δέν ἐπηρέασε δυσμενῶς τήν ἤδη κηρυχθεῖσα ἕνωση, ἀφοῦ τά γεγονότα εἶχαν ἤδη συντελεσθῆ καί τά περισσότερα ἀπό τά ὀρθόδοξα μέλη της εἶχαν ἤδη ἀναχωρήσει. *Ἡ κηρυχθεῖσα ἕνωση κατέστη πλέον πανίσχυρο ὅπλο στά χέρια τοῦ Εὐγενίου Δ' γιά τήν ἀποκατάσταση τοῦ κλονισμένου παπικοῦ κύρους καί γιά τή μείωση τῆς ἐπιρροῆς τῆς συνόδου τῆς Βασιλείας στή Δύση.* Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή εἶναι εὐεξήγητη καί ἡ μή ἐμμονή τοῦ πάπα στίς ἀξιώσεις του

τόσο γιά τήν κρίση τοῦ μητροπολίτη Ἐφέσου, ὅσο καί γιά τήν ἐκλογή πατριάρχη Κπόλεως στή Φλωρεντία. *Στήν ἀξίωση ὅμως τῶν Ὀρθοδόξων νά ἀποσυρθοῦν ἀμέσως ἀπό τήν Ἀνατολή οἱ λατίνοι ἐπίσκοποι δόθηκε ἀπό τόν πάπα μία συμβιβαστική λύση.* Ὁ πάπας προέβαλε τίς δυσχέρειες μιᾶς ἄμεσης ἐπιλύσεως τοῦ προβλήματος καί προέτεινε τήν *παράλληλη συνύπαρξη* στίς συγκεκριμένες ἐπισκοπές τοῦ ὀρθοδόξου καί τοῦ λατίνου ἐπισκόπου μέχρι τόν θάνατο τοῦ ἑνός ἀπό τούς δύο. Βεβαίως, οἱ ἐξοχώτεροι ἑνωτικοί Ὀρθόδοξοι τιμήθηκαν ἀπό τόν πάπα γιά τίς προσφερθεῖσες ὑπηρεσίες τους πρός τόν παπικό θρόνο. Ὁ μέν Νικαίας Βησσαρίων ἀμείφθηκε *μέ ἐτήσια οἰκονομική ἐπιχορήγηση* καί ἀργότερα μέ *τόν τίτλο τοῦ καρδιναλίου,* ὁ δέ Ρωσίας Ἰσίδωρος ἀμείφθηκε μέ τόν τίτλο τοῦ καρδιναλίου καί μέ τό ἀξίωμα τοῦ *ἀποστολικοῦ βικαρίου* στή Ρωσία καί στίς ἄλλες βόρειες χῶρες.

Ἐν τούτοις, οἱ ὑπογράψαντες τήν ἕνωση ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι δέν ἦσαν ἕτοιμοι νά δεχθοῦν καί τίς ἄλλες συνέπειες τῆς ὑπογραφῆς τους. *Κατά τή θ. λειτουργία,* ἡ ὁποία τελέσθηκε ἀπό τούς Ὀρθοδόξους σέ λατινικό ναό τῆς Βενετίας (14 Σεπτ. 1439), *χρησιμοποιήθηκε ὀρθόδοξο ἀντιμήνσιο, ἀπαγγέλθηκε τό Σύμβολο τῆς πίστεως χωρίς τό filioque καί δέν μνημονεύθηκε τό ὄνομα τοῦ πάπα στά Δίπτυχα.* Ἄλλωστε, ἡ ἐπιστροφή τῆς ὀρθόδοξης ἀντιπροσωπίας στήν Κπολη ὑπῆρξε ἐρέθισμα γιά τή γενικότερη ἔκφραση τῆς δυσφορίας τῆς ἐκκλησιαστικῆς συνειδήσεως. Ἡ ἀνάγνωση τοῦ "*Ὅρου*" τῆς ἑνώσεως στίς ἐκκλησίες ἀποδοκιμάσθηκε ἀπό ὅλους σχεδόν τούς Ὀρθοδόξους, ἡ ἀγανάκτηση τῶν ὁποίων στράφηκε κυρίως ἐναντίον τῶν συναινεσάντων μέ τήν ὑπογραφή τους στήν προδοσία τῆς Ὀρθοδοξίας. Πράγματι, ἡ ἕνωση δέν βρῆκε τήν ἐλάχιστη ἀπήχηση στό ὀρθόδοξο πλήρωμα, ὅσοι δέ τήν εἶχαν ὑπογράψει ἀναγκάσθηκαν νά ἀπολογοῦνται ἤ νά ἀποδίδουν τήν ὑποχώρησή τους στίς ἀσκηθεῖσες πιέσεις ἤ καί νά τήν ἀποκηρύττουν. Ὡστόσο, στόν πατριαρχικό θρόνο ἐκλέχθηκε μέ τήν ἐπιμονή τοῦ αὐτοκράτορα ὁ ἀποδεχθείς τήν ἕνωση μητροπολίτης Κυζίκου Μητροφάνης (1440-1443), ἀφοῦ οἱ μέν ἀνθενωτικοί μητροπολίτες Ἐφέσου Μάρκος ὁ Εὐγενικός καί Ἡρακλείας Ἀντώνιος δέν δέχθηκαν τήν ἐγγραφή τους μεταξύ τῶν ὑποψηφίων, ὁ δέ Τραπεζοῦντος Δωρόθεος ἀποκλείσθηκε ὡς μή δεχόμενος τήν ἕνωση. Οἱ προσπάθειες λοιπόν γιά τήν ἐπιβολή τῆς ἑνώσεως στήν Ἀνατολή ἦσαν ἐκ τῶν προτέρων καταδικασμένες σέ ἀποτυχία. Πράγματι, καί ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας ὄχι μόνο δέν μποροῦσε νά ἀγνοήση τήν ὁμόθυμη ἀντίδραση τοῦ λαοῦ, ἀλλά καί ἀπέφυγε νά λάβη πιεστικά μέτρα γιά τήν ἐπιβολή τῶν ἀποφάσεων τῆς ἑνωτικῆς συνόδου. Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι καί αὐτή ἀκόμη ἡ *ἐνθρονιστήρια ἐπιστολή* τοῦ πατριάρχη Μητροφάνη Β΄ πρός ὅλους τούς ἐπισκόπους τῆς δικαιοδοσίας του, μέ τήν ὁποία ζητεῖτο ἡ ἀναγραφή τοῦ ὀνόματός του στά Δίπτυχα καί ἡ ἀναγνώριση τῆς ἑνώ-

σεως τῆς Φλωρεντίας, δέν βρῆκε ἀπήχηση. Ἀντιθέτως, ἡ θέση τῶν ἀνθενωτικῶν ἐνισχύθηκε καί μέ τή συμπαράσταση τοῦ λαοῦ σκληρύνθηκε. Μάρκος ὁ Εὐγενικός ἀπηύθυνε ἀπό τή Λῆμνο τήν περίφημη ἐγκύκλια ἐπιστολή του "*τοῖς ἁπανταχοῦ τῆς γῆς καί τῶν νήσων εὑρισκομένοις ὀρθοδόξοις χριστιανοῖς*". Στήν ἐπιστολή του αὐτή ἀφ'ἑνός μέν ἀποδοκίμαζε τήν ἕνωση τῆς Φλωρεντίας, ἀφ'ἑτέρου δέ μεμφόταν τούς λατινόφρονες "*Γραικολατίνους*" (= Οὐνίτες), οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦσαν τούς κινδυνωδέστερους πολεμίους τῆς Ὀρθοδοξίας:

"Οἱ τήν κακήν ἡμᾶς αἰχμαλωσίαν αἰχμαλωτεύσαντες καί πρός τήν Βαβυλῶνα τῶν λατινικῶν ἐθῶν καί δογμάτων θελήσαντες κατασῦραι, τοῦτο μέν οὐκ ἠδυνήθησαν ἀγαγεῖν εἰς πέρας, αὐτόθεν τε ἀπεμφαῖνον ὁρῶντες καί ἄλλως ἀδύνατον, ἐν μέσῳ δέ που τῆς ὁδοῦ καταμείναντες αὐτοί τε καί ὅσοι τούτοις ἐπηκολούθησαν, οὔτ'ἐκεῖνο λοιπόν μεμενήκασιν, οὔτε τοῦτο γεγόνασιν. Ἱεροσόλυμα μέν ἀπολιπόντες, τήν ὡς ἀληθῶς ὅρασιν τῆς εἰρήνης, καί τό Σιών ὄρος, τήν βεβαίαν πίστιν καί ἄσειστον, Βαβυλώνιοι δέ γενέσθαι τε καί κληθῆναι μήτε βουλόμενοι μήτε δυνάμενοι, καί διά τοῦτ'ἄν δικαίως κληθέντες Γραικολατῖνοι, καλούμενοι δ'οὖν ὑπό τῶν πολλῶν Λατινόφρονες. Οὗτοι τοίνυν οἱ μιξοθῆρες ἄνθρωποι, κατά τούς ἐν μύθοις ἱπποκενταύρους, μετά τῶν Λατίνων μέν ὁμολογοῦσι τό ἐκ τοῦ Υἱοῦ τό Πνεῦμα τό ἅγιον ἐκπορεύεσθαι καί τόν Υἱόν αἴτιον ἔχειν τῆς ἑαυτοῦ ὑπάρξεως, οὕτω γάρ καί ὁ αὐτῶν ὅρος διαλαμβάνει, μεθ'ἡμῶν δέ τό ἐκ τοῦ Πατρός ἐκπορεύεσθαι λέγουσι. Καί μετ'ἐκείνων μέν θεμιτῶς καί εὐλόγως τήν προσθήκην ἐν τῷ συμβόλῳ γεγονέναι φασί, μεθ'ἡμῶν δέ λέγειν ταύτην οὐ καταδέχονται, καίτοι γε τό θεμιτῶς καί εὐλόγως γενόμενον τίς ἄν παραιτήσαιτο λέγειν; Καί μετ'ἐκείνων μέν τό ἄζυμον σῶμα τοῦ Χριστοῦ λέγουσι, μεθ'ἡμῶν δέ αὐτοῦ μεταλαμβάνειν οὐκ ἄν τολμήσαιεν. Ἆρ'οὐχ ἱκανά ταῦτα τήν γνώμην αὐτῶν διαδεῖξαι, καί ὅτι οὐκ ἀληθείας ἔρευναν ποιούμενοι τοῖς Λατίνοις συνῆλθον, ἥν ἐν χερσίν ἔχοντες προδεδώκασιν, ἀλλά χρυσοχοῆσαι βουλόμενοι καί πεπλασμένην, οὐκ ἀληθῆ, συστήσασθαι ἕνωσιν...

Ἀλλ'εἰ μεσότητά τινα, φησίν, ἐπινοήσαιμεν τῶν δογμάτων, ἐκείνοις τε συναφθησόμεθα δι'αὐτῆς, καί πρός ἡμᾶς αὐτούς καλῶς ἕξομεν, οὐδέν ἀναγκαζόμενοι λέγειν παρά τά εἰωθότα καί παραδεδομένα. Τοῦτ'ἔστιν ἐκεῖνο τό τούς πολλούς ἐξ ἀρχῆς ἀπατῆσαν καί πεῖσαν ἀκολουθεῖν τοῖς εἰς τό κρημνόν τῆς δυσσεβείας ἀπάγουσι. Πιστεύσαντες γάρ εἶναί τι μέσον ἀμφοῖν τῶν δοξῶν, ὅπερ ἐπί τινων ἐναντίων συμβαίνει, πρός τό δεινόν ηὐτομόλησαν. Ἀλλά λέξιν μέν ἐνδέχεται μέσην δύο δοξῶν εὑρεθῆναι, τήν ἀμφοτέρας σημαίνουσαν ὁμωνύμως, δόξαν δέ μέσην ἐναντίων δοξῶν περί τοῦ αὐτοῦ πράγματος, ἀδύνατον. Εἰ δέ μή, καί ἀληθείας καί ψεύδους ἔσται τι μέσον, καί καταφάσεως καί ἀποφάσεως. Ἀλλ'οὐκ ἔστιν ἐπί παντός γάρ ἤ ἡ κατάφασις ἤ ἡ ἀπόφασις. Εἰ μέν οὖν τό λατινικόν ἀληθές δόγμα, τό ἐκ

τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι, ψευδές τό ἡμέτερον, τό ἐκ τοῦ Πατρός μόνου. Διά τοῦτο γάρ αὐτῶν ἐχωρίσθημεν. Εἰ δέ τό ἡμέτερον ἀληθές, ψευδές ἄν εἴη δήπου τό ἐκείνων. Τί οὖν ἄν εἴη τούτων μέσον; Οὐδέν, πλήν εἰ μή λέξις πρός ἄμφω τάς δόξας ὁρῶσα, καθάπερ τις κόθορνος. Αὕτη οὖν ἡμᾶς ἑνωθῆναι ποιήσει; Καί τί δράσωμεν, ὅταν ἀλλήλους ἐξετάζωμεν περί τῶν νοημάτων καί τῶν δοξῶν; Ἔνι καί ἀμφοτέρους ἡμᾶς προσειπεῖν ὀρθοδόξους τούς τἀναντία φρονοῦντας; Ἐγώ μέν οὐκ οἶμαι, σύ δ'ἄν εἰδείης, ὁ πάντα φύρων καί πάντα ῥαδίως ἐπονομάζων. Βούλει παρά τοῦ Θεολόγου Γρηγορίου μαθεῖν, οἷα περί τῆς μεσότητος γράφει; "Ἡ πρός πάντας ὁρῶσα τούς παριόντας εἰκών, ὁ τῶν ἀμφοτέρων ποδῶν κόθορνος, ἡ κατά πάντα ἄνεμον λίκμησις, ἐξουσίαν λαβοῦσα τήν νεόγραφον κακουργίαν καί τήν κατά τῆς ἀληθείας ἐπίνοιαν. Τό γάρ ὅμοιον κατά τάς Γραφάς τῆς εὐσεβείας πρόσχημα ἦν τῷ χαλκῷ τῆς ἀσεβείας περικείμενον". Ταῦτα μέν οὖν περί τῆς ἐπινοηθείσης τότε μεσότητος... Τοσαῦτα μέν ἡμῖν ἀρκεῖ περί τῆς μεσότητος, ὅτι τε οὐδ'ἔστιν ὅλως μεσότης ἱκανῶς ἀποδεδειχόσι καί ὅτι τό τά τοιαῦτα ζητεῖν ἀσεβές καί τῆς Ἐκκλησίας ἀλλότριον. Ἀλλά τί, φησί, δράσωμεν πρός τούς μέσους τούτους Γραικολατίνους, οἵ τήν μεσότητα περιέποντες, τά μέν ἐπαινοῦσι τῶν λατινικῶν ἐθῶν καί δογμάτων ἀναφανδόν, τά δ'ἐπαινοῦσι μέν, ἀλλ'οὐκ ἄν ἕλοιντο, τά δ'οὐδ'ἐπαινοῦσιν ὅλως; Φευκτέον αὐτούς, ὡς φεύγει τις ἀπό ὄφεως, ὡς αὐτούς ἐκείνους ἤ κἀκείνων πολλῷ δήπου χείρονας, ὡς χριστοκαπήλους καί χριστεμπόρους. "Οὗτοι γάρ εἰσι", κατά τόν θεῖον Ἀπόστολον, "οἱ πορισμόν ἡγούμενοι τήν εὐσέβειαν", περί ὧν ἐπάγει λέγων, "ἀφίστασο ἀπό τῶν τοιούτων". Οὐ γάρ ἵνα μάθωσιν, ἀλλ' ἵνα λάβωσι πρός ἐκείνους αὐτομολοῦσιν..." (Ἰω. Καρμίρη, Τά δογματικά καί συμβολικά μνημεῖα, Ι, 421-429).

Ἡ ἐγκύκλια ἐπιστολή τοῦ μητροπολίτη Ἐφέσου ἐξέφραζε τό αὐθεντικό φρόνημα τῶν Ὀρθοδόξων. Ἡ βαρεία μομφή ἐναντίον τῶν ὑπογραψάντων τόν "*Ὅρο*" τῆς ἑνώσεως ὡς "*ἀργυρωνήτων*", ἡ ὁποία ἐπαναλαμβανόταν συνεχῶς σέ ὅλη την ἀνθενωτική γραμματεία τῆς ἐποχῆς, καθιστοῦσε τή θέση τῶν ἑνωτικῶν ἐξαιρετικά δυσχερῆ. *Οἱ πατριάρχες Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καί Ἱεροσολύμων μέ κοινή σύνοδο στά Ἱεροσόλυμα (1443) ἀποκήρυξαν τήν ἕνωση τῆς Φλωρεντίας* καί ἀποδοκίμασαν τήν προτίμηση τῶν ἑνωτικῶν ἀπό τόν πατριάρχη Κπόλεως Μητροφάνη γιά τήν πλήρωση τῶν χηρευόντων ἐπισκοπικῶν θρόνων. Στή *Ρωσία* ἐπίσης ἡ ἕνωση ἀποδοκιμάσθηκε. Ὁ ἕλληνας μητροπολίτης Ρωσίας Ἰσίδωρος μέ τόν Σουζνταλίας Ἀβράμιο ἀναχώρησαν ἀπό τήν Φλωρεντία στίς 6 Σεπτεμβρίου 1439, ἐπέστρεψαν δέ διά μέσου Κπόλεως, Οὐγγαρίας, Πολωνίας, Λιθουανίας καί Οὐκρανίας στή Μόσχα (19 Μαρτίου 1441), κηρύσσοντας παντοῦ τήν ἕνωση. Ὁ Ἰσίδωρος βεβαίως εἶχε ἀμειφθῆ μέ τούς τίτλους τοῦ *καρδιναλίου* καί τοῦ *ἀποστολικοῦ βικαρίου* τῶν χωρῶν Ρω-

σίας, Λιθουανίας, Λεχίας (Πολωνίας) καί Λιβονίας, ἀλλά ὁ Σουζνταλίας Ἀβράμιος καί ὁ ρῶσος ἱερέας Συμεών εἶχαν συνταχθῆ στή Φλωρεντία μέ τόν μητροπολίτη Ἐφέσου, κατά τήν ἐπιστροφή τους δέ στή Ρωσία καταπολέμησαν τήν ἕνωση. Στή Μόσχα τελέσθηκε ἡ θ. λειτουργία στόν ναό τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Κρεμλίνου, *κατά τήν ὁποία μνημονεύθηκε μετά τόν πατριάρχη καί ὁ πάπας*, ἀναγνώσθηκε δέ ἀπό τόν ἀρχιδιάκονο ὁ *"Ὅρος"* τῆς ἑνώσεως. Ὁ παριστάμενος τυφλός *μέγας ἡγεμόνας* Βασίλειος ὀργίσθηκε καί ἀποδοκίμασε τά γενόμενα, συνέλαβε δέ τόν μητροπολίτη Ρωσίας καί συγκάλεσε σύνοδο γιά τήν κρίση του. Ὁ Ἰσίδωρος καθαιρέθηκε καί ἐγκλείσθηκε στή μονή Τσουντώφ, ἀλλά κατόρθωσε νά διαφύγη στό Τβέρ (15 Σεπτ. 1441). Ἐκεῖ συνελήφθη πάλιν καί φυλακίσθηκε, ἀλλά καί πάλιν διέφυγε (4 Μαρτ. 1442), γιά νά καταλήξη τελικῶς στή Ρώμη. Ἡ ἕνωση τῆς Φλωρεντίας καταδικάσθηκε ἀπό τή ρωσική σύνοδο, *ὁ δέ Ἰσίδωρος ὑπῆρξε ὁ τελευταῖος ἕλληνας μητροπολίτης Ρωσίας*. Στόν καρδινάλιο πλέον Ἰσίδωρο ἀνατέθηκε ἀπό τόν παπικό θρόνο ἡ ἐφαρμογή τοῦ *"Ὅρου"* τῆς ἑνώσεως στό Βυζάντιο καί στή Ρωσία, ἀφοῦ ὁ πατριάρχης Κπόλεως Μητροφάνης, παρά τίς καταβληθεῖσες προσπάθειες, δέν μποροῦσε νά ἐπιτύχη κάτι θετικό γιά τήν ἐπιβολή τῆς ἑνώσεως. Ὁ πατριαρχικός θρόνος μετά ἀπό διετῆ περίπου χηρεία περιῆλθε στόν ἐπίσης ἑνωτικό Γρηγόριο Μάμμα (1445-1450). Ἡ *Διάσκεψη ἑνωτικῶν καί ἀνθενωτικῶν* στό παλάτι τοῦ Ξυλαλᾶ (1445) δέν κατέληξε σέ κάποια προσέγγιση. Ἡγέτης τῶν ἀνθενωτικῶν ἦταν ὁ Γεώριος Σχολάριος, ὁ μετά τήν ἅλωση πατριάρχης Γεννάδιος, ὁ ὁποῖος μέ πραγματεῖες του ἀντέκρουσε τήν περί τοῦ filioque διδασκαλία.

Ὁ Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, ὁ ὁποῖος ἀνῆλθε στόν θρόνο μετά τόν θάνατο τοῦ Ἰωάννη Η΄ (17 Ὀκτ. 1448), ἔστρεψε τήν προσοχή του στήν ὀργάνωση τοῦ ἀγώνα γιά τή σωτηρία τῆς βασιλεύουσας. Τό ζήτημα τῆς ἑνώσεως τῆς Φλωρεντίας τόν ἀπασχόλησε μόνο σέ συνάρτηση πρός τόν ἀγώνα αὐτό, γι'αὐτό καί, χωρίς νά ἀναμιχθῆ στίς ἐκκλησιαστικές ἀντιθέσεις, ἤλπιζε στή βοήθεια τῆς Δύσεως. Ὁ πατριάρχης Γρηγόριος Μάμμας ἀπέτυχε νά προωθήση μία συμβιβαστική λύση, μετά δέ τήν ἐκθρόνισή του (1450) ἀναγκάσθηκε νά καταφύγη στή Ρώμη. Οἱ μετριοπαθεῖς ἀνθενωτικοί ἀπέρριπταν κατηγορηματικά τόν *"Ὅρον"* τῆς ἑνώσεως τῆς Φλωρεντίας, ἀλλά, διαισθανόμενοι τίς ἐθνικές ἀνάγκες, συγκρότησαν *"Σύναξιν"* στήν Κπολη καί συνέταξαν Ἐπιστολή πρός τόν πάπα, τήν ὁποία ἀπέστειλαν μέ τόν αὐτοκρατορικό ἀπεσταλμένο Ἀνδρόνικο Βρυέννιο. Μέ τήν ἐπιστολή αὐτή ζητοῦσαν τή συγκρότηση μιᾶς νέας κανονικῆς Συνόδου στήν Κπολη μέ ὀλιγομελεῖς ἀντιπροσωπίες Λατίνων καί Ὀρθοδόξων (1451) γιά μία νέα διευθέτηση τοῦ ζητήματος τῶν ἐκκλησιαστικῶν διαφορῶν. Οἱ αὐστηροί ὅμως ἀνθενωτικοί δέν δέχθηκαν τήν πρόταση αὐτή καί ἀντέδρασαν. Ὁ πάπας Νικόλαος Ε΄ (1447-1455) ἐπέμεινε στήν ἄμεση

ἐφαρμογή τῆς ἑνώσεως τῆς Φλωρεντίας καί ζήτησε τήν ἀποκατάσταση τοῦ ἐκθρονισμένου ἑνωτικοῦ πατριάρχη Γρηγορίου Μάμμα. Στήν Κπολη ἀπεστάλη ἀπό τόν πάπα καί ὁ πρώην μητροπολίτης Ρωσίας καρδινάλιος Ἰσίδωρος (1452), ἀλλά οἱ ἀνθενωτικοί ἐπωφελήθηκαν ἀπό τή μεταστροφή στήν Ὀρθοδοξία κάποιου ἀνεπίσημου ἀπεσταλμένου τῶν Χουσσιτῶν τῆς Πράγας Κωνσταντίνου Πλάστρη γιά νά ἀποδοκιμάσουν καί πάλιν μέ ἐγκύκλια ἐπιστολή τήν ἕνωση τῆς Φλωρεντίας, *κάλεσαν δέ ὅλους τούς χριστιανούς τῆς Δύσεως νά δεχθοῦν τήν ὀρθόδοξη πίστη*. Ἐν τούτοις, στίς 12 Δεκεμβρίου 1452 τελέσθηκε λειτουργία στόν ναό τῆς Ἁγίας Σοφίας ἀπό τόν καρδινάλιο Ἰσίδωρο, στήν ὁποία παρίστατο καί ὁ αὐτοκράτορας μέ πολλούς πολιτικούς ἀξιωματούχους. Κατά τή λειτουργία αὐτή μνημονεύθηκαν προφανῶς τά ὀνόματα τοῦ πάπα Νικολάου Ε΄ καί τοῦ ἐκθρονισμένου πατριάρχη Γρηγορίου Μάμμα, ἀναγνώσθηκε δέ ὁ "*Ὅρος*" τῆς ἑνώσεως τῆς Φλωρεντίας ὡς μία προσωρινή λύση μέχρι τήν ἀπώθηση τοῦ τουρκικοῦ κινδύνου, ὁπότε τό ὅλο ζήτημα τῆς ἑνώσεως θά ἀναθεωρεῖτο. Στίς 29 Μαΐου 1453 ἡ Πόλη ἔπεσε, ἡ δέ ἄνοδος στόν θρόνο τοῦ ἀνθενωτικοῦ Γενναδίου Σχολαρίου (1453-1456, 1458-1463) ἔκλεισε ὁριστικά κάθε συζήτηση γιά τήν ἕνωση τῆς Φλωρεντίας. Βεβαίως, ὁ παπικός θρόνος δραματιζόταν πάντοτε τήν ὑποταγή τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἀλλά μέ τήν ἀμετακίνητη ἐμμονή στό παπικό πρωτεῖο ἀφ ἑνός μέν δέν μπόρεσε νά κερδίση τήν ὀρθόδοξη Ἀνατολή, ἀφ' ἑτέρου δέ ἀπώλεσε καί μεγάλο μέρος τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ του σώματος στή Δύση κατά τήν προτεσταντική Μεταρρύθμιση.

5. Σχέσεις πρός τίς Ἀρχαῖες Ἀνατολικές Ἐκκλησίες

Τό χριστολογικό ζήτημα ὑπῆρξε, ὅπως εἴδαμε (Ἐκκλ. Ἱστορία, Α΄, 582 κέξ.), σοβαρό ἐρέθισμα γιά τίς ὀξύτατες ἀντιπαραθέσεις δύο διαφορετικῶν θεολογικῶν παραδόσεων, *τῆς Ἀντιοχειανῆς καί τῆς Ἀλεξανδρινῆς*, οἱ ὁποῖες εἶχαν διαφορετικές φιλοσοφικές προϋποθέσεις καί ἀκολουθοῦσαν διαφορετική μεθοδολογία τόσο στήν ἑρμηνεία, ὅσο καί στήν περιγραφή τῆς ἑνώσεως τῆς *θείας* καί τῆς *ἀνθρωπίνης* φύσεως στό πρόσωπο τοῦ Υἱοῦ καί Λόγου τοῦ Θεοῦ. Οἱ Γ΄ καί Δ΄ Οἰκουμενικές σύνοδοι (431, 451) συγκλήθηκαν, λειτούργησαν καί ἔλαβαν τίς ἀποφάσεις τους σέ περιόδους ὀξυτάτης ἀντιπαραθέσεως τῶν δύο θεολογικῶν παραδόσεων, γι'αὐτό καί ἡ ἐφαρμογή τῶν δογματικῶν τους *Ὅρων* στή ζωή τῆς Ἐκκλησίας ἀντιμετώπισε σοβαρά προβλήματα ἀπό τίς ἀντιδράσεις τῆς μιᾶς ἤ τῆς ἄλλης παραδόσεως. Βεβαίως, καί οἱ δύο θεολογικές παραδόσεις ὑποστήριζαν ὅτι στό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ ἑνώθηκε ἡ τέλεια θεία φύση τοῦ Λόγου μέ τήν τέλεια ἀνθρωπίνη φύση, *ἀλλά, ἐνῶ συμφωνοῦσαν στό "τί" ἔγινε κατά τήν ἐνανθρώπηση, διαφωνοῦσαν στό "πῶς" ἔγινε καί "πῶς"*

λειτουργοῦσε στό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ ἡ ἕνωση τῶν δύο φύσεων. Στή διαφωνία τους αὐτή συνέτεινε καί ἡ διαπιστωμένη διαφοροποίηση τῶν δύο θεολογικῶν παραδόσεων ὡς πρός τήν κατανόηση τῶν κρισίμων γιά τό ζήτημα αὐτό θεολογικῶν ὅρων (*οὐσία, φύσις, ὑπόστασις, πρόσωπον*), οἱ ὁποῖοι εἶχαν φορτισθῆ μέ συγκεκριμένο περιεχόμενο κατά τήν περίοδο τῶν *τριαδολογικῶν ἐρίδων* τοῦ Δ΄ αἰώνα καί ἔπρεπε νά προσαρμοσθοῦν στή νέα προβληματική τοῦ *χριστολογικοῦ ζητήματος.* Τά ὅρια μεταξύ τῆς *ὀρθοδοξίας* καί τῆς *κακοδοξίας* στή διατύπωση τῆς πίστεως καθίσταντο σχεδόν ἀδιόρατα καί στούς κορυφαίους ἀκόμη ἐκπροσώπους τῶν δύο θεολογικῶν παραδόσεων, ἀφοῦ ἡ ὁρολογία τῆς μιᾶς πλευρᾶς διαμορφωνόταν κυρίως ἀπό τήν ἀντίθεση ἤ ἀκόμη καί τήν καχυποψία ἔναντι τῆς θεολογικῆς ὁρολογίας τῆς ἄλλης πλευρᾶς. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό λ.χ. ὁ ἐκπρόσωπος τῆς ἀντιοχειανῆς παραδόσεως Νεστόριος ἀναθεματίσθηκε ἀπό τήν Γ΄ *Οἰκουμενική* σύνοδο (431) ὡς αἱρετικός, καίτοι ὁ μέν πολέμιός του Κύριλλος Ἀλεξανδρείας θά ἦταν ἕτοιμος νά βεβαιώση τήν ὀρθοδοξία του, ἄν ὅμως ὁμολογοῦσε τήν παρθένο Μαρία *"Θεοτόκον"*, ὁ δέ Νεστόριος θά ἦταν ἕτοιμος νά ὑπογράψη ἕνα βασικό θεολογικό κείμενο τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου (451), ὅπως τόν *"Τόμον"* τοῦ Λέοντα Ρώμης, ἄν καλεῖτο νά τό δεχθῆ.

Ἐν τούτοις, οἱ δογματικές ἀποφάσεις τῶν Γ΄ καί Δ΄ Οἰκουμενικῶν συνόδων ἔδειξαν ἰδιαίτερη εὐαισθησία γιά τήν ἀπόκρουση τῶν ἀτυχῶν ἤ καί ἐσφαλμένων θέσεων τῶν ἀκραίων ὀπαδῶν τῶν δύο θεολογικῶν παραδόσεων, χωρίς νά ἐνθαρρυνθῆ προηγουμένως ἕνας νηφάλιος καί ἐποικοδομητικός θεολογικός διάλογος γιά τήν ἀναγωγή τῶν διαφωνιῶν αὐτῶν στήν ἐμπειρική βίωση τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως ἀπό τό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ σπουδή στήν ἐκφώνηση τῶν ἀναθεμάτων ἀπό τίς δύο πλευρές δημιούργησε κλίμα φανατισμοῦ τόσο κατά τή διάρκεια τῶν ἐργασιῶν, ὅσο καί μετά τήν ὁλοκλήρωση τοῦ ἔργου τῶν ἀνωτέρω Οἰκουμενικῶν συνόδων. *Στήν Γ΄ Οἰκουμενική σύνοδο ἀρνήθηκαν νά συμμετάσχουν οἱ ἀρχιερεῖς τῆς ἀντιοχειανῆς παραδόσεως, ἐνῶ ἀπό τή Δ΄ Οἰκουμενική σύνοδο ἀποχώρησαν ὅλοι σχεδόν* (πλήν δεκατριῶν) *οἱ ἀρχιερεῖς τῆς δικαιοδοσίας τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας.* Τό ἐσωτερικό σχίσμα τῶν ἀρχιερέων τῶν συνόδων αὐτῶν ἐπεκτάθηκε καί στά ἀντίστοιχα ἐκκλησιαστικά σώματα. Ἐνῶ ὅμως τό σχίσμα τῆς Γ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου καταβλήθηκε προσπάθεια νά θεραπευθῆ ἀμέσως μέ τήν κοινή ἀποδοχή ἔστω μιᾶς ἐλάχιστης βάσεως συμφωνίας (*"Ὅροι τῶν Διαλλαγῶν"*, 433), τό σχίσμα τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου ἀντιμετωπίσθηκε τόσο ἀπό τήν Πολιτεία, ὅσο καί ἀπό τήν Ἐκκλησία τοῦ Βυζαντίου γιά μία ὁλόκληρη ἑκαντοταετία (451-553) μέ ἀντιφατικούς τρόπους, οἱ ὁποῖοι διευκόλυναν τήν ἀπόσχιση μεγάλων ὁμάδων τοπικῶν κυρίως πληθυσμῶν *τῆς Ἀρμενίας, τῆς Αἰγύπτου, τῆς Συρίας καί τῆς Ἀραβίας* ἀπό τό σῶμα τῆς Ἐκκλη-

σίας ('Εκκλ. Ἱστορία, Α', 723-734) καί τήν ὀργάνωση ἀνεξαρτήτων ἱεραρχιῶν γιά τούς 'Αντιχαλκηδονίους τῶν περιοχῶν αὐτῶν. 'Από τά μέσα ἤδη τοῦ ΣΤ' αἰώνα εἶχαν διαμορφωθῆ οἱ προχαλκηδόνιες ἤ ἀντιχαλκηδόνιες Ἐκκλησίες μέ ἰδιαίτερη ἱεραρχία, κλῆρο, μοναχισμό, θεολογία καί πνευματικότητα, ὀργανώθηκαν δέ μέ κριτήριο τίς ἀντίστοιχες δικαιοδοσίες τῶν ὀρθοδόξων Πατριαρχείων, ἤτοι **α**) ὡς *'Αρμενική 'Εκκλησία* στίς ἐπαρχίες τῆς Μεγάλης καί τῆς Μικρῆς 'Αρμενίας, **β**) ὡς *Κοπτική 'Εκκλησία* στήν περιοχή τῆς Αἰγύπτου (Aegupt-gupt=κόπτης=αἰγύπτιος), μέ τήν ὁποία συνδέθηκε καί ἡ *Αἰθιοπική 'Εκκλησία*, καί γ) ὡς *Συροϊακωβική ἤ 'Ιακωβιτική 'Εκκλησία* στήν περιοχή Συρίας, Μεσοποταμίας καί 'Αραβίας, μέ τήν ὁποία συνδέθηκαν ἀργότερα καί οἱ *Χριστιανοί τοῦ Μαλαμπάρ τῶν 'Ινδιῶν*. Συγχρόνως, στήν περιοχή τῆς 'Α. Συρίας καί τῆς Μεσοποταμίας εἶχε διαμορφωθῆ ἀπό τούς ἀκραίους ὀπαδούς τοῦ Νεστορίου μία ἀκμαία **Νεστοριανική** 'Εκκλησία, ἡ ὁποία ἀπέρριπτε τῆς ἀποφάσεις τῆς Γ' Οἰκουμενικῆς συνόδου, ἐπέμενε στήν παράδοση τῶν μεγάλων ἀντιοχειανῶν θεολόγων Διοδώρου Ταρσοῦ, Θεοδώρου Μοψουεστίας, Θεοδωρήτου Κύρου, Νεστορίου κ.ἄ. καί ἀνέπτυξε τή θεολογία αὐτή στά μεγάλα πνευματικά κέντρα τῆς Μεσοποταμίας ("Εδεσσα, Νίσιβις, Σελεύκεια Κτησιφών=Βαγδάτη).

Ἡ παρακολούθηση τῶν πνευματικῶν αὐτῶν ζυμώσεων σέ ὁλόκληρη σχεδόν τήν ἀνατολική περιφέρεια τῆς αὐτοκρατορίας ἦταν ἀδύνατη, ἀλλά καί οἱ ποκίλες τραγικές συνέπειές τους συνειδητοποιήθηκαν πληρέστερα μόνο μετά τήν ἀπόσχιση τῶν ὁμάδων αὐτῶν ἀπό τήν ἑνότητα τῆς 'Εκκλησίας. Τά συνήθως καταπιεστικά, ἀλλά πάντοτε ἀντιφατικά μέτρα τῆς βυζαντινῆς Πολιτείας ἐναντίον τῶν ὁμάδων αὐτῶν διαμόρφωσαν τό ἐνδιάθετο μίσος τους ἔναντι τῆς πολιτικῆς τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα καί τῆς αὐτοκρατορίας γενικότερα, ἐνῶ ἡ ὀρθόδοξη ἱεραρχία τῶν περιοχῶν αὐτῶν, ἡ ὁποία ἀποδοκιμαζόταν ὡς "*μελχιτική*" (=πιστή στόν βασιλιά τοῦ βυζαντίου), ἀποδείχθηκε δυσκίνητη ἤ καί ἀνίκανη νά ἐλέγξη τήν κατάσταση. Ἡ *Νεστοριανική ἱεραρχία* μέ τήν ἀκτινοβολία τῶν μεγάλων πνευματικῶν της κέντρων στή Μεσοποταμία καί οἱ *'Αντιχαλκηδόνιοι* μέ τόν ἀεικίνητο ἱεραποστολικό ζῆλο τοῦ μοναχισμοῦ τῆς Αἰγύπτου, τῆς Συρίας καί τῆς Παλαιστίνης ἀπέκτησαν τόν πλήρη σχεδόν πνευματικό ἔλεγχο στίς ἀντίστοιχες περιοχές, οἱ ὁποῖες εἶχαν συνδεθῆ μέ τίς μεγάλες ἐμπορικές ὁδούς τοῦ Βυζαντίου πρός τήν 'Ανατολή καί διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στίς βυζαντινοπερσικές σχέσεις. Συνεπῶς, οἱ δύο ἀντίζηλες θεολογικές παραδόσεις *τῶν σχολῶν τῆς 'Αντιοχείας καί τῆς 'Αλεξανδρείας* συνέχισαν τίς ἀντιπαραθέσεις τους καί μετά τή Δ' Οἰκουμενική σύνοδο (451) ὄχι μόνο στά ἐπίσημα πλαίσια τῆς *ἑνωτικῆς πολιτικῆς* τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, ἀλλά καί στό παραμελημένο ἀπό τήν κεντρική διοίκηση σῶμα τῆς αὐτοκρατορίας στίς ἀνατολικές ἐπαρχίες. *Ἡ ἀδιόρατη*

στίς βυζαντινές πηγές περιφερειακή σύγκρουση τῶν δύο θεολογικῶν παραδόσεων παρῆγε ἀπρόβλεπτες παρενέργειες γιά τίς εὐρύτερες προοπτικές τοῦ Βυζαντίου στίς περιοχές αὐτές. Οἱ βίαιοι διωγμοί ἐναντίον τῶν Νεστοριανῶν τῆς Μεσοποταμίας μέ ἀποφάσεις τόσο τῆς κεντρικῆς, ὅσο καί τῆς περιφερειακῆς διοικήσεως, οἱ ὁποῖες ἐνισχύοντο συνήθως καί ἀπό τόν ἀντινεστοριανικό ζῆλο τῶν *ἀντιχαλκηδονίων* ἤ καί τῶν *μονοφυσιτῶν* μοναχῶν, διευκόλυναν ὄχι μόνο τήν ἀνοχή, ἀλλά καί τήν ἀμέριστη συμπάθεια τῶν Περσῶν πρός τούς διωκομένους.

Ὑπό τήν πίεση τῆς ἐχθρικῆς πολιτικῆς τοῦ Βυζαντίου οἱ *Νεστοριανοί* κινήθηκαν πρός τήν Περσία καί ἀνέλαβαν ἤδη κατά τόν Ε΄ αἰώνα ἡγετικές θέσεις ὄχι μόνο στήν πολιτική, ἀλλά καί στή στρατιωτική της ἱεραρχία. Ἡ στρατηγική τῶν βυζαντινοπερσικῶν πολέμων ἀπό τό τέλος τοῦ Ε΄ μέχρι τά μέσα τοῦ Ζ΄ αἰώνα, ὅπως ἐπίσης καί οἱ ἐντυπωσιακές ἐπεκτατικές τάσεις τῶν Περσῶν, προσδιορίσθηκαν κυρίως ἀπό τό ἀντιβυζαντινό σύνδρομο τῶν Νεστοριανῶν, οἱ ὁποῖοι ἐγκαθίδρυαν στίς κατακτώμενες ἀπό τούς Πέρσες περιοχές *νεστοριανική ἱεραρχία*. Ἡ ἀντίδραση τῶν τοπικῶν πληθυσμῶν τῆς Ἀρμενίας, τῆς Συρίας, τῆς Παλαιστίνης καί τῆς Αἰγύπτου ἔναντι τῆς νεστοριανικῆς πολιτικῆς ἐνισχύθηκε ἀπό τό ἀντινεστοριανικό μένος τῶν Ἀντιχαλκηδονίων, οἱ ὁποῖοι μέ τόν ἀγώνα τους ἐναντίον τῶν Νεστοριανῶν κλόνιζαν καί τά ἐρείσματα τῆς περσικῆς κυριαρχίας. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή οἱ κυριότερες χριστιανικές φυλές τῶν *Ἀράβων*, οἱ ὁποῖες κινοῦντο μεταξύ Βυζαντίου καί Περσίας μέ περιστασιακές συμμαχίες πρός τίς δύο πλευρές, προσχώρησαν ἤδη ἀπό τίς ἀρχές τοῦ ΣΤ αἰώνα στήν παράταξη τῶν Ἀντιχαλκηδονίων γιά νά ἐξουδετερώσουν καί τή φιλοπερσική ἀπειλή τοῦ Νεστοριανισμοῦ. Στά πλαίσια αὐτά κατανοοῦνται τόσο οἱ μονομερεῖς ἑνωτικές προσπάθειες πρός τούς Ἀντιχαλκηδονίους ἤ καί ἡ περίεργη πρωτοβουλία τοῦ Ἰουστινιανοῦ νά ἱκανοποιήση τά αἰτήματα τοῦ ἡγέτη τῶν ἀντιχαλκηδονίων Γασανιδῶν Ἀράβων Ἀρέθα (Harith) γιά τήν ἀπόκτηση ἀντιχαλκηδονικῆς ἱεραρχίας (Ἐκκλ. Ἱστορία, Α΄, 723 κἑξ.), ὅσο καί *ἡ ἀπουσία ὁποιασδήποτε συστηματικῆς ἑνωτικῆς προσπάθειας πρός τή δυναμική ὁμάδα τῶν Νεστοριανῶν* τῆς Μεσοποταμίας καί τῆς Περσίας. Οἱ μακροχρόνιες λοιπόν συγκρούσεις τῶν ἀκραίων ὁπαδῶν τῶν δύο θεολογικῶν παραδόσεων ἀφ'ἑνός μέν ἐπιβεβαίωναν ἤ καί ἐνίσχυαν τήν ἐσωτερική συνοχή τῶν ἀντιστοίχων ἐκκλησιαστικῶν σωμάτων, ἀφ'ἑτέρου δέ ἔτρεφαν τήν κοινή ἀπέχθεια πρός τή *δυναστική πολιτική* τοῦ Βυζαντίου, τό ὁποῖο ἔχασε ὁριστικά τά ἀναγκαῖα ἐρείσματα τῆς θρησκευτικῆς συνοχῆς τῶν τοπικῶν πληθυσμῶν στίς εὐαίσθητες περιοχές τῆς Ἀνατολῆς.

Ἡ ἐπέκταση τῶν Ἀράβων στίς περιοχές αὐτές κατά τόν Ζ΄ αἰώνα ἀπέδειξε τίς τραγικές συνέπειες τῶν θρησκευτικῶν συγκρούσεων ὄχι μόνο γιά τήν ἄμυνα τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλά καί γιά τήν ἱστορική πορεία

τῶν *Ἀρχαίων Ἀνατολικῶν Ἐκκλησιῶν*. Οἱ μέν *Νεστοριανοί* ἀπωθήθηκαν τελικῶς στήν Περσία, μετά δέ τή ἀραβική κατάκτηση τῆς Περσίας κινήθηκαν πρός Ἀνατολάς μέχρι τήν Κίνα καί τίς Ἰνδίες, ὅπου ὑπέστησαν σκληρούς διωγμούς ἀπό τούς μεταστραφέντες στόν Ἰσλαμισμό Μογγόλους κατά τούς ΙΔ΄ καί ΙΕ΄ αἰῶνες. Ἀντιθέτως, οἱ Ἀντιχαλκηδόνιες Ἐκκλησίες ἀναγκάσθηκαν νά προσαρμοσθοῦν στή νέα πραγματικότητα τῆς ἀραβικῆς κυριαρχίας, στήν ὁποία ὑπέκυψαν καί οἱ ὀρθόδοξοι πληθυσμοί τῆς Αἰγύπτου, τῆς Συρίας καί τῆς Παλαιστίνης. Ἡ μακραίωνη *συνύπαρξη Ὀρθοδόξων καί Ἀντιχαλκηδονίων* ὑπό τήν κυριαρχία ἤ τήν ἀπειλή τῶν Ἀράβων συντήρησε ἀφ'ἑνός μέν τή συνέχεια τῆς παλαιότερης θεολογικῆς ἀντιπαραθέσεως, ἀφ'ἑτέρου δέ τήν εὐνόητη διαδικασία τῶν ἀλληλεπιδράσεων στήν παραδοσιακή ἐμπειρία τῆς θείας λατρείας καί τῆς ἀσκητικῆς πνευματικότητας. Ἡ νέα αὐτή πραγματικότητα ἀπέκλειε βεβαίως τίς ἐπίσημες θεολογικές ἀντιπαραθέσεις ὑπό τήν αἰγίδα τοῦ Βυζαντίου, ἀλλά διευκόλυνε μία ἀμεσώτερη πλέον ἀλληλογνωριμία, ἡ ὁποία ἐπέτρεπε τήν ἐπανεκτίμηση ὁρισμένων σχηματικῶν γενικεύσεων ἤ καί προλήψεων τῆς παλαιότερης πολεμικῆς θεολογίας τῶν δύο πλευρῶν. Ἡ θεολογία τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, ἡ ὁποία εἶχε διακηρυχθῆ ὡς *κριτήριο ὀρθοδοξίας* ἀπό τίς Ε΄ καί ΣΤ΄ Οἰκουμενικές συνόδους, *λειτουργοῦσε πλέον ὡς κοινό κριτήριο γιά τή διάκριση τῶν ὁρίων μεταξύ τῆς ὀρθοδοξίας καί τῆς αἱρέσεως*. Οἱ Ἀντιχαλκηδόνιες Ἐκκλησίες, καίτοι ἀπό τήν *πολεμική θεολογία* τῶν Ὀρθοδόξων συνεδέοντο πρός τήν αἵρεση τοῦ Μονοφυσιτισμοῦ, εἶχαν τή συνείδηση ὅτι καταδίκαζαν τόσο τόν Νεστοριανισμό, ὅσο καί τόν Μονοφυσιτισμό καί διακήρυσσαν ὅτι παρέμεναν πιστές στή χριστολογική διδασκαλία τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό κατανοεῖται ἡ μομφή τοῦ κορυφαίου δογματικοῦ θεολόγου τοῦ Η΄ αἰώνα Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ ἐναντίον τῶν Ἀντιχαλκηδονίων Ἐκκλησιῶν, ὅτι ἀποσχίσθηκαν ἀπό τήν ἑνότητα τῆς Ἐκκλησίας "*προφάσει τοῦ ἐν Χαλκηδόνι συντάγματος*" καί ὅτι, καίτοι "*τά δέ ἄλλα πάντα ὀρθόδοξοι ὑπάρχοντες*", παραμένουν ὡς αἱρετικές ὁμάδες ἔξω ἀπό τό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας (PG 94, 741) χωρίς πραγματικούς θεολογικούς λόγους ("*προφάσει*"). Ὡστόσο, οἱ ἑνωτικές πρωτοβουλίες κατά τούς μέσους καί τούς ὕστερους βυζαντινούς χρόνους ὑπῆρξαν *περιστασιακές* καί ἀπευθύνθηκαν σέ ὁρισμένες μόνο Ἀντιχαλκηδόνιες Ἐκκλησίες (*Ἀρμενική, Συροϊακωβιτική*), ἀφοῦ ἦταν πλέον ἀδύνατος ὁ διάλογος μέ τήν *Κοπτική* καί τήν *Αἰθιοπική Ἐκκλησία*.

α΄. Ἀρμενική Ἐκκλησία

Οἱ **Ἀρμένιοι** προσχώρησαν στόν ἀντιχαλκηδονισμό, ὅπως εἴδαμε (Ἐκκλ. Ἱστορία, Α΄, 359 κἑξ.), κατά τόν ΣΤ΄ αἰώνα, ἀλλά οἱ βυζαντινο-

περσικοί πόλεμοι δέν ἐπέτρεψαν ὀργανωμένες ἑνωτικές πρωτοβουλίες. Ὁ αὐτοκράτορας Ἡράκλειος (610-641) συγκάλεσε μία διάσκεψη ὀρθοδόξων καί ἀρμενίων ἐπισκόπων στή Θεοδοσιούπολη (633), στήν ὁποία ἐπῆλθε πλήρης θεολογική συμφωνία καί διακηρύχθηκε ἡ ἐπί τῇ βάσει τοῦ Μονοθελητισμοῦ ἀποκατάσταση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἑνότητας. Ἡ κατάκτηση ὅμως τῆς Ἀρμενίας ἀπό τούς Ἄραβες (641) συνετέλεσε στήν ἐκ νέου ἀπόσχιση τῶν Ἀρμενίων, οἱ ὁποῖοι καταδίκασαν καί πάλιν τήν *Δ΄ Οἰκουμενική σύνοδο (650). Ὁ καθολικός τῶν Ἀρμενίων Ἰωάννης Γ΄* (717-729) σέ σύνοδο στό Μαναζκέρτ (719 ἤ 727) δέχθηκε τήν Δ΄ Οἰκουμενική σύνοδο, ἀλλά ἐπέμεινε στήν κυριλλική φράση *"μία φύσις τοῦ Λόγου σεσαρκωμένη"*. Βεβαίως, οἱ ἀρμένιοι ἐπίσκοποι κατά τή χειροτονία τους ἀποκήρυσσαν τόν αἱρεσιάρχη Εὐτυχῆ, ἡ δέ ἐπίσημη χριστολογική διδασκαλία τῶν Ἀρμενίων ἐλάχιστα ἀπέκλινε τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας. Ὅταν ὁ ἡγεμόνας Ἀσούτ ἀναγνωρίσθηκε ἀπό τό χαλίφη τῶν Ἀράβων ὡς ὑποτελής βασιλιάς τῇ Ἀρμενίας καί ἵδρυσε τή δυναστεία τῶν Βαγρατιδῶν (856-1071), ὁ πατριάρχης Κπόλεως Φώτιος μέ ἐπιστολή πρός τόν Ἀσούτ καί τόν καθολικό τῶν Ἀρμενίων Ζαχαρία (855-877) προέτεινε τήν ἕνωση. Ὁ κομιστής τῶν ἐπιστολῶν μητροπολίτης Νικαίας Ἰωάννης παρέστη στή συγκληθείσα στό Σχιρακαβάν σύνοδο τῶν ἀρμενίων ἐπισκόπων, στήν ὁποία καταδικάσθηκε πάλιν ὁ αἱρεσιάρχης Εὐτυχής καί ἀποφασίσθηκε ἡ ἀποκατάσταση τῆς κοινωνίας Ὀρθοδόξων καί Ἀρμενίων, ἀλλά ἡ συνταχθεῖσα Ὁμολογία πίστεως ἦταν ἀσαφής. Τόν ἐνθουσιασμό του γιά τή θεολογική αὐτή συμφωνία διακήρυξε ὁ πατριάρχης Κπόλεως Φώτιος στήν περίφημη ἐγκύκλια ἐπιστολή (867) πρός τούς πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς: *"Οἱ τήν Ἀρμενίαν οἰκοῦντες, τῷ τῶν Ἰακωβιτῶν πάλαι ἐνισχυμένοι δυσσεβήματι καί πρός τό ὀρθόν τῆς εὐσεβείας ἀπαυθαδιαζόμενοι κήρυγμα, ἀφ'οὗπερ ἡ πολυάνθρωπος ἐκείνη καί ἁγία τῶν πατέρων ἡμῶν κατά Χαλκηδόνα συνεκροτήθη σύνοδος, τήν μακράν ἐκείνην πλάνην ἀποθέσθαι ἐνεδυναμώθησαν. Καί λατρεύει σήμερον καθαρῶς καί ὀρθοδόξως ἡ τῶν Ἀρμενίων λῆξις τήν τῶν χριστιανῶν λατρείαν, Εὐτυχῆ τε καί Σεβῆρον καί Διόσκορον καί τούς κατά τῆς εὐσεβείας πετροβόλους Πέτρον καί τόν Ἀλικαρνασέα Ἰουλιανόν καί πᾶσαν αὐτῶν τήν πολύσπορον διασποράν ὡς ἡ Καθολική Ἐκκλησία μυσαττομένη καί δεσμοῖς ἀλύτοις τοῦ ἀναθέματος ὑποβάλλουσα"* (Ἰω. Καρμίρη, Τά δογματικά καί συμβολικά μνημεῖα., 231 κἑξ.).

Ἐν τούτοις, τό περιεχόμενο τῆς θεολογικῆς συμφωνίας δέν ἐφαρμόσθηκε μέ συνέπεια στήν ἐκκλησιαστική πράξη, ὁ δέ πατριάρχης Κπόλεως Νικόλαος Α΄ ὁ Μυστικός ἀνέλαβε νέα ἑνωτική πρωτοβουλία πρός τόν γιό καί διάδοχο τοῦ Ἀσούτ καθολικό τῶν Ἀρμενίων Σεμπάτιο. Οἱ ἑνωτικές προσπάθειες συνεχίσθηκαν χωρίς σοβαρές ἀντιθέσεις. Ἡ κατάλυση τοῦ κράτους τῶν Ἀρμενίων ἀπό τούς Σελτζουκίδες Τούρκους (1071) δέν

ἀνέστειλε τίς ἑνωτικές προσπάθειες, ἀφοῦ ὁ ἀρμένιος δομέστικος τοῦ Βυζαντίου Φιλάρετος Βραχάμιος ἵδρυσε ἀνεξάρτητη ἡγεμονία στήν Κιλικία ὑπό τή βυζαντινή ἐπικυριαρχία. Ἡ ἐπέκταση τοῦ κράτους τῶν Ἀρμενίων θορύβησε βεβαίως τούς βυζαντινούς, ὁ δέ Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνός (1081-1118) συνέγραψε πραγματεία γιά τήν ἀπόδειξη τῆς ὀρθότητας τοῦ Ὅρου τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου (Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, 1897, 116 κέξ.). Ὁ μητροπολίτης Νικαίας Εὐστράτιος συνέταξε κατά τόν ΙΑ΄ αἰώνα *Λόγον κατά Ἀρμενίου*, ἀλλά χρησιμοποίησε, ὅπως εἴδαμε, ὁρισμένες νεστοριανίζουσες ἐκφράσεις. Ὁ αὐτοκράτορας Μανουήλ Α΄ Κομνηνός (1143-1180) ἀναγκάσθηκε νά ἐκστρατεύση ἐναντίον τῶν Ἀρμενίων γιά τή διασφάλιση τῶν ἐδαφῶν τῆς αὐτοκρατορίας καί τήν ἀποκατάσταση τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας στήν Κιλικία. Οἱ πολιτικές αὐτές ἐξελίξεις εὐνοοῦσαν νέες ἑνωτικές ἀπόπειρες. Ὁ αὐτοκράτορας ἄρχισε διαπραγματεύσεις μέ τόν καθολικό Γρηγόριο Γ΄ (1113-1166) καί τόν ἀδελφό καί διάδοχό του Ναρσῆ Δ΄ (1166-1173). Ἡ ἐκδηλωθεῖσα ἀπό τούς "Καθολικούς" τῶν Ἀρμενίων ἐπιθυμία γιά τήν ἕνωση ἐνθάρρυνε τόν αὐτοκράτορα νά ζητήση ἀπό τόν Γρηγόριο Γ΄ τήν ἀποστολή τοῦ Ναρσῆ στήν Κπολη, ἀλλά ὁ θάνατος τοῦ Γρηγορίου Γ΄ ἀνάγκασε τόν Μανουήλ νά ἀποστείλη στήν Ἀρμενία τόν *μάγιστρο Θεωριανό*, συνοδευόμενο ἀπό τόν ἀρμένιο μοναχό τῆς παρά τή Φιλιππούπολη τῆς Θράκης ἀρμενικῆς μονῆς Ἀτμάν καί ἄλλους ὀρθοδόξους ἐκπροσώπους (1170). Οἱ συζητήσεις μέ τούς ἀρμενίους ἐπισκόπους κατέδειξαν ἀφ'ἑνός μέν τήν ἐγγύτητά τους στήν ὀρθόδοξη πίστη, ἀφ'ἑτέρου δέ τίς ἀντικειμενικές δυσχέρειες γιά τήν πραγματοποίηση τῆς ἑνώσεως.

Κατά τίς θεολογικές συζητήσεις, οἱ ὁποῖες διασώθηκαν σέ κείμενο ὑπό τόν τίτλο "*Διάλεξις*" (PG 133, 233 κέξ.) ὁ καθολικός Ναρσῆς Δ΄ δέχθηκε: **α**) νά ἀναγνωρίση τόν Ὅρο τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου ("*ἐγώ τοῦτον ἀναγνούς τόν Ὅρον, οὐδέν ἐναντίον τῆς ὀρθοδόξου πίστεως εὕρηκα*"), **β**) νά ἀναθεματίση "*Εὐτυχέα τε καί Διόσκορον, πρός δέ καί Σεβῆρον καί Τιμόθεον τόν Αἴλουρον καί πάντας τούς κατ'αὐτῆς καταφλυαρήσαντας*", γ) νά διευκρινήση τήν πίστη τῆς Ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας ἔναντι τῶν συνήθων παρανοήσεων γιά ἐκτροπή στόν εὐτυχιανικό μονοφυσιτισμό: "*Λέγομεν μίαν φύσιν εἰς Χριστόν, οὐ κατά τόν Εὐτυχέα συγχέοντες, οὔτε κατά τόν Ἀπολινάριον ἐλαττοῦντες, ἀλλά κατά Κύριλλον τόν Ἀλεξανδρείας ἐν ὀρθοδοξίᾳ, ἅτινα ἔγραψεν ἐν τῇ βίβλῳ αὐτοῦ κατά Νεστορίου, ὅτι μία ἐστίν ἡ φύσις τοῦ Λόγου σεσαρκωμένη*", **δ**) νά ἑρμηνεύση τή χρήση τῆς "*μονο-φυσιτικῆς*" ὁρολογίας κατά τόν *Ὅρο* τῆς Ε΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου (553), τονίζοντας ὅτι "*ἐγώ μίαν φύσιν κατά τήν ἀδιάσπαστον λέγω ἕνωσιν, ἵνα μή εἰς δύο μερισθῇ Χριστούς ὁ Χριστός*", καί **ε**) νά συναριθμήση τήν Δ΄ Οἰκουμενική σύνοδο μέ τίς ἑπτά Οἰκουμε-

νικές συνόδους *(στήν προσωπική έπιστολή του πρός τόν αὐτοκράτορα)*, καίτοι θεωροῦσε ἀναγκαία τήν ἐξασφάλιση τῆς συμφώνου γνώμης τῶν ἀρμενίων ἐπισκόπων, ὅπως ἔγραφε *στήν ἐπίσημη ἐπιστολή του* πρός τόν αὐτοκράτορα.

Ὁ Θεωριανός κατά τήν ἐπιστροφή του στήν Κπολη κόμισε δύο ἐνθαρρυντικές ἐπιστολές τοῦ καθολικοῦ τῶν Ἀρμενίων πρός τόν αὐτοκράτορα καί τόν πατριάρχη Μιχαήλ Γ΄ (1170-1178), οἱ ὁποῖοι ἀπέστειλαν πάλιν τόν Θεωριανό (1172) γιά τή συνέχιση τῶν διαπραγματεύσεων καί μέ ἐπιστολές προέτρεπαν τόν Ναρσῆ νά ἀγωνισθῆ ὑπέρ τῆς ἑνώσεως. Οἱ ὅροι τῆς ἑνώσεως καταγράφηκαν σέ εἰδικό κείμενο, τό ὁποῖο εἶχε ἐπιδοθῆ στόν Θεωριανό. Οἱ Ἀρμένιοι ἔπρεπε **α)** νά ὁμολογήσουν στόν Χριστό ἕνα πρόσωπο, μία ὑπόσταση ἐκ δύο φύσεων, ἑνωμένων *ἀχωρίστως, ἀδιαιρέτως, ἀσυγχύτως καί ἀτρέπτως*, καί δύο θελήσεις, **β)** νά ἀναθεματίσουν τούς Εὐτυχῆ, Διόσκορο, Σεβῆρο, Τιμόθεο Αἴλουρο καί τούς ὀπαδούς τους, γ) νά ἀφαιρέσουν ἀπό τόν τρισάγιο ὕμνο τή θεοπασχητική φράση *"ὁ σταυρωθείς δι'ἡμᾶς"*, **δ)** νά δεχθοῦν τίς ἑπτά Οἰκουμενικές συνόδους, **ε)** νά συνεορτάζουν μέ τούς ὀρθοδόξους τίς *δεσποτικές* καί τίς *θεομητορικές* ἑορτές, **στ)** νά μή χρησιμοποιοῦν στή θ. εὐχαριστία ἄζυμο ἄρτο καί ὁρισμένα ἄλλα δευτερεύουσας σημασίας ἐκκλησιαστικά ἔθιμα. Τούς ὅρους αὐτούς δέν δέχθηκαν ὅλοι οἱ Ἀρμένιοι, ὁ δέ ἐπελθών θάνατος τοῦ καθολικοῦ Ναρσῆ Δ΄ (1173) ἀνέκοψε τόν ἐνθουσιασμό γιά τήν ἕνωση. Ὁ διαδεχθείς τόν Ναρσῆ Γρηγόριος Δ΄ (1173-1193) συνέχισε τίς ἑνωτικές συζητήσεις μέ ἐπιστολές του πρός τόν αὐτοκράτορα καί τόν πατριάρχη Κπόλεως (1174), ζήτησε δέ τόν περιορισμό τῶν ὅρων μόνο στά *δογματικά ζητήματα*. Πράγματι, ὁ αὐτοκράτορας ἔπεισε τόν πατριάρχη καί τήν Ἐνδημοῦσα σύνοδο νά περιορίσουν τούς ὅρους μόνο στό χριστολογικό ζήτημα (1177). Ὁ καθολικός Γρηγόριος Δ΄ συγκάλεσε σύνοδο 33 ἀρμενίων ἐπισκόπων στό Ρουμ-καλέ (1179), ἡ ὁποία μέ ἐπιστολές πρός τόν αὐτοκράτορα καί τόν πατριάρχη ὁμολόγησε τή συμφωνία τῆς πίστεως, ἀλλά ὁ θάνατος τοῦ αὐτοκράτορα καί τοῦ πατριάρχη ἀνέκοψαν τή συνέχεια.

Ὁ αὐτοκράτορας Ἀλέξιος Γ΄ Ἄγγελος (1195-1203) καί ὁ ἡγεμόνας τῶν Ἀρμενίων Λέων Β΄ ἀνανέωσαν τίς ἑνωτικές συζητήσεις. Σύνοδος τῶν ἀρμενίων ἐπισκόπων στήν Ταρσό (1196) δέχθηκε τούς ὅρους τῶν βυζαντινῶν, ἀλλά οἱ συνεχισθεῖσες κατά τό ἑπόμενο ἔτος συζητήσεις στήν Κπολη προσέκρουσαν στό ἀδιέξοδο τῶν ὑπερβολικῶν ἀξιώσεων. Πράγματι, καίτοι κατά τίς θεολογικές συζητήσεις διαπιστώθηκε συμφωνία στό χριστολογικό δόγμα, ἐν τούτοις οἱ βυζαντινοί ἐπέστρεψαν στούς ἐπαχθεῖς ὅρους τοῦ Θεωριανοῦ καί ἀξίωσαν ἀπό τούς Ἀρμενίους: **α)** νά ἀναθεματίσουν ὁποιονδήποτε ἐπέμενε στήν ὁρολογία τῆς *"μιᾶς φύσεως"* γιά τό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, **β)** νά ὁμολογήσουν ἕνα καί τό αὐτό πρόσω-

πο στόν Χριστό, γ) νά ἀπαλείψουν ἀπό τόν τρισάγιο ὕμνο τή φράση "*ὁ σταυρωθείς δι'ἡμᾶς*", δ) νά δεχθοῦν τή *συναρίθμηση* τῶν ἑπτά Οἰκουμενικῶν συνόδων, ε) νά ἑορτάζουν τή Γέννηση τοῦ Χριστοῦ στίς 25 Δεκεμβρίου, τά Θεοφάνεια στίς 6 Ἰανουαρίου καί τόν Εὐαγγελισμό τῆς Θεοτόκου στίς 25 Μαρτίου, στ) νά χρησιμοποιοῦν ἔνζυμο ἄρτο καί νά ἀναμιγνύουν ὕδωρ στόν οἶνο τῆς θ. εὐχαριστίας, ζ) νά παρασκευάζουν τό ἅγιο μύρο μέ ἔλαιο ἀπό ἐλαία, καί η) νά δεχθοῦν τό δικαίωμα τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα νά ἐκλέγη τόν "Καθολικό" τῶν Ἀρμενίων. Ἀπό τούς ὅρους αὐτούς ἔγιναν δεκτοί ἀπό τούς Ἀρμενίους μόνο οἱ *δύο πρῶτοι*, ἐνῶ δόθηκε ἡ ὑπόσχεση γιά τήν ἀποδοχή τῶν ἑπτά Οἰκουμενικῶν συνόδων. Ὑπό τίς προϋποθέσεις αὐτές, ἰδιαίτερα δέ ὡς πρός τήν ἐκλογή τοῦ "Καθολικοῦ", οἱ ἑνωτικές προσπάθειες ἀπέτυχαν.

Ἡ ἵδρυση ὅμως διά τῶν σταυροφοριῶν τοῦ λατινικοῦ κράτους τῆς Ἀντιοχείας εὐνόησε τήν προσέγγιση *Λατίνων* καί *Ἀρμενίων*, ὁ δέ ἡγεμόνας τῶν Ἀρμενίων Λέων Β΄ προσέφερε πλέον στόν πάπα Κελεστίνο καί στόν αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας Ἑρρίκο ΣΤ΄ τήν ἕνωση ἔναντι τῆς ἀναγνωρίσεως σέ αὐτόν τοῦ τίτλου τοῦ βασιλιᾶ (1198). Πράγματι, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Μαγεντίας Κορράδος ἔφερε στήν Ταρσό βασιλικό στέμμα, μέ τό ὁποῖο ἔστεψε τόν Λέοντα, ἡ ἕνωση δέ αὐτή, καίτοι δέν ἀναγνωρίσθηκε ἀπό ὅλους τούς Ἀρμενίους, ἐπηρέασε τήν Ἀρμενική ἐκκλησία. Τό 1251 σύνοδος τῶν ἀρμενίων ἐπισκοπων στή Σίς δέχθηκε τήν περί filioque λατινική διδασκαλία, ἐνῶ ἄλλες σύνοδοι στή Σίς (1307) καί στά Ἄδανα (1313) δέχθηκαν περισσότερα λατινικά ἔθιμα. Οἱ ἐπί τῶν πατριαρχῶν Κπόλεως Γερμανοῦ Β΄ (1228-1240) καί Ἠσαΐα (1321-1334) ἀναληφθεῖσες ἑνωτικές ἀπόπειρες δέν κατέληξαν σέ θετικά ἀποτελέσματα. Τό 1375 τό κράτος τῶν Ἀρμενίων διαλύθηκε ἀπό τούς Μαμελούκους τῆς Αἰγύπτου, ἀλλά οἱ Ἀρμένιοι ὡς ἔθνος ἐπέζησαν. Στήν ἑνωτική σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1448) παρέστησαν ἐκπρόσωποι τῶν Ἀρμενίων, οἱ ὁποῖοι δέχθηκαν τή λατινική διδασκαλία καί τήν προσθήκη τοῦ filioque στό Σύμβολο τῆς πίστεως. Στίς 22 Νοεμβρίου 1439 ἐκδόθηκε παπική βούλλα, ἡ ὁποία κήρυσσε τήν ἕνωση, ἀλλά δέν ἔγινε ἀποδεκτή ἀπό τήν πλειονότητα τῶν Ἀρμενίων. Οἱ δεχθέντες τήν ἕνωση ἀποκλήθησαν *Ἀρμενοκαθολικοί*. Στή διοίκηση τῆς Ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας ἐνισχύθηκε ὁ συγκεντρωτικός χαρακτήρας. Ἀπό τούς *"Καθολικούς"* τῶν Ἀρμενίων τό πρωτεῖο περιερχόταν στόν κάτοχο τοῦ λειψάνου τοῦ *δεξιοῦ βραχίονα* τοῦ ἀποστόλου τῶν Ἀρμενίων Γρηγορίου τοῦ Φωτιστοῦ, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀπολεσθῆ καί ἀνευρέθηκε τό 1438 σέ μονή τοῦ Ἐτσμιατζίν τοῦ Καυκάσου, γι'αὐτό καί ὁ *Καθολικός* τοῦ Ἐτσμιατζίν ἀναδείχθηκε πλέον σέ θρησκευτικό ἡγέτη τῶν Ἀρμενίων.

β'. Συροϊακωβιτική Ἐκκλησία

Οἱ **Ἰακωβίτες** τῆς Συρίας ἦσαν ὀπαδοί τοῦ μονοφυσίτη Ἰακώβου Βαραδαίου (+ 578), οἱ ὁποῖοι,ὅπως εἴδαμε (Ἐκκλ. Ἱστορία, Α', 723 κἑξ.), ἀποσχίσθηκαν ἀπό την Ἐκκλησία καί ὀργάνωσαν ἰδιαίτερο ἐκκλησιαστικό σῶμα μέ δικό τους ἀντιχαλκηδόνιο πατριάρχη Ἀντιοχείας. Ἡ κατάληψη τῆς Συρίας ἀπό τούς Ἄραβες εὐνόησε τήν ἐνίσχυση τῶν Ἰακωβιτῶν, ἕνεκα κυρίως τοῦ ἀκμαίου μοναχισμοῦ. Οἱ Ἰακωβίτες τελοῦσαν τή θ. λατρεία στή συριακή, χρησιμοποιοῦσαν στή θ. εὐχαριστία ἔνζυμο ἄρτο ἀναμεμιγμένο μέ ἔλαιο καί ἀλάτι, τελοῦσαν τό βάπτισμα μέ τριττή ἐπίχυση, προσέθεταν στόν τρισάγιο ὕμνο τή φράση "*ὁ σταυρωθείς δι'ἡμᾶς*" καί τελοῦσαν τό σημεῖο τοῦ σταυροῦ μέ ἕνα δάκτυλο γιά τή δήλωση τῆς *μιᾶς φύσεως* τοῦ Χριστοῦ. Ἡ πρός τούς "μονοφυσίτες" ἐπιδειχθεῖσα εὔνοια τῶν Ἀράβων μέ τήν ἀπαλλαγή ἀπό κάθε φορολογική ἐπιβάρυνση τῶν κληρικῶν καί τοῦ μοναχισμοῦ συνετέλεσε στή μεγάλη ἀκμή τῶν Ἰακωβιτῶν, ἀλλά ἐξετράπησαν κατά τόν Η' αἰώνα σέ ἐσωτερικές ἔριδες, οἱ ὁποῖες προκαλοῦσαν τίς παρεμβάσεις τῶν χαλιφῶν κατά τήν ἐκλογή τῶν ἰακωβιτῶν πατριαρχῶν. Οἱ διενέξεις προήρχοντο κυρίως ἀπό τόν μή σαφῆ καθορισμό τῶν ἁρμοδιοτήτων τοῦ *καθολικοῦ-πατριάρχη* καί τοῦ εἰσαχθέντος κατά τό 629 ἀξιώματος τοῦ *"Μαφριάν"* στήν ἐκλογή τῶν ἐπισκόπων. Τό 869 συγκλήθηκε σύνοδος τῶν ἰακωβιτῶν ἐπισκόπων, ἡ ὁποία ἀποσαφήνισε μέν τίς δικαιοδοσίες, ἀλλά δέν ἦρε καί τίς ἀντιθέσεις τους. Περί τό 1031 ἀποφασίσθηκε ἡ μεταφορά τῆς ἕδρας τοῦ ἰακωβίτη πατριάρχη στήν Ἀμίδα, ἀργότερα δέ στή Mardin. Ὁ *"Μαφριάν"* ὅμως ἀπέκτησε ἀνεξάρτητη δικαιοδοσία ἐπί τῶν Ἰακωβιτῶν τῆς Μεσοποταμίας. Κατά τό τέλος τοῦ ΙΓ' αἰώνα εἶχαν ἐκλεγῆ συγχρόνως τρεῖς *πατριάρχες-καθολικοί*, οἱ ὁποῖοι μέ τή χειροτονία ὀπαδῶν τους στούς ἐπισκοπικούς θρόνους διέσπασαν τήν ἑνότητα τῶν Ἰακωβιτῶν.

Ἡ ἐπί Νικηφόρου Φωκᾶ (963-969) ἀπελευθέρωση τῆς Ἀντιοχείας (969) καί τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Συρίας ἀποτέλεσε τήν ἀφετηρία ἑνωτικῶν ἀποπειρῶν. Ὁ βυζαντινός αὐτοκράτορας ὑποσχέθηκε προνόμια στούς Ἰακωβίτες γιά νά ἐποικήσουν τίς καταληφθεῖσες πόλεις. Ὁ ἰακωβίτης πατριάρχης Ἰωάννης Ζ' ἐγκαταστάθηκε στή Μελιτηνή, προσκλήθηκε δέ στήν Κπολη γιά νά συζητήση μέ τόν *πατριάρχη Κπόλεως Πολύευκτο* (956-970) τό θέμα τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἑνότητας. Ὁ Ἰωάννης μετέβη πράγματι στή βασιλεύουσα μέ τέσσαρες ἰακωβίτες ἐπισκόπους, ἀλλά οἱ ἐπί δίμηνο διεξαχθεῖσες συζητήσεις δέν κατέληξαν σέ κάποιο θετικό ἀποτέλεσμα, ἀφοῦ οἱ ἰακωβίτες ἐπίσκοποι ἀρνήθηκαν νά δεχθοῦν τόν Ὅρο τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς συνόδου. Ὁ *πατριάρχης Ἀντιοχείας Ἀγάπιος* (977-995) ἀγωνίσθηκε νά προσελκύση τούς Ἰακωβίτες στήν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία, ἀλλά οἱ προσπάθειές του εἶχαν περιορισμένα

ἀποτελέσματα. Ὁ αὐτοκράτορας Ρωμανός Γ΄ ὁ Ἀργυρός (1028-1034) συγκρότησε Διάσκεψη στήν Κπολη (1029), στήν ὁποία συμμετεῖχαν ὁ πατριάρχης Κπόλεως Ἀλέξιος Στουδίτης (1025-1043), ὁ διαμένων στήν Κπολη πατριάρχης Ἀντιοχείας Νικόλαος Β΄ καί πολλοί ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι, καθώς καί ὁ ἰακωβίτης πατριάρχης Ἰωάννης Η΄ μέ ἕξι ἐπισκόπους, εἴκοσι μοναχούς καί μερικούς ἄλλους λογίους. Οἱ διεξαχθεῖσες συζητήσεις δέν κατέληξαν σέ συμφωνία.

Κατά τόν ΙΒ΄ αἰώνα ὁ αὐτοκράτορας Μανουήλ Α΄ Κομνηνός (1143-1180) ἀνανέωσε τό ἐνδιαφέρον γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς ἑνότητας ὄχι μόνο μέ τούς Ἀρμενίους, ἀλλά καί μέ τούς Ἰακωβίτες. Κατά τήν πρώτη συνάντηση τοῦ μαγίστρου Θεωριανοῦ μέ ἀρμενίους ἐπισκόπους ἀπεστάλη ἀπό τόν ἰακωβίτη πατριάρχη ἐκπρόσωπός του γιά τήν παρακολούθηση τῶν συζητήσεων (1170). Ὁ αὐτοκράτορας ἀπέστειλε πάλιν τόν Θεωριανό (1171) καί προτρεπτική ἐπιστολή πρός τούς Ἀρμενίους καί πρός τούς Ἰακωβίτες. Ὁ Θεωριανός ἐπιδίωξε ἀνεπιτυχῶς νά συναντηθῆ μέ τόν ἰακωβίτη πατριάρχη Μιχαήλ, ὁ ὁποῖος ἀπέστειλε τόν μοναχό Θεόδωρο νά συζητήση μαζί του. Ὁ ἰακωβίτης ὅμως μοναχός ὑπερασπίσθηκε τήν ἀντιχαλκηδόνια διδασκαλία καί ἔδωσε τήν ὑπόσχεση ὅτι θά ἀποστέλλοντο ἐκπρόσωποι τῶν Ἰακωβιτῶν στήν Κπολη, ὅταν θά συμφωνοῦσαν καί οἱ Ἀρμένιοι (PG 133, 119 κἑξ.). Ἡ δημιουργία ὅμως λατινικῶν κρατῶν στήν Ἀνατολή μέ τίς σταυροφορίες ἀνάγκασε τούς Ἰακωβίτες νά στραφοῦν καί πάλιν πρός τόν παπικό θρόνο. Ὁ ἰακωβίτης πατριάρχης μέ ἐπιστολή του πρός τόν πάπα Ἰννοκέντιο Δ΄ (1247) ὑπέβαλε ἄχρωμη *Ὁμολογία πίστεως* καί προέτεινε τήν ἕνωση ὑπό τόν ὅρο, *ὅτι οἱ Ἰακωβίτες δέν θά χρίονται μέ μύρο, δέν θά ὑπαχθοῦν στόν λατίνο πατριάρχη Κπόλεως καί δέν θά πληρώνουν φόρους*. Ἡ ἀπόπειρα δέν εἶχε συνέχεια, ἀλλά στή σύνοδο τῆς Φλωρεντίας ὁ ἰακωβίτης πατριάρχης ἀπέστειλε τόν ἀρχιεπίσκοπο Ἐδέσσης, ὁ ὁποῖος ὑπέβαλε *Ὁμολογία πίστεως*, ἀσαφῆ μόνο στό χριστολογικό δόγμα καί στό filioque. Στίς 30 Σεπτεμβρίου 1444 κηρύχθηκε ἡ ἕνωση ὑπό τόν ὅρο, ὅτι οἱ Ἰακωβίτες θά ἐδέχοντο τή διδασκαλία τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, ἀλλά ἡ ἕνωση αὐτή ἀποκρούσθηκε.

γ΄. Μαρωνιτική Ἐκκλησία

Οἱ **Μαρωνίτες** ἀποσπάσθηκαν, ὅπως εἴδαμε (Ἐκκλ. Ἱστορία, Α΄, 761 κἑξ.), ἀπό τούς Ἰακωβίτες τῆς Συρίας καί ὀνομάσθηκαν ἔτσι ἀπό τή μονή τοῦ ἁγίου Μάρωνα, ἡ ὁποία βρισκόταν μεταξύ τῆς Ἐμέσης καί τῆς Ἀπαμείας. Οἱ μοναχοί τῆς μονῆς δέχθηκαν ἕνα μετριοπαθῆ μονοφυσιτισμό κατά τόν ΣΤ΄ αἰώνα, κατέστησαν ὑπέρμαχοι τοῦ Μονοθελητισμοῦ κατά τόν Ζ΄ αἰώνα καί ἀπέρριψαν τόν Ὅρο τῆς ΣΤ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου (680). Ἡ μονή ἔγινε ἕδρα τοῦ μαρωνίτη ἐπισκόπου, ἡ δέ προση-

λυτιστική δράση τῶν μοναχῶν βρῆκε ἀπήχηση στούς μετριοπαθεῖς Ἀντιχαλκηδονίους τοῦ Λιβάνου καί τῆς Συρίας, ὅπου ἱδρύθηκαν νέες μαρωνιτικές ἐπισκοπές καί διοργανώθηκε ἰδιαίτερη ἐκκλησιαστική ἱεραρχία. Ἡ κατά τήν περίοδο τῶν σταυροφοριῶν ἵδρυση λατινικῶν κρατῶν στή Συρία δημιούργησε εὐνοϊκές προϋποθέσεις ἑνωτικῶν ἀποπειρῶν. Τό 1211 ὁ πατριάρχης τῶν Μαρωνιτῶν μέ μερικούς ἐπισκόπους καί πιστούς ἔγινε δεκτός σέ κοινωνία ἀπό τόν λατίνο πατριάρχη Ἀντιοχείας Ἀμαλάριχο (Amaury), ἀλλά τήν ἀπόφαση αὐτή τοῦ μαρωνίτη πατριάρχη δέν δέχθηκαν οἱ ἐπίσκοποι καί ἡ πλειονότητα τῶν Μαρωνιτῶν. Ὁ μαρωνίτης πατριάρχης Λουκᾶς (+ 1209) εἶχε καθαιρεθῆ ἀπό τόν πάπα Ἰννοκέντιο Γ΄, ἐπειδή προφανῶς δέν εὐνοοῦσε τήν ἕνωση, ἀλλά ὁ διάδοχός του Ἰερεμίας ἔλαβε μέρος στήν Δ΄ σύνοδο τοῦ Λατερανοῦ (1215). Κατά τήν ἐπιστροφή του συνοδεύθηκε ἀπό λατίνο καρδινάλιο γιά τήν ἐνίσχυση τοῦ ἀγώνα τῆς μεταστροφῆς τῶν Μαρωνιτῶν στό λατινικό δόγμα. Συγκλήθηκε σύνοδος στήν Τύρο γιά τόν σκοπό αὐτό, ἀλλά οἱ ἐκκλήσεις δέν βρῆκαν προφανῶς ἀπήχηση. Ὁ μαρωνίτης πατριάρχης Ἰωάννης μέ τόν ἀπεσταλμένο του λατίνο μοναχό στή σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1448) ὑποσχέθηκε στόν πάπα Εὐγένιο Δ΄ τήν ἕνωση μέ τή Ρωμαϊκή Ἐκκλησία καί ἔλαβε ἀπό αὐτόν τό πάλλιο. Ἐν τούτοις, ὑπῆρχαν Μαρωνίτες, οἱ ὁποῖοι δέν δέχθηκαν τήν ἕνωση αὐτή, ἰδιαίτερα στήν Κύπρο. Μέ τήν προτροπή τοῦ λατίνου ἀρχιεπισκόπου Ρόδου Ἀνδρέα Χρυσοβέργη οἱ Μαρωνίτες τῆς Κύπρου, ὅπως καί οἱ νεστοριανοί Χαλδαῖοι, ἑνώθηκαν μέ τή Ρωμαϊκή Ἐκκλησία. Ὁ κόπτης ἐπίσκοπος Μινίας τῆς Αἰγύπτου Ἰσαάκ, ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ μαρωνίτη ἐπισκόπου Βύβλου Ἠλία, ὑπέβαλε *Ὁμολογία πίστεως* (7 Αὐγ. 1445), ἡ ὁποία ἔγινε δεκτή καί ἀποτέλεσε τή βάση γιά τήν ἐπικύρωση τῆς ἑνώσεως.

δ΄. Κοπτική Ἐκκλησία

Οἱ **Κόπτες** ὀργάνωσαν, ὅπως εἴδαμε (Ἐκκλ. Ἱστορία, Α΄, 723 κἑξ.), ἤδη ἀπό τό δεύτερο ἥμισυ τοῦ ΣΤ΄ αἰώνα ἰδιαίτερη ἱεραρχία στήν Αἴγυπτο, μετά τήν ἀποτυχία τῆς ἑνωτικῆς πολιτικῆς τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων. Στούς Κόπτες προσχώρησαν ὅλοι σχεδόν οἱ ἰθαγενεῖς πληθυσμοί καί οἱ μοναχοί τῆς Αἰγύπτου, γι'αὐτό καί ἡ διάσταση πρός τό ὀρθόδοξο πατριαρχεῖο Ἀλεξανδρείας προσέλαβε σαφῶς ἐθνικό χαρακτῆρα. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή κατανοεῖται ἡ ἐπιδειχθεῖσα, ἄν ὄχι ἀνακούφιση, τουλάχιστον ἀδιαφορία γιά τήν κατάληψη τῆς Αἰγύπτου ἀπό τούς Ἄραβες (641). Οἱ Κόπτες ἀποκαλοῦσαν τούς ὀρθοδόξους *"Μελχίτες"* καί κατηγόρησαν τόν ἀγωνισθέντα γιά τήν ἕνωση τῶν Ὀρθοδόξων καί τῶν Κοπτῶν πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Κῦρο, ὅτι ἐπέδειξε προδοτική στάση κατά τήν ἀραβική εἰβολή, ἐπειδή ἴσως προσπάθησε νά συνθηκολογήση μέ τούς

Ἄραβες. Οἱ Κόπτες ἐξοικειώθηκαν γρήγορα μέ τή νέα κατάσταση, ὁ δέ πατριάρχης τους Βενιαμίν, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐγκαταλείψει τήν Ἀλεξάνδρεια, ἐπανῆλθε στόν θρόνο του. Ἐν τούτοις, οἱ ἐξαιρετικά δυσμενεῖς συνθῆκες καί ἡ βαρειά φορολογία ἔπληττan ὄχι μόνο τούς Ὀρθοδόξους, ἀλλά καί τούς Κόπτες. Προσέγγιση Ὀρθοδόξων καί Κοπτῶν ἐπιτεύχθηκε προφανῶς κατά τήν περίοδο τῶν εἰκονομαχικῶν ἐρίδων, παρά τίς ὀξύτατες ἀντιθέσεις τους κατά τή διεκδίκηση τῶν χριστιανικῶν ναῶν. Πράγματι, μετά τόν θάνατο τοῦ χαλίφη Χισάμ (743) ἐξερράγησαν ἐμφύλιοι πόλεμοι μεταξύ Οὐμμεϋαδῶν καί Ἀββασιδῶν, ὁ δέ τελευταῖος οὐμμεϋάδης χαλίφης Μερβάν (744-750) κατέφυγε στήν Αἴγυπτο. Τότε οἱ Κόπτες καί οἱ Ὀρθόδοξοι συνασπίσθηκαν, ἐπαναστάτησαν μέ ἐπί κεφαλῆς τούς δύο πατριάρχες καί νίκησαν τούς Ἄραβες στή Θηβαΐδα, ἀλλά οἱ πατριάρχες αἰχμαλωτίσθηκαν καί ἡ ἀραβική κυριαρχία ἀποκαταστάθηκε. Ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Ποντιανός (768-801) εὐνόησε τήν προσέγγιση τῶν Ὀρθοδόξων καί τῶν Κοπτῶν τῆς Αἰγύπτου, οἱ ὁποῖοι ἀπέκρουσαν τά εἰκονομαχικά διατάγματα τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων καί δέχθηκαν ὡς ὀρθές τίς ἀποφάσεις τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου (787), γι'αὐτό καί σήμερα ἀκόμη στό κοπτικό ἡμερολόγιο μνημονεύεται κατά τή 14 τοῦ μηνός Τούτ ἡ σύνοδος τῆς Νίκαιας (787).

Οἱ δυναστεῖες τῶν Φατιμιδῶν (969-1171) καί τῶν Ἐγιουπιδῶν (1171-1254) κατέστησαν μέ τούς ἀλλεπάλληλους διωγμούς καί τήν ἐπαχθῆ φορολογία δυσχερέστερη τή θέση τόσο τῶν Ὀρθοδόξων, ὅσο καί τῶν Κοπτῶν τῆς Αἰγύπτου, ἰδιαίτερα κατά τήν περίοδο τῶν σταυροφοριῶν. Τό 1223 ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Νικόλαος ζήτησε μέ ἐπιστολή του ἀπό τόν πάπα Ὁνώριο Γ΄ (1216-1227) τήν ὀργάνωση σταυροφορίας γιά τήν ἀπελευθέρωση τῶν χριστιανῶν τῆς Αἰγύπτου, ἀλλά ὁ πάπας, ἀντί ἄλλης ἀπαντήσεως, εἶχε ἤδη ἐκλέξει τόν λατίνο Ἀθανάσιο τοῦ Κλερμόν ὡς πατριάρχη Ἀλεξανδρείας (1219). Παρά τήν ἀποτυχία τῶν ἑνωτικῶν ἀποπειρῶν μεταξύ τῶν Ὀρθοδόξων καί τῶν Κοπτῶν, μέ τούς ὁποίους εἶχε ἤδη συνταχθῆ καί ἡ *Ἐκκλησία τῆς Αἰθιοπίας*, ἡ πρόσκληση τοῦ πάπα Εὐγενίου Δ΄ πρός τόν κόπτη πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Ἰωάννη γιά τήν ἀποστολή ἐκπροσώπων στήν ἑνωτική σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας ἔγινε δεκτή. Πράγματι, ἀπεστάλη ὁ ἡγούμενος τοῦ μοναστηρίου τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου Ἀνδρέας, ὁ ὁποῖος ἀνέγνωσε λατινική *Ὁμολογία πίστεως* (1441). Ἡ ἄποψη ὅτι ὁ διάκονος Πέτρος ἦταν ἀπεσταλμένος στή σύνοδο τῆς Φλωρεντίας τοῦ ἡγουμένου τοῦ αἰθιοπικοῦ μοναστηρίου στά Ἱεροσόλυμα Νικοδήμου καί ἐκπροσωποῦσε τήν Αἰθιοπική Ἐκκλησία εἶναι μέν εὔλογη, ἀλλά δέν ἔχει ἀποδειχθῆ. Στίς 4 Φεβρουαρίου 1442 ἐκδόθηκε παπική βούλλα, *στήν ὁποία διακηρυσσόταν τόσο ἡ ἀποδοχή τῶν ἑπτά Οἰκουμενικῶν συνόδων, ὅσο καί ἡ καταδίκη ὡς αἱρετικῆς τῆς διδασκαλίας τοῦ Διοσκόρου Ἀλεξανδρείας*. Ἡ διακηρυχθεῖσα ἕνωση παρέμεινε

βεβαίως νεκρό γράμμα, καθ'ὅσον δέν βρῆκε ἀπήχηση στούς Κόπτες τῆς Αἰγύπτου. Ἡ ἕνωση αὐτή δέν ἐπηρέασε καί τήν Ἐκκλησία τῆς Αἰθιοπίας, ἡ ὁποία εἶχε ἤδη ἐνταχθῆ στήν πνευματική ἐξουσία τοῦ πατριάρχη τῶν Κοπτῶν. Ἡ διοικητική ἐξάρτηση τῆς Αἰθιοπίας ἀπό τό Κοπτικό πατριαρχεῖο συνεπαγόταν τήν ἐκλογή κυρίως ἀπό τόν ΙΓ΄ αἰώνα τοῦ *ἀββούνα* καί πολλῶν ἐπισκόπων τῆς Αἰθιοπίας ἀπό τούς κόπτες μοναχούς τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου, ἀλλά ἡ ἐξάρτηση αὐτή τῆς Αἰθιοπικῆς Ἐκκλησίας δέν ἐπηρέασε τήν ἰδιομορφία τῆς λατρείας καί τῶν ἐκκλησιαστικῶν της ἐθίμων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ΄

ΘΕΙΑ ΛΑΤΡΕΙΑ, ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΣ ΒΙΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ

Σημαντικότερα γιά τά θέματα τοῦ κεφαλαίου ἔργα, μαζί μέ τά ἀναγραφόμενα στό κεφάλαιο Ζ΄, εἶναι τά ἀκόλουθα: J. GOAR, Εὐχολόγιον, 1730. J. B. PITRA, Hymnographie de l'Eglise grecque, 1867. K. ΚΡΟΥΜΠΑΧΕΡ, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας, 1897. F. MIKLOSICH - J. MÜLLER, Acta et Diplomata graeca., I-VI, 1860-1890. Γ. ΡΑΛΛΗ - Μ. ΠΟΤΛΗ, Σύνταγμα τῶν θείων καί ἱερῶν κανόνων, I-VI, 1852-1859. A. DMITRIEVSKIJ, Opisanie liturgitseskikh rukopisei, I-III, 1895-1917. H. DELEHAYE, Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, 1902. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Deux Typica byzantins de l'époque de Paléologues, 1921. V. J. ZHISCHMAN, Τό δίκαιον τοῦ γάμου τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, I-II, 1912-1913. Δ. ΠΕΤΡΑΚΑΚΟΥ, Οἱ μοναχικοί θεσμοί ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ, 1907. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Τό μοναχικόν πολίτευμα τοῦ Ἁγίου Ὄρους - Ἄθω, 1925. Ε. ΠΑΝΤΕΛΑΚΗ, Κοντάκια καί Κανόνες τῆς ἐκκλ. ποιήσεως, 1919. F. DÖLGER, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453, I-III, 1942-1932. F. FUCHS, Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter, 1926. S. SALAVILLE, Liturgies orientales, II, 1942. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Κληρικῶν προνομίαι καί τιμαί κοσμικαί, 1931. V. GRUMEL - V.LAURENT - J. DARROUZES, Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople, 1932-1979. E. HERMAN, Zum kirchl. Benefizialwesen im byzant. Reich, Studi Bizantini, I, 1939, 657-671. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Ricerche sulle istituzioni monastiche bizantine, Or.Chr.Per., 6, 1940, 293-375. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕ, Βυζαντινῶν βίος καί πολιτισμός, I-VI, 1948-1955. E. WELLESZ, A History of Byzantine Music and Hymnography, 1949. Ε. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, Περί τοῦ ἀσματικοῦ ἤ βυζαντινοῦ τύπου τῶν ἀκολουθιῶν τῆς ἡμερονυκτίου προσευχῆς, 1951. A. BAUMSTARK, Liturgie comparée, 1953. E. OSTROGORSKY, Pour l'histoire de la féodalité byzantine, 1954. R. BROWNING, The Correspondence of a Tenth-Century Byzantine Scholar, Byzantion, 24, 1954, 397-452. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, The Patriarchal School at Constantinople, Byzantion, 32, 1962, 167-202. 33, 1963, 11-40. Π. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΟΥ, Τό Δίκαιον τῶν μοναχῶν, 1957. Α. ΦΥΤΡΑΚΗ, Ἡ ἐκκλησιαστική ἡμῶν ποίησις κατά τάς κυριωτέρας αὐτῆς φάσεις, 1957. H. - G. BECK, Kirche und theol. Literatur im byzant. Reich, 1959. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Kirche und Klerus im staaltichen Leben, REB, 24, 1966, 3-26. Β. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία, 1959. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, Λειτουργικοί τύποι Αἰγύπτου καί Ἀνατολῆς, 1961. J. MATEOS, Typicon de la Grande Eglise, I-II, 1962-3. Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, Ἡ βυζαντινή ὑμνογραφία καί ποίησις, 1965. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, Τό λειτουργικόν ἔργον Συμεών τοῦ Θεσσαλονίκης, 1966. A. SCHMEMANN, Introduction to Liturgical Theology, 1966. J. DARROUZES, Documents inédits d'ecclésiologie byzantine, 1970. Κ. ΜΑΝΑΦΗ, Μοναστηριακά Τυπικά-Διαθῆκαι, 1970.

D. FALTIN, De immunitatibus in jure byzantino ecclesiastico ab initiis usque ad saec. XI, 1976. Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, Περί τά οἰκονομικά τοῦ κλήρου τῆς Μ. Ἐκκλησίας κατά τόν Ι΄ αἰώνα, 1979. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, Τό δίκαιον τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας ἀπό τοῦ 9 μέχρι τοῦ 12 αἰῶνος, 1979. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Νομική θεώρηση τῶν μοναστηριακῶν Τυπικῶν, 1984. Ε. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Τά οἰκονομικά τοῦ ἐγγάμου κλήρου στό Βυζάντιο, 1986. ΒΛ. ΙΩ. ΦΕΙΔΑ, Ἐκκλ. Ἱστορία, II, 1972 (πολυγρ.). ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Βυζάντιο. Βίος-Θεσμοί-Κοινωνία-Ἐκκλησία-Παιδεία-Τέχνη, 1991 3. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Ἐκκλ. Ἱστορία της Ρωσίας, 1988 . ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Le Jeûne. Etude historico-canonique, 1987.

1. Θεία Λατρεία

α΄. Τό ἱεροσολυμιτικό Τυπικό καί ἡ νέα τελετουργική τάξη

Ἡ θ. λατρεία εἶχε ἤδη διαμορφωθῆ, ὅπως εἴδαμε (Ἐκκλ. Ἱστορία, Α΄, 899 κέξ.), κατά τά βασικά στοιχεῖα τῆς μυστηριακῆς ἐμπειρίας στούς ὀκτώ πρώτους αἰῶνες τοῦ ἱστορικοῦ βίου τῆς Ἐκκλησίας, καίτοι ἡ ἀξίωση τῆς ὁμοιομορφίας δέν ἐξουδετέρωσε πλήρως τήν ποικιλία τῶν τοπικῶν παραδόσεων. Βεβαίως, σέ ὅλες τίς τοπικές παραδόσεις ὑπῆρχε μία οὐσιαστική ἑνότητα ὅλων τῶν στοιχείων, τά ὁποῖα συνεδέοντο μέ τόν πυρήνα τῆς μυστηριακῆς ἐμπειρίας, ἀλλά ἡ στενώτερη σύνδεση τοῦ Ὄρθρου μέ τή θ. Λειτουργία προσέφερε σημαντικές δυνατότητες ἀνανεώσεως τῶν περιφερειακῶν στοιχείων τοῦ μυστηρίου τῆς θ. εὐχαριστίας γιά τήν πληρέστερη προσαρμογή του στίς νέες πνευματικές ἀναζητήσεις κάθε ἐποχῆς. Ἡ εἰκονομαχία (727-843) ἔπληξε οὐσιαστικά στοιχεῖα τῆς λατρείας μέ τήν ἀπόρριψη τῆς τιμῆς τῶν εἰκόνων καί τῶν λειψάνων τῶν μαρτύρων καί τῶν ἁγίων. Ἡ εἰκονομαχική λατρεία ἀπογυμνώθηκε ὄχι μόνο ἀπό τή λαμπρότητα τῶν εἰκόνων ἤ τήν ἀκτινοβολία τῆς χάριτος τῶν λειψάνων στόν ἱερό χῶρο τῆς λατρείας, ἀλλά καί ἀπό τήν παραδοσιακή πληρότητα τῆς μυστηριακῆς ἐμπειρίας, ὅπως συνάγεται λ.χ. ἀπό τήν εἰκονομαχική ἑρμηνεία καί αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ μυστηρίου τῆς θ. εὐχαριστίας. Ἡ ἄρρηκτη σχέση τῆς λατρείας τόσο πρός τόν πνευματικό συμβολισμό τοῦ ἱεροῦ χώρου τοῦ ναοῦ, ὅσο καί πρός τόν καθιερωμένο ἑορταστικό κύκλο τοῦ ἐνιαυτοῦ ἀλλοτριώθηκε καί ἀποδυναμώθηκε κατά τήν περίοδο τῆς εἰκονομαχίας στούς ἐνοριακούς ναούς τῆς δικαιοδοσίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, ἀφοῦ ἀπαγορευόταν αὐστηρῶς ἡ ἁγιογράφηση τῶν ναῶν, ἡ κατάθεση λειψάνων κατά τήν τελετή τῶν ἐγκαινίων τῶν ναῶν, ὁ πανηγυρικός ἑορτασμός τῆς μνήμης τῶν ἁγίων κ.λπ. Τά μοναστήρια ὑπῆρξαν, ὅπως ἔχει λεχθῆ, τά κατ'ἐξοχήν κέντρα ἀντιστάσεως στήν πολιτική τῶν εἰκονομάχων, οἱ δέ μοναχοί, παρά τίς σκληρές διώξεις, ἔδειξαν ἰδιαίτερη εὐαισθησία γιά τή διατήρηση στή μνήμη τῆς Ἐκκλησίας τῶν ἀπορριπτομένων ἀπό τούς εἰκονομάχους οὐσιαστικῶν στοιχείων τῆς λατρείας.

Οἱ λόγιοι μοναχοί τῶν μεγάλων μοναστικῶν κέντρων τῆς Ἀνατολῆς, ὅπως τῶν μονῶν τοῦ ἁγίου Σάβα τῆς Παλαιστίνης, τῆς ἁγίας Αἰκατερίνης

τοῦ Σινᾶ, τοῦ Στουδίου τῆς Κπόλεως, τοῦ 'Ολύμπου τῆς Βιθυνίας, τῶν βυζαντινῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ν. 'Ιταλίας καί τῆς Σικελίας κ.ἄ., ἀφιερώθηκαν μέ χαρακτηριστικό ζῆλο ὄχι μόνο στή θεολογική ὑπεράσπιση τῆς τιμῆς τῶν εἰκόνων, ἀλλά καί στή σύνταξη σπουδαίων ὕμνων *(Κανόνων)* στή Θεοτόκο καί στούς ἁγίους τῆς 'Εκκλησίας. Οἱ λόγιοι μοναχοί κατέγραφαν τή συνείδηση τῆς 'Εκκλησίας γιά τίς εἰκόνες καί τούς ἁγίους τῆς παραδεδομένης λειτουργικῆς πράξεως, ἐνέτασσαν δέ τό νέο ὑμνογραφικό εἶδος τῶν *Κανόνων* στά λειτουργικά βιβλία τῆς μονῆς γιά νά τά διατηρήσουν στή μνήμη τῆς 'Εκκλησίας. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ἡ 'Εκκλησία, μετά τόν θρίαμβο τῆς 'Ορθοδοξίας (843), ἀποδέχθηκε ὄχι μόνο τή θεολογία τῆς εἰκόνας τῶν Σαβαϊτῶν, τῶν Στουδιτῶν καί τῶν ἄλλων μοναχῶν γιά τήν ὀργάνωση τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τοῦ ναοῦ, ἀλλά καί τό νέο ὑμνογραφικό εἶδος τῶν *Κανόνων,* οἱ ὁποῖοι ἀντικατέστησαν τά παλαιότερα ἀφηγηματικά ἤ ἐγκωμιαστικά *Κοντάκια* γιά νά ἀναδείξουν τήν ἰδιαίτερη σπουδαιότητα τῆς Θεοτόκου, τῶν ἁγίων καί τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως στήν πνευματική ζωή τῆς στρατευομένης 'Εκκλησίας. Ἡ εὐαίσθητη ἀπό τούς μακροχρόνιους ἀγῶνες τῶν μοναχῶν ἐκκλησιαστική συνείδηση ἀφομοίωσε τή νέα πνευματική τροφή στή λατρευτική της ἐμπειρία καί δέχθηκε τόσο τήν *ἀναθεώρηση,* ὅσο καί τήν πλήρη *ἀνασύνθεση* τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, ἡ ὁποία ἔγινε βεβαίως ὄχι, ὅπως συνήθως ὑποστηρίζεται, γιά τήν ἁπλῆ ἱκανοποίηση μιᾶς ἐνδιάθετης ροπῆς τῶν βυζαντινῶν πρός τήν τελετουργική μεγαλοπρέπεια τῆς λατρείας, ἀλλά γιά τόν ἐμπλουτισμό της μέ τούς ἐξαίρετους καρπούς τῆς ἀσκητικῆς πνευματικότητας στόν ἀγώνα ἐναντίον τῆς αἱρετικῆς προκλήσεως τῶν εἰκονομάχων. Ἄλλωστε, τά Κοντάκια δέν ὑστεροῦσαν ἔναντι τῶν Κανόνων σέ ποιητική ἔμπνευση καί σέ τελετουργική λαμπρότητα, ἀφοῦ μάλιστα θά μποροῦσαν νά ἀναπτυχθοῦν μέ τήν προσθήκη καί νέων τροπαρίων.

Ἡ μετά τόν θρίαμβο τῆς 'Ορθοδοξίας (843) ἐγκατάλειψη τοῦ Τυπικοῦ τῆς Κπόλεως γιά νά καθιερωθῆ στή λατρεία τό ἱεροσολυμιτικό Τυπικό τῶν Σαβαϊτῶν μοναχῶν τῆς Παλαιστίνης ὑπῆρξε μία αὐθόρμητη καί ἀναγκαία λειτουργία τῆς ἐκκλησιαστικῆς συνειδήσεως, ἡ ὁποία ὅμως προσέδωσε ἀναμφιβόλως νέα χαρακτηριστικά στοιχεῖα στήν ὀρθόδοξη λατρεία. Ἡ σύγκριση τῆς *"τάξεως"* τῶν Τυπικῶν τῆς Κπόλεως καί τῶν Σαβαϊτῶν ἐπιβεβαιώνει ὅτι ὑπάρχει ἐσωτερική συνέχεια στή λειτουργική παράδοση, ἡ ὁποία δέν διασπάσθηκε μέ τή διαφοροποίηση τῶν Τυπικῶν τουλάχιστον ὡς πρός τήν οὐσία τοῦ περιεχομένου τῆς λατρείας. Τό Τυπικό τῆς Μεγάλης 'Εκκλησίας τῆς Κπόλεως διασώθηκε στόν Πατμιακό κώδικα 266 τοῦ Ι' αἰώνα, ὁ ὁποῖος δημοσιεύθηκε ἀπό τόν A. A. Dmitrievskij (Opisanie liturgicheskikh rukopisei., I. Tipik, 1895) καί ἀποδίδει τήν *"τάξη"* τῶν ἀρχῶν τοῦ Θ' αἰώνα (A. Baumstark, Das Typikon der Patmoshandschrift 266 und die altkonstantinopolitanische Gottesdienst-

ordnung, Jahrbuch für Liturgie Wissenschaft, VI, 98 κέξ.). Τήν *"τάξη"* τῆς Κπόλεως ἀποδίδει καί ἡ *"Ἀσματική Ἀκολουθία"*, ἡ ὁποία διασώθηκε ἀπό τόν Συμεών Θεσσαλονίκης (PG 155, 624-642), καίτοι δέν ψαλλόταν πλέον κατά τόν ΙΔ΄ αἰώνα οὔτε στήν Κπολη. Ὁ J. Mansvetov (Opesnennon posledovanii, 1880, 752 κέξ.) ὑποστήριξε μέ ἰσχυρά ἐπιχειρήματα ὅτι ἡ ἀνωτέρω "Ἀσματική Ἀκολουθία" τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας εἶναι προγενέστερη ἀπό τήν ἐμφάνιση τῆς ἱεροσολυμιτικῆς *"τάξεως"* τῶν Σαβαϊτῶν (*βιβλικά κείμενα, ἀντιφωνική δομή, ὑμνωδία κ.λπ.*), ἀφοῦ *"καί αἱ καθολικαί ἐκκλησίαι πᾶσαι ἀνά τήν οἰκουμένην ἀπαρχῆς ταύτην ἐτέλουν μελωδικῶς, μηδέν χωρίς λέγουσαι μέλους"* (PG 155, 624). Τό ἱεροσολυμιτικό Τυπικό τῶν Σαβαϊτῶν, τό ὁποῖο ἀναθεωρήθηκε καί ἐμπλουτίσθηκε ἀπό τόν Ἰωάννη Δαμασκηνό, καθιερώθηκε μέ τήν ὑποστήριξη κυρίως τῶν Στουδιτῶν ὡς μία αὐθεντική σύνθεση τῆς παλαιᾶς μοναστικῆς παραδόσεως καί τῶν νέων ἀναζητήσεων. Ὅλα σχεδόν τά μοναστήρια ἀκολούθησαν τό ἱεροσολυμιτικό Τυπικό μέ εἰδική ἀξίωση τῶν κτητορικῶν Τυπικῶν τῶν μονῶν. Ὁ ὅσιος Χριστόδουλος λ.χ. ἔγραφε: *"Τοιγαροῦν ἐπιτρέπω καί διατάττομαι τήν ἐκκλησιαστικήν ὑμνῳδίαν καί πᾶσαν ἁπλῶς τήν ἐν ταῖς ψαλμῳδίαις καί προσευχαῖς ἀκολουθίαν προβαίνειν ἐν τῷ ἱερῷ καί σεβασμίῳ τουτῳί σεμνείῳ ἡμῶν (= μονή Πάτμου) κατά τό Τυπικόν τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Λαύρας τοῦ ὁσίου πατρός ἡμῶν Σάββα καί μεγάλου τῆς ἐρήμου καθηγητοῦ"* (Ὑποτύπωσις, 71). Ὁ αὐτοκράτορας Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος ἐπέβαλε τό ἴδιο Τυπικό στή μονή Αὐξεντίου μέ τήν ἐντολή ὅτι *"ἀκολουθία ψαλμωδίας ἡμερινῆς καί νυκτερινῆς ἐκτελείσθω ἡ παλαιά συνήθης τῶν ἐν τῇ Παλαιστίνῃ μονῶν"* κ.λπ. Ὅλες σχεδόν οἱ μονές ἀκολούθησαν τό Τυπικό αὐτό. Τοῦτο ἐπιβεβαιώνει καί ὁ Συμεών Θεσσαλονίκης, ὁ ὁποῖος διέσωσε τήν παλαιότερη σχετική παράδοση: *"Καί γάρ ὁ θεῖος πατήρ ἡμῶν Σάββας ταύτην διετυπώσατο, παραλαβών αὐτήν ἀπό τοῦ ἐν ἁγίοις Εὐθυμίου καί Θεοκτίστου. Οὗτοι δέ γε ἀπό τῶν πρό αὐτῶν καί τοῦ ὁμολογητοῦ Χαρίτωνος παρειλήφασι. Τήν δέ τοῦ ἱεροῦ Σάββα διατύπωσιν, ὡς ἐμάθομεν, καταφθαρέντος τοῦ τόπου ὑπό βαρβάρων, ἀφανισθεῖσαν, ὁ ἐν ἁγίοις πατήρ ἡμῶν Σωφρόνιος, ὁ τῆς ἁγίας Πόλεως πατριάρχης, φιλοπονήσας ἐξέθετο. Καί κατ'αὐτόν πάλιν ὁ θεῖος ἡμῶν καί θεολογικός πατήρ ὁ Δαμασκηνός Ἰωάννης ἀνενεώσατο καί γράψας παρέδωκεν"* (PG 155, 556).

Ἡ *"τάξη"* αὐτή καθιερώθηκε γενικῶς στή λατρεία. Κατά τούς ὀκτώ πρώτους αἰῶνες ὁ πυρήνας τῆς λατρείας διαμορφώθηκε ἀπό τήν ἐκκλησιαστική ἱεραρχία βάσει τῆς ἀποστολικῆς παραδόσεως καί τῆς πνευματικῆς ἐμπειρίας τῶν τοπικῶν ἐκκλησιῶν. Ἡ συμβολή τοῦ μοναχισμοῦ κατά τήν περίοδο αὐτή ὑπῆρξε σημαντική γιά τήν πληρέστερη βίωση τῶν ἐξωτερικῶν μορφῶν τῆς λατρείας, οἱ ὁποῖες εἶχαν καθιερωθῆ στή λειτουργική πράξη τῆς Ἐκκλησίας. Μετά τόν Θ΄ αἰώνα ὅμως ὁ μοναχισμός

κατανοήθηκε ἀπό τήν ἐκκλησιαστική συνείδηση ὄχι μόνο ὡς τό ἰδανικό πρότυπο τῆς ἀσκητικῆς πνευματικότητας, ἀλλά καί ὡς μία ἀνεξάντλητη πηγή συνεχοῦς ἀνεφοδιασμοῦ τῶν πνευματικῶν ἀναζητήσεων καί τῆς λατρευτικῆς ἐμπειρίας τοῦ ὅλου ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. Ὁ μοναχισμός δηλαδή λειτουργοῦσε πλέον ὄχι μόνο ὡς μία ἐξαίρετη ἔκφραση τοῦ ἀσκητικοῦ ἰδεώδους τῆς στρατευομένης Ἐκκλησίας, ἀλλά καί ὡς μία συνεχής πρόσκληση πρός ὅλους τούς πιστούς νά ἀκολουθήσουν στή ζωή τους τό πνευματικό περιεχόμενο τῆς ἀσκήσεως καί τήν πυκνότητα τῆς λειτουργικῆς ἐμπειρίας τῶν μοναχῶν. Βεβαίως, δέν ἀφομοιώθηκαν ὅλες οἱ ἰδιαιτερότητες τῆς λειτουργικῆς ἐμπειρίας τῶν μοναχῶν καί μετά τήν καθιέρωση τοῦ ἱεροσολυμιτικοῦ Τυπικοῦ. Ὁ Συμεών Θεσσαλονίκης ἐπιβεβαιώνει στίς ἀρχές τοῦ ΙΕ΄ αἰώνα ὅτι οἱ διαφορές διατηρήθηκαν: *"Ταύτῃ οὖν ἐπακολουθοῦσαι πᾶσαι ἱεραί τε μοναί καί ἐκκλησίαι, πλήν τινων ἰδίᾳ τεταγμένων κατά καιρούς, τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπό τῆς πάλαι τάξεως καί ταῖς κοσμικαῖς ἐκκλησίαις, διά τό μή ἰσχύειν τελεῖν πάντα τούς ἐν τῷ κόσμῳ, οὐ γάρ ψαλτήριον λέγουσι, πλήν τῆς ἁγίας καί μόνης Τεσσαρακοστῆς, αἱ ἱεραί μοναί ποιοῦσιν οὕτω"* (PG 155, 556).

Συνεπῶς, οἱ ἱεροί καιροί τῆς νηστείας καί τῆς λατρευτικῆς ἐμπειρίας τῶν μοναχῶν, οἱ ὁποῖοι στούς ὀκτώ πρώτους αἰῶνες εἶχαν συνδεθῆ κυρίως μέ τήν ἰδιαιτερότητα τοῦ μοναχικοῦ βίου, κατέστησαν μετά τόν Θ΄ αἰώνα ἕνα ἄτυπο ἔστω κριτήριο γιά τήν ποιότητα τῆς πνευματικῆς ζωῆς καί τῶν ἁπλῶν πιστῶν. Ἡ διαπίστωση αὐτή συνειδητοποιεῖται πληρέστερα ἀπό τή διαφορετική ἀντιμετώπιση τῶν περιόδων τῶν ὑποχρεωτικῶν νηστειῶν πρίν καί μετά ἀπό τόν Θ΄ αἰώνα. Πρίν ἀπό τόν Θ΄ αἰώνα οἱ μέν ἁπλοῖ πιστοί εἶχαν, ὅπως θά δοῦμε, περιορισμένο κύκλο ὑποχρεωτικῶν νηστειῶν *(Τετάρτη καί Παρασκευή, Μ. Τεσσαρακοστή καί Μ. Ἑβδομάδα)*, ἐνῶ οἱ μοναχοί εἶχαν εὐρύτερο κύκλο ὑποχρεωτικῶν περιόδων νηστείας *(Τετάρτη καί Παρασκευή, Μ. Τεσσαρακοστή καί Μ. Ἑβδομάδα, τεσσαρακονθήμερες νηστεῖες Χριστουγέννων καί Ἁγίων Ἀποστόλων, δεκαπενθήμερες νηστεῖες Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου καί Ὑψώσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ κ.λπ.)*. Μετά τόν Θ΄ αἰώνα, παρά τίς θεμελιωμένες ἀντιρρήσεις μεγάλων Πατέρων καί τίς εὔλογες ἐπιφυλάξεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας, ἐπικράτησε τελικῶς ἡ τάση ταυτίσεως τῶν ὑποχρεωτικῶν περιόδων νηστείας τῶν ἁπλῶν πιστῶν πρός τίς ἀντίστοιχες τῶν μοναχῶν. Ἀνάλογες τάσεις διαμορφώθηκαν καί ὡς πρός τήν ἑρμηνεία τῆς σχέσεως τῶν ἁπλῶν πιστῶν πρός τήν πνευματική ἐμπειρία τῆς λατρείας, ἰδιαίτερα δέ ὡς πρός τή διάρκεια τῆς λατρείας, ὡς πρός τήν πυκνότητα τῆς λατρείας μέ τή διεύρυνση τοῦ κύκλου τῶν ἑορτῶν *(δεσποτικῶν, θεομητορικῶν καί ἁγίων)*, ὡς πρός τήν ποιότητα τῆς σχέσεως τῶν πιστῶν μέ τή λατρεία

(τακτικός ἐκκλησιασμός, προϋποθέσεις καί συχνότητα προσελεύσεως στή θ. κοινωνία κ.λπ.).

Τά ἄλλα *Μυστήρια* τῆς Ἐκκλησίας *(Βάπτισμα, Χρίσμα, Ἱερωσύνη, Μετάνοια, Εὐχέλαιο καί Γάμος)* παρέμειναν πάντοτε συνδεδεμένα μέ τό μυστήριο τῆς θ. Εὐχαριστίας, ἀλλά ἡ ἀρίθμησή τους ὑπῆρξε ἀσαφής στήν πατερική παράδοση, ἡ ὁποία προέβαλε μέ ἰδιαίτερη ἔμφαση, ὑπό τήν ἐπίδραση προφανῶς τῶν ἰδιοτύπων τριαδικῶν εὐαισθησιῶν τοῦ συντάκτη τῶν ἀρεοπαγιτικῶν ἔργων, τά τρία *"εἰσαγωγικά"* ἤ *"μυητικά"* λεγόμενα μυστήρια *(Βάπτισμα, Χρίσμα, θ. Εὐχαριστία)*. Ἐν τούτοις, ἡ ἐκκλησιαστική παράδοση προέβαλε συγχρόνως καί τά μυστήρια τῆς *Ἱερωσύνης*, τῆς *Μετανοίας* καί τοῦ *Γάμου* ἀνεξαρτήτως ἀπό ἀριθμολογικές συσχετίσεις. Ἄλλωστε, ἡ ἐμπειρική βίωση τῶν μυστηρίων μέσα στά πλαίσια τῆς λατρείας ἀναδείκνυε τήν ἑνότητα τῆς χάριτος στήν ποικιλία τῶν καθιερωμένων τελετῶν, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἐπίσης ἐνταχθῆ στήν *"ἀπορρήτου πειθαρχία"* (disciplina arcani) γιά τή μή ἀποκάλυψη τῶν τελουμένων στή θ. λειτουργία. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ὁ Θεόδωρος Στουδίτης ἐπανέλαβε στίς ἀρχές τοῦ Θ΄ αἰώνα τήν πρώτη τριάδα τῶν μυστηρίων *(Βάπτισμα, Χρίσμα, θ. Εὐχαριστία)* κατά τήν ἰδιόρρυθμη ἀρίθμηση τοῦ συντάκτη τῶν ἀρεοπαγιτικῶν ἔργων, τόν ὁποῖο ἀκολουθεῖ καί στή παράθεση τῆς δεύτερης τριάδας *(Ἱερωσύνη, Μοναχική τελείωση, εὐχή τῶν κεκοιμημένων)*, χωρίς νά ἀναφέρῃ τά μυστήρια τῆς Μετανοίας, τοῦ Εὐχελαίου καί τοῦ Γάμου (PG 99, 1524). Κατά τόν ΙΓ΄ αἰώνα ὁ ἀντιρρητικός θεολόγος Ἰώβ ὁ Ἰασίτης ἀναφέρει ὡς ἤδη καθιερωμένα τά ἑπτά μυστήρια, στά ὁποῖα ὅμως προσέθεσε καί τή Μοναχική τελείωση ὑπό τήν ἐπίδραση τοῦ ψευδο-Διονυσίου καί τοῦ Θεοδώρου Στουδίτη. Συνεπῶς, πρίν ἀπό τόν ΙΓ΄ αἰώνα εἶχε ἤδη καθορισθῆ στήν Ἀνατολή, ὅπως καί στή Δύση, τό ἑπτάριθμο τῶν μυστηρίων μέ τή διάκρισή τους ἀπό τίς ἄλλες *"μυστηριώδεις"* τελετές (sacramentalia), ὅπως ἡ *μοναχική τελείωση*, οἱ *ἁγιασμοί*, τά *μνημόσυνα* κ.λπ. Ἐν τούτοις, ὁ Νικόλαος Καβάσιλας ἐπικέντρωσε τήν πνευματική ἀνάλυση τῆς μυστηριακῆς ἐμπειρίας μόνο στά τρία *"εἰσαγωγικά"* μυστήρια (Βάπτισμα, Χρίσμα, θ. Εὐχαριστία), τά ὁποῖα ὑπῆρξαν ἡ κύρια βάση τοῦ ἔργου του "Ἡ ἐν Χριστῷ ζωή". Ὁ Συμεών Θεσσαλονίκης ὅμως κατέγραψε τήν ἐκκλησιαστική παράδοση γιά τά ἑπτά μυστήρια καί περιόρισε τίς ὑποκειμενικές τάσεις τῆς ἀσκητικῆς παραδόσεως.

Ὑπό τόν ὅρο *"Μυστήρια"* εἶναι γνωστές ἐπίσης καί ὁρισμένες θρησκευτικές παραστάσεις *("Δράματα")*, οἱ ὁποῖες ἀνέπτυσσαν ἐπιλεγμένα θέματα τῆς Παλαιᾶς καί τῆς Καινῆς Διαθήκης μέ δραματικό περιέχομενο *(Τρεῖς Παῖδες στήν κάμινο τοῦ πυρός, γεγονότα τοῦ Πάθους ἤ τοῦ βίου τοῦ Χριστοῦ κ.ἄ.)*. Τά πρόσωπα τῶν θρησκευτικῶν αὐτῶν παραστάσεων ὑπεδύοντο ἐπιλεγμένοι πιστοί, οἱ δέ διάλογοι ἀποτελοῦσαν δημιουργική

σύνθεση τῶν σχετικῶν κειμένων τῆς Ἁγίας Γραφῆς καί τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὑμνογραφίας (*Κοντάκια, Κανόνες*). Οἱ παραστάσεις εἶχαν καθαρῶς ἐκκλησιαστικό χαρακτήρα καί παρουσιάζοντο στούς ναούς ἤ σέ προσκτίσματα τῶν ναῶν, συνδύαζαν δέ τή διδασκαλία μέ τόν ἐποπτικό τρόπο παρουσιάσεως τῶν δρωμένων, ὁ ὁποῖος προκάλεσε καί τίς κυριότερες ἐπιφυλάξεις. Ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης ἀναφέρεται στό θρησκευτικό δράμα τῶν *Τριῶν Παίδων* (PG 136, 296 κἑξ.), τούς ὁποίους ὑπεδύοντο τρεῖς ἐπιλεγμένοι παῖδες, ἡ δέ κάμινος διαμορφωνόταν σέ κατάλληλο χῶρο τοῦ ναοῦ μέ συνδυασμό κεριῶν καί θυμιάματος, ἐνῶ ὁ ἄγγελος εἰκονιζόταν μέ ἐντυπωσιακή συνήθως εἰκόνα ἀγγέλου. Ἐν τούτοις, οἱ παραστάσεις γεγονότων τοῦ Βίου τοῦ Χριστοῦ προκαλοῦσαν σοβαρές ἐπιφυλάξεις κυρίως ὡς πρός τήν ἀνάθεση τῶν ρόλων τῶν ἱερῶν προσώπων σέ ἁπλούς πιστούς. Ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών ἐξέφρασε ἤδη κατά τόν ΙΒ΄ αἰώνα τίς ἐπιφυλάξεις αὐτές γιά τίς θρησκευτικές παραστάσεις: "*Νομίζω ὅτι κακῶς ποιοῦσιν οἱ ἐπ'ἐκκλησίας περιστεράς ἀπολύοντες ἀντί Πνεύματος ἁγίου ἐπιδημίας, καί ἀντί τοῦ ἀστέρος ἐκείνου τοῦ ὑπερφυοῦς καί καινοφανοῦς κηρία ἀνάπτοντες, καί τήν ἀπόρρητον καί σωτήριον ἐν σπηλαίῳ γέννησιν τοῦ Κυρίου καί Θεοῦ καί σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ διά παιδός καί στρωμνῆς ὑποτυποῦντες καί τά ὑπέρ λόγον καί ἔννοιαν ἀνθρωπίνοις ἐπιτηδεύμασι διαγράφοντες*" (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., ΙΙ 494). Σέ χειρόγραφο τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ διασώθηκαν ἐννέα τέτοια θρησκευτικά δράματα (*Ἔγερσις Λαζάρου, Βαϊοφόρος, Τράπεζα, Προδοσία τοῦ Ἰούδα, Ἄρνησις Πέτρου, Ἐξουθένωσις Ἡρώδου, Σταύρωσις, Ψηλάφησις Θωμᾶ*), τά ὁποῖα δημοσιεύθηκαν ἀπό τόν Σ. Λάμπρο (Νέος Ἑλληνομνήμων, 13, 1916, 381 κἑξ).

Ἀπό τό θρησκευτικό δράμα "*Σταύρωσις*" λ.χ. μεταφέρθηκαν στοιχεῖα στίς σχετικές ἀκολουθίες τῆς Μ. Πέμπτης καί τῆς Μ. Παρασκευῆς γιά τήν ἐποπτικότερη παράσταση τοῦ θείου πάθους, ἀλλά τά θρησκευτικά δράματα γενικότερα δέν ἐντάχθηκαν στίς ἐκκλησιαστικές ἀκολουθίες, καίτοι ὁ αὐτοκράτορας Ἀνδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος (1282-1328) τά χαρακτήριζε τερπνά καί ὠφέλιμα (PG 161, 1106). Οἱ θρησκευτικές παραστάσεις ἦσαν πράγματι προσφιλεῖς στούς πιστούς, ἀντιμετωπίζοντο δέ συνήθως μέ κατανόηση, ὅταν διατηροῦσαν τόν ἐκκλησιαστικό τους χαρακτήρα καί ἀπέφευγαν τίς ἀκραῖες ἐπιλογές, ὅπως συνέβαινε συνήθως στά θρησκευτικά δράματα τῶν Λατίνων τῆς Ἀνατολῆς. Ὁ Συμεών Θεσσαλονίκης στίς ἀρχές τοῦ ΙΕ΄ αἰώνα, ἐνῶ συναινοῦσε στήν προσεκτική ὀργάνωση τοῦ θρησκευτικοῦ δράματος ἀπό τούς Ὀρθοδόξους, μεμφόταν τίς ἀκρότητες τῶν Λατίνων, οἱ ὁποῖοι ἀνέθεταν συνήθως τούς ρόλους τοῦ Θεοῦ Πατρός, τοῦ Χριστοῦ καί τῆς Θεοτόκου σέ ἀναξίους λαϊκούς, χρησιμοποιοῦσαν αἷμα ζώου γιά νά παραστήσουν αἰσθητότερα τό ἐκχυθέν ἀπό τίς χεῖρες, τούς πόδες καί τήν πλευρά τοῦ ἐσταυρωμένου Χριστοῦ αἷμα, παρουσία-

ζαν τίς παραστάσεις *"ἐπί τριόδων καί πλατειῶν"* καί γενικότερα μετέτρεπαν σέ κοσμικές παραστάσεις τά ἱερά πρόσωπα καί τά γεγονότα τῆς πίστεως (PG 155, 112 κἑξ.).

β΄. Ἡ συχνότητα καί ὁ τρόπος τῆς θείας κοινωνίας

Στή θ. λειτουργία ὁλοκληρώθηκαν κατά τήν περίοδο αὐτή καί ὁρισμένες δευτερεύουσες τελετουργικοῦ χαρακτῆρα μεταβολές, οἱ ὁποῖες ἦσαν ἤδη γνωστές κατά τόν ΣΤ΄ αἰώνα, ὅπως λ.χ. **α)** ἡ ἐκφώνηση μεγαλοφώνως τῶν εὐχῶν τῆς *"Ἀναφορᾶς"* (PG 87, 3081), **β)** ἡ τάση μεταφορᾶς τῆς προσκομιδῆς πρίν ἀπό τή Μ. Εἴσοδο, παρά τίς ἐπιφυλάξεις τοῦ πατριάρχη Κπόλεως Εὐτυχίου (522-565, 577-582) γιά τήν ὀρθότητα τῆς τάσεως αὐτῆς (PG 86, 2400), ἡ ὁποία ὅμως, κατά τόν Θεόδωρο Στουδίτη, εἶχε καθιερωθῆ ὡς ἡ *"τελεία"* προσκομιδή ἤδη κατά τόν Θ΄ αἰώνα (PG 98, 1690) καί ἑρμηνεύθηκε θεολογικῶς (PG 87, 3989. 140, 429. 150, 276-380. 155, 286 κ.λπ.), γ) ὁ πολλαπλασιασμός τοῦ ἑνός σέ πέντε ἄρτους τῆς θ. Εὐχαριστίας γιά νά ἐξαχθοῦν ἀπό τόν πρῶτο ὁ *Ἀμνός*, ἀπό τόν δεύτερο *ἡ μερίδα τῆς Θεοτόκου*, ἀπό τόν τρίτο οἱ *μερίδες τῶν Ἁγίων*, ἀπό τόν τέταρτο καί πέμπτο οἱ *μερίδες τῶν ζώντων καί τῶν τεθνεώτων*, **δ)** ἡ ἐξέλιξη τῆς πολυτελοῦς καλύψεως τῆς ἁγίας τράπεζας *(κατασάρκιον, ἐνδυτή, εἰλητόν, καταπέτασμα ἤ τετράβηλον)*, ὅπως ἐπίσης καί τοῦ καταπετάσματος στόν *"ἀέρα"*, ὁ ὁποῖος κάλυπτε τά τίμια δῶρα τοῦ δισκαρίου καί τοῦ ἱ. ποτηρίου μέ τή μεταγενέστερη προσθήκη (μετά τόν ΙΑ΄ αἰ.) καί τοῦ *"ἀστερίσκου"* κ.ἄ. Σημαντικότερη ὅμως ἐξέλιξη ὑπῆρξε ἡ γενική καθιέρωση τῆς *"λαβίδας"* γιά τήν κοινωνία τῶν πιστῶν, ἡ ὁποία εἶχε εἰσαχθῆ στήν πρώτη περίοδο κυρίως γιά τήν κοινωνία μόνο τῶν νηπίων καί τῶν ἀσθενῶν. Ὁ χρόνος τῆς γενικῆς καθιερώσεως τῆς λαβίδας συνδέεται ἀναμφιβόλως μέ τή μίξη τοῦ καθαγιασμένου ἄρτου καί τοῦ οἴνου τῆς εὐχαριστίας στό ἱ. ποτήριο, ἀλλά δέν εἶναι δυνατόν νά καθορισθῆ μέ ἀπόλυτη ἀκρίβεια. Ὁπωσδήποτε ὅμως μέχρι τόν Ι΄ αἰώνα διατηρήθηκε ἀμετάβλητη ἡ καθιερωμένη παλαιά πράξη τῆς χωριστῆς κοινωνίας τῶν πιστῶν πρῶτον ἀπό τόν καθαγιασμένο ἄρτο καί μετά ἀπό τόν οἶνο τῆς εὐχαριστίας, ὅπως μέχρι σήμερον ἡ κοινωνία τῶν κληρικῶν, ἤτοι οἱ πιστοί προσήρχοντο μέ σχηματισμένα τά χέρια ἐπάλληλα σέ τύπο σταυροῦ καί λάμβαναν στή δεξιά τό σῶμα Χριστοῦ ἀπό τόν ἐπίσκοπο ἤ τόν πρεσβύτερο καί τό αἷμα Χριστοῦ ἀπό τό ἱ. ποτήριο, τό ὁποῖο κρατοῦσε συνήθως ὁ διάκονος.

Ἡ χωριστή κοινωνία τῶν πιστῶν ἀπό τό σῶμα καί ἀπό τό αἷμα Χριστοῦ εἶχε κατοχυρωθῆ ἐμμέσως καί ἀπό τόν κανόνα 101 τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς συνόδου (691-692), ὁ ὁποῖος ὅριζε ὅτι,*"εἴ τις τοῦ ἀχράντου σώματος μετασχεῖν ἐν τῷ τῆς συνάξεως βουληθείη καιρῷ καί*

ἕν πρός αὐτό τῇ μετουσίᾳ γενέσθαι, τάς χεῖρας σχηματίζων εἰς τύπον σταυροῦ, οὕτω προσίτω καί δεχέσθω τήν κοινωνίαν τῆς χάριτος. Τούς γάρ ἐκ χρυσοῦ ἤ ἄλλης ὕλης, ἀντί χειρός, τινά δοχεῖα κατασκευάζοντας πρός τήν τοῦ θείου δώρου ὑποδοχήν καί δι'αὐτῶν τῆς ἀχράντου κοινωνίας ἀξιουμένους οὐδαμῶς προσιέμεθα, ὡς προτιμῶντας τῆς τοῦ Θεοῦ εἰκόνος τήν ἄψυχον ὕλην καί ὑποχείριον. Εἰ δέ τις ἀλῷ τῆς ἀχράντου κοινωνίας μεταδιδούς τοῖς τά τοιαῦτα δοχεῖα προσφέρουσι, καί αὐτός ἀφοριζέσθω καί ὁ ταῦτα ἐπιφερόμενος" (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., ΙΙ, 546-547). Ὁρισμένοι δηλαδή πιστοί, προφανῶς ἀπό λανθασμένη ἔκφραση τῆς εὐλάβειας πρός τό σῶμα τοῦ Χριστοῦ ἤ καί ἀπό ἀνθρώπινη ματαιοδοξία, ὑπεδέχοντο τό σῶμα Χριστοῦ σέ εἰδικά σκεύη ἀπό χρυσό ἤ ἄλλη πολύτιμη ὕλη ἀντί τῶν σταυροειδῶς σχηματισμένων χειρῶν τους, τά ὁποῖα θεωροῦσαν προφανῶς ἀνάξια νά ψαύσουν τό προσφερόμενο ἄχραντο σῶμα τοῦ Χριστοῦ. Ἡ σύνοδος καταδίκασε τό ἔθιμο αὐτό καί ἀπείλησε, μέ τήν ἐπίκληση μάλιστα τῆς ποινῆς τοῦ ἀφορισμοῦ, τόσο τούς κληρικούς, ὅσο καί τούς λαϊκούς, οἱ ὁποῖοι θά ἐπέμεναν σέ αὐτό. Ἡ συνοδική ὅμως ἀπόφαση κατοχύρωνε ἐμμέσως καί τήν παλαιά παράδοση γιά τή χωριστή μετάδοση τῶν τιμίων δώρων στούς πιστούς, ἡ ὁποία παρέμεινε ἀμετάβλητη κατά τούς Η΄ καί Θ΄ αἰῶνες. Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός ἀναφέρει ὅτι, *"σταυροειδῶς τάς παλάμας τυπώσαντες, τοῦ ἐσταυρωμένου τό σῶμα ὑποδεξώμεθα"* (PG 94, 1149), καίτοι ὁ Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων (634-638) ἀφήνει νά ἐννοηθῇ ὅτι σέ εἰδικές περιπτώσεις ἦταν δυνατή ἡ μίξη τοῦ σώματος καί τοῦ αἵματος Χριστοῦ γιά τή μεταφορά τῶν τιμίων δώρων σέ ἐρημίτες ἀσκητές. Πράγματι, ὁ ἀββᾶς Ζωσιμᾶς ἔλαβε ἀναμεμιγμένα τά τίμια δῶρα *"εἰς μικρόν ποτήριον τοῦ ἀχράντου σώματος καί τοῦ τιμίου αἵματος"* καί μετέβη στήν ὄχθη τοῦ Ἰορδάνη γιά νά τά μεταδώση στήν ὁσία Μαρία τήν Αἰγυπτία (PG 87, 3721). Ἡ μαρτυρία αὐτή δέν ἐπιβεβαιώνει μέν ρητῶς τήν χρήση λαβίδας, ἀλλά βεβαιώνει γιά τή δυνατότητα μίξεως τῶν τιμίων δώρων σέ εἰδικές τουλάχιστον περιπτώσεις.

Ἡ ἀκμή τοῦ μοναχισμοῦ μετά τό τέλος τῆς εἰκονομαχίας ἐκφράσθηκε, ὅπως θά δοῦμε, καί μέ τή στροφή τῶν ἀσκητῶν πρός τόν ἐρημιτικό βίο, ὁ ὁποῖος κατέστησε συνηθέστερη ὄχι μόνο τήν πράξη τῆς μεταφορᾶς πρός αὐτούς ἀναμεμιγμένων τῶν τιμίων δώρων, κατά τόν τύπο τῆς λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων, ἀλλά καί τήν τάση τῶν πιστῶν νά μιμηθοῦν τά πρότυπα τῶν ἀσκητῶν. Ἄλλωστε, ἡ πλειονότητα τῶν ἱεραρχῶν τῆς περιόδου αὐτῆς προήρχοντο ἀπό τίς τάξεις τῶν ἀσκητῶν καί δέν ἀπέκλειαν τήν ἐφαρμογή τῆς πράξεως αὐτῆς ἀπό τούς πιστούς τῶν τοπικῶν ἐκκλησιῶν. Ἐν τούτοις, ἡ ἀνάμιξη τοῦ σώματος καί τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ στό ἱ. ποτηρίο δέν εἶχε γενικευθῆ μέχρι τόν ΙΒ΄ αἰώνα, ἀλλά καί ἡ σχετική πρωτοβουλία ὁρισμένων τοπικῶν ἐκκλησιῶν δέν ἀποδοκιμαζόταν ὡς ἀπαράδεκτη καινοτομία. Ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας Θεόδωρος Δ΄ ὁ

Βαλσαμών (1185-1199) γνώριζε όχι μόνο τίς πρωτοβουλίες αὐτές (*"ἔν τισιν ἐκκλησίαις"*), ἀλλά καί τίς ἀντιφατικές ἑρμηνεῖες τῆς νέας πράξεως, ἡ ὁποία ἑρμηνευόταν κατά τρόπο ἱεροκρατικό ἤ καί ὡς μία συνέπεια τῆς ἀναξιότητας τῶν λαϊκῶν νά ὑποδεχθοῦν στά χέρια τους τό σῶμα Χριστοῦ: *"Μή θαυμάσης δέ, μηδέ ἐρωτήσης τήν αἰτίαν, δι'ἥν ἔν τισιν ἐκκλησίαις μεταδίδοται τοῖς λαϊκοῖς τό ἅγιον σῶμα τοῦ Χριστοῦ καί οὐκ ἐγχειρίζεται τούτοις, κατά τήν τοῦ κανόνος περίληψιν. Πίστις γάρ ὀρθή καί φόβος Θεοῦ καί εὐλάβεια ἀνύποπτος τοῦτο παρέδωκεν, οὐχί τό τῶν λαϊκῶν ἀνάξιον..."* (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., II, 548-549). Ὁ διαπρεπής δηλαδή κανονολόγος πατριάρχης ἐνέκρινε ὡς εὐλαβῆ παράδοση τήν ἀνάμιξη τῶν στοιχείων γιά τήν κοινωνία τῶν πιστῶν, καίτοι αὐτή δέν εἶχε ἀκόμη ἐπιβληθῆ πλήρως στήν ἐκκλησιαστική πράξη. Ἡ λαβίδα ἦταν πλέον ἀναγκαία γιά τήν κοινωνία τῶν πιστῶν καί συμβόλιζε *"τήν Παρθένον, βαστάζουσαν αὐτόν τόν οὐράνιον Ἄρτον"* (PG 87, 3985). Συγχρόνως περιορίσθηκε τό παλαιότερο μέγεθος τοῦ δισκαρίου καί τοῦ ποτηρίου. Ἡ γενίκευση τῆς κοινωνίας τῶν πιστῶν ἀπό τά ἀναμεμιγμένα στοιχεῖα ἐντάχθηκε στόν γενικότερο συμβολισμό τῆς θ. λειτουργίας ὡς ἀντιτύπου τῆς οὐράνιας λειτουργίας τῶν ἀρεοπαγιτικῶν ἔργων. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ὁ Συμεών Θεσσαλονίκης ὑποστήριξε ὅτι οἱ λαϊκοί *"οὐδ'εἰς τάς χεῖρας τόν ἄρτον λαμβάνουσιν, ὑποβεβηκότες τῇ τάξει καί τοῦ ἐσχάτου μέρους τελοῦντες τῷ βαθμῷ, κἄν ἀρετῇ ὑπερέχουσι"* (PG 155, 300 κἑξ.). Οἱ ἱεροκρατικές δηλαδή ἑρμηνεῖες τοῦ ΙΕ΄ αἰώνα θεμελιώθηκαν στά μυστικά ἔργα ψευδο-Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτη (Ε΄ αἰ.), καίτοι κατά τούς ἐνδιάμεσους δέκα αἰῶνες ἀποφεύχθηκε ὁποιαδήποτε ποιοτική διαφοροποίηση τῶν μελῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος ἐνώπιον τοῦ σώματος καί τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ.

Ἡ συχνότητα τῆς θείας κοινωνίας τῶν πιστῶν προσδιορίσθηκε ἀφ'ἑνός μέν ἀπό τά κριτήρια τῆς παλαιότερης πατερικῆς παραδόσεως καί ἐκκλησιαστικῆς πράξεως (Ἐκκλ. Ἱστορία, Α΄, 908), ἀφ'ἑτέρου δέ ἀπό τήν ἐφαρμογή τῆς παραδόσεως αὐτῆς στήν ἀσκητική πνευματικότητα. Ἄλλωστε, ἡ συχνή προσέλευση τῶν πιστῶν στή θ. κοινωνία ἦταν ζήτημα ὄχι μόνο τῆς ἐκκλησιαστικῆς τάξεως, ἀλλά καί τῆς προσωπικῆς εὐλάβειας τῶν πιστῶν, γι'αὐτό καί δόθηκε προτεραιότητα στήν κατάλληλη πνευματική προετοιμασία τους καί ὄχι στήν τακτική προσέλευση. Ὁ ἱ. Χρυσόστομος γνώριζε τήν προβληματική αὐτή τῶν πιστῶν μεταξύ τῆς *ἀξίας* καί τῆς *συχνῆς* προσελεύσεως στή θ. κοινωνία: *"Τοῦτο τό δεινόν, ὅτι οὐ καθαρότητι διανοίας, ἀλλά διαστήματι χρόνου τήν ἀξίαν διορίζεις τῆς προσόδου. Καί τοῦτο εὐλάβειαν εἶναι νομίζεις, τό μή πολλάκις προσελθεῖν, οὐκ εἰδώς ὅτι τό ἀναξίως προσελθεῖν, κἄν ἅπαξ γένηται, ἐκηλίδωσε, τό δέ ἀξίως, κἄν πολλάκις, ἔσωσε... Διατί γάρ χρόνῳ τό πρᾶγμα μετερχόμεθα; Χρόνος προσόδου ἔστω ἡμῖν τό καθαρόν συνειδός..."* (PG 62, 529 κἑξ.). Οἱ

λόγοι ὅμως τοῦ ἱ. Χρυσοστόμου ἄφηναν στή συνείδηση τῶν πιστῶν τήν ἀπόφαση ὄχι μόνο γιά τή συχνή προσέλευση, ἀλλά καί γιά τήν ἀποφυγή τῆς συχνῆς θείας κοινωνίας. Ἡ ἐπιλογή δηλαδή ἦταν θέμα τῆς προσωπικῆς συνειδήσεως τῶν πιστῶν, ἀλλά ἡ συχνή προσέλευση παρέμενε μία συνεχής πρόσκληση τῆς Ἐκκλησίας. Ἀντιθέτως, στά μοναστήρια ἐτελεῖτο κατά τόν Θ΄ αἰώνα καθημερινῶς ἡ θ. λειτουργία καί ὑποδήλωνε τήν καθημερινή συμμετοχή τῶν μοναχῶν στή θ. κοινωνία (A. Salaville, Messe et communion d'après les Typica monastiques byzantines, Or.Chr.Per., 13, 282 κέξ.), ἀλλά καί οἱ μοναχοί ὄφειλαν νά ἀντιμετωπίσουν κατά συνείδηση τήν προσωπική τους στάση. Ἡ τάση πολλῶν πιστῶν νά μιμηθοῦν τήν ἀσκητική πράξη ὁδηγοῦσε στή συχνή θ. κοινωνία τόσο στόν ἑβδομαδιαῖο (Σάββατο καί Κυριακή), ὅσο καί στόν ἐτήσιο κύκλο (μεγάλες ἑορτές) τῆς λατρείας, ἀλλά ἀναπτύχθηκε παραλλήλως καί ἡ τάση τῆς προσελεύσεως ἀπό εὐλάβεια μόνο στίς μεγάλες ἑορτές τοῦ ἔτους, εἰδικότερα δέ σέ ὅσες προηγεῖτο μεγάλη περίοδος νηστείας (Πάσχα, Χριστούγεννα, Ἁγίων Ἀποστόλων, Μεταμορφώσεως, Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου κ.λπ.). Πολλοί πιστοί μάλιστα πίστευαν ὅτι ἡ κοινωνία κατά τίς ἑορτές αὐτές ἦταν σημαντικότερη ἀπό τήν κοινωνία κατά τίς ἄλλες ἡμέρες τοῦ ἔτους. Ὁ ἱ. Χρυσόστομος ἀποδοκίμαζε τά κριτήρια αὐτά καί τόνιζε ὅτι *"οὐδέν πλέον ἔχει τό ἐν τῷ Πάσχα μυστήριον τοῦ νῦν τελουμένου. Ἕν ἐστι καί τό αὐτό. Ἡ αὐτή τοῦ Πνεύματος χάρις. Ἀεί Πάσχα ἐστίν. Ἴστε οἱ μύσται τό εἰρημένον. Καί ἐν Παρασκευῇ καί ἐν Σαββάτῳ καί ἐν Κυριακῇ καί ἐν ἡμέρᾳ μαρτύρων ἡ αὐτή θυσία ἐπιτελεῖται. Μία δύναμίς ἐστι, μία ἀξία, μία χάρις, ἕν σῶμα καί τό αὐτό. Οὐκ ἐκεῖνο τούτου ἁγιώτερον"* (PG 62, 529).

Τό ζήτημα λοιπόν τῆς *συχνότητας* τῆς προσελεύσεως στή θ. κοινωνία καθορίσθηκε κατά τρόπο ἐλαστικό μεταξύ τοῦ ἰδανικοῦ τῆς ἀσκητικῆς πνευματικότητας καί τοῦ σχετικοῦ τῆς προσωπικῆς εὐλάβειας τῶν πιστῶν, ἡ ὁποία ὅμως δέν μποροῦσε νά περιφρονῆ ἀζημίως τήν ἐκκλησιαστική θεσμοθεσία. Κατά τόν κανόνα 11 τῆς Σαρδικῆς (343) οἱ πιστοί ὄφειλαν νά ἐκκλησιάζονται τακτικῶς, ἐνῶ ἀποδοκιμάζεται ἡ μή συμμετοχή τους στή λατρεία μέ κριτήριο τήν πατερική παράδοση, ἡ ὁποία ὅριζε ὅτι ἔπρεπε νά ἀποκόπτεται ἀπό τήν ἐκκλησιαστική κοινωνία ὁ μή προσερχόμενος στή θ. λειτουργία πιστός γιά τρεῖς συνεχεῖς Κυριακές (*"εἴ τις λαϊκός ἐν πόλει διάγων τρεῖς Κυριακάς ἡμέρας ἐν τρισίν ἑβδομάσι μή συνέρχοιτο, ἀποκινοῖτο τῆς κοινωνίας"*), ἐφ'ὅσον βεβαίως δέν κωλυόταν ἀπό μεγάλη ἀνάγκη (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., III, 259 κέξ.). Ἡ Πενθέκτη Οἰκουμενική σύνοδος (691-692) ἀνανέωσε τήν ἰσχύ τοῦ κανόνα αὐτοῦ στόν κανόνα 80, ὁ ὁποῖος ὅριζε: *"Εἴ τις ἐπίσκοπος ἤ πρεσβύτερος ἤ διάκονος ἤ τῶν ἐν τῷ κλήρῳ καταλεγομένων ἤ λαϊκῶν μηδεμίαν ἀνάγ-*

κην βαρυτέραν ἔχοι ἢ πρᾶγμα δυσχερές, ὥστε ἐπί πλεῖστον ἀπολείπεσθαι τῆς αὐτοῦ ἐκκλησίας, ἀλλ'ἐν πόλει διάγων, τρεῖς Κυριακάς ἐν τρισίν ἑβδομάσι μή συνέρχοιτο, εἰ μέν κληρικός εἴη, καθαιρείσθω, εἰ δέ λαϊκός, ἀποκινείσθω τῆς κοινωνίας" (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., ΙΙ, 489). Οἱ κανόνες αὐτοί, σέ συνδυασμό πρός τόν κανόνα 9 τῶν Ἀποστόλων, τόν κανόνα 2 τῆς Ἀντιοχείας κ.ἄ., προσδιόρισαν ἀμέσως μέν τήν ὑποχρέωση τοῦ τακτικοῦ ἐκκλησιασμοῦ τῶν πιστῶν, ἐμμέσως δέ ἕνα ἐνδεικτικό κριτήριο γιά τήν προσέλευσή τους στή θ. κοινωνία.

Ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών ἐπιβεβαιώνει τή σημασία τοῦ κανονικοῦ αὐτοῦ κριτηρίου καί γιά τή *συχνότητα* τῆς θ. κοινωνίας, γιατί ἀναφέρεται καί σέ σχετικές διαφωνίες τῆς ἐποχῆς του (ΙΒ' αἰ.). Σέ σχόλιό του στόν κανόνα 9 τῶν Ἀποστόλων τονίζει ὅτι *"ὁ τοῦ παρόντος κανόνος διορισμός δριμύτατός ἐστιν, ἀφορίζει γάρ τούς ἐκκλησιάζοντας καί μή παραμένοντας μέχρι τέλους, μηδέ μεταλαμβάνοντας. Καί ἄλλοι δέ κανόνες παρομοίως διορίζονται, πάντας ἑτοίμους εἶναι καί ἀξίους τῆς μεταλήψεως καί τούς ἐπί τρισί Κυριακαῖς μή μεταλαμβάνοντας ἀφορίζουσι"* (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., ΙΙ, 13-14). Τό σχόλιό του ὅμως στόν κανόνα 2 τῆς Ἀντιοχείας εἶναι μετριοπαθέστερο: *"Σύ δέ ἀνάγνωθι τά ἐν τοῖς ῥηθεῖσιν ἀποστολικοῖς κανόσι γραφέντα καί κατ'ἐκεῖνα νόει καί τόν παρόντα κανόνα καί εἰπέ, ὅτι οὐ λογισθήσονται ἀποστρεφόμενοι τήν ἁγίαν μετάληψιν οἱ μυσαττόμενοι αὐτήν ἤ, ὥς τινες εἶπον, οἱ δι'εὐλάβειαν καί ταπεινοφροσύνην ἀποφεύγοντες ταύτην. Οἱ μέν γάρ οὐ μόνον ἀφορισθήσονται, ἀλλά καί ἀποκηρυχθήσονται ὡς αἱρετικοί, οἱ δέ συγγνώμης ἀξιωθήσονται διά τήν εὐλάβειαν καί τήν εἰς τά ἅγια ἀξίαν φειδώ..."* (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., ΙΙΙ, 127). Ἡ *"εἰς τά ἅγια ἀξία φειδώ"* ἀπό εὐλάβεια καί ταπεινοφροσύνη ἦταν μία θετική ἀξιολόγηση τῆς ἀποχῆς τῶν πιστῶν ἀπό τή θ. κοινωνία, ἡ ὁποία ὅμως δέν συνεπαγόταν καί τήν ἀποχή ἀπό τόν ἐκκλησιασμό ἤ τήν ἐγκατάλειψη τῆς θ. λειτουργίας *"πρό τῆς ἁγίας μεταλήψεως"*. Ὅσοι πιστοί *"οὐ καρτεροῦσιν ἰδεῖν τήν τῶν ἁγίων μυστηρίων θείαν μετάληψιν"*, ἔστω καί ἄν οἱ ἴδιοι δέν κοινωνήσουν, ὑπόκεινται στό ἐπιτίμιο τῆς ἀκοινωνησίας. Ὀφείλουν δηλαδή νά παραμείνουν στόν ναό μέχρι τό τέλος τῆς θ. λειτουργίας καί νά λάβουν τήν εὐλογία τοῦ "ἀντιδώρου", ἐφ'ὅσον διά τοῦτο *"ἐπενοήθη, ὡς ἔοικεν, ἡ τοῦ ἀντιδώρου διάδοσις, ὥστε πᾶσαν ἀνάγκην ἔχειν καί αὐτούς τούς μή δυναμένους μεταλαμβάνειν τῶν ἁγίων καί ζωοποιῶν μυστηρίων προσκαρτερεῖν μέχρι τέλους τῇ θείας ἱεροτελεστίας καί ἐκ χειρός ἱερατικῆς λαμβάνειν αὐτό εἰς ἁγιασμόν"* (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., ΙΙΙ, 127-128). Συνεπῶς, οἱ πιστοί ὄφειλαν νά κοινωνοῦν ὄχι μόνο στίς μεγάλες ἑορτές μετά τίς καθιερωμένες περιόδους νηστείας, ἀλλά καί σέ κάθε θ. λειτουργία, στήν ὁποία ὅμως μεταλάμβαναν, ἄν εἶχαν τήν κατάλληλη πνευματική προετοι-

μασία καί ἄν εἶχαν τή συνείδηση ὅτι προσήρχοντο ἀξίως στή μετάληψη τοῦ σώματος καί τοῦ αἵματος Χριστοῦ.

γ΄. Ὑμνογραφική ἀνανέωση καί σύνθεση τῶν Κανόνων

Στόν ἡμερήσιο κύκλο τῆς λατρείας εἶχαν συνδεθῆ ἤδη ἀπό τόν Δ΄ αἰώνα οἱ ἀκολουθίες τοῦ *Ὄρθρου* καί τοῦ *Ἑσπερινοῦ*, οἱ ὁποῖες ὅμως γνώρισαν ἰδιότυπη ἀνάπτυξη στόν μοναχισμό καί συνδέθηκαν ἀμεσώτερα μέ τά τελούμενα στή θ. λειτουργία. Οἱ δύο ἀκολουθίες παρουσίαζαν πολλά κοινά στοιχεῖα (ψαλμωδία Ψαλμῶν, ὕμνους κ.λπ.). Στά μοναστήρια ὁ Ἑσπερινός ἀποτελοῦσε συνήθως τό πλαίσιο γιά τήν ἀνακύκληση τῆς ἀναγνώσεως ὅλων τῶν Ψαλμῶν, οἱ ὁποῖοι στή σιναϊτική παράδοση εἶχαν χωρισθῆ σέ τρία μέρη (J. B. Pitra, Hymnographie de l'Eglise grecque, 1867, 44 κἑξ.). Πράγματι, οἱ Ψαλμοί ἀποτελοῦσαν κατά τήν πρώτη περίοδο τό σημαντικότερο περιεχόμενο τόσο τοῦ Ὄρθρου (Ψαλμοί 62, 148, 149, 150), ὅσο καί τοῦ Ἑσπερινοῦ (15, 129, 133, 140, 141), συνεδέοντο δέ μέ ἀναλόγους ὕμνους καί ᾠδές πνευματικές (Ἐφεσ., 5, 19. Κολ., 3, 16). Ἡ σύνδεση στά μοναστήρια τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ ἡμερήσιου κύκλου τῆς λατρείας μέ τή συνεχόμενη ψαλμωδία τῶν Ψαλμῶν δέν ἦταν ἄσχετη καί πρός τό γεγονός, ὅτι σέ πολλά μοναστήρια δέν ὑπῆρχαν ἱερομόναχοι, ἤτοι χειροτονημένοι μοναχοί. Στίς ἀκολουθίες τοῦ Ὄρθρου καί τοῦ Ἑσπερινοῦ τῶν μονῶν εἶχαν πράγματι ἀπαλειφθῆ πολλά στοιχεῖα, τά ὁποῖα κατά τήν τάξη ἐλέγοντο μόνο ἀπό κληρικούς (*δεήσεις, εὐχές* κ.λπ.). Ἐν τούτοις, ἤδη ἀπό τίς ἀρχές τοῦ Ε΄ αἰώνα εἶχε προκύψει διαφωνία ὡς πρός τόν ἀριθμό τῶν Ψαλμῶν τῆς μοναστηριακῆς τάξεως, ἀφοῦ ἄλλοι μέν μοναχοί ζητοῦσαν τήν ψαλμωδία 50, ἄλλοι δέ 60 καί ἄλλοι περισσοτέρων Ψαλμῶν (Κασσιανοῦ, Instit., II, 5). Ἡ ὀργανική ἔνταξη τῶν ἀκολουθιῶν αὐτῶν στόν ἡμερήσιο κύκλο τῆς λατρείας τοῦ μοναχισμοῦ ἐξηγεῖ τήν εὐχέρεια τῆς μεταφορᾶς τοῦ μέν Ἑσπερινοῦ τήν πρωΐα, τοῦ δέ Ὄρθρου τήν ἑσπέρα στά πλαίσια τοῦ λειτουργικοῦ χρόνου τῆς προσευχῆς τῆς Ἐκκλησίας. Στόν ἑβδομαδιαῖο κύκλο τῆς λατρείας (Σάββατο καί Κυριακή) οἱ δύο αὐτές ἀκολουθίες ἀποκτοῦσαν ἀμεσώτερη ἀναφορά πρός τήν τέλεση τῆς θ. λειτουργίας καί συνδέθηκαν μέ ἕνα θεαματικό τελετουργικό σύστημα *εἰσόδων καί ἐξόδων, λιτανειῶν* καί ἄλλων λειτουργικῶν στοιχείων, τά ὁποία τόνιζαν τή μεγαλοπρέπεια τῆς λατρείας σέ συνδυασμό μέ τό πλούσιο ὑμνογραφικό καί μελωδικό περιεχόμενο τῶν ἀκολουθιῶν. Τό *"Τυπικόν"* τοῦ Πατμιακοῦ χειρογράφου 266 τοῦ Ι΄ αἰώνα καί ἡ *"Ἀσματική Ἀκολουθία"*, ἡ ὁποία διασώθηκε ἀπό τόν Συμεών Θεσσαλονίκης, ἐπιβεβαιώνουν ὅτι ὁ πυρήνας τῶν δύο ἀκολουθιῶν, παρά τήν ἱστορική τους ἐξέλιξη, παρέμεινε σταθερός *(ἀντίφωνα, Ψαλμοί, βιβλικές ᾠδές, δεήσεις, εὐχές κ.λπ.)*.

Ἡ ἐντυπωσιακή συμβολή τοῦ μοναχισμοῦ στήν ἀντιμετώπιση τῆς εἰκονομαχικῆς κρίσεως δέν περιορίσθηκε βεβαίως μόνο στούς ἀγῶνες γιά τήν ἐξουδετέρωση τῶν ἐπιχειρημάτων τῶν εἰκονομάχων, ἀλλά διαπότισε καί ὁλόκληρο τόν ἐκκλησιαστικό βίο *(ὀργάνωση, θεολογία, παιδεία, λατρεία, τέχνη, πνευματικότητα).* Εἰδικότερα στόν χῶρο τῆς λατρείας ἐπηρέασε σημαντικές μεταβολές ὄχι βεβαίως στόν πυρήνα τῆς μυστηριακῆς ἐμπειρίας, ἀλλά ὁπωσδήποτε στόν ἐμπλουτισμό της μέ χαρακτηριστικά στοιχεῖα θεολογικῆς συνθέσεως καί τελετουργικῆς λαμπρότητας. Ἡ συμβολή τοῦ μοναχισμοῦ στήν ἀνανέωση τῆς μορφῆς καί τοῦ περιεχομένου τῆς Ὑμνογραφίας θά μποροῦσε νά θεωρηθῆ ἀνάλογη πρός τή θεολογική συγκρότηση τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τῶν ναῶν, ὡς τῶν κατ'ἐξοχήν ἱερῶν χώρων τῆς λατρείας. Ὁ *Κανών* ὑπῆρξε τό νέο στοιχεῖο, τό ὁποῖο προσέδωσε στήν λατρεία σαφέστερο θεολογικό περιεχόμενο καί ἀντικατέστησε τό ἐπίσης σπουδαῖο ὑμνογραφικό εἶδος τοῦ *Κοντακίου.* Ὁ Κανών εἶναι συγκροτημένο καί ἄρτιο ὑμνογραφικό σύνολο, τό ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπό ἐννέα *"ᾠδές"*, κάθε ᾠδή δέ περιέχει τόν εἰσαγωγικό *"εἱρμόν"* καί 2-5 τροπάρια. Ὁ *"εἱρμός"* (εἴρω=συνάπτω, συνδέω) ἀποτελεῖ τή βάση τῆς συνθέσεως τῶν τροπαρίων τόσο ὡς πρός τή μελωδία, ὅσο καί ὡς πρός τόν ρυθμό. Κατά τόν Ἰωάννη Ζωναρᾶ, *"εἱρμός δέ λέγεται ὡς ἀκολουθίαν τινά καί τάξιν μέλους καί ἁρμονίας διδούς τοῖς μετ'αὐτοῦ τροπαρίοις, πρός γάρ τό τῶν εἱρμῶν μέλος κἀκεῖνα ρυθμίζονται".* Συνεπῶς, ὁ συντάκτης Κανόνων ὄφειλε πρῶτον νά συνθέση τόν εἱρμό καί τή μελωδία του καί μετά νά συντάξη τά τροπάρια κατά τό πρότυπο τοῦ εἱρμοῦ. Αὐτό συνιστοῦσε καί ὁ Θεοδόσιος Ἀλεξανδρεύς: *"ἐάν τις θέλη ποιῆσαι Κανόνα, πρῶτον δεῖ μελίσαι τόν εἱρμόν, εἶτα ἐπαγαγεῖν τά τροπάρια ἰσοσυλλαβοῦντα καί ὁμοτονοῦντα τῷ εἱρμῷ καί τόν σκοπόν ἀποσώζοντα".* Ἡ μεγάλη σημασία τῶν εἱρμῶν γιά τή σύνταξη Κανόνων ἐξηγεῖ τή συλλογή τους σέ εἰδικά ἀνθολόγια *(εἱρμολόγια).* Ἡ ἀρχή τῆς ἰσοσυλλαβίας καί τῆς ὁμοτονίας (ἴσος ἀριθμός συλλαβῶν, ὁ τόνος στήν ἀντίστοιχη συλλαβή τῶν στίχων) ἦταν βασική, ἀλλά ὑπῆρχαν καί παρεκκλίσεις, οἱ ὁποῖες καλύπτοντο μέ τήν ἐπιμήκυνση ἤ ἐπιβράχυνση τῆς μουσικῆς ἐκτελέσεως τοῦ τροπαρίου *(τονή* ἤ *συγκοπή)* κ.λπ. Μετά τό τέλος τῶν τροπαρίων τῆς ᾠδῆς οἱ ψάλτες κατέβαιναν ἀπό τά στασίδια στό κέντρο τοῦ ναοῦ καί ἐπαναλάμβαναν τόν εἱρμό *(καταβασία).* Τό περιεχόμενο τῶν τροπαρίων ἀναφέρεται στά ἱερά πρόσωπα ἤ γεγονότα τῶν ἑορτῶν, στούς Κανόνες δέ τῶν ἁγίων καί τῆς Ἀναλήψεως τό τελευταῖο τροπάριο κάθε ᾠδῆς ἐγκωμιάζει τή Θεοτόκο *(Θεοτοκίον).* Οἱ Κανόνες παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία περιεχομένου καί χαρακτηρίζονται ἀπό αὐτό *(ἀναστάσιμοι, σταυρώσιμοι, τριαδικοί, δογματικοί, παρακλητικοί, κατανυκτικοί, θεομητορικοί, ἁγίων* κ.λπ.), εἶχαν δέ συνήθως *"ἀκροστιχίδα"*, ἡ ὁποία σχηματιζόταν ἀπό τά πρῶτα γράμματα τῶν τροπαρίων, μέ ἤ

καί χωρίς τόν είρμό, ἦταν συνήθως ἔμμετρη καί ὑποδήλωνε τόν συντάκτη τοῦ Κανόνα ἤ χαρακτηριστικά στοιχεῖα τοῦ περιεχομένου του.

Ὁ ἀριθμός τῶν ἐννέα ᾠδῶν προέκυψε ἀπό τήν ἐπιλογή τῆς προσαρμογῆς τῶν ὑμνογράφων στίς ἐννέα βιβλικές ᾠδές, ἤτοι: **α)** τήν ᾠδή Μωυσέως κατά τήν ἔξοδο (Ἐξ. 15, 1-19: "*Ἄσωμεν τῷ Κυρίῳ ἐνδόξως γάρ δεδόξασται...*"), **β)** τήν ᾠδή Μωυσέως πρίν ἀπό τόν θάνατό του (Δευτ. 32, 1-43: "*Πρόσεχε οὐρανέ καί λαλήσω...*"), *γ)* τήν ᾠδή τῆς ἀγ. Ἄννας γιά τή γέννηση τοῦ κριτῆ Σαμουήλ (Α΄ Βασιλ. 2, 1-10: "*Ἐστερεώθη ἡ καρδία μου ἐν Κυρίῳ...*"), **δ)** τήν ᾠδή τοῦ προφήτη Ἀββακούμ (Ἀββακ. 3, 1-19: "*Κύριε εἰσακήκοα τήν ἀκοήν σου καί ἐφοβήθην...*"), **ε)** τήν ᾠδή τῆς προσευχῆς τοῦ προφήτη Ἠσαΐα (Ἠσ. 26, 9-21: "*Ἐκ νυκτός ὀρθρίζει τό πνεῦμά μου πρός σέ, ὁ Θεός...*"), **στ)** τήν ᾠδή τῆς προσευχῆς τοῦ προφήτη Ἰωνᾶ στήν κοιλία τοῦ κήτους (Ἰωνᾶ, 2, 3-10: "*Ἐβόησα ἐν θλίψει μου πρός Κύριον τόν Θεόν μου...*"), **ζ)** τήν ᾠδή τῆς προσευχῆς τῶν Τριῶν Παίδων στήν κάμινο τοῦ πυρός (Δαν. 3, 1-33: "*Εὐλογητός εἶ, Κύριε ὁ Θεός τῶν Πατέρων ἡμῶν...*"), **η)** τήν ᾠδή τοῦ ὕμνου τῶν Τριῶν Παίδων στήν κάμινο τοῦ πυρός (Δαν. 3: "*Εὐλογεῖτε πάντα τά ἔργα Κυρίου τόν Κυρίον...*"), καί **θ)** τήν ᾠδή τῆς Θεοτόκου κατά τή συνάντησή της μέ τήν Ἐλισάβετ (Λουκ. 1, 46-55: "*Μεγαλύνει ἡ ψυχή μου τόν Κύριον...*). Ἡ ἐπιλογή τῶν ἐννέα βιβλικῶν ᾠδῶν ὡς βάσεως γιά τήν μορφοποίηση τοῦ νέου ὑμνογραφικοῦ εἴδους δέν εἶναι ἄσχετη πρός τίς θεολογικές ζυμώσεις τῆς περιόδου τῆς εἰκονονομαχίας (727-843), οἱ ὁποῖες ἀξίωναν πληρέστερη θεμελίωση τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὕμνων στήν Ἁγία Γραφή καί στίς δογματικές θέσεις τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων καί τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ διδασκαλία τῆς πίστεως συνδέθηκε κατά τήν περίοδο αὐτή ἀμεσώτερα μέ τό περιεχόμενο τῆς λατρείας, ἀφοῦ, ὅπως θά δοῦμε, ὁ ἔλεγχος τῆς παιδείας περιῆλθε στούς εἰκονομάχους. Ἀντιθέτως, τά ἄρτια ἀπό πλευρᾶς ποιητικῆς συνθέσεως *Κοντάκια* μέ τό εἰσαγωγικό "*προοίμιον*" καί τά 20-30 τροπάρια ("*οἶκοι*") ἐξυμνοῦσαν κυρίως ἱερά πρόσωπα ἤ γεγονότα μέ ἔντονο ἀφηγηματικό ὕφος καί μέ ἐλεύθερη ἀξιοποίηση τῶν σχετικῶν συναξαρίων ἤ τοῦ ἄλλου πηγαίου ὑλικοῦ ἀπό τά ἐγκωμιαστικά ἔργα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ ἀναζήτηση βεβαίως μιᾶς πληρέστερης ἀξιοποιήσεως τῆς ὑμνογραφίας γιά μία ἀμεσώτερη μύηση τοῦ λαοῦ στή δογματική διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας εἶχε προηγηθῆ τῆς εἰκονομαχίας, ἀλλά συστηματοποιήθηκε μέσα στό γενικότερο πλαίσιο τῶν πνευματικῶν ἀναζητήσεων τῶν μοναχῶν κατά τήν περίοδο τῆς εἰκονομαχίας. Τό Κοντάκιο ἀντικαταστάθηκε ἀπό τούς Κανόνες, ἀλλά διατηρήθηκαν τό "*προοίμιον*" καί ὁ πρῶτος "*οἶκος*" τοῦ ἀντιστοίχου γιά κάθε ἑορτή Κοντακίου, τά ὁποῖα ἀπαγγέλλονται μέ ἐμμελῆ ἀνάγνωση μετά τήν ἕκτη ᾠδή. Οἱ Κανόνες, ὅπως παλαιότε-

ρα τά Κοντάκια, ἀποτελοῦσαν τό κύριο ὑμνογραφικό στοιχεῖο τοῦ Ὄρθρου, στόν ὁποῖο κυριαρχοῦσε ἡ ἀνάγνωση Ψαλμῶν καί περικοπῶν τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Ὁ ἀφηγηματικός καί ἐγκωμιαστικός χαρακτήρας τῶν Κοντακίων δέν κάλυπτε πλέον τίς νέες θεολογικές ἀνάγκες καί δέν προσφερόταν γιά μία ἱκανοποιητική προσαρμογή στίς ἐξελίξεις τῆς μελωδίας καί στή στροφή πρός τά κλασικά γράμματα. Βεβαίως, οἱ Κανόνες παρουσιάζουν ἐπίσης μεγάλη ἐξάρτηση ἀπό τά ἀντίστοιχα πρός τό περιεχόμενό τους κείμενα τῆς Ἁγίας Γραφῆς καί τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως δέ ἔχει ἤδη διαπιστωθῆ γενικότερα, ὅλοι οἱ εἱρμοί τῶν Κανόνων τοῦ ὑμνογράφου Κοσμᾶ τοῦ Μαϊουμᾶ στίς ἑορτές τῶν Χριστουγέννων, τοῦ Πάσχα καί τῆς Πεντηκοστῆς ἐπαναλάμβαναν ἀποσπάσματα ἀπό τούς σχετικούς Λόγους Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. Ἡ ἐξάρτηση αὐτή ἦταν συνειδητή ἐπιλογή καί ὄχι μία μιμητική ἐξάρτηση τοῦ "χρυσορρόα" Ἰωάννη τοῦ Δαμασκηνοῦ, ὁ ὁποῖος ἀποσκοποῦσε μέ τούς Κανόνες του νά ὁδηγήση τούς πιστούς στίς θεμελιώδεις ἀρχές τῆς πίστεως. Ὑπό τό αὐτό πνεῦμα ἑρμήνευε καί τήν ἀναγωγική λειτουργία τῶν ἱ. εἰκόνων ὡς μία αἰσθητή παράσταση τῆς διδασκαλίας τῆς Ἁγίας Γραφῆς καί τῆς πατερικῆς παραδόσεως. Ὅπως τό νέο εἰκονογραφικό πρόγραμμα ἀντικατέστησε τήν παλαιότερη διάταξη καί τόν συμβολισμό τῶν εἰκόνων, ἔτσι καί οἱ νέες ὑμνογραφικές ἀναζητήσεις ἐπιτάχυναν ὄχι μόνο τήν εἰσαγωγή τῶν Κανόνων στή θέση τῶν Κοντακίων, ἀλλά καί τή γενικότερη ἀναθεώρηση ἤ καί ἀνανέωση τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, τά ὁποῖα προσέδωσαν τό νέο θεολογικό περιεχόμενο καί τήν τελετουργική λαμπρότητα στήν ὀρθόδοξη λατρεία. Ἡ Δύση δέν παρακολούθησε βεβαίως τίς ἐξελίξεις αὐτές, στίς ὁποῖες ὅμως συνέβαλαν κατά τρόπο ἐντυπωσιακό οἱ βυζαντινές ἐπαρχίες τῆς Ν. Ἰταλίας καί τῆς Σικελίας. Οἱ δημιουργοί τῶν Κανόνων προήρχοντο κυρίως ἀπό μεγάλα ἀσκητικά κέντρα τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Σάβα τῆς Παλαιστίνης, τῆς μονῆς Στουδίου τῆς Κπόλεως, τῆς μονῆς τῆς ἁγίας Αἰκατερίνης τοῦ Σινᾶ, τῶν μονῶν τῆς Ν. Ἰταλίας καί τῆς Ρώμης, ὅπου εἶχαν καταφύγει πολλοί ἀπό τούς διωκόμενους κατά τήν εἰκονομαχία μοναχοί, καί γενικότερα ἀπό ὅλα τά συγκροτημένα μοναστικά κέντρα.

Ἡ δημιουργία ἑνός Κανόνος προϋπέθετε τόν μελισμό τοῦ εἱρμοῦ, οἱ δέ ὑμνογράφοι τῶν Κανόνων ἦσαν συγχρόνως καί μελωδοί ἤ τουλάχιστον εἶχαν γνώσεις τῆς βυζαντινῆς μελωδίας. Ὁ Ν. Τωμαδάκης (Ἡ βυζαντινή ὑμνογραφία καί ποίησις, τόμ. Β', 1965) ὑποστήριξε τήν εὐλογοφανῆ ἀπόψη ὅτι ἡ προγενέστερη ὕπαρξη των *"αὐτομέλων"* καί ἡ σχέση τους πρός τά *"προσόμοια"*, τά ὁποῖα ἀκολουθοῦσαν, συνεπήγοντο τήν προσαρμογή καί τῆς μελωδίας τῶν *προσομοίων* πρός τά *αὐτόμελα*, ἤτοι εἶχαν μία ἀνάλογη σχέση πρός τή σχέση *εἱρμοῦ* καί *τροπαρίων* τῶν μεταγενέστερων Κανόνων. Ἐν τούτοις, ἡ ἐξάρτηση τῆς μελωδίας τῶν τροπαρίων ἀπό τόν εἱρμό δέν ἐπαρκεῖ μόνη της νά θεμελιώση μία ἐσώτερη ἐξάρτηση ἀπό τά

αὐτόμελα καί τά προσόμοια, γιατί οἱ Κανόνες ἀξιοποίησαν μέν τήν προγενέστερη ὑμνογραφική παράδοση, ἀλλά εἰσήγαγαν καί μία νέα νοοτροπία στή λειτουργική σχέση τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὕμνων πρός τή λατρεία. Ὁ πρωτοπόρος τῆς ἱεροσολυμιτικῆς παραδόσεως *Ἀνδρέας Κρήτης* (+ 740) ἀσκήτευσε στά Ἱεροσόλυμα, ἄσκησε τή διοίκηση φιλανθρωπικῶν ἱδρυμάτων στήν Κπολη, χειροτονήθηκε μητροπολίτης Γορτύνης τῆς Κρήτης καί ἄφησε πλούσιο ὑμνογραφικό ἔργο. Βεβαίως, δέν ὑπῆρξε ὁ πρῶτος ἐμπνευστής τοῦ νέου ὑμνογραφικοῦ εἴδους, ἀλλ'ὁπωσδήποτε ὑπῆρξε ὁ πρῶτος δημιουργός συγκροτημένων Κανόνων, οἱ ὁποῖοι συνδύαζαν ἄριστα τόν μελισμό τῶν εἱρμῶν μέ τήν ποιητική ἔξαρση τῶν τροπαρίων τῶν ᾠδῶν, καίτοι τά τροπάρια δέν ἀνταποκρίνοντο πάντοτε στήν ἀρχή τῆς ἰσοσυλλαβίας. Ὁ *"Μέγας Κανών"* ὑπῆρξε ἡ σημαντικότερη ὑμνογραφική σύνθεση τοῦ Ἀνδρέα Κρήτης, ἀπετελεῖτο δέ κατ'ἀρχήν ἀπό ἴσο πρός τούς στίχους τῶν βιβλικῶν ᾠδῶν ἀριθμό τροπαρίων, τά ὁποῖα ἐμπλουτίσθηκαν μέ νέα τροπάρια καί ἔφθασαν τά 250 περίπου. Ψάλλεται ὁλόκληρος μέν στόν ὄρθρο τῆς πέμπτης ἑβδομάδας τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς, τμηματικῶς δέ στά ἀπόδειπνα τῶν τεσσάρων πρώτων ἡμερῶν τῆς πρώτης ἑβδομάδας τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς, ἐπειδή ὡς κύριο θέμα ἔχει τήν ἀξία τῆς μετάνοιας γιά τήν πνευματική ζωή τῶν χριστιανῶν. *Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός* (+ πρό τοῦ 754) ὑπῆρξε ὁ συστηματικότερος ἐκφραστής τῶν νέων ὑμνογραφικῶν τάσεων καί συνδύασε ἄριστα ὄχι μόνο τή δογματική παράδοση τῆς Ἐκκλησίας μέ τόν περιεχόμενο τῶν Κανόνων, ἀλλά καί τόν μελισμό τῶν εἱρμῶν πρός τίς νέες τάσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς μελῳδίας. Ἦταν δηλαδή ὑμνογράφος καί μελῳδός τῶν Κανόνων του. Ὡς μελῳδός χρησιμοποίησε μόνο δύο γένη τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς μουσικῆς *(διατονικόν καί χρωματικόν)* καί μόνο ὀκτώ ἦχους γιά τόν μελισμό τῶν Κανόνων, οἱ ἐπιλογές του δέ αὐτές καθιερώθηκαν στήν ἐκκλησιαστική μελῳδία καί διαμόρφωσαν τό ἦθος τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς παραδόσεως. Ὡς ὑμνογράφος συνέταξε πλῆθος *δεσποτικῶν καί θεομητορικῶν* Κανόνων μέ ἔντονο θεολογικό χαρακτήρα, οἱ ὁποῖοι καθιερώθηκαν στίς ἀντίστοιχες ἑορτές, ὅπως ἐπίσης καί περίφημα *ἰδιόμελα* (νεκρώσιμη ἀκολουθία κ.λπ.) καί *στιχηρά*, ἐνῶ ἀνέλαβε τό εὐαίσθητο ἔργο τῆς συμπληρώσεως καί τῆς ἀναδιαρθρώσεως τῶν λειτουργικῶν βιβλίων *(Ὀκτώηχος, Παρακλητική)*. Ἡ συμβολή του στήν ἀνανέωση τοῦ περιεχομένου, τῆς τελετουργικῆς λαμπρότητας καί τῆς θεολογικῆς πληρότητας τῶν ὕμνων τῆς λατρείας ὑπῆρξε μοναδική.

Ὁ ὑμνογράφος *Κοσμᾶς ὁ Μελῳδός* ἔμεινε ὀρφανός στήν παιδική του ἡλικία καί υἱοθετήθηκε ἀπό τόν πατέρα τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ Σέργιο, ὁ ὁποῖος φρόντισε γιά τήν παιδεία του χωρίς καμμία διάκριση ἀπό τόν γιό του. Οἱ δύο νέοι ἀσπάσθηκαν μαζί τόν μοναχικό βίο στή μονή τοῦ ἁγίου Σάβα τῆς Παλαιστίνης, ὅπου συνέχισαν τή μελέτη τῶν χειρο-

γράφων καί τή συγγραφή ὕμνων. Ὁ Κοσμᾶς τό 743 χειροτονήθηκε ἐπίσκοπος Μαϊουμᾶ στήν περιοχή τῆς Γάζας, ὅπου συνέχισε τό συγγραφικό του ἔργο μέχρι τόν θάνατό του περί τό 750. Ἀναδείχθηκε ἄριστος πράγματι ὑμνογράφος Κανόνων καί μελωδός, ἔδειξε δέ τήν ἴδια εὐαισθησία μέ τόν Ἰωάννη Δαμασκηνό γιά τή μεταφορά τοῦ πνεύματος τῆς Ἁγίας Γραφῆς, τῆς πατερικῆς παραδόσεως καί τῶν συναξαρίων στό περιεχόμενο τῶν τροπαρίων του. Συνέθετε καί μελοποιοῦσε ὁ ἴδιος τούς Κανόνες του σέ δεσποτικές καί θεομητορικές ἑορτές καί σέ ὁρισμένους ἁγίους *(Χριστουγέννων, Θεοφανείων, Ὑπαπαντῆς, Κυριακῆς τῶν Βαΐων, Πεντηκοστῆς, Μεταμορφώσεως, Ὑψώσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, Γρηγορίου τοῦ θεολόγου κ.ἄ.)*. Συνέθεσε ἐπίσης τούς περίφημους Κανόνες τῆς Μ. Ἑβδομάδας (*τριώδιο* Μ. Δευτέρας, *διώδιο* Μ. Τρίτης, *τριώδιο* Μ. Τετάρτης, *ὀκταώδιο* Μ. Πέμπτης, *τριώδιο* Μ. Παρασκευῆς καί τίς ᾠδές στ΄, ζ΄, η΄, καί θ΄ τοῦ Κανόνα τοῦ Μ. Σαββάτου), ὑπῆρξε δέ μαζί μέ τόν Ἀνδρέα Κρήτης καί τόν Ἰωάννη Δαμασκηνό ἕνας ἀπό τούς κύριους δημιουργούς τοῦ Τριωδίου. Ὁ *Θεοφάνης ὁ Γραπτός* (+ 845) συνέχισε την ὑμνογραφική παράδοση τῶν Σαβαϊτῶν μοναχῶν, ἀλλά ὁ ἴδιος δέν ἦταν δόκιμος μελωδός καί συνεργαζόταν μέ μελωδούς γιά τά μέλη τῶν Κανόνων του. Καταγόταν ἀπό τά Ἱεροσόλυμα καί διακρίθηκε, μαζί μέ τόν ἀδελφό του *Θεόδωρο*, γιά τούς ἀγῶνες τους ὑπέρ τῆς τιμῆς τῶν εἰκόνων. Χαρακτηρίσθηκαν *"Γραπτοί"*, γιατί σφραγίσθηκε τό πρόσωπό τους μέ πυρακτωμένη σφραγίδα κατά τούς διωγμούς τοῦ αὐτοκράτορα Θεοφίλου (829-842) ἐναντίον τῶν εἰκονοφίλων. Συνέταξε περί τούς 200 Κανόνες, ἰδιόμελα καί στιχηρά. Κανόνες του περιλήφθηκαν στό *Τριώδιο* (Κυριακή Ὀρθοδοξίας, Σταυροῦ καί μέχρι τήν στ΄ ᾠδή τοῦ Σαββάτου τοῦ Λαζάρου), στό *Πεντηκοστάριο* (Κυριακῆς τῶν Μυροφόρων, Μεσοπεντηκοστῆς καί Σαββάτο τῆς Πεντηκοστῆς), στήν *Παρακλητική* (3 ὀκτάδες Κανόνων κατά τούς ὀκτώ ἤχους στούς ἀποστόλους, στούς κεκοιμημένους καί στούς ἀγγέλους) καί στά *Μηναῖα* (φέρονται ὑπό τό ὄνομα του περί τούς ἑκατόν πενήντα Κανόνες). Ἡ ἱεροσολυμιτική παράδοση προσέφερε καί πολλούς ἄλλους ὑμνογράφους Κανόνων *(Σάβας ὁ Νεώτερος, Σέργιος Ἁγιοπολίτης, Ἀρσένιος Κερκύρας κ.ἄ.)*. Ἡ παράδοση τῶν Σαβαϊτῶν ἐπηρέασε καί τούς ὑμνογράφους τῆς μονῆς τοῦ Σινᾶ *(Σιναϊτική)*, ἐνῶ ὑπάρχουν σημαντικές ὁμοιότητες καί μέ τήν ὑμνογραφική παράδοση τή Ν. Ἰταλίας καί τῆς Σικελίας *(Ἰωάννης ὁ Θεριστής, Ἠλίας καί Γεώργιος οἱ Σικελιῶτες, Λουκᾶς ὁ Ἀνθρακεύς, Ἰωσήφ ὁ Ὑμνογράφος, Θεοφάνης, Μεθόδιος ὁ πατριάρχης Κπόλεως κ.ἄ.)*.

Ἀξιόλογη ὑπῆρξε ἡ προσφορά καί τῆς μονῆς Στουδίου τῆς Κπόλεως στή συνέχιση καί στήν ἀνάπτυξη τῆς ὑμνογραφικῆς παραδόσεως τῶν Κανόνων. *Θεόδωρος ὁ Στουδίτης* (759-826), ἡγούμενος τῆς μονῆς Στουδίου καί ἀνακαινιστής τοῦ μοναχικοῦ βίου, διακρίθηκε μαζί μέ τόν ἀδελ-

φό του *Ἰωσήφ*, μετέπειτα ἀρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης, ὄχι μόνο γιά τούς σκληρούς ἀγῶνες τους ἐναντίον τῶν εἰκονομάχων, ἀλλά καί γιά τήν ἐντυπωσιακή ὑμνογραφική τους προσφορά, ἡ ὁποία ἀνανέωσε καί ἐμπλούτισε τό ὑμνογραφικό ὑλικό τοῦ Τριωδίου. Ὁ Θεόδωρος ἀναθεώρησε ἤ καί συνέθεσε τούς Κανόνες τῶν ἀναβαθμῶν, οἱ ὁποῖοι ψάλλονται στόν ὄρθρο τῶν Κυριακῶν καί περιλαμβάνονται στό βιβλίο τῆς Ὀκτωήχου, ὅπως ἐπίσης *τριώδια* καί *τετραώδια* τοῦ βιβλίου τοῦ Τριωδίου καί πλήρεις Κανόνες στά Σάββατα τῶν Ἀπόκρεω καί τῆς Τυρινῆς, στήν Κυριακή τῆς Σταυροπροσκυνήσεως καί στήν τελετή τῆς λιτανείας τῶν εἰκόνων κατά τήν Κυριακή τῆς Ὀρθοδοξίας. Ἔγραψε ἐπίσης ἰδιόμελα καί Κοντάκια. Ὁ ἀδελφός του *Ἰωσήφ ὁ Θεσσαλονίκης* ἔγραψε *τριώδια* καί *τετραώδια*, ὅπως καί ὁ *Θεόδωρος*, πλήρη Κανόνα στήν Κυριακή τοῦ Ἀσώτου κ.ἄ. (Ἀ. Ἰ. Φυτράκη, Ἰωσήφ ὁ ὑμνογράφος καί Ἰωσήφ ὁ Στουδίτης, 1970). Βεβαίως, ὁ Θεόδωρος καί ὁ Ἰωσήφ ἔγραψαν Κανόνες γιά τήν ἐσωτερική λατρευτική ζωή τῆς περίφημης μονῆς τῆς Κπόλεως, ἀλλά τό μεγάλο κύρος τοῦ Θεοδώρου καί τῆς μονῆς σέ ὁλόκληρη τήν Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς διευκόλυνε τήν ἔνταξή τους στά λειτουργικά βιβλία. Ἄλλωστε, ἡ ὑμνογραφική παράδοση τῶν Στουδιτῶν συνεχίσθηκε μέ λαμπρούς ἐκπροσώπους της ἐξέχοντες μοναχούς τῆς μονῆς *(Κλήμης, Κυπριανός, Θεόκτιστος, Νικόλαος, Πέτρος, Συμεών, Γαβριήλ* κ.ἄ.). Ἡ ὑμνογραφία εἶχε πλέον καθιερωθῆ ὡς πνευματικό ἀγώνισμα τόσο τῶν μοναχῶν, ὅσο καί πολλῶν ἱεραρχῶν καί πνευματικῶν μορφῶν τῆς Ἐκκλησίας. Κανόνες συνέταξαν οἱ πατριάρχες Κπόλεως Γερμανός, Ταράσιος, Μεθόδιος, Φώτιος καί Ἰγνάτιος, οἱ ἀρχιερεῖς Ἐφραίμ Καρίας, Γεώργιος Νικομηδείας, Μητροφάνης Σμύρνης κ.ἄ.

δ΄. Ἐξέλιξη τοῦ καθεστῶτος τῆς νηστείας

Ἡ νηστεία ἐκφράζει, ὅπως εἴδαμε (Ἐκκλ. Ἱστορία, Α΄, 949-969), τήν ἀσκητική διδασκαλία τοῦ Χριστιανισμοῦ γιά τή σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρός τόν κόσμο, ἡ ὁποία ἐκφράσθηκε μέ ἰδιαίτερη ἔμφαση στόν μοναχικό βίο. Παραλλήλως πρός τίς θεσμοθετημένες ἀπό τήν Ἐκκλησία *"Καθολικές"* νηστεῖες *(Τετάρτης καί Παρασκευῆς, Μ. Ἑβδομάδας καί Μ. Τεσσαρακοστῆς)*, ὁ μοναχισμός εἰσήγαγε στά μοναστήρια ἤδη ἀπό τόν ΣΤ΄ αἰώνα καί ἰδιαίτερες περιόδους νηστείας γιά τήν τόνωση τῆς ἀσκητικῆς πνευματικότητας *(τεσσαρακονθήμερες νηστεῖες Χριστουγέννων καί Ἁγίων Ἀποστόλων, δεκαπενθήμερη νηστεία Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ἡμερήσια ἤ καί δεκαπενθήμερη νηστεία τῆς Ὑψώσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, ἡμερήσιες νηστεῖες τῆς παραμονῆς τῶν Θεοφανείων καί τῆς ἀποτομῆς τῆς τιμίας κεφαλῆς Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου)*, οἱ ὁποῖες ὅμως παρέμειναν καθαρῶς νηστεῖες τοῦ μοναχικοῦ βίου καί δέν θεσμοθετήθηκαν ἀπό τήν Ἐκκλησία

ὡς ὑποχρεωτικές γιά τήν πνευματική ζωή τῶν ἁπλῶν πιστῶν. Ἄλλωστε, ὅπως εἴδαμε, ὑπῆρχε ἤδη κατά τόν Ζ΄ αἰώνα σοβαρή ἀμφισβήτηση τῶν νηστειῶν αὐτῶν καί στούς κύκλους τῶν μοναχῶν, ἰδιαίτερα γιά τίς τεσσαρακονθήμερες νηστεῖες τῶν Χριστουγέννων καί τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, τίς ὁποῖες προσπάθησε νά ἀντικρούση ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ Σινᾶ καί μετέπειτα πατριάρχης Ἀντιοχείας Ἀναστάσιος ὁ Σιναΐτης (PG 89, 1392 κἑξ.). Ἡ θεσμοθετημένη διάρκεια τῶν ἐτησίων νηστειῶν ἦταν ὄχι μόνο ἕνα πνευματικό μέσο, ἀλλά καί ἕνα σοβαρό θεολογικό ζήτημα, ἀφοῦ ἡ μίμηση ἀπό τούς πιστούς τῆς *"πολιτείας"* τοῦ Χριστοῦ προέβαλλε ὡς ὑποχρεωτική *μία μόνο* τεσσαρακονθήμερη νηστεία στόν ἐτήσιο ἐκκλησιαστικό κύκλο.

Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι καί ὁ τηρῶν ὅλες τίς νηστεῖες τῆς ἀσκητικῆς πνευματικότητας Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός ἀπέκρουσε στίς ἀρχές τοῦ Η΄ αἰώνα τήν προσθήκη μιᾶς ἑβδομάδας νηστείας στήν "καθολική" νηστεία τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς, τήν ὁποία ὁρισμένοι θεωροῦσαν ἀναγκαία ἀπό ἐσφαλμένη μέτρηση τῶν νηστίμων καί τῶν μή νηστίμων ἡμερῶν τῆς προπασχάλιας νηστείας. Ὁ μεγάλος ἀσκητής καί θεολόγος τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Σάβα μέ εἰδική πραγματεία δέν ἐνέκρινε μέν τήν προσθήκη τῆς *ὀγδόης ἑβδομάδας*, ἀλλά συνέστησε τήν ἀποφυγή ἐρίδων γιά τό πνευματικό αὐτό ζήτημα: *"Τί γάρ ὄφελος τῆς νηστείας τοῖς εἰς ἔριδας καί μάχας νηστεύουσι; Διό τοῖς μέν ἑπτά τάς τῶν ἁγίων νηστειῶν ἑβδομάδας λέγουσι συνεβούλευον μή ζυγομαχεῖν καί στασιάζειν τό καλόν σῶμα Χριστοῦ, τουτέστι τήν Ἐκκλησίαν, πειθαρχεῖν δέ μᾶλλον τοῖς τήν προεδρίαν καί οἰκονομίαν τοῦ λόγου πεπιστευμένοις* (= ἐπισκόποις). *Τό γάρ περισσεύειν ἐν τῷ ἀγαθῷ* (= προσθήκη ὀγδόης ἑβδομάδας) *καί προκόπτειν καί ἀναβαίνειν ἐπί τά μείζονα καί ὑψηλότερα καί προστιθέναι ἐπί πᾶσαν αἴνεσιν τοῦ Κυρίου, τῶν εὖ ἐχόντων ἐστί. Τοῖς δέ τάς ὀκτώ ἑβδομάδας νομοθετοῦσιν ὑπετιθέμην ὡς οὐδέ τό καλόν καλόν, εἰ μή καλῶς γένηται. Καλόν μέν γάρ ἡ παρθενία, ἀλλά, ἐάν γήμης, οὐχ ἥμαρτες. Καλόν τό νηστεύειν πᾶσαν ἡμέραν, ἀλλ'ὁ μή ἐσθίων τόν ἐσθίοντα μή κρινέτω. Ἐν τοῖς τοιούτοις οὐ νομοθετεῖν, οὐ βιάζεσθαι, οὐκ ἀναγκαστῶς ἄγειν τό ἐγχειρισθέν προσήκει ποίμνιον, πειθοῖ δέ μᾶλλον καί ἠπιότητι καί λόγῳ ἅλατι ἠρτυμένῳ, τοιαῦτα καί τούτοις ὑπετιθέμεθα"* (PG 95, 68). Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ἔκρινε ὅτι *"ἀμφότερα νῦν μᾶλλον χρήσιμα καί ἀναγκαῖα, τό τε προστιθέναι τῷ καλῷ καί τό τῆς βίας ἀπέχεσθαι. Τίς δοίη πάντα τόν τῆς ζωῆς ἡμῶν χρόνον μίαν ἐπιτελεῖσθαι νηστείαν; Ἀλλ'ἕτερος ὁ τῆς παραινέσεως καί ἕτερος ὁ τῆς νομοθεσίας τρόπος. Ἀρκείσθω τά νενομοθετημένα ὑπό τοῦ Πνεύματος* (= ἑπτά ἑβδομάδες), *νουθετείσθω ἡ προσθήκη* (= ὀγδόη ἑβδομάδα) *τοῦ ἀγαθοῦ"* (PG 95, 72).

Ἡ *"νουθεσία τοῦ ἀγαθοῦ"* ἦταν τό ὑπόδειγμα τῶν μοναχῶν, οἱ ὁποῖοι μετά τό τέλος τῆς εἰκονομαχίας (843) ἐπηρέασαν μέ τό μεγάλο κύρος τους τόν ὅλο πνευματικό βίο τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ μονή τοῦ Στουδίου συγκεφαλαίωνε τήν ἐντυπωσιακή ἀνάπτυξη τοῦ μοναχισμοῦ στήν περιοχή τῆς Κπόλεως καί τῆς Χαλκηδόνας ἤδη ἀπό τίς ἀρχές τοῦ Ε΄ αἰώνα. Ἀπό τίς ὑπογραφές σέ ἐπίσημο ἔγγραφο τοῦ 586 συνάγουμε τό συμπέρασμα, ὅτι στήν περιφέρεια τῆς Κπόλεως ὑπῆρχαν περισσότερα ἀπό 88, ἐνῶ στήν περιφέρεια τῆς Χαλκηδόνας ὑπῆρχαν περισσότερα ἀπό 40 μοναστήρια, τά ὁποῖα ἀσκοῦσαν μεγάλη ἐπιρροή στήν πνευματική ζωή τοῦ λαοῦ τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ μεγάλου μοναστικοῦ κέντρου στόν Ὄλυμπο τῆς Βιθυνίας καί τά κτητορικά μοναστήρια ἔφεραν ἐγγύτερα στή ζωή τῶν ἁπλῶν πιστῶν τήν ἀσκητική πνευματικότητα τῶν μοναχῶν, ἀφοῦ καί οἱ ἐπίσκοποι ἐπελέγοντο ἀπό τίς τάξεις τοῦ μοναχισμοῦ. Ἡ αὐστηρή νηστεία ἦταν ἕνα προσιτό ἀσκητικό ἀγώνισμα γιά ὅλους τούς εὐλαβεῖς πιστούς, ἀλλά ἡ Ἐκκλησία ἀπέφυγε συνειδητά τήν ἐπέκταση τῶν νηστειῶν τοῦ μοναχισμοῦ στή ζωή τῶν ἁπλῶν πιστῶν, οἱ ὁποῖοι ὄφειλαν νά τηροῦν μόνο τίς καθιερωμένες "καθολικές" νηστεῖες, ἤτοι τῆς Τετάρτης καί τῆς Παρασκευῆς, τῆς Μ. Ἑβδομάδας καί τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς. Οἱ μεμονωμένες τάσεις τηρήσεως καί τῶν εἰδικῶν νηστειῶν τῆς ἀσκητικῆς πνευματικότητας ἐγκωμιάζοντο μέν, ἀλλά δέν ὁδηγοῦσαν στήν ἐπίσημη θεσμοθέτησή τους ἀπό τήν Ἐκκλησία ὡς ὑποχρεωτικῶν νηστειῶν γιά ὅλους τούς πιστούς.

Ὁ ὑποχρεωτικός ὅμως χαρακτήρας τῶν νηστειῶν αὐτῶν προβλημάτιζε ἀκόμη καί ὁρισμένους μοναχούς. Τό ζήτημα ἀντιμετωπίσθηκε στήν Ἐνδημοῦσα σύνοδο τῆς Κπόλεως ἐπί τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Νικολάου Γ΄ (1084-1111) ὑπό τή μορφή *"ἐρωτήσεών τινων ἔξω τῆς πόλεως ἀσκουμένων"*. Στό ζήτημα αὐτό συντάχθηκαν οἱ *"Ἀποκρίσεις"* τῆς συνόδου μέ ἰδιαίτερη ἔμφαση στή δεκαπενθήμερη νηστεία τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Ἡ σύνοδος δέν ἔκρινε ἀναγκαία τή νηστεία αὐτή γιά τούς μοναχούς, καίτοι εἶχε διαδοθῆ καί στούς ἁπλούς πιστούς: *"Ἦν ἡ νηστεία πρότερον ἐν τῷ καιρῷ τούτῳ* (= Αὔγουστο), *μετετέθη δέ διά τό μή περιπίπτειν τοῖς κατά τόν καιρόν τοῦτον γινομέναις ἐθνικαῖς νηστείαις. Πλήν καί ἔτι πολλοί τῶν ἀνθρώπων ταύτην τήν νηστείαν νηστεύουσιν"* (PG 138, 940). Ἡ νηστεία αὐτή δέν ἐτηρεῖτο οὔτε ἀπό τούς κληρικούς, ὡς *"δι'ἐκκλησιαστικῆς ἀποφάσεως μετατεθεῖσα εἰς ἕτερον χρόνον ἤ ἀφομοιωθεῖσα πρός ἑτέραν δεκαπενθήμερον νηστείαν"*. Ἀνάλογη ἦταν ἡ ἐκκλησιαστική ἀντιμετώπιση καί τῶν ἄλλων εἰδικῶν νηστειῶν τῆς ἀσκητικῆς πνευματικότητας (τεσσαρακονθήμερες νηστεῖες Χριστουγέννων καί Ἁγίων Ἀποστόλων), ὅπως φαίνεται ἀπό τό σχόλιο τοῦ πατριάρχη Ἀντιοχείας Θεοδώρου Βαλσαμώνα (ΙΒ΄ αἰ.) στόν κανόνα 69 τῶν Ἀπο-

στόλων: "*Σημείωσαι δέ ἀπό τοῦ παρόντος κανόνος, ὅτι κυρίως μία ἐστί ἡ νηστεία, ἡ τεσσαρακονθήμερος, ἡ τοῦ Πάσχα. Εἰ γάρ ἦσαν καί ἄλλαι, ἐμνήσθη ἄν καί τούτων ὁ κανών. Πλήν καί κατά τάς ἄλλας νηστίμους, ἤγουν τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων καί τῆς Κοιμήσεως τῆς ἁγίας Θεοτόκου καί τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ, νηστεύοντες, οὐκ αἰσχυνθησόμεθα*" (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα, II, 89-90). Συνεπῶς, ἕξι αἰῶνες περίπου μετά τήν εἰσαγωγή στόν μοναχισμό τῶν "εἰδικῶν" νηστειῶν, ἡ Ἐκκλησία ἀπέφυγε τή θεσμοθέτησή τους καί γιά τούς ἁπλούς πιστούς, οἱ ὁποῖοι ὅμως, ἄν τίς τηροῦσαν ὡς προσθήκη στό "ἀγαθόν" τῶν καθιερωμένων νηστειῶν, ἦσαν ἄξιοι ἐγκωμίων. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Μάρκος (+ 1174) ὑπέβαλε "*Ἐρωτήσεις κανονικάς*" πρός τόν κανονολόγο πατριάρχη Ἀντιοχείας Θεόδωρο Βαλσαμώνα ὡς πρός τόν ὑποχρεωτικό ἤ μή χαρακτήρα τῶν "εἰδικῶν" νηστειῶν: "*Αἱ νηστεῖαι τῆς ἑορτῆς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων καί τῆς Χριστοῦ Γεννήσεως καί τῆς Κοιμήσεως τῆς ἁγίας Θεοτόκου καί τοῦ Σωτῆρος ἀπαραίτητοί εἰσιν ἤ συγχωρητέαι καί ἀδιάφοροι;*" (PG 138, 1001). Τό ἐρώτημα αὐτό, τό ὁποῖο ὑποβλήθηκε προφανῶς μετά τήν ἀπόφαση τῆς Ἐνδημούσας συνόδου τῆς Κπόλεως γιά τήν ἐπίσημη θεσμοθέτηση τῶν εἰδικῶν νηστειῶν, ὑποδηλώνει ὅτι μέχρι τά τέλη τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα οἱ νηστεῖες αὐτές δέν εἶχαν καθιερωθῆ οὔτε στή δικαιοδοσία τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας.

Ἐν τούτοις, τό ζήτημα παρέμενε ἀνοικτό, ἀφοῦ πολλοί πιστοί τηροῦσαν τό αὐστηρό καθεστώς νηστείας τῶν μοναχῶν καί ἐρέθιζαν τήν εὐλάβεια τῶν μή τηρούντων. Ὁ Οἰκουμενικός πατριάρχης Λουκᾶς Χρυσοβέργης (1156-1180) ἔθεσε τό ζήτημα ἐνώπιον τῆς Ἐνδημούσας συνόδου τῆς Κπόλεως, στήν ὁποία παρίστατο καί ὁ αὐτοκράτορας Μανουήλ Α΄ Κομνηνός (1143-1180). Κατά τίς συζητήσεις προέκυψαν σοβαρές διαφωνίες μεταξύ τῶν μελῶν τῆς συνόδου, λόγω καί τῆς προγενέστερης ἀρνητικῆς ἀποφάσεως τῆς πατριαρχικῆς συνόδου: "*Καί τινες μέν εἶπον μή ὀφείλειν νηστεύειν ἡμᾶς διά τήν ἐν τῇ Ἀποκρίσει δηλουμένην μετάθεσιν, ἕτεροι δέ ἀντέθεντο ὡς, ἐπεί ἡ ἁγία Σύνοδος ἀνενδοιάστως φησί νηστείαν μέν γενέσθαι πρότερον κατά ταύτας τά ἡμέρας, μετατεθῆναι δέ ταύτην, οὐ δηλοῦται δέ ὅπως καί ὅπου ἡ μετάθεσις γέγονεν, ὀφείλομεν ἐξ ἀνάγκης νηστεύειν*". Εἶναι σαφές ὅτι τά ἐπιχειρήματα τόσο τῶν ἀρνουμένων, ὅσο καί τῶν ὑποστηριζόντων τή θεσμοθέτηση τῶν νηστειῶν αὐτῶν ἐπιβεβαιώνουν ὅτι οἱ συγκεκριμένες νηστεῖες δέν εἶχαν καθιερωθῆ ὡς ὑποχρεωτικές γιά τούς ἁπλούς πιστούς μέχρι τά μέσα τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα. Ὑπῆρχε ὅμως σαφής προδιάθεση γιά τήν καθιέρωσή τους ἀπό τόν Οἰκουμενικό πατριάρχη καί τήν πλειοψηφία τῶν ἀρχιερέων τῆς συνόδου, οἱ ὁποῖοι ἐπικαλέσθηκαν ἔμμεση μαρτυρία τοῦ "*Τόμου τῆς ἑνώσεως*" (920) γιά τήν τετραγαμία τοῦ αὐτοκράτορα Λέοντα ΣΤ΄ τοῦ Σοφοῦ (886-912). Ὁ Τόμος τόνιζε τήν περιορισμένη προσέλευση τῶν *τριγάμων* στή θεία κοινωνία, ἡ

όποία συνδεόταν μέ τρεῖς μεγάλες περιόδους νηστείας: *"Ὁ δέ πατριάρχης καί οἱ ἀρχιερεῖς ἀπεφήναντο ἀπαραίτητον εἶναι τήν νηστείαν τοῦ Αὐγούστου μηνός καί εἰς ἐπισύστασιν τοῦ λόγου αὐτῶν ἐχρῶντο τῷ Τόμῳ τῆς ἑνώσεως, τῷ διαλαμβάνοντι τούς τριγάμους τρίς τοῦ ἔτους μεταλαμβάνειν τῶν θείων ἁγιασμάτων, κατά τό μέγα Πάσχα δηλαδή, κατά τήν ἑορτήν τῆς Κοιμήσεως τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου καί κατά τήν Γέννησιν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, διά τό ἐν αὐταῖς προηγεῖσθαι νηστείαν καί τό ἐν ταύταις ὄφελος"*. Οἱ διαφωνοῦντες ἀρχιερεῖς ἀντέκρουσαν τό ἐπιχείρημα μέ τή χρησιμοποίηση τοῦ τεκμηρίου τῆς ἀσάφειας τῶν μαρτυριῶν, ἀλλά ὁ πατριάρχης ἐπέμεινε στήν καθιέρωση τῶν νηστειῶν: *"Ἀμφιβαλλόντων δέ καί εἰσέτι τότε τινῶν διά τό μή εὑρίσκεσθαι ὁπουδήποτε τήν ποσότητα τῶν ἡμερῶν τῆς τοιαύτης νηστείας, εἶπεν ὁ αὐτός ἁγιώτατος πατριάρχης, ὡς τῶν ἡμερῶν ταύτης τε καί τῆς τελουμένης νηστείας πρό τῆς ἑορτῆς τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ μή δηλουμένων ἔκ τινος ἐγγράφου, ἀναγκαζόμεθα ἕπεσθαι τῇ ἀγράφῳ ἐκκλησιαστικῇ παραδόσει καί ὀφείλομεν νηστεύειν ἀπό τῆς πρώτης τοῦ Αὐγούστου μηνός καί ἀπό τῆς ιδ΄ τοῦ Νοεμβρίου μηνός"* (PG 138, 941).

Ἡ συνοδική θεσμοθέτηση τῆς τεσσαρακονθήμερης νηστείας τῶν Χριστουγέννων καί τῆς δεκαπενθήμερης νηστείας τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου συμπαρέσυρε καί τήν τεσσαρακονθήμερη νηστεία τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, γιά τήν ὁποία δέν ἔγινε λόγος στή σύνοδο. Ἐν τούτοις, ἡ σύνοδος εἶχε πλήρη συνείδηση τῆς ἀσθενοῦς θεμελιώσεως τῶν νηστειῶν αὐτῶν στήν πατερική παράδοση καί στήν ἐκκλησιαστική πράξη, γι'αὐτό καί ὄχι μόνο ἀπέφυγε τόν ἰδιαίτερο τονισμό τοῦ ὑποχρεωτικοῦ χαρακτήρα τους γιά ὅλους τούς πιστούς, ἀλλά καί παραχώρησε εὐρύτατες ἐξουσιοδοτήσεις στούς ἐπισκόπους γιά τόν περιορισμό τῆ διάρκειας τῶν νηστειῶν αὐτῶν μέ τήν ἐφαρμογή τοῦ μέτρου τῆς ἐκκλησιαστικῆς οἰκονομίας: *"Εἰ δέ καταλῦσαι διά σωματικήν ἀσθένειαν ἀναγκαζόμεθα, ἐκ προτροπῆς ἐπισκοπικῆς αἱ δηλωθεῖσαι ἡμέραι τῶν νηστειῶν στενοχωρηθήσονται* (= νά συντομευθοῦν), *ὅτι καί τοῦτο δέδοκται ἐξ ἀγράφου ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως"* (PG 138, 941). Συνεπῶς, ἡ Ἐνδημούσα σύνοδος καθιέρωσε μέν τίς νηστεῖες τῆς ἀσκητικῆς πνευματικότητας γιά ὅλους τούς πιστούς, ἀλλά συγχρόνως κατέγραψε καί τόν τρόπο γιά τή αὐστηρή τήρησή τους. Ἡ πρώτη ἐφαρμογή ἀπό τόν πατριάρχη Ἀντιοχείας καί διαπρεπῆ κανονολόγο Θεόδωρο Βαλσαμώνα ἀποτελοῦσε ἀντιστροφή τῶν κριτηρίων τῆς συνοδικῆς ἀποφάσεως, ἀφοῦ *θεσμοθετήθηκε ἐξ ἀρχῆς ἡ οἰκονομία ἀντί τῆς ἀκρίβειας ὡς πρός τήν διάρκεια τῶ νηστειῶν*, οἱ ὁποῖες ἔγιναν δεκτές μόνο ὡς ἑβδομαδιαῖες νηστεῖες. Ἡ ἀπόφασή του ἦταν συνέπεια τῆς συστηματικῆς μελέτης τοῦ ζητήματος μέ ἐρέθισμα τό σχετικό ἐρώτημα τοῦ λόγιου μοναχοῦ τοῦ Ὄρους Αὐξεντίου Θεοδοσίου τοῦ Σαρπειώτη. Ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών ἀπάντησε μέ ἐκτενῆ ἐπιστολή,

τίς δέ θέσεις του *"κατησφάλισε" "γραφικοῖς θείοις δόγμασι καί διδάγμασι"*. Τά συνοπτικά συμπεράσματα τῆς μελέτης κατέγραψε καί στήν *"Απόκρισίν"* του πρός τόν πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Μάρκο: *"Ἐγώ δέ μετά τοῦτο* (= ἀπόφαση Ἐνδημούσας συνόδου Κπόλεως), *σκοπήσας ὅθεν καί ὅπως παρεδόθησαν αἱ δύο αὗται νηστεῖαι, ἤγουν ἡ τῆς Κοιμήσεως τῆς ἁγίας Θεοτόκου καί ἡ τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ καί Θεοῦ ἡμῶν, ἀλλά μήν καί ἡ πρό τῆς ἑορτῆς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων τελουμένη νηστεία, καί εἰ ἐξ ἀνάγκης ὀφείλομεν κατά ταύτας νηστεύειν καί ἐπί πόσας ἡμέρας, λέγω τήν μέν νηστείαν τῶν τοιούτων τεσσάρων* (sic) *ἑορτῶν ἀπαραίτητον εἶναι, τήν δέ ποσότητα τῶν ἡμερῶν ταύτης μή εἶναι εἰς πάντας ἰσάριθμον, ὅπερ εἰς τήν μεγάλην ἐστί Τεσσαρακοστήν. Ἀλλά πρό μέν ἑπτά ἡμερῶν ἑκάστης τῶν τοιούτων ἑορτῶν πάντες οἱ πιστοί, λαϊκοί δηλονότι καί μοναχοί, ἀναγκάζονται νηστεύειν κατά τό ἀπαραίτητον καί οἱ μή οὕτω ποιοῦντες ἐκ τῆς κοινωνίας τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν ἀλλοτριωθήσονται. Οἱ δέ ἀπό τῶν κτητορικῶν Τυπικῶν συνωθούμενοι μοναχοί νηστεύειν ἐπί πλέον, ἤγουν ἀπό τῆς ἑορτῆς τῶν ἁγίων Πάντων καί ἀπό τίς ιδ΄ τοῦ Νοεμβρίου μηνός, καί ἄκοντες ἀναγκασθήσονται τοῖς κτητορικοῖς αὐτῶν Τυπικοῖς ἀκολουθεῖν, ὅτι τοῦτο κανονικόν καί σωτηριῶδές ἐστιν, ὥσπερ καί οἱ λαϊκοί οὕτως ἑκοντί νηστεύοντες εὐχαριστίας ἀξιωθήσονται"* (PG 138, 941).

Εἶναι σαφές ὅτι ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών ὄχι μόνο δέν δέχθηκε τίς εἰδικές τεσσαρακονθήμερες νηστεῖες ὡς ὑποχρεωτικές γιά τούς ἁπλούς πιστούς, ἀλλά τίς ἀπέρριψε ἀκόμη καί γιά τούς μοναχούς, ἐκτός ὅσων ὄφειλαν νά ἀκολουθοῦν τίς διατάξεις τῶν κτητορικῶν Τυπικῶν τῆς μονῆς τους. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό συνέταξε τήν πρότασή του καί πρός τόν πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Μάρκο, στήν ὁποία ἔγραφε ὅτι *"ἐξ ἀνάγκης προηγοῦνται νηστεῖαι πρό τῶν τεσσάρων τούτων ἑορτῶν, ἤγουν πρό τῆς ἑορτῆς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ, τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Χριστοῦ καί Θεοῦ ἡμῶν καί τῆς Κοιμήσεως τῆς ἁγίας Θεοτόκου, πλήν ἑπταήμεραι. Μία γάρ τεσσαρακονθήμερος νηστεία ἐστίν, ἡ τοῦ ἁγίου καί μεγάλου Πάσχα. Εἰ δέ τις καί πλέον τῶν ἑπτά ἡμερῶν κατά τήν ἑορτήν τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων καί κατά τήν ἑορτήν τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ νηστεύει, ἤ ἑκοντί ἤ ἀπό κτητορικοῦ Τυπικοῦ συνωθούμενος, οὐ καταισχυνθήσεται"* (PG 138, 1001). Τίς ἀποφάσεις του αὐτές κοινοποίησε ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας μέ Ἐγκύκλια ἐπιστολή του *"καί πρός τούς ἐν τῷ θρόνῳ τῆς μεγάλης Ἀντιοχείας κληρικούς καί λοιπούς"* (PG 138, 943-944), ἤτοι ἀγνόησε τήν ἀπόφαση τῆς Ἐνδημούσας συνόδου τῆς Κπόλεως καί καθιέρωσε στή δικαιοδοσία του καθεστώς ἑπταημέρων νηστειῶν πρό τῶν ἑορτῶν τῶν Χριστουγέννων, τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, τῆς Μεταμορφώσεως καί τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, κατά τάς ὁποίας συνήθιζαν οἱ πιστοί νά προσέρχονται στή θεία κοινωνία. Ἀνάλογη ἐπιεί-

κεια προτεινόταν καί ὡς πρός τήν αὐστηρότητα τῆς δίαιτας τῶν νηστειῶν αὐτῶν, ἀφοῦ ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας ἐπέτρεπε, κατ'ἀντίθεση πρός τήν αὐστηρότητα τῆς νηστείας τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς, τή συμμετοχή καί σέ δεύτερη τράπεζα *"διά σύστασιν τοῦ σώματος"* (PG 138, 1001). Τή διαφοροποίηση αὐτή τῶν νηστειῶν βιώνει συνεχῶς ἡ Ἐκλησία ὄχι μόνο στήν ἀσκητική πνευματικότητα, ἀλλά καί στή λειτουργική της παράδοση, ἀφοῦ ὅσα ἀπαγορεύονται στίς νήστιμες ἡμέρες τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς *(θ. λειτουργία, μνῆμες ἁγίων καί μαρτύρων, βάπτισμα, χειροτονία, γάμος, μνημόσυνα κ.ἄ.)* δέν ἀπαγορεύονται στίς ἄλλες νηστεῖες τοῦ ἔτους (Βλέπε εἰδικότερα: Vl. Phidas, Le Jeûne. Etude historico-canonique, 1987, 18 κἑξ.).

2. Ὁ ἱερός χῶρος τῆς θείας λατρείας καί ἡ χριστιανική τέχνη

α΄. Ὁ ἱερός ναός καί οἱ ἀρχιτεκτονικοί του ρυθμοί

1) Ἀντιμήνσιον καί ἐγκαινιασμός τοῦ ἱ. ναοῦ

Πυρήνας τῆς ὅλης πνευματικῆς ζωῆς τῶν χριστιανῶν ἦταν, ὅπως εἴδαμε, ἡ θ. λατρεία, ἡ ὁποία ὡς κέντρο της εἶχε τόν ἱ. ναό καί τά τελούμενα σέ αὐτόν. Ἡ καθιέρωση τοῦ ναοῦ ὡς χώρου τῆς θ. λατρείας γινόταν μέ τήν τελετή τῶν ἐγκαινίων, κατά τήν ὁποία ἐτοποθετοῦντο στήν ἁγία Τράπεζα καί τά λείψανα μαρτύρων. Ὡστόσο, ἡ πολεμική τῶν εἰκονομάχων ἐναντίον τῶν ἱ. εἰκόνων καί τῶν ἱ. λειψάνων ἀποδυνάμωσε τήν παράδοση αὐτή στίς ἐπισκοπές τῶν εἰκονομάχων ἐπισκόπων, οἱ ὁποῖοι κατά τά ἐγκαίνια τῶν νέων ναῶν δέν κατέθεταν στήν ἁγία τράπεζα ἱ. λείψανα. Ὁ κανόνας 7 τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου (787) ὄχι μόνο ὅρισε ὡς ὑποχρεωτική τήν κατάθεση ἱ. λειψάνων σέ ὅσους ναούς δέν εἶχαν τοποθετηθῆ, ἀλλά καί ἀπαγόρευσε μέ τήν ἀπειλή τῆς καθαιρέσεως ὁποιαδήποτε σχετική παράλειψη: *"Ὅσοι οὖν σεπτοί ναοί καθιερώθησαν ἐκτός ἁγίων λειψάνων μαρτύρων, ὁρίζομεν ἐν αὐτοῖς κατάθεσιν γίνεσθαι λειψάνων μετά τῆς συνήθους εὐχῆς. Ὁ δέ ἄνευ ἁγίων λειψάνων καθιερῶν ναόν καθαιρείσθω, ὡς παραβεβηκώς τάς ἐκκλησιαστικάς παραδόσεις"* (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., ΙΙ, 580 κἑξ.). Ἡ λειτουργία τοῦ ναοῦ καί πρίν ἀπό τήν τελετή τῶν ἐγκαινίων ἦταν δυνατή μέ τή χρήση *"ἀντιμηνσίου"*, στό ὁποῖο εἶχαν τοποθετηθῆ ἀπό τόν ἐπίσκοπο ἱ. λείψανα, ἀλλά δέν μποροῦσε νά λειτουργήση ὁ ἐπίσκοπος σέ *"ἀνενθρονίστους"* ναούς. Ὁ *"ἐνθρονισμός"* τοῦ ναοῦ συνδεόταν μέ τήν τελετή τῶν ἐγκαινίων. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ἀπάντησε ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών (ΙΒ΄ αἰ.) σέ ἀντίστοιχα ἐρωτήματα τῆς ἐποχῆς του: *"Πῶς ἄνευ καταθέσεως λειψάνων σήμερον τά εὐκτήρια καθιεροῦνται; καί διατί οὐ γίνονται ἱεροτελεστίαι ἐν αὐτοῖς καί*

παρά ἐπισκόπων, ἀλλά παρά ἱερέων μόνον; Καί ἤκουσαν, ὡς τά γινόμενα παρά τῶν ἀρχιερέων ἀντιμήνσια, καθ'ὅν καιρόν καθιέρωσις ναοῦ γίνεται, διδόμενα εἰς εὐκτηρίους οἴκους, ἀρκοῦσιν ἀντί καθιερώσεως, ἤτοι ἐνθρονισμοῦ καί ἐγκαινίων καί ἀνοιξίων. Διά τοῦτο γάρ καί ἀντιμήνσια ἐκλήθησαν, ἤτοι ἀντιπρόσωπα καί ἀντίτυπα τῶν πολλῶν μήνσων, τῶν καταρτιζόντων τήν ἁγίαν δεσποτικήν τράπεζαν. Οἱ μέντοι ἀρχιερεῖς οὐ ποιοῦσιν ἱεροτελεστίας εἰς εὐκτηρίους ἀνενθρονίστους ναούς, διότι τό τῆς ἀρχιερωσύνης ἀξίωμα ὑποβιβάζεται, θρόνου μή ὄντος αὐτίκα, εἰς ὅν ἀποστολικῶς ὁ ἐπίσκοπος καθιδρύεται, μηδέ τῶν ἄλλων τῶν συνιστώντων τήν τοῦ ναοῦ καθιέρωσιν καί εὐπρέπειαν" (ἔνθ'ἀν., II, 581-582). Συνεπῶς, *"ἡ μέν πῆξις τοῦ θεμελίου δι'εὐχῆς μόνης τοῦ κατά χώραν ἐπισκόπου καί σταυροπηγίου γίνεται, ἡ δέ καθιέρωσις, μετά τόν ἀπαρτισμόν τοῦ ναοῦ, ὅτε τελοῦνται τά ἀνοίξια καί ὁ ἐνθρονισμός καί ὁ ἅπαξ τούτου ἀπαρτισμός, ὑπό ἁγίου μύρου χριομένου καί λείψανα μαρτυρικά δεχομένου"* (ἔνθ'ἀν., II, 582).

Ἡ τελετή τῶν ἐγκαινίων ἐτελεῖτο ἀπό ἀρχιερέα καί ὄχι ἀπό πρεσβύτερο, ἐνῶ ἡ καθιέρωση τῶν ἀντιμηνσίων γινόταν μέ τήν ἑπταήμερη ἱερουργία τους στήν ἁγία τράπεζα τοῦ ἐγκαινιαζομένου ναοῦ, καίτοι δέν συνδέονται μέ μία συγκεκριμένη ἐνορία. Ἡ τελετή τῶν ἐγκαινίων μποροῦσε νά γίνη, κατά τόν Συμεών Θεσσαλονίκης, καί ἄν ἀκόμη δέν ὑπῆρχαν λείψανα, ἀλλά τότε ἁπλωνόταν στήν ἁγία τράπεζα ἀντιμήνσιον μέ λείψανα. Τό ἀντιμήνσιον ἦταν γνωστό ἤδη κατά τόν Ζ΄ αἰώνα τόσο στήν Ἀνατολή, ὅσο καί στή Δύση, ἐξυπηρετοῦσε δέ ποικίλες πρακτικές ἀνάγκες ὄχι μόνο τῶν ἐρημιτῶν ἀσκητῶν, ἀλλά καί τῶν ἱεραποστόλων. Ὁ Θεόδωρος Στουδίτης ἀναφέρεται στήν καθιερωμένη χρήση ἀντιμηνσίου κατά τίς ἀρχές τοῦ Θ΄ αἰώνα, τό ὁποῖο χαρακτηρίζει *"θυσιαστήριον καθηγιασμένον ἐν σινδόνι ἤ σανίσιν"* (PG 99, 1056). Ἀντιμήνσιον εἶχε χρησιμοποιηθῆ ἤδη τό 776 σέ ἀκολουθία, ἡ ὁποία τελέσθηκε στόν Ἱππόδρομο τῆς Κπόλεως γιά τή στέψη τοῦ γιοῦ τοῦ αὐτοκράτορα Λέοντα Δ΄ τοῦ Χαζάρου (PG 108, 379). Στή Δύση χρησιμοποίησαν καθαγιασμένη "πλάκα" ὡς ἀντιμήνσιον οἱ ἄγγλοι ἱεραπόστολοι στή Σαξωνία, σύμφωνα μέ μαρτυρία Βέδα τοῦ Αἰδέσιμου ("tabulam altaris vice dedicatam"). Ἡ παράδοση αὐτή γενικεύθηκε μέν κατά τήν περίοδο τῶν εἰκονομαχικῶν ἐρίδων (727-843), ἀλλά προσδιορίσθηκαν καί οἱ προϋποθέσεις τόσο τοῦ καθαγιασμοῦ, ὅσο καί τῆς χρήσεως τοῦ ἀντιμηνσίου. Ὁ πατριάρχης Κπόλεως Μανουήλ Β΄ (1240-1255) καί ἡ Ἐνδημοῦσα σύνοδος ὅρισαν, σέ ἀπάντηση πρός τόν ἐπίσκοπο Βελλᾶς, ὅτι ἀντιμήνσια μποροῦν νά δημιουργηθοῦν μόνο ἀπό τό ὕφασμα, τό ὁποῖο κάλυπτε τήν ἁγία τράπεζα κατά τόν ἐγκαινιασμό τοῦ ναοῦ: *"Ἀντιμήνσια ἴσμεν γενόμενα ἐπάν ὁ ἀρχιερεύς δι'ἑαυτοῦ ἐνεργήσῃ τόν ἐγκαινιασμόν καί ἐκ τοῦ πανίου τοῦ ὑποστρωθέντος καί περιειλήσαντος τήν τράπεζαν, εἰς βραχέα τεμνομένου*

καί γραφομένου (= ταφή τοῦ Χριστοῦ),*τοῖς ἱερεῦσι δίδοσθαι καί ἄνευ τούτων μή δύνασθαι ἱερουργεῖν"* (PG 119, 812). Διάταξη τοῦ πατριάρχη Κπόλεως Νείλου (1379-1388) ἀναφέρεται στούς σκοπούς τῆς χρήσεως τοῦ ἀντιμηνσίου ἀκόμη καί γιά τήν κάλυψη τῶν ἀναγκῶν τοῦ στρατοῦ σέ περίοδο ἐκστρατείας: *"Στρατηγοί πολλάκις ἤ βασιλεῖς αὐτοί ἀπέρχονται εἰς ταξίδια καί εἰς τόπους ἀλλοφύλων, ἔνθα οὐκ ἔστι θεῖος ναός. Ἀλλά καί εὐλαβεῖς τινες ἱερωμένοι ἐξέρχονται τῶν ἰδίων πόλεων ἤ τοῦ μοναστηρίου καί ἀπέρχονται δι'ἔρωτα ἡσυχίας τε καί ἀναχωρήσεως εἰς ἔρημον τόπον... Διά ταύτας τάς αἰτίας, ἐπεί ἔχουσιν ἀνάγκην οὗτοι ἁγιάζεσθαι, εὕρομεν ἐκδεδομένον παρά τῶν ἁγίων πατέρων τῶν θείων καί ἱερῶν συνόδων, ὅτι δέδοται αὐτοῖς ἤ διά σανίδος ἤ διά πανίου ἱερά τράπεζα καθιερωμένη..."* (Μ. Γεδεών, Κανονικαί Διατάξεις, τόμ. 2, 1888, 57). Ὁ Συμεών Θεσσαλονίκης δέν ἀναφέρει μέν τό *"διά σανίδος"* ἀντιμήνσιο στίς ἀρχές τοῦ ΙΕ΄ αἰώνα, ἀλλά περιγράφει λεπτομερῶς τό τρόπο κατασκευῆς καί καθαγιασμοῦ τοῦ ἀντιμηνσίου ἀπό λινό ὕφασμα (PG 155, 316 κέξ.). Προφανῶς, ἐπικράτησε ὁ τύπος τῶν ἐκ λινοῦ ὑφάσματος ἀντιμηνσίων, τά ὁποῖα ἔπρεπε νά δίδονται *"γνώμη ἀρχιερέως καί κατ'ἀνάγκην καί ἔνθα οὐκ ἔστι ναός"* (PG 155, 322). Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό εἶχαν περιγραφῆ οἱ προϋποθέσεις καί ἀπό τόν πατριάρχη Κπολεως Ματθαῖο Α΄ (1397-1410) σέ ἀπάντησή του πρός τόν μητροπολίτη Ἡρακλείας, στήν ὁποία διέκρινε τά ἀντιμήνσια σέ *"πατριαρχικά"* καί *"μητροπολιτικά"* (Μ. Γεδεών, Κανονικαί Διατάξεις, 2, 61).

2) Διαμόρφωση τοῦ βυζαντινοῦ ρυθμοῦ καί τοπικές παραδόσεις

Ὁ καθιερωμένος ναός καθίστατο τό κατ'ἐξοχήν κέντρο ὄχι μόνο τῆς λατρευτικῆς ἐμπειρίας, ἀλλά καί τῆς ὅλης πνευματικῆς ζωῆς τῆς χριστιανικῆς κοινότητας, γι'αὐτό καί ἡ μορφολογική ἐξέλιξη τοῦ ναοῦ παρακολούθησε τίς πνευματικές ἀναζητήσεις κάθε ἐποχῆς. Ἡ ἀρχιτεκτονική κατασκευή τῶν ναῶν κατά τούς μέσους καί ὕστερους βυζαντινούς χρόνους ἀξιοποίησε τά βασικά στοιχεῖα τῆς τρουλλαίας Βασιλικῆς σέ μία νέα σύνθεση (Ἁγία Σοφία Κπόλεως), ἡ ὁποία προσέλαβε ποικιλία τοπικῶν μορφῶν στήν ἀχανῆ ἔκταση τῆς αὐτοκρατορίας. Πράγματι, ὁ νέος ρυθμός διατήρησε τό τετράγωνο ἤ ἐλαφρά ἐπίμηκες σχῆμα, τήν ἐμφανῆ διάκριση μέ τήν ἔξαρση τῶν καμαρῶν τῶν τεσσάρων κεραιῶν τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ, τή στέγαση μέ ἁρμονικό σύστημα θόλων κ.ἄ. Οἱ νέες ἀρχιτεκτονικές ἀναζητήσεις καί ἐπιλογές διαμόρφωσαν ἕναν λειτουργικό ἀρχιτεκτονικό τύπο, ὁ ὁποῖος ἀποκατέστησε, ὅπως εἴδαμε (Ἐκκλ. Ἱστορία, Α΄, 920-928), τήν ἐσωτερική ἑνότητα καί τελειοποίησε τήν ἐξωτερική μορφή τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ. Στό ἐσωτερικό, ἡ ἀντικατάσταση τῶν τοίχων τοῦ προγενέστερου ἐγγεγραμμένου σταυροῦ μέ λεπτούς πεσσούς ἤ κίονες γιά τή στήριξη τῶν τρούλλων ἀποτέλεσε τή σημαντικότερη ἀρχιτεκτονική

καινοτομία τῆς νέας ἐποχῆς. Σημαντικές ἦσαν καί οἱ αἰσθητικές βελτιώσεις τοῦ νέου ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου στήν ἐξωτερική του μορφή, γιατί: **α**) δόθηκε ἰδιαίτερη προσοχή στήν τοιχοδομία μέ τήν προοδευτική καθιέρωση τοῦ ἰσοδομικοῦ συστήματος ἀντί τῆς προγενέστερης ἄτακτης ἀργολιθοδομῆς, **β**) τονίσθηκε χαρακτηριστικά μέ τό ὑψηλό τύμπανο ὁ ὑπερυψωμένος κομψός κεντρικός τροῦλλος καί ἀναδείχθηκαν γύρω ἀπό τόν τροῦλλο οἱ τέσσαρες κεραῖες τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ, γ) ἀποκρυσταλλώθηκε μία συμμετρική κομψότητα στά διαδοχικά ἐπίπεδα τῆς στέγης, **δ**) καθιερώθηκε ἡ ἀνάπτυξη ὑπερυψωμένων τόξων στά δίβολα ἤ τρίβολα παράθυρα τοῦ ναοῦ, καί **ε**) ἀναπτύχθηκε, μέ πλούσια κατά τόπους καί κατά ἐποχές ποικιλία, ἡ κομψή καί περίτεχνη ἐξωτερική διακόσμηση τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ, ἰδιαίτερα δέ τῶν ἀψίδων καί τῶν παραθύρων, μέ ἐρυθρούς πλίνθους ἤ κεράμους *(πλινθοπερίβλητη τοιχοποΐα)*.

Χαρακτηριστικό δεῖγμα τῶν νέων ἀναζητήσεων ὑπῆρξε ὁ περίφημος ναός τῆς Κπόλεως, ὁ ὁποῖος κτίσθηκε ἀπό τόν Βασίλειο Α΄ τόν Μακεδόνα (867-886) καί εἶναι γνωστός ἀπό τίς φιλολογικές πηγές ὡς ἡ *"Νέα Ἐκκλησία"* τοῦ Παλατίου. Τό γεγονός ὅτι ὁ ναός τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας τοῦ Κιέβου (ΙΑ΄ αἱ.) θεωρεῖται ἀντίγραφο τῆς *"Νέας Ἐκκλησίας"* προσφέρει τή δυνατότητα μιᾶς πληρέστερης ἀξιολογήσεως τῶν περιγραφῶν τοῦ πατριάρχη Φωτίου. Ὁ ναός εἶχε ἱδρυθῆ στόν ἀρχιτεκτονικό τύπο τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς μέ ἕναν τεράστιο κεντρικό καί τέσσαρες μικρότερους τρούλλους στά τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματα. Οἱ τροῦλλοι εἶχαν ἐπενδυθῆ μέ πλάκες χαλκοῦ καί ἔκαναν ἐντυπωσιακότερο τόν μεγαλοπρεπῆ ναό, ὅπως ὁμολογεῖ καί ὁ αὐτοκράτορας Κωνσταντῖνος Ζ΄ ὁ Πορφυρογέννητος: *"ὅ τε γάρ ὄροφος, ἐκ πέντε συμπληρούμενος ἡμισφαιρίων, στίλβει χρυσῷ καί εἰκόνων, ὡς ἀστέρων ἀστράπτει κάλλεσιν, ἔξωθεν μετάλλοις ἐμφεροῦς χρυσίῳ χαλκοῦ καλλυνόμενος"*. Ὁ ἀρχιτεκτονικός τύπος τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς μέ τροῦλλο ἐξελίχθηκε προοδευτικά σέ διάφορες κατά τόπους παραλλαγές, οἱ ὁποῖες διαμόρφωσαν ἀντίστοιχες τοπικές παραδόσεις καί κατατάχθηκαν ἀπό τούς νεώτερους σέ διάφορες σχολές:

Πρῶτον, ἡ σχολή τῆς *Κπόλεως* συνδέθηκε ἰδιαίτερα μέ τόν ἀρχιτεκτονικό τύπο τοῦ συνθέτου τετρακιονίου, στόν ὁποῖο τό ἱ. βῆμα διαχωρίζεται ἀπό τό βασικό τετράγωνο τοῦ κυρίως ναοῦ. Ὁ ἐγγεγραμμένος σταυρός σχηματίζεται μέ ἰσοσκελεῖς κεραῖες μόνο στό τετράγωνο τοῦ κυρίως ναοῦ, οἱ δέ τέσσαρες κίονες, οἱ ὁποῖοι στηρίζουν τόν κεντρικό τροῦλλο, ἀναπτύσσονται στό κέντρο τοῦ κυρίως ναοῦ. Τά γωνιαῖα διαμερίσματα εἶναι τετράγωνα καί στεγάζονται μέ χωριστά ἡμισφαίρια ἤ σταυροθόλια ἤ καί τρουλλίσκους, ὅπως ἐπίσης καί τό ἱ. βῆμα. Ὁ φωτισμός εἰσέρχεται στόν ναό ἀπό τίς ἐπάλληλες σειρές παραθύρων τῶν πλαγίων τοίχων καί ἀπό τά παράθυρα τῶν πολύπλευρων συνήθως τρούλλων καί

ἀψίδων (*ναοί τῶν μονῶν Λιβός, Ἀκαταλήπτου, Μυρελαίου καί Παντοκράτορος, ὅπως ἐπίσης οἱ ναοί Παντεπόπτου καί ἁγίων Θεοδώρων, τῶν μονῶν Παμμακαρίστου, Χώρας κ.ἄ.*).

Δεύτερον, ἡ σχολή τῆς *Ἑλλάδος* ἐπηρεάσθηκε μέν ἀπό τήν Κπόλη καί τήν Ἀνατολή, ἀλλά συνδέεται ἰδιαίτερα μέ τούς ἀρχιτεκτονικούς τύπους τοῦ ἡμισύνθετου τετρακιονίου, τοῦ δικιονίου, καί τοῦ μονόκλιτου ναοῦ, ἐνῶ δέν ἀπουσιάζει τελείως καί ὁ σύνθετος τετρακιόνιος τῆς σχολῆς τῆς Κπόλεως: **α)** Οἱ σύνθετοι τετρακιόνιοι ἐμφανίζονται στόν ἑλλαδικό χῶρο μέ τοπικές ἰδιαιτερότητες, εἶναι δέ χαρακτηριστικότεροι *οἱ ναοί τῆς Παναγίας τῆς Γοργοεπηκόου, τῆς Καπνικαρέας, τό καθολικό τῆς μονῆς Καισαριανῆς, ὁ ναός τῆς Θεοτόκου στή μονή Ὁσίου Λουκᾶ, τό καθολικό τῆς μονῆς τοῦ ὁσίου Μελετίου κ.ἄ.* **β)** Οἱ ἡμισύνθετοι τετρακιόνιοι ἔχουν ἐνσωματωμένο στό τετράγωνο τοῦ ναοῦ τό ἱ. βῆμα, τό ὁποῖο καταλαμβάνει τμῆμα μόνο τῆς ἀνατολικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ καί παρουσιάζει σημαντικές ἀνατολικές ἐπιδράσεις. γ) Οἱ ἁπλοί δικιόνιοι ἔχουν ἐπίσης ἐνσωματωμένο στό τετράγωνο τοῦ ναοῦ τό ἱ. βῆμα, τό ὁποῖο ὅμως καταλαμβάνει ὁλόκληρη τήν ἀνατολική κεραία τοῦ σταυροῦ, εἶναι δέ οἱ συνηθέστεροι ναοί στόν ἑλλαδικό χῶρο (καθολικό μονῆς Κυνηγοῦ τῶν Φιλοσόφων, Ὄμορφη Ἐκκλησία, οἱ ναοί Σωτῆρος στή Γαρδενίτσα, Σωτῆρος στήν Ἄμφισσα, Ἁγίας Βαρβάρας Ἐρήμου τῆς Μάνης, Κοιμήσεως στήν Τεγέα, Παντάνασσας στή Μονεμβασία, Περιβλέπτου, Ἁγίας Σοφίας καί Εὐαγγελιστρίας στόν Μυστρᾶ κ.ἄ.). **δ)** Οἱ μονόκλιτοι σταυροειδεῖς (*τρίκογχοι, σταυρεπίστεγοι καί σταυρόσχημοι μέ τροῦλλο*) παρουσιάζουν μεγάλη συχνότητα στόν ἑλλαδικό χῶρο εἴτε ὡς παρεκκλήσια ἤ καί ὡς κοιμητηριακοί ναοί. **ε)** Οἱ περίκεντροι ναοί ἀποτελοῦν συνέχεια τῆς παλαιᾶς παραδόσεως τῶν ὀκταγωνικῶν ναῶν (*Καθολικό μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδας, Σώτειρα Λυκοδήμου, Καθολικό τῆς μονῆς Δαφνίου, Ἁγία Σοφία Μονεμβασίας, Νέα Μονή Χίου, Παρηγορήτισσα Ἄρτας κ.ἄ.*), ἐνῶ πολλοί ναοί παρουσιάζουν σύνθετους ἀρχιτεκτονικούς τύπους (*Μητρόπολις, Ἀφεντικό καί Παντάνασσα τοῦ Μυστρᾶ κ. ἄ.*).

Τρίτον, ἡ σχολή τῆς *Ἀνατολῆς*, ἡ ὁποία ἄσκησε σημαντική ἐπίδραση στόν ἑλλαδικό χῶρο, στήν Κύπρο, στήν Κρήτη, στή Ν. Ἰταλία καί στή Σικελία, παρουσιάζει ἁπλούστερες ἀρχιτεκτονικές ἐπιλογές καί μεγάλη ποικιλία στούς τύπους τῶν ναῶν. Ἡ αὐστηρότητα τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν καί ἡ ἁπλότητα τῆς κατασκευῆς μέ τήν ἀποκλειστική χρήση τοῦ συστήματος τῆς λιθοδομῆς προσφέρουν τήν εἰκόνα συμπαγῶν καί ἀδιακοσμήτων τοίχων, ἀψίδων καί τρούλλων, τά ὁποῖα δέν ἔχουν τήν ἐξωτερική κομψότητα καί χάρη τῶν ἀντιστοίχων τῆς ἑλλαδικῆς σχολῆς. Ὡστόσο, οἱ διαφοροποιήσεις τῶν τύπων εἶναι σημαντικές στίς διάφορες χῶρες τῆς Ἀνατολῆς. Στή *Μ. Ἀσία* ἐπικράτησε κυρίως ὁ ἁπλός τετράστυλος

τύπος τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς, στόν ὁποῖο χαρακτηριστικά στοιχεῖα εἶναι οἱ πρισματικοί τροῦλλοι, οἱ ἀετωματικές ἀπολήξεις τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, οἱ πεταλόμορφες ἀψίδες, τό ἰσοδομικό σύστημα τῆς τοιχοποιΐας, τά ἁπλά ἤ διπλά λίθινα ἀψιδώματα τῶν προσόψεων κ.ἄ., ὅπως στούς περίφημους ναούς κυρίως τῆς Καππαδοκίας καί τῶν ἄλλων ἐπαρχιῶν τῆς Μ. Ἀσίας. Ἡ ἐπίδραση αὐτή εἶναι χαρακτηριστική καί στήν *Κύπρο (ναοί ἁγίου Τρύφωνος Καρπασίας, Ἀρχαγγέλου Αἰγιαλούσης, Θεοτόκου Τρικόμου, ἁγίου Νικολάου Στέπας, ἁγίου Ἰωάννου Λαμπαδιστοῦ, τά καθολικά τῶν μονῶν Κουτσοβέντη καί Ἀράκου κ.ἄ.)*, παρά τήν ἔντονη ἐπίδραση μετά τόν ΙΓ' αἰώνα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Δύσεως (ναοί ἁγίου Γεωργίου τῶν Ἑλλήνων στήν Ἀμμόχωστο, ἁγίου Μάμαντος Μόρφου κ.ἄ.). Οἱ ἐπιδράσεις τῆς σχολῆς τῆς Ἀνατολῆς εἶναι ἰδιαίτερα αἰσθητές στήν *Κρήτη* ὄχι μόνο στούς μονόκλιτους σταυρόσχημους, σταυρεπίστεγους καί τρίκογχους, ἀλλά καί στούς τετράστυλους ναούς *(ἁγίου Μύρωνος Μαλεβιζίου, ἁγίου Ἰωάννη στό Ρουκάνι, τῆς Ἐπισκοπῆς τῆς Ἀρκαδίας, Σερβιωτίσσης Ἀποκορώνου, κ.ἄ.)* καί στίς ἐπαρχίες τῆς *Ν. Ἰταλίας* καί τῆς *Σικελίας*, ὅπου ἐπικράτησαν οἱ ἁπλοί τρουλλωτοί τετράστυλοι ἤ τετρακιόνιοι ναοί *(ἁγίου Πέτρου Ὑδρούντας, ἁγίου Ἀνδρέου καί ἁγίου Φραγκίσκου Τρανίας, Μαρτοράνας Πανόρμου κ.ἄ.)* ἤ οἱ πεντάτρουλλοι τετράστυλοι *(ἁγίου Μάρκου Ρουσσάνο)* ἤ οἱ τετρακιόνιοι ναοί *(καθολικό τοῦ Stilo Καλαβρίας)* ἤ ἀκόμη καί οἱ σύνθετοι ναοί *(Παρεκκλήσιο τοῦ Παλατίου Πανόρμου, Μονρεάλε καί Κεφαλοῦ τῆς Σικελίας).*

Τέταρτον, ἡ σχολή τῆς *Μακεδονίας* διαμορφώθηκε ἀπό τά δύο μεγάλα κέντρα τῆς βυζαντινῆς τέχνης, τή Θεσσαλονίκη καί τό Ἅγιον Ὄρος, ἐξαπλώθηκε δέ σέ ὁλόκληρη τή χερσόνησο τοῦ Αἵμου. Οἱ ἐπικρατέστεροι τύποι ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς τῆς σχολῆς τῆς Μακεδονίας ὑπῆρξαν: ὁ ἁπλοῦς τετρακιόνιος ἤ τετράστυλος τῆς ἑλλαδικῆς καί τῆς ἀνατολικῆς σχολῆς, μέ ἐξαίρεση τή Θεσσαλονίκη καί τό Ἅγιον Ὄρος, ὁ σύνθετος τετρακιόνιος τῆς σχολῆς Κπόλεως μέ μερικές παραλλαγές, ἰδιαίτερα στή Θεσσαλονίκη, στό Ἅγιον Ὄρος καί στή Μεσημβρία, καί οἱ τύποι τῶν μονοκλίτων τρουλλωτῶν ναῶν τῆς ἑλλαδικῆς σχολῆς (τρίκογχοι καί σταυρόσχημοι μέ τροῦλλο), ἐκτός ἀπό τούς σταυρεπιστέγους. Χαρακτηριστικά δείγματα τῶν ἀρχιτεκτονικῶν τάσεων τῆς σχολῆς τῆς Μακεδονίας ὑπῆρξαν: **α)** Στή *Θεσσαλονίκη*, οἱ ναοί τῆς Θεοτόκου τῶν Χαλκέων *(σύνθετος τετρακιόνιος, ὀκτάπλευρος πρισματικός τροῦλλος, ὀπτοπλινθοδομή κ.ἄ.)*, τοῦ *ἁγίου Παντελεήμονος (σύνθετος τετρακιόνιος, ὀκτάπλευρος τροῦλλος, ἀνάμικτη τοιχοποιΐα κ.ἄ.)*, τῆς ἁγίας Αἰκατερίνης *(πεντάτρουλλος)*, τῶν ἁγίων Ἀποστόλων *(πεντάτρουλλος)*, καθολικό μονῆς Βλαταίων ἤ Βλατάδων κ.ἄ. **β)** Στό *Ἅγιον Ὄρος*, ὅπου κυριαρχεῖ ὁ ἀρχιτεκτονικός τύπος τῶν τρικόγχων ναῶν, σημαντικότερα μνημεῖα εἶναι τό καθολικό τῆς Μ. Λαύρας *(πεντάπλευρη κόγχη τοῦ ἱ. βήματος καί*

ἡμικυκλικές πλάγιες κόγχες, διπλός νάρθηκας μέ παρεκκλήσια κ.ἄ.) καί τά καθολικά τῆς μονῆς Βατοπεδίου καί τῆς μονῆς Ἰβήρων *(σύνθετοι τετρακιόνιοι μέ πλάγιες κόγχες)*, τά ὁποῖα ἔγιναν πρότυπα γιά τά καθολικά τῶν ἄλλων μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους καί ἐπηρέασαν εὐρύτερα τή μοναστηριακή ἀρχιτεκτονική *(ἁγιορείτικος τύπος)*. γ) Στίς *ἐπαρχίες τῆς Μακεδονίας* εἶναι ἐντονώτερες οἱ ἐπιδράσεις τῆς Ἑλλαδικῆς σχολῆς καί τῶν ναῶν τῆς Θεσσαλονίκης (καθολικό μονῆς Ἐλεούσας στή Στρώμνιτσα, ναοί ἁγίου Νικολάου καί παλαιᾶς Μητροπόλεως στή Βέροια, ἁγίων Ἀναργύρων, ἁγίου Στεφάνου καί Ταξιαρχῶν στήν Καστοριά κ.ἄ). Ὁ ναός τῆς Κουμπελίδικης στήν Καστοριά παρουσιάζει ἐπιδράσεις ἀπό τό Ἅγιον Ὄρος καί ἀπό τό Δεσποτάτο τῆς Ἠπείρου, ὅπως ἐπίσης καί ὁ ναός τοῦ ἁγίου Γερμανοῦ στήν περιοχή τῆς Πρέσπας. Ὁ περίφημος ναός τοῦ ἁγίου Κλήμη στήν Ἀχρίδα παρουσιάζει σαφεῖς ἐπιδράσεις τοῦ ναοῦ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπως ἐπίσης καί τό καθολικό τῆς μονῆς τῆς περιοχῆς Πριλάπου κ.ἄ. Ἀντιθέτως,σαφέστερη ἐπίδραση τῆς ἑλλαδικῆς σχολῆς παρουσιάζουν οἱ ναοί τῆς περιοχῆς τῆς Ἀχρίδας (Θεοτόκου, ἁγίων Κωνσταντίνου καί Ἑλένης).

3) Ἐπίδραση τοῦ βυζαντινοῦ ρυθμοῦ στόν κόσμο τῶν Σλάβων

Ἡ ἐπίδραση ὅλων τῶν σχολῶν τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἰδιαίτερα δέ τῶν σχολῶν Κπόλεως καί Μακεδονίας, ὑπῆρξε σημαντική γιά τή διαμόρφωση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν τύπων τῶν ναῶν σέ ὅλους τούς ὀρθόδοξους λαούς τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου (Βουλγαρία, Σερβία, Ρουμανία) καί στή Ρωσία. **α)** Στή **Βουλγαρία**, ἡ μακροχρόνια βυζαντινή κυριαρχία (1018-1186) ἄφησε ἀνεξίτηλα ἴχνη στήν τοπική τέχνη (ναοί Μπογιάνας, Μπάτσκοβο, Προδρόμου καί Θεοτόκου στή Στενήμαχο, ἁγίου Ἰωάννου Ἀλειτουργήτου, Παντοκράτορος, ἁγίας Παρασκευῆς τῆς Μεσημβρίας κ.ἄ.). **β)** Στή **Σερβία**, οἱ βυζαντινές ἐπιδράσεις εἶναι χαρακτηριστικές, παρά τίς διάφορες τοπικές τάσεις. Στή *Ρασκία* λ.χ. οἱ δυτικές ἐπιδράσεις ἀλλοιώνουν τόν καθαρό βυζαντινό ἀρχιτεκτονικό τύπο τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς (*σχῆμα λατινικοῦ σταυροῦ, ἐξωτερικά ἀθέατη ἡ ἐσωτερική διαίρεση τοῦ ναοῦ κ.ἄ.*) καί εἶναι σαφεῖς στά σωζόμενα μνημεῖα (ναοί Ζίτσας, Σωτῆρος Πεκίου, Μιλέσεβα, Σοπότσανι, Ντέτσανι κ.ἄ.). Ἀντιθέτως στήν *περιοχή τοῦ Ἀξιοῦ* εἶναι ἰσχυρότερη ἡ ἐπίδραση τοῦ βυζαντινοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς μέ τροῦλλο (Πρισρένη, Ναγκορίτσινο, Γκρατσάνιτσα), παρά τίς δευτερεύουσες διαφοροποιήσεις *(ὑπερβολικό ὕψος, ἀσύμμετρη ἀνάπτυξη, τοιχοδομία)*. Στήν περιοχή τοῦ *Μοράβα* ἡ ἐπίδραση τῆς σχολῆς τῆς Μακεδονίας, ἰδιαίτερα δέ τοῦ ἁγιορείτικου τύπου, εἶναι χαρακτηριστική *(πλάγιες ἀψίδες ἤ χοροί, τοιχοδομία, κεραμικός διάκοσμος)*, παρά τό γεγονός ὅτι οἱ ἐξωτερικές διαφοροποιήσεις (*ὑπερβολικό ὕψος, ἀσυμμετρία τῶν διαστάσεων, ὑπερβολικός ἐξωτερικός κεραμικός διάκοσμος* κ.ἄ.) εἶναι σαφεῖς στά ἀντιπροσωπευ-

τικά μνημεῖα (ναοί Ραβάνιτσας, Κρούσεβατς, Λιουμπουστίνας, Κάλενιτς, τό καθολικό τῆς μονῆς Μανασῆ κ.ἄ.). γ) Στή **Ρουμανία**, ἡ βυζαντινή ἀρχιτεκτονική ἐπηρέασε βαθύτατα τόσο τήν ἡγεμονία τῆς Μολδαβίας, ὅσο καί τήν ἡγεμονία τῆς Βλαχίας, οἱ δέ μετά τόν ΙΓ΄ αἰώνα ἐπιδράσεις τῆς δυτικῆς (*ρωμανικῆς ἤ γοτθικῆς*) καί τῆς ἀρμενικῆς ἀρχιτεκτονικῆς δέν ἀλλοίωσαν, ἰδιαίτερα στή Βλαχία, τά χαρακτηριστικά στοιχεῖα τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως (*οἱ ναοί Curtea de Arges, ἁγίου Νικολάου, τό καθολικό τῆς μονῆς Cozia, τῆς παλαιᾶς μητροπόλεως τοῦ Ταργοβιστίου, τοῦ ἁγίου Δημητρίου Κραϊόβας, τά καθολικά τῶν μονῶν Deálu καί Snagov κ.ἄ.*). Ἀντιθέτως, οἱ ναοί τῆς Μολδαβίας ἀπομακρύνθηκαν μετά τόν ΙΔ΄ αἰώνα ἀπό τά ἀντίστοιχα βυζαντινά πρότυπα, ἀναπτύχθηκαν κατά μῆκος καί δέχθηκαν ἐπιδράσεις τῆς γοτθικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. δ) Στή **Ρωσία**, ἡ ἐπίδραση τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὑπῆρξε σαφέστερη καί εὐρύτερη, ὅπως φαίνεται ἀπό τούς σωζόμενους ναούς ἤ τίς φιλολογικές μαρτυρίες τοῦ ΙΑ΄ καί τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα (*ναοί ἁγίας Σοφίας, ἁγίου Γεωργίου, ἁγίας Εἰρήνης κ.ἄ. στό Κίεβο, ἁγίας Σοφίας Νόβγκοροντ, Σωτῆρος Τσερνιγκώφ, ἁγίου Δημητρίου Βλαντιμίρ, Σωτῆρος Νέρεντιτς, ἁγίου Νικολάου Νόβγκοροντ, Σωτῆρος, Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, Ἀναλήψεως στή Μόσχα κ.ἄ.*). Ἡ διοικητική ἐξάρτηση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας ἀπό τό Οἰκουμενικό πατριαρχεῖο ἐξηγεῖ τήν αὐστηρή προσήλωσή της στή βυζαντινή παράδοση μέχρι τόν ΙΕ΄ αἰώνα, παρά τό γεγονός ὅτι ὁ ρυθμός τῆς παλαιοχριστιανικῆς Βασιλικῆς κατασκευαζόταν ἀπό ξύλο καί ἦταν συνηθέστερος τύπος ναοῦ στίς μικρές κυρίως κοινότητες.

β΄. Ἡ εἰκόνα στή θ. λατρεία καί στήν ὀρθόδοξη πνευματικότητα

1) Θεολογικές προϋποθέσεις καί ἐκφράσεις κατά τούς μέσους χρόνους (843-1204)

Ἡ ὑπέρβαση τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου τῆς ἁπλῆς παλαιοχριστιανικῆς Βασιλικῆς ἔγινε μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ ρυθμοῦ τῆς τρουλλαίας Βασιλικῆς, ἤτοι μέ τήν συγχώνευση σέ ἑνιαῖο τεκτονικό ὀργανισμό τοῦ *κατά μῆκος* μέ τόν *καθ'ὕψος* ἀναπτυσσόμενο ἄξονα τῆς χριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, δέν εἶναι δέ ἄσχετη πρός τή δογματική διατύπωση τῆς διδασκαλίας γιά τόν τριαδικό Θεό καί γιά τήν ὑποστατική ἕνωση τῶν δύο φύσεων στό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ ἀπό τίς τέσσαρες πρῶτες Οἰκουμενικές συνόδους, ὅπως δέν εἶναι συμπτωματική καί ἡ διαμόρφωση τῶν *εἰκονογραφικῶν κύκλων* τῆς ζωγραφικῆς σέ ἑνιαῖο εἰκονογραφικό πρόγραμμα μετά τό πέρας τῶν εἰκονομαχικῶν ἐρίδων. Μέ τό αὐτό κριτήριο δέν εἶναι ἄσχετη ἡ πνευματική ἀναγέννηση τῆς ἐποχῆς τῶν Μακεδόνων πρός τίς ἀρχές τῆς λεπτότητας καί τῆς κομψότητας τοῦ καθαροῦ βυζαντινοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς ναοῦ μέ τροῦλλο ἤ ἡ

κατά τόν ΙΑ΄ αἰώνα ἐνθουσιαστική ἀνάπτυξη τῶν κλασικῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν πρός τήν ὑπερύψωση τοῦ τρούλλου καί τήν καθιέρωση τοῦ πλουσίου ἐξωτερικοῦ κεραμικοῦ διακόσμου τῶν βυζαντινῶν ναῶν. Τό ἴδιο πνεῦμα τῶν νέων ἀναζητήσεων, τό ὁποῖο ἐκφράζεται στήν ἀρχιτεκτονική, ἐπηρέασε μέ χαρακτηριστικό τρόπο ὄχι μόνο τή σύνθεση, ἀλλά καί τό θεματολόγιο τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς, γι'αὐτό καί ἡ χριστιανική τέχνη ἀποτυπώνει αὐθεντικά τόν πνευματικό βίο τῆς αὐτοκρατορίας καί ἀποτελεῖ ὀργανικό στοιχεῖο τῆς πνευματικότητάς της. Ἡ λήξη τῶν εἰκονομαχικῶν ἐρίδων καί ὁ τελικός θρίαμβος τῆς Ὀρθοδοξίας (843) ἄνοιξε μία νέα ἐποχή γιά τή χριστιανική τέχνη. Ὅπως εἴδαμε (Ἐκκλ. Ἱστορία, Α΄, 764 κἑξ.), κατά τήν περίοδο τῶν εἰκονομαχικῶν ἐρίδων ἀναπτύχθηκε καί θεμελιώθηκε βαθύτερα στήν ἐκκλησιαστική παράδοση ἡ θεολογία τῆς εἰκόνας, ἀφοῦ συνδέθηκε περισσότερο ὀργανικά μέ τίς θεολογικές ἀρχές τοῦ δόγματος, μέ τήν ἐμπειρία τῆς λειτουργικῆς παραδόσεως καί μέ τήν ἱστορική σέ χρόνο καί χῶρο βίωση τῆς σωτηρίας.

Ἡ πολιτική δύναμη τῆς αὐτοκρατορίας, ἡ οἰκονομική της ἀκμή καί ἡ κοινωνική γαλήνη ἔγιναν τό σταθερό πλαίσιο, τό ὁποῖο ἔδωσε στήν Ἐκκλησία τίς δυνατότητες νά ἐμβανθύνη στίς θεμελιώδεις ἀρχές τῆς διδασκαλίας της γιά τή χριστιανική τέχνη καί νά ἀνασυγκροτήση σέ ἕνα πιό ὀργανικό σύνολο τίς διάφορες ἁγιογραφικές τάσεις. Αὐτές ὅμως θά ἔπρεπε νά ἐνταχθοῦν πλέον σέ ἕνα εἰκονογραφικό πρόγραμμα, σύμφωνα μέ τίς ἀρχές τῶν σχετικῶν ἀποφάσεων τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου (787), οἱ ὁποῖες ὅριζαν ὅτι *"τοῦ ζωγράφου ἡ τέχνη μόνον, ἡ δέ διάταξις πρόδηλον τῶν δειμαμένων ἁγίων Πατέρων"*. Ἡ τάση αὐτή ἐπικράτησε στήν ἁγιογράφηση τῶν ναῶν, ἀφοῦ ἡ Ἐκκλησία καθόρισε τίς δογματικές καί τίς λειτουργικές ἀρχές γιά τήν ἱεραρχημένη κατάταξη τῶν εἰκονογραφικῶν θεμάτων. Ἡ θεώρηση τοῦ ναοῦ ὡς μιᾶς αἰσθητῆς παραστάσεως τοῦ σύμπαντος ἔδινε στόν τροῦλλο τήν προοπτική τοῦ οὐρανίου βασιλείου τοῦ Θεοῦ, τό ὁποῖο ἀποκαλύφθηκε στόν κόσμο μέ τήν ἐνανθρώπηση τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, καί στό δάπεδο τοῦ ναοῦ τήν αἴσθηση τῆς ἀνακαινισμένης γήινης πραγματικότητας. Ἡ εἰκονογράφηση τοῦ ναοῦ θά ἔπρεπε βεβαίως νά ἀνταποκρίνεται στή θεμελιακή αὐτή ἀντίληψη, γι'αὐτό καί ἡ ἔνταξη τῶν θεμάτων σέ ἱεραρχημένο πρόγραμμα εἰκονογραφήσεως τοῦ ναοῦ ἔπρεπε νά ὑπηρετῆ τή βασική αὐτή ἰδέα. Γιά τή διαμόρφωση τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος χρησιμοποιήθηκαν ὅλα τά θέματα τῆς πρώτης περιόδου, τά ὁποῖα συμπληρώθηκαν καί μέ νέα θέματα γιά τήν ὁλοκλήρωση τοῦ ὀργανικοῦ συνόλου τοῦ προγράμματος *(Δέηση, Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου, ἡ εἰς Ἅδου Κάθοδος, Δευτέρα Παρουσία κ.ἄ.)*.Τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα ἁπλώνεται στίς ἐσωτερικές ἐπιφάνειες τοῦ ναοῦ σέ διάφορους κύκλους θεμάτων καί σέ καθορισμένες θέσεις, ἡ ἱεράρχηση δέ σύμφωνα μέ τόν θεολογικό τους συμβολισμό ἔγινε πλέον

κανόνας τῆς ἁγιογραφίας. Οἱ εἰκονογραφικοί κύκλοι εἶναι σχηματικῶς ὁ *δογματικός*, ὁ *λειτουργικός* καί ὁ *ἱστορικός ἤ ἑορταστικός*:

α) Ὁ *δογματικός κύκλος* κυριαρχεῖ στόν τροῦλλο, στήν κόγχη τοῦ ἱ. βήματος καί στήν εἴσοδο τοῦ ναοῦ. Στόν τροῦλλο εἰκονογραφεῖται ὁ *Χριστός ὡς Παντοκράτωρ (δημιουργός, σωτήρ καί κριτής)*, στό τύμπανο τοῦ τρούλλου οἱ *προφῆτες* τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, οἱ ὁποῖοι τόν προανήγγειλαν, καί στά σφαιρικά τρίγωνα ἤ λοφία οἱ τέσσαρες *εὐαγγελιστές*, οἱ ὁποῖοι κήρυξαν τόν λόγο του μέ τά εὐαγγέλια. Στό τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης εἰκονογραφεῖται ἡ *Θεοτόκος ὡς Πλατυτέρα*, ἐπειδή ἕνωσε τόν οὐρανό μέ τή γῆ, ἤ ὡς *Βρεφοκρατοῦσα* ἤ ὡς *Δεομένη*, ἐπειδή ἐνισχύει μέ τίς δεήσεις της τήν προσευχή τῆς Ἐκκλησίας πρός τόν οὐράνιο Χριστό. Στήν εἴσοδο τοῦ ναοῦ εἰκονογραφεῖται ὁ Χριστός ὡς διδάσκαλος (*Ὁ Χριστός ἡ "Θύρα"*) ἤ καί ἔνθρονος.

β) *Ὁ λειτουργικός κύκλος* ἁπλώνεται στήν κόγχη τοῦ ἱ. βήματος, σέ ζῶνες χαμηλότερες ἀπό τήν Πλατυτέρα, καί στή συνδεόμενη μέ τήν ἁψίδα καμάρα. Στήν κόγχη εἰκονογραφεῖται συνήθως ἡ *Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων*, ἡ *Λειτουργία τῶν Ἀγγέλων*, οἱ παραστάσεις τῆς *Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ*, τοῦ *Μελχισεδέκ*, τοῦ *Ἀαρών* κ.ἄ., οἱ παραστάσεις τῶν μεγάλων ἱεραρχῶν καί διακόνων καί ἡ μεταγενέστερη παράσταση τοῦ Χριστοῦ ὡς ἀμνοῦ, ἡ ὁποία ἐξελίχθηκε στήν παράσταση τοῦ *Μελισμοῦ* μέ τόν Χριστό ὡς βρέφος σέ δισκάριο. Στήν καμάρα, πάνω ἀπό τήν ἁψίδα τοῦ ἱ. βήματος, εἰκονίζεται ἡ ἀποκαλυπτική σκηνή τῆς *Ἑτοιμασίας τοῦ Θρόνου*, ἡ ὁποία σέ μερικές περιπτώσεις ἀντικαθίσταται μέ τή σκηνή τῆς *Ἀναλήψεως* τοῦ Χριστοῦ, ἐνῶ ἀργότερα συνδέεται μέ τή σκηνή τῆς Πεντηκοστῆς.

γ) Ὁ *ἱστορικός ἤ ἑορταστικός κύκλος* ἀναπτύσσεται στίς τέσσαρες καμάρες, στούς πλάγιους τοίχους καί στόν νάρθηκα τοῦ ναοῦ. Στίς καμάρες τοῦ ναοῦ εἰκονίζονται οἱ κυριότερες σκηνές ἀπό τή ζωή καί τό πάθος τοῦ Χριστοῦ, οἱ ὁποῖες σχηματοποιήθηκαν στήν εἰκονογραφική σύνθεση τοῦ Δωδεκαόρτου (*Εὐαγγελισμός, Γέννηση, Ὑπαπαντή, Βάπτιση, Μεταμόρφωση, Ἔγερση τοῦ Λαζάρου, Βαϊοφόρος, Σταύρωση, Ἀνάσταση, Ἀνάληψη, Πεντηκοστή, Κοίμηση τῆς Θεοτόκου*). Οἱ σκηνές αὐτές πλουτίστηκαν προοδευτικά καί μέ ἄλλα θέματα ἀπό τή ζωή καί τό πάθος τοῦ Χριστοῦ, ὅπως τήν *Προσκύνηση τῶν Μάγων*, τά *Θαύματα*, τόν *Νιπτῆρα*, τήν *Προδοσία*, τήν *Ἀποκαθήλωση*, τόν *Ἐνταφιασμό*, τήν *Ψηλάφηση τοῦ Θωμᾶ*, σκηνές ἀπό τή ζωή τῆς Θεοτόκου κ.ἄ. Στούς πλάγιους τοίχους, βόρειο καί νότιο, συνήθως δέ σέ χαμηλότερες ζῶνες, εἰκονίζονται ἱεράρχες, ἅγιοι, μάρτυρες καί ὅσιοι, ἐνῶ στόν δυτικό τοῖχο ἁπλώνεται, μετά τόν ΙΒ΄ αἰώνα, ἡ μεγάλη σύνθεση τῆς *Δευτέρας Παρουσίας*, ἡ ὁποία σέ πολλές περιπτώσεις εἰκονίζεται καί στόν νάρθηκα.

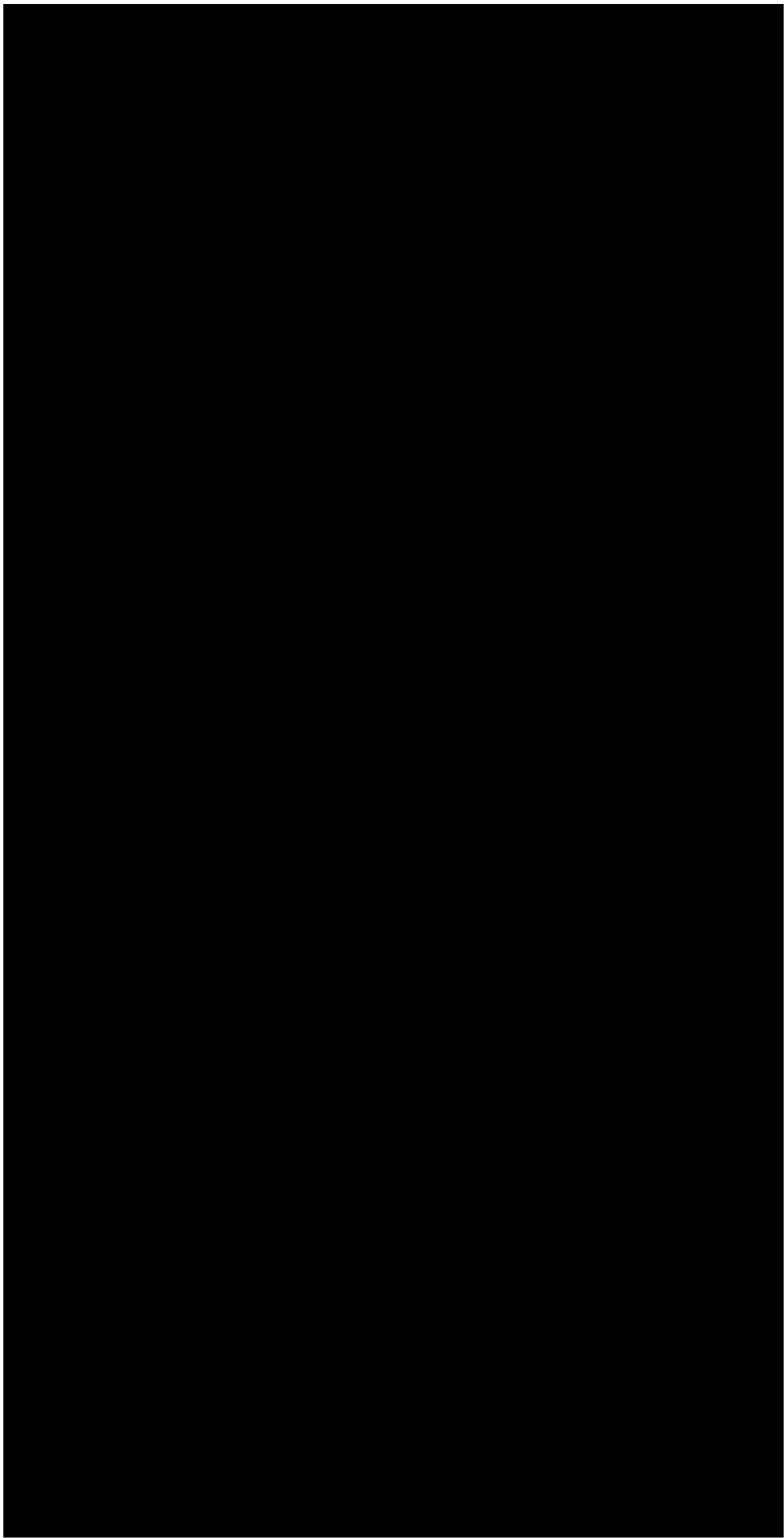
Τό εὐρύτατο αὐτό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ τρούλλου, τῆς κόγχης, τῶν καμαρῶν καί τῶν πλαγίων τοίχων τοῦ ναοῦ ὑπηρετοῦσε μία

κεντρική θεολογική καί λειτουργική προοπτική, ή όποία ύπενθύμιζε στούς πιστούς ότι τό έργο τοῦ Χριστοῦ γιά τή σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου διαιωνίζεται σέ κάθε ἐπανάληψη τῆς θ. εὐχαριστίας καί ὅτι τό ὅλο εἰκονογραφικό πρόγραμμα ἐμψυχώνεται ἀπό τή μυστηριακή ζωή τῶν πιστῶν. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος στό ἐσωτερικό τοῦ ναοῦ ἀναπαριστᾶ τήν *ἀδιάκοπη οὐράνια λειτουργία τῶν ἀγγέλων*, ὅπως ἑρμηνεύθηκε στά ἀρεοπαγιτικά ἔργα, γι'αὐτό καί ὅλα στό ἐσωτερικό τοῦ ναοῦ φαίνονται νά ἀναμένουν τήν τέλεση τῆς θ. λειτουργίας. Ἡ αἴσθηση τοῦ χώρου ἐξουδετερώνεται ἀπό τίς ἅγιες μορφές, οἱ ὁποῖες εἰκονίζονται στόν τροῦλλο, στίς καμάρες καί στούς τοίχους, γιατί ὁ χῶρος χάνεται πίσω ἀπό τά πρόσωπα τῶν ἁγίων τῆς θριαμβεύουσας Ἐκκλησίας μέ τήν ἐνεργό συμμετοχή τους στήν ἐπίγεια θ.λειτουργία. Ἡ ἰσχυρή αὐτή πνευματική αἴσθηση μιᾶς ἀδιάκοπης λειτουργικῆς ζωῆς μέσα στόν ναό, ἀκόμη καί χωρίς τήν τέλεση τῆς θ. λειτουργίας, πηγάζει ἀπό τήν κατανομή, τή σύνθεση, τούς χρωματισμούς καί τόν θεολογικό συμβολισμό τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος καί παίρνει τήν ὅλη μυστική της σημασία κατά τήν τέλεση τῆς θ. λειτουργίας. Τότε οἱ εἰκονιζόμενοι ἅγιοι, πίσω ἀπό τό ἀχνό φῶς τῶν κεριῶν καί τῶν κανδηλιῶν, γίνονται ζωντανή παρουσία καί συμμετέχουν στά τελούμενα. Τά ψηφιδωτά, οἱ τοιχογραφίες καί οἱ φορητές εἰκόνες ἐκφράζουν τήν ὀργανική αὐτή σχέση μέ τή θ. λατρεία καί τήν ὅλη πνευματική ζωή τῶν πιστῶν:

α) Ψηφιδωτά. Τά Ψηφιδωτά τῆς ἐποχῆς αὐτῆς παρουσιάζουν σαφεῖς ἀναλογίες πρός τά παλαιότερα τῆς πρώτης περιόδου, ἡ ἔνταξή τους ὅμως στό νέο εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ ναοῦ προσέδωσε σέ αὐτά, πέρα ἀπό τό διδακτικό χαρακτήρα, καί βαθειά θεολογική ἀξία. Ἐκτός ἀπό τά ψηφιδωτά τῆς *"Νέας Ἐκκλησίας"* τοῦ Θ΄ αἰώνα, τά ὁποῖα, ὅπως γνωρίζουμε ἀπό τίς *"ἐκφράσεις"* τῶν ἱ. Φωτίου, Κωνσταντίνου Ροδίου καί Νικολάου Μεσσαρίτη, ἔγιναν μέ τή νέα διάταξη τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος, πρέπει νά φθάσουμε στούς χρόνους τῶν Κομνηνῶν γιά νά συναντήσουμε ναούς μέ ὁλοκληρωμένη ψηφιδωτή εἰκονογράφηση, ὅπως λ.χ. στόν Ὅσιο Λουκᾶ τῆς Φωκίδας, στή Νέα Μονή Χίου, στή Μονή Δαφνίου κ.ἄ. Στή *Νέα Μονή Χίου* οἱ μορφές εἶναι περισσότερο ἀνθρώπινες σέ σχέση μέ τίς παραστάσεις τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, ἐνῶ οἱ τεχνίτες προσπάθησαν νά δώσουν τήν αἴσθηση τοῦ βάθους στά εἰκονιζόμενα θέματα. Τά περιγράμματα τῶν μορφῶν εἶναι ἁδρά, οἱ χρωματισμοί εἶναι περισσότεροι καί οἱ σκηνές εἶναι πολυπρόσωπες. Τά ἴδια χαρακτηριστικά, μέ τελειότερες ὅμως ἀναζητήσεις, παρουσιάζουν καί τά ψηφιδωτά τῆς *Μονῆς Δαφνίου (Παντοκράτορας κ.ἄ.)*. Ἀξιόλογα ψηφιδωτά σώθηκαν στήν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στή Νίκαια *(μόνο στόν νάρθηκα)*, στόν ναό τῆς Γεννήσεως στή Βηθλεέμ, στή Μητρόπολη τῶν Σερρῶν *(κόγχη ἱ. βήματος)*, στήν ἁγία Σοφία τοῦ Κιέβου *(κόγχη, τροῦλλος καί Δωδεκάορ-*

το), στό Καθολικό τῆς μονῆς Βατοπεδίου, στό Γκελάτ τῆς Γεωργίας καί ἀλλοῦ. Ἀξιόλογα εἶναι καί τά ψηφιδωτά τῆς Σικελίας, τά ὁποῖα ἐκφράζουν τή βυζαντινή τεχνοτροπία τῆς ἐποχῆς, στήν Κεφαλοῦ, στό Παλέρμο *(Μαρτοράνα, Καπέλα Παλατίνα)*, στό Μονρεάλε, στόν Ἅγιο Μάρκο τῆς Βενετίας καί στή Μητρόπολη τοῦ Τορτσέλο κατά τούς ΙΑ΄ καί ΙΒ΄ αἰῶνες. Τά ψηφιδωτά περιορίζοντο ὅμως σέ λίγους ναούς, οἱ ὁποῖοι ἱδρύθηκαν ἀπό τούς αὐτοκράτορες ἤ μέ δαπάνες τοῦ παλατιοῦ καί πλούσιων ἀρχόντων.

β) Τοιχογραφίες καί φορητές εἰκόνες. Οἱ τοιχογραφίες ἀποτελοῦσαν πάντοτε τήν προσιτότερη ἐπιλογή γιά τούς συνήθεις ἐνοριακούς ναούς. Στίς ἐπαρχίες ἐπικράτησε πράγματι ἡ τεχνική τῆς τοιχογραφίας, ἡ ὁποία ἦταν εὐκολώτερη στήν ἐκτέλεση καί λιγότερο δαπανηρή ἀπό τά ψηφιδωτά. Οἱ τοιχογραφίες κέρδιζαν συνεχῶς ἔδαφος, γιατί ἱκανοποιοῦσαν ἀμεσώτερα τίς λαϊκές ἀναζητήσεις καί ἐμπνεύσεις. Ἐν τούτοις, δέν παρουσιάζουν μεγάλη ἀπόκλιση ἀπό τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα καί τήν τεχνοτροπία τῶν ψηφιδωτῶν, παρά τό γεγονός ὅτι ἔχουν μεγαλύτερο πλοῦτο χρωματικῶν διαβαθμίσεων καί ποικιλίας. Ἕνα ἀπό τά παλαιότερα μνημεῖα τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τῶν τοιχογραφιῶν εἶναι τό ὑπόγειο παρεκκλήσιο τοῦ *Ὁσίου Λουκᾶ* στή Φωκίδα, οἱ τοιχογραφίες τοῦ ὁποίου παρουσιάζουν μία ἁρμονική σύνθεση ἑλληνικῶν καί ἀνατολικῶν στοιχείων, χρωματικό πλοῦτο καί ἤρεμη συντηρητικότητα στήν τεχνοτροπία. Τά περισσότερα ὅμως δείγματα σώθηκαν στήν *Καππαδοκία* καί προσφέρουν ἀξιόλογα στοιχεῖα γιά τήν μοναστηριακή, λαϊκή καί ἐπαρχιακή ἁγιογραφία. Οἱ καλύτερες τοιχογραφίες τῆς ἐποχῆς αὐτῆς συνδέονται μέ ἁγιογράφους τῆς Κπόλεως, ὅπως φαίνεται ἀπό τά ὀλίγα δείγματα, τά ὁποῖα σώθηκαν στήν *Ἁγία Σοφία* Ἀχρίδας (δεκατρεῖς πατριάρχες Κπόλεως, τρεῖς Ἀντιοχείας καί τρεῖς Ἱεροσολύμων στό ἱ. βῆμα, ἕξι πάπες στό Διακονικό, Ἔνθρονη Βρεφοκρατοῦσα Θεοτόκος καί Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων στήν κόγχη, Ἀνάληψη στό ἡμιθόλιο τῆς κόγχης), στήν Παναγία τῶν *Χαλκέων* στή Θεσσαλονίκη (Ἀνάληψη στόν τροῦλλο, Δεομένη Θεοτόκος στήν κόγχη ἀνάμεσα στούς ἀρχαγγέλους Μιχαήλ καί Γαβριήλ, Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων στήν καμάρα πάνω ἀπό τήν κόγχη, τό Δωδεκάορτο στίς καμάρες τοῦ κυρίως ναοῦ καί ἡ Δευτέρα Παρουσία στόν νάρθηκα), στήν *Παναγία Φορβιώτισσα* τῆς Κύπρου, στόν *Ἅγιο Παντελεήμονα* τοῦ Νέρετσι τῆς Σερβίας, στόν *Ἅγιο Γεώργιο* τοῦ Κουμπίνοβο, στούς *Ἁγίους Ἀναργύρους*, στόν *Ἅγιο Δημήτριο* τοῦ Βλαντιμίρ, στήν *Ἁγία Σοφία* τοῦ Νόβγκοροντ, στή *Μεταμόρφωση* τοῦ Τσερνιγκώφ τῆς Ρωσίας κ.ἄ. Τά δείγματα αὐτά ἀποτελοῦν ἀριστουργήματα τῆς βυζαντινῆς ἁγιογραφίας, ξεχωρίζουν γιά τήν τέλεια προσαρμογή στό χῶρο, τή λιτότητα καί τήν ἰσορροπία στήν ἐκτέλεση, τήν καταπληκτική ἀπόδοση τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς, τήν ἤρεμη μεγαλοπρέπεια καί τόν ἀπόλυτα ἐπιτυχη-

μένο θρησκευτικό συμβολισμό τοῦ ὅλου εἰκονογραφικοῦ προγράμματος. Ἡ ἀκτινοβολία τῆς βυζαντινῆς ἁγιογραφίας ὑπῆρξε πολύ ἔντονη στή *Ν. Ἰταλία* καί στή *Σικελία*, ὅπου ἐργάσθηκαν βυζαντινοί ἁγιογράφοι καί μαθητές τους.

Οἱ *Φορητές εἰκόνες* παρακολούθησαν τίς ἐξελίξεις τῆς τοιχογραφίας, ὅπως ἄλλωστε καί οἱ *Μικρογραφίες* τῶν εἰκονογραφημένων χειρογράφων τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἐξέλιξη τῆς ζωγραφικῆς τῶν φορητῶν εἰκόνων ἐνισχύθηκε μέ τήν καθ'ὕψος μορφολογική ἀνάπτυξη τοῦ τέμπλου μετά τήν εἰκονομαχία, τό ὁποῖο καλύπτεται μέ πολλές εἰκόνες τόσο στά κενά τοῦ διαστύλου, ὅσο καί στό ὅλο μῆκος τοῦ κοσμήτη. Οἱ προορισμένες γιά λατρευτική χρήση εἰκόνες πολλαπλασιάσθηκαν μέ γρήγορο ρυθμό, γιατί ἐντάχθηκαν καί στό γενικότερο εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ ναοῦ. Ἡ ἔνταξη αὐτή ἐξηγεῖ τήν προσαρμογή τῶν ἁγιογράφων στίς ἀρχές τῆς μνημειακῆς ἁγιογραφίας τῶν ναῶν κατά τήν ἀπεικόνιση ἱερῶν προσώπων, ἐνῶ στίς εἰκόνες μέ σκηνές τῆς Παλαιᾶς καί τῆς Καινῆς Διαθήκης, τοῦ βίου καί τῶν θαυμάτων τῶν ἁγίων καί ἄλλων ἱερῶν προσώπων εἶναι σαφέστερη ἡ ἐξάρτηση ἀπό τήν ἀντίστοιχη τεχνική τῶν μικρογραφιῶν. Πολλές φορητές εἰκόνες σώθηκαν στή μονή τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης Σινᾶ (δημοσιεύθηκαν ἀπό τούς Γ. καί Μ. Σωτηρίου), στή Ρωσία, στό Ἅγιον Ὄρος, στήν Ἰταλία καί ἀλλοῦ. Ἡ περίφημη Παναγία τοῦ Βλαντιμίρ τῆς Ρωσίας (ΙΒ΄ αἰ.) εἶναι ἔργο βυζαντινοῦ ἁγιογράφου, ἔγινε δέ ἐξαιρετικό πρότυπο στή σχετική ἁγιογραφία τῆς Ρωσίας. Ἐκτός ἀπό τίς φορητές εἰκόνες μέ τήν τεχνική τῆς *ξηρογραφίας* (τέμπερας), σώθηκαν καί εἰκόνες μέ τήν τεχνική τῶν ψηφιδωτῶν στό Σινᾶ, στό Ἅγιον Ὄρος καί στήν Κπολη, οἱ ὁποῖες μιμοῦνται συνήθως τήν τέχνη τῶν φορητῶν εἰκόνων.

2) Πνευματικές προϋποθέσεις καί ἐκφράσεις κατά τήν παλαιολόγεια ἐποχή

Τό νέο πλαίσιο ζωῆς, τό ὁποῖο προσέφερε ἡ ἐπιστροφή στά ἀνθρωπιστικά πρότυπα τῆς φιλοσοφίας τῆς κλασικῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητας, εἶχε συγκλονίσει τόν ἄνθρωπο τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν καί εἶχε ἐναρμονισθῆ μέ τό χριστιανικό πλαίσιο ζωῆς στήν ἐποχή τῶν Παλαιολόγων, ὅπως δείχνουν καί οἱ μακροχρόνιες συγκρούσεις ἀπό τόν Μιχαήλ Ψελλό μέχρι τίς *Ἡσυχαστικές ἔριδες*. Στήν ἐποχή τῶν Παλαιολόγων ὁ βυζαντινός ἀνθρωπισμός, μέ ἐξαίρετους ἐκπροσώπους τούς Νικηφόρο Χοῦμνο (1250-1327) καί Θεόδωρο Μετοχίτη (1260-1332), προέβαλε ἕνα παραδεκτό πλαίσιο ἐναρμονίσεως τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ ὁράματος μέ τήν αὐθεντία τῆς Ἐκκλησίας καί τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως. Ἡ τέχνη, ὅπως εἶχε προσαρμοσθῆ στό φορμαλισμό τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν, ἔτσι ἀφομοίωσε καί τίς νέες ἀνθρωπολογικές προοπτικές τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων. Μετά τήν Δ΄ Σταυροφορία (1204) ἡ διάσπαση τῆς αὐτοκρατορίας

καί ή δημιουργία μικρών έλληνικών κρατιδίων *(Νικαίας, Τραπεζούντας, Ήπείρου, Θεσσαλονίκης)* άποδυνάμωσαν τήν πανίσχυρη αύθεντία τής βασιλικής έξουσίας, ή όποία δέν άνέκτησε πλέον τό παλαιό της κύρος. Μέχρι τότε ή έξέλιξη τής βυζαντινής τέχνης είχε άμεση έξάρτηση άπό τήν ίσχύ τής αύτοκρατορίας, γι'αύτό καί κυριάρχησε συνήθως ή *"μνημειακή"* τέχνη. Στήν έποχή όμως τών Παλαιολόγων ό *"μνημειακός"* χαρακτήρας τής τέχνης άποδυναμώθηκε, ένώ άναζητήθηκαν στήν παλαιότερη παράδοση πρότυπα, τά όποία νά συμφωνούσαν μέ τίς νέες έμπειρίες. Τά παραδοσιακά αύτά στοιχεία βρέθηκαν κυρίως στίς φορητές είκόνες καί στίς μικρογραφίες τών είκονογραφημένων χειρογράφων τής έποχής τών Κομνηνών, τά όποία είχαν εύδιάκριτη τήν τάση τής άφηγηματικότητας, τής προβολής έξωτικών τοπίων, τής έξάρσεως τής έσωτερικότητας, τών συναισθημάτων καί τής άτομικότητας τής άνθρώπινης μορφής, τής προσοχής στήν άκρίβεια καί στή λεπτομέρεια τής έκτελέσεως καί τής άναμίξεως τών συγκινησιακών θεμάτων μέ ρεαλιστικά στοιχεία.

Ή άποδέσμευση τής παλαιολόγειας τέχνης άπό τήν παλαιότερη *"μνημειακή"* ζωγραφική έξηγεί τόσο τήν προτίμησή της στήν τοιχογραφία, όσο καί τήν παραμέληση τού ψηφιδωτού, ή όποία όπωσδήποτε δέν συνδεόταν μέ οίκονομικά μόνο κίνητρα. Οί άγιογράφοι τής έποχής αύτής άξιοποίησαν βεβαίως τά παραδοσιακά στοιχεία μέ δημιουργική φαντασία καί τεχνική πληρότητα. Ή αίσθηση τού άνθρωπίνου έναρμονίσθηκε ίσόρροπα μέ τήν αίσθηση τής ίερότητας καί τής έσωτερικής πνευματικότητας τών μορφών, άλλά τά έλληνιστικά διακοσμητικά στοιχεία γεμίζουν πλέον τήν είκόνα, οί μορφές πολλαπλασιάζονται, οί πτυχές τών ένδυμάτων δηλώνονται μέ μεγαλύτερη γραμμική σαφήνεια καί ή ποικιλία τών χρωμάτων έμπλουτίζεται μέ νέες άποχρώσεις (*κίτρινο, διάφορα πράσινα, γκριζογάλανο, βαθύ κόκκινο* κ.ά). Έν τούτοις, ή αίσθητική προοπτική τής είκόνας μέ τό πλήθος τών μορφών καί τών διακοσμητικών στοιχείων βάθους δέν έχασε τήν έκφραστική της δύναμη, έπειδή ή διάταξη τών έπί μέρους στοιχείων λειτουργούσε γιά τήν άνάπτυξη τών διαδοχικών έπιπέδων τής συνθέσεως. Ή έξαρση τής άτομικότητας στήν τέχνη έκφράζεται καί μέ τήν προσπάθεια τού άγιογράφου νά δηλώση άμεσα ή έμμεσα καί τήν ίδική του προσωπικότητα. Στήν έποχή τών Μακεδόνων καί τών Κομνηνών ό φορμαλισμός τής μνημειακής ζωγραφικής έμπόδιζε τόν δημιουργό νά έκφράση τό ίδιαίτερο ύφος του, ένώ στήν έποχή τών Παλαιολόγων ή προσωπικότητα τού δημιουργού έκφράζεται μέ τήν ίδιαιτερότητα τής τεχνοτροπίας του ή καί μέ τήν ύπογραφή του, ή όποία ήταν άγνωστο στοιχείο στή μνημειακή ζωγραφική τών Μακεδόνων καί τών Κομνηνών.

Ό G. Millet μελέτησε τήν τεχνοτροπική ποικιλία τών άγιογράφων τής έποχής τών Παλαιολόγων καί χρησιμοποίησε τίς συγγένειες ή τίς όμοιότητες τού έργου τους γιά νά τούς κατατάξη σέ δύο *"σχολές"* ζωγρα-

φικῆς, ἤτοι στή *"Μακεδονική"* καί στήν *"Κρητική"* σχολή. **α)** Ἡ *"Μακεδονική"* λεγόμενη σχολή ἦταν παλαιότερη καί εἶχε ὡς κύρια κέντρα τήν Κπολη καί τή Θεσσαλονίκη, ἀπό ὅπου ἡ παλαιολόγεια ἀναγέννηση ἐξαπλώθηκε καί στίς βαλκανικές χῶρες. Οἱ ἁγιογράφοι τῆς σχολῆς αὐτῆς παρέθεταν τίς σκηνές σέ συνεχεῖς καί ἀδιαχώριστες ζῶνες, διεπνέοντο σαφέστερα ἀπό τό πνεῦμα τῆς πνευματικῆς ἀναγεννήσεως, χρησιμοποιοῦσαν ἐντόνους χρωματισμούς καί ἔδιναν ἰδιαίτερη ἔμφαση στά ρεαλιστικά καί συγκινησιακά στοιχεῖα. Μέ τήν τεχνοτροπία αὐτή καί μέ τήν ἀφομοίωση τοπικῶν κυρίως στοιχείων ἁγιογραφήθηκαν οἱ περισσότεροι ναοί τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου κατά τούς ΙΔ΄ καί ΙΕ΄ αἰῶνες. **β)** Ἡ *"Κρητική"* λεγόμενη σχολή ἦταν περισσότερο κριτική στήν ἀποδοχή τοῦ πνεύματος τῆς παλαιολόγειας ἀναγεννήσεως, παρέμεινε στενώτερα συνδεδεμένη μέ τήν προγενέστερη βυζαντινή παράδοση, ἀπέφυγε τίς ζωηρές κινήσεις τῶν προσώπων καί προτίμησε τή λιτότητα ἀντί γιά τόν πλούσιο διάκοσμο. Τά θέματα τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος ἀναπτύσσοντο ὄχι σέ συνεχεῖς ζῶνες, ἀλλά ἐχωρίζοντο μέ κόκκινες κάθετες ταινίες καί ὁμοίαζαν μέ συνεχῆ παράθεση αὐτοτελῶν φορητῶν εἰκόνων. Ἡ τεχνοτροπία αὐτή, καίτοι γεννήθηκε στήν Κπολη, ὀνομάσθηκε *"Κρητική"*, γιατί διαμορφώθηκε τελικῶς κατά τό δεύτερο ἥμισυ τοῦ ΙΕ΄ αἰώνα στήν Κρήτη ἀπό τόν Θεοφάνη τόν Κρήτα καί τούς ἄλλους Κρῆτες ἁγιογράφους. Ἡ παραδοσιακή ἔκφραση τῆς τεχνοτροπίας τῆς σχολῆς αὐτῆς ἦταν ὁπωσδήποτε ἐγγύτερη στή νοοτροπία τοῦ μοναχισμοῦ, γι'αὐτό καί καθιερώθηκε στό Ἅγιον Ὄρος, στά Μετέωρα καί στά ἄλλα μεγάλα μοναστικά κέντρα, ἀποδυνάμωσε δέ τήν ἐπίδραση τῆς "Μακεδονικῆς" σχολῆς καί ἐπικράτησε τελικῶς σέ ὁλόκληρη τήν Ὀρθοδοξία.

Οἱ δύο αὐτές σχολές δέν μποροῦν νά κατανοηθοῦν ὡς δύο τελείως διαφορετικές παραδόσεις ἁγιογραφίας. Ἐκφράζουν ἁπλῶς δύο χαρακτηριστικές τάσεις ἤ τεχνοτροπίες τῆς παλαιολόγειας ἀναγεννήσεως, οἱ ὁποῖες καλλιεργήθηκαν μέ διαφορετική εὐαισθησία στίς διάφορες περιοχές. Οἱ τοιχογραφίες τῆς παλαιολόγειας ἐποχῆς συνέχισαν κατά βάση τήν τέχνη τῆς Κπόλεως καί τῆς Θεσσαλονίκης. Τό πνεῦμα τῆς ἐπιστροφῆς στά κλασικά πρότυπα ἔφθασε σέ ὑψηλό σημεῖο ὡριμότητας, οἱ δέ συνθέσεις ἔγιναν μεγαλύτερες καί πολυανθρωπότερες, διακρίνοντο γιά τήν ἁρμονική καί ἰσόρροπη παράθεση τῶν φωτεινῶν χρωμάτων, παρουσίαζαν ἤρεμη καί ρυθμική κίνηση, τόνιζαν τό ἡρωικό ἦθος τῶν προσώπων καί γενικότερα προέβαλλαν ἕνα ἐπικό μεγαλεῖο. Τά στοιχεῖα αὐτά ἀξιοποιήθηκαν περισσότερο ἀπό μία περίφημη οἰκογένεια βυζαντινῶν ἁγιογράφων, οἱ ὁποῖοι μέ τίς βίαιες κινήσεις τῶν προσώπων τόνιζαν ἰδιαίτερα τά δραματικά στοιχεῖα τῆς συνθέσεως. Ὁ *Ἀστραπᾶς* καί οἱ δύο γιοί του, ὁ *Μιχαήλ* καί ὁ *Εὐτύχιος*, ἁγιογράφησαν πολλούς ναούς στά τέλη τοῦ ΙΓ΄ καί στίς ἀρχές τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα. Οἱ δύο γιοί τοῦ Ἀστραπᾶ ἁγιογράφησαν τήν

Περίβλεπτο (ἅγιο Κλήμη) τῆς Ἀχρίδας (1295) κατά παραγγελία τοῦ βυζαντινοῦ ἀξιωματούχου Πρόγονου Σγουροῦ καί πολλές ἄλλες ἐκκλησίες τῆς Σερβίας κατά παραγγελία τοῦ κράλη Μιλουτίν (*Παναγία τῆς Λέβιτσας 1307, ἅγιο Νικήτα Τσοῦτσερ 1308, ἅγιο Γεώργιο Ναγκορίτσινο 1317, Ἰωακείμ καί Ἄννας στή Στουντένιτσα 1314 κ.ἄ*). Μέ τή νέα τεχνική τῆς ἁγιογραφίας συγγενεύουν καί οἱ τοιχογραφίες τοῦ Πρωτάτου τοῦ Ἁγίου Ὄρους στίς Καρυές, τίς ὁποῖες ἡ παράδοση συνδέει μέ τόν ἁγιογράφο *Μανουήλ Πανσέληνο*, ἐνῶ στόν ἴδιο ἁγιογράφο ἀποδόθηκαν καί οἱ τοιχογραφίες τῶν ναῶν Βατοπεδίου καί Χιλανδαρίου. Ἡ μεγάλη ὁμοιότητα τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Πρωτάτου μέ τίς τοιχογραφίες τοῦ παρεκκλησίου τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου τῆς Θεσσαλονίκης συνδέουν ἀμεσώτερα τόν Πανσέληνο μέ τό μεγάλο αὐτό κέντρο τῆς "Μακεδονικῆς" σχολῆς. Ὁ Πανσέληνος, ὁ ὁποῖος καταγόταν ἤ σπούδασε τήν ἁγιογραφία στή Θεσσαλονίκη, ἦταν προικισμένος μέ ἰσχυρή προσωπικότητα, πέτυχε νά δώση στίς συνθέσεις του αἴσθηση κομψότητας καί ἀρχιτεκτονικοῦ βάθους καί ἀπέδωσε μέ τήν ἔνταση τῆς ψυχολογικῆς ἐκφράσεως πιό ἀνθρώπινες τίς μορφές τῶν ἁγίων.

Ἡ πολυμορφία τῶν τεχνοτροπιῶν τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων εἶναι πολύ χαρακτηριστική καί στίς τοιχογραφίες τοῦ *Μυστρᾶ*, οἱ ὁποῖες συνδέονται μέ ἁγιογράφους τῶν μεγάλων ἁγιογραφικῶν κέντρων τῆς αὐτοκρατορίας. Στή *Μητρόπολη* (ἅγιος Δημήτριος) συνδυάζονται σκηνές, οἱ ὁποῖες ἀκολουθοῦν τήν παραδοσιακή τεχνοτροπία τῆς ἠρεμίας, τοῦ μέτρου, τῆς ἁπλότητας, τῆς ὀλιγοπρόσωπης συνθέσεως καί τῆς περιορισμένης χρωματικῆς κλίμακας *(ἁγιογράφηση Προθέσεως, χαμηλές ζῶνες Διακονικοῦ καί βόρειου κλίτους)* μέ ἄλλες σκηνές, οἱ ὁποῖες ἐκφράζουν τίς νέες τολμηρές ἀρχές σέ πολυπρόσωπες συνθέσεις, ἐκφραστικές κινήσεις καί χειρονομίες, ἁρμονία τῶν συμπληρωματικῶν χρωμάτων *(πράσινου καί κόκκινου)*, ζωηρά ἀρχιτεκτονικά βάθη κ.ἄ. *(μεσαῖο καί νότιο κλίτος, ψηλότερες ζῶνες τοῦ Διακονικοῦ, νάρθηκας)*. Στήν *Παναγία τήν Ὁδηγήτρια* (Ἀφεντικό) οἱ τοιχογραφίες ἐκτελέσθηκαν ἀπό ἁγιογράφους τῆς Κπόλεως, οἱ ὁποῖοι χρησιμοποίησαν περιορισμένη κλίμακα χρωμάτων γιά νά δημιουργήσουν ποικιλία ἀποχρώσεων καί ἔδωσαν στά πρόσωπα ἤρεμες κινήσεις καί ῥαδινές ἀναλογίες. Οἱ τοιχογραφίες τῆς *Περιβλέπτου* εἶναι ἄριστο δεῖγμα τῆς νέας τέχνης, ἡ ὁποία παρακολουθεῖ τίς γενικότερες θεολογικές ἀνησυχίες τῆς ἐποχῆς τῶν ἡσυχαστικῶν ἐρίδων καί τίς μετασχηματίζει σέ εἰκονογραφικές συνθέσεις, ὅπως φαίνεται χαρακτηριστικά ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῶν λειτουργικῶν θεμάτων στίς ἀψίδες τοῦ ἱ. βήματος καί ἀπό τήν ὑπέροχη σύνθεση τῆς θ. Λειτουργίας στήν Πρόθεση. Οἱ ἁγιογράφοι τῆς Περιβλέπτου χρησιμοποίησαν στούς πλουσίους χρωματισμούς σκοτεινά κυρίως χρώματα (*βαθύ κόκκινο, καστανοκόκκινο, σκοῦρο μπλέ κ.ἄ.*) καί ἀπεικόνισαν μέ συντηρητικότητα τίς

κινήσεις τῶν προσώπων, θεωρήθηκαν δέ ἐσφαλμένως ὡς ἐκπρόσωποι τῆς "Κρητικῆς" σχολῆς. Οἱ ἁγιογράφοι τῆς *Παντάνασσας* (1420) χρησιμοποίησαν τά πρότυπα τῆς Περιβλέπτου καί τῆς Ὁδηγήτριας ὄχι μόνο γιά τήν ἐκτέλεση τῶν τοιχογραφιῶν, ἀλλά καί γιά τήν κατάταξη τῶν θεμάτων στό ἐσωτερικό τοῦ ναοῦ. Ἡ κομψή τέχνη τῆς σχολῆς τῆς Κπόλεως ἐπέδρασε καί στίς τοιχογραφίες τῆς *Κρήτης*, ἡ ὁποία ὑπαγόταν μέν τότε στούς Βενετούς, ἀλλά διατηροῦσε τίς παραδόσεις τῆς λαϊκῆς μοναστηριακῆς ἁγιογραφίας (*ἅγιος Γεώργιος καί μεσαῖο κλίτος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στήν Κριτσά* κ.ἄ). Παρά τίς ἐπιδράσεις τῆς "Μακεδονικῆς" σχολῆς (*ἅγιος Ἀντώνιος Ἀβδοῦ, Ἀσωμάτων στίς Ἀρχάνες, ἅγιος Ὀνούφριος στή Γέννα, πλάγια κλίτη τῆς Παναγίας τῆς Κριτσᾶς* κ.ἄ.), τό ρεῦμα τῆς σχολῆς τῆς Κπόλεως βρῆκε μεγαλύτερη ἀπήχηση στήν Κρήτη καί διαμόρφωσε τήν τεχνοτροπία τῶν μεγάλων κρητῶν ἁγιογράφων τῆς "Κρητικῆς" σχολῆς.

Στή **Σερβία**, βυζαντινοί ἁγιογράφοι φιλοτέχνησαν περί τό 1350 τίς τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τοῦ Ντέτσανι. Ὁ ἁγιογράφος ὑπέγραψε μέ τό ὄνομά του (*"Σέργιος ὁ ἁμαρτωλός"*) καί ἀκολούθησε τίς τάσεις τῆς ἐποχῆς. Λειτουργικά θέματα κυριαρχοῦν στίς ἀψίδες τοῦ βήματος καί στόν τροῦλλο, ὅπως καί στήν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ, ἐνῶ ἡ διεύρυνση τοῦ θεματολογίου μέ σκηνές τῆς ζωῆς τῆς Θεοτόκου ἀπό τά Ἀπόκρυφα καί ἀπό τόν Ἀκάθιστο Ὕμνο, ὅπως καί τῶν ἁγίων ἀπό τά συναξάρια (365 συνθέσεις), συνδέει τούς ἁγιογράφους μέ τά εἰκονογραφημένα χειρόγραφα. Ὡστόσο, ὁ μεγάλος ἀριθμός τῶν θεμάτων περιορίζει τή δημιουργική σύνθεση. Στή **Βουλγαρία**, παρά τήν ἐπιβίωση τῆς ἐπαρχιακῆς καί λαϊκῆς ἀφηγηματικῆς τέχνης (*Ζεμέν, Λιούτιμπροντ* κ.ἄ.), ἡ ἐπίδραση τῆς παλαιολόγειας ἀναγεννήσεως εἶναι χαρακτηριστική στίς τοιχογραφίες τῶν δύο λαξευμένων σέ βράχο ναῶν τοῦ Ἰβάνοβο, στόν ἅγιο Γεώργιο Σόφιας (*ἀψίδα καί τροῦλλος*) καί στούς ἁγίους Πέτρο καί Παῦλο τοῦ Τυρνόβου, οἱ ὁποῖοι παρουσιάζουν ὁμοιότητες μέ τίς τοιχογραφίες τῆς Ὁδηγήτριας καί τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ. Ἡ ἐπίδραση τῆς Κπόλεως στή **Ρουμανία** εἶναι φανερή στίς παλαιότερες τοιχογραφίες, ὅπως λ.χ. στόν ναό τοῦ ἁγίου Νικολάου στήν Κουρτέα ντέ Ἄργκες (ΙΔ΄ αἰ.), οἱ ὁποῖες παρουσιάζουν ὁμοιότητες μέ τίς τοιχογραφίες τῆς μονῆς τῆς Χώρας καί τῆς Σερβίας (*Ναγκορίτσινο καί Γκρατσάνιτσα*). Στή **Ρωσία** συνεχίσθηκε ἡ γνωστή ἀπό τήν ἐποχή τῶν Μακεδόνων καί τῶν Κομνηνῶν ἐπίδρασση τῆς Κπόλεως στήν τέχνη, ἀφοῦ στήν ἐπαρχία αὐτή τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου βυζαντινοί κυρίως ἁγιογράφοι φιλοτεχνοῦσαν τά ψηφιδωτά καί τίς τοιχογραφίες, ὅπως στήν ἁγία Σοφία τοῦ Κιέβου (ΙΑ΄ αἰ.), στόν ἅγιο Δημήτριο τοῦ Βλαντιμίρ (ΙΒ΄ αἰ.), στήν ἁγία Σοφία τοῦ Νόβγκοροντ καί στόν ναό τοῦ Σωτῆρος στή Νερέντιτσα. Σημαντικότερος βυζαντινός ἁγιογράφος στή Ρωσία ἀναδείχθηκε ὁ *Θεοφάνης ὁ Ἕλληνας*, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ ἁγιογράφησε ναούς στήν περιοχή τῆς Κπόλεως καί τῆς Κριμαίας,

ἔφθασε περί τό 1360 στό Νόβγκοροντ καί μετέφερε στή Ρωσία τήν τεχνοτροπία τῆς σχολῆς τῆς Κπόλεως, ὅπως τή διέσωσαν οἱ τοιχογραφίες τῆς μονῆς τῆς Χώρας κ.ἄ. Στό Νόβγκοροντ ἁγιογράφησε πιθανότατα τούς ναούς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στό Βολότοβο *(οἱ τοιχογραφίες καταστράφηκαν στόν Β΄ παγκόσμιο πόλεμο)* καί τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Στρατηλάτη (1370). Τό 1378 φιλοτέχνησε τίς τοιχογραφίες τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῆς Μεταμορφώσεως καί τό 1382 τήν Ἁγία Τριάδα καί τόν κοιμητηριακό ναό τῆς Γεννήσεως. Συνέχισε τό ἔργο του στό Νίζνι-Νόβγκοροντ καί πρό τοῦ 1395 ἔφθασε στή Μόσχα, ὅπου ἐργάσθηκε στούς ναούς τῆς Γεννήσεως τῆς Θεοτόκου (1395), τοῦ Ἁγίου Μιχαήλ (1399) καί τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου (1405) μαζί μέ τούς μαθητές του Πρόχορο Γκόροντετς καί *Ἀνδρέα Ρουμπλιώφ*. Ἡ τεχνική τῆς ἁγιογραφίας τοῦ Θεοφάνη συνδέεται σαφῶς μέ τό ρεῦμα τῆς λεγόμενης "Κρητικῆς" σχολῆς, ἡ ὁποία ἐπηρέασε βαθύτατα τή ρωσική ἁγιογραφία. Τήν παράδοση συνέχισαν οἱ μαθητές του καί ἰδιαίτερα ὁ *Ἀνδρέας Ρουμπλιώφ*, ὁ ὁποῖος συνεργάσθηκε μέ τόν Θεοφάνη καί στήν ἁγιογράφηση τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στό Βλαντιμίρ. Ἀπό τίς τοιχογραφίες τοῦ Ἀνδρέα Ρουμπλιώφ σώζεται μόνο ἡ σύνθεση τῆς Δευτέρας Παρουσίας.

Ἡ γενική ἐπικράτηση τῆς τοιχογραφίας ἀνέκοψε κατά τήν παλαιολόγεια ἐποχή τήν προγενέστερη προτίμηση τῆς μνημειακῆς τέχνης πρός τά *Ψηφιδωτά*. Πράγματι, ἀπό τήν ἐποχή αὐτή σώθηκαν ἐλάχιστα, ἐκφράζουν δέ μέ ἐξαιρετική πιστότητα τό νέο πνεῦμα τῆς τέχνης. Ἀξιολογώτερα εἶναι τά ψηφιδωτά τῆς μονῆς τῆς Χώρας *(Καχριέ τζαμί)*, τά ὁποῖα παρουσιάζουν ἀνυπέρβλητη διακοσμητική λαμπρότητα καί ἔξοχη ἔκφραση τῆς ἀριστοκρατικῆς τέχνης. Μέ τήν ἴδια τεχνοτροπία ἔχουν φιλοτεχνηθῆ τά ψηφιδωτά τοῦ τρούλλου τῆς μονῆς Παμμακαρίστου τῆς Κπόλεως *(Φετιχιέ τζαμί)*, τῶν ἁγίων Θεοδώρων *(Κιλισέ τζαμί)* τῶν ἁγίων Ἀποστόλων τῆς Θεσσαλονίκης (1310) κ.ἄ. Ἀνάλογη ἀξία ἔχουν καί τά ψηφιδωτά τῆς Πόρτας Παναγιᾶς κοντά στά Τρίκαλα, τοῦ ναοῦ τῆς Παρηγορίτισσας στήν Ἄρτα κ.ἄ. Σημαντικότερη ὅμως ὑπῆρξε ἡ ἀνάπτυξη κατά τήν παλαιολόγεια ἐποχή τῆς τεχνικῆς τῶν *Φορητῶν εἰκόνων*. Ἀπό τήν ἐποχή αὐτή σώθηκαν πράγματι πολλές φορητές εἰκόνες, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν ἐξαιρετικά δείγματα τῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς. Στίς εἰκόνες αὐτές εἶναι ἔντονα τά στοιχεῖα τοῦ βάθους, τῆς κομψότητας, τῆς ζωηρῆς κινήσεως, τῆς εὐγένειας καί τοῦ πάθους, τά ὁποῖα χαρακτηρίζουν καί τίς τοιχογραφίες τῆς ἐποχῆς. Ἐν τούτοις, σέ ὅσες εἰκόνες προορίζοντο γιά λατρευτική χρήση, ὅπως λ.χ. γιά τήν ἱστόρηση τοῦ τέμπλου, διατηρήθηκαν πολλά στοιχεῖα καί ἀπό τήν τεχνοτροπία τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν. Ἰδιαίτερη σπουδαιότητα ἔχουν οἱ φορητές εἰκόνες: α) τοῦ Σινᾶ, οἱ ὁποῖες δημοσιεύθηκαν ἀπό τούς Γ. καί Μ. Σωτηρίου (ὑπ'ἀριθ. 208-237), β) τῶν μονῶν Χιλανδαρίου (*Θεοτόκος*

Τριχεροῦσα, 11 μεγάλες εἰκόνες τῆς συνθέσεως τῆς *Μεγάλης Δεήσεως*), Βατοπεδίου (*Εὐαγγελισμός, Πέτρος καί Παῦλος*) καί Λαύρας (*Κουκουζέλισσα*) τοῦ 'Αγίου Ὄρους, γ) οἱ ἀμφίγραπτες εἰκόνες (ἡ μία μέ τήν *Παναγία Ψυχοσώστρια καί τόν Εὐαγγελισμό* καί ἡ ἄλλη μέ τόν *Χριστό Ψυχοσώστη καί τή Σταύρωση*), οἱ ὁποῖες φυλάσσονται στό Μουσεῖο τῆς 'Αχρίδας, δ) οἱ εἰκόνες τῆς *Μεγάλης Δεήσεως* στήν κατώτερη σειρά τοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τοῦ Κρεμλίνου καί ἡ ἀμφίγραπτη εἰκόνα τῆς Παναγίας τοῦ Δόν, ἡ ὁποία ἔχει στήν ἄλλη ὄψη της μία *Κοίμηση* τοῦ Θεοφάνη τοῦ Ἕλληνα, καί ε) ἡ περίφημη *'Αγία Τριάδα* τοῦ 'Ανδρέα Ρουμπλιώφ (Πινακοθήκη Τρετιακώφ), ἡ ὁποία, ἀντί τῆς ἄγριας τραγικότητας τῶν σκηνῶν τοῦ διδασκάλου του Θεοφάνη τοῦ Ἕλληνα, εἰσήγαγε τή σύμφωνη μέ τή ρωσική ἰδιοσυγκρασία γαλήνια ἁπλότητα καί τή φωτεινότητα τῶν προσώπων.

3. Παιδεία καί Θεολογικά γράμματα

α. Προοπτικές τῆς Παιδείας

Ἡ ρητή ἀξίωση τοῦ κανόνα 19 τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς συνόδου τοῦ Τρούλλου (691-692) γιά τήν αὐστηρή προσήλωση κάθε νέας θεολογικῆς ἀναζητήσεως στά καθιερωμένα κριτήρια τῆς παλαιότερης πατερικῆς παραδόσεως ὄχι μόνο δέν ὑπέκειτο σέ ὑποκειμενική ἀμφισβήτηση, ἀλλά καί προσδιόρισε τήν ὅλη πορεία τῆς θεολογικῆς παιδείας κατά τούς μέσους καί τούς ὕστερους βυζαντινούς χρόνους. Ἄλλωστε, ὅπως εἴδαμε ('Εκκλ. 'Ιστορία, Α', 891-899), ἡ διάσπαση τῆς παιδείας κατά τήν περίοδο τῆς εἰκονομαχίας (727-843) ἐνίσχυσε σημαντικά τόν ρόλο τῆς 'Εκκλησίας στό ὅλο ἐκπαιδευτικό σύστημα τῆς αὐτοκρατορίας. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ὅλοι οἱ θεολόγοι ἦσαν πλέον ὑποχρεωμένοι νά τηροῦν ἀπαρεγκλίτως τόν κανόνα αὐτό, ὁ ὁποῖος ὅριζε ὅτι,"*εἰ γραφικός ἀνακινηθείη λόγος, μή ἄλλως τοῦτον ἑρμηνευέτωσαν, ἤ ὡς ἄν οἱ τῆς 'Εκκλησίας φωστῆρες καί διδάσκαλοι διά τῶν οἰκείων συγγραμμάτων παρέθεντο, καί μᾶλλον ἐν τούτοις εὐδοκιμείτωσαν ἤ λόγους οἰκείους συντάττοντες, ἔστιν ὅτε, πρός τοῦτο ἀπόρως ἔχοντες, ἀποπίπτειν τοῦ προσήκοντος...*" (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., ΙΙ, 346 κἑξ.). Ὁ σημαντικός πλέον ρόλος τῆς 'Εκκλησίας στήν *ὀργάνωση* καί στή *λειτουργία* τῆς βυζαντινῆς παιδείας λειτουργοῦσε ὡς πρόσθετη δύναμη γιά τήν αὐστηρή τήρηση τοῦ κανόνα, γι'αὐτό καί εἶχαν συνταχθῆ θεματολογικές συλλογές πατερικῶν χρήσεων (*"Σειρές"*) τόσο γιά τήν ἀμεσώτερη ἀξιοποίηση τῆς πατερικῆς παραδόσεως, ὅσο καί γιά τόν εὐχερέστερο ἔλεγχο τῶν νέων θεολογικῶν ἀναζητήσεων. Ἡ παρέμβαση τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐθεντίας ὑπῆρξε, ὅπως εἴδαμε, ἄμεση σέ ὅλες τίς θεολογικές ἔριδες ἀπό τόν ΙΑ' μέχρι καί τόν ΙΔ' αἰώνα.

Ὡστόσο, ὁ ἀνταγωνισμός τῆς εἰκονομαχικῆς καί τῆς ἐκκλησιαστικῆς παιδείας κατά τόν Η΄ καί τόν Θ΄ αἰώνα τροφοδότησε τίς ἀνανεωτικές τάσεις τόσο γιά τήν *ποιότητα*, ὅσο καί γιά τό *περιεχόμενο* τῆς παιδείας. Οἱ ἀνανεωτικές τάσεις θεσμοποιήθηκαν μέ τήν ἵδρυση καί τήν ὀργάνωση τῶν σπουδῶν στήν ἀνώτερη σχολή τῆς Μαγναύρας μέ πρωτοβουλία τοῦ καίσαρα Βάρδα. Πράγματι, τό κέντρο βάρους τοῦ διδακτικοῦ προγράμματος τῆς σχολῆς δόθηκε στή διδασκαλία τῶν *θετικῶν* κυρίως ἐπιστημῶν, ἐνῶ κατά τρόπο περίεργο δέν παρουσιάζεται στό πρόγραμμα ἡ διδασκαλία τοῦ Δικαίου καί τῶν λατινικῶν. Εἶναι εὐνόητο ὅτι τά δυσερμήνευτα πράγματι κενά τοῦ διδακτικοῦ προγράμματος τῆς σχολῆς τῆς Μαγναύρας σέ θεωρητικά μαθήματα καί ὁ ἐξαιρετικά σημαντικός ρόλος τῆς Ἐκκλησίας μετά τήν εἰκονομαχία στήν ὀργάνωση καί στή λειτουργία τῆς παιδείας ὑποδηλώνουν *τήν πολυκεντρική ἀνάπτυξη τῆς ἀνώτερης ἐκπαιδεύσεως* μέ ἔντονη πλέον τήν παρουσία τῆς ἐκκλησιαστικῆς καί τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας. Ἀπό ἀλληλογραφία Ἀνωνύμου ἰδιωτικοῦ διδασκάλου τῶν ἀρχῶν τοῦ Ι΄ αἰώνα προέρχονται ὁρισμένες πολύτιμες πληροφορίες, σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες: α) εἶχαν πολλαπλασιασθῆ τά σχολεῖα ἐγκύκλιας παιδείας στήν Κπολη, β) εἶχε εἰσαχθῆ ὁ θεσμός τοῦ *"προέδρου τῶν σχολῶν"* γιά τήν ἐποπτεία τῶν σχολείων αὐτῶν, γ) ὑπῆρχαν σοβαρά οἰκονομικά προβλήματα στά ἰδιωτικά σχολεῖα ἀπό τήν ἀπροθυμία τῶν ποικίλης ἡλικίας μαθητῶν νά πληρώνουν τακτικῶς τά δίδακτρα, καί δ) εἶχε καθιερωθῆ ἐτήσια ἐπιχορήγηση τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου γιά τήν ἐνίσχυση τῶν ἰδιωτικῶν σχολείων, ἡ ὁποία προκαλοῦσε ἔριδες γιά τόν τρόπο κατανομῆς της στά διάφορα σχολεῖα (R. Browning - Β. Λαούρδα, Τό κείμενο τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Κώδικος B.M. 36749, ΕΕΒΣ 27, 1957, 151-212).

Πράγματι, εἶναι γενικότερα διαπιστωμένη ἡ μετά τήν εἰκονομαχία εὐρύτερη παρέμβαση τῆς Ἐκκλησίας στήν ὀργάνωση καί στή λειτουργία ὅλων τῶν βαθμίδων τῆς ἐκπαιδεύσεως, μπορεῖ δέ νά θεωρηθῆ ὡς φυσική συνέχεια τῶν ἐκπαιδευτικῶν πρωτοβουλιῶν της κατά τήν περίοδο τῆς εἰκονομαχίας. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό πρέπει νά ἑρμηνευθῆ καί ἡ κατεύθυνση τῶν σπουδῶν τῆς ἀνώτερης σχολῆς τῆς Μαγναύρας, εἰδικότερα δέ ἡ ἀπουσία ἀπό τό πρόγραμμα τῆς διδασκαλίας τοῦ Δικαίου. Προφανῶς τό κέντρο βάρους τῶν σπουδῶν τῶν ἐκκλησιαστικῶν καί τῶν ἰδιωτικῶν σχολῶν ἀνώτερης παιδείας εἶχε δοθῆ *στή διδασκαλία τῶν θεωρητικῶν μαθημάτων καί τοῦ Δικαίου*. Ἡ πολυκεντρική ἀνάπτυξη τῆς παιδείας προσέφερε πλουσίους καρπούς στήν κατεύθυνση τῶν θεωρητικῶν σπουδῶν καί προετοίμασε τήν πνευματική ἀναγέννηση τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα. Ὡστόσο, ὁ Κωνσταντῖνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος (912-959) ἐνίσχυσε τή διδασκαλία τῶν φιλολογικῶν κυρίως μαθημάτων κατά τήν ἀναδιοργάνωση τῆς ἀνώ-

τερης σχολῆς, ἀλλά ἀνέθεσε τή διδασκαλία πολλῶν μαθημάτων σέ ἀνώτερους ἀξιωματούχους τοῦ κράτους, οἱ ὁποῖοι δέν εἶχαν βεβαίως καί τά ἀναγκαῖα προσόντα γιά ὑψηλή ἀκαδημαϊκή διδασκαλία. Ἡ διδασκαλία τοῦ Δικαίου, ἡ ὁποία δέν ἐμφανίζεται στήν ἀναδιοργάνωση τῶν σπουδῶν τῆς ἀνώτερης σχολῆς ἀπό τόν Κωνσταντίνο Η΄ (1025-1028), ἐντάχθηκε ὀργανικά στό πρόγραμμα σπουδῶν πρίν ἀπό τά μέσα τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα, ὅταν δηλαδή ἐπικράτησε ἡ τάση τῆς ἀναβαθμίσεως τῆς διδασκαλίας τῆς κλασικῆς ἑλληνικῆς γραμματείας στήν παιδεία τοῦ Βυζαντίου. Ἡ τάση αὐτή σφράγισε τόν ὅλο πνευματικό βίο τῆς αὐτοκρατορίας μέ τή συμβολή τοῦ προσωπικοῦ κύρους καί τῆς ἀκτινοβολίας τῶν κυριοτέρων ὑποστηρικτῶν τῆς ἰδέας τῆς στροφῆς τῆς παιδείας πρός τήν κλασική ἑλληνική ἀρχαιότητα (*Ἰωάννης Μαυρόπους, Μιχαήλ Ψελλός, Ἰωάννης Ξιφιλίνος, Κωνσταντίνος Λειχούδης, Ἰωάννης Ἰταλός* κ.ἄ.). Ἡ ἐπιρροή τῆς Ἐκκλησίας ἦταν πλέον καθοριστική στήν παιδεία καί δέν ἄφηνε περιθώρια γιά τήν ἀνατροπή τῶν παραδοσιακῶν ὁρίων τῆς σχέσεως ἑλληνισμοῦ καί χριστιανισμοῦ.

Ἡ διαμάχη τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ μέ τόν πανίσχυρο Οἰκουμενικό πατριάρχη Μιχαήλ Κηρουλάριο καί ἡ συνοδική καταδίκη τῶν ἀκραίων ἰδεῶν τοῦ Ἰωάννη Ἰταλοῦ (1082) ὑποδηλώνουν, ὅπως εἴδαμε, ἀφ'ἑνός μέν ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἀσκοῦσε ἄμεσο ἔλεγχο στόν τρόπο λειτουργίας τῆς παιδείας, ἀφ'ἑτέρου δέ ὅτι ἡ αὐστηρή ἐμμονή της στά ὅρια τῆς παραδοσιακῆς συνθέσεως ἑλληνισμοῦ καί χριστιανισμοῦ δέν ζημίωνε τή διδασκαλία τῆς κλασικῆς ἑλληνικῆς γραμματείας στήν ἐκπαίδευση τῶν βυζαντινῶν. Ἡ μελέτη καί ἡ διδασκαλία τῆς γραμματείας αὐτῆς παρέμεινε πάντοτε ἀναπαλλοτρίωτο στοιχεῖο τῶν *ἀναλυτικῶν προγραμμάτων* ὅλων τῶν βαθμίδων τῆς ἐκπαιδεύσεως, παρά τή συνεχῶς διευρυνόμενη ἀνάπτυξη τῆς ἐκπαιδευτικῆς δραστηριότητας τῆς Ἐκκλησίας καί τή συνεχῆ ὕφεση τοῦ κρατικοῦ ἐνδιαφέροντος γιά τήν ὑλική ὑποστήριξη τῆς παιδείας. Πράγματι, στίς ἀνώτερες σχολές τῆς Ἐκκλησίας διευρύνθηκε καί ὁ κύκλος τῶν *θεολογικῶν μαθημάτων* γιά τήν πληρέστερη προετοιμασία τῶν μελλοντικῶν στελεχῶν της, χωρίς ὅμως νά ὑποβαθμισθῆ συνειδητά ἡ διδασκαλία τῶν φιλολογικῶν ἤ τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων. *Ἡ ἑρμηνεία τῶν Εὐαγγελίων, τῶν ἀποστολικῶν Ἐπιστολῶν καί τοῦ Ψαλτηρίου ἀποτελοῦσε βασική κατεύθυνση τῶν σπουδῶν*, ὁ δέ διδάσκαλος τῆς Ἑρμηνείας τῶν Εὐαγγελίων ἔφερε τόν πομπώδη τίτλο τοῦ *"Οἰκουμενικοῦ διδασκάλου"*. Στήν ἀνώτερη σχολή τοῦ Πατριαρχείου οἱ περισσότεροι διδάσκαλοι ἦσαν συνήθως ὀφφικιάλιοι τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου καί εἶχαν διακριθῆ γιά τήν εὐρύτητα τῆς μορφώσεώς τους τόσο στή θεολογία, ὅσο καί στήν κλασική γραμματεία. Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι ὁ σημαντικότερος σχολιαστής τοῦ Ὁμήρου κατά τόν ΙΒ΄ αἰώνα, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος, ὑπῆρξε διδάσκαλος στήν ἀνώτερη

σχολή τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Ἡ στροφή ὅμως τοῦ ἐνδιαφέροντος γιά τίς κλασικές σπουδές κατά τόν ΙΑ΄ αἰώνα δέν εἶχε τίς δυνάμεις νά ἀναχαιτίση τήν κρίση τῆς παιδείας κατά τόν ΙΒ΄ αἰώνα. Ἡ παρακμή τῆς παιδείας συνδέεται μέ τή γενικότερη ἀποδιοργάνωση τῆς οἰκονομικῆς καί τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τῆς αὐτοκρατορίας, ἰδιαίτερα μετά τήν ἐπέκταση τῶν Σελτζουκιδῶν Τούρκων στή Μ. Ἀσία, τήν εὐρύτατη ἀνάπτυξη τῆς δυτικῆς παρουσίας στήν Ἀνατολή (*Βενετοί, Γενουάτες, Σταυροφόροι* κ.λπ.) καί τήν προκλητική ἀπειλή ἐναντίον τῶν δυτικῶν ἐπαρχιῶν ἀπό τίς ἀλλεπάλληλες ἐπιδρομές τῶν Νορμανδῶν.

Τά γεγονότα αὐτά συνδέθηκαν μέ μία κινητικότητα τῶν πληθυσμῶν ἀπό τήν περιφέρεια πρός τό κέντρο τῆς αὐτοκρατορίας, πολλές δέ ἀπό τίς ἐμπερίστατες ἀνατολικές ἐπαρχίες ἐρημώθηκαν. Ἡ ἅλωση τῆς Κπόλεως ἀπό τούς Σταυροφόρους (1204) καί ἡ διάσπαση τῆς αὐτοκρατορίας σέ μικρότερα ἑλληνικά ἤ φραγκικά κρατίδια προκάλεσαν νέα κρίση στίς δομές τῆς παιδείας. Οἱ περίφημοι διδάσκαλοι τῆς *ἰδιωτικῆς* καί τῆς *ἐκκλησιαστικῆς* ἐκπαιδεύσεως ἐγκατέλειψαν τήν Κπολη καί τίς φραγκοκρατούμενες περιοχές καί κατέφυγαν στά νέα μεγάλα κέντρα τοῦ ἑλληνισμοῦ (*Νίκαια, Θεσσαλονίκη, Τραπεζούντα, Μυστρᾶ* κ.λπ.), ὅπου συνέχισαν τό διδακτικό τους ἔργο. Ἡ πολυδιάσπαση ὅμως τῆς παιδείας καί ἡ διασπορά τῶν ἐπιφανῶν διδασκάλων ὑποβάθμισε αὐτονόητα καί τήν ποιότητα τῆς παρεχομένης μορφώσεως. Ἄλλωστε, ἡ οἰκονομική παρακμή, ἡ ὁποία μάστιζε κυρίως τήν περιφέρεια τῶν νέων ἑλληνικῶν κρατῶν, περιόριζε τό ἐνδιαφέρον ὄχι μόνο τῶν διδασκάλων νά διδάξουν στά ἐπαρχιακά κέντρα, ἀλλά καί τῶν ἐπαρχιακῶν πληθυσμῶν γιά τή μόρφωση τῶν νέων. Μόνο λόγιοι ἐπίσκοποι ἤ μεγάλα μοναστικά κέντρα μποροῦσαν νά προσφέρουν σέ ἀξιόλογους διδασκάλους τά ἀναγκαῖα οἰκονομικά κίνητρα. Οἱ παρατηρήσεις αὐτές γιά τήν κρίση τῆς παιδείας κατά τόν ΙΓ΄ αἰώνα ἐπιβεβαιώνονται ἀπό ποικίλες πηγές τῆς ἐποχῆς, ἀλλά θά μποροῦσαν νά χαρακτηρισθοῦν πολύ ἀντιπροσωπευτικές οἱ ἰδιαίτερα αὐστηρές κρίσεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Γρηγορίου Β΄ τοῦ Κυπρίου (1283-1289), οἱ ὁποῖες περιέχονται στήν αὐτοβιογραφία του (PG 142, 19-30). Ἡ ἱκανοποίηση τῆς σφοδρῆς του ἐπιθυμίας γιά μόρφωση ἦταν ἀδύνατη στή φραγκοκρατούμενη Κύπρο, ὅπου παρακολούθησε μόνο τά στοιχειώδη μαθήματα *("ἕως αὐτός ἔδει φοιτᾶν εἰς γραμματιστῶν")*. Ὡστόσο, ἀπογοητεύθηκε ἀπό τούς διδασκάλους του, οἱ ὁποῖοι στήν ἐμπερίστατη νῆσο δίδασκαν μόνο *"τά συνήθη ταῦτα καί ταπεινά τῶν γραμμάτων"*. Ἡ ἀνήσυχη φύση του δέν μποροῦσε νά ἱκανοποιηθῆ, ἀφοῦ *"οὐδέ τῆς λογικῆς Ἀριστοτέλους ἐνταῦθα διδασκομένης ἄξιόν τι λόγου παρείληφε, πλήν ὅσον τά εἰς εἰσαγωγήν τοῦ μαθήματος εἰδέναι, καί ταῦτά πως ἀμυδρῶς"*.

Μετά ἀπό μεγάλες καί μακροχρόνιες προσπάθειες πραγματοποίησε τελικῶς τήν ἐπιθυμία του καί ἔφθασε στήν Ἔφεσο, ὅπου δίδασκε ὁ περίφημος λόγιος *Νικηφόρος Βλεμμύδης*, *"ἀνήρ, ὡς ἐλέγετο, οὐ μόνον Ἑλλήνων τῶν ἐφ'ἡμῶν, ἀλλά καί πάντων ἀνδρῶν σοφώτατος..."*. Ὁ Νικηφόρος Βλεμμύδης εἶχε ὀργανώσει τά μαθήματα σέ σχολή ἑνός μοναστηρίου τῆς Ἐφέσου, ἀλλά εἶχε τή φήμη ἐκκεντρικοῦ καί δυσπρόσιτου διδασκάλου, *"ὡς οὐ μόνον αὐτόν ἀπαξιώσοι ἰδεῖν ὁ φιλόσοφος νέον ὄντα καί ξένον καί πένητα, ἀλλά καί ὁ περί αὐτόν χορός τῶν σοφῶν μοναστηρίῳ προσπελάσαι οὐκ ἄν συγχωρήσαιεν"*. Ὁ Γρηγόριος ὅμως μετέβη στή Νίκαια κατά τήν περίοδο τῆς πολιορκίας τῆς Κπόλεως ἀπό τόν αὐτοκράτορα τῆς Νίκαιας, ἀλλά καί ἐκεῖ ἀπογοητεύθηκε ἀπό τήν ποιότητα τῶν σπουδῶν, ἐπειδή αὐτές περιορίζοντο στή διδασκαλία τῶν θεωρητικῶν κυρίως μαθημάτων: *"Καί γάρ πλήν γραμματικῆς τε καί ποιητικῆς, ἐπιπολαίων καί τούτων, εὗρεν αὐτούς ἐκεῖσε σοφούς ἕτερον διδάσκειν εἰδότας οὐδέν. Φάσκειν δέ ρητορικῆς καί φιλοσοφίας καί τῶν ἄλλων, ὅσα μαθήματα διαφερόντως μετιέναι καί εἰδέναι προσήκει, κλέος οἷον ἀκούειν, γινώσκειν μέντοι αὐτούς ὅ,τι ποτέ εἰσιν, εἰ ἄρα καί εἰσίν οὐδαμῶς"*. Εἶναι εὐνόητο ὅτι τά ἀναλυτικά προγράμματα τῆς διδασκαλιας περιεῖχαν ὁλόκληρο τόν κύκλο τῶν καθιερωμένων θεωρητικῶν μαθημάτων, τά ὁποῖα δέν κάλυπταν προφανῶς τά ἐνδιαφέροντα τοῦ Γρηγορίου Κυπρίου. Πράγματι, ἀναφέρεται περιφρονητικά στήν ὕλη τῶν φιλολογικῶν μαθημάτων καί στόν σκοπό τῆς διδασκαλίας τους, ἀφοῦ θεωροῦσε ἀπαράδεκτες τίς θυσίες του, ὥστε *"κλίσεις ὀνομάτων ἐκμελετῆσαι καί ρημάτων σχηματισμούς καί κινήσεις, καί ὡς ἡ Τυνδάρεω παῖς ἡρπάγη καί ἡ Πριάμου πέπτωκε πόλις, πολυετεῖ διά τήν γυναῖκα καμοῦσα πολέμῳ, καί ὡς οἱ παῖδες Οἰδίποδος κατ'ἀλλήλους μανέντες ὑπ'ἀλλήλων ἀπώλοντο, καί τἆλλα ὅσα ὁ ποιητικός χορός κατά τινα τῆς τέχνης αὐτονομίαν πλάττει τε καί μυθεύεται, ἡδονῆς μέν τά πολλά στοχαζόμενος, ὀλίγα δέ τῆς ἀληθείας φροντίζειν"*. Ἡ κριτική αὐτή γιά τή διδασκαλία τῶν φιλολογικῶν μαθημάτων, ἡ ὁποία ὑποδηλώνει καί τό περιεχόμενο τῶν ἀναλυτικῶν προγραμμάτων, ἐκφράζει ὄχι μόνο τό ἐπίπεδο ἀντιπαραθέσεως τῶν διδασκάλων τῶν θεωρητικῶν καί τῶν θετικῶν μαθημάτων, ἀλλά καί τόν συντονισμό τῆς ἀντιπαραθέσεως αὐτῆς πρός τίς γνωστές ἐπιφυλάξεις τῆς Ἐκκλησίας. Ἐν τούτοις, ὁ Γρηγόριος ἀσκοῦσε τήν κριτική αὐτή ὡς ἐκκεντρικός θαυμαστής τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας καί τῶν θετικῶν μαθημάτων: *"Τό δ'ἴσως αἴτιον , ὅτι τῆς περιπατητικῆς φιλοσοφίας ἄγαν ἐρῶν καί ταύτῃ ἑαυτόν ἐπινείμας, Ἀριστοτέλην τε ὡς οὐδένα φιλοσόφων ἐκθειάζων τῶν ἄλλων, ἧττον τήν ρητορικήν δεξιός καί λογογράφος ἀκούειν ἐφρόντιζε..."*.

Μετά τήν ἀνάκτηση τῆς Κπόλεως ἀπό τόν Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο (1259-1282), ἡ ἀναδιοργάνωση τῶν σπουδῶν στήν Κπολη καί ἡ συρροή

τῶν περιφημοτέρων διδασκάλων ἀπό ὅλα τά περιφερειακά κέντρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ δέν ἐξουδετέρωσαν τή *διπολικότητα* τῶν ἀναλυτικῶν προγραμμάτων μεταξύ τῶν πλατωνικῶν καί τῶν ἀριστοτελικῶν. Ὁ Γρηγόριος Κύπριος ἐγκωμιάζει τό διδακτικό ἔργο τοῦ Γεωργίου Ἀκροπολίτη, ὁ ὁποῖος μέ προτροπή τοῦ αὐτοκράτορα ἐγκατέλειψε τά δημόσια καθήκοντα καί ἀφιερώθηκε στή διδασκαλία τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας καί τῶν θετικῶν μαθημάτων. Ἡ διδασκαλία του ἔθελγε τούς νέους, οἱ ὁποῖοι *"συνέρρεον πρός αὐτόν οὐκ ὀλίγοι ἔρωτι παιδείας ἑλκόμενοι"*. Ὁ Γρηγόριος παρουσιάζει τόν Γεώργιο Ἀκροπολίτη ὡς *"ἐξηγητήν τῶν λαβυρίνθων Ἀριστοτέλους"*, *"ἐξηγητήν δέ καί τῶν Εὐκλείδου καί Νικομάχου, ὅσα τεθεωρήκασιν οὗτοι, ὁ μέν γεωμέτρας, Νικόμαχος δέ ἀριθμητικούς ἐκδιδάσκοντες"*. Ἡ μέθοδος τῆς διδασκαλίας τοῦ Γεωργίου Ἀκροπολίτη εἶχε τρία στάδια, ἀπό τά ὁποῖα τό *πρῶτο* ἀποσκοποῦσε στήν ἀποσαφήνιση τῆς ἀριστοτελικῆς *"συλλογιστικῆς καί ἀναλυτικῆς"*, τό *δεύτερο* κάλυπτε τή *ρητορική* καί τό *τρίτο* προσέφερε τή συστηματικότερη διδασκαλία *τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας*. Ἀπό τίς πληροφορίες αὐτές εἶναι εὐνόητο τό συμπέρασμα, ὅτι ἀπό τά μέσα τοῦ ΙΓ´ αἰώνα, παρά τή συρρίκνωση τῶν ἐκπαιδευτικῶν δυνατοτήτων, βελτιώθηκε ἡ σχέση τῆς διδασκαλίας τῶν θεωρητικῶν καί τῶν θετικῶν μαθημάτων, ἡ ὁποία συνεχίσθηκε μέχρι τήν ἅλωση τῆς Κπόλεως (1453). Ἡ ἰσορροπία αὐτή τῶν τάσεων στίς σπουδές ἐξηγεῖ καί τήν ἐμφάνιση περιφήμων λογίων κατά τήν περίοδο αὐτή (*Γεώργιος Ἀκροπολίτης, Νικηφόρος Βλεμμύδης, Νικηφόρος Χοῦμνος, Θεόδωρος Μετοχίτης, Νικηφόρος Γρηγορᾶς, Γρηγόριος Παλαμᾶς, Γρηγόριος Ἀκίνδυνος, Συμεών Θεσσαλονίκης, Νεῖλος καί Νικόλαος Καβάσιλας, Κωνσταντίνος Ἀρμενόπουλος, Μάρκος Εὐγενικός, Βησσαρίων Νικαίας, Γεώργιος Γεμιστός κ.ἄ.*), οἱ ὁποῖοι ἐκφράζουν ποικίλες τάσεις στήν πνευματική ζωή τοῦ Βυζαντίου μέχρι τήν ἅλωση.

Ἡ ποικιλία τῶν σπουδῶν ἐρεθίσθηκε βεβαίως καί ἀπό τή συνάντηση τῆς παιδείας μέ τά συστηματικά ἔργα τῆς *σχολαστικῆς θεολογίας* τῆς Δύσεως. Οἱ μεταφράσεις λ.χ. ἔργων τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη ἀποτελοῦσαν μία νέα σχέση τῆς θεολογίας πρός τόν ἀριστοτελισμό καί ἐντυπωσίασαν εὐρύτερους κύκλους λογίων τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ δυτική μεθοδολογία σκέψεως, ὅπως τήν ἀποκάλυψε μέ θεαματικό τρόπο στήν Κπολη Βαρλαάμ ὁ Καλαβρός, ἔθελγε τούς νέους μέ τή δύναμη τῶν διαλεκτικῶν συλλογισμῶν καί προβλημάτιζε τούς βυζαντινούς λογίους, οἱ ὁποῖοι εἶχαν συμβιβασθῆ μέ τόν αὐστηρό ἐκκλησιαστικό καθορισμό τῶν ὁρίων τοῦ διαλεκτικοῦ συλλογισμοῦ. Ἡ θεολογική ἀντίθεση τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ πρός τόν Βαρλαάμ εἶχε ὡς ἀφετηρία τή μεθοδολογία τῆς νοησιαρχικῆς διαδικασίας γιά τή γνώση τῆς ἄκτιστης θείας πραγματικότητας καί προκάλεσε, ὅπως εἴδαμε, τήν περίφημη προβληματική γιά τόν χαρακτῆρα τῶ ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν καί γιά τήν ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου νά μετέχη σέ αὐτές.

Ἡ διαμάχη αὐτή τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα εἶναι γνωστή ὡς *Ἡσυχαστικές ἔριδες*, κατά τίς ὁποῖες ἐπιβεβαιώθηκε καί πάλιν ἡ ἰσχύς τῶν κριτηρίων τῆς παραδοσιακῆς συνθέσεως ἑλληνισμοῦ καί χριστιανισμοῦ μέ τήν ἐπίσημη συνοδική καταδίκη τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Βαρλαάμ (1341-1351). Ἐν τούτοις, στό περιθώριο τῶν συγκρούσεων αὐτῶν: α) ἀναδείχθηκαν οἱ σχετικές τάσεις τῶν λογίων κύκλων τοῦ Βυζαντίου (*Γρηγόριος Ἀκίνδυνος, Νικηφόρος Γρηγορᾶς, Δημήτριος καί Πρόχορος Κυδῶνες* κ.λπ.), β) γνωστοποιήθηκαν στήν Ἀνατολή *μεταφράσεις σχολαστικῶν ἔργων*, τά ὁποῖα καίτοι καταδικάσθηκαν ἀπό τή σύνοδο τοῦ 1368, προσέφεραν στούς βυζαντινούς μία πρώτη γεύση τῆς σχολαστικῆς θεολογίας, γ) ἀποδείχθηκε *ἡ ἄμεση ἐξάρτηση τῆς παιδείας ἀπό τή θεολογία τῆς Ἐκκλησίας*, ἀφοῦ ὁ Βαρλαάμ ἀναγκάσθηκε νά ἐγκαταλείψη τήν ἐκπαιδευτική του δραστηριότητα στή Θεσσαλονίκη μετά τή συνοδική ἀποδοκιμασία τῶν ἀντιλήψεών του, καί δ) ἀφυπνίσθηκε ἡ θεολογική εὐαισθησία γιά τήν πληρέστερη ἐμβάθυνση στή νέα προβληματική, ἡ ὁποία ὁδήγησε στήν ἀνανέωση τῆς θεολογικῆς σκέψεως στό Βυζάντιο κατά τόν ΙΔ΄ αἰώνα. Πράγματι, μέ τά ἐρεθίσματα αὐτά ἐνισχύθηκαν οἱ *ἀριστοτελικές* παράλληλα πρός τίς *πλατωνικές* σπουδές, ἀφοῦ ἱκανοποιοῦσαν πλέον τίς βασικές ἀνάγκες μιᾶς θεολογικῆς προσεγγίσεως Ἀνατολῆς καί Δύσεως. Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι στήν ἑνωτική σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439), οἱ βυζαντινοί λόγιοι καί εἰδικότερα ὁ Βησσαρίων Νικαίας δέν εἶχαν σοβαρές δυσχέρειες γιά νά ἀντικρούσουν τούς διαλεκτικούς συλλογισμούς τῶν δυτικῶν λογίων μέ τά αὐστηρά κριτήρια καί τή μεθοδολογία τῆς ἀριστοτελικῆς λογικῆς (Βλ. Ἰω. Φειδᾶ, Μεθοδολογικά προβλήματα τῆς συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας, Ἀθῆναι 1990).

β΄. Θεολογική γραμματεία

Ἡ συνεχής ἀναγωγή τῶν βυζαντινῶν στά πρότυπα τῶν πηγῶν τους γιά τήν ἐπιβεβαίωση καί τήν ἀνάδειξη τῆς χριστοκεντρικῆς ἑρμηνείας τῆς σχέσεως Θεοῦ, ἀνθρώπου καί κόσμου διαμόρφωσε ἕνα πνεῦμα μιμητισμοῦ ὄχι μόνο πρός τά κλασικά πρότυπα, ἀλλά καί πρός τίς προγενέστερες ἑρμηνευτικές προσεγγίσεις τῶν προτύπων αὐτῶν. Ἡ κοινή ἑλληνική γλῶσσα τῆς κλασικῆς καί τῆς βυζαντινῆς γραμματείας ἀποτελοῦσε τή σταθερή καί ἀμετακίνητη βάση συναντήσεως τῶν βυζαντινῶν λογίων μέ τόν θησαυρό τῆς κλασικῆς ἑλληνικῆς σοφίας, ἡ δέ πατερική παράδοση προσδιόριζε τούς κανόνες τῆς σχέσεως αὐτῆς. Ἡ μυσταγωγική αὐτή σχέση κατέληξε τελικῶς στήν ἐκλεκτική ἐξάρτηση τῶν βυζαντινῶν λογίων ἀπό τά ὑπέροχα κλασικά πρότυπα ὄχι μόνο γιά τή γλωσσική ἐπένδυση, ἀλλά καί γιά τή συστηματική μορφοποίηση τῶν χριστιανικῶν ἰδεῶν. Οἱ νέες ἰδέες τοῦ Χριστιανισμοῦ γιά τόν Θεό, τόν ἄνθρωπο καί τόν κόσμο

ἀναζητοῦσαν νέες ἐκφράσεις τοῦ λόγου, οἱ ὁποῖες δέν καλύπτοντο μέ τήν ἴδια προοπτική ἤ καί μέ τήν ἴδια εὐαισθησία ἀπό τήν κλασική ἑλληνική διανόηση. Ἡ αὐτοδύναμη ἔκφραση καί *διακονία τοῦ λόγου* τῆς ἀνθρωποκεντρικῆς κλασικῆς σοφίας μεταλλάχθηκε σέ *διακονία τοῦ Λόγου* τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος ἔγινε ἄνθρωπος γιά τή σωτηρία τοῦ κόσμου. Ἡ λειτουργία τοῦ λόγου συνδέθηκε πλέον ἄρρηκτα μέ τήν ἐμπειρία καί τή μαρτυρία τῆς πίστεως, πρός τήν ὁποία κατευθύνθηκε καί τελικῶς συντονίσθηκε ὁλόκληρη ἡ κλασική ἑλληνική γραμματεία. Ἡ ἀναγωγική ὅμως ἀξιοποίηση τοῦ λόγου γιά τήν ἀνάδειξη τῆς ἀποκεκαλυμμένης ἀλήθειας τῆς πίστεως προσδιόρισε καί τίς μορφές τῆς λειτουργικῆς του ἐκφράσεως στή βυζαντινή γραμματεία. Ὁρισμένες μορφές τοῦ κλασικοῦ ἑλληνικοῦ λόγου καλλιεργήθηκαν συστηματικότερα στή βυζαντινή γραμματεία *(θεολογία, ρητορική, νομική, ἱστοριογραφία, ἑρμηνευτικά ὑπομνήματα, βιογραφία, ἐπιστολογραφία)*, ἄλλες μορφές συρρικνώθηκαν στίς ἰδιόμορφες χριστιανικές ἐπιλογές τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας *(ποίηση, λογοτεχνία)* καί ἄλλες περιορίσθηκαν στήν ἁπλῆ συντήρηση τῆς κλασικῆς γραμματείας (*φιλολογία, φιλοσοφία* κ.λπ.).

Ὁ πλοῦτος λοιπόν τῆς βυζαντινῆς γραμματείας δέν εἶναι δυνατόν νά ἀποσυνδεθῆ ἀφ'ἑνός μέν ἀπό τήν ἀνεξάντλητη πηγή τῆς κλασικῆς καί τῆς ἑλληνιστικῆς κληρονομίας, ἀφ'ἑτέρου δέ ἀπό τόν κοινωνικό δυναμισμό τῆς χριστιανικῆς πίστεως γιά μία ὁλόκληρη χιλιετία. Ἡ μέν πρώτη ἀποτελοῦσε λαμπρό ὑπόδειγμα πρός μίμηση, ὁ δέ δεύτερος ἦταν μόνιμο ἐρέθισμα γιά τήν ἀνανέωση τῆς κοινωνικῆς λειτουργίας τοῦ λόγου. Οἱ ἐπιλογές τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας εἶχαν προσδιορισθῆ, ὅπως εἴδαμε, μέ σαφήνεια ὄχι μόνο στή μακροχρόνια διαδικασία της ἐκλεκτικῆς συνθέσεως χριστιανισμοῦ καί ἑλληνισμοῦ, ἀλλά καί στήν ὅλη ἐκπαιδευτική μυσταγωγία. Ὁ *χριστιανός ἄνθρωπος*, τό ζωντανό κύτταρο τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας τοῦ Βυζαντίου, ἀποτελοῦσε πλέον τήν κύρια προοπτική ἀναφορᾶς ὅλων τῶν μορφῶν τῆς βυζαντινῆς γραμματείας καί τόν κύριο λόγο τῆς ἀναπτύξεώς της. Ἡ οἰκοδομή τοῦ *χριστιανοῦ ἀνθρώπου* καί τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας πραγματωνόταν μέ τήν ὀρθή συγκρότηση καί τή συντονισμένη λειτουργία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος, στίς ὁποῖες ἀνεφέροντο πλέον ἄμεσα ἤ ἔμμεσα ὅλες οἱ μορφές τοῦ λόγου καί τῆς τέχνης καί διαμόρφωσαν τόν ἰδιαίτερο χαρακτῆρα τῆς βυζαντινῆς γραμματείας. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό χρησιμοποιήθηκαν κατά τήν περίοδο αὐτή ὡς ὑποδείγματα γιά τόν θεολογικό λόγο, πέρα ἀπό τούς κανόνες τῶν κλασικῶν διδακτικῶν ἐγχειριδίων (Ἑρμογένη, Ἀφθονίου κ.ἄ.), οἱ *Λόγοι* ἤ οἱ *Ὁμιλίες* τῶν μεγάλων Πατέρων καί τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τῶν Δ΄ καί Ε΄ αἰώνων (*Μ. Ἀθανασίου, Εὐσεβίου Καισαρείας, Μ. Βασιλείου, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Γρηγορίου Νύσσης, Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας* κ.ἄ.), οἱ ὁποῖοι θεμελίωσαν μέ τό πλούσιο συγ-

γραφικό τους ἔργο μία παραδεκτή βάση συνθέσεως τῶν κλασικῶν ἑλληνικῶν προτύπων μέ τήν νέα λειτουργία τοῦ λόγου. Οἱ μεταγενέστεροι βυζαντινοί λόγιοι ἀκολούθησαν τά κριτήρια καί τά ὑποδείγματα αὐτά τῶν μεγάλων Πατέρων καί προσέφεραν ἀξιόλογα ἔργα (*Ἰωάννης Δαμασκηνός, Φώτιος, Ἰωάννης Βέκκος, Νικηφόρος Βλεμμύδης, Γρηγόριος Παλαμᾶς, Μάρκος Εὐγενικός, Γεώργιος Σχολάριος* κ.ἄ.). Εἰδικότερη ὅμως ἀναφορά πρέπει νά γίνη στούς ἀντιρρητικούς κυρίως θεολογικούς λόγους κατά τῶν ποικιλωνύμων αἱρέσεων καί κυρίως κατά τῶν Λατίνων, οἱ ὁποῖοι ἐφαρμόζουν πιστῶς τή μεθοδολογία τῶν καθιερωμένων κανόνων τῆς ῥητορικῆς γιά τή πληρέστερη ἀξιοποίηση τῶν θεολογικῶν καί τῶν λογικῶν ἐπιχειρημάτων κατά τήν ὑπεράσπιση τῆς ὀρθοδοξίας τῆς πίστεως.

Στήν **Ἱστοριογραφία**, ἡ διάκριση μεταξύ τῆς χρονογραφίας καί τῶν ἱστορικῶν ἔργων δέν ἦταν αὐστηρῶς ὁριοθετημένη. Ὁ *ἱστορικός* βεβαίως ἀνεφέρετο στά γεγονότα μιᾶς συγκεκριμένης χρονικῆς περιόδου, προτιμοῦσε συνήθως τήν ἀττικίζουσα διάλεκτο στήν περιγραφή τῶν γεγονότων, χρησιμοποιοῦσε ἄμεσα ἤ ἔμμεσα τό ἀρχειακό ὑλικό ἤ τίς προφορικές μαρτυρίες καί ἐνδιαφερόταν γιά τήν ἀξιοπιστότερη ἤ ἀντικειμενικότερη ἀξιοποίηση τοῦ πηγαίου ὑλικοῦ. Ὁ *χρονογράφος* ὅμως λειτουργοῦσε μέ διαφορετικό πνεῦμα, ἐνέτασσε τήν ἐποχή του στή γενικότερη ἱερή καί πολιτική ἱστορία τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἀπό τή δημιουργία τοῦ κόσμου, ὅπως αὐτή ἀναφέρεται στά βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καί στά ἄλλα προγενέστερα χρονογραφικά ἔργα, προτιμοῦσε ἁπλούστερη γλῶσσα στήν περιγραφή τῶν γεγονότων, χρησιμοποιοῦσε ἐκλεκτικά καί συμπιληματικά τά προγενέστερα ἱστορικά ἔργα, δέν ἐνδιαφερόταν πάντοτε γιά τόν ἔλεγχο τῆς ἀξιοπιστίας τῶν πηγῶν του καί κατηύθυνε τόν ἀναγνώστη πρός μία χριστιανική κατανόηση τοῦ σκοποῦ τῆς ἱστορίας. Βεβαίως, ἡ κίνηση τῆς χρονογραφίας καί τῆς ἱστορίας ἦταν συγκλίνουσα καί πολλές φορές ἡ διαφορά καθίστατο ἀδιόρατη, ἀφοῦ καί τό κριτήριο τῆς ἀντικειμενικότητας ἐξηρτᾶτο συνήθως ἀπό τήν προσωπικότητα τοῦ ἱστορικοῦ ἤ τοῦ χρονογράφου. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ὁ Μιχαήλ Ψελλός δέν ἀντιμετώπισε ἰδιαίτερο πρόβλημα γιά νά χαρακτηρίση "*Χρονογραφία*" τό καθαρῶς ἱστορικό ἔργο του, ἐνῶ οἱ βυζαντινοί ἱστορικοί δέν ἀπελευθερώνοντο πάντοτε ἀπό τίς προσωπικές τους συμπάθειες ἤ καί ἀντιπάθειες κατά τήν ἔκθεση τῶν ἱστορικῶν γεγονότων. Οἱ *Συνεχιστές* τοῦ Θεοφάνη ἱστορικοί λ.χ. συκοφαντοῦσαν τούς ἐκπροσώπους τῆς δυναστείας τοῦ Ἀμορίου γιά νά δικαιολογήσουν τήν κατάλυσή της μέ τή δολοφονία τοῦ Μιχαήλ Γ' (842-867) καί νά ἀναδείξουν τήν ἰδιαίτερη προσφορά τῶν αὐτοκρατόρων τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας. Ἡ προσωπική εὐαισθησία τοῦ ἱστορικοῦ γιά τήν ἀντικειμενική περιγραφή τῶν ἱστορικῶν γεγονότων χρωματιζόταν συνήθως καί ἀπό τήν ἔνταξή του σέ μία ἀπό τίς ἀντιμαχόμενες παρατάξεις

κατά τίς περιόδους δυναστικῶν ἐρίδων. Ἡ ἐξάρτηση τοῦ ἱστορικοῦ ἀπό τίς προσωπικές του εὐαισθησίες ἤ δεσμεύσεις καί ἡ εὐνόητη εὐαισθησία τῶν χρονογράφων νά ἀξιοποιοῦν τά ἱστορικά ἔργα ὡς πηγές γιά τό ἔργο τους προσδιόριζαν τά κριτήρια μιᾶς συγκριτικῆς ἀξιοποιήσεως τῆς ὅλης βυζαντινῆς ἱστοριογραφίας.

Τά ἔργα τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας ἐνέπνευσαν ὄχι μόνο τούς μεταγενεστέρους ἐκκλησιαστικούς ἱστορικούς (Σωκράτη, Σωζομενό, Θεοδώρητο Κύρου, Εὐάγριο Σχολαστικό, Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο κ.ἄ.), ἀλλά καί τούς χρονογράφους, ὅπως τούς Ἰωάννη Μαλάλα (ΣΤ΄ αἰ.), Γεώργιο Σύγκελλο (Η΄ αἰ.), Θεοφάνη (Η΄ αἰ.), Γεώργιο Μοναχό (Θ΄ αἰ.), Ἰωάννη Σκυλίτζη (ΙΑ΄ αἰ.), Γεώργιο Κεδρηνό (ΙΒ΄ αἰ.), Ἰωάννη Ζωναρᾶ (ΙΒ΄ αἰ.), Κωνσταντίνο Μανασσῆ (ΙΒ΄ αἰ.), Μιχαήλ Γλυκᾶ (ΙΒ΄ αἰ.) κ.ἄ. Τήν ἱστορική παράδοση τοῦ Προκοπίου, τοῦ Ἀγαθία καί τοῦ Μενάνδρου συνέχισαν οἱ μεταγενέστεροι Θεοφύλακτος Σιμοκάττης (Ζ΄ αἰ.), Λέων Διάκονος (Ι΄ αἰ.), Μιχαήλ Ψελλός (ΙΑ΄ αἰ.), Μιχαήλ Ἀτταλειάτης (ΙΑ΄ αἰ.), Ἄννα Κομνηνή (ΙΒ΄ αἰ.), Νικήτας Χωνιάτης (ΙΓ΄ αἰ.), Γεώργιος Ἀκροπολίτης (ΙΓ΄ αἰ.), Νικηφόρος Γρηγορᾶς (ΙΔ΄ αἰ.), Ἰωάννης Καντακουζηνός (ΙΔ΄ αἰ.), Λαόνικος Χαλκοκονδύλης (ΙΕ΄ αἰ.) κ.ἄ. Στά εὐρύτερα πλαίσια τῆς βυζαντινῆς ἱστοριογραφίας θά μποροῦσαν νά ἐνταχθοῦν ἐπίσης τόσο τά *ἁγιολογικά*, ὅσο καί τά *γεωγραφικά* ἔργα. Στά *ἁγιολογικά* ἔργα ἀνήκουν κυρίως οἱ *Βίοι* τῶν ἁγίων ἤ ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν προσώπων, στούς ὁποίους περιλαμβάνεται καί ἀξιόλογο ἱστορικό ὑλικό, παρά τή ροπή τῶν βιογράφων νά πλουτίσουν μέ ἄσχετες παραδόσεις τόν βίο τοῦ ἁγίου. Βίους ἁγίων ἤ ἀσκητῶν ἔγραψαν οἱ Ἰωάννης Μαυρόπους, Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, Νικηφόρος Γρηγορᾶς, Γρηγόριος Παλαμᾶς, Νικόλαος Καβάσιλας κ.ἄ. Στά *γεωγραφικά* κατατάσσονται, ἐκτός ἀπό τά ἔργα Κοσμᾶ τοῦ Ἰνδικοπλεύστη καί τοῦ Ἱεροκλέους (*Συνέκδημος*), τά σχετικά ἔργα Κωνσταντίνου Ζ΄ τοῦ Πορφυρογέννητου (*Περί θεμάτων*), τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδη, τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ κ.ἄ. Εἰδικότερα ὅμως πρέπει νά ἀναφερθοῦν τά περίφημα, ὅπως εἴδαμε, ἀνώνυμα κείμενα ἐκκλησιαστικῆς γεωγραφίας, τά ὁποῖα φέρουν τό τίτλο: "*Τάξεις προκαθεδρίας τῶν θρόνων*" ἤ "*Τακτικά*" (Notitiae Episcopatuum) καί ἔχουν διαμορφωθῆ κατά τό πρότυπο τοῦ *Συνεκδήμου* τοῦ Ἱεροκλέους.

Οἱ φιλολογικές μελέτες συνεχίσθηκαν ὄχι μόνο γιά διδακτικούς σκοπούς, ἀλλά καί γιά τόν *ἑρμηνευτικό ὑπομνηματισμό* σημαντικῶν ἔργων τῆς κλασικῆς ἑλληνικῆς γραμματείας. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό δέν εἶναι δυνατόν νά παραθεωρηθοῦν τά σχετικά ἔργα τοῦ πατριάρχη Φωτίου καί τοῦ Θεογνώστου κατά τόν Θ΄ αἰώνα, τοῦ μητροπολίτη Καισαρείας Ἀρέθα καί τοῦ μητροπολίτη Κορίνθου Γρηγορίου Πάρδου, τῶν Μιχαήλ Ψελλοῦ, Ἰωάννου Γλυκύ, Ἰωάννου Τζέτζη, Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης, Μαξίμου Πλανούδη, Μανουήλ Μοσχοπούλου, Θωμᾶ τοῦ Μαγίστρου, Δημητρίου

Τρικλινίου κ.ἄ. Εἶναι εὐνόητο ὅτι σημαντική ὑπῆρξε ἡ συμβολή στίς φιλολογικές σπουδές τῶν ἑρμηνευτικῶν καί τῶν ἐτυμολογικῶν λεξικῶν, ἰδιαίτερα δέ τοῦ Μεγάλου Ἐτυμολογικοῦ (Ι΄ αἰ.) ἤ τοῦ γνωστοῦ ὡς Σούδα (Σουΐδας) κ.ἄ. Τό *ἑρμηνευτικό ἔργο* τῶν μεγάλων Πατέρων καί ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τοῦ Δ΄ καί τοῦ Ε΄ αἰώνα ὑπῆρξε τό βασικό κριτήριο γιά τή συνέχιση τῆς μεταγενέστερης ἑρμηνευτικῆς τῆς Βίβλου. Ἡ ἑρμηνευτική ὅμως παράδοση δέν συνεχίσθηκε μέ ἀνάλογη ἐλευθερία, γιατί ἡ Πενθέκτη Οἰκουμενική σύνοδος τοῦ Τρούλλου (691) ἀπαγόρευσε, ὅπως εἴδαμε, τήν ὑποκειμενική ἑρμηνεία τῶν ἀσαφῶν χωρίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ὑπέδειξε τήν αὐτάρκεια τῆς ἑρμηνευτικῆς προσφορᾶς τῶν μεγάλων Πατέρων τοῦ Δ΄ καί τοῦ Ε΄ αἰώνα καί ἀνέθεσε στή συνοδική αὐθεντία τῆς Ἐκκλησίας νά ἀποφαίνεται σέ ὅλα τά ἀμφίβολα ἤ ἐπίμαχα σημεῖα τῆς ἑρμηνευτικῆς τῆς Βίβλου. Ἡ παρακμή τῆς ἑρμηνευτικῆς δέν εἶναι ἄσχετη πρός τή γενικότερη χαλάρωση τῆς θεολογικῆς γραμματείας κατά τούς ἑπόμενους αἰῶνες. Βεβαίως, ἡ ἀναθέρμανση τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν βυζαντινῶν γιά τίς κλασικές σπουδές ἐκδηλωνόταν συνήθως μέ ὑπομνήματα καί σχόλια στά ἐπίλεκτα ἔργα τῆς κλασικῆς ἑλληνικῆς διανοήσεως καί εὐνόησε ἀνάλογες πρωτοβουλίες καί γιά τήν ἀνανέωση τῆς βιβλικῆς ἑρμηνευτικῆς (*Ἀρέθας Καισαρείας, Μιχαήλ Ψελλός, Θεοφύλακτος Ἀχρίδος, Μιχαήλ Γλυκᾶς, Θεόδωρος Μελιτηνιώτης* κ.ἄ.), ἀλλά οἱ πρωτοβουλίες αὐτές δέν ἔφθασαν στό ὕψος τῆς ἑρμηνευτικῆς αὐθεντίας τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς πρώιμης βυζαντινῆς περιόδου.

Ἡ **Ἐπιστολογραφία** ὑπῆρξε μία ἀπό τίς πλέον χαρακτηριστικές ἐκφράσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας, ἡ ἀνάπτυξη τῆς ὁποίας συνδέεται ἄρρηκτα πρός τήν παράδοση καί τίς πρακτικές ἀνάγκες τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Τό ἀποστολικό ὑπόδειγμα τῆς ἐπιστολογραφίας ὑπῆρξε ἀναμφιβόλως μόνιμο ἐρέθισμα γιά τόν τρόπο ἐπικοινωνίας ὄχι μόνο τῶν χριστιανῶν, ἀλλά καί τῶν τοπικῶν Ἐκκλησιῶν, γνώρισε δέ ἐντυπωσιακή ἀνάπτυξη σέ ὅλες τίς ἐποχές τοῦ ἱστορικοῦ βίου τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ υἱοθέτηση τοῦ φιλολογικοῦ εἴδους τῆς ἐπιστολῆς ὡς ἐπισήμου μέσου ἐπικοινωνίας ἤ ἀνακοινώσεως ἐκκλησιαστικῶν γεγονότων ἤ συνοδικῶν ἀποφάσεων καθιερώθηκε στήν κανονική παράδοση καί πράξη τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἀνακοίνωση τῶν ἀποφάσεων τῶν Οἰκουμενικῶν ἤ τῶν Ἐπαρχιακῶν συνόδων γινόταν μέ τίς περίφημες *Συνοδικές ἐπιστολές*, ἡ γνωστοποίηση τῆς ἐκλογῆς πατριαρχῶν γινόταν μέ τίς *Κοινωνικές ἤ εἰρηνικές ἐπιστολές*, ἡ κίνηση τῶν κληρικῶν ἤ τῶν μοναχῶν μέσα στήν αὐτοκρατορία γινόταν μέ τίς κανονικές *Συστατικές ἐπιστολές* τοῦ οἰκείου μητροπολίτου ἤ ἐπισκόπου, ἡ ἐνημέρωση τοῦ λαοῦ γιά κάθε ὁρατή ἀπειλή ἐναντίον τῆς ὀρθοδοξίας τῆς πίστεως ἤ τῆς κανονικῆς τάξεως γινόταν μέ *Ἐγκύκλιες ἤ ποιμαντικές ἐπιστολές* κ.λπ. Ἡ ἐκκλησιαστική καθιέρωση τοῦ φιλολογικοῦ αὐτοῦ εἴδους θεμελίωσε τήν εὐρύτερη χρησιμοποίησή

του σέ κάθε περίπτωση όχι μόνο ἀπό τούς ἐκκλησιαστικούς ἡγέτες, ἀλλά καί ἀπό τόν λαό, ἀφοῦ ἔτσι ἐξασφαλιζόταν ἡ ἀμεσώτερη καί ἡ αὐθεντικότερη ἐπικοινωνία τῶν λογίων κύκλων τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας. Ἡ ἐπιστολογραφία ἦταν σέ τελευταία ἀνάλυση ἕνα εἶδος τῆς ρητορικῆς γραμματείας, ἀφοῦ ἀκολουθοῦσε ὅλους τούς κανόνες της ὄχι μόνο στήν ὀργάνωση τῆς ὕλης (*προοίμιο-θέμα-συμπέρασμα*), ἀλλά καί στήν ἐπιτηδευμένη κατασκευή τοῦ λόγου, ὁ ὁποῖος διανθιζόταν συνήθως μέ ρητορικά σχήματα, μέ γνωστά ἀποφθέγματα ἀπό τήν κλασική καί ἀπό τήν πατερική γραμματεία, μέ ὀργανωμένη ἐπιχειρηματολογία καί, γενικότερα, μέ ὅλα τά στοιχεῖα ἑνός ρητορικοῦ λόγου. Βεβαίως, ὑπάρχουν πολλοί τύποι ἐπιστολῶν, οἱ ὁποῖοι προσδιορίζονται ἀπό τό εἰδικότερο περιεχόμενό τους, ἀλλά ὁρισμένοι τύποι ἀποτελοῦν συγκροτημένες *θεολογικές* ἤ *κανονικές* πραγματεῖες. Ἡ μέθοδος συντάξεως ἐπιστολῶν διδασκόταν στίς ἀσκήσεις τοῦ μαθήματος τῆς Ρητορικῆς, ὑπῆρχε δέ μεγάλη εὐαισθησία στούς βυζαντινούς γιά τήν ὀρθή ἀνάπτυξη τοῦ θέματος στήν περιορισμένη ἔκταση μιᾶς ἐπιστολῆς (Μ. Φώτιος, Γρηγόριος Κορίνθου, Ἰωσήφ Βρυέννιος κ.ἄ.), γι'αὐτό καί σέ πολλές περιπτώσεις χρησιμοποιοῦσαν καθιερωμένα ὑποδείγματα. Ἐν τούτοις, ἡ ἐπιστολική γραμματεία τῆς βυζαντινῆς περιόδου εἶναι πλούσια, παρουσιάζει ἐντυπωσιακή ποικιλία θεματολογίου, παραμένει πολύτιμη πηγή γιά τήν ἱστορία κάθε ἐποχῆς καί εἶναι ἀντιπροσωπευτική ὅλων σχεδόν τῶν τάξεων τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας, γι'αὐτό καί δέν συμμετέσχε στίς περιοδικές κρίσεις τῆς Ρητορικῆς.

Ἡ *Φιλοσοφία* καλλιεργήθηκε συστηματικά, ἀφοῦ εἶχε συνδεθῆ ἀπό τούς ἀποστολικούς ἤδη χρόνους μέ τή γενικότερη πνευματική παρουσία τοῦ Χριστιανισμοῦ στόν ἑλληνορωμαϊκό κόσμο καί ὑπῆρξε ὁ σταθερός ἄξονας τῆς ἑλληνοχριστιανικῆς συνθέσεως, ὅπως τονίσθηκε στήν ἑνότητα γιά τίς θεωρητικές προϋποθέσεις τῆς βυζαντινῆς παιδείας. Ἡ στωϊκή φιλοσοφία καί ὁ νεοπλατωνισμός ὑπῆρξαν τά κύρια φιλοσοφικά συστήματα, μέ τά ὁποῖα συναντήθηκε ὁ χριστιανισμός στούς πρώτους αἰῶνες καί τά ὁποῖα ἀξιοποιήθηκαν συστηματικά στήν ὅλη διαδικασία συνθέσεως ἑλληνισμοῦ καί χριστιανισμοῦ. Ὡστόσο, τά φιλοσοφικά αὐτά συστήματα ἀποτελοῦσαν τή σταθερή γέφυρα γιά τήν ἀναγωγή τῆς παιδείας στόν πλατωνισμό καί στόν ἀριστοτελισμό. Ἡ συμπόρευση νεοπλατωνισμοῦ καί ἀριστοτελισμοῦ ἐκφράσθηκε σαφέστερα μετά τήν Δ΄ Οἰκουμενική σύνοδο (451) καί εἶχε ὡς χαρακτηριστικούς ἐκπροσώπους τοῦ μέν πρώτου τόν συγγραφέα τῶν ἔργων ψευδο-Διονυσίου, τόν Μάξιμο τόν Ὁμολογητή κ.ἄ., τοῦ δέ δευτέρου Λεόντιο τόν Βυζάντιο, Ἰωάννη τόν Φιλόπονο, Ἰωάννη τόν Δαμασκηνό κ.ἄ. Εἶναι εὐνόητο ὅτι ἡ ἐξισορρόπηση αὐτή τῶν εὐαισθησιῶν τῶν βυζαντινῶν λογίων μεταξύ τοῦ νεοπλατωνισμοῦ καί τοῦ ἀριστοτελισμοῦ προσδιορίσθηκε βασικά ἀπό τή νέα διαλεκτική τῆς θεολογίας, ἡ ὁποία μετά τήν εἰκονομαχία ἀποσκοποῦσε ὄχι πλέον στή διατύ-

πωση, ἀλλά στήν ἀπόδειξη τῆς ἀλήθειας τῶν ἤδη διατυπωμένων δογμάτων τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ὡστόσο, ἡ καθαρά θεολογική σκέψη συντήρησε πάντοτε καί μέσα ἀπό τήν αὐθεντία τῆς πατερικῆς παραδόσεως τῶν πρώτων αἰώνων τήν ἰδιαίτερη εὐαισθησία της γιά τόν νεοπλατωνισμό (*Μ. Φώτιος, Ἀρέθας Καισαρείας, Ἰωάννης Μαυρόπους, Μιχαήλ Ψελλός, Συμεών ὁ νέος Θεολόγος, Ἰωάννης Ἰταλός κ.ἄ.*), χωρίς νά παραιτηθῆ ἀπό τή σπουδή καί τοῦ ἀριστοτελισμοῦ (*Ἰωάννης Δαμασκηνός, Μιχαήλ Ἐφέσου, Εὐστράτιος Νικαίας κ.ἄ.*), ὁ ὁποῖος κέρδισε, ὅπως εἴδαμε, σημαντικό ἔδαφος στήν παιδεία τῶν βυζαντινῶν μετά τόν ΙΒ΄ αἰώνα. Πράγματι, κατά τούς παλαιολόγειους χρόνους ἀναδείχθηκαν ἐξαίρετοι διδάσκαλοι τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας (*Νικηφόρος Βλεμμύδης, Γεώργιος Κύπριος, Γεώργιος Παχυμέρης, Θεόδωρος Μετοχίτης, Νικηφόρος Χοῦμνος, Γρηγόριος Ἀκίνδυνος, Νικηφόρος Γρηγορᾶς, Βαρλαάμ ὁ Καλαβρός κ.ἄ.*), ἀλλά ἡ θεολογία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς, ἀντίθετα ἀπό τή σχολαστική θεολογία τῆς Δύσεως, παρέμεινε συνδεδεμένη μέ τόν νεοπλατωνισμό καί μέ τή ζωή τῆς Ἐκκλησίας (*Γρηγόριος Παλαμᾶς, Συμεών Θεσσαλονίκης, Νικόλαος Καβάσιλας, Μάρκος Εὐγενικός, Βησσαρίων Νικαίας κ.ἄ.*). Τό πρόσωπο, τό συγγραφικό ἔργο καί ἡ θεολογία τῶν μεγάλων θεολόγων καί ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τῆς περιόδου αὐτῆς παρουσιάσθηκαν στά πλαίσια τῆς γενικότερης συμβολῆς τους στήν ἱστορική πορεία τῆς Ἐκκλησίας καί ἐντάχθηκαν, ὅπως εἴδαμε, στά ἀντίστοιχα κεφάλαια, ὥστε ἡ προσφορά τους νά ἀναφέρεται στήν ἀντιμετώπιση τῶν ποικίλων ἐκκλησιαστικῶν προβλημάτων κάθε ἐποχῆς.

4. Ἱερός Κλῆρος

α΄. Μορφωτική στάθμη τοῦ ἐνοριακοῦ κλήρου

Ἡ τάξη τῶν κληρικῶν ἀποτελεῖται ἀπό τόν ἀνώτερο κλῆρο (*ἐπίσκοπος, πρεσβύτερος, διάκονος*) καί τούς κατώτερους κληρικούς (*διακόνισσες, ὑποδιάκονοι, διδάσκαλοι, ἀναγνῶστες, ψάλτες κ.λπ.*), οἱ ὁποῖοι ἀσκοῦσαν συγκεκριμένη ἐκκλησιαστική διακονία, μετά ἀπό χειροθεσία, στό εὐρύτερο πνευματικό ἔργο τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ στόν ἑλληνορωμαϊκό κόσμο πολλαπλασίασε τίς ἀνάγκες γιά τή στελέχωση τῶν ἐνοριῶν μέ ἀνώτερους καί μέ κατώτερους κληρικούς, οἱ ὁποῖοι νά διέθεταν τά ἀπαραίτητα μορφωτικά προσόντα καί ἀνεπίληπτο βίο. Οἱ κανόνες τῶν Οἰκουμενικῶν καί τῶν τοπικῶν συνόδων τῶν ὀκτώ πρώτων αἰώνων εἶχαν ἀξιοποιήσει τή σχετική πατερική παράδοση, ἡ ὁποία περιέγραφε ὄχι μόνο τό μέγεθος τῆς ἱερωσύνης, ἀλλά καί τά καθήκοντα τοῦ κληρικοῦ στή θεία λατρεία καί στή γενικότερη ποιμαντική ἀποστολή τῆς Ἐκκλησίας. Τόσο οἱ ἐπίσκοποι, ὅσο καί οἱ πρεσβύτεροι καί

διάκονοι συνεδέοντο κατά τή χειροτονία τους μέ συγκεκριμένη ἐπισκοπή ἤ ἐνορία ἀντίστοιχα, ἀλλά, ἐνῶ σέ κάθε ἐπισκοπή ἔπρεπε νά εἶναι μόνο ἕνας ἐπίσκοπος, σέ κάθε ἐνορία ὑπηρετοῦσαν πολλοί πρεσβύτεροι καί διάκονοι, οἱ ὁποῖοι συνεπικουροῦντο ἀπό τούς ἀναγκαίους γιά τό ποιμαντικό ἔργο τῆς ἐνορίας ὑποδιακόνους, ἀναγνῶστες, ψάλτες, πυλωρούς, διακόνισσες κ.λπ. Κατά τήν περίοδο τῆς εἰκονομαχίας (727-843) τό κῦρος τῶν ἐπισκόπων καί τοῦ ἐνοριακοῦ κλήρου μειώθηκε σημαντικά ἀπό τήν παθητική στάση τους ἔναντι τῆς εἰκονομαχικῆς πολιτικῆς τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, ἀλλά μετά τόν θρίαμβο τῆς Ὀρθοδοξίας (843) ἀποκαταστάθηκε τό κῦρος τοῦ σώματος τῶν ἐπισκόπων μέ τήν εὐρύτερη ἐπιλογή τους ἀπό τούς κύκλους τῶν λογίων μοναχῶν. Ὁ ἐνοριακός ὅμως κλῆρος παρέμεινε πάλιν στή σκιά τῶν ἐξελίξεων. Ἡ κακή συμπεριφορά πολλῶν ὑπεραρίθμων κληρικῶν τῆς Κπόλεως καί τῶν ἄλλων μεγάλων πόλεων ἤ καί ἡ ἀπροθυμία τους νά καλύψουν τά σημαντικά κενά στίς ἐνορίες τῶν ἐπαρχιῶν προκαλοῦσαν, ὅπως θά δοῦμε, τή δυσφορία τόσο τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας, ὅσο καί τῆς Πολιτείας.

Ἐν τούτοις, ἡ ὑποβάθμιση τοῦ ἐνοριακοῦ κλήρου δέν πρέπει νά θεωρηθῆ ἄσχετη καί πρός τόν θεσμικό περιορισμό τῆς διδακτικῆς του ἀποστολῆς. Ὁ κανόνας 19 τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς συνόδου (691-692) περιόριζε το δικαίωμα τοῦ *κηρύγματος* στούς ναούς κατά τίς Κυριακές μόνο στοὺς ἐπισκόπους ἤ τουλάχιστον ἔτσι ἑρμηνεύθηκε ὁ κανόνας αὐτός στήν ἐκκλησιαστική πράξη, ὅπως φαίνεται καί ἀπό τά σχετικά σχόλια τῶν κανονολόγων Ζωναρᾶ καί Βαλσαμῶνα. Ὁ κανόνας ὅριζε "*ὅτι δεῖ τούς τῶν ἐκκλησιῶν προεστῶτας ἐν πάσῃ μέν ἡμέρᾳ, ἐξαιρέτως δέ ἐν Κυριακαῖς, πάντα τόν κλῆρον καί τόν λαόν ἐκδιδάσκειν τούς τῆς εὐσεβείας λόγους, ἔκ τε τῆς θείας Γραφῆς ἀναλεγομένους τά τῆς ἀληθείας νοήματά τε καί κρίματα, καί μή παρεκβαίνοντας τούς ἤδη τεθέντας ὅρους ἤ τήν ἐκ τῶν θεοφόρων Πατέρων παράδοσιν...*" (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., II, 346 κἑξ.). Βεβαίως, ὁ κανόνας τονίζει ἁπλῶς *τήν ὑποχρέωση* τῶν ἐπισκόπων νά διδάσκουν τόν κλῆρο καί τόν λαό τακτικῶς, ἀλλά δέν ἀφαιρεῖ *τό δικαίωμα* τῶν πρεσβυτέρων νά πράξουν τό ἴδιο στίς ἐνορίες τους, ἀφοῦ αὐτό δέν ἦταν ἀντίθετο πρός τήν πατερική παράδοση καί τήν ἐκκλησιαστική πράξη. Ἡ καταχρηστική ὅμως ἑρμηνεία τοῦ κανόνα δέν κάλυψε βεβαίως τή διδασκαλία τοῦ λαοῦ, ἀλλά ὁπωσδήποτε περιόρισε τή διδακτική ἀκτινοβολία τοῦ ἐνοριακοῦ κλήρου, ὁ ὁποῖος ἀντιμετώπιζε πλέον μέ σχετική ἀδιαφορία τήν ἀνάπτυξη τῶν μορφωτικῶν του προσόντων. Ἄλλωστε, ὁ κανόνας 2 τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς συνόδου (787) περιόρισε τίς μορφωτικές προϋποθέσεις καί αὐτῶν ἀκόμη τῶν ἐπισκόπων στήν ἁπλῆ γνώση τῶν Ψαλμῶν: "*Ὅθεν ὁρίζομεν πάντα τόν προάγεσθαι μέλλοντα εἰς τόν τῆς ἐπισκοπῆς βαθμόν πάντως τόν Ψαλτῆρα γινώσκειν, ἵνα ὡς ἐκ τούτου καί πάντα τόν κατ'αὐτόν κλῆρον οὕτω νουθε-*

τῇ μυεῖσθαι. Ἀνακρίνεσθαι δέ ἀσφαλῶς ὑπό τοῦ μητροπολίτου, εἰ προθύμως ἔχει ἀναγινώσκειν ἐρευνητικῶς καί οὐ προοδευτικῶς τούς τε ἱερούς Κανόνας καί τό ἅγιον Εὐαγγέλιον, τήν τε τοῦ θείου Ἀποστόλου βίβλον καί πᾶσαν τήν θείαν Γραφήν, καί κατά τά θεῖα ἐντάλματα ἀναστρέφεσθαι καί διδάσκειν τόν κατ'αὐτόν λαόν..." (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., II 561). Ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών συνέδεσε τόν περιορισμό αὐτό τῶν μορφωτικῶν προϋποθέσεων πρός τήν εἰκονομαχία, κατά τήν ὁποία *"διά τήν τῶν εἰκονομάχων αἵρεσιν οἱ πλείους πιστοί ἐξηγροικίσθησαν, ὡς φεύγοντες καί μή δυνάμενοι κἄν εἰς ὄψιν ἀνθρώπων ἔρχεσθαι"* (ἔνθ'ἀν., II 562). Τά ἐλάχιστα αὐτά μορφωτικά προσόντα ἦσαν ἀναγκαῖα καί γιά τούς λοιπούς κληρικούς, ὑπό τήν ἑρμηνεία βεβαίως τοῦ Θεοδώρου Βαλσαμώνα στόν κανόνα, ὅτι δηλαδή οἱ ὑποψήφιοι ἐπίσκοποι ὄφειλαν νά γνωρίζουν μέν μόνο τούς Ψαλμούς, *"τῶν δέ λοιπῶν θείων διδαγμάτων ἡ κατάληψις οὐκ ἐζητήθη, διά τό μή ὀφειλόμενον εἶναι καί τούς μήπω ἀξιωθέντας διδασκαλικοῦ ἀξιώματος τοιαύταις ἀναγνώσεσιν ἑαυτούς ἀπασχολεῖν"* (ἔνθ'ἀν., II, 563).

Τό *"διδασκαλικόν ἀξίωμα"* καθιερώθηκε, ὅπως θά δοῦμε, μέ Νεαρά τοῦ αὐτοκράτορα Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ (1081-1118) γιά νά στραφῆ τό ἐνδιαφέρον τῶν κληρικῶν πρός τή μόρφωση καί τή διδασκαλία τοῦ λαοῦ, μέ σημαντικά μάλιστα προνόμια καί οἰκονομικά κίνητρα. Ἐν τούτοις, τό πνεῦμα τῶν σχολιαστῶν τοῦ κανόνα ὑποδηλώνει τήν ἀδιαφορία τῶν κληρικῶν νά ἀποκτήσουν πληρέστερη μόρφωση καί *"τοιαύταις ἀναγνώσεσιν ἑαυτούς ἀπασχολεῖν"*, ἀφοῦ ἡ διδακτική τους ἀποστολή ἦταν περιορισμένη. Εἶναι πολύ χαρακτηριστικός γιά τό ζήτημα αὐτό ὁ τρόπος αἰτιολογήσεως τῆς ἀναθέσεως τοῦ διδακτικοῦ ἔργου μόνο σέ ὁρισμένους μορφωμένους κληρικούς, οἱ ὁποῖοι συγκρότησαν τήν προνομιοῦχο τάξη τοῦ *"διδασκαλικοῦ ἀξιώματος"*, τόσο κατά τή Νεαρά τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ, ὅσο καί τόν σχολιασμό τῶν κανονολόγων. *Οἱ ὀλίγοι μορφωμένοι καί ἐπίλεκτοι αὐτοί κληρικοί δέν εἶχαν τό δικαίωμα διδασκαλίας τοῦ λαοῦ καθ'ἑαυτούς ἤ ἀπό τήν ἰδιότητα τοῦ πρεσβυτέρου, γι'αὐτό ἡ ἀποστολή τους θεωρήθηκε ὡς μία ἰδιότυπη προέκταση τοῦ διδακτικοῦ δικαιώματος τοῦ πατριάρχη Κπόλεως*, μετά τόν τυχόν θάνατο τοῦ ὁποίου ἀργοῦσε καί ἡ διδακτική τους ἀποστολή: *"Σημείωσαι οὖν ἀπό τοῦ παρόντος κανόνος, ὅτι τό διδάσκειν τόν λαόν μόνοις ἐνεδόθη τοῖς ἐπισκόποις καί οἱ διδάσκαλοι τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας δικαίῳ τοῦ πατριάρχου διδάσκουσι. Παρίσταται δέ τοῦτο καί ἀπό τῆς Νεαρᾶς τοῦ ἀοιδίμου βασιλέως κυροῦ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ... Ἔστω καί αὕτη τοῖς διδασκάλοις... ἀπονενεμημένη τιμή, τό εὐθύς μετά τούς ἄρχοντας ἵστασθαι, τῷ ἁγιωτάτῳ πατριάρχῃ παρισταμένους ὡς ἐκπροσωποῦντας αὐτῷ. Ἀκούομεν γάρ τόν πληροῦντα τόν τοῦ ἀρχιερέως τόπον μεγίστην ἔχειν τήν τιμήν καί οὐδείς πρός τοῦτο δυνήσεται ἀντειπεῖν... Διά γάρ τοῦτο καί*

τελευτήσαντος τοῦ κατά καιρούς πατριάρχου, οὐδέ αὐτοί δύνανται διδάσκειν" (Γ. Ῥάλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., ΙΙ, 348). Εἶναι λοιπόν εὐνόητο γιατί οἱ κληρικοί περιορίσθηκαν στήν ἐκπλήρωση τῶν λατρευτικῶν τους καθηκόντων καί μόνον ὀλίγοι ἐπέδειξαν ἐνδιαφέρον γιά τή διεύρυνση τῆς μορφώσεώς τους εἴτε γιά νά προαχθοῦν στήν ἐκκλησιαστική ἱεραρχία ἤ καί γιά νά καταλάβουν προνομιοῦχες θέσεις στίς διοικητικές ὑπηρεσίες τοῦ Πατριαρχείου καί τῶν μητροπόλεων. Ἡ καθιέρωση τῆς τάξεως τῶν διδασκάλων κληρικῶν ἦταν μέν ἕνα σημαντικό κίνητρο γιά μόρφωση, ἀλλά συγχρόνως καί μία κάλυψη γιά τόν ἐφησυχασμό τῆς πλειονότητας τῶν κληρικῶν. Τά ἀπολύτως ἀναγκαῖα ἦσαν ἐπαρκῆ γιά τή θ. λατρεία, ἔστω καί ἄν ἦσαν οἰκονομικῶς ἀσύμφορα γιά τούς κληρικούς. Οἱ θέσεις τῆς τάξεως τῶν διδασκάλων κληρικῶν ἦσαν μέν προνομιοῦχες, ἀλλά πολύ ὀλίγες, ὥστε νά μή θεωροῦνται κἄν κίνητρο γιά μία γενικότερη στροφή τοῦ ἐνοριακοῦ κλήρου πρός τήν παιδεία. Ἄλλωστε, ὁ μοναχισμός προσέφερε συνήθως τούς ἀναγκαίους κληρικούς γιά τή στελέχωση τῆς ἱεραρχίας καί τῶν διοικητικῶν θέσεων τῶν ἐπισκοπῶν.

β΄. Συντήρηση τοῦ ἱεροῦ κλήρου

Ἡ συντήρηση τοῦ κλήρου ἦταν μία ἐξαιρετικά πολύπλοκη ὑπόθεση κυρίως κατά τούς μέσους καί τούς ὕστερους βυζαντινούς χρόνους. Τό καθεστώς τῆς πρώιμης βυζαντινῆς περιόδου εἶχε διαμορφωθῆ ἀφ'ἑνός μέν ἀπό τό ὑπόδειγμα τῆς πολιτικῆς τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, ἀφ'ἑτέρου δέ ἀπό τό κυμαινόμενο κατά περιόδους θεσμικό πλαίσιο, τό ὁποῖο προσδιόρισε τήν προνομιακή μεταχείριση τοῦ κλήρου τῆς αὐτοκρατορίας τόσο ὡς πρός τίς τακτικές ἤ ἔκτακτες ἐπιχορηγήσεις τῆς Πολιτείας, ὅσο καί ὡς πρός τήν ἀπαλλαγή τῶν κληρικῶν ἀπό τούς ἐπαχθέστερους (*χρυσάργυρον* κ.ἄ.) ἤ καί ἀπό ὅλους τούς φόρους, ὅταν βεβαίως τά εἰσοδήματα τους δέν προήρχοντο ἀπό μεγάλη ἔγγεια ἰδιοκτησία. Ἐν τούτοις, ὁ μεγάλος ἀριθμός τῶν κληρικῶν τῆς αὐτοκρατορίας καί οἱ διαπιστωμένες αὐθαιρεσίες εἰς βάρος τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας ὄχι μόνο ἀπό τούς πολιτικούς ἤ τούς στρατιωτικούς ἀξιωματούχους, ἀλλά καί ἀπό ὁρισμένους ἀνεύθυνους κληρικούς, οἱ ὁποῖοι δέν ἀπέφευγαν πάντοτε τόν πειρασμό τῆς πλεονεξίας, προκαλοῦσαν τήν ἀνάμιξη τῆς Πολιτείας. Ὁ Ἰουστινιανός Α΄ (527-565) προσπάθησε νά ἐλέγξη τίς καταχρηστικές αὐτές πράξεις καί ἀξίωσε ἀπό τούς κληρικούς αὐτούς: "*μή μόνον ἐν τῷ δαπανᾶν τά ἐκκλησιαστικά πράγματα φαίνεσθαι ὄνομα μέν ἔχοντας κληρικῶν, μή ἐπιτελοῦντας δέ τό πρᾶγμα τοῦ κληρικοῦ πρός τήν λειτουργίαν τοῦ δεσπότου Θεοῦ...*" (Cod. Just., I, 3, 41). Πράγματι, ὁρισμένοι κληρικοί δέν ἐπιδείκνυαν ἀνάλογη πρός τήν ἰδιότητά τους συμπεριφορά καί σκανδάλιζαν τούς πιστούς μέ τή συχνή παρουσία τους στόν Ἱππόδρομο ἤ καί στά

θέατρα, γι'αὐτό καί ὁ αὐτοκράτορας ἔκρινε ἀναγκαῖο *"τούς ἁλισκομένους ἀφαιρεῖσθαι τῆς διδομένης αὐτοῖς παρά τῶν ἁγιωτάτων ἐκκλησιῶν σιτήσεώς τε καί χορηγίας..."* (Cod. Just., I, 4, 34). Αὐτό ὅμως σημαίνει ὅτι οἱ κληρικοί λάμβαναν ἀπό τίς ἐκκλησίες *"σίτησιν"* καί *"χορηγίαν"*, ἤτοι τά ἀναγκαῖα γιά τή συντήρησή τους ἀγαθά καί οἰκονομική παροχή, τά ὁποῖα βεβαίως προήρχοντο ἀπό τήν ἐκκλησιαστική περιουσία καί ἀπό τίς κρατικές ἐπιχορηγήσεις ἤ παροχές πρός τίς κατά τόπους ἐκκλησίες.

Ὁ καθορισμός τοῦ *τρόπου* καί τοῦ *ὕψους* τῶν κρατικῶν παροχῶν πρός τίς ἐκκλησίες δέν εἶναι σαφής στίς πηγές, ἀλλά εἶναι βέβαιο ὅτι δέν ἦσαν σέ ὅλες τίς ἐποχές καί σέ ὅλες τίς περιπτώσεις τά ἴδια. Μία μορφή παροχῶν ἀναφέρεται λ.χ. ἀπό τόν ἴδιο τόν Ἰουστινιανό καί συνδέεται μέ τήν ἔκθεσμη ἤ καί καταχρηστική διανομή σέ ναούς, κληρικούς καί μοναστήρια ἀγαθῶν, τά ὁποῖα προορίζοντο γιά τόν στρατό, ὑπό τό πρόσχημα ὅτι δῆθεν ἦσαν περισσεύματα: *"Μηδέ ἀπό θείου τύπου ἤ ἀρχικῆς προστάξεως ἤ οἱουδήποτε δικαστηρίου στρατιωτική σίτησις εἰς εὐκτηρίους οἴκους ἤ κληρικούς ἤ μοναστήρια μεταγέσθω, ὡς ἐλλειπόντων δῆθεν τοῖς ἀριθμοῖς τῶν σωματείων"* (Cod. Just., I, 2, 20). Ὑπῆρχαν καί πολλοί ἄλλοι τρόποι σχετικῶν παροχῶν, οἱ ὁποῖες ὑπερέβαιναν τήν παραδοσιακή βάση τῶν κρατικῶν ἐπιχορηγήσεων πρός τίς ἐκκλησίες, ἤτοι πρός τίς μητροπόλεις, τίς ἀρχιεπισκοπές καί τίς ἐπισκοπές τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Ἡ διόγκωση τῶν δαπανῶν τῆς Ἐκκλησίας γιά τή συντήρηση τοῦ συνεχῶς αὐξάνοντος ἀριθμοῦ τῶν κληρικῶν ἐπιβάρυνε συνήθως καί τίς οἰκονομικές ὑποχρεώσεις τῆς Πολιτείας ἔναντι τῆς Ἐκκλησίας, γι'αὐτό καί ὁ Ἰουστινιανός ἔκρινε ἀναγκαία τήν τήρηση ἑνός ἤδη καθιερωμένου *"μέτρου"* στή χειροτονία κληρικῶν. Βεβαίως, ὁ ἐπίσκοπος ἦταν ὁ μόνος ἁρμόδιος κατά τούς ἱ. κανόνες γιά τόν ὁρισμό τοῦ ἀναγκαίου ἀριθμοῦ κληρικῶν στήν ἐπισκοπή του, ἀλλά ἡ ἄκριτη διόγκωση τοῦ ἀριθμοῦ αὐτοῦ τόσο στήν Κπολη, ὅσο καί στίς ἐπαρχίες ἦταν ἐπαχθής καί γιά τήν Πολιτεία. Στή Νεαρά 6 ἐπισημαίνεται ἡ ὑπέρβαση τοῦ καθιερωμένου *"μέτρου"* τῶν κληρικῶν κάθε ἐνορίας ἤ ἐπισκοπῆς, ἀπαγορεύεται δέ ἐφεξῆς στίς περιπτώσεις αὐτές ἡ χειροτονία νέων κληρικῶν, καίτοι γίνεται ἀνεκτή ἡ ἤδη ὑπάρχουσα ὑπέρβαση: *"Οὐ μήν οὐδέ ἐκκεχυμένας προσήκει γίνεσθαι τοῦ λοιποῦ τάς τῶν εὐλαβεστάτων κληρικῶν χειροτονίας. Τό μέν γάρ μέχρι νῦν, εἰ καί ἐπανορθοῦν ἐχρῆν, ἀλλ'οὖν διά τόν χρόνον ἀφίεμεν"* (Νεαρά 6, 8). Ἡ ἀνοχή δηλαδή τῆς ἤδη διαμορφωμένης καταστάσεως τῶν ὑπεραρίθμων κληρικῶν ἦταν μία παραχώρηση προσωρινή τῆς Πολιτείας, ἡ ὁποία ἐπέμεινε στήν αὐστηρή τήρηση τοῦ *"ἐξ ἀρχῆς μέτρου"*. Συνεπῶς, σέ ὅσες περιπτώσεις *"ἡ τῆς πόλεως ἐκκλησία"* χορηγοῦσε *"τίς σιτήσεις ἑαυτῇ τε καί ταῖς ἄλλαις ἐκκλησίαις, τηνικαῦτα μή προχείρως αὔξειν τούς ἐκεῖσε κληρικούς..., ἀλλ'ἐξ ὧν ὁ δεσπότης διδοίη*

Θεός, ἐκ τούτων τά δυνατά χορηγεῖν, ἤ τήν γοῦν παλαιάν φυλάττειν συνήθειαν..." (Νεαρά 6, 8).

Τό ζήτημα ἦταν βεβαίως ὀξύτερο γιά τούς ναούς τῆς Κπόλεως, στούς ὁποίους ἡ ὑπέρβαση τοῦ καθιερωμένου *"μέτρου"* ἦταν συνέπεια ὄχι μόνο τῆς συρροῆς κληρικῶν ἀπό τίς ἐπαρχίες, παρά τή ρητή κανονική ἀπαγόρευση, ἀλλά καί τῶν αἰτημάτων τῶν ἰσχυρῶν τοῦ Παλατιοῦ γιά εὐνοούμενα ἀπό αὐτούς πρόσωπα. Ὁ Ἰουστινιανός μέ τή Νεαρά 3 ἀπαγόρευσε αὐστηρῶς, ἀλλά καί πάλιν χωρίς ἀναδρομική ἰσχύ τήν ὑπέρβαση τοῦ ἐξ ἀρχῆς καθιερωμένου *"μέτρου"* τῶν κληρικῶν τῶν ἐκκλησιῶν τόσο σέ ὅσες διέθεταν δικούς τους πόρους, ὅσο καί σέ ὅσες κάλυπταν τίς δαπάνες τους ἀπό ἐπιχορήγηση τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας: *"Ἐν δέ ταῖς ἄλλαις πάσαις ἐκκλησίαις, ὧν τήν χορηγίαν ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία ποιεῖται, θεσπίζομεν τούς μέν νῦν ὄντας μένειν ὁμοίως καί αὐτούς ἐπί σχήματος, τοῦ δέ λοιποῦ μηδένα χειροτονεῖσθαι, πρίν ἄν εἰς τό καλούμενον στατοῦτον ἑκάστης ἐκκλησίας, ὅπερ ἐξ ἀρχῆς ὥρισται παρά τῶν ταύτας οἰκοδομησαμένων, ὁ... ἀριθμός περισταίη. Ἀλλ'οὐδέ ἐν ταῖς ἐκκλησίαις ταῖς ἄλλαις, ὅσαι μή τήν τροφήν καί χορηγίαν ἔχουσιν ἐκ τῆς ἁγιωτάτης Μεγάλης Ἐκκλησίας, προσῆκόν ἐστιν πλῆθος ἐπαφιέναι τῶν χειροτονουμένων ἐν αὐταῖς, οὐδέ ὑπερβαίνειν τοῦ λοιποῦ τό τεταγμένον ἐξ ἀρχῆς καί ἐπ'ἐκείναις μέτρον"* (Νεαρά 3, 2, 1). Ἀνάλογες ἦσαν πάντοτε οἱ ρυθμίσεις καί γιά τόν ἀριθμό τῶν κληρικῶν ἤ τοῦ ἄλλου προσωπικοῦ τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἀλλά τά ἰδιαίτερα ποιμαντικά προβλήματα ἀπό τήν αὔξηση τῶν πιστῶν καί ἀπό τό βάρος τῶν καθηκόντων ἐπέτρεπαν συνήθως ἐξαιρετικές παροχές. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή ἀναγνωρίσθηκε μέ τήν Νεαρά 3 ὅτι στόν ναό τῆς Ἁγίας Σοφίας *"δεῖ διπλασίονας τῶν ἐξ ἀρχῆς εἰς τήν εὐσεβῆ λειτουργίαν τάς ὑπηρεσίας ἀφορισθῆναι"*, ὄχι μόνο γιά τήν ὀρθότερη ἐξυπηρέτηση τόν ὑπαγομένων στόν κλῆρο της ἄλλων ναῶν (Θεοτόκου τῶν Χαλκοπρατείων καί ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Σφωρακίου), ἀλλά καί γιά τήν κάλυψη τῶν εἰδικῶν ποιμανικῶν ἀναγκῶν ἀπό τήν ἐπιστροφή πολλῶν αἱρετικῶν (*"πολλοῦ πλήθους ἐκ τῶν πρώην αἱρετικῶν τῇ ἁγιωτάτῃ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ προσαχθέντος"*) ἤ ἀπό τή μεγάλη συρροή πιστῶν στήν Κπολη. Ὁ διπλάσιος ἀριθμός ὁρίσθηκε στό ὕψος τῶν 60 πρεσβυτέρων, 100 διακόνων, 40 διακονισσῶν, 90 ὑποδιακόνων, 110 ἀναγνωστῶν καί 100 πυλωρῶν. Κατά τό σχετικό σχόλιο τοῦ Ζωναρᾶ στόν κανόνα 16 τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς συνόδου, ὁ Ἰουστινιανός *"ἑξήκοντα πρεσβυτέρους, διακόνους δ'ἑκατόν καί διακονίσσας τεσσαράκοντα ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ ἔταξεν, ὡς ἐν βιβλίῳ τῶν Βασιλικῶν τρίτῳ κεῖται, τίτλῳ δευτέρῳ. Ὁ δέ Ἡράκλειος ἐπηύξησε τόν ἀριθμόν καί τῶν πρεσβυτέρων καί τῶν διακόνων καί τῶν λοιπῶν κληρικῶν ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ"* (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., II, 341).

Ὁ *Οἰκονόμος* τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας ἦταν ὑπεύθυνος γιά τή μή ὑπέρβαση τοῦ *"μέτρου"* αὐτοῦ, σέ ἀντίθετη δέ περίπτωση θά μποροῦσαν νά καταλογισθοῦν εἰς βάρος του οἱ πρόσθετες δαπάνες μισθοδοσίας ἤ καί εἰς βάρος τοῦ ἐπιτρέψαντος τήν ὑπέρβαση αὐτή πατριάρχη (*"αὐτοί τε οἴκοθεν καί ἐκ τῆς ἑαυτῶν περιουσίας διδότωσαν τήν δαπάνην, ὅ τε ταῦτα χορηγεῖν αὐτοῖς ἐπιτρέψας πατριάρχης"*). Ὁ πατριάρχης Κπόλεως ὄφειλε νά μήν ὑποκύπτη στίς πιέσεις τῶν ἀξιωματούχων τοῦ Παλατιοῦ (*"κἄν παρά τῆς αὐλῆς ἡ κέλευσις ἔλθοι"*), ἐνῶ οἱ αὐλικοί αὐτοί θά ὑπέκειντο σέ *"ἐκκλησιαστικόν ἐπιτίμιον"* (Νεαρά 3, 2, 1). Τό ἴδιο ἴσχυε καί γιά τήν ἔνταξη κληρικῶν ἀπό τίς ἐπαρχίες στόν κλῆρο τῆς Ἁγίας Σοφίας, οἱ ὁποῖοι κατόρθωναν *"διά τινος προστασίας"* καί μέ τήν ἐλπίδα *"κέρδους καί ἐμπορίας"* νά πετύχουν τόν σκοπό τους. Ὑπό τίς πιέσεις αὐτές τό *"μέτρον"* ἦταν πάντοτε ἐλαστικό καί ἀντεῖχε στήν ἐλεγχόμενη αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ μέ πλάγιους τρόπους, καίτοι προκαλοῦσε πολλά παράπλευρα ζητήματα. Στή Νεαρά 16 ἀποδοκιμάζεται ἕνας συνηθισμένος *πλάγιος τρόπος,* ἤτοι ἡ μετάθεση κληρικῶν ἀπό ἄλλους ναούς τῆς Κπόλεως, γι'αὐτό ὁρίσθηκε ὅτι οἱ μεταθέσεις πρέπει νά γίνονται μόνο σέ ὑπάρχουσες κενές θέσεις καί νά προτιμᾶται ἡ ἀπορρόφηση τῶν ἤδη ὑπεραρίθμων ἀπό τούς ἄλλους ναούς ἀντί τῶν νέων χειροτονιῶν (Νεαρά 16, 1: *"εἴ τίς ἐστιν ἐν ταῖς ἄλλαις ἐκκλησίαις... περιττός τοῦ αὐτοῦ τάγματος κληρικός, κἀκεῖθεν ἀντικαθιστᾶν ἕτερον, ἀλλά μή νέαν ποιεῖσθαι τήν χειροτονίαν"*). Οἱ παρεμβάσεις λοιπόν τῆς Πολιτείας γιά τήν τήρηση τοῦ *"μέτρου"* καί τή μή ὑπερβολική αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κληρικῶν τῶν ναῶν εἶχαν ἀποδειχθῆ ἀναγκαῖες γιά τίς ἐνορίες ὄχι τόσο τῶν ἐπαρχιῶν, ὅσο τῆς Κπόλεως, ἀφοῦ ἦταν γνωστή ἡ ἀδυναμία τους γιά τήν κάλυψη τῶν δαπανῶν τῆς μισθοδοσίας τῶν κληρικῶν ἀπό τή Μεγάλη Ἐκκλησία. Ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία εἶχε καί μεγάλα χρέη πρός τούς κληρικούς τῆς Κπόλεως. Ἡ ὀρθή ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος ἦταν κατ'ἀρχήν ἡ αὐστηρή τήρηση τοῦ *"μέτρου"*, ἀφοῦ μόνο ἔτσι, *"ἐκ τοῦ περισσεύοντος ἀεί τοῦ ἐλλείποντος ἀναπληρουμένου, ἡ καλή τε καί θεοφιλής ἐπιτεθήσεται τῷ πράγματι συμμετρία, κἀντεῦθεν ἡ ἁγιωτάτη Μεγάλη Ἐκκλησία κατά μικρόν τῶν ὀφλημάτων ἀπαλλαγήσεται..."* (Νεαρά 16, 1). Ὁ τρόπος καταβολῆς τῶν ἐπιχορηγήσεων στούς κληρικούς δέν περιγράφεται στίς πηγές, ἀφοῦ δέν ὑπῆρχε ἑνιαῖο σύστημα παροχῶν. Στή Νεαρά 57 *"αἱ σιτήσεις καί πᾶσαι αἱ χορηγίαι"* πρός τούς κληρικούς χαρακτηρίζονται *"διάρια"*. Ὁ ὅρος δήλωνε στή λατινική (diarium) τήν παροχή τροφῆς μιᾶς μόνον ἡμέρας, ἀλλά κατέληξε στό βυζαντινό δίκαιο νά σημαίνη τίς πάσης φύσεως ἐτήσιες παροχές πρός τόν κλῆρο (*"σιτήσεις"* καί *"χορηγίαι"*).

Ἐν τούτοις, ἡ τάση αὐξήσεως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κληρικῶν τῆς Ἁγίας Σοφίας καί τῶν ἄλλων ναῶν τῆς Κπόλεως δέν ἦταν δυνατόν νά ἐμποδισθῆ.

Ἡ σχετική νομοθεσία τοῦ Ἰουστινιανοῦ περιῆλθε σέ ἀχρησία, κατά τήν ὁμολογία δέ τοῦ αὐτοκράτορα Ἡρακλείου (610-641) στή Νεαρά τοῦ ἔτους 612 *"τόν Ἰουστινιανοῦ... νόμον ἐκ χρόνων τινῶν διά τῆς ἐναντίας τῶν πραγμάτων σχολάσαντα χρήσεως..."*. Ὁ Ἡράκλειος ἀνανέωσε μέν τίς περιοριστικές διατάξεις τῶν Νεαρῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἀλλά συγχρόνως αὔξησε τόν ἀριθμό τῶν κληρικῶν καί τοῦ προσωπικοῦ τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας σέ 80 πρεσβυτέρους, 150 διακόνους, 40 διακόνισσες, 70 ὑποδιακόνους, 160 ἀναγνῶστες, 25 ψάλτες καί 75 πυλωρούς. Βεβαίως, ἡ παρέμβαση τοῦ αὐτοκράτορα ὀφειλόταν ὄχι μόνο στήν ὑπερβολική αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κληρικῶν, ἀλλά καί στήν ἀδυναμία τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας νά ἀντιμετωπίση τό βάρος τῶν δαπανῶν γιά τή συντήρηση καί τή μισθοδοσία τους (*"οὐ μετρίως τά αὐτῆς βαρεῖσθαι πράγματα"*). Ἄλλωστε, στούς κληρικούς τῆς Ἁγίας Σοφίας ἐντάχθηκαν κατά τήν ἐποχή αὐτή ὡς κληρικοί ἤ ὡς ἀξιωματοῦχοι καί πολλά πρόσωπα τῶν διοικητικῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως (12 σύγκελλοι, 12 καγκελλάριοι, 10 ἔκδικοι, 12 ρεφερενδάριοι, 40 νοτάριοι καί 12 σκευοφύλακες), οἱ ὁποῖοι ἐπιβάρυναν ἀκόμη περισσότερο τόν προϋπολογισμό της μέ πρόσθετες δαπάνες. Ἐν τούτοις, ὁ Ἡράκλειος ἱκανοποίησε τό αἴτημα τοῦ πατριάρχη Κπόλεως Σεργίου καί μέ νέα Νεαρά (617) ἀνακάλεσε τούς περιορισμούς τῆς Νεαρᾶς τοῦ 612. Εἶναι εὐνόητο ὅτι τό ἐνδιαφέρον τῶν αὐτοκρατόρων γιά τήν τήρηση τοῦ *"μέτρου"* στή χειροτονία κληρικῶν ἦταν ὄχι βεβαίως μόνο μία θεωρητική μέριμνα γιά τά οἰκονομικά προβλήματα τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας ἀπό τίς διογκωμένες δαπάνες τῆς μισθοδοσίας τοῦ κλήρου, ἀλλά καί μία πραγματική φροντίδα γιά τόν περιορισμό τῶν ποικίλων ἐτησίων καί ἐκτάκτων κρατικῶν ἐπιχορηγήσεων πρός τίς ἐκκλησίες (*"ρόγα"*). Πράγματι, ὁ Ἡράκλειος, *"ἐπειδή ἦν ἐλών τῆς οὐσίας τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἐκέλευσεν ἐκ τοῦ βασιλικοῦ ταμείου αὐτῇ καί τῷ κατ' αὐτήν κλήρῳ ἐτήσια χρήματα παρέχεσθαι"* (Νικηφόρου, Ἱστορία σύντομος, ἔκδ. C. de Boor, 1880, 22). Εἶναι σαφές ὅτι γιά τούς ειδικούς αὐτούς λόγους τῆς οἰκονομικῆς ὑποστηρίξεως ἀπό τήν Ἐκκλησία τῆς ἐκστρατείας ἐναντίον τῶν Περσῶν ἡ κρατική ἐπιχορήγηση ἀπό τό βασιλικό ταμεῖο κάλυπτε τό σύνολο τῆς μισθοδοσίας τῶν κληρικῶν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἀλλά ἡ μερική ἐτήσια ἐπιχορήγηση τοῦ Κράτους πρός τήν Ἐκκλησία ἦταν μία γενικότερη παράδοση, ἡ ὁποία ἐφαρμοζόταν πάντοτε ἀναλόγως πρός τήν οἰκονομική κατάσταση τῆς αὐτοκρατορίας.

Ἡ ἀνωτέρω ἔμφαση στίς *Νεαρές* τοῦ Ἰουστινιανοῦ δέν εἶναι ἄσχετη πρός τό γεγονός ὅτι οἱ διατάξεις τους ὄχι μόνο ἀνανεώθηκαν ἀπό τά Βασιλικά, ἀλλά καί προκάλεσαν, *ἰδιαίτερα ἡ Νεαρά 6*, σοβαρές ἀντιρρήσεις ὡς πρός τήν ἐφαρμογή τους. Πράγματι, ἀνανεώθηκε ἡ ἰσχύς τῶν σχετικῶν διατάξεων τῆς *Νεαρᾶς 3* (Βασ., III, 2, 1-3), τῆς *Νεαρᾶς 6*, κεφ. 8 (Βασ., III, 1, 34), τῆς *Νεαρᾶς 16* (Βασ., III, 3, 1), τῆς *Νεαρᾶς 57* (Βασ.,

III, 4, 1,). Σέ σχόλιο τοῦ Θεοδώρου Βαλσαμώνα στόν Νομοκάνονα εἰς ΙΔ΄ τίτλους (Ι, 30) τονίζεται ὅτι *"ἡ α΄ διάταξις τοῦ α΄ τίτλου τῶν Νεαρῶν ἐστι Νεαρά Ἰουστινιάνειος ΣΤ΄. Τοῦτο δέ τό κεφάλαιον αὐτῆς οὐκ ἐτέθη εἰς τά Βασιλικά"*. Κατά τόν Μιχαήλ Ψελλό ὅμως (Ἀνέκδοτα, ΙΙ, 236) οἱ ἀνωτέρω Νεαρές τοῦ Ἰουστινιανοῦ, καίτοι ἐντάχθηκαν στήν κωδικοποίηση τῶν *Βασιλικῶν*, δέν ἐφαρμόσθηκαν πλήρως στήν πράξη: *"Αἱ δέ τεθεῖσαι μέν ἐν τοῖς Βασιλικοῖς, ὑπό δέ ἀχρησίας σχολάσασαι, εἰσίν αὗται: ἡ Γ΄ Νεαρά ἡ διαλαμβάνουσα περί τῶν κληρικῶν Κπόλεως, ...ἡ ΣΤ΄ περί μεταθέσεως* κληρικῶν ἐξ ἑτέρας ἐκκλησίας εἰς ἑτέραν...". Ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών ἐπίσης δέν σχολίασε τούς ἀντιστοίχους τίτλους τῶν Βασιλικῶν, ἐπειδή εἶχαν ἤδη περιέλθει σέ ἀχρησία (*"οὐ κατεστρώθη γάρ ἐνταῦθα διά τό παντελῶς ἀπρακτῆσαι"*). Ἐν τούτοις, οἱ διατάξεις τους ἀποτελοῦσαν πάντοτε πηγή παρεμφερῶν ρυθμίσεων, ἀφοῦ ἡ ὑπερβολική αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κληρικῶν, ἰδιαίτερα στούς ναούς τῆς Κπόλεως καί τῶν ἄλλων μεγάλων πόλεων τῆς αὐτοκρατορίας, εἶχε ὡς ἀναπόφευκτες παρενέργειες *ἀφ'ἑνός μέν τήν πραγματική δυσχέρεια συγχρόνου λειτουργίας ὅλων τῶν κληρικῶν τῶν ναῶν τῶν μεγάλων πόλεων, ἀφ'ἑτέρου δέ τήν εὐχέρεια πολλῶν κληρικῶν νά ὑπηρετοῦν συγχρόνως σέ δύο ναούς, ὥστε νά βελτιώνουν τίς οἰκονομικές τους ἀποδοχές*. Ἡ συρροή κληρικῶν στήν Κπολη καί στίς ἄλλες μεγάλες πόλεις τῆς αὐτοκρατορίας ἄφηνε ὅμως δυσαναπλήρωτα κενά στούς ναούς τῶν ἐπαρχιῶν, οἱ ὁποῖοι δέν εἶχαν οὔτε τούς ἀναγκαίους κληρικούς γιά τήν τακτική λειτουργία τους.

Ὁ Ἡράκλειος εἶχε ἀπαγορεύσει τήν παράλληλη ὑπηρεσία κληρικῶν σέ δύο ναούς, ἀλλά τήν εἶχε ἐπιτρέψει *"ἐν τοῖς ἔξω χωρίοις διά τήν ἔλλειψιν τῶν ἀνθρώπων"*. Ἡ ἀπαγόρευση δέν περιόρισε τή συνήθεια, ὅπως φαίνεται ἀπό τόν κανόνα 15 τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου (787), ὁ ὁποῖος καταδίκασε τήν παράλληλη ὑπηρεσία σέ δύο ναούς ὡς ξένη πρός τήν ἐκκλησιαστική παράδοση καί ὡς ἔκφραση πνεύματος *"ἐμπορίας"* καί *"αἰσχροκερδείας"*: *"Κληρικός ἀπό τοῦ παρόντος μή καταταττέσθω ἐν δυσίν ἐκκλησίαις, ἐμπορίας γάρ καί αἰσχροκερδείας τοῦτο ἴδιον, καί ἀλλότριον τῆς ἐκκλησιαστικῆς συνηθείας... Τά γάρ δι'αἰσχροκέρδειαν γινόμενα ἐπί τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ἀλλότρια τοῦ Θεοῦ καθεστήκασι. Πρός δέ τοῦ βίου τούτου χρείαν ἐπιτηδεύματά εἰσι διάφορα... Καί ταῦτα μέν ἐν ταύτῃ τῇ θεοφυλάκτῳ πόλει, ἐν δέ τοῖς ἔξω χωρίοις, διά τήν ἔλλειψιν τῶν ἀνθρώπων, παραχωρείσθω"* (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., ΙΙ, 620). Συνεπῶς, ὅλοι οἱ κληρικοί τῶν ναῶν τῆς Κπόλεως καί τῶν ἄλλων μεγάλων πόλεων ἔπρεπε νά λειτουργοῦν μόνο στούς οἰκείους ναούς, ἔστω καί ἐκ περιτροπῆς κατά ἑβδομάδες (*"ἑβδομαδάριοι"*), μέ συνέπεια βεβαίως τήν ἀπώλεια ἀπό αὐτούς σημαντικῶν ἐσόδων, τά ὁποῖα προσπαθοῦσαν νά καλύψουν μέ τήν παράλληλη ὑπηρεσία τους καί σέ ἄλλο ναό. Πάντοτε ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα παρακάμψεως ἀπό τούς κληρι-

κούς τῶν αὐστηρῶν ἀπαγορεύσεων τῶν νόμων καί τῶν κανόνων. Τό ζήτημα αὐτό ἀπασχολοῦσε τήν Ἐκκλησία καί κατά τόν ΙΒ΄ αἰώνα, ὁ δέ διαπρεπής κανονολόγος Ἰωάννης Ζωναρᾶς στόν σχολιασμό τοῦ κανόνα 15 τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου κατέγραψε ὄχι μόνο τίς ἐσωτερικές ἀντιθέσεις, ἀλλά καί τίς προτεινόμενες κανονικές λύσεις γιά τήν κάλυψη τῶν οἰκονομικῶν ἀναγκῶν τοῦ κλήρου: "*Τό δέ ἐν δύο ἐκκλησίαις τάττεσθαι, πάντως διά τό ἀμφοτέρωθεν λαμβάνειν τά σιτηρέσια γίνεται, ὅπερ κέρδους αἰσχροῦ ἐστιν. Ὥσπερ δέ τινος ἀντειπόντος ὅτι, καί πῶς ζήσονται οἱ κεκληρωμένοι, μή ἀρκούμενοι τοῖς διδομένοις αὐτοῖς ἐκ τῆς μιᾶς ἐκκλησίας; Ἀντιτιθέασιν οἱ ποιηταί τοῦ κανόνος, ὅτι διάφορά εἰσιν ἐπιτηδεύματα πρός τήν τοῦ βίου χρείαν καί ἐκ τούτων τινά μετερχέσθωσαν, ἵνα, ὡς χρήζουσι, διά τούτων ταῦτα πορίζωνται*" (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα, II, 620-621).

Τό *ὕψος τῆς ἐτήσιας κρατικῆς ἐπιχορηγήσεως* πρός τή Μεγάλη Ἐκκλησία δέν ἦταν βεβαίως σταθερό, ἀλλά στίς ἀρχές τοῦ Ι΄ αἰώνα ἀνήρχετο σέ 40 λίτρες χρυσοῦ περίπου. Τό ποσό αὐτό δέν ἦταν ἐπαρκές, ἀλλά ἦταν ἀναγκαῖο γιά τήν κάλυψη τῶν πολλαπλῶν ἀναγκῶν της. Ὡστόσο, ὁρισμένοι αὐτοκράτορες ἐπιδείκνυαν προθυμία νά τό αὐξήσουν, ἐνῶ ἄλλοι νά τό μειώσουν. Ὁ πατριάρχης Κπόλεως Νικόλαος Α΄ ὁ Μυστικός (901-907, 912-925) διαμαρτυρήθηκε σέ ἁρμόδιο κρατικό ἀξιωματοῦχο γιά τήν πρόθεση τοῦ Παλατιοῦ νά περικόψη τήν ἐπιχορήγηση πρός τήν Μεγάλη Ἐκκλησία: "*Μή τήν ρῶγα, ἥν ἀφ'οὗ συνέστη ἡ Ἐκκλησία καί μέχρι νῦν ἐλάμβανον, ἀποστερηθῇ ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ βασιλέως τοῦ κυροῦ Κωνσταντίνου... Ἕνεκεν μ΄ λιτρῶν, τέκνον μου, οὔτε ἐάν μή δοθῶσι τό ταμεῖον τοῦ βασιλέως αὐξηθήσεται...*" (Ἐπιστ., 72). Ἀντιθέτως, κατά τόν ΙΑ΄ αἰώνα ὁ αὐτοκράτορας Ρωμανός Γ΄ ὁ Ἀργυρός (1028-1034), ὁ ὁποῖος εἶχε χρηματίσει καί Οἰκονόμος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, τήν ἐπιχορήγησε μέ 80 λίτρες χρυσοῦ ἐτησίως ἀπό τό βασιλικό ταμεῖο γιά τήν κάλυψη τῶν πιεστικῶν ἀναγκῶν τῆς μισθοδοσίας τοῦ κλήρου. Συνεπῶς, ἡ ἐτήσια ἐπιχορήγηση τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας ἀπό τό βασιλικό ταμεῖο ἦταν καθιερωμένη, "*ἀφ'οὗ συνέστη ἡ Ἐκκλησία καί μέχρι νῦν*", ἀλλά κυμαινόταν ἀναλόγως πρός τήν οἰκονομική κατάσταση τῆς αὐτοκρατορίας καί πρός τίς προσωπικές διαθέσεις τοῦ συγκεκριμένου αὐτοκράτορα ἔναντι τῆς Ἐκκλησίας. Ἐν τούτοις, ὑπῆρχαν καί τρόποι ἀντιδράσεως τῆς Ἐκκλησίας σέ περιπτώσεις ἀρνητικῆς στάσεως τοῦ αὐτοκράτορα. Ὁ πατριάρχης Κπόλεως Μιχαήλ Κηρουλάριος δέχθηκε τήν κατάργηση τῶν καθημερινῶν λειτουργιῶν στόν ναό τῆς Ἁγίας Σοφίας γιά νά πείση ἤ νά πιέση τόν αὐτοκράτορα Κωνσταντίνο Θ΄ τόν Μονομάχο (1042-1055) νά αὐξήση τήν ἐπιχορήγησή του πρός τή Μεγάλη Ἐκκλησία.

Τό ὕψος τῶν ἀποδοχῶν τῶν κληρικῶν δέν εἶναι δυνατόν νά ὑπολογισθῆ μέ ἀκρίβεια, γιατί διέφερε ὄχι μόνο μεταξύ τῶν ναῶν τῆς Κπόλεως καί τῆς ἐπαρχίας, ἀλλά καί μεταξύ τῶν διαφόρων ναῶν τῆς Κπόλεως (*Ἁγίας Σοφίας, βασιλικῶν, κτητορικῶν ναῶν κ.λπ.*). Βεβαίως, οἱ ἀξιωματοῦχοι κληρικοί εἶχαν πάντοτε ὑψηλότερα ἔσοδα ἔναντι τῶν ἁπλῶν πρεσβυτέρων ἤ διακόνων, τῶν ὁποίων οἱ ἀποδοχές ἦσαν μειωμένες, ἰδιαίτερα ἄν ἦσαν "*ἑβδομαδάριοι*". Οἱ ἐτήσιες ἀποδοχές τῶν κληρικῶν τῆς Κπόλεως καί τῶν μεγάλων πόλεων εἶχαν διαμορφωθῆ στό ὕψος τῶν 20-30 χρυσῶν νομισμάτων, ἐνῶ τῶν χωρίων στό ὕψος τῶν 8-15 χρυσῶν νομισμάτων, μέ σημαντικές ὁπωσδήποτε διακυμάνσεις κατά τόπο καί κατά ἐποχή. Ὁ Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνός (1081-1118) εἰσήγαγε ὅμως μία ριζική μεταρρύθμιση στήν ὅλη δομή τοῦ συστήματος τῆς μισθοδοσίας τῶν κληρικῶν τῶν ναῶν τῆς Κπόλεως καί τῶν ἄλλων μεγάλων πόλεων. Σέ χρυσόβουλλο (1107) διαχώρισε τούς κληρικούς σέ "*ἐμβάθμους*" καί σέ "*περισσούς*", ἀπό τούς ὁποίους οἱ μέν πρῶτοι ἦσαν ἔμμισθοι, ἐνῶ οἱ δεύτεροι ἄμισθοι: "*Οἱ ἔμβαθμοι κληρικοί τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας εἰσιν εὐαρίθμητοι, οἵτινες καί ρόγας* (= ἐτήσιες χορηγίες) *λαμβάνουσιν, οἱ δέ περισσοί, ἀπογεγραμμένοι μέν ὑπάρχουσι καί δουλεύουσι τῇ ἐκκλησίᾳ, οὐ λαμβάνουσι δέ τι, ἀλλ'ἐλπίδι καί μόνῃ τρέφονται προκοπῆς...*", ἤτοι οἱ "*περισσοί*" διακονοῦσαν μέ τήν ἐλπίδα τῆς προαγωγῆς τους στούς "*ἐμβάθμους*" (P. Gautier, L'édit d'Alexis I Comnène sur la réforme du clergé, REB, 32, 1973, 165-201).

Κριτήρια γιά τήν προώθηση τῶν ἀμίσθων "*περισσῶν*" στούς ἐμμίσθους "*ἐμβάθμους*" ἦσαν ἤ ἡ ἀρχαιότητα στήν ἱερωσύνη ἤ τά ἐξαιρετικά διδακτικά προσόντα τῶν κληρικῶν, οἱ ὁποῖοι μποροῦσαν νά προτιμηθοῦν καί ἔναντι ἀρχαιοτέρων "περισσῶν" ("*τῶν ἄλλων δηλονότι περισσῶν προτιμώμενοι*"). Ἡ ἐτήσια ἐπιχορήγησή τους ἀνερχόταν "*ἑκάστῳ αὐτῶν ἀνά νομισμάτων λίτρας τρεῖς λεπτῶν* (=χρυσοῦ 24 καρατιῶν) *καί σίτου ἀνά μοδίους πεντήκοντα εἰς περισσοτέραν παραμυθίαν*". Οἱ πρεσβύτεροι διδάσκαλοι ὅμως λάμβαναν "*καί μεῖζον τό σιτομέτριον, ἤγουν ἑκάστῳ νομισμάτων λίτρας τέσσαρας λεπτῶν καί τό γέννημα*". Κατά τό σχόλιο τοῦ Θεοδώρου Βαλσαμώνα στόν κανόνα 19 τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς συνόδου, οἱ διδάσκαλοι κληρικοί προετιμῶντο κατά τούς διορισμούς καί τίς προαγωγές ("*κατά τε λόγον καί πρᾶξιν εἰσαγέσθωσαν εἰς τήν τῆς διδασκαλίας διακονίαν καί διά τῶν διδασκαλικίων προβαινέτωσαν εἰς τά ἀρχοντίκια*"). Εἶναι εὐνόητο ὅτι ἦσαν σημαντικότερες καί οἱ οἰκονομικές παροχές σέ ὅλους τούς διδασκάλους κληρικούς, "*τοῖς τε ἐντός οὖσι δηλαδή τῆς Ἐκκλησίας καί τοῖς ἐκτός, ἀνά νομισμάτων λίτρας τρεῖς καί ἀνά σίτου μοδίους πεντήκοντα...*" (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., ΙΙ, 348). Ἀνάλογα προνόμια εἶχαν βεβαίως καί οἱ ἀξιωματοῦχοι κληρικοί τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως, ἀφοῦ κατά τόν Θεόδωρο Βαλσαμώνα τά

διοικητικά ἀξιώματα ἦσαν πάντοτε μία σημαντική πηγή τιμῶν καί ἐσόδων: *"Λέγομεν οὖν ὡς τά ἐκκλησιαστικά ἀρχοντίκια καί ὀφφίκια καταχρηστικῶς ὀνομάζονται βαθμοί... Τά δέ ὀφφίκια καί ἀρχοντίκια τιμαί εἰσι καί πορισμῶν ἀφορμαί"* (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ Σύνταγμα., ΙΙ, 24-25). Οἱ συνέπειες τῆς μεταρρυθμίσεως αὐτῆς ὑπῆρξαν σημαντικές στή ζωή τῆς Ἐκκλησίας:

Πρῶτον, περιορίσθηκαν οἱ δαπάνες τοῦ βασιλικοῦ ταμείου γιά τήν ἐτήσια ἐπιχορήγηση μόνο τῶν *"εὐαριθμήτων ἐμβάθμων"* κληρικῶν τῆς στερούμενης ἱκανῶν πόρων Μεγάλης Ἐκκλησίας. Τοῦτο ἐπισημαίνει καί ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών σέ σχόλιό του στόν Νομοκάνονα (9, 30), στόν ὁποῖο τονίζει, ὅτι *"οὐδενί γάρ ἠγνόηται ὡς, εἰ μή τό ἔλεος τοῦ κραταιοῦ καί ἁγίου ἡμῶν βασιλέως προέφθασεν εἰς τήν Μεγάλην Ἐκκλησίαν, ὡς καί πανταχοῦ, ἀλλά μήν καί ἡ ἐτήσιος χειραγωγία τοῦ τρισμακαρίστου ἁγίου βασιλέως καί πατρός αὐτοῦ, εἰς ὀλίγον πάντη ποσόν ἄν περιέστη ὁ τῶν κληρικῶν ἀριθμός διά τήν τῶν πραγμάτων στενοχωρίαν"*.

Δεύτερον, ἀποσυνδέθηκε ὁ ἀριθμός τῶν κληρικῶν τῆς Ἁγίας Σοφίας καί τῶν ἄλλων ναῶν τῆς Κπόλεως ἀπό τούς περιορισμούς τῆς βασιλικῆς χορηγίας, ἀφοῦ ἦταν πλέον ἐλεύθερη ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τουλάχιστον τῶν ἀμίσθων *"περισσῶν"* κληρικῶν. Οἱ περιορισμοί ἴσχυαν πλέον μόνο γιά τούς ἐμμίσθους *"ἐμβάθμους"* κληρικούς. Πράγματι, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Νόβγκοροντ Ἀντώνιος ἀναφέρει στίς ἐντυπώσεις του ἀπό τήν ἐπίσκεψή του στήν Κπολη ἐπί τοῦ αὐτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Κομνηνοῦ (1143-1180), ὅτι στούς *"ἐμβάθμους"* κληρικούς τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας ὑπηρετοῦσαν 500 περίπου, ἐνῶ οἱ ἄμισθοι *"περισσοί"* ἔφθαναν τούς 1500 περίπου, ἤτοι συνολικῶς 2000 περίπου κληρικοί (Baronne de Khitrovo, Itinéraires russes en Orient, I, 1, 1889, 110 κέξ.).

Τρίτον, ὁ περιορισμός τῶν ἐμμίσθων θέσεων τῶν κληρικῶν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας καί ἡ μεγάλη αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀμίσθων *"περισσῶν"* κληρικῶν κατέστησε ὀξύτερο τόν θεμιτό ἤ καί ἀθέμιτο ἀνταγωνισμό γιά τήν ἀπόκτηση προσόντων ἤ θέσεων, τά ὁποῖα διευκόλυναν, ὅταν βεβαίως συνέτρεχε καί ἡ ὑποστήριξη τῶν κρατούντων, τήν προαγωγή τους στίς θέσεις τῶν *"ἐμβάθμων"* κληρικῶν.

Τέταρτον, ἐνισχύθηκε τό ρεῦμα ἐπιστροφῆς πολλῶν ἀμίσθων *"περισσῶν"* κληρικῶν ἀπό τήν Κπολη στίς ἐπαρχίες τους, μέ συνέπεια ὄχι μόνο τήν κάλυψη τῶν κενῶν, ἀλλά καί τή βελτίωση τῆς μορφωτικῆς στάθμης τοῦ ἐπαρχιακοῦ κλήρου. Ἐνῶ δηλαδή πρίν ἀπό τήν ἐποχή τῶν Κομνηνῶν ὅλοι οἱ κληρικοί τῆς ἐπαρχίας ἐπιδίωκαν νά ἐνταχθοῦν στόν κλῆρο τῶν ναῶν τῆς Κπόλεως μέ σαφῶς οἰκονομικά κίνητρα, μετά τήν ἐφαρμογή τῆς Νεαρᾶς τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ πολλοί ἀπό τούς *"περισσούς"* κληρικούς ἐγκατέλειψαν τήν Κπολη μέ προσωπική τους ἀπόφαση. Ὅπως παρατήρησε ὀρθῶς ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών σέ σχόλιό του στόν κανόνα 15 τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου *"γίνεται δέ σήμερον τό ἀνάπαλιν. Ἐν*

γάρ ταῖς ἔξω χώραις, διά τήν βασιλικήν ἐξκουσίαν τῶν ἱερέων πλείους εἰσίν οἱ κληρικοί παρά τάς ἐκκλησίας, καί διά τοῦτο οὐδείς κατατάττεται εἰς δύο ἐκκλησίας, ἐν δέ τῇ βασιλευούσῃ τῶν πόλεων οὐ μόνον εἰς δύο ἐκκλησίας, ἀλλά καί εἰς τρεῖς οἱ πλείους κατατάττονται" (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., ΙΙ, 621). Εἶναι εὐνόητο ὅτι ὁ κανόνας 15 τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου δέν ἐφαρμοζόταν πλέον στήν Κπολη, *"διά τό μή κολάζεσθαι τούς τούτου καταφρονητάς ἤ διά τό πλῆθος τῶν ἐκκλησιῶν καί τήν στενοχωρίαν τῶν ἀξιολογωτέρων καί τῶν πραγμάτων"* (ἔνθ'ἀν., ΙΙ, 621).

Πέμπτον, ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν *"περισσῶν"* κληρικῶν αὔξησε καί τόν ἀριθμό τῶν λεγομένων *"ἑβδομαδαρίων"* κληρικῶν, οἱ ὁποῖοι γιά νά καλύπτουν τίς οἰκονομικές ἀνάγκες ἐπιβιώσεως, τουλάχιστον μέχρι νά καταστοῦν *"ἔμβαθμοι"*, ἀναλάμβαναν παράλληλη ὑπηρεσία καί σέ ἄλλο ναό τῆς Κπόλεως, παρά τό γεγονός ὅτι ὑπῆρχε ρητή ἀπαγόρευση τοῦ κανόνα 15 τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου. Ἡ παράκαμψη τοῦ κανόνα ἦταν πλέον εὔλογη, ἀφοῦ ὑπηρετοῦσαν στόν ναό τῆς Ἁγίας Σοφίας ὡς ἄμισθοι καί δέν μποροῦσαν νά κατηγορηθοῦν γιά ἐμπορία ἤ αἰσχροκέρδεια.

Ἕκτον, τό ὕψος τῶν παροχῶν (*χορηγία* καί *σιτηρέσιον*) τῶν ἐμμίσθων κληρικῶν μειώθηκε σημαντικά μετά τόν ΙΑ΄ αἰώνα, διανεμόταν δέ παλαιότερα στούς κληρικούς κατά τήν Κυριακή τῆς Ἀπόκρεω ἤ τῶν Βαΐων ἤ τή Μ. Τρίτη ἤ τό Μ. Σάββατο ἤ καί κατά τήν ἑβδομάδα τῆς Διακαινισίμου.

Κατά τούς ὕστερους βυζαντινούς αἰῶνες διατηρήθηκε τό θεσμικό πλαίσιο τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν, ἀλλά οἱ παροχές πρός τόν κλῆρο μειώθηκαν ἀκόμη περισσότερο, παρά τήν εἰλικρινῆ διάθεση τῶν αὐτοκρατόρων νά στηρίξουν οἰκονομικῶς τήν Ἐκκλησία. Ὁ Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος μέ χρυσόβουλλο παραχώρησε μέν μεγάλες ἐκτάσεις στήν Ἐκκλησία, ἀλλά συνέδεσε ρητῶς τή μισθοδοσία τοῦ κλήρου πρός τά ποικίλα ἔσοδά της μόνο ἀπό τήν ἐκκλησιαστική περιουσία, τή διαχείριση τῆς ὁποίας ἀσκοῦσε πλέον τό πατριαρχικό *"Κελλίον"*. Ὡστόσο, ἡ ἀποσύνδεση τῆς χορηγίας τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας ἀπό τό βασιλικό ταμεῖο κατέστησε σχεδόν ἀδύνατη τή συνεπῆ κάλυψη τῆς μισθοδοσίας τοῦ κλήρου, καίτοι οἱ Παλαιολόγοι αὐτοκράτορες παρεῖχαν συνήθως ἔκτακτη οἰκονομική *"παραμυθίαν"* πρός τήν Ἐκκλησία τῆς Κπόλεως καί πρός τίς ἐμπερίστατες μητροπόλεις. Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι κατά τήν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328) ἡ σκόπιμη καθυστέρηση τῆς μισθοδοσίας τῶν κληρικῶν τῆς Κπόλεως προκάλεσε τήν ἀποχή τους ἀπό τά λειτουργικά καθήκοντα. Ὁ Γεώργιος Παχυμέρης (ἔκδ. Ι. Bekker, ΙΙ, 644 κἑξ.) μέμφεται τόν πατριάρχη γιά τή μή ἀπόδοση τοῦ μισθοῦ τῶν κληρικῶν μέ τό πρόσχημα τῆς οἰκονομικῆς ἔνδειας: *"Μόνοι*

ἡμεῖς δυστυχοῦμεν καί οὐχ ὅτι ἀπορεῖ ἡ Ἐκκλησία, ἀλλά καί εὐπορεῖ, ὅσον οἴδαμεν... Ὀνειδιζόμεθα γάρ ὡς καιροσκοποῦντες Μαρτίους καί Σεπτεμβρίους, καί ἐπί τούτοις τά ἕξ ὑπέρπυρα ἤ καί ὀκτώ. Αἴ, αἴ, δέσποτα, τί πρός ταῦτα διανοεῖται ἡ ἁγιωσύνη σου;... Ὅτε καιρός δόσεως, ἡ ἀνάγκη τῶν πραγμάτων, ἡ βία καί τό δυσχερές τοῦ καιροῦ καμνέτωσαν, ταλαιπωρείτωσαν. Κοινή γάρ ἡ δυσχέρεια. Ὅτε δέ καιρός δουλείας, ἀπαιτεῖς ἡμᾶς οὕτως δουλείαν, ὥσπερ εἰ εἴχομεν ἱκανῶς τῶν οἰκονομιῶν ἡμῶν".

Ὁ πατριάρχης Ἀθανάσιος Α΄ (1289-1293, 1304-1310) εἶχε συνείδηση τοῦ προβλήματος, ὅπως φαίνεται καί ἀπό τίς ἀνέκδοτες ἐπιστολές του (Vatic. gr. 2219, ff. 204 κέξ.), στίς ὁποῖες δήλωνε τόσο τήν ἀδυναμία του νά καταβάλη τούς χαμηλούς μισθούς, ὅσο καί τήν ἐλπίδα του ὅτι ὁ αὐτοκράτορας θά παρεῖχε τήν ἀναγκαία οἰκονομική ὑποστήριξη (*"παραμυθίαν"*) γιά τήν ἀπόδοση τῶν μισθῶν τῶν κληρικῶν (Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople, τόμ. IV, 1767-1773). Ἄλλωστε, καίτοι οἱ μισθοί ἦσαν πολύ χαμηλοί *(6-8 ὑπέρπυρα ἀνά ἑξάμηνο)* καί δέν ἐπαρκοῦσαν γιά τήν κάλυψη τῶν ἀναγκῶν τῶν κληρικῶν, ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία, κατά τή συνοδική ἐκτίμηση ἐπί τοῦ πατριάρχη Ματθαίου (1397-1410), ἀδυνατοῦσε νά ἀνταποκριθῆ στό μέγεθος τῶν δαπανῶν: *"Ἡ τῶν πραγμάτων σύγχυσις καί ἀνωμαλία"* ὑπῆρξε καταλυτική γιά τήν ἐκκλησιαστική περιουσία *"καί τάς προσόδους αὐτῆς ἐν στενῷ καταντῆσαι πεποίηκεν, οὐχ ὅπως ἑτέροις, ἀλλ'οὐδ'ἑαυτῇ, οὐδέ γε τοῖς τῷ κλήρῳ κατειλεγμένοις δύναται βοηθεῖν"* (Les Regestes des Actes., V, 2119). Ἡ προσπάθεια τοῦ πατριάρχη Νείλου (1379-1388) νά ἀξιοποιηθοῦν ἀπό τούς κληρικούς τά ἐγκαταλελειμμένα ἐκκλησιαστικά κτήματα τῆς περιοχῆς τῆς Κπόλεως δέν ἦταν πλέον δυνατόν νά δώση μία παραδεκτή λύση στό οἰκονομικό πρόβλημα τοῦ Πατριαρχείου καί τῆς μισθοδοσίας τοῦ κλήρου τῆς Κπόλεως. Ἡ συντήρησή τους, μετά τήν ἀδυναμία τῆς Πολιτείας νά συμβάλη μέ *τακτικές* ἤ καί *ἔκτακτες* ἐπιχορηγήσεις, περιῆλθε καί πάλιν ἐξ ὁλοκλήρου σχεδόν στήν ἐκκλησιαστική περιουσία ἤ στίς ποικίλες εἰσφορές τῶν πιστῶν. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή οἱ κληρικοί τῶν ἐπαρχιῶν, παρά τήν χαλεπότητα τῶν καιρῶν, δέν ἀντιμετώπισαν μέ τήν ἴδια ὀξύτητα τά προβλήματα ἐπιβιώσεως, τά ὁποῖα μάστιζαν κυρίως τόν κλῆρο τῆς Κπόλεως.

γ΄ Ἐκκλησιαστική περιουσία, κανονικά δικαιώματα καί εἰσφορές τῶν πιστῶν.

1) Ἐκκλησιαστική περιουσία

Ἡ ἐκκλησιαστική περιουσία τῶν ἐπισκοπῶν, τῶν ναῶν, τῶν φιλανθρωπικῶν ἱδρυμάτων καί τῶν μονῶν, ἡ ὁποία εἶχε συσσωρευθῆ κατά ποικίλους τρόπους, θά μποροῦσε νά καλύψη τίς ἀνάγκες τῆς μισθοδοσίας

τοῦ κλήρου καί τῆς ὅλης λειτουργίας τῶν ἐπισκοπῶν καί τῶν ναῶν, ἄν ὑπῆρχε μία πράγματι συστηματική καλλιέργεια ἤ ἀξιοποίηση. Ἡ διοίκηση ὅμως καί ἡ διαχείριση τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας δέν ἀντιμετωπίσθηκε συνήθως μέ τήν πρέπουσα σοβαρότητα ἀπό τούς ἐπισκόπους καί τούς λοιπούς κληρικούς, γιατί τόσο οἱ γενναῖες παροχές τῆς Πολιτείας κυρίως μέχρι τόν ΙΑ' αἰώνα, ὅσο καί οἱ ἑκούσιες προσφορές τῶν πιστῶν περιόριζαν τό ἐνδιαφέρον γιά τή συστηματικότερη ἀξιοποίησή της. Σκοπός τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας ἦταν ἡ κάλυψη μέ ἰδίους πόρους ὅλων τῶν καθιερωμένων σκοπῶν τῆς Ἐκκλησίας γιά τήν ἐκπλήρωση τῆς ἀποστολῆς της στόν κόσμο, *ἤτοι ἡ ἀπόκτηση καί ἡ λειτουργία τῶν κέντρων τῆς θ. λατρείας, ἡ συντήρηση τοῦ ἱερατείου, ἡ ἄσκηση τῆς φιλανθρωπίας καί ἡ ἀνταπόκριση στίς εὐρύτερες πνευματικές της ὑποχρεώσεις*. Ἡ προορισμένη γιά τούς σκοπούς αὐτούς ἐκκλησιαστική περιουσία κατοχυρώθηκε ὡς *ἰδιοκτησία τῆς Ἐκκλησίας* ἤδη ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Μ. Κωνσταντίνου (Cod. Theod., XIII, 1, 5. XVI, 2, 6. X, 14 κ.λπ.), ἡ δέ συντεταγμένη διοίκηση τῆς Ἐκκλησίας *(ἐπίσκοπος, μητροπολίτης, πατριάρχης)* εἶχε τήν κύρια εὐθύνη γιά τήν ὀρθή καί συμφώνως πρός τήν ἱερότητα τῶν σκοπῶν διαχείρισή της. Ἡ ἐκκλησιαστική δηλαδή περιουσία κατανοεῖτο ὄχι τόσο ὡς ἕνα νόμιμο δικαίωμα ἰδιοκτησίας, ἀλλά κυρίως ὡς ἕνα ἀναγκαῖο ὑλικό στοιχεῖο τῆς ἱερότητας τῆς ἀποστολῆς της *(ἱερά καί ἅγια πράγματα)*. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή ὁποιοσδήποτε ἀθέμιτος σφετερισμός ἱερῶν πραγμάτων ἀποδοκιμαζόταν ὡς ἱεροσυλία.

Ἡ κτήση τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας προερχόταν ἀπό *προσφορές* τῶν πιστῶν (*ἀπαρχές, δεκάτες* κ.λπ), ἀπό *δωρεές* βασιλέων, ἀρχόντων καί πλουσίων πιστῶν, ἀπό *κληρονομίες αἰτίᾳ θανάτου* (mortis causa) εἴτε μέ διαθήκη (ex testamento) ἤ καί χωρίς διαθήκη (ab intestato, *ἐξ ἀδιαθέτου*), ἀπό *ἵδρυση μοναστηρίων*, ἀπό *σύσταση κληροδοτημάτων* γιά φιλανθρωπικούς ἤ καί ἄλλους γενικότερους εὐσεβεῖς σκοπούς (legata ad pias causas) κ.λπ. Ὁ Μ. Κωνσταντίνος ἐπέστρεψε στήν Ἐκκλησία ὅλη τήν περιουσία της, ἡ ὁποία εἶχε δημευθῆ κατά τήν περίοδο τῶν διωγμῶν, ἐνῶ μέ εἰδικό νόμο τήν ἀπάλλαξε ἀπό κάθε φόρο καί τέλος (Cod. Theod., XI, 1, 1). Τό ὑπόδειγμά του μιμήθηκαν καί οἱ ἑπόμενοι αὐτοκράτορες, ὁ δέ Ἰουστινιανός (Cod Just., I, 2, 15. III, 35. XXXIX) κωδικοποίησε τή νομοθεσία αὐτή, ἡ ὁποία κατέστη πλέον ἡ κύρια βάση γιά τήν *προνομιακή φορολογική μεταχείριση τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας* στή βυζαντινή περίοδο (Νομοκάνων εἰς ΙΔ' τίτλους, 1, 2. Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., I, 82-108). Βεβαίως, ἡ συσσώρευση τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας τῶν ἐπισκοπῶν, τῶν μοναστηρίων, τῶν ναῶν καί τῶν φιλανθρωπικῶν ἱδρυμάτων περιόρισε κατά τούς μέσους βυζαντινούς χρόνους τά φορολογικά της προνόμια (*ἀλληλέγγυον* κ.λπ.), ἀλλά πάντοτε τό φορολογικό της καθεστώς παρέμεινε προνομιακό σέ σύγκριση πρός τήν κοινή ἰδιοκτησία. Ἄλλωστε, ἡ Πολιτεία στό Βυζάντιο ἐνδιαφερόταν γιά τήν κατοχύρωση

καί τήν ἀξιοποίηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας, ἀφοῦ, σέ ἀντίθετη περίπτωση, ὄφειλε νά αὐξήση τήν *τακτική* ἤ καί τήν *ἔκτακτη κρατική ἐπιχορήγηση* τῆς Ἐκκλησίας γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν πιεστικῶν ἀναγκῶν τῆς μισθοδοσίας τοῦ κλήρου. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή ἀπαγορεύθηκαν μέ νόμους τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων τόσο οἱ ἀσύμφορες ἤ ἀνωφελεῖς ἐκποιήσεις ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων, ὅσο καί ἡ ἐπιβάρυνσή τους μέ ἐπαχθῆ γιά τήν Ἐκκλησία δικαιώματα τρίτων (*παραχώρηση ἐμφυτευτικοῦ δικαιώματος, ὑποθήκης*, κ.λπ.).

Ἐν τούτοις, ἡ *διοίκηση* καί ἡ *διαχείριση* τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας παρουσίαζε σοβαρές δυσχέρειες ὄχι μόνο γιατί ὑπῆρχε μία ἐσωτερική πολυδιάσπαση τοῦ καθεστῶτος τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας (*ἐπισκοπῆς, μονῶν, κτητορικῶν μονῶν, σταυροπηγιακῶν μονῶν, ναῶν, κτητορικῶν ναῶν, φιλανθρωπικῶν ἱδρυμάτων* κ.λπ.), ἀλλά καί γιατί ὑπῆρχαν πάντοτε κίνδυνοι καταχρηστικῆς διαχειρίσεώς της ἀπό τόν ἐπίσκοπο ἤ τούς ἄλλους ἐντεταλμένους ἐκκλησιαστικούς φορεῖς γιά τή διοίκησή της. Στήν κανονική παράδοση ἦταν σαφής τόσο ἡ τάση περιορισμοῦ τῶν δικαιωμάτων τῶν ἐπισκόπων στή διαχείριση τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας, ὅσο καί ἡ προσπάθεια τῶν ἐπισκόπων νά διατηρήσουν στόν πλήρη ἔλεγχό τους τή διοίκησή της. Καί οἱ δύο τάσεις προέβαλλαν ἰσχυρά κανονικά ἐπιχειρήματα. Ὁ κανόνας 38 τῶν Ἀποστόλων ὅριζε ὅτι "*πάντων τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ὁ ἐπίσκοπος ἐχέτω τήν φροντίδα καί διοικείτω αὐτά ὡς τοῦ Θεοῦ ἐφορῶντος, μή ἐξεῖναι δέ αὐτῷ σφετερίζεσθαί τι ἐξ αὐτῶν ἤ συγγενέσιν ἰδίοις τά τοῦ Θεοῦ χαρίζεσθαι. Εἰ δέ πένητες εἶεν, ἐπιχορηγείτω ὡς πένησιν, ἀλλά μή προφάσει τούτων τά τῆς Ἐκκλησίας ἀπεμπολείτω*" (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., ΙΙ, 52). Ὁ κανόνας δηλαδή περιέγραφε συγχρόνως ὄχι μόνο τήν ἐξουσία τοῦ ἐπισκόπου, ἀλλά καί τόν κίνδυνο τῆς καταχρηστικῆς ἀσκήσεώς της στήν ἐκκλησιαστική περιουσία. Ἡ πρόληψη διαπιστωμένων προφανῶς τάσεων ὁδήγησε στήν εἰσαγωγή γιά κάθε ἐπισκοπή τοῦ θεσμοῦ τοῦ *Οἰκονόμου*, ὁ ὁποῖος ἐπιλεγόταν ἀπό τούς καταλλήλους γιά τόν σκοπό αὐτό κληρικούς της. Ὑπῆρχε ὅμως ἀπροθυμία τῶν ἐπισκόπων νά δεχθοῦν στίς ἐπισκοπές τους τόν νέο θεσμό. Τοῦτο ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τό ὕφος καί τό περιεχόμενο τοῦ κανόνα 26 τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου: "*Ἐπειδή ἔν τισιν ἐκκλησίαις, ὡς περιηχήθημεν, δίχα Οἰκονόμων οἱ ἐπίσκοποι τά ἐκκλησιαστικά χειρίζουσι πράγματα, ἔδοξε πᾶσαν ἐκκλησίαν, ἐπίσκοπον ἔχουσαν, καί Οἰκονόμον ἔχειν ἐκ τοῦ ἰδίου κλήρου, οἰκονομοῦντα τά ἐκκλησιαστικά κατά γνώμην τοῦ ἰδίου ἐπισκόπου, ὥστε μή ἀμάρτυρον εἶναι τήν οἰκονομίαν τῆς Ἐκκλησίας καί ἐκ τούτου σφετερίζεσθαι τά αὐτῆς πράγματα καί λοιδορίαν τῇ ἱερωσύνῃ προστρίβεσθαι. Εἰ δέ μή τοῦτο ποιήσοι, ὑποκεῖσθαι αὐτόν τοῖς θείοις κανόσι*" (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγ-

μα., II, 276-277). Τό κανονικό αὐτό καθεστώς κατοχυρώθηκε καί μέ τή *Νεαρά* 120 τοῦ Ἰουστινιανοῦ (527-565), ἡ ὁποία ἐντάχθηκε καί στά *Βασιλικά* τῶν Μακεδόνων. Ἐν τούτοις, πολλοί ἐπίσκοποι ἀπέφευγαν νά διορίσουν Οἰκονόμους στίς ἐπισκοπές τους, ἰδιαίτερα κατά τήν περίοδο τῆς εἰκονομαχίας (727-843), γι'αὐτό καί ὁ κανόνας 11 τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου (787) παρεῖχε πλέον τό δικαίωμα στόν πατριάρχη Κπόλεως νά ὁρίζη αὐτός τόν Οἰκονόμο τῶν μητροπόλεων καί στούς μητροπολίτες νά ὁρίζουν τόν Οἰκονόμο τῶν ἐπισκοπῶν τους: "*Ὑπόχρεοι ὄντες πάντες τούς θείους κανόνας φυλάττειν, καί τόν λέγοντα Οἰκονόμους εἶναι ἐν ἑκάστῃ ἐκκλησίᾳ παντί τρόπῳ ἀπαράτρωπον διατηρεῖν ὀφείλομεν. Καί εἰ μέν ἕκαστος μητροπολίτης ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ αὐτοῦ καθιστᾷ Οἰκονόμον, καλῶς ἄν ἔχοι. Εἰ δέ μή γε, ἐξ αὐθεντίας ἰδίας τῷ Κπόλεως ἐπισκόπῳ ἄδειά ἐστι προχειρίζεσθαι Οἰκονόμον ἐν τῇ αὐτοῦ ἐκκλησίᾳ. Ὡσαύτως καί τοῖς μητροπολίταις, εἰ οἱ ὑπ'αὐτούς ἐπίσκοποι οὐ προαιροῦνται Οἰκονόμους ἐγκαταστῆσαι ἐν ταῖς ἑαυτῶν ἐκκλησίαις. Τό αὐτό φυλάττεσθαι καί ἐπί τῶν μοναστηρίων*" (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., II, 590).

Συνεπῶς, ὁ κανόνας αὐτός, καίτοι σχετικοποιοῦσε τήν αὐθεντία τῶν ἐπισκόπων στή διαχείριση τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων τῆς ἐπισκοπῆς, ἐν τούτοις ἐνίσχυσε τήν αὐθεντία τῶν ἐπισκόπων στή διοίκηση καί στή διαχείριση τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας, λόγω κυρίως τῆς χαλαρώσεως τῶν κανονικῶν σχέσεων τοῦ μοναχισμοῦ πρός τούς ἐπισκόπους, ὅπως θά δοῦμε, τόσο πρίν ἀπό τήν εἰκονομαχία (κανόνες 40-49 τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς συνόδου), ὅσο καί κατά τήν περίοδο τῶν εἰκονομαχικῶν ἐρίδων. Ἡ χρήση τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας ἔπρεπε νά εἶναι σύμφωνη πρός τούς σκοπούς τῆς Ἐκκλησίας καί νά ἐξυπηρετῆ τίς ἀνάγκες της γιά τή θ. λατρεία *(ναοί, κλῆρος)* καί τούς εἰδικότερους τομεῖς τῆς πνευματικῆς της ἀποστολῆς (*ἄσκηση, φιλανθρωπία, παιδεία* κ.λπ.). Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ἀπαγορευόταν ὄχι μόνο ἡ ἀπαλλοτρίωση, ἀλλά καί ἡ ἐκποίηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν καί τῶν μοναστηριακῶν κτημάτων τόσο ἀπό τούς ἱ. κανόνες, ὅσο καί ἀπό τή νομοθεσία τῆς Πολιτείας. Ὁ κανόνας 12 τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου (787) ὅριζε, ὅτι "*εἴ τις ἐπίσκοπος εὑρεθείη ἤ ἡγούμενος ἐκ τῶν αὐτουργίων (= κατά τόν Ζωναρᾶ "πᾶν εὐπρόσοδον") τοῦ ἐπισκοπείου ἤ τοῦ μοναστηρίου ἐκποιούμενος εἰς ἀρχοντικήν χεῖρα, ἤ ἑτέρῳ προσώπῳ ἐκδιδούς, ἄκυρον εἶναι τήν ἔκδοσιν... Εἰ δέ προφασίζοιντο ζημίαν ἐμποιεῖν καί μηδέν πρός ὄνησιν τυγχάνειν τόν ἀγρόν, μηδ'οὕτω τοῖς κατά τόπον ἄρχουσιν ἐκδιδόναι τόν τόπον, ἀλλά κληρικοῖς ἤ γεωργοῖς. Εἰ δέ πανουργίᾳ πονηρᾷ χρήσοιντο καί ἐκ τοῦ κληρικοῦ ἤ τοῦ γεωργοῦ ὠνήσηται ἄρχων τόν ἀγρόν, καί οὕτως ἄκυρον εἶναι τήν πρᾶσιν καί ἀποκαθίστασθαι τῷ ἐπισκοπείῳ ἤ τῷ μοναστη-*

ρίῳ..." (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., ΙΙ, 592-593).

Ἡ αὐστηρότητα τοῦ κανόνα ἀντικατοπτρίζει καί τίς σχετικές νομοθετικές ρυθμίσεις τοῦ Ἰουστινιανοῦ (*Νεαρές* 46, 1, 1. 67. 120, 6, 7 κ.ἄ.), οἱ ὁποῖες ἀνανεώθηκαν στά *Βασιλικά* τῶν Μακεδόνων (ΧΧΧΧVI, 3, 7) καί στά διατάγματα τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων. Ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών στό σχόλιό του ἀναλύει τήν ἐφαρμογή τοῦ κανόνα στίς διάφορες μορφές τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας κατά τόν ΙΒ' αἰώνα: "*Ἐπεί δέ αὐτούργιά εἰσι τά ἐξ αὐτῶν τῶν πραγμάτων καί οἷον οἴκοθεν διδόντα τούς καρπούς, ὡς αἱ ἁλικαί, οἱ ἐλαιῶνες, οἱ ἀμπελῶνες, οἱ λιβαδιαῖοι τόποι, οἱ ὑδρόμυλοι, τά κεραμεῖα, ὡς καί τά λοιπά τοιαῦτα, ἐρωτήσει τις, περί τοιούτων αὐτουργίων διορίζεται ὁ κανών ἤ περί παντός εὐπροσόδου ἀκινήτου, καί μᾶλλον, ὅτι περί τό τέλος μέμνηται ἐπιζημίων ἀγρῶν; Λύσις. Καί περί ἀμφοτέρων θεσπίζει καί φησι, τά μέν εὐπρόσοδα, ὡς τά αὐτούργια, μή ἐκποιεῖσθαι, μηδέ ἐκδίδοσθαι, τόν δέ τῇ ἀληθείᾳ καί μή κατά σκῆψιν ὄντα ἀπρόσοδον ἀγρόν, ἐκδίδοσθαι...* (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., ΙΙ, 594-611). Τά ποικίλα λοιπόν ἔσοδα ἀπό τήν ἐκκλησιαστική περιουσία ἐχρησιμοποιοῦντο γιά τήν εὔρυθμη λειτουργία τῶν ναῶν, τῶν μοναστηρίων καί τῶν φιλανθρωπικῶν ἱδρυμάτων τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως ἐπίσης καί γιά τή συντήρηση τοῦ ἱερατείου ἤ τῶν συνδεδεμένων μέ τή θ. λατρεία καί τά ἱδρύματα κατωτέρων κληρικῶν καί ὑπηρετικοῦ προσωπικοῦ. Ὡστόσο, τά ἔσοδα ἀπό τή νόμιμη καί κανονική ἀξιοποίηση τῆς ἀκίνητης ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας δέν ἐπαρκοῦσαν γιά νά καλύψουν τίς συνεχῶς διογκούμενες δαπάνες ὄχι μόνο ἀπό τήν πολυπρόσωπη συγκρότηση τοῦ ἱερατείου, τῶν κατωτέρων κληρικῶν καί τοῦ ὑπηρετικοῦ προσωπικοῦ κυρίως τῶν ναῶν τῆς Κπόλεως καί τῶν ἄλλων μεγάλων πόλεων, ἀλλά καί ἀπό τήν πενιχρή ἀπόδοση τῆς μικρῆς συνήθως περιουσίας τους. Βεβαίως, ὑπῆρχε, ὅπως εἴδαμε, ἡ *ἐτήσια τακτική* ἤ πολλές φορές καί *ἔκτακτη ἐπιχορήγηση* τῆς Πολιτείας πρός τά Πατριαρχεῖα, τίς μητροπόλεις, τίς ἐπισκοπές, τούς ναούς, τίς μονές καί τά φιλανθρωπικά ἱδρύματα γιά τήν ἀντιμετώπιση περιστασιακῶν οἰκονομικῶν δυσχερειῶν, ἀλλά παραλλήλως ἀξιοποιήθηκαν ἀπό τούς κληρικούς πληρέστερα καί ἄλλοι παραδοσιακοί τρόποι αὐξήσεως τῶν ἐσόδων τῆς ἐπισκοπῆς ἤ τοῦ ἐνοριακοῦ κλήρου.

2) Τά "Κανονικά" τοῦ ἐπισκόπου

Ὁ ἐπίσκοπος, ἐκτός ἀπό τά ποικίλα ἔσοδα ἀπό τήν ἀκίνητη περιουσία τῆς ἐπισκοπῆς του, εἶχε καί τό κανονικό δικαίωμα νά ἀπαιτῇ τίς καθιερωμένες ἐτήσιες εἰσφορές (*"Κανονικά"*) τῶν ἐνοριῶν τῆς ἐπισκοπῆς του, οἱ ὁποῖες κατεβάλλοντο σέ νομίσματα ἤ σέ εἶδος γιά νά καλύψουν τίς ἀνάγκες συντηρήσεως τοῦ ἐπισκόπου καί τῶν ἐνδεῶν κληρικῶν τῆς ἐπι-

σκοπῆς. Οἱ ἐτήσιες αὐτές εἰσφορές δέν εἶχαν βεβαίως χαρακτήρα ἐκκλησιαστικῆς φορολογίας, ἀλλά διευκόλυναν σημαντικά τό ἔργο τοῦ Οἰκονόμου γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν δαπανῶν τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ καί τῶν δυσπραγούντων ναῶν τῆς ἐπισκοπῆς. Ὁ αὐτοκράτορας Ἰσαάκιος Κομνηνός (1057-1059) ἀνανέωσε τόν *"παλαιόν τύπον"* γιά τό ὕψος τῶν εἰσφορῶν αὐτῶν πρός τόν ἐπίσκοπο μέ χρυσόβουλλο Διάταγμα (Jus Graecoromanum, III, 322-323) καί τόν συνέδεσε μέ τό μέγεθος τῶν ἐνοριῶν. Ἀπό χωρία ἤ ἐνορίες 30 οἰκογενειῶν *("καπνῶν")* μποροῦσε νά ζητῆ ἐτησίως ὁ ἐπίσκοπος *"νόμισμα ἕν χρυσοῦ ὅμοιον, ἀργυρᾶ δύο, κριόν ἕνα, κριθῆς μοδίους ἕξ, οἴνου μέτρα ἕξ, ἀλεύρου μόδια ἕξ καί ὀρνίθια λ΄"*, ἀπό χωρία ἤ ἐνορίες 20 οἰκογενειῶν *"τό δίμοιρον τοῦ νομίσματος καί, ἀντί τῶν δύο ἀργυρῶν, ἀργυροῦν α΄, κριθῆς μόδια δ΄, οἴνου μέτρα δ΄, ἀλεύρου μόδια δ΄, καί ὀρνίθια κ΄* καί ἀπό χωρία ἤ ἐνορίες 10 οἰκογενειῶν *"ἀργυρᾶ ε΄, ἀρνίον ἕν, κριθῆς μόδια β΄, οἴνου μέτρα β΄, ἀλεύρου μόδια β΄ καί ὀρνίθια ι΄"* (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., I, 75-76). Οἱ ἀπαιτήσεις κρίθηκαν ἐπαχθεῖς. Ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών στήν ΝΘ΄ Ἀπόκρισίν του πρός τόν πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Μάρκο παρατηρεῖ, ὅτι τό *"Πρόσταγμα"* τοῦ Ἰσαακίου ὅριζε *"πολλά τινα δίδοσθαι τοῖς ἐπισκόποις παρά τῶν ἐν ταῖς ἐνορίαις αὐτῶν προκαθημένων λαϊκῶν. Ἐπεί δέ ἡ τῶν πραγμάτων ἀνωμαλία καί ἔνδεια τήν τούτων ἐκάλυψεν ὑποτύπωσιν, πολλοστημόριον γάρ τις αὐτῶν οὐ δίδωσι πρός ἐπίσκοπον, ἀρκούμεθα τῇ συνηθείᾳ καί προαιρέσει τῶν διδόντων"* (Γ. Ράλλη - Μ.Ποτλῆ, Σύνταγμα., IV, 492).

Συνεπῶς, τό *"Πρόσταγμα"* τοῦ αὐτοκράτορα δέν ἐφαρμόσθηκε μέν αὐστηρῶς ὡς πρός τό ὕψος τῶν ἐτησίων εἰσφορῶν, καίτοι ὁ πατριάρχης Κπόλεως Νικόλαος Γ΄ (1084-1111) ἀξίωσε τήν ἄμεση ἐφαρμογή του μέ συνοδική ἀπόφαση. Πράγματι, οἱ ἀντιδράσεις ὑπῆρξαν ἔντονες, *"οἱ πλείους γάρ τῶν λαϊκῶν οὐ διδόασι καλοθελῶς πρός τούς ἀρχιερεῖς αὐτῶν τά κανονικά, λέγοντες τό εὐαγγελικόν ῥῆμα, δωρεάν ἐλάβετε δωρεάν δότε, ὅπερ ἐστίν ἀμέτοχον. Οὐδέ γάρ ἐστι μισθός τό χάριν ἀποτροφῆς διδόμενον τῷ ἀρχιερεῖ"* (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., I, 76). Βεβαίως, ἡ ἀξίωση τῆς ἐτησίας εἰσφορᾶς παρέμεινε ἀμετάβλητη στή θεωρία, ἀλλά οἱ ἀρχιερεῖς περιορίσθηκαν σέ ὅσα *"τῇ συνηθείᾳ καί προαιρέσει"* προσέφεραν οἱ πιστοί, τά ὁποῖα ὁρισμένες φορές μπορεῖ νά ἦσαν καί περισσότερα ἀπό τά ζητούμενα. Ὁ πατριάρχης Κπόλεως Νικόλαος Α΄ ὁ Μυστικός στίς ἀρχές τοῦ Ι΄ αἰώνα παρατηροῦσε ὅτι ὁρισμένες προσφορές τῶν πιστῶν *("ἀπαρχές")* ἦσαν ὑπερβολικές καί κάλυπταν σχεδόν τό σύνολο τῆς συγκομιδῆς τους: *"Οὐκ οἶδα γάρ εἰ τοσοῦτον πλῆθος ἀπαρχαί τῶν γεωργημάτων ἐστίν, ἀλλά μή τό πλέον μέρος, ἵνα μή λέγω πᾶν τό γεώργιον"* (Ἐπιστ., 168). Βεβαίως, ὑπάρχει σημαντική διαφορά στήν οἰκονομία τοῦ Βυζαντίου μεταξύ τοῦ Ι΄ καί τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα, ἀλλά καί ὁ συντάκτης τῆς

"Πείρας" Εὐστάθιος ὁ Ρωμαῖος συνιστοῦσε ὅτι, ἐκτός ἀπό τά ἀναθήματα, ἀπό *"τά ὑπό φιλοθέων ἀνδρῶν εἰσφερόμενα... μίαν μερίδα λαμβάνειν τήν ἐκκλησίαν καί ταύτην διαλαγχάνειν τούς ἱερεῖς, τάς δέ λοιπάς τρεῖς μερίδας εἰς τούς χωρίτας διαιρεῖσθαι"* (Πεῖρα, 15, 8). Τά προσφερόμενα δηλαδή ἦσαν τόσο πολλά, ὥστε μόνο τό 1/4 ἔφθανε γιά τήν ἐκκλησία καί τούς ἱερεῖς, ἐνῶ τά 3/4 ἔπρεπε νά διανεμηθοῦν στούς πτωχούς κατοίκους τῆς περιοχῆς. Πρόκειται σαφῶς γιά ἐπαρχιακή ἐκκλησία, ἀφοῦ στήν ἐπαρχία οἱ πιστοί τηροῦσαν συνήθως τήν ἀρχαία συνήθεια. Μετά τόν ΙΒ΄ αἰώνα ὅμως ἡ ἀπροθυμία ἀποστολῆς στόν ἐπίσκοπο τοῦ συνόλου τῶν ἐτησίων εἰσφορῶν ἐπεκτάθηκε καί στίς ἐπαρχίες, οἱ ὁποῖες συμμετεῖχαν στήν οἰκονομική κρίση τῆς αὐτοκρατορίας. Ἐν τούτοις, καί πάλιν τά προσφερόμενα ἀρκοῦσαν τουλάχιστον γιά τή συντήρηση τοῦ κλήρου, ὅπως φαίνεται ἀπό τήν ἐπιστροφή τῶν ἀμίσθων *"περισσῶν"* κληρικῶν τῆς Κπόλεως στούς ναούς τῆς ἐπαρχίας τους.

Ἡ *μείωση τῶν ἐσόδων τῶν ἐπισκόπων* ἀπό τίς ἐτήσιες ἐνοριακές εἰσφορές εἶχε ὡς συνέπεια τήν ἀξίωσή τους νά προσφέρουν πλέον *"Κανονικά"* καί οἱ πρεσβύτεροι ὄχι μόνο τῶν ἐνοριακῶν, ἀλλά καί τῶν κτητορικῶν ναῶν, ἤτοι ἕνα χρυσό νόμισμα ἐτησίως ὡς *"κανονικόν"*. Στήν ὑποχρέωση αὐτή ἐντάχθηκαν καί ὅλα τά μοναστήρια τῆς ἐπισκοπῆς, γι'αὐτό καί ἡ διαμάχη τῶν ἐπιχωρίων ἐπισκόπων μέ τόν Οἰκουμενικό πατριάρχη γιά τά πατριαρχικά Σταυροπήγια προσέλαβε μεγάλη ἔνταση κατά τόν ΙΑ΄ αἰώνα. Ἀποφασίσθηκε τελικῶς ὁ μέν κυρίως σταυροπηγιακός ναός τῶν μονῶν νά ἀποστέλλη τό *"κανονικόν"* στόν πατριάρχη, τά δέ παρεκκλήσια κάθε σταυροπηγιακῆς μονῆς στόν ἐπιχώριο ἐπίσκοπο. Ὁ πατριάρχης Ἀλέξιος Α΄ ὁ Στουδίτης (1025-1043) ἐπικύρωσε τή συμβιβαστική αὐτή λύση, ἡ ὁποία ἱκανοποιοῦσε καί τίς δύο πλευρές. Ἄλλωστε, ἡ μείωση τῶν εἰσφορῶν καθιστοῦσε ἀναγκαία τή διεύρυνση τῆς βάσεως τῶν προσφερόντων. Ἐν τούτοις, ἡ ὑποχρέωση νά καταβάλλουν τό *"κανονικόν"* δέν ἐπεκτάθηκε σέ ὅλους τούς κληρικούς, ἀφοῦ ἡ ἀπόφαση *"νόμισμα ἕν χρυσοῦν ἐκ μόνου τοῦ ἱερέως εἰσπράττεσθαι διορίζεται, τῶν διακόνων καί ὑποδιακόνων μηδέν τι παρεχομένων"* (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., V, 60). Ὁ πατριάρχης Γεώργιος Β΄ Ξιφιλίνος (1191-1198) ἀνανέωσε τήν πράξη τοῦ πατριάρχη Ἀλεξίου μέ δύο σχετικές συνοδικές ἀποφάσεις (1192, 1197), στίς ὁποῖες ἐπιβεβαιώθηκε πάλιν ὅτι οἱ πρεσβύτεροι τῶν παρεκκλησίων τῶν πατριαρχικῶν σταυροπηγιακῶν μονῶν ἔπρεπε ὄχι μόνον νά χειροτονοῦνται ἀπό τούς ἐπιχωρίους ἐπισκόπους, ἀλλά *"καί πρός αὐτούς διδόναι τά ἐκ μακρᾶς συνηθείας διδόμενα κανονικά παρ'αὐτῶν"* (ἔκδ. J. Oudot, Patriarchatus Constantinopolitani Acta selecta, 1941, 56).

3) Ἔσοδα ἀπό τήν ἄσκηση τῶν ἱερατικῶν καθηκόντων

Κατά τήν ἐκκλησιαστική παράδοση καί πράξη οἱ κληρικοί δέν κωλύονται νά δεχθοῦν οἰκειοθελῆ *προσφορά τῶν πιστῶν* κατά τήν τέλεση μυστηρίου ἤ ὁποιασδήποτε ἄλλης ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας *(τά τυχηρά)*. Ὁ ἐπίσκοπος λάμβανε συνήθως κατά τή *χειροτονία τῶν κληρικῶν* τῆς ἐπισκοπῆς του ἕναν ὁρισμένο ἀριθμό νομισμάτων ἀπό τόν χειροτονούμενο κληρικό, τά ὁποῖα εἶχαν καθιερωθῆ στήν ἐκκλησιαστική πράξη γενικῶς καί δέν ἦταν δυνατόν νά θεωρηθοῦν *σιμωνία*. Ἐθεωρεῖτο δηλαδή ἐκδήλωση χαρᾶς τοῦ χειροτονουμένου ὄχι μόνο πρός τόν χειροτονοῦντα ἐπίσκοπο, ἀλλά καί πρός τούς συγκληρικούς του στόν ναό, στούς ὁποίους προσέφερε σημαντικότερο ποσό *("ἐμφανίσιμα")*. Ἄλλωστε, καί οἱ ἐπίσκοποι κατέβαλλαν κατά τή χειροτονία τους σημαντικό ποσό ὑπέρ τῆς ἐπισκοπῆς καί τῶν πτωχῶν κληρικῶν, τά λεγόμενα *"ἐνθρονιαστικά"* (Γ. Ράλλη-Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα.,V, 548). Στό προοίμιο τῆς *Νεαρᾶς 56* ὁ Ἰουστινιανός ἀποδοκίμασε τή συμπεριφορά τῶν κληρικῶν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖοι ἀπαιτοῦσαν πιεστικά ἀπό τούς χειροτονουμένους νά καταβάλουν ὑψηλότερο ποσό καί ἀπό τίς *ἐτησίες* ἀκόμη ἀποδοχές ἑνός κληρικοῦ ὑπέρ αὐτῶν, *"μή προσδεχομένων αὐτούς τῶν ἐκεῖσε κληρικῶν, πρίν ὅσον ἄν βουληθεῖεν λάβοιεν χρυσίον"*. Ὁ Ἰουστινιανός δέν κατάργησε βεβαίως τό παλαιό αὐτό ἔθιμο οὔτε γιά τόν χειροτονοῦντα, οὔτε γιά τούς συγκληρικούς, ἀλλά στή *Νεαρά 123* κατέκρινε τίς ὑπερβολικές τους ἀξιώσεις: *"Οὐδέ κληρικόν οἱουδήποτε βαθμοῦ διδόναι τι ἐκείνῳ, ὑφ'οὗ χειροτονεῖται, ἤ ἄλλῳ οἱῳδήποτε προσώπῳ συγχωροῦμεν, μόνας δέ παρέχειν αὐτόν τάς συνηθείας τοῖς τῷ χειροτονοῦντι ὑπηρετουμένοις καί ἐξ ἔθους κομιζομένοις, ἑνός ἐνιαυτοῦ διάρια* (= μισθούς ἑνός ἔτους) *μή ὑπερβαινούσας"* (Νεαρά 123, 16).

Ὁ ἐπίσκοπος μποροῦσε νά λάβη συνολικά ἀπό τίς διαδοχικές χειροτονίες ἑνός κληρικοῦ μόνο ἑπτά χρυσά νομίσματα, *"ἤγουν ἕν μέν ὅτε ποιεῖ αὐτόν λιτόν παπᾶν, ἤτοι ἀναγνώστην, τρία δέ ὅτε χειροτονεῖ αὐτόν διάκονον καί ἕτερα τρία ὅτε πληροῖ αὐτον ἱερέα, ἤτοι πρεσβύτερον"*. Ἡ διάταξη τῆς Νεαρᾶς 123 συμπεριλήφθηκε καί στά Βασιλικά (III, 1, 38) καί ἀνανεώθηκε μέ τό *"Πρόσταγμα"* τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ, στό ὁποῖο ἡ προσφορά πρός τόν ἐπίσκοπο τῶν ἑπτά χρυσῶν νομισμάτων χαρακτηρίζεται παλαιά παράδοση. Ὁ πατριάρχης *Ἀλέξιος Στουδίτης* (1024-1043) μέ συνοδική ἀπόφαση θεωροῦσε τά ἑπτά χρυσά νομίσματα προσφορά τοῦ χειροτονουμένου *"ὑπέρ διατροφῆς"* τοῦ χειροτονοῦντος, αἰτιολογοῦσε δέ τή συνήθεια αὐτή μέ τή χαρακτηριστική φράση, *"ὅτι μηδέ ἀδάπανον, κἄν ἄμισθόν ἐστι τό Εὐαγγέλιον"* (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., V, 60). Ἡ ἰδία σύνοδος ἀπέκρουσε καί τίς ἀντιδράσεις ἐναντίον τοῦ χρυσοβούλλου διατάγματος τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ. Βεβαίως, ἡ ἐφαρμογή τῆς παλαιᾶς συνηθείας δέν ἀπέκλειε τίς συνήθεις μεμονωμένες καταχρήσεις τῶν ἐπι-

σκόπων κατά τή χειροτονία τῶν κληρικῶν, οἱ ὁποῖες προκαλοῦσαν πάντοτε σοβαρότερες ἀντιδράσεις. Ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών στήν *"Ἀπόκρισίν"* του σέ σχετική ἐρώτηση τοῦ πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Μάρκου ἐπικαλέσθηκε τή ρητή ἀπαγόρευση τοῦ κανόνα 23 τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς συνόδου γιά νά συναγάγη τό συμπέρασμα, ὅτι *"εἰ γοῦν διά μετρίας τινός δόσεως καί τῇ προαιρέσει τοῦ χειροτονουμένου ἤ ἄλλως ἁγιαζομένου* (= βάπτισμα, θ. κοινωνία κ.λπ.) *παρηγορηθῆναι* (= νά δεχθοῦν δῶρα) *ζητοῦσιν οἱ χειροτονοῦντες ἤ βαπτίζοντες ἱερεῖς τε καί ἀρχιερεῖς, οὐδέν τι ποιοῦσι κακόν. Νενόμισται γάρ διά συνήθειαν παρηγορεῖσθαι* (= λαμβάνειν δῶρα) *τούς χειροτονοῦντας. Εἰ δέ τοιαύτας μέν συνήθεις εὐλογίας οὐ ζητοῦσιν, ἀλλά δόματα σθεναρά καί τήν ἰσχύν τοῦ χειροτονουμένου στενοχωροῦντα, οὐ μόνον οὐκ εἰσακουσθήσονται, ἀλλά καί καθαιρέσει ὑποβληθήσονται"* (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., IV, 472).

Συνεπῶς, ἡ ἐκ προαιρέσεως τοῦ χειροτονουμένου προσφορά *("εὐλογία")* τοῦ καθορισμένου ἤ καί μεγαλύτερου ποσοῦ πρός τόν χειροτονοῦντα ἦταν μία παραδεκτή συνήθεια, ἡ ὁποία κάλυπτε βεβαίως κατ'ἀναλογίαν καί ὅλα τά ἄλλα μυστήρια. Ἤδη ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας γνώριζε τέτοιες προσφορές τόσο γιά τό βάπτισμα, ὅσο καί γιά τή θεία κοινωνία (*"καί οἱ διά τοῦ θείου βαπτίσματος παῖδας ὀρθοδόξων ἁγιάζοντες ἤ καί τινας αἱρετικούς, ὡσαύτως καί οἱ μεταδιδόντες τισί τῶν θείων ἁγιασμάτων, ἐάν ἀπαιτῶσιν ἐξ αὐτῶν χάριν κόπου τούτων ποσότητάς τινας νομισματικάς, καλῶς ποιοῦσιν ἤ οὔ;"*). Σημαντικά ἔσοδα εἶχε τό ἱερατεῖο καί ἀπό τήν τέλεση τοῦ *μυστηρίου τοῦ γάμου*. Ὁ αὐτοκράτορας Κωνσταντῖνος Θ΄ ὁ Μονομάχος (1042-1055) καθόρισε μέ διάταγμα τά πλαίσια τῆς παλαιᾶς συνήθειας, ἡ ὁποία ἀνανεώθηκε καί ἀπό τόν Ἀλέξιο Α΄ Κομνηνό (1081-1118). Κατ'αὐτήν, *"ὅταν τινές τῶν ὑπό τήν ἐνορίαν τῶν κατά χώραν ἐπισκόπων νόμῳ γάμου νομίμοις γυναιξί συνάπτωνται, ἀναλαμβάνεται ὁ ἐπίσκοπος ἐξ αὐτῶν, ἀπό μέν τοῦ γαμβροῦ νόμισμα ἕν χρυσοῦν, ἀπό δέ τῆς νύμφης πανίου πήχεις ιβ΄, καθώς ἄρα καί ἐκ παλαιοῦ τετύπωται"* (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., V, 280-281). Ὁ αὐτοκράτορας Ἀνδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος (1282-1328) μέ *Νεαρά* (1295) ἀποδοκίμασε ὡς σιμωνία ὁποιαδήποτε λήψη δώρων τόσο γιά τή χειροτονία, ὅσο καί γιά τά ἄλλα μυστήρια ἤ ἐκκλησιαστικές πράξεις (πρβλ. καί Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., V, 547-549), ἀλλά ἡ πράξη του εἶχε *ἐκδικητικό χαρακτήρα* ἐναντίον τῶν κληρικῶν τῆς Κπόλεως γιά τή στάση τους στό θέμα τῆς στέψεως τοῦ γιοῦ του. Ὁ πατριάρχης Ματθαῖος Α΄ (1397-1410) στήν *"Ὑποτύπωσίν"* του ἐπιβεβαιώνει ὅτι ἡ παλαιά συνήθεια νά λαμβάνονται δῶρα ἀπό τόν ἐπίσκοπο καί τούς κληρικούς κατά τήν τέλεση γάμων ἤ τήν ἔκδοση διαζυγίων *("κανίσκια")* παρέμεινε ἀκλόνητη, παρά τήν ἀντίθεση ὁρισμένων ἡσυχαστῶν κυρίως ἀρχιερέων. Βεβαίως, ἡ προσφορά τους δέν χαρακτηριζόταν μέν *ὑποχρεωτική*, ἀλλά ἡ συνήθεια τήν εἶχε

καταστήσει *ἀπαραίτητη*. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ὁ πατριάρχης Ματθαῖος ἐπέμεινε ὅτι οἱ ἀρχιερεῖς καί οἱ λοιποί κληρικοί ὀφείλουν *"μή ἀπαιτεῖν ἐξ αὐτῶν ἑτέρως, εἰ μή ὅπερ ὁ γαμβρός προαιρεθείη. Εἰ δέ καί μηδέν δοῦναι βούλεται, τοῦτον μή ἀπαιτεῖν οὔτε δι'ἑαυτοῦ, οὔτε δι'ἄλλου τινός. Τοῦτο δέ πράττειν καί ἐν τοῖς διαζυγίοις, ὥστε τό διά προαιρέσεως διδόμενον παρά τοῦ διαζευχθέντος τοῦτο λαμβάνειν"* (Acta., ἔκδ. J. Oudot, 150 κἑξ.). Οἱ *κατά προαίρεση προσφορές* τῶν πιστῶν σέ κάθε χρήση τοῦ ἐπιτραχηλίου ἀποτελοῦσαν τή σημαντικότερη ἴσως *"παραμυθίαν"* τῶν κληρικῶν στούς χαλεπούς καιρούς.

4) Προνομιακή ἐκμετάλλευση ἐκκλησιαστικῆς γῆς

Οἱ κληρικοί εἶχαν ἐπίσης τό δικαίωμα νά ἀναλαμβάνουν κατά προτίμηση τήν ἐκμετάλλευση ἀγροτικῶν ἤ ἄλλων ἐκτάσεων τῆς ἐπισκοπῆς εἴτε ὑπό τή μορφή τῆς *μισθώσεως*, εἴτε ὑπό τή μορφή τῆς *ἐμφυτεύσεως* ἤ καί ὑπό τόν ἰδιότυπο χαρακτήρα τοῦ *"κληρικοπαροίκου"*, ἤτοι κληρικοῦ παροίκου στίς ἐκκλησιαστικές ἐκτάσεις μέ ἐξαιρετικά μάλιστα φορολογικά προνόμια. Οἱ *κληρικοπάροικοι* ἀναλάμβαναν τήν ἐκμετάλλευση κτήματος τῆς ἐπισκοπῆς *("κληρικάτου")* ὑπό εὐνοϊκούς ὅρους καί ἀπέδιδαν σέ αὐτήν ἕνα μέρος τῶν ἐσόδων τους. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή ἀναφέρονται οἱ *"κληρικοπάροικοι"* στό χυσόβουλλο τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ (1081-1118) σέ σχέση μέ τήν ειδική φορολογική εἰσφορά τοῦ *"ἀερικοῦ"*: *"Ἀλλά καί περί τοῦ ἀερικοῦ, εἰ μέν γένηται πταῖσμα παρά δύο ἱερωμένων ἤ κληρικοπαροίκων, ἵνα κανονίζωνται καί σωφρονίζωνται παρά τοῦ ἀρχιεπισκόπου αὐτῶν ἤ τοῦ ἐπισκόπου κατά τόν ἱερόν κανόνα ἤ χρήματα ἀπαιτῶνται ἤ καί κολάζωνται..."* (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., V, 281). Κατά τόν ΙΔ΄ αἰώνα ὁ θεσμός τῶν *κληρικοπαροίκων* εἶχε διαδοθῆ εὐρύτατα, ἀλλά συγχρόνως εἶχαν διαπιστωθῆ καί πολλές καταχρήσεις εἴτε μέ τήν αὐθαίρετη διεύρυνση τῶν παραχωρηθέντων ὡς *"κληρικάτων"* ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων, εἴτε μέ τή μή ἀπόδοση στόν ἐπίσκοπο τοῦ συμφωνημένου ποσοστοῦ ἤ καί μέ τήν ἀδιαφορία γιά τά ἱερατικά τους καθήκοντα. Σέ πράξη τοῦ πατριάρχη Κπόλεως Φιλοθέου Κοκκίνου (1354-1355, 1364-1376) ἀναφέρεται ἡ περίπτωση τῆς μητροπόλεως Μηθύμνης (1370), στήν ὁποία *"οἱ κατά καιρούς τόν ἀρχιερατικόν αὐτῆς κατέχοντες θρόνον παρέδωκαν πρός τινας τῶν κληρικῶν ἀπό τῶν τῆς ἐκκλησίας κτημάτων ἐπί τῷ κατέχειν τούτους αὐτά καί ἐκδουλεύειν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, ἀποδιδόντας αὐτῇ καί τό ἀνῆκον τέλος"*.

Τά *"κληρικάτα"* μποροῦσαν νά κληροδοτηθοῦν ἀπό τούς *κληρικοπαροίκους* καί στούς ἀπογόνους τους, ἄν αὐτοί ἐχειροτονοῦντο κληρικοί ἤ προσέφεραν κάποια ἄλλη ὑπηρεσία στήν ἐκκλησία, ἀλλά ὄφειλαν σέ ὁποιαδήποτε περίπτωση νά ἐκπληρώνουν τίς συμβατικές ὑποχρεώσεις τους πρός τόν ἐπίσκοπο. Στή συγκεκριμένη περίπτωση τῆς μητροπόλεως

οἱ μή κληρικοί καί οἱ κληρικοί πάροικοι στά *"κληρικάτα"* ἐπιδείκνυαν πλήρη ἀδιαφορία, *"μηδέ τήν ἀνήκουσαν ὑπηρεσίαν τῇ ἐκκλησίᾳ διδόντες, ἄλλοι δέ οὐδέ τέλος διδόασιν"*. Κατεῖχαν τά ἐκκλησιαστικά κτήματα, *"ἐφ'ὧν ἔχουσιν οὗτοι ταῦτα κατά διαδοχήν"*, ἀλλά δέν ἐκπλήρωναν καί τίς ὑποχρεώσεις τῶν προκατόχων τους (*"καί τήν ἀνήκουσαν ὑπηρεσίαν τῇ ἐκκλησίᾳ διδόντες καί τό σύνηθες τέλος"*). Τοῦτο ἴσχυε γιά ὅλους τούς κληρικούς, στούς ὁποίους δόθηκαν ἐκκλησιαστικά κτήματα *"χάριν κληρικάτων"*, σέ περίπτωση δέ μή σεβασμοῦ τῶν ὅρων ἀνακαλεῖτο ἡ παροχή, ὥστε νά δοθοῦν σέ ἄλλους κληρικούς. Ἐθεωρεῖτο προτιμότερη ἡ ἰσόβια παραχώρηση τῶν *"κληρικάτων"*, ἤτοι χωρίς τό δικαίωμα τῇ διαδοχῆς, *"ὥστε ἀπό τούτων διδόναι τόν μητροπολίτην πρός τούς ἑτέρους κληρικούς τούς ἀναγομένους καί προκόπτοντας"* (F. Miklosich - J. Müller, Acta., I, 515 κἑξ.). Εἶναι εὐνόητο ὅτι οἱ *κληρικοπάροικοι* δέν λάμβαναν ὅλες τίς ἐτήσιες παροχές τῶν ἄλλων κληρικῶν, ἀλλά, ὅταν προσέφεραν τήν ὑπηρεσία τους στήν ἐκκλησία ἤ στούς πιστούς, λάμβαναν ὅ,τι καί οἱ ἄλλοι κληρικοί. Συνεπῶς, ἡ ὀρθή λειτουργία τοῦ θεσμοῦ τῶν *"κληρικάτων"* ἦταν ὄχι μόνο μία προνομιακή ὑποστήριξη τῶν κληρικῶν, ἀλλά καί μία ἐπωφελής γιά τά οἰκονομικά τῆς ἐπισκοπῆς συνήθεια, γι'αὐτό καί ἀπεκλείοντο οἱ ἀσκοῦντες διοικητικά καθήκοντα ὑψηλόμισθοι ἀξιωματοῦχοι κληρικοί τῆς ἐπισκοπῆς. Βεβαίως, ὑπῆρχαν καί ἄλλες παροχές ἀπό τήν ἐπισκοπή ἤ τήν ἐνορία πρός τούς κληρικούς (*κατοικία, ὑπηρεσίες κ.ἄ.*), ἀλλά δέν ἐπαρκοῦσαν γιά τήν κάλυψη τῶν ἀναγκῶν μιᾶς παραδεκτῆς διαβιώσεώς τους, ἄν συγχρόνως δέν προσέφερε καί ἡ Πολιτεία τίς καθιερωμένες ἐτήσιες, *τακτικές ἤ ἔκτακτες*, ἐπιχορηγήσεις πρός τίς μητροπόλεις, τίς ἀρχιεπισκοπές καί τίς ἐπισκοπές. Εἰδικότερα οἱ κληρικοί τῆς Κπόλεως καί τῶν ἄλλων μεγάλων πόλεων τῆς αὐτοκρατορίας ἦταν ἀδύνατον νά ἐπιβιώσουν, ὅπως εἴδαμε, χωρίς τήν ἐπιχορήγησή τους ἀπό τήν Πολιτεία. Εἶναι εὐνόητο ὅτι οἱ κληρικοί τῶν *κτητορικῶν ναῶν* καί τῶν *φιλανθρωπικῶν ἱδρυμάτων* δέν ἀντιμετώπιζαν ἰδιαίτερα προβλήματα, γιατί οἱ κτήτορες τῶν ναῶν καί τῶν ἱδρυμάτων εἶχαν προβλέψει γιά τίς ἀποδοχές τους καί γιά τήν ἐκκλησιαστική τους διακονία.

5. Μοναχισμός

α΄. Ἀντιπαράθεση κοινοβιακοῦ καί ἰδιορρύθμου συστήματος

Ὁ ὀρθόδοξος Μοναχισμός ὑπῆρξε ἀναμφιβόλως ἡ κορυφαία ἔκφραση τῆς ἀσκητικῆς ἑρμηνείας τῆς σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου πρός τόν κόσμο, ἡ ὁποία μορφοποιήθηκε ἀπό τήν πατερική παράδοση καί προσδιόρισε τούς σκοπούς τῆς ἀσκήσεως, ὅπως εἴδαμε (Ἐκκλ. Ἱστορία, Α΄, 935 κἑξ.), ἤδη κατά τόν Δ΄ αἰώνα. Ἡ παράλληλη ἀνάπτυξη τῶν προσωπικῶν χαρισμάτων τῶν μοναχῶν μέ τόν συντεταγμένο μοναχικό βίο τοῦ

κοινοβιακοῦ συστήματος ὑπῆρξε μία συνεχής διαλεκτική στίς ποικίλες ἐκφράσεις τῆς ἀσκητικῆς πνευματικότητας, τροφοδότησε δέ πάντοτε τίς ἐκπεφρασμένες τάσεις τῆς Ἐκκλησίας νά τίς ὑπαγάγη κανονικῶς ὑπό τήν πνευματική ἐποπτεία τοῦ οἰκείου ἐπισκόπου. Ἡ ἐνδιάθετη ροπή τοῦ μοναχισμοῦ πρός μείζονα αὐτονομία ἀπό τήν τοπική ἐκκλ. ἱεραρχία καί ἡ τάση τῆς ἐκκλ. ἱεραρχίας νά τόν ἐντάξη στήν ὀργανική λειτουργία τοῦ τοπικοῦ ἐκκλ. σώματος ἐναρμονίσθηκαν μέν μέ καθαρῶς ἐκκλησιολογικά κριτήρια στή σχετική κανονική παράδοση, ἀλλά δέν ἐξουδετερώθηκαν πλήρως στόν ἱστορικό βίο τῆς Ἐκκλησίας. Στά πλαίσια αὐτά κατανοοῦνται οἱ κανόνες 40-49 τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς συνόδου (691-692), οἱ ὁποῖοι κωδικοποιοῦν τήν ἤδη διαπιστωμένη προβληματική τόσο ὡς πρός τήν εἴσοδο στόν μοναχικό βίο, ὅσο καί ὡς πρός τήν αὐστηρότητα τῆς προσηλώσεως στούς σκοπούς τῆς ἀσκήσεως. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό, ὁ κανόνας 40 ὁρίζει ὅτι, "*ἐπειδή τῷ θεῷ κολλᾶσθαι διά τῆς ἐκ τῶν τοῦ βίου θορύβων ἀναχωρήσεως λίαν ἐστί σωτήριον, χρή μή ἀνεξετάστως ἡμᾶς παρά τόν καιρόν τούς τόν μονήρη βίον αἱρουμένους προσίεσθαι, ἀλλά τόν παραδοθέντα ἡμῖν παρά τῶν πατέρων καί ἐν αὐτοῖς φυλάττειν ὅρον, ὥστε τήν ὁμολογίαν τοῦ κατά Θεόν βίου τότε προσίεσθαι δεῖ, ὡς ἤδη βεβαίαν καί ἀπό γνώσεως καί κρίσεως γινομένην, μετά τήν τοῦ λόγου συμπλήρωσιν*" (Γ. Ράλλη-Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., ΙΙ, 397-398). Ἡ ἀπαγόρευση τοῦ κανόνα νά εἰσέρχονται στά μοναστήρια ὡς δόκιμοι ἀσκητές πρίν ἀπό τή συμπλήρωση τοῦ δεκάτου ἔτους τῆς ἡλικίας ὑποδηλώνει τίς ὑφιστάμενες αὐθαιρεσίες στή στελέχωση τῶν μονῶν, μάλιστα δέ καί χωρίς τήν τήρηση τῶν καθιερωμένων σταδίων δοκιμασίας. Ὁ κανόνας 41 (Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα., Ι, 401-402) ἐπιβάλλει τήν αὐστηρή ἐφαρμογή τῆς τριετοῦς δοκιμασίας σέ μοναστήρι ἀκόμη καί τῶν *κελλιωτῶν*, ὑπό τόν ἔλεγχο μάλιστα τοῦ ἡγουμένου καί τοῦ ἐπιχωρίου ἐπισκόπου (*"ὑπό τοῦ κατά τόπον δοκιμάζεσθαι προέδρου"*), ὁ ὁποῖος ἔχει τήν εὐθύνη νά ἐλέγχη καί τή μή ἄσκοπη ἔξοδο τῶν μοναχῶν ἀπό τή μονή.

Ἡ ἀνεξέλεγκτη περιφορά τῶν ἐρημιτῶν, "*οἵτινες μελανειμονοῦντες καί τάς κεφαλάς κομῶντες περιάγουσι τάς πόλεις, μεταξύ ἀνδρῶν λαϊκῶν καί γυναικῶν ἀναστρεφόμενοι καί τό οἰκεῖον ἐπάγγελμα καθυβρίζοντες*", προκάλεσε τή συνοδική καταδίκη τους. "*Εἰ μέν αἱροῦνται, τάς κόμας ἀποκειράμενοι, τό τῶν λοιπῶν μοναχῶν ἀναδέξασθαι σχῆμα, τούτοις ἐν μοναστηρίῳ ἐγκαθίστασθαι καί τοῖς ἀδελφοῖς ἐγκαταλέγεσθαι. Εἰ δέ μή τοῦτο προέλοιντο, παντάπασιν αὐτούς τῶν πόλεων ἀπελαύνεσθαι καί τάς ἐρήμους οἰκεῖν*" (Γ. Ράλλη-Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., ΙΙ, 406). Ἡ κρίση τοῦ μοναχικοῦ βίου ὀφειλόταν ἀναμφιβόλως στήν ἀνεξέλεγκτη συρροή μοναχῶν στούς χώρους τῆς ἀσκήσεως καί στή χαλάρωση τῆς κανονικῶς κατοχυρωμένης ἐποπτείας τῶν κατά τόπους ἐπισκόπων. Οἱ κανόνες τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς συνόδου ἀποσκοποῦσαν στήν ἀποκατάσταση ὄχι

μόνο τῆς ἐσωτερικῆς πειθαρχίας τοῦ μοναχικοῦ βίου, ἀλλά καί στήν ὑποχρέωση τῶν ὀργανωμένων μονῶν νά σέβονται τούς καθιερωμένους κανόνες τοῦ κοινοβιακοῦ συστήματος ἀσκήσεως. Ἡ συνεχής ἐπίκληση τῆς κανονικῆς αὐθεντίας τοῦ ἐπισκόπου γιά τόν ἔλεγχο τῶν μονῶν καί τῶν ἀσκητῶν τῆς ἐπισκοπικῆς του περιφέρειας ὑποδηλώνει τή δυσχέρεια τοῦ μοναχισμοῦ νά παραμείνη στά παραδοσιακά πλαίσια τῆς κοινοβιακῆς τάξεως. Ἄλλωστε, πολλοί *κελλιῶτες* καί *ἐρημίτες* ἀσκητές ἀπέφευγαν νά ἐνταχθοῦν σέ συγκεκριμένη μονή καί περιεφέροντο ἀσύδοτοι στίς πόλεις, γι'αὐτό καί ἡ Πενθέκτη Οἰκουμενική σύνοδος ἀναθέτει πλέον τήν εὐθύνη τῆς ἀσκήσεως τῶν κελλιωτῶν ἀσκητῶν στίς ὀργανωμένες κοινοβιακές μονές τῆς περιοχῆς, ἐνῶ ἀπαγορεύει τήν ἀνεξέλεγκτη περιφορά τῶν ἐρημιτῶν στίς πόλεις τῆς αὐτοκρατορίας.

Κατά τήν περίοδο τῶν εἰκονομαχικῶν ἐρίδων (727-843) ἡ σταδιακή ἔνταση τῶν περιοριστικῶν μέτρων καί τῶν διώξεων ἐναντίον τῶν μοναχῶν συνδέθηκε μέ τούς ἀγῶνες γιά τήν τιμή τῶν ἱ. εἰκόνων καί συνετέλεσε ὄχι μόνο στόν περιορισμό τῶν καταχρήσεων τῶν μοναχῶν, ἀλλά καί στήν ἐσωτερική ἀνανέωση τοῦ μοναχικοῦ βίου. Οἱ μοναχοί διώχθηκαν ἀπό τά μοναστήρια, ἐνῶ σέ ὁρισμένες περιπτώσεις ὑποχρεώθηκαν νά ἀποσχηματισθοῦν ἤ καί νά τελέσουν γάμους (Βίος Στεφάνου τοῦ Νέου. PG 100, 1132 κἑξ. Νικηφόρου, Ἀντιρρητικοί, 3, 64. PG 100, 498. F. Dölger, Regesten., 337). Οἱ ἀγῶνες ὅμως τῶν μοναχῶν ἐναντίον τῆς εἰκονομαχίας καί οἱ ἐναντίον τους σκληροί διωγμοί δέν ἐξάλειψαν καί τίς καταχρήσεις πολλῶν μοναχῶν. Τοῦτο ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τούς κανόνες 11, 12, 13, 14, 18, 20, 21, καί 22 τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς συνόδου (787), οἱ ὁποῖοι ἀντιμετωπίζουν τά σοβαρά προβλήματα ἀπό τήν ἀπροθυμία τῶν μοναχῶν νά τηροῦν τίς αὐστηρές ἀρχές τοῦ κοινοβιακοῦ συστήματος, ἤτοι νά μή πωλοῦν τά μοναστήρια ἤ τά ἱερά πράγματα, νά μήν ἐγκαταλείπουν τή μονή τῆς μετανοίας τους, νά μήν περιφέρονται στίς πόλεις, νά μήν ἐγκαταβιώνουν μέ μονάστριες σέ *"διπλᾶ"* (=μικτά) μοναστήρια, νά μή δέχονται ἤ προσφέρουν χρήματα γιά τή μοναστική κουρά, νά μήν ἱδρύουν χωρίς τήν ἀναγκαία ὑποδομή νέα μοναστήρια, *"ὡς ἐφιέμενοι τοῦ ἄρχειν καί τό ὑπακούειν ἀπαναινόμενοι"* κ.λπ. Τά ἴδια ζητήματα ἀντιμετώπισε καί ἡ *Πρωτοδευτέρα* σύνοδος τῆς Κπόλεως (861) μετά τό πέρας τῆς εἰκονομαχίας μέ τούς κανόνες 1, 2, 3, 4, 5 καί 6, οἱ ὁποῖοι ἀπαγορεύουν τήν ἵδρυση νέων μονῶν *"ἄνευ τῆς τοῦ ἐπισκόπου γνώμης καί βουλῆς"* ἤ τόν ὁρισμό τοῦ ἡγουμένου *"παρά γνώμην τοῦ ἐπισκόπου"* (καν. 1), τήν κουράν μοναχοῦ *"ἄνευ παρουσίας τοῦ ὀφείλοντος αὐτόν εἰς ὑποταγήν ἀναδέχεσθαι"* ἡγουμένου (καν. 2), τήν ἄνευ ἀδείας τοῦ ἡγουμένου ἀπομάκρυνση τῶν μοναχῶν ἀπό τή μονή (καν. 3 καί 4), τήν ἄνευ τῆς καθιερωμένης δοκιμασίας κουρά τῶν μοναχῶν (καν. 5), τήν ἀπόκτηση περιουσίας ἀπό τούς μοναχούς, οἱ ὁποῖοι *"οὐδέν ἴδιον ὀφείλουσιν ἔχειν, πάντα δέ τά αὐτῶν*

προσκυροῦσθαι τῷ μοναστηρίῳ" κ.λπ. Εἶναι πολύ χαρακτηριστική ἡ αἰτιολόγηση τῆς θεσπίσεως τοῦ κανόνα 2 τῆς συνόδου: *"Ἐπειδή τινες τόν μονήρη βίον ὑποδύεσθαι σχηματίζονται οὐχ ἵνα Θεῷ καθαρῶς δουλεύσωσιν, ἀλλ' ἵνα τῇ σεμνότητι τοῦ σχήματος δόξαν εὐλαβείας προσλάβωσι καί τῶν οἰκείων ἐντεῦθεν ἡδονῶν ἄφθονον εὑρήσωσι τήν ἀπόλαυσιν. Τῶν τριχῶν γάρ μόνων τήν ἀποβολήν ποιούμενοι, ἐν τοῖς οἰκείοις οἴκοις παρεδρεύουσι, μηδεμίαν τῶν μοναχῶν ἀποπληροῦντες ἀκολουθίαν ἤ κατάστασιν"* (Γ. Ράλλη-Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., ΙΙ, 654).

Βεβαίως, οἱ αὐθαιρεσίες ὁρισμένων μοναχῶν κατά τήν περίοδο τῆς εἰκονομαχίας ὡς πρός τήν τήρηση τῶν ἀρχῶν τῆς μοναστικῆς παραδόσεως ἀντιμετωπίζοντο μέ κατανόηση στά πλαίσια τοῦ ἀγώνα τους γιά τήν ὀρθοδοξία τῆς πίστεως, ἀλλά οἱ θυσίες ἐκεῖνες δέν νομιμοποιοῦσαν τήν περιφρόνηση τῆς κανονικῆς τάξεως καί μετά τόν θρίαμβο τῆς Ὀρθοδοξίας. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ἀποδοκιμάζεται ἀπό τόν κανόνα 4 τῆς συνόδου ἡ αὐθαίρετη ἐγκατάλειψη ἀπό τούς μοναχούς τῆς μονῆς τῆς μετανοίας τους, ἡ ὁποία ἦταν ἀνεκτή ἤ καί εὔλογη κατά τήν περίοδο τῆς εἰκονομαχίας: *"Πολυτρόπως ὁ πονηρός τοῦ μοναχικοῦ σχήματος τό σεβάσμιον ἐπονείδιστον θεῖναι κατηγωνίσατο καί πολλήν εὗρεν εἰς τοῦτο συνδρομήν τῆς προκατασχούσης αἱρέσεως τόν καιρόν* (=εἰκονομαχία). *Τάς γάρ ἰδίας μονάς τῇ ἀνάγκῃ τῆς αἱρέσεως οἱ μονάζοντες καταλιμπάνοντες, οἱ μέν εἰς ἑτέρας, οἱ δέ εἰς κοσμικῶν ἀνδρῶν μετέπιπτον καταγώγια. Ἀλλά γάρ ὅπερ αὐτούς, δι'εὐσέβειαν τότε πραττόμενον, μακαριστούς ἀπέφαινεν, εἰς ἔθος ἄλογον μεταπεσόν καταγελάστους παρίστησι. Πανταχοῦ γάρ νῦν τῆς εὐσεβείας ἐξηπλωμένης καί σκανδάλων τῆς Ἐκκλησίας ἀπηλλαγμένης, καθάπερ τι ρεῦμα δυσκάθεκτον, ὧδε κακεῖσε μεταγγιζόμενοί τε καί μεταρρέοντες, πολλῆς μέν πληροῦσι τῆς ἀκοσμίας τά μοναστήρια, πολλήν δέ τήν ἀταξίαν ἑαυτοῖς συνεισκωμάζουσι καί τῆς ὑποταγῆς τό σεμνόν διασπῶσί τε καί καταλυμαίνονται"* (Γ. Ράλλη-Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., ΙΙ, 658-659). Ἡ χαλάρωση τοῦ μοναχικοῦ βίου, ὁ ὁποῖος ἐξωραΐσθηκε κατά τήν περίοδο τῆς εἰκονομαχίας (727-843) ἀπό τούς ἀγῶνες τῶν μοναχῶν ὑπέρ τῆς πίστεως, δέν θεραπεύθηκε μετά τόν θρίαμβο τῆς Ὀρθοδοξίας (843), ἀφοῦ οἱ παλαιότερες ἀναγκαῖες παρεκκλίσεις ἀπό τούς κανόνες τοῦ μοναχικοῦ βίου συνεχίσθηκαν πλέον *"καθάπερ τι ρεῦμα δυσκάθεκτον"* καί *"ἔθος ἄλογον"*.

Εἶναι ἐπίσης χαρακτηριστικό ὅτι ἤδη κατά τίς ἀρχές τοῦ Θ' αἰώνα εἶχε ἐμφανισθῆ ἡ τάση τῆς διακρίσεως τῶν μοναχῶν σέ *"Μικροσχήμους"* καί *"Μεγαλοσχήμους"*, τήν ὁποία ἀποδοκίμασε ὁ Θεόδωρος Στουδίτης στήν ἐπιστολή του πρός τόν ἀσκητή Νικόλαο: *"Οὐ δοίης ὅπερ λέγουσι μικρόν σχῆμα, εἶτα μετά χρόνους ἕτερον ὡς μέγα* (=σχῆμα). *Ἕν γάρ τό σχῆμα, ὥσπερ καί τό βάπτισμα, καθώς οἱ ἅγιοι πατέρες ἐχρήσαντο"* (PG

99, 941, 1820). Ἡ διάκριση ὅμως τοῦ σχήματος προσδιόριζε καί τήν αὐστηρότητα τοῦ μοναχικοῦ βίου, ἀφοῦ οἱ *"μικρόσχημοι"* ἀκολουθοῦσαν ἐλαφρότερο καθεστώς ἀσκήσεως. Ἡ διάκριση αὐτή τελικῶς καθιερώθηκε, παρά τίς προσπάθειες γιά τήν περιφρούρηση τῆς ἑνότητας τοῦ *"σχήματος"* καί τῆς ἀσκήσεως τῶν μοναχῶν, δηλωνόταν δέ ὄχι μόνο μέ τήν *εἰδική ἀκολουθία* γιά τήν ἀπόδοση τοῦ *"μικροῦ"* καί τοῦ *"μεγάλου"* σχήματος, ἀλλά καί μέ τή διαφοροποίηση της περιβολῆς. Στό εὐχολόγιο συμπεριλήφθηκαν καί οἱ δύο ἀκολουθίες: α) *"Ἀκολουθία τοῦ μικροῦ σχήματος, ἤτοι τοῦ μανδύου"*, καί β) "Ἀκολουθία τοῦ μεγάλου καί ἀγγελικοῦ σχήματος". Ἡ διάκριση τῆς περιβολῆς ἐπίσης δηλωνόταν ὄχι μόνο ἐσωτερικῶς, ἀλλά καί ἐξωτερικῶς, ἀφοῦ οἱ μέν μικρόσχημοι ἔφεραν *"μανδύαν"*, οἱ δέ μεγαλόσχημοι *"κουκούλλιον"* (*"περιβάλλει αὐτόν κουκούλλιον, εἰ μεγαλόσχημός ἐστιν"*). Ἐσωτερικῶς οἱ μεγαλόσχημοι ἔφεραν στό στῆθος ὕφασμα μέ σταυρό, τό ὁποῖο κρεμόταν ἀπό τόν τράχηλο τοῦ μοναχοῦ, ὅπως τό πετραχήλι. Βεβαίως, οἱ μεγαλόσχημοι εἰσήγαγαν καί ἄλλες ἐξωτερικές διακρίσεις γιά νά γίνη ἐμφανέστερη ἡ διάκρισή τους ἀπό τούς μικροσχήμους (μακρά γένεια κ.ἄ.), ἡ δέ παραδοχή τῆς διακρίσεως ἑρμηνεύθηκε ὡς μία σταδιακή τελείωση στήν ἀγγελική πολιτεία τῶν μοναχῶν. Ἄλλωστε, ἡ ροπή αὐτή ἦταν αὐτονόητη, ἀφοῦ οἱ μεγαλόσχημοι ἀφ'ἑνός μέν ἀπολάμβαναν ἰδιαίτερες τιμές στήν παροῦσα ζωή καί στήν κηδεία τους, ἀφ'ἑτέρου δέ ἤλπιζαν σέ μεγαλύτερες ἀμοιβές στή μέλλουσα ζωή. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ἀναπτύχθηκε ἡ τάση πολλῶν μοναχῶν νά ἀκολουθοῦν μέν διά βίου ὡς μικρόσχημοι ἠπιότερο καθεστώς ἀσκήσεως, ἀλλά πρίν ἀπό τόν θάνατό τους λάμβαναν τό μεγάλο σχῆμα. Ἡ τάση ὅμως αὐτή κατακρινόταν, ἄν δέν συνοδευόταν καί ἀπό ἀντίστοιχη συμμόρφωση τῆς ἀσκήσεως. Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς στήν ἐπιστολή του *"πρός τόν ἐρωτήσαντα περί τῆς ἀναλήψεως τοῦ μεγάλου καί ἀγγελικοῦ σχήματος"* μοναχό τόνισε, ὅτι *"δεῖ οὖν συνετόν ὄντα, κεχαριτωμένε, μή σχημάτων ἁπλῶς ὑπαλλαγήν, ἀλλά πολιτείας βελτίωσιν τήν λυσιτελοῦσαν εἰδέναι. Τίς οὖν πολιτεία; τίς δέ ταύτης ἐπαγγελία; τίνα οὖν βίου τελειωτέρου τά σύμβολα ἐν τοῖς τάφοις κειμένοις ἤ τοῖς ἀπολείπουσιν ἤδη τόν βίον καί πρός ἐκφοράν οὖσιν ἑτοιμοτάτοις;"*.

Ἡ χαλάρωση τοῦ μοναχικοῦ βίου προσέλαβε ἐπίσης ἀπό τόν Θ´ αἰώνα θεσμικότερο χαρακτήρα μέ τή σταδιακή εἰσαγωγή τοῦ *"ἰδιορρύθμου"* συστήματος ἀσκήσεως παράλληλα πρός τό *"κοινοβιακό"* σύστημα. Ἡ εὐνόητη τάση τῆς Ἐκκλησίας νά ἐπιβάλη τό κοινοβιακό σύστημα γιά νά περιορίση τίς αὐθαιρεσίες καί τίς καταχρήσεις ὁρισμένων ἀπειθάρχων μοναχῶν ὑποστηρίχθηκε καί ἀπό τή βυζαντινή Πολιτεία. Ὁ Ἰουστινιανός Α´ (527-565) κατοχύρωσε μέ πολλές *Νεαρές* (5, 3, 5. 123, 36-38. 133, 1 κ.λπ.), ἀλλά δέν ἦταν δυνατόν νά ἀποκλείση τήν ἄσκηση ὁρισμένων μοναχῶν σέ ἰδιαίτερα κελλία κατά τά πρότυπα τοῦ ἀναχωρητικοῦ βίου.

Οἱ καταχρήσεις τῶν μοναχῶν συνεχίσθηκαν καί ἀντιμετωπίσθηκαν, ὅπως εἴδαμε, μέ πολλούς κανόνες τῆς Πενθέκτης (691-692) καί τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου (787). Τό *"ἰδιόρρυθμο"* σύστημα ἀσκήσεως ὑπῆρξε ἀναμφιβόλως συνέπεια τῆς χαλαρώσεως τοῦ μοναχικοῦ βίου καί ὄχι, ὅπως ὑποστήριζαν οἱ "ἰδιόρρυθμοι" μοναχοί, τῆς τάσεως ἐπιστροφῆς στό παλαιότερο αὐστηρό ἀσκητικό καθεστώς τῶν *Λαυρῶν*, καίτοι στά πλαίσια τοῦ ἰδιορρύθμου συστήματος ἀναδείχθηκαν ἐπίσης μεγάλες ἀσκητικές μορφές. Οἱ μεγάλες αὐτές μορφές ἔδιναν ἐπιχειρήματα καί στούς ἀσθενέστερους ἤ ἀπροθυμότερους μοναχούς. Ἄλλωστε, τό *σύστημα τῶν λαυρῶν* ἀναζητοῦσε αὐστηρότερο καθεστώς ἀσκήσεως ἀπό τό κοινοβιακό σύστημα, ἐνῶ οἱ ὑπέρμαχοι τοῦ ἰδιορρύθμου συστήματος προέτειναν συνήθως ἠπιότερο καθεστώς ἀσκήσεως ἔναντι τῶν αὐστηρῶν κανόνων τοῦ κοινοβιακοῦ συστήματος. *Οἱ μοναχοί μιᾶς ἰδιορρύθμου μονῆς ἔχουν κοινή ἐγκαταβίωση καί φέρουν τήν ἴδια περιβολή, ἀλλά διαμένουν, κοιμοῦνται καί τρέφονται στά ἰδιαίτερα κελλία τους, ἐνῶ συμμετέχουν στίς κοινές ἀκολουθίες καί παρακάθηνται κάθε Κυριακή σέ κοινή τράπεζα.* Ὑπάγονται βεβαίως στήν πνευματική ἐποπτεία τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς, τηροῦν ὅλες τίς μοναστικές ὑποσχέσεις, ἐκτός ἀπό τήν ὑπόσχεση τῆς ἀκτησίας, ἀναλαμβάνουν διακονήματα στή μονή, λαμβάνουν χρηματικό ἐπίδομα γιά τήν ἄσκηση διακονήματος ἤ καί συμβάλλουν κατά περίπτωση γιά τήν κάλυψη τῶν κοινῶν δαπανῶν τῆς μονῆς κ.λπ.

Ἡ ἀναγνώριση τοῦ δικαιώματος τῶν μοναχῶν μιᾶς ἰδιορρύθμου μονῆς νά ἔχουν ἰδιαίτερη περιουσία κατοχυρώθηκε καί μέ Νεαρά τοῦ Λέοντα ΣΤ΄ (Νεαρά 5 μεταξύ τῶν ἐτῶν 886-893. Ζ. v. Lingenthal, Jus graecoromanum, III, 73 κἑξ.). Ὑπό τήν προοπτική τῆς Νεαρᾶς αὐτῆς ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών ἑρμήνευσε τόν κανόνα 6 τῆς *Πρωτοδευτέρας* συνόδου (861), ὁ ὁποῖος ὁρίζει ὅτι *"οἱ μοναχοί οὐδέν ἴδιον ὀφείλουσιν ἔχειν, πάντα δέ τά αὐτῶν προσκυροῦσθαι τῷ μοναστηρίῳ... Μετά γάρ τοι τό μονάσαι, τῶν προσόντων αὐτοῖς ἁπάντων, τό μοναστήριον ἔχει τήν κυριότητα... Εἰ δέ τίς φωραθείη κτῆσίν τινα, ἥτις οὐκ ἀπεκληρώθη τῷ μοναστηρίῳ, ἰδιοποιούμενος καί φιλοκτησίας πάθει δουλούμενος, ταύτην μέν παρά τοῦ ἡγουμένου ἤ τοῦ ἐπισκόπου ἀναλαμβάνεσθαι καί, πολλῶν παρουσίᾳ πιπρασκομένην, πτωχοῖς καί ἀπόροις διανέμεσθαι..."* (Γ. Ράλλη-Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., II, 667-668). Ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών ἔθεσε ὅμως τό ἐρώτημα γιά τήν μετά τήν κουρά ἀποκτώμενη ἀπό τούς μοναχούς περιουσία καί παρατηρεῖ: *"Ἀνάγνωθι τήν Ε΄ Νεαράν τοῦ ἀοιδίμου βασιλέως κυροῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, διαλαμβάνουσαν ἐν ἐπιτόμῳ καί τά ῥηθέντα ἄνωθεν, ἐν τῷ τέλει δέ καί περί τοῦ μή καθόλου ἀπείργεσθαι τούς μοναχούς ἐκ τοῦ δικαίου τῆς διαθήκης, εὐπορήσαντας ἴσως, μετά τό μονάσαι πραγμάτων. Ἀλλ' εἰ μέν ὤφθησάν τι προκαταβαλόντες τῷ μοναστηρίῳ κατά τόν καιρόν, ὅτε τούτῳ προσήρχοντο, εἶναι αὐτούς περί*

τῶν ὕστερον ἐπικτηθέντων κυρίους, ὥστε διοικεῖν αὐτά καθώς αἱροῦνται..." (Γ. Ράλλη-Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., ΙΙ, 671-672). Τό δικαίωμα ἀποκτήσεως καί διαχειρίσεως ἀπό τούς μοναχούς ἰδιαίτερης περιουσίας τούς προσέφερε πλέον *ὄχι μόνο τά μέσα, ἀλλά καί τά κίνητρα* τῶν ἤδη διαπιστωμένων καταχρήσεων, ἐνῶ ἔπληττε βαρύτατα τό κοινοβιακό σύστημα ἀσκήσεως. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό οἱ περισσότεροι μοναχοί τῶν ἰδιορρύθμων μονῶν παρέμεναν κατά κανόνα μικρόσχημοι, ἐνῶ οἱ μοναχοί τῶν κοινοβιακῶν μονῶν ἦσαν συνήθως μεγαλόσχημοι. Ἄλλωστε, ὑπῆρχε καί ἀμοιβαία ὑποστήριξη μεταξύ τῶν μικροσχήμων καί τῶν ἰδιορρύθμων μοναχῶν γιά τήν ἀντίκρουση τῆς ἐναντίον τους πολεμικῆς τῶν μεγαλοσχήμων μοναχῶν τῶν Κοινοβίων. Ἡ ἐξέλιξη αὐτή τοῦ μοναχισμοῦ διευκόλυνε τή σταδιακή ἐπικράτηση τοῦ ἰδιορρύθμου συστήματος, τό ὁποῖο διεισέδυσε καί στό Ἅγιον Ὄρος ἤδη ἀπό τόν ΙΓ΄ αἰώνα μέ τίς εὐνόητες συνέπειες γιά τήν αὐστηρότητα τῆς ἀσκήσεως.

β΄. Ἡ ἄσκηση τῶν Στυλιτῶν

Παλαιές μορφές ἐκκεντρικῶν πρακτικῶν ἀσκήσεως διατηρήθηκαν καί κατά τούς μέσους χρόνους. Κατά τόν Θ΄ αἰώνα ὑπῆρχαν Στυλίτες ἀσκητές στήν περιοχή τῆς Δαμασκοῦ, ἦσαν δέ πολύ γνωστοί στόν Θεόδωρο Στουδίτη (PG 99, 957) καί προσείλκυαν τόν θαυμασμό τῶν νέων μοναχῶν. Τό 939 παραχωρήθηκε ἡ ἄδεια στόν ὅσιο Λουκᾶ νά ἀσκητεύση ἐπάνω σέ στύλο τοῦ προαστίου τοῦ Εὐτροπίου τῆς Κπόλεως μέχρι τόν θάνατό του (979), ἤτοι γιά σαράντα περίπου ἔτη (R. Janin, Biblioth. Sanctorum, τόμ. VIII, 1966, 225-226). Στό ὄρος *Λάτρος* τῆς Μ. Ἀσίας ἀναφέρεται ὁ στυλίτης ὅσιος Παῦλος (+ 955), περί τόν στύλο τοῦ ὁποίου ἀσκήτευσαν πολλοί μοναχοί ὑπό τίς πνευματικές του κατευθύνσεις καί ἵδρυσαν τελικῶς τή "*Λαύρα τοῦ ἁγίου Παύλου*" (R. Janin, ἔνθ' ἀν., 10, 1968, 258-260). Στυλίτες ὑπῆρχαν καί στήν Πελοπόννησο κατά τόν Ι΄ αἰώνα, ὅπως φαίνεται ἀπό τόν *Βίον* τοῦ στυλίτη ὁσίου Λουκᾶ (Anal. Bolland, 27, 1909, 1-56). Στό ὄρος *Γαλήσιον* τῆς Μ. Ἀσίας, πλησίον τῆς Ἐφέσου, κατέστη περίφημος κατά τόν ΙΑ΄ αἰώνα ὁ στυλίτης ἀσκητής ὅσιος Λάζαρος (+ 1054), ὁ ὁποῖος ἀσκήτευσε διαδοχικά σέ διαφορετικούς στύλους. Προσείλκυσε γύρω του πολλούς νέους ἀσκητές, τούς ὁποίους δίδασκε "ἀφ'ὑψηλοῦ" καί συνέταξε κανόνες γιά τήν ἄσκησή τους (R. Janin, ἔνθ' ἀν., 7, 1966, 1153-1155). Στυλίτες ἀναφέρονται καί στήν Παλαιστίνη κατά τόν ΙΒ΄ αἰώνα, ἐνῶ κατά τόν ΙΓ΄αἰώνα δύο θριαμβευτικοί κίονες τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων στήν Κπολη εἶχαν καταληφθῆ ἀπό ἀσκητές. Στόν Βίον τοῦ ὁσίου Λαζάρου τοῦ Γαλησιώτου ἀναφέρεται καί μοναχή "*στύλισσα*" (Acta Sanctorum, Νοέμβριος, τόμ. ΙΙΙ, 1910, 202). Ἡ μέθοδος τῶν στυλιτῶν ἀσκητῶν διαδόθηκε καί στόν σλαβικό κόσμο

παρά τίς δύσκολες καιρικές συνθῆκες. Ἤδη κατά τόν ΙΒ΄ αἰώνα ἀναφέρεται ὁ στυλίτης Νικήτας στό Περεϊασλάβλ τῆς Ρωσίας, ὁ ὁποῖος τό 1186 ὑπῆρξε θύμα ληστῶν (I. Martynov, Annus ecclesiasticus graeco-slavicus, Bruxelles 1963, 139). Οἱ ληστές δέν ἦσαν βεβαίως ἡ μόνη ἀπειλή γιά τούς στυλίτες. Ὑπῆρχαν καί οἱ σεισμοί. Κατά τόν Ι΄ αἰώνα ἕνας ἀνώνυμος στυλίτης τοῦ προαστίου Εὐτροπίου τῆς Κπόλεως ρίφθηκε ἔντρομος στή θάλασσα γιά νά σωθῆ κατά τή διάρκεια ἰσχυροῦ σεισμοῦ. Ἡ νέκρωση γιά τόν κόσμο δέν καταργοῦσε καί τήν ἀγάπη τῶν ἀσκητῶν γιά τή ζωή (H. Delehaye, Les saints stylites, Bruxelles 1923).

Κατά τόν Εὐστάθιο Θεσσαλονίκης (ΙΒ΄ αἰώνας) ὁ στύλος στήν ἀσκητική "*θεωρία*" λειτουργοῦσε ὡς κλίμαξ γιά νά κατευθύνη πρός τόν οὐρανό τούς στυλίτες ἀσκητές, οἱ ὁποῖοι θά μποροῦσαν νά χαρακτηρισθοῦν "*ἄγγελοι τοῦ Θεοῦ*" (PG 136, 217-264). Κατά τόν Εὐστάθιο, "*ἔστιν οὖν ὁ κατά θεωρίαν στύλος κλῖμαξ εἰς οὐρανόν ἀνάγειν ἔχουσα τόν Θεοῦ ἐφιέμενον. Καί οἱ μέν ἐπ'αὐτήν συντεταμένως ἀνατρέχοντες καί ἀπαραποδίστως καί ἀμεταστρεπτί ἀναβαίνοντες, εὐστόχως ἄν Θεοῦ ἄγγελοι ἐπιλέγοιντο. Οἱ δέ γε καταβαίνοντες ἀπ'αὐτῆς ἐφαμάρτως, ὧν πόρρω εἶεν οἱ κατά Θεόν, οὐκέτι τοιοῦτοι, ἀλλ'οἷον καί κατά Σίμωνα κάτω κάρα στρέφονται καί τό χεῖρον ὡς εἰς ἑωσφόρον καταρριπτούμενον τάττονται. Τοιαύτη τε οὖν κλῖμαξ ὁ τοιοῦτος στύλος καί ἄκρα δέ κορυφή ἀγαθοῦ...*" (PG 136, 217-220). Ὁ στυλίτης "*ἀγγελοειδής τε γάρ φαίνοιτο ἄν διά τήν θεωρουμένην κλίμακα, ταῖς μέν ὑψηλαῖς ἐννοίαις καί ταῖς εἰς Θεόν ἀνατάσεσιν ἀναβαίνων εἰς ὕψος, καί μηδεμίαν τηνικάδε σχέσιν πρός τά κάτω τηρῶν, ἀλλά ἐπίπαν ἀνιπτάμενος εἰς τό ὕψιστον καί ὑπερφυῶς ἐνεργῶν κατά γῆν, ᾧ μηδέν τι τῶν κάτω φύσει μέτεστι*" (PG 136, 228). Πράγματι, ἡ ἄσκηση τῶν στυλιτῶν ἀποσκοποῦσε στήν κατακόρυφη φυγή ἀπό τόν κόσμο, ἀλλά ἡ πραγμαστοποίηση τῆς ἐπιθυμίας αὐτῆς δέν ἦταν εὔκολη. Οἱ στυλίτες συγκέντρωναν τήν περιέργεια τοῦ κόσμου, κατά τόν Εὐστάθιο Θεσσαλονίκης (PG 136, 264), καί τόν θαυμασμό τῶν νέων ἀσκητῶν. Ἄλλωστε, πολλοί στυλίτες ἐδέχοντο τήν περιποίηση καί τή φροντίδα τῶν μαθητῶν τους. Ἡ συμμετοχή τους στή θ. εὐχαριστία ἐξασφαλιζόταν ἀπό τούς μαθητές τους, οἱ ὁποῖοι τελοῦσαν τή θ. λειτουργία στή βάση τοῦ στύλου. Ὁ ἱερέας ἀνερχόταν μέ κλίμακα στήν κορυφή τοῦ στύλου γιά νά κοινωνήση τόν ἀσκητή ἤ ὁ ἀσκητής ἔρριχνε τό περίφημο καλάθι του γιά νά λάβη τά ἁγιασμένα τίμια δῶρα. Ὅσοι στυλίτες εἶχαν λάβει ἱερωσύνη τελοῦσαν τή θ. εὐχαριστία στήν κορυφή τοῦ στύλου, οἱ δέ μαθητές τους ἀνέβαιναν ἕνας-ἕνας στόν στύλο γιά νά λάβουν τή θ. εὐχαριστία. Ὅσοι στυλίτες δέν εἶχαν χειροτονηθῆ κληρικοί ἦταν δυνατόν νά χειροτονηθοῦν ἐπί τοῦ στύλου. Ὁ Διονύσιος Σελευκείας λ.χ. ἀνῆλθε στόν στύλο γιά νά χειροτονήση τόν Συμεών τόν Νέο (H. Delehaye, ἔνθ'ἀν., 263), ἐνῶ δέν ἀποκλειόταν ἀκόμη καί *ἡ ἐξ ἀποστάσεως χειροτονία* (αὐ-

τόθι, 38 κἑξ.), παρά τίς ὀξύτατες κανονικές ἀντιρρήσεις.

Ἡ "ξενίζουσα" μέθοδος τῶν στυλιτῶν ὑπερεῖχε, κατά τόν Εὐστάθιο Θεσσαλονίκης, καί αὐτῆς ἀκόμη τῆς ἀσκήσεως τῶν "σπηλαιωτῶν" ἤ καί τῶν ἄλλων ἐκκεντρικῶν μεθόδων ἀσκήσεως: *"Τῶν κατά Θεόν ζώντων καί τήν εἰς ἀρετήν ὁδευόντων πολλοί μέν οἱ τρόποι τοῦ βίου καί αἱ τῆς πορείας τρίβοι πολυσχιδεῖς, ὁ δέ καταστίλον βίος ἁπάντων πέφηνεν ἐκφανέστατος. Διχῆ γάρ διῃρημένης τῆς κατά Θεόν ζωῆς, εἴς τε τήν ἁπλουστέραν καί τοῖς πλείοσιν ἐθάδα, πολιτικωτέραν τε καί κοινήν, εἴς τε τήν ἑτέραν τήν εἴτε καινοτόμον, εἴτε ξενίζουσαν, εἴτε ἀπεξενωμένην εἰπεῖν χρεών, ἡ μέν πρώτη οὐ πολύ πλουτεῖ τό ποικίλλον τε καί ξενίζον, ἡ δέ δευτέρα εἰς πολλά καινότερα ἔσχισται... Ταύτης οἱ Γυμνῖται, οἱ τῷ ἱματισμῷ καί περιεργίαν πᾶσαν συναπεκδυσάμενοι... Ταύτης οἱ Χαμαινεῦναι καί Ἀνιπτόποδες, οὕς εὐφυῶς ἀνέπτυξέ τις τῶν σοφωτέρων, χαμαί μέν εὐναζομένους εἰπών, ἀνιπταμένους δέ εἰς τά ὕψιστα. Ταύτης οἱ Ρυπῶντες καί ἐντεθαμμένοι τῇ πηλοποιΐᾳ ταύτῃ, ἵνα, τόν πήλινον ἀποπλύναντες ἀνδριάντα, καθαροί τήν καρδίαν γένωνται. Ταύτης οἱ Σιγῶντες, ἤ διά βίου ἤ ἐφ'ὅσον ἄν ἄλλως δοκοίη αὐτοῖς, κἀντεῦθεν ἀοίδιμοι ὄντες καί σιγῆς ταύτης τό μή σιγᾶσθαι, ἀλλά δι'ἐγκωμίων φέρεσθαι ἀλλαξάμενοι. Ταύτης οἱ Σπηλαιῶται, οἵ τό βαθύ τῆς κατά πνεῦμα θεωρίας τῷ βίῳ τούτῳ καθυποφαίνουσι. Ταύτης οἱ Σιδηρούμενοι τοῦ Θεοῦ οἱ ὁπλῖται. Ταύτης οἱ Δενδρῖται, οἱ τοῦ ξύλου τῆς ζωῆς ἀκρέμονες, οἱ ἀνθοῦντες ἐν ἀρεταῖς, οἱ καλοί καρποί τοῦ πνεύματος... Ταύτης οἱ Κιονῖται, οἱ τόν καθ'ἡμᾶς βίον ἀνέχοντες καί λῆρον ἀφιέντες εἶναι τόν εἰς οὐρανόν ἀνιόντα χάλκεον κίονα καί τούς ἀτλαντικούς..."* (PG 136, 240-241).

Σημαντικότερες ὅμως μορφές ξενίζουσας ἀσκήσεως ἦσαν οἱ *"Σπηλαιῶτες"* καί οἱ *"Στυλίτες"* μέ σαφῆ ὑπεροχή τῆς ἀσκήσεως τῶν στυλιτῶν. Κατά τόν Εὐστάθιο Θεσσαλονίκης *"σπηλαίῳ δέ κοινόν μέν ἡ κάθειρξις πρός γε τόν στυλίτην, ὅτι δέ κρύπτει μέν τόν ἐντός ἀσκητήν καί ἀμάρτυρον ἐκεῖνος ἔχει τήν ἀρετήν... Εἴη ἄν ὁ στυλίτης τοῦ τοιούτου βέλτερος, οἷς καί εἰς πλείους διαβιβάζει τό πολυωφελές. Καί μάρτυρας δέ τοῦ βίου ἔχων πολλούς, οὐκ ἄν ὑποσταλείη τό τῆς ἀνεξελέγκτου παιδείας πλάνημα. Αὐτά δέ ταῦτα καί τούς Χωστούς ἐγγίζειν μέν τοῖς Σπηλαιώταις ποιεῖ, χθαμαλωτέρους δέ τῶν στυλιτῶν καθιστᾷ..."* (PG 136, 244-245). Ἡ ὑπεροχή αὐτή πηγάζει ὄχι μόνο ἀπό τίς δυσκολίες, ἀλλά καί ἀπό τή δημοσιότητα τῆς ἀσκήσεως, ἀφοῦ ὁ *"βλεπόμενος"* στυλίτης *"ἔχει τι καί πλέον σεμνύνασθαι, κἀντεῦθεν παρακαλεῖ καί ἄλλως εἰς ἀγῶνα μείζω τόν ἐπ'αὐτοῦ ἀσκητήν. Οὐ γάρ τέθειταί που παράβυστος, ἀλλά καί οἷος ἤ ἀγνοεῖσθαι ἤ ὀλίγοις ἥκειν εἰς γνῶσιν. Πόλει δέ τοιαύτῃ ἀμφαδόν παραπέπηγεν, εἰ ἦν δίχα γε τῶν γνησίων, καί οἷς τό αὐθιγενές ἀγαθόν ἐλλάμπει, καί οἱ πανταχόθεν παραβάλλουσιν ἄνθρωποι. Καί χρή τόν ἀσκητήν τόν ἐνταῦθα,*

ὀλίγου δέω εἰπεῖν, παγκόσμιον ἀναπεφηνέναι καλόν. Συρρέουσιν ἄνδρες ἐνταῦθα γῆς, οὐ μόνον γένους εὖ ἔχοντες, ἀλλά καί θατέρου μέρους, καί οὐ μόνον λόγιοι, ἀλλά καί τοῦ λοιποῦ βίου, καί οὐ μόνον συνετοί, ἀλλά καί ἀνάπαλιν πίπτοντες. Καί τό ὅλον εἰπεῖν, γένος ἅπαν καί πανταχόθεν ἄνθρωποι. Τούτοις προσενεχθήσεται ὁ στυλίτης οὗτος, καθά καί χρεών, καί τό πᾶν φᾶναι, ἀποστολικῶς..." (PG 136, 253). Ἡ τάση αὐτή πρός τήν ξενίζουσα ἄσκηση ἀνέδειξε τό μεγάλο μοναστικό κέντρο τῶν Ἁγίων Μετεώρων, οἱ ὀγκώδεις "στύλοι" τῶν ὁποίων παρεῖχαν τή δυνατότητα κατακόρυφης ἀπομακρύνσεως ἀπό τόν κόσμο, χωρίς νά καταργοῦν καί τήν ἀπόλυτη μόνωση τῆς ἀσκήσεως.

γ΄. Πατριαρχικά σταυροπήγια

Ἡ χαλάρωση τῆς ἀσκητικῆς αὐστηρότητας δέν ἦταν βεβαίως ἄσχετη πρός τήν παρατηρούμενη μεγάλη συρροή μοναχῶν στά μοναστήρια, ἡ ὁποία συνδέθηκε καί μέ τήν τάση ἱδρύσεως νέων μονῶν. Ἡ ἵδρυση μιᾶς νέας μονῆς προϋπέθετε πάντοτε τήν ἔγκριση τοῦ ἐπιχωρίου ἐπισκόπου, ὁ ὁποῖος κατά τή θεμελίωσή της ἐπήγνυε σταυρό μέ εἰδική ἀκολουθία. Συνεπῶς, ὅλες οἱ μονές ἦσαν *"σταυροπήγια"* καί εἶχαν τήν πνευματική τους ἀναφορά στόν οἰκεῖο ἐπίσκοπο, ἀφοῦ, κατά τό πνεῦμα τοῦ κανόνα 4 τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου, ἡ *Νεαρά 67* τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α΄ ἀπαγόρευσε τήν ἵδρυση μοναστηρίου, *"πρίν ἄν ὁ τῆς πόλεως θεοφιλέστατος ἐπίσκοπος παραγενόμενος σταυρόν πήξαιτο"*. Τό δικαίωμα τῆς ἀποστολῆς σταυροῦ κατά τήν ἵδρυση μονῶν εἶχαν ἤδη ἀποκτήσει κατά τόν Η΄ αἰώνα καί οἱ πατριάρχες σέ ὅλες τίς μητροπόλεις, ἀρχιεπισκοπές καί ἐπισκοπές τῆς διοικητικῆς τους δικαιοδοσίας. Ἦταν λοιπόν δυνατόν σέ μία ἐπισκοπή νά ὑπάρχουν *ἐπισκοπικά* καί *πατριαρχικά* σταυροπήγια, ἀλλά ὁ ὅρος σταυροπήγια περιορίσθηκε τελικῶς μόνο γιά τά πατριαρχικά, στά ὁποῖα μνημονευόταν τό ὄνομα τοῦ πατριάρχη. Οἱ ἀντιδράσεις τῶν μητροπολιτῶν καί τῶν ἐπισκόπων ἐναντίον τοῦ θεσμοῦ τῶν πατριαρχικῶν σταυροπηγίων προσέλαβαν ἐπίσημο χαρακτήρα μέ τήν ὑποβολή *"ἐνστάσεων"* πρός τόν αὐτοκράτορα καί πρός τόν Οἰκουμενικό πατριάρχη, στίς ὁποῖες ἀμφισβητοῦσαν τήν κανονική θεμελίωση καί ζητοῦσαν τήν κατάργηση τοῦ θεσμοῦ. Ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών περιγράφει τίς ἀντιθέσεις αὐτές κατά τόν ΙΒ΄ αἰώνα στόν σχολιασμό τοῦ 31 Ἀποστολικοῦ κανόνα (*"εἴ τις πρεσβύτερος, καταφρονήσας τοῦ ἰδίου ἐπισκόπου, χωρίς συναγάγη καί θυσιαστήριον ἕτερον πήξη..."*) καί παρατηρεῖ, ὅτι *"τούτῳ τῷ κανόνι καί τοῖς λοιποῖς τά τοιαῦτα διοριζομένοις προσβοηθούμενοι, οἱ κατά χώραν μητροπολῖται καί ἐπίσκοποι γογγύζουσι κατά τῶν ζητούντων σταυροπήγια πατριαρχικά εἰς τάς ἐνορίας αὐτῶν. Διά γάρ τοῦτο καί πολλάκις τινές ὤχλησαν τάς βασιλικάς καί πατριαρχικάς ἀκοάς, ζητοῦν-*

τες περιαιρεθῆναι τήν δόσιν τῶν πατριαρχικῶν σταυροπηγίων, ὡς τῶν ζητούντων αὐτά καί ποιουμένων τήν τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχου ἀναφοράν μηδέ λόγου ἀξιούντων αὐτούς. Ἀλλ'οὐκ εἰσηκούσθησαν, καί ταῦτα ζητοῦντες κανόνας προκομισθῆναι τήν τῶν τοιούτων σταυροπηγίων ἐκχωροῦντας ἔκδοσιν, ὡς τοῦ μέρους τῆς ἁγιωτάτης Μεγάλης Ἐκκλησίας γενναίως ἀποσκευασαμένου τήν τούτων ἔνστασιν, διά τῆς μακρᾶς ἐκκλησιαστικῆς ἀγράφου συνηθείας, τῆς ἀντί κανόνων κρατησάσης ἐξ ἀμνημονεύτων χρόνων καί μέχρι τοῦ νῦν" (Γ. Ράλλη-Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα, ΙΙ, 39-41).

Ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών γνώριζε τά ἐπιχειρήματα τῶν δύο πλευρῶν, ἀλλά θεωροῦσε ἰσχυρά τά ἐπιχειρήματα τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου (*"γενναίως ἀποσκευασαμένου"*), τά ὁποῖα ἀξιοποιοῦσαν τήν *"ἐξ ἀμνημονεύτων χρόνων"* ἐπικρατήσασα *"ἀντί κανόνων"* ἄγραφη συνήθεια νά ἔχη πατριαρχικά σταυροπήγια στίς μητροπόλεις, ἀρχιεπισκοπές καί ἐπισκοπές τῆς κανονικῆς του δικαιοδοσίας. Τό ἴδιο προνόμιο εἶχαν καί οἱ ἄλλοι πατριάρχες. Ἐν τούτοις, οἱ μητροπολίτες καί οἱ ἐπίσκοποι ἐπέμειναν στήν ἀμφισβήτηση τῆς κανονικῆς θεμελιώσεως τοῦ δικαιώματος τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη νά συνιστᾶ σταυροπήγια στίς μητροπόλεις ἤ ἐπισκοπές του, καίτοι τό κύριο πρόβλημά τους ἦταν ὄχι μόνο τό κανονικό δικαίωμα τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου, ὅσο κυρίως ἡ ἀπρεπής συνήθως συμπεριφορά πρός τόν ἐπιχώριο μητροπολίτη ἤ ἐπίσκοπο τῶν κληρικῶν καί τῶν μοναχῶν τῶν πατριαρχικῶν σταυροπηγίων, *"μηδέ λόγου ἀξιούντων αὐτούς"*. Παραλλήλως ὅμως εἶχε διαμορφωθῆ καί ἕνα *ἐξαιρετικό προνόμιο τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου νά συνιστᾶ σταυροπήγια καί ἔξω ἀπό τά ὅρια τῆς πατριαρχικῆς του δικαιοδοσίας*, ἤτοι στίς μητροπόλεις, ἀρχιεπισκοπές καί ἐπισκοπές ἄλλων πατριαρχικῶν θρόνων. Ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών, ὡς πατριάρχης Ἀντιοχείας, δέχθηκε προθύμως τήν πρώτη μορφή *ἐνορίων* σταυροπηγίων, ἀλλά ἀπέρριψε, ὅπως θά δοῦμε, τήν δεύτερη μορφή τῶν *ὑπερορίων* σταυροπηγίων τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου.

Ἡ εἰσαγωγή τοῦ θεσμοῦ τῶν πατριαρχικῶν σταυροπηγίων ὑπῆρξε ἀναμφιβόλως ἔμμεση συνέπεια τῶν εἰκονομαχικῶν ἐρίδων καί τῆς ἐντυπωσιακῆς ἀκμῆς τοῦ μοναχισμοῦ ἀμέσως μετά τόν θρίαμβο τῶν εἰκονοφίλων. Οἱ ἀγῶνες καί οἱ θυσίες τῶν μοναχῶν ὑπέρ τῆς τιμῆς τῶν ἱ. εἰκόνων ἀποδείχθηκαν καθοριστικοί γιά τήν ἀπόκρουση τῆς εἰκονομαχίας, ἡ δέ ἐκκλησιαστική συνείδηση ἀναγνώρισε τή μεγάλη αὐτή προσφορά τοῦ μοναχισμοῦ. Βεβαίως, ἡ αὐθεντία τοῦ σώματος τῶν ἐπισκόπων ζημιώθηκε κατά τήν περίοδο αὐτή, λόγω κυρίως τῆς παθητικῆς παραδοχῆς ἤ καί τῆς συμβιβαστικῆς ἀνοχῆς τῆς εἰκονομαχικῆς αἱρέσεως, ὑπό μία ἐπίσημη μάλιστα μορφή στήν εἰκονομαχική σύνοδο τῆς Ἱερείας (754), στήν ὁποία ὅμως οὐδείς πατριάρχης ἔλαβε μέρος, μέ εὐνόητη συνέπεια τή μεγάλη ἐνίσχυση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κύρους τῶν πέντε πατριαρχῶν

(Β. Ἰ. Φειδᾶ, Ἐκκλ. Ἱστορία, Α΄, 798 κἑξ.). Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ἑρμηνεύεται ὁ κατά τή διάρκεια τῆς εἰκονομαχίας, ἀλλά καί ὁ μετά ἀπό αὐτήν *ἀμοιβαῖος σεβασμός μοναχισμοῦ καί πατριαρχικοῦ συστήματος*, ὁ ὁποῖος σέ ὁρισμένες περιπτώσεις ἔφθασε καί σέ αὐτά ἀκόμη τά ὅρια τῆς ὑπερβολῆς. Εἶναι γεγονός ὅτι κατά τήν περίοδο τῆς εἰκονομαχίας ὁ μοναχισμός εἶχε αὐτονομηθῆ σέ μεγάλο βαθμό ἀπό τήν ἐποπτεία τῶν ἐπιχωρίων ἐπισκόπων ὄχι μόνο γιατί ἡ αὐτονόμηση αὐτή ἦταν ἐνδιάθετη τάση ὅλων τῶν μοναχῶν, ἀλλά καί γιατί ἦταν ἀναγκαία στούς ἀγῶνες τους ὑπέρ τῆς τιμῆς τῶν ἱ. εἰκόνων. Ἐν τούτοις, ἡ πλήρης αὐτονόμησή τους ἀπό ὁποιαδήποτε ἐκκλησιαστική αὐθεντία θά ἦταν κανονικῶς ἀδιανόητη, γι'αὐτό καί, ἀντί τῆς ἐγγύτερης καί ὁπωσδήποτε περισσότερο ἐνοχλητικῆς ἐποπτείας τοῦ ἐπιχωρίου ἐπισκόπου, οἱ μοναχοί προτιμοῦσαν γιά εὐνοήτους λόγους τήν ἀπώτερη καί συνήθως ὀλιγότερο ἐνοχλητική ἐποπτεία τοῦ οἰκείου πατριάρχη. Ἄλλωστε, *μετά τήν εἰκονομαχία ἀναπτύχθηκαν μεγάλες μοναστικές πολιτεῖες, οἱ ὁποῖες διεκδικοῦσαν μία εὔλογη αὐτονομία ἀπό τήν ἐποπτεία τοῦ τοπικοῦ ἐπισκόπου*, ἀφοῦ καί πρίν ἀπό τήν εἰκονομαχία δέν ἦσαν ἄγνωστες οἱ τάσεις αὐτές (κανόνες 40-49 τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς συνόδου).

Ἡ διαμόρφωση τῆς κανονικῆς παραδόσεως περί τῶν *πατριαρχικῶν σταυροπηγίων* πρέπει νά κατανοηθῆ στά πλαίσια τῶν ἱστορικῶν αὐτῶν ἐξελίξεων ὄχι μόνο γιά τίς μορφές λειτουργίας τοῦ μοναχισμοῦ, ἀλλά καί γιά τήν καθ'ὅλου ὀργάνωση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου. Ἡ ἐσώτερη σχέση μεταξύ τῆς ἐξελίξεως τῆς *ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως* καί τῆς διαμορφώσεως τοῦ κανονικοῦ θεσμοῦ τῶν *πατριαρχικῶν σταυροπηγίων* εἶναι ὄχι μόνο εὔλογη, ἀλλά καί συνειδητή. Τοῦτο ὁμολογεῖ μέ ἰδιαίτερη ἔμφαση καί ὁ περίφημος κανονολόγος πατριάρχης Ἀντιοχείας Θεόδωρος Βαλσαμών στή δεύτερη ὡριμότερη ἑρμηνεία του κατά τόν σχολιασμό τοῦ 31 Ἀποστολικοῦ κανόνα: "*Μετά τήν τοῦ παρόντος κανόνος ἑρμηνείαν, εἰς λόγον ἐλθών μετά τινων ἀρχιερέων, γογγυζόντων διά τά πατριαρχικά σταυροπήγια, ὡς δῆθεν ἀκανονίστως ἀποστελλόμενα εἰς τάς ἐνορίας αὐτῶν, κατενόησα δικαίως καί κανονικῶς ταῦτα γίνεσθαι καί μάτην τούς ἐγχωρίους ἐπισκόπους μέμφεσθαι τήν τούτων ποίησιν. Ἀπό γάρ τῶν θείων κανόνων οὔτε μητροπολίτῃ, οὔτε ἀρχιεπισκόπῳ, οὔτε ἐπισκόπῳ ἐνορία ἐδόθη, ἀλλά τοῖς πέντε πατριάρχαις ἀπενεμήθησαν αἱ ἐνορίαι τῶν τεσσάρων κλιμάτων τῆς Οἰκουμένης, καί διά τοῦτο ἔχουσιν ἐν ταύταις τήν ἀναφοράν τῶν ὀνομάτων αὐτῶν ἀπό πάντων τῶν ἐν αὐταῖς ἐπισκόπων. Καί τοῦτο δῆλον ἀπό τοῦ στ΄καί ζ΄ κανόνος τῆς Α΄ συνόδου, καί τοῦ β΄ καί γ΄ κανόνος τῆς Δευτέρας... Ὅθεν καί ὡς ἔχοντες δίκαια χειροτονιῶν εἰς τάς ἀφορισθείσας αὐτοῖς διοικήσεις, κατά τήν τῶν ῥηθέντων κανόνων περίληψιν, καί ἀνακρίνοντες τούς διέποντας ταύτας ἀρχιερεῖς καί κανονικῶς διορθούμενοι, δικαίως καί Σταυροπήγια δώσουσιν εἰς πόλεις καί*

παροικίας αὐτῶν, ἰδιώσονται (=δώσονται) *δέ καί κληρικούς αὐτῶν, ὁσάκις θέλουσιν, ἀπροκριματίστως..."* (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., ΙΙ, 41-42). Συνεπῶς, ἡ διαμόρφωση τοῦ θεσμοῦ τῶν πατριαρχικῶν σταυροπηγίων συνδεόταν ἄρρηκτα πρός τήν ἐξέλιξη τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως, εἰδικότερα δέ πρός τήν πατριαρχική κατανομή τοῦ *δικαίου τῶν χειροτονιῶν καί κρίσεως ἐπισκόπων*. Πράγματι, ἡ διοικητική δικαιοδοσία ἐκφραζόταν μέν μέ τό *δίκαιον χειροτονιῶν* καί *κρίσεως ἐπισκόπων*, δηλωνόταν δέ μέ τό *κανονικό μνημόσυνον* τοῦ οἰκείου πατριάρχη (Β. Ἰ. Φειδᾶ, Ὁ θεσμός τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν, τόμ. Ι-ΙΙ, Ἀθῆναι 1969-1970). Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή *ἡ κατανομή τοῦ δικαίου τῶν χειροτονιῶν καί κρίσεως ἐπισκόπων κατά πατριαρχική δικαιοδοσία*, ἡ ὁποία δηλωνόταν ἐπίσης μέ τό κανονικό μνημόσυνο τοῦ οἰκείου πατριάρχη, προβλήθηκε πρός τούς ἀντιδρῶντες μητροπολίτες, ἀρχιεπισκόπους καί ἐπισκόπους *ὡς τό ἀπόλυτο κανονικό κριτήριο* γιά τή θεμελίωση τοῦ θεσμοῦ τῶν πατριαρχικῶν σταυροπηγίων μέσα στά ὅρια κάθε πατριαρχικῆς δικαιοδοσίας.

Πράγματι, οἱ γογγύζοντες γιά τά πατριαρχικά σταυροπήγια ἀρχιερεῖς ζητοῦσαν τήν κατάργηση τοῦ θεσμοῦ αὐτοῦ μέ τό ἐπιχείρημα ὅτι ἦταν ἀντίθετος πρός τούς ἱ. κανόνες, οἱ ὁποῖοι ἀξίωναν τήν ὑπαγωγή τῶν μονῶν μόνον ὑπό τήν πνευματική ἐποπτεία τοῦ ἐπιχωρίου ἐπισκόπου: *"Διά γάρ τοῦτο καί πολλάκις τινές ὤχλησαν τάς βασιλικάς καί πατριαρχικάς ἀκοάς, ζητοῦντες περιαιρεθῆναι τήν δόσιν τῶν πατριαρχικῶν σταυροπηγίων, ὡς τῶν ζητούντων αὐτά καί ποιουμένων τήν τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχου ἀναφοράν μηδέ λόγου ἀξιούντων αὐτούς. Ἀλλ' οὐκ εἰσηκούσθησαν. Καί ταῦτα, ζητοῦντες κανόνας προκομισθῆναι τήν τῶν τοιούτων σταυροπηγίων ἐκχωροῦντας ἔκδοσιν..."* (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., ΙΙ, 40-41). Ἡ πρώτη ἀντίδραση τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου ἦταν *ἐμπειρική* καί στηρίχθηκε στήν κανονική θεμελίωση τοῦ θεσμοῦ μόνο *"διά τῆς μακρᾶς ἐκκλησιαστικῆς ἀγράφου συνηθείας, τῆς ἀντί κανόνων κρατησάσης ἐξ ἀμνημονεύτων χρόνων καί μέχρι τοῦ νῦν"* (ἔνθ' ἀν., ΙΙ, 44). Ἡ ἐπίκληση ὅμως τῆς *"μακρᾶς"* καί *"ἀγράφου"* συνηθείας ἦταν περιγραφική καί ὁπωσδήποτε ὄχι ἰσχυρή κανονική ἀρχή, ὅταν μάλιστα προσέκρουε σέ ἀντίθετη *ρητή ἀξίωση κανόνων* Οἰκουμενικῶν ἤ καί τοπικῶν συνόδων, οἱ ὁποῖοι ἐπέβαλλαν τήν ὑπαγωγή ὅλων τῶν μοναστηρίων κάθε ἐπισκοπῆς ὑπό τήν ἐποπτεία τοῦ ἐπιχωρίου ἐπισκόπου. Τό ὑποκείμενο σοβαρό κανονικό ζήτημα προβλημάτισε ἔντονα τόν κανονολόγο πατριάρχη Ἀντιοχείας, ὁ ὁποῖος ἀναζήτησε ὀρθῶς τήν κανονική ρίζα τῆς μακρᾶς καί ἀγράφου συνηθείας στήν *κατανομή τοῦ δικαίου τῶν χειροτονιῶν καί κρίσεως ἐπισκόπων* τῆς ὅλης Ἐκκλησίας στούς πέντε πατριάρχες, γι' αὐτό καί ἐπικαλεῖται τούς σχετικούς κανόνες τῆς Α΄ καί τῆς Β΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου γιά νά θεμελιώση κανονικῶς τόν θεσμό τῶν πατριαρχικῶν σταυ-

ροπηγίων: "Ὅθεν καί ὡς ἔχοντες (=οἱ πέντε πατριάρχες) *δίκαια χειροτονιῶν εἰς τάς ἀφορισθείσας αὐτοῖς διοικήσεις, κατά τήν τῶν ρηθέντων κανόνων περίληψιν, καί ἀνακρίνοντες τούς διέποντας ταύτας ἀρχιερεῖς καί κανονικῶς διορθούμενοι, δικαίως καί σταυροπήγια δώσουσιν εἰς πόλεις καί παροικίας αὐτῶν*" (ἔνθ'ἀν., II, 42). Ἡ σχέση βεβαίως αὐτή μεταξύ τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως καί τοῦ θεσμοῦ τῶν πατριαρχικῶν σταυροπηγίων καθιστοῦσε αὐτονόητη τήν ἀρχή, ὅτι πατριαρχικά σταυροπήγια μποροῦσαν νά ἱδρυθοῦν ἀπό τούς πατριάρχες μόνο στίς μητροπόλεις, ἀρχιεπισκοπές καί ἐπισκοπές τῆς διοικητικῆς τους δικαιοδοσίας, ἤτοι σέ ὅσες οἱ πατριάρχες ἔχουν "*τήν ἀναφοράν τῶν ὀνομάτων αὐτῶν ἀπό πάντων τῶν ἐν αὐταῖς ἐπισκόπων*". Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών παρατηροῦσε, ὅτι "*οὐδενί τῶν πατριαρχῶν ἐπ'ἀδείας ἔσται εἰς ἑτέρου πατριάρχου ἐνορίαν ἀποστεῖλαι σταυροπήγια, ἀλλ'οὐδέ κληρικόν αὐτοῦ ἁρπάσαι, ἵνα μή συγχέωνται τά δίκαια τῶν Ἐκκλησιῶν*" (ἔνθ' ἀν., II, 42). Ἡ παρέκκλιση δηλαδή τοῦ *σταυροπηγιακοῦ δικαίου* ἀπό τήν κανονική δικαιοδοσιακή βάση κάθε πατριαρχείου θεωρήθηκε ὄχι μόνο ἀντικανονική, ἀλλά καί ἐπικίνδυνη γιά τήν ἑνότητα τῆς Ἐκκλησίας, ἀφοῦ θά ὁδηγοῦσε σέ σύγχυση τῶν δικαίων τῶν πατριαρχικῶν θρόνων.

Ἐν τούτοις, ἀναγνωρίσθηκε στό Οἰκουμενικό πατριαρχεῖο τό *ἐξαιρετικό δικαίωμα* νά ἱδρύη πατριαρχικά σταυροπήγια ὄχι μόνο μέσα στά ὅρια τῆς κανονικῆς του δικαιοδοσίας, ἀλλά καί στή δικαιοδοσία τῶν ἄλλων πατριαρχικῶν θρόνων τῆς Ἀνατολῆς. Τό δικαίωμα αὐτό τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου κατοχυρώθηκε στόν Γ΄ τίτλο τῆς *Ἐπαναγωγῆς* ἤ *Εἰσαγωγῆς* τοῦ Νόμου κατά τήν περίοδο τῆς βασιλείας Βασιλείου Α΄ τοῦ Μακεδόνα (867-886), ἤτοι ἀμέσως μετά τό πέρας τῆς εἰκονομαχίας (843). Τό σχετικό κείμενο ἔχει ὡς ἀκολούθως: "*θ΄ Ὁ Κπόλεως θρόνος, βασιλείᾳ ἐπικοσμηθείς, ταῖς συνοδικαῖς ψήφοις πρῶτος ἀνερρήθη, αἷς οἱ θεῖοι κατακολουθοῦντες νόμοι καί τάς ὑπό τούς ἑτέρους θρόνους γινομένας ἀμφισβητήσεις ὑπό τήν ἐκείνου προστάττουσιν ἀναφέρεσθαι διάγνωσιν καί κρίσιν. Πασῶν τῶν μητροπόλεων καί ἐπισκοπείων, μοναστηρίων τε καί ἐκκλησιῶν ἡ πρόνοια καί φροντίς, ἔτι δέ καί κρίσις καί κατάκρισις καί ἀθώωσις, τῷ οἰκείῳ πατριάρχῃ ἀνάκειται. ι΄. Τῷ δέ Κπόλεως προέδρῳ ἔξεστι καί ἐν ταῖς τῶν ἄλλων θρόνων ἐνορίαις, ἐν αἷς οὐκ ἔστι προκαθιέρωσις ναοῦ, Σταυροπήγια διδόναι, οὐ μήν ἀλλά καί τάς ἐν τοῖς ἄλλοις θρόνοις γινομένας ἀμφισβητήσεις ἐπιτηρεῖν καί διορθοῦσθαι καί πέρας ἐπιτιθέναι ταῖς κρίσεσιν*" (Ἐπαναγωγή, II, 9-10). Ἡ σαφής νομική κατοχύρωση τοῦ ἐξαιρετικοῦ δικαιώματος τοῦ πατριάρχη Κπόλεως ("*καί ἐν ταῖς τῶν ἄλλων θρόνων ἐνορίαις... σταυροπήγια διδόναι*") δέν θεμελιώνεται μέν ρητῶς ἀπό τόν συντάκτη τοῦ κειμένου πατριάρχη Φώτιο σέ κάποιους κανόνες, ἀλλά ὑποδηλώνει σαφῶς τήν ὕπαρξη μιᾶς προγενέστερης ἐκκλησιαστικῆς συνηθείας, ἡ ὁποία εἶχε διαμορφωθῆ μέ συγκε-

κριμένα καί όπωσδήποτε παραδεκτά κανονικά κριτήρια. Τό συμπέρασμα αὐτό μπορεῖ νά συναχθῆ ἀπό τήν ὀρθή κανονική ἀξιολόγηση τῶν παραγράφων 9 καί 10 τοῦ τρίτου τίτλου τῆς Ἐπαναγωγῆς, στίς ὁποῖες εἰσάγονται καί ἄλλα ὑπερόρια δικαιώματα τοῦ πατριάρχη Κπόλεως. Στήν παράγραφο 9 καταγράφονται τά ἐξαιρετικά ὑπερόρια δίκαια τοῦ *θρόνου* τῆς Κπόλεως, ὁ ὁποῖος *"ταῖς συνοδικαῖς ψήφοις πρῶτος ἀνερρήθη"* μεταξύ τῶν λοιπῶν πατριαρχικῶν θρόνων, γι'αὐτό τοῦ ἀναγνωρίσθηκε καί ἀπό τήν Πολιτεία τό κανονικό του δικαίωμα *"τάς ὑπό τούς ἑτέρους θρόνους γινομένας ἀμφισβητήσεις ὑπό τήν ἐκείνου... ἀναφέρεσθαι διάγνωσιν καί κρίσιν"*.

Εἶναι σαφές ὅτι ὡς *"συνοδικαί φῆφοι"* ὑπονοοῦνται οἱ κανόνες 3 τῆς Β', 9, 17, 28 τῆς Δ' καί 36 τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς συνόδου, οἱ ὁποῖοι καθόρισαν τά κανονικά προνόμια τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως. Στήν παράγραφο 10 τοῦ ἰδίου τίτλου τά ἐξαιρετικά αὐτά δίκαια τοῦ *"πρώτου θρόνου"* (prima sedes) ἀναγνωρίζονται ὡς δικαιώματα ὄχι μόνο τοῦ θρόνου, ἀλλά καί τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη (*"προέδρου Κωνσταντινουπόλεως"*), ὁ ὁποῖος ἔχει τό δικαίωμα *"καί ἐν ταῖς τῶν ἄλλων θρόνων ἐνορίαις... σταυροπήγια διδόναι, οὐ μήν ἀλλά καί τάς ἐν τοῖς ἄλλοις θρόνοις γινομένας ἀμφισβητήσεις ἐπιτηρεῖν καί διορθοῦσθαι καί πέρας ἐπιτιθέναι ταῖς κρίσεσιν"*. Εἶναι σαφές ὅτι οἱ ἀνωτέρω διατάξεις τῆς *Ἐπαναγωγῆς* ἀναφέρονται εὐθέως στό κανονικό περιεχόμενο τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως καί μάλιστα στή λειτουργία τοῦ πατριαρχικοῦ συστήματος. Ἡ κανονική κατανομή τοῦ δικαίου τῶν χειροτονιῶν καί κρίσεως ἐπισκόπων στούς πέντε πατριαρχικούς θρόνους προσδιόριζε βεβαίως τά δίκαια τῶν πέντε πατριαρχῶν μέσα στά αὐστηρά πλαίσια τῆς διοικητικῆς τους δικαιοδοσίας, ἡ ὁποία δηλωνόταν σαφῶς μέ τό *κανονικό μνημόσυνον* τοῦ οἰκείου πατριάρχη ἀπό ὅλους τούς μητροπολίτες, ἀρχιεπισκόπους καί ἐπισκόπους τῆς δικαιοδοσίας του. Ὑπό τήν ἔννοια αὐτή ὁρίζεται στήν παράγραφο 9 τῆς Ἐπαναγωγῆς, ὅτι *"πασῶν τῶν μητροπόλεων καί ἐπισκοπείων, μοναστηρίων τε καί ἐκκλησιῶν ἡ πρόνοια καί φροντίς, ἔτι δέ καί κρίσις καί κατάκρισις καί ἀθώωσις, τῷ οἰκείῳ πατριάρχῃ ἀνάκειται"*. Συνδέεται δηλαδή ἡ πατριαρχική δικαιοδοσία μέ τήν πρόνοια καί τή φροντίδα ὅλων τῶν μοναστηρίων κάθε πατριαρχείου, ἡ δέ σύνδεση αὐτή θεμελίωνει κανονικῶς καί τόν θεσμό τῶν πατριαρχικῶν σταυροπηγίων μέσα στά ὅρια κάθε πατριαρχικῆς δικαιοδοσίας. Ἐν τούτοις, καί στό σύντομο αὐτό κείμενο ὑπάρχει εἰδική ἔμφαση στήν αὐθεντία κάθε πατριάρχη γιά τήν ἐφαρμογή τοῦ δικαίου κρίσεως τῶν ἐπισκόπων, τῶν κληρικῶν καί τῶν μοναχῶν τῆς δικαιοδοσίας του (*"ἔτι δέ καί κρίσις καί κατάκρισις καί ἀθώωσις"*).

Ἡ αὐτή κανονική εὐαισθησία τοῦ συντάκτη τοῦ κειμένου παρατηρεῖται καί στήν κατοχύρωση τῶν *ὑπερορίων* δικαιωμάτων τοῦ πρωτοθρόνου

πατριάρχη Κπόλεως ὄχι μόνο στά ὅρια τῆς κανονικῆς του δικαιοδοσίας, ἀλλά καί *"ἐν ταῖς τῶν ἄλλων θρόνων* (=πατριαρχικῶν) *ἐνορίαις"*. Πράγματι, δέν πρέπει νά θεωρηθῆ συμπτωματική ἡ ρητή συζυγία στό κείμενο αὐτό τοῦ ἐξαιρετικοῦ *σταυροπηγιακοῦ δικαίου* τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως στίς ἄλλες πατριαρχικές δικαιοδοσίες μέ τά ἐπίσης ἐξαιρετικά κανονικά προνόμια αὐτοῦ νά δέχεται τό *"ἔκκλητον"* γιά διαμφισβητούμενες ὑποθέσεις ἀπό τά πατριαρχεῖα αὐτά καί *"πέρας ἐπιτιθέναι ταῖς κρίσεσιν"*. Εἶναι εὐνόητο ὅτι, ἐφ'ὅσον τό δικαίωμα τοῦ *ἐκκλήτου* τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως καί στούς ἄλλους πατριαρχικούς θρόνους συνδέεται πρός τούς κανόνες 9 καί 17 τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου, ἀπό τούς ἴδιους κανόνες πρέπει νά ἀπορρέη καί τό ἐξαιρετικό προνόμιο τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη νά ἱδρύη σταυροπήγια καί στούς ἄλλους πατριαρχικούς θρόνους. Ἄν δηλαδή τό *δίκαιον τῆς προσφυγῆς* πρός τόν οἰκεῖο πατριάρχη θεμελιώνη τό *σταυροπηγιακό δίκαιο* στά ὅρια τῆς δικαιοδοσίας του, κατά παρέκκλιση μάλιστα ἀπό τό γράμμα τοῦ κανόνα 8 τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου γιά τά δικαιώματα τοῦ ἐπιχωρίου ἐπισκόπου στά μοναστήρια τῆς ἐπισκοπῆς του, τότε καί τό *σταυροπηγιακό δίκαιο* τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη παρακολουθεῖ κανονικῶς τίς *ὁποιεσδήποτε ὑπερόριες προεκτάσεις* τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ εἰσαγομένου ἀπό τούς κανόνες 9 καί 17 ὑπερορίου ἐκκλήτου πρός τόν θρόνο τῆς Κπόλεως, ἀνεξαρτήτως δικαιοδοσιακῶν ὁριοθετήσεων. Ἡ σύνδεση λοιπόν τοῦ *ἐξαιρετικοῦ σταυροπηγιακοῦ δικαίου* τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη πρός τήν κανονικῶς κατοχυρωμένη δικαιοδοσία του νά δέχεται *τό ἔκκλητον* καί ἀπό τούς ἄλλους πατριαρχικούς θρόνους, ὅπως ἐκφράζεται στήν παράγραφο 10 τοῦ τρίτου τίτλου τῆς Ἐπαναγωγῆς, *ἀποτελεῖ τήν ἔμμεση μέν, ἀλλά ὁπωσδήποτε συνεπῆ κανονική θεμελίωση τοῦ δικαιώματος τοῦ πατριάρχη Κπόλεως νά ἱδρύη σταυροπήγια καί στούς ἄλλους πατριαρχικούς θρόνους τῆς Ἀνατολῆς*. Τό δικαίωμα αὐτό δέν εἶχαν οἱ λοιποί πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς, ἀφοῦ δέν εἶχαν θεμελιωμένο κανονικό δικαίωμα νά δέχονται τό *ἔκκλητον* καί ἀπό ἄλλους πατριαρχικούς θρόνους. Ἡ ἀναγωγή αὐτή τῶν ἐπί μέρους θεσμῶν σέ γενικές ἀρχές τῆς κανονικῆς παραδόσεως προσφέρει πάντοτε τήν αὐθεντική ἑρμηνεία *"τῆς μακρᾶς ἐκκλησιαστικῆς ἀγράφου συνηθείας, τῆς ἀντί κανόνων κρατησάσης ἐξ ἀμνημονεύτων χρόνων"*, καί ἐξηγεῖ τίς ρίζες της στήν κανονική συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών, καίτοι θεωροῦσε κανονική τήν ἵδρυση πατριαρχικῶν σταυροπηγίων στίς μητροπόλεις, ἀρχιεπισκοπές καί ἐπισκοπές τῆς διοικητικῆς δικαιοδοσίας κάθε πατριάρχη, ἐν τούτοις ἀπέφυγε νά συζητήση τό εἰδικότερο ζήτημα τοῦ δικαιώματος τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη νά ἱδρύη σταυροπηγιακά μοναστήρια καί ἔξω ἀπό τά ὅρια τῆς τακτικῆς διοικητικῆς του δικαιοδοσίας, ἤτοι στή διοικητική δικαιοδοσία τῶν ἄλλων πατριαρχικῶν θρόνων τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ ἑρμηνεία τοῦ πα-

τριάρχη 'Αντιοχείας στούς σχετικούς μέ τό *ἔκκλητον* τοῦ Κπόλεως κανόνες 9 καί 17 τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς συνόδου ὑποδηλώνει τή δυσχέρειά του νά ταυτίση τούς *"ἐξάρχους"* τῶν κανόνων αὐτῶν πρός τούς πατριάρχες, ἀφοῦ ὑποστήριζε ὅτι *"τό τῶν ἐξάρχων προνόμιον σήμερον οὐκ ἐνεργεῖ"* (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., II, 239). Τήν ἴδια ἄλλωστε δυσχέρεια εἶχε καί ὁ ἄλλος μεγάλος κανονολόγος 'Ιωάννης Ζωναρᾶς, ὁ ὁποῖος περιέγραφε τή γνωστή ἑρμηνευτική προβληματική τῶν ἀνωτέρω κανόνων: *"Τινές μέν οὖν ἐξάρχους τῶν διοικήσεων τούς πατριάρχας φασίν..., ἄλλοι δέ τούς μητροπολίτας τῶν ἐπαρχιῶν φασιν ὀνομάζεσθαι ἐξάρχους... Κρεῖσσον δ'ἄν εἴη τούς μητροπολίτας τῶν ἐπαρχιῶν ἐξάρχους λέγεσθαι..."* (ἔνθ'ἀν., II, 259-260). Ἡ μή ταύτιση ὅμως τῶν *"ἐξάρχων"* τῶν κανόνων 9 καί 17 πρός τούς πατριάρχες *ἐξουδετέρωνε καί τήν κανονική βάση* ὄχι μόνο τοῦ ἐξαιρετικοῦ δικαιώματος τοῦ πατριάρχη Κπόλεως νά δέχεται τό *ἔκκλητον* ἀπό τούς ἄλλους πατριαρχικούς θρόνους τῆς 'Ανατολῆς, ἀλλά καί τοῦ ἐθιμικοῦ δικαιώματος αὐτοῦ νά ἱδρύη *πατριαρχικά σταυροπήγια* στούς ἄλλους πατριαρχικούς θρόνους. Πράγματι, ὁ πατριάρχης 'Αντιοχείας κατέληξε στό συμπέρασμα, ὅτι *"οὐδενί τῶν πατριαρχῶν ἐπ'ἀδείας ἔσται εἰς ἑτέρου πατριάρχου ἐνορίαν ἀποστεῖλαι σταυροπήγια, ἀλλ'οὐδέ κληρικόν αὐτοῦ ἁρπάσαι, ἵνα μή συγχέωνται τά δίκαια τῶν Ἐκκλησιῶν"* (ἔνθ'ἀν., II, 42). Ἄν ὅμως δεχόταν τήν καθιερωμένη *ταύτιση* τῶν "ἐξάρχων" πρός τούς πατριάρχες, τότε θά ἦταν ὑποχρεωμένος νά ἐντάξη καί τό ὑπερόριο δικαίωμα τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη στή γενική ἀρχή του, κατά τήν ὁποία οἱ *"ἔχοντες δίκαια χειροτονιῶν εἰς τάς ἀφορισθείσας αὐτοῖς διοικήσεις... καί κανονικῶς ἀνακρίνοντες τούς διέποντας ταύτας ἀρχιερεῖς,... δικαίως καί σταυροπήγια δώσουσιν..."* (ἔνθ'ἀν., II, 42).

Βεβαίως, ὁ πατριάρχης 'Αντιοχείας δέν ἀμφισβητοῦσε τήν καθιερωμένη πράξη τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως στό σταυροπηγιακό δίκαιο (ἔνθ'ἀν., IV, 535), ἀλλά τό ζήτημα εἶχε ἐγερθῆ ἀπό τήν ἀμφισβήτηση σαφῶς τῆς *ἐνόριας* καί ὄχι βεβαίως τῆς *ὑπερόριας* ἀσκήσεως τοῦ δικαίου αὐτοῦ. Ἄλλωστε, ἀφοῦ οἱ μητροπολίτες τῆς δικαιοδοσίας τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως καί ὄχι τῶν ἄλλων πατριαρχικῶν δικαιοδοσιῶν ἀμφισβητοῦσαν τήν κανονικότητα ἱδρύσεως πατριαρχικῶν σταυροπηγίων στίς ἐπισκοπές τους. Εἶναι βέβαιο, ὅτι ἡ ἐμφατική ἀπαγόρευση (*"οὐδενί τῶν πατριαρχῶν"*) ὁποιασδήποτε ὑπερόριας ἀσκήσεως τοῦ *πατριαρχικοῦ σταυροπηγιακοῦ δικαίου* ὑποδηλώνει τίς προσωπικές ἐπιφυλάξεις τοῦ πατριάρχη 'Αντιοχείας καί γιά τό *δίκαιον τοῦ ἐκκλήτου* τοῦ θρόνου τῆς Κπόλεως στούς ἄλλους πατριαρχικούς θρόνους τῆς 'Ανατολῆς. Ἡ θεσμική ὅμως καθιέρωση τόσο τοῦ ἐκκλήτου, ὅσο καί τοῦ σταυροπηγιακοῦ δικαίου τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη, ἡ ὁποία εἶχε βεβαιωθῆ καί ἀπό τή συνεχῆ ἐκκλησιαστική πράξη, δέν προσφερόταν πλέον γιά μία συστηματική ἀμφισβήτηση. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών στήν εἰδική

"Μελέτη χάριν τῶν δύο ὀφφικίων, τοῦ τε χαρτοφύλακος καί τοῦ πρωτεκδίκου" παρατηρεῖ, ὅτι ὁ χαρτοφύλαξ τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου διά τοῦ *"πατριαρχικοῦ βουλλωτηρίου"* ἀσκεῖ τό σταυροπηγιακό δίκαιο τοῦ θρόνου *"καί κατά πᾶσαν τήν Οἰκουμένην σχεδόν πατριαρχικά καταγράφεται καί δίδωσι σταυροπήγια καί πολλάων πολίων ἐκκλησιαστικά μετατίθησι κάρηνα εἰς τῆς πρώτης κεφαλῆς τό ἀνάκτορον"* (ἔνθ'ἀν., IV, 535).

Ἡ προσπάθεια τοῦ αὐτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1259-1282) νά ἱκανοποιήσῃ τούς ἀντιθέτους πρός τά ἐξαιρετικά προνόμια τοῦ πατριαρχείου Κπόλεως μέ τήν ἔκδοση εἰδικῆς *Νεαρᾶς* (Jus Graecoromanum, I, 509) δέν ὑπερίσχυσε τῆς μακρᾶς καί νομικῶς κατοχυρωμένης παραδόσεως. Πράγματι, ὁ Ματθαῖος Βλάσταρης συμπεριέλαβε στό *"Σύνταγμα κατά στοιχεῖον"* αὐτούσιες τίς διατάξεις τοῦ τρίτου τίτλου τῆς *Ἐπαναγωγῆς* (Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα. VI, 428-429), οἱ ὁποῖες ἐπικράτησαν στό Κανονικό Δίκαιο τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἐν τούτοις, μέ σειρά συνοδικῶν ἀποφάσεων τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα καθορίσθηκαν συγκεκριμένοι περιοριστικοί ὅροι τόσο γιά τήν ἵδρυση πατριαρχικῶν σταυροπηγίων *(μόνο τά νεοσυνιστώμενα μοναστήρια)*, ὅσο καί γιά τίς οἰκονομικές σχέσεις ἤ τή λειτουργία τους. Βεβαίως, ἡ ἀμφισβήτηση τῆς κανονικῆς θεμελιώσεως τοῦ σταυροπηγιακοῦ δικαίου τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη καί σέ αὐτήν ἀκόμη τή δικαιοδοσία του ἀπέρρεε ἀπό τά *πραγματικά* κυρίως προβλήματα, τά ὁποῖα δημιουργοῦσε σέ κάθε ἐπισκοπή ἡ προκλητική πολλές φορές συμπεριφορά τῶν κληρικῶν καί τῶν μοναχῶν τῶν πατριαρχικῶν σταυροπηγίων. Τά πραγματικά ὅμως προβλήματα οἰκονομικῶν σχέσεων ἤ συμπεριφορᾶς δέν μποροῦσαν νά θεμελιώσουν τήν ἀμφισβήτηση ἑνός καθιερωμένου ἐκκλησιαστικοῦ θεσμοῦ χωρίς ἀντίστοιχη ἀμφισβήτηση καί τῆς κανονικῆς του θεμελιώσεως, γι'αὐτό ἄλλωστε καί οἱ ἀντιδρῶντες ἀρχιερεῖς γιά τήν ἵδρυση πατριαρχικῶν σταυροπηγίων ἀξίωναν ἀπό τόν Οἰκουμενικό πατριάρχη *"κανόνας προκομισθῆναι τήν τῶν τοιούτων σταυροπηγίων ἐκχωροῦντας ἔκδοσιν"* (ἔνθ'ἀν., II, 41).

Εἶναι προφανές ὅτι οἱ "γογγύζοντες" ἀρχιερεῖς εἶχαν ὡς βασικό ἐπιχείρημα τή μή ὕπαρξη σχετικῶν κανόνων, ἐνῶ ἀντιπαρέθεταν τήν κανονική παράδοση γιά τήν ὑπαγωγή τῶν μοναστηρίων κάθε ἐπισκοπῆς ὑπό μόνη τήν πνευματική ἐποπτεία τοῦ ἐπιχωρίου ἐπισκόπου. Εἶναι ὅμως πράγματι περίεργο ὅτι τό Οἰκουμενικό πατριαρχεῖο παρέκαμψε τίς κανονικές διαστάσεις τοῦ ζητήματος μόνο μέ μία ἀόριστη ἐπίκληση *"τῆς μακρᾶς ἐκκλησιαστικῆς ἀγράφου συνηθείας, τῆς ἀντί κανόνων κρατησάσης ἐξ ἀμνημονεύτων χρόνων καί μέχρι τοῦ νῦν"* (ἔνθ'ἀν., II, 41). Δέν ὑπῆρχε δηλαδή στό πατριαρχεῖο Κπόλεως μία εἰδική κανονική μελέτη γιά τή λειτουργία τοῦ θεσμοῦ τῶν πατριαρχικῶν σταυροπηγίων, καίτοι ὑπῆρχαν ἀξιόλογοι κανονολόγοι κατά τή συγκεκριμένη ἐποχή. Πράγματι, καί αὐτός ἀκόμη ὁ διαπρεπής κανονολόγος Θεόδωρος Βαλσαμών δέν εἶχε

κανονική γνώμη γιά τό σοβαρό αὐτό ζήτημα, καίτοι ἦταν πατριάρχης Ἀντιοχείας. Ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ ὅτι μετά τή σχετική *πρώτη* ἑρμηνεία τοῦ 31 Ἀποστολικοῦ κανόνα καί μάλιστα μετά τίς συζητήσεις του μέ τούς ἀντιδρῶντες γιά τά ἐνόρια πατριαρχικά σταυροπήγια ἀρχιερεῖς κατανόησε *"δικαίως καί κανονικῶς ταῦτα γίνεσθαι"* (ἔνθ'ἀν., ΙΙ, 41). Τό *"δικαίως"* ἦταν ἤδη γνωστό ἀπό τόν τρίτο τίτλο τῆς *Ἐπαναγωγῆς*, ἐνῶ τό *"κανονικῶς"* ἔπρεπε νά θεμελιωθῆ μέ μία κανονική ἑρμηνεία τοῦ θεσμοῦ. Ἡ ὀρθή *σύνδεση* ἀπό τόν πατριάρχη Ἀντιοχείας *τοῦ πατριαρχικοῦ σταυροπηγιακοῦ δικαίου πρός τό πατριαρχικό δίκαιον τῶν χειροτονιῶν καί κρίσεως ἐπισκόπων ἀποτελεῖ μία ἀκλόνητη κανονική βάση*, ἡ ὁποία ἀντικατροπτίζει τήν ὅλη κανονική παράδοση γιά τή λειτουργία τοῦ θεσμοῦ τῆς Πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν. Ἐν τούτοις, ὁ περιορισμός τοῦ πατριάρχη Ἀντιοχείας γιά τή θεμελίωση τῆς σχέσεως αὐτῆς μόνο στούς κανόνες 6 καί 7 τῆς Α΄ καί 2 καί 3 τῆς Β΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου συρρικνώνει τήν εὐρύτατη κανονική της προοπτική, ἀφοῦ θά ἦταν ἀναγκαία ἡ συνεκτίμηση καί τῶν κανόνων 6 τῆς Β΄ καί 9, 17 καί 28 τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου γιά τήν πληρέστερη θεμελίωσή της. Ἄν ὅμως ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας ἐπικαλεῖτο τήν εὐρύτερη αὐτή κανονική βάση, τότε δέν θά μποροῦσε νά συναγάγη τό εὐνόητο καί ἐπιθυμητό συμπέρασμα, ὅτι δηλαδή *"οὐδενί τῶν πατριαρχῶν ἐπ'ἀδείας ἔσται εἰς ἑτέρου πατριάρχου ἐνορίαν ἀποστεῖλαι σταυροπήγια"* (ἔνθ'ἀν., ΙΙ, 42). Ἡ ἀποφυγή ὁποιασδήποτε μνείας τῶν κανόνων αὐτῶν ὑποδηλώνει τήν ἐπιθυμία τοῦ πατριάρχη Ἀντιοχείας νά ἀποφύγη ὁποιαδήποτε ἐπέκταση τῆς συζητήσεως γιά τά ὑπερόρια προνόμια τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη στό σταυροπηγιακό δίκαιο. Ἡ σύνδεση ὅμως τοῦ δικαίου αὐτοῦ πρός τό *δίκαιον τῶν χειροτονιῶν καί κρίσεως ἐπισκόπων* εἶχε ὡς *αὐτονόητη προέκταση* τήν κανονική θεμελίωση τῆς ἄρρηκτης σχέσεως μεταξύ τοῦ δικαιώματος τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη νά δέχεται τό *ἔκκλητον* ἀπό ἄλλες πατριαρχικές δικαιοδοσίες καί τοῦ δικαιώματός του νά ἱδρύη *πατριαρχικά σταυροπήγια* σέ ἄλλες πατριαρχικές δικαιοδοσίες, ὅπως δηλαδή ἡ σχέση αὐτή κατοχυρωνόταν ἤδη μέ τήν παράγραφο 10 τοῦ τρίτου τίτλου τῆς Ἐπαναγωγῆς καί τήν ἀστασίαστη ἐκκλησιαστική πράξη.

δ΄. Κτητορικά μοναστήρια καί νέα μοναστικά κέντρα

Οἱ μοναχοί, ἀντιθέτως πρός τούς μητροπολίτες καί τούς ἐπισκόπους, προτιμοῦσαν πάντοτε τήν ἀπώτερη ἔναντι τῆς ἐγγύτερης ἐποπτείας γιά εὐνοήτους λόγους, ἀλλά ἦσαν στήν πράξη ἀπρόθυμοι νά δεχθοῦν τήν ἄσκηση ὁποιασδήποτε ἀπό αὐτές. Πολλές φορές ἵδρυαν μοναστήρια χωρίς τήν ἔγκριση τοῦ ἐπισκόπου ἤ ἀκόμη καί τοῦ πατριάρχη. Ὁ κανόνας 1 τῆς Πρωτοδευτέρας συνόδου (861) ἀποδοκιμάζει τήν αὐθαιρεσία ὁρισμένων μοναχῶν, οἱ ὁποῖοι, *"ὄνομα μοναστηρίου ταῖς οἰκείαις περιου-*

σίαις περιθέμενοι καί Θεῷ καθαγιάζειν ταύτας ἐπαγγελλόμενοι, κυρίους τε τῶν ἀφιερωθέντων ἑαυτούς ἀναγράφουσι καί μόνη τῇ προσηγορίᾳ τό θεῖον ἀφοσιοῦν ἐκμηχανᾶσθαι διεγνώκασι. Τήν αὐτήν γάρ ἐξουσίαν καί μετά τήν ἀφιέρωσιν οὐκ ἐρυθριῶσι σφετερίζεσθαι, ἥν περ ἔχειν οὐκ ἐκωλύοντο πρότερον,... ἀλλά καί ἑτέροις ταύτην ἀδεῶς παραπέμπουσιν" (Γ. Ράλλη-Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., ΙΙ, 648-648). Ἡ σύνοδος ἀξίωσε τήν προηγούμενη ἔγκριση τοῦ ἐπισκόπου, *"ἐπιτρέποντος καί τήν ὀφειλομένην ἐπιτελοῦντος εὐχήν"* γιά τήν κανονική ἵδρυση τῆς μονῆς. Ὑπό τίς κανονικές αὐτές προϋποθέσεις *(καν. 12 τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου, 1 τῆς Πρωτοδευτέρας συνόδου)* ὁ ἱδρυτής τῆς μονῆς χαρακτηρίζεται *"Κτήτωρ"* καί οἱ μονές *"Κτητορικές"*, ἡ διοίκηση καί ἡ λειτουργία τῶν ὁποίων καθορίζονται ἀπό τά *"κτητορικά Τυπικά"*. Ἔχουν σωθῆ πολλά Τυπικά μονῶν (*ἁγίου Σάβα Παλαιστίνης, Στουδίου Κπόλεως, τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ἁγίου Ἰωάννου τοῦ θεολόγου τῆς Πάτμου, κ.ἄ.*), τά ὁποῖα ἐπιβεβαιώνουν τήν ποικιλία τῶν ἐκφράσεων τῆς ἀσκητικῆς παραδόσεως τῆς Ἀνατολῆς. Τά *"κτητορικά Τυπικά"* ὑποδιαιροῦντο συνήθως σέ τρία μέρη. Στό *πρῶτο* κατεγράφοντο συνήθως οἱ λειτουργικές ὑποχρεώσεις τῶν μοναχῶν ἔναντι τοῦ κτήτορα ἤ καί τῆς οἰκογένειάς του, στό *δεύτερο* ἀνεγράφοντο οἱ εἰδικές ὑποχρεώσεις τῶν μοναχῶν ἔναντι ὁρισμένης τάξεως ἀναξιοπαθούντων καί στό *τρίτο* ἀναφερόταν ἡ περιουσία τῆς νέας μονῆς. Οἱ διατάξεις τῶν Τυπικῶν ἔπρεπε νά εἶναι σύμφωνες πρός τίς θεμελιώδεις ἀρχές τῆς μοναστικῆς παραδόσεως, πρός τούς κανόνες τῆς Ἐκκλησίας καί πρός τή νομοθεσία τῆς Πολιτείας, νά δηλώνουν τόν ἀριθμό τῶν τριῶν τουλάχιστον μοναχῶν τῆς νέας ἀδελφότητας καί νά βεβαιώνουν τήν οἰκονομική στήριξη τῆς νέας μονῆς μέ σχετική ἀναφορά στό εἰδικό βιβλίο (*"Βρεβίον"*), στό ὁποῖο εἶχαν καταγραφῆ ὅλα τά εἰσφερόμενα στή μονή περιουσιακά στοιχεῖα (βλ. εἰδικότερα Κ. Μανάφη, Μοναστηριακά Τυπικά-Διαθῆκαι, 1970, ὅπου καί ἡ σχετική βιβλιογραφία).

Πρός τά Κτητορικά μοναστήρια, ἀλλά ὑπό διάφορο πνεῦμα, ὁμοίαζαν τά *"Χαριστίκια"* μοναστήρια, τά ὁποῖα ἀναπτύχθηκαν ὡς θεσμός μετά τόν Ι΄ αἰώνα. Ὁρισμένα δηλαδή ἐγκαταλελειμμένα ἤ πτωχά μοναστήρια ἤ καί φιλανθρωπικά ἱδρύματα μέ τήν περιουσία τους προσεφέροντο ἀπό τήν Ἐκκλησία σέ πλουσίους χριστιανούς, κληρικούς ἤ λαϊκούς, ὑπό τήν μορφή *"χαριστικῆς δωρεᾶς"*. Οἱ *"χαριστικάριοι"* ἀναλάμβαναν μέν τήν ὑποχρέωση νά συντηροῦν τή μονή καί τούς μοναχούς, ἀλλά εἶχαν καί τό δικαίωμα νά ἐκμεταλλεύονται τήν περιουσία τῆς μονῆς. Σέ πολλές περιπτώσεις ἡ περιουσία ἦταν ἀξιόλογη, ἰδιαίτερα μετά τήν καινοτομία τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ (1081-1118), ὁ ὁποῖος εἰσήγαγε τό δικαίωμα καί τοῦ αὐτοκράτορα νά παραχωρῆ ὡς προνόμιο σέ πλουσίους ἀξιωματούχους σημαντικά μοναστήρια μέ τίς περιουσίες τους. Οἱ καταχρήσεις τόσο

στήν ἄσκηση τῆς *"χαριστικῆς δωρεᾶς"* μοναστηρίων ἀπό τόν αὐτοκράτορα ἤ καί ἀπό τήν Ἐκκλησία, ὅσο καί στή λειτουργία τῶν *"χαριστικίων"* μονῶν προκάλεσαν σοβαρές ἀμφισβητήσεις καί ἔριδες μέσα καί ἔξω ἀπό τά μοναστήρια, ὥστε ὁ θεσμός νά ἐγκαταλειφθῆ περί τά τέλη τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα ὡς ἀσυμβίβαστος πρός τήν κανονική παράδοση τῆς Ἐκκλησίας καί ὡς πηγή σκανδάλων (βλέπε περισσότερα: Ἰ. Κονιδάρη, Τό δίκαιον τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας., 1979. Σ. Βαρναλίδη, Ὁ θεσμός τῆς χαριστικῆς δωρεᾶς τῶν μοναστηρίων εἰς τούς Βυζαντινούς, 1985, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία). Ἡ ἀναζήτηση ἀντιστοιχίας μεταξύ τῶν *"χαριστικίων"* καί τῶν *"φεούδων"* (beneficia) τῆς Δύσεως (P. Lemerle, Un aspect du rôle des monastères à Byzance: Les monastères donnés à des laïcs, les charisticaires, Académie des Inscriptions et Belles Lettres, Paris 1967, 9-28) εἶναι αὐθαίρετη, ἀφοῦ τά μέν *φέουδα* ἀποσκοποῦσαν στήν οἰκονομική ἐνίσχυση τῶν ἀποδεκτῶν τους, ἐνῶ τά *"χαριστίκια"* παρεχωροῦντο γιά τήν ἐνίσχυση τῶν μονῶν. Οἱ ἀνθρώπινες ὅμως καταχρήσεις ἀποτελοῦσαν βεβαίως τό *μόνο κοινό στοιχεῖο* στούς δύο διαφορετικούς θεσμούς.

Εἶναι εὐνόητο ὅτι ἡ ροπή πρός τόν μοναχικό βίο καί ἡ θεσμική εὐχέρεια ἱδρύσεως νέων μονῶν πολλαπλασίασαν τόν ἀριθμό τῶν ποικίλων μονῶν σέ τέτοιο βαθμό, ὥστε ὁ αὐτοκράτορας Νικηφόρος Φωκᾶς (963-969) μέ Νεαρά του *"διορίζεται μή κατασκευάζεσθαι νεωστί μοναστήρια ἤ ξενῶνας ἤ γηροκομεῖα ἤ ἄλλους εὐαγεῖς οἴκους, ἀλλά τῶν παρόντων ἐπιμελεῖσθαι"*. Ἀντιθέτως, ἐνθαρρύνονται οἱ μοναχοί *"κελλία καί τάς καλουμένας λαύρας ἐν ἐρήμοις οἰκοδομεῖν, μή πρός κτήσεις καί ἀγρούς ἑτέρους ἐκτεινομένας, ἀλλά τῇ περιοχῇ μόνῃ τῇ ἰδίᾳ ὁριζομένας..."* (Γ. Ράλλη-Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα., ΙΙ, 652). Ἡ εὔκολη ἵδρυση κτητορικῶν μονῶν κατέληγε συνήθως στή διάλυση ἤ καί στήν ἐγκατάλειψή τους μέ ποικίλες ἐκκλησιαστικές ἤ καί ἀστικές συνέπειες, ὅπως ἐπισήμαινε ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς στήν περίφημη Νεαρά: *"τινά τῶν φθασάντων εὐαγῶν οἴκων, εἴτε μήν ἐπισκοπῶν ἤ μοναστηρίων, τοιαύτης φαύλης ἔτυχον χειρός καί προνοίας ὡς ἔρημα τόπων καταλελεῖφθαι"*. Ἀντιθέτως, τά ὀργανωμένα καί προικοδοτημένα μοναστήρια σέ ἀκατοίκητες περιοχές καί σέ μή καλλιεργήσιμες ἐκτάσεις εἶχαν εὐρύτατες προοπτικές ἀναπτύξεως ὑγιοῦς μοναστικοῦ βίου. Πράγματι, κατά τήν περίοδο αὐτή γνώρισαν μεγάλη ἀκμή τά ὀργανωμένα παλαιά μοναστικά κέντρα τῆς *μονῆς Στουδίου τῆς Κπόλεως, τῆς ἁγίας Αἰκατερίνης τοῦ Σινᾶ καί τοῦ ἁγίου Σάβα τῆς Παλαιστίνης*, τά ὁποῖα ὄχι μόνο διατήρησαν ἀκμαία τή μοναστική παράδοση τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλά καί συνέβαλαν τά μέγιστα στήν ἀνανέωση τῆς ἀσκητικῆς πνευματικότητας καί τοῦ ὅλου πνευματικοῦ βίου τῆς Ἐκκλησίας. Τά καλλιγραφικά ἐργαστήρια τῶν περίφημων αὐτῶν μοναστικῶν κέντρων καί ἡ τεράστια συμβολή τους στή θεολογική *(ἅγιος*

Σάβας) ἤ στήν ἐκκλησιαστική *(Στουδίου)* ἀπόκρουση τῆς εἰκονομαχικῆς αἱρέσεως ὑπῆρξαν σημαντικοί παράγοντες γιά τήν ἀνανέωση τοῦ μοναχικοῦ βίου ὄχι μόνο στό Βυζάντιο, ἀλλά καί στίς νεοσύστατες Ἐκκλησίες τοῦ σλαβικοῦ κόσμου (*Βουλγαρία, Σερβία, Ρωσία* κ.λπ.).

Ὁ ὑπέρμαχος τῆς τιμῆς τῶν ἱ. εἰκόνων Θεόδωρος ὁ Στουδίτης ἀφιέρωσε τό συγγραφικό του τάλαντο στήν ἀνύψωση τοῦ μοναχικοῦ βίου τόσο μέ τήν *"Μεγάλην"* καί τήν *"Μικράν Κατήχησιν"* (PG 99, 509-688), ὅσο καί μέ τό *"Τυπικόν"* τῆς μονῆς Στουδίου (PG 99, 1703-1720), τά ὁποῖα χρησιμοποιήθηκαν ὡς τά αὐθεντικά πρότυπα γιά τήν ἀναδιοργάνωση τοῦ μοναχισμοῦ σέ ὁλόκληρη σχεδόν τήν Ἀνατολή. Ὁ Θεόδωρος Στουδίτης ἔθεσε ὡς πρότυπα τοῦ κοινοβιακοῦ συστήματος τίς διατάξεις τοῦ Μ. Βασιλείου (Δ΄ αἰ.) καί τοῦ μεταρρυθμιστοῦ τῶν μοναστηρίων τῆς Γάζας Δωροθέου (ΣΤ΄αἰ.). Οἱ μοναχοί ὄφειλαν νά ἀσκοῦνται στήν ὑπακοή, τήν πτωχεία καί τήν ἐργασία, ὁ δέ ἡγούμενος ἦταν ὄχι μόνο ὁ πνευματικός πατέρας τῶν μοναχῶν, ἀλλά καί ὁ κύριος συντονιστής τῆς ὅλης λειτουργίας τῆς μονῆς. Ὁ ἴδιος ὅριζε τούς ἄλλους ὑπευθύνους γιά τίς ποικίλες λειτουργίες τοῦ κοινοβίου, ἤτοι τόν *"δευτεραῖον"*, τόν *"οἰκονόμον"*, τόν *"ἐπιστημονάρχην"* (ὑπεύθυνο τῆς τάξεως), τόν *"κανονάρχην"* (ὑπεύθυνο τῆς λειτουργικῆς ζωῆς) κ.ἄ. Ἡ ἐργασία τῶν μοναχῶν ἦταν τόσο χειρωνακτική, ὅσο καί πνευματική (*καλλιγράφοι, ὑμνογράφοι, ἁγιογράφοι, ἀντιγραφεῖς* κ.λπ.). Ἡ μονή Στουδίου παρέμεινε μεγάλο μοναστικό κέντρο μέχρι τήν ἅλωση τῆς Κπόλεως ἀπό τούς σταυροφόρους (1204), παρά τό γεγονός ὅτι στήν εὐρύτερη περιοχή ἱδρύθηκαν, ὅπως θά δοῦμε, πολλά καί μεγάλα κτητορικά μοναστήρια. Ὡστόσο, κατά τήν περίοδο αὐτή ἀναπτύχθηκαν καί νέα μεγάλα μοναστικά κέντρα. Τά νέα μοναστικά κέντρα ὀργανώθηκαν κυρίως στά δυσπρόσιτα ὄρη τοῦ Λάτρου τῆς Καρίας καί τοῦ Ὀλύμπου τῆς Βυθυνίας, στήν ἀκατοίκητη χερσόνησο τοῦ Ἄθω, στά Μετέωρα κ.λπ.

Στό ὄρος *Λάτρος* τῆς Καρίας γνώρισαν μεγάλη ἀκμή κατά τόν Ι΄ καί ΙΑ΄ αἰώνα οἱ μονές τῶν *Κελλιβάρων* ἤ τοῦ Λαμπωνίου, τῶν *Ἀγραύλων* ἤ τοῦ Σωτῆρος, τῆς *Καρίας*, τοῦ *Στύλου* κ.ἄ., ἐνῶ παράλληλα ἀναπτύχθηκε καί ὁ ἀναχωρητικός βίος τῶν ἐρημιτῶν. Τήν παράδοση αὐτή διέσωσε ὁ ὅσιος Χριστόδουλος ὁ Λατρηνός, ὁ ὁποῖος εἶχε ζήσει ὡς μοναχός στόν Ὄλυμπο τῆς Βιθυνίας καί στήν Παλαιστίνη πρίν ἐκλεγῆ ἡγούμενος τῆς μονῆς Στύλου. Ἡ παρακμή τοῦ μοναχικοῦ βίου στόν Λάτρο μετά τή νίκη τῶν Σελτζουκιδῶν Τούρκων στό Ματζικέρτ (1071) ἀνάγκασε τόν ὅσιο Χριστόδουλο νά ἐγκαταλείψη τό ὄρος καί νά ἱδρύση τήν περίφημη μονή Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στήν ἀκατοίκητη νῆσο Πάτμο, ὅπου μετέφερε τήν ἀσκητική πνευματικότητα τῶν μονῶν τοῦ Λάτρου. Κατά τόν ΙΑ΄ αἰώνα ὅλα τά μοναστήρια τοῦ ὄρους Λάτρου εἶχαν ὀργανωθῆ ὑπό ἕνα *"Πρῶτον"* καί ἐξέφραζαν τήν εὐρύτερη τάση ἱδρύσεως μοναστικῶν πολιτειῶν. Ὡσ-

τόσο, στήν εὐρύτερη περιοχή τῆς Κπόλεως ἱδρύθηκαν κατά τούς ΙΑ΄ καί ΙΒ΄ αἰῶνες πολλά καί ἀξιόλογα *Κτητορικά μοναστήρια* ἀπό μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας καί πλούσιους ἀξιωματούχους τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ αὐτοκράτορας λ.χ. Κωνσταντίνος Θ΄ ὁ Μονομάχος ἵδρυσε τή μονή Μαγγάνων, ὁ Μιχαήλ Ἀτταλειάτης τό 1077 τή μονή τῆς Ραιδεστοῦ γιά τήν προστασία τῶν πτωχῶν (Ἡ *"Διάταξις"* τῆς μονῆς, Miklosich-Müller, Acta., V, 293-327), ὁ Γρηγόριος Πακουριανός τό 1083 τήν περίφημη μονή Παντοκράτορος, ὑπό τήν ὁποία ὑπήχθησαν καί ἄλλες ἕξι μονές κ.λπ.

Σημαντικό ὅμως μοναστικό κέντρο ὀργανώθηκε καί στούς γρανιτώδεις βράχους τῶν *Μετεώρων*. Τόν Ι΄ αἰώνα ὑπῆρχε ἤδη ἡ *Σκήτη τῆς Δουπιάνης* ἤ τῶν Σταγῶν, ἡ ὁποία ἀναφέρεται κατά τόν ΙΑ΄ αἰώνα σέ χρυσόβουλλα διατάγματα τῶν Νικηφόρου Βοτανειάτη καί Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ. Ἡ *Σκήτη* αὐτή ὑπήγετο στόν ἐπίσκοπο Σταγῶν, ἀλλά ἡ εὐρύτερη περιοχή τῶν Μετεώρων προσείλκυσε πολλούς ἐρημίτες ἀσκητές. Περίφημοι ὑπῆρξαν οἱ ἐρημίτες Ἰερεμίας (1192) καί Βαρλαάμ, ἀπό τόν ὁποῖο μάλιστα ὀνομάσθηκε καί ἡ φερώνυμη μονή. Ἐπί Ἀνδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου (1328-1341) ἡ *Σκήτη τῆς Δουπιάνης* ἐπεῖχε θέση Πρωτάτου. Ὁ ἡγούμενός της ἀπεκαλεῖτο *"Πρῶτος"* μεταξύ τῶν ἡγουμένων τῶν Σκητῶν τῶν Μετεώρων, ἀλλά ὑπαγόταν στόν ἐπίσκοπο Σταγῶν. Ἡ ἀναδιοργάνωση τοῦ μοναστικοῦ κέντρου τῶν Μετεώρων συνδέθηκε μέ τά προνόμια, τά ὁποῖα τοῦ παραχώρησε (1358,1362) ὁ σέρβος ἡγεμόνας τῆς Θεσσαλίας Συμεών Οὔρεσις, ἑτεροθαλής ἀδελφός τοῦ βασιλιᾶ τῶν Σέρβων Στεφάνου Δουσάν. Τότε ἡ μονή τῆς Δουπιάνης ἀποσπάσθηκε ἀπό τόν ἐπίσκοπο Σταγῶν, ὁ δέ μοναχικός βίος τῶν Μετεώρων ἀπέκτησε σχετική αὐτονομία. Ἡ ἄνθησή του ὅμως ὑπῆρξε καρπός τοῦ ἔργου τοῦ *"καθηγητοῦ τοῦ Ἁγίου Μετεώρου"*, τοῦ ἁγιορείτη ἐρημίτη Ἀθανασίου, ὁ ὁποῖος, μετά δεκαετῆ ἄσκηση στόν στύλο τῶν Σταγῶν μέ τόν γέροντα Γρηγόριο, ἀνῆλθε στό Μεγάλο Μετέωρο (*"Πλατύν Λίθον"*) καί ἵδρυσε μονή μέ 14 ἀσκητές ἀπό τούς γύρω βράχους. Ἡ μονή αὐτή ὑπῆρξε τό *πρῶτο κοινόβιο* τῶν Μετεώρων, στό ὁποῖο μόνασε καί ὁ διάδοχος τοῦ Στεφάνου στήν ἡγουμενία ἡγεμόνας Ἰωάννης Οὔρεσις ὑπό τό ὄνομα Ἰωάσαφ. Πράγματι, μετά τόν θάνατο τοῦ Ἀθανασίου (1382), τόν διαδέχθηκε στήν ἡγουμενία ὁ Ἰωάσαφ (1382-1422), ὁ ὁποῖος παραχώρησε πολλά κτήματα στά Μετέωρα, οἰκοδόμησε νέα κελλία, ὀργάνωσε νοσοκομεῖο, ἀνακαίνισε τόν ναό τῆς Μεταμορφώσεως καί γενικότερα ἔδωσε εὐρύτερες προοπτικές στό ἤδη μεγάλο αὐτό μοναστικό κέντρο.

Στόν *"Βίον"* τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου (κώδ. 404 Μεταμορφώσεως Μετεώρων) παρέχονται οἱ κύριες ὑποθῆκες (*"κανονικός τύπος"*) τοῦ Ἰωάσαφ πρός τούς ἀσκητές, ἤτοι: *"α) Ἄνευ τῶν εὑρισκομένων παρακελλιωτῶν, ὕστερον μή δεχθῆναι μήτε ὑπ'αὐτοῦ, μήτε ὑπό τῶν μελλόντων κατά διαδοχήν διαδέχεσθαι τήν ἀρχήν τοῦ κελλίου, ἀλλ'ἐν τῷ καθολικῷ κελ-*

λίῳ πάντας ἐν κοινοβίῳ πολιτεύεσθαι. β) Μιᾷ γνώμη, ἕν θέλημα, ἐξίσου παλαίειν καί τό ἕν φρονεῖν. γ) Βρῶσίν τε καί πόσιν καί ἔνδυμα ὡς τόν ἔσχατον, οὕτω καί τόν πρῶτον ἔχειν, δίχα ἀσθενείας. δ) Ἐν πλεονασμῷ σίτου, οἴνου καί ἐλαίου μή καπηλεύειν. ε) Ξένα πράγματα κοσμικά μή παραδέχεσθαι. στ) Παιδία κοσμικά γράμματα μή μανθάνειν. ζ) Γυναῖκα μή προβαίνειν τοῦ τεταγμένου Ὅρους, μηδέ δοῦναι αὐτῇ τούτων τι τῶν βρωμάτων, κἄν συμβῇ ὑπό λιμοῦ ἀποθανεῖν. η) Μή ἔχειν τινά ἴδιον ὅλως, ἄνευ τῶν ἐνδυμάτων αὐτοῦ, διότι οὐκ ἐξίσου ἡλικίαν ἔχουσιν. θ) Κτῆσιν δέ ἰδιόκτητον μηδόλως πολιτεύεσθαι ἐν αὐτοῖς. Διά τοῦτο γάρ λέγεται κοινόβιον, ὅπου γάρ οὐκ ἔνι ἡ τοιαύτη ἰσότης, οὐ χρή ὀνομάζεσθαι κοινόβιον, ἀλλά συνέδριον ληστῶν καί ἱεροσύλων κατοικία. ι) Ὅστις οὖν φωραθῇ ἔχειν ἴδιόν τι ἤ χάραγμα ἕως τριῶν ὀβολῶν, μή κοινωνείτω τῶν θείων μυστηρίων, καθώς ἐστι παράδοσις πατρική καί τοῦ Μεγάλου Βασιλείου. Εἰ δέ κοινωνεῖ, εἰς κρῖμα ἑαυτῷ τοῦτο γίνεται καί οὐκ εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν". Κατά τόν βιογράφο τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου, *"ταῦτά τε ἰδιοχείρως ἐγχαράξας καί τῇ τοῦ ἀρχιερέως ἐπιγραφῇ βεβαιώσας, ἐπέδωκε τοῖς μετ'αὐτοῦ συνοῦσι, τῷ τε κυρῷ Γρηγορίῳ καί τῷ Ἰακώβῳ τοῖς ἱερομονάχοις καί πᾶσι τοῖς ὑπ'αὐτοῦ οὖσι τότε ἀδελφοῖς. Καί διετάξατο, ἵνα μή μόνον ἐν ταῖς παννυχίσι τῆς Κυριακῆς καί τῶν λοιπῶν μεγάλων ἑορτῶν ἀθροίζεσθαι τούς ὑπ'αὐτοῦ πάντας ἀδελφούς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, ἀλλά καθ'ἑκάστην ἡμέραν ἀνελλιπῶς ἐπιτελεῖν τήν ἀκολουθίαν κατά τήν τοῦ Τυπικοῦ ἀκριβῆ παράδοσιν. Συμβαίνει γάρ πολλάκις ἀμέλεια ἤ ἐκ φθόνου τοῦ ἐχθροῦ ἤ φυσικῆς νωθρότητος, ἔστι δ'ὅτε καί ἐκ περισπασμοῦ ἤ καί διά βρωμάτων προσθήκην. Τό γάρ μεμονωμένον τινά προσεύχεσθαι νηφόντως οὐ πᾶσιν, ἀλλ'οἷς τό πρόθυμον ἐκ τῆς χάριτος ἐδόθη μετά πολλῶν καμάτων καί χρόνων παραδρομήν. Οὐαί γάρ, φησί, τῷ ἑνί, ὅτι, εἰ συμβῇ αὐτῷ ἀκηδία ἤ ἄλλος πειρασμός, οὐκ ἔχει τόν ἀντιλαμβανόμενον"*. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ μοναχισμοῦ τῶν Μετεώρων συνεχίσθηκε καί κατά τήν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας. Ἡ ἐγκατάσταση τῶν ἀσκητῶν ἀδελφῶν *Νεκταρίου καί Θεοφάνη Ἀψαρᾶ* ἀπό τά Ἰωάννινα (1511) συνδέθηκε μέ τήν ἵδρυση τῆς μονῆς Βαρλαάμ (1518), τοῦ πύργου, τῶν ναῶν τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, τῶν ἁγίων Πάντων κ.λπ. Βεβαίως, ἡ ἄνθηση τοῦ μοναχικοῦ βίου προκάλεσε ἔριδες τῶν μονῶν ὄχι μόνο μέ τόν ἐπίσκοπο Σταγῶν, ἀλλά καί μέ τόν *"Πρῶτον"* τῆς Σκήτης. Καί οἱ δύο ἀξίωναν τήν ἀναγνώριση τῆς δικῆς τους ἐποπτείας ἀπό τίς μονές τῶν Μετεώρων, ἀλλά ἡ ἀκμή τῶν μονῶν ἐξουδετέρωσε τίς τάσεις αὐτές τοῦ *"Πρώτου"* τῆς Σκήτης καί διευκόλυνε τήν ἀκτινοβολία τοῦ πνευματικοῦ τους βίου.

Τό ὄρος *Ὄλυμπος* σχηματιζόταν στήν ἔναντι τῆς Κπόλεως παραλιακή ζώνη τῆς Βιθυνίας καί ὑπῆρξε πολύ ἑλκυστικός χῶρος γιά ἐρημίτες καί ἀσκητές ἤδη ἀπό τόν Δ΄ αἰώνα. Ὡστόσο, ἡ μεγάλη ἄνθηση τοῦ μοναστικοῦ αὐτοῦ κέντρου συνδέεται κυρίως μέ τήν περίοδο τῆς εἰκονομαχίας (727-

843); κατά τήν όποία πολλοί διωκόμενοι μοναχοί τῆς Κπόλεως ἀναζήτησαν καταφύγιο στά μοναστήρια καί στίς λαῦρες τοῦ Ὀλύμπου τῆς Βιθυνίας. Ἡ συρροή πολλῶν ἀσκητῶν προκάλεσε τή μεγάλη ἀκμή τόσο τῶν παλαιῶν καί τῶν νέων μονῶν (*Σωτῆρος Χριστοῦ ἤ Βαθέος Ρύακος, Μηδικίου, Ἀγαύρων, Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἤ Πελεκητῆς, Ἀντιδίου, ἁγίου Ζαχαρίου, Συμβόλων, Σακκουδίωνος κ.ἄ.*), ὅσο καί τῶν περίφημων λαυρῶν (*Κυμινᾶ, ἁγίου Μαλεΐνου κ.ἄ.*). Οἱ ἀγῶνες τῶν μοναχῶν ὑπέρ τῆς τιμῆς τῶν ἱ. εἰκόνων κατά τήν περίοδο τῆς εἰκονομαχίας καί ἡ γενικότερη πνευματική τους ἀκτινοβολία ἀνέδειξαν τόν Ὄλυμπο τῆς Βιθυνίας στό μεγαλύτερο προφανῶς μοναστικό κέντρο καί τό πρῶτο "*Ἅγιον Ὄρος*" τῆς Ἀνατολῆς ἀπό τόν Θ΄ μέχρι καί τόν ΙΑ΄ αἰώνα. Ἡ συνεχής ἐπικοινωνία μέ τήν ἀκμαία μονή τοῦ Στουδίου καί μέ τά ἄλλα μοναστικά κέντρα τῆς Μ. Ἀσίας, τῆς Καππαδοκίας καί τῆς Παλαιστίνης προσδιόρισε τίς νέες τάσεις τῆς παράλληλης ἀναπτύξεως τῶν διαφόρων μορφῶν ἀσκήσεως στίς δυσπρόσιτες ὀρεινές περιοχές. Στή λαύρα τοῦ Κυμινᾶ ἀσκήτευσε ἀρχικά καί ὁ περίφημος Μιχαήλ Μαλεΐνος, γιός τοῦ πατρικίου Εὐδοκίμου καί συγγενής τῆς μεγάλης οἰκογένειας τῶν Φωκάδων, μέχρι τήν ἵδρυση τῆς δικῆς του λαύρας (922), ἡ ὁποία ἦταν γνωστή ὡς Λαύρα τοῦ ἁγ. Μαλεΐνου. Στή λαύρα αὐτή ἀσκήτευσε καί ὁ ὅσιος *Ἀθανάσιος ὁ Ἀθωνίτης*, ὁ ὁποῖος, μετά τόν θάνατο τοῦ Μιχαήλ (περί τό 957), ἐγκατέλειψε τόν Ὄλυμπο καί κατέφυγε στή χερσόνησο τοῦ Ἄθω, ὅπου μετέφερε τήν ὀργάνωση καί τό πνεῦμα τῆς αὐστηρῆς ἀσκήσεως τῶν μονῶν του.

ε΄. Ἅγιον Ὄρος

Ἡ χερσόνησος τοῦ Ἄθω κατέστη τό κατ'ἐξοχήν "*Ἅγιον Ὄρος*" τοῦ ὀρθοδόξου μοναχισμοῦ, εἶχε δέ μακρά ἀσκητική παράδοση πολύ πρίν ἀπό τήν ἐκεῖ μετάβαση ἀπό τόν Ὄλυμπο τῆς Βιθυνίας τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτη. Κατά τήν περίοδο τῆς εἰκονομαχίας στήν περιοχή αὐτή κατέφευγαν πολλοί διωκόμενοι μοναχοί τῆς Κπόλεως, τῆς Θεσσαλονίκης καί τῶν πλησιοχώρων περιοχῶν, εἶναι δέ περίφημοι κατά τίς ἀρχές τοῦ Θ΄ αἰώνα οἱ ὅσιοι Πέτρος ὁ Ἀθωνίτης, Εὐθύμιος ὁ Θεσσαλονικεύς κ.ἄ. Κατά τόν ἱστορικό τοῦ Ι΄ αἰώνα Γενέσιο (ἐκδ. Βόννης, 82) στή σύνοδο γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς τιμῆς τῶν ἱ. εἰκόνων (843) παρέστησαν καί ἐκπρόσωποι τῶν ἀσκητῶν τοῦ Ἄθω. Οἱ ἀσκητές αὐτοί εἶχαν συγκεντρωθῆ στήν περιοχή τῆς λεγόμενης διώρυγας τοῦ Ξέρξη, ὅπου ὑπῆρχε καί ἡ "*Καθέδρα τῶν Γερόντων*" μέ ἐπικεφαλῆς ἕνα "*Πρῶτον*". Οἱ αὐτοκράτορες Βασίλειος Α΄ ὁ Μακεδών (867-886) καί Λέων ΣΤ΄ ὁ Σοφός (886-912) ἀνακήρυξαν τήν περιοχή ὡς τόπο ἀσκήσεως καί ἀπαγόρευσαν τή συνήθη ἐνόχληση τῶν ἀσκητῶν ἀπό ποιμένες καί ποίμνια. Ὁ Ρωμανός Λακαπηνός, παρά τή μεταγενέστερη ἀμφισβήτηση τοῦ διατάγματός του, κατοχύρωσε προφα-

νῶς τό 919 τά προνόμια αὐτά τῶν ἀσκητῶν καί διέταξε νά διατηρεῖται "*ἡ ἀρχαία Καθέδρα τῶν Γερόντων ἀπαρενόχλητος ἀπό πάσης ἀγγαρείας καί ζημίας τῆς, ὡς εἰκός, ἐγγιγνομένης παρά τε ἐπισκόπων καί ἀρχόντων καί ἄλλου παντός, καθώς ἦν ἐξ ἀρχῆς*". Βεβαίως, οἱ ἀναχωρητές ζοῦσαν σέ πρόχειρες καλύβες (*κελλία*), ἀλλά ὑπῆρχαν καί ὁρισμένες καλύβες, στίς ὁποῖες ζοῦσαν πολλοί ἀναχωρητές μαζί, χωρίς νά ἀλλοιωθῆ τό καθεστώς τῆς ἀσκήσεώς τους (*Ξηροποτάμου, Ζωγράφου*). Περί τά μέσα τοῦ Θ΄ αἰώνα ἡ "*Καθέδρα τῶν Γερόντων*" μεταφέρθηκε στό κέντρο τῆς χερσονήσου τοῦ Ἄθω ("*Μέση*" ἤ "*Μεγάλη Μέση*") στή σημερινή περιοχή τῶν Καρυῶν. Ἡ μετάβαση στόν Ἄθω ἀπό τόν Ὄλυμπο τῆς Βιθυνίας τοῦ Ἀθανασίου ὑπῆρξε ἡ κύρια ἀφετηρία γιά τήν ἀναδιοργάνωση τοῦ ἀθωνιτικοῦ μοναχισμοῦ.

Ὁ ὅσιος Ἀθανάσιος εἶχε συνδεθῆ πνευματικά μέ τόν ἀνεψιό τοῦ Μιχαήλ Μαλεΐνου εὐσεβῆ στρατηγό Νικηφόρο Φωκᾶ, ὁ ὁποῖος ἐπισκεπτόταν τακτικῶς τή Λαύρα τοῦ Μαλεΐνου καί ἦταν ἐραστής τοῦ μοναχικοῦ βίου. Κοιμόταν στό δάπεδο τοῦ κοιτώνα του, ὅπως καί ὁ θεῖος του, ἐνῶ καλυπτόταν συνήθως μέ τό ράσο τοῦ θείου του γιά προστασία. Κατά τήν δύσκολη ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν Σαρακηνῶν τῆς Κρήτης ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς παρακάλεσε τόν Ἀθανάσιο νά μεταβῆ στήν Κρήτη. Ἐκεῖ δέν ἔφθανε μόνο τό ράσο τοῦ θείου του. Ὁ Ἀθανάσιος μέ πολλούς δισταγμούς ἐγκατέλειψε τήν πρόχειρη καλύβη τοῦ Ἄθω καί ἐπισκέφθηκε τόν Νικηφόρο Φωκᾶ στόν Χάνδακα (σημ. Ἡράκλειο) τῆς Κρήτης, ὅπου εἶχαν μακρές πνευματικές συζητήσεις γιά τόν ἀθωνιτικό μοναχισμό. Κατά τούς ἀγῶνες γιά τήν ἀπελευθέρωση τῆς Κρήτης (961) ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς παρακάλεσε τόν Ἀθανάσιο νά ἱδρύση "*λαύραν ἐν τῷ κελλίῳ αὐτοῦ πρός τό... γενέσθαι αὐτόν ἐν τῷ ὄρει τοῦ Ἄθωνος, εἴ γε κατευοδωθείη καί ἀποτάξασθαι βιῶναί τε βίον, ὅν ἀνέκαθεν ἡρετίσατο*". Ὡστόσο, ἀντί τοῦ ἀσκητικοῦ ράσου περιβλήθηκε τή βασιλική ἁλουργίδα (963), χωρίς ὅμως νά ἐγκαταλείψη ποτέ τόν ζῆλο πρός τόν ἀσκητικό βίο. Συνέχισε νά κοιμᾶται στό σκληρό δάπεδο τοῦ κοιτώνα τοῦ Παλατιοῦ καί νά καλύπτεται μέ τό ράσο τοῦ θείου του Μιχαήλ Μαλεΐνου. Ἡ θεία προστασία τοῦ ἦταν τότε πράγματι ἀναγκαία. Ὁ Ἀθανάσιος ἐπισκέφθηκε μέ δική του πρωτοβουλία τόν Νικηφόρο στό Παλάτι τῆς Κπόλεως, ἔλαβε δέ ὄχι μόνο γενναία οἰκονομική χορηγία, ἀλλά καί τήν ὑπόσχεση τοῦ αὐτοκράτορα, ὅτι ἦταν ἕτοιμος "*καί αὐτῆς τῆς βασιλείας καταφρονῆσαι καί τοῦ διαδήματος, ἄλλως δέ καί τῆς γυναικός μηδεμίαν ἐπιστροφήν ποιῆσαι, καί καλοῦντος ἐπιτηδείου καιροῦ διαδράναι πάντα ἅ νῦν ἐμποδών νομίζεται καί πρός τό Ὄρος φοιτῆσαι καί τάς συνθήκας πληρῶσαι*". Οἱ ὑποσχέσεις ("*συνθῆκαι*") εἶχαν δοθῆ στό παρελθόν, ἀλλά καί οἱ σύγχρονες ἐπιθυμίες του ἦσαν εἰλικρινεῖς. Ἦσαν ὅμως καί ἐπικίνδυνες, ἀφοῦ διαφωνοῦσε ἡ αὐτοκράτειρα Θεοφανώ στή συμβίωσή της μέ ἕναν ἀσκητή καί τελικῶς

ἐνθάρρυνε τή συνωμοσία γιά τή δολοφονία του (969). Ἐν τούτοις, εἶχαν ἤδη δημιουργηθῆ ὅλες οἱ ἀναγκαῖες προϋποθέσεις γιά τήν ἀναδιοργάνωση τοῦ ἀθωνιτικοῦ μοναχισμοῦ.

Ὁ Ἀθανάσιος ἵδρυσε τό 963 τήν περικαλλῆ *"Μεγίστη Λαύρα"* καί εἰσήγαγε τούς κανόνες ἀσκήσεως Θεοδώρου τοῦ Στουδίτη στό *"Τυπικόν"* τῆς μονῆς (Ph. Meyer, Die Haupturkunden für die Geschichte der Athos Klöster, Lipsiae 1894, 102 κἑξ.). Μετά τόν θάνατο ὅμως τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ (969) ἀντέδρασαν οἱ ἀναχωρητές τοῦ Ἄθω μέ ἐπί κεφαλῆς τούς Ἀθανάσιο καί Παῦλο τόν Ξηροποταμηνό. Κατηγόρησαν τόν Ἀθανάσιο στόν αὐτοκράτορα Ἰωάννη Τσιμισκῆ (969-976) ὅτι *"τούς ἀρχαίους νόμους παρακινεῖ καί μεταποιεῖται τά παλαιά ἔθη καί ὅρους"*. Ὁ αὐτοκράτορας δέν δέχθηκε βεβαίως τίς κατηγορίες αὐτές γιά τόν γνωστό του καί πολύ συμπαθῆ ἀσκητή τῆς Λαύρας τοῦ Μαλεΐνου, ἀπέστειλε δέ τόν ἡγούμενο τῆς μονῆς Στουδίου Εὐθύμιο νά ρυθμίση τίς διαφορές ἐπί τόπου. Ὁ Εὐθύμιος συγκάλεσε πράγματι συνέλευση τῶν 58 ἡγουμένων στόν ναό τοῦ Πρωτάτου (972) γιά νά μορφοποιηθοῦν οἱ βασικοί κανόνες ὀργανώσεως τοῦ ἀθωνιτικοῦ μοναχισμοῦ. Οἱ κανόνες καταγράφηκαν σέ *"Τυπικόν" (Πρῶτον Τυπικόν)*, τό ὁποῖο γράφηκε σέ περγαμηνή ἀπό δέρμα τράγου, γι'αὐτό καί ἔμεινε γνωστό μέ τόν χαρακτηρισμό *"Τράγος"* (Ph. Meyer, ἔνθ'ἀν., 141-151), φυλάσσεται δέ στά ἀρχεῖα τῆς Ἱ. Κοινότητας τοῦ Ἁγίου Ὄρους.Ἡ ἐπίσημη καθιέρωση τοῦ *κοινοβιακοῦ συστήματος* ὑπῆρξε κίνητρο γιά τή συρροή πολλῶν μοναχῶν καί ἀσκητῶν στό Ἅγιον Ὄρος. Ἤδη κατά τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ Ι΄ ἤ τῆς ἀρχές τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα ὀργανώθηκαν τά μοναστήρια *Βατοπεδίου, Φιλοθέου, Ζωγράφου, Δοχειαρίου, Ξενοφῶντος καί Ἰβήρων*, ἐνῶ κατά τό τέλος τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα ἱδρύθηκαν τά μοναστήρια *Ἐσφιγμένου, Ἁγ. Παντελεήμονος, Χιλανδαρίου* κ.ἄ. Ἡ συρροή ὅμως τῶν μοναχῶν πολλαπλασίασε καί τίς ἐσωτερικές ἔριδες, ἀφοῦ οἱ ὀργανωμένες μονές, καίτοι προωθοῦσαν τήν ὑπαγωγή ὑπό τήν ἐποπτεία καί τή διοίκησή τους τῶν *καλυβῶν* ἤ *κελλίων*, διεκδικοῦσαν συγχρόνως οἱ ἴδιες μεγαλύτερη ἀνεξαρτησία ἀπό τόν *"Πρῶτον"*. Τό 1046 μέ πρωτοβουλία τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου Θ΄ τοῦ Μονομάχου ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς Τζιντζιλούκη Κοσμᾶς συγκάλεσε στή *"Μεγάλη Μέση"* σέ μία νέα συνέλευση τούς ἁγιορεῖτες ἡγουμένους καί συνέταξαν τόν νέο τύπο ὀργανώσεως τοῦ μοναχικοῦ βίου τοῦ Ἄθω (*"Δεύτερον Τυπικόν"*), ὁ ὁποῖος ἐπικυρώθηκε μέ χρυσόβουλλο διάταγμα (Ph. Meyer, ἔνθ'ἀν., 151-162) καί περιόρισε σημαντικά τίς ἐξουσίες τοῦ *"Πρώτου"*. Βεβαίως, κάθε μονή ἦταν ἀνεξάρτητη καί εἶχε ἰσόβιο *"ἡγούμενο"*, ἀλλά ἀπό τούς ἡγουμένους τῶν μοναστηρίων ἐκλεγόταν ὁ *"Πρῶτος"* τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ὁ ὁποῖος ἐγκαθιδρυόταν (*"ἐσφραγίζετο"*) ὡς ἰσόβιος ἀπό τόν αὐτοκράτορα, διέμενε στίς Καρυές μέ δύο βοηθούς (*οἰκονόμο* καί *ἐκκλη-*

σιάρχη) καί προήδρευε τῆς ἐτήσιας *"Συνάξεως"* ὅλων τῶν ἡγουμένων τῶν ἁγιορειτικῶν μονῶν.

Ἡ μοναστική πολιτεία τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἦταν αὐτοδιοίκητη (*"αὐτοδέσποτος καί αὐτεξούσιος"*), ἀλλά τά ὅρια τῆς αὐτοδιοικήσεως δέν ἦταν δυνατόν νά καταργοῦν τούς ἱ. κανόνες γιά τήν ἄσκηση τῆς ἐπισκοπικῆς ἐποπτείας στή λειτουργία τοῦ μοναχικοῦ βίου. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ὁ Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνός (1081-1118) ὅρισε μέ διάταγμα ὅτι ὅλα τά μοναστήρια, *"κἄν τε πατριαρχικά ὦσι, κἄν τε βασιλικά καί αὐτοδέσποτα"*, πρέπει νά ὑπόκεινται στήν ἐποπτεία τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχη τουλάχιστον γιά τά καθαρῶς πνευματικά ζητήματα. Ἄλλωστε, ἡ προσέλευση πολλῶν μοναχῶν καί ἀπό τούς ἄλλους χριστιανικούς λαούς (*Ἴβηρες, Ἀρμενίους, Ρώσους, Σέρβους, Βουλγάρους, Βλάχους* κ.λπ.) προσέδωσε στό Ἅγιον Ὄρος τόν οἰκουμενικό του χαρακτήρα καί ἐπηρέασε τήν ἀνανέωση τοῦ μοναχικοῦ βίου σέ ὁλόκληρη τήν ὀρθόδοξη Ἀνατολή. Στό Ἅγιον Ὄρος λ.χ. ἀσκήτευσε ὁ ὀργανωτής τῆς Πετσέρσκαγια Λαύρας τοῦ Κιέβου καί τοῦ ρωσικοῦ μοναχισμοῦ ρῶσος μοναχός Ἀντώνιος, ὅπως ἐπίσης καί ὁ σέρβος μοναχός Σάβας, γιός τοῦ μεγάλου ζουπάνου τῶν Σέρβων Στεφάνου Νεμάνια, ὁ ὁποῖος ἀνακαίνισε τήν ἁγιορειτική μονή Χιλανδαρίου καί ἀναδιοργάνωσε τόν μοναχισμό τῆς Σερβίας. Ἡ συρροή ὅμως πολλῶν μοναχῶν ἐπέφερε ἀναπότρεπτα καί τή χαλάρωση ὄχι μόνο τῆς αὐστηρότητας τῆς ἀσκήσεως, ἀλλά καί τῆς ἐσωτερικῆς πειθαρχίας. Ἰδιαίτερα κατά τούς δύσκολους καιρούς τῆς Φραγκοκρατίας πολλοί μοναχοί προτιμοῦσαν τό *"ἰδιόρρυθμο"* σύστημα ἀσκήσεως καί προκαλοῦσαν ἐσωτερικές ἔριδες. Ὁ Ἀνδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος (1282-1328) μέ χρυσόβουλλο διάταγμα (1312) ὅρισε νά γίνεται ἡ ἐγκαθίδρυση τοῦ *"Πρώτου"* ἀπό τόν Οἰκουμενικό πατριάρχη, ὁ ὁποῖος θά ἀσκοῦσε καί τήν πνευματική ἐποπτεία στόν ἁγιορειτικό μοναχισμό (Ph. Meyer, ἔνθ'ἀν., 190-194). Ἐν τούτοις, ἀναγνωριζόταν συγχρόνως καί στόν ἐπίσκοπο Ἐρισσοῦ (Ἱερισσοῦ) μία παράλληλη ἄσκηση πνευματικῆς ἐποπτείας στίς μονές τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Ὁ πατριάρχης Κπόλεως Νήφων Β΄ δέν ἀντέδρασε στή ρύθμιση αὐτή, ἀλλά οἱ διαμάχες τοῦ *"Πρώτου"* πρός τόν ἐπίσκοπο Ἱερισσοῦ (Ἐρισσοῦ) προκαλοῦσαν συνεχή ἔνταση καί τροφοδοτοῦσαν τίς ἐσωτερικές ἔριδες. Ἡ ἀποστολή τῶν μητροπολιτῶν Θεσσαλονίκης καί Βεροίας ὡς ἐκπροσώπων τοῦ πατριάρχη Κπόλεως (1394) κατέληξε σέ γραπτή συμφωνία τῶν διαφωνούντων μερῶν (*"Τόμος καί Τύπος"*), ἡ ὁποία κυρώθηκε (*"Τρίτον Τυπικόν"*) ἀπό τόν αὐτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο (Ph. Meyer, ἔνθ'ἀν., 195-203) καί μέ εἰδικό σιγίλλιο ἀπό τόν Οἰκουμενικό πατριάρχη Ἀντώνιο Δ΄ (1389-1390, 1391-1397).

Ἡ συνεχής πίεση γιά τήν καθιέρωση τοῦ *"ἰδιορρύθμου"* συστήματος ἀσκήσεως ὑπό τό γνωστό πρόσχημα, ὅτι ἦταν παλαιότερος καί αὐθεντικότερος τρόπος ἀσκήσεως σέ σύγκριση πρός τό κοινοβιακό σύστημα,

κατέληξε στήν ἔκδοση ἑνός νέου Τυπικοῦ (*"Τέταρτον Τυπικόν"*), τό ὁποῖο κυρώθηκε μέ χρυσόβουλλο διάταγμα (1406) τοῦ Μανούηλ Β΄ Παλαιολόγου καί ἐπέτρεψε τήν ἐπίσημη πλέον εἰσαγωγή τοῦ *ἰδιορρύθμου συστήματος* στόν μοναχισμό τοῦ Ἁγίου Ὄρους (Ph. Meyer, ἔνθ'ἀν., 203-210). Μέ τό διάταγμα αὐτό περιορίσθηκαν σημαντικά οἱ ἐξουσίες τοῦ ἡγουμένου, ὁ ὁποῖος ὄφειλε νά ἀσκῇ τή διοίκηση τῆς μονῆς μέ τή σύμφωνη γνώμη ἑνός δεκαπενταμελοῦς συμβουλίου προκρίτων μοναχῶν της. Οἱ τάσεις αὐτές ἐνισχύθηκαν ἀπό τήν εἰσαγωγή στό Ἅγιον Ὄρος τῆς ἀσκητικῆς πνευματικότητας μέ τή μέθοδο τῆς *"ἡσυχαστικῆς τριβῆς"*, ἡ ὁποία προκάλεσε, ὅπως εἴδαμε, τόσο τίς περίφημες ἡσυχαστικές ἔριδες, ὅσο καί τήν ἀνανέωση τῆς ἀσκητικῆς θεολογίας τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Πράγματι, ἡ ἀσκητική μέθοδος τῆς ἡσυχαστικῆς τριβῆς κατοχυρώθηκε μέ τίς ἀποφάσεις τῶν μεγάλων συνόδων (1341, 1351, 1368), συνδέθηκε δέ μέ τήν ἀνανέωση τῆς ἀσκητικῆς πνευματικότητας σέ ὁλόκληρη τήν Ὀρθοδοξία καί ἐνίσχυσε τήν ἑνότητα τοῦ μοναχικοῦ βίου σέ χαλεπούς καιρούς.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ*

* *Ἡ σύνταξη καί ἡ ὀργάνωση τοῦ Εὐρετηρίου κατέστη δυνατή μέ τήν πρόθυμη συμβολή τῶ ἐκλεκτῶν συνεργατῶν Σπ. Κοντογιάννη, Αθ. Κάρμη, Βασ. Καραγιώργου, 'Αλ. 'Ορφανοῦ, 'Α Παπαρίδη, Παν. Ραβανίδη καί Μιχ. Στρουμπάκη.*

ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ Α.Β.Ε.Ε.
ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 80 - 114 71 ΑΘΗΝΑ
ΤΗΛ. 3624728 - 3609342 - 3601605 FAX: 3601679